

प्रकरणानुक्रमणिका

पृष्ठम्

प्रस्तावना	१-४
सहिता मेधातिथि-सर्वज्ञानारायण-कुल्लूक-राघवानन्द-नन्दन-रामचन्द्रपणीतव्याख्यासमेता ।	१-१५४३
प्रथमपरिशिष्टम्	१५४५
१ हेमाद्रिमाधवादिभिर्मनूकृत्वेन स्वीकृतेषु वचनेषु संप्रत्युपलब्धमुद्रितपुस्तकेष्वनुपलभ्य- मानानि वचनानि	१५४७
२ बृह्मनुवचनानि	१५५८
३ बृह्मनुवचनानि	१५६१
पुस्तकमुद्रणकाले गृहीतावशेषाः पाठभेदाः	१५६३
मेधातिथिः ।	१५६३
कुल्लूकः ।	१५६९
राघवानन्दः ।	१५७७
नन्दनः ।	१५८७

प्रस्तावना.

वर्तमानन्यायसमाप्तु व्यवहारोपयोगार्थं शालिवाहनशकस्य १७८६ तमे वर्षे धर्मशास्त्रप्रतिपादकेभ्योबहुप्रन्थेभ्यः सारमुद्धृत्यैकोहिन्दुधर्मशास्त्रनामकोऽल्पप्रबन्धः क्लेसवासिनांविद्वद्ग्रन्थगुर्जरीपनामकपाण्डुरद्वोपाध्यायानांसाहाय्येन रचयित्वा प्रकाशितः । कतिपयवर्षेभ्योऽनन्तरं शालिवाहनशकस्य १८०० तमे वर्षे तरिम्नेव शास्त्रे द्वितीयं प्रबन्धमहंरचितवान् । *तामिन् मथमंयाज्ञवल्क्यरसृष्टिव्यवहारमूल्ययोर्मूलं संशोध्य मुद्रयित्वा तयोराङ्गभाषायांऽपिनीसहितमर्थप्रकाशनमकरवम् । तथाच तामिश्चत्वारि परिशिष्टानि समग्रं येष्वेकोनविंशतिसृष्टिसापिण्ड्यविवाहदत्तकमकरणप्रतिष्ठोत्सर्गाः संक्षेपतोपयामति विवृताः । तथापि सर्वासांस्मृतीनामाया मूलभूता च या मनुस्मृतिस्तस्याऽऽज्जीवनमयावश्यकतव्यमिति बहुकालमनस्यासौतदनुरोधेन यत्नोऽप्यकारि । किन्त्वनभिज्ञलोकप्रमादेन प्राचीनपुस्तकानां बहुशोभनधत्वात्कथमप्यवशिष्टानां बहुशोक्षीपात्रंगतत्वाच्च पुस्तकप्रापणे मयाऽनल्पआयासोऽन्वभावि । तथापि नास्त्युद्यमवतां किमप्यसाध्यंनमेति श्रद्धधानः द्रव्यकालव्ययमगणयस्तत्त्वथलेभ्योविद्वत्साहाय्येन पुस्तकानि भाष्य मुद्रणउद्युक्तोऽभवम् । अनेकटीकायुतमेतादृशंपुस्तकं दृष्टिपथंनावतरतीति मनुस्मृतिप्रख्यापनेऽपूर्वोऽयंयत्नइति वदन् क्षन्तव्योयंजोदयालुभिर्बह्विद्भिः ।

मुद्रणोपक्रमकाले प्रसिद्धक्षेत्रादिषु निवसतांविदुषांसकाशाद्यानि मानवधर्मशास्त्रपुस्तकानि समादृत्य यथाप्रति मूलेषु ग्रामाणिकपाठान्निश्चित्यायंप्रन्थोमुद्रितस्तानि निर्दिश्यन्ते ।

अ—बंगालस्थपश्चिमाटिकसौसैटिनामकप्रपदः पुस्तकालयात्प्रापितम् । एतत्कुलूकभट्टरुतटीकया सहितं वर्तते ।

क—उज्जनीनगरात्सोरटीकावैत्युपधाधारिभीरामभाऊशर्मभिः प्रेषितम् । इदन्तुमूलमेव ।

ख—उज्जनीनगरादावलेइत्युपाङ्कभिर्नानासाहेबइतिनामभिः प्रेषितम् । इदंरामचन्द्ररुतटीकोपेतम् ।

ग, घ, ङ, च, — एतत्पुस्तकचतुष्टयश्रीभयागक्षेत्रांमुनशीतिप्रसिद्धसंज्ञाधारिभिर्नूमानप्रसादनामभिः प्रेषितम् । एतन्मूलमेव ।

छ—खण्डवाइतिप्रसिद्धपामाद्रावबहादुरइत्युपपदधारिभिः खैरेत्युपनामकबह्माब्जजवाहुरदेवशर्मभिः प्रेषितम् । एतन्मूलमेव ।

ज, झ, — एतत्पुस्तकद्वयमिजइत्याख्यनगरात्प्रमहाबलोपनामकवामनभट्टैः प्रेषितम् । एतन्मूलमेव ।

ञ—साताराइतिप्रसिद्धनगरसन्निहितयौतेश्वरस्थानाद्द्विडाख्यशाङ्करात्मजराजचन्द्रामिधैः प्रेषितम् । इदमपि मूलमेव

ट, ठ, ड—एतत्पुस्तकत्रितयंपुण्यपत्तनाज्जोशीत्युपनामकबलवन्तरावैः प्रेषितम् । मूलमेव ।

ढ—अहमदाबादनामकनगराच्छेतेतिज्ञाधारिभिर्वैचरदासाभिधैः प्रेषितम् । मूलमेव

ण—श्रीशम्भुमहादेवक्षेत्रादिन्दापुरस्थजावडेकरोपनामकगोपालात्मजबलवन्तरावैः प्रेषितम् । मूलमेव ।

त—बङ्गालस्थपश्चिमाटिकसौसैटिनामकसभायाः पुस्तकालयात्प्रापितम् । मूलमेव

थ—आष्टेनामकपामाह्लिमधेइत्युपनामकभैःइदेवात्मजगोविन्दाभिधैः प्रेषितम् । मूलमेव ।

द—लन्दननगरात्प्रापितम् । मूलमेव ।

घ—कालिकाताराजधान्यामद्रितम् । कुङ्कुमभट्टकृतटीकासमेतम् ।

न—मिरजइत्याख्यनगरान्महाबलोपनामकवामनभट्टैः प्रेषितम् । राघवानन्दकृतटीकासहितम् ।

ब—बडोदाराजधान्याः सकाशाद्वापद्योपनामकसदाशिवान्मजवासुदेवैः प्रेषितम् । कुङ्कुमभट्टकृतटीकासमेतम् ।

भ—जयपुरइत्याख्यनगराद्द्विविडाख्यपण्डितलक्ष्मीनाथशास्त्रिभिः प्रेषितम् । राघवानन्दकृतटीकासमेतम् ।

म—मद्रासइत्याख्यस्थानाद्द्विवाणवहादुराररघुनाथरावाभिधैः प्रेषितम् । नन्दनकृतटीकायुक्तम् ।

थ—पुष्पपत्तनाद्विष्णोपनामकमङ्गणेशाभिधयेतिविद्वांसकाशास्त्रीशैत्युपनामकबलवन्तरावशर्मभिर्गृह्यत्वा प्रहितम्

मूलमेव

र—पुष्पपत्तनाद्दोषलेइत्युपनामकभट्टनारायणाभिधैः प्रेषितम् । मूलमेव ।

ल—जयपुरइत्याख्यनगराद्द्विविडोपनामकलक्ष्मीनाथशास्त्रिभिः प्रेषितम् । मूलमेव ।

व—इदंतुलकीयम् । सर्वज्ञानारायणटीकासमेतम् ।

श
अथवा }—आर्षेणामकग्रामाह्निमयेइत्युपाद्धर्षोददेवात्मजगोविन्दशर्मभिः प्रेषितम् । राघवानन्दकृतटीकासहितम् ।
क्ष }

एतानि पुस्तकानि समवलोक्य मूलगतान्पाठभेदानहं निश्चितवान् । तेचटिप्पनीरूपेणमदांशताः ।

अथ टीकापाठभेदास्तावत्कथ्यन्ते । भट्टमघातिथिरुक्तव्याख्यायाः पाठभेदावद्वल्लिपिपुस्तकद्रष्टृहीताः । तेषु कतिपयः
याअस्मिन्प्रश्नेऽधस्ताद्विष्पनीरूपेण दत्ताः । अवशिष्टाश्चान्ते निवेशिताः । इण्डियाआफिसपुस्तकालयभासादष्टमघातिथि-
रितिसंज्ञितपुस्तकाद्रष्टृहीताः कतिपयाः पाठभेदास्तथैव टिप्पनीरूपेण दत्ताः सन्ति ।

कुङ्कुमभट्टकृतटीकायाः पाठभेदाअसंज्ञितपुस्तकाद्रष्टृहीतामूलएव दत्ताः । डाक्टरपिटरसननामभ्योलब्धे पुस्तके दृष्टानि
पाठान्तराण्यप्ये दत्तानि सन्ति ।

राघ० २,३,४ एव पाठभेदामूलग्रन्थएव दत्ताः । तथा च द्वितीयराघवानन्दपुस्तकस्यावशिष्टाः पाठास्तथैवपञ्चमपुस्त-
कस्याःपाठभेदाश्चास्य ग्रन्थस्यान्ते विनिवेशिताः ।

नन्दनकृतव्याख्यायाः पाठान्तराण्यप्ये नियोजितान्येवसन्ति ।

टीकापुस्तकानि अस्मिन् तदर्थमन्योऽनुपारतएव । अतर्लभ्यपुस्तकान्तराण्युपलभेय पाठभेदांश्च पश्येयचित् तानवश्य-
मागामिन्यां मुद्रणावृत्तौ दर्शयिष्यामीति दृढमाशासे ।

इदानीं टीकापाठभेदाः केभ्योपुस्तकेभ्यो निश्चितास्तत्कथ्यन्ते । आसुटीकास्वतिमाचीनामघातिथिरुक्ता मनुभाष्यनाम्नी
टीका वर्तते । तस्याः पुस्तकानि कालिकातावाराणसीन्दूरपुष्पपत्तनमुम्बापुरीलन्दनेभ्यः समानीतानि । तथापि साधने-
घातिथिभाष्यनाद्यान्युपलब्धमित्येतत्पुस्तकदर्शनाद्यक्तंभविष्यति । अस्यांटीकार्यायत्र [] एतादृशोचिन्हवर्तते तत्र
निर्दिष्टासमितनावर्णाभ्रष्टाउपलब्धेषु च पुस्तकेषु न कस्मिंश्चिदपि लभ्यन्तइति विभावनीयम् । कालिकातानगर्यां एति-
याटिकसोसैदिनामकपुर्षदः पुस्तकसङ्ग्रहालयस्थं (आ आ) इतिसंज्ञकपुस्तकंख्रिस्तशकस्य १८२५ तमात्संवत्सरात्प्राग्लिखि-
तमिव दृश्यते । तथा तस्यामेव नगर्यांसंस्कृतपाठशाळाधामन्यत्पुस्तकंवर्तते तन्पूर्वपुस्तकादेव प्रतिलिखितमिति तयोस्तु-
लनया स्पष्टमवभासते । तस्मिन्मध्येतादृशानि खण्डितस्थलानि सन्ति । तत्पुस्तकद्वयंकरमात्पुस्तकान्यातलिखितमितिनिर्ण-
तंसम्प्रति साधननोपलभ्यते । मेघातिथिभाष्यपुस्तकानामतीवविरक्तया लब्धपुस्तकानां पाठनिश्चयेऽपयमित्या च तस्मि-

न शाङ्गास्थानानि कतिचिद्वर्तन्त इति जानन्न्यकरणात्म्यकरणश्रेयइतिन्यायेन यथासंभवंशोधितस्य ग्रन्थस्य मुद्रणम-
मुद्रणाद्वरमिति मनस्यकारवम् । एतद्ग्राह्यस्थोद्धारे यः कोऽपि प्रवर्त्यति तस्य मदीययत्नात्मिकमपि साहाय्यं स्याच्चैद्वात्मा-
नंरुताशुं मंस्ये । अस्याष्टीकायाः संशोधने विद्मणीनांबोडसोपनामकराजाराणमशास्त्रिणामतीव साहाय्यं जातम् ।

सर्वज्ञनारायणरुतटीकायास्त्रीणि पुस्तकानि लब्धानि । तेषांसमवलोकनात्प्रस्तुतटीका निश्चिता । तानि यथा
सर्व० १ एतत्त्वकीयंपुरातनटीकापुस्तकं गुर्जरदेशात्संप्राप्तम् । तत्तु प्रायः द्विशतवर्षेभ्योऽपि पुरातनमिति दृश्यते ।

सर्व० २ एतद्द्वयपुरनगराद्द्विविडोपनामर्भविद्मणिउद्दमीनाथशास्त्रिर्लेखयित्वा प्रेषितम् ।

सर्व० ३ इदंश्रीकाशीक्षेत्राद्दोडसोपानैः कैलासवासि विष्णुशार्माभिः प्रेषितम् । तस्य प्रथमभागोऽतिमाचीनो वर्तते । सतु-
प्रायस्त्रिशतवर्षेभ्योऽपि पुरातनइति पत्राक्षराभ्यामवभासते । तस्य आद्यानि पञ्चाशत्पत्राणि विनष्टानि । चरमभागो-
नूतनमालेख्यं प्रेषितः । एते द्वेअन्त्ये पुस्तके गुर्जरदेशादेव प्रथमतः प्राप्ते इत्यनुमीयते ।

कुल्लूकरुतटीकायाः पुस्तकपञ्चकं लब्धम् । तथथा

कु० १ इदत्त्वकीयपुस्तकं हेमिष्ठे इत्युनामकहरशेटात्मजभापूशेटनामभीरामदासात्मजमहन्तमथुरादासनाम्नां पुस्तकादवतार्यं
स्वकीयशिलायज्ञे मुद्रितंशालिवाहनशकाब्दाः १७८० ।

कु० २ वर्णचिन्हितग्रन्थेष्वस्य अ इतिसंज्ञा वर्तते । तस्य उपरि वर्णनं कृतमेव ।

कु० ३ नगरकोरेत्युपनामकरावबहादुरदाजीसाहेबनामभिः प्रेषितं तस्यास्मिन्पुस्तके क्वचित्स्थलेषु निवेशः कृतः ।

कु० ४ इदंपुस्तकं एच्छटीकोलनुकाम्नाम्नाम् । तदिगिडियाआफिसपुस्तकालयाधिकारिभ्यः डाक्टररेनहोल्डरास्टनामभ्य-
उपलब्धम् । एतन्मदीय पुस्तकेन प्रायः सदृशम् ।

कु० ५ मुम्ब्रापुरस्थएल्फिन्स्टननामकपाठशालासंस्कृताभ्यापकेभ्यः डाक्टरपिटरसननामभ्यः प्राप्तम् ।

राघवानन्दरुतटीकायाः पञ्चपुस्तकानि लब्धानि तानि यथा

राघ० १ वर्णचिन्हितपुस्तकेष्वस्य पुस्तकस्य भइतिसंज्ञावर्तते तपदरिवर्णितमेव ।

राघ० २ इदपुस्तकं नुन्दीश्वरपुस्तकालयात् डाक्टरपिटरसननामभिरानीतदृत्तं च । अस्य प्रायः राघवानन्दप्रथमपुस्तकेन सादृ-
श्यं वर्तते । एतत्स्थपाठदर्शनेऽष्टमाभ्यापस्य प्रथमश्लोकादारभ्य पञ्चाधिकशतश्लोकपर्यन्तं चतुर्थराघवानन्द इतिसंज्ञा-
प्रमादाद्दत्ता ।

राघ० ३ संज्ञितग्रन्थेष्वस्य पुस्तकस्य नइतिसंज्ञा वर्तते । अस्य चतुर्थराघवानन्दस्य च बाहूल्येन सादृश्यदिकरमादेव-
पुस्तकादेतद्द्वयं लिखितमथवैकस्मादप्यल्लिखितमिति भाति ।

राघ० ४ संज्ञितग्रन्थेष्वस्य पुस्तकस्य शवा क्षवा सज्ञा वर्तते ।

राघ० ५ इदपुस्तकं कालिकातामगर्भाशोभाभाजारवासिभोरानाकोमलरुष्णबहादुरनामभ्योऽप्यारत्नेत्युपपदधारिभिः प-
ण्डितमहेशचन्द्रनामभिरानीय दत्तम् ।

नन्दनरुतटीकापुस्तकद्वयं लब्धम् । तथथा

नं० १ एत्पुस्तकत्रावणकोरिश्वरैर्महाराजाधिराजाराणमवर्मभिः प्रेषितम् । तत्तु तैरेव संशोभ्यास्मिन्पुस्तके निवेशनार्थं दत्तम् ।

नं० २ संज्ञितपुस्तकेष्वस्य पुस्तकस्य भइतिसंज्ञा वर्तते । इददिवाणबहादुरोपपदधारिभिः आररघुनाथरावैः शर्मण्यदेशे

प्रेषणाश्रमत्र प्रहितम् । तत्तु तेषामनुमत्या कंचित्कालं भद्रस्तआसीत् । तस्य प्रतिलेपनंकारितम् । एतच्चातिवा
गुर्द्धवर्तते तथापि धानि कानिचित्पाठान्तराणि ग्राह्यण्यासंस्तानि गृहीतान्येव ।

रामचन्द्रकृतायाष्टीकायाः पुस्तकान्तरं कुत्रापि प्रापम् । सङ्गितग्रन्थेष्वस्य खड्गितसंज्ञावर्तते । तस्य विशेषः तत्रैव
स्पष्टीकृतः । एषा टीकाऽतीवावाचीनापि मनुस्मृतिरद्यापि धर्मशास्त्रेष्वपेक्षरत्वेन गृह्यते परिष्क्रियते चेति दर्शयितु-
मेतिन्पुस्तके प्रतिनिवेशिता ।

एतद्विन्ना भानवधर्मशास्त्रव्याख्याः सन्तीति तच्चर्द्धमंशालनिबन्धे-
भ्योऽवगम्यते । ताश्च यथा

१ श्रीमाधवाचार्यकृता	५ रुचिदत्तकृता
२ धरणीधरकृता	६ विश्वरूपकृता
३ गोविन्दराजकृता	७ भोजदेवकृता
४ श्रीधरत्वामिकृता	८ भारुचिकृता

हिन्दुधर्मानुयायिसमयाभिज्ञानं मनुस्मृतिविभववर्णनं सर्वथा पुनरुक्तं भवेदिति नकिमपि तद्दिष्येऽत्रोच्यते । केव-
लमिदंमार्थये यन्मदीयमिममारम्भमृजुधियोधर्मशास्त्रविदः परीक्षन्तां तत्रस्थान्दोषांश्च तथा प्रकाशन्तां यथा तन्निरसनेऽह-
समर्थो भवेयम् । अखिलभारतवर्षे हिन्दुधर्मविषयकमज्ञानमनुदिनं वर्धमानमास्तइतिपश्यतोमेऽतीव द्रुपते चेतः । तत्प्रतो
कारार्थकृतोऽयमल्प-समारम्भोजगत्पूजाय परमात्मने निवेदितो भवत्वित्यलम् ।

फाल्गुनरुष्ण १४ शालिवाहनशके १८०७

विश्वनाथशर्मा.

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीलक्ष्मीकेशवौ जयतः

[स्वयं भुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे ॥ मनुप्रणीतान्विविधान्धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतात् ॥ १६ ॥]

मनुमेकाग्रमासीनमभिम्य महर्षयः ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिरुतमनुभान्यम्

श्रीऋणाभनमः ॥ वेदान्तवेद्यतत्त्वाय जगच्चित्तयहेतवे । प्रध्वस्ताशोपदोषाय परस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥ चतुर्भिः पद-
श्लोकैर्विशिष्टकृतृत्वमन्यममाणवेद्यपुरुषार्थोपदेशकत्वांशस्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यते प्रतिषाध्यम् । प्रतिष्ठिते हि शास्त्रे कर्तृभिः
स्वर्गयशसी प्राप्येते यावत्संसारमनपायिनी च भवतः शास्त्रं च प्रतिष्ठां लभते । यदि तत्र केचिदध्ययनश्रवणचिन्तनादिपु-
त्रवर्तन्ते न च 'बुद्धिपूर्वव्यवहारिणोऽध्ययनादिव्वनवधृतप्रयोजनाः प्रवर्तितुमर्हन्त्यतः पुरुषार्थसिद्धाबुपायपरिज्ञानार्थमिद-
शास्त्रमारभ्यतद्व्येतत्प्रतिपादानार्थं श्लोकचतुष्टयमाचार्यः पपाठ ।' न च वाच्यमन्तरेणैवादितः प्रयोजनवचनं वृक्ष्यमाण-
शास्त्रपूर्वापर्ययालोचनयैवेदपर्यवस्यामः किंतु त्वतिपादानार्थेन यत्नेनेति किंच उक्तमपि प्रयोजनयात्वपरस्तात्नावष्ट-
तावन्न निश्चीयते नहि सर्वाणि मुरुषवचांस्यर्थेनिश्चयनिमित्तम् नचैपनियमः सर्वत्रप्रयोजनपरिज्ञानपूर्विकैव प्रवृत्तिः
स्वाध्यायाध्ययनेऽतन्निबन्धनायाः प्रवृत्तेर्दर्शनात् । पौरुषेयेष्वपि ग्रन्थेषु नैव सर्वेषु प्रयोजनाभिधानमाद्रियते तथाहि
भगवान्पाणिनिरनुक्तेवप्रयोजनमर्थशब्दानुशासनमिति सूत्रसंदर्भमारभते । अत्रोच्यते, । आरम्भेऽनवधृतप्रयोजनायैव
प्रथमतो ग्रन्थमुपाददीरन् । अनुपादानां च क्रुतः शास्त्रकात्स्न्येन पर्यालोचयेयुः । किंच पूर्वापर्ययालोचनया योऽर्थो-
बुद्धिगोचरमावहति स एव त्वादितः सक्षेपेणोच्यमानः सुप्रहो भवति । तदुक्तम् । इष्ट हि विदुषां लोके समासव्यासधारण-
मिति । तत्तुक्तमपि न निश्चीयते पौरुषेयेभ्योवाक्येभ्योऽर्थनिश्चयाभावात् एवमेवायं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययोनत्वेवमर्थ-
इति नात्र विवदाग्रहे निश्चयानास्ति नास्तीति ग्रन्थगौरवमसद्भात् । अर्थसंशयेऽपि प्रवृत्तिसिद्धौ नियतविषयसंशयोत्पत्ति-
र्नान्तरेण प्रयोजनवचनम् । अनुक्ते हि किप्रिदंभशास्त्रमर्थशास्त्रकाकदन्तपरीक्षादिलक्षणरूपवेत्यपि संशयः स्यात् ।
अभिहिते तु प्रयोजनेऽयतावदेव महाश्रेयसः पन्थानंदर्शयामीति । न च मे प्रवृत्तस्य काचित्क्षतिरस्ति भवतु पर्यालो-
चयामीति प्रवृत्तिसिद्धिः । या तु स्वाध्यायाध्ययनेप्रवृत्तिः साऽऽचार्यमयुक्तस्य न त्वाधिकारप्रतिपत्त्या न हि तदानीं
बालत्वात्त्वाधिकारप्रतिपत्तुमसहते परमयुक्त्यैव च प्रवृत्तिसिद्धिः । नाधिकारप्रतिपादनेनापि चावद्यते । अतस्तत्र प्रवृ-
त्तस्य प्रयोजनमर्थान्वयोधोऽतस्य प्रवृत्तिः । इह तु योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रममिति गृहीतवेदस्याध्ययनाधिकारः ।
तदानींचाव्युत्पन्नबुद्धित्वात्प्रयोजनमन्विच्छति । भगवतः पुनः पाणिनेरिति संक्षिप्तानि सूत्राणि नैवाथान्तराभिधानपरत्वाश-
ङ्का । तत्राकुमारं च यराः पाणिनेः प्रख्यातमिति सुप्रसिद्धप्रयोजनत्वाद् अनुपन्यासः । अयंतु विततोपन्शोऽनेकार्थवादबहुलः
सर्वपुरुषार्थोपयोगी तत्र सुखावबोधार्थं प्रयोजनाभिधाने न किंचित्परिहीणम् । द्वयेच प्रतिपत्तारोन्त्याय प्रतिसरणाः प्रसिद्धि-
प्रतिसरणाश्च । तत्र मनुर्वै यत्किंचावदत्तद्वेषजमिति ऋषोयजूपि सामानि मन्त्राआधवर्णाश्रं ये समार्षिभस्तु यत्कोत्त-

१ अयंश्लोकः क, ख, ग, घ, च, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, द, त, थ, न, भ, य, र, ल, चिन्हितेषु पुस्तकेषु दृष्टः ।
तस्य व्याख्यानं सर्वज्ञानारायणराधावनाम्नां कृतवृत्तीयचतुर्गुणद्वयोः क्रमेण द्रष्टव्यम् ॥

* वस्तुतस्तु भाष्यारम्भद्वयम् ।

तत्सर्वमनुरब्रवीदित्याद्यर्थवादेतिहासपुराणादिभ्यः मख्यातप्रभावोलोकेतत्प्रसिद्धयै वा निरूपितमूलपातेन प्रजापतिनेत-
 त्प्रणीतमित्येतावतैव श्रोत्रियाः मवर्तन्त इति तान्मति कर्तृविशेषसंबन्धोऽपि प्रवृत्त्यद्मम् । अतएवच प्रश्नमतिवचनमङ्ग-
 प्रज्ञो जनोपन्यासोमहर्षयः प्रष्टारः प्रजापतिर्वक्त्रा धर्मलक्षणाश्रयान् लोकावगम्यः शास्त्रैकगोचरोऽयम् । यत्र महर्षयोऽपि
 संशेरतइत्येवंपरादेशोऽपि सतैः पृष्टदति नाहंपृष्टइति तथाऽऽत्मनोब्रह्मणोऽकृत्रिमप्रतिमत्वचेत्येवमादिस्तद्युत्पादनार्थोयुक्तः-
 शास्त्रारम्भइति श्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यम् । यथा चानेन पुष्टार्थोपदेशपरता शास्त्रस्योच्यते तथा पदार्थप्रयोजनात्व-
 तिपादयित्वाः । तत्र मनुमभिगम्य महर्षयइदं वचनमब्रुवन् धर्मान्भोवक्तुमर्हसिंति सपृष्टः प्रत्युवाच । श्रूयतामित्येवं प्रश्न-
 तिवचने एकार्थप्रतिपादके तात्पर्येण भवतः । अतोधर्मोअवप्रतिपाद्यन्तइत्युक्तंभवति । धर्मशब्दश्च लोके श्रेयःसाधने
 प्रत्यक्षादिभिल्लोकिके, प्रमाणैः शब्दादितरेरविहिते प्रयुज्यते । अंतः सश्रूयतामिति संबन्धे विशिष्टपुष्टार्थसाधनत्वमुक्तं
 भवति । मनुनां कश्चित्पुरुषविशेषोऽनेकवेदशास्त्राभ्ययनविज्ञानानुष्ठानसंपन्नः स्मृतिपरंपराप्रसिद्धस्तमभिगम्याभिमुह्येन
 तत्समीपगत्वा ध्यापारान्तरन्यागेन, यदच्छया संगम्य । अनेनचाभिगमनमयत्नेन पृच्छयमानं वस्तुगौरववक्तुश्च प्रामाण्यं-
 ल्याप्यते । नह्यकुशलः प्रतिवचने यत्नेन पृच्छ्यते । आगत्यैकाग्रमासीनमेकार्थं स्थितमेकाग्रसंतन्तवच ब्रूयाद्युपवे-
 शनमासनमनुपयोगात् । आसनेन त्वस्यव्यतिता लक्ष्यते । तथाभूतः प्रतिवचनसमर्थो भवति । अभिगम्येति केवलएव म-
 नुः कर्मप्रश्रियायात्त्वेकाग्रमासीनमिति विशेषणम् । कुशलप्रश्नानुरूपकथामवृत्त्यादिनेकाग्रमविज्ञानमनस्क ज्ञात्वा प्रश्न-
 अवघे दक्षाधानमिदवचनमब्रुवन् । एकाग्रशब्दोक्त्या निश्चलताद्वाह । प्रत्याहारेण परित्तरागादिदोषसंसर्गस्य विक-
 ल्पनिवृत्तौ तत्त्वावबोधोचितोपयोग्यमनसः स्थैर्यमेकाग्रता । तथाभूतएव च संनिहितरूपशब्दादिविषयानवधारणे योग्यो भवति
 न संसद्दिकल्पयुक्तः । अथवा योगीन्द्रोऽयशब्दो मनसि वर्तते ऽर्थमहणेचक्षुरादिभ्योऽग्रगमित्वात् । मथममवृत्तिपुक्तः
 पुरःसरोल्लोकेऽग्रउच्यते । एकस्मिन्मध्ये दाहे वाऽग्रमस्येतिविग्रहोध्यधिकरणानामपि बहुद्वीहिर्गमकत्वात् । अत्रापि
 ध्याक्षेपनिवृत्तिरैवैकाग्रता । प्रतिपूज्य यथाग्यायम् न्यायः शास्त्रविहिता मयांदा तामनतिक्रम्य यादृशी शास्त्रेणापिवादनो-
 पासनादिका गुरोः प्रथमोपसर्पणे पूजा विहिता तया पूजयित्वा भक्ष्यादरी दर्शयित्वा । महर्षयः ऋषिर्वदन्तदध्ययनवि-
 ज्ञानतदर्थानुष्ठानतिशययोगात्पुरुषेऽप्युपिशब्दः महान्तश्च धर्मप्रथमश्च, तिपापेव गुणानामन्यतातिशयेन महान्तो भवन्ति
 यथा सुषिधिर, श्रेष्ठतमः कुरुणामिति अथवा तपोविशेषात्पूजात्पातिविशेषाद्वा महान्तः । इदं वचनमब्रुवन् उच्यते
 ऽनेनेतिवचनवक्ष्यमाणद्वितीयश्लोकप्रश्रवाक्षयमिति । तदेव प्रत्यासन्त्वादिदिमिति प्रतिनिर्दिशति । येषामपि प्रत्यक्षावस्तु-
 प्रतिनिर्देशकइदंशब्दस्तेषामपि बुद्धिस्थत्वात्प्रश्रय प्रत्यक्षात् । अथवोच्यतइतिवचनपृच्छयमानं वस्त्वब्रुवन् । वाक्पक्षइदं
 वाक्प्रमुच्चारितवन्तः । कर्मसाधने तु वचनशब्दइदमप्युच्यन् । द्विकर्मकश्चतदाब्रूव । अकथितकर्मणा मनुना तिष्ठणांकि
 माणामनुकर्म ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञपारायणकृतमन्वर्थनिबन्धः

अंनम, श्रीमहागणपतये ॥ अनेकशास्त्रेतिपादार्थासर्वज्ञानारायणनिर्मितेन ॥ मनुस्मृतेरर्थनिबन्धनेन बुधः स्वधर्मपु-
 षिर्विधत्ते ॥ १ ॥ इहहि श्रुतिभ्यएवातिशयिततपःप्रज्ञाध्ययनप्रकंपवत्परमांखिलपुष्टार्थसाधनसमभिगमः संभवत्पि
 तासांइहहविर्भक्तोर्गर्भतया संभाषितैकदेशीत्सादतया च प्रसिद्धपद्मकरणादिशब्दव्यवधानोपेतोत्सन्नशास्त्रास्मरक-
 ष्म्युपादिंसापेक्षपत्वात्वाचीनानामुदेति । निखिलस्य लोकस्य आवितपःप्रज्ञाध्ययनापकर्मविमर्शकारितकरुणापुरवशः पर-
 मेशो धर्मशास्त्रमेतत्प्रणीय मनुमध्यापयामास । मनुश्च मृगमध्याप्य तन्मूलने महर्षीन्प्राहयामास । ततः पुनः सएव मृगः

शिष्यान्तरेभ्यो मनुनिदेशमवृत्तपौरुष्याभ्यामवृत्तान्तानुकथनपूर्वकं तत्कथयन्परिलविघ्नोत्सारद्वारा शास्त्रसंग्रहायावच्छे-
दाय देवतानमस्कारान्निबन्ध स्वयंभुवे नमस्कृत्येति । स्वव्यापारमात्रगृहीतदेहैः स्वयंभूर्भूला बृहकोऽमिततेजा-
अनवच्छिन्नविषयज्ञानः । क्रियाप्रहणंकरत्यमितवचनान्चतुर्था । मनुप्रणीतान्मनुनापकाशितान् विविधानवर्णादिभेदेनैहि-
कसुरप्रमोक्षरूपफलभेदेन च नानाप्रकारान् । धर्मसाधनानि कर्माणि लक्षणया धर्मादित्युच्यन्ते । शाश्वतानिति कल्पान्ते-
रप्यत्रिच्छिन्नानुमानान् वक्ष्यामीतिशास्त्राभिषेचनतिज्ञाऽपि । नचास्य ग्रन्थसंदर्भस्य भृगुश्रोतृत्वे ततस्तथा सतेनोक्तइत्या-
दिपरोक्षोक्तयनुपपत्तिः । सर्वस्यैवास्वग्रन्थसंदर्भस्य ब्रह्मणैव प्रणीतत्वात् । तथाच वक्ष्यति, इदशास्त्रं ख्याऽसाविति ।
शास्त्रकारेणैवं स्वसंदर्भेवोच्चैःकृतवैत्यभिधानात् । एवंपरोक्तभनुवादिनोभृगोभूतभाविवृत्तान्तकथनमवृत्तस्य ब्रह्मणः स्व-
स्मिन्परोक्षोक्तिर्न संभाविनीति मनुप्रणीतानां स्वप्रणीतेऽपि परोक्षोक्तिः ॥ १ ॥

[अथ प्रकृतप्रक्रमते मनुमेकाग्रमिति । मनानाम्मनुः । एकाग्रमविक्षिप्तमनस्कम् । आसीनं स्वस्थतयोपविष्टम् ।
अभिगम्य संमुखतः प्राप्य । महर्षयोमरोच्यदिसंततिप्रभवाः । प्रतिपूज्य प्रत्येकपूजयित्वा । यथान्याययेन यादृशी
पूजा कर्तव्या तेत तथैव ॥ १ ॥]

(३) कुल्लुकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावली.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमोमगवते वासुदेवाय ॥ गौडि नन्दनवासिनाम्निमुजनैर्वन्द्येवरेन्द्रयाकुले श्रीमद्भट्टद्विदाकरस्य
तनयः कुल्लुकभट्टोऽभवत् । काश्यामुत्तरवाहिजन्तुतनयातीरे समपण्डितैस्तेनेयक्रियते हिताय विदुषामन्वर्थमुक्तावली ॥ १ ॥
सर्वज्ञस्यमनोरसर्वविदपि व्याख्यामिद्यद्वाद्ययुक्त्या तद्बहुभिर्यतोमुनिवैरेतद्बहु व्याख्यतम् । तां व्याख्यामधुनातनैर-
पिकृतां न्यास्यांब्रुवाणस्य मे भक्त्या मानववाङ्मये भवमिदं भूयादशेषम्बरः ॥ २ ॥ मीमांसिबहुसेविताऽसि सुदृढ-
स्तर्काः समस्ताः स्य मे वेदान्ताः परमात्मवोधपुरवोषूयमयोपासिताः । जाता ध्याकरणाणि बालेसखिता युष्माभिरभ्य-
र्थये प्राप्नोऽद्यसमयोनूक्तविब्रुतोसाहाय्यमालम्ब्यताम् ॥ ३ ॥ द्वेपादिदोषरहितस्य सतांहिताय मन्वर्थतत्त्वकथनाय ममां-
द्यतस्य । देवाद्यदि कचिदिह स्खलनंतथापि निस्तारकोभवतु मे जगदन्तरात्मा ॥ ४ ॥ मानववृत्तावस्यज्ञेया व्याख्या
नर्वा मयोद्भ्रान्ता । प्राचीनाऽपि रुचिरा व्याख्यातृणांमशेषाणाम् ॥ ५ ॥ मनुमेकाग्रमासीनमित्यादि अत्र महर्षीणां धर्म-
विषयप्रश्ने मनोः श्रूयतामित्युत्तरदानपर्यन्तश्लोकचतुष्टयेनैतस्य शास्त्रस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्युपपत्तानि विषयसम्बन्धप्रयोजना-
न्युक्तानि । तत्र धर्मएव विषयः । तेन सहवचनसंदर्भरूपस्य मानवशास्त्रस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबन्धः प्रमाणा-
न्तरासन्निकृष्टस्य स्वर्गापवर्गादिसाधनस्य धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् । प्रयोजनं तु स्वर्गापवर्गादि तस्य धर्माधीनत्वात् ।
यद्यपिधन्त्युपगमनादिरूपः कामोऽस्यैवभिहितस्तथापि ऋतुकाटाभिगामी, स्यात्परदारनिरतः सदेत्यृतुकाटादिनियमेन
सोऽपि धर्मएव । एवचार्थान्जनमपि क्रताष्टताभ्यांजीवेदित्यादिनियमेन धर्मएवेत्यवगन्तव्यम् । मीक्षोपायवेनाभिहितस्या-
त्मज्ञानस्यापि धर्मत्वाद्धर्मविषयत्वमोक्षोपदेशकत्वात्सास्यशास्त्रस्योपपन्नम् । पौष्टेयैवंश्वेऽपि मनुबाक्यानामविगीतमहाजन-
परिग्रहाच्छ्रुत्युपग्रहाच्च वेदमूलकतया प्रामाण्यम् । तथाच छान्दोग्यब्राह्मणे श्रूयते मनुर्वै यत्किंचिदवदत्तद्वेदज्ञैर्भेपजता-
याइति । बृहस्पतिरप्याह वेदाथोपनिबद्धत्वात्प्राधान्यहि मनोः स्पृष्टम् । मन्वर्थविपरीता तु या सृष्टिः सा विनश्यति ॥
तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कध्याकरणाणि च । धर्माश्रमोक्षोपदेष्टा मनुर्वाचान् दधते । महाभारतेऽप्युक्तं पुराणमनवो-
धर्मःसाह्येवेद्विभक्तिस्सप्तम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ विरोधिबौद्धादितर्कैर्न हन्तव्यानि । अनु-
कूलस्तुमामासादितर्कः प्रवर्तनीयएव । अतएव वक्ष्यति आप्तधर्मोपदेशक-वेदशास्त्राविर्रोधिना । यस्तर्कैणानुसंधते सधर्म-

वेद नेनरडनि । सकलवेदायादिमननात्मनुमहर्षयइदंदिर्नापन्लोकवाक्यरूपमुच्यतेऽनेनेतिवचनमनुवन् । श्लोकस्यादौ
 मनुनिर्देशोमद्वयार्थः परमात्मनएव सत्सारास्थितये सावैस्वैःस्वयार्थिसंभन्मनुरुपेण प्रादुर्भूतत्वात् तदभिधानस्य मद्व्यति-
 शयत्वात् । वक्ष्यति हि एनमेकैवद्वयार्थमनुमन्ये भजापतिनिति । एकप्रविषयान्तराव्याहिसमिचम । आसीनमुखोप-
 विष्टमीदृशस्यैवमहर्षिनश्रोत्रदानयोग्यत्वात् । अभिगम्यशभिमुल्लेखत्वा । महर्षयोमहाराजश्चतस्रुपयश्चेतितथा । प्रतिपूज्य
 पूजयित्वा । यद्वा मनुना पूर्वस्वागतासनदानादिनां प्रजितास्तस्य पूजाकृत्वैति प्रतिशब्दादुन्नापते यथाभ्याययेन न्यायेन
 विधानेन भयः कर्तुमुच्यते पणतिभक्तिश्रद्धादिनाशयादिना वक्ष्यतिच नापृष्टःकस्यचिद्दुःखान्नाचान्यायेन पृच्छतइति । अ-
 भिगम्य मतिपूज्यानुबलितिक्रियात्रयेऽपिमनुनित्येवकर्म । अनुबलित्यत्राकथितकर्मता सुविधातोदिकर्मकत्वात् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दसरस्वतीरुतमन्वर्थचन्द्रिका.

श्रीगणेशाय नमः ॥ आनन्दभजरत्नस्र सर्वानर्थविवर्जिनम् ॥ गुरुच नत्वा रचिता राघवानन्दभिजुणा ॥ १ ॥ मन्वर्थ-
 कुमुदमश्विकसासनपदीयसा । चन्द्रिकास्तु मुदे विद्द्रुदयाम्भोर्वाधिनी ॥ २ ॥ मृगुणोक्तपद्यार्थोऽत्र वाक्यार्थमितये
 मया । विविच्यने ममासेन श्रुतित्यायानुसारिणा ॥ ३ ॥ कुल्लूकनारायणसमतानि शोविन्द्मेधतिथित्त्तद्वतानि ॥ ज्ञात्वा
 च वेदादिकमाकलय्य मनोर्मेन एयप्रकीर्तोरमि ॥ ४ ॥ तत्र सर्वेऽप्योमुनित्रय्येऽप्योऽतिशयेनादत्तव्यमनुवाक्यमित्यत्र श्रु-
 तिसूतपः । तद्यथा । यंयन्पुरवदत्तद्रेजभैजमितिश्रुतिः (अ) । सृतिरपि वेदाद्यार्थपिनियन्त्वात्प्राधान्यहि मनोः सूतम् ।
 मन्वर्थविपरिणा नु या सृतिः सा न शस्यते ॥ तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानिच । पूर्वमीदोपदेशु त मनुयाविल
 रुच्यतइतिवृहस्पतिः । भारतेऽपि पुराणमानवोधर्मः साद्भोवेदश्रिकिस्तिनम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतु-
 मिलेति । पित्रिस्तिमिपक्र्यासं हेतुभिः प्रतिकूलतर्केन हन्तव्यानि नान्यथयितव्यानि किन्तु भीमासितव्यानि । तथाच
 वक्ष्यति आर्षधर्मोपदेशोच वेदशास्त्रविरोधिना । यस्तर्केणानुसधत्ते सधर्मवेद नेतरः ॥ तर्केण भीमासया अतश्च हेतुक-
 र्मनार्थभेदेनोपादानकारिणः । तथाचाह भीमासासन्नकस्तर्कः सर्ववेदसमुद्भवः । सोतोवेदोऽरतांशामः काशाम्बुलवणान्मव-
 दिति ॥ अतएवान पद्माश्यान्तरमुपादीपते न तत्रामाप्यदात्त्याय किन्तु ध्याप्यानदात्त्याय । अत्रापिभिः साकमनोयः
 संवादाद्भूतोनिपैत्रादि-मर्षान्तान्तेन्वान्तरज्ञातिसिहितानांचतुर्णावर्णानामाश्रमाणांच तंमनुवचनमङ्गीरत्य वक्तुप्रवृत्ते भग-
 वान्मृगुः स्वयमुवे नपस्त्वैपिनियमिभिः । स्वयमुवे स्वभवनेऽन्यानपेक्षाय स्वयदामास्नपदिनइतिवचन अन्यादयइतियावन् ।
 ब्रह्मणे सूते अमितेज्जमेअमिनाति सृष्टिस्थितिसंहरणे तेजासि सामव्यानि यस्य तस्मै शाश्वतान्वेदोक्तस्त्विन निन्यान् ॥१॥
 [मनुमिति ।] एकापकेपुपमंभवन्मार्धानेपुअधंश्रेरएकापचित्तत्रा । यथाभ्यायम् । न्यायोऽत्रज्ञत्रियेपुत्राक्षणादीर्वा-
 ननमद्वयः किन्तु वारुपुशा तमगतिस्रम्य पृष्टवन्तइत्यर्थ ॥ १ ॥

(५) नन्दनरुतमनुध्याप्यानम्.

श्रीगणेशाय नमः ॥ मनुमिति मनुः स्वायम्भुवस्तथाच वक्ष्यति स्वायंपुत्रोमनुर्धर्माग्निदे शारुमकल्पयदिति । एका-
 द्रमद्विनन अनेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु सदेहादि यमभिनेतम् । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्ररुतमनुभावाशंघचन्द्रिका.

श्रीमिद्विदग्नेशाय नमः ॥ गदांगेगगदशापितृदसिदेऽश्वरामिद्विदग्नेश्वरार्थे । नमामि भक्त्या परया च निन्य

(अ) यद्वैकिश्चनमनुवदनद्वैजम् ॥

विश्वेश्वरविश्वविबोधरूपम् ॥ १ ॥ श्रुत्वा कुरुक भर्त्स्य च दृष्ट्वा चैव मितोक्षराम । उता वै रामचन्द्रेण मनुभावायैव-
न्द्रिका ॥ २ ॥ हनुमानेव जगनाति श्रमसागररुद्धने । तथैव यन्थकर्तैव यन्थकर्तुः परिश्रमम् ॥ ३ ॥ ये केचिद्वसगुणा-
नपि दूषयन्तःसन्तोऽप्यसन्तइति ते न विचारणीयाः । ये तु मगलभमतयः कृतसारविज्ञालोकेषु ते कृतिर्मामवधारयन्तु ॥
॥ ४ ॥ ऋषीणांसमवाये मृगुरुवाच मनुषणीतान्स्वायम्भुवेन मनुना प्रणीतान्प्रवर्तितान्धर्मान्वक्ष्यामीति । कीदृशान्धर्मा-
न्शाश्वतान्पारंपर्यक्रमगतान् पुनःकीदृशान् विविधान्प्रद्विधान् तद्यथा वर्णधर्मः १ आश्रमधर्मः २ वर्णाश्रमधर्मः ३ गुण-
धर्मः ४ निमित्तधर्मः ५ साधारणधर्मश्चेति ६ । तत्रवर्णधर्मः कथ्यते नित्यमथब्राह्मणोवर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मः अधो-
न्धनभैक्ष्यवर्थादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालासोदण्डोत्रास्त्राण्येव्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रीयाभिपेकादिगुणयुक्तस्यराज्ञः
प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मः विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवर्गनिमित्तभाष्यश्चित्तम् । साधारणधर्मः अहिंसादिः नाहंस्यात्सर्वाभू-
तानीति श्रुतेस्तथाशौचाचारंश्रितिक्षयेदित्यादिः । किंरुत्वा ब्रह्मणे व्यापकाय नैमरंत्स्य । कीदृशाय ब्रह्मणे स्वयंभुवे त्वयं-
भवंतीति स्वयंभु तस्मै त्वयंभुवेऽजन्मत्वात् । पुनःकीदृशाय अभिततेजसे परिपूर्णतेजसद्व्यर्थः । मनुमिति महर्षयः श्रव-
णधारणयोग्याएकामपेकान्तआसीनंमनुमीभिर्गुम्य श्रव्येदवचनं वक्ष्यमाणलक्षणमनुबन्तुक्तवन्तः । किं रुत्वा यथान्याय-
प्रतिपूज्यपूजयित्वा यथान्याययेन यादृशी पूजा कर्तुंशक्यते तेन तथेति ॥ १ ॥

• भगवन्सर्ववर्णानायथावदनुपूर्वशः ॥ (अ) अन्तरप्रभवानां च धर्मान्बोवक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

[जरायुजाण्डजानां च तथासंस्वेदजोद्भिद्राम् ॥ भूतधामस्य सर्वस्य प्रभवंप्रलयंतथा ॥ १ ॥

आचारांश्चैव सर्वेषां कार्याकार्यविनिर्णयम् ॥ यथाकामंयथायोगं वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ २ ॥ ५५]

• (१) भेदातिथि । ऐश्वर्योद्धार्ययशोवीर्यादिभगवद्वः सोऽस्यास्तीति मनुः । तेन सर्वोपनभगवन्निति । वर्णशब्दश्च
तिस्रषु ब्राह्मणादिज्ञातिषु वर्तते । सर्वयहणशब्दावरोधार्यम् । इतरथा महर्षीणांपृष्टत्वात् । त्रैवर्णिकविषये च प्रश्नः कृतः
स्यादनन्तरतमध्यह्नयोर्ज्ञातियोः सकरदिकाभ्यपरिपूर्णा जातिः अन्तरे प्रभवत्पत्तिर्घेषांतेऽन्तरप्रभवाः अनुलोमप्रतिलोमपूर्णा-
वसिक्ताम्वहृत्सर्वदेहिकादयः । न हि ते मातापित्रोरन्यतरयापि जात्या ध्यपदेयुज्यन्ते ॥ यथा रासभाभ्रसंयोगजः खरोन
रासभोनाश्वोजात्यन्तरमेव । अतोवर्णग्रहणेनाग्रहणात्पृथग्युपादीयन्ते । नन्वनुलोमामातृजातीयाइष्यते । नेति ब्रूमः ।
संशानेवतानाहुरिति मातृजातिसदृशास्तेतज्जातीयाएव सौष्येषां धर्मावाचनिकोऽनुभवस्तुत्पत्तत्वावस्तित्येतः प्रमाणतरगीचरवा-
न्धर्मपक्षपतितत्वे शास्त्रोपदेशाह्मणैव । प्रतिलोमानाम्पेहिंसादयोधर्मावक्ष्यते । यत्तु धर्मादिनादिति तत्रतोपवासादि-
धर्माभावाभिप्रायेण सर्वपुरुषोपकारिता चानेन शास्त्रस्य प्रदृश्यते । यथावदहंत्यर्थे वतिः येन प्रकारेणानुष्ठानमर्हतिद-
नित्यमिदकाम्यमिदमगमिदप्रधानद्वयदेशकालकत्रादिनियमश्च प्रकारोहंतेविषयः । अनुपूर्वशः । आनुपूर्वां श्रमः । येन
क्रमेणागुष्टेयानि सौच्युच्यताम् । जातकर्मानन्तरचौडमोजीनिवधनेत्यादि यथावदित्यत्र पदार्थविषयकात्स्न्यमुपात्तंमस्तुप-
दायार्थेन भवत्यतः पृथगनुपूर्वशइत्युपात्तम् । धर्मशब्दः कर्त्तव्यकार्तव्ययोर्विधिप्रतिषेधयोरदृशार्थयोरतीतिपथार्था-
चक्रियायां दृष्टप्रयोगस्तस्य तु किमुभयपदार्थउतान्यतरत्र गौणइति नायविचारः क्रियते । धंथांतेरे विस्तरेण कृतत्वा-

(अ) अन्तरप्रभवानां, (क), (घ), (अ), "चिन्हितपुस्तकेषु

(x) काम=काल (ग), (च) (ख)

(५५) (क), (ख), (ट), (त), अनयोर्व्याख्याननन्दनरामचन्द्राभ्यांरुतपेठे पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

दिहातुपयोगश्च सर्वथा तावदृष्टकाः कर्तव्याः नकल्लंभक्षयेदित्यादावष्टकाविषया कर्तव्यता प्रतीयते । कल्लंभ-
क्षयविषयश्चप्रतिषेधः । तदाष्टकाव्यकर्मधर्मस्तद्विषया वाकर्तव्यतेति फले न विशेषः । धर्मरूपेदेशाच्चयत्तद्विपरीतमध-
र्मोत्सन्नित्यर्थोत्सिध्यति । अतोधर्मोधर्मावुभाविपि शास्त्रस्यविषयइत्युक्तंभवति । तत्राष्टकाकरणं धर्मोत्सन्नित्यादिवर्ज-
नधर्मः । अष्टकानामकरणधर्मोत्सन्नित्यायाश्चकरणधर्मोत्सन्नित्यायाधर्मोत्सन्नित्यायाविवेकः । अहंसीतिसामर्थ्यलक्षणयायोग्यतया
प्रवचनाधिकारमाचार्यस्याहुः ॥ यतस्त्वंसमर्थो धर्मान्वक्तुमतोपिष्ठतः सन्नध्यैष्यसे ब्रूहीति ॥ योयत्राधिकृतस्तत्तेन कर्त-
व्यमिति सामर्थ्यगम्यब्रूहीत्यभ्येपणापदनध्याहियते । उक्तमदृष्टार्थं व्यापारमात्रेण धर्मशब्दोवर्तते । तत्र यथाष्टकादी-
तस्य प्रयोगएवंचैत्यवन्दनादावपीति । तत्र कतमे धर्मोत्सन्नित्यादिति संशये धर्मविशेषप्रतिपादनार्थमुक्तसामर्थ्यप्र-
तिपादनार्थंचत्वमेकइति ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भगवन्निर्ति । यथावत् यस्य यत्प्रकारो धर्मस्तथा । अनुपूर्वशाः ब्राह्मणादिक्रमेण । अन्तरे
भवानांच वर्णद्वयसम्बधवतां प्रतिलोमजादीनाम् ॥ २ ॥

(३) कुरुकृषद्भः । किमनुवन्नित्यपेक्षायामाह । भगवन्नित्यादि । ऐश्वर्यादीनां भगवादेश्वाचकम् । तद्वक्तृवित्युप-
राणे । ऐश्वर्यस्य समप्रत्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भगवतीन्द्रना ॥ मनुवन्तेन संबोधनं भगवन्नि-
ति । वर्णां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यगद्वाः सर्वे च ते वर्णाश्चेति सर्ववर्णाः । तेषामन्तरप्रभवाणांच सकीर्णजातीनां चापि अनुजोमप्र-
तिलोमजातां नाम । अन्वयसंस्कृतं भूतीनां तेषां विजातीयमैथुनसम्भवत्वेन खरुरगोयसंपर्काज्जाताश्चतरेवजात्यन्तरत्वा-
द्विज्ञाशब्देनाश्रयणापृथक्प्रश्नः । एतेनास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारकत्वदर्शितम् । यथावत्प्रो धर्मोयस्य वर्णस्य येन प्रकारे-
णाहंतीत्यनेनाश्रयणधर्मोदीनामपि प्रश्नः । अनुपूर्वशाः क्रमेण जातकर्म तदनु नामधेयमित्यादिना धर्मान्तोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हसि
मन्धर्मभिधाने योग्यो भवसि तस्माद्ब्रूहीत्यभ्येपणमभ्याहार्यम् । यत्तु ब्रह्महत्यादिहृसाधर्मकीर्तनमभ्यत्र तत्प्रायश्चित्तवि-
धिरुपधर्मविषयत्वेन न स्तत्प्रत्यय ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । भगवन्पुत्रायुक्त ऐश्वर्यादिशालिन्वात् ॥ (अ) सर्ववर्णानां विपरागन्धर्वैश्चद्राणां यथावत्
यागात्तद्येन अनुपूर्वशाः ब्राह्मणाद्यानुपूर्वा अन्तरप्रभवानां सङ्करजातानां अनुलोमप्रतिलोमतः धर्मान् निषेकादिमशा-
नान्तर्गतेषु कर्तव्यान् भगवत्स्वादेव वक्तुं योग्योतीति नोऽस्मभ्यम् ॥ २ ॥

(५) नन्दन । न केवल त्रैविणिकानामेव किंतु द्राणांमपीत्युक्तसर्वशब्दप्रहणेन । अन्तरप्रभवानां वर्णसंकरजाता-
नाम् । धर्मोत्सन्नित्यानुगानप्रतिषेधवर्जनलक्षणान् ॥ २ ॥

जगपुजेति । भूतार्णमस्य महदादितत्त्वसद्दस्य । आचाराणामितिकार्याणां विवाद्पदानाम् । यथाकालमवसराम् ।
यगायोगमुचितोपायेन लक्षणैः प्रतिषेधोक्त्याचंति यावत् ॥

(६) रामचन्द्रः । भगवन्निर्ति । तत्र प्रश्नात् । हे भगवन् सर्ववर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यद्राणां यथावत्प्रयोग-
अनुपूर्वशाः अनुक्रमेण नः आत्माके धर्मान्वक्ष्यमाणलक्षणान् वक्तुमर्हसि च पुनः अन्तरप्रभवानां अनुलोमजातीनां भूदोभि-
कादीनां धर्मान्वक्तुं त्वमर्हसि ॥ २ ॥

[यथाश्रममाह जगपुजेति । द्वाभ्यां युग्मे । सर्वस्य भूतपीमस्य यत्तु विधानां जरायुजादीनां उत्पत्तिमलम्भनाशवक्तुमर्हसि च

पुन सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तथा नृलोमजातीनां आचारांश्चतुर्वर्ण्यं तथा कार्यस्य उक्तस्य अकार्यस्य च विनिर्णयवक्तुं अर्हति यथाक्रमं ब्राह्मणादिवर्णं क्रमं मानुसारेण यथायोगं वक्तुमर्हति ॥]

त्वमेकोऽस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयं भुवः ॥ अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रज्ञो ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथि । त्वमेवैकोऽसहायोऽद्वितीय सर्वस्य विधानस्य कार्यतत्त्वार्थवित् । विधानशास्त्रविधीयन्तेऽनेन कर्माणीति तस्य स्वयं भुवोऽनित्यस्याऽऽकृतकस्यापोरुपेयस्य वेदाख्यस्य सर्वस्य प्रत्यक्षाक्षरस्यानुमेयाक्षरस्य चाग्निहोत्रमुद्रु-
यादभयसहस्रमानवद्वत्येतयाहवनीयापस्थाने विनियोगः । अष्टका कर्तव्या इत्यत्र तु स्मृत्यानुमीयते वेदः । बर्हिर्दर्वसदन-
दामोति लिङ्गादेनेन बर्हिर्दुर्नातीति श्रुतेरनुमानम् । अयं हि मन्त्रो दर्शपूर्णमासप्रकरणे षड्विंशो बर्हिर्दर्वनच तत्राग्रातमनेन मन्त्रेण
नुमीयादित्येतनु नास्ति । मन्त्रं पुनारूपदाहर्हिर्दर्वनप्रकाशनसमर्थं । प्रकरणात्सामान्यतः सिद्धदर्शपूर्णमाससंबन्धः । स्वसा-
मर्थ्येन तु बर्हिर्दर्वने प्रयुज्यते । एषा सत्र प्रतीति प्रकरणादर्शपूर्णमासावनेन मन्त्रेण कुर्यात्कथमिति यथाशक्तुयादि-
त्यनुक्तापि शक्ति सर्वत्र गृहकारिणी । किंच शक्नोति मन्त्रं कर्तुं बर्हिर्दर्वनप्रकाशयितुं तत्र प्रकरणात्स्वसामर्थ्याच्चानेन मन्त्रे-
ण बर्हिर्दुर्नातीति मुद्धौ शब्द आगच्छत्यविकल्पकविज्ञाने पूर्वशब्द प्रतीयतइति । सवुद्धिस्य शब्दोऽनुमेयो वेद उच्यते ।
वेदमन्त्रं तस्य दर्शपूर्णमासवाक्यमन्त्रवाक्याभ्यां श्रुत्यन्तराभ्यां स्वसामर्थ्येनोत्थापितत्वादिति कुमारिलपक्षः । अथवा वि-
धिर्विधानमनुष्ठानप्रयोजनसंपत्तितत्त्वस्वयं भुवोऽनित्यस्यानादिपरंपरापातस्य स्वयं भुवा वेदेन वा प्रतिपाद्यस्य श्रयमाणान्त-
रप्रतिपाद्यस्य प्रतिपन्नसामर्थ्यगम्यस्य च द्विविधो हि वैदिको विधिः । कश्चित्साक्षाच्छब्दप्रतिपाद्यो यथा सौर्यं चरुनिर्वपेत्-
ब्रह्मवर्चसकाम इति सौर्यं चरुं ब्रह्मवर्चसकामोऽधिक्रियते । तस्य चरो ब्रह्मवर्चससाधयतइत्यमितिकर्तव्यता आग्नेयव-
दित्यवगमयति । उभयत्रापि चैव प्रतीति शब्दावगममूलत्वात् । शब्दोदयोऽपि शब्दादभिधानतः प्रतीयते । यथाभिधेय
प्रतिपत्तिते विशेषस्तु व्यवधानादिरुतो न शब्दात्विहन्ति । यथावापीत्यमुदकहस्तेनाभिहतमदेशान्तरमभिहन्ति तदपि हस्त
संयोगेनैवाभिहतमवति ननु साक्षात् । शर्करोरचककर्मण्याय प्रयत्नरुद्रा एवोत्पुन्योत्पुन्य पाता । तादृशमेतद्दृष्टे कृपणि
विशिष्टेति कर्तव्यतासंबन्धोपपन्नविश्वजिता यजेतेत्युत्पत्तिर्नाधिकारस्तथास्तीति स्वर्गकाम इत्यधिकारावगति प्रतिपन्नार्थ
सामर्थ्यगम्या । अन्यतोद्द्वैतव्ये विधानस्य सर्वस्येति पदसर्वस्य तात्पर्यमेव रूपवेदमूलं स्मृतय इति ज्ञापयितुम् । द्वितीये चैतद्दर्श
यिं प्याम । ननु लिङ्गादिप्रतिपाद्योऽर्थं कर्तव्यतारूपो विधिः । सच सर्वत्र प्रत्यक्षशब्दप्रतिपाद्य एव । तत्र किमुच्यते । द्वि-
धा हि वैदिको विधिरिति निर्वपेदिति कर्तव्यतावगम्यते । इति कर्तव्यता श्रुतसामर्थ्यगम्या । उक्तेन प्रकरणेन नैपदोप । निर्वपे
द्यजेतेति न केवलं तावत्परिपयत्वेऽवगते परिपूर्णा कर्तव्यता भवति । यावद्देशान्तराण्यधिकारेति कर्तव्यता प्रयोगरूपाणि
नावगतानि । एतेरशौचं तत्तारूपो विधिः प्रतीयते । अतोऽशुद्ध्याप्यपि विधिशब्दाभिलष्यतया न विरुद्धाच्येतदेवाह अ-
चिन्त्यस्येति । अप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षस्तु भूयतइत्युच्यते । त्रचिन्त्यते न लभ्यतइति । अप्रमेयस्य कल्पस्य वा
युश स्मृतिवाक्यमूलस्य तदि प्रत्यक्षेण प्रतीयते । अतोऽप्रमेयस्येत्युच्यते । अथवाऽप्रमेयस्येयत्तया परिमातुप्रशक्यस्था
तिमहत्वाद्देकशाखाभेदभिन्नो भेदो न शक्यते सर्वे प्रमातुम् । अतएवाचि त्वस्य यदतिबहु तद्बुद्धं हत्वादि चि त्वमित्युच्यते ।
यथाच लोके वक्त्रारो भवन्ति । अन्ये भागति शिन्वतिपुनः प्रमेयतन्मयुज्यतइति । मनः किल सर्वविषयम् । अयुचातिमहत्वात्तरयापि
न विषयइति पदद्वयेन बाह्यात् करणप्रविषयतया महत्त्वस्य । एतेनाचार्य मोत्साहते त्वयैव केवलेनैव विधो वेद आगमितो
नस्तस्य य कार्यरूपे तत्त्वार्थस्तवेति ज्ञानीपे कार्यमनुष्ठेयमुच्यते । यत्र पुरुषोऽनुष्ठानत्वेन विनियुज्यत इदं त्वया कर्तव्य-
मिदं त्वया न कर्तव्यमित्यप्रिहोत्रादि कर्तव्यम् कलत्रभक्षणानि न कर्तव्यम् । प्रतिषेधोऽप्यनुष्ठानमेव । यद्ब्राह्मणवधस्यो ननु

ष्ठानंतदेव प्रतिषेधस्यानुष्ठानवृत्तिश्रक्तियां निवृत्तिश्रक्तियेति । नहि पारस्पन्दमानसाधनसाध्यमवानुष्ठानमुच्यते कित्वाह । ममे तदूने तन्निवृत्तिरपि यथाहितस्तवीचिरापुरिति । यमामे काले भुङ्क्तेऽप्राप्ते न भुङ्क्ते । अभोजनमपि हितमेव । अथवाकार्य-
शब्दः मन्थानांयंत्रियेः प्रतिषेधस्य च । एतावावेदस्य तत्त्वरूपः पारमार्थिकोऽर्थोऽयमुद्गतिवृत्तसंवर्णनरूपः सौरोदीयदरोदी-
चद्रुदस्य रुद्रत्वमिति । सन तत्त्वार्थोविध्यन्तरेणैकवाच्यत्वात्पारस्परत्वेन स्थायित्वत्वाभावात् । अस्ति ह्यत्र विध्यन्तरम् ।
तस्माद्देहिपि रजतं न देयमितिसौरोदीयत्वादीनिपुत्रास्त्वत्ताराद्देहेरौदनंभवतीत्यन्तानि तदेकवाच्यतापन्नानि । बाह्यिपि रज-
तदाननिन्दया तत्प्रतिषेधस्तुवन्ति । तदुक्तसाध्यैऽर्थं वेदः । यमार्णं न सिद्धरूपे । अथवादानाह सिद्धरूपोऽर्थोऽनहि तदर्थस्य
कर्तव्यताप्रतीयते । विन्युनदेशपरत्वच प्रतीयते । यदिच स्थायंपराधिपि स्युस्तदाधिपपरत्वव्याहय्येत । ततश्च प्रतीयमानै-
कवाच्यतागोधनेन च संभनत्येकवाच्यत्वं वाक्यभेदोऽभ्यास्यः । नच साध्यस्य सिद्धार्थपरत्वेनैकवाच्यता । घटते ।
तथाहि । न किंचिद्वेदोपदिश्यते कर्तव्यम् । अतश्चाप्रमाणमेव वेदः स्यात् । विध्यर्थता चावगम्यमाना विद्यादीनां त्यक्ता
स्यात् । तस्मात्कार्यरूपोवेदस्य तत्त्वार्थइतिमनुभवानाह । जैमिनिनाभ्युक्तम् कार्यैऽर्थं वेदःप्रमाणम् । चोदनालक्षणोऽर्थो-
धर्मइति । अतश्चनिरवशेषंदाथेपरिज्ञानातिशययोगाद्धर्मवचनसामर्थ्यसिद्धवदुपादायप्रभो इत्यामन्त्रणम् । हेनभो धर्मा-
भिधानशक्त त्वमनुब्रूहि धर्मानिति । एवमनया त्रिंश्लोक्या धर्मानिपृष्टउत्तरेण श्लोकेन प्रतिज्ञो ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्वमेकइति । स्वर्गमुवः प्रजापतेरभिधेयतया सवन्धिनोविधानस्य विधेर्देवरायचिन्त्येष्वा-
तक्यार्थस्याप्रमेयस्य प्रमाणान्वरागोरस्य कार्यतयानुष्ठेयतया यत्तत्त्वतात्त्विकोर्थस्तद्देहितात्त्वमेवास्येकइत्यर्थः ॥ ३ ॥

(३) कुल्लुकः । सकलधर्माभिधानयोग्यत्वेहेतुमाह त्वमेकइत्यादि हिवाद्येहेतौ । यस्मात्त्वमेकोऽद्वितीयः ।
अस्य सर्वस्य प्रत्यक्षतुल्यस्य स्थत्याद्यनुमेयस्य च विधानस्य विधीयन्नेनेनकमार्ण्यमिहोचादीनीति विधानवेदस्तस्य
स्वर्गमुवोऽपोहेयस्याचिन्त्यस्य बहुधासाविभिन्नत्वादियतया परिच्छेत्तुमयोग्यस्य । अप्रमेयस्य मीमांसादिन्यायनिरपे-
क्षतयाऽनवगम्यमानप्रमेयस्य । कार्यमनुष्ठेयमिष्टोनाहि तत्त्वंब्रह्म सत्त्वंज्ञानमन्तंत्रलेत्यादिवेदान्तविय । तदेवार्थः । प्रतिपा-
द्यमागतवेत्तीति कार्यतत्त्वार्थविव । मेधातिथिस्तु कर्ममीमांसाव्रातानया वेदस्य कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थः । स्तंवेत्तीतिकार्य-
तत्त्वार्थं त्रिदिति व्याचष्टे तन् । वेदान्त्राल्लयपि प्रामाण्याभ्युपगमान्कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थः । धर्माधर्मव्यवस्थापन-
समर्थत्वात्त्वमेदिति सर्वोधनम् ॥ ३ ॥

(४) रायवानन्दः । त्वमिति । अस्य प्रत्यक्षादिसिद्धस्य सर्वस्य स्थत्याद्यनुमेयस्य विधीयतेकमानीनेति विधानवेदः
तस्यविधानस्याग्रिहोत्रादिकर्मरूपप्रवोचकस्येति यावत् स्वर्गमुवोऽपोहेयस्य ब्रह्मस्वर्गभूरितिश्रुतेः । त्वयभूयेभगवान्ने-
दीगततस्त्वयापुरा । शिवाद्याःप्रतिपर्यन्ताःसर्गातोऽस्थनकारकाइतिस्मृतेश्च । अचिन्त्यस्य अनेकशाखाभेदभिन्नत्वादियत्त-
यापरिच्छेत्तुमयोग्यस्य । अप्रमेयस्य दुरधिगमार्थस्य अनेनार्थतोऽप्यचिन्त्यत्वमुक्तम् । कार्यतत्त्वार्थविव कार्यधर्मः तदेववे-
दस्यतात्पर्यविवयत्वात्तत्त्वं तद्वेत्तीति । तन्धेतिमेपातिथिः । वस्तुतस्तुकार्यधर्मः तत्त्वार्थोब्रह्म तदुभयवेदार्थस्तद्विद्विद्विद्विद्वि-
ज्ञानकाण्डस्य अग्रामाण्यापतिः कुरुवेदार्थावित्त्वामसेश्च प्रभोइत्युभयूक्तयने सारमर्थमुक्तम् ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । विधीयतइति विधानम् । स्वर्गमुवा भगवता विहितस्यअचिन्त्यस्य दुर्ज्ञानस्य । अप्रमेयस्यजपर्मन्त-
स्य । सर्वस्यशांतिजातस्य । कार्यधर्मस्तस्यतत्त्वंपारमार्थ्यतत्त्वार्थःप्रयोजनमनुदयसिद्धिरुत्तत्रत्वमेकोवेत्ति तेन भवानिष-
श्रुत्योनाभ्यइति ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वमिति एकःअद्वितीयः हिहेत्वर्थः । अस्य विधानस्य सर्वस्य चतुर्विधस्य भूतप्रापस्य तद्विद्वत्त्वे-
आण्डजरापुत्रस्येत्यर्थः । कार्यतत्त्वार्थविववेनाति हे ममी मनो यममुःसर्वजानातीत्यर्थः । तथा स्वयंभुवोऽपोहस्य

कार्यतत्त्वार्थवित् । कीदृशस्य स्वयंभुवः अचिन्त्यस्य वाङ्मनसाभ्यामचिन्त्यप्रभावस्य । पुनः कीदृशस्य अप्रमेयस्य ॥ ३ ॥
सतैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजामहात्मभिः ॥ प्रत्युवाचार्य्यतान्सर्वान्महर्षीञ्छ्रूयतामिति ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । समनुमितौजास्त्वैर्महर्षिभिर्महात्मभिः पृष्टस्तथा तान्प्रत्युवाच श्रूयतामिति । तथा तेन प्रागुक्तेन प्रकारेण । पृष्ठमानवस्तुप्रश्रविधिश्च प्रकारवचने तथाशब्देऽन्तर्भूतः । तेनायमर्थस्तथापृष्टस्तान्धर्मान्पृष्टःप्रत्युवाच । अथवा तथेतिप्रकारमात्रमाचष्टेइतिपूर्वश्लोकात्पृच्छमानविशेषोब्रुद्धौ विपरिवर्ततेएव । तेन यत्पृष्टस्तत्प्रत्युवाच श्रूयतामिति प्रश्नप्रतिवचनयोरैककर्मता सिद्धा भवति । तदाच तथाशब्दः श्लोकपूरणार्थः । आद्ये तु व्याख्याने तथाशब्दोपात्तैव प्रश्नप्रतिवचनयोरैककर्मता । सम्यक्शब्दः प्रतिवचनविशेषसम्यक्प्रत्युवाच । प्रसन्नेन मनसा न क्रोधादियोगेन । अमितौजाअक्षीणवाग्विभवौमितमन्तमोजोवीर्यमभिधानसामर्थ्यमस्येति । महात्मतयामहर्षीणां धर्मशब्दत्वमहर्षैस्त्वाविरुद्धमित्याह महर्षीनि । परार्थकारी सततंमहात्मैरुच्यते । तेन यद्यपि स्वयंविद्वांसोऽधिगतयाशांतव्या अन्यथा महर्षित्वानुपपत्तेस्तथापि परार्थमपृच्छन् । मनुःप्रख्याततरुप्रमाण भावः । एतेनयदुच्यते तल्लोकेनाद्रियते । प्रत्ययतोऽयमनुपास्यतेऽतः शास्त्रावतारार्थमुपाभ्यायीकुर्मः । आभाभिश्चपृच्छन्मान.प्रमाणतरीकरिष्यतेऽनेनेति । अतएवाच्यतान्सर्वान्प्रतिवचनमविरुद्धम् । अन्यथाश्रित्यस्योपाभ्यायात्कीदृश्येति । अर्चयतेराड्पूर्वस्यल्पवन्तस्यरूपमाच्येति । पाठान्तरमर्चयित्वा ता-
मिति । अत्र यथोच्यते । यद्विदमनुनाऽयं ग्रन्थः कृतः प्ररोपदेशेन युक्तः सतैःपृष्टःप्रत्युवाचेत्यहंपृष्टःप्रत्यज्जवमितिन्याम्यम् । अथाप्यतरएव ग्रन्थस्य कर्ता मानवव्यपदेशः कथमिति । तदाचाद्येमायेण ग्रन्थकारा स्वमतंपरापदेशेन ब्रूवते । अत्राह अत्र परिहरन्तीत्येवमहतेः पृष्टइति । योयः पूर्वतरःसप्रमाणतरोलोकेनाभ्युपगम्यते । तत्प्रमाणान्नादरायणस्येति । अथवा भृगुपुत्रोक्ता सहितेयमानवीतुस्पृष्टिरूपनिबद्धेति मानवव्यपदेशः । प्रत्युवाचतामहर्षीन् । कितचदहंपृष्टस्ततःश्रूयतामिति ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सतैरिति । सम्यग्विनयाभ्युपेतंयथाभवति । अमितौजा अमितबलः । आर्च्यार्चयित्वा ॥ ४ ॥

(३) कुडूकः । सतैःपृष्टस्तथा सम्यगित्यादि । समनुस्त्वैर्महर्षिभिस्तथा तेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन च्यायेन प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशयादिना पृष्टस्तान्सम्यग्यथातत्त्वप्रत्युवाच श्रूयतामित्युपक्रम्य । अमितमपरिच्छेद्यमोजःसामर्थ्यज्ञानतत्त्वभिधानादौ यस्य सतंथा । अतएव सर्वज्ञसर्वशक्तितया महर्षीणामपि प्रश्रविषयः । महात्मभिर्महानुभावेः । आर्च्य पूजयित्वा आड्पूर्वस्याचैतेर्ल्यबन्तस्यरूपमिदम् । धर्मस्याभिधानमपि पूजनपुरःसरमेव कर्तव्यमित्यनेन फलितम् । ननु मनुप्रणीतत्वेऽस्य शास्त्रस्य सपृष्टःप्रत्युवाच इति न युक्तमहृष्टोब्रवीमीति युज्यते । अयंप्रणीतत्वे च कथमानवीयसहितेति । उच्यते प्रायेणाचार्याणांमियंशौली यत्त्वाभिप्रायमपि परीपदेशमिव वर्णयन्ति । अतएव. कर्मण्यपि जैमिनिःकलायंवादिता जैमिनेरेव सूत्रम् । अतएव तदुपर्यपि बादरायणःसभवादिति बादरायणस्यैव शारीरकसूत्रम् । अथवा मनुपदिष्टानर्मास्तच्छिष्येण भृगुणा तदाज्ञोपनिबद्धाः । अतएव वक्ष्यति एतद्दोऽयमृगुःशास्त्रावयित्यत्यशेषतदित्यतोयुज्यतेएव सपृष्टःप्रत्युवाचइति । मनुपदिष्टधर्मापनिबद्धत्वाच्च मानवीयसहितेति व्यपदेशः ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । तैर्महर्षिभिःपृष्टःसमनुमितौजा धर्मब्रह्मणोवेदने शक्त आर्च्यं सपूज्य श्रूयतामित्याह ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । आर्च्यं भवन्तएवसर्वधर्मज्ञा इतिवाचा सभास्य । आत्मनः प्रवचनादप्रकर्षार्थमुक्तं श्रूयतामिति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सइति तैर्महर्षिभिःसमनु सम्यग्यथा स्यात्तथा पृष्टःसंस्तान् सर्वान्महर्षीन्प्रति श्रूयतामित्यभ्यर्च्यं संपूज्योवाच । कीदृश.मनु.अमितौजा.अमितश्रेज.प्रभावोयस्यसः ॥ ४ ॥

आसीदिवंतमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंप्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । कास्ताऽक निपतिताःशास्त्रोक्तनिपतितान् धर्मान्प्रष्टस्तानेव वक्तव्यतया प्रतिज्ञाय जगतोव्या-
 कृतावस्थावर्णनमप्युत्तमपुरुषार्थकं । सोऽयंसत्वोयोजनमवादः आशान्प्रष्ट कोविदारानाचष्टदिति । नचारिमनवस्तुनि प्रमाणन-
 चमयोजनमित्यतः सर्वप्रायमध्यायो नाध्येतव्यः । उच्यते । शास्त्रस्यमहानयोजनत्वमनेनसर्वेण प्रतिपाद्यते । ब्रह्माधाः
 स्थावरपर्यन्ताः ससारगतयोधर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते । तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुनेति । वक्ष्यति च । एता-
 द्दृष्टातु जीवस्य गतीः स्वैर्नैव चेतसा । धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मं दध्यात्सदा मनइति ॥ ततश्च निरतिशयेऽर्थहेतुधर्मस्तद्विपरी-
 तश्चाधर्मस्तद्रूपपरिज्ञानाश्रमिदंशास्त्रमहाययोजनमध्वेतव्यमित्यध्यायतात्पर्यम् । सूत्रत्वत्र मन्धार्थवादाः सामान्यतोदृष्ट्य
 तथाचमन्त्र । तमआसीत्तमसा गृह्यमध्वेप्रकेतं सलिलंसर्वमददंतुच्छेनाभ्रपिहितयदासीत्तमस्तन्महिनाजायतेकमा चंद्रार्का
 द्यादिषु वासाध्यात्मिकेषु महाप्रत्यये प्रकाशकेषु नेष्टु तमएवकेवलमासीत् । तदपि तमः स्थूलरूपतमसा रूढंसंबुद्धम् । न
 हि तदानां कश्चिदपि ज्ञाताऽस्ति । अतोज्ञातुरभावान् कस्यचित्ज्ञानमस्तीति तमसागृह्यमुच्यते । अग्रे भूतसृष्टेरर्वा-
 क्रमकेतमज्ञातंसर्वथा । आसीदिवंसलिलंसरणधर्मकम् । क्रियावधायां कचिच्छेषावत्सर्वानश्रेयमासीत् । तुच्छेन सूक्ष्मेणा
 भूस्थूलमपिहितमरुत्यात्मनि विशेषरूढंजीनमित्यर्थः । एतावता अध्याकृतावस्था जगतोद्योतिता । चतुर्थेन पादेना-
 चा सृष्टवस्थोच्यते । तमसस्तन्महिना महत्त्वेननैक्यदासीत्तदजायत विशोपात्मनाऽभिव्यज्यतेरम । कर्मवशात्पुनः
 प्रादुर्बीजैवत्यर्थः । अथवा तस्यामस्यायांतमःकर्मणा महत्त्वेनहिरण्यगर्भान्मात्मनाऽजायत प्रादुरासीत् । यथावद्व्यति ततः
 स्वयंभूरिति । सामान्यतोच्छेन महाप्रत्ययेऽपि सभाव्यते । यस्य ह्येकदेशे नाशोदृष्टस्तस्य सर्वस्यापि नाशोद्वस्यते । यया
 शास्त्रेऽपि कचिद्विज्ञाना दृष्टा कदाचित्सर्वोप्राप्तोदक्षते । ये च कर्तृपूर्वाभावात्ते सर्वे विनश्वरा गृहप्रासादादयःकर्तृपूर्वचेद-
 जगत्संस्तिप्तमुद्रशैलायांतमकम् । अतोगृहादिवनक्षयतीति सभाव्यते । कर्तृपूर्वतै व न सिद्धेतिचेत्तन्निवेशविशेषवत्त्वादिना
 गृहादिवत्सापि साध्यतइत्यादि सामान्यतोदृष्टम् । नच प्रमाणसिद्धौ तद्गुणे वा भयतामहे ऽनिद्वयत्वाच्छास्त्रस्य ।
 एतद्विद्यावन्न विचार्यनिरूपित तावन्न सप्यग्नधायते । तथा निरूपणे च तर्कशास्त्रता स्यान्वधर्मशास्त्रता ग्रन्थ-
 विस्तरश्च प्रसज्यते । प्रक्रियावद्गुल चेदसर्वमुपन्यसिष्यते । क्वचित्पौराणी प्रक्रिया कचित्सांख्यानम् । नतया ज्ञातयाऽ-
 ज्ञातया वा कश्चिदधर्मयोविशेषइतिनिगुणतया नै निरूप्यते । अर्थात्तचित्ततत्त्वाव्येप्या पदार्थयोजना । व्याख्यानमात्रं
 न्वन्यायस्योपदिश्यते तदेवकरिष्यम् । तात्पर्यमुपदर्शयतमैव । आसीदिवजगत्तमोभूत तमइव । भूतशब्दोऽनेकार्थोऽप्युप-
 मायांपर्युक्तौयथा यत्तद्भवेत्त्वन्निर्लिप्तेवन्निष्कलनासामान्यभूतसशब्दइतिसामान्यभूतइति सामान्यमित्येत्यर्थः । किंतमसा
 जगतः सादस्यमतआह । अत्रज्ञानविशेषाणांस्वभावानविकाराणांप्रकृतानुपलयनान्नतः ऋषक्षेणाज्ञातम् । अनुमानार्त्तहि
 ज्ञायते । तदपिचाटक्षणम् । एक्षणलिङ्ग निन्दतइति तस्यामवस्थायां प्रजीनेमव सर्वविकाराणांविशेषात्मना विनष्टत्वात् ।
 अप्रतर्क्यद्रूपमासीत्कियितुमपि न तद्रूपतया श्रयन्तम् । तर्ककारमनुमाननिषेधति । नसामान्यतोदृष्टमनुमानमस्ति ।
 तद्रूपकविदकन विशेषतोदृष्टमत्तश्चाभिज्ञेयम् । नैवतर्कसादिसदेवाजायतेति प्राग्भेतीनिषेधति प्रसुप्तमिव सर्वतः । नासतः-
 सतत्प्रपत्तिः । उक्त्य सदैव सोपेदमययासीत् कथमसताःसजायेतेत्याद्युपनिषत्सु । अतश्च विज्ञेयमवच्छेदविषयैः
 प्रमाणोपागमात्सांशदेव गम्यते । प्रसुप्तमिव जायन्त्वमववांपरित्यज्य सप्रसादावस्था सुप्तुनिर्दृष्टान्त्वानेनोपात्ता यथायमान्ना-
 सुप्तुभावस्थापाणि सवोभेदशान्प्रवृत्तोशेषविकल्पव्याप्ते । नचनारत्तीतिशक्यते वक्तुः प्रसुदस्य सुखमत्तात्समितिप्रत्य

भिज्ञानदर्शनात् । एवं जगदागमात्सिद्धार्थरूपादाभासानुमानेभ्यश्चतार्किकाणां भवतीत्येते । आसीदिति । वर्तमानानुसुवस्थान-
कस्य विज्ञेयेत्यत उक्तमविज्ञेयं सर्वतो नैकदेशप्रलय इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अत्र च वर्णक्रमेण धर्मकथनस्याकाङ्क्षितत्वात् सर्वदेवसंभवनत्वीकिज्ञानाद्ब्रह्मणा दिवर्णानां पूर्वपूर्वश्रैष्ठ्यमतिपादनस्येष्टत्वेन मुखादिविशिष्टस्थानोत्पादनेन च तेषां श्रेष्ठत्वात् तदभिधानार्थं शास्त्रप्रणायकब्रह्मोत्पत्ति-
प्रकारं च कथयितुं स्वस्थनिष्पत्तिजननद्वारा तत्पूर्वावस्थां तावदाह आसीदिति । ततः शब्देन गुणैकदेशवाचिना तत्समु-
दायभूता प्रकृतिरुक्ता । जगतश्चोत्पत्तिसंभूतात्मकत्वेन तस्य सुप्रतिपादत्वात् । अप्रज्ञातं प्रत्यक्षागम्यम् । अलक्षणमलिङ्गम् ।
अप्रतर्क्यमतर्कविषयम् । अविज्ञेयं शब्दादिहीनतया विशेषतो ज्ञातुमशक्यम् । अधुनापि शब्दतः प्रतीयमानं यथाप्रतीयते तदाह
प्रसुममिवेति । वासनाकर्मशेषाणां पुरुषाणामवस्थानात्तत्त्वरूपसाम्यम् । सर्वतः सर्वैः प्रकारैः । अतएवोक्तमिवेति ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रूयतामिदं पञ्चममर्थमाह आसीदिति । * ननु मुनीनां धर्मविषयप्रश्ने तत्रैवोच्यते इति मुच्यते त-
त्कोयमप्रस्तुतः प्रलयदशायां कारणलीनस्य जगतः सृष्टिप्रकरणावतारः । अत्र मेधातिथिः समादधे । शास्त्रस्य महामयो-
जनत्वमनेन सर्वं प्रतिपाद्यते । ब्रह्माद्याः स्थावरपर्यन्ताः संसारगतयो धर्मा धर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते तमसा बहुरूपेण वे-
ष्टिताः कर्महेतुनेति । वक्ष्यति च । एतादृशस्य जीवस्य गतीः खेनैव चेतसा । धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मं दध्यात्सदापनदति ।
ततश्च निरतिशयैर्धर्महेतुर्धर्मस्तद्विपरीतश्च धर्मस्तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महामयो जननमधेत्यमित्याद्यभ्यायताप्यमित्य-
न्तेन गोविन्दराजस्यापीदं देव समाधानम् । नैतन्नोहर्म धर्मत्वरूपप्रश्ने यद्धर्मस्य फलकीर्तनतदप्यप्रस्तुतम् । धर्मोक्तिर्मा-
त्रादिं शास्त्रमर्थवत् । किंच कर्मणां फलनिर्वाहं चोक्तं महर्षिभिर्द्विदेषो वक्ष्यमाणो सा वक्तुमादौ न युज्यते । इदं तु वदामः
मुनीनां धर्मविषये प्रश्ने जगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपादनधर्मकथनमेवेति नाप्रस्तुताभिधानम् । आत्मज्ञानस्यापि धर्मरूप-
त्वान्मुनेव धृतिः क्षमादमोऽस्ते यशोचमिन्द्रियनिग्रहः धीविद्या सत्यमक्रोधोदशकंधर्मलक्षणमिति दशविधधर्माभिधा-
ने विद्याशब्दाद्यात्मज्ञानधर्मत्वेनोक्तम् । महाभारतेऽपि आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृपेत्यात्मज्ञानधर्म-
त्वेनोक्तम् । याज्ञवल्क्येन तु परमधर्मत्वेन यदाह इत्याचारदमाहं साधनं स्वाभ्यायकर्म च । अयत्तु परमो धर्मो यथोगे-
नात्मदर्शनमिति । जगत्कारणत्वं च ब्रह्मलक्षणमतएव ब्रह्ममीमांसायां अर्थातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रानन्तरं ब्रह्मलक्षणक-
थनाय जन्माद्यस्य यत इति द्वितीयसूत्रं भगवान्वादरायणः भणिनाय अस्य जगतोपतो जन्मादिसृष्टिस्थितिप्रलयमिति सूत्रार्थः ।
तथा च श्रुतिः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिः स विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व ।
तद्ब्रह्मेति प्राधाप्येन जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तोपादानब्रह्मप्रतिपादनमन्नात्मज्ञानरूपपरमधर्मावगमाय प्रथमाध्यायं कृत्वा
संस्कारादिरूपधर्मतद्ब्रह्म तथा द्वितीयाध्यायादिक्रमेण वक्ष्यतीति न कश्चिद्विरोधः । किंच प्रश्नोत्तरवाक्यानामेव स्वरसादर्थ-
मदुक्तोऽर्थोऽलभ्यते । तथाहि धर्मं पृष्टे मनुर्ब्रह्म जगतः कारणं ब्रुवन् । आत्मज्ञानपरं धर्मं विसेति ध्यक्तमुक्तवान् । भाषा-
न्यात्वथमाध्याये साधु तस्येव कीर्तनम् । धर्मोऽन्यस्तु तद्ब्रह्मवाच्युक्तो वक्तुमनन्तरम् । इदमित्यध्यक्षेण सर्वस्य प्रतिभा-
समानत्वात् जगन्निर्दिश्यते । इदं जगत्तमो भूततमसि स्थितं लीनमासीत्तमः शब्देन गुणवृत्त्या प्रकृतिर्निर्दिश्यते । तम इव तमः ।
यथा तमसि लीनाः पदार्थाः अध्यक्षेण न प्रकाशयन्त एव प्रकृतिर्लीना अपि भावानावगम्यन्त इति गुणयोगः । प्रलयकाले
सूक्ष्मरूपतया प्रकृतो लीनमासीदित्यर्थः । तथाच श्रुतिः । तम आसीत्तमसा गूळहमप्रदति । प्रकृतिरपि ब्रह्मान्नाऽध्या-
कृतासीत् । अतएवाप्रज्ञातमप्रत्यक्षं सकलभ्रमाणश्रेष्ठतया प्रत्यक्षगोचरः प्रज्ञात इत्युच्यते तन्न भवतीत्यप्रज्ञातम् अलक्षणमन-

नुमेयं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणलिङ्गं तदस्य नास्तीति अलक्षणम् अप्रतर्क्यतर्कयितुमशक्यमदानीं वाचकस्थूलशब्दाभावात्तच्छब्दतोऽप्यविज्ञेयम् । एतदेव च प्रमाणत्रयसंतर्कद्वादशाध्याये मनुनाभ्युपगतमथतएवाविज्ञेयमित्यर्थान्पत्त्याद्यगोचरमिति धरणी-धरस्यापि व्याख्यानम् । न च नासीदेवेति वाच्यंतदानीं श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रूयते तदेदंतर्हस्याकृतमासीच्छान्दोग्योपनिषच्च संदेव सौम्येदमग्रआसीदिदजगत्सदेवासीद्ब्रह्मात्मना आसीदित्यर्थः । सच्छब्दो ब्रह्मवाचकः अतएव प्रसुममिव सर्वतः । प्रथमार्थं तसिः स्वकार्याक्षममित्यर्थः ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मोपयोगिचातुर्वर्ण्यस्योत्पत्तिक्रमेणैव प्राधान्याप्राधान्यं मुखंतोवक्तुं ब्रह्मज्ञानाय सृष्टेराविद्य-कत्व प्रकटयत्युच्यते त्वमहा आसीदित्यादि यावत्समामि । इदमिदानीं प्रमाणपदकञ्जधीयोऽयं जगतसृष्टेः पूर्वतमो भूतं तमः प्रधाना विद्यातदवच्छिन्नं ब्रह्म तद्भूतं तन्मातृतात्तादात्म्यं गतं ननु तदतिरेकेणोपलब्धमासीदिति यावत् । तेन शून्यमतनिरात्ममतं च निरस्तमतो ब्रह्ममात्रपरिणतिरिति भास्करमतं प्रमाणप्रादानमतचनिरस्तं स्वात्ममतमस्तीकृतेः । तथा च श्रुतयः संदेवसौम्येदमग्रआसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदमग्रआसीत् तदेदंतर्हस्याकृतमासीत् नासदासीन्नोसदासीत्तमआसीत् नैवेह-किंचनाय आसीत् श्रुत्युच्यते वेदमावृतमासीदित्यनेनाध्वनैवोपक्रान्तं संस्थासेनापहत्येनः प्रागेति परमांगतिमिति । मध्येऽपि तदेव परामृष्टं ब्रह्मानैव एवंयः सर्वभूतेषु परम्यात्मानमात्मना । ससर्वसुभतामित्यब्रह्माभ्येति परंपदमिति ॥ अत्र चाप्रज्ञातमिति कीर्तनादपूर्वताऽऽद्यन्तु मध्येकयुनादभ्यासः परमांगतिमिति फलमिति त्रितयं दर्शयन्तम् । तथा आत्मैवेदेवताः सर्वाः सर्वमात्म-न्यवस्थितम् आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगशरीरिणामित्यर्थवादोपपत्ती दर्शयते तस्माद्गुणक्रमादिषड्विधलिङ्गोपेतं ब्रह्मैवाव-विवक्षितम् । तथाच उपक्रमोपसंहाराभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तां पर्यनिर्णयदिति तच्छेपता धर्मस्य । तथाच श्रुतिः तमेव वेदानुवचने न ब्राह्मणाविधिदिपन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादि । तथा धर्मेण प्रापमपनुदतीतिः श्रुतिः । सृष्टिरपि, ज्ञानमुपच्यते पुंसां क्षयात्प्रापस्य कर्मणः । सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परि समाप्यत इत्यादिका । तदर्थं धर्मोपदेशोऽत्रैव सर्वेषु क्रमशस्त्वेति यथाशास्त्रनिषेविताः । यथोक्तकारिणं विभं नयन्ति परमंपदमिति । सर्वेऽत्रोक्ता धर्मधीहारेणोति शोऽप्यथा नत-त्र दक्षिणापन्ति नाविद्वांसीऽतपरिचिन्तति श्रुतेर्वाधः तथा तमेव विदित्वाति श्रुत्युमेति नान्यः पत्त्याविद्यतेऽयनायेति च । अनेन धीकर्मणोः कार्यकारणपरत्वप्रतीतेस्तयोः समविपमसमुच्चयोऽपिनिरस्तः । तथाचैव । सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते । दूर्शनेन विहीनस्तु संसारपतिपद्यतइति । तस्माद्ब्रह्मधीशेषता धर्मस्य । धर्मस्तु देहांदिहसृष्टिं विना नेतीं सृष्टिद्वारिकासंगतिः शास्त्रस्येति । अप्रज्ञातमनुपलब्धं प्रत्यक्षेण तेन चावोकमतनिरस्तम् । अलक्षणं लक्षणमनुमानंतदगम्यं तेन सात्त्विकमत-निरस्त तेषाम्पत्तोमिन्यानुमेयत्वात् । अप्रतर्क्यतर्कवाच्यं तेन नैयाधिकमतनिरस्तम् । अविज्ञेयतदानीं मागमतः तेन भीर्भा-सकमतनिरस्तम् । तर्हसन्नेत्याह प्रसुममिव सर्वतः सर्वेषां सुभिरिव तत्र यथात्मभावं गतस्य विद्वदस्य तस्मादेवोत्पत्ति-स्तथाह । यथाअग्नेःक्षुद्राविस्फुलिङ्गाः प्रभवन्ति सहसा एवमेवात्मादान्नः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वाणि भूता-नि व्युच्चरन्ति जायन्ते तथा न्यत्रापि श्रुत्युच्यते वेदमावृतमासीत् कथमसतः सन्नायेत नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत-इत्यादि श्रुतिरसृष्टि शतैर्नावगतसत्त्वस्य नास्त्वम् ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । तत्र सर्वतत्त्वेन सृष्टेः प्रथमेषु मुचितत्वात्ताविवद्भरततः पूर्वस्यां प्रत्ययावस्थायां जगदवस्थानं ताव-दाह आसीदिति । सर्वतः सर्वमिदं कार्यजातं तमोमूलकृतिः तत्तद्भूतकार्यावस्थाविहाय कारणतामधिगतम् । अलक्षणं लक्षणमाकारो धर्मः गन्धरसादिधर्मरहितमिति यावत् । अनेन प्रत्यक्षाविपयत्वमुक्तम् । अप्रतर्क्यमित्यनुमानाविपयत्वमुक्तम् । अविज्ञेयमित्यागमाविपयत्वमुक्तम् । एवमप्राणायामाद्यगोचरत्वाद्ब्रह्मातमुपरतं क्रियत्वात्प्रसुममिवासीत् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसीदिति । मनुस्वाच इदं विश्वं पूर्वतमो भूतमासीत् । कीदृशविश्वं न प्रज्ञातकैश्चिद् न प्रकर्षणं ज्ञातं

नलक्षणपूर्वापरं वा यस्य तदलक्षणम् पुनः क्रीडशिवं च अप्रतर्क्यैतकागोचरं तथाऽविज्ञैर्यं किमिव सर्वतः प्रसुप्तमिव ॥ ५ ॥

ततः स्वयं भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ॥ महाभूतादिवृत्तौ जाः प्रादुरासीत्तमो नुदः ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्यामहारात्र्या अनन्तरं स्वयं भवतीति स्वयंभूः स्वच्छया कृतशरीरपरिग्रहो न संसार्यात्मवत्कर्म परतन्त्रशरीरग्रहणमस्य । अध्यक्तो ध्यानयोगाभ्यासभावनावाजितानामप्रकाशः अथवा अंध्यक्तमिदमित्येवंपठितव्यम् । इदमव्यक्तावस्थयव्यञ्जयन् स्थूलरूपैर्विकारैः प्रकाशमानयन् । यदिच्छयापुनर्जगत्प्रादुर्भवति प्रादुरासीत् । प्रादुःशब्दः प्राकार्थे । तमो नुदः तमो महाप्रलयावस्था । तानुदिति विनाशयति पुनर्जगत्सृज्यतस्तमो नुदः । महाभूतातिपृथिव्यादीनि । आदिग्रहणात्तद्गुणाः शब्दादयो गृह्यन्ते तेषु वृत्तमात्मजोवीर्यसृष्टिसामर्थ्यस्य । स एवमुक्तः स्वयमसमर्थानि महाभूतानि जगन्निवर्तयितुं यदात्तं तेन तत्र शक्तिराधीभते तदावृत्ताद्यात्मना विक्रियन्ते । ननु प्रकृतशक्त्यवस्थानि प्रकृतिरूपापन्नानि महाभूतानि जगत्सर्गादौ महाभूतशब्देनाभिप्रेतानि । पाठान्तरं महाभूतानुवृत्तौ जा इति । अनुवृत्तमनुगतमिति प्रागुक्तैवार्थः ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तत इति । स्वयंभूर्भगवान् जगज्जननोचितवीर्यवानव्यक्तः प्रत्यक्षागम्यः परमात्मा व्यञ्जयन्निदं महाभूतेन्द्रियप्रकृतिव्यक्तं कुर्वन्नेवं प्रादुरासीद्यक्तोऽभवत् । जगत्तदुपादेयस्य व्यक्तिकैव तद्यक्तिर्नान्येत्यर्थः । महाभूतानामादौ सृष्टेरपे वृत्तौ जाः प्रवृत्तवल्ः सृष्टौ तमो नुदो मोहापनोदकः सृष्टौ प्रलयकात्किन्तमोऽभिभवेन रजसः प्रावल्यात् ॥ ६ ॥

(३) कुडूकः । अथ किमभूदित्याह ततः स्वयंभूर्भगवानित्यादि । ततः प्रलयावसानानन्तरं स्वयंभूः परमात्मा स्वयं भवति स्वच्छया शरीरपरिग्रहं करोति न त्वितरजीववर्गकर्मण्यन्तर्देहः । तथा च श्रुतिः । स एकया भवति द्विधा भवति । भगवानेश्वर्यादिसंपन्नः । अव्यक्तो वासकरणागोचरो योगाभ्यासावसेय इति यावत् । इदं महाभूतादि आकाशादीनि महाभूतान्यादिग्रहणात्सहदादीनि च व्यञ्जयन् अव्यक्तावस्थप्रथमं सूक्ष्मरूपेण ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन् । वृत्तौ जावृत्तमप्रतिहतमुच्यतेऽतएव वृत्तिसर्गतयानेषु क्रमइत्यत्र वृत्तिरप्रतिघातइति व्याख्यातं जयादित्येन । वृत्तमप्रतिहतमोजः सृष्टिसामर्थ्यस्य स तथा । तमो नुदः प्रकृतिभेरकः । तदुक्तं भगवद्गीतायाम् मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमिति ॥ प्रादुरासीत्प्रकाशितो बभूव । तमो नुदः प्रलयावस्थाध्वंसक इति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वकारणात्मना लयमुक्त्वा सृष्टिमाह तत इति । ततः प्रलयानन्तरं स्वयंभूः स्वभवेऽन्यानपेक्षोऽनादिरित्युक्तम् । तस्य सृष्टिसामर्थ्यद्योतयति भगवानिति । उत्पत्तिं च विनाशं भूतानामागतं गतिम् । वेति विद्यामविद्यां च सवाच्यो भगवानित्युक्तेः । अध्यक्तः उपनिषच्छब्दातिरिक्तप्रमाणगम्यः । तथा च श्रुतिः । तं त्वोपनिषदं पुरं पृच्छामीति व्यञ्जयन् वृत्तकणिकायां स्थितं वृत्तक्षवं वृत्तकणिकेव इदं । तदा तमोभूत्प्रविद्याद्वाराऽऽगम्यन्तर्लान्व्यञ्जयन् व्यक्ताभापादयन् प्रादुरासीत् कार्योन्मुखोऽभूदित्यन्वयः । तथा च श्रुतिः तदात्मानं स्वयमकुरुतेति । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति । कथंभूतः महाभूतादिवृत्तौ जाः महाभूतादिमहाभूतस्यादिरहकारतत्त्वं तत्र वृत्तसृष्टिकारणसामर्थ्यलक्षणमोजो यस्य सः । तमो नुदः तमोऽभिभवत्सः सत्त्ववृत्तिरीक्षणं कुर्वाणः । तथा च श्रुतिः तदैक्षत बहुस्यां भजायेयेति । एतदेवेक्षणमहत्तत्त्वं बुद्धिर्महानित्युक्तेः ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । विस्तरेण जगत्सृष्टिवदनसंशारं सृष्ट्योपादानं सुजन्यं संक्षिप्ततया तदाह तत इति । ततः प्रलयावसाने । स्वयमेव सर्वदा भवतीति स्वयंभूः । भगवाज्ज्ञानबलैर्व्यवशक्तिर्तेजोरूपः । अध्यक्तोऽविज्ञानः । विशेषणत्रयेण परस्य पुंनोनि

त्यत्वंस्वरूपमहिमा चोच्यते । तमोनुदःप्रकृतेः प्रेरक-परिणमयिता । महाभूतादिवृत्तौजास्तद्रूपसंविज्ञानोबहुव्रीहिः । तेषु महा-
भूतादिषु चतुर्विंशतितत्त्वेषु पञ्चतयीषः । अनयोर्विशेषगयोश्चायमर्थः । चतुर्विंशतितत्त्वानि तदनुभवद्विष्टं भगवद्दीर्घजगद्दे-
पादानमिति । इदंकार्यजातं व्यञ्जयन्नावि-कुर्वन्शत्रुरासीत् । प्रादुर्भावश्चात्र तत्त्वानुभवद्विष्टस्य भगवतः शरीरवत्त्वेन व्यक्ती-
भावः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत इति । ततस्तस्मात्कारणादव्यक्तो भगवानिदं विश्वं व्यञ्जयन् प्रादुरासीद्यतः स्वयंभूः । कीदृ-
शः तमोनुदः प्रकाशकर्ता । पुनः कीदृशः महाभूतादिर्महदादीनि भूतानि तेषामादिः । पुनः कीदृशः वृत्तौ जामहदादीनां भूताना-
मादौ प्रधाने वृत्तौ जावृत्तयलः ॥ ६ ॥

योऽसावतीन्द्रियं प्राज्ञः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ॥ सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भूतो ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । योसावितिसर्वनामभ्यां सामान्यतः प्रसिद्धमिव परब्रह्मोद्दिशति । योऽसौ वैदान्ते न्वन्यासु चाभ्याम-
विद्यात्वितिहासपुराणेषु च प्रसिद्धो वक्ष्यमाणो धर्मः स एव प्रादुरासीदित्यत्रोक्तः स्वयमुद्भूतावुद्भूतः शरीरग्रहणं श्रुतवान् ।
भातिरनेकार्थत्वाद्बुद्धे वतते । अथवा दीर्घार्थ एव स्वयं प्रकाश आसीन्नादित्याद्यालोकापेक्षः । इन्द्रियाणामत्ययोऽतीन्द्रियम् ।
अव्ययीभावः । अतीन्द्रियप्राज्ञः सुसुपेति समासः । इन्द्रियाण्यतिक्रम्य गृह्यते न कदाचिदिन्द्रियस्य गोचरः । अन्यदेव
तद्योगजज्ञानयेन गृह्यते । अथवेन्द्रियाण्यतिक्रान्तमतीन्द्रियं मन उच्यते । परोक्षत्वादिन्द्रियाणामविषयः । तथाच वै-
शेषिकायुगपञ्ज्ञानानुपत्तिर्मनसो लब्धमित्यानुमानिकत्वं मनसः प्रतिपन्नास्तेन गृह्यते । तथाच भगवान्यासः । नैवासी
चक्षुषा ग्राह्यो नतु शिष्टैरीन्द्रियैः । मनसा तु प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शो भिरिति । प्रयत्नेन रागादिदोषैरकलुषितेन तदुपा-
सनापरत्वेन लब्धसूक्ष्मदर्शनशक्तिभिः । सूक्ष्मद्वयसूक्ष्मोऽर्णुर्न ह्यसावणुश्चूलादिविकल्पानामाश्रयः । सर्वविकल्पाती-
तोऽसौ । उक्तं च । यः सर्वपरिकल्पानामभ्यासेऽप्यनवस्थितः । तर्कांगमानुमानेन बहुधा परिकल्पितः । व्यतीतो भेदसर्गा-
द्भावाभावोक्तमाक्रमो । सत्यावृत्ते च विश्वात्मा सविवेकत्वकाशतश्चि । सूक्ष्मत्वाद्यक्तः सनातनो व्यक्तत्वाभातिकेनाना-
दिनिधनेनैश्वर्येण युक्तोऽप्येवमपि कर्मभाष्यहैरण्यगर्भपदं तन्मतेपि सनातनत्वव्यप्यादिमत्त्वेऽन्तत्वाभावात् । नहि
सर्गादिफलभोक्तृत्वावस्था कदाचिदपैति । सर्वाणि भूतानि मया स्रष्टव्यानीत्येवंभावितचिचो भूतात्मैवंसंपन्नः सर्वभूतम-
यदित्युच्यते । यथा मृत्योर्भ्रष्टोऽदृष्टिकारत्वात्प्रद्विरारब्धशरीर एवैवः कश्चित्किंचिदत्यन्तं भावयति सतन्मयइत्युपचारा-
दुच्यते । यथास्त्रीमयोयंपुरुषः ऋद्धमयोयजुर्मयइति । अथवाऽद्वैतदर्शनैव चेतनाचेतनानि भूतानि पृथक्चे न सन्ति तस्यै-
वाविवर्तः । अतो विवर्तानां भूतमयत्वात्तैश्च तस्याभेदायुक्तमेव तन्मयत्वम् । कथं पुनरेकस्य नानारूपविवर्ततोपपत्तिरेक-
त्वाद्द्विरोधिनी । उच्यते । एवमाहुर्विवर्तवादिनो यथा समुद्राद्यानुनाभिहिता ऊर्मयः समुन्निर्गन्ति ते च न ततोऽभिपद्यन्ते नापि-
लिन्यन्ते । सर्वथाभेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्या एवमयं ब्रह्मणो विश्वविवर्तः । अपिशब्दश्चात्र द्रष्टव्यः । स्वरूपे स्थितोऽप्राज्ञो
विवर्तावस्थायामिन्द्रियप्राज्ञः । एवसूक्ष्मः । अपिशब्दात् स्थूलावस्थायारथूलः । अव्यक्तोऽव्यक्तश्च शाश्वतोऽशाश्वतश्च ।
भूतमयस्तद्रूपरहितश्च । विवर्तावस्थाभेदेनैव व्याख्येयम् । अचिन्त्यः आश्चर्यरूपः सर्वविकल्पनाया शक्त्या योगात् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योऽसाविति । योऽसौ परमात्मा अतीन्द्रियोऽप्यज्ञः अप्राज्ञोऽध्यायः सूक्ष्मो मनतोऽप्यगो-

१ यथासा = योऽप्राज्ञः (सर्वज्ञनारायणमते)

X स एव = स एव (ख, ग, घ, च, अ, ज, झ, ड,)

चरः अव्यक्तोऽव्यक्तकसूत्र्यः सनातनोऽनित्यः सर्वभूतमयः सर्वप्राणिनां तदुपादानवत्त्वात् अचिन्त्यस्तर्कागम्यः स एव परमात्मैव जगद्रूपेण स्वयमुद्भवावधिर्भूतइति । एवंविद्वस्योपादानप्रकृतिशक्तियुक्तः परमात्मैवेति दर्शितम् ॥ ७ ॥

(३) कुडूकः । योऽसाविति । योऽसाविति सर्वनामद्वयेन सकललोकवेदपुराणेतिहासादिप्रसिद्धपरमात्मानं निर्दिशति । अतीन्द्रियग्राह्यइन्द्रियमतीत्य वर्ततइत्यतीन्द्रियमनस्तद्ग्राह्यइत्यर्थः । यदाहत्यासः । नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिशिभिः ॥ सूक्ष्मो वहिरिन्द्रियागोचरः । अव्यक्तोऽव्यक्तव्यवस्तद्वद्विहितः । सनातनोऽनित्यः । सर्वभूतमयः सर्वभूतात्मा अतएवाचिन्त्यः इयत्तया परिच्छेत्तुमशक्यः । स एव स्वयमुद्भो महदादिकार्यरूपतया प्रादुर्बभूव उत्पूर्वाभातः प्रादुर्भावेवर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच योसाविति । अतीन्द्रियश्चासौ ग्राह्यश्चेति न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेति श्रुतेः । चक्षुराद्यविषयत्वेऽपि शब्दजन्यलक्षणवृत्तिविषयतया ग्राह्यः सूक्ष्मोऽनिरवयवोऽतएवाव्यक्तः सनातनोऽनित्यः सर्वभूतमय सर्वभूतानामभिन्ननिमित्तोपादानत्वात् । तथाच जन्माद्यस्य यतइति ब्रह्मलक्षणसूत्रे यतोवाइमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयत्न्यभिर्संविशन्ति तद्विजिज्ञासस्य तद्ब्रह्मेति । अभिन्ननिमित्तोपादानब्रह्मलक्षणार्थयुतिस्दाहता कार्यस्याविद्यकतया कल्प्यत्वात्कारणतयाऽचिन्त्योऽपि विचारासहोऽन्यात्मा पञ्चभूतकारणतांगतइत्याह स्वयमुद्भोऽविति । प्रादुरासीदित्यस्यानुवादमात्रम् ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । सुष्टौ भगवान्स्वयमेव प्रवर्तते नान्यनिद्योगेनेत्याह योऽसाविति । सपनयोगसंस्कारमनोऽतीन्द्रियंतेनग्राह्यः । अतीन्द्रियग्राह्यइत्ययमेव साधुः पाठः । सूक्ष्मः अणोरणीयान् । अव्यक्तः दर्शनागोचरः । सनातनः अनादिनिधनः । योऽसावेवलोकशास्त्रसिद्धः स एव परमः पुमान्सर्वभूतमयः प्रपञ्चरूपः स्वयं न कस्यचिन्निद्योगेन नापिकर्मवशो नोद्भोऽव्यक्तोऽवभूव । एतदुक्तं भवत्यतीन्द्रियग्राह्यत्वादिगुणयुक्तोऽपि सदसद्विपरीतेन जगदाकारेण स्फुरन्स्वेच्छया विहरतीति । नन्वतीन्द्रियग्राह्यत्वादिकल्याणगुणयुक्तस्य तत्रप्रतिभट्टपञ्चरूपधारणं किमर्थमिति चोदनायामचिन्त्यइत्युक्तम् । अचिन्त्यः दुर्विज्ञानोर्द्वैर्निरूपाहीः खरभवृत्तिः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यइति । स एव श्वरः स्वयमुद्भो स्वयमुत्पन्नः । योऽसावतीन्द्रियो मनो ग्राह्यइन्द्रियाण्यतिक्रम्य वर्तते सः । पुनः कीदृशः मनोवाक्कायकर्मभिरग्राह्यः सूक्ष्मः । पुनः कीदृशः अव्यक्तः न व्यक्तोऽव्यक्तः । पुनः कीदृशः सनातनः लयेऽपियोवर्तते ॥ ७ ॥

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वामिसिद्धृषीं विधाः प्रजाः ॥ अपएव ससर्जादौ तासु वीर्जमवास्तर्जतः ॥ ८ ॥

(१) मेधातीथिः । सपूर्वनिर्दिष्टविशेषणोर्हिरेण्यगर्भः समवर्ततायइत्यादिभिर्मन्त्रैर्लव्णहिरण्यगर्भाभिधानः । प्रजाविधानानारूपाः सिद्धुः स्रष्टुमिच्छन्नाः उदकमादौ प्रथमंससर्जात्पादितवान् । शरीरात्स्वाद्यत्तेन गृहीतशरीरमद्देतदर्शनं । प्रधानमेव । तस्येदशरीरतदिच्छानुवर्तित्वात् । स्वतः स्वशरीरनिर्माणहेतुत्वाच्च सर्वलोकानां शरीरकर्मोतिकेन ध्यापोरणं कुंहालवनमादिना सर्जनं नेत्याह । कथतर्हीभिध्यायापउत्पयन्तामेवमिच्छामात्रेण । अत्रेत्यचोच्यते ।

(८) मिध्याय = मिध्यायन् (ख, च,)

(११८) बीज = वीर्यं (च, ग, क, ख)

(२१८) सृजन् = क्षिपन् (क)

पृथिव्यादीनां तदानीमभावदत्तं सृष्ट्यानां कथाधारः । अन्येभ्य इदमुच्यते स्वरुपि परमेश्वरस्य श्रुतीतरीरस्य कथाधार इत्यपि वाच्यम् । अथ विलक्षणैश्वर्यातिशययोगादन्यैव सा कर्तृशक्तिरमङ्गलोया प्रकृतधर्मसामान्येनेत्येवमेवपि द्रष्टव्यम् । तासु वीर्यशुक्रमवासाजन्तं न्यपिञ्चत् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अयं सृष्टिक्रममाह सोभिध्यायेति । शरीराच्छरीरतुल्याच्छक्तिभूतात्मधानाद्भूतादीनां भूतान्तिस्तुष्टुः प्रजा अपः ससर्ज । बीजाधारतया वीर्यं बीजभूता भूतमात्राः ॥ ८ ॥

(३) कुहूकः । सोऽभिध्यायेति । सपरमात्मा नानाविधान्जानःसिसृक्षुरभिध्यायापोजायन्तामिन्मभिध्यानमात्रेणापएव ससर्ज । अभिध्यानपूर्विकांसृष्टिवदतोमनोऽप्रकृतिरेवाचेतनाऽस्वतन्त्रा परिणमतइत्ययंपक्षोऽन संमतः किंतु ब्रह्मैवाव्याकृतशक्त्यात्मना जगत्कारणमिति त्रिदण्डिवेदान्तसिद्धान्तप्रवाहितमतःमतिभाति । तथा च छान्दोग्योपनिषत् तद्वैज्ञत बहुस्यांप्रजायेयेति । अतएव शरीरकसूत्रकृता व्यासेन सिद्धान्तितमोक्षतेर्नाशब्दमिति । ईक्षितेरोक्षणश्रवणान् प्रधानंजगत्कारणम् अशब्दं न विद्यते शब्दः श्रुतिर्यस्य तदशब्दमिति सूत्रार्थः । त्वाच्छरीरादव्याकृतरूपादव्याकृतमेव भगवद्भक्तरीयवेदान्तदर्शने प्रकृतिस्तदेव तस्य च शरीरमव्याकृतशब्देन पञ्चभूतबुद्धीन्द्रियकर्माद्ययमाणमनःकर्माविद्यावासनाएव सूक्ष्मरूपतया शक्त्यात्मना स्थिताऽभिधीयन्तेऽव्याकृतस्य च ब्रह्मणा सह भेदाभेदस्वीकारांत । ब्रह्मादितेशक्त्यात्मना च ब्रह्म जगद्रूपतया परिणमतइत्युभयमन्युपपद्यते । आदौ स्वकार्यभूमिब्रह्माण्डसृष्टेःभागसृष्टिश्रेयमहदहद्द्वारतन्मात्रक्रमेण बोद्धव्या महाभूतादिव्यञ्जयन्ति पूर्वाभिधानादनन्तरमपि महदादिसृष्टेर्वैश्यमाणत्वात् । तास्वसुबीजैशक्तिरूपमारोपितवान् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततोहिरण्यगर्भस्योत्पत्तिमाह सोऽभिध्यायेति । सर्वेश्वरोऽभिध्याय सृज्यमानसूक्ष्मपञ्चमाभिमुख्येन मापावृत्तिभिराच्छेद्यत्वाद्भ्यस्तच्छरीरादवच्छेदकतया शरीरस्थानीयादविद्यातोविचित्रशक्तितोऽपःसमर्जेत्यन्वयः । आदौ । सृष्टेः । किंकुर्वन् विविधाः स्थावरादिभेदभिन्नाः प्रजाः सिसृक्षुरपीऽपञ्चीकृतपञ्चभूतानि अण्व्योमात्राविनाशिन्योदशाधीनांच याःसृष्टाः । ताभिः सार्धमिदंसर्वसंभवत्पनुर्वशइत्यत्रोपसहारे वक्ष्यमाणत्वात् पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भेण यजमानावस्थेन क्षिप्तान्यग्निहोत्रादिसमवायीनि तासु बीजं हिरण्यगर्भोऽहमित्यादिवासनावासितकर्तृत्वाद्यवच्छिन्नचैतन्यमवासाजन्तप्रकृततामन्यपदपञ्चीकृतपञ्चभूततत्कार्यलिङ्गशरीरावच्छिन्नचैतन्यस्य हिरण्यगर्भत्वात् । तथा । तपसा चौर्यते ब्रह्म ततोऽन्मभिजायते । अन्मात्प्राणइति श्रुतेः । अन्मत्रापञ्चीकृतपञ्चभूतानि तस्मात्प्राणोहिरण्यगर्भोभिजायतइत्यनुपपन्नः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । तत्त्वसृष्टिसंक्षेपेणोक्त्वा तात्त्विकसृष्टिविस्तरेण वज्रमुपक्रमते सइति । सभगवान्स्वाच्छरीरादिविधाः प्रजाःसिसृक्षुरित्यभिध्यायापः सृष्ट्वा तत्रस्वीयंपुम्बा तदण्डाकारेण परिणमन्थ तत्रहिरण्यगर्भोऽहमित्यात्मनः शरीरसंपाद्य तस्मादेवोपादानात् प्रजासृजेयमितिविगणभ्येत्यर्थः । आदावण्डादौ वीर्यमण्डपरिमाणोत्पुण्यशक्तिविशेषमवमासृजदुमवानोनानुयाविशदित्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सइति । ईश्वरोऽभिध्याय ध्यानंरुत्वा कुंतःसृष्टिकरोमीति श्यात्वा त्वात्शरीरादिविधाः प्रजाः सिसृक्षुः सन्नादौ सृष्ट्यादावपएव ससर्ज । तास्वसु बीजचिच्छक्तिमवासाजन्तं ॥ ८ ॥

तदण्डमजवज्जैमंसहस्रांशुसमप्रभम् ॥ तस्मिञ्ज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रथमप्रधानं सर्वतो भवसृष्टूपसंपद्यते । हिरण्यगर्भवीर्यसयोगात्काष्ठिन्यप्रतिपद्यते । तदण्डसमभवदित्युच्यते । हेम्वदहैम, स्वर्णमयमित्यर्थः । अशुसामान्यात्तस्य सुवर्णमयस्य । ननु नागमिकोयमर्षो न चात्र इवशब्दः श्रूयते तत्र कथमुपचारतो व्याख्यानामसति प्रमाणात्तरे । उच्यते । वक्ष्यति ताभ्यांशकलाभ्यां तु दिवभूमिचर्ममदिति । इयभूमिर्धूमधी न सर्वतः सुवर्णमयीत्यत उपचारआश्रितः । सहस्रांशुरादित्यइत्यर्थः । अंशवीर्यस्यस्तत्तुल्या प्रभा दीप्तिस्तस्याण्डस्य तस्मिन्ण्डे स्वयं ब्रह्मा जातो जज्ञे सभूतः । ब्रह्माहिरण्यगर्भएव । स्वयमित्तिउक्तार्थम् । योगशक्त्या प्राग्गृहीतशरीरपरित्यज्यान्तरण्डमनुमाविशत् । अंशशरीरएवयः ससर्ज ततोऽन्तरण्डत्वशरीरजयाह । अथवाऽभ्योयोसावित्यत्रनिर्दिष्टः । अन्यश्रायमण्डजोब्रह्मेति । तथाचवक्ष्यति तदिसृष्टइति । तेनेश्वरेण सृष्टः । कथतर्हि स्वयज्ज्ञे स्वयभूतश्च तत्र ब्रह्मोच्यते । नैषदोषः । पितृनाम्ना पुत्रोव्यपदिश्यते । आत्मा जज्ञ आत्मनइति । अनिदपरेभ्य आगभेभ्योलिखितमाचार्येण नचान्नाभिनिवेष्टव्यम् । सएव स्वयजायतामभ्योवा तेन सृष्ट्यतामिति न धर्माभिधानउपयुज्यतइत्युक्तम् । सर्वलोकानापितामहइति सजातस्योपचारतोवास्तवदृष्टत्वात् । पितुरपि सकाशादधिकः पितामहः पूज्यः ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तदण्डमिति । तद्वीजयदवसृष्ट तेजः तस्य च तेजोधातूक्तव्यावृत्तमुक्त सहस्रांशुसमभेमिति । तस्मिन्ण्डे ब्रह्मशब्दस्य नानार्थत्वात्सर्वलोकपितामहइत्युक्तम् । पितुरपि तत्रान्यत्वात्पितामहः ॥ ९ ॥

(३) कुंडूकः । तदण्डमभवद्वैमिति । तद्वीजपरमेश्वरेच्छय्य हैममण्डमभवत् । हैममिव हैमसृष्टिगुणयोगात् न तु हैममेव । तद्वैकशकलेन भूमिनिर्माणस्य वक्ष्यमाणत्वाद्भूमेश्च हैमत्वस्य प्रत्यक्षत्वात्पुत्रोपचारश्रयणम् । सहस्रांशुरादित्यस्तत्तुल्यप्रभतस्मिन्ण्डे हिरण्यगर्भोजातवान् येन पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भोऽहमस्मीति भेदाभेदभावनया परमेश्वरोपासनाकृता तदीयलिङ्गशरीरावच्छिन्नजीवमनुप्रविश्य स्वयंपरमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भूतः । सर्वलोकानापितामहो जनरु सर्वलोकपितामहइति वा तस्य नाम ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । ततोविराड्ब्रह्मेइत्याह तदिति । तत्पूर्वोपस्थितजत्कल्पमपश्चीरुतपश्चीरुतपश्चभूताण्डाकास्मिन्नाभवत्परिणामसोऽस्काभयत द्वितीयोमआत्माजायतेत्युपक्रम्य तजातमभिव्यादादातीति श्रुतेः । सहिरण्यगर्भोद्वितीयविषयककामनांस्तथा 'तपुयस्थानीयं ब्रह्माण्डजनयित्वाऽनुमुत्समभिव्यादादादिति श्रुतेरर्थः । तेन हिरण्यगर्भस्य कार्यविराडिति । हैमवहृत्प्रकाश न तु हैममयमपश्चीरुतपश्चभूतमयत्वादण्डस्य । अहगौरइति मनुष्यदेहआगमाभिमानदेवतत्र तच्चैतन्याभिमानोद्भूतइत्याह तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्ण्डे ब्रह्माविराड्ब्रह्मेभिमानो जातः पश्चीरुतपश्चभूताभिर्नानिनस्तस्यैव चैतन्यस्य विराट्त्वात् । तथा च श्रुतिः आपएवैदमयआहुरस्ताआपः सत्यमसृजन्त सत्यब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवानिति । अपश्चीरुतपश्चभूतानि ताः सत्यहिरण्यगर्भजनयामासुः । सत्यकर्तृ ब्रह्म विराज जनयामास । तच्च ब्रह्म कर्तृ प्रजापतिमनुसच मनुर्देवान्नयामासेत्यनुपज्यतइति श्रुतेरर्थः । तथा च वार्तिकम् । आपोऽसृजुतरा सत्यमर्तजन्तवति श्रुतिः । क्रियाविज्ञानशक्त्यात्मा सोतिब्रह्माऽसृजत्पर । विराड् ब्रह्माय समृजे मनुदेव प्रजापतिम् । मनुर्देवा मनुष्याश्च स्थास्तु क्रत्स्नचरिण्युचैति । क्रियाविज्ञानशक्त्यात्मा हिरण्यगर्भः स्वकार्योद्विराड्ब्रह्मणः परोवर्ततइति परशब्दाय ॥ ९ ॥

(९) तस्मिन् = अस्मिन् (ख, च)

भायनान्तरानुपपत्तेः अण्डाभिमानिनारायणइति केचित् । तन्न । नारायणः परोव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवं । अण्डस्यान्त-
स्त्वमे लोकाः समद्वीपा च मेदिनीति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः । अव्यक्तादपि परोनारायणः सकथ ब्रह्माण्डमात्राभिमानो
त्यादिति ॥ १० ॥

(५) नृन्दनः । अथभगवतो जलसृष्टिलब्धांसंज्ञासनिर्वचनामाह आपोनाराइति । आपोनाराइति भोक्ताः । कुतो
तरस्य पुरुषस्य सनवोभगवता सृष्टाइत्यर्थः । वैशब्दोहेतौ । ता-आपः अस्य तरस्य पूर्वप्रथममयनमनुपवेशस्थानमासी-
त्तेननारायणः स्मृतः ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । आपइति । नाराइत्यापःभोक्ताः । वै निश्चयेन । आपोनरसूनवो नराख्यस्य परमात्मनोनारा जी-
समूहास्ता आपो यद्यस्मादस्य ईश्वरस्य पूर्वमयन शयनस्थानमासीत् । तेन नारायणः स्मृतः । नारायणः परो व्यक्तान्
ण्डस्यान्तास्त्वमे लोकाः सत्पद्मीपा च मेदिनी । पिप्पलवीजन्यायेनेत्यर्थः ॥ १० ॥

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ॥ नद्विसृष्टः सपुरुषोलोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

(१) मेधांतिथिः । कारणमेव न कार्यान् परेच्छाविधेयशरीरः । स्वाभाविकेन महिम्ना युक्तमव्यक्तनिव्ययुक्तमित्यु-
त्वा विरुद्धस्य भावाभावरूपधर्मद्वयस्य योग उच्यते । अर्वाद्दर्शनानांतद्विषयाया उपलब्धेरभावात्सत्ता यवहारयोग्यत्वादिम-
त्मेत्युच्यते । आगमेषु सर्वस्यास्य तत्कारणत्वावगमात्सदात्मकम् । अतः प्रतिपत्तृत्वभेदात्तु भयतोऽपि ध्ववहारो ब्रह्मण्य-
रुद्धः । ननु च सर्वेषु भावाएव रूपाः स्वेन रूपेण सदात्मकाः पररूपेणासन्तः किमुन्यते ब्रह्मण्यविरुद्धइति उच्यते अद्वैत-
नेनैवान्यद्ब्रह्मणः किंचिदस्तीति कित्परंयत्तद्वृत्तं तथाऽभावइत्युच्यते । तेन विसृष्टउत्पादितोऽन्तरण्डनिर्मितः पुरुषोलोके ब्रह्मे-
तकीर्त्यते । योऽसावुपगतदेवासुरमहर्षीणांवरदानार्थतत्रतत्रोपविष्टइति महाभारतादौ श्रूयते सपुत्रेण महापुरुषेण परिण-
ह्मणा प्रथमविसृष्टः । अन्येतु त्वमेवैकइत्याद्यन्याथा वर्णयन्ति । अस्येतिप्रत्यक्षाभिनयने जगन्निर्दिश्यते सर्वस्यास्यजगता-
द्विधाननिर्माणतत्त्वयमुवः सवन्धेऽचिन्त्यम द्रुतरूपविचित्रमतिमहदप्रमेयं न शक्यसर्वेण ज्ञातुम् । तथाऽऽपिः । कोऽब्दा-
देकं ब्रह्मपवोचत् कुत आजाता कुत इय विसृष्टिरिति । किमिदजगत्सर्वमुपादानमवेक्ष्य जायततत नैर्माणिकमात्रम् । यद्युधस्य
तानिकिमीश्वरेच्छाधीनमूत केवलकर्मवशजमुत स्वाभाविकमप्रमेयं तथा किमहदादि क्रमेणोत्पद्यततत द्यगुक्तादि क्रमेणा-
थ स्वकार्यतत्त्वमर्थं च वेत्सि । कार्यमहतोऽहङ्कारो विशेषतस्तन्मात्राण्यहकारस्य तन्मात्राणां विशेषोपापुद्गमहाभूतानि । अह-
रस्येन्द्रियाण्येकादश । विशेषाणामपि पिण्डीकार्यब्रह्मादिरुत्सम्बन्धनात् । तेषामपिप्रत्ययान्तरस्वभावोपयथा महतोर्मूर्तिभा-
स्त्वप्रधानस्य सर्वस्य विकारावरथा महदित्युच्यते । प्रकृतेर्महानितिप्रकृतिः प्रधानमित्येकोऽर्थः । अहङ्कारस्यतत्त्वमस्मि-
प्रत्ययमात्रत्वमविशेषाणामविशेषप्रत्ययसंबन्धत्वमिति । अर्थः प्रयोजनपुरुषार्थमिदवस्त्वनेन प्रकरणेण पुरुषायोपयुज्यते
चार्थसाधयति । यद्यपिधर्मजिज्ञासमानस्य जगन्निर्माणज्ञता आचार्यसंबन्धिनी न, हचिदुपकारिणी नच प्रष्टव्या
शाप्यन्थतोदुर्विज्ञानमहर्षाणांविषम्याजगन्निर्माणमादौमश्राहं भवति । मनोऽसंबन्धीयम् । यद्ब्रह्मण्यविरुद्धस्याप्यविषयतरतद-
त्वमार्पणं चक्षुषा वेत्सि । धर्मः पुनर्वैदगोचरः सोऽव्यत्यव्या विज्ञातइत्येवप्रदत्तविषयैव भवतुप्रशसा । एवस्तुत्या
साहितो जगन्निर्माणमेव तावद्वक्ति आसीदिति । तत स्वयभूरिति । प्रधानमेवैतैः शब्दैरभिधीयते । स्वयभवति
रगमति विक्रियेति महदादितस्वभावेन । नकश्चिदीश्वरः स्वभावसिद्धोऽस्ति यथेच्छमचेतन प्रधानमनुवर्तते वस्तु-

स्वभावप्रवाय तदुत प्रकृतिरूपसंधानं पुनर्विक्रियते । यथाक्षीरमज्ञेयं मण्डकावस्थाभिर्दधीभवति । भगवानिति । स्वव्यापारइंश्वरोमहाभूताद्विद्वारेण प्रवृत्तः । स्वकार्योत्साहओजः सामर्थ्यम् । आदिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायोतेन महदादि-कारणमव्यक्तंभवति । 'विकारावस्थायां प्रच्युतं भाूपान् स्रग्भूभावात्प्रकाशमयतमोनुदतीत्युच्यते । अर्थशब्दाभ्याहारेण वा प्रधाने पुष्टिर्न निर्देशः । पुरुषशब्दश्च प्रधानादियुः सृष्टः । तेषामिदं तु समानां पुरुषाणामिति । योऽसाविति पूर्ववत् । सोऽभिध्यायेति । अभिध्यानगुणतोऽचेतनात्प्रधानस्याभिधानासंभवात् । यथा कश्चिदभिध्यायैव कार्यनिवर्तयेदन्यकार्यनिरपेक्षमेव वस्तु-त्वाभावेन परिणममानमीश्वरेच्छानपेक्षतयाभिध्यायेत्युच्यते । अपआदौ ससर्ज । महाभूतान्तरापरिक्षया तासांसादित्वंनु महदादितत्त्वोत्पत्तेः । वक्ष्यति हि तेषामिदं तु समानामिति । प्रथमतस्त्वोत्पत्तिस्तथा भूतानाम् । तासु वीर्यमिति । वीर्य-शक्तिमवाप्तुञ्जत् । प्रधानमेव कर्तुं भवति । सर्वतः प्रधानसृष्टिव्यादिभूतोत्पन्नौ काठिन्यमिति । अण्डरूपसंपद्यते । तदण्ड-मिति । यथा तत्त्वानि स्त्रीपुरुषसयोगविनोत्पन्नानि प्रथममेव पूर्वकर्मवशेन ब्रह्माऽपि त्वमहिम्नैवायोजिनजंतस्य शरीरदशमश-कादिवत् । तद्विसृष्टस्तेन प्रधानेन विसृष्टस्तभ्यत्वात्तच्छरीरस्य तद्विसृष्टइत्युच्यते । शेषपूर्ववत् । यदत्रार्थतत्त्वतस्त्वा-भिरुक्तमेव । अर्थवादाएते यथाकथंचिदुणवादेन नीयन्ते ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यत्तदिति । कारणीवृत्तस्य हेतुत्व्यक्तंसदानुपलभ्यरूपं नित्यमनासि सदसदात्मकं सर्व-मानावर्तमानात्मकसर्वस्य तत्रोपदिश्यत्वेन स्थितेः तेन परमेश्वरेण प्रधानेन च विसृष्टोयः पुरुषः स ब्रह्मा कीर्त्यते ॥ ११ ॥

(३) कुडूकः । यत्तत्कारणमव्यक्तमित्यादि । यत्तदिति सर्वनामभ्यां लोके वेदादिसर्वप्रसिद्धं परमात्माननिर्दिशति । कारणसर्वोत्पत्तमतामव्यक्तबहिरिन्द्रियायोगोचरनित्यमुत्पत्तिविनाशरहितवेदान्तसिद्धत्वात्सत्यभावम् प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वा-दसत्त्वभावंमिव । अथवा-सद्भावजातपसदभावस्त्वयोरामभूतम् । तथा च श्रुतिः ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति । तद्विसृ-ष्टस्तेनोत्पादितः सपुरुषः सर्वत्र ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । हिरण्यगर्भजोहि ब्रह्माभूरादिलोकस्य कारणमिति वक्तुं तदण्डमिदं युक्तमनुवदति यदिति ब्रह्माम् । अपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकमपशब्दवाच्यं तदेवाव्यक्तमाविष्णोर्व्यक्तं जातं कार्यतया अतएव हिरण्यगर्भदे-कारणच सत्पृथिव्यमेज इतित्रयम् । असंतद्व्यज्ञाकाशौभूतद्वयं तदुभयमात्मकं नित्यं कारणामना अमरादेवाइतिवद्वा । अन्यथाऽद्वैतश्रुतिविरोधः । तेहिरण्यगर्भावच्छेदकैः स्रग्भूतैः पञ्चीकृततामापन्नैः सृष्टोच्चनितः पञ्चीकृतपञ्चभूतावच्छिन्-श्रिदात्मापुरुषो विराट् ब्रह्मेति कथ्यतइत्यन्वयः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अथाण्डोद्भवस्य संज्ञामाह यदिति । कारणशब्देन भगवानुच्यते सदसदात्मकंसदित्कारणमसदि-तिप्रकृत्यादिकार्यं प्रपञ्चउभयमात्मादेहोयस्य तथोक्तम् । तद्विसृष्टेन कारणोपयेन भगवता सृष्टः पुरुषशब्दोऽभ्रराजपुरुष-शब्दवदधिकारवचनो भगवन्वियोगकरइत्यर्थः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्तदिति । यत्कृतं कारणं तन्नित्यं ब्रह्म । कीदृशं ब्रह्म । सदसदात्मकं कार्यकारणत्वात्कं तद्ब्रह्म तद्ब्रह्मणा विसृष्टः विशेषेण सृष्टः सन् सोऽपुरुषः लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

तस्मिन्ण्डे स भगवानुपित्वा परिवत्सरम् ॥ स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्ब्रह्मा ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । स भगवान्ब्रह्मा परिवत्सरंसर्वत्सरमुपित्वा तस्मिन्ण्डे स्थित उत्पन्नः सर्वज्ञः कथं निर्गच्छे-यमितिभ्यातवान् । तदण्डमकरोद्ब्रह्मा तावता कालेन गर्भः परिपच्यते । अण्डमपि सात्रत्कालेन भेदं जात परिपाकादतः-फाकतालोपन्यायेन तदण्डमकरोद्ब्रह्मेत्युच्यते ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मिन्निति । स एव तस्मिन्नण्डे परिवत्सरं वत्सरमभिव्याप्य स्वयमेव द्विधाकारोदात्म-
नोभ्यानादात्मसंबन्धनोधारणाविशेषात् ॥ १२ ॥

(३) कुडूकः । तस्मिन्नण्डे स भगवानित्यादि । तस्मिन्पूर्वोक्तेऽण्डे स ब्रह्मा वक्ष्यमाणब्रह्ममानेन संवत्सरमुपित्वा
स्थित्वाऽऽत्मनैवाण्डं द्विधा भवत्विन्त्यात्मगतध्यानमात्रेण तदण्डद्विखण्डं कृतवान् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मिन्नण्डे ब्रह्माण्डे स उपित्वा परिवत्सरं संवत्सरं स्थित्वाऽऽत्मनोभ्यानादाहं चिदात्मा देहा-
दिविलक्षणइत्यनुसंधानादण्डं द्विधा भूम्यन्तरिक्षे अकरोदित्यन्वयः ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । परिवत्सरशब्दोऽण्डद्विधाकरणानुगुणपरिमाणकालवचनआत्मनोभ्यानादिदण्डं द्विधा कृत्य शकला-
भ्यां दिवं भूमि तयोर्मध्येऽन्तरिक्षलोकं च करवाणीति विगणप्य स्वयमेवात्मेच्छया न प्राकृतपुरुषवत्पराधीनइत्यर्थः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मिन्निति । पञ्चभिराह । सः कर्ता सर्वत्र सम्बध्यते । स भगवानात्मनोभ्यानादाहं कार्यमिति
विचिन्त्य तदण्डं स्वयमेव द्विधाकरोत् । किडूत्वा तस्मिन्नण्डे परिवत्सरं सहस्रवत्सरमुपित्वा वासं कृत्वा ॥ १२ ॥

ताभ्यां शकलाभ्यां च दिवं भूमि च निर्ममे । मध्ये व्योम दिशश्चाटावपांस्थानं च शाश्वतम् ॥ १३ ॥

[वैकारिकं तैजसं च तथा भूतादिमेव च ॥ एकमेव त्रिधां भूतमहानित्येव संस्थितम् ॥ १ ॥

इन्द्रियाणां स भस्तानां भव भ्रमं प्रलयं तथा ॥ *]

(१) भेदातिथिः । शकलमण्डकपाले ताभ्यामण्डकपालाभ्यामुत्तरेण दिवं निर्ममे निर्मितवानधुरेण पृथिवी-
मध्ये व्योमाकाशदिशोऽष्टौ च प्रागाद्याः । अवान्तरदिग्भिर्दक्षिणपूर्वादिभिः सहापांस्थानमन्तरिक्षं समुद्रमाकाशं च पृथिवी-
पातालं गता ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ताभ्यामिति । शकलाभ्यामधः शकलाभूमिर्ध्वं शकलादिवम् । शकलस्य लोकावच्छे-
दकतया प्रकृतिताविवक्षया पञ्चमी । व्योमान्तरिक्षलोकं दिशः काशादष्टौ निर्मितवान् । अपांस्थानं समुद्रम् ॥ १३ ॥

(३) कुडूकः । ताभ्यां शकलाभ्यां चेत्यादि । शकलं खण्डं ताभ्यामण्डकपालाभ्यामुत्तरेण दिवं स्वर्लोकमधरेण
भूर्लोकमुभयोर्मध्ये आकाशं दिशश्चान्तरालदिग्भिः सहोष्टौ समुद्राख्यमं पांस्थानं स्थिरं निर्मितवान् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । ततोऽप्यदिचतुर्वश भुवनानां निर्माणमाह । ताभ्यामिति । शकलाभ्यां खण्डाभ्यां निर्मितमद्वय-
न्वयः । तदण्डं निरवर्तत । तसं वत्सरस्य भागमाशयत तन्निरभिद्यत ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं च भवताम् । तद्यद्भव-
सेयपृथिवी यत्तुवर्णसा द्यौरित्यादिभ्युतेः । भागां परिमाणं ध्याभ्याशयत तृतीयौ । अपांस्थानं समुद्राख्यं यदास्तेयमुद्रकस्त-
मुद्रइतिभ्युतेः । अस्ति मूर्त्रस्थानम् । शाश्वतस्थिरं द्विपराधं कालपर्यन्तस्थायित्वात् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । स ब्रह्मा ताभ्यामखण्डखण्डाभ्यां दिवं स्वर्गादिलोकपदं भूमिसप्तमपातालं खर्गभूम्योरुर्ध्वाधोऽवस्थितयो-

(१३) ताभ्यां शकलाभ्यां = ताभ्यां च शकलाभ्यां (ख)

= मण्डकपालाभ्यां (च)

वपांस्थानं च शाश्वतम् = वपांस्थानमकल्पयत् (ग ,)

अयं सार्धश्लोकः (क, ग, ट,) चिह्नितेषु पुस्तकेषु दृष्टः ॥

मध्ये व्योमान्तरिक्षलोकमष्टोदिशश्च तामु शाश्वतंयावत्प्रलयावस्थानमपांस्थानंसमुद्रांश्च निर्ममे । एवंतावद्ब्रह्मा भगवत्सु-
क्ष्मनुमविष्टतत्त्वंसैघातविग्रहो भगवता सृष्टो भगवन्मयउक्तः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ताभ्यामिति । सन्नह्या ताभ्यांशकल्याभ्यांखण्डाभ्यादिवृत्तवर्गभूमिच निर्ममे । तयोः शकलयोर्मध्ये
व्योम च पुनःअष्टो दिशः । कीदृशंव्योमशाश्वतमपांजलानांस्थानमास्पदम् ॥ १३ ॥

उद्भवहर्त्मानश्चैव मनः सदसदात्मकम् ॥ मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्त्वसृष्टिरिदानीमुच्यते या च यथावयवा पश्चादुक्ताऽभ्यान्पूर्वेति तथोक्तम् । त्वमधानात्स-
स्माद्रूपात्मनउद्भूतवान् । प्रातिश्लोभेनेयंतत्त्वोत्पत्तिरिहोच्यते । मनसःपूर्वमहकारमभिमन्तारमहमित्यभिमानिताहकारस्य
वृत्तिः । ईश्वरंकार्यनिर्वर्तनसमर्थम् ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञानारांघणः । उद्भवर्हेति । आत्मनः स्वस्मादेव स्वस्मिन् सुसुक्ष्मतया स्थितंमनोमहत्तत्त्वमुद्भवहर्त्मानश्चैव
मुपादयामास । अहकारमनांस्ति परमार्थतोऽभिमानान्यप्यध्वस्यार्थाभिमानविकल्पपत्यापारभेदमात्रभिन्नानीति कथयितु
तत्र तत्र मुक्तात्मविध्यर्थं ब्रह्मणोमनउक्तं सदसदात्मक वर्तमानावर्तमानात्मक तस्मान्मनसो अहकारमोश्वरमीशानादिवर्त
धर्मवर्तमानमभिमन्तारस्वेऽह्यभिमाननशील्ययापारधर्मम् ॥ १४ ॥

(३) कुङ्कुक्कः । इदानींमहदादित्रमेणैव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुंतत्त्वसृष्टिमाह उद्भवहर्त्मानश्चैवेत्यादि । ब्रह्मा-
आत्मनःपरमात्मनःसकाशात्तेन रूपेण मनउद्भूतवान्परमात्मनएव ब्रह्मस्वरूपेणोत्पन्नत्वात्परमात्मनएव च मनःसृष्टिवेदान्त-
दर्शनेन प्रधानात् । तथा च श्रुतिः । एतस्माज्जायते प्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणि च । स्ववायुर्ज्योतिरापश्चपृथ्वी विश्वस्यधारि-
णी । मनश्च श्रुतिसिद्धत्वाद्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरिदं च सदप्रत्यक्षत्वादसदिति । मनसःपूर्वमहङ्कारतत्त्वमहमित्यभिमाना-
ख्यकार्ययुक्तमीश्वरंकार्यकरणक्षमम् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । हिरण्यगर्भसृष्ट्यनन्तरमस्मदादिदिङ्गशरीरजन्म वक्तव्यमासीत् । अपश्चीकृतभूतकार्य-
त्वात्स्य तदिदानीमाह उद्भवर्हेति ह्यभ्याम् । उद्भवहर्त्मानितवानात्मनःस्वस्माज्जीवस्य भोगार्थंवा । एतस्माज्जायते प्राणो-
मनःसर्वेन्द्रियाणि च । स्ववायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वधारिणीति ॥ तन्मनोबुरत आत्मन्वी स्यामिति श्रुतेः । मनआ-
दिका सर्वासृष्टिस्तस्य सदसदात्मक तादृशापश्चीकृतकार्यत्वात् मनसदिति मनोवृत्त्यनन्तरभाविन्योअहङ्कारेणुद्विस्तकल्प
अभिमत्य निश्चिनोति इदमित्यभिमितिश्रयामिका बुद्धिः । अहङ्कारविशिनष्टि अभिमन्तारमीश्वरमिति । अभिमन्तारमहगौ-
रदित्याद्यभिमानिनमीश्वरस्वातन्त्र्यात् सर्ववृत्तेरहङ्काराधीनत्वादीश्वरः न ह्यनहृकृतिः प्रवर्ततइति ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । इदानींतस्य सर्वभूतानि सिमुक्षतउपादानश्लोकत्रयेणाह उद्भवर्हेति । आत्मनःआत्मसंबन्धि । सद-
सदात्मकम् प्रकृतिविकृत्यात्मकम् । मनःमहत्त्वम् । तथाचोक्तं मनोमहान्मतिर्ब्रह्मापूर्युद्धिःख्यातिरीश्वरइति । मनसोमह-
त्त्वादानन्तरमभिमन्तारमस्मिताप्रत्ययरूपमीश्वरंसर्वकर्मवर्तकमहङ्कारचोद्भवहर्त्मानितवान् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्भवर्हेति । सआत्मनःसकाशात्सदसदात्मकंकार्यकारणात्मकमनउद्भवहर्त्मानितवानाविर-
कतेन । अपि निश्चयेन । मनसःसकाशादहङ्कारमसृजत् । कीदृशाहङ्कारमभिमन्तारमहमर्माति भावः । पुनः कीदृशम् ।
ईश्वरसृष्ट्यादिकार्ये प्रभुम् ॥ १४ ॥

महान्तमेव चात्मानंसर्वाणि त्रिगुणानि च ॥ विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ १५ ॥

[अविशेषान् विशेषांश्च विषयांश्च पृथग्विधान् ॥+]

(१) मेधातिथिः । महान्तिसंज्ञायां सांख्यानां तत्त्वमसिद्धम् । आत्मानमिति महतासामानाधिकरण्यात् । सर्वेषु पण्ड-
सूयो च महत्तया नुरुपमत आत्मव्यवहारः । अहङ्कारात्पूर्वपूर्वेण न्यायेन ससर्ज सर्वाणि त्रिगुणानि च । यथानुक्रान्तं-
यथानुक्रम्यते तत्सर्वत्रिगुणं सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः । क्षेत्रज्ञाः केवलनिर्गुणाः प्रोक्तो भागः सर्वः सत्त्वरजस्तमोभयः । पञ्चे-
न्द्रियाणि तेषां निर्देशविषयाणां रूपरसादीनां पयास्त्वं ग्रहीतृणि विज्ञानजनकानि, पञ्च श्रोत्रत्वगित्यादिना वक्ष्यन्ते विशेषना-
मत्र शब्दानुविषयांश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानुपृथिव्यादीनि च ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । महान्तमेवेति । महान्तं च मनोनाम तत्त्वमात्मानमात्मनोजीवस्यावच्छेदकत्वात्तद्यपदेशः ।
सर्वाणि मनोऽहंकारसंभेग त्रिगुणानि गुणत्रयात्मकानि । प्रकृतानि पञ्चेन्द्रियाणि च शनैः क्रमेणोदबर्ह विषयग्रहणव्या-
पाराणि च तानि ॥ १५ ॥

(३) कुङ्कुमः । महान्तमेव चात्मानमित्यादि । महान्तमिति महदाख्यतत्त्वमहङ्कारात्पूर्वपरमात्मन एवाव्याकृतश-
क्तिरूपप्रकृतिसहितादुद्धृतवान् । आत्मन उत्पन्नत्वादात्मानमात्मोपकारकत्वाद्वा । यान्यभिहितान्याभिधास्यन्ते च ता-
न्युत्पत्तिमन्ति सर्वाणि सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तानि विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्राहकाणि शनैः क्रमेण वेदान्तसिद्धेन
श्रोत्रादीनि द्वितीयाध्यायवक्तव्यमिति पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि च शब्दात्पञ्च पाप्वादीनि कर्मेन्द्रियाणि शब्दतन्मात्रादीनि च पञ्चो-
त्पादितवान् । नन्वभिध्यानपूर्वकसृष्ट्यभिधानाद्वेदान्तसिद्धान्त एव मनोरभिमतइति प्रागुक्तं तन्मसगच्छते । इदानीं महदादि-
क्रमेण सृष्ट्यभिधानाद्वेदान्तदर्शनेन च परमात्मन एवाकाशादिक्रमेण सृष्टिरुक्ता । तथा च तैत्तिरीयोपनिषत् तस्माद्वापतसा-
दात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्रेरापोऽङ्गयः पृथिवीति । उच्यते । प्रकृतितो महदादि क्रमेण सृष्टिरिति-
भगवद्वाक्स्वीयदर्शनेऽप्युपपद्यत इति तद्विदो व्यावक्षते । अव्याकृतमेव प्रकृतिरिष्यते तस्य च सृष्ट्युत्पत्तित्वं सृष्ट्याद्यकाल-
योगरूपतदेव महत्तत्त्वततो बहुस्थानिभ्यां भिमानात्मकेक्षणकालयोगित्वमव्याकृतस्याहंकारतत्त्वम् । तत आकाशादिपञ्च-
भूतसंस्मृति क्रमेणोत्पन्नानि पञ्चतन्मात्राणि ततस्तेभ्य एव स्थूलाऽन्युत्पन्नानि पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्मस्थूलक्रमेणैव
कार्यादयदर्शनादिति न विरोधः । अव्याकृतगुणत्वेषि सत्त्वरजस्तमसां सर्वाणि त्रिगुणानि त्पुपपद्यते । भवतु वा सत्त्वरज-
स्तम-समतारूपैव मूलप्रकृतिः भवन्तु च तत्त्वान्तराण्येव महदहङ्कारतन्मात्राणि तथापि प्रकृतिर्ब्रह्मणोऽनन्येति मनोः स्वर-
सः । यतो वक्ष्यति सर्वभूतेषु चात्मानंसर्वभूतानि चात्मनीति ॥ तथा । एष्यं सर्वभूतेषु परयत्यात्मानमात्मना । ससर्वस-
मतामेत्य ब्रह्माभ्येति परपदमिति ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । महान्तमिति । महान्तैरप्यगर्भानुद्धिः सर्वव्यष्टिषु द्विव्यापकत्वादात्मानं महदवच्छिन्नचित्त-
वात्मत्वव्यवच्छेदरेतरात्मनः सर्वाथंकारित्वात् महत्त्वमात्मायत्नो धृतिर्बुद्धिरित्याद्यभिधानाद्वा । क्रमवैपरीत्यथा महान्तं सृष्ट्या-
हङ्कारं मसृजत् ततो मनोऽसृजदिति । सर्वाणि त्रिगुणादीनि मनआदीनि श्रीणि सर्वाणि कार्याणि त्रिगुणात्मकानीति वा तत्र
गुणशब्दप्रयोगो जडांशस्य माधान्यथोत्तमार्थः । चकारोऽवधारणार्थः । अस्मिन्नेव महति चित्तमन्तर्गते किञ्च विषयाणां ग्रही-
तृणि विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानादीनां ग्रहीतृणि ग्रहणसाधनानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्ग्राह्याग्राह्याख्यानि, शनैः रपञ्चो-

कृतभूतक्रमेण । चकारःकर्मन्द्रियमाणवर्गाणां समुच्चयार्थः । व्यष्टिलिङ्गदेहस्य एकोनावशतित्वदिकोनावशतित्मुत्सृजति-
युतेः ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । महान्तमात्मानस्यूलमन्तःकरणमनइतियावत् । तत्तत्स्वरूपेण विपर्ययरूपेणन्द्रियरूपेण च त्रिगुणीभूता
यावस्या तांत्रिगुणानीति तन्मात्राप्युच्यन्ते । तानिच सर्वाणितया विषयाणांप्रहीतृणि पञ्च ज्ञानिन्द्रियाणि चकारात्
कर्मन्द्रियाणि पञ्चस्रैः क्रमाद्ब्रह्मवर्हेत्यनुवर्तते । अनेन श्लोकद्वयेनैतदुक्तं भवति । आत्मीयानामहदहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्म
न्द्रियाणामात्मचिदंशप्रवेशेन सर्वभूतपरिणामदर्शनात्सएवभगवानुपादानमिति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । महान्तमिति । सआत्मानंमहान्तमेव महत्त्वरूपंचाकरोत् । च शब्दात्सर्वाण्यहङ्कारादीनि
त्रिगुणानि त्रिगुणात्मकानि राजसाहङ्कारतामसाहङ्कारसात्त्विकाहङ्काररूपाणि ॥ १५ ॥

तेषांत्ववयवान्सूक्ष्मानूपणामप्यमितौजसाम् ॥ सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । तेषांपण्णायाआत्ममात्रास्तासु सूक्ष्मानवयवान्सन्निवेश्य सर्वभूतानि निर्ममे । तत्र पदसंख्यया
वक्ष्यमाणानि पञ्चतन्मात्राणिअतिक्रान्तश्राहंकारः प्रतिनिर्दिश्यते । आत्ममात्रास्तेषांस्विकारस्तन्मात्राणांभूतानि ।
अहङ्कारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिषु भूतेषु शरीररूपतया तिष्ठन्सु सूक्ष्मानवयवांस्तन्मात्राहङ्कारात् सन्निवेश्य यथास्थानयो-
जनंरुत्वा सर्वभूतानि देवमनुष्यतियंरूपक्षिस्थायवरादीनि निर्ममे । एतदुक्तं भवति । पदविशेषाअवयवाएकदेशाम्भकाः
सर्वस्य जगतस्तस्य तदारब्धत्वात्सूक्ष्मत्वंतन्मात्रसंज्ञयैव सिद्धम् तानि सन्निवेश्य सनिहृत्य तेषामेवात्ममात्रास्तद्विकारो-
भूतेन्द्रियाणि निर्ममे त्रैश्विण्डष्टिम् । चकारात्मात्रास्त्वित्यत्र मात्राभिरिति युक्तः पाठः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषामिति । एतस्मादीश्वरात् प्राणमनसेइन्द्रियाणांमहदहंकारमनोरूपप्रकारवत्श्रान्त-
करणस्येत्येव पण्णांमहो जसां कार्यात्पञ्चवैतिलवनां सूक्ष्मानवयवानिति । एवंस्वपुत्रादि देहस्यलिङ्गदेहभूतानात्मनः
स्वप्रकाशस्य मात्रांस्त्रेषु सन्निवेश्यावच्छेदकत्वेन कल्पयित्वा सर्वभूतानि प्राणिजातानि तदस्थानि ॥ १६ ॥

(३) कुड्मुकः । तेषांत्ववयवान्सूक्ष्मानित्यादि । तेषांपण्णांपूर्वोक्ताहङ्कारस्य तन्मात्राणांच ये सूक्ष्मावयवा-
स्तांनात्ममात्रासु पण्णांस्विकारेषु योजयित्वा मनुष्यतियंकूस्थायवरादीनि सर्वभूतानि परमात्मा निमित्तवान् । तत्र
तन्मात्राणांस्विकारः पञ्चमहाभूतानि । अहङ्कारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिभूतेषु शरीररूपतया परिणतेषु तन्मात्राहङ्कारयो-
जनांरुत्वा सकलस्य कार्यजातस्य निर्माणम् । अतएवमितौजसामनन्तकार्यनिर्माणेनातिवीर्यशालिनाम् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । समष्टिलिङ्गशरीरस्य हिरण्यगर्भायस्योक्तव्यष्टिलिङ्गशरीराणि कार्यमित्यावेदयजीवात्म-
नामाविर्भावमाह तेषामिति । तत्र च मनआदिचतुष्टयमनोरूपान्तःकरणेनैकैकरुत्तय कर्मन्द्रियाणि प्राणांश्च ज्ञानिन्द्रिय-
त्वेन गृहीतानीति पदकपण्णामित्युपसंहारात् पूर्वसूत्रेण लिङ्गेन प्राणायेन सयुज्यते । तेन युक्तस्य बन्धोवे तेन मुक्तस्य
मुक्ततेति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः । पूर्वाष्टकस्य पद्वत्तंभाववदेकोनावशतरेप्यन्तर्भावः । मनःपशानीन्द्रियाणि प्रकृति-
स्थानि कर्षतीति भगवदुक्तेः ॥ पद्वत्तंत्व *प्रकृतिर्गोलकोऽवयवान्कर्षभूतान्दुरदृष्टवशेन परिच्छिन्नत्वात्सूक्ष्मा-
नस्मदाद्यदस्यरूपानूपण्णां मनआदीनामितिौजसांसमष्टिरूपाणां जगन्मण्डलध्यापिनाम् । सर्वेएव समाः सर्वो-

(१६) पण्णामप्यमि = पण्मयानमि (ख)

मात्रासु = मात्रासु (क)

नन्तइति श्रुतेः । आत्ममात्रात्परिच्छिन्नस्यैकस्यात्मनः उपाधिवाशादवयवव्यतीयमानेष्वात्मसु ममैवांशोर्जीवस्योके जीवभूतः सनातनइति स्थिते रशोनानाव्यपदेशादित्यादिसुत्राच्च तासु मनआदिपडवयववासुक्ष्मान्मनिवेश्य तत्तददृष्टवशेनलिङ्ग-
देहात्मनस्तादात्म्याध्यासंगमयित्वा सर्वभूतानि सर्वाजीवान्निर्ममइत्यन्वयः । लिङ्गशरीरावच्छिन्नानामेव व्यवहर्तृजीव-
त्वात् ससंसदशकैरेव राशिना युज्यते पृथगिति ध्यासोक्तेरुपाध्यवच्छिन्नत्वमेविनिर्माणं वस्तुतः । तथा च श्रुतिः ।
एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा लोकाः सर्वे यत्मास्तसर्वाणिभूतानि सर्वेष्वाम्नानोव्युच्चरन्तीति । व्युच्चरन्ति जायन्तइत्यर्थः ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । तच्छब्देन महदहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणि पराश्रयन्ते । तत्रोत्तरेपांत्रिगुणज्ञानकर्मेन्द्रि-
याणां वर्गत्रयाभिप्रायेण पण्णामित्युक्तम् । अमितौजसामुपयुज्यमानेष्वप्यवयवेषु दीपवदक्ष्म्यवीणाणाम् । अवयवानाम्-
मायासु त्वजीवांशेषु सन्निवेश्यात्मकार्यसर्वभूतानि देवमनुष्यादीनिर्ममे । एतानिसर्वभूतोपादानभिष्येतावदेवात्र विवाङ्म-
तं म पुनः सृष्टिरित्यवगन्तव्यं द्विधाकृत्वेत्यादिना तस्यावक्ष्यमाणत्वात् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषामिति तेषांपण्णामिन्द्रियाणांमध्ये पठमनः । अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणां नवयवानाम्मात्रासु
शब्दादिषु चसु विकारेषु संनिवेश्य सर्वाणि भूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्धाश्रयन्ति पट् ॥ तंसाच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिमनीषिणः ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । मूर्तिः शरीरतदर्थस्तत्संपादकावयववाः सूक्ष्माः पञ्चकस्वरूपाश्च विरोधाख्यास्तानीमान्निन्द्रिया-
णि वक्ष्यमाणानि च भूतान्याश्रयन्ति । तस्योत्पत्तेर्भूतान्याश्रयन्तीत्युच्यते । तदाश्रयोत्पत्तिस्तेषाम् । पठितच पञ्चम्यः
पञ्चभूतानीतिथयेन कारणेनाश्रयन्ति तस्मात्कारणाच्छरीरम् । तस्य प्रधानस्य येयमूर्तिः शरीरमित्युच्यते । मनीषिणः म-
नीषाबुद्धिस्तद्वन्तः । पण्डिताः । अथवा विपरीतः कर्तृभावः । सूक्ष्माः कर्तारिन्द्रियाणि कर्म । अवयवाभेन्द्रियाणामाश्रयभा-
वमतिपद्यमानां आश्रयन्तीत्युच्यते । यथा बहुभिर्भुक्तइति भोजयन्भुक्तइत्युच्यते । अथवाऽनेकार्थत्वाद्दानामाश्रय-
न्ति जनयन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यन्मूर्त्यवयवाइति । यद्यस्मान्मूर्तिभूतालिङ्गदेहभूतास्ते ऽवयवाः पट् तस्यात्मनइमानि
स्थूलशरीराणि आश्रयन्तः श्रयणात् स्थूलशरीरमिति ॥ १७ ॥

(३) कुडूकः । यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्माइत्यादि । यस्मान्मूर्तिः शरीरतत्संपादकावयववाः सूक्ष्मास्तन्मात्राहङ्काररूपा-
पट्स्य ब्रह्मणः समकृतिकस्येमानि वक्ष्यमाणानि भूतान्निन्द्रियाणि च पूर्वोक्तानि कार्यत्वेनाश्रयन्तितन्मात्रेष्वभ्योभूता-
न्पत्तेः अहङ्काराच्चइन्द्रियोत्पत्तेः । तथा च पठन्ति प्रकृतेर्महांस्ततोहङ्कारस्तस्माद्गणश्रयोऽशकः तस्मादपि षोडशतान्प-
ञ्चम्यः पञ्चभूतानि तस्मात्तस्य ब्रह्मणीया मूर्तिः त्वभावस्तां तथापरिणतामिन्द्रियादिशालिर्लोकिका शरीरमिति वदन्ति
पदाश्रयणाच्छरीरमिति । शरीरनिर्वचनेनानेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रमएव दवीरतः ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । लिङ्गशरीरस्य सृष्टिमुक्ता तदवच्छिन्नजीवस्यापि सृष्टिमुक्ता स्थूलशरीरसृष्टिवदच्छरीरपदस्युत्प-
त्तिमाह यदिति । यन्मयस्मान् तस्य हिरण्यगर्भस्य मूर्तेरपञ्चैतत्पञ्चभूतात्मकस्य लिङ्गस्य मूर्तेः कार्यस्य देवात्रमत्स्यो-
रूपेर्मूर्तचामूर्तेरिति श्रुतेः । अवयवा अवयवभायाः सूक्ष्मा अहम्यरूपाः पट्मनआदयइमानि मन्त्यज्ञानिद्वानि पञ्चैतत्पञ्च-

भूतारब्धानि चतुर्विधजरापुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरुपाणि स्थूलशरीराणि भोगायतनत्वेनाश्रयन्ति । अतोमूर्तीनां मनआदी-
नामाश्रयत्वाच्छरीरमूर्तिमाहुस्तस्य जीवात्मनः । अतएवेन्द्रियाश्रयशरीरमिति तार्किका अवयवगतद्रव्यपरिमाणमूर्तिरिति
मूर्तिलक्षणमाहुः । तेन सर्वः प्रपञ्चोमूर्तिः । श्रुतावमूर्तपदसूक्ष्मतापरम् ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । हिरण्यगर्भशरीरस्य सर्वभूतोपादानत्वं शरीरशब्दनिर्वचनेनाप्याह यदिति । तस्य ब्रह्मणोमूर्त्यवयवा-
देहांशाः पट्पूर्वोक्तमहदादयः । इमानीतिपूर्वश्लोकोक्तानांपरामर्शः । आश्रयन्ति ध्यामुवन्तीतियावत् । तस्माच्छ्रयणाच्छरी-
रमिति तस्य ब्रह्मणोमूर्तिमाहुर्नैहक्तः । एतदुक्तं भवति । सर्वभूतान्यशेरुपादानत्वेन श्रयतीति हिरण्यगर्भशरीरस्य शरी-
रत्वं न पुनः प्राकृतपुरुषशरीरवच्छीर्यतइति ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यन्मूर्तीति । यद्यत्स्मात्कारणात्तमूर्तेरहङ्काररूपस्यात्मनोवधवाः सूक्ष्मा अन्यविधया इन्द्रियाणि
पट्पञ्च तन्मात्राआश्रयं न्तीति ॥ १७ ॥

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः ॥ मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृतद्रव्ययम् ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । तदेतत्त्वद्यानंसर्वभूतरुद्भवति । अव्ययमविनाशकारणात्मना कथं सर्वाणि भूतानि करोति । य-
त्सत्तदाविशन्तीमानि । कानि पुनस्तानि । मनः सूक्ष्मैरवयवैः सह तन्मात्रैर्बुद्धयहंकारेन्द्रियलक्षणैः । अनन्तरमहान्ति भूतानि
पृथिव्यमेजोवास्वाकाशाख्यानि । सहकर्मभिर्भूतिंसंहननपक्तिव्यूहावकाशाः पृथिव्यादीनां यथाक्रमं कर्माणि । तत्र भूतिः
कारणसंरणपतनधर्मस्य । एकशोऽवस्थानसंधाहकाद्विकीर्णस्य संहनन यथा पांसवोविकीर्णाउदकेन संहन्यन्ते पिण्डीक्री-
यन्ते । पक्तिरन्वौषधतृणादेस्तेजसः कार्यतया प्रसिद्धा । व्यूहोविन्यासः सन्निवेशः अवकाशोमूर्त्यन्तरेण प्रतिबन्धः । नहि-
यस्मिन्देशे मूर्तिरेका स्थिता, तत्र मूर्त्यन्तरस्य स्थानसंभुवर्णापिण्डे न कस्य चिदन्तः संभवः । मनोग्रहणंसर्वेन्द्रियप्रद-
र्शनार्थम् । कर्मग्रहणेन च कर्मेन्द्रियाणि वा गृह्यन्ते । अथवा तत्कार्यसूक्ष्मैरवयवैर्युक्तं महान्ति भूतान्यधितिगति ।
पश्चादित्येवं योजना इन्द्रियाणि च मनःशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तदाविशन्तीति । तदिति लिङ्गशरीरं महान्ति भूतानि स्थूलदेहारम्भकाण्याविशन्ति
सहकर्मभिर्धर्मैरधर्मैश्च धर्माधर्मौ चापि तत्रैव सूक्ष्मतया स्थितौ कार्योत्पादार्थमभिव्यक्तौ तदाश्रयतइत्यर्थः । मनश्च
अव्ययाभिव्यक्तिमात्मम् । अवयवैरिवावयवैर्ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्माभावनासंस्कारैः सूक्ष्मेर्दुर्विवेकभेदैः सहितसर्व-
भूतरुत्सर्वथायुपादानादीभूतशरीरमव्ययं प्रत्येकान्यन्तिकनाशान्यमाश्रयन्ते ॥ १८ ॥

(३) कुङ्कुमः । तदा विशन्ति भूतानीत्यादि । पूर्वश्लोकेतस्यैति प्रकृतं ब्रह्मात्र तदिति पराष्टयते । तद्ब्रह्म शब्दा-
दिप्रश्नत्वात्तन्नावस्थितं महाभूतान्याकाशादीन्याविशन्ति तेष्युत्पद्यन्ते सह कर्मभिः स्वकार्यैः तत्राकाशास्थायकाशादा-
नकर्म वायोव्यूहनं विन्याससुरूपतेजसः पाकोऽपांसं ग्रहणपिण्डीकरणरूपपृथिव्याधारणम् । अहङ्कारात्मनावस्थितब्रह्म मनआ-
विशन्त्यहङ्कारादुत्पद्यतइत्यर्थः । अवयवैः स्वकार्यैः शुभाशुभसंकल्पसुखदुःखादिरूपैः सूक्ष्मैर्बहिरिन्द्रियागोचरैः सर्वभूतरुत्सर्वो-
त्पत्तिभिर्नमनोजन्यशुभाशुभकर्मभभवत्वाज्जगतः । अव्ययमविनाशि ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तमर्थसंकलयति तदिति । तत्स्थूलशरीरजातं तत्तददृशकष्टं कर्माभूतमहान्ति-भूतानि
कर्मणि वेदनरुपाण्यारम्भकतया विशन्ति मनश्च जीवोपाधिः सह कर्मभिर्धर्मोद्यैरवयववाप्यैरिन्द्रियैश्च सह भोगार्थविवि-

शतीत्यनुपपद्यते मनुष्योहमित्याद्यध्यासमनुभुवतीत्यर्थः। सर्वभूतकृदिति मनसोविशेषणं तस्यैव कर्तृत्वादिस्मृचनार्थमा अव्य-
यज्ञानातिरिक्तानाक्षयम् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । हिरण्यगर्भशरीरतु सर्वभूतानांशरीरोपादानत्वेनोपयुज्यमानमपि न कदाचिदपि क्षीयतइत्याहत्-
दिति । तत्र हिरण्यगर्भशरीरसूक्ष्मैरवयवैः सर्वभूतकृत् सर्वभूतानिकुर्वाणमप्यक्षय्यावयवयथा भवति तथाऽव्ययमहात्ति
भूतान्यहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मैन्द्रियाणि मनश्च महत्त्वच कर्मभिर्जीवैःसहाविशन्ति ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तदेति । तस्मिन्काले कर्मभिः सह महात्ति महत्त्वादीनि भूतानि शुभित्यादीनि अहङ्का-
रात्मनः शरीर आविशन्तिच पुनःपश्मनःकर्तृभूतसूक्ष्मैरवयवैःसह प्रविशति । कीदृशमनः सर्वभूतकृत् । पुनः कीदृशमनः ।
अव्ययविनाशरहितम् । पुनः कीदृशं वासनात्मकम् ॥ १८ ॥

तेषामिदंतु समानांपुरुषाणामहौजसाम् ॥ सूक्ष्माभ्योमूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्ययम् ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । सूक्ष्मात्स्थूलमुत्पद्यते सम्भवति । अव्ययाद्यमित्येतावति तात्पर्यं नतु पण्णांसमानांवा तच्चा-
नांमात्राभ्यइति । चतुर्विंशतितत्त्वानि तानिसृष्टौ सर्वेषामिति । अथवा पिण्डसृष्टौ सप्तैव प्रधानकारणम् । षडविशेषाः
सप्तमोमहंस्तेभ्योभूतेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । तेषु चोत्पन्नेषु पिण्डीभवति शरीरम् । अथ यावत्प्रधानादुत्पसस्युतसर्वकारोदे-
कीभूताद्यर्षबहुधा विभक्तीर्षविश्वरूपजगदुत्पद्यते किंः युगपदेव सप्ततैर्विकारैःस्थूलरूपैः प्रधानविक्रियते । नेत्याह तेषा-
मिदमिति । यादृशः प्रागुक्तःक्रमस्तेनैव प्रकृतेर्महंस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्रागस्तु षोडशकइतिपुरुषशब्दस्तेषुपुरुषार्थत्वात्प-
युक्तं । महौजसांस्वकार्यैर्वीर्यवताम् । अपरिमितविकारहेतुत्वान्महत्त्वम् । तेषांयाःसूक्ष्माभूतिमात्राभूतिःशरीर तदर्थमात्रा-
स्ताभ्यइदभवति । अतउच्यतेऽव्ययाद्ययमिति । काःपुनस्तेषांसूक्ष्माभावाः । नहितन्मात्राणामन्यमात्राः सभवन्ति येनते-
षांसूक्ष्माभावाडितिव्यतिरेकउपपद्यते । नतेषांस्वागतमात्रापेक्षत्वम् । किताह तन्मात्रेभ्यः सूक्ष्मोमहान्महतः प्रभुरिति ॥१९॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तेषामिति । अन्त करणपञ्चेन्द्रियाण्यात्ममात्रा च तदवच्छिन्नेति सप्त । तेषापुरुषाणां-
पुरुषदेहे सीदतां कार्यात्पादने महाबलानां सूक्ष्माभ्योल्लिङ्गमूर्तिरूपाभ्यो मात्राभ्योऽव्ययाद्य प्रकृतेर्व्ययविनाशि स्थूलदेहेरु-
पकार्यसंभवत्युत्पद्यते ॥ १९ ॥

(३) कुडूकः । तेषामिदंतुसमानामित्यादि । तेषांपूर्वप्रकृतीनामहदहङ्कारतन्मात्राणांसप्तसंख्यानांपुरुषादात्मन्-
उत्पन्नत्वात् तद्विग्राहत्वाच्च पुरुषाणामहौजसांस्वकार्यसंपादनेन वीर्यवतासूक्ष्माभ्याभूति । मात्राःशरीरसंपादकभागा-
स्ताभ्यइदजगन्श्वरसंभवत्यनश्वराद्यतकार्यतद्दिनाशि त्वकारणे जीयते । कारणंतु फर्षापेक्षाया स्थिर, परमकारणतु
ब्रह्म नित्यमुपासनीयमित्येतद्वर्षयितुमर्षमनुवादः ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । सप्रति स्थूलभूतगुणावत्कु स्थूलशरीरस्य तत्कार्यत्वमनुवदन्निवाह तेषामिति द्वाभ्याम् ।
इदस्थूलदेहं पुरुषाणां मनआदिपुरुषान्तां समानांप्रहौजसां यन्मण्डलव्यापिनातेषामोगार्थं सूक्ष्माभ्योऽपञ्जीकृताभ्यो
यामूर्तिमात्राःपञ्जीकृतानि महाभूतानि ताभ्यस्तदिदस्थूलशरीरं संभवत्युत्पद्यतइत्यव्ययः । अव्ययात् अव्ययजीवं अतन्म
वच्छिनतीति अव्ययात् प्रथमान्तं स्थूलदेहविशेषणम् त्वतश्च व्ययप्रत्यक्षविनाशोति ॥ १९ ॥

(५) मन्दनः । यदुक्तहिरण्यगर्भशरीरपद्ममहददितत्त्वतदंशाजीवाश्च सर्वभूतोपादानमिति तदिदनिगमयति
तेषामिति । समानांमहदहङ्कारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मैन्द्रियजीवानांपुरत्वेन शरीरत्वेन शरतइतिमहदादीनांपुरुषत्वं पुरेशरत-
इति जीवानाम् । हौजसामक्षयशक्तीनामप्ययाद्ब्रह्मशरीरात्संभूताभ्यःसूक्ष्माभ्योमूर्तिमात्राभ्यः शरीरनिष्पादनक्षानाभ्योव्य-

यं नश्वरमिदंकार्यजातंभवति । हिरण्यगर्भशरीरस्थाः समतत्त्वमात्राः कार्यजातस्योपादानमित्यर्थः ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषामिति । तेषांसमानांपुरुषाणांमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणामवयवामसूक्ष्माः सूक्ष्माभ्योमूर्तिमात्राभ्यः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्यः । अव्ययादीश्वराद्ययंविश्वंभवतीति ॥ १९ ॥

आद्याद्यस्य गुणंत्वेषामवामोति परःपरः ॥ योयोयावतिथश्चैपांससतावद्गुणःस्मृतः ॥ २० ॥

(१) भेदातिथिः । पूर्वश्लोके केचिदन्यथासमसंख्यांपरिक्लपयन्ति । पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि वर्गाङ्कान्धेकीभवन्ति । बोधहेतुतयैकेन धर्मेण योगादेकत्वेन निर्दिश्यन्ते । एकैकमेन्द्रियाणि तौचवर्गद्वित्वाद्बौपुरुषोभवत्तः । पञ्चभूतानि भेदेनैव निर्दिष्टानि कार्यवैलक्षण्यात् । तदेवंसमपुरास्तेपांया मूर्त्यर्थाः सूक्ष्माभात्रा निर्माणकार्याणि तन्मात्राप्यहङ्कारश्च । अन्यत्समानम् । अतश्च भूतानांपूर्वश्लोके संनिधानादेपामिति तेषांप्रतिनिर्देशः । यद्यपि च ध्यवर्हिते बहूनि च तानि संनिहितानि तथापि यद्द्वैतार्थः प्रतिपाद्यते विधिप्रसंख्याकर्तृगुणवत्त्वंतद्भूतानामेवं संभवति नान्येषांप्रकृतत्वेसत्यपि । अतोऽयंश्लोकार्थेषांभूतानांयदाद्यन्तवत्स्ययद्रूपंततोन्तरंपठित । तत्तत्पूर्वस्यसंबन्धेन गुणंमृण्णाति । गुणशब्देन शब्दादयः पञ्चोच्यन्ते । आद्यत्वंचात्रवक्ष्यमाणया व्यवस्थयाऽऽकाशंजायतइति । गुणत्वंच शब्दादीनांतत्रैव वक्ष्यति । योयथाकाशादिलक्षणोऽर्थोयावतिथः यावतांपूरणः । वतेरिथुक् । द्वितीयेतृतीयेवस्थानैस्थितः सतावद्गुणस्तावतो गुणास्तस्य भवन्ति । द्वितीयेस्थाने स्थितोद्विगुणइत्यादि परस्परआद्याद्यगुणसंबन्धित्वंमथमेधंश्लोकउक्तम् । तत्र यः त्पशब्देन यस्यैव योगुणोऽभिहितस्तस्य शब्दगुणविदुस्तद्रूपगुणमुच्यतइत्यादि । तत्राप्यपूर्णगुणावामौ द्वैगुण्यभाकाशवर्जयित्वा भूतानांप्राप्तमतउक्तं योयोयावतिथइति । तेन द्विगुणोवायुस्त्रिगुणंतेज श्रुतगुणाआपः पञ्चगुणा भूमिरिति । आद्याद्यस्येति ऋथम् । आद्यस्याद्यस्यैहमवित्यर्थः । नित्यवीप्सयोरितिद्विवचनेन । यथापरःपरइति । छन्दोभिरविशेषात्स्थतीनांलुग्भूतानुरोधाच्चैवंपठितम् ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आद्याद्यस्येति । तेषामिति योग्यतया महान्ति भूतानीति प्राक्कमत्रान्तानि महाभूतानि पराश्रयति । आकाशावायुतेजोजलक्षितिक्रमेणोत्पत्तिक्रमेणोत्पत्तिक्रमेणाद्यस्याद्यस्य पूर्वस्य पूर्वस्य गुणंशब्दस्पर्शरूपरसगन्धान्यतमरूपंपरःपरआनोति स्वगुणेन च युज्यत इत्यर्थः योयोयावतिथोयावत्पूरणः सतावद्गुणः प्रथमएक गुणोऽध्वेः क्रमेण द्यादिगुणाइत्यर्थः ॥ २० ॥

(३) कुम्भकः । आद्याद्यस्य गुणंत्वेषामित्यादि । एपामिति पूर्वश्लोके तदा विशन्तिभूतानानित्यत्र भूतानांपरमर्शः । तेषांचाकाशादिक्रमेणोत्पत्तिक्रमःशब्दादिगुणवत्त्वा च वक्ष्यते । तत्राद्याद्यस्याकाशादिगुणंशब्दादिकंवास्वादिःपरःपरःप्राप्नोति । एतदेव स्पष्टयति योमइति । एषांमध्ये योयोयावतांपूरणोयावतिथःवतेरिथुक् ससद्वितीयादिः द्वितीयादिगुणः तृतीयस्त्रिगुणइत्येवमादिर्नवादिभिःस्मृतः । एतेनेतदुक्तंभवति आकाशस्य शब्दोगुणः वायोःशब्दस्पर्शो तेजसःशब्दस्पर्शरूपाणि अपांशब्दस्पर्शरूपरसाः भूमेःशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । अत्र यद्यपि नित्यवीप्सयोरिति । द्विवचनेनाद्यस्याद्यस्येति प्राप्तंथाभि स्थतीनांछन्दःसमानविषयत्वात्सुषुप्तसुषुप्तगिति प्रथमाद्यस्य सुषुप्तुक् तेनाद्याद्यस्येति रूपसिद्धिः ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव मूर्तिमात्राशब्दवाच्यानां स्थूलपञ्चमहाभूतानांगुणान्संकलयति आद्याद्यस्येति । एपामुत्तानामाकाशादिस्थूलपञ्चमहाभूतानांमध्ये योयोभूतविशेषोयावतिथो यावतांपूरणःस्मृतो मनीषिभिः ससतावद्गुणः । तेनाकाशाद्बौधोद्वितीयतया वायोगुणद्वयम् एवमुत्तरत्रापि तेन स्थूलशरीरतावद्गुणोपलब्धिरिति भावः । देहस्य पञ्चात्मकत्वेपि पृथिवीमयआपोमयस्तेजोमयोवायुमयंआकाशमयइति श्रुतौ तत्तत्वापान्ममावविवक्षितम् ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अथपञ्चभूतानांगुणगणसंख्यानमसद्भावाद्वा आधेति । तेषांपञ्चानांपुरुषाणांमध्यआद्याद्यस्य पूर्वपूर्वस्य गुणांशब्दादिकास्तानेतान्परः परः पुरुष प्राप्नोति । ततश्च योयोयावतिथोयावतांपुरुषाणांयावत्संख्याकःसतावद्गुणः सृष्टः । एतद्गुणमवति । आकाशः पुरुषः तस्यैकांगुणः शब्दः । वायुर्द्वितीयस्तस्य द्वौ शब्दस्पर्शा । तेजस्त्र्तीयस्तस्य त्रयः शब्दस्पर्शरूपाणि । आपश्चतुर्थस्तस्य चत्वारः शब्दस्पर्शरूपरसाः । भूमिपञ्चमस्तस्य पञ्चशब्दरूपरसगन्धाश्च । एवतावनुसर्वभूतानि, सिद्धस्तोहिरण्यगर्भस्य स्वशरीरभूतमित्युक्तम् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्र । आधेति । एषापञ्चमहभूतानाम् । आद्याद्यस्य परःपरमवामोति । तद्यथाआकाशस्य शब्दगुणवायो, स्पर्शगुणं वायौ शब्दस्पर्शा भवत तेजसो रूपगुण तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि भवन्ति । एवमभ्यधेऽत्यम् । यैषापञ्च महाभूतानांयोयोयावतिथो यावत्संख्यावान् ससतावत्संख्याकगुणयुक्तः सृष्टः तद्यथाशब्दस्पर्शरूपरसगन्धापञ्चगुणापृथ्वीत्यादि ॥ २० ॥

सर्वेषांतु सनामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ॥ वेदशब्देभ्यएवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ २१ ॥

(१) मेघातिथिः । सप्रजापतिः सर्वेषामर्थानांनानामानि चक्रे । यथा कश्चित् पुत्राणांजातानामन्येषांवा सव्यवहारार्थं करोति । वृद्धिरादेच धीश्रीस्त्रीमितिशब्दार्थसबन्धरतवान् गौरश्वः पुरुषइति । कर्माणिच निर्ममे । धर्माधर्माख्यान्यदृष्टान्यग्रिहोत्रादीनिच । सृष्ट्वाच कर्माणि तत्र सस्थाव्यवस्थाश्चकार । इदं कर्म ब्राह्मणेनैव कर्तव्यं कालेऽमुमे च फलाय । अथवा दृष्टार्थामर्यादा सस्था गोपचारइहच प्रदेशेनकर्तव्यउदक । सस्यसेकार्थमग्निन्प्राप्ते नदेय । यावत्तस्माद्गामादस्माहिरयमुपकारो न लभ्य । दृष्टानि च कर्माणि निर्ममे । तत्र यान्यदृष्टार्थानि तानि वेदशब्देभ्योवैदिकेभ्योवाक्येभ्यः । ननु सर्वस्य तेनैव सृष्ट्वात्तस्यैवत्वात्तद्व्याहेद् ससर्ज कर्मानुष्ठानपरिपालनार्थमित्येववक्तव्यं वेदसृष्टिश्चक्ष्यते अग्निवायुरविभ्यश्चेत्यत्रान्तरे । उच्यते । भिन्नमत्रदर्शनम् । केचिदाहुरन्यस्मिन्कल्पे वेदास्तेनाधीतास्तेच महाप्रलयेन प्रलीना, पुनरन्यस्मिन् कल्पे सुप्तमबुद्धवत्सर्वप्रथमप्रतिभाति स्वमपठितोयथा कस्यचिच्छ्लोकं, प्रतिभाति । भाति च वेदेगौरनुबन्ध्याऽश्वस्तुरगोष्टगइत्यादिवाक्येभ्यः शब्दानुसृष्टिपूर्वकं झयिति तानर्थानुसृष्ट्वोत्पद्यमानांश्च पदार्थानुदृष्ट्वा तस्यार्थस्यायशब्दः कल्पान्तरे नामासीत्सप्रत्यस्यैवक्रियतामित्युभयवेदशब्देभ्यएव नामानि कर्माणि च सृष्टवान् । अथवा नैववेदा प्रलीयन्ते महाप्रलयेऽपि । योसीपुरुषः केवाचिद्विद्वत्तथावेदाआसते । सएवांतरण्डं ब्रह्माख्यपुरुषनिर्माणं वेदानध्यापयामास । एव स ब्रह्मा वेदशब्देभ्यः सर्वनिर्मितवान् । यद्वत्तत्त्वतदस्माभिर्मुक्तमेव । अथ पौराणिकी-मक्रियामनुष्पते तास्मानि नसर्वैरुपैः । अदौ जगत्सर्गइत्यर्थः । अथब्रह्मो यन्ति नामान्यनपुत्राणि न पुत्रहिनोऽनाम्यशक्तिजानि गव्यादीनि पृथक् । यथा शरीरत्वसमुदायरूपमेवनिर्ममे । किंताव्द पृथक् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषामिति । नामानि ब्राह्मणइत्यादीनि । कर्माणि याजनादीनि । वेदशब्देभ्योऽधिगम्यनिर्ममेभ्यवस्थापितवान् । पृथक्त्वितिना सस्था सस्थानानि द्विपात्वादीनि ॥ २१ ॥

(३) कुड्मुक् । सर्वेषांतु सनामानांनानायादि । सपरमात्माहिरण्यगर्भरूपेणावस्थित सर्वेषांनानामानि योजातेगौरिति अश्वजातेरश्वइति । कर्माणि ब्राह्मणस्याध्ययनादीनि क्षत्रियस्य भजारक्षादीनि । पृथक्पृथक् यस्य पूर्वकल्पे यान्यभूवन् । आदौ सृष्ट्वादौ वेदशब्देभ्यएवावगम्य निर्मितवान् । भगवता व्यासेनापि वेदमीमासायावेदपूर्वकैव जगत्सृष्टिर्मुत्पादिता । तथा च शारीरकस्य शब्दइति चेन्नात प्रभवत्प्रत्यक्षानुमानान्याम् । अस्यार्थं देवतानाविग्रहवत्त्वे वेदिके ब्रह्मादिशब्दे देवतावाचिनि विरोधः स्याद्देवस्यादिमत्त्वसद्भावादिनि चेन्नास्तिविरोधः । कस्मादत शब्दादेव जगत प्रभवा-

दुत्पत्तेः प्रलयकालेपि सूक्ष्मरूपेण परमात्मनि वेदराशिःस्थितःसद्ग्रह कल्पादौ हिरण्यगर्भस्य परमात्मनएव प्रथमै-
हिमूर्तेर्मनस्यवस्थान्तरमनांपन्नः सुपुत्रप्रबुद्धस्येव प्रादुर्भवति तेन प्रदीपस्थानीयेन सुरनरतिर्यगादिप्रविभक्तंजगद्विधेयम्
तर्निर्मितीते कथमिदंगम्यते प्रत्यक्षानुमानाभ्यांश्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । प्रत्यक्षंश्रुतिरनपेक्षत्वात् अनुमानंश्रुतिरनुमाप-
मानश्रुतिसापेक्षत्वात् । तथा च श्रुतिः एतदिति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृयमइति मनुष्यानिन्दवइति पितृस्तिर-प-
वित्रमिति ग्रहानसवइति स्तोत्रविश्वानीति शस्त्रमिति सौभगायेत्यन्याःप्रजाः । स्मृतिस्तु सर्वेषांतु सनामानीत्यादिका मवा-
दिप्रणीतैव । पृथक्संस्थाश्चेति । लौकिकीश्च व्यवस्थाः कुलात्स्य घटनिर्माणंकुविन्दस्य पटनिर्माणमित्यादिकविभागेन
निर्मितवान् ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदिति । प्रजापतिर्देवानसृजतासृयमइति मनुष्यानिन्दवइति पितृस्तिरः पवित्रमिति
ग्रहानसवइति स्तोत्रविश्वानीति शस्त्रसौभगाये त्येताःप्रजास्तथाभूरिति भूमिमसृजदित्यादि श्रुतिमाश्रित्याह सर्वेषांस्त्विति ।
नामानि देवोऽयं मनुष्योऽयं इत्यादीनि कर्माणि यजनयाजनादीनि । पृथक्संस्थाः कुलात्स्यं कम्बुपीशादि घट-
निर्माणं कुविन्दस्य पटनिर्माणं द्विचतुष्पदाचारुतीर्वा निर्मदइत्यन्वयः । पुरश्चक्रे द्विपदःपुनश्चक्रे चतुष्पदइति श्रुतेः ।
पुरःशरीराणि ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । इदानींतेन सृज्यमानानांभूतविशेषाणांनामकर्मरूपपृथक्करणंकुतस्त्यामित्यपेक्षायामाह सर्वेषामिति ।
सब्रह्मानामानि देवामनुष्याः पशवइत्यादीनि कर्माणि देवाएवंकुर्वन्तु मनुष्याएवंपशवएवमितिसंस्थाः संस्थानानि रूपाणां-
तियावत् देवानामेवंसंस्था मनुष्याणामिवंपशूनामेवमिति । वेदशब्देभ्योमन्त्रार्थवादितहासादिपर्यालोचनया निर्ममे ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषामिति । सब्रह्मा सर्वेषामाणिनांब्राह्मणादीनांवर्णांनुंनामामेवंपृथक्पृथक्निर्ममे । आसौ
सृष्ट्यादौ वेदशब्देभ्यो वेदाभ्यासेभ्यः ब्राह्मणोस्य मुंभ्रमासीद्ब्राह्मराजःन्यः कृतइत्यादिभ्यः श्रुतिभ्योऽज्ञात्वा पृथक्कर्माणि
ब्राह्मणादीनांनिर्ममे पृथक् संस्थांस्त्वितीत्येक्याःसंस्थांभयादांनिर्ममे ॥ २१ ॥

कर्मात्मनांच देवानांसोऽसृजत्प्राणिनांप्रभुः ॥ साध्यानांच गणंसूक्ष्मंयज्ञंचैव सनातनम् ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मात्मानः शरीरिणः प्राणिनः कर्मसु तत्परामनुष्याडच्यन्ते । तेषामर्थसिद्धये यज्ञमसृ-
जत् । ये ब्रह्मोपासनास्वभिरताः पुत्रपश्वादिफलार्थिनो द्वैतपक्षाश्रितास्तेकर्मानुष्ठानपरत्वाःकर्मात्मानडच्यन्ते । पक्ष्यपि
तार्थ्यंभूतइति तदर्थयज्ञमसृजदिति गम्यते । देवानांच गणतदर्थमेवासृजत् । तंकर्मात्मानचेत्ययमदेषो चः परितः ।
तस्य देशादेवानामित्येतोन्नतरंयज्ञससर्ज । अग्निरग्नीषोमाविन्द्राग्नीइत्यादियज्ञसिद्धयर्थंदेवानांगणमसृजत् । तथा साध्या-
नांदेवानांगणमित्यनुपज्यते । भेदेनोपादानमहविर्भाक्त्वात्तेषांस्तुतिभाजएव तेकेवलम् । यत्र पूर्वं साध्याः सन्तिदेवाइति ।
साध्यावै नाम देवाइति । साध्यावैनाम देवाआसन् । अथवा ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । सूक्ष्मंमहतोद्गाङ्गिरसइत्येतदपेक्षया
साध्यगणः सूक्ष्मः । साध्यग्रहणंचान्यासामप्यहविःसंबन्धिनीनांदिवतानांवंनोस्तुनीतिरित्यादीनांपदर्शनार्थम् । अन्ये तु
कर्मात्मनांदेवानांप्राणिनामिति समानाधिकरणानिमन्यन्ते । कर्माणि आत्मा स्वभावप्रतिलम्भोयेषांते कर्मात्मानः । यागा-
दिकर्मनिवर्तनपरत्वात् प्रधानतयावा कर्मात्मानः । काश्चिद्देवतायागादिकर्मण्येव स्वरूपतइतिहासेश्रूयन्ते यथेन्द्रोहक्षेत्रिष्णु-
रिति । अन्यासांतु यागएवदेवतात्वन स्वरूपतः । अक्षायावाणोरथाङ्गानि । नहि यथा भारते इन्द्रादीनांब्राह्मिणिसुरैर्युद्धादि
कर्मश्रूयते तथाक्षादीनांवर्ष्यते । अस्तिसूक्ष्महविःसंबन्धेतेषामपिदेवतात्वम् । अक्षाणां प्रावेपामाइति घ्राण्यमितेवद-
स्त्विति । वनस्पतेवैद्वइतिरथाङ्गानाम् । अतएव प्राणिनामिति । द्विविधाहि देवताः । प्राणवत्यस्तद्द्रहिताश्च । यथेन्द्रादयः

पुरुषविग्रहा प्राणवन्त पुराणैवर्ष्यन्ते । नाक्षादयइतिहासदर्शना । अतश्चायसर्वं सर्गादिप्रपञ्च । चराब्दश्चात्र द्रश्य । प्राणिनामप्राणिनामपि निरुक्तदर्शनेऽपि द्विविधा देवता । अश्वामानोमिऋति । शकुनि कनिक्रददिति । गावआगावो अम्मन्ति । एता प्राणवन्त्य । प्राणाउक्ता । सनातनग्रहणयज्ञविशेषणपूर्वकल्पेऽपि यज्ञस्यभावात्वाहनित्येतया नित्यत्वम् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । कर्मात्मनामिति । कर्मात्मनादेवदेहहेतुरूपकर्मयुक्तात्मनादेवानां ये कर्मणा देवत्वधाम्नु-
वन्ति तेषाकर्मादेवानागणमसृजत् । ये तु देवसुतत्वेनाजानदेवास्तेदवैरेव सृष्ट्या । तथा प्राणिनामयेषा पितृयज्ञादी-
नागण तथा सांभ्यानापूर्वकल्पदेवानागण यज्ञयज्ञकर्माभिमानिनपुरुषम् ॥ २२ ॥

(३) कुट्टकं । कर्मात्मनाच देवानामित्यादि । सत्रह्रा देवानागणमसृजत् । प्राणिनामिद्रादीना कर्मण्याहमा-
स्त्वभावोयेपातेषामप्राणिनाच यावादीनादेवानासांभ्यानाच देवविशेषाणासमूर्हयज्ञचज्योतिष्टोमादिक कल्पात्तरेऽन्यनुमीषामा-
नत्वानित्य सांभ्यानाच गणस्य पृथग्वचनसूक्ष्मत्वात् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्द । सर्वभूतानि निर्ममइत्युक्तासृष्टिविबृण्वन् विराःसृष्टिमाह कर्मात्मनामिति दशभि । कर्मा-
त्मना कर्मणैव प्राप्तदेवत्वाना ये कर्मणादेवत्वमायान्तीति श्रुते । कर्मणोयज्ञादे स्वरूपनिर्वाहकत्वेन वा अमुकस्य देवत्वाये-
इदनममेति त्यागोद्देश्यत्वात् प्राणिनामभ्ये सूक्ष्मस्मदाद्यद्वयरूपदेवानागणमसृजत् । तथा सांभ्यानागणयज्ञकर्म सजा-
तनवेदिकम कर्मब्रह्मोद्भवविद्धीति स्मृतेरवश्यफलदत्वात् ॥ २२ ॥

(५) नन्दन । अथलोकतत्त्वप्रवर्तकभाषाभिमानिनीनादेवतानासृष्टिचतुर्भि श्लोकेराह कर्मेति । प्राणिनामर्थगाम्ना-
न्यथार्जनादीनि स्वभावगामा याहारनिद्रादीनि च यानि कर्माणि तदभिमानिनोदेवा कर्मात्मान कर्मनिर्वर्त्यफलाभिमानि-
स्तुदेवा सांभ्यास्तेषामुभयेषासूक्ष्मसशयितगणतथा सनातनमादिकालप्रवाहरूपेण नित्ययज्ञयज्ञाभिमानिनीचदेवतासो-
सृ-
जत् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्र । कर्मेति । सप्रभु हिरण्यगर्भ कर्मात्मनागणमसृजत् च पुन प्राणिनागणमसृजत् सांभ्यानागणमसृ-
जत् सनातनमविनाशसूक्ष्ममतीन्द्रिययज्ञमपूर्वचैवासृजत् ॥ २२ ॥

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयब्रह्म सनातनम् ॥ इदोह यज्ञसिद्धार्थं नृग्यजु सामलक्षणम् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथि । तिस्रएव देवताअग्निप्रभृतयइति नैरुक्ता सत्यप्यभिधाननानात्वे । अतस्तेनदर्शनेनोच्यते ।
एनाधर्मिणामध्येऽङ्गसिद्धदार्ढ्यगणमप्यनन्तज्ञानाच्युतर्षी । त्रयप्रग्यजु सामलक्षणं ब्रह्म वेदाख्युदरोह । द्विकर्मकोऽयथा-
प्रधानकर्म त्रयमप्रधानेनद्वितीयेन कर्मणा भवितव्यम् । नच तदस्ति । अत पञ्चम्येवेयमिति मन्यामहे । अग्यादिभ्यो
दुदोहाक्षारयदभावयत् । कथ पुनरग्यादिभ्योवर्णात्मा शब्दोम तवाक्यानि ब्राह्मणवाक्यानिच भवेयु । किनोपपद्यते ।
कशक्तीरदृष्टाअसतीर्वक्तुमर्हति । नाख्याताथैविकल्पपितुयुक्त । पञ्चमी तर्हि किमर्थं दुहियाचीतिद्वितीयया भवि-
तव्यम् । किच दृष्टप्रमाणविरोधी प्राग्वृत्तोऽर्थउच्यमानोमनस परितोपमाधत्ते प्रामाणिकानापरित्वतोविरोध । स्वरूपपर-
त्वाश्रयणेनैषामागमानाङ्गवेदएवभिरजायत यजुर्वेदोवायो सामवेदआदित्यादिति । अग्यादयोऽपिदेवताऐश्वर्यंभाजोनिर-
तिशयशक्तिश्च प्रजापतिस्तत्रकानामानुपपत्ति । अस्मिन्दर्शनेपञ्चम्यपिविवक्ष्या । अत कारकाणि कथितान्यत्रापादानस-
ङ्गेत्यपादानविवक्षायामभ्ये समर्थतानि । अयदर्शने कथचतुर्थीतावद्युक्तैव । अर्थवादाश्रिते तत्र द्वितीयकर्मात्मैव प्रजाप-
तिरार्त्मानन्दुदोह । दोहनचाभ्यापनपरसक्रातिसामान्येन । अथापिपञ्चमी तत्राभ्यापिपञ्चमा आदाङ्गवेदोऽग्रेरजायते पु-

च्यतेयजुर्वेदेऽपिद्विपत्वोर्जैत्वेति । इडन्तन्मध्यस्थानत्वाद्वायुना वर्षदानेन क्रियते । ऊर्ध्वप्राणः स वायुरेव । अत आदितो वायुकार्यसंबन्धाद्वायोरित्युपमा । अथवाध्वर्वयमार्त्विज्यं बहुप्रकाराश्रेष्ठाश्च सर्वावायोरित्यनेन सामान्येन वायोर्जन्म यजुर्वेदस्थानधिकारस्यसामगीत्ययोग्यत्वाद्दुत्तमाभ्ययनानि सामान्यतमस्थानाश्चादित्यइति ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अग्निवाप्सिति । अयं ब्रह्म वेदत्रयं दुदोहान्तर्धृतमाकृष्टवान् ॥ २३ ॥

(३) कुडूकः । अग्निवायुरविभ्यस्त्वित्यादि । ब्रह्म ऋग्यजुःसामसज्ञेवेदत्रयं अग्निवायुरविभ्यश्चाकृष्टवान् सनातनित्यम् । वेदापोरुपैत्वपक्षेव मनोरभिततः । पूर्वकल्पे ये वेदास्तपवपरमात्ममूर्तेर्ब्रह्मणःसर्वज्ञस्य स्थित्यारूढाः । तानेव कल्पादौअग्निवायुरविभ्यश्चाकर्ष्य । श्रौतश्चायमर्थो न शङ्कोयः । तथा च श्रुतिः अग्नेर्ऋग्वेदोवायोर्यजुर्वेदआदित्यात्सामवेदइति । आकर्षणार्थत्वाद्दुदोहातोर्नाग्निवायुरवीणाकथिनकर्मता किंत्न्रपादानतेव यज्ञसिद्ध्यर्थं त्रयीसंपाद्यत्वात् यज्ञानांआर्पणस्थक्षीरद्विद्यमानानामेव वेदानामभिव्यक्तिप्रदर्शनार्थम् । आकर्षणवाचकोगौणोद्दिष्टयुक्तः ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्निवायुरविभ्यश्चि । अग्नेर्ऋग्वेदोवायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेदइति श्रुतेः । ब्रह्म वेदसनातनंनित्यं विसदशऋमराहित्यात् यथापूर्वमऋष्ययदिति श्रुतेः । सुमन्नुदस्येवाग्निर्वावाच यज्ञसिद्ध्यर्थं आध्वर्यवोऽनात्रादिभेदेनैव यज्ञसिध्यतीति दुदोहादित्यादिद्वाराविश्वकारान्त्यथा वेदस्यकत्रानन्त्यमसङ्गात् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । अग्निवायुरविभ्यश्चि । ब्रह्म वेदाभिमानिर्नादेवतां दुदोहं प्रादुर्कृतवान् । तदुक्तं बहूच ब्राह्मणे ऋग्वेदएवाग्नेरजायत यजुर्वेदोवायो स्सामवेदआदित्यादिति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्निरिति । सनातनं ब्रह्मत्रयवेदत्रयमग्निवायुरविभ्यो दुदोहं यज्ञसिध्यर्थम् । कोदशं ब्रह्म ऋग्यजुःसामलक्षणं अग्नेः सकाशात् ऋग्वेदः वायोः सकाशाद्यजुर्वेदः रवेः सकाशात्सामवेदइति निर्गमे निर्मितवानिति सिद्धम् ॥ २३ ॥
कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि यहांस्तथा ॥ सरितः सागराञ्छैलान् समानि विपमाणि च ॥ २४ ॥

(१) भेदातिथिः । धर्मसामान्यादाह । द्रव्यात्मा कालो वैशेषिकाणां क्रियारूपोऽभ्येयमादित्यादिगतिप्रदानाद्वात्तिमादे । कालविभक्तयोर्विभागमासुर्व्वयमसंवात्सराद्या । नक्षत्राणि कृत्तिकारोहिण्यादीनि । यहा आदित्यादयः । सरितो नद्यः । सागराः समुद्राः । शैलाः पर्वताः । समानि स्थलान्येकरूपाभूभागाः खातप्रदर्वाजिताः । विपमाणि आरोहावरोहवन्ति ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालमिति ॥ कालसामान्यकालात्मानं पुरुषं कालविभक्तीः कालविभागकल्पाद्यभिमानिदेवताः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि समानि समवस्थानानि विपमाणि विपमस्थानानि ॥ २४ ॥

(३) कुडूकः । कालकालविभक्तीश्चेत्यादि । अत्रससर्जंत्युत्तरश्लोकवार्तिनी क्रिया संघ्यते । आदित्यादिक्रियाप्रचरुपकालकालविभक्तीर्मासर्व्वयनाद्या । नक्षत्राणि कृत्तिकारोहिण्यादीनि । यहा नक्षत्रादीनि सरितो नदीः सागरान्समुद्रान् शैलान्पर्वतान् । समानि समवस्थानानि विपमाणि उच्चनीचरूपाणि ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । कालमादित्यक्रियाप्रचय कालविभक्तीर्मासर्व्वयनाद्याः समानि एकाकारसस्थानानि मनुष्यान् विपमाणीति देवादितिरश्वः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । चन्द्रादित्यादिविन्यादिमहनक्षत्रस्पन्दनः सामान्यलक्षणः कालः । कालविभक्तिस्तुटिलवादिरव्ययः । नक्षत्राणि कृत्तिकारोहिण्यादीनि । ससर्जति वक्ष्यमाणत्वेन संघ्यतः । एता आन्तरिक्षो देवताः । सरिदादयो भूम्याः ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कालमिति । सुमन्सब्रह्माचेमा प्रजाः सप्तुमिच्छंस्तदापूर्वमिमांसादिंससर्ज कालमुद्दिष्टाससर्ज

तथापूर्वकालकालत्मकसंवत्सररूपं कालमसृजत् च पुनः कालविभक्तीःकालस्य विभागांश्च पदूतून् अयनादींश्च पुनः नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि तथा नवग्रहांश्च सूर्यादीन्सप्तसर्जं सरिदादींश्चसप्तसर्जं ॥ २४ ॥ २५ ॥

तपोवाचुर्रतिचैव कामंच क्रोधमेव च ॥ सृष्टिससर्जं चैवेमांस्सृष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । रतिर्मनसः परितोषः । कामोऽभिलाषोमन्मथोवा । अन्यत्यसिद्धम् । एवमादिकांस्सृष्टिससं
मामत्रश्लोके पूर्वा च या सृष्टिरुक्ता । इमाःप्रजाःस्रष्टुमिच्छन् देवासुरायक्षराक्षसगन्धर्वाद्यास्तदुपकरणंतात्मधर्मवच्छरीरं
धर्मंचादावसृजदित्यर्थः । अथ केयवाचोयुक्तिः सृष्टिससर्जेति यएवार्थःसृष्टिरुक्तवानिति । सर्वेषातवः करोत्यर्थस्यविशेषाव
च्छिन्नेवर्तन्ते पचति पाकं करोति यजति यागं करोति । तत्ररुदन्ताद्विशेषेऽवगतआख्यातगतौधातुः करोत्यर्थमात्रमिति
पादनपरोभवति । तस्मिन्पिकुतश्चित्पत्तिपत्ने पुनःप्रतिपादनेऽनुवाददोषोभाभूदिति कालकादिपुतात्पर्यम् । अथवासृज्य
मानविशेषाः प्रमाणावच्छिन्ना सृष्टिःसामान्यसृष्टेः कर्म यथा स्वपोषंनुष्टइति ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तपइति । तपोऽनशनादि वाचमक्षरादिकां रतिकामसुखं कामरूपमिलापं क्रोधंक्षेम
इमांस्सृष्टिपथादिकामन्यांच पूर्वांकांस्सृष्टिससर्जं इमावर्तमाना प्रजास्तत्तद्वारास्रष्टुमिच्छन् ॥ २५ ॥

(३) कुड्ढकः । तपोऽवाचमित्यादि । तपःप्रजापत्यादि वाचंवाणीं रतिचेतःपरितोषं काममिच्छां क्रोधंचेतो
विकार इमांस्तच्छ्लोकोकांपूर्वश्लोकोकांच सृष्टिचकार । सृज्यतेइति सृष्टिः कर्मणि क्तिन् । इमाःप्रजावक्ष्यमाणान्देवादिकाः
कर्तुमिच्छन् ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यान्द्रायणादि वाचसृष्ट्यादिह्रस्वां रतिचेतःपरितोषं कामरूपाद्यभिलाषं क्रोधमाशदे
हंतुम् । सृष्टिमिति सृज्यतेइति सृष्टिः । तपःआदेर्विशेषणम् सृष्टिससर्जेति पाकंपचतीति वत् । प्रकृत्यर्थोऽविवक्षितः ॥ २५ ॥

(५) मन्दनः । वाचंसरस्वतीतपःप्रभृतयो भूतधर्माभिर्मान्दियोदेवता इमाः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्नासादेवमनुष्यादी-
नांस्सृष्टिनित्यर्थमित्यर्थः इमांकर्मात्मनामित्यारभ्यानुक्रान्तांस्सृष्टिससर्जं चकार ॥ २५ ॥

कर्मणां च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवचयत् ॥ द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाःसुरवदुःखादिभिःप्रजाः ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मोधर्मोव्यवेचयद्विवेकेन पृथग्भावेन व्यवस्थापितवान्, अयं धर्म एवायमधर्म एव । ननुच
नैवायं विवेकोऽस्ति सन्तिहि कर्माण्युभयरूपाणि धर्माधर्मात्मकानि यथा हुःशबलानि वैदिकानि कर्मणि हिंसासाधन-
कत्वात् यथाज्योतिष्टोमस्वरूपेण धर्मोहिंसाङ्गत्वात्त्वधर्मइति अतआह कर्मणां तु विवेकाय । कर्मशब्देनात्रप्रयोगः
कर्मणामनुष्ठानमुच्यते । स एव पदार्थोऽन्यथाप्रयुज्यमानोविपरीतत्वभावोभवति । धर्मःसन्धर्मरूपतामापचतेऽधर्मोधर्मवत् ।
तथा हिंसैव हिंसांबहिः प्रयुज्यमानाअधर्मः सः नहिंस्यात्सर्वभूतानीतिप्रतिषेधगोरत्वात् । अन्तर्वैदिकताअधोषोभीषेधर्मा-
विविधलक्षणत्वात् । एवतयोर्धर्मस्तदेव तु दम्भेनासमर्थोन्वाक्रियमाणमधर्मः । एवंदेवरगमनं स्त्रीणामधर्मोऽगुहनिधुक्ता-
नांपुत्रार्थिनीनांधृताकाद्यनुपहेणधर्मः । अतः स्वरूपैकत्वेऽपि प्रयोगभेदाद्बद्धधर्मोधर्मव्यवस्था । एकत्वंच प्रमाणांतरदृष्ट्यातु-
स्वरूपभेद एव । अथच कर्मफलेषु कर्मशब्दः कारणे कार्योपचारात् । तेनैतदुक्तंभवति कर्मणित्यवेचयत्कर्मफलविभागा-
य । कः पुनः कर्मणांफलविभागोऽतउक्तद्वन्द्वैरयोजयत्सुखदुःखादिभिः । अर्मस्यफलसुखमधर्मस्यदुःखम् । अतउभयका-
रिणोद्वन्द्वैर्योज्यन्तेधर्मकारित्वात्सुखेनाधर्मकारित्वाद्दुःखेन । द्वन्द्वशब्दोऽपरुद्ध्या परस्परविरुद्धेषु षीडाकरेषु वर्ततेतीतो-

चान्नपानादिकं भवतीति । वेदान्तप्रक्रियातत्रापञ्चीकृतानि परस्परप्रविष्टानि पञ्चीकृतानि तु पञ्चभूतानि दशधाकृतानि खे-
-तराविभूक्तार्धभागेषु स्वस्वाष्टमांशप्रवेशात् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अण्व्यइति । दशाधानां पञ्चतन्मात्राः याः अविनाशिन्यः मात्राः विषयाः ताः मात्राः अण्व्यः सू-
-क्ष्माः सृष्टाः तु पुनः ताभिः सार्द्धं सर्वैर्ददविश्वं ननु पूर्वशः क्रमशः सम्भवति उत्पद्यते ॥ २७ ॥

यंतु कर्मणि यस्मिन्सन्वययुक्त्वा प्रथमं प्रभुः ॥ सतदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यायमर्थः । यद्यपि प्रजापतिरीश्वरो भूतसृष्टौ शक्नोति यथेच्छमाग्निः सृष्टुं तथापि
न पूर्वकल्पकृतानि कर्माण्यनपेक्ष्य प्राणिनः सृजति येन यादृशपुराकल्पे कर्म कृतं तत्कर्माक्षिभायां जातो तं जनयति
नजात्यन्तरेषु भेन कर्मणा तत्कलोपभोग्यायां देवमनुष्यादिजातो जनयति विपरीतेन तिर्यक्भेदादिषु । यथैव भूतेन्द्रियगुणा-
कल्पादौ प्रकृतिस्था उद्भवन्ति एवं कर्माण्यपि प्रकृत्यै स्प्रकृतिस्थानि पुनरुद्भवन्ति सर्गोदौ । ततः शेषेणेत्येव न्यायस्त-
त्राप्यस्येव । यदि तादृशकर्मपेक्षोत्पत्तिः क्रमजापतेरैश्वर्यमुपयोगि कीदृशवासापेक्षस्यैश्वर्यं तस्मिन्सति जगत् उत्पत्तेः । कथ-
मनुपयोगः नतमन्तरेण स्थित्युत्पत्तिप्रकृत्याः सन्ति निश्चित्वा सत्यस्य कर्मणि कारणं तद्विच्छासि प्रकृतिपरिणामश्च । एतस्याः
कारणसामग्र्याददंजगद् उत्पद्यते तिष्ठति प्रलयते च । सापेक्षस्याप्यैश्वर्येण विहन्यते यथेह राजादिरीश्वरो भूत्यादीन् प्रकृ-
नयोजयैदेवमेवादिकर्मानुरूपेणैव योजयति नचानीश्वरः । ननु नास्य श्लोकस्यायमर्थः प्रतीयते । किं हि नतीयेत । विधातुरेव
प्राणिनां कर्मविनियोगे स्वातन्त्र्यम् । सयभागिनं प्रथमं सर्गादींस्मिन्नकर्मणि हिंसात्मके तद्विपरीते वा न्ययुक्तं सतदेव कर्म-
भजते करोति न पित्रादेरनुशासनमपेक्ष्य स्वेच्छान्यायथाप्रवर्तते । किं तां हिंसां प्रजापतिनियोगवशात्सांश्वसाधुवारणम-
न्यानुशासननिरपेक्षोऽनुतिष्ठति । सृज्यमानः पुनर्जायमानः कल्पान्तरेऽस्मिन्नेव वा कल्पे प्रजापतिरेव क्षेत्रज्ञात्कृतं कर्तृ-
ननियुक्ते । अतस्तन्वियोगमेवानुवर्तमानाः प्राचीनं शुभमशुभवाकर्मकुर्वन्ति । तदुक्तम् । कर्तृत्वं प्रतिपद्यन्ते आनीश्वरः खेपु कर्मसु ।
महेश्वरेण प्रेर्यन्ते शुभे वा यदि वा शुभे इति । अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुगुदुःखयोः । ईश्वरैरितो गच्छेत्सर्वं वा भव-
वत्वा । उच्यते । एवं सति कर्मफलसंबन्धस्त्यक्तः स्यात् पुरुषकारानर्थस्य च स्याददिहोवादिर्कर्मसुपदेशो ब्रह्मोपासनाभ-
व्यर्थाः प्रसंग्येन । यद्वैश्वर्यरूपरूपाऽनभिज्ञास्तएव दृष्टादृशार्थेषु कर्मसु प्रवर्तन्ते । ये तु तदधीनकर्तृत्वभोक्तृत्वच मन्वन्ते
तेषां सर्वत्रावृत्तिप्रसङ्गः । कृतमपि न तत्कर्म करोति अकारोऽपि भोक्ष्यामददति मन्मयाना उदासीरन् न च ध्याधिरिवा-
पथ्यादिदुःखांशलादिच्छोपजायते कर्तृत्व ईश्वरभरणया । अथ कर्मफलसृष्ट्या तद्विच्छा निश्चिता अस्माकमण्डकवृ-
कलं भवतीति । न तां हि यंतुकर्मणीत्येतदुपि भास्वादिव नियोगः प्रतिपत्तव्यः । तस्माद्यं पुरं सप्रभुः प्रथमं न्ययुक्तानां संसारं
प्रथमं व्रतं मानापेक्ष्य नियोक्तृत्वं चास्य सर्वं भावेतुदिकालनिमित्तकारणत्वात् । अन्ये तु ध्याचक्षते । जात्यन्तरापन्नया-
त्मनो न पूर्वजातिसंस्कारापेक्षा अतः स्वभावावृत्तिः संजातिविशेषं यस्मिन्कर्मणि नियुक्तवान् परवधादौ स सिद्धादिजातीय-
आत्मा संपन्नो मनुष्यत्वैवादेव मन्वन्तमपि हित्वा जातिधर्मं प्रतिपद्यते । अन्ये नानुपदिष्टमपि स्वाभावात्प्रजापतिरुत्पत्त्या-
नकर्मणि बलवन्ति भाग्यासजात्यन्तरगतस्यैवित्सागम्यतीति प्रदर्शितं भवति । एतदेव विस्तरारयति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । अणूनां नित्यत्वपक्षे निरस्यति यदिति । ययञ्जातीय यद्वकर्मयन्मभक्षणाय भूनादिरूपे-
कर्मणि न्ययुक्तं सतञ्जातीयस्तदेव तञ्जातीयं कर्म स्वयतेनाप्रेरितो भेजे ॥ २८ ॥

(३) कुल्लुकः । यंतुकर्मणीति । सप्तजापतिर्धजातिविशेषव्याघ्रादिकंप्रयायांहरिणमारणादिकायांशुष्पादौ नियुक्तवान् सजातिविशेषःपुनःपुनरपि सृज्यमानः स्वकर्मवशेन तदेवाचरितवान् । एतेन प्राणिकर्मसापेक्षमज्जुपतेरुत्तमाधमजातिभिर्माणंनं रागद्वेषाधीनमिति दांशतम् । अतएव वक्ष्यति यथा 'कर्मतपोयोगात्सृष्टस्यावरजसमिति ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्मपूर्वमज्ञयोर्हेतुतामाश्रित्याह यमिति । यंत्राह्लणादि यस्मिन्त्याजनादौ तथा यंध्याघ्रादि यस्मिन्गृहसादौ प्रथमंन्ययुक्तं सतदेव कर्म स्वयंभेजे । किंभूतः पुनःपुनःसृज्यमानः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । नकेवलंमुखदुःखादिभिर्द्वैः प्रजाब्रह्मा योजितवानर्कितु तद्धेतुभूतेः कर्मभिरपीत्याह यंतु कर्मणीति । मधुरीश्वरः प्रथमंगर्भनिपेककाले यंदेहिंनं यस्मिन्कर्मण्ययुक्तंअयोजयत्सदेही तदेवेश्वरनिंयुक्तमेव कर्म स्वयंअनन्यापेक्षयाभेजेन केवलमेकस्मिन्नेवजन्मनीश्वरनियुक्तंकर्म देही भजतेऽपितु सर्वस्मिन्नापि जन्मनि तस्मिन्निपेककाले नियुक्तंभजतइत्युक्तं सृज्यमानः पुनः पुनरिति ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यमिति । सप्रभुःसमर्थःयस्मिन्कर्मणि यंतुरयंमथमंमथमतः न्ययुक्तं संयुक्तमकरोव पुनःपुनः सृज्यमानःसन्तःजातिविशेषस्तदेव कर्म जन्मान्तरकर्म स्वयंभेजेभजतीत्यर्थइतिसिद्धम् ॥ २८ ॥

हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्माद्यतानृते ॥ ययस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । हिंसंपराणवियोगकरंसर्पसिंहहस्त्यादि । तद्विपरीतमाहिंसंरुद्रपृपतादि । मृदुपेशलमनायासम् । क्रूरकठिनं परदुःखोत्पादानात्मकम् । अन्यत्रसिद्धम् । यदेतद्दिशाःप्रसिद्धंकर्म जातंततोयस्ययदेवअदधात्तवान्कल्पितवान् ममजापतिः सर्गं सृष्ट्यादौ पूर्वकर्मानुसृष्ट्यमवेक्ष्य तत्कर्मसमृष्टः प्राणी स्वयमाविशत्प्रतिपद्यते । भूतकालता न विवक्षिता । आद्यत्वेऽपि जातिधर्मस्यानुपदिष्टस्य स्वयंप्रतिपत्तिदर्शानात् । अत्रदृष्टान्तः ॥ २९ ॥

(२) सार्वज्ञानाराधणः । नकेवलं तादृशमेवकर्म किंतुधर्माधर्मसाधने अभ्येवमित्याह हिंसाहिंसेरिति । हिंसं-कर्मत्याघ्रादेः आहिंसंशशादेः मृदु दुःखाजनकंक्रूरदुःखजनकं धर्माधर्मौ धर्माधर्मसाधने कर्मणी आत्मवतिकूले ऋतेः सत्यस्वंगोदिहेतुः अतृप्तमिध्या ययस्य सोऽदधात् व्यदधात् कर्तव्यतया सर्गं सर्गादौ तत्तज्जातीयसतज्जातीयःस्वयमोश्वरेच्छाविना प्राविशत्यामोति ॥ २९ ॥

(३) कुल्लुकः । शतदेव ऋषयश्चयति हिंसाहिंसेत्यादि । हिंसंकर्म सिद्धदेःकरिमारणादिकं आहिंसंहरिणादेः मृदु द्याप्रधानविषादेः क्रूरक्षयिषादेः धर्मायथा ब्रह्मक्षयिषादेःगुरुशुश्रूषादिः अधर्मायथा तस्यैव मांसमंशुनसेवादिः । ऋतेःसत्यं तच्च प्रायेण देवानां अतृप्तमसत्यंतदपि प्रायेण मनुष्याणां तथा च श्रुतिः सत्यवाचोदेवाअतृप्तवाचोमनुष्याइति तेषां मध्ये यत्कर्म सप्तजापतिः सर्गादौ यस्याधारयत्सृष्ट्युत्तरकालंमपि सतदेव कर्म शक्तनादृष्टवशात्स्वयमेव भेजे ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । तयाहिंसाहिंसनं आहिंसंतद्विन्नमृदु मार्दवं क्रूरंक्रौर्यं संविद्याकर्मणीसप्तवारभेते पूदयंसाधेति विद्याविहितानिचतुर्विधंज्ञानंपूर्वमज्ञा पूर्वानुभूतविषयवासानातंगमनागमनशीलिनंशमाश्चारभेते स्वकल्पाने 'न समनुगच्छतीति श्रुतेरर्थः । स्थितिरपि । प्रकृतिसंयान्ति भूतानि निग्रहंकिंकरिण्यतीत्यच प्रकृतिः पूर्वप्रज्ञासनपानादिसंस्कारः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । एतमेवाधर्माविशयमिति हिंसेति । हिंसाहिंसे मृदु क्रूरेइतिच भावमपानोनिर्देशः हिंसाहिंसे मार्दवक्रौर्यं

धर्माधर्मावृत्तानृतेइत्येवमादिषु शुभाशुभेष्विध्वरोयत्कर्म यस्य देहिनः सर्गे जन्मन्यदधाइत्तवांस्तत्सदेही स्वयमेवा-
विशत्कृतवान् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिंसेति जन्मान्तरकर्माह भाक्कनकर्मत्वभावमाह । सन्नद्धा यस्य पुंस.यत्स्वभावतत्सर्गे
जन्मकाले तस्य अदधात् तत्स्वभाव.स्वर्गाहिसाहिंसेत्यादिशत् । तत्र दृष्टान्तमाह ॥२९॥

यथर्तुलिङ्गानृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ॥ स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते . तथा कर्माणि देहिनः ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अचेतनाअपियथाभावास्तन्मर्यादयैव व्यवस्थितत्वभावा.एवचेतनाअपि पुरुषकृतकर्मसहा
येन प्रजापतिना कृतांमर्यादां नातिक्रामन्ति यस्यांजातौआतास्तदेव कुर्वन्ति नान्यदिच्छन्तोऽपि शक्नुवन्ति कर्तुम् । क्रतु
वोवसन्तादयः स्वलिङ्गानिचिन्हानि पत्रफलकुसुमशीतोष्णवर्षादीनि । पर्यये । यस्यर्तौःपर्यायः स्वकार्यावसरस्तस्मिन् स
ऋतुस्तर्धमत्वयमेव प्रतिपद्यते नपुरुषप्रयत्नमपेक्षते । चूतमज्र्यांवसन्तेस्वयमेव पुण्यन्ति न मूले सल्लिसेकमपेक्षन्ते । एवं
पुरुषकर्मण्यदृष्टानि । नास्तिसपदार्षो योनिकर्मापेक्षते । तथाहि वर्षाणांस्वत्वभावोद्युष्टिप्रदोभवतिच । राजदोषाद्द्रादोषाद्
कदाचिदवग्रहः तस्मात्कर्मशक्तिरेवानपसार्या । वृत्तानुरोधादसरुदनुपहणम् । अन्ये तु श्लोकत्रयमन्यथा ध्या-
चक्षते । कर्मशक्तीनांस्वभावानियमोऽनेनोच्यतइत्याहुः । यत्फल्ग्वस्मिन्कर्मण्यहितमजापतिना सकर्मविशेषः पुनःपुनः
सृज्यमानोऽनुद्योयमानः स्वयंतत्फलं भजते ददातीत्यर्थः । तेन यागःकृतोयदा फलित्यति न तदाकचिदपेक्षत इति
प्रतिपादितंभवति । सर्वांहिलकृतावपि मन्त्रिपुरोहितादिवाक्यमपेक्षते नैवयागः । दृष्टस्तु ध्यापारस्तेनापेक्ष्यते । दृष्टा-
दृष्टकारणद्वयजन्यस्वात्सर्वस्वकार्यस्यादृष्टान्तरापेक्षानिषिध्यतेतदानीम् । कर्माणीष्टानिष्टफलप्रदानि विधिप्रतिषेधविषययाणि
कर्माणि द्विशुद्धाहरति हिंसाहंसेइति । हिंसामतिषिद्धा । तस्यानरकादिफलप्रदाननियमितम् । योत्राल्लयायावगुरेत् यो-
मामकायावगुरेत्शतेनयातयादितिवाक्यशेषेभ्यःसा ततः स्वभावान् च्यवते। प्रायश्चित्तेषु विशेषवक्ष्यामः । अहिसंविहितम् ।
तस्यापिनेष्टफलदानात्स्वभावच्युतिरस्ति । धर्माधर्मयोरेव विशेषायते । विहितकर्म धर्मः प्रतिषिद्धमधर्मस्तयोर्विशेषाः
सत्याऽनृतादयः सत्यविहितमनृतमतिषिद्धम् । एवंसर्वाणि पूर्वोत्तरप्रदानि विहितमतिषिद्धविशेषमदर्शनानि । अन्यभिपरित-
दृष्टकार्यकारणसंज्ञधीनि कर्माणि । दृष्टान्तःयथर्तुलिङ्गवर्तीति । शेषसमानम् ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथात्विति । ऋतुलिङ्गानि चूतकुसुमादीनि ऋतोः पूर्वतोःपर्ययेऽपगमे स्वयमनादिष्टा-
एव कर्माणि हिंसादीनि ॥ ३० ॥

(३) कुडूकः । अत्र दृष्टान्तमाह यथात्विति । यथा वसन्तादिऋतवऋतुचिन्हानि चूतमज्र्यादीनि ऋतुप्रथये
स्वकार्यावसरे स्वयमेवानुवन्ति तथादेहिनोऽपि हिंसादीनि कर्माणि ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । तेभामावःयकफारम्भकत्वे दृष्टान्तोयथेति । यथर्तुवसन्ताच्युतुमनतिक्रम्य लिङ्गानिऋतु-
लिङ्गानि वासन्तगारदीयानि फलपुण्याणिऋतवःवसन्तादयः ऋतुप्रथयेअयिमवसन्तादावपि यथा प्रपद्यन्ते तथा स्वस्वक-
र्माणि देहिनः सृष्टान्ते प्रपद्यन्तइत्यन्वयः ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । तमेवार्थेदृष्टान्तेनस्थापयति यथात्विति । ऋतुलिङ्गानि सहकारमाडिकाकदम्बकुसुमादीनि स्वा-
नि स्वानि कर्माणि स्वस्व स्वस्वेष्वरेण विहितानि ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेति । ऋतवः पर्यये ऋतुनांपर्यये ऋतवन्तेयथा अन्यर्तुलिङ्गानि स्वयमेवभवन्तिके-
भिदोनोद्यमानत्वात् तथा देहिनःप्राणिनां कर्माणि भाक्कनानि स्वानि स्वानिअभिपद्यन्ते प्रपद्यन्ते ॥ ३० ॥

लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखद्वाहूरुपादतः ॥ ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ॥ ३१ ॥

(१) मेघान्तिथिः । पृथिव्यादीनां लोकानां विवृद्ध्यर्थं वृद्धिः पुष्टिर्बाहुल्यं वा ब्राह्मणादिषु चतुर्षु वर्णेषु सन्तु त्रयाः
णां लोकानां वृद्धिः । इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति । चेतनाया गाद्यधिकृता अतस्तैः कर्म कृतमुभौ लोकौ वर्धयति । पुष्ट-
कर्मप्रचोदिता देवाः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति अस्यापि लोकस्य सृष्टिर्वृद्धिः ब्राह्मणादीन् वर्णान् निरवर्तयन्निर्व-
तितवान् । असृजन्मुखाद्वाहूरुपादतः । यथाक्रमं मुखाद्ब्राह्मणं त्वमुखावयवभ्यो दैव्या शक्त्या निर्मितवान् । अद्यतना-
सर्वेषामिथुनसंयोगक्षारेण तत्त्वभ्यउत्पत्तिदर्शनात् । परमार्थतः स्तुतिरेषा वर्णानामुत्कर्षापकर्षप्रदर्शनार्थम् । सर्वेषां भूतानां
प्रजापतिः श्रेष्ठस्तस्यापि सर्वेषामद्धानां मुखं ब्राह्मणोऽपि सर्वेषां वर्णानां प्रशस्यतमः । एतेन सामान्येन ब्रह्ममुखाद्दुष्पन्नद्वय-
च्यते मुखकर्मार्थापनायतिथायांश्च मुखतइत्युच्यते । क्षत्रियस्यापि बाहुकर्मयुद्धवैश्यस्याप्यूत्कर्षकर्मपशुरुत्पन्न रक्षतागोभिश्च-
रन्तिभिर्भ्रमणस्थलपथवारिपथादिषु वाणिज्यायै गमनम् । शूद्रस्य पादकर्मसुश्रूपा ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोकानामिति । मुखादिना मुखेन होमादिना ब्राह्मणं क्षत्रेण रक्षयेदित्यादिक्रियाभि-
स्तैस्ते वर्णेषु लोकांश्चक्षणं संवर्तनार्थम् ॥ ३१ ॥

(३) कुट्टुकः । लोकानां विवृति । भूलोकानां बाहुल्यार्थं मुखद्वाहूरुपादेभ्यो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्यथाक्रमं निर्मा-
तवान् । ब्राह्मणादिभिः सायं शतारं प्रावाहुतिः प्रक्षिप्त्वा सूर्यमुपतिष्ठते सूर्याद्वृष्टिर्बृष्टेऽन्नमन्नात्प्रजावाहुल्यं । वक्ष्यति च अग्नौ-
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यभिन्त्यादि । दैव्या च शक्त्या अर्थादित्यो ब्राह्मणादिनिर्माणम् । ब्राह्मणोऽपि विशाङ्कनीयः श्रुति-
द्वन्वात् । तथा च श्रुतिः ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादि ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदादिस्वधिकारांशं वर्णानां जनिस्थानरुतश्रेष्ठ्यान्वाह लोकानां विवृति । विवृद्ध्यर्थं स्वधर्म-
नुष्ठानेन विविधप्रकारवृद्ध्यर्थं निरवर्तयत् मुखादिभ्यो विप्रादिचतुष्टयं जनितवान् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । अथ चतुर्वर्ण्याभिमानिनो देवतानां सृष्टिमाह लोकानामिति । लोकानां प्रजानां विवृद्ध्यर्थं बाहुल्यार्थं
निरवर्तयत् सृष्टवान् । प्रभुरित्यनुवर्तते ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुखद्वाहूरुपादतः लोकानां विवृद्ध्यर्थं ब्राह्मणादीन् वर्णान् निरवर्तयत् प्रवर्तयत् ॥ ३१ ॥

द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ॥ ३२ ॥

(१) मेघान्तिथिः । एषा सृष्टिः साक्षात्परस्य पुरुषस्य । इयं तु ब्रह्मणस्तस्यैवेत्यन्ये । यच्च दन्तरण्डं समुद्रं शरीरं तद्वि-
धा कृत्वाऽर्धेन पुरुषोऽभवत् पुमानसंपन्नः शुक्रसकसमर्थोऽर्धेन नारीगौरीश्वरभद्र्याऽथवा पृथगेवतानि निर्मितवान् । तानिर्माय
तस्यां र्मैथुनेन धर्मण विराडिति यस्य नाम प्रसिद्धं जनितवान् । एतदुच्यते प्रजापतिः त्वां दुहितरमगच्छन् । इदमपि जायान-
त्योः शरीरमात्रं भेदात् सर्ववकार्यं त्वविभागात् । तदाऽऽत्मनो द्वैधकारवचनम् ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विधेति । एतच्च प्रजानां मनसा सृष्टिमसृजत् । रवे देहद्विधा कृत्वा तदर्धेन पुमान्भूमन् ।
अपराधेन नारी लोकसृष्टिमुपदेष्टुम् ॥ ३२ ॥

(३) कुट्टुकः । द्विधा कृत्वेति । सन्नलां निजदेहं दिग्गण्डं कृत्वा अर्धेन स्त्री तस्यां र्मैथुनधर्मण विराट् र्मैथुन-
मिनयान् । श्रुतिश्च ततो विराट् जायतेति ॥ ३२ ॥

(१) अर्थादित्योऽमुखादिभ्यो (अ)

(४) राघवानन्दः । संप्रति मन्वादिद्वारामैथुनजामृष्टिमाह द्विषेति नवभिः । आत्मनोदेहद्विधा कृत्वा स्थिताद-
स्माद्ब्रह्मणः पूर्वाधाविच्छिन्नो जगत्सृष्टिभावितात्तः करुणो जीवो मन्वाख्यः पुरुषो भवत् तादृशजीवान्तरमुत्तराधाविच्छिन्नं
शतरूपाख्या नारी बभूव तस्यां भोग्यत्वेनोपस्थितायां तद्भोक्तृत्वेन तमन्वाख्यं विराजमयूयजत्ससृजे विविधराजमान-
त्वात् विराजमिति ससृजे मनुदेवं प्रजापतिरिति वार्तिकोक्तेः । अतःश्रुतिः । सर्वे नैव रमेव तस्मादेकाकी नरमते सद्द्वितीयमै
च्छन् संहेतावानास यथा स्त्रीपुमासौ संपरिष्वक्तौ सइममेवात्मानद्देहा यातयन्ततः पतिश्च पत्नी चामवताम् । अतएव भाग-
वतमपि । तस्य कायमयूद्देहा यत्कायमभिकक्षते । ताभ्यांरूपविभागभ्यामिथुनसमपद्यत । यस्तु तत्र पुमानसोभूमनुः
स्वायभुवःस्वराट् । स्त्री चासीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः । ततोमैथुनधर्मेण प्रजाएधांबभूविरदिति ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । अथसर्वं भूतानोसृष्टिवस्तुमुपक्रमते द्विधाकृत्वैति ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विषेति । प्रभुः ब्रह्मात्मनःस्वस्वदेहद्विधाकृत्वा अर्द्धेन दक्षिणाद्धि च पुरुषःअभवत् अर्द्धेन
वामाद्धेन नारी स्त्रीअभवत् तस्यांनार्यास पुरुषःविराजविराट् पुरुषं स्वायंभुवसंज्ञमनुमसृजत् उदपादयत् ॥ ३२ ॥

तपस्तप्त्वा ऽसृजयंतु सख्यंयंपुरुषोविराट् ॥ तंमांविज्ञास्य सर्वस्य सृष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । सविराट्पस्तम्बायंपुरुषमसृजत् तंमांविज् जानींश्वम् । एवंसृष्टिपरंपरया नावः
किञ्चिद्विदितमं वर्णयितव्यमस्ति । तन्मध्येशुद्धिमात्मनआचष्टे । अस्य सर्वस्य सृष्टारमेव सर्वशक्तिमाह । जन्मक-
र्मातिशयवन्तंमां प्रत्यपि त्रीकरिष्यतीत्यभिप्रायः निश्चयोत्पत्त्यर्थेचान्यतोऽवगतेऽपि मनुजन्मनि स्वयमभिधानात् ।
यथाऽन्यतः श्रुतोऽपि कश्चित्पृच्छते देवदत्तस्यैव पुत्रइति बाटमिति तेनोक्ते निश्चयउपजायते । अभिजनवर्णनकवी
नामत्रपाकरं सत्यामपि पारपर्येणामस्तुतौ । द्विजसत्तमाइत्यामत्तन्म । सत्तमाः साधुतमाः श्रेष्ठाइति यावत् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तपस्तप्त्वेति । स्वयमसृजदित्यन्वयः । पुरुषःपुरुषशब्देन श्रुतोपसिद्धः तमांजानीत अस्य स-
कलस्य परंपरया च सृष्टारम् ॥ ३३ ॥

(३) कुड्मूकः । तपस्तप्त्वेति । सविराट्पतोविधाय यंनिर्मितवान्तंमनुजानीत । अस्य सर्वस्य जगतःसृष्टारंभो-
द्विजसत्तमाः । एतेन स्वजन्मोत्कर्षसामर्थ्यातिशयावभिहितवान् लोकानांप्रत्ययितप्रत्ययार्थम् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्यनक्ति तपइति । यंमनुत्मेव मांविज्जानीत सृष्टारतेषामरीच्यादीनांसृष्टदेहाविच्छिन्ना-
नां द्विजसत्तमाद्विजश्रेष्ठाः ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । न ब्रह्मणमपेक्षितवानित्युक्तस्वयमिति स्त्रियमपेक्षितवानित्युक्तम् पुरुषइति ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तपइति । स पुरुषःविराट्पस्तम्बायंपुरुषमसृजत् हे द्विजसत्तमाः तमांसंविज्जानीत । कीदृशं-
मांअस्य विश्वस्य सृष्टारम् ॥ ३३ ॥

अहंप्रजाःसिद्धश्रुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ॥ पतीन्प्रजानामसृजमहर्षीनादितोदरा ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अहमसृजमुत्पादितवान् । दशप्रजापतीन्महर्षीन् । आदितःसुदुश्चरंतपःकृत्वा सुदुःखेन
तपश्चरन्तेऽतिपीडाकरबहुकालं च । तामहर्षीनामप्रतीर्निर्दिशति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अहमिति । प्रजाःसिद्धश्रुमरीच्यादिद्वारा आदितःसर्गादेरे ॥ ३४ ॥

(३) कुड्मूकः । अहमिति । अहंप्रजाः सद्युमिच्छन् सुदुश्चरंतपस्तप्त्वा दशप्रजापतीन् प्रथमसृष्टवान् तैरपि प्रजानां-
सुखमानत्वात् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । अहमपि तथा चञ्चेद्वत्याह अहमिति । महर्षीन् प्रजानांपतीन्द्रशास्त्रजमित्यन्वयः । आदित आदौ ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहमिति प्रजासिसृक्षुः अहंप्रजानांपतीन्महर्षीन् आदितः प्रथमतः दशासृजं सृष्टवान् । मरीच्यादीन्देवनिकायान् देवसमूहान् ॥ ३४ ॥

मरीचिमन्त्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ प्रचेतसं वसिष्ठं च शृगुं नारदमेव च ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मरीचिमिति दशैत्यस्य प्रपञ्चः ॥ ३५ ॥

(३) कुडूकः । मरीचिमित्यादि । तएते दश प्रजापतयोनामतो निर्दिष्टाः ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । नामतस्तानेवाह मरीचिमिति । प्राचेतसदक्षम् ॥ ३५ ॥

एतेमनुस्तु सप्तान्यानसृजन्भूरितेजसः ॥ देवान्देवनिकायांश्चमहर्षींश्चामितौजसः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । एते महर्षयः सप्तान्यान्मनूनसृजन् । अधिकारशब्दोऽयं भूरिति । मन्वन्तरे यस्य प्रजासौ तत्स्थितौ वाऽधिकारउक्तेन प्रकारेण समभुरित्युच्यते । भूरितेजस अमितौजसइतिचैकएवार्थः । एकंप्रगमान्तं सृष्टुर्विशेषणमा द्वितीयान्तसृष्ट्यानांमन्वादीनां विशेषणम् । ननु देवान्ब्रह्मणैव सृष्टाः । सत्यं नसर्वे अपरिमिताहिदेवसधाताः । देवनि-
कायाहिदेवस्थानानि स्वर्गदीकब्रह्मलोकादीनि ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदिति । प्रजापतिःसर्गद्वारा परंपरया सप्तान्यान्प्रजापतीन् मनूनमनुनाम्नोऽसृजन् । सार्व-
णिमनुनाष्टमेन सह स्वयंभुवादन्त्ये स्वारोचिपादयः समेत्यष्टमव्यवच्छेदाद्यर्थम् । तेनाऽन्येपि षण्मनवउपलभ्यन्ते । देवानिति ।
देवान् वत्सादीन् तेषांनिकायान् विमानानीति केचिन् नितरांकायोयेषु तानि देवनिकायानि सघचारीणि विश्वादीनी
त्यन्ये ॥ ३६ ॥

(३) कुडूकः । एते मनुस्त्विति । एतेमरीच्यादयोदश भूरितेजसोबहुतेजसोऽन्यान् समापरिमिततेजस्कान् मनु-
न्देवान् ब्रह्मणासृष्टान् देवनिवासस्थानानि स्वर्गादीन्महर्षींश्च सृष्टवन्तः । मनुष्यदोऽयमधिकारवाची । चतुर्दशसु मन्वन्त-
रेषु यस्य यत्र सर्गाधिकारः सएतस्मिन्मन्वन्तरे स्वायम्भुवत्सारोचिपादिनामभिर्भनुरिति व्यपदिश्यते ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामपि ऋत्यमाह एतदिति । एते मरीच्यादयो मनुन्मन्वन्तराधिपान् सार्वर्णिप्रभृतीन्भूरि-
तेजसः भूरीणि एकसमतिषुगपरमितः कालस्तत्रत्यादेवतास्तदिन्द्रोमनुषुत्राक्षप्रयः ईश्वरावतारश्चएते पृथ्वींसांसि मन्वन्त-
रपालने सहकारीणि येषांति तथेति कर्मणोविशेषणम् । देवनिकायान् देवस्यलानि देवभृत्यान्वामहर्षीन् वामदेवादीन् ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च क्षत्रियश्च क्षत्रिया च वैश्यश्च च वैश्या च शूद्रश्च शूद्राचे त्येषो शास्त्रेषु मानवा
उच्यन्ते । एतेषुब्राह्मणामनुन्वेन मरीच्यादयोमनुन्वेन हि सृष्टा असृष्टा ब्राह्मणीमभृतयः सप्त शिष्यानेतानमसृजुः देवान्
इन्द्रा दीन् देवनिकायान् महृगणादीन् ॥ ३६ ॥

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ॥ नागांस्सर्पांस्सुपर्णांश्च पितृणां च पृथग्गणान् ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । यक्षादीनांत्वरुद्रभेदभेदोतिहासादिप्रमाणकएव नप्रत्यक्षादीनामन्यतमेन परिच्छिद्यते । तत्रवै-
श्वणानुपरायज्ञाः । रक्षांसिचिभीषणादयः । तेष्यः श्रृतराःपिशाचाः अंशुचिमरुदेशादिवासिनोनिरेष्टायक्षरादासेभ्य-
रिस्मास्तुसर्वेव । छन्दकरणेन केनचिन्प्रणिनांजीवमाकर्षन्त्यदृष्टया शक्त्यां व्याधींभजनयन्तीत्येतिहासिकामत्तनादिन-

श्व गन्धर्वादेवानुचरागीतनृत्तप्रधानाः । अप्सरसोदेवगणिका उर्वरयाद्याः । असुरादेवशत्रवो वृत्रविरोचनहिरण्याक्षप्रभृतयः । नागावास्तुकिताक्षकादयः । सर्पाः प्रसिद्धाः । सुपर्णाः पक्षिविशेषागरुत्मप्रभृतयः । पितरः सोमपाज्यपादिनामानः खरस्थाने देववहर्तन्ते तेषांगणमसृजन् ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यक्षामणिभद्रादयः । रक्षांसिदैत्यजातिविशेषाः क्रव्यादाः । पिशाचाःपितृनुचेतसोदैत्यजातिभेदा अक्रव्यादादेवसत्त्वाः । नागानामेर्ध्वनराकाराः अधःसर्पकृतयः । सर्पास्तदन्ये फणिधराः । सुपर्णाः गरुडादयः पक्षिभेदाः । पितृणांगणानग्निष्वात्तादीन् ॥ ३७ ॥

(३) कुङ्कुमः । यक्षरक्षदिति । एतेऽसृजन्ति पूर्वस्यैवात्रानुपङ्गः उत्तरत्र च श्लोकद्वये च । यक्षोवैश्रवणस्तदनुचराश्च रक्षांसि रावणादीनि पिशाचास्तेभ्योऽपरुष्टाः अशुचिमहदेशनिवासिनः गन्धर्वाश्चित्रयादयः अप्सरसउर्वरयादयः असुराविरोचनादयः नागावास्तुक्यादयः सर्पास्ततोपरुष्टाः अलग्नादयः सुपर्णागरुडादयः पितृणामाज्यपादीनांगणः समूहः । एषांच भेदइतिहासादिप्रसिद्धोनाध्यक्षादिगोचरः ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । यक्षेति । यक्षवैश्रवणादयः । रक्षांसि रावणादयः । पिशाचाःपूतिनरमांसाशिनः । गन्धर्वाश्चित्रयादयः । अप्सरसः उर्वशीप्रभृतयः । असुराः हिरण्याक्षादयस्तान् । नागान्देवाकृतिसफणान् अनन्तादीन् । सुपर्णान् गरुडादीन् । पितृणांपृथग्गणानग्निष्वात्तादीन् ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । नागाःसौरसेयाः सर्पाः काद्रवेयाः । तदुक्तंमहाभारते सुरसाजनयन्नागान्कह्लराजंस्तुपन्नगानिति ॥ ३७ ॥

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनुंषि च ॥ उत्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥ ३८ ॥

(१) मेघातिथिः । मेघोदरदरभ्यमभ्यन्त्योतिर्विद्युदुच्यते । यस्यास्तडित्सौदामिनीत्यादयः पर्यायाविशेषाश्रयाः । अयनिःशिलाभूताहिमकणिका सूक्ष्मदृश्यश्च वर्षधारादिवत्पतन्त्योवेगवहानमेरिताःसस्यादिविनाशिन्युच्यन्ते । मेघाभोदकमरुभ्योतिःसंघाता आन्तरिक्षाः । रोहितदण्डकारमन्तरिक्षे नीलश्लोहितरूपंकदाचिदृश्यते । आदित्यमण्डलप्रकटापिता कदाचित्कदेशान्तरेषु । तस्यैवविशेष इन्द्रधनुःवरुन्वधनुराकारताऽधिकृत्य । उत्कानिर्घातकेतुपादोविसारिममाणुत्पातेदिक्षु पतन्ति यानि ज्योतींषि दृश्यन्ते । निर्घातःभूम्यन्तरिक्षउत्पातशब्दः । केतवउत्पातेदृश्यमानानि शिखावन्तिन्योतींषि । प्रसिद्धान्यन्यान्पचिभुवागस्त्यारुन्धतीप्रभृतीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्युतोविद्युदधिद्वार्त्तदेवताम् । एवमुत्तरेषु । रोहितमृग्विन्द्रधनुः । निर्घातोव्योममदुर । ज्योतींषिनक्षत्रादीनि । उच्चावचानि नानाभेदानि ॥ ३८ ॥

(३) कुङ्कुमः । विद्युतइति । मेघेषु दृश्यदीर्घाकारं ज्योतिर्विद्युन् मेघादेव यज्योतिर्वृक्षादिविनाशकंतदयनिःमेघा प्रसिद्धाःरोहितदण्डकारंनानावर्णदिवि दृश्यते यज्योतिस्तदेव वरुणमृगधनुः । उत्कारेस्वाकारमन्तरिक्षान्तमभ्योति । निर्घातोभूम्यन्तरिक्षगतउत्पातध्वनिः । केतवःशिखावन्तिज्योतींषि उत्पातरूपाणि अन्यानि ज्योतींषि भुवागस्त्यादीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च विद्युतइति । रोहितंनानाकारदण्डायमानं तदेवेन्द्रधनुः । निर्घातिन्तरिक्षजउत्पातध्वनिः
केतवः शिखावन्ति ज्योतीर्षिणि । उच्चावचानि महनक्षत्रताराः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । ऋजुदार्ढ्यमिन्द्रायुधं रोहितमिन्द्रायुधंशक्रधनुस्तदेवजुरोहितं इत्यमरासिंहेनाभिहितम् । निर्घातः
पवनाहतस्य वार्योर्वगोभूगतः । तथा च सहितायामुक्तम् पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौयदासमापतति भवतितदा-
निर्घातइति । केतवः सपुच्छनक्षत्राणि । ज्योतीर्षिणक्षत्राणि ॥ ३८ ॥

किन्नरान्चानरान्मत्स्यान्विधिंश्चविहङ्गमान् ॥ पशून्मृगान्मनुष्यांश्च व्यालान्श्वोभयतोदत् ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अश्वमुखाः प्राणिनोहिमवदादिपर्वतेषु भवन्तितोकिनराः । वानरा मर्कटमुखापुरुषविग्रहा ।
विहङ्गमाः पक्षिणः । अजाविकोष्ट्रगर्भादयः पशवः । मृगारूपपतादयः । व्यालाः सिंहव्याम्रादयः । द्वेदन्तपङ्कीउचराप-
रे येषांभवतस्तेउभयतोदत् ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किन्नरानिति । किन्नरानराश्वमूर्तिमिश्रदेहा । पशून्मृगान्पारण्यान् । मृगानारण्यचराण्यार-
ण्यसदः । व्यालान्गृहसान्ख्यामादीन् । उभयतोदत्ः उभयोष्मान्तद्वयवत् ॥ ३९ ॥

(३) कुडूक । किन्नरानिति । किन्नराश्वमुखोदेवयोनेयोनरविग्रहाः । वानराः भसिद्धाः । मत्स्यारोहितादयः ।
विहङ्गमाः पक्षिणः । पशवोगवाद्याः । मृगाहरिणाद्याः । व्यालाः सिंहाद्याः । उभयतोदत्तद्वेदन्तपङ्कीयेषांउचराधरेभवत् ॥ ३९ ॥

(४) राघवानुन्दः । किञ्च किन्नरान् अश्वमुखनराकारान् । विहङ्गमान्पक्षिणः । पशून्मृगवादीन् । मृगानहरिणा-
दीन् पामारण्यभेदेनवा । व्यालान् सिंहादीन् । उभयतोदत्ः उभयतोदन्तपङ्कीयेषांअस्वादीनातानि ॥ ३९ ॥

(५) नन्दन । आस्थापरोत्तरभागयोर्दन्तायेपातउभयतोदतोर्गर्भादयः ॥ ३९ ॥
रुमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ॥ सर्वं च दंशमशकंस्थावरंच पृथग्विधम् ॥ ४० ॥

[यथाकर्मु, यथाकालं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ॥ यथायुगंयथादेशं यथावृत्तिं यथाक्रमम् ॥ १५ ॥]

(१) मेधातिथिः । रुमयोऽत्यन्तसूक्ष्माः प्राणिनः । कीटास्तेभ्यर्धपत्स्थूलाभूमिचराः । पतङ्गाः शलभादयः ।
स्थावरवृक्षपर्वतादिः । पृथग्विधंनानाप्रकारं । क्षुद्रजन्तवर्धेयैकवद्भावः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रुमीति । रुमयोमलादिसम्वाः क्षुद्रजन्तवः । कीटायोनिजाः पिपीलिकादयः । मत्कुण्डइश-
स्थावरवृक्षादि ॥ ४० ॥

(३) कुडूक । रुमिकीटि । कीटाः रुमिभ्य किचिनस्थूलाः । पतङ्गाः शलभाः । यूकादयः प्रसिद्धाः । क्षुद्रजन्तव-
रूपेणैकवद्भावः । स्थावरवृक्षलतादिभेदेन विविधप्रकारम् ॥ ४० ॥

(४) राघवानुन्दः । किञ्च रुमयः अपादाः सपादाः कीटाः । पतङ्गाः शलभादयः । मत्कुणादइशा । दंशास्तु धन-
सिकाः । यूकादीनामिकवद्भावः । क्षुद्रजन्तुवृक्षापनार्थः । असृजन्तित्यन्वय ॥ ४० ॥

(५) नन्दन । पतङ्गान् शलमान्मसृजुरिस्थनुवर्तते ॥ ४० ॥

× (क, ख, ज)

• यथावृत्ति-यगोत्पत्ति (१५)

एवमेतैरिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ॥ यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमिति प्रकृतप्रकारप्रत्ययपरामर्शः । एतैर्महात्मभिर्मरीच्यादिभिः । इदं सर्वं स्थावरजङ्गमसृष्टम् । यथाकर्म यस्य जन्मान्तरे यादृशं कर्म तदपेक्षं । यस्यां जातौ यस्य तु युक्तमुत्पत्तुकर्मवशात्सतस्यामेवोत्पादितः । मन्त्रियोगान्महाज्ञया । तपोयोगान्महत्कृत्वा तपः । यार्वाकचिन्महदेश्वर्यतत्सर्वतपसा प्राप्यमित्येतदनेनाह ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवमिति । मन्त्रियोगात्प्रमृज्ज्ञानोपदेशात् आत्मनस्तपोयोगात् यथाकर्म यादृगुत्पाधानां कर्म तदनु रूपेण ॥ ४१ ॥

(३) कुड्डुकः । एवमेतैरिति । एवमित्युक्तप्रकारेण एतैर्मरीच्यादिभिरिदं सर्वं स्थावरजङ्गमसृष्टम् । यथाकर्म यस्य जन्तो-
यादृशकर्म तदनु रूपतस्य देवमनुष्यतिर्यगादियोनिरूपत्पादनमन्त्रियोगात्प्रमृज्ज्ञानं तपोयोगान्महत्तपः कृत्वा सर्वमैश्वर्यतपो-
धीनमिति दाश्रुतम् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । जङ्गमसृष्टिमुपसंहरन् स्थावरसृष्टिं ब्रुवाणो जरायुजत्वेदजान् प्रति योगितया भिनन्ति एव-
मिति दशभिः । स्थावरजङ्गम जङ्गमवत्स्थावरमपि सृष्टमित्यर्थः । आङ्गारुणांश्वधारणीयेति मानयन्नाह मन्त्रियो-
गादिति । मम मनोर्निर्योगादाज्ञातः । मरीच्यादिमहात्मभिरित्यनेन महतामप्यकार्यकारित्वयत्स्थावरादिसृष्टिः ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । यथाकर्म सृज्यमानाणि कृतकर्मानुरूपम् । तपोयोगात्ज्ञानयोगेन सृज्यमानदेहिक्मणिं ज्ञानचक्षु-
षा दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवमिति । एवमन्त्रियोगात् एतैर्मरीचिमरीच्यादिभिः तपोयोगात् स्थावरजङ्गमसृष्टं यथाक-
र्मपूर्ववृत्त्यादिक्रमेण ॥ ४१ ॥

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ॥ तत्तथा बोधिभास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । येषां भूतानां यादृशं कर्म स्वभावतो हि स माहिसवा तद्वत्तथैव कीर्तितम् । इदानीं जन्मक्रमयोगमभि-
धास्यामि । क पुनः कर्म कीर्तित यत्रेदं यक्षराक्षसादि नामनिर्देशो न कर्मनिर्देशः । उच्यते नामनिर्देशादेव कर्मावगतिः । कर्म-
निमित्तत्वादिषां नामप्रतिष्ठम्भस्य । तथा हि यक्षणाद्रक्षणाद् यक्षाः । रहसिज्ञानाद्रक्षांसि । पिशिताशनात्पिशाचाः । अद्रघः
सूनाद्व्यम्सरसः । अघृताख्यायाः सुराया अलाभादसुरा इत्याद्यप्युल्लम् । जन्मनि क्रमयोगे जरायुजापञ्जा इत्यादि-
वक्ष्यते ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । येषां त्विति । यज्ञातीयस्य यदभ्यापनादि कर्म कीर्तितविक्षिप्तं तदिहाभिधास्यामि । तथा
जन्मनि क्रमयोगेन क्रमेण यज्ञायते येन च जरापवादिना युक्तयज्ञायते तच्चाभिधास्यामि ॥ ४२ ॥

(३) कुड्डुकः । येषां मित्यादि । येषां पुनर्यादृशं कर्म इह सारं पूर्वाचार्यैः कथित यथोपधयः फलपाकान्ता बहुपुष्कर-
लोपगाः ब्राह्मणादीनां चाभ्ययनादि कर्म तत्तथैव बोधुष्माकर्वेदस्यामि जन्मादिक्रमयोगं च ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । येषां भाषिणां जन्मनि मित्यादृशं कर्म स्थावराणां काधिके निषिद्धाचरणे पक्ष्यादीनां वाचनिके-
देवादीनां कार्यादियुष्मन्मन्यादीनां उभयमिति इह मनुना कीर्तितयत्तदभिधास्यामित्यन्वयः । क्रमयोगे च ब्राह्मणादि-
क्रमेण ॥ ४२ ॥

(५) नन्दन । अथ वृत्तमर्थवर्तिष्यमाणं च विवेचयति येषामिति । येषांभूतानांयादृशानांयत्नकारपूर्वरुतंकर्म तेषां-
तत्प्रकारफलमिहसृष्टौभवतीतिव कीर्तितम् । इदानींजन्मनि क्रमयोगत्वभिधास्यामि जन्मतारतम्य च क्रमहेतुकमभि-
धास्यामीत्यर्थ । तच्च तारतम्यपशवइत्यादिनाश्लोकपदकेणवक्ष्यमाणजरायुजाण्डजस्वेदजोद्धिजलक्षणमित्यनुसंधात-
व्यम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । येषामिति । येषांभूतानां चतुर्विधानांयादृशकर्महेकीर्तितं तथातत्कर्म वः युष्माकं अभिधा-
स्यामि । च पुनः । जन्मनि क्रमयोगक्रमानुसारेण कथयिष्यामि ॥ ४२ ॥

पंशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्वोभयतोदतः ॥ रक्षांसिच पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३ ॥

(१) मेघातिथिः । एते जरायुजाःजरायुरुत्वंगर्भशय्या तत्रप्रथमतेसंभवन्ति ततोमुक्ताजायन्ते । एषएतेर्पाजन्म-
क्रम । दन्तशब्दसमानार्थोदशब्दोऽन्योस्तीत्युभयतोदतइति प्रथमाबहुवचने रूपयुज्यते ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र लघुत्वाद्वाचो जन्मक्रममाह पशवश्चेति । एते जरायुजाजरायुसहिताजायन्ते ॥ ४३ ॥

(३) कुड्जुकः । पशवश्चेति । जरायुर्गर्भावरणचर्म तत्र मनुष्यादयः प्रादुर्भवन्ति पश्चान्मुक्ताजायन्ते । एषामेव जन्म-
क्रमशगुक्तोविबृतः । दन्तशब्दसमानार्थोदशब्द प्रकृत्यन्तरमस्ति, तस्येदप्रथमाबहुवचनेरुपउभयतोदतइति ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच, पशवश्चेति । जरायुश्चगर्भपरिवेष्टनत्वकृततोगाता पशवइत्याद्यनुवादोजरायुज-
त्वविधेयम् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशवइति । पश्वादिमनुष्यास्तां जरायुजाः, सृताः ॥ ४३ ॥

अण्डजाःपक्षिणःसर्पानकामत्याश्चकच्छपाः ॥ यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानिच ॥ ४४ ॥

(१) मेघातिथिः । नक्रा, धिरुमादाय । कच्छपः कूर्मः । यानिचैवंप्रकाराणि रुकलासादीनि स्थलजानि । एवंरु-
पाण्यौदकानि जलजानि शङ्खादीनि ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अण्डजाइति । एवंप्रकाराणि स्थलजानि नकुलादीनि । औदकानि मण्डूकादीनि । एता-
न्यण्डयुक्तानि जायन्तइत्यर्थ ॥ ४४ ॥

(३) कुड्जुकः । अण्डजापक्षिणइति । अण्डआदौ सम्भवन्ति ततोजायन्तइति एषाजन्मक्रमः । नक्र कुभीरः । स्थल-
जानि रुकलासादीनि । औदकानिशङ्खादीनि ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंपक्षिणइत्याद्यनुवादोऽण्डजत्वविधेयम् । एवंमशकायनुवादोऽस्वेदजत्वविधेयम् । औदजा-
निउदकजातानि ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अण्डजाइति । अण्डजा, पक्षिणः । औदकानि जलजातान्यनन्तानि । अण्डजासृताः द्विविधा-
स्यन्जाउदकजाः ॥ ४४ ॥

स्वेदजंदेशमशकंयूकामक्षिकमत्कुणम् ॥ ऊष्मणश्वोपजायते यच्चान्यात्कचिदीदृशम् ॥ ४५ ॥

(१) मेघातिथिः । स्वेदः पार्थिवानांद्रव्याणामप्यादित्यादितापसव्यादन्तः क्लेशस्ततोजायतेदशमशकादि । अण्डद-
पिपरीश्वोपजायते यच्चान्यात्कचिदीदृशम् ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । खेदजमिति । खेदस्तेजसोष्णाजलावयवाः । ऊष्मणा ये जायन्ते रुमयः । यच्चान्यदण्डजादिजातौ । ईदृशवृश्चिकाद्यपि ॥ ४५ ॥

(३) कुम्भकः । खेदजमिति । खेदःपार्थिवद्रव्याणांतापेन ह्येदः ततोदशमशकादिजायते । ऊष्मणश्च खेदहेतुतापादपिअन्यतद्दशादिसदशपुस्तिकापिपीलिकादि जायते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमशंकाद्यनुवादः खेदजत्वविधेयम् । ऊष्मणःखेदहेतुतापात् । ईदृशयुक्तादितुल्यम् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । खेदजमिति । ऊष्मणः संकाशात्खेदजदशदिमात्कुष्णान्तमुपजायते यच्चान्यत्किञ्चित् । ईदृश खेदजस्युत्तम् ॥ ४५ ॥

उद्भिजाःस्थावराःसर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ॥ ओषध्यःफलपाकान्तावद्बुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्भेदनमुद्भिर्वभावेकिप् । ततोजायन्तैतुद्भिजाः । उभबीजमूर्मिच भित्त्वा विदार्यजायन्ते-वृक्षाः । सर्वे बीजात्काण्डाच्चप्ररोहन्ति जायन्ते मूलस्कन्धादिनादृढीभवन्ति । तथौषध्यः ओषध्यइतियुक्तमीकारः-रुदिकारादिति छान्दसीवा । इदतासांत्वाभाविककर्म पाकान्ताः फलपाकः अन्तो नाशआसामिति । पके फले व्रीह्यादयो-नश्यन्ति बहुना च पुष्पफलेनोपगताः युक्ताभवन्ति । ओषधीनांवृक्षाणांचयथासंभवमेतद्दिशेषणम् ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्भिजाइति । भुवमुद्भिजजायन्त इत्युद्भिजाः स्थावराइत्यस्य प्रपञ्चः । बीजकाण्डेत्यादि । बीजप्ररोहिणो ये बीजाजायन्ते काण्डप्ररोहिणोये शाखायारोपिताजायन्ते । फलस्य पाकएवन्तो नाशकोषासांता ओषध्योपि बहुपुष्पफलाउद्भिजाइत्यर्थः ॥ ४६ ॥

(३) कुम्भकः । उद्भिजाइति । उद्भेदनमुद्भिर्व भावे किप् ततोजायन्तेऊर्ध्वबीजमूर्मिच भित्त्वेत्युद्भिजावृक्षाः ते च द्विविधाःकेचिद्बीजादेव जायन्ते केचित्काण्डात्प्रखाएव रोपितावृक्षांतीयान्ति । इदानींयेषांयादृशकर्म तदुच्यते ओषध्यइति । ओषध्योव्रीहियवादयःफलपाकेनैव नश्यन्ति बहुपुष्पफलयुक्ताश्चभवन्ति । ओषधिशाब्दादेवरुदिकारादिक्रिन् इति बीपादीर्धत्वेओषध्यइति रूपम् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्भिजाः ऊर्ध्वभिनन्तीतिउद्भिर्व तज्जनिर्त्वाविधेयं तत्रापि बीजमुद्भिज जातास्तरवः भूमिमुद्भिज जातास्तृणवृक्षादयः बीजकाण्डप्ररोहिणः प्ररोहोद्भूकुरः बीजप्ररोहिणोवयश्वत्यादयः काण्डाच्छिन्ना अच्छिन्नावाशाखांस्तेस्यजाताः इक्षुगुह्यंचादयः बदर्यादयश्च बहूनि पुष्पाणि फलानि च यासां ब्राह्म्यादिजातीनाम् ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । बीजप्ररोहिणआश्रादयः । काण्डप्ररोहिणोःकेतव्यादयः । फलपाकान्ताः कदल्यादयः । बहुपुष्पफलोपगानिष्पावकादयः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेस्थावरा वृक्षाजातयः उद्भिजाःउद्भिजातीयाः एकानि बीजानि जातानि एकानि काण्डरूपाणि वल्ल्यादीनि वदरूपाणि यथा छेदनजातानि लतामतानिनीवीरुदित्यमरः ॥ ४६ ॥

अपुष्पाःफलवन्तोये ते वनस्पतयःस्मृताः ॥ पुष्पिणःफलिनश्चैव वृक्षास्तृणयतः स्मृताः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । विना पुष्पेण फलेजायते येपांते वनस्पतयःकथ्यन्ते न वृक्षाः । पुष्पेण फलिनश्च वृक्षास्तृणयतयोयोगात्कृद्भिन्नस्पतयोवृक्षाअपिउच्यन्ते वृक्षाश्रवनस्पतयोऽपि । तत्र विशेषहेतुत्वदशोष्याम् । वयतुन्नः । नायशाब्दा-

शंसवन्धविधिर्वाकरणस्यतिवत् । तेनानामर्थोपपत्तिर्वाभावात्तेननस्पत्यादिशब्दत्राच्याः । किंताहि पुण्यफलानांजन्मोच्यते । तस्य वक्तव्यतया प्रकृतत्वात्क्रमयोगतु जन्मनीति द्विधा फलानामुत्पत्तिःअन्तरेणपुष्पाणिजायन्ते पुण्येभ्यश्च एवंपुष्पाणि वृक्षेभ्यश्च । तेन एवधेवमभिधानये फलिनस्तेवनस्पतयोज्ञेयास्तथापि प्रकरणसामर्थ्याद्यत्तदर्थेत्ययःकतस्यः ये वनस्प- तयइति एवंमसिद्धास्तेऽपुष्पाः फलवन्तस्तेभ्यःपुष्पमन्तरेण फलानिजायन्तेइतिसामर्थ्याच्चायंक्रमोऽवतिष्ठते । यथावाससा- स्तम्भपरिविष्टयेति वाससिपरिधातयेऽयमर्थोऽस्य भवति स्तम्भेनिधाय वासः परिधापयति । मसिद्धमन्पेतदनूयते तमसा बहुरूपेणेत्येतत्त्वतिपादयितुम् ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपुष्पाइति । ते वनस्पतयउद्भिजाःसृष्टाः । उभयतः उभयेन पुष्पफलभ्याम् ॥ ४७ ॥

(३) कुम्भकः । अपुष्पाइति । नास्य श्लोकस्याभिधानक्रीपवतसंज्ञासंज्ञिसंबंधिपरत्वमप्रकृतत्वात् । किंतु क्रम- योगच जन्मनीति प्रकृततदर्थमिदमुच्यते । ये वनस्पतयस्तेषांपुष्पमन्तरेणैव फलजन्म इतरेभ्यस्तु पुष्पाणि जायन्ते तेभ्यः- फलानीति एवंवृक्षाउभयरूपाः । मथमान्तात्तसिः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । अपुष्पाः पुष्पविनैव फलवन्तोये ते वनस्पतयः पुष्पिनःपुष्पपूर्वकाःफलिनः तेउभयेपि- वृक्षाः ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । अपुष्पाइति । पुष्पैर्वेनाफलवन्तउद्भ्रारदयोवनस्पतयः पुष्पिणःफलिनश्चूतपनसादयः फलिनः- फल्याह्णिण उभयत उभयधेत्यर्थः । उभयधेतिसाधुः पाठः ॥ ४७ ॥

गुच्छगुल्मंतु विविधंतथैव तृणजातयः ॥ वीजकाण्डरुहाण्येव प्रतानावल्लयएव च ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । या सहताभूमेर्वृक्षाएकमूलाअनेकमूलाश्रवताउत्तिष्ठन्ति नच वृद्धिमहतीप्रागुवन्ति तासांसंघातो गुच्छगुल्मशब्दवाच्यः । तृणमूलादिस्तयोस्तुभेदः । पुष्पवदपुष्पकृतीवान्यावा तृणजातयः कुराशाद्दलशाङ्गपुष्पीप्रभृतयः । प्रतानादीर्घाभूमिगततास्तृणप्ररोहाः । वल्लप्रोन्नतत्यंः भूमेरुत्पत्य वृक्षमन्यथा कचित्परिविष्टयोर्ध्वमारुहन्ति । सर्वमेतद्वृक्षा- वत्वीजकाण्डरुहम् ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुच्छेति । गुच्छोमल्लिकादिः । गुल्मोवशादिः । प्रतानाश्वेव वल्लयश्च वीरुधःपरिकीर्तिता- इत्युत्तरार्धपाठः । वीरुधःकीर्तिताश्रोद्भिजाइत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३) कुम्भकः । गुच्छगुल्मत्विंति । मूलतएव यत्र लतासमूहोभवति नच प्रकाण्डानि ते गुच्छामल्लिकादयः । गुल्माएकमूलासंघातजाताःशारेक्षुप्रभृतयः तृणजातयःउरुपाधाः । प्रतानास्तत्तुयुक्तास्त्रपुष्पाणिबृहत्प्रभृतयः वल्लयोर्गुच्छादयः याभूमेर्वृक्षमारोहन्ति एतामपिबीजकाण्डरुहाणि । नपुसकमनपुसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति नपुसकत्वम् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । गुच्छाः पृथक्जनिपूर्वक मित्तितामल्लिकाधाः गुल्माएकमूलाःशारादयः प्रताना कुशभाण्डाल- सुप्रभृतयः सांकुशाःवल्लयोवास्तस्यादयः एतामपि बीजकाण्डरुहाणीत्यनुवादः ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । गुच्छगुल्मं स्तवकवद्दृग्मेशेफलिकादि । प्रतानामल्लिकादयः । वल्लयः कारवल्लयादयः ॥ ४८ ॥

(४८) रुहाण्येव=रुहश्वेव (ग, च)

न कदाचिदधोरे । देवादिगतिष्वपि सुचिरस्थित्वा मर्त्यमिति नित्यधोरे । तदनेन धर्माधर्मनिमित्तत्वसंवर्णनेन संसारस्य शास्त्रस्य महाभयोजनता प्रतिपादिता भवति । शास्त्रादि धर्माधर्मयोर्विवेकज्ञानमित्यभ्येतव्यम् ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदन्ताहति । स्थावरान्ताब्रह्माद्यागतयोर्द्विधाभवन्यस्मिन् भूतानामाशिनांसंसारं नित्ये अविच्छिन्नप्रवाहे सततयायिनि सर्वदा नाराशीले । नित्यमिति पाठे नित्यधोरद्वैतमन्वयः ॥ ५० ॥

(३) कुड्जूकः । एतदन्ताहति । स्थावरपर्यन्ताब्रह्मलोपक्रमगतयत्पत्तयः कथिताः भूतानां क्षेत्रज्ञानां जन्मरणप्रवाधे दुःखबहुलतया भीषणे सदाविनश्यरे ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । भूतसंसारेभूतः क्षेत्रज्ञतस्य संसारे प्रवाहरूपेण नित्यसततयायिनि अनुवर्तमानं सततं सान्त्वयनवच्छिन्नमिति यावत् जायस्य भियस्त्वेत्यनुपरमश्रवणात् ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । सृष्टिमुपसहरति एतदिति । गत्यस्तत्तत्कर्मफलानुरूपेदेहयागमयः । एतदन्ताः स्थावरान्ताः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतदिति । अस्मिन्भूतसंसारे ब्रह्माद्यागतयः एतदन्ताः स्थावरान्ताः पापपुण्यानागतयः ब्रह्मादित्तन्वपर्यन्ताः उदात्ताः । कीदृशोऽस्मिन्धोरे । पुनः कीदृशे नित्यसततयायिनि गच्छति अनित्यत्वात् ॥ ५० ॥

एवंसर्वसत्त्वज्ञेदंमांचाचिन्त्यपराक्रमः ॥ आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालकालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । एवार्केचित्साक्षात्कचित्त्वजापतिनियोगेन सभगवान् सर्वमिदजगत्सृष्टोत्पाद्यमात्रं जगन्स्थितौ नियोग्यं सैऽन्तरेऽचिन्त्यध्याश्रयरूपीनहान् प्रभावः पराक्रमः । सर्वविषयाग्राह्यस्य सत्सृष्ट्याऽन्तर्दधेऽन्तर्धानं कृतं वानिच्छासृष्टौ शरीरयोगशक्त्योगिस्तत्त्वा पुनरुत्पादाः सवृचः । आत्मनीति । यथाऽन्येभावाः प्रकृतावन्तर्धीयन्त एवसोऽन्यत्रेत्येवं न । कित्तर्हान्येव प्रलीनः नहि त्स्यान्मप्रकृतिरस्ति यन्नान्तर्धीयते सर्वभूतानां तत्प्रकृतित्वात् । जगत्सर्वव्यापः परान्निवृत्तिर्वाऽन्तर्धानम् । भूयः कालकालेन पीडयन् । सृष्ट्यैतत्क्रियापेक्षाः, शताद्गृह्यन्तः प्रत्यकालं सर्गस्थितिकालेन विनाशयन् । भूयः पुनरित्यर्थः । वक्ष्यत्यनन्ताः सर्गसंहारादिति ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमिति । सोचिन्त्यपराक्रमः प्रत्यकालं आत्मन्यन्तर्दधे अग्राहितान्पकरोत् । भूयः पुनः पुनः । कालं सृष्टिकालं प्रत्यकालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

(३) कुड्जूकः । इत्थंसर्गमभिप्राय प्रत्यक्षशाहाह एवसर्वमिति । एवं उक्तप्रकारेण इदसर्वं स्थावरजद्रङ्गजगत्सृष्ट्या सभजापतिरचिन्त्यशक्तिरामिनि शरीरत्यागरूपेऽन्तर्धानं कृतवान् । सृष्टिकालप्रत्यकालेन नाशयन्प्राणिनां कर्मवशेन पुनः पुनः सर्गमलयात्करोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य लयसृष्टीत्यापनोपश्लेन निरूपयति । एवमिति ज्ञान्याम् । मांचसृष्ट्यनुपपन्ते । आत्मनिहिरण्यगर्भे अन्तर्दधे तितोहितोभूत् । भूयइति । प्रवाहानां विन्वसूचनागर्भः । कालसर्गकालकालेन चतुर्धुगसहस्रान्ताब्रह्मसत्तकेन प्रत्यकालेन पीडयन्निरोधयन् ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । एवतावन्महदादिहिरण्यगर्भपर्यन्तायाः सृष्ट्यैवत्कालैर्वपराचरसृष्टेर्हिरण्यगर्भकर्मत्वचोक्तम् । इरानीहिरण्यगर्भमन्वाद्यश्वराचरसृष्टेरपि निमित्तमात्रमेव नसाक्षात्सदृशः साक्षात्सदृश तु सभगवान्नाग्यः तन्बनकस्य चिदस्यतीत्याह एवमिति अचिन्त्यपराक्रमोऽभयैयशक्तिः । सइति परमपकृतस्य भगवतः परमशानं तु तवसृष्टस्य हिरण्यगर्भस्य अचिन्त्यपराक्रमइतिबिरोधयेन । योऽन्तर्धानोद्भयपाहः सृष्ट्येवैव्यक्तः सनातनः सर्वभूतयोऽचिन्त्यइत्यचिन्त्यशब्देन भगवतएव प्रत्यभिज्ञान्यमानत्वात् । तएव सदा कालं कालेन प्राणिनां क्रमानुरूपसुखकालं दुःखकालेन दुःखकालं

सुखकालेन च पीडयन्भूयोभूयस्तिरस्कुर्वन्नात्मनि स्वस्मिन्नन्तर्देषस्वरूपं कस्यचिद्दार्शितवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः एवमिति । सर्वेश्वरः इव विश्वसर्वेष्वसृष्टा मां च सृष्टा आत्मनि भूयः अन्तर्देषे । किं कुर्वन् कालपूर्वकाले कालेनोत्तरकालेन प्रयाणकालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

यदा सदेवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ॥ यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वनिमीलति ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । सदेवो यदा जागर्ति यदेतदिच्छतीदं जगदुत्पद्यतामेतास्थितिच कालमियत्तलभतामिति तदा चेष्टते । मानसप्राचिक्रमोति कैवल्यापारान्तरैर्काशैश्च श्वासप्रश्वासाहारविहारकृपियागादिभिर्युक्तं भवति । यदा स्वपिति यदानिवृत्तेऽभ्यो भवति जगत्सर्गस्थितिभ्यां तदा सर्वनिमीलति प्रलयं भावति । जागर्यां स्वापश्च प्रजापतेरिच्छा प्रवृत्तिनिवृत्ती उच्येते । शान्तात्मत्वभेदावस्थापसंहारः ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्प्रपद्यति यदेति । जागर्ति, सृष्ट्यर्थं वेष्टते स्वपिति ततो विरमति शान्तात्मानिदं प्रयत्नः ॥ ५२ ॥

(६) कुडूकः । अत्र हेतुमाह यदेति । यदा सप्रजापतिर्जागर्ति सृष्टिस्थितीदच्छति तदेदं जगच्छ्वासप्रश्वासाहारादिचेष्टालभते । यदा स्वपिति निवृत्तेऽभ्यो भवति शान्तात्मा उपसंहारमनाः तदेदं जगत्प्रलीयते ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । देवो यो तनात्मकः जागर्ति स्थूलाकाशाद्याकारेण च विवर्तते चेष्टते कर्म करोति यदा स्वपिति निमीलति न चेष्टते ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । अस्थितिप्रलयकालावाह यदेति । यथा स भगवाञ्जागर्ति देवत्वेन भूभुत्वेन कुर्वद्रूपो भवति चेष्टते जीवति शान्तात्मा सुकुर्वद्रूपः स्वपितियोगेन निद्राति निमीलति न चेष्टते ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदेति । सदेव ईश्वरः यदा जागर्ति तदेदं जगं चेष्टते उत्पद्यते । यदा शान्तात्मा स्वपिति । लीनचेष्टो भवति तदा सर्वं जगत् निमीलति लयं भावति ॥ ५२ ॥

तस्मिन् स्वपति तु सुस्थे कर्मात्मानः शरीरिणः ॥ स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिवृच्छति ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वव्याख्याश्लोकोऽयुर्विस्फार्यः । स्वस्थे सुस्थिरे । शान्तात्मवच्छुद्ध रूपे त्यागभ्यवस्थानमो पाधिकभेदनिवृत्तिः । कर्मात्मानः कर्मप्रधानाः संसारिणः क्षेत्रज्ञाः शरीरिणः कर्मसम्बन्धेन शरीरसम्बन्धानुश्रवादेव मुच्यन्ते । तस्मिन् स्वपति शयाने स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते । दानिवर्तते । शरीरचेष्टानिवृत्तिरितेनोच्यते । मनश्च ग्लानिवृच्छति । एतेनान्तर्व्यापारनिवृत्तिः । अतोवासान्तरध्यापारनिवृत्तिः । अतोवासान्तरध्यापारनिवृत्त्या प्रलयः प्रतिपादितो भवति । ग्लानिः निरुत्साहः स्वव्यापारेऽशक्ततापृच्छति भावति ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्मिन्निति । स्वस्थे स्वमात्रवेदिनि कर्मात्मानः कर्मसहिता आत्मानः न केवलकर्मणां कुर्वन्ति मनोपि तेषां वृत्तिशर्यं भवति इत्याह मनश्चेति ॥ ५३ ॥

(३) कुडूकः । पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति तस्मिन् स्वपतीति । तस्मिन् प्रजापती निवृत्तेऽपि स्वस्थे उपसंभूते देहमनोऽप्यापारे कर्मलब्धदेहाः क्षेत्रज्ञाः स्वकर्मभ्यो देहप्रहणादिभ्यो निवर्तन्ते । मनः सर्वेन्द्रियसहितवृत्तिरहित भवति ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तस्मिन्निति । निवर्तन्ते न कर्म कुर्वन्ति ग्लानिं सर्वेन्द्रियसहितमनः निवृत्तव्यापारतापृच्छति स्थूलाकाशाद्यभवेन तदारव्यस्थूलजरायुजाडि देहाभावात् आकाशाद्यभावश्च आकाशाजनेन तस्मात्प्रपद्यते

गुणविदुस्ति-वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मिन् हिरण्यगर्भे स्वस्थे स्वस्मिन्नात्मीये कारणे तिष्ठति सति स्वयंविराट् स्वपिति लीयते । स्वपतीति षष्ठे स्वस्थे हिरण्यगर्भे तस्मिन् स्वपति लीने विराजि सति । व्यधिकरणे सप्तम्यौ । अथमेव द्वैतदिनमलयो-
वक्ष्यते । तावती रात्रिरित्यादिनात्र हिरण्यगर्भस्य प्रलयदिति सिद्धान्तः ॥ ५३ ॥

(५) मन्दनः । तस्मिन् भगवति स्वस्थ आत्मस्थे जगद्द्यापारतत्परते कर्मानामनोऽनुभवितव्यफलकमप्युक्तमानः स्वकर्मभ्यस्तदानीमुज्यमानेभ्यः क्रियमाणेभ्यश्च मनश्च महत्तत्त्वं जगदिति पावत् तत्कार्यत्वाद्भगवतो ग्लानिसंकोचप्रलय-
मिति पावत् ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तु पुनस्तस्मिन् ईश्वरे स्वपिति सति कर्मानामनःशरीरणः सवेकमभ्योनिवर्तते । च पुनः मनः-
ग्लानिलगच्छति प्रायेति ॥ ५३ ॥

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि ॥ तदार्थसर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ५४ ॥

(१) मंधानिधिः । यत्तदोर्ध्वत्ययेनायेश्लोकव्याख्यातव्यः । अन्यथा पूर्वश्लोकापेक्षयेतेतराश्रयः प्रसज्येत । एतद्बुद्धयदा स्वपिति तदा निर्मलति सर्वं । सुखं स्वपिति निर्वृतः सुखस्वरूपमेव परब्रह्मा न तस्य स्वाभावस्या-
यासुखमन्यदादुःखम् । स्वापश्च तस्य यादृशः सप्रागुक्तपवनिर्वृतिश्च तस्य सर्वकालम् । न ह्यसौ परमात्मा विद्योपश्र-
तरद्वै रामश्रुते । केवलसुखमपस्तस्य सर्वस्य कर्तृत्वं प्रपद्यते । यथाऽभ्यं पुरुषपदप्राप्तौ ह्यहुरत्येभ्यः कृतक्यतया जितं मया धन-
श्रीपयोगि निरुपद्रवश्चास्मिन् संवत्सदत्येवं सुखं स्वपिति निर्वृतो निराशाद्ब्रह्मण्यभाषणमुपभोयतेऽतावपि । तस्याऽपीदं जगत्
कुटुम्बं भूतमिति प्रशसा । प्रधानविषयो वाऽभ्यं लोको वर्णनीयः । तदा प्रधानं स्वपिति । यदा युगपत्सर्वाणि भूतानि तत्र
प्रलीयन्ते तदात्मतांकारणरूपतामापद्यन्ते विकारावस्था मुद्रच्छन्ति युगपद्यावन्ति ये लोको यो वरवर्तीनि । स्वापश्च परिणाम
निर्वृतिर्न पुनर्ज्ञानोपसहति श्वेतस्य प्रधानस्य सुखं चोपचरतोऽचेतनत्वादेव ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यदास्येदशः स्वापस्तदाह युगपत्त्विति । युगपत् समकाले भुवनचतुष्टयं यदा लीयते तदा-
स्यास्वपतोपि स्वापउच्यते इत्यर्थः । यदाऽभ्यं सर्वभूतानामात्माधिष्ठानसुखदुःखगपक्षलिजेन करजो गुणविरहेण निर्वृतो
निवृत्ताज्ञानावरणः ॥ ५४ ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानीं महाप्रलयमाह युगपत्त्विति । एकस्मिन्नेव काले यदा गुणान्पूरमात्मनि सर्वभूतानि प्रलय-
यन्ति तदाप्यसर्वभूतानामात्मानि निर्वृता निवृत्तजापत्स्रमध्यापारः सुखं स्वपिति सुपुमद्वै भवति । यदापि नित्यज्ञानानन्द
स्वरूपे परमात्मनि न सुप्नाप तर्थापि जीवधर्मोऽयमुपचर्यते ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । हिरण्यगर्भोपि न ईश्वर इति ह्यापयन् महाप्रलयमाह युगपदिति । यदा हि परार्थकाले युग-
पत् हिरण्यगर्भविराट् स्यात्सह पूर्वोक्ता कर्मानामनो जीवाः संस्कारमात्रावशेषाः परब्रह्मणि प्रलीयन्ते तदार्थसर्वभूतात्मा ईश्वरः
सुखं स्वपिति निर्वृतः सुखं ग्लानिदनिर्वृतः प्रायः जगद्द्यापारोपरमः । स्वपितित्युपचर्यते स्वस्थ स्वापप्रबोधयोरभावात् ॥ ५४ ॥

(५) मन्दनः । प्रलयकाले जीवाः कुत्र तिष्ठन्ति भगवतश्च किंकृत्यमित्यपेक्षायां माह युगपदिति । सर्वकार्याणां नि-
जोनाशो युगपच्छब्दप्रयोगोक्तः । महात्मनि महावकाशे प्रलीयन्ते । शरीरिण इत्युपश्रुः । सर्वे भूतात्मानो जीवास्मिन्निनि
सर्वभूतात्मा त्वेनान्देन निर्वृती जगत्कार्यचिन्तारहित्येन सुखं स्वपिति ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । युगपदिति । तस्मिन् प्रधाननि महत्तत्त्वं युगपत्तदाशरीरणः प्रलीयन्ते लीनामवन्ति ॥ ५४ ॥

तमोयंतु समाश्रित्य चिरंतिष्ठति सेन्द्रियः ॥ न च स्वंकुरुते कर्म तदोक्तामति मूर्तितः ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीं ससारिणः पुरुषस्य मरणं देहान्तर प्राप्तिर्भाष्यां श्लोकाभ्यां कथ्यते । तमोज्ञाननिवृत्तिस्तां समाश्रित्य चिरतिष्ठत्यास्ते सेन्द्रियः न च स्वं कुरुते कर्म श्वासप्रश्वासादिक तदा मूर्तितः, शरीरादुत्क्रामति गच्छति । ननु च सर्वगतआत्माऽऽकाशावब्रुमुस्तस्य कीदृशुच्छान्तिः । कर्मोपाजितशरीरत्यागएवोच्छान्तिः न पुनर्मूर्तित्वैवार्थस्य देशाद्देहान्तरगमनम् । अथवा कैश्चिदप्यन्ते अस्त्यन्पदन्तराभवशरीरसूक्ष्मस्येषुमुच्छान्तिः । अन्यैस्त्वन्तराः भवेद्वेदेनेत्येते । यथाह भगवान्वासासः अस्मिन्देहे व्यतीते तु देहमन्यन्तरापि । इन्द्रियाणि च सन्त्येव तस्मान्नास्त्यन्तराभवः । सांख्या अपि फेचिन्नान्तराभवमिच्छन्ति विन्ध्यवासासप्रभृतयः । कोयमन्तराभवोनामास्मिच्छरीरे मष्टे मानुकुक्ष्यादिस्थानं द्वितीयशरीरग्रहणार्थं वाक्न - प्रामतावदन्तरा निरुपयोगिशरीरमुपजायते सूक्ष्मस्य न च चित्तस्योपा-नाप्र्यादिवशरोन महाभूते प्रतिबन्धः । अन्ये तु मूर्तिपरमात्मानमाहुः । सर्वान्तरूप, परमात्मा सुषुप्तस्थानीयस्ततः मादुर्भवन्ति जीवावविधावशाद्रेदमप्यान्तिमहोदधेरिवोर्मयः । तस्य च ततो निन्नामत्-पुर्णष्टकाख्यलिङ्गमभ्युपगम्यते । धर्मा-धर्मपूर्वकृतवशात्प्रत्येकस्य जीवस्य वास, स्थानीयसूक्ष्मशरीरम् । यथापुराणउत्तम पुर्णष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन सयुज्यते । तेन बद्धस्य वैबन्धोमोक्षोमुक्तस्य तेन तु ॥ ते च प्राणापानध्यानोदानसमानाः पञ्चभूतेन्द्रियवर्ग एवंकर्म-न्द्रियवर्गोऽष्टममनन्द्येत्युष्टकम् । तच्छरीरं न सत्यतामो क्षावस्थायाः । तदुक्तं ससरति निरुपभोगभावेरिषिवा-सितलिङ्गम् ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रलयप्रसङ्गेन भूच्छामृत्वमपि दर्शयति यमोपमिति । तमोगुणमाश्रित्य चिरनिष्ठति तथा च रजसोभिभूतत्वासेन्द्रियोमन प्रभृतीन्द्रियवानपि न स्वय कर्मकुरुते तदा भूच्छतोभूत्वोत्क्रामति । जीवस्य लिङ्गदेहः प्रदेशान्तरे तिष्ठति सेयमूच्छैत्युच्यते ॥ ५५ ॥

(३) कुट्टकः । इदानींप्रलयप्रसङ्गेन जीवस्योत्क्रमणमपि श्लोकद्वयेनार तमोपमिति । अयजीवरतमोज्ञाननि-वृत्तिप्राप्य बहुकालमिन्द्रियादिसहितस्तित्ठति । नचान्तीयकर्म श्वासप्रश्वासादिककरोति तदा मूर्तित पूर्वदेहादुत्क्रामति अन्यत्र गच्छति लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्य जीवस्य उद्रमात्तद्रमनमभ्युपपद्यते । तथा चोक्तं बृहदारण्यके तमुत्क्रामतं ऋणि-नूत्क्रामति प्राणमन्तक्रामन्तसर्वं प्राणाअनूत्क्रामन्ति । प्राणाइन्द्रियाणि ॥ ५५ ॥

(४) रायवानन्दः । प्रलयप्रसङ्गेन मरणमाह तमइति द्वाभ्याम् । अयंजीवान्मा यदा तमोपेतमप्याश्रित्य जडत्व-प्राप्य देहाद्यभ्यासपरित्यागात् एवमेवायमात्मेदंशरीरनिहत्याविद्यां गमयित्वा न्यत्र शिवतर कन्योणतरं रूपं तनुदति श्रुते । बहुक्लामेन्द्रियः बागादीन्द्रिययुक्तोपि न च कर्म कुरुते सुषुप्तिवत् श्वासादिकमपि कुतः । यतः मूर्तितस्युत्पत्ती-रात् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । अयमभगवारतमोमूलप्रकृतिमाश्रित्य यदा चिरं यावत्तलयकालतिष्ठति तदा सेन्द्रियोर्मनिमावभवति जगदाकारेण स्फुरतीत्यर्थः । किंच तमः समाश्रित्यापस्वकर्मदिष्ट्यादिकमया न कुरुते तदा मूर्तिमन्तर्भाषति जगदाकारे-ण न स्फुरतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमइति । यदा तम समाश्रित्य सेन्द्रिय सचिरतिष्ठति स्वकर्म न कुरुते तदा मूर्तिमन्तर्भाषति मूर्तिर्नोनिर्गतएवभवति ॥ ५५ ॥

यदाणुमात्रिकोभूत्वा बीजं स्थासु चरिण्युच ॥ समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिविमुञ्चति ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । अप्त्यः स्रग्मात्राअवयवायस्य सोऽणुमात्रिकः । पुप्यष्टकमन्तराभवदेहोवा । स्वभावतएव वाऽऽत्मनः स्रग्माः यथोक्तम् सप्यप्रात्माऽन्तर्द्वयेऽणीयानित्यादिबीजंशरीरोत्पत्तिकारणम् । स्थासु वृक्षादिजन्महेतुभूत-
चरिण्युज्ज्वमसपाविशत्यधितिष्ठति प्रतिनिबन्धयतेयदा संसृष्टः प्राणादिभिस्तदा मूर्तिविमुञ्चत्ययान्नाति शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । इतिमाह यदेति । अणुमात्रिकोमनसानुभावच्छेदान्तुल्यपरिमाणः संसृष्टोऽलिङ्गदेहेनस-
हितः स्थासुस्थावरज्जरीण्यु जङ्गमंच बीजरेत शोणितादि प्रविशतितदामूर्ति पूर्वदेहं त्यजति संसृष्टुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

(३) कुडूकः । कदा देहान्तरगृह्णातीत्यत आह यदाणुमात्रिकइति । अणवोमात्राः पुप्यष्टकरूपा यस्य सोऽणुमा-
त्रिकः । पुप्यष्टकराद्येन । भूतादीन्यष्टावुच्यन्ते । तदुक्तसंनन्देन भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः अविद्या च्छाष्टकमोक्त-
पुप्यष्टपिसत्तमैः । ब्रह्मपुराणेष्युक्तम् पुप्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन सयुज्यते । तेन बद्धस्य वैवन्धोमोक्षोमुक्तस्य तेन तु ॥
यदाऽणुमात्रिकोभूत्वासंपद्य स्थासु वृक्षादिहेतुभूतंचरिण्यु मानुपादिकारणंबीजंविशत्यधितिष्ठति तदा संसृष्टःपुप्यष्टकसुक्तोर्-
तिस्थूलदेहान्तरकर्मनुरूपविमुञ्चतिगृह्णाति ॥ ५६ ॥

(४) राधवानन्दः । सदा मरणकालदृक्कामति देहान्तरार्थं किंभूतः अणुमात्रिकाः अणवोऽणुतुल्यामात्राः पुप्यष्ट-
करूपा अवच्छेदत्वेन यस्य चैतन्यस्य सतया पुप्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन सयुज्यते तेनबद्धस्य बन्धो वै मोक्षोमुक्तस्य-
मुक्तता । तेनत्वित्युक्तम् । बीजविद्याकर्मवासनाः भूत्वासपाथ तंविद्याकर्मणीसमन्वारभेते पूर्वावज्ञाचेति श्रुतेरुक्तत्वात् ।
तदनुसूत्रेण सृष्टस्थावरजङ्गमवा विशति वृक्षोह मनुष्योहमिति अभिमन्यते । संसृष्टः पूर्वावष्टेन जन्मनानियुक्तः सन्मुञ्चति च
मूर्तिपूर्वामिति ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । अगस्त्यकालमाह यदेति । अणुमात्रिकंचैतन्याशीभुयबीजंतत्त्वसंघातंसमाविशत्यनुभविशतिसंसृ-
ष्टोऽलिङ्गमूर्तिजगद्विमुञ्चति सृजति जगदाकारेणरमुरतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदेति । देहत्यागो वर्णयते । यदाअणुमात्रिकोभूत्वा स्थासु स्थावरेषु चक्षिण्यु जरेषु बीजं-
बीजरूपसमाविशति संसृष्टः सयुक्तः तदामूर्ति शरीरमुञ्चति ॥ ५६ ॥

एवं सजायत्वमाम्नामिदंसर्वचराचरम् ॥ संजीवयति चाजसंप्रमापयति चाव्ययः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारः पूर्वोक्तस्य । आत्मसवन्धिभ्यांजापत्त्वमाम्नां चराचरंस्थावरजङ्गमंजीवयति मारय-
तिच जगत् । अत्ययोः विनाशी ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । एवमिति । स्वेन जायता सजीवयति स्वीयेन स्वमेनाव्ययोः विनाशी प्रमापयति मा-
रयति चरमचरच अजस्रसर्वदा ॥ ५७ ॥

(३) कुडूकः । मांसद्विकजीवस्योक्तमणमभिषाप प्रष्टतमुपसंहरति एवसजापत्त्वमाम्नामिति । सब्रह्मा अनेन
प्रकारेण स्वीयजापत्त्वमाम्नामिदस्थावरजङ्गमसजीवयति मारयति च । अजस्रसततम् । अविनाशीअव्ययः ॥ ५७ ॥

(४) राधवानन्दः । प्रकृतमनुसरति एवमिति । जापत्त्वमाम्नां द्वैतविनसृष्टिप्रलयाम्नां प्रमापयति नारायति
रमोऽत्र सुभुविः स्वपिनीत्युक्तेः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । प्रकरणाश्रमुपसंहरति एवमिति । जागृदितिपाठः । जागृज्जागरणं सम्प्रदादित्वात्किप् । अजस्रमक्किच्छेदेन ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवमिति । सर्वेश्वरः जाग्रदवस्थासुस्थितः सूनृदं चराचरं सर्वमेवमजस्रं सञ्जीवयति । स्वमेस्थितः सन्नजस्रमिदमपयति नाशयति स्वयमव्ययः देशतः कालतश्च ॥ ५७ ॥

उद्देशाखंतुं कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः ॥ विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहंमुनीन् ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । इह शास्त्रशब्देन स्मार्तौ विधिप्रतिषेधसमूह उच्यते ननु ग्रन्थस्तस्य मनुना कृतत्वात् । तथा हि मानवइति व्यपदेशोऽस्येतरथा हि हिरण्यगर्भइति व्यपदिश्यते । केचित्तु हिरण्यगर्भेनापि कृते ग्रन्थे मनुना बहूनां प्रकाशितत्वात्तेन व्यपदेशोऽप्युच्यते एव यथा हिमवति प्रथममुपलभ्यमाना गङ्गाऽऽन्यतोऽप्युत्पन्ना हेमवतीति व्यपदिश्यते यथा च निरुपदेशनात्काष्ठकवचनं कठेन व्यपदिश्यते । सत्त्वग्रन्थेष्वेव चेतृष्वध्यापयितुं च प्रवचनप्रकारात्कठेन व्यपदेशः । नारदश्च स्मरति शतसाहस्रोऽयग्रन्थः प्रजापतिना कृतस्ततः समन्वादिभिः क्रमेण सञ्ज्ञितइति । अतोऽन्यकृतत्वेऽपि मानवव्यपदेशोऽनं विरुद्धः । शास्त्रशब्देन ग्रन्थाभिधानमपि शासनरूपाऽर्थप्रतिपादकत्वाद्दृष्टमेव । मामेव ग्राहयामासाहृतेनाध्यापितइत्यर्थः । स्वयमादितो विधिवदित्येभिः पदैरागमस्याविभ्रंश उच्यते । ग्रन्थकारेण हि स्वैकतोऽग्रन्थोऽयः स्वयमध्याप्यते प्रथमतस्तत्र मात्रापि न परिहीयते । अन्यस्य हि तस्मादधिगतवतोऽन्यमध्यापयतोऽन्यथाविनाशो यत्नो भवति कर्तुरस्य अध्यापितपूर्वस्य प्रतिशपितोऽपि मया पूर्वमप्यग्रन्थइति द्वितीयवारं समादात्स्यादिना भ्रंशः संभाव्यत आत आदितइत्युक्तम् । विधिवच्छिष्योपाध्याययोरनन्यमनस्कतादिगुणोऽवहितचित्तताद्विधिः । अहं वतिः । मरीच्यादींस्त्वहंमुनीन् मरीच्यादयः प्रसिद्धप्रभावात्तैरन्ये तन्मत्सकाशादधीतमित्यात्मनो विशिष्टशिक्षयस्वन्धेन सिद्धमोषाध्यायिकदंशं यमहर्षाणां शास्त्रमाहात्म्येन च श्रद्धातिशयं जनयत्यध्यायनो विरामाय । एवविधमेतन्महच्छास्त्रं यमरीच्यादिभिरप्यधीतम् । एषचेदशोपहात्ममनुस्तेषामुपाध्यायइति युक्तमेतस्य सकाशादित्त्वात्थाध्ययनमित्यांशास्त्रपरिसमाप्तेर्नोपरमन्ते श्रोतारइत्युभयथापि शास्त्रप्रशंसा ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । इदमिति । इदस्मार्तधर्माधर्मोपादानहानात्मकं न ग्रन्थंशास्त्रं सर्वज्ञो हिरण्यगर्भो प्राप्यमांमृनुनामानमेव रूपयाऽध्यापयामास । पुनरहं मरीच्यादिशमुनीन् बहुविशिष्टेभ्यः शिष्येभ्यः आदितः सर्वेभ्यः पूर्वम् ॥ ५८ ॥

(३) कुङ्कुमः । इदंशास्त्रमिति । असौ ब्रह्मा इदंशास्त्रं कृत्वा सृष्ट्यादौ मामेव विधिवच्छास्त्रोत्पादं ज्ञातुं गतानाध्यापितवान् । अहंतु मरीच्यादीनाध्यापितवान् । ननु ब्रह्मैकतत्त्वेऽस्य शास्त्रस्य कर्ममानवव्यपदेशः । अत्र मेधातिथिः शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थो विधिनिषेधसमूह उच्यते तत्रह्य मनुग्राहयामास मनुस्तु तत्प्रतिपादकग्रन्थकृतवानिति न विरोधः । अन्ये तु ब्रह्मैकतत्त्वेऽस्य मनुना प्रथममरीच्यादिभ्यः स्वरूपतोऽर्थतश्च प्रकाशितत्वात्मानवव्यपदेशः वेदापीरुपेयत्वेऽपि काठकादि व्यपदेशवत् । इदं उच्यते ब्रह्मणा शतसाहस्रं निदधर्मशास्त्रं कृत्वा मनुरध्यापित आसीत्तस्तेन च स्ववचनेन सति स्य शिष्येभ्य प्रतिपादितमित्यविरोधः । तथा च नारदः शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थ इति स्मरति स्म ॥ ५८ ॥

(४) राघयानन्दः । गुरुश्चरपरागतमिदंशास्त्रं न उमनीपाकल्पितमित्याह इदमिति । आदितः सृष्ट्यादौ असौ विराट्ब्रह्मा मांमनुं आह मनुर्मरीच्यादीनमुनीन् ग्राहितवानस्मीत्यन्वयः । आदावस्य मनुवक्तृत्वं कर्तृत्वं विरागपेति ध्वनिः ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावजगत्सृष्टिप्रलयानुक्तौ इदानींमर्यादानांस्यापनशास्त्रसंप्रदायोपन्यासद्वारेणस्थितिमन्याह
इदमिति । शास्त्रस्य तदा मनसि विपरिवर्तमानत्वादिदमिति परामर्शोयुज्यते ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्र । मनुस्वाच । असावीश्वारदशास्त्र कृत्वामामेवादितः विधिवत्स्वयंप्राह्यामास । तु पुन मर्या-
द्यादीनमुनीन्प्राह्यामास ग्राहपतिस्म ॥ ५८ ॥

एतद्वोऽयंभृगुः शास्त्रंश्रावयिष्यत्यशेषतः ॥ एतद्धिमत्तोऽधिजगे सर्वमेपोऽखिलंमुनिः ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । एतच्छास्त्रंवेद्युष्माकमयभृगुरशेषतः सर्वंश्रावयिष्यति कृष्णपथनेत्यन्त्यभ्यापयिष्यति व्या-
रायस्यतिच । एतच्छास्त्रस्यैतदा प्रत्यवमर्शः । एतच्छास्त्रमेपमुनिरखिलमशेषमत्तोमत्सकाशादधिजगेऽधिगतवाञ्छातवान् ।
गुरुभुवाद्द्विद्यानिष्कामतीव शिष्यः प्रतिगृह्णातीवेत्यतोपादाने तस्मिन्तद्विदुः । भृगुस्तु महर्षीणांप्रख्याततरङ्गिभारं ।
तस्य प्रवक्तृत्वनिधोगेनानेकाशेषनिरतिशयविद्याविदामागमनपरपरपरागतमेतच्छास्त्रमितिप्रदर्शयति । अतश्च केषांचिदयमपि
प्रवृत्तिप्रकारोदक्षयते । बहुभ्योमहात्मभ्यः शास्त्रमिदमवतीर्णमिति किमिति नाधीमंरुदित्यभ्ययनादिप्रवृत्त्याभिमुज्यशास्त्रे ज-
न्यते ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एतदिति । अखिलंकृत्स्नम् ॥ ५९ ॥

(३) कुड्मूकः । एतद्वोयमित्यादि । एतच्छास्त्रमयभृगुः युष्माकमखिलंकथयिष्यति यस्मादेपोऽशेषमेतन्मत्तोऽधी-
तवान् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । भृगोरपि गुर्वधीनविद्यत्त्वसूचयति एतदिति । मत्तोमत्तोऽधिजगे ज्ञातवान् सर्वमखिल एते-
नाक्षरमात्रमन्यस्य न त्वान्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । अखिलनिरवशेषम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्र । एतदिति । अयंभृगु एतच्छास्त्रंपमंशास्त्रंच अशेषत श्रावयिष्यति मुनि भृगुः एतत् शास्त्रंसर्वमे-
व अखिलसरहस्यमत्त सकाशात्अधिजगे ज्ञातवान् । गौशब्दे इत्यस्य धातोरुप अधिजगेथे गत्यर्थोऽस्ते ज्ञानार्थाः ॥ ५९ ॥

ततस्तथा सतेनोक्तोमहर्षिर्मनुना भृगुः ॥ तानब्रवीदृषीन्सर्वान्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । समहर्षिर्भृगुस्तेन मनुना तथोक्तएव श्रावयिष्यतीति निमुक्तस्ततोऽनन्तरतानुधीनब्रवीदृष्टय-
तामिति । प्रीतात्माऽनेकशिष्यसुनिधावहमन निमुक्तइति बहुमानेन प्रीतात्मत्वप्रवक्तृत्वयोग्यतयाज्ञाकरोऽहमनेन सभावित-
तद्व्यात्मनि भृगीर्यहुमान ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ततइति । सभृगुरित्यात्मनि परोक्षत्वारोपेण ॥ ६० ॥

(३) कुड्मूकः । ततस्तथेति । सभृगुर्मनुना तथोक्तोऽयश्रावयिष्यतीतिप्रसादेपोऽधिजगइत्युक्तः । ततोऽनन्तरमनेक-
मुनिसन्निधौ गुरुसम्भावनया प्रीतमनास्तानुधीनस्त्युवाच श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्यापनेपि गुर्वीकावश्यकतामाह ततइति । तान्मनुसमीपे पूर्वोपस्थितान् प्रीतात्मा प्री-
तियुक्तः । एतेमन्त्र समान्यानिन्येन सावर्ण्याधामनवउक्तः।अपरइति विशेषणान् सावर्ण्यादिभ्यः सावर्ण्यभुवाद्याभिनाः।
अन्यथा मनुनाचतुर्दशत्वव्याहृत्येते ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । तथा तेनोक्तोपुष्मानयभृगुरेतच्छास्त्रंश्रावयिष्यतीति मनुनेकः ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः ततइति । मृगुस्वाच मृगुः धर्मानाह । तत.मनुवचनानन्तरं समहर्षिर्मृगुः तात्सर्वात्रिकधीन्द्रक्षयता
मिंयत्रवीत । कीदृशः प्रीतात्मा प्रफुल्लितात्मा तथा तेन मनुनोक्तः ॥ ६० ॥

स्वायंभुवस्यास्य मनोःपद्वंश्यामनवोऽपरे ॥ सृष्टवन्तःप्रजाःस्वाःस्यामहात्मानोमहौजसः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । उपाध्यायोधर्मान्पृष्टेजगदुत्पत्त्यादि वर्णितवान् । तथैवशिष्योऽपि तंनियुक्तस्तत्रैववर्ण-
यितुमारब्धः । अस्थेति साक्षात्कारेण मनुंप्रत्यवष्टशति । अस्मदुपाध्यायस्य स्वायंभुवइतिख्यातस्य पद्व्येऽपरेमनवोव-
श्याएकस्मिन्वंशे कुले जाताः सर्वेवंश्याः । सर्वे हि साक्षाद्ब्रह्मणा सृष्टा इत्येककुलसंभवाद्द्वयाप्युच्यन्ते । अथवा इकस्मि-
न्कार्येऽधिकृतावंश्या एकंकर्मान्वयेन प्राणिनांवाश्व्यवहारोभवति । द्वौ मुनी ध्याकरणस्यवंशयो तंचैकधर्मदर्शयति सृष्ट-
वन्तःप्रजाः स्वात्वा. इति । मन्वन्तरे मेन्वन्तरे यस्य मनोरधिकारः सएव प्रजानांपूर्वमन्वन्तरविनष्टानांलघा पाळयिता च ।
अतोयेन याः प्रजा सृज्यन्ते तास्तस्य स्वाभवन्ति ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वायंभुवस्येति । अस्य वंशभवाः अन्ये षण्मनवोऽपि स्वाहति अन्येऽसुप्तद्वयाः
पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

(३) कुङ्कुमः । स्वायंभुवस्येति । ब्रह्मपुत्रस्यास्य मनो.पद्मशमभवाअन्धेमनवः एवकार्यकारिणःस्वत्वकाले सृष्टिपा-
लनादावधिकृता स्वा स्वा.प्रजाउत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । एते तु कश्यपवंश्यांकनामानइत्यपेक्षायामाह स्वायंभुवस्येति त्रिभिः । सृष्टिकरणे तेषांसा-
मर्थ्यमाह अमितो जसइति अमितंओजोबलज्ञानैतपश्च येषांते तथा ॥ ६१ ॥

(५) मन्दनः । स्वयंभुवोभगवतःशिष्यत्वात्स्वायंभुवद्वंशास्त्रमित्यनेनभगवतोहि मनुःशिष्यत्वेनोक्तः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य मनोः पद्वंश्याःअपरे मनवश्चासन् ॥ ६१ ॥

स्वारोचिपथोत्तमश्च तामसोरैवतस्तथा ॥ चाक्षुपश्च महातेजाविवस्वत्सुतएवच ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । तान्मनूनामतोनिर्दिशति । महातेजाइति विशेषणम् । अन्यानि नामानि रूढ्या संबन्धेन वा ।
विवस्वत्सुतइति समासपदरूपशब्दान्तरकृष्णसर्पनरसिंहादिशब्दवत् ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वारोचिपइति । विवस्वत्सुतः प्रकृतमन्वन्तरापिपः ॥ ६२ ॥

(३) कुङ्कुमः । स्वारोचिपस्येति । एते मेदेत मन्वत्सु. नामतोऽस्मिंशः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषांनामापेक्षांपूरयति । स्वारोचिपइत्यादिनामानि । विवस्वत्सुतोयमः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वेति । तेषांमनूनां नामान्याह द्वाभ्यां स्वारोचिपइत्यादिना । विवस्वत्सुतोवैवस्वतः ॥ ६२ ॥

स्वायंभुवाद्याःसप्तैते मनवोभूरितेजसः ॥ स्वेस्त्रेन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्वराचरम् ॥ ६३ ॥

[कालप्रमाणंवक्ष्यामि यथावत्तन्नियोधत्*]]

(१) मेधातिथिः । अत्र सप्त मनवोयमा शोक्ताः । अन्यत्र चतुर्दशसंपद्यन्ते । स्वे स्त्रेन्तरेऽवसरे शभिःऽधिकारकृते

(६२) उत्तमश्च=शोक्तमिश्च (अ, द, फ)

* (ग.) ॥ इदमर्थ (क) चिन्हितपुस्तके समतिनमश्लोकेपठितम् ।

इति यावत् । उत्पाद्य प्रजा आपुः पालितवन्तः । त्वे त्वेन्तरेऽधिकारावसरे यस्य मनोर्यमित्काले प्रातः सर्गस्थितिपालना-
धिकारः । अन्येत्वन्तरशब्दमासादिशब्दवत्कालविशेषवाचिनमन्वन्तरे तदपुक्तम् । मनुशब्दोपसंहितः कालविशेषविषयोम-
न्वन्तरोनाम कालोऽनु केवलइति ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । स्वायभुजायाइति । आपुव्यमित्वन्तश्चराचरंतत्सर्वमध्यतिष्ठन्निव्यर्थः ॥ ६३ ॥

(३) कुड्ढकः । त्रायभुजेति । स्वायभुजमुखा समानी मनवः स्वीयस्वीयाधिकारकालेइदंस्थावरजङ्गममुत्पाद्य पालि-
तवन्तः ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । इदानीं वर्तमानत्वेत्वेऽन्तरे स्वकीयत्वकीयमन्वन्तरे इदंत्वानुरुपाः प्रजाउत्पाद्य चराचरंतत्सर्व-
आपुः रक्षितवन्तः मनुर्नारायणभुजादीनां नामतएव मन्वन्तराणामपि नामानीति ध्येयम् ॥ ६३ ॥

(५) मन्द्नः । अन्तरशब्देन कालविशेषोदच्यते । आपुः पालितम् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वर्वाधिप २ औत्तम ३ तामस ४ रेवत ५ चाक्षु ६ वैवस्वत् ७ एतेस्वायंभुवाद्याः सप्त-
मनवः स्वेत्वेन्तरे इदं सर्वचराचरमुत्पाद्यापुः अगमन् ॥ ६३ ॥

निमेषादशचाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तुताः कला ॥ त्रिंशत्कलामूर्हृतः स्यादहोरात्रं तु तावत् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । स्थितिप्रलयकालपरिमाणनिर्हसणार्थं ग्योतिःशास्त्रगोचरंकालविभागवस्तुपुपक्रमेति । अष्टादश
निमेषाः काष्ठानाम कालो भवति । त्रिंशत्काष्ठाः कलात्रिंशत्कलाय । एकोमूर्हृतः स्यात् । तावत् त्रिंशदित्यर्थः । त्रिंशामूर्हृतः
महोरात्रम् । त्रिंशदिति क्रियापदमात्स्य तावदिति द्वितीयाद्यहुवचनम् ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अथ सृष्टिकालसङ्ख्यार्थकालविभक्त्यर्गणयति निमेषादिति । अक्षिपद्मद्वयसंयोगहेतु-
कर्मनिमेषः । सयदा शमित्तदपेक्षयापश्चदशनिमेषाकाष्ठा पुराणोक्तम् । अत्रतुमन्दकर्माभिप्रायेणाष्टदशेति । ताकाष्ठा
त्रिंशत्कला । तावत्स्तावन्त विभक्तिव्यत्ययार्वात्रिंशदित्यर्थः । तावतेतिकचित्पाठः ॥ ६४ ॥

(३) कुड्ढकः । इदानीमुक्तमन्वन्तरसृष्टिप्रलयादिकालपरिमाणपरिज्ञानायाह निमेषादशचाष्टविति । अक्षिपद्म-
णोऽस्वाभाविकरूपउन्मेषस्य सृष्टकारिनिमेषः तेषां दशकाष्ठानामकालः त्रिंशच्च काष्ठाः कलासङ्काः त्रिंशत्कलाः मूर्हृताल्प-
कालः तत्रात्रिंशत्तुतां होरात्रं कालविद्यात् । तावदिति द्वितीयादिदेशात् त्रिंशदित्यव्याहारः ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । कालकालविभक्त्येत्पुक्तं सर्गादिज्ञापनार्थविवृणोति निमेषादिति दशभिः । पद्मणो रश-
भाषिकः कश्चोनिमेषः सच मनुष्यधिकारकं शास्त्रमिति स्यायाम्पुन्यस्यैव देवानां निमेषाभावाच्च तेषामष्टादशनिमेषैः
कंशं स्यात् । काष्ठानां त्रिंशत्काष्ठास्यात् कलानां त्रिंशत्तुताः दण्डद्वयम् । तावतोमूर्हृतां त्रिंशामूर्हृतां अहोरात्रकालवि-
द्यादिति शेषः ॥ ६४ ॥

(५) मन्द्नः । अथ सृष्टिसंशारो कालतः परिच्छेत्तुकालपरिमाणविभागतावन्नवभिः श्लोकेराह निमेषादिति । ताव-
त् तावन्तस्त्रिंशत्तुताः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । मन्वन्तरस्य परिमाणार्थं कालस्य परिमाणमाह निमेषेति । अष्टादशनिमेषैः काष्ठासंज्ञोच्यते ।

(६३) आपुः = आपुः (क. र. ग)

* स्वभाविकरूप उन्मेषस्य सृष्टकारि-स्वभाविकरूपउन्मेषकोचः । अ)

तास्तुत्रिंशत्काष्ठाःकलात्रिंशत्कलात्मक-कालोमुहूर्तःस्यात् । तावतामुहूर्तेन त्रिंशदिति त्रिंशन्मुहूर्तात्मके न कालेन अहो-
रात्रेस्यावमानुपाणाम् ॥ ६४ ॥

अहोरात्रे विभजते सूर्योमानुपदैविके ॥ रात्रिःस्वर्गमाय भूतानांचेष्टायै कर्मणामहः ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । अथ कोयनिमेपोनाम । अक्षिपश्मगोर्नेसर्गिककर्मोन्मेषसहचारी । अन्यैस्तु पठित भावता-
कालेनाविकृतमक्षरमुच्चार्यते सनिमेषः । अहश्च रात्रिश्च तेअहोरात्रे । तयोर्विभागं करोति । आदित्यउदितआदित्येयावत्-
दीयारःसमयोदश्यन्तेतावदहर्ष्ववहारः । अस्तमिते तु प्रागुदयाद्रात्रिव्यवहारः । मनुष्यलोके देवलोके वा यत्र तर्ह्यदित्योन्
व्यामेति रश्मिभस्तत्र कथमयमहोरात्रविभागोविज्ञेयोऽतआह रात्रिःस्वभायेति । स्वयमभेषु भूतेषु नित्यमकाशत्वात्कर्म-
चेष्टाकार्यारम्भेण स्वापेन च विभागः । यथैवौपधीनानियतः प्रादुर्भावकालः स्वाभाष्यादेवकर्मचेष्टात्वापावपि कालस्व-
भावतएव नियतौ ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अहोरात्रेइति । सूर्योयथा मानुषमहोरात्रविभजते तथा देविकमन्यनस्य सूर्यगत्यधी
नत्वात् । पित्र्याहोरात्रस्य तु तिथिनियतत्वेन चन्द्रनियम्यत्वान्न सूर्योनियामकः । मानुषलौकिकइतिकृतिपाठः । तत्र
मानुषलोकसंबन्धिनीइत्यर्थः । यद्यपिलोके तादृगन्धकारादेव रात्रिवाभिष्यञ्जकस्याभावस्तथापि चेष्टानिबृत्त्येतथोच्य-
तेइत्याह रात्रिरिति । स्वस्याभिष्याभिर्वाहनिबृत्तिकृता स्वमश्रैष्टानिबृत्तिः तदर्थःकालः सरात्रिः भूतानां कर्मणां
क्रियाणां चेष्टायै निष्पादनाय ॥ ६५ ॥

(३) कुडूकः । अहोरात्रेइति । मानुषदेवसम्बन्धिनी दिनरात्रिकालावृत्तित्यपृथक्करोति । तयोर्मध्ये भूतानां
स्वभाश्रंरात्रिर्भवति । कर्मानुष्ठानार्थं च दिनम् ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्सर्वसूर्यक्रियारुतमित्याह अहोरात्रेइति । मानुषदैविकेइति ब्राह्मपित्र्ययोरप्युपलक्षणम् ।
स्वभाय निव्यांपाराय । चेष्टायै कर्मणांकर्मानुष्ठानार्थं बहिरिन्द्रियाणां प्रवृत्त्यर्थं वा । भूतानामनुष्यपितृदेवब्रह्मणाम् ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । अहोरात्रपरिच्छेदकारणमाह अहोरात्रेइति । मानुषदैविके मनुष्यदेवसंबन्धेअहोरात्रेसूर्यउदया-
स्तमयाभ्यांविभजते । पित्र्यहोरात्रस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहरिति । सूर्यः स्वगत्या मानुषदैविके अहोरात्रे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रेविभजते त्रि-
भागं करोति । भूतानामाणिनारात्रिःस्वभाय शयनार्थं कर्मणांचेष्टायै कर्मणांक्रियायैअहःसंज्ञः ॥ ६५ ॥

पित्र्ये राघवहनी मासःप्रविभागास्तुपक्षयोः ॥ कर्मचेष्टास्वहःरुष्णःशुक्लःस्वर्गमाय शर्वरी ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । योमनुष्याणांमासः सपितृणामर्हानिशमः । कतरदहः कंतमा च रात्रिरिति पविभागः इदमहरि-
यंरात्रिरित्येपविभागः । पक्षयोःपञ्चदशरात्रिसंमितयोरर्धमासयोर्व्यवस्थितः पक्षाभितइत्यर्थः । एकः पक्षोहरपरोरात्रिस्तयो-
श्च भिन्नास्वभावत्वात्नियतकमत्वाच्च विरोपमाह । अहः रुष्णःपक्षः शुद्धःपक्षः शर्वरी रात्रिः । कर्मचेष्टाभ्यइति युक्तः
पाशेयया स्वभायेति तादर्थ्यमेवत्रिपयभावेन विवक्षितवृत्तानुरोधादत समी ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पित्र्येइति । पक्षयोःपक्षाभ्यांविभागः कर्मचेष्टासु पितृकर्मांश्च चेष्टासु कर्तव्यासु ज्ञान-
पक्षोहस्त्वेनहेतुः । एवमुत्तरम् ॥ ६६ ॥

(३) कुङ्कुमः । पिच्येइति । मानुषाणांमासः पितृणामहोरात्रेभवतः । तत्र पक्षद्वयेन विभागः कर्मानुष्ठानाय । पूर्वपक्षोऽहः स्वापार्थंशुक्लपक्षोरात्रिः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । ततःकिमित्यतआह पिच्येइति । प्राधान्यान्निमेषाद्इत्यनेन प्रामाणांनृणांपञ्चदशाहोरात्रेपक्षः तयोर्द्वयमासः । सच पिच्येराध्यहनी प्रविभागः पक्षयोःप्रविभक्तयोः पक्षयोर्मध्ये ऋणोहः । सच साधुःकर्मचैष्टासु पितृणांशुक्लःपक्षःशर्वरी सच तेषांस्वरायेति तयोर्विभागः । अहरित्यतिदेशोयत्प्रलोक्याष्टन्यायेन कार्यार्थः । अविच्छेदे तादृशे काष्ठे यथा पर्युर्ध्वयते तथात्र ऋणपक्षश्चाद्वादिकं क्रियतइति ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । अथ पितृणामहोरात्रपरिमाणमाह पिच्येइति । प्रविभागउच्यतइतिशेषः । कर्मचैष्टासु कर्मचैष्टार्थमित्यर्थः । पितृलोकेसूर्यः । ऋणपक्षे नतु शुक्लपक्षे । तस्मात्ऋणशुक्लपक्षौ पितृणामहोरात्रेतेनपिच्यकर्मानुष्ठाने ऋणपक्षः प्रशस्तइति शास्त्रिषूच्यते ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणामहोरात्रमाह पिच्येइति । मासःऋणादिमासःपिच्ये पितृणाराध्यहनी रात्रिश्च अहश्च राध्यहनी च ऋणशुक्लपक्षयोःप्रविभागः । कर्मचैष्टासुअहःस्वतःऋणपक्षोऽहःस्वतःशुक्लःशुक्लपक्षःस्वमाय निद्रार्थेशर्वरीरात्रिसञ्ज्ञेति ज्ञेयमिति ॥ ६६ ॥

दैवे राध्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ॥ अहस्तत्रोदगयनंरात्रिःस्याद्दक्षिणायनम् ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । वर्षमनुष्याणांद्वादशमासास्तेदेकमहोरात्रदेवानाम् । तयोश्च विभागउदगयनदक्षिणाभ्यांतत्रोदीर्घादिशमभितृष्टमानस्यादित्यस्य मृगसासुदगयनभवति । अयनगमनमधिष्ठानवा । तस्यांदिशि पण्मासानादित्यउदति । ततः परावृत्तस्य दक्षिणायनम् । तथा हि दक्षिणादिशमाक्रम्योदीर्घाहित्वा म्रुदयकरोति ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दैवेइति । उदगयनत्सूर्यक्रियानिमित्तोक्तेः सौरमानःनतुवंत्सरस्यैवाहोरात्रत्वंचान्द्रमानेन ॥ ६७ ॥

(३) कुङ्कुमः । दैवे राध्यहनी वर्षमिति । मानुषाणांवर्षदेवानारात्रिदिने भवतः । तयोरेष्यचविभागः नराणांमुदगयनदेवानामहः । तत्र प्रायेण देवकर्मणामनुष्ठानं दक्षिणायनंतु रात्रि ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । तथादैवेइति । नृद्वादशभिर्मासैः वर्षंतत्रदैवे राध्यहनी तयोरेदगयनदैवकर्मयज्ञादि प्रवृत्त्यर्थं महः दक्षिणापनरात्रिरिति विभागः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । देवल्लोके सूर्यउत्तरायणे दक्षयते न तु दक्षिणायने । तस्मादैतदेवानामहोरात्रम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दैवइति, देवानामहः परिमाणमाह । वर्षंसर्वसरसूर्य कालदेवानाराध्यहनीदित्युच्यते पुनस्तयोराध्यहनी प्रविभाग क्रियते । तत्र विभागे उदगयन उत्तरायण देवानामहःच्यते । दक्षिणापनरात्रि स्यात् ॥ ६७ ॥

ब्राह्मणस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ॥ एकैकशोयुगानांतु क्रमशस्तन्निबोधतु ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मा प्रजानांमृष्टा तस्य योलोकस्तत्रक्षपाहस्याहोरात्रस्य यत्प्रमाणयुगानांचैतत्समासतः सक्षेपेण निबोधत प्रत्सकाशाच्छ्रुतम् । एकैकराएकैकस्य युगस्य वक्ष्यमाणस्य प्रकारस्य पिण्डार्थकथनागोऽयंलोकः श्रीनृणामवधारणार्थः । तथा च संनुच्यन्ते निबोधतेति । प्रवृत्ते कालविभागे भुनः प्रतिज्ञाकरणतत्त्वज्ञापनार्थम् । तेन वक्ष्य-

माणोऽर्थो न शास्त्रारम्भशयएवापि तु धर्मायापि । तथाच वक्ष्यति ब्राह्मण्युप्यमहावैदुरिति । तदेदनाच पुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मण्येति । क्षपाहस्यहोरात्रस्य । समासतःसंक्षेपतः ॥ ६८ ॥

(३) कुङ्कुः । ब्राह्मण्येति । ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य यत्परिमाणं प्रत्येकयुगीनांच कृतादीनांतत्प्रभेण समासतःसंक्षेपतःशृणुत । प्रकृतेपि कालविभागे यद्ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य पृथक्प्रतिज्ञानंतत्तदीयज्ञानस्य पुण्यफलज्ञानार्थम् । वक्ष्यति च ब्राह्मण्युप्यमहावैदुरिति । तदेदनात्पुण्यभवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भुन्यस्य युगानांसत्यत्रेताद्वापरकल्पसंज्ञकानांचतुर्णामाणानुब्रह्मणः क्षपाहस्यक्षपा-
रायि तथा सहस्रह क्षपाह. तस्य प्रमाणमिति प्रतिज्ञाद्वयम् । प्रमाण परिमाणम् ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मण्यस्य हेरप्यगर्भस्य प्रमाणपरिमाणक्रमशोऽर्थक्रमेण ननिर्दिष्टक्रमेण ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मणः दिवसस्य परिमाण कालमाह ब्राह्मेति । ब्राह्मण्यस्य क्षपाहस्य क्षपा-रायिः अह श्वितसः
एतयोःप्रमाण वर्षाणां यत्परिमाणं अहकथयिष्ये । समासत कृतादीनांएकैकशःपरिमाणं क्रमशोवक्ष्ये ॥ ६८ ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणांतत्कृतंयुगम् ॥ तस्य तावच्छतीसंध्या संध्यांशश्चतथाविधः ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतत्वाद्देविकानि वर्षाणि परिगृह्यन्ते । तथा च पुण्यकारः इत्येतदपिभिर्गीतं । दिव्याया
सत्यया द्विजा दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्या प्रकीर्तता ॥ तानि चत्वारिसहस्राणि कृतयुगनामकालस्तस्य कृतयुगस्य
तावन्त्येव शतानि चत्वारि संध्या । संध्यांशस्तस्य तथाविधस्तत्परिमाणश्चत्वारिवर्षशतानीत्यर्थः । तत्रातीतस्य कालस्या-
गामिनश्च स्वभावानुवृत्तिः सा संध्या । उभयकालधर्मानुविधानसंध्यांशोयत्रेपूर्वधर्मानुवृत्तिर्भूयसी भाविनीयुगस्य ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चत्वारोति । देवमानेन चत्वारि सहस्राणि वर्षाः कृतम् । तस्य च चत्वार्येव शतानि-
द्वेनैव संध्या पूर्वसंध्या संध्यांशउत्तरयुगादिसंध्याभागतयोत्तरसंध्योच्यते सोपितावानेवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

(३) कुङ्कुः । चत्वार्याहुति । चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगकालमवाद्योवदन्ति तस्य तावद्वर्षशतानि
सन्ध्यासंध्यांशश्च भवति । युगस्य पूर्वासंध्याउत्तरश्च संध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे तत्प्रमाणैः शति संध्यापूर्वा तत्रा-
भिधीयते । संध्यांशश्च तनुल्लोयुगस्यानन्तरोहियः ॥ संध्यासंध्यांशयोर्वन्तं कालेमुनिस्तम् । युगाण्यःसतुविज्ञे-
यः कृतत्रेतादि सङ्गणः ॥ नर्त्तसूत्रजात्रेयद्वयमानेन तस्मैत्वात्प्रकृतत्वात् द्विष्येवर्षमहंस्तु कृतत्रेतादि मङ्गलम् ३३८-
गद्वादशभिस्तदिभागनिबोध म इतिविष्णुपुराणेष्वचनाच्च ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सत्ययुगसहस्रयामाह चत्वारोति । कृतसत्याय्य वर्षाणादेवसंवत्सराणांचतुर्पुंगपरिभ-
षेन द्वैद्वादशसहस्रस्य न्यूनतामिसन्ध्यासन्ध्यांशाभ्यांपूरयन्नाह तस्येति । तावच्छती चतुःशती सन्ध्यासंध्यांशः
सन्धयोःपूर्वापरभागः सतथाविधश्चतुःशतपरिमाणः । तेनाष्टशताधिकचतुःसहस्रपरिमितंकृतम् ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । १-वर्षाणांदेववर्षाणांसंध्यायुगारम्भकालः संध्यांशोयुगावसानकालः ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । युगानांपरिमाणमाह चत्वारोति । वर्षाणां चत्वारि सहस्राणि तत्कृतयुगमाहुः । तस्य
कृतयुगस्य संध्या तावती चत्वारिंशत् शतानि भवन्ति तथाविधः तेनकारिण सन्ध्यांशश्च तावती चतुःशतानि
भवन्ति ॥ ६९ ॥

इतरेषु ससंध्येषु ससंभ्यांशेषु च त्रिषु ॥ एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । ऋतयुगाद्ध्येषु त्रेतादिषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु सहस्राण्येकापायेन वर्तन्ते । हानिरपायः । एकसहस्रदीनं त्रेतायां ऋतयुगात् । एवं त्रेताऽतोद्वापरस्य द्वापरकालेः । एवं च त्रीणिवर्षसहस्राणि त्रेता द्वे द्वापर एकं कलिरिति भवति । शतानिहीयन्ते सन्ध्यातदंशयोर्विशिष्टोद्देशः सधातोयुगात्स्यस्तस्य विशेषाः कृतादयः । तावच्छतांतिर्द्वैकाः स्तव्यः । इह स्थितिः तावतांशतानांसाहासस्तावच्छब्दस्य बहुगणवतुडतीति वक्तव्यत्वात्संख्यासंज्ञायांसत्यां संख्यापूर्वादिगुरिति द्विगुसंज्ञायां सत्यां योषोपवावोद्विगोरिति डीप् । शतपरिमाणमस्य यत्तदेतेभ्यदिति वतुप् । आसर्वनाश्रुत्याकारः । अन्यथा बहुव्रीहौ तावन्तिशतानियस्याः शतशब्दस्याकारान्त्वाद्जायतशिविति टापाभवितव्यम् । तस्मिन्शते तावच्छतादिति स्यादित्यभिप्रायः ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरेषु । ससंध्येषु ससंभ्यांशेषु युगेषु यावन्त्युक्तान्यव्दसङ्ख्यात्वेन शतानि सहस्राणि च ताप्येकैकसख्यापायेनोक्तक्रमादन्ययुगेषु । सहस्रत्रयशतत्रयं च त्रेतायाः द्वे द्वे द्वापरस्यैकैककलैरित्यर्थः ॥ ७० ॥

(३) कुडूकः । इतरेषु । अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि च भवन्ति । तेनैवसम्पद्यते । त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगतस्य त्रीणि वर्षशतानि सन्ध्यासन्ध्यांशश्च । एवं द्वे वर्षसहस्रेद्वापरः तस्य द्वे वर्षशते सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं वर्षसहस्रकलिः तस्यैकवर्षशतसन्ध्यासन्ध्यांशश्च ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । इतरेषु त्रेताद्वापरकलिसंज्ञकेषु एकापायेनेत्ययमर्थः । त्रेताख्ययुगपद्शताधिकसहस्रत्रितयपरिमितम् । द्वापराख्यं चतुःशताधिकसहस्रपरिमितम् । कलिसंज्ञकं द्विशताधिकसहस्रपरिमितमिति ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । इतरेषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु । एकापायेन एकलोपेन ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेषु त्रेतादिषु त्रिषु सन्ध्येषु सन्ध्यांशेषु सहस्राणि शतानि च एकापायेन एक चरणन्यूनान्येन वर्तन्ते । तद्यथा त्रेतायुगत्रिणि सहस्राणि त्रिशतानि पूर्वसन्ध्या तथा सन्ध्यांशश्च त्रिशतानि च द्वापरयुगद्विसहस्राणि द्विशतानि सन्ध्या तथा सन्ध्यांशः द्विशतानि कलिः कलियुगं एकसहस्रमेकशतसन्ध्या तथा सन्ध्यांशः एकशतम् ॥ ७० ॥

यदेतत्परिसंख्यातामादावेव चतुर्युगम् ॥ एतद्वादशासाहस्रदेवानांयुगमुच्यते ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । यदेतदिति लौकिकीवाचोयुक्तिः । समुदायेन प्रकान्तोऽर्थः पराश्रयते । यदेतच्चतुर्युगपरिसंख्यात् चत्वारिसहस्राणोऽप्यादिना निमित्तसंख्यमादौ प्रागल्भादिच्छ्रोकाकस्य चतुर्युगस्य द्वादशभिः सहस्रैर्देवानांयुगमुच्यते । द्वादशचतुर्युगसहस्राणि देवयुगनामकालइत्यर्थः । सहस्रशब्दात्प्रागर्थेऽण् । द्वादशचतुर्युगसहस्राणि परिमाणं यस्मिन्निति विपर ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदेतदिति । एतच्चतुर्युगद्वादशासाहस्रद्वादशभिर्वससहस्रैर्देवैर्विकैर्भवति । तच्च देवानामेवयुगमुच्यते ॥ ७१ ॥

(३) कुडूकः । यदेतदिति । एतस्य श्लोकद्वयाद् यदेतन्मानुषचतुर्युगपरिगणितं एतदेवानांयुगमुच्यते । चतुर्युगशतसन्ध्यासन्ध्यांशेषोऽप्यादिना प्रागल्भाद् एतद्वादशासाहस्रमिति । प्रागर्थेऽण् । चतुर्युगैरेव द्वादशासाहस्रैर्देवयुगमिति तु मेधातिथेर्भेदेनादत्तव्यः । मनुनानन्तरिष्ययुगसहस्रेण ब्रह्माहस्यान्वयमिधानात् । निष्पुपुराणि च मानुषचतुर्युगसहस्रेण ब्राह्म-

इकीर्तनाम्नानुपचतुयुगेनैव दिव्ययुगानुगमनात् । तथा च विष्णुपुराणम् कृतत्रेताद्वापरंच कलिश्चेति चतुयुगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रंतु ब्रह्मणोदिवसोमुने ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवयुगमाह यदिति । एतानि द्वादशसहस्राणि क्रियापरिच्छेदकानि यस्य ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । साहस्रदेवानामिति पूर्वोत्तराभ्यां संगच्छते ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतद्द्वादशसहस्रद्वादशसहस्रकालोदेवानांयुगमुच्यते ॥ ७१ ॥

दैविकानांयुगानांतु सहस्रंपरिसंख्यया ॥ ब्राह्ममेकमहर्षीयंतावतींरात्रिमेवच ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । देवयुगसाहस्रब्राह्ममेकमहः । तावती ब्रह्मणोरात्रिर्देवयुगसहस्रमेव । परिसंख्यया संख्यानेन यत्सहस्रमिति संबंधः । श्लोकपूर्णाश्रयायमनुवादः । नक्षसंख्यया सहस्रादिव्यवहारः । हेतौवृत्तीया ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दैविकानामिति । रात्रिःप्रलयकालः ॥ ७२ ॥

(३) कुड्डुकः । दैविकानामिति । देवयुगानांसहस्रंब्राह्मदिनज्ञातव्यंसहस्रमेव रात्रिः । परिसंख्ययेति श्लोकपूर्णाश्रयानुवादः ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्ममहराह । दैविकानदिवमानेन द्वादशसहस्राब्दात्मकानांपेरिसंख्यया गणनया सहस्रं ब्राह्ममहः । ब्रह्मात्रविराट्स्थस्य संबन्धितया तावतीरात्रिर्देवयुगसहस्रपरिमितेत्यर्थः । अतीभिधानदैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मसतत्त्वेवहोरात्रे मनुष्याणांयुगानामष्टौसहस्राणि । कृतत्रेताद्वापरंचकलिश्चेति चतुयुगम् प्रोच्यते तत्सहस्रंतु ब्रह्मणोदिवसमुनेदिति विष्णुपुराणोक्तेः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्महरैरण्यगर्भम् ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवानांयुगानांसहस्रसंख्यया ब्राह्ममहः ब्रह्मणः एकज्ञेयंरात्रिरेवतावती सख्यायुगानांसहस्रसंख्यय्यारात्रिज्ञातव्या ॥ ७२ ॥

तद्वै युगसहस्रान्तंब्राह्मंपुण्यमहर्षिविदुः ॥ रात्रिच तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । युगसहस्रमन्तोयस्याद्भस्तयुगसहस्रान्तम् येमनुष्याएतज्जानते तेऽहोरात्रविदः । किंतेषामित्यपेक्षायां पुण्यमवतृप्तेति संबंधः । ब्राह्मस्याहः परिमाणवेदनंपुण्यमस्तद्वैदित्यमित्युक्त्या विधिप्रतिपत्तिः ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नन्वस्तु ब्रह्मणोदिनव्यवस्था रात्रिव्यवस्थानुक्तं सूर्यगत्यादिस्तदत्रच्छेदकस्याभावादेत आह तद्यतइति । ये ब्रह्मलोकनिवासिनः त्वलोकस्थोपाश्रयच्छेदेन ब्राह्ममहर्ष्युगसहस्रपरिसमाप्तविदुस्ते रात्रिमपि तावतीमेव तथा च तल्लोकस्थोपाश्रिरेवावच्छेदइत्यर्थः । पूर्वचतुर्मुखापवर्गानन्तरकरूपभाविचतुर्मुखासृष्टिरुक्ता ॥ ७३ ॥

(३) कुड्डुकः । तद्वैयुगिति । युगसहस्रेणान्त समाप्तिर्यस्य तद्ब्राह्ममहस्तत्परिमाणांच रात्रिये जानन्ति तेऽहोरात्रज्ञा इति स्तुतिरियम् । स्तुत्या च ब्राह्ममहोरात्रज्ञातव्यमिति विधिः परिकल्पते । अतएतत्पुण्यहेतुत्वात्पुण्यमिति विशेषणरूपम् ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तद्वाइति । पुण्यपुण्य हेतुत्वान् । तद्वै युगत्पनुवादः । अहोरात्रव्यविधेयम् ॥ ७३ ॥

(७३) तद्वैयुगसहस्रान्तं=तथैवयुगसाहस्रम् (क)

=एतयुगसहस्रंतु (ग)

=एतद्युगसहस्रान्तं (स)

(५) नन्दन । अथ हिरण्यगर्भहोराविवाकलमाह तद्वदिति । युगसहस्रा तदेवयुगसह स्या तत्त्वपरिमाणविद्यापुण्य फलदत्त्वात्पुण्यतद्ब्राह्मणहस्तावतीरात्रिच ये विदुस्ते जनाअहोरात्रिविदो भवन्ति ब्रह्मलोकगम्य ब्रह्माहोरात्रपरिवृत्तिमनुसद धतदत्यथ ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्र । दैविकेभ्यन्यन्मतम् । ते ब्रह्मलोकोनिवासिनोजता अहोरात्रविद ब्रह्मण अहोरात्रगान्तिता ॥ ७३ ॥ तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्त प्रतिबुध्यते ॥ प्रतिबुद्धश्च सृजति मन सदसदात्मकम् ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथि । सत्रज्ञा तावतीदीर्घानिशामनुभूय निद्राप्रतिबुध्यते । तत पुनर्जगत्सृजति । स्वापोब्रह्मणउक्त रूप । नहसा धारुतपुरुषवररूपिति नित्यमतिबोधान् । तत्र सर्गक्रममाह मन सदसदात्मकमिति । ननु चापएवससर्गादा वि युक्तम् । केचिदाहुर्द्विविध प्रलय महाप्रलयेऽवा तरप्रलयश्च । अवान्तरप्रलये ऽयक्रम । मनश्चात्र न तत्त्वान्तर्गतस्य पूर्वमुपलब्धत्वात् । किंवाहि यजापति प्रसुद्ध मनसर्गाय सृजति निबुद्ध इत्यर्थ । द्वितीयेतुमहाप्रलयपक्षे मन क्षरणत्वात्प्रसुप्तत्वमवमनस्ततश्च प्रागुक्तमहानिति । पुराणेहि मनोमहान्प्रतिबुद्धिर्महत्तत्त्व च कल्पते । पर्यायवाचका शब्दानहद परिकर्तिता इति ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अथतस्यैवाहोराश्य तर्भाविनमवांतरसृष्टिक्रममाह तस्येति । मनोमहान्तवर्तमानावर्तमान वस्तुप्रादानभूतम् ॥ ७४ ॥

(३) कुण्डक । तस्येति । सत्रज्ञा तस्य पूर्वोक्तस्य स्वीयाहोरात्रस्य समामौ प्रतिबुद्धो भवति । प्रतिबुद्धश्च स्वीय मन सृजति भूगकादित्रयसृष्टये निबुद्धे न तु जनयति । तस्य महाप्रलयानन्तरजातत्वादनष्टत्वाच्चावा तरप्रलये भूगकादित्रयमात्रनाशात् सृष्ट्यथमनोनियुक्तिरेव मन सृष्टि । तथा च पुराणे श्रूयते मन सिसृक्षताया युक्तसर्गाय निदधे पुनरिति । अथवा मन शब्दोयमहत्तत्त्वपरएव । यद्यपि तन्महाप्रलया तरमुत्पन्नमहा तमेव चेत्यादिना सृष्टिरपि तस्योक्तं तथाप्यनुक्त भूतानामुपसिन्नमतदृणाश्च कथयितु महाप्रलयान तरितामेव मूहदादिसृष्टिभूतसृष्टिच हिरण्यगर्भस्यापि § परमा थ वात्तत्कृततामनुवदति । एतेनदमुक्तं भवति । ज्ञासा महाप्रलयान तरितसृष्ट्यादौपरमात्मरूपेण महदादितत्त्वानि जगत्सृष्ट्य थसृजति । अतएव शेष वक्ष्यात इयेवासृष्टिरादितइति । अवा तरप्रलयान तरतु मन प्रभृत्तिसृष्ट्यावभिधानक्रमेणैव प्राथ म्ययातरित्यथासृष्टिरादितइति निभयाजनोनुवाद स्यात् ॥ ७४ ॥

(४) राघवान् । अहोरात्रादिपरिमाणफलमाह तस्येति । अहर्निशस्य अहश्चनिशाचेति अहर्निशतस्य नि शायात् तदत्यथ । प्रतिबुद्ध किंचकारेयाह प्रतिबुद्धश्चेति । मनोलिङ्गशरीरतत्तदशाण्यदृष्टसमुक्त सृजति प्रेरयति पुन भगव्य तन्मनोऽकुरुता म वास्याततथापोजाम् तइति श्रुते ॥ ७४ ॥

(५) चन्द्रन । सभगवास्तस्यब्रह्मणोऽहर्निशस्यअङ्गानिशाणां तेऽथायुगोऽ तदत्यर्थ । नचैवनिशान्तइत्येववर्त्त म् । प्रसुप्तत्वात् तका म्पुपरतीक्रयोभूत्वा प्रतिबुध्यते पुन सृष्टु मुखा भवति । सदसदात्मकप्रकृतिविकृत्यात्मकम् । अत्र मनस्येव महदहकारमनासि गृह्यते नातिमहत्त्वात्तथापैवम्यस्य ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्र । तस्येति सत्रज्ञा तस्य स्रहसाहर्निशस्याते प्रसुप्त शयनकरोति निद्रायाअन्तेप्रतिबुध्यते जागते । प्रतिबुद्ध सन्तसदसदात्मकार्यकास्या मक्रमन सृजति ॥ ७४ ॥

मनःसृष्टिविकुरुते चोद्यमानसिद्धक्षया ॥ आकाशंजायते तस्मात्तस्य शब्दगुणविदुः ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्ताऽप्येषा तत्त्वस्यसृष्टिर्षोविशेषो नोक्तस्तत्पतिपादनाय पुनरुच्यते ब्रह्मणा चोद्यमानं तस्मान्नोदितादाकाशजायते । तस्याकाशस्य शब्दाख्यगुणो भवति । गुणश्रित्तत्त्वच्यते । आकाशात्तस्याश्रयोनिहाकाशविना शब्दस्य सभवः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मनइति । सृष्टिसृज्यं विकुरुते तद्रूपेण विक्रियते । ईश्वरस्य सिसृक्षया प्रेर्यमाणं तस्यैच्छया तस्मादहंकारतया परिणतान् यद्यद्विशिष्टमेव गम्यते सतस्यं गुणइति राजवार्त्तिकम् ॥ ७५ ॥

(३) कुङ्कुमः । मनःसृष्टिमिति । मनोमहान्सृष्टिकरोति परमात्मनःसृष्टिमिच्छया प्रेर्यमाणं तस्मादाकाशमुत्पद्यते । तच्च पूर्वोक्तानुसारादहङ्कारतस्मात्प्रक्रमेणाकाशस्य शब्दगुणविदुर्मन्वादयः ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । लिङ्गशरीराभिव्यक्त्यनन्तरं स्थूलाकारादिसृष्टिः अतआह मनइति । सृष्टेर्मनः कर्तुं चोद्यमानं जीवाद्यष्टाष्टसप्तसृष्टिस्थूलाकारादि कुरुते हिरण्यगर्भावच्छेदकत्वेनापञ्चीकृतानामाकाशादीनां तदानीं सत्त्वात् न तेषां प्रजापतिसृष्टत्वमिन्द्रियाणां वा ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । सिसृक्षया भगवतः ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनइति । सिसृक्षया सृष्टेः शिक्षया चोद्यमानं तामसाहंकारात्मकं मनः सृष्टिविकुरुते करोति तस्मात्तामसाहंकारात् आकाशं आकाशं ज्ञप्रथमं जायते तस्याकाशस्य गुणं शब्दविदुः शब्दगुणमाकाशमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ॥ बलवाञ्जायते वायुःसर्वै स्पर्शगुणोमतः ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । भूतान्द्रूतान्तरस्योत्पत्तिर्नैष्यते । महतः सर्वभूतानामुत्पत्त्यभ्युपगमात्तेनैव व्याख्यायते । आकाशादन्तरं महतो विकुर्वाणात्स्पर्शमात्राभावं गताहायुजयते सर्वगन्धाङ्गुलीनशुचिंश्च वहति । अथचशुचिः पवित्रः । बलवान्काचिच्चलनरुतिश्चेष्टारूपा सा वायुकर्मणः कम्पाक्षेपोर्ध्वाधस्तिर्यग्गमनादिलक्षणा यत्किञ्चिच्चलितं सपन्दिर्तत्सर्वैवायुःशक्तमित्येतत्पदार्थयितुं बलवानित्युक्तम् । उत्तरत्रापियाः पञ्चम्यस्तान्जन्यथापेक्षाः किं तर्हि वायोः परतोऽनन्तरमित्येव योजनीयाः ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आकाशात्त्विति । सर्वगन्धवहइति तदर्थक्रियोपदर्शनम् ॥ ७६ ॥

(३) कुङ्कुमः । आकाशादिति । आकाशात्तु विकारजनकत्वरश्मिहुरभ्यहुरभिगन्धवहः पवित्रो बलवान्श्च वायुरूपयते । सच स्पर्शाख्यगुणवान्मन्वादीनां समतः ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । आद्यार्थस्य गुणव्येवमित्यत्रोक्तान् भूतगुणान्प्रपञ्चयितुं तां अनुवदति आकाशमिति सार्धं त्रिभिः । आकाशमत्र स्थूलविकुर्वाणात् कार्याकारेण परिणममानात् । शुचिः पावनः पन्थानश्च विशुध्यति त्नामसृष्टौ शुभाहृतेरित्युक्तेः ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आकाशादिति । आकाशात्तु विकुर्वाणात्प्रकारं मानवतः वायुर्जायते सर्वैवायुः स्पर्शगुणोमतः ॥ ७६ ॥

वायोरपि विकुर्वाणाद्द्विरोचिष्णु तमोनुदम् ॥ ज्योतिरुत्पद्यते ज्ञास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । विरोचिष्णुभास्वदिति समानार्थेन शब्दद्वयेन स्वपरक्रासता प्रतिपाद्यते । स्वयं दीपिर्मन्परचभासपति ॥ ७७ ॥

(२) शर्वज्ञनारायणः । तमोनुदमन्धकारविरोधि । भास्व परप्रकाशकदीप्तिमत् । ज्योतिस्तेजः ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । वायोरपीति । वायोरपि तेजउत्पद्यते विरोचिष्णु परप्रकाशकंतमोनाशनं भास्वकाशकंतच्च गुणरूपमभिधीयते ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । रोचिष्णु परप्रकाशकं अतएव तमोनुदं भास्वत्प्रकाशम् ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वायोरिति । विकुर्वाणात्तरुष्पात्तरप्रभवतः सकाशाद्भ्योतिरुत्पद्यते तस्य च ज्योतिष रूपं गुणमाहुः । अन्यत्सर्वविशेषणज्ञातव्यम् ॥ ७७ ॥

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापोरसगुणाः स्मृताः ॥ अद्भ्योगन्धगुणाभूमिरित्येषा चट्टिरादितः ॥ ७८ ॥

[परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् ॥ गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य धारयन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ †]

(१) मेघान्तिथिः । रसोमधुरादिः सखिल्यगुणोगन्धः सुरभिरसुरभिश्च समूहेर्गुणः । तथा च वैशेषिकाः क्षितावेव गन्धइत्येतांसि द्विकान्पकैकस्य गुणाः ससर्गात्संकीर्णन्तेतदुक्तं यो यो यावत्तिथइति । एतच्च गुणानुक्रमणमध्यात्मचिन्तायां मुपयुज्यते । उक्तं हि पुराणकारेण दंशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतपूर्णसहस्रत्वमिमानिनः ॥ अहंकारचिन्तकाः । महात्मकाः सहस्राणि दशतिथिन्तिविचाराः । पूर्णशतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्ताचिन्तकाः । पुरुषानिर्गुणमाप्यपरिसंख्या न विद्यते ॥ ७८ ॥

(२) शर्वज्ञनारायणः । ज्योतिषस्त्विति । रसगुणत्वमात्मा स्वभावोवा यासां तारसगुणात्मिकाः । आदितोवा न्तरसृष्ट्यादौ । जलभूम्योरर्थक्रियायाः प्रसिद्धत्वेनानंभिधानम् ॥ ७८ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । ज्योतिषश्चेति । तेजसः आपउत्पद्यन्ते । ताश्च रसगुणपुक्ता अद्भ्योगन्धगुणपुक्ता भूमिरित्येषा महामलयान्तरसृष्ट्यादौ भूतसृष्टिः । तैरेव भूतैरवान्तरमलयान्तरमपि भूरादित्येकत्रयनिर्माणम् ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । आदितः स्थूलब्रह्माण्डसृष्टेः पूर्वम् ॥ ७८ ॥

(५) चन्द्रः । गन्धवहा गन्धगुणा । आदितोऽण्डसृष्टेः प्राक् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्योतिषइति ज्योतिषस्तु विकुर्वाणात् आपः उत्पद्यन्ते कीदृशः आपः रसगुणात्मकाः रसगुणोयासांताः रसगुणात्मकाः अद्भ्यः सकाशात् भूमिरुत्पन्ना जाता कीदृशी भूमिः गन्धगुणात् आदितः प्रथमतः एवासृष्टिः उदिता ॥ ७८ ॥

[रामचन्द्रः । परस्परैति । महाभूतानां आकाशादीनां परस्परानुप्रवेशात्परस्परम् धारयन्ति । तद्यथा कारणस्य आकाशस्य कार्यं वायौ प्रवेशः । एवमप्येन्द्रस्य । पूर्वपूर्वस्य, उत्तरोत्तरगुणधारयन्ति तद्यथा आकाशस्य शब्दगुणवायोः स्पर्शगुणं वायौ शब्दस्पर्शो भवतः तेजसः रूपगुणं तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि भवन्ति । एवमपि अन्येऽहम् ॥ १ ॥]

यस्याकृद्वाद्दशसाहस्रमुदितं देविकं युगम् ॥ तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ७९ ॥

(१) मेघान्तिथिः । एकसप्ततिदेविकानि युगानि मन्वन्तरनामकालः ॥ ७९ ॥

† अथ (स, ग, अ) चिन्हितपुस्तकेषु दृष्टः ।

(७९) सप्ततिगुणं सप्ततिगुणं (च)

(२) सर्वज्ञानारायणः । यत्प्रागिति । एकसप्ततिगुणांकिंचिदधिकमित्यल्पत्वान्नोक्तम् । ' मनोरथिकारत्नाभस्या
न्तरमेकमनुपालनावच्छिन्नःकालइत्यर्थः ॥ ७९ ॥

(३) कुडूकः । यत्प्रागिति । यत्पूर्वद्वादशवर्षसहस्रपरिमाणं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितमनुष्प्याणांचतुर्गुणदेवानामेकंयुग-
मुक्तं तदेकसप्ततिगुणितं मन्वन्तराख्यःकालइह शास्त्रेऽभिधीयते । तत्रैकस्य मनोःसर्गायधिकारः ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । मन्वन्तरसङ्ख्याख्यापनाभूर्वाक्कमनुवदति यदिति । ' देवैकयुगसप्ततिपरिमितमन्वन्तरमि-
त्यर्थः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । अथ मन्वन्तरकालेन परिच्छिन्नमिति यत्प्रागिति । द्वादशसाहस्रदेवपर्वाणां गणः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदिति । तदैविकंयुगएकसप्ततिगुणंमन्वन्तरसज्ञक कालइहोच्यते । परमेष्ठीपितामहइत्यमरः
॥ ७९ ॥

मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गःसंहारएव च ॥ क्रीडन्निवैतकुर्वते परमेष्ठी पुनःपुनः ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । नैपांसंख्याविद्यतइत्यसंख्यानि । ननु चतुर्दशमन्वन्तराणीति संख्या श्रूयते ज्योतिःशास्त्रादौ-
उच्यते आब्रुव्या हसंख्यानि यथा द्वादशमासाः । सर्गसंहारयोरेत्याद्युक्तिरनुपरतैव । क्रीडन्निवैतकुर्वते इति सुसार्थतया
क्रीडातस्यचानकामत्वादानन्दैकरूपत्वाच्च न क्रीडाप्रयुक्तौ । सर्गसंहारावतइवशब्दः प्रयुक्तःअत्रपरिहारःसभागुक्तएव । ' ली-
लप्रापिकौतुकेनापिलोके राजादीनामवृत्तिर्दृश्यतइति ब्रह्मविदः ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मन्वन्तराणीति । असङ्ख्यान्येकस्मिन्ब्रह्मायुषि क्रीडन्निविति किमर्थं करोतीतिप्रयोज-
नप्रश्निरासार्थम् ॥ ८० ॥

(३) कुडूकः । मन्वन्तराणीति । यद्यपि चतुर्दशमन्वन्तराणि पुराणेषु परिगण्यन्ते तथापि सर्गप्रलयानामानन्त्या
दसङ्ख्यानि आब्रुव्यासर्गः संहारश्चासङ्ख्यः । एतत्सर्वक्रीडन्निव प्रजापतिःपुनःपुनःकुर्वते । सुप्तार्थाहि प्रवृत्तिःक्रीडा
तस्यचानकामत्वात्तुल्यार्थेति इव शब्दःप्रयुक्तः । परमेस्थानिऽनाब्रुवत्तदक्षणे तिष्ठतीति परमेष्ठी । प्रयोजनं विना परमा-
त्मनःसृष्ट्यादौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत् लीलयाैव एवत्वभावत्वादित्यर्थः ध्याख्यानुविव करताडनादौ । तथा च शारीरकसूत्र
लीकवत्तुलीकैवल्यम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । सृष्ट्यादि ब्रह्मणोलीलाभावमित्याह मन्विति ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । असंख्यानीधितया रहितानि । एतन्नजगत् । परमेष्ठीभगवान् । यत्नराहित्यमुक्तं क्रीडन्निवैतिर-
ष्टमं ॥ ८० ॥

चतुष्पात्सकलोर्धर्मःसत्यंचैव कृते युगे ॥ नाधर्मेणागमःकश्चिन्मनुष्यान्प्रतिवर्तते ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । चत्वारःपादायस्य चतुष्पाद्धर्मः । यागादेश्च धर्मत्वात्तस्यचानुष्ठेयत्वाभावत्वाद्दिग्ब्रह्माभारत्वात्पाद-
शब्दः शरीरासंयवचनः कितार्ह अस्माद्यवचनम् नहि धर्मस्य । शरीरमस्ति पुरुषविधुपसृष्ट्यादिविषया । तेन एतयोश्च-
तुर्भिरुपैतश्चतुष्पादुच्यते । तेन योमधर्मः चतुष्पात्तयुग आसीत् यागस्य तावत्प्रयोगावस्यस्य चत्वारोऽष्टिका । एता

सुप्तार्थेति=सुप्तार्थेति (अ)

ब्रह्मा उद्राता अर्धचतुरिति चत्वारोवर्णाः कर्तारिआश्रमा वा सर्वथा यावान्वेदेधर्मउक्तः ससर्वस्तस्मिन्काण्डेऽंशतोपिनहीनः
 अविगुणः सर्वोऽनुशीयते । बाहुल्येन चतुःसंख्याः । एवंदानादिस्वपि योज्यम् । दाता द्रव्य पात्रंभावस्तुतिः अथवा यागदा-
 नतपांसि ज्ञानंच । तथा वक्ष्यति तपः परमिति । अथवा धर्मपतिपादकंवाक्यं धर्मः । तस्य च चत्वारः पादाः चत्वारिपदजा-
 तानि । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च । तथा चाह चत्वारिवाक्परिभेदापदानितानि विदुर्ब्राह्मणाय मनोविषणः । मनस-
 ईषिणः समर्थाविद्वांसो धार्मिकाः । अथत्वे तु गृहायां त्रीणि निहितानि नेद्वयन्ति न हि प्रकाशन्ते । तुरीयभागवेदिकानां-
 मनुष्यावदन्ति । एतदुक्तं भवति किंचिदन्तरितम् । नच काचिद्वेदशाखा । अथत्वे तु बह्वन्तरितम् । सत्पंचैव सकलमित्यनु-
 पदः । सत्यपि सत्यस्य विहितत्वाद्धर्मत्वे प्राधान्यार्थः पृथगुपदेशः हेत्वर्थे वा । सकलस्य धर्मानुष्ठानस्य सत्यंहेतुः । येन नृ-
 तिनस्तेलोकवर्जनाथार्थकिंचिदनुमित्यन्यस्यजन्ति । नाधर्मेण निपिद्येन मांगेण कश्चिदागमोविद्या वार्थोवानुष्ठानरूपवर्तते-
 आगच्छति युगत्वाभाष्यान्मनुष्याधर्मेण विद्यामागमपन्ति नापि धनमर्जयन्ति । विद्याधने धर्मानुष्ठानकारणे तत्परिशुद्धिः
 सकलधर्मसद्भावस्यहेतुत्वेन नोच्यते ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । चतुष्पादिति । धर्मोहितो ज्ञानयज्ञदानपादचतुष्टयवान् सत्यमूर्धा । अधर्मस्तु चौरिका-
 नृतमायाख्यचरणत्रयमात्रान् । यथाचाधर्माभावात्तदा कृते संपूर्णएवचतुष्पाद्धर्मः । सत्यंचैव सकलं । आगमोर्थागमोना-
 धर्मणोपवर्तते । यतइतिसाकल्यहेतुः ॥ ८१ ॥

(३) कुडूकः । चतुष्पात्सकलोधर्मइति । सत्ययुगे, सकलोधर्मश्चतुष्पात्सर्वाङ्गसम्पूर्णआसीत् । धर्मं मुख्यपादासंभवा-
 न् ब्रूषोहि भगवान्धर्मइत्याद्यागमे ब्रूयत्वेन कौतंतातत्स्य पादचतुष्टयेन सम्पूर्णसत्त्वात्सत्ययुगेऽपि यज्ञादि धर्माणांसर्वैरङ्गै-
 समपत्त्वात्सम्पूर्णत्वपरोऽयंचतुष्पाच्छब्दः । अथवा तपःपरमित्यत्र मनुष्यैव तपोज्ञानयज्ञदानानांचतुर्णांकीर्तनान् तस्य पाद-
 चतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात्पादत्वेन निरूपिताः सत्ययुगे समग्राइत्यर्थः । तथा सत्यंच कृतयुगमासीत्सकलधर्मश्रेष्ठत्वात् सत्यस्य
 पृथक्पहणम् । तथा न शास्त्रातिक्रमेण धनविद्यादिरागमउत्पत्तिर्मनुष्यान्वयितिसम्पद्यते ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ त्रेतादिषु पादशोधर्मस्य न्हासवक्तुंसत्ययुगस्य धर्मस्य संपूर्णत्वादर्शयति चतुष्पादि-
 ति । ब्रूषोहि भगवान्धर्मइत्यागमात् तपोज्ञानयज्ञदानानांपादत्वेन निरूपणम् । अतएवाह सकलइति । कलाश्रवयत्रापाद-
 लक्षणाः तपआदयइतैःसहितः सत्यस्य सकलधर्मवत्त्वेन श्रेष्ठत्वंज्ञापनाय पृथक्निर्देशः । सत्यमिति । अधर्मेण शास्त्रनि-
 पधेन धर्मविद्यादेशागमउत्पत्तिर्मनुष्यान्गच्छतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । अधोक्तपरिमाणानां कृतादिपुगानांस्वभावपदभिः श्लोकैराह चतुष्पादिति । चतुष्पाच्चतुर्वर्ण्यश्रयः ।
 सकलः संपूर्णः । सत्यस्य पृथंगुपादानप्राधान्यमतिप्रत्यर्थम् । आगमोऽर्थादेः प्रमत्तः । नाधर्मोनागमः कश्चिदितिचपद-
 न्ति । तत्रायमर्थः । नाधर्ममिनुष्यानुपवर्तते । आगमःशास्त्रसंचारिणोपावर्तते । शास्त्रावैकात्म्यवनास्ति । स्वयमेव धर्मधर्मप-
 लंच ते साक्षात् कुर्वन्तीत्ययमेव साधुः पाठउत्तरश्लोकानुगुण्यात् ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुरिति । कृते युगे, चतुष्पात्चतुश्चरणः सकलः पूर्णः धर्मः सत्यसंज्ञकः अधर्मेण कश्चिदर्थ-
 गमः स्वीकारः मनुष्यान्वयित नोपवर्तते ॥ ८१ ॥

इतरेष्वंगमाद्धर्मः पादशस्त्रवरोपितः ॥ चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ ८२ ॥

(१) मेघातिथिः । कृतयुगादयेषु युगेष्वगमाद्देहाख्याद्धर्मः पादशः युगेयुगे पादेनावरोपितोऽप्यपनीतः अन्त-
 रितः तावदेवशास्त्रपुरुषाणांमहणावधारणयन्तिवैकल्याद्योऽप्यथत्वे धर्मोऽप्योतिथोमादिः अचरति सोऽपिचोर्थादिभिः पाद-

शोहीयते । ऋत्विजांयजमानानांदातृणांसंभदानानां चेतैर्शेषंयुक्तत्वान्नयथाविधिधर्मो निष्पद्यते । फलमतोयथोक्तं न परि-
मान्यते तेन धर्मापायहेतूनां चौरिकादीनांनयुगैर्यथासख्यसंबंधमाद्योपलम्भान् ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इतरेष्विति । त्रेतादिष्वर्थागमार्थात् निषिद्धात्पादशः तपआद्यैकैकपदार्थापचयेनधर्मो
वरोपितः तानैव निषिद्धागमान् धर्मस्य त्रीन्पदार्थान् । चौरिकेति । चौरिकापरत्वापन्हवः । अनृतामिथ्योक्तिः । माया पर-
विश्रलम्भसाधनाचरणम् ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लुकः । इतरेष्विति । सत्ययुगादन्वेष्यु त्रेतादिषु आगमात् अधर्मण घनविद्यादेरर्जनात् तस्यैव पूर्वश्लोकं
प्रकृतत्वात् । आगमाद्देहादिति तु गोविन्दराजोमेधातिथिश्च । धर्मोयागादिः । यथाक्रमप्रतियुगं पादपादमवरोपितोहीनः
रुतस्तथाधनविधार्जितोऽपि योधर्मः प्रचरति सोऽपि चौर्यासत्यल्लभः प्रतियुगं पादशोऽह्लासाद्यपगच्छति । त्रेतादियुगैः
सहचौरिकानृतच्छब्दानां न यथासङ्गत्वं सर्वत्र सर्वपाददर्शनात् ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । इतरेषु त्रेतादिषु आगमान् चौरिकादेःपादशः अंशेन तपआदिचतुर्णामिति शेषः । अवरोपित-
स्याजितः अतएवाह चौरिकेति ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । इतरेषु त्रेतादिष्वगमाच्छास्त्राद्धर्मोऽध्यवसीयते । सतु धर्मः पादशोऽवरोपितः । धर्मोध्यवसायाव-
रोपणमेव धर्मावरोपणमभिप्रेतम् । चौरकमितिपाठः । चौरकंचौर्यमनोज्ञातित्वाद्भुङ्क्ते । द्वितीयोत्रधर्मशब्दोनुष्ठानवचनः ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेष्विति । इतरेषु त्रेतादिषु युगेषु अधर्मस्य आगमात् अधर्मात्पादशः एकचरणः धर्मः अव-
रोपितः न्यूनचरणः रुतः । तथा त्रेतायुगे चौरिकारूपेणाधर्मण धर्मः पादशः अपैति एकचरणन्यूनो भवति । द्वापरे अनृता-
ख्येनाधर्मण द्वितीयः पादः धर्मस्य अपैति नाशमेति । कलौमात्राख्येनाधर्मण धर्मस्य तृतीयः पादः नाशमेति ॥ ८२ ॥

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्विंशतायुषः ॥ रुते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्द्धसति पादशः ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मस्य रोगकारणस्याभावादरोगः । रोगोऽपि । सर्वेष्व चत्वारोवर्णाः सिद्धाभिप्रेताः ।
अर्थः प्रयोजनम् अथवा सर्वेऽर्थाः सिद्धाः येषां काम्यानां कर्मणां प्रतिबन्धकाभावादव्याक्षेपेणाशेषफलेऽसिद्धिः । चतुर्विंशता-
युषदिति । मनु सहस्रोदशवर्षशतमजीवदिति परममायुर्वेदे श्रूयते अतएवाहुः वर्षशतशब्दोऽध्वयोभिर्देनतिपादकः चत्वारि-
वर्षांसिजीवन्तीति । नपुरायुषः प्रमीयते नाशम्यचतुर्विंशतयुषियते । अतएव द्वितीये श्लोकायै वयोऽनृसतीत्याह । पूर्वत्र
वयसोऽनुष्ठानुक्त्यायामुत्तरत्र तस्यैवंह्लासाभिधानोपपत्तिः । पादशदिति । नचात्र चतुर्थोभागः पादः किंताह भागमात्रमशत-
आयुःक्षीयतइत्यर्थः । तथा च केचिद्ब्रह्माभियन्ते केचिन्नरुणाः केचित्त्वामजरसः परिपूर्णमायुर्दुर्लभम् ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अरोगादिति । सर्वसिद्धेष्वर्थापेक्षितोवा कर्मणांयत्नेन येषांते सर्वसिद्धार्थाः । वयो-
ह्लासतीत्युपलक्षणम् आरोग्यसिद्धार्थत्वे अपैति शास्त्रम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लुकः । अरोगादिति । रोगनिमिच्छाधर्माभावादरोगाः सर्वसिद्धकाम्यस्याः प्रतिबन्धकाधर्माभावान्चतुर्विंश-
तायुषश्च स्वाभाविककर्माधिकायुःपापकर्मवशादाधिकायुषोपि भवन्ति । तेन दशवर्षसहस्राणि रामोऽराज्यमकारयदित्याद्यविरा-
धः । शतायुर्वैपुरुषइत्यादिश्रुते तु शतशब्दोऽनुष्ठानपरः कश्चिप्ररोव । एवरूपानमुन्याः हते भवन्ति । त्रेतादिषु पुनः पादपादमा-
युरल्पभवतीति ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । किमसाध्यधर्मस्येति साश्रयमाह अरोगादिति । सर्वसिद्धार्थाः सर्वेऽरामाः फलन्ति । चतु-
र्विंशतायुषदिति शतायुर्वैपुरुषइतिश्रुतेः । विरोधे त्वनपेक्षस्यादासतिहनुमानमिति न्यायेन यतपरिमितपुद्गलस्यैव अधि-

कन्तु तपोविद्यावशात् अतएव दशवर्षसहस्राणि रामोराज्यमकारयदित्यादिसंगतम् । यद्वावर्षशतशब्दोच्चार्यादित्रयंश्वतुः-
परः तेन शतान्तएव मितयेत्यर्थः । न तु कलियुगमधिकृत्य श्रुतेः प्रवृत्तिः तस्याः साधारण्यात् । न्हासवचनं तु तपोविद्या-
गाहित्यसूचनपरम् ॥ ८३ ॥

(८) नन्दनः । कृतयुगे पुरुषाणां त्वभावशोभामायुश्रत्वारिवर्षशतानि । यत्प्रनुरिततिहासपुराणेषु तेषां तत्र बहुवर्ष-
साहस्रजीवित्वमुक्तं तु तेषां श्रद्धया साधितमिति वेदितव्यम् । तथाच महाभारते कृतयुगपुरुषानां धृत्य रुमर्ष्यते । याव-
द्यावन्कृता श्रद्धा देहधारयितुं तुणाम् । तावत्तावदजीवन्ते नासीद्यमकृतं भयमिति ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अरोगेति । कृतयुगे चतुर्वर्षशतायुषः प्रजाभवंन्नित्रेतादिषु युगेषु एषां प्रजाणां वयः पादशः कसति
तद्यथा त्रेतायुगे प्रजानां आयुः त्रिंशतानि द्वापरं युगे प्रजानां आयुर्दशते कलौ शतमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिष्यैश्च कर्मणाम् ॥ फलन्त्यनुयुगं लोके प्रजाव्यश्च शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

(१) त्रेधातिथिः । क्रेचिदाहुर्वेदिकैः कर्मभिः सहस्रसंवत्सरादिभिरपेक्षितमायुर्वेदोक्तम् । तदनुयुगं फलन्ति युगानु-
रूपेण सपद्यन्ते न सर्वेषु युगेषु । नाद्यकश्चित्सहस्रसंवत्सरजीवीयं सर्वश्रिंश्रिजीवितसवर्षशततदपरैर्नाद्विद्यन्ते यतो दीर्घसंज्ञेषु
संवत्सराब्दे दिवसेषु न्यवस्थापिते विधेयान्तरविरोधाद्वाङ्मयभेदापत्तेः । एषहितत्र ग्रन्थः । पञ्चपञ्चाशत्तस्त्रिवृतः संवत्सरा-
इत्यादि । तत्र वीण्यहानिगवामयनपक्षतित्वात्प्रामाण्यं विशिष्टानुसंख्यां पञ्चपञ्चाशत्तस्य प्राप्तविधेया । यद्यप्यसंवत्सरा-
प्रतोयते वाक्यभिद्येते तत्रावश्यं मन्यतरस्यानुवादआश्रयितव्यः । संवत्सरशब्दः सौरस्तावनादिमानभेदेन पृथक्पृथक्शतत्र-
यात्मनोऽहःसघातादन्यत्रापि दृष्टप्रयोगएवेति । तस्यैव लक्षणाया दिवसेष्वनुवादोयुक्तइति । अन्ये तु मन्त्रार्थवादेषु शत-
मिन्नशरदोऽन्ति देवाः शतायुर्वे पुरुषः इति । शतशब्दश्च बहुनामस्तु परितो बहुवचनानवस्थितम् । युगानुरूपेण दीर्घजी-
विनोन्प्रायश्च भवन्ति । यथाश्रुतव्याख्याने तु कलौ सर्वे शतायुष्य भवन्ति । अथ वायुः काम्यस्य यानि कर्माणि
न च तत्र प्रमाणश्रुतम् । तत्रानुयुगपरिमाणवेद्यम् । आशिषीन्प्रायश्चित्तविषयवेदशासनाः काम्यानां कर्मणाम् आयु-
प. काम्यत्वे परिभाषायात्पृथग्प्रदेशः । तंशाहाह आयुर्वे परमः कामः । प्रभावोऽस्तौ किकी शक्तिरिणामादिनुष्णयोगः
अभिशापीवरदानम् । अनुयुगं फलन्तीति सर्वत्र योग्यम् ॥ ८४ ॥

(२) रावज्ञानारायणः । वेदोक्तमिति । यद्यपि शतायुःपुरुषइति वेदे पठ्यते तदेव चतुर्वर्षशतमेव शतवर्षवैनी-
कम् । भवति हि वर्गदेः परिमाणोक्तोऽदेवादिषु तद्विशिष्टमनुष्येष्वपीति यासम् । तथा कर्मणामनुष्ठितानामाशिषीणि
यथाकारिणीतिभिः कृतान्यर्थतानि अनुयुगयुगानुरूपेण फलन्ति । यथाकृते कारीणीतिभिः शीर्षमहतीव ज्ञेहिः न तथा
घेतादावित्यर्थः । तथा परमत्र आदिनाशक्तिरनुयुगफलति । इति तदेव फलन्त्यन्यदा विलम्बेनेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(३) कुम्भकः । वेदोक्तमायुरिति । शतायुर्वेपुरुषदस्यादि वेदोक्तमायुः कर्मणां च काम्यानां फलविषयाः यथैना
ब्राह्मणादीनां च शापानुग्रहसम्वादिभिरभावायुगानुरूपेण फलन्ति ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह वेदोक्तमायुरित्यादि । अयमर्थः शतायुर्वे पुरुषदति वेदोक्तमायुः काम्यकर्मणां
प्रायश्चित्तः फलशरीरिणां शापानुग्रहभावश्च अनुयुगं युगेषु फलति अस्ति प्रतिबन्धे सेत्स्यतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(८) नन्दनः । आयुश्चतुर्वर्षशतादि । आशिषिः फलानि । प्रभावः शापानुग्रहादिशक्तिः । अनुयुगयुगानुरूपेण
पूर्णाणि दैवानि हीनतराणि हीनतरानि च भवन्तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्र । वेदोक्तमिति । अनुयुगयुगानुरूपलोके सर्वफलमित्यर्थ ॥ ८४ ॥

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रितायाद्वापरे परे ॥ अन्ये कलियुगे नृणायुगक्रासानुरूपतः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथि । युक्तोऽस्य कालभेदेन पदार्थत्वभावभेदस्योपसंहार धर्मशब्दो न यागादिवचनएव कितार्हं पदार्थगुणमात्रे वर्तते । अन्ये पदार्थानाधर्मा प्रतियुगभवन्ति यथा प्राक्दर्शितम् । यथावसन्तेन्य पदार्थानात्वभावोऽन्यो ग्रीष्मेन्य एववर्षास्त्रिवयुगेष्वपि । अन्यत्वचात्र न कारणानादृष्टकार्यत्यागेन कार्यान्तरजनकत्वमप्यरिपूर्णस्य कार्यस्योत्पत्ते शक्तेरपचम्यात्तदाहुयुगं हासानुरूपतइति । ज्ञासोन्भूतता ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अन्यइति । युगज्ञासस्यानुरूपेण शक्त्यपेक्षया धर्मावस्थिताइत्यर्थ ॥ ८५ ॥

(३) कुङ्कुम्भक । अन्यइति । कृतयुगेऽन्यधर्माभवन्ति त्रेतादिवष्वपि युगापचयानुरूपेणाधर्मवैलक्षण्यम् ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्द । अतएवाह । अन्यइति । सकलासकलाम्याभिन्नाइति अतआह युगन्हासानुरूपतइति युगाह्लासोयुगेयुगे धर्मन्हास तदनुसारेण पृथक्कम न तु शूद्रस्य वेदाध्ययन विप्रस्य सेवेति भाव ॥ ८५ ॥

(५) नन्दन । युगन्हासानुरूपत परेन्येभवन्तीत्यनुपद्व । यथायुगानामादौ धर्मा न तथा मध्ये यथामध्ये न तथाऽन्तइत्यर्थ ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्येति । कृतादीनायुगानाधर्मा युगज्ञासानुरूपत भवन्तितवाह तपइति । कृतेतु मान्ज्वाप मास्त्रेतायागौतमा सृता । द्वापरे शङ्खल्लिखिता कला पाराशरा सृता ॥ ८५ ॥

तप परंकृतयुगे त्रेतायाज्ञानमुच्यते ॥ द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकंकलौ युगे ॥ ८६ ॥

[ब्राह्मकृतयुगप्रोक्त त्रेतांतुक्षत्रियंयुगम् ॥ वैश्योद्वापरमित्याहुः शूद्र कलियुग सृतः ॥]

(१) मेधातिथि । अयमन्योयुगस्वभावभेद कथ्यते । तप प्रभृतीनावेदे युगभेदेन विधानाभावात्सर्वदा सर्वाण्यनुष्ठेयानि । अयत्वनुवादीयथाकथिदाख्येय । इतिहासेषु श्लेषवर्ण्यते । तप प्रधानतश्चमहाफलम् । दीर्घायुपौरीषवजितास्तपसिसमर्था भवन्त्यनेनाभिप्रायेणोच्यते । ज्ञानमध्यात्मविषयशरीरक्लेशादन्तनियमोनातिदुष्कर । यागे तु न महाह्लासइति द्वापरे यज्ञ प्रधानम् । दाने तु नशरीरक्लेशोनात समयो न चातीवविद्वत्तोपपुण्यतइति ह्युसापदान्ना ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । तपइति । परअभ्याहंततपोऽन्येष्वपि ज्ञानादिषु क्रियमाणेषु तपोह्यनाशकाद्यतिबलेरेव शक्यतइति एते तस्य प्राधायक्य । त्रेताया ज्ञानम् मन्वन्कल्पतया तपस्यशक्तानाकृतयुगानुष्ठिततप परिपश्यकपायाणाज्ञाने सामर्थ्यसम्भवात् । तत्रोपशक्तानाहोमाद्यल्पव्यापारोपज्ञएव द्वापरे शक्यइति तत्प्रधानोद्वापरे धर्म । यज्ञाद्बहुव्यापारशून्यतया यज्ञादप्यल्पव्याससाध्य दानमेकंकलौ तप प्रभृति च शक्यमेवेत्यर्थ ॥ ८६ ॥

(३) कुङ्कुम्भक । तप परमिति । यद्यपि तप प्रभृतीनि सर्वाणि सर्वयुगेष्वनुष्ठेयानि तथापि सत्ययुगे तप प्रधानम् । हाफलमिति ज्ञाप्यते । एवमात्मज्ञानत्रेतायुगे द्वापरे यज्ञ दानकलौ ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्द । सर्वयुगेषु चतुर्णामनुष्ठेयत्वैपि प्राधायेनानुष्ठेयार्थमाह तपइति तपोध्यान ज्ञानमात्मधी । शास्त्रधीर्वा ॥ ८६ ॥

(८५) युगज्ञासानुरूपत = तत्तद्धर्मानुरूपत (४)

‡ अय (ख) पुस्तके दृष्टोरामच द्रेण व्याख्यातश्च

(६) नन्दनः । धर्मभेदमेवदर्शयति तपइति । तपः सात्त्विको निवृत्तिधर्मः रजस्तमोर्ध्वयत्कर्म तपसस्तत्रत्वत्क्षणमिति महाभारतस्मरणान् । परं प्रधानज्ञानानानाशास्त्रविज्ञानम् । यज्ञफलभिर्साधियुक्तं यत्कर्म एव शब्दाभ्यां पूर्वपूर्वधर्मानादरः सूचितः ॥ ८६ ॥

रामचन्द्रः । [ब्राह्मणमिति । कृतयुगं ब्राह्मणोक्तं सस्वगुणसंज्ञमित्यर्थः । त्रेतायुगं क्षत्रियाभिधितं सस्वरजोगुणमित्यर्थः । द्वापरवैश्यः वैश्याभिधितं रजस्तमोभ्यां युक्तम् । कलियुगः शूद्रः शूद्राभिधितः तमोगुणरूपः एतन्तद्रूपमाचार्या आहुः ॥ १ ॥]

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुम्यर्थसमहाद्युतिः ॥ मुखावाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तः कालविभागः । ब्राह्मणादीनां गुणाददानां कल्प्यन्ते । तत्रायमुपक्रमः । सर्वस्य सर्गस्य सर्वेषां लोकानां गुम्यर्थरक्षार्थमहातेजाः प्रजापतिः मुखादिजातानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां विधांश्छादृष्टार्थानि कर्माण्यकल्पयन् व्यवस्थापितवान् ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येषां तु यादृशमिति प्राकृतविज्ञातं प्रक्रमते सर्वस्येति । गुम्यर्थं ब्राह्मणैर्धर्मादिद्वारा अन्यैरक्षणादिद्वारा गुमिरक्षां कर्तुं ॥ ८७ ॥

(३) कुड्ढुकः । सर्वस्यास्येति । सन्नत्ना महातेजा अस्य सर्गस्य समग्रस्याग्नौ प्रास्ताहुतिरिति न्यायेन रक्षार्थमुखादिजातानां ब्राह्मणादीनां विभागेन कर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि निर्मितवान् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रत्येनुवादेपुरःसरं प्रतिवर्णव्यवस्थया धर्मानाह सर्वस्येति पञ्चमिः । सर्वस्य सृज्यमानप्रपञ्चस्य सन्नत्ना मुखवाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयदित्यन्वयः । तथाच श्रुतिः ब्राह्मणोस्य मुखमासीदिति यादि पद्भ्यां शूद्रइति व्यधिकरणनिर्देशो वेदानधिकारसूचनार्थः । अकल्पयदिति यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुतिस्मरणार्थः । तेनानादिव्यवस्थेति ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । अथवर्णधर्मनियमोऽपि हिरण्यगर्भणैव कल्पितस्तस्मादविमर्शमादरोत्रकर्तव्यइत्यभिप्रायेणाह सर्वस्येति । हिरण्यगर्भसर्गस्य प्रपञ्चस्य मुखवाहूरुपज्जानादीनां मुखोद्यज्ञजातत्वोपन्यासो वर्णानामुक्तर्थापकर्षणार्थं ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः परंचतुर्वर्णादीनां कर्माण्याह प्रथमंब्राह्मणस्य धर्ममाह सर्वस्येति । मुखवाहूरुपज्जानां ब्राह्मणस्य चित्रशूद्राणां कर्माणि पृथक्पृथक् अकल्पयत् सकल्पयामास ॥ ८७ ॥

अध्यापनमध्यधनं यजन्तं ध्याजन्तं तथा ॥ दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । तानादानां कर्माण्युच्यन्ते ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्यापनमिति । अध्यापनं यज्ञादिविद्यानां ब्राह्मणानाम् । स्पष्टमन्यत ॥ ८८ ॥

(३) कुड्ढुकः । अध्यापनमिति । अध्यापनादीनामिह सृष्टिमकरणे सृष्टिविशेषतयाभिधानं विधितेषामुत्तरत्र भविष्यति । अध्यापनादीनि पृथक्कर्माणि ब्राह्मणानां कल्पितवान् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्माण्येवाह अध्यापनमिति । अध्यापनशिक्षैभ्यः प्रतिपादनम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्तानि कर्माणीत्यपेक्षायामाह अध्यापनमिति ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य पर्यक्रमणियाह अभ्येति । त्वयंअधीयीत शिष्यान्अध्यापयेदित्यर्थः । त्वयंयजेतअध्या-
प्याजयेतदानंदद्यात्त्वयगृण्णीयाच्च ॥ ८८ ॥

प्रजानारक्षणंदानमिज्याध्ययनमेव च ॥ विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्यसमासतः ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । विषयाणि लक्षणजनकगीतशब्दादयोभावाउच्यन्ते । तत्राप्रसंगः पुनः पुनरसेवनम् ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजानामिति । विषयेषु रुष्यादिषु प्रसक्तिमतिशयेनचित्तस्य निवेशनम् । यद्यपि विप्रा-
देरप्येतद्वश्यंकार्यं तथापि विभादीनां व्यसनेनापकर्षणंयएव व्यसनी तस्यैव नाशाराहस्तस्य व्यसनाकृष्टत्वे राष्ट्रस्यैव विना-
शा इत्येतदर्थमत्रोक्तम् ॥ ८९ ॥

(३) कुम्भकः । प्रजानामिति । प्रजारक्षणयादीनि क्षत्रियस्यकर्मणि कल्पितवान् । विषयेषु गीतज्ञत्ववनितीपभो-
गादिष्ववसक्तिस्तेषांपुनरनासेवनं समासत सक्षेपेण ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । इज्या यज्ञः । अप्रसक्तिरनासङ्गः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रस्य धर्मानाह प्रजेति । प्रजानारक्षणंदानंदज्या यागः अभ्ययनवेदाध्ययनंविषयेअप्रसक्तिम-
नासक्तिसब्रह्मादिशति ॥ ८९ ॥

पशूनारक्षणंदानमिज्याध्ययनमेव च ॥ वणिक्पथंकुसीदं च वैश्यस्य कृपिमेव च ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । वणिकपथः वणिकर्मणा स्थलपथवारिपथादिना धनार्जनमुपयुज्यमानदेशान्तरीयद्रव्यस-
न्निधापनं यस्य राज्ञोविषये वसति । कुसीदं वृद्ध्याधनप्रयोगः ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशूनामिति । वणिकपथंवाणिज्यम् । कुसीदं वृद्धिर्जीवनम् । एषु च त्रयाणामपि वर्णानां
इज्याध्ययनदानान्यदृष्टार्थानीतराणि जीविकाः ॥ ९० ॥

(३) कुम्भकः । पशूनामिति । पशूनांपालनादीनि वैश्यस्य कल्पितवान् । वणिकपथंस्थलजलादिना वाणिज्यं कुसी-
दं वृद्ध्याधनप्रयोगः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । वणिकपथंवाणिज्यम् । कुसीदं वाधनेन वित्तवर्धनम् ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । वणिकपथंवाणिज्यार्थंस्थलजलायात्राम् । कुसीदं वाधुष्यंअकल्पयदित्यनुवर्तते ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । पशूनामिति वैश्यस्य धर्मानाह कुसीदं वृद्धिर्जीविका ॥ ९० ॥

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुःकर्म समादिशत् ॥ एतेषामेववर्णानांशुश्रूयामनस्यया ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रभुः प्रजापतिरेककर्म शूद्रस्यादिष्टवान्एतेषांब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानांशुश्रूया त्वया कर्तव्या
ऽनसूययाऽनिन्दया चित्तेनापितदुपरि विषादो न कर्तव्यः । शुश्रूया परिचर्या तदुपयोगिकर्म करणशरीरसंवाहनादितिना-
नुपालनम् । एतदृष्टांधंशूद्रस्यअविधायकत्वाच्चैकमेवेति नदानादयोनिषिध्यन्ते । विधिरैषांकर्मणांमुत्तरत्र भविष्यति अतः
स्वरूपविभागेन यागादीनांतत्रैव दर्शयिष्यामः ॥ ९१ ॥

(८९) विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्यसमादिशत् ॥ (न, भ ल, य, ग, क,)

क्षत्रियाणामकल्पयत् ॥ (ए)

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकमेवेति । शूद्र्याऽद्वेषो अशूद्रभ्यमाणेष्वपि द्विजेषु तद्रहितेकरिंश्चन ब्राह्मणे क्षत्रिय वैश्ये वा शूद्र्या परिचरणम् । एतच्चारस्य जीविकार्थपारत्रिकं च । अतएवास्वजीविकात्वेन प्रसिद्धेः पारत्रिकत्वेनाध्ययनादेः प्रसङ्गमासंक्षेपकमेवेति व्यवच्छिन्नमिति ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लुकः । एकमेवत्विति । प्रभुर्ब्रह्माशुद्रस्य ब्राह्मणादिवर्णत्रयपरिचर्यात्मकं कर्म निर्मितवान् । एकमेवेति प्राधान्यप्रदर्शनायदानादेरपि तस्य विहितत्वात् । अनसूयया गुणानिन्दया ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । एकमेवेत्यापद्यपि धर्मान्तरव्यावृत्त्यर्थं प्रभुविराट् अनसूययेत्ययमभिप्रायः द्विजानां वैद्याध्ययनाद्युत्कर्षासहिष्णुतया तत्र न प्रवर्तितव्यं वेदमुपशृण्वतः त्रपुजतुभ्यां कर्णपूरणमिति श्रुतेः । गणान्तिकभायश्चित्तश्रवणादिति भावः ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । अनसूययाऽनर्हकारेण ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकमिति एतेषां चतुर्णां विधानां सेवा अनसूयया निष्कपटेनेत्यर्थः ॥ ९१ ॥

ऊर्ध्वनाभेर्मध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः । तस्मान्मेध्यतमत्वस्य मुखमुक्तं स्वयंभुवा ॥ ९२ ॥

(१) मेघातिथिः । आपादान्ताभेभ्यः पुरुषस्तस्य नाभेरूर्ध्वमतिशयेन मेध्यततोऽपि मुखम् । एतच्च स्वयंभुवजगत्कारणपुरुषेणोक्तम् ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्वर्णकार्यमुत्का प्रकृतशास्त्राभ्यापकत्वेन ब्राह्मणान्णियन्तुतत्प्रशसामुपक्रमते ऊर्ध्वनाभेरिति । छत्सएव पुरुषोमेध्यत्वस्य नाभेरूर्ध्वं मेध्यतरं तस्मात्तपि मुखं मेध्यतमित्यर्थः ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लुकः । इदानीं गायत्रेण सर्गर्क्षार्थत्वाद्ब्राह्मणस्य तदुपक्रमधर्माभिधानत्वाच्चास्य शास्त्रस्य ब्राह्मणस्य स्तुतिमाह ऊर्ध्वमिति । सर्वतएव पुरुषोमेध्यनाभेरूर्ध्वमतिशयेन मेध्यततोऽपि मुखमस्य मेध्यतमब्रह्मणोक्तम् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । इदानीमर्थवादपूर्वकब्राह्मणस्यैव श्रेष्ठ्यं ह्येकक्यादिभोक्तृत्वनिध्यादित्वामित्वमेतच्छास्त्राधिकारित्वं च विपत्ते ऊर्ध्वमिति षोडशभिः ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । एतत्तावद्दर्शधर्माणां श्रद्धेयतमत्वमुक्तम् । इदानीं तद्वचननाधिकारिणां ब्राह्मणानां वैशिष्ट्यवस्तुमाह ऊर्ध्वमिति । तस्मान्नाभेरूर्ध्वदेशादत्र सामान्येन पुरुषाणां मुखोत्कण्ठवचनं ब्राह्मणोत्पत्तिस्थानस्य हिरेण्यगर्भस्योत्कर्षस्य प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऊर्ध्वमिति । नाभेः ऊर्ध्वमेध्यतरः अतिशयेन मेध्यः मेध्यतरः तद्वये मध्ये पुरुषः पुरुषसंज्ञकः कीर्तितः सर्वतश्चत्वाभ्यामिति षोडशोऽपि श्रुतिः । तस्मात् पुरुषाधिकृतान् तस्य स्वयंभुवः मुखमेध्यतमज्ञेयम् ॥ ९२ ॥

उत्तमाद्भोद्भवान्ज्येष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ॥ सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३ ॥

(१) मेघातिथिः । ततः किमत आह । उत्तमाद्भूमिर्षा तत उद्भवत्पत्तिर्ब्रह्मणस्य । ज्येष्ठ्यासावज्येष्ठ्योर्वर्णभ्यः पूर्वब्रह्मणा सृष्टः ब्रह्मणोवेदस्य धारणात्तस्य हि सविशेषतद्विहितमतः सर्वस्य जगतोऽस्माद्धेतुत्रयाद्ब्राह्मणः प्रभुः प्रभुरिव । प्रभुर्निवेनोपसर्पणीयः । तदाज्ञायां च धर्मं स्थातव्यं धर्मतः प्रभुर्धर्मप्रभुरित्यर्थः । आधादित्वात्तसिः ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततः किमत आह । उत्तमाद्भेति । तादृशमेध्यतमं ब्रह्मणमुपेद्भवत्वात् । तत्रापि प्रथमजन्मरूपान् न्येष्टयान् वेदस्य च क्षत्रियाप्यपेक्षायां सम्मत्पारणात् । सर्गस्य सृज्यमानस्य । धर्मतो न वादतः । प्रभुर्भवेत्तन्निर्णयकारि ॥ ९३ ॥

(३) कुङ्कुमः । ततःकिमतआह उत्तमाङ्गोद्भवादिति । उत्तमाङ्गमुखंतदुद्भवत्वात् क्षत्रियादिभ्यःपूर्वात्पन्नत्वा-
दध्यापनव्याख्यानादिना युक्तस्यातिशयेन वेदधारणात् सर्वस्यास्य जगतोधर्मानुशासनेन ब्राह्मणप्रभुः । सस्कारस्य
विरोधाच्च वर्णानांब्राह्मणप्रभुः ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मात्ततोपिउत्तमाङ्गशिरः तदेकदेशीमुखंतदुद्भवत्वाज्यैष्यात्प्रथमजत्वात् । ब्रह्मवाइदमयथा-
सीदिति श्रुतेः । ब्रह्मब्राह्मणजातिः ब्रह्मणोवेदस्य सर्गस्य सृष्टस्य ब्राह्मणदिः धर्मादौ शास्ता । अन्योन्यंगुरवोविप्राइत्युक्ते-
विप्रस्यापि विप्रशास्ता ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । उत्तमाङ्गमुखमेध्यंतममित्युक्तत्वाद्ब्रह्मणोवेदस्य धारणादध्यापनात् । धर्मतेन्यायतोहेतोरित्यर्थ-
प्रभुःत्वामी ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्तमाङ्गेति । उत्तमाङ्गात् उद्भवायस्य सउत्तमाङ्गोद्भवःतस्मात्उत्तमाङ्गोद्भवात् ब्राह्मणोस्य मुख-
मासीदिति श्रुतिः । ज्यैष्ठ्यात् प्रथमोत्पन्नत्वाद्ब्रह्मणः वेदस्य धारणात् अस्य सर्वस्यैव सर्गस्य विप्रस्यैव ब्राह्मणः धर्मत-
प्रभुःसृष्टतः ॥ ९३ ॥

तंहि स्वयंभूः स्वादास्यात्तपस्तन्वादादितोऽमृजत् ॥ हृद्यकव्याभिवासाय सर्वस्यास्य च गुमये ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यैव हेतुत्रयस्यविरोधार्थमिदम् । अन्यस्यापिपुरुषस्योत्तमाङ्गप्रधानंम् । तंपुनर्ब्राह्मणत्वय-
भूः स्वादास्यामुखादमृजत् । तपश्च कृत्वैषोत्तमाङ्गादुत्पत्तिः । ज्यैष्ठ्यामाह आदितः । यदेवानुद्दिश्य क्रियते तद्व्यंशं-
तूनुद्दिश्य तर्कव्यंतयोरभिवहनायदेवान्पितृन्श्रु प्रति प्रापणाय अभिवासायेति भावे कल्पः कथंचिद्दृष्टव्यः सकर्मत्वाद्ब्रह्मतेः ।
तेन च कर्मणा सर्वस्य त्रैलोक्यस्य गुप्तिः परिपालनंभवति । इतः प्रदानंद्वाउपजीवन्ति । ते च शीतोष्णवपैरोपधीः पाचय-
न्ति । अतःपरस्पोपकारादुभिः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यदप्याह तंहीति । यतःस्वादास्यादादितोऽमृजत्तपस्तन्वाअतस्तपः प्रभावादिपि
प्रभुरसौ न त्वेवंमध्ये तपसा सृष्टाइत्यर्थः । हृद्यदेवभागः कव्यपिच्यभागस्तद्रूपयदभिवासाप्रभिवर्तनीय तस्मै तंदर्थतस्य
देवपितृभ्रातृभ्य इति यावत् । गुमयेहोमजन्यवृष्टिद्वारा ॥ ९४ ॥

(३) कुङ्कुमः । कस्योत्तमंद्वादयमुद्गतद्व्यंतआह तंहि स्वयंभूरिति । तत्राक्षणं ब्रह्मा आत्मीयमुखात् देवपितृभ्य-
विष्कव्ये वहनाय तपःकृत्वा सर्वस्य जगतोरक्षायैच क्षत्रियादिभ्यःप्रथमसृष्टवान् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । अभिवासाय साक्षात्बहनाय देवाद्यर्थगुमये संरक्षणाय च यथा गुमय धनमुत्तरकाले मुखं-
तुस्तथा ब्राह्मणांपितृमपि । ब्राह्मणोहि निधिर्देवइति वक्ष्यति ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । नचैषांहेतुनामसिद्धिराशङ्कनीयेत्याह तंहीति । आस्यामुखाद्व्यकव्यातिवासाय । हृद्यदेवक-
व्यपिच्यमतिवासातिवाहंनंप्रापणदेवान्पितृन्श्रु हृद्यकव्यादिमन्त्रैः प्रापयितुमिति यावत् । अत्रस्वादास्यादित्युत्तमाङ्गोद्भ-
वत्वंसमर्थ्यते । तपस्तन्वेत्यादरातिशयः । आदितइतिज्यैष्ठ्यम् । हृद्यकव्यातिवासायेतिवेदधारणम् । अस्पृगुमयइतिप्रपञ्च-
रक्षणम् । गुमिश्चाध्यापनयुजन्मतिप्रहेरित्यवगन्तव्यम् ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तंमिति । स्वयंभूः तपस्तन्वात् स्वात्आस्यात् मुखत् आदितः तत्राक्षणं हृद्यकव्याभिवासाय
अमृजत् । हृद्यकव्यानांअभिवासाः हृद्यकव्याभिवासाः तस्मै हृद्यदेवानां कव्यं पितृणांभाषकान्यर्थः ॥ ९४ ॥

यस्यास्येनं सदाश्रन्ति हव्यानि, त्रिदिवौकसः ॥ कव्यानि चैव पितरः किंभूतमधिकंततः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । हव्यादिवहनंपूर्वांकंदर्शयति । त्रिदिवमोकोगृह्येभ्यस्तत्त्वमुच्यन्ते । स्वर्गवातिनोदेवाः । ब्राह्मणेनभुक्तमन्त्रेदेवाउपतिष्ठन्ति श्राद्धे पित्र्यस्य कर्मणोद्भूतंविश्वेदेवानुद्दिश्यं ब्राह्मणभोजनविहितम् । तदपेक्ष्यैतदुक्तम् । किंभूतमन्यदधिकंश्रेष्ठतस्तस्मादिति । स्वयंविस्मर्यते । देवाः पितरश्चोक्तमस्यानामध्यमस्थानाभापत्यक्षान् तेषांभोजनोपायोऽन्योऽन्येन्यतोब्राह्मणभोजनादतोमहान्ब्राह्मणः ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्यास्येनेति । आस्येनाभ्यवहरणसाधनभूतेन ॥ ९५ ॥

(३) कुङ्कुमः । पूर्वोक्तहव्यकव्यवहनंरूपंयति यस्यास्येनेति । यस्य विषयस्य मुखेन श्राद्धादौ सर्वदा देवाहव्यानि पितरश्चकव्यानि भुञ्जते ततोऽन्यत्ररूपरुष्टतमभूताकिमत्रेव ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह यस्येति । यस्य ब्राह्मणस्यास्येन मुखेन ब्राह्मण्ये मनुष्येष्विति श्रुतेः । अप्रिखिदेवदिति शेषः । हव्यानि देवतोद्देश्यानि चरुपुरोडाशादीनि कव्यानि पितृद्देश्यानि श्राद्धादीनि किंभूतजन्तुःइत्यस्य कल्पप्रापकत्वा ततोविमान् ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । संस्पृशति । यस्य ब्राह्मणस्य आस्येन मुखेन देवतापितरश्चहव्य कव्यानि अश्रन्तिभुञ्जते । ततःब्राह्मणावधिकीकंभूतंक.प्राणाधिक इत्यर्थः ॥ ९५ ॥

भूतानांप्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ॥ बुद्धिमत्सु नराःश्रेष्ठानरेषु ब्राह्मणाःस्मृताः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । पृथिव्यांये भावाः स्थावराहृक्षादयोजङ्गमाः कृमिकीटादयस्तेभूतशब्देनोच्यन्ते । तेषांये प्राणिनआहारविहारादिप्रेषासमर्थास्तेश्रेष्ठाः प्राणिनस्तेहि पट्टरंस्तुल्यमनुभवन्ति । तेषांये बुद्ध्या जीवन्ति हिताहितेविचिन्वन्ति श्वशुगालादयः ते हि घर्मणोपतमाः छायामुपसर्पन्ति शीतेनादीर्घता आतपनिराहारस्थानत्यजन्ति । तेषामधिकतरामनुभ्यास्तेपांच ब्राह्मणा ते हि लोके पूज्यतमाः । नच सर्वेण परिभूयन्ते जातिमात्राश्रयहि तद्वधे महत्यायश्चित्तम् ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तादृश्या तथा ब्राह्मणः श्रेष्ठानित्यभ्ययनादिप्रकृतौव्यर्थेदिति नेत्याह भूतानामिति । भूतानामाकाशादिभूतविशेषाणांमध्ये प्राणिनः प्राणवन्तः शरीरभूतानि भूतानि तेषांवरःस्वपरहृषाणांमध्येवराःबुद्धिजीविनः । स्वबुद्धिरुत्तरेष्या स्वहिताचरणक्षमा श्रेष्ठाः ॥ ९६ ॥

(३) कुङ्कुमः । भूतानामिति । भूतारब्धानांस्थावरजङ्गमानांमध्ये प्राणिन कीदायदश्रेष्ठाः । कदाचित्सुखलेशात् । तेषामिति बुद्धिजीविनसार्थनिरर्थदेशोपसर्पणापसर्पणकारिणःपश्वादयः । तेषामपि मनुष्याभ्यरुष्टज्ञानसंबन्धात् । तेषामपि ब्राह्मणाःसर्वपूज्यत्वात् अपवर्गाधिकारयोग्यत्वाच्च ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । भूतानांस्थावरजङ्गमानांमध्ये प्राणिनोजङ्गमाःमहीलतादिभ्यःश्रेष्ठाः । तेषामपि बुद्धिजीविनः पशुतिर्यञ्चः । तेषु नराः ॥ ९६ ॥

(५) चन्द्रनः । नच सर्वत्र ब्राह्मणेषु तुल्यबुद्धिः कर्तव्येतिःलोकान्भ्यामाह भूतानामिति । अनयो. पूर्वोलोकोद्देशात्तथै । भूतानांजङ्गमस्थावराणांप्राणिनोजङ्गमाः बुद्धिजीविनः पश्वादयः ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानां चराचरादीनां मध्ये प्राणिनः प्राणवन्तः श्रेष्ठाः ॥ ९६ ॥

ब्राह्मणेपु च विद्वांसोविद्वस्व रुतबुद्धयः ॥ रुतबुद्धिपु कर्तारः कर्तृपु ब्रह्मवेदिनः ॥ ९७ ॥

[तेषां न पूजनीयो न्प्रस्त्रिपु लोकेपु विद्यते ॥ तपोविद्याविशेषेण पूजयन्ति परस्परम् ॥ १ ॥]

[ब्रह्मविद्मः परंभूतं न किंचिदिह विद्यते § ॥]

(१) मेधातिथिः । विदुषां श्रेष्ठ्यं महाकल्पेपु यागादिष्वधिकारात् । तेषामपि रुतबुद्धयः परिनिश्चितवेदतत्त्वार्था नयोद्भासिभिः कर्तुमीक्रियन्ते । तेषामपि कर्तारः कर्मणामनुशतारः । ते हि विहितकरणात्प्रतिपिद्भासेवनाच्च नोपहन्यन्ते तेषामपि ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्रसम्पन्नानन्दः ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विद्वांसः कर्मकाण्डदण्डनीत्यादिवेदितारः । रुतबुद्धयः कुशलाः सम्यक्तत्त्वज्ञाः । कर्तारो विदि त्वानुशतारः । ब्रह्मवादिनो ब्रह्मकाण्डार्थं तत्त्वविदः । ब्रह्मवेदिन इति फचित्पाठः । अत्र च सर्वत्र पूर्वपूर्वविशेषणत्रतामेवाचरो चरविशेषणसंबन्धावैशिष्ट्यमन्यथा ब्राह्मणत्वस्याप्युत्तरं ननु वृत्त्यापत्तः ॥ ९७ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मणेपु चेति । ब्राह्मणेपु तु मध्ये विद्वांसो महाकल्पेन्येति शोभादिकर्माधिकारित्वात् । तेभ्योपि रुतबुद्धयः अनागतेऽपि रुतं मयेति बुद्धिर्येषां शास्त्रोक्तानुशानेषूपन्यक्तव्यता बुद्धयश्च इत्यर्थः । तेभ्योपि अनुशतार-हिताहित-मानिपरिहारभागित्वात् । तेभ्योपि ब्रह्मविद-मोक्षलाभात् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेभ्योपि विद्वांस-यज्ञशास्त्रविदः । तेषु रुतबुद्धयः रुतकर्तव्यं ब्राह्मणेन मयेदमिति बुद्धिर्येषां तथा आरुस्यादिना केवलं न कुर्वन्तीति । तथा त्वनिश्चये अनुशतारो ये ते कर्तारः । तेभ्योपि ब्रह्मविदो ब्रह्मतत्त्वज्ञाः श्रेष्ठा इति सर्वत्रानुपपद्यते सर्वकर्मणां पारपर्येण ब्रह्मण्येव । तात्पर्येणोपयोगात् सर्वकर्मास्तिलप्रार्थ्येज्ञाने परिसमाप्त्यदिति भगवदुक्तेः ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । विद्वांसो वेदविदः । रुतबुद्धयः परिचितवेदार्थाः । कर्तारोऽपि दितकर्मरुतः । ब्रह्मवेदिनः परमार्थवेदिनः । एवं वेदता ब्रह्मविदिरपि कर्मकर्तव्यमितिसूचितम् । ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणेऽपि । सम्यक्कृता बुद्धिर्ये रते रुतबुद्धयस्तेपु रुतबुद्धिपु कर्मकर्तारः श्रेष्ठाः । कर्म कर्तृपु ब्रह्मवेदिनः श्रेष्ठाः ॥ ९७ ॥

उत्पत्तिरेव विप्रस्य भूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ॥ सहि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । विद्वत्तादिगुणसन्निभनो ब्राह्मणस्य त्रिशोपे कर्षते जातिभावब्राह्मणकर्मिदवमन्येते तन्निर्गच्छार्थमिदमुच्यते । उत्पत्तिरेव गुणानपहाय जन्मेव ब्राह्मणस्य जातिरेव शाश्वती धर्मस्य भूतिः शरीरम् । धर्मार्थमुत्पन्नी द्वितीयेन जन्मनोपयनेन सररुतः सा हि तस्य धर्मार्थोत्पत्तिर्ब्रह्मवाय कल्पते सपद्यते । धर्मशरीरमुत्तिष्ठावा परानन्दर्भाः भवतीति श्रुतिः ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उत्पत्तिरिति । यात्रिपरस्य शरीरोत्पत्तिः सा धर्मस्य भूर्तिर्भूतिरिवा शरीरवस्थेति यावत् । शाश्वती चिरस्थायिनी विप्रस्योत्पत्त्या धर्मस्य चिरमुपचयसिद्धेः । तदाहसहीति । धर्मार्थमोत्पादनार्थां कचार्यंभ्योऽस्त्रैतदधिक यथासौ ब्रह्मभूयाय कल्पते । मोक्षाय समर्थो न क्षत्रियादयः पारिव्राज्यानधिकारात् । अतएवोक्तपुराणे क्षत्रियस्यापि यतिधर्मो विधीयत इति । यतिधर्मो धर्मनियमादिः नतु यतितैव अत्रापि । पश्याये ब्राह्मणस्येत्युपसहरिष्यति ९८

(३) कुड्ढुकः । उत्पत्तिरेवेति । ब्राह्मणदिहजन्ममात्रमेव धर्मस्य शरीरमवितानाश यस्मात्सौधर्मार्थजातःधर्मानुगृ-
हीतात्मज्ञानेन मोक्षायसपद्यते ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र हेतुरुत्पत्तिरिति । मूर्तिर्देहद्वय शाश्वती शश्वत् निरन्तरं धर्महेतुर्वात् ब्रह्मभूमाय ब्रह्मत्वाय
मुक्त्यदिति यावत् । अन्यथा ब्राह्मण्यावामित्यर्थेवेति भावः ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । वर्णान्तरेभ्यो ब्राह्मणस्य वैशिष्ट्यं जन्मत एव न सस्कारविशेषत इत्याह उत्पत्तिरिति । उत्पद्यत इत्युत्प-
त्तिः शरीरम् । कल्पते शक्नोति ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्पत्तिरिति । विप्रश्च मूर्तिः धर्मस्य मूर्तिरित्यर्थः शश्वती एषा उत्पत्तिः उदिता । सः ब्रा-
ह्मणः ब्रह्मभयाय ब्रह्मरूपाय कल्पते समर्थो भवेदित्यर्थः ॥ ९८ ॥

ब्राह्मणोजायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुमये ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वलोकस्योपरि भवति । श्रेष्ठ्यमुपरि भावेनाह । ईश्वरः सर्वभूतानामिति प्रभुत्वं धर्माख्यस्य
कोशस्य गुमये जायते । द्रव्यसंभवः कोशउपमानाद्धर्मसंघयउच्यते कोशइति ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । ब्राह्मणइति । जायमान एव पृथिव्यां पृथिव्याधीश्वरो भूत्वा जायते । ननु क्षत्रियादिः ।
अतोसौ सर्वभूतानामीश्वरः । स्वैच्छया आदिष्टायतः उपदेशादिद्वारा धर्मस्य रूपत्वकोशस्य गुमयेऽसौ जनितः ॥ ९९ ॥

(३) कुड्ढुकः । ब्राह्मणइति । यस्माद्ब्राह्मणोजायमानः पृथिव्यामधिउपरि भवति । श्रेष्ठइत्यर्थः । सर्वभूतानां धर्म-
समूहक्षायै प्रभुः ब्राह्मणोपदिष्टं वात्सर्वधर्माणाम् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच जायमानो जातमात्रः पृथिव्यावर्तमानो नामाधिक्येन आधिक्यमाह ईश्वरइति । धर्म-
कोशस्य वेदस्य वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ तथा ब्रह्मकर्मोद्भवविद्धीति सृष्टेः ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । पृथिव्यां पृथिवीजातिष्वधिजायत उपरि जायते सर्वमादिशिष्टइत्यर्थः । अतएव सर्वभूतानामीश्वरः ।
धर्मकोशस्य वेदस्य ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणेति । जायमान उत्पन्नमात्रे ब्राह्मणः पृथिव्यां सर्वभूतानां धर्मकोशस्य धर्म एव भा-
ष्यगात्रः तस्य गुमये रक्षणाय ईश्वरः प्रभुः ॥ ९९ ॥

सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिज्जागतीगतम् ॥ श्रेष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । असंतुष्टस्य प्रतिग्रहादिषु पुनः प्रवृत्तौ दुष्कृतितामाशङ्क्य समापत्ते । सर्वमिदं त्रैलोक्यात्
धर्मिभिराब्राह्मणस्यत्वं मात्र प्रतिग्रहो विद्यते प्रभुत्वेनासौ गृह्णाति न प्रतिग्रहीतृत्वयेति । प्रशंसैषा न विधिरत एवाहंति शब्दः ।
अभिजनोऽभिजातताविशिष्टत्वम् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । सर्वत्वमिति । सर्वस्याब्राह्मणस्य यत्सर्वं धृत्वं तत्र ब्राह्मणस्येव । एतच्च तस्य हरणे दोषा-
न्वत्त्वेनोपचारात् तत्र हेतुः श्रेष्ठ्येनेति । अभिजन उत्पत्तिस्थानं पुण्यरूपम् ॥ १०० ॥

(३) कुड्ढुकः । सर्वत्वमिति । यत्किंचिज्जागर्हति धर्मतद्ब्राह्मणस्य त्वमिति स्तुत्योच्यते । त्वमिवत्वं न तुल्यमेव
ब्राह्मणस्यापि मनुनास्ते यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद्ब्रह्ममुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठतया सर्वब्राह्मणोर्हति सर्वग्रहणयोग्यो-
भवायेव । वै अवधारणे ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । अभिजनेन उत्कृष्टस्थानजन्मना ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेति । इदं वस्तु यत्किञ्चित्स्वल्पमपि वस्तु जगतीगतं सर्वस्य ब्राह्मणस्येत्यर्थः । इदं सर्वविश्वस्याधिपत्यब्राह्मणः श्रेष्ठत्वेन अर्हति । अभिजनेन कुल्याभिमानेन ॥ १०० ॥

स्वमेवं ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्ववस्ते स्वददाति च ॥ आनृशं स्याद्ब्राह्मणस्य भुङ्क्ते हीतरेजनाः ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्परगृह आतिथ्यादिरूपेण भुङ्क्ते तदाग्नीयमेव नैवमन्तव्यपरपाकेनेति । स्ववस्ते याचित्वाऽयाचित्वा वा वरुद्धमेतं नासौ तस्य छाभाम् अपितु स्वकृत्याच्छादने विनियोगः । निष्ठतु तावदात्मोपयोगि गृह्णाति तत्र प्रभृत्यदन्त्येभ्यो ददाति परकीयं तदपितस्य नानुन्नितम् । आनृशस्यं कारुण्यं तवीयया महासत्त्वतया पृथिव्यां राजानः स्वानिधानान्युपपुञ्जते । अन्यथा यथासाविच्छेदहमेतदादायस्वकार्यं विनियुञ्जीयेति तदा सर्वं निर्धनाः निरुपयोगाः स्युः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वमेवेति । क्षत्रियादेर्यत्त्वाजितमपि भुङ्क्ते आच्छादयति ददाति च तद्ब्राह्मणस्वमेव । अतस्तद्धनोपभोक्तृत्वात्तस्यासौ भेष्यइव भेष्यो मृत्यः मृत्यइवेत्यत आह आनृशं स्यादिति । ब्राह्मणस्य करुणया प्राणिनां स्वेच्छंया भोग्यत्वं धनस्य विसृष्टत्वात् न मुख्यप्रभुतेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लुकः । स्वमेवेति । यत्परस्थान्यन्त्रब्राह्मणो भुङ्क्ते परस्य च वस्त्रपरिधत्ते परस्य गृहीत्वान्यस्मै ददाति तदपि ब्राह्मणस्य स्वमिव पूर्ववस्तुनिति एवं सति ब्राह्मणस्य कारुण्यादन्त्ये भोजनादि कुर्वति ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । वस्ते परिदधाति वसनादिक् आनृशं स्यादकारुण्यत्वात् कारुण्याद्वा ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वमिति । ब्राह्मणः स्वमेव वस्तु भुङ्क्ते भोजनं करोति । स्ववस्ते स्ववस्तु स्ववस्त्रवस्ते आच्छादयति । वस आच्छादने इत्यस्य धातो रूपात् । ब्राह्मणस्य आनृशं स्यात्वरुपात् इतरेजनाः क्षत्रियादयः भुङ्क्ते भोगं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ॥ स्वायं भुवो मनुर्धामानि दंशास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वस्या ब्राह्मणश्रुतेः फलप्रदर्शनार्थं श्लोकोऽयम् । एवमिदं तद्वैश्वानरस्य स्वमिहिस्य इत्यन्तिकेन महत्तमस्य ब्राह्मणस्य कर्मविवेकार्थं इमानि कर्माणि कर्तव्यानीमानि वर्ज्याणि एवमिवेकस्तदर्थं शेषाणां च क्षत्रियादीनामनुपूर्वशः प्राधान्याद्ब्राह्मणस्यानुपूर्वशः क्षत्रियादीनामिदं शास्त्रमकल्पयत्कृतवान् ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतमाह तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्य धर्मो धर्मविवेकार्थं शेषाणां क्षत्रियाणां वैश्वानराचानुपूर्वशो ब्राह्मणमुखेन अकल्पयत् ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लुकः । इदानीं प्रकृतब्राह्मणकर्माभिधायकतया शास्त्रप्रशस्तं प्रकृतं तस्य कर्मविवेकार्थमिति । ब्राह्मणस्य कर्मज्ञानार्थं शेषाणां क्षत्रियादीनां च स्वायं भुवो ब्रह्मपुत्रो धीमान् सर्वविषयज्ञानवान् मनुः पुरिदशास्त्रविरचितवान् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य ब्राह्मणस्य कर्मविवेकार्थं इमानि कर्माणि कर्तव्यानि नेमानीति निर्घोषेण शुक्रयथं शेषाणां क्षत्रियादीनां च ददमन्वाख्यं शास्त्रं अकल्पयत् पूर्वसर्गानुरोधेन ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । स्तेयादिषु पतनदण्डमापञ्चितोपदेशादेव तावद्ब्राह्मणवैशिष्ट्यमुक्तम् । इदानीं शास्त्रमयोजनमाह तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्य शेषाणां क्षत्रियादीनां च शास्त्रमकल्पयत् पूर्वभगवता विस्तरेण कृत्वा ग्राहितस्वयं कृतं धर्मं संगृहीतवान् । नैव चेदिदं शास्त्रं कृत्वेत्यनेन विरोधः प्रसज्येत ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्र । तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्य कर्मविवेकार्थशेषाणाक्षत्रियादीनाकर्मविवेकार्थानुपूर्वश क्रमेण त्वा यभुव्रोमनु इदशास्त्रअकल्पपतकल्पयामसित्यर्थ ॥ १०२ ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमभ्येतव्यप्रयत्नतः ॥ शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यंसम्यङ्ङानान्येन केन चित् ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथि । अन्येतव्यप्रवक्तव्यमित्यर्हेकृत्योन विधौ । द्वितीयादध्यायात्प्रभृतिशास्त्रप्रवर्तिभ्यते । अप स्यायोऽर्थवादएव नात्र कश्चिद्विधिरस्ति । तेन यथा राजभोजना शालयइति शालिस्तुतिर्न राज्ञोऽन्यस्येति तद्भोजन निषेध एवमापि नान्येन केनचिदिति नापनिषेध केंद्रशास्त्रस्तुति । सर्वलिजगति श्रेष्ठीब्राह्मण, सर्वशास्त्राणाशास्त्रमिदमतस्तादृशस्य विदुषोब्राह्मणस्याऽभ्ययनप्रवचनार्हं सामान्येन शक्यते अभ्येतुमवक्तुवा । अतएवाह प्रयत्नतइति । यावन्नमहान्प्रयत्न आस्थितोयावन्नशास्त्रान्तरैस्तर्कव्याकरणमीमांसादिभि सरुतथात्मज्ञानावदेतत्प्रवक्तु न शक्यते । अतएवाभ्ययनेन श्रवणलक्ष्यते । तत्र हि विद्वन्नोपयोगिनी नसपठि । विधौसभ्ययने विद्वन्नाऽदृष्टायेव स्थान्त्व विधौ श्रवणमभ्ययनेन लक्ष्यतइति युक्तवक्तुन विधेय लक्षणार्थता युक्ता । अर्थवादे तु प्रमाणांतरानुसारेण गुणवादी न दोषाभ । तस्मात्त्रैवार्णिकाधिकारशास्त्रमेतच्च परस्ताद्विशेषतोवक्ष्यते ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । विदुषेति । प्रयत्नतोवरूपमभ्येत यम् । अन्ययोस्त्वनियम । शिष्येभ्यस्तु प्रवचनमये न न कर्तव्य किंतु विधेणेच । सम्यक्प्रयथाविधि ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूक । विदुषेति । एतच्छास्त्राभ्ययनपल्लेन ब्राह्मणेन एतस्य शास्त्रस्य व्याख्यानाध्यापनोचितप्रयत्नतोऽभ्ययनकतव्य शिष्येभ्यश्चैदध्याख्यातव्य ना येन क्षत्रियादिना । अभ्ययनमात्रतुल्याख्यानाध्यापनरहितक्षत्रियवैश्ययो रपि निषेकादिभ्रशानान्तरित्यादिना विधास्यते । अनुवादमात्रमेतदिति मेधातिथिमत तन्नमनोहर द्विजैरभ्ययनब्राह्मणेन वाध्यापनव्याख्यानेदस्यस्यालाभात् । यत्तु अधीर्षीरूपयोवर्णाइत्यादि तद्वेदविषयमिति वक्ष्यति । विप्रणैवाध्यापनमिति विधानेन सभवत्यपि अनुवादत्वमस्येति वृथामेधातिथेर्पह ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्द । विदुषाधीतवेदेदादग्नेन प्रयत्नत प्रयत्नेन सम्यक् यथाविधिना नान्येन क्षत्रियादिना । अयमर्थ । इदहि धर्मशास्त्रधर्मवतकृत्यच विप्रस्यैव न राज यादे । तेनात्र विधिनिषेधाभ्याविप्रएवाधिक्रियते । वैदिकत्वा विशेषेण बृहस्पतिसवइवअभ्येतव्यमित्यर्हानान्येनेति । राज भोजना शालयइति वान्त्येपानिषेधइति मेधातिथि ॥ १०३ ॥

(५) नन्दन । अय शास्त्राभ्ययनेऽधिकारिणमाह विदुषेति । विदुषा साहवेदविदा । प्रयत्नतआदरेण । अन्ये नाविदुषा ब्राह्मणेन विदुषाऽपि क्षत्रियेणेत्यर्थ ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्र । विदुषेति । ब्राह्मणेनउदधमशास्त्रशेषत सम्पूर्णत प्रयत्नत अभ्येतव्य सम्यक्ज्ञानेनसम्यक्प्रकारेणकेनचित्त्रिदुषाशिष्येभ्य वक्तव्यम् ॥ १०३ ॥

इदशास्त्रमधीयानोब्राह्मण शसितव्रत ॥ मनोवाग्देहजैर्नित्यकर्मदोषैर्न लिप्यते ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथि । एवमर्था पदारेण ब्राह्मणार्थतया शास्त्रस्तुत्वाऽधुनासात्तास्तीति । इदशास्त्रजानान शसितव्रतो भवताति परिपूर्णमनियमानुशायी भवति । शास्त्रादननुष्ठाने प्रत्यवायेज्ञान्वातद्रयादनुतिष्ठति सर्वान्यमनियमा यथाशास्त्रसर्वमनुतिष्ठति । अन्तिवदि वदितानिप्रमर्षतापिद्वेषमजनितेर्दोषैर्न लिप्यते न सवधते ॥ १०४ ॥

(१०३) शिष्यस्यप्रवक्तव्य शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्य (४, ५, ६, ७, ८,)

(२) सर्वज्ञनारायणः । शास्त्रप्रशंसांक्रमते इदमिति । शसितव्रतः चीर्णव्रतः कर्मजन्मदोषैः पापैर्मनोवाक्का-
यकारणभेदभिन्नैर्न लिप्यते मत्प्रवायज्ञानेन तत्राप्रवृत्तेः ॥१०४॥

३ कुड्डुकः । इदशास्त्रमिति । इदशास्त्रपरहन्तेतदीयमर्थज्ञात्वा शसितव्रतोऽनुष्ठितव्रतः मनोवाक्कायसम्भवे पापैर्न-
संबध्यते ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । शसितव्रतोनुष्ठितब्रह्मचर्यादिव्रतः कर्मदोषे पापेः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राध्ययनस्यफलमाह इदमिति ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदमिति । शसितव्रत.परिपूर्णव्रतःब्रह्मचर्ययुक्तः ॥ १०४ ॥

पुनाति^१ पाङ्कवश्यांश्च सप्तसप्त परावरान् ॥ पृथिवीर्माप चैवेमांस्करुत्सामेकोऽपि^२ सोऽर्हति ॥ १०५ ॥

[यथात्रिवेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदंतथा ॥ अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । पङ्क्तिपावनोभवति । विशिष्टानुपूर्वीकः सघातः पङ्क्तिरुच्यते तांपुनाति निर्मलीकरोति । भवे
दुष्टास्तत्सन्निधानाद्दुष्टाः संपद्यन्ते । वश्यान्त्वकुलसभूतान्समपरानुपरितनान्पित्रादीनागाग्निनेऽवराज्जनप्यमाणान्संशु-
पयन्तांपृथिवीपतिमहीतुमर्हन्ति । धर्मज्ञताहि प्रतियहाधिकारे हेतुरित्य सर्वे धर्माज्ञायन्ते ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुनातीति । पुनाति निष्पापां करोति । पङ्क्तिपङ्क्तिरुच्यते जनतां वश्यान्स्त्ववशे जाप्ता-
न् पूर्वापरान् सप्तसप्त । पृथिवीमिति विद्यानिमित्तकं दानपात्रत्वमुक्तम् । पृथिवीभूमात्रमर्हति । किंवा वाच्यमपि चेमापृथ्वी-
कृत्सां सर्वधनपूणमिर्हतीति ॥ १०५ ॥

(३) कुड्डुकः । पुनातीति । इदशास्त्रमधीयानइत्यनुवर्तते । अपुंस्त्वोपहतांपक्तिमानुपूर्व्यानिविष्टजनसमूह-
वित्रीकरोति वशभवांश्च सप्तपरान्पित्रादीन्अवरांश्च पुत्रादीन्पृथिवीमपि सर्वासकृलधर्मज्ञतया पात्रत्वेन गृहीतुयोग्य-
भवति ॥१०५॥

(४) राघवानन्दः । किंच पुनातीति । पङ्क्ति । यस्यांपङ्क्तौभुङ्क्ते पठति वा परावरान्पिन्यादीन् अवरांन्पुत्रा-
दीन्विशिष्टसंस्कारवत् कुलजत्वात् कृत्सांससागरमेखलां एतच्छास्त्राधिगमेन धर्मज्ञता प्रतियहेहेतु ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राध्ययिनोवैशिष्ट्यमाहपुनातीति ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनातीति । पाङ्कवश्यांश्चैवशोभवावरवास्तान् ॥ १०५ ॥

[यथेति । त्रिवेदाध्ययनत्रयाणांवेदानाध्ययने यथाफलमवेतस्वर्गसाधनमभवेत् । तथा स्वर्गच्छता ब्राह्मणेन नियतदः
धर्मशास्त्रअध्येतव्यम् ॥ १ ॥]

इदंस्वस्त्ययनंश्रेष्ठमिदं बुद्धिविधनम् ॥ इदंयशास्त्रमायुष्यमिदंनिःश्रेयसंपरम् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वस्त्यभिप्रेतस्यार्थस्याविनाशोऽयनश्रापणत्वात्सिद्धि प्राप्यते येन तत्स्वस्त्ययनश्रेष्ठमन्येष्यो-
ज्जपहोमादिभ्यः । नहि शास्त्रमन्तरेण तेषामनुष्ठानसंभवंति अतस्तदनुष्ठानहेतुत्वाच्छ्रेष्ठमेतत् । अथवा धर्मज्ञानार्थवान्या-
न्येव श्रेयस्यान्यनुष्ठानतु क्लेशकरमतउच्यते श्रेष्ठमिति । इदंबुद्धिविधनम् शास्त्रे सासेत्यमाने तदर्थस्य प्रकाशनाद्वि-
-

(६) रामचन्द्र । अस्मिन्निति । अस्मिन्धर्मशास्त्रेऽस्मिन्प्रकारेण धर्मोक्तः । अस्मिन्धर्मशास्त्रे चतुर्णामपिवशात् नागुणदोषोऽन्तो । शाश्वता पारम्पर्यक्रमागता आचाराऽन्ता ॥ १०७ ॥

आचार परमोधर्म श्रुत्युक्त स्मार्तएवच ॥ तस्मादस्मिन्सदायुक्तो नित्यस्यादात्मवान्द्विज ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथि । परम प्रकृष्टोधर्म आचारस्तथा श्रुतौ वेदे यत्तत् स्मार्तं सृष्टिपूजस्तस्मादाचारधर्मं नित्यमुक्तं स्यान्नित्यमनुतिषेदात्मवानात्मनोहितमिच्छन् । सर्वस्याऽऽत्मास्त्यतोमनुष्या तद्विदितपरत्वमुच्यते ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराषण । नवाचारोयदिनसाक्षाद्धर्महेतु किमिति कर्तव्यइत्यतआह आचारइति । यद्यप्यसावज्ञमेव न प्रधानतथाप्ययमपि परमोधमस्तद्विनाप्यमद्वेत्ते । सच श्रुत्युक्त दीक्षादो नवनीताभ्यङ्गनादि आचमनादि स्मार्तं यद्यप्यसावपिश्रौतस्तथापि श्रुते प्रत्यक्षाया तत्परया भ्रुल्लोकेऽनभ्ययनात्स्मार्ततोक्ता । अस्मिन्नाचारे । सदायुक्तं उच्यते । आत्मवान्पूर्तिमान् ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूक । प्राधान्यमेव स्पष्टयति । आचारइति । युक्तोयत्नवान् आत्महितेच्छु सर्वस्यात्मास्तीतिआत्मधात्वेनआत्महितेच्छा रक्ष्यते ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्द । आचारहान न पुनरिति वेदा इत्युक्तिमालम्ब्यवेदार्थानुष्ठानहेतुमाचारविधास्यस्तमेव सममाणकस्तीति आचारइति त्रिभि । सदा युक्ता सर्वदोयुक्ता आत्मवान्पारलौकिकत्वतत्त्वज्ञानतदभावेआचारविरसन् प्रकृष्टमनावा ॥ १०८ ॥

(५) नन्दन । धर्मएवनि श्रेयससाधन तस्मात्सएव वक्तव्य किमाचारेणेतिचेदत्राह आचारइति । श्रुत्युक्तोभिहो ब्रह्मोदि स्मार्ताऽष्टकादि । अस्मिन्नये ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्र । आचारेति । श्रुत्युक्त स्मृत्युक्तएवआचारपरमोधर्म उक्त । तस्मात्कारणान् आचारे सदा युक्तस्याद्विज नित्यआत्मवान्भवेत्प्रजितेद्रिय भवेत् ॥ १०८ ॥

आचाराद्विच्युतोविप्रो न वेदफलमश्नुते ॥ आचारेण तु सयुक्त सपूर्णफलभागभवेत् ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथि । प्रकारा तरेणयमाचारस्तुति । आचाराप्रच्युत आचाग्हानो न वेदफलापनोति । वदवहितकर्मानुष्ठानफलवेदफलमित्युक्तम् । समग्राणिवदिकानि कर्माण्यनुतिष्ठयथाचारभ्रष्टेन तत पुत्रकामादिकलमश्रुतइति निन्दा । एषएवार्थोऽविपर्ययेणोच्यते । आचारेणतुसयुक्त सकलफलभाषोति । काम्यानाचात्र यद्वदति सपूर्णवचनादाचारहानस्याप्यस्ति काम्येभ्य फलसंबन्धेन कृत्स्नफलभाषति तन्न किंचिदर्थवादत्वादस्य ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराषण । आचारादिति । विच्युत सम्यगकर्ता वेदफलवेदिककर्मफलसपूर्णश्रुते व्यङ्गानादुक्तफलसिद्धे अतएवाह आचारेणत्विति ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूक । आचारादिति । आचाराद्विच्युतोविप्रो न वेदिकफलमेव । आचारयुक्त पुन समग्रफलाभाषयति ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्द । आचारान् यथाविध्याचमनादि ॥ १०९ ॥

(८) नन्दनः । श्रौतस्मार्तचारानामादरार्थमेतमेवाथं प्रश्नयति आचारादिति द्वाभ्याम् वेदफलं । वेदोक्तफलधर्म-
फलमितियावत् ॥ १०९ ॥

(९) रामचन्द्रः । आचारिति । वेदफलवेदाध्ययननश्रुते नप्राप्नोति ॥ १०९ ॥

एवमाचारतोदृष्ट्वा धर्मस्य मुनयोगतिम् ॥ सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगद्गुह्यः परम् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । यावार्कचिन्तनः प्राणायाममौन्यनियममूलद्रव्यदादायणानशानादि तस्य सर्वस्य फलप्रसवे
मूलमाचारोऽतस्तमेव मुनयस्तपःफलाभिनोमूलत्वेन कारणतया जगद्गुह्यः गृहीतवन्तः । आचारान्दृष्ट्वा धर्मरूपमुनयोगतिप्राप्ति-
मतिरेक्यकारतपस्तदाप्याचारहीनस्य न फलतीति श्रुतिः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । गतिप्राप्ति तपसः प्रधानस्य धर्मसाधनस्य मूलवृक्षस्येवमूलं प्रधानमङ्गम् ॥ ११० ॥

(३) कुहूकः । एवमिति । उत्तरप्रकारेणाचाराद्धर्मप्राप्तिपृथग्यो बुद्ध्या तपसश्चान्द्रायणदि. समयस्य कारणमाचा-
रमनुष्ठेयतया गृहीतवन्तः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणस्याचारस्य इह स्तुतिः । शास्त्रस्तुत्यर्था ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । आचारतः आचारानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणतः धर्मस्य गतिस्वरूपदृष्ट्वा ज्ञात्वा सर्वस्य तपसो
धर्मस्य आचारो मूलमित्यनुष्ठेयतया जगद्गुह्यमित्यन्वयः ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । अथशिशुपृष्टव्यवहारेण धर्मस्याचाराधीनत्वद्वयति एवमिति । यथा मुनयस्तात्पर्येण धर्मान्तर-
मुपेक्षितवन्तो न तथा कदाचिदाचारम् । तस्मादाचाराधीनत्वधर्मस्य दृष्टवन्त इत्यभिप्रायः ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । एवमिति । अस्मिन्धर्मशास्त्रे एतद्वस्तूनां सत्प्रवृत्तेश्चिन्तयिष्ये ॥ ११० ॥

जगतश्च समुत्पत्ति संस्कारविधिमेव च ॥ व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम् ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तधर्माश्च विशिष्यन्ते । श्रौतप्रवृत्त्यर्थं चान्तफलता धर्मस्योक्ता एतदन्तास्त्वित्यादिना ।
तत्रातीन्द्रियोऽयमन्तोदुष्पारदति मन्वाना अवसिदियुरतत्साहजजननार्थशास्त्रार्थसकलनात्मिकामनुक्रमणी पठति । एताव-
न्वय वस्तूनि नातिवहूनि शक्यन्ते श्रद्धधानैः पुरवेज्ञातुमिति सक्षेपोपदिष्टमार्गात्क्रम्यमाणो न दुःसहो भवतीति ।
जगतश्च समुत्पत्तिमिति कालपरिमाणतत्त्वभावभेदो ब्राह्मणस्तुतिरित्यादि सर्वजगदुत्पत्तावन्तभूतम् । एतच्चाश्रवाद्गतो-
क्तं प्रमेयतया । संस्कारविधि व्रतचर्योपचारच गर्भाधानादयः संस्काराः, तेयाविधि, कर्तव्यता ब्रह्मचारिणो व्रतचर्याया उ-
पचारानुष्ठानमितिकर्तव्यता वा । एते द्वितीयाध्यायप्रमेयार्थः । स्नानं गुरुकुलान्वितमानस्य संस्कारविशेषः । दारुणाभ-
धिगमन भार्यासपत्नः । त्रि गणानां ब्रह्मादीनां तन्वाद्युपायानां च लक्षणं स्वरूपाधिगमनहेतुम् । महायज्ञा, पञ्चवेदवेदादयः ।
आश्वस्य पितृपक्षस्य नक्तपोविधिरितिकर्तव्यता । परग्रहणशाश्वतग्रहणच वृत्तपूरणार्थम् । एतद्वृत्तौपाध्यायार्थः ।
वृत्तानां जीवनापायानां जनात्मजानां भ्रूयादीनां लक्षणं स्नातकस्य संसामवेदाध्ययनस्य गुरुकुलान्वितस्य व्रतानि नै-
क्षिनेत्यन्तमादिपमित्यादीनि । एतद्युक्तार्थः । भक्त्या भक्त्यपञ्चनस्य भक्त्या अभक्त्यपलापेडादि शौचकालव्रतजन्मा-
दावुत्कदिनाच द्रयशुक्तिः । स्त्रीधर्मयोग, सन्धपोवात् युवेत्यादि । एतन्पञ्चमिकम् । तापसाय हितं तापस्य तपःप्रधान-
स्तापोवाचनस्य तस्य धर्मस्तापस्य भोक्त, परित्राजकधर्मः सन्यासश्च तद्विशेष एव सच तत्रैव दर्शयिष्यते । पश्चाध्यायव-
न्वेतत् । राक्षः प्रभिवीपालनापदस्य धर्मोऽग्निरिदृशाशोऽदृष्टार्थश्च । एतस्य ममाध्यायगोचरः । कार्या-
प्राधान्यादीनि विधिर्ध्यावित्कार्यसंशयच्छेदेनापचारमनुष्ठेयमिच्छयः । स्मृतिणाचमश्रे यो विधिः प्राधान्यात्पृथग्निर्देशः । आश्व-

मिकोऽयमर्थं धर्मं स्वीयुस्तयोरित्येकादशे स्थितयो प्रवासविद्युक्तयोश्च परस्परवृत्ति । ऋक्थविभागधर्म । द्यूततद्विषयो-
विधि द्यूतशब्देनोक्त । कण्टकादीनाचौरादविकादीनाशोधन राष्टान्निरसनोपाय । यद्यपि त्रिभागादिरष्टादशपदान्तर्यं-
तत्वात्कार्याणांचेत्यनेनैवोपादानादणानादिवन्नपृथग्द्विर्देशोऽध्यायेभदात्तुपृथग्द्विर्देश । वेश्यशब्दयोरुपचार स्वधर्मानु-
ष्ठानम् । एतन्नवमे । सक्रीणीनाक्षत्रियवैदेहकादीनासंभवमुत्पत्ति मापुद्धर्मच इववृत्त्याऽजीवतामाणात्पथे चोधर्म । एतद्दशमे ।
प्रायश्चित्तविधिरेकादशे । संसारगमनधर्मेण धर्मा लक्ष्यन्ते । संसारी पुरुषआत्मा तस्य गमनंदिहाद्विहातरागिरेयवाससार-
विषया पृथिव्यादयोऽलोकाउच्यन्ते । तत्र गमनपूर्ववन्निविधमुत्तमाधममध्यमकर्मसंभवशुभाशुभकर्मनिमित्तम् नि श्रेयस-
न केवलकर्मनिमित्तागतयउक्तायावद्यत परमन्त्यच्छेयोनास्ति तदुपायोप्यध्यात्मज्ञानमुत्तमम् । कर्मणाच विहितप्रति-
पिद्धानागुणदोषपरीक्षा ॥ १११ § ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अथ सक्षिप्यशास्त्रवाच्यमर्थजातमाह जगतश्चेति श्लोकेरेष्टमि । जगत समुत्पत्तिप्रथमे
ध्यायेउक्तवान् । सस्कारोजातकर्मादि व्रतचर्या नियमचरणव्रतित । उपचारगुरो शिष्यस्य । स्नातकस्यविधिगुरुकुल-
समावृत्तसस्कारस्य ॥ १११ ॥

(३) कुड्ढक । इदानींशिष्यस्य सुखप्रतिपत्तये वक्ष्यमाणार्थानुक्रमणिकामाह जगतश्चसमुत्पत्तिमिति षाण्ड-
गणधर्माश्चेत्य तम् । जगदुत्पत्तिर्योक्ता ब्राह्मणस्तुतिश्चसर्गरेक्षार्थत्वेन ब्राह्मणस्य शास्त्रस्तुत्यादिव च सृष्टयैवांन्तर्भवति ।
एतत्प्रथमाध्यायप्रथमम् । सस्काराणांजातकर्मादानांविधिमनुष्ठानब्रह्मचारिणोव्रताचरणउपचारच गुर्वादीनामभिवादनोपास-
नादि । सर्वाद्द्वेषोविभाषयेकव द्रवितित्येकव द्राव । एतद्विंशत्याध्यायप्रथमम् । स्नानगुरुकुलान्निवर्तमानस्य सस्कारविशेष-
स्तस्य प्रकृष्टविधानम् ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्द । सप्तमि द्वादशभिरध्यायेत्यतिपाद्यत सक्षेपत सुखप्रतिपत्तमर्थप्रतिजानीते जगतश्चेत्यष्ट-
मि । समुत्पत्तिमागिरिद तमोभूतमित्यादीनाञ्च सृष्ट्यादित्रयमिति । प्राथमिकसस्कारविधिजातकर्मादिविधानम् । व्रतचर्या
पचार ब्रह्मचारिव्रताचरणम् । उपचारगुर्वादीनापूजाभिवादानादीनि । द्वैतीयकम् । स्नानस्य समावर्तनाख्यस्य ॥ १११ ॥

(५) नन्दन । अथशास्त्रविषयानर्थान्ध्येतृपरोचनार्थसक्षेपेणानुव्रामति जगतइति । सस्कारानिषिकादि । व्रतच-
र्या ब्रह्मचारिधर्म । उपचारीगुरुशुश्रूषाम् ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्र । जगतइति । प्रथमत जगदुत्पत्तिसस्कारविधिम् ॥ १११ ॥

दाराधिगमनचैव विवाहानाच लक्षणम् ॥ महायज्ञविधानचश्राद्धकल्पचशाश्वतम् ॥ ११२ ॥

(७) सर्वज्ञनारायण । दाराधिगमनदागणायादशाना अधिगमनक्रायम् । विवाहानाब्राह्मादीनाम् । महायज्ञावे-
श्वदेवादि । श्राद्धस्यपि यस्य कर्मण कल्पप्रकारम् ॥ ११२ ॥

(८) कुड्ढक । दाराधिगमनमिति । दाराधिगमनविवाह लक्ष्योपाणब्राह्मादीनाच लक्षणमहायज्ञा पश्चैश्वदेवादय
श्राद्धस्य विधि शाश्वत प्रतिसर्गमनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्य । एतृतीयाध्यायार्थ ॥ ११२ ॥

§ जगतश्चेत्यादि संसारगमनमित्यन्तनासमाना श्लोकाना व्याख्या अपेव द्रष्टव्या

(१) राघवानन्दः । दाराधिगमनविवाहः । विवाहानां ब्राह्मदीनालक्षणमाच्छायेत्यादि । महायज्ञविधानवैश्वदे-
वादयः पञ्चयज्ञास्तेषां विधानमनुष्ठानम् । श्राद्धकल्पश्राद्धविधिसाध्वतं प्रवाहानादितदिति । तार्तीयके ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दारोति । गम्यागम्यदाराणां अधिगमनं प्राप्तिं अष्टविवाहानालक्षणं पञ्चयज्ञविधानवैश्वदेवविधानम्
॥ ११२ ॥

वृत्तीनालक्षणंचैव स्नातकस्य व्रतानि च ॥ भक्ष्याभक्ष्यंच शौचंच द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृत्तीनां धनार्जनानां पाणयात्राथानाम् । स्नातकस्य स्नातस्य व्रतान्कभ्युद्वयसाधनान्य-
करणेभ्यो वायव्यकारीणि । भक्ष्यदध्याद्यभक्ष्य लशुनादि । शौचं सूतकादि । शुद्धिद्रव्याणां तेजसादीनां शुद्धिपा-
विष्यम् ॥ ११३ ॥

(३) कुङ्कुः । वृत्तीनामिति । वृत्तीनां जीवनोपायानां कृतादीनां लक्षणं स्नातकस्य गृहस्थस्य व्रतानि नियमाः । एत-
न्ननुशास्ययमेयम् । भक्ष्यदध्यादि अभक्ष्यलशुनादि शौचमरणादौ ब्राह्मणादिर्वशाहादिना द्रव्याणां शुद्धिमुदकादिना ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तीनां जीवनोपायानां शिरोच्छादिभेदभिन्नानाम् । स्नातकस्य स्नातकादिनवकल्पस्य
व्रतानि नियमाः एतस्माद्ब्राह्मणैस्तस्मान्नेति । चार्तुथिकम् । भक्ष्यदध्यादि अभक्ष्यलशुनादि । शौचमरणादौ दशाहादिना ।
शुद्धिद्रव्याणां चोदकादिना ॥ ११३ ॥

(७) नन्दनः । वृत्तीनां जीवनानाम् । स्नातकस्य गृहस्थस्य ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तीति । द्रव्याणां वस्तूनां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यमोक्षसंन्यासमेव च ॥ राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्रीधर्मयोगं धर्मसयोगं धर्मसंबन्धम् । तापस्यवानप्रस्थम् । मोक्षमोक्षहेतुकर्मसंन्या-
सकर्मफलत्यागम् राज्ञो धर्मधर्मसाधनम् । कार्याणां व्यवहाराणाम् ॥ ११४ ॥

(३) कुङ्कुः । स्त्रीधर्मयोगमिति । स्त्रीधर्मयोगं धर्मोपायएतत्प्राप्तिकम् । तापस्यंतपसे धानप्रस्थाप हितंतस्य धर्मम् ।
मोक्षहेतुत्वात् स्त्रीधर्मयोगमिति । यतिधर्मत्वेपि संन्यासस्य पृथगुद्देशः प्राधान्यज्ञापनार्थः । एषपशाध्यायार्थः । राज्ञो भि-
षिक्तस्य सर्वोद्देशदृष्टार्थो धर्मः । एषसमसाध्यायार्थः । कार्याणां सृष्ट्यादीनां भिषक्त्यार्थसमापितानां विनिर्णयो विचार्यतत्त्व-
निर्णयः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीधर्मयोगं स्त्रीनिमित्तकधर्मोपायमिति पाश्चमिकम् । तापस्यवानप्रस्थानां धर्मः । मोक्ष-
मोक्षहेतुत्वात् यतिधर्मयतिधर्मत्वेपि संन्यासस्य पृथगुद्देशः प्राधान्यज्ञापनार्थेति पाठम् । राज्ञो भिषिक्तस्य अखिलं जा-
हृतदेशमित्यादि दृष्टादृष्टार्थमिति सामिकम् । कार्याणां सृष्ट्यादीनाम् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीधर्मयोगं धर्मलक्षणम् । तापस्यवानप्रस्थधर्मः । कार्याणां विवादपदानाम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीति । कण्टकानां शोधनं चौरप्रायाणां शोधनम् ॥ ११४ ॥

साक्षिप्रश्नविधानंच धर्मस्त्रीपुंसयोरपि ॥ विभागधर्मैर्युतंच कण्टकानांच शोधनम् ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्रीपुंसयोर्धर्मसंन्यासार्थम् । विभागो धनविभजनम् । कण्टकानां चौरादीनामुपद्रवहे-
तुनां शोधनं तद्वत्सामोपायम् ॥ ११५ ॥

(३) कुड्डूकः साक्षीतिसाक्षिणां च प्रश्रेयद्विधानं व्यवहाराद्भवेत्पि साक्षिप्रश्नस्य विधाननिर्णयोपायत्वात्पृथक्किर्देशः । एतदाष्टमिकम् । स्त्रीपुंसयोर्भार्यापत्योः सन्निधावसन्निधौ च धर्मानुष्ठानं ऋक्थभागस्य च धर्मम् । यद्यपि ऋक्थभागोपिकार्याणां च विनिर्णयमित्यनेनैव ग्रामस्तथाप्यध्यायभेदात्पृथक्किर्देशः । द्यूतविषयोविधिद्यूतशब्देनोच्यते कण्टकानां चौरादीनां शोधनं निरसनम् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिणां व्यवहाराद्भवेत्पि प्रधानत्वख्यापनार्थं पृथक्किर्देश इत्याष्टमिकम् । स्त्रीपुंसयोः सन्निधानात्सन्निधाननिवृत्तधर्मानुष्ठानम् । धनविभागस्य व्यवहाराद्भवेत्पि अध्यायपृथक्त्वात्पृथक्किर्देशः । द्यूतद्विविधम् । कण्टकानां चौराणां शोधनं निरसनम् ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीपुंसधर्मादम्पतिभ्यामन्योन्यस्मित्कर्तव्यधर्मः ॥ ११५ ॥

वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवम् ॥ आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तिविधिं च तथा ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैश्यशूद्राभ्यां कार्यमुपचारम् । वर्णस्य संकीर्णानामनुलोमप्रतिलोमानां आपद्धर्ममापदि धर्मात्पादनविधिम् । प्रायश्चित्तस्याधर्मनिवर्तककर्मणो विधिम् ॥ ११६ ॥

(३) कुड्डूकः । वैश्यशूद्रोपचारचेति । वैश्यशूद्रोपचार स्वधर्मानुष्ठानं एतन्नवमे । एवं सङ्कीर्णानां अनुलोमप्रतिलोमजानामुत्पत्तिमापदि च जीविकोपदेशं आपद्धर्मं एतद्दशमे । प्रायश्चित्तविधिमैकादशे ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यशूद्रोपचारं च स्वस्वधर्मानुष्ठानमिति नावमिकम् । सङ्कीर्णानामनुलोमप्रतिलोमजानां संभवमुत्पत्तिम् । आपद्धर्मजीविकान्तरायुपदेशादिति दशमिकम् । धर्मभिक्षुकादिप्रायश्चित्तविधानमित्येकादशिकम् ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । वैश्यशूद्रोपचारतयोरुपचारधर्ममिति भावत् ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । संसारस्य । गमनागमनं त्रिविधं कर्मकायिकवाचिककर्मसंभववदस्ये ॥ ११६ ॥

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसंभवम् ॥ निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संसारो जीवस्य गमन उत्तमाधममध्यमधर्मसंभवत्वेन त्रिविधं कर्मणां निःश्रेयससाधनवत्त्वम् । कर्मणां भेदगुणदोषयोः पुण्यहेतुत्वपापहेतुत्वयोः परीक्षणम् ॥ ११७ ॥

(३) कुड्डूकः । संसारगमनमिति । संसारगमनदेहान्तराग्निरूप उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं शुभाशुभकर्महेतुकम् । निःश्रेयसमात्मज्ञापयत्पूर्वोत्कृष्टमोक्षलक्षणस्य श्रेयोहेतुत्वात् । कर्मणां च विहितनिषिद्धानां गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । संसारगमनं चैव । तिर्यग्योन्यादिप्राप्तिम् उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं कायिकवाचिककर्मणः सिक्चेति निःश्रेयसं त्वज्ञानात् कर्मणां विहितनिषिद्धानामिति ह्यदशिकम् ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । त्रिविधं दोषाक्लायभेदेन कर्मणां निःश्रेयसं श्रेयोनिःश्रेयसं तत्र भवनेः श्रेयसम् । संस्काराणां कर्मणां मध्यमकृष्टकर्मैत्यर्थः ॥ ११७ ॥

द्वितिलक्षणाचार्यात्मजेन श्रीवीरमल्लवियसखेन श्रीनन्दनेन विरचिते मानवव्याप्त्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ ४ ॥

देशधर्माज्ञातिधर्माङ्कुलधर्माश्च शाश्वतान् ॥ पापण्डगणधर्माश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः ॥ ११८ ॥

(१) भेदातिथिः । तदेव साकल्याभिधानं द्रष्टव्यम् । प्रतिनियते देशेऽनुवीच्यमानां न त्वर्थस्यां पृथिव्यां

अथ द्वितीयाध्यायः

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेपरागिभिः ॥ तद्वयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ १ ॥

(१) मेधातिथि । प्रथमोऽध्याय शास्त्रप्रतिपाद्यार्थतत्त्वदर्शनार्थोऽनुज्ञान्त । जगत्सृष्ट्यादिवर्णन च तच्छेपमेव व्याख्यातम् । इदानीं शास्त्रमारभते । तत्र प्रतिज्ञातोऽर्थो जगत्सर्गादिवर्णनेन व्यवायादिसृष्टतद्द्वयानुसधानार्थं पुन शिष्यान्प्रति बोधयति । यो धर्मो भवतां श्रुषितस्तमिदानीमयोच्यमाननिज्ञोतावहिताभूत्वा शृणुत । प्रथमोऽध्याये पञ्चपा श्लोका प्रयोजनादप्रतिपादनार्था । परिशिष्टमर्थवादरूपम् । तच्चैतानिसम्यगवधारितनधर्मपरिज्ञाने महतीक्षति । इह तु साक्षाद्धर्मउपदिश्यते । ततोऽवधानवद्विरवधारणायोऽयमर्थइति पुनरुपन्यासफलम् । धर्मशब्द उक्तार्थोऽष्टकाद्यनुष्ठानवचन । बाह्यदर्शनिनस्तु मत्सकपालादि धारणमपि धर्ममन्यन्ते । तन्निवृत्त्यर्थं विद्वद्भिरित्यादीनि विशेषणपदानि । विद्वांस शास्त्रसंस्कृतमतय प्रमाण प्रमेयस्वरूपविज्ञानकुशला । ते च वेदार्थविदो विद्वांसो नान्ये यतो वेदादन्यधर्मप्रति ये गृह्येताप्रमाण्यस्ते विपरीतप्रमाणप्रमेयग्रहणादविद्वांसव । एतच्चमीमासास्तस्तत्त्वतो निश्चिन्ते । सन्त साधव प्रमाणपरिच्छिन्नाऽर्थानुष्ठयिनो हिताहितशामिपरिहारार्थाय यत्नवन्त । हिताहितच दृष्टसिद्धम् । अदृष्टच विधिप्रतिषेधलक्षणम् । तदनुष्ठानमाद्यासन्त उच्यन्ते । अतः उभयमत्रोपात ज्ञानमनुष्ठानं च । विद्यमानतावचन सच्छब्दो न सभवत्यानर्थक्यात् । यदि येन सेच्यते तत्तेन विद्यमानेनैव सेवानुष्ठानशीलता । भूतप्रत्ययेनानादिकालप्रवृत्ततामाह । नाद्यमष्टकादिधर्मोऽद्यत्वे केनचित्प्रवर्तितइतरधर्मवदेतदेव नित्यशब्देन दर्शयति । यावत्सारासरेषधर्म । बाह्यधर्मस्तु सर्वे मूर्खदु शीलपुरुषप्रवर्तिता कथन्तकालत्त्वावसरा अपि पुनरन्तर्थायन्ते । नहि ध्यामोहो युगसहसानुवर्ती भवति । सम्यग्ज्ञानमविद्ययासच्छन्मपि तः क्षयेनिर्मलतामेवेति । न हितस्य निर्मलताया छेद सभव इति । अद्वेपरागिभिर्दवाह्यधर्मनिष्ठाने द्वितीयकारणम् । ध्यामोह पूर्वमुक्त । अनेन लोभादय उच्यन्ते रागद्वेषग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । लोभेन मन्त्रतन्त्रादिषु प्रवर्तयति । अथवा रागद्वेषयोर्लोभो न्तभूत् । आत्मनि ये भोगोपयोगासरेण जीवितुमसमर्थलिङ्गधारणादिना जीवन्ति । तदुक्तभस्मकपालादि धारण नप्रता कापाये च घाससीमुद्दिपोरहनीनानाजीविकेति । द्वेषो विपरीतानुष्ठानकारणम् । द्वेषप्रधानाहि नातीव तत्त्वावधारणे समर्था भवन्त्यतोऽधर्ममेव धर्मत्वेनाध्यवस्यन्तीति । अथवो भावपि रागद्वेषी तत्त्वावधारणे प्रतिबन्धकौ । सत्यामपि कस्याचिच्छास्त्रवेदनमात्राया लब्धेऽपि विद्वद्यपदिशे रागद्वेषवत्तया विपरीतानुष्ठानसंभवति । जानाना अपि यथावच्छास्त्रकस्यचिद्ध्वेष्यस्योपघाताय प्रियस्य धौपकाराय कौशास्याद्यधर्मसेवन्ते ते पावेदमूलमेवानुष्ठानमित्यशक्यनिश्चयकारणांतरस्य रागद्वेषलक्षणस्य सभवादतस्तत्प्रतिषेध । अत्रचोच्यते सद्भिरिति सच्छब्द साधुतावचनोवर्णित । श्री दर्शाच्च साधुता तस्य यदि रागद्वेषान्यामधर्मं प्रवृत्ति सभाप्यते तस्माद्वेपरागिभिरिति न वक्तव्यम् । एव तर्हि हेतुत्वेनाच्यते । यतो रागादिर्वाजिज्ञातव्यम् । सन्तो भवन्ति । रागद्वेषप्रधानत्वाभावश्चात्र प्रतिपाद्यते । न सर्वेण सर्वतदभाष्ययोग्यावस्थागतस्य हेतोर्निरन्वयमुच्छिद्यते । तथाच श्रुति नह्वै सधारीस्य सत प्रियाप्रियोरपहृतिरस्तीति । रागो-

विषयोपभोगगृह्णता तत्पतिपेधव्यापारोद्देशः । लोभोमात्सर्यमसाधारण्येन स्पृहा परस्य चेतन्माभूद्भिर्वोऽप्यस्यापीति । चित्तधर्मापत्ते । अथवा चेतनावत्सुखीसुतसुन्दरान्धवादिषु लोभोऽचेतनेष्वपि घनादिषु स्पृहा । त्वदयेन त्वदयशब्देन चित्तमाचष्टे । अनुज्ञानंच त्वदयस्य प्रसादः । एषाहि स्थितिरन्तर्हृदयवर्तीनिबुद्ध्यादितस्त्वानि । यद्यपि बाह्यहिंसाभक्षणादिषु मूढाधर्मबुद्ध्या प्रवर्तन्ते तथापि त्वदयाक्रोशनतेषांभवति । वैदिके त्वनुष्ठाने परितु-
प्यति मनः । तदस्य सर्वस्यायमर्थः । न मया तादृशोधर्मउच्यते यत्रैते दोषाः सन्ति किंतु य एवंविधैर्महा-
त्माभिरनुशीयते स्वयं यत्र चित्तंप्रवर्तयति वा । अत आदरातिशयउच्यमानेषु धर्मेषु युक्तः । अथवा त्वदयवेदः । सस-
र्धानोभावनारूपेण त्वदयस्थितोऽत्त्वदयम् । ततश्चरितयमत्रोपात्तम् । यदि तावद्विचार्यैव स्वाग्रहात्काचित्प्रवृत्तिः कस्यचि-
त्तथाप्यत्रैवयुक्ता । एतद्भवदयेनाभ्यनुज्ञातइत्यनेनोच्यते । अथाप्यन्याययोमहाजनोयेन गतः सपन्थाइति तदप्यत्रैवा-
स्ति । विद्वांसोऽत्र निष्कामाः प्रवृत्तपूर्वाअनिन्द्याश्च लोके । अथापामाणिकोप्रवृत्तिः सापि वेदप्रामाण्यात्सिद्धैवेति । सर्व-
प्रकारप्रवृत्त्याभिमुख्यमनेन जन्मते । अन्यत्वेतंलोकंसाभान्येन धर्मलक्षणार्थव्याचक्षते । एवंविधैर्यः सेच्यते सधर्मोऽवगन्त-
व्यः । प्रत्यक्षवेदविहितस्य स्मार्तस्य वाचारतः प्राप्तस्य सर्वस्यैतल्लक्षणविद्यते । अत्रतु यत्तैः सेच्यते तेषधर्मनिबोधते-
तिपायोयुक्तः ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अथ प्रकृतप्रतिज्ञातधर्मसाधनमभिधानुभवतारयति । विद्वद्भिर्विद्यावद्भिःसद्गिराचारपरैः
द्वेषःक्रोधानुबन्धो रागोभिलाषानुबन्धः तद्गृहीतैःसेवितोयो धर्मोऽधर्महेतुः तथा सेच्यमानोऽपि त्वदयेन शङ्कावर्तानाभ्य-
नुज्ञायते चेन्नासौ धर्मोऽतउक्तं त्वदयेनेति । अभ्यनुज्ञातःस्वीकृतः एवंविधोऽधर्मस्त-अस्माच्छास्त्रानिबोधत । तत्तत्काल-
पल्यमानश्रुतिप्रतिपादितोऽपि हि धर्मस्ततएव प्रसिद्धोऽपि दुरुहपदवाक्यार्थसंकीर्णश्रुतिप्रमाणकतया स्पृतिमपेक्षतएव ॥ १ ॥

(३) कुड्ढुकः । प्रकृष्टप्रामाण्यज्ञानरूपधर्मज्ञानाय जगत्कारणब्रह्म प्रतिपाद्याधुना ब्रह्मज्ञानाद्भूतंसंस्कारा विरुध-
धर्मप्रतिपादादियुधर्मसामान्यलक्षणप्रथममाह विद्वद्भिरिति । विद्वद्भिर्वेदविद्भिः सद्भिर्दार्मिकैरागद्वेषशून्यैरनुष्ठितः । त्वदयेना-
भिमुख्येन ज्ञातइत्यनेन श्रेयःसाधनमभिहितम् । तत्र हि स्वरसात्मनोभिमुखीभवति वेदविद्भिर्ज्ञातइति विशेषणोपादान-
सामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वविवक्षितम् । खड्गधारिणा हतइत्युक्ते धृतसद्गस्यैव हनने प्राधान्य
मतोवेदप्रमाणकःश्रेयःसाधनधर्मइत्युक्तम् । एवंविधोऽधर्मस्तनिबोधत । उक्तार्थसग्रहलोकाः । वेदविद्भिर्ज्ञातइति प्रयुञ्जानोवि-
शेषणम् । वेदादेव परिज्ञातोधर्मइत्युक्तवान्मुनः ॥ त्वदयेनाभिमुख्येन ज्ञातइत्यपि निर्दिशन् । श्रेयःसाधनमित्याह तत्रह्यभिमुख-
मनः ॥ वेदप्रमाणकःश्रेयःसाधनधर्मइत्यतः । मनुक्तमेव मुनयःश्रियुधर्मलक्षणम् ॥ अतएव हारीतः अथातोधर्मव्याख्यास्यामः
श्रुतिप्रमाणकोधर्मःश्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकीच । भविष्यपुराणे धर्मःश्रेयःसमुद्दिष्टश्रेयोभ्युदयलक्षणम् । सतु पञ्चवि-
धत्रोक्तोवेदमूलःसनातनः ॥ अस्य सम्पगनुष्ठानात्स्वर्गोऽपेक्षश्च जायते । इह लोके सुखैर्वयमनुलुचं स्वर्गापिच ॥ श्रेयःसाधन-
मित्यर्थः । जैमिनिरपि इदमपि धर्मलक्षणमसूत्रयन् चोदनालक्षणोऽर्थोऽधर्मइति । उभयचोदनाया लक्ष्यतेऽर्थः श्रेयःसाधनज्यो-
तिष्टोमादिः अनर्थः प्रत्यवायसाधनश्चेनादिः तत्र वेदप्रमाणकश्रेयःसाधनज्योतिष्टोमादिधर्मइति सूत्रार्थः । स्पृष्ट्यादयोऽपि वै-
दमूलत्वेनैव धर्मप्रमाणमिति दर्शयिष्यामः । गोविन्दराजस्तु त्वदयेनाभ्यनुज्ञातइत्यन्त-करणविधिकित्साश्रय्यइतिव्याख्यात
वान् । तन्मते वेदविद्भिर्ननुष्ठित-संशयरहितश्च धर्मइति धर्मलक्षणस्यात् । एवंच दृष्टार्थमागमनादिसाधारणधर्मलक्षण-
त्रिचक्षणान् श्रद्धयते । मेधातिथिस्तु त्वदयेनाभ्यनुज्ञातइति यत्र धिचप्रवर्तयतीति व्याख्यायाथवा त्वदयवेदः सहाधीतो-
भावनारूपेण त्वदयस्थितोऽत्त्वदयमित्युच्यतइत्युक्तवान् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमाचारतोद्घा धर्मस्य मुनयोगतिमित्यनेन पूर्वोभ्याये धर्मउपक्षिप्तस्तमुद्युत्विशेषानुद्ये
 यवेनाह । विद्वद्भिरिति । विद्वद्भिर्धर्मयुद्धाजानुद्येयश्चिन वेदवेदार्थविद्वि सद्भि वेदप्रमाणकाग्रिहोत्राद्यनुष्ठानवाद्भि एतेन
 बोद्धादीनां परजिगोपाकुनुहलादिना वेदतत्त्वाथिक्वेपि वेदार्थाननुष्ठानाशिष्टताव्याख्याता । अद्वैतरागिभिरित्यनेन
 श्येनयागवामदेव्युपासनादीनावेदबोधितत्वेपि दृष्टार्थतया न धर्मतेति दर्शितम् । तददयेनेति शारुद्वेधे सति साधूना
 मनस्यतोविशेषः धर्मः । तथाच व्यासः वैकल्पिके आत्मनुष्टिः मर्याणमिति । तनिवोधतेत्यन्वयः । इति तु कामयमान
 एतावान्चैकामइति श्रुतेरत्यन्तकामात्मता निन्दता ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । धर्मो नित्यं सेवितो धर्मत्वेन नित्यमनुष्ठितो न शोको मोहादिना कादाचित्केन निमित्तेन किञ्च तददयेना-
 भ्यनुज्ञानइदमेव श्रेयइदित्त्वारस्यपुक्तेन तददयेन स्वीकृतो ननु क्रोशता । एवभूतो योः र्थस्तं धर्मं व्यवस्यत हे महर्षयो निम्नतं ।
 तधर्मं व्यवस्यते तिसाधु पाठः ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्वद्भिः सेवितः धर्मं तधर्मनिष्कोधत कीर्त्यैः सद्भिः नित्यं अद्वैतरागिभिः राघवेपरहितै य
 धर्मं तददयेन अभ्यनुज्ञातः मनसा ज्ञातु ॥ १ ॥

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्यकामता ॥ काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । फलाभिलाषः कर्मप्रवृत्तेर्हेतुर्नित्यस्य सकामात्मा तद्भाव कामात्मता । तत्प्रधानता आत्मशब्देन प्र-
 तिपाद्यते । ज्ञान प्रशस्ता निन्दिता अतश्च निन्दया प्रतिषेधानुमानेन न कर्तव्येति प्रतीयते । अर्थात्सौर्षादीनासर्वेषामात्मा-
 म्यानां निषेधोऽयम् । अथवा किं विशेषेण ब्रूम सौर्षादीनामिति सर्वमेव क्रियानुष्ठानफलसिद्धार्थं स्वहृदपनिष्पत्त्ये । नच क्य-
 चन निष्फलाक्रिया । यदपि नकुर्वति ब्रूयाच्चेष्टामिति भस्मनिहृतविषया-तरे देशराजवार्ताद्यन्वेषणतत्रापि क्रियाफलव्यति
 किंतु प्रधानफलवर्गगामादि पुरुषस्य यहृष्टादृष्टयोरूपयुज्यते तदभावाद्ब्रूयाच्चेष्टयुज्यते । अयोच्यते । भवतु क्रियाफलवती
 तद्विषयेऽभिलाषो न कर्तव्यो बस्तुत्वाभावात्फलभविष्यति । अत्रापि सौर्षादीनामफलत्वकाम्यमानफलज्ञात नानिच्छे-
 स्तद्विषयतीति । नच लौकिकीमवृत्तिर्दृश्यते फलाभिसन्धिनिर्पक्षा । नचात्र विशेषः श्रुतावैदिकेषु कर्मसु फलनाभिसंधेय-
 मिति । तत्र फलवत्सु श्रुतेषु कामनानिर्बंधादप्रवृत्तौ श्रुतिविरोधः । नित्येषु तु प्राप्तिरेव नास्ति । विशेषानुपादानाच्च
 लौकिककव्यापारनिवृत्तौ दृष्टविरोधः । तदिदमापतितम् न किञ्चित्केनचिर्कर्तव्यसर्ववृत्ताभूतै रथातव्यम् । उच्यते । यत्ना-
 वेदुक्तस्येयुः सौर्षादिषु निषेधप्रसङ्गइति तत्र वक्ष्यति यथा सकल्पिताश्रेहसर्वानुकामानुसमभूतइति । निषेधेहि कुतः सं-
 कल्पः कुतश्च कामावाप्ति । तदपि विशेषानुपादानाल्लौकिकेषु प्रसङ्गइति । तत्रोपात्तएव विशेषः यो धर्मस्तनिवोधतेति
 धर्मस्य प्रकृतत्वात् । यदप्युक्तनिषेधेषु फलाश्रयणात्फलाभिसन्धे प्राप्तिरेव नास्ति किन्निषेधेनेति तत्राप्युच्यते । फलाभार्त्ता-
 त्कश्चित्सम्यक्शार्त्तार्थमजानानो न प्रवर्तते । सौर्षादिषु चाश्रुतफलेषु फलाभिसन्धिपूर्विकाप्रवृत्तिदृष्टासामान्यतो दृष्टेन य कर्तव्य
 तत्फलहेतोः क्रियतदस्य श्रुतमपि फलमभिसदधीत तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । यच्चप्यन्यायोयत्फलवद्भुतततस्यैव कर्त-
 व्यम् यदापि निष्फलमेव कर्तव्यतया शारुणेन यावज्जीवादिपदोर्वेनैव विश्वजिज्ञास्येनफलकल्पनयावगमित तस्यै-
 न्यथानुष्ठाने प्रसङ्गएव नास्ति तथापि यत्तन्त्यायप्रतिपदुमसमर्थः सर्वचनेन प्रतिपाद्यते । न्यायत प्रतिपत्तौ हि गौरव-
 म् । वचनात्तु लघोपसौ सुखप्रतिपत्तिरिति सुहृद्व्यापमाणसिद्धमर्थमुपदिशति स । नचैवेहास्यकामता । कामशब्दोपयध-
 पि तद्व्यवचनो दृष्टस्तथापि तस्येहास्यप्रवाकामिच्छाभिलाषइत्यनर्थान्तरम् । तत्र वक्ष्यमाणपर्यालोचनया फलाभिलाषेण

न सर्वत्र प्रवर्तितव्यमित्ययमर्थःस्थास्यति । परस्तु कामात्मतामिच्छामात्रसंबन्धमात्रपदार्थमन्वानश्रोदयति । नचेवेहास्य-
कामतेति । नचेह लोके काविदकामिनः प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः । आस्तांतावच्छिन्नपिवाणिज्यादि द्युत्पन्नद्युद्धिना क्रियमाणम-
यः स्वयवेदाधिगमोवेदाध्ययनधालः कार्यते पित्रादिना ताड्यमानःसोपि न काममन्तरेणोपपद्यते । अध्ययनं हि शब्दोच्चा-
रणरूपम । नत्रोच्चारणमिच्छया विना निर्धातध्वनिवदुत्तिष्ठति । इच्छति चेत्किमिति ताड्यतइति सेव तथेच्छीपजन्यते ।
अभिमतेतु विषये स्वयमुपजायतइत्येतावान्विशेषः । यश्चायवेदिकोवेदविहितकर्मयोगोदर्शपूर्णमासादिकर्मानुष्ठाने निग्यवे-
नावगतः सोपि न प्रभोति । नह्यनिच्छतोदेवतोद्देशेन त्वद्द्रव्य त्यागोपपत्तिः । तस्मात्कामात्मतानिपेधे सर्वश्रौतस्मार्तकर्मनि-
पेधः प्रसक्तइति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । धर्ममात्रमभिधेयतया प्रतिज्ञातप्रत्रावृष्टीति । कामात्मता रागपरेता न प्रशस्ता
आयत्यानाभ्युदयहेतुः कामतः कर्मणि प्रवृत्तो पुनःपुनर्वासिनानुच्छेदे संसारानुच्छेदात् । न चाकामताइहलोकेरिति ।
सेवन्वाहुपपादयतिकाम्योहीति । वेदानामधिगमोध्ययनकाम्यःकामत्रिपयःकामिनोपनिवज्जयजंनयाजनादितापपेयेण
तत्र प्रवृत्तेरध्ययनानन्तरकर्तव्योपि वेदिकोवेदप्रतिपादित कर्मयोगःकर्मप्रयोगःकाम्यःकामनाविषयःतद्वाराध्ययनमापत-
शित्यर्थः ॥ २ ॥

(३) कुड्कः । कामात्मतेति । फलाभिलाषशीलत्वंपुरुषस्य कामात्मता सा, न प्रशस्ता बन्धहेतुत्वात् । स्वर्गादि-
फलाभिलाषेण काम्यानि कर्माण्यनुष्ठीयमानानि, पुनर्जन्मेन कारणं भवन्ति । निद्रपनेमित्तिकानि त्वात्मज्ञानसहकारितया
मोक्षाय कल्पन्ते । न पुनरिच्छामात्रमनेन निषिध्यते तदाह न चेवेहास्यकामतेति । यतोवेदस्वीकरणवैदिकसंकल्पधर्मसंब-
न्धश्चेच्छाविषयपत्र ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वेषांकर्तव्यस्य तु काममूलता प्रत्यक्षसिद्धा तस्तत्रव्यवस्थामाह कामात्मतेति चतुर्भिः ।
इहेति प्राणिभूमौअतीव फलाभिलाषिता कामात्मता तदभावस्वकामता तथाचार्किकार्थमित्यपेक्षायामाह वेदाधिगमेति
वेदाधिगम वेदतदज्ञानवैदिकवेदमार्णकोऽसिद्धोचादिः चकारात्स्मार्तोपि धर्मपत्नीसयोर्मादःकाम्यः । एतेनैवपुमर्थसि-
द्धेः न सर्वत्र काममूलप्रवृत्तिरिति भावः ॥ २ ॥

(५) मन्दनः । अस्मिच्छास्त्रेऽनुशिष्यमाणस्य धर्मस्य प्रवृत्तिफलस्यपि निवृत्तिफलत्वक्रियाविरोपसाध्यमिति च-
तुर्भिः श्लोकेरिहा कामात्मतेति । चादिनेषु कर्मसु फलाभिसंधिः कामात्मता सा न प्रशस्ता निन्दिता प्रतिपिद्धेतिया-
वत् । न च कर्मण स्वरूपप्रवृत्तिनिष्कामता प्रशस्तैःमुक्त नचेवेहास्यकामतेति । इहा प्रवृत्तिः । अथहेतुकृतः
काम्योहीति । वेदाध्ययनवेदागंज्ञानंच वेदाधिगम कर्मयोगः पञ्चमहायज्ञादिकः काम्यकामसाध्यःतौकाममन्तरेण-
दुक्कारित्यभिप्रायः-॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामेआत्मा यस्य सः कामात्मनोभावः कामात्मताप्रशस्ता न सकामता इहाः चेष्टाः प्रशस्ता न
वेदाधिगमः काम्यवेदानांअधिगमअध्ययनकाम्यः कामार्हः च पुनः कर्मयोगः कर्ममार्गः वैदिकः वेदश्रोतः काम्यः
कार्यः ॥ २ ॥

संकल्पमूलःकामोवैद्यज्ञाःसंकल्पसज्जवाः ॥ प्रतानियमधर्मांश्च सर्वसंकल्पजाःस्मृताः ॥ ३ ॥

(१) मेघानिधिः । ततश्च षड्कृत्यागस्य कर्मन विना नररूपनिष्पत्तिरिति तदनेन विरुपकृत्वा कथयति ।

सकल्पोयागादीनामूल कामस्य च । यागादींश्चिकीर्षन्त्वसकल्पं करोति । सकल्पे च क्रियमाणे तत्कारणेन कामेन सन्निधातव्यमनिष्टेनापि यथा पात्रांश्चनोऽज्वलनकुर्वन्स्तत्समानकारणो धूमोऽप्यनिष्टो जायते । तत्र नशब्दु यज्ञादय कुरियन्ते कामश्च न भवियताति । अथक्रोयसकल्पोनाम य सर्वक्रियामलम् । उच्यते । यत्रेत मदर्शननाम यदन्तरमार्थेनाध्यवसायो क्रमेण भवति । एते हि मानसांख्यापाग सर्वक्रियामवृत्तिषु मूलताप्रतिपद्यन्ते । नहि भौतिकांख्यापारास्तमन्तरेण सभवन्ति । तथाहि प्रथमपदार्थात्वरूपनिरूपणम् । अथपदार्थद्वयमात्रश्रियासाधयतीत्यज्ञानसद्वह सकल्पोऽभिप्रेत । अनन्तरमार्थेना भवति इच्छासैव काम । कथमहिमिदमनेन साधयामीतीच्छाया सत्यामध्यवस्यति कर्तमीति निश्चिनोतिसोऽध्यवसायः । तत साधनोपादाने बाह्यव्यापारविषये प्रवर्तते । तथाहि बुभुक्षित आदौ भुज्जिक्रिया पर्यति तत इच्छति भुज्जियेति ततोऽध्यवस्यति व्यापारान्तेरभोविनिवृत्त्य भोजन करोमीति तत कमकरणस्थानाधिकारिणां आहं सर्वोऽकुरुत रसवर्दासत्तारपतेति । नन्वेवसति न यज्ञादयं सकल्पमात्राद्भवति अपितु सकल्पमार्थनाध्यवसायेभ्य तत्र किमुच्यते यज्ञा सकल्पसभवा इति । सकल्पसाधकारणत्वाददोष । अतएवोत्तरं नाकामस्य क्रिया कश्चिद्भूयत इति वक्ष्यति । व्रतानि मानसोऽध्यवसायो व्रतमिदमया यावन्जीवकर्तव्यमिति यद्विदितम् यथा स्नातकव्रताणि । यमधर्माः प्रतिषेधरूपा । आर्हिसादय कर्तव्येषु मवृत्तिर्निषिद्धेभ्योनिवृत्तिर्नन्तरेण सकल्पमस्ति ॥ ३ ॥

(१) सर्वज्ञानाराध्यण । तथाऽप्यन्याह सकल्प इति । सकल्प एतत्फलमसपद्यतामिति फलान्तरात्तमूल कामं साक्षात्पत्न्यनहेतु तत्साधनविषयेच्छा । न चैतावता वैत्तिकर्मणाकामहेतुक्ता सिध्यतीत्यन्तःकृत्यज्ञादिति । यज्ञापाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञजपयज्ञरूपा । व्रतानि स्नातकव्रतादानि । यमानिषिद्धानुष्ठाननियमाः । सर्वे सकल्पजासकल्पाश्चकाम इति । सन्नाणि रागजानि रागश्च तद्विरुद्धविषयद्वेषानुबन्ध । तत कथमर्होपिणाविदुपारागद्वेषराहित्यसभवतीत्याक्षेपतात्पर्यम् ॥ ३ ॥

(३) कुड्क । अत्रोपपत्तिमाह सकल्पमूल इति । अनेनकर्मणोदमिष्टफलसाध्यतद्व्यवविषया बुद्धिः सकल्प । तदनन्तरमिष्टसाधनतयावगते तस्मिन्निच्छा जायते तन्मयत्नकुरुते चैत्यवयज्ञा सकल्पप्रभवाः । व्रतानि यमरूपाश्चधर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः । सर्वइत्यनेन पदेनान्येऽपि शास्त्रार्थाः सकल्पादेव जायन्तइच्छाम तरेण तान्यपि न सभवन्तीत्यर्थः । गोविन्दराजस्तु व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि यमधर्माः प्रतिषेधार्थं क्राडन्त्याह ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्द । सच काम सकल्पमूलइत्याह सकल्पमूल इति काम जानामि ते मूलसकल्पात्फलजायमिदृशत्युक्ते । सकल्पानामानेन कर्मणोदकलसाध्यमिति निश्चयः । तदनन्तरमिष्टसाधनतयावगते तस्मिन्कर्मणि कामं तदनन्तरमयत्नइत्येव यज्ञा सकल्पसभवा इति मनसा सकल्पयति वाचा विलपति कर्मणा चापपादयतीति श्रुते ॥ ३ ॥

(५) नन्दन । एतदेवमप्यथयतिसकल्पमूलमिति । सकल्प कर्मनुष्ठानाध्यवसाय तस्य मूलकारणकाम । यत्न इति गृहस्थधर्मात्कथ्यते । व्रतानोति ब्रह्मचारिधम । यमधर्मा इति व्रतमस्यसत्यासिधर्मा ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्र । काम इच्छासकल्पमल काम । सकल्प कर्म मानसमित्यम ॥ ३ ॥
अकामस्य क्रियाकश्चिद्भूयते नेह कश्चित् । यद्यद्वि कुरुते किञ्चित्तत्त कामस्य चेदितम् ॥ २ ॥

(७) मेवातिथि । पूर्वाण शास्त्राये मवृत्तिनिवृत्ती सकल्पाधीन व्याख्याते । अनेन लौकिकेषु कर्मषु तदधीन तोच्यतइति त्रिषाप । नेह लोके कश्चित्कदापिदिपि जायदवस्थाया किञ्चिदनुष्ठेयत्वेनानिच्छत सभवति यत्किञ्चित्कैवैदिकवा कुन्ते कर्मविहितमतिपिच्छ त सर्वकामस्य चेदितम् ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंचाद्यापि या काचित्क्रिया काममूलैवेत्याह अकाम्यस्यात । कारणप्रापतव्यातर-
कमुक्त्वाव्ययमाह यद्यद्गीति ॥ ४ ॥

(३) कुसूकः । अत्रैव लौकिकनियमं दर्शयति अकामस्येति । लोके या काचिद्भोजनगमनादिक्रिया साध्यनिष्ठतो न
कदाचिद्भूयते । ततश्च सर्वकर्म लौकिकं वैदिकच यद्यत्पुरुषः कुरुते तत्तद्विच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भवते काममूलतामव्ययव्यतिरेकाभ्यामाह । अकामस्येति । नात्र प्रमाणयुक्तं
पेक्षेति भावः ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । आश्रमाणां तत्तत्प्रधानत्वाच्चतिरेकांश्वयाभ्यामितेदेव निगमयति अकामस्येति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्हिचित्कदाचित् अकामस्य निष्कामस्य क्रिया न दृश्यते ॥ ४ ॥

तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ॥ यथा संकल्पितांश्चेह सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ५ ॥

[असद्वृत्तस्तु कामेषु कामोपहतचेतनः ॥ नरकंसमवाप्नोति तत्फलं समश्नुते ॥ १ ॥

तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रोक्तं यथाविध्युपपादितम् ॥ काम्यं कर्मैह भवति श्रेयसे न विपर्ययः* ॥ २ ॥]

(१) मेधातिथिः । हेतुत्वाच्चेति कामस्यैवेत्युक्तं तदिदमतिसंकटं कामात्मता नभशस्ता नचानया विना किंचिद-
नुदानमस्ति अत्रप्रतिबिधते । तेषु कामेषु सम्यग्वर्तितव्यम् । कापुन सम्यग्वृत्तिः यद्यथा श्रुततत्तथैवानुष्ठेयनित्येषु फलना-
भिसंधेयम् । अश्रुतत्वात्काम्येषु त्वनिषेधः । तथा तेषां श्रुतत्वात्फलसाधनतयैव तानि विधितोवगम्यन्ते । फलानिच्छोस्तद-
नुदानमश्रुतकारणं स्यात् । नित्येषु फलाभिसंधिर्व्यामोहएव । नक्षिसंधिमात्रात्प्रमाणतोऽनवगते फलसाधनत्वे फलमुत्पद्य-
ते । एवकुर्वन्गच्छति प्राप्तेत्यमरलोकताम् अमराः देवास्तेषां लोकः स्वर्गः तन्निवासादमेरेषु लोकशब्दः स्थानस्थानिनोर्भे-
दात् । मन्थाः क्रोशन्तीतिवत् । तेनायं समासः अमराश्च ते लोकाश्च अमरलोकस्तद्भावः अमरलोकता देवजनत्वंप्राप्नोति
देवत्वंप्राप्नोतीत्यर्थः । वृत्तानुरोधादेवमुक्तम् । अथवाऽभ्रांल्लोकयति पश्यत्यमरलोकः । कर्मण्यणुतदन्ताद्भावप्रत्ययः ।
देवदशांसपचते । अनेनापि प्रकारेण स्वर्गप्राप्तिरेवैवाका भवति । अथवाऽमरइव ऐक्यते लोके । अर्थवादश्चायानात्र स्वर्ग-
फलत्वेन विधीयते नित्यानां फलाभावात्काम्यानां च नानाफलश्रवणात् । तेन स्वर्गप्राप्त्या शास्त्रानुदानसंपत्तिरेवोच्यते लक्ष-
णया यदर्थकर्मण्यनुदानतत्सपचतइत्यर्थः । तत्रैतन्व्यानामित्यवायानुपत्तिविषयसंपत्तिविधिप्राप्तिर्भोजनम् । काम्येषु युगथासं-
न्धितान्प्रयाश्रुतसंकल्पिताप्रयोगकाले यस्य कर्मणो यत्फलश्रुतसंकल्पादभिसंधाय मनसा फलमपित्वेदमहमतः फलाना-
मुपासति । तत सर्वान्कामान्काम्यानां स्यांसमश्नुते प्राप्नोति । अतः परित्स्था संकटापत्तिः यतो न सर्वविषयः कामो निधि-
भ्यते किंतीह नित्येषु फलाभिलाषलक्षणः । साधनसंपत्तिस्तु काम्यैव । ब्रह्मवादिनस्तु सौपार्दीनां निधेयार्थकामात्मतेति-
भ्यन्ते । फलाश्रितया क्रियमाणान्प्रधानकामा भवन्ति । निष्कामस्तु ब्रह्मार्पणन्यायेन कुर्वन्मुच्यते । तदुक्ते भगवता दृष्ण-
द्वैपायनेन माकर्मफलहेतुषः । तथा साधनानामदृष्टत्वात्प्रौख्यात्कर्मकृतस्तथा । फलस्य चाभिसंधानादपवित्रो विधिः
स्यतरति । बह्वशात्रव्याख्या निरूपणासारत्वानु न मदर्शिताः ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्रसमाधिः त्वेति । तेषु यथादिषु सम्यक्प्रामपरतां विहायकेषु चिदीश्वरार्पणेषु
रुपा येषु चित्तसंकालोपनिपतिता वरसंपाद्यफलार्थतया वर्तमानोऽमरलोकतां प्रियति यत्र सोमस्तादृशो लोको यत्र तद्भाव-
मोक्षं गच्छति भगवत्यापत्ते । फलाश्रुतु एतेषां सासंकल्पितानु कामानु काम्यानि पश्यन्मुच्यते ॥ ५ ॥

(३) कृच्छ्रकः । सम्प्रति पूर्वोक्तफलाभिलाषनिषेधनियमयति तेषुसम्यग्वर्तमानइति । नापेच्छानिधिष्यते किंतु शास्त्रोक्तकर्मसु सम्यग्बुद्धिर्विधीयते । बन्धहेतुफलाभिलाषविना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानतेषु सम्यग्बुद्धिः सम्यग्वर्तमानोऽमरलोकात्तामरधर्मकब्रह्मभावंगच्छति मोक्षप्राप्तौतीत्यर्थः । तथाभूतश्च सर्वेश्वरत्वादिहापि लोके सर्वानभिलषितानुभवाप्नोति । तथा च छान्दोग्ये सयदा 'पितृलोककामोभवति सद्गुरोर्वादेवास्यपितर समुत्तिष्ठतीत्यादि ॥ ५ ॥

(४) राघवानुन्दः । ततःकामत्याह तेष्विति । तेषु कर्मसु सम्यगिति अथकामाद्युपाधिना प्रवर्तते योनुष्ठानता सोऽमरलोकात्स्वर्गसाक्षात्पुक्तिवा सत्त्वयुद्धिद्वरेति भावः । इह च मर्त्यं लोके कामानुष्ठानंशुभ्रानुष्ठानं अश्रुते प्राप्नोति । इह सकल्पितांवा परलोकं प्राप्नोति यथा क्रतुरसिद्धलोकं पुरुषोभवति तथेतन्मृत्यु भवतीति श्रुते । क्रतुरत्र सकल्पः ॥ ५ ॥

(५) नन्दुन । फलभैरपेक्षेण कर्मानुष्ठायिन फलप्रतिशयमाह तेष्विति । तेषु वेदाऽपिगमादिषु सम्यग्वर्तमानसमीचिनवर्तमानः । समीचीनबुद्धित्वंचकर्मफलत्यागेनचोदितकर्मानुष्ठानम् । अमरलोकात्साश्वतलोकानुक्तिमित्यर्थः । इहासिद्धलोकं यथासकल्पितानुष्ठयसंकल्पानुरूपान्कामानुभोगान् । केचित्तु वक्ष्यमाणधर्ममभूत्तिनिवृत्त्योः प्रतिपक्षनिराकरणपरत्वेन श्लोकचतुष्टयमिदानीं व्याचक्षते । कामानुष्ठानं तैत्तिकामाभता निषिद्धेष्वपिप्रवर्तकं काममकर्षं, नचैवेहास्त्यक्वामतेतिकाभस्यात्यन्तोच्छेद प्रतिषिध्यते कार्यवशेन कामस्यावर्जनीयत्वानुअविहितत्वेन सर्वत्र कामोदुस्यजद्व्यर्थं । कामयोहीत्यर्थेन कारणतोऽपि कामस्यावर्जनीयत्वप्रतिपाद्यते । संकल्पमूलमिति । सम्यग्धिगतज्ञानसंकल्प तत्सभवो यज्ञाद्यनुष्ठानलक्षणः कामोऽपि संकल्पमूलत्वेनावर्जनीय सिद्धइत्यर्थः । अकामस्येत्यत्र नास्ति व्याख्याविकल्पः । तेष्विति । सम्यग्वर्तमान समीचीनकाम समीचीनसंकल्पश्च । अमरलोकात्तदेवत्वमिति ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषु कर्मसु वर्तमानः, अमरलोकात्सर्वलोकप्राप्तिसंभवाच्च काम्यस्य चैतित्कर्मणश्चेतिमित्यर्थः, ॥ ५ ॥

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ॥ आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

(१) भेषातिथिः । कोस्याभिसम्बन्ध । यावता धर्मोऽत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातः, सच विधिप्रतिषेधलक्षणः । तत्र नवेदस्य धर्ममूलता विधेया । वेदो धर्ममूलत्वेन ज्ञातव्यो धर्मशास्त्राण्यशाश्रयणीयः अन्तरेणैवोपदेशान्तिदे । नहि मन्वाद्युपदेशसामुपगम्यवेदस्य धर्ममूलत्वमपि त्वयापितविषयप्रतीतिजनकत्वेनापीदेष्यतया च पुण्यसंसर्गदोषैरपि मिथ्याभिधानाशङ्काभावात् स्वतश्च शब्दस्यादुष्टत्वात्प्रत्यक्षवत्प्रतः, प्रामाण्यसिद्धिः । अथोच्यते न्यायतः सिद्धवेदस्य प्रामाण्यमत्रूय मन्वादिस्मृतीनातन्मूलता वचनेन ज्ञाप्यतइति तदपिन । तत्रापि पूर्वज्ञानसापेक्षान्तरंमरणस्य आन्तिविमर्शमादीनांमहाजनपरिग्रहादिना निरस्तत्वादेतोऽद्रिधाभंदरानमशाश्रयभावाच्च पुण्यस्य च स्वानुभवसिद्धेर्वेदाभ्यंमरणस्य वैदमूलत्वेनावशिष्यते । नहि वेदविदाकार्यार्थविषये स्मरणसम्भवति । वेदस्यच मूलत्वेन मूगान्तरेल्लपनायाऽनवसरः । नाप्येतद्युज्यते वक्तुं स्मृतिशीले च तद्विदामित्येतदप्यनुष्ठाने वास्तव्यतीनामप्राणायामयत्तत्तारसांन्यायतएव सिद्धमप्राणायामः । नहि शाक्यभोजकक्षपणकादीनावेदस्योपसंभवोपेनतन्मूलतया स्वविषयमप्राणायामस्य स्वयमनस्युपगमात्तैश्च वैदस्यानाप्राणायामिधानात्प्रत्यक्षवैदविश्रद्धार्थोपदेशाच्च । तत्रासंभवस्तासु स्मृतिषु वेदाभ्ययननिषेधात् । सतिहि वेदाभ्यंतेऽमुञ्जादीनातन्मूलतास्यान्वेति जायतेविचारणा । यत्रतु तत्संबन्धोदूरीपेतस्वत्र कातन्मूलताशङ्का । स्वयं च मूगान्तरेस्मृतिपरंपरापतन्मन्युपगच्छन्ति । पर्यायस्यैभिस्तु कानादिभ्येन चतुषा मुर्गातिदुर्गातिच । पूर्वसंप्रैव वासाभोजयपाश्चरानि रनिर्घनानाभ-

धादपाशुपतप्रभृतयःस्वासिद्धान्तानां प्रणतुं पुरुषातिशयान्नेवेताविशेषांश्च मत्पञ्जतदर्शार्थानोऽभ्युपयन्ति । न वेदमूलमपि धर्ममभिमन्यन्ते । प्रत्यक्षेण च वेदेन विरुद्धास्तुत्रार्था उपदिश्यन्ते । तथाहि हिंसाचेदमं उच्यते, समारामोचकादिभिः साचात्र प्रत्यक्षतः प्रतिषिद्धा । तथाऽत्र तीर्थस्नानमधर्माऽभ्युपेयते इहत्वहरहःसायातीर्थानिसेवेतेति, च-विधिः । तथा-प्रिष्टोमीयव-व, षचिन्पापहेतुरिष्यते सच ज्योतिष्टोमविधिना विरुद्धः । तथाऽप्ये सर्वानेव योगहोमानामार्थान्समन्यन्ते देवताभेदविधिभिर्नानादेवव्यास्तेवगमितांथतोविरोधः । येऽप्याहुर्ग्रहणायग्रहणवदुदितानुदितहोमकालवत्प्रत्यक्षश्रुतिविरोध दर्शनात् स्यात्संभवः शाग्यान्तरस्योच्चिन्मस्यानुच्चिन्मस्य वा तद्विरुद्धार्थविधिपरस्य । अनन्ताहि वेदशाखास्ता, कथमेकस्य प्रत्यक्षात्सादृश्यं संभवतीति । तत्र स्यात्तादृशी वेदशाखा यस्यामयनरादिश्रुत्यात्रभोजननम्रकर्मादिरूपदिष्टी भवेत् । उच्यते न वयन्नूम वेदविरुद्धार्थोपदेशान्त्वमभवदिति । किन्तु समकक्षत्वात्तयोर्विकल्पितप्रयोगयोरव्याघातः । इहतु क्क-स्योवेदेन च प्रत्यक्षविरोधिकल्पनायाद्येवसरः । नच सभ्रमात्रेण तावता निश्चयः । निश्चितस्तु तद्विरुद्धप्रत्यक्षविधिन-श्चितेन । नवानिश्चितवाच्यते । शाखोत्सादपक्षचात्रैव श्लोके प्रस्ताव्यपञ्चयिष्यामः । सर्वत्र च प्रत्यक्षश्रुतिभिर्नान्नादि स्मृतीनाम्यतिपद्मः षचिन्मन्त्रेण कचिदेवतपाकचिद्भव्यविधिभिः । नच वासाधु तत्संभवतीति तासामग्रामाण्यम । एवमा-चारस्यापि वेदविद्भिरदृष्टार्थतयाचर्चमाणस्य स्मृतिवदेव ग्रामाण्यमूलसंभवात् । असाध्वाचारस्यापि दृष्टकारणादिसमवायि-दुपायं भ्रान्त्यादिसभजादग्रामाण्यम । एवमान्मनस्तुष्टेरपि । यदि च वेदस्मृत्याचाराणामन्वाद्युपदेशसमधिगम्यमग्रामाण्य मन्त्रादीनांकथतत्रान्युपदेशान्तरात् । भर्तृच मनुरब्रवीदित्यादेस्तत्र कथतस्माद्विदग्रामाण्यमिदमग्रामाण्यमिति युक्ति तपतद्वयसेयम् । नोपदेशतस्तथाचायमनर्थकः श्लोकः । एतत्समानरूपपाठसंज्ञेः । अत्रोच्यते । इह्ये धर्मसूत्रकाराभ्युत्पन्नपुरुषन्युत्पा-दनाथपदार्थसपादनपरतया ग्रन्थसद्वर्णनाग्रामन्ते तत्र यथेवाष्टकादीनविद्वान्प्रयुक्तकर्तव्यतामवगम्य परावोधनाथमुपनिब-न्ध । एवमग्रामान्तरमिदस्य वेदग्रामाण्यदि सन्तिकेचित्प्रतिपत्तारोये न्यायतस्तत्त्वविवेचनासमर्थाऽहापोहादिरूपमुद्ध-भावात् । तान्यति न्यायसिद्धोप्युच्यं, सुन्दुपदेशशब्दुपदिश्यते तत्र यन्त्यापत, सिद्धवेदेस्य धर्ममूलत्वंतदेवानेनानुयते । वेदो-धर्ममूलधर्मस्य मूलत्वेन वेदोविचार्य युक्त्या सिद्धोनाद्याग्रामाण्यशङ्का कर्तव्या । भवति च लोके प्रमाणान्तरसिद्धानामर्थ-नामुपदेशारः । न त्वया जीर्णोभोक्तव्यमजीर्णं भवाहि रोगा । नचेत्तद्वक्तव्यम ये न्यायतोवेदस्य धर्ममूलत्वं न शत्रुवित्त-निपत्तु ते वचनादपि न प्रत्येप्यन्ति । यतोदरयते । यआमत्वेन प्रसिद्धास्तदीयवचनमविचार्यैव के चन प्रमाणयति । तदेवसर्वमिदप्रकरणस्याप्यमूलं न वेदमूलम् । अन्यत्रापि व्यवहारस्मृत्यादौ यत्र न्यायमूलता तत्र यथावसदर्थयिष्याम । अष्टकादीनामथा वेदमूलता तथात्रैव निर्दिश्यते । वेदशब्देनर्ग्यजु सामानि ब्राह्मणसंहिताऽप्युच्यन्ते । तानि चाध्येवृणा-वास्यान्तेऽप्य-प्रसिद्धभेदाद्युपदेशपरसस्मृताअध्येतार-श्रुत्वेव वेदोऽप्रमिति प्रतिपद्यन्ते यथा ब्राह्मणोयमिति । तत्र-वक्ष्यसमूहेऽप्यभिर्भोक्त्रिप्रेरितेवानामवमद्वत्यादौ ससमिद्युवसेऽशमहाव्रतमिष्यन्ते वेदशब्दः प्रयुज्यते तदवयवभूतेषु क्रेव-लेषु वाऽप्येवैभिः । नच ग्रामादि शब्दवद्गौणमुख्यता विद्यते । तत्रसमुदायेषु द्विभुक्ताः शब्दाअवयवैवैपि वर्तन्त्येवस्यापि । ग्रामशब्दोहि प्रसिद्धभूमिप्रयोगः समुदायवच ग्रामोदशब्दस्यादि पदसवन्धान्तदेवपदेवर्तते । कतिपयशालादारेपि लोकि-कायामोवगधदति प्रयुज्यते । अथवा तत्रापि समुदायवचनएव । दाष्टस्वैकदेशेनतीसमुदायसन्निधितया ध्यपदिश्यते । अत्र-यवदागएव समुदायस्य क्रियासवन्ध । एषएवसमुदायस्य क्रियासवन्धोयवयवानाम । नसवयवान्परिहास्य समुदायोद्व-स्तदुवाऽंगस्यने । ध्युत्पायते च वेदशब्दविदन्त्यनन्यप्रमाणवेद्यधर्मलक्षणमर्थमस्मादिनि वेदः । तच्च वेदनमनेकस्मादा-दयाद्गति न सात्त्विकवेदादिशब्दवाच्योऽप्यापानुवाकसमुद् । एतदोदाहरणे जिह्वाच्छेदत्येकत्रयवयवविषयोऽप्यदण्डः ।

न्यद्वा सांप्रतिक्रमभूतमनुवदन्ति । प्रजापतिना पुराआत्मनेवपोत्खाताउत्खिदतुमावाउत्खिदतुकिमस्माकमेतेन । तथाप्ये-
रपि सर्वदेवतात्मत्वमाग्रेयकर्मपुण्युपगन्त्यते । अग्निशब्देनेदेशार्थनिवृत्तेरन्यदेवत्वोऽन्यत्वादग्रेरुद्देशएव नास्ति । आत्राहन-
स्यापि वचनान्तरेणाग्निमप्रभावहेत्यादिना विहितत्वात्सदेवतात्त्वहेत्यति च जुहोति चेत्यादिरनर्थकः । मन्त्राभिपि न हृत्यु-
रासीदमृततन्तर्हि सुदेवोऽस्यप्रतिदनादृष्टित्यादयोभाववृत्तपरिदेवनादिरूपार्थाभिधायिनः कथंनप्रमिमेते । तस्मिन्काले न हृत्यु-
जातोनाप्यमृतजीवितंभाकुस्तुभूतानामनुत्पन्नत्वान्नकस्यचिज्जीवितमासीन्नापि हृत्युः मध्ये सर्वेषाममृतत्वाद्भवतुवा हृत्यु-
मांवा न किंचिदेतेन कर्तव्यमुपदिष्टंभवति । एवंसुदेवोऽसौ महापुण्योदेवतुल्योमनुज्योयोद्यमपतेच्छुभ्रआत्मानंक्षिपेदनादृदा-
वृत्तिः प्रत्युज्जीवनंयस्मात्प्रपातान्न भवति । उर्वश्यादिप्रलब्धः पुरुखावाः परिदेवयांचक्रे तथा नामधेयमुद्दिदा यजेत बंधभिदा
यजेतेत्यादि न कस्यचिदर्थस्य क्रियायाद्रथस्य वा विधायकमाख्यातेन क्रियायांविधानाद्द्रष्टव्यवचनत्वाच्च बलभिदादेः
सामस्य चाव्यक्तचोदनात्वेन प्रकृतितः प्राप्तत्वान्न क्लेशेन द्रव्यवचनता कल्प्यते । तस्मान्नाग्नायेन धर्मउपदिश्यते । अतः
कथमुच्यते क्लेशोवेदो धर्ममूलमिति । उच्यते । अनयैवाशङ्कयाऽऽखिलग्रहणंरुतयतः सर्वेषामेतेषां धर्मप्रतिपादनपरत्वम् ।
तथा स्वर्थवादानैव विधायक्येवोवाक्येभ्यःपृथगर्थाः येन धर्मनप्रमिमीरन् । विभज्यमानसाकाक्षत्वे विधिपरत्वावगमात्त-
त्परत्वे च सिद्धायामेकवाक्यतायां यथा तदर्थानुगुण्यमितपद्यन्ते तथाप्याख्येयाः । अतःप्रजापतिर्वपोत्खादनवचनं
त्वार्थनिर्णयकार्त्वाह विधिशेषम् । नच विधेयद्रव्यगुणाद्यभवादेभ्यः प्रतीयतइतिप्रकारान्तरेण विधेयार्थस्तावकत्वेन तच्छे-
पतांपतिपद्यन्ते । तदपि तत्र प्रतीयतएव । इत्यंनम पशुयागः कतेव्योयदसन्स्तुपशुपु गत्यन्तराभावात्प्रजापतिनात्मैव-
पशुत्वेन कल्पितोवप चोत्खिन्ना यतस्तस्तसहिताप्येव विधायकानि यत्रार्थवादाःसन्ति । यद्यपि तैविनापि भवति वि-
ध्यार्थवगतिवैषुद्देशादेव वसन्तायकपिञ्जलानालभतइति तथापि न तेषामानर्थक्यम् । तेषु हि सत्सु नकेवलादवगतिः ।
नच केन चित्कृतोवेदोयेनेच्यते यथान्यत्र न सन्तितयात्रार्थि माभूवन् । सत्त्वर्थवादेऽन्वत्माभिर्गतिर्वक्तव्या सौ चोक्ता ।
नचायमलौकिकोऽर्थलोकेपि हि स्तुतिपदानि दृश्यन्ते विधिशेषभूतान्येव । यथा मृति दाने मवृत्तस्य त्वामिनः कश्चिद्-
तकःपीत्याचष्टेसाधुर्वेदतो नित्यसनिहितः परिचर्याभूमिन्नस्तत्परश्चेति । अतोविधेयार्थस्तुतिद्वारेणार्थवादाविधायकाएव ।
तथा कचिदर्थवादादेव विधेयविशेषावगतिर्यथाक्ताः शंकराउपदधाति । अत्र ह्यज्ञनसाधनेसांपिस्तेलादि यत्किंचिदि-
धिनानेक्षितम् । तेजोवैषृतमित्यर्थवादे घृतस्तुत्या घृतमभ्यवसीयते । एवंप्रतिष्ठितियदरात्रोरुपयन्तीति रात्रिन्वर्थ-
वादादधिकारावगमस्तस्मादर्थवादापि धर्ममूलम् । मन्त्रास्तु केचिद्द्विधायकाएव यथा वसन्ताय कपिञ्जलानिति ।
आधारे देवताविधिमन्त्रवाणिकएव । नहि तत्रदेवता कर्मोत्पत्तिवाक्ये श्रुता नापि वाक्यान्तरेण विहिता । मन्त्रस्तु
विहितो नित्युक्तइतद्द्रष्टव्यादिः । अतोस्मान्मन्त्रवाणैर्विवाताप्रतिपत्तिः । सहस्रशेष मन्त्रवाणिकादेवताविधयः सन्ति ।
येत्यर्थे क्रियमाणानुवादिनस्तेपिस्मृतिलक्षणधर्ममेव बुद्धकुर्वन्तीति । भवतिधर्ममूलमनुषेयाथंनकाशेनेन । नाम त्वाख्या-
ताथोदभिन्नाथंमाख्याताथवैस्तुप्रसिद्धधर्ममूलभावम् । गुणविधयश्च प्रायशोनामांश्याएव । शरदिवाजपेयेन यजेत्स्वाराः
व्यकामोवाजपेयेनेति । तस्मात्प्रसिद्धंरुत्त्वस्य वेदस्यधर्ममूलत्वम् अन्ये तु श्येनादिवाक्यानांधर्मोत्पत्तिमत्त्वाभावमा-
शङ्कमानानिषेधानां च न ह्यनुभक्तोवेदित्यादीनामखिलग्रहणंन्यन्ते । अभिचाराहि श्येनादयोमारणात्मानोहिसारूपाः ।
ऋत्वाच्च हिंसायाअभिचाराणांच प्रतिषेधादधर्मत्वमतो न क्लेशोवेदो धर्ममूलम् । कर्तव्यश्चधर्मउक्तः । ब्रह्महत्यादिश्च
नकर्तव्यः । अतः कथं तद्वाक्यानि धर्ममूलस्युः । किंच येषु पशुयागाअयोपीमायादयस्तेषु हिंसासाधकत्वाद्दुरापितधर्म-
भावाः । हिंसाहि पापमिति सर्वत्रादेवभ्युपगमः । उक्तं यत्रागनिर्वधोधर्मः अधर्मस्तत्र कौटुहः । कथपुनरियमाश-

द्वेषानुद्यते अखिलग्रहणात् । नसस्यात्यत्मयोजनमस्ति । हेतुर्नोत्तइतिचेदागमग्रन्थोयसिद्धमर्थमाह । हेतुर्वाथिनोमीमा
 सातोर्विनीयते । अस्माभिरुक्त प्रआगममात्रेणप्रतिपत्तारस्ताभ्येतदुच्यते । विवरणकारास्तुयुक्तिलेशमत्रदर्शयन्ति य
 दुक्त श्येनादय प्रतिषिद्धत्वादधर्मइति तत्सत्यम् तथापि प्रतिषिद्धेष्वपि तेषु योऽन्यन्तप्रवृद्धद्वेषेण हिंसाद्रुतानीत्य-
 निभ्रान्तनिषेधाधिकारस्तस्य ते शत्रुवधलक्षणाभितीमनुशीयमानानिर्वर्तयन्तीत्येतावताशेन वेदस्य धर्ममूलत्व श्येनादिवा-
 क्येष्वपि न विहन्यते । निषेधेष्वपियोगागत प्रवृत्तोहनने स निषेधे नियुज्यते । एतदेव निषेधस्यानुष्ठानधर्मापिनिष्यमानस्या
 ननुष्ठानम् । अमीग्रीमीयादौ तु नैव हिंसाप्रतिषेधोस्ति द्वेषलक्षणायालौकिकक्याहिंसायानिषेधेननिषिद्धत्वात् । शास्त्रीयात् वि-
 धिलक्षणा न निषेधेन विषयीक्रियते लौकिकक्या चरितार्थत्वान्निषेधस्य । नचसामान्यतोदृष्टेन हिंसात्वाद्यौकिकहिंसावैद-
 दिक्या पापहेतुत्वमापादयितुं शक्यते यतो न हिंसात्वापापहेतुत्वेकारण अपितु प्रतिषेधेन विषयीकरणम् । नचात्रप्रतिषेधो
 ऽस्तीत्युक्तम् । क्सेत्रिनु मूलशब्द कारणपर्यायोव्याख्यायते । धर्मस्यवेदोमूलप्रतिष्ठा कारणसाक्षात्प्रणाड्याच । स्वाभ्या-
 यमधीयीत ऋग्वेदधारयन्विप्रइत्यादि चोदनात् साक्षादग्निहोत्रादिकर्मस्वरूपज्ञापकतया प्रणाड्या । स्थितिशीलेषु तद्दिदामनु
 भूतार्थविषयविज्ञानस्थितिरुच्यते । तच्छब्देन वेद प्रत्यवष्टयते । तद्वदन्ति तद्विद । वेदार्थविदामिदकर्तव्यमिदं न कर्तव्य-
 मिति यत्स्मरणेनतदपि प्रमाणम् । ननु च स्थितिर्नप्रमाणमित्याहुः साहि पूर्वप्रमाणावगतप्रमेयानुवादिनी नाधिकमर्थपरि-
 च्छिनत्तीति वदन्ति । सत्यम् । ये स्मरन्ति तेषामाद्यमेव तत्र शब्दादि प्रमाणानामीया स्थिति । अस्माकतु मन्वादिस्थितिरिव-
 प्रमाणम् । नहि वयतामन्तरेणान्यतोदृष्टादिकर्तव्यतामवगच्छाम । तच्च मन्वादीनामीदृशस्मरणतत्त्वेत्सेष्वेवाक्येभ्य
 स्मृतिपरंपराभ्रातेश्चोऽवसीधते । तस्माच्च स्मरणानुभूतोऽप्यमर्थः प्रमाणेन मन्वादिभिरितिनिश्चिनुमीयतपते स्मरन्ति ।
 नह्यनुभूतस्य स्मरणोपपत्ति । ननु कल्पयित्वा धन्त्यमुपनिबन्धीपुरननुभूयैवकेन चित्तमाणेन यथोत्पाद्यवस्तु क-
 थानककेचन कवय कथयेद्यु । अत्रोच्यते । भवेदेवयद्यत्र कर्तव्यतोपदेशो नस्यात् । कर्तव्यतोपदेशोऽनुष्ठानार्थः ।
 नचकेन चित्त्वेच्छ्रया कल्पिते बुद्धिपूर्वव्यवहारिणोऽनुष्ठानमर्हन्ति । भ्रान्त्याप्यनुष्ठानसिद्धिरिति चेत्स्यादप्ये-
 कस्य भ्रान्ति सर्वस्य जगतोभ्रान्तिर्भावत्ससारभाविनीचेत्यलौकिकी कल्पना । नच सभवति मन्वादीनावेदमूलत्वे
 भ्रान्त्यादेरवसर । अतएव प्रत्यक्षतो मन्वादयोधर्मान्ददृष्टुमिति नाभ्युपगम्यते । इन्द्रियैरर्थानसन्निकर्षं यज्ज्ञानेनत्य-
 त्यक्षम् । नच धर्मस्येन्द्रियैः सन्निकर्षं सभवति तस्य कर्तव्यताएवभावत्वात् । असिद्धच कर्तव्यम् सिद्धवस्तुविषयश्च
 सन्निकर्षं । अनुमानादीनि तदावैव अद्यप्यसन्तमर्मवगमयन्ति पिपीलिकाण्डसंचारेण हि भविष्यन्तद्विदितमिमिते तथापि
 नन्तेभ्य कर्तव्यतावगति । तस्मात्कर्तव्यतास्मरणस्यानुरूपकारणकल्पनामात्रेद्वेषोपदिश्यते । सच वेदोऽनुमीयमानोम-
 न्वादिभिरुपलब्धः । इदानीमुत्सनासा शाखा यस्याममीस्मातोर्धर्माः आसन् । तथा किमेकाशाखाऽथवद्वयस्तासु च कर्मि-
 दृष्टादि कस्याचिदित्येतदनुमानभवतते । अथाद्यत्वे पठ्यन्तएवता शारदा । किंतुविप्रकीर्णस्ते धर्मा कस्याचिच्छ-
 स्वायामष्टकादीनां कर्मणामुपपत्ति कस्याचिद्भ्रव्यकचिदेवता कचिन्मन्त्रइत्येव विप्रकीर्णाना मन्वाद्योहोपसहारस्तुपावयो-
 धार्थचक्रु । अथमन्त्रार्थवादरिक्तमात्रप्रभावाते धर्मा । अथायमनादिरनुषेयोर्थाऽविच्छिन्नपारपर्यसप्रदायायातोवेदव-
 नित्यजतास्मदादीनामिव मन्वादीभामपिपरप्रत्ययानुष्ठानो नित्यानुभेयश्रुतिकडत्पेवमादि बहुविकल्पविचारमा तद्विवरण-
 कारा । एतावास्तुनिर्णयावेदिकमेतदनुष्ठानस्मातोनावेदिकैर्विधिभ्यर्थितपद्मावगमादनुष्ठानात् । तदनुष्ठानाद्यातिपद्मं द-
 शितः । कचिद्वैदिकमन्त्रप्रधानस्मार्तकचिदेतदेव विप्रतीकचिदुत्पत्ति कचिदधिकार कचिदर्थवाददत्तवमवेषव म्नातोवे-
 दिकैर्वैदितपत्ता । निगुणतश्चेतिनिर्णीतमस्माभिः स्मृतिविवेके । स्मार्तवैदिकयोर्नित्यव्यतिषद्वात्परस्परम् । कर्तृ न धर्मो

वापि वियुज्येते न जातुतौ ॥ प्रत्यक्षश्रुति निर्दिष्टयैनुतिष्ठन्ति केचन । तएव यदि कुर्वन्तितथास्याद्देदमूलं ॥ प्राभाष्यकाराणां मुख्यवेदविद्भिः परिग्रहः । तदुक्तं कर्तृसामान्यादनुमानंश्रुतीः श्रुति ॥ विशेषनिर्धारणे तु न किञ्चित्प्रमाणं च प्रयोजनम् । उन्सादोऽपि संभाव्यते दृश्यन्ते हि प्रविरलाभ्येवृका अद्यत्वेपि शाखास्ताभ्यःसंभाव्य भाव्युत्सादाभ्यो विधिमात्रमर्थवादविरहितमुद्धृत्योपनिबद्धस्मृतिकारैरिति कैश्चिदभ्युपगम्यते । ब्राह्मणोक्ताविधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्तइत्यापस्तम्बः । अत्रतुयैवंमहाप्रयोजनाशाखा यस्यां सर्वे स्मार्ताग्राह्याश्च सर्ववर्णाश्रमधर्मांशाम्नातास्तस्याउपज्ञानमसंभाव्यम् । सर्वाभ्येतृणां चोत्सादइत्यादि बहूदृष्टप्रकल्प्यम् । विप्रकीर्णान्त्वर्थवादाग्रहणानां कृत्वथशुरुषार्थतया च दुर्विज्ञानानामयोगेन लघनमभिपुक्तानान्यापतोनिश्चितार्थानां घटते । अस्मिंस्तु पक्षे विरोधद्वयस्यापि प्रत्यक्षश्रीतत्वाद्दिकल्पेन स्मृतेर्वाधः । सचविशिष्टानानाभिधेयः । स्मृतिकाराश्च बाधमनुमेयश्रुतिमूलत्वं च प्रतिपन्नाः । एवमप्याह गौतमः . ऐकाश्रम्यत्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्बह्वस्म्यस्येति । यदि हि मन्वादीनांप्रत्यक्षास्ताः शाखाअभवन्कैषंवाचोयुक्तिगार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षविधानादिति । ननुसर्वेष्वश्रमाः प्रत्यक्षविधानाः स्वमतमेव चैतद्रौतमेनाचार्यापदेशेनोपदिष्टतस्याश्रमविकल्पमित्याद्युपक्रम्यानेनोपसंस्तत्वात् । मन्त्रार्थवादप्रमाणभावोऽप्यविरुद्धः । यद्यप्यर्थवादाविधुद्युष्टश्रुतिपरा न स्वाश्रम्य विधायकास्तथापि केषांचिदप्यपरतैव नोपपद्यते यावत्स्वार्थविषयोविधिनविगमितः यथास्तेनोहिरण्यस्यसुरां पिबंश्रेत्यादेःपञ्चाप्रिविधिशेषतैवमेतावतैव नोपपद्यते यावद्विरण्यस्तेपादेःप्रतिषेधोनावगमितः । यदृतांविद्यामधीते सहिरण्यस्तेपाद्यप्याचरंस्त्वैव संवसन्नपतति अन्यथा तु पततीत्यवगतिरविरुद्धा । अथविधुद्युष्टोविधेः प्रतिपादकोनार्थवादइति केनैवा परिभाषा छता । एतेपतन्ति चत्वारइत्यत्राप्याख्यातश्रवणमस्ति । लिडाद्योनेसन्तीति चैतन्तितिष्ठन्तीति रात्रिचपि नैवल्लिङ्गश्रुतिरस्ति । अथ तत्राधिकाराकाङ्क्षायांमेकैवाक्यतायां सत्यां पञ्चमलकारादिकल्पनया विध्यवसायः एवमत्रापि भविष्यति । बहवश्च द्रव्यदेवताविषयोर्थवादावगम्याः सन्ति । तत्र यस्य विधेः शेषाअर्थवादास्तद्धिनिवैव द्रव्यदेवतादेरपेक्षितत्वाद्दिशेषसमर्पणमात्रे ध्यापारान्तर्गतविशेषावगतिरर्थवादाधीना न दोषाय । इह तु तदसंयद्धस्य विध्यन्तरस्येन्ममाणत्वाद्वाक्यभेदापत्तिरतश्च न प्रकृतिशेषता । तदभावे च तन्मूलाप्रतिषेधावगतिर्नस्मादतर्थाः नाः शर्कराउपदधाति तेजोवै घृतमित्यनेन वैपम्यमित्याहुः । तदसत् । सत्यप्यर्थान्तरत्वे तदेकैवाक्यता मूलवादस्याऽवगतोऽस्तिवाक्यभेदाभिचोद्यापत्तिः । मन्त्राः प्रयोगप्रकाशत्वेन रूपदेवावगतास्तस्य प्रयोगस्यान्यतौसिद्धेः प्रकाशकत्वनिर्वहणाय प्रकाशकल्पयन्ति । नवा सतीरूपस्मधिकारयोः प्रकाशनमहकार्यान्भवेत्तत्पिप्यस्त्वधिकारिणियोगप्रयोगबोधकमन्त्राः । एवमप्यवर्षाकाश्च विषयोऽभ्युपगम्यन्ते यथाघारे देवताविधिश्चतुष्पाद्धिधर्मोऽभ्युपगतस्तत्रान्यतरांगः श्रुतः सकलेतराशोभेत्तुस्तथाविपएव विधौसंबन्धग्रहणादिति सर्वथा तावत्संभवति वेदसंयोगः । मनुसंहृतिर्वैदुशाभ्याध्यायिभिः शिष्यैरन्यैश्चोत्रियैः संगतस्तेभ्यः शाखाः श्रुत्वा धन्वंचकार ताश्च मूलवन् प्रदःसंपन्नाममार्णीकृतवान् । एवमप्ये तत्प्रत्ययादनुष्ठानमास्तवन्तीन मूलोपलम्भे यत्नकुर्वन्ति । अस्माकंचैतदनुमानम् । अनौचिगोषे सत्यपि तुष्ये श्रोतव्येचाधोपपत्तिः । प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रयोगसंपत्तौ श्रुत्यन्तरंप्रत्याकाङ्क्षैव नास्ति । यथा सामिपेर्नानु सामदस्यपाशदस्ययोः पाञ्चदशेन प्रकृतिरवरुद्धा सामदस्यप्रत्यक्षश्रुतमपि नाकाङ्क्षति । आभिधानिकोऽर्थः सत्यस्मन्नेऽभिरिहार्थाकाङ्क्षावगम्यन्त्यर्थविक्रमाहुर्वैलंबाधते । नचैतावताऽप्रामाण्यापत्तिः . यथा . गार्कान्त्यद्वाग्निं रिङ्गितुषु शौर्यनामानि वैरुत्तिकैर्विदुष्यमानानिचाभ्यन्ते तद्देव द्रष्टव्यम् । यत्र । संप्रदायविच्छेदस्तत्र च परंपरापत्तिः । नहि तत्र अरपत्त्यप्रमाणंनवृत्तम् । नित्यानुमेयप्रक्षोऽपि संप्रदायप्रज्ञानातीव भिद्यते । मन्वादि संरणस्य व्यवमूलपरी-

क्षितुं न वृत्ताः । यद्विच तेयामभ्यसाव्रनुमेयोवेदोर्वयमिव न ते एतारः । नच यः पदाभिनं कस्पचित्रत्यक्षस्तस्यानुमेयता
संभवत्यन्वयासंभवात् । क्रियादिषु सामान्यतोऽस्त्येव संबन्धदर्शनम् । यदि वार्थापरत्यवसेयाः क्रियादयो न चेद्वाग्यथा
नुपपत्तिरस्ति । तस्मादस्ति मन्वादीनामस्मिन्नर्थे वेदसंबन्धो न पुनरयमेव प्रकारइति निर्धारयितुं शक्यम् । द्रव्योपसी कर्तृव्य-
तावगतिर्वेदविदांवेदमूलैव युक्ता कल्पयितुं श्रान्त्यादिप्रैत्यवगत्यनुरूपकारणकल्पना कृता भवति । तत्रोत्सादविप-
कीर्णमन्त्रार्थवादेप्रत्यक्षचोदनाकारणानांसंभवात्कल्प्यत्वमुपदिश्यते । प्रत्यक्षोऽपि विधिः क्वचिन्मूलत्वेन दृश्यते न मत्वद्वा-
ससा सह संबन्धेति । सचाभ्ययने चोपनयने च पठ्यते । तदेतद्विशतोऽप्राभिरुक्तम् । विस्तरस्तु स्पष्टतिविबेकाज्ञातव्यः ।
शाखाः काश्चित्समुत्सन्नाः पक्षानेपमतोम । पक्षेस्मिन्नप्रमाणहि बन्धदृष्टं सस्यते ॥ उपपन्नतरः पक्षो विज्ञिमानांतस्ततः ।
उत्पत्त्यादि समाहारः प्रायशो दृश्यते ह्यदः ॥ अनेकशिन्योपाभ्यामेः श्रोत्रियैराद्यतोपरैः । शक्तोरपि तुंशुत्वा शाखांतांतीकुत
श्चन ॥ उपपन्नस्तदार्था च दृष्टमूलैः परिग्रहः । निश्चयोऽप्राकमन्यय यथा संभवतः स्थितः ॥ प्रयोगद्योतकामन्त्राद्योतन-
तस्य नामतः । नर्तेषिकारोत्पत्तिभ्यांप्रयोगस्यास्ति संभवः ॥ विशिष्टदेवतात्वाभाषारि माद्ववर्णिकः । त्काराकत्वान्मन्त्र-
स्य तन्निर्वहणहेतुकः ॥ यासिद्धेरूपकर्मात्मनुरूपान्तरगतमिभेत् । नसात्वरूपनाशाय विश्वजित्याधिकारवत् ॥ मतिपन्ने
विधौ युक्तंतत्सवन्धार्थकल्पनम् । गतिर्मन्त्रार्थवादेभ्योन दृष्टा चेद्विधेः क्वचित् ॥ लिङ्गादिगम्यभंगवात्त्रिपत्सरति पाणि-
निः । नशक्तास्ते विधिवक्तुंसिद्धवस्तुविधायिनः ॥ ध्यात्येयोगुणवादेन योर्थवादादतत्परात् । अर्थोपिगन्तुमिष्येत कर्म-
स्यात्तस्य सत्यता ॥ भिन्दुद्वाक्येन प्रतिशः साकाङ्क्षारात्रयोपतः । विशेषे तद्वत् युक्ता वाक्यशेषावगम्यता ॥ स्तेपादीनां-
निषेधेपि विध्यन्तरगतिर्भुवा । ततश्च वाक्यभेदः स्यान्नोपपत्त्यासस्ततः समः ॥ वाचःस्तोमे प्रयुग्यन्ते सपं मन्त्रविधिभूतेः ।
नाष्टकादौ विशेषोस्ति हेतुर्मन्त्रस्य बोधने ॥ विनासामान्यसंबन्धात्सिद्धं च विनियोजकम् । नच नास्त्यस्य संबन्धाविधा
प्रकरणादिभिः ॥ परिहारंनुवन्त्यत्र केचिन्नमूलवादिनः । रात्रिषु प्रतिनिष्ठन्तीत्यसत्त्वेवलिङ्गादिषु ॥ पद्यमेन एकरेण तदर्थ-
गतिरिष्यते । पतन्तिनम्लेच्छितवाइत्यादियु तथा भवेत् ॥ ऋचांविधिवांचिरतोमे सर्वदाशतयीरिति । दशम्योमन्त्रेऽभ्य-
स्तावांजिताः पठिताबहिः ॥ सामान्यसंबन्धकारोसमाख्यैवेति गीयते । समाख्यागृहमन्त्राणांतेन तेनास्ति कर्मणाम् ॥ पद्या-
प्रिविद्यायोक्तं हि र्ण्यस्तेन निन्दया । स्तेनोहिर्ण्यवाक्यस्य न विना तन्निषेधतः ॥ गेपत्वावगमोऽर्थात्तु तदकर्तव्यता
तु या । द्रविष्टे शेषतायाः सा न पुनस्तद्विरोधिनी ॥ नित्यानुमेयपक्षोवाग्यमपरंपरा । तयोर्भवनवाह्यन भेदः कर्मादीभ्य-
ते ॥ एवंच सति यागीतमेव प्रत्यक्षविधानता गार्हस्थ्यस्योक्त सा शब्दस्याभ्यवर्तितव्यापारुभिर्नायेन । श्रवणानन्तरयो-
र्थः प्रतीयते समप्रत्यक्षःपस्तु प्रतीतेऽर्थं तत्सामर्थ्यपयार्थोपनया गम्यः सवित्त्वित्वात्प्रतिपत्तेर्नन्यत्पत्तति सर्वमप-
न्नम् । म्प्रतिगतिच्छतद्विदाम । स्पृष्टिभ्रशौलं च स्पृष्टिरिति शीर्षं रागद्वेषमहाणमाहृष्टतत्त्वधर्मसुं वैदरस्पृष्टिभ्रमहाप-

तोपेण सर्वनिर्मलीक्रियते । अतोयथा प्रतिपिद्धमपि ग्रहणंभोडशिति विधिनानुधीयमानंनदोपाय । नचात्र ग्रहणवद्विकल्पः । प्रतिपेधाह्यात्मनुष्टियतिरेकेणात्रय विषये ध्यवस्थाभ्यन्ते । अथवानेवतेपामधर्मंआत्मापरितुप्यति यथाविपधोमेवौषधीं नकुलोदशति नान्याम् अतउच्यते नकुलोयांयांदशति सांसाविपधोति । इह भवन्तश्चाहुः ये वैकल्पिकाः पदाथारंतेतु यस्मिन्पक्षे ममः प्रसीदति सपक्षआश्रयितव्यः । वक्ष्यति च द्रव्यशुद्धौ श्रायश्रितेषु च तामिस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टि- करंभवेत् । अथवा योऽश्रद्धधानोनास्तिकतया तस्यानधिकारमाह । नास्तिकस्य हि न वैदिकंकर्मकुर्वतोप्यात्मा तुप्यति । अतस्तेन क्रियमाणमपि कर्मनिष्फलमेव । अथवा सर्वकर्मविषयोभावप्रसादउपदिश्यते । अनुष्ठानकाले त्रेत्रेधर्मोहेगोकादि- त्यक्ता प्रमुदितेन भाव्यम् । अंतत्र शीलवदस्याः सर्वशेषतया धर्ममूलत्वाभिधानम् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवधर्मव्यवस्थाप्य तत्र प्रमाणान्याह । वेदोऽस्मिन्निति अखिलसार्थवादः तेपामपि विधितान्पर्यायं संवेदोधर्मस्य मूलप्रमाणम् । यत्र साक्षात्श्रुतिर्नोपलभ्यते तत्र कथं तदुक्तं सृष्टिशीलैचेति । वेदविदांया सृष्टिर्वाक्यविशेषविषयत्वोत्पादिकार्थविशेषेविषय चिन्तातत्प्रभवत्वात् वाक्यमपिसृष्टिः । वेदेनुपलभ्यमाने सा धर्मप्रमाणम् । तस्याअप्यनुपलभ्ये यत्र वेदविदांबहूनांशील चित्तस्य त्वभावप्रवणता सापि धर्मस्यमूलम् । यथा श्रुतिः यद्वैकिचानूचा- म्बूहिततदार्षेयवेदयन्तीति । तस्याप्यनुपलभ्येभउक्तमाचारइति । साधवोवेदार्थसाधनप्रवृत्ताः तेप्राप्ताचारः स्वस्व- कालीनसाध्वनुष्ठितस्य प्रतिसंधानमुद्यमान तत्र प्रमाणधर्मं लब्धशीलादन्यप्रयुक्तवशाद्धारहितानिधारितमूलमि- णिसिद्धमूलताशाकाकलुपितमीपत्यव्यवरमिति क्रमार्थः । यत्राचारोऽपि नोपलभ्यते तत्राह आत्मनइति । वक्ष्यति च किं कुर्वतोस्यस्यात्परितोपइति । तदयमर्थः यत्र विषये वेदादिकं धर्मप्रमाणचतुष्टयं सदपि नोपलब्धतादादिवशा- त् यत्कर्म कुर्वतश्चेतसोऽप्यधवापरनामाप्रसादातिशयः तस्य साधकत्वे सएव प्रमाणम् । किंत्वेकपुरुषप्रतिभानतया- णिः शीलचाराभ्यां बहुजनप्रतिभानतदनुष्ठानरूपत्वेनाप्योप्यसंवादाप्रमादार्थाभ्यां किंचिदपकृष्टत्वमिति ॥ ६ ॥

(३) कुड्मुकः । इदानींधर्मप्रमाणान्याह । वेदोऽखिलोधर्ममूलमिति । वेदकर्मयजु सामाथर्वलक्षणः ससर्वोधिभ्यध- मन्नात्माधर्मं मूलप्रमाणमर्थवादानामपि विष्येकवाक्यतयास्तावकत्वेन धर्मं प्रामाण्यात् । यदाह जैमिनिः विधितान्त्वैक- म्यत्वात्स्तुत्यर्थे न विधीनांस्युः । मन्त्रार्थवादानामपि विधिवैक्येकवाक्यतयैव धर्मं प्रामाण्यप्रयोगकाले चानुष्ठेयत्साराक- यदस्य च धर्मं प्रामाण्यंयथानुभवकरणत्वहरुंध्यायसिद्धम् । सृष्ट्यादीनामपि तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिपादानार्थमनु- स्ते । मन्वादीनांय वेदविदांसृष्टिर्धर्मं प्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणोपादानाद्देमूलत्वेनैव सृष्ट्यादीनांप्रामाण्यमभिप- र्णम् । शीलब्रह्मण्यतादिरूपम् । तंदाह हारीतः ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता साम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता मृदुताऽपारुण्य- तता मिषवादिर्वृत्तज्ञता शरण्यता कारुण्यप्रशान्तिभेति त्रयोदशविधंशीलम् । गोविन्दराजस्तु शीलमगद्वैपचित्याग- गाह । आचारःकम्बल्वल्कलाघाचरणरूपः । साधूनांभार्मिकाणामात्मनुष्टिश्च वैकल्पिकपदाध्वविषया धर्मं प्रमाणम् । तदाह- र्गमः । वैकल्पिकेआत्मनुष्टिःप्रमाणम् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । अपुना मयक्षवेदमात्रमितिधर्मदतितु नार्थद्वयाह वेदइति चतुर्धर्मः । अखिलकर्मयजुः सामाथर्वोणःधर्ममूलधर्मं प्रमाणम् । सृष्टिशीलै सृष्टिमन्वाख्याया शीलैर्वृत्तचरित्रम् । तदिदामनुष्ठेयत्वेन वेदार्थविदाम । सृष्ट्यतापितृदेवभक्तता अपरोपतापिता मृदुता अनसूयताअपारुण्यमित्रता मिषवादिर्वृत्तज्ञता शरण्यता कारुण्यम

शान्तिरिति त्रयोदशविधशौलमिति हारोतीकंवा । अत्र स्मृतिः श्रुत्यविरोधिनी यासा । तथा च सूत्रं विरोधे त्वन
पक्षस्यादसति ह्यनुमानमिति । ग्रन्थस्र्ज्जुतिविरोधे स्मृत्यादिहेयम् । यथासबोदुम्बरीवैष्टयितव्येति । असति तद्विरोधेअनु
मानंयथाष्टका.कतंयथाइति स्मृतिवाक्यवेदानुमापकतया मानमित्यर्थः । आचारोविवाहादौ कङ्कणबन्धादि.साधूनाममत्सरा
णांतुष्टिर्मनसःपरिणामविशेषःसोपि धर्मं मानमित्यन्वयः ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । अथधर्मममाणान्युपन्यस्यति वेदद्विजातावेकवचनम् । धर्ममूलं धर्मस्य प्रमाणं केवलं विभ्या-
देशश्च धर्मममाणं किंतु मन्त्रार्थवादावपीत्युक्तमस्त्विति । तद्विद्वेदार्थविदाम् । स्मृतिर्धर्मशास्त्रेतिहासपुराणानि । शीलं च-
धर्ममूलं सततं भावनीयताहेतुः आत्मगुणसंपच्छीलम् । तदुक्तं महाभारते तच्च, कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघ्यैत संसेदि । शीलं-
समासेनैतत्तेकथितं कुरुनन्दनेति । अत्रोदाहरणं पुषिष्ठिरस्य यक्षरूपधारिणा धर्मात्सोदरानादरेण मकुलजीवितवरणम् । त-
द्विदामाचारश्चैव धर्ममूलम् । आचारो व्याख्यातः । साधूनां परमधार्मिकानामात्मनस्तुष्टिर्मनसो रुचिः सा च धर्ममूलं मणा-
न्तरागोचरत्वेन धर्मत्वंप्रति स्यादिति त्वंघुं योऽर्थो धर्मत्वेन साधूनामनते रोचते स धर्म इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिलोवेदो धर्मस्य प्रमाणम् । च पुनः । तद्विदां धर्मविदां स्मृतिशीले स्मृतिश्च शीलं च स्मृतिशीले
धर्मस्य मूलं भवतः शुचौ तु चरति शीलमित्यमरः । आचारः सदाचारः साधुतुष्टिरेव साधुतुष्टिकर्ता च पुनः आत्मनः
रसस्य तुष्टिकर्ता ॥ ६ ॥

यः कश्चित्कस्य चिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ॥ स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं वेदवित्सम्बन्धेन स्मृतेः प्रामाण्यं तदनेन प्रकटयति । यः कश्चिद्धर्मो वर्णधर्म आश्र-
मधर्मः संस्कारधर्मः सामान्यरूपो विशेषरूपश्च कस्यचित्ब्राह्मणादेर्वर्णस्य मनुना परिकीर्तितः स सर्वोऽपि वेदेऽभिहितः प्र-
तिपादितो यथाचैतत्तथा पूर्वश्लोकउक्तम् । सर्वज्ञानमयो हि सः सर्वेषां ज्ञानानामदृष्टविषयाणां हेतुनिमित्तवेदः सर्वज्ञाननि-
मित्तत्वेति ज्ञाने तद्विकारत्वमभ्यासोप्य मयद्रुतः । यो हि यद्विकार. स तन्मयस्तत्त्वभाव इत्युच्यते । वेदश्च ज्ञानहेतुत्वात्तन्म-
यदिति । यत्कार्यदर्शने कारणकार्यत्वभावमिति । अथवा सर्वज्ञानाद्देशे तो रागतो हेतुमनुष्येभ्य इति मयद्रुच्यते ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यः कश्चिदिति । यः कश्चिद्विदानो मनुष्यमान मूलवान् वेदोपि. कस्यचित्संकीर्ण-
स्यापि सर्वेषां वेदानां यत्तज्ज्ञानं तत्रायो हि स इत्यनुपापयेपितस्य स वेदः प्रत्यक्षपेक्षेवत्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) कुम्भकः । वेदादन्येवावेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्षज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह
यः कश्चिदिति । यः कश्चित्कस्य चिद्धर्मो मनुना धर्मोक्तः स सर्वो वेदे प्रतिपादितः । यस्मात्सर्वज्ञोऽसी मनुः । सर्वज्ञताया
स्तान्मन्विनकीर्णपट्यमानवेदां सम्यग्ज्ञान्वा. लोकहितायोपनिबद्धवान् । गोविन्दराजस्तु सर्वज्ञानमय इत्यस्य सर्वज्ञान-
रूप इव वेद इति वेदविशेषणनामाह ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वोऽस्मृतीनां वेदमूलत्वेपि मनुस्मृतेरिति शयमाह यदिति । कस्य चित्पुंसः स वेदः सर्वज्ञा-
नमप. सर्वेषां ज्ञानानामदृष्टविषयाणां हेतुत्वात् निमित्त. सर्वविषयज्ञानबलैर्भगवतः पूर्वपूर्वसर्गसदृशतया कार्यत्वेपि सर्वांशं प्रका-
शक्यात् ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । एतु पूर्वपूर्वश्लोकः । वेदविदां स्मृतिः प्रमाणमित्युक्तम् । वेदवित्तमत्वान्मनुना मणीतशास्त्रे स्मृत्य-
न्वयेऽपि प्रमाणमिति धर्मोपयोगार्थः कश्चिदिति । सर्वज्ञानमयः सर्ववेदां ज्ञानमदृष्टः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः कश्चित्धर्मः कस्यचिद्विभवेः धर्मः मनुना परिकीर्तितः सः सर्वः धर्मः वेदेऽभिहितः उक्तं सवेदः सर्वज्ञानमयः सर्वज्ञानातीत्यर्थः । यद्वा समनुः सर्वज्ञानमयः ॥ ७ ॥

सर्वैतु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानं चक्षुषा ॥ श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मं निविशेत् वै ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वज्ञैश्चरुतकारुतकशास्त्रगोचरप्रत्यक्षादिगोचरसमवेक्ष्यैतज्ज्ञानचक्षुषा तर्कव्याकरण-
निरुक्तमीमांसादिविद्यास्थानश्रवणचिन्तनात्मकेन चक्षुरिव चक्षुः शास्त्राभ्यासो ज्ञानस्य कारणत्वसामान्यात् । यथा
चक्षुषा रूपज्ञायते एवं शास्त्रेण धर्मइति सामान्यसमवेक्ष्य सम्यग्विचारपूर्वकनिरूप्य श्रुतिप्रामाण्यतो वेदप्रामाण्येन
धर्मं निविशेत् धर्ममनुतिष्ठेत् । सर्वेषु हि शास्त्रेषु सम्यग्ज्ञानेपु वेदप्रामाण्यमेवावतिष्ठते नाज्ञातेषु । तथाहि तानि शास्त्राणि
निपुणत्वेन विन्तयन्ति नतेषां प्रामाण्ये सम्प्रयुक्तिरस्ति वेदे त्वस्तीति निश्चिनोति । सर्वग्रहणं ज्ञेयविशेषणम् । निखिलशा-
ब्दस्य समवेक्ष्येति क्रियाविशेषणम् । निखिलसमवेक्ष्य निःशेषेण पूर्वपक्षेण शास्त्रान्तराणां प्रामाण्ये वेदस्य वा प्रामाण्ये याव-
न्त्यकाश्चन युक्तयः प्रतिभासन्ते ताः सर्वाः प्रदर्श्य सिद्धान्तसिद्धेर्हेतुभिर्यथा लक्षणलक्षितैर्निराकृत्य स्वपक्षसाधने चोप-
न्यस्ते वेदप्रामाण्यमवतिष्ठतइति निखिलशब्देन प्रदर्शयते । तेन तौ निखिलसर्वशब्दौ, पर्यायावपि भिन्नविषयत्वान्पुनरुक्तौ ।
त्वग्रहणमनुवादः । योऽन्यस्य धर्मः सोऽन्यस्या धर्म एव ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वत्विति । सम्यगवेक्ष्यालोच्य इदमानवशास्त्रं, एतच्छास्त्रोक्तेन ज्ञानरूपचक्षुषाऽनुपलभ्य-
मानवेदमूलेषु कर्मसु उपलभ्यमानतन्मूलेन च श्रुतेरपि प्रामाण्यतः प्रमाणत्वेन सिद्धे, तदुक्ते स्वधर्मं स्वसपाद्ये धर्मं निविशेत्
नितान्तमन्तर्भवेत् । वैषसिद्धौ ॥ ८ ॥

(३) कुङ्कुमः । सर्वत्विति । सर्वशास्त्रजातवेदार्थावगमोचितज्ञानं मीमांसाभ्याकरणादिकं ज्ञानमेव चक्षुस्तेन निखि-
लज्ञेयविशेषेण पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठेयमवगम्य स्वधर्मंऽवतिष्ठेत् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत किंतवाह सर्वमिति । ज्ञानचक्षुषा ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानगुरु स एव चक्षुस्तेनोपदिष्टमवेक्ष्य
शब्दतोऽर्थतश्चाधीत्येत्यर्थः । इदमनुशास्त्रं श्रुतिप्रामाण्यतः श्रुतिलिङ्गवाक्यमकरणस्थानसमाख्याभिर्गृहीततात्पर्यायः । विद्वान्
स्वधर्मंऽनुष्ठेयं कर्तव्याकर्तव्येति विशेषतः प्रवर्तते ॥ ८ ॥

(५) जन्मन् । शीलाम्बुश्रुतिस्मृतौ बलीयस्यावित्यभिमाद्येणाह सर्वमिति । इदं श्रुत्यादिप्रमाणजातम् । निखिलनि-
रवशेषम् । ज्ञानचक्षुषा बुद्ध्या । श्रुतिप्रामाण्यतः श्रुतिशब्द स्मृतेरप्युपलक्षणार्थं तत्तदलोकांनुगुण्याच्छ्रुतिसमत्वाभ्यु-
पगमाच्च ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । इमनिखिलसर्वधर्मविभादीनां धर्मज्ञानचक्षुषा अवदेय विचार्य विद्वान् श्रुतिप्रामाण्यावै निश्चयेन
निविशेत् स्वधर्मं प्रविष्टो भवेत् ॥ ८ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ॥ इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुरवम् ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । योनास्तिकतया वैदिकानि निष्फलयानि कर्माणीति व्यामस नतदनुशने प्रवर्तते तस्य प्रवृत्त्य-
र्थं सुन्दर-द्वेषकलप्रदर्शनकरोति । तिष्ठतु तावदन्यत्फलश्रुतौ स्मृतिषु च यद्दुदितमुक्तधर्मात्यकर्मतदनुतिष्ठनिहारिणोऽलोके
यावज्जीवति तावत्कीर्तिप्रशस्ततापुण्यतासौ भाग्यलभते न्याय्ये पथि स्थितो महापुण्योयमिति सर्वेण पूज्यते प्रियथ सर्व-
स्य भवति । प्रेत्य देहान्तरे यस्मादन्यदुत्तमनास्ति तत्सुखमाप्नोति प्रायेण स्वर्गकामस्याधिकारी । निरतिशया च श्रुतिः

स्वर्गस्ततउच्यते अनुत्तममिति । तस्मान्नोस्ति क्रस्यापि दृष्टफलार्थिनोऽत्रैव प्रवृत्तिः प्रयुक्तैवंपरमेतत् ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्रफलमाह श्रुतीति । श्रुतिस्तरकाद्योपलभ्या अनुत्तममुखस्वत्वगोचर्यमोक्षापर्यन्तं । अत्र चर्शाख्यदीनानुत्तरपरकृष्टत्वकथनार्थम् अतएव वक्ष्यमाणस्य श्रुतिस्मृत्यमीमांस्यत्वस्य शीलादावपि प्रसङ्गनिवारणितु श्रुतिस्मृतिपदार्थो व्याकृतव्यो ॥ ९ ॥

(३) कुङ्कुकः । श्रुतिस्मृत्युदितमिति । श्रुतिस्मृत्युदितधर्ममनुतिष्ठन्मानवइह लोके धार्मिकत्वेनानुपाधिकोर्कोर्तपर-
लोके च धर्मफलमुत्कृष्टत्वगोपवर्गादिस्तुल्यप्रमाणौति । अनेन वास्तवगुणकथने श्रुतिस्मृत्युदितधर्ममनुतिष्ठदिति विधि-
ल्यते ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च श्रुतीति । अनुत्तमनास्त्युत्तमं धरमात् । मानवमनुष्याधिकारकं शास्त्रमिति न्यायान्ता ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यकक्षतां विशदयति श्रुतीति ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रुतिस्मृत्युदितश्रुतिस्मृतिभ्यां यत्नउदिततत्कधर्ममानवः अनुतिष्ठन् इह लोके प्रेत्य परलोके कर्त्त-
व्यमवामौति ॥ ९ ॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रतु वै स्मृतिः ॥ ते सर्वाथैव श्रीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्तौ ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । किमिदं शब्दार्थसम्बन्ध स्मरणमभिधानकोशशास्त्रमात्मभूः परमेष्ठीत्यादिवन्धधर्मशास्त्रेयेदमुष्-
ते श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रतु वै स्मृतिरिति उच्यते । इह सदाचारो न श्रुतिर्न स्मृतिर्न ब्रह्माभावान्निबन्धाक्षराहिरुत्पद्यते मति-
द्वान्तस्तस्य स्मृतिस्त्वमुपपादयति । यत्कार्यधर्मशास्त्रार्थतद्धर्मशास्त्रयत्र धर्मः शिष्यते कर्तव्यतया प्रतीयते सा स्मृतिः । निर्वन्धाति-
भावयोजक शिष्टसमाचारादापि धर्मस्य कर्तव्यतावगतिः सोऽपि स्मृतिरिव । ततश्च यत्र कस्मैचित्कार्याय स्मृतेरुपादानं तत्र
सदाचारोपि ग्रहीतव्यः । धर्मशास्त्रे स्मृतिर्वेदोऽपि सर्वमुत्पद्यधर्मशासनमिति तस्यापि स्मृतिवत्प्रसङ्गस्तन्निवृत्त्यर्थमाह
श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः । यत्र श्रूयते धर्मानुशासनशब्दः सा श्रुतिः । यत्र च स्मर्यते सा स्मृतिः । तच्च समाचारेऽप्यस्तीत्यतः सोऽ-
पि स्मृतिरिव । नहि तत्रान्यस्मृत्यवैदिके शब्दे प्रामाण्यमथवा श्रुतिप्रहर्णस्मृतेर्वेदतुल्यत्वात्कीर्त्तुः श्रुतिस्मृत्योः समानकार्य-
वत्समाचारेऽप्यन्येन प्राप्यते । उच्यते । ते सर्वाथैव श्रीमांस्ये ते श्रुतिस्मृती सर्वेष्वर्थेष्वन्त्यन्तासंभाष्येऽपि दृष्टविधौः प्रमाणै-
श्च तस्मादेव हि सा लक्षणान्दोषान्कचिदभ्युदयः क्वचित्प्रत्यवायः सुरापानान्तरकः सोमपानान्पापशुद्धिरित्यादौ पक्षप्रतिपक्ष-
गमनेन विचारो न कर्तव्यः । आशुद्रूपक्षान्तरसंभावनमीमांसनम् । यथा हि सा चेत्पापहेतुः स्वरुपाविशेषोऽपि हि विषयि तत्र
भविनुमर्हति । अयं वैदिक्यभ्युदयहेतुर्लोकिकस्यपि तथा इत्यात् । तद्रूपसमानत्वाद्यस्य पदपूर्ववेदावगततस्य तद्विपरीतरूप-
भत्यनमसत्कर्त्तव्यस्य घेतुभिर्द्विधैः चारणतत्सिद्धान्ताभिनिवेशः सद्द प्रतिषिध्यते । न पुनरयमर्थो वेदस्याद्यः पूर्व-
पक्ष उतपिचः सिद्धान्तस्येपाधीनां सान्निध्यते । यतो वक्ष्यति परतर्कानुसंधते सधर्मवेद नेतरदिति । किंपुनरयमदृष्टार्थ-
मीमांसनप्रतिषेधः नैतिकम् । ताभ्यां धर्मो हि निर्वन्धनेन तार्किकप्रमाणानुवेदार्थनिपरीतसाधनानामाभासतामाह । ईदृशा-
दितिपारोतत्रावेदिकी हि सा पापहेतुः हि सा त्वान्दौकिकार्हिसात् । तत्र हि सायां पापहेतुत्वं कुतश्चिदप्यन्यत् प्रमाणमिदं
मन्वेणागमम् । एव चेन्नास्ति हि सायाः पापसाधन सिद्धहेतुः यावदागमः प्रामाण्येन नाभ्युपगतः । अभ्युपगतप्रागम-
शान्दये तद्विदुः हेतुनं ध्रुज्यते अत्रमाप्यापत्तेरागमस्य । ततश्चेत्तेरत्स्यापारः पूर्वमागम्येन परिपक्षः पश्चाद्मागम्येन मिति ।
सोऽयं तत्रपत्तिरिदं पक्षानेन तार्किका अनुपप्यते ममानावाभ्येनिवदागमविरुद्धम् । अगोऽप्यतेनेवागम प्रमाणक

थंतद्विरोधोद्भावनेषूपगमः । अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः । कारीर्यादिकर्मणां तस्मिन्तरं फलाभितयाऽनुधीयमानानां नि-
यमतोऽनुष्ठानसमनन्तरं फलप्राप्तिः । कालान्तरं भविष्यतीति चेदुक्तमत्र कृता शरदि कारीरी मृशंशुष्यन्तु शास्त्रेषु । वस्ते
जायते वृष्टिस्तस्यादौ न भवेत्फलमिति । ग्राम्यग्राम्यत्र भाविकलानि ज्योतिष्टोमादीनि तत्रापि निरन्वयविनाशात्कर्म-
वर्षशते फलं भविष्यतीति निःसदिग्धवैतानिकव्यवहारोपमेतत् । तस्मादनृतम् । व्याघातः उदिते होतव्यमनुदिते जुह्वतो-
षः । प्रातःप्रातरनृततेवदन्तिपुरोदयाजुह्वति येऽपिहोत्रम् । तथाऽनुदिते होतव्यमथथातिथये प्रदुतायदद्यात्ताद्येतद्यजुह्व-
दित्येकत्रोदितहोमोषिधीयतेऽनुदितहोमनिन्दया । तदेवविपरीतमन्यत् । तत्रैकः पक्षश्चाश्रीयतामित्यनभ्यवसायः य-
वाप्रिहोत्रायेकरस्यां शाखायां विद्यते तदेवशाखान्तरेपि । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मव्युपगमः । ततश्च पुनरुक्तं तत्रानृतम्
तत्र भवतीत्येतेनैव पादेन प्रतिपाद्यते । यतोवेदान्तमैव कर्तव्यतोमात्रं यागादिविषयनिर्बभौ विभाति गम्यते । न पु-
कालविशेषः फलस्योत्पत्तावधिकारवाक्येषु कालविशेषाश्रवणाद्विधितोहि फलं भवतीत्येतावद्गम्यते । कालावच्छेदो न विधि-
धात्वर्थसम्बन्धोहि कालविभागाभूतभविष्यद्गतमानाः । नचैतद्भात्वर्थफलकिन्तुवैधम् । धात्वर्थफलहि तदानीमेवनिर्वर्तते ।
देव तोद्देशेनद्रव्यत्यागः हविर्विकारादि यदिकश्चित्कस्यचिदाज्ञाकारो भवति तेन प्रप्यते गच्छं याहि ग्राममिति संज्ञा-
संपादने प्रवृत्तः कदाचित्प्रारम्भएव वेतनफलभते कदाचिन्मध्ये कदाचित्कृतव्युत्पावियये समनन्तरमप्येद्वाकाल-
न्तरेऽथवा एवमेतच्छास्त्रफलमनियतकालम् । दिव्यवृष्ट्यादेस्तु ज्ञाभाभ्येन प्रसत्तिमात्रंगम्यते । ननु तदहोरेवात्पत्तिः प्रतिम-
स्रग्धकानि च यथा फलस्यैवविषयस्य लोके भवन्ति तथा वेदेषु पुरारुक्तं पुष्टतादि । तथा च वेदेष्वैतद्वर्धयति यदि-
वर्षेत्तथैव वसेदिति । सर्वेसादौ तु विवदन्ते नैतत्कृतफलम् । अङ्गमेतत्स्मरणम् । ऋतुफलस्यः कामपेतानामप्यः त्वर्गलोक-
मियामिति । यच्चोक्तार्हिसायांलोकवेदयोर्न विशेषइति तत्र शास्त्रावगम्योहि तस्याऽप्यत्रभावो न प्रत्यक्षादिगोचरस्त-
च भेदः । रागलक्षणा लौकिकीर्हिसा विधिलक्षणाऽलौकिकीर्हिसा विधिलक्षणा त्वग्नीषोमीयस्येति महाम्भेदः । तस्मान्-
किंचिद्वेदेऽनृतम् व्याघातपरस्तात्परिहरिष्यति श्लोकेनैव ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्रुतिस्त्विति । तुशब्देन शीलादिशब्दव्यवच्छेदः । वैदिति प्रसिद्धतामाह । धर्मशास्त्रभा-
धान्येन यत्रानुशासनीयं तद्वर्गशास्त्रम् । अमीमांस्ये तद्विद्वत्कविचारारिभिर्न बाधनीये शीलान्तिकतद्विरोधे बाध्यमेवे-
त्यर्थः । निर्बभौ प्रकाशितः ॥ १० ॥

(३) कुतूहकः । श्रुतिस्त्विति । लोकाप्रसिद्धतांशास्त्रविषयत्वं परं कुतूहलं यं श्रुतिस्त्वयोऽप्रतिवृत्तत्वेनापीष्यत्यस्ति-
धामार्थस्मृतैः श्रुतितुल्यत्वबोधनेनाचारादिभ्योऽप्यलवत्वमतिपादनार्थं च । तेन स्थितिविच्छेदाचारोहेयइत्यस्यं फलम् । श्रुति-
वेदः मन्वादिशास्त्रसृष्टिः । तेऽभेदप्रतिकूलतर्केण विचारयितव्ये यतस्ताभ्यानिःशेषेण धर्मोन्मौ प्रकाशतांगतः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । श्रुतिस्त्वयुदितमित्युक्तमत्र का श्रुतिः का च स्थितिः र्पाकाङ्क्षायामाह श्रुतिस्त्विति ।
धर्मशास्त्रधर्मप्रतिपादकमन्वादि तस्य च कर्तृविशेषात्तन्माणाप्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः कर्तारो धर्मशास्त्राणामनुविष्णुयं
मोक्षिराः । वसिष्ठश्च सर्वतः शातातपपराशराः । आपस्तम्बो शनीष्यासा कात्यायनबृहस्पती । गौतम शङ्खलिविती
हारीतीचिरहंतथेति । श्रुतिस्त्वती सर्वार्थेषु ज्ञातव्येषु अमीमांस्ये प्रतिफूलतर्केण न विचारयितव्ये इति कुतूहकः तन् ।
सर्वार्थेषु भीमांस्येषु इति पाठः । तथा च सर्वार्थेषु ज्ञातव्येषु भीमांस्येषु एव धर्मस्यातीव सूक्ष्मत्वात् । यत्तर्केणानुसंधत्ते-

सधर्मवेदनेतरइति । त्रयंसुविदितंज्ञेयकार्यंसिद्धिमभीस्ततेति । त्रयमत्यक्षानुमानशब्दाः । मीमांसा हि पुजितविचारवचनेऽ
धातोर्धर्मजिज्ञासेत्यादि । तत्र जातंतया सुत्यादिपट्टकैर्निर्णयत्येवेन्द्रयागार्हपत्यमुपतिष्ठते अस्याःश्रुतेरल्पपरतावत् ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यकक्षयतामिव प्रकान्तेरेणाहश्रुतिस्त्विति ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः श्रुतिः वेदः स्मृतिर्धर्मशास्त्रते श्रुतिस्मृती सर्वाभ्युपसर्वाकार्येषु अमीमांसेयविकाचार्यैः । मानविकाचार्यैः
इत्यस्य धातोरूपम् । ताभ्यांश्रुतिस्मृतिभ्यां धर्मः निर्बभौ नितरांबभौ ॥ १० ॥

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः ॥ ससाधुभिर्वहिष्कार्योनास्तिकोवेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । असत्यप्रामाण्यहेतोर्वेदस्य योद्विज्ञोहेतुशास्त्राश्रयाद्देतुशास्त्रानास्तिकत्वतर्कशास्त्रबौद्धशास्त्राकारि
शास्त्र यत्र वेदोऽधर्मायेति पुनः पुनरुद्गम्यते तादृशोतर्कमाश्रित्य योऽवज्ञांकुर्याच्छ्रुतौ स्मृतौ च केनचिदकार्यानि-
वर्त्यतमेवकार्याः प्रतिषिद्धेदेनेति तमनादन्य चिकीर्षात्कनाम वेदे यदि वेदे स्मृतिपु वा प्रतिषिद्धांकितयोः सम्यक्प्रामाण्य-
मस्तीति कथयेन्मनसा वावचिन्तयेत्कशास्त्रेषु निबद्धादरोयदि दृश्येत ससाधुभिः शिष्यैर्बहिष्कार्यस्तत्कार्यैर्भ्यो-
याजनाभ्यापनातिथिसंस्कारादिभ्यः । क्रियाविशेषस्यानिर्देशाद्द्विद्वहर्हर्ह्यदिति गम्यते यतोऽविद्वान्सम्यगसंस्तरताम
सांकेतिकमन्धितमैवव्यवहरति आसु च क्रियासु विद्वानधिक्रियते । अतएव पूर्वश्लोके विचारइदृशः प्रतिषिध्यते यत्त-
दवज्ञानपरतया क्रियते । ननु यतस्तदर्थविशेषजिज्ञासयैवमर्थमेवहेतुमाह नास्तिकोवेदनिन्दकः । अतश्च पूर्वपक्षे योवेदस्या-
प्रामाण्यंभूयान्नासौ नास्तिकःस्यात् । सिद्धान्तदाल्कार्यमेवपूर्वपक्षे हेतुकथनवेदनिन्दकइति । स्मृतिग्रहणं नरुतंतुन्यवे-
नोभयोः मरुतत्वादन्यतरनिर्देशेनैव सिद्धमुभयस्यापि ग्रहणमित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदिति । तथा च शीलादिभिरुतपवादिधर्मव्यवस्थैव न स्यात् अतस्तदुभयं विष-
यम् । हेतुशास्त्रंश्रुतिविरोधितर्कशासनम् । बहिष्कार्यःसाधुभावात् । सहि नास्तिकोनास्ति परलोक इत्येवंच वर्तते । वे-
दानांचनिन्दकोभवति । असौबहिष्कार्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥

(३) सुहृकः । योवमन्येतेति । यःपुनस्ते द्वे श्रुतिस्मृती द्विजोऽवमन्येत सशिष्टैर्द्विजानुष्ठेयाभ्ययनादिकर्मणोनि-
सार्थः । पूर्वश्लोके सामान्येनामीमांसेयइति मीमांसानिषेधाबनुकूलमीमांसापि न भ्रवतनीयेति भ्रमोमाभूदिति विशेष्यति
हेतुशास्त्राश्रयात् वेदवाक्यमप्रमाणवाक्यत्वाद्द्विषलम्भकवाक्यवदित्यादिप्रतिकूलतत्कविष्टम्भेन चार्वाकादिनास्तिकद्वे । ना-
स्तिकोयतोवेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह यदिति । अवमन्येतअप्रमाणोयवेद स्वर्गकामोपजेतेत्यादिभूतानस्मृत्यो-
तिवकार्यकारणादृष्टे पावाणश्रुणुतेत्यादेरर्थव्यभिचाराच्चत्यादिहेतुशास्त्रम् । वेदनिन्दकत्वेन पतितत्वात्सर्वधर्मानधिक-
रित्वमाह बहिष्कार्यइति ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । तेऽश्रुतिस्मृती । वेदस्मृतिनिन्दकइत्येव वक्तव्ये वेदनिन्दक इत्युक्तंस्मृतेरपितन्मूलत्वाद्देव्याभ्युप-
मनेनोक्तम् ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुनः । तेषु श्रुतिस्मृतीहेतुशास्त्राश्रयात्हेतुः तर्कज्या पातण्डशास्त्राश्रयात् अवमन्येत्त-
साधुभिर्बहिष्कार्यं, वेदनिन्दकत्वात् ॥ ११ ॥

वेदः सृष्टिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥ एतच्चतुर्विधं प्राहुः सांक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्त्वेतमर्थमविदित्वा वेदशब्दस्य विवक्षितार्थत्वमेव मत्वा सृष्टितिनन्दकस्य न बहिष्कारोनेन वेदानन्दकस्यैव विहितइति प्रतिपद्येत तन्मत्याह नात्र कश्चिद्विशेषः वेदिनिन्दाप्रतिपद्येन सृष्टिसदाचारात्मतुष्टीनामपि निन्दकस्य बहिष्कारोनेन विहितस्तेषामपि वेदमूलधर्माभिधानमतः सृष्ट्यादिनिन्दको वेदनिन्दक एव । ननु श्लोकद्वयेन नार्थः । एवं चकथं । श्रुत्यादीनात्मतुष्ट्यन्तान्तेतुशास्त्राश्रयाद्भिज्जः । योनिन्देत्सबहिष्कार्यः साधुभिर्नारितकत्वतः) उच्यते । नाचार्याग्रन्थगौरवं मन्यन्ते । बुद्धिगौरवं यत्नेन परिहरन्ति तस्मिन्दिहसत्यसम्यगवबोधो धर्मस्य सच पुरुषार्थविहान्ति । भेदतिदंशेपि हि चोदयेयुर्वेदग्रहणमेव कर्तव्यं सर्वस्य धर्मस्य वैदिकत्वात् तस्माद्विस्पष्टार्थभेदेनोभयनिर्देशः । संक्षिप्तरूपीनां पूर्वश्लोकोऽन्येषां श्लोकद्वयम् । स्वस्य च प्रियमात्मन इत्यनेन प्रागुक्ताऽऽत्मतुष्टिरेवोक्ता । स्वग्रहणवृत्तपुरणार्थम् । एतत्साक्षाद्भर्मस्य लक्षणमिति ज्ञापकं न पुनः प्रत्यक्षम् यथा नैरुक्तसाक्षात्कृतधर्माणइति । विधाशब्दः प्रकाशचनः । एकमेव धर्मप्रमाणवेदाख्य तस्यत्वेते, भेदाः सृष्ट्यादयः । अन्ये रूपसंहारार्थमिदं श्लोकं व्याचक्षते । समाधुधर्मलक्षणप्रकरणमिति पुनः पाठः समाप्तस्य चयति यथा द्विरभ्यासो वेदाद्वेषु सस्थाजपेनोपतिष्ठन्त उपतिष्ठन्त इति । तथा च पिण्डीकृत इव प्रागुक्तोऽर्थोऽहं विवर्तते । यथा नैयायिका अनित्यः शब्दइति प्रतिज्ञाय साधनोपन्यासं कृत्वा निगमयन्ति तस्मादनित्यः शब्दइति । मायेण चैषा ग्रन्थकाराणां रीतिः । तथा महाभाष्यकारोऽपि क्वचित्सूत्रं वार्तिकवा पठित्वा व्याख्याय पुनः पठति ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । वेदसृष्ट्योरेवात्र पुनः पुनरभिधानात् शीलानीनां व्यवच्छेदो भावदिति प्रागुक्तानि मूलानि साक्षिभ्य दर्शयति वेदइति । सद्युचारपर्यवहूनां साधूनामपि प्रतिपत्तिविषयतामात्रकतानुष्ठानपरम् । तेन शीलमहः स्वस्य स्वीयस्यात्मनः मनसः प्रियसाक्षात् साक्षादिव साक्षात्कार इवेत्यर्थः आचारादात्मभारतिरपि प्रमाणमेव धर्मं किन्तु तयोः नात्यन्तश्रुतिसृष्टिबन्धिः शङ्कमवृत्तिहेतुतेति च तात्पर्यसंक्षेपः ॥ १२ ॥

(३) कुट्टुकः । इदानीं शीलस्याचारएवान्तर्भावसंभवाद्देमूलताएव तन्न न सृष्टिशीलदिप्रकारनियमइति दर्शयितुं चतुर्थं धर्मप्रमाणमाह वेदइति । वेदो धर्मप्रमाणसकचिलत्यक्षः क्वचित्सृष्ट्यानुमित इत्येव तात्पर्यं नतु प्रमाणपरिगणने । अतएव श्रुतिसृष्ट्युदितधर्ममित्यत्र द्वयमेवाभिहितवान् । सदाचारः शिष्टाचारः । स्वस्य चात्मनः प्रियमात्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

(४) राधयान्भुः । वेदांश्चिदइत्यत्रोक्तमनुवदंस्तत्रान्येषां मतिमाह वेदइति । वेदइत्यत्र पाठक्रमः सृष्टेर्वेदो मूलमिति सूचनार्थः । सृष्टिपूर्वकत्वाद्यन्तरेति आचारः । आचारेष्वनुष्ठानप्रत्यक्षम् । कर्तव्यताधीस्तु सृष्टिमूढेव । लोभाद्यसत्त्वं स्वस्य वेदार्थानुष्ठानमिधंरागाद्यनुष्ठिततदपि धर्मं प्रमाणमित्यन्वयः । समतिद्योतयति ग्राहुरिति । लक्षणमानम् ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । धर्मप्रमाणान्युपसहरति वेदइति । सदाचारशब्देनात्र शीलस्यापि परिग्रहः । लक्ष्यतेनेनेति लक्षणं प्रमाणम् ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदः वेदोक्तधर्मः सृष्टिः सृष्ट्युक्तधर्मः सदाचारः सतामाचारः आत्मनः स्वस्य यत्प्रियं तयथा स्वकीयस्य बन्धोः आत्मनश्च प्रिययत् । चकारः समुच्चये । आत्मनः प्रियं परदाराभिर्भानप्रियं भवेत्वेत्तल्लब्धुनां त्विभ्यं तस्मात्स्वस्य आत्मनः प्रियएतच्चतुर्विधधर्ममाहुः ॥ १२ ॥

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानविधीयते ॥ धर्मजिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

(१) मेवातिथिः । गोभूमिहिरण्यादिधनमर्थः । तत्र सक्ति स्तान्पर्येण तदर्जनरक्षणार्थं रूपिसेवादिदिव्यापारकरणम् । काम. स्त्रीसभोगः तत्र सक्तिर्नन्यतदासेवनं तदज्ञानांचगीतवादित्रादोनाम् । तद्वाजितानांपुरुषाणां धर्मज्ञानं धर्माद्यो धोविधीयते विशेषेण धोयते व्यवस्थितं भवति । धाआधारइत्यस्यैतद्रूपम् । किमर्थं पुनस्तत्र सक्तानां भवति धर्मज्ञानं यावता तेपि यथा दक्षर्णतदविरोधिष्यवसरे भोजनादावितिहासश्रवणादन्योपदेशात्समाचाराद्वा शकुवन्ति ज्ञातुमित्यत आह धर्मजिज्ञासमानानामिति । मुख्यप्रमाणं धर्मवेदः स अर्त्तैर्न शक्यो ज्ञातुम् । अल्पत द्रुर्विज्ञानोऽसौ निगमनिदृक्तव्याकरणतत्पुराणमीमांसाशास्त्रश्रवणमपेक्षते ह्यार्थबोधे । न चेयान्मन्थराशिः सर्वव्यापारपरित्यागेन विनाशक्य आसादयितुम् । समाचारतिहासादेः कतिपये धर्मा अवगम्यन्ते । न वेदादिवत्समस्ताद्गुक्तोऽप्योतिष्ठोमादिप्रयोगः । अत उक्तप्रमाणं परमं श्रुतिः । न तु समाचारादिप्रामाण्यापकर्षः तद्गुक्तं योऽहेरिव धनाद्भौतिमिष्टान्नाच्च विपादिव । राक्षसीभ्यश्च स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति । अपरेत्वर्थकामदृष्टफलोपिण उच्यन्ते । तत्र सक्तानांपूजाख्यात्यादिकामानां दृष्टफलाधिकतया लोकपक्तिमात्र प्रयोजनानां धर्मज्ञानं धर्मानुष्ठानविधीयत उपदिश्यते । ज्ञायतेऽस्मिन्निति ज्ञानमनुष्ठानमित्युच्यते । अनुधीयमानो हि धर्मोऽप्युक्ततरं भवति शास्त्रावगमकतरोऽपि अतोऽनुष्ठानं धर्मज्ञानमुच्यते । अतएतद्गुक्तं भवति । यद्यपि धर्मानुष्ठानाल्लोकऽपत्त्यादि दृष्टप्रयोजनमुपलक्ष्यते तथापि न तस्मिन्दिपरतया तत्र प्रवर्तितं धमम् । किं तर्हि शास्त्रेण तच्चोदितमिति कृत्वा तथा च प्रवृत्तौ यदि दृष्टमपि भवति भवतु न विचार्यते । तथा च श्रुतिः स्वाध्यायस्य दृष्टफलमनुवदति यथा लोकेऽपि कतिरिति । लोकः पच्यमानश्चतुर्भिरंभुनक्ति । अर्थादानेनाजेयतया चावध्यतयेत्येदि । श्लोकश्चात्र भवति यथेक्षहेतोरिह संचितं पयस्वृणानिवह्योरपि च प्रसिद्धति । तथा नरोऽमर्मपथेन संचरन् यथाश्रमांश्च वसूनि आश्रुते । ननु च यस्वयः स्वभावोऽवगतः सोऽप्योद्देशेनाप्यपुष्टीयमानो न स्वभावाच्च्यवते करोत्येव तत्कार्यम् यथा विपमौ पथोद्देशेनापि पीतं हन्येव । अतोऽदृष्टार्थतयाप्यनुधीयमानानि कर्माणि शास्त्रायाप्यदृष्टार्थान्यपि भविष्यन्ति । को भवतो मत्सरो लोकावर्जनहेतुतया न प्रवर्तितव्यमिति येनात्य-अत आह धर्मजिज्ञासमानानां वेदो धर्मं प्रमाणम् । तेन चैतद्गुक्तं दृष्टफलकामार्थानां दृष्टं भवति । न केवलमदृष्टं भवति । यावत्प्रतिपदिसेवनादधर्मोऽपि भवति ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तत्रापि श्रुतेः माध्यायमाह अर्थेति । धर्मविरोधिनोरर्थकामयोः प्रवर्धेन प्रवृत्तिस्तद्वस्तद्द्विज्ञानानामेव धर्मज्ञानविधेयम् । तदीयस्यैव धर्मज्ञानस्य प्रवृत्तिपर्यन्तत्वात्तेषां च परमप्रमाणं श्रुतिरेव । अतः श्रुतिरेकवाक्यतयैव स्यतेरप्यादरणीयतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

(३) कुडूकः । अर्थकामेष्विति । अर्थकामेष्वसक्तानामर्थकामरिप्साशून्यानां धर्मोपदेशोऽयम् । येऽत्वर्थकामसमीहया लोकप्रतिपत्त्यर्थं धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः । धर्मं च ज्ञातुमिच्छतां परमं प्रमाणं श्रुतिः । प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थानादरणीयदति भावः । अतएव जाबालः श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यस्मार्तवैदिकवत्सता । भविष्यपुराणेऽप्युक्तम् श्रुत्यासह विरोधे तु भाष्यते विपर्ययिना । जैमिनिरप्याह विरोधे त्वनपेक्षस्यादसतिस्सनुमानकम् । श्रुतिविरोधे स्मृतिव्याक्यमनपेक्ष्यमप्रमाणमनादरणीयमसति विरोधे मूलदेवानुमानमित्यर्थः ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति अधिकारिणं विशिनष्टि अर्थकामेति । असक्तानां अलोत्पानांतद्यप्राणां धर्मं
स्वासात्प्रमत्तानधर्मानुष्ठानविधीयते कर्तव्यतया उपदिश्यते । परमं प्रमाणं परतत्त्वम् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । यथा धर्मस्य श्रुत्यादीन्ध्यवसायमूलतया र्थकामेष्वनतिसक्तिरपीत्यभिप्रायेणाह अर्थेति । मम
शेषु बलात्कलज्ज्ञासायामुक्तमुत्तरार्धम् । श्रौतस्मार्तसन्निपाते श्रौतं प्रमाणबलीय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रुतिद्वैधंतु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुजौ स्यतौ ॥ उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रागुक्तो व्याघातः परिच्छ्रियते । यत्र श्रुत्योद्देशविरुद्धाभिधानयधर्मोऽयमिति काचिच्छ्रुतिरा
तमेवाधर्ममित्यन्या तत्र उभावपि तौ धर्मावनुष्ठेयौ विकल्पेन । तुल्यबले हि ते श्रुतौ । तत्रेयप्रमाणमियनेत्यशक्योविके
अतएकार्थतुल्यबलविरोधे विकल्पइत्युभावपि तौ धर्मावित्युक्तम् । तत्र समुच्चयः प्रागेति । एवमुभौ धर्मौ भवतोऽन्य
एकः स्यात् । नेति ब्रूमः । पर्यायिणापि प्रयोगेनोभयशब्दस्य प्रवृत्तिविरोधः न ह्यसाम्येऽप्येवमिष्येव । न्यायस्य वि
कल्पः । यथाऽग्निहोत्राख्यमेककर्म तस्य कालत्रयमुपदिष्टतत्र कर्मप्रधानकालौगुणः । नचैकस्मिन्प्रयोगे कालत्रयसंभवः न
कालानुरोधेन प्रयोगावृत्तिर्धुक्तां नाङ्गानुरोधेन प्रधानमावर्तनीयम् । तस्मान्स्यादस्योऽयत्तुल्यबलविरोधे विकल्पइति न तत्र
नादुभावपि हि तौ धर्मौ । ननु च कोभेदस्तत्र धर्मावित्यस्मादितस्य न कश्चित् । पूर्वेण स्वमतमुपन्यस्तमुत्तराण्योरपि
मनीषिभिरतेदवोक्तमिति स्वमतमाचार्यान्तरमतसवादेन द्रव्यमिति ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतिद्वैधमिति । द्वैधविरुद्धार्थद्वयदर्शकत्वं तस्मिन्ध्यवस्था उभौ धर्मौ तत्तच्छास्त्रोप-
पत्तया विकल्पेन वा । सम्यगित्यव्ययम् । समीचीनौ मनीषिभिरुक्तौ यतइत्यर्थः ॥ १४ ॥

(३) कुड्डूकः । श्रुतिद्वैधविति । यत्र पुनः श्रुत्योरेव द्वैधपरस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनतत्र द्वावपि धर्मौ मनुना स्तौ
तुल्यबलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन च विरोधाभावः । यस्मान्मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः सम्यक्समीचीनौ द्वावपि तौ
धर्मावुजौ समानन्यायतया स्रष्ट्योरपि विरोधे विकल्पइति प्रकृतोपयोगस्तुल्यबलत्वाविशेषात् । तदाह गीतमः तुल्य-
बलविरोधे विकल्पः ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । मात मातरन्वृते वदति पुरोऽस्याञ्जुह्वति येप्रिहोचतथा अतियथे प्रद्वुताय बलिहरन्ति यदुहिते
जुहोतीत्यर्थवा दोषोतेदिते जुहोतीत्यनुदिते जुहोतीत्यादिश्रुतिमाश्रित्याह श्रुतिद्वैधमिति । द्वाभ्याम् ॥ १४ ॥

(५) रामचन्द्रः । यत्र धर्मोऽप्येव श्रुतिद्वैधप्रयोगेन तौ धर्मौ स्यतौ उभावपि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ ॥ १४ ॥

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ॥ सर्वथा वर्तते यज्ञइतीयवैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

[श्रुतिपरशन्तिमुनयः स्मरन्तितुयथा सृष्टि ॥ तस्मात्प्रमाणं मुनयः प्रमाणं प्रथितं भुवि ॥ १ ॥

धर्मव्यतिक्रमोदृष्टः श्रेष्ठानां साहसंतथा ॥ तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानाः सीदन्यपरधर्मजाः ॥ २ ॥]

(१) मेधातिथिः । उदाहरणमिदमन्तरप्रदर्शिते विरोधे । यस्मिन् प्रथः कालादन्तरतन्वित्या होमस्य विधि-
ताः तत्रायमर्थः श्रुतिवाक्यानाम् । सर्वथा वर्तते यज्ञः सर्वकारो होमः प्रवर्तते प्रवर्तनीय इत्यर्थः । या उदितहोमनिन्दा र्थ

न तत्रतिपेधार्थो कितर्हनुदितहोमविध्यर्था । एवमितरत्रापि । तेनायमर्थउक्तीभवति सर्वथा कर्तव्यएतेषाकालानामन्यत-
 मस्मि काले तत्रयस्मिन्कृतस्तत्र सपूर्ण शास्त्रार्थोभवतीतीयवैदिकी श्रुतिरेवपरा अस्मिन्तथैऽस्यास्तात्पर्येन पुनानिन्दमानमति-
 पधे । यज्ञोहोमोयिहोत्राख्योऽभिप्रेतोयागहोमयोऽर्थतोनात्यन्तभेद । देवतामुद्दिश्य द्रध्यस्य स्वत्वव्यागोनेदम देवतायाद्द-
 मिति याग । एतच्चस्वरूपहोमैऽभ्यस्ति । अयनु विशेषोयष्ट्यस्य होमे प्रक्षेपोऽधिकआरोपण विशेषोऽध्यादावतोयज्ञश-
 व्देनात्र होमस्याभिधानम् । होमेहेतेकाला श्रुतावाप्रातान यागमात्रे । उदितदिश्वर्देऽश्रोदिते होतव्यमि यादिका श्रुतिरेक-
 देशेन लक्ष्यते । येयमुदिते होतव्यनोदितेहोतव्यमिति श्रुति सैवपरैत्येवयोजना । समयाभ्युपितशब्देन समुदायेनैवौषस
 याल्लक्ष्यते । अयेतु पदद्वयमेतदित्याहुः । समयाशब्द समीपवचन समीपिनमपेक्षते । उदितानुदितयो । सन्निधानात्तत्र
 समीपसभ्याकाल । अभ्युपितरात्रेविवासकालोव्युष्टाया रात्रावित्यर्थ । कासु विच्छ्रुतिष्वेवपठितकामुक्तिदेवमिति श्रुतिवा-
 क्यानुकरणमेवा स्मृतिस्तत्राकषदद्वयमे तदुक्तैकमिति ततएवनिर्णय । अतोविकल्पेनैकहोमाख्यकर्मतकालप्रयेऽपि श्रुति
 त्रियानान्नास्तिविरोध । सिद्धरूपे हि वस्तुनूतिरेतरविरुद्धरूपसमावेशासभवस्तस्माद्दिश्रोधान साध्ये साध्यहनेनापि सिध्य-
 त्वनेनापीति एवमवगम्यते । तत्र कुतोविरोध । एषएवच स्मृतीनाविरुद्धानाविकल्पोऽन्याभ्य ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । विरोधमुदाहरति उदितइति । समयाभ्युपिते उदयसमीपे यज्ञोयिहोत्रहोम वैदिकी
 वेदरूपाश्रुति शब्द- एतन्नश्रुतिविराधेउक्त स्मृत्योरभ्ययोऽविरोधेद्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

(३) कुहुङ्क । अत्र दृष्टा तमाह उदितेऽनुदितेयैवेति । सूर्यनक्षत्रवजित काल समयाभ्युपितशब्देनलक्ष्यते । उद
 या पूर्वमरुणकिरणानामविरलत्कारकोऽनुदितकाल परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि सर्वथा विकल्पेनायिहोत्रहोम प्रवर्तते ।
 देवनोदेशेन इत्यागणुयायोगाद्यज्ञरात्रोऽत्र गौ ण उदितेहोतव्यमि यादिका वैदिकी श्रुति ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्द । समयाभ्युपित सूर्यनक्षत्ररहिते काले अत्र व्यवस्थित विकल्पोऽधिकारी भेदेन सर्वथा
 विष्वपि पक्षेषु होमस्य । नियवसिद्धिरित्यर्थ । वतने कर्तव्यतया ॥ १५ ॥

(५) नन्दन । अत्रोदाहरणमाह उदितइति । समयाभ्युपितेऽदितानुदितइत्यर्थ । सूर्यइतिशेष । अतएव स्म
 त्यादिद्वेषेऽपि न्यायोऽवगतव्य ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्र । श्रुतिद्वेषेदृष्टा तमाह । उदिते जुहुयात्अनुदितेजुहुयात्तथा समयाभ्युपितेऽदितसमये जुहुयात्
 यज्ञ सारावर्ततदतीय वैदिकी श्रुति । कात्यायन रात्र्यास्तु षोडशेभागे ग्रहनक्षत्रभूपिते । कालचानुदितज्ञात्वा होमकुर्या
 द्विषक्षण ॥ तथाचरात समये नष्टे नक्षत्रमण्डले । रविर्यावन्नदृश्येतसमयाभ्युपितचतत्र ॥ रेणामात्रच दृश्येत रश्मिभिश्च
 ममन्वित । उदितंविजानायात्तत्र होमप्रकल्पयेत् ॥ बोधायनापस्तम्बाश्वलायनमृतिभिर्दृष्टितेऽदयान्तरहोम कार्य ।
 मध्येदित्वाजसनेपिभिरनुदितेऽदयात्पूर्वहोमकार्येदन्त्युक्तम् ॥ १५ ॥

निपेकादिशशानान्तोमन्त्रैर्यस्योदितोविधि ॥ तस्य शास्त्रेऽधिकारोस्मिञ्ज्ञेयोऽनान्यस्य कस्य
 चित् ॥ १६ ॥

(७) मेवातिथि । विदुषा ब्राह्मणेनेदमभ्येतव्यमिति पठति तस्यार्थवाद । तत्र तद्व्यप्रत्ययदर्शनात्कल्पयिद्विधिभ्रा-
 त्ति स्फाक्तया च तति क्षत्रियैर्येषोऽरथयनवितेतद्व्येतदाराङ्गानिष्वयंशोऽयस्येक क्षत्रियवैरथयो भाविदर्शय-
 ति । तथा यथा कामी भूदोऽप्यत्रतिपेधादभ्येतवर्तत तन्निष्कस्यभंगोयेवमिर्मन्त्रेकपूर्वे ध्याव्यक्षिरे । शास्त्ररात्रो

यमानवयन्त्रवचनः अधिकारोमयैतदनुष्ठेयमित्यवगमः । नच शब्दराशेः सिद्धत्वभावस्यानुष्ठेयत्वावगतिः संभवति । नहि-
 द्रव्यमनाश्रित्य क्रियाविशेषसाध्यतयावगम्यते । अतः शास्त्रविषयायां कस्यांचिक्रियायां अधिकारइत्यवगम्यते । तत्र-
 कृत्वस्तयस्तावन्नविषयतया प्रतीयन्ते । भवसोरभक्त्यर्थत्वात् । भवस्तिसंबन्धे ह्ययमर्थः प्रतीयते शास्त्रस्य यद्भवन्नया
 चसत्ता तामनुतिष्ठेदिति । नचान्यदीर्घायांसात्तायामन्यस्यानुष्ठात्त्वसंभवः । करोत्यर्थेऽपि न संभवति पदानानित्यत्वाद्वा-
 क्यानां चान्येन कृतत्वात् । अतः शास्त्रसहकारिण्यध्ययनक्रिया प्रतीयते । अतोऽयमर्थउक्तो भवति । शास्त्राध्ययने तस्या-
 अधिकारः यथैवाध्ययने तथैव तदर्थश्रवणेऽपि । नचादिमन्वाग्मानवस्य ग्रन्थस्य कथतद्विषयोविधिरनादिवेदमूलइति
 शक्यते वक्तुम् । उच्यते । यानि कानि च शास्त्रविषयादिकानि वाक्यानि न तानि श्रद्धेणाभ्येयानीति शक्यते । सामान्यतो-
 ऽनुमानंयानि वेदवाक्यानि यानि तदर्थव्याख्यानवाक्यानि ध्यास्यानुष्ठात्त्वतिरूपकाणि तान्यपि प्रवाहनित्यतया-
 नित्याप्येव । अनुष्ठानतु शास्त्रविषयः तत्र षानुर्वर्णस्याधिकारः । नन्वेवसत्यनुपात्तकर्तृविशेषेण सामान्यधर्मेषु शूद्रस्या-
 धिकारप्रसङ्गः । यथा च न भवति तथा च तत्र तत्र कथयिष्यामः । ननु कथमध्ययनात्रयोपाधिकारनिषेधे कर्मा-
 धिकारः नह्यद्विदितकर्मरूपस्य तदनुष्ठानसंभवः नचाध्ययनमन्तरेण तदर्थवबोधसंभवः नचाथैवोऽधिक्रियते । सत्यम् ।
 परोपदेशादपि यावत्तावत्सिध्यति परिज्ञानयन्ब्राह्मणमाश्रितः शूद्रोयोवार्थतः प्रवृत्तः सएवशिक्षिष्यतीदरुत्वे दकुर्वीति ।
 अतोऽनकमानुष्ठानप्रयुक्ते शूद्रस्याध्ययनवेदने स्त्रीवत्परम्ययादप्यनुष्ठानसिद्धेः यथा स्त्रीणां भर्तृविद्यैव प्रसङ्गादुपकरोति । न
 कर्मश्रुतयोविद्याप्रयुज्जतेतेषामेव चमन्त्रयोऽनुष्ठानहेतुर्भ्रातृभ्राज्यायोऽध्येतव्यइति विधिरस्ति पुंसां सच पुंसां त्रैवर्णिका-
 नातेषामपि नार्थज्ञानप्रयुक्तेऽध्ययनवेदनेऽपिपितु विधिद्वयप्रयुक्ते आचार्यकरणविधिना त्वाध्यायाध्ययनविधिना च । निषे-
 कोगर्भाधानसआदिर्यस्य सस्कारकलापस्य सनिषेकादिः । गर्भाधानच विवाहादनन्तरमथमोपगमे विष्णुयोनिकल्पयज्वीति
 मन्त्रवक्त्रेपांचि द्विहित परेषामागर्भग्रहणात्प्रत्युत् । श्मशानमन्तोऽस्यैतिश्मशानान्तः । श्मशानशब्देन श्रुतशरीराणि यत्र-
 निधीयन्तेतत्स्थानमुच्यते । तत्र साहचर्यान्वितसस्कारपराचीमिष्टलक्षयति साहिमन्त्रवती न स्थानम् । अनेन च द्वि-
 जातयोलक्ष्यन्ते । तेषांहिमन्त्रवन्तःसस्काराद्विजातीनामितिनोक्तम् । विचित्राश्लोकानां कृतिः स्वायम्भुवस्यास्य मनो ।
 मन्त्रैरुदितउक्तोविधिरितिनायसबन्धः । नहिमन्त्राविधिवदन्तिकर्तृप्रयोगावस्थस्य विधेयस्य स्मार्कानविधायकाः ।
 तस्मादिव्याख्येयमन्त्रैर्युक्तः समन्त्रकोयेषामयविधिरिति नाम्यस्य कस्य चिदित्यनुपादौ द्विजातीनानियतत्वात् । अथवाक-
 श्चिन्मन्त्रे द्विजातीनामयविहितोऽपर्यकर्तव्यः । शूद्राणां वधिष्टोप्रतिपिद्धइति तदा शूद्रानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । निषेकोरतः । सेकः गर्भाधानम् । श्मशानमन्त्रेऽपि । अधिकारोऽध्ययनेनाध्ययस्य शूद्रस्य
 सस्कारस्य वा ॥ १६ ॥

(३) कुङ्कुमः । निषेकादीति । गर्भाधानादिरन्त्येष्टिपर्यन्तोयस्यवर्णस्य मन्त्रेऽनुष्ठानकलापउक्तो द्विजातेरित्यर्थ-
 नस्यास्मिन्मानवधर्मशास्त्रे अध्ययने श्रवणे ऽधिकारो न त्वन्यस्य कस्य चिच्छूद्रादेः । एतच्छास्त्रानुष्ठानचयथाधिकार
 सर्वैरेवकर्तव्यम् । प्रवचनत्वस्याध्यापनव्याख्यानरूपब्राह्मणकर्तृकमेवेति विदुषा ब्राह्मणेनेत्यत्रव्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(४) गधवानन्दः । विदुषा ब्राह्मणेनेदमभ्येतध्यमित्युक्तं तत्र पतितस्य ब्रह्मणः प्रकाशान्तरेण संपादितवि-
 दस्य नास्त्यधिकारइत्यभ्यासे नददयन्नाह निषेकादिरिति । यस्य मन्त्रैः साक्षाद्विधिरनुष्ठेयत्वेनोदित तस्यैवात्राधिकारः ।
 तेन क्षत्रियवेदस्योः श्रवणाधिकारिता । अत्र अपयुद्वेततया त्रैवर्णिकोनिषेकादियोग्योविवक्षितः अभ्येषांश्मशानान्तत्वाच-
 भावात् । निषेकीगर्भाधानम् । श्मशानान्तोदाहृत्कालीनान्त्रेऽपि । अरिमन्त्रशास्त्रे सर्वेपादितशासनात् ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । धर्मप्रमाणयोः श्रुतिस्मृत्योरध्ययनाधिकारिणमाहनिषेकेति । मन्त्रैः सहितोविधिः क्रियाकलापः ।

तस्य त्रैवर्णिकस्य अस्मिन्प्रकृतेशास्त्रे श्रुतिस्मृत्याख्येऽधिकारः अध्ययनाधिकारः । अन्यस्यशूद्रस्य ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसःमन्त्रैर्निषेकादिर्गर्भापानादिशमशानान्तःविधिःतस्य पुंसःअस्मिन्शास्त्रे अधिकारोभवेत्कस्य चिदन्यस्य नाधिकारः ॥ १६ ॥

सरस्वतीदृषद्वृत्योर्देवनयोर्दन्तरम् ॥ तदेवनिर्मितदेशं ब्रह्मावर्त्तप्रचक्षते ॥ १७ ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तानि धर्मं प्रमाणानि विरोधे च विकल्पोऽभिहितोऽधिकारिणश्च सामान्येनोक्ताः । इदानीयेषु योग्यतया धर्मोऽनुष्ठेयतामापद्यते तदेशावर्ष्यन्ते । सरस्वतीनाम नदीअपरा दृषद्वती तयोर्नद्योर्दन्तरमर्ष्यतेदेशं ब्रह्मावर्त्तइत्यनयां संज्ञया प्रचक्षते ध्ववहरन्तिशिष्टाः । देवयहणमवध्यवधिमतोः स्तुत्यर्थेदेवैः सनिर्मितोऽतः सर्वभ्योदेशेभ्यः पावनतरइति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तशिष्टाचारं व्यवस्थापयितुं शिष्टस्य निमित्तानिवासदेशविशेषानाह सरस्वतीति । दननद्योदेवैरपि सेष्ययोनियोः देवनिर्मितं देवैरुचमदेशतया विहितम् । ब्रह्मावर्ततेऽनुवर्तते यत्र स ब्रह्मावर्तः ॥ १७ ॥

(३) कुम्भकः । सरस्वतीति । धर्मस्य स्वरूपप्रमाणपरिभाषाचोक्तवेदान्तो धर्मोऽनुष्ठानयोग्यदेशानाह । सरस्वतीदृषद्वृत्योर्नद्योरुभयोर्मध्यं ब्रह्मावर्तदेशमाहुः । देवनदीदेवनिर्मितशब्दो नदीदेशमाशस्त्यार्थो ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । आचारश्चइत्युक्तंच किदेशीयःसआचारःकिप्रमाणकःकस्माद्गुरोःशिक्षणोपइत्यपेक्षांपूरयस्तेपावसतिनियममाह सरस्वतीति सप्रभिः । देवनिर्मितं देवैर्निर्मितं देवो देवता तदुद्देश्यकयज्ञादि तदर्थनिर्मितं देवैरधिष्ठितं वा ब्रह्मावर्तमित्यपूर्वसंज्ञा ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वसतामाचारः प्रमाणमित्युक्तंसपुनः कुत्रत्यानामित्यपेक्षायां कुम्भारभतेसरस्वतीति । अत्र देवसंबन्धवचनं प्रशार्थम् । ब्रह्म धर्मः आवृत्तमागतं महर्षीणामत्र प्रतिभातमिति ब्रह्मावर्तः ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुण्यदेशानाह । सरस्वतीदृषद्वृत्योर्दन्तरदेवनयोः गङ्गायमुनयोः अन्तरदेशं देवनिर्मितं ब्रह्मावर्तसंज्ञं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

तस्मिन्देशे यआचारः पारम्पर्यक्रमगतः ॥ वर्णानां सान्तरालानां ससदाचार उच्यते ॥ १८ ॥

[विरुद्धाच्च विगीताच्च दृष्टार्थादिदृष्टकारणे ॥ स्मृतिर्नश्रुति मूलास्याद्याचैपासंभवश्रुतिः ॥ ११ ॥ ५५]

(१) मेघातिथिः । अथास्मिन्देशे यआचारस्तस्य श्रामण्ये किंविद्वत्ता शिष्टता चोपाधिरङ्गीक्रियते अथाविदुःश्रमःशिष्टानांच देशोपाधिरेव प्रमाणम् । किंचातः यदि नापेक्ष्यते यत्कुत्र आचारश्चैव साधुनामिति विशेषणद्वयमनर्थकम् । नत्वसाध्वाचारस्य धर्ममूलतोपपद्यते वेदसयोगासभवात् । अथापेक्ष्यते देशविशेषसंबन्धानुपकारो नहि देशान्तरेऽपिशिष्टसाचारस्यापामाण्यं शक्यते यजुःम् । उच्यते । प्रायिकमेतदभिधानं रामो ब्रह्मणस्मिन्देशे शिष्टानांसंभवइत्युक्तं तस्मिन्देशे यआचारः ससदाचारइति । अन्ये तु देशान्तरे मातुल्यद्विहितुः परिणयनादेशाचारनिषेधार्थमिदमित्याहुः स्तदयुक्तम् । अविशेषेणैवोक्तदेशकुलजातीनामविरुद्धप्रकरूपयेत् सच विरुद्ध ऊर्ध्वसंभ्रामानिवृत्तधुम्भ्योमातृवन्धुम्भ्यश्च पथमादित्येतेनूपिन्नपि देशेऽनुपनीनेन सहभोजनादिराचारो नैव धर्मत्वेनेत्यते । नच स्मृतिविरुद्धस्याचारस्य प्रामाण्यसंभवः । श्रुतिः

विभक्तपदाचारान्स्मृतिरनुमातव्या स्थते 'श्रुति' स्मृतिस्त्वध्यवहितामेव श्रुतिमनुमापयति । किञ्चकारणप्रहाञ्चैवमादेशाचारस्य रूपवर्तमानुल्लङ्घ्याकामयमानाराजभयाद्दृढवन्त कन्यागमनदण्डोभाभूदिति । अन्येत्वविद्वांसिधेनास्य पितृगेषाता-इत्यस्य यथा श्रुतमर्थगृहीत्वा धर्मोपमितिप्रतिपत्नाः । अपिच । एतास्तिस्सस्तु भार्याथं नोपयच्छेतेति प्रापश्चित्तश्रुतमपि भ्रान्तिहेतुराभ्यस्तिसृभ्योऽन्यानप्रतिपिद्वादिति । यथाचास्य नायमर्थस्तथा वक्ष्यामः । नच दृष्टकारणयो स्मृत्या-चारयो प्रामाण्यम् । उक्तचभट्टपादे विरुद्धाचविगीताच दृष्टार्थादृष्टकारणे । स्मृतिर्नश्रुतिमूलास्याद्याचैवासभवदुति ॥ तस्मादेतान्द्विजातयोदेशान्सश्रयेरान्नित्येतद्विधिशेषादेशप्रशसार्थवादापुने परपरैव पारपर्यमप्यस्मादन्यमुपसक्रामिति । तद्विद्वान्मन्वन्ततोऽप्यन्यमिधेवरूप प्रवाह परपराक्रमः तद्विच्छेदस्ततुआगत सप्राम सकोर्णयोनयोऽतराल्य तन्संहिताना-वर्णानाम् ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । आचार आचर्यमाणोधर्म पारपर्यपित्रादिपरपराक्रमेणागतो न त्वधुनात्तनेन केनचि-दनुष्ठितः । अन्तराल्य सकरजाता । सदाचारः सद्भिराचीर्णोधर्मदन्त्युच्यते ॥ १८ ॥

(३) कुड्डूकः । तस्मिन्देशइति । तस्मिन्देसो प्रायेणशिष्टानामुभवासेषाम्ब्रह्मणादिवर्णानासकीर्णजातिपर्यन्तानायशा-चार पारपर्यक्रमगतो न त्विदानीतन ससदाचारोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

(४) राधवानन्द । तस्मिन्प्रसारपर्यक्रमप्रमाणआचार सन्तरालानाअन्तराल सकरजाति तन्सहितानाआन्तरो-ऽव्यवहित किञ्चिन्पुनोवा ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । सान्तरालानावर्णसकरजसहितानाससदाचारः । तस्यधर्मप्रतिप्रामाण्यमित्यर्थं ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मिन्ब्रह्मावर्तकदेशे पारपर्यक्रमगत य आचारःसआचार वर्णानाब्रह्मणादीनांतायाचान्तरा-एतानावर्णद्वयजातानांअनुलोमप्रतिलोमजातीनास सदाचार ईषदुच्यते ॥ १८ ॥

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरेनकाः ॥ एषब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तदिनन्तरः ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । देशनामधेयान्येतानि कुरुक्षेत्रेसमन्ततपञ्चकसिद्धकुरवस्तत्रक्षयगता कुरुत वा सुकृतक्षिप्रमञ्ज-त्राणभवतीति व्युत्पत्तिः । मत्स्यादय शब्दावहुवचनान्ताएव देशवचना । ब्रह्मर्षिदेशइति समुदायसङ्गा । देवनिर्मितेशो-ब्रह्मावर्तः देवैभ्यः किञ्चिन्पूनाब्रह्मर्षय इत्यतोऽयदेशोब्रह्मर्षिसम्बन्धाब्रह्मावर्तान्पूना । तथा वाहब्रह्मावर्तदिन्तर्द्विपद्मिनः तत्रेप-दर्थोयथामुष्णापवागुपिन्नेदामथावीतीपङ्कणामुपदिशति । अनन्तरशब्दोव भेदवचन । नारीपुरपतोयानमन्तरमहदन्तरमिति-यथा ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । सरमेनका सरसेनापयनृपतिना निवासत्वेननिर्मिता नामसुरोपलक्षितदेशा अनन्त-रोनिर्विशेष ॥ १९ ॥

(३) कुड्डूकः । कुरुक्षेत्रमिति । मत्स्यादिशब्दावहुवचनान्ताएव देशविशेषवाचकाः । पञ्चाला कान्यकुब्जदेशा शूरेनकामथुरादेशा । एषब्रह्मर्षिदेशोब्रह्मावर्तोकिञ्चिदूत ॥ १९ ॥

(४) राधवानन्द । ब्रह्मर्षिदेशइति समाख्या ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । अनापि ब्रह्मर्षिसम्बन्धवचनमशार्थम् । अनन्तर किञ्चिन्पूना ॥ १९ ॥

(१९) शूरेनका=रसशेनजा (क, ख, च, १)

विमकषदाचारान्स्मृतिरनुमातव्या स्मृते लीच्यन्पश्चिमः । उद्वक्षिणयोर्हिमवद्विध्यौ एतौ हवधित्वेनोपाचौ । न तयो-
रस्य रूपवर्तोमातुल्यकन्याकामयमान ग्रामइदमाह ॥ २२ ॥

इत्यस्य यथा श्रुतमर्गशुद्धीत्वा धर्मयोर्हिमवद्विध्ययोः पर्वतयोर्मध्य आरान् पापेभ्योगता आयास्तस्मिन्नावर्तन्ते भ्रमन्ति
मपि भ्रान्तिहेतुराभ्यस्तिसृभ्योऽन्या २ ॥

चारयोः प्रामाण्यम् । उक्तंच भद्रपादैः वति । आपूर्वसमुद्रादापश्चिमसमुद्रादिद्विमवद्विध्ययोश्च धर्मधर्मतमार्यावर्तदेशं पण्डिता-
त्मादेतान्दिजातयोदेशान्संश्रयोर्नित्येभ्यो तेन समुद्रमध्यद्वीपानानावर्तन्ता । आर्याअत्रावर्तन्ते पुनःपुनरुद्भवन्तीत्या-
न्यततोऽप्यन्यमित्येवंरूपः प्रवाह पश्चिमसमुद्राभ्यन्तरयोर्विध्यमिवतोर्धर्मदेशः सआर्षावर्तइत्यर्थः । तयोर्हिमवद्वि-
वर्णानाम् ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । आचारम् । तेन समुद्रद्वीपानांपर्वतयोर्भनायोर्वर्तत्वम् । उक्तार्षावर्तव्याभ्योर्मध्यदेशस्त-
दनुदितः । अन्तरालाः सकरजाताः । सदा ॥ २२ ॥

(३) कुट्टकः । तस्मिन्देशाति । तस्मिन् आर्यावर्तः । हिमवद्विध्योः पश्चिमोत्तरदिग्भेदोऽप्येतदेशमसूतस्येति श्लोक-
चारः पारम्पर्यक्रमगतो नन्विदानीतः ससदाचारोः विपूर्वदेशाचारो नलीयानित्यवगन्तव्यम् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मिन्पारंपर्यक्रम- आसमुद्रातनयोः गिर्योः हिमवद्विध्ययोः अनन्तरं आर्यावर्तमचक्षते कथ-
स्यवहितः किंचिन्मुनोवा ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । सान्तरालानां वणसकरजसहितः सज्ञेयोयज्ञियोदेशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मिन्ब्रह्मावर्तकदेशे पारपृष्ठणसारङ्गोद्योग्य चरति निवसति । संभवत्यन्तिर्यत्र देशे
जानां वर्णद्वयजातानां अनुलोमप्रतिलोमजातानां सदाचारः संभ्रानानीत्यस्य कियन्तमपि कालनिवासः सदेशोपज्ञिषोप्यागार्हा-
कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनक्राः ॥ स्च्छा मतिहा । चतुर्वर्ण्यजात्यपेताः प्रतिलोमजातीपानधि-
यदेशस्य विधीयते । समेयजेतेतिवचरतीति वर्तमाननिर्देशान् ।

(१) मेधातिथिः । देशानामधेयान्येतानि कुरुक्षेत्रे पृष्ठदेशोऽधिकरणतत्साधनकर्वादिकारकाश्रितद्रव्यादिधारण
त्राणं भवतीति व्युत्पत्तिः मत्स्यादयः शब्दावहुवचनान्ताएव पृष्ठान्तरलक्षणा न्याभ्या विधौ लक्षणाया अन्याभ्यात्वाद्यभ्यो-
ब्रह्मावर्तः देवेभ्यः किंचिन्मुनाब्रह्मपर्यइत्यतोऽयदेशो ब्रह्मापिसव- लान्तरलक्षणा न्याभ्या विधौ लक्षणाया अन्याभ्यात्वाद्यभ्यो-
नैः शर्पाधिकरणे एतादिक्रिया- गामपुटिरिति । अन- ग्रापकशुवाधेयोयेन कुरुः । धाराभिव्याप्त्यैवाधिकरणाथिति-
वृत्तिः स्यात्तिलेपु तैलमितिवत् । किर्त्तौ एकदेशतथा- वनाभ्याधेयेन भवति कुरुस्य धारभावः । प्रासादास्ते रथम-
धितिघतीति । एवमिह ग्रामनगरसमुदायस्य नदीपर्वतास्ताद्यधिकस्य देशस्य प्रकृतवादेकदेशोऽपि पर्वतारण्यादौ च-
रस्सर्वमाधारी करोति । तेनायमदोषो मूर्त्तयोर्नैकदेशः सभवति । उच्यते । नैवात्र यद्येयमिति विधिरस्ति जानातेः प-
रोविधायकश्रुतो न यजेः यागस्य तत्रार्हता श्रुता यागाहोऽसौ देशइति । सा च यागाहता सत्यपि विधौ घटते । एते-
षु देशेषु यागाहानि दर्भपलाशखदिरादीनि प्रायेण च भवन्ति । अधिकारिणश्च त्रैवर्णिकवैद्याश्च तेष्वेव देशेषु दस्यन्ते ।
अतएतदवलम्बनोयागाहतानुवादः । कुर्योपि ज्ञेयइत्यभ्यारोपितविधेयार्त्तित्पवाम्बानुहुयादिति वद्विधिविनिगदाभ-
वात्स्य । यद्योक्तम्लेच्छदेशस्त्वतः परइत्येवोपि प्राधिकोऽनुवादएव । प्रायेण तेषु देशेषु म्लेच्छा भवति । भवनेन देशसत्र-
धनेन म्लेच्छावदस्यन्ते । स्वतस्तेषां सिसृद्धेर्ब्राह्मणादि जातिवत् । अथार्थहेरणायशब्दः प्रबृणो म्लेच्छानिदिशइति तत्र यदि
कथंचिन्ब्रह्मावर्तादि देशमपि म्लेच्छा आक्रमेयुः तत्रैवावस्थानकुर्युर्भवेदेवासौ म्लेच्छदेशः । तथा यदि कश्चिन्सन्धिपदि जा

तोपौराजा साध्वाचरणोम्लेच्छान्पराजयेतचानुर्वर्ण्यवासयेत्, स्लेच्छांभार्यावितर्द्व चाण्डाला व्यवस्थापये सोपि स्याद्य-
ज्ञिय । यतोऽन भूमि स्वतोदुष्टा ससर्गाद्धिसाहुःप्यगमयेषोपहतेव । अतएतन्देशव्यतिरेकेणापि सतिसामभये त्रैवापि,केन्ता-
कृष्टमृगचरणे,पि देशे यप्रव्यमेवतस्मादनुवायोम । सङ्गेषोयत्रियदेशाम्लेच्छदेशस्त्वत परद्वन्मुत्तरविधिशेष ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । स्वभावतोऽन न्वय्येननीत सआघोषतां च बहिर्भूतोपि याज्ञिकीयज्ञाहं अत परोयो
म्लेच्छानायज्ञानुष्ठानानर्हाणामेव निवासदेश, एनेनाचारशिक्षान्विवासा यज्ञानुष्ठानोचितदेशा,ऋमाहुन्ता ॥ २३ ॥

(३) कुङ्कुम् । एणसारस्त्विति । एणसागेषुगो,षत्र स्वभावतोवसति न तु चलादानीत सयज्ञाहोदेशोज्ञातव्य ।
अन्योम्लेच्छदेशान् यज्ञाहोदेश्यर्थ ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्द । यथा यज्ञस्य दशादिकालोद्धतथा एणसारविशिष्टदेशोपेत्याह एणदिति । स्वभा-
वन एणकारविना ॥ २३ ॥

(५) नन्दन । अथ सर्वदेशेषु यज्ञाहोदेशमाह एणोति । स्वभावत खिरम । अत परएभ्योत्रत्वावतांदिभ्योऽन्यो-
म्लेच्छदेश । स्लेच्छाहियज्ञानधिष्ठता ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्र । एणसार,पृग यत्रदेशोत्वभावत स्वच्छन्दत चरति विचरति । संदेश,मज्ञिय यष्टुयोग्य, यज्ञाहोक्ते-
यजानीयात् । ततपर अन्यदेश,स्लेच्छदेशाउच्यते ॥ २३ ॥

एतान्द्विजातयोदेशान्संश्रयेरन्मद्यत्नतः ॥ शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेहन्तिकर्गतः ॥ २४ ॥

यत्कशनंतस्संघनिधितयोच्यते । यथावर्षकृते सुभिक्षसुभिक्षे वर्षाभावावरुतंद्वाभक्षवर्षकृतत्वेनव्यपदिश्यते ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वे चेतै निवासयोग्याहृत्याह । एतानिति । म्लेच्छदेशान्यान् प्रपन्ननामद्वन्त्या-
ध्यायासेन यस्मिन्नकस्मिन्नम्लेच्छदेशोपि वृत्तिकर्शितानतु त्वस्थः सोपि ज्जीवनसंभवे सर्वशेष्वेव निवसेन द्विजातिपु-
वृत्तिकर्शितो न म्लेच्छदेशे संवर्सेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

(३) कुट्टकः । एतानिति । अन्यदेशीद्रवापि द्विजातयोपज्ञार्थत्वाद्दृष्टार्थत्वाच्चेतान्देशानयत्नादाश्रयेत् ।
शुद्धस्तु वृत्तिपीडितोवृत्त्यर्थमन्यदेशमप्याश्रयेत् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । आश्रयैरन्वित्यनेनान्यत्र वसतिरयोग्येति श्रुत्वा । शुद्धस्य वसतेन नियमरूप्याद् शुद्धि-
ति । वृत्तिकर्शितःवृत्त्यर्थः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । एतान्ब्रह्मावर्तादीनरुप्यासारत्वेरसंघरितदेशार्थत्वात्प्रपन्नत आश्रयि संश्रयैरन्वित्यर्थः । एतद् शु-
पूर्वपूर्वदेशः । मशस्तश्चैवगन्तव्यम् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तिकर्शित शुद्धयस्मिन्नकस्मिन्देशे निवसेत्द्विजा. एतानसंश्रयेत् ॥ २४ ॥

एषा धर्मस्य वीर्योनिःसमासेन प्रकीर्तिता ॥ संभवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

शब्दश्च वर्णधर्माश्रमधर्मवर्णाश्रमधर्मगुणधर्मनैमित्तिकधर्माणामुपलक्षकः । ते च भविष्यपुराणोक्तः । वर्णधर्मः स्मृतस्त्वे-
 कथाश्रमाणामतःपरम् । वर्णाश्रमस्मृतीयस्तु गौणोनैमित्तिकस्तथा । वर्णत्वमेकमाश्रित्य योधर्मः संप्रवर्तते । वर्णधर्मः
 सउक्तस्तु यथोपनयनंनृप । यस्त्वाश्रमसमाश्रित्यअधिकारःप्रवर्तते । सखत्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिकोयथा ।
 वर्णत्वमाश्रमत्वंच योऽधिकृत्य प्रवर्तते । सवर्णाश्रमधर्मस्तु भोज्ञीया मेखला यथा । योगुणेन प्रवर्तते गुणधर्मः
 सउच्यते । यथामूर्धाभिपिक्तस्यप्रजानांपरिपालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य योधर्मः संप्रवर्तते । नैमित्तिकः सविज्ञेयः प्राय-
 श्चित्तंविधियथा ॥ २५ ॥

(१) राघवानन्दः । वर्तिष्यमाणं वक्तुं वृत्तनिगमयति एषेति । योनिःकारणम् । श्रुतिस्मृतिसदाचारब्राह्मणोपदेशो-
 विना धर्मो न जायतइति भावः । संभवः प्रथमाध्यायोक्तःसर्गः । वर्णधर्मो निति तेन भविष्यपुराणोक्तानां वर्णधर्माश्रित्ययो-
 धर्मो वर्णधर्मः सउच्यते । यथा विमोचन हन्तव्यः सुरापया न च द्विजैः । यस्त्वाश्रमसमाश्रित्यअधिकारःप्रवर्तते ॥ सख-
 त्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिकोयथा । वर्णत्वमाश्रमत्वंच योधिकृत्य प्रवर्तते ॥ सवर्णाश्रमधर्मस्तु भोज्ञीयमेखला यथा ॥
 योगुणेन समुद्भूतो गुणधर्मः स उच्यते ॥ यथामूर्धाभिपिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य योधर्मः संप्रवर्तते ॥
 नैमित्तिकः सविज्ञेयः प्रायश्चित्तं विधीयते । इत्यादिवर्णाश्रमगुणनैमित्तिकधर्माणामुपलक्षणसंग्रहः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । योनिः कारणं परिज्ञानोपायइति यावत् । संभवश्चास्य सर्वस्येति प्रथमाध्यायानुभाषणम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । युष्माकंप्रया धर्मस्य योनिः उत्पत्तिः ज्ञानिकारणं प्रकीर्तिता तथा अस्य सर्वस्य विश्वस्य
 सम्भवः उक्तः ॥ २५ ॥

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निपेकादिर्द्विजन्मनाम् ॥ कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेहं च ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । मन्त्रप्रयोगावैदिककर्माणि । वेदमन्त्राद्विहासिभेतास्तेपांयान्पुष्कारणानि तानि तत्रभवान्यतोऽ-
 ध्यात्मादित्वाद्युक्तं वेदमूलत्वाद्दोषचरितोवैदिकशब्दः । कर्मशब्देन च इतिकर्तव्यतारूपं कर्म गृह्यते । ततश्च कर्मभिर्निपेकादिः
 संस्कारः कार्यइति साध्यसाधनभेदोपपत्तिः । प्रधाननिपेको मन्त्रोच्चारणमितिकर्तव्यतानिपेकोयोर्नो शुक्रनिक्षेपः सआ-
 दिस्यस्य संस्कारकलापस्य वक्ष्यमाणस्योपनयनपर्यन्तस्यैकवचनशरीरसंस्कारइति समुदायापेक्षम् । संस्कारशब्देन च सगुण-
 शरीरनिर्वर्तकमुच्यते । तत्र निपेकाद्यानि विशेषजनकान्येतदेवाह पावनइति पावयति । अशुद्धतामपकर्षति पावनः । प्रेत्य
 चेहं चेति । संस्कारस्य सर्वत्रदृष्टादृष्टकलेषु कर्मसुकारीरिग्योतिष्टोमादिः षडधिकारास्तु भयलोकोपकारकत्वमाह । पुण्यैः शुभैर्मंगले-
 णिनिपावत् । सौभाग्यमावहन्तिदौर्भाग्यं चापनुदन्तीति पुण्यपावनशब्दयोरर्थभेदः द्विजन्मानिति शब्दपर्युदासात्थम् । संस्का-
 रनिर्देशमाश्रयज्ञाणया च त्रैवर्णिकाः प्रतीयन्ते । नहि तदानां द्विजन्मानो भवन्ति ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । वेदोक्तेः क्रियाविशेषैः पुण्यैः पुण्यसाधनैर्गर्भाधानादिभिः शरीरसंस्कारः शरीरगताति
 शयजननकार्यं ब्रह्मैहिककलेषु कर्मसु कर्तव्येषु पावनोपकारहेतुः पापनाशकः एवंपेत्येत्यत्रापि तत्र निपेकः पित्रैव
 कापः ततोऽप्यानि कर्माण्येनापि संस्कारश्रुतेर्नित्यत्वस्थितेरन्येनापि करणसम्बन्धश्च ॥ २६ ॥ .

(३) कुडूकः । वैदिकैरिति । वेदमूलत्वावैदिकैः पुण्यैः शुभैर्मन्त्रयोगादिकर्मभिर्द्विजन्मानां गर्भाधानादिशरीर-
 संस्कारकर्तव्यः । पावनः पापक्षयहेतुः । प्रेत्य परलोकं संस्कारस्य यागादिपटलसम्बन्धात् । इह लोके च वेदाध्ययना-
 यधिकारात् ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । निपेकादिसंस्कारस्यैव स्वादिरादिवदधिकाराभ्यन्तत्वात्तत्रकलापः चेहाह वैदिकैरिति ।

वेदिकैः कर्मभिर्वेदमन्त्रप्रयोगैः भव्यचेति संस्कृतस्यैव वैषकर्मद्वारा स्वर्गमाप्नोति इह च वेदाधिकारिता ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । वेदिकैः । श्रोतस्मार्तैः । नकेवलयस्मञ्छरीरे संस्कारः कृतस्तस्यैव पावनः किल भविष्य-
तोऽपीत्युक्तमेव्यचपावनइति ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजन्मनां ब्राह्मणक्षत्रियविशोनिषेकादिः शरीरस्य संस्कारः गर्भादिसंस्कारः मन्त्रैः पुण्यैः कर्मभिः
कार्यैः ॥ २६ ॥

गार्भेर्होमैर्जातकर्मचौडमौक्षीनिबन्धनैः ॥ वैजिकंगार्भिकचैनोद्विजानामपनृज्यते ॥ २७ ॥

(१) भेदातिथिः । उक्तसंस्कारप्रयोजनपावनः शरीरसंस्कारः पुण्यश्च तत्र पावनत्वमुच्यते दुष्टस्य दोषापकर्ष-
णम् । कुतः पुनः शरीरस्य दुष्टतेत्याशङ्कामाह । वैजिकंगार्भिकचैनइति बीजे भवमीजनिमित्तं वा वैजिकंपवंगार्भिकम् ।
एनः पापमदृष्टदुःखकारणतस्य बीजगर्भयोर्निमित्तभावाद्दशुचित्तमात्रमिहोच्यते । शुक्रशोणिते पुंसस्य बीजेतेषु स्व-
भावाद्दशुचित्तो गर्भाधार्याप दोषसंक्रान्त्या दुष्टैव । अतस्त्वेतन्निमित्तमशुचित्वं पुंसस्य संस्कारोत्पद्यतेऽपनुद्यते । तानी-
दानीकांश्चिन्नामधेयेन कांश्चित्सकार्यविशेषोपलक्षितान्कृत्वा निर्दिशति । गार्भेर्होमैः । गर्भे संभूतेनार्याः क्रियन्ते । गर्भ-
वायुहीतुगर्भप्रयोजनकत्वाद्गार्भाः । नारी तत्र द्वारमात्रं प्रयोजकस्तु गर्भेवातस्तं प्रयुक्तत्वाच्च तदथाहिमा. पुंसवनसीर्षणो-
न्वयनगर्भाधानानि । होमशब्दोपलक्षणार्थः । कर्ममात्रस्य । नहिगर्भाधानं हीमपुत्रेपांच कर्मणां द्रव्यदेवतादिरूपगृह्यसृष्टि-
भ्योऽवसातव्यम् । यथैव गार्भेर्होमैरेवंजातकर्मार्थेन संस्कारेण । एवंचौडेन चूडार्थः चौडः मौञ्जीनिबन्धनमुपनयनम् ।
तत्रहि मुञ्जविकारोमेखला बन्धते । अतस्तेनोपनयनक्रमात्पलक्ष्यते । बन्धनमेवनिबन्धननिर्वृत्तेपूरण जातकर्मोदीनि संस्कार-
रनामधेयानि कृतद्वन्द्वानि करणविभक्त्या एनोपमार्जनस्य निर्दिश्यन्ते । संस्कारश्च सर्वः संस्कार्यकार्यान्तरोपभूते, क-
र्त्तार्थं करिष्यमाणार्थं वा कंचिद्दृष्टमदृष्टविशेषमादाधातित्रीहीनवहन्तीति । त्रीहिभिर्यजेतेति यागनिवर्तयिष्यतां तुपक्वाविभ-
मौक्षीदृष्टोविशेषादाधाति शिरसीऽवतार्यं स्रजशुचौ देशे निदधातीति । उपभुक्त्वायाआकीर्णाकारायाः प्रतिपत्तिनियमाद्-
दृष्टः स्रजोविशेषस्तत्रैव संस्काराः शरीरशुद्ध्यर्थाः श्रुताः नच गन्धाद्यपकर्षणं घृह्यारिसंबन्धादिवरारो दश्यते । तेनेयज्ञ-
प्तादिकालशुद्धिवददृष्टविशेषा शुद्धिर्वेदितव्या । एतया च शुद्ध्या पूतः श्रौतस्मार्तैषु कर्मवधिक्रियते । यथा मन्त्रपूत-
माभ्यंहीमे लौकिके तुकार्ये द्रव्यशुद्धयैव शुद्धिर्याज्यस्य भोजनादौ । स्पृशयताहि कुमारस्यादिर्गोत्राणि शुभ्यन्तीत्येदा-
वतेव भवति । तथा चाह । न तदुपस्पृशनादशौचमिति । कथंपुनः कर्माथं वधमेतेषां युक्तमुत्पन्नस्याद्यद्द्वारकप्रकरणेन वि-
नियोगान् अंमोतु बाह्या न फस्त्रचिःकर्मणः प्रकरणे श्रुताः । अंतः पुरुषद्वारिका कर्माथंता दुर्भेणा । नद्यासति कार्योपयोगे
त्वरूपतः संस्कारेषु निर्वर्त्यः । तथासति संस्कारतैव हीयेत प्रधानकर्मता स्यात् । अतश्च कार्यैः शरीरसंस्कारइति कु-
मोरे जाते पुराणैरालम्भादिति च द्वितीया श्रुतिर्वाच्येते । शत्रुजुहोतीति वह्निनिर्योगभद्रः स्मान्त्रचाधिकारकरुपनेत्यादि-
बहसमजसमाभेति । उच्यते न वयश्रुत्या भ्रामाग्यापेक्ष्यतादध्यमंगललक्षणभूमः । अपितूपकारकत्वं तच्चानद्वत्वेऽप्युपप-
द्यते । यथाधानविधिः स्वाध्यायाध्ययनविधिश्च । नह्यत्र उक्त्यादयः सन्ति । मदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयादयोर्विनि-
युक्ताः । अलौकिकत्वाच्चतत्त्वरूपस्याधानविधिनैव सिद्धिर्वसन्ते ब्राह्मणोमीनादधीतेति । अतथाहवनीयादि निर्वृत्तिद्वारि-
णाधानं क्रतुप्रयुज्यते नचाद्मम् । अध्ययनविधिरव्यथार्थबोधद्वारेण क्रतुप्रकारकत्वं ममी संस्काराएतसंस्कृतस्याध्ययन-
विधिनिष्पादितोध्ययनविध्यर्थस्य विवाहः कृतविवाहस्याधानमाहिताभेरधिकारइत्यस्ति संस्कारकार्योपयोगिता बाह्येपु-
षसंस्काराणाम् । निषेकप्रहाच सर्वत्रापि पितुरधिकारस्तथा च जातकर्मणि मन्त्रैः आत्मावै पुत्रनामासीति । तस्य सप्तथी-

त्यादनमपत्यानुशासनंच विहितम् । ऋणानि त्रौष्यपारुष्येति । तस्मादनुशिष्टपुत्रंलोक्यमाहु रिति अनुशासनच स्वाधि-
कारप्रतिपादनतच्च वेदाध्यापनेनाथावबोधपर्यन्तेन भवतीति वक्ष्यामः । अतएवोभयोपकारकाःसस्काराअपत्योत्पत्ति-
विधौ पितुर्माणवकस्य च सस्त्रुतसाध्याहु क्रियाहु तस्मात्पितुरधिकारस्तदभावेतत्स्थानापनस्य तथा चाह असस्त्रुता-
स्तु सस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्त्रुतेरिति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । गर्भे गर्भावस्थायांकार्तव्यैर्निषेकादिकर्मभिः तथा होमेरपि सीमन्तकर्मादिनामकैर्गर्भे
रेव जातानन्तरकर्तव्यैश्चजातकर्मादिभि तैश्च बैजिकपितृगततत्तत्पापविशेषपट्टपितशुक्रसभवपाप तथा गर्भोमातृजस्तदो-
पमभवच पापद्विजानामपनीयते अथोपनयनादिभिः सस्कारैरुपनीतस्य देहशोधनाशानीत्यर्थः ॥ २७ ॥

(३) कुट्टुकः । कुतःपापसभवोयेनैपांपापक्षयहेतुत्वमतआह गाभेरिति । ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गार्भाः । होम-
ग्रहणमुपलक्षणगर्भानादरेहोमरूपत्वात् । जातस्य यत्कर्ममन्त्रवत्सापिःमाशानादिरूपतजातकर्म । चौडचुडाकरणकर्म ।
मौञ्जीनिबन्धनमुपनयनम् । एतैर्बैजिकप्रतिपिद्धमैथुनसकल्पादिनाच पेट्टुकरेतोदोपायद्यत्पापगांभिकचाशुचिमातृगर्भवास-
जतद्विजातीनामपपृज्यते ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । शरीरसंस्कारइत्युक्तत्र कथकस्य सस्काररस्तत्राह गाभेरिति द्वाभ्यां । गर्भेदेहि सिनीवाली-
त्यादिमन्त्रोक्तेः गर्भसस्कारैः गाभंहोमे । सीमन्तोत्पनयादिमयुक्ते । जातकर्म जातस्य यत्कर्म समन्त्रकसापिः । माशानाद-
रूपतम् । चौडचुडाकर्म । मौञ्जीनिबन्धनमौञ्जीनिबन्धनेनेति मौञ्जीनिबन्धनउपनयन एतैरेन । पापमपपृज्यते नाशयने न-
यतीति यावत् । बैजिकप्रतिपिद्धमैथुनसकल्पादिना पेट्टुकरेतोदोपेणोत्पन्न । गांभिकअशुचिमातृगर्भवासजंमातृर्ध्वभिचार-
रमकल्पज च । यन्मे माता मल्लोभेत्यादिश्रुतेः ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । पित्रादिना कार्ये । सस्कारैरुपनेयपापमाह गाभेरिति । गाभैर्निषेकपुसवनविष्णुबलिसीमन्तोत्प-
नसर्वान्धिभिजातकर्मचौलमौञ्जीनिबन्धनेश्च । मौञ्जीनिबन्धनमुपनयनम् । बैजिकगांभिकपितृश्रमातृश्रापराधैःहतमि-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गाभे । गर्भसंस्कारहोमे । शडामर्कादीनांहोमे । जातकर्मभिः चौलमौञ्जीनिबन्धनैरेते । सस्कारै
द्विजानाबैजिकमेन । अपपृज्यते पापनाशमेति बैजिकशुक्रशोणितसम्बन्धजमित्यर्थः । गोत्रव्याधिसम्बन्धनमित्तम् ॥ २७ ॥

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्ययासुतैः ॥ महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयंक्रियतेतनुः ॥ २८ ॥

(१) भेदातिथिः । येतु कर्मसु माणवकस्य सस्काराउपकारकास्तानिदानीमुदाहरणमात्रेण दर्शयति । अध्ययन-
क्रिया स्वाध्यांशध्वेनात्राभिषेता तस्याएव विषयोर्देशस्यैविद्येनेति । व्यवधानेप्यर्थलक्षण । सबन्धोयस्य येनार्थसबन्ध-
नि न्यायेन । अतएव सामानाधिकरण्याेऽपि श्रुते विषयविषयिभावोविभक्तिविपरिणामेन । त्रयाणावेदानामध्ययनेनेत्यर्थः ।
यएव वेदा । त्रैविद्ययानुर्वण्यादिवट्टपतिद्धिः । अथवा स्वाध्यायेनेति । वेदाध्ययनत्रैविद्येनेति तदर्थवबोधः । व्रतैः सा-
त्रिनादिभिर्ब्रह्मचारीकृतैः होमेर्व्रतादेशनकाटे ये क्रियन्ते । यदि वा सायमातः समिन्द्रधीन्धनब्रह्मचारिणोहोमश-देना-
ध्यायारसबन्धसामान्यादुच्यते । अथ किंसमिदाधानं होमोयेनैवमुच्यतेसबन्धसामान्यादिति न भवतीति श्रुवन्ति अदर्ना-
पट्टभ्यमाध्यायवाद्यहोमयोः । कथंतेर्हं सायपत्यम् जुहुयात्ताभिरप्रिमतदितइत्युक्तम् । लक्षणया समिदाधानंहोमश-दे-
नोपयेन । यथैव ह्यपमार्द्रयमश्रीपक्षिप्यते । एवंसमिधनागाः समिधोऽप्यतएतेन सामान्येन समिधनमेव । होमइत्युच्य-
ते । उत्पन्नतत्रके हि समिधमाध्यादिति श्रुतम् । जुहुयात्ताभिरप्रिमिप्यनुवादोयमन्यार्थइति परस्ताद्वक्ष्यामः । नचानुवा-

दे लक्षणादोषः । इदं तु युक्तं यन्मेध्यमात्रद्रव्यसाध्यां यागहोमौ । तथा च सति बह्व्यश्वोदनायथार्था भवन्ति । यथा सूतवा-
केन प्रस्तरं भरतीति । तत्र हि प्रस्तरं द्रव्यमाहुर्हृत्तित्तयजति । अथ वचनादसौतादाशएव यागः । दर्भाभ्यान्पदनीपाः के-
पांचिद । कर्मशाकलहोमं । तत्रापि हिशकलाग्न्यभ्यादधातीत्युत्पत्तिरिति चेद्बह्व्यज्ञे कागतिः । प्रह्येभ्यपैकैकस्यैसमिधोजु-
हुयादकार्कादीनां अतोऽथत्र जुहुयादिति देवतासंबन्धश्च काष्ठादेरपि श्रुतउत्पत्तिवाक्ये सोऽपि होमएव । इच्ययादेवर्षितर्पणेन ।
एषतावदुपनीतस्य ब्रह्मचर्यैक्रियाकलापः । इदानीं गृहस्थधर्माः । सुतेरपयोत्पत्तिविधिना महायज्ञैः । पञ्चभिर्ब्रह्मज्ञादि-
भिः । यज्ञैः श्रौतैर्मोक्षिणीमादिभिः ननु यथेषां कर्मणां किंचित्प्रयोजनं स्यात्तदा तदधिकारयोग्यतोत्पत्त्यर्थोवाहार्हाः संस्कारा-
अर्थवन्तः स्युः । अत आह ब्राह्मीयं क्रियते तनुः । ब्रह्म परमात्मा कारणपुरुषः तस्येयं संबन्धिनी तनुः शरीरमेतैः श्रौतरमा-
तैः सर्वैः कर्मभिः क्रियते । ब्रह्मसंबन्धिता च तद्भावापत्तिरक्षणं सहि परः पुरुषार्थः । संबन्धान्तराणि सर्वेषु कस्यचि-
त्कारणत्वेन सिद्धत्वान्नाभिर्लपतव्यानि । ततो मोक्षप्राप्तिरुक्ता भवति । ब्राह्मीयनेन तनुशब्देन च तदधिष्ठाता पुरुषोत्त-
मस्येति । तस्य हेतु शरीरद्वारकाः संस्काराः तस्यैव च मोक्षप्राप्तिः शरीरस्य पञ्चतापचेः । अन्ये त्वाहुर्ब्रह्मस्वभावो योग्यां
क्रियते । नहि कर्मभिरेव केवलं ब्रह्मत्वप्राप्तिः प्रज्ञानकर्मसमुच्चयात्कल मीक्षः एतैस्तु संस्कृतभ्राम्नीपासनात्प्रतिष्ठियते ।
तथा च श्रुतिः यएतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा यजते जुहोति तपस्तप्यते अधीते ददात्यन्तवेदेवास्य तद्भवतीति । ननु च नैते-
षां कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिः फलं श्रुतम् । तथा हि नित्यानि तावदश्रुतफलाभ्येव कल्पनायां च पौरुषेयत्वं यावज्जीवादिपदैश्च नित्यता-
यां अवगमितत्वाद्ब्रह्मिन्मन्यायोऽपि नास्त्यथास्मादेव वचनादेतत्फलत्वमिति । यदुच्येयं मोक्षार्थिनः तदाधिकारः स्यात्तथा
च नित्यत्वहानिस्ततश्च श्रुतिविरोधः । निष्फलं न कश्चिदनुतिष्ठति तत्रानर्थक्यमिति चेत् कामनाशुभान्त्वमाणास्य प्रमेयाव-
गतिरर्थः साचेत्कृताजातमर्थवत्वम् । अस्ति चात्र कर्तव्यतावगतिः सत्यां च तस्यामकरणे शास्त्रार्थातिव्रमस्ततश्च प्रत्यवाय-
ईदराएवायैल्लिङ्गादीनां बृहद्व्यवहारे ध्युत्पत्तिः । यो हि मृत्यादिः कर्तव्यं करोति कस्यचिदाज्ञातुः संवेतनाभिवेतन न लभते ।
यदिवा प्रत्यवायेन योग्यते । तत्र फलस्याश्रुतत्वान्न फलानुत्पत्तिः प्रत्यवायः । अपितु दुःखेन योजननित्येषु । एवं सर्वपु-
रुषाधिकारो नित्यः समर्थितो भवति । तस्मान्न नित्यानां किंचित्फलम् काम्यानां त्वस्येदेव फलं न मोक्षः श्रुतत्वात्तत्र कर्म-
मेतत्सर्वकर्मनुष्ठानसाध्यः परः पुरुषार्थ इति । अतएव कैश्चिदर्थवादोऽयमिति ध्याएयायते । संस्कारविधिः स्तुत्यर्थः ।
अत्र च ब्राह्मीयमिति यत्किंचिदालम्बनमाश्रित्य गुणवादेन नीयते । ब्रह्म वेदस्तनुच्चारणार्हा तत्कर्माधिकारिणी च । यत्-
हि गौतमेनोक्तम् । चत्वारिंशत्संस्कारा इति । तदकर्मत्र हि सोमसस्याऽपि संस्कारत्वेनोक्तं न च प्रधानकर्मणां संस्कार-
त्वोपपत्तिः । नाप्येतदर्थवादतया शक्यमप्याप्यातुमविशेषत्वात् । तत्राप्यात्मगुणशेषसंस्कारत्वाभ्यारोपेण स्तुतिः । एवमि-
हापि संस्कारैः संस्कारान्न समानीकृत्यतु न्यपलताभ्यारोपेण संस्काराणां प्रवृत्तकृतधत्तामापष्टे तथाच संस्कारमकरणा-
नोत्कथ्यते स्तुतिः क्रियतइति च वर्तमानापदेशोनविधिविभक्तिस्तत्र कुतो ब्रह्मप्राप्तिः फलत्वावगमः । नचान्यकर्मणि विधी-
यन्ते येनाधिकाराकारुषायां सत्यपि वर्तमाननिर्देशं रात्रिसत्रे प्रतिशब्दफलनिर्देशः स्यात् । तस्मान्न संस्कारस्तुत्यर्थमेवम-
वंमेतदुच्यते । येषु विभागेन वर्णयन्ति नित्यानां ब्रह्मप्राप्तिफलत्वात्प्राप्तानां यथा श्रुतमेव तदप्यवमाणासर्ववर्णार्थवा-
दत्वाच्चदत्तरेण च फलनित्येव्यनुष्ठानसिद्धेः । प्रतिपादितत्वात्तदुक्तं कामागमना नमरास्तेति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञानराशयः । उपनयनान्तरक्रियमाणेन एवाभ्यासेन क्रतेः स्वाभ्यासममयमारभ्य क्रतेः सायन-
तरप्रसिद्धिप्राप्तिः स्यात्कदादिभिश्च होमैरुपाकरणोत्सर्जनहोमैः चैवित्येन पशुविशद्व्यपदेशेदेवमाभ्यपनार्थं गृह-

कृत्वासेन त्रैविद्येन त्वाध्यायेनेति व्यस्तपदसम्बन्ध इत्यया पाकयज्ञेन हविर्यज्ञे हुते पुनोत्पादनेन महायज्ञे ब्रह्मयज्ञायै पञ्चभिर्यज्ञैरग्निष्टोमादिभि सामयज्ञै इयमेतस्मिन्लोके या तनुर्देहं सत्राली ब्रह्मप्रामियोग्याक्रियते अपारुतर्णत्रयस्य मोक्षोपायेधिकारात् ॥ २८ ॥

(३) कुरुकुरु । वेदाध्ययनेन व्रतैर्मधुमासादेवर्जनादिनियमैर्होमैः सवित्रचरुहोमादिभि सायप्रातर्होमैश्च त्रैविद्याख्येन च व्रतेऽत्रपाथायादस्यप्रथमुपन्यास । इत्यया ब्रह्मचर्यावस्थायादेवर्जनिवृत्तर्पणरूपया गृहस्थावस्थायापुनोत्पादनेन महायज्ञे पञ्चभिर्यज्ञैर्ब्रह्मयज्ञादिभि । यज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभि । ब्राह्मी ब्रह्मप्रामियोग्येतनुस्तन्ववच्चिन्धन्आत्माक्रियते कर्मसदृशतन्त्रज्ञानेन मोक्षावप्ति ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्द । त्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन व्रतैर्मधुमासादिवर्जनात्मकै होमै । सायप्रात समिदाधानै । त्रैविद्येन पयाप्रशदावृदकाख्यादिव्रतेन । इत्यया ब्रह्मचारिक्रियमाणर्णदेवर्जनिवृत्तर्पणरूपया । हुते पुनोत्पादने । एकवाक्यपात्तवैतेषावाष्टपात्नीवतजुहोतीतिवत्समुच्चय । महायज्ञे वैश्वदेवादिपञ्चभि । यज्ञे ज्योतिष्टोमादिभि । ब्राह्मी ब्रह्मप्रामियोग्या तनु क्रियतइत्यन्वय ॥ २८ ॥

(५) नन्दन । अथोत्तरेषासस्काराणाफलविशेषमाह त्वाध्यायेनेति त्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन । व्रतैः राजापत्यादिभि । होमैःसमिदाधानादिभिर्भान्त्यनैर्मित्तिकै । त्रैविद्यावेदित्रैविद्यस्तस्य भावस्त्रैविद्यवदत्रयार्थज्ञानमितियावत् । इत्यया स्मार्तेन पाकयज्ञेन हुतशब्देन समावर्तनविवाहश्रीपचर्षते । महायज्ञैर्देवर्जनिवृत्तमुप्यन्वन्नब्रह्मयज्ञैरग्याधानादिभि । ब्राह्मीब्रह्मप्रामियोग्या ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्र । वेदाध्ययनेनव्रतै होमै त्रिविधेन वेदत्रयोक्तकर्मणा श्रुतै पुनोत्पत्तिभि एतेर्धर्मै ब्राह्मीब्रह्मप्रामियोग्यादर्थतनु क्रियते ॥ २८ ॥

प्राद्वृत्तिवर्धनापुसोजातकर्म विधीयते ॥ मन्त्रवत्प्राशनचास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २९ ॥

(१) मेधासिद्धि । वर्धनेऽद्वन्द्वजातकर्मैति कर्मनामधेयमेतत् । रूपचास्य गृहस्थसृष्टिभ्योज्ञातव्यकस्य पुन कर्मणीजातकर्मैति नाम तदर्थमुक्तप्राशनहिरण्यमधुसर्पिषाम् । अस्थेति दारकस्यपदिराति । कर्मवाऽस्य जातकर्मणद्वयपदानम् । यमन्त्रवत्प्राशनमिति । समन्त्रकर्मन्त्रेण कर्तव्यमित्यर्थं मन्त्रस्यपदेशानुक्तत्वात् । सर्वसृष्टीनाचैकार्थ्याद्यद्वयत्रोक्ततदत्रापि प्रतीयते तेन गृहस्थसृष्टिपु ये मन्त्राउपात्तास्तेमन्त्रवदिति द्रष्टव्यम् यदि गृहस्थसृष्टयोऽपेक्षं तैद्रष्टव्यनिर्देशोऽपि न कर्तव्यः । एवति तत्र पश्यते । सर्पिर्मधुंभी हिरण्यनिकापहिरण्येन प्राशयेत् । प्रातर्दद्यामि मधुनोपृतस्येति । किंच बह्व्योऽगृहस्थसृष्टयोभिन्नाश्च प्रतिगृहमन्त्रा । अयापि भिन्नेतिकर्तव्यतातत्र काऽऽश्रीयतामिति न विद्य । अथ चरणसमाख्या नियामिकाभक्तिपति ध्यर्थस्तीर्ण जातकर्माद्युपदेशस्ततएवसिद्धे । कठानागृहसबहुचर्माभ्यवलयनानास गृहमिति यद्येन समाख्यायते सतदुक्तमनुशास्यतीति । उच्यते । दृष्टादिनिर्देशेन सुस्पष्टकर्मकत्वमिति प्रतीयते । तथा हिरण्यमिह्ना सिद्धि । तदेवेत्नामधेयकर्मचर्दकर्मातस्तदेवैदमिति भूयसा दृष्टतद्गुणयोगेन प्रत्यभिज्ञायते । सति चैकत्वे यद्वज्रजातकर्मिन्नोक्ततद्विन्दमन्त्रानेत्तत्पथ यथासर्वगास्त्रायपनेककर्म एवसर्वसृष्टितन्त्रयमपि । यत्तु बहुत्वाद्दृष्टेऽसृष्टीनाकाऽऽश्रीयतामित्यन्वयवन्तय । सर्गासायामाप्याविशेषादेकार्थानाचविकल्प । भिन्नार्थानासमुच्चय । चरणसमाख्यालुनेव नियामिका यतो न समाख्यायते पुनस्य नियतं सचर्मा गोत्रप्रवरवत् । येव शास्त्रायेनाधीता सन्त तथा समाख्यायतेकयोबहुचदिति । नचाभ्यन्ने निपमैतत्तन्नेपशास्त्राध्यतयेति । अनेकशास्त्राध्ययनमप्यस्ति वेदानधीत्येति तत्र त्रिवेदाध्यायिन सर्वधर्मदेशा

प्रवर्तन्ते । केच्युः कठो बहूच इति तत्रावर्धविकल्प आस्थेय एकशाखाभ्यापिनस्तु यद्ग्रन्थया शाखायासमाख्यायते तदुच्यते
तस्य युक्तं कर्तुम् । एषहि तदुक्तमेव शक्नोति कर्तुं तच्छाखामन्त्राएव तेनाधीताः शक्नोति तान्प्रयोक्तुं तमेव वाङ्मते
वेदने च कर्मानुष्ठानार्थं वेदाध्ययनं येन तावतो मन्त्रान्कर्मापयोगिनोभ्येष्यत इत्युच्यते । त्वाभ्याय विधिवशेन वेदाध्ययन
अनधीतवेदस्थनाधिकारो न कर्मप्रयुक्तमध्ययनम् । अतइयं समाख्या मन्त्रविशेषविनियोगनिमित्ते च कर्मानुष्ठानावशेन
यिनांगुत्थमिति । यस्यांशाखायां ये मन्त्रा अधीतास्ते यत्र बाहुल्येन विनियुक्तास्तद्दृष्टतथा समाख्यायते । प्रमाणं गुणस्थितिः
साकठानामिधमिति व्यपदिश्य माना बहुचानामपि त्वाध्यायगमनं करोत्येव कर्तव्यता वेदस्य त्वार्थस्थतीनां च । अवगत्यायां
च कर्तव्यतायां कर्तृविशेषश्रावणे त्वाधिकारो न स्याद्यथा च तनूनपति प्रयाजे वसिष्ठानां निषेधाद्वा पतितम् । नचेह द्विपम-
प्यस्ति । नच शक्यं कल्पयितुं नहि कठानां बाहुल्यं न प्रमाणं बहुचानां वा कारकं यतोय एव कठः स एवाकठोसति तच्छाखा-
ध्यायेन । गोत्रतु नियतमित्यसमान एवार्थः । त्वसूत्रयः परित्यज्य परसूत्रेण वर्तत इति । यद्येतदस्ति तदेव क तर्हि स्वक्य-
दधीततदर्थः शक्यो नुष्ठानुं । तेन त्वाधीतांशाखामतिक्रम्य पित्राद्यधीतशाखायां कर्माणि कुर्यात्तद्दृष्ट च समाश्रयेन्तस्यशा-
त्यागदोषः पित्रादीनांशाखात्यागः यैर्माणवकः क्रमाधीतांशाखांभाभ्यापितः माणवकस्यात्रदोषो नास्ति यदाष्टतपितृकोशा-
वालवद्वयबालः स्वयमाचार्यमाश्रयेत्तदायेनास्य पितरोयाता इत्यनेन शास्त्रेण सर्वोभ्येतुं युक्ता स्यात् । अथात्मशाखाध्य-
नं न संभवति तदा स्वशाखात्यागः । अत स्थितमिदं सर्वसर्वांस्तु सृष्टिपु जातक्रमाद्युपदिश्यते तत्र भिन्नार्थं मद्भजान्त-
मुच्चीयते विश्वं विकल्प्यते समानार्थं च । पुंस इति स्त्रीनपुंसकव्यावृत्त्यर्थम् । अन्ये त्वविवक्षितं पुनर्भयन्ते । दिज-
म्यनामिति सामान्येन त्रैवर्णिकानां संस्कार्यत्वेन प्रकृतत्वात्संस्कार्यं प्रधानमुद्देशेन प्रदाने लिङ्गसंख्यादिविशेष-
विवक्ष्यते । ग्रहसंमार्ष्टिति सत्यप्येकवचने सर्वे ग्रहाः संश्रज्यन्ते । ज्वरितज्वरमुक्तं चिदान्ते भोजयेन्नरमिति नार्यांश्च
ज्वरिताया एष एव भोजनकालस्तथा च प्राप्तपिपेधस्त्रीणाममन्त्रिकातुकार्या इयं स्त्रीणामावृद्धिति नपुंसकानां च पाणिग्रहणदभ-
न्यद्यौर्षतानुदौः स्यात्स्त्रीवादीनामिति तत्रोच्यते । नार्यपुशब्दो नमुन्यजातिवचनो न राशब्दवचनं विभक्तिवाच्यत्विङ्गन-
वक्ष्यते एषहि सर्वस्वशावरमूर्तोमूर्तगतलिङ्ग विशेषप्रसवरूपमाचष्टे । मातिपदिकार्थोऽत्र लिङ्गविभक्तिवाच्यस्यस्यस्य वि-
वक्षावक्षे युज्यते यतोऽत्र विभक्तेर्वचनमेवैकमर्थो जनकमार्थान्तराभिधानेनाप्यर्थवत्त्वात् । इह त्वविवक्षायामानर्थस्यैव
मामोति पुष्टपदस्य यथा तत्रैव ग्रहातिपदिकार्थो विवक्ष्यते । वाक्यानर्थक्यपरिहाराय । अथोच्येत नप्रत्ययार्थमात्रस्य
विवक्षा क्तलोऽपि पदार्थउपदिश्यमानविशेषणं न विवक्ष्यते । यथा यद्यो भयहविरिति सत्यप्युभयपदश्रवणे दधिपप-
. तरे चरतरद्वयतथपि तदेव नप्यधिकं तद्विहितप्रथमशब्दः । अत्र केचित्परिहरामुहः नेतत्तेन समानग्रह हविरर्थः ।
पञ्चशरावाहोर्विनाशे हि नैमित्तिकोधिकारः । इहतु माणवकार्थाएव सस्काराः । एष्वभयोजकोविशेषः वाक्यभेदभ-
माद्विशेषणविवक्षा न्येत्ते । तादर्थ्येपि वाक्यभेदेनेवापैति तन्मादयपरिहारः एतदेवोपत्तिवाक्यजातकर्मणोर्वेदिके-
कर्मभिरित्येतदुपक्रमंतत्र पुमानेव संस्कार्यतया निर्दिष्टतदविवक्षायामावाक्यानर्थक्यमयथा तत्रैव हविःपदविवक्ष्यते । यदे-
वशुद्धस्यापि शान्तिर्जातिविशेषानिर्देशान्नाश्रयति मन्त्रसाध्यत्वात् । अथवा दिजन्मनामिति वाक्यशेषः को भवित्यति नच
. तदानोविधेयार्थविषयत्वेन निर्दिष्टोयेन ततएव संस्कार्यावगती पुंस इत्येतदुभयपदविवक्षितमाश्रयते स्त्रीणां वपमिःपि वि-
धानमुपपद्यते स्त्रीवस्यापि दारदर्शनं वातरतायः स्त्रीवो भयव्यजनोपपद्येत्तद्विद्योवा बहुप्रकारव्याश्रितकरजातकर्मणोर्वेदिक-
. रकालेऽपरिच्छेद्यत्वाच्चक्यपतीकारत्वाच्च नच योननि यतोऽर्थः सौधिकारव्यावर्तयति यथाऽद्रव्यत्वनस्यद्रव्यनिय-
. तजातिवच्यवाद्द्रव्यः सौपद्रव्यत्वात् भवति । चिरमधनो भूत्वा भवत्यन्हामहाधनः ईदशास्येव परद्रव्यवधेन गत भारकशुद्धिः स-

ससस्त्वन्तोनुपनीतः शान्त्यै न कस्यचित्प्रति । अतःस्थितं पुंसामेवैते संस्काराण्यभिर्विधीयन्ते । विध्यन्तरेण स्त्रीणाममन्त्र-
का. नपुंसकस्य नैवसन्तीति ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वर्षभं छेदनं जातकर्म तन्नामकर्म मन्त्रवग्मेध्यं तदेव सवितेत्यादि मन्त्रयुक्तं यद्वि-
रूप्यससृष्टानां भुसार्पिणां अस्य शिशोः प्राशानंतदपि भगोव नाभिच्छेदात् एतच्च गृहससृष्टेपु जातकर्म जातसाक्षादिवपत्-
दङ्गमनुर्मन्यते पुंसो न नपुंसकस्य स्त्रीणांतु वक्ष्यते ॥ २९ ॥

(३) कुम्भूकः । नाभिच्छेदनात्पाकपुरुषस्य जातकर्माख्यः संस्कारः क्रियते तदाचार्यस्य स्वगृहोक्तमन्त्रैः स्वर्णमधुघु-
तानां प्राशनम् ॥ २९ ॥

(४) सार्धं नामन्दः । जातकर्मान्नाशान्त्यौडोपनयनानां योग्यकालं दर्शयन्स्वरूपमाह । प्रागिति । दशभिः । ना-
भिवर्धनात्नाभिच्छेदात् । बृधुच्छेदनं दस्यस्य धातोरूपम् । मन्त्रवत्प्राशनमेव सुवर्णादिरस्य जातस्य । द्विजातिः कर्म ।
जातकर्म ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । अथ जातकर्मणः फालंस्वरूपंचाहप्रागिति । वर्षभच्छेदनम् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । नाभिवर्धनात्प्राकृनालच्छेदात्प्राक्पूर्वजातकर्म विधीयते जातकर्मणि हिरण्यमधुसार्पिणः अस्य
कुमारस्य मन्त्रवत्पुत्रपूर्वकंप्राशनकार्यम् ॥ २९ ॥

नामधेयं दशम्यांतु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ॥ पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्ध्विते ॥ ३० ॥

(१) मेघातिथिः । दशम्यां तिथौ द्वादश्यां चास्य दारकस्य नामधेयं कुर्वति । गिजर्थो न विवक्षितः तथाच गृहसं-
शम्यामुत्थाप्य पिता नामकरोतीति नामैव नामधेयं येन शब्देन कार्यं प्वाहूयते तन्नाम प्राङ्नाभिवर्धनादिति जातकर्मणः प्रकृ-
त्तत्वाच्च जन्मनः मभृतिदशमीद्वादश्यां गृह्यते न चन्द्रतिथौ । इह केचिद्दशमीपहणमाशौचनिवृत्तिरिमुपलक्षणार्थवर्णयन्ति अतीति-
यांमिति चाभ्याहारः दशम्यामतीत्याब्राह्मणस्य द्वादश्यां क्षत्रियस्य पञ्चदश्यां वैश्यस्येति । तदयुक्तलक्षणायां ममाणां भावा-
ज्जातकर्मवदाशौचेऽपि करिष्यते यदितु ब्राह्मणभोजनविहितं कचित्तदा युक्तालक्षणा । यदि दशमीद्वादश्यां वक्ष्यमाणगुणयुक्ते
भवतः तदा तयोः कर्तव्यमथन तदाऽन्यस्मिन्नपि पुण्येहनि पुण्यान्यहानि द्वितीयापञ्चम्यादीनि पुण्यं भशरं तेन वमीचतुर्द-
श्यादयोरित्कारित्यथयपुण्याः मुहूर्तौ लक्रमुभादि तस्मिन्पुण्ये पापहरेरनभिधिंते गुरुभ्यांच दस्यमाने लग्नयुद्धिन्योतिपा-
दवगम्यते । नक्षत्रे च गुणयुक्ते । नक्षत्रं यद्विद्यादि सद्यस्मिन्नहनिगुणयुक्तं भवति नक्षत्रगुणाश्च क्रूरयहपापयहविष्टिपातविव-
जितं वा शब्दः समुच्चये । तेन प्रशस्तायां तिथौ नक्षत्रे च शुद्धे लग्नहस्त्युपदिष्टं भवति । समुच्चयार्थं ज्योतिषावगम्यः । अयंच
परमार्थः दशमीद्वादश्याम्यमर्वाङ्ग कर्तव्यम् । उत्तरफालच यदहर्नक्षत्रमंपरिशुद्धंतदहरेवं कर्तव्यम् ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नाम्नोव्यवस्थापनं दशम्यां तिथौ द्वादश्यां वा कारयेत् । स्वयं करणाशक्तान्वयेनापि इत्ये-
तदर्थं कारयेदित्युक्तम् । मम नामप्रथमं गतावेदः पिता माता च दधतुरिति मन्त्रलिङ्गान्विधौरेव मुख्यत्वेनाधिकारत्वात् तत्रच-
तिथिच्छासबृद्धयोरेपि दशमतिथ्याविव नामधेयं न दशमेह्न्येवेत्येतदर्थं स्त्रीलिङ्गातिर्दशः क्वचिद्रात्रिविधेषणतया स्त्री-
लिङ्गत्वम् । तथा चाहोरात्रोपलक्षणं मित्याहुः । पुण्ये मद्दलयोग्ये वा यत्र क्वापि तिथौ तादृशो वा मुहूर्तं लभे नक्षत्रं मात्रे
वा ज्योतिषोक्तगुणवतीति नक्षत्रं पूर्वोक्तं पक्षद्वयासंभवे ॥ ३० ॥

(३) कुम्भूकः । जातकर्मतिपूर्वश्लोके जन्मनः प्रस्तुतत्वाच्च म्भापेक्षयेव दशमे द्वादशे वाऽह्न्यस्य शिशोर्नामधेय-
कारयेत् । अथवा ऽशौचे तु स्यतिक्रान्ते नामकर्मविधीयतदिति शाङ्खवचनाद्दशमेऽह्न्यतीतेऽकादशाहदिति ध्या-

स्वयम् । तत्राप्यकरणे प्रशस्ते तिथौ प्रशस्तएव मुहूर्ते नक्षत्रे च गुणवत्येव ज्योतिषावगते कर्तव्यम् । वा शब्दोऽव-
धारणे ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । नामेति दशम्यामिति पूर्वाशौचनिवृत्तिपरम् । आशौचेतु व्यतिक्रान्तेनामकर्म विधीयतइति श-
ङ्खोक्तः । सामीप्येसममीवा । अहन्येकादशे नामेति याज्ञवल्क्यः । एकादशेह्यपिनामकर्णार्थेति श्रुतेः । द्वादशीपदशा-
स्वपरमतएवाह । पुण्यमित्यादि ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । दशम्याद्वादश्यांतिथौ जन्मदिनादशमे द्वादशे वादिनइत्यर्थः । पुण्येमुहूर्तेइत्यन्वयः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । शत्रौकर्माधिकारोनास्ति तेन कारणेन एकादशेऽहनि नामधेयनामकर्मकारयेत् । दशमदिवसे वा
द्वादशेहिवाकारयेत् कार्यर्थप्रप्तया द्वादशेहि नामकरणं यदा न जातंतदा सुमुहूर्ते पुण्येहिगुणान्विते नक्षत्रेज्योतिर्विदा-
दिते काले शुक्रास्तादिर्वाजिते काले नामधेयकार्यम् विष्णुपुराणप्रचनान्ततस्तु नामकर्त्तव्यं पितृवदशमेहनीत्यादि वाक्यम् ।
शङ्खः दशमेहनि सूक्तिकार्षसंध्यतः उत्थाप्य कशरान्नस्य पिण्डवर्द्धननाम कर्म कार्यमित्तिवा ॥ ३० ॥

मङ्गल्यब्राह्मणस्य स्यारक्षत्रियस्य यलान्वितम् ॥ वैश्यस्य धनसंयुक्तंशूद्रस्यतु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानींयादृशनामकर्तव्यतन्निममप्रतिवृत्तपत्तौर्थात् तत्र स्वरूपसमधारण्यन्नाहंमङ्गलय हि-
तंतत्र वा साधुमाङ्गल्यमिति व्युत्पत्तिः । अभिमतस्यार्थस्य चिरजोवित्त्वचक्रुधुनादेर्दृष्टादृष्टलुब्धफलस्य सिद्धिमङ्गल । तदभि-
धानमेव शब्दाभ्यांहितत्वंसाधुत्वंचेति तद्विदितसिद्धिःनाभिधेयार्थसिद्धिप्रतिपादनमेव विवक्षितं । किंतिह यथाशास्त्रे तद-
चनेनैव सिद्धिसमासाद्यासु सिद्धिर्धनसिद्धिःपुत्रलाभइत्यादिः प्रतीयते । तद्विदाहा हितनिमित्तप्रयोजनार्थीयान् तत्र गृह्येत-
द्विदान्तप्रतिपिद्धंरुतकुप्योन्न तद्विदितमिति । समासेपि पदद्वयेकार्यार्थभावस्तत्र बह्वक्षरंप्रयोगप्रसंगोपतोवक्ष्यति शर्मवद्ब्राह्मण-
स्येत्पुत्रपदनिधमतत्र चतुरक्षरे ष्यक्षरे वा नाम्नि शर्मशब्दे षोपपदे पञ्चाक्षरंषडक्षरंनामभवति तच्च प्रतिपिद्धषक्षरंचतुरक्षरं-
वा कुर्यादिति तेन यद्यत्किचित्प्रायेण सर्वस्याभिलषणीयममहितंपुत्रपशुंघामकन्याधनादि तद्वचनाः शब्दानामधेयत्वेनधि-
नयोक्तव्याः शर्मन्तास्तेन गोशर्मा धनशर्मा हिरण्यशर्मा कल्याणशर्मा मङ्गल्यशर्मत्यादिशब्दपरिपूरः सिद्धोभवति । अ-
थवा मङ्गलंघर्मस्तसाधर्ममङ्गल्यनामकतमपुनर्धर्मसाधर्मनाम मणते देवताशब्दाः इन्द्रोधिर्वायुः तथा ऋषिशब्दावसवोवि-
श्वामित्रोमेधातिथिस्तेषामपि धर्मसाधनमस्ति ऋर्षीस्तेषामेत्पुण्यकृतोमनसा ध्यायेदिति देवतानाशुशीघांच द्विजानांपुण्यकर्म-
णांशतःप्रचुद्धःश्रीकामोरोनामानि कीर्तयेदितिमङ्गलप्रहणाच्च यदप्रशस्तपमोभृत्पुत्रित्यादितन्निरस्यते यथानर्थकडिस्त्र्या-
दियदृच्छानिमित्तं क्षत्रियस्यबलान्वितं बलसंयुक्तं बलवाचि अन्वयः संगन्धशब्दःचार्येण संगन्धः प्रतिपादकभावएव । साम-
र्थ्यतद्येन येन प्रतिपाद्यते तादृशनाम क्षत्रियस्य कर्तव्यशतनुषः दुर्घोषनः प्रजापालइत्यादिविभागेन च नामनिर्देशोजाति-
बलचिह्नंप्रवैदस्य धनसंयुक्तनचात्र पर्यायाएव युस्तन्तेधनवित्तस्वातेपर्यमिति किंतिहियेन प्रकारेण प्रतिपत्तिः यदवा च-
नादि शब्दप्रयोगादृशंसंघादा धनकर्मा महाधनः गोमान्पान्यमहरत्येवंसर्वत्र द्रष्टव्यं तथाचाग्वितादिशब्दप्रयोगोवत्पान्वितं-
धनसंयुक्तमिति । इतरथा एवमेवावक्ष्यद्वलनामानि कुर्यादिति । (तबल्यद्वलार्थवाचिनामानस्याच्च पुरुषव्यक्तीनां दुःखधाने
भेदे व्यवहारोच्चेदएवस्यतः । शूद्रस्य जुगुप्सितंरूपणकोटीनः शमरकइत्यादित्वल्पत्वाद्द्वल्यार्थवाचिनामानस्याच्च ॥३१ ॥

(३१) वैदपरस्यधनसंयुक्तंशूद्रस्यतुजुगुप्सितम् ॥ (ख, ट, ड) .

शूद्रस्येत्पुण्यसंयुतम् ॥ (क, त, थ,) .

(च, ग,) एतयो पुस्तकयोःश्रावचि पाठोऽप्येते ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मङ्गलवत् भद्रमित्यादि राज्ञः क्षत्रस्य बलसमन्वित उदयवोरइत्यादि धनसयुक्त धन

करइत्यादि जुगुप्सित पाण्डुरित्यादि ॥ ३१ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । ब्राह्मणादीनायथाक्रममङ्गलबलधननिन्दावाचकानि शुभमङ्गलवस्तुदीनादीनि नामानि कर्तव्यानि ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । मङ्गल्यमङ्गलद अत्रणेन बलान्वितबलसूचक धनसूचकधनवत्खपापक जुगुप्सिताद्विजदास-
द्विजगुमरूपम् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दन । मङ्गल्यविष्णुमित्रादि । बलान्वितपरतपादि । धनसयुक्तनिधियादि । जुगुप्सितपैलवकादि ।
अत्रनामधेयमित्यनुकर्ष । कारयेत्पिताऽन्धोवा तत्स्थानोपः ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्र । मङ्गल्यमिति । नामकरणत्रिभिराहब्राह्मणस्य नाम माङ्गल्यशर्मन्तस्यात्तद्यथा विष्णुशर्मन्ति
नाम । क्षत्रियस्य नाम रक्षासमन्वितबलान्वितनाम त्वयथा नृसिद्धवर्मेति । वैश्यस्य नाम पुष्टिवृद्धिसमन्वितकुर्यात्
धनपतिरिति नाम शूद्रस्य नाम प्रेप्यसयुक्तकुर्यात् तद्यथा कृष्णदासेति नाम ॥ ३१ । ३२ ॥

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्ब्राह्मणरक्षासमन्वितम् ॥ वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तशूद्रस्य प्रेप्यसंयुतम् ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथि । अत्र स्वरूपग्रहणपाठानुक्रमश्चादौ मङ्गल्यमेते शर्मशब्दा । तथाचोदाहृत । क्षत्रियादिनाम्नांतु
नेतस्मभवति रक्षाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य श्रवणात्पुसासामानाधिकरण्यानुपपत्ते तस्मादेकोपक्रमत्वात्समाचाराच्च सर्वत्रार्थ-
ग्रहणवाक्यभेदाच्च समुच्चयः यन्मङ्गल्यतच्छर्मशब्दमंशरणमाश्रय । सुखचार्थग्रहणात्सामिदन्तभवभूत्यादिशब्दप-
रिग्रह इन्द्रत्वामीन्द्राश्रय इन्द्रावतोपि तदाश्रयता भतीयतेएवसर्वत्रोन्नेयम् । अथ कोयहेतुर्वाक्यभेदात्समुच्चयइति ।
ब्रीहिभिर्जलेत यवैर्यजेतेति किं समुच्चयइति । उच्यते । लिङ्गदर्शनमात्रमेतत्पौरुषेयत्वात् । ग्रन्थस्य विकल्पेऽभि-
प्रेतमङ्गल्यशर्मवद्भेति लाघवाद्दव्यत् । वाक्यभेदे हि द्विरार्ष्यातीचारणतद्गुरुभवति रक्षा परिपालनपुष्टिवृद्धिगुमिथ । गीव-
द्धोधनगुमइति । प्रेप्यादासोब्राह्मणदासोदेवदासोब्राह्मणाश्रितोदेवताश्रितइति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतानामान्युक्त्वा तत्रेदमितिनित्यान्वितानि पदान्याह शर्मवदिति । अन्ते शर्मपदवत्
रक्षासमन्वितयतिरित्यादिवत् पुष्टिसयुक्त आप्योगोमीत्यादि धनबाहुल्यख्यात प्रेप्यपदत्तव प्रेप्यसयुक्त दासादि-
पदवत् ॥ ३२ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । इदानीमुपपदनियमार्थमाह शर्मवद्ब्राह्मणस्येति । एपायथाक्रमशर्मरक्षापुष्टिप्रेप्यवाचकानि कर्तव्या-
निशर्मवर्मभूतिदासादीन्युपपदानि कार्याणि । उदाहरणानि तु शुभशर्मा बलवर्मा वस्तुभूति दीनदास इति । तथा चंयम
शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च भुभुज । भूतिदत्तश्च वैश्यस्य दास शूद्रस्य कारयेत् । विष्णुपुराणेऽप्युक्त शर्मवद्ब्राह्मणस्यो-
त्तवर्मेति क्षत्रसयुतम् गुमदासात्मरुनाम प्रशस्तवैश्यशूद्रयो ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतान्येवोत्तरपदत्वेन वर्णानुरुपव्यवस्थित्या समाचारान्निगमयति शर्मवदिति यथाह यम ।
शर्मदवश्च विप्रस्य वर्मत्राता च भुभुज । भूतिदत्तश्च वैश्यस्य दास शूद्रस्य कारयेदिति भूतिपदपुष्टेरुत्पत्तौ । एतेन पूर्वपदे
नियमाभाव । षडक्षरचतुरक्षरवा नामकुर्मादिति स्मृते । मङ्गलादिसूचकदेवादीनाहर्षादिनामकार्यशर्मादिपदवत्परतेन
शर्मशरणमित्यादीति मेधातिथि ॥ ३२ ॥

(३२) प्रेप्यसयुतम् = प्रेप्यसयुतम् (अ, द)

राज्ञो रक्षासमन्वितम् = राज्ञोवर्मसमन्वितम् (व)

(५) नन्दन । मकारान्तरमाहधर्मति । शर्मवत्सुखवत्सुखमकाशनसमर्थमित्यर्थ । एवमुत्तरत्र । यथासुमति सुम-
न्तुरित्यादि । रक्षासमन्वितधतराष्ट्रादि । पुष्टिं सष्टिन्दित्तसयुक्तम् । तेनधनसयुक्तमित्यनेनपुनरुक्ति । यथासीरभद्रादि ।
भ्रयसयुतपशुसत्तादि । अन्ये तु शर्मादीनाशब्दपरत्वमेव मन्यन्ते । नत्वर्थपरत्वम् ॥ ३२ ॥

स्त्रीणासुरखोद्यमक्रूरविस्पष्टार्थमनोहरम् ॥ मङ्गल्यंद्गीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथि । पुसइत्यधिष्ठत्वास्त्रीणामभौ नियम्यते । सुखेनोद्यते सुखोद्यस्त्रीवालेरपि यत्सुखेनोच्चारयितु
शक्यते तत्स्त्रीणानाम कर्तव्यं बाहुल्येन स्त्रीणास्त्रिभिर्वालेश्च व्यवहारस्तेषांच स्वकारणसौष्टवाभावान् सर्वसंस्कृतशब्दमु
च्चारयितुंशक्तिरस्ति । अतोविशेषणोपदिश्यते तत्पुसामसुखोद्यममनुज्ञायते । उदाहरणमङ्गल्यंद्देवीचारुदती सुवदनेत्यादि
मत्पुदाहरणशर्मिष्ठाति । अक्रूरमक्रूरार्थवाची क्रूरार्थवाचिक्रूरार्थंटाकिनीपरुषेति । विस्पष्टार्थयस्यार्थव्याख्या-
नगम्यो न भवति श्रुतएव विदुषामविदुषावार्थप्रतीतिकरोत्स्य विस्पष्टार्थयथा कामनिधाकारीपगन्ध्येति । कामस्य निधेव
निधा तथा कामस्तत्रैव तिष्ठताति । एवथावन्व्याख्याततावन्नावगम्यते । एवकारीपगन्धेर्दुहिताकारापगन्ध्येति व्याख्या
नमपेक्ष्यते मनोहरचिन्ताल्लादकरश्रेयसीविपरीततु कालाक्षी शर्मवती रुद्रवतीतिमङ्गलविपरीतमभागा मंदभागेति दीर्घवर्णा
न्तेयस्य विपरीतशरत् आशिषवदतीत्याशावांमभिधानशब्द तयोर्विशेषणसमासस्तथस्मिन्नास्ति विद्यते तदाशीर्वादा
भिधानवत्सपुत्राबहुपुत्राकुल्लादिकेति एतत्सर्थांजाशीर्विषयाविपरीताअप्रशस्ता अलक्षणेति । अथमङ्गलस्याशीर्वादस्य च
कोविशेष । न कश्चिद्दृष्टपूरणार्थतु भेदेनोपादानम् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । सुखोद्यदुरुचाराक्षररहित अक्रूरहिंसादितीक्ष्णार्थशूय विस्पष्टार्थशीमेणाभंगन्यायक म
नोहरमीतिजनकाथवत् मङ्गल्यशुभहेतु वसूचक दीर्घवर्णान्तमीकराद्यन्त आशीर्वादाभिधानवत् । आशीर्वादाभिधामि
मत्ययादियुक्त यशोदेत्यादि स्त्रीणा अप्रचनरूपसमुच्चये तात्पर्यं किंचैकद्विरूपत्वे ॥ ३३ ॥

(३) छुड्छुक । स्त्रीणामिति । सुखोच्चार्यमक्रूरार्थवाचिच्यक्ताभिधेयमनप्रीतिजननमङ्गलवाचिदीपस्वरातआशीर्वा
चक्रेनाभिधानेन शब्देनोपेतस्त्रीणानाम कर्तव्ययथा यशोदादेर्वीति ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्द । सुखोद्यअनायासोच्चार्यअक्रूरमीतिजनकशर्मदायशोदेत्यादि ॥ ३३ ॥

(५) नन्दन । सुखोद्यसुखेन वदितुमीरयितुंशक्यंयशोदादि । अक्रूरसुमित्रादि । विस्पष्टार्थचिन्तादादि । मनोहर
चारुमत्यादि । मङ्गल्यकल्याणादि । दीर्घवर्णा तसुमङ्गलादि । आशीर्वादाभिधानवत्आशीर्वाचकशब्दयुक्तसुभद्रादि । अ
त्रापि नामधेयस्यादित्यनुक्तं ॥ ३३ ॥

(६) रामस्वन्द । स्त्रीणामिति । स्त्रीणाक यानानाम सुखोद्यमिति । सुखेनोच्चारणीयमित्यर्थ अत्ररुरत्वर
हितमिति ॥ ३३ ॥

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यशिशोर्निक्रमणग्रहात् ॥ षष्ठेऽन्वप्राशनमासि यद्वेष्टमङ्गलकुले ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथि । जन्मचतुर्थमासे ग्रहाद्विर्हिन्निम्नमणमादित्यदशमशिशोर्बालस्य कर्त्तव्यम् । त्रीमासानुगभैष्ट
एव वासयेत् । शिशुग्रहणशूद्रस्यापि प्राग्भयं । एवपि मास्यधनवाशनपञ्चमासाक्षीराहारएव । यदा कुलेदारकस्य
श्रेयस्ममङ्गल्यंपूतना शकुनिकैकवृक्षोपहारादि प्रसिद्धकालविशेषे वा तत्कर्त्तव्यभयच संस्कार शेष तेन नामधेयमुक्त

लक्षणव्यतिरेकेणापि यथा कुलधर्मलभ्यते । इन्द्रसामी इन्द्रशर्मा, इन्द्रभूमि इन्द्रधोपइन्द्ररतइन्द्रविष्णुइन्द्रदेवइन्द्रज्यो-
तिइन्द्रयशाइत्यादि कुलभेदेनोपपन्नं भवति ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जन्मदिनाच्चतुर्थे गृहान् प्रसवगृहान् । जन्मदिनादेव षष्ठे मास्यन्माशानंयच्च गृहोक्त-
विधानवदन्भक्षणम् । यद्दृष्टमिति । अयनमपि यत्कर्णवैधादिदृष्टमपेक्षितमनिर्दिष्टकालं कर्म यच्च महत्त्वं शुभंकरशिखानां
कुले तेषु तेषु कुलेष्वसाधारणं कर्म तदपि षष्ठ्येवत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । चतुर्थे मासीति । चतुर्थे मासे बालस्य जन्मगृहानिष्क्रमणमादित्यदर्शनायंकार्यम् । अन्माशानं-
च षष्ठे मासे ऽथवाकुलधर्मत्वेन यन्मङ्गलमिष्टं तत्कर्तव्यं तेनोक्तकालादप्यकालेपिनिष्क्रमणम् । तथा चं यमः ततस्त्वृतीये
कर्तव्यमासि सूर्यस्य दर्शनम् । सकलसंस्कारशेषैश्चाप्यंतेनाज्ञांशमादिकमप्युपपदंकुलाचरिण कर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । निष्क्रमणं गृहाच्चन्द्रादित्यदर्शनम् । ततस्त्वृतीये कर्तव्यमासि, सूर्यस्य दर्शनमिति यमोक्तेः तृतीयं
चतुर्थौपलक्षणं इष्टंकुलधर्मतया ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । निष्क्रमणं गृहाच्चन्द्रादित्यदर्शनम् । अयमपिकञ्चित्संस्कारविशेषः । कुले कुलधर्मानुसारे-
णत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुले त्वंकुले यद्वाइष्टमहत्तच्छूडावत्तंकुलाचरमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ॥ प्रथमेव्ये तृतीये वा कर्तव्यंश्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । चूडा शिखा तदर्थकर्म चूडाकर्म केपु चिन्मूर्खदेशेषु केशानांस्थापनरचना विशेषश्चैतच्छूडा-
कर्मोच्यते । प्रथमवर्षे तृतीये वा यद्दसौस्थित्याविकल्पः श्रुतिनोदनादित्यनुवादस्तन्मूलतयैव शामान्यस्थोक्तत्वात् । अथ-
वा श्रुतिशब्देन नविध्यायकान्धिव वाक्यानुच्यन्ते । किंतुहिमन्नास्ते च चूडाकर्मव्यञ्जनादितिवददृष्टं प्रकाशयन्ति तपस्सुरेण
मार्जयेतेत्यादि तेन समह्नकमेतत्कर्मैत्युक्तं भवति विशेषापेक्षायां गार्शोविधिरङ्गीक्रियते । अतः शूद्रस्य नायंसंस्कारः
द्विजातिग्रहणाच्च अनियतकाले तु केशवपनंशूद्रस्यार्थमात्रं न निवार्यते ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषां द्विजातीनां न विषयैव धर्मतः, कुलधर्मानुसारेण शिखाकरणान् प्रथमेव्ये तृतीये-
वाव्ये कर्तव्यं तुते मन्त्ररूपायाश्चोदनात्तद्वातायाः संवर्तत्वात् मन्त्रश्च यत्र बाणा, संपतन्ति कुमारविशिखाइवेति । बाण-
वत्सपतन्योरग्यता तृतीयएव संभवतिइति कुमारपदेनाभिधाने ततः पागवस्थापि विज्ञायेतेति विशिष्टाविशिष्टशिखाइति
विशेषेण कृतमिति ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । चूडाकर्मैति । चूडाकरणप्रथमे वर्षे तृतीये वा द्विजातीनां धर्मतो धर्मार्थकार्यश्रुतिचोदनात् ।
यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारविशिखाइवेति मन्त्रलिङ्गात्कुलधर्मानुसारेणायध्यवस्थितविकल्पः । अतएवाश्वलायनगृहम् ।
तृतीयवर्षेचौलमथाकुलधर्मत्वात् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । चूडाकर्म केपुचिन्मूर्खदेशेषु केशानांस्थापनविशेषः । तृतीये वर्षे चौलमित्याश्वलायनोक्तेः ।
श्रुतिचोदनात् । यत्र बाणा, संपतन्ति कुमारविशिखाइवेति श्रुतेः । सशिखतेषां लिङ्गदन्तम् ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । चूडा शिखा । द्विजातिग्रहणेन शूद्रस्य पर्युदासः । धर्मतः कुलधर्मतः । चूडानिवेपदेशविशेषश्च गोत्र-

विशेषेण स्मर्यते दक्षिणतश्चाद् वसिष्ठानां वामतो भारद्वाजानामुभयतः काश्यपानामिति । चूडाकर्मण्यादरातिशयमकाशपति श्रुतिचोदनादिति । श्रूयतेहि । कुमारविशिखांश्चेति ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वपाद्विजातीनां परमतः चूडाकर्मप्रथमेन्द्रे कार्यश्रुतिनोदनात् तृतीयवर्षं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

गर्भाष्टमेऽन्द्रे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥ गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भात्तुद्वादशे विशाः ॥ ३६ ॥

(१) मेघान्तिथिः । गर्भस्थस्य यः सवत्सरस्तत आरभ्यते योष्टमोदः गर्भशब्देसाहचर्यात्संवत्सरोत्पद्यते नहि मुख्यया वृत्त्या गर्भस्य सवत्सरोष्टमइति ध्यपदेशलभते तस्मिन् उपनायनब्राह्मणस्य कुर्वीत । उपनयनमेवोपनायनस्यार्थिकोऽणअन्येषामपि दस्यत इत्युत्तरपदस्य दीर्घः छांदसत्वाद्गोभयपदवृत्तिः उपनयनमिति हि एषसत्कारोवेदविदांशुश्रू- स्त्वितिपु प्रसिद्धोमौञ्जोवधनापरपर्यायः । उपनीयते समीपं गच्छते येनाचार्यस्य स्वाध्यायाध्ययनार्थं कुड्यकठवा कर्तुं तु- पनयनं । विशिष्टस्य सत्कारकर्मणोनामधेयमेतत् । गर्भादिकादशे राज्ञः । गर्भान्तिमृति गर्भाद्वा परोयएकादशोद्विंश- क्षत्रियस्य कर्तव्यम् । राजशब्दोयक्षत्रियजातिवचनोनाभिषेकादिगुणयोगमपेक्षते ग्रन्थेषु तथा प्रयोगदर्शनाद्ब्राह्मणादिजा- विशब्दसाहचर्याच्चगुणविधिषु च क्षत्रियशब्ददर्शनात्क्षत्रियस्य तुमोर्वीति यस्तु राजशब्दस्य क्षत्रियादन्यत्र जनपदेश्वरं वै- श्यादौ प्रयोगः । सर्गोणइति वक्ष्यामः मुख्ये चासति गौणस्य ग्रहणम् । तथाच गृहकारः । अष्टमेवर्षे ब्राह्मणमुपनयनेका- दशोक्षत्रिय द्वादशे वैश्यमिति । भगवांश्च पाणिनिः एवमेव प्रतिपन्नो राज्ञः कर्म राज्यइति राज्यशब्दस्य राज्यशब्दप्रतिपत्त- तित्वब्रुवन्नेव जनपदेश्वर्थेण राजशब्दार्थमसिद्धिमाह । एवं गर्भात् द्वादशेन्द्रे विशाः वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तन्मातुर्गर्भग्रहणदिनादष्टमे तत्रापि उपनयनपित्राकार्यसंभवेऽप्येनापि कारयितव्यमि- त्येतदर्थमुपनयनमिति प्रयोजनव्यापारः । पित्रादीनां दाशैतः राज्ञः कर्तव्यः ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । गर्भाष्टमइति । गर्भपादष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनकर्तव्यम् । उपनयनमेवोपनायनमन्येषामपि दस्यतइति दीर्घः । गर्भिकादशे क्षत्रियस्य गर्भद्वादशे वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

(४) नन्दनः । नामधेयादिषु जन्मभ्यकालसख्योक्ता उपनयनेसामाभूदिति गर्भग्रहणम् । गर्भशब्देनच गर्भ- सहचरितोव्योऽपि विवक्षितः । गर्भाष्टमे गर्भादारभ्याष्टमे । उपनयनमेवोपनायनम् । उपनयनापूर्वमेव जन्मतएव ब्राह्मण्यमस्तीति सूचितम् ब्राह्मणस्येत्यब्दसंख्यानियमस्यायमभिप्रायः ब्रह्मक्षत्रविद्यांगायत्रचैष्टुभजांगतैश्छन्दोभिः । सहजत्वश्रूयते तैरेव तेषामुपनयनम् तस्मानुपनयनाब्दात्पिस्वस्वच्छन्दोऽक्षरसमसंख्याभित्तुमहन्तीति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः परद्विजानां उपनयनकालमाह ब्राह्मणस्योपनयनगर्भाष्टमेऽन्द्रे गर्भाष्टमे वर्षे उपनयनका- र्यं राज्ञः गर्भात्एकादशे वर्षे वा कर्तव्यम् । वैश्यस्य गर्भात्द्वादशे वर्षे जन्मद्वादशे वा वर्षे इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ॥ राज्ञो वलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

(१) मेघान्तिथिः । पितृधर्मणापत्यव्यादिशति ब्रह्मवर्चसी मे पुत्रः स्यादिति पुत्रकामनया पुत्रोध्यपदिष्टस्त- त्कामस्येति पुत्रस्य बालत्वात्नैवविधा कामना सभवति । न तुचैवमन्यकृतां कर्मण अन्त्यस्य फलेऽभ्युपगम्यमानेऽकृता- भ्यागमनोपापतिः । अक्राम्यमानं च फलभवत्येतदप्युक्तान्तशब्दप्रमाणन्यायमर्थादप्युच्यते । नैवशेषः । श्येनवदेतद्ग- विष्यति श्येनमभिररक्तोरत्यभिचर्यनामश्रु भ्रियते । अथोच्यते कामिन एवेतत्फलशुभरणहि यजमान क. मयते तदेव

चानोतीति नाकर्तृगामिता फलस्य । अत्रापि त्रिशिष्टपुत्रवत्तालक्षणमुपनेतुरेवकंलंयथा पुत्रस्यारोग्येण पितुः श्रितिः एवंब्रह्मवर्चसेनाप्यतोऽधिकृतस्य कर्तुश्च पितुरेव तत्फल मन्वयानुसारीहि शास्त्राथविसापदहच पुत्रस्य फलकामेनेवकर्तृव्यमित्यन्वयः प्रतीयते । नच यथाश्रुतान्वयापरोक्षेचनप्रमाणमस्ति । एतेन पितुरोर्बुद्धेदहिकः पुत्रकृतंउपकारोव्याख्यातस्तत्रापिहि पुत्रः कर्ता पितृमिश्र फलं तथाच लिङ्गमात्मवै पुत्रनामासीति । पित्रैव हि तावत्श्राद्धमामर्तमपदान कंवस्तुतः कृतमेव येनाप्यन्त्योत्पादनमेवमर्थमेवकृतं । यथा सर्व्वेत्वारं मृतस्यार्थकावमानाथे पराश्रपदागोस्तेर्वापि यजमानस्येव कर्तृत्वब्राह्मणाः संस्थापयतयज्ञमिति मैषेय दक्षिणाभिर्वरणेन वा प्रयोगसामावृत्त्वित्वाविनिघोक्तत्वादेवमिहापि तादर्थ्येन पुत्रस्योत्पादनाद्यत्थाद्वादिकंपित्रार्थक्रियते पित्रैव तत्कृतंमवति अभ्ययनविज्ञानसपत्नब्रह्मवर्चसंवलंसामर्थ्यमाभ्यन्तरंवाहंशौसाहसकिर्महायाणताचेतदाभ्यन्तरंवाहंसं हस्त्यन्वरयपदातिकोशसंपत्तुक्तंवांग्मशुच्ययंसांयौगिकानांवांथानामिति । ईहाचेष्टा बहुना धनेन कृपिवाणिज्यादिव्यवहारः सर्वत्र गर्भादिसंख्याच वर्पाणांगर्भादिति स्तुवतेते ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सुततपः प्रभृतिभिरुत्कर्षोब्रह्मवर्चसं पञ्चमेजन्मत आरभ्य बलार्थिनःसामर्थ्योतिशार्थिनः ईहाकृप्यादावुच्यम.तदतिशयार्थिनः अत्र बालस्य तादृकामनायाअसंभवेपि तत्पित्रादिकामनायाएव तदीयवैवापचारेणोपनयन सामानाधिकरण्यात् एतादृकामस्य पुत्रस्येत्यधिकरणेपठेत्वा ॥ ३७ ॥

(३) कुडूकः । ब्रह्मवर्चसकामस्येति । वेदाभ्ययनतदर्थज्ञानादि प्रकंपदततेजोब्रह्मवर्चसंनकामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनयनकार्यम क्षत्रियस्य हस्त्यन्वादिरान्यबलार्थिनोर्गर्भपथे वैश्यस्य बहुकृप्यादिचेष्टार्थिनोर्गर्भादमे गर्भप्राणामेव प्रकृतत्वात् । यद्यपि बालस्य कामना न संभवति तथापि तत्पितुरेव तद्रतफलकामना तस्मिन्पुत्रचर्पते ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः ब्रह्मवर्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसंवृत्तत्वाभ्यामनिमित्ततेजः बलार्थिनःबन्धुहस्त्यन्वादि शारीरंवा । ईहार्थिनःईहाकृप्यादिचेष्टा । अत्र फलंप्रकृतस्य तूभयत्वं संयोगपृथक्कमिति न्यायेन । अस्याथ.एकस्य कर्मणोउभयार्थं वचनद्वयेन श्रुतेः । फलसाधनाभेदइत्यर्थः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मतेजोब्रह्मवर्चसंपञ्चमे गर्भोत्पत्त्येऽन्वे ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रस्य पञ्चमे वा वर्षे कार्यं राज्ञः षष्ठे वा वैश्यस्य धर्मार्थिनः अष्टमे वा वर्षेकार्यम ॥ ३७ ॥

आपोदशांत्रास्त्रणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ॥ आर्द्धावशास्त्रक्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥ ३८ ॥

(१) मैघानिधिः । एवतावन्मुल्यकाम्यानुपनयनकालावुक्ते । इदानींपितुरभावे ध्याध्यादिना वा कथंचिदुपनीते माणवके कालातिपत्तावुपनेयता भाभा सत्यपि फालस्याद्भन्वितदभावेऽधिकारनिवृत्ते यथा सायमात.कालातिपत्तावमिहोत्रस्याकरणे । अतोविहितकालस्यतिरेकेण प्रतिप्रसवार्थमिदमारभ्यते यावत्पौदशवर्षंगर्भादारभ्य तावद्ब्राह्मणस्योपनयनार्हता न निवर्तते । सावित्रीशब्देन तदनुवचनसाधनमुपनयनारम्भं लक्ष्यते नातिवर्त्तते नातिक्रान्तकालेभवतीत्यर्थः । एवमार्द्धाविशास्त्रक्षत्रबन्धोः क्षत्रियजातिस्येयर्थः बन्धुवाद्योयक् चित्कुन्त्यायापवर्तते । इत्येकंयचेच्छ ब्रह्मवर्च्यविति ज्ञातिवचनोयथा धामताजनताचैवबन्धुता सहायता महेंद्रध्याप्यगन्धासौ भूमिभागभुजांकुतः । इत्येवचनोजात्यन्ताद्यबन्धुनीति तत्र पूर्व्वोयार्थयोरासंभवाचूतोयोर्गृह्यते । द्वविंशते.पूर्णाद्विंशोदः तद्विदार्थः । आचतुर्विंशतेर्विशः प्राप्तेष्वत्र पूरणभय-

घोडत्तानुरोधान्कृतः प्रतीयतेतुतदर्थः । नहि समुदायविषयायाश्चतुर्विंशतिसंख्यायाअवधिष्वेन संभवःतदवयवस्तु चतुर्विंशोभवति सवत्सरोवधिः । आङ्गमभिविधौ व्याचक्षते लिङ्गदर्शनंघोदाहरन्ति गायत्र्या ब्रह्मणमुपनयीत त्रिष्टुभा राजन्यजगत्या वैश्यमिच्येतेपांच छंदसाभिपयता कालेन द्वौ पादौ पूर्येते । तावन्तकालंबलवन्ति नन्यजन्ति स्वाश्रयभूतान्वर्णान् । वृत्तीये तु पादेऽप्रकृतेगतरसाङ्ग्यतिवयांसि न्यूनसामर्थ्यानि भवन्ति समामिमुपयान्ति यथा पञ्चाशतास्थविरोमनुष्यइत्यतश्चनैतेन वयमुपासितानीति त्यजन्ति तवर्णततो न गायत्रोब्राह्मणो न त्रैष्टुभोराजन्यो न जागतीवैश्यइति । सविता देवता यस्याऋचः सा सावित्री सा च गायत्रोद्द्रष्टव्या । प्रदर्शिता गृह्णाच्चपवक्षत्रियस्य त्रिष्टुप् सावित्री आरुणेनेति वैश्यस्य जगती ॥ विश्वारूपणीति ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोक्तसमयउपनयनाशक्तौ षोडशाब्द समामिपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते नातिक्रान्तकालाभवति । आङ्गमभिविधौ तच्छब्दः पादाक्षरवदब्दसमवाय उपनयनमिति हारातवचने गायत्रो त्रिष्टुञ्जगतीनां क्रमात् ब्राह्मणादिवर्णसवन्निनां छन्दसांपादाक्षरसङ्ख्यै रव्यैरुपनयनस्य विधेर्मुख्यासभवे च तद्वैगुण्यस्य काले युक्तत्वे क्षत्रवन्धो.क्षत्रजातेः ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । आपोडशादिति । अभिविधावाश् ब्राह्मणक्षत्रियविशामुक्ताष्टमैकादशद्वादशवर्षद्वैगुण्यस्य विवक्षितत्वान् । षोडशवर्षपर्यन्तब्राह्मणस्य सावित्र्यर्थवचनमुपनयननातिक्रान्तकालभवति । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यन्त वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । अत्र मर्यादायाभाद्केचिद्ब्राह्मणायपयन्ति यमवचनदर्शानान् । तथा च यमः पतिता यस्य सावित्रीदशवर्षागिपञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥ मायश्चित्तं भवेदेषांगोवाच वदतांवर । त्रिवल्लतः सुतःश्रीमानयमोधर्माथतत्त्ववित् ॥ सशिखवपनंरुत्वा अतकुर्यात्समाहितः । हविष्यभोजयेदनब्राह्मणांसमपञ्चवा ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्द्रः । उपनयनस्योत्तरार्धद्योतयनसार्थवादतै सह संसर्गनिषेधति आपोडशादिति त्रिभिः । आङ्गुमर्यादायां गर्भादित्यनुवर्तते नातिवर्तते अतिक्रान्तता सती प्रायश्चित्तविनाअधिकारित्वेन सावित्रोपतिनाप्रतिसावित्री नाधिगच्छति । पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्चधेयुपक्रम्य । सशिखवपनंरुत्वा व्रतंकुर्यात्समाहितः । हविष्यभोजयेदनब्राह्मणांसम पञ्च येति । यमोक्तमायश्चित्तम् ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । आपोडशाब्दाव्वाकारोऽत्राभिविधिवर्चनः मुख्यकल्पसख्याद्वैगुण्यातसावित्रीमधानत्वादुपनयनस्य सावित्रीतितस्य भेदोपचारनिर्देशः । क्षत्रवन्धो क्षत्रियस्येति । यावच्चतुर्विंशतेराचतुर्विंशान् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपनयनार्थकार्यव्ययतया त्वस्य त्वस्य कालातिक्रमोभवेच्चैतिह किंकर्तव्यतयाह । ब्राह्मणस्य षोडशवर्षपर्यन्तऔपनायनिकः कालः क्षत्रियस्यद्वाविंशतिवर्षपर्यन्तं विश्वश्रुतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तं उपनयनकालः । अतः सावित्रीपतितोभवेत् ॥ ३८ ॥

अत ऊर्ध्वत्रयोप्येते यथाकालमसंस्कृताः ॥ सावित्रीपतितान्ब्राह्मणवन्त्यायविगहिताः ॥ ३९ ॥

(१) भेदातिथिः । अस्माकालादूर्ध्वपरेण त्रयोच्येते वर्णाः ब्राह्मणादयोयथाकालंयस्योपनयनकार्यस्यानुपल्लिकेन्यसंस्कृताअरुतोपनयनाः सावित्री पतिता । उपनयनभ्रष्टाभवन्तिग्रात्याश्च सङ्घायाःऽर्थे. शिष्टैः निगहिताः निदिता. ग्रात्यसङ्घाव्यवहारमसिद्धयर्थोयंश्लोकः । अनुपनेयत्वंतु पूर्वेण च सिद्धमुक्तमार्थमिन्दितइति ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यथाकालेषोऽशादवाक् सावित्री पतिताः कालातिक्रमेण सावित्र्याअपगताः ब्राह्म्याना-
न्यसंज्ञाः संज्ञात्वोत्तरव्यवहारोपयुक्ताः आर्याः पापेभ्यः आराद्रताः ॥ ३९ ॥

(३) कुड्डुकः । अत ऊर्ध्वमिति । एते ब्राह्मणादयो यथाकालं योयस्यानुकल्पिकोऽप्युपनयनकालउक्तः षोडशवर्षादि-
पर्यन्तं त्रासंस्कृतास्तदूर्ध्वसावित्रीपतिताउपनयनहीनाः शिष्टाहर्हितावन्त्यसंज्ञा भवन्ति । संज्ञामयोजनं च ब्राह्म्यानां याजन-
कृत्वेत्यादिनाव्यवहारसिद्धिः ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्म्याइत्यपूर्वसंज्ञा ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । अतः षोडशाब्दादिभ्यः असंस्कृताः अनुपनीताः सावित्रीपतिताः । सावित्र्युपदेशहीनाः । ब्राह्म्याः
ब्राह्म्यनामानः ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृवैपनयेत्पुत्रांस्तदभावे पितामहः । तदभावे पितृव्यः स्यात्तदभावे तु सौदरः ॥ कालाति-
क्रमेणायश्चित्माह अत ऊर्ध्वेषोऽशादवाक्शिवार्थकूर्ध्वएते द्विजाः संस्कारहीनाः शूद्राया भवन्ति । अरुतमायश्चित्माह योगी
श्वरः । ब्राह्म्यस्तोमात्रकतोः ब्राह्म्यस्तोमसंज्ञाकृतोर्थाज्ञादित्यादिनारुते तु । वात्यस्तोमयज्ञउपनयनाधिकारो भवत्येव ॥ ३९ ॥

नैतैरपूर्तैर्विधिवदाप्यपि हि कर्हिञ्चित् ॥ ब्राह्म्यायौनांश्च सम्बन्धान्नाचरेद्ब्राह्मणैः सह ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । कापुरनैपानिन्देत्याह । एते ब्राह्म्यैरपूर्तररुतमायश्चित्तैर्विधिवदादशोऽपि विधिः । प्रायश्चित्ते शाल्लेणोप-
दिष्टः तान्श्चापित्वा श्रोत्रकृत्स्नानित्यापद्यं चि हिकर्हिञ्चित्कस्यांचिदप्यापदि नसंबन्धानाचरेत्कुयोत्तैः सह क्रिसर्वसंबन्धानिये-
धोनेत्याह । ब्राह्म्यायौनांश्च । ब्रह्मवेदः । तन्निमित्तान्संबन्धान्याजनाध्यापनप्रतिग्रहान् । नते याज्याः न याजकाः कर्तव्याः
एवनाध्याप्यानैतैभ्योभ्येतव्यवेदार्थविदुषः प्रतिग्रहाधिकारदोषोपि ब्राह्मसंबन्धो भवति । यौनः संबन्धः कन्यायादानादाने ।
ब्राह्मणग्रहणं दर्शनार्थम् । अस्माच्च दोषदर्शनाद्ब्राह्म्यता परिहारार्थं पितुरभावापि व्युत्पन्नबुद्धिनामाणवकेनाप्यात्मनात्मो-
पनयापितव्यइति प्रतीयते । तथाच । श्रुतिः सत्यकामोजाबालः सहहारिद्रुमंतगौतममियाय ब्रह्मचर्यं भवति वक्ष्यामीति
रस्यमाचार्यमभ्यर्थितवानुपनयनार्थम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्विधिवत् ब्राह्म्याहोमादिनायेनपूतास्तेः ब्राह्म्याद्वैदिकानध्यापनादिसंबन्धान् यौनान्क-
न्यादानप्रतिग्रहरूपान् ब्राह्मणइति वचनं क्षत्रादेस्तत्संबन्धे तादृक्दोषाभावकथनार्थं ब्राह्मणैरित्यपि पाठः तद्वोपाधिक्रयो-
पदर्शनार्थं तदिति घासम् ॥ ४० ॥

(३) कुड्डुकः । नैतैरिति । एतेरपूर्तैर्ब्राह्म्यैर्थाविधि प्रायश्चित्तमरुतवद्भिः सहोपकालेऽपि कदापि दध्यापनकन्या-
दानादींसंबन्धान्ब्राह्मणानानुतिथेत् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणब्रह्म वेदस्तन्निमित्तकान् अभ्ययनाध्यापनादीन् यौनान्ब्राह्म्याद्यर्थां विवाहान् ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । अपूर्तररुतमायश्चित्तेः । ब्राह्मणभ्ययनाध्यापनादीन् यौनान्कन्यादानप्रतिग्रहादीन् । अत्र ब्राह्मण-
याम्पुत्रसंज्ञाकरणेन एतच्छब्देन मरुतवर्णत्रयपरमांशनासामानाधिकरण्यावगमात् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । आपद्यपिकर्हिचदपुनैः अरुतमायश्चित्तेः एतैः विभिर्बर्षैः सह ब्राह्मणः ब्राह्म्यासंबन्धान्नाच-
रेत्तदध्यापनसंबन्धान् न कारयेत् ष । पुनः यौनान् यौनितिसंबन्धान् विवाहादीन् एतैः अरुतमायश्चित्तेः सह न आचरेत्
न वर्तयेत् ॥ ४० ॥

कार्णरोरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ॥ वसीरन्नानुपूर्वेण शाणक्षौमाविकानि च ॥ ४१ ॥

(१) मेघातिथिः । कृष्णशब्दोयद्यपि कृष्णगुणयुक्तवस्तमात्रे वर्तते कृष्णा गोः कृष्णः कम्बलइति तथापीह स्फुटं न्यन्तराद्गौरवसाहचर्याच्च घृगएव प्रतीयते रुरुष्टृगजातिविशेषः वस्तः छागः सर्वत्र विकारेऽवयवेवा तद्वितः । कृष्णाजिनं ब्राह्मणोरुत्तरीयसंक्षत्रियवैश्वश्रृङ्गाचर्म वसीरन्नाच्छादयेयुः शाणक्षुमोर्णास्तत्र कृता नि च वस्त्राणि । च शब्दः समुच्चये । तत्रानुत्तरीयाणि शाणादीनि चर्माण्युत्तरीयाण्यौचित्यात्कोपीनाच्छादनानि च वस्त्राण्यानुपूर्वेण नैकेकस्य सर्वैरभिसंबन्धो-नापिव्युक्तमेण । प्रथमस्य ब्रह्मचारिणः प्रथमेन चर्मणा वस्त्रेणच संबन्धोद्वितीयस्य द्वितीयस्थानस्थेन । तथाच दर्शितं । ननु चान्तरेणापि वचनलोकतएवैतत्सिद्धं चूर्णिताक्षिमदग्धानां वज्रानिलह्रुताशनैरिति यथाक्रमसंबन्धप्रतिपत्तिः चूर्णिता वज्रेणाक्षिमानिलेनदग्धाऽभिर्नैति । उच्यते भवेदेवंयदि भेदेन निर्देशस्यात्मसमृद्ध्यात्वंच । इह तु ब्रह्मचारिणइत्येकशब्दोपादानात्तत्कर्मोवगम्यते त्रयश्च ब्रह्मचारिणः पञ्चनुदेशिनः स्त्रीणि चर्माणि वस्त्राणि । आनुपूर्व्यहणे तु सति वाक्यान्तरोपात्तः क्रम-आश्रीयते । तथाच चर्मभिः सन्नभ्यपुनर्ब्रह्मचारिपदमावर्णवातोभिः संबन्धते । ततः संख्यासाम्प्रदासिद्धिः । इदंशाएव विषये भगवता पाणिनि ना यत्नः कृतोयथासख्यमनुदेशः समानामिति ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कृष्णः कृष्णोष्ट्रगः तस्य चर्माद्यैरुत्पादितं रौरवंरुः वारंस्तंछागस्य एतानि चर्माणि वि-प्रादयः क्रमाद्दसीरन्नुत्तरीयाणि कुर्युः अजिनत्वेवोत्तरमित्यापस्तम्बवचनात् । तथाशाणातसीमपरोमसूत्र कृतानि वासां-सि क्रमाद्दसीरन् अर्गादपः पण्णाविधेयानां त्रिषु यथाक्रमभावभ्रमनिरासार्थमानुपूर्वेणेति त्रिषु त्रिषु क्रमइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(३) कुट्टूकः । कार्णइतिविशेषानभिधानेऽपि घृगविशेषोरुत्साहचर्यात् हारिणमैणेषवा कार्णोवाब्राह्मणस्ये-त्यापस्तम्बवचनाच्च कृष्णघृगोऽगृहते । कृष्णघृगरुच्छागचर्माणि ब्रह्मचारिणउत्तरीयाणि वसीरन् चर्माण्युत्तरीयाणी-तिगृहवचनात् । तथाशाणक्षुमापेपल्लोमभवान्यधोवसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधीरन् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणादीनांब्रह्मचारिणियतवस्त्रमेखलायज्ञोपवीतदण्डानुपादानपरिमाणसहितानाह कार्णानि समभिः । कार्णं कृष्णं हरिणं संबंधिहारिणं रेणेषं वा कृष्णं ब्राह्मणस्येति आपस्तम्बस्मरणत्वात् । रुद्ध्यायः रुद्धं रजविलकं इति क्रमदीपिकायाम् वस्तोऽज. एतान्युत्तरीयाणि शाणादीनि वसनानि तत्र शाणं शाणसूत्रनिर्मितं क्षौमं क्षुमापरण्डिपयाय. आ-विकं अविर्मं पस्तहोमजं अत्र यथासद्व्यवविवक्षितम् ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । कृष्णः कृष्णघृगः ररुः पृषतघृगः वस्तच्छागविशेषः । तसंबन्धीनिकार्षोरीवचास्तानि । शण-विकारः शाणम् क्षुमाऽतसी । तद्विकार. क्षौमं अविश्रृङ्गाविशेषोरुत्तरीयः तद्रोमकृतमाविकम् । चर्माण्युत्तरीयाणि शाणादी-न्यन्तरीयाणीतिविवेकः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य कार्णाजिनसंज्ञचर्म धार्यं । क्षत्रस्य रौरवंरुजातोपघृगस्य चर्म रौरवाजिनंधार्यं । वैश्यस्य ब्रह्मचारिणः वारंस्तं अजाजिनंधार्यं आनुपूर्वेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्ये एतानि चर्माणि शाणक्षौमाविकानि पक्षांतरे पू-र्वं सामलाभेवसीरन्नाच्छादयेयुः । शणस्य इदं शाणं क्षुमाऽतसी तस्य इदं क्षौमं ॥ ४१ ॥

मौञ्जीत्रिरत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य भेखला ॥ क्षत्रियस्य तु मौर्वीज्या वैश्यस्य
शाणतान्तवी ॥ ४२ ॥

(१) मेघातिथिः । मुञ्जस्तृणजातिरत्समौञ्जीसाब्राह्मणस्य मेखला रशना कर्तव्यामभ्यवन्धनी त्रिवृच्चिगुणा

समा नकचित्सूत्रमा न क्वचित्सूत्रमतरा किंताहिसर्वतएव समा श्लक्ष्णा तनुस्वगुणयुक्ता परिघृष्टा च । क्षत्रियस्य पुनर्ज्या धनुर्गुणाः साकदाचिच्चर्ममयी भवति कदाचित्चतृणमयी भङ्गोमादिरज्जुर्वा तदर्भमाह । मूर्ध्वीति तथा धनुषोवतारितया श्रोणीवन्धः कर्तव्यः यद्यपि त्रिवृत्तादिर्गुणोमेत्प्रला मात्राश्रितोमौञ्ज्याएवं तथापि ज्यायाः स्वरूपनाशप्रसंगान्भवति । शणतन्तुविकारः शणतान्तवती छांदसंत्वादुत्तरपदबुद्धिः अथवाकेवलात्तनुशब्दात्तद्धिते कृते तदन्तस्य शणैः संबन्धः । शणानांतान्तवतीति । विश्वेतेविकारः शणतान्तवती ॥ प्रकृतिसत्प्रथितयाप्युपदिश्यते । गव्यघृतदेवदत्तस्य पौत्रदिति तनु, सूत्रंशणमौञ्जैर्वन्कृतस्या । गृहकारैर्वैश्यमेत्प्रलाया स्त्रिवृत्तादिधर्मः सुस्पष्टएवोक्तः ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मौञ्जीमुञ्ज्वद्धृता त्रिवृत् त्रिगुणवलिता समामध्येनिम्नोन्नतशून्या श्लक्ष्णा घट्टुस्पर्शा मूर्ध्वानामौषधिभेदश्च तावाधनुनि गुणत्वेनापिता अतएवास्यां त्रिवृत्तेतिनाम्बित ज्यात्वापगमापत्तेः शणतन्तुकरतायांतु त्रिवृत्त्वमन्वीयतेऽविरोधात् ॥ ४२ ॥

(३) कुरुकूकः । मौञ्जीति । मुञ्जमयी त्रिगुणासमगुणत्रयनिर्मिता सुखस्पर्शा ब्राह्मणस्य मेखला कर्तव्या क्षत्रियस्य मुञ्जमयी ज्याधनुर्गुणरूपा मेत्प्रला । अतोऽन्यात्प्रविनाशापत्तेस्त्रिवृत्त्वनास्तीति मेधातिथिगोविन्दराजौ । वैश्यस्य शणसूत्रमयी । अथत्रैगुण्यमनुवर्ततएव त्रिगुणाः प्रदक्षिणामेखलाइति सामान्येन प्रचेतसा त्रैगुण्याभिधानात् ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । मौञ्जीति मुञ्जः शरत्क्वत्रिवृत्त्रिगुणासमा गुणगताऽन्यूनातिरिक्तपरिमाणा श्लक्ष्णाऽष्टद्वीमूर्ध्वी ज्या मूर्धावृणविरोधः तद्विकृति । ज्याया धनुषः सैव त्रिगुणा प्रदक्षिणा मेखला भवतीति प्रचेतसोवचनात् । मेत्प्रलात्रयं तुन्यत्रयाणाम् ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । त्रिवृत् त्रिवृद्गुणासमा सगुणा श्लक्ष्णा परिघर्षणेन सुस्पर्शा मूर्ध्वायाविकारोमूर्ध्वीतिज्याविशेषणम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुञ्जोद्भवामौञ्जीत्रिवृत्मेखला समा ण्निश्चरहिता ब्राह्मणस्य कार्या । क्षत्रियस्य मूर्ध्वीज्या मेखला कार्या । मुरस्त्रुणविरोधः मुरोद्भवामूर्ध्वीज्या मेखला कार्या । वैश्यस्य शणतान्तवृणस्य वा मेखलातन्तोः सूत्रस्य वा मेखला कार्या । शणतान्तवमिथिता वा कार्या ॥ ४२ ॥

मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकवल्वजैः ॥ त्रिलता ण्निश्चरैके नत्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । आदिशब्द लोपमन्त्रमरुति । मुञ्जालाभइति कर्तव्याइति च बहुवचनमुपपन्नरभिन्जति-सिन्धितया मुख्यतोमेत्प्रलाभेदः एकजातिसत्प्रथितेतुकेवलव्यक्तिभेदात्स्मन्तबहुवचनस्यात् । विप्रत्येति च प्रकृतस्य बहुवचनेन परिणामः कर्तव्यः विकल्पश्चैकत्रियपर्यव स्यात् नच संभवत्यां गती विकल्पोयुक्तः तेन मुञ्जाभावेऽप्यौशी । कौत्याऽभावेऽस्मन्तक्रेनराणानां वन्धजैस्त्रुणौषधिवचनात्कुशादयः प्रतिनिधिनियमश्चाप्यकुशाद्यभावेऽप्यन्यन्मुञ्जादिसहाशु-पांर्युतिरहता ण्निश्चरैकेन । नायपयिसत्प्रथाभेदोवर्णभेदेन । अपि तु प्रत्येकविकल्पः । कुशादिमेत्प्रलात्प्रत्ययपन्थिभेदो-धर्मभेदशोचमानः सृष्ट्यन्तरसमाचारस्यानित्यत्वेपि द्रष्टव्यः ॥ ४३ ॥

(२) शर्वज्ञानारायणः । अश्मन्तकाइतिउत्पन्नः मुञ्जालाभइति विशेषनिर्देशान् मूर्ध्वीशाण्यलाभे क्षत्रियवैश्याभ्यां अन्तःतस्यः प्रतिनिधिः याचनिकपशुशोपादेयः केचित्तु प्रतिनिधौ त्रिवृत्दर्शनात् वर्णक्रमेणान्वयमाहुः । तथा च मुञ्जा-त्प्रभदर्यादिपदं तुर्नद्रष्टव्यं सा च मौञ्जी त्रिगुणवलिता त्रिवृता कर्तव्ये त्रिवर्णेन धार्यात्रिभिरपि च वेष्टनेरैकीपन्थिः त्रयो-यः पथ वा कारुण्योविभादिप्रमेगाश्वयनिराताथे । केचित्त्वरसङ्ख्याव्यवस्थया ण्निश्चरैकस्य इत्याहुः एतच्च प्रति

निधिसनिधिपारिपि मुखेनाप्यन्वितं तत्रापि ग्रन्थोदरपेक्षितत्वात् विचस्य देव्योयन्थिर्माविशसइति ग्रन्थिस्त्विति
मौघामेव लौगाक्षिस्मरणाच्च ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । मुञ्जालभेत्विति । कर्तव्याइति बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मचारित्रयस्य प्रकृतत्वान्मुल्यालाभेत्त्रिष्वप्ये-
क्षायाः समत्वात् । कौशादीनांच तिसृणांविधानान्मुञ्जाचलाभइति बोद्धव्यम् । कर्तव्याइति बहुवचनमुपपन्नतरं भिन्नजा-
तिसवन्धितयेति ब्रुवाणस्य मेधातिथेरपिबहुवचनपाठः संमतः मुञ्जाचलाभे ब्राह्मणादीनांत्रयाणांयथाक्रमंकुशादिभिस्त्वपि-
शेषैर्मेलना कार्याः । त्रिगुणैकैकग्रन्थिनायुक्तास्त्रिभिर्वापञ्चभिर्वा । अत्र च वाशब्दनिर्देशाद्ग्रन्थीनां न विद्यादिभिः क्रमेणसं-
बन्धः कितु सर्वत्र यथाकुलाचारविकल्पः । ग्रन्थिभेदश्चायंमुख्यामुख्यापेक्षासभवाद्ब्रह्मीतव्यः ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तमुख्यालाभे यथासङ्ख्यं प्रतिनिधीनाह मुञ्जेति मुञ्जस्य मुञ्जाचस्य अलाभे पुञ्जा-
द्विषीकामिति श्रुतेः मुञ्जं अश्मन्तकीं मालवतृणमिति नारायणसर्वज्ञः बल्वजइति बगई इतिभसिद्धतृणं वा शब्दोत्र धाट-
च्छि कार्यः तेन एते चालनीन्यायात् ग्रन्थीनांविमादिषु न क्रमनियमः यथा कुलाचारव्यवस्था ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । मुञ्जाग्रहणपूर्वांशणतन्वोरप्युपलक्षणम् । कुशादयोविद्यादीनांयथासंख्यम् । अश्मन्तंकराद्विशेषः
बल्वजस्तृणविशेषः । अन्नभेदलेख्येनपुज्यते । मेलनानामुल्यानामनुकल्पोक्तानांचग्रन्थिविकल्पउत्तरार्धेनैकः । विवृ-
तात्रिगुणेन । एकेन ग्रन्थिना त्रिभिर्मैग्रन्थिभिः पंचभिर्वापलक्षिता । त्रयाणांविर्णान्नियमेन ग्रन्थिविकल्पोऽयमुक्तः ।
नात्रयथासंख्यवाशब्देन सर्वेषामेकविषयत्वावगमात् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुञ्जालाभे ब्राह्मणस्य कुशैःकार्यां मेलना । क्षत्रियस्य अश्मन्तक-तृणविशेषस्तस्य वा मेपला
कार्या । वैश्यस्य बल्वजैःवा मेलना कार्या । एकेन विवृता मौञ्जी कार्या त्रिभिर्वाग्रन्थिभिः, त्रिवृता कार्या पञ्चभिर्ग्रन्थिभिः
विवृता वा कार्या ॥ ४३ ॥

कार्पासमुपवीतंस्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तंचिहत् ॥ शणसूत्रमयंराज्ञोवैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । उपवीतशब्देन वासोविन्यासविशेषउच्यते । वक्ष्यत्युत्पृते रक्षिणे पाणाविति तद्य धर्म माङ्ग-
तरस्य नकार्पासता सभयत्पतोधर्मण धर्मा उक्ष्यतेयस्यासोविन्यासस्तत्कार्पासमुच्यते । अयोआदित्वाद्वा मत्वर्थायोकारः
कर्त्तव्यः । उपवीतबहुवचीतमिति ऊर्ध्ववृत्तऊर्ध्वदिशंतिवर्त्यते वेक्ष्यते त्रिवृत्त्रिगुणकर्तनिकाश्वोत्पृष्टसूत्रभावावयत्रिगुणे-
रुतवेदमूर्धनि वर्तनंविधीयते । सहस्य तन्तुत्रयमूर्धवेष्टनेन रेखाकाररुत्वातेनोपवीतकृपात्साचरञ्जोकेव धारयितव्यातिस-
पञ्चसमवा यज्ञसवन्धादित्यज्ञोपवीताख्यालभते । यज्ञार्थायमुच्यतइति भक्षयोपचर्यते तत्रेष्टिपशुमोमानांयज्ञरूपतयैकवादे-
वतन्तुकक्रियते । अग्नित्रयसाध्यत्वाद्दहीनैकाहसत्रभेदाद्वात्रितन्तुकसोमसस्थानांसमसंख्यत्वात्समवा तन्तवः त्रीणिसमना-
नित्रिसध्येनेति पञ्चसूत्राभावेपि पद्यादिनापि कर्तव्यम् । स्थूल्यन्तरएवमुक्तं । अत्रिकी मेपरतरस्य सूत्रेन एतंआविकम्-
त्रिकअध्यात्मादित्वाद्भूक्तव्यः । अविकसूत्रिकमिति वा पठितध्यतत्र च मत्वर्थायेष्टना हपसिद्धिः ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपवीत ब्रह्मसूत्र चिहत् त्रिसूत्रक तच्चोर्ध्ववृत्तपदक्षिणवर्ति तान्यपि सूत्राणि त्रिभिः
सूत्रैः कृतानीति स्थूल्यन्तरसिद्धं तानि चाग्रदक्षिणवर्तितानि सामर्थ्यात् आविकेन सूत्रेण कृतमाविकसूत्रम् ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्पासमिति । यदीपविन्यासविशेषोपवीतमज्ञांवेदमिति तद्भिन्नास्त्रयकार्पाससंज्ञानपरस्य
शणसूत्रमयेश्वरस्य मेघलेखनिर्मितम् । चिह्दइति त्रिगुणष्टवी ऊर्ध्ववृत्तदक्षिणावर्तित एतच्चसर्वत्रसंभ्यते यदापि

गुणत्रयमेवोर्ध्ववृत्तमनुनोक्तं तथापि त्रिगुणोरुक्त्य त्रिगुणकार्यम् । तदुक्तं च न्दोगपरिशिष्टे । ऊर्ध्ववृत्तत्रिवृत्तकार्यं तन्नुत्रयम-
ध्ववृत्तम् । त्रिवृत्तचोपवीतस्यात्तस्यैकोऽग्रस्थिरिष्यते । देवलोप्याह यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतन्त्रवः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कार्पासमिति ऊर्ध्ववृत्तपूर्वऊर्ध्वकारिण वृत्तत्रिगुणितं पत्सूत्रं अधोवृत्तत्रिवृत्तदेव त्रिवृ-
त्कार्यम् । तदुक्तं च न्दोगपरिशिष्टे ऊर्ध्ववृत्तत्रिवृत्तकार्यं तन्नुत्रयमधोवृत्तम् । त्रिवृत्तचोपवीतस्यात्तस्यैकोऽग्रस्थिरिष्यते इति ॥ अतो-
नवगुणं नामम् । तथा च देवः यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतन्त्रवदिति । कार्पासवत्तृणसूत्रादावपि ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । कार्पासं कार्पासविकारः कार्पाससूत्रमिति यावत् । ऊर्ध्ववृत्तसम्पृहस्ततले विन्यस्य दक्षिणहस्ततले-
चोर्ध्वमार्वात्तन्मूर्ध्ववृत्तत्रिवृत्तदित्येव शणाविकसूत्रयोरपि प्रत्येकं विशेषणम् । आविकसूत्रिकं अविभवं आविकं रोमेति यावत् ।
सूत्रिकं सूत्रनिर्मितं मविरोमसूत्रनिर्मितमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विन्यस्य उपवीतं कार्पासं स्यात् । कार्पाससूत्रस्येत्यर्थः । त्रिवृत्तऊर्ध्ववृत्तकार्यं तन्नुत्रयमधोवृत्तजातं तन्नुत्रय-
सकाशात् तन्नुत्रयगुणऊर्ध्वकार्यं उदीच्यानां मतम् । अयदाक्षिणात्यानां मतम् । पूर्वतन्नुत्रयमधोवृत्तं अधःसकाशात् उर्ध्वकार्यं त-
न्नुत्रयवृत्तं ऊर्ध्वनवगुणं अधःकार्यम् ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणो वै त्वपालाशौ क्षत्रियो वाटस्वदिरौ ॥ पैलवौ दुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

(१) मेघानिधिः । सत्यपि हृद्दन्निर्देशे गुणविधिवेकत्वश्रवणात्केशात्तद्वदिति प्रतिगृह्येत्सितं दण्डमिति च विकल्प-
तमेकदण्डधारणं मतीयते बैल्वः पालाशो ब्राह्मणस्य दण्ड इति गृह्ये गौतमीये चैकदण्डग्रहणमेवोक्तम् । इह केवला दण्डसत्ता
श्रूयते ॥ दण्डानर्हन्ति दण्ड्या एते ब्रह्मचारिणां योग्याः कस्यां क्रियायां इत्येतदत्र चोक्तं उच्यते भविष्यति प्रतिगृह्येत्सितमिति ।
तस्मिन् ग्रहणे दण्डस्योपायत्वात् द्विविधेः कर्तव्यमतदहं द्विवचननिर्देशो देवश्रेष्ठपदह्रवः कर्पिकुर्युरिति यथा प्रामाण्यवादः वि-
ल्वपलाशवत्कदिरपीलूदुम्बरवृक्षजातिविशेषनामधेयानि । त्रिल्वस्य विकारो वयवो वा बैल्वः । एव सर्वत्र दर्शनात्थांशैरेव यज्ञि-
यावा सर्वेषामिति वचनात् । एतान्दण्डान्वक्ष्यमाणे कार्ये अर्हन्ति । धर्मतः शास्त्रतः ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मतः । कुशलीलानुरोधेन द्वयोर्द्विपौरन्यतरो विल्ववादिष्यस्य कुले यः परिगृहीत इत्यर्थः ।
अतएवात्र विकल्पसर्वेषामपि न द्विदण्डसमुच्चयः शङ्क्यः प्रतिगृह्येत्सितं दण्डमिति वक्ष्यमाणत्वात् औदुम्बरः काष्ठ-
साहचर्यान् ताप्रमयः ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लुकः । ब्राह्मण इति । यद्यपि हृद्दन्निर्देशेन समुच्चयावगमाद्धारणमपि समुचितस्यैव मानं तथापि केशान्ति-
को ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य इति तथा प्रतिगृह्येत्सितं दण्डमिति विधायिकत्वस्य विवक्षितत्वात् । बैल्वः पालाशो वा दण्ड इति वासि-
ष्ठे विकल्पदर्शनात् । एकस्यैव दण्डस्य धारणविकल्पितयोरेकब्राह्मणसंभवात् समुच्चयो हृद्दन्नायुधेन ब्राह्मणादयो विक-
ल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ वक्ष्यमाणकार्ये कर्तुमर्हन्ति ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां दण्डान्विधेने ब्राह्मण इति । बैल्वपालाशावित्यादिपु हृद्दसाहित्यबोधनेपि विकल्पः ।
वक्ष्यति प्रतिगृह्येत्सितं दण्डमिति विधेयगतैकवचननिर्देशात् । बैल्वः पालाशो वा ब्राह्मणदण्डः इति वासिष्ठे विकल्प-
दर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । अत्र हृद्दन्निर्देशेऽपि दण्डानां विकल्प एव विवक्षितः प्रतिगृह्येत्सितं दण्डमित्येकवचननिर्देशे न वक्ष्य-
माणत्वात् । पैल्व आश्वत्थः । धर्मतः समानधर्मयोगादित्यर्थः । ब्राह्मणो वैल्वदण्डं धर्मतोऽर्हन्त्युपयोरपि ब्रह्मवर्चस-
सम्पत्सामान्यात् । ब्रह्मवर्चसाधिकरणं ब्राह्मणः । बैल्वस्तु ब्रह्मवर्चसविकारः असौ वाऽऽदित्यो यतोऽजायत ततो विल्व उददितः

सयोन्धेवन्नक्षत्रवर्चसमवहन्द्देइतिश्रुते । ब्राह्मण पालाशचार्हंयुभयोर्गायत्रवातगायत्रीवे ब्राह्मण गायत्र पण्डांत श्रूयते । वाटदण्डक्षत्रियोधर्मतोऽर्हंयुभयोरेकवर्णं वा । तदुक्तमैतरेयब्राह्मणक्षत्रवाएतद्वनस्पतीनायन्यपोध क्षत्र्ये राजन्यइति । क्षत्रिय खदिरचार्हंति धर्मतउभयोर्वेक्षित्वसामान्यात् । वैश्य पैपलदण्डधर्मतोऽर्हंयश्वत्थवैश्यभोरोज सवन्धसामान्यात् मरुतावाएतदोजोयदश्वत्थ । मरुतोवेदेवानाविशइतिहिश्रुते । वैश्यओडुम्बरचार्हंतिधर्मतउभयो- पि पशुसवन्धसामान्यात् पशुपालोवैश्य मसिद्ध पशुविकारउडुम्बर ऊरूपशवइतिश्रुते । पेलवतिपठे समानधर्मयो- गोन्वेष्टव्य पालौगुडफल ससंतिपर ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्र । द्विजानादण्डानाह । ब्राह्मणस्य वैल्वपालाशौ भवत पालाशस्याभावेविल्व विल्ववृक्षस्य दण्ड कार्य । राज्ञ वाटखादिरौ वटवृक्षस्य वा खदिरवृक्षस्य वा दण्ड । वैश्यस्य पेलव । पांडुवृक्षोद्भवोवा दण्ड उडुम्बरवृक्ष जोवा दण्ड । एतान्धर्मत धारयितुमर्हन्ति ॥ ४५ ॥

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्ड कार्य प्रमाणतः ॥ ललाटसमितोराज्ञ स्यात् नारासन्तिको विश ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथि । आकारविशेषवचनोदण्डशब्द दीर्घकाण्डसम्मितायामदण्डइत्युच्यते । कियत्तस्य दैर्घ्यमित्यपे क्षायामाह केशान्तगच्छति प्राभोति केशान्तगोमूर्ध्वमेषाण पादायादारभ्य मूर्द्धाविधि केशान्तग केशावाऽतोऽस्ये ति केशान्तक समासान्तककार प्रमाणतः प्रमाणेनानेप युक्तोदण्ड कार्य कारयितव्योब्राह्मणस्याचार्येण ललाटसमित ललायन्तमित ललायन्तप्रमाण ललाटमात्रे चतुरङ्गुलेन मीयमानस्य दण्डशब्दवाच्यत्वाभावादेवव्याख्यायते पादापादा रभ्य यावद्दलायन्तप्राम । एवविशोवैश्यस्य भासान्तगइति ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । केशाएवातोद्वचोदेयस्य ललाणेपरिस्थकेशपर्यन्तइत्यर्थ ललाटसमितो ललाटा दधोमित ॥ ४६ ॥

(३) कुट्टुक । केशललाटनासिकापर्यंतपरिमाण ऋषेणब्राह्मणाग्नीनादण्डा कर्तव्या ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्द । दण्डानापरिमाणमाह केशेति । केशान्तगइति मेधातिथि । केशान्तस्य मूर्धांविधि त्रसरन्ध मिति यावत् । केशातिकदति पठेषि सएवायं ॥ ४६ ॥

(५) नन्दन । ललाटसमित ललायतिक ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्र । दण्डस्य प्रमाणमाह । ब्राह्मणस्य दण्ड प्रमाणतःकेशातिककार्यं । राज्ञ दण्डललाटसमित ललाटपर्यंतउक्त । विश वैश्यस्यदण्ड नारासन्तिक नासिकापर्यंतस्यात् ॥ ४६ ॥

ऋजवस्तेतु सर्वेस्वरुप्रणा सौम्यदर्शना ॥ अनुद्वेगकरानृणासित्वचोनमिद्रूपिता ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथि । ऋजव अवका सर्व इयनुवाद प्रकृतवाविशेषात् । अत्रणाअट्टिटा सौम्यनियन्त्र दर्शन मेधाते सौम्यदर्शना वर्णपरिशुद्धा । अकण्ठकृताश्च अनुद्वेगकरा नैते कश्चिदुद्भयमित्य श्वा वा मनुयोजा नृणामिति प्रदर्शनायं । सत्व च अतएव अनमिद्रूपिता वैद्युतेन दाबोयेन वाऽस्पृष्टा ॥ ४७ ॥

(४६) केशान्तिको-केशान्तगो (मेधा) । एव नासात्तगइति ।

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अन्नप्राणमध्ये काष्ठभागे छेदशून्याः सौम्यदर्शनाभयहेनवः अनुद्वेगकरानिश्चिन्तादि-
 देयिणाधुन्यहेतवः नाग्निद्रुपिता अग्निर्सर्वधेन भृष्टपूर्वरूपाः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लुकः । ते दण्डाश्रयणाश्रयताः शोभनदर्शनाः सवल्कला अग्निदाहरहिता भवेयुः ॥ ४७ ॥

(४) गेयवान्भृद्ः । किञ्च ऋजुवर्ति ऋजुताऽवक्रता अन्नप्राणाः छिद्ररहिता अनुद्वेगकरा नातिस्थूलाः ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । ते दण्डाः ॥ ४७ ॥

(६) रामन्भृद्ः । अग्निद्रुपिता दण्डा न कार्याः न व्रणाः ॥ ४७ ॥

प्रतिगृह्णेतिसंतेदण्डमुपस्थाप्य च जास्करम् ॥ प्रदक्षिणंपरीत्याग्निचरेद्वैक्षं यथाविधि ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रावृतेषु चर्मसु मेखलावन्धनकर्तव्यम् । आबध्यमेखलामुपनयनकर्तव्यंरुतेचोपवीते दण्डय-
 हगदण्डगृहीत्वा भास्कर आदित्यउपस्थेयः अभिमुखंस्थित्वाऽऽदित्यदेवतेरभिधानमादित्यस्य कर्तव्यंगृह्णात्प्रावगमः
 अन्मा चेतिकर्तव्यता ततएव यत्सर्वसाधारणंसादीहोच्यते प्रदक्षिणंपरीत्यसर्वतोगत्वाग्निचरेत्कुर्वात् । भेक्षभिक्षाणां समूहो-
 भेक्षनचोद्योचयेत् यथाविधीति वक्ष्यमाणविध्यनुवाहः भिक्षागच्छेन स्वस्वपरिमाणंभक्तानुच्यते ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । ईप्सित उपनयनकालएव नियतत्वेनपरिगृहीतजातीयं मध्ये विजातीय धूहणनि-
 पंशर्ममेतव उपस्थाय सौरमंत्रैः परीत्य वेष्टित्वा त्रयमभ्येतनभिक्षादेयथाविधिवक्ष्यमाणविधिना ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लुकः । न च तेनाग्निजातमुद्वेजनीयमित्याह प्रतिगृह्णेतिसतमिति । उक्तदक्षिणं प्रामुमिष्टदण्डंगृहीत्वाऽऽ-
 दित्याभिमुखंस्थित्वाग्निप्रदक्षिणीकृत्य यथाविधि भेक्षं याचेत् ॥ ४८ ॥

(४) राघवान्भृद्ः । भास्करोपस्थानंभिक्षायाः पूर्वकालेपीत्याह उपस्थायेति । परीत्याग्निआग्निपरिक्रम्य मद्-
 क्षिणंयथास्थातना न सत्यापसच्येन भिक्षेत भेक्षभिक्षासमूहः ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । वैकल्पिकयोरीप्सितम् । भिक्षैव भेक्षभिक्षायाश्चोचरेत्कुर्वात् । ब्रह्मचारीनिरोधः । केचिदेत-
 द्भेक्षाचरणमुपनयनाद्ब्रमाहुरन्येतु नित्यम् । नित्यपक्षे भास्करोपस्थानमग्निप्रदक्षिणंचान्दिककर्मापलक्षणम् ॥ ४८ ॥

(६) रामन्भृद्ः । ईप्सितदण्डयमोक्तदण्डप्रगृह्य भास्करमुपस्थाय कस्य ब्रह्मचारिणइतिउपस्थायअग्निप्रदक्षिणंप-
 तीत्यट्वा यथा विधिवद्वेष्टचरेत् ॥ ४८ ॥

श्वत्पूर्वचरेद्वैक्षमुपनीतोद्विजोत्तमः ॥ प्रवन्मध्यंतु राजन्यो वैश्यस्तु जवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षा मार्गनावाक्यमत्र भेक्ष्येद्वेनोच्यते । तस्य हि भवच्छब्दपूर्वता संभ्रति । भक्तोद्देश्यस्य
 स्तोत्रां प्रथमभिक्षमाणतयोपदेशात्त्वार्गनायां च प्राच्यमानस्य संशोध्यत्वान्सुखिदिभक्तप्रतः स्वीष्टिद्रोभवच्छब्दः प्रयो-
 क्तस्यः क्रमएव पात्रादशाऽभोऽनियमप्रते यगार्गंतु शब्दयगो भवति भिक्षादेहीति कुतः पुनः सस्यतशब्दार्थलाभः याव-
 नास्य । संशोध्यतेनाभ मस्यतनावबुध्यते । नित्यमुपनयनस्य च शब्दोच्चारणमद्वेनोक्तमितिनित्याभापभ्रंशाः
 न नोक्तस्य संशोद्यउपपत्तेः । तर्हि च तिष्ठाअगाधुरुपश्रुत्यैकदेशमाहयेन साधुसंस्थयाभेपतियन्यसाधुनुमानेन
 यपत्ति दर्शनेन मागदोहि साह्यप्रागेन्द्रमनुमापयति । ततोर्गमतिपतेरेवमियः साह्यपादसाधुषःसाधुनुत्प-
 न्मोक्षपात्रकृत्तानेऽर्गनस्येवपति । गन्पात्रयैतपदचयंसर्ववर्गमिदस्यीभिरपि सुज्ञानं । एवंभवमध्यंक्षत्रियः भिक्षा-
 भर्तृदेवो । तथा वैश्वीभारच्छब्दउत्तमस्येति भाहुत्तंवाक्यंयगार्गः । उपनीतइति प्रनन्ययपिदेसादान्वहिके
 निशुष्यं भेक्षयत्नेःयमेव विधीति दर्शयति । एवमेवोहि द्विजातीनामीपानानेकदण्डयोपनयनमकरणमुपभरन्तु-

पनयनाङ्कस्यापि भैक्ष्यस्यायमेव विधिरित्याह । अन्यथाकरणादुपनयनाङ्कमेवेतस्याद्यद्विना न प्रत्ययसामर्थ्यात्प्रकरण-
वाभित्वा वृत्त्यर्थेव भैक्ष्यउपनीयमानस्यतदङ्कयद्वैक्ष्ययच्चाहरहृत्त्यर्थतः सर्वत्रार्थधर्म ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । चरेदिति याञ्जालक्षयति । अतः कर्मभिर्भैक्षमिति तेन भिक्षादेहीति वाक्यरचनाप्रसि-
द्धा तस्य वाक्यस्यादिमध्यान्तेषु वर्णक्रमेण सगौरवसबोधनार्थं भवत्पदकार्यमिति विधियुते तच्च सद्युच्यते सामर्थ्यात्
स्रोतस्ययवच्च तासामेव भिक्षाप्रार्थनविषयतया विधानात् तेन भवति भिक्षादेहीत्यादि प्रार्थनावाक्यम् ॥ ४९ ॥

(३) कुड्मुक । ब्राह्मणो भवति भिक्षादेहीति भवच्छब्दपूर्वभिक्षायाचनवाक्यमुच्चारयेत् । क्षत्रियो भिक्षा भवति देहाति
भवन्मध्य । वैश्यों भिक्षादेहि भवतीति भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्द । माथमिकाभिक्षाङ्कभूतसबोधनपदस्य स्थाननियमयन्तदागौरवाभ्या । भवपूर्वमिति ।
भवति भिक्षादेहि भिक्षा भवतिदेहि भिक्षादेहिभवतीत्येवमयोगे ॥ ४९ ॥

(५) नन्दन । यथाविधीति यदुक्ततदाह भवदिति । भवच्छब्दमुपनयनाङ्कत्वेनोक्तोप्ययभिक्षाचरणविधिं सावं-
त्रिक श्रयेत्तस्य ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्र । उपवीतीद्विजोत्तम कृतयज्ञोपवीत भवत्पूर्वभैक्ष्यचरेत् । राजस्य भवन्मध्यचरेत् । वैश्य भवदुत्त-
रभैक्ष्यकार्यं । तद्यथा ब्राह्मण उच्यते भवतिभिक्षादेहीति उच्येत् । क्षत्रिय भिक्षा भवति देहीति उच्येत् । भिक्षादेहिभजता
त्येववर्णक्रमेण ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीनिजाम् ॥ भिक्षेत भिक्षाप्रथमं याचनं नावमानयेत् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथि । मात्रादय शब्दा प्रसिद्धाया निजासोदर्यायाचनविमानयेत् । विमानना अवज्ञान मदीयमतद-
प्रत्याख्यान । तथा च गृह्य । अपत्याख्यायिनमपि भिक्षेतापत्याख्यायिर्नविति । तदेव हि मुरयमाश्रम्य यदुपनीयमानस्या
हरहस्तु न विमानना भयमाश्रयणीयम् ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । एवच गुरो मृते न भिक्षेतेत्यादिवैश्यमाणनिषेधस्यापवाद अतस्तत्रापि गुरुपदमाश्रयं
परमेव तेन पितुराचार्यपरत्वेपि तद्गृहभिक्षणं न निषिद्धं निजासोदर्यां भिक्षेत याचेत् प्रथमतो भिक्षारम्भेनित्य याचनं
त्यवशिष्टेपि स्त्रीत्विर्निर्दशात् स्त्रीत्वेव भैक्ष्यारणम् ॥ ५० ॥

(३) कुड्मुक । उपनयनाङ्कभूताभिक्षाप्रथममातरभगिनीं वा मातुर्वा भगिनीं सहोदरायाचनं । याचनं त्रयत्रय
रिणप्रत्याख्यानेन नावमन्येत पूर्वसंभवउत्तरापरिषद ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्द । अपत्याख्यायिर्नचापि भिक्षेतेति गृह्यते । अतामातरप्रथमभिक्षेत निजासोदरायाचनं
विमानयेत् न निरस्कर्यात् । विमानितोनालो ब्रह्मचर्यव्रते क्षुब्ध स्यादिति भावः ॥ ५० ॥

(५) नन्दन । पूर्वस्त्रियमेवानुमूल्य भिक्षेत न पुमाममिहात् मातरमिति । विमानना प्रत्याख्यानं भिक्षानि-
यमोपमश्रमभिक्षाविषय । देवयज्ञैरहानानामिद्यादिनादितोपादौ नियमवत् स्यात् ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्र । निजाभगिनीं भिक्षाभिक्षेत याचेत् यत्प्रब्रह्मचारिणं न विमानयेत् न अवमन्येत ॥ ५० ॥

समाहृत्य तु तद्वैक्ष्यावदन्ममापया ॥ निषेद्यगृहेश्रीयादाचम्य प्रङ्मुप शुचि ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथि । समाहृत्येति शब्दोपश्रीभ्यश्चात्तरणशयति । नैकस्या मन्त्राचार्यापरात्तस्या । तदिति

(५१) यावदन्नं यावदग्निं (मेधा०)

यस्यानन्तरशब्दसन्निधिर्वच्यर्थस्य नमाकरणिकस्योपनयनाद्भवति । तस्यहिपुस्तकारे रनुभवचनीयं श्रपयेदिति विहितं न भोजननिषेधः शेषमिति च कृतप्रकाराशस्य चोपनयनं अतो नोपनयनाद्भक्षभोजनं । यावदर्थं यावता भैक्ष्येण तृष्यारयभोजननिवृत्तिः न बहुभिक्षित्यममाययानिवेधं गुरवे न कदन्नेन सरुतमन्त्रप्रच्छाद्य कदन्गुरोः प्रकाशयेत् । नदन्क्रिदं पृथग्वह्योत्पत्तित्यया बुद्ध्यानिवेदनमिदमिति प्रकटीकरणम् । अगृहीते गुरुणानुज्ञातोनाश्रीयात् । कथंपुनर्निवेदनमदृष्टसंस्कारार्थमेव न भवतीतिहासप्रामाण्यत्वात् तथाच भगवान्वासातः । स्त्रितकूपाध्याने गुरुणा गृहीतमिति दर्शितवान् । अनुज्ञातोभुञ्जीतेति यत्कचित्चूयते । आचम्य प्राङ्मुखः आचमनेप्राङ्मुखतेयमानन्तर्यादिति कैचित्तदयुक्तम् । प्रागुद्भुग्वत्त्याचमनेदिद्विषमो भविष्यति तस्माद्भोजने नैवसबन्धः शुचिश्चाण्डालादि दर्शनमशुचिदेशान्त्रभनिधीवनादिकृताचमनस्य भोजनकालेऽनेन निषिध्यते ॥ ५१ ॥

(२) सार्वज्ञभारायणः । यावदर्थंयावत् स्वोपयुक्तंअमायया प्रतारणाथकत्वा निवेध उपददर्थमाङ्मुखआचम्येति भोजनाद्वाचमनउद्भुखतानिवृत्तिः न तु प्राङ्मुखोश्रीवादित्यर्थः तद्यच्चाचमननिवृत्तप्राङ्मुखत्वच विधीयतइत्याहुः शुचि कृतसम्यक्शोचो नामयतः गृहस्थस्य भोजने प्राङ्मुखइत्युखतारूपदिद्विषमः स्थृत्यन्तरसिद्धोमनोरप्यभिमतएव तस्यापि श्रुतिमूलत्वात् तथा च तादृश्विषमोब्रह्मचारिणो नास्तीत्येतदर्थः ॥ ५१ ॥

(३) छद्मकृत् । तद्देश्यं बहुभ्यआढ्य यावदन्त्रमिमात्रोचितगुरवे निवेध निवेदनकत्वा ऽमायया न कदन्नेन सदनप्रच्छाद्यैवमेतदुत्पत्तीत्येतिपादिमायात्यतिरेकेण तदनुज्ञातआचमनहत्वा शुचि सन्भुञ्जीत प्राङ्मुखः ॥ ५१ ॥

(४) राधवानन्दः सायतनादिसचयपुर सरगुरवे निवेधैव भुञ्जीतेत्यादिनिषयमाह समाह्वयेति अमायया निवेध जुषदनेन सदलप्रस्थायान्यत्र स्थापयित्वा वा किञ्चिन्निवेदयेदिति । अथैषासायुनेभोका.पोडशारण्यवासिनः । ह्यत्रिशानु गृहस्थस्य यथैधमन्नचारिणदति ॥ प्राप्तनियमाभावपर ननु बहुद्वारपरअतत्कयावदर्थंयावतोदरपरिपूर्तिस्तथान्नापादन्तथागन्तरेति वक्ष्यति तेन भोजनद्वयम् ॥ ५१ ॥

(५) नन्दन । भक्षामक्षासमूहम् । यावदर्थंयावन्मृष्टाशनम् । अमायया रागद्वेषपरित्यागेन । गुरवे निवेधं गुरुमनुज्ञाप्येत्यर्थः । गुरुनिवेदनचभिक्षासंस्कारार्थम् ॥ ५१ ॥

(६) रामश्रद्ध । यावदर्थंयावत्अर्थमयोजनतत्त्वैश्यअन्तसमाहृत्यआनीयअमायया गुरवे निवेधं तदाज्ञया गुरोः आज्ञयाऽऽचम्य प्राङ्मुखसन्श्रीयात् ॥ ५१ ॥

आयुष्यंप्राङ्मुखो भुङ्क्षेयशस्यंदाक्षिणामुखः ॥ श्रियंप्रत्यङ्मुखोभुङ्क्षेऽन्नंतंभुङ्क्षेऽनुदहमुखः ॥ ५२ ॥

[सायंप्रातांहंजातीना मरानंस्मृतिनोदितम् ॥ नान्तरेभोजनंकर्यादग्निहोत्रसमोविधिः ॥ १ ॥]

(१) मेघातिथि । निष्पामस्य प्राङ्मुखस्य भोजनविहितनित्यतयेदानींकास्याविषयलक्ष्यते । आयुषे हितआयुषमाङ्गुषोभुञ्जति । यदि तद्भोजनादायुः प्राप्यते ततआयुष्यतइवति तेनायमर्थं सपद्यते । आयुष्कामः प्राङ्मुखो भुञ्जीतअधिकारद्वयमाच्यानित्यकाम्यच । आयुष्काम एतमभिसंदधीतइतरस्तु न तथेति यथा नित्यमग्निहोत्रस्यैकामस्य या सत्त्वयोगान्तेण एतकामस्य नित्यैकधिकारोनिवर्तते । एवमथाः कामोदक्षिणापुष्य इमे काम्याएवविषयः । त्रिपभिरुत्पत्तिश्च नवयजन्ताच्छता एत त्रिभैरित्या विषमिति मकारान्त पाठः । आयुष्यादिवत्प्राण्यद्वत्त्वात्त्रार्थं भुञ्जितेनेन यमर्गंभुञ्जति विषभोजनात्त्वान्तेतीति तथा च द्वितीयात्तः पाठः त्रिपमिति । तादर्थ्यं वाचतुर्थी त्रिषे प्रत्यगिति । अन्तः

१ (ए. २) । परत् (ग) पुरतके श्रुतिनोदितमित्यस्यस्थाने श्रुतिनोदिनमिति वतने ।

सत्ययज्ञश्च तत्फलं वा स्वर्गः स्वर्गकामउदङ्मुखो भुञ्जीत । अन्तरेणापि विधिप्रत्ययमप्रामत्वाद्द्विभ्यर्थावगतिः पञ्चमलकारादिकल्पनया । एवमेतद्द्विग्विभागेन भोजनफलविशेषार्थं । विदग्भोजनत्वर्थमपि नित्येन प्राङ्मुखतानिधयेनोपपद्यते । अयुक्त्याम्बोविधिर्न ब्रह्मचारिण एव भैक्ष्यभोजनविषयोऽपि तु गृहस्थादीनामपि भोजनमात्राश्रितः तथा चाश्रीयादितिभ्रुकृतेभ्रुकृत्त्याख्याताऽन्तरिर्देशोक्तमितरथाश्रीयादिति यतोनि.सद्विधा भ्रुकृतविषयता प्रतीयते । तदेवनिर्देशयत् । भ्रुकृ इति तु निर्देशे किंप्रकृतएवार्थः.शब्दात्तरेण निर्दिष्टतत्त्वशब्दार्थतया भोजनमात्रमिति सदेहआख्यातावृत्तावर्थान्तरावगतिर्नभ्रुकृतप्रत्यय-भिज्ञानमेव । यत्तु विधिप्रत्ययभावादर्थवादेप्रायपूर्वशेषइति चोक्तः परिहारवचनात्तत्त्वपूर्वत्वादिनि नच पूर्वैकवाक्यता हेतुर्विभक्त्यमानसाकाङ्क्षात्वादिरिति । यद्यप्युत्तरेषां चैतदवरोधीत्यनेनातिदेशेन ब्रह्मचारिणोऽपि पुरुषमात्रविषयः स्यात्फलतु नस्थाद्गुणकामनायां हि नातिदेशात्प्रवृत्तिमनुमन्यते । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् । खादिरंवीर्यकामस्येति विरुतिपु नेत्यते कैश्विन् ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । सर्वाहृदिशुक्लानिदर्शयति आयुष्यमिति । यत्तुभुंक्ते तदायुष्यमायुषोहितमिति योष्यं यदुदङ्मुखोभुंक्ते तदाश्रियंभुक्तइत्यावर्तनीय एवधृतमित्यत्रापि ऋतयज्ञःसत्यंवा ॥ ५२ ॥

(३) कुङ्कूकः । इदानींकाम्यभोजनमाह आयुष्यमिति । आयुषे हितमन्प्राङ्मुखोभुङ्क्ते आयुःकामप्राङ्मुखोभुङ्क्ते इत्यर्थः । यशसे हितं दक्षिणामुखः श्रियमिच्छन्मत्स्यद्भुङ्क्ते ऋतसत्यं तत्फलमिच्छन्नुदङ्मुखोभुञ्जीत ॥ ५२ ॥

(४) राधवानन्दः । माङ्मुखइत्युक्तं तत्र गोदोहनन्यायेन गुणफलविधास्यन्माह । आयुष्यमिति । चमसेनापः-प्रणयेद्रोदाहेनेन पशुकामस्यइत्यत्र श्रुतौ यथा चमसमुपलक्षणोक्त्य गोदोहननवशेन पशुकलमेवंभोजनमाश्रित्य माङ्मुखत्वमुपलक्षणोक्त्य दक्षिणामुखादिप्रवेशोद्यथोक्तफलाय आयुष्यमायुषेहितं तन्मायुःकामःप्राङ्मुखोश्रीयादिति । एवमन्यत्र श्रियं श्रियमिच्छन् ऋतसत्यमिच्छन् विदग्भोजनंतुप्राङ्मुखत्वनिधयेन निरस्तम् ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । अथकाम्यभोजनविधिमाह आयुष्यमिति । प्राङ्मुखोयत्नभुङ्क्ते तदायुष्यं तदायुष्करमित्यर्थः । दक्षिणामुखोयद्भुङ्क्ते तदाश्रयं यशस्करमित्यर्थः । पश्चामुखोयद्भुङ्क्ते तदाश्रयं श्रीकरमित्यर्थः । उदङ्मुखोयद्भुङ्क्ते तदाश्रयं तन्निमित्तसत्यवादि त्वनिमित्तमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋतसत्यउदङ्मुखः सन्भुंक्ते । एतद्भोग्यं काम्यपरम् ॥ ५२ ॥

[रामचन्द्रः । सायमिति अन्तरेदिवसमध्येभोजनं न कुर्यात् अग्निहोत्रसमोविधिः ॥ १ ॥]

उपस्पृश्य द्विजोनित्यमन्मद्यत्समाहितः॥ भुङ्क्ता चोपस्पृशेत्सम्यगग्निः स्वानि च संस्पृशेत् ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । आचमनोपस्पृशतिशब्दौ समानार्थोशुद्धयर्थसंस्कारविशेषवचनौ शिष्टव्यवहाररादवगम्येते यद्युपस्पृशतिरर्थान्तरे पठितश्रमिरप्यदनमात्रे तथापि विशेषणं सांपसर्गयोः प्रयोगदर्शनात्तदर्थैव प्रतीयते । स्पृशेः सामान्यविषयत्वेऽपि प्रयोगोनिधामकोणद्विवदनैकदेशे पठ्यते । सच कपोलएव गण्डडति प्रपुण्यते । नैकदेशान्तरे पुण्यसिद्धयो नक्षत्रमात्रे पठ्यते विशेषे च वर्तते । धाम्याशब्दः सामिधेयीमात्रे पठ्यते । ध्यापिकीपु च वर्तते । अतोपस्पृशाम्येत्यर्थः । सव्येऽपस्पृशेति सचपरस्ताद्विधापिच्यते । सामानाधिकरण्यां चानयोर्दस्यते नित्यकालमुपस्पृशेदित्यभिधाय त्रिराचामेदित्याहातःसमानार्थउक्तेष्याचम्येति भोजनार्थतयाऽऽचमने पुनर्वचनमानन्तार्थमन्तरमेवभुञ्जीत न ध्यापारात्तरेण-प्यवधीत । तथा च भगवाच्युक्तः पश्चाद्भुञ्जते नित्यं तेषु घन्त्याम्यहरेः ॥ श्रीः कृत्स्नमाह । द्वौ हस्तौ द्वौ च पादावास्वयं चोपस्पृशेत्तानान्तरं भुञ्जानस्य भवति न विलम्बमानस्य । इरापि वक्ष्यत्यादर्षादस्तु भुञ्जीतेति स्वातकर्मतेषु

तस्यापोनरुक्तय च वक्ष्याम । नित्यग्रहणप्रकरणाद्ब्रह्मचारीधर्मभोजनतामाविज्ञायि भोजनमात्रधर्मोपस्थाद्दुपदेशतएव । अत्र द्विजग्रहणभोक्तृमात्रधर्मार्थत्वाद् नित्यग्रहणचानुवादनेतु सम्यग्मन्यते । यदिद्विजशब्द प्रकृते ब्रह्मचारिणि न समाविशे न्तदा स्यादपि । यदा तु तस्याप्येतदभिधानतदा नातरेण नित्यग्रहणप्रकरणबाधोपलभ्यते समाहित भुज्यमानद्रव्यत्वात्प्रशक्त्याविशेषाणोप्यचेतस्करस्यहि गुरुविरुद्धवादादिवर्जनं स्वात्म भोजनच नस्याद्भुक्त्वा चोपस्पृशेत् स्नेहादिलेपापनयन-द्रव्यशुद्धावुक्त कृते तस्मिन्भुक्तवतददमाचमनविधीयते । अत्र केचिन्मन्यन्तेशुल्क्यर्थमेकमाचमनमुन्वाकुत्वा च भुक्त्वाचेति । अनेनादृशार्थद्वितीयकर्तव्यम् । एव च पर्युत्तेआचान्त पुनराचमेदिति । एतत्पञ्चमे स्थापयिष्याम सम्यगिति वधतामाच नपदार्थस्यानुवदति यादृशोविधिरुक्तस्तसर्वमनुतिष्ठेदिति खानिचसस्पृशेत् खानि उिद्राणि शोषिष्यानि ननु चैतदुक्तमेव खानि चैव स्पृशेदिति । आत्मशिरसोर्व्यावृत्त्यर्थमिति केचित् । यदा शुचि सन्नभोजनाश्रयैवाचामति । येषाच भोजनोत्तरकालमेकशुभ्यर्थमाचमनपरमदृशार्थतत्रादृशार्थात्मशिरसी नस्पृश्येते शुभ्यर्थतु तादृशमुत्पन्नतस्य सपूर्णाद्भस्यप्रयोगोवक्ष्यते शौचेभ्यु सर्वदाचामेदिति यदिवा विधिप्रत्यभिज्ञानार्थशास्त्रीयमेतदाचमन लौकिकमिति । ज्ञानाद्भविष्येपसबन्ध-स्यतदङ्गनिर्देशोत्तदेवमिति प्रत्यभिज्ञानसिद्धि । अतश्च यत्राचामेदिति श्रुत तत्र नयस्य कस्यचिद्रव्यस्य भक्षणमात्रपती-यते किंतिहा शास्त्रीयस्यसस्कारस्य सपरिकरस्येति यद्भुक्ततद्दर्शितभवति ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । समाहित वैवानरोपासनादिरुपचितसमाधिमान् भुक्त्वाचोपस्पृशेदाचामेत् तथापि णादि क्रियाशक्त्यधिष्ठातृदेवतानामप्यायनस्यपाणाहुतिभि रृतत्वात् बुद्धिश्रया मङ्गबुद्धीन्द्रियाधिष्ठातृदेवताना अप्यायनार्थं एानि बुद्धीन्द्रियाधिष्ठानछिद्राण्यदि सहितेन हस्तेनोपस्पृशेदित्याचमनाद्ग खस्पर्शान्दान्चत् भोजनाद्भमेत द्विरित आचमनाद्भतु वक्ष्यति । एतच्चोपस्पृशेत्यादि गृहस्थादीनामपीति कथयितु नित्यमित्युक्त सर्वदायावज्जीवमि त्यथ ॥ ५३ ॥

(३) कुट्टुक । निवेद्यगुरवेऽश्रीयादाचम्येति यद्यपि भोजनात्प्रागाचमनविहिततथाप्यदि एानि च सस्पृशे दिनि गुणविधानार्थानुवाद । नित्यग्रहणचर्यान्तरमपि द्विजआचम्यानभुञ्जीत । समाहितोऽनन्यमना । भुक्त्वा चात्तमदिति सम्प्रग्ययाशास्त्रेन । प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिपिन्देभ्युवीक्षितइत्यादि दक्षाद्युक्तमपि सगृह्णा ति । जनेन एानीन्द्रियाणि पण्डित्वाणि च स्पृशेत् । तानि च शिरस्थानि घ्राणचक्षु श्रोत्रादीनि पहीतव्यानि । एानि चोपस्पृशेत्प्राणव्यानीति गौतमवचनात् । उपस्पर्शनकृत्वा खानि सस्पृशेदिति पृथग्विधानात् त्रिरम्भक्षणमात्रमाचमन-रस्पर्शनादिकमितिरुक्तव्यत्वा इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । आचम्ये युक्ततदनुशान्नापयनतत्करणकालभोजननिघमसाथैवादंचाह उपस्पृशेदिति द शभि । उपस्पृशेदाचामेत् वामहस्तशोभिरात्रि सम्यक्क्यथाशास्त्रेणानि शोषिष्यानीन्द्रियाणि चकाराद्धदशिरसा ॥ ५३ ॥

(५) नन्दन । उपस्पृश्याचम्य निघमश्रमान्तरदपि । समाहितोऽनन्यपर । एानि नेत्रादीनि । अदि सर ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्र । द्विज अपठपम्पृथ आगम्य अन्न अद्या द्रक्ष्येत् । भुक्ष्यन्तरापउपस्पृशेत्तथाचामेत् अ-ट्टि एानि उिद्राणि मुग्गनासिकादीनि सस्पृशत् ॥ ५३ ॥

पूजयेदशाननित्यमद्याञ्चैतदकुत्सयन् ॥ दृष्ट्वा तृप्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वश ॥ ५४ ॥

(१) भेषातिथि । अ यतदपरानंभक्तसनुपपापुच्यते । तदशानार्थमानीतदेवदारुपेण पश्येत् । एषा वै पर-

देवता यदन्तस्य सर्वेषां । भूतानांमृष्ट्वेन स्थितिहेतुमया च यद्दर्शनंसास्य पूजा । अथवा प्राणार्थत्वेन भावनं ध्यानं-
यजन्मतदर्थंत्वंसंपूजयतिमांसदिति नमस्कारादिना वा प्रणम्य ग्रहणंपूजा । अद्याच्चैतदकुत्सयन् । कदन्तया दुःसंस्कारो-
मयहृगेन वा कुत्साहेतु संभवे नान्कुरुसयेत् । किमिदमस्यते । अहचिकरंघातुवैषम्यजनकमित्येवमादिनाभिधानेन
ताक्षिपेत् । यदि तु तद्रूपमवति तदा नाद्यान्कुत्सयन्साहृष्टैव कल्पेत् । पुत्रकृपादिसंदर्शनेन चिरप्रवासप्रत्युत्पत्तद्व सुच्येत
शीघ्रं प्रसिद्धिं निमित्तान्तरजमपि कालुष्यमन्दर्शनेन हित्वा मनःप्रसादमाश्रयेत् । प्रतिनन्देच्च सप्रध्यांसंनमतिभन्दनं
नित्यमुक्ताएते नस्यामेत्यादरोपदर्शनमभिनन्दनसंवाशः सर्वदा । अन्यतरस्यामिति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानास्समर्थ्यं
शसकतव्यः । सर्वदेति वा पठितव्यम् ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पितृनुस्तोपमित्यादिमन्त्रैश्च स्तुतिः पूजाअकुत्सयन् विरसमेतदलमित्याद्यंनवदन् कृच्छे-
त्सन्तोषं कुर्यात् प्रसिद्धितान् द्वेषोपि पूर्वतदेतन्निवर्तयेत् प्रतिनन्देत् शीतिघातकवचनान्युच्चारयेत् ॥ ५४ ॥

(३) कुङ्कुमः । सर्वदाऽन्पूजयेत् प्राणार्थत्वेन ध्यायेत् । तदुक्तमादिपुराणे अन्विष्णुः स्वयंप्राहृदयनुवृत्ते ।
प्राणार्थं मांसदाध्यायेत्समांसपूजयेत्सदा । अनिन्दश्चैतदद्यात्तुष्ट्वात्कल्पेनप्रसिद्धिश्चेति ॥ हेत्वन्तरमपि रिदमन्दर्शनेन त्यजेत्
प्रतिनन्देत् । नित्यमस्माकमेतदस्त्वित्यभिधायवन्दनं प्रतिनन्दनम् । तदुक्तमादिपुराणे अन्वदृष्ट्वाप्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कश्यपे-
स्ततः । अस्माकनित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या स्तुवन्ममेत् ॥ सर्वेशः सर्वमन्म ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचपूजयेदितिअश्चतइत्यशानमन्पूजयेद्ब्रह्मरहस्योपाश्रयेत्अकुत्सयन्अनिन्दयन्कल्पेत् अ-
होप्राणवृत्तिर्भविष्यतीति मसीदेत् तत्काले मकारान्तरोपस्थितस्येदंयज्ञेत्अभिनन्देत्नित्यमेत्सादिति ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । नित्यमाश्रमात्तरेऽपिपूजयेद्देवतामिव सत्कुर्यात् । मसीदेदन्त्यस्मै कुपितोऽपि । सर्वदाअभोजनस-
मयेऽपि ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रथमनित्यंअशानंअन्पूजयेत् । एतत् अन्अकुत्सयन् अथाद्रक्षयेत् अन् । इष्ट्वा कल्पेत्प्रसिद्धिं
प्रसन्नोभवेत् ॥ ५४ ॥

पूजितस्वशानंनित्यंवलमूर्जं च यच्छति ॥ अपूजितं तु द्रुक्तमभयनाशयेदिदम् ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वविधिशेषोपमर्थवाचोनु फलविधिः फलविधोहिकाम्योर्विधिः स्यादूर्जकामस्य बलक-
नस्य क त्तत्तन्निचयशब्दोपोपपद्येत पूजितंस्वशानं नित्यमिति शतोपमात्क्रीदिकः प्राश्नुस्यतापत्तिप्रमः । अपूजितंभक्त-
भयनाशये द्रुक्तमूर्जं च बलसामर्थ्यमनायासेन भारोपमनादिशक्तता कशस्यपूजंमहाप्राणताऽङ्गीपचयः महाकामोमहा-
बलश्चभवति ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलेसामर्थ्यं ऊर्जं मुत्साहं ॥ ५५ ॥

(३) कुङ्कुमः । पूजितमिति । यस्यापूजितमन्सामर्थ्यवीर्यं ददात्यपूजितंपुनरेतत्तुभयनाशयति तस्यामर्षदा-
ऽन्पूजयेदिति पूर्वणिकवाक्यतापन्नमिदफलश्रवणम् । सन्ध्यावन्दनादावुपात्तदुहितक्षयवन्मित्यसामनाविषमत्वेनापि
नित्यश्रुतिप्रिदत्तानित्यश्रुतिविरोधात् । फलश्रवणस्तुत्यर्थमिति तु मेधातिथिगोविन्दराजो ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । पूजिताशनेरहफलमाह पूजितमिति । बलेऽहिकऊर्जममयलोपरिश्रमतांस्मतिरेवेदोप-
माह अपूजितमिति । भक्तंभुज्यतइतिअन्तमयवलमूर्जं च ॥ ५५ ॥

(५) नन्दन । पूजाकुत्सनयोरथवादमाहपूजितमिति । तत्रापि भक्तमित्यपरुष्य सबध्यते । नित्यमचलशाब्द-
तस्य । बलमूर्जमुत्साहम् । उभयमिदंबलंचोर्जच ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्र । पूजितसस्ततअनबलऊर्जप्रभावनियच्छति । अपूजितअन्यदुक्तददतुउभयबलओज नाशयेत्
॥ ५५ ॥

नोच्छिष्टकस्य चिद्वद्यान्वाद्याच्चैव तथान्तरान्नचैवात्यशानंकुर्यान्न चोच्छिष्ट कचिद्भजेत् ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथि । पात्रीस्थमन्मसास्यस्पर्शदूषितमुच्छिष्टमुच्यते तन्न कस्यचिद्द्यादनैव सिद्धे स्नातकव्रतेषु य
शुद्धविषय प्रतिषेध सतत्रैवनिरूपयिष्यते चतुर्थ्यां प्राप्ताया षष्ठीसबन्धमात्रनिषेधार्थेऽपिदत्तमिदमभ्यमिति न विदुस्तेषा
मपि भोजनाय प्रकल्पश्वविडालादीनाम् । नह्यत्र ददात्यर्थः परिपूर्णत्वनिवृत्तिमात्रदातु । परस्य सत्त्वापत्तिर्नस्ति । अन्त
राशब्दोमध्यवचन । द्वौ भोजनकालौ सायमातश्रततोत्यस्मिन्काले न भुञ्जीत । अथवा व्यवधाने नान्तराशब्द त्यक्तभो
नव्यापार क्रियान्तरेण व्यवधीय पुनस्तदेव प्राक्पात्रशुद्धीत भुञ्जीत । सृष्ट्यन्तरे तु विशेष पश्यते । उत्थानाधमनव्या
पेतमिति केचित्तु विच्छेदमन्तरमाचक्षते । सव्येन पाणिना पात्रमन्वालय्य दक्षिणेनावदाय प्राणायाम्ये जुहोतीति श्रूयते ।
तत्र य सव्येन पात्रस्यानुग्रहस्तदन्तरनचैवात्यशानमतिमात्रमशनकुर्यात् एतच्चानारोग्यकारणगुरुहिरुद्धादीनामप्रदर्शना-
र्थहेतूपदेशान्मात्राशितायाश्चायुर्वेदादतिमात्रता बोद्धव्या । यावदशितमन्ममुदरपूरनकरोति सम्यग्जीर्यति तावदशितव्यम् ।
त्रय कुतेर्भागाअध्यर्धमन्मस्य भागार्धपानस्य भागोदोषसंचाराय । अन्यथा नारोग्यनचोच्छिष्ट कचिद्भजेदतश्चोच्छिष्ट-
मर्पनीय शुचित्वमापादिते तस्मिन्नेव देशआचान्तव्यम् ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नोच्छिष्टमिति । उच्छिष्ट पात्रोच्छेषण एतद्वन्मन्तरासायमातरतरातयोर्मध्येनाद्यात् ॥
अनशनशक्तपन्नराणादन्नादधिकशासन कचिदुच्छिष्टासन्निकर्षानिकर्षान्वयत्र ॥ ५६ ॥

(३) कुम्भूक । भुक्तावशेषकस्यचिन्नदद्यात् । चतुर्थ्यांप्राप्तायासबन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । अनेनैव साधन्यनिषे-
धेन शुद्धस्याप्युच्छिष्टदान निषेधे सिद्धे नोच्छिष्टन हविष्कृतमिति शुद्धगोचरनिषेधश्चातुर्थं स्नातकव्रतत्वार्थं । दिवासा-
यभोजनयोश्च मध्ये न भुञ्जीत वारद्वयेऽप्यतिभोजन न कुर्यान्नातिसौहित्यमाचरेदिति चातुर्थंस्नातकव्रतार्थम् । उच्छिष्ट
सनकचिन्न गच्छेत् ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्द । किंचनेति । उच्छिष्टभुक्तावशिष्टकस्यचिदिति सबन्धिसामान्यमयोगावशुद्धदेरेति निषे
धोन्नह्यपारिविषय । यत्तु वक्ष्यति उच्छिष्टमन्नादव्यजीर्णानिवसनानि भेति तत्र त्वदासविषय । चातुर्थिकतु । नो-
च्छिष्टन बहिष्कृतमिति शुद्धसामान्यविषयमिति भेद । अन्तरामभ्यान्हसायान्हकालीनयोर्भोजनयोर्मध्येनाद्यान्नह्यन्नचार्थ-
वि सायमातर्द्विजातीनामशनदेवनिर्मितमिति भोजनद्विव्यमि ॥ ५६ ॥

(५) नन्दन । एतदुच्छिष्टमन्तरा भोजनमध्ये भोक्तव्योच्छिष्टमाचार्यपित्रादिभिर्दत्तनाद्यात् ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्र । अयान्तरा भोजनमध्येएतदुच्छिष्टनाद्यात्तन्नक्षयेत् । अत्यशनचहु भोजनन कुर्यात्तारादेरस्यारो-
ग्पार्थवानुच्छिष्टसनकचिन्न ब्रजेतत्त गच्छेदिति ॥ ५६ ॥

अनारोग्यमनायुष्यमस्यर्ग्यचातिभोजनम् ॥ अपुण्यलोकविद्विष्टं तस्मात्त्परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथि । इष्टमूतानत्यग्रनतिषेधस्याचष्टे । अनारोग्यव्याभ्युत्पत्तिर्गरीरादिपीडा विपुष्पिकादिना

जीवितनाश अनायुष्यंसर्वतएवाम्भानंगोपायेदिति शरीरपरिरक्षादि व्यतिक्रमादस्वर्ग्यनरकभक्तिः स्वर्गाभावेन प्रतिपद्यते ।
अपुण्यदौर्भाग्यकरं लोकविद्विष्टं बहु भोजितया निन्द्यते तस्मात्कारणा इत्यशंनं परिबर्जयेन कुर्यात् ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । रोगजनकत्वाद् अनायुष्यं ततएव स्वविहितकर्माशक्तिस्तुत्वाद् स्वर्ग्यं अपुण्यं च अपुण्य
पापंतद्देतुरपुण्यं लोकविद्विष्टं अन्वयमश्रातीति भस्मिद्धेर्लोकद्वेषकरत्वात् घृण्यपरोपसंभवाच्च ॥ ५७ ॥

(३) कुड्मकः । अतिभोजने दोषमाह अनारोग्यमिति । अरोगारोगाभावस्त्वस्मैहितमारोग्यं । आयुषेहितमायुष्यं-
यस्मादतिभोजनमनारोग्यमनायुष्यं च भवत्यजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात् । अत्युष्यं च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वात् ।
अपुण्यमितरपुण्यमतिपक्षत्वात् । लोकविद्विष्टं बहु भोजितया लोकैर्निन्द्यात् । तस्मात्तन्नकुर्यात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवरानन्दः । अत्यशनमतीव निन्दितमिति दृष्टादृष्टार्थतामाह अनारोग्यमिति । अनारोग्यं ब्रह्मेशि-
नोविपुचिकादिरोगदर्शनात् अनायुष्यं अजीर्णं धातुक्षयत्वं बहुतरभोजनउदरगरिम्णाकाम्यनित्यानधिकृतत्वेन स्वर्गपुण्ये न
स्यात्तलोकविद्विष्टमयं बहु भोजी लुब्धदस्यादिद्वेषविवयमिति भावः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । अनारोग्यमनारोग्यकरं तस्माद् अनायुष्यं नियमादिक्रमहेतुत्वाद् अपुण्यं तस्माद् स्वर्ग्यं ॥ ५७ ॥

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपसृशेत् ॥ कायत्रैदशिकाभ्यां वा नपिच्येण कदाचन ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । तीर्थशब्देन पवित्रमुदकाधिकरणमुच्यते । तारणाय पापमोचनार्थं च तिष्ठतीति तीर्थं ।
कचित्तुरन्त्यनेनेति तीर्थमुदकावतरणमार्गः । इह तृदकाधारकरतलैकदेश उच्यते स्तुत्या वा तीर्थशब्दप्रयोगो नहि
तत्र नित्यस्था आपस्तेनोपसृशेदायामिब्राह्मेणेत्येतदपि स्तुत्यर्थमेव ब्रह्मा देवतास्येति नहि तीर्थस्य देवता भवत्ययागरूपत्वाद्
मन्त्रत्वाच्च यागरूपतां च केन चिद्धर्मेण शुद्धिहेतुत्वादिनाभ्यारोप्य देवता तद्धितः नित्यकालं चोच्चार्थं कर्माद्विचक. प्रजापतिः
संवेदतास्येति कार्यं एव त्रिदशदेवतास्येति त्रैदशिकं त्रिदशशब्दाद् देवताणिरुते स्वार्थैकः देवतात्वं च पूर्ववत् । एभिस्तीर्थै-
रुपसृशेद्विप्रमहणमविवक्षितं यतः क्षत्रियादीनां विशेषवक्ष्यति । न चास्त्यां सामान्यतः यत्रो विरोधविधानमुपपद्यते कण्ठगा-
भिस्तु भूमिपद्म्यादि नपिच्येण पितृदैवत्येन कदाचिदपि स्फोटपिटकादिना ब्राह्मादितीर्थैश्च योग्यताभावात् तेष्वपि ननु चावि-
धानवदेव पिच्यस्याभासिरस्त्यत्राशका पितृतीर्थज्ञापनार्थतावत्पिच्यंतयोरवश्यवक्तव्यं न च तस्येह कार्यनिर्दिश्यते कार्या
कांक्षायां प्रकृतत्वात्तेन कार्येण संबन्धआशक्येताद्यपुनः प्रतिषेधे सति पिच्यमिति म्भारूप्यैव कार्यवगतिरुदकतर्पणादि
पितृकर्म एतेन तीर्थेन कर्तव्यं । एवस्तुतिरन्वयिनी भवति श्रुतिनोदितत्वाच्च ब्राह्मादीनांतदभावे प्रासांशकानिवृत्त्यर्थमुक्तम-
स्याभिधानम् ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पूर्वविहितस्याचमनस्य प्रकारमाह ब्राह्मेणेति । नित्यकालं गार्हस्थ्यदिकालेपि कथाचि-
त्तत्राणादिनाचमनासंभवे कायत्रैदशिकाभ्यांतयोरन्त्यतरेणेत्यर्थः । कायमाजापण्यं । तयोरेपि ब्रह्मादि दूष्यत्वे तीर्थेनैवाच-
मेन तु तीर्थेसांम्यात् पिच्येण तदर्थं न पिच्येणेत्युक्तं विप्रइति माधान्याहुक्तं शुद्धवैश्ययोरप्याचमनविधिः तस्य चेति
कर्तव्यतापेक्षत्वात् ॥ ५८ ॥

(३) कुड्मकः । ब्राह्मेणेति । ब्राह्मादिस्नैयशास्त्रे संव्यवहारार्थां स्तुत्यर्थां च न तु मुख्यब्रह्मदेवताकत्वं सं-
भवत्ययागरूपत्वात् । तीर्थशब्दोऽपि पावनगुणयोगाद्ब्राह्मेण तीर्थेन सर्वदाविमादिराचामेत् । कः प्रजापतिस्तद्वीयस्तस्येदमि-
त्यणु इकारान्तादेशः । त्रैदशिको देवताभ्यां वा पिच्येण तु तीर्थेन न कदाचिदाचामेदमिति ब्रह्मत्वात् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । आचमनाद्ब्रतीर्थांस्याह ब्राह्मेणेति । कायेतिकं प्रजापतिः तस्येदं तथा त्रैदशिकं त्रिदशदे-
वोस्तेषामिदं उपस्पृशेदाचामेत् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । भोजनस्याद्यन्तपोरुपस्पर्शान्विहितं तन्मकारो नोक्तं स्तमिदानीमाह ब्राह्मेणेति । ब्राह्मेण हिरं-
प्यगभ्रं देवस्येतेषु भावे कायेन कः प्रजापतिः दक्षः तद्देवस्यं कार्यं तद्भावे त्रैदशिकेन त्रिदशदेवस्येन । कुतोऽयं विकल्प-
नाभ्युपगमः देवतातारुतम्पवतीर्थां तारुतम्पस्यापि प्रतीचमानत्वेन तुल्यत्रिकल्पत्वसंभवात् । अत्र देवतासंघेन तीर्थव-
चननरोचनायाम् ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः ब्राह्मेण तीर्थेन नित्यकाले पादप्रक्षालनपूर्वकं अपस्पृशेत् आचामेत् । कायत्रैदशिकाभ्यां वा
कायेन देवेन तीर्थेन वा पिष्येण कदाचन न पितृतीर्थेन कदाचिदपि नाचामेत् ॥ ५८ ॥

अद्भुष्टमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ॥ कायमद्भुष्टमूले गे देवं पित्र्यं तयोरथः ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । अद्भुष्टस्य मूलमधोभागः । तस्य तलदेशो ब्राह्मं तीर्थं । हस्ताभ्यन्तरं तलमाह महारिखांतमभि-
मुद्यमानो ब्राह्मं हस्तमध्ये अद्भुष्टीनां मूले इण्डोराया ऊर्ध्वं कायमये अद्भुष्टीनां देवमुपसर्जनीभूतोपि मूले अद्भुष्टिशब्दः सापेक्ष
त्वाद्प्रशब्दस्य संबध्यते पित्र्यतयोरथः । अत्रापि गुणीभूतस्याद्भुष्टीयाद्भुष्टस्य च संबन्धः प्रदेशिनी चात्राद्भुष्टिर्विषय-
क्षिता । तयोरथ अन्तरापिष्यस्पृश्यन्तरशिष्टसिद्धिसामर्थ्यादेव संख्यायते यथा श्रुतान्वयासंभवात्तथा च शंसः अद्भुष्ट-
स्याधरतः माग्रायाश्चेत्याया ब्राह्मं तीर्थं प्रदेशिन्यद्भुष्टयोरन्तरापिष्यं कनिष्ठान्तरलयोः कार्यपूर्वेणायमद्भुष्टीनां देविकमिति ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतच्च ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि इति प्रचेतसस्पृतेर्दक्षिणएवाद्भुष्टमूलस्थल इति
करयाधोभागमभ्यभिषेति ब्राह्मं ब्रह्मदेवतं एवं कायादी काये अद्भुष्टिपदं कनिष्ठापरं कनिष्ठादेशिनीति याज्ञवल्क्यवच-
नान् । अपश्यंद्भुष्टीपदमन्वीर्यं तच्च सर्वांगुलिपरमयं करस्य वेति वचनात् तयोरित्यत्राद्भुष्टाद्भुष्टयो मृष्टेति तत्र चा-
द्भुष्टीतर्जनीर्दक्षिणी याज्ञवल्क्यवचनात् तथा च तयोरिव इति ह्योरधोमूले ह्योरमध्यभागे ग्राहम् ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लुकः । ब्राह्मादितीर्थान्याह अद्भुष्टमूलस्थिति । अद्भुष्टमूलस्याधोभागे ब्राह्मं कनिष्ठाद्भुष्टिमूले कायमद्भुष्टी-
नामये देवमद्भुष्टदेशिन्योर्मध्ये पिष्यंतीर्थं मन्वाद्यथाहुः । यद्यपि कायमद्भुष्टिमूले तयोरपश्यन्न चाद्भुष्टिमात्रं श्रुतं था-
पि स्पृश्यन्तर्गादिगोपं गिरहः । तथा च याज्ञवल्क्यः । कनिष्ठादेशिन्यद्भुष्टमूलान्ययं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवती-
र्थान्यनुक्रमन् ॥ ५९ ॥

त्रिराचामेदपःपूर्वद्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम् ॥ खानि चैव स्पृशेद्द्विरात्मानंशिरएव च ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यतमेन तीर्थेन त्रिरपद्दरुमाचामेदास्येन जठरप्रवेशयेत्ततउदकभक्षणात्तद्विरिभ्यःर्मन
मुखमोक्षद्वयपरिमृज्यादोषच्छिष्टानामुदकावयवानासोदकेन हस्तेनापनयनप्रमार्जनमच कुतः पुनर्हस्तेनेति समाचारातीर्था-
धिकाराद्वातीर्थेनैवाद्भिरिति चोत्तरय श्रुतमत्राप्यपठ्यते । दृष्टार्थत्वाच्च प्रमार्जनस्य मुखशब्दएकदेशे पर्यायेनैव धर्तते ।
खानि छिद्राणि चोपस्पृशेद्विद्वहस्तगृहीताभिः स्पर्शनमेवोपस्पर्शनंमुत्सस्य च प्ररुतत्वात्सुप्पायानामेव खानामेपस्पर्शनविधिः
गौतमश्चाह । खानि चोपस्पृशेच्छोर्षण्यान्यात्मानमिति त्वदयनाभिवा निर्दिशति । उपनिपत्सुहिसन्तर्दयमात्मानं परये-
दिति कथ्यते । अतोत्त्वदयस्यापस्पर्शः क्षेत्रज्ञस्यात्मनोविभोः । अपूर्तस्य न स्पर्शासंभवः नाभिमाश्रमेतेति कश्चित्समर्थते
तेन नाभिमन्यामहे शिरःप्रसिद्धस्पृतीनाचैकार्थ्यादापणेत्रन्यात्पाणीपक्षालयेत्येवमादित्युच्यते तथाऽशब्दकरणंवाद्भियमः
पादान्मुक्षण महाभारते प्रक्षालनमपि पादयोर्दीशितम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । आचमनप्रयोगस्वरूपमाह त्रिरिति । आचामेत्प्रवेदुक्ततीर्थेन मुखंमुत्सृज्यन्मन्त्रोम-
कोशेपरिद्धिः प्रमृज्यात् । खानीन्द्रियाणि सजलेन पाणिनास्पृशेद्विरिति वचनाद्वाद्भ्वेपि पुनःपुनर्जलमुपादायस्पर्शाःकार्यं
इत्युक्तं । आत्मानमिति तत्स्थानं त्वदयम् ॥ ६० ॥

(३) कुङ्कुमः । सामान्येनैपदिष्टस्याचमनस्यानुष्ठानक्रममाह त्रिराचामेदिति । पूर्वब्राह्मादितोर्थेन जलगण्डपत्रय-
पिवेत् । अनन्तरसत्रव्यौषाधपरो वारह्मयमङ्गुष्ठमूलेन सप्रमृज्यात् संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखमितिदक्षेण विशेषाभि-
धानात् । खानि चेन्द्रियाणि जलेन स्पृशेन्मुखस्य सन्निधानान्मुखस्यान्येव । गौतमोऽप्याह । खानि चोपस्पृशेच्छोर्षण्या-
नि त्वद्यन्तर्ज्योतिं पुरुषदर्शयुपनिपत्सु त्वदधदेशत्वेनात्मनः श्रवणात्मानंत्त्वदयशिरःशुद्धिरेव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रसङ्ख्यामाह त्रिरिति । प्रमृज्यादितिओष्ठच्छिष्टानामुदकावयवानासोदकेन हस्तेनापनय-
नमिति मेधातिथिः । खानि शोर्षण्यानि ह्रंद्राणि चक्षु ओत्रनासिका आत्मानंत्त्वदयत्तत्तुक्तद्वयायोगम् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । मूत्रमास्पृशेत्ततोपादायवत् । अद्भिः सह । आत्मानंत्त्वदयम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । अप.पूर्वाचिवारआचामेत् । ततःआचमनानन्तरंमुत्सृज्यद्विःप्रमृज्यद्विःखानि मुखानीन्द्रियाणि स्पृ-
शेत् । त्र पुन आत्मानंत्त्वदयशिरएव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित् ॥ शौचेऽप्युःसर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुन्मृज्युः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । उष्णशब्दः षाशोपलक्षणार्थः तस्य हि पठ्यतअश्रुताभिरद्भिरिति । एव च धीष्मन्तमा ए-
भावोष्णाश्रुत प्रतिपिष्यन्ते । फेनग्रहणमुदुदानामपिप्रदर्शनार्थं । पठित च हानिभिः फेनमुदुदिरिति तीर्थेन धर्मवित्दिति वृत्तपुण्या-
मेव शौचमासुमिच्छुः शौचेऽप्युः शुद्धिकामस्त्यर्थः । नान्यथा शुद्धोभवति सर्वदा न प्रकृणाद्भोजनएव किन्तहि नेतर्गविष्मूत्र-
द्विशुद्धिस्वप्यपांभक्षणे कर्मत्वान्तोपायानिर्देशेन भक्षणाणानामेवायधर्मोऽप्युः करणभूतानामपि पादान्मुक्षणार्थं । वियु-
द्भूमोभक्षणेऽपि कर्णमेवापोनहि तासामाचमनसत्कारः । एकांतेशुचोवेशपृथक्त्वेहि जनेनगृहीणः प्रायेण शुचिभ्ये त-
मासुदङ्गुयः । मुगशब्दः प्रत्येकमभिसच्यते । प्राङ्मुत्सृज्युःप्रोवा १ एवहि गौतमेन पठितम् । विष्णुश्रवतत् यः प्राङ्-
ङ्गुयमस्येति । नाप्येदंशौचोत्तरीरिति तु गृह्योत्तरीरेव । द्वह्मभूतायां समाहृि समामांनकारिणं भवित्पामिनं-
तरयोगोपि नैव । नहि मुगपुत्रमपदिङ्गुत्ता सभवति तत्र कभिदाचमनभागः प्राङ्गुयेन पतंरः कभिद्दङ्गुयंन-

न्यापतति । नचैकदेशाचमनं नच दिगर्थउपादेयोयेन परस्परापेक्षे संबध्येयातां नापि दक्षिणपूर्वादिबन्धागुदकूशाब्दोपरा-
जितायादिशोवाचं कर्त्वेन प्रसिद्धोयेन दिक्समासबहुव्रीहिज्ञाप्यते । तस्मान्नापवृत्त्यन्तरगर्भावहुव्रीहिरतोविकल्पः । उदात्तच
सृष्ट्यन्तरे प्राङ्मुखउदङ्मुखोवा शौचमारभेतेति । यथावृद्धथन्तरंसाम पङ्कजइति केपु चिदहरहः सुबृहत् केपुचिदथन्तरं-
नर्वैकस्मिन्नइति समस्तोभयसामत्वम् ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असृताभिरिति शङ्खसृष्टेतराग्रं न मौढ्यं निपिद्धं एकान्ते कृचिदस्त्वृशान् प्राग्दङ्मुखः प्रा-
ङ्मुखउदङ्मुखोवा ॥ ६१ ॥

(३) कुङ्कुमः । अनुष्णाभिरिति । अनुष्णीकृताभिः फेनवर्जिताभिर्नांसादितोर्थेन शौचमिच्छन्नेकान्तेजनैरना-
कीर्णं शुचिदेशइत्यर्थः । प्राङ्मुखउदङ्मुखोवा सर्वदाचामेत् । आपस्तम्बेन तस्माभिश्च कारणादित्यभिधानाद्याध्यादि-
कारणव्यतिरेकेण नाचामेत् । व्याध्यादौ तु उष्णीकृताभिरप्याचमने दोषाभावः । तीर्थव्यतिरेकेणाचमने शौचाभावइति
दर्शयितुमुक्तस्यापितीर्थस्य पुनर्वचनम् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अपोविशिनष्टि । अनुष्णेति । तीर्थेन ब्राह्मेणेत्युक्तेन शौचेष्टुःशुचितामिच्छुः प्राग्दङ्मुखः प्रा-
त्यंकेविशिष्टं च तज्जलावर्धविधत्ते त्ददिति ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । अनुष्णाभिरनाग्रतमाभिः । तीर्थेन मुख्यानुकल्पेपु यथासंभवमन्यतमेन । एकान्ते शुद्धे देशे । प्रा-
ग्दङ्मुखइंशानदिङ्मुखः प्राङ्मुखोवा । अत्राचमनकल्पेनोक्तं सर्वधर्मशास्त्रान्तरेपु विद्यादित्यभिप्रायेणोक्तधर्मविदिति ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मविद्वान्नेनञ्जिः एकान्तेएकायचित्तः सनसर्वदाआचामेत् । प्राङ्मुखोवाउदङ्मुखोवा ॥ ६१ ॥
त्दृष्टाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ॥ वैश्योद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः सृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । इत्तमाचमनं तीर्थेनाप्रांभक्षणं परिमाणंतु नोक्तमतेस्तदवधारणार्थमाह । तद्वयगच्छन्तिमामु-
वतिन्द्रेण । अन्येष्वपि दृश्यतइति गभेदः त्वयस्यतइति योगविभागाद्देशादिः पूयते पवित्रतांभामोत्यशुचिबव्यावर्तते
स्पर्शइपद्वनसुलुकमात्रंमाणः । कण्ठगाभिस्ताभिः । कण्ठमात्रव्यापिनीभिः भूमिपः क्षत्रियः भूमेराधिपत्यंक्षत्रियस्य विहि-
ततेन प्रसिद्धेन कर्मणा क्षत्रियजातिर्लक्ष्यते । आधिपत्यविवक्षायां राजधर्मेष्वेवावक्ष्यत् । वैश्यः प्राशिताभिरन्तरस्य
प्रवेशिताभिः कण्ठमामाअपि शुद्धिहेतवैश्वस्यस्य शूद्रः सृष्टाभिरन्ततः अन्तेनेत्याद्यादिन्वानृतीपार्थं तसिः । अन्तशब्दोय-
समीपवचनोत्सुदकांतेगउदकसमीपमिति गम्यते । अस्त्यवयववचनोवस्त्रान्तोवसनान्तइत्युभयत्रापि वर्तमानः संबन्ध्य-
न्तरमपेक्ष्यते । अस्य समीपकस्य वायव्यइति तत्रेह्येन स्थानेन वर्णान्तराणामाचमनविहिततीर्थोञ्ज्येदोः नचतदन्ते-
नेति प्रतीयते समीपवचनस्तु नसभाध्यः विधीयमानस्याचमनस्य तस्माध्यत्वांसंभवात्स्पर्शेपि प्राशनमस्ति जिह्वोष्ठे नहि
स्पृश्यमानस्य रसात्सादनमवस्यभावि । तत्र वैश्यपरिमाणान्तिक्षिन्नतानुविवक्षिता जिह्वामूर्त्त्यावद्वैश्यस्य जिह्वापशूद्रस्य
द्रवत्वाद्दुकस्योपरिदारयोः अव्यतिक्रम अवध्य प्रामो त्वशुद्धिः सर्वश्रायतीर्थविभागोदक्षिणहस्तस्योपस्पर्शने हस्तस्यो-
पिण्यादक्षिणाचारतायाश्च पुरपधर्मतया विहितत्वदिवमर्थमेव चास्मिन्नवधाविदमुच्यते ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तद्गः तद्वयमाभाः यावत्प आपोत्तद्वयमामियोग्यास्ताभिः पीत्वा यावद्द्वयमामिस्ताव-
त्यंतिसर्गं गभूशान्तरपातमित्यर्थान्तिस्वदं प्राशिताभिर्वत्कविवरप्रवेशमात्रेण अन्ततोमुखान्तभागोनीधौ न सृष्टाभिः संबद्धा
भिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

(३) कुङ्कुः । तद्गभिरित्याचमनजलपरिमाणमाह । ब्राह्मणोऽदयगामिनीभिः । क्षत्रियः कण्ठगामिनीभिर्विदयो-
न्तरास्यपविष्टाभिः । कण्ठप्रामाभिरपिशुद्रो जिह्वोष्ठान्तेनापिस्पृष्टाभिरङ्घ्रिः पूतो भवति । अन्ततश्चि तृतीयाथै तसिः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राशिताभिः तालुगाभिः अन्ततो जिह्वायेण शूद्रश्चि खोगामुपलक्षणम् । शुभ्यैरस्त्रीचशूद्रश्च ।
सकृत्स्पृष्टाभि रन्ततश्चि याज्ञवल्क्यवचनात् । अनेनैव जलपरिमाणमपिग्रामम् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । प्राशिताभिर्जिह्वागताभिः । अन्ततो ऽन्तेनास्यान्तेनैष्टित्यर्थः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विपः तद्गभिः अङ्घ्रिः पूयते । भूमिपः कण्ठगाभिः अङ्घ्रिः पूयते । प्राशिताभिः अङ्घ्रि तालुगताभि वे-
श्यः पूयते । स्त्री च शूद्रश्च अन्ततः वर्णान्ततः स्पृष्टाभि अङ्घ्रिः पूयते ॥ ६२ ॥

उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ॥ सव्ये प्राचीनआवीती निवीतीकण्ठसज्जने ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च लोक्ततः सिद्धाः पदार्थाधर्मशास्त्रेऽप्याश्रीयन्ते न पदार्थसंविज्ञानार्थानि मन्वादिवाक्यानि
प्याकरणाभिधानकाण्डस्मृतिवत् । उक्तमस्माभिर्योनातिप्रसिद्धोर्थस्तचेष्टक्षयन्ति किमुपालम्भमर्हन्ति अस्ति चात्र किचि-
त्ययोजनमन्यदप्याचमनक्रममुच्यमानमुपस्थानादिकमाचमनाङ्गं यथा विज्ञायते । यद्यप्युपवीतधारणं त्रतार्थतया पुंस्यर्थ-
तया वा सर्वदा प्राप्तथापि तेन विनाचमनपरिपूर्णमेव स्यात् असत्यास्मिन्वचने त्रते वैगुण्यपुरुषदोषश्चस्यात् । अथ पुनरन्त-
रेणोपवीतमाचमनं कृतमन्यकृतसमदोषश्च स्यादप्यशुचिना कृतमप्रांभक्षणमिति कथं पुनः केवलस्योपवीतस्यैवाचमनाद्गतां
यावतान्यदप्यत्र निर्दिष्टप्राचीनावीति च उच्यते । प्राचीनावीतस्यपद्येनैव पिच्ये कर्मणि विहिततत्रार्थवत्तायामुपयातायां
नाष्टतार्थनोपवीतेन विकल्पितुमर्हति निवीतमप्यभिचारेयवत् । यद्यप्यत्र निवीतस्य विनियोगो नास्ति तथापिस्पृष्टानास्यै-
कार्थादप्यत्रयविनियोग स्तेनैवाप्यर्थवत्सा भवत्येव पाणिग्रहणबाहुपलक्षणार्थमुद्धृतबाहुयतीलोकउपवीतीत्युच्यते । सार्ध-
कालिकचोपवीतवक्ष्यामः । नच केवलपाणावुद्धृतउपवीतीसव्येउद्धृते प्राचीनावीती समासपदान्नामधेयम समासस्तु वृत्तानु-
रोधितया कण्ठसज्जने कण्ठसज्जनसङ्घः स्थापनं यदा बस्त्रस्य सूत्रस्य वा अन्यतरोपि बाहुर्दृश्यते तदा निवीती भवति ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उद्धृतश्चि । उद्धृते ब्रह्मसूत्रोपरिस्थिते अर्थात्सव्ये अपरस्थे सव्येउद्धृते अर्थादन्य-
स्मिन्वक्ष्ये प्राचीनावीती प्राणावित्युभयत्र बाहुपर कण्ठसङ्घे कण्ठमावेष्ट्य । बाहुद्वयोपरि उपवीतसङ्घे अर्थात्
पुरतो लम्बमानेअत्र चोपवीति प्रदेशात् तत स्मारित कार्पासमुवीतमित्यत्र स्थितं उपवीतमुद्धरणादिप्रतियोगितया
याहम् ॥ ६३ ॥

(३) कुङ्कुः । उद्धृतेइत्याचमनाङ्गतामुपवीतस्य दर्शयितुमुपवीतलक्षणंततः मसङ्घे नप्राचीनावीतीत्यादिलक्षणमाह ।
दक्षिणे पाणावुद्धृते वामस्कन्धस्थिते दक्षिणस्कन्धावलम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रेवोपवीती द्विजः कथ्यते । वामपाणावुद्धृते दक्षि-
णस्कन्धस्थिते वामस्कन्धावलम्बे प्राचीनावीती भण्यते । सव्ये प्राचीनआवीतीति छन्दोनुरोधादुक्त । तथा च गोमि-
लः दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽप्रतिष्ठापयति दक्षिणस्कन्धमवलम्बनमवत्येव यज्ञोपवीती भवति सव्यबाहु-
मुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणं ऽप्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमवलम्बनमवत्येव प्राचीनावीती भवति निवीतीकण्ठसज्जनइति शिरो-
वधाय दक्षिणपाण्यादावप्यनुद्धृते कण्ठादेव सज्जनं ऋजुपालम्बे यज्ञसूत्रेवस्त्रेचनिवीती भवति ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । अयज्ञोपवीती कथंब्राह्मणस्यादिति श्रुतेः । यज्ञोपवीतपरमं पवित्रं मजापतेयैस्तहजं पुरस्तात् ।

आयुष्पमप्यत्रितिमुञ्च शुभ्रंयज्ञोपवीतंबलमस्तु ते जदति मन्त्रलिङ्गात् । यदुपव्ययते देवलक्ष्ममेवतत्कुरुते । त्रिवृत्सर्व-
 त्पजेद्विद्वान्वाहते-सुप्रत्यजेद्रुधइतिश्रुतंयज्ञोपवीतिनाआचारतोदकेन कथमिति गोभिलस्मरणान् । विशिषोद्युपवीतश्च
 यत्करेति न तत्कृतमित्यादिसृष्टेयम् । नित्यवत्यामयज्ञसुत्रानुवादेन तत्तत्कर्मनिपतोपवीतत्वादेलक्षणमाह । उद्धतेति ।
 उपवीतं देवाभिनवितांतमनुष्याणमंभाचीनावीतं विनृणामिति श्रुतेर्देक्षिणं वाहुमुद्ध्य सव्येऽस्येति द्वापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बं-
 भवति एवंयज्ञोपवीत्यादिसृष्टेयश्च अतएवाभिधानं । उपवीतं यज्ञसूत्रं गौद्धते दक्षिणे करे । माचीनावीतमन्यस्मिन्निवोतं-
 कळलं चितमिति ॥ यज्ञोपवीतमाश्रित्य त्रितयार्थाधिरिति सदैवोपवीतिना भाष्यमिति 'वाधित्वानि वीतितावदं' भवेशर्द्धा-
 केचिन् ॥ ६३ ॥

(६) नन्दनः । कथं सन्निवेशमुपवीतमित्यपेक्षायामाह उद्धतइति । सूत्रस्य गीवासाञ्जने निवीतमिति संज्ञा तद-
 दस्यास्तीति निवीती । निवीतस्य मध्येर्दक्षिणे पाणाबुद्धते यः सन्निवेशविशेषः तदुपवीतं नाम तदस्यास्तौत्पुपवीती । सव्ये
 पाणाबुद्धते तु यः सन्निवेशविशेषस्तथाचीनावीतं नाम । तदस्यास्तीति प्राचीनावीती । अत्र प्राचीनावीतं निवीतयोत्पन्न्यासः
 भासङ्गिकः । इमंश्लोकमुपरि द्वाद्दशश्लोकानतीत्य पठन्ति तद्धेतुः कजनप्रमाशादित्यवगतं च्यम् ॥ ६३ ॥

मेखलामजिनदण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ॥ अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवन्त ॥ ६४ ॥

(१) मेघातिथिः । विनष्टानामप्सु प्रासनमप्येषां च ग्रहणमत्र विधीयते । प्रासनग्रहणयोः षोडशपर्ययथा ऋतमे-
 वारम्बाच्च पुनरुपादानाभे पापुपनयनाद्भवति तदङ्गत्वे हि तत्पयोगोपवर्गितेव स्यात् । किं हि यावद्ब्रह्मचर्यधारणं च अथ किमु-
 पनयनकाल एव प्राक्कर्मनिष्पत्तेः । देवान्मातृप्राज्ञा प्रतिचलाहिनष्टानां प्रतिपत्तिर्न संभवति प्रयोगसमाप्त्यर्थं च पुनरुपादानं यथा
 कृपालस्य येनैवमुच्यत अस्मात्पुनरुपादानाद्धारणमुपनीयते । उच्यते । ग्रहणं तावद्दण्डस्य चोदितमेखलायाश्च धनन्तव
 सूत्रस्य विन्यासस्तावदुपनयनाद्भवेनावश्यकर्तव्यं । रुते तस्मिन्कृतः शास्त्रार्थः उत्तरकालीकृतैर्नष्टैरनष्टैर्नाशे च प्रतिपत्ति-
 विशेषकर्मोपकारको भवति । न च तेषां किंच न कार्यमाप्नातयेन तस्मिन्कृत्यर्थविशिष्टे काले वाचनिकमुपादानमकृतत्वाच्च का-
 र्यस्य तत्पयुक्तपुनरुपादानमर्थसिद्धमुच्यते । तस्मात्प्रतिपत्तिविधानादुपादानवचनाच्च धूरणमङ्गं न च मयोगोपवर्गि यतः
 कमण्डलुनोपनयनोत्तरकालानुवृत्तिना तुल्यवन्निर्देशेनाप्युत्तरानुवृत्तिः प्रतीयते । सा च व्रताद्भवत उभयार्थमेखलाद-
 यः प्रकण्ठादुपनयनार्था निवृत्ते चोपनयने दर्शनायावद्ब्रह्मचर्यभाविनः कमण्डलुना चोदकार्थः कर्तव्योऽस्मादेव प्रतिपत्तिविधा-
 नादप्यथा यदा कमण्डलुस्तथैव प्रतिपत्तिरिति । पार्श्विकवस्यात्तत्रदण्डधारणं भवति दण्डं दक्षिणां चरेदिति क्रमाद्देहस्य चर्याङ्ग-
 त्वमेव प्राप्तं समाचारादभेदेऽप्येति भ्रमणं भवत्येव । ननु सर्वदेव करतलधृतदण्डस्य स्थानासनशयनभोजनादीनि तथा च-
 स्वाध्यायं ब्रह्मोर्जलिर्वक्ष्यति मन्त्रवदित्युपनयनविधिना दण्डमनुवदति तत्र च देसलायामन्त्रो न दण्डस्य ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । प्रासनमादौ ततोऽप्यग्रहणपूर्वपरिग्रहकालमयुक्तं मन्त्रैः कमण्डलावापि बोधायनेन मन्त्रः
 पठितः ॥ ६४ ॥

(३) कुङ्कुमः । मेखलामिति । मेखलादीनि विनष्टानि भिल्लानि डिन्नानि च जले प्रक्षिप्यान्वानि रत्नवृक्षो-
 क्तमन्त्रैर्गृह्णीयात् ॥ ६४ ॥

(४) राधवानन्दः । जीर्णोपवीतमप्युपास्येत्पुनर्नयासमिति अप्सुमास्येति चात्काले एष्यविधाणां भारयतीति वद-
 न्निवर्तिः मन्त्रवदिति क्रियाविशेषात्स्वर्गलोकेन मन्त्रेण गृह्णीयादित्यर्थं ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वमजिनमेखलादीनिधायंवेनोक्तानि इदानींतद्विनाशे किकर्तव्यमित्याहमेखलामिति । अत्रमूव-
मेवोपवीतिशब्देनोच्यते न संनिवेशविशेषः । विनष्टानि जीर्णानिध्वस्तानिवा । क्रमण्डलुधारणस्य पूर्वमविहितत्वान्धे-
खलादिवदवश्यंभावोनाभिमतइत्यवगन्तव्यम् ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विनष्टानि । मेखलादीनिअशुभास्य विनिक्षिप्यअन्यानिनूतनानि मन्त्रवत्प्रवृत्तपूर्वकंगृहीयान्
॥ ६४ ॥

केशान्तःपोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ राजन्यबंधोर्द्वाविशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । केशान्तानाम संस्कारः सगर्भपोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य कर्तव्यः । तस्य च त्वरूपपरिज्ञाने गृहमे-
व शरणं द्वे वर्षेऽधिके यस्य द्वाविशस्तस्य तस्मिन्द्वाधिके द्वाविशेऽथवा कालप्राचमन्यपदार्थः ततोद्वाविंशद्वर्षाधिके का-
ले वैश्यस्येति द्विशब्दस्य च वर्षाप्येव सत्येयानि प्रकृतानि हि तानि ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वानुकेशान्वापयन्तदिति क्वचित् गृहे विकल्पेन गोदान कर्मणि सर्वकेशवपनत्रि-
धेस्तेनेभलक्षणेन गोदानकर्मकेशान्त उच्यते केशानामन्तोत्रेति व्युत्पत्त्या ॥ ६५ ॥

(३) कुड्मूकः । केशान्ताख्योगृहोक्तसंस्कारोर्गर्भादिसंज्ञ्यावर्षाणामिति बोधायनवचनाद्गर्भपोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य
सत्रियस्य गर्भद्वाविशे वैश्यस्य ततोद्वाधिके गर्भचतुर्विंशे कर्तव्यः ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहोक्तसंस्कारविशेषस्य कालमाह । केशान्तदिति पोडशद्व्यागर्भात् । तथा च बोधायनः ।
केशान्ताख्यःस्वगृहोक्तःसंस्कारोर्गर्भादिसद्द्व्यावर्षाणामिति द्वाधिके ततश्चतुर्विंशतिवर्षेऽतदेव पुनर्गोदानाख्यं कर्म ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । पोडशे जन्मनारभ्य । ततोद्वाधिके चतुर्विंशे ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजानांगोदानाख्यं कर्माह । ब्राह्मणस्य केशान्त संस्कारः गोदानाख्यं कर्मैव । पोडशे वर्षेविधी-
यते । सत्रियस्य द्वाविंशे वर्षे केशान्तसंस्कारः कार्यः । वैश्यस्य द्वाधिके द्वाभ्यांऽधिके चतुर्विंशे वर्षे केशान्तं कर्म ॥ ६५ ॥

अमन्त्रिका तु कार्ययंस्त्रीणामावृत्तशेषतः ॥ संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमावृद्धिरोपतस्त्रीणाममंत्रिका कार्या जातकर्मणश्चारभ्येयंसंस्काराणामावृत्तिपरिपाटी सेतिक-
र्तयता कः संस्कारकलापदिति यावत् । संस्कारार्थं शुद्ध्यर्थं शरीरस्य पौममेव स्त्रीणामपि प्रयोजनमाह । यथा कालं यामि-
न्काले यः संस्कारउक्तस्तं कालमनतिक्रम्य पदार्थानतिवृत्तौ यथासाध्योऽप्ययीभावः । एवंक्रमेण द्रष्टव्यम् । मन्त्रमा-
धरहितायाआवृत्तौविहितत्वादयुक्कालक्रममाधिरवनास्तीत्यतोद्विधेयोऽनित्यानुवादेवृत्तपूरणार्थः । एतावद्विद्विक्षितस्त्रीणां चै-
नेअमन्त्रिकादिति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राङ्गानाभिर्वर्षान्पुंसहृत्पुन्यवर्ततेऽनःस्त्रीणामभामौ विधिः इयमावृत्तातकर्मोदि त्रियापरिपाटी
गर्भाधानादेस्तत्पूर्वकर्मणः स्त्रीणां निश्चयेनामन्त्रकत्वायोगात् अशेषतः सकलाद्भवती संस्कारार्थं वैजिकग्राधिकपोडश-
न्याक्रवाद्यधिकारसिद्धयर्थं यथाकालं दशान्नामधेयमित्यादिकालेपि कार्या संभवेनैनापि तत्काले च कर्तुं शक्तानां
कालान्तरेपि नामकरणादीनां यथोक्तक्रमेणैवानुष्ठानमित्येतदर्थं यथाक्रममित्युक्तम् । अत्र शूद्रस्य विशेषानभिधानात् ना-
मकरणगुणविधेश्च स्त्रीणामेवामन्त्रकं सर्वकार्यमिति गम्यते ॥ ६६ ॥

(३) कुड्मूकः । अमन्त्रिकेति । इयमावृत्तजातकर्मोदि त्रियाकलापः समपठनकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थ-
स्त्रीणाममन्त्रकः कार्यः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषु स्त्रीणांविशेषमाह । अमन्त्रिकाविति द्वाभ्याम् । आवृतज्ञातकर्मादिक्रियाकलापपरिपाद्यो-
अमन्त्रिकाशत्रो पयुक्ताहोमास्तु समन्त्रक्राएव ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावज्जातकर्मादयः संस्काराः पुंतामुक्ताः स्त्रीणामप्येतानमन्त्रकानतिदिशतिअमन्त्रकेति ।
आवृतप्रयोगः क्रियेतियावत् ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणांकन्यानां आवृतज्ञातकर्मादिक्रिया मधानक्रिया अमन्त्रिका कर्तव्या आविवाहंशरो-
रस्य संस्कारार्थं यथाकालंकालानुसारेण ॥ ६६ ॥

वैवाहिकोविधिःस्त्रीणांसंस्कारोवैदिकःस्मृतः । पतिसेवा गुरौ वासोगृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥
[अग्निहोत्रस्य शुश्रूपा सायमुद्वासमेव च ॥ कार्यं पत्न्या प्रतिदिनं इतिकर्मच वैदिकम् ॥ १ ॥]

(१) मेघातिथिः । पूर्वैणावृद्धचनेन जातकर्मादिवदुपनयनेष्वमन्त्रके प्राप्ते तदापत्तिवचनंविवाहस्य तन्निवृत्त्यर्थ-
मारभ्यते । वेदपहणाशोवैदिकः संस्कारउपनयनाख्योयः सस्त्रीणांवैवाहिकोविधिः । विवाहे भवोविवाहविपयोविवाहसा-
ध्यःअतोविवाहस्योपनयनस्थाने विहितत्वात्तस्य निवृत्तिर्भेदि विवाहस्तत्कार्यकरोहन्त प्राग्भवेदाध्ययनप्रामा च व्रतचर्योप-
नयनंनाम भाभूद्रव्यमुपमपि निवर्तयति । पतिसेवा गुरौ वासः पतिंयत्सेवतउपचरत्याराधयति सएवास्या गुरौ वसतिः
गुरौ वसत्याऽध्ययनकर्तव्यं चस्या गुरौ वासोस्वयतःकुतोध्ययनं गृहार्थोगृहकृत्यानि रन्धनपारिणहप्रत्यवेक्षणादीनि यानि
नवमेवक्ष्यन्तेऽर्थस्य संग्रहे चैनामित्यादि सायंप्रातर्ब्रह्मचारिणोयंसंनिवाधानंतदेवास्या गृहकृत्यमग्निप्रक्रियया च यावान्यम
नियमसमूहोब्रह्मचारिणः ससर्वउपलक्ष्यते । एवंचैतदुक्तंविवाहस्योपनयनापत्यर्थैवमनुष्योपोपनयनात्प्रमृतिश्रोताःस्मार्ता-
आचारप्रामाश्र विधयोभवन्ति प्राकृतः कामचारवादभक्षत्वमेवंस्त्रीणांप्राग्विवाहात्कामचारः परस्मात्श्रौतस्मार्तैर्वधिकारएवं-
वा पदयोजना विवाहएव स्त्रीणांवैदिकः संस्कारउपनयनमनुपनयनेऽपि विवाहे भक्तयोपनयनत्वमुच्यते । किंतदुपनयनेन
विवाहस्य साम्भयेनास्य तद्यपदेशयतआहपतिसेवेत्यादि ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । उपनयनंतु न कार्यतासां विवाहसंस्कारस्य तत्स्थानीयत्वादित्यर्थः । वैदिकोवे-
दाधिगमार्थउपनयनरूपः घर्मातिदेशार्थं तदन्नसंपादनोक्तापतिसेवेति यथा गुरुशुश्रूपा व्रतितनस्तेनैव प्रकारेण स्त्रियापतिः
शुश्रूष्यः । यथाचारमादेनाद्रुपचरंगत यथागृहार्थेषु गृहमयोजनेषु पाकादिव्वमत्तया भाव्यमित्यर्थः । परिक्रिया
परिचर्या श्रद्धस्य तु दिजसेवैव गुरौ वासइति ग्राहम् ॥ ६७ ॥

(३) कुशुकः । अनेनोपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषमाह वैवाहिकइति । विवाहविधिपूर्व स्त्रीणांवैदिकःसंस्कारउपनय-
नात्प्रोमन्वाविधिःस्मृतः । पतिसेवैव गुरुकुले वासोवेदाध्ययनरूपः । गृहकृत्यमेवसायंप्रातःसंनिधौमहोऽऽग्निपरिच-
र्या । तस्माद्विवाहादेशुपनयनस्थाने विधानाद्दुपनयनादेर्निवृत्तिरिति ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । वैवाहिकोवक्ष्यमाणविवाहसंबन्धीसंस्कारःउपनयनसंस्कारइत्यानीयः । तेन तन्निवृत्तिः वैदि-

(६७) संस्कारो वैदिकःस्मृतः=ओपनायनिकः स्मृतः (४)

(६७) गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया=गृहार्थोऽग्निपरिचर्या (क)

=गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया (र, ग)

क वेदमन्त्ररुत विवाहस्तु समन्त्रकइयुक्ते । तसापतिसैवेव गुरुकुलवासतया विधीयते । अकरणेभयवायस्मरणात् ।
करणे च स्तुतिस्मरणात् । एवं गृहार्थो गृहकृत्यमेव सायमात समिद्धीमरुपाग्निपरिचर्या ॥ ६७ ॥

(५) नन्दन । उपनयनात्तत्सासामन्त्रक तच्चविवाहएव याह वैवाहिकइति । सस्कारउपनयनम् । वैदिक-संम
न्त्रक । तत्रगुरुकुलवासीऽग्निकार्यैचोत्तरार्धेनोक्तम् । गृहार्थं गृहकार्यम् । अपिपरिक्रियाऽपिपरिचर्या । विवाहस्योपनय
नवमतिपादनततऊर्ध्वकामचारवाद्भक्षादिवर्जनार्थम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्र । स्त्रीणासस्कार वैवाहिकोविधि वैदिक वेदमन्त्रै-स्थत स्त्रीधर्मानाह पतिसेवा गुरो वास गुरो
आचार्यस्यसमीपेवास । कार्यअग्रे परिक्रिया गृहार्थं पाकनिमित्तम् ॥ ६७ ॥

[रामचन्द्र । अधिहोत्रस्येति स्त्रीभि । अधिहोत्रस्य शुश्रूषा कार्या सायकालेउद्वासवैदिक अधिकर्म प्रतिदिन
पत्या कार्यम् ॥ १ ॥]

एषप्रोक्तोद्विजातीनामौपनीयनिकोविधि ॥ उत्पत्तिव्यञ्जक पुण्य कर्मयोगनिबोधत ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथि । मकरणोपसर्गः । एतावदुपनयनप्रकरणम् । अनयदुत्तत्सर्वमुपनयनार्थम् । ननु केशा
न्तोन्धेवामोति नानिवृत्तउपनयने त्वकाले तस्य विधानात् प्रकरणेऽपि पठितस्य वाक्याद् यार्थता भवति । तथा च
केशान्त समावृत्तस्यापि कैभिरिष्येते । उपनयने भवऔपनीयनिकउत्तरपदस्य दीर्घच । पूर्ववदुत्पतिस्तन्मातापिना
सकाशाऽन्तमाव्यनक्ति प्रकाशयति । सगुणता करोतीत्युत्पत्तिव्यञ्जक जातोऽप्यजातसमोऽनुपनीतोऽधिकोऽभावात् । अतो
यविधिरुत्पत्तिव्यञ्जक पुण्यइत्युत्तार्थमुपनीतस्य येन कर्मणा योग सब धोधिकारोयतेनोपनीतेन कर्तव्यतदीदानाव
क्ष्यमाणनिबोधत ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञानोराधणे । उपनयनसबप उत्पत्तेर्हितः यस्याद्विजत्वरूपायाव्यञ्जकोजनक । कमयोगमुपनेयस्य क
र्मणासबधम् ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लुक । एषइति । औपनीयनिकइत्यनुशतिकादि वादुभयपदद्विदि । अथद्विजातीनामुपनयनसम्बन्धी
कर्मकलापउक्तः । उत्पत्तेर्हितोयजन्मनोव्यञ्जक ॥ ६८ ॥

(४) राधवानञ्ज । वातेव्यमाणकर्मयागवक्तुवृत्तकीर्तयति एषइति । औपनीयनिकउपनयनसबधोउपनयन
पर्यतोवाउपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तउ पत्तिव्यञ्जकउ पत्तेर्हितोयज मना व्यञ्जक पुण्यस्तभेद ॥ ६८ ॥

(५) नन्दन । उत्पत्तिव्यञ्जकोमातापितृजन्मविशेषक उपनयनस्य सस्कारा तरेभ्यः प्रधानसस्कारवमतिपादित
पुण्यइति कर्मयोगकर्माभ्यासशौचाचारादिबुकोशम् अत्रापिद्विजातीनामियनुकर्ष कर्मयोगमितिचपठति ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्र । अत कमयोगनिबोधत ॥ ६८ ॥

उपनीय गुरु शिष्यशिक्षयेच्छौचमादित- ॥ आचारममिकार्यच सन्ध्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथि । शिक्षयेद्युत्पादयेच्छौचमादित । अदित इति वचनेनाचारादिभ्य प्रागुपदेश शौचस्येव्यन्ते ।
इतिर्नियतक्रमका परस्परमेते केवलमुपनयनानन्तरवतादेशनवद्व्यति । आदिष्टवेदव्रतस्य च वेदाभ्ययनमतोप्रीयनस

ध्वोपासनयोः समन्त्रकत्वादकृतैवतादेशो मन्त्रोच्चारणमामविधीयते शौचं चानियतकालंतदवश्यंतदहरेवोपदेश्यमे-
वमाधारापि । अतद्वदमादितइति वचनमादरार्थं न प्रथमोपदेश्यतांशौचस्य विधत्ते । शौचमेकात्तिद्धइत्याद्याचमनान्तम् ।
आचोसेगुवादीनामप्युत्थानासनदानाभिवादानादिभिः । अप्रिकार्यमभ्यापानकार्यसमिन् समिन्धनं संध्यायामादित्यस्यो-
पासनंतत्परुषभावनंसंध्यायाटपासनएववा पूर्वोसंध्यामित्यादि । एषव्रतधर्मः ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शौचंमृज्जलपरिमाणनियमादिविनिर्दिष्टं आदितपूर्वआचारं अभिवादानादि अप्रिकार्यं
समिदापानं सन्ध्यापासनं सन्ध्यात्रयस्याचरणम् ॥ ६९ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणायोगस्त्वशुतेत्याह उपनीत गुरुरिति । गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथम-
मेकात्तिद्धेगुदेतिलइत्यादिवक्ष्यमाणशौचंस्नानाचमनाद्याचारमसौसाध्यंभातःसमिद्धोमानुष्ठानंसमन्त्रकसन्ध्यापासनविधिचशि-
क्षयेत् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ गुरुशिक्षणीयमाह उपनीयेति । शिष्यमिति लिङ्गसङ्ख्येनाविवक्षिते अष्टवर्षब्राह्म-
णमुपनयोतेत्यादिश्रुतेर्जातिवृत्तशुभलाभेतिविवक्षितेयगतत्वात्पूर्वोपनीतकवाक्येऽपान्त्वाच्च । अतोवक्ष्यति । अभ्येष्यमा-
णइत्येकवचनांतशौचवक्ष्यतेएकात्तिद्धइत्यादिभिः अप्रिकार्यंअसौ साध्यंभातःसमिद्धोमानुष्ठानम् ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । शौचंइत्येतादादिमन्त्रालनम् । आचारमाचमनादिकम् ॥ ६९ ॥

अध्येष्यमाणस्वाचान्तोयथाशास्त्रमुदङ्मुखः ॥ ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्योलघुवासाजितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । अध्ययनधर्मानिदानीमाह । मत्यासन्ने भविष्यति लडयद्रहस्यः । अध्ययने प्रवर्तमान अध्ययन-
मारममाणअध्येतुमिच्छन्ति यवन् । उदङ्मुखोऽध्याप्यः गौतमीयं तु प्राङ्मुखोवा शिष्यः मत्यङ्मुखआचार्यइति आचान्तो-
यथाशास्त्रमिति प्रागुक्तमाचमनविधिस्फारयति ब्रह्माञ्जलिः इतोयेनेति । आहिताभ्यादेराकृतिगणत्वान्निष्ठातस्य परिनिपातः ।
ब्रह्माञ्जलिइति वा पाठः । लघुवासाचौतवासाः प्रसालनेन लघुनी वाससी भवतः । अतोलघुत्वेन वाससः शुद्धिर्लक्ष्यते । अ-
श्ववापरोमादिरथूलवसनः चित्तध्याक्षेपताड्यमानोऽन प्रहारवेदयत्तश्च न युक्तः पठेत् । उपनीयमाने तु वाससि गुरोःखेदः
स्यात् । निरावरणे चकाये रन्वादिना ताड्यमानोमहर्ताबालोवेदानामनुभवेदतोऽष्टार्थलघुवासस्त्वम् । जितानि नियमितानी-
न्द्रियाण्युनवाच्यपि येन सजितेन्द्रियः नदतस्ततोविक्षेपतं यार्कचिन्मशृणुयादध्ययनेऽवहितोभवेदित्युक्तं भवति ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथाशास्त्रमाचान्तः उदङ्मुखः शिष्यः प्राङ्मुखेवाध्याप्यो ब्रह्माञ्जलिकृतः इतब्रह्माञ्जलिः
लघुवासाः खलुवासाः जितेन्द्रियोन्ययमनाः ॥ ७० ॥

(३) कुङ्कुम्भः । अध्येष्यमाणइति । अध्ययनंकरिष्यमाणः शिष्योयथाशास्त्रंइताचमनउत्तराभिमुख इतोऽञ्जलिः-
पवित्रवस्त्रःइतोऽद्रियसंयमोगुरुणा अध्याप्यः प्राङ्मुखोदक्षिणतःशिष्यउदङ्मुखोवेति गौतमवचनात्प्राङ्मुखस्याध्ययनम् ।
ब्रह्माञ्जलिइतइति बाहिताभ्यादिचित्तयनेन इतशब्दस्य परिनिपातः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । शिष्यस्य धेदमहणनियममाह अध्येष्यमाणइति त्रिभिः । लघुवासा गुरुतोऽलघुवासा-च-
रिचवासावाएवविषयवाध्याप्यः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । अथाध्ययननियमानाहअध्येष्यमाणमिति । यथाशास्त्रमाचान्तः प्राङ्मुखस्य गुरोर्दक्षिणतउदङ्मुख-
आसीनः । अध्याप्योगुरुणा ब्रह्मपारी लघुवासाश्चनुत्सवस्त्रः । ब्रह्माञ्जलिइतः इतब्रह्माञ्जलिः ॥ ७० ॥

। (६) रामचन्द्रः । पूर्व आचान्तःयथाशास्त्रं यथावेदंउदङ्मुखअभ्येभ्यमाणः शिष्यःब्रह्माञ्जलिकृत.सर्वअ-
भ्यान्व्यः ॥ ७० ॥

ब्रह्मारम्भेवसाने च पादौ प्राज्ञौ गुरोःसदा ॥ संहत्य हस्तावभ्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

(१) मेघातिथिः । ब्रह्मशब्दोपमेनकार्थोऽभ्ययनाधिकारादत्र वेदवचनः प्रतीयते । तस्यारम्भेनिमित्तसप्तभ्ये-
षा । अभ्ययनाधिकारादेव च तद्विषयाऽभ्ययनक्रिया तस्यायमारम्भः मथमावृत्तिः पुरुषस्य तत्रेदपादग्रहणवेदस्य तुपा-
न्याद्यक्षराण्यग्निमीड्वैत्वाअग्रआयाहीति न सोत्रारम्भउच्यते । नहि तस्य निमित्तभावः सभावितः नित्यत्वात् । कादा-
चित्कहि निमित्तंभवति तेनैतदुक्तंभवति । वेदाभ्ययनमारिप्तमानोगुरोः पादसंप्रहणकुर्यात्कृत्वा ततः त्वाभ्यायाक्षराभ्यु-
श्चरियेन पुनः प्रवृत्ताभ्ययनक्रियः पादौगृह्णीयात् । ननु चाद्य क्रियाक्षणआरम्भः सच निमित्तंविद्यमानस्य च निमित्तत्व-
युक्तंजीवनस्यैव । अत्र गेहदाहाद्यतीतमपि निमित्तंतत्र तथैव श्रवणम् । तस्मात्सहप्रयोगएवाभ्ययनपादोपसंप्रहणयोर्गु-
क्तः । उच्यते । अभ्यापनाभ्यवसायआरम्भउच्यते । नाद्यः क्रियाक्षणः यदैव गुरुधीश्वेत्याह तदैवाभ्यवस्यति माणवकः ।
अतस्तदन्तरपादोपग्रहणउपकारप्रवृत्तस्य गुरोश्चित्तप्रसादनमेतत् यथा लोके कश्चिदुपकारप्रवृत्तसभाजयतिवाचा ननुवयवर्ग-
स्मात्पापान्मोचिताइति । अनक्षरा चैयमभ्येयणोपसन्नाः स्माभ्ययनायेति । नहि गुरुपरौभ्योभ्यापयति केवलमुपसदनम-
स्य कर्तव्यसंबोधार्थमवसरोभ्ययनस्येति । अतः कृतोपसदनस्य वेदाक्षरोच्चारणमपि च संहत्य हस्तावभ्येतव्यमित्युच्य-
ते । तत्राधीयान. पादोपसंप्रहणविधिमतिक्रमेत । अवसानसमानिरभ्ययनाद्गुरोः परमः यद्यपि ब्रह्मशब्दआरम्भेगुणभूतस्तर्भा-
प्यवसानस्य सापेक्षत्वात्सनिहितत्वाद्ब्रह्मपदैव संबन्धः प्रयते ऽन्यस्याश्रुतत्वात्सदाग्रहणमवहंभाविप्रयोगारम्भभावसात्ते-
येषिविधिर्यथास्यादितरथा सएव व्रतादेशानन्तरोमुल्यमारम्भः तत्रैव स्यात् । अथात्वारम्भणीयादर्शपूर्णमासात्संभे धौ-
दितोयएवाधानानन्तरभावी दर्शपूर्णमासप्रयोगारम्भःतत्रैव भवति । न मासिकप्रयोगारम्भे । न मासिकप्रयोगारम्भेप्रार्तः
प्रारतराभ्य यावदात्किंकननिवृत्तप्रपाठकद्वयमात्रपरिमाणतावदेकैव साभ्ययनक्रियेत्यतरा कथंचिद्विच्छेदेपि पुनः प्रवृत्ताना-
रम्भशब्दवाच्यतास्तीति न पुनः पादोपसदनक्रियते । स्मृत्यन्तरे च पठ्यते पादोपग्रहणंगुरो.प्रारत्त्वहमिति । संहत्य
संलग्नौ सञ्चिष्टौ परस्परकृत्वाऽभ्येयंकञ्छपकर्णइति यःसन्निवेशोहस्तयोः प्रसिद्धस्तथा कर्तव्यःसहिब्रह्माञ्जलि ।
पदार्थकथनमेतत् ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदाप्रत्यहंसेहत्य हस्तौ हस्ततले सेमौल्य ॥ ७१ ॥

(३) कुड्बुकः । ब्रह्मारम्भेवसानेचेति । वेदाभ्ययनस्यारम्भेकर्तव्ये समापने च कृते गुरो.पादोपसंप्रहणकर्तव्यं
हस्तौ संहत्य सञ्चिष्टौ कृत्वाऽभ्येतव्यंसएव ब्रह्माञ्जलि.स्मृतइति पूर्वश्लोकोक्तब्रह्माञ्जलिशब्दार्थव्याकारः ॥ ७१ ॥

(४) राधवानन्दः । किंच ब्रह्मेति । ब्रह्मारम्भे वेदस्याभ्ययनसमाप्त्योर्ब्रह्माञ्जलिकृतइत्युक्त तद्भक्षणमाह संहत्येति ।
अञ्जलिरत्र कदलीपुष्पाकारः ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्माञ्जलिवक्ष्यतिब्रह्मारम्भइति । सदाअहरहः । प्राज्ञौब्रह्मचारिणा ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मारम्भे वेदारम्भे तथा वेदावसाने गुरोः पादौ प्राज्ञौ भवतः । हस्तौ सक्तव्य सप्तोन्व अ-
भ्येयं सहि ब्रह्माञ्जलिःस्मृतः ॥ ७१ ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणगुरोः ॥ सव्येन सव्यस्प्रष्टव्योदक्षिणे न च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

(१) मेघातिथि । यदुपसङ्ग्रहणपूर्वश्लोके गुरोर्दक्षतद्यस्तपाणिना कार्यं कीदृशं पुनः पाण्योर्व्यत्यासं कर्तव्यं इत्यत आह । सव्येन हस्तेन सव्यं पादस्प्रष्टव्यः स्वशं धर्तव्योनेतु विरेनिपीडेषासितव्यं । एष च ध्यत्यासोऽयमपदितरेतर-
दिवसचारेण हस्तेयोर्भवति अग्रत स्थितेनसमुखेन गुरोरुपसङ्ग्रहणकर्तव्यम् । तत्र वामोदक्षिणमार्गनीयते दक्षिणे वाम-
मिन्यवसव्येन सव्यं स्पृष्टो भवति दक्षिणे न च दक्षिण इधेपपाणिन्यत्यासः अन्ये तु विन्यस्तपाणिनेति पठन्ति । स्वशादेव
च विन्यासेतिद्धे नाश्रितनाय पिण्डस्पर्शान्वद्वाह भोपादद्बुद्धयमपानेन स्वशं न कर्तव्यमपितु हस्तौ विन्यसितव्यौ निधातव्यौ-
पीडनतु पीडाकरनिपिद्धमिति वर्णयन्ति ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । उपसङ्ग्रहणप्रकारमाह व्यत्यस्तेति । ध्यत्यस्तौ दक्षिणोत्तरो स्पर्शितकारिणं सहतौ
पाणी यस्य एव चार्थादाभिमुख्येनाभिवादाने सव्येन हस्तेन सव्यस्य पादस्य स्वशं प्राप्तं तथापि यत्र पश्येत्कूर्वादिदक्षिण-
व्यत्यस्त पादएवास्ते गुरु तत्र पाणिन्यत्यासो न कार्ये तथा सन्ध्याधामारमाभिवादाने सव्येन हस्तेन सव्यस्य पादस्य
स्वशं स्वशार्थत्वात् ध्यत्यासस्य इत्येतदर्थं सव्येन सव्यइत्युक्तम् ॥ ७२ ॥

(३) कुडूक । व्यत्यस्तपाणिनेति । पादोपसङ्ग्रहणकार्यमित्यनेनन्तरमुक्तं तद्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते ।
कोट्योर्व्यत्यासकार्यइत्यत आह सव्येन पाणिना सव्यं पादोदक्षिणेन पाणिना दक्षिण पादं गुरोः स्प्रष्टव्यं । उत्तानहस्तौ-
भ्यांचेदपादयो स्पर्शनकार्यम् । यदाह पैठीनसि । उत्तानोभ्याहस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिण सव्यसव्येन पादावभिवादयेत् ।
दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासो वायशिष्टसमाचारात् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्द । गुरोर्षांक्षी ग्राह्यावित्युक्तं तत्प्रकारमाह व्यत्यस्तेति । उपसङ्ग्रहणपादयोरिति शेषः एत-
द्यनक्ति सव्येनेति सव्येन स्वस्य वामहस्तेन सव्योगुरोः पादे एवमुत्तरत्रनायक्रमं तथा च पैठीनसि । उत्तानो-
भ्यां दक्षिणदक्षिणेन सव्यसव्येन पादावभिवादयेदिति ॥ ७२ ॥

(५) नन्दने । कथं ग्राह्यौ पादावित्युक्तं तत्प्रकारमाह व्यत्यस्तेति । उपसङ्ग्रहणगुरुपादस्पर्शं । अस्य व्याख्यानमुत्तरा-
धमं । सव्येन पाणिना सव्यं पादं स्पृष्टव्यं ॥ ७२ ॥

अध्येष्यमाणानु गुरुनित्यकालमनन्दितः ॥ अधीप्स्व प्रोदति ब्रूयाद्विरामोस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

(१) मेघातिथिः । अध्येष्यमाणमित्यादीनि प्राग्याख्यातानि पदानि गुरोरप्यनियोगः । गुरोर्यदा माणवकोभ्या-
पयितुमभिलषितस्तदा धीन्वभोइत्यामन्त्रयितव्यं । अनामन्त्रितेन न गुरुः खेदयितव्य उपदिशानुवाकांमति । उक्तं च ।
आहूतश्चाप्यधीधीतेति विरामोस्त्वित्येतदशब्दसमुच्चारमेव निवर्तते । कः गुरोरेव । मथमान्तं निर्देशात् । अथवा गुरुणो-
त्कथेनिवर्तते । न स्वेच्छया एव च तदाख्यायते । यदा गुरोर्विरामोस्त्विति ब्रूयात्तदा विरमेद्ब्रह्मचारी । अन्ये त्वध्येतुमा-
नस्य शिष्याणामुपाध्यायस्य च उपरमणकाले धर्मीमिमिच्छन्ति । तथा च स्पृष्टव्यं तम् । स्वाध्यायमधीत्यं विरमणकाले
प्रदेशिन्या पृथिवीमालम्ब्य स्वस्तीति ब्रूयाद्विस्पृष्टमिति सामस्तु विराम परमोस्त्वृथारमस्वथं वस्तु । अतन्द्रितं अनलसं ।
तद्वाऽऽलस्यतयोगोऽपुहुरतन्द्रितइत्युच्यते त्वकालस्यमतीन्द्रितं । अनुवादश्रीयं नात्र तन्द्रित्यतः नैवियमाशङ्कतव्या ।
यतन्द्रितस्तस्यापविषा । आलस्यवतस्त्वयम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अध्ययनार्थं शिष्यो गुरुमधीश्वेति ब्रूयात् स्वाध्यायान्ते विरामोऽस्त्विति ब्रूयात् । अत्र पाठे अधीश्वेत्यन्तर्भावितव्यर्थं शिष्येण गुरुमिति वाच्यम् । अध्येप्यमाणानु गुरुरिति क्वचित्पाठः । तत्र गुरुणातद्वाच्यम् ॥ ७३ ॥

(३) कुडूक । अध्येप्यमाणमिति । अध्ययनकरिष्यमाणशिष्यसर्वदाऽनलसो गुरुरधीश्व भो इति प्रथमवदेत् । शेषे विरामोऽस्त्वित्यभिधाय विरमेति वदत ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्द । गुरुशिष्ययोर्निश्चयमाह अध्येप्यमाणत्विति विधिः । अध्येप्यमाणशिष्यअधीश्वभो इति ब्रूयात् तथा विरामोऽस्त्विति विरामोऽस्त्वित्युक्ते आरमेत् निवर्तताध्ययनात् शिष्यइति शेषः ॥ ७३ ॥

(५) मन्दन । अधीश्वेति मार्थनायालकारः विधेरत्रायुक्तत्वात् । ब्रूयात्ब्रह्मचारी ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्र । अतद्भित्त गुरु अध्येप्यमाणशिष्यभो शिष्यअधीश्वइति ब्रूयात् अत्यत्र क्रीडात विराम अस्तुद-
तिव्रूयेत् ॥ ७३ ॥

ब्रह्मणः प्रणवकुर्यादादावन्ते च सर्वदा ॥ स्रवत्यः नोऽङ्कतपूर्वपरस्ताच्च विशीर्यति ॥ ७४ ॥

— (१) मेघातिथि । अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन ब्रह्मणः आदावन्ते च प्रणवकुर्यात् । ब्रह्मविषयाया अध्ययनत्रियया इति द्रष्टव्यम् । प्रणवशब्दऽकारविषयस्तथा वक्ष्यति स्रवत्यनोऽङ्कतमिति । सर्वदाग्रहणमध्ययनविधिमात्रधर्मोपस्थास्यदितरथा प्रकरणज्ञाहणार्थं एव ब्रह्मचारिणः स्यात् । अस्मिन्सुसतिष्योपविसरणार्थोपचारहरह स्वाध्यायमधीयीतेति शृत्स्यादीनातत्र सर्वत्र सिद्धमवति । सध्याजपादीतु चशब्देन विधास्यति । एतदक्षरमेनाचेति । नचापवेदधर्मयिन यत्र कुत्र चिद्द्वैदिकवाक्योच्चारणमारभेत तत्रमायुषादतो होममन्त्रजपशान्त्रानुवचनयाज्यादीनामारम्भेनास्तिप्रणवीन्यत्राप्युदाहरणार्थं वैदिकवाक्यव्याहारे तस्मात्स्थितपाकरिणकत्वाध्यायाध्ययनविधिधर्मार्थं सर्वदाग्रहणम् । प्रणवप्रयोगस्यान्वाहिकारम्भार्थता तु नित्यकालग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धा । अस्यार्थवाद स्रवत्यनोऽङ्कतपूर्वपरस्ताच्च अङ्कतमिति अङ्कतशब्देन संस्कृतः । साधनकृतेति समासः । अथवा अङ्कतमित्युच्चारितोयस्मिन्ब्रह्मणि तदोऽङ्कतसुखादित्वात्परनिपात परस्ताच्च समामो चकरणानोऽङ्कतमिति स्रवत्येति । स्रवति विशीर्यति इत्युभयाभ्यामपि नैऋत्यमध्ययनस्य प्रतिपाद्यते । अधीतब्रह्मयस्मिन्कर्मणि विनियुज्येत तन्निष्कलमवतीति निन्दार्थवादश्च पाकार्थनिषिक्तस्याप्राप्तपाकशीरदेरवच्छिद्रिते भाजने यद्वत् स्ततोविक्षेपः प्रकरणतत्स्रवतीत्युच्यते तच्च पाकस्य पिण्डीभूतस्य भोग्यताग्रासस्य योविनाशः सविशरणम् ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । आदावन्ते च प्रणवकुर्यादुपादयात् । सर्वदा ब्रह्मणः आदावपि पूर्वमागृहीत स्रवति नमसि-
परस्तात्स्रह्मणः प्रणवकुर्यादुपादयात् । सर्वदा ब्रह्मणः आदावपि पूर्वमागृहीत स्रवति नमसि-
परस्तात्स्रह्मणः प्रणवकुर्यादुपादयात् । सर्वदा ब्रह्मणः आदावपि पूर्वमागृहीत स्रवति नमसि-

(३) कुडूक । ब्रह्मणः प्रणवमिति । ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनारम्भेऽध्ययनसमामो चोद्गारकुर्यात् । यस्मात्पूर्ववर्षी-
द्गारोऽङ्कतस्तत्स्रवति शनैः शनैर्नश्यति यस्य पुरस्तान् कृतस्तद्विश्रीर्यत्यवस्थितिमेव न लभते ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्द । अकाराद्यन्तमध्ययननिश्चयमिति ब्रह्मणइति । ब्रह्मणो वेदस्य पूर्वमनोऽङ्कतब्रह्म स्रवति प्यवदे
स्वरवर्णत विशीर्यते । यदध्यधीततदपि विस्मृतस्यादिति प्रणवोच्चारणार्थवादः ॥ ७४ ॥

(५) मन्दन । ब्रह्मणो वेदस्याध्येत्यग्रदेशस्यादावन्ते च सर्वदासदा आश्रमात्तरेऽपि आद्यन्तयोरनोऽङ्कतब्रह्म । ब्रह्म-
गीतमदृष्टसापनपरम् ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्र । ब्रह्मणः वेदस्यारम्भे अध्ययनारम्भे सदा प्रणवकुर्यात् । अनोऽङ्कतपूर्ववेदे स्रवति अङ्का-
दृष्ट्याति परस्तादध्ययनात् पश्चादध्ययनाद्वेद विशीर्यति विसरणं यातीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

प्राङ्कूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥ प्राणायामैस्त्रिभिः पूनस्तत उँकारमर्हति ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । कूलशब्दोदर्भाघवचनः तान्पर्युपासीनः तेषु प्राग्येषु दर्भेषूपविष्टइत्यर्थः । अधिशीद्स्यासा-
मिति स्थाआआसामित्याइप्रश्लेषात्कर्मत्वपरि उपआआसीनइतीहाप्याङ्गाभिलेष्टनिर्दिष्टोद्गृह्यः पर्युपशब्दावनर्भको । पवि-
त्रैर्दर्भैरेवमादितः शुचित्वमापादितः । अघमर्षणादियु मन्त्रोनेह पवित्रशब्देनोच्यते । ब्रह्मचारिणस्तदानीमनर्धोतत्त्वतिथान्
च दर्भाः स्वसत्तामात्रेण काश्चिद्विक्रियामकुर्वतः पावने करणंभवन्तीति । अवान्तरव्यापारापेक्षया स्मृत्यन्तरे प्राणोपस्पर्श-
नप्रतीयते । आह च गौतमः । प्राणोपस्पर्शनंदर्भैः प्राङ्कूलेवासनंच प्राणायामैस्त्रिभिः पूतः मुखनासिकासंभारी वायुः प्राण-
स्तस्यायामोनिरोधः शरीरे धारणबहिर्निष्क्रमणनिषेधः तस्यस्मृत्यन्तरे धारणकालस्य मानंसमाभ्रातं । मन्त्रानुत्तराणंच
प्रतिप्रणवसंयुक्तांगायत्रीशिरसा सह । त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः सउच्यते ॥ वसिष्ठेन भगवता महाध्यातव्योमुच्यताः
मन्त्रावसानएव निरोधावधिरन्यस्यानाभ्रातत्वात्सर्वस्मृतीनां चासति विरोधएकार्थत्वादिहाप्येवमेवानुष्ठानम् । नन्वेवमितरेत-
राश्रयः स्यादकृतेषु प्राणायामेषुओंकारोऽनकर्तव्योऽन चोकारेण विना प्राणायामोऽनिवर्तते । नैपदोपः । त्रिर्जपेदिति प्रा-
णायामेषुमानसव्यापारेणोंकारस्य स्मरणमुच्यते । नहिनिरुद्धप्राणस्य शब्दोच्चारणसंभवति । यद्यपि जपः कश्चिद्वाग्व्यापा-
रसाध्योभवति । त्वाध्यायाध्ययनेतु पुनरुच्चारणविवक्षितं । अध्ययनक्रियायाएवंरूपत्वाच्चब्दक्रियायां घातु श्रोत्रं ब्राह्मण-
शब्देन केवलेन मनसा गृह्यते । न चायमोंकारधर्मोऽन्यत्रापि तस्मिन्नुच्चार्यमाणेऽपि प्रसज्येत । उक्तञ्च त्वाध्यायार-
म्भेकर्तव्यइत्योंकारधर्मत्वे हि लौकिकेषु वाक्येष्वोमिति ब्रूमइत्यादियु प्रसज्येत । गौतमेन तुपठितम् । प्राणायामस्ययः
पञ्चदशमात्रादिति मात्राशब्देन चाविरुतस्य स्वरस्याकारादेर्यावात्कालः सउच्यते तत्र विरोधात्स्मृत्यन्तरोक्तः काळोना-
स्ति नच मन्त्रस्मरणतत्रानोंकाराअपिप्राणायामाः सन्तीति नेतरेतराश्रयदोषापत्तिः । तत उँकारमर्हतिकर्तुमिति शेषः यदा य-
समुदायएवरुदिरूपेण प्रणववचनः यदातुकरणंकारः उँमित्येतस्यकारउच्चारणमोङ्कारस्तदानास्ति पदान्तरापेक्षा । प्रणव-
शब्देन कर्तव्यतामुक्त्वाओंकारमित्यनुवदत्यनएतावेकार्थौ । तथा च दर्शितम् ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राङ्कूलानि कूलमग्रं प्राग्येषु दर्भेषूपरि वेष्टयित्वा स्थितेत्वासीनः पवित्रैर्दर्भैः पावितः ।
यथा गौतमः प्राणोपस्पर्शनंदर्भैरिति प्राणाइन्द्रियाणि प्राणदेशोत्तदयं वा प्राणायामैरिति प्राणायामास्ययः पञ्च दशमात्राद-
िति गौतमः । उँकारब्रह्मणआदिभूतम् ॥ ७५ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । प्राङ्कूलानिति । प्राङ्कूलान्प्राग्यमान्दर्भानध्यासीनः पवित्रैः कुशैः करद्वयस्यैः पवित्रीकृतः प्राणा-
यामास्ययः पञ्चदशमात्रादिति गौतमस्मरणत्वात् पञ्चदशमात्रैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रथमोऽकारादिलक्ष्यस्वरकालस्य मात्रा ततो-
ऽध्ययनार्थमोङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः किञ्च प्रागिति । प्राङ्कूलान्प्राग्यमान् कुशानिति शेषः । पवित्रैर्हस्तद्वयस्थितकुशैः ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । प्राङ्कूलान्कुशान्परि प्राग्येषु पवित्रैर्मन्त्रमोक्षणादिभिः । ओङ्कारमोङ्कारोच्चारमर्हति प्राप्नोति । एष-
विधि प्रथमाध्ययनपरः सर्वदेतिवचनाभावात् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राङ्कूलान्कुशान्गृहीत्वा गुरुपर्युपासीत पवित्रैः कुशैः पावितः त्रिभिः प्राणायामैः पूतोभवेत् ओं-
कारोच्चारणार्थसः अर्हति ॥ ७५ ॥

अकारंचाप्युकारंच मकारंच प्रजापति ॥ वेदत्रयान्निरदुहद्भुव स्वरितीति च ॥ ७६ ॥

(१) मेधाविधि । पूर्वस्य विधेरर्थवाद । अक्षरत्रयसमाहाररूपार्थकारस्तत्रैकैकस्य द्युत्पत्तिमाह । वेदत्रया त्रिभ्योवेदेभ्यु निरदुहद्भुवत्वान्यथा दधोपृतमद्भिषते । नकेवल्मक्षरत्रययावद्विदमपरभुव स्वरिति ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्रणवस्य ऋतस्तुतौ कार्यायाध्याह्निगायत्र्यो स्तुतिस्तपोरप्यादौ ऽपार्था ऽकारमात्रजपस्तु भागुक्तस्तदसभवे निरदुहद्भुवत्वान् इतीति । इतीति द्वयेन प्रकारद्वयाभिधानेन भुव स्वरित्येव प्रकाराध्याह्नितय सगृहीता ॥ ७६ ॥

(३) कुडूक । अकारचेति । एतदक्षरमेताचेति वक्ष्यति तस्यापथे । अकारमुकारंमकारच प्रणवावयवभूत ब्रह्म वेदत्रयाह्म्यजु सामलक्षणाद्भुव स्वरिति व्याहृतित्रयच क्रमेण निरदुहद्भुवत्वान् ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्द । भाणायामपुत्रस्यैव ऋणवोच्चारणाधिकारइत्युक्तेस्तदङ्गगायत्रीमणवव्याहृतिस्तयुक्तज्ञापयन् आदौ ऋणवस्य वेदत्रयसारतामाह अकारचेति द्वाभ्या । वेदत्रयात्क्रम्यजु सामभ्य निरदुहद्भुवत्वान् दग्धव नवनीतम् ॥ ७६ ॥

(५) जन्डन । वेदप्रहणारम्भे ध्याहृतित्रयसावित्र्योरपि मयोज्यताम्लोकद्वयेनाह अकारमिति । निरदुहद्भुवत्वान् कर्ष । अस्यानन्तरद्वितीयस्येति करणस्यान्वय पश्चात्भुव स्वरितिचेत्यन्वय । ततोऽयमर्थ इति एवयथाऽकारादीश्वर्णा निरदुहदेवभुव स्वरितिचनिरदुहदिति ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्र । प्रजापति अकारऋग्वेदाद्दुहद्भुव उकारच यजुर्वेदाद्दुहद्भुव । मकारसामवेदाद्दुहद्भुव । ऋग्वेदाद्भुवदुहद्भुव । यजुर्वेदात्भुव । सामत स्वरिति अदुहद्भुव । तिस्र ध्याहृतय भवन्ति ॥ ७६ ॥

त्रिभ्यएव तु वेदेभ्य पादपादमदुहद्भुव ॥ तदित्युचोस्या सावित्र्या परमेष्ठी प्रजापति ॥ ७७ ॥

(१) मेधाविधि । अयतत्सवितुर्वरेण्यमित्येतस्या गायत्र्याह्म्यजुस्यैवादीविधानार्थ । पूर्वश्लोकेष्वर्थवादादेव ध्याहृतीनामपि विधानम् । ऋमस्तु पाठावगम्य वक्ष्यति च । एतदक्षरमेताच जपमध्याहृतिपूर्विकमिति । अदुहद्भुवत्वान् निति । यद्यपि तद्विद्येत्यतीकेन तत्सवितुर्वर्णीमहद्विवा शक्यते लक्षाघितनुत्सा त्रिपदेति । त्रिपदैव प्रासा त्रिपदाचैव सावित्रीति कस्यपादयोपि प्रजापतय सन्त्यतेविशिष्टे । परमेष्ठीति हिरण्यगर्भ सहि परमे स्थानेऽनावृत्तिलक्षणे स्थित आदरातिशयार्थेचैतत्सावित्र्या साक्षात्कलेयसर्वमुख्येन प्रजापतिना वेदेभ्य समुद्गतेति ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अदुहद्भुवसाराम्यर्थमाकृष्टवान् सावित्र्या सावित्रीति निरुपपदेन पठनरुहात् सवितुर्वरेण्यमिति गृह्यते न तत्सवितुर्वर्णीमहद्विन्यादय ॥ ७७ ॥

(३) कुडूक । त्रिभ्यएवेति । तथात्रिभ्यएव वेदेभ्य ऋग्यजु सामभ्यस्तदिन्मृचद्विति भक्तीकेनानुदिताया सा वित्र्या पादपादमिति त्री पादान् ब्रह्माचकर्ष । परमेस्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्द । तेष्योगायत्र्यास्वीप्वादानद्दुहद्विन्याह त्रिभ्यदिति । तदित्युच तत्सवितुरित्याद्यापामाऋषः परमेष्ठी हिरण्यगर्भ आपोज्योतिरित्यादिशिरोपि क्षेयं । साध्याहृतिमणवागायत्रीशिरसासह । त्रिपदेऽतमत्राण भाणायाम सत्यप्येति श्रुते । गायत्रीशिरसासार्थजेष्याहृतिपूर्विका । अतिमणवसंपुक्ता त्रिरयमाणसंयमद्विति याज्ञवल्क्योक्तेभ्य ॥ गायत्रीपुत्रलक्षणत्रिवृज्जगत्पो सवत्सरे षण्मास्येषुतुर्विशारपरे द्वादशारे षडरे ष्यहे वा सप्तश्लेषगायत्रीमाहृणायातुनु-

यादायेधोवे ब्राह्मणइति श्रुतेः । त्रिष्टुभंराजन्मस्य जगतीवैश्यस्य सर्वेषांवागायत्रीमिति त्रिष्टुभंसात्रियाय त्रिष्टुपुलंदरका तथावैश्याय

विनियुक्तांविश्वरूपाणि प्रतिमुञ्चते इत्येतामृचंभ्रयात् बृहस्पतिदृष्टस- पुनातु वाचस्पतिर्वाचमघः स्वदा-

कविः मांसावी ।

त्रिवृदेवत्यादेव

तिनः स्वाहाजपेत्वोऽप्यविनियुक्तम् ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । तदितितत्सवितुरितिसाविध्याः सवितृदेवत्यायाऋचोऽद्भुद्बृहदधुक्षत् । तस्माद्देवत्रयसारवाद्यात्-

तित्रयसाविध्यां वेदारम्भे भ्रयोऽप्येति ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात् कारणात् अस्याःसाविध्याःऋचःइति निमित्तं त्रिभ्यएव वेदेभ्यः पादं पादं अद्बृहत् ॥ ७७ ॥

एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम् ॥ संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यपि स्वाध्यायविधिप्रकरणैकवाक्यान्संध्याजपविधिरयंतत्र गायत्र्याऽनुवादः प्रणवव्याहृ-

तीनामपामविधिश्च कश्चिदाह । नायंसंध्याविधिप्रकरणत्वात् । विधिर्हि प्रवत्ब्रह्मचारिणः स्यात्तस्य प्रकृतत्वात् । नच तस्य

संभवतीहहि वेदविदित्युच्यते । नच तस्य प्रथमोपनीतस्य वेदविचमस्त्यपि च फलमत्र श्रूयते । वेदपुण्येन युज्यते ।

नित्यस्य संध्योपासनविधिः न फलार्थः नचैतद्विद्वान् किमिदं वेदपुण्यं नाम फलेन्ययोगोऽयं जपउच्यते । यदि तावद्देवाभ्यनन्वा-

द्यत्पुण्यमभिमेतदवामिर्वेदपुण्येन्योगोभिमेतस्तत्र यस्तावदयं प्रकृतः स्वाध्यायविधिरस्तस्य नार्थावबोधार्हते किंचित्फलम-

स्त्यश्रुतत्वाद्दृष्टत्वाच्चार्यावबोधस्य कल्पनापि नास्ति । यश्च गृहास्थदीनांविधिरहरहः स्वाभ्यायमधीयीतिति सोपि नित्यएव

यत्तत्रफलश्रवणं पयोदधिघृतं भवति सोऽर्थवादएव तस्मान्नायविधिः विधौ हि सर्वमेतद्विद्विदित्यर्थं यदात्वयमर्थवादस्तदा

जपन्ति प्रकृतमध्ययनमुच्यते वेदपुण्येनेत्येतदपि यथाऋचांचन्वीयते । अत्रोच्यते वाक्येन प्रकरणबोधयतइत्युक्तमेव ।

यतएव वेदवित्पदं संध्यापदं च प्रकृतविषयतया भवेति ततएवाऽन्यत्रार्थविधिः संध्योरेतन्नयं जपेदित्येतांवाविधिः वेद-

वित्पदमनुवदित्यते गृहस्थादीनां वेदवित्त्वस्मसं भवाद्ब्रह्मचारिणो वेदवित्त्वं न संभवतीति चेत्किंतदीयेन संभवेन यथां प्राप्तानु-

वादे हि सचाश्रामिणामधिकारः कर्तृविशेषणे हि वेदवित्पदे ब्रह्मचारिणोनाधिकारः स्यात्कथं पुनरस्यानुवादः वाक्यभेदसं-

द्धान् । विधौ संध्याविधौ प्राप्ते प्रणवव्याहृतमस्तावदप्रामास्तत्रविधांतव्या तत्रयद्यपरं वेदविदिविधोऽप्येते तदा वाक्यभेदः

स्यात् प्राप्ते हि फलमिण नानेकार्थविधानं संभवति प्रणवव्याहृतिनातु नानुवादः संभवति । तेनायमत्र वाक्यार्थः संध्यो-

यंसावित्रीजपेदित्युक्तं तत्रायमपरोगुणः प्रणवव्याहृतीपूर्विकांतांजपेत् । विषयहणं च तदा दर्शनार्थमेव । यदप्युक्तं फल-

मत्रश्रूयते नित्यश्चायविधिः संध्यायाः कोनामार्थविरोधः नित्यएव तमिन्गुणे कामो भविष्यति । प्रणवव्याहृतीगुणकति-

रणादिदं फलमिति । यथा गोदोहनमगयनकादप्रिहोत्रापशवः फलं । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति वाक्यसामर्थ्येन

अभ्येनुभूतदुक्तं न त्वयं काम्योविधिः स्मृत्यन्तरे हि नित्यएवायविधिः स्पष्टपटवोक्तो गापत्रोपि रसासार्धजपेद्याहृतिपूर्विकां-

मिति । फलानामवगमो भवतीति चेत् । अयं संध्यावेदपुण्येनेति वेदे अस्त्यसंध्योपासनात्पुण्यमुक्तं तेन त्रिकमेतजपयुज्यते न केवलं गापत्रं । पुण्यं च परमः सेदगुणवारस्वतीनां स्मृत्युक्तमपि वेदपुण्यतया ध्यपदिरस्यते वेदस्य पुण्यवेदपुण्ये किंच वेदस्पुण्यं च न प्रतिपाद्यते पठ्यमानाद्देवदाहृत्वाप्येते तदपि शक्यते तस्येति वक्तुम् किंत्वसाधारणत्वात्प्रतिपाद्यमेव मुक्तं संध्यावेदोपासनादयोगादयो परममुत्पादयन्ति प्रतिपादकस्तु वेदएव ध्येभ्यस्स्य पादस्य सामर्थ्यमाहुः । यदुक्तं नित्यस्वा-

: ध्यायति तत्र सध्यायां त्रिकजपादेव कृताभ्यां भवतीति तदप्यसत् । एवसति तेन विधिना विकल्पेत । तत्र च प्राञ्जिको नित्यस्वाध्यायतायाबाधः स्यात् । नचाबाधे स भवति बाधोभ्युपगतव्यः । एतदक्षरमित्येकारस्य प्रतिनिर्देशः । ननु च वैतदेः कमक्षरद्वे वा त्रीणि वा लभ्यते । अक्षरशब्देन केवलम्बरलंभ्यते । ध्यञ्जनसयोगश्च तत्रेह यादृशः प्रकृतः तादृशाध्यायविधानम् । एतां च तत्स्वितुर्वैरेण्यामिति सावित्री व्याहृतयः पूर्वायस्यास्तां व्याहृती पूर्वाविकारितसः प्रकृता एव ताध्याहृतयोश्चान्ते प्रकृतपरत्वादस्य नसतसत्यानन्ताः ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधयणः । प्रसगादन्यदप्येतैः कार्यमाह एतदिति । वेदविदिति वेदाध्ययनवान् ननु गायत्रीमात्रस्यारोपीति श्रुतिदर्शनादनधीत वेदोपि वेदपुण्येन कृत्ववेदाध्ययनफलन ॥ ७८ ॥

(३) क्लृप्तकः । यतएवमतएतदक्षरमिति । एतदक्षरमोद्धाररूपमेतां च त्रिपदांसावित्रीव्याहृतित्रयपूर्वाविकारितस्योक्त्या जपन्वेदज्ञो विद्यादिवेदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तो भवति । अतः सन्ध्याकाले प्रणवव्याहृतित्रयोपेतांसावित्रीजपेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ७८ ॥

(४) राधवानन्दः । संभायस्याजपार्थमानुपूर्वाभद्रशैथिलि एतदिति । एतदक्षरं ओंकाराक्षरएतां तत्स्वितुर्वैरेण्यादिमोदयादित्यन्तां भुंभुं स्वरिति व्याहृतयः प्रणवात्परौस्मन्पुत्रं च व्याहृतयोयस्यातदित्यादिकायाः तानित्यर्थः वेदपुण्येन वेदत्रयाध्ययनजतुल्यपुण्येन ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । अथप्रणवव्याहृतिसावित्रीणांमाहात्म्यमसद्वादाह एतदिति । अक्षरं मणवम । एतांसावित्री । विप्रशब्दोऽब्रह्मविद्यवेदयथोरभ्युपपत्क्षणार्थः । वेदविद्वद्विदः पुण्येन युज्यते वेदत्रयाभ्यवेदोवेदत्रयजपिनश्रयत्फलसम्पन्नमभ्यर्थः ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतदक्षरमोंकारं एतां त्रिपदां व्याहृतिपूर्वाविकारितस्योर्जपनतदा वेद पुण्येन वेदाध्ययनजपपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

सहस्रं कृत्वस्त्रभ्यस्य बहिरेतन्निकं द्विजः ॥ महतोप्येनसोमासां च चैवाऽर्हिर्विमुच्यते ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । बहिरित्यनाहृतीदेशोऽप्युच्यते तेनैतदुक्तं भवति । ग्रामनगराभ्यां बहिरण्ये नदीपुच्छानादौ सहस्रचारानुभ्यस्याऽऽवर्त्य ननु कृत्वस्तुचोभ्यावृत्तिः प्रतिपाद्यते । अभ्यस्येत्यनेनापि तत्रपौनरुक्त्यः । सामान्यविशेषभावादशेषः । अभ्यस्येत्यनेन सामान्यतोभ्यासोऽल्लक्षणतश्च विशेषोपेक्षायां सहस्रकृत्विति न च कृत्वस्तुजतादेवोभ्याऽवगतिरस्तस्य क्रियां विशेषोपेक्षात्वात् । नहि देवदत्तः पञ्चदशवैद्वेदयुक्ते यावद्वैद्वेदिति तेनोच्यते तावदाभ्यस्यार्थः समाप्यते । ननु श्रुत्यस्कोचनेतापि न क्वाञ्चिद्विज्ञानक्रियोऽस्तत्प्रत्ययः प्रकृतस्तम्भप्रत्ययेति प्रतीयते । अत्रावृत्तिः प्रोक्तपुण्येन मेधातिथीत्यनेनसः महत्पापच ब्रह्महत्यादि । ततोपि मुच्यते किंपुनरुपपातकेभ्यः अपि संभावने नसमुच्चये भेदोपादानेन सपुत्र्यावगमोयथा देवदत्तस्यात्र प्रभुत्वव्यङ्गदत्तस्यापीह न तथा निर्देशः केभ्यः पुनरुपपातकेभ्योर्गोपेक्षोऽप्युच्यते । गोवपादीन्युपपातकानि तानि च प्रतिपापमात्रात्प्रतीयन्ति सरहस्यानि यानि वा सवैति न कृताप्यनुक्तपरिहाराप्यवश्यभाविताया च ज्ञायते । कृतानीति । तेषामपि नित्यानिसन्धोपासनादीन्यपनोदकानि । यदिचेत्प्रामाण्यस्यसात्तदा तत्रैवावश्यम् । जपेद्वे नितयाहारः त्रिवेदेवस्य सहितामिति चेत्प्रामाण्ये चालिप्रामाण्यस्येत्तदकरणमेवानर्थकस्यात् । कोहि देववराभ्यामोजपमात्रसाध्यानिष्कर्तहित्वा कृच्छ्रेपुरातोरमाणहरेष्वध्यवस्येत् । उक्तं च । अर्कं चेन्मुपुत्रिवेदित किमर्थं प्रवर्ततः । इत्यर्थस्य सप्रामो कोविद्वाप्यनमाचरेत् ॥ तथा पण्डित्यहि न माद्रः क्रीणाति दशभिर्पणैरिति । न च प्रकृतैर्नै

कवाक्यतावीजांकिंचिद्विभ्यमानसोपेक्षत्वाद्यस्ति येनतच्छेपतयार्थवादुच्यते अत्रोच्यते । विधिरेवायंपापप्रमोचनार्थः
 एवायप्रयोगः । यत्तूक्तं त्रिपमशिष्टैर्विकल्पोऽसिध्यतीति जपप्रायश्चित्तएवास्मिन्विकल्पार्थो भविष्यति । अघमर्षणादि-
 भिः सर्वपापापनोदनमुक्तंतेनास्य विकल्पअघमर्षणे हि च्यहमुपवासउक्तः । इहाश्रन्नेव मासिकेन प्रयोगेण शुच्यति ।
 ततो न दूरत्रिपकृष्टे न तपसा समाप्यते येन त्रिपमशिष्टता स्यात् । अथवा पूर्वकृतस्यैतसः शुद्धिरेषा ग्रहादौ स्थित्यादो-
 सुचिति देवे देवेषु तस्मान्मोक्षअनिष्टमेनउच्यते । तस्मान्मुच्यते तत्फलेननसबभ्यतइत्यर्थः । स्वचेवाहिर्जीर्णया त्वचा-
 मुक्तः सर्षपया भवति निरवशेषेण पापनाशएतेन प्रतिपाद्यते । यतुदोश्वर्षादिसूचितपूर्वकृतमशुभतत्र स्पृश्यन्तरे प्राय-
 श्चित्तमात्रातत्रह्यु तत्यायश्चिन्नेव निदर्शायन्यामः । एतेदेवाभिनेत्यीक्तं । जपतांजुह्वत्तंचैव विनिपातोन दृश्यतेइति ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । बहिर्ग्रामात् त्रिकप्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपं महतोब्रह्महत्यादिरपि अगुद्विपूर्वकृतव्रान्त्य
 ब्राह्मणवधादिरुपात् मासात्कालमात्रात् त्वचेत्यादिदृष्टान्तोदाहार्णितिकदादर्शयः ॥ ७९ ॥

(३) कुड्मूकः । सहस्रकृत्वइति सन्ध्यायामन्यत्र कालएतत्कृतमणव्याहृतित्रयसावित्र्यात्मकंत्रिकंग्रामाद्वहिर्न-
 दातीराण्यादौ सहस्रावृत्तिजपित्वा महतोऽपि पापात्संपद्वकञ्चुकान्मुच्यते । तस्मात्पापक्षयार्थमिदजपनीयमित्यमंकर-
 णेऽपिलाघवायमुक्तम् । अन्यत्रैतन्नयोच्चारणमपि पुनः कर्तव्यंस्यात् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तस्याजपविशेष फलविशेषमाह सहस्रेति । त्रिकमणवादित्रयबहिः ग्रामात् न धूरण्या-
 दौ त्रयः कञ्चुकात्तवउपमानार्थः स्वचेवेति क्वचित्महतोब्रह्महत्यायेः तस्मात्सर्वपापक्षयकामेनेषाजपनीयेति भावः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । बहिः सन्ध्याभ्यामन्यस्मिन्कालेऽपि ग्रामाद्वहिरिति वा ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तुपुनः जगद्वहिरिग्वत्वाएतन्निकं त्रिपदांसहस्रकृत्वः सहस्रसङ्ख्यांजपित्वा महतोऽपि एतसः पापात् मा-
 सात्पापपर्यन्तात् विमुच्यते ॥ ७९ ॥

एतद्यर्चाविसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ॥ ब्रह्मक्षत्रियविद्योनिर्गह्णांयाति साधुषु ॥ ८० ॥

(१) भेधानिधिः । एतया सावित्र्या विसंयुक्तोहीनसंभ्योपासनस्युक्तस्वाध्यायश्च गह्णांनिन्दांसाधुषु विशिष्टेषु यां-
 ति । प्राप्नोति । कीदृशांगह्णांभामित्यतआह । काले च क्रियया स्वया कालआपोदशादित्यस्मिन्विषुक्तेगतेनिन्द्यते । एवंमुप-
 न्तोतिप र्नाध्यायारम्भयोग्यः सावित्रीव्रजितोब्राह्मणैव भवति त्रयाणांया साधारणी त्वक्रिया सह निर्दिष्टा साचोपनयनमेव
 कालशब्दश्चैव मथंवात् । अध्यायनादित्यकर्मविवक्षायांमतावदेववाच्यस्यात् । यत्क्रिया या स्वयेति योनिशब्दोऽजपपर्यायो
 जात्यर्थमपयतिविभादिजातीयद्वयर्थः । अर्थवादीयब्राह्मणयश्चित्तार्थः ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विसंयुक्तोवियुक्तः स्वया कृतयाअग्निहोत्रादिकया गह्णांनिन्दांघहणमितिपठे ग्रहणं-
 परिग्रहं तत्रापिसंयुक्त इत्यकारमन्त्रेण पाठः ॥ ८० ॥

(३) कुड्मूकः । एतयर्चेति । सन्ध्यायामन्यत्र समपन्नचेतपासावित्र्यावियुक्तस्यक्तः सावित्रीजपः स्वकीययाक्रि-
 मयासापनात्तर्हामादिरुपया स्वकाले त्यक्तोब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्योपि सज्जनेषु निन्दांगच्छति तस्मात्तु काले सावित्री-
 जपस्यत्रियांच न त्यजेत् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्विषुद्वेदोपमाह एतयेति । एतयानुष्ठातस्वितुरित्यादिकया विसंयुक्तः परित्यक्तः
 त्रिपयात्सर्वाग्निर्वादिः कया वगह्णांनिन्द्यताम् ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । एतयर्चा भगवत्यादतिपूर्वया सावित्र्या विसयुक्तः काले च क्रियया त्वयेत्युपन्यासोद्वेष्टान्तोऽर्थः । यथासंभ्योपासनादिल्लकर्मणावियुक्तस्तथेति । गहर्णायाति साधुषु दोषभूयिष्ठत्वात्साधुभिस्त्याज्यह्यर्थः । अधरु-
मग्न्यन्ते एतयर्चा विसयुक्तोऽनुपनीतअतएव तत्कालविहितस्वकर्मरहितोविमक्षत्रियविद्योनिजातोऽपि सत्तु त्वाज्यतां-
यातीति ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतयाक्चया गायत्र्या विसयुक्तः विरहितः काले जपकाले च पुनः त्वया क्रियया सायपात-
होमादिक्रियया विसयुक्त रहितःविमक्षत्रियविद्योनिः साधुषु गहर्णायाति ॥ ८० ॥

ओंकारपूर्विकास्त्रिस्रोमहाव्यादृतयोऽव्यय्याः ॥ त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । ओंकारपूर्वोपासनां ओंकारपूर्विकाः । महाव्यादृतयः प्रकृताएव भूर्भुवःस्वरित्येते शब्दादधि-
यन्ते । अव्ययाअविनाशिन्यः फलस्य दीर्घकालत्वादेवमुच्यते । अन्यथा सर्वएव शब्दानित्यादिति विशेषणमनर्थकम् । त्रि-
पदातत्सवितुरित्येषा सावित्री ब्रह्मणो मुख । आद्यत्वात्मुखव्यपदेशअतश्चारम्भमध्येयमेतदित्यस्यैवाथवादः । अथवा श्र-
द्धारमुपायोऽब्रह्मभामिरनेन भवतितदेवाह ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । ब्रह्मणोवेदस्य मुख ततस्तदारभ्य एतन्नयजप.कार्यह्यर्थः ॥ ८१ ॥

(३) कुङ्कुमः । ओंकारपूर्विकेति ओङ्कारपूर्विकास्त्रिस्रोव्यादृतयोर्भूर्भुवःस्वरित्येताअक्षरब्रह्मावामिकलत्वेन त्र्यधाः
त्रिपदा च सावित्रीब्रह्मणोवेदस्य मुखमाद्यं तत्पूर्वकवेदाध्ययनारम्भात् । अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः माभेद्वारितेत्-
र्ध्ययनजपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षणं भोक्षाविभेः ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । मुसक्षणांतदेव शरणमित्याह ओमिति । अव्यया अव्ययकलदाद्यां ब्रह्मण.परब्रह्मण.मुखपा-
सुपायवेदस्य प्रधानभूत्वात् ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मणोवेदस्य मुखंशरीरम् । तथा च सामुद्रिकवचनमुखमर्धशरीरस्येति । अथवाब्रह्मणोमुखे-
दाधिगमनक्षारम् ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिपदा चैव सावित्री ब्रह्मणःवेदस्य मुखंआद्यतत्पूर्वकवेदाध्ययनंविज्ञेय ओंकारपूर्विकाम
व्यादृतयःतिसःअव्ययाःतद्यथा ओंभूः ओंभुवः ओंस्वरितित्रय. व्यादृतय अथवा ब्रह्मणःपरमात्मन.मात्र.मुखद्वारंप्र-
त्ययत्नसाधिता ॥ ८१ ॥

योऽधीतेःहन्त्यह्न्येतांत्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ॥ स ब्रह्मपरमभ्येति वायुभूतःखंमूर्तिमान् ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । आकाशश्च सर्वव्यांषाविभुः सपद्यते स्मूर्तिः ए त्वभाववान् ननु स्मृतिशरीरमाकाशस्य शरी-
राभावात् । अथ किमिदं ब्रह्म यद्द्रव्यापनिरुच्यते । परमात्माऽऽनन्दरूपः यस्येमे क्षेत्रज्ञा पवनंजवोद्धृतस्य वारिगशेखो-
र्मयः । ते यथा प्रयात्तावस्थे तस्मिन्द्रव्याभवन्ति । एवमतीतद्रव्याशान्मानः सपद्यन्ते । विशेषतश्च सर्वमेतद्द्वारो वक्ष्यते ।
अध्ययनमिदं गायत्र्याभ्येदितेन जपोन चाभ्युत्तिगणनास्ति । अतीन्द्रतद्विचयनाद्दृष्टव्यः कण्ठपतीत्ये । सखन्मयोगे हि
नास्ति तद्द्राशङ्कामोक्षार्थनोपविधिः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनागघणः । वायुभूतोऽप्रतिहतगतिः खमूर्तिमानशुद्धः ॥ ८२ ॥

(३) कुङ्कुः । अतएवाह धीर्धीतइति । यःप्रत्यहमनलसः सन्सावित्रीप्रणवव्याहृतियुक्तवर्षत्रयमधीते सपरंब्रह्मा-
भिमुद्नेन गच्छति सवायुभूतोवायुरिवकामचारी जायते खंब्रह्मतदेवास्य भूर्तिरिति खमूर्तिमाऽभवति शरीरस्यापिनाशात्
ब्रह्मैवसपद्यते ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च यइति । अधीतेअभ्यस्यति संख्यापूर्वोक्तैव वायुभूतःवायुवैगौतमततसूत्रमिध्यादिश्रुते-
हिरण्यगभंपदवीमान्प खमूर्तिमान् आकाशवदेहाद्यनवच्छिन्न-ब्रह्मभवेदिति क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । एतांप्रणवव्याहृतितूर्विकांसावित्रीम् । अर्तुर्द्रतः शक्तौ सत्यां न कदापिदम्प्यनन्यपरः । वायुभूतः
सर्वव्यापी । खमूर्तिमान् लैपरहितः । परंब्रह्माप्येति परस्मिन्ब्रह्मणि लीयते ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहनिअहनि प्रत्यहंप्रतांत्रिपर्दायःअधीते त्रीणि वर्षाणि त्रिवर्षपर्यन्तंसपुह्यःपरंब्रह्मअप्येति
ब्रह्मन्वेति वायुभूत वायुरूतःप्रमूर्तिमान् अमूर्तिन्वात् ॥ ८२ ॥

एकाक्षरंपरंब्रह्मप्राणायामाःपरंतपः ॥ सावित्र्यास्तु परंनास्ति मौनात्सत्यंविशिष्यते ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । अकारैकाक्षरतत्परंब्रह्म । ब्रह्मभामिहेतुत्वात् । तज्जपतदर्थभावनयाब्रह्मभामिरेवमुच्यते ।
अमिति ब्रह्माभिधानम् । एवंहाङुस्तस्य वाचकः प्रणवइति तत्परब्रह्मकुतोऽभ्यास्योब्रह्मोपासनाभ्योऽन्नब्रह्मेत्युपासीता
द्वियोब्रह्मेत्यादेशइति एवमाद्याभ्यउपासनाभ्यः । अकारोपासनागच्छ्यते । अध्ययनदेव तस्याभ्यभिधानान् । शब्द-
स्यैव च ब्रह्मत्वेन श्रवणात् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छतीति । सर्वोत्तमोवाग्यवहारानतीतीवाचश्च सर्वस्या-
अकारोमूलं तथाच श्रुतिस्तयथाशुद्धना सर्वाणि पञ्चाणि सत्प्रणान्येवमकारेण सर्वा वाक्संप्रणयाअकारएवेदंसर्वमिति ।
अन्तर्दानमनुसृष्टिः आश्रयभावापत्तिर्वाक्यपुनः सर्वावार्गोकारेण सत्प्रणया वैदिक्यास्तावदांकारपूर्वकत्वमुक्तम् । लौकिक्या-
अपि तदादीनि वाक्यानि स्युरित्यापस्तम्बवचनात् उपनिषद्भाष्ये चैतदन्यथा व्याख्याततत्त्वहानूपयोगान्नप्रदाशितम् ।
प्राणायामशब्दआचमनवह्निशिष्टैतिकर्तव्यताके प्राणनिरोधे वर्तते । परंतपश्चाद्राज्यादिभ्यः किंपुनस्तस्य श्रेष्ठंभक्तिरे-
षा सावित्र्याः परंमन्त्रज्ञानंनारहितं । एषामिति शशांसा मौनात्सत्यंविशिष्यते । मौनंवाद्द्वियमउच्यते तस्य च नियमउच्यते ।
यत्पर्यन्ते निषमंडच्यते । यत्फलंनतोधिकसत्यवचनात्प्राप्यते सत्यवचने विध्यर्थोपि तथागुणितोभवति । मौने तु केवल-
मनुत्पत्तिपेधानुष्ठानमेव । अर्थवादीयेऽत्येकः ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परंब्रह्म परमोवेदः प्राणायामसत्ययोः प्रसङ्गापश्रुतेःपरंजप्येनारहितं सत्यंविशिष्यते । उभ-
यब्रान्दानविधानताम्येपि सत्याभिधाननियमाभिप्रेत्यात् ॥ ८३ ॥

(३) कुङ्कुः । एकाक्षरमिति । एकाक्षरमोद्धारःपरंब्रह्म परंब्रह्मभामिहेतुत्वाद्मोद्धारस्य जपेन तदर्थस्य च
परंब्रह्मणोभावनया तदवामः । प्राणायामाः सप्रणवसप्याहृतिसशिरस्कृगायत्रीभिस्त्रिरावृत्तिभिः कृताश्चाङ्गायणादिभ्यो-
ऽपि परंतपः । प्राणायामादिति सद्भवचननिर्देशात्तत्रयोऽवस्यकतस्या इत्युक्तम् । सावित्र्याःप्रब्रह्मन्यमन्त्रज्ञानंनारहितं ।
मौनादपि सत्यंजग्विशिन्यते । एषांचतुर्णांस्तुत्या धत्वायैतान्युपासनीयानीति विधिः कल्प्यते । परणीपरेण तु । एकाक्ष-
रंपरंब्रह्मप्राणायामपरंतपइति परित्येत्वाख्यातं च एकाक्षरंपरंतपस्यतदेकाक्षरपरंप्रणायामपरमिति मेधातिथिप्रभृतिभि-
र्बुद्धैरभिरुपगतः प्रियमाणप्राणान्तरेतय एतद्योपरेणीपरं ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । संमतिं मुमुक्षुणांसिनिपात्योपकारकाणि ब्रह्मन्नीहादिसाभ्याहसात्मकानि कर्माणि निन्दति एकाक्षरमितिहाभ्याम् । एकाक्षरभणवः परब्रह्मत्तदभिधायकत्वात् तस्य वाचकः भणवदिति पातञ्जल्युक्तेः । परतपः शरीरशोषणपापनाशकत्वसाम्याप्राणायामेन पातकमित्युक्तेः अतश्चाह मौनान्स्तस्यमिति । मौनान् तूर्णान् भावात्सत्यं भणवादिजः उपक्रमोपसंहाराभ्यां जपएवतात्पर्यात् ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । शस्त्रान्तरेषु ब्रह्मभासेरुपायः समाधि रित्युक्तं तस्मादपि भणवादित्रिकजपोविशिष्टतरइत्याह एकाक्षरमिति । एकाक्षरभणवः परब्रह्मब्रह्मस्वरूपत्वात् । तथाहि ब्रह्मनन्दिवाक्यं त्रयोमित्याग्नेति । मतोमइति । तथाचोपनिषद्युक्तं ओमिति ब्रह्मेति । भाषाणामशब्देन व्याख्येत्यो लक्ष्यन्ते । ताः खल्वान्तमितोः भाषाणामयस्य रेचयतः प्रजापतेरास्याद्वैचकशब्दरूपानिर्गताः । तथाहि श्रुतिः सचतुर्होत्रात्प्यतसोऽन्ताभ्यन् । सभूरिति ध्याहरत् सद्वितीयमतप्यन्त । सोऽन्ताभ्यन् सभुर्वदिति ध्याहरत् सवृत्तौ यमतप्यन्त सोऽन्ताभ्यन् ससुवरिति ध्याहरदिति । परमतपः साधनत्वात्परमतपः । मौन-तूर्णान् भावः समस्तेन्द्रियोपरतिः समाधिरिति पावत् । सत्यं जपः सत्यरूपत्वात् । एतदुक्तं भवति भणवः परब्रह्मस्वरूपं व्याख्येत्युक्तं परमतपः साधनभूताः साविध्या विशिष्टन कश्चिदस्ति तस्मात्तेषां जपः समाधेरपि विशिष्यतइति ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकाक्षरपरब्रह्म आकाररूपपरब्रह्मप्राणायामाः प्राणसयमाः परं उत्कृष्टतपः साविध्या जपत्परनास्ति । मौनान्स्तस्य विशिष्यते । प्रत्यापरहितमौनप्रत्यपोनर्थकवचः इत्यमरः ॥ ८३ ॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति यजति क्रियाः ॥ अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । यावन्तः केचन वैदिकाहोमाभिहोत्रादयो ये च यागाज्योतिष्टोमादयः ते सर्वे क्षरन्ति परिपूर्णफला भवन्ति । फलवा तदियं संवत्पाशु विनश्यति अक्षरत्वे तदोकाराख्यमक्षरं ज्ञेयमक्षयफलं । ब्रह्मीयूतस्य न पुनः संसारापत्तिः अतोक्षयफलत्वादक्षरमुच्यते । एकोक्षरशब्द उद्देश्यः । सज्ञाशब्दो द्वितीयोयोगिकः क्रियाशब्दः ब्रह्मैवतदेव प्रजापति-श्रोद्धारएव । स्तुतिरेषा जुहोति यजतीति धातुनिर्देशस्तयोः क्रियाप्रतिपाद्यायार्थागहोमाः । व्यक्त्यपेक्षबहुत्वं । अथवा धात्वर्थनिर्देश एवायं जुहोति यजतीति । क्रियास्तं च तिरिक्तादानाद्याद्ब्रह्मशायजुहोति यजतीति च क्रियाश्च होपयागौ प्राधान्यात्पृथगुपादीयेते । अथ युक्ताऽकारस्य स्तुतिः । केवलस्थापि जपविधानार्थंति केचित् नहि प्रकृतविधिशोपतैवान् पुनः परामर्शां भावात् । वैश्वानरे स्रष्ट्वादीनां यदृष्टाकपालो भवति । गायत्र्याचैत्रब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्त्र कपालस्त्रिद्वैवारि-स्तेजोऽधातीति । सर्वत्र वैश्वानरपदापेक्षया तदेकवाक्यत्वे संभवति न वाक्यपेदेकल्पनयाभिष्यन्तरसंभव इह त्वक्षरज्ञेयमिति । न पूर्वापेक्षानापि साविध्यादीनां पुनः परामर्शोऽस्ति । अतः त्वपदाथैरेव वाक्यार्थपरिसमाप्तेर्नान्यशेषता । ज्ञेयमित्यत्र कृत्योविधायकः ब्रह्मपदेन च सर्वंधात्रह्मरूपतया । ज्ञेयमुपास्यभावनीयं भाव्यमात्रे च तस्मिन्मानसजपउक्तो भवति ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनाशिकला क्तिप्रधातुत्वरूपनिर्देशोविहितोपि शिष्टैरर्थनिर्देशोपि यद्युच्यते । जुहोतिरूप-विष्टहोमः । यजतिस्तिष्ठद्वेयः । अक्षरं मीकारोक्षरमविनाशिकलं ब्रह्म परमात्मा निराकारोपासने साकारोपासने तु तदीयरूपशक्तिः प्रजापतिर्विकारार्थभूतो अक्षरौ उपासकानामनाशिकलदौ ॥ ८४ ॥

(३) कुहूकः । क्षरन्तीति । सर्वा वैदिकविहिताहोमयागादिरूपाः क्रियाः स्वरूपतः फलतश्च विनश्यन्ति । अक्षरतु

प्रणवरूपमक्षयं ब्रह्मपामिहेतुत्वात् । फलद्वारेणाक्षरं ब्रह्मीभावस्याविनाशात्कथमस्य ब्रह्मपामिहेतुत्वमत आह ब्रह्मैवेति । चराब्दो हेतौ । यस्मात्प्रजापतिर्ब्रह्म तदेवायमोद्धारः स्वरूपतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वं उभयथापि ब्रह्मत्वेन प्रतिपादकत्वेन वायमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुरनेन दाशतम् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यवक्षरन्ति हिरण्यगर्भपदस्यासाधकत्वान्ततः दक्षिणार्थतीति श्रुतेः । दक्षिणा अग्नि-होत्रादिपराः अतएवाक्षरमित्यादि अक्षरं अविनाशि तदेव ब्रह्ममजापतिर्हिरण्यगर्भश्च । एतद्वै सत्यकामः परं चापरं च यदोकारः इति श्रुतेः परापरं ब्रह्ममाभ्युपायत्वात् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । क्षरन्ति स्वरूपतः फलतश्च नश्यन्ति । अक्षरं प्रणवादित्रिकं नक्षरं विनश्वरफलं भवति । ब्रह्मा परमात्मलक्षणः । मजापतिर्मुख्यः । अकारोऽब्रह्मण्यन्तार्थः । प्रणवादित्रिकं वाच्यं परमात्मा यथा न क्षरति तद्वत्तद्वाचकं गणवादित्रिकमपीति । श्रौतस्मार्तानिकमार्गिण न क्षरकल्पानि प्रणवादित्रिकस्य स्वरूपतोऽर्थतश्चानश्वरत्वात् । तज्जपफलमप्यनश्वरमित्यभिप्रायः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्ववैदिक्यः जुहोति अधिष्टोमादिना यजति वैश्वदेवादिकं जुहोति इत्यादिक्रियाः क्षरन्ति स्वयन्ति अक्षरं ओंकारं अक्षरं अविनाशिरूपं ज्ञायं प्रजापतिः ब्रह्म ब्रह्मैव वेदस्वरूपमेव ज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

विधियज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ॥ उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

(१) मेघातिथिः । विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञोऽन्योऽतिष्टोमादियत्कर्म यजेतेति चोदितं ब्राह्मेण व्यापारेण ऋत्विगादिसर्वाङ्गसंपत्त्या क्रियते सविधियज्ञ इहोच्यते । जपस्तु न. यज्ञः । प्रशंसया यज्ञोपचारेणोच्यते । अतोनासौ विधियज्ञः सविशिष्टः प्रकृतः श्रेष्ठो यज्ञोऽन्योऽतिष्टोमादिर्दशभिर्गुणैः महाफलत्वमेतेन जपस्योच्यते । यदेव यागात्फलं तदेव बहुतरजपात्प्राप्यते न च यागेभ्यः श्रौतेभ्यो जपस्याधिकफलत्वमुक्तं तथाहि सति कः शरीरधनपरिक्षयरूपेण यागेभ्यश्च यज्येत् । तस्मान्प्रथमैषा पूर्णाहुत्या सर्वाङ्कामानवाप्नोतीति तव । एतावदस्यार्थस्तदेव स्वर्गादिफलमवाच्यते । किंतु लोकव्यत्यन्विशेषात् । फलपरिमाणं विशेषविशेषित्वात् । यंज्ञस्य स्वर्गं भूमिपुत्रपश्वादिदस्य यज्ञस्य यत्फलं तज्जपात्प्राप्यते । उपांशुः शतगुणः यदन्योनश्रणोति समीपस्थोपि सहस्रगुणः साहस्रोमानसोऽव्यापारमात्रेण यश्चिन्त्यते जपमात्रविषय उपांशुवादिगुणः प्रकृतस्य योधातेत्यनेन विच्छेदात्तेन यः प्रायश्चित्तादौ जपोयः शान्तिकोयश्चाभ्युदधिकः सर्वत्रैते गुणाः सहस्रमस्यास्तीति साहस्रः गुणान्तरं कृतं वासहस्रगुणसद्भावः प्रतीपते । गुणशब्दश्चाप्यवयवचनः फलभूमा च संश्रयान्दधयन्त्ये ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विधियज्ञो वेदो भूयसायन्थेन । विहितो यज्ञोऽतिष्टोमादिर्दशपूर्णमासादिश्च जपयज्ञ उच्चैरपि क्रियमाणो दशगुणफलः अक्षराणां व्यक्तत्वरस्यान्योन्यसंश्लिष्टज्ञाने रूपस्यैव जपत्वात् । उपांशुः पराश्रवणीयशब्दीश्चार्यमानसः स्वस्यापि मनोमात्रग्राह्याक्षरः साहस्रः सहस्रगुणो विधियज्ञादेव ॥ ८५ ॥

(३) कुडूकः । विधियज्ञादिति । विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दर्शपूर्णमासादिस्तस्मात्प्रकृतानां प्रणवादीनां जपयज्ञो दशगुणाधिकः । सोऽप्युपांशुश्चेदनुष्ठितस्तदा शतगुणाधिकः । यत्समीपस्थोऽपि परीनश्रणोति तद्दुपांशु । मानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः यत्र जिह्वाद्यमनागपिनचलति समानसः ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । जपस्य श्रेयस्त्वमर्कशयन्तद्विधेयं फलभूमानमाह विधीति । विधियज्ञादपि होत्रादेः जपयज्ञो वाचिकः दशभिर्गुणैर्विशिष्टो दशगुणफलः स एवोपांशुत्वेनानुष्ठितः शतगुणफलः । उपांशुरिति यत्समीपस्थो जपेन श्रणोति

सप्वमानंस ईषदपिजिह्वोच्चारणरहितः । ननु । नकर्मणामनर्भानैकर्म्यनुद्दसोश्रुतेद्वयादेः कागतिरितिचेत्तत्राह ।
कर्मजहानप्रति ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमतोयज्ञान्तरभ्योजपयज्ञोविशिष्टतरइतिश्लोकद्वयेनाह विधियज्ञादिति । विधियज्ञादभि-
होत्रोदजंपयज्ञोदशभिगुणैर्विशिष्टः साधनवैगुण्यदोपराहित्यात् । उपांशुजपयज्ञोविधियज्ञाच्छतगुणः । मनसोजपयज्ञो-
विधियज्ञास्ताहस्रसहस्रगुणः ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । जपयज्ञः जपरूपयज्ञः विधियज्ञातअग्निष्टोमादियज्ञातदशभिगुणैः । त्रिशिष्टउत्कृष्टः उपांशुः कि-
चित्श्रवणयोग्यः उपाशुः जपः शतगुणः स्यात् मानसोजपः सहस्रगुणः स्पष्टः ॥ ८५ ॥

ये पाकयज्ञाश्चत्वारोविधियज्ञसमन्विताः ॥ सर्वेते जपयज्ञस्य कलांनार्हन्तिषोडशीम् ॥ ८६

(१) मेघातिथिः । महायज्ञा पाकयज्ञाउच्यन्ते । ब्रह्मयज्ञवर्जमित्वा चत्वारोयज्ञाभवन्ति । विधियज्ञाउक्तान्तेः
समन्विताः । सहिताः कलामशंषोडशींनार्हन्ति । षोडशेन भागेन न समाभवन्ति । अथवाहतिः प्राप्तद्वैमूल्यपणनेघर्तते ॥
अर्हथाब्दाकिंपरुत्वाअर्हन्तिरुपम ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्तुतावद्विधियज्ञमात्रमान्यैरपि यज्ञैर्मिलितस्य जपयज्ञस्य साम्यमित्याह । यइति
चत्वारोये देवभूतमनुष्यपितृयज्ञरूपाः ब्रह्मयज्ञस्य जपयज्ञप्रवेशादपाकयज्ञत्वाच्च विधियज्ञोभिष्टोमादिः षोडशीकलांभार्ग-
नार्हन्तिमूल्यार्थं न लभन्ते ॥ ८६ ॥

(३) कुड्ढकः । ये पाकयज्ञादिति । ब्रह्मयज्ञादन्ये ये पञ्च महायज्ञान्तर्गतावैश्वदेवहोमबलिकर्मनित्यब्राह्मि-
धिभोगानाम्पाकश्चत्वारः पाकयज्ञा विधियज्ञादशपौर्णमासादयस्तैः सहिताजपयज्ञस्य षोडशीमपिकलांन प्राप्नुवन्ति जप-
यज्ञस्य षोडशांशोनापि न समाइत्यर्थः ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । तकार्यभेदत्कारणशुद्धिरपि जपसाध्येत्याह यइति ह्यभ्याम् । पाकयज्ञावक्ष्यमाणावि-
धियज्ञादशपौर्णमासादयः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । पाकयज्ञशब्दोऽत्रालपवचन । चत्वारोदेवपितृमनुष्यभूतभेदात् ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये चत्वारः पाकयज्ञाः वैश्वदेवादयः विधियज्ञसमन्विताः अग्निहोत्रादियज्ञसमन्विताः सर्वे-
जपयज्ञस्य षोडशीकलांनार्हन्ति ॥ ८६ ॥

जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणोनात्र संशयः ॥ कुर्यादन्त्यन्न वाकुर्यान्मित्रोब्राह्मणउच्यते ॥ ८७ ॥

(१) मेघातिथिः । जप्येनैव सिद्धिकाम्यफलवामिब्रह्मप्राप्तिवा प्राप्नुयात् नात्र तद्विशङ्का कर्तव्या यच्च्योतिष्टो-
मादिभ्योमहाप्राप्तेभ्योभावनाभ्यश्च यद्विद्वद्यत्तज्जपेन कथसिध्यतीति सिद्ध्यत्येव । कुर्यादन्त्यन्नित्यज्योतिष्टोमादि ।
अथवा तदपि न कुर्याद्यतोमैत्रोब्राह्मणउच्यते । मित्रमेव मैत्रसर्वभूतमैत्रीरतेन ब्राह्मणेन भवितव्यम् । अग्निगोमीयमशु-
हिंसायां च कुतोमैत्री । अयमर्थवादएव । न पुनः पश्वङ्गकर्मप्रतिषेधः पूर्वगैपत्वावगतेः प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वाच्च तेषाम-
तिक्रान्तोजपविधिः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संसिध्येन्नोक्षलभेत । तद्विरोधेनान्यन्नकुर्यादित्युपक्रम्य त्रांसङ्गान्तमाह न कुर्यादिति ।
मैत्रोहिंसोविधियज्ञानांजीजपश्वादिहिंसयैवावृत्तिरित्यर्थः ॥ ८७ ॥

(३) कुहूकः । जप्येनैवति । ब्राह्मणोजप्येनैव त्रिःसन्धेहांसिद्धिलभेत मोक्षप्राप्तियोग्यो भवति । अन्यद्वैदिकं यागादिकं करोतु न करोतु वा यस्मात्त्रैत्रो ब्राह्मणो ब्रह्मणः संघंधी ब्रह्मणि लीयत इत्यागमेषु च्यते । मित्रमेव मैत्रः स्वार्थेऽण् । यागादिषु पशुबीजादिवधान् सर्वप्राणिप्रियतासंभवति । तस्माद्यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिघोनिस्तरतीति जपप्रशसा न तु यागादीनां निषेधस्तेषामपिशाल्हीयत्वात् ॥ ८७ ॥

(४) राधवानन्दः । जप्येन मन्त्राणां जपेन ससिध्येदन्तःकरणशुद्धिलभेत धर्मेण पापं मपनुदतीति महतोऽप्येनसो मासात्वेवाहोर्वैमुच्यत इति । जपतो नास्ति पातकमिति श्रुतेः । सृष्टिं यां अन्ययागादिकं मैत्रः मित्रः सूर्यः तद्देवत्यः गायत्र्युपासकः अथवा प्राणिमात्रप्रियः अणुवार्थिकः ब्राह्मणो ब्रह्मनिवः कृतसाक्षात्कार उच्यते खभूतिमानित्युक्तम् । स ब्रह्मणः केन स्याद्यनस्यादित्यादिश्रुतेः ॥ ८७ ॥

(५) मन्दनः । ब्राह्मणस्य विशेषेण जपः परमो धर्म इत्याह जप्येनेति । ससिध्येन्मुक्तो भवति । अन्यत्कर्म कुर्यान्वा कुर्यात् । अत्र हेतुर्भैत्रो ब्राह्मण इति । सर्वानुकूल्यं मैत्रो तद्वान् मैत्रः । अतो हि सा नुबन्धि नो विधि यद्ब्राह्मणस्य जपयज्ञो विधि एतदिति ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः गायत्र्या जाप्येनैव संसिध्येत् अन्यजपादिकं कुर्याद्वा न तः कुर्यात् ब्राह्मणः मैत्रः अहिसः उच्यते ॥ ८७ ॥

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ॥ संधमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्द्रियाणां संयमे यत्नमातिष्ठेदित्येतावाऽच्छास्त्रार्थः परिशिष्टोर्थवादः । आसंध्योपासनविधेः संयमः प्रतिषिद्धेषु विषयेषु प्रवृत्तिपरिहारो प्रतिषिद्धेष्वप्यतिशक्तिर्वर्जितं तत्र प्रतिषिद्धपरिहारस्तैरेव प्रतिषेधैः सिद्धः । अप्रतिषिद्धेष्वप्यतिसंकिर्णपेधार्थोऽश्लोकसघातः एतदेवाह विचरतां विषयेषु स्वातन्त्र्येण वस्तुशक्त्या प्रवर्तमानानामपहारिषु विषयेष्वपहरन्त्याकर्षन्त्यात्मसात्कुर्वन्ति । पारतन्त्र्यमापाद्यन्ति । पुरुषानपहारिणां विषयामनोहराय उच्यन्ते तत्र विचरतां विषयविशेषेण धरतां यदीन्द्रियाणि विशेषेण न चरेयुरपरिहारिणोपि नदां विषयाः किकुर्युः भवन्तुवा निरद्वयान्तीन्द्रियाणि यदि विषयाः प्रत्याख्यायिकास्तथापि सुसंयमः पुरुषेणात्मा यतस्तुभयसापराधमर्तो यत्न आस्थेयोऽदुर्नियमानि हेतानि नियन्तेव वाजिनां यत्नासारिथरश्वानां यथा रथयुजानां स्य भावतो विचलनशीलानां संयमे नियमे यत्नं करोति न तदानिच्छया उन्मार्गं वहन्ति । विषेयतां स्य भजन्त एवमिन्द्रियाणि विधेयीकर्तव्यानि ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । जप्ये अवश्योपसहार्थं मद्भद्रं शपति इन्द्रियाणामित्यादिना । अपहारिष्विन्द्रियावर्षकेषु यन्ते वैत्येकाग्रतां दृष्टान्तः ॥ ८८ ॥

(३) कुहूकः । इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयसकलपुरुषार्थोपयुक्तमिन्द्रियसंयममाह इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां विषयेष्वपहरणशालेषु वर्तमानानां क्षयित्वादिविषयदोषाज्ज्ञानसंयमे यत्नं कुर्यात्सारिथरश्विनियुक्तानामश्वानाम् ॥ ८८ ॥

(४) राधवानन्दः । अनुपसन्धेतेन्द्रियाणां जपोपिनफलायेति तदर्थं यथाहारमाह । इन्द्रियाणामिति । अपहारिषु इन्द्रियाणि त्वभ्रवणं कर्तुं शालेषु यन्ता अश्वनियमनसारिथरिव संयमकुर्यात् ॥ ८८ ॥

(५) मन्दनः । एतत्तत्र ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनधर्मा उक्ताः प्रसङ्गात्प्रणवक्यादतिसावित्रीमाहात्म्यं चोक्तं इदानीं तस्येन्द्रियसंयममाह इन्द्रियाणामिति । अपहारिष्विन्द्रियापहारिषु ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्र । अपहारिपु हरणशीलेषु विपयेषु विचरताद्दिद्रयाणासयमे यत्नआतिरेवविद्वान् कद्व वाजि नयन्तेव ॥ ८८ ॥

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्ज्ञानि पूर्वे मनीषिणः ॥ तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वश ॥ ८९ ॥

(१) मेघातिथि । सख्यानिर्देशोपमानान्तरगुण्योन पदाथं सौहार्देनतु व्युत्पाद्यते । तानि पूर्वमनीषिणोऽहुः । परस्तान्नामत कर्मतश्च वक्ष्यामि । आनुपूर्व्यमनाकुलता पूर्वग्रहणान्नेयताकिंकरेव च्यवस्था कल्पिता । किंतु पूर्वेषामप्याचार्याणांस्थितैव । एतामजानतोनागमिकइति लोकैरपि हस्यते । इत्यतोयवेदितव्या प्रसिद्धा पदार्थोऽव्याख्याताश्च प्राक् ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नियमान्दर्शयति एकादशेति । यथावत् स्वरूपकारवचना ॥ ८९ ॥

(३) कुहूक । एकादशेति । पूर्वपण्डितायान्येकादशेन्द्रियाण्याहुस्तान्यर्वाचाशिक्षार्थं सर्वाणि कर्मतोनामतश्च क्रमाद्वक्ष्यामि ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्द । तानि कर्तव्येषुक्षायामाह एकेति । पूर्वं ब्रह्मादय आनुपूर्वशश्चोत्रादिक्रमण ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्र । इन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह । यानि एकादशेन्द्रियाणि पूर्वं मनीषिणोऽहुः । तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामिअनुपूर्वश ॥ ८९ ॥

श्रोत्रत्वक्चक्षुर्धातुजिह्वानासिकाचैव पञ्चमी ॥ पायूपस्थंहस्तपादवाङ्मेव दशमी स्मृता ॥ ९० ॥

(१) मेघातिथि । श्रोत्रादीनि प्रसिद्धान्यधिष्ठानभेदाच्चक्षुषीइति द्विवचनमन्यत्र तदाधाराया शक्तेरेकत्वादिकवचन । उपस्थ शुक्रोत्सर्जन पुसोजवस्तदाधारश्च स्त्रिया । इन्द्रनिर्दिष्टयो माण्यद्वत्वादिकवद्भाव वाक्त्वादि शब्दाभिव्यञ्जक शरीरावयववचन नाम निर्देशोपम ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । जिह्वा रसना वागभिधानशक्तिरास्पृशता त्वक्चक्षुश्च त्वक्चक्षुषी आधारभेदेपीन्द्रियशक्ते रेकत्वात् । धाधारत्वेपि चक्षुराद्येकैकमिन्द्रियम् । करौपादावित्याघारापेक्षद्वित्वम् ॥ ९० ॥

(३) कुहूक । श्रोत्रमिति । तेष्वेकादशेषु श्रोत्रादीनि दशैतानि बहिरिन्द्रियाणि नामतोर्निर्दिष्टानि । पायूपस्थहस्तपादमिति इन्द्रश्चभागितूर्यसेनाद्धानामिति । माण्यद्वत्त्वादेरुवद्भाव ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्द । तेषामरूपरसरूपाकार्यमाह श्रोत्रमिति त्रिभिः । स्वरूपश्रोत्रमित्यादि सङ्ख्यापञ्चेत्यादि कार्यधीकर्मजनकताएवामध्ये त्वगुणेन सकल्पनेभया मकमुभयगुणैरिरेके यस्मिन्मनसि जिते गणौधात्रियकर्मैन्द्रियात्मको ॥ ९० ॥

(६) नन्दन । त्वक्चक्षुषीइतिद्वन्द्वसमास ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्र । श्रोत्रश्रवणत्वक्चक्षुषी नेत्रे जिह्वा पञ्चमी नासिका पायुर्गुदउपस्थगुणैर्द्रिय हस्तौ पादौ एते पञ्चपञ्चाएकादशेन्द्रियाणामध्ये पञ्चश्रोत्रादीनि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि पाश्चादीनि पञ्चकर्मैन्द्रियाण्याहुः ॥ ९० ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैवाश्रोत्रादी न्यनुपूर्वश ॥ कर्मैन्द्रियाणि पञ्चैवा पाश्चादीनि प्रचक्षते ॥ ९१ ॥

(१) मेघातिथि । कार्यमिदानीनेषामाहस्वरूपाऽवधारणार्थं । न हितानि प्रत्यक्षानि बुद्धीन्द्रियाणिजनकानि कार्य-

(५) नन्दन । प्रसङ्गेन विषयेषु निरङ्कुशया मवृत्त्या ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्र । पुरुष इन्द्रियाणामसङ्गेन सयोगेन दोषरुच्छति प्राप्नोति । असशयतांनिन्द्रियाणि सन्नियम्यजित्वा सिद्धिनियच्छति प्राप्नोति ॥ ९३ ॥

न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ हविषा रुष्णवर्त्सेव भूयएवाभिवर्धते ॥ ९४ ॥

(१) मेघान्तिथि । तिष्ठतुतावद्विषयाभिलाष शालोपदेशान्क्रियते । किन्तु दृष्टमेव सुखतान्निवृत्तेर्भवति । तथाहि सेव्यमानाविषयाथपि अधिकगर्द्धमुल्पादयन्त्युदरपूरभुक्तवतस्तमस्यातिसौहित्यमपिगतवतोभवति । तदयसमीहा किमिति न शक्नोमिअन्यद्द्रोक्षुमुशक्त्या तु न प्रवर्तते । ततोभैषाभोगेन शक्यानिवृत्तिर्न कदाचित्कामोभिलाष कामानाकाम्यमानानास्पृहणीयानामर्थानामुपभोगेन सेवया शाम्यति निवर्तते । भूयोऽधिकतरवर्धते । हविषा घटेन रुष्णवर्त्माभिरिव दुःखरूपश्राभिलाषोऽनुपभुक्तसस्यत्वभिलाषानुत्पत्तिस्तवप्रसख्यानमेतत् । उक्तञ्च यत्पृथिव्या ग्रीहियवहिरप्यपशवस्त्रिय । नाल्मेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमत्रजेत् ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्रसंगे जातेषु भुक्तभोग्यतया स्वयनिर्वर्त्यत इत्यपि नाशक्यामित्याह नजात्विति । कामरुच्छा कामानामागाना रुष्णवर्त्सेत्युचितपदन्यास ॥ ९४ ॥

(३) कुड्मूक । किमिन्द्रियसयमेन विषयोपभोगादेरुत्पत्क्रामोनिर्वन्त्यतीत्याशङ्काह न जात्विति । न कदाचि कामोऽभिलाष काम्यन्तइति । कामाविषयास्तेषामुपभोगेन निवर्तते किन्तुपूतेनाग्निरिवाधिकामधिकतममेव वर्धते । प्राग्भोगस्यापि प्रतिदिनतदधिकभोगवाञ्छादर्शनात् । अतएव विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम् यत्पृथिव्याग्रीहियवहिरप्यपशवस्त्रिय । एकस्यापि न पर्याप्ततदित्यतितृप्तयजेत् ॥ तथा पूर्णवषसहरुमविषयासक्तचेतस । तथाप्यनुदिनवृत्त्यायनेष्वेव हि जायते ॥ ९४ ॥

(४) गधवानन्द । ननुभागे सति स्वयमेवउपरमेयस्तानि किमुपसहारेणेत्यतआह । नेति । कामोभिलाष कामानाकाम्यतेषामुपभोग साक्षात्करणतेन शान्तिदूरे अपि तु वर्धतएवेत्याह । हावयेति । दृष्णवर्त्सामि । तथा च विष्णुपुराणययातिवाक्यम् । यत्पृथिव्याग्रीहियवहिरप्यपशवस्त्रिय ॥ एकस्यापि न पर्याप्ततदित्यतितृप्तयजेत् ॥ अतितृप्त अतितृप्प्याप्तमर्थश्च ॥ तथा पूर्णवषसहरुम विषयासक्तचेतस । तथाप्यनुदिनवृत्त्या ममेनवेव जायते ॥ इत्यादि ॥ ९४ ॥

(५) नन्दन । तपुनर्भाजनेनक्षुपदवविषयोपभोगेन कामस्य निवृत्तिर्नप्यतइत्यत्राह नजात्विति । कामानाविषयाणां हविषाआज्येन ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्र । काम्य तद्विक्रामा तेषाकामानाउपभोगेन जातु काम नशाम्यति ॥ ९४ ॥

यश्चैतान्प्रामुयात्सर्वानुयश्चैतान्केवलस्तस्यजेत् ॥ प्रापणात्सर्वकामानापरित्यागोविरिप्यते ॥ ९५ ॥

(१) मेघान्तिथि । पूर्वाक्तहेतुत्वेनोपजीव्यायनिगम श्लोके परितोयदा सेवया वर्धते काम अतोपएतान्कामान्कामी सर्वान्प्रामुयात्सेवेतानेकमण्डनेऽश्वरेव तरुणोयश्चैनास्त्यजति केवलानीपदपि न स्पृशति नैविकएव वास्तयोपप्रापकोभोक्ता तस्मान्स्वविशिष्यते । अतिशयेन श्रेष्ठोभवति । य परित्यजेदिति । एतन्वा मन्वत्सम् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । केवलान् रुत्स्वान् विशिष्यते विराष्टरुत्त्वान् ॥ ९५ ॥

(३) कुड्मूक । यश्चैतानिति । यएतान्सर्वान्विषयान्प्रामुयात्तान्कामानुपेक्षते तयोर्विषयोपेक्षक तेषास्तस्मा

त्सर्वकामप्रतिस्तदुपेक्षां प्रशस्या । तथाहि विषयलोडुपस्य तत्साधनाद्युत्पादने कष्टसंभवोविषयो च हेतुशक्तिराधो न तु विषयविरसस्य ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतन्नभोगादकृतभोगोजनःश्रेष्ठइत्याह यश्चेतानिति । मानुयात् भुञ्जीत केवलानिन्द्रिय-सचधानसर्वकामानाविषयाणां प्रापणात् भोगात् ॥ ९५ ॥

(५) गन्देन । यतएवततोविषयाणां भोगात्त्यागएव तेषानित्याह यश्चेतानिति । यक्ष्मसाधुः पाठः । एतान्कामान्मानुयाद्भुञ्जीत । केवलान्कृत्स्नान् । तयोः प्राप्तिव्यागयोः प्रापणात्प्राप्तेस्त्यागोविशिष्यतेविषयत्यागेविनाशनिमित्तदु-खस्वपशांभावात् ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । य.पुरुषएतान्सर्वान् मानुयात् य पुरुष.एतान्कामान्केवलानुत्पजेत्. सर्वकामानां प्रापणात् प्राप्ति कानानां सर्वकामनापरित्यागोविशिष्यते ॥ ९५ ॥

न तथैतानि शक्यन्ते संनियंतुमसेवया ॥ विषयेषु प्रजुष्टानि यथाज्ञानेन नित्यशः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । यथेवमरण्यावासएव तर्हि श्रमो नहि तत्र विषयासनिधीयते । असनिहिताश्च न सेविष्यन्ते तदर्थमाह न सेवया इन्द्रियाणि नियन्तव्यानीति । अशक्यन्ते । निःशुद्धः स्यादिति हि स्मरन्ति । असनिहिताश्च न सेविष्यन्ते तदर्थमाह नासेत्रया इन्द्रियाणि नियन्तव्यानीति पूर्वापहमध्यदिनापरापहानफलाकुर्वीषयाशक्तिधर्माथर्ककामेभ्यः नच शरीरधारणमुसेवया भवति किंतु गर्द्धनिषेधोयमुच्यते । सच गर्द्धः सत्प्रापि सेवया ज्ञानेन विषयगतदोषज्ञानेन । अस्थिरशूलान्सायुतमित्यादि शास्त्रोक्तेन स्वसविदा च विपाकविरसतया किंविपाकफलेमेवादिदोषभावनया वैराग्याभ्यासेन ऋषेण रष्ट्रहां निवर्तते । ननु सहसैवत्यक्तुशक्यते कर्तुं नित्यश. नित्यकालं ज्ञानविशेषणमेतत् । प्रदुष्टानि प्रवृत्तानि दोषत्वात् । प्रदुष्टान्येव प्रवृत्तान्युच्यन्ते । अयमशस्तत्र तत्र नित्य. अनुपुत्रशः सर्वशः । पूर्वशदति ध्यांसमनुभवमृतिभिर्महामुनिभिः प्रयुज्यते । तस्य साधुत्वे यत्न. कर्तव्यं तत्र शस्त्रविभावेकवचनाच्च वीप्सायामिति पठ्यते तत्र वीप्सार्थः कथंचित्तद्योतयितव्यः अथेतु शस्तित्तद्व्यर्थस्य किंपिहूपवर्णयन्ति । क्रियाविशेषणचैतत्. नपुसकनित्यस्थितेन ज्ञानेनेत्यर्थः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण. । न चैवमुपभोगमात्रेणैन्द्रियजयमिति याहमित्याह न तथेति । एतानीन्द्रियाणि विषयेषु वर्तमानानि पूर्वपूर्वजन्मसंस्कारवशात् प्रदुष्टानि दोषजनकानि ज्ञानेनात्मनः शरीरादित्यतिरिक्तस्य ज्ञानेन विषय-दोषभावनेन च नित्यम् ॥ ९६ ॥

(३) कुम्भूकः । इदानीमिन्द्रियसयमोपायमाह न तथेति । एतानीन्द्रियाणि विषयेषु मत्तज्जनि तथा नासेवया विषयसन्निधिवर्जनहपया नियन्तु न शक्यन्तेतुनिवारत्वात् । यथा सर्वदा विषयाणांक्षयित्वादिदोषज्ञानेन शरीरस्य आस्थिरशूलमित्यादिवक्ष्यमाणदोषचिन्तनेन तस्मादिषयदोषज्ञानादिना बहिरिन्द्रियाणि मनश्च नियच्छेत् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्द. । बलादिन्द्रियसवन्धे कष्टपापस्तत्राह न तथेति । एतानीन्द्रियाणिअसेवया शुष्कवैराग्येण तत्रहेतुं प्रदुष्टानि प्रकपेणबहुकालसेवया मत्तज्जनि ज्ञानेन क्षयिष्युत्वादिदोषदृष्ट्या. तत्त्वज्ञानेन वा तदुक्तम् । विषयादि-निवर्तनेनिराहारस्यदोहेन. रत्नजंरसोप्यस्वपरददृष्ट्वा निवर्ततइति ॥ निराहारस्यइन्द्रियैविषयान्सेविन. रसोरागः सोपि परब्रह्मदृष्टवतोनिवर्ततइति गौतार्थ. ॥ ९६ ॥

(९६) प्रजुष्टानि=प्रदुष्टानि (मेधा)

(५) नन्दन । तर्हि विषयत्यागएवमयमोपायोनान्यइत्यत्राह नतथेति ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्र । कामाना असेवया तानिन्द्रियाणि विषयेषु सनियन्तु तथा न शक्यन्ते कीदृशानि । मद्गुणानि प्रकर्षेण दुष्टानि यथा ज्ञानेन ज्ञानमार्गेण नित्यश नित्यन्तुशक्यन्ते ॥ ९६ ॥

वेदास्सांगश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपासि चानि विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथि । अयमत्रविधिरव । वेदास्तद्विषयमध्ययनजपादित्यागोदानलक्षणया 'अथवाऽप्रतिपिद्धस्यापि मधुमासभक्षणादेर्भिवृत्ति फलदेश्यनेन वर्जनविप्रदुष्टोभावश्चित्तयस्य तस्य सिद्धिं न गच्छति फलसाधकानि न भवन्ति । कस्मिंश्चिदपि कारे । अतोनुष्ठानकारेनाभिप्रेतादिगतमानसभविषयम् । शक्यताहै सर्वैरेविकल्पतिरस्कारेण कमणि मनआधेय अगाहृत कर्मसु विषयचिन्तात्यागोनेन वाऽप्येन विहितस्तदभावे कर्मनैःफल्यस्यात् । एषहि भावदोषोयत्कर्मोनुष्ठानेप्रवृत्तस्य तत्परतात्यागेनव्यसूनेषु मनोवधानम् ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वेदा अव्ययानि त्यागा दानानि नियमा स्नातकव्रतादीनि तपासि ऊच्छादीनि विप्रदुष्टभावस्य विषयप्रसक्तौ ॥ ९७ ॥

(३) कुड्मूक । यस्मादनियमितमनोविकारस्य हेतु स्यान्नआह वेदाइति । वेदाध्ययनदानयज्ञनियमतपासि भोगादिविषयसेवासंकल्पशीलिनो न कदाचित्फलसिद्धये मभवन्ति ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्द । अतएवामानानामविवेकशून्यस्य न केपि शोधकाइत्याह वेदाइति । वेदाअभ्यस्यमाना त्यागा सन्यासादानवानियम शौचसतोपादय तपासि ऊच्छादीनि पूतेअनुष्ठीयमानाअपि विप्रदुष्टभावस्य रुयादिव्यत्यासकस्य ॥ ९७ ॥

(५) नन्दन । ज्ञानेन विषयेषु दोषदर्शनेन न केवलब्रह्मचारिणामेवायमिन्द्रियसयमोदोषावह किन्तु सर्वाभिमिणामित्यभिप्रायेणाह वेदाइति । वेदाइत्यनेनब्रह्मचारिधर्मांलक्ष्यन्तेयज्ञाइति । गार्हस्थ्यधर्मा । त्यागाइतिस यासधर्मा । तपासीति वानप्रस्थधर्मा । विप्रदुष्टभावस्य कामक्रोधादिदूषितचित्तस्य । भावदोषाणामिन्द्रियासयमहेतुत्वादिन्द्रियसयमकर्तव्यइतिभाव ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्र । दुष्टभावस्य वेदा सिद्धिकर्हिचित् न गच्छन्ति वैशुवेदाध्ययनानि । त्यागा दानानि ॥ ९७ ॥

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च श्रुत्वा भ्रात्वा च योनरः ॥ न त्प्यति ग्लायति वा सविज्ञेयोजितेन्द्रिय ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथि । श्रुत्वावरागीतादिध्वान्त्व बृहस्पतिरित्यादिवचनश्रुत्वा न त्प्यति रूक्ष परया क्रोशवाच श्रुत्वा न ग्लायति न मनोदुःखमजति ग्लानि खेदं स्पृष्ट्वाराङ्गवक्रौशेयादिवन्न अजलेमकुतप्रश्नसमत्वेनानुभवति । एवमुवेपतरुणीजननट्येक्षाह शत्रुदर्शने च सम बहुघृतक्षीरपाण्डकाण्डोद्भवश्च समभोजने देवदारुतेलकपूर्णादि च तुल्यनिघ्नतस्तथाकर्तव्यम् । यथा केवलेमानसै सुखदुःखिनै स्पृश्यते । एवतेन गितानीन्द्रियाणि भवन्ति नत्वमवृत्त्येवइत्यर्थतसयम आश्रयणीय ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ग्लायति दुःखितोभवति ॥ ९८ ॥

(३) कुड्मूक । जितेन्द्रियस्यस्वरूपमाह श्रुत्वेति । स्तुतिवाक्यनिन्दावाक्यंच श्रुत्वासुस्पृशौकूलादि दुःख-

(९८) चयोनर = शुभाशुभ (४)

स्पर्शभेदकम्बलादि स्पृष्टा । सुररूपं कुरूपं च दृष्टा । स्वाद्स्वादुच भुक्ता । सुरभिमसुराभिव घात्वा । यस्य न हर्षविषादौ सञ्जितेन्द्रियोज्ञातव्यः ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । तां हि विषयाभोगे घृतिरेव तत्राह श्रुवेति । भोगो नम्रतिबन्धकः किंत्वासक्तिः तदुक्तं पश्यन्शुष्वनस्पृशन्इत्यादीन्द्रियाभेषुवर्ततइति धारयन्निन्यन्तेभगवता कृष्णेन ॥ ९८ ॥

(५) नन्देनः । इदानीमिन्द्रियसंयमस्वरूपतोविविनेकि श्रुवेति । श्रुत्वाइष्टमनिष्टं च । एवमुत्तरत्र । तृप्यतिमनसात्प्यति विषादोतीहानिष्ठविषयसंसर्गं । मनोविकाराराह्वियमिन्द्रियसंयमइत्यभिप्रायः ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः नरः विषयान्श्रुत्वा न तृप्यति न ग्लानयति सः जितेन्द्रियः ग्लैहर्षे इत्यस्यधातोरुपम ॥ ९८ ॥ इन्द्रियाणां तु सर्वेषां पाथयेकं क्षरतीन्द्रियम् ॥ तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादा दिवोदकम् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । मनु च ब्रह्मचारिणास्त्रीसंबन्धोयत्नेन वर्ज्यः संस्कृतमिक्षालाभस्तु किमिति निषिध्यते अत आह निधारणे षष्ठी एकमेव यदीन्द्रियं क्षरति । स्वातन्त्र्येण त्वविषयेवर्तमानं न निवार्यते । ततोऽस्य क्षरति प्रज्ञाधैर्यमिन्द्रियान्तरविषयमपि दति अज्ञादिवचमादकाद्याहरणभाजनतस्य संवृतेष्वपीतरेषु यद्येकस्मादुदकं पादात्स्रवति सर्वैरिच्यते । ज्ञानाभ्याससमूर्तधैर्यसम्पक्कांनमेव वा विषयगृन्तयातद्रतमानसस्य न तत्त्वतोयुक्तिशास्त्रगम्याअर्थाः सम्पक् प्रतिभासन्ते ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञानरायणः । क्षरति विषये सज्यते क्षरति प्रजासर्वांबहिः संयम्यते दैतेर्जलसेकार्थकृतस्य चर्मभाण्डस्य जलनिर्गमार्थं रुने अनेकसच्छिद्रधारारूपपादवतः एकेनापि पादेन यथासर्वजलसेकोभवतीत्यर्थः ॥ ९९ ॥

(३) कुङ्कुमः । एकेन्द्रियासयमोऽपि निवार्यते इत्याह इन्द्रियाणां त्विति । सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यद्येकमपीन्द्रियविषयमवर्णं भवति ततोऽस्य विषयपरस्येन्द्रियान्तरैरपि । तत्त्वज्ञानक्षरति न ध्यवतिष्ठते चर्मनिर्मितोदकपात्रादिवैकेनापि छिद्रेण सर्वस्थानस्यैवोदकं न ध्यवतिष्ठते ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । संयतेन्द्रियस्य सिद्धिहेतुतोक्ता तत्र सर्वेषां अप्रवृत्तावस्थेकस्यमजुनौ कोदोपत्तवाहः । इन्द्रियाणां त्विति । सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यान्किचिदक्षरति इन्द्रियविषयमवर्णं स्यात् मन्नाधैर्यतेनैव क्षरति दैतेधर्ममयोदकपात्रस्य पादात्तच्छिद्रात्सर्वोदकं क्रमशोनश्यति तथा च विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुप्यति नाप्यथा । अत्र गीता । इन्द्रियाणां हि चरतामन्मनोनुविधीयते । तदस्य हरति मन्नांवायुनां व्रमिवाभ्यास इति ॥ मनः सहकृतं यद्विन्द्रियेषु चक्षुरादितदक्षरतीति-गीताशं । एवंमसक्त इन्द्रियमात्रमज्ञांहरतीति भावः ॥ ९९ ॥

(५) नन्देनः । सर्वेषामिन्द्रियाणां युगपदेव संयमः कार्यः एकस्यासंयमेतदितरसंयमवैयर्थ्यादित्याह इन्द्रियाणां त्विति । प्रज्ञाक्षरति विषयपरा भवति ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यद्येक इन्द्रियं क्षरति स्रवति तेन वारणेन अक्षय दुंसः प्रज्ञाक्षरति । एते पादादुदकमिव दतिः चर्मकोशः ॥ ९९ ॥

(९९) पादा=पांथा (अ)

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां=इन्द्रियाणां तु चरतां (मेधा०)

• तेनास्य क्षरति=ततोऽस्य क्षरति (मेधा०)

वशेरुत्वेन्द्रियग्रामसंयम्य च मनस्तथा ॥ सर्वान्संसाधयै दर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुं ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहरति सत्यपीन्द्रियत्वे मनसः प्राधान्यात्पृथगुपादानग्रामः संघातः विधेहि कृत्येन्द्रियाणि तथा मनः सर्वानर्थान्श्रौतस्मार्तकर्मसाध्यान्ससाधयेल्लिप्पादयेत्तनुशरीरमक्षिण्वन्पीडयन्योगतः । युक्त्या सहसाकस्य-चिन्कादिनासनकल्पमाजिनादिभावरणपीडा भवति सुकुमारत्वात्मरुतेस्तदर्थमिदमुच्यते । येषां ह्युशीलितंसुसंस्कृतं प्रोजनं प्रदु-शाभ्यादि नतैः सहसा तत्पक्ष्यमपितु क्रमेण साम्यमानेतव्यतद्विपरीतयोगः क्रमेण प्रवृत्तिरुच्यते । तत्र च योगतोवशी कृत्वेति संबन्धः यथा स्थानमेव वा योगतदिति योजनीयम् । युक्त्या कुञ्चितातः शरीरं नृप नयेत् । यदुचिर्तशरीरस्य न तद्दक्षदिति निवर्तयेत्तात्पर्यं वा योगस्तृतीययोगस्तृतीयार्थे तसिः तात्पर्येण शरीरं रक्षेत् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इन्द्रियग्रामं ग्राहं सर्वान् अर्थान्स्वर्गादीनपि योगतोपेक्षितदेवतादि ध्यानतो न चेन्द्रिय संयममात्रात्तनुं देहमक्षिण्वन्पीडयन्नपि ॥ १०० ॥

(३) कुञ्चकः । इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति वशेरुत्वेति । बहिरिन्द्रियग्राममायत्तं कृत्वा मनश्च संयम्य सर्वान्पुरुषार्थान्सम्यक्साधयेत् योगतउपायेन त्वदेहमपीडयन्त्यः सहजसुखी संस्कृतान्नादिकमुद्दे सक्रमेण तंत्यजेत् ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । मकरार्थनिगमपत्रस्य पुमर्थपर्यवसायितामाह वशीति । अर्थान्पुर्मादीन् अक्षिण्वन् अपीडयन्योगतः योगोपायेन अवर्जनीयविषयसेवेति यावत् ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । इन्द्रियसंयमफलमाह वशइति । योगतोयोगिनसमाधिलक्षणेन । अर्थान्पुरुषार्थान् । संसाधयेत्-सम्यक्साधयितुं शक्यात् । तनुमक्षिण्वन्स्तपीभिः शरीरमपीडयन् ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियग्रामं वशेरुत्वात्तथा मनःसंनियम्यसर्वान्अर्थान्साधयेत् । योगतः योगाभ्यासतः तनुं देहं अक्षिण्वन्क्षीणमकुर्वन्इति ॥ १०० ॥

पूर्वासंभ्याञ्जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ॥ पश्चिमानुसमासीनःसम्यग्क्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । संमुखे भ्रातः पूर्वसंभ्याऽऽदित्प्रास्तमये पश्चिमा तांतिष्ठेत्पश्चात्सावित्रीमासनादुत्थायनिवृत्तगति-रेकत्र देशे स्यात् । सावित्रीउक्तेव तन्सवितुर्वेद्यमिति तस्यासनुवादाऽकारादिविधिभेदके संभ्याजपार्थमेतदक्षरमेतां चिति । आऽकदर्शनादिति यावद्गगवानादित्योऽदोऽजपस्थानयोरयमेव विनिर्देशः । ननु किञ्चिद्विधनाऽकोदयएव संभ्यानि-वर्तते । तथाहि नसर्वतमः क्षीणं नापि परिपूर्णः मङ्गाशय्या संभ्याउक्तं च द्विवि प्रकारो भुवि धाम्पकारः काठः ससावित्र-ति मदिष्टः निरुक्तैः पुक्तमधोभागः सावित्रइति । पशुसाम्राये विज्ञायते कल्पान्सांभ्यानादपस्ताद्रामोपस्तात्कल्पइति । आदित्योदये च सर्वतस्तमोनिवर्तते । उभयधर्मानिवृत्तौ च संभ्यारात्रिधर्मैर्हर्षमैव । अत्यन्तसंयोगे यथा द्वितीया स-भ्यामिति । तेन यावत्संभ्याकाल्यतिष्ठेदित्युक्तं भवति तत्र परंप्रातं पश्यत्यतमेव । केचिदाहुर्नैवेयमत्यन्तसंयोगे द्वितीया क्तिता हि काठभ्याकर्मकाणां कर्मसंज्ञो भवतीति वार्तिककारस्तत्र कर्मणि द्वितीयेत्येव द्वितीया । यनु कालाभवोरत्यन्तसं-योगइति । तत्रत्र क्रियावाची शब्देन प्रयुज्यते । क्रौशकुटिगा नदी सर्वरात्रकल्पाणीउभयत्र च सकर्मकोपातुमोसमधि-यत्तस्तिष्ठत्यंतस्य विषयइह पुनः संभ्यांतिष्ठेदिति तिष्ठतिरकर्मकजतोविधिनिर्देशः रुम्ससंभ्यानामर्थयानासनयोः कर्तव्यः आरम्भकालेनैव नैव संभ्यापद्येनैव समापितव्यात् । सएव हि संभ्याकालस्यारम्भः सएव तद्विधेः

श्रोत्रियस्यापि नहिपूर्णास्यादि कालवद्दधिः संध्याकालोपदि विलम्बः स्यादुर्दक्षोऽसाविति - सृष्टमत्वात्कलान्तरयोरेव नामोन्नासावल्दयपौर्वापर्यावधिनिवातोन्मश्र अतिशीघ्रगतिर्भगवान्भास्करस्तस्य यथा निर्भुक्तराशौ राश्यन्तरसंभ्रमणंतु वृष्टिमात्रकालसिञ्चन्ति स्योतिषिकाः । एवदिवसारम्भावसानयोरप्युदयास्तमयो प्रागुदयाद्वात्रिहस्तिहअनेन च नास्ति संध्याऽऽदित्योदयेनैव रात्रिविरामात् । अतएवोदयास्तमयसमीपयोरनुदानप्रवृत्तिः स्पष्टे च सूर्ये नक्षत्रेषु च निर्दृष्टिर्द्यौयइयन्तकालमुपास्ते तैनावस्यमुल्येकाले विधिनिर्वातितो भवति अतएव चयावागसावित्रः कालः सेह संध्याभिधेता न ज्योतिःशास्त्रगणिता सा चोक्ता पुरस्ताद्यथैवैयामयमेवाग्रिहोत्रकालस्तेषां संध्याविधेरभावः प्रसक्तः । केयंपरिनोदना श्रौतेन स्मार्तस्यत्रांधोयुक्तएव गृह्णाग्रिहोमिन् विकल्पित नैव चात्रविरोधस्तिष्ठतापि शक्यहोतुभासीनेन च ननु च न केवले स्थानासने संध्योर्वावहिते किंतु त्रिकजपोपि तच्च सावित्रीजपस्यैव होममन्त्रमुच्चारयेत् । अस्तु जपस्य बाधः प्रधाने तावत्स्थानासनेन विरुध्यते । गुणलोपे च मुख्यस्थेत्यनेन न्यायेन जपस्याद्वात्वाद्वाधायुक्तस्तयोश्च प्रधानत्वसाक्षाद्दिधिसंवन्धात्तिष्ठेदासीत्वेति च । जपस्य तु गुणत्वशत्रवत्त्वाजपतेर्दक्षेणत्वावगमात् । अधिकारसंवन्धश्च स्थानासनयोरेव । नतिष्ठतितुयः पूर्वातयातिष्ठन्नेशमे नैत्यपोहतीति यतु केनचिदुक्तंतिष्ठतिरत्र गुणः प्रधानेजपकर्म ततोहिफलमश्रोभेति । तत्रोच्यते नैवायं कामिनोधिकारः कुत फलश्रवणंयत्तुप्रमाणवादवाक्ये वेदपुण्येन युज्यतइति फलानुवादभ्रमः सतत्रैव निर्णयितस्तस्मात्स्थानासने प्रधाने । अथवाग्रिहोत्रिणः सक्तसावित्रीजपिष्यन्तिविरावर्तयिष्यन्तिवा । न तावताग्रिहोत्रस्य कालातिपत्तिः अत्र न सापविनिमुक्तइति नतावताविनिहन्त्यते । अथशब्दः चिरकालवचनस्तावता च कृतः संध्यार्थो भवति । अर्कदर्शनपर्यन्ततासृष्टमेवादिहोमिनां कृतसंध्यानामिवाग्रिहोत्रहोमः । गौतमेनतु सज्योतिषाज्योतिषोदर्शनादिति । सूत्रस्यार्थः एतावान्कालः संध्योच्यतेनैवाप्यङ्गत्वेतावतिकाले नास्त्यावृत्तिः यथा पौर्णमास्यां यजेतेति न कालानुरोधेन । कर्मण आबृत्तिः तथा पूर्वासंध्यासंज्ञत्रांपश्चिमांसादिवाकरामिति । तदपि काललक्षणएतावाकालइहसंध्याशब्देनोच्यते । तत्र सांध्योत्रिधिरनुष्ठेयस्तत्रेपितिसंध्याशब्दवाच्ये काले च मुहूर्तमात्रे यदि त्रिचतुरासु कालकलासु स्थानासनजपात्कुर्यात् । संभ्रमएव त्रिधर्म्यः न स्रज कृत्स्नकालव्याप्तिः श्रुता मनोरिवसर्वथाग्रिहोत्रसंध्याविधीसमानकालावपि शक्ययावनुष्ठान्तु सदाशब्दो नित्यतामाह । उभयसंध्याशेषः आसीत्आसनमूर्ध्वतावस्थानमुपविष्टो भवेत् । फलक्षनक्षत्रमातृद्विभावनान् । आर्कदर्शनादिति यथाकार सद्गहानुपसक्त्यः सम्यक्शब्दोदर्शनविभावनयोर्विशेषणसंध्ययदा परिपूर्णमण्डलआदित्यो भवति नक्षत्राणि च भार्यानि सभासायुक्तानि नादित्येतेजोभिभूतानि ॥ १०१ ॥

(२) दूर्ध्वान्नारायणः । तिष्ठे दूर्ध्वस्तिष्ठेज्जपनमंध्यांपूर्वामत्यन्तसंयोगेन समासीतोपविशेत् । असम्यक्कृत्स्नाणां विभावनदर्शनादिवेकेन बहूनांप्रकाशनात् । अत्र तिष्ठन्नासीनेजपेदिति प्रत्यस्य व्यत्ययोबोद्धव्यः । जपस्य प्राधान्यात् । तथाच यंजुर्वेदब्राह्मणे अयातः संध्योपासनविधिष्यारन्त्यास्यामद्व्युपक्रम्य पूर्वागायत्रीजपेदहृत्स्वइत्यादि । अतएव जपस्य कर्मणि सावित्रीलभ्यते । एतदक्षरमेतांचित्युक्तत्वाच्च ॥ १०१ ॥

(३) कुड्कुकः । पूर्वासंध्यामिति । पूर्वासंध्यांपश्चिमामिति च कालाश्वनोरत्यन्तसंयोगेद्वितीया । प्रथमसंध्यासूर्यदर्शनपर्यन्तसावित्रीजपस्तिष्ठेदासनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्र देशे कुर्यात् । पश्चिमांतुसंध्यामावित्रीजपस्यैवदक्षदशोत्तरपर्यन्तमुपविष्टः स्यात् । अत्र च फलवत्त्वाज्जपः प्रधानम् । स्थानासनवर्गेफलवत्सन्निधावर्चस्त्वेतद्वद्वमितियायात् । संध्यापूर्वदिनिष्ठोदयेनैव पुण्येन युज्यते । सहस्रकृत्यस्त्वभ्यस्य इति च पूर्वजपात्फलमुक्तम् । मेधातिथिस्तु स्थानासनयोरेव प्राधान्यमाह । संध्याकालेन मुहूर्तमात्रतदाह योगी याज्ञवल्क्यः स्यात्सद्वीतुसतनदिवसानांयथाक्रमम् । संध्यामुहूर्तमात्रं तु च्छते वृद्धौ च सा स्यात् ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्द । सन्ध्यपार्वदविदिपुत्र तश्च कियत्कालोप्याप्य कर्तव्यमिति मकाराक्षणांवाह पूर्वामिति । सन्ध्याव्याप्य जपनऊर्ध्वतितष्ठत्आसाना भवेदतिद्विपिस्तत्रैवावधेत्पज्ञानात् । जपे तु सङ्कल्पेव नियम्यते नतु कात् । सहस्रपरमादेवांशतमध्यादशावरामित्युक्तगण्देशानात् । सपूर्णांकदर्शनमाभ्याप्य तद्दर्शनयावत्सम्यगज्ञावभावानात्सम्यक्कृतसम्यग्गृह्य तस्य विभावनप्रकाशं तावदध्यासीत उपविश्य जपेदित्यर्थं । ङासवृद्धीनु सततदिवसानायथाक्रम । सन्ध्यामुहूर्तमात्रतु ङासे वृद्धी च सास्थतति योगियाज्ञवल्कपोक्तदृष्टइत्यसन्ध्या ॥ १०१ ॥

(५) नन्दन । अथकर्मान्तरमाह पूर्वामिति । आर्क्षविभावनान् आर्क्षविभावनानादितिपरच्छद । आर्क्षवृद्धी नान् ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्र । सन्ध्यापासनविधिमाह । पूर्वासन्ध्यासाविर्त्राजपन्वाकंदर्शनात्सूर्यदर्शनपर्यंतितिष्ठेत् । पश्चिमासन्ध्यासमासीन आर्क्षविभावनान् नक्षत्रदर्शनपर्यन्त गायत्रांजपस्तिष्ठेत् ॥ १०१ ॥

पूर्वासन्ध्याजपस्तिष्ठन्नैशमेनोव्यपोहति ॥ पश्चिमानु समासीनोमलहन्ति दिवाहृतम् ॥ १०२ ॥

(१) भैवातिथि । अयमत्राधिकारउच्यते । एन प्रतिपिद्धसेवनाच्चातोदोपस्तव्यपोहत्पपनुदति । निशभवनैश रात्रौ हृतम् । एवमलमेन शब्देनसमानार्थम् । नच सर्वस्य दिवाहृतस्य नैशिकस्य चैतत्राप्यभिन्नतथा सति रुच्छायुषे दश प्रायश्चित्तविशेषोऽनर्थक स्यात् । अर्केचेन्मधुविन्देत् किमर्थपरवतत्रवेदिति लौकिकत्ववादात् । कितार्हं यदम वितकृतमशक्वपरिहारमनाम्नातप्रायश्चित्तविशेषोपपन्नस्तदपैति यदाहुरमस्य हस्तचारुष्यमापरिवर्तनादिनासङ्गमभोगिवधोमुहाङ्गकण्डूकपणेनाकामात्सृष्टेदिति प्रतिपिद्धम् । नालाश्रवादिना चाशुचित्वमे तत्कालरताशौचस्यावस्थाने प्र तिपिद्धसेवनादि । एतदभिप्रायमेवेद सर्वदेवाशुचिर्ज्ञेय सन्ध्यापासनवर्जितइति । नचानित्यत्वापरिचरेवविधस्य दोषस्य सवदा भावान् । दिवा च पथि गच्छन्मन्यस्त्रीमुप्यसधान सपत्न तज्जपचित्तविकारोन्मीत्रे क्रुद्धात्प्लौत्रसभापणे तसन्ध्याविधी अपनुदत् ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । जपस्तिष्ठन् तिष्ठजपन् मत्प्रपापमङ्गिनोकरणरूपं । एतच्च सायमर्कदर्शनकाल प्रातश्च नक्षत्र दर्शनकात् आरभ्य कार्यसंश्लेषोतिशोदर्शनादिति गौतमोक्ते ॥ १०२ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । पूर्वासन्ध्यामिति । पूवसन्ध्यायातिष्ठजपकुम्बोनिशासंचितपार्पनाशयति । पश्चिमसन्ध्यायातूपविश्रे जपकुम्बन्दिवाजितपापनिर्हति तत्रापि जपाल्पमुत्तम् । एतच्चज्ञानादहृतपापविषयम् । अतएव याज्ञवल्क्य दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानरुतभवेत् । त्रिकारसन्ध्याकरणान्त सर्वविषयस्यति ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्द । सादिरपयानाह नैशमिति । निशाकृतएन पापमत्रमपि पापमथा सादिरेशुबभानि स्वा दिरुर्वोर्षकामस्य यपकुर्वीति वचनद्वयेनेकएव सादिरौघुपडमयाथ एवसन्ध्यायाति श्यायाय ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्र । पूर्वासन्ध्यागायत्रीजपस्तिष्ठन् निशाया भवनैश एन परपव्यपोहति नारायति । सायंसन्ध्यायुक्त्वांशं दिवा हृतपापमलहन्ति ॥ १०२ ॥

न तिष्ठति तु य पूर्वांनोपास्ते यश्च पश्चिमात् ॥ सशुद्धब्रह्मिष्कार्यं सर्वस्माद्द्विजकर्मण ॥ १०३ ॥

(१०२) ननिशतिनुप-पूर्वा-नानुतिशतप-पूर्वा (क ग) ।

(१) मेधातिथि । अनेनाननुष्ठानप्रत्यवापवदन्त्यतामेव समर्थयति । य प्रात सध्यायां नोर्ध्वआस्ते नच पश्चिमायामुपविष्टो भवति सशुद्धनृत्योवेदितव्य । सर्वमाद्विजातिकर्मण आतिथ्यादिसत्कारसंपदानादितोऽर्हः कार्योऽपनोच । अत शूद्रसमानतानिरासार्थं नित्यममुष्टेया सध्या । इदमधिकारवाक्यम् । अत्र च स्थानासनपुत्रोपपत्तेर्जपेयस्य चाधिकारसम्पन्नस्तत्त्वधानमन्यत्तत्सर्वधमद्वम् ॥ १०३ ॥

५२) सर्वज्ञेनारायण । न तिष्ठति तिष्ठअपतीत्यर्थ । एवमुपास्तइत्यत्रापि ॥ १०३ ॥

(३) कुङ्कुम् । न तिष्ठतीति । य पुन पूर्वसध्यानानुतिष्ठति पश्चिमातु नोपास्ते तत्तत्कारवहितज्ञपादि न करोतीत्यर्थ । मण्डूद्वय सर्वमाद्विजातिकर्मणोऽतिथिसत्कारादिरपि बाह्य कार्य । अनेनैव प्रत्यवायेन सध्यापासनस्य नित्यतात्ता । नित्यत्वेऽपिसर्वदापेक्षितपापक्षयस्य परंशुत्वमविरुद्धम् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्द । सन्ध्याकरणे दाधमाहनति । शूद्रवदिति तदङ्कणेऽनधिकारितैव तत्पूर्वकत्वात्तमवकर्मणाम् ॥ १०३ ॥

(५) नन्दन । स्थानासनयोगकरणेभयवायमाह । नतिष्ठतीति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्र । य पुरुष पूर्वोपश्चिमासन्ध्यानउपास्ते न करोति स सर्वस्माद्विजकर्मणः सर्काशाद्विद्विर्बहिष्काय निष्काशनीय ॥ १०३ ॥

अपासमीपे नियतौ नैत्यकं विधिमास्थित ॥ सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यसमाहितः ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथि । अयमपर स्थाभ्यायविधि प्रकरणान्तरे श्रुतवात्पूर्वस्मात्प्रकरणाद्भिद्यते । बहिर्णामानिर्जनो देशअरण्यतदन्तवा प्राप्यापासमीपे नदीवाऽयादिरस्थाने तदभावे कमण्डलवादिभाजनस्थानामपि नियत शुचिर्यत्नवद्वा समाहित' परि यत्तचित्तव्याक्षेप साधिः शीमप्यधीयीत यत् बहुसूत्रानुवाकाभ्यायादि कयाचित्कार्यातिपत्त्या नशक्यते । नैत्यकविधिमास्थित नित्यएवानैत्यक नित्योपविधिरित्येवस्थितमज्ञ महणार्थश्च स्थाभ्यायाभ्ययनविधि प्रकृतिरप्येकार सस्तदीयाद्भ्रान्तगृह्णाति तेन ब्रह्मण प्रणवमाकृत्य नित्यादिधर्मो भवति । अन्येतु विधिविधायकारइति कर्तव्यतेत्यादि चक्षत निःश्रेयसचारिणावश्यकर्तव्येताभ्यायाभ्ययनविधितर्कतयता तामाश्रित । अस्य तु विधेस्तदा नित्यत्वब्रह्ममग्रहि तत्स्थितमित्यादिवाक्येभ्योऽत्रमातयम् । आद्यमेवस्थाभ्यायानुत्तररूपस्येति । नहि विधिशब्द, प्रकारवचनतया प्रसिद्धो यदि च नैत्यकशब्देन ब्रह्मचारिणो विधिरुच्यते । तदा नैत्यकेनास्त्यनध्यायादयत्रापि नैत्यकशब्देन तस्यैवाभिधानं स्यात्तत्रानध्यायनिषेधस्तत्रैव न प्रसज्येत ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञेनारायण । अथब्रह्मयज्ञविधिमाहअपामिति । नियतं शुचि, नैत्यकविधि ब्रह्मयज्ञविधिब्रह्मयज्ञेनयत्यमाणस्यादिनाश्रुतावुक्त । आरण्यपामाद्विह' सावित्रीमपीत्ये माध्ययनाशुल्लुपवाकरणाद्वा पूजमगृहीतवेदस्य ब्रह्मचारिणोमुक्त्वा । आदिक्रमेण स्वध्यायान्नित्यपारोमुख्योब्रह्मयज्ञ । समाहितोऽनन्यचेता ॥ १०४ ॥

(३) कुङ्कुम् । अपाममौषदिति । ब्रह्मयज्ञरूपमिदमहुवेदाभ्ययनारात्तौ सावित्रीमात्राभ्ययनमपि विधीयते । इत्यप्यदिनिर्जनदेशग वानघादिजन्समापेनियतेऽप्य समाहितोऽनन्यमनानैत्यकविधिब्रह्मयज्ञरूपमास्थितोऽनुतिशानु सावित्रीमपि प्रणव यादति त्रययुगायशोक्तामधीयीत ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्द । तत्र मशस्तस्थानमाह अपामिति । नैत्यकब्रह्मयज्ञरूपसमाहितोऽनन्यमना सावित्रीमपीति अनपीतमना तस्य ब्रह्मयज्ञार्थं । विविष्टोपपरोविधिरिति मधानार्थ ॥ १०४ ॥

(५) नन्दन । प्रथमब्रह्मयज्ञमाह अपामिति । नियतसमाहितशब्दाभ्याकर्मज्ञानेन्द्रियसयमावन्तौ । नित्यमेवनेम
 त्तिक अनेनाहरह कर्तव्यत्वमुक्त विभ्रब्रह्मयज्ञनयक्षपमाण प्राच्यान्दिशात्यनुवाकेनाक्त । अध्यायात् स्वाध्यायनकव-
 लत्वाभ्याधिकमवाधायीत । किन्तुसावित्रीमपि । श्लोकरुधारास्यब्रह्मयज्ञविषयत्वम् ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्र । युगम अपामिति । नैत्यकविध्यास्थित सन्पानिके नियत सावित्रीज्ञपेत् । गत्वारग्यसमा
 हिन सन्पुरुषादिरुत सन्सम्यगधीयीत अव्ययन कुर्वीत ॥ १०४ ॥

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ॥ नानुरोधोऽस्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५ ॥

(१) मेघानिधि । उपकरणमुपकारकवेदाङ्गकल्पसूत्रनिरुक्ताद्युच्यते । तस्मिन्पुण्यमानेनध्यायेत्यनुरोधोपादरोना-
 स्ति । अनध्याये होममन्त्रेषु चैव सन्ध्यायानादरणीयाअनध्यायेवध्येत्यम । न निरोधदति वा पाठ । निवृत्तिरनध्याय
 प्वध्ययनस्य नास्ति । यद्यप्यध्ययनविधियर्मानध्यायेष्वनध्ययन अध्ययनविधिश्च स्वाध्यायविषय स्वाध्यायश्च वेदोऽन
 वेदशब्दाभ्यान्वयान्नि तथापि वेदवाक्यमिथत्वबुद्धि स्यादिति स्पष्टार्थमुच्यते । दृष्टा तोवाचवेदाङ्गिव वदेष्यनध्यायो
 नास्ति । होममन्त्रेवधिहोमोमे ये मन्त्रान्यस्मिन्वासावित्रादिशातिहोमे । एतच्च प्रदर्शनार्थं शब्दव्यपथैषादिमन्त्राणाकर्मो
 ज्ञानावैदिकवाक्याच्चारणमात्रधर्मोऽनध्यायानध्ययनत्वाध्यायनविधियुक्तइति मन्थमानोहोमादिमन्त्रेषु चतुर्विध्यादिवनुच्चा
 रणमपद्यत य सन्त्यायसिद्धेर्नार्थानानुचमानेन प्रतिज्ञोच्यते । स्वाध्यायाध्ययनविधियुक्तमनध्यायानुक्रमण वेदधमस्ततो
 नास्तिकर्माङ्गमन्त्रेवध्याय । नैत्यके स्वाध्याये पूर्वेण वाक्येन सर्वाश्रमिणाविहिते नित्ये स्वाध्यायविधौ ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । वेदोपकरणे ध्याकरणाद्यङ्गे नैत्यके स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञे होममन्त्रेषु कौम्यकर्माङ्गेष्वपि
 अनध्यायेनध्ययनदिनेनानध्ययनानुरोध । अथत्र भवत्वनध्यायाभाव ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लक । वेदोपकरणेइति । वेदोपकरणे वेदाङ्गे शिक्षादो नैत्यक नित्यानुष्ठे च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे
 होममन्त्रेषु चानध्यायादरोनास्ति ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्द । अहम्यहनायुक्तशुक्रापीर्णमास्यावित्यादौ कागतिरिति चेत्तत्र पर्युदासाधिकरणयधि
 नाह वेदोपकरणेइति । वेदोपकरणे शिक्षादिवदाङ्गे नैत्यके ब्रह्मयज्ञादिरुप गुरुमुद्यामयमाध्ययने वा तएव स्नातक
 मकरणएवानध्याये गणिततस्माध्ययनस्य काम्यवातअनुरोधेअपेक्षाअङ्गदिनास्तन तथा च सूत्रम् । कामवेदाङ्गाना
 ति । काममिच्छा तद्दशातवदाङ्गाध्ययनमिति जैमिनिसूत्रार्थ । यजतिषु । ये यनामह कृपान्नानुषाजावात तत्र यथा
 अनुयाजवर्जितेषु याधेपुष्यजामहकरणतद्दशापि अनध्यायेवङ्गादिपाठइति न्यायाथ ॥ १०५ ॥

(५) नन्दन । सावित्रीयह्मणनज्ञापितनचात्रब्रह्मयज्ञपहणाध्ययनद्वानध्यायकालद्वयाहवेदोपकरणेइति । वेदो
 पकरण वेदाङ्गेतत्रप्रतिषेधाभावातहोममन्त्रेषुविधेयत्वाच्चयथानध्यायानुरोधोनास्ति एतन्नेमित्तिकेपायथ ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्र । वेदोपकरणे उपारुमंकरणे ॥ १०५ ॥

नैत्यके नास्त्यनध्यायोत्रब्रह्मसूत्रहि तस्मृत् ॥ ब्रह्माहुतिहुतपुण्यमनध्यायवपट्टतम् ॥ १०६ ॥

(१) मेघानिधि । पूर्वविधिशेषोपमर्थात् । एतेन हेतुना नैत्यकेनास्त्यनध्यायोयतोऽस्मत्प्रत स्पष्टतसतमपृष्टं
 संग्रयथा सहस्रसवत्सरादिसत्रन कदाचिच्छिद्यतइत्यत सत्रमेवमिदमपि ब्रह्माध्ययननिर्वच्य ब्रह्मसूत्रवाच्य नकदादिच्छे
 द्यथम् । विच्छेदेहि सत्रव्यनस्यात् । सत्रत्वमिदानींरूपरुभङ्गपायीजयति । ब्रह्माध्ययनमाहुतिहुतमप सत्रेनोपाहुत्या

हृयते । जुहोतिरनिवृत्ती वर्तते । अनेकाभ्यांवाद्वातूनां ब्रह्मशब्देन तद्विषयाभ्यपनक्रिया लक्ष्यते । ब्रह्माभ्यपनमाहुतिरिवोप
मिनःव्याप्तादिभिरितिसमाप्तः । अनभ्याये यदभ्यपननेन वपद्कृतयथा याज्यान्तअविच्छेदोवपद्कारेण क्रियतएवंचतुर्दश्या-
घनभ्यायाभ्यपनवपद्कारस्यान्वीयम् । वपद्कृत्येन वीगद्कृत्येन तैतन कृतयुक्तसस्यतं साधनं कृतेति समाप्तः ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधनाः । स्वाभ्यायरूपे तु ब्रह्मयज्ञे कथमेवमभ्यपनविरोधित्वादानभ्यायस्येत्यतथाह नैत्यकं-
इति । ब्रह्मणा वेदेन सत्रं सतस्यमानाक्रियामेतैतः क्रियासतस्यविच्छेदाभ्यानाभ्यायानुरोधः कित्वेकं वचनमेकं वा यजुरेक
वांसामाहरेदित्यापस्तम्बवचनादनुसधानमत्राल्पमर्णायोनुष्ठेयं एतदर्थमपि चैतद्धोममन्त्रादिः पृथक्कृत्यं पुनरुक्तम् । अत्र चान-
भ्यायानामनुरोधाभिधानात् स्वातकत्रतकरणेभ्यापकप्रति कथितानामनभ्यायानामभ्यपनकारिण ब्रह्मचारिणं प्रत्यन्वयो-
पेक्षित । तेन विशिष्टधनेनाभ्यापकस्याभ्यपनप्रवृत्तावन्वभ्येना नाभ्येत्यमिति लभ्यते । ब्रह्मसत्रमित्यत्र गुणयोगेन सत्र-
शब्दस्य प्रवृत्त्यायोगेन तांवाकुं गवामयनादिसत्रसाम्यमस्याह । ब्रह्माहुतीति । वेदरूपायाऽहुतेर्होतव्यस्य हुतं होमीयत्र
नपुण्यहेतुत्वाभ्यायमया च सत्रे वपद्कारो होममन्त्ररतभात्रापि अनभ्यायोनभ्यपननिमित्तमेघनिघातशब्दादि वपद्कार-
स्थानीयम् । यदाहापस्तम्बः ब्रह्मयज्ञोहवाएष्य स्वाभ्यायतस्यैत वपद्कारायस्तनयतीत्यादि ॥ १०६ ॥

(३) कुड्मूकः । नैत्यकं इति पूर्वोक्तनैत्यकत्वाभ्यायस्यायमनुवादः । नैत्यके अपयज्ञेनभ्यायोनास्ति यत्सत-
तभवत्वात् । ब्रह्मसत्रतन्मन्वादिभिः स्थतं ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिर्हविस्तरस्याहुतअनभ्यायाभ्यपनमध्यपनरूपमनभ्यायवपद्क-
तमपि पुण्यमेव भवति ॥ १०६ ॥

(४) राधवानन्दः । अंभवादेभोक्तमर्थद्वयमिति नैत्यकइति । ब्रह्मसत्रंसततभवत्वात्ब्रह्मैवाहुतिस्तस्याहुतंहोम-
रुपाभ्यपनसोमाहुतिस्थानीयअनभ्यायवपद्कृतेअनभ्यायाभ्यपनवपडिति याज्यासमापकवोपद्कृत्यानीयेतंन कृतसस्यत-
ब्रह्मसत्रमितिरुपकण्य पुण्यद । नापोहेदप्रपु क्रियाइति होमे नास्त्यनभ्यायआवश्यकत्वात् । तथा मात्यहिकजपपीति
भाव ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमिवाथहेतुन्यासेनस्थिरीकरोति नैत्यकइति । नैतिकत्वाभ्यायेनास्त्यनभ्यायः कुतः ब्रह्मैवा-
हुतिर्ब्रह्माहुतिर् वेदस्याहुतिरिति यावत् । सायस्मिनसत्रेहुतात्ब्रह्माहुतिरुक्तंअनभ्यायकारेणवपद्कृतंयसततदनभ्या-
यवपद्कृतव्ययेतेहृतस्यवाएतस्ययज्ञस्यमेधोहविर्पांनिरयादिआर्थायतस्यभ्यायोपाज्यापुरोनुवाक्यादिः । वपद्कृतमवप-
द्कारः । ताभ्यांरहितमनभ्यायवपद्कृतं । तत्रब्रह्मसत्रवेदसत्रसत्रशब्देननैर्तेयगदीर्घकालानुष्ठेयत्वाभिमेतासत्ताजनैत्यके-
नास्त्यनभ्यायइत्यर्थः । सवःसामपिब्रह्मयज्ञयुवंतसर्वपुदपार्थलाभयावकीवकुवंत किपुनरित्यभिभाषेणाह । यस्वा-
भ्यायमिति । स्वाभ्यायं ब्रह्मपञ्चविषयमवदमवदमात्रमध्येपत्वाभ्यायः । पयोपर्मष्टिपसामाभ्यात् । मेद अर्थपुष्टिहेतुवसामा-
भ्यात् । घृतसामस्येहसामभ्यात् । मधुरसःनानारसैक्यात् क्षरति । दुग्धेकेचिदप्रांसीपइत्यादि-लोकचतुष्टयेनगृहीतस्या-
भ्यायस्यनित्याभ्यपनमुक्तमितिभ्यायक्षते ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । नित्यत्वाभ्यायेअनभ्यायःअभ्यपनस्यअनुरोधेन भवेत् च पुनः होममन्त्रेषु मन्त्रेचारेषु अन-
भ्यायो न भवेत् नित्यकर्मणिअनभ्यायोनास्ति ततःअभ्यपन ब्रह्मसत्रं ब्रह्मयज्ञस्यत ब्रह्माहुतिहुतपुण्यब्रह्मणाहुतिहुतस्र
साहुतिहुतवेदाहुतिहुतमित्यर्थः ब्रह्मणाहुतेणाहुतिहुतमितिवार्थः अनभ्याये वपद्कृतं पुण्य भवति ॥ १०६ ॥

यः स्वाभ्यायमधीतेऽर्धविधिना नियतः शुचिः ॥ तस्य नित्यं क्षरत्येपपयोदधिघृतं मधु ॥ १०७ ॥
(१) मेघातिथिः । प्रकृतविधिपरोपयम् । सच नित्यः समुधिगतः नित्येप फलश्रवणमर्थावादीनच विधिभिर्भक्तिर्दि-

घते येनैकरस्य तृभयत्वसंयोगः पृथक्कमित्यनेन न्यायेनाधिकारान्तरहेतुः मयपमृतिः स्यात् । लब्धे च नित्येऽधिकारे रात्रिसत्रन्यायोपि नास्ति येन पयआदीनि निष्कलत्वेन कल्पेरन् । तस्मादर्थवादएवायम् । अधीयानस्य लोकपत्न्या श्रुत्य-
हादिना गोलाभात्पयः प्रभृतेः प्रक्षरणानुवादस्यालम्बनम् । स्वाध्यायपुर्वेदमधीतेव्दसंवासरविधिना, माकूल्याभ्यासनेन नियतः
सयन्तेन्द्रियः शुचिः स्नानादिना तस्य पुरुषस्य नित्यंयावज्जीवंक्षरति स्वति ददाति । एषः स्वाध्यायः पयोदधीति ।
अन्येतु धर्माशंकाप्रमोक्षात्पयआदिभिः शब्दैरभिहितान्मन्यन्ते । पयः शुद्धिं सामान्याद्धर्मः दधिपुष्टिहेतुत्वाद्धर्मः । ले-
हसात्मान्याद्दत्तकामः सर्वरसैक्यान्मधुमोक्षः । यावान्कश्चन पुरुषार्थः ससर्वविदाभ्ययनात्संवत्सरैणैव माप्यते किंपुनर्वहुना
कालेनाश्ववादत्वात्पयआदिशब्दानांकोर्भोयुक्तदिति नाभिनिविष्टस्यम् ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । यावज्जीवाभ्ययनेनियतेप्यव्दमात्रेणैव लभ्यं फलमाहयइति । नियतइन्द्रियप्रत्याहारवान्
पयःश्वेतवर्णसारुण्याद्धर्मः तद्भवत्वादर्थोदधि तद्भयमभवत्वात्तद्धृतकामः मध्विति परमात्मनातद्विषयतया ब्रह्मविद्यायामधु-
शब्दप्रयोगः । अथातो सवांमधुप्रवोचदिति ॥ १०७ ॥

(३) क्लृप्तकः । यः स्वाध्यायमिति । अव्दमित्यन्यन्तसयोगे द्वितीया । योवर्षमन्येकंस्वाध्यायमहरर्हाविहिताइयुक्त-
नियतेन्द्रियमयतोऽजपति तस्यैव स्वाध्यायोजपयज्ञः । क्षीरादीनि क्षरति क्षीरादिभिर्देवान्पितृंश्च प्रीणाति ते च प्रीताः।
वैकामैर्जपयज्ञकारिणस्तर्पयन्तीत्यर्थः । अतएव याज्ञवल्क्यः मधुना पयसा चैव सदेवांस्तर्पयेद्विजः । पितृन्मधुधृता-
भ्यां च ऋचोधीति हि योऽश्वहमित्युपक्रम्य चतुर्णामिव वेदानांपुराणानां च जपस्य देवपितृवृत्तिफलमुक्त्वा रोपे तत्रमास्तर्प-
यन्त्येनेसर्वकामफलेऽशुभैरित्युक्तवान् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । अध्ययनस्य गुणफलमाह । यइति । विधिना माकूलानिह्युक्तेनक्षरतिपिशिदादीनां वृत्ति-
मिति । तदुक्त्याज्ञवल्क्येन । मधुना पयसा चैव सदेवांस्तर्पयेद्विजः । पितृन्मधुधृताभ्यां च ऋचोधीति तु योऽश्वहम् ॥ इदंशः
स्वाध्यायः गोदोहनविशिष्टाः प्रणयनं यथापशुसाधनंतथायमुक्तफलसाधनमिति अर्थवादोयमिति मेधातिथिः । तच्च-
अर्थज्ञादत्वे परपदार्थोपपत्तिः स्वपदार्थत्यागइति मीमांसामुद्राभङ्गः अन्यथा गोदोहमन्यर्थवादः स्यात् ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यःपुरुषःअव्दपर्यन्तं स्वाध्यायंअधीति करोति तस्य नित्यंएषःस्वाध्यायःपयोदधिधृतमधु क्षरति
स्वति ददातीत्यर्थः । धर्माशंकाप्रमोक्षाः पयोरोधर्मः । दधिरुपोऽर्थः धृतरुषःकामः । मधुरुषोमोक्षः ॥ १०७ ॥

अग्नीन्धनंभैक्षस्वर्वाभयःशय्यांगुरोर्हितम् ॥ आसमावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयमोद्विजः ॥ १०८ ॥

नेक्षरतिः । सायणः । समिद्धिरेरादीपनमग्नीन्धनम् । अपर्यंकारोद्दणमधः शय्या न्तु स्थण्डिलशयित्वमेव । गुरो-
हितमुक्तुम्भाचाहरणशुश्रूषणलक्षणम् । यत्तुतद्दुपकारकरणंतथावज्जीविकम् । एतद्ब्रह्मचर्यंसमाप्तैर्गुरुकुलनिवृत्तिलक्षणात्
स्नानात्कर्तव्यं स्वाध्यायाभ्ययनविधयर्थेवात् । ब्रह्मचर्यस्य तद्धर्माणां च यावद्ब्रह्मणमनुवृत्तिस्तन्निवृत्त्या च निवृत्तिः
सिद्धेवेति । अग्नीन्धनादीनांपुनर्वचनं तद्यतिरिक्तस्यातिक्रान्तस्य धर्मकलापरयोत्तरेषामभ्याश्रिणामनुष्ठानार्थम् । तथात्र
गोतमः उत्तरेषांचैतदविरोधादिति । अथैवंकस्मान्नभवत्येते यावद्ब्रह्मचर्यंभाविनोऽप्ये पुनरवांगपि निवर्तन्तइति स्पष्ट्य-
न्तरमात्रांशतुप्रधानफाल्गुनूर्ध्वतनश्च नियमाहरमेवत्यायः सत्यां गतौ बाधितः स्यात् । गुरवे हितमिति हितयोगे चतुर्भ्यं
न्याम्यातद्दृश्यति ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । समिदाधानमिन्धनं अपुःशय्या खंड्युपरिशयनन्यायः गुरोर्हिततत्परिचर्याएतभ्येता-
ब्रह्मचर्यसंभ्योपासनादिवत् समावर्तनाद्भ्रुवमप्यनुष्ठानप्रसंगवारयितुमुक्तम् । अतएव गोतमः उत्तरेषांचैतदविरोधीति ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लुकः । अग्नीन्धनमिति सायंपातःसमिद्धोर्मभिक्षासमुद्गाहरणमरुद्गाशयनरूपामधःशय्यां न तुस्थण्डितशा-

धित्वमेवगुरोरुदककुम्भाद्याहरणरूपहितंरुतोपनयनोत्रलक्षारी समावर्तनपर्यन्तं कुर्यात् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मचारिणोऽवश्यकर्तव्यमाह अग्नीन्धनमिति अग्नीन्धनंसायंपातः समिद्धोमः अधःश-
य्यांरुद्गाधनारुदतृकुम्भासमावर्तनपर्यन्तमित्येवमव्यः ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । अथब्रह्मचारपरकरणोक्तानांके पाचिद्धर्माणामुत्तराश्रमेष्वप्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थंकेपाचिन्वियममाह
अग्नीन्धनमिति । अग्नीन्धनादीनांयावत्ब्रह्मचर्यकालभावित्वंप्रधानवशात्तत्वात् गुणानां सिद्धिं सिद्धिसत्यारम्भोनि-
यमार्थः अग्नीन्धनादिभ्योऽर्थेपायावज्जीवकालप्रयोगइति । गुरोर्हितउदकुम्भाहरणादि अन्येत्यपावर्जावकालत्वात् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मचारिधर्मानाह एतोपनयनोद्भिजः समावर्तनपर्यन्तंअग्निं अग्निशुश्रूषां कुर्यात्तदन्धनं गुरोः दन्ध-
नानयनं गुरोर्हितं कुर्यात् ॥ १०८ ॥

आचार्यपुत्रःशुश्रूषुर्ज्ञानदोषार्थिकःशुचिः ॥ आमःशक्तोऽर्थदःसाधुः स्वोऽध्याप्यादश धर्मतः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वंपामेव दानानांब्रह्मदानविशिष्यतइति तत्रकीदृशां विद्यादातव्याइति पात्रलक्षणार्थः श्लोक
ब्रह्मचारिधर्मसङ्केताध्यापनविधिरयमुच्यते । आचार्यस्य पुत्रः शुश्रूषा . परिचर्या गृहोपयोगिशक्तिः कर्मकरणं शरीरस-
वाहनं च ज्ञानादय कश्चिद्भ्यःआचार्यस्य न विदित शिष्येण . कश्चिच्छिक्षितोऽर्थकामकलाविषयोधर्मविषयो वा विद्या-
विनिमयेनेदंमध्यापनम् । धार्मिकः अग्निहोत्रादिकर्मोनुष्ठानप्रधान . शुचिर्घृहारिशुद्धअर्थशुद्धश्च । गोवलीवर्दवपदत्रयस्य
पुनरुक्तधार्मिक . शुचिः साधुरिति । आमस्तद्दानधुवादिः प्रत्यासन्नः शक्तः . ग्रहणधारणसमर्थः स्वःपुत्र . उपनीतश्च पूर्वः
अन्योपनीताअप्यध्याप्याः । ननु च धर्मतदप्युच्यते एतैरध्यापितैर्धर्माभवति अर्थदश्च एतेनोपकरोति तत्र कुतोऽष्ट-
कपता केनोक्तकल्पमिति श्रुते का कल्पना साक्षादेवहिश्रुतमध्याप्यादशाधर्मतइति । उपाध्यायस्त्वाह धर्मशास्त्रव्यवस्था-
च्यते । एतैरध्यापितैर्धर्मातिक्रमो न भवति न पुनरर्थदअध्यापिते विद्यादानलक्षणे धर्मोभवति ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुश्रूष . एतचर्यं । धार्मिकोधर्मानुष्ठानशीलः । शुचिःशुद्धभावः । आमोबन्धुः । शक्तो-
ग्रहणधारणादिशक्तिमान् । अर्थदः परिभाषविना पूर्वधनेन .रुतोपकारः । साधुरार्जवोपेतः । स्वोज्ञाति . धर्मतोषमार्थमु-
द्दिश्यन तु भविष्यदर्शशुश्रूषादिना ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लुकः । कीदृशाश्रम्योऽध्याप्य इत्याहआचार्यपुत्रइति । आचार्यपुत्रपरिचारकोज्ञानान्तरदाता धर्मविष्णु-
दार्पादिषु शुचिःबन्धवो ग्रहणधारणसमर्थ . धनदाताहितेच्छुःज्ञातिः दर्शते धर्मोणध्याप्याः ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । विद्यादानप्राप्त्याह आचार्यपुत्रइति । ज्ञानद अथवा विद्यया विद्येत्युक्तत्वात्तदधार्मिक-
लाभावनुपजीव्यधर्मार्थयः पठति . शुचिररुद्धः आमोबन्धुः । शक्तोवेदतदर्थंविचारणादौअर्थदेउत्तरकाले स्वोज्ञाति
॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । इदानींगुरोरध्यापनयोग्यानुष्ठसगादाह आचार्येति । शक्तःग्रहणधारणादौशुष्कार्येपुवानमर्थः ।
स्व ज्ञाति . धर्मतःव्यापत . ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचार्यपुत्रादि एते । दश धर्मत स्वःपुत्रादि स्वाध्याप्याः अध्ययनयोग्याभवन्ति ॥ १०९ ॥

नापृष्ट कस्यचिद्द्वयान्न चान्यायेन पृच्छत. ॥ जानन्नपि हि मेधावी जडवद्भोक्आचरेत् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथि । अधीयानेनानुपसन्नेन यदि नाशितमपाक्षरविस्तरवाऽधीततदाऽपृष्टेन न वक्तव्यम् । नाशित-
त्वधैवमेतत्पठितव्यमिति शिष्यस्य त्वपृच्छतोपि वक्तव्यम् । पृच्छमानोऽपि यद्यन्यायेन पृच्छति तथापि न वक्तव्य
म् । प्रथमपुत्रकमत्स्निवस्तुनि मे सर्वैहस्तनुपदिष्टमर्हसीति शिष्यधर्मण प्रश्नोऽन्यायेन । अन्यथा तु जानन्नपि जडवन्मू-
कद्व लोकै वर्तेताऽऽचरेद्ब्रह्मव तूष्णीमासीत् । शास्त्रविषयोयमपृष्टसदेहापनयननिषेध । व्यवहारे तु वक्ष्यति नियुक्तो
वा नियुक्तोवाधर्मज्ञोवक्तुमर्हतीति । अन्येत्वविशेषेणोच्छंति ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एभ्यस्त्वन्यस्यापृष्टो न ब्रूयात् न चान्यायेन परिहासादिना पृच्छत ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूक । नापृष्टइति यद्य-चेनाल्पाक्षरविस्तरचाधीततस्य तत्त्वं वदेत् शिष्यस्यत्वपृच्छतोऽपि वक्तव्यम् ।
भक्तिश्रद्धादिप्रश्नार्थोऽङ्गुलमन्यायस्ते न पृच्छतेन ब्रूयात् जानन्नपि हि माङ्गुल्लोके मूकद्व व्यवहरेत् ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्द । सार्थवादानिपात्राग्याह नापृष्टइति षड्ङ् । अन्यायेन यथाविधिनमस्कारादिरहितेन पृ-
च्छतस्तत्रति न ब्रूयादिति । जानन्नपि तत्र तत्र समर्थोऽपि लोकेअपात्रे जडवन्मूकवत्स्यात् ॥ ११० ॥

(५) मन्डन । पुनरत्रक न्यायद्वयपेक्षायामाह नापृष्टइति । दशानामेतेषामध्ये कस्यचिदप्रश्ने न्यायवर्जितप्रश्ने-
चजानन्नपिजडवत्भवेत् ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्र । अपृष्ट सत्रकस्य चित्तुनत्रयात् अन्यायेन पृच्छत कस्य चित् न ब्रूयात् मेधावी जानन्नपि
जडवद्भोक्आचरेत् ॥ ११० ॥

अधर्मण च य प्राह यश्चाधर्मण पृच्छति ॥ तयोरन्यतर प्रैति विद्वेषवाधिगच्छति ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथि । अस्य प्रतिषेधस्यातिक्रमे दोषमाह अधर्मण पृष्टोऽन्यायपृष्टश्च य प्रवर्तीति एवमेतद्युक्तमभ्येतुमिति
यश्च पृच्छतितावुभावपि श्रियतेअपामकालो । अथैकोऽप्यतिक्रमकारी सत्त्व श्रियते । यद्यन्यायेन पृष्टेन चक्ति तदा प्रष्टव
वाऽथमतिवक्ति तदोभावपि । अनेनान्यायप्रश्ने दोषदर्शने न प्रष्टुर्चास्य प्रअविधि । विद्वेषवा द्वेष्यताल्लोके प्राप्नोति ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अधर्मण ययोक्तत्वाभ्यायनविधिनिना । प्रैति श्रियते विद्वेषमन्यतरस्यान्यतराधिग-
च्छति ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूक । उक्तप्रतिषेधद्वयातिक्रमे दोषमाह अधर्मणेति । अधर्मण पृष्टोऽपि योपस्य वदति यश्चान्यायेन
यपृच्छति तयोरन्यतराव्यतिक्रमकारी श्रियते विद्वेषवा तेन सह गच्छति ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्द । उक्तातिक्रमेऽनर्थमाह अधर्मणेति । अधर्मण पृष्टइति शेष । प्राहअधर्मण च पृच्छति य तयो
र्मध्येऽन्यतर व्यतिक्रमकारी प्रैति श्रियते फलाच्यवते ॥ १११ ॥

(५) मन्डन । न्यायवर्जितेप्रश्नेप्रवचनेचदोषमाह अधर्मणेति । प्राह वचनकरोति प्रैतिश्रियते ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्र । अधर्मणेतिद्वान्यायमाह । य त्रसाचारीअधर्मण अनुतेनप्राह य अधर्मण पृच्छति तयोर्मध्ये अ-
न्यतर एक प्रैति पृष्टुर्णति यदि जीवितु विद्वेष अधिगच्छति ॥ १११ ॥

(११०) लोकआचरेत्=लोकमाचरेत् (न, ल, य, र,)

(१११) बाधिऽपाधि (न, य, ल, म,)

धर्मार्थो यत्र न स्यातां शुश्रूषा चापि तद्विधा ॥ तत्र विद्या न वक्तव्या शुभंवीजमित्रोपेरे ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तमभ्यास्यादशममर्तइति तस्यैवापमकारान्तरेण संक्षेपत-गतिनिर्देशोनापूर्वांशसंभधानम् । प्रकृतानुवादत्वादर्थाब्दउपकारमात्रलक्षणाऽपरोद्भूयः विद्याविनिमयेनापि पूर्वमध्ययनस्योक्तत्वात् । तद्विधाऽभ्यापनाऽनुसूच्यमानमहति महती स्वल्पे स्वल्पेति तत्रविद्या विद्यतेज्ञापते यथा सर्वोऽर्थइति साविद्याप्राप्तोऽर्थाविबोधश्च । अनुपकारो नाऽभ्याप्यो न चास्यार्थविवरणकर्तव्यम् । उपरोभूमिभागउच्यते यस्मिन्निवलेपिभृत्तिकादोपाद्बीजन प्ररोहति शुभश्रेष्ठ-ब्राह्मणदिकं तद्विद्यादिनोप्यते । एवविद्यापि क्षेत्रे सुमा मंहाफला भवति । नचैतन्मन्तव्यम् । अर्थमादीय यदभ्यापनसां मृति नहि पणपरिमाणमंभापणपूर्विका तत्र मृत्तिः यदेयंइदासि तदैतदभ्यापयामीति । एतद्मृतेरुपमम् । न पुनरर्थोपकार-गन्धमात्रेण । यत्तु न पूर्वकिंचिद्वरवे उपकुर्वतीति नासौ पूर्वोपकारमतिपेधः किंतुलास्यतावरयमाज्ञानेन गुर्वर्थोयथा शक्ति-साद्य तच्छेषेषु प्रतिपेधो न पृथग्वाच्यः ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मः उक्तेषु दशासु । अर्थ परिभाषाविना भविष्यदर्थसमाधाना । शुश्रूषा परिचर्या । सापि तद्विधाभ्ययनस्य यादृशमभ्याहितत्वतदनुरुपा ऊपरे लवणभूमौ ११२ ॥

(३) कुङ्कुमः । धर्मार्थाविति यस्मिन्किञ्चिदभ्यापिते धर्मार्थो न भवतः परिचर्या वा ऽभ्ययनानुरुपा तत्र विद्या-नार्पणम्यासुपुत्रीसाविधीजमिवापेरे यत्र बीजमुमनं प्ररोहति सउपरः । न चार्थग्रहणे मृतकाभ्यापकत्वमाशङ्कनीययद्येताव-न्महतीयते तदैतावदभ्यापयामीति नियमाभावात् ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च धर्मार्थाविति । तद्विधा विद्यादानानुरुपाऊपरैश्चारभूमौ तत्रोपयथानाङ्कुरंषति तथा तादृशे धर्मार्थावपीन स्फुरिति ॥ ११२ ॥

(५) चन्दनः । तद्विधा गुह्यविद्यानुरुपा ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र ब्रह्मचारिणिधर्मार्थो न स्यातां धर्मश्च अर्थश्च धर्मार्थो न भवतः च पुनः तद्विधा शुश्रूषा गुरु-योग्या शुश्रूषा न स्यात् तत्र तस्मिन्ब्रह्मचारिणि विद्या न वक्तव्या ज्ञान च न वक्तव्यमित्यर्थः । ऊपरे भूमौ शुभबीजमिव निष्कल भवतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

विद्ययैव समंक्रामंमर्तव्यं ब्रह्मवादिना ॥ आपद्यपि हि घोरायां नत्वेनामिरीणे वपेत् ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । समशब्दः सहाय्यं । अप्रतिपादितया स्वदेहएवजर्जरिततया युक्तब्रह्मवादिनोवेदाभ्यापिनोमरणं पुनरमात्रे प्रतिपादनमनेन च ज्ञायते । अध्यापनमध्यधीनवेदेनावश्यकतव्यं न केवलवृत्त्यर्थम् । नापि धार्यादिदानवत्फल कामस्यैवाधिकारः । तथा च श्रुतिः योहिविद्यामधीत्यार्थिनं न ब्रयात्सकार्यहा स्यात् । भेयसोद्धारमपां वृणुयादभ्यापयेन्म-हं दंतयशस्यवाचोधिकारकवयोवदन्ति अस्मिन्प्योमेसर्वमिदमतिष्ठितम् यएवविदुरमृतास्ते भवन्ति । सकार्यहास्यादित्य-नेनानभ्यापनेदोपमनुवदन्तीति श्रुतिवावदुयकर्तव्यताज्ञापयति । इरिणे पूर्वोक्तप्रयोजनत्रयाभावोयत्राऽऽपद्यपि हि घोराया कष्टायामपि कष्टआपदुक्तशिष्याभावात् । एतच्चावश्यकतव्ये सत्पुषपद्यतेनित्यत्वे हि मुख्याभावे प्रतिनिधिशिष्योपादाने नाभ्यापननिवृत्तिः प्राप्ता । ग्रीसभाववन्नीवारैरतोस्यामवस्थायामभ्यापनाधिकारनिवृत्तिरेव यथोक्तलक्षणातिथ्यभावेऽति-गिगुजानिवृत्तिं वपेदिति लक्षणयावीजधर्मणाभ्यापनमुच्यते । बीजकिलक्षेत्रोर्मंभुपलभवत्येवविद्याऽपि । येतु धनाभा-वनिमित्तापापदमाचक्षते अत्यन्तदुर्गतेनापि नेरिणेवमन्थति वरत्रिपता । सर्वतएवात्मानंगोपायेदिति नैषविधिरतिना-

न्तो भवति । सत्यपि तथाविधाध्यापने बृहस्पतये तदेतदयुक्तं अर्थज्ञानैवेति पूर्वाङ्गानुवादात्वादिरिणशब्दस्य । यदि चार्थज्ञानेन न भवति कथमापदि तत्र प्रवृत्तिः संभाव्यते या निपिष्यते ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मवादिना वेदवादिना घोरारामापदि दुर्भिक्षादौ अर्थकामनया इरिणे उपरेविद्यार्त्ता-
नानुपालनात्मर्थे ॥ ११३ ॥

(३) कुड्मूकः । विद्ययेति । विद्ययैव सहवेदाध्यापकेन वरैर्मर्त्यं नतु सर्वथाध्यापनयोग्यशिष्याभावैचापात्रायैव
तांतिपादयेत् । तथा छान्दोग्यब्राह्मणम् विद्यया सार्धं त्रियेत न विद्यामूपरे वपेत् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । अयोग्येऽदानेऽप्येवत्याह विद्ययैवेति । ब्रह्मवादिना वेदानध्यापयितुमिच्छता घोरारामा-
न्वृत्त्यभावेन मृत्युपर्यवसितायां फललोभात् कस्यचिदूपरेषु शुभजीजारोपणं मार्गमन्त्रिरासायाह न त्वेनामिति । इरिणेऽन्त-
परेऽर्त्ताविद्याम् । अथमर्थः कडुबीजादिरल्पतयाऽन्यतोऽनुपकारकत्वविद्याया स्वतएव परारायणादिनोपकारकत्वम् ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । इरिणेऽपरेऽर्थमांशं शृणुष्याहीने पुरुषइतियावतनवपेत् न ज्ञयात् ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मवादिना कामं अतिशयेन विद्ययैव सर्वविद्यासंयुक्तं मर्त्यमरणं कर्तव्यम् । आपद्यपि घो-
रारामानां विद्यां इरिणेऽपरेन वपेत् न दध्यात् ॥ ११३ ॥

विद्यां ब्राह्मणमेत्याह शेवधिटेऽस्मिरक्ष माम् ॥ असूयकाय मांमादास्तथा स्यांवीर्यवत्तमां ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमप्यर्थवादएव । विद्या मूर्तिमती कश्चिदुपाध्यायमागत्याह शोक्तवती शेवधिर्निधिस्त-
स्मिरक्षमां । कां पुनस्तेरक्षा । असूयकाय कुत्साकराय निन्दकाय मांमाऽदानिन्दकं माध्यापय तथा चैवमहं वीर्यवत्तमां-
तिशयेन तव कार्यं करी भवामि । वीर्यकार्यनिवृत्तौ सामर्थ्यातिशयः । शेवधिः श्लेथिनि । कृतकत्वं पठितं तच्छास्त्रसंयोगोऽ-
करणम् ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मन्त्रोवधिः हेमस्मि । असूयकायानृजवेयताय नमाह-
यावीर्यवती तथास्याम् । यमेव विद्याशुचिममत्तं मेधाविन्नब्रह्मचर्योपपन्नम् यस्तेन दुःश्लोकत्वमचनाह तस्मै मातृयानिर्-
पाय ब्रह्मलिति श्रुतिवाक्यद्वयवाक्यान्तररचनया प्रब्रह्म्यास्मिन्नर्थे प्रमाणमाह विद्येति । शेवधिर्निधिः ॥ ११४ ॥

(३) कुड्मूकः । अस्यानुवादमाह विद्याब्राह्मणमिति । विद्याविद्यायो देवता कश्चिदध्यापकब्राह्मणमागम्येवमवद-
तवाहं निधिरस्मिरक्षासूयकादिदोषवते नमांवेदेः । तथा सत्यतिशयेन वीर्यवती भूयासम् । तथाच छान्दोग्यत्रा-
ह्मणम् विद्या ह्यै ब्राह्मणमाजगाम ऋषाहृषिते स्वभाषणायानर्होऽस्मिन्नेति पादार्थोऽस्यमर्थमस्मिन्नेति तथा कुड्मूकित्या ११४

(४) राघवानन्दः । अत्रहेतुर्विद्येति । शेवधिर्निधिः अदसूयकायविद्याकुण्ठता स्यात् । अदाने वीर्यवत्तमा वीर्या-
शयनतोऽपचात्रदाने तु दुरदृष्टजनकतया अभ्ययनोक्तफलाजिका । आदाने तु तज्जनिकेति भावः ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थमंवादानेऽस्थिरीकरोति विद्येति । शेवधिर्निध्यादित्तरश्लोकश्च विद्यायावचनम् । शेवधि-
निधिः । असूयकायअपात्रभूताय । तथा पात्रदत्ता ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्या ब्राह्मणमित्याह । शेवधिः तेऽस्मि शेवधिर्निधिः तवास्मि यथा शेवधिः रक्षति तथा
मांत्वं रक्ष मांत्सूयकाय असूयायुक्तयमांमादादाहेहीति । तथा वीर्यवती प्रभाववती अहस्यामिति । निधिर्नाशेवधिर्-
न्यमरः ॥ ११४ ॥

यमेवतु शुचिविद्यानियतं ब्रह्मचारिणम् ॥ तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । यं शिष्यं शुचिजानीयानियतं संयतेन्द्रियं यत्र परं ब्रह्मचारिणं तस्मै मां ब्रूहि यो हि निधिपाति रक्षति यतो सावममदी न प्रमाद्यति न स्खलति । तत्प्रवृत्त्वाच्छक्रामाभ्यां दानादीनां सर्वशिष्याणामेतद्गुणसंयोगे देयं त्यस्मादर्थ-
वादात्प्रम्यते ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियतनिश्चयवन्तम् । ब्रह्मचारिणमध्युतब्रह्मचर्यम् ॥ ११५ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । यमिति । यमेव पुनः शिष्यं शुचिनियतेन्द्रियब्रह्मचारिणं जानासि तस्मै विचारूपनिधिरक्षकाय प्रमादरहिताय भावद ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । दानपात्रमाह यमिति । यं नियतं उक्तनियमवन्तं तं विद्यात् जानीयात् । निधिपायनिधिधिष्ठापात्र-
शालायाप्रमादिनेऽकुसिताय ब्रूहि ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । विद्यावजानीयात् निधिपायविद्यानिधिपात्रमात्रे मदानं रक्षणमुच्यते भवेत्तम् । विप्रशब्देऽवक्ष-
त्रियवैश्ययोरेषु पक्षेणार्थः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र ब्रह्मचारिणं शुचिविद्यात् नियतं तस्मै ब्रह्मचारिणे मां ब्रूहि कीदृशाय निधिपाय निधिपातिद-
तिनिधिपतस्मै, अप्रमादिने प्रमादशून्याय । प्रमादोऽनवधानतादित्यमरः । यथा निधिपाति, तथा मां यः पाति रक्षति
तस्मै ॥ ११५ ॥

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाभुयात् ॥ स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । योभ्यां सार्थमधीयानस्याप्यंचोदिसर्वैर्वृत्त्याचक्षणस्य तत्सन्निकर्षमन्य आगत्य तद्ब्रह्मापूर्व-
गृहीत्यात्सर्वे वापनुदेत्सर्वे पदोपउच्यते । यावदनुज्ञामसौ न दास्यते यथैते त्वत्सकांशादधीयत एवमप्यहमप्यधीयीये-
न्यनुज्ञानुमर्हसीति लब्धानुज्ञाशिक्षेत । अन्यथा तु, यद्ब्रह्माभ्ययनं न रते पमिव सोभ्येतानेन ब्रह्मचौर्येण सयुक्तो नरकमहाया-
तनास्थानप्रामोति । अधीयानादिति पञ्चमी आख्यातोपयोगइति । अपायस्य वा गम्यमानत्वाद्ब्रह्मं ज्ञान्येतुं निष्क्रामतीव ।
ल्यल्लोपेवा कर्मणि । अधीयानश्रुत्वाऽऽभोति शिक्षयते ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवानुयात् अभ्यस्येत् ॥ ११६ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । ब्रह्मेति । यः पुनरभ्यासार्थमधीयानादभ्यासा कंचिदभ्यासपयतस्तदनुपातरहितवेदंगृह्णाति सवेद-
रतं यं युक्तो नरकगच्छति तस्मादेतल कर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरोरनुज्ञया विधानशास्त्रेणाह । ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदं अधीयानादभ्यसमानदर्थोच्चरितं निय-
तस्तत्रस्थां अवानुयात् । स्वीकृतं स ब्रह्मस्तेयीति ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः ब्रह्मचारोगुरोः अननुज्ञातं अनभ्यासितं अधीयानात् ब्रह्मवेदं भावुयात् सः ब्रह्मस्तेयसंयुक्तः
वेदस्तेयसंयुक्तः नरकमतिपद्यते ॥ ११६ ॥

लौकिकं वैदिकं वापि तथा ध्यात्मिकमेव च ॥ आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

[जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ॥ तत्सर्वं विकलं ज्ञेयमेकहस्ताभिवादानात् * ॥ ११७]

(१) **भेदातिथिः** । अतिक्रान्तप्रासद्धिकम् । अभिवादनविधिरिदानीप्रक्रम्यते । लोके भवँलौकिकैर्योकाचारप्रिक्षणमथवागीतवादित्रकलाज्ञानवात्स्यायनविशाखिकलाविषयप्रत्यज्ञानंवा । वैदिकविधिनोदितं । वेदवेदाङ्गसृष्टिविषयाऽभ्यात्मिकविद्याऽऽत्मोपनिषद्दिद्याऽऽत्मोपचाराद्वा शरीरस्य वैदिकमेतज्ज्ञानयतः शिक्षेत तत्पूर्वमुपदेष्टारपुरुषमभिवादयेत् । प्रथमसंगमे यदाश्री.प्रयोगार्थवक्ष्यमाणस्वरूपेण प्रयोगेण शब्देन समुखीकरणसोऽभिवादयतेरर्थः । पूर्वमिति प्रथमतेनासौ सत्रेभ्योन पुनस्तदौयवृचनमपेक्षितव्यतदाहिं प्रत्यभिवादादयिताऽभिवादयेदित्यनेनैव सिद्धत्वात् । पूर्वशब्देऽनर्थकइति चेतनसति ह्यस्मिन्व्ययमर्थोलभ्यते धातुपसर्गाद्यपर्यालोचनया ह्याभिमुख्येन वदनमात्रं प्रतीयते । अन्येनापि सत्रोपि तस्य भवत्येव ये तु पूर्वस्वयोगिगुरुभ्यइति ध्याचक्षते तदप्रकृतसंशब्दितमित्युपेक्ष्य ॥ ११७ ॥

(२) **सर्वज्ञानाराधणः** । लौकिकमोषधनीत्यादिविषयम् । वैदिकयज्ञादिकर्मकाण्डविषयम् । आभ्यात्मिकमात्मविषयम् । तत्पूर्वमभिवादयेदाचार्यादिव्वस्तु । अत्रापि ज्ञानमकर्षाधिक्यापेक्षया प्राथम्यमूह्यम् यथा आचार्यपेक्षया द्वितीयस्य तदपेक्षया तृतीयस्य अभिवादानादिरुपम् ॥ ११७ ॥

(३) **कुडूकः** । लौकिकमिति । लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानवैदिकेवेदाथेज्ञानमाभ्यात्मिकमज्ञानपरस्मानु गृह्यति तत्रह्युपान्यमध्ये स्थितप्रथममभिवादयेत् । लौकिकादिज्ञानदातृणामेव त्रयाणांसमवाये यथोत्तरमान्यत्वम् ॥ ११७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । नमस्कारस्य विद्यायहणे पूर्वाङ्गत्वंमार्पूर्वनीकृतत्र बहुवक्तव्यत्वादिदानीतदाह्यौक्कमिति समदशभिः १. लौकिकं कृषिचित्रादिविषय स्मार्तवा वैदिकअभिहोत्रादिप्र. तपादकं आभ्यात्मिकमात्मानामविवेकविषयकज्ञानतज्ज्ञेतुशास्त्रादि ॥ ११७ ॥

(५) **मन्दनः** । नियमान्तरमाहलौकिकमिति । लौकिकअर्थशास्त्रादिविषयम् । वैदिककर्मविषयम् । आभ्यात्मिकमात्मविषयम् । आभ्यात्मिकविषयस्यज्ञानस्यवैदिकत्वोपिपृथगुपादानगतस्य अद्वयतरत्वमतिपर्यर्थम् । तस्यापिप्रयोजनज्ञानप्रदाने सन्निपातेहाभ्यात्मिकज्ञानमदस्यपूर्वाभिवादनोयत्वज्ञापनपूर्वज्ञानयहण । स्वोनिगुरुभ्य आशौर्वचनाशानमस्कृशोभिवादनंविद्याहीनोपवृत्तवानभिवाद्य. ॥ ११७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यत सकाशात्लौकिकादिज्ञानं आददीत लौकुर्यात् तंज्ञानोपदेष्टार पूर्व अभिवादयेत् ॥ ११७ ॥ सावित्रीमात्रसारोपि वरंविप्रःसुयन्त्रितः ॥ नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वांशी सर्वविक्रयी ॥ ११८ ॥

(१) **भेदातिथिः** । अभिवादानाचारविधेः स्तुतिरियम् । सावित्रीमात्रसारप्रधानस्य सत्त्वमच्यते । सावित्रीमात्राध्ययनोवरभेद्यविशेषोपि सुयन्त्रिता भवति शास्त्रनिगृहीताऽयान्त्रितस्त्रिवेदोपि बहुशास्त्रविदपि सर्वमश्नाति लोकाचारगर्हितसाक्षात्प्रतिपिद्धमपि । एवसर्वविक्रयी । प्रदर्शनार्थविशानविन्नयव्यस्यापि प्रतिपिद्धस्य । एतदुक्तमवति । यथान्यनिनयमत्यागोनिन्यति एवप्रत्युत्थामादित्यागादपि । अथ कथवरविप्रइति यावता वरोविप्रइति भवित् यम् । केचिदाहुः सामांथोपक्रमस्य विशेषस्थाभिधानात् । वरमेतत् किंतधत्सुयन्त्रितोविप्रइति । अन्ये त्वाहुराविष्टस्त्रिवेदशब्देनपुस्तकलिङ्गोच्यति ॥ ११८ ॥

(२) **सर्वज्ञानाराधणः** । अनेन वृत्तहीन बहुतरविद्यापेक्षयापि वृत्तवदन्प्रविद्यात्मीकार्थमित्यमगादात् । वेदर्यैकांशाखापथीन्य सावित्रीमात्रसारत्वेनोपादायतज्जापदि मात्रपरोपि सुयन्त्रितोवृत्तस्यः श्रेयान् न त्रिवेदोपि वेदयथाभ्यसनजपादिमानपि । अयन्त्रितः सर्वांशी सर्वविक्रयीति ॥ ११८ ॥

(३) कुङ्कुमः । सावित्रीति । सावित्रीमात्रवेत्ताऽपि वरसुयन्त्रितः शास्त्रनियमितो विषादिर्मान्यः नार्थोन्नतो वेदस्य वेत्ताऽपि निरिद्धभोजनादिशीलः प्रतिपिद्धविक्रेता च । एतच्च प्रदर्शनमात्रं सुयन्त्रितशब्देन विधिनिषेधनिष्ठत्वस्य विवक्षितं त्वात् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु तथाविधः अवेदविद्यैतकथं नमस्यस्तत्राह सावित्रीति । सुयन्त्रितः असम्प्रतिग्रहनिषिद्धरसाद्विक्रयपरास्त्रुष्टः अप्यन्त्रितो भिन्नमर्यादुः सर्वांशी सर्ववचुंशीलः सर्वविक्रेतुंशीलः सर्वविक्रयी त्रिवेदो वेदत्रयवेत्तापि नाभिवायः मकरणात् ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । ननु विद्यावानिवृत्तहीन इत्यभिप्रायेणाह सावित्रीति । सुयन्त्रितः अनुद्धृष्टितशास्त्रमार्गः । विमः हिजः ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुयन्त्रितः त्र्यर्कतचित्तः विमः सावित्रीमात्रसारोपिवरं उच्छृष्टो भवति । न यन्त्रितः अयन्त्रितः न वर्गीकृतचित्तः सन् त्रिवेदोपि त्रिवेदाभ्यासो तु सर्वांशी सर्वविक्रयीवरं उच्छृष्टो भवति ॥ ११८ ॥

शय्यासनैश्च ध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ॥ शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । शय्याचासनंचेत्ति जातिरप्राणिनामिति इहैकवद्भावस्तस्मिन् श्रेयसां विद्याचधिकेन गुर्वादिना च न समावेशेन सहासीत । किं सर्वस्मिन्नेव नेत्याह । अभ्याचारिते कल्पिते शय्यात्वेनासनत्वेन च । यत्तु शिलाफलकादिभ्यश्च न दोषः । वक्ष्यति च आसीद्गुरुणासार्धमिति तस्यैवायमनुवादः । अन्येभ्यश्चक्षत अभ्याचरिते अधिष्ठित इति । न समावेशेन तत्रैतत्कालमपि न केवलं सहासनप्रतिषेधः सह वक्ष्यमाणैर्नैव सिद्धः । विधौ च संभवति नानुवादोप्युक्तः । तत्र केचिदाचारतोर्भेदं ध्याचक्षते । यद्गुरोरसाधारण्येन शय्यात्वेनासनत्वेन च विज्ञातं तत्र गुरुः शिरो । आस्ते च तत्र शिष्यः वक्ष्यमाणैर्नैव नोपवेशोद्यत्र तु कथंचिदेते क्रिये गुरुणा कृते तत्र गुरोरप्रत्यक्षप्रतिषेधः । इदं शिरो ध्याचरितमुच्यते । न रज्ज्यानिर्मलत्वेन यदधिष्ठानं शय्यासनस्य स्य यदि श्रेयानामगच्छति तदा तत उत्थायाभिवादनं कर्तव्यम् । यत्तु यान्तासनस्य शक्ति तद्गुरुविषयवरोहणम् । शय्यासनत्यागणव भूमिनेन कर्तव्य इति तस्यार्थः इदं वंगुरोः श्रेयसः नृत्युत्थायान्तासनस्य स्यैवं संभवति ॥ ११९ ॥

(२) शय्यासनारायणः । शय्यासनं यद्गुरोर्दिनाभ्याचरितं तदुपभुङ्क्ते तत्र न समावेशेन नोपवेशनादिकुर्यादित्यर्थः । एतन्नैयांसं नृत्युत्थाय तन्समुत्तं उत्थाय ॥ ११९ ॥

(३) कुङ्कुमः । शय्येति । शय्याचासनं च शय्यासनम् । जातिरप्राणिनामिति इहैकवद्भावः । तस्मि उच्छ्रेयसा विद्याचधिकेन गुरुणा आभ्याचरिते साधारण्येन स्वीकृते च तत्कालमपि नासीत् । त्वयं च शय्यासनस्य गुरोरावगत उत्थायाभिवादनं कुर्यात् ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । किं शय्येति । श्रेयसा गुरुणा अभ्याचरिते स्वीकृते वक्ष्यमाणकटादिसत्तुष्ट्यातिरिक्तेन समावेशेनापि तत्रैतन्नृत्युत्थाय शय्यासदित्यर्थः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । भेदमा गुर्वादिना आचरिते परिगृह्यते परिगृहीतयोः शय्यासनमोरपि उपरि न समाचरेत् नोपवेशेन न संवेशे ॥ ११९ ॥

(११९) अभ्याचरिते = अभ्याचरितो (ग, घ, च,) (परत क, ख.) चिन्तिते त इति ह. यत ॥

(६) रामचन्द्र । अध्याचरितेऽधिष्ठिते शय्याभासासने च श्रेयसा पुरुषेण सह न समाविशेत् न उपविशेत् स्त-
यशय्यासनस्थश्चेत् प्रत्युत्थाय आसनात् उत्थाय पुनर्ज्ञानदशभिवादाद्येत् ॥ ११९ ॥

ऊर्ध्वप्राणान्मुक्त्वा मन्ति यून् स्थविर आयति न ॥ प्रत्युत्थात्ताभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १२० ॥

(१-) मेधातिथि । पूर्वस्थार्थवाद । स्थविर बृद्धवयस्ययत्यागच्छति यून्स्तृष्णस्योर्ध्वप्राणा जीवितहेतवो
ऽन्तर्महत ऊर्ध्वमार्याद्देहिर्निष्कामन्ति अपानवृत्तिपरित्यज्य जीवविरुद्धेदचिकीर्षन्ति । प्रत्युत्थाय यदाभिवादनक्रियतेतेन
यथा पूर्वजीवितस्वेप्ने कल्पते प्रतिपद्यते प्रत्युज्जीवति ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अप्रत्युत्थानमनायुष्यमित्यर्थ । आयत्यागच्छत्यप्रत्युत्थिते । पुन शब्दस्तुशब्दार्थे न
त्वम्यावृत्त्यर्थे । प्रतिपद्यते प्रामौति । समाण एव भवत्यनुक्रमणात् ॥ १२० ॥

(३) कुङ्कुक् । आस्थार्थवादमाह ऊर्ध्वमिति । यस्माद्यूनोऽल्पवयसोवयोविद्यादिना स्थविर आयत्यागच्छति सति
प्राणाऊर्ध्वमुक्त्वा मन्ति देहाद्देहिर्निर्गन्तुमिच्छन्ति तान्बृद्धस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुन सुस्थान्करोति । तस्माद्बृद्धस्य प्रत्यु-
त्थायाभिवादचकुर्यात् ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्द । यतो हि स्थविर गुणाधिके आयति सति ऊर्ध्वनिष्कामन्ति देहाद्देहिर्गताश्च भवन्ति न प्रत्युत्थानसमम
तिगुरुत्वमभिवादानताभ्यां तान्बुक्त्वा तान्पि प्राणान्प्रतिपद्यते । पुनरित्यवयव ॥ १२० ॥

(५) नन्दन । अभिवादनविधेरर्थवादश्लोकरूपेणाह ऊर्ध्वमिति । यून् बालस्य स्थविरैस्त्वस्माद्द्वयसागुणेन वाधि
के आयति आगच्छति ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्र । पुन प्राणा स्थविर आयति सति आगच्छति सति ऊर्ध्वदद्यात्तु ऊर्ध्वउत्कामन्ति ऊर्ध्वगच्छन्ति यं
त्युत्थानाभिवादाभ्यां उत्थानच अभिवादनच कृत्वा तान् बृद्धस्थान् च पुन, प्रतिपद्यते त्वस्थानस्थिता प्राणा भवन्ती
त्यर्थ ॥ १२० ॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं बृद्धोपसेविनः ॥ चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशोबलम् ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथि । सर्वानेव प्रति पूर्वाभिर्भाषिता यथाहंभिवादनशीलता न पुनरभिवादनशब्दोच्चारणमेव शीलश-
ब्देन प्रयोजनापेक्षाभावलक्ष्यते । नित्यबृद्धानुपसेवते प्रियवचनादिना यथाशक्त्या सुपकरणे चाराध्यते तस्य चत्वारि
सप्रवर्धन्ते । आयुर्वर्धोऽमुत्र स्वर्गादिफलपादप । यशोबले च प्रागुक्ते । अर्थवादोऽयमफलवगमहेतु ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । नित्यबृद्धोपसेविनो बृद्धानासमीपे स्थित्वा माननाद्यातस्तेवाकुर्वत ॥ १२१ ॥

(३) कुङ्कुक् । इत्यथ फल्माह अभिवादनशीलस्येति । उत्थाय सर्वदा बृद्धाभिवादनशीलस्य बृद्धसेविनश्चायु प्रज्ञाय
शोचलानि चत्वारि सम्यक्कर्षेण वर्धन्ते ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्द । न केवलमेव अपितु अभीति । प्रज्ञाबुद्धि । विद्येति फचित्याठ ॥ १२१ ॥

(५) नन्दन । बृद्धोपसेविन बृद्धानाभिवादानेन सेवमानस्येत्यर्थ ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्र । नित्यबृद्धोपसेविन तस्य चत्वारि वर्धन्ते । आयु प्रज्ञाय शोचलकरीदशस्य तस्य अभिवादनशी-
लस्य ॥ १२१ ॥

अभिवादात्परंविप्रोऽज्यायांसमभिवादयन् ॥ असौ नामाहमस्मीति स्वंनाम परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । येन शब्देन परः संबोध्यते आशिष्यति प्रयोज्यते कुशलप्रशंवा कायंते सोभिवादः । अस्मा-
दभिवादादभिवादप्रतिपादकाच्छब्दात्परमव्यवहितमपूर्वशब्दमुच्चारयेत् । असौ नामाहमस्मीत्यसाविति सर्वनाम सर्वविशेषन-
तिपादकमभिमुखीकरणार्थीयमीदृशः शब्दप्रयोगः मया त्वमभिवाद्यसत्त्वाश्रीर्वादिार्थमभिमुखीक्रियसे ततोऽध्यपणामवगम्य
प्रत्यभिवादमाशीर्दानादिकर्तुमारभते । नच सामान्यवाचिना सर्वनाम्ना प्रयोज्यमानेनैतत्तु क्तंभवतीदंनामधेयेन मयाभिवा-
द्यसत्त्वतोऽध्यपणामनवबुध्य कस्याशिष्यपयुक्ताम् । अपि च स्वंनामपरिकीर्तयेदिति श्रुतम् । तत्रासौ देवदत्तनामाहमित्युक्तेना-
भिवादानं प्रतिपद्येत । असावित्येतस्य पदस्थानार्थक्यादशनिवसायः । स्मृत्यन्तरतत्रैणापि व्यवहरन्ति च सूत्रकाराः । यथा
पाणिनिः कर्मणिद्वितीयादिशब्दैः श्वाप्यसाविति स्वंनामादिशतेति यज्ञसूत्रेपि परिभाषितम् । यद्येवंत्वेनैमेत्यनेनैव द्विद-
सौनामेत्यनर्थकम् । नाम शब्दप्रयोगार्थकथंस्वंनामक्रीर्तयेदिदंनामाहमिति । अनेन स्वरूपेणाहमस्मीति समानार्थत्वा-
दिकल्पंभ्रम्यन्ते । अत्र श्लोकएतावदभिवादानवाक्यस्य रूपसिद्धम् अभिवाद्ये देवदत्तनामाहंभो । उत्तरेण श्लोकेनः भो
रित्येतद्विधास्यते । ज्यायांसमिति वचनात्समहीनानामप्यभिवादनमस्ति नवयंप्रकारः ज्यायोविपयत्वाद्दस्य ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः अभिवादनं आशीरभिवादनं करिष्यन्तपादौपसंपहत्तर्थाक्योच्चारणाभ्यां प्रयोजनत्वा-
भिवादादभिवादनव्यापारमकाशाकादभिवादयदिति शब्दात्परंअनन्तरंस्वंनाम कीर्तयेदमुकशर्मनामाहमीति । असाविति
सविभक्तिकनामनिर्देशादमुकशर्मन्त्यपि सविभक्तिककार्यम् । ज्यायांसमिति वदन्ज्यायानेवाभिवाद्यदिति कथयति । इह प्र-
त्यभिवादनश्लोके च विपपदद्विजोपलक्षणम् ॥ १२२ ॥

(३) कुहूकः । संपत्यभिवादनविधिमाह अभिवादात्परमिति । वृद्धमभिवादयन्निवादिर्भिवादात्परमभिवादयदिति
शब्दोच्चारणानन्तरममुकनामाहमस्मीति स्वंनामपरिकीर्तयेत् । अतोनामशब्दस्वविशेषपरत्वात्स्वंनामविशेषोच्चारणानन्तरम-
भिवादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्यदिति मेधातिथिर्गोविन्दराजयोरभिधानमप्रमाणम् । अतएव गौतमः स्वनामोच्येहम-
भिवादयदत्यभिवादेत् । साङ्ख्य्यापनोऽप्यसावहंभोइत्यात्मनोनामादिशेदित्युक्तवान् । यदि च नामशब्दश्रवणात्तस्य प्रश्लोऽस्त-
दाङ्कारास्य नाम्नोऽन्तइत्यभिधानात्स्वनाभिवादनवाक्येनामशब्दोच्चारणंस्यात् । न च तत्कस्य चित्संमतम् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । अभिवादाने पदनिष्पममाह अभीति । येन शब्देन परःसंबोध्यतेआशिष्यतिप्रयोज्यते कुश-
लप्रशंवा कायंते सोभिवादः एतदर्थकात्रंअभिवादानुर्भाववाक्येइत्यस्मात्परमसौ देवदत्तनामाहमस्मीति ज्यायांसंअभिवा-
द्यन्मस्कुर्वन्तुष्यात् । गौतमोऽप्याह स्वनामप्रयुक्तयाभिवाद्येदिति ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । अभिवादनमकारमाह अभिवादादिति । ज्यायांसमभिवादयन्विभोद्विजः अभिवादात्परंअभिवाद-
यदिशब्दाद्वापरिअदःशब्देनतन्नामवानुपादीयते अभिवाद्येदेवदत्तोनामाहमस्मीतिब्रूयादित्यर्थः ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रःज्यायांसंदृष्ट्वाअभिवादात्परंकेवलंअभिवादानात्परंऊर्ध्वंवा पूर्वंअभिवाद्येत् असौ नामाह अ-
स्मिन्ति परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादानं जानते ॥ तान्द्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियःसर्वास्तथैव च ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । विनायापिस्वयेनाविदुषोपि यथाविध्यमभिवाद्यतायां मान्नायां तन्निवृत्त्यर्थमिदम् । ये केचिद्विद्वां-
सोनामधेयस्य संस्कृतस्योच्चारितस्याभिवादनमभिवादापमंभिवादिता एतेन वपमिष्यवेयाकरणान जानते संस्कृतनाव-

बुध्यन्ते' तान्प्राज्ञानारीश्राभिवाद्याः । एतेन संस्कृतमुच्यमानं प्रतिपद्यते । तत्र विध्यैकदेशत्वनामग्रहणं हित्वाऽभिवादयेह-
मित्येतावदेव ब्रूयात्तदपि चेन्नावबुध्यन्ते लौकिकेनापभ्रशेनाप्यभिवाद्याइत्येवमर्थभाङ्गग्रहणम् । तदीयामबोधशक्तिः ज्ञान्वो-
हित्योऽभिवादप्रयोगो नोपदेशाएवादत्तव्यः । स्त्रियोप्येवमेव । सर्वग्रहणं गुरुपत्नीनां संस्कृतप्रयोगज्ञानामपि । अन्येषु यत्पना-
मिकत्या, भ्रुङ्क्ष्वीवनमालीवर्णइति । पितृकृतयत्तस्यनामतत्न प्रसिद्धयत्प्रसिद्धं न तन्नामित्यतोऽसौत्वनामकीर्तयेत् । अन्ये-
तु प्रत्यभिवादा न जानतइति वर्णयन्ति । प्रत्यभिवादे शूद्रइति नामान्तेऽनुतोविहितः । ज्ञयेन विदुस्तेष्वहमित्येव वाच्यम् ।
ध्याकरणप्रयोजनोपैत्यासप्रसङ्गेन चैतन्महांभाष्यकारेण प्रदर्शितम् । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नोपै न कुर्वन्तिविदुः । कामते-
षु तु विशेष्य स्त्रीष्विवायमहवदेत् । स्पृश्यन्तरसामर्थ्यादेवायमभिवादशब्दः प्रत्यभिवादे वर्ततइत्याहुः । यदिचैतदेव न
ध्याख्यायते तदा नाभिवाद्यः सविदुषेति सर्वेण सर्वमभिवादप्रतिषेधआश्रीयमाणे यमहंवेदिति स्पृश्यन्तरविरोधः ।
अस्मिन्स्त्वेवं व्याख्याते सप्रतिषेधः स्तुत्यालम्बनो न विधायकएतदर्थानुसारितया नोप्यते ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नामधेयस्याभिवादनवाक्यार्थसंस्कारानभिज्ञत्वादिबधर्मशास्त्राज्ञानेन च ये न जान ते प्र-
त्यभिवादनत्वाद्यत्ववक्ष्यति । तत्र नाभिवाद्यइति पादोपसमग्रहणनिषेधपरम् । मात्रादिपुत्रहूमिति ब्रूयादिति विधानादभिवा-
दनवाक्यरूपशब्दमात्रस्यैव तत्सजातीयस्य निवृत्तिः पादोपसग्रहणनिवृत्तिः ॥ १२३ ॥

(३) कुङ्कुक्कः । नामधेयस्येति । नामधेयस्योच्चारितस्य सतोथेकेचिदभिवाद्याः संस्कृतानभिज्ञतयाभिवादनम-
भिवादाथं न जानन्तितान्प्रत्यभिवादानेऽप्यसमर्थत्वात्प्राङ्गइत्यभिवाद्यशक्तिविज्ञोभिवादायिताऽभिवादेयेहमित्येवब्रूयात् ।
स्त्रियः सर्वास्तथैव ब्रूयात् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । येनमस्यास्तेयदिनामधेयस्योक्ताभिवादस्यअभिवादादभिवादाथंनजानतेताभ्यमस्येअह-
मित्येवब्रूयान्नाधिकम् ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथैव सर्वास्त्रियःअहंइति ब्रूयुः ॥ १२३ ॥

भोःशब्दकीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादानेनाम्नांस्वरूपभावोहि भोभावःकृपिभिःस्मृतः ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वस्य नाम्नोन्ते भोःशब्दकीर्तयेत् । स्वग्रहणमभिवाद्यमानप्रतिषेधार्थम् । परिशिष्टोर्थवारः ।
न च नामाक्षराणाभिवान्तेऽपितु ततः परेषामहमस्मीति । एषहि तत्रैति करणप्रयोगावधारणार्थमेवमेव प्रयोक्तव्यः । अपि
च देवदत्तोभोअहमिति दुःशिक्षे प्रयोगे विलम्बितायां प्रतिपत्तौ सम्मुखीभावः क्षिरेण स्यात्तत्र कार्यविरोधः । व्यवहितसव-
न्धे कश्चिन्नेवावधानवास्त्यात् । स्वरूपभावः स्वरूपस्य सत्ताऽथवाभिवाद्यनाम्नांस्वरूपे भवति तत्स्थाने भवन्त्यतस्त्वनामि-
वृत्तिः । भावसाधनः कर्तृसाधनोवा भावशब्दः स्वरूपभावइति समस्यन्तोवा पठितव्यः । भोभावो भोइत्येतस्य यद्भवन्थ-
त्स्वरूपतन्नाम्नांस्वरूपम् । पथैव नामगृहीत्वा कस्यचित्संबोधनंक्रियते देवदत्तश्रुयतामित्येव भोः शब्दोप्यामन्त्रितविभ-
क्त्यन्तः संबोधनायैवक्रपिभिः शर्यते ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभिवादनवाक्यशेषमाह भो शब्दमिति । स्वस्य नाम्नःस्वनामहाक्यस्याभिवादये
असौनामाहमस्मीत्यस्यान्ते भोःशब्दोनाम्नांस्वीयानां स्वरूपभावः स्वरूपस्य संबोधनप्रतिपत्तिहेतुः भो शब्देन हि यो-
धितोसावश्च नामबुध्यवद्व्यर्थः । भूषातुः प्राप्त्यर्थः । भो भाङ्गइति पठे भोःशब्दस्य भावःसत्तेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

(३) कुङ्कुक्कः । भोःशब्दसिति । अभिवादाने यन्नाम प्रयुक्ततस्यान्ते भोःशब्दकीर्तयेदभिवाद्यसंबोधनार्थम् ।

अतएवाह नाम्नामिति । भोइत्यस्य योभावः सत्ता सोऽभिवाद्यनाम्नांस्वरूपभावकृषिभिः स्मृतस्तस्मादेवमभिवादनवाक्यमभिवाद्ये शुभशर्माहमस्मि भो ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । अभिवादेन कर्तव्ये यन्नाम प्रयुक्तस्यान्ते भोःशब्दंकीर्तयेदित्यन्वयः । भोःशब्दमयोगे हेतुः नाम्नामिति । अभिवाद्यस्य नाम्नांस्वरूपभावे भोभावो भोइत्यनुशिष्टस्तेन भोइत्यवस्थंमयुज्यते अभिमुखीकरणम् तथा-असौ नामाहमस्मि भो । अतएव साङ्ख्य्यायनः असावहंभोः इत्यात्मनोनामादित्रयादिति ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । ततः, किन्नायात् भोःशब्दमिति । अभिवादेन अभिवादेत्यत्र शब्देन स्थितस्येत्यर्थः । दिधदत्तोनामाहमस्मीति प्रयुक्तस्य स्वनाम्नोत्ते भोःशब्दंकीर्तयेत् । अभिवाद्यस्य नाम्नासंबोधयितुं अयुक्तवात् भोःशब्देन संबोधयेत् । पूज्यं हि भोः शब्दो नाम संबोधयत संबोधयतीत्युक्तं नाम स्वरूपभावो हि भो भाव इति । भोभावः भोशब्दसत्तानाम्नं स्वरूपभावः नाम्नां स्वरूपसत्ता । समस्तनम्रुभेयकार्यकारणशब्दो भोःशब्दइत्यर्थः । केचिदिमंश्लोकेनामभेयस्यैकेचिदित्यस्य श्लोकस्यानन्तरपर्यन्तितल्लेखकममादकृतम् * ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभिवादनत्वस्य नाम्नः अन्ते भोःशब्दकीर्तयेत् । भो भावः नाम्नांस्वरूपभावः कृषिभिः स्मृतः अमुं केशर्माहमभिवाद्ये इत्यर्थः ॥ १२४ ॥

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादेन ॥ अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः पुनः ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिवादेन कृते प्रत्यभिवादः पित्राऽभिवादयिता एव वाच्य आयुष्मान्भवसौम्येति । इति शब्दः प्रकारे । आयुष्मानेति दीर्घायुर्भूषाश्विरज्जीवेव्येवमादिशब्दपरिग्रहः शिष्टाचारमसिद्धो भवति । अकारश्चास्य प्रत्यभिवाद्यस्य यन्नाम तदन्ते योऽकारः समुत्तः कर्तव्यः । पुन इति त्रिमात्रस्य संज्ञा । अकारग्रहणमिकारादीनामपि प्रदर्शनाशंभ । अनेकेषामेव चान्तत्वं द्रष्टव्यम् । व्यञ्जनात्स्यापि योग्यः स्वरस्तस्य भवति । पूर्वाक्षरएव हुंत भाविनोऽकारस्य विशेषणमेतत् । अक्षरमत्र व्यञ्जनं तत्र पूर्वलिप्यस्मिन्निष्ठः स एव मुच्यते । एतद्बुक्तं भवति पूर्वएवनादन्तुरकारः पुनः कर्तव्यः । नितर्हि यएव नाम्नि विद्यते स एव श्रावयितव्यः । सर्वेचेतदेव व्याख्यानं भगवत पाणिनेः स्मृतिः । सामर्थ्येन शब्दार्थप्रयोगे च मन्वादिभ्योऽधिकतरः साम्राज्ये भगवान्पाणिनिः । सचमन्वादिभ्योऽप्येते देः हुंत्तुपरति प्रिशब्देनोपेत्योच्यते तादिशब्दरूपमुच्यते । निमग्नमविवक्षितं क्षत्रियादीनामभ्येप एव विधिः स्मृत्यन्तरसमाचारांशेवमेव स्थितो न चोपाविध्यन्तरमस्ति । अत्रोदाहरणमायुष्मान्देवदत्तस्यञ्जनात्स्यायुष्मानेति सोमशर्मन् ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिवादेन कृते अभिवाद्यिता वाच्य इत्यर्थः । अकारइति आयुष्मान्भवसौम्येति । वायुष्मान्देवमादिशब्दकस्य नामवाच्यममुं केशर्मान्ति । तस्य चान्ते अकारो वाच्यः तस्य च पूर्वाक्षरः पूर्वमक्षरम् । लिङ्गव्यन्वयश्चाद्दसः । सञ्जो वाच्यः । नकारस्य व्यवहितपूर्वत्वे भिव्यञ्जनस्य पुनश्चायोगात् । शर्मन्तित्यञ्जान्त्योकारएव पूर्वपदेनोच्यते । तस्यैव पुनताएवंक्षत्रियादेः शर्मस्थाने वर्मादिपदम् । पूर्वाक्षरपुन इति ऋचिप्रांठः । तत्र पूर्वमक्षरपुनत्स्योतं सुशभमेव ॥ १२५ ॥

* भोः शब्दनिश्चयोऽभिवादात्परमित्यस्यानन्तरं नन्दनमते

(३) कुङ्कुम् । आयुष्मानिति अभिवादाने कृते प्रत्यभिवादस्य नाभिवादकोविमाद्यायुष्मान्भव सौम्येति वाच्य । अस्य चाभिवादकस्य यन्मा तस्थान्ते योऽकारादि स्वराणां प्राभकारान्तत्वनियमाभावात्सद्भुत कार्य । स्वरापेक्षेचेकारान्तत्वव्यञ्जनात्तेऽपि नाम्नि सभवति । पूर्वनामगतमक्षरसंश्लिष्यस्य सपूर्वाक्षरस्तेनानागन्तुरपठ्य चाकारादि स्वरभुत कार्य । एतच्च वाक्यस्येते भुत उदात्तइत्यस्यानुबुक्तौ प्रत्यभिवादेऽशुद्धइति भुतस्वरन्पाणिनि स्फुम्भुत्त्वान् । व्याख्यातैश्च वृत्तिरुक्ता वामनेन देरिति किञ्च्यञ्जान्तस्यैव दे भुतो यथास्यादिति । तस्मादोऽप्यभिवादानवाक्यमायुष्मान्भव सौम्य शुभशर्मन् । एवक्षत्रियस्य वरवर्मन् एव वैश्यस्य वसुभूते । भुतो राजन्याविश्राविति कात्यायनवचनान् क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे भुतो न भवति । शुद्धस्य भुतो न कार्य अशुद्धरतिपाणिनिवचनात् । त्रियामपि निषेधइति कात्यायनवचनात् त्रियामपि प्रत्यभिवादानवाक्ये न भुत । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नाम्नि शर्मोपपदनित्यभागविधाय प्रत्यभिवादानवाक्ये आयुष्मान्भव सौम्य भद्रइति निरुपपदोदाहरणसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निजज्ञापयति । धरणीधरोऽपि आयुष्मान्भव सौम्येति सशुद्धिबिसक्तयन्तमनुवचनपर्यन्त्यसशुद्धिप्रथमैकवचनान्तममुकशर्मोऽस्त्युदाहरणवचनैरेपेक्षणीयएव ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्द । विभक्तृकैः अभिवादाने सोऽभिवादयिता विभक्त्यायुष्मान्भव सौम्येति वाच्य प्रत्यभिवादानौ योऽभिवाद्येनेति वाक्यार्थ । आयुष्मानिति चिरजीवेत्यादेरुपलक्षणम् । अकारश्चेति अकारादिस्वर अस्याभिवादकस्य नाम्नोन्तेऽमुकशर्मन्त्यिवादेरन्ते वर्तमानोय सद्भुत प्रत्यभिवादकेन वाच्य । वाक्यस्य दे भुत उदात्त इत्यनुबुक्ते प्रत्यभिवादे अशुद्धइति हि सूत्रम् । अस्यार्थ । वाक्ये वर्तमानादित्यन्त्यत्वरं भुत स्मात्त्रिमात्र स्यादुदात्तश्च शूद्रवर्ज्यभिवादात् । पूर्वाक्षरान्तकारस्य पूर्वपूर्वमभुतइत्यक्षर अक्षरत्रयवर्णयोः रित्यभिधानाबद्धोऽप्यथा अकारादेर्देवभृत्योः पूर्वत्वाभावेऽपि राहो शिशोर्वदुपचारात् अन्तत्वे स्वरापेक्षमिति नव्यञ्जनात्तेऽपि स्यात्तथा च वसिष्ठ । आमन्त्रिते योऽन्ये स्वर सङ्गृह्यते सन्व्यक्षरममगृह्णति । अथ भावचापद्यते पूर्वनामगतमक्षरसंश्लिष्यस्य सपूर्वाक्षरतेनागन्तुरपठ्यवा अकारादिस्वर भुतो न कार्यइति मेमांतिथिः । तथा च आयुष्मान्भव सौम्य अमुकशर्मन्ति मयोग । अमुकवर्मन् अमुकभूयते भो राजन्यविश्राविति स्मरणात् तत्र त्रियवैश्ययोस्तु वैकल्पिक । तस्मात्तद विद्मइत्युपलक्षणम् । गोविन्दराजस्तु पूर्वमयुङ्क्ते । अमुकशर्मन्त्यायुष्मान्भवइति । धरणीधरस्वायुष्मान्भव सौम्यामुकशर्मति । तस्मात्समनूक्त्यायुष्मान्भव सौम्येति वाच्योऽत्रिभक्त्यानुपूर्व्या विरुद्धम् ॥ १२५ ॥

(५) नन्दन । आयुष्मानिति अभिवादाने कृतेऽसति विभोद्विज वाच्य ज्यायसा कनीयान् । अस्य कनीयसो नाम्नि न्ते पूर्वाक्षर भुत अवाक्षरशब्देन स्वरो विवक्षित व्यञ्जनस्य भुतासभवात् । यस्मादकारात्पूर्वमक्षरभुत भवति सपूर्वाक्षरभुत अकारश्चावाच्य आयुष्मान्भव सौम्ये देवदत्ताद्यदौतवाच्य इति भावत् ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्र । अस्य नाम्न अन्ते अकार पूर्वाक्षर भुत वाच्य । तद्यथा अमुकशर्मन् अमुकनमाहमित्यर्थ १२५ योनवेत्यभिवादस्य विप्रप्रत्यभिवादानम् ॥ नात्रिवाच्य सविदुषा यथा शूद्रस्तथैव स ॥ १२६ ॥

(१) मेघातिथिः । यो न वेत्ति प्रत्यभिवादानमित्येव वाच्यमभिवादस्येति रच्यते न सगच्छते नैवमभिवादस्यानुरूपप्रत्यभिवादानमित्येव योजना क्रियते । येन सनामोऽर्थाभिवादानकृततस्य नाम्नोऽनुक्ति कर्तव्यायस्तत्र भोऽत्येवमभिवादेन तस्य नाम्नोऽर्थाभिवादानेऽपि भुतिरिति नाभिवादइत्यभिवादानशब्दोऽर्थाभिवादानप्रतिषेध । यथा विहितमभिवादानकर्तव्यम् न पुनरहोऽत्यादि तस्य भावदर्शितत्वात् । यथा शूद्रइति च दृष्टान्ते नैतदेव ज्ञायते शूद्रस्यापि बुद्धयसोऽभिवाद्यत्वपूर्वाभिभाष्यत्वमित्येति । विदुषेति पाठप्रणामम् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अभिवादनस्य कृतस्य यत्प्रत्यभिवादानं अभिवादनमतियोगिवाक्यम् ॥ १२६ ॥

(३) कुम्भकः । योनवेत्तीति । योविभोऽभिवादनस्यानुरूपप्रत्यभिवादानं जानात्यसावभिवादनविदुषाऽपि स्वना-
मोच्चारणाद्युक्तविधिना शूद्रश्च नाभिवाद्यः । अभिवादेयहमिति शब्दोच्चारणमात्रं चरणग्रहणादिशून्यमनिषिद्ध्या-
गुक्तत्वात् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रत्यभिवादानाज्ञाने कथमित्यवाह । यदिति । नाभिवाद्यदिति यथाशास्त्रं नमस्यः तत्र हेतुः
यथाशूद्रइति । गायत्रीमात्रसादृत्यनेन तादृशातदज्ञानामपि नमस्यतोक्तेः निन्दार्थं वादमात्रवा ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । योनवेत्तीति विभः द्विजः अभिवादनस्य अभिवादनवाक्यस्य प्रत्याभिवादनवाक्यं यथाशूद्रइति । त्रि-
न्दापरमेतन्नतस्त्वकथनं निषेधशेषत्वावगमात्तद्बहुममाणान्तरविरोधाच्चेति । प्रत्याभिवादनमजानन्हुः किं कर्तव्यमित्यपेक्षा-
यामाह नामधेयस्येति । नामधेयस्य अभिवादनवाक्यस्य अभिवादनं प्रत्यभिवादनवाक्यअहमिति श्रूयान् नस्वना-
मेति ॥ १२६ ॥

ब्राह्मणकुशलं पृच्छेत् कुशलं च वन्धुमनामयम् ॥ वैश्वंक्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । कृताभिवादनप्रत्यभिवादनयोः सौहार्दं प्रति जिज्ञासाप्रथे जातिभेदाश्रयः शब्दनिधयोऽयमित्येति ।
प्रख्यानां जातिनियमोऽयं प्रवृणाम् । नात्यन्तभिन्नार्थत्वाच्च एतेषां स्वरूपनियमोऽयमिधीयते । आरोग्यानामयशब्दो समा-
नाथवैश्वंक्षेमकुशलशब्दावपि नात्यन्तभिन्नौ । कुशलशब्दोयद्यपि प्रावीण्यवचनस्तथापीहसयोगिनामर्थानां शरीराणां चान-
पाये वर्तते । एतेऽवश्यमयोक्तव्या अन्येषामपि यथापतिप्रविशेषे जिज्ञासायाऽप्रतिषेधः । तथा महाभारते कर्त्स्निश्चिदध्याये-
दासीतम् । केचिदिहसमागम्येति विद्वान् गुर्वादिविषयोरग्रः किं तर्हि सवयसामेव । अभिगमनहि गुणो विहितं यदृच्छ्या
समागमः । अभिगमनेऽपि समागमोस्तीति यत्किंचिदित्येव ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अथयोन्याभिवाद्यस्त्रिवर्षपूर्वत्वादिगुणरहितः । तत्र दृष्टे पत्कार्यं तदाह ब्राह्मणमिति ।
ब्राह्मणादीनां स्वजातीये दृष्टे स्वराज्यात्पुत्रं तथा स्वस्वावरजातीये तन्त्रजात्युक्तं न चेतदवरजातेरुक्तमिति कुशलपृच्छेत् ।
कुशलं भवतो मुकस्येति पृच्छेदित्यर्थः । एव सर्वत्र केचित्प्रत्यभिवादानभिधानान्तरमभिवादानेनैतत्पृच्छ्यमित्याहुः १२७

(३) कुम्भकः । ब्राह्मणमिति । समागम्य समागमे कृतेऽभिवादकमवरवयस्कसमानवयस्कमभिवाद्यक्रमपि ब्रा-
ह्मणकुशलक्षत्रियमनामयवैश्वंक्षेमं शूद्रमारोग्यपृच्छेत् । अतएवापरस्तम्बः कुशलमवरवयसंसमानवयसंवा विप्रपृच्छेदुनामर्ष-
क्षत्रियतेमवैश्वमारोग्यशूद्रम् । अवरवयसमभिवाद्यकवयस्यमनभिवाद्यकमपीति मन्वर्थमेवापरस्तम्बः कुकुरतिस्म । गोवि-
न्दराजसु प्रकृतान्प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रभमाह तन्नाभिवादकेन सह समागमस्यानुप्राप्तत्वात् समागम्येति-
निर्भयोजनानुवादसङ्घात् । अतः कुशलक्षेमशब्दयोरनामयारोग्यपदयोश्च समानार्थत्वाच्छब्दविशेषोच्चारणमेव विव-
क्षितम् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव शास्त्रिकप्रश्नकारमाह ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणादिदरीनादी किंचिद्वक्तव्यमिति
मातृतरानियमादष्टाशब्दविशेषोच्चारणमर्थयोनहृत्तेषु ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अथसमानैरवैश्वसमागमेवक्तव्यमित्याह ब्राह्मणमिति । समागम्येति ब्राह्मणादिभिः प्रत्येकं म-
न्येति । कुशलस्याप्यायसंज्ञेतेमंक्षत्रयपुंक्षत्रियमितियावत् । अनामर्षशरीरकुम्भराश्ट्रेषु कुशलं क्षेमस्येति स्वनाशं आरो-
म्यं श्रूयाम्यारोग्यपादम् ॥ १२७ ॥

अवाच्योदीक्षितोनाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ॥ भो भवत्पूर्वकं त्वेन मभिभाषेत धर्मवित् ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रत्यभिवादनकालान्यत्र च दीक्षितो ज्योतिष्टोमादिषु दीक्षणीयांतः प्रभृत्याऽऽवशुभानाम्ना न वाच्यस्तस्य यन्नामधेयतन्नोच्चारयितव्यम् । यवीयान्कनीयानचिरकालजातः अपिशब्दात् ज्येष्ठस्यादीक्षितस्यापि नामग्रहणनिषेधोऽनुमीयते । तथाच गौतमः नाम गोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशेत् । मान. पूजातदूर्वकनाम ग्रहीतव्यतत्रेश्वरोजनादर्द-
मिश्रति । कश्चतर्हि दीक्षितेनेकार्थसंभाषः कर्तव्यः भो भवत्पूर्वकं भोः शब्दपूर्वमयुज्यैर्नदीक्षितमभिभाषित दीक्षितयज-
मानादिशब्दैर्यौगिकैः । नतु भोः शब्दपूर्वकनामग्रहणमभ्यनुज्ञायते । भो भवच्छब्दः पूर्वोयस्याभिभाषणस्य तदेवमुक्ते ह्यु-
श्रैतयोः शब्दयोरेकत्र वाक्ये प्रयोगाभावाद्भवत्यव्याचक्षते । यदा तेन सह सभाषणं भवति तदाऽऽमन्त्रितविभक्तयन्तेन
भोः शब्देन संबोध्यः । यदा तु तदीयगुणारव्यानेपरोक्षकरोति तत्र भवता दीक्षितेनैवैकत तत्र भवानेवंकरोतीत्येवमयोक्त-
व्यम् । भवदिति च प्रातिपदिकमात्रमुपात्तं यथा विभक्त्या संबन्धमुपैतितदन्वयप्रयोजकव्यम् ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुशलप्रश्नादावपि यावदीक्षासमाभिस्तावन्नाम दीक्षितस्य न ग्राह्यम् । दीक्षितेत्येव
संबोधनम् । तस्य तत्रापि भोः शब्दभवच्छब्दान्यतरपूर्वकमभिभाषित संबोधयेत् ॥ १२८ ॥

(३) कुम्भकः । अवाच्यइति । प्रत्यभिवादनकालेऽयदा च दीक्षणीयांतः प्रभृत्यावशुभसानातकनिषेधोऽपि दीक्ष-
तोनाम्ना न वाच्यः । किंतु भो भवच्छब्दपूर्वकदीक्षितादिशब्दैरुक्तर्पाभिधायिभिरव धार्मिकोऽभिभाषेत । भो दीक्षितददकुरु-
भवता यजमानेन इदं क्रियतामिति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । दीक्षितादिषु विशेषमाह । दीक्षितः सोमयागादिषु अभिवादानादिके कार्ये निजनाम्नाऽवाच्यः
किन्तु भो दीक्षितं किकरोति भवानकुत्र गच्छतीत्यादि ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । दीक्षितः सोमयाजी । भोः शब्दो भवच्छब्दश्च यस्याभिभाषणस्य पूर्वो तत्र भो भवत्पूर्वकम् । सन्निधो-
भोः शब्दे यथा भो यजमानेति । असन्निधौ भवच्छब्दः यथा तत्र भवान्यजमान इति ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः यवीयानपि दीक्षितः नाम्ना अवाच्यो भवेत् भो अमुकशर्मन् इति भवत्पूर्वकएतदीक्षितं धर्मवित्
अभिभाषेत ॥ १२८ ॥

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसंबन्धा च योनितः ॥ तांब्रूयाद्भवती त्येवंसुभगे भगिनीति च ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थमयुक्तसंभाषणं स्त्रियासहं यदा भवति तदैवंकतव्यम् । यातावत्परस्य पत्नी सा भवति सुभ
गे अथवा भवति भगिनि । भवच्छब्दो यस्त्रीपत्ययान्तः संबुद्धौ कृतं ह्रस्वः । भवतीत्यत्रैतिकरणपदार्थविपर्ययासरत्वरूपपर-
बोधयति सुभगे भगिनीत्यत्र प्रकारे । ब्रूयादित्यधिकाराच्छब्दस्वरूपग्रहणासिद्धम् । आकार्यतायां च मातर्यशक्तिं कनीयसी-
चंद्रहितरायुष्मतीत्येवमादिभिः शब्दैः संभाष्या । पत्नीग्रहणात्कन्यायानैवविधिः । असंबन्धाचयोनितः मातृपक्षपितृपक्षा-
भ्यां । यां ज्ञातिवन्नागतं मातुल्लुहित्रादिस्तासामन्यविधिवक्ष्यति ज्ञातिसंबन्धिषोपितइति । ननु च नैवेतन्सिद्धमस्योत्स-
र्गस्यान्यत्र चरितार्थत्वात्किमसंबन्धाचित्यनेन । नात्र पौनरुक्तयोद्भावने यतित्वयपचघ्नोऽयम् ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असंबन्धयोनितः स्त्रीत्पत्तिस्थानेन मात्रापित्रा च समब्रूयात् । अभिवादादिषु भगिनी

न्यादिभिर्नाभिः । स्वपत्नीव्यवच्छेदस्य गार्हस्थ्यएव संभवादत्र प्रकरणे तद्व्यवच्छेदकुर्वन् गुर्वभिवन्दनादिविधयः स्नात-
कादियु संभविनस्ते स्नुषेयाइति ज्ञापयति ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । परपत्नीत्विति । या स्त्री परपत्नीभवति असंबन्धा च योनिर्ददति त्वत्सादिर्न भवतिता मनुपयुक्तसं-
भाषणकाले भवति सुभगे भगिनीति वा वेदत् । परपत्नीग्रहणात्कन्यायानैपविधिः । त्वसुःकन्यादिस्त्वयुष्मत्यादिपदैरभि-
भाषणम् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । अर्धमयुक्तपरस्त्रिया सह संभाषणमाह परंति । योनिर्दत्तासंबन्धात्तदभयलक्षणसंबन्धीनाः
सुभगेइत्यादि ब्रूयादित्यन्वयः । स्त्रीति वक्तव्ये परपत्नीया स्त्रीति त्वस्त्रीव्यतिरेकनिश्चयायम् ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । योनिर्दत्तासंबन्धात्माता पितृसबन्धरहिता । व्यवस्थितविषयोयं विकल्पः । तांज्यायसंभवतीतिसमानां
सुभगेइतिवयवीयसंभगिनीतिब्रूयात् ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । या स्त्री परपत्नी स्यात् । तु पुनः । योनिर्दत्तासंबन्धात्तायस्याः संबन्धीनास्ति तास्त्रियं भवति सु-
भगेइत्येवंवा भगिनीइति वा ब्रूयात् ॥ १२९ ॥

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजोगुरुन् ॥ असावहमिति ब्रूयात्पुत्रुत्थाय यवीयसः ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुनिति वचननिर्देशान्नामपवात्र गुरुकः सएव गृहते किताई गौतमीयइव सामान्यशब्दो-
र्विज्ञाप्येष्टवचनः । तान्यवीयसोभागिनेयदेःत्ववयोपेक्षया हीनवयसः । असावहमिति त्वनामनिर्देशयते । तत्परश्चाहं-
शब्दोऽभ्य नुज्ञायते । एतच्च प्रत्युत्थायागतानां कर्तव्यम् । अभिवादाने भोःशब्दप्रयोगो निविध्यते । उक्तं च गौतमीये प्रत्यु-
थानमभिवाद्यइति ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गुरुनाभ्यायान् । असावहमित्यत्रासौपदस्थाने त्वनाम प्रत्युत्थाय कीर्तयेत् । यवीयस-
स्तत्तद्वय समुचिताभिवादाने ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । मातुलांश्चेति । मातुलादीनागतानकनिष्ठानसनादुत्थायासावहमितिवेदनाभिवाद्येत् । असाविति
रनामनिर्देशः । भयिष्ठाःश्लुः गुरुवद्व्युत्पक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि ह्यारीतेन गुरुत्वकीर्तनाच्चयोश्च कनिष्ठयोरपि
सम्भवात्तद्विषयोऽयंगुरुशब्दः ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुनिति ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरुपलक्षणोयविष्ठाःश्लुः गुरुवद्व्यादिहारोतवचनान् । असावहमिति
त्वनामनिर्देशः यवीयसोपि कनिष्ठान्मातुलादीन्वित्यर्थः ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । श्वशुरानृत्विजइत्यनेनास्यमकरणस्यसर्वाश्रमसाधारणत्वसंचितम् । गुरुन्आचार्यादीन् । असाव-
हमितिब्रूयात्वेददतोहमितिब्रूयात् नाभिवाद्येत् ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । यवीयसः कनिष्ठमातुलादीन्प्रत्युत्थापयसौअहंमस्करोमिइति ब्रूयात् ॥ १३० ॥

मातृत्वसा मातुलानी श्वशूरथ पितृत्वसा ॥ संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्याया ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । एताश्च गुरुपत्नीवत्संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादानसन्धानादिभिः । गुरुपत्नीवदित्यनेनैव सिद्धे-
समास्ताइति वचनमन्मद्व्याज्ञादिगुरुपत्नीकार्यकदाचिदनुजानाति । इतरथा प्रकरणात्संपूज्याइत्यभिवादनविषयमेव स्यात् ।
पत्नित्ववयसभार्याः सम्यन्ते । कनीयसीनामन्येपवाभिवादनविधिः ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समास्ताइति । तदाक्रोशादिना गुरुभार्याक्रोशादिदोषार्थम् ॥ १३१ ॥

(३) कुङ्कुः । मातृत्वसेति । मातृत्वसादयो गुरुपत्नीवत्पत्युत्थानाभिवादानासनदानादिभिः संपूज्याः । अभिवादनप्रकरणाद्भिवादनमेव । सपूजनविज्ञायतइति । समास्ताइत्यवोचत् । गुरुभार्यासमानत्वात्पत्युत्थानादिकमपि कार्यमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । संपूज्याभत्युत्थानादिभिः गुरुपत्नीति । गुरुवत् ब्रह्मदस्तस्य पत्नी तत्र हेतुः समास्ताइति ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । भ्रातृभार्येति भ्रातृभार्यासोदरज्येष्ठभ्रातृभार्या उपसमाहा पादोद्वृष्ट्या नमस्कार्या । विप्रोप्य-ज्ञोपितागमने सतीत्यर्थः । ज्ञातिसम्बन्धयोपितइत्यत्रापिसवर्णशब्दो नुपज्यते ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुभार्या सह गुरुणां ज्येष्ठानां भार्या गुरुभार्या तथा गुरुभार्या सह । एताः समास्तामातृत्वसाध्या नमस्करणीया भवन्ति गुरुपत्नीवत् विशेषेण संपूज्या भवन्ति ॥ १३१ ॥

भ्रातृभार्योपसमाहा सवर्णाह्वयह्वयपि ॥ विप्रोप्यनुपसमाहा ज्ञातिसंबन्धियोपितः ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । भ्रातृज्येष्ठस्येति द्रष्टव्यम् । उपसमाहा पादयोरभिवाद्या । सवर्णा समानजातीया । क्षत्रियादिस्त्रीणां तु ज्ञातिसंबन्धधर्मो भ्रातृभार्याणामपि । विप्रोप्यज्ञातिसंबन्धियोपितः । विप्रोप्य प्रवासात्प्रत्यागतेन । नहि शोपितस्योपसंयहणसंभवः । ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः सवन्धिनोमातृपक्षाः श्वशुरादयश्च तेषां ज्येष्ठानोयाः स्त्रियः पूजारूपत्वाद्दुपसंयहणस्य । न कनीयांसः पूजामर्हन्ति ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्रातृभार्या ज्येष्ठा उपसमाहा अभिवाद्या । विप्रोप्य प्रवासकृत्वा । ज्ञातिस्रियः सपिण्डस्त्रियः सवन्धिस्रियः । एतास्त्रियज्येष्ठास्त्वैतव ॥ १३२ ॥

(३) कुङ्कुः । भ्रातृभार्येति । भ्रातृ सजातीया भार्या ज्येष्ठा पूजाप्रकरणादुपसमाहा पादयोरभिवाद्या । अह्वय-हनि मत्स्यहमेव । अपिरेवार्थे । ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः सवन्धिनोमातृपक्षाः श्वशुरादयश्च तेषांपत्यः पुनर्विप्रोप्य प्रवासात्प्रत्यागतेनैवाभिवाद्याः न तु प्रत्यहनिपत्यः ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्ववर्णाः स्वस्वजातयः विप्रोप्य प्रवासकृत्वोपसमाहाः । पादयोरिति शेषः । ज्ञातिसंबन्धीनि ज्ञातीनां स्वगो वजानां संबन्धिनानामातृत्वाणां ज्येष्ठानां योपितः ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । भ्रातृभार्याः सवर्णा अहनि अहनि नित्यं । उपसमाहाः । तथा ज्ञातिसम्बन्धियोपितः विप्रोप्य प्रवासात्प्रत्यागतेनैवाभिवाद्याः ॥ १३२ ॥

पितृर्जगिन्यां मातृश्व ज्यायस्त्रां च स्वसर्षपि ॥ मातृवदृत्तिमातिष्ठेन्नाता ताम्भोगरीयसी ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृश्च या भगिनी मातृश्च या भगिनी तस्यां त्वसति प्यात्मीयायां ज्येष्ठयां भगिन्यां मातृवदृत्ति रतिदिरयते । ननु च मातृत्वस्यः पितृत्वस्येत्युक्तत्वं धर्मात्मातृत्वसा मातृत्वानीत्यत्र । अथोच्यते तत्र गुरुपत्नीवदित्युक्तं इह तु मातृवदृत्तिरित्युच्यतइति नैषभेदः तुल्याहि गुरुपत्न्यां मातरि च वृत्तिः । केचिदाहुः माताताम्भोगरीयसीत्येतद्गुणमनु-पते भगिन्योः पितृर्मातृश्च गरीयस्त्वम् । यदा माताज्ञाददाति श्वशुरादयश्च तदा मातृराज्ञाक्रियते नतासाम । न पैतृव्यात्पैत-तदपि सिद्धमातागौरवेणातिरिच्यतइत्यर्थवादत्वात्तस्य । अन्ते तु गुरुपत्न्यामातृश्च वृत्तिभेदमप्यन्ते । गुरुपत्न्याः पूजासाहाव-

शकम् । मातुस्तु शैशवात्वासन्धेनाश्रमात्त्वमपि । लालनात्तत्रोभयापदेशान्मातृत्वसुः पितृत्वसुश्च व्यवस्था । शैशवे लालन-
तुल्यमेव त्वस्यांत्वसरि । अतीतशैशवस्य तु गुरुपत्नीवत्सपूज्यत्वमिति । नचानेनैवेतस्मिभ्यति असति हि वाक्यद्वये मातृव-
द्वृत्तिरन्येतावता प्राकरिगिकीअभिवादननिवृत्तिरेव विज्ञाप्यते ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्वसरित्वस्यांमातृवद्वृत्तिर्वर्तनं मातरि यथावृत्तवर्तनमल्लदानादिना पौषण आतिष्ठेत्
अनुतिष्ठेत् । अत्रपितृमातृत्वसहचर्यात् त्वज्येष्ठश्वशुराभिवादनमपि सिद्धम् । माताताभ्यइति तेन तासामुपकारे क्रियमाणे
यदि मातुरनिष्ठस्यात् तदा न कार्यमित्युक्तमवति ॥ १३३ ॥

(३) कुट्टुकः । पितृभगिन्यामिति । पितृमातृश्रुत्वात् भगिन्यांज्येष्ठायांचान्मनोभगिन्यांमातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् । माता
गुनस्ताभ्योगुरुत्वात् । ननु मातृत्वसा मातृत्वानीत्यनेनैव गुरुपत्नीवत्पूज्यत्वमुक्तं किमधिकमनेन बोध्यते । उच्यते इदमेव
माता ताभ्योगरीयसीति । तेन पितृत्वसातुज्ञायांदात्यांमात्रा च विरोधे मातुराज्ञानुष्ठेयेति । अथवा पूर्वपितृत्वसादे-
र्मातृत्वपूज्यत्वमुक्तम् । अनेनतु सैहार्दिवृत्तिरस्यतिदिश्यतइत्यपुनरुक्तिः ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्यायस्यांज्येष्ठायांत्वसरिभगिन्यांप्रतासांसम्वाये तासांकनोपस्यपिमातैव पूर्वमस्ये-
त्याहमातिःप्रादि ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । पितृश्रमात्श्रुत्वात् । ज्यायस्यांभगिन्यामात्मनोऽन्यायस्यांत्वसर्धपिचमातृवद्वृत्तिपादोपसंभ्रणादिकानो-
आतिष्ठेत् कुर्यात् । आज्ञाकरणादौमाताताभ्योगरीयसी । मातृत्वसामातृत्वानीत्यादिश्रुत्येकेमातृत्वसुपितृत्वसोऽहपादानंकनो-
योविषयमिति विवेकस्यम् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृभगिन्यां मातृश्रुत्वात् भगिन्यां ज्यायस्यांज्येष्ठायांत्वसर्धपि भगिन्यामपि ॥ १३३ ॥

दशाब्दाख्यंपौरुषख्यंपञ्चाब्दाख्यंकलाश्रुताम् ॥ त्र्याब्दपूर्वश्रीत्रियाणांस्वल्पेनापि
स्वद्योनिषु ॥ १३४ ॥

(१) मेघातिथिः । अथ पुनः सैहद्वृत्तिरतिदिश्यते उक्तपूर्वभाषाशुद्धामिति सूतः स्थविरआयतीति तत्र क्रिय-
द्विवं स्थविर्यभवति । लोके हि शिरः पादित्ये स्थविरव्यवहारस्तन्निरूपणार्थमिदम् । दशभिर्वर्षेज्यमनोऽधिकैरपि
पौराणानामख्यमान्प्रमायते । तेन दशवर्षाधिकोऽप्येतेभक्त्यपि तु मित्रवद्यवहर्तेव्योयभोक्तभो भवन्ति विषयस्येति । दशभ्यो-
र्वर्षभ्यज्ज्येष्ठः । आख्यानामख्यमादशाब्दात्प्राख्यायस्य सख्यस्यत्रिपदोऽष्टुद्विदिः । आख्यानामिभित्वाद्दशार्थासामाना-
धिक्यस्यनिमित्तमिति नोभेदस्याविवक्षितत्वात् । एतवांश्रुत्वात् समास्तन्भूतोऽर्थः पूर्वजोदशवर्षाणांथावत्सखिव भवति ।
पुं भवाः पौषणेत्यम् । पुरिषणवददर्शनार्थम् । पापवासिनामपि एषएव न्यायः । ये केचिदेकस्मिन्प्राथमं सन्तितावन्त्यः
कश्चित्परस्परमयासन्तिहेतुनिमित्ते ते सखायः । ये तु कलांकांचन विभ्रति शिल्पगृत्विवायादिकांतेषामथवर्षाणि श्रुतिः
समया तनज्ज्येष्ठः । त्रयोऽंशः पूर्वं यस्य तच्छ्रीत्रियाणांसख्यम् । अल्पेनापि कालेन स्वद्योनिष्वेकवर्षेषु कति-
पिदशानि योपिकं गयेष्टः । कियान्पुनः स्वल्पकालेन तावददभ्यव्यपूर्वमिति निर्दिश्यान्पेनेत्युच्यमानस्तन्मनुनः प-
नीयने । एकवर्षानिर्देशाच्च न वर्षेद्वयनाम्पेकोऽब्दः स्वल्पेनेति विशेषणानुपपत्तेः । परिच्छिन्नपरिमाणोऽख्यवाच्यार्थस्त-
स्याहोरात्रमयेण न्यूनस्य नादत्वमिति । त्रसमादल्पेनेति कालसामान्यमपेक्षति । सख्यसगदवरश्च तस्य विशेषः । अ-
पिष्यदभ्यव्यवदस्यां द्रष्टव्यः । अल्पेनैव कालेन गम्यंयहुना तुग्येष्टत्वमेव । एतच्च समानगुणानांसमानजातीयानांच

द्रष्टव्यम् । एतेन लौकिकंस्थविरलक्षणनिर्वर्तितसापेक्षिकमाश्रितम् । अन्येतुल्याचक्षते नानेन स्थविरत्वंलक्ष्यते किर्ताहं सखित्वमेव यथा श्रुतार्थव्यागेन स्थनिरलक्षणस्यात् इयता कालेन सखापरतस्तुज्येष्ठदिति अयुचलोकार्थः एकत्र पुरे-
वसन्तिदशवर्षाणि यावत्तानिमित्राणि कलाश्रुतु,पष्टिस्तद्विदांसंगत्या पञ्चभिर्वर्षैः स्वयोनियु स्वल्पेनापि च कालेन सह
वसतामित्रत्वमेव अतश्च न सर्ववयसा तुल्योवयस्यःकिर्ताहं एतदेव समानवयस्त्वैवैलक्षणम् । युक्तमेतत्किन्तुतरल्लौको
विरुध्यते । तत्रहि जातेः प्राधान्यनवयसः । यदि चात्रियता कालेन ज्येष्ठयमुक्तंभवति तदा विजातीयानामप्याशस्त्रम-
मानंननिवर्त्यतइति युक्तम् । पूर्वे च व्याखातारआद्यमेव व्याख्यामंन्यन्ते ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । दशाब्दपर्यन्तमाख्यायते कथ्यते पौराणसंख्यं पौराणांपुरवासिनां अन्योन्यं दशाब्दादू-
र्ध्वमेव ज्येष्ठपत्न्यतायामभिवादनमित्यर्थः । पञ्चाब्दपर्यन्तं कलाभृतां कलागीतादिकारिणां चारणानाम् । ष्यब्दपूर्वमित्यथ
त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोभिवादनमर्हतीति स्थान्यन्तरात् । अभिवादनंव्यवहृतमप्यन्वीयते । त्रिभ्योव्येभ्यःपूर्वमेव जातस्याभि-
वाद्यन्मित्यर्थः । ष्यब्दपूर्वस्त्वपूर्वकालौत्पन्नतया ज्येष्ठस्तद्विमयत्वादिभिधानमपि ष्यब्दपूर्वम् । एवंलंयोनियु स्वसमान-
योनियु ज्ञातिवन्धुत्वल्पेनापि कालेन दिनैकपूर्वकत्वेनापि ज्येष्ठतायामभिवादनमित्यर्थः । तदुक्तम् वयस्यः समानेहनि
जातइति ॥ १३४ ॥

(३) कुट्टकः । दशाब्दाख्यमिति । दशअब्दाआख्यापस्य तदशाब्दाख्यंपौरसख्यम् । अयमर्थः एकपुरवासि-
नांवक्ष्यमाणविद्यादिगुणरहितानामेकस्य दशभिरव्येद्व्येष्ठत्वे सत्यपि सख्यमाख्यायते । पुरग्रहणप्रदर्शनार्थम् । तेनैकवामा-
दिनिवासिनामपिस्यात् । गीतादिकलाभिज्ञानांपञ्चवर्षपर्यन्तंसख्यम् । श्रोत्रियाणांष्यब्दपर्यन्तम् । सपिण्डेष्वन्तर्लपेनैव
कालेन सह सख्यम् । अपिरेवार्थे । सर्वत्रोक्तकालादूर्ध्वज्येष्ठव्यवहारः ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । नमस्कारमसङ्गेन मान्यत्वे कारणमाह । दशाब्दाख्यमिति चतुर्भि । एकपुरवासिनाविद्यागुण-
हीनत्वेपि दशाब्दाख्यंवयसा स्थित्या वा दशवर्षाधिक्यंअभ्युत्थानाख्यमान्यत्वे कारणम् । पुरग्रहणंप्रामाद्युपलक्षणम् ।
तथापञ्चाब्दाख्यंगीतादिकलाव्रतंकलाग्रहणापेक्षया स्वयोनियु पितृव्यतत्पुत्रादियु स्वल्पेन वयसा ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । अत्रपौरशब्देनसमानदेशवासिनोलक्ष्यन्ते । सत्यशब्देनाऽल्लङ्घनादिकं । पौरिन्योन्यंसख्यं दशा-
ब्दाख्यंकर्तव्यंस्यात्दशभिः शब्दैराख्याय्यपेक्षोयस्यतदशाब्दाख्यम् । ननुकिमुक्तंभवतीतिचेतएकपुरवासिनः सवर्णलक्ष्य-
माणलक्षणाहितादशवर्षान्तरालजन्मानश्चेत्तैसमेत्यसख्यमेवकर्तव्यम् । अल्पेनापिस्वयोनियुस्वल्पेनापिसख्यंस्यात् । ज्ञानि
यणकृत्वर्षान्तरालेनित्यावत्कालभूतांशिल्पविद्यावेदिनांपञ्चवर्षान्तरालजन्मानांसख्यमेवकर्तव्यंतेरन्योन्यसमेत्यर्थः । श्रो-
त्रियाणांष्यब्दपूर्वसख्यंस्यात् । ष्यब्दपूर्वम्यब्दनिमित्तम् । श्रोत्रियास्त्रिवर्षान्तरालजन्मानश्चेत् तेष्वपिसमेत्यसख्यमेव-
कर्तव्यम् । एवमुक्तंभवति । दशुपञ्चमेकवर्षाधिक्येऽप्येवमेवप्रतिपत्तव्यामिति ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पौरसख्यंपौराणांपुरनिवासिनांविद्यादिगुणरहितानांसत्यदशाब्दाख्यमदशाब्दाविकसस्यत्रिभ्रा-
सास्रपदंकलाभृतां काव्यनाटकदिज्ञानाणांपञ्चाब्दाख्य पञ्चवर्षाधिकसख्यंश्रोत्रियाणांष्यब्दपूर्वकसख्यम् । स्वयोनियु स्वयन्धु-
अल्पेनापि नमस्काराहंत्वसख्यकार्यं ष्यवहरणम् ॥ १३४ ॥

ब्राह्मणंदशवर्षंतु शतवर्षंतु भूमिपं ॥ पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १३५ ॥

(१) मेघातिथिः दशवर्षाणि । जातरथ यस्य सभवति दशवर्षः । परिच्छेदकः कालः तस्य परिच्छेद्योब्राह्मणः श्रु-
तः । नच तरयोच्चनीचतादिकार्यादिवा कालेन परिमाणशक्यम् । किर्ताहं तदीया कापिक्रिया सा च अप्पनः प्रभृति नि-

त्यसमवायिनी प्राणधारणलक्षणैव । एवंशतवर्षमिति । पितापुत्रौ तौ द्रष्टव्यौ । तयोः संप्रधार्यमाणयोर्ब्राह्मणः पिता । चिरवृद्धेनापि क्षत्रियेण लल्पवर्षोऽपि ब्राह्मणः प्रत्युत्थायाभिवाद्यश्रेति प्रकरणार्थः ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अतस्ताद्यत्राह्मणंताच्छ्रुत् क्षत्रियोभिवादादेदित्यर्थः । एवंक्षत्रियाद्यपेक्षया वैरसादीनामन्युन्नेयम् । तथा वैश्यस्य च शूद्रस्य च शतवर्षातिरिक्तज्येष्ठतायामपि विभाषेक्षंपुत्रत्वमित्यर्थादुक्तम् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणमिति । दशवर्षब्राह्मणंशतवर्षपुनः क्षत्रियं पितापुत्रौ जानीयात् । तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि ब्राह्मणएव क्षत्रियस्य शतवर्षस्यापि पिता तस्मात्पितृवदसौ तस्य मान्यः ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । पितेति । पितृवन्मानाहं ॥ १३५ ॥

(५) मन्दनः । वर्णज्येष्ठत्ववयोज्यैष्ट्यवयोर्यज्येष्ठ्यमान्यतानिमित्तमित्याह ब्राह्मणमिति । अत्रब्राह्मणक्षत्रियशब्दावुक्त्यापकृष्टवर्णोपलक्षणाभ्यां । अन्योन्यमपिमान्यतानिमित्तानि ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणंशतवर्षपुनः । दशवर्षिकः ब्राह्मणः शतवर्षीयक्षत्रियः तस्यक्षत्रियस्य ब्राह्मणः पूज्यः । पितृरुसंब्राह्मणंपुत्ररूपंक्षत्रियंजानीयात् । तयोःक्षत्रियवैश्ययोः ब्राह्मणः पिता पितृस्थानीयइत्यर्थः ॥ १३५ ॥

वित्तवन्धुर्वयःकर्मविद्या भवति पञ्चमी ॥ एतानि मान्यस्थानानि गरीयोयद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

(१) भेदातिथिः । उक्तजातेस्त्वंहेतुत्वं हीनजातीयेनोत्तमजातीयः पूज्यः । इदानींसमानजातीयानां य अभिवादानादिपूजाहेतवस्तेषां बलाबलमुच्यते । तत्र वयसः पुनरभिधानं बलाबलार्थम् । वित्तादिसंबन्धोत्र सर्वत्र पूजाहेतुः । वित्तवन्धुमत्त्वंमानस्थानमित्ययमत्रार्थः । विशिष्टता बन्धुत्वं पितृव्यमातुलादिरूपता मानकारणं बन्धुमान्योबहुबन्धुः सपूज्यः वयः प्रकृष्टमितिज्ञेयम् । ईदृशएव चार्थं प्रायेणाशंप्रयुज्यते । पित्रा पुत्रोवयःस्थोपि सततंवाच्यएव सति । यावच्च वयः पूजाहेतुः तदुक्तमेव दृष्ट्वाह्यमिति । कर्मश्रौतंस्मार्तं तदनुष्ठानपरता विद्या सान्ता सोपकरणवेदार्थज्ञानम् । ननु विद्वान्यजते विद्वान्याजयतीत्यविद्यस्य कर्मनुष्ठानानधिकाराद्विद्यया विना कथंकर्मणांनहेतुता । नैपदोषः प्रकर्षोऽत्राभिहितः । अतिशयवेतो विद्या मानहेतुः । स्वल्पविद्यस्थानंपुत्रानोपपत्तिः । योयावज्जानातिसतावत्यधिक्रियते । न विद्यायावाचनिकमधिकारहेतुत्वमपि तु सामर्थ्यंद्वाणम् । अविदितकर्म स्वरूपोऽसौवैद्यैस्तैर्यक्काधिक्रियतां शक्यंहेनने कतिचित्स्थितिवाङ्मन्युपश्रुत्य जपतपस्यनुष्ठानम् । अप्रिहोत्रादिकर्मणांतु वेदवङ्मयावबोधउपकरोति । तत्रापि योयावज्जानाति सतावत्यधिक्रियते । अप्रिहोत्रवाङ्मन्यानां योऽवेति सतत्राधिक्रियते । ऋत्वन्तरज्ञानं तत्रोपकारकम् । अशोच्यते वेदः कृत्स्लोधिगन्तव्यइति कृत्स्नवेदविषयोऽपि विधिवबोधपयन्तस्तत्र कृत्स्नस्य वेदस्यावबोधे कर्तव्ये कुतोऽयंपतिभागावबोधसंभवी येनोच्यते योप्रिहोत्रवाङ्मन्यस्याश्वेति वाङ्मन्यन्तरार्थमविद्वानप्यधिक्रियतइति । अत्रोच्यते । एकशाखाध्ययनं तावदवश्यंकर्तव्यं तत्रयेनैकशाखाधीनतरयाशाखावभूतः सोऽनवभूतशाखाऽन्तराशांऽधिक्रियते । ननु च सर्वत्रैकएव शाखाश्रीयदिनामपदवर्णानुपूर्वीभेदः शास्त्ररूपत्वमिन्नं पदार्थन्यायव्युत्पत्त्यावबोधः न च प्रतिशार्त्तपदार्थाभिद्यते नापि न्यायस्तत्र येनैव हेतुनैकस्याः शाखायाऽश्रंभोऽप्यर्थे शाखाऽन्तरेऽप्यगावस्ति न व्युत्पत्त्यन्तरमपेक्षते तत्र यद्येका शाखाऽगतासर्वाएवा वगताभवन्ति । सत्यम् । शाखेरस्यामप्रिहोत्रादीन्मुषिदिशानि तेषांशाखान्तरेऽप्युपदिश्यमानानांमपूद्भेदः । किंतु कस्याचिच्छाखायांकानि चित्कर्माणि नैवोपदिश्यन्ते यथा चाहन्ते आम्बलायनके दशंपूर्णामासींशेनादिरिषण्वाभिचारिकः । अन्येच सोमयाग वाजपेय बृहस्पतिभवादयः तत्र यंसंख्याधीनमप्रिहोत्रयोगिनोमादि तत्राधिक्रियते शाखाऽन्तरत्वनधीनमश्रुतकर्मतद्विदितानि कर्मण्यतच्छाखायापिबैनु । नपैतेशोमयागानित्याः येनाननुष्ठानतत्पवापभवात्परिज्ञानाय शाखाऽन्तरमविवन्ने । आपाननु यद्यपि

तत्र न पठितं तत्राप्युद्धराहवनीयमित्याहवनीयस्य विधानं लोकात्तदर्थमनन्वुच्यमानः कोयमाहवनीयस्याधानमिति शा-
खान्तरमन्विष्यति । ततः शाखान्तरेपठ्यमानिमाधानप्रकरणसर्वपर्यालोचयति । एवमात्मावास्थेन वा हविषेष्टापोर्णमासेन वैति
श्रुत्वा कीदृशमनयोः कर्मणोरूपमिति तथैव शाखान्तरं गवेषयते । एवमन्यदपि यत्काम्यनित्यं चानुष्ठेयं तस्य यत्किंचिद्ब्रह्मजात
तत्र नाम्नात् माध्वर्यवमोक्षत्रं वा तत्परिज्ञाय तथैव शाखान्तराद्रिच्यते । यतु शाखान्तराधीतमनुष्ठेयं तस्य न वेदनसंभवः ।
अनेकशाखाध्यायिनस्तु तदर्थपरस्य सर्वमेतत्प्रत्यक्षमिति । अस्तीदृशां विद्यामन्तरेणापि कर्मानुष्ठानअर्थवा इष्टद्युत्पत्त्यापि
संभवत्यनुष्ठानं यस्य तु निर्मला विद्या व्याख्येयानि विद्यास्थानानि तस्य विद्यामान्यतत्स्थानं गरीयइति द्वयोर्द्वेषोःसंप्रधारणे-
ऽप्ययिसुन्मन्यसुः । चतुर्दशविद्यास्थानज्ञः पङ्क्वन्धनिर्घनादिरनधिकृतोपि विद्ययेव पूज्यते । तेषां विरोधे बलाबलमाह गरी-
योयद्यदुत्तरम् । एकस्य वित्तमन्यस्य बहुबन्धुता तत्र वित्तवतो बन्धुमान्मान्यः यस्माच्च यत्परंतत्समात्तरगुरुः । यथा बन्धो-
र्वयः ततः पूर्वमादपि वित्तात्तदुत्तरसिद्धम् । अतउपपन्नंश्रुतं सर्वेभ्योगरीयतन्मूलत्वाद्धर्मस्थेति गौतमवचनम् । गरीयइति
कथं प्रकर्मप्रत्ययोवावेता नैव पूर्वस्य गुरुत्वम् यदि हि द्वे रूपिणी तत्रोत्तरीयस्य गरीयस्त्वमस्ति तर्हि पूर्वपिक्षया वित्तस्य
नास्तीति चेत्समुदाये सामान्येन गुरुत्वेपेक्षिते अपरस्य प्रकर्मविवक्षायांभ्युन्यतईयसुन् । मानः पूजा तस्य स्थानंकारणम् ।
मानस्थानानीति वा पाठेन्तर्भूतभावार्थोद्देश्यः मान्यत्वस्थानानि मान्यत्वकारणानि ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । मान्यस्थानानि यदपेक्षया यत्र वित्ताद्युत्कर्षस्तत्र मान्यताकारणमिति यथाशतवि-
त्तापेक्षया सहस्रवित्तोमान्यः । न तु देहदीर्घत्वादेरिवाधिक्येपि न मान्यत्वनिमित्ता । अर्थेषु पञ्चसु पूर्वपिक्षयाउत्तरोत्तरं-
गरीयोमाननाहेतुः । बन्धवःज्ञातयः । कर्म यागादिविधावेतदर्थज्ञानम् । एतच्च सर्वैश्वर्योन्म्यम् । न तु वर्णापकर्षंयुक्त-
हेतुत्वमेवाम् ॥ १३६ ॥

(३) कुडूकः । वित्तंन्यायाजितंधनं बन्धुः पितृव्यादिः वयोऽधिकवयस्कता कर्म श्रौतस्मार्तच विद्या वेदार्थतत्त्व-
ज्ञानं एतानिपञ्च मान्यत्वकारणानि । एषामेव यद्यदुत्तरंतत्पूर्वस्माच्छ्रेष्ठमिति बहुमान्यमेलकं बलाबलमुक्तम् ॥ १३६ ॥

(४) राधवानन्दः । विज्ञातीयानामुत्कर्षमुक्त्वा सजातीयानांतांमाह वित्तमिति । वित्तेषुपन्यमाजितम् । बन्धु-वि-
त्तव्यादिः । कर्मश्रौतस्मार्तच । विद्यावेदार्थतत्त्वज्ञानम् । यदुत्तरमिति । तादृशंधनवतोबन्धुमान्मान्यःबन्धुमतोवयोधिकस्त-
तोपिकर्मतीतोपिविद्यावान्इति । एवत्रिषु विज्ञादिषु भूयांसि गुणवन्तीति बहवोगुणायत्त्रेत्यर्थः । तेनायमर्थःवित्तबन्धुपुत्रो-
वयोधिकान्मानार्हः एववित्तादित्रयमुक्तमंतवःवित्तादिचतुष्टयमुक्तविद्यावतइति ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । तेषांबलाबलचाहवित्तमिति । बन्धुः कुलम् । कर्मयज्ञदानादि । मान्यस्थानानि मान्यमानपूजास्था-
नानि पूजानिमित्तानि । एतेषुयद्यदुत्तरंतत्पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्गरीयोमान्यस्थानम् ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वित्तवित्तवत्त्वबन्धुवयःवयसाधिक्ययंतुकर्मकर्तारविद्यापञ्चमीभवति एतानि मान्यस्थानानि
पूज्यस्थानानि । यद्यत्उत्तरं गरीयःपूज्यंभवतीत्यर्थः । पञ्चानांवित्तादीनां च पूर्वमन्येकभवति सउत्तरस्मादपि मान्यतेन
वित्तबन्धुपुत्रोवयोधिकतामान्यः । एववित्तादिगुणत्रययुक्तःकर्मतःवित्तादिचतुष्टययुक्तःविदुषोमान्यः । गुणवतीतद्वत् ॥ १३६ ॥
पञ्चानांत्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ॥ यत्र स्युःसोत्र मानार्हःशुद्धेपि दशमार्गतः ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । एकेकगुणसंबन्धे परस्य ज्यायस्त्वमुक्तम् । यवेदानां द्वौ पूर्वविकस्य भवतोऽपरस्यैकः परस्ति
तत्र कथमित्यतआह । पथानामेतेषांमान्यस्थानानांपत्र भूयांसि बहून्वसर्वाणि तत्र परत्वमादरंत्यम् । एकस्य वित्त-

बन्धु द्वेष्यो बृद्धवयास्तत्रपूर्वं बाधके सत्यपि बहुत्वे यदि न श्रेष्ठानि भवन्ति । एकैकस्यात्युत्कृष्टतदा साम्यं न पुनःपर-
 चाधकत्वंगरीयः । एकापेक्षया चरितार्थत्वात् । यदितु भूयांसि गुणवन्त्यत्युत्कृष्टानि तदा साम्येऽपि सख्यया परेषां
 पूर्वाणि परैश्च सम संख्यानि तदा न पूर्वतरतया बाध्यबाधकभावः किंतिह सामान्यमेव । ननु च यत्र गुणवन्ति स्युः
 सोऽत्र मानार्हद्वैत्यभिधानेन समसंख्यस्यापि पूर्वस्यवा बाधकत्वमेव युक्तम् । नैत्रं तुल्यत्वे गुणानामेतस्य चरितार्थं
 त्वात् । यथैकोऽपि विद्यावानपरोऽपि तयोर्त्यस्य गुणवती प्रकृष्टा विद्या समशस्यते । एव सर्वत्र त्रिपुवर्णेषु ब्राह्मण
 क्षत्रिय वैश्येषु यद्येते गुणाभूयांसःप्रकृष्टाश्च क्षत्रियस्यापि भवन्ति तदा ही । न गुणेन ब्राह्मणेन जात्युत्कृष्टेनापि क्षत्रियः
 पून्यः । एवंक्षत्रियेण वैश्यः । एवंत्रिभरपि द्विजातिभिः शूद्रोऽपि दशमीमितः दशमी । अन्त्यावस्थोच्यते । अत्यन्तवर्धको-
 पलक्षणमेतत् । एवंच वित्तबन्धु शूद्रस्य माने हेतुत्रैवर्णिकान्प्रति दशमीघहणात् । न कर्मविद्येतेनैव तस्य सभवतोऽनधिकार-
 रात्तुभूयांसीत्याधिक्यमात्रंविवक्षितं बहुत्वसंख्यैव । तेन द्विविषयतापि सिद्धा भवति । नस्यसंख्यावाच्येव बहुशब्द-
 त्यत्र प्रमाणमस्ति भूयः शब्दश्चायं बहुशब्दः । आधिक्ये च तत्रतत्र दृष्टः प्रयोगः । भूयांश्चात्र परिहारोभूयसाऽभ्युदयेन
 योक्ष्यति प्रत्ययार्थबहुत्वमपि न विवक्षितम् । जात्याख्यायां श्वेतद्रुहवचनम् । विवक्षायां हि एकस्य गुणवतोमानहे-
 तुत्वं स्यात्ततश्चपूर्वाऽवगतवर्धयते । शूद्रोपि दशमीमित्यत्र च केवलस्यैव वयसः प्रकर्षं मानहेतुत्वंब्रुवन्नविषक्षादर्श-
 यति । समाचारश्चैवमेव ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पञ्चानामध्ये वित्तादीन्येकैकसजातीयानि ब्राह्मणादिवर्णत्रये यत्र गुणवन्ति भूत्वा भूयां-
 सि समानार्हः न तु निर्गुणःतद्रूपस्त्वे । यथाप्रतिवर्धार्हात्तत्कथनादपि न बृद्ध्याजितबहुधनःश्रेयानित्येवमन्यत्राभ्युन्नेयम् ।
 यथा शूद्रोपि दशमीमवस्थानतो नवतिवर्षादूर्ध्वंवितादिचतुष्टयबाहुल्ये शूद्रान्तराणांदिजातीयानां च मान्यः । चकारादिव-
 श्वनाभावएव चास्य द्विजैर्मान्यता । विद्या तु तस्य न सभवत्येवेति ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानांवितादीनामध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमन्यनेकं भवति सपुत्रोत्तरस्मादपि
 मान्यः । तेन वित्तबन्धुयुक्त्वोयोधिकाभ्यामन्यः । एवंवितादित्रययुक्तः कर्मवतोमान्यः । वितादिचतुष्टययुक्तोविदुषोमान्यः
 गुणवन्ति चेति प्रकर्षवन्ति तेन द्वयोरेवविद्यादिसंत्वे प्रकर्षोमानहेतुः । शूद्रोऽपि दशमीमवस्थानवत्यधिकगतोद्विजन्मनाम-
 पि मानार्हः । शतवर्षाणां दशधाविभागे दशमवस्था नवत्यधिका भवति ॥ १३७ ॥

(४) राधवानन्दः । दशमीगतःनवत्यूर्ध्ववयोगतः ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । पञ्चानांवितादीनामर्थोत्रेषु वर्णेषु यस्मिन्भूयांसि वित्तबन्धुवयोसि स्युः यस्मिन्वा गुणवन्ति-
 गरीयांसि विद्याकर्मवयोसि स्युः सवित्तबन्धुवयोयुक्तोवित्तबन्धुवयोहीनादत्रलोकेमानार्हः । एवविद्याकर्मवयोयुक्तोविद्या-
 कर्मवयोहीनाच्छूद्रोऽपि वितादिमांश्रतद्द्वानार्हः सैचेदशमीमवस्थानगतः । अनेनवयसानवत्याऊर्ध्वशूद्रस्ययोग्यैश्चामिति-
 सूचितम् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वित्तबन्धवादीनांपञ्चानामध्येत्रिपुवर्णेषुगुणवन्ति भूयांसिबहूनि यत्रस्युतेचमानार्हाभवन्ति । तय-
 श्चत्रिपुवर्णेषुयदिब्राह्मणावहवःसन्तितर्ह्येगुणिनःभवन्तितेमानार्हा भवन्तीत्यर्थः । बहवःक्षत्रियाःसन्तितेषांक्षत्रियाणाम-
 ध्येयेगुणिनःभवन्तितेमानार्हाभवन्तीत्यर्थः । बहव वैश्याःसन्तितेषामध्ये गुणिनःभवन्ति ते मानार्हाभवन्तीत्यर्थः । शूद्रोऽपिद-
 शमीगतःबृद्धत्वंगतःसममानार्हःपूजार्हःस्यादित्यर्थः ॥ १३७ ॥

चक्रिणोदशमीस्थस्य रोगिणो भारिणःस्त्रियाःस्नातकस्य च राज्ञश्च पन्थादेयोवरस्य च ॥ १३८ ॥

(१) भेदातिथिः । अयमन्यः पूजाप्रकारः प्राप्तिकउच्यते । चक्री रथिकोगन्थादियानाधिरुदस्तस्यपन्था देयः । येन भूमिभागेन धामादिदेशान्तरगम्यते सपद्धतिः पन्थाउच्यते । तत्र यदि पृष्ठतः संपुरतोवा रथिकधागच्छेत्तदा तद्रमनोपरोधितः पथि प्रदेशत्पदातिरपक्रामेत् । दशमीस्थोऽत्यन्तपरिणतवयाः । रोगिव्याधिनात्यन्तपीडितः । भारी गृहीतब्रीह्यादिगुरुद्रव्यः सोऽपियथोपसर्तुमराकोऽनुयासः स्त्रियाअनपेक्ष्य जातिगुणभर्तृसंबन्धान्स्त्रीत्वमात्रेणैव । राजा च विषयेश्वरोत्राभिप्रेतान क्षत्रियएव । तथा चात्तरत्र पार्थिवप्रहणेन निगमने पृथिव्याईश्वरः पार्थिवः । ननु चोपक्रमे राजशब्दश्रवणाद्वाक्यान्तरगतः पार्थिवशब्दस्तत्परएव युक्तः । राजशब्दो हि क्षत्रियजातिवचनोविज्ञातः सतावदनुपजातविरोधित्वाद्गुपक्रमगतोमुख्यार्थोप्यासः । बलादिवाक्ये तु तत्सापेक्षक्षत्रियजातिविहितेन धर्मेण पृथिवीपालनात्प्येन पार्थिवशब्दस्यप्रयोगसंभवेन जात्यन्तरविषयत्वमयुक्तम् । अत्रोच्यते । मान्यतान श्रुता स्नातकोत्पमानभागीति । तत्र क्षत्रियजातीयमात्रामान्यत्वंस्नातकस्य सिद्धमेव ब्राह्मणदशवर्षमिति । तत्र हि भूमिपशब्दः क्षत्रियजातिमात्रोपलक्षणार्थइत्युक्तम् । उपलक्षणत्वाच्च राजजातेः क्षत्रियस्यापि प्रज्ञेश्वरस्यायं धर्मोविज्ञायते । वरोविवाहाय । प्रवृत्तः एतेषांपन्थादेयः त्यागमात्रच ददातीत्यर्थः । त्यागश्च पथोऽपसरणमतएव चतुर्थी न कृता ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चक्रिणः शाकटिकादेः । दशमीस्थस्य दशमभागोऽप्यः शेषस्य । रोगिणोऽत्यन्तार्त्स्य । भारिणोभारवहतः । स्नातकस्य विद्यात्रतस्नातस्य । राज्ञोभिषिक्तस्य । वरस्य विवाहार्थगच्छतः । पन्थादेयोपसृत्य स्वयंगन्तव्यमित्यर्थः । केचिद्वरस्य श्रेष्ठस्यादरेण पन्थादेयइत्यस्यार्थः । तथाच येषुदपेक्षया जातिगुणादिनोत्कृष्टस्तस्य वर्मदानमिति स्थ्यते । अत्र च माननार्थं वर्मदानं स्नातकपार्थिववराणांबुद्धादीनांत्वपसाराशक्तया कर्तव्या तत्रापि । वरापेक्षयानुपतिस्नातकयोर्मान्यता ॥ १३८ ॥

(३) कुड्मूकः । अयमपि पूजाप्रकारः प्रसिद्धाउच्यते चक्रिणइति । चक्रयुक्तयादियानारुदस्य नवत्यधिकवयसोरोगार्त्स्य भारपीडितस्य स्त्रिया अचिरनिवृत्तसमावर्तनस्य देशाभिपस्य विवाहाय पस्थितस्य पन्थास्यक्तव्यः । त्यागार्थत्वाच्च ददातेनं चतुर्थी ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठ वस्यमान्यत्वकारणमसङ्गेनान्यदप्याह चक्रिणइति ज्ञाभ्याम् । चक्रिणः रथकारारुदस्य । स्नातकस्य तद्रतधारिणः । भारिणोभाराक्रान्तस्य । वरस्य कन्यामुद्देशेनस्थितस्य । एतेभ्यः पन्थादेयइत्यन्वयः ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । अथमार्गवदानार्हानाह चक्रिणइति । चक्रंरथाद्युपलक्षणम् । तेनयोगच्छतिसचक्री । तस्यनिर्गुणस्यापिपन्थादेयः । एवदशमीस्थस्य वृद्धतरस्य । भारिणोभारवाहस्य । स्नातकस्य गृहस्थस्य ब्राह्मणस्य । वरस्य श्रेष्ठस्य ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । चक्रिणइति । दशमीस्थस्यचक्रिणः वृद्धस्य चक्रिणःतैलिकस्य पन्थादेयः । भारिणःभाराक्रान्तस्य । रोगिणःरोगाक्रान्तस्य स्त्रियाः स्नातकस्य च राज्ञश्च पुनःवरस्यच विद्यास्नातकःत्रतस्नातकोत्पमानस्य । एतेषांपन्थादेयः । वरोविवाहयोग्यः ॥ १३८ ॥

तेषांतु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ॥ राजस्नातकयोश्चैव स्नातकोत्पमानभाक् ॥ १३९ ॥

(१) भेदातिथिः । तेषांतु समवेतानामेकत्र सनिपतितानांमान्यौ स्नातकपार्थिवौ । प्रश्नेन पथोदानेन नृपमान-

(४) राघवानन्दः । आचार्यपुत्रइत्युक्तं तत्र क आचार्यइत्यपेक्षायांतल्लक्षणउपाध्यायादिसमतिधोगिकंसार्थवा-
दंच ब्रूते उपनीयेति अष्टादशभिः । सकल्पं यज्ञविद्यासहितं सरहस्यमुपनिषदुक्तोपासनासहितम् ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । अथगुणानां तारतम्यं वक्ष्ये यस्तैर्वाक्रियाविशेषैः, संज्ञाविशेषांश्चतुर्भिः श्लोकैराह उपनीयेति । सकल्प-
सकर्मविद्यम् । सरहस्यं साध्यात्मविद्यम् ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । उपनीयेति सहितः उपनीय शिष्यवेदअध्यापयेत् । च पुनः । सरहस्यंसकल्पं शिक्षा कल्प-
व्याकरणादिसहित अध्यापयेत् यस्तं आचार्यमचक्षते सरहस्यंतदर्थवाक्यसहितमित्यर्थः ॥ १४० ॥

एकदेशंतु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ॥ यो अध्यापयति दृत्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

(१) मेघातिथिः । वेदस्यैकदेशो मन्त्रः ब्राह्मणवा । वेदवर्जितानि वा केवलान्यद्वाग्येव यो अध्यापयति तया सर्व-
मपि वेदम् । वृत्त्यर्थजीविकार्थम् नाचार्यकरणविधिवशेन स उपाध्यायो नाचार्यः । अन्येनोपनीतयः कृत्स्नमपि वेद अध्यापय-
ति नासावाचार्यः । उपनीयापि यः कृत्स्नं वेदं नाध्यापयति सोऽपि नाचार्यः । यद्येवमेकदेशग्रहणमुपाध्यायलक्षणं कृतमा-
चार्यलक्षणउपनयनग्रहणं यस्तर्ह्युपनेता कृत्स्नवेदाध्यापकश्च तस्य किंलक्षणं तासावाचार्योऽन्युपाध्यायः । न चापि
नामान्तरंतस्य श्रुतम् । उच्यते । अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्यैत्यनेन गुरुरसावाचार्यन्विन्यून उपाध्यायादप्यधिकः । अपि पुनः
शब्दो पादपुरणार्थो ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एकदेशवेदस्य वेदाङ्गमात्रं वा धर्मार्थमध्यापयति अपरिभाषितवृत्त्यभि संपादनेन वा कृत्स्न-
मपि वेदमध्यापयति स उपाध्याय इत्यर्थः । यो अध्यापयतीत्यावृत्त्या योज्यम् । तेन सामान्यतो वृत्त्यर्थं वेदाध्यापन उच्यते १४१

(३) कुडुकः । वेदस्यैकदेशं मन्त्रब्राह्मणच वेदरहितानि ध्याकरणादीन् यद्वा नि यो ब्रूवत्यर्थमध्यापयति स उपा-
ध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । एकदेशं शाखां मात्रं मन्त्रब्राह्मणवा । वेदाङ्गानि शिक्षाकल्पव्याकरणनिर्दिष्टान्दोष्योतिषमिति ।
पश्यतानि वृत्त्यर्थो अध्यापयति स उपाध्यायः ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । एकदेशं मन्त्रमात्रं ब्राह्मणमात्रं वा । वृत्त्यर्थं धर्मार्थं जीविकार्थम् ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मन्त्रब्राह्मणयोः एकदेशः ॥ १४१ ॥

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ॥ संभावयति चान्नेन सविप्रोगुरु उच्यते ॥ १४२ ॥

(१) मेघातिथिः । निषेकग्रहणात्पितुरमगुरुत्वोपदेशः । निषेकोत्तरे सेकः स आदिर्येषां कर्मणाम् । आदियग्रहणमसर्वं
सस्कारागृह्यन्ते । तानि यः करोत्यन्नेन च यः संभावयति संवर्धयति । चैवेनमिति वा पाठः । अर्थस्तु स एव अन्नेनैव संभा-
वनोपपत्तेः । अयान्तरनिर्देशः एनकुमार । ननु चान्वादेशः नचैह कुमारस्य पूर्वमुपदेशः । नैवं कस्यान्यस्य निषेकादीनिक्रियन्ते
तानि यं करोति सामर्थ्यादपि निर्देशेन निर्देशतएव । एवमाभ्यां गुणाभ्यां हीनः केवलजनकत्वेपि तैव भवति न गुरुः । नचै-
वं मन्तव्यमसति गुरुत्वे नासौ मान्यः सर्वप्रथममसावेव मान्य । तथा च भगवान्यासः प्रभुः शरीरमभवः नियकृत्वाणदेशु गुरुः ।
रितानामुपदेश च प्रत्यक्षदैवतपितेति ॥ विप्रग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गर्भापानादि कर्म उपनयनान्तकरोत्यन्नेन च पुण्याति य मगुरुति पितृवोक्तः । तदे-
कदेशमात्रकरणे तु पितृत्वमात्रम् ॥ १४२ ॥

(३) कुहूकः । निषेकोगर्भाधानम् । तेन' पितुरयंगुरुत्वोपदेशः । गर्भाधानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरुपदिष्टानि यथाशास्त्रेण करोत्यन्नेन च सर्वभयति सविभोगुरुह्यते ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । गर्भाधानंघोनी रेतोनिषेकइति । विप्रपदमुपेक्ष्यसंस्कारस्य द्विजातिमात्रनिधत्तत्वात् । संभावयति पुण्याति निषेकान्तिरिक्तसंस्काराकर्तृत्वेपि पिता गुरुः । तथाच व्यासः प्रभुः शरीरमभवन्मियकृत्माणदंगुरुः । हितानामुपदेशे च भयंभवेवतमितेति ॥ प्रभुः कार्योकायनियोक्ता शरीरस्य प्रभवउत्पत्तिर्यस्मात्प्रवृत्त्यर्थः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । निषेकादीनि कर्माणि यः करोति नौपनयनाभ्यापने । संभावयति पौषयति ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गर्भाधानादिनिषेकादीनि कर्माणि यथाविधियः करोतिसगुरुह्यते । अन्नेनश्लक्ष्णशानेन यःअन्नदानेन प्राशयति सउच्यते ॥ १४२ ॥

अध्याधेयंपाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ॥ यःकरोति वनोयस्य सतस्य त्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । आहवनीयादीनामघोनामुत्पादककर्माध्याधेयमुच्यते । वसन्ते ब्राह्मणोघोनादधीतेति विहितम् । पाकयज्ञादर्शपूर्णमासादयः । अग्निष्टोमादयोमत्साःसोमयागः । मत्साशब्दः क्रतुपर्यायः । एतानि कर्माणियस्ययः करोति स तस्य त्विगित्युच्यते । यस्म्यतस्यैतिशब्दोसवन्निष्ठादर्शयतः । यस्यैवेतानिकर्माणिकरोति तस्यैवासावृत्तिगुच्यते नान्यस्य । सर्वे एतन्नाचार्यादयः सम्बन्धिषाब्दाः । वृतः श्रायतः शास्त्रीयेण विधिना कृतवरणः । मान्यतामसद्वाद्यत्विक्त्संज्ञोपदेशोत्र नहि ब्रह्मचारिभर्मेणु ऋत्विजामवसरः ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराण्यः । पाकयज्ञानपकहविःसंघादानहविर्यज्ञान दर्शपूर्णमासादीन् । एतच्चैकदेशकरणेपि । तथाच प्रयोगमध्येकत्विगशक्तानुप्रविष्टस्यापि ऋत्विक्त्वस्यात् अतउक्तंवृत्तदति ॥ १४३ ॥

(३) कुहूकः । आहवनीयाद्यप्रुत्पादककर्माध्याधेयमष्टकादीन्पाकयज्ञानग्निष्टोमादीन्यज्ञानकृतवरणोपस्य करोति सतस्यत्विगिह शास्त्रेऽभिधीयते । ब्रह्मचारिभर्मेणुपुपुक्तमप्यत्विक्त्वक्षणमाचार्यादिवद्विजोऽपिमान्यत्वंदर्शयितुंसद्वाद्युक्तम् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । अध्याधेयंआहवनीयाद्युत्पादकं कर्म । पाकयज्ञानष्टकादर्शादीनि । मखानित्यग्निष्टोमोद् विशेषणम् । यस्य वृतः वरण गतः सन् । आचार्यादिकत्विगन्ताः सवन्धिषाब्दास्तेन यस्यैते संबन्धिषस्तस्यैवेतानि कुर्यान्त्यस्यै त्रिभावः ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अध्याधेयंअग्निष्टोत्रपाकयज्ञानवत्त्वैवदवादीन्अग्निष्टोत्रसंज्ञकान्मत्सान्यस्य वृतःसन् यः करोति सतस्य ऋत्विक्त्वेह गुरुह्यते ॥ १४३ ॥

यादृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणाच्च भौ ॥ समाता सपिता ज्ञेयस्तं दृशेत्कदाच न ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । आचार्यादिवत्पूज्यद्वयमित्त्ववर्धोत्प्रेक्षणमुच्यते * यउ भौ श्रवणौ ब्रह्मणावेदाभ्यापनेनावृणोति समाना सपिता ज्ञेयः । नेदमभ्यापकस्य मातापितृशब्दवान्यताविधानम् । आचार्यादिशब्दवत्प्रसिद्धाभ्योहि पितृमातृशब्दौ जनकः पिता जननी माता उपचारेणाभ्यापकस्तुत्यर्गममुच्येते यथा गोत्राहीकइति । एकैस्त्वन्तोपक्रागकौ मातापितरौ प्रगतौ तौ हिनंजनयोभक्त्यादिनाचपुण्यीनः स्वगारीगनपेक्षमपि पुत्रहिते प्रवर्ततेअतोमहोपकारकत्वात्तान्पापुधाभ्यासःसुप्यं । धोत्रिषायामुपनरोति ससर्वोपकारकस्यः श्रेयानववितथ क्रियाविशेषणमतत् । अवितथेन सन्नेन ब्रह्मणा-

अक्षरविस्तरवर्णितेन तन् दुष्येत । अपकारोद्गोहस्तदुपरिवज्ज्ञानंच कदाचननिष्पन्नमपि प्रथमग्रहणेत्तदुत्तरकालमपिनं
 दुस्येत । तथाच निरुक्तकारः अध्यापिताये गुरुण्णाद्रियन्तेविभावाचा मनसा कर्मणा वा नाद्रियन्ते अवज्ञाकुर्वन्ति यथैव
 ते शिष्यान्गुरोर्भोजनीयाः न भोगाय कल्पन्ते तथैवं तान् भुनक्ति । श्रुतंतत्पाठान्तरमावृणोति । अर्थकण्ठीभिनन्ति
 विध्यतीत्युपभयाध्यापनमेवोच्यते । अविद्धकर्माः किल सस्मृतोत्तरः श्रुतं यस्य श्रुतिगोचरंगतमिति । सर्वाध्यापकाना-
 माचार्योपाध्यायगुरुणामयंरुतविद्यस्यापि द्रोहमतिषेधः ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अत्रकृत्स्विगपेक्षयोपाध्यायापेक्षया च वेदोपाध्यायाचार्यो मान्यतरावित्याह यथावृण-
 चीति । यथावृणस्यवितथेनकर्णविदुःखं कुर्वन्ममृतंसंप्रच्छन् तंमन्येत पितरमातरंच तस्मै न दुस्येत्कतमच महिति
 श्रुतरथमर्थानियद्धः । आवृणोति संसूया सूत्रेणैव कुस्तुमविद्यया श्रोत्र संसूत्रेपयति अकारेण सर्ववाक्संनृणक्षीत्यांदिशुनि-
 पुर्वृदिधातोरेवमर्थत्वेन प्रसिद्धेः । अविथथमेमिध्यात्वेन । ब्रह्मणा वेदेन । समाता पिता मातेव पितेवेत्यर्थः ॥ १४४ ॥

(३) कुट्टुकः । यउभौ कर्णाववितथमिति वर्णस्वरवैगुण्यरहितेन सत्यरूपेण वेदरूपेण वेदेनापूरयति समाता पिता
 च ज्ञेयः महोपकारकत्वगुणयोगात् । अयमध्यापकोमातापितृसद्ववाध्यस्तन्नामकुर्यात् । कदाचनेति गृहीते वेदे ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । मुख्याचार्यस्य सर्वोत्कृष्टत्वात्तस्य मनसाप्यनिष्टनाचरणियमिति औत्सुक्यादाह यज्ञि ।
 अविथथं वर्णस्वरवैगुण्यरहितं ब्रह्मणा वेदेन श्रवणौ कर्णौ आवृणोति सरहस्यादिवेदमध्यापयतोत्यर्थः ॥ १४४ ॥

(५) नन्दमः । तथ्येनवेदेनेत्यर्थः । आवृणोति विविक्तो करोति । कदाचनकृतार्थोपीत्यर्थः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मणा वेदेन उभौ श्रवणौ अविथथं सत्यं आवृणोति आच्छादयति यः गायत्र्युपदेशतमेक-
 रोतीत्यर्थः समातुत्तुयोज्ञेयः सपितृत्तुयोज्ञेयः । गायत्र्युपदेशारं कदा चन नदुस्यत् ॥ १४४ ॥

उपाध्यायान्दशार्चार्योपाचार्याणांशतंपितां ॥ सहसंतु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । स्तुत्यक्रमेण प्रकृष्टपूर्वविधानम् । उपाध्यायाच्छ्रेष्ठं आचार्यं स्तरसात्पिता ततोऽपि मातेति दशादि-
 सख्यानिर्देशः स्तुतिमात्रम् । पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्परस्यपरस्यातिशयोक्तिविक्षिप्तं अतएव सहस्रपितुरिति वचनम् । उपाध्यायान्द-
 शातिरिच्यते । दशभ्यउपाध्यायेभ्योऽधिकः । कथपुनरत्र द्वितीया । अतिरयं कर्मप्रवचनीयः । उपाध्यायानतिक्रम्यातिर-
 म्यातिरिच्यते गौरवेण सातिशयेन युज्यते । अथवाऽऽधिक्यमतिरेकः तद्वैतुकंऽभिभवे भातुर्वर्तते । गौरवाधिक्येनोपा-
 ध्यायानभिभवति । अतिरिच्यतइति कर्मकर्तारिद्वितीया चाविशुद्धा दुहित्याच्योर्बहुलसकर्मकयोरिति बहुलपहणात् । ननु
 चानन्तरमेव वक्ष्यति गौर्यान्ब्राह्मणः पतेति । इह चाचार्योऽपि पितृराधिक्यमुच्यते तद्विदितरेत्याह तम् । नेष्टोऽपः । इहाचार्यो-
 नैरुक्तदर्शनेनाध्यापकः संस्कारमात्रेणाचारोपदेशमात्रेण चाभिधेत् आचार्यं आचार्याहयतीति । नचैतन्नयम् । स्वशास्त्रसिद्धा-
 भिरेव संज्ञाभिर्भ्यं बह्वारः । गुरुशब्दोऽत्र पितरि परिभाषितः आचार्यं च तत्रैव प्रयुज्यते । तेन तत्रोपकारादुपनयन-
 मात्रकरादाचारमाहकाध्यापनरहितादिदंपितृत्तुर्गोयस्त्वम् । आर्यं च त्रमे विवक्षिते समवायपत्तेर्माता मथमवद्या ततः
 पिता ततः आचार्यस्ततः उपाध्यायः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । दशोपाध्यायानतिरिच्य तस्य दशकोपेक्षया उच्येत गौरवेण धर्मण तन्निदिश्ये स्तुत्ये

(१४५) द्द=द्व (ल, भ, य, न)
 पितृन्माता=पितृमाता (— " —————)

हेतुभूते न दशगुणपूजादिगौरवकुर्यादित्यर्थः । अतिरिक्तरुमणदति कर्मभवचनीयत्वेनोपाध्यायानिति द्वितीया । एवमुत्तरेषु आचार्यसंज्ञातिपत्तौत्करोपयुपनेता ब्रह्मणि सहस्र सहस्रगुणं पितुः सकाशात्मातातिरिच्यते तदपेक्षया बहुदुःखानुभवान् ॥ १४५ ॥

(३) कुडूकः । दशोपाध्यायानपेक्ष्याचार्य आचार्यसतमपेक्ष्य पिता सहस्रपितृनपेक्ष्य माता गौरवेणातिरिक्ता भवति । अत्रोपनयनपूर्वकसावित्रीमात्राध्यापयिताऽऽचार्योऽभिनेतस्तमपेक्ष्य पितुरुत्कर्षः । उत्पादकब्रह्मदानोत्पत्त्यनेन मुख्यआचार्यस्य पितरमपेक्ष्यउत्कर्षवक्ष्यतीत्यविरोधः ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र हेतुह्वाध्यायानिति । उपाध्यायानुद्देशापेक्ष्यदशसुपाध्यायेषुयावत्पूजादितस्सर्वमेकोऽप्याचार्योऽहंतीत्येवमुत्तरत्र ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । अधग्रहणांतरतन्पमाह उपाध्यायानिति । सहस्रंतु पितुरितिपाठः । गौरवेणगुरुतरापेकारकारणेन ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपाध्यायानुद्देशगुणः आचार्यःश्रेष्ठःउच्यते आचार्याणांमध्ये शतंशतगुणःश्रेष्ठःपिताभवति । एव पितुःसहस्रगुणितमातापूजार्हा गौरवेण श्रेष्ठाउच्यते ॥ १४५ ॥

उत्पादकब्रह्मदानोर्गरीयान्ब्रह्मदःपिता ॥ ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेहं च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । मुख्यआचार्यसन्धौ पितरिच संस्कर्तरिसन्निहिते तत्र क्रमः अतआह । उत्पादकोजनकब्रह्मदाताऽध्यापकः तौ द्वावपि पितरौ तयोः पित्रोर्गरीयात्पिता योब्रह्मदः । अतः पित्राचार्यसमवाये आचार्यः मयमम भिवायः । अत्र हेतुरूपमर्थवादमाह । ब्रह्मजन्म हि ब्रह्ममहणार्थजन्म ब्रह्मजन्म शाकर्थाथवादित्वात्समासः । अस्मिन्समासे उपनयनब्रह्मजन्म । अथवा ब्रह्मपहणनेव जन्म । तद्विप्रस्य शाश्वतं नित्यं प्रेत्योपकारकमिह चोपकारकम् ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । केवलोत्पत्तिमात्रकारिणः पितुर्ब्रह्मपिता सावित्र्यामुत्पादयिता गरीयान् प्रेत्यमोक्षसाधनपर्यन्तयोग्यतापादकत्वादिह च सर्वकर्माधिकारोपादकत्वान् । शाश्वतचिरकालस्थायिफलम् फलितब्रह्मदानोति पाठः ॥ १४६ ॥

(३) कुडूकः । जनकाचार्यो द्वावपि पितरौ जन्मदानुत्वात् तयोर्आचार्यं पिता गुरुतरःयस्माद्विप्रस्य ब्रह्ममहणार्थजन्मोपनयनजन्म संस्काररूपं परलोकइहलोकं च शाश्वतनित्यं ब्रह्ममामिफलकत्वान् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । आचार्याणांउपनयनपूर्वकसाहच्येदोपाध्यापयितृणांगमंभानादिद्वेषोपकारकतया पित्रोर्गरीयस्त्वेपि दृष्टादद्यायंतयाथाचार्यएव क्षेम्योर्गरीयानित्याह उत्पादकेति । गरीयान्ब्रह्मदः पितेत्यत्र हेतुः ब्रह्मजन्मेतिउपनीतस्यैव वेदसाहित्योरे कर्माधिकारिता तद्वारा च स्वर्गाचवामिः । शाश्वतब्रह्मदानमिहेतुत्वाच्छाश्वतमिति भावः ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । अथब्रह्मचारिणांपितुरुत्पाचार्योर्गरीयानित्याह उत्पादकेति । उत्पादकः जनयिता पितृब्रह्मपितरं आचार्यः । तयोर्ब्रह्मदः पितृगरीयान् । अथहेतुगुरुतरार्थेनोक्तः । ब्रह्मजन्म उपनयनजन्मोऽनित्यम् । विप्रस्यद्विप्रस्य । शाश्वतंजन्मान्त्येऽप्यनुत्तमम् ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्पादकश्च ब्रह्मदाता च उत्पादकब्रह्मदातांती तयोः उत्पादकब्रह्मदानोर्मध्ये ब्रह्मदःपिता वेदाध्यापकरूपं गायन्पुपदेशे पिता गरीयान्श्रेष्ठोभवतीत्यर्थः । विप्रस्यब्रह्मजन्म प्रेत्य परलोकइह च लोके शाश्वतगायन्पुपदेशेन यजन्मतन्शाश्वतनित्यर्थः ॥ १४६ ॥

कामान्माता पिता चैर्न यदुत्पादयतोमिथः ॥ संभूतितस्य तांविद्याद्यधोनावभिजायते ॥ १४७ ॥

(१) मेघातिथिः । श्लोकद्वयमर्थवादः । मातापितरौ यदेन्दारकमुत्पादयतोजनयतो मिथोरहसि परस्परंतत्कामा-
द्धेतोर्मन्मथपरवशौ संभूतितस्य तांविद्यात् । तस्य दारकस्य संभवोत्पत्तिर्यद्योनौ मातृकुक्षावभिजायतेऽङ्गप्रत्यङ्गानि
लभते । सभवंश्च येषांभावानांते तथैव विनश्यन्ति अतः कतिनेन संभवेन यस्यान्तरभाववीचिनाराः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कामसिद्धेरति तत्रोद्देशात् कामादित्युक्तम् । सभूतिजन्ममात्रम् ॥ १४७ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । मातापितरौ यदेनंबालककामवशेनान्योन्यमुत्पादयतः सभवंमात्रंतत्तस्य पश्वादिसाधारणम् ।
यद्योनौ मातृकुक्षावभिजायतेऽङ्गप्रत्यङ्गानि लभते ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । पितुरुत्पादकत्वमन्यथा सिद्धमित्याह कामादिति त्रिभिः । कामान्मन्मथवशात्संभूतिपश्चा-
दिसाधारणीयघतोपोनिपुअभिजायतेअभित पूर्वजातोप्युत्तरत्रापि जायते रतिस्तुत्यर्थमवृत्तयोर्मातापित्रोः कुङ्कुम्बहेतुजनिहे-
तुत्वाद्धिषिकृधिकृतम्मेत्याशयः ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । मातापितरौ यदेनद्धिजमुत्पादयतस्तन्मिथः कामादन्योन्यरागात्पञ्चनानस्योपकर्तृकिंचिद्धिजोय
धोनावभिजायते तस्यद्विजस्यतांसंभूतितदभिजननविद्यातविचिष्यात् । विविच्यमानासासंभूतिरसत्याजराभरणयुक्तानि
र्णीयतइत्यर्थः । उत्तरश्लोकानुगुण्यादेवंव्याख्यातम् ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । युवयोर्नौअभिजायते तांसंभूतिविद्यादयतः योनौअभिजायते ॥ १४७ ॥

आचार्यस्त्वस्य यांजातिविधिवद्देवपारगः॥उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजराभरा ॥ १४८ ॥

(१) मेघातिथिः । आचार्यानुयन्तस्य जन्म तद्विनाशि । गृहीते वेदेऽवगते च तदर्थकर्मनुष्ठानात्स्वर्गापवगंगामिरि-
त्यस्य सर्वस्याचार्यमूलत्वात्सश्रेष्ठः । यांजातिमुत्पादयति यसंस्कारमुपनयनाख्यद्वितीयजन्मेतिजन्मसंस्तुतिनिर्वर्त-
यति सावित्र्या तदनुवचनेन साजातिः सत्या साऽजराभरा । यद्यप्येते ऽभिभार्याः शब्दास्तथापीहोपनयनाख्यस्य जन्म-
नोमातृजन्मनः सकाशाद्गुणातिशयविवक्षायां प्रयुक्ताः । नहि जरासृष्ट्याणिनामिव जातेः संभवतः । अविनाशित्व-
त्वेकैवैव शब्देन शक्यते प्रतिपादयितुम् । नच तत्प्रतिपाद्यते वेदपारगआचार्योयांजातिविधिवत्सावित्र्या उपनयनाङ्कला-
पेन सावित्रीशब्दस्य तद्वक्षणत्वात् उत्पादयति सा श्रेयसीति पदयोजना । जातिजन्म ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यज्ञातीयजन्मगौरवेण धर्मेण तत्तद्विषये कर्तव्येन हेतुभूतेन विधिवदुपनयनविधिना
सावित्र्या मातृभृतया सासत्या सत्यलोकगामिहेतुः अजराअजरत्वंदेवत्व तत्प्राप्तिहेतुत्वात् अमराअमृतत्वस्य भोक्ष-
त्वस्यहेतुः ॥ १४८ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । आचार्यपुनर्वेदज्ञोऽस्य माणवकस्य यांजातियजन्म विधिवत्सावित्र्येति साङ्गोपनयपूर्वकसावित्र्य-
नुवचनेनोत्पादयति सा जातिः सत्याऽजराऽमरा ब्रह्मप्राप्तिकत्वाद्दुपनयनपूर्वकस्य वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य
भोक्षलाभात् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मजन्मब्रह्मसावित्रीतद्ब्रह्मणमिव जन्म ब्रह्मग्रहणयोग्यंवा ब्रह्मजन्मनःपुनःमायेण न जायत-
एवेत्याह आचार्यइति । अस्यमाणवकस्य सावित्र्या सकलरहस्यसावित्र्युपदेशेन सासत्येत्यादितादृशस्य समानज-

स्मानुष्ठितकर्मजशुद्ध्यविरक्तस्य मुक्त्युपपत्तेरिति तमेतवेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्तितथा परीक्ष्य लोका कर्मचिता-
नब्राह्मणोनिर्वेदमायानास्त्यरुत रुतेन सत्यज्ञानमनन्तब्रह्म ब्रह्म वेदब्रह्मैव भवतितदात्मानमेवावेदअहब्रह्मास्मीति
श्रुते ॥ १४८ ॥

(५) नन्दन । आचार्याज्जन्म नैवविधमित्याहआचार्यस्त्विति । जातिजन्म । सत्याहितनियता । तस्मात्प्रस्थ
रमेतत्परीयानब्रह्म पितेति ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्र । आचार्य साविभ्युपदेशात् तस्यता जातिउत्पादयति साजाति सत्या नित्यासा अजरा जाति
अमराजातिर्भवत्येव ॥ १४८ ॥

अल्पंवा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः॥ तमपीह गुरुंविद्याच्छ्रुतोपक्रियया तथा ॥ १४९ ॥

(१) भेदातिथि । यउपाध्यायो यस्य माणवकस्योपकरोति श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थ । अल्पवा बहुवाक्रियाविशेष
णमेतत् । तमपि स्वल्पश्रुतोपकारिणगुरुविद्यात् । एवतु योजना ज्यायसी । यस्य श्रुतस्य सामानाधिकरण्यवेदविषयस्य वेदाद्
विषयस्य वा शास्त्रन्तरविषयस्य तर्ककलाशास्त्रस्य यदल्पबहुवा तेनोपकरोतीत्यध्याहार । श्रुतच तदुपक्रिया चासौ श्रुतो
पक्रिया तथा उपकारक्रियया तद्धेतुत्वाच्छ्रुतमुपक्रियेति सामानाधिकरण्यम् । गुरुवृत्तित्तनक्तन्त्या तद्यपदेशोवा तत्राचार्या-
दिशब्दवत्त्वयते ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । अचिद्रुद्राक्षानीयो गुरुरनुगन्तव्यइत्यादौ गुरुपदमध्यापकमात्रवाचि श्रूयते । तदर्थगुरुस
ज्ञापानानार्थतामाह अल्पवेति । यस्य श्रुतस्य शाब्दज्ञानस्याज्ञे यउपकरोति । अतिशयभाषापादयतीत्यर्थ ॥ १४९ ॥

(३) कुड्क । श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थ । उपाध्यायोयस्य शिष्यस्याल्पवा बहुवा रुत्वा श्रुतेनोपकरोति तमपीह
शास्त्रे तस्य गुरुजानीयात् । श्रुतमेवोपक्रिया तथा श्रुतोपक्रियया ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्द । वेदार्थोपदेष्टृत्वगुरुत्वे हेतुर्नतु वयोवाहुल्यादीत्याह । सार्थवाद्दशभि । अल्पमितियस्यय-
पति श्रुतस्य वेदस्य श्रुतेन वेदशास्त्रतर्कव्याकरणकलादिकेन तदर्थेनाल्पमप्युपकरोति यस्तगुरुविद्यादित्यर्थ । श्रुतमेवोप-
क्रियाउपकारस्तया ॥ १४९ ॥

(५) नन्दन । आचार्यगरीयस्त्वमेवोत्पन्नकारान्तरेणमतिपादयति अल्पवेति । अल्पविद्यामदमपिगुरुविद्यातबहु-
विद्यायदाकिंपुनरित्यभिप्राय ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्र । यस्य श्रुतस्य अध्ययनस्यअल्पवा बहु वाउपकरोतिउपकारयेत तमपिइह गुरुविद्यात् ।
तथा श्रुतोपक्रियया श्रुतअध्यापनतस्यउपकारेणेत्यर्थ ॥ १४९ ॥

ब्राह्मस्य जन्मन कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ॥ बालोपि विप्रो बृद्धस्य पिता
भवति धर्मत ॥ १५० ॥

(१) भेदातिथि । ब्रह्मपहणार्थजन्म ब्रह्ममुपनयनतस्य कर्ता स्वधर्मस्य शासिता उपदेष्टा वेदार्थव्याख्यानानेन
सत्ताद्योचाजोपि ब्राह्मणोबृद्धज्येष्ठस्य तर्ककलाशास्त्रस्यबायदल्पवा बहुवा तेन पिता भवति पितृतुल्या तत्रवृत्ति कर्तव्या
प्येयेनापि । कथयुन कनीयाङ्गपुनपते अष्टमे त्पुनयनथावच्च नाधीतश्रुतवेदस्तावन्नाचार्यकरणविधावधिक्रमने
एवतर्हि नोपनयनमत्र ब्रह्म जन्म किर्तार्हि स्वाध्यायपहणमेव तस्य कर्ताध्यापयिता । स्वधर्मस्य वेदार्थस्य शासिता

व्याख्याता पिता भवति धर्मतः पितृधर्मास्तत्र कर्तव्या । धर्मतइति धर्मनिमित्ततत्र पितृत्वम् । नच ते धर्माध्यापकं व्याख्यातौ पितृसचिन्धिनः सिद्धा सन्ति । अतोविधीयते ब्राह्मणवत्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्म वेदस्तस्याभ्ययनेन यस्तद्विशिष्टस्वरूपलाभः स ब्राह्मणः तस्य यं कर्ता । न त्वेते नोपनेतृत्वमिष्टं बालोपीत्यनेन विरोधात् कथायामभ्यापयामासेत्यभिधानाच्च । योवास्वधर्मशासिता बालोल्पवया । वृद्धस्याधिकवयसः ॥ १५० ॥

(३) कुट्टुकः । ब्रह्मश्रवणार्थजन्म ब्राह्मणुपयनयनत्वधर्मस्य शासिता वेदार्थव्याख्याता तादृशोऽपि बालोवृद्धस्य ज्येष्ठस्य पिता भवति धर्मतइति पितृधर्मास्तस्मिन्नुद्यतव्या ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मप्रहणयोग्यस्य उपनयनाभावेन पितृमातृतो जन्मसत्त्वेऽपि शूद्रादेरिवानधिकारात् धर्मस्य शासितोपदेशः च बालोपि पिता स्याद्धर्मतो धर्मशास्त्रामाण्यात् ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य वैदिकस्य जन्मनः उपनयनस्य कर्ता पिता भवति पितृकल्पो भवति गुरुतरो भवतीत्यर्थः ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य जन्मनः कर्ता वेदाभ्यापकं च पुनः स्वधर्मस्य शासिता उपदेशः बालोपि विप्रवृद्धस्य शिष्यस्य धर्मतः पिता भवति ॥ १५० ॥

अध्यापयामास पितृन् शिशुरागिरसः कविः ॥ पुत्रकाइति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य पितृवद्वनविधेरर्थवादोऽपरकृतिनामा । अङ्गिरसः पुत्रः कविर्नाम शिशुर्बालः पितृतुल्यान्पितृव्यमातृतुल्यत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापयामाकाराध्यापितवान् । स चाध्वाननिमित्तेषु तान्पुत्रका आगच्छतइत्याहुः ज्ञानेन परिगृह्यता स्वीकृत्य शिष्यान्कृत्वा ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पितृन् अधिष्वात्तादीन् । कविः कविनामा । ज्ञानेनोपदेशेन । परिगृह्य शिष्यतानीत्वा ॥ १५१ ॥

(३) कुट्टुकः । प्रकृतानुरुपार्थवादमाह अध्यापयामासेति । अङ्गिरसः पुत्रो बालः कविर्विद्वान्पितृगोणान्पितृव्यत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापितवान् । तान्ज्ञानेन परिगृह्य शिष्यान्कृत्वा पुत्रकाइति आशुहावदति । इ इत्यव्ययपुराह तत्सूचनायम् ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । अनेतिहासमाह अध्यापयामासेति । अङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः कविः का तदर्शा ज्ञानेन तद्धेतुना वेदाध्यापनेन परिगृह्य शिष्यतानीत्वा ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । मन्त्रदस्य बालस्यापि पितृत्वमवस्थापयितुमितिहासश्चोक्तत्रयणोदाहरति अध्यापयामासेति । परिगृह्य आहूय ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिशुः अङ्गिरसः कविः पितृन् अध्यापयामास तान्पितृन् ज्ञानेन ज्ञानोपदेशेन परिगृह्य स्वीकृत्य हे पुत्रकाइत्युवाच ॥ १५१ ॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यव ॥ देवाश्चैतान्समेत्योचुर्न्याय्यं शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । ते पित्रादिस्थानीयाः पुत्रकाइत्यध्वानेनागतमन्यवउत्पन्नक्रोधास्तमर्थपुरादाह्वानिदेवाः पृष्ट-

वन्तनेन बालेन वयमेवमाहूयामहे किमेतद्युक्तदेवाः पृष्टाः सन्तः सर्वे समवायंरुक्तवन्तः समेत्य ऐकमत्यस्यापयित्वै-
ताकत्रैः पितृनुचुरुक्तवन्तोऽन्याम्ययुक्तवोयुष्मान् शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तमर्थकिमेतदस्य युक्तं वेति ॥ १५२ ॥

(३) कुङ्कुमः । ते तमर्थमपृच्छन्तेति तेपितृतुल्याः पुत्रकाइत्युक्ताऽनेन जातक्रोधाः पुत्रकशब्दार्थदेवान्पृष्टवन्तः ।
देवाश्च पृष्टामिलित्वाएतानवोचन्पुष्मान्पच्छिशुःपुत्रशब्देनोक्तवान्तद्युक्तम् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । ते पितरस्तमर्थपुत्रकाइति शब्दार्थआगतमन्यवःपुत्रकाइत्याह्वानेन जातमन्यवोमन्युष्माः
एतान्पितृन् ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते पितरःआगतमन्यवःदेवान्प्रतिअर्थपुत्रमित्यस्यार्थअपृच्छन्त । देवास्तान्समेत्यइतिरूपवः
यन्माक्रिशिशुःउक्तवान्यत्तदपि योग्यमित्यर्थः ॥ १५२ ॥

अज्ञोभवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ॥ अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदा ॥ १५३ ॥

(१) मेघान्तिथिः । यस्मान् च वयसात्त्वल्पेन बालो भवति कितसंज्ञोमूर्खो बृद्धोपि यः । मन्त्रदउपलक्षणम् ।
मन्त्रान्वेदान्येददात्यभ्यापयति विवृणोति च सपिता भवति । वै शब्दआगमान्तरसूचकः । देवानाप्यवआगमः पुराण-
एव । तथा चैतिसप्तसूक्तःपरोपदेशआहुरिति । अज्ञंमूर्खं बालमित्याहुरस्मत्पूर्वेषुपि । पितेति मन्त्रदम् । इतिकरणंस्वरूप-
परतावोपयति यतः परतः श्रूयते । बालइत्येतेन शब्देनाज्ञमात्रः । अतश्च बालशब्दाद्वितीयायाअभावः छान्दोग्ये
शिशवन्नालगमेतद्वस्तुतः सृष्टिकारेण वर्णितम् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अज्ञंहीतिप्रसिद्धताभिधानंदाकार्यार्थम् ॥ १५३ ॥

(३) कुङ्कुमः । अज्ञइति । वेदाद्योऽवधारणे अज्ञएव बालोभवति न त्वल्पवयाः । मन्त्रदः पिता भवति ।
मन्त्रमहणवेदोपलक्षणार्थम् । योवेदमभ्यापयति व्याचष्टे सपिता ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । न्याम्यत्वेहेतुःअज्ञइत्यादि । बालःसकार्यत्वात्पिता मन्त्रप्रदानेन सस्कारकत्वात् । पितेति
नद्वितीया । इतिपरत्वाभावात् ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञःशुद्धापशब्दज्ञानरहितः वैअवधारणार्थः बालएव भवति । सएवं बालःमन्त्रतःमन्त्रोपदेशात्
ज्ञानोपदेशात्पिता भवति तथा हि त्रिभ्येन अज्ञं बालं आहुः । मन्त्रदउपदेशापितेत्येव ज्ञेयमिति ॥ १५३ ॥

नं हायनेनं पलितैर्न विज्ञेन न वन्धुभिः ॥ ऋषयश्चक्रिरे धर्मयोनुचान सनोमहान् ॥ १५४ ॥

(१) मेघान्तिथिः । इयमपराभ्यापकप्रशंसा । हायनशब्दः संवत्सरपर्यायः । न यद्वृषिर्वेषैः परिणतवयामहान्पू-
र्याभवति न परित्रैः केरात्मशुगीमभिः रुक्मिणं विज्ञेन यद्वुना न वन्धुभिः मायुक्तानि मान्यस्याताम्यापचन्ते । समुदि-
नेन महान्भवति किर्ताहै एकयेव विचया । यस्मात्प्रपयश्चक्रिरे ऋषिर्दरिणान्भिःयोवेदार्थंशानोनिश्चित्येयमर्पयवस्था-
पिनःकतः । योनुचानः अनुवचनमभ्यापनंइत्याइत्य येदस्य सनोस्माकमहाऽऽज्ञेयः । करोति व्यवस्थापने वर्तते नामूतज-
न्ने ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हायनैर्वर्षे बहुभिर्गतेरिति तद्वत्सरकर्तव्यसोमयागादिकमवाहुल्यमुक्तम् । पलितैरिति । वयोबाहुल्यम् । अनूचानः साङ्ख्येवाभ्येता ॥ १५४ ॥

(३) कुडूकः । अत्रैवहेतुमाह । यस्मात्पूर्वेषु मनुयोऽज्ञात्तमित्यूचुः मन्त्रं च पितृभ्योवाहुवन्त्याह न हाय-
नैरिति । न बहुभिर्वर्षे केशश्मश्रुलोमभिः शुक्लेर्न बहुना धनेन न पितृव्यत्वादिभिर्वन्धुभावैः समुदितैरभ्येतेर्न महत्त्वमर्वात्
किन्त्वयमधर्मकृतवन्तः । यः साङ्ख्येवाभ्येता सोऽस्माकं महान्तमतः ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थं ऋष्युक्तिप्रमाणमित्याह नहायनैरिति । हायनैरभ्येर्वयोबाहुल्येन जराकृतकेशपा-
लित्यैकेशपावल्यैर्वाबन्धुभिः पुत्रपौत्राद्यैर्वापुतेर्व्यस्तसमस्त्रतथावाधिक्ये न महत्त्वं किं ताहं यः अनूचान साङ्ख्येवाभ्येता तस्ये-
व महत्त्वमित्याह ऋषय इत्यादिना । धर्ममयं धर्म इति निर्णयस्तुतिमात्रवा ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । श्रेष्ठ्यकारणवैदुष्यमित्याह नहेति । हायनैः वयोभिः । पलितैः वार्द्धकेः । बन्धुभिः कुलेन ।
धर्मश्रेष्ठ्यापादकं न्यायमनूचानः वेदवित् । नः अस्माकम् । ब्राह्मणानां भ्ये महान् विशिष्टः ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहुभिः गतहायनैः पलितैः केशैः न च सञ्चरितैः न बन्धुभिः श्रेष्ठतां याति । यः अनूचान वेदपारगः स-
न अस्माकं मते महान् श्रेष्ठ इति । धर्मऋषयः चक्रिरे इत्यर्थः ॥ १५४ ॥

विप्राणां ज्ञानतोऽप्यैश्वर्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ॥ वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १५५ ॥

(१) मेघातिथिः । अथ मन्यर्थवाद एव । यदुक्तवित्तादिभ्यः समुदितैः भ्यः केवलपि विद्या ज्यायसीति तदेव सम-
श्चमनेन निर्दिश्यते । ब्राह्मणानां ज्ञानेन ज्यैश्वर्येन वित्तादिभिः क्षत्रियाणां वीर्यतः वीर्यद्रव्यस्य कौशलं दृष्टं प्राणता च वैश्या-
नां धान्यधनतः । धान्यस्य पृथगुपादानाद्धनशब्दो हिरण्यादिवचनः ब्राह्मणपरिब्राजकवत् । बहुधनो वैश्यः स ग्यैः । आया-
दित्वात्तृतीयार्थे तसिः । हेतौ तृतीया ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञानतोऽज्ञानाधिक्येन ॥ १५५ ॥

(३) कुडूकः । ब्राह्मणानां विद्यया क्षत्रियाणां पुनर्वीर्येण वैश्यानां धान्यवस्त्रादिवचनेन शूद्राणामेव पूर्वजन्मना
श्रेष्ठत्वम् । सर्वत्र तृतीयार्थे तसिः ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्राणां ज्ञानतोऽप्यैश्वर्यमितिवदस्तत्प्रसिधोगितयाऽभ्येतामपि तदाह विप्राणामिति ।
ज्ञानइत्यादिचतुर्विधे तृतीयार्थे तसिः । वीर्यतः शकलौशलेन केनापि धनविधादिमत्त्वेपि शूद्रस्य जन्मनैवेत्यवधार-
णार्थः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणानां ज्ञानत एव श्रेष्ठ्यं क्षत्रियादीनां तु निमित्तान्तरादित्याह विप्राणामिति । जन्मतः वयस्तः ।
क्षत्रियादीनामुपन्यासो दृष्टान्तार्थः ॥ १५५ ॥

न तेन दृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ॥ यो वै युवाप्यधीयांस्तदेवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

(१) मेघातिथिः । न तेन दृद्ध इत्यन्ते येनास्य पलितधवलं शिरः शिरःस्थाकेशाः । कथं ताहं यो वै युवापि तर्हो
ऽपि अथ धाधीते तदेवाः स्थविरं विदुः भ्रुवते देवाः किल सर्वस्य वेदितार इति प्रशंसा ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थविरस्थविरपदवाच्यम् । येन वयोबाहुल्यादिना हेतुना ॥ १५६ ॥

- (३) कुड्डूकः । न तेन वृद्धो भवति येनास्य शुक्रकेयाशिरः किन्तु युवाऽपि सन्विद्वास्तदिवाः स्थविरंजानन्ति ॥ १५६ ॥
- (४) राघवानन्दः । अत्रार्थे देवसमतिमप्याह न-तेनेति । शिरसःपालित्यंपककेयातात्वक्षीशिल्यंवा । अर्थापानो-
अध्ययनोद्यतोपि किमुताधीतवेदः ॥ १५६ ॥
- (५) नन्दनः । उक्तमर्थनिगमयति नेति ॥ १५६ ॥
- (६) रामचन्द्रः । अस्य शिरयेन वयसा पठितं भवेत्तेन वयसा वृद्धो न भवतीत्यर्थः ॥ १५६ ॥

यथा काष्ठमयोहस्ती यथा चर्ममयोच्छ्रगः ॥ यत्र विप्रो नधीयानस्त्रयस्ते नाम विश्रति ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमध्ययनाध्येतृस्तुतिः । काष्ठमयोदारूपो यः क्रियते क्रकचादिना हस्त्याकृतिः सयथा नि-
ष्क्रेन हस्तिकार्यैराज्ञांशुवधादि करोति एवं यो ब्राह्मणो नाधीते सकाष्ठतुल्यो न कचिदधिकारी । चर्ममयोष्ट्रगः चर्मविकारि-
न्योऽपि योष्ट्रगः इनिष्क्रेणोत्प्रेतकदिकार्यं करोति । त्रयस्ते नाममात्रविश्रति न तस्यार्थम् ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । काष्ठमयोहस्तीति लेशतोपि तदन्वयाभावः चर्ममये ष्ट्रे लेशतोऽन्वयासंभवात् नाम-
मात्रविश्रति । अतोयद्विकार्यं तदनधीयानेन कुर्यादित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(३) कुड्डूकः । यथा काष्ठमयोहस्ती यथा चर्मनिर्मितोष्ट्रगः यत्र विप्रो नाधीते त्रयस्ते नाममात्रं दधति । न
तु हस्त्यादिकार्यैराज्ञांशुवधादिकं कर्तुं क्षमन्ते ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनधीयानस्य दानापात्रत्ववदस्तं सद्दृष्टान्तनिन्दति यथेति द्वाभ्याम् । काष्ठमयः कृत्रिमः
नाम विश्रति ष्ट्रगइत्यादि नामभियन्ते न तु तं ष्ट्रगद्वयः तत्कार्यकारित्वात् ॥ १५७ ॥

(५) नन्दनः । अनधीयाननिन्दामधीयानप्रशंसासंभ्रमसद्भादाह येषति । नामविश्रति नामैव विश्रति ब्राह्मणपदमेव-
विश्रति न तस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः यथा चर्ममयोष्ट्रगः तथा अनधीयानः नाम केवलविभर्तात्यर्थः ॥ १५७ ॥

• यथा पण्डोफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ॥ यथा चाज्ञेऽफलदानं तथा विप्रोऽनृची
फलः ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । पण्डोऽनुसक्तः पण्डोऽनुसक्तः स्त्रीषु फलः यथा गौर्गवि स्त्रीषु फलः यथा चाज्ञेऽफलदानं
तथा विप्रोऽनृचोऽनधीयानोऽफलः ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पण्डोऽनुसक्तः । गौरिति गर्वातिच स्त्रीलिङ्गेपदे । अज्ञेस्त्वावरादौ अफलदानं प्रत्युपकाराद्य-
भावात् । अनृचोऽनवेदः फलपदवेदोपलक्षणं अफलोदात्तुः फलाहेतुः ॥ १५८ ॥

(३) कुड्डूकः । यथा नृपुसकस्त्रीषु निष्क्रेण यथा च स्त्री गवी गव्यामेव निष्क्रेण यथा चाज्ञे दानफलं तथा
ब्राह्मणोऽप्यनधीयानो निष्क्रेण । श्रौतस्मार्तकर्मनिरृतया तत्कुर्यादिति ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा पण्डोऽनुसक्तः दृष्टादृष्टकार्यशून्यः गौः स्त्रीगवान्तरगवि वत्सोत्पादनयोग्यायां फलमण्डकोरी-
रनृचोऽनधीयानोऽनृचः वेदशून्यः देयद्रव्यादिपश्याजनकत्वात् । ब्राह्मणस्यैत्यादिनवश्लोकानध्ययनस्तुत्यर्थः ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणेनावार्यं फलमनधीयानस्य नसिध्यतीत्याह यथा पण्डदति । गौरित्यपहतपुंभावोऽनृचोऽन-
धिवेतः । अरुऽनृचोऽनृचः ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पण्डःस्त्रीपु यथाअफलः भवत्येवयथागविगौ.संयोगे विफला भवति यथाअज्ञेमुर्वेदतदानंअ-
फलंभवति निष्फलमित्यर्थं तथा अनुचःविप्रःअफलः भवतिऋद्धात्रमपि नाधीयानइत्यर्थः ॥ १५८ ॥

अहिंसयैव भूतानांकार्यश्रेयोनुशासनमावाक्चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥१५९॥

(१) मेधातिथिः । समाष्टलोकःअभ्येनुवेदित्रो.प्रशसार्थाअति क्रान्ताः । इदानीमश्रद्धस्य शिष्यस्याधीयानस्ये-
तस्ततश्चित्तव्याक्षिप्यते । अध्यापयितुः क्रोधोत्पत्तौ ताडनपरुषभापणाद्यभत्यर्थभावनियम्यते । अहिंसयाअताडनेन
भूतानांभार्यापुत्रद्वारिशिष्यसोदर्याणांश्रेयोधर्मनुशासनकार्यम् । भूतप्रहणान्माशिष्यस्यैव विज्ञायि । दृष्टादृष्टफलावाप्ति-श्रेयः
तदर्थमनुशासनमग्रन्थकोवोपदेशः शास्त्राध्यापनव्याख्यानेवा । यथा सभव मतिताडनक्रोशनचात्र प्रतिषिध्यते ।
ईर्ष्याताडनत्वभ्यनुज्ञातमेव रज्ज्वा वेणुदलेन वेति । कथतर्हि मार्गैस्त्राज्याः । वाक्चैव मधुरां सान्त्वपूर्विकां नियया
वाचा श्लक्ष्णया नौचैरुदतेनकाकरक्षणेण त्वरेण दियेणापि अधीश्वपुत्रकं मा चित्तमग्रन्थावस्थाः श्रद्धया समापय
शीघ्रप्रपाठकतत्क्षणविहरिष्यसिशिशुभिः । सवयोभिः । यस्तुन तथा श्रद्धामुपैति । तस्योक्तोविधिः 'वेणुदलेनेति । प्रयां-
ज्यावक्तव्याधर्ममिच्छता । एवसातिशयोध्यापनधर्मोभवति ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अहिंसयाताडनायकुर्वतः उपदेशत्वेन मधुरार्थतः श्लक्ष्णाष्टुः शब्दतः अतः शिष्यो-
पि । नाकस्मात्ताडयोनामिवाच्यइत्यर्थं । रज्ज्वा वेणुदलेन वेति त्ववस्थानुशासनीयपुत्रादिविषयम् ॥ १५९ ॥

(३) कुड्कः । भूतानांशिष्याणांप्रकरणाच्छ्रेयोधर्मनुशासनमनर्ताहिंसया कर्तव्यरज्ज्वा वेणुदलेन वैत्यहिंसाया-
अभ्यनुज्ञानात् । वाणी मधुरा प्रीतिजननी श्लक्ष्णया नौचैरुच्यते सा शिष्यशिक्षायै धर्मबुद्धिमिच्छता प्रयोक्तव्या ॥१५९॥

(४) राघवात्तन्द्रः । बाह्यनसयो'शुद्धौ गुरो शिष्यस्य वेदाध्ययनसाधु तत्रादौ गुरु शिक्षयति अहिंस-
यैवेति त्रिभिः । भूतानांशिष्याणांप्रकरणात्तहिंसात्रोपकोसलवदृष्टकालव्यापि दुःखतनकादिवद्दक्षिणादानवाअद्रोहस्यव-
क्ष्यमाणत्वात् । श्रेयोनुशासनश्रेय.पुमर्थचतुष्टयसाधनत्वात्वेदाध्यापनस्य तस्यानुशासनदानमधुरापीतिजननीअतएव
श्लक्ष्णाष्टुद्वीयमिमिच्छता । अनुद्देशकरवाक्यसत्यप्रियहितत्र यत् । त्वाध्यायाभ्यसनचैववाङ्मयतपउच्यते ॥ इतिरुद्वैतः ।
शिष्यानुग्रहोवाधर्मः । तमिच्छता ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । अश्रम्रल्लचारिणानियमान्तरमाह अहिंसयेति । श्रेयोऽनुशासनमाहिंसया सहैव धर्ममभीप्सताका-
र्यमहिंसाश्रेयोऽनुशासनकुर्यादिति यावत् । अशवाहिंसाश्रुक्तश्रेयोऽनुशासननकुर्यादिति ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानांशानिनांअहिंसयैव श्रेय.कार्यइति वा श्रेयोवेद तस्य वेदस्यानुशासनधर्ममिच्छता पुसा
वाक्मधुराश्लक्ष्णा.प्रयोज्या ॥ १५९ ॥

यस्य बाह्ननसे शुद्धे सम्यग्गुणे च सर्वदा ॥ स वै सर्वमनामोति वेदान्तोपगतफलम् ॥१६०॥

(१) मेधातिथिः । यस्यध्यापयितुरन्यस्य वासंशोभहेतौ सति बाह्ननसी शुद्धे न कालुष्यं गच्छतः सम्यग्गुणे चोत्प-
न्नेपि कालुष्यं न परद्रोहव्यवसायो न च तत्पीडार्थं कर्मरम्भएतत्सम्यगोपनवाह्ननसयोः । सर्वदा ग्रहणपुरुषमात्रधर्म-
नाध्यापयितुरेव । अध्यापनकाले सर्वे सर्वमनामोति । वेदान्तावेदसिद्धान्ताः सिद्धशब्दस्यात्यन्तसिद्धइति सिद्धे शब्दार्थस-
म्बन्धइत्यत्रान्तशब्दस्येव लोपः । वैदिकेषु वाक्येषु यः सिद्धान्तोप्यवस्थितार्थोऽस्य कर्मणइदफलमित्युपगतअभ्यु-

प्रगतो वेदविद्विस्तत्फलं सर्वमाप्नोति । एव च वदता वाङ्मनस संयमस्यानेन वाक्येन ऋतुषु पुरुषोभयधर्मतोक्ता भवति । केवलपुरुषधर्मातिक्रमे हसति ऋतुवैगुण्येऽस्यतोपि वाङ्मनसाभ्यां किमिति छत्सफलनमाप्नोति येनोच्यते संयमी सर्वमाप्नोतीति । अन्ये तु वेदान्तावहस्यब्राह्मणाभ्यां चक्षते- तेषु यदभ्युपगतं फलं नित्यानां कर्मणां निष्फलानां च यमनियमानां तत्फलं ब्रह्मसामिलक्षणं सर्वमाप्नोति । कथं पुनर्नित्यानि ब्रह्मसाम्यार्थानीति चेदस्ति केपाचिद्दर्शनम् । अथवा वेदस्यान्तोऽध्यापनसामिस्ततो यत्फलमाचार्यकरणविधिस्तत्त्वामोति । एवं तु व्याख्यानेऽध्यापनविध्यर्थं तैव स्यात् ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वक्ष्यमाणपूर्वोक्तवाङ्माधुर्यादित्नुनिः यस्येति । वाक्शुद्धिर्माधुर्यादि । मनः शुद्धिरक्रोधादि । वाचोगुप्तारक्षा अनृतादिनिवर्तनात् मनसोनिष्ठध्यानादिनिवर्तनात् । वेदान्तादुपगतं अधिगतमोक्षाख्यम् ॥ १६० ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानीं पुरुषमात्रस्य फलधर्मवाङ्मनसंयममाह नाभ्यापयितुरेव । यस्य वाङ्मनश्चोभयं शुद्धं भवति । वागृतादिभिरदुष्टा मनश्च राग्देहादिभिरदुषितं भवति एते वाङ्मनसी निषिद्धविषयप्रकरणे सर्वदा यस्य पुंसः सुरक्षिते भवतः संवेदान्तेऽवगतं सर्वफलसर्वज्ञत्वसर्वेशानादिरूपमोक्षताभादवाप्नोति ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । यन्मनसाध्यायति तं ह्याचा विलपतीति श्रुतेः तत्कारणस्य मनसोपि शुद्धिः कार्येत्याह । यस्येति यस्य गुरोः सक्षोभहेतौ सति क्रोधरागद्वेषानभिभवत्वं मनसः शुद्धिः वाचः शुद्धिरुक्तगुणेऽसत्यादितोरक्षिते प्रकर्षेण सर्वान्मकवेदान्तोपगतब्रह्म वागिति दृष्टान्ततया वाचइव मनसः शुद्धिः कार्येति भावः ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । वाचः शुद्धिरसत्यादिवर्जनं मनसोरागादिवर्जनम् । सम्यग्गुणि स्तत्रापमत्तत्वम् । सर्वदाऽऽश्रमान्तरेपि वेदांतोपगतवेदान्तोवेदाध्ययनसामिः तेनोपगतपरिपूर्णवेदाध्ययनोपलभ्यमित्यर्थः ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसः वाङ्मनसे शुद्धे भवतः । च पुनः । सम्यक्गुणि रक्षिते व्यर्थान्तापरहिते इत्यर्थः सः वेदान्तोपगतफलं वेदोक्तफलं सर्वमाप्नोति ॥ १६० ॥

नरुत्तुदः स्यादात्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ॥ ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यांतामुदीरयेत् ॥ १६१ ॥

(१) मेघातिथिः । अयमपरः पुरुषार्थमात्रधर्मः । अरुपि मर्माणि तुदति व्यथयतीत्यरुतुदो मर्मस्पर्शानीर्वाचोऽत्यन्तोद्देशनकरीराक्रोशाशोषोयवदति । आर्तः पीडितोऽपिपेरेण नताङ्गमप्रियभाषेत । तथा परद्रोहः परापकारः तदर्थकर्म तद्वीथ न कर्तव्या । अथवा परद्रोहश्चासौ कर्म च तत्र धीः बुद्धिरपि न कर्तव्या । यया वाचा नर्मप्रयुक्त्यापि परउद्विजते अथ च तांवाचनोदीरयेत् वाक्यैकदेशमपि तादृशं नोच्चारयेद्यत एकदेशादर्थप्रकरणादिनार्थान्तरसूचनं भवतीत्येते । यतः सावागलोक्यापगां दिलोकप्रतिप्रतिघ्नी ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वाङ्मनसयोः शुद्धतां विवृणोति नारुत्तुददति । अरुत्तुदोपरूपव्रणस्य वाचा प्रकाशनेन तोदकः । परद्रोहोऽर्हसात्कर्ममनसाभ्यामप्यतीति परद्रोहकर्मधीः । दोषप्रकाशकत्वाभावेपि यत् श्रुत्वा परस्योद्देशो यथावृत्तं यतान्ते अवस्यं भवतोऽप्युत्पादितपालोक्यायाम् ऽलोकहितां तांवाचनोदीरयेत् ॥ १६१ ॥

(३) कुङ्कुमः । अयमपि पुरुषमात्रस्यैव धर्मोनाभ्यापकस्य आर्तः पीडितोऽपि नारुत्तुदः स्यात् । मर्मपीडकत्वं तत्त्ववृषणमुदाहरत् । तथा परस्य दोहोऽपकारस्तदर्थकर्मबुद्धिभ्यनकर्तव्या । तथा यया वाचास्य परोऽध्ययते तामर्मस्पर्शमपालोक्यापगां दिलोकप्रतिघ्नी ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव हेतुतया व्यतिरेकमाह नारुन्दइति । आतौरोगादिना शिष्यकृतापराधेन धां न परद्रोहकर्मधीःपरस्य द्रोहःपीडातस्थे यत्कर्मअभिशापादिस्तत्रधीर्मतिर्यस्यसःतथा न स्यात् । अलोक्यांलगादिलोकानर्हा- तांतादर्शानोदीरयेन्मोचारयेत् ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमतः नारुन्दइति । अरुन्दः परमर्मभकाशनः अलोक्यांअलुग्याम् ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्तोऽपि सन्नरुन्दुवो न स्यात् । अरुन्दुः स्याद्यथकइत्यमरः । परद्रोही न भवेत् । यथा वाचा उ- द्विजते अलोक्यांलोककर्मरहितां न उदीरयेत् न वेदिति ॥ १६१ ॥

समानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विपादिव ॥ अमृतस्येव चाकांक्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ १६२ ॥

(१) मेघातिथिः । भिक्षमाणस्य ब्रह्मचारिणो गृहे वोपाध्यायस्य जीविकयाऽध्यापयतो यत्र संमानं न स्यान्नेन चित्तसंक्षोभमाददीतापि तु संमानदेवोद्विजेत पूजयैव दीयमानं बहु मन्येत । अमृतमिवाकाङ्क्षेदभिलषेदवमानमवज्ञांसर्व- दा उत्कण्ठा सामान्यात् । अधीता त्वर्थमाकाङ्क्षेत् । आरोप्य पथी कृता । ननु चानर्चितमभोग्यं सत्यं चित्तसंक्षोभप्रतिपै- धार्थमितत् न तु तादृशस्य भोग्यतोच्यते । संमानावमानयोः समेन भवितव्यं न पुनरवमानं प्रार्थनीयम् । ब्रह्मचारिणस्त्ववमते मपि भिक्षाऽऽदानम् न चायंप्रतिग्रहोयोऽर्चितंप्रतिगृह्णातोत्पेतस्य येन विषयः स्यात् ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतच्च सर्वमन्यन्तावमतेनापि न कार्यमित्याह संमानादिति । अवमानस्य अमृतस्येवाल्लो- मन्यंशमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मणः संमानाद्विपादिव सर्वदोद्विजेत समानि प्रीतिं कुर्यात् । अमृतस्येव सर्वस्माल्लोकादवमाना- स्याकाङ्क्षेत् । अवमाने परेण कृतेऽपि क्षमवांस्तत्र खेदं कुर्यात् । मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । देवाद्गुरोर्वाद्भानसस्खलने शिष्यशिक्षयति समानादिति । विपादिवविषयदुःखेहेतुत्वाल्लोकाव- र्जनस्य अमृतं यथा अमरत्वहेतुत्वादाकांक्षितअवमानोपि श्रेयोहेतुत्वात्तथा अनेन गुरोरत्यागेदोषानध्ययनाद्यनर्थः ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । सर्वदा आश्रमान्तरेऽपि ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वदा आवमानस्य प्राप्तिं आकाङ्क्षेत अमृतस्येव भाग्ययथा आकाङ्क्षिततथा ॥ १६२ ॥

सुखं संभवमतः शोते सुखं च प्रतिबुध्यते ॥ सुखं चरति लोकेस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वस्य विषयेऽप्यत्रोपसंहरणार्थः । योऽवमानस्तुभ्यति ससुखोऽपि अन्त्यथा द्वेषेण ददाम- नोन कथंचिन्निद्रालभते प्रतिबुद्धश्च तच्चिन्तापरो न सुखविन्दति । उत्थितश्च शयनात्कार्येषु सुखं चरति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुखशोते तत्कृतसंमानज्ञानाहितप्रत्युपकारविन्ताविधुत्वाभावात् । नन्वेवस्यमपि परस्याम्युदयातिसंबन्धिना अवमानं कुर्यादित्याह अवमन्तेति ॥ १६३ ॥

(३) कुङ्कुमः । अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह । यस्मादवमाने परेण कृते तत्र खेदमकुर्वाणः सुखं निद्रति । अन्य- थावमानदुःखेन दसमानः कथंचिन्निद्रालभते कथंचिन्सुखमतिबुध्यते प्रतिबुद्धश्च कथंचिन्सुखं कार्येषु चरति । अवमानकर्ता तेन पापेन विनश्यति ॥ १६३ ॥

(१६२) समानाद्ब्राह्मणो विद्वानुद्विजेत विपादिव । (मेघा०)

(४) राघवानन्द । देवादिपि तदुत्पत्तौ गुणमेवाह । सुखस्रवमतइति । अवमत तिरस्कृत समाननाभावाज्जननारहित अथवाअवमत खण्डितमान स्वविवेकबुद्ध्यासमुत्सृजेते निद्रातिअन्यथाअवमानदु खैर्ददक्षमानोननिद्राति अतएव सुखनमतिबुध्यते सम्यगनिद्रितत्वात्सुखशरति खेष्टसाधनेषु भवर्ततेअवमतस्त्ववमानासहिष्णु किंचित्कर्तुंनक्षमतइत्यनु भवसिद्धम् ॥ १६३ ॥

(५) नन्दन । अत्रहेतुमाह सुखमिति । क्षमाणाऽवमतोदष्टादष्टभयाभावात्सुखशेते । अवमन्ता विनश्यति राजदण्डेन यमदण्डेन वा ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्र । अवमत तिरस्कृत स ब्राह्मण सुखशेते । य अवमन्तातिरस्कारकर्ता स पुरुष विनश्यति ॥ १६३ ॥
अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विज शनैः ॥ गुरौ वसन्सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकंतपः ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथि । सस्कृतात्मोपनीतोद्विजोऽनेन क्रमयोगेन तप संचिनुयात् । अध्यय्यमाणइत्यतआरभ्य यद्ब्रह्मचारिण कर्तं यमुक्ततस्य तेनेति मत्ववमर्श । अनेन विधिसधातेन क्रमयोगेन क्रमेणानुधीयमानेन तपआत्मसस्कारनिष्कल्मषत्वक्षण यथा तपसा चान्द्रायणादिना निष्कल्मषत्वभवत्येवमनेमापि वेदग्रहणार्थेन यमनियमसमूहेन अत संचिनुयात् शनैरत्वरयाज्येच्च वर्षथेच्च । क्रम परिपाटीदरुत्वेदकर्तव्यमोऽकारपूर्विकाइत्यादिस्तेनयोग सबन्धोऽस्यानुष्ठा नश्येति यावत् । ब्रह्मण आधिगमिकमधिगमार्थम् । अध्ययनबोधावधिगम ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । धर्मानुक्त्वोपसहरति अनेनेति । क्रमयोगेन क्रमिकेणोद्योगेन यत्नेन संस्कृतात्मा शोधितात्मा शनैरत्वरिति संचिनुयात्वेदाधिगमरूपतप ॥ १६४ ॥

(३) सुहृत् । अनेन क्रमकथितोपायेन जातकर्मादिनोपनयनपर्यन्तेन संस्कृतोद्विजोगुरुकुले वसद्धनैरत्वरया वेदग्रहणार्थतपोऽभिहिताभिधास्यमाननियमकलापुरुषमनुतिष्ठेत् । विध्यन्तरसिद्धस्यान्ययमनुवादोऽध्ययनाद्ब्रह्मत्वबोधनाय ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्द । एवमशिक्षित शिष्य किञ्चुर्यात्तत्राह अनेनेति । संस्कृतात्मोपनीत अनेनाव्यवहितोत्तेन क्रमयोगेन तप संचिनुयात् द्विजस्रैर्वाणिक । तपोब्रह्मचर्यादि ब्रह्माधिगमिकवेदग्रामुपायम् ॥ १६४ ॥

(५) नन्दन । उक्तानाब्रह्मचारिधर्माणामध्ययनाद्ब्रह्मतामाह अनेनेति । अनेनोत्तेनब्रह्माधिगमिकवेदाधिगमिकम् । तस्यैतद्विदित । वेदाधिगमस्यतपस्वेवचनप्रशसाधम् ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्र । अनेन क्रमयोगेन अनेन प्रकारेण संस्कृतात्माद्विज गुरौ वसन्तप संचिनुयात् सद्गुरुर्पादित्यर्थ । कीदृशतप ब्रह्माधिगमिकं ब्रह्मण वेदस्यअधिगमिकयामिसाधन मित्यर्थ ॥ १६४ ॥

तपोविशेषैर्विधिधर्मैश्च विधिचोदितैः ॥ वेदःकृत्स्नोधिगन्तव्य सरहस्योद्विजन्मना ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथि । तपोविशेषे च द्वावा द्वायणादिभिर्विधिधर्मैश्चुप्रकारेण काहारचतुर्थकालाहारादिभिरभिक्षित्वता शरीर मतेश्रोपनिषदमहानामिकादिभिर्विधिनोदितैर्गुह्यसृष्टित्वाभ्रातरनुधीयमानैर्बद सत्सोधिगन्तव्य । ये तु पूर्वश्लोके तप शब्दोब्रह्मचारिधर्म प्रयुक्त इहापि तपोविशेषास्तत्प्राभियेताइत्याहुर्नते सम्यग्ग यन्ते अतशब्देनैव तेषा सृष्टीत वात् । अतमिति हि शास्त्रोतनियमउच्यते । सामा यशब्दत्वाच्च अतशब्दस्य महानामिकादीनामपि ग्रहणसिद्धि । तस्मात्तपास्युपवा-

सादीन्यभिनेनानि । इह केचिद्वेदइत्यत्रैकत्रचनविवक्षितमप्यन्ते । यद्यपि त्वयप्रत्ययनिर्देशाद्द्विनियोगतोवेदस्य प्राधान्यसं-
स्कारपतया प्रतीयते तथापि विधितोवस्तुनश्चाथविबोधे गुणभावएव । गुणे चसत्रिविक्षितेऽर्थावबोधपर्यन्तोस्यवेदविषयोमा-
णवकस्य व्यापारोविधिवृत्तपर्यालोचनयाऽवसोप्यते । अयं सत्र विध्यर्थाधीतेन वेदेनाथविबोधकुप्यान् सत्कार्यत्वमन्थथा
निर्वहति । सर्वोहि कार्यान्तरे शेषभूत सस्क्रियते । वेदस्य च दृष्टमेव कार्यमधीतस्य त्वार्थबोधजनकत्वमप्यथा सक्तुं सु-
होतीति वत्प्राधान्यश्रुतमप्युत्सृज्येत । धातुरप्यवबोधार्थएव । अविगमनहि ज्ञानमुच्यते । सर्वं गत्यर्थाज्ञानार्थइति स्पष्टम् ।
स्वरूपसहणश्च वेदस्य प्रागेव विहित सहत्य हस्तावभ्येयमित्यादिना । तस्यैवाथप्रहणपर्यन्ततानेन प्रतिपाद्यते । विवक्षा-
मेव भत्वाऽनेकवेदाभ्ययनमप्रामप्रतिप्रसविष्यते वेदानधीत्येति । यद्यप्यनेक वेदाभ्ययनमस्ति कैकत्वविवक्षोपयुज्यते । सा-
दनुपयुज्यते । एकस्यामेवशाखायामधीताया त्वाभ्यायोभ्येतव्यइति विध्यर्थनिवृत्ति । इच्छा तस्त्वेनकवेदाभ्ययनयदि न
विधिचोदितकउभ नोदन्तकलशिक्रयाऽऽत्मानन्देयार्यिण्यति । 'अस्यैवात्रविध्यन्तरं वेदानधीत्येति तच्च फलकामस्य फल
च स्वर्गं । अथास्य विधेर्वाक्यशेषे किञ्चिदान्मायते । घृतकुल्यादयोऽप्यद्वा तत्रस्तदेव भवितुमर्हति ब्रह्मचारिणोहि त्रि-
पिरर्थावबोधविषयोदृष्टप्रयोजनश्च । अवबोधस्य कर्मानुदानोपयोगादथादर्शनादिदुष कर्मण्यधिकारोदकैकवेदाभ्ययनमद-
ष्टायैव अस्यैकवेदाभ्ययनेनैव त्वाभ्यायविधिनिवृत्तेरसति धर्माय विधौ वेदानधीत्येत्यादिवचनमनर्थकमेवस्यात् । तत्रो-
च्यते । कथमयस्य सगच्छते यावतैकोयविधिवेदोऽधिगन्तव्यइति । सचेत्सस्कारविधित्वाद्दृष्टकर्मानुष्ठानोपयोगाच्च नान-
ष्टार्थं कल्प्यते तद्दनेकवेदाभ्ययनेऽपि नुल्यम् । तत्रापिसत्यप्रकारोऽस्यैव वैरूप्यच स्यात् । कचिदाधानविधिवदवबोधार्हा-
रेण नित्यकाम्यकर्मसंबन्ध इच्छि साक्षात्कलाभ्येति । अथ मतवेदानधीत्येति विध्यन्तरेमेतन्न वार्चार्थकरणविधिप्रयोग्य-
तत्कल्लामएवात्राधिक्रियतइति तदेतत् । नचैतद्विध्यन्तरमटस्यैव विधेरसत्यासरयाविवक्षाया पश्यत्प्रसादिशाखभ्य-
यनयावच्छक्तियामत्रयनियमयति । न चापीयीतेति विधिरत्र श्रूयते अपितु गृहस्थाश्रमभावसेदित्यत्रमत्रविधि । यदपि
सख्यायाविवक्षितत्वमुक्ततदप्यन्तासंबद्धम् । विनियोगतोहिसख्याविवक्षानोपपादनत । सच विनियोग त्वाभ्यायार्थ-
मभ्ययनमाह नार्थेन गुणभावेन द्वितीयाऽन्त्यामवगतप्राप्त्यमपैति । एवंज्ञाश्रीपमाणे षहेत्येकत्वविवक्षेतेतप्रहसमाष्टीति ।
प्रधानभूतस्यापि हितस्य समार्गप्रत्यस्येव साधनभावोन्तवसौ शब्देनाभिधीयते । तथा प्रहेजुहोतीति होमेपि गुणभाव ।
तत्प्रादभिधानविनियोगाभ्या प्राधान्यत्वाभ्यायस्य । सति च प्राधान्यं नविवक्षितमेकत्वम् । इत तर्हि यथेकेनापि वेदेन
गृहीतेन निवर्तते त्वाभ्यायविध्यर्थोवित्त्वमनेकवेदाभ्ययनप्रयोजनम् । नृतीये वक्ष्याम । ननु यद्यवबोधोपर्यन्तोयविविस्त
दा गृहीतेऽपि स्वरूपतोवेदे यावदर्थ्यावबोधो न जातस्तावदन्तरो मधुमासादियमनियमानुष्ठानमप्यावृत्तस्याव तत्र कोदोष ।
शिष्टसमाचारविराध । नहि शिष्टाअधीत वेदे तदर्थमुपशृण्वन्तोपि मधुमासादिवर्जयन्ति । नैपदोष । अस्तिहि स्पृश्यन्तर-
वेदमधीत्यं स्थायादिति । तत्राधीत्येति पाठमात्रमुच्यते । स्थायादिति च त्वकालत्वाभ्यायविध्यमनियमनिवृत्तिरुच्यते य-
थैवमधुमासे प्रतिपिद्धे एवस्नानमपि तत्र स्नानमनुज्ञाय मानसाहचर्यान्मधुमासादीन्यपि तुल्यप्रकरणत्वादानुज्ञानाति । स्नो-
संप्रयोगस्क वचनान्तरेणाविबुद्धब्रह्मचर्यइति प्रतिपिद्ध । तद्यतिक्रमे च न त्वाभ्यायविधेरर्थावबोधकाले किंचित्परीहि-
णम् । नहि तस्यामवस्थाया तद्वत्सर्वेपायमनियमानाग्रहणाऽन्तत्वात् । पुरुषार्थस्वयमपतिपे । अतएव कथंचिद्विप्रवे-
नावकीर्णग्रायश्चित्तम् । अथव्रतस्थस्य शिरेत सेकोविकारो नचव्रतस्थश्चाऽन्त्यायदिना नैनोपपातक प्रापश्चित्तेनाधि-
क्रियते । किपुन स्थायादिति लक्ष्यत्वे कारणमुच्यते । न तावदिदस्नानमाद्ग शरीरस्नानरूपमदृष्टायैवत्वस-
द्वात् ब्रह्मचारिनिधमानाचावभ्यपेक्षत्वादस्य चावधिसमर्पकत्वेनापेक्षितार्थविधिनोपपत्ते । न पुनरेवनेषामवध्यन्तरापे-

क्षा । स्वाभ्यायविध्यर्थाहितेऽतस्तन्निवृत्तिरेव तेषामवधिः । तस्य चनिवृत्तिर्विषयनिवृत्त्या । अध्ययनं च तस्य विषयस्त-
 निवृत्तिः प्रत्यक्षैव । सत्यं यद्यस्य श्रुतविषयनिवृत्तैव स्यात् । अश्रुतोप्यस्य विषयः फलभूतोर्थाधिगमोपि संस्कारविधि-
 त्वान्वयथाऽनुपपत्त्या विषयताभापन्नोऽयतः श्रुताध्ययननिवृत्तये विधित्वमेवास्य द्याहृत्येत । विधेर्हि स्वार्थानुष्ठापकत्वरूपम्
 स्वार्थश्च कार्यकारणैतिकर्तव्यतात्मकः तच्च विध्यर्थव्यतिरेकेण नान्यात्किंचिनकार्यकरणविषयएकपदोपादानोः । अधीयते-
 न्यध्ययनादिधात्वर्थान्विच्छिन्नोभावात्तः यमनियमानुष्ठानमिति कर्तव्यता । न तत्र तावदस्यविधेः स्वार्थानुष्ठापकत्वसं-
 भवः यतोविषयानुष्ठानद्वारिकासर्वाविधीनांस्वार्थानुष्ठानसंपत्तिः । तस्यास्य विषयानुष्ठानविध्यन्तरवशादेवासिद्धम् । आचार्य-
 स्यहि विधिरस्ति उपनीय शिष्यवेदमध्यापयेदिति । नचाध्यापनमन्तरेणाध्ययनसिद्धिः । अतआचार्यः स्वविधिसंपन्न्यर्थ-
 मध्ययने माणवकंप्रवर्तयति स्वयं च ज्ञात्वानाचार्येणाप्रवर्तितस्यानुष्ठानसंभवः । अतोऽवश्यमाचार्यविधियुक्तता एतत्तस्या ।
 तत्रयुक्तत्वे सति सिद्धमनुष्ठानमिति न स्वाध्यायाध्ययने माणवकरस्याविधिना कश्चिदर्थः । अतः प्रयोक्तृत्वसं-
 भवात्कीदृशी विधिरूपतास्य विधेः स्वरूपनाशे प्रसक्ते सप्रकारोन्विष्यते । यथास्य प्रयोक्तृत्वलभ्यते तत्रनिश्चितताव-
 दयंसंस्कारविधिः । नच निष्कलः संस्कारोऽध्ययने सतिप्राप्तस्य तादृशस्यार्थबन्धस्य दर्शनात्तस्य च सकलतत्कर्मा-
 नुष्ठानोपयोगित्वात् । अतः श्रुताध्ययनविषयसंबन्धावबोधकर्तव्यतातोविधिः प्रतीयते यद्यपि चवस्तुत्वाभावेन वाक्यप-
 ह्णसप्तमन्तरमवबोधोजायते नतु निश्चितरूपो भवति । अतोऽयं प्रकारेण निश्चयो भवति तस्मिन्शे विधेः प्रयोक्तृत्वनिश्चय-
 विचार्यसशयादिव्युदासेन भवति । नच विचारोऽन्यतः प्राप्नोनाचार्यविधेः तस्याध्ययनमात्रेण निवृत्तेः । नापि दृष्टकार्य-
 प्रयुक्तः किंचिचामन्तरेण पुरुषस्य नसिध्येद्यदर्थवर्ततयच्छया ग्रामादिकामस्येव विचारोऽपि प्राप्तइति चेत् । एवं तस्यै-
 नियतत्वात्पुरुषेच्छायाः कश्चिन्निश्चयश्चेत् । यदिविचारयेद्वाध्ययनंसमन्तरमतोस्यांशस्याप्राप्तत्वाद्यावदमीतिविधेर्विषयइत्य-
 स्ति विधेर्वापारः तस्मादध्ययनस्यान्यतः प्राप्तत्वात्तत्संबन्धस्यावबोधस्यानिश्चितरूपस्य वस्तुत्वाभावेनोत्पत्तेस्तादृशस्य
 न कचिदर्थवत्त्वात्सत्यपि तस्मिन्संस्कारकत्वान्निष्कले निश्चितस्यैव फलवत्कर्माऽनुष्ठानोपयोगित्वानिश्चयस्य विचारसा-
 भ्यत्वात्तस्य च नियतकालवश्यकर्तव्यताभावेस्तन्निवृत्त्यर्थंविचारपर्यवसायी विधिरयमेवतिष्ठते । अतो भवत्याकाङ्क्षा-
 नियमानां किंश्रुताध्ययनपर्यवसानविधिरुताक्षिभनिश्चितावबोधजननार्थंविचारपर्यवसानः । अतोऽस्यामपेक्षायां वेदमधीत्य
 स्थायदित्यनेनावधिसमर्पणाक्रियते । तत्र प्रकृतस्यापेक्षायाश्चाविशेषाद्युक्तालक्षणा । ननु किमिदमुच्यतेऽश्रुतीवबोधः
 यावताधिगन्तव्यइति श्रूयतएव वेदे स्मृतिषु चाप्याहु वेदमधीते त्वाभ्यायोऽध्येतव्यइति च पठ्यते मानव्याअपि स्मृते-
 रेतत्स्मृतिमूलत्वादिभिन्नार्थतैवा आक्षिभावबोधोपाधिभाषोयमधिगमोयदि वा स्वरूपग्रहणमेवाधिगमः अवबोधोपपन्नता तु
 तेनैव ध्यायेन लभ्यते नच विसमञ्जसमेकोयंविधिरस्तरस्य च विषयांशः कश्चिदाचार्यविधिना प्रयुज्यतेकस्य धिदृशस्य सएव
 प्रयोजकइति वैरूप्यम् । किमत्रानुपपन्नमर्थभूतस्यैवावगमात् । यत्तुक्रमेकवेदाध्ययनमदृष्टार्थयुक्तमिति तस्य पदत्रिंशदाद्वि-
 क्रमित्यत्र परिहारवक्ष्यामः । वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणवाक्यसमुदायात्मिकोशाखामाचष्टे । तदवयवेऽपि वाक्ये वेदशब्दस्य
 प्रयोगदर्शनात् तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थः कृत्स्नशब्दः । यद्यप्येकस्मिन्वाक्येधीते वाक्यान्तरस्यापि वेदशब्दवाच्यत्वादेवनिवृत्तमध्य-
 यनसंस्कारकर्तव्यत्वाद्ग्रहणवत्तथापि विस्फार्यकृत्स्नग्रहणम् । अन्येत्वच्च विषयंकृत्स्नशब्दवर्णयन्ति । वेदशब्दोऽप्युक्तपरिमाणस्य
 वाक्यसमुदायस्य वाचकस्त्वत्र ऋद्धात्रेणापि न्यूनं स्वाध्यायोऽधीतो भवति । तस्मात्कृत्स्नशब्दोऽध्ययनमाश्रयः । तथाच
 स्मृत्यन्तरब्राह्मणेननिष्कारणो धर्मः पठद्भवेदोऽध्येयइति । ननु योवेदः सकृत्सद्व्येतदत्र प्रतीयते नचाहानि वेदशब्दवाच्यानि
 तत्र कुतौघेः साहित्यंयावेवा स्मृतिः पठद्भवेदोऽध्येयइति तत्र स्वप्रायेनाहान्युपासतानि । इह तु वेदविशेषणत्वात्कृत्स्नशब्द-

स्यकथमिवाद्धानि गृह्यन्त । उच्यते । त्वाभ्यायोभ्येतव्यइति मूलैवैवा स्थितिः सा चा वबोधपर्यन्ता द्यवस्थापिता अवबो-
धश्च नान्तरेणाद्धानि कल्पतइत्यर्थसिद्धमद्धानामुपादानम् अतोतिगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसवेदनमपि विध्याक्षिप्तम् ।
एवमर्थमद्धानामुपादानमङ्गीकृत्य कृत्स्नशब्दोद्योतकत्वेन युक्तउपादातुम् । तत्र यथाऽऽरम्भकाणि पुरुषस्य हस्तपादादी-
न्यगाद्धान्युच्यन्ते । नैववेदस्य निरुक्तादीन्यारम्भकाणि । अथ च भक्त्याद्भवेन वेदस्योच्यन्ते न किल तौर्विना वेद त्वा-
र्थाय प्रभवत्यतोद्धानीवाभ्यासोऽत्र । एवमभ्यारोपितवेदत्वेन कृत्स्नशब्दोपोपपद्यते । सरहस्य इति रहस्यमुपनिषदः सत्य-
पि वेदत्वे प्राधान्यात्पृथगुपादानम् ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तपोविशेषैः प्राणायामादिभिर्नैतैःसाविध्यादिभिः तत्तच्छास्त्राभागाभ्ययनाद्भूतैः वेद-
कशाखासूत्रभूतमन्त्रब्राह्मणसमुदायः सकृत्सः पठद्ब्रह्मसहितोभ्येतव्यइत्यर्थः । सरहस्योनिगूढवेदार्थसहितः ॥ १६५ ॥

(३) कुड्मूकः । अध्ययनाद्भवमेव स्पष्टयति तपोविशेषैरिति । तपोविशेषोपायमकलापैर्विधिवैभूतंकारैश्च अध्ये-
ष्यमाणस्त्वाचान्तइत्यादिनोकैः सेवेत । इमांस्तु नियमान्त्यादिभिर्वेदमार्गैरपि व्रतैश्चोपनिषत्महानामिकादिभिर्विधि-
देशितैः स्वगृह्यविहितैःसमप्रवेदोमन्त्रब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्कोप्यभ्येतव्यः । रहस्यमुपनिषदः । प्राधान्यख्यापनाय पृथ-
द्विदेशः ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव नैतदचीर्णव्रतोधीतेइत्यादिश्रुतिप्रमाणयति तपइति । तथाहि मुण्डकमधीयान शिरस्य-
गारपात्रंविभर्ति कश्चित्तथा कारीरीमधीयानोभूमिभोजनकरोति अश्वमेधमधीयानोअश्वस्य घासं प्रयच्छति । तपोविशेषै-
र्विधिचोदितैः स्वगृह्योक्तैः । सरहस्य.रहस्यनामोपासनादि तद्युक्तः ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । अद्धान्तराण्याह तपइति । व्रतैः प्राजापत्यादिभिः कर्माधिकृत्यप्रवृत्तः शब्दराशिर्विशेषोवेदः
ज्ञानमधिकृत्यतुरहस्यम् कृत्स्नःसाद्भ्यः अध्येतुरेकवेदाध्ययनेन कृतार्थता स्यादित्येकवचनेनसूचितम् ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजन्मना सरहस्य.वेदःकृत्स्न. अधिगन्तव्य.तपस विशेषैर्नैतैर्विधिषु विविधशास्त्रोदितैः ॥ १६५ ॥
वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तपस्यन्वद्विजोत्तमः ॥ वेदाभ्यासोहि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतोपतया प्रागएव ग्रहणार्थोभ्यासोऽन्यथेन स्तुत्यर्थेन पुनर्विध्यन्तरम् । सदा शब्दोग्रहणका-
लापेक्षएव । तप.शब्द. शरीरक्रेडाजनेन्याहारनिरोधादिषु वर्तते । इहतु तज्जन्म्यात्मस्कारोवराभिशापादिसामर्थ्यलक्षणयो-
च्यते । ततस्तपस्तपस्यस्तपसाऽर्जयितुमिच्छन्जनाद्भे सतापि धातुवर्तते । कर्मकर्तृत्वस्याविवक्षितत्वात्परसौपद्रम् । हेतुक-
पोद्दितीयंश्लोकार्थवादः वेदाभ्यासोहि यावत्कर्त्तव्यकरुणतपः ततः परश्रेष्ठवेदाभ्यास स्तनुत्यफलतामरोप्य स्तुयते ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सदा आश्रमान्तरेपि वेदमेव तप.स्थानेभ्यस्येद्ब्राह्मणः न तु तद्विरोधि तपोपि कुर्यात् ।
पुनर्विषमस्येति पदद्विजोत्तमपदस्योपलक्षणार्थं शब्दानिबृत्त्यर्थम् ॥ १६६ ॥

(३) कुड्मूकः । यत्र नियमानामद्भवमुक्ततत्कृत्स्नत्वाभ्यासाध्ययनमनेन विधत्ते । तपस्तपस्यंश्चरित्यप्यद्विजोवे-
दमेव ग्रहणार्थमावर्तयेत् । तस्माद्द्विदाभ्यासएव विगादेरिहल्लोके प्रकृततपोमुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । सत्यवद धर्मचर त्वाभ्यायान्मामप्रमदः इत्यादिश्रुतिब्रह्मचारिप्रकरणताप्रमाणयति वेदिति ।
अभ्यसेच्छब्दतोऽर्थतश्चावर्तयेत् तपस्यननुमिच्छन् तप.स्थाने वेदाध्ययनमेवकुर्यादिति ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य वेदजपपवतपोनाभ्यासदितिप्रसङ्गाद्देवेदमिति । तपस्तपस्यतपएवपरमनि.श्रेयसजर-
मितिपरमन् । सदाआश्रमान्तरेऽपि । इहवेदेऽच्यते । तपोहित्वाभ्यायदतिश्रूयते । हिहेतो ॥ १६६ ॥

(३) कुडूक । यो द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्रार्थशास्त्रादौ श्रमयन्नातिशयकरोति सर्जीवनेव पुत्रपौत्रादिसहितं शीघ्रशूद्रत्वगच्छति । वेदमनधीत्यापि स्मृतिवेदाद्वाध्ययने विरौघाभावः । अतएव शङ्कल्लिखितौ । न वेदमनधीत्यान्याविद्यामधीयीतान्यत्र वेदाद्भवति ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्द । अध्ययनस्यावश्यकत्वेऽर्थवादमाह यदिति । अन्यत्र तर्कव्याकरणयोर्गुरुमुखादनधीतस्य वेदस्य कर्मानधिकाराच्छूद्रत्वम् । सात्वय पुत्राद्युत्पित । मेधातिथिस्तु द्विजस्यादौ शूद्रापरिणयनलघनीतस्य प्रथमतो व्याकरणाद्यध्ययने शूद्रत्वमिति अर्थावबोधकमस्य वेदाध्ययनमिति श्रुते । अयमर्थवादो नित्यकर्माकरणे पर्यवसितः ॥ १६८ ॥

(५) नन्दन । आर्यपक्षपरोऽपि वदमनेधीत्यविद्यान्तरमभ्यस्यतो ब्रह्मचारिणोऽपमाह यदिति । अन्यत्र विद्यान्तरे शूद्रतायाति वेदानध्ययनसामान्यात् द्विजातिशयोपमभ्ययनस्तुत्यर्थः ॥ १६८ ॥

मातुर्येऽधिजननं द्वितीयमौञ्जिवन्धने ॥ तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजातीनां तत्र तत्राधिकार श्रुतस्तत्राचार्यादिशब्दवत्सुहृत्त्वात्तदर्थनिरूपणार्थमाह - । मातु सकाशादप्ये आदावधिजननजन्मपुरुषस्य द्वितीयमौञ्जिवन्धने उपनयने । इत्यापोर्बहुलमिति ह्रस्वः । तृतीयज्योतिष्टोमादियज्ञदीक्षायाम् । दीक्षापिजन्मत्वेन श्रुते पुनर्वातरत्विजोगर्भकुर्वन्ति यदीक्षयन्तीति । त्रीणि जन्मानि द्विजस्य श्रुतिनोदितानि । नन्वेवंसति त्रिज प्राप्नोति । अस्तु । द्विजस्यपदेशे तावदुपनयननिमित्तं तद्यपदेनिबन्धनश्च श्रौतस्मार्त्तसामयिकाचारिक कर्माधिकारः । प्रथमतृतीयजन्माभिधानद्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं सर्वजन्म श्रेष्ठतः । अदीक्षितो हि यज्ञएव नाधिक्रियते अनुपनीतस्तु न ह चिदेव । अन्येत्वाद्यत्वे सामान्यादीधानयज्ञदीक्षामन्यन्ते । तस्यापि जन्मसम्भोक्ति अजातएवासौयोऽग्नीनाधत्तइति ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । मातु अधिमातृपारभूताया मौञ्जिवन्धने साविण्या यज्ञदीक्षयादीक्षात द्विजस्य द्विजतापामस्य तृतीयजन्म ॥ १६९ ॥

(३) कुडूक । द्विजानात् तत्राधिकारश्रुते द्विजत्वनिरूपणार्थमाह मातुर्येइति । मातु सकाशादादौ पुरपस्य जन्म द्वितीयमौञ्जिवन्धने उपनयने । इत्यापो सज्ञाच्छदसोर्बहुलमिति ह्रस्वः । तृतीयज्योतिष्टोमादि यज्ञदीक्षयावेदश्रवणात् । तथा च श्रुति पुनर्वातरत्विजोगर्भकुर्वन्ति यदीक्षयन्तीति । प्रथमद्वितीयतृतीयजन्मकथनेऽपि द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं द्विजस्यैव यज्ञदीक्षायामप्यधिकारात् ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्द । अधीतवेदस्य जन्मद्वयमनुवदन् ज्योतिष्टोमादियज्ञस्यावश्यकत्वं तृतीयजन्मत्वेनाह मातुरिति । मातुरधिजननजन्ममौञ्जिवन्धने द्वितीयतन्निमित्तयावजीवमग्निहोत्रसुहृत्त्वादिति श्रुते । वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेतेति । प्रतिवसन्तेऽपि भवति स्मृतेः । तेनामावश्यकत्वेन दीक्षायान्यावश्यकत्वात् पुनर्जायेरन्वित्विजोगर्भकुर्वन्ति दीक्षयन्ति इत्यादिश्रुतेर्दीक्षायामान्तरहेतुत्वश्रवणात् अतएवाह श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

(५) नन्दन । इदानीमुपनीतस्यैव वेदाध्ययनेऽधिकारोनाम्भ्यस्त्वेति विषयक्षन्पुनयनस्य जननकल्पतातावदाह मातुरिति । मौञ्जिवन्धने उपनयने । ह्रस्वोऽत्र बृत्तिभङ्गपरिहारार्थः । प्रथमतृतीयजन्मनो रूपन्यासोऽष्टातार्थः ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्र । द्विजत्वमाह मातुरिति । मातु सकाशात् अयेऽधिजननजन्म द्वितीयजन्म मौञ्जिवन्धने भवति । यज्ञदीक्षायान् तृतीयजन्म द्विजस्य विधिनोदनाद्भवतीत्यर्थः ॥ १६९ ॥

तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीवन्धनचिन्हितम् । तत्रास्य माता सावित्रीपितात्वाचार्यउच्यते ॥ १७० ॥

(१) मेघातिथिः । तत्रैतेषु द्विजगणु सदेतद्ब्रह्मजन्म उपनयनमौञ्जीवन्धनचिन्हितमेखलावन्धनेनोपलक्षितम् । तत्रस्य माता सावित्रीतया हनूकया तन्निष्पन्नंभवति । अनेन च सावित्र्यनुवचन मुपनयने प्रधानदर्शयति । तदर्थंहसौ समीपमानीयतेपिताऽऽचार्यः । मातापितृनिवर्त्यजन्म । अतोरूपकभङ्ग्या तत्रान्याचार्यसावित्र्यौ मातापितराधुक्ते ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यद्ब्राह्मणे वेदात्सावित्रीरूपाजन्ममौञ्जीवन्धनेनोपनयनकर्मणा चिन्हितमुन्नेयम् ॥ १७० ॥

(३) कुहूकः । तत्रैति तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये यदेतद्ब्रह्मयहणार्थंजन्मउपनयनसंस्काररूपमेखलावन्धनेनोपलक्षितं तत्रास्य माणवकस्य सावित्री माताऽऽचार्यश्चपिता मातृपितृसपाद्यत्वाजन्मनः ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मदस्य पितुःजनयितव्ये परत्वापेक्षांपूरयन्मौञ्जीवन्धनदीक्षातक्षणजन्मद्वयकारणत्वादेव पितृतःश्रेष्ठ्यमाह तत्रैति त्रिभिः । तत्रद्वितीये जन्ममुपनयनाख्ये तृतीये यज्ञजन्मनि दीक्षाप्रसङ्गःत्वत्क्षिपितेत्युक्तः ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । तेषुत्रिषु जन्मसु मध्ये ब्रह्मजन्मोपनयनम् ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र द्विजानामध्येअस्य द्विजस्य ब्रह्मजन्मब्राह्मणवेदस्य सकाशात्जन्मवन्धनचिन्हितं तत्र जन्मनिअस्य सावित्री माता पिताआचार्यउच्यते ॥ १७० ॥

वेदप्रदानादाचार्यं पितरंपरिचक्षते ॥ नहस्मिन्मुच्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जीवन्धनात् ॥ १७१ ॥

(१) मेघातिथिः । मौञ्जीवन्धनचिन्हितमित्युक्तम् । तत्र रज्जासजनादाचार्यः पितृवन्ध्यायः स्यात्तदर्थमुच्यते वेदप्रदानादाचार्यपितरंपरिचक्षते कृत्स्नवेदाभ्यापनान्नोपनयनाद्भूतसावित्र्यनुवाचनमात्रादेव । प्रदानंस्वीकारोत्पादनवेदाक्षरोच्चारणे माणवकस्य । यद्येवंयावन्नाचार्येण पितृत्वंयामंतावन्न माणवकोद्वितीयजन्म समश्नुते । अप्रामद्विजभावश्च प्राग्विपनयनात्कामचारः स्यादतआह नहस्मिन्माद्मौञ्जीवन्धनादस्य माणवकस्य किञ्चित्कर्म श्रौतस्मार्तमाचार्यपतिर्वाऽऽष्टार्थमुच्यते न तत्राधिक्रियते । उपनयनसमनन्तरमेव सर्वोहं जातिपुरुषपरमैरधिक्रियते । नन्वेवैद्यत्वात्तस्यानवस्थायां कयमधिक्रियतां एतदर्थमेवोक्तगुरौ शिष्यश्च याज्यश्चेति । आचार्येणासौ शिक्षयितव्यः । तदुक्त शौचाचार्यं शिक्षयेत् । यथा च गौतमः उपनयनाद्विनियमदति । आचार्यस्य तु वेदसमापनान्तोव्यापारः ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पितामातेतिनिरुक्तं तत्कथमाचार्यस्येत्येत्यतआह वेदप्रदानादिति । प्रत्यत्रायनिवर्तनंहिरक्षणं तत्राचार्येणापि वेदानधिगमजन्मप्रत्यवापरक्षणत्वं कृतमिति भवत्यसौपितेत्यर्थः । प्रत्यवायमाह न हस्मिन्निति । अस्मिन्श्लो ॥ १७१ ॥

(३) कुहूकः । वेदाभ्यापनादाचार्यपितरंमन्वाद्योवेदन्ति । पितृवन्धोपकारपलावगौणपितृत्वम् । महोपकारमेव दर्शयति नहस्मिन्निति । यस्मादस्मिन्माणवके प्रागुपनयनात्किञ्चित्कर्म श्रौतस्मार्तच न सचभ्यते न तत्राधिक्रियतइत्यर्थः ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्मिन्नुपनीते बाले न मुच्यतेअष्टार्थकर्तृत्वेनेति शेषः ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । अयमाचार्यस्य पितृत्वे हेतुमाहवेदेति । वेदप्रदानात्सावित्रीमदानात् । सर्वैरिहेवेदाःसावित्री । उपनयनाख्यजन्मप्रदानादितिभावत् । उपनयनस्योत्पादनसाधर्म्यकथनंतत्कर्तुराचार्यस्य पितृत्वोपपादनार्थमुत्तरार्धेनोपभादितम् । तत्रापपर्यः । अजातस्य यथा न किञ्चिदस्ति कर्म कर्मणः शरीरसापेक्षत्वादेवमुपनीतस्यापि विहितकर्मनास्ति ।

जातस्यतु यथास्तिकर्मैऽमुपनीतस्यापि विहितं कर्मास्ति । तेनैवमुपनयनस्योत्पादनसाधर्म्यात्तत्कर्तुं राचार्यस्य पितृत्वमुपपन्न-
मिति ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदगदानात्वेदस्य अभ्यापनात् आचार्यपितरंपितृत्वम्यं प्रचक्षते । अस्य द्विजस्य आमौञ्जीबन्ध-
नात्किंचित्कर्म कर्तव्यं विद्यते विना यज्ञोपवीतकर्माहानं भवन्तीत्यर्थः ॥ १७१ ॥

नाभिर्व्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ शुद्धेण हि समस्तावद्यावद्भेदे न जायते ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथि । आमौञ्जीबन्धनादित्यनुवर्तते । यदि वा यावद्भेदे न जायत इत्यर्थवादतोऽविपरिनिश्चय-ब्रह्म
वेदस्तनोच्चारयेत् । पितुरयमुपदेशः यथामयपानादिभ्योरक्षते तथा वेदाक्षरोच्चारणात् । केचित्त्वममेव ब्रह्माभिर्व्याहार
निषेधं प्रागुपनयनाद्यकरणाद्यद्वाभ्ययने ज्ञापकं वर्णयन्ति । णिजर्थम्याचक्षते पित्रा न वाचनीयः बाल्या तु कानिचि-
दव्यक्तानि वेदवाक्यानि स्वपठतो न दोषः । एतत्तु न्युक्तं स्पृश्यन्तरे हि पठ्यते न ब्रह्माभिर्व्याहरेदिति । अर्थवादे च
श्रुतं शुद्धेण हि समस्तावदिति । यथा शुद्धोदुष्यति तद्वदयमपीत्युक्तमवति । स्वधाशब्देन पितृभ्यः कल्पितमन्मिहोच्यते ।
अथवा पित्र्यं कर्म स्वधाशब्देनोच्यते । तन्निनीयते त्यज्यते प्राप्यते येन मन्त्रेण सस्वधानिनयनः । शुन्धन्तापितरइत्या
दिस्तवर्जयित्वा न्यमन्त्रो नोच्चारयितव्यः । अनुपनीतेनोदकदाननवाद्वादिपितुः कर्तव्यमित्यस्मादेव प्रतीयते । पार्वणश्रा-
द्धादौ त्वधिमत्त्वाभावादनधिकारः पिण्डान्वाहार्यं कर्हि तद्रक्ष्यते । नृतीये चैतन्निपुणमुपपादयिष्यामः ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । धर्मकर्मसाधनतपः प्रभृति तदेव कुत इत्याह । नाभिर्व्याहारयेदिति । ब्रह्म वेदम् । स्वधा-
शब्देनापोनिनीयन्ते चैति स्वधानिनयनं शब्द तत्र मन्त्रोच्चारणमुपनीतेनापि कार्यमेव ततोऽप्यविषये वेदोच्चारणं कारये-
दिति । श्राद्धेन वश्राद्धादौ वेदोच्चारणमुज्जातम् । एतच्च कर्मन्त्रारासंभवे शुद्धेण हीत्यप्य विषये वेदोच्चारणे तादृशप्राय-
श्चित्तलाभार्थम् । वेदे साविष्याम ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । आमौञ्जीबन्धनादित्यनु वर्तते प्रागुपनयनाद्भेदोच्चारयेत् । स्वधाशब्देन श्राद्धमुच्यते निनी
यते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा धृतपितृकोनवश्राद्धादौ मन्त्रोच्चारयेत् । तद्यतिरिक्तं वेदोदाहरोत् यस्मा-
त्सवद्भेदे न जायते तावद्सौ शुद्धेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदग्रहणयोग्यतासपादकजन्मयावन्न जायते तावन्नाभिर्व्याहारयेत् न अभ्यापयेत्
ब्रह्म वेदम् । स्वधाश्राद्धतन्नीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा । तेनानुपनीतस्य पितुरोर्ध्वदेहि के अस्यधिकार-
इति । शुद्धेण हि समः वेदयथाशुद्धं वाचयति किंतु तूष्णीं कर्ता करोति शुद्धोऽमन्त्रेण शुद्धतदिति स्मृतः एवमस्य तदति-
रिक्तवेदावाचकत्वात् ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । यतएव तस्मादनुपनीतं तन्नाभिर्व्याहारयेद्ब्रह्म पिता तत्समो वा । स्वधा निनयनात्स्वधानिनयनमन्त्रवत्
पितृकर्ममन्त्रादिति यावत् । हि हेतौ । वेदे साविष्याम ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्म वेद नऽभिर्व्याहरेत् न वेदस्य उच्चारणकुर्वात् । प्रेनकर्मण स्वधानिनयनादृते अरुतोपनयन-

(१७२) स्वधानिनयनादृते (ग, च)

—निर्वपनादृते (ख)

स्य द्विजस्य पित्रोर्मरणभवेत् चेत्तार्ह्यधोच्चारणकर्तव्यप्रेतकर्म करणीयम् । यावद्देहेन जायते वेदस्य सकाशात्जन्म न भवेत्तानवतश्चद्रमायोभवेत् ॥ १७२ ॥

ऋतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ॥ ब्रह्मणोयहणंचैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथि । उपनीय गुरु शिष्यमित्यनेन शौचाचाराध्ययनानाक्रमोक्त । अतश्च तेषैव ऋमेण पठेत् । उपनयनानन्तरमध्ययने प्राप्ते ऋमान्तरार्थीभेदमारभ्यते । उपनीतस्य त्रैविद्यादिव्रते च कर्तव्यम् । तत्, स्वाध्यायोध्येत ध्य । ऋतोपनयनस्य ब्रह्मचारिणोव्रतादेशनमिष्यते क्रियतेचाचार्यैः । शास्त्रवशेनैव मिष्यते । अतश्च कर्तव्यतेर्वैपणा प्र तिपाद्यते । ततोब्रह्मणोवेदस्य ग्रहणक्रमेणानेन विधिपूर्वकमित्यर्थवाद श्लोकपूर्णाार्थ ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । व्रतादेशनमधुमासभक्षणदिनादिन्यमोपदेश । यद्वा व्रतयच्च भक्षणादि आदेशनचान्द्रायणादिश्रायश्चित्तोपदेशादिति विभक्त्य व्याख्येयम् । क्रमेणनन्त्वन्व्यभागस्य पूर्वमध्ययनेन ॥ १७३ ॥

(३) कुट्टुक । यस्मादस्य माणवकस्य समिधमाधेहि दिवा मा स्वाप्तीरित्यादि व्रतादेशनवेदस्याध्ययनमन्त्रब्राह्मणक्रमेणाध्यैव्यमाणस्त्वाचान्तइत्यादि विधिपूर्वकमुपनीतस्योपदिश्यते तस्माद्दुपनयनान्पूर्वं न वेदमुदाहरेत् ॥ १७३ ॥

(४) राधवानन्द । सप्रति ब्राह्मणादिव्रह्मचारिण प्रजापत्युक्तव्रताद्यनुवादेन नियमानाह ऋतोपनयनस्येति सप्तदशभि । व्रतादेशनत्रैविद्यकादिव्रतोपदेशो गुरुणाकार्यं ततोवेदाध्ययनततश्चोपनीयगुरुरित्युक्तत्र मोवाध्येतेइति मेधातिथि । उपनीयत्यैववेदशब्दोत्र गायत्रीपरइति न क्रमविरोध ॥ १७३ ॥

(५) नन्दन । उपनयनानन्तरमध्ययनेप्रभिक्ष मोविधीयते ऋतेति । व्रतादेशनव्रतानामाजापत्यादीनामुपदेशनमेण वेदाध्यायिनामाचारेण ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्र । अस्य द्विजस्य ऋतोपनयनस्य व्रतादेशनव्रताचरणइष्यते । ब्रह्मण वेदस्यग्रहणक्रमेणन्य-
जु सामक्रमेण विधिपूर्वकफाल्गु ॥ १७३ ॥

यस्यस्य विहितंचर्म यत्सूत्रंया च मेखला ॥ योदण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथि । गृहकार्यव्रतनामपेयकानि कर्माण्युपदिष्टानि सत्रत्सरवेदभागवार्कचिञ्चिक्षतइत्यंशत्रयार्थोपनयनमसपुर स्तत्र पूर्वव्रतसप्तमी व्रतान्तरारम्भे उपनयने ये विधयस्तादृशएव व्रतादेशेषु । अथ प्रागुपात्तानाका प्रतिपत्ति । अथु प्रासनम् । ननुच तदुक्तंभागुपात्ताना विनष्टाना का प्रतिपत्ति । विनाशो शास्त्रनोदितचैर्षाकार्यमन्योपादा-
माद्य तेषानिष्टति । यद्यभ्यस्य ब्रह्मचारिणोविरहितयथा कार्ण्यब्राह्मणस्य रौरवक्षत्रियस्येति । एवंदण्डादिविधि द्रष्टव्यम् तस्य व्रतेष्वपि ऋतवान् । व्रतशब्दोव्रतादेशो वर्तते ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । व्रतेषु चान्द्रायणेषु गार्हस्थ्येषु चान्द्रायणादिव्रतेषु एतत्पञ्चकं स्वत्सवर्णोक्तं प्राह-
मित्यर्थं । ऋषिदेवाध्ययनाद्ब्रतेषुसावित्र्यादिविचिनष्टान्यपिपूर्वाणिजले स्थकातज्जातीयाभ्यामन्युपादेयानीत्यस्वार्थं
माह ॥ १७४ ॥

(३) कुट्टुकः । यस्य ब्रह्मचारिणोपानि चर्मसूत्रमेजलादण्डवस्त्राण्युपनयनादि गृह्येण विहितानि गौदाना-
दिव्रतेष्वपि ताभ्येव नवानि कर्तव्यानि ॥ १७४ ॥

(४) राधवानन्द । व्रतेषु पूर्वव्रतादिकान्दिवेदव्रतेषुकाण्येषु वेदग्रहणतात्पर्यन्ते पुवा ॥ १७४ ॥

(५) नन्दन । अथ कानिचिद्गतानि व्रतमसङ्गादाह यद्यस्येति । यस्य ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा यच्चर्म-
का गरीरवशास्तादि । एतेनयन्सूत्रमित्यादिव्यापयाम् । पुराणानि चर्मादानि समुत्सृज्यान्वानि नवानि चर्मादानि
व्रतेषु धार्याणित्यर्थ ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्र । यस्य ब्राह्मणस्य वा क्षत्रियस्य वा वैश्यस्य वा यत्सूत्रयज्ञोपवीतच चर्म विहितं या च मेल-
ला स्थिताय इण्ड यत् वसनं तत्तत्र अस्वपेक्षितव्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

सेवेतेमास्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरो वसन् ॥ सन्नियम्येन्द्रियप्राभंतपोदत्स्य र्थमात्मनः ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथि । वक्ष्यमाणस्य यमनियमसमूहस्य पृथक्पुनःकरणत्वेन श्लोकोयगौरवख्यापनार्थं । एवमु-
त्पूर्वमुक्तं तदवश्यकर्तव्यमिदं ततो गुरुतरमनुशीयमानमहते फलाय । ब्रह्मचारियहणं प्रकरणान्तरत्वेनातद्धर्माशुभ्याऽऽपुस-
धानार्थम् । यदि ब्रह्मचारिधर्म एवाऽऽसीत्कितर्होदिमुच्यते प्रकरणान्तरमिति । पूर्वभ्यपतेषामतिशयात्समानधर्मत्वादेतावता
वैलक्षण्येन प्रकरणान्तरत्वव्यवहारः । परिशिष्टानि पदानि श्लोकपुराणार्थतयानूयन्ते । सेवेत अनुतिष्ठेत् । इमान्वक्ष्यमाणान्
नू । बुद्धौ सनिहितत्वादिदमनिर्दिश्यन्ते । गुरो वसन्गुरुसमीपे विद्याभ्ययनार्थं वसन् । नियमानाह । सन्नियम्येन्द्रियग्राम-
प्रागुत्तेन मार्गेण तपाद्बुद्धयर्थमव्यायविध्यनुष्ठानजन्यात्मसंस्कारार्थम् ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लक । ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन्निद्रियसयमकृत्वात्मगतादृष्टबुद्धयर्थमिमानियमाननुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्द । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १७५ ॥

(५) नन्दन । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्र । ब्रह्मचारी गुरो वसन्गुरो समीपे वसन् इमान्नियमान्सेवेत कुर्यात् ॥ १७५ ॥

नित्यस्नात्वा शुचिः कुर्याद्वैर्वापिपितृवर्षणम् ॥ देवताभ्यर्चनंचेव समिदाधानमेव च ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथि । तानीदानीमिति ज्ञातान्पूर्वेण नियमानाह । प्रत्यहस्नात्वा शुचि स्नानेनापनीताशुचिभावोदेवार्चि-
पितृवर्षणकुर्यात् । यदि पुनर्न शुचि तदावश्यं स्नायात् । शुचिग्रहणेन शुद्धिहेतुत्वात्स्नानस्योपदिष्टत्वात् स्नातकव्रतवत्-
दनुष्ठेयम् । अतएव स्पृष्टयन्तरे च स्नानप्रतिषिद्धसंनिवेशोष्टदा स्नानस्य प्रसाधनलक्षणस्य । गौतमेनतु स्नानमेवविहितदण्ड-
वाप्तु परिश्रवते । मत्पापकर्षणकरनिघर्षणादिना न कर्तव्यम् । अस्यादेव्यादिससर्गेण य त्वेदं जवत्खरेयुसयोगादिसहज-
लनदशुचित्वमापादयति तद्धिनियतरूपमेव । तथा च ब्राह्मणं किनुमलकिमजिनकिमुभ्मशुणि कितपद्वति । धर्मसाधनतामेव
निघस्य मलधारणस्य दर्शयति । कथयुन स्नानस्य शौचार्थता प्रतायते । न पुन स्नात शुचिभ्योभयविशिष्टोदेवकार्ये विनियु-
ज्यते । स्नातस्याशुचित्वाभावात्कृतशौचाचमनादे स्नानविधानात्स्नात्वाचाचान्त पुनराचामेदिति च स्नातस्यापि शुचिरित्ये-
तावता यादृशी शुद्धिस्तस्या विज्ञायमानाया स्नानमपि सति निमित्ते प्राप्तपुनरुच्यते । स्पृष्टयन्तरेचेदसत्यशुचित्वे निमित्ते प्रति-
षेधार्थम् । तथाच वेदमधीत्य स्नायादिति समापे त्वाध्यायविधौ प्रतिप्रसविष्यति । कुर्याद्वैर्वापिपितृवर्षणम् उदकदानदेवादि-
भ्योगृहस्थधर्मेषु यदुक्तता दशमेव प्रतीयते तर्षणशब्दसाहचर्यात् । यदेवतर्षयत्यद्भिरिति तथादेवताभ्यर्चयतीति गृहकारैरु-
दकसाधनोपविधिरुच । उदकतर्षणमिति चैतन्सविज्ञायते । तदेवागृहकारैः पठिता अग्निप्रजापतिब्रह्मेत्यादयः । तेषाचतर्षण-
न सौहित्योत्पादनं किर्तार्हं तदुद्देशेनोदकाञ्जलिर्लक्षेप । अतोयमुदकद्रव्यकोपागपत्रोक्तोभवति । नस्यथा देवतात्वभवति ।

यागसंनदानं हि सेति स्मर्तते न कृतेः कर्त्तव्यं । एतावन्न देवतालक्षणम् । सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः तत्र सूक्तस्तुत्यत्तया भजन्ते हविः संप्रदानतया । तर्प्यत्वेन चोदकदानसंप्रदानतामेव गुणवृत्त्या वक्ति । गुर्वादिसंप्रदानं गवादिना तद्गुह्यमानं त्वाभ्येन प्रतीयते । देवताऽपि संप्रदानमतः संप्रदानत्वसांभ्यात्पुन्यन्तीत्युच्यते । यदि देवतातृग्यर्थमेतत्स्यात्तदा संस्कारकर्मादकतर्पणस्यात् । न च देवताभासंस्कार्यत्वीपपत्तिः नहि ताः ष्वचिदुपयुक्ताऽपयोक्ष्यन्ते वा न वा कृताः करिष्यमाणकार्यस्य संस्कारतोपपत्तिः । ऋषयोपेयस्यापेयाः यथा पराशरानां वाशिष्ठशाक्तपाराशर्येति । गृहकारैस्तु मन्त्रदशरूपयस्तर्पणीयत्वेनोक्ताः मधुच्छन्दोगृहसमदोविश्वामित्रइति । अद्विशेषाभिधानादपिशब्दस्योभयेपि श्रामाः विशेषस्तत्त्वात् गृहस्यैतत्तत्त्वं यद्द्वैतुन्यास्याः । पितरः पूर्वप्रेताः पितृपितामहाः सपिण्डाः समानोदकाश्च । पितृणां तर्पणं तर्पणमेव । एतच्च श्राद्धविधौ प्रत्यक्षेण वक्ष्यते । देवताभ्यर्चनं अत्र केचिच्चिरन्तनाविचारयां चक्रुः काएतो देवतानाम् यासां मिदमभ्यर्चनमुच्यते यदि तावच्चित्रपुस्तकस्यस्तः चतुर्भुजो वज्रहस्तइत्याद्याः प्रतिरुतयइति लौकिकाव्यवहरन्ति अतो गौणस्तत्र देवताव्यवहारः अथ याः सूक्तहविःसवन्धिष्यो वैदिकीभ्यश्चोदनाभ्यो मन्त्रवाक्येभ्यश्चावगम्यन्ते शब्दार्थसंबन्धविदश्च स्मरन्ति अग्निः अप्रीयोमी मित्रावरुणो इन्द्रो विष्णुरिति यथेव तद्विद्यासंमन्थितयैव तेषां देवतात्वं नार्थसन्निधितया तत्रापि यस्यैव हविषोया देवता तेन चोदिता तस्यैव सा भवति तथा ह्यग्नेयोऽष्टाकपालइत्याग्नेयै देवतापुरोडाशे न सौर्ये चरो अयं च तेषां निर्णयः मुख्यासंभवाद्गौणस्यैव ग्रहणं न्याय्यसमाचाराच्च अतः प्रतिमानामैव तत्पूजाविधानम् । यच्चान्न तत्त्वं तद्गतदेवदेवत्वव्यव्यक्तं वक्ष्यामः । समिदाधानं तां प्रातरपौ दारुशकलप्रक्षेपणम् ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अवगाहनेन स्नात्वा भार्जनादिना वा शुचिर्भूत्वा । आदिष्टीनोदकं कुर्यादिति तु भेदतर्पणपरम् । देवतानामर्चनपुण्यायैः ॥ १७६ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रत्यहं स्नात्वा देवापि पितृभ्य उदकदानप्रतिमादिषु हरिहरादिदेवपूजनं तां यथा तं च समिद्धो मुकुंर्यात् । यस्तु गौतमीये स्नाननिषेधो ब्रह्मचारिणः समुत्सृज्य विषयः । अंत एव बौधायनः नांस्तु श्लाघमानः स्नायात् । विष्णुनात्र कालद्वयमभिवैकामिकार्यकरणमप्यु दण्डवभ्रज्जनमिति ब्रुवाणेन वारद्वयं स्नानमुपदिष्टम् ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । नित्यस्नात्वेत्यादिकान् । समिदाधानमप्राविति शेषः ॥ १७६ ॥

(५) नन्दनः । तानेव नियमानाह नित्यमिति । आश्रमाग्तरेऽपि तर्पणार्चनयोः करणार्थं नित्यप्रहणम् । समिदाधानस्य पुनर्ग्रहणमादरातिशयार्थम् ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । समिदाधानं अथौ आधानस्थापनकर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

वर्जयेत् मधुमांसं च गन्धमाल्यं रसान् चित्तियः ॥ शुक्रानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ १७७ ॥

(१) मेधातिथिः । मधुसारश्च । मांश्वीकरस्य तु मद्यत्वात् यागपुन्यपनात्पतिषेधो नित्यमधं ब्राह्मणो वर्जयेदिति । मांसशोक्षित्वापि । गन्धराश्वेन सुरभिश्चातिशययुक्तानि कर्पूरागरुभसृतीनि द्रव्याणि सवन्धिष्येक्षणया प्रतिषिध्यन्ते । तेषामनुत्पेपनाद्युपभोगप्रतिषेधः । गन्धस्तुल्यदेशानिर्गतआगच्छतीत्यशक्यो निषेधुं तत्रान्याकालिकस्याप्यन्तर्पिषात् । भोगेच्छया त्वगर्भरादौ दोषद्वयम् । अत उपाभ्यायेन षण्दन्ब्रह्मादिच्छेदेने निषुक्तस्य तद्रूपस्याप्राणे वस्तुत्वभावत उत्पद्यमाने न दोषः । मांससाहचर्यां चेशोगम्यः प्रतीयते । यस्तु नेदशोक्तदोषादकरः कुट्टयत्पूतिदावा विगन्धस्तस्य प्रतिषेधः । माल्यं कुङ्कुमप्रति-

(१७७) शुक्रानि = (च, झ, ग, घ, मंषा०)

तम् । रसामधुराम्लादयः । ननु च नीरसस्य भोज्यत्वासंभवात्प्राणवृत्तिरेव न स्यात् । सत्यम् उद्विक्तरसाः केवलागुहाद्योनि-
 पिध्यन्ते । संस्कारकरणे द्रव्यान्तरगतानामपि प्रतिषेधः । अथचात्यन्तमसंस्कृतस्यान्वस्य उक्तिप्रतिषेधोयम् । यथोक्तम्
 योहेरिव घनाद्गीतोमिश्रान्नाद्य विपादिव । राक्षसीभ्यव स्त्रीभ्यः सविद्यामधिगच्छतीति । अन्ये तु शृङ्गारादीन्मन्यन्ते । ना-
 टकादिप्रेक्षणेषु काव्यश्रवणेन वा रसपुष्टिर्न वक्तव्या । अन्येषां तु दर्शनमिद्वचामलकादीनां योन्तर्भवत्तदोदकवत्सरसस्तस्य
 निष्पीडितस्य प्रतिषेधो न पुनस्तदन्तरगतस्य । तस्यैतदयुक्तं नहि रसशब्दोद्वपप्रायः प्रसिद्धः । यत्र च यथोचितमुपभोगान्त-
 त्वंतदेव तस्य निषिध्यते । तेन मधुमांसयोर्भोजने प्रतिषेधो न दर्शनस्पर्शनयोः । गन्धमाल्यस्यापि शरीरमण्डनाभिमानत-
 योपादाननिषिध्यते नतुकर्यचिद्धस्तादिना ग्रहणम् । एवंस्त्रियोर्मैथुनसंबन्धेन । तदाशङ्कयैव च प्रेक्षणात्मभौनिषेत्त्यति ।
 तथाचगौतमः स्त्रीप्रेक्षणात्मन्ने मैथुनशुद्धयामिति । शुक्तानि प्रामात्यरसानि केवल्यात्परिवासाद्गन्धान्तरसंस्पर्शाद्वाऽ-
 म्भ्रतामापन्नानि । तेषां च द्विजातिधर्मत्वादेव सिद्धः प्रतिषेधः पुनर्ग्रहणं गौणशुक्तपरिग्रहणार्थम् । तेन रूक्षपरुषावाचोनि-
 पिद्धाभवन्ति । यदुक्तं गौतमेन शुक्तावाचदिति । तदिदं सर्वग्रहणं चास्येवार्थस्याविष्करणार्थम् । रसशुक्तान्यनूद्य सर्वाणीति
 विधीयते । ततो गौणपरिग्रहः सिद्धो भवति येत्वेवंव्याचक्षते । शुक्तशब्देन रसप्रतिषेधः सर्वशब्देन मानसानि वचांसि तद्दं-
 प्रष्टव्याः अर्थप्रतिषिद्धानां प्रतिषेधार्थं सर्वग्रहणं कर्मान्भवति । तथा सति च दध्यादेः शुक्तीभूतस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति । यदितु
 प्रामिमाश्रित्य पुनः प्रतिषेधउक्तार्थोऽव्याख्यायते तथा सति नक्तस्त्रियोपः । प्राणिनां मशकमक्षिकादीनां बाल्याद्धिसने प्राप्ते
 यन्नतः परिहारार्थपुनः प्रतिषेधः । स्वाध्यायविध्यङ्गत्वार्थो वा । न केवलं हंसायां पुरुषार्थः प्रतिषेधातिक्रमो यावत्स्वाध्याय-
 विध्यार्थातिक्रमोपि । शुक्तादिष्वन्येवैकस्मान्न कल्प्यतदिति चेदस्ति तत्र विषयान्तरे सावकाशत्वमेकरूपस्य विषयस्य व्यर्थ-
 त्वंसति गत्यन्तरे गरीयः ॥ १७७ ॥

(२) सर्वाङ्गनारायणः । वर्जयेन्नोपयुञ्जीत । माल्यपुष्पं । रसाउत्कटरसाः गुणादयः शृङ्गारादय इत्यन्ये । सर्वाङ्गि-
 शुक्तानि दध्यादीन्मपि । शुक्तमिति शुक्तमन्तं कालवशेन द्रव्यान्तरयोगेन वाऽम्भ्रतांगतम् । न त्वत्र शुक्तवागपि घ्राणप्र-
 वृत्तिनिमित्त भेदात् ॥ १७७ ॥

(३) कुङ्कुमः । क्षौद्रमांसं च न खादेत् गन्धं कर्पूरचन्दनकस्तूरिकादिवर्जयेत् । एषां च गन्धानां यथा संभवं भक्षण-
 मनुलेपनं च निषिद्धं माल्यं च न धारयेत् । उद्विक्तरसांश्च गुहादीन् खादेत् । स्त्रियश्च नोपेयात् । यानि त्वभावतो मधुरा-
 दिरसानि कालवशेनोदकवासादिना चात्म्यन्ति तानिशुक्तानि न खादेत् । प्राणिनां हंसानं कुर्यात् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । मधुसारघम । रसान् रेतोवृद्धिहेतुदुग्धादीन् स्त्रियः भोगविषयत्वेन । शुक्तानीति स्वरसतो मधु-
 राणि कालवशेन अम्भ्रतां यान्ति यानि तानीति ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । रसान् घृततैलादीन् । कालातिपत्या स्वरसं परित्यज्य रसान्तरमापन्नानि शुक्तानि ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मध्वादि वर्जयेत् स्त्रियः भोगार्थवर्जयेत् सर्वप्राणिनां हंसानं वर्जयेत् । शुद्धद्रव्यान्तरसंयोगात् अ-
 म्भ्रतामापन्नानि निश्रवचनानि वा ॥ १७७ ॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्षणोरुपानच्छन्नधारणम् ॥ कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । घृततैलादिना स्नेहेन शिरः शरीरप्रक्षणमभ्यङ्गः । अञ्जनं चाक्षणोः । अक्षिप्रहर्णं हृतपूरणार्थम् ।
 अनयोश्चापि देहमण्डनार्थतया प्रतिषेधो नोपपद्यते या गन्धमाल्यादिसाहचर्यात् । उपानहौ चर्मपादुके न केवलं छत्रधारणं चल्-
 हस्तेन परहस्तेन वीभयस्यापि निषेधः । क्रामो मन्मथस्य स्त्रीप्रतिषेधादेव सिद्धः । क्रोधो रौपः । लोभो मोहः । अहंकार

ममकारौ चित्तधर्माविते । नर्तनभारुतपुरहागां ह्याय गात्रविक्षेपोभरतादिदृष्टाभिनयनयोगश्च । गीतपद्मजादिस्वरमर्दुर्वांनवा-
दित्रयवर्णांशदिभिः स्वरवच्छन्दकरणपणवमृदङ्गाद्यभिघातश्च तालानुब्रुया ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभ्यङ्गतेलादिभक्तगम । स्त्रियरति स्त्रीसंज्ञोनिभिद्धः । कामशब्देन त्वत्र तदभिलाषोनि-
पिन्यते ॥ १७८ ॥

(३) कुङ्कुमः । तैलादिना शिरःसहितेदहमर्दनलक्षगरुजलादिभिश्च चमुपौरञ्जतंपानुकायाश्छेदस्य च धारग-
कामंभेथुनातिरिक्तविययाभिलाषातिशयं मेथुनस्य स्त्रियइत्यनेनैवनिषिद्धत्वात् क्रोपलोभनृन्म्यगोतवो ध्यापगवादिवर्ज-
येत् ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्यङ्गतेलादिनोन्मर्दनम् । कामोपनाभिलाषः ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । अत्र वर्जयेदित्यनुवर्तते ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभ्यङ्गतेलादिना अङ्गोरञ्जनकञ्जलादिना वर्जयेत् । उपानतुलनधारणं कामादि वर्ज-
येत् ॥ १७८ ॥

यूतंच जनवाद्दंच परिव्रादंतथाच्युतम् ॥ स्त्रीणांच प्रेक्षणालम्भमुपघातंपरस्य च ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । यूतमक्षक्रीडा । समाह्वयः कुङ्कुमादिभिः प्रतिपिद्धोयूतशब्दस्यसामान्यशब्दत्वात् । जनैर्वदिः
अकारणेन लौकिकेवर्गेषु वाक्कलहः । देशवाताद्यन्वेषणप्रश्रोत्रा परिव्रादः । असूयथा परदोषकथनमनृतमन्यथा दृष्टमन्य-
था च श्रुतं यदन्यथाच्यते । सर्वत्र वर्जयेदित्यनुपद्वादिनीया । स्त्रीणांच प्रेक्षाकालम्भौ अवयवमंस्थाननिरूपणंप्रेक्षणमिदम-
स्या शोभतेद्वमिदनेति आलम्भआलिङ्गनंमेथुनशङ्कायां चैतौ प्रतिपिद्येते बालस्य यथातथम् । परस्वीपघातोपकारः
कस्यांचिदर्थसिद्धौ प्रतिबन्धः कन्यालाभादौ पृथगमानेन प्रयोगस्याप्ययोगत्वंनवक्तव्यम् । तूष्णीमासितव्यम नृतप्रतिपि-
धात् ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जनवाद्वातादिकथनं स्त्रीणांमानुज्याभ्योऽन्यासामकामतोपि प्रेक्षणमालम्भश्च उप-
घातमनोदुःस्कारणम् ॥ १७९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अक्षक्रीडाः जनैःसह निरर्थकवाक्कलहंपरस्य दोषवाद्दृष्टपाभिधानंस्त्रीणांच मेथुनेच्छयासानुरागे-
णभेक्षणलिङ्गनपरस्य चापकारवर्जयेत् ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । जनवाद्निरर्थकवाक्कलहम् । स्त्रीणामितिद्वयमस्याःसीरुमायंमिन्यादिसरागेक्षणंपरशने । उपघातं
अनकारमनोवचोभिः हिमातुकार्येनेति भेदः ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । प्रेक्षाकालम्भरागयुक्ते दर्शनस्पर्शने । उपघातंदोहम् ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । युनादि स्त्रीणांप्रेक्षणं तथाभ्यङ्ग आलिङ्गनं परस्यअन्यस्यअपघातं मनोदुःस्कारणं वर्ज-
येत् ॥ १७९ ॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतःस्कन्दयेत्कचित् ॥ कामाद्धि स्कन्दयन्नेतोहिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । एकः शयीतमवत्र नरेतः स्कन्दयेत्कचित् । अथोनावपि योचो स्त्रीप्रतिषेधादेव सिद्धत्वाद्वाच्य-
यादः । कामाद्धिस्कन्दयत् इत्याचकामः हस्तप्यापारादिवाऽयोचो मेथुनेन च रेतः शुक्रस्कन्दयन्क्षरयन्निहन्ति नाराय-
नि मत्तपर्वतमात्मनः ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एकोन द्वितीयेन सहैकशम्यायाम् । सर्वत्र जनाकीर्णेषु क्वचिद्रूम्यादावपि न स्कन्दयेत् । कामत स्कन्दयन् कामतस्तु स्त्रियदृष्टापि स्कन्दनेन व्रतहानि । व्रतहिनस्त्यत पुनरुपनयनतस्येत्यर्थ ॥ १८० ॥

(३) कुङ्कुम् । सर्वत्र नीचशम्यादावेकाकी शयनकुर्यात् । इच्छया न स्वशुक्रपातयेद्यत्सादिच्छया त्वमेहन्तिच्छुक्रपातयन्स्वकीयव्रतनाशयति व्रतलोपे चावकीर्णशायश्चित्तकुर्यात् ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्द । न स्कन्दयेत्स्त्रिच्छया न पातयेत् । क्वचिदयोनावपि । कामादिति प्रायश्चित्तार्थमनुवाद अन्नक्रोणां नेऋतगर्दभालम्भनकुर्यादितिस्थते ॥ १८० ॥

(५) नन्दन । सर्वत्र मातृपितृसमीपे । हिहेतो । व्रतब्रह्मचर्यम् । हिनस्तिहन्त्येव ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्र । एक शयीत स्त्रिया सह न शयीत रेत क्वचित् न स्कन्दयेत् न पातयेत् । तद्यथा अयोर्नो च विद्योर्नो च परुयोर्नो तथाविध ॥ १८० ॥

स्वमे सिद्धा ब्रह्मचारी द्विज.शुक्रमकामत.स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रि. पुनर्मामित्यूचजपेत् ॥ १८१ ॥

(१) भेधातिथि । कामाद्रतलोपोनावकीर्णशायश्चित्तमकामात्स्विदमाह । त्वमग्रहणमविवक्षितमकामतदित्येतदैवदेव निमित्तम् । नहि त्वमे कामसभव अतोयद्यसुमस्यापि कथञ्चिदनिच्छया स्वमत्सासृगवयववत्पक्षरति शुक्रतत्राप्येतदैवशायश्चित्तम् । अकामतोरेत सिक्स्वेदशायश्चित्तकुर्यादित्येतन्नृचजपेत् ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अकामत स्त्रियमनुध्यायापि सुम सरुद्रमधुपुष्पादिनार्चयित्वा त्रिजपेत् । अत्र प्रायश्चित्तोक्ति प्रसङ्गात् । एतच्चान्येषामपि वनस्थादीनाब्रह्मचर्यनियमप्रवृत्तानाम् ॥ १८१ ॥

(३) कुङ्कुम् । ब्रह्मचारी त्वमादावनिच्छया रेत सिद्धा कृतस्नानश्चन्दनाद्यनुत्पेणपुष्पधूपादिभिः सूर्यमभ्यर्चयत् पुनर्मित्विन्द्रियमित्येताश्चवारत्रयपठेत् । इदमत्र प्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्द । ऋचपुनर्मित्विन्द्रियमित्येताम् ॥ १८१ ॥

(५) नन्दन । अकामतोहि रेत स्कन्दने प्रायश्चित्तकरणउक्तमभ्यन्नादरातिशयार्थमाह त्वमइति ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्र । ब्रह्मचारी द्विज स्वमे शुक्रअकामत सिद्धा शुक्रपातयेत्त्वेपूर्वस्नात्वाऽर्कअर्घ्यदत्त्वा त्रि त्रिवारं पुनर्मामित्यूचजपेत् ॥ १८१ ॥

उद्रकुम्भंसुमनसोगोशरुन्मृत्तिकाकुशान् ॥ आहरेद्यावदर्धानि भैक्षचाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

(१) भेधातिथि । यावद्भिरर्थं प्रयोजनमुपाध्यायस्य सिध्यति तावदुद्रकुम्भादिआहरेत् । प्रदर्शनार्थंचैतत् । अन्यदपिगृहोपयोगि यदगर्हितकर्म तत्कुर्याद्वर्हितगुरुव्यतिरेकेणोच्छिष्टापरमार्जनादिन कारयितव्यइत्येवमर्थोपलोक यत सामान्येन शुश्रूषागुरौ विहिता । यावानर्थंप्रामिति विग्रह । भैक्ष्यचाहरहश्चरेत्सिद्धमन्मन्त्य तालपयात्राविपर्यभैक्षमरोच्यते । नैकान्नादि प्रतिषेधेऽन्नशब्दोपादानादानप्रतीयते । समाहृत्य भैक्षनिवेद्याश्रीयादिति सामाधिकरण्यात्सिद्धान्तप्रतिपत्ति । शुष्केऽन्ने भिक्षिते कुतस्तस्याशनम् । समाहृतस्य गुरुगृहे पच्यमानस्य भैक्षप्रकृतिता स्थानभैक्षता । प्रसिद्ध्याद्येदशमेव भैक्षमुच्यते । अहरह ननु भैक्षेण वर्तयेन्नित्यमित्येतस्मादेव सिद्धमहरहश्चरतिस्थिति । वृत्तिविधानार्थं नित्यपचरणम् । पर्युपितेनापि घृतादिस्लेहसमुत्केन स्यादितिस्तदर्थमिदमहरहर्भिक्षित्वाशितदध्यम् । न पुनरेकस्मिन्हरति निक्षितप्रपरेद्यु परिवारस्य यत्किञ्चिस्लेहयुक्तमिति प्रतिप्रसवेन भुञ्जीत ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गोशरुद्रोमयम् । यावदर्थाणि यावता तद्दिनासाभ्यसिद्धिः । अहरहर्नदिनद्वयार्थम् ॥ १८२ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । जलकलशपुष्पगोमयपृत्तिककाकुशान्यावदर्थाणि यावद्भिः प्रयोजनान्याचार्यस्य तावन्न्याचार्या-
र्थमाहरेत् । अतएव उदकुम्भमित्यत्र एकत्वमप्यविवक्षितं दर्शानचैतत् । अन्यदप्याचार्योपयुक्तमुपहरेद्भैक्षं च प्रत्यहम-
र्जयेत् ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । गोशरुद्रोमयम् । यावदर्थाणि प्रयोजनोपयुक्तानि नाधिकानीति ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । यावदर्थाणि यावत्प्रयोजनानि । अहरहर्भैक्षचरेत्नानपरेपुरार्थपूर्वेद्युः ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोशरुद्रगवांशरुद्रोमयं यावदर्थावत्प्रयोजनं चाहरेत् आनयेत् । अहरहर्भैक्ष्यं चरेत् ॥ १८२ ॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ॥ ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

(१) भेदातिथिः । येष्योभैक्षमासादधितव्यं तान्वक्ति । वेदयज्ञैश्च यअहीना वेदाभ्ययनेन संयुक्ताः यज्ञानां च स-
त्यधिकारे कर्तारअहीनाऽवर्जितास्तदुपेताइति यावत् । स्वकर्मसु च प्रशस्ताः येषां यज्ञेधिकारो नास्त्यन्यस्मिन्प्रशस्ते कर्मणि
तत्पराः । अथ वा स्वकर्मप्रशस्तास्तउच्यन्ते ये स्ववृत्ताविव संतुष्टानवाहुं पिकारिवृत्त्युपजीविनस्ते पांगृहेभ्योभैक्षमाहोषाधि-
त्वागृहीत्यात्ययतः शुचिः । अन्वहमित्यनुवादः ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रशस्तानां लब्धोत्कर्षाणां स्वकर्मसु ब्रह्मचारिकर्मसु ॥ १८३ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । वेदयज्ञैश्चात्यक्तानां स्वकर्मसु दक्षणांगृहेभ्यः प्रत्यहब्रह्मचारी सिद्धान्तभिक्षासमूहमाहरेत् ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । येष्योभैक्ष्यमाहार्यतानाह वेदेति । प्रशस्तानां दक्षणां स्वकर्मसु ॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । अथ भैक्षेऽप्यादाननियममाह वेदयज्ञैरिति । प्रयतोवाङ्मनश्शुभिः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदयज्ञैः अहीनानां हीनानां पूर्णानां स्वकर्मसु स्वकर्मसु प्रसक्तानांगृहेभ्यः अन्वहप्रत्यहप्रत्य-
क्षः सन् ब्रह्मचारी भैक्ष्यमाहरेत् ॥ १८३ ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ॥ अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वपूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

(१) भेदातिथिः । सत्यं प्येतद्गुणयोगे गुरुगृहे न भिक्षेत । पूर्वकुलवंशस्ततोगुरोर्षे पितृप्यादयस्तेभ्योपि न ग्रहीतव्यम् ।
ज्ञातपौत्रसचारिणः पितृपक्षास्ते पांकुले बन्धुषु च मातृपक्षेषु मातुलादिषु नैव भिक्षं बन्धुः कर्तव्यो गुरुज्ञान्यादिष्विति यतो-
गुरोः कुलइति कुलशब्देनैव तेषांसंगृहीतत्वात् । कुतस्ताहं भिक्षेत । एतत्प्रातिरेकेणान्यगेहेभ्य अलाभेऽसप्रवेऽन्यगेहानां
सर्वेष्वप्यदि ग्रामोगुरुज्ञातिष्वभुभिर्व्याप्नोषवत्यन्धे नैवसती वान्ननददति । एतेष्वपि गृहेषु भिक्षितव्यमन्याभाविप्रथमं बन्धुं
भिक्षेत तदभावि ज्ञाति तदभावे गुरुकुलम् ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गुरोराचार्यस्य पितृकुलस्य मात्रचेत्यत्रानुज्ञानात् अतएव स्वसादिभ्योऽन्येषामेव बन्धु-
नानिवासः ज्ञाति सपिण्डस्तस्य कुले तथा बन्धुषु तदभ्यसमानयोनिषु अन्यगेहानां निपिद्धान्यगृहाणां पूर्वपूर्वमुक्तेषु
चित्तु ॥ १८४ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । आचार्यस्य सपिण्डेषु बन्धुषु च मातुलादिषु न भिक्षेत । तद्गृह्यतिरिक्तभिक्षायोग्यगृहाभावे
शोकेभ्यः पूर्वपूर्वंर्जयेत् । ततश्च प्रथमं बन्धुं भिक्षेत तत्रालाभे ज्ञातीस्तत्रालाभे गुरोरेपि ज्ञातीं भिक्षेत ॥ १८४ ॥

(१८३) प्रशस्तानां प्रसक्तानां (४)

(४) राघवानन्द । भिक्षाहरणे प्रतिपिधानाहगुरोरिति । तस्मोद्दिगहेतुत्वावदुरदृशाङ्कयायस्मै दैयततोयासामिति न्यायविरोधावज्ञातिकुलबन्धुषु स्नेहादसादिदानहेतौ बन्धुषु मातुलादिषु । अलाभेइत्यादि गुरुह्याग्रेतात्पद्यम् ॥ १८४ ॥

(५) नन्दन । बन्धुषु मातृत्वसृष्टिवृत्तबन्धुषु । अन्यगेहानामलाभेभिक्षाऽलाभेगेहानामलाभेवापूर्वपूर्ववजयेत् । अयमर्थ अन्यगेहालाभेबन्धुषु भिक्षत तदलाभेज्ञातिकुले तदलाभे गुरुकुलइति । अत्रपूर्वार्धेन मुख्यकल्पउक्तउत्तरार्धेनापत्कल्पइति विवेक ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्यगृहाणाअलाभे पूर्वविवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

सर्ववापि चरेद्भ्रामपूर्वोक्तानामसभवे ॥ नियम्य प्रयतोवाचमभिशस्तास्तु वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

(१) मेघातिथि । पूर्वोक्तानावेदयज्ञैरहीनानामसभवे सर्वधाममनपक्षवर्णविभागविचरेत् आम्येजीवनार्थक वलमभिशस्तान्कृतपाकत्वेन प्रसिद्धानदृष्टपातकानपि वर्जयित्वा । तथा च गौतम सर्ववर्णिकभैक्षचरणमभिशस्तपतितवर्जम् । नियम्य वाचभिक्षावाक्यवर्जयित्वाऽऽभैक्षलाभादन्या वाचनीचरेत् ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । पूर्वोक्तानादेवयज्ञादीनासंपूर्णभिक्षादानत्वात्सभवे नियम्य वाग्यमपरातदर्थभाषा मयोत्शुच्याद्यस्पर्शा । अभिशस्तानिति पतितसूद्रयोरभ्युपलक्षणम् ॥ १८५ ॥

(३) कुडूक । पूर्ववेदयज्ञैरहीनानामित्यनेनोक्तानामसभवे सुववा धाममुकुण्णरहितमपि शुचिर्मानि भिक्षन् । महापातकाद्यभिशस्तास्त्यजेत् ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्द । पूर्वोक्तानावेदयज्ञैरहीनानाअसभवे स्वरूपतोद्भव्यतश्च । अभिशस्तामहापातकित्वादिनासादिस्थान् ॥ १८५ ॥

(५) नन्दन । आपेचन्यभिशस्तानामतिषेध कृत पतितानादण्डापूर्विकया ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्र । पूर्वोक्तानामसभवे सर्वधामभिक्षार्थविचरेत् । मौनपूर्वक वर्जनमाह । अभिशस्ता पतिता वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

दूरादाहृत्य समिध संनिदध्याद्विहायसि ॥ सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रित ॥ १८६ ॥

(१) मेघातिथि । दूरग्रहणमपरिगृहीतदेशोपलक्षणाथम् । ग्रामात्किलदूरमरण्यं नच तत्र कस्येचिपरियह । अनुपलक्षणे हि दूरार्थे कियदूरमित्यनवस्थित शास्त्रार्थं स्यात् । आहृत्याऽऽनीय संनिदध्यात्स्थापयेत् । विहायसि गृहस्योपरि नहि निरात्मन्वेन्तरिक्षे निधानसंभवति । ताभि सायंप्रातर्जुहुयात् । आहरणतु तात्कालिकमन्यदा वेऽप्या विहायसनिधानमदृशायमि याहु । अचेतु ब्रुवते सभयानीयमानवृक्षाद्धारुआर्द्रंभवताति गृहस्योपरि अयस्य वा प्रकारादेस्ततएवाव गस्तव्यम् ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । दूरात्ग्राम्याशुचिर्वाङ्गाशूयाद्धारु । विहायसि मगदौ ॥ १८६ ॥

(३) कुडूक । दूरादिम्य परिगृहीतवृक्षेभ्य समिधआनीयाकाशे धारणाशक्त पटअदौ स्थापयेत् । ताभिश्च समिद्धि सायंप्रातरनले होमकुर्यात् ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्द । दूराहनादे । विहायसि भूम्यतिरिक्तशुचिदेशे । ताभि समिद्धि ॥ १८६ ॥

(५) मन्दन । नियमान्तरमाह दूरादिति । दूराद्विप्रकृष्टप्रदेशात् । रजस्वलादिस्पर्शाभूमिषजन्तुसक्रान्तिश्चमाभुवि-
त्युक्तसन्निदध्याद्विहायसीति । विहायस्याकाशेसन्निदध्यात्प्रवादिष्ववलम्बयेत् ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्र । समिध दूरात्प्रादृत्य आनीय विहायसिआकाशे गृहादिकेउच्चप्रदेशे मण्डपादौ सन्निदध्यात्स्था-
पयेत् । पुस्याङ्गाराविहायसीत्यमरः । ताभि समिद्धि अग्निसायसध्याकाशे प्रात प्रात काले जुहुयात् ॥ १८६ ॥

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ॥ अनानुरः समरात्रमवकीर्णव्रतंचरेत् ॥ १८७ ॥

(१) भैक्षान्तिथि । अधीन्धनभैक्षचरणे नैरन्तर्येण समरात्रसमाहमकृत्वानियम्यविच्छिद्येते कालोनियतरतुतयोरपि ।
अनानुरस्याव्याधितस्य सतोऽवकीर्णव्रतनाम प्रायश्चित्तमेकादशे वक्ष्यमाणस्वरूपचरेत्कुर्यात् । देपगुरुत्वरूपपनाश्र्वेत
दत्र प्रायश्चित्तमेव । सृत्यन्तरे सत्राल्पमन्यत्यायश्चित्तमुक्तमान्यहोम सवित्तुर्वारंतेस्यास्यामिति । इहापि च लिङ्ग
यदि प्रायश्चित्तमिदमभविष्यत्तदा स्त्रीगमनमिवावकीर्णप्रायश्चित्तप्रकरणे निमित्तत्वेनापठिष्यत् । येतु व्याचक्षते समरात्र
मेतदुभयमव-रूपकतन्व्यमकरणात्तत्र दोष कृतसमरात्रस्य तु परतोक्रियाया न दोषस्तानि च समाहानि प्रायम्यादुपनयना
त्प्रभृतिश्रुते तदेतदयुक्त आसमावर्तनात्कुर्यादिति विरोधात् । उपरितनानन्तरञ्जैकविरोधाच्च ॥ १८७ ॥

(२) सार्वज्ञमारुषण । भैक्षान्तिरिक्तानानोपयोग । समिद्धापानाकरणेनेत्यर्थः । एतच्चउभयो समुच्चितयो
समरात्रमकथ्ये अवकीर्णव्रतमेकादशे वक्ष्यमाणम् अनानुरत्त्वमपहुंलक्षणम् । आपदित्तुरोगादावदोष । अन्यतरा-
तिक्रमेकाहाद्यतित्र मयोस्तु गौतमीयः ऋमादाज्यहोम समिद्धपहोमश्च ॥ १८७ ॥

(३) कुङ्कुम् । भिक्षाहारसायमात समिद्धोममरोगीनैरन्तर्येणसमरात्रमकृत्वा लुम्ब्रतोभवति । ततश्चावकीर्णप्राय
श्चित्तकुर्यात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । उपदिष्टाकरणे दोषमाहअकृत्वेति । असमिध्यअप्रज्वाल्य होमार्थम् । अवकीर्णव्रतनैःकृतगर्द-
मालम्भनम् ॥ १८७ ॥

(५) मन्दन । अथभिक्षाकरणाधिकार्ययोरव्यक्तव्यतातदकरणे प्रायश्चित्तोपदेशोन प्रकाशयति अहृत्वेति ।
उभयो समुदितयोरकरणे प्रायश्चित्तमेतत् । चकारेण समुच्चयावगमात् । समरात्रमिति निमित्तयोर्नैमित्तिकस्य च कालोप-
देशे स्थत्यन्तरानुगुण्यात् । तथाच गौतम अधीन्धनभैक्षचरणेसमरात्रमकृत्वाऽऽज्यहोमइति । अग्निनाधिकारेगृहस्पति
अवकीर्णव्रतकुर्यात्समरात्रमसायमिति ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्र । पावकअसमिध्यअग्निअनुपास्य भैक्ष्यचरणंअकृत्वाएकस्य गृहे भुक्तासमरात्रपर्यन्तश्चानानुर-
सन्तस अवकीर्णा भवेत् । अवकीर्णाक्षतव्रतइत्यमरः । तदा प्राय पवित्रतायेयदुक्तव्रतचरेत् ॥ १८७ ॥

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्येनैकान्नादी भवेद्व्रती ॥ भैक्षेण व्रतिर्नोदृतिरुपवाससमा सृता ॥ १८८ ॥

[न भैक्ष्यं परपाक स्यात् न च भैक्ष्यप्रतिपहः ॥ सोमपांनं समभैक्ष्यं तस्माद्भैक्षेणव्रतं येत् ॥ १ ॥

भैक्ष्यस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य द्रुतस्य च ॥ ध्यास्तस्य पसते पासांस्ते तस्य क्रतुभिः समाः ॥ २ ॥]

(क, झ, ज, ङ, ठ, ड, ष, ए,) । (च) विहित पुरतके इमी श्योकी दीकायास्त । परंतु तेषा स्थान मूळमेवेति
मति ।

(१) मेधातिथि । ननु च भैक्षमहरहश्चरेदिति श्रुतमेवैतत् । एवहि भैक्षचर्यां दृष्टार्थां भवति उक्तच निवेद्य मुखे-
श्रीयादिति । नच तदशनभैक्षसंस्कारः येन वृत्रयथः स्यात् । किंचिदाहुर्नूद्यते नैकान्नादीभवेद्व्रतीति वक्तुमेतदप्यस्त
भैक्षशब्देनैवैकान्नादनस्य निषेधात् । भिक्षाणासमूहे भैक्षमुच्यते । ततः कुत एकान्नादनमाभिस्तस्यपिष्येभ्यनुज्ञानार्थं सर्वमे-
तदनयते । भैक्षणं वर्तयेदात्मानं भैक्षभोजनेन पालयेत्जीवितस्थितिकुर्यान्नैकस्य सवन्धिअन्नमद्यान्नैकभिक्षान्भुञ्जीत् । न
पुनरियमाशङ्काकर्तव्यानेकत्वामिकमुञ्जीत् पि तु बहुत्त्वामिकमविभक्तं भ्रातृसवन्ध्येकस्यान्नमेकवाऽन्नुमेकान्तदति भुङ्क्ते-
कान्नादी । व्रतीनल्लक्षारोमकरणादेव लब्धं श्लोकूरुणांभ्रातिशब्दोर्थवादः । भैक्षैवैव केवलेन व्रतिनोयावृत्तिः शरीरिधा-
रणमुपवासतुल्यफला सा वृत्ति स्मर्यते ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वर्तयेत्जीवेत् । नैकान्नादीएकस्यान्नैकेकदिनक्षपणकृतभैक्षेणेति नित्यत्वेपि भैक्षस्य नि-
त्योपवासफलहेतुरित्यर्थः । भोपितस्य प्रवासादागतस्य ॥ १८८ ॥

(३) कुड्मुक । ब्रह्मचारी नैकान्नमद्यात्किंतु बहुगृहाद्वत्भिक्षासमूहेन प्रत्यहजीवेत् यस्माद्भिक्षासमूहेन
ब्रह्मचारिणोवृत्तिरुपवासतुल्या मुनिभिः सृता ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्द । नैकान्नादीनैकमात्रस्यान्नगृह्णीयात् । उपवाससमाइति परपाकरुचिर्नस्यादित्थामन्त्रणादतद्वृत्ति
यत्परपाकान्नाशने पापतन् स्यात्सम्यासी ब्रह्मचारा च पक्वान्त्वामिनावुभौइत्युक्ते । स्तुतिरिति मेधातिथि ॥ १८८ ॥

(५) नन्दन । एकान्नाशनप्रतिषेधति भैक्षेणेति ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्र । भैक्षेणान्येन नित्यवर्तयेत् व्रती ब्रह्मचारी नैकान्नादी भवेत् । एकस्यान्नं भक्षयेदिति एकचा-
न्नं भक्षयेत्इत्यर्थः । व्रतिन ब्रह्मचारिण वृत्ति भैक्षणं भैक्षान्नेन वृत्ति प्राणधृति उपवाससमासृता ॥ १८८ ॥

[रामचन्द्र । न भैक्ष्यमिति । परपाकरुचिर्न स्यादिति याज्ञवल्क्य । भैक्षभिक्षान्नपरपाकं न स्यात् । भैक्ष्य-
भिक्षान्नप्रतिग्रहो न भवतिप्रतिग्रहस्तु निषेध्य आगमशुद्धस्य प्रतिग्रहशुद्धस्य भोक्षितस्य हुतस्य च हुतशेषस्य च भै-
क्षस्य यान्प्रयासान् ग्रसते ते प्रासाक्रमुभि समाभवन्ति ॥ १-२ ॥]

• व्रतवद्वैवदेवत्ये पिष्ये कर्मण्यर्थापिबत् ॥ काममभ्यर्थातोश्रीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥

(१) मेधातिथि । अयमपवादोनिमित्तविशेषे भैक्षवृत्त्युपदेशस्य । देवदेवत्ये देवोद्देशेन ब्राह्मणभोजने क्रियमा-
पिष्ये च पितृनुद्दिश्याभ्यांथतोष्येपित काममेकान्नमश्रीयात् ननु स्वययाचेत् । तस्य व्रतवद्व्रतविरुद्धमधुमासवर्जितमित्यर्थः ।
व्रतवद्विषयिदिति च शब्दद्वयेनैकएवार्थोच्यते न पुनर्प्रामाण्ययोः कमभेदेन ध्यवस्या । वृत्तानुरोधात्तु द्विरभिधानम् । ऋषिर्दे-
खानस्तदशान्नाभ्यनुज्ञाने मासमपि ब्रह्मचारिणोनुज्ञातस्यात्तस्य हि वैष्णवमप्युपभुञ्जीतेति मासाशनमप्यस्ति । देवादेवताप-
स्य तद्देवदेवत्यतच्चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु देवेषु कर्मसु ब्राह्मणभोजनमाप्नातम् । आप्रहायण्यादित्त्वाम्नात ब्राह्मणा भो-
जयित्वा स्वस्ययनवाचयेदिति । तत्रेयमनुज्ञा । अन्ये तु सम्यादावादित्यादिदेवोद्देशेन यत्क्रियते ब्राह्मणभोजनतद्देवदेवत्य-
मप्यन्ते तदसत् । नहि भुजेदेवतासवन्धोस्ययागसाधनत्वात्तस्य । ननुदेशमात्रदेवता । उपाध्यायाय गाददाति पृष्टसमार्थं ।
त्युपाध्याये ग्रहेपि प्रसङ्गात् । भुजेहि प्रत्यक्षोभोक्तवासवन्ध आदित्यस्तु न कारकं नचोद्देशोपहृतं नतदर्शभोजनम् । हि-
तीयाहि भोक्त्र्यर्थाज्ञापयति नादित्यार्थतम् । न चैतत्कृत्विन्नोदितमादित्याद्युद्देशेन ब्राह्मणभोजयेदिति । समुच्चारान्दिधि
कल्प्यतदिति चेन्न तस्योपलभ्यमानमूलत्वादस्ति हि मूलब्राह्मण सृष्टय । तत्रतर्हि ब्राह्मणभोजनेन देवता पीणयेदिति शा-
स्त्रार्थः । न चायमर्थः शक्य कल्पयितुं नहि देवतापीतिप्रधानं शास्त्रार्थं किंतु हि विध्यर्थप्रधानं । नचापिनिषेध्यर्थआदि-

त्यादीनादेवताभिमतानांविषयद्वारकः संबन्धोनाप्यधिकारद्वारकः । नहि भेदनादिवन्निमित्तानपि पश्चाद्विवत्त्वसंबन्धितया कान्यते । अभोग्यरूपत्वात् । अथ तद्रतातुष्टिः कांश्यते सांभ्यात्मसिद्धौभमाणांन्तरमपेक्षते नच तदस्ति न ह्यादित्यादितुष्टिः प्रत्यक्षादिसिद्धा पश्चादिवद्येन कान्येन परेष्टिविधिनायुज्यते । अथतु मत्वंभुरिति स्वाभिप्रेतेन फलेन योजयिष्यतीति । प-
 तदपि प्रमाणाभावाद्दुपेक्षणीयम् । नचास्मिन्नर्थेविधिः प्रमाणं सहि ज्ञातस्यानुष्ठातृविशेषणस्य स्वसंबन्धितया पुरुषेणियुक्ते न पुनः काम्यमानस्यं सद्भावमवगमयति । प्रमाणांतरावगतहि काम्यमनुष्ठातृविशेषणमनुष्ठातृसंबन्धीति विधिः प्रमाणमितीति ।
 अथायंयागस्तस्य च भोजनं प्रतिपत्तिर्भवतुयदिशिष्ट सभाचारः । भोजनंतावन्न देवतासंबन्धिसाक्षादिति न साध्यम् । याग-
 यवहितस्तु संबन्धो न निवार्यते । नचात्र यागयुत्थया भवतीति किंतिह ब्राह्मणेषु भोजितेषु देवता तुष्यतीति । अत्यतो न देवता
 भोजनकारकं कारकविशेषणम् । ततो न विषयो नहि संबन्धः । उद्देश्यत्वमप्यादित्यादीनां नास्ति । भोजने हि सउद्दिश्यते यत्
 भोजनं दीयते तच्च ब्राह्मणेषु । नचोद्देश्यमात्रदेवता उपाध्यायाय गांददाति प्रहसमर्थाति ग्रहोपाध्यायधोरपि प्रसद्धात् ।
 ननु चपिष्ये कथं ब्राह्मणभोजनं तत्रापिहि न पितरौ देवताः स्युः नच होमस्य पिष्येदेवतांतरश्रवणात् आदित्यादिप्रीतेरिव
 पितृदीतिः प्रमाणांतरासिद्धत्वात् न विधेः संबन्धः साध्यतया । अत्र वदन्ति सिद्धा सत्रापितृप्रीतिरात्मनामविनाशित्वात् पित-
 तरः सिद्धास्तेषां च शरीरसंबन्धः क्रियते । कर्माख्येयाध्यायमुपाध्यायायगांददाति तद्भोजनं सत्र प्रधानम् । तस्य हि फलं शु-
 तभो जयन्पुष्कलफलमामोति । तच्च फलपितृणां तस्य वृत्तिः स्यादिति वृत्तिश्च प्रीतिमात्रं न अनुप्यागामिव भुजिन्निया फलं सौ-
 हित्यलक्षणमुत्पद्यते । काचित्पितृणां प्रीतिः स्वकर्मवशतो यत्र तत्र जाता तु पुष्कलानाम् । प्रीतिमात्रवचनो येषां तुः सौहित्यतु-
 विशेषः सप्रमाणांतरावसेयम् । न चात्रेतच्चोदनीयपुत्रः कर्ता कथं कर्तृगामिफलं हीमानि कर्माणि वैदिकानि परस्परकर्मादी-
 नीतिन्यायविदो वदन्ति । यतः पितरएवात्राधिकारिणः कर्तारश्च । अपत्योत्पादनेनैव सर्वमेतत्पितृभिः कृतं एवमर्थमेवासावु-
 त्पादितो रदृष्टमुपकार करिष्यतीति । ततश्च यथा सर्वस्वारेऽभावादीं चरकात्केल्वेवैषु ब्राह्मणाः संस्थापयतमे यज्ञमिति
 मैत्र्यं दृश्यते कर्तृत्वमेवमत्रापि द्रष्टव्यम् । एतावान्विशेषः सूत्राधिकारांतरमपुक्ता जीविकार्थिनो भूतिपरिक्रान्ताः कृत्विजः
 कर्तारः । इह तु तद्विधिमपुक्त्तपुत्रः यथैवापत्यत्तिविधिमपुक्त्तस्य पुत्रार्थेषु पितुः सस्कारेष्वधिकारानुशासनपर्यंतत्वात्
 स्य विधेः एवंपितृर्भौ श्राद्धादौ पुत्रस्य तथैव जीविनः पितृवृद्धौ तु मातापितरौ विन्यवश्यं कर्तव्यम् । एवं दृष्टान्तगतस्त्वस्यापि ।
 न चायं वैश्वानरवत्काम्योधिकारः वैश्वानरं द्वादशकपालनिर्वपेत् पुत्रे जाते तस्मिन्जातएतर्गामिर्निर्वपति पूतएव संतेजस्य-
 न्नाइंद्रिन्द्रपवानहमवतीति । एवमादिपुत्रकल्यांथिनोधिकारः पितृवैश्वानरे नचूडादिविवावश्यम् । इहतु पिष्यमानिधनाकार्य-
 मिति यावन्जीविकालात्कर्तृवृद्धिकफलात्पितृदन्त्यया परिक्रियते । यथैव वैश्वानरविशिष्टपुत्रवत्सा लक्षणां पितृवै
 र्गामिता फलस्य एवमिहापि पुत्रस्यैव फलं या पितुः प्रीतिरुभयथा पितृकर्तृगामिता फलस्य न विरुध्यते । अपत्योत्पाद-
 नेनैवैवताइस्य फलस्येष्टत्वात् । पितृणां पितृ नाकामितं फलावृत्तिः यदि न आद्धेन पितरो देवताः कथंतिहि पिष्यमेतत्कर्मैति
 देवतातद्धितः । अनुद्देश्यत्वसामान्यादिति वदामः । युष्मद्दुपकारार्थमिदं ब्राह्मणभोजनमिति पितरउपदिश्यन्ते । पितृपितृवृद्धे
 तु पितरो देवताएव नचाद्धे पितृणां देवतात्वं मन्यन्ते । यत्तु ब्राह्मणाभोग्यन्ते तद्यथा प्रो होमाज्यपुरोडाशादीनां द्रव्यदानस्य ।
 तादृशमे तत् । तथा च ब्राह्मणाः पितृत्वमापयन्त अतोऽन्यपरिवेषणकाले पितरएवोद्देश्यायुष्मस्य मिदं नममेति । ब्राह्मणा स्त्वा-
 वनीपरधार्मायाः एतावान्विशेषो यदाह वनीये इति । नक्षिप्यते ब्राह्मणानां तु सन्धिपाप्यंते ते तुं स्वमुपाददतइति । नच या-
 गोभवेवतायाः स्थाकार स्विष्टकृदादिषु दर्शनात् । अतो यागोपि सन्त्यादिकर्मपिष्येर्भविष्यति पितृणां देवतात्वं फलभा-
 वित्त्वं निरोक्ष्यते । श्रुतेय किंचिदनुत्तमैव तस्य संबन्धवक्ष्यामः । तस्मान्नादिसमादयो ब्राह्मणभोजने । देवताइति ह्येतत् ।

ननु चाव्यापकमेतदपि लक्षणम् यागउद्देश्यदेवतेत्यन्तरेणापि यागसंबन्धे देवताव्यहारदर्शनात् । देवतानां च पूजनं देव-
 तान्यभिगच्छेदिति न यागोनाप्याभिमुख्येन गयनपादविहारान्तर्कंदेवताः प्रतिसंभवति । नैपदोपः । यत्र देवताश्रीदना
 तत्रैतत्पूजाविधानं भविष्यति वैश्वदेवदेवतास्वामिहोत्रादिसंबन्धिनी पुवा । ननु चैवमपि नोपपद्यते नहि देवतायाः पूज्य-
 त्वसंभवति ह्यरूपहानिमसद्भात् । पूजाकर्मत्वेपि यागसंप्रदानता स्यात् । उक्तं क्रियान्तरस्य किंचिद्भवतीति शक्ति-
 हि कारकंसाच प्रतिक्रियंविभयते । कार्यावगम्यत्वाच्च तस्यायावत्कार्यभेदोऽप्याप्यः । अतोयत्संप्रदानमेव न तस्यकर्मा-
 पत्तिः । कथं तर्हि पाचकाय देहि पचेः कर्ता ददातेः संप्रदानम् । शरैः क्षताद्वाः म्रियया कटाक्षीनरीक्ष्यमाणो विवशोऽज-
 गाम् । उक्तोत्र परिहारः । शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्योपचारिकस्वात्सिद्धमजति भुक्त्विति । तस्माद्यदि पूजाविषयमेतन्न देवता-
 लभ । अथदेवतां आदित्यादयो न पूजाविधिः । नहि देवतायांसिद्ध्यापुमिदं पूजाविधीयते न ह्यदित्यादीनां देवतासा-
 मान्यवाद्यदोगोशब्दवच्छागमेपायादीनाम् । अत्रोच्यते । सत्यं नादित्यादयः स्वरूपतो देवताः संबन्धिपद्यदोर्विधितपत्र
 नार्थोवगन्तव्योयस्य ह्यविषयोयते सा तस्य देवतेति स एवाभिराभेयादन्यत्रनदेवतेत्युक्तम् । किंतु न पूजाविधिः पूज्यमा-
 नंमन्तरेण संभवति । देवताश्च पूज्यत्वेन श्रुतास्तत्र यदि देवतार्थं मुख्यत्वेन पूजा संभवति तदा यागएव पूजाविज्ञेया ।
 तस्य चारूपत्वादसति द्रव्यदेवताश्रवणे पूर्वाह्ण कालविषयार्थोयमनुवादोविज्ञेयः । अतः पूर्वाह्णे देवतानि कर्तव्यानीप्-
 क्तभवति । किमुच्यते । देवता न श्रूयते यावता न साक्षादेवताशब्दोस्ति नायंसामान्यवचनो देवतार्थः घातामप्यत्र
 देवतात्वदृष्टतासाभेतपूजाविधानम् । तेनाभिरादित्योहृद्दृष्टो विष्णुः सरस्वतीत्येवमादयः पूज्याः । पूजार्थं च पूज्यत्वमा-
 ल्योपहारादीनां निवेदनम् । तत्राप्रेस्तावत्साक्षात्संबन्धस्तथादित्यस्य दूरदेशवर्तित्वाच्छुचावकाशोतदुद्देशेन गन्धादिपत्ते-
 पः । इन्द्रादीनारूपस्याप्रत्यक्षत्वादिन्द्रादिशब्दोद्देशेनैव तथा विधानम् । यद्यपि पूज्यमानप्याना पूजा तथापि हि
 पूज्यमानानांकार्यान्तरयोपाभाविपूजैव कर्तव्यतया विज्ञापते । इत्युच्यते नहि न विधिविषयत्वसंबन्धः स्तानि द्रव्यगुणपा-
 नभूतानि येस्तु द्रव्यंचिकीर्ष्यतेतदिति न्यायात्स्तुतिशास्त्रादिवत् । यथानस्तुतिस्तुत्यायां एवमियमपि पूज्यान् पूज्यायां । स्तो-
 ति शंसत्योर्निर्देशानास्तीति श्वेत् अत्रोक्तद्वितीया सजुपु दर्शनात् । एवमृद्गावदंतप्रदक्षिणानि कुर्वतीति दक्षिणाचारात्विधी-
 यते । दक्षिणेन देवानि कर्माणि कर्तव्यानि । नहि श्रुदादितदेवतायादक्षिणेन मार्गेण स्थानम् मूर्त्त्वात् । मुच्यते एवं देवता-
 न्यभिगच्छेदिति । पादविहारव्यापारेण देवतासमीपमाप्तसंभवादमेव ज्ञानार्थत्वादिभिमनंस्मरणार्थं कविसिच्यते । देवताअ-
 भिमिगच्छेत्कर्मकाले मनसा भ्यापंचिचिच्यसाक्षेपतामाकुलतात्वात्परिहरेदित्यर्थः । तथा चोपलभ्यमानमूदेयं स्मृतिर्भवति ।
 यस्मै देवतायै हविर्गृह्णतस्यात्तामनसा भ्यापेदिति । ननु चैतदुद्देश्यत्वात्प्राधान्यप्राप्तयेः शान्तेः स्यात्साक्षेपस्याकुलस्य
 च संभवाददोपः । एवदेवस्वदेवपशोवोदेवद्रव्यमित्यादयोव्यवहारस्तारुष्येनोपकल्पितेषु पशवोपि द्रव्याः । इन्द्रादिपशो-
 र्नुं मतिरुतिविषयमेव देवतास्यवहारमिच्छन्ति । अन्यथा एवस्यामदः स्यात् । कल्पितदेवतारूपानां गतिरतीनिकल्पने
 नैव त्वस्याभिभावेन यत्संबन्धिदेवब्राह्मणराक्षांतु द्रव्यविज्ञेयमुत्तममित्यादिषु देवद्रव्येनहि देवतानां सारानिभावीरिति मुल्या-
 योसंभवाद्गोपशार्थोपासः । कः पुनरत्र गीर्षोर्भः कार्यवसापयेयपशुभिर्माणवकस्यादिषु नैव इन्द्रोपापवके तदुद्देश-
 नात् । सर्वत्र हि साधारणगुणयोगाद्गोर्मांशवगतिरस्ते च गुणाः प्रत्यक्षापवसेयाः इह तु देवतार्थस्य मांशवगत्याच्चाकार्य-
 तः स्वरूपविशेषोपानवगमात्कृतः मरुतिषु साधारणगुणावसायः । अत्रोच्यते । मांशार्थवादेषु तपानिपरुपश्ववर्णानेषां गुण-
 वादेन द्यालपानम् । संप्रभूमप्यप्यतोयभाधुनायर्थाहिनस्तादृश्यामिन्द्रादिषु मनिपादमानाः प्ररतिषु सारगपमरुत्स्यतीति
 सुतेवगौता । यत्तु आदएववैश्वदेवब्राह्मणभोजनं देवदेवगमापत्ते नैषाविष्याद्वात् । तस्य निष्पहरणेन गृहीतव-

द्वन्द्वं पुनर्वचनम् । सामान्यशब्दत्वाच्च क्रतोर्विशेषावगतिसाहचर्यादिति वदति चपिश्यशब्देन ग्रहणभवेद्वेदोऽवर्द-
न्यायोपसिति विषयभेदे भवति ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । ब्रतमधुमासाद्यभक्षणनियमस्तद्युक्तधृषिवत् । वानप्रस्थवसिति मुन्यन्नाशनम् भिषेति ।
देवदेवत्ये विश्वेदेवदेवता यत्र तत्रपिश्येत्त्राअत्यन्ताभ्यर्थनयोपरुद्धेऽश्रीयान् अकामानुमतौ । कामअतएवोक्तम् । ब्रतम-
स्य न लुप्यते न प्रत्यावर्तते । प्रत्यवायस्तुस्यदिव तदर्थमाणांयामादि कुर्यात् । पिश्यस्य समभिव्याहारेणदेवकर्मप्रतीति-
रितदेवव्यवच्छेद । अथ पिश्ये कर्मणोऽत्यव्यय । अथेति च पिश्यकर्मणोऽश्रीवोपेक्षया विशेषद्योतनार्थम् । तेन देविकान्-
भोजनान् पिश्यान्भोजनस्याधिकपापहेतुता सूच्यते । -देवदेवत्यपदसमभिव्याहाराच्च वैश्वदेविकश्राद्धाशन ब्रतलो-
पस्य । एतदपि निरन्तरसमात्रक्रियमाण गीतमोक्तत्रापिश्रितैर्नैवशोभ्यते ॥ १८९ ॥

(३) कुम्भूक । पूर्वनिषिद्धस्यैकान्भोजनस्यायप्रतिप्रसव । देवदेवत्येकर्मणि देवतोऽश्रीनाभ्यर्थितो ब्रह्मचारी-
ब्रतवदिति ब्रतविरुद्धमधुमासादिवर्जितभक्तस्याप्यन्यथेप्सितमुञ्जीत । अथपिश्रुद्देशेनाभ्यर्थितो भवति तदापिच्यति । सम्यग्दर्श-
नमपनत्वात्सद्व्यमधुमासवर्जितमकरस्याप्यन्यथेप्सितमुञ्जीतिसंप्रसारणविदग्धेनोक्तम् । तथापि भैक्षवृत्तिनियमरूपब्रतमस्य
लुप्त न भवति । याज्ञवल्क्योऽपि श्राद्धेभ्यार्थितस्यैकान्भोजनमाह - ब्रह्मचर्यं स्थितौनैकमन्मद्यादनापदि । ब्राह्मण
काममश्रीयाच्छ्राद्धेवतमपीडयन्मिति । विश्वरूपेण तु ब्रतमस्य न लुप्यतइति पश्यता ब्रह्मचारिणोमासभक्षणमनेन
मनुवचनेन विधीयतइति व्याख्यातम् ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । देवदेवत्येआयगम्यादियु तत्र ब्राह्मणभोजयित्वा स्वल्पयनत्राचयीत्येत्पुनरिति । भेषातिथि-
स्तन कर्माङ्गत्वात्तस्य क्रितुमाकर्ण्येयोक्तविष्वादिश्राद्धे तत्र श्राद्धभेदा नित्यनैमित्तिककाम्यपदिश्राद्धसापण्डनम् । पा-
र्वण्येति विज्ञेयगोष्ठ्यासुद्व्यर्थमष्टकम् ॥ कर्माङ्गनवमोक्तदेविकदशमसृष्टतमिति विश्वामित्रोक्तम् ॥ नैमित्तिकमेवोद्दिष्टम् ।
तत्रैकान्भोजनान्नतवन्मधुमासवर्जमश्रीयाततथापित्रैःकृषिवर्षे सम्यग्दर्शनसपनत्वेपि मधुमासयोर्वजनात् अथवा ऋषिर्मुनि
सन्ध्यामीति तद्दास्वादानासक्त औषधवदशनमाचरेदिति सन्यासत्रकरण श्रुते । एवदेवायर्थंभ्यार्थितो ब्रतलोपनने प्रामोतीत्याह
काममात । तदुक्तयाज्ञवल्क्येन ब्रह्मचर्यंस्थितौनैकमन्मद्यादनापदि । ब्राह्मण काममश्रीयाच्छ्राद्धब्रतमपीडयन्मिति ॥ १९० ॥

(५) मन्डनः । प्रतिषिद्धमेकान्नाशनप्रतिप्रसवोति ब्रतइति मधुमासादिवर्जनमभिषेत्तम् । ऋषिब्रह्मिण्यल्पव्या-
शनम् ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवदेवत्ये कर्मणि विश्वेदेवकर्मणिअभ्यार्थित सन्निमन्त्रित सकामअश्रीयात्भोजनकुर्यात् ।
ब्रतवत्ब्रह्मचारीब्रतपिश्ये कर्मणिऋषिवत्अश्रीयात् । अस्यब्रह्मचारिण ब्रतनलुप्यते एवमन्यातीत्यर्थम् ॥ १८९ ॥

ब्राह्मणस्यैव कर्मतदुपदिष्टमनीषिभिः ॥ राजन्यवैश्वयोस्त्येव नैतत्कर्म विधीयते ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथि । यदेतदेकान्भोजनकर्मादिष्टमेतद्ब्राह्मणस्यैव मनीषिभिर्बिह्विर्द्वेर्वादापुलभ्योपदिष्ट क्षत्रियवैश्य
यास्तुनैतदिच्छन्ति न कदाचित्तपोरभैक्षभोजनम् । ननु च श्राद्धभोजने ब्राह्मणानामेवाधिकारोये तत्र भोजनीया स्युर्ध
च कर्षाद्भोजनम्-अर्हन्तमाय विगम्येतिवचनाद्ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहाधिकारस्तत्र कुतोयप्रतिषेधोराजन्यवैश्योरिति प्रति-
सवभायमात्रुवविधे प्रतिषेधेऽपेक्षाश्च प्रतिषेधाभवन्ति । उच्यते । भुक्तवताब्राह्मणानामेव शिष्टस्यानस्य प्रतिपत्तिराज्ञाता
ज्ञानिप्रायस्कन्यथेदिति । नच तत्र जात्यपेक्षास्य ज्ञाति संतेन भोजयित य । नच तत्र क्षत्रियादय प्रतिगृह्येततया
सबभ्यन्ते अपिनु ज्ञातये । अतोऽस्या प्राप्तेःप्रतिषेधः ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । एतत्कर्मश्राद्धान्नाशनम् । केचित्त्वेतत्पदेनैकान्नाशनमात्रपरामर्शइत्याहु ॥ १९० ॥

(३) कुड्डूक । ब्राह्मणक्षत्रियविशाखायाणामिव ब्रह्मचारिणाभैक्षाचरणविधानाद्भवदित्यनेन तदपवादरूपमेकान्न-
भोजनमुपदिष्टम् । क्षत्रियवैश्ययोरपि पुनश्चेन्न पर्युदस्यते । तदेकान्नभोजनरूपकर्म तद्ब्राह्मणस्यैव वेदाभविद्विहितम् ।
क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नचैतत्कर्मैति ब्रूते ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्द । एतत्कर्मनिमित्तत्र भोजनराज यवैश्ययोर्ब्रह्मचारित्वेपि श्राद्धादिषु नाश्रीयादित्याहु राज-
स्येति ॥ १९० ॥

(५) नन्दन । ब्रह्मचारिकरणत्रिपयत्वात्क्षत्रियवैश्ययोरप्यविधि प्राप्त प्रतिपिष्यते ब्राह्मणस्यैवेति । कर्म पूव-
श्लोकोक्तम् ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्र । एत कर्म दैवपितृरूपकर्म नियन्त्रणब्राह्मणस्यैवमनीषमि उपदिष्टम् । एवराजन्ववैश्ययोर्व्रतितो
एतद्दैवे कर्मणि पिष्ये कर्मणिनिमित्तणन विधीयते ॥ १९० ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदितएव वा ॥ कुर्यादध्ययने यत्प्रमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १९१ ॥

(१) मेधातिथि । नोदितोगुरुणाऽनियुक्तोऽपिकुर्यादध्ययनेयोगयत्नम् । ननु चाहूतोधीतइत्युक्तं कथमनोदितस्य
योगउच्यते । गृहीतवेदेकदेशस्य परिशेषकगुणाथमेतदुच्यते । न तत्राचार्यनियोगोपेक्षितस्य । एवमाचार्योपहितमदु-
कुम्भाहरणादिश्रा तसवाहनादितदप्यनियुक्तेन कर्तव्यम् ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । योगमुद्यमम् । यत्नमिति वृत्त्याऽऽचोदितोऽपि गृहीतवेदाभागाभ्यासकर्तुं स्वतएव शक्नो-
तीति न तत्र गुर्वपेक्षा ॥ १९१ ॥

(३) कुड्डूक । आचार्येण भेरितो न भेरितो वा स्वयमेव प्रयत्नमध्ययने गुरुहितेषु चोद्योगकुर्यात् ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्द । किंच चोदितइति । कुर्यात्तद्योगउपायम् ॥ १९१ ॥

(५) नन्दन । योगमभ्यासम् ॥ १९१ ॥

शरीरचैव वाचच बुद्धीन्द्रियमनासि च ॥ नियम्य प्राञ्चलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणोगुरोर्मुखम् ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथि । कुतश्चिदागतोगुरोर्मुखोक्षमाणस्तिष्ठेन्नोपविशोऽनियम्य च शरीरपादहस्तचालनहस्तितानि न कु-
र्यान्नैकचित्पददेत् । अनुपयोगिगुड्डीन्द्रयाणि नियच्छेत् । यदाश्रयंरुद्राकिंचिदुरुसकाशे नत पुन पुनर्भावयेत् श्रोत्रादा य-
पि । चक्षुर्नियमस्तु गुरुवक्त्रमेक्षणदेव सिद्ध । मनस नियच्छेच्छार्त्तायातिवकल्पान्गृहकुशलाधारम्भामनसा वर्जयेत् ।
उक्तस्तु सयमेयत्नमिति शक्तिप्रतिषेधार्थं । सप्रतिषेध गुरुसन्निधौ स्वल्पोधीन्द्रियाणामप्रतिषेधेपि विषये प्रसरोन देय ।
प्राञ्चलिरुर्ध्वरुतकरकपोल ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । शरीरनियमोवृत्त्या चेष्टा बुद्धीन्द्रियाणिपञ्च मनश्चनियम्य स्वत्वविषयव्यावृत्तानि हत्वा
गुरुसमीपावस्थाने सर्वदेतद्विधेयं विशेषत स्वाधायकाले ॥ १९२ ॥

(३) कुड्डूक । देहवाचबुद्धीन्द्रियमनासि नियम्य हताञ्जलिगुरुमुखपर्यस्तिष्ठेन्नोपविशेत् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्द । किंच शरीरमिति । प्राप्ते गुरौ तथा भूतस्तिष्ठन्नमुपनिरीक्षमाणस्यभ्ययनकालइति शेषः ॥ १९२ ॥

(५) नन्दन । बुद्धिरभ्यवसायात्मिका मन संयायात्मकम् ॥ १९२ ॥

नित्यमुद्धृतपाणिःस्यात्साध्वाचारःसुसंयतः॥ आस्यतामिति चोक्तःसन्नासीताभिमुखंगुरोः ॥ १९३ ॥

(१) मेघातिथिः । न केवलसूत्रकात्पाणिस्वर्तव्योऽपितुर्वांसतोऽपि । नित्यग्रहणनतिष्ठतएवायपाग्युद्धारोनाभ्य-
यनवेलायम् । किंताहं ततोऽन्यत्रापि । साध्वाचारः साध्वनिन्द्यः आचारोवाध्यवहारदिः कार्यः । अश्लीलादिभाषणमस-
निधानेपि गुरोर्नित्यग्रहणान्कर्तव्यम् । सुसंबृतः वाङ्मनश्शुभ्रिः नित्यतात्मास्वल्पोपि दौषस्तंपरिहरेत् । अनाइतोलोकउ-
च्यते षोडश्या कामी तद्विपरीतः सुसंबृतः । अन्येतु मग्न्यन्ते वस्त्रेणाच्छादितशरीरोगुरुसंनिधौ भवेत् नोत्तरीयमवतारयेदेवं-
तिष्ठेत् । यदा तु गुरुणाऽस्यतामित्युक्त एतेन शब्देन भूविक्षेपादिना वाविधेः प्रतिपादनार्थत्वात् प्रतिपादनं च न शब्दव्यापा-
रएव तदाऽऽसीतोपविशेत् । अभिमुखः संमुखः ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उद्धृतपाणिः उत्तरीयबहिरुपरिस्थदक्षिणबाहुः साध्वाचारोर्गुर्वनुगमनादिविशिष्टाचारकारी
सुसंयतोचपलचित्तःउक्तोगुरुणा अभिमुखं दर्शनविषये ॥ १९३ ॥

(३) कुङ्कुक्कः । सततमुत्तरीयाद्बहिष्कृतदक्षिणबाहुः शोभनाचारोवस्त्रावृतदेहआस्यतामिति गुरुणोक्तः सन्गुरोर-
भिमुखंयथा भवति तथाऽऽसीत ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नित्यमिति । उद्धृतपाणिःवस्त्रादिभ्योविकासितदक्षिणपाणिःसुसंबृतःवस्त्रावृतदेहोक्तो-
गुरुणेति शेषः ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । नित्यमाश्रमान्तरेऽप्युद्धृतपाणिःस्यात् वस्त्रादिभिराच्छादितदक्षिणपाणिःस्यात् ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । नित्यंउद्धृतपाणिःस्यात् पठनसंभयेउद्धृतपाणिःस्यात्साध्वाचारःसाधुयथा स्यात्तथाआचार-
वानभवेत् । सुसयत.यतचित्तःसमव्रतमपीडयन्नित्यर्थः । आस्यतांउपविश्यतामिति गुरुणा चोदितः सन्गुरोरभिमुखंआसीत
उपविशेदित्यर्थः ॥०१९३ ॥

हीनान्वस्त्रवेपःस्यात्सर्वदा गुरुसंनिधौ ॥ उन्निष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमंचैव संविशेत् ॥ १९४ ॥

(१) मेघातिथिः । हीनंन्यूनमन्मुञ्जीत गुरुसंनिधौ । न्यूनता च परिमाणतः कृत्स्नचित्तस्कारतः । यद्दि संस्कृ-
तमान्यघटितसौरादिव्यञ्जनभिक्षातोलब्धस्यात्तदा यदि गुरुणात्तादृशमन्नं भुक्तस्यादिककाले चगुरुणा सह भोजने यदि
गुरोस्तादृशमन्नं गृहे न सिद्धंस्यात्तदा तनेन नाशितव्यम् । अथ गुरोरपि तादृशमन्नंस्यात्तदा ऽपचयः कर्तव्यः । वस्त्रंयदि
गुरोर्गस्यात्तदा न कार्पासादिशिष्येण भावरीतव्यं । वेपआभरणमण्डनादिः सोपि हीनः । सर्वदा ब्रह्मचर्यान्तरोऽपि । अत-
एव वेपग्रहणम् । नच ब्रह्मचारिणोमण्डनमिग्न्यते । उन्निष्ठेत्प्रथमं चास्य शय्यायाराभ्युपरमे आसनाद्वा उत्थानावसरंबुद्धा-
यमपूर्वगुरोर्निष्ठेत् । चरमंश्रान्त्वापकाले मुने गुरौ सवितोच्छय्यांसमाश्रयेदासने चोपविशेत् ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हीनमपकृष्टगुरुभोग्यान्वस्त्रःगुरुवेपेभ्यःत्वस्य वस्त्रादेर्हीनत्वम् । उन्निष्ठेत्प्रथमनात् । सवितो-
त्सायीत ॥ १९४ ॥

(३) कुङ्कुक्कः । सर्वदा गुरुसमीपे गुर्वपेक्षया त्ववरुष्टान्वस्त्रमसाधनोभवेत् । गुरोश्च प्रथमरात्रिशेषे शयनाद्-
निष्ठेत्प्रदोषे च गुरो मुने पश्चाच्छयीत ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । हीनान्वस्त्रवेप-अपकृष्टानादिगुरुतःप्रथमगुरुत्थानात्पूर्वचरमंगुरुसंवेशनादुत्तरंसंविशेत्प्रथमं
॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । सर्वदाआश्रमान्तरेऽपिसन्निपावितिविशेषणादसन्निपावदोषः ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सवदा गुरुसन्निधौ हीनान्त्वस्त्रवेप स्यात्तु गुरो त्वरुपात्हीन अन्वस्त्रवेपोयस्य स हानान्त्वस्त्रवेप अस्य गुरो मन्वोधनात्पर्वउत्तिष्ठेत्चरमतस्मात्सर्वविशेषं सुप्यात् ॥ १९४ ॥

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानोन समाचरेत् ॥ नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् पराद्भुख ॥ १९५ ॥

(१) मैघातिथि । प्रतिश्रवणमाहूयमानस्य कार्यं नियुज्यमानस्य गुरुसर्वभिवचनाकर्णनम् । सभाया गुरुणा सुहो क्तिप्रत्युक्तिर्कर्णम् । तेवतिश्रवणसभाषे । शयान चैसस्तरेनिक्षिप्तगात्रोन समाचरेत्नकुर्यात् । नासीन आसने चोपविष्ट न भुञ्जान न तिष्ठनेकस्मिन्नेव देशेऽविवचलन्पूर्वस्थित न पुन पराद्भुख यस्या गुरुदृश्यते तत पराद्भुत्य स्थिज्ञोन कुर्यात् ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । प्रतिश्रवणमाज्ञास्वीकार ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लुक । प्रतिश्रवणमाज्ञाङ्कोकरणसभाषणच गुरो शय्यायास्तुम आसनोपविष्टोभुञ्जानस्तिष्ठविमुक्तश्च न कुर्यात् ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्द । प्रतिश्रवणसभाषे आज्ञाङ्कीकरणसभाषणे नासीन पीडादिषु न तिष्ठन् दूरतइतिशेषे तु पराद्भुक्त गुरुपृष्ठत कृत्वा ॥ १९५ ॥

(५) नन्दन । प्रतिश्रवणमा मानप्रति गुरुणा प्रयुज्यमानस्य वाक्यस्थाश्रवणम् । प्रतिसभाषा गुरुवति वाक्यम् ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । शयान शिष्य प्रतिश्रयणसमभाषे न समाचरेत्प्रतिश्रयण च समभाषा च प्रतिश्रयणसमभाष प्रतिश्रयणविनयसभाषा वचनं न गुरुसमाचरेत् ॥ १९५ ॥

आसीनस्य स्थित कुर्यादभिगच्छस्तु तिष्ठत ॥ प्रत्युद्रम्य त्वाद्भजत पश्चाद्भावस्तु धावत ॥ १९६ ॥

(१) मेघातिथि । कथर्ताह । आसीनोयदाज्ञाददाति तदास्थितआसनादुत्थाय प्रतिश्रवणसभाषे कुर्यात् । अपि गउस्तु तिष्ठत तिष्ठ गुरुयदादिशति तदाभिगच्छस्तदभिमुख कतिचित्पदानि गत्वा आ भ्रजत आगच्छत प्रत्युद्रम्याभिमुख मेव गत्वा प्रतिराभिमुख्ये धावतोवेगेन गच्छत पश्चाद्भावन् ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । यथा समाचरेत्तदाह आसीनस्येति । अभिगच्छन्संमुखमागच्छन् ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लुक । कथर्ताह कुर्यात्तदाह आसीनस्येति । आसनोपविष्टस्य गुरोराज्ञाददत स्वयमासनादुत्थितस्तिष्ठतो गुरोरादिशतस्तदभिमुखकतिचित्पदानि गत्वा यथा गुरुरागच्छति तथा यमिमुद्रगत्वा यदा तु गुरुधावन्नादिशति तदा तस्य पश्चाद्भाव प्रतिश्रवणसभाषे कुर्यात् ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्द । आसीनोयदा जातस्तदा स्थितआसनादुत्थित अभिगच्छन्कतिचित्पदानि मयुद्रम्य आसनादिस्थित तत्तत्क्रियाकुर्वन्प्रतिश्रवणसभाषणे कुर्यात्गुरोरित्यन्वय ॥ १९६ ॥

† यथा-यदा (अ)

* तथा-तदा (अ)

(५) नन्दनः । प्रतिश्रवणसंभाषिकयंकुर्यादित्यपेक्षायामाह आसीनस्येति । कुर्यात्प्रतिश्रवणसंभाषेइत्येव । अभिगच्छंस्तुगच्छतइतिपाठः ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसीनस्य गुरोःस्थित-शिष्यःअभिवार्दकुर्यात्प्रतिश्रवणःगुरोःअभिगच्छन्सामुखःसन्मनःस्कुप्यात् । आत्रजतःआगच्छतःअत्युद्रम्य नमस्कारंकुर्यात् । गुरोर्धावतः पश्चाद्देवित् ॥ १९६ ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखोदूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ॥ प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १९७ ॥

(१) मेघातिथिः । तथा पराङ्मुखस्य गुरोः संमुखोपविष्टः शिष्योयदि गुरुःपराङ्मुख्य कर्मचिन्तित्यतः प्रेष्यति तांदिशंगत्वाऽभिमुखीभूय पूर्वोक्तकर्तव्यम् । दूरस्थस्य समीपंअन्तिकंप्रत्याऽऽगत्य प्राच्यासीनस्यापि शयानस्य प्रणम्य प्रहोभूत्वां गात्राप्यवनमम्य निदेशे निकटे तिष्ठतोऽपि प्रणम्यैव यत्रांगुक्तमभिगच्छन्ति ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निदेशोः स्थानान्तीचे निम्नेदेशे रातांदी तिष्ठतः प्रणम्य कुर्मादित्यम्वयः । निदेशे निकटे देशेइत्यन्ये ॥ १९७ ॥

(३) कुड्मूकः । तथा पराङ्मुखस्येति । पराङ्मुखस्य वा दिशतः संमुखश्चोदूरस्थस्य गुरोः समीपमागत्य शयानस्य गुरोःप्रणम्य प्रहोभूत्वा निदेशे निकटे ऽवतिष्ठतोऽगुरोरादिशुतः प्रहोभूयैव प्रतिश्रवणसंभाषिकुर्यात् ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रार्थिति । पराङ्मुखस्यगुरोःअभिमुखःसन्दूरस्थस्य गुरोरन्तिकमेत्यगतत्वा निदेशे निकटेदेशे तिष्ठतोऽगुरोःप्रणम्यशयानस्य गुरोःनिदेशे समीपेप्रतिश्रवणादिकंकुर्यादित्यनुपप्यते । उक्तपदार्थजातमतिशयविनयसूचनार्थम् ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । प्रणम्य प्रणम्यैव । विदेशे विनते देशे स्वभादौ ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पराङ्मुखस्य गुरोःअभिमुखस्तिष्ठेत् । दूरस्थस्य गुरोःअन्तिकसमीपंपृथ्यआगत्य तिष्ठेत् । शयानस्य गुरोःशुभतःपरणोप्रणम्य निदेशेचैव तिष्ठति गुरोर्निदेशे तिष्ठेदित्यर्थः ॥ १९७ ॥

नीचंशय्यासनंचास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ॥ गुरोस्तु चक्षुर्विपये न यथेष्टासनोभवेत् ॥ १९८ ॥

(१) मेघातिथिः । नीचमनुनतं गुरुशय्याचपेक्षया च नीचत्वम् । नित्यप्रहणाद्भक्षचर्यादुत्तरकालमपि गुरोश्च दृष्टिगोचरेनास्थातव्यम् । गुरुः पश्यति तत्र न यथेष्टमासीत् प्रादमसारणाद्भक्षचर्यादिना । आसनमहणंचेष्टामात्रोपलक्षणार्थम् । ज्येष्ठचेष्टो न भवेत् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र शय्यानीचत्वाभिधानात् अथःशय्यामिति प्रांगुक्तंखट्वाद्यूर्ध्वशय्यानिषेधपरं तु भूरायनपरम् । यथेष्टासनः पर्यङ्कवन्धादिनां केवलंचरणाद्युपपदशुभम् ॥ १९८ ॥

(३) कुड्मूकः । गुरुसमीपेचास्य गुरुशय्यासनापेक्ष्यानीचे एव शय्यासने नित्यं स्याताम् । सत्र च देशे सपासीनगुरुः पश्यति न तत्र यथेष्टचेष्टां चरणमसारादिकांकुर्यात् ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नीचमिति । अस्य शिष्यस्यनीचमित्यादिनिषेधार्थः न यथेष्टासनरूपपर्यङ्कवन्धः ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । सर्वदानित्यमुत्तराश्रमेऽपि ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । नीचंशय्यासनंचित्यस्यात् अस्य शिष्यस्यै गुरुसन्निधौ ॥ १९८ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ॥ न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

[परोक्षसंस्कारपूर्वप्रत्यक्षनकथंचन ॥ दुटानुचारीचं गुरोरिहवामुत्रचेत्यधः ॥ * १ ॥]

(१) मेघान्तिथिः । नोदाहरेन्नोच्चार्यदस्य गुरोर्नाम केवलमुपाध्यायाचार्यभद्राद्युपपदरहितपरोक्षमपि । न चैवास्यानुकुर्वीत संस्थानं कुर्यान्नाव्यकारद्वय गतिः एवमस्मदुदरपक्रामति भाषितद्रुतविलम्बितमध्यमत्वादिचेष्टितं एवमुक्तेषु मुष्णोपेवभाति एवंपरिवर्ततइत्यादि । उपहासबुद्ध्या यमनुकरणप्रतिषेधः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । नोदाहरेत् परोक्षमपि प्रत्यक्ष तुतद्युक्तमपि नोदाहरेदित्यर्थः । गतिभाषिते चेष्टितंच हस्तचालनादिना नानु कुर्वीत परिहासबुद्ध्या तत्संस्थानादित्यादि न कुर्यात् ॥ १९९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अस्य गुरोः परोक्षमप्युपाध्यायाचार्यादिपूजावचनोपपदशून्यं नाम नोच्चारयेत् । न तु गुरोर्मनभाषितेचेष्टितान्यनुकुर्वीत गुरुगमनादिसंस्थानान्यात्मनोगमनादीन्युपहासबुद्ध्या न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । केवलभगवच्छब्दादिशून्यं नानुकुर्वीतेति अनुकरणतादृशगत्यादिकरणचेष्टितं करचालनादित्कारणे परिहासादिमतीत्या क्रोधादिसंभावना स्यात् ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । केवलतत्रभवदादिशब्दरहितम् । चेष्टितं हस्तमुद्रादिकम् ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य गुरोः गतिभाषितचेष्टितं नानु कुर्वीत न कुर्यात् ॥ १९९ ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दावापि प्रवर्तते ॥ कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

(१) मेघान्तिथिः । यत्र देशे दुर्जनसंपाते गुरोः परीवादः सभूतदोषानुकथननिन्दा अविद्यमानानादोषाणामभिधानंप्रवर्तते तत्र कर्णौ पिधातव्यावङ्गुल्यादिना संवरीतव्यौ ततः प्रदेशाद्वाऽन्यत्रं गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । परीवादीवास्तवदोषोक्तिः । निन्दा त्व सद्दोषोक्तिः ॥ २०० ॥

(३) कुङ्कुमः । विद्यमानदोषस्याभिधानपरीवादः अविद्यमानदोषाभिधाननिन्दा । यत्र देशे गुरोः परी वादो निन्दा च वर्तते तत्र स्थितेन शिष्येण कर्णो हिंस्तादिना त्रिधातव्यौ तस्माद्वा देशादेशान्तरंगन्तव्यम् ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गुरोरिति । परीवादो अविद्यमानदोषाभिधाने पिधातव्यावाच्छादितव्यौ ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । परीवादो बुद्धिपूर्वदोषः । निन्दाव्यङ्गतादिः ॥ २०० ॥

परीवादात्त्वरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ॥ परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी २०१ ॥

(१) मेघान्तिथिः । पूर्वप्रतिषेधे शेषीयमर्थवादः । अतएवं व्याख्यायैः परीवादाच्छ्रुत्वा खरो भवति हेतोऽन्यप्लोपे वाकर्मणि पञ्चमी । परीवादिश्रुत्वा निन्दको निन्दाश्रावी उपचारान्निन्दक उच्यते । तथा संस्कृतावघातकः श्रवणनिषेधादेव साक्षात्करणनिषेधसिद्धिपरिभोक्ता श्लो गुरुमुपजीवतिकुसृत्यानुवर्तते । मत्सरी गुरुसंघदिमभ्युद्ययन्नसहतेऽन्तर्दहते । अनयोरामान्वाद्पूर्वोविधिः । परीवादिपरीवादयोर्धञमनुष्ये बहुलमिति दीर्घत्वादीर्घत्वे ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । परीवादात्स्वयं क्रियमाणत्वं । एवमुत्तरेषु परिभोक्ता उत्तमवस्तुनां लब्धानां तदननुज्ञया भोक्ता । मत्सरी तद्गुणासहिष्णुः । कीटः कृमिरीपद्मपचित ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिदेशार्थमुपदेशमुपसंहरतिविद्येति । विद्यागुरुत्वंतिरिक्तेषुत्वयोनियु पितृव्यादिषु । पित्या-
वृत्तिरभ्यासः । प्रतिषेधस्तु अधर्मान्निवर्तकेषु हितचोपदिशस्तु हितदृष्टोपकारम् ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । विद्यागुरुत्वाचार्यव्यतिरिक्तेषु । त्वयोनियु मातापितृव्यतिरिक्तेषु । उपकारसंनिर्कर्षविभक्तयोर्भक्षया
तेषु तारतम्यकल्पनीयम् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्यागुरुषुपैव वृत्तिः नित्या कार्या विद्याभ्यापकेषुगुरुषुद्वयर्थः । स्वयोनियु स्वसप्तविधेषुपै-
व वृत्तिःकार्या अधर्मात्मनिषेधस्तु संस्तुएतदेव वृत्तिः । हितचोपदिशस्तुअपिपैववृत्तिःकार्या ॥ २०६ ॥

श्रेयस्सु गुरुवृत्तिर्नित्यमेव समाचरेत् ॥ गुरुषुत्रेषु चार्थेषु गुरोश्चैव त्वबन्धुषु ॥ २०७ ॥

(१) मेघातिथिः । श्रेयांसआत्मापेक्षया चित्तवयवोविद्याद्यतिशययुक्ताः तेषुगुरुवृत्तिर्यथासभवमभिवादनभक्त्य-
त्यानादि सर्वदेव समाचरेत् । बहवोत्र शब्दागतार्थाः प्रयुज्यन्ते । तेषां वृत्तत्रशास्त्रयोगो ननुप्यति । श्रेयस्स्वित्येतावद्ब्रह्म-
गुरुवदित्याक्षिप्यते वृत्तिमित्यादिप्राप्तमेव तदितत्संवास्तिन्निवारिन्मन्थे त्वयमुत्प्रेक्ष्यम् । गुरुषुत्रे तथाचार्थे । आचार्यपह-
णेनाभ्यापकत्वंलक्षते यद्यसन्निहिते गुरौ तत्पुत्रोभ्यापयति कतिचिदहानि तदा तस्मिन्गुरुवृत्तिः । पाश्र्चराम गुरुषुत्रे-
ष्वव्यथार्थे । आचार्यशब्दो गुणवद्ब्राह्मणजातिषचनः शूद्राचार्यो चर्मणिग्व्यायच्छेतेतयोराचार्यवर्णजापयन्तीतिप्रयोगश्चा-
नात् । नच सर्वस्मिन्गुरुषुत्रेषुचिरेषा विधीयते । गुरोश्चैव त्वबन्धुषु त्वग्रहणं गुरुवर्याथ गुरुवरासंबन्धितैवात्रनिमित्त-
वयोविद्याद्यपेक्ष्यते ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अतिशयविद्यादिप्रकर्षवत्स्वगुरुत्वपि गुरुवृत्तिमभिवादानादि गुरुषुत्रेषु ज्येष्ठेषु आर्द्येषु
अपापेषु । आरात्तपिभोगता आर्षाः । एतच्च सवर्णाधिकवर्णेष्वेव । गुरौः स्वेषुजातिषु बन्धुषु चैववृत्तिः । सयोभिषु
चैववृत्तिः ॥ २०७ ॥

(३) कुडूकः । श्रेयस्सु विद्यातपःसमद्वेषु । आर्षेष्विति गुरुषुत्रविशेषणम् । समानजातिगुरुषुत्रेषु गुरोश्चैव
तिष्वपि पितृव्यादिषु सर्वदा गुरुवृत्तिमनुतिष्ठेत् । गुरुषुत्रश्च शिष्याधिकवयाश्च बोद्धव्यः शिष्यबालसमानवयसामान-
रशिष्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रेयस्सु विद्यातपःसमद्वेषु । गुरुबन्धुस्कारोत्थानादि ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । श्रेयस्सुअवदात्तमोनिविद्याकर्मसु । आर्षेषु सहस्रेषु निर्दिषेत् । गुरुषुत्रविशेषणमेतत् । त्वबन्धु-
ज्ञातिसंबन्धिषु ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रेयस्सुज्येष्ठेषुविद्यां प्रकाशयस्तुवा गुरुषुत्रे तथाचार्थे गुरोर्वन्धुषु च एतेषु गुरुवृत्तिर्नित्यमेव
समाचरेत् ॥ २०७ ॥

बालःसमानजन्मा वा शिष्योवा यज्ञकर्मणि ॥ अध्यापयन्गुरुस्तुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

(१) मेघातिथिः । ये न पठन्ति गुरुषुत्रविशेषणार्थपूर्वत्राचार्यग्रहणतेषामभ्यापयितरि गुणवति समानजातीयेस-
र्वगुरुवृत्तिः प्राप्ताऽनेन विशेषेणावन्वशाप्यते । अध्यापयन्गुरुस्तुतो गुरुवन्मानपुजामर्हति नानाभ्यापयन् । ननु च वि-
द्याग्रहणनिमित्तत्वादुर्बृत्तिरभ्यापयद्गुरुवद्गुरुषुत्रेऽभ्यापयितरि प्राप्तेव शैशवब्राह्मणनिर्दानाकनीयसोपि सिद्धेत्यतो-
न्नालः समानजन्मवैधेयमर्थमपि न वक्ष्यम् । सत्यम् । योवेदवेदकेदेशंवाभ्यापयति तस्यानाचार्यस्याप्येषा वृत्तिरुक्ता ।
अयं न ग्राहकः केवलकतिचिदहान्यहमंगवाभ्यापयति अतोनाचार्योनापाध्यायइत्यमो विधिरयम् । अस्मादेव वचना-

(३) कुङ्कुम्ब । इदानीं शिष्यकर्तृकपरीवादरुतपरमाह परीवादादिति । गुरो परीवादाच्छिष्योऽहं खरो भवति । गुरोर्निन्दक कुङ्कुरो भवति । परिभोक्ताऽनुचितेन गुरुधनेनोपजीवक रुमिर्भवति । मत्सरी गुरोरुत्कर्षासहन कीये भवति । कौट रुमिभ्य किञ्चित् स्थूलो भवति ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च परिवादादे शिष्यकर्तृकत्वे मन्थकायमाह परिवादादिति । पररुतपरिवादाश्रवणे वा परिभोक्ताऽनुचितगुरुधनाद्युपजीवी रुमिरपद । सपद कीट । मत्सरी गुरुगुणासहिष्णु ॥ २०१ ॥

(५) नन्दन । परिवादा परिवादप्रयोगी । परिभोक्ता गुरोर्भोगादधिकभोगभोगी ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्र । गुरो परिवादात्खरोगर्दभो भवेत् । श्वा भवति निन्दक गुरो परिभोक्ता गुरुधनोपभोगी रुमि स्यात् । गुरोर्निन्दकारी कीये भवेदिति ॥ २०१ ॥

दूरस्थो नार्चयेद्देन न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ॥ यानासनस्थश्चैवैनमवरुसाभिवादयेत् ॥ २०२ ॥

(१) मैत्रातिथि । अत्र परप्रेषणेन गन्धमाल्यादेरर्पणप्रतिषेधति । त्वयकृतै परेण च कारितेतुल्यकर्तृत्वमयोग्यकेपि कर्तृत्वस्मरणदित्येतयाबुद्ध्या मामे परमुखेनार्चने प्रतिषेध । अशक्तौ ग्रामान्तरस्थस्य न दोष ग्रामान्तरगच्छत्युपाध्याये भवानभिवादयतासगत्वा मातुलमभिवादयत इत्यादिष्यवहारदर्शनात् । नक्रुद्ध गुरौ क्रोधासभवादन्वयनिमित्तेपि क्रोधे पूजाकाले तस्यागेनायमसादोभिधीयते । क्रुद्धमित्यन्ये पठति । नान्तिके समीपे स्त्रिया कामि या स्थितगुर्वाराधनपरत्वाच्छुश्रूषाकरणास्पृश्येन चित्तखेदआशङ्क्याते सर्वाभिष्यते अतस्त्रिया इत्येव व्याख्याताम् । यानगृह्यादि आसनधीकाम आदि ततोवरुसावतीर्णाभिवादयेत् । शम्भ्यासनस्थ इत्यत्र आसनादुत्थानमुक्तमनेनावरोहणविधीयते मन्त्राहासनादुत्थानम नवरोहतीपि सभवति अवरोहणार्थं अनुत्थितस्य च न स भवत्यतोनेनैव सिद्धे शम्भ्यासनेत्यत्र आसनग्रहणमनर्थकम् । नानर्थक्यदि शिष्य पराङ्मुख प्रत्यग्देशादागतगुरुमयेत तदासनस्य एव स भ्रमपराङ्मनस्तदभिमुखीभूत उत्तिष्ठेन्न तूत्याया भिपरावर्तते तथा सुत्थानत्रियया समुत्थी भवनध्यवधीयते तत कुप्येद्गुरु । पराङ्मुखस्योत्तिष्ठती गुरुरेवमपि मन्येत नायममाभ्युत्थितो निमित्ता तरुतमेवास्याभ्युत्थानतस्मादर्शवदुभयत्राध्यासनग्रहणम् ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । दूरस्थ परहस्तेपि पितृगणमबुद्ध्यादिना नार्चयेत् । क्रुद्धं क्रोधाभिप्रायप्रतिषेधने देवाद्दुत्पन्नक्रोध न स्त्रिया अन्तिके स्त्रिया सहकाल आसीनमभिवादानादिना नार्चयेत् । पूर्वयानासनस्थेन प्रत्युत्थानाभिवाद नमुत्तम् । विशेषेविधीयत इ यत्र यानस्थेनैव प्रत्युत्थानमभिवादन च कार्यमिति प्रसङ्गेन विशेषमाह यानासनस्थ इति । ते प्रत्युत्थानाभिवादाने अवरुस्यैव कार्य इत्यत्र विशेष इत्यर्थ ॥ २०२ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । दूरस्थ शिष्योऽयनिमुष्य माल्यवस्त्रादिना गुरुनार्चयेत् । स्वपगमनाशक्तौ त्वद्वेष । क्रुद्ध कामिनीसर्मापे च स्थितं तस्यमपि नाचयेत् । यानासनस्थश्च शिष्यो यानासनादवतीर्य गुरुमभिवादयेत् । यानासनस्थश्चैवं प्रत्युत्थापित्यनेन यानासनादुत्थानविहितमनेन तु यानासनस्यागदस्यपुनरुक्ति ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्द । एनं गुरुञ्च । क्रुद्ध त्वयम् । स्त्रिया गुरो । अवरुसभूमौ ॥ २०२ ॥

(५) नन्दन । दूरस्थो नार्चयेद्देनं यमाल्यादिप्रेषणेन नार्चयेत्कतुत्सयमेवाचर्षयेदित्यर्थ । क्रुद्धोऽन्यास्मै । स्त्रिया गुरुपत्या अन्तिके ररसि पत्या सरितमिष्यर्थ ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्र । एनं गुरुं दूरस्थं सनवसादिना नार्चयेत् । तथा क्रुद्ध सन्न पुत्रयेदित्यर्थ । तथा स्त्रिया अन्तिके समापे नार्चयेत् । यानासनस्थ सन्नभूमौ अवरुस एनं गुरुं अभिवादयेत् ॥ २०२ ॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत् गुरुणा सह ॥ असंश्रन्ने चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

(१) भेदातिथि । यस्यादिशि गुरुर्व्यवस्थितस्ततोदेशाद्यदावापु शिष्यदेशमागच्छति शिष्यदेशात्तद्देशे प्रतिवातानुवाते । एकप्रतिवातपरमनुवातम् । तदपेक्षया गुरुणा सह नासीत् अपि तु तिर्यग्वातसेवी गुरोर्भवेत् । अविद्यमान सश्रवो यत्र तस्मिन्सश्रवन्ने किञ्चिदपि गुरुगतमन्यगतवा कीर्तयेत् । यत्र गुरुर्व्यक्तनश्रवोति ओष्ठसचलनादिना शिष्यसम्बन्धिना जानाति किञ्चिदयमेतेन सभापते तन्न कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । गुरुणा सहासीनो गुरोर्भिमुखवातवहनस्थाने नासीत्सादिनिगमसभवात् । भानुवाते तत्पृष्ठभागगतवातवहनस्थाने एतदुदीरितशब्दस्य तेनाश्रवणात् । एकमन्यत्राप्येतादृशि देशे न किञ्चिद्वाच्यमित्याह । असश्रवदिति । सश्रवस्तदुक्तश्रवणार्हा देश ॥ २०३ ॥

(३) कुङ्कुक् । प्रतिगतोभिमुखीभूत शिष्यस्तदा गुरुदेशाच्छिष्यदेशमागच्छति सप्रतिवात । य शिष्यदेशाद्गुरुदेशमागच्छति । सोऽनुवात । तत्र गुरुणा समनासीत् । तथा ऽविद्यमान सश्रवो तस्मिन्सश्रवे गुरुर्व्यक्तनश्रवोतीत्यर्थः । तत्र गुरुगतमन्यगतवा न किञ्चित्कथयेत् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्द । गुरुदेशाच्छिष्यअनुगच्छन्वापु प्रतिवात । अनुवात शिष्यदेशाद्गुरुमनुगच्छत् । तस्मिन्सश्रवे यत्रगुरुर्न श्रवोतीत्यर्थः ॥ २०३ ॥

(५) नन्दन । प्रतिवातेपुरतोनासीत् अनुवातेपृष्ठत । पार्श्ववातयोरप्युपलक्षणमेतत् । यथा स्वशरीरस्पृष्टोवातो न स्पृष्टोत्तथासीतेति । असश्रवेअश्रवणायोग्ये देशे ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्र । गुरो प्रतिवातेअभिमुखे च पुन अनुवाते गुरुणासहनासीत्नउपविशेत् । गुरो सश्रवे निकटेचैव किञ्चिदपि न कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

गोश्वोष्ट्रयानप्रासादस्तरेषु कटेषु च ॥ आसीत् गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौपु च ॥ २०४ ॥

(१) भेदातिथि । यानशब्द प्रत्येकमभिसवभ्यते । गोश्वोष्ट्रैर्पुक्तयानगोश्वोष्ट्रयानम् । दधिघटादिवत्समासे युक्तशब्दस्य लोप । केवलेषु तु अश्रवपृष्ठादिस्वारोहणनास्ति । यदि स्वतन्त्रोयानशब्दो विज्ञायेत तदा स्यादप्यनुज्ञा । समाचारात् कादाचित्कमनुज्ञानदृश्यते । प्रासादउपरिगृहादीनाया भूमिस्तस्यागृहादिभूमिवत्सिद्धसहासनंयस्तर । दर्भादिनृणांकीर्णआस्तर कट नतुशरवीरणादिकृत प्रसिद्ध । शिलागिरिशिखरादावप्यत्र वा फल्कदारुमयमासनपोतवर्तादि । नौर्जलतरणसम्भव । तेन पोतादावपि सिद्धभवति ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । गोश्वोष्ट्रयुक्ते याने रथादौ स्तरे वृणसचये कटेषु वृणादिनिमितेषु बृहदासनेषु फल्केकाष्ठपटे एतद्वस्त्यादिरपि प्रकीर्णयानस्योपलक्षणम् । अत्रासीतेति वचनमन्यत्र शय्यादौ सहासननिषेधार्थम् ॥ २०४ ॥

(३) कुङ्कुक् । यानशब्द प्रत्येकमभिसवभ्यते । बलीवर्दयाने घोटकयुक्तेयानब्रह्मयुक्तयाने रथकाशादौ प्रासादोपरिस्तरे कटे च वृणादिनिमिते शिलायाफलकेच दारुघटितदीर्घासने नौकायाच गुरुणासहासीत् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्द । तेपात्वयासने न प्रवसिष्यमिति श्रुते पर्युदासमाहगोश्वेति । गवादियुक्तेषु शकटेषु तद्गेषु वाप्रासादेदेवभूभुजाग्रहे स्तरे ऊर्णां तत्वादिदृतेषु कटेषु वृणत्तादिनिमितेषु फल्कदारुघटितविस्तीर्णानम् ॥ २०४ ॥

(२०४) स्तरेषु=स्तरेषु (ज) । मस्तरेषुच (ज, झ, ढ,)

दन्त्यस्य भग्नमन्त्रादे रभ्यापकस्य न सर्वा गुरुवृत्तिः कर्तव्येति विज्ञायते । ये च पूर्वत्रात्रार्यशाब्दपठन्ति तेषामुत्तरार्थमिदम-
नूयते । उत्सादनचेति वक्ष्यति । शिष्योवा यज्ञकर्मणि यज्ञकर्मपह्णपदशानार्थकचिद्वैद्यवैकदेशे मन्त्रभागे काशिश्चि-
क्षणभागे वा तथापि गुरुवत्पूज्यः यदितु गुरुपुत्रः । तस्मादनेन प्रकारेण काचिद्विद्याशिक्षेत तदा तेन तस्मिन्गुरुवृद्धतिं
तन्मिन्पुत्रमेवमर्थवादत्वादस्यारम्भस्य । येतुव्याचक्षते अध्यापयन्तिरूपेणाध्यापनसामर्थ्यलक्ष्यते अध्यापनसमर्थ-
श्रेद्ध्यापयतुमावाध्यापयेत् गृहीतवेदश्रेद्गुरुवृद्धयम् । तेषांशाब्दमेतदध्यापनसत्यमवति । शतालक्षणार्थः तनु क्रियाया
लक्षणहेत्वोः क्रियाप्याइति । क्रियाचात्र श्रुता । गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । बालोल्पवयाः । समानजन्मा सवयाः । यज्ञकर्मविपयकप्रत्यकल्पोपदर्शनेनाहोपल-
णम । तत्राहजाते पुर्वयद्यप्यस्य गुरुसुतः शिष्यस्तथापि गुरुसुते गुप्ते कार्यान्तरादिव्यासतनौ वेदमध्यापयन् तत्कर्मि
गुरुवन्म्याम् । यदितु सोपि एतदधीतवेदस्यस्य शिष्योऽन तदैवम् ॥ २०८ ॥

(३) कुम्भूकः । कनिष्ठ सवयावा ज्यैष्ठ्योपि वा शिष्योऽध्यापयन्मध्यापनसमर्थोऽगृहीतवेदइत्यर्थः । सयज्ञकर्म
पुत्रिवगृत्विवा यज्ञदर्शनार्थमागतोऽगुरुवत्पूजामर्हति ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । अध्यापयन्गृहीतवेदत्वेन तत्र समर्थः यज्ञकर्मणि शिष्योपि ब्रह्मचारिण ततोऽध्येतायज्ञकर्म-
शानार्थमागत । द्वितीयोवाशब्दोऽगुणानादरे । सर्वदानमानार्हः सः ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । यज्ञकर्मणि यज्ञादिषु कार्यान्तरेषु आचार्यैयज्ञादिकर्मपरवंगे आचार्यैस्थानीयोऽध्यापयन्बालो-
ऽत्रवयः स्थोवा समानजन्मा समानवयस्योवा विद्यान्तरेषुशिष्योवा गुरुसुतोऽगुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञकर्मणि ऋत्विजःशालाऽगुरुवत्मानमर्हति । समानजन्मावाप्तते गुरुवन्मानमर्हति । गुरुसुत
गुरुवन्मानमर्हति । य अध्यापयन्स गुरुवन्मानमर्हतीत्यर्थः ॥ २०८ ॥

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजनम् ॥ न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्धकस्योद्दत्तमुत्सादनं कुर्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनेप्रक्षालनम् । अस्मादेव प्रतिपे
धादुरावेतदनुकमपि कर्तव्यतया प्रतीयते । यदा तु गुरुपुत्रएव गुरुः सपद्यते कृत्स्नवेदाध्यापनोपयोगितया तदा तन्निमित्त-
तत्रोच्छिष्टभोजनायस्तितदानेन प्रतिपिष्यते । आतिथेशिकस्यानेन निषेधोऽनपदेशिकस्य ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उत्सादनमुद्दत्तनम् । गुरुपुत्रस्य पूर्वश्लोकोत्तलक्षणवत् । अवनेजनं प्रक्षालनम् । शब्दादिभिरा-
दनमपिनिषिद्धमेव ॥ २०९ ॥

(३) कुम्भूकः । आचार्यवेदित्यविशेषेण पूजायांशालायांविशेषमाह । उत्सादनमिति । गात्राणामुत्सादनमुद्दत्तन-
मुच्छिष्टस्य भक्षणपादयोश्च प्रक्षालनगुरुपुत्रस्य न कुर्यात् ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । पूजाहत्वेन प्रामपरिचयेऽदिति । उत्सादनं गात्रमलानांत्याजनम् । अवनेजनं पादक्षालनम् ।
एतेन गुरोच्छिष्टभोग्यम् ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । अथगुणवतिगुरुवृत्तानांमासानामपवादमाह उत्सादनमिति । अनेनैवज्ञापितगुरोस्त्सादनार्थ-
निकार्याणीति ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । गात्राणांउत्सादनं अहवत्सादिना न कुर्यात् स्नापनोच्छिष्टभोजने पादयो अवनेजनगुरुपुत्रस्य
न कुर्यात् कर्मं गुरुपुत्रान् प्रतानि वस्तुनि न कारयेत् । हेत्वर्थेपदीक्षेया । गुरुपुत्रांश्चदिति वा पाठः ॥ २०९ ॥

गुरुव्रतप्रतिपूज्याःस्युःसवर्णागुरुयोपितः ॥ असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानभिवादनेः ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथि । गुरुयोपितोगुरुपत्न्य सवर्णा समानजातीयाः गुरुव्रतप्रतिपूज्याआज्ञाकरणादिना । असवर्णास्तु केवले प्रत्युत्थानाभिवादने । बहुवचनदायर्थोऽन्तर्भवति तेन हि मियहितादिगन्त्याद्यननुकरणायप्यतिदिश्यते ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । सवर्णा शिष्यस्य गुरुयोपितआचार्योपाध्याययत्रिवृत्तव्यादिपत्न्य । अभिवादनमसावहमित्युक्त्वा ॥ २१० ॥

(३) कुङ्कुम्बः । सवर्णागुरुपत्न्योगुरुवदाज्ञाकरणादिना पूज्याभवेयु । असवर्णाः पुनः केवलप्रत्युत्थानाभिवादने ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च गुरुवदिति । सर्वर्णासमानजातीयाः ॥ २१० ॥

(५) नन्दन । गुरोया वृत्तिरुक्ता तथा सवर्णागुरुयोपित प्रतिपूज्या । असवर्णास्तु प्रत्युत्थानाभिवादानादिभिपूज्याः । एतदुक्तमवति । ब्राह्मणेन क्षत्रियवैश्यशूद्राश्च गुरुपत्न्य प्रत्युत्थानेन पूज्याः नाभिवादानेन एवक्षत्रियेणवैश्याशूद्रे वैश्येणशूद्राश्च । किञ्च क्षत्रियेणब्राह्मणे वैश्येन क्षत्रियाब्राह्मण्यौच प्रत्युत्थानाभिवादने पूज्याइति ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्र । तथा असवर्णायोपित प्रत्युत्थानाभिवादने सपूज्या ॥ २१० ॥

अभ्यञ्जनस्नापनंच गात्रोत्सादनमेव च ॥ गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानचि प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथि । घृततैलादिनाकेशाकायोपदेहनमभ्यञ्जनम् । गात्राणामुत्सादनमुद्घर्तनकार्यसामान्यात्पादाध्यावनमपि । सर्वथा शरीरस्पर्शाध्याया काचिदनुवृत्ति सा सर्वा प्रतिषिध्यते । वक्ष्यति यहेतुत्वभावएपनारीणामिति । केशानाच प्रसाधनविन्यासरचनादिकरणकुकुमसिद्धारादिनासीमन्तोत्थापनम् । प्रदर्शनार्थंचैतदुक्ततेन देहप्रसाधनमपि चन्दनानुलेपनानि निषिध्यन्ते ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अभ्यञ्जनस्नेहश्लक्षणम् ॥ २११ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । तैलादिना देहाभ्यङ्ग स्नापनगात्राणांघोर्घर्तनकेशानाच मत्सादिनाप्रसाधनमेतानि गुरुपत्न्या न कर्तव्यानि । केशानामिति प्रदर्शनमात्रार्थम् । देहस्यापि चन्दनादिना प्रसाधन न कुर्यात् ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्द । गुरुव्रतासामभ्यञ्जनादिप्रामे निराकरणमाहअभ्यञ्जनमिति । प्रसाधनकेशस्स्कार ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्र । गुरुपत्नी शरीरस्यअभ्यञ्जनतैलाभ्यङ्गादीनि स्स्कारादीनि न कुर्यात् ॥ २११ ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ॥ पूर्णाविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विज्ञानता ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथि । पूर्णाविंशतिवर्षेण तर्णेनेत्यर्थ । बालस्या षोडशाहर्षादोप । पूर्णानिर्विंशतिवर्षाणि यस्य सएव मुच्यते । अथन्यायोयौवनोद्भेदोपलक्षणार्थ । अतएवाह गुणदोषौ विज्ञानता कामजे सुखदुःखे गुणदोषावभिप्रेतौ स्त्रीगती च स्थावतिदुरारुतिदक्षिणौ धैर्यचापले वा । सर्वथाऽतन्त्राविश्रुतिसखया ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । पूर्णाविंशतिवर्षेणेति यौवनोपलक्षणमिति ज्ञापयितुमुक्तम् । गुणदोषाविति स्त्रीणास्पर्शनाद्रागोत्पत्तिदोषं व्यवधाने तद्ब्रह्मचर्यादित्युक्तिगुणजानता । पादयोरिति निषेधात्पादस्पर्शनमात्रेण कार्यम् । भूमावेवत्वभिवादनमिति वक्ष्यति ॥ २१२ ॥

(३) कुङ्कुमः । युवती गुरुपत्नी पादमोहपसंगृह्णाभिवादनदोषगुणक्षेप मूना ना भिवाद्या । पूर्णाविंशतिवर्षवयस्यो-
वनमदर्शनाथैम् । बालस्य पादयोरभिवादनमतिपिद्धम् । यूनस्तुभुभावभिवादनवक्ष्यति ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पूर्णाविंशतिवर्षेण ब्रह्मचारिणा गुणदोषौ गुणश्च शूद्रपयादोषश्च स्पर्शनेतौ विज्ञानता
गुणबुद्ध्या प्रवर्तमानस्य स्पर्शदर्शनादिना वा गुरुद्वौहेदोषइति भावः ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । पादयोर्नाभिवाद्या ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुपत्नी युवती पादयोःस्पृष्टा नाभिवाद्या पूर्णाविंशतिवर्षेण शिष्येण गुणदोषौ विज्ञानता ॥ २१२ ॥
स्वभावएवपनारीणांनराणामिह दूषणम् ॥ अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥ २१३ ॥

(१) मेघातिथिः । एषा प्रकृतिः स्त्रीणांयन्त्राणांथैर्यव्यावर्तसद्बान्धिस्रियः पुरुषान्त्रताच्चावयेयुः । अतोर्थात्त्वस्मादे-
तोर्षं प्रमाद्यन्ति दूरतएवस्रियः परिहरन्ति । प्रमादः स्पर्शादिकरणवस्तुत्वभावोययन्तरुणीस्पृष्टा कामकृतचित्तसंक्षोभंजन
यति । तत्र चित्तसंक्षोभोऽपि प्रतिपिद्धः तिष्ठतु तावदपरोघान्यधर्मसंरम्भः । प्रमदाःस्रियः ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दोषस्पृष्टयतिलभावइति । स्वभावएवस्त्रीणामनिच्छन्तीनामपि दर्शनेन रागेण दुष्यन्तीति
नराणांदूषणंपुरुषेषु दोषाप्रादकत्वंनारीणांस्वभावः । न प्रमाद्यन्ति तदनीक्षणदौ कार्येणाप्रमत्ताभवन्ति ॥ २१३ ॥

(३) कुङ्कुमः । स्त्रीणामयंस्वभावःयदिह शंकराचेष्टया घ्यामोह्य पुरुषणांदूषणम् । अतोऽर्थादस्माद्धेतोः पण्डिताःस्त्रीण
न प्रमत्ता भवन्ति ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । दूषणंशुद्धारचेष्टयाव्यामोहनम् यतःअतोर्थादपरिहार्यकार्यवशादपि साक्षान्न प्रमाद्यन्ति
स्पर्शात्संपादिना प्रमत्तान् भवन्ति ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । अयंज्ञनादिप्रतिषेधकारणंश्लोकद्वयेनाह स्वभावइति । यन्त्राणांदूषणंपनारीणांस्वभावः । अतोऽ-
र्थएतदर्थम् ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । नारीणां एव स्वभावःइह दूषणं । अतोर्थात् अतः कारणान्न प्रमदासु विपश्चितःन प्रमाद्य-
न्ति नप्रमादं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २१३ ॥

अविद्वांसमलंलोके विद्वांसमपि वा पुनः ॥ प्रमदासुत्यथनेतुंकामक्रोधवशानुगम् ॥ २१४ ॥

(१) मेघातिथिः । नचैतन्मन्थन्यनियमितानि येन चिरमिन्द्रियार्ण्यतिगुरुपातकगुरुदारेषु दुष्टेन भावेन प्रेक्षण
मर्षति यतवेद तस्य न दीपः प्रादक्षर्शादाविति । यतएवंविधानपि दौषान्योजानीते यो वा न किंचिजानीते तौ स्त्रीविषये
समानौ यतोनात्रविद्वत्ता प्रभवति । शङ्कवन्ति स्त्रियः सर्वमुल्ग्रममार्गंलोकशास्त्रविरुद्धविषयनेतुंभापयितुंकामक्रोधवशानु-
गंसन्तम् । कामक्रोधाभ्यांयः संवध्यतइत्यर्थः । अवस्थान्विशेषोपलक्षणार्थंचैतत् । अत्यन्तबालंअत्यन्तबुद्धं च प्रामयोग-
प्रकर्षणच वर्जयित्वा येन निरन्वयमुनिमताः संसारपुरुषधर्मास्तद्यत्तिरेकेण न कश्चिन्पुरुषोस्ति य स्त्रीभिर्नारुष्यते । अयः
फात्तेनेवलोहः । न चाय स्त्रीणांप्रमविष्णुता वस्तुत्वाभाव्यात्तरुणीजनदर्शने पुसायुन्मध्यते । चित्तविशेषतोब्रह्मचारिणा-
म् ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अलंसमर्थाः । उत्पत्त्यनयेने तु अविद्वांसविद्वांसंतु कामक्रोधवशानुगमेव नाग्यम् ॥ २१४ ॥

(३) कुङ्कुमः । विद्वानर्जितेन्द्रियइति बुद्ध्या न स्त्रीसन्निधिर्बिधेयः । यस्मादविद्वांसविद्वांसमपि वा पुनःपुरुषदे-
एषामौपमदोषवशानुपायिनस्त्रियउत्पत्त्यनेतुंसमर्थाः ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्द । अलसमर्थाउत्पथनेतुममदाइत्यन्वय । तत्र हेतु कामक्रोधवशानुगमिति क्रोधेन वशाभूतमिव जना कामेन वशीभतममदाइति वार्थ । तदुक्तज्ञानवासिष्ठे । रोगास्तिरङ्गना वृष्णा गम्भीरमपि मान्वम । उत्तानतानपन्त्याशुस्वर्याशवइवाम्बुजमिति ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्र । अविद्वासमूर्ख पुन विद्वासमपिममदाउत्पथनेतुसमर्था भवन्तीत्यर्थ । कीदृशगुरुषुकामक्रोधवशानुग परवर्षमिचथ ॥ २१४ ॥

मात्रा स्वस्त्रौ दुहित्रा वा न विविक्तासनोभवेत् ॥ बलवानिन्द्रियपामोषिद्वासमपि कर्षति ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथि । अतो विविक्तासन निर्जनेशूये गृहादौ नासीत् नापि नि शङ्कमद्वेषशादिति कुर्यात् । अतिचपलोहीन्द्रियसघातोविद्वासमपि शास्त्रनिगृहीतात्मानमपि कर्षति हरति परत शीकरोति ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । मातेत्यादौसहेत्यध्याहार्यम् । विविक्तासनएकान्तआसीन ॥ २१५ ॥

(३) कुड्मूक । अतआह मात्रेति । मात्रा भगिन्या दुहित्रा निर्जनगृहादौ नासीत् । श्यतोऽतिबलइन्द्रियगण शास्त्रनिगृहितात्मानमपि गुरुष परवश करोति ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्द । तासादोपमनुस्मरन्नाहमात्रेति । विविक्तविगता यजनतत्रैनाभिर्नासीतेति तत्र हेतुर्बलवानिति । अहोबश्वानिन्द्रियप्रामोयतोमातृदुहित्रोस्त्रिशाद्वत्सरा तरेपिपुत्रादेर्मथुनादिस भावना तत्रा यासुक्तकथेति ॥ २१५ ॥

(५) नन्दन । यतएवततो याभि स्त्रीभिरुत्पथनीतोनिरतिशयदोयुक्तोभवति तासासन्निकर्षावर्जनीयइत्याह मात्रेति । जितोन्द्रियस्यमेमात्रादिभिर्विविक्तासनार्कंदूपणकरिष्यतीतिन मन्तव्ययेनबलवानिन्द्रियप्रामोविद्वासमपिकर्षति ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्र । नविविक्तासनोभवेत् । विविक्त पूर्तावजनइत्यर्थ ॥ २१५ ॥

कामतु गुरुपत्नीनायुवतीनायुवा भुवि ॥ विधिवद्वन्दनकुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथि । काममित्यर्थसूचयति । उत्तरेण चैतत्सन्नध्यते विमोष्यपादग्रहणमिति । भुवि तु पादवन्दनमित्यतएव युवतीनायुवा द्वयोर्नोरयविधि यदियाओब्रह्मचारी वृद्धा वा गुरुपत्नी तदा पादोपसग्रहणमविरुद्धम् । असावहमिति प्रागुक्तस्यविभेदनुवाद । विधिवदिति व्यस्तपाणिना ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । भुवि नपादयो । विधिवत्पाणिभ्यामव्यस्ताभ्या तथाचोक्तसव्येनसव्यइति ॥ २१६ ॥

(३) कुड्मूक । कामतुगुरुपत्नीनायुवतीनाह्वयमपि युवा यथोक्तविधिनाभवादपे ऽमुकर्महोभोरितिब्रुवन्पादग्रहणविना यथेष्टमभवादनकुर्यात् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्द । एवचेद्गुरुषव्यव दनप्रामतत्राहकाममिति । भुवि तदमममौ विधिवत्वाह्वयसांसह जानुभ्याशिरसा वचसाधियेति विनापादग्रहणमित्यर्थ ॥ २१६ ॥

(५) नन्दन । युवतिषु गुरुपत्नीषु पूजार्थपादग्रहण नकुर्वीत कथतर्हि पूजा कर्तव्येयाह काममिति । भुवि दनकुर्यान्नपादोस्पृष्टा । असावहदेवदत्तोहम् । काममैतवचनादकरणेपि नदोषइतिसूचितम् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्र । कामअतिशयेन युवतीनाम गुरुपत्नीनायुवतीना युवासन भुवि स्पृष्टा विधिवद्व दनकुर्यात् । असौ अहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

विप्रोप्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवदिनम् ॥ गुरुदारेषु कुर्वीत सतांधर्ममनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रवासादित्य पादयोर्ग्रहणसंख्येन सध्यति । अन्वहमहन्वहनि । अभिवादनं भूमौ । सतांशिष्टानां एवधर्मआचारइत्यनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र विप्रोप्य प्रवासादित्य पादग्रहणं तत्पूर्वकमभिवादनम् । अन्वहस्त्वभिवादनमात्रं वृद्धानामपि न पादग्रहणम् । गुरुदारेष्वाचार्यादिभार्यास्तु न तु मातरि । सतांबृत्तमिति । रागोत्पत्त्यसंभावनायामप्येवपदे आचारइत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(३) कुडूकः । प्रवासादागत्य सख्येन सख्यंदक्षिणेन दक्षिणमित्युक्तविधिना पादग्रहणं गत्यहं च भूमाभिविवादनं च गुरुष्वीषु युवाकुर्यात् । शिष्टानामयमाचारइति जानन्तु ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रोप्य प्रवासं कृत्वा । अन्यद्वाअभिवादनमात्रम् । सतांशिष्टानामयमाचारइति स्मरन् ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । शोषितः प्रत्यागतः । अन्वहमुप्यभिवादनम् । सतांधर्ममनुस्मरन् एव सतामाचारइत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रोप्य प्रवासादागत्य गुरुष्वीषु पादग्रहणंकुर्यात् । किंकुर्वन्सतां धर्मस्मरन् ॥ २१७ ॥

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ॥ तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूपुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वस्य शुश्रूपाविधेः फलमिदं गुरोराधनद्वारेण स्थाभ्यायविष्यर्थता । यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण कुद्वालादिना भूमिखननवारिमात्रेण नाक्रेषेण एवमथेविद्यां गुरुगतां शुश्रूषुः गुरुसेवारोधिगच्छति ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथावारि शोभति कुद्वालादिना खनन् अक्रेषेण तथा विद्यां शुश्रूषुः क्रमेणाधिगच्छतीति दृष्टान्तार्थः ॥ २१८ ॥

(३) कुडूकः । उक्तस्य शुश्रूपाविधेः फलमाह । यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण भूमिखननजलामोत्येव गुरुस्थितां विद्यां गुरुसेवारः शिष्यः शोभति ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुशुश्रूषेव विद्यापामो कारणमाहयथेति । खनन् छिद्रार्थदारयन् । वारिकूपादिजम् ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । एवं प्रतिपादितां गुरुद्व्यंति फलोपपादनेन निगमयति यथा खनन्ति ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वारिजलं यथा अधिगच्छति तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरित्यर्थः । अधिगच्छति ॥ २१८ ॥

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिरवाजटः ॥ नैनं प्राभेः भिनिम्लो चेत्सूर्यो नाभ्युदियात् फचिन् ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । मुण्डः सर्वतः केशवपनंकारयेत् । जटिलो वा जटः परस्परमत्यन्तमितरेतरसंलक्षकेशाः तद्वाजटिलः । शिरसेषु वा जटा यस्य जटाकारांशिरां धारयेत् परिशिष्टे मुण्डः तथा च कुर्याद्यथा स्यात् स्थितस्य सूर्यो नाभिनिलो भिनास्तगच्छेत् । प्राग्ग्रहणं नगरस्यापि प्रदर्शनायम् । अस्तमयसमयमरुप्ये सभावयेत् । एवं प्राभे नाभ्युदियात्तु दियोपि सूर्यस्य यथा रण्यस्य स्य ब्रह्मचारिणो भवति तथा कुर्यात् । एवं भूतं ब्रह्मचारिणम् । अथैतेषु प्राग्ग्रहणं नान्येषु धर्मेषु स्वाभाविकेषु धर्मभानं नानिल्लोचेदियेव धर्मवर्णयन्ति तथा च उत्तरत्र शपानमित्याह ततोयसंभयोः स्वनमतिषेधो नारुप्ये तत्कालवस्थानं चालीह ब्रह्मचारी भिमीयात् गौतमेन तु बहिः संभ्यत्वं परतोगोदानादुक्तगोदानव्रतं च पीडशवर्षं तथा च प्राग्ग्रहणं नारुप्ये संभ्यानुपासितुम् ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुण्डःमुण्डितसर्वकेशः । जटिलोजटीकृतसर्वकेशः । शिखाजटः शिखामात्रजटीकृतमन्व-
मुण्डितमित्यर्थः । पूर्वब्रह्मचारिणं अभिमुखीकृत्ययामे न निम्लोचेदस्तमियात् सभ्यार्थमरण्यगतृवाग्निस्तमियादित्यर्थः ।
एवंनाभ्युदियादित्यपि ॥ २१९ ॥

(३) कुड्ढकः । ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह । मुण्डितमस्तकः शिरःकेशोजटावान्वाशिर्वैव वा जटा जाता यस्य
वापरे शिरःकेशोमुण्डितस्तथा वा भवेत् । एवंब्रह्मचारिणंकचिद्गामे निद्राणमुत्तरत्र शयनमिति दर्शनाद्सूर्योनाभिनिम्लोचे-
नास्तमियात् ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यतमुण्डइति । मुण्डःकेशरहितमस्तकः यत्र बाणाःसंपतन्ति कुमारानिशियाद्वैत्युक्तेः ।
जटिलःजटायुक्तः । शिखाजटःशिखामात्रंजटायस्यसइति । शाखाभेदेन नैनमिति । ग्रामह्युपलक्षणनगरादेर्वस्त्यनुकूलत्वात् ।
एवंब्रह्मचारिणंशयानमभिलक्षीकृत्य निम्लोचेदस्तंगच्छेतथा नोदियाद्दुर्दयनासादयेत्सूर्यः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तरमाह मुण्डोवेति । ग्रामशाब्देनलौकिकंकर्मलक्ष्यते । तत्रसकमेतंत्रसकंऽस्मिन्नब्रह्मचारिणि-
निम्लोचेदस्तमियात् । कचिदाश्रमान्तरेऽपि ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्यं मुण्डइति । ग्रामे ग्राममध्ये । एवंब्रह्मचारिणं अभिलक्ष्यसूर्यःन निम्लोचेत् नास्तंगच्छे-
दित्यर्थः । कचिन् न अभ्युदयात् नोत्तिष्ठेत् ॥ २१९ ॥

तंचेदभ्युदियात्सूर्यःशयानंकामचारतः ॥ निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाजपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ २२० ॥

(१) मेघातिथिः । अत्रेदंमायश्चित्तंचरेत् । ब्रह्मचारिणंशयानंनिद्रावगतमभ्युदियात्त्वेनोदयेनाभिव्यामदौर्घकृयते
त् । प्रातरतिक्रमे दिनंजपोपवासौ रात्रौ तु भोजनं पश्चिमातिक्रमे तु रात्रौ जपोपवासौ शतभोजनमिति । दिनशब्दः प्रदर्श-
नार्थः । गौतमवचनंचान्युदाहरन्ति तिष्ठेद्दहरभुञ्जानोभ्यस्तमितश्च रात्रिजपन्सावित्रीमिति तदपुत्रम् । उभयत्रापि दिवैव
मायश्चित्तयुक्तंदिनशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वे प्रमाणाभावात् । नह्यस्य तत्सापेक्षस्य स्वार्थमतिपादनं निरपेक्षचैतन्नसाम्बिकरूपो-
युक्तं । तत्र यस्य सर्वात्राजिप्रगतो व्याधिः प्रवर्तते सरात्रौ जपिष्यति अन्यस्तु दिवैव । जपश्च गौतमवचनात्साविध्या-
एव । नन्वत्र कथंगौतमः प्रमाणीक्रियते । उच्यते सापेक्षमिदंवाक्यंजपेदिति । जपनीयस्यानिर्देशात्सत्यामपेक्षायां श्रुत्यन्त-
राद्युक्ताविधोपावगतिः । इहतु कालस्य निर्देशोनास्ति कालान्तरभ्यपेक्षेति न गौतमोपेक्षते अथवा संध्यातिक्रमे प्राय-
श्चित्ताभिधानात्सावित्रीजपःसिद्धएव । युक्तंच साविध्यास्तु परनास्तीति कामकारत ज्ञात्वैव संध्याकाले यः त्वनित्यज्ञा-
नाश्चिरसुमास्य संशयकालोपेततत्तद्व्यत्ययोधोऽविज्ञानम् । एतद्दुक्तंभवति इदमप्यप्रमादकृते चातिक्रमेण तदेव प्रायश्चित्तयः
पुनरभ्युदितानस्तमितसंध्यामतिक्रामति तस्य प्रायश्चित्तमभोजनंनित्यानांकर्मणांसमितिक्रमइति । अथवा यः कामकोरण
शोभातिक्रमणं करोति तस्य तदविज्ञानमेव ॥२२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शयानंभित्यकृतसम्भतामुपलक्षयति । कामकारतोज्ञानेन कामनया वा अविज्ञानादका-
मंतश्चेत्यपि तेन ज्ञानतोऽज्ञानतोवा एतदेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । जपनित्यत्रानादेशो तु सावित्रीतिसाविष्येव जप्त्वा ।
अभ्युदितोदिनमभिनिर्मुक्तोरात्रिमिति विवेकः । अभ्युदितोहरभुञ्जानो अभ्यस्तमितश्चरात्रिं जपन्सावित्रीमिति
संज्ञतेः ॥ २२० ॥

(३) कुड्ढकः । अत्र प्रायश्चित्तमाह तंचेदिति । तंचेत्कामतोनिद्राणंनिद्रोपवशत्वेन सूर्योऽभ्युदियादस्तमियात्तदा
सावित्रीजपन्नुपवसन्नात्रौ भूतीत । अभिनिर्मुक्तस्योत्तरेऽहम्युपवासाजपौ । अभिरमागइति कर्मनवच-

नीयसज्ञा । तत्र क्रमशः च नीययुक्तेद्वितीया । सांवित्रो जपतु गीतमवचनात् । तदाह गीतमः सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठे-
दहरभुञ्जानोऽभ्यस्तमिन्श्वरात्रिजपन्सावित्रोम । ननु गीतमवचनान्त्सूर्याभ्युदितस्यैवदिनाभोजनजपावृत्तौ अभ्यस्तमित-
स्य तु रात्र्यभोजनजपो । नैनत् अनेक्षायां व्याख्यासदेहे वा मुन्यन्तरविद्युत्तमन्वर्थमन्वयमाह । ननु स्फुटमन्वर्थस्फुट्य-
न्तरद्वीनादन्वयभाकुर्म । अतएव जपापेक्षायां गीतमवचनात्सावित्रो जपोभ्युपेयएव । नतूभयत्र स्फुटमनुक्तदिनोपवासजपाव-
पाकुर्म । तस्माद्भ्यस्तमिनस्य मानवगीतमयथायश्चित्तविकल्पः ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । देवाद्यथेव स्यात्तत्राह । तथेति । कामकारतोऽनानुत्तरत्वात् इच्छया शयानर्जपन्सावित्रोमिति-
शेष । उपव्रमेदिनमिति अभ्युदितअहरभोजनरात्रौ भुक्तिः अस्तमिते तु रात्रौ जपःसूर्यादियपर्यंतसूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठे-
त्तदहरभुञ्जानोऽस्तमितश्च रात्रिजपन्सावित्रोमिति गीतमवचनात् । उपोष्य सज्योतिःपर नासायमुपवसेदिति विधि-
स्तरणात् ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । अवज्ञानान्शास्त्रोपेक्षणान् । एवञ्चचनादराक्ष्यज्ञानादिपुन्यश्रिताभावः सूचितः ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्राह तमिति । तंत्रब्रह्मचारिणशयान कामकारतः इच्छात सूर्यभेदभ्युदियात् उदयेत तथायानं-
सूर्यं निम्नोत्तेदः स्तंगच्छेत् अविज्ञानात् जपन् गायत्रौ जपन् दिनदिवस उपवसेत् ॥ २२० ॥

सूर्येण क्षन्तिनिर्मुक्तः शयानोभ्युदितश्च यः ॥ प्रायश्चित्तमकुर्वाणोयुक्तः स्यान्महतेनसा ॥ २२१ ॥

(१) भेदातिथिः । पूर्वभायश्चित्तपिधेरयमर्थवादः । निम्नोचनेनाभिदुष्टः अभिनिम्नुक्तः । एवमभ्युदितः प्राय-
श्चित्तपूर्वोत्तमकरोति तदा महता पापेन सचभ्यते न स्वल्पेन । नरकादिदुःखोपभोगनिमित्तमदृष्टपापमुच्यते ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । महतेनसाव्रतश्रेण्यकारिणा ॥ २२१ ॥

(३) कुट्टुकः । अस्य तु प्रायश्चित्तपिधेरर्थवाद माह सूर्येणेति । यस्मान्सूर्येणाभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च निद्राणः प्राय-
श्चित्तमकुर्वन्महता पापेन युक्तो नरकगच्छति । तस्माद्यगोत्तमायश्चित्तंकुर्यात् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । तदकरणे दोषमाह । सूर्येणेति । हि यतो ब्रह्मचारी भूत्वा शयानएव सूर्येणाभिनिर्मुक्तस्त-
न्निहाय सूर्योस्तगतइति तथासूर्येणोदयतअभिनःशयानवदितः उदयेन ध्यामः ब्रह्मचारी शयानस्य यस्य सूर्यरश्मिनासयोग-
विषेणो स्तरति भावः । सचेदुक्तमायश्चित्तमकुर्वाणएवतिष्ठेदेनसा पापेन महतायुक्तः स्यादिति पूर्वपापस्यावश्यफलभा-
गिति ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । अत्र यत्कृत्यतामस्यमायश्चित्तस्याह सूर्येणेति ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूर्येण सह शयानः अभिनिर्मुक्तः सूर्यः अस्तगतः शयान सन् अभ्युदितः उदितः भवेत्तदायाय
श्चित्तजपुःसंगः महतेनसा पापेन युक्तः स्यात् ॥ २२१ ॥

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे संख्ये समाहितः ॥ शुचौ देशे जपञ्जयमुपासीत यथाविधि ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रयतः शुचिः सन्धेउपासीत सेवेत । प्रयतत्वशुचिदेशवित्थ्यर्थं विहितसन्ध्याभासना
नुवादः ॥ २२२ ॥

(३) कुट्टुकः । यस्मादुक्तप्रकरणे संध्यातिक्रमे महत्पापमतः आचम्येति । आचम्य पवित्रो नित्यमनन्धमनाः
शुचिदेशे साविर्जाजपन्तुभे सन्ध्या विधिवदुपासीत ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । यत शयानस्य महत्पापवत्त्वे सन्ध्याकरणमेव हेतुरतआह आचम्येति । जप्यं गांध्याख्य-
विधिवदुपासीत । तदेवतामित्यर्थं ॥ २२२ ॥

(५) मन्दनः । अथोक्तमपिसंध्याकृत्यमादरार्थमसद्वादाह आचम्येति । नित्यमाश्रमान्तरेऽपि । यथाविधिपात-
स्तिष्ठेत्सामसासीतेति ॥ २२२ ॥

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित्तमाचरेत् ॥ तत्सर्वमाचरेद्युक्तोयत्र वास्य रमेन्मनः ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदि स्त्री आचार्यानी अवरजः कनीयानाचार्यादुपलभ्य श्रेयोकर्मादिना त्रिवर्गसमाचरेत्तत्सर्व-
माचरेत् । स भवति हि तपोस्तदाचार्यसंपर्कात्परिज्ञानम् । शूद्रावाऽऽचारजनक अवरजः सद्युपदिशेदेव पापुलिङ्गोश्चरिणा
प्रक्षाल्येते निपुणो हस्तौ प्रक्षाल्य विस्मृतस्ते मृद्धारिणः स्वदीप्याचार्यासलभ्या पापुप्रक्षालने जलदत्ता दृष्टपूर्वं मृ-
द्भिः शौचकरोति ततोमृद्धारित्येवमादिसमाचरेत्समाचाराद्युत्पाद्योपदिशेत् । तथा आचार्यानी आचमनशिक्षयेत्सर्वमाचरेद्यु-
क्तः श्रेयसा न स्त्रीशुद्धाचरितमित्यवजानीत । समाचरेदिति च समाचारपूर्वकं पदेशवाचाभिमतः । वक्ष्यति च धर्मशौच-
समयानि सर्वतदति । आचार्येणैव कदाचिदादिर्भवति ब्राह्मणि आचमय पुत्रस्थानीयमेतंतथा विधिपूर्वंच ब्रूयादस्य मूत्र-
पुरीषशुष्यर्थंमृद्धारिणी देये इति तत्र तदीय वचनमनुष्ठेयमेवमृदोऽपृहाणएवमादिः प्रक्षालयेदिति । अथवा गुरुगृहालोहोपल-
जलशुद्धयादि स्त्रीशुद्धान्या समाचार्यमाणः प्रमाणीकर्तव्यः एतावदाचारस्य स्त्रीशुद्धसंबन्धिनः प्रामाण्यार्थोऽश्लोकोऽु-
च्येते । ननु सर्वस्याचारस्यावेदवित्संबन्धिनः प्रामाण्यघटते अयुक्तमेतन्नहि स्वल्पोऽप्याचार अवेदविदांप्रामाणीभवति । अ-
थास्ति मूलवेदवित्संबन्धः एवार्हः प्रमाणशुद्धग्रहणे न । मत्तैवविधे विषये स्त्रीशुद्धाचारस्य प्रामाण्यमभिमतम् । तथा हि
सतिप्रामाण्याभिधानप्रकरणएवावक्ष्यत् । तस्माच्छ्रेयः पदार्थनिरूपणार्थोऽनुविष्टम् । परमार्थः । यद्वाचार्यवचसांभा-
ष्यानुवादोऽयम् । स्त्रीशुद्धाविषयं ब्रूयानांतदप्यनुधातुयुक्तं किंपुनराचार्योपदिष्टम् । यत्र चास्यरमेत्परितुष्यन्मनः एतदप्यात्मन-
श्चतुष्टित्पत्रं व्याख्यातम् । सर्वथा नास्य श्लोकस्यातीव प्रयोजनमस्ति ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवरजःशुद्धः । श्रेयः स्मरणं श्रुतिस्मृत्यविरुद्धयदाचरेत् तत्त्वयमयत्नवानाचरेत् । तथै-
धर्मसाधनत्वेन पौरुषेयवाक्यादावगतं यात्राविरुद्धस्य कर्तुमनोरतिः ॥ २२३ ॥

(३) कुट्टुकः । यदि स्त्रीशुद्धोवा किञ्चिच्छ्रेयोऽनुतिष्ठति तत्सर्वयुक्तोऽनुविष्टेत् । यत्र च शास्त्रानिषिद्धे मनोऽस्य
तुष्यति तदपि कुर्यात् ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । शास्त्राविरुद्धस्त्रीवाचाप्राचरितं दृष्टादृष्टेय साधनमप्याचरणीयमित्याह यदीति । अवरजः कनी-
यानिति मेधातिथिः । तत्र स्त्रीसमभिव्याहारान् शुद्धशास्त्राविरुद्धे कर्मणि रमेत्तोपमागच्छेत् ॥ २२३ ॥

(५) मन्दनः । शास्त्राविरुद्धमनुपदिष्टम् पितृश्रेयोऽश्लोकमसिद्धमाचरितं धर्मित्याह यदिस्त्रीति । अवरजः शुद्धः । यत्र
वास्य रमेन्मनः सर्वमाचरितमशक्तोयत्रास्यमनसोरतिरस्ति तदाचरेत् ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि स्त्री श्रेयःधर्मं किञ्चित्समाचरेत् तद्धर्मसर्वयुक्तः सन् आचरेत् स्वयंपदि । अवरजः लघुः किञ्चित् श्रेयः धर्मसमाचरेत् तत् आचरेत् यत्रयस्मिन्धर्मं मनः रमेतत धर्म समाचरेद्वा ॥ २२३ ॥

धर्माधीवुच्यते श्रेयः कामार्थो धर्म एव च ॥ अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

(१) भेधात्स्थितिः । यत्प्रत्ययदाचर्यमाणं दृष्टादृष्टे नोपहनति यच्छ्रेयो लोको उच्यते किपुनस्तदिति मुहूर्त्तत्वात्वाचष्टे । नार्यवेदमूल्यो नाचार्यादिशब्दवत्पदार्थं कथनम् । किंतहि श्रेयोर्था सर्वः पुरुषः भवतंते । तत्रेदं उच्यते । इदं श्रेयः एतदर्थयत्नः कर्तव्यः । तत्रमतान्तराणि तावद्गुण्यस्यति । केषांचिन्मतं धर्माधोश्रेयः । धर्मः शास्त्रविहितो विधिभूतिपेधो । अर्थो गोभूमिहिरण्यादिः । एतदेव श्रेयः एतदधीनत्वात्पुरुषमीतेः । अपरं मतं कामार्थाविति । कामस्तावन्मुख्य एव पुरुषार्थः प्रीतिरूपत्वात् । पुरुषमीति हि श्रेयः अर्थोपि तत्साधनत्वात् । एवहि चार्वाका आहुः काम एवेकः पुरुषार्थस्तस्य साधनमर्थः धर्मोपि यद्यस्त धर्म एव सर्वस्यः श्रेयात्सर्वस्य तन्मूलत्वाच्च । उक्तं च धर्माधोश्रेयकामश्रेति । अर्थत एव वंजिजः प्रयोगजीविनः । सिद्धान्तस्तु त्रिवर्ग इति तु स्थितिः । अतो धर्माविरोधिनावर्थकामावपि सेवितव्यो न तद्विरोधिनी । तथा च गौतमः । न पूर्वोक्तमभ्यदिनापराहानफलान्कुर्यात् यथा शक्तिधर्माधोश्रेयकामैरिति । न्यात्मकोवर्गस्त्रिवर्गः त्रिपुं समुदितेन्द्रमहदः ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र प्रसंगेन पुरुषार्थनिरूपयति । धर्माधोविति । धर्माधोपरेण प्रयत्नसम्भवात् । धर्मस्याः प्यर्थद्वारा कामहेतुत्वेनैवोपादियत्वं । तेन कामस्ततः साक्षात् न हेतुरर्थश्च हेतुरित्यन्ये धर्मस्य सर्वमूलत्वात् धर्म एवेत्यन्ये । इह लोकेऽर्थ एव कामहेतुतया श्रेयानित्यन्ये त्वमतमाह । त्रिवर्ग इति । अन्योन्यवादिकथितयुक्तिभिन्नयाणां पुरुषार्था नावर्गः समूहः श्रेयः मोक्षाधीनो विरलमचारत्वेनात्र मोक्षोत्तमगणितः ॥ २२४ ॥

(३) कुडुकः । श्रेय एव हि धर्माधो तदर्थयति धर्माधोविति । धर्माधो श्रेयोऽभिधीयते कामहेतुत्वादिति केचिदाचार्यामित्यन्ते अन्ये त्वर्थकामौ सुखहेतुत्वाच्छ्रेयोऽभिधीयते । धर्म एवेत्यपरे अर्थकामयोरप्युपायत्वात् । अर्थ एवेह लोके श्रेय इत्यन्ये धर्मकामयोरपि साधनत्वात् । संपतित्वमतमाह । धर्माधो कामात्मकः परस्परविरुद्धस्त्रिवर्ग एव पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः । एवं च बुभुक्षुन्त्युपदेशान् मुमुक्षुन्मुमुक्षुणां मोक्ष एव श्रेय इति पत्रे वक्ष्यते ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र किंश्रेय इत्यपेक्षायामतभेदेन पूरयति धर्मति । स्थितिः शास्त्रमर्यादा मोक्षरूपश्रेयसवैश्व्यमाणत्वात् । श्रेयसोपाधिकसुख तदुपायो धर्माधोविति केचित् । कामार्थावित्यपरे कामः शब्दादिविषयोः अर्थो धनमिति तदर्थं श्रेय इति केचित् । धर्मपारत्रिकसुखोपायः ऐहिकसुखोपायोऽर्थः श्रेयः स्वमततु श्रेयो धर्माधोश्रेयकामात्मकस्त्रिवर्ग इति ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । पुनरत्र श्रेयः शब्देन विवक्षितोऽर्थ इत्यत्राह धर्माधोविति । कैश्चिद्धर्माधोश्रेय उच्यते कैश्चित्कामार्थो कैश्चिद्धर्म एव कैश्चिदर्थ एव । परस्परविरुद्धस्त्रिवर्गः । स्थितिः सिद्धान्तः । विरोधेतुल्यबलात् वक्ष्यति । काम एव श्रेयो धर्मकामौवाश्रेय इति स भवतोरेपि पक्षयोर्हेतुत्वमनुप्रस्थासादेव स चितम् ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्माधो श्रेय उच्यते । कस्यचिन्मते यदा कामार्थो धर्म एव वा कस्य चिन्मते अर्थ इव इह भवेत् श्रेयः इति त्रिवर्गस्थितिः ॥ २२४ ॥

आचार्यश्च पिताचैत्र माता भ्राता च पूर्वजः ॥ नार्त्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथि । अग्नौपि न कश्चिदवमन्तव्य एते पुनर्विशेषत प्रायश्चित्ताधिक्यमत्रेत्यर्थः । आर्त्तेनतै
पीडितेनाप्यवमानवज्ञा प्राभाया पूजायाश्चकरण्यकारश्चानादराख्य । ब्राह्मणग्रहणपूरणार्थम् ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण आर्त्तेन तै पीडितेन ॥ २२५ ॥

(३) कुड्डुक । आचार्यजनकोजनी च भ्राता च सगर्भोऽप्येव, पीडितेनाप्यमी नावमाननीया विशेषतो ब्राह्मणेन
यस्मान् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्द । आचार्यादीनामनवज्ञाशुश्रूषयोरावश्यकत्वविदधत्तान् ब्रह्मदृष्टिस्तर्कादिति न्यायेन देवतालो-
काश्रिदेष्यामर्हो कर्तुमनुवदति । आचार्यश्चेत्यश्रमि । आचार्यादिषु ब्रह्मदृष्टि क्रायां तेषामुक्तर्पावाप्सैर्दति न्यायार्थ ॥ २२५ ॥

(५) न दन । अत्रेतेनुमाह आचार्यइति । ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिराधाराधेययोरपि नाभावसामान्यात् ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्र । एते आचार्यादय आर्त्तेनापि पुसा नावमन्तव्या न तिरस्कारणीया ब्राह्मणेन विशेषत नाव
मन्तया ॥ २२५ ॥

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिं पितामूर्तिं प्रजापतेः ॥ माता पृथिव्यामूर्तिस्तु भ्रातास्यो मूर्तिर आत्मनः ॥ २२६ ॥

(१) मेधातिथि । पूर्वस्यायमर्थवाद । यत्परब्रह्मवेदान्तोपनिषत्सिद्धतस्याचार्यो मूर्ति शरीरमूर्तिरिव मूर्ति
प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य पिता येयपृथिवीसैव माता भारतसहृत्वसामान्यात् । भ्राता च त्व सोदर्य । आत्मन क्षेत्रज्ञस्ये
ति प्रशसा । एने सर्वदेवगुरुषा महस्वयुक्ता अवमताश्चित् प्रसादिता अभिपेतै काम्यैर्जयन्ति । एवतत्समा आचार्याद-
यइति स्तुति ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ब्रह्मण हिरण्यगर्भस्य मूर्तिर्देहान्तरम् । वेदोपदेशकत्वसाम्यात् । प्रजापतेर्मनोऽसृष्टिकर्तृ
त्वसाम्यात् । पृथिव्यामूर्ति आधारत्वसाम्यात् । भ्राता त्व सोदर आत्मनो मूर्तिरसृष्टत्वात् ॥ २२६ ॥

(३) कुड्डुक । आचार्यावेदान्तोदितस्य ब्रह्मण परमात्मनो मूर्ति शरीर पिता हिरण्यगर्भस्य माता च
धारणात्पृथिवी मूर्ति भ्राता च त्व सगर्भ क्षेत्रज्ञस्य तत्प्रादेवतारूपापदानावमन्तव्या ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्द । तत्र क कस्य मूर्तिरित्यपेक्षापूरयति । आचार्यइति । ब्रह्मण परमात्मनो मूर्तिमूर्च्छितावयव
तयाशरीरप्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य । अथवा ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य प्रजापतेर्विराज । मातुरिव पृथिव्याधारकत्वादात्मन ज्ञे
ब्रह्मस्य त्वासामार्गेभ्यु ॥ २२६ ॥

(५) नन्दन । नियमान्तरमाह आचार्यश्चेति ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्र । आचार्य ब्राह्मण परमात्मन मूर्तिर्वावेदस्य मूर्तिर्वा ज्ञेय प्रजापते हिरण्यगर्भस्य परमेशिन मूर्ति
भ्राता त्वमूर्ति आत्मन मूर्ति ज्ञेया ॥ २२६ ॥

यमातापितरौ क्लेशसहेद्वे सभवे नृणाम् ॥ न तस्य निष्कृति शक्या कर्तुवर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

(१) मेधातिथि । भूतार्थानुवादेनेयमपराप्रशसा । क्लेशाद्भवमाता च पिता च नृणामपत्यानासभवे गर्भोत्पत्ति
यावद्दशमार्हर्षात् । न्मातु क्लेश गर्भधारणमसव प्राणहर स्त्रीणा जातस्य च सवरणयोग क्लेश ससर्वस्य त्वयसवेच

पितुरभ्युपनयनात्प्रभृत्याविदार्यव्याख्यानात् । सभवाशब्देनात्र गर्भाधानमुच्यते तद्धिनक्षेत्रावर्हकताहिं तदुत्तरकाष्ठमा-
विन्यपत्ता क्रियास्ताहिं क्षेत्रासाध्या । न तस्य क्षेत्रस्य निष्कृतिरानुगम्यत्युपकारसमन्वशक्यकर्तुर्वशतैर्जन्मिर्बहुभि-
किमुनैकेन जन्मना । असंख्यभनदानेन महत्या वापदउद्धरणेन मातापित्रोर्निष्कृतिरिति ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्रत्युपकारार्थमुच्यते मातापित्रोरतिशयेन हितकार्यमित्याह यमिति । सभवे जन्म-
निसति । तत्पोगणादिना निष्कृति कृतमकृति ॥ २२५ ॥

(३) कुङ्कुम् । नृणामपत्यानांसंभवे गर्भाधाने सत्यनन्तरयक्षेत्रमातापितरौ सहेते तस्य वर्षशतैरभ्यनेकै-
पि जन्मभिरानुगम्यकर्तुमशक्यम् । मातुस्तावत्कुङ्कुं धारण्डु, खमसववेदनातिशयोजातस्य रक्षणवर्धनकष्टच पितुरधिना-
न्वेवराक्षासवर्धनदु, खमुपनयनात्प्रभृत्यवेदतदङ्गभ्यापनादि क्षेत्रातिशयइति सर्वसिद्धतस्मात् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्द । मातापित्रो क्षेत्रांसारयन्तमो शुश्रूषादरमाह । यमिति पितुरपिगर्भाधानसकृतिपोगमाद्यै,
क्षेत्रोस्तीति वभावनीयम् । सम्यक्लोक्यतापर्मत पुत्रमनुयादलोक्यमिति, श्रुते निष्कृतिरानुगम्य ॥ २२५ ॥

(५) नन्दन । मातापित्रोर्विशेषमाह यमातेति । संभवेवृद्धौ । नृणापुत्राणाम् । निष्कृति, मत्युपकार, ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्र । सम्भवे उत्पत्तौ ॥ २२५ ॥

तयोर्नित्यंमियकुर्मादाचार्यस्य च सर्वदा ॥ तेभ्येव त्रिषु तुष्टेषु तपःसर्वसमाप्यते ॥ २२६ ॥

(१) भेद्यातिथिः । तस्मात्तयोर्मातापित्रोराचार्यस्य च सर्वदा यावज्जीवयन्मियंतेयातत्कुर्यान्नसकृद्विस्त्रिर्वा वृत्त्वा
कृती भवेत् । तेभ्येवाचार्यादिषुत्रिषु पुरुषेषु भक्त्याराधितेषु तप, सर्ववहून्वर्षाणाम्नान्द्रायणादितपस्तथा यत्कन्याप्यते
तत्स्वरितीपादेव लभ्यतइति ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एतनुकर्तव्यमित्याह तयोर्निति । आचार्यस्य चाभ्यापनोपकारनिष्कृत्यर्थम् । चका-
राङ्गानुरपि ज्येष्ठस्यान्मुलपत्वात् । तेषुहि त्रिविति । नृणाणांमृशराराभ्यत्वात्तप, सम्यक्भाष्यते तच्छुश्रूषायाएव सर्वा-
नरापिरुपत्वात् ॥ २२६ ॥

(३) कुङ्कुम् । तयोर्मातापित्रोः प्रत्यहमाचार्यस्य च सर्वदापीतिमुत्पादयेत् । यस्मान्नेभ्येव त्रिषु भीतेषु सर्वतपस्या-
न्द्रायणादिक फलद्वारेण सम्यक्भाष्यते । मात्रादित्रयतुष्ट्येव सर्वस्य तपसाःफलभाष्यतइत्यादि ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्द । आचार्यस्यानन्धरणत्वे तयोरेव तद्गर्णीयतामाह आचार्यस्येति । त्रिषु मात्रपित्राचार्येषु ।
तप सर्वमिति तप ऋचान्द्रायणादि क्षेत्राय योवा शुश्रूषुरिति शेषः तस्य सर्वतप साध्यत्वात् ॥ २२६ ॥

(५) नन्दन । यतएवतस्मात्तयोर्नित्यमियकुर्मादिति । नित्ययावज्जीवम् । सर्वदाऽऽपद्यपि । हिहेती । सर्वसर्वा-
श्रमसाध्यम् ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तयो पित्रो मिय नित्य कुर्यात् । चकारात् ज्येष्ठमातु च पुन आचार्यस्य मियंसर्वदा । ते
भ्येव त्रिषु मात्रपित्राचार्येषु त्रिषु तुष्टेषु सल्लु सर्वपूर्ण । तप समाप्यते ॥ २२६ ॥

तेषानन्याणांशुश्रूषा परमतपउच्यते ॥ न तैरभ्यननुज्ञातोधर्ममन्यंसमाचरेत् ॥ २२७ ॥

(१) भेद्यातिथि । कथपुनस्तप, फलमतपसा मात्रादिशुश्रूषया एतच्च सर्वात्तमतपेयत्तेषापादसेवनतैरनुज्ञातो-

माणवकः धर्ममन्यतस्तेवाविरोधिनतीर्यंलानादिरूपत्रतोपवासादिव शरीरशोधणया तेषांचित्तत्वेदकरम् । ज्योतिष्टोमानुष्ठाने-
प्यनुज्ञा प्रहीतया । यत्नेन प्रतिपेधरुतो (?) महारम्भेषु चकर्मसु बहुधनव्ययायाससाध्येषु व्यापुच्छय माताच मत-
मत्या भवेयुः (?) नित्यकर्माऽनुष्ठानेवाज्ञानोकारिणी ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यतस्तच्छुश्रूषया परमतपस्तेषांशुश्रूषाया असभवएव तैरनुज्ञातोम्यधर्मकुर्यात् ॥ २२९ ॥

(३) कुडूकः । तेषामातापित्राचार्याणांपरिचर्या सर्वतपोमयश्रेष्ठमितएवसर्वतपःफलभोग्यैर्धर्मधनमपि धर्मकथ-
चित्करोति तदभ्येतत्रयानुमितव्यतिरेकेण न कुर्यात् ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । अननुज्ञात प्रतिपिद्धः अपतिपिद्धं कृत्वा निवेदयेदिति वक्ष्यति ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषांत्रयाणां आचार्यापितृमातृणातींस्त्रिभिःअनभ्यनुज्ञात अन्यैर्धर्म न समाचरेत् ॥ २२९ ॥

तएव हि त्रयोलोकास्तएव त्रयआश्रमाः ॥ तएव हि त्रयोवेदास्तएवोक्तास्त्रयोऽग्रयः ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । कार्यकारणयोरभेदादेवमुच्यते त्रयाणालोकानामभिहेतुत्वात्तएव त्रयोलोकाउच्यन्ते । तएव
च त्रयः प्रथमाद्ब्रह्मचर्यादन्ये त्रयआश्रमाः गार्हस्थ्यदिभिस्त्रिभिराश्रमैर्यत्फलमाप्स्यते तत्तैस्त्रिभिस्तुष्टैतएव त्रयोवेदा-
वेदत्रयजपतुल्यंफलत्वात् । तएव त्रयोऽग्रय अग्निसाम्यकर्मनुष्ठानफलवामेस्तच्छुश्रूषातः । एषापि प्रशसैव ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्रयोलोकाः पृथिव्यतरिक्षब्रह्मलोकाः आश्रमाः ब्रह्मचर्यागार्हस्थ्यवानप्रस्थाख्याः । तत्पा-
लनतुल्यफलत्वात् तच्छुश्रूषायाः एववेदवाधित्वोपचारस्तदभ्ययन तदाधानलभ्यकर्मफलस्यैतच्छुश्रूषासिद्धेः ॥ २३० ॥

(३) कुडूकः । यस्मान्तएवमातापित्राचार्याभ्योलोकालोकत्रयमाभिहेतुत्वात्कारणकार्योपचारः । तएव ब्रह्मच-
र्यादिभावत्रयरूपायाश्रमागार्हस्थ्यद्याश्रमत्रयप्रदायकत्वात् । तएव त्रयोवेदावेदत्रयजपफलोपायत्वात् । तएव हि त्रयोऽ-
ग्रयोऽभिहितास्त्रेतासपाद्यज्ञादिकल्पादावृत्त्वात् ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तएवेति । लोकास्तत्र लोकावामिहेतुत्वात् ॥ २३० ॥

(५) नन्दनः । तएवत्रयोलोकाअयलोकामाताजन्मभूमिन्वसामान्यात् । अन्तरिक्षलोकः पिता सेककर्तृत्वसामा-
न्यात् । स्वर्गलोकआचार्यस्तत्प्राप्तुपायापदेशकत्वात् । तएव त्रयआश्रमाः । ब्रह्मचर्याश्रमोमातातत्रहिद्वितीयजन्म । गा-
र्हस्थ्यश्रमः पिता भोगप्रदत्वसामान्यात् । सत्याशाश्रमआचार्योब्रह्मलोकमापकत्वसामान्यात् । वानप्रस्थाश्रमस्यतुसदार-
त्वपक्षेपूर्वाश्रमसाधर्म्याददारत्वपक्षउत्तराश्रमसाधर्म्याश्चोभयोरन्यतरत्रान्तर्भावः । तएवहि त्रयोवेदाः । ऋग्वेदोमाताऋ-
चोहि स्त्रियः ताम्योहिशरीराण्यजायन्तेऋभ्योजातासर्वशोभूर्त्तिमाहुःरिति श्रुतेः । यजुर्वेदः पिता विधापकत्वसामान्यात् ।
सामवेदः आचार्याब्रह्मपोनिन्वसामान्यात् । तथाहि श्रूयतेसामवेदोऽब्रह्मणानांमसूतितिरिति ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । तएव हिआचार्यादय त्रयोलोकां त्रिलोकस्वरूपा पूज्यादित्यर्थः । एव अयेऽप्यसह ॥ २३० ॥

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणःस्यतः । गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । केनचित्सामान्येनायपित्रादीनांगार्हपत्यादिव्यपदेशः । साग्नित्रेताआधानाग्नित्रेतायागरीयसी
महाफला । त्राणत्राणार्थमिताप्रामत्रेताइति शब्दव्युत्पत्तिः ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र त्रयोऽग्रयइत्येतत्प्रपञ्चयति पितेति । गार्हपत्यः प्राथमिकत्वात् दक्षिणाग्निः पित्राचा-
र्यापि क्षयात्पोपयोगात् आहवनीयोऽबहुपयोगत्वात् सैवाग्नित्रेता अन्यस्यास्त्रेतायागरीयसीमान्यतमा ॥ २३१ ॥

(३) कुङ्कुः । विशब्दोऽवधारणे । पितैवै गार्हपत्योऽग्निः मातादक्षिणाग्निः आचार्यं आहवनीयः सेयमग्नित्रेता श्रेष्ठतरास्तुप्यर्थत्वाच्चाप्य न वस्तुविरोधोऽत्र भावनीयः ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्रयण्युक्ततद्यनक्ति पितेति । स्तुतिः निरग्नि कस्या होत्रफलवात्पर्यवा । सेयमग्नित्रेतागार्हपत्याद्वित्रितयगरीयः एवपिताऋग्वेदो माता यजुर्वेदः आचार्यं सामवेदः ऋग्वेदो गार्हपत्यः पृथिवी ब्रह्मवेत्यादिश्रुतीऋग्वेदगार्हपत्ययोः साहचर्यम् । ऋग्वेदगार्हपत्याग्र्योर्द्विष्टः पितरिविधीयते । एवमातरि यजुर्वेददक्षिणाग्र्योः । आचार्यं सामवेदाहवनीययोः ॥ २३१ ॥

(५) नन्दनः । तएवोक्तास्त्रयोऽग्रयण्यदित्यदुक्तं तत्रायं विभागक्रमइत्यत्राह पितावाइति । गार्हपत्योऽग्निः पितारिभ्योऽङ्गो भोगप्रदत्वसामान्यात् तथाहि ब्राह्मणं स्वदितं तोकापयतनयापिपुपचेति । दक्षिणोऽग्निमाता अन्नमेवासे श्रद्धयतीति श्रुतेः । आहवनीय आचार्यं अमुष्मिन्लोके भोगप्रदत्वसामान्यात् तथाहि श्रुतिः अमुष्मिन्नाहवनीयइति ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिता गार्हपत्याग्निरूपः । माता दक्षिणाग्निरूपः । गुरुः आहवनीयाग्निरूपः । सोमः अग्नित्रेता त्रयाणां समूहः त्रेता । गरीयसी पूज्या ॥ २३१ ॥

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेषु त्रींश्लोकान्विजयेद्गृही ॥ दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्विभिः मोदते ॥ २३२ ॥

(१) मेघातिथिः । एतैस्त्रयमाद्यन्नाराधनेऽस्खलन् । तथा च तदाराधनात्त्रींश्लोकाऽजयेत्स्वीकुर्यादाधिपत्यमागुयात् गृही । गृहस्थावस्थस्य हि पुत्रस्य पित्रादीनां तत्कृतमाराधनमुपयुज्यते । तदा हि तो बद्धो भवति । दीप्यमानः शोभमानः प्रकाशमानो वा त्वेन वपुषा त्वेनैव तेजसा देववदादित्यवद्विभि लोके मोदते ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अग्रमाद्यन्मप्रतः शश्रूपमाण । गृही गृहस्थः । अधीत्यध्याहार्यम् ॥ २३२ ॥

(३) कुङ्कुः । विष्विति । एतेषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन्नक्षारोतावज्जपत्येव । गृहस्थोऽपि त्रींश्लोकान्विजयेत् । सङ्गापूर्वकस्यात्मनेपदविधेरनित्यत्वान्न विपराभ्यां जेतित्यात्मनेपदम् । त्रींश्लोकान्विजयेदिति विष्वधिपत्यग्रामोति । तथा स्ववपुषा प्रकाशमानः सूर्यादिदेववद्विभि स्थो भवति ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्रमाद्यन्निच्छेदः । दीप्यमानः परानद्योतयन्निति स्वर्गं ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । नकेवलब्रह्मचारिणा मयं धर्मः किन्तु त्रयोमपीति मर्षितं गृहीति ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिषु एतेषु अग्रमाद्यन् सावधानतया तिष्ठन् चीन् लोकान् गृही सजयेत् ॥ २३२ ॥

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ॥ गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २३३ ॥

(१) मेघातिथिः । अपलोकं पृथिवी भारसहत्वात्सुल्यां मातापृथिव्या । पितृभक्त्या । मध्यमोलोकान्तरिक्षं प्रजापतिः पितोक्तः मध्यमस्थानश्च प्रजापतिर्नेरुक्तानाम सहि वर्षकर्मणां प्रजाजानां पाता वां पालयिता वा । ब्रह्मलोकं मादित्यलोकं आदित्यो ब्रह्मलोकं पृथिवी लोकः स्थानविशेषस्तमश्नुते प्राप्नोति । अर्थवादापत्ते तत्र नाभिनिविष्टधर्मः । नच लोकाधिपत्यकामस्य तदाराधनाधिकारः । नायकाम्यो विधिः । पितृत्वमेवात्र निमित्तमकरणे शास्त्रातिक्रमः ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मध्यमं भूलोकान् ब्रह्मलोकं प्राप्नुते ॥ २३३ ॥

(३) कुड्डूकः इमं भूर्लोकमावृभक्त्या विवृभक्त्या मध्यममन्तरिक्षमाचार्यभक्त्या तु हिरण्यगर्भलोकमेव प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रीनलोकान्विजयेदित्युक्तेकेन कजयतीत्येपेक्षायामाह इममिति । इमं भूर्लोकमध्यमभुवर्लोक-
आचार्यो ब्रह्मलोकेश इत्युक्ते ब्रह्मलोकम् ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इममिति इमलोकं भूर्लोक मध्यमं स्वर्लोकं गुरुशुश्रूषया ब्रह्मलोकं एवममुना प्रकारेण त्रीन् लो-
कान्समश्नुते प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

सर्वे तस्यादृता धर्मायस्यैते त्रय आदृताः ॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । आदृताः सत्कृताः । आदृतवचनेन प्रत्युपकारपरत्वं लक्ष्यते योऽदृता भवति स परितुष्ट प्रत्यु-
पकाराय यतते । अथवादृतः परितुष्ट उच्यते । धर्मस्य चानन्त्यात्परितोषाऽनुपपत्तेः फलदानोऽसुकरत्वं लक्ष्यते । सर्वाणि त-
स्य कर्माण्याशु फलदायीनि भवन्ति । यस्यैते त्रय आदृताः शुश्रूषया परितुष्टा एतैस्त्वनाराधितैर्यत्फलकामैर्ना कचिच्छ्रियते
शुभकर्म तत्सर्वनिष्फलम् । सर्वाः क्रियाः सर्वाणि श्रौतस्मार्तानि कर्माणि । अर्थवादीयपुरुषार्थोत्साराधनविधिरतद्विधिः
पुरुषः प्रत्यवयन्महता पापेन कर्मोपार्जिते पीडकभोगे प्रतिबध्यते । अत उच्यते सर्वास्तस्या फलाः क्रिया इति ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । सर्वधर्मा यागाद्याः । आदृता आदरेण कृताः । अफला अल्पफलः ॥ २३४ ॥

(३) कुड्डूकः । यस्यैते त्रयोमावृषिनाचार्य आदृताः सत्कृतास्तस्य सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति । यस्यैते त्रयोऽना-
दृतास्तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्तकर्माणि निष्फलानि भवन्ति ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनरपि त्रयाणां शुश्रूषास्तुतिनिन्दाभ्यां विधत्ते सर्वं इति श्लाघ्यां । आदृता आदरेण कृताः स्युः
अफलाः क्रियाः तदा चरितपुण्यमात्रनिष्फलमित्यर्थः ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते त्रय आचार्यादयः यस्य पुंसः आदृताः मानारां भवन्ति तस्य सर्वे धर्माः आदृता भवन्ति
तस्यैते त्रय पुसा सर्वे धर्मा आदृता इत्यर्थः । यस्य एते त्रयः अनादृता भवन्ति तस्य सर्वा क्रिया अफला भवन्ति
इत्यर्थः ॥ २३४ ॥

यावन्नयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ॥ तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्याद्वियहिते रतः ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थोऽभ्येकः । नान्यसमाचरेद्दृष्टमदृष्टा तदनुज्ञानमन्तरेणैव युक्तम् । तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां
कुर्यात् । वियहिते रतः वियद्य हितच तदा यन्मतिकर्तव्यमपत्यात्मनतद्विद्यम् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । नान्यत् तच्छुश्रूषाविरोध्याचरेत् । हितमनियममुदकं शुद्धं ॥ २३५ ॥

(३) कुड्डूकः । ते त्रयो यावज्जीवन्ति तावदन्यं धर्मस्वार्तभ्येण नानुतिष्ठेत् । तदनुज्ञया तु धर्मानुष्ठानं याग्विहितमयं
किन्तु तेष्वेव नित्यं वियहितपरः शुश्रूषां तदर्थं मीतिसाधनं । वियभेदनानादिवत् । आयस्यापि तसाधनहितम् ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । वियहिते इह मीतिसाधनविय । आपत्यापि तसाधनहितमिति ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । नित्यं यावज्जीवम् ॥ २३५ ॥

(२३५) नान्यं=नान्यत् (ल, १) । (क, ग, घ, च, छ,) एतेषु पुस्तकेषु नान्यं शब्दोऽपिः । परंतु नान्यं
गृहीत्वा नान्यं समाचरेत् इदं शब्दोऽपि अपेक्षितः । नान्यं समाचरेत् इत्यं असंगतं इति भाति ।

(६) रामचन्द्र । त्रय यावज्जीवियुस्तावदन्यधर्मानं समाचरेत् ॥ २३५ ॥

तेषामनुपगोधेन पारुष्ययद्यदाचरेत् ॥ तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथि । परत्र जन्मान्तरे यस्य फलभुज्यते तत्पारुष्यम् । उन्मत्सरूपमेतत् । शुश्रूषाया अविरोधेना यद्यधर्मसमाचरेत्तन्निवेदयेत्तस्यस्तानुज्ञापयेत् । अनुपरोधयहणमेवमर्थरहितम् । यत्तेषां विरोधि तत्रैतानाज्ञापयितुमशक्यम् । किञ्चिदजुप्रवृत्तिरभ्यर्थमानात्मपरोऽधर्ममवगणम्यानुजानाति तन्निवृत्त्यर्थमेतत् । मनोवचनकर्मभिर्ननिवेदनमद्वैतार्थमपि तु पारुशमनुज्ञानतादृशमेव कर्मणा दर्शयेत् । अशास्त्रैवसंबन्ध कर्तव्य मनोवचनकर्मभिः पारुष्ययद्यदाचरेत्तन्निवेदयेत्तस्य इति ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । तेषां मनुपरोधेन दुःखाजननेन पारुष्यपरलोकार्थनिवेदयेत् तेषु एतत्परत्वं तेषामस्त्विति मनसा वचनेन च कर्मणा हस्तोदकादिदानेन निवेदयेत् । यद्वा मनोवचनकर्मभिर्पदार्थाचरेदित्यभ्यवय । परसंबन्धस्य तथैव सिद्धे, । न त्वत्र निवेदनं ज्ञापनमात्रम् । यत्किञ्चिद्धर्मसंयुक्तमाचरामि युधिष्ठिर । मातापित्रोर्गुरोश्चैव तत्सर्वविस्तृताम्बहम् ॥ इतीतिहासे दर्शनात् ॥ २३६ ॥

(३) कुम्भुक । तेषां शुश्रूषाया अविरोधेन तदनुज्ञातायद्यधर्मोवचनकर्मभिः परलोकफलकर्मानुष्ठिततत्पर्यैतदनुष्ठितमिति पश्चात्तेभ्यो निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्द । धर्ममाचरेदित्युक्त अपतिपिद्ध ससनयदाचरेत् तन्निवेदयेदेवेत्याह तेषामिति । अनुपरोधेनापाडया पारुष्यपरलोकफलकमनोवचनकर्मभिर्नित्युभयवाचरणे निवेदने च संबध्यते ॥ २३६ ॥

(५) नन्दन । पारुष्य परलोकहितम् ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्र । तेषां त्रयाणामनुपरोधेन यत्पारुष्यपारलौकिक धर्म तस्य त्रिभ्यः मनोवाचायकर्मभिः निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

त्रिष्वेतेष्वितिकृत्य हि पुरुषस्य समाप्यते ॥ एषधर्मपर साक्षादुपधर्मोऽन्यउच्यते ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथि । इतिशब्द समाप्तिवचन कास्त्र्येणमपति । यत्किञ्चन पुरुषस्य कर्तव्यपावा कश्चन पुरुषार्थं सत्तेष्वगतिषु तेषु समाप्यते परिपूर्णमनुष्ठितो भवति । एषधर्म पर श्रेष्ठ साक्षात्त्वेन । अन्यश्चाग्निहोत्रादिरुपधर्म प्रतिहा रस्थानीयेन साक्षाद्वाजवदिति प्रथमा । अवमान प्रतिषेध । नियहितकरणतद्विरोधिन कर्तव्यस्यानुष्ठानमविरोधिनेष्वनुज्ञातस्य च परिशिष्ट श्लोकसंघातोऽर्थवाद ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । कृत्यकृत्यप्रकार । साक्षादभिरुपितफल । अन्योयज्ञादिस्तेषु जीव सुउपधर्म ॥ २३७ ॥

(३) कुम्भुक । इतिशब्द कास्त्र्ये । हिशब्दाहेतौ । यथादितेषु त्रिषु शुश्रूषितेषु पुरुषस्य सर्वश्रेष्ठैतस्मात्कर्तव्यं संपूर्णमनुष्ठितमवति । तत्फलवाप्तिस्तस्मादेव श्रेष्ठो धर्म साक्षात्सर्वपुरुषार्थसाधन . । अन्यस्त्वग्निहोत्रादि प्रतिनियतस्वर्गादिहेतुरुपधर्मो जघन्यधर्म इति शुश्रूषास्तुति ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्द । एतदाचरणेनैव कृतकृत्यो भवतीत्याह त्रिविति । अन्यस्तद्विन्धोय सुउपधर्मोऽन्यधर्मोऽधर्म पाण्डुधर्मो वा ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्र । एतेषु त्रिषु पुरुषस्य इति कृत्ये समाप्यते । अ यत्उपधर्म पाण्डुधर्म इत्यर्थ ॥ २३७ ॥

श्रद्धाधानःशुभाविद्यामादृतीतावरादपि ॥ अन्त्यादपि परंधर्मस्त्रीरलंदुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रद्धाधानास्तिक्योपशुहीतान्तरात्माऽभिपुक्तोयः शिष्यः सशुभाविद्यांमायाशास्त्रादितर्कविद्यामयवा या शोभते केवलसाविशादकाप्यभरतादिविद्याविभूयिता मन्त्रविद्यावा नधर्मोपयोगिनी सामवरादपि हीनजातीयान्त्यादृतीत शिक्तेत । नत्वत्र शुभा वेदविद्या वेदितव्या आपदि विधिर्भविष्यति अनापदि तु नैवेप्यते । या च शुभा शाश्वती माया कुहकादिपातानं कचिन् । अन्यथाण्डालस्तत्मादपिः परोधर्मः श्रुतिरस्पृश्यपेक्षया परोन्मौलौकिकः । धर्मशब्दोप्यवस्थायापि प्रयुज्यते । एतेत्र धर्मइति यदि चण्डालोपि ब्रूते । अत्रमदेशे माचिरस्थाःमावात्मिन्मभसि स्वासीरिपोत्र धार्मीणानांधर्मोराज्ञाकृतावा मयादेति । नचैवंमन्तव्यमुपाभ्यापयवचनमया कर्तव्यधिक्याण्डालंयोमानिषुइइति । न पुनरिष्युद्धिःकर्तव्या परोधर्मोब्रह्मतन्वज्ञानंनहि चण्डालदेस्तत्परिज्ञानसंप्रवोवेदार्थवित्त्वा भावान् । न चान्यतस्तत्संभवो नहि बृशिकमन्त्राक्षरवद्रलोपदेशेऽस्ति । स्त्रीरत्नमिव स्त्रोचासौ रत्नच तदिति वा उपमितंन्यामादिभिः विशेषणविशेषेणेति वा । यदा यत्किंचिदुत्कृष्टवस्तु तंद्रव्यमुच्यते तदाविशेषणमिति । अथतु मरकतपद्मारागादीन्येव रत्नशब्दवाच्यान्युत्कर्षसामान्यादप्यत्र प्रयोगस्तदोपमितमिति । या स्त्रीसस्थानलवण्यातिशयवती अथ धान्यबहुपुनस्तुतादिशुभलक्षणा सा दुष्कुलादीनक्रियापदेशेऽप्यपि । अत्राज्ञादिदित्यस्य विधेरयमपवादोऽलाभेनतु प्रदर्शितः ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारापण्यः । शुभावेदिका अवरात्तत्र श्रद्धाधानो बाल्यादिना तत्राश्रदानकार्यव्यर्थः । अन्त्यानश्रद्धादपि परंधर्ममाचरंतोधिगम्य गृह्णीयात् । अत्रानेकानुष्ठानान् लोकव्यवहारसिद्धानाह स्त्रीरत्नमित्यादि । तुमोपमाश्रमेतत् सर्व ॥ २३८ ॥

(३) कुर्क्षुकः । श्रद्धापुक्तशुभादृष्टशाकिगारुडादिविद्यामवराच्छ्रद्धादपि गृह्णीयात् । अन्यथाण्डालस्तत्मादपि जातिस्मरार्थेवहितयोगप्रकारात् । दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवाभ्याण्डालजन्मतः परंधर्मोक्षोपायमात्रज्ञानमादृतीत । तथा ऽज्ञानपेवोपक्रम्य मोक्षार्थं माप्य ज्ञानब्राह्मणाक्षयिष्यादेश्यच्छ्रद्धादपि नीचादभीक्ष्णंश्रद्धातप्यं । श्रद्धाधानेन नित्येनश्रद्धिनं प्रति जन्मश्रुत्युविशेषता । मेधातिथिस्तु श्रुतिस्पृश्यपेक्षयापरोधर्मोऽलौकिकोधर्मशब्दोप्यवस्थायापि युज्यते । यदि चाण्डालोप्यत्र प्रदेशे माचिरस्थामाचारिस्मर्त्तमसि स्वापाइतिवदति तमपि धर्ममनुतिवेत् । प्रागल्भ्यास्त्रीविश्ववस्तु परंधर्ममिति ब्रुवन् । चित्रंतयापिसर्वत्रत्याप्योमेधातिथिःसताम् । स्त्रीरत्नंआमापेक्षायानिच्छुक्कुलादपि परिणेतुलीकुपार्त्त ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणपुत्रभावे क्षत्रियादपि वेदोपासनेन वरदाने दीपमाह । श्रद्धाधानरति श्रुतिभिः । शुभादृष्टशाकिगारुडादिविद्याधर्मलौकिकसिद्धौऽप्यार ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । विद्याधर्मस्त्रियोविशिष्टाभेदविशिष्टादप्यपादानादवस्थापयत्पादप्याह श्रद्धाधानइति ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रद्धाधानः पुरुषःअधर्मादपि मातिलोम्यादपि परांउत्कृष्टाविद्यांअपीपीत एतौकुपार्त्त परंधर्मस्यादपि श्रद्धादपि गृह्णीयात् ॥ २३८ ॥

विषादप्यमृतंतासंवालादपि शुभापितम् ॥ अमित्रादपि सहृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वदेवै चाप्यब्राह्मणादप्यन्धेतन्मिन्यस्य विभेः शेषः । अनेन लोकवादांशुष्टंन क्रियते । एवंहि लौकिकाआहुः असतस्तदुपादेशविधिषु मदश्रुतंतासंवाले यथा हसत्तदकारंशुष्टंन रसायनेषु षेपु रिद्विपत्ये-

तदभिमन्योक्तम् । बाह्येपि यत्किंचिदकस्मात्सुभाषितमात्रलिकेभस्यानादौ चर्किं तद्भासम् । अभिवादेरपि सतां यदुक्तं-
शिष्टाचारः । न ह्येवस्तेनैतदाचरितमिति न्यायात्सिद्धतरोप्यदृष्टान्तः । अमेभ्यादपि काच्यनसुवर्णमसदाश्रयात्प्राप्यतेतथा गृह-
ते तद्ददन्नाज्ञाणादभ्ययनमिति ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अमृतमरणहेतुरसायनसाधनं सत्त्वं । सुभाषितं यात्रादी शकुन्त्वेन । शौचं वृत्तम् ॥
॥ २३९ ॥

(३) कुहूकः । विषययष्टतसंयुक्तं भवति तदा विषमपसार्थं तस्मादष्टतं प्राप्तम् । 'बालादपि' हितवचनेपासम् ।
शत्रुतोऽपि सज्जनवृत्तम् । अमेभ्यादपि सुवर्णादिकमहीतव्यम् ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विषादिष्वन्यान्नादष्टमिति दृष्टान्ताद्यो विधेयायोवा । सुभाषितमागच्छामेकूपइति हितो-
पदेशसदृशं सुपरितं धर्मवा ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति विषादिति ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमृतं जीवने अमेभ्यात्कांचनम् ॥ २३९ ॥

स्त्रियोरलान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ॥ विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः २४०

(१) मेधातिथिः । रत्नानि मणयः शम्बरपुञ्ज्यादिभ्योऽप्युपात्ताः शुद्धास्तद्द्विधा यथीति । शिल्पानि च वि-
चित्रं पत्रच्छेद्यादीन् दुष्टान्यापहृतानि चैतन्निर्जनपटजनकवन्धनादीनि सर्वतो जातिविशेषमनपेक्ष्य समादेयानि स्वीकर्त-
व्यानि निश्चितातिथैर्युभावैः । विषादस्य मृतमित्येवमादिभिरनेकवाक्याह्वा समानप्रक्रमत्वेन सर्वेषु तेर्थादाः ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अदुष्टानि शिल्पानि लिप्यादीनि तु शस्त्रनिर्माणानि एव पूर्वेषामेव किंचिदधिको-
न्येषसहस्रारः ॥ २४० ॥

(३) कुहूकः । अत्ररूपादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेनोपादानं यथा रूपादयोनिरुक्कुलादिभ्योऽप्युच्यन्ते । तथा
न्याय्यपि हितानि चित्रलिखनादीनि सर्वतः प्रतिग्रहोतव्यानि ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । रूपादिसमत्वभावरूपादिनि नोपादानतोऽदुष्टानोत्थाहस्त्रियदिति । सोम शौचददौतासांगधर्वा-
श्रुश्रुभांगिरे । पावकः सर्वमेभ्यस्त्वमेभ्यावैर्योपितः सदा इत्युक्तेः ॥ स्त्रीरत्नं सर्वदाशुभमेव कुक्कार्पापणादिष्वानुत्पथमाह अ-
दुष्टान्तीति तेषामुदकं प्रामप्रकृतित्वेन स्तेषादिरुपत्वात् ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थपुनः प्रकारान्तरेण दिशरीकरो तिस्रियइति ॥ २४० ॥

अब्राह्मणादभ्ययनमापत्काले विधीयते ॥ अनुब्रज्या च शुश्रूषा यावदभ्ययनंगुरोः ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयंतत्रविधिः । आपन्नब्राह्मणाभ्यापकभावः । आपदः काल आपत्कालः । आपद्विषेव
सिद्धेकालमहणं वृत्तपूर्णाभम् । पादान्तमापत्कल्पइति कल्पनं कल्प आप्त्यैर्पाकल्पना विधीयते उपदिश्यते । यदाचार्यः
शरत्वाभ्यापनः प्रायश्चित्तान्मेवना निमित्तेन शिष्यंहित्वा देशान्तरमनेव नच ब्राह्मणोऽभ्यापकस्तस्मिन्देशे लभ्यते
यात्वाद्दूरेदेशगमनाशक्यतरा ब्राह्मणः क्षत्रियात्तदभावे वैश्यादभ्ययनं कृतत्वात् । वेदः कृतइति वेदग्रहणविधीयते ।

(२४०) विविधानि = अदुष्टानि (मे०)

(२४०) विविधानि च शिल्पानि = शिल्पानि चान्यदुष्टानि (न, व, म, य, र, ल)

यद्यप्यत्राब्राह्मणशास्त्रेऽब्राह्मणजातेरेव्यं जातित्रये वर्तमानपुरुषत्वमाचष्टे तथापि नेहशूद्रस्य ग्रहणं तस्याभ्यापनाधिकाराभावात् । सत्यध्ययनेऽभ्यापकवत् । अथशास्त्रातिक्रमणं शूद्रस्याप्यधीतवेदत्वस्य सभवं क्षत्रियवैश्ययोराभ्यापकत्वस्येव । तदपि न यतोधारणे शरीरभेदस्तस्याभ्यापनचेदमहत्वात्पहदेतदाचार्यकमनुमीयते निन्दितकमाभ्यासेपतनात्ससर्गाच्च ब्रह्मचारिणाम् किंतु दुष्टतास्यान्निषेधात् तुल्यदोषइति चेदस्यत्र विशेषः । यत्र दण्डमायश्रिते गुरुणी तत्र महादोषता । स्वल्पदोस्तु स्वल्पदोषता । नच क्षत्रियवैश्ययोराभ्यापने महती दण्डमायश्रिते शूद्रस्येव । किंच हे निन्दिते कमण्यध्ययनमभ्यापनच । क्षत्रियवैश्ययोस्त्वेकमेव । निषिद्धाभ्यापनससर्गस्त्वेनैवानुज्ञातोनासौदोषकरः । निषिद्धाध्ययनेन तु शूद्रेण ससर्गे न किञ्चित्माणमस्ति । अनुब्रज्या च शूद्रा न वदन्पाददक्षालनादि शूद्राभितिषेधार्थमनुब्रज्येव शूद्रा नान्येति । यावदध्ययनयावद्ग्रहणम् ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अब्राह्मणात् क्षत्रियाद्द्वैश्याद्वा आपत्कल्पे आपदं प्रकृतौ ब्राह्मणाभावे तस्य च यावदध्ययनमनुगम्येव शूद्रपणाभिवादानादि । अतएवविधेर्ब्राह्मणशिष्यशूद्राङ्गीकाराभ्यापनाभ्या न क्षत्रियवैश्ययोरापदिदोषः । एतच्चोपकुर्वाणस्या नैष्ठिकस्यापि तस्याप्यध्ययनार्थत्वाविशेषात् ॥ २४१ ॥

(३) कुङ्कुम् । अब्राह्मणादिति । ब्राह्मणादयोद्विजं क्षत्रियस्तदभावे वैश्यो वा तस्मादध्ययनमापत्कात्रे ब्राह्मणाभ्यापकासंभवे ब्रह्मचारिणोविधीयते । अनुब्रज्यादिरूपा गुरोः शूद्राया यावदध्ययनतावत्कार्या । गुरुषुपादपक्षालनीच्छिष्टप्रशानादिरूपा शूद्राया प्रशस्ता सा न कार्या । तदथमनुगम्याचेति विशेषितम् । गुरुत्वमपि यावदध्ययनमेवक्षत्रियस्याह व्यासः । मत्तद् क्षत्रियोविधेः शूद्रानुगमादिना । श्रावविद्योब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरु रश्च ॥ ब्रह्मचारित्वं नैष्ठिकस्याप्यब्राह्मणादध्ययनप्रसक्तप्रतिषेधयति ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । अब्राह्मणाचधीतवेदस्योत्तरकात्तच्छूद्राद्यभावमाह अब्राह्मणादितिद्विभ्या । न ब्राह्मणादवैश्यात्क्षत्रियाद्वा आपदि इयुपलक्षणं यत् ब्राह्मणेत्वंसमाभ्यमानाराज्याद्देवानरविद्यागृहातामूधातेष्यपतिव्यधम्मानागमिष्यदिति तथापचाधिविद्याचेत्यस्ति युन्याख्यायिका ॥ २४१ ॥

(५) नन्दनः । अब्राह्मणात् क्षत्रियवैश्याभ्यामपि ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आपकाले अब्राह्मणात् क्षत्रियादे सकाशादध्ययनं विधीयते । यावद्गुरो समापेअध्ययनक्षत्रियादे गुरोऽनुब्रज्यतावत्शूद्राकार्या ॥ २४१ ॥

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्योवासमात्यन्तिकवसेत् ॥ ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन्गतिमनुत्तमाम् ॥ २४२ ॥

(१) भेदातिथिः । अब्राह्मणे गुरौ वासोऽध्ययनाय पूर्वोक्तो नैष्ठिकस्यापि भागोविशेष निषिध्यते । आर्यन्तिकव्यासयावन्जीविकन वसेत्कुर्यात् । वासवसदिति सामा यविशेषभावाद्वासवसेदिति सवम्ब कल्प्य गुरुविषयोवासस्तवसेत् । समासाध्ययनोऽप्यत्र गच्छेत् । ननु चाध्ययनमात्रमनुज्ञातमार्थान्तरस्य वासस्य कुत शान्तिः । नेपदोषः । गुरोः तस्य वासउक्तं अध्यापयिता च गुरुश्च अतोभवत्प्रासाद्ब्राह्मणे धाननूचाने । अत्राशब्दोऽप्यर्थः । ब्राह्मणापि यद्यनूचानोवृत्ताभिजनसन्धोर्न भवति नच व्याख्यानाध्ययनशीलोऽनुब्रज्येनैतपि गुणात्स्यते यतो ननुवक्तव्यभागादेवावससिद्ध गतिरनुवातिशयभागीवसिस्ता अनुत्तमा यस्याअयोत्तमानास्ति ताकाङ्क्षन्परमा मानन्दरूपमोत्तमम् ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । तथाच क्षत्रियाद्वापि गुरोः यावद्जीवनिवासयसक्तौ इवमाह न ब्राह्मणइति । नाय

नितिकनैष्ठिकाश्रमोक्तम् । ब्राह्मणेपि साह्रवेदपाठनभ्येतरि न नैष्ठिकवासेवसेत् । किंतुयावदध्ययनं अधीत्य वैश्वानरपरिचर्य-
या क्षपयेदिति स्मृत्यन्तरात्सिद्धम् ॥ २४२ ॥

(३) कुड्डूक । आत्यन्तिकवासयावजीविकब्रह्मचर्यवक्षत्रियादिके गुरो ब्राह्मणे साह्रवेदानभ्येतर्त्यनुनमांगर्तमो-
क्षलक्षणामिच्छजिष्ठभ्योनावतिष्ठेत् ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्द । अननूचाने सागवेदानभ्येतरि आत्यन्तिकयावजीव न वसेत् किंतु यावदध्ययनतावद्दसेत्-
इत्यन्वय ॥ २४२ ॥

(५) नन्दन । आत्यन्तिकवासनैष्ठिकब्रह्मचर्यवसेत्कुर्यात् ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्र । शिष्य अब्राह्मणे गुरौ आत्यन्तिक वासनवसेत् यावज्जीवनवसेदित्यर्थ । नैष्ठिकब्रह्मचर्यं
न वसेदित्यर्थं नानूचाने उत्तमागतिकाज्ञान वसेदित्यर्थ ॥ २४२ ॥

यदि त्वात्यन्तिकवासरोचयेत् गुरोःकुले ॥ युक्तपरिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ २४३ ॥

(१) भेदातिथि । अत्यन्तमन्यन्तिकवासगुरो कुले नैष्ठिकब्रह्मचर्ययदि रोचयेत्तदायुक्तस्तत्पर परिचरे-
देनगुरुमाशरीरस्य विमोक्षणात्पाताद्यावच्छरीरंभियतइत्यर्थ ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नैष्ठिकस्याधिककर्त्तव्यमाह यदित्विति । यदिआत्यन्तिकतत्र जन्मनि तत्र गृहवासात्पा-
गेन युक्त प्रयत्नवान् परिचरेत् शुश्रूषेत् एवगुरुब्रह्मचारीआचार्यकुलवासी वृतीयोत्यन्तगतिमिच्छन् आचार्यकुले समा-
सादयेदित्येतत् श्रुतिमूलत्वाच्चास्य नक्रणादिसृष्टिभिर्विरोध ॥ २४३ ॥

(३) कुड्डूक । यदि तु गुरो कुले नैष्ठिकब्रह्मचर्यात्मकमात्यन्तिकवासमिच्छेत्तदा यावज्जीवनमुपुक्वोगुरु-
शुश्रूषयेत् ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्द । सपति नैष्ठिकब्रह्मचारिणोपमसार्थवादमाह यदीति ह्याभ्या । मुक्तोजितेन्द्रिय आशरीरविमो-
क्षणात् ॥ २४३ ॥

(५) नन्दन । गुरोर्ब्राह्मणस्यानूचानस्य ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्र । गुरो कुले यदिआत्यन्तिकवासरोचयेत् एव गुरु आशरीरविमोक्षणात् शरीरत्यागपर्यन्त
परिचरेत् ॥ २४३ ॥

आसमाप्ते शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ॥ सगच्छत्यज्जसा विमोक्षलक्षणसन्न शाश्वतम् ॥ २४४ ॥

(१) भेदातिथि । नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य फलविधिरयम् । शरीरस्यस्य समाभिर्जावितव्याग । आतत काण्ठ्यो गुरु-
शुश्रूषते परिचरति सगच्छति विमोक्षलक्षण सत्यसदनस्थानशाश्वतत पुन ससारपतिपद्यतइत्यावात् । अज्ञसाःक्लिष्टेन
मार्गेण नगत्यन्तरेण तिर्यक्त्वेन मनुष्यादिजन्मना ध्यवधीयते । ब्रह्मशब्देन चेति सहादर्शने देवविशेषश्च चतुर्वक्त्रस्तस्य
सत्प्रधानविशेषादिवि विधत्ते वेदा तवादिनात् ब्रह्म परमात्मा तस्य सत्प्रत्यरूपमेव तद्भावापत्ति ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । फलमाह आसमाप्तेरिति । अज्ञसाशीम ब्राह्मणोहिरण्यगर्भस्य शाश्वतमविध्युतम् ॥ २४४ ॥

(३) कुड्डूक । अस्य फलमाह आसमाप्तेरिति । समापि शरीरस्यजीवनत्याग । तत्पर्यन्तयोगुरुपरिचरति सत्त्व-
तोर्ब्रह्मण सत्प्रत्यरूपमिनाशिमाप्तेति ब्रह्मणि लीयतइत्यर्थ ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । शुश्रूषोस्तस्य एवमेव अनूचानं विप्रसन्नस्थानं शश्वतद्विपरार्थकालस्थापित्वात् । अञ्जसा तत्त्व-
तो न स्तुतिमात्रं ब्रह्मचर्येण विन्देदिति श्रुतेः विन्देत्प्रामुखात् ब्रह्मलोकमिति शेषः ॥ २४४ ॥

न पूर्वगुरवे किंचिदुपकुर्वीत धर्मवित् ॥ स्नास्यंस्तु गुरुणा ज्ञानः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । नैष्ठिकस्यायं गुरवेऽर्घदानं प्रतिपिध्यते । स्नास्यतो गुर्वर्थविधानात् न च नैष्ठिकस्य स्नानमस्ति
प्रकृतम् । नैष्ठिक एव उपकुर्वाणस्य तु उपनयनात्प्रभृति यावत्स्नानमस्त्वेव सति संभवे यथा शक्त्या दानपूर्वस्नानादुरवे कि-
ंचिदुपकुर्वीत दद्याद्दत्तार्थं धातुः सोपसर्गोऽतश्च त्वसाध्याचतुर्थी । अथवा क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति । ततः सप्रदान-
त्वधर्मवित्पदमनुवादः । स्नास्यस्तु स्नानकाले प्राप्ते गुरुणा आदिष्टममुर्थमाहरेत्ततः शक्त्या यावन्तं शक्नोति तावन्तं गुर्व-
र्थगुरोरिदं गुर्वर्थगुरोर्येन प्रयोजनं तमाहरेत्तु पनयेत् । नन्वयनैष्ठिकस्य गुर्वर्थकरणप्रतिषेधः । न ह्येते द्वे वाक्ये एकैकं प्रतिषेधः
अपरिणं गुर्वर्थविधिः । स्नाने गुर्वर्थोऽवश्यकर्तव्यमित्यर्थविधिः । प्रतिषेध उपकारप्रतिषेधे च सर्वशुश्रूषाविधिरनर्थकः स्यात् ।
न च दानमेवोपकारोयेन धनोपकार एव निषिध्यत नान्यः प्रियहितादिः । अर्थवाद्दत्त्वेत्वयथार्थता न दोषः । गम्यते चात्रैक-
वाक्यता ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणम् । अध्ययनात्प्राक् गुरवे नोपकुर्वीताध्ययनाभिसेवन्निधना न किंचिद्दद्यात् । एतन्नैष्ठिको-
पकुर्वाणकं योऽस्तुल्यम् । अन्यथा श्रुतकाध्ययनमाभिमसगात् । अत्र प्रसगादुपकुर्वाणस्य दक्षिणादानकालोक्तः स्नास्य
स्त्विति गुरुणा ज्ञानः स्नास्यन् शक्त्या गुरवेऽर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

(३) कुङ्कुमः । उपकुर्वाणस्यायविधिः नैष्ठिकस्य स्नानासंभवात् । गुरुदक्षिणादानं धर्मज्ञो ब्रह्मचारी स्नानात्पूर्वं
किंचिद्रोहोत्सादिधनगुरवेनावशं दद्यात् । यदि तु षडष्टमातो लभते तदा गुरवे दद्यादेव अतएव स्नानात्पूर्वं गुरवे दानमा
ह्रापस्तम्बः । यदयानि द्रव्याणि यथा लभमुपहरति दक्षिणा एवताः स एव ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यव्रतमिति ।
स्नास्यन्पुनर्गुरुणा दत्ताज्ञो यथाशक्ति धनिनयाचित्वापि प्रतिग्रहादिनापि गुरवेऽर्थमाहृत्यावशं दद्यात् ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नास्यन्समावर्तनाख्यस्नानं करिष्यन् । उपकुर्वाणस्य दक्षिणादानेनैव समाप्तिवृत्तं तस्या काल
माहे नैति ह्याभ्यां । नोपकुर्वीत धनेनैति शेषः ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । उपकुर्वाणप्रत्याह नपूर्वमिति । स्नास्यन्समावर्तित्यमाणः ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मवित् गुरवे किंचित्पूर्वं कुर्वीत दक्षिणा न दातव्या गुरुणा ज्ञानं दत्तात्तः स्नास्यन् ब्रह्मचर्या-
न्तं स्नानं कुर्वन् शक्त्या गुर्वर्थं दक्षिणा दद्यात् ॥ २४५ ॥

क्षेत्रं हिरण्यंगामश्च लघ्नोपानहमासनम् ॥ धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तं मुद्दिष्टं गुर्वर्थं कुर्यात्तत्र न सर्वकर्तव्यमित्येवमर्थोऽप्यश्लोकः । यदि गुर्वर्थं रुद्धमादिशेत् अमुष्य
स्त्रियमाहरेत् सर्वत्वे वा देहीति तन्न कर्तव्यम् । किंतिर्हि क्षेत्रधान्यानां भवनभूमि क्षेत्रमुप्यते । हिरण्यसुवर्णं वा शब्दो
विकल्पार्थो न समुदिताभि देयानि । अन्ततः अन्याभावे लघ्नोपानहमपि । इन्द्रनिर्देशात्साहित्यदानम् । वासांसि सर्वत्र
सख्यानविवक्षिता । प्रीतिमाहरन्ति एतदाहरेदिति पूर्वसम्पत्तः । प्रीतिमाहरेदिति वा पाठे अत्रैव त्रियापरिसमाप्तिः ।

(२४५) आंवहेत्=आहरेत् आहरेत्वा (मे०) .

(२४६) मासनम्=मन्तत (मे०)

प्रीतिमात्रहेदिति वा प्रीतिमुत्पादयेद्धान्याद्याहरेत् । रजतञ्चैव वा प्रीतिराहार्यतयोच्यते । ततश्चद्रव्योपदेशस्य दर्शनार्थता सिद्धा भवति । अथयपि यदेवविधंप्रीतिजनकमणिमुक्ताप्रवालहृस्वभगन्त्रीरथादि तदपि देयमिति गम्यते । तथा च गौतमो विद्यान्तेगुरुमथे ननिमग्न्याहरेददि स्यादा मीयशक्त्यागततदा दद्यान्वावेद्यास्त्रादिनार्जयेत् ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । तदेवाह । क्षेत्रमिति । अन्तत पूर्वाभाषे प्रीतिप्रीतिहेतु धान्यादावप्यन्ततइति यथायो-
गमनुपञ्जनीयम् ॥ २४६ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । कित्तदाहक्षेत्रमिति । शक्त्या गुर्वर्थमाहरेदित्युक्तत्वात्क्षेत्राहरण्यादिकयथासामर्थ्यविकल्पितसमु-
दितवा गुरवे इत्वा तन्प्रीतिमर्जयेत् । विकल्पपक्षेचाततोऽन्यासभवे उभोपानहमपि दद्यात्तद्द्वन्द्वनिर्देशान् । समुदितदान-
प्रदर्शनार्थंचैत सम्भवेऽन्यत्रपि दद्यात् । अतएव लघुहारीत एकमन्यक्षरयस्तु गुरु शिष्ये निवेदयत् । पृथिव्यानारित
तद्द्रव्यपद्धत्वाधानुष्ठीभवेत् ॥ असभवेशाकमपिदद्यात् ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्द । अतत पूर्वेषामशक्तौ धान्याद्युत्तराहरणमित्यर्थं दक्षिणायाअष्टद्वयार्थत्वमीमासास्तत्रकेस्थापि-
तम् । अतआह प्रीतिमितिप्रीत्यर्थमित्यर्थं ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्तत अतातत गुरवे प्रीतिआवहन् उन्मादिकदद्यात् ॥ २४६ ॥

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ॥ गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवहृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथि । नैदिकस्यायमुपदेश । असत्याचार्ये तल्पुत्रे श्रेयिण्यवादिगुणयुक्ते गुरुपत्न्यामाचार्याभ्यां वा
सपिण्डे वा गुरोरेव वसेत्तत्र च गुरुवहृत्तिमाचरेद्भैक्षनिवेदनादि सर्वकृपति । दारयद्योबहुवचनान्तोभाषावचनोवैयाकरणो-
सपते । स्मृतिकाराश्वकेवचनान्तमपि मयुञ्जते । धर्मप्रयासपन्ने दार नान्याकुर्वीतिति ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञान, रायण । मृततनैदिकधर्ममाह आचार्यइति । गुरुपुत्रे गुणान्विते अनूचानि गुरुसपिण्डे वा तादृश-
एव गुरुदारेतु गुणान्विते प्रमीतपतिकार्यमपि गुरुवहृत्तिमाचरेत् । तच्छुश्रूषयातद्देहेवसेत् ॥ २४७ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । नैदिकस्यायमुपदेश । आचार्ये हृते तसुते विद्यादिगुणयुक्ते तदभावे गुरुपत्न्यातदभावे गुरो
सपिण्डे पितृव्यादौ गुरुवच्छुश्रूषामनुतिष्ठेत् ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्द । यस्तु शुश्रूषते गुरुमन्युक्त तस्यासवे कागतिस्तत्राह आचार्येतिवति क्षाम्या । गुरुव-
हृत्गुरुपार्श्वेतिमुखादिका ॥ २४७ ॥

(५) नन्दन । अथनैदिकमत्याह आचार्यइति । सपिण्डे गुरुसपिण्डे ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्र । खलुइति निश्चयेन आचार्ये प्रेतेष्टे सति गुणान्विते गुरुपुत्रे गुरुवहृत्तिमाचरेत् । यद्वा
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवहृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवाच ॥ मयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषांसाधयेद्देहभारमन ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथि । अविद्यमानता सर्वेषामभाव यंदिवा गुणहीनता । एतेष्वसत्स्वमिश्रशुश्रूषामयुञ्जिताग्निशर-
णोपलेपनमयीधनमाचार्यवत्सन्निधान नियमाहृतवदहोरात्रासनमेवाग्ने शुश्रूषिताकुर्वन् देहसाधयेत् शरीरसपथेयथाऽधश्च-
क्षुमात्रुच्यतएवसाधयेदिति । स्थानासनएवविहार तद्धान्यकदानिंदासीत एवविहरेत् । आयेतु मयन्ते स्थानाय त्वस्तिका-
दिना यदासनभयानकाले तत्स्थानीसनविहारोऽग्नौभिक्षाचराणादि ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थानं ऊर्ध्वविस्थानंनियतं । आसनमुपवेशनं नियमेन विहारोभ्रमणमित्येतैस्तपोविशेष-
पग्रहणमभिप्रैति साधयेत्तपःसिद्धिकुर्यात् ॥ २४८ ॥

(३) कुञ्जुकः । एतेषु त्रिष्वविद्यमानेषु सततमाचार्यस्यैवाग्नेः समीपे स्नानासनविहारैः सायंभारतारदौ सप्तदिना-
दिना चाग्नेः शुश्रूषां कुर्वन्नात्मनोदेहमान्मदेहावच्छिन्नंजीवन्नक्षत्रमिगोम्यसाधयेत् ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । स्थानासनविहारवानग्नेःगुरोरितिवाशेषः । स्थानासनादिसमीपगमनादिनामहोक्तुर्यात् ।
देहं ब्रह्मशोकगमनेपर्यन्तम् ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । स्थानासनाभ्यांविहारः कालयापनं तदस्यास्तीतिस्थानासनविहारवान् ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषु गुरुषुचेषु अविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान्भवेत् तद्यथा गुरो स्थाने आसने उपविश्य
वसेत् अपिशुश्रूषांगुरोर्वा प्रयुजानः कुर्यात् आत्मनःत्वस्य देहं साधयेदित्यर्थः ॥ २४८ ॥

एवंचरति योविप्रो ब्रह्मचर्यमविभ्रुतः ॥ सगच्छत्युत्तमस्थानं चेद्द्विजायते पुनः ॥ २४९ ॥

इति मनुस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमिति नैष्ठिकवृत्तिभक्त्यवग्रहति । एवयो ब्रह्मचर्यचरत्यविभ्रुतः अस्वलः सप्रामोत्युत्तम-
स्थानं धाम परमात्मप्राप्तिलक्षणम् । नचेह पुनर्जायते न संसारमापद्यते ब्रह्मरूपसंपद्यतइति ॥ २४९ ॥

मान्याकापि मनुस्मृतिस्तदुचिता व्याख्या हि मेधातिथेः साधुमैवविधेर्वशात्कचिदपि प्राप्यंन यत्पुस्तकम् । क्षीणो-
द्गोभदनः सहारणभुतो देशान्तरादात्वेर्जाणिं द्वारमधीकरत्ततइतस्तत्पुस्तकैर्लखितैः ॥ इति मनुभाष्ये मेधातिथीयेद्विती-
योऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एव नैष्ठिकधर्मेण । विप्रपदविप्रस्यैव नैष्ठिकधर्मो नान्येषामित्येतदर्थम् । अविभ्रुतः
अभग्रतः । ब्रह्मलोकं प्राप्योत्तमस्थानं मोक्षरूपदंगच्छत्यतएव नेह संसारे पुनराजायतइति ॥ २४९ ॥

सर्वज्ञश्रीनारायणकृतो मन्वर्थविबृत्तौ ब्रह्मचर्याश्रमविधाननाम द्वितीयोऽध्यायः २

(३) कुञ्जुकः । आसमाग्नेः शरीरस्येत्यनेन याजीवमाचार्यशुश्रूषायामोक्षलक्षणंफलम् । इदानीमाचार्यं स्मृत्येऽपि एव-
मित्यनेनानन्तरं कविधिनाचार्यपुत्रादीनामप्यधिपर्यन्तानां शुश्रूषकोयो नैष्ठिकब्रह्मचर्यमखण्डितव्रतोऽनुतिष्ठति सउत्तमस्थानं-
ब्रह्मण्यांतकसलक्षणमिति नचेहसंसारे कर्मवशादुत्पत्तिरुच्यते ॥ २४९ ॥

इति मन्वर्थमुक्त्वावल्यांमनुवृत्तौद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेष्वामाचार्यदिषु नैष्ठिकस्य ब्रह्मसन्ध्यासिद्धिरित्युपसंहरति एवमिति । अविभ्रुतब्रह्मचर्यःअप्रच्यु-
तव्रतः । इहेति विशेषणानामान्वान्तरे जायते यदि तत्र श्रवणादिदुर्लभतामुच्यते । तथा च स्मृतिः ब्रह्मणासहते सर्वे सगमे
प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानःप्रविशन्ति परपदमिति । प्रतिसंचरे प्रत्ये कृतात्मानःकृतसाक्षात्काराः ॥ २४९ ॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितायामन्वर्थचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । अथोपकुर्वाणप्रत्याह एवमिति । अविभ्रुतः अस्कन्धेतरस्कः ॥ २४९ ॥

इतिवीरभद्रमिसखेन श्रीनन्दनेन विरचिते मानवव्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ४ ४ ४ ४

(६) रामचन्द्रः । विप्रः अविभ्रुतः अस्वच्छिन्नब्रह्मचर्यः यएवंचरति सउत्तमस्थानं गच्छति पुनः इह न
जायते ॥ २४९ ॥

इति मनुस्मृतिभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्री ॥ ;

अथ तृतीयाध्यायः

पट्टात्रशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ॥ तदाधिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १ ॥

(१) मेधातिथि । द्विविधो ब्रह्मचारी पूर्वत्र प्रतिपादितो नैष्ठिक उपकुर्वाणश्चेति । आसामे शरीरस्य यस्तु शुश्रूषणे गुरुमि यनेन नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यमुत्तमम् । आसमावर्तनादिति पक्षा-तरमपि सूचितम् । तत्र नैष्ठिकस्य नामधेयमितिलम्भेनैव निमित्तवता विशेषेण सुगमित । निशासामागिगच्छति नैष्ठिक । श्रुत्यैव कालो विहित आसामो मेरिति । उपकुर्वाणस्यानेन क्रमयोगेन तपोविशेषैर्विधिष्वैत्रैतैश्च विधिचोदिते वेदे कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति सख्याया अविवक्षोक्ता । अविवक्षायार्थे द्विविचनु पञ्चपत्समादिशाखाध्ययनयथाशक्तिप्रामाण्यमभ्यस्यते । त्रैवेदिकव्रतचर्यं त्रयाणां वेदानां साहाय्यरहितं तद्ग्रहणप्रयोगेन त्रैवेदिकम् । ग्रहणक्रिया वृत्तावन्तर्भवति वेदाधिगमस्य प्राग्विहितत्वात् । व्रतब्रह्मचारिधर्मकलापः । चर्यं चरितव्यम् । कृत्वो विधौ । एवमाहरणादीनां ग्रहणान्ततायामासायामाह पट्टात्रशदाब्दिकमिति । गृहीतेऽपि वेदे काल पूरयितव्यः । यद्विस्वाध्यायाध्ययनविधयर्थो धर्मस्तस्य च स्वाध्यायविधेर्यद्ग्रहे निवृत्ति किमर्थानि हिंसादशवर्षिकी ग्रहणोत्कृष्टव्रतवर्षानुवृत्ति । अत्यल्पमिदमुच्यते । दर्शपूर्णमासादिन्वयप्रायेयादिग्राह्ये पराश्रित्यान्वयान् तत्राप्येतद्दत्तव्यं समस्ताद्गानुष्ठान एवमत्राहुः पकारकाद्गुत्तं द्विशिष्टक्रमकाद्द्विध्यर्थसंप्रयवगताया परिचोदनाशब्दादेव विधिसंबन्धोपगमोऽयम् । अथ महती लघ्वीयासस्तर्द्धाधिकपादिकग्रहणावधय पक्षा सन्ति तेषु सत्सुक खलु महाप्रयासमतिचिरकालतावहादशवर्षिकव्रतचरणमाद्रियेतेति चेत्फलभूमार्थिनोद्भूयस्त्वमनुशास्यन्ति । तदुत्तमयत्र विशेषात्फलविशेषेण भवितव्यमिति । ननु च नार्थावबोधोऽस्ति ग्रहणद्वारेण स्वाध्यायाध्ययनस्य किंचिदपरफलमस्ति । एवसाहुः नतस्याध्ययनमात्रतत्र भवन्तीयाज्ञिका फलसामानन्तीति । तथा दृष्टो हि तस्यार्थं कर्मावबोधनमिति । तद्व्यनचकश्चिद्विशेषोऽस्ति । यद्येवग्रहणकालेऽप्यन्तरेण व्रतधर्मानुष्ठानग्रहणदर्शनानुष्ठानप्रसङ्गः । ऋश्रैवमाह अर्थावबोधार्थं स्वाध्यायविधिरिति । स्वाध्यायविधि स्वार्थ एव । नान्यस्यान्यार्थतायामागममस्ति । अर्थावबोधो हि ग्रहणे सति वस्तुस्वतोऽव्युत्पन्नते न विधितः । स्वार्थिकत्वात् । स्वार्थविधि । एतदपिकथं भविष्यति । कातर्हीयवाचोऽपि फलविशेषेणेति । एवावाचोऽपि सस्कारविधिस्तावदयस्वाध्यायप्रधानस्तस्य स्वाध्याये कर्मण्युत्पन्नत्वात् । सस्कारविधयश्च न साक्षादधिकारमर्हन्ति किंतु सस्कार्यद्वारेण साधिकारविध्यन्तरमनुप्रविशन्ति । यथात्रीहिमवहन्तीति दर्शपूर्णमासाधिकारविधयः प्रायेयादियागसाधनभूतपुरोडाशप्रकृतिर्वाहितुपकरणविप्रमोचनादिसस्कारद्वारेण दर्शपूर्णमासापूर्वमवधमनुभवति । अवधानो न तन्निरपेक्षः । स एव कर्तव्यतया प्रतीयते । एवमिह वेदस्य सस्कार्यत्वमन्यत्राशेषभूतस्य निर्वहति । दृष्टस्वाध्यायाध्ययनान्तरमर्थावबोधः । अतद्दमध्ययनामर्थावबोधोपपर्यन्तमवघातव्यतन्तुलनिष्पत्तिपर्यन्तम् । एतावास्तु विशेष प्रकरणेऽधीतत्वाद्दघातोऽक्षरितिल्लघाधिकारविध्यं तरसंबन्धः । अयत्वनारभ्याधीतत्वाद्बोधोपपर्यवसायी सकलफलकमानुष्ठानोपयोगितया गम्यमानोऽधिकारः । तत्र विध्यमनिवृत्तिरेव विशेषोऽभिप्रेतः । विधौ हि पुरुषार्थत्वव्युत्पन्नावगमत्साक्षाद्भवतु वा परम्परया वेति न त्रिषैव । गम्यमानाधिकारत्वाच्च त्व

तत्र एवायविधिः । स्वात्मानमनुष्ठापयति यद्यपि नित्यकामश्रुतिष्वर्थावबोध उपयुज्यते । यत्त्वावबोधश्चरिण ज्योतिष्टोमा-
दिविधेयैकर्यात्वमिच्छति तत्फलस्यैव च प्रयत्नविशेषादातिशयमाहुस्तेषामाचार्यकरणविधिना किमपराद्धेयं महता यत्ने
न तदेककार्यता निविध्यते । अप्रमाण्यवेदस्य भवतीति चेदस्तु नमयोजनवयेन युक्तिसामर्थ्यायातोऽंशं हानुशक्यते । यु-
क्तिस्तु पुक्त्यन्तरेण यत्नयसा बाध्यते । आचार्यकरणविधेयैकर्यात्वै त्वस्य विधिहस्तैव हीयते स्वाभ्याविबक्षितत्वात् । त-
त्तुल्यज्योतिष्टोमाद्यनुशेषेषु । यदा तु स्वतन्त्रोऽयविधिः स्वाभ्यानुष्ठापकस्तत्समानस्करूपस्तदा स्वयमेवेतिकर्तव्यतया युक्तो-
ऽनुधीयते । तव यं विकल्पिताः कल्पालम्बीयांसि गरीयांसश्च तेषां लघोयसा सिद्धे गरीयसामनुष्ठानविधयश्च विशेषमावह-
ति यथाधाने एकादेयातिशेदेमाहादशदशवेत्यादि । अनुष्ठिते चारिणिविधौ स्वसामर्थ्याच्छ्रुतौ वा भवतु प्रतीयमानो वा क-
ल्पो वा प्रमाणभेदोऽयं न संचन्धभेदः सर्वशोभयतः स्पर्शतो न मुच्यामहे, यद्यस्य विधिः स्वाभ्यानुष्ठापको ज्योतिष्टोमाद्युपकार-
रत्त्वसः । ननु किमिदं पूर्वापरविरुद्धं लक्ष्यते प्रागुक्तं न साक्षात्संस्कारविधयोऽप्यिकारसम्बन्धनं इयान्ति तु तत्र एवायविधिः
स्वाभ्यानुष्ठापकइति । अथवा विशेषश्रुतेनाविधानानसम्बन्धते गम्यमानस्वविधिकारः संस्कारविधीनामप्यविरुद्ध इति न्ययवि-
शेषोपस्थ विधियुक्तमनुष्ठानमर्थावबोधोपाशङ्क्यते । पाठमात्रस्याचार्यनिधियुक्तत्वात्संस्कारविधीनामधिकारसंबन्धो-
भ्युपगतः इयात् । अयं विध्यन्तरोपकारकत्वात् न्ययुक्तमनुष्ठानं तथा तस्य विधितस्याभ्ययनस्यानधीतवेदस्याधिकारः । त-
दापि श्रद्धस्याधिकारोद्भूतवारः । न चाभ्ययनानन्तरवेदायैश्रवणं मांमेति । यदेव हि यदृच्छया कुतश्चिदधिगतं भवति
ज्योतिष्टोमनामकर्मैवेदिकस्वर्गफलमिति तदैव तदितिकर्तव्यतां शिक्षेत् । तत्काल एव च तदुपयोगिनो मन्त्राभ्याजमानानधीया-
त अत्रैकचिदाश्रयिन्यायेन परिहृतिपथेव हित्तिष्टरुदादय उभयरूपाः संस्कारार्थं कर्मतया एव स्वाध्यायाध्ययनमप्य-
धिपानविनियोगानुसारितया क्रियाफलावबोधशनेन च संस्कारकर्मफलत्वकर्मार्थं कर्म । अतः साधिकारत्वसिद्धिः । क. पुन-
रधिकारी । उपनीतस्यैवाधिको माणवकइति त्रामः । ब्रह्मचारिधर्मेषु शैतदाभ्यायने लिडादयोऽस्य विनाभूतनियोग्यार्थविध्य-
मतिपादकास्तत्र विशेषाकाङ्क्षायां क्विच्छव्यसमापितो विशेषो भवति । स्वर्गकामोपावर्जो भवति होत्रं जुहोति । क्वचिदश्रुतो-
प्यन्वितान्निधानसामर्थ्यवलेन कल्पो विभजिदादिषु क्वचित्प्रकरणेऽस्तु सामर्थ्याद्विध्यन्तरोपकारो बन्धनयापि च प्रतीयते ।
तदेतद्विहसर्वमस्ति । प्रकृतो ब्रह्मचारी वस्तुसामर्थ्येन चार्थावबोध उपजायते स च सर्वविधिप्रयुज्यते विदुषोऽधिकारान् । त-
दिदमपरे न मूरमन्ति । संस्कारविधित्वेनैवास्य प्रतीयमानाधिकारता । यतः संस्कारकर्मणि संस्कारार्थं तया अनुष्ठाप्यते ।
यदि च संस्कार्ये न दृश्येत विशेषस्ततः सक्तुवन्संस्काररूपता होयेत । अस्ति चात्र फलत्वकर्मत्वोपलक्षणो विशेषः । यत्तु
विष्टरुदादिवेदेति तत्प्रकृतितयस्य विज्ञानागम्यत्वरूपहानितया युक्तो भयरूपता । तस्मान्दृश्यतस्वतन्त्रोऽयविधिमांणवकस्ये-
ति । अतश्च स्वतन्त्रोऽनुष्ठेयो नावधातादिवद्दर्शपूर्णमासाद्यधिकारनियोगक्षेपेण एवमनेकवेदाध्ययनमविद्वद्ध्यम् । तत्रापि-
शेकेन वेदेन निर्णये विध्यर्थे क्रिमित्यनेकवेदाध्ययन फलभूतानुपयुज्यते । फलसंबन्धवन्तु वाक्यशेषाधीतयोपदेष्टव्यादि ।
एवस्थितपकवैदाभ्यायिनः स्वशाखानधीतानामन्त्राणां कर्मोपयोगिनं कर्मोपानकाले सामर्थ्यात्तदाक्षिप्तमप्ययनमनुष्ठापकं भवति ।
यद्यन्धीतवेदस्याधिकारोऽधीतइति । अन्ये तु ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पडब्रह्मो वेदोऽध्येयइति निष्कारणइत्येतस्याधिकार-
पदात्मस्येते । निष्कारणः कारणमयोजनमनुद्दिश्यन्त्येककर्मवत्कर्तव्य न ह्यस्याधिकारसमर्पकत्वमन्तरेण विध्यद्वारेण
क्रियाकारकतद्विशेषणत्वादिना न्ययः सम्भवति तस्मात्सत्यपि संस्कारविधित्वे गम्यमानाधिकारत्वस्य मांणाधिकारत्वं वाऽवि-
रुद्धम् । अथरे तु संस्कारविधित्वादनधिकारतामिव व्यापसाम्बन्धते । अनुष्ठानविशेषाभ्यासाधिकार उपपद्यते । सचेह
संस्कारविशेषदर्शनादेव सिद्धः । संस्कारविधयः प्रयोजनपेक्षया । क्रियाफलमेवात्र विधिसाध्य तच्च कर्मसंयत्पहणलक्षण-

इत्यतएवाविरुद्धम् । अश्रुते विभागे स्मृत्यन्तराद्विभागावगतिः प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाध्यानीति । केपुनरत्र त्रयोवेदाभिनि-
 ताः ऋग्वेदोपजुर्वेदः सामवेदइति । अयं किनाथर्वणोवेदइतिपद्येतत् पृथग्वाक्यम् । अयतुंप्रहणान्तिकमेवेत्येतन्नै-
 कवाक्यंतन्नास्ति गृहीते वेदे व्रतनिवृत्तिः । एकत्वमाहर्कित्वत्रयथाश्रुतं संस्कार्यत्वनिर्बहणायां अर्थावबोधनिवृत्तया-
 त्तस्यविधेरनुष्ठानलाभः । अवबोधोहितसकलकर्मानुष्ठानोपयोगीति । आथर्वणश्चाभिचाराद्युपदेशबहुलः । तस्मान्नज्यो-
 तिष्टोमदिकर्माणि विधीयन्ते । नापि तेषां किंचिद्ब्रह्मचर्यैवहौत्राभ्यर्चयवौद्रावादिसकलतद्वन्नपरिसमाप्तिः । प्रधानोत्पत्तिविधय-
 श्च त्रयाणामेव ज्योतिष्टोमादीनांसति । ब्रह्मत्वमपि त्रयाणामेव विद्यते । त्रिशब्दश्चसंख्यावचनः । नचसंख्याशब्दाकं-
 चिद्धर्ममेकमनपेक्ष्यभवन्ते । अतोयेषामेवेह कार्योपदेशपरता तएव त्रिशब्देनाभिगदितुशक्यन्ते । न चाथर्वणस्यत-
 त्कार्यानुभवेशः । नतत्र प्रधानविधयो ज्योतिष्टोमादीनां द्वाविधयः । श्येनादिष्वभिचारयज्ञेषु तएवांत्वजः सैवान्यापीति-
 कर्तव्यता । विशेषोऽपिः सोऽपि त्रय्यमेवोपदिष्ट । अतं ऋग्यजुषामुक्तसामाभ्यां चैकत्रकर्मणि समावेशाभावाच्चवेदी-
 ब्यपदेशानुपपत्तेराथर्वणस्येहग्रहणत्वाभ्यायशब्दाच्चात्यत्वात्त्वभ्ययनविधेरस्तद्विषयत्वमविरुद्धम् । तदाधिकपदत्रिशत्संख्या
 प्रत्यवष्टयते ततोऽप्यष्टादशवर्षाणि । अत्रापि विभागकल्पनापद्वर्षाणि अत्रापि पादिकं पादश्रुतुर्भागभागिनी सैव संख्या
 नववर्षाणिचतुर्थीभागः । प्रतिवेदं त्रीणि । कथपुनस्त्रिभर्वर्षेवेदः शक्यो गृहीतुं असमामग्रहणस्य च व्रतनिवृत्तौ व्रतस्नात-
 कव्यपदेशे भवतिकश्चिन्मेधावितमः । अपर आह न ग्रहणस्वरूपमुक्ताधर्मां किताहंतद्वियेण विधिनाप्रयुज्यन्ते त-
 त्रापि निवृत्ते ग्रहणे यदि कानिचिद्दहानि नियमानुपासनं मध्ययनकाले क्रियते तावत्समापद्यतएवशास्त्रार्थः भवेत्त्वाभ्याम
 विध्यर्थं तावतैवाङ्कलापानुष्ठानम् । असमामग्रहणस्य तद्व्रतनिवृत्तौ व्रतस्नातकव्यपदेशः । अतः कालविशेषविधान-
 युक्तम् । त्रिभर्वर्षैः विना न व्रतस्नातको भवति तद्यद्यपि स्नानवेदसमामाविति केचित्स्मरन्ति तथापि तदर्थं व्रतसमाप्तावपि
 प्रयोगउपचाराद्युक्तएव । तदयुक्तम् । सत्यपि विधिप्रयुक्तयावदध्ययनभावितैव व्रतानां युक्ता । अध्ययनसयोगेनहि
 तानि चोच्यन्ते यावदध्ययनभवति वचनादेव हितिसांवात्सरो व्रतचर्या भागपिग्रहणाद्यथेतत्पृथग्वाक्यम् अथतु ग्रहणान्ति-
 क्रमेवेत्येकपाक्यंततो न्नास्त्यगृहीते वेदे व्रतनिवृत्तिः । एवकारिणैवमेव पक्षमनुमन्यन्ते । यदिनास्त्यगृहीते वेदे तन्नि-
 वृत्तिः कथं तर्हि व्रतस्नातकोवेदस्नातकइति भेदेन व्यपदेशः । चतुर्थैव श्यामः । षड्त्रिंशदब्दाः समाहताः षड्त्रिंशद्वद्वतत्रभ-
 र्वपाशुत्रिंशदब्दिकम् । एवत्रैवदिकम् । तदर्थपरिमाणतदाधिकम् । एव पादिक ग्रहणान्तिकमितिसर्वत्र अतद्व्रतानाविति
 मत्वर्थायः । नतु यस्यपरिमाणंतत्तस्यास्तीति शक्यतेऽपेदष्टुम् ॥ * ”
 (२) व्रतज्ञानारायणः । क्रमप्रामाण्यार्हस्यैवाश्रमधर्मप्रक्रमत्वात्साक्षाध्ययनात्साक्षादधिकमिति । षड्त्रिंशद्वर्षनिर्वर्षं वेदत्रया-
 ध्ययनार्थं व्रतब्रह्मचर्याश्रमनियतधर्मरूपं चर्यचरणीयम् । नियमेनार्थं, एतन्नैववर्षं भवतीति श्रुतेः एकदेशस्यापि व्रतेनाध्य-
 यने प्राशस्त्यात् । अशाक्तस्य तदाधिकं अष्टादशाब्दिकं वा नवाब्दिकमिति त्रिप्रकारं व्रतस्नानं केवलवियोगान्नकर्तुमिच्छ-
 तौग्रहणान्तिकम् । अथाहुर्भयनिष्पत्तौ विद्याव्रतस्नानसिद्धिरिति स्फुटत्वान्नोक्तम् । आथर्वणिकस्य तु त्रयोनिष्कर्षत्वान-
 एतद्व्रतैर्नैवव्रतसिद्धिरिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

(३) कुड्बूकः । पूर्वत्रासामाभेः शरीरस्येत्यनेन नैष्ठिकब्रह्मचर्यमुक्तम् । नतत्रावध्यपेक्षा आसमावर्तनादित्यनेनचो-
 पकुर्वाणकस्य सावधिब्रह्मचर्यमुक्तम् । अतस्तस्यैवगार्हस्थ्यधिकारः । तत्र कियदवधिविधौ ब्रह्मचर्यं तस्य गार्हस्थ्यमित्य-
 पेशात्तस्मात् षड्त्रिंशदाब्दिकमिति । त्रयोवेदाक्रमयजु सामाख्यास्तेषां सप्ताहर-त्रिवेदी तद्विषयव्रतस्य गृहोक्तनियमसमूहस्य

पद्मत्रिशद्वर्षपावट्टुकुले चरितव्यं पद्मत्रिशदादिकमितिपद्मत्रिशदद्वंशब्दात्कालादृष्टम् । आत्मभ्रंशसमस्यादश्रुतत्वादिति न्यायेनप्रतिवेदशांखंद्वादशवर्षाणिब्रतचरणम् । तदाधिकमष्टादशवर्षाणि तत्रप्रतिवेदशांखपट्ट । पादिकंनववर्षाणि तत्रप्रतिवेदशांखंत्रीणि यावत्कालेनोक्तावधेरुर्ध्वमधोवा वेदान्गृह्णाति तावत्कालंवाब्रताचरणम् । विषमशिश्रुत्वेपिपक्षाणामेकार्दयास्तिभेदेयाःपद्मदेयादित्वनियमफलेन्युगापेक्षोविकल्पः । तथाचश्रुतिः नियमेनाधीतवीर्यवचनंभवतीति । पहणात्किंपक्षसंदर्शनात्पूर्वांरूपक्षत्रये ग्रहणादूर्ध्वमपि ब्रतानुष्ठानमवगम्यते । अयर्वेदेदस्यर्वेदांशुत्विभ्युदेदयजुर्वेदसामवेदमथर्षाचतुर्थमितिछाःन्दोम्योपनिषदिचतुर्थवेदत्वेनकीर्तनात् अङ्गानि वेदाभ्रंवारइतिविष्णुपुराणादिवाक्येषु च पृथग्निर्देशाच्चतुर्थवेदत्वेपिभामिणाभियाराद्यर्थत्वात्पञ्चविद्यायामनुपयोगाच्चानिर्देशः । तथाहिऋग्वेदेनैवहोत्रकुर्वन्मनुर्वेदेनाश्वयवंसामवेदेनौत्रात्रंयदेवग्रम्येविद्याये सूक्तैर्न ब्रह्मत्वमितिश्रुतेस्त्रयीसंपाद्यत्वयज्ञानांज्ञायते । अयंचपान्त्वसैवेदिकंनवतर्चयाविधिर्नाश्ववेदंनवतर्चयानिषेधयति तत्परत्वेवाक्यभेदमसङ्गाच्छ्रुत्यन्तरेवेदमात्रेन्नतश्रवणाच्च । यदाहयोगियाज्ञवल्क्यः प्रतिवेदं ब्रह्मत्वंद्वादशाब्दानि पञ्चवा ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मचर्येणैव निशांसमाप्तिमरणं गतेनैतिकइति समाख्ययेव गार्हस्थ्यनिवृत्तिःसिद्धा । उपकुर्वाणस्य गार्हस्थ्यं तद्ब्रह्मचर्यस्य कालविकल्पचाह मद्मत्रिशदितिद्वाभ्यां । वेदान्यानुष्ठाने सएव मुख्ययाधिकापीति । मानपूर्वैवेदादीत्युक्तमधुना मेयंवक्तव्यमिति मानमेषयोःसंगतिः । त्रैवेदिकं त्रयाणांवेदानांसमाहारस्त्रिवेदी तद्ग्रहणमयोजनं त्रैवेदिकं ब्रतं विशेष्यं । पद्मत्रिशत्संवत्सरैरेष्टाथैर्वेदत्रयस्य सर्वशाखाभत्येयमेकं कर्ममिति न्यायात् शाखाचयस्याभ्ययनमवसंभावीति मेधागतवैजान्त्यासदाधिकमष्टादशवर्षसांख्यं पादिकं नववर्षसांख्यं समस्यादश्रुतत्वादित्यादिन्यायेनवा प्रतिशांख्यतत्त्वन्नदृष्टांशुहृतेपि वेदे ब्रतमिति विशेषणम् । तथाच द्वादशपट्टत्रीणि वर्षाणि वेदब्रताचरणं अतएवोक्तम् । तपोविशेषैर्विधिर्ब्रतेश्च विधिचोदितेरिति । इमंषतो नियमस्यावृत्तिमाह ग्रहणात्किमेववेति एतद्ब्रतजातंनिर्विध्रताभ्ययनसमाप्त्यमिति भट्टपादाः ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । एवंमतिपादितस्य ब्रह्मचर्यस्याभ्येष्टसामभ्यांरुपात्कालविकल्पानाह पद्मत्रिशदिति । पद्मत्रिशद्व्यानांसमाहारः पद्मत्रिशदद्वंशं तत्रमभं पद्मत्रिशदादिकम् । त्रैवेदिकमितिपदमभ्येवम् । ऋग्वेदसंपहणार्थंत्रिशदः । पञ्चपाण्डवाद्यव्यवस्थशब्दवत् । मन्त्रत्रैविध्यनिघन्धनं हि वेदानां क्रियम् । तेनचतुर्थोऽपि वेदमन्त्रान्मन्त्रान्मात्रिशद्वेदनसंगृह्यते । ब्रतचर्यंचरितव्यम् । तदाधिकमष्टादशाब्दाः । एवंपादिकं पट्टकम् ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतःपरगृहस्थाश्रमत्वरूपहर्षाः गुरो सतीपि पद्मत्रिशदादिकं पद्मत्रिशद्वर्षपर्यन्तं कुर्याच्च यत्रयाणां वेदानांसमाहारस्त्रिवेदी तद्ग्रहणमयोजनं त्रैवेदिकं पद्मत्रिशद्वर्षाणां चरित्रं द्वादशादिकं पद्मत्रिशद्वर्षान्तं वा ब्रतमलचर्यचरेत् । पहणादिमेव वा ब्रतचरेत् । गृहणक्रिया ब्रतैर्न भवति वेदाधिर्मध्य प्राग्विहितत्वात् ॥ १ ॥

वेदानधीत्य वेदो वा वेदंवापि यथाक्रमम् ॥ अविभूतब्रह्मचर्यांगृहस्थाश्रममावसेत् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रैवेदिकमभ्ययनमुक्तम् । एकद्विवेदाभ्ययनमभारतविकल्पयते । वेदशब्दः शाखावचनोव्याख्यातः । तिस्रःशाखाअधीयीत द्वेएकार्थैकैकाल्पादेनान् वेकलादेव । त्रयी त्रिविधेति पठ्यते । अधीत्य गृहीत्वा वेदमुक्त्या ब्रतचर्यया गृहस्थाश्रममावसेत् । गृहस्थाश्रमस्य स्वरूपवद्वयति उद्देहसहितजोर्भाषामित्यादि । आवसेदनुतिष्ठेत् । अने-

कार्भाधातव । रुतदारपरिग्रहोरुह्या गृहस्थउच्यते । गृहशब्दोदारवचनस्तत्रतिथिति । आह्मर्यादाभावतंते तस्य योवि-
हितपदार्थसमूहोविधिनिषेधात्मकः सआश्रमशब्देनोच्यते यथोपनीतस्य ब्रह्मचर्याश्रम आसमावर्तनात्कृतविवाहस्य गार्ह-
र्हस्थमिति । अविभूतब्रह्मचर्यैस्त्रीसमयोगनिवृत्तिर्यस्य सपवमुच्यते । वाक्यभेदात्प्रदृश्य । आख्यातव्यवहारे-
णाविभूतब्रह्मचर्यौभवेद्गृहस्थाश्रमचरितपद्यते । एकवाक्यताया कदाचनविभवे गार्हस्थ्याधिकारएवहीयेत अद्य पुन पुरु-
षार्थतया विधेनेन तदतिक्रमे प्रायश्चित्तेन युज्यते नत्वधिकारो भवति अधीत्यावसेदिति च पौर्वापर्यमात्रविक्रितम् ।
नाभ्ययनसमनतरभाविता विवाहस्य यत्कार्यान्पौर्वापर्यविधानादान तर्जनं शब्दार्थं । अतश्चत्वाभ्यायाभ्ययनविवाहयो-
रन्तराल ध्याकरणादिशास्त्रश्रवणवेदार्थज्ञानार्थलभ्यते विद्वानेवह्रिगार्हस्थ्येऽधिक्रियते । यथानाभ्ययनविधौ ब्रह्मचर्येण
पित्रात्वावस्थायातिर्यक्समानधमा स्वमधिकारमतिपत्तुमसमर्थस्तथापि पित्राचार्येण वाऽनुष्ठाप्यते । वस्तुतस्तयोरैवाधि-
कारोऽपत्यानुश्रान्नेने पितुरधिकारोऽपत्योत्पत्तिविधौ तावताभिनिर्वर्त्यत्वात् । अनुशासनच विधिनिषेधाधिकारद्वयमति-
पादनम् । तत्र यत्प्रतिपाद्यमानोऽपिनावबुध्यते तदन्धद्वय हस्तग्राहिकया कार्यते । यथाप्रिससर्षकूपादिपादात्त्राहस्ताव-
ष्टम्भोधार्यतएवमदृष्टादपि मद्यपानादेर्यथावानिच्छन्नीयधदानादौ प्रवर्तते एवशास्त्रीयेष्वपि पदार्थेषु यदा त्वीपद्युत्पन्न-
स्तदैवनियुज्यतइदमिदकर्तुमर्हसीति । एवसत्यपीतवेदोमाणवक पित्राचार्येणैवैवमबोधयितव्योऽगृहीतवानसिबिदत्वमिदानीं-
तदर्थंजिज्ञासायामधिक्रियसे ततस्तदद्वानि श्रोतुमर्हसीति । एतावता पितुरपत्योत्पादनाधिकारनिवृत्तिः । तदुक्तं मन्त्र-
तापुनरुत्पादितोभवतियावतात्त्वयमधिगतकृत्योभवतीति । अत स्थितमेतत् नार्थीत्यैवविवाहोयावद्वेदार्थोनाधिगत । एवच
पदयोजना कर्तव्या अधीत्याभ्ययने निवृत्तेऽप्यविभूतब्रह्मचर्यस्यात् । ग्रामायाच निवृत्तौ पुनर्वचननियमात्प्राणाम-
धुमासवर्जनादीनानिवृत्तिपरम् । तेन यावदभ्ययनतावत्सर्वे नियमाऽनुष्ठातव्या । समाप्तव्ययनेऽर्थावबोधकाले स्त्रीनिवृ-
त्तिरेव । ब्रह्मचर्यशब्देयद्यपिब्रह्मग्रहणार्थयद्गतग्रहणतत्र द्युत्पायते तथापि स्त्रीनिवृत्तिपरएवावस्य तत्रप्रयोगइति दर्शयिष्या-
म । यथाक्रम यएवाभ्येनृणापाठक्रम प्रसिद्धस्तेनैव प्रथमचतुष्टयस्ततोब्राह्मणपितृपितामहाद्यभिजनप्रबन्धोपक्रमभवति ।
नहीदृशोऽर्थवक्तारो न कुलेन न शीलन न क्रमेणेति । एतेनचैतत्प्रतिपादितंभवति याएव पित्रादिभिः शाखाधीतासापि
नत्याच्येति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । विद्यास्नानपक्षे शक्त्यपेक्षोविकल्प । यथाक्रमवेदत्रयान्ययनपक्षेऽप्येदादिक्रमेणैवा वे-
दान्ययने तु यच्छास्त्रीयसंस्कारैः संस्कृतस्तस्याएवादावभ्ययनमित्यर्थं ॥ २ ॥

(३) कुडूक । वेदशब्दोऽयमिभवेदशाखापर । स्वशाखाभ्ययनपूर्वकवेदशाखात्रयद्वयमेकाया शाखामन्त्रा-
स्लक्षणमेणाधीत्य । गृहस्थाश्रमगृहस्थविहितकर्मकल्पारूपमनुतिष्ठेत् । रुतदारपरिग्रहोर्गृहस्थ गृहशब्दस्य दारवचन वा-
त् । अविभूतब्रह्मचर्यदिति पूर्वविहितस्त्रीसमयोगमधुमासभक्षणवजनरूपब्रह्मचर्यन्युवावोऽय प्रकृष्टाभ्ययनाद्भवत्कल्याणार्थं ।
पुरुषशक्त्यपेक्षश्रायमेकद्वित्रिशाखाभ्ययनविकल्प । यद्यपि ब्रतानि वेदाभ्ययनच नित्यवदुपदिशता मनुनोभयस्नातक-
एव श्रेष्ठत्वाद्भिहितस्तथापि स्थूल्यन्तरादन्यस्नातकोपि बोद्धव्यः । तद्वाह हारीत त्रय स्नातकाभवति विद्यास्नातको-
ब्रतस्नातकोविद्याब्रतस्नातकश्चेति । य समाप्य वेदमसमाप्य ब्रतानि समावर्ततेसविद्यास्नातक । य समाप्य ब्रतान्यस-
माप्यवेदसमावतते सत्रतस्नातक । उभयसमाप्य समावतते य सविद्यास्तस्नातक । यास्तवल्क्योऽप्यह वेदब्रतानि वा
पारनीत्वा सुभयमेव वेति ॥ २ ॥

(४) राघवानन्द । शास्त्राम्नाभ्ययनमवश्यभावीति त्रिशदधिकैकादशशतशाखानावेदचतुष्टयपरिमाणत्वात् पु

रुषायुषमभ्येव्यभ्येतुमशक्यत्वाद्देशशब्दः शाखापरः । सर्वशाखाप्रत्ययमेकैकमेति न्यायात् । सर्वशाखाविधिवचनिसिद्धमभ्ये-
 नृपेदतरति भट्टखरसात् । अन्यथैकैकस्य संपूर्णवेदाभ्यनये पुनरनुवादएव । वेदाभ्यनयविधिरभ्यापनाइमिति गृहः । अं-
 र्थावबोधाइमिति भट्टाः । अक्षरावामिपरमिति वेदातिप्रसृतयः । एतन्मतमेवसाधु । योनधीत्येत्यादिनिन्दार्थवेदानाभ्यय-
 नस्य नित्यतावगमात्तत्र ऋग्वेदेन ह्यत्र कुर्यात् । यजुर्वेदानाभ्ययवम् । सामवेदेनोद्गात्रम् । सदैवतंतथैव विधया सूक्तमप्या-
 न्नभ्येवेति स्मृतेः । तेन ब्रह्मत्वमित्यतोवेदत्रयसाभ्यत्वान्सर्वकर्मणामतो न प्रवेशोर्ध्ववेदस्य अतएव वेदोनधीयेति यथाक्रमं
 त्वशाखानुक्रमेण । अविश्रुतब्रह्मचर्यं अक्षतब्रह्मचर्यं ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्यथा वेदेति । गृहस्थः अविश्रुतब्रह्मचर्योस्त्वलितब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रमभावसेत् । किंहुत्वा
 वेदशब्दःशाखाव्यवेद्याख्यातः । वेदान्वेदो वा वेदंवा यथाक्रमंशाखाक्रमेणाधीत्य ॥ २ ॥

तंप्रतीतंस्वधर्मेण ब्रह्मदायहरंपितुः ॥ स्वविणंतल्पआसीनमर्हयेत्प्रथमंगवा ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । तंत्रब्रह्मदायहरंपथमंगवाहंयेव ब्रह्मच दायश्च ते उभे हरति स्वीकरोतीति ब्रह्मदाभरः ।
 दीगतइतिदायोपनंत्रब्रह्मवेदोहरणमधिगमः । गृहीतवेदःपित्रा कृतविभागोर्गहंस्वंप्रतिपद्यते निर्धनस्यानधिकारात् । यदितु
 पिता निर्धनस्तदासांतानिकतया धनमर्जयित्वा विवाहयेत् । अन्येतुमल्लैवदामीब्रह्मदायइतिपूर्वोक्तविध्यनुवादमप्यन्ते-
 पितुरिति । ननुचाचार्यस्य माणवकाभ्यापनेऽधिकारउक्तःकिमिदमुच्यतेपितुर्ब्रह्मदायहरमिति । उच्यते यस्य पिता विद्य-
 ते तस्य सपुत्राचार्यः । अभावे पितुरशक्तौवान्यस्याधिकारः । आचार्यान्तरोपादानेन पितुरधिकारोनिवर्ततएव स्वयवा-
 भ्यापयत्यन्योपादाने ने वेति न विशेषः । यदप्याहुर्वरोदक्षिणेत्युपनयने नित्यवदक्षिणाभ्यापनपरकृत्वमेवेति तद-
 सत् । उपनयस्य स्यविधिवरोदक्षिणेति । उपनेता चपिता वाचार्योवा तौ द्वारपि त्याधिकारप्रवृत्तौ नाल्यन्तरमपेक्षते
 आनमनार्थहृदक्षिणादानम् । नचाधिकारान्तरतः प्रवृत्तस्यानतिरुपयुज्यते । तेनायंदक्षिणाशब्दानमनार्थाभावादर्थद्वि-
 प्यदानवदृष्टार्थदानोपलक्षणाधींविज्ञेयः । पित्रैव चासौ तावता धनेन स्वामी कर्तव्योयेन वरदानमस्य संपद्यते । अ-
 श्यायमाग्रहो नानत्ययोदानास्तेदक्षिणाशब्दस्योपपत्तिः । नवा मुख्येसतिलक्षणाभ्याभ्येति । एवताहं यस्यपिता न तत्स्या-
 नीयोनाचापेःसयदान्मानमुपनयेत्सत्यकामवत्तद्विधयोदक्षिणाविधिर्भविष्यति । तस्यापि चैवदपेतशैशवस्यात्मसंस्कारा-
 यास्त्वेवाधिकारइतिप्रतिपादितम् । तस्मादुभयथा पितुरधिकारः । स्वयमुपनयमानस्याभ्यापार्थमुपादानस्य वा प्रती-
 नप्रतिमुखीभूतप्रह्लाश्रमप्रतिपत्तौ ननु नैदिकसमाहाभ्ययनविषयमपि धामप्रतिपत्तौ । स्वविणं यावन्तः केचन गृह-
 कार्थमधुपकर्मणि धर्मोआज्ञातास्तेपांचरंनार्यमेतत् । तल्पआसीनं महाहंपदंशुशयनोपविष्टम् । गवा मधुपकर्मणं । मधु-
 पकर्मसौ विधिः पाक्षिकआज्ञातः । अतोशोशब्देन तत्साधनकर्मशेषोपलक्ष्यते अहंयेत् पूजयेत् । अधिकारान्तिपाचार्यो-
 वा । प्रथमपूर्वविवाहात् । पूजाधिकाराहंशमानंप्रतीतंस्वधर्मेणेत्यनुवादः । स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरंस्वधर्मेणचाहंयेदिति-
 वधे न विशेषः ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्मवेद मतीतं मामवन्तं अपिगतवन्तमिति यावत् । दायहरंविचहरं पितुःपितृभ्रूकश्य-
 र्णाहम् । अनैदिकमिति यावत् । प्रथमयस्य शुहेऽसावुपरिथतः सांन्तानिकत्वेनार्थाधितया सगवाहंपेत् इतिगोशब्दस्तत्स-
 ह्यारितमधुपकर्मपरः । स्वविणं तल्पआसीनमिति । माल्यासनविशेषाभ्यामर्चाभिधेता । तल्पे सूत्कादिमिति शब्धारुप
 आसने ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । तंत्रब्रह्मचारिपमानुदानेन ख्यातम् । दीयतइति दायः ब्रह्मैव दायोब्रह्मदायः नहृत्तीति ब्रह्मदाभर-
 ॥ ३ ॥

रपितुः । पितृतोयुहीतवेदमित्यर्थः । पितृतोऽभ्ययनमुत्पयमुक्तपितुरभावआचार्यादेरभ्यपीतवेदं मालयात्कृतमुत्कृशायनोप-
विष्टगोसाधनमधुपर्कणं पिताऽऽचार्योवा विवाहात्प्रथमपूजयेत् ॥ ३ ॥

(४) राधवानन्दः । तत्रस्रचारिणं प्रतीतस्वधर्मानुष्ठानेन ख्यातं । ब्रह्मदापहरंपितुः पितृतोयुहीतवेदम् । अथवा
स्वधर्मणैव ब्रह्म वेदं प्रतीतप्रामवन्तम् । पितृदायहरं नैष्टिकव्याद्वृत्त्यर्थंपितृदायहरमित्युक्तं पितृतोऽभ्ययनस्यानावश-
कत्वात् । सन्निवेशंसमलङ्कृतं । तल्पे शय्यायांगवा गोमता मधुपर्कणं पिता आचार्यावा अर्हयेत् पूजयेत् ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । पितुःसकाशाब्रह्मदापहरं ब्रह्म वेदस्तदर्थंदापोदानंदक्षिणा • ब्रह्मदायस्तंहरतीतिब्रह्मदापहरंपितुः
सकाशाद्द्रुदक्षिणांगृहीत्वाम्गुरवे दत्तवन्तमित्यर्थः । प्रतीतप्रतिगतब्रह्मचार्यानिवृत्तमितियावत् । सवशब्दःसर्वालंकाराणा-
मुपलक्षणम् । गोशब्दोऽश्ववादीनाम् । अर्हयेत्कन्याप्रदोगृहीवा ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तंत्रमपूजयेत् कीदृशगुरुंस्वधर्मणं ख्यात । पुनः कीदृशं ब्रह्मदापहरं (ब्रह्म वेद एव धनस्य च त-
स्य दाय अंश. तस्य हरं हरति स्वीकरोति तं । पुनः कीदृशं सन्निवेशं । पुनः कीदृशं तल्पमासीनमासनस्थम् ॥ ३ ॥

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ॥ उद्धहेत द्विजोभार्यासवर्णांलक्षणांश्विताम् ॥ ४ ॥

(१) मेघान्तिथिः । सत्यामपि वेदव्रतसमाप्तौ गुरुणानुज्ञातः स्नायात् । स्नानशब्देन शुद्धोक्तसंस्कारविशेषोपलक्ष्यते
ब्रह्मचारिधर्मविधिः । यथा चात्र लक्षणा तथापग्याख्यातम् । तदहरेव शूकरोक्तं कश्चिन्मधुपर्कपूजाविहितसंस्कार-
भाष्य समावृत्तोगुरुकुलान्पितृगृहभत्यागतइत्यनुवादः । उद्धहेत्येतद्विधिशेषमेतत्सर्वप्राममेव । नतु समावर्तनं विवाहाद्भवम् ।
तेनयः पितृगृहएवाधीतवेदस्तस्यसमावृत्तस्य संबन्धेन विवाहः । कैचित्समावर्तनं विवाहाद्भ्रान्तमन्यन्ते । क्त्वाश्रुत्या
भेदप्रतिपत्तिरिति चेदेतद्वि समावर्तनं विवाहाद्भ्रान्तसंस्कारवक्ष्यति सविशेषं हि तत्र स्नानमाभ्रातमेव स्नातकेनेत्यादि ।
अथवायमनियमन्यागाभिप्रायसमावृत्तिवचनम् । समावृत्तः मातृकीमेवावस्थानियमरहितान्पितृपत्न्यर्थः । विशेषाभिप्राय-
चनियमत्यागवचनम् । ब्रह्मचारिणोहि सातिशयायसन्नियमानतयोत्तरेषाम् । यथाविधीतस्वधर्मणैवितिवत् । उद्धहेत द्विजो-
भार्या उद्धहेतिति विवाहविधिः. संस्कारकर्मविवाहोभार्यामिति द्वितीयमिदं शाव । नच प्राग्ब्रह्मदापहरं सिद्धास्तिपर्यायाविवा-
हसंस्कारः क्रियते न चक्षुषइवाजनसंस्कारः । किंतु निवर्त्यते विवाहेन । यथा यूपछिन्नीतिच्छेदनादयः संस्कारायस्य
क्रियन्ते सपूषः एवविवाहैर्नैव भार्या भवतीति विवाहशब्देन पाणिग्रहणमुच्यते तच्चावधानम् । एवं हि स्मरन्ति विवाहन
दारकर्म पाणिग्रहणमिति । इहापि वक्ष्यति पाणिग्रहणसंस्कारइति छाजहोमाद्यम् । तच्चगृहादखिलं ज्ञातव्यम् । नोद्दे-
त्कपिलांकन्यामितिकन्याग्रहणात्कन्यायाश्रयसंस्कारोत्तरीमात्रस्य । कन्याशब्दश्चाश्रयकरणोऽप्यवृत्तपुंसंयोगाचार्योपिति
वर्ततेदतिवक्ष्यामः । सवर्णांसमानजातीयाम् । लक्षणांश्विताम् । लक्षणानि अवैयर्थ्यप्रजाधनसूचकानिवर्णरेखातिलकादिदि-
ग्भानि ज्योतिःशालावगन्धानि तैरग्वितांयुक्तांशुभलक्षणांश्वितामित्यर्थः । यद्यप्यनिष्टसूचकमपिलक्षणांभवति किंतु सूचक-
रेवशास्त्रेस्तादृशां विवाहयेत् अतः प्रशस्तलक्षणां लक्षणवतीदृष्टव्या । आभिप्रेतसूचकएव लक्षणशब्दोक्तोके प्रमुच्यते । सलक्षणो-
ऽयंपुरुषः सलक्षणा स्त्रीति याशुभलक्षणासैवमुच्यते तत्राधिकारिचिन्ता कर्तव्या संस्कारविधिवत्तदेवाधानवदनुष्ठानलाभान्
यथैवाधानमाहवनीयादिद्विरिण नित्यकाम्यकर्मोपयोगि तदहोवनीयादिनिर्वचयमनुधीयते एवंविवाहोऽपि भार्या-
निर्वर्तकत्वेन दृष्टादृष्टपुरुषार्थोपयोगित्वात् । तथाहि खेदात्पुंसः स्त्रीभावविषयार्थवृत्तौ भक्ततायां कन्यापरदारानिषेधात्सदा-
शु क्रामिनः खेदनिवृत्तिं सहधर्मभ्रतिरित्यःइति तथा सह सर्वधर्मैश्चधिकाराददृष्टपुरुषार्थसिद्धिरतदधिना अत्र कैचिन्ना-
मांसन्तेराणिणः । पूर्वोक्तैः प्रकारेण दृष्टिसिद्धयर्थं विवाहं स्वतः कुर्वन्ति तेषां कृतविवाहानां सवर्णसिद्धिजातिकर्मविधिभ्येन

कर्मानुशानसिद्धयर्थो विवाहः । यस्य कथंचित्स्त्रीनिश्चिन्तान् तस्य विवाहः । अस्मिन् विवाहे कर्मानधिकारादनधिकृतस्य चाननुष्ठाने दीपाभावात्पुरुषार्थानुष्ठानान्यनुष्ठितो नाश्रमिणोऽप्यवस्थानमविरुद्धम् । तदेतदसत् यथैव कामः पुरुषार्थस्तथैव धर्माऽपि पुरुषार्थत्रये प्रयोजकः । सर्वाऽपि पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं प्रवर्तन्ते । यदि चैतदेवस्थानं व्रतसरमेनाश्रमो भूवेत्येति नोपपद्येतेति । निपुणंचैतदाश्रमविकल्पावसरे षष्ठे निर्णेष्यामः ॥ ४ ॥

(२) सार्वज्ञनारायणः । गुरुणेत्यादिना व्रततत्कर्तव्यसिद्ध्यर्थम् । स्नात्वा व्रतत्रिद्यासमापन्ननिमित्तवैधर्म्यस्थानं गुरुकुल एव कृत्वा समावृत्तः गुरुगृहान्पितृगृहानागतः । यथाविधि त्वगृहोक्तहोमादिकर्मपूर्वकं स्नात्वेत्यन्वयः । लक्षणमत्रैव व्यादिचिन्तम् ॥ ४ ॥

(३) कुड्डूकः । गुरुणा दधानुज्जः त्वगृहोक्तविधिना व्रतस्नानसमावर्तनः समानवर्णोऽस्य भक्षणार्थं कन्यां विवहेत् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमुपसहरति गुरुणेत्यादिभ्यां । समावृत्तः समावर्तनमौज्जीव्यागप्रक्रिया गृहोक्ता तथा युक्तः । द्विजस्यैवार्थिकः सर्वार्थो समानजातिः । लक्षणान्वितो वक्ष्यमाणगुणां दुर्लक्षणहीनां च ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजः सर्वार्थो लक्षणान्वितो भार्यां मुदहेत् । कौटिलीद्विजः समावृत्तो गुरुकुलादागतः किं कृत्वा गुरुणाऽभुत आज्ञमः सन् स्नात्वा ॥ ४ ॥

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ॥ सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ५ ॥

(१) मैत्रातिथिः । यादृशी कन्या बोद्धव्या ताभिर्दार्शान्दर्थमिति । मातुर्याऽसपिण्डा पितुश्च याऽसगोत्रा सा दारकर्मणि प्रशस्ता । सपिण्डग्रहणं मातृबन्धूपलक्षणार्थम् । मातृहस्तापिण्डयंस्त्रीणां स्पृश्यन्तरे वृतीयपुरुषावधि । नतु त्रिभ्य ऊर्ध्वमातृबन्धुभ्यो विवाह इत्यन्ते । किं तां ह्यप्यत्रातृबन्धुम् । एवहिं गौतमः पठति । ऊर्ध्वसममात्पितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यः पञ्चमार्दिति । तेन यथाश्रुति समन्वयाभावात्सपिण्ड्याभावः स्पृश्यन्तरवशेन मातृसंबन्धितया व्याकरणीयः । तेनैव मुक्तस्यात् मातृत्वयजनाया न भवति अवधिश्च गौतमीय एव नैव मातामहोमाता महयोर्न्यप्येजातासा पुत्रसततेर्वाध्वसामोऽप्यात्त्रयार्थायावन्न विवाहमित्या । अतो मातृत्वस्य तद्गृह्णीणां प्रमातामहासतिजानां च सर्वासां प्रतिषेधो बन्धुत्वाविशयात् । असगोत्रा च या पितुः गोत्रवसिष्ठमृगुगार्गादिवशः स्मर्यते । समानगोत्रावसिष्ठान् वसिष्ठैविवहन्ते न गार्गागर्गैः । वासिष्ठे तु मातृसगोत्राया अपि प्रतिषेधः । परिणीय सगोत्रांतु समानवरांतथा । कृत्वा तस्याः संभुसर्गद्विजश्चान्द्रायणंचरेत् ॥ मातृत्वस्य सुतांचैव मातृगोत्रांतथैव च ॥ गौतमेन तु पठ्यते असमानवरो विवाह इति । तत्र गौत्रसमत्वेऽन्यपि प्रवरभेदभेद्युज्यते विवाहः । यतः स्पृश्यन्तरेऽभयनिषिध्यते असमानवर्गोत्रजा मिति । आर्यप्रवरद्वयेऽर्थः । कर्षपुनर्गोत्रभेदे समानार्थेयवम् । किंमिति न भवति यदिति स्मर्यते श्रुतिस्पृष्टनिषाणकोऽयमर्थोऽनन्यक्षगोचरो येन विरोधः स्यात् । पुनरमी प्रवरानाम् । अत्यन्तमिदमुच्यते इदमपि वक्तव्यं किं पुनर्गोत्रास्त्वन्वाम तथा कर्तव्ये तत्रोत्रं नाम । यथैत्रसमाने पुरुषत्वे ब्राह्मणत्वात्विशेषः एव समाने ब्राह्मणत्वे वसिष्ठारिगोत्रभेदः प्रतिगोत्रं च समानार्थेयणि । यत्पैतृगोत्रं तस्यैतद्वैः प्रवराश्रयणकर्तव्यम् । एवविवाहनिषेधेऽपि । स्मरन्ति च सुत्रकारा गौत्रभेदसंघनेन प्रवराश्रयणत्वेन तत्रैतद्वैः प्रवराश्रयणं । गौत्रभेदे तु तत्रोत्रं जैरेव स्मर्यते वयंपरापारावयमुपमन्य इति । यद्यपि गौत्रव्यवधानविमर्शानतर्भापचङ्कत्वात्कदापि द्विस्मरेयुरिति गौत्रमुपलक्षणोऽन्यप्रवरं स्पृष्टिरुपनिषदा । गौत्रमुपरन्ति । तत्र तस्य किंचिदुपलक्षणमस्ति यद्वैरुपस्तरयेदं गौत्रमिति । एतावन्नमरणम् । यावन्नोऽसंततिः समानमार्तव्यम् । एव च गौत्रव्यवभेदः ब्राह्मणराजस्य विशाम । तथाहि कल्पसूत्रकारः पौरहित्यादाजन्वयैः स्यो रिति । यद्यपि गौत्रविरोधस्य प्रवेशे मति साम्यतिषेधेनापि प्रवराधिकारे वचननिषेधमुपपद्यते किंतु न तेषां गोत्रमरणमस्ति । कस्त-

हि क्षत्रियवैश्ययोर्ववाहेषि बन्धूनामवर्धनयमः । उच्यते । सर्ववर्णविपश्यमेतत् ऊर्ध्वसममात्पितृवृषुभ्यदति । इहाप्य-
सगोत्राचशब्दादसपिण्डा । तथाचानुवृत्त्यमानः सपिण्डशब्दपूर्ववद्वन्धुसंबन्धोपेक्षणाार्थं । तेन पितृवृषुस्त्वयस्त्रीणाम-
न्यासांब्यं प्रतिपत्तामहसततिस्त्रीणामासममात्पुरुषात्प्रतिषेधः सिद्धो भवति । समपुरुषावधमः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । अन्येतुर्गात्रव-
शमाहुः । नतत्रावध्यपेक्षा यावदेतज्ज्ञायते वयमेकवशादिति तावदविवाहः । अस्मिन्नपि पक्षे असपिण्डाचेत्यनुवर्तते तैनपु-
र्ववत्पितृवृषावितुर्हितृणांप्रतिषेधः । अस्मिन्स्तु पक्षे समानार्थगोत्राणां प्रतिषेधोदुर्लभः । नहितत्रैतस्ति वयमेकवश्यादिति ।
उच्यते । एतिहासिकेन तद्दर्शनेनसमर्थयन्ते । तत्रहि वर्णयन्ति ऋषिर्वसिष्ठदिरार्थावशस्य कर्ता तद्रोत्रास्ततःप्रसताः
प्रवरादिति तत्पुत्रपौत्रास्तपोविद्याद्यतिशयगुणयोगेन प्रख्याततमाः सृष्ट्यन्तरादिषुएव नियमः । इद्वचनिरूप्य यदेतत्स-
मानवर्गैरितितत्रनामधेयतस्तावत्समानवर्णसंख्यातः । नामधेयसमानवर्णे च क्रियत्र सर्वाण्येवसमानानि तत्र प्रतिषेधउत्ते-
कस्मिन्नपि समाने तत्र यदि समुदितानांप्रवरत्व तत्र समानेकास्मिन्नन्नेऽन्यास्मिन्नन्यः समुदायः सजातइत्यसमानप्रव-
रत्वाच्चप्रतिषेधः । एवचोपमन्यूनांपराशराणांचरसाद्दिवाहः भिन्नतयोर्गोत्रम । एकउपमन्यवः अपरेपराशराः पूर्वेषु च
न्यायेन प्रवरभेदः । उपमन्यूनांवासिष्ठभारद्वाजैकपादिति प्रवराः । पराशराणांवासिष्ठगार्ग्यपाराशर्येति अथैकैवस्य
प्रवरत्वमेकस्मिन्नपि समानप्रतिषेधः । तद्यथा मापानभोक्तव्यामिश्राअपि न भुज्यन्ते किपुनरच्युत्तम एकैकस्यप्रवर-
त्वम् । तथाहिसामानाधिकरण्यस्येत एकवृणीते द्वौ वृणीतेत्रौवृणीतइति प्रतिपन्नएकः । तस्मात्पेभ्याहैषामविवाहइति ।
द्विजातियहणमुपलक्षणार्थम् । शूद्रस्यापि आसममात्पितृवृत् इत्याद्यस्ति । दारकरणदारंक्रिया दारकर्म तत्र प्रशस्ताप्रशसया-
विहितेत्यर्थः । मैथुनी मिथुनेनवा मैथुनी न मैथुनी अमैथुनी । पितुरिति सचभ्यते । पितृवर्जादिवोत्पन्ना जातमात्रा ।
नियोगोविहितस्ततउत्पन्नायानास्ति पूर्वोक्तविशेषोर्निषेधः । अत इतिपिभ्यते अमैथुनीतिततोनायोगोत्पन्ना कामतोना
विवाहास्य मैथुनीत्वात् । अन्येतु अमैथुने इतिपठन्ति । धर्मार्थं दारकर्मणिप्रशस्ता न मैथुने स्तुतिभेयनप्रतिषेधः । इदृशी
योयासा सत्यपि मैथुने धर्मार्थेव भवति ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । समानएकःपिण्डोजनकोयेथाते सपिण्डशब्देनात्र घाहाः । तथाच साक्षात्परस्या वा
योमातृजनकपिण्डोदेहस्ततोयेषांजन्म ते मातुःसपिण्डादिति । मातुःपञ्चमात् परतोवाङ्मिथुनापि विवाहनिषेधसक्तौ
सृष्ट्यन्तरानियमः । यथा याज्ञवल्क्यः । पञ्चमात्समातृऊर्ध्वमातृःपितृवृत्तस्थेति । अस्यार्थः । मातृत् परस्यामपरस्याच
मातृसंहिततत्सपिण्डधारायापञ्चमातृऊर्ध्वपरतः क्रियमुद्देहेति । एवंच मानु पूर्व ये चत्वारउत्तरोत्तरक्रमेण सपिण्डास्तभा
तत्सन्तानेभ्यर्वाधीनाः प्रत्येकचत्वारश्चत्वारस्तथा मातृतोर्वागीषु चत्वारस्तत्सन्तानभूताश्च प्रत्येकचत्वारः सपिण्डास्तद-
स्तभूता कन्या न विवाहेति सिद्ध्यति । एवपितृतःसममादित्यत्रापि ध्याल्लेपयम् । मनुना हसगोत्रा च यापितुरिति चका-
रात् असपिण्डाचेत्यनुरुद्धम् । तथा च तत्रापि अवध्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यवचनादेव नियमः । तेन यथा मातृसपिण्डेषु
पञ्चसङ्ख्यावधेस्तथा पितृसपिण्डेषु समसङ्ख्येति । यत्तु सृष्ट्यन्तरे मातृत्पञ्चमापिपुत्रे समभौमुद्देहेदित्युक्तं तथातापितरौ
विहाय गणनयेति प्राप्तम् । एतच्च याज्ञवल्क्यवचनार्थेन मातुःपञ्चमातृऊर्ध्वपितृसमसमातृऊर्ध्वविवाहात्समातृसगोत्रत्वाभाव-
पुद्गेत्यसगोत्रेत्यनेन दर्शितम् । अतएव च सपिण्डपदस्यैकपिण्डस्यमवपरताननुज्ञातिपरता, ज्ञातानासगोत्रपदेनैत्रजभात्र
तथाचसपिण्डपदेन मातापित्रोर्भेमातृत्वाद्यदस्तेपिच्छन्ते । अत्र च पितृसगोत्रमात्रे विवाहनिषेधार्थमसगोत्रा च स
पितुरिति श्रुतितः पित्रासहागोत्रपदस्य पितृत्वव्योदार्शतः । मातृपक्षे तु यद्यप्यसपिण्डाच यामातुरिति पवारणासगोत्रत्वा-
कर्षणात्पितृपक्षइव सामान्यतो मातृसगोत्रमात्रे विवाहनिषेधःप्रमस्तथापि सृष्ट्यन्तरे । मातृसगोत्रामत्येकः नेष्यमुद्देहा-

हकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञानउद्देहदविशद्विज्ञान इत्यभिधानात् ॥ यावदस्मिन्मातृकुलजादेस्तन्नाम्नीस्यां जन्मेति ज्ञायति । तावन्मातृसगोत्राणामविवाहत्वम् । तदूर्ध्वतु न दोषइति । अत्र हि स्थितिवाक्ये पूर्वार्धेन सामान्यतो मातृसगोत्राणां अविवाहत्वमतातरमाशङ्क्य जन्मनाम्नोरित्युत्तरार्धेत्वमतमुक्तमिति मातृ-कन्यात्वसमये संगोत्रांमातामहसगोत्रमित्यर्थः । दार-कर्मणि भार्यासाध्यव्यादिकर्मणिनिमित्ते विवाहकर्तुमशक्ता । अनिन्दिता तथा मैथुने स्त्रीपुंससाधारणसाध्ये सुरतकर्म-ण्यपि सैव प्रशस्ताऽनिन्दिता । यद्यप्येतदपि दारकर्मैव तथा पृथक्प्रहण विधिद्वयेन परदारप्रवृत्तस्यापि मातृसपिण्डा-दिगमने ऽधिकत्राश्रितार्थः । द्विजातीनामिति तत्रप्रधान्यादुक्तं शूद्रस्यापि तत्परित्यागेनैवोद्धारः । वरस्य कन्यकायाश्च यस्मात्सन्तानभेदस्तेन सह यत्र न सपिण्डता तत्रैव विवाहमिति दर्शयितुं मातापित्रोर्गोत्रसपिण्डवर्णनमिति नैकत्र निवृत्तौ विवोदुमाशङ्क्येवं दर्शयितुम् ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । 'मातुर्यां सपिण्डा न भवति । सप्तमपुरुषपर्यन्तसपिण्डतां वक्ष्यति सपिण्डता, तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त-तइति । तेन मातामहादिवंशजा जाया न भवतीत्यर्थः । च शब्दान्मातृसगोत्राणि मातृवशापरम्पराजन्मनाम्नोऽप्यभिज्ञाने मति न विवाहा तदितरा तु मातृसगोत्रा विवाहोति सगृहीतम् । तथा च ध्यासः सगोत्रांमातृसप्येके नेच्छन्त्युद्धारकर्म-णि । जन्मनाम्नोरविज्ञानउद्देहदविशद्विज्ञानः ॥ यत्तु मेधातिथिनावशिष्टनाम्ना मातृसगोत्रानिषेधवचनलिखितम् । परिणीय मैत्रोत्रांतु समानप्रवरांतथा । तस्यैकत्वा समुत्सर्गाद्विजश्राग्नायणचरेत् ॥ मातृस्य हुतांश्वै मातृगोत्रांतथैव चेति । तदपि मातृवशजन्मनामपरिज्ञानविषयमेव । असगोत्रा च यापितुरिति पितुर्यां सगोत्र्य न भवति चकारात् । पितृसपिण्डापि पितृ-योदिसन्ततिभवा या न भवतीत्यर्थः । सा द्विजातीनांदारत्वसपादके विवाहे प्रशक्ता मैथुनसाध्ये अग्न्याधानकर्म-पुरोत्पादनादौचेति ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच असपिण्डेति । असपिण्डा । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे निवर्ततइति । तेन मातामह-कुलजा न स्यात् । चकारामातृसगोत्रा च । जन्मनाम्नोरविज्ञानेत्याप्यानान्यथा । तथाच । ध्यासः । सगोत्रांमातृसप्येके नेच्छन्त्युद्धारकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञानउद्देहदविशद्विज्ञान इति । वसिष्ठादिस्थितिरपि एतदनुरोधेन-नेया । ऊरुविजही-तामित्यादिश्रुत्युक्तापत्योत्पादकर्मणि मैथुने मिथुनसाध्येअग्न्याधानादौ च ॥ ५ ॥

(५) मन्दनः । सर्वगोत्रपि नियममाह असपिण्डेति । सपिण्डतां वक्ष्यति सप्तमपौरुषां सपिण्डतानुपुरुषेसप्तमे विनिवर्त-तइति । अमैथुनीअक्षतपोनिः ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ विवाहाहोमाह पञ्चमादिति युग्मेन । मातृ मातृ सन्ताने पञ्चमातृर्ध्वतयापितृ-पितुः सन्ताने सप्तमातृर्ध्वमातृ सन्ताने असपिण्डाचशब्दान्मातृसगोत्रा पितृ-सन्ताने असगोत्रा ॥ ५ ॥

महान्त्वपि सगृह्यानि गोत्राविधनधान्यतः ॥ स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणस्यपतिवै धस्यनिन्दाश्रवादेश्चम । सशब्दिः संपत्तिः । धनविभवः । महान्त्वपिप्र-रुष्टायपि । धनविशेषणार्थमाह गोत्राविधनधान्यतः श्रुतीयार्थे तसिः । गोत्राविधनेनचधान्येनच धनग्रहणगोत्रादी-नाविशेषणार्थम् । धनरूपायै गोत्रादयः कूरसंपन्नताहि धान्यम् । स्त्रीसंबन्धविवाहः स्त्रीसम्बन्धः ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । धर्मयुवणादि । एतेन गुणान्तरवद्विचित्रतयापि विवाहतेति दर्शनम् ॥ ६ ॥

(३) पितृप्यादि-पितृत्वसदि (अ)

(३) कुङ्कुमः । उत्कृष्टान्यपि गजादिभिः समृद्धान्यपीमानि दशकुलानि विवाहे त्यजेत् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भार्यामित्यनेन ग्रामानि कन्योत्पादककुलानि वर्जनीयतयाह महान्तीतिद्वाभ्यां । धान्यतः धान्यादिभिः समृद्धानियुक्तानि । अविमेषः । स्त्रीसम्बन्धे स्त्रीकर्मकविवाहे ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । एतानिवक्ष्यमाणानि ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । साहित्जातीनां ब्राह्मणक्षत्रियविशामैथुने, दारकर्मणि अग्र्याधानादिधर्मपुत्रार्थं दारकर्मणि च प्रशस्ता सापिण्ड्येन रहिता एकपिण्डोदेहोयस्याः सासपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा । पञ्चमात्सममादूर्ध्वसापिण्ड्यं निवर्तत इत्यर्थः । चतुर्था मुद्देहेत्कन्यां पञ्चमी तु पञ्चमी चतुर्थः पञ्चमीनोद्देहेदित्यर्थः । वर्ज्यान्याह महान्तीति गोजाविधनधान्यतः समृद्धानि महान्त्यपि अग्र्याधान सहितान्यपि स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि वर्जयेत् ॥ ६ ॥

हीनक्रियंनिष्पुरुषंनिश्चन्द्रोरोमशार्शसम् ॥ क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्चित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥ ७ ॥

(१) मेघातिथिः । हीनास्त्यक्ता, क्रियायतिन् कुले जातकर्मादयः । सस्कारानक्रियन्ते नित्याश्च पञ्चपञ्चादयः । निष्पुरुष स्त्रीमसु यत्र प्रायेण कन्याजायन्ते न पुमांसः । निश्चन्द्रः वेदाध्ययनवर्जितम् । रोमशार्शसम् इन्द्रैकवद्भावेन कुलद्वयनिर्दिष्टम् बहुदीर्घोत्सादिषु लोमभिर्युतम् अर्शासि गुदेन्द्रियगतान्यधिमांसनिबद्धानि तानिहिरोगरूपत्वात्पीडाकराणि । क्षयोरौजयक्ष्माख्याधिः । आमयावीमंदाभिर्यस्यभुक्तमनसम्पन्नजीर्यति । अपस्मारः स्मृतिभ्रशाद्युपघातकृतः । श्वेत्रशारीरगता छेदवती श्वेतता कुष्ठमसिद्धम् । सर्वे एते व्याधिविशेषवचनाः शब्दारोमशार्शस्य मत्वर्थीयमत्ययान्तानिर्दिष्टा । पूर्वव्याख्यातृभिर्दृष्टमूलतारंय प्रतिषेधस्य वर्णितम् । मातुः कुलेद्दिपदोनुहरन्ति । ततोहीनक्रियादीनांया मजा साऽपि तच्छीला स्यात् । व्याधयश्चसक्रामन्ति । एवहि वैद्यके पठ्यते सर्वैस्क्रामिणोरोगावर्जयित्वा प्रवाहिकाम् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निश्चन्द्रोनिर्वेदं । आमयोमिमान्य कुष्ठमांसादिद्वेदं कायौदुस्कारादि । हीनक्रियकुष्ठयत्र प्रायस्तादृशाएव । एवमुत्तरत्र हीनक्रियमित्यादीनि कुलानि पञ्चविंशतीक्तानि । यथा कुष्ठादिकुलानि पञ्चेत्येवदशकुलानीति योजनीम् ॥ ७ ॥

(३) कुङ्कुमः । तानिकाशोत्याह हीनक्रियमिति । जातकर्मादिक्रियारहितस्त्रीजनकवेदाभ्यापनशून्यं बहुदीर्घरोमास्त्वितमशोनामव्याधियुक्तम् क्षयोरौजयक्ष्मापान्दानलापस्मारिश्चित्रिकुष्ठयुक्तानांच कुलानि वर्जयेदिति पूर्वक्रियासंबन्ध । दृष्टमूलताचास्य प्रतिषेधस्य मातुलुब्धत्वन्यथनुवहन्ते । तेन हीनक्रियादिकुलात्परि गीतार्पांसंततिरपि तादृशी स्यात् । व्याधय सञ्चारिणइति वेद्यकाः पठन्ति । सर्वसङ्क्रामिणोरोगावर्जयित्वा प्रवाहिकामिति । अवेदमूला कयमिर्मममाणमितिचेत् । दृष्टार्थतयैव मामाप्यसभवान् । तदुक्तं भविष्यपुराणे । सर्वाण्यवेदमूलादृष्टार्थाः परित्यज्य तु । मीमांसाभाष्यकारेणापि स्मृत्यधिकरणेऽभिहितम्, येदृष्टार्थास्तेतत्पमाणं ये त्वदृष्टार्थास्तेपुर्वैदिकशब्दानुमानमिति ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । हीनक्रियपित्रादेर्जातकर्मादिराहितम् यत्र । निष्पुरुषं स्त्रीजननमपानं । निश्चन्द्रोवेदाभ्यपनशून्य । रोमशं बहुदीर्घरोमयुक्तं । अशोसं अशौरोगयुक्तं । क्षयोरौजयक्ष्मा क्षयसः तदुक्तं । आमयावि नित्यमपानलायुक्तं । अपस्मारोबापुविशेषस्तदुक्तं । श्वित्रि श्वेतत्वविशेषयुक्तम् ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । हीनक्रियंश्रीतस्मार्तापारहीनम् । निष्पुरुषस्त्रीशेषम् । तद्वर्जयेत् । कुतः संतत्यभावानुसारम् । निश्चन्द्रोनिर्भयधनम् । रोमशारोमयहुलम् । तद्वर्जयेत् । कुतः निर्भरीरुपत्वात् । तथाहिभुनि निर्भर्यै विदतदेहुरोम

शपथमालभेत साहस्रया त्वातनुरितिअशौस्यास्तीत्यशंसंतहर्जयेत् । कुतः व्याधिसंक्रान्तिभयात् एतेन क्षयादीनि व्याख्या-
तानि । क्षयि क्षयरोगयुक्त । आमयामहोदग्दय । तद्युक्तमामयावि । कुलानीतिव्यस्तम् । चकारः प्रत्येकसत्रभ्यते ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तानि दश कुलान्याह हीनक्रियमिति जातकर्मादिसंस्कार पञ्चयज्ञरहितं कुलनिष्पुस्य नि-
श्चदोनिर्गतश्छन्दोवेदोयस्मान्निच्छन्दः । रोमशाशंसंअशौरोगोवर्ततेयत्रतदर्शसकुले । गुह्ये रोमरूपत्वात् रोमसहितं । यत्र
क्षयं आमयोवा कुलमयस्मारिचित्रकुवि एतानि कुलानि वर्जयेत् ॥ ७ ॥

नोद्वहेत्कपिलांकन्यानांअधिकाङ्गानरोगिणीम् ॥ नालोमिकांनातिलोमां न वाचाटांनपिङ्गलाम् ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वः कुलाश्रय प्रतिषेधः । अयत्तु स्वरूपाश्रयः । यस्या असुवर्णाः कनकवर्णावा केशा सा
कपित्री । अधिकाङ्गोपदङ्गुलिः । रोगिणीचहुरोगा दुष्प्रतिकारव्याधिगृहीताश्च । भूमीणिमत्वर्थीयोनित्ययोगेवा । अलोमिका
अकेशा । लोमानिकेशाअप्युच्यन्ते । बाहुमभ्येजङ्गाद्वधेवासर्वलोमामभावः । वाचांला त्वल्पएव वक्तव्ये बहुत्परपच
भायते । पिङ्गला अतिश्लेगेण मण्डलाक्षीकपिलपिङ्गलाक्षीवा ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न रोगिणीत्वतक्षयादिव्याधिमर्ता । पूर्वकुले तेषांपायिकवनेन कन्यानांसंभावनाभावेणा-
तिशुभज्ञतोक्ता । अत्र तु तस्यांतान्निश्चयेनेति विशेषः । पिङ्गलाभारक्तगौरवर्णाम् ॥ ८ ॥

(३) कुङ्कुमः । कुलाश्रयप्रतिषेधमभिधाय कन्यात्वरूपाश्रयप्रतिषेधमाह नोद्वहेदिति । कपिलकेशानित्यव्याधिता-
मविद्यमानत्वोमंप्रचुरलोमांमहृपरुषभापिणीं पिङ्गलाक्षींकन्यानांपयच्छेत् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्जनार्थं कन्यां विशिनष्टि नेति ह्यस्या । कपिलांकपिलकेशां वर्णतोवा । नाधिकाङ्गा
पदङ्गुलादिकां । न्यूनाङ्गांचतुरङ्गुलादिका । न वाचाटां न बहुभापिणीं । न पिङ्गलां चक्षुषीं मांजरीचक्षुषीमित्यर्थः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । कपिलांकेशाक्षिभिव्वाचचपिङ्गलाम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कनकवर्णाः केशाश्रयाः सातां । कपिलांच कन्यां नोद्वहेत् एतादृश्यःनोद्वासा कपिलादि-
पिङ्गलान्ता । वाचाटा परुषभापिणीम् ॥ ८ ॥

नक्षत्रक्षनदीनाम्नां नान्त्यपर्वतनामिकाम् ॥ न पक्ष्यहिमेष्यनाम्नां न च भीषणनामिकाम् ॥ ९ ॥

[नातिस्थूलां नातिकृशां न दीर्घां नातिवामनाम् ॥ वयोःधिकां नाङ्गहीनां न सेवेत्कलहमि-
याम् ॥]

(१) मेधातिथिः । ऋक्षेनक्षत्रतन्नामिकाआर्द्राग्येष्टादत्यादि १ वृक्षनाम्नांशशपाआमलकीति । नदीगङ्गायमुना-
तनाम्नी । ऋक्षाणि च ब्रह्माश्व नद्यभेतिद्वन्द्व तासांनाभानीति पर्वोसमासः । ततोद्दितीयेन नामभ्येनोत्तरपदलोपासमासः ।
अन्यनामिकाबर्षीशुषीत्यादि । पर्वतांवन्यमलयादय पूर्ववत्समासात्कप्रत्ययः । पक्षिनाम्नीशुकीसारिका । अहिः
सपेस्तनाम्नी ध्यातीभुजङ्गी । मेष्या दासी चेदी वाली । विभीषणनाम भयजनकडाकिनीराक्षसी ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यभाण्डालादि । तज्यातिनाम्नां चाण्डालीत्यादिनाम्नां । पर्वतनामिकांविन्ध्याहिम-
न्यादिनाम्नां । मेष्यनाम्नां दासीत्यादिनाम्नां । भीषणनाम चामुड्रेत्यादि ॥ ९ ॥

+ अध (क, ग, अ, ए,) चिह्नितेषु मूत्रे । (५) चिह्नितपुस्तके दीपनामां वर्तते ।

(३) कुङ्कुर । ऋक्षनक्षत्रतन्नामिकाभाद्रांश्वेतीत्यादिकामिवचरुनदींस्तेष्वपर्वतपक्षिसर्पदासभयानकनामिकारु-
न्यानोद्देशे ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्द । नक्षत्रज्ञेति । तारा अश्विनो आमलकी हरीतकी नदीद्वपद्वत इत्यादिनाम्नीम् । अन्योम्ने-
च्छ तेन यवनी स्तेच्छेति । पर्वतनामिका शिलापर्या । पक्षिगुरुडा । अहि पन्नगी । मेण्याअमुकदासी । भीषणनामिका
उभेत्यादिकाम् ॥ ९ ॥

(५) नन्दन । ऋक्षनाम्नी आर्द्रेत्यादि । वृक्षनाम्नीशिरापेत्यादि । नदीनाम्नी गङ्गेत्यादि । अन्यनाम्नी मातङ्गी
त्यादि । पर्वतनाम्नी विन्ध्वेत्यादि । पक्षिनाम्नी शुकीत्यादि । अहिनाम्नीनागीत्यादि । मेण्यानाम्नी दासीत्यादि । भीषणा-
म्नी हिडिम्बेत्यादि । अदृष्टार्थोऽयनिषेध ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्र । ऋक्षनाम्नी नक्षत्रनाम्नीं विवाहयेत् । अन्यजनान् पर्वतनाम्नीचनोद्देशे । विभीषणना-
म्नीभयानकनाम्नीं विवाहयेत् ॥ ९ ॥

अव्यङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी हंसवारणगामिनीम् ॥ तनुलोमकेशदशनाम्नङ्गीमुद्गहेत्स्त्रियम् ॥ १० ॥

(१) मेघातिथि । अथद्वान्यद्वानि यस्या सैवमुच्यते । अथद्वशब्दोऽवैकन्यवचन प्रवीणोदारदिशब्दत्पञ्च
व्युत्पाद्यते विकलान्यद्वानि यस्येति अतश्चाद्वशब्दस्य द्वितीयस्यावयवविनाशकतौचित्येन सस्थानस्य परिपूर्णता सा
ऽध्यद्वशब्देनोच्यते । सौम्यमधरनामस्त्रीणासुखोद्यमप्रदर्शयते । हंसद्ववारणद्वगच्छति यादशी हंसानाहस्तनाच विला
सवती मन्थरागतिर्यस्या । तनुशब्दोऽल्पवचन क्रितार्थानुपरिभावे वर्ततेतन्वङ्गीसोच्यते नातिशूला नातिदृशेति घृत्नी
सुरपर्शाकठिनापरुषाध्यद्वानि यस्या सा तामुद्गहेत्स्त्रियकन्याधिकारा कन्याम् । यथेवानलोमिकामित्यादिप्रतिषेधोऽनर्थको
ऽस्मादेवविधानानुपानैवरुपा तरयाअविवाहता सिद्धा सत्यमेवएकएवार्थोऽस्मान्वाविधिमुत्पेन प्रतिषेधमुत्पेन चोद्यमानस्तु-
स्पष्टोबुध्यते । कन्याशब्दश्चात्रकरणादननुभूतसंभोगासु स्त्रीषु प्रवर्तते । तथाचवसिष्ठ अस्पृष्टमैथुनासदर्शाभार्याविन्देति ।
नचान्येन संस्कृतान्येनपुन संस्कृतुंशक्या दृतरस्यकरणाभावात् । अतश्चोद्याअमवृत्तभर्तृसयोगाया कर्थाचित्त्वैरिणीत्वे
भर्तृवशासादिनानान्येन विवाहोऽस्ति सत्यपिकन्यात्वे । तथाचेद्वरीवसिष्ठोक्तिर्मध्येपठिता । अन्यत्राप्युक्तमन्यपूर्वायवी
यसींभाद्रमतींस्त्रियमुद्गहेति ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अध्यङ्गाङ्गी अद्वैत्वपि यस्यान्यद्वत्त्व अद्वादेऽपि नसादिषु यस्यावैकन्यनास्ती यथा ।
तथा विभीषणनामत्वाभावेऽपि सौम्यशातनाम यस्या साविवाहा । तथा विभीषणनामानिषेध प्रयवायाधिक्याये ।
तत्रव सन्ना केश शिरोरुहा । अत्र येषु दृष्टविरोधि वदोपाणांषु सत्त्वपि विवाहे भार्यावर्षाद्विर्यत्र दृष्ट विरोधा
दर्शनं तदोपवत्त्वाविवाहे भार्यात्वमेव न सिद्ध्यतीति कश्चिद् तत्तु प्रमाणाभावात् । नक्षत्रनामवादावपि भार्यावर्षाद्वि
प्रसंगेन ध्यवहारविरोधाच्चायुक्तम् । केवलनिषेधदृष्टे विरोधशून्ये दोषेषु परिणेतु फापोत्पत्तिमात्रमनुमुत्तुक्तमिति ॥ १० ॥

(३) कुङ्कुर । अविकलाङ्गीमधुरसुखोद्यनाम्नीहंसजनदृष्टिगमनामनतिशूलांमकेशदशनाकींमगङ्गीकन्याम्
दृष्टे ॥ १० ॥

(४) राघवानन्द । उद्गहनयोग्यामाह । अव्यङ्गेति । मूनाधिककुङ्गाद्यद्गहृता । सौम्यनाम्नी शशिनीयाद्

(१०) तनुलोम=तन्वोष (मेधा०)

केत्यादिनाम्ना । हसवारणगामिनीं हसवत् वारणोहस्ती तद्दहमनशीलां । अत्र विधिनिषेधौ अभ्युदयानभ्युदयफलौ ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । अद्भ्योवपवेशरीरेच ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादर्शाउद्गहेत् । अव्यद्वाद्वा अव्यद्भ्रमं यस्या सा ता । सौम्यनाम्नासौम्यनाम यस्या सा ता अछिन्नाद्वामित्यर्थ ॥ १० ॥

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ॥ नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्याभ्रातानास्ति तां न विवहेत्पुत्रिकाधर्मशङ्कया पुत्रिकात्वशङ्कया पुत्रिकाधर्म कदाचिदस्या भ्रतोभवेत्पित्र्यन्यनयाशङ्कया । अनेन सदेहेन कथचेयशङ्काभवति यदि न विज्ञायेतपितादेशान्तरेभोपितोष्टतोवा सा च मात्रा पितृसपिण्डैर्वादीयते । प्रामकलापि पितृसंनिहितैस्तेरपि दातव्येति स्मर्यते । स्मृतिचोत्तरतोदर्शयिष्यामः । पितरि तुसविज्ञायमाने नास्ति पुत्रिकात्वशङ्का सहि त्ययमेवाह कृता वा न कृतविति । वाराब्दश्चेच्छब्दार्थे द्रष्टव्य । यदिपिता नविज्ञायेत तदा कन्यका न बोद्धव्या । अन्येत्युत्पत्तमेतन्वतिषेधद्वयमाचक्षते । यद्यपि पिता न विज्ञायते अन्येनयजातेति गूढोत्पन्नाया प्रतिषेधः । एवचसबन्धः यस्याभ्राता नास्ति तांपुत्रिकात्वशङ्कया नोपयच्छेत् । नविज्ञायत इत्यत्र पुत्रिकाराद्भ्येत्येतन्न सबन्धते । अस्मिन्नकरणे यत्र नास्तिदृष्टगतभ्रतिषेधः यथाअसपिण्डाचेत्यत्रश्लोके । तदन्तिक्रमे विवाहत्वरूपानिर्वृत्तिरेव । अतः सगोत्रादिविवाह इतोऽप्यइतएवविभ्यवगमरूपवादाधानवद्विवाहस्य विभ्यतिक्रमरूपादवगमात् । यथाधानविधौयांकेचिदन्नज्ञात तदभावे नाहवनीयादिनिर्वृत्ति एवमसगोत्रादिकायां भार्यात्वम् तस्मात्प्रायश्चित्तं कृता तादृशस्तस्कारप्रतिरूपिकापि । तत्रभवतोवसिष्ठोदय श्रायश्चित्तमपिस्मरति तादृशविवाहे यद्यपि कर्मणएवतदन्नप्रतिपधातिक्रमे वैगुण्यन साक्षात्पुरुषस्य दोषः । तथापि वाचनिकमायश्चित्तम् । अथवा सगोत्रागमननिषिद्धम् । तदर्शव्यापारिवर्तमाने यदुक्तं त्वयाश्रित्तभवेत् । यस्तुहीनस्त्रियादिभ्रतिषेधस्तस्यदृष्टदर्शनमूलत्वान्निर्वर्ततेविवाह भवत्यसौ भार्या नास्ति तस्यास्त्यागः । एवमर्थएवमहान्धपीतिपूर्वस्मात्प्रतिषेधाद्भेदः स्तवनाथपरितः । एवमेवच शिष्टसमाचारः । कदाचित्कपिलादिरुपासुपयच्छति न सगोत्राम् ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न भवेन्नोत्पद्येत न विज्ञायेत कुलप्रवृत्तादिना प्रसिद्धिः सन्तत्यन्तराभावेनापरिभाषितपुत्रिकाराद्भ्ययाद्याधान विवाहः । द्वितीयस्याअधर्मशङ्कया ब्राह्मिकन्यादिपरिणयइतपापशङ्कयेति च मादन्वयः । अत्र पितेति विशेषेणानुरविज्ञानेपि न तादृशोदोषइत्युपदर्शितम् ॥ ११ ॥

(३) सुहृत्कः । अत्रविधिनिषेधयोर्भिधानमनिषिद्धविहितकन्यापरिणयनमभ्युदयार्थमितिदर्शयितुमाह यस्या इति । यस्या पुनभ्राता नास्ति तापुत्रिकाशङ्कया नोद्गहेत् । यदपत्यभवेदस्यास्तन्मम स्यात्त्वधाकरमित्यत्रिसंधानमाद्यदि पुत्रिका भवति अभिसंधिमात्रापुत्रिकेत्येकइति गीतमस्मरणम् । यस्यावाविशेषेण पिता न ज्ञायतेऽनेनेयमुत्पन्निति नामपि नोद्गहेत् । अत्र च पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति योजनीयमिति केचित् । गोविन्दराजस्त्वाह भिन्नपितृकयोरेकमातृकयोर्भातृत्वप्रसिद्धेः सभातृकत्वेपि यस्याविशेषेणपिता न ज्ञायते तामपिपुत्रिकाराद्भ्येव नोद्गहेदिति । मेधातिथिस्तु एकमेवैवंपक्षमाह । यस्यास्तु भ्राता नास्ति तापुत्रिकाराद्भ्यया नोपयच्छेत् पिताचेन्मज्ञायते भोपितोष्टतोवा वा शब्दश्चेदर्थे पितरि तु विद्यमाने तदीयवाक्यादेव पुत्रिकात्वाभावमवगम्या भ्रातृकापि बोद्धयेति । अस्माकतु विकल्पस्वरसादिदप्रतिभाति यस्याविशेषेणपिता न ज्ञायते तामभिजाजत्वेनाधर्मशङ्कया नोद्गहेत् । अत्र च पक्षे पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति पुत्रिकाधर्मशङ्कया

तयोः शङ्का पुत्रिकाधर्मशङ्कातयेति यथासंख्यंयोजनीयम् । अत्र च प्रकरणे सगोत्रापरिणयने सगोत्रावेदमत्वोपपद्ये-
 ष्मातृवदेनाभिधुयादितिपरित्यागश्रवणात्परिणीय सगोत्रांचेति भायश्चित्तश्रवणाच्च तत्र तस्मिन्भित्त्यास्ते च मातृसपिण्डा-
 परिणयनादौ भार्यात्वमेव न भवति भार्याशब्दस्याहवनीयादिवत्सस्कारवचनत्वात् । येषांपुनर्दृष्टेगुणोपमूलके विधिनिधि-
 धाभिधाने यथाहीनक्रियमितिन तदतिक्रमे भार्योत्वाभावः । अतएव मनुना महान्पति सप्तद्वान्तीत्यादि पृथक्करणतम
 एतन्मध्यपतितेषु नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीमित्यादिप्रतिषेधोपि न भार्यात्वाभावफलकः कित्त्वत्र शास्त्रातिक्रमात्प्रायश्चित्तमा-
 त्रम् ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनरयोभ्यांतामाह यस्यास्त्विति । न ज्ञातवे पिता प्रसिद्धितोत्तदयतोवा तत्र हेतुपुत्रिकेति ।
 पुनिकालेन मनसानियुक्ताअथवानिःशङ्काभाज्ञातपितृकत्वेन जारजमद्यपजाद्यधर्मशङ्कायेति । पुत्रिका च अधर्मश्च तयो-
 शङ्कायावा ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अपुत्रेणपित्रा जनिष्यमाणानांदुहितृपुत्राणांस्वसतानसंकल्पः पुत्रिकाधर्मः । आतुरभावएवपुत्रिका
 धर्मशङ्का भवति सति पुत्रे पुत्रिकाधर्मस्य शास्त्रैरननुमत्त्विर्भाकिंचित्करत्वात् । ज्ञाते पितरि तु जातापिपुत्रिकाधर्मशङ्का
 कथञ्चिन्निवर्तयितुशक्यते । नपुनरज्ञाते । तेनोक्तनविज्ञायेत वा पितेति ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्याः कन्यायाः आता न भवेत् पितावा न विज्ञायते तांकन्यांभाङ्गपुत्रिकाधर्मशङ्काया
 नोपपद्येन्नोद्देहेत् ॥ ११ ॥

सवर्णांषे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ॥ कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्देहेत द्विजोभार्यामिति सत्पि द्वितीयानिर्देशे भार्यायाः प्रधानत्वे च गुणकर्मत्वे विवाहस्य
 विवक्षितमेकत्वम् अनुद्देश्यगतत्वात् । यथायूपलिनतीति । यस्यान्यतः स्वरूपमवगततस्यान्यत्रकार्यान्तरविधानार्थमनूप-
 मानस्य यथावगतस्वरूपस्यैवानुवादोभवतियथापहंसमाहिति । पूर्ववगतिसापेक्षत्वादनुवादस्य । निश्चातसंख्याकाहिप्रहा-
 शपतानभ्ययुः प्रातः सवने प्रहान्गृह्णातीत्यादिवाक्यैः । कार्यथावगतग्रहेर्गुहोतीति । अतोवगत्यन्तरापेक्षत्वाद्ग्रहशब्दस्य न
 विवक्ष्यते सख्या । इहेतु भार्यालक्षणोऽर्थोनान्यत सिद्धोऽस्मादेव वाक्यादवगन्तव्योऽतोयथाश्रुति प्रतीयते भातिपदिकार्य-
 वत्सख्यापि विवक्षितेति । पश्चमे चैतद्विस्तरस्तर्कण वक्ष्यते । स्थितायांसंख्याविवक्षायाद्वितीयस्याः । एतेऽपि पाणिग्रहणे
 न भार्यात्वं यथासत्यावहनीये न द्वितीयोऽहवनीयः । इत्यते च क्वचिन्मिते भार्यास्वरपरिग्रहस्तदर्थमिदमारभ्यते । एत-
 देवाभिप्रेत्य गौतमीयेपठितम् प्रजासंपन्नेदरेनान्याकुर्वति अन्यतरापायेतु कुर्वतीति । सवर्णा समानज्यतीया सातावदपे प्र-
 थमतोऽकृतविजातीयदारपरिग्रहस्य प्रशस्ता । कृते सवर्णाविवाहे यदितस्यांकथञ्चित्कीर्तिर्नभवतिइतावत्पर्यायोऽप्यपारो न
 निष्पद्यते । तदाकामहेतुकापामबुत्ताविमावक्ष्यमाणाः सवर्णावराः श्रेष्ठाः शास्त्रात् ज्ञातव्याः । अतएकत्वस्य सवर्णनियमस्य
 चायमपवादः । ननुच सवर्णाविवाहे भारतप्रथमतीयेत नसवर्णायाचहुत्वं एकत्वसंख्यातिक्रमस्तावत्प्रतीयते । असवर्णा-
 म्यनुज्ञानेनाप्यतिक्रान्तचेत्कः सवर्णायानिषेधकः । तथा गौतमेनाविरोधेणैव पठितम् अन्यतरापायेतु कुर्वतीति । उत्तर-
 श्लोके साधर्याचेतिसवर्णाविवाहोऽस्ति ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अथे प्रथमं सवर्णवैवारकर्मणि प्रशरता श्रेयोहेतुः । नासवर्णा तास्व श्रेयोधिन्वाभावेन तु
 कामतःप्रवृत्तौ क्रमशोऽप्या पूर्वं इमाःवराः श्रेष्ठाः ॥ १२ ॥

(३) कुड्मुक । ब्राह्मणक्षत्रियव्रथानामथमे विवाहे कर्तव्ये सवर्णा श्रेष्ठा भवति । कामत पुनर्विवाहे । प्रवृत्तानामेतावक्ष्यमाणानामनुलोम्येन श्रेष्ठाभवेयु ॥ १० ॥

(४) राघवानन्द । त्रैवर्णिकस्य सवर्णावर्णभेदेनोद्वाहस्यानेकत्वात्कामाकाङ्क्षायातमाह सवर्णति । दारकर्मणिदारसाध्ये अपयोपत्तौ धर्मादौ च । इमा साचेत्यादिना वक्ष्यमाणास्तिस्र । अवरातिरुथा अग्नेरुत्तसवर्णायामव्यावाह कामनदति न क्रमवैपरीत्यपरम् ॥ १२ ॥

(५) नन्दन । सवर्णोद्वाहनियमेन प्रतिरिद्धमसवर्णोद्वाहमधिकारिविशेषेण प्रतिजानाति सवर्णति । क्रमशः अथे सवर्णा शशस्ना तदन्वन्तरा तदन्वेकान्तरा तदनुद्यन्तरेत्यर्थ । अवरा हीनवर्णा । इमावक्ष्यमाणा ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्र । अग्ने प्रथमत द्विजातीनासवर्णा दारकर्मणि प्रशस्ता । कामतः प्रवृत्तानामथ अवरा हीना इमा वक्ष्यमाणस्तृतीया स्यु ॥ १२ ॥

शूद्रव भार्या शूद्रस्य सा च स्या च विशः स्मृतोति च स्या चैव राज्ञश्च ताश्च स्या चापजन्मनः ॥ १३ ॥

(१) मेघानिति । वर्णभेदेतिसवर्णानियमोयथैवब्राह्मणस्य क्षत्रियादिस्रियोभवन्ति एव शूद्रस्य जातिन्यूनाः राज्ञः कृतञ्जादिरूपि प्राप्ता । अत सवर्णयमुच्यते । उत्कृष्टजातीयातु पूर्वव क्रमपहणादभावा । साचः शूद्राश्च वैश्या वैश्यस्यतेचवैश्याशूद्राश्चराजस्यस्य एवमप्रज मनोब्राह्मणस्यक्रमेण निर्देशो कर्तव्ये शूद्रप्रक्रमेण निर्देशो पूर्वोक्तमेवार्थ उपोदयत्यतिदुक्तविरूपआनुपूर्व्येण नावश्यसमुच्चय ॥ १३ ॥

(२) सत्यज्ञानारायण । तदाह अद्वैतेति । सा स्वजातोया ॥ १३ ॥

(३) कुड्मुक । शूद्रस्य शूद्रैव भार्या भवति । नतूः कृष्टावैश्यादयस्तिरु । वैश्यस्य च शूद्रा वैश्याच भार्यामन्वादिभि स्मृता । क्षत्रियस्य वैश्या शूद्रेक्षत्रियाच । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या शूद्रा ब्राह्मणी च । वसिष्ठोऽपि शूद्रामप्येकमन्त्रवर्जमिति द्विजातीनामन्त्रवर्जितशूद्राविवाहमाह ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्द । शूद्रस्यापि तथात्रे रागित मामे परित्यजे । शूद्रेतेति । सा शूद्रा स्या वैश्या । तेचशूद्रावैश्येचना क्षत्रियातिमोराज्ञ । ताश्च शूद्रावैश्याक्षत्रिया स्याच ब्राह्मणी अपजन्मतो ब्राह्मणस्य ॥ १३ ॥

(५) नन्दन । एवकारेण केवलशूद्राभार्यव शूद्रस्यैव नान्यस्येति सचितम् । स्वशब्दपरहणेन सवर्णयामूढायामिवास्तत्परिच्छेदित्येकनिर्देशनोत्तरा बोधयेति ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्र । शूद्रस्य शूद्रैव भार्या । विश वैश्यस्य सा शूद्रा स्या वैश्या स्मृतैरुक्ते । राज्ञ क्षत्रिया वैश्या शूद्राच । अपजन्मतो ब्राह्मणस्य तास्तिम् क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च एतास्तिस्मा स्याच ब्राह्मणी ज्ञेया ॥ १३ ॥

न ब्राह्मणक्षत्रिययोगपद्यधि हि तिष्ठतोः । कस्मिंश्चिदपि यत्तान्ते शूद्रा भार्यापदिश्यते ॥ १४ ॥

(१) मेघानिति । यद्यप्ययत्तरूपवती शूद्रा विभराजस्यौचर्वात्परती दशमीमपि दशमश्रुवोयातांतयापि शूद्राभाषित्वान्नो अयागत्वाद । कस्मिंश्चिदपि यत्तान्ते न च चिदितिहासोपाख्यानेऽप्युपरिदिश्यते वर्धते । आपदि गरीयस्यामपि तस्याभार्याद पूर्वानुज्ञातावेनमतिरिद्धा अतोऽविकल्प । मनुश्च शास्त्रज्ञानयोगिकविषयमतिपाते पोषणपहणापहणवदिसुशोभनानुनागल्भनाया मन्तैर्निषेधेन । न शूद्रा शास्त्रज्ञाना केवलरागतस्तत्रमवृत्तिरितिपिद्धेति पूर्वशास्त्रस्याभः । निषेधानु शास्त्रज्ञानपयिनासैव शूद्रा । एतेऽवधिभयेत्य याज्ञवल्क्येन प्रति यदुच्यतेद्विजातीनाशूद्राशोपस्यह ।

नतन्मममतिमिति । अत्रोच्यते । सर्वत्रोपदेशानर्थकतयैविकल्पआश्रीयने यदिचात्पन्तमेव शूद्राप्रतिषेध स्यात्तदा क्षत्रियवैशेष्ये एवप्रतिप्रसूयेयाताम् । आपद्यम्यनुज्ञाने प्रतिप्रसवशास्त्रमयच प्रतिषेधोद्भयमपि व्यर्थस्यात्सवर्णायाऽनियमेन सिद्धत्वात् । तद्विदमनुज्ञात प्रतिषेधश्चास्वविरुध्यमाने विकल्पते ननु च विकल्पे कामचारस्तस्य च प्रतिप्रसवतएव सिद्धप्रतिषेधोक्तव्योनैव । न यथाकामत क्षत्रियावैशेष्योर्विवाहएवशूद्रायाअन्यत्रापदोगरीय स्यात् । इदनु प्रतिपत्तुयन्तस्ववर्णानियमेनासङ्गुणानिवृत्तेरर्थत कृताया पुन शूद्रानिवृत्तिरसवर्णानिवृत्तेरनित्यत्वज्ञापयति । अनित्यत्वैचापदि सवर्णाया अलग्ने वा भवति चायमवगम शूद्रानवोढव्या इतरे तु वोढये ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अत्र शूद्राविवाहेनकेवलमसवर्णविवाहदोष । किन्तु दोग्धन्तरमपीत्याह न ब्राह्मणेति । आपद्यपि दुर्भिक्षादौ शूद्राविवाहेन धनत्याभान्निरतारसाभवेपीत्यर्थ । वृत्तान्तं प्रस्तावे यथा भार्यान्तरोद्गाहासभवनसतानवित्च्छेदस्तदापीत्यर्थ १ उपदिश्यते अनुज्ञायते ॥ १४ ॥

(३) कुट्टुक । ब्राह्मणक्षत्रिययोगोर्हंस्यमिच्छतो' सर्वथा सवर्णाल्पे कांसिदिपिवृत्तान्तइतिहामाग्यामेऽपि शूद्रभार्या नाभिधीयते । पूर्वसवर्णानुक्रमेणानुलोम्येन विवाहाद्यनुज्ञानादयनिषेध प्रातिलोम्येन विवाहवियोगोद्भस्य । ब्राह्मणक्षत्रिययहणचेददोषभूयस्त्वार्थमनन्तरदिजातयइतिचहुवचनाद्देश्यगोचरनिषेधस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥

(४) राघवानम्भ । ब्राह्मणदित्रयाणारागत शूद्रोद्गाहमनूय ब्राह्मणक्षत्रिययोर्निषेधति नैतिहाभ्यां । वृत्तान्ते इतिहासादौ ॥ १४ ॥

(५) मन्त्रन । अथ ब्रह्मक्षत्रियाभ्यासवर्णायाप्रथममुद्गोमशक्यायामसवर्णाविबोढव्या न क्वाचिदपि प्रथमशूद्रेत्याह न ब्राह्मणेति । आपतसवर्णायाअनन्तरायावाप्यलाभ । वृत्तान्तवृत्तमाचरोधर्मइतिदावत् अत निर्णय धर्मशास्त्रे इत्यर्थ । भार्या नोपदिश्यते भार्यात्वेन नोपदिश्यते । किन्तुकाम्यत्वेनेत्यर्थ ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्र । ब्राह्मणक्षत्रिययो तिष्ठतो । आपद्यपि त्ववर्णाया अलाभेपि शूद्रा भार्या नोपदिश्यतइत्यर्थ ॥ १४ ॥

हीनजातिस्त्रिय मोहादुद्बुहन्तोद्विजातय ॥ कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ १५ ॥

(१) मेजातिथि । पूर्वस्य प्रतिषेधस्य शोषोऽयनिन्दासंबाद । हीनजातिशूद्रे तस्याप्यवप्रतवात् । ससन्तानानि शूद्रतामितिानगमनात्पण द्विजातय मोहाद्वेनलोभजादविवेका कामनिमित्तवाद्दकुलानि शूद्रतागमयन्ति । तस्याजाता पुत्रा शूद्राभवन्त्येवतत्पुत्रपौत्रादिति । अतउच्यते ससतानानोति । सतानोऽप्योपत्तिमवध पुत्रपौत्रादि ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । हीनजातेशूद्रा । कुलानि पित्रादिरूपाणि ससतानानि ब्राह्मणाजातस्वपुत्रादानि वृषत्तानमन्तीति सर्वसाधरणोदोषउक्त ॥ १५ ॥

(३) कुट्टुक । सवर्णामपि परिणीय हीनजातिशूद्राशास्त्राविवेकात्परिणय तोब्रह्मक्षत्रियवैभ्यास्तत्रोपपन्नपुत्रपौत्रादिक्रमेण कुलान्येव ससततिकानि शूद्रतागमयन्ति अत्र द्विजातपरति बहुवचननिर्देशान्निन्दयावैभ्यापरयापिनपेध कल्पयते । ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु पूर्वत्रैवनिषेधकल्पनात्तन्नि दामानायेत ॥ १५ ॥

(४) राघवानम्भ । हीनजातिशूद्रा । मनुष्यमनुपुत्रपौत्रादिना शूद्रतागततीतिकुट्टुक । मेधातिगिस्तु सर्वत्रोपदेशानर्थक्यादिकल्पयति । केचिदिमनिषेधत्रमवैपरीत्यमिति ध्यापयते तन्न वक्ष्यमाणमतभेदेनोपपत्ते ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव निषेधः किन्तु वैश्यस्यापीति सूचयितुमर्थवादमाह हीनेति । हीनजातिः सस्कारहीनोत्पत्तिशुद्धादिजातयोमन्त्रसस्कारयुक्ताः त्रियमुद्ग्रहन्तः मभमभाषात्वेनोद्ग्रहन्तस्तस्यामुत्पन्नेनापत्येन कुलसंततिशुद्धतांजातकर्मादिसस्कारहीनतामाशुनयन्ति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । दिजातयोहीनजातिस्त्रियमोहादज्ञानाद्ब्रह्मन्त कुलानि सन्तानानि शुद्धत्वरूपतामाशुराश्रयेनयन्ति ॥ १५ ॥

शुद्धावेदीपत्यत्रे ततश्चतनयस्य च ॥ शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतयाशुगोः ॥ १६ ॥

१) मेधातिथिः । शुद्धाविन्दति परिणयति शुद्धावेदी सपतति पतितइव । अत्रिरुतथ्यस्य तनयः पुत्रस्तयोरेतन्मतमि-
त्युपस्करः अयतावदर्थश्लोकः पूर्वपतिषेधशेषः । शौनकस्यसुतोत्पत्त्याशास्त्रान्तरमिदम् । अभ्यनुज्ञायशुद्धामाश्रुतावुपगम-
ननिषेधतिसुतोत्पत्तिर्भूतोयुष्मासु रात्रिषु भवतिऋतौशुद्धानगच्छेदित्यर्थः । तदपत्यतयाशुगोः इदमपिस्मृत्यन्तरम् । ताभ्ये-
व शुद्धोत्पन्नाभ्यपत्यानि यस्य सतदपत्य तद्भावस्तदपत्यता । श्रुगोरेतन्मतऋतावप्युपपन्नतरासु जातापत्यउपेयात् ।
पतितत्वेवचरन्नात्रनिन्दैव नत्वस्य पतितधर्मता पतितस्योदकमित्यादि । एतच्चवक्ष्यामः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ गोत्रविशेषनिपतदोपमाह शुद्धावेदीति । शुद्धावेदी शुद्धापरिणता अत्रेःसंज्ञकरूप
भूनेर्मते सन्तत्यनुत्पत्त्यापि पतति दिजांतातकर्मभ्योहानि.पतनमिति । गौतमोक्तपातित्ययोगी भवति । उतथ्यतनयोर्गौ-
तमस्तद्गोत्रजस्येति सुतोत्पत्त्येत्यनेन व्यवहितेनाश्वितम् । शौनकस्येत्यपि तदपत्यतयेत्यनेनाश्वितम् । तेन गौतमगो-
त्रस्य पुत्रोत्पत्त्या शौनकश्रुवादीनां तु प्रोत्रोत्पत्त्या शुद्धतुल्यत्वहेतुर्दिजातिधर्महानिरुपपातित्यमित्यर्थः । एतच्च तत्तत्शौन-
कनृणांतेन तेन प्रकारेण पूर्वपातित्यस्योत्पन्नत्वात्तैरेव नियमितम् । अपतव भविष्ये शुद्धामारोप्यशश्यांतुपतितोत्रिवंभूवह ।
उतथ्यपुत्रजननरूपतितत्वमत्राववान् ॥ पुत्रस्य पुत्रमासाद्य शौनकशुद्धांतगतः । श्रुवाद्योभ्येवमेव पतितत्वमवागुषुः ॥
अत्र च श्रुवाद्यस्योपपत्तिपदादत्रिगौतमपत्यतिरिक्तानां संवैषांपहणं केचिच्चायेस्तनयस्येति पक्षत्रयैव्याचक्षते । एवमुचरेत्त्वपि
तत्तु ध्याख्यानव्यवस्थितार्थानभिधानेन शुद्धावेदनस्यादोषत्वमापाद्यनिषेधविध्यानर्थक्यस्य प्रसजकतया हेयमेव ॥ १६ ॥

(३) कुल्लुकः । शुद्धाविन्दति परिणयतीति शुद्धावेदी सपतति पतितइव भवतीदमत्रेर्मतमुतथ्यतनयस्य गौतम-
स्यच । अभ्यादिषहणमादराभंम् । एतद्ब्राह्मणविषयम् । शुद्धायांसुतोत्पत्त्या पततीति शौनकस्य मतमेतत्क्षत्रियविषय-
म् । शुद्धात्सुतोत्पत्त्या पततीति श्रुगोर्मतेमतेहैश्वर्यविषयम् । एतस्य महर्षिप्रतत्रयस्य व्यवस्थासभवे विसृष्टापतनविक-
ल्पाभ्योगात् । मेधानिषिगोत्रिन्द्राजयोस्तु मत शुद्धावेदी पततीति पूर्वोक्तशुद्धाविवाहनिषेधविशेषः सुतोत्पत्त्या पततीति
नेवाम्नातशुद्धाविवाह ऋतौनीपेयादिति विधानार्थंशुक्लालगमने सुतोत्पत्तेः । तदपत्यतयेति तु ताभ्येव शुद्धोत्पन्ना
भ्यपत्यानि यस्य सतदपत्यस्येत्येव भावस्तदपत्यता तथा पतति एतेनेदमुत्पत्तावुपयन्तितरासु जातापत्यउपेयात् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवमत्तेनेनाह शुद्धावेदीति । शुद्धाविन्दते परिणयते इति शुद्धावेदी अत्रेः उतथ्यतनयस्य
गौतमस्य च मते विवाहमात्रेण पतति । शौनकस्य तु मते सुतोत्पत्त्या । अतएव देवाभ्यातशुद्धाविवाहे ऋतौ नीपेयादिति
वचनं संगत । ततएवतुतेः शुद्धायांजातमपत्यं साभान्मचास्य अतइदमपि वक्ष्यमाणसंगच्छते । जनार्पत्वा हुततस्यां
ब्राह्मण्यैवहीमतरति । तदपत्यतया शुद्धापत्यापत्यत्वेनेति श्रुगोर्मत । उदितानुदितहामवत् विप्रराजग्यविशामयाक्रम-
णवस्तिभतसैवपदति केचित् । तन्न उच्यते इमविषयपद निन्दागर्वादानादृष्टेः ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । अत्रमन्त्रान्तराप्युपपत्त्यस्य स्पमतसिद्धान्तपति शुद्धावेदीति शुद्धाभाषात्वेनविन्दतीति शुद्धावेदी तेनप-

ततोत्यत्रेस्तथ्यतनयस्यचमतम् । शूद्रामूढवानन्धुतव्यतनयोगीतम् । शूद्रायास्ततोत्पादनेनपतति न पुनस्तस्याउद्दहनेनेति शौनकस्यमतम् । शूद्रामूढवानपितस्यास्तुतोत्पत्तिभयादतौतानोपेयादित्त्वर्थ । तदपत्यतयाभृगोरित्येतत्त्वमतम् कुत भृगुमुखेनशास्त्रस्यास्यमोच्यमानत्वात् । तदपत्यतया तस्याशूद्रायामेवापत्यस्य सतदपत्य तस्य भाव तदपत्यता । तथापततीतिभृगोर्ममतम् । शूद्रापत्यैश्चकेवलैरिति वक्ष्यति । रामोद्दिनाभिभापतदत्युक्तिवदत्रास्मच्छब्दरहितापित्वमतवकाशानपरेयभृगोरित्युक्ति ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्र । शूद्रावन्दति परिणयति शूद्रावेदी पतति पतितइव भवति । चपुन उतव्यतनयस्य दीर्घतमसमते शूद्रावेदीशूद्राया परिणोता द्विज पतति । एतद्ब्राह्मणविषयअर्धश्लोक पूर्वमतिषेध । शेष शौनकशास्त्रान्तरमिति ज्ञायते । शौनकस्यमते सुतोत्पत्त्या पतति शूद्रएव केवलमपत्यम् । यद्वा सएवापत्यतदपत्यसएव मुख्य पुत्रएव तत्क्षत्रिविषयम् । भृगोर्मते तदपत्यतया पौत्रोत्पत्त्या ब्राह्मण्यादिपुत्रस्याभावात्पूर्वोक्तशूद्रस्य विवाहनिषेधशेष । सुतोत्पत्त्या पतति दैवावशूद्राविवाहे ऋतौ नोपेयादिति विधानार्थऋतुकालगमने सुतोत्पत्तिशूद्रेकेवलमपत्यम् । एतद्वैश्यविषयम् ॥ १६ ॥

शूद्रांशयनमारोप्य ब्राह्मणोयात्यधोगतिम् ॥ जनयित्वा सुतं तस्या ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ १७ ॥

(१) मेगातिथि । अर्थवादोऽयम् यदि पुत्रमुत्पादयति तस्याततोब्राह्मण्यादेव हीयते । अपत्यस्याप्रत्यगत्वमिति निश्चैव । सुतमितिच पुत्रिद्वनिर्देशास्तुतोत्पत्तेरित्यत्रसमानसहितत्वेपि पुत्रोत्पत्तिरेवाभिप्रेता तथाचर्शातयुगमारानयो वज्यादिति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्रसादादधिनिन्त्यामपि शूद्रायामैशुने दोषमाह शूद्रामिति । आरोप्येति कारणेन कर्णमैथुनमुत्तम् । अधोगतिं नरक । ब्राह्मण्यात् ब्राह्मणकर्मण ॥ १७ ॥

(३) कुडूक । सर्वणामपरिणीयं दैवात्लेहाद्वा शूद्रापरिणेतुब्राह्मणस्य शयननिषेधोयनिन्दया निषेधस्यनुमानात् शूद्रापत्वा ब्राह्मणोनरकगच्छति । जनयित्वा सुततस्यामित्युक्तकालगमननिषेधपरम् । ब्राह्मण्यादेव हीयतइति दोषभूयस्त्वार्थम् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्द । तानेवाह शूद्रामिति निभि ॥ १७ ॥

(५) नन्दन । केवलशूद्रभार्यत्वतदपत्यत्वच ब्राह्मणस्यदोषातिशयावहमिन्माह शूद्रामिति । शयनमारोप्यकेवलशूद्रामूढत्वर्थ । तस्याकेवलशूद्रायाम् ॥ १७ ॥

दैवपिन्ध्यातिथेयानि तद्यधानानि यस्य तु ॥ नाश्रन्ति पितृदेवास्तत्र च स्वर्गं सगच्छति ॥ १८ ॥

(१) मेगातिथि । सार्वकालिकोऽयनिषेध । यदि कथंचिच्छूद्रापिप्युसतेतैतानि कर्मणि तत्रधानानि नरकं व्याप्ति । नच तथा सह वैवाणिकस्त्रीवद्धर्मैधिकारीऽस्तौत्यर्थ । भार्यात्वादाधिकारे शमि निषेधोऽयम् । अतस्वधर्म पनविनिपुत्रानस्य न तदीयानुज्ञोपपुन्यते यथा द्विजातिस्त्रीणाम् । अन्यत्र त्वर्थकामयो साप्यनतिचरणायैव प्रेष्यावत्त कर्मोपयोगोऽननिषिध्यते आद्धादाववहननादिकार्ये तत्र न दोष स्यात् । परिवेषणादि न कारयितया । तत्रदेवं कर्म दर्शपूर्णमासादि देवतोद्देशेन च ब्राह्मणभोजनव्रतवदित्यत्रयथाव्याख्यायाम् । पिन्ध्यादोदकतर्पणादि । आतिथेयमतिथेरापनभोजनपायादि ननु च सजात्या स्थितयाऽत्यये नास्त्येव प्रतिषेध । मैव स्थितयेति तत्र श्रूयते । ऋतुमया सर्वर्णाय

कथञ्चिद्वाऽसंनिहितायांभानोति क्षत्रियावैरयवत् । अपिच नासावधिकारेप्रतिषेधः । किंताहि आग्यवेक्षणादौ । पश्यावेक्षित-
तमान्यं भवतीत्यद्भवेनोपादीयते । पक्षीत्यत्र ऋत्वर्थेषु यया कयाचिदुपात्तया सिद्धिरनियमेन ग्रामा । यथा बह्वीषु
सवर्णास्तु ययाकयाचित्सवर्णया क्रियते, एवमसवर्णयापि माकारान्त्येवमर्थोऽसौ प्रतिषेधः । प्राधान्यमधिकारित्वात् । ना-
श्रान्ति पितृदेवास्तमिति कर्मनेष्कल्पमाह । नच स्वर्गसगच्छति यद्यन्यतिथिरश्रान्ति तत्फलस्वर्गादि नभवतीतिस्वर्गग्रहणे
मतिथिपूर्वाफलोपलक्षणार्थम् । अनुवादश्चप्ययं यशस्यमित्यादि ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदुक्तकर्मिभिरपि वृत्तान्तइतिदोषकथनेन इपष्टयितुमाह देवेति । तत्प्रधानानि भार्या-
न्तराभावात् । न च स्वर्गमित्यातिथेयविषये दोषउक्तः । तत्र नादन्त्यतिथयश्च्यविधानयोगात् ॥ १८ ॥

(३) कुड्डूकः । यदि कथञ्चित्सवर्णानुक्रमेणानुक्रमेणवाशुद्राणि परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रसक्तानि तत्कर्म-
कानि देवैर्यनेननिषिध्यन्ते । देवहोमादि पित्र्यंश्राद्धादि आतिथेयमतिथिभोजनादि एतानि यस्य शूद्रासम्प्रायानि
तद्व्यक्त्यपिपितृदेवानाश्रान्ति न च तेनातिथ्येन सगृही स्वर्गपाति । यस्तु तत्कारयेमोहात्सजात्यादिस्थितभान्ययेति सव-
र्णायांसंनिहितायांनिषेधवक्ष्यति अयत्त्वसंनिहितायामपीत्यपुनरुक्तिः ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । देवहोमादि । पित्र्यंश्राद्धादि । शूद्रास्तस्त्रुताश्च प्रधानतया येपुतानीति नच स्वर्गं ज्ञाक्ष्यमाभा-
वेन स्वर्गसाधनकर्माभावात् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । एतमेवार्थविशदयतिदेवेति । यस्यद्विजस्यतत्प्रधानानि शूद्राप्रधानानि तस्यतत्प्रदेवेषुष्यमाति-
थेयच देयम् । पितृदेवानादन्तिनाश्रान्ति । आतिथेयस्यापि देवपित्र्यत्वाद्दुःकपितृदेवाइति । ततश्चस्वर्गनगच्छति । नमा-
दणक्षत्रिययोर्तिर्यारभ्य यदिदशूद्राभार्यत्वेननिषिध्यते तत्केवलशूद्राभार्यत्वविषयमितितत्प्रधानान्तीत्यनेनस्पष्टीकृतम् । नहि
त्रैवर्णिकस्य तत्सौभार्यस्यदेवेषुपातियेयाणि शूद्राप्रधानानिभवन्तीतिच ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुसस्तस्यामुष्यतया प्रधानानि एतानि देवपित्र्यातिथेयादीर्येतानि पितरोदेवश्च नाद-
न्ति न भक्षयन्ति च पुनः सौपि पुमान्स्वर्गं न गच्छति ॥ १८ ॥

एपलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ॥ तस्यांचैव प्रसृतस्य निष्कर्तिर्न विधीयते ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थावादोऽयम् । वृषल्याः फेनोवृषलीफेनोवत्क्रासवः सपीतोयेन पलाण्डुपक्षितादिवत्परिणातः ।
पाठात्तरे वृषलीपीतफेनस्यपीतः फेनोपस्येतिवियरः वृषल्या पीतफेनः स्तृतीथेतियोगत्रिभागात्समासः पीतःफेनोवाऽनेनेति-
विपहेवृषल्याइति पद्यीसमासः । अर्थस्तुसर्ववृत्तिव्येकएव । संयुज्यमानयोरधरपरिपुञ्चनाद्यवयवभावि तेनच सृष्ट्यारि-
णा धर्मण मैयुनसम्भोक्तस्यते । मकरणाच्च त्रिवाहवतिषेधस्योऽयं न पृथग्वाक्यम् । तत्त्वेहिचुम्बनादिवर्जनिद्योगधर्मो-
द्भूतः स्यात् । तस्मान्प्रच्छन्दूद्रांचुम्बनादिपरिफेनेन न किञ्चिच्छास्त्रार्थमनुतिष्ठति । तस्यांचैवप्रसृतस्य क्रतोतुगच्छतइत्य-
र्थः । निष्कृतिःशुद्धिर्नास्तिइतिनिष्ठातिथयोयम् ।

यत् संभवएवात्रकेचित्सममीपक्षम्योनातुज्ञानेसममीपक्षमीचैव मादृतः पितृवत्स्तेभेति अप्येस्तुऊर्ध्वसममात्पक्षमाच्च
तत्र विकल्पलभ्यमाना पक्षमी न त्रिवाहा असंभवे तु न दोषः ॥ १९ ॥

(२) सार्यज्ञनारायणः । वृषलीफेनपीतस्य पीतवृषलीमुषफेनस्य । निःश्वासोवृषल्याएव । एतेन प्रधानमैयुनाभावपि

(२) देवैर्यनेन देवादीनि (अ)

प्राप्याद्ब्रमात्रेण दोषउक्तः । प्रसूतस्त्योत्पन्नापत्यस्य निष्कृतिर्निस्तारः । पापात् न त्रिधीयते नानुमतोविना प्रायश्चित्त-
नित्यर्थः ॥ १९ ॥

(३) कुड्भूकः । वृषलीकेनोऽधररसःसपीतोयेन सवृषलीकेनपीतः । वाहिताघ्यादिविन्ध्यनेनसमासः । अनेन शूद्रा-
याअधररसपानंनिषिध्यते । निःश्वासोपहतस्य चेति तथा सहैकशय्यादौ शयननिषेधः तस्यांजातापत्यस्य शुद्धिर्नाप-
दिश्यतइत्युक्तुकाऽलुगमननिषेधानुवादः ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च वृषलीकेनपीतस्य शूद्राधरसुधापायिनः चुम्बनेन भोगकाले । तन्निःश्वासेनोपहत
स्पृष्टंशरीरस्य तस्य । प्रसूतस्य स्वयमेवापत्यतया जातस्य । निष्कृतिः शुद्धिः । ऐहिकानुष्मिकयोःकर्मणोर्नाधिकारइति
भावः ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । उक्तनिगमयति वृषलीति । वृषलीकेनपीतस्यपीतवृषलीजालजलस्य । वृषलीभोगोपलक्षणमेतत् ।
प्रसूतस्त्यजातापत्यस्यद्विजस्य । निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । एवकारेणैवैवार्थकस्त्रियामप्रसूतस्य शूद्रामामिव प्रसूतस्य माप-
श्चित्ताभावइतिस्मृतमितम् ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषलीकेनपीतस्य रतिसमये शूद्रायाअधरपानस्य च पुनर्निःश्वासोपहतस्य तथा सहैकशय्या-
निषेधः । तस्यांवृषलीप्रसूतस्य जातस्य निष्कृतिर्न विद्यते । सर्वानामपरिणीष देवाच्छूद्रापरिणेतुर्ब्राह्मणस्य निषेधः । अ-
नुक्तुकाऽलुगमननिषेधानुवादः । आत्मा वै जायते पुत्रइति श्रुतेः ॥ १९ ॥

चतुर्णामपि वर्णानामप्रेत्य चेह हिताहितान् ॥ अटाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥ २० ॥

(१) मेघातिथिः । वक्ष्यमाणस्य संक्षेपोपन्यासः । हिताभाहिताश्च केचिद्धिताः केचिन् । एषावितिसंख्यानिर्द-
शः समास.संक्षेपः । स्त्रीसत्कारार्थाविवाहाः स्त्रीविवाहाः । क.पुनरेवविवाहोर्नाम उपायत श्रामाया दारकरणाथः संस्का-
र सेतिकर्तव्यतांङ्गःसर्मापदर्शनपपेन्तो पाणिपहणलक्षणः ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हिताहितान् हितानहिताश्च । तत्र केचित्सर्वेभ्यो वर्णेभ्योहिताः केचिदहिताः । केचिन्
कस्मिंचिदेव तादृशाइतिवक्ष्यति ॥ २० ॥

(३) कुड्भूकः । चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोकइहलोके च काश्चिद्धिताः काश्चिदहिताः । हिताहितान्मानभिक्षास्य
मानानष्टौ संक्षेपेण भाष्योमोमिहेनुन्विवाहाच्छूणुत ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । विद्यादीनां तानेवोद्वाहानष्टसङ्ख्याकान् ब्राह्मणादीनाह चतुर्णामपीति द्वाभ्यां । हिताहितान्सर्व
परकसाधनान् स्त्रीविवाहान् स्वीकर्मकान् । अनेन स्वयवरविवाहोनाष्टु गण्यतइतिभावः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अथविवाहभेदानाह चतुर्णामिति । यथाविवाहइह प्रेत्य च हितानचहितान्विपरिते ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुर्णां वर्णानामप्रेत्य इहलोकेचहिताहितानिमांस्त्रीविवाहानष्टौ निबोधत ॥ २० ॥

ब्राह्मोदिवस्तथैवार्पः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ गान्धर्वोराक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोधमः ॥ २१ ॥

(१) मेघातिथिः । सख्यायाष्टोद्दिष्टानां नामधेयानां नामानि । अथमपहणपैशाचस्यनिन्दार्थम् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । येन विवाहेनोत्पन्नया सतत्या ब्रह्मलोकगामिः सत्त्वत् । एतदेवोपि ॥ २१ ॥

(३) कुड्मूकः । तस्य नामतो निर्दिश्यन्ते । ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञाचैयंशास्त्रसव्यवहारार्थां स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनार्था-
च । ब्रह्मणइवायब्राह्मः । राक्षसइवायंराक्षसः । ननु ब्रह्मादिदेवतात्वंविवाहानांसभवति । पेशाचस्याधमत्वाभिधानं-
निन्दातिशयार्थं ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषांसंज्ञामाह ब्राह्मइत्यादि ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । आर्षानुप्राजापत्यस्यश्रेष्ठ्यंफलतोवक्ष्यति । वृत्तभङ्गभयात्क्रमभङ्गः ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मसंज्ञं १ देवसंज्ञं २ आर्षसंज्ञं ३ प्रजापतिसंज्ञं ४ आसुरसंज्ञं ५ गान्धर्वसंज्ञं ६ राक्ष-
ससंज्ञं ७ पेशाचसंज्ञं ८ उक्तेष्वेतेष्वष्टमोऽधमः ॥ २१ ॥

योयस्य धर्म्योवर्णास्य गुणदोषौ च यस्य यौ ॥ तद्वः सर्वप्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मादनपेतो धर्म्यं शास्त्रविहितइत्यर्थः । यस्य च विवाहस्य यौगुणदोषौदृष्टानिष्टफलेहेतुत्वा-
दृष्टदोषौ । प्रसवेऽपत्यजन्मनि । गुणागुणाःअगुणोदोषः । वीदुरेव त्वर्गनरकादिलक्षणौ गुणदोषौतत्रप्रयोजनमर्थात्त्वर्गा-
दिकम् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्म्याः धर्मादनपेताः । गुणदोषौविवाहमात्रेण प्रसूतिविनापि तच्च प्रशस्तत्वाप्रशस्तत्वा-
भिधानदर्शादभिहितमिति विशेषतोक्तम् । प्रसवे सन्ततो ॥ २२ ॥

(३) कुड्मूकः । धर्मादनपेतो धर्म्यः । योविवाहो धर्म्यो यस्य विवाहस्य यौगुणदोषाविष्टानिष्टफले तच्चद्विवाहोत्पन्ना-
पत्येषु ये गुणागुणास्तत्सर्वमुष्माकप्रकर्षेणाभिधास्यामि । वक्ष्यमाणानुकीर्तनमिदधिष्ण्याणांमुद्यमग्रहणार्थम् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्य वर्णस्य विप्रदेष्यो विवाहो यावत्संद्ध्योविहितोयस्मिन्नयं योदोषस्तत्रैने यदिति पञ्चभिः ।
यस्य विवाहस्य प्रसवेतदुदितापत्ये ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । योविवाहो यस्य वर्णस्य धर्म्यो यस्यविवाहस्य यौ च गुणदोषौ । प्रसवेपुत्रे ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । योमस्य वर्णस्य विवाहो धर्म्यो धर्माहं यस्य वर्णस्य यौ गुणदोषौ भवतस्तत्पुष्पाकप्रपीणां-
संततो प्रसवे गुणागुणोवक्ष्यामि पुंसोत्पादनइत्यर्थः ॥ २२ ॥

पदानुपूर्व्याविप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ॥ विदृशद्द्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यनिराक्षसान् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । गताधर्ममपि भूयः प्रतिपत्तये कथयन्ति । वद्विवाहान्नालक्षणस्यानुपूर्व्योदेशक्रमेण । क्षत्रस्य । क्षं-
त्रियबचनः क्षत्रशब्दः । तस्य चतुरोऽवरानुपरितनानासुरगान्धर्वराक्षसपेशाचान्विद्यात् । वैश्यशद्रयो रतानेवा रा-
क्षसागराक्षसवर्जयित्वा ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गान्धर्वान्ताविप्रस्य पत्न्यु धर्म्याधर्मादनपेताः । प्रशस्तत्वाद्याभ्यन्तरइति वक्ष्यति । अ-
वरानप्याभ्यन्तरः । तत्र पेशाचस्य श्रेष्ठ्येनचि निन्दितत्वात्प्राजापत्यादयभ्यन्तारोप्रासाः । तानेवचतुरस्तेषु तु मध्ये न
गक्षसमिति व्युदासान् । अथः प्राजापयासुरगान्धर्वा शिष्यन्ते ॥ २३ ॥

(३) कुड्मूकः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण पत्न्युः क्षत्रियस्यावरानुपरितनानासुरार्दीभ्यन्तरः । विदृशद्द्रयोस्तु तानेव
राक्षसगान्धर्वानासुरगान्धर्वपेशाचान्धर्मादनपेताजान्नीयान् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । षडिति गान्धर्वपर्यन्तान् । अवरानासुरादिपिशाचान्तान् चतुरःतानेवासुरादीन् राक्षसवर्जयित्वा तानासुरगन्धर्वपेशान् । तेन विश्वद्रयोस्त्रीन् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मादीन्पुत्रिवाहान्विमरस्यधर्म्यान्विद्यात्अपरान्पश्यान्त्यानासुरादीन्क्षत्रियस्यतानेवपश्यान्त्यानेव राक्षसवर्जविश्वद्रयोः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विमरस्य पद्मविवाहाआनुपूर्व्येण क्रमेणोक्तः । क्षत्रस्यावरानासुरादीन्चतुरोविवाहाभिविश्वद्रयोस्तानेव चतुरोऽवरानासुरादीन्धर्म्यान् विद्यात् । न राक्षसान् तद्यथा ब्राह्मणः १ दैवः २ आर्षः ३ प्रजापत्यः ४ आसुर ५ गान्धर्वः ६ पद्मविमरस्य विवाहाः ७ क्षत्रस्य चतुरःआसुरः १ गान्धर्वः २ राक्षसः ३ पेशाचः ४ ॥ २३ ॥

चतुरोब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयोविदुः ॥ राक्षसंक्षत्रियस्यैकमासुरवैश्यशूद्रयोः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । आसुरगान्धर्वयोरेयनिषेधोब्राह्मणस्य पुनर्ब्राह्मादिविधानेन । एवंक्षत्रियस्य राक्षसएवैकोपिगान्धर्वासुरो । आसुरएव वैश्यशूद्रयोः । विहितप्रतिपिधानाविकल्पः । ततश्च नित्यवद्विहितभावे विकल्पितेप्रवृत्तिः । यस्य च योविहितःसतद्विवाहाभावमनपेक्ष्य प्रथमत एव यदिविहितप्रतिपिद्धेपुमवर्तेत तत्र पुरुषोऽप्येदपत्यचानभिरेतमुप-
धेतेनिशास्त्रकारेण दर्शितप्रसवे च गुणागुणानित्यादिना नतु सपिण्डादिरिणयनविवाहस्वरूपा नवृत्तिः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रशस्तानुत्तमसन्ततिहेतुतया । अत्र ब्राह्मणस्य चत्वारइति प्रथमःकल्पः । षडित्यनु-
कल्पः । एकक्षत्रियस्य राक्षसएकइति कल्पः । समाजाम्पयाद्याश्रित्वाइत्यनुकल्पः । एववैश्यशूद्रयोर्ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

(३) कुम्भकः । ब्राह्मणस्य मध्यमप्रित्तान्ब्राह्मादांश्चतुरः । क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव । वैश्यशूद्रयोरासुरं । एताञ्छ्रेष्ठा-
ञ्ज्ञानारोजानन्ति । अतएव ब्राह्मणादिव्वाहुरादीनां पूर्वविहितानामप्यत्राप्युपादानजघन्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन प्रशस्तिवि-
वाहासंभवे जघन्यस्यापि परिग्रहइतिदर्शितम् । एवमुत्तरत्रापि विगृहितपरित्यागोबोद्धव्यः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव प्रशस्तानाह चतुर इति । चतुरः प्राजापत्यान्तान् । कवयः कान्तदर्शिनः । एकप्रधानप्रशस्तम् । एवमासुरवैश्यशूद्रयोः प्रशस्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । चतुरइति । मतान्तरमिति ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र विश्लेषमाह चतुरइति । ब्राह्मणस्य चतुराद्यान्विवाहान्कवयो विदुः । ब्राह्मदेवापंशो-
पत्यसज्ञाइति । क्षत्रस्यैकराक्षससज्ञ वैश्यशूद्रयोरासुरमेकमिति ॥ २४ ॥

पञ्चानां तु त्रयोधर्म्याद्वाधर्म्यो स्मृताविह ॥ पेशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियादिविषयेरष्टतिर्ब्राह्मणविषयाराक्षसेविरोधान् । नहि वधभेदेन ब्राह्मणं कर्तुमर्हतिअस्याप-
रणस्यक्षत्रियादिविषयतयोपपत्ते । पञ्चानां तु विवाहानांमाजापत्यात्प्रवृत्ति तयोर्विवाहोपधर्म्यौ । द्वौ न कर्तव्यौ पेशाचश्चासु-
रस्यमाजापत्यः क्षत्रियादीनामभासोऽपि विधीयते । राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोः आसुरपेशाचयोःमतिपेयः इयमव्यवस्थाब्राह्म-
णस्यपद्मविवाहास्तत्र ब्राह्म सर्वतः श्रेष्ठस्ततोऽन्यूनो दैवयाजापत्यो तान्ध्यामन्यापंस्ततोऽपिगान्धर्वस्ततोऽप्यहुरः । येषामप्यश्लो-
कोब्राह्मणविषयोपि तेषाराक्षसोपि ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्ताववस्थितस्य भवति विकर्मस्यस्यापि वधभेदान्ध्यांगपिभ्रंती-
यतोराक्षसोऽनविवाहइति ते मन्यन्ते । तद्ब्राह्मणस्य श्रेष्ठ्यफलैर्नैवदर्शितम् । निषेधाभावेन चेतरेषावपाणांन्यूनता फलापचयव-
चनदेव । आसुरस्य पुनर्वैश्यशूद्रयोर्विधानेनपरिसख्यानब्राह्मणक्षत्रिययोःप्रतीयते । षडितिचविधानम् । अतोविकल्प सचय-

वस्थयाइतरासंभवेन तस्याश्रयणंतुल्यम् । विकल्पोहिब्रीहियववदनेकविवाहविधानेन च समुच्चयार्संभवाद्वैशदः । सति वा सभवेऽक्रमेत चैतयापि धर्मापत्ययोर्नृत्नफलोऽसौ अथ क्षत्रियस्य राक्षसोमुख्यश्रुताभिः श्लोकैर्विकल्पेन विधानात् । चतुरद्वयनेनासुरगान्धर्वपैशाचापरिराक्षसक्षत्रियस्यैकमित्यनेनेते प्रतिषिद्धाः । अतोविकल्पितानमुल्याः । प्रकृतापेक्षत्वाच्चराक्षसैकविधिः । राजापत्ये नास्ति परितरुष्यानम् । अतः राजापत्योऽपि क्षत्रियस्य राक्षसतुल्यः । एवैवैभ्यश्चद्वयोरपि राजापत्योर्नित्यवदाभ्रातोनप्रतिषिद्धः । आसुरपैशाचौ तु तयोर्विहितप्रतिषिद्धौ । राज्ञोऽप्यमराक्षसापत्यनेन प्रतिषिद्धः त्रयोधर्म्या इत्येतेन विहितः । ब्राह्मणस्य पैशाचोर्नैवास्ति । क्षत्रियादीनां ब्राह्मणैर्वाग्नादितिस्थितम् ॥ २५ ॥

(२) सर्वतनारायणः । आपत्कल्पं ब्राह्मणस्याह पञ्चानामिति । क्षत्रस्य चतुरोत्तरानित्युपक्रान्ताः राजापत्यादयः पञ्च तेषामपि मध्ये त्रयोधर्म्याविप्रस्य । अत्र आसुरस्य वैश्यश्चद्वयोरेव मुख्यत्वात् । पैशाचस्य च सर्वैर्मानिन्दितत्वात् । आपद्यनन्तरं क्षत्रवर्गमुख्यधर्माश्रयणस्य युक्तत्वाद्वाक्षसोयुक्तानासुरपैशाचाविति तात्पर्यम् ॥ २५ ॥

(३) कुरुकः । इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां पञ्चानां राजापत्यादीनां ग्रहणम् । तेषु मध्ये राजापत्यगान्धर्वराक्षसास्त्रयोधर्मादिनपेतास्तत्र राजापत्यः क्षत्रियादीनामभानोर्विधीयते । ब्राह्मणस्य विहितत्वादनुवृत्ते । गान्धर्वस्य च चतुर्णामिव मानत्वादनुवादः । राक्षसोपि वैश्यश्चद्वयोर्विधीयते । ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्त्यवस्थिततस्याप्यासुरपैशाचौ न कर्तव्यौ । न्यायनेत्यविशेषाच्चतुर्णामिवनिषध्यते । अत्रयं वर्णमिति यस्य विवाहस्य विधिनियेधौ तस्य तस्मिन् विकल्पः सच विहितसंभवे योद्धव्यः ॥ २५ ॥

(४) राधवानन्दः । पञ्चानां राजापत्यादीनां मध्ये त्रयोधर्म्याधर्मादनपेताः । राजापत्यगान्धर्वराक्षसायथोक्तानामपि विप्रक्षत्रिययोरेव द्वादधर्म्यो धर्मादिपैशौ पैशाचासुरौ न कार्याविति तात्पर्यम् । तत्र क्षत्रियवृत्तिस्यस्य विप्रस्य राक्षसः । आसुरपैशाचौ शूद्रविशोर्विकल्पिताः । ब्राह्मणस्तु ब्राह्मणस्यैवेति भावः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । मतान्तरमाह पञ्चानामिति । पाश्चात्यानां ग्रहणपैशाचश्चासुरश्चैवेति लिङ्गात् । पञ्चानां राजापत्यादीनां मध्ये त्रयोधर्माधर्मादिपैशौ पैशाचासुरौ न कार्याविति तात्पर्यम् । तत्र क्षत्रियवृत्तिस्यस्य विप्रस्य राक्षसः । आसुरपैशाचौ शूद्रविशोर्विकल्पिताः । ब्राह्मणस्तु ब्राह्मणस्यैवेति भावः ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चानां विवाहानाम् मध्ये त्रयोधर्माः । राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचाः ५ एतेषु पञ्चसु मध्ये त्रयोधर्म्याः । राजापत्यासुरगान्धर्वसज्ञास्त्रयोधर्माः ३ द्वादधर्म्यो राक्षसपैशाचसज्ञौ । वर्णक्रममाह । राजापत्यं क्षत्रियादीनामभानो विधीयते ब्राह्मणस्याभिहतत्वादनुवृत्ते गान्धर्वस्य तु चतुर्णामिव मामानुवादः । राक्षसोपि वैश्यश्चद्वयोर्विधीयन्तं ब्राह्मणस्य तु क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्यासुरपैशाचौ न कर्तव्यौ ॥ २५ ॥

शूद्रकपृथग्या मिश्री वा विवाहौ पूर्वचोदितौ । गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यो क्षत्रस्य तौ स्थतौ ॥ २६ ॥

(१) मिश्रीतिभिः । शूद्रकपृथगित्यनुवादः पूर्वैर्भेद सिद्धत्वात् । मिश्रीतिविधीयते निरपेक्षया इतराणां गान्धर्वराक्षसयोर्विहितत्वात् । ब्रीहियववदशने मिश्रणवचनमिदम् । ब्रीहिमिञ्जेत यवैर्वैक्ये कृष्याग्नौ यवित्पत्येनेतरानपेक्षद्वयविधानादिकल्पाननिश्रीभावः । मिश्रीभावे हि नमोहिशास्त्रार्थोऽनुवृत्तः स्यान्न च यवशास्त्रार्थः । एवमित्येकस्यां कृष्यायात्पीकर्तव्यापांयुगपदुपापदपमगमविधीयते । तस्य विप्रमोपदा त्रिग्रेहे कस्या तत्रस्थेन कुमारिण कथञ्चिद्दृष्टिगोचरापत्येन दूनीभ्रंनुतेन इतरापि तमेव परवर्ती नथ संयोगलभते तदा वर्णसर्विदंठत्वा नपमापितीयेन केनचिदुपायेनेत्यात्मानं नापपनि तत्र शमपतिरापाद्धत्वा छित्वापेत्थवहरति तदेच्छयाभ्योप्यसंयोगत्वेतदप्यस्थितगान्धर्वकृतं हत्वा छित्त्वे-

ति च राक्षसरूपम् । तावेतौ विवाहौ क्षत्रियस्यैव भवत । धर्म्यौ क्षत्रियस्यतौ पूर्वचोदितावित्यनुवाद । अन्येत्वाद्वाः य क्षत्रियो बहुविवाहात्कुरुते सकाचिन्नान्धर्वेण विवाहेन परिणयते काचिद्राक्षसेनेत्येवमिश्रपक्ष अथवा सर्वाएवा-
न्यतरेणेति पृथक्पृथक् अनेनचैतज्ज्ञायते । क्षत्रियस्यानयोरेवानिधनेन प्रवृत्ति राजापत्यादीनातुयण्वपथमरुत्स्तेने-
वान्यापि विवासा ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारापण । क्षत्रियस्य कल्पानुकल्पानुद्धाऽधुनापत्कल्पमाह पृथगिति । पृथगसक्तीणौ मिश्री सक्ती-
णौ । यथा प्रथमगान्धर्वेण परिगृह्य तद्गुणविरोधप्रवृत्तेषु युद्धेन हरणम् । अत्र मिश्रावित्यापत्कल्पः पृथगिति त्वनु-
कल्पानुवादमात्रमसक्तीणां सक्तीणस्य निन्दितत्वमदर्शनार्थम् । तेन वर्णान्तराणामप्यसक्तीणां विवाहासंभवे आपदि सक्ती-
णस्यापि करणमिति दर्शितम् । पैशाचस्य तु कैश्चिदप्यकरणीयस्य विवाहगणमध्ये गणनम् वैश्यस्यदयोरपि तस्या-
पि प्राप्यथमिति प्राप्तम् । मातृत्वं पितृत्वं वीभयोरैकस्य कृत्स्नेन सह सपिण्डतासद्भवि विवाहासंभव एवेत्येतत्प्रदर्श-
यितुवा ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूक । पृथक्पृथगिति मामन्वादनुधत्ते । मिश्राविति विधीयते । पृथक्पृथग्विमिश्री वा पूर्वविहितौ
गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्मो मन्वादिभि स्थतौ । यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्वकसंवादेन परिणेतो युद्धादिना विजि-
त्यतामुद्गहेत्तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्री भवत ॥ २६ ॥

(४) राधवानन्द । राक्षसक्षत्रियस्थेत्तुक्तत्वाद्दनुवादेमिश्राविति । वरकन्ययो पूर्वपरस्परसंवादे सति परिधि-
नोविजित्योद्गहेत्तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्री भवत । यथारुमिण्याविवाह ॥ २६ ॥

(५) नन्दन । पृथक्पृथक्वाकेर्बलोवागान्धर्वं केवलोवाराक्षसइत्यर्थं । केवलो गान्धर्वो यथा दुष्यत्तथाकुल्ल-
यो । केवलो राक्षसो यथाविचित्रवीर्याम्बिकयो । मिश्रो यथा फाल्गुनसुभद्रयो । पूर्वचोदितौ पूर्वाविहितौ । अनेनमताम्भर-
मिदमित्यवगम्यते ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्र । क्षत्रियस्य विवाहमाह पृथगिति । विवाहौ पूर्वचोदितौ कार्यौ पृथक् २ गान्धर्वो विवाह मिश्री
वा गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्म्यौ तौरुधतौ । आसुरोद्गविणादानात् गान्धर्वं समयान्मिथं । राक्षसीयुद्धहरणाप्यैशाच कन्यका-
च्छलादिति याज्ञवल्क्य ॥ २६ ॥

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम् ॥ आहूय दानं कन्यायात्रासौधर्मः प्रकीर्तित ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथि । इदानीं स्वरूपमेतेषामाह । आच्छाद्येति आच्छादनविशेषोऽभिप्रेत अन्यस्यौचित्येनेव प्राप्त-
त्वात् । उच्छेदनाच्छादनेन यथादेशयथासंभयशायोमयेन वाससा परिधान्यं । अर्चयित्वा अनेनान्तरकरणककणिका-
दिना भीतिविशेषसत्कारविशेषैरर्चनकृत्वा । एतेनाच्छादनार्हणेन कन्यायावरस्य आन्यतरसंबन्धे प्रमाणाभावाद्बुभयोपमो
ग कार्यं । श्रुतशीलवते अन्येपि स्मृत्यतरोक्तावरगुणाद्गृह्या युवा भीमाअनभिय यशस्परिक्षित पुस्त्वइति । स्वयं गमया
चित्त स्वपुरुषेषु शैराहूयान्तिकदेशमान्दम्यवर यद्दानं सत्रासौधर्मो विवाह । अविशेषवचनोऽपि धर्मशब्द पूर्वोपेक्षित
त्वादस्य तत्पर एव द्रष्टव्यं । अयाचितलाभोऽप्यहर्णापूर्वको ब्राह्मणो विवाह इति प्रसङ्गार्थं । ननु चेदमप्युक्तं स्त्रीसर्वाकारार्थो विवा
हइति यावद्विवाहपर्यंतं चैतदानम् । नाहते विवाहे दानार्थमिति । सहि तस्याऽपतिपहृत्वा । तथा मुनि परिपक्षं
दानपरिसमाप्यते न स्वत्वनिवृत्तिमात्रदानपरत्वेनापतिपर्यन्तहितम् । तथाच बह्वपि तेषां निष्ठा विक्षेपा विद्वदि
सममेवेदइति । पुत्रविवाहकाल एव कन्यादातव्या तथाच गृहकारस्तत्पिन्नेव काले ब्राह्मणविवाहेकाण्डिकधर्मोऽवश्यति ।

यनु प्राग्निवाहादानतनुपसंवादनवाचनमात्रम् । नहि तस्मिन्क्रियमाणेऽभिधेतकालेऽवश्यविवाहनिवृत्तिः कश्चित्प्राग्नि-
रूपिते नदथादिपितरोवा कदाचिन् प्रतिगृह्णीयात् तस्मात्प्राग्निवाहादनुपसवादः कर्तव्यः । तदा स्वयेयदेया मया येयं वोढ-
व्येति यथैवान्तःक्रुतुः सोऽपुक्रियेयोऽदिततस्मिन्वाद्योऽर्थाद्द्विहिन्क्रियते । येतु मन्यन्ते यथैवगवादेद्रैव्यस्यादृष्टाथतया दीय-
मानस्य मत्तुपूर्वकेण प्रतिग्रहेण दानमपिनिर्वर्तते तेनैवेदमुक्तं ददातिपुचैवंधर्मेष्विति । एवचेह प्रतिग्रहमत्तस्थानीयोविवाहइ-
ति । तथाचउपयमनर्तिवाहस्येकोर्थः । उपयमनंच त्वकरणम् । एवहस्य भगवान्प्राणिनिः स्मरति उपाधर्म.त्वकरणइति ।
अतोविवाहः कन्यास्वीकारार्थः । तदयुक्तम् । स्वीरुतायाविवाहो भार्याकरणार्थः । नानेनकर्मणा प्रतिगृह्णीयादितिर्विधि-
रस्ति । नचवैवाहिकामत्तप्रतिग्रहप्रकारकाः यथादेवस्यत्वापतिगृह्णामातिमत्ताः । यतुस्वकरणइति तन्निवृद्धम् । विवा-
हस्याप्यस्ति स्वकरणरूपता । दानेन स्वत्वमात्रे प्रतिपन्ने विवाहेन विशिष्ट स्वत्वंक्रियते । नेयगवादिद्रव्यवत्स्वयथेष्ट
विनियोज्यतया अपितुजायात्वेन । विशिष्टएवहि स्वस्वामिभावोज्ञायापतिलक्षणसंबन्धः । तथाचदर्शयिष्यति । मद्ब्रह्मार्थ
स्वस्त्वयन.....विवाहेषु प्रदानस्वाम्यकारणमिति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आच्छाद्य वाससाकन्यां । एतेन यथाशक्त्यलंकरणमुपलक्षितम् । अर्चयित्वा वर-
नधुपक्रेण स्वयमर्हयित्वा महामयुक्तिभावेण । शीलमविपरीतचेष्टा । आहूयनतु वराभ्यर्थनया ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । आच्छादनमात्रस्यैवौचित्यमात्रत्वात्सविशेषवाससा कन्या वरावाच्छाद्यालकारादिना च पूज-
यित्वा विद्याचारवन्तमभार्यकरमानीय तस्मै कन्यादानं ब्राह्मोविवाहोमन्वादिभिरुक्तः ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तविवाहानां लक्षणान्याह आच्छाद्येति । वासोल्लूकाराभ्यांकन्यामाच्छाद्य अर्चयित्वा च
वरपिति ब्राह्मे च पनादिभिरभित्तिभवाद्ब्राह्मः धर्माधर्मकहेतुत्वात् एवमुत्तरत्र ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । अथब्राह्मदीनांलक्षणान्यष्टभिःश्लोकैराह आच्छाद्येति । आच्छाद्य कन्यांपरिधाप्य भूषणादिभि-
श्चाहंयित्वा श्रुतशीलवते श्रुतवेदशास्त्रपरिज्ञानशीलंतदर्थानुमानतद्दत्तेवरायकन्या पित्रा स्वयमेववरमाहूय तस्मै वरायकन्या-
यापदानसंब्राह्मोधर्मः । धर्मसाधनत्वादिवाहएवधर्मशब्देनात्रोच्यते । ब्राह्मणव्यांश्च धर्मवचनः । धर्मातिशययुक्तत्वाद्ब्रा-
ह्मत्वम् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अष्टानांविवाहानांलक्षणमाह आच्छाद्येति । वस्त्रेराच्छाद्य परिधाय अर्हयित्वा आभरणायलङ्क-
तांरुत्वा श्रुतशीलवते वराय स्वयमाहूय कन्याया दानं दीयतेसंब्राह्मसङ्गीविवाहोधर्मः प्रकीर्तितः । ब्राह्मोविवाह आहूय-
दीयतेशब्दपरुक्ता । तन्न पुनानुभयतः पुरुषानेकवैशतिमिति याज्ञवल्क्यः ॥ उभयतः मातृतः पितृतः ॥ २७ ॥

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ॥ अलंकृत्य सुतादानैर्द्वैधर्मप्रचक्षते ॥ २८ ॥

(१) मेघातिथिः । वितते धारभ्ये तन्ने ज्योतिष्टोमादौ यज्ञे तन्कर्मकारिणकृत्विजेऽध्वर्यवेऽनुतायासुहितुर्दानम् ।
अलंकृत्येत्यनुवादःकन्यादानस्यसर्वस्यैवविरूपत्वात् । आच्छाद्यालंकृतांविवाहयेदितिसामान्योऽयविधिः । ननु गौश्राश्वत्या-
श्वतसभेभ्यामृत्विज्योऽङ्गिणात्वेनश्रुतम् न कश्चित्कन्यादानंक्रवर्थतयाचोदितम् । किमत्र क्रवर्थतदागवृत्तेयज्ञकृति-
जेपादशाति सदेवोविवाहः । अस्तिचोपकारगन्धस्तदीयकरणम् । अकर्मोद्देशेनापि दीयमानंतत्कर्मकरणवत्सत्यजनय-
त्येवानुमानविशेषम् । एतावतोपकारसंबन्धेनब्राह्मोद्देशोऽप्युक्तः ॥ २८ ॥

(५) सर्वज्ञानारायणः । यज्ञे यज्ञमभ्ये कृत्विजे दानंत्वयज्ञस्य सम्यगृत्विज्येभिसंधानेन । सुतादानमुभयस्यापि

लक्ष्मणस्य पितापुत्रीमनुक्रमेदित्यादिर्विधिना ब्राह्मणैश्च दानवाक्यमुच्चार्यम् । एवदीक्षितो न ददातीति दाननिषेधः । एतद-
न्यदानविषय इति यास्य ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्योतिशोमादियज्ञे मारुषे यथाविभ्युत्विजे कर्मकर्त्रेऽलं कृत्य कन्यादानदेवविवाहसुनयो-
नुवते ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । वितते कर्तव्यतया मारुषे । अलङ्कृत्येत्यनुवादः । अलङ्कृतां विवाहपेदिति सामान्येति ।
देवदेवकर्मसम्बन्धत्वात् देवोद्देश्यत्वाद्वा ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । सुतामलकृत्ययदानतद्देवधर्मविदुः । देवकार्याधिकृतायादानान्तस्य देवत्वम् ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विततेविस्तीर्णयज्ञेऽलं कृत्ये सम्पत्कर्म कुर्वते । अलङ्कृत्य सुतादानकन्यादानक्रियते तदेव देव-
ज्ञविवाहसम्पत्प्रचक्षते ॥ २८ ॥

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ॥ कन्याप्रदानं विधिवदापौ धर्मः स उच्यते ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रीगवीपुद्गवश्चमिथुनम् । एकं द्वे वा वरादृहीत्वा कन्यायादानमापौ धर्मः । धर्मत इति धर्मज्ञान-
नात्र विक्रयबुद्धिः कर्तव्या उच्चर्गाचर्णापाकरणाभावोऽप्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गोमिथुनस्त्रीपुत्री द्वे वा मिथुने धर्मत आदाय । आपौ यधर्म इति बुद्धवाननुपौ भेदादान-
वेतनकल्पायमेव नतु स्वार्थं । तच्च कुलधर्मबुद्ध्येव विधिवदिति वाक्यमुच्चार्येत्यर्थः । अलंकरणं कन्यायादानोक्ति-
तत्र विशेषविधेरेव आभात् ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्री गवी पुगौश्च गोमिथुनं तदेकं द्वे वा वरादमृतो धर्मार्थयागादिसिद्धये कन्यापेवादानु न तु शुल्क-
बुद्ध्या गृहीत्वा यथाग्रास्येकन्यादाने सत्त्वापौ विवाहो विधीयते ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । अपर्लक्षयति एकमिति । गोयुगस्त्रीपुत्रीमिथुनद्वे इति स्त्रीयुगोचतुष्टयं वराहरगृहादादाय कन्या-
याः सौन्दर्यादिगुणदोषानपेक्षयित्यतः पण्यत्वेन गृहीत्वा । पूर्वसृष्टिभिराचरितत्वादायम् । ऋषिगताविति धर्मोत्प्रेक्षायाः
त्वाद्वा । धर्मपूर्वायानत्र व्यतिक्रम इति मेधोक्तेः । तत्राल्पवरा बहुवेति विक्रयस्तावदेवत्विति मनूतेः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । धर्मत आदाय धर्मार्थमादायानार्थयत्कन्याप्रदानमापौ धर्मः विक्रयदेशपयसादिविभिरनुत्प्रेक्षात्वेनैव वि-
वाहोऽपि तेषु भूयस्त्विति धियात् । किञ्चित्तदर्थोपेत्येव । अपर्लक्षयति । तत्राधिक्येऽपि तदर्थे । तत्रानुदानमप्यु-
त्तरार्थत्वम् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वरादिकगोमिथुनमादाय स्त्रीकृत्ये द्वे वा गृहीत्वा । धर्मतः धर्मार्थयागादिभिर्धर्मार्थविधे-
न्यादानक्रियते सत्त्वापसंज्ञः । धर्मार्थमार्थो विवाह उच्यते । आदायार्थस्तु गोहर्षमिति याज्ञवल्क्य ॥ २९ ॥

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ॥ कन्याप्रदानमभ्यर्च्यं प्राजापत्योविधिः स्मृतः ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । सप्तधर्मपूर्वाभ्या कर्तव्य इति तत्र धर्मेन परिभाषात्वात् नित्यस्य यदानेन गणनायम् । धर्मपूर्व-
मुपलक्षणायम् । धर्मार्थमर्थं कामेषु नित्ययोगक्षेमतेति मिथोऽस्य परिभाषावचनस्यार्थः । धर्मस्य दण्डोपायार्थेन मृधर्म-
यन्तमिति ननु धर्मार्थकामा सहति सतु धर्मस्य दण्डस्य च नित्यस्य दण्डस्यार्थोऽप्युच्यते । यदेवाकारिण्यम्

धर्मार्थकामेषु तदातुभ्यमिषं दौषत इति वृत्तसंविक्त्वायाम्भ्युपगततदर्थाय विवाहकाले । यद्दानं तत्रैवं संनृच्यारथितसहधर्मचर-
तामिति अर्थकामयोरभिप्रेतेषिसहवेदतप्रकृतत्वाद्नुच्चारणम् । तथा च गौतमः प्राजापत्ये सहधर्मचरतामिति मन्त्रः मन्त्रप्रहणे-
न चैतद्दर्शयत्यधिकरुहसमेव प्रयोक्तव्यं मन्त्रवत् । नहि महासत्त्वानामर्थकामविषये संहितत्वं परिभाषितुमुक्तम् गम्यते तु स्थूल्यन्त-
रेभ्यः । अनयैव संविदा दोषेणास्य न्यूनता अस्ति सत्रदातुर्वराडुपकारलिप्सा । शब्देनैतद्ब्रह्मं वाच्यते । न पुनरयद्दातुरेव व-
चननियमः । अनुभाष्येत्यनेनैव सिद्धत्वाद्वाचेत्यनर्थकस्यात् अनुभाषणे वागिन्द्रियस्य साधनत्वात् । तत्राचष्टसकारः ।
एतद्दः सत्यमित्युक्ता वरं वापयेदतलः सत्यमिति । अनुशब्दश्च शास्त्रार्थस्यैव वाचा निश्चयमाह ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उभावेव न तु भाष्यान्तरेणापि सहेति । अनुभाष्य नियम्य । अभ्यर्च्य मधुपर्केण ।
एनन्वेतादृक्परिभाषणेन दृष्टत्वात्प्रतिभिसिधित्तुतया कन्यालंकाररहिततया च ब्राह्मदेवाभ्यांहीनमार्पाच्चोत्कृष्टमन्त्रा-
शंप्रहणाभावात्कन्यातुर्कृपामात्रकत्वाच्च परिभाषणस्य । अतएव । आर्षोदाजः सुतइतिपुलेभ्याधिव्रथं वक्ष्यते । देवे तु य-
पि यज्ञसिद्धयभिसिधिरस्येव । तथापि धर्मसिद्धयर्थमवृत्तस्यास्य धर्महेतुतया आर्षमाजापत्याभ्यामुक्तमवत् । प्राजापत्ये
कन्यासुखाभिसंधिना परिणयनान्तरनिषेधे तात्पर्यादभिसंधेर्धर्मार्थतेवेति ॥ ३० ॥

(३) कुल्लुकः । सहस्रुवांघर्मं कुरुतमिति सुताप्रदानकाले वचसां पूर्वनियम्यार्चयित्वा यत्कन्यादानसमाजापत्यो-
विवाहः रूढः ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रदानकाले वचसां धर्मचरतामिति पूर्वनियम्य अभ्यर्च्य सन्दृत्य गन्धादिना कन्यावरावि-
तिरोपः । वरुदिरनावरकत्वाद्ब्राह्मदेर्भेदः । प्रजामाश्रोद्देयत्वात् प्रजापतिर्देवत्याद्वा प्राजापत्यः ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । उभोयुवांसिहधर्मचरतः । नपृथगितिवाधानुभाष्यअहृष्टस्याश्रमस्थएवधर्मचरिण्यामि । नान्शाश्रम-
स्थिति वरंयतिश्राद्धेत्यर्थः । यदिसहधर्मचरानुभाषणमात्रनेवात्र विवक्ष्यते । ततोदेवविवाहात्प्राजापत्यस्यन्यूनतावक्ष्य-
माणानोपपद्येत । अभ्यर्च्यवरमितिरोपः । यत्कन्याप्रदानं । समाजापत्योविधिःविधोयतइतिविधिः विवाहउच्यतेगाह-
स्थनपान्या निव्रध्ननप्राजापत्यवंगार्हस्थ्यप्रधानोद्विजगपतिः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । उभौ स्त्रीपुरुषौ सहधर्मचरतइति धाषा । अनुभाष्योत्त्वा अभ्यर्च्योत्कृत्य कन्याप्रदानक्रियते-
प्राजापत्यविधिःरूढः प्राजापत्यसंज्ञःविवाहउक्तः ॥ ३० ॥

ज्ञातिभ्योऽविणं दद्या कन्यायै चैव शक्तितः ॥ कन्याप्रदानं स्वाच्छान्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्ञातिभ्यः कन्यायाएवपित्रादिभ्यः कन्यायेस्त्रीधनं देत्वा कन्यायाआप्रदानमानयनमासुरोवि-
वाहः । ताच्छ्रधातुनेछंतोनांछातोश्च्यगार्द्रिदमाह । तर्वाहशास्त्रनिामकप्रति । एकगोमिशुनमिति । इह तुकन्या-
मारूपसोभाभ्यादिगुणापेक्षान्दः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शक्तितः नतु एकगोमिशुनादिनियतद्विषयम् । कन्यायाआप्रदानेआदानं त्वाच्छान्यालन्वा
पत्रदाक्यादिना विधितः । अत्र ज्ञातिभ्यश्चि वचनात् माता पित्र्यज्ज्ञातिभ्योऽयं दाने नामुत्त्वम् । तथा कन्यायै चैवेति
समुधितं पृच्छितं वाप्राहं तदर्थमेवाकारः । तेन कन्यायाएव एव यदत्वा परिणयनसोप्यासुरइत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लुकः । कन्यायाज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यः कन्यायै यद्यथाशक्ति धनं देत्वा कन्यायाआप्रदानमादानं होक्ताः-
स्याच्छ्रधातुनेच्छया न त्वादेवशास्त्रीधनं ज्ञातिपरिमाणनियमेन सयासुरोविवाहउच्यते ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । आसुरं लक्षपति ज्ञातिभ्यश्चि । ज्ञातिभ्यः कन्यायाः पित्रादिभ्यः द्रविणं धनं । पणसंख्या-

नियमंयत्रच्छिन्नतिशक्तिरिति । कन्यापदानंतत्स्वीकारः । स्वाच्छ्रय्यात् त्वेषामिच्छया । अमुःश्राणस्ते राति रमयति वा
असुर धनं ध्ययितव्यंत्वेन यस्यास्तीत्यासुरः । धर्मशब्दोत्र विरोधिलक्षणया ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । कन्यायाज्ञातिभ्यः स्वशक्तितोऽभ्याश्रितवतेवरायस्वाच्छ्रय्याद्धोकरास्त्रमयांदातिलङ्घनेन कन्याप-
दानंतआसुरोऽधर्म्यः । परवित्तापहारस्वाच्छ्रय्यनिबन्धनमासुरत्वम् । असुराह्निस्वाच्छ्रय्येनपरवित्तमपहरन्ति ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्रविणं द्रव्यं ज्ञातिभ्योदत्त्वा कन्यायै वा दत्त्वा शक्तिः । एतादृश्याः कन्यायाः प्रदानं स्व-
च्छ्रय्यात्स्वेच्छ्यातः आसुरमंज्ञो विवाहः अधर्म उच्यते । आसुरो द्रविणादानादिति याज्ञवल्क्यः ॥ ३१ ॥
इच्छयान्योन्यंसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ॥ गान्धर्वः संतु विज्ञेयोमैथुन्यः कामसंभवः ॥ ३२ ॥

(१) मेघान्तिथिः । इच्छयाच वरस्य कुमार्याश्रयित्या परस्परसंयोगएकमदेशोसगमनम् । तस्येयनिन्दामैथुन्याका-
मसंभवः मिथुनप्रयोजनोमैथुनः । तस्मैहितोमैथुन्यः । एषएवार्थोविस्फुरीकृतः कामसंभवइति । संभवत्यस्मादितिसंभवः कामः
संभवोऽस्येति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मैथुन्योमैथुनमात्रोद्देशमवृत्तः प्रथमंयतः कामसंभवः पश्चात्तु हामादिना भार्यात्वसिद्धौ
धर्माश्रंतापि तस्य भवति । तथाहि सर्वेष्वेव द्विजातिविवाहेषु होमादिनेव भार्यात्वसिद्धिः । यदक्षयति पाणिपहणि-
कामन्त्रानियतदारलक्षणम् । तेषानिषा तु विज्ञेया द्विद्विः सममे पदइति ॥ तथाच देवतः । गान्धर्वादि विवेहिषु पुनर्वै-
वाहिकोविधिः । कर्तव्यस्तु त्रिभिवर्णैः समयेनाग्रिसाक्षिकइति ॥ तथा शोनकपरिशिष्टेविशेषोऽप्युक्तः । गान्धर्वासुरमेषा
चाविवाहाराक्षसश्रयः । पूर्वपरिणयस्तेषांपश्चाद्भोमेविधीयतइति ॥ ३२ ॥

(३) कुङ्कुमः । कन्याया वरस्य चान्योन्यापुराणेण यः परस्परसंयोगआच्छिन्नानिदरुपः सगान्धर्वाज्ञातयः ।
संभवत्यस्मादितिसंभवः । यस्मात्कन्यावरयोरभिलाषादसौसंभवत्यतएव मैथुन्योमैथुनाय हितः । सर्वविवाहानामिव मैथुन-
त्वेन यदस्य मैथुनत्वाभिधानंतत्सत्यपि मैथुने न विरोधइतिप्रदर्शनाश्रमम् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । गान्धर्वलक्षयति । मैथुन्यः मिथुनाय हितः । कामसंभवः तयोः कामइच्छा ततएव भवति ।
नान्तरीयिका पुत्रोत्पत्तिगान्धर्वः गन्धर्वराचरितत्वात् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । मिथुनेसाधुहितोवामैथुन्यमैथुनपर्यन्तदत्यर्थः । कामसंभवःभोगसंभवःनार्लीभादिसंभवः । कन्या-
यावरस्येच्छयाचान्योन्यसंयोगःसगान्धर्वाविधिःगान्धर्वत्वमस्यविधिः । कामपरत्वनिबन्धने गंधर्वाहिकामपरा । स्त्री कामावै
गन्धर्वइतिश्रुतेः । मरुत्तश्च भगवान्ब्रह्मीकिः तीक्ष्णकामास्तुगान्धर्वाइति ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कन्याया वरस्य च द्वयोरिच्छया अन्योन्यसंयोगसंयोगः भवेत्सविवाहोऽगान्धर्वसंज्ञाविज्ञेयः ।
मैथुन्योमैथुनाहः कामसंभवः अन्योन्यकामान्संभवोऽस्य स गान्धर्व समयाग्निश्च इति योगी ॥ ३२ ॥

हत्वा छित्त्वा च भिच्चा च क्रोशन्ती रुदती गृह्णात् ॥ प्रसह कन्याहरणं राक्षसोविधिरुच्यते ॥ ३३ ॥

(१) मेघान्तिथिः । प्रसहाभिभूय कन्यापक्षादलाकारेण कन्यायाहरणं राक्षसोविवाहइत्येतावदत्रव्यतिनम् ।
हृत्वेत्याद्यनुवादः प्रसहापनिहोर्भंतोयदि कश्चिन्नतिवन्धोवतते तदा ग्राममेव हननादि हन्तुःशक्यतिरर्थयज्ञावाप्यात्मभया-
द्वेषेनेरस्तदाभत्रयेव राक्षसो न वधाद्यवर्यकर्तव्यम् । हत्वादण्डकाशदिना ताडयित्वा । छित्त्वायद्वादिप्रहरणाद्वा न पण-
शःकृत्वा । भिच्चा पाकारपुद्गुर्गादि । क्रोशन्ती रुदती कन्यामनिच्छाम् । अयंगान्धर्वादिशेषः । अनाशाः पत्रिर्ष परित्राय-
ध्वमित्याद्युचैः शब्दकरणंक्रोशनम् । रोदनमश्रुकरणंभोः । उद्विजितायाः स्रिया धर्मोपम् ॥ ३३ ॥

(२) सवर्ज्ञनारायणः । हत्वा विरोधिनः । छित्त्वा तेषां बाहुपदादि । भित्त्वा प्राकारादि । एतवक्र्यायवन्मुविरोधस्योप-
लक्षणम् । क्रोशन्ती रुदन्तीमिति कन्यानिच्छोपलक्षणम् । गृहादिति प्राधिकं । प्रसह बलादिति । चौरिकानयनव्युदासः ।
चौरिकायां तु वधादिकरणेपि पेशाचत्वम् ॥ ३३ ॥

(३) कुरुङ्कः । प्रसह बलात्कारेण कन्यायाहरणं राक्षसो विवाह इत्येव लक्षणम् । यदा तु हर्तुः शक्त्यतिशय-
ज्ञात्वा पित्रादिमिहृष्यते तदनावश्यकं हननादि । यदि कन्यापक्षः प्रतिपक्षतां याति तदा हननादिकमपि । कर्तव्यमित्य-
र्थमीममनूयते । कन्यापक्षांस्विनाश्मतेषामङ्घ्रिच्छेदं कृत्वा प्राकारादीं भित्त्वा ह्यपितभ्रतिरनायाहं ह्यइति वदन्तीमश्रू-
णिमुञ्चन्तीपत्कन्यागृहादपहरत्यनेन कन्याया अनिच्छोक्ता गान्धर्वादिवैकार्थम् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । राक्षसमाह हत्वेति । प्रसह बलात्कारेण कन्याहरणं राक्षसः । रक्षसामयस्वभावो विधिः
प्रकारो वा । हत्वेत्याद्युपलक्षणं तदभावे बलाद्धरणेपि स्यात् । तत्र हत्वेति दण्डभातेन । छित्त्वेति खड्गेन । भित्त्वेति
शरेण ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । विवाहनिरोधकां हत्वा छित्त्वा भित्त्वा च कन्यां प्रसह परिभ्रम्यद्धरणं साराक्षसो विधिः । हिंसाप्रा-
धान्यात्साराक्षसत्वं हिंसाप्रधानाहिराक्षसाः ॥ ३३ ॥

(६) समचन्द्रः । हत्वा ज्ञातिप्रतिबन्धकान् । छित्त्वा कषायदीन् । भित्त्वा गृहादीन् । क्रोशन्ती रुदन्ती गृहात्प्रसह
कन्याहरणञ्चिदने यत्र तत्र राक्षसो विधिरुच्यते राक्षससङ्घो विवाह उच्यते । राक्षसो युद्धहरणादिति योगीश्वरः ॥ ३३ ॥

सुमार् मत्तां प्रमत्तां वा रहोयत्रोपगच्छति ॥ सपापिष्ठो विवाहानां पेशाचः प्रथितो धमः ॥ ३४ ॥

(१) भेधातिथिः । राक्षसपेशाचयोरनिच्छा तुल्या । राक्षसे । हननं । पेशाचे वञ्चनम् । सुमार् निद्रामभिभूताम् । मत्तां
स्तीर्णामद्यपरवशात् । प्रमत्तां वातसंकीर्षेण नष्टेयताम् । रहोऽप्रकाशमुपगच्छति मैथुन धर्मे प्रवर्तते सपेशाचो विवाहः सर्व-
विवाहानां पापघ्नः पापहेतुर्धर्मापत्यं ततः सपद्यते । इह गान्धर्वराक्षसपेशाचानां यत्र तत्र विवाहसामानाधिकरण्यात्सयोग-
हरणोपगमापवपाणिघहणसंस्कारनिरपेक्षा विवाहादिति मन्यन्ते । तेषां ब्राह्मिण्येपि दातृविवाहयोः । सामानाधिकरण्यात्सं-
स्कारो विनिवर्तते । यथाच न निवर्तते तथादशितम् । लक्षणया विवाहप्रयोजनदाने विवाहशब्दः । गान्धर्वं तु भगवता
दण्ड्येऽप्यपनेन दुष्पत्यगकृत्यत्संगमने वर्णितमनमिकममन्त्रकमिति । तदर्थेनेन पाणिघहणसंस्कारो रितं वर्जितस्तु पेशाचे
पुनर्विदग्ने मुख्योपगमनं च कन्यात्वमपेति संस्कारस्तद्विनिवर्तनात् । अतश्च पाणिघहणकमन्त्राः कन्यास्वेवपतिष्ठि-
ताः इति प्रतिषेधरैर्यामवृत्तेरस्यैवमन्त्रवत्संस्कारसंबन्धः । सचप्रतिषेधः इतः संस्कारप्रतिषेधार्थः । सा हि मत्तैः स-
रुतत्वाद्यपगतकन्याभावे । अतएव भवतु प्रथममुपगमस्ततोऽकन्यादोषानारित । तथाचकानीनः कर्ण इति दर्शनम् । यदि तु
पुरुषसंयोगे कन्यात्वमपेया कर्णमर्थवाचोयुक्तः कन्यायाः पुत्रकानीन इति । अथावसरश्च ता कन्योच्यते ततोयुक्तं कर्णा-
दयोऽनुदायाः पुत्रा इति मुख्यमुपगमने कन्यायाथाशययोग्यत्वेः संभवः । वयंते चेति दासादिषु तथाभूताया विवाहः । अथ-
मप्यमदादिना निवृत्तेरतिव्यर्थे किमर्थं । संस्कार इति । अत्रोच्यते यद्यपि ह्युपुसधर्मो निवृत्तोऽतिप्रान्तश्च कन्यागमनप्रतिषेध-
रनर्थापि तथा सहोपकारार्थं पुनश्च गमने कन्यागमनमाभूदिति तदर्थं संस्कारकरणम् । कन्यागमनप्रतिषेधातिक्रमसंबन्धेन
पुरुषागमनप्रतिषेधे निवृत्ते विवाहोऽर्थं तदपुत्रम् । यतोऽयौके कन्याशब्दः पुत्राऽसंयुक्तास्त्रियमाचष्टेन संस्कारभावतापे-
क्षाम् । अतस्तु मन्त्रागमनप्रतिषेधोऽस्तयोनयोनकन्या इति ध्यवर्तयन्ते । तामाचवे श्रितानां गमने न कन्यागमनदोषः ।

(३४) पेशाचः मग्नतो धमः पेशाचश्चाष्टमो धमरति बहुषु पुस्तकेषु पठितम् ।

यद्यपिकुमारौकन्याशब्दोपमत्रययोवचनाविष्येते तथापि विवाहविधानुपभुक्तपूर्वामित्वस्त्रियमाचक्षते । तथाच कुमारवे शधारिणीनातिप्रकाशपवृत्तपुंसंपयोगाभांयत्विनार्थयमानोच्यैरवबोध्यते नैषाकुमारोत्तरोऽस्याः कौमारोभावः संस्कारपरित्यो-
पश्च स्यात्प्रभाधानहि मन्त्रवत्कर्तव्यंविष्णुयोनिं कल्पयतिविति कूमायाश्चकल्पनमशक्यम् । तत्रायंशार्थोमन्त्रप्रयोगः
स्यात् । न चानुवायाः पेशाचधर्ममन्त्रप्रयोगः उदायास्तच्छ्रवणात् । पेशाचवर्जमन्येषु विवाहेषु तत्कल्पयित्युक्तमविशो-
पश्रवणात् । तस्मान्मुख्योपगमपक्षएवमादयोबहवोदोषा प्रामुवन्ति । अतआच्छिन्नोपगहनपरिचुम्बमादिपुगमनार्थेषु ध्या-
परिषु साहचर्यान्तार्थ्याञ्चोपपूर्वागमिर्दृश्यः । यत्तु कानीनः पुत्रदति तत्रमुख्यार्थासंभवाह्लक्षणया संस्कारभावप्रतिप-
त्तिः । यत्तु । संस्कारदर्शनंतत्तु कचिदेव । यद्यपि या ग्रभिणीं स्त्रिक्रयतेज्ञाताऽपि चेति तत्र यद्वोपगमता सएव
संस्कर्ता । नत्वसौ पेशाचोविवाहःपेशाचे हि येनैव समुपभुक्त्य रमाएवदीयते । सएवैनांसंस्करोतीति । गर्भिम्यास्तु-
संस्कारोवाचनिकः । एतच्च सर्वनिपुणतरंपुनर्नवमे वक्ष्यते । अपरेमन्यन्तेस्तथ्यमुख्यमुपगमनममुख्यत्वे तु गमनप्रतिपे-
धानुपपत्तिरिति यदि हि मुख्य मुपगमस्तदा सएव विवाहोऽन्यस्यानन्तरोक्तेनन्यायेनाभावात् । ततश्च नास्ति तस्य प्र-
तिपेधस्य विपयोयतश्छया गान्धर्वोहमद्राक्षसोऽन्यथापेशाचः । नचाच्यः प्रकारोऽस्ति येन सर्वविषयप्रतिपेधः स्यात् ।
अस्ति त्वस्य विषयःयत्र हृदाद्रहसिगमनंया वापितृभ्यादीयते न चोपसंस्क्रियते । न चासौ तेषामपिगान्धर्वःकन्येच्छा-
याअभावात् । अतएव भर्तुरपि नकन्यागामित्वं विषयान्तरस्य संभवात् । तस्मात्क्षतयोऽन्याःसंस्कारनिपेधान्नीहोदिवदु-
पायत्वात्तद्वच्च विवाहशब्दोपपत्तेःप्रकरणसामर्थ्याद्गौणएवोपगमार्थः । एषांचभेदःअर्थाधितोपनतोभूमिहिरण्यादिवद्ब्राह्मः ।
ऋत्विक्केन विशेषेण देवः गोमिथुनेनार्षः । याश्चयाऽयाश्चया वा सहोभौ चरतां धर्ममितिवचनव्यवस्थया प्राःपत्य ।
शेषाःसुबोधभेदाः । ब्राह्मादीनामिदमर्थतद्धितः । ब्राह्मादिसम्बधिताचस्तुत्यारोप्यते । एवंसर्वेषु । पेशाचःपिशाचानामयं
युक्तइतिनिन्दा ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । सुमामित्यादिकन्यानिच्छोपलक्षणम् । मत्तांमथेन । प्रमत्तां अन्यचित्तांकीडादिना । उपग-
च्छति नयति वा प्रथितः पापिष्ठः पापिष्ठतया प्रसिद्धः । अत्र च पुत्रिकाविधिवाहो नवभोग्यएव । एवन्तर्भावात् ।
अत्र तु तदपरिगणनं तत्संबोद्धु प्रयोजनाभावात् एकापत्यादौ नियमेन तु दाने द्वितीयापत्यं बोद्धेव भवति । तदाच
तस्य धर्माभिस्तन्धिकृतत्वसाम्यादापत्त्वमेवेति ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । निद्राभिभूतांमद्यमदविच्छलांशीलरक्षणेन रहितांविजनदेशे यत्र विवाहेमैथुनधर्मेण धवर्तते
सपापहेतुर्विवाहानांमध्ये ऽधमः पेशाचः ख्यातः ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । पेशाचमाह सुमामिति । मत्तां मद्यमदविच्छलाम । प्रमत्तां शीलरक्षणे अनवहिताम् । मात्रा-
चशिक्षितत्वेन । रहसि विजने देशउपगच्छति मैथुनमाचरति सपापिष्ठः । पापहेतुत्वात्तद्विवाहस्य पेशाचः पिशाचप्रेतस्त-
दाचरितत्वात् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । सुमांकन्याम् । यत्रयदितियावत् । सपेशाचोविवाहः । सुंममत्तमत्तकन्याभोगिनिबन्धनपिशाच-
त्वम् । पिशाचाहिसुममत्तमत्तानांविशन्ति ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पेशाचविवाहमाह सुमामिति । यत्र रहःयस्मिन्नरहसि 'एकान्तरस्थाने मत्तांमयादिना प्रमत्तां-
वा अनवहितांसुमांकन्या मुपगच्छति भोगेन प्राप्नोति विवाहानांमध्ये स पेशाचो विवाहः । पापिष्ठः पापजनकः प्रथितः
प्रसिद्धः अष्टमः । पेशाच कन्यकाच्छलादिति योगीश्वरः ॥ ३४ ॥

अद्भिरेव द्विजाभ्याणां कन्यादानं विशिष्यते ॥ इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजाभ्याणां ब्राह्मणानां कन्यादानं कन्यादानं माद्भिरेव दानं शस्यते । ब्राह्मणाय यदा कन्यां ददाति तदाद्भिरेव दद्यात् । कथं पुनरापोदानं करणम् । नहि ताभिर्विनादानमस्ति अद्भिर्वाच्यं न मे पूर्वैर्ब्रह्मादीनां ददाति वै एवं धर्मोन्वितिनियमात् । अथवा अद्भिरेवेत्यवधारणेनार्थास्तुर्यानापत्यानपवदति । तत्र हि न केवलं आपः कारणं गोमिथुनादिद्रव्यग्रहणमपि संविध्वं वस्था च । तेनैतदुक्तं भवति यथा गौर्हरण्यादिद्रव्यं दीयते नाकंचित्परिभाष्यते इयं गौस्त्वयैवं संवाहनांयेदशानि तृणान्यापि देयानि एव कन्यापि देयानि दुहितृत्वेहेन जामाता परिभाषणकारयितव्यः । न च तस्माद्धर्मप्रहीतव्यमिति । क्षत्रियादीनां तु यदिकन्यावरयोः परस्परमभिलाषो भवति तदादानं कर्तव्यं नेतरथा ब्रह्मविवाहवत् । अन्ये तु व्याकृते धनं वा गृहीत्वाद्भिरेवेत्येव इतरेतरकाम्यार्थः । अस्मिन्पक्षे ब्राह्मणस्य सर्वविषयता ज्ञापिता भवति ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रदानं स्वाम्यकारकमितिवचनात् क्षत्रियादिभ्योऽपि दानप्रसक्तौ विशेषमाह अद्भिरेवेति । अद्भिर्द्रव्यं कन्यादानं तत्र द्विजाभ्याणां विभाषणमिव तेषामेव प्रतिग्रहसंभवात् इतरेषां त्वयतिग्राहकत्वात् । कन्याज्ञातो भः कन्यया वा सहान्योन्येच्छामात्रेण विनापि दानाद्ब्रह्माहसिद्धिरित्यर्थः । काम्या कामना एतच्च लक्ष्यं यथोक्तविषयं निष्पत्तिमात्रेणेति तु याज्ञिकम् । राक्षसेभ्योऽन्येच्छामावात् ॥ ३५ ॥

(३) कुड्ढुकः । उदकदानपूर्वकमेव ब्राह्मणानां कन्यादानं प्रशस्तं क्षत्रियादीनां पुनर्विनाप्युदकं परस्परेच्छया वाङ्मात्रेणापि कन्यादानं भवति । उदकपूर्वकमपीत्यनियमः ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । संयति तत्तद्दानप्रकारमाह अद्भिरेति । अद्भिरेवेत्यवधारणं नार्थादिव्यावृत्त्यर्थं । न तत्र केवलं आपः गवादेरपि प्रवेशात् । विनाप्युदकं वाङ्मात्रेणापि ॥ ३५ ॥

(५) मन्दनः । अथ कन्याप्रदानमाह अद्भिरेति । इतरेतरकाम्यया परस्परेच्छया । गान्धर्वादिपुनार्यविधिः प्रदानाभावात् ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजाभ्याणां ब्राह्मणक्षत्रिमविशां कन्याप्रदानमाद्भिरेव जलैरेव जलं पूर्वं प्रशस्यते । इतरेषां वर्णानामनुलोमप्रतिजोमजातीनां इतरेतरकाम्यया परस्परेच्छया कन्याप्रदानम् ॥ ३५ ॥

यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ॥ सर्वैश्शृणुत तं विप्राः सर्वे कीर्तयन्तो मम ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं गुणदोषौ च यस्य भावितितत्प्रकारपति । बहुदोषकल्पितेषां प्रतिज्ञातास्तत्रवक्ष्यमाणैः श्लोकैरयमर्थश्चेत्यत इति विशेषज्ञानार्थयुक्तः पुनरुपन्यासः । एषां विवाहानामिति निर्धारणे पथी । एव विवाहानामस्य विवाहस्य योगुणः कीर्तित आचार्येण मनुना सर्वैश्शृणुत तदुक्तं विभाष्युं महर्षीनामन्वयते । सम्यग्वैपरीत्येनानां कुलकीर्तयतः कथयतः ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गुणः पुत्रोत्पत्तिद्वारं ॥ ३६ ॥

(३) कुड्ढुकः । यद्यपि गुणदोषौ च यस्य याविति गुणाभिधानमपि प्रतिज्ञातमेव तथापि बहूनामर्थानां तत्र कल्पितेषां प्रतिज्ञातत्वादिशेषज्ञापनार्थः पुनरुपन्यासः । एषां विवाहानामिति निर्धारणे पथी । एषामध्ये यस्य विवाहस्य योगुणो मनुना कथितस्त्सर्वे हे विप्राः मम कथयतः शृणुत ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसवे च गुणागुणानि युक्तं तद्गुणानां महति विधिः । मम मत्तः ॥ ३६ ॥

(५) मन्दनः । एषां विवाहानामध्ये यस्य विवाहस्य योगुणः फलम् ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य वर्षस्य येषां विवाहानां यो गुणः कीर्तितः हेविषास्तं सर्वगुणंमम कीर्तयतः सम्यक्-
शृणुत ॥ ३६ ॥

दश पूर्वान्परान्स्थानात्मानं चैकां विशकम् ॥ ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसःपितृन् ॥ ३७ ॥

(१) भेदातिथिः । पूर्वं वंश्याः पितृपितामहादयः । अपरे पुत्रपौत्रादयः । तान्मोचयत्येनसो नरकादियातनाभ्य-
उद्धरति । ब्राह्मेण विवाहेन उदात्तस्थां योजातः पुत्रः ससुकृतकृत्युष्यकृषादि भवति । पितृपरलोकागतान् पितृशब्दोऽयं प्रेत-
पर्यायः नहि पुत्रादिसंततरेत्यथा पितृव्यपदेशसंभवः । दशशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते पूर्वापरशब्दाभ्यां एकां विशकमि-
तिनिदेशात् । अर्थावदाश्यायम् । तैनागताननुत्पन्नाः कर्ममोचयतीति नवाच्यम् । पूर्वप्राप्तव्यपत्यकृतेन शुभेन श्राद्धादिना भ-
वत्येव पापान्मोक्षतिश्राद्धाधिकारे कथयिष्यते । अतोदशापरानेनसोमोचयतीत्येतदुक्तं भवति । दशपुरुषायस्मिन्कुलेऽ-
पापाजायन्तइत्यालम्बनम् ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र ब्राह्मीपदेन कन्यायाबुद्धिस्थत्वात्तस्याः पित्रादयः प्रथमसंबन्धितया पूर्वपदेना-
च्यन्ते । अपरपदेन तु पश्चात्संबन्धितया कन्यायाभर्तृश्वशुरादयः । तेन मातामहप्रभृतीन् दशदश च पितृप्रभृतीनामा-
नं च ब्राह्मीपुत्रः पूर्वजन्मकृतदुर्ब्राह्मणत्वहेतुरेन सस्तारयतीत्यर्थः । यथा देवलः । दातुः प्रतिग्रहीतुश्च पुनात्यासममकुलमि-
ति । याज्ञवल्क्योपि तन्नः पुनात्युभयदश्याह । ब्राह्मी ब्रह्मविवाहोदा । सुकृतकृदिति दुष्कृतकारित्वे तस्यनेतः परः पस्तीत्य-
र्थः त्रिधा च पुत्रः । औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजइति । तत्र औरसपुत्रमधिकृत्येतत्फलमुक्तं । पुत्रिकायांततोभूयन् । ततोपि
क्षेत्रजे पुत्रे फलमित्येवमन्यत्राप्युन्नेयम् ॥ ३७ ॥

(३) कुडूकः । दशपूर्वान्पित्रादीन् वंश्यान्पराण्पुत्रादीन्दशान्मानं चैकां विशकम् ब्राह्मविवाहोदापुत्रायपि सुकृतकृद्भवति
तदापापान्मोचयति पित्रादीन् नरकादुद्धरति । पुत्रादयश्च तस्य कुले निष्पापाजायन्तइति मोचनाथस्तेषामनुत्पत्तेः पापध्व-
स्तस्याशक्यत्वात् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । वंश्यान् स्ववंशजातान् । परान् पुत्रादीन् । तद्वंश्यानां पापायोगित्वमचित्तम् । सुकृतकृ-
श्राद्धादिकर्ता चेत् प्रजातमात्रेणेति ध्वनिः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मी बालविवाहोदा ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृतः दशपूर्वान्वयस्यापराणैकां विशकमात्मानं ब्राह्मणीपुत्रः ब्राह्मविवाहोत्पन्नः पुत्रं सुकृत-
कृतं सुकृतं करोतीति सुकृतकृतं सुकृतोत्पादकः सन्पितृनेनसः पापान्मोचयेत् ॥ ३७ ॥

देवाढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ॥ आपांढाजः सुतस्त्रीस्त्रीन् पट् पट् कायोढजः सुतः ॥ ३८ ॥

(१) भेदातिथिः । देवेन विधिनादा देवोदा तस्यांजातो देवोढाजः । सुतः पुत्रः कः प्रजापतिः सदेवता यस्य विवाहस्य-
सयः संस्कारः कर्मणि ग्रहणलक्षणोऽस्यैव देवतासंबन्धे प्रजापतेर्देवतात्वमभ्यारोग्यते भक्त्या । यदपितृव्रजापत्ययो-
गोस्ति सतुविवाहादिसाधारण्येन कायव्यपदेशे कारणम् । आसुरादिषु च न काचिदितिः स्यात् । न ह्यासुरेभ्यो विवाहेभ्यो-
योगोऽस्ति । कायोढजइति नृस्त्वत् इत्यापोऽसंज्ञादसौर्बहुलमिति । ननु च पद्यन्त्यनफलतत्तन्पश्चान्निर्दिष्टतयापस्य
प्राजापत्यात्पश्चादभिधानयुक्तम् । अस्त्यत्र कारणेनाधिकफलस्य प्राजापत्यस्य । पश्चान्निर्देशः पश्चान्तु त्रयोधर्म्या-
इत्यत्र प्राजापत्यस्य ग्रहणमित्येते इतरथारस्य स्यात् ॥ ३८ ॥

(३७) मोचयत्येनसः=मोचये देनस इति बहुषु प्राचीन पुस्तकेषु मुद्रितपुस्तकेषु च पठितम् ।

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवादिषु तु तादृग्विवाहोऽस्त्री जातपुत्रिका पुत्रानादाय फलमुक्त देवोऽस्त्रीमुतइत्यादिना देवविवाहेन याऊढा तस्यांया पुत्रिका जाता तस्यापुत्रइत्यर्थः । अर्थाच्च तत्राप्यैरसे ततोधिकंफले क्षेत्रजेत्वल्पमित्यु-
नेयम् । काय.प्राजापत्यः अत्र च स्मृत्यन्तरेष्वधिकपुरुषपावनोक्तिरभिसन्धिश्चुत्थ्यादिनोपपाद्या । आसुरादिषु तु विवाहेषु
जाता.पितृमात्रस्य पुत्रामनरकतारकहेतवोऽन्येषांपावभितारइत्यर्थसिद्धित्वात्प्रोक्तम् ॥ ३८ ॥

(३) कुडूकः । देवविवाहोऽयाः पुत्रः सपरान्पिआदीन्समावरात्पुत्रार्थांश्च । आपविवाहोऽयाः पुत्रस्त्रीन्पित्रार्थोऽस्त्रींश्च-
पुत्रादीन् । प्राजापत्यविवाहोऽयाः पुत्रः षट्पित्रादीन्षट्पुत्रादीन् । आत्मानंचैनसोमोचयतीति पूर्वस्यैव सर्वत्रानुपपन्नः ।
कायोऽजइति । इत्यापोः सज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति क्लृप्तत्वम् । ब्राह्मण्यर्षविवाहोऽशक्रमानुसारेणमत्तफलस्यापस्येह बहु-
फलप्राजापत्यात्पूर्वाभिधानम् । ब्राह्मणदिविवाहोऽश्लोकएव कथमयंक्रमइतिचेत्पश्चानानु त्रयोधम्याइत्यत्र प्राजापत्यग्रह-
णार्थम् । अन्यथात्वारस्यैव ग्रहणस्यात् ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । देवोऽजः देवविवाहाज्जातः । योनिः । गोशुक्लपशुणापराधान् । कायोऽजः कस्यपज्जापते-
रयविवाहः । कापोऽस्तत्सोऽजातः प्राजापत्यजइत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । कापोऽजः प्राजापत्येनोऽयाः सुतः । हस्तोऽवृत्तमङ्गपरिहारार्थः ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवोऽजः सुतः देवविवाहोऽल्पःसुतः समावरात्पूर्वांश्चेत्यर्थः । चतुर्विंशपुरुषान्पवित्रयतीत्य-
र्थः । आपोऽजःसुतः आपविवाहोऽल्पःसुतस्त्रीपूर्वांश्चेत्यांस्त्रीन्परांश्चेत्यान्पुनाति । कापोऽजःसुतःप्राजापत्यविवा-
होऽल्पःसुतःषट्पूर्वांश्चेत्यांसाहात्मनेति योगीश्वरः ॥ ३८ ॥

ब्राह्मणादिषु विवाहेषु चतुर्विंशानुपूर्वशः ॥ ब्रह्मवर्चसिनःपुत्राजायन्ते शिशुसंमताः ॥ ३९ ॥

(१) भेद्यातिथिः । प्रसवेचगुणागुणानित्युक्तदिदमनुपूर्वशाणुपूर्व्येणैत्यस्मिन्नर्थेऽस्त्वित्कारैः प्रयुज्यते । श्रुताध्यय-
नविज्ञानसपत्तिनिमित्तेच पूजाख्याति ब्रह्मवर्चसतद्द्वन्द्वोऽब्रह्मवर्चसिनः । इत्यन्तोऽयम् । शिशुनांसंमता अनुमताअगर्हा-
अदिष्टा प्रियाइतिपावद्यतश्चामन्धर्थात्वात्पत्तिवुद्धीत्यस्याविपत्त्वेन केनच पूजायामित्येतेन नास्ति समासप्रतिषेधः । सं-
बन्धसामान्यविवक्षायांच पथी ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य चत्वार आद्याः प्रशस्ताऽउक्तास्तदुपपादयति ब्राह्मणदिविति । अनुपूर्वशः तत्-
द्विवाहा पक्षेऽक्रमेणापठ्यमाणगुणाः ॥ ३९ ॥

(३) कुडूकः । प्रसवेचगुणागुणानिति यदुक्तंतदुच्यते । ब्राह्मणदिषु चतुर्विंशानुपूर्वशः क्रमावस्थितेषु श्रुताध्ययन-
सम्पत्तिकतेऽगोयुक्ताः पुत्राः शिशुप्रियाजायन्ते । प्रियार्थात्वाच्च संमतशब्दस्य केन च पूजायामिति न पशोसमासप्रतिषेधः ।
सम्बन्धसामान्यविषयापठ्यसमस्यते ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । तेऽत्रेव गुणान्तरमाहब्राह्मणदिविति द्वाभ्यां । ब्रह्मवर्चसिनः वेदाध्ययनजवीर्ययुक्ताः ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुर्विंशानुपूर्वशः ब्राह्मण देवार्थप्राजापत्येषु चतुर्विंशानुपूर्वशः विवाहेषु पुत्राब्रह्मवर्च-
सिनो जायन्ते ॥ ३९ ॥

रूपसत्त्वगुणोपेतार्थनवनोपशस्विनः ॥ पर्याप्तभोगार्थमिष्टाजीवन्ति च शतंसमाः ॥ ४० ॥

(१) भेद्यातिथिः । रूपप्रतीहराश्चि.सत्त्वनाम गुणोद्भाश्ये वक्ष्यते ताभ्यामुपेतायुक्ताः । आढ्याधनवन्तः ।

श्रुतशौर्षादिगुणयुक्तया उच्यता यशस्विनः । पर्याप्तभोगाः' सगनुलेपनगीतवाचादिभि' सुखसाधनैरविकेसैर्नन्त्ययुक्ता । सुखसाधनैः पूर्वोक्तैरवियोगोभोगः सपर्याप्तोऽक्षतः समयोपेपांते पर्याप्तभोगाः । धर्मानुशनतत्परार्थमिष्टाः । धर्मशब्दः केषांचिद्गुणवचनः । अतो गुणवचनादित्यातिशायिकः । शतवर्षाणिजीवन्ति ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्वगुणाः सात्त्विकाधर्माज्ञानादयः । पर्याप्तभोगाः प्राप्तकृतसभोगाः ॥ ४० ॥

(३) कुङ्कुमः । रूपमनोहरकृतिः सत्त्वंद्वादशाभ्याये वक्ष्यमाणगुणादयादयः । तैर्युक्ताधनिनः । ख्यातिमन्तौ-यथेन्सितवस्त्रसम्पत्तयेपनादि भोगशालिनोधार्मिकाश्चपुत्रा जायन्तइति पूर्वमनुवर्तते शतच वर्षाणि जीवन्ति ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । सत्वगुणाद्वादशाभ्याये वक्ष्यमाणाः । रूपसौन्दर्यं सत्वबल वा पर्याप्तभोगाइति भोगिनः । भोग्योपस्थितावपि दुष्कृतानां न भोगसिद्धिः ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणद्विपुं चतुर्षु विवाहेष्वामुष्मिकंफलभत्येकमुक्तम् इदानीमैहिकं च समुदायेफलंश्लोकद्वयेनाह ब्राह्मणद्विष्विति । सत्वगुणोपेताः सात्त्विकाः । पर्याप्तभोगाः पूर्वसुखभोगाः ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशाः भवन्ति पर्याप्तभोगधर्मिणाः ॥ ४० ॥

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ॥ जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विपः सुताः ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणद्विष्वितिरिक्तेषु गान्धर्वादिविवाहेषु नृशंसानृतचवदन्ति नृशंसानृतवादिनः । नृशंसमीदृ-भगिन्यादावश्लोकाक्रोशवचनम् । अनृतयसिद्धम् । नृशंसानृतचनृशंसानृते तद्देदितुशीलमेपांमिति शब्दश्रुत्यपत्तिः । ब्रह्मधर्मोवेदधर्मोवेदार्थस्त द्विषन्ति निन्दति वा न श्रद्धते वा । अतएव दुर्विवाहेष्विति निन्दा ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिष्टेष्वनुशिष्टेषु । अपदिष्टेष्विति यावत् । नृशंसोर्हिसः ॥ ४१ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मणद्विष्वित्युष्मिकंफलभत्येकमुक्तम् इदानीमैहिकं च समुदायेफलंश्लोकद्वयेनाह ब्रह्मधर्मोवेदधर्मोवेदार्थस्त द्विषन्ति निन्दति वा न श्रद्धते वा । अतएव दुर्विवाहेष्विति निन्दा ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणद्विष्वितिरिक्तेषु गान्धर्वादिविवाहेषु नृशंसानृतचवदन्ति नृशंसानृतवादिनः । नृशंसमीदृ-भगिन्यादावश्लोकाक्रोशवचनम् । अनृतयसिद्धम् । नृशंसानृतचनृशंसानृते तद्देदितुशीलमेपांमिति शब्दश्रुत्यपत्तिः । ब्रह्मधर्मोवेदधर्मोवेदार्थस्त द्विषन्ति निन्दति वा न श्रद्धते वा । अतएव दुर्विवाहेष्विति निन्दा ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । इतरेष्वनुशिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः । नृशंसानृतवादिनः । ब्रह्मधर्मद्विपः । ब्राह्मणद्विपः । अनृतयसिद्धम् । नृशंसानृतचनृशंसानृते तद्देदितुशीलमेपांमिति शब्दश्रुत्यपत्तिः । ब्रह्मधर्मोवेदधर्मोवेदार्थस्त द्विषन्ति निन्दति वा न श्रद्धते वा । अतएव दुर्विवाहेष्विति निन्दा ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिष्टेष्वनुशिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः । ब्रह्मधर्मद्विपः । सुताजायन्ते आसुरगन्धर्वराक्षसपैशाचेषु चतुर्विष्विति ॥ ४१ ॥

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजाः । निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । समासतोविवाहानाफलप्रदर्शनमेतत् । येस्य विवाहाविहितास्तेऽनिन्दितास्तैरुच्यनायायजपुत्रादिलक्षणा साऽनिन्द्याभवति प्रशस्येत्यर्थः । निन्दितै प्रतिषिद्धैः । निन्दितागर्हिता । तस्माद्ब्रह्मधर्मोवेदधर्मोवेदार्थस्त द्विषन्ति निन्दति वा न श्रद्धते वा । अतएव दुर्विवाहेष्विति निन्दा ॥ ४२ ॥

(४२) नृजामः=स्त्रीजामः (ज, ढ)

(२) सर्वज्ञानारायण । यद्दर्शनस्य योविवाहोविहितोऽनिन्दित । निन्दितोऽन्य । एवसवर्णाविहितविवाहे केवलप्रजानिन्ध्याभवति । भार्यात्वतु सिन्ध्यत्येवेति कथितम् ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूक । सक्षेपेणत्रिवाहानाफल्कथनमिदम् । अर्गहतेर्भार्यामभिहेतुर्भविवाहैर्गार्हिता मनुष्याणासत-
तिर्भवति । गर्हितेस्तु गर्हिता तस्माद्गर्हितविवाहान् कुर्यात् ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्द । नगरागिरेति न्यायेन निन्दितविवाहानिषेधति अनिन्दितैरिति । ऐरुत्वोद्गायतीति विधो-
यआत्मानगिरेदित्याद्यर्थवादस्तथाआनिन्दितविवाहकार्यइत्यत्र निन्दितविवाहनिषेधार्थवाद ॥ ४२ ॥

(५) नन्दन । उक्तमेवार्थसंक्षिप्य दर्शयति अनिन्दितैरिति ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्र । अनिन्दितै स्त्रीविवाहै अनिन्धा स्तुत्या प्रजा भवति पुत्राभवन्तीत्यर्थ । आहुरादिनिन्दितै
विवाहैर्निन्दिताप्रजा भवति नृणा तस्मान्निन्ध्याविवाहान्वर्जयेत् ॥ ४२ ॥

पाणिग्रहणसंस्कार. सवर्णासूपदिश्यते ॥ असवर्णास्त्वयंज्ञेयोविधिस्त्वाहकर्मणि ॥ ४३ ॥

(१) मेघातिथि । पाणिग्रहणनाम गृहकारोक्त संस्कार सवर्णासु समानजातीयासुसमानासूपदिश्यते शास्त्रेण
विधीयते कर्तव्यतया प्रतिपाद्यते । असवर्णासु यदुद्वाहकर्म तत्रायवक्ष्यमाणोविधिर्ज्ञेय ॥ ४३ ॥

२) सर्वज्ञानारायण । सवर्णास्त्विति सामान्योक्त्या शूद्राणामन्यग्रिसाक्षिकमन्त्रकपाणिग्रहणमात्रं कर्तव्यत्वे-
नाभिमतम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूक । समानजातीयासु गृहमाणुसु हस्तग्रहणलक्षण संस्कारोगृहादिशास्त्रेणविधीयते । विजातीयासु
पुनरुद्वाहनासु विवाहकर्मणि पाणिग्रहणस्थानेऽयमन्तरभ्रूलोके वक्ष्यमाणोविधिर्ज्ञेय ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्द । असवर्णासु पाणिग्रहणाभावेन प्रकरा तरवृक्तसवर्णास्त्वेव गृभ्णामि ते सौभगत्वायेति पाणि-
ग्रहणविधत्ते पाणीति ह्याभ्या । अयंवक्ष्यमाण शरइत्यादि ॥ ४३ ॥

(५) नन्दन । अयविवाहाद्भविशेषमाह पाणिग्रहणेति । करेण करस्य घट्टणपाणिग्रहणम् । पाणिग्रहणमेवस-
स्कार पाणिग्रहणसंस्कार । अयवक्ष्यमाण ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्र । पाणीति । सवर्णासु स्त्रीषु पाणिग्रहणसंस्कारउपदेश्यते । तद्यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्या पाणिग्रह-
णमितिसवर्णास्त्वित्यर्थ । असवर्णासु स्त्रीषु विवाहेषु ब्राह्मणस्यऽयंविधिरुद्वाहकर्मणि ज्ञेय ॥ ४३ ॥

शर. क्षत्रियया यासु. प्रतोदोवैश्वकन्यया ॥ वसनस्य दशापासा शूद्रयोत्सृष्टवेदने ॥ ४४ ॥

(१) मेघातिथि । ब्राह्मणेनोद्वाहनाया क्षत्रियया शरोब्राह्मणपाणिपरिगृहीतोपास पाणिग्रहणस्थाने शरस्य
विधानात् । प्रतोदोबलीवर्दानापायास क्रियत येन वासुमाना पीडयन्ते हस्तिनामिवाहुकुश । वसनस्य वस्त्रस्य दशा
पासा शूद्रयाउत्सृष्टजातीयैर्ब्राह्मणादिवर्णैर्वेदनेविवाहे ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । क्षत्रिययापुत्रशर वैश्वया च घृतमतोद पाणिग्रहणमन्त्रैर्वरीगृहीयात् । शूद्राविवाहे तु
शूद्रा वरस्य वसनाब्रह्ममन्त्रिकगृह्णायात् । शूद्रामन्येके मन्त्रवर्जमितिसृष्टे । उत्सृष्ट स्त्रवर्णात्सृष्टवर्ण । एतेन क्षत्रि-
येण वैश्वया शूद्रयाश्च वैश्वेन च शूद्राविवाहेऽयमेव क्रमइति कथितम् ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूक । क्षत्रियया पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्तपरिगृहीतकान्द्वैकदेशोपास । वैश्वया-

ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियावपृतमतोदैकदेशोप्राप्तः । शूद्रया पुनर्द्विजातित्रयविवाहे प्रावृतवसनदशाप्राप्ता ॥४४॥

(४) राघवानन्द । शर पाणिना क्षत्रियया शृहितोयस्तपाणिस्थानीयविभोगृह्णीयान्तु विमहस्तस्य शर । क्षत्रियविषयइतिकन्यापाणिस्थान शरस्य विधानात् । अन्यथामन्त्रलिङ्गविरोध । अतः क्षत्रियया शरोब्राह्मण्या पाणि परिग्रहीतोप्राप्त इतिमेधातिथ्यप्रलय एवमतोदादिषु, प्रतोदीवलीवदादिचालनसाधन । उत्कृष्टवेदने द्विजादिकर्तृक विवाहे ॥ ४४ ॥

(५) नन्दन । वर्णोत्कृष्टस्यवेदनेसवर्णादुत्तरोत्तरस्यवर्णस्यलाभेविवाहइतिप्रावृते ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्र । तथाया उत्कृष्टवेदने विषस्य वेदनेविवाहे क्षत्रिययाशरोप्राप्तः । विषस्य वेदने वैश्यया प्रतो-
दाप्राप्तः । विषस्य वेदने शूद्रया वसनस्य वस्त्रस्य दशा प्राप्ता । वेदने त्वप्रजन्मनइति योगीश्वर । एवक्षत्रस्य वेदने
वैश्यमाप्रतोदोप्राप्तः । पुनरेववैश्यस्य वेदने शूद्रया वसनस्य दशा प्राप्ता ॥ ४४ ॥

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्यद्वारनिरतः सदा ॥ पूर्ववर्जं ब्रजेच्चैना तद्गतोरतिकाम्यया ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथि । उक्तोविवाह तस्मिन्निवृत्तेसमुपपद्यते दारत्वे तदहरेवेच्छयोपगमे ममे तन्निवृत्त्यभिदुमारभ्यते।
न विवाहसमन तरतदहरेव गच्छेत् किंतिहि ऋतुकालप्रतीक्षते । गृहकारेस्तु अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावप
शायिनौस्याता त्रिरात्रद्वादशरात्र सवत्सरेवेतिपठितम् । तत्र सयपिसंव सरस्या तरापनितऋती गमननास्ति । एवमस्मा
त्कालादूर्ध्वं मस्युतो गमननास्ति । एवमेते स्थतीअविरोधिन्थौ भवत । त्रिरात्रादीनातुविकल्प अत्य तरागपीडितयो
गमन धैर्यवतोस्तुब्रह्मचर्यम् । ऋतुर्नाम स्त्रीणाशौगितदर्शनीपलक्षित शरीरावस्थाविशेषोर्गभयहणसमर्थ कालउच्यते ।
उपलक्षणत्वाच्च दर्शनस्य निवृत्तेऽस्मिन्वक्ष्यमाणकालानुवर्तीभवत्येव तस्यकालऋतुका साहचर्याद्वा कालप्रऋतु ।
तथाच समानाधिकरणसमाप्तः । ऋतुकालेऽभिगन्तुवतमस्येत्युक्तुकालाभिगामी । त्रैतेइतिगिनि यथा स्थण्डिलशापी अ
श्राद्धभोजाति । स्याद्भवेदित्यर्थः । यद्यप्यस्तिपरारविधिविभक्तिस्तथाप्युपगमव्यापारविदधाति । अभिगामी स्यादपि
गच्छेदित्यर्थः । ननुपुण्यच्छन्निभिगामी भवति । कीदृशपुनरेतद्गतकिष्टतावभिग तव्यमेवाथतविवगन्तव्यमिति । एतदुक्तंभव
ति किमर्थनियमउत परिसंख्येति । ननुच व्रतमिति शास्त्रतोऽनियमउच्यते तत्रैवचायणि अत परिसंख्या कथमा
शुद्ध्यते उच्यते । परिसंख्यायामपिशालीय वनियमरूपताच विद्यतइति दर्शयाम्याम् । कस्तस्मनयोर्विरोधः । विधिविरो
धोनियमः । अथविधिक य शब्दे कर्तव्यताबोधक अभिहोत्रनुहुयात्पङ्ककामइति । नहापिहोत्रस्यैतद्द्वचनम तरेणा यत
कुतश्चित्कृतव्यतावगम । 'नियम पुनर्यत्रादृष्टसिद्धयर्थस्यवचनमन्तरेणपाक्षिकीमपि यथासमे यजेतेति । दर्शयौर्णमासा
दियागविधानादेशमात्रमाक्षिप्तम् । नहि कश्चिदेशमनाश्रित्य यागप्रयोगः संभवति । द्विविधश्च देश समोविषमश्च । त
त्रयदा तावत्समे यजेततदैतद्द्वचनमनुवादएव । यदात्विच्छायातिरिक्तुशत्वाद्विपमे यिप्रातिवैतदैतद्द्वचनसमदेशविदधवर्धवत् ।
विहिते समे विषमस्यानाश्रयणमविधानात् । एतस्तामर्थ्यान्निवृत्ति । विधिनियमन्धनेऽनुष्ठाने किमित्यविहितत्रियेतत-
त्कारणेहि न यथाचोदितानुष्ठानसिद्धि । इदंचात्र स्मार्तमुवाहरणम् । प्राञ्चुखोऽन्नानि भुञ्जीत भुञ्जानस्य यदच्छया या-
काचिद्दिशमाश्रित्य भोजनमात्रतत्र कदाचित्प्राची कदाचिदितरापाकाचित्प्रमात्रत यदाप्राची न तदेतरा यदेतरा न तदा
प्राचीति । तत्राप्रातिपक्षे विषयवचनमाञ्चुखोऽन्नानि भुञ्जीतेति तत्रातिक्रमाच्छास्त्रार्थजहाति । एवमिह यदच्छयो
पगमनमृदानुपगमनपक्षे विधीयमानमुपगमनमनुधीयमानशास्त्रातिक्रमकारिताजनयेत् । यथाऽप्येशाश्रयविहिताथाजति

क्रम्यमाणा प्रायश्चित्तैतवो भवन्ति तथानुगमनम् । अथर्थावन्तौ च गमने रागतः प्राग्भवेचनघृतावुपेयादिति । तद्वै-
 वचनसृग्मते क्रृतावेवोपेयादनृतौ न गच्छेत् । अथपञ्चपञ्चनखाभक्ष्यादिति कुन्मतिघातेनाथैनराशकादिष्वपि पञ्चनखेषु भ-
 क्ष्यता प्रसक्ता तद्यतिरिक्तैष्वपिवानरादिषु । नचतत्र पर्यायेणैव प्रवृत्तिः । युगपत्तत्रचान्यत्रच प्रसक्तौ पञ्चपञ्चनखाभ-
 क्ष्यादिति वचनमित्तरपरिसंख्यानार्थपरिसंघते । एवमिहपरिसंख्येति । ननु च परिसंख्यादोषत्रयवतीमाचक्षते । त्रयोहि
 तत्रदोषाः प्रादुःस्युः स्वार्थत्यागः परार्थकल्पनाग्रामबाधश्च । पञ्चपञ्चनखाभक्ष्यादिति यदान्वयतः पञ्चनखविषयं भक्षणं प्रती-
 यते तदा तस्यकं भवति तद्व्यतिरिक्तनिषेधपरत्वाद्वाक्यस्य । अश्रुतश्च निषेधोऽतः परार्थकल्पना । आर्थित्वाच्च सर्वविषयं
 भक्षणं यत्प्राप्तस्य बाधः । एवमेतेन परिसंख्यायां त्रयोदोषाः नैतत्सारम् । सत्यांश्चित् श्रुत्यर्थासंभवे वाक्यस्यानर्थक्यं मा-
 भूदित्येतत्परता न विहृदा । विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमं प्रादिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ । परिसंख्यां न विधिवि ॥ कि-
 पुनत्रयुक्तं तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्यालक्षणस्य विद्यमानत्वात्परिसंख्येति । क्रृतावपि गमनं प्रागमनं नृतावपि ननुपदतो
 तदानृताविति । यथासत्यांश्चित् भोजनं तत्र नियमोऽप्यहम् नपुनराहारत्यागेन आहमेव पुञ्जान्मांस्ते । एवमिह सतिवेदे
 यद्गमनं तत्र नियमोऽनृतौ न गच्छेदित्यवगच्छति । आर्थित्वाच्च गमने प्रसक्ते कालविधानपरतैव युक्ता वाक्यस्य । अन्यथा
 ५ नारब्धोऽर्धउपदिष्टः स्यात् । किंचापत्योत्पत्तिविधेः कृतविवाहस्यानुपेयत्वादृतौ च तत्संभवात्प्रागमनं गमनम् । उत्पल्-
 पुत्रस्य चर्नद्वितीयपुत्रोत्पादनवैधम् । अनत्यमुत्पादयेदित्येकव्यवसायांश्चिधर्मनिवृत्तेः । नच गमनमेवाहार्धतया श-
 क्यविधातुम् सस्कारविधित्वादिधारणहणात्कल्पनायाश्च शक्यत्वात्पत्योत्पत्तिव्याप्तेः पादतौ गमनस्य । यदि चान्तो-
 पेयादिति तदनुत्पत्तिविधार्थम् । तत्रानुवादः परंपरिसंख्या । तत्रहार्थान्तरलक्षणयान्यर्थवत्ता भवति । एकवृत्तागौतमीयेनावि-
 प्रतिपत्तिः । एवंतत्रोक्तं क्रृतावुपेयात्सर्वत्र वा - प्रतिपिद्वर्जमिति । सर्वत्र वेत्येकविकल्पः कामचारानुष्ठानार्थः । न पुनः
 सर्वदत्तावन्तौ चिनियमोपपत्तिः ॥ यदि च पूर्ववर्तीवुपेयादिति नियमः सर्ववैत्यत्रापि स एवोपेयादित्यनुपपुञ्जयमानशब्दो निय-
 मार्थः प्रागेति एकप्रक्रमस्वात्तर्हि स एव शब्दः पुनरनुष्ठायमाणो भिन्नार्थो भवितुमुक्तः । नचतौ रन्यत्र नियमार्थतोपपद्यते ।
 तस्मादृतौ गमनवचनमनृतौ मिति विधार्थम् । तत्रानुत्पल्नपुत्रस्य विध्यन्तरानियम एव । उत्पल्नपुत्रस्तु यथाकामी । अनृतौ प्र-
 तिपिद्वे गमने भार्येच्छया पुनः प्रतिभस्यते पूर्ववर्जं व्रजेतैनां तद्व्रतदिति तदिति भार्यायाः प्रत्यवमर्शः । तच्चित्तपहणं त-
 मस्येति तद्व्रतः । रतिकाम्यया विनाप्यपत्यार्थेनोत्पल्नपुत्रक्रृतावनुत्पन्पुत्रोवावन्तौ सुरतसंभोगेच्छया तद्व्रतपूर्नां व्रजेन्नात्मे-
 च्छयेत्यर्थः । अथवा तच्छब्दो रतिकाम्ययेत्यत्रापेक्ष्यते । सृष्टिशास्त्रवादस्य । तदतिकाम्यया पूर्ववर्जमन्यत्रापि व्रजेत्-
 तत्रैवाकारण्येयोद्गच्छ्यः । अतिकाम्यया आत्मन इति शेषः । यथातुव्याख्यातंतया नार्कचिदत्राम्भेयेणापि तच्छब्दस्य
 समाप्तोपसर्जनस्यासंबन्धेन । पर्वाणि वक्ष्यति । अग्रावास्यामर्शमार्चं पोर्णमार्सं चितुर्दशीमिति । स्वदारेषु निरतः स्यात्त-
 न्नीति भावनापरः । अथवा स्वदारेष्वेवरमते न परदारप्रमयेदिति परदारप्रतिषेधः । सदा यावज्जीवमेतद्व्रतं परिपालनीयम् ।
 अतः स्थितमेतद्व्रतं विनाप्यपत्यार्थेनोत्पल्नपुत्रक्रृतावनुत्पन्पुत्रस्य नियमानुवादरूपद्वितीयम् । भार्या-
 प्रयुक्तस्य पूर्ववर्जं घृतावनृतौ च न सुरतेच्छया स्वदारनिरतद्व्रतवृत्तीयम् । एषांचपदयोजना क्रृत्कालाभिगामीत्यादपत्यार्थम्
 रतिकाम्यया तु तद्व्रतपूर्नां व्रजेत् स्वदारनिरतश्च स्यात् ॥ ४५ ॥

- (२) सर्वज्ञानाराधणः । क्रृत्कालमात्राभिगमने, चेत्यसंपन्नौ स्वदारनिरत इति पक्षान्तरम् । तत्र च पूर्ववर्जमिति
 विशेषउक्तः । तद्व्रतः पूर्ववर्जस्य स्वदारगमनमात्रं प्रवृत्तव्रतः रतिकाम्यया स्वस्य भोगार्थितया ननु तादर्थ्यमत्रा भस्तत्रे-
 त्यर्थः ॥ ४५ ॥

(३) कुस्तूकः । ऋतुर्नामशोणितदर्शनोपलक्षितो गभधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थाविशेषः । तत्कालाभिगामी स्यादित्ययं नियमविधिः न तु परिसंख्या स्वाभ्रह्मनिपारार्थकल्पनाप्रभावात्कामकदोषत्रयमुदृष्टत्वात् । ऋतुकालेऽपि रागतः पक्षे गमनामासौ यत्पि नक्षे भ्रमिस्तत्रविधिः समेयजेतेतिवत् । अतएव ऋतावगमनेदोषमाह पराशरः ऋतुलातां तु योभायासिन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां ब्रह्महत्यायां पतते नात्र संशयः । अनुत्पन्नपुत्रस्य चायनियमः । ब्राह्मणो ह वै जायमानस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा जायते वज्रेण देवेभ्यः प्रजयापितृभ्य स्वाभ्यामेनार्षेभ्य इत्येतत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेऽस्य स भवति । मूलांतरकल्पनस्यापुनक्तत्वात् । तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थं सविशदांतवेस्त्रियमिति च वक्ष्यति ततोभ्येतच्छ्रुतिमूलत्वमवगम्यते । पुत्रोत्पादनशास्त्रस्य चैकपुत्रोत्पादनेनैव चरितार्थात्त्वात्कामज्ञानितरान्विवुरिति दर्शनादजातपुत्रस्यैव नियमः । दशास्यांपुत्रानापेहीति मध्वस्तु बहुपुत्रग्रंथसापरः जातपुत्रस्याभ्युत्कालगमननियमो न दशास्त्रेवावतिष्ठते स्वदारनिरतः संदति नित्यत्पदारसंतुष्टः स्यान्नाग्न्यभायामुपगच्छेदिति विधानात्परिसंख्यैव वाक्यानर्थक्यात्संख्येदारगमनस्य प्रशस्तत्वात् । ऋतावगमने दोषाश्रवणाच्च न नियमविधिः । पूर्ववर्जं ब्रजे सैनमिति । पवर्ण्यमावास्यादीनि वक्ष्यन्ते । तानि वर्जयित्वा भायौ भीतिव्रतयस्य सतद्रतोऽनृतावप्युपेयात् । अतएव रतिकाम्ययां न तु पुत्रोत्पादनशास्त्रेषु कथा तस्माद्विधित्रयमिदम् । ऋतावुपेयादेष । अन्यभायानोपगच्छेत् । अनृतावपि भायौ भीतये गच्छेदिति । अत्र च गौतमः ऋतावुपेयादनृतावपि पूर्ववर्जम् । याज्ञवल्क्योऽप्याह । यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् । पूर्ववर्जमित्युत्पादनृतावपि भयत्रसवध्यते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव रतदारस्य नियमवदन्नादौ स्त्रीविषयतमाह । ऋतुकालेति षड्वि । तद्व्रतः भायंभीतिव्रतयस्य अतएवाह रतिकाम्यया ॥ ४५ ॥

(५) मन्दनः । रतोद्वाहस्यस्त्रियश्रुति नियममाह ऋतुकालेति । ऋतुर्नामगभ्रमणक्षमः स्त्रीणामवस्थाविशेषः । संदतिसंबन्धसंबध्यते । तस्यायमर्थः । सदर्तुकालाभिगामी स्यात्कदाचिदंशुतकाललक्ष्येत् । व्रतेषु निव्रतयस्य । सदात्पदारनिरतः स्यात्नकदाचित्कृतं रंगच्छेत् । अनृतुकालेऽपिरतिकाम्ययां भोगेच्छया तद्व्रतस्तया भायंयागार्थतश्चेत् । पूर्ववर्जसदागच्छेत् । न कदाचिद्व्रतिपार्थानालङ्घयेदिति ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सदा स्वदारनिरतः सन्तुकालाभिगामी स्यादिति वचनात्परदारनिषेधः । एनास्त्रियं पूर्ववर्जं ब्रजे द्रष्टेत् । ततस्तस्यास्तच्चिन्नघर्षणं व्रतमस्येति तद्व्रतः । रतिकाम्यया नित्यगच्छेदित्यर्थः । यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्ति योगीश्वरः । इन्द्रदत्तवरमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ऋतुः स्याभाषिकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ॥ चतुर्भिरतैः सार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥ ४६ ॥

(१) मेघातिथिः । ऋतुलक्षणार्थं श्लोकोऽयम् । वैचकादिशास्त्रावगम्योऽयमर्थो न विधिमूलएव । एवंयुग्मासु पुत्रादित्येतावपि श्लोकौ । षोडशरात्रयस्ताः स्त्रीणामासिसासि । स्वभाषिकः ऋतुः । प्रमाणांतरमूलत्वाच्चाश्रुतमपि सासिसासिति गम्यते । स्वभावे भवः स्वभाषिकः स्वस्थयकृतीनां यो भवति स्याभ्यादिना कस्याश्चित्प्राप्तकालेऽपि निवर्तते धृतिलायीपधोपयोगेन रतिवशेन चाकालेऽपि सवर्तते । अतस्वभाषिकः ऋतुस्तारात्रयउच्यन्ते । चतुर्भिरतैः चत्वार्यहानि यानि सद्विगर्हितानि प्रतिषिद्धस्त्रीसंभाषणादीनि तानि च प्रथमशोणितदर्शनात्प्रश्रुतिअहर्षहर्षचसर्वारोपत्रोपलक्षणार्थमिति सः ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । स्वाभाविकः स्त्रीत्वभावनियतः कस्याश्चिन्वाधिक्यमपि व्याध्यादिना शोणितोपलक्ष्येन भवतीत्यर्थः । इतरैरजःकालीनैश्चतुर्भिः सहैति वदन्ववशिष्टान्यहानि द्वादशेति दर्शयति रात्रयइति वचनमुपगमयोऽप्यद्वादशाहोरात्रेषु रात्रावैव गमनं दिवैति कथयितुं । अहोभिरिति त्वहोरात्रोपलक्षणम् ॥ ४६ ॥

(३) कुडूकः । अत्र रात्र्यहः शब्दाद्द्वहोरात्रपरी शोणितदर्शनात्पशुतिस्त्रीसंपर्कगमनादी शिष्टनिन्दितैश्चतुर्भिरन्यैः रहोरात्रैः सह षोडशाहोरात्रा मासिमासि स्त्रीणांश्रुतुः स्वभावे भवः स्वाभाविकः । व्याध्यादिना तु म्यूनाधिककालोऽपि भवति ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋतोवधिमाह ऋतुरिति । स्वाभाविकः श्रौत्सर्गिकः रोगभोगादिना म्यूनाधिकसंभवात् । शोणितोपलक्षितशरीरावस्थावियोगोभयहणसमर्थं ऋतुस्तदर्शनात् । सद्दिगर्हितैश्चतुर्भिरहोरात्रैः सहअविगर्हिता द्वादशरात्रयइति षोडश । स्त्रीरुतमायस्य तदहस्तस्यांगमनप्रसक्तौ ऋत्ववधिकरणत्रिरात्रादिपालनार्थम् । तयाचाश्वलायनसूत्रम् । अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनौ स्थातांचिरात्रेद्वादशरात्रंसंवत्सरंवेति ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । कःपुनः स्त्रीणांश्रुतुकालोऽप्यपेक्षायामाह ऋतुरिति । सद्दिगर्हितैरितरैश्चतुर्भिरहोभिः सार्धगमनेपतिविदेः प्रथमैश्चतुर्भिः रात्रैः सहप्रथमाश्रुतसः पञ्चम्यादयोद्वादशद्वत्येवषोडशरात्रयः । षोडशाहोरात्राः । स्वाभाविकानव्याध्यादिनिमित्तादुत्पन्नः स्त्रीणांश्रुतुर्भवति ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्रविशेषमाह ऋतुस्त्विति । स्त्रीणांगर्भाधानयोग्यावश्योपलक्षितः कालऋतुः स्वाभाविकः षोडशरात्रयः स्थितारंजोदर्शनदिवसादारभ्य षोडशाहोरात्रयः सद्दिगर्हितैः चतुर्भिःसाद्दइतरैर्द्वादशभिरहोभिःसाद्दमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ तासामाद्याश्रुतसस्तु निन्दितैकादशी च या ॥ त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दशरात्रयः ॥ ४७ ॥

(१) मेघान्तिथिः । तासारात्रीणांयाथायाः प्रथमशोणितदर्शनाच्चतसस्तानिन्दिताः नतत्रगमनमस्ति । तिसृषु तावत्स्वशोऽपि नास्त्यशुचित्वात् । चतुर्थ्यां तु स्नातायावशिष्टवचनास्त्यपि शुचित्वैरतिसंभोगोनास्ति चतसृणांगर्हितत्ववचनात् । याचैकादशी या च त्रयोदशी साऽपि निन्दिता । एवंपतिविद्गमने ऋतुदर्शनात्पशुत्येकादशीत्रयोदशयोःशुक्षेते । नचन्द्रतिथौ । तासामितिनिर्धारणविषयत्वेन रात्रीणांसंबन्धात्समानजातीयश्च निर्धार्यतया प्रतीयते कृष्णा गवांसपन्नक्षरिति । षड्रात्रगमनपतिषोऽयमदृष्टार्थः । शेषाःप्रशस्तादशरात्रयः । पण्यां प्रतिषेधाद्दशतु ग्राशस्त्यसिद्धं भवानूद्यते ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । एकादशीत्रयोदशीति षोडशदिनसमुदायापेक्षया । मशस्ताअनिन्दिताः ॥ ४७ ॥

(३) कुडूकः । तासांपुनः षोडशानारात्रीणांशोणितदर्शनात्प्रभृत्याद्याश्रुतसोरात्रय एकादशी त्रयोदशी च रात्रिर्गमनेनिन्दिता । अवशिष्टा दशरात्रयः प्रशस्ता भवेयुः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्यमाह तासामिति । सन्धिरापः ॥ एकादशी तु दशदिनापेक्षया तत्रात्रयोदशीच दशादिना न्यवशिष्टानि ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । तासु षोडशसु प्रशस्तारात्रीराह तासामिति । तासांषोडशानारात्रीणांमध्येआद्याश्रुतसोरात्रय एकादशीत्रयोदशीचरात्रिर्निन्दिताइति । शेषादशरात्रयप्रशस्ताः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तासांषोडशारात्रीणांमध्ये आद्याश्रुतसःनिन्दितातुनरेकादशरात्रिर्निन्दिता एकादशदिवसस्येत्यर्थः । तथा त्रयोदशीरात्रिर्निन्दिता शेषा दशरात्रयः प्रशस्ताऽऽहः ॥ ४७ ॥

युग्मासु पुत्राजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥ तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदातवे स्त्रियन् ॥ ४८ ॥

(१) भेद्यातिथि । तासु दशसु यायुग्मारात्रय पक्ष्यष्टमी दशमीद्वादशीचतुर्दशी षोडशी तासूपगच्छत पुत्राजायन्ते । युग्मासु पुत्रार्थीसंविशेदातवेस्त्रियम् । अयुग्मासु स्त्रियोद्दुहितरस्तस्मात्पुत्रोत्पत्तिसिद्ध्यर्थंयुग्मासु संविशेद्भजेत मैथुनधर्मेणस्त्रियमातवे । अनुवादोयम् । अयमपि नियमएवानुत्पन्नपुत्रस्यायुग्मास्त्रगमनम् ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । युग्मासु पक्ष्यादिरात्रिषु पुत्राजायन्ते । सञ्चिषेदुपगच्छेत् ॥ ४८ ॥

(३) कुड्ढूक । पूर्वोक्तास्त्रिपि दशसु पक्ष्यष्टम्याद्यासु रात्रिषु गमने पुत्राउत्पद्यन्ते । अयुग्मासुपञ्चमीसप्तम्यादिषु दुहितरः । अतः पुत्रार्थीयुग्मास्वतुकालेभार्यागच्छेत् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव भासगिकदृष्टफलमाह युग्मास्त्रिति । स्त्रियोऽयुग्मास्त्रितिच्छेदः । विशोनिविष्टमनागच्छेत् । अन्यथाद्भवैकल्यादित्यादपत्यस्य ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । प्रशस्तासुरात्रिषु दशसु सर्वशनेफलमाह युग्मास्त्रिति । सविशेत्सगच्छेत् ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दशरात्रीणामध्ये युग्मासु रात्रिषु गच्छेत् पुत्राजायन्ते । अयुग्मासु रात्रिषु गच्छत स्त्रियकन्याभवन्ति । तस्मात्कारणानुपुत्रार्थी आतवेकालेयुग्मासु स्त्रियसंविशेद्गच्छेत् रात्रियहणदिवसमतिपेपाथम् ॥ ४८ ॥

पुमान्पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ॥ समे पुमान्पुस्त्रियौ वा, क्षीणेऽल्पेच विपर्ययः ॥ ४९ ॥

(१) भेद्यातिथि । शुक्रवीर्यपुरुषस्परित स्त्रिया शोणितम् । उक्तभगवता वसिष्ठेन । शुक्रशोणितसंभव पुरुषइति । स्त्रीबीजादधिकेपुम्बीजेऽयुग्मास्त्रिपुत्रोजायते युग्मास्त्रिपि स्त्रीबीजस्याधिक्येकथैव । अयुग्मास्त्रिपि रात्रिषु पुत्रार्थिनो गर्भनानुष्ठानार्थमतः । यदा परिपुष्टमात्मानवृन्त्याहारयोगेनमधिकवीर्यमन्येत स्त्रियाश्च कथंचिदपचयतदापुत्रार्थीगच्छेदित्युपदिष्टं भवति । आधिक्यंचात्र न परिमाणत किंतिहं सारत । समेऽपुमानमिश्रीरुते पुस्त्रियौ । अपुमान्पुसकमिति केचित्साभ्यइतिपठन्ति । उभयो साम्ये पुमानेव पुस्त्रियौ वा गर्भधान्यायदा वापुर्द्वैवरुषत्वात्ससृष्टेशुक्रशोणितेसमन्निभजतएत्र भागमन्यत्र तावदेव तदा यमौ जायेते तत्र समेविभागेऽपि स्त्रीबीजाधिक्येस्त्री पुम्बीजाधिक्ये पुमान् । क्षीणे बीजेसारत-विपर्ययोऽग्रहणगर्भस्यनपुसकोत्पत्तिर्वा ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र व्यभिचारोदश्यतेतेन तत्र कारणमाह पुमानिति । त्रिषु शुके शोणिततांगते । समेऽपुमान्पुसकम् । पुस्त्रियौ यमौ । एतच्चोभयोरतिवृद्धमङ्गुशुक्रत्वेपि तदपेक्षया पुसोधिकशुक्रत्वेपुमासौ । स्त्रियाञ्चिकशुक्रत्वे स्त्रियावित्यपि ध्याम् । क्षीणंयथा शुकेरोजादिना क्षीणे स्वभावतोवालपे विपर्ययोऽपन्यानुपपत्ति ॥ ४९ ॥

(३) कुड्ढूक । पुमानिति । पुसोबीजेऽधिकेऽयुग्मास्त्रिपुत्रोजायते स्त्रीबीजेऽधिकेयुग्मास्त्रिपि दुहितेव । अतो-वृन्त्याहारदिना निजबीजाधिक्यभार्यायाश्वाहारलाघवादिना बीजाल्पत्वमवगम्य युग्मास्त्रिपुत्रार्थिनाग तप्यमिति दासितम् । स्त्रीपुसयोस्तु बीजसाम्येऽपुमान्पुसकजायते पुस्त्रियाविति यमौच । निःसारोऽल्पेचोभयोरिवबीजे गर्भस्यासंभवः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । पुमानिति युग्मास्त्रिपि भवत्यधिके रजसिस्त्रीभवेदधिके स्त्रियादिति रजसोतिशेषः । अपुमान्पुसक पुस्त्रियौ पुमासौ । स्त्रियो स्त्रिपुमासौ चेति स्वरसतोदृष्टत्वात् । क्षीणे नि सारो-अल्पे च विपर्ययोऽपन्याभावः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । समेअपुमानितिपदच्छेदः । अपुमान्पुंसकः । पुमांश्स्त्रीचपुस्त्रियो, क्षीणेशारतः । अल्पेपरिमाणातः विपण्ययः अनुत्पत्तिः । यतएवमतः पुत्रार्थनातामुपवासयता स्वयसौहित्ययुक्तेनस्वशुक्राधिक्येयत्नः कार्यइत्यभियायः ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुंसःपुरुषस्याधिके शुके पुमापुत्रोभवति । स्त्रियारजोधिके स्त्री कन्या भवति रजःशुक्रसमेपुमान्पुंसकःपण्डोभवति वा पुस्त्रियो भवतः । यमौ कन्यापुत्रौ । पुमानेवरूपाकारः । क्षीणे वा शुके अल्पेवारजसि विपर्ययः गर्भस्यासभवअनुत्पत्तिः ॥ ४९ ॥

निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियोरात्रिषु वर्जयन् ॥ ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । निन्द्यासु पद्वन्यासुचानिन्द्यास्वष्टासु रात्रिषु स्त्रियोवर्जयन्परिहरन्दे रात्री अवशिष्टे यदि गच्छति पर्ववर्जतदा ब्रह्मचार्येव भवति ब्रह्मचर्यफलमाप्नोति । यत्रतत्राश्रमेवसन् अर्थवादोऽयम् । नतुवानप्रस्थाद्याश्रमेपुत्रायभ्यनुज्ञा जितेन्द्रियत्वविधानात्सर्वाश्रमेषु गार्हस्थादन्येषु वीप्सायाश्चार्थावादतयाप्युपपत्तेः । एतांश्च रात्रयोवर्ज्यां क्रमेणैव किराहं यथेच्छया पर्ववर्जगमनं यथा न भवति तथा रात्रिद्वयमभ्यनुज्ञायते । किंपुनर्ब्रह्मचर्यस्यफलविशेषाश्रवणात्सर्वः ऋचिषु श्रूयते । न ब्रह्मचारी प्रत्यवैतीति । स्वल्पैरतिक्रमेनेदुष्यतीति ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राक् निन्दितत्वेनोक्तासु पदसु रात्रिषु तथास्यासु प्रशस्ततयोक्तानामपि दशानांमध्येअष्टासु स्त्रियोवर्जयन्सिन्धुतोषोडाशंकमध्ये रात्रिद्वयमेवोपगच्छन्तित्यर्थः । यत्र तत्रैति वचनान् । गार्हस्थ्यद्वयं सपत्नीकवानप्रस्थेषि ऋतुगमनमस्तीति गम्यते । अन्यथा गार्हस्थ्येपीत्येवावक्ष्यन् ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । निन्द्यासुपूर्वोक्तासु पदसु रात्रिष्वन्यासु च निन्द्यास्वषि यासु कासुचिदष्टासु स्त्रियोवर्जयन्दे रात्री अवशिष्टे । पर्ववर्जिते ब्रजन्सखण्डितब्रह्मचार्येव भवति । यत्रतत्राश्रमे वसन्सितिवानप्रस्थापेक्षया । तस्य हि भार्यायासहगमनपक्षऋतुगमनंभसत्तम् । च व नस्थभार्यायाऋतुर्नभवतीति वाच्यम् । वनंपश्चाशतोव्रजेदितिर्वैरेकगुणांभाश्यांमुद्गहेत्त्रिगुणः पुमानित्यादि शास्त्रपर्यालोचनया तत्संभवात् । मेधातिथिस्तु यत्र तत्राश्रमे वसन्सित्यनुवादमात्रगृहस्थेतराश्रमत्रयेजितेन्द्रियत्वविधानाद्रात्रिद्वयान्यनुज्ञानांसाभवादित्याह गोविन्दराजस्तूल्पन्विनष्टपुत्रस्याश्रमांतरस्थस्यापीच्छया पुत्रार्थरात्रिद्वयगमने दोषाभावाप्रतिपादानार्थमेतत् । यत्र तत्राश्रमेवसन्सितिवचनात्पुत्रार्थां सविशेषेदिति च प्रस्तुतत्वात्पुत्रस्थ च महोपकारकत्वादित्याह हन्तगोविन्दराजे न विशेषमविवृण्वता । व्यक्तमद्वीकृततृतीस्वदारसुरतयतेः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । निन्दिताएकादशी त्रयोदशी व्याघ्राभ्रतस्तरति पदसु अष्टासु च अनिन्दितासु निशासुएव रात्रिद्वयमवशिष्यते तयोर्गच्छन्ब्रह्मचार्येव भवतीत्यर्थवादइति मेधातिथिः । गोविन्दराजस्तु ऋतातुषेयादेव अन्यभार्यां व्रजेत् अन्तुनावपि भार्यामीतेषु व्रजेदिति । पर्ववर्जमित्युपयत्र सचष्यते । अतएव गौतमः । ऋतातुषेयादन्तुती च प्रतिषिद्धवर्ज । याज्ञवल्क्योपि । स्याकाामीभवेद्वर्षां स्त्रीणांवरमनुत्सुरन् । सन्तत्यभावेआश्रमान्तरयोः कुटीचक्रवानप्रस्थयोरेपि यत्र तत्राश्रमे वसन्सिति त्परासत्तादाशदिनद्वये गमनंयुक्तम् । तद्धिनद्वयमष्टर्मा वा चतुर्दशीमित्याद्यपर्वोक्तेरिति पश्चाद्यदुत्तरवन्वतिभार्यायासह गमनविधानेन स्त्रियापुत्रोत्पादनयोग्यकाल्पवात्पुत्रार्थां संविशेषेदतिवे स्त्रियमिति साधारण्याच्च यत्तु गृहस्थपदैर्वायोनिरिति गौतमसूत्रव्याप्यताय ह्रदत्तेनेत्येषामपत्यंचणशब्दइति तदभामपत्नीविषयम् । त्वप्यन्यां दोषोऽप्यभायत्र तत्रैति मनुवचनविरोधः । कुलक्षये प्रणश्यति कुलधर्माः सनातनाइति श्रीऋणोक्तेः । नाप्यर्थादादोद्व्यसंस्कारात्

कर्मत्वेव सति । गृहस्थानात् । दिनपट्कप्रशस्तम् । तदुक्तं पाज्ञवलक्ष्येन । षोडशतुर्निशास्त्रोणा तासु युग्मासु सविशेत् । ब्रह्मचार्यैव पर्वाण्याद्यास्तस्यश्च वर्जयेदिति ॥ ५० ॥

(५) नन्दन । निन्द्या प्रथमाश्रमतस्रएकादशी तयोदशीपितासु अष्टासु चान्यासु स्त्रीजनननिमित्तनिषिद्धात्स्युग्मासु पञ्चमीसप्तमीनवमीपञ्चदशीमश्रुतिप्रमजात्परहितासु चतस्रपुचेत्यर्थ । एकाविंशीमश्रुतीनामृतोरकालत्वाद्दशालित्युक्तम् । यत्र तत्राश्रमेगृहस्थाश्रमे वसन्तपि । एवमुद्देशेनैवमउक्त ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्र । निन्द्यात्स्युग्मासु अयुग्मासु रात्रिषु स्त्रियोवर्जयेदित्यर्थ । अवशिष्टासु गच्छन्ब्रह्मचारी भवति । यत्रतत्राश्रमे वसन्ब्रह्मचार्यैव भवति भवेदित्यर्थ । अयमर्थवादो न तु वानमस्थाद्याश्रमेषु गार्हस्थ्येनैव स्त्रियागमनम् ॥ ५० ॥

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृहीयाच्छुल्कमण्वपि ॥ गृह्णन्शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोपत्यविक्रयी ५१

(१) मेधातिथि । आसुरे शुल्कप्रतिषेधोऽयं उत्तरत्र कन्यार्थसंग्रहोपादानात् । विद्वान्ग्रहणदोषज्ञ । कन्यापिता स्वल्पमप्यर्थधनन गृण्णीयात् । गृण्णानोऽपत्यविक्रयदोषेण युज्यते । क पुनरेष शुल्कोनाम आभाषणपूर्ववराद्गृहीतम् । यत्र नृच्चनीचपणो भवति कन्यागुणापेक्षमूल्यव्यवस्थासङ्गएव । इहतुमहागुणायाश्चपि कन्याया त्वल्पधनमनभाषणपूर्ववाग्रहणम् । नविक्रयस्यैषधर्मइत्यतो विक्रयाभ्यारोपेण निन्द्यते ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । लोभेन लोभान् । नत्वार्यधर्मबुद्ध्या ॥ ५१ ॥

(३) कुञ्जुक । कन्याया पिता धनग्रहणदोषज्ञोऽल्पमपि धन कन्यादाननिमित्तकं न गृह्णीयात् । यस्मान्नोभेन तद्गृह्णन्पत्यविक्रयी भवति ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्द । आपासुरोद्वाहयो शुल्कदानमुक्तत्वमतेन दूष्यति नेतित्रिभि । शुल्क कन्यामूल्यम् । लोभेन तत्कुर्वन्पत्यविक्रयी उपपातकी स्यात् । गोवधइत्यपत्यविक्रयस्य उपपातकत्वेन आम्नानात् ॥ ५१ ॥

(५) नन्दन । अथ कन्यापदात्तुर्नियममाह न कन्याया इति ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्र । लोभेन शुल्कगृह्णन् नरोऽपत्यविक्रयी स्यात् । अपत्यविक्रयपापभृग्वन्तीत्यर्थ ॥ ५१ ॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहाद्गुपजीवन्ति वान्धवा ॥ नारीयानानि वस्त्र वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथि । स्त्रीनिमित्तानि धनानि कन्यादाने वराधानि गृह्णन्ते । पूर्वस्यैव शेष । येवान्धवा पित्राद्य मोहाद्गुपजीवन्ति यथोक्तज्ञातिभ्योऽद्रविणइत्येति । सुवर्णरजतादिधनम् । नारीयानानि यानमन्वादि वस्त्रवैतावभ्यात्रपि न आतूपजीवनीयवासोयानादिकिपुनर्बुद्ध । उपजीवताकलमाचष्टे तेतेपापा शारुप्रतिषिद्धसमाचरणोद्योगतिनरक गन्ति । अथवा स्त्रीधनानीति नवमे दशयित्यति । तानिये मोहाद्गुपजीवन्ति त्रान्धवा पिता तत्पत्न्याश्च भर्ता भर्तृपत्न्याश्च । एवयाना चैववस्त्रं स्त्रीणां बुद्धौ सनिधानाच्छब्द सतिपि कल्प्यते यथा राजपुरुष कस्यराज्ञइति ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । स्त्रीधनानि स्त्रीदाननिमित्तेन धनानि धनानि । एव नारीयानानीत्यत्रापि ॥ ५२ ॥

(३) कुञ्जुक । कन्यादाननिमित्तकं शुल्कग्रहणनिषेधमसङ्गान्त्वमाभ्यायाभिधेयस्त्रीधनग्रहणनिषेधोदम् । ये वा

धवाः पतिपित्रादयः कलत्रदुहित्रादिधनानि शुक्लति नारीस्त्रीयानान्यश्वादीनि वस्त्रंचैतिप्रदर्शनार्थम् सर्वमेव धनन
धासम् तेगृह्णानाः प्रापकारिणोरनरकगच्छन्ति ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्त्रीति । स्त्रीधनानीति केमुन्यन्यायेन प्रासंगिक । बान्धवाः पतिपुत्रादयः । नारीयाना-
नीतिकन्यार्ये चैव शक्तिद्वन्द्व्युक्तत्वात् विभवेसतीति शेषः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । नकेवलंकन्यायाः पितुरेवायशुल्कग्रहणप्रतिषेधः किन्तु बान्धवानामपीत्याह स्त्रीधनानीति । स्त्री-
निमित्तानि धनानि स्त्रीधनानि कन्यादानलब्धानीति यावत् । नारी शुल्करूपेण गृह्णीता दासी ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नार्याः कन्याया यानानिनारीयानानि सुवर्णरजतादिधनं मोहान् सेवन्ते नार्या वस्त्रं वा ते प्रापा-
अधोगतिर्यान्ति ॥ ५२ ॥

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मूर्धैव तत् ॥ अल्पोप्येवं महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रीगवी च पुगवश्च गोमिथुनम् । केचिदाहुरेतदादेयमिति मनोस्तु मतश्रुतैव तत् मिथ्या नार्दय-
मित्यर्थः । अल्पोऽप्येवम् अल्पसाधनोऽल्पः एवमहान् भवति तावानेव विक्रयः ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः शुल्कशुल्कत्वेन प्रियेव ग्राह्यम् । न कन्यया तेन लोभादपितस्य ग्रहणे दोषाभावदिति
केचिदाहुः । तन्मृषाऽस्त्यम् । यावताऽल्पस्यापि मूल्यस्य लोभेन ग्रहणे विक्रयएव स्थानं च विनालोभं धेतद्ग्रहणं स-
भवति । विधेरभावादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

(३) कुड्मूकः । आर्षे विवाहे गोमिथुनशुल्कवराह्रासमिति केचिदाचार्यावदन्ति तत्पुनरस्त्यं यस्मादल्पमूल्यसाध्यत्वा-
दल्पोवा भवतु बहुमूल्यसाध्यत्वान्महान्वा भवतु सतावदिक्रयो जावत्येव । यत्पुनरेकगोमिथुनमिति पूर्वमुक्तत्परमतमिति गोवि-
न्द्रराज तदयुक्तम् । मनुमते लक्षणमार्थस्य न स्यादेव वराहो गोमिथुनग्रहणपूर्वककन्यादानस्यैवार्थविवाहलक्षणत्वात् । मन्वर्भि-
मतमन्यदेवापलक्षगमेकगोमिथुनमिति परमतमिति चैव एकगोमिथुनद्वैचेत्येतत्परमतं यदि तदामनुमतेनापलक्षणमिति तदुच्य-
ताम् । अष्टौ विवाहाश्च यन्नाष्टौ दासततेर्गुणान् । मनुः किल मतेनापलक्षणवत्तु मक्षम् । मेधातिथिस्तु पूर्वापरविरोधोपन्यासनि-
समेव न एतवान् । तस्मादस्माभिरित्यन्याख्यायामते आर्षे विवाहे गोमिथुनशुल्कमुत्कोचरूपमिति केचिदाचार्यावदन्ति मनोस्तु
मतनेदं शास्त्रनिमित्तजातिसत्प्राकग्रहणं न शुल्करूपशुल्कत्वेमूल्याल्पत्वमहत्त्वेऽनुपयोगिनीविक्रयएव तदास्यात् । किन्वा-
र्षे विवाहसत्पत्या अवस्यकर्तव्ययागादिति तद्वये कन्याये वा दातुं शास्त्रीयधर्मार्थमेव श्रुते । अतएवापलक्षणश्लोके वरादादायधर्म
तदिति धर्मतो धर्मार्थमिति तस्यार्थः । भोगलौभेन तु धनग्रहणं शुल्करूपमशास्त्रीयम् । अतएव गृह्यसूत्रकहि लोभेनेति
निन्दा मुक्तवान् । तस्मात्पूर्वापरपर्यालोचनदार्पणं धर्मार्थगोमिथुनग्राहणं न तु भोगार्थमिति मनुना स्वमतमनुवर्णितम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्षे गोमिथुनपशुशुल्कम् । अल्पत्वमहत्त्वयोपरमयोऽप्येव तावतैव विक्रयादिति केचिदाचा-
र्या आहुस्तन्मृषेव । आर्षे लक्षणे धर्मतद्व्युत्प्रेरिति शास्त्रोक्तं विरुद्धं न भवतीत्यर्थः । मेधातिथिस्तु । पूर्वापरविरुद्धएव-
त्याह । अतो गोमिथुनग्रहणस्य धर्मार्थेव । ततोतिरेके विक्रयः । इच्छाविक्रये स्तूनाधिक्यं मयोजक अन्ययोद्वाहानाम-
दधानविक्रयः । नियमविधि च दुरदृष्टादृष्टेरिति तदयम् ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । गोमिथुनं शुल्कमाहुरनुजानते तन्मृषा तदयुक्तम् । अल्पोवा महान्वा द्रव्यलोभादादाने शुल्कस्य वि-
प्रयण् तस्मादयुक्तमिति ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्षसङ्गे विवाहे गोमिशुनशुल्ककेंचिदाहुस्तन्मृपैत्र मिथ्यैव अल्पोवा शुल्को महान्वा शुल्क-
स्तावानैव सन्निक्रयसङ्गः ॥ ५३ ॥

यासांनाददते शुल्कंज्ञातयो न सविक्रयः ॥ अर्हणंतत्कुमारीणामानृशंस्थंच केवलम् ॥ ५४ ॥

(१) मेघातिथिः । किंवा राजनाधिगमो विक्रयो भवति नेति ज्ञमः । ज्ञातयः कन्यायामधिगताः स्वार्थमाददते शू-
न्ति तदा सविक्रयः । अर्हणंकन्यार्थेधनग्रहण कन्यानांतदहर्णंपूजनभवति । बहुमानः कन्यानामान्ति भवति । ईदृशयोः
वययद्भनदत्त्वा विवाहासामहे । अन्यत्रापि पूज्या भवन्ति सुभगा एता इति । आभरणादि वा तेन धनेन कर्तव्यमतोऽभ्यर्हि-
ताः शोभावत्यो भवन्ति । आनृशस्य मपापत्वकेवलं स्वल्पोऽप्यधर्मगन्धोऽस्ति । अतोऽनेनार्थवादेन कन्यार्थधनग्रहण-
विधीयते ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यदा त्वार्थे कन्यार्थे गोमिशुनं तथा अनुरागोत्पत्त्यर्थं कन्यार्थे भूषणादि स्वेच्छया विवाहा-
त्प्रागेव वरोददाति ज्ञातयस्तु वित्तन गृह्णन्ति तदा ज्ञातीनां विक्रयदीपो नास्ति । यावता कुमारीणां पूजार्थं तद्दानं तथा आ-
नृशस्य करुणारूपं तद्विज्ञानं वरेण स्वेच्छया कृतमतो ज्ञातीनां न दोषकरमित्यर्थः । यद्वा यत्राददते तत्कुमारीणां पूजनमा-
नृशस्य करुणामञ्जितं जन्मपुण्यहेतुश्चेति ध्यालयात् । आहुरस्तु विवाहः कन्याया अलकारस्य विवाहात्पूर्वदाने भवत्येव
तद्विज्ञानयोगादिति प्राहम् ॥ ५४ ॥

(३) सुहृद्भूकः । आर्षे गोमिशुनशुल्कमित्युक्तम् । इदानीं कन्यार्थमपि धनस्य दानं शुकमित्याह यासामिति ।
यासांकन्यानां पीत्यवरेण दीयमानं धनं पित्रादयो न गृह्णन्ति किंतु कन्ये समर्पयन्ति सोऽपि न विक्रयः । यस्मात्कुमारी-
णां पूजनं तदानृशस्य माहंसकत्वं केवलं तदनुकम्पारूपम् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव व्यतिरेकमाह यासामिति । यच्च कन्यायै चैव शक्तितद्भ्युक्तं तदपि न शुक्मि-
त्याह अर्हणमिति । आनृशस्य वक्ष्यमाणस्त्री कूरत्वनिबन्धुधर्मः ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । कन्याया भूषणाच्छादनाथं वरादानं दोषावहमित्याह यासामिति । यासांकन्यानाम् । आद-
दते उपजीवन्ति । केवलं निश्चितम् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यासांनारीणां ज्ञातयः शुल्कनाददते विक्रयसंज्ञो न भवति । आनृशस्य मपापत्वकरुणा-
रूपम् ॥ ५४ ॥

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ॥ पूज्याभूपयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ५५ ॥

(१) मेघातिथिः । न केवलवराय दातव्यं कन्याबन्धुभिरपि तु तैरपि दातव्यम् । पितृभिः साहचर्यात्पितृशब्दः
पितामहपितृव्यादिवृत्तते । ततो बहुवचनं व्यक्तयपेक्षया बहुवचनम् । एवंपतिभिः श्वशुरादिभिर्यत्तयपेक्षया । देवराः
पत्युभ्रातरः । पूज्या पुत्रजन्माशुत्वसवेषु निमत्तणपूर्वकमानाशयबहुमानमादरेण भोजनादिनां पूज्याः । भूपयितव्यावत्साध-
करिणा इत्येतादिभिर्मण्डयितव्याः । अत्र फलं बहुकल्याणमीप्सुभिः कल्याणकमनीयेषु पुत्रधनादिसंपदो गताः पतिर्भवद्व्या-
द्विबहुवचनान्त्वमीप्सुभिरामुमिच्छुभिः प्राप्तुकामे । फलार्थो विधिरयम् ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अर्हणस्य कर्तव्यतां पञ्चयति पितृभिरिति । कन्याव्यक्तिभेदापेक्षया बहुवचनम् । पूज्याः
सम्मानादिना ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । नकेवलं विवाहकाले वरेण दत्तं धनं समर्पणीयं किंतु तदुत्तरकालमपि पित्रादिभिरप्येताभोजनादिना पूजयितव्याः वस्त्रालंकारादिना भूषयितव्याश्च बहुधनादिसंपदंभामुक्ताः ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसंगात्प्रकारान्तरेण तासामर्हणमाह । पितृभिरिति । पूज्याः सत्कर्तव्यावाचा । भूषयितव्या वस्त्रालङ्कारादिभिः । भर्त्रा भार्यापि संतोषिता कल्याणदा भवति । बहुकल्याणमीशुभिरपर्याप्तमद्वयकाङ्क्षिभिः ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तचैतत्प्रश्नभिः श्लोके, समर्थयति पितृभिरिति ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृभिरुभयत्र पूज्याः भोजनादिना ॥ ५५ ॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥ यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । देवतारमन्ते तुष्यन्ति प्रसीदन्ति । प्रसन्नाश्च त्वामिनएवाभिमेतेन फलेन योजयन्ति । यत्र तु न पूज्यन्ते तत्र सर्वाः क्रियाः यागहोमदानाद्यादेवताराधनबुद्ध्या चोपहारादयोः क्रियन्तेऽफलास्तादृश्यर्थदाः ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अफलाः मन्दफलाः ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र कुले पित्रादिभिः क्रियः पूज्यन्ते तत्र देवताः प्रसीदन्ति । यत्र पुनरतानपूज्यन्ते तत्र देवताप्रसादाभावाद्यागादिक्रिया सर्वा निष्फला भवन्तीति निन्दार्थवादः ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । तासांपूजनमेव गृह यत्रैतत्प्रश्नभिः । देवतालक्ष्यादयः कलहशून्यत्वात् अफलाः क्रियाः । यत्कर्तव्यं तदनयासहेति वचनात् तासांसाहित्यबोधनेन नित्यमपरितोषादशुद्धाकृतत्वेन फलासाहित्यमिति ॥ ५६ ॥

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ॥ न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धन्ते तद्धि सर्वदा ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जामयः कुलस्त्रियः । तत्कुलं कुलस्य समुदायः ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । जामि, स्वसुकुलस्त्रियोरित्याभिव्याभिधानिकाः । यस्मिन्कुले भगिनी गृहपतिसंवर्धनीयसन्निहितसपित्रस्त्रियश्च पत्नीदुहितृसुपायाः परितापादिनादुःखिन्यो भवति तत्कुलं शीघ्रनिर्धनी भवति देवराजादिना च पीड्यते । यत्रैतान शोचन्ति तद्धनादिना नित्यवृद्धिमेति । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु, न बोधादुहितृसुपायाजामयहत्याहतुः ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । जामयः आत्पत्नीस्त्रियपत्नीदुहितृसुपायाः सभर्तृकापरिभवादिना दुःखिताः शोचन्ति अश्रूणि मुञ्चन्ति । व्यतिरेके गुणमाह नेति तत्कुलम् ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । जामय, स्वसारः ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र यस्मिन्कुलएता जामयोन शोचन्ति तत्कुलं हिनिर्येन सर्वदा वर्द्धते ॥ ५७ ॥

जामयोद्यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥ तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गेहानि ह्यानानि ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । यानि गेहानि भगिनीपत्नीदुहितृसुपाया अपूजिताः सत्योऽभिरापन्तीदमनिष्टमेवामस्त्विति तान्यभिषारहृत्तानि धनपश्चादिसंहितानि नश्यन्ति ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच जामयइति कृत्या अभिचारास्तापिर्हतानीव ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । कृत्याऽभिषारत्रिया ॥ ५८ ॥

तस्मादेताः सदा पूज्या भूपूजाच्छादनाशनैः ॥ भूतिकामैर्नैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्सवेषु विवाहादिविषु । सत्कारेण वाचिकप्रशंसया । सत्कारेष्विति पाठे इतरेषां समाने प्रकृतइत्यर्थः ॥ ५९ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्मादेव तस्मात्कारणादेता भूपूजाच्छादनाशनैर्नित्यं सत्कारेषु कौमुद्यादिपूतसवेषूपनयनादिवु सृष्टि-
कामैर्नृभिः सदा पूजनीयाः ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दनः । तस्मादेताजामयोभूतिकामैरेश्वर्यकान्तिभिः । सत्कारेषु वाग्धवादीनां पूजासूतसवेषु विवाहा-
दिवु ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । उच्चमर्थनिगमयतितत्त्वादिति । यतएवमतः कन्याया भूपूजाद्यर्थवराखंदादानमविरुद्धम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्कारेषु स्वसुकुलस्त्रीणां उत्सवेषु कौमुद्यादिवु विवाहादिवु ॥ ५९ ॥

सन्तुष्टोभार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ॥ यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवमा ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुले गृहे ॥ ६० ॥

(३) कुङ्कुमः । भार्यया भर्त्रा इति हेतौ तृतीया यत्र कुले भार्यया भर्ता प्रीतो भवति रूपन्तराभिलाषादिक्रमं करो-
ति भार्या च स्वामिना प्रीता भवति तस्मिन्कुले चिरश्रेयो भवति । कुलग्रहणान्न केवलं भार्यापतीवपुत्रपौत्रादिसंततिः श्रेयो-
भागिनी भवति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दनः । समति दम्पत्योः स्नेहमलङ्करोति । सन्तुष्ट इति त्रिभिः । भर्त्रा भार्या संतोषिता यस्मिन् तत्र
कुले एतच्चयो सुतोपरूपम् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । भूपूजाच्छादनादिविः स्त्रीणां पूज्यत्वे हेत्वन्तरं श्लोकत्रयेणाह सन्तुष्ट इति ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । सन्तुष्टो भार्यया भर्ता रूपन्तराभिलाषी न । हेतौ तृतीया । यस्मिन्कुले एतदानुकूल्यं तत्र तस्मिन्कुले
कल्याणवर्धते ॥ ६० ॥

यदिहि स्त्री न रोचेत् पुमासं न प्रमोदयेत् ॥ अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

[यदाभर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ॥ तदा धर्मार्थक्रामानां त्रयाणामपि संगतम् ॥]

(२) सर्वज्ञनारायणः । नरोचेत् पुरुषस्य नाभिलाषं जनयति । प्रजनं संततिः ॥ ६१ ॥

(३) कुङ्कुमः । दीप्तयोत्ररुचि । यदिस्त्रीवस्त्राभरणादिना शोभाजनकेन दीप्तमती न स्यात्तदास्वामिनपुनर्न हर्षये-
देव हिशब्दोऽवधारणे अप्रहर्षात्पुनः स्वामिन् । प्रजननगर्भधारणं सपचते ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दनः । स्त्री न रोचेत् भर्त्रे इति शेषः । प्रजनः पुत्रः । अरुच्या तस्यामगमनात् ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । न रोचेत् पुंसे ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिनिश्चये स्त्री यदि न रोचेत् स्त्री पुमांसं प्रमोदयेत् पुंसोऽप्रमोदात्पुनः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ॥ तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥'

(२) सर्वज्ञानाराधणः । रोचमानायां भूषणादिना दीप्यमानायाम् । रोचते शोभते ॥ ६२ ॥

(३) कुड्ढूकः । स्त्रियां मण्डनादिना कान्तिमत्यां भवृत्सेहविषयतया परपुरुषसंपर्कविरहात्कुकुलं दीर्घमवति । तस्यां पुनरोचमानायां भवृत्विद्विष्टतया नरान्तरसंपर्कात्सकलमेव कुलमलिनं भवति ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थवादः स्त्रियामिति । सर्वप्रजनममोदादि ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रियांपुत्रे रोचमानायां सर्वतत्कुलजंगते रोचते । यतएवंतस्मादपि कन्या भूषयितव्या । भूषणार्थज्ञातिभिर्वराद्धनादानं न दोषावहमिति स्थितम् ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रियां रोचमानायां सक्तायां भूषणादिना दीप्यमानायां कुलं रोचते उज्वलं भवति ॥ ६२ ॥

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ॥ कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणानतिक्रमेण च ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । कृत्स्नैर्विवाहैः स्ववर्णनिषिद्धैः क्रियालोपैः कर्तव्यतानाचरणैः । ब्राह्मणानामतिक्रमेणादिक्रियादिना एते विनश्यन्ति कुलतान्यजन्ति ॥ ६३ ॥

(३) कुड्ढूकः । आहुरादिविवाहैर्यथावर्णनिषिद्धैर्जातकर्मादिक्रियालोपैर्वेदापारेण ब्राह्मणापूजनेन मख्यातकुलान्यपरुपगच्छन्ति ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । शुक्कदानेन उद्वाहनन्दनं प्रकृतं तत्रैव प्रासंगिकमाह कुविवाहैरिति त्रिभिः । आहुरराक्षसादिविवाहैः । क्रियालोपैश्च क्रिया जातकर्मादि । ब्राह्मणानामतिक्रमेण तिरस्कारादिना । अकुलतां अपशस्तकुलताम् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिः कुविवाहैराहुरादिभिः ॥ ६३ ॥

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ॥ गोभिरश्वैश्च यानैश्च रूप्या राजोपसेवया ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । शिल्पादिभिस्तु कुलान्यकुलतामल्पकुलतां यान्ति । यानिचमन्त्रतोवेदतोहीनान्यल्पवेदाध्यतृणि । शिल्पेन शिल्पजीवनेन व्यवहारेण ऋणदानादिजीविकया । शूद्रापत्यैः केवलैः रूप्यैः सवर्णविवाहैस्तप्यि शूद्रापत्यमात्रोपचर्या । गोभिर्गोरूपैस्त्वेरश्वरूपैर्धानैः ॥ ६४ ॥

(३) कुड्ढूकः । चित्रकर्मादिशिल्पेन कल्पया धनप्रयोगात्मकव्यवहारेण केवलशूद्रापत्येन गवाश्वरथक्रयविक्रयादिना कुर्यात्सर्वान्यांस्तुल्यनि विनश्यन्तीत्युन्नेणसंबन्धः ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । शिल्पेन चित्रकर्मादिना । व्यवहारेण ऋणविक्रयऋणादिदानेन । शूद्रापत्यैरिति पूर्वनिषेधानुवादः । स्वपुत्राभावादासदासीनुपैर्वा । केवलशब्दप्रयोगाद् गोभिरश्वैश्च यानैश्च यानैः । रूप्या केवलया । राजोपसेवया सततमिति शेषः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । प्रशस्तानिन्दिताभविवाहाः । तेषु निन्द्यान केवलमुद्गुरैव दोगावराः किंतु तत्कुलविनाशहेतवश्चेत्पार कुविवाहैरिति । क्रियालोपादयोऽष्टान्तार्थाः वेदानध्ययनमेतु दुष्टकर्मितिप्रसङ्गाच्छ्लोकद्वयेनाह शिल्पेनेति । शिल्पेन छत्रादिनिर्माणेन । व्यवहारेण वाणिज्येन । केवलैः सवर्णकस्त्रीपुत्ररहितैः । यानैः यानभतेर्गवामश्वरथैश्च यानैः । शिल्पेनेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

• (६) रामचन्द्रः । शिल्पेन व्यवहारेण धनयोगेण शूद्रापत्यैश्च शूद्राधामपत्योत्पादनैः गोभिर्गवांविऋयणादिभिः ॥ ६४ ॥

अयाज्यधाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणामाकुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्वतः ६५

(३) कृष्टुकः । अयाज्यव्रात्यादियाजनैः कर्मणांश्रौतस्मातदीनांनारितिक्येन शास्त्रीयफलवत्कर्मसु फलाभावमुद्दिनारितिक्यम वेदाध्ययनशून्यानि कुलानि क्षिप्रमपकर्षगच्छन्ति । अत्र च विवाहप्रकरणे विवाहनिन्दामसङ्गेन क्रियालीपादयोनिन्दिताः । निन्दया चैतन् कर्तव्यमिति सर्वत्रनिषेधः कल्प्यते ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । नारितिक्येनाश्रद्धया । कर्मणां श्रौतस्मार्तानां त्यागेन । मन्वत आश्रयकर्मोपयुक्तगायध्यादि मन्त्रहीनानि ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । कर्मणांनारितिक्येन पुण्यपापफलाभावनिश्चयेन । एतैः शिल्पादिभिः । कुलानि मन्त्रातोहीनानि श्रेयकृत्तांयान्ति नतुमन्त्रयुक्तानिति ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यानि कुलानि मन्त्रतो वेदतः । हीनानि ॥ ६५ ॥

मन्वतस्तु सृष्ट्वाणि कुलान्यल्पधनान्यपि ॥ कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महयशः ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रमन्त्रपाठसृष्ट्वा दीपान्तराणामपि मन्वताभवतीत्याह मन्त्रतस्त्विति । कुलसंख्यां कुलगणनांयान्ति कर्षन्ति आकर्षन्ति ॥ ६६ ॥

(३) कृष्टुकः । इदानींक्रियालीपादिगतभासन्निकुलनिन्दानुपसक्त्या कुलोत्कर्षमाह मन्त्रेति । यद्यपि धनेन कुलमिति लोकेप्रसिद्धं तथाप्यल्पधनान्यपि कुलानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानप्रसक्तान्युत्कृष्टकुलगणनायांगण्यन्ते महतींरुखातिभर्जयन्ति ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तवैपरीत्ये गुणमाह मन्त्रतस्त्विति । सृष्ट्वाणिमन्त्रतदर्थज्ञानादियुक्तानि । कुलसंख्यांरुहकुलत्वेन सङ्ख्यायन्ते । अनियतां कर्षन्तिअर्जयन्ति ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । यतएवतोमन्त्रसृष्ट्वादारः कर्तव्यद्वयभिरायेणारु मन्त्रतस्त्विति ॥ ६६ ॥

वैवाहिकेऽग्री कुर्वीत गृहसंक्रमं यथाविधि ॥ पञ्चयज्ञविधानं च पत्निकं चान्वाहिकां गृही ॥ ६७ ॥

(१) मेधासिन्धुः । रूतोविवाहोयस्मिन्मग्नौ तत्र कुर्वीत गृहसंक्रमं । अग्निसाध्यमएकापार्षणत्याद्धोमादि गृहसृष्टिकारैरुक्तम् । पञ्चयज्ञावस्थमाणास्तेषांविधानमनुष्ठानम् । तस्मिन्नेवाग्री यद्यप्यविशेषेण पञ्चयज्ञविधानमित्युक्तं तथापि वैश्वदेवहोमोऽग्निसाध्यः । उदकतर्पणं चो न किञ्चिदग्निना कार्यम् । कथं तर्हि निर्देशोऽग्रीपञ्चयज्ञविधानंकार्यमिति । केचिदाहुँरिकापिसममी विषयमेदादिदधते । तस्मात्पञ्चयज्ञकदेशेपञ्चयज्ञारब्धः प्रयुक्तः । अथवापञ्चयज्ञविधानमित्यत्राशङ्कितं न संबध्यते । वैश्वदेवहोमस्य पूर्वगौवाग्यधिकरणस्य सिद्धत्वात् । एवंसबन्धः क्रियते गृही तु पञ्चयज्ञविधानं कुर्यात् अग्री तु वैवाहिके गृहधर्मपात्न्यान्वाहिकामग्रावित्यपेक्ष्यते । गृहशर्दोदारवचनः गृही तु सन्कृतदारपरिग्रहोभाष्यद्वितीयद्विभेदकुर्यादिति । विवाहेचाग्निः केभिश्चक्षुकरैररिणनिर्मन्थनादाधातस्य इत्युक्तम् अपरैर्यतःकुतश्चिद्दीप्यमानमानीयहोमव्यमिति । अनेन तस्मिन्गृहमिति वचनेन धारणमभेरार्थादुक्तंभवति । अत्र केचिदाहुँः शूद्रस्यापि वैवाहिकाभिधारणमस्ति तस्यापि पाकयज्ञाधिकारात् । न चात्र जातिविशेषउपात्तः केवलगृहीति श्रुतम् शूद्रोऽप्यगृही

तस्यापिशरपरिग्रहस्योक्तत्वात् । एतदेवानुग्रहपठितं कर्म स्मार्तविवाहाप्रौकुर्वीत प्रत्यहंगृहीति । अत्रोच्यते । गृहसंक्रमं वैवाहिकेर्भाविति श्रुतम् । न च गृहसंक्रमात् किञ्चित्कर्मास्ति । तत्र गृहसंस्मृतिकारोक्तं गृहमिति लक्षणया मन्तव्यम् । गृहकारं श्रैवैर्वाणिकानामेव कर्माभ्यां न शूद्रस्य उक्तानि वैतानिकानि गृहाणि वक्ष्यामइति । उक्तानुकीर्तनस्य एतदेवमयोजनं यथा मेव वैतानिकेष्वधिकारस्तेषामेव गृहोऽस्त्विति । न पुनर्यथाऽप्यैवाख्यातं तद्धर्मप्राप्त्यर्थं । तादर्थ्यं हि विवाहिते तस्याग्रिहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौघ्याख्याताविति नावक्ष्यत् । न च गृहे भवं गृहमिति युक्तम् । शाखावचनो गृहशब्दो-
दावचनो वा । न तावत्कस्यचित्कर्मणः शाल्याऽधिकरणत्वेन विशेषतः समाभ्यां यद्गृहमित्यनूय गृहणो विधीयते । यदपि गृहसंस्कारवास्तुपरीक्षादि तदपि श्रैवैर्वाणिकानामेव न शूद्रस्य अथ दारवचनस्तत्रापि गृहीत्यनेनैव गतत्वात्कार्क-
चित् । यथापि स्थूलतरे कर्म स्मार्तविवाहाप्रौ कुर्वीत मन्त्यहंगृही दायकालादन्ते वापि श्रौतवैतानिकाभिस्त्विति । अत्रा-
पि किञ्चित्स्मार्तमिति विशेषोपादानादन्यसापेक्षतैव नहि सर्वमप्रौस्मार्तकर्मसंभवति । न च होमविषयत्वे प्रमाणमस्ति नक्षत्रस्य मन्थधिकरण एव होमः । तस्माद्गृहकारोक्तं गृहमिति वक्तव्यम् । एते हि स्थूनी गृहकारविहितं कर्मानुवदतः । तथा च कुतः शूद्रस्यापि परिग्रहः । किञ्च श्रौतवैतानिकाभिस्त्विति अपूरतत्राभ्यायते तत्र अवश्यमयश्रैवैर्वाणिकविषय एषितव्यः । स एव पूर्वत्र चातुर्वर्ण्यपरउत्तरत्र श्रैवैर्वाणिकपरदत्तैकस्य शब्दस्य तात्पर्यभेदोऽभ्युपगतः स्यात् । नचाऽभेदे संभवति भेदोऽन्याथ्यः । अन्वहं भावऽऽन्वहिकी । प्रतिदिवसं यः पाको भुञ्ज्यथ, स तस्मिन्नेवाग्रौ कर्तव्यः ॥ ६७ ॥

(२) सवैज्ञानाराधणः । वैवाहिके यत्राग्रौ लज्जहोमः कृतस्तस्मिन् गार्गीगृहोक्तं विवाहोत्तरकालीनं त्वकीयकर्म नित्यनेमित्तिकशास्त्रिकपौष्टिकरूपम् । पञ्चयज्ञविधानं गार्हपत्येऽपि पृथगुक्तं । प्रवसताः ऋत्विगादिभिर्गृहसाम्राजैव तत्कर्तव्य-
मित्येतदर्थं । पञ्चयज्ञपदवैश्वदेवमात्रपरम् । पार्कित्वान्पाकं । गृही गृहे निवसन् ॥ ६७ ॥

(३) कुङ्कुमः । विवाहमकरणमतिक्रान्तम् । इदानीं वैवाहिकाप्रोसंपाद्यमहोयज्ञविधानं चेति वक्तव्यतया मतिज्ञातं महायज्ञायनुष्ठानमाह वैवाहिकइति । विवाहे भवो वैवाहिकः । आध्यात्मिकादित्वाद्वा । तस्मिन् न ग्री गृहीत्कर्म सार्यमातर्हो-
माष्टकादि यथाशास्त्रमप्रिसंपाद्यं च पञ्चमहायज्ञान्तर्गतवैश्वदेवाद्यनुष्ठानं प्रतिदिनसंपाद्यं पाकं गृहस्थः कुर्यात् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । विवाहस्य मासगिकमुक्ता यदुद्दिश्य कृतं तुदाह वैवाहिकइति । विवाहकाले भवो वैवाहिकः आवस्यत्वात्स्यः तस्मिन् । गृहं सायणतर्होमाष्टकापार्वणश्राद्धादिहोमच । विवाहोत्तरकालीनो भिन्नः श्रौतः जातपुत्रः कृ-
ष्णकेशो भिन्नादधीतेति श्रुतेः । पञ्चयज्ञानांतर्पणादीनां यदेकदेशो वैश्वदेवात्स्यस्तस्यैव विधानमनुष्ठानाख्यं तदग्रौ कुर्वीत । पार्कित् पाक । अन्वाहिकी प्रतिदिननिष्पाद्याम् ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । अथ गृहस्थधर्मः मरुत्पते वैवाहिकइति । विवाहो यस्मिन् कृतः स वैवाहिकोऽपि गौपासनाभिः गार्हप-
त्यंस्तहोमपाकयज्ञादिकम् । भूतमनुग्रहस्य ज्ञानामप्रौकरणमप्रिसमीपे करणम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ वैश्वदेवविधिः । वैवाहिकेऽग्रौ गार्हपत्यं संपन्नकर्म यथा विधि कुर्वीत कुर्यात् । पञ्चयज्ञं विधानं च वैश्वदेवसंज्ञकुर्यात् पार्कित्वान्पाकं गृहपमपार्कित् । अन्वाहिकी प्रतिदिवसं गृहं कुर्यात् ॥ ६७ ॥
पञ्चसूना गृहस्थस्य चुही पेपण्युपरकरः ॥ कण्ठनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥ ६८ ॥

(७) मेधातिथिः । पञ्चयज्ञविधिपरिष्कारनिर्देशोऽयम् । सूनाद्वसुनाः । मांसविक्रमाथं पशुवपस्थानमापणादयो वा मांसस्योत्पादकतयानुवीयमानाः पापहेतव एवंचुल्यादयोऽपि पापहेतुत्वाद्ध्यारोपेण सूनासमाः । नहि तेषां शास्त्रविधिषु-

साक्षात् नमपि सामान्य कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति । नहि तापघाताय कस्यचिन्न स्पृहास्यात् । न काचित् साध्यक्रिया दृश्यते या वचनान्तरेण निषिद्धा । नचात्मादेव वचनान्प्रतिषेधानुमानउत्तरेणैकवाक्यतावगमात् । प्रतिषेधपरत्वे वाक्यभेद स्यात् । किञ्चैतत्प्रदार्थस्याभ्यामथक्रियापदार्थान्तरेण साधयेत्तस्या प्राप्तिम् । पञ्चयज्ञाना न च लक्षणान्युक्तानि । येन तत्समानकार्यस्यान्यस्यापि प्रतिषेधउच्यते योवा परकीयमन्मथान्घादादुदकार्थकुर्यान्नतस्यैते यज्ञा स्युः । यद्विच चुल्ल्यादीनानिपेधोभिधेत स्यात्तदाप्रतिषेधार्थायमेवपदमधीयीत किमनुमानेन । स्वशब्दाद्वर्तीयस्यै प्रतिपत्ति । प्रायश्चित्तार्थत्वे त्वेकादेशोऽभिधानेन युक्तनिषेधैरेवानुष्ठानमेवस्यात् । अपरिहार्यत्वाच्च चुल्ल्यादीनामशक्योनिषेध । अस्ति चनिषेधे कुत प्रायश्चित्तम् । तस्मान्न दोषविघातार्थपञ्चमहायज्ञा । किन्तुहिन्त्यसम्बन्धेषु चुल्ल्यादिधारणेषुपि तद्वेषे तन्निष्कृत्यर्थतया नित्यार्थतयानित्यत्वयज्ञानामाह बभ्यते आदिवर्णवैधेत्तदन्तोद्यपञ्चयते । हस्यते दुष्कृतेन शरीरधनादिना नाशयते । सम्बध्यते वा पापेन । परतद्भ्र्तीकरणवा बभ्रतेरर्थ । वाहयन् स्वकार्यं व्यापणवाहनम् घस्य चुल्ल्यादेर्यदोचित्यमामस्साध्यकार्यतत्ताभि कुर्वन्वाहायनित्युच्यते । चुल्ली पाकस्थानाद्यादि । पेपणी द्यदुपलयेवा । उपस्करो गृहोपयोगिभाण्डकुण्डकटाहादि । कण्डनी ययात्रीहादि कण्डयते । कुम्भोजलधार ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । सूना प्राणिघातस्थानानि । चुल्ली पाकेन । मापादिबीजाना मरोहशक्तिप्रतिबद्धजीवन्त्यागहतत्वात् । एव पेपणी पेपणशिला पेपणेन । उपकिरन्त्यशुद्धानीति उपस्करोवस्करहेतु । समार्जनी भूयिष्ठोपपीत्कीर्तिरिहासाहेतु । कण्डन्युल्लस्य वितुपीकरणान् । उदकुम्भोजलशयस्थज तूनामुद्धरणेन घातनात् । बभ्यतेपापेन निबध्यते वाहयन्प्रवर्तयन् ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूक । पशुवधस्थानसूना । सूना इव सूना हिंसास्थानगुणयोग्योच्युल्ल्यादय पञ्च गृहस्थस्य हिंसाभीजानि हिंसास्थानानि चुल्ल्युद्वाहनी पेपणी द्यदुपलामिकोपस्करोगृहोपकरणकुण्डसमार्जन्यादि । कण्डन्युल्लस्यमुपलयेवा । उदकुम्भोजलधारकलश या स्वकार्यं योजयन्पापेनसम्बध्यते ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्द । यदुद्दिश्य पञ्चयज्ञास्तन्नामसङ्ख्यामाह पञ्चसूतति द्वाभ्या । सूना हिंसा तद्योग्योच्युल्ल्यादय । तत्राखा चुल्ली तथा पेपणी सपुत्राशिला । उपस्कर समार्जन्यादि । कण्डनी उल्लस्यमुल्लस्यदि । उदकुम्भोजलपूर्णकल्पादि । वाहयन्स्वकार्यणैतायोजयन् बभ्यते सम्बध्यते । प्राणिवधेनेति शेष । बभ्यत जन्तुरिति वा ॥ ६८ ॥

(५) नन्दन । होमाभावात्पञ्चमहायज्ञानामवश्यकर्तव्यत्वे कारणलोकद्वयेनाह पञ्चेति । सद्यन्तेऽस्मि प्राणिनइति सूना हिंसास्थानमिति यावत् । वाहयन्प्रवर्तयन्बभ्यतेपापेन ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्र । गृहस्थस्य पञ्चसूता प्रत्यह चुल्ल्युद्दि पेपणी पिष्टपेपणी कण्डनी मुसरोल्लस्यस्थान । उदकुम्भकुम्भस्थान । उपस्कर पूर्णादि । या सूनावाहय प्रवर्तयन् । बभ्यते । एतानि वाहयन्विधेःबभ्यतेतुमुद्दुम्भुरितिपम् ॥ ६८ ॥

तासा क्रमेण सर्वासा निष्कृत्यर्थं महर्षिभि ॥ पञ्च कूनामहायज्ञा प्रत्यहगृहमेधिनान् ॥ ६९ ॥

(१) मेघातिथि । तासा चुल्ल्यादीनासूतानान् कृत्यर्थतदुत्पन्नदोषनिर्घातार्थां क्रमेणापलेपनचुल्ल्यास्तक्षणपेप

(६९) चुल्ल्यादिस्थानानाम्-चुल्ल्यादिसूतानाम् (अ)

प्याद्दत्त्येवमादिक्रमः । महर्षिभिः कृमाः कर्तव्यतया स्मृताः पञ्चमहायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनां गृहस्थानाम् । गृहमेधिश-
ब्दे गृहस्थाश्रमे वर्तते । प्रत्यहमिति । अनुपादानात्कालविशेषस्य भावजीवमिति प्रतीयते । अतश्च नित्यत्वासिद्धिः ।
महायज्ञादतिकर्मनामधेयमेतत् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्रमेण शुद्ध्यादिसनानामध्यापनादीनि निष्कृत्यर्थानि ॥ ६९ ॥

(३) कुट्टूकः । तासां शुद्ध्यादिस्थानानां यथाक्रमनिष्कृत्यर्थमुत्पन्नपापनाशार्थं गृहस्थानां पञ्चमहायज्ञाः प्रति-
दिनं मन्वादिभिरनुष्ठेयतया स्मृताः । एवं च निष्कृत्यर्थमित्यभिधानाद्धिसास्थानत्वेन च कोर्तनात्सनादौर्षेर्न लिप्यतइति
वक्ष्यमाणत्वात्पञ्चसूनानां पापहेतुकत्वपञ्चयज्ञानां च तत्पापनाशकत्वमवगम्यते । प्रत्यहमित्यभिधानात्प्रतिदिनं तत्पापक्ष-
यस्यापेक्षितत्वात्सन्धावन्दनादिवनित्यत्वमपिन विरुध्यते ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रमेण यथासंख्यं संख्यानतिक्रमेण । निष्कृत्यर्थं तत्समुत्पन्नपापनाशार्थं । गृहमेधिनां
मंथा गृहोत्पन्ना हिंसा तथा युक्तानां कृमाः कर्तव्यतयेति शेषः ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । तासां सूनानां हिंसानामित्यर्थः ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तासां पञ्चसूनानां सर्वासां क्रमेण महर्षिभिर्निष्कृत्यर्थं प्रायश्चित्तार्थं पञ्चयज्ञाः कृमाः कथिताः गृह-
मेधिनां प्रत्यहं अहरहः कुर्यादित्यर्थः ॥ ६९ ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ॥ होमो देवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ७० ॥

वतिसेतदेवम् यथाऽऽधानविधिः स्वार्थः स्यात् अन्वयार्थत्वाधानम् अग्निश्च कर्माग्नेः कर्माणिव भाषां द्वितीयस्य न केतलस्य श्रुतानि । यद्यपि कैश्चिद्वृत्तकारैः परमेष्ठिमाणाप्रिमाधाय श्राद्धकुर्यादितिमुक्तंभवति तदपि सभार्यस्यैव सप्तास्य दायकात् । न चानामिकस्य श्राद्धनास्ति अनुपनीतस्यापि सेतद्विहितमन्त्रत्रयध्यानियमादिति । न च तस्याधानमस्ति विदुषोऽधिकारादिदानोचाविद्यत्वात् । श्राद्धतु वचनान्निपादस्थपतिवधथाराशिकार्यमिति । पितृव्यादिनाप्रिपरिग्रहे तु विदुषांसभवान्नावैद्यस्याधिकारः । अथ श्राद्धप्रकरणएवाग्न्याधानविहिततदातदङ्गत्वेनाधापनिष्पन्ने श्राद्धपरित्यागो भविष्यति । केचित्तु स्मृत्यन्तरमुदाहरन्ति लौकिकेऽप्यग्नौ वैश्वदेवहोमः कर्तव्यः शुष्कान्नेरपरं ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्ययनस्य ब्रह्मचारिप्रकरणे विहितत्वादध्यापनमपि ब्रह्मयज्ञस्तत्रापि त्वध्ययनस्य संभवादिति दर्शयितुमुक्तम् । तर्पणपितृणांजलेनान्नेनवा । होमोद्वैवोयज्ञः ॥ ७० ॥

(३) कुङ्कुमः । अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते जपोऽद्भुतमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽध्यापनमध्ययनं च ब्रह्मयज्ञः । अन्नाद्येनोदकेन वेतितर्पणवक्ष्यति सपितृयज्ञः । अग्नौ होमोवक्ष्यमाणोदिवयज्ञः । भूतबलिर्भूतयज्ञः । अतिथिपूजनंमनुष्ययज्ञः । अध्यापनादिषु यज्ञशब्दोमहच्छब्दश्च स्तुत्यर्थगोणः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । तानसलक्षणान् महायज्ञानाह । अध्यापन अध्ययनं च उक्षणया वेदाभ्यासस्यैव नित्यत्वात् । होमोगृह्याग्नौ बलि-भूतोद्देशेन उच्छूललादौ होमइति मेधातिथिः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । के पुनरस्ते महायज्ञादित्यपेक्षायामाह अध्यापनमिति । अध्ययनमेवाध्यापनम् । तर्पणंश्राद्धादीनामनुपलक्षणम् ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चयज्ञानाह अध्यापनमिति । अध्यापन ब्रह्मयज्ञसङ्गः । तर्पणजलान्नेः । पितृयज्ञसङ्गः । होमः अन्वहृदेवः । लोकबलिः भौतयज्ञः । अतिथिपूजननृत्ययज्ञसङ्गः ॥ ७० ॥

पञ्चैतान्योमहायज्ञान् हापयति शक्तितः ॥ समृद्धे ऽपि वसन्तित्यसूनादोषैर्न लिप्यते ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यत्वमत्रामिधीयते । अन्यदूचते । विगुणाअप्येते यथाशक्ति कर्तव्याः । एतदपि नित्यत्वात्प्राप्तमेव तस्माद्यथासंभवशक्तितइति । आद्यादित्वात्तसिः । हापयतीति प्रकृत्यर्थएव णिजर्थस्याविवक्षितत्वात् । अथवा हननहा सपदादित्वात्किप तामापयतीतिप्यदाभोतेः कर्तरि किप् तदन्तात्प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे णिच । न हापयति नत्यजेदित्यर्थः ॥ स्वयुद्धे वसन्वक्ष्यभाविनीषु सूनास्तु न तत्प्रापेनसंबध्यतइतिप्रशा ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नहापयति न त्यजति ॥ ७१ ॥

(३) कुङ्कुमः । शक्तितइत्येतद्विधानार्थोयमनुवादः । अनुकल्पेनापि यथासम्भवमेते कर्तव्याः । हापयतीति प्रकृत्यर्थएवच्छान्दसत्वाणिष्णच् । जहातीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानांस्तुतिनिन्दाभ्यान्तित्यत्वव्यापनार्थमाह पञ्चैतानिति हाभ्यां । न हापयति नत्यजति ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तार्थोपसंहारार्थः श्लोकः पञ्चैतानिति । नहापयति न प्रत्यजति । नित्यशुद्धेवसन्प्यवर्जनायाः ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान्पञ्चमहायज्ञान्योशुद्धी न हापयति न त्यजति सःशुद्धेपि वसन्तित्यपञ्चसूनादोषैर्न लिप्यते ॥ ७१ ॥

देवतातिथिच्युत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ॥ न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्रसन्न सजीवति ॥ ७२ ॥

(१) मेघातिथिः । अननुष्ठाननिन्दया मरुतविपिस्तुतिः । कोचिच्चतुर्ध्यां पठन्ति देवतातिथिभृत्येभ्यः । पितृभ्यान्मात्मने तथा । न निर्वपति पञ्चभ्यदिति । निर्वापोऽस्य दानन सादर्यापकेल्पनमात्रम् । तत्रसबन्धेन प्रधानत्वाच्चतुर्धापुक्तौ । एतेभ्योऽयं प्रत्यहन ददात्युच्छ्रसन्नपि प्राणानपि श्वासप्रश्वासवानपि न जीवति घृतएव जीवितपलाभावात् । श्रुत्याश्चात्र वृद्धौ तु मातापितराविति श्लोकादिनिर्दिष्टवेदितव्याः न दासा कर्मनिर्मितत्वात्तेभ्योदानस्य । अथवा गर्भदासाद्योवाद्धके कर्मस्वशक्ता अपि नियमतोऽल्पयन्ते । भ्रूणजीर्णगवादीनामवर्यमिति विभागे वक्ष्यामः उक्तच गौतमेन भर्तृव्यस्तेन क्षीणवृत्तिः । देवताभ्यश्च निर्वापोऽगौहोम स्थाण्डिले च ब्रह्मिहणेतु वैश्वदेवेभ्योदर्शपूर्णभासदेवताभ्यदितिच वाग्रयेत्वाजुष्टनिर्वपामीतिसन्धादस्य कोवाऽस्ति निर्वापः । अतोदेवताग्रहणेनगृहीतत्वाद्द्रव्यानांपृथग्गुपादानम् । आत्मग्रहणदृष्टान्त यथात्मनोभोजनेन विना नास्ति जीविततदर्थमन्वोपयोगोऽवश्यं भावी जीवितस्येष्टविषयत्वात्सर्वतएवात्मानगोपायेदिति विधेः । एवदेवतादिभ्योपीति ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । देवतानादेवयज्ञेन न निर्वपति न ददाति । श्रुत्यानांभूतानां । आत्मनोब्रह्मयज्ञेनननिर्वपति न ददाति । नात्मान तत्पल बन्धिनकरोति तस्य त्वाभ्युदयसाधनत्वादिति एवपञ्चयज्ञाउक्ता ॥ ७२ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । देवताशब्देन भूतानामपि ग्रहणं । तेषामपि ब्रह्मिहणौ देवतारूपत्वात् । श्रुत्यावृद्धमातापितृदायोऽवर्यसवर्धनीयाः सर्वतएवात्मानगोपायेदिति श्रुत्यात्मपौषणमप्यवर्यकर्तव्यम् । देवतादीनापञ्चानांयोऽन्व न ददाति सश्वसन्नपि जीवितकार्याकरणान् जीवतीति निन्द्यावर्यकर्तव्यता बोध्यते ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रुत्यानां भूतानां घटं । आत्मनश्चाध्ययनमिति शेषः । न निर्वपति नन्तेभ्योददाति । भस्मादिवत् श्वसञ्जीवन्पि न जीवति जीवनोचितकार्याभावात् ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । अर्थमात्रां पञ्चसूनाअकुर्वन्पि पञ्चमहायज्ञानामवर्यकर्तव्यत्वे कारणान्तरमाह देवतेति । देवतातिथिभूतानामितिपाठः । आत्मात्रज्ञेति पर्यायस्तरूप निर्वापः पृथक्करणदानयजनमिति यावत् । आत्मयज्ञोहि ब्रह्मयज्ञः तथाहिब्राह्मण तस्यैवा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहुर्मनउपशृच्चक्षुर्भुवामेधालुवः सन्त्यमवश्यःत्वर्गलोकउदयनीयदिति ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवताशब्देनात्र ग्रहण भूतानां एतेषापञ्चानामो न निर्वपति सउच्छ्रसन्न जीवति घृतकदन्त्यर्थं ॥ ७२ ॥

अद्भुतंच हुतंचैव तथा प्रहुतमेव च ॥ ब्राह्म्यंहुतंप्राशितंच पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते ॥ ७३ ॥

(१) मेघातिथिः । एतै शब्दैः कस्यापिद्देशारायाभेतेषाविधानम् । अतः श्रुतिमूलापञ्चयज्ञविधानस्य दर्शयितुस्तत्पसिद्ध्या पुनर्निर्दिशति । यथाहुतादिशब्दैरिदस्य तत्पकरणेवा कश्चिद्धर्मोविरहितदिति नोक्तं सोऽपि ग्रहीतव्यदिति संज्ञान्तरनिर्देशो द्वितीयपयोननम् । यथा ब्रह्मयज्ञाद्बोद्वाहपरिक्रमेत्यादि ॥ ७३ ॥

(२) शर्वज्ञानाराधणः । अद्भुतंचेत्यादि पञ्चयज्ञानांश्रौतसंज्ञान्तरम् ॥ ७३ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । नामभेदेऽपि वास्यभेदरति र्थापितुपञ्चमहायज्ञानामुप्यन्तररुताभ्यहुतादीनि संज्ञान्तराप्यभिधेयानि तानि त्वयंप्यापष्टे ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्द । एतानेव शास्त्रान्तरप्रणीतानामभेदेन कीर्तयति अहुतचेति । सज्ञाभेदेपि न पदार्थभेदस्याह पञ्चयज्ञानिति ॥ ७३ ॥

(५) मन्दनः । शास्त्रांतरेषु विहितान्यहुतादीनि पञ्चमहायज्ञानामेव नामान्तराणि न कर्मान्तराणामित्यभिभाषे-
णाह अहुतमिति ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ह्याभ्यामाह अहुतमिति । अहुत प्रहुतं ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च युक्तान्यश्चज्ञान्यचक्षते ॥ ७३ ॥
जपोऽहुतोऽहुतोऽहोम प्रहुतोऽभौतिकोऽवलिः ॥ ब्राह्म्यं हुतं द्विजाध्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथि । योऽयमहुतोनाम यज्ञउक्तं सजपोवेदितव्यं । स्वाध्यायेनार्चयेत्पौर्णितिश्रवणाद्देदाध्ययन
जपार्थं । यद्वा मानसे ध्यापारे स्मरणम् । उभयत्रापि जपति पठ्यते व्यक्तायावाचि मानसेचेति । अग्नौ होमो
हुतम् । भूतवलिः प्रहुतम् । यद्यद्यहोमस्तथाप्यग्नौ वाहुत्स्येन होमानां प्रसिद्धे भूतमज्ञो न होम इत्याशङ्क्यापि अहुत इत्युक्तम् ।
प्रकर्षेणासौ होम इति स्तुत्या । द्विजानां ब्राह्मणानामर्चा ब्राह्म्यं हुतम् । आतिथ्यकर्म द्विजाध्यार्चा ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । जपोऽहुतोऽहोमाभावात् । हुतो होमात् प्रहुतं प्रगतं हुतं प्रेतिप्रगतार्थं । ब्रह्मणि ब्राह्मणे हुतं
ब्राह्मं । प्रकर्षेण विमैरस्यतेवेति प्राशितम् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लुक । अहुतशब्देन ब्रह्मयज्ञाख्यो जप उच्यते हुतशब्देन देवयज्ञाख्यो होम । प्रहुतशब्देन भूतयज्ञा
ख्यो भूतवलिः । ब्राह्मयज्ञशब्देन मनुष्ययज्ञाख्यो ब्राह्मणश्रेष्ठस्यार्चा । प्राशितं शब्देन पितृयज्ञाख्यं नित्यं तथाहम् ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्द । एतद्यन्त्रि जप इति । अहुत इति च्छेदः । योऽयमहुतमित्युक्तं सजप स्वाध्यायो वेदितव्य
इत्यन्वयः । एवमुत्तरं । ब्राह्म ब्रह्म ब्राह्मणज्ञानिस्तस्येदं तस्यैवातिथिर्वात् । ब्राह्म हुतं तच्च द्विजाध्यायित्वं वयः । पितृ-
र्पणं नित्यं तथाह्मस्याप्युपलक्षणम् ॥ ७४ ॥

(५) मन्दनः । तेषां तथात्वदर्शयति जपोऽहुत इति । जपो ब्रह्मयज्ञ सोऽहुतसज्ञ । होमोऽहुतसज्ञ । भौतिकोऽवलिर्भूत-
यज्ञ । द्विजाध्यार्चा मनुष्ययज्ञ सं ब्रह्महुतसज्ञ । पितृतर्पणपितृयज्ञ सम्प्रशितसज्ञ ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गायत्रीजप अहुतसज्ञ । हुतं देव होम । भूतवलिः प्रहुतसज्ञ । विपार्था ब्रह्महुत । पितृ-
तर्पणं नित्यं तथाह्म प्राशितसज्ञम् ॥ ७४ ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तं स्वाह्वे चैवेह कर्मणि ॥ देवकर्मणि युक्तो हि विभर्ता दंचराचरम् ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथि । यदुक्तं पञ्चसु महायज्ञेष्वेकैकस्मिन्पृथगधिकारो न समुदायएकौधिकार इति तदनेन प्रकटीक-
रोति । यदा दारिक्रादिदोषान्दन्त्यतोवा कारणाकथंचिदसपत्नौ नातिथ्यादिपूजाघटे तत् स्वाध्याये नियुक्तेन भवित
व्यम् । देवकर्मणि वैश्वदेवदेवताभ्योऽग्नौ होमो देवकर्म । भूतयज्ञपितृयज्ञयोः सत्यपि देवत्वे प्रकरणाद्भावैव होमो देवमुच्य-
ते । अत्र अर्थवर्षादमाह । देवकर्मणि युक्तं तत्परो विभर्ति धारयति चराचरस्थायवरजङ्गमच सर्वस्य जगत स्थितेर्हृतुर्भव-
नीत्यर्थं ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । पचयज्ञाशक्तावाह स्वाध्याय इति । देवे होमेकर्मणि विभर्ति ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लुक । यदि दारिद्र्यादिदोषेणातिथिभोजनादिककर्तुं न क्षमते तदा ब्रह्मयज्ञं नित्ययुक्तो भवदेवकर्मण्यग्नौ-
होमेच । होमस्य स्तुतिमाह । यतो वैश्वकर्मपरिददस्थावरजङ्गमधारयति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्द । वारिद्र्यवशात् पञ्चानामशक्तौ ह्यमावश्यकमित्याह स्वाभ्यायदति । देवे होमे देवकर्मणः फलतिशयार्थं तन्स्तौति । देवदति ॥ ७५ ॥

(५) नन्दन । एतेषु महायज्ञेषु ब्रह्मदेवयज्ञयोरममन्तरेण भवितव्यमित्याह स्वाभ्यायदति । स्वाभ्याये ब्रह्मयज्ञे । पञ्चमहायज्ञेषु मन्थे ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञयोरवश्यकर्तव्ययोर्द्वयोरपि देवयज्ञविशेषउत्तरार्धेनोक्त ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्र । स्वाभ्याये वेदाध्ययने नित्ययुक्त स्याद्वैव पञ्चसु यज्ञेषुइह कर्मणि युक्त स्यात्तदेवे कर्मणि युक्त स्यात् । देवे कर्मणि युक्तं सन्निदधराचरवर्ति ॥ ७५ ॥

अथौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायते वष्टिर्वष्टेरन्ततः प्रजाः ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथि । कथपुनरभ्याहुत्यासर्वस्य जगत स्थितिर्भवतीत्यतआह । अथौ यजमानेन प्रास्ताक्षिणाऽऽहुतिर्ह्यमानन्नरुपुरोडावाद्युच्यते । आदित्यमदृश्येन रूपेण प्राप्नोति । सर्वरसानामाहर्तादित्योऽन्त आहुतिरसस्यादित्य-
प्रामिदृश्यते । अत सरसंआदित्यरदिमपुक्तात्वेन परिपक्षोवृष्टिरूपेण जायते । ततोऽन्नत्रीसादि तत प्रजा सर्वपाणिन । एवमथौऽनुकृतसर्वजगदनुग्रहे वर्तते यजमान । पूर्वस्य विधे शेषोऽय न पुनर्यथाश्रुतार्थानिष्ठ । तत्त्वेहि । वृष्टिकामस्या-
धिकारः स्यात् न च तद्द्रुतस्यमकृतत्वेपतयात्त्वयसभवेन कल्पनायाअवसर ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अथौ प्रास्ताहुतिरिति वक्ष्यमाणक्रमेणाभ्यादित्ययोरन्योन्यतेजः सवन्धादभिगताहु-
त्या आदित्याभ्यायनतत्प्राच्याप्यायितादृष्टि ॥ ७६ ॥

(३) कुडूक । कुतएतदि याह अग्राविति । यजमानेनाग्रावाहुति सम्यक्क्षिमारसाहरणकारित्वादादित्यस्यादि-
त्यप्रामोति । सचाहुतिरसआदित्याद्वष्टिरूपेण जायते । ततोऽन्न तदुपभोगेन जायन्तेप्रजा ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्द । विभर्तादमित्युक्त तदेव कुतस्तथाह अग्राविति । अधिकारिणा अथौहुताहुति सूक्ष्मा-
त्मना आदित्यमुपतिष्ठते इत्याहुत्यपूर्वसाध्यजगदितिभाव ॥ ७६ ॥

(५) नन्दन । कथविभर्तात्पेक्षायामग्रह अग्राविति । प्रास्ता प्रक्षिमा ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्र । सम्यगथौ प्रास्ताप्रक्षिमा आहुतिरादित्यमुपतिष्ठते संतुष्टादादित्यात् वृष्टिर्जायते । वृष्टेरन्नभवति ।
ततंअन्नादन्नभक्षं गत्प्रजाजायन्ते ॥ ७६ ॥

यथा वायुसमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ॥ तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वआश्रमाः ॥ ७७ ॥
[यथानदीनदा सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम् ॥ एवमाश्रमिण सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥]

(१) मेधातिथि । अपुण्येण भकारेण महायज्ञानामवश्यकर्तव्यतादर्शयति । वायु प्राणस्तमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति
नं सप्राणस्य जीवितमस्ति प्राणधारणभेदजीवनम् । जन्तुशब्द प्राणिमात्रवचन । सर्वग्रहणदेवर्षीणामभ्यतिशाययुक्ताना-
वाभ्यायतमेन जीवेन एवगृहस्थ प्राणतुल्य सर्वाश्रमिणाम् । अत सर्वापजीवनीयेन भवितव्यमिति विषयः । इतरप्र-
स्थापपि गृहस्थादन्वआश्रमिण प्रतीयन्ते तथापि न गृहस्थप्रतिषेधार्थमेतत् स्नातकस्य हि विशेषेणातिथ्यादिदान-
विहितम् । तस्मादितरग्रहणगृहस्थात्प्रमुत्तन्वतात् । नच श्रूयते नात्मनात्मनि वर्तन्ते शरीरकुटुम्बस्थितिप्राप्तवन्ति इतरे
ष्वतआश्रमास्तराश्रमादिति समाप्त ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वायुप्राणमन्त्रादिपाकविहरणादिहेतुम् ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुम् । यथा प्राणाख्यवाष्पाश्रयेण सर्वप्राणिनोजीवन्ति तथा गृहस्थाश्रयेण सर्वाश्रमिणोनिर्वहन्ति ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्द । यथा वै क्षुधितावात्मानात् पर्युपासते । एवसर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासतइति श्रुत्या अत्राग्निहोत्रोपलक्षितं गृहस्थाश्रममाकरणिकत्वात्स्तौति यथेति । वायु प्राण । तद्वन्नभिक्षोपजावित्वात् ब्रह्मचारिसंन्यासिनाम् । वानप्रस्थस्याविरक्तस्य पूर्वगृहस्थविद्याद्युपयोगित्वात् विरक्तस्यतु गृहमेधिषु चेत्यादि वक्ष्यमाणरीत्या गृहस्थापजावित्वाच्च ॥ ७७ ॥

(५) नन्दन । अधिकारिप्रशासद्वारेण पञ्चमहायज्ञानामेव प्रशासत्येकाभ्यामाह यथेति । वर्तन्ते जीवन्ति ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्र । यथासर्वजन्तव इतरशाश्रमा आश्रित्य वर्तन्ते ॥ ७७ ॥

यस्मान्नयोऽप्याश्रमिणोज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ॥ गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्येष्टाश्रमोगृही ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथि । यस्माच्चयोऽप्याश्रमिणोज्ञानेन वेदार्थव्याख्यानजन्येनान्नेन च धार्यन्तउपरिञ्जियन्तेगृहस्थेन तस्माज्येष्ट श्रेष्ठआश्रमोगृहम् । गृहीतिपाठे बहुव्रीहिः । गृहमिति पाठेविशेषतस्मासोज्येष्टाश्रमइति । अत्रापि गृहस्थैरेवेत्योच्यन्तानुवादो नवानप्रस्थादीनामभ्यापनादिप्रतिषेध । वानप्रस्थस्य तावद्विहितमेतत् तानेवमहायज्ञान्निर्दिशति । प्रव्रजितस्य यद्यपि हिसानुपहृद्यो नारम्भइत्यनुग्रह मतिपिद्धस्तथापि वेदार्थव्याख्याननिष्पृशास्त्रे विहितम् । ज्ञानवैराग्यभावताभ्यासातिशयविधानाच्च तयोर्नातिप्रयत्नो वेदार्थव्याख्याने । ब्रह्मचारिणस्त्वाथैतेषाम्नाभ्यापकत्वभक्षवृत्त्युपदेशाच्चकुतोऽन्नदानम् । अतो गृहस्थानामेव प्रायेण तत्संभवादेवमुक्तं गृहस्थैरेव ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एतदेव व्युत्पादयति यस्मादिति । गृहस्थस्यैवाभ्यापनाधिकाराच्च योपि ज्ञानेन । वनस्थस्यापि भिक्षाश्रमणोपदेशात् । त्रयोप्यन्नेन च धार्यन्तइत्यर्थः । ज्येष्ठोगृहस्थया पोषकतया च ॥ ७८ ॥

(३) कुङ्कुम् । गृहस्थ प्राणानुत्पन्नसर्वोश्रमिणामित्युक्ततदेवोपपादयति यस्मादिति । यस्माद्गृहस्थस्यतिरिक्तास्त्रयोऽप्याश्रमिणोवेदार्थव्याख्यानान्नदानाभ्यानित्यंगृहस्थैरेवोपक्रियते तस्माज्येष्टाश्रमोगृहस्थ ज्येष्टआश्रमो यस्य सतथेति बहुव्रीहिः ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्द । तमेव पुन श्रेष्ठत्वेन स्तौति यस्मादिति । ज्ञानेन वेदविधोपादानेन । त्रयोपि ब्रह्मचारिग्वानप्रस्थसंन्यासिनः । श्रेष्ठइतिज्येष्टइतिवाऽतिशयोक्तिः सर्वान्नाधिकारार्थाञ्चैवापरस्पररोपकारकता निरस्ता ॥ ७८ ॥

(५) नन्दन । ज्ञानेन ज्ञानप्रदानेनाभ्यापनेनेति यावत् । अनेन ज्ञानप्यते गृहस्थादेवानापद्येत्तद्व्ययमिति ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्नेन ज्ञानेन वेदार्थव्याख्यानान्नेन यस्मात्कारणाच्चयोऽप्याश्रमिणो अन्वहगृहस्थैरेव धार्यंते तस्मात्कारणाद्गृही गृहस्थाश्रमो ज्येष्टाश्रम उच्यते ॥ ७८ ॥

ससंधार्यं प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ॥ सुखचेहेच्छतानित्यं योऽधार्योर्दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथि । सगृहाश्रम । प्रयत्नेन सत्कार्योऽनुष्ठेयोऽक्षयस्वर्गकामेनेह च सुखमिच्छता । अन्यतया दो नित्यतागमयति । यथाश्रमोऽध्यायस्य धारयितुं दुर्बलेन्द्रियैः । एतदुक्तं भवति यत् स्त्रीसभोगसुसंस्वृतभोजनादि गृहस्थस्यावश्यं भावि तन्नेत्रिद्रयाणां विषयसत्तौ दीयेण किमुच्यते । प्रयत्नेन आश्रमान्तरेभ्यो धारयितव्यम् । अत्रापि महानिद्रि

यस्यम् । अनृतौ न गन्तव्य परदारान गन्तव्या शोषान् भोक्तव्य विषयसंनिधाने योनियम सद्गुणकर । स्वर्गमक्षयमितिनानेन सर्वेषां गृहस्थकर्मणा स्वर्गफलतोच्यते केषांचिन्तित्यत्वात्केषांचित्फलांतरश्रवणात् । येऽप्यश्रुतफला स्वर्गफलतया कस्यन्ते तेषामपि केवलानामनुवादे न कश्चिद्विशेषणे हेतु । तस्माद्विहिताभिप्रेतफलानुवादोऽयम् । नचाधिकारान्तरमिदं तेषामेव यावज्जीविकस्वर्गकामस्येति शक्यवक्तुं मुख्येहेच्छतेत्यविधेयेन तुल्यत्वावगमात् । नहोहसुखकामेनेतरच्छक्य कर्मफलतया ज्ञातुविशेषस्यानिर्देशात् । सर्वा हि प्रीतिप्रथमपुत्रादिलाभैर्विशेषैरवच्छिन्नाप्रतीयते । अनवच्छेदेनभीतिमात्रचेत्स्वर्गएव । नच तस्यैहिकत्वम् । तस्माद्दृष्टसुखाभिकामानुवादोऽयम् । अनिकेतास्यन्यआश्रमिणोवृक्षमूलनिकेतनापरगृहवासिनोक्तु खमासते । तस्मादयमनुवादः ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । अक्षयचिरभोग्य । अघार्योधारयितुमशक्य ॥ ७९ ॥

(३) कुट्टक । यतएवमत सगृहस्थाश्रम स्वर्गसुखमिच्छता अनतमिव चिरस्थायित्वादिहलोके च स्त्रीसभो गत्वाद्गन्नादिभोजनसुखसन्ततमिच्छता प्रयत्नेनानुषेय । योऽस्यते द्वयैर्धारयितु न शक्यते ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्द । अतएव गार्हस्थ्यश्रमे यत्न आस्थेयइत्याह सति । सगार्हस्थ्यधर्म सधार्योऽनुषेय । अक्षयमिच्छता यत्कर्तव्य तदनया सहै युक्ते इहच सुप्ररूपधीनमित्यनुभवसिद्धम् । अघार्यैर्दत्तच्छेद । दुर्बलैर्द्वयै अस्य वैन्द्रियै ॥ ७९ ॥

(५) नन्दन । यत एवतप्ताद्गृहस्थाश्रमएवधार्यानाश्रमातराणि पञ्चयज्ञरहितानीत्यभिभाषेणाह सति । प्रयत्नेनापयपि ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्र । सगृहस्थाश्रम प्रयत्नेनाक्षयस्वगमिच्छता सधार्य अत्यतसुखमिच्छता सधार्य यो गृहस्थाश्रमोदुर्बलैर्द्वयैर्धार्य धारयितु न योग्य इत्यथ ॥ ७९ ॥

ऋषयः पितरोंदेवाभूतान्यतिथयस्तथा ॥ आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्य कार्यविजानता ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथि । ततुल्ययाऽयमप्यनुवादएव । एतेकुटुम्बिभ्योऽगृहिभ्य सकाशादर्थयते । आदित्सतआत्मोपकारित्साऽऽशासनमाकाङ्क्षाम् । अतस्तेभ्यदेवादिभ्य कार्यकर्तव्यविहितहोमादि । विजानता शास्त्रविधितम् । कुटुम्बदारा । मातृतपुरुषेणापियामहायासोपनिबद्धा सान युक्ता विपरीकर्तुंकिपुनर्दवतास्तुति ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । कुटुम्बिभ्योऽगृहिभ्य आशासते । तत्र ऋषय स्वस्वदृष्टवेदभागत्वाभ्यायेना मन सुवोत्पन्निकाक्षन्ते । तेभ्यस्तानुदिश्य ॥ ८० ॥

(३) कुट्टक । एते गृहस्थेभ्य सकाशात्प्राथयते अत शास्त्रज्ञेनेभ्य कर्तव्यम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्द । उत्तानर्थवादपुर सरंपञ्चयज्ञापजीवकानाह ऋषयइतित्रिभि । आशासते वेदाभ्ययनश्चादादिक्रमाकाक्षते । कुटुम्बिभ्य गृहस्थेभ्य । आशासानेभ्यस्तेभ्योविजानता गृहस्थेन कार्यकर्तव्य । यत्पुनरश्लोकेवृक्षयमाणवेदाभ्ययनादि ॥ ८० ॥

(५) नन्दन । अथ पञ्चमहायज्ञानामेवावश्यकर्तव्यत्वे कारणातरमाह ऋषयइति । विजानता कुटुम्बिन्या । तेभ्यऋषादिभ्य । कार्य कर्तव्यमिति ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्र । ऋषय पितर देवा । भूतानि अतिथय तथा तेभ्य कुटुम्बिभ्यगृहिभ्य । सकाशादाशासते सुप्रमभिर्धीन विजानता पुंसा शास्त्रविधिति तेभ्य कार्य कारणीयमित्यर्थं ॥ ८० ॥

स्वाध्यायेनाचयेतर्षांन्हेमैर्देवान्यथाविधि ॥ पितृञ्छ्राद्धैश्च नूननैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथि । स्वाध्यायमधीयतेति यएवार्थं । सएव स्वाध्यायेनार्चयेत्थीनिति भवति आद्धादेरेण पाथा र्थमाल्यानुलेपनेन । अत्रोच्यते स्तुतिवचन चेदम्र नचोभयोरपि स्वाध्याय ऋषिपूजयो करणम् । अग्न्यादिदेवतास्ताव कामत्वात्पानभिद्रवन्ति । तस्मात्प्रशसामात्रप्रधीन्स्वाध्यायेनाचयेदिति ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । भूतानिबलिहोमभागित्वेन देवताभूतानामपिबलिभागितया भूतपदाभिधेयत्वात् बलि कर्मणि देवतोद्देशेनकर्तव्यम् ॥ ८१ ॥

(३) कुङ्कुम् । किञ्चिददाह स्वाध्यायेनेति । नानापकारत्वादर्चनस्य स्वाध्यायादेरर्चनार्थत्वमुचितम् । महायज्ञा न्तर्गते स्वाध्यायादिभिर्ऋषिदेवपित्रतिथिभूतानियथाशास्त्रपूजयेत् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्द । तदेवसप्तमदानकमाहस्वाध्यायेनेति । अर्चयेत्प्रीणयेत् । आद्धेनेति तर्पणस्यान्युपलक्षणम् । बलिकर्मणा भूतेभ्योदत्तेनान्नेन ॥ ८१ ॥

(५) नन्दन । किञ्कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह स्वाध्यायेनेति ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्र । आद्धेनपितृनूननै स्तर्पयेत् बलिकर्मणाभूतानि मीणयेदित्यर्थं ॥ ८१ ॥

कुर्यादहरह आद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ॥ पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्य श्रीतिमावहन् ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथि । दद्यात्कुर्वात् । अहरह प्रतिदिवसम् । आद्धनाम्नाशर्मातिदेशः । आद्धनाम पित्र्यकर्ममात्रा स्यायार्वाहितम् । तदीर्यतिकर्तव्यताआद्धमित्यनेन नाम्नाऽतिदिश्यते । अन्नाद्येनेति तिलैर्ब्रीहियवैरित्यदिरेनुवादेऽयम् । उत्तरत्रविवक्षितार्थोदकेनेति पय क्षीरम् ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । आद्धश्रद्धयापितृकर्म अन्नाद्येन श्रद्धयोत्सृष्टेन तथोदकेनअन्नाद्यवद्दुष्टेनेति मुख्यक ल्यानुकल्पौ । परेत्वनुकल्पा पयसा जलेन तर्पणकाले दत्तेन सपादन । तथा अन्नाभावे मूले फलेवा आद्धदत्तैरिति । केचित्तु अन्नाद्याभावे उदकफलमूलक्षीराणांमन्त्रतमेन नित्यश्राद्धकर्तव्यमित्यस्याथेमाहुः । पितृभ्य श्रीति मिति तस्मात् हेतोर्विहितस्यैव मूलस्य फलस्य वायव्यहणार्थम् ॥ ८२ ॥

(३) कुङ्कुम् । तत्र पितृयज्ञतावदाह कुर्यादिति । प्रत्यहयथासभवश्राद्धकुर्यात् । आद्धशब्दोऽयकमविधिवाक्यव र्त्ता । कौण्डपायिनामयनीयामिहोत्रशब्दवद्दक्ष्यमाणपार्वणश्राद्धमातिदेशार्थं । अन्नाद्येनेति तिलैर्ब्रीहियवैरित्यादक पादानम् । पय क्षीरम् ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्द । अहरह आद्ध नित्यश्राद्धम् । यदम् पुरुषोराजन् तदन्ना पितृदेवताइति म्यायमाश्रित्या ह उदकेनेत्यादि । पयोदुग्ध मीति श्रद्धामावहन् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दन । पितृञ्छ्राद्धेनेत्येत प्रपञ्चपति कुर्यादिति । अन्नाद्येन मुख्यकल्पउक्त उदकेनायम पयोमूलफले र्भ्यमर्तति विवेक ॥ ८२ ॥

(८२) कुर्यादहर दद्यादह (मे०)

(६) रामचन्द्र । अग्नित्यश्राद्धमारभ्यते दद्यादिति । अहरह आर्द्रं अन्नाद्येन उदकेन च अन्नाभावे पयसा वा मूर्फलेर्वापि किंकुर्वन्तीतिमावहन् ॥ ८२ ॥

एकमप्याशयेद्विप्रपित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके ॥ नचैवात्राशयेत्कंचिद्वैश्वदेवप्रति द्विजम् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथि । श्राद्धशब्देन विधानात्सर्वस्मिन्स्तद्विधाने भामे कश्चिदितिकर्तव्यताभागोऽनिवर्त्यते । नचैवात्राशयेत्किंचिन्नान्नावाहिकेश्राद्धे वैश्वदेवप्रति विश्वाम्नेवानुद्दिश्यद्विजभोजनम् । अत्र केचिदाहुः भामे भोजनआशयेदितिपुनर्वचनमपूर्वत्वमस्य दर्शयति । तेनेतावदेवैतच्छ्राद्धपत्पितृनुद्दिश्य ब्राह्मणएकोभोज्यते नत्वदन्या काचिदधर्षणादिहोभाघेदितिकर्तयताऽस्ति । ब्रह्मचर्यत्वाभ्यायनिषेधइत्येवमादि न भवति । एकमप्याशयेद्विप्रम त्रयाणानियमादेकैकमुभयत्रेत्यस्याविधित्वादमात्रएकोविधीयते । एकमपि भोजयेत्सति सभवे बहून्पि पितृर्थापितृत्वस्पर्धम् । पाञ्चयज्ञिकपञ्चयज्ञभवं पाञ्चयज्ञिकं तदन्तर्गतम् । पाञ्चयज्ञिकशब्द श्राद्धे प्रयुक्त । पाञ्चयज्ञिकतर्पणम् । तेन तर्पणभोजनयोः समुच्चय । अस्यतु विकल्पो भविष्यति यदेव तर्पययाद्भिरिति ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । एकमपीति पित्राद्येकैकोद्देशेनेकैकब्राह्मणभोजयेदिति पार्वणवत्प्राममेव । तावता ब्राह्मणभोजनासभत्रेपि त्रैपि त्रयार्थपाञ्चयज्ञिये पञ्चयज्ञिके समर्पितश्राद्धेन चैवेति । अत्र नित्यश्राद्धे ब्राह्मणासभवेपि वैश्वदेवस्थाने द्विजनाशयेदिति विश्वेपादेवानानित्यश्राद्धमोक्षणनास्तीति दर्शितम् ॥ ८३ ॥

(३) कुङ्कुम् । पितृप्रयोजने पञ्चयज्ञान्तर्गत एकमपि ब्राह्मणभोजयेत् । अपिशब्दान्तमवे बहून्पि । पार्वणधर्मग्रहणाच्चवैश्वदेवब्राह्मणभोजनप्रामावाह न कश्चिद्वैश्वदेवार्थब्राह्मणमात्रं भोजयेत् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्द । श्राद्धं द्वि ब्राह्मणभोजनान्तमकं तत्र कर्ति ब्राह्मणाभोजनीयादित्यपेक्षाप्रामांह एकमिति । पाञ्चयज्ञिके पञ्चयज्ञान्तगतं नित्ये श्राद्धे । आशयेत् भोजयेत् पार्वणधर्मत्वादेव देवब्राह्मणमसक्तौ निषेधति न चेति ॥ ८३ ॥

(५) नन्दन । अत्र पितृपञ्चायुक्तुषु मध्येवैश्वदेवप्रति वैश्वदेवहोम स्यात् । द्विजकिंचिदप्यनभोजयेत् । अश्वद्विरुत्पाद्य भोजयेदित्यर्थः ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्र । पाञ्चयज्ञिये कर्मणि चैकवियपितृत्वस्पर्धमाशयेत् भोजयेत् । अग्नौ वैश्वदेविकचद्विजवैश्वदेवनाशयेन्नभोजयेत् । एकं भोजयेदित्यर्थः । किंतु युगम् ॥ ८३ ॥

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येभ्यो विधिपूर्वकम् ॥ आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणोऽहोममन्वहम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथि । वि-वेदेवाथ वैश्वदेव पाकउच्यते । सर्वांशोवैश्वदेवशब्दाऽपि संपदानमारोपलक्षणार्थः । तेनातिव्याधर्थता युक्ता भवति । सिद्धस्य होममाभ्योवक्ष्यमाणान्योदेवताभ्य कुर्यात् । सिद्धशब्देन देवतोद्देशेन देवस्यत्वेति मन्त्रवर्णिकोपेन कर्तव्यमिति दर्शयति । केवलसर्वार्थनिष्पन्नपाकेन होमादि कर्तव्यमिति विषयः । गृह्येवा विधिहोमादिकरणनिर्देशविधिपूर्वकसमाचारप्रामापरिसमूहनपर्युक्षणादिरूपामितिकर्तव्यतामाह । ब्राह्मणशब्दस्त्रैवाणिकोपिकारमदर्शितार्थः । अन्वह नित्यमित्यर्थः । देवताग्रहणस्वाहाकारमाप्त्यर्थम् । पृथेनिर्देशादभेरिदमिति प्रयोगः स्यात् । देवताशब्देन तु स्वाहाकारेण वा देवैभ्योहवि संपत्नीपतरुति याग्यान्तेपुनर्वपटकारस्य विधानात् । तातहोमेत्येवभावः । स्वाहाकारस्तु सर्वत्र । तासिभ्यस्तत्पप्रप स्वाहेतिययोगः ॥ ८४ ॥

(८३) पितृर्थापाञ्चयज्ञिके-पितृर्थापाञ्चयज्ञिक (मे०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । नित्यश्राद्धमुक्त्वा वैश्वदेवाभिधानादयमेव क्रियाक्रमोमनोत्प्रेक्षित इत्यते ।
वस्य विश्वदेवयोरयस्य क्षारलवणादिभ्यतिरिक्तस्यान्नस्य । गृह्ये वैवाहिकेऽप्रीसिद्धस्येत्यन्वयः । तत्र होमस्य
विहितत्वात् ॥ ८४ ॥

(३) कुङ्कुमः । विश्वदेवार्थः सर्वदेवतार्थवैश्वदेवस्तस्य पकस्यान्नस्यावसथ्याप्री स्वगृहविहितपर्युक्षणार्थं
कर्तव्यतापूर्वकमाभ्योवक्ष्यमाणदेवताभ्यां ब्राह्मणः प्रत्यहोमकुर्पात् ब्राह्मणग्रहणद्विजातिप्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥
॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । सम्प्रति वैश्वदेवविधिमाह वैश्वदेवेति नवभिः । सिद्धस्य पकस्य । हविष्यस्येति शेषः । अभ्यो
वक्ष्यमाणभ्यः । ब्राह्मणो द्विजातिः ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । कथंपुनर्वैश्वदेवः कर्तव्यद्रव्यपेक्षायामाह वैश्वदेवस्येति । वैश्वदेवस्य सिद्धस्य सर्वदेवार्थ-
पकस्यान्नस्य ब्राह्मणः द्विजः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सिद्धस्यान्नस्य वैश्वदेवस्य वैश्वदेवार्थस्य गृह्येऽप्री विधिपूर्वक आभ्यो देवताभ्यः । ब्राह्म-
णो होमकुर्पात् ॥ ८४ ॥

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ॥ विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । अणुवावित्पनुवादः । पाठक्रमेणैवाग्नेरादौ सिद्धत्वात् प्रथमाहुती । तयोश्च समस्तयोरप्री-
माभ्यामिति विश्वेभ्यो देवेभ्य इति प्रयोगः । एकेवाहुतिर्धन्वन्तरये स्वाहा ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समस्तयोरप्रीयोमयोः । अत्र च सर्वत्र चतुर्धर्मैः पृच्छीतिर्देशे तु चतुर्धर्मैः कार्या ॥ ८५ ॥

(३) कुङ्कुमः । वचनद्वयत्वाद्वाहाकारप्रदानहोम इति कर्त्तव्यं नत्परिणादादावग्रये स्वाहा सोमाय स्वाहेति निरपेक्ष-
देवताकहोमद्वय कृत्वाप्रीयोमाभ्यां स्वाहेति समस्तदेवताकहोमकुर्यात्ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो धन्वन्तरये ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । अग्नेरित्यादिपृष्टी चतुर्धर्मैः । तयोरप्रीयोमयोः । स्वाहाकारप्रधानो होम इति कान्यायनोक्ते-
रयं प्रयोगः । अग्रये स्वाहा एवं सोमायाप्रीयोमाभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यो धन्वन्तरये ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । अग्नेरग्रये सोमस्य सोमाय तयोः समस्तयोरप्रीयोमाभ्यां विश्वेभ्यो देवानां विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आदौ प्रथमतः । अग्नेः सोमस्याहुति जुहुयात् । अग्रये स्वाहा १ सोमाय स्वाहा २ अप्रीयोमा-
भ्यां स्वाहा ३ विश्वेपाचैव देवानां विश्वेभ्यो देवेभ्यो स्वाहा ४ धन्वन्तरय एव च धन्वन्तरये स्वाहा ५ ॥ ८५ ॥

कुङ्कुमं चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ॥ सह्यावापृथिव्योश्च तथा स्थिरकृतेऽन्ततः ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । सह्यावापृथिव्योः चावापृथिवीभ्यां स्वाहेति । तया स्थिरकृतेऽन्ततः स्थिरकृदिनिगुणपदम-
प्रिश्च गुणीसृष्ट्यन्तरेऽग्रये स्थिरकृत इति वचनात्सर्वहोमेष्वेव चाग्नात् । अन्तत इति पाठात्सिद्धे वचनसंश्लेषान्तरेधिकार-
माहुतीनामाग्नात्सति समुच्चये माकृत्स्विरकृत आवाप कर्त्तव्य इति दर्शयितुम् । ननु चैकत्वाद्धोमस्य देवताविकल्पो युक्तः ।
कुतः पुनरेकत्वं होमस्य । इयमेव होमानामुत्पत्तिः अग्नेः सोमस्य चेत्यादि । तत्र चोत्पत्ता एव देवता विशेषावरुद्धत्वाद्ब्र-
ह्मणा एव होमोः प्रतीयन्ते ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सह्याकाहुतिर्वापृथिव्योः । स्थिरकृत इत्यत्राग्रय इति प्रथमविशेषोऽप्यपदसंश्लेषम् ॥ ८६ ॥

(३) कुङ्कुमः । कुङ्कुमः अनुमन्ये प्रजापतये धावापृथिवीभ्यामग्रये त्विष्टकृतइत्येवंस्वाहाकारान्ताहोमान्कुम्भ्यात् । श्रुत्यन्तरेष्वभिबिरोपणत्वेन त्विष्टकृतोविधानात्केवर्त्तित्विष्टकृन्निर्देशोऽप्यभिबिरोपणत्वेनैव प्रयोगः । पाठदेवान्तत्वे सिद्धे त्विष्टकृतेऽन्ततइत्यभिधानस्त्वन्तरापहोमसमुच्चयेऽप्यन्तत्वज्ञापनार्थम् ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्द्रः । कुङ्कुमः अनुमन्ये प्रजापतये धावापृथिवीभ्यामग्रये त्विष्टकृते इतिपाठक्रमादेवान्तत्वमामे अन्त-पदंस्त्वन्तरहोमसमुच्चयेनत्विष्टकृतोक्तत्वख्यापनार्थम् । सहेति धावापृथिवीभ्यामेकप्रयोगसूचनार्थबहुचैगृहे इन्द्रायेत्यादिप्रयोग इत्येतात् ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । सह धावापृथिव्योः समस्ताभ्यांधावापृथिवीभ्याम् ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुङ्कुमः अमाये । त्वाहा ६ । पौर्णमास्येऽनुमन्ये त्वाहा ७ । प्रजापतयेत्वाहा ८ । धावापृथिवीभ्यां त्वाहा ९ । ततःत्विष्टकृते त्वाहा १० ॥ ८६ ॥

एवंसम्यग्यच्चिह्नत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ॥ इन्द्रान्तकाप्पतीन्द्रुभ्यः सानुगेभ्योर्बलिहरेत् ॥ ८७ ॥

(१) मेघातिथिः । सम्यगनन्यचित्ततया देवताभ्यानपरएवमेताभ्योदेवताभ्योऽग्रौ हुत्वा ततः सर्वास्तु दिक्षुयथासं-ख्यप्रदक्षिणं प्रथमं प्राच्यांततोदक्षिणस्यांइत्येवप्रदक्षिणावर्तमिन्द्रःअन्तकः अप्ततिःइन्द्रुःप्रतिदिवसम् । अपरश्चाह अहवि-भागिन्दुरितियदि नैतेन शब्देन बलिहरणंरंयात्कथमिन्द्रोर्हविर्भाक्त्वम् बलिहरणं च होमपवेतिन्याख्यातम् । वृत्तपद्म-याचात्रन शब्दस्य रूपा विवक्षेति स्त्वन्त्यन्तरोपात्तरेव शब्दैरुदेशः कर्तव्यः । सानुगेभ्यः अनुगाअनुंपरास्तत्पुरुषास्तथाचे-न्द्रपुरुषेभ्यइत्यादिप्रयोगः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हविर्हविष्यम् । इन्द्रादीनांचतुर्णामभ्येकैकस्मै प्रदक्षिणं पूर्वाद्येकैकदिशि सानुगेभ्यः ॥ ८७ ॥

(३) कुङ्कुमः । एवमुक्तकारेण सम्यगनन्यचित्तोदेवताभ्यानपरएव होमान्कृत्वा सर्वास्तु प्राच्यादिषु दिशु प्रदक्षि-णमिन्द्रादिभ्यः सपुरुषेभ्योर्बलिहरेत् । तथा प्राच्यामिन्द्रायनमः इन्द्रापुरुषेभ्योनमः । दक्षिणस्यां यमाय नमः यमपुरुषे-भ्योनमः । पश्चिमायां वरुणाय नमः वरुणपुरुषेभ्योनमः । उत्तरस्यां सोमाम नमः सोमपुरुषेभ्योनमः । यद्यपि शब्दावग-म्यत्वादेवतात्वरस्यान्तकाप्पतीन्द्रुशब्दैरेवोदेशीयुक्तस्तथापि बहुचानुष्ठानंस्वादाद्बहुचगृहे च यमाय यमपुरुषेभ्यः वरुणा-यवरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्यइति प्रतिदिशमिति पाठाद्यथोक्तएव प्रयोगः ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्द्रः । किंच इन्द्रेति । इन्द्राय इन्द्रपुरुषेभ्यः प्राच्याम् । अन्तकोच यमः यमाय यमपुरुषेभ्यइति द-क्षिणस्याम् । अप्ततिर्वरुणः । एषं वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यइति पश्चिमायाम् । उत्तरस्यां सोमाम सोमपुरुषेभ्यइति पश्चदशा-दृतयः । शूद्रपक्षे नमोऽन्ताः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चपञ्चान् हापयेदिति एरण्यात् ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । इन्द्राय सानुगाय स्वाहेति पूर्वस्यांदिशि । अन्तकायसानुगायेतिदक्षिणस्याम् । अप्ततये सानुगाये-तिप्रतीक्ष्याम् । इन्द्वेसानुगायेत्युत्तरस्यामिति । सर्वदिक्षु प्रदक्षिणक्रमेण बलिहरेत्कुम्भ्यात् ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवंकारेण सम्यक् हुत्वा बहिर्मण्डलात्बहिरेतमण्डलत्सर्वदिक्षु प्रदक्षिणमण्डलकुम्भ्यात् । इन्द्राय त्वाहा इन्द्रपुरुषाय त्वाहा इतिपूर्वं । अन्तकाय त्वाहा यमपुरुषाय त्वाहा इतिदक्षिणे । अप्ततये वरुणाय त्वाहा वरुण-पुरुषाय त्वाहा इतिपश्चिमे । इन्द्वे स्वाहा इन्द्रपुरुषाय स्वाहा इतिउत्तरे । बलिहरेत्तद्वात् ॥ ८७ ॥

मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्सवद्भ्य इत्यपि ॥ वनस्पतिभ्य इत्येवंमुसलोलूखले हरेत् ॥ ८८ ॥

(१) मेघातिथि । अत्रेतिकरण स्वरूपविवक्षार्थं । अपित्रत्यधिकरणम् । अद्भ्य इति देवतानिर्देश । वनस्पतिभ्य इति मुसलोलूखले । इन्द्रैकवद्भावेन विकल्पितमाधारद्वयम् । निर्देशगुणवृत्त्या प्रधानभूतताया आहुतेराहुतिर्युक्ता । न च मुसलोलूखलस्यैकीकृतस्याहुतिसम्बन्ध शक्यं कर्तुं पृथक्त्वस्य तत्राभ्युपलम्भात् । नहि क्षीरोदकवदनयोर्व्यामिश्रणसंभवः । तत्र यद्यलूखले क्रियते न तत्र होम उक्त । अथोलूखलेन मुसलेन च भगवता आहुति संभवति नियतपरिमाणत्वात् । इन्द्रनिर्देशोऽत्रसयुक्तयोरन्यतरत्र होमोयुक्तः ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । द्वारि गृहद्वारि । अप्सवस्थापनस्थाने मुसलोलूखले मुसलुलूखलनिधाय तत्रेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । इतिशब्द स्वरूपविवक्षार्थं । मरुद्भ्यो नम इति द्वारे बलिदद्यात्कलेऽद्भ्य इति । मुसलोलूखल इति । इन्द्रनिर्देशात्सहस्रपुरीषतरत्र वनस्पतिभ्य इति बलिदद्यात् गुणानुरोधेन प्रधानवल्किर्मातृवृत्तेरन्याभ्याम्वात् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्द । मुसलोलूखल इति इन्द्रनिर्देशाद्वनस्पतीनामेकस्थानम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दन । द्वारि गृहद्वारि । अप्सवस्थानीसमीपे । मुसलोलूखले । मुसलोलूखलस्थान इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्र । द्वारिमण्डलद्वारि मरुद्भ्यस्त्वाहा इति । करणशब्दस्वरूपविवक्षार्थं । अप्सु उदकस्थापनस्थाने अद्भ्यस्त्वाहा वनस्पतिभ्यस्त्वाहा मुसलोलूखले हरेत् । स्थापयेदितिकेचित् ॥ ८८ ॥

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादत ॥ ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिहरेत् ॥ ८९ ॥

(१) मेघातिथि । उच्छीर्षकमसिद्धदेवताशरणशीर्षस्थानतत्र श्रियै बलिकुर्यात् । पादत अधोभागे । गृहस्थ-भद्रकाल्यै । तस्याऽपि स्थानद्वारस्य पूर्वभागे । अन्यउच्छीर्षकगृहशयनस्य शिरोभागमाहुः । पादोचास्याधोभागम् । तेन खट्वादावयहोमोभूयदेशे वा । गृहस्थशयनस्थाने ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यासत्यपि इन्द्रनिर्देशो पृथगेते आहुतीब्रह्मणेवास्तोष्पतय इति । यत्र त्रुभयदेवतात्वमधीमोभवत्तत्र सहस्रहणसमस्तग्रहणवाकरोति । तयोर्भैव समस्तयो सहयावापृथिव्योश्चेति-अमसिद्धसाहचर्यात् । वास्तुगृहत्मध्ये ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । उच्छीर्षके, शम्यादेशस्य शिरस्थाने । एवपादत । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यामिलिताभ्याम् ॥ ८९ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । वास्तुगृहस्य शिर प्रदेशउत्तरपूर्वस्यादिशि श्रियै बलिदद्यात् । तस्यैव पाददेशे दक्षिणपश्चिमायादिशि भद्रकाल्यै । अन्ये तु उच्छीर्षकगृहस्थशयनस्य शिर स्थानभूभागपादत इति तस्यैव चरणभूयदेशमाहुः । ब्रह्मणे वास्तोष्पतय इति गृहमध्ये । इन्द्रनिर्देशेऽपि ब्रह्म वास्तोष्पत्यो पृथगेव देवतात्वम् । यत्र इन्द्रे मिलितस्य देवतात्वमपेक्षितं तत्र सहादिशब्दकरोति यथा सहयावापृथिव्योश्चेति ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्द । उच्छीर्षके वास्तुगृहस्य शिर प्रदेशे उत्तरपूर्वस्यादिशि । पादत इति मैर्कल्या । गृहस्थशयनस्य शिर पादयोरीत्यपर तत्तुच्छ । शयनस्थानियतत्वात् उत्तरत्रवास्तुश्रवणात् । ब्रह्मणे वास्तोष्पतये च ॥ ८९ ॥

(५) नन्दन । उच्छीर्षके शिर उपस्थानस्थाने । पादत पादोपस्थानस्थाने । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यामिलिताभ्याम् वास्तोष्पतय इति सहेतिवचनाभावात् । वास्तुमध्ये गृहमध्ये ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्र । उच्छीर्षके शम्यादेशमस्तकस्थाने पूर्वे श्रियै स्वाहा कुर्यात् । तु पुन पादतपश्चिमतो

भद्रकाल्यै जुहुयात् । ब्रह्मवास्तोऽन्वितिस्यात्रलजज्ञानमिति - वास्तोऽन्वेतिरिति द्वाभ्यांवास्तुमण्डलमभ्ये त्वाहाबलिहरे-
दद्यात् ॥ ८९ ॥

विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो बलिमाकाशात्क्षिपेत् ॥ दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तं चारिभ्य एव च ॥ ९० ॥

(१) भेदातिथिः । अशब्दादेकैवेयमाहुतिः । विश्वेभ्यो देवेभ्य इति गृहाकाशे गृहान्निष्क्रम्य वा । दिवा दिवा चारिभ्यो नक्तं नक्तचारिभ्यः । भूतेभ्य इत्यनुपज्यते । केचिदेताहुती सायमातर्विभागेनाहुर्दिवा चारिभ्य इति तदनुक्तम् । सायममन्नहोमवक्ष्यति । एतेन मन्त्रप्रतिषेधेन शब्दोद्देश्यता माभूमानसत्सूदेशः केन निवार्यते । न च तेन विना होमासिद्धिः । एतदेव तु वक्तव्यं कृतोऽयं विभागावगमो गृहकारैरेवेति चेदस्तु ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विश्वेषां देवानां भूमावेव । दिवा चारिभ्यो दिवा नक्तं चारिभ्यो नक्तं बलिमाकाशात्क्षिपेदित्यन्वयः ॥ ९० ॥

(३) कुल्लुकः । विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्य इति शब्दादेकैयमाहुतिः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति गृहाकाशे बलिदद्यात् । दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति दिवा नक्तं चारिभ्य इति नक्तम् । बह्वचगृहदर्शनादियव्यवस्था ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । आकाशे अन्तरिक्षे । क्षिपेदूर्ध्वं क्षिपेत् ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । दिवाचरेभ्यो दिवा नक्तं चारिभ्यो नक्तम् ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । विश्वेभ्यो देवेभ्य आकाशात् ऊर्ध्वं बलिं क्षिपेत् । तथा दिवाचरादीनामूर्ध्वं बलिं क्षिपेत् ॥ ९० ॥

पृथवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वात्मभूतये ॥ पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥ ९१ ॥

(१) भेदातिथिः । पूर्वयोरहुत्योः शेषोऽयम् । अधारविधानार्थमाद्योऽर्धश्लोकः आवासकस्योपरि य आवासस्तपृथवास्तु एकयालायाअनुपरिभागः । तत्र बलिं कुर्वीत दिवा चारिभ्यो नक्तं चारिभ्यश्च । सर्वान् भूतये तादर्थ्ये चतुर्थां न समदाने होमाद्यश्रुतत्वाद्दक्षिणशुद्धस्य पूर्वशेषत्वादाधारपेक्षात्वाच्च पूर्वयोरहुत्योः । नक्तं चिदपि वैश्वदेवे सर्वान् भूतान् देवतात्वेन स्पृष्ट्यन्तरे श्रुतात्समाद्यमस्यायः । सर्वेषामन्नानां कृष्णार्थमेतच्च कर्तव्यमेतस्मिन् बलिहारेण कृते सर्वांग्यन्तानि भवन्ति । अवयवसिद्धिचात्पर्यावगमउपपद्यमाने समुदापार्थक्येन नमुक्तम् । देवतापेक्षया वा दृष्टः कश्चिदर्थः कल्पयितव्यः । बलिशेषं शेषपहणात्प्राचे समुद्धृत्य ततो होमः कर्तव्यः । ननु स्यालीस्थादेव बलिदानानि यद्दीतव्यानि । दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि तदा भुजुषति यावत् । सर्वं यावन्मन्त्रगृहीतम् ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वान् भूतैरुपश्रुतिरतस्यै पृथवास्तुनि गृहवास्तुपृथभागे । सर्वान् भूतय इति कचित्पादस्तत्र तपृथवास्तुपैव देवता ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लुकः । गृहस्यापरिपृथ्वस्तुं बलिं दत्तुं पृथ्वेशे भूभागे वा तत्र सर्वात्मभूतये नमस्तथैव बलिदद्यात् । उक्तयन्निदानार्थादृष्टसर्वमन्त्रदक्षिणस्यां दिशि दक्षिणां मुपत्यपात्तुं इति बलिहरेत् । प्राचीनावीतिना प्रायश्चित्तैः यः श्रापान्तिष्ठत्यसि प्राचीनावीतिशेषं दक्षिणां मुपतिनयेदिति बह्वचगृहसंयचनात् ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । पृथवास्तुनि वायव्यकोणे सव्य वास्तोः शृङ्खेयः । गृहस्योपरि यदुच्यंतेति भवति केचित् ।

(९१) बलिं सर्वात्मभूतये = बलिं सर्वात्मभूतये (ज, झ, ड मेषा०)

सर्वा मभूतयेत्वाहेति शेषसर्वमन्त्रपितृभ्य स्वधेति प्राचीनावीती हरेत् दद्यात् । शेषदक्षिणानिनयेदिति बह्वृचगृहीते । तथैव निति दक्षिणस्याम् ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनम् । पृष्ठवास्तुनि बहिर्वास्त्वित्यर्थम् । सर्वात्मभूतये सर्वभूतभ्यमित्यर्थम् ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्र । पृष्ठे गृहपृष्ठेभ्योः । तादर्थ्यंचतुर्थी न सप्तदाने । सर्वात्मभूतयेऽथर्वय्य बालकृत्वात् । बन्तिशेषपितृभ्य सर्वदक्षिणतोऽहरेत् कुर्यात् ॥ ९१ ॥

शुनाच्च पतितानाच्च श्वपैश्चा पापरोगिणाम् ॥ वायसानांरुमीणाच्च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥ ९२ ॥

(१) भेदानिति । अन्वात्रे समुद्भूत्य । श्वादीनामुपकाराय भुवि निक्षिपेत् । पापरोगिण कुष्ठिक्षम्यामघाद्या दय । वयासि पक्षिण । शनकैर्भ्रूयुत्थितरजसायथा न ससृज्यते । भ्रूप्रहणन पात्रपतिपेथाय किंताहि श्वपचपतितकुष्ठिभ्योन हस्ते दातव्यम् । उपकारविधानचेदम् । अतएव षष्ठ्याऽयश्लोक । पठ्यते न चतुर्थ्यं तेन पक्षिणातादृशे विधानव्ययग्रन्थित श्वाद्य ख्यादिति । रुमीणामिन्दितादृशे यत्र तेषांसभ्य ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एतच्चवैश्वदेवायांद्वादनादभ्येन तच्छेषस्य सर्वस्य पितृभ्य प्रतिपादितत्वात् । तकात्रेच श्वादीनामन्वाथेनामागमनएवशनेभुविदानम् । पतिता पातकिन प्रायश्चित्तीयभेक्षाचरणकर्तार । श्वपचामिति चाप्यलादिसकरजात्युपलक्षणम् ॥ पापरोगिण कुष्ठ्यादय । रुमीणा विपीलिकादीना शनकैर्यथानोपघातो भवेत् ॥ ९२ ॥

(३) कुड्ढक । अयदन्मपात्रसमुद्भूत्य श्वपतितादिभ्य शनकैर्यथा रजसा नसगृह्णते तथा भुवि दद्यात् । पापरोगीकुष्ठीक्षयरोगीना ॥ ९२ ॥

(४) शचवानन्द । अन्वात्तरमांदाय पापरोगिणां कुष्ठक्षयादियुक्ताना । निर्वपेत् दद्यात् । पन्थान्तरस्वरसाचतुर्दशजलीनामेव नित्यत्वम् ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनम् । शुनाश्वभ्य । एवमुत्तरत्रापि । शनकैरिभिलिभ्यमित्यर्थम् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रम् । श्वादीनाशनकैर्भुवि निक्षिपेत् ॥ ९२ ॥

एव यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ॥ सगच्छति परस्थानतेजोमूर्तिपथर्जुना ॥ ९३ ॥

(१) भेदानिति । पूर्वस्योपसंहार । सर्वग्रहणादभ्येपामपिष्टगुक्कृतमार्जारदीनापामेस भवतामनेनोपकर्तव्यम् । अर्चतिरनुभवे न पूजायां श्वादीनां तदसभवात् । अयज्ञानमतिपेथार्थंचैव मुपात्तनानुगृह्णातीति पठितम् । परस्थानपाम ब्रह्मणामि । पथर्जुना न ससारयोनीर्बर्हीभ्रान्यति । किंपुनरेतत्फलविधान नेतिब्रूम । नित्योऽयमधिधित्युक्तम् । नियेष फलेश्वपणमर्थयाद् । नसत्रविधि श्रूयते । गच्छतीतिवर्तमानापदेशोऽयम् । तेजोमूर्ति केवलतजशरीर न पाश्चर्भौतिकशारामभुसन्नभ्यते बोधस्वभावएव भवति निष्कल्पमत्ता वानेन लक्ष्यते शुद्धमर्कतिर्भवतीत्यर्थम् । भूतानुक्तम्नचेदम् । असति शास्त्रातिक्रमे पापसम्बन्धस्याभावाच्छुद्धता युक्ता । इतरथा पापस्य मलरूपत्वान्न तेजामूर्ति । असति च पापे परधा मन्त्रेष्टमद्दुस्वरूपगामीतीयेवयुक्तमेव ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । परस्थान ब्रह्मलोक । तेजोमूर्तिर्हिरण्यगर्भदह । ऋजुना पथा अधिधित्यार्गणे ॥ ९३ ॥

(३) कुड्ढक । एवमुक्तमकारेण य सर्वभूतान्यन्दानादिना नित्यपूजयति सपरस्थानब्रह्मा मर्कतेजीमूर्तिप्रका-

(९३) तेजोमूर्ति तेजोमूर्ति (मे०)

अमत्रेण वर्त्मना चिरादिमार्गेण भावेति ब्रह्मणि लीयते इत्यर्थः । ज्ञानकर्मभ्यामोक्षभावे । तेजोभूर्तिरिति सविस्वर्गपाठे प्रकृतब्रह्मसोपलभाभावोभूवेतिप्याख्या ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्द । सार्थवादबलमुपसहरति एवमिति । परभुवर्त्तकान् ऋजुना अवक्रेण । उत्तरमार्गेणेति केचिन् । तन्न विद्याकर्मसाभ्यत्वात्सत्यम् । किंतुधूममार्गानात्र सवत्सराप्रवेशाद्गुणवस्तुति । अथयद्भमे भामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसभवन्ति । तथाकर्मणा पितृलोकं न तत्र दक्षिणायनिनो विद्वान्स्वस्तपत्निरदत्यादि श्रुतौर्विरोध । ब्राह्मणदत्तुपलक्षणमन्येषाम् । यद्वा ब्राह्मणो ब्रह्मबुधु नित्यकर्मणा शुद्धिद्वारा, चातुर्वर्ण्यमोक्षहेतुत्वात् । तथाऋजुनेति भूतार्थवाद ॥ ९३ ॥

(७) नन्दन । बलिहरणफलमाह एवमिति । ब्राह्मणद्विज ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्र । एवमो ब्राह्मण सर्वभूतानि नित्यमर्चयति पूजयति सतिजोभूर्ति सन् ऋजुना यथा अचिरादिमार्गेण परस्थानेषाम् गच्छति ॥ ९३ ॥

कृत्वैतद्वलिकर्मैवमतिथिपूर्वमाशयेत् ॥ शिक्षां च भिक्षुवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥ ९४ ॥

(१) भ्रैचातिथि । अतिथिःक्षणवक्ष्यति । तमभ्यागतसन्तपूर्वमाशयेद्ब्रोजयेत् । सर्वभोक्तृभ्योगृहसनिहितेभ्य भिक्षाभिक्षवे च याचमानाय दद्यात् । भिक्षाशब्देन स्वल्पपरिमाणमन्नदानमुच्यते । उक्तहि प्रसूतिभिक्षा अन्तपुरप्रसिद्धचैतत् । ब्रह्मचारिणे विधिवत् अन्यलाज्जि पादपण्डादिरूपाय भिक्षवेनविधिवद्दातव्या । ब्रह्मचारिणे तु विधिवत्स्वस्तिवाचनपूर्वभिक्षादानमित्येवविधिः । अथवा भिक्षु परिव्राड्ब्रह्मचारी मथमाश्रमो चर्याव्यश्वास्थाने वृत्तानुरोधान् ब्रह्मचारिणेति षडित्यर्थः । एवमु वानमस्थाय न दानंस्यात् । तस्माद्भिक्षादतिभिक्षुस्तस्यैवविशेषेणब्रह्मचारिण्यहणम् । तेन त्रिभ्योऽप्याश्रमिभ्योभिक्षादाननियमतोऽनुज्ञातभवति । पादपण्डादीनु पतितादिवत्सर्वग्रहणेन भिक्षोपकारोपभाशक्तिविहितएव ॥ ९४ ॥

(२) सर्वतनारायण । पूर्वमात्मन । भिक्षवेयतये ॥ ९४ ॥

(३) कुम्भक । एवमुक्तप्रकारेणै तद्वलिकर्म कृत्वा गृहभोक्तृभ्य पूर्वमतिथिभोजयेत् । भिक्षुवे परिव्राजे ब्रह्मचारिणं प्रथमाश्रमिणे च विधिवत्स्वस्तिवाच्यभिक्षादानमभ्यूर्ध्वमिति गौतमायुक्विधिना भिक्षादद्यात् । यासप्रमाणा च भिक्षा भवति यासमात्रा भवेद्विक्षेति श्नातातपवचनात् । सम्भवेत्वाधिकमपि दैयम् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्द । अधुना बलिमनुवदनं नृपहविधि कालमाह कृत्वैति । पूर्वत्वभोजनान् ब्रह्मचारी गृही वान्प्रथमोभिक्षुति स्मरणान् भिक्षु सत्याती तस्मै ब्रह्मचारिणे च विधिवत् यासमात्राभवेद्विक्षेति श्नातातपोके स्तत्परिमाणदा नस्यावश्यकत्वात् ॥ ९४ ॥

(५) नन्दन । अथ मनुयपहणप्रथयति कृत्वैतदिति । विधिवत्स्वस्तिवाचयित्वैत्यर्थः ॥ ९४ ॥

यापुण्यफलमामोति गांत्वा विधिवद्दुरोः ॥ तत्पुण्यफलमामोति भिक्षादात्वा द्विजोगृही ॥ ९५ ॥

(१) भ्रैचातिथिः । निर्यभनदानमर्थिने शक्ति तोदातप्यम् । इदत्वधिकारान्तरम् । यद्दुर्वे गांत्वा फलमामोति तद्विक्षादात्वा गोत्रतस्याविशिष्टमिति । स्थण्यन्तरे सर्वफलता पापनमोचनार्थताऽपि गोदानस्य श्रुता यावतामलोपकाराणा

(९५) दुरोभ्वदगो (नदन)

महोपकारैः फलसाम्यमुच्यते तेषांलोकवत्परिमाणतः फलविशेषोऽवगन्तव्यः प्राप्यतेतदेवफलम् । नतुचिरकालमावाच्यो-
ह्यन्यायः । पणलभ्यर्हि तत्प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैरितिभ्रमानफलत्वेमहाप्रयासानर्थक्ययामोति । अगुर्यंभाविधी-
तिकेचित्पठन्ति । तत्रनञ्जल्पवचनोद्गृह्योऽल्पगुरिति पुण्यधर्मस्तस्यफलम् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूण्यरूपफलपुण्यफल ॥ ९५ ॥

(३) कुह्लूकः । गुरवे गांदत्वा विधिवत्त्वर्णशुद्धिकादिविधानेन यत्फलमामोति तद्गृहस्थोविधिना भिक्षादानात्प्रा-
मोति ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । भिक्षादाने अतिशयफलमाह यदिति । द्विजइति त्रैवर्णिकः । तेषां पकान्तस्य प्राप्तत्वात् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । अगोः गोहीनाय ॥ ९५ ॥

भिक्षामप्युदपात्रंवाः सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । अथविधिवदित्युक्तं सोऽथविधिरुच्यते । अपरकृतस्योदपात्रस्यश्रवणसर्वेदानृणां भिक्षादान-
स्येवेतिदर्शयितुम् । सत्कृत्यः पूजयित्वा । विधि पूर्वोर्यस्य दानस्य तद्विधिपूर्वकम् । पूर्वशब्दः कारणवचनः । शास्त्रनि-
मित्तकमेतदित्यर्थः । इतिकर्तव्यतावाविधिः सापूर्वकतया । वेदस्यतत्त्वार्थः पारमार्थिकोनिःसंशयोऽर्थस्तवेत्ति नसौ ब्रा-
ह्मणायोपपादयेद्यात् । ब्राह्मणयेतिजातिनियमः । विदुषइतिगुणनियमः । तेन यत्किंचिद्गतत्वंतद्ब्राह्मणाय तस्मै च
वेदार्थविदे पूजापूर्वकमित्यर्थः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदस्य तत्त्वार्थोवास्तवार्थोब्रह्म तद्विदुषे ॥ ९६ ॥

(३) कुह्लूकः । मत्पुरान्नाभावे प्राप्तममाणांभिक्षामपिध्यज्ञानदिना सत्कृत्य तदभावे जलपूर्णेपात्रमपि फलपुष्पां-
दिना सत्कृत्य तत्त्वतोवेदतदर्थज्ञानवते ब्राह्मणाय त्वस्तिवाच्येत्यादिविधिपूर्वकदद्यात् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । विशिष्टपात्रे तस्यावश्यकत्वमाह भिक्षामिति । सत्कृत्य पञ्चपासाभावे द्यासमानमपि
व्यज्ञनैः सत्कृत्य देयम् । तदभावे उदकमात्रवा फलादिभिः सत्कृत्य वेदतत्त्वार्थविदुषे वेदस्य तत्त्वार्थोपाधामितिपौगि
ब्रह्म तद्विदे । तदुक्तम् । एकोपि ब्रह्मविद्बुद्धे जगत्सर्वयतेखिलम् । तस्माद्ब्रह्मविदे देयमदस्ति बहु किंचनेति ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । अनुकल्पमाह भिक्षामिति ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपपादयेत् अयाचितदद्यात् ॥ ९६ ॥

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ॥ भस्मीभूतेषु विधेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण चादृशे देयतत्पात्रमुक्तम् । अनेनापात्रे ददतः प्रतिषेधः । नश्यन्ति किंप्रकृतानि भन-
न्ति हव्यानि देवतोद्देशेन यानि ब्राह्मणभोजनादीनि क्रियन्ते । पिण्यकर्माद्भूताभ्यन्यानि कव्यानि श्राद्धानि भस्मीभूतेषु-
भस्मतांशामाभस्यभूता । उपमाने वा भूतशब्दः भस्मीनीव यथाकाष्ठभूतइति । किंपुनर्भस्मनासाभ्यन्याना तन्कचिदुपपु-
ज्यतेऽवकररूपमपोहमेवमीदृशोब्राह्मणः क्रियाभ्योऽपौरहितव्यइति तात्पर्यार्थः । नराणामविजानतांनश्यन्तीतिसेऽर्थः ।
मोहाद्दत्तानि दातृभिः । अविजानतांमोहादितिचानुवादः । यच्छास्त्रेणापौरहितंनमोहादेव क्रियते ॥ ९७ ॥

(९७) भस्मीभूते=भस्मभूते (मे०)

(२) सर्वज्ञानारायणः । ह्ययं देवार्थमन्नं कव्यं भिन्नार्थं । अविजानतां पात्रगुणदोषौ । भस्मभूतेषु प्रकाशगुणशक्ति-
शून्येषु । मोहात् भ्रमात् ॥ ९७ ॥

(३) कुड्ढुकः । मोहाद्यत्पात्रानभिज्ञतया देवपितृदेवोनान्नानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानतेजःशून्यतया भस्मरूपे-
न्विच पात्रेषु दत्तानि दातृभिर्निष्कलानि भवन्ति ॥ ९७ ॥

(४) राघवानम्भः । विद्वत्प्रशस्तार्थमन्यनिन्दामाह नश्यन्तीति । फलमदत्त्वा नश्यन्ति । अविजानतां पात्रमिति
शेषः । भस्मीभूतेषु वेदतदर्थज्ञानशून्यतया तादृशफलाजनकत्वान्निन्दाभावम् । अतादृशेष्वपिदेयम् अन्यथा अन्नस्य क्षु-
धितपात्रमिति वचनविरोधः ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । अविजानतांदातृणांहव्यकक्यानि नश्यन्ति । भस्मीभूतेषु निस्तेजस्केषु ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविजानतांमूर्खान्नाराणां मोहात् दातृभिर्दानशीलैर्दत्तानि भस्मीभूतेषु विषेषु वेदाध्ययनत-
दर्थज्ञानरहितेषु भस्मत्तुल्येषु विषेषु दत्तानि हव्यकक्यानि विनश्यन्ति ॥ ९७ ॥

विद्यातपःसम्पद्धेषु हुतंविषमुरवाग्निषु ॥ निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात् ॥ ९८ ॥

[अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ॥ अर्हानर्हापरिज्ञानाद्धनी धर्मान्निहीयते * ॥ १ ॥

काले न्यायागतंपात्रे विधिवत्पतिपादितम् ॥ ददाति परमंसौख्यमिहलोके परत्र च ॥ २ ॥

प्रतिग्रहेण शुद्धेन शस्त्रेण क्रयविक्रयात् ॥ यथाक्रमं द्विजातीनां धनं न्यायाद्दुपागतम् ॥ ३ ॥ ५५]

(१) मेधातिथिः । कौटशाः पुनरभस्मभूतास्तानाह । विद्यातपोभ्यांसंपृद्धास्तद्यतिरिक्त्वा भस्मभूताः । संपृद्धिरति-
शयिनी संपत्तिः । बहुविचया महता च तपसा युक्तास्त्वमुच्यन्ते । समुदायसम्पत्तिर्ना अपि विद्यातपसौ संबन्धिस्तन्व्या-
दवयवभूतभूयैः सामाज्यधिकरण्यं प्रतिपद्येते । विभाषांमुपान्यग्रथइत्यत्र व्याघ्रदेवराकृतिगणत्वात्समासः । यथाश्रौद्धतंफल-
वद्रूपनिर्दुतनिष्कल्पमेवमोदशभोजनं ब्राह्मणमुखनिक्षिप्तमिदमिति भोजनमेव स्तुत्योच्यते । यागहीमादि महाफलतयापत्ति-
द्धम् । अतः मरुपाततमगुणेनापख्यातमुपमप्येते । निस्तारयतिदुर्गात् दुर्गव्यापिशत्रुराजपीडादि ततोनिस्तारयति रक्षति
न तेन सम्पद्यते । महतश्च पापात्कल्पोकेऽपि नरकादिगतेस्त्रायते । न केवलमाभ्युदयिककर्मैवैवपात्रविषयम् । प्रायश्चित्ता-
धर्मपितृदणायैव दातव्यम् ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विषेषु मुरागनिविषमुष्यानि तद्रूपेष्वग्निषु मुखशब्दोऽयमुष्यार्थेपि पठ्यते । वक्षार्थत्वंतुतपः
सम्पद्धेर्विषययोगादेयं । दुर्गात् इहलौकिकदुःखहेतोःभावात् । महतःकिल्बिषात् पारलौकिकदुःखहेतोः ॥ ९८ ॥

(३) कुड्ढुकः । विद्यातपस्तेजःसंपन्नविषाणांमुष्यानि हीमाधिकरणत्वेनाप्रितया निरुपितानि हव्यकक्यादिप-
क्षिप्तमिहलोके दुस्ताराणांशत्रुराजपीडादिभयाभ्यमहतश्च पापादमुत्र नरकात्रायते ॥ ९८ ॥

(४) राघवानम्भः । तस्माद्विद्वत्सुदेवमिति विगमयति विद्येति विषाणांमुष्यान्धवाहवनीयाद्यग्रयः । तेषु विषमु-
ष्यानिपुं परंपरया विद्यादिषुतेषु हुतंनदुस्त्रिय दत्तमन्नादि तारयतीत्यन्वयः । दुर्गादापद्रवात् महतः । अन्नादेर्भूषणं
मादौति वचनमागन्वात् ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्र । विप्रस्य मुलमेवाग्निस्तेषु विप्रमुखाग्निषु । कीदृशेषु मुसेषु विद्यातपोभिः सष्टद्देव ॥ ९८ ॥

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ॥ अन्नचैव यथाशक्तिं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ९९ ॥

(१) मेघातिथि । सप्रामायं स्वयमुपस्थिताय नतुनिमच्चिताय । नहिनिमच्चितोतिथिर्भवति । प्राग्दिशश्च वक्ष्य-
ति । भार्यापन्नप्रयोगोऽपि वेति । आसनोदके दद्यात् पांदाधानोपयोगिप्रथममुदकतत आसनभोजनच । यथा शक्तिसत्कृत्ये
त्यन्विशेषगम् । सविशेषमन्नसत्कृत्य दद्याद्भोजयेत् । विधिपूर्वकं विधि पूर्वोयस्मिन्धाने तदेव मुच्यते । विधिं शास्त्र-
पूर्वनिमित्तप्रमाणमित्यर्थं ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । उदक पादप्रक्षालनार्थं । विधिपूर्वकं आपस्तम्बोक्तविधिप्रमाणेन । तत्र सप्रिविष्वल
न्निविथिरम्यागच्छतीत्यादिना ब्रीहियवान्यतरनिर्वापपाकादिरूपमातिथ्यमुक्तम् ॥ ९९ ॥

(३) कुङ्कुम् । स्वयमागतायत्वतिथये आसनपादप्रक्षालनाद्युदकयथासम्भवव्यञ्जनाद्विभि सत्कृतचान्नासासनावस-
थास्वित्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकदद्यात् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्द । आतिथ्यस्य नित्यत्वमनुवदस्तदकरणे प्रत्यवायमाह सप्रामायेति । सप्रामायं गृहभाग-
ताय ॥ ९९ ॥

(५) नन्दन । अतिथिपूजाप्रकारमाह सप्रामायेति ॥ ९९ ॥

शिलानप्युञ्जन्तो नित्यं पञ्चाग्नीर्नपि जुद्धतः । सर्वसुकृतमादत्ते ब्राह्मणोर्नर्चितो वसन् ॥ १०० ॥

(१) मेघातिथि । अत्यन्तदरिद्रस्थान्यतिथिपूजाव्यतिक्रमो न युक्तः । शिलान्नेकेदारलवनशेषानुञ्जतत उच्चिन्वत
एतच्च वृत्तिसकोचोपलक्षणार्थम् । पञ्चाग्नीर्नपि जुद्धतः अनेनैषैषानुञ्जानसपन्नोऽप्य तदरिद्रश्च यद्यतिथिमागतं पूजयत्य-
न्नदानादिना नदातदनुष्ठानसञ्चितिसयमो निष्फलतामेति । ततश्च सर्वसुकृतपुण्यमादत्ते अतिथिर्गृह्णाति निष्कलीकुरुते । अ-
र्चितो वसन् तस्मादर्थेदिति विध्यर्थं । वसन्निति लिङ्गा सायमागते विधिरयम् । पञ्चाग्रयस्तेना गृह्य सन्मथ्य । अथ कोऽप्य-
सम्योनामाग्नि । एवहंसाहु ग्रामान्तरे प्रोपितस्य यत्र लोकिकपाकं क्रियते महासाधनस्य बहुवेशमस्तु यो गृह्यागारादेव
शीतापनोदार्थे निश्चयते ससम्य । होमस्तर्हि तत्र क यावता तस्मिन् गृह्यानीतिनियमः । अस्मादेव वचनात् वैश्वदेवहोप
शोभैतस्य लौकिकेऽप्यस्तोति मन्यन्ते । ब्रीहियवै शुक्लं भान्यैर्धन्नेऽस्ति हानं तु सन्निद्रप्रयेत्तः शिशुहुभादिति स्मृतिवचन
मुदाहरति । इह भवत्स्त्वाहु उपनिषत्सु पञ्चाग्निविद्योक्ता तत्र तेषाकल्पिताग्निरूपाणि तद्रूपेण यदुपासनयच्च वेदनसहोम-
इति कल्प्यते सा हि सर्वशैत्यः कर्मभ्योऽतिशयं फलेष्यते एव हि नरास्त्रायते स्तनो हिरण्यस्य सुरापि वरुणरोस्तल्पमाव-
सन् ब्रह्महाच तेपतन्ति चत्वारः ससर्गाश्च । पञ्चानामपि यत्फलं तदतिथ्यावाराधितेऽविमुखीकृते नश्यतीति शशातिशयेनाव-
श्यकर्तव्यतादर्शयति । यद्यपि शतराशेऽतिथिभोजननियमः सायतु तद्यतिक्रमेषु विश्वासाधिक्यम् । यथाशर्त्ततिपूर्वस्थो-
केऽन्विषय येमन्यते त एवमाहुर्ग्रन्थाशक्त्यतिथयः पूजयितव्या एकोद्भौ बहवदिति ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । शिलानस्यमजरोरुञ्जत आरुण्यगृह्यतश्चेति वृत्तिसकोचेन तपस्यार्थोक्ता । अति-
थित्वेनागतोऽर्चितो वसन्मन्यत्रापि ॥ १०० ॥

(३) कुङ्कुमः । सूनकेदारशेषान्यानि शिल्पस्तानपि उच्चिन्वतोवृत्तिसंयमाश्रितस्य त्रेतावसथ्यसम्भवेतिपञ्चाश्रयसम्भोनामाग्निशीतापनोदाद्यर्थयस्तत्र प्रणीयते पञ्चाश्रयिषु होमकुर्वाणस्य सर्ववृत्तिसंकोचोपपञ्चाश्रिहोमाजितपुण्यमनचितोऽतिथिर्वसन्गृह्णाति । अनया च निन्दयातिथ्यनर्चनस्यनित्यतागम्यते ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवार्थवांदादाह शिलामिति । केदारे अवशिष्टधान्यं शिला तान्युच्छतः आपानं कुर्वतः । सभ्यावसथ्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्नानं पञ्चाश्रीन् जुह्वतस्तस्यसुकृतयदुत्पन्नं तत्सर्वमादरे आत्मसात्करोति अनर्चितो बक्ष्यमाणतृणाद्यैरपि ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । अतिथिपूजामकुर्वतोनिन्दामाह शिलानपीति । ब्रीहिकणिशानि शिल्पास्तानुच्छत उपाददतः थिन्देन जीवतइत्यर्थः । अनेनैव ज्ञायते शिल्पवृत्तित्वंपञ्चाश्रित्वचमशस्तरमिति ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । शिल्पशिलावृत्ति उच्छतःकुर्वतः । नित्यंपञ्चाश्रीन्जुह्वतःबलिवैश्वदेवादीन्कुर्वतः एतादृशसं गृहे अनर्चितःविप्रःरात्रौ वसनसर्वसुकृतं आदत्ते स्त्रीकुर्यात् ॥ १०० ॥

तृणानि भूमिरुदकंवाक्कतुर्थी च सूत्रता ॥ एतान्यपि सतांगेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१ ॥

(१) भेषातिथिः । यदि क्षारिद्र्यात्सार्यमलदानं घट्यते तदा नैवमन्तव्यमपानमतिथेर्भोजनतच्चमेनास्तीतिक्रमनेन मृद्वेभविद्येनेति । यतोऽशक्तस्यतृणादिदानेनाप्यतिथिपूजाविधिः समुच्यते । अथवानायविधिर्भोजनएवपर्यवस्यति । किंतिह निवस्यतः शयनादि दातव्यम् । तृणग्रहणंस्तरौपलक्षणार्थम् । भूमिरासनशयनविहारस्थानम् । सूत्रवाक्कमिहितवचनकथ्याप्रस्तावार्दि वा । एतान्यप्यन्याभावे सतामागतस्यातिथेर्नोच्छिद्यन्ते किंतु दीपन्ते सर्वकालम् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तृणानि शयनाभांनि भूमिस्तदास्तरणार्था । सूत्रता मिया वाक् । नोच्छिद्यन्ते नदीयन्ते ॥ १०१ ॥

(३) कुङ्कुमः । अनासंभवे पुनस्तृणविश्रामभूमिपादमक्षालनाद्यर्थजलमिववचनान्यपि धार्मिकगृहेष्वतिथ्यर्थन कदाचिदुच्छिद्यन्ते । अवश्यदेयानीति विधीयते । तृणग्रहणंशयनीयौपलक्षणार्थम् ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । अलदानाशक्तौ प्रतिनिधितया प्रकारान्तरमाह तृणानीति । सूत्रेतिविशेषणादन्वसंपत्तौ मिथ्या विनयोः कार्यः । नोच्छिद्यन्ते प्रायसोगृहे नखिनरभास्तीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । मुख्यकल्पाभावेऽतिथिरनुकल्पेनाप्यर्चनीयइत्यभिप्रायेणाह तृणानीति । तृणान्यासनाभावे भूमिः शयनाभावे । उदकंपादाश्चअनाभावे । सूत्रता कल्याणौ वाग्नाभावे ॥ १०१ ॥

एकरात्रंतु निवसन्तिथिभ्रांक्षणः स्मृतः ॥ अनित्यं हि स्थितोयस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

(१) भेषातिथिः । नातिथिसिद्धोप्रेकेतिशब्दार्थइति तदर्थलक्षणमाह । एकरात्रंसतःपरगृहेऽतिथित्वम् । तत्र ब्राह्मणस्य नजात्यन्तरेद्वितीयेनैह पूजाविधौ कामचारोऽभुदयविशेषार्थिनस्तदधिकारोऽन्येयमिकः । तथाचाप्यन्तः एकरात्रिवासयेनपार्थिवलोकाभजयतिद्वितीयापान्तरिक्षांस्मृतीयांदिन्यानिनिफलकामस्य द्वितीयादिरात्रिष्वधिकार्दशः यनि । अत्रैव निर्वचनदाद्यर्थमाह । अनित्यं हि स्थितिःतिष्ठतेरतिपूर्वस्यायशब्दः । औणादिकैःकथंचिद्यत्पतिः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मिन् द्वितीयदिनवासे तस्य नातिथिव्यतिथ्यर्थः । अनित्यस्थितइत्यत्रार्थेऽतिथि-
पदनिपात्यतइत्यर्थः ॥ १०२ ॥

(३) कुड्मूकः । अप्रसिद्धत्वादतिथिलक्षणमाह एकेति । एकरात्रमेव परगृहे निवसन्नब्राह्मणोतिथिर्भवति । अनि-
त्यावस्थानान्नविद्यते द्वितीयातिथिरस्येतिअतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तातिथेरलक्षणमाह एकरात्रमिति । एकरात्रमभिव्याप्य वसन्नब्राह्मणएवातिथिः वासाय-
न विद्यते द्वितीया तिथिर्यस्येति सोऽतिथिः । सर्वत्र ब्राह्मणपदग्रहणाय क्षत्रियादयो नातिथयः ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । कालतोऽतिथिनियममाह एकेति । एकरात्रवसन्नपि ब्राह्मणश्चेदतिथिर्न क्षत्रियादिः । अत्रहेतु-
मतिथिष्वन्निर्वचनेनाह । अनित्यशब्दादकारमिकारतकारचादायस्थितशब्दात्कारमिकारचादायसनिवेश्यातिथिरित्यु-
च्यते ॥ १०२ ॥

नैकप्रामीणमतिथिविप्रसंगतिकंनथा ॥ उपस्थितंगृहे विद्याद्भार्या यत्राग्रयोऽपि वा ॥ १०३ ॥

(१) मेघातिथिः । एकस्मिन्प्राये योवसतिवैश्वदेवकालोपस्थितोनातिथिः सांगतिकं सहाभ्यामी । सत्पुरन्धस्त-
स्यसुतरत्र विधिर्भविष्यति वैश्यशूद्रौसखाचेति । योऽपि सर्वेण सगच्छते विचित्रपरिहासकथादिभिः सांगतिकशब्देनयुक्तः
प्रतिषेद्धुप्रागष्टपूर्वोऽपि नच गृहस्थस्य श्रोतृत्वात्सर्वलक्षणलक्षितोऽप्यतिथिः । किंतुहोत्रपस्थितगृहे विद्यात् यत्त-
स्यानित्यस्थानम् । यदुच्यते श्रोतृत्वात्तथापि भार्यायत्राग्रयम् । तत्रासनिहितस्यापि गृहस्थस्य भवत्येवातिथिः । अतो-
यथासंविधायाग्निहोत्रशर्पूर्णाभासादिषु प्रवसति तद्गृहेतिथयेऽपिसंविधात्तस्यम् । वाशब्दात्स्वेवप्रतीयते भार्यायामि सह
यदा प्रवासस्तदाभवत्येव ग्रामान्तरस्थस्याप्यतिथिः । असनिहितस्यापि गृहे भार्यायामि सत्सु तत्रय यदि भार्याया सह
प्रवसेदग्रयम् गृहएवभवेद्युस्तदा नातिथिपूजानियमइति । वाशब्दउपस्थितगृहेविद्यादित्येतदपेक्षया न परस्परपेक्षया-
भार्यामाग्नीनाम् ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकप्रामीणमेकप्रामि चिरनिवासिनम् । सांगतिकं संगतिः सन्धः तत्पुरस्करेणागत-
म् । तथा यत्र यस्य प्रवासिनोपि भार्या अप्रयोवा सह गच्छन्ति तदन्यतम स्वे गृहउपस्थितमगतमप्यतिथि न विद्या
न्नातिथिधर्मेणार्चयेत् । अग्रयोपिविति वचनादभार्यस्याप्यग्रयः सम्भवन्तीति गम्यते । श्रूयते च श्रुतावपत्नीकोप्यग्निहो-
त्रमाहोरोदिति ॥ १०३ ॥

(३) कुड्मूकः । एकप्रामिनिवासिनलोकेषु विचिन्नुपरिहासकथादिभिः सगत्या वृत्त्यर्थिनंभार्याप्रियुक्तोऽगृहे वैश्वदेव-
कालोपस्थितमपि नातिथिविद्यात् । एतेन भार्याविरहितस्य प्रवासिनोनातिथिर्वैमिति बोधितम् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव ध्यतिरेकमाह नैकेति । विप्रमप्येकप्रामवासिनः । सांगतिकं विचित्रविद्येतिहा-
सकथाभिः सगत्या प्रत्यर्थिनः । भार्याप्रियुक्ते गृहेउपस्थितमतिथिविद्यात् । अतएव भार्याविरहितस्य नातिथ्यका-
न्तावश्यकं गतिस्थानकल्पोवा तेन भार्यायाः सत्वमावश्यकम् ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । देशतोऽतिथिनियममाह नैकेति । अतिथिलक्षणयुक्तमप्येकयामवासिनंतथासांगतिकसंगतेन चरन्त क्वचिदतिथित्वेन संगतपूर्वमिनियावतंनान्तिथिविद्यात् । यत्र त्वकीयेपरकीयेवा गृहे भार्याग्रयोऽपि सन्ति तत्रोपस्थितमतिथिविद्यात् नान्यविमोषिताग्निभार्यस्याभ्याशामागतम् ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकप्रानीणंविमृगृहउपरिस्थितवैश्वदेवसमये प्राप्तमतिथिं न विद्यातथा सांगतिकसहाभ्यायीचित्रकथाभि सहसगच्छते तमतिथि न विद्यात् । गृहभागतमपीत्यर्थः यत्र भार्या वाऽग्रयोऽपिवा वर्तन्ते तत्रागतम् ॥ १०३ ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ॥ तेन ते प्रेत्यं पशुतांब्रजन्थन्नादिदायिनाम् ॥ १०४ ॥

[परपाकान्पुष्टस्य सततंगृहमेधिनः ॥ दत्तमिष्टंपोऽधीतंयस्यान्ततस्य तद्भवेत् ॥ १ ॥] ११

(१) मेधातिथिः । उपासनंतदभ्यासः । योत्राहणोऽनयेव बुद्ध्या तत्रतन्नोपतिष्ठेत् यथातिथिरवश्यंभोजनंलभेत तस्यैयन्दि । यस्तच्छूलः परस्यसन्धिभनंपाकमन्ममुपास्ते न तु कदाचित्तेन कर्मणा प्रेत्यं पशुतांब्रजीवर्दादिजातिं व्रजति प्राप्नोति । अन्नादिदायिनस्तद्गृहे दन्तितांगर्दभतामश्वतांवापामोति । गृहस्थस्यैपदोषोपात्नस्थालीपाकस्य ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । उपासते आमन्त्रणं विनाऽतिथिधर्मणं ॥ १०४ ॥

(३) कुडूकः । अतिथिमकरणादातिथ्यलोभेन ये गृहस्थाः यामान्तराणिगत्वा परान्सेवंन्ते ते निपिद्धपरान्दोषानभिज्ञाः । तेन परान्भोजनेन जन्मान्तरेअन्नादिदायिनांपशुतांब्रजन्ति । तस्मादिदं कुर्यादिति निषेधःकल्प्यते ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहस्थभूत्वा आतिथ्यलोभेनातिथिं स्यादित्याह उपासतइति । उपासनं तात्पर्येण गृह्णतिः । असुबुद्धयः पशुत्वप्राप्तिविद्वांसः । दातारः श्लोच्याहत्याह पशुतांमित्यादि । तेनातिथ्यलोभमात्रेण ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमतिथिमसङ्गाद्गृहस्थानामतिथिरूपेण परपाकभोजनंमतिषेधार्थंनिन्दार्थंवादांमाह उपासतइति । उपासते परपाकप्रेषांपाकान्म । तेन परपाकोपासनेन । तस्मात्परपाकभोजनमसक्तिं कारयेति ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपासते तेन कारणेन अन्नाद्यदानुर्णांते प्रेत्यं पशुतांगर्दभतांब्रजन्ति ॥ १०४ ॥

[परपाकेति । इष्टयागादि दत्तदानं अधीतवैदाभ्यनं । एतज्जन्त्यपुण्यस्यान्मक्षयति]

अग्रणोद्योतिथिः सायं सूर्योदयोगृहमेधिना ॥ काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नंगृहे वसेत् ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । सायंकालोऽस्तमयादिमदोपांतस्तीस्यविलायामतिथिरागतोऽग्रणोद्यःअभ्यासोऽप्येयोभोजनशयनासनान्दिभिःप्रतिपूज्यः । केन गृहमेधिना मेधोयज्ञः गृहमेधोमहायज्ञानामियमाख्या तत्राधिकारी गृहमेधी गृहस्थइति यावत् । सूर्योदत्यर्थवादः । सूर्योद्यः प्रापितः देवोपनीतत्वाद्दवश्यंपूजाहकाले द्वितीयैवैश्वदेवकालेवा सायंभोजने निवृत्तेऽपि नास्य गृहस्थस्यानश्नंगृहे वसेत् । यदि शेषमस्तितन्निवेदनीयं न श्वेदि पाकः कर्तव्यः ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अग्रणोद्योऽनिराकार्यः । सूर्योद्योद्यैद्द्वेहमधिष्ठाय सूर्यंश्रतिं ससूर्योद्यः । सच सायंयागच्छति सभवति । अतएव श्रुतावैपहवै सएकातिथिरित्येकशब्देन सूर्यंपरापृथ्यैकातिथिवं तस्योक्त्वा तस्मादाहुर्न

(११) अ, ख, ज, द, इ, ड, छ रामचन्द्रेणव्याख्यातश्च

सायमतिथिमनुचेत्युपसंद्धत । तत्काले अतिथिबाहुल्याभावादिकातिथित्वम् । गृहधर्मव्य मेधोयज्ञोस्येति गृहमेधी गृहस्थः । काले वैश्वदेवान्ते ॥ १०५ ॥

(३) कुड्डूकः । सूर्येऽस्तमिते गृहस्थेनातिथिर्न प्रत्याख्येयः । सूर्येणोदः प्रापितोरात्रौ स्वगृहगमनाशक्तेः । द्वितीयवैश्वदेवकाले प्रातोऽकाले वा सायंभोजने निवृत्तेऽपि नास्य गृहेऽतिथिरनश्रत्त्वसेदवश्यमस्मै भोजनदेयम् । प्रत्याख्यानेप्रायश्चित्तगौरवाद्यथाऽयमारम्भः । अतएव विष्णुपुराणे दिवा तिथौ तु विमुखे गते यत्पातकनृपं तदेवाष्टगुणोक्तं सूर्योदो विमुखे गते । गोविन्दराजस्तुप्रतिषिद्धातिथिप्रतिप्रसवार्थत्वमस्याह ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिथिमनुवदस्तस्यापरिहार्यकालमाह अपणोचदिति । अपणोचः अप्रत्याख्येयः । यतः सूर्योदः अस्तंगच्छता सूर्येण प्रापितः । अतोविप्रकृष्टत्वगृहे गमनाशक्तोनानदन्वसेदित्याह कालेति । अकाले सायंभोजननिवृत्तौ । कालदवाकालेपि नानदन्वसेदिति वा ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । सायन्तनातिथिर्विशेषेण नोपेक्षणीयइत्याह अपणोचदिति । सूर्योदः सूर्येण प्रापितोऽस्तंगच्छतासूर्येण देशान्तरगमनाशक्तिमापाद्य प्रापितइत्यर्थः । गृहमेधाः पञ्चमहायज्ञास्तद्वाङ्गृहमेधो तेन । अपणोचोऽपेक्षणीयः । काले वैश्वदेवानन्तरकाले । अकाले । वैश्वदेवान्पूर्वस्मिन्काले स्वभोजनादुत्तरास्मिन्काले ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीदृशोतिथिः । सूर्योदः देहमधिष्ठायसूर्यश्चरति ससूर्योदः । सूर्येणानीतइत्यर्थः । गृहमेधिना गृहस्थेन गृहमेधोमहायज्ञानेन गृहस्थेन कालेद्वितीयवैश्वदेवकाले प्रातः । अकाले वा सायंभोजनाभावे प्रातः । अनश्नन्स्मिन्स्य गृहस्थस्य गृहे न वसेत् ॥ १०५ ॥

न वै स्वयंतदश्रीयादतिथियन् भोजयेत् ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यंस्वर्ग्यवातिथिपूजनम् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । संप्रघृतदधिशर्करादियदुत्कृष्टमन्मत्तत्त्वयंनानीयादतिथौसनिहितेयावत्सैनदत्तम् । यत्तुययो-गूरसकटुकादितदनिर्च्छते नदेयम् । तादृशमदक्षमश्रतो न दोषः । सर्वथा न सस्वतमन्त्वर्षभोक्तस्य कदम्बमतिथिर्न लीजनीयइत्येवंपरमेतत् । धनाय हितधनस्य निमित्तचेतिधन्यम् । एवयशस्यादयः शब्दाः । अर्थवादोऽयनित्यत्वादतिथि-भोजनस्य सति सनिधानेऽतिथेः पूर्वशेषत्वाच्च । स्तुतिव्येनाग्नये सभवति नाधिकरणांतरकल्पना युक्ता ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । धन्यधनहेतुः ॥ १०६ ॥

(३) कुड्डूकः । यद्घृतदध्याद्युत्कृष्टमतिथिर्न प्रत्याचेष्टेत्तस्मादवद्वान्न त्वयंभोक्तव्यम् । धनाय हित धनस्य निमित्तं वा धन्यम् । एवयशस्यादयोऽपि शब्दाः । अतिथिभोजनफलकथनमिदम् । न धानावश्यकतापत्तिः । सर्वस्तुदृती-मादत्तइत्यादिदोषश्रवणात् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । आतिथ्यस्य फलवादमनुवदस्तत्कर्तुंनियमंसार्यवादमाह नेति । तुम्पुरादि । धन्यं धनाय हितं । एवमुत्तरत्र धन्यादि चतुष्टयस्य महाफलत्वेनाध्याजेनातिथ्यकार्यमिति भावः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । नियमान्तरमाह वादिति । अतिथिपूजनंस्वभोग्येन स्तम् ॥ १०६ ॥

(१०६) वा=चा (अ)

पूजनम् भोजनम् (ल, ब, न, म, र)

(६) रामचन्द्रः । तद्वैश्वदेवै त्वयंनश्रीयात् । ततःकिंपदन्मतिथिन भोजयेत् । आतिथिभोजनस्य फलमाह ।
अतिथिभोजन यशस्वं आयुष्यं त्वय्यं भवति ॥ १०६ ॥

आसनावसथौ शय्यामनुब्रज्यामुपासनम् ॥ उत्तमेपूतमंकुर्याद्धीने हीनं समे समम् ॥ १०७ ॥

(१) भेधातिथिः । बहुष्वतिथियुगपदुपस्थितेचितरेतरंसमहीनग्याथस्वासानादिप्रकल्पनंगुणापेक्षं विशेषेण । आसनंयस्यादि । आवसथविश्रामभूमिः । शय्याखट्वादि । अनुब्रज्या गच्छतोऽनुगमनम् । उपासनंतत्समीपे कथाप्रस्तावेन सनिधानम् एतदुत्तमेपूतमम् । दूरमनुब्रज्यतउत्तमःनातिदूरमध्यमः कतिचिदित्पदानि हीनः ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपासनं तत्समीपउपवेशनम् । हीनेति मन्दगुणे । समे नात्युत्कृष्टापकृष्टगुणे समंनान्युत्कृष्टापकृष्टम् ॥ १०७ ॥

(३) कुतूहः । आसनंपीठंचर्म वा । आवसथोविश्रामस्थानम् । शय्या खट्वादि । अनुब्रज्या गच्छतोऽनुगमनम् । उपासना परिचर्या । एतत्सर्वैबहुष्वतिथियु युगपदुपस्थितेचितरेतरापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टमध्यमंकुर्यात् । न पुनः सर्वेषांसमम् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव प्रकारभेदमाह आसनेति । आवसथोत्र गृहं । आतिथ्यस्य ब्राह्मणेष्वैव नियमनात् गुणादिनोत्तमादि नियमः ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । अतिथीनांनारत्मध्येन पूजातारतम्यंकर्तव्यमित्याह आसनेति । उत्तमेऽतिथायुत्तमंहीनत्वंत्वापेक्षया ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिथिसेवामाह आसनेति । आसनावसथौ आसनंचआवसथंयुगहंच शय्यांच पुनरनुब्रजनं । एतदतिथेः उपासनपूजनंकुर्यात् । हीनेहीनंकुर्यात् । समे समंकुर्यात् ॥ १०७ ॥

वैश्वदेवे तु निर्दत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ॥ तस्याप्यन्यथाशक्ति प्रदद्यान् बालिं हरेत् ॥ १०८ ॥

(१) भेधातिथिः । सर्वार्थमन्वैश्वदेवशब्देनोच्यते । तस्मिन्निष्पन्ने मुक्तवत्सु सर्वेषु निःशोषितेऽग्ने यद्यन्योऽतिथिरागच्छेत्तमेदद्यात्पुनःपक्रान्तंनतुतरमात्मांकबालिं हरेत् । अद्यावपि होमोनेष्यते न केवल बलिहरणम् यतः सार्यमातःपाकेहोमोबलिहरणम् । नचान्तरालिके । तथाचवक्ष्यति सार्यत्वन्नस्येति । एवच यद्यप्यसकृद्दत्तः पचेत्तथापि न प्रतिपाकवैश्वदेवमावर्तेत । यथाशक्ति सस्कारविशेषेणेतथा वा ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वैश्वदेवे होममात्रे । अन्योद्दितीयोपि । अन्नबल्यार्थंपकूमपिन बालिहरेदन्मान्तराभावे एतेन मनुष्ययज्ञस्य भूतयज्ञापेक्षयाऽभ्यर्हिततोक्ता ॥ १०८ ॥

(३) कुतूहः । अन्यशब्दनिर्देशादतिथिभोजनमर्त्यतवैश्वदेवे कृते यद्यपरो तिथिरागच्छेत्तदा तदर्थंपुनः पाककृत्वा तस्यान्वदद्यात् । बलिहरणंततोनात्रकुर्यात् । बलिनिषेधादन्नसस्काराभावोवैश्वदेवस्यावगम्यते । अन्नसंस्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्भोजनमनुजानीयात् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । अकालइत्युक्तं तत्र कथतन्नोपवासस्तत्राह वैश्वदेवेत्विति । वैश्वदेवपूर्वकदंष्ट्रत्योर्भोजने निवृत्तेरिति क्षेयम् । अन्यथा तदन्नेनातिथिभोजने स्वार्थंपव पाकःस्यादतएव स्वपाकसस्कारार्थोवैश्वदेवोनात्ममात्रसस्कारार्थः । यथाशक्ति पक्ता ॥ १०८ ॥

। (५) नन्दनः । वैश्वदेवे निर्वृते सिद्धेऽग्नौ यमिन्नन्वैश्वदेवहोमादिकं कृतं तस्मिन्निःशेषमुक्तद्वयर्थः । अन्नं पुन सा-
धितम् । पुनः साधितस्यान्नस्य सस्कारार्थं नर्वलिहरेत् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाकं कृत्वा न्नदद्यात् । पुनर्वलिहरेत् । वैश्वदेवं न कुर्यात् ॥ १०८ ॥

न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेद्ध्येत् ॥ भोजनार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥ १०९ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रासद्विकोऽतिथेरयमुपदेशः । भोजनार्थ्यैतत्कुलीनोऽमुष्य पुत्रोऽस्मात्तिननिवेदयेन्नकथयेत् । स्वे
कुलगोत्रे आत्मीयकुलपितृपितामहाद्यभिर्जनोगोत्रगर्गभार्गवादिनामधेयवा । गोत्रस्वल्पितं नामान्तरविवक्षायां यन्नामान्तरमु-
दाह्यते तदुच्यते । अध्ययनमपि स्पृत्यन्तरपतिपिद्धतदपि न निवेद्यम् । अस्याश्रवादः भोजनार्थं भोजनं लिप्से प्रस्था-
तकुलगोत्रित्वादित्यनेनार्थेन हेतुना कुलगोत्रेशंसन्वान्ताशी वान्तमुद्गीर्णमश्नातिनिगिरतीत्येवमुच्यते बुधैः ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुलतद्विशिष्टदेशस्थानोत्पन्नत्वं । भोजनार्थं इति पुनरभिधानं धनार्थमभिधाने दोषा-
भावज्ञापनार्थं वान्ताशी वान्ताशनं प्रायश्चित्ताहंत्वात् ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । भोजनलाभार्थं ब्राह्मणः स्वकुलगोत्रे न निवेदयेत् । यस्माद्भोजनार्थं ते कथयन्मुद्गीर्णाश्नाति पण्डितैः
कथ्यते ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । आतिथ्यं भोक्तुर्नियममाह नेति । स्वे स्वकीये । तत्कृतौ निन्दामाह भोजनार्थमिति । ते कुल-
गोत्रे निवेदयित्वा वान्तभक्षणतुल्यपापी स्यादिति भावः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । अतिथिप्रत्याह न भोजनार्थमिति । विमोऽतिथिभूतः । वान्ताशी सहि कुलगोत्रे । उद्गीर्णमि-
नश्नाति ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रस्वे स्वकीये कुलगोत्रे भोजनार्थं वा स्वप्रशंसानं निवेदयेत् । ते कुलगोत्रे भोजनार्थं रास-
न्बुधैर्वान्ताशीत्युच्यते ॥ १०९ ॥

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्यञ्च्यते ॥ वैश्यशूद्रौ सर्वा चैव ज्ञातयोगुरुरेव च ॥ ११० ॥

(१) मेघातिथिः । क्षत्रियो ब्राह्मणस्याध्वनीनोऽपि प्रथमभोजनकालउपस्थितोऽपि नातिथिः । अतो न तस्मै नि-
यमतो देयम् । एवं वैश्यशूद्राभ्यामपि । सखिज्ञाती आत्मसमे नातिथी । गुरुः प्रभुवदुपचर्यः निवेद्य वचनत्रियत्पुत्रम्
॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य नातिथिः । स्वर्णानां तु भवत्येव सत्यामित्र । ज्ञातयः संबन्धिनः । गुरुः
पिता ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयोऽतिथियोनं भवन्ति । क्षत्रियादीनां ब्राह्मणस्योत्कृष्टजातिव्याग्मिन्नज्ञातीना-
मात्मसमन्धादुतोऽभुत्वात् । अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्योत्कृष्टो ब्राह्मणः सजातीयश्च क्षत्रियोऽतिथिः स्यान्नापरेऽहो वैश्य-
शूद्रौ । एवं वैश्यस्यापि द्विजातयोऽतिथियोनं शूद्रः ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । अतिथिर्ब्राह्मणदत्तुक्तं तद्विदितं प्रासद्विकमनुवदति न ब्राह्मणस्येति । गृहदति विद्ये-
णादरण्ये सर्वे अतिथयः अनन्यपरणत्वात् ॥ ११० ॥

(५) नन्दन । इदानीमतिथ्यपवादमाह नब्राह्मणस्येति । नृशब्दोऽत्रावधारणार्थं । ब्राह्मणस्येवातिथयो राजन्यवैश्य-
शूद्रा । क्षत्रियादीनातु षणोत्कृष्टा सवर्णश्चातिथयो भवन्त्येव । सखाचातिथिज्ञातिषो गुरुश्च ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्र । ब्राह्मणस्य गृहे राजन्योऽतिथिनोच्यते न्य पुनवैश्यशूद्रौ सखा च गुरुरपि एते अतिथयो-
न ॥ ११० ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियोगृहमात्रजेत् ॥ भुक्तवत्सुच विधेषु कामंतमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

(१) मेघातिथि । तत्रातिथेर्धर्म क्षीणपथ्योदनत्वपरग्रामवासो भोजनकालोपस्थानम् । तादृशेन रूपेण यदि क्ष-
त्रियोगृहमागतो भवति तदा तमपि भोजयेत् । भोजनवचनादन्या परिचर्या निवर्तते । मियहितवचनत्वविशेषेण गृहभ्या-
गतस्यविहितम् । अयच्च तस्य भोजनकाल भुक्तवत्सु विधेषु ब्राह्मणत्वतिथिषु वा गृहसनिहितेषु प्रथमभोजिषु तत्र सभो-
जयितव्य । काममिति नियमाभावमाह । काम्योऽथविधिर्न नित्यद्वयर्थ । कामश्चानिर्दिष्टः विशेषफलेषु स्वर्ग । यदिवा-
धन्यशस्यमित्याद्यत्र सवन्धीयम् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अतिथिधर्मेण वैश्वदेवान्ते । काममिच्छया न त्ववश्यम् ॥ १११ ॥

(३) कुट्टूक । यदि धामान्तरागतत्वादतिथिकालोपस्थितत्वादतिथिधर्मेण क्षत्रियो विभ्रगृहमागच्छेत्तदा विभ्रगृहो-
पस्थितविधेषु कृतभोजनेषु स्थितेष्विच्छातस्तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्द । तद्धर्मेण क्षत्रियाद्युपस्थितौ का गतिस्तेषु सम्भवप्रकारमाह यदीतित्रिभिः । अतिथिधर्मेणेति
युक्तार्थं वृत्तिया । एकरात्रमित्यादिविशेषणविशिष्ट । काम यथेष्टम् ॥ १११ ॥

(५) नन्दन । राजन्यादिव्वतिथिधर्मेणागतेषु कर्तव्यश्लोकद्वयेनाह यदित्विति । अतिथिधर्मोऽदृष्टपूर्वत्वम् ।
काममितिवचनादनावश्यकता सूचिता ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्र । अतिथित्वेनातिथिरक्षणधर्मेण यदा क्षत्रिय क्षीणवृत्ति परग्रामवास गृहआत्रजेदागच्छेत् ।
विधेषु भुक्तवत्सु कामतक्षत्रियमपि पश्चाद्भोजयेत् ॥ १११ ॥

वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुट्टुम्बेतिथिधर्मिणौ ॥ भोजयेत्सह शृत्यैस्तावानृशंस्वंप्रयोजयन् ॥ ११२ ॥

(१) मेघातिथि । अतिथेर्धर्मोतिथिधर्म । सयधोरस्ति तावतिथिधर्मिणौ । अतिथिधर्मश्च प्राग्व्याख्यात । कु-
ट्टुम्बेगृहत्र मामावागतौ वैश्यशूद्रावपि भोजयेत् । क्षत्रियवक्तव्योस्तु भोजनकाल क्षत्रियकालात्परेण यतआह भोजयेत्स-
हशृत्यैस्ती । शृत्याअत्र दासाउच्यते । तेषां भोजनकालो भुक्तवत्त्वतिथिज्ञातिवाधवेषु सर्वेष्वर्वाग्दम्पतिभ्याम् ।
सहशब्दएककालतामात्रक्षणार्थं । आनृशस्यकारुण्यमनुकम्पाप्रयोजयन्प्रमाणीकुर्वन्नाश्रयन्तितयावत् । अनेन प्रज्य-
तावारयति अनुमासोसनुकम्प्योऽनुज्य । अनुकम्प्येषु यदि च शक्यतेऽनुपहर्कतुंतत्र क्रियतेऽभ्युदयार्थना त्व-
वरणादतिथेरतिक्रम । एतदुक्तं भवति यादृशोऽतिथिभोजनानुत्कृष्टो धर्मोऽनुकम्प्यानुग्रहान् तादृशस्ततो निरुद्धः ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । कुट्टुम्बे कुट्टुम्बेतिथिगृहे न तु प्रवासी । शृत्यैशृत्यद्वारा भोजयेत् सह तुल्योपचारो । क्ष-
त्रियेत्वधिकोपचारार्थं पृथगुक्ति । आनृशस्यमाहिसता । करुणाप्रयोगेन चातिथ्यतिक्रमदोषभयात् ॥ ११२ ॥

(३) कुंडूकः । यदि वैश्यश्चापि ब्राह्मणस्य कुटुम्बे गृहे ग्रामाग्रामान्तरादागतत्वाद्यद्यतिथिधर्मशास्त्रिनौ तदा-
तावपि क्षत्रियभोजनकालात्परतोदम्पतीभोजनात्पूर्वदक्षिणभोजनकालेऽनुकम्पामाश्रयभोजयन् ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । कुटुम्बे गृहे । आनृशस्य क्षीयतामिति कार्पण्यं प्रकटयन् ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । कुटुम्बे भार्यायाम् । सहभृत्यैस्त्वभृत्यैः सह भोजनकालद्वयार्थः । आनृशस्यमकल्पयन् अनृश-
स्यार्थं मनुकम्पार्थमिति यावत् ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपि निश्चयेन वैश्यशुद्धौ चैत्रामौ कुटुम्बे गृहे अतिथिधर्मिणौ तौ वैश्यशुद्धौ भोजनकाले
स्वभृत्यैः सह भोजयेत् ॥ ११२ ॥

इतरानपि संख्यादीन्संप्रीत्या गृहमागतान् ॥ प्रकृत्यान्वयथाशक्ति भोजयेत्सह भार्याया ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वान्नस आदिर्येषाम् । आदिशब्दः प्रकरोत् । ज्ञातिबन्धुसंगतसहाभ्यायिप्रभृतीन्पृष्ट्वातिगुरु-
वर्जम् समीत्यागतान् अतिथेर्धर्मस्य प्रकृतत्वान्निषेधात्प्रतिश्रुतिग्रहणम् । तान्भोजयेत् । प्रकृत्यः प्रकर्मणान्कृत्वास्त्वे-
त्य । यथाशक्तीति उपलक्षणार्थः शक्तिशब्दः । यावतीशक्तियार्थादशचयोऽर्हति तमुद्दिश्य तादृशएवसंस्कारः कर्तव्यः ।
भार्याया सह योभोक्तुं भोजनकालः स एव भार्याया अपि पृथक्कस्या भोजनकालस्याभावात् । एवमुक्तम् अवशिष्टतुदम्पती-
इति । महाभारते पत्न्युरुर्ध्वं भार्याया भोजनवर्धितद्रौपदीसन्वभामासवादे द्रौपद्या स्त्रीधर्मान्कथयन्त्योक्तं सर्वेषु पतिषु भुक्-
वत्सु शेषान्नमश्रामि । पतिशेषान्नभोजनस्त्रीगंधर्माः । तस्मान्न भार्याभोजनकाले सख्यादीनां भोजनविधीयते । नाप्येक-
पात्राशनसहार्थः किंताहि नैकाकिनस्ते भोजयितव्याः अपितु भार्याऽपि तत्र भुज्जीत । ततश्चावशिष्टतुदम्पतीति तद्व-
वाभ्यन्ते । यदि कश्चिदभ्यर्हितः प्रतीक्षकः स्यादन्वोवा न भुज्जीत तदा भार्या तद्देशे भुज्जीत । एवसौ हार्दप्रकाशित भविष्यति
॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सख्यादीन्पूर्वोक्तान्कृत्य संस्कृत्य भार्याया परिवेषणकर्त्तव्यं ॥ ११३ ॥

(३) कुंडूकः । उक्तभोजनकाले क्षत्रियादिव्यतिरिक्तान्ससिसहाभ्यायिप्रभृतीन्समीत्या गृहमागतान् नवतिथि-
भावेन तस्य प्रतिषेधात् यथाशक्ति प्रकृतमन्नकृत्वा भार्याया भोजनकाले भोजयेत् । गृहस्यस्यापि स एव भोजनकालः
अवशिष्टतुदम्पतीति बक्ष्यमाणत्वात् । आत्मनासहेति बक्ष्ये वचनवैचित्र्यमाचार्यस्य गुरोस्तु भोजनकालानभिधानेन-
भुत्वेन स्वाधीनकालत्वात् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गृहदारादिषु उक्तवन्तु प्रकृत्य सपाद्य अन्न अन्नसहभाययेति भार्याभोजनप्रतिष-
त्तिकर्म ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । प्रकृत्य तन्भाषान्यं प्रकाशयेति यावत् । सहभाषया भार्यासहितः स्वयं भोजयेत् । नाभ्यनिषु-
ज्जीत ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरानप्यागतान्सख्यादीन्भोजयेत् । तस्मान्नप्रकृत्यान्प्रकर्मणान्कृत्वा भार्याया सह सहेतिस-
मानोपचारे सहशब्दः । तै सह स्वयं भार्याया सह दम्पत्योऽपि भोजनम् ॥ ११३ ॥

सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीः स्त्रियः ॥ अतिथिभ्योऽप्येवैतान्भोजयेदविचारयन् ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । सुवासिन्योवध्वानवोबास्त्रियःस्नुपादुहितरश्म । अन्येतु ङोवच्छुशुराजीवतिपृकाभं प्रसृताश्रिप सुवासि-यलभ्यन्तेइत्याहुः । अंतिथिम्योन्वगेवैताननुगतानेव भोजयेत्परादधभोजनेष्वेवातिथिषु तत्समकालभोजयेत् । अन्यैवप्रदतिपठन्ति अविचारयन् कथमतिथिष्वभोजितेषु बाछभुञ्जतइत्येवविचिकिन्सा न कर्तव्या ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्ववासिनी दत्ता वा स्त्री पितृगृहस्थात्स्वेषु ज्ञातिषु वसतीति । कुमारः पञ्चवर्षेभ्यः । अन्वगये । याज्ञवल्क्ये ब्राह्मदीनभोजयित्वातिथिभोजनोक्तेः । कचिदप्यन्येव पाठः ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लुकः । सुवासिन्योनवोदाः स्त्रियः स्नुपादुहितरश्मताः कुमारीर्माभणीश्चातिथिभ्योमे पूर्वमेवातिथिभ्योभोजयेत् कथमतिथिष्वभोजितेषु भोजनमेधामिति विचारमकुर्वन् । मेधातिथिस्त्वन्वगेवेति पठित्वानुगतानेवैताभोजयेदतिथिसमकालमिति ध्यात्वापान्येतुश्रप्रइति, पठन्तीत्युक्तवान् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । न वै स्वयं, तदश्रीयादित्यत्रातिथिभोजनपूर्वमामं तत्र प्रतिप्रसवमाह सुवासिनीमिति । सुवासिनी नवोदास्त्रुपां तादृशीदुहितरवा । तदर्थमतिथौ प्रश्नोपि नास्तीत्याह अविचारयन्मिति ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । सख्यादिभ्यः पूर्वभोजनीयानाह सुवासिनीरिति । सुवासिनीः स्वसुः ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्ववासिन्यादीनेतानतिथ्यादिभ्योपवाविचारयन्भोजयेत् ॥ ११४ ॥

अदत्त्वा तु यएतेभ्यः पूर्वभुङ्क्तेऽविचक्षणः ॥ सभुञ्जानोन जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतेभ्योतिथ्यादिभ्योऽत्यप्येतेभ्योभोजनमदत्त्वा पूर्वप्रथममविचक्षणः शास्त्रार्थमजानानो-भुङ्क्तेसन्वगृध्रैरदत्ते प्रेतः । तांजिगिमात्मनस्तैः खादनन जानाति । एवंहिसमभ्यतेमूढमतिरवाहमेवभुङ्क्ते एवंतु न बुध्यते यद्विदन्मरानगतत्वशरीरस्य श्वगृध्रैरदनम् । तन्फलत्वादेवमुच्यते ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतेभ्यः स्ववासिन्यादिभ्योतिथिभ्यश्च । श्वगृध्रैर्जग्धिभक्षणं । एतदोषरुतेपरलोके ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लुकः । एतेभ्योऽतिथ्यादिभ्योऽत्यप्येतेभ्योऽन्मदत्त्वा व्यतिक्रमभोजनदोषमजानन्पूर्वभुङ्क्ते । समरणानन्त्वन्यगृध्रैरामनोभक्षणं जानाति । व्यतिक्रमस्यैदफलमिति वचनवैदग्ध्योक्तम् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तवैपरीत्ये निग्रहंवाह अदत्तेति । अदत्त्वा अवापयित्वा भुङ्क्ते । अविचक्षणइतिच्छेदः । जग्धि भोजन । सदत्यतिथिविशेषण तस्यैव प्रथमभोजनस्य प्राप्तेः ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । एतेभ्योऽतिथिसहितसुवासिन्यादिभ्यः । अविचक्षणइतिपदसन्धिजग्धिभक्षणम् । भुञ्जानोभोजनादित्यर्थं ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेभ्योऽतिथिभ्योऽदत्त्वा पूर्वैः भुङ्क्ते भुञ्जानःसन्मात्मनःशरीरप्रेततःश्वगृध्रैर्जग्धिभोजनं जानाति । अविचक्षणः स्वार्थमजानानः ॥ ११५ ॥

भुक्तवरत्वं विषेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ॥ भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं दुम्पती ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । विभायतिथयः स्वाजान्यादयः । तेषु कृतभोजनेषु तदवशिष्टं दुम्पती जायापती अश्रीयाताम् । पश्चात्कदाचित्भ्यः कल्पयित्वा शिष्टेष्वपदेशे सन्यादौ भोजनंरमात्तदर्थमुक्तं पश्चादिति । दुम्पत्योभोजनकालविधानार्थमर्थश्लोकोऽनुवादः ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । विप्रेष्वतिथिषु । तेषु ज्ञात्यादिषु स्वसंबन्धिषु । श्रुत्येषु पोष्येषु ॥ ११६ ॥

(३) कुड्ढुकः । विप्रेष्वतिथिषु तेषु ज्ञातिषु श्रुत्येषु दासादिषु ऋतभोजनेषु ततोऽग्नादवशिष्टभार्यापती पश्चादश्रीयाताम् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । भोजनस्य रोगतः प्राप्तत्वात् तत्कालविधिमाश्रित्य दम्पत्योस्तुद्धिशेषमाह भुक्तवतिविति । विप्रेषु अतिथिपर्यन्तेषु । तेषु ज्ञातिषु । श्रुत्येषु गर्भदासादिष्विति मेधातिथिः । नात्रोच्छिष्टाशङ्केत्याह पश्चादिति ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । अथदम्पत्योर्भोजनकालमाह भुक्तवतिविति । तेषु गर्भदासादिषु श्रुत्येषु वैतनिकेषु ॥ ११६ ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्चपितृन्गृह्णाश्व देवताः ॥ पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुञ्जवेत् ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुवादमात्रमिदं पूर्वस्य पञ्चयज्ञानुष्ठानविधेरुद्देश्यभोजनकालस्य च अन्येत्वंथान्तरविधानमपि वर्णयन्ति । पूर्वत्र जायापत्योरैककालमवशिष्टभोजनविहितम् । अनेन क्रिया अपोक्ष पुसएव विधीयते । तत्र च पूर्वश्रुत्येभ्यः माक्षपत्युभार्या भुञ्जीत । एवं च ऊवा भोजयेत् । एतदप्युपनर्भविष्यति इतरथा तैः सह भार्या न भुञ्जीतित्यर्थकल्पनायांतथाश्रुतपदाश्रयभङ्गः स्यात् । यत्तु महाभारते दर्शनंतद्दर्शनमेव विधानं विकल्पयिष्यते तद्युक्तमनुवादत्वादस्य न च गृहस्थइत्येकवचनविरोधः सहाधिकाराज्यापोपत्योः तत्र च सहाश्रयस्य प्राधान्यान्निवृत्तपत्तिः यथा ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सत्यापि भार्याया सहोपकारे नैकवचनविरोध्यते । तत्कस्यैहेतोः एकोहि तत्रप्रधानमपरोऽगुणभूतः न च गुणः सख्यामुपजनयितुंशक्नोति अतः प्रधानत्येकसख्यत्वात्सत्यपि पत्युर्थानुपवेशकवचनमेवयुक्तम् । एकएवगृहस्थशब्दः पन्थावर्तते । स च सह विवक्षायाम् । साचै क्रतुद्विविषयत्वेन प्रधानयोगुणयो वा । तस्मान्नपत्न्याः प्राक्षुप्तोभोजनम् । अतः स्थितमनुवादीयमृतिपक्षिदाट्याय । येऽपिगृह्णाश्व देवताः पूजयेदित्यर्थवादवचनं देवतापदमत्वा पूजयेदिति संबन्धाद्गोपमेवाध्यायविधित्वंसमर्थयन्ते नहि मुख्यस्य देवतार्थस्य पूज्यत्वसंभवाजिस्तुतिसम्बन्धेनैव देवतात्वस्य मुख्यत्वात् तथा च गृह्णादित्याह गृहे भवागृह्णास्ताश्च प्रतिकृत्येएव नहि यागसंपदानभूतानां गृहसंबन्धिपतासिद्धिः तेषामपि देवतार्थगोपेण पूजार्थः । कुतएतद्गृहस्थस्य मायष्टव्यास्तागृह्णादित्युपपद्यते ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । गृहादेवताः भूतानि ॥ ११७ ॥

(३) कुड्ढुकः । गृह्णाश्वदेवताइत्यनेन, भूतयज्ञदत्तः पञ्चयज्ञानुष्ठानस्यावशिष्टदम्पतीत्यनेन शेषभोजनस्य च विहितत्वात् । वक्ष्यमाणशेषकथनार्थोयमनुवादः । अथवा देवानित्यनेनैव भूतयज्ञस्यापिसिद्धः । गृहे भवागृहादेवताः पूजमित्वेति वासुदेवादिप्रतिकृतिपूजाविधानार्थत्वमस्य ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव सारंभवाद प्रमाणमिति देवानिति द्वाभ्यां । गृहे भवागृहादेवाः श्रीवास्तुदेवादयः भूतानि वा । एतेन वास्तुभूतबलिरुक्तः ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । गृहस्थेन यज्ञशिष्टानुष्ठानभोक्तव्यमित्याह । देवगृहीति ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गृहाभेदेवताः पूर्वगृहस्थएवदेवादीपूजयित्वा गृहस्थपश्चात्पुंभुभवति ॥ ११७ ॥

अधंसकेवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ॥ यज्ञशिष्टाशनं हेतुस्तत्तामन्विधीयते ॥ ११८ ॥

[यद्यदित्तमंलोके यज्ञस्य दयितं गृहे ॥ तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ११८]

(१) मेधातिथिः । प्राणकेवलं भुङ्क्ते इत्ये निपत्ते गृह्णाति नानस्य मात्रामपि यः पचत्यात्मकारणैरेवतामकारणात्ताम्-

नमुद्दिश्य क्षुधितोऽहमिद्वामहरोचतइति तदेवपच्यताम् । तस्मादनातुरेण नात्माभ्रमन्नष्टपाचनीयम् । आतुरस्य तु शरीरधारणयेनोपायेन भवति विध्य तरेणातिक्रमेणापि तस्याश्रयण युक्तम् सर्वतएवात्मानगोपायेदितिवचनात् एवं केचिदस्यार्थमाहुः एतदयुक्तसृष्टिविद्रोधात् ॥ ११८ ॥

[(१) मेघातिथिः । एवसाह । इषितमिष्टस्पृहणीयम् । यदि च न पच्येत कुतस्तादृशस्य दानसभवस्तस्मादयमस्यार्थः । तदुद्देशस्तावन्नित्यम् पाकस्य नैव विद्यते मुहूर्त्तजनादिन्वागतेषु तदुद्देशः । अन्यथात्वनुद्दिष्टविशेषपाकअतिध्यादिभ्योदानविधीयते । तेनैतदुक्तं भवति यएतेभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते तस्यायदोषः । अथवा सर्वस्मिन्नतिध्यादिभिर्मुक्तेनात्मार्यपुनः पाकं कर्तव्यं । तथाच वसिष्ठ शेषदम्पती भुञ्जीपाताम् सर्वोपयोगे न पुन पाकः । यज्ञशिष्टाशनपूर्वस्य शेषभोजनस्य प्रशंसैव । यज्ञोज्योतिष्टोमादि । शिष्टमुपयुक्तशेषतस्यचैतद्दर्शनम् । तत्तुल्यकल्पत्सत्ताशास्त्रानुष्ठानपराणागृहस्थानामतिध्यादिभुक्तशिष्टविधीयते ॥ ११८ ॥]

(२) सर्वज्ञनारायण । अधवापहेतुः । आत्मकारणात्तस्मात्प्रकारणात् । एतदन्नं सता यज्ञशिष्टाशन पञ्चमहायज्ञावशिष्टत्वेनाशनीयं विधीयते वदे ॥ ११८ ॥

(३) कुक्षुक् । यस्त्वात्मार्यमेवान्नपक्वाभुङ्क्ते देवादिभ्यो न ददाति संपापहेतुत्वात्पापमेव केवलं भुङ्क्तेनात्मम् । तथाच श्रुतिः । केवलाद्योभवति केवलादीति यस्माद्यदेव पाकयज्ञावशिष्टमशनमन्नमन्यत् एतदेव साधूनामन्नमुपदिश्यते इति ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्द । आत्मकारणात् स्वभोगहेतो इज्यतेअयमिति देवातिध्यादिर्यज्ञः । सता साधूना । अन्नअदनीयं विधीयते अन्नस्य रागविषयत्वेऽपि एवप्रकारकं विधेर्विषयः ॥ ११८ ॥

(५) नन्दन । अयज्ञशिष्टाशनदोषाशनमशास्त्रविहितत्वादित्याह अर्थापिति । यज्ञशिष्टपञ्चमहायज्ञशिष्टम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्र । य पचत्यात्मकारणात्सकेवलमघुङ्क्ते । यज्ञशिष्टाशनपाकयज्ञज्योतिष्टोमादिशिष्टान्नं सतामेतदन्नं अशनाय योग्यं विधीयते ॥ ११८ ॥

राजत्विक्रमात्कगुरुन्म्रियश्वशुरमातुलान् ॥ अर्हयेन्मधुपर्केण परिसवत्सरात्पुनः ॥ ११९ ॥

(१) मेघातिथिः । अतिथिपूजाप्रसङ्गेनाभ्येषामपि केषांचित्पूज्यानागृहायतानापूजाविशेषोविधीयते । राजाऽभिषिक्तो न क्षत्रियमात्रम् अतिमहतीक्षेपापूजा न तासर्वं क्षत्रियोऽर्हतिनहि स्वातकगुरुभ्यातस्यसहोपदेशोयुक्तः । पूजासाम्यगुरुणा न तस्यपुर्कलिङ्गदर्शनाच्च । तद्यथेना यो मनुयराजआगतइत्यातिथ्येष्टिब्राह्मणगोवधोमधुपर्कविधातुक्तीगोघोऽतिथिरित्पुरुषराजत्रिपदशयति । तेन क्षत्रियेऽक्षत्रिये वा जनपदेश्वरे पूजेयं प्रयोक्तव्या । शूद्रे तु नास्ति । मत्तवत्वम् । ननु य शूद्रस्य मत्त्रोच्चारणनिषिद्धं न पुन शूद्रसंगदान्के कर्मणि ब्राह्मणादीनाम् । नैपदोषः । अर्धाणामपिभूतेभ्यस्त्वेत्यादिमत्त्रोच्चारणमस्ति । ननु च महाभारते शूद्रकर्तृकमपिमधुपर्ककर्म श्रूयते तदहंमासनचैवयथावत्पत्यवेदपत् । मधुपर्कचगृचेवतस्मैभगवते भगवतेत्ययमभगवते वासुदेवाय विदुरइति तत्साधने इधनि भक्त्या मधुपर्कशब्दं प्रयुक्तं । तादृश्यासत्त्वोभूवति । आयुष्यमिति राजशब्दस्तावज्जानपदेश्वरवचनो न क्षत्रियमात्रं वतते । त्रियोगामतेत्याहुः । स्वातकीव्यावर्तताभ्यामुभाभ्या अन्यथाऽवगुरवः । सर्वस्वातकापवः । आश्रमात्तरस्थानाभैक्षधर्मा विहिता नत्वतिथिर्पर्वणभो-

जनम् । अथवाऽधिरनिर्बृत्तवेदाध्ययनः स्नातकौ गृह्यते । एतान् ह्येतेषु जयेत् । मधुपर्कशब्दः कर्मनामधेयम् । गृहान्तस्वरूपावगमः । परिसंवत्सरानि तिराजादिपूज्यविशेषणम् । परिगतोऽतिक्रान्तः । संवत्सरोपेयांतात् । यदि संवत्सरेऽतीत आगच्छन्ति तदामधुपर्काहोर्वावर्द्धके चिदेव व्याकृते । यदि संवत्सरादावगागच्छन्ति । तदातीतेऽपि संवत्सरे प्रथमपूजायाः । पुनर्लभते पूजाम् । अन्येत्वाहुः । सांवत्सरिकी तेषां पूजा नयावदागमनम् । अस्मिन्पक्षेऽर्वागगमनं पूजाप्रतिबन्धकम् । पाशान्तरपरिसंवत्सरादिति । यावदेव संवत्सरावपरिसवत्सरात्तत्कूर्ध्वपुनः पूज्यादित्यर्थः ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । राजा स्वदेशतृपतिः क्षत्रियः स्नातकोविद्याव्रतस्नातकः गृहराचार्य उपाध्यायोवा मियोमित्रं । परिसवत्सरात्संवत्सरविहायातिवाह संवत्सरादूर्ध्वैव गृहागमने पुनर्मधुपर्कणाहंयेत् । संवत्सरमध्ये तु नावृत्त्यामधुपर्कः ॥ ११९ ॥

(३) कुट्टुकः । अतिथिपूजासङ्घेन राजादीनामपि गृहागमनानां पूजाविशेषमाह राजेति । राज्याभिषिक्तः क्षत्रियो राजा । ऋत्विग्व्यज्ञेयेन यस्यात्विज्यकृतम् । स्नातकोविद्याव्रताभ्याम् । मियोजामाता । राजादीनेतान् गृहागमनासम् गृहोक्तेन मधुपर्काख्येन कर्मणा पूजयेत् । परिसवत्सरादिति संवत्सरवर्जयित्वा तदूर्ध्वगृहागमनपुनर्मधुपर्केण पूजयेत् । पञ्चम्यपाद्परिभिरिति सूत्रेण वर्जनार्थपरियोगेनेयंपञ्चमी । अतएवैतत्सूत्रव्याख्याने जयादित्येनोक्तं अपेन साहचर्यात्स्वेवर्जनार्थस्य ग्रहणमिति । मेधातिथिस्तु परिसंवत्सरानिति पठित्वा परिगतोऽतिक्रान्तः संवत्सरोपेयांतापूजयेदिति व्याख्यातवान् उभयत्रापि पाठे संवत्सरमध्यागमनेन मधुपर्काहंता ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहागमनानां पूजाप्रकार कथयन्तत्कालविशेषमाह राजेति । स्नातकोन्नोद्वापतिः । मियोजामाता । परिवत्सरात् मधुपर्केण पूजयेदित्यन्वयः । तदन्वयन्तरे मधुपर्केण नार्हणम् ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । अथमधुपर्काहंताह राजात्विगिति । स्नातको गृहस्थः । मियः सखा । परिगतः संवत्सरोपेयांतिपरिसंवत्सराः परिसवत्सराश्चत आगताश्चेति परिसंवत्सरागताः ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मियजामाता स्नातकोविद्यास्नातकः व्रतस्नातकोवा स्नातपति संवत्सरात्पुन पुनर्मधुपर्कणाहंयेत् । संवत्सरमध्यागमने नमधुपर्काहं भवन्तीत्यर्थः । परिसवत्सरेति पाठे परिशब्दो वर्जनार्थ इति ॥ ११९ ॥

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ ॥ मधुपर्केण संपूज्यौ न स्वयङ्गदिति स्थितिः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञनिमित्तेऽर्वागपि संवत्सरात्प्राप्त्यर्थोपमिति केचित् अन्ये तु पूर्वस्यैव राजश्रोत्रिययोस्पर्तहारमाहुः । अनुपसंहारे हि नत्वयङ्गदिति नोपपद्यते । अत्र श्रोत्रियोयः स्नातकः प्रागुक्तो यदिवाऽनुत्पिगेत्र तस्य हि यज्ञकर्मणिगारिष्यमाने गोर्मधुपर्कदानविहितम् । यद्यप्यसकृत्सवत्सरेषु सोमेन यजेत कृत्वाप्योपवैनेयाजयेयुः एवमुक्तं । सृष्टिर्भविष्यति । इतरथा कल्पितमूलम् । अन्ये तु सर्वानुत्पिगादीऽङ्गोत्रयशब्देन दृष्टान्मन्यन्ते । तथा प्राविशोपेण गौतमेन पठितम् । ऋत्विग्व्यवशुरपितृमातुल्यानामुपस्थाने मधुपर्कइत्युक्त्यायज्ञविवाहयोर्वागिति पठितवान् । अतश्च सर्वेषामेवाऽर्वागपि निर्मितेऽर्वागपि संवत्सरादुर्वाहंता स्यात् । न त्वयङ्गदिति प्रतिषेधोऽर्वागसवत्सरात्लोऽर्वागिन्येवनेयः इह द्वितीये पादेऽनेकपापकृतिपतिः । केचित्पठन्ति । तते यज्ञउपस्थिताविति तेषामयमर्थे तते शरत्पे यज्ञे यदि प्राप्ते भवतो निमज्ज्यानीतो तदेवमधुपर्कक्रियायात्पोर्नपुनः मारण्यमाणे एवपक्षः केश्चिद्व्यते दीक्षितस्य संवदानपतिषेधामधुपर्कदानमनुज्ञायमानतद्विद्वद्वत्स्यात् नच शक्यवक्तुः दामेतन्नभवत्यहोयदिनादानात् । पूजेषा विधीयते यनास्तिमधुपर्कदधिदानमांसभोजनादिदानच । अथोच्यते त्वयमेव तत्परकोर्भुज्यतइति एवसति स्तेपदोपः स्याद्वचनान्तेः

तिचेदस्त्वेष तर्हिद्वसत्यर्धः चोदितचदद्वित्रिमधुपर्कचदद्यादिति तस्माद्द्विर्द्वद्विंशतोमददात्यनेन स्याद्द्विरोधोयदि य-
ज्ञशब्द सोमयागेऽवैवर्तते । दर्शपूर्णमासादयोपि यागास्तद्विधयोविधिर्भविष्यति नैतद्युक्तम् । एवसति समाचारवि-
रोधः । नहि शिष्टाः सोमयागेभ्योऽन्यत्र ऋचिदर्योपमधुपर्कमाहरन्ति । आचारविदादः । अतोऽयमेवपाठोयुक्तः यज्ञ-
कर्मण्युपस्थितइति । प्रारभ्यमाणयज्ञागतशिष्टामधुपर्केणपुण्यजित न प्रवृत्तयज्ञाः । अतेश्वेतदपि न विचारयामः सामा-
न्यतः । मामस्य दानस्य भवतु निवृत्तिर्न पुनस्तद्विधयतयैव श्रुतस्य । यज्ञश्रासौकर्मचतयज्ञकर्म तस्मिन्नुपस्थिते
श्रामे ॥ १२० ॥

(२) सवज्ञनारायणः । अत्र राजान्यदेशनृपतिः क्षत्रियएव श्रोत्रियोविद्याभावात्सातः । एतौ सवत्सरादूर्ध्वमपि
यज्ञकर्मण्येवोपस्थितौ मधुपर्कार्हां न त्वेवमेवेति स्थितिर्नियमः ॥ १२० ॥

(३) कुट्टुकः । राजसातकयोः पूजासकोचार्थमाह राजेति । राजसातकी सवत्सरादूर्ध्वमपि यज्ञकर्मण्येव प्रा-
प्तौ मधुपर्केण पूजनीयो नतु यज्ञव्यतिरेकेण जामात्रादयस्तुसवत्सरादूर्ध्वं यज्ञविनापि मधुपर्कार्हांः संवत्सरमध्ये तु सर्वेषां-
यज्ञविवाहयोरैव मधुपर्कः । तदाह गौतमः ऋत्विगाचार्यश्चशूरपितृव्यामांतुलादीनामुपस्थाने मधुपर्कः सवत्सरे पुनर्यज्ञ-
विवाहयोरर्वाप्राज्ञः श्रोत्रियस्यच ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । तेष्वेव विशेषमाह राजाचेति । अनयोर्यज्ञकर्मण्यागमनेसवत्सरेपि मधुपर्कः । तथा च गौत-
म ऋत्विगाचार्यश्चशूरमातुलादीनामुपस्थाने मधुपर्कः सवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाक्राज्ञः श्रोत्रियस्य चेति । अर्वाकू स-
वत्सरात् । श्रोत्रियोऽर्वाकू स्यात्कः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । स्थिति सिद्धान्तः ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः राजा धामादागतः सन् श्रोत्रियः यज्ञकर्मणि दर्शपूर्णमासस्यापि वा संवत्सरादूर्ध्वमुप-
स्थितौ श्रामौ मधुपर्केण सपूज्यो भवतः । अयज्ञकाले अन्विच्छित्तौ नपूज्यौ । इति स्थितिर्नियमात् ॥ १२० ॥

सार्यन्तन्स्य सिद्धस्य पत्न्यमग्रवाल्लिहरेत् ॥ वैश्वदेवंहि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तप्रथमः इदानीद्वितीयः पाकउच्यते । सायदिनान्तः प्रदोपस्तत्र सिद्धस्यान्यस्य सर्वं पा-
थयज्ञिषोविभिरावर्तनीषोऽन्नस्ययज्ञपितृयज्ञवर्जम् । ननु च बालहरदिव्येतावच्छ्रुतम् । बलिहरणच प्रसिद्ध्या भूयस्त्वप्येव
तत्र कुतोऽसौ होमोऽस्तव्यादादानच । अथ वैश्वदेवहि नामैतदिति वैश्वदेवशब्दः सर्वयोर्तामितिपादयति विश्वेपादेवानां-
मिद्विधीयते सार्यभातर्थाद्यंशतस्तादृशसमेसायभेतरथमेव भातःशब्दः अन्ययाभातर्वहितमेव किमनेनसायथातर्विधीयते ।
एवताहै ब्रह्मयज्ञपितृयज्ञावपिकर्तव्यौ । उच्यते अन्यस्य सिद्धस्येतिवचनाचदन्साध्यतेदेवकर्तृधर्म नत्वध्ययनसाध्योन्नस-
यज्ञोनाप्युदकसाध्यतर्पणम् । एवंच सवन्धः क्रियते सिद्धस्यान्यस्य बलिहरेत् । एतद्वैश्वदेवशब्दपर्यकान्तरस्य सिद्धस्योभयोः
कालयोर्विधीयते । अन्यशब्दोद्वैश्वदेवशब्दाच्चैवव्याख्यायते । अमङ्गमङ्गशब्देन देवतोद्देशशब्दवान् । स्वाहाकारान्तोऽप्ये-
त्वाहैत्येवमादि निषिध्यते । न ह्यन्ये मन्त्रावैश्वदेवविनियुक्तास्तेषु मन्त्रत्वमशस्योच्यते । ननु स्वाध्याये पठितानामन्त्रत्वम-
स्ति स्वाध्यायेऽन्वेधः कश्चिदप्यनुः सामात्मकोवेदाभ्यापिभिर्मन्त्रइति ध्यवच्छिद्यते ध्यवहारतत्त्वपदार्थावगमनयैः शब्दैर्बलि-
हरणादि क्रियते ते कुत्रचित्पठ्यन्ते केवलमभ्यासिद्विद्योदेवेषोहोमकुर्वादिति श्रुतेः स्वाहाकारेण वा धृक्कारेण वादेवेषोह-
विः समदीयतइति वाम्यान्तरेण सर्वहोमेषु स्वाहाकारोविहितोपाय्यान्ते वषट्कारोविनियतोपाय्योपां वषट्कारोतीति ।

खाहाकारशब्दयोगे चतुर्थी स्मर्यते अतोपागोदेवतायाउद्देश्यत्वात्, उद्देश्यत्वं च देवतायाः शब्दावगम्यरूपत्वात् शब्देनैवोचितत्वादिघटना क्रियतेअग्रयेखाहेत्यादि यद्येवंतेषानिपेषः कथंतहि यागनिर्वृत्तिः नहि तुभ्यमिदं न मदीयमिति यावदुद्देशोनरुतस्तावद्यागस्वरूपनिर्वृत्तिः । नहि त्यागः केवलोयागउद्देशशून्यः । सत्यम् शब्देनिपिद्धेमनसोद्देशदेवतायाः पत्नीकरिष्यति यथाशुद्धो नमस्कारमुच्चारयति । नमस्कारेणप्रत्याभ्रातः शुद्धस्यमंत्रदतिनमस्कारोऽनुज्ञातोऽन्यदेवतापदम् । नच देवतायाविनियोगसिद्धिरित्युक्तम् । इह भवन्तस्त्वाहुः स्वाहाकारो नमस्कारेण प्रत्याभ्रातः शुद्धस्य देवतापदत्वनिपिद्धम् । अथ सायं वैश्वदेवहोमे कः कर्ता उक्तं पन्थेव संनिधानाद्बलिहरणवदमन्त्रकं करिष्यतीति ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अत्र वैश्वदेवहोमेपत्यारुते नक्तं चरेभ्य इति वैकस्मिन्बलौ दत्ते दैवसिक्तबल्यन्तरस्थाने पन्थ्याअमन्त्रकैकबलिदानमुक्तम् । वैश्वदेवहीति । वैश्वदेवं विश्वदेवाः सर्वे देवा इन्द्रादयो विश्वदेवान्तास्तेभ्यः कार्यं बलिकर्म सायंप्रातर्विधीयते न तु ब्रह्मयज्ञपितृयज्ञयो रिवारस्यापि दिवैव क्रियाऽतः साय पन्थेव नक्तं चरव्यतिरिक्तमूतयज्ञस्थाने देवतामनसोद्देश्य कार्यमेतदित्यर्थः ॥ १२१ ॥

(३) कुड्भूकः । दिनान्ते सिद्धस्यान्नस्य पन्थ्यमन्त्रं बलिहरणं कुर्यात् । इन्द्राय नम इति मन्त्रपाठवर्जम् । मानसस्तु देवतोद्देशोन निपिष्यते । यतएतद्वैश्वदेवं नामान्नसायं होमबलिदानातिथिभोजनात्मकतत्सायंप्रातर्गृहस्थस्योपदिश्यते ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्वदेवस्य सिद्धस्येत्यत्र बलिकर्मत्वावच्छेदेऽधिकारित्वेन श्रामं प्रातर्पयुद्देश्यति सायमिति । तयोच देवतामनसोद्देश्येत्याह पन्थ्यमन्त्रमिति । सायंबलिमांस्त्विति चेन्नेत्याह । वैश्वदेव इति ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सिद्धस्यान्नस्य सायंसंध्याकाले पत्नी अमन्त्रवदबलिहरोद्देश्यात् । बलिहरणं भूतयज्ञः । विश्वेर्षा- देवानामिदं कर्म वैश्वदेवं नामैतत्सायंकाले प्रातःकालेपि विधीयते । इति नित्यश्राद्धम् ॥ १२१ ॥

पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्य विप्रश्चेन्दुक्षयेऽग्निमान् ॥ पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ १२२ ॥

(१) भेषातिथिः । वैश्वदेविकाद्वैकलिपकाच्छ्राद्धान्तिथ्यमिदं श्राद्धान्तरमुच्यते । तस्यायंकालनिर्देशः । चन्द्रक्षयेऽभावास्यायां तत्रापि नयस्यांकरस्यांचन वेद्यायां कितार्हं पितृयज्ञानिर्वर्त्य श्रुतोयः पिण्डपितृयज्ञस्तं कृत्वा । एवं च यस्तस्यकालः स एवास्यापि लभ्यते । तदुक्तमभावास्यायामपराण्हे पिण्डपितृयज्ञ इति अनाहिताग्नेरप्यौपासनयोगोऽस्त्येव । तथाचाह एवमनाहिताग्निर्नित्ये अर्पयित्वेत्यादि अग्निमान् वैवाहिकेनाग्निना तद्वाग्नायकात्प्राप्ततेन वा विप्रग्रहणम- विवक्षितम् । क्षत्रियवैश्ययो रपीष्यते । एवं स्पृह्यन्तरेषु इदं विशेषणोक्तं पिण्डान्वाहार्यकमिति । नामधेयमिदमस्य श्राद्धस्य पिण्डानामनुपश्रवादाच्छ्रित्येतेऽनुधीयते । तत्पिण्डान्वाहार्यकं भवति । मासश्चानुमासश्च तयोर्भवमासानुमासिकम् । मासानु- मासशब्दसमुदायो मासगतं वांत्सामाचष्टे । मासि मासि कर्तव्यमित्युक्तं भवति । अतश्च नित्यतासिद्धिः । यद्यप्यनुमासशब्दा- द्दोषावगतिर्भवति मासशब्दोऽतिरिच्यते तथापि पद्यप्यन्धेगौरवनाद्रिच्यते । श्राद्धमित्येतदपि नामैव । कुर्यादिति विधिः ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पितृयज्ञपिण्डपितृयज्ञं अग्निमान् । स्मार्तेन श्रौतेन वा । पिण्डेभ्यो लिपिकर्मात्रा मन्वाद्यत्त ब्राह्मणा अत्र श्राद्धे भोज्यन्त इति पिण्डान्वाहार्यकं मासानुमासात् कर्तव्यात्पिण्डपितृयज्ञादनुमासिकं मासि मासि कार्य- पितृकृत्यं मासानुमासिकमिति मत्संगाध्वहारातुगुणं नाम द्वयमुक्तम् । विप्र इति क्षत्रियवैश्यकार्यस्य पिण्डपितृयज्ञात्प्रागपि क-

रणे न दोषइत्येतदर्थम् । अतएव उत्तरश्लोके तदामिपेणेति आमिपिनियमोक्तिरपि क्षत्रियवैश्वयविपयैव । अतएव हि श्रौका-
न्तरप्रयत्नोविषयपदस्य तत्रान्वयोमाभूदिति । अतएव च पुरुस्त्यः मुन्यन्त्राहाणस्योक्तंमांसक्षत्रियवैश्वयोरित्याह ॥१२२ ॥

(३) कुडूकः । आर्द्धकल्पं च शाश्वतमित्युक्तम् । तत्र सायिकस्य कल्पान्तरमाह पितृयज्ञत्विति । पितृयज्ञं
वास्यायांपिण्डापितृयज्ञाख्यं कर्म कृत्वा आर्द्धं कुर्यात् । पितृयज्ञपिण्डानामनु पश्चादाह्वयतइति । पिण्डान्वाहार्यकं आर्द्धमा-
सानुमासिकमासश्चानुमाहाश्रतयोर्भवं प्रतिमासं कर्तव्यमित्यर्थः । अनेनास्य नित्यत्वमुक्तम् । विप्रग्रहणं द्विजातिपरं । यथा
पां प्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्द्धकल्पं च शाश्वतमित्युक्तम् । तत्र सायिकस्य कल्पान्तरमाह पितृयज्ञत्विति । पितृयज्ञं
सायान्हे पिण्डपितृयज्ञेश्रन्तीति श्रुत्युक्तं कर्म । चन्द्रक्षये चन्द्रारम्भककलानां क्षयोऽक्रान्तान्त्यकलायामवास्यायां निर्व-
न्यं कृत्वा । सर्वं आर्द्धप्रकृतिपार्षणं आर्द्धस्य पिण्डपितृयज्ञान्तरभाविष्वन्नाम्ना प्रथयति पिण्डान्वाहार्यकमिति । पिण्डं
पिण्डपितृयज्ञं तदनु आहार्यं कर्तव्यता यस्य तत् । मासानुमासिकं मांसमासं प्रति साध्यम् ॥ १२२ ॥

(५) गन्दनः । एवमहरहः कर्तव्यत्वेन पञ्चमहायज्ञा उक्ताः । इदानीं प्रतिमासमावास्यायां कर्तव्यस्य मासिकाख्य-
स्य आर्द्धस्य विधिमुपदिदिक्षन्नाहिताग्नेस्तत्र विशेषतावदाह पितृयज्ञमिति । अग्निमानाहिताग्निः । विषोद्विजः । चन्द्र-
क्षयेऽमावास्यायां । पितृयज्ञं श्रौतपितृपिण्डपितृयज्ञनिर्वर्त्यं । पिण्डान्वाहार्यकम् । पितृयज्ञदत्तानांपिण्डानामनुपश्चादा-
हार्यं प्रयोज्यम् आहार्यमेवाहार्यकम् । मासानुमासिकम् । प्रतिमासिककुर्यात् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ आर्द्धप्रकरणम् । अग्निमान् विप्रः चन्द्रक्षये अमायां पितृयज्ञपिण्डानिर्वर्त्यं समाप्य मासानुमा-
सिकं पिण्डान्वाहार्यकं पिण्डानां पश्चात् आर्द्धपदेऽनुधीयते तत्पिण्डान्वाहार्यकं आर्द्धं कुर्यात् । मासानुमासिकं च ॥ १२२ ॥

पितृणां मासिकं आर्द्धं मन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ॥ तन्नामिपेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥ १२३ ॥

[ननिर्वर्षतियः आर्द्धं प्रमीतपितृकोद्विजः ॥ इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ॥]

(१) मेघातिथिः । अन्वाहार्यदर्शपूर्णमासयोः श्रौतयोर्दक्षिणाविविजम् । यदेतन्मासिकं आर्द्धममावास्यायामेतत्पि-
तृणामन्वाहार्यम् । यथान्वाहार्यं विजः प्रीयन्ते तद्वत्पितरः आर्द्धेन । एतेन पित्रर्थतां आर्द्धस्याह । यथाभ्यादिवेवताथो-
दर्शादिभाग एवम् आर्द्धे पितरः किं तर्हि तदुपकारार्थमेव आर्द्धम् । तथाच पितृणामिति पत्नी । केवले हि देवतात्वे चतुष्पा-
विरहायोगः । पक्षे पाठान्तरमर्थान्तरं च पिण्डानां मासिकमिति । अन्वाहार्यं विदुर्बुधाः अनेनापि पितृयज्ञवदस्य कर्तव्यतो-
च्यते । नित्यदमङ्गम् । तदेतदाभिधेयं मासेन कर्तव्यम् । प्रशस्तेनाप्रतिपिण्डेन विशेषविहितेन वा ह्यौ मासौ प्रत्यमासेने-
ति यद्वक्ष्यति । अयं मुख्यः कल्पः तदभावे इधिवृत्तपयोऽपूपादि विधायिष्यते । मांसं च व्यञ्जनं भक्त्यादिभोज्यस्य । न पु-
नरेतदेव केवलभोज्यं येन वक्ष्यति गुणांश्रुपशकाकायांस्तथायावन्तश्चैव ये श्रान्नेरिति । किमुनः आर्द्धे होमब्राह्मणभोजनपि-
ण्डनिर्वपणादीनि कर्माणि सर्वाण्येव समप्रधानानि आर्द्धशब्दाव्याप्त्युत किंचिदङ्गमत्र किंचित्प्रधानम् । उच्यते आर्द्ध-
भोजयेच्छार्द्धं भुक्तमनेनेति सामानाधिकरण्याद्ब्राह्मणभोजनं मुख्यं प्रतीयते ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पिण्डानामिति । पिण्डपितृयज्ञपिण्डानामनुपश्चादाहार्यं यच्छार्द्धं तन्मासिकम् । मासि

(१२३) प्रयत्नः = समतन्ततः इति केषुचित्पुस्तकेषु । (१२३) पितृणां = पिण्डानां (नं)

१ (४) रामचन्द्रेण व्याख्यातः

मासि कर्तव्यत्वात्मासिकसङ्गमपि विदुः । प्रशस्तेन आह्वयोर्येन । एवं च आह्वान्तरेषु नामिपनिमयइति दर्शितम् ॥१२३॥

(३) कुङ्कुम्बः । इदानीनामनिर्वचनेनोक्तमेव पितृयज्ञानन्तर्यद्रव्यति पितृणामिति । इदंमासिकं प्रतिमासभवं आह्व-
यस्मात्पितृयज्ञपिण्डानामनुपश्वादाद्द्विष्यते तेन पिण्डान्वाहार्यकमिदं पिण्डताजानन्ति । ततोयुक्तं पितृयज्ञानन्तर्यमस्य । तच्चा-
मिषेण वक्ष्यमाणमांसेन प्रशस्तेन मनोहरेण पूतिगन्धादिरहितेन प्रयत्नत कर्तव्यम् । पिण्डानां मासिकं आह्वमिति वा पाठः पि-
ण्डानां पितृयज्ञपिण्डानाम् । शेषतुल्यम् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रादौ वक्ष्यमाणपिण्डकल्पस्तदनु विप्रभोजनकल्पः इदं त्वभिमतोजीवत्पितृकस्यापि तेन
स्वकंपितर माशयेदिति वक्ष्यमाणसंगच्छते । पार्वणि तु विप्रभोजनानन्तरं पिण्डकल्प उच्छ्रष्टसंनिधौ चैतत्परस्तात्पिण्ड-
मिष्यतइति । मेधातिथिस्तत्तदेवानुवदन् तत्र कर्तव्यविधिते पितृणामिति । प्रशस्तेन पाणीनरोहितावाद्याविन्यादिवक्ष्यमा-
णेन ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । मासिकाल्यस्य आह्वस्यैवाऽयं प्रयोगविधिर्नान्यस्येत्याह पिण्डानामिति । मासिकमेव आह्वपिण्डा-
नामन्वाहार्यपश्चात्प्रयोज्यं विदुर्बुधानां परम् । तस्यद्रव्यविशेषउत्तरार्धेनोक्तः । आमिषेण, मासेन । प्रशस्तेन वक्ष्यतया-
विहितेन ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणांपितृपक्षपिण्डानां मासिकं आह्वं बुधाः अन्वाहार्यसंज्ञविदुः । अन्वाहार्यपितृपक्षपिण्डानाम-
नुपश्वादाद्द्विष्यते तत्पिण्डान्वाहार्यकं । तत्र आह्वं प्रशस्तेनामिषेणामिति धेनुकर्तव्यं । द्वौ मासौ मत्स्यमासेनेति वचनात् ॥ १२३

[रामचन्द्रः । नेति । प्रमीतपितृः मातृकोय आह्वं न निर्वपति न करोति । मासिमासि इन्दुक्षये अमायं स प्रायश्चित्ती
भवेत् ॥ १ ॥]

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्याद्विजोत्तमाः ॥ यावन्तश्चैव यैश्चान्नेस्तां प्रवक्ष्याम्यशेषतः
॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचाह तत्र तस्मिञ्छ्राद्धे ये द्विजोत्तमा ब्राह्मणा भोजनीया ये च परिहृत्या यावन्तो-
यत्संख्याकाहो देवइत्यादि यैश्चान्नेस्तिरैर्वाहियवैरित्यादि तदेतत्सर्वमिदानीं वक्ष्यामि तच्छृणुत । एतदत्र माधान्नेन
संपाद्यम् एतेन विना आह्वंनं कृतं भवति । अन्यच्च यच्चाह्वं जातमारादुपकारकंसनिपत्योपकारकवा तस्मिन्संपन्ने आह्वं-
नं कृतं भवति । सगुणं तन्न स्यात् । अतएतेषां प्राधान्यत्वापनार्थं पुनरुपस्थासः ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्विजसत्तमा इति शृणुणा मुनीनां तस्योपनम । प्रपन्नतइति षडपिण्डाः । द्विजोत्तमाः ।
द्विजेषु तमवर्णा ब्राह्मणा इति यावत् ॥ १२४ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । तस्मिञ्छ्राद्धे ये भोजनीया ये च त्पान्या यत्संख्याका यैश्चान्नेस्तत्सर्वमवक्ष्यामि ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । एकमन्वाशयेद्द्विप्रमित्यत्रैकत्वविधिश्राद्धब्राह्मणमात्रं प्रामं । आह्वं विशेषे नृत्पत्यापक्षणाः प्रतिजा-
नीते तत्रेति । तत्र पिण्डपितृयज्ञे पार्षणश्राद्धे च । ये यत्वरूपाः । यावन्तः सद्यस्ययायैर्मुन्यन्नाद्यैरित्यर्थः ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र श्राद्धे ये भोजनीया भोजनार्हाः स्युः यावन्तोपत्सद्ब्रह्मचाका ब्राह्मणा यैरन्नेः संख्यायां स्ता-
नशेषतः प्रवक्ष्यामि ॥ १२४ ॥

द्वौ देवे पितृकार्ये धीनेकैकमुभयत्र वा ॥ भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यपि प्रतिज्ञातस्य वस्तुनस्तेनैव क्रमेण विशेषकथनं युक्तं तथापीह स्वल्पवक्तव्य-

त्वाद्भोजनीयादितिगामपरित्यज्यसख्यानिर्देशोऽने न क्रियते । देवानुद्दिश्य ह्यौत्राक्षणी भोजयेत् । पितृणां कृत्ये त्रीनु-
भयत् वा देवैकपिण्डेचैक यथापिपिण्डइत्यत्रपितुरिदमितिपितृश्राद्धेन देवताभोदना तथापि पितृपितामहपितामहा
उद्देश्या । तत्रैकेकरस्यैकैक भोजयेत् । नत्वैकैक सर्वेभ्यः पृथक्पृथग्देवतात्वात् । उच्चं च गृहकारेण नत्वैकैकसर्वेपापिण्डेव्या-
ख्यातमिति । यथैक पिण्ड सर्वेभ्योनिरुह्यते तथैव ब्राह्मणोऽपिनभोजयतइत्यर्थः । इहापिबुध्यते । निमज्जयेत्यवरा-
निति । भोजनार्थमेव तन्निमज्जनादृष्टार्थम् । अतश्च पितृकृत्ये त्रींस्त्रिनितिदृष्टव्यम् । तथाचाह नचावराभोजयेदिति
एवच इत्वैकेकमपिब्रह्मासमित्येतदप्येवमेवदृष्टव्यमेकेकरस्यैकैकमिति । अपिच नैवात्रैकेकमुभयत्रेत्येतद्विधीयते । वि-
स्तरप्रतिपेधार्थोऽयमनुवादः । यथा विपंभक्षय माचास्य गृहे भुङ्क्ते यद्येवह्यैदेवत्येपोऽपि विधिर्नस्यादस्याप्यन्यार्थतयो-
पपत्ते । अथायविधिरगामत्वादिकैकमित्येषोऽपि करमान्भवति । अत्राह माभूद्द्वयोरैकोऽपि विधिः । कृतस्तरि संख्या-
वगभोनिमज्जयेत रूपवरानिति । ननु तत्रदेवग्रहणानस्ति सृष्ट्य तरात्तर्हि सख्यावगम अयुजोवापशोत्साहमितिपुग्मात्तै-
वइति । यदि वायसख्याविधि स्याद्विस्तरमाप्तभावात्प्रतिपेधोऽनर्थकः । तस्माद्यावद्ब्रह्मणोभोजितैर्विस्तरे येदोया-
स्ते न भवन्ति । अत्राह माभूद्द्वयोरैकोपि तावन्तोभोजनीयाः । पिण्डेऽयुग्मा देवैतुद्वावेव अतिसद्बुद्धोऽप्यत्यर्थमाद्बुद्धोऽपि ।
न प्रवर्तत विस्तरे । नचायमदृष्टार्थोविस्तरप्रतिपेधः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । त्रीनपित्रादित्रयार्थकमात्रैकमिति पित्रादित्रयोद्देश्यैक वैश्वदेवार्थैकमिति । एवंयदा
त्रय पित्रर्थं तदा वैश्वदेवेऽपि द्वावेवेति नियतम् । विस्तरे स्मृत्यन्तरोक्ते एकैकार्थत्रयस्यइत्याशौ ॥ १२५ ॥

(३) सुश्रूक । अत्र यद्यप्युद्देश्यक्रमेण ये भोजनीयाइति वक्तुमुचिततथाप्यल्पवक्तव्यत्वाद्ब्राह्मणसख्यामाह द्वा-
विति । देवश्राद्धेद्दे ब्राह्मणौ पितृपितामहपितामहानात्रोन्नान्नानयवा देवैकपित्रादित्रिके चैकब्राह्मणभोजयेत् । उक्ता-
तिरिक्तभोजनसमर्थोऽपि नाधिकभोजनेषु प्रवर्तते । मेधातिथिस्त्वाह । पितृकृत्ये त्रीनिति पितृस्त्री ब्राह्मणां पितामहस्य
त्रीन्ब्राह्मणां पितृपितामहस्य त्रीन्ब्राह्मणां भोजयेत् । एकैकमुभयत्रवेति देवैकपित्रादित्रयस्य चैकेकम् । नत्वैकपित्रादि-
त्रयस्य नत्वैकैकसर्वेपापिण्डेव्याख्यातमित्याश्रयणगृहविरोधात् । यथैक पिण्ड पित्रादित्रयस्य न निरुह्यते तथैको-
ब्राह्मणो न भोजयितव्यइत्यर्थः । तराम्नापित्रादित्रयस्यैकब्राह्मणभोजन तदसत् । गृहकारेणैव नत्वैकैक सर्वेपापिण्डे-
व्याख्यातमिति पठित्वा काममनाद्येइत्यभिहितम् । अस्यार्थं बहुपित्रादिदेवताकश्रादानामाद्यसपिण्डीकरणमभिमततद्य-
तिरिक्तश्राद्धे काममेक पित्रादीनाम्ब्राह्मणइत्यर्थः । अथवाऽनाद्येऽदनीयद्रव्याभावएकोऽर्हि भोजयितव्यः । उभयत्रापि
व्याख्यानं पार्षणादौ पित्रादित्रयस्यैकब्राह्मणभोजन गृहकृतवोक्तम् । वसिष्ठोपि यथैकभोजयेच्छ्राद्धे देवतत्रकथमवे-
त् । अल्पाने समुद्भूत्य सर्वेभ्यः कृतस्यच्यदेवतायतने कृत्वायथाविधि प्रवर्तयेत् । प्रार्येदन्नतदद्योवाद्याह्नान्नलचारिण-
इति । सर्वेभ्यएकब्राह्मणभोजनमाह । तस्माद्यथोक्तैकव्याख्या मथमे वावशब्दइत्यनेन विस्तारइति प्राप्ते छन्दे समान-
त्वात्सृष्टीनासर्वे विषयश्छन्दसिबिकल्पते इति विस्तरइतिरूपम् ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्द । प्रतिज्ञाव्याकरोति द्वाविति । पितृकृत्ये पितृद्देश्यककृत्ये । त्रीन् पितृपितामहपितामहान् ।
शक्येकताप्रतित्रीस्त्रिनिति मेधातिथिः । तेन नव । अथवा पितृकृत्यावच्छेदे त्रीन् । तदुक्तम् । यथैकपिण्ड सर्वेभ्योन-
निरुह्यते । तथैकैकब्राह्मणोपि न भोजनीयः । मातामहानामप्येव श्राद्धकुर्याद्विचक्षणइत्युक्ते । एवमातामहपक्षे दैवे पि

* भोजनीया=भोजनीया (अ)

स्ये च श्राद्धया पितृदेशेन द्रव्यत्यागं ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तं श्राद्धं । अन्यत्र भाक्तमतः आमावासिकश्राद्धं सर्वश्राद्धमकृतिः बहुद्रव्यसंपत्तिमानपि बहुब्राह्मणादि न कुर्यादित्याह । नेति ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । यावन्तद्व्येतद्विद्वृणोति द्वैवैवइति । विस्तरेसंख्याभूयस्त्वे ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणसङ्ख्यामाह द्वाविति दैवे विश्वेदेविनिमित्तौ विधौ पितृकृत्ये त्रीन् पित्रादिस्थाने त्रयस्त्रयः विप्राङ्गियाः । एकैकमुभयत्र वा पितृणां एकमेकं वा । विश्वेषां देवानां वा एकैकं ब्राह्मणभोजयेत् । विस्तरे न सज्येत ये च द्विजावर्ग्यास्त्युर्वर्जयेत्तान् उक्तान् भोजयेद्विप्रदोपास्ते न भवन्ति ॥ १२५ ॥

सत्क्रियादिशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः ॥ पञ्चैतान्विस्तरोहन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । किं तर्हि एताद्वेषानापादयति । विस्तारोनेष्यते । यदि तु शक्यन्ते सत्क्रियादय उपपादयितुं तदा यथोत्साहं सत्क्रियासंस्कारविशेषः । देशोदक्षिणप्रवणादिरवकाशेषु चोक्षेत्त्वितिवक्ष्यमाणः । कालः अपराहो मध्याह्नाच्छिते सूर्यइति । शौचमात्मब्राह्मणमेष्यगतम् । ब्राह्मणानां संपत् गुणवद्ब्राह्मणलाभः । एते गुणा अवयवसंपादाः । ते च विस्तरेण नश्यन्ति । विस्तारो वै गुण्यम् । ब्राह्मण बहुत्वे चासौ प्रसज्जति । तस्मान्नेहेत न कुर्यात् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । सत्क्रियांपूजां ब्राह्मणानां देशः शुचिः । कालोऽमावास्यादिः । शौचं दानृषदीत्रोः । ब्राह्मणसंपदं ब्राह्मणगुणान् । तदुपवेशमानादेशाग्रिस्तावद्ब्राह्मणाचारो रोधेन कालमात्रेः श्राद्धासंभवादेशकालौ हन्तीत्युक्तं । तस्मान्नेहेत इति वदत्सत्क्रियादिसंभवे बहुत्वंप्रशस्तमित्यदर्शयति । अतएव नवावराभोजयेदिति गौतमः ॥ १२६ ॥

(३) कुडूकः । सत्क्रियांब्राह्मणस्य पूजादेशं दक्षिणप्रवणत्वादिवक्ष्यमाणं कालम्पराहं शौचं श्राद्धकर्तृभोक्तृब्राह्मणमेष्यगतं गुणवद्ब्राह्मणालाभं च ब्राह्मणविस्तारो नाशयति । तस्माद्ब्राह्मणविस्तरं न कुर्यादिति सत्क्रियादिविशेषतो ब्राह्मणविस्तारनिषेधात्सत्क्रियादिसंभवे पित्रादेशैरेकैकस्यापि ब्राह्मणत्रयाभ्यनुज्ञानम् । अतएव गौतमः नवावराभोजयेदयुजोवायथोत्साहम् । बहुचगृहकारोऽपि अथातः पार्वणश्राद्धे काम्य आभ्युदयिकएकोद्विष्टे ब्राह्मणानित्युपक्रम्य एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ र्वास्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वमित्याह द्वौ द्वावित्याभ्युदयिकश्राद्धविषयं स्थूल्यन्तरेण तथा विधानाद्ब्राह्मणाभ्युदयिकमित्युपक्रमश्च ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव निन्दार्थवादमाह सत्क्रियामिति । सत्क्रियां ब्राह्मणपूजां । देशं दक्षिणप्रवणादि । कामं अपराह्नादि । शौचं तत्कर्तृभोक्तोः स्नानादि । ब्राह्मणसंपत् गुणवद्ब्रह्मलाभः । एतास्य विस्तरः उक्तानां बाहुल्यं हन्तीति योजना ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्क्रियाअन्तस्स्कारविशेषः । देशोदक्षिणप्रवणं । कालः कुतुपादिः । शौचं आत्मब्राह्मणगतं । यज्ञादृत्तिकागोमयमरमादिशुभोपस्करशुद्धिः । ब्राह्मणसंपदं ब्राह्मणसमूहं । श्राद्धे विस्तरो बाहुल्यं एतांसत्क्रियादिषु हन्ति नाशयति तस्य विस्तरनेहेत न कुर्यात् । विस्तरं ब्राह्मणानां बाहुल्यम् ॥ १२६ ॥

प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पिच्यं नाम विधुक्षये ॥ तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । न यथा देवानि कर्माण्ये देवतार्थान्येव पिच्यं नाम तत्कर्मन्तु । विधुक्षये तस्मिन् पुनरप्येति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी न यथा देवानि कर्माणि किं तर्हि मथिता एषा ता वेदविदाग्र । प्रेतकृत्या प्रेतोपक्रिया । विधुक्षये विधुष्यन्तस्तस्य क्षये । अमावास्यातिथिक्षयइति पाठान्तरम् । विधुक्षयइति तु पाठो निर्दुष्टः । एवहि तत्र भोजनम् । पिच्यं नाम न-

धिचोदितकर्म क्षये गृहेतस्मिन् कर्मणि । पित्र्ययुक्तस्य तत्परस्य नित्यं कर्तुं ह्यपि पद्यते । प्रेतकृत्यैव तस्यापि प्रेतस्य कृत्योपकारः श्राद्धादि पुत्रैः क्रियते । पुत्रपौत्रादिसंतत्यविच्छेदः श्राद्धफलमनेन प्रकारेण प्रतिपद्यते । न च तत्फलकामस्याधिकारो नित्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अन्ये त्वधिकारान्तरमिदं संतत्यविच्छेदकामस्येच्छन्ति । लौकिकीयं कर्तव्यतास्मार्तैत्यर्थः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एषा या प्रेतमुद्दिश्य क्रिया प्रेतक्रिया क्षये चन्द्रस्यविधोःविहिता कार्यत्वेन पित्र्यनाम पित्रुसंज्ञया मसिद्धं तस्मिन् युक्तस्यैव पुंसो नित्यमिह कर्मभूमी लौकिकी विराट् लोकाग्रामिनिमित्ताप्रेतकृत्या नित्यश्राद्धरूपा एति आगच्छति तदधिकारे सति तत्कर्तुरेव नित्यश्राद्धेऽधिकारो नान्यस्यैत्यर्थः । क्वचित्प्रेतकृत्यैव लौकिकी इति पाठः । तत्र तस्मिन् युक्तस्यैवेत्यन्वयः । केचिदत्र श्राद्धउक्तस्य लौकिकी प्रेतकृत्या परामातिं निवर्तते तदकरणेऽपि प्रत्यवायाभावइत्यस्यार्थमाहुः ॥ १२७ ॥

(३) कुड्ढुकः । यदेतत्पित्र्यं कर्म श्राद्धरूपं प्रथममियं प्रख्याताप्रेतकृत्यापि पुत्रकारार्या क्रिया । प्रकर्षेण इतः प्रेतपित्रुलोकस्थ एवोच्यते । विधुक्षयेऽमावास्यायां तस्मिन् पित्र्यं कर्मणि युक्तस्ये तत्परस्य लौकिकी स्मार्तकी प्रेतकृत्या पित्रुपकारार्या क्रिया गुणवत्पुत्रपौत्रधनादिकल्पबन्धरूपेण कर्तारमुपतिष्ठते तस्मादिदं कर्तव्यम् । गोविन्दराजेन तु विधिः क्षयइति पठितव्याख्यातं च । योऽयं नामविधिः पित्र्यं कर्मति । क्षये चन्द्रक्षये गृहे वातदसांपदायिकम् । मेधातिथिप्रभृतिभिर्गोविन्दराजादपि वृद्धतरैरन्युपेतत्वात्क्षयइति संबन्धहेत्याह ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धस्य संज्ञान्तरं कुर्वन्त कर्तुरानृण्यमाह मथतेति । प्रथिता प्रख्याता प्रेतकृत्या पित्रुपकारार्या क्रिया । विधुक्षये अमावास्यायां लौकिकी स्मार्ता । तस्मिन् युक्तस्य श्रद्धधानस्य नित्यं पुत्रपौत्रादिफलप्रबन्धेन श्रद्धधानं कर्तारप्रत्येतीत्यर्थः ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । विस्तरवर्जने कारणान्तरमन्यस्तीत्युक्तिर्भाष्येणाह प्रथितेति । विधुक्षये चन्द्रक्षये । यत्पित्र्यं नाम कर्म क्रियते साक्षेपाप्रेतकृत्येति प्रथिता लोके मसिद्धा । प्रेताः पित्रुपितामहादयस्तदर्थक्रिया प्रेतकृत्या प्रेतनिःश्रेयसकरीक्रियेति यावत् । लौकिकी लोकविदितासैपाप्रेतकृत्या । तस्मिन् विस्तरसति । युक्तस्य सावधानस्य श्रद्धधानस्येति यावत् । इह विधुक्षये नित्यं प्रतिमासमेत्यागच्छति कर्तव्यत्वेनोपतिष्ठते हिंस्यात् । किमुक्तं भवति अमावास्यायां श्राद्धं प्रेतकृत्यमिहेतुरिति मसिद्धम् । तच्च यदा कदाचिन्नक्रियते किन्तु प्रतिमासमनुतिपातनीयमेव प्रतिमासविस्तरणप्रसक्तिरतिपातिकदादिपादयेत् । तस्माद्विस्तरेण नमसजेतेति ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषा प्रेतकृतिः पित्रुक्रिया कर्म । विधुक्षये अमायां प्रथिता मसिद्धा तस्मिन्वाह्यार्थके पित्र्ये कर्मणि नित्यं युक्तस्य पुंसः श्राद्धे कर्मणि लौकिकक्रिया प्रेतकृत्या धृतस्य सत्कारः श्राद्धं पुत्रादिभिर्देसाकृतकृत्यताप्रेतिमानोति । प्रेतकृत्येपतिं वा पाठः ॥ १२७ ॥

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दानृभिः ॥ अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रोत्रियः छांदसः कृत्स्नमंत्रब्राह्मणिकंशाखांअपीतेयस्तसैहव्यानि श्राद्धांगभोजनानि विश्वान्देवानुद्दिश्य यानि विहितानिानि देयानि । कव्यानि पित्र्यउद्दिश्य यानि भोजनानि । अर्हत्तमाय अर्हतापूज्यतायोग्यता च । महाकुलीनः पूज्यते महाकुलेजातो विद्यावृत्तसंपन्नश्च तस्मै दत्तं श्राद्धादयस्विमहाफलं । एवं चाश्रोत्रियाय दानं निष्कलं । अश्रोत्रियाय अभिजनविद्यादिगुणरहिताय स्वल्पफलमर्हत्तमाय महाफलं ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ह्य्यं वैश्वदेविकमन्त्रं । कथ्यं पित्र्यं । अर्हत्तमाय वृत्तसंपन्नादपि पूज्याय श्रोत्रि-
याय ॥ १२८ ॥

(३) कुङ्कुमः । छन्दोमात्राध्यायी श्रोत्रियस्तस्मैदेवपित्र्यान्तानि सब्रतोदियाति । अर्हत्तमायश्रुताचाराभिजनादि-
भिः पूज्यतमाय तस्मै दत्तमहाफलंभवति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । यावन्तदत्पुत्रा ये भोजनीया इत्पुत्रं तत्राह श्रोत्रियायेति । वेदाध्यायी श्रोत्रियः । ह्य्यं
होमउत्तरामतिपत्तिर्यस्यं तदुपलक्षितं देवदेयं । कथ्यं कवेःपुत्राहविष्मन्तःश्राद्धदेवास्तदुपलक्षितं पितृदेयं । श्रोत्रियपुत्र श्रु-
ताचारादिसंपन्नोर्हत्तमः ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । येभोजनीया स्युर्येवर्ग्यादितिपदुक्तंतच्छ्लोकहयेन विवृणोति श्रोत्रिमायेति । तत्र ह्य्यपहर्णभासद्विक
श्राद्धाद्देवैश्वदेवविषयवा । अर्हत्तमायपूज्यतमाय ॥ १२८ ॥

एकैकमपि विद्वांसं देवे पित्र्ये च भोजयेत् ॥ पुष्कलंफलमामोति नामंत्रज्ञान्वहूनपि ॥ १२९ ॥

(१) मेधासिद्धिः । यदुक्तमर्हत्तमायेतितदर्शयति । विद्वांसमेकमपिभोजयेत् । पुष्कलंफलमामोति । विद्वत्तापस्या-
ख्याता । वेदार्थवेदनंयतयाह नामंत्रज्ञान्वहूनपि मंत्रपहर्णवेदोपलक्षणार्थं असंभवेपंचानविदविदुषामैकैकमपिविद्वांसंभो-
जयेदिति विध्यर्थः । पुष्कलंपुष्टविपुलं ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्वांसंवेदज्ञम् ॥ १२९ ॥

भवति । अस्मादेवदर्शानात्श्रोत्रियशब्देन वेदैकदेशमन्यधीयानउच्यतइतिगम्यते । तीर्थतद्भव्यकव्यानांतीर्थमिवतीर्थं येनोदकप्रहीतुमवतरतिततीर्थं तेनयथामार्गैणोदकार्थिनोगच्छेतउदकलभंते एवंतादृशेनब्राह्मणेनहव्यकव्यानिपितृनुगच्छंतीतिप्रशंसा । अन्यस्मिन्पि इष्टापूर्तदानेनब्राह्मणोयथातिथिर्यथातिथयेत्येवमुपस्थिततायनिर्विचिकित्संदायते दत्तंमहाफलम् । एवमोदशास्यब्राह्मणायहव्यकव्येनिर्विचिकित्संदातव्ये महाफलेभवतः ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । दूरादूरप्रामेष्ठ्यमपि परीक्षेतानुसंध्यन् । तीर्थमवतरणवर्त्मं सोतिथिः स्युतइति प्रसंगादेवदृश्यस्य वैश्वदेवान्तागतस्यापि अतिथित्वाभावउक्तः । यत्तुनष्टृच्छेदोत्रचरणमिति स्पृष्ट्यन्तरउक्तम् तन्ताक्षात्प्रश्ननिषेधार्थं । ननुमकारान्तरेणापि तदज्ञाननिषेधे तात्पर्यम् ॥ १३० ॥

(३) कुङ्कुमः । दूरादेव पितृपितामहाद्यभिजनशुद्धिदिनरूपणेन कृत्स्नशास्त्राभ्यायिनंब्राह्मणंपरीक्षेत । यस्मात्तथाविधोब्राह्मणोहव्यादीनांतीर्थपात्रप्रदाने । सोतिथिरेवमहाफलमार्तेर्हेतुत्वात् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । छन्दोमात्राभ्यासी पितृपितामहतः संभावित दोषेन द्वाहद्वयाह । दूरादितिपरीक्षेत परीक्षणं दोषाभावोपलक्षिताचारादेरीक्षणम् । तीर्थं पात्रं तत्र हव्यंचतुरवत्तंजुहोतीति । कव्यं कविनाम पितृणां जनकस्तरमे । अर्हति कविरुपलक्षणं । मरीच्यादीनाम् । तस्यैव कार्यान्तरार्थं । पर्मान्तरमाह सइति प्रदाने आदृश्येति शेषःपूतेनातिथ्यर्चाफलमन्यसूचि ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । यतएवंतस्माद्दिदनेवान्वेक्ष्यइत्याह दूरादिति । दूरादेव पात्रपरिग्रहकालपूर्वमेवविद्यादिभिः परीक्षेतैत्यर्थः । तीर्थउत्तमपात्रम् । सोऽतिथिरतिथितुल्यः भोजनस्य पात्रंरुतिथिः । तेनायमपिभोजनस्यपात्रमित्यर्थः । अथवाऽतिथिशब्देन कालोलक्ष्यते । यस्पतिथिर्नविद्यते सोऽतिथिः । तस्यार्हन्तमस्य पात्रस्य हव्यकव्यप्रदानकालः प्रतिलालयितव्योनास्तीत्यर्थः । तथाचमहाभारते आदृश्य ब्राह्मणः कालइति ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । दूरादेव ब्राह्मणं वेदपारगपरीक्षेत् पितृपितामहपूर्वकम् । देवः पुरुषत्रयविलयात्शब्दे विर्मनियोजयेत् । कीदृश ब्राह्मणं तस्य आदृश्य संवन्धीनि हव्यकव्यानि तेषां तद्भव्यानांप्रदानेतीर्थम् । तीर्थंमुदकावतरणमार्गः । यथातीर्थेनोदकप्राप्यते तथा तादृशोब्राह्मणोहव्यकव्यानि पितृनुगच्छन्तीति प्रशंसा । स ब्राह्मणअतिथिः स्युतः अतिथितुल्यः ॥ १३० ॥

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ॥ एकस्तान्मन्त्रविद्वीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ १३१ ॥

(१) मेघातिथिः । अनृचांअनृगर्धविदांडपलक्षणक्रुचोयतोनुचानांभामिरेवनास्तिश्रोत्रियायैवेतिनियमात् । सभासांतं लोदिसत्वान्मरुतैःवृत्तानुरोपाच्चएवहिपइति । अपिमापमपकुर्यान्नुलुंढोविचालयेदिति । अथवाअनृचाइतिप्रथमाचहुवचनम् । अनृचासहस्रंयथाशुभ्रतइतिसंवनः । यथासहस्रांगवइति । एकमीतस्तीतोभोजितोमन्त्रविद्देवार्थवित्स्वास्तानअनृचानर्हति स्वीकरोति । तैरभेदमापद्यते अभेदेच यत्तेपुसहस्रेषुभोजितेषुफलतदेकस्मिन्वाच्य पतेत्येव्यवगतिरुच्यते । निन्देयमविदुषोविद्दक्षिण्यशां नपुनसहस्रसंख्यातानामेकस्यचसमफलत्वमुच्यते । विदुषांविपानादविदुषांभामिरेवनास्ति अथाप्यसतिविदुषिश्रोत्रियायैवेत्यनेनपाक्षिकीअविदुषोपिपामिराशंक्यते तथापिस्तिस्तरस्यप्रतिषेधोमाभूदित्यतोपयाश्रुतार्थसंभवः ॥ १३१ ॥

(१) रेव=रिव (अ)

(१३१) सहस्रं हि=सहस्राणि (ब, र)

(२) सर्वज्ञनारायणः । आनृचाममन्त्राणांयत्र येपु ह्यव्यकथ्येषु तान् तानि ह्यव्यकथ्यानि लिङ्गव्यत्यय-
युक्तोऽनियुक्तः । धर्मत औचित्येन ॥ १३१ ॥

(३) कुडूकः । यत्र श्राद्धे ब्राह्मणानामवेदविदां दशालक्षाणि भुञ्जते तत्रैको वेदविद्रो जनेन परितुष्टो धर्मतो धर्मोऽप्यादनेन
तात्सर्वानर्हति स्वीकर्तुयोग्यो भवति । तद्भोजनजन्यफलजनयतीत्यर्थः । छान्दसत्वादेकवचनम् । अथवा बहुवचनाना-
स्थाने सहस्रमिति मनोरभिमतम् । गोविन्दराजस्त्वाहं सहस्रगच्छन्तु भूतानीति वेदे ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धे वेदपारगं विदधत्फलतः अनृचां दशालक्षानस्तस्याधिक्यमाह सहस्रमिति । अर्हति दशालक्ष
ब्राह्मणभोजनजन्यफलदहत्यर्थः । धर्मतः अदृष्टबलतः प्रीतः श्राद्धेन तुष्टः ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमविद्वद्भिदुषोर्वेष्यमन्त्रार्थवादस्थापनमाह सहस्राणीति । यत्र ह्यव्यकथ्यदानकर्मणि ।
अनृचाममन्त्रविदाम् । सहस्राणां सहस्राणि भुञ्जते । मन्त्रविद्वेदार्थवित् । भुङ्क्तेति विपरिणामः । तत्रतान्भुक्तवतः सर्वानृचः
समन्त्रविदर्भर्मतोऽर्हति । तस्य तेपाश्च भोजनं फलतस्तुल्यमित्यर्थः । पात्रे खलु दात्रास्वमलं गृह्यते तच्च शुद्धे तस्मिन्नुत्पद्यते
ममार्हुनत्वशुद्धइति १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनृचां अनृचपाठानां यत्सहस्रेषु भोजितेषु फलतदेकामिन्वाप्यते ॥ १३१ ॥
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कथ्यानि च हवींषि च ॥ न हि हस्तावस्रग्दिग्धौ रुधिरैणैव शुभ्यतः ॥ १३२

(१) मेधातिथिः । ज्ञानेन विद्यया उत्कृष्टा अधिका तेष्यो देयानि कथ्यानि । तैर्बर्धयै श्राद्धमारुच्यसदीमान् । तेषाम्यः
पिण्डान्मयमपुष्पैराशयते । अयमसौ हस्तरुधिरदिग्धोपमार्थः रुधिरदिग्धौ रुधिरैणोपभृज्यमानावधिकतरं रज्येते । ननिर्भौ-
वतः । एवमविद्वानब्राह्मणः भोज्यमानः पितृनपोनयतितरां पाठान्तरप्रेत्येति भोक्तुरेवप्रेत्यता । नाविदुषादेवपिष्ययोर्भोक्त-
व्यम् ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नहि श्राद्धाकरणजन्यमत्यवाधिकत्वमवेदज्ञानमत्यवायपुक्तविमभोजनेन शुभ्यतीत्यर्थः १३२

(३) कुडूकः । विद्ययोत्कृष्टेष्यो ह्यव्यानि कथ्यानि च देयानि न मूर्खैभ्यः । अर्थान्तरग्यासोनामालङ्कारः । नहि
रक्ताक्तौ हस्तौ रक्तेनैव विशुद्धौ भवतः किंतु विमलजलेन एवमूर्खभोजनेन जनितादीप न मूर्खैरेव भोजितोपहृति कि-
तु विद्वान् ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । अनृचां फलराहित्यं दृष्टान्तेन वदन्तरेदं मनुवदति ज्ञानेति । ज्ञानवेदाथं ज्ञानमुत्कृष्टस्य तस्यै ।
कथ्यानि पितृदेयानि हवींषि देवदेयानि असृग्दिग्धौ रुधिरलिप्तौ रुधिरैण न शुभ्यत एवमर्द्धोऽफलदइति भावः ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । दृष्टान्तेन सूचयन्नाह ज्ञानेति ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञानोत्कृष्टाय विषय कथ्यानि पितृणां देयानि हवींषि देवानां देयानि । असृग्दिग्धौ असृग्दिग्धौ
हस्तौ रुधिरैण नैव शुभ्यतः । रुधिरैणैव प्रक्षालितेन शुभ्यतीत्यर्थः ॥ १३२ ॥

यावतोपसते पासान् ह्यव्यकथ्येष्वमन्त्रवित् ॥ तावतोपसते प्रेत्य दीप्तशूलटर्कयोगुद्धान् ॥ १३३ ॥

(१३३) दीप्तशूलटर्कयोगुद्धान् = दीप्ताञ्जुलटर्कयोगुद्धान् (क, घ, च, ज, झ, ङ)

= दीप्तान्शूलानयोगुद्धान् (स, ग, अ)

(१) मेधातिथिः । सत्यपिपकरणेवाक्याद्भोजुरयंदोषानुवादः । तथाचोक्तं तस्माद्विद्वान्निमित्तिमात् अस्मा-
त्तस्मात्प्रतिग्रहादिति । शूलहर्षयोआयुषविशेषेअयोगुडःआयसःपिण्डः ध्यासदर्शानात्भोजयितुरयंदोषीभोजः नपितृणां-
नतावन्मृतानामन्यरुतेनप्रतिपेधातिक्रमेणदोषसंबन्धोयुक्तः कृताभ्यागमादिदोषापत्तेः यदिहिपुत्रेणतादृशोब्राह्मणोभोजितः-
कोपराधोयृतानाननुषोपकारोपिपुत्ररुतःपितृणांअनैन्यायेननभामोति । नभानुयाद्यदितादृश्येनश्राद्धादिनोदितंस्यात् । इह-
तुनास्तिचोदना पितृरूपकारकानेवैवकर्तव्यस्यात् । श्येनवत् । यत्तुतावतोप्रसतेभेदइतितद्भोजयितृसंबन्धेऽप्युपपद्यते । य-
स्यब्राह्मणईदृशःश्राद्धभुङ्केसद्वंफलमामोतिइतिपुत्रःसंबन्धः । भाकरणिकश्रायंअविद्वद्भोजनप्रतिपेपस्तदतिक्रमेणकर्मवैगु-
प्यंतद्वैगुण्येचश्राद्धाधिकारान्निवृत्तिरेवदोषः । पितृणांश्राद्धोपकाराह्लाभःततोपिविभ्यतिक्रमेपुत्ररूपयुक्तःमत्यवायः किंत-
हितद्भवतोव्यासस्यवचनं । यसतेयावत् । पिंडान्प्रस्यवैहविषोविदः । यसतेतावत्ःशूलान्गत्वावैवस्वतक्षयं ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञभारापणः । एतेनामन्त्रज्ञस्य भोक्तुरपि प्रत्यवायितोक्तः । ऋष्टिः खड्गः अयोगुडोलोहगुडकः ॥ १३३ ॥

(३) कुड्मुक्तः । अविद्वन्निन्दया विद्वद्भोजनमेवोक्तं वक्रोक्तयास्तौति यावतइति । यत्सद्भ्राह्मणान्साहृद्यकव्ये-
ष्ववेदविदुङ्के तत्सद्भ्राह्मणानेव प्रकृतश्राद्धकर्ता ज्वलितशूलहर्षाख्यायुपलोहपिण्डान्प्रसते । श्राद्धकर्तुरेवैदंविद्वद्भोजनफल-
कथनम् । तथाच व्यासः । यसते यावत्ः पिण्डान् प्रस्यवै हविषोऽनृचः । यसते तावत्ः शूलान्गत्वा वैवस्वत-
क्षयम् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवल मेवं प्रत्यवायोपि स्यादित्याह यावतइति । यावतोभावत्सद्भ्राह्मणान् पिण्डाकारान्
प्रासान् । अमन्त्रविद्वेदाभ्यामी भुङ्के तावत्ः शूलहर्षयोगुडान् शूलाकारा ऋष्टिरस्त्रं तथा युक्तान् लोहमयान् गुडान् गुडपि-
ण्डाकारान् प्रासान् तावत्ः तावत्सद्भ्राह्मणान् प्रेत्य श्राद्धकर्तेति शेषः । तथा व्यासः यसते यावत्ः पिण्डान् प्रस्य वै हवि-
षोऽनृचः । यसते तावत्ः शूलान् गत्वा वैवस्वतक्षयमिति ॥ यन्तुदोऽनित्यसम्भवात् ॥ १३३ ॥

(५) मन्दनः । न केवलभोज्यमेव भोजने ज्ञानहीनो वर्जनीयः किन्तुज्ञानहीनेनापित्यमेव सुतरांभोजनवर्जनीय-
मित्याह । यावतइति । दीमानग्निमयान् । अयोगुडान्गुडोहमुखंफल्श्रागपम् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमन्त्रविद्विषःवेदाभ्ययनरहितः । ह्यकव्येषु यावत्पिण्डान्प्रसते प्रासान् यावतोप्रसते ।
तावत् दीमान्शूलान् अयोगुडान् अयोगुडान्प्रसते । यस्य ब्राह्मणईदृशः श्राद्धोभुङ्के सद्वंफलमामोतीतिवा । अविद्वान्भो-
जने प्रतिपिण्डः ॥ १३३ ॥

ज्ञाननिष्ठाद्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथापरे ॥ तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वगुणेश्वोविद्यांशसित्तुगुणर्विभागकथनप्रशंसाचविदुषेदानार्था । ज्ञानेविद्यानिष्ठा । प्रक-
र्षोयेपातेज्ञाननिष्ठाः ज्ञानाधिकारिणः । गमकत्वाद्यधिकरणानामपिबहुव्रीहिःश्रुतमन्त्रवेदार्थास्तत्पराएवमुच्यन्ते । एवं-
सर्वत्रनिष्ठात्तेषुदृश्यते । तपश्चत्वाभ्यायश्रौतिद्वन्द्वगर्भाबहुव्रीहिः तपोसिद्धान्द्रायणादीनिस्त्वाभ्यायोवेदाभ्ययनं कर्माण्यमि-
होत्रादीनि । सर्वपतेगुणाःसर्वेषुसमुच्चिताइतिदृष्टव्याः । नहिपकगुणःसद्भावइतरगुणहोनस्यपत्रात्रामापादयति किंतुक-
स्पचित्कोपिप्रकर्षउच्यते । यथाचनिष्ठाशब्दःसमाभिभवचनःप्रकर्षलक्षयति तस्मिन्निष्ठस्तत्परउच्यते सर्वगुणसद्भावेपिभदित-
त्रकर्मोत्स्येवगुणाःमध्यमा तथाचभवत्येवात्रअमरकृष्टेत्वेकस्मिन्सर्वगुणसद्भावेपिनपत्रात्रांभते । समुच्चयश्रद्धाख्यापते
तेनज्ञानरहिततत्कर्मनुष्ठानसद्भावइत्युक्तंइतीये । अन्यैस्तुज्ञाननिष्ठप्रव्राजकोव्याख्यापते । तस्यहिआत्मज्ञानाभ्यासः
कर्मन्यासेनविशेषतोविहितः तपोनिष्ठोवानप्रस्यःसहितापसद्व्याख्यापते । प्रीण्मेपञ्चतपास्तुस्यादिति । तत्र स्वाध्यायनि-

शा ब्रह्मचारिणः कर्मनिष्ठा गृहस्थाः अतश्चानाश्रमिणो निषिध्यन्ते । तथा च पौराणिकाः चतुराश्रम्यन्नाश्रम्यः श्राद्धनैवप्रयोज-
येत् ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ज्ञानमात्मज्ञानं तन्निष्ठा यतयः । तपश्चान्द्रायणादि तन्निष्ठा वनस्थाः । तपोगुरुश्रुपादि
स्वाध्यायोवेदाध्ययनं तन्निष्ठा ब्रह्मचारिणः । कर्म यज्ञादि तन्निष्ठा गृहस्थाः । अत्राश्रमिणां च यतय इति पदव्यागेन ज्ञान-
निष्ठादिपदेन तदभिधानमाश्रमान्तरवर्तिनां ज्ञाननिष्ठत्वादिगुणवर्तमानास्पर्ययम् । 'एतेन वानप्रस्थानां श्राद्धभोजनं गम्यते
॥ १३४ ॥

(३) कुड्मकः । केचिदात्मज्ञानपराब्राह्मणा भवन्ति । अन्ये प्राजापत्यादितपः प्रधानाः । अपरे तपोध्ययननिरताः ।
इतरे यागादिपराः ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि चेत्युक्तम् । तत्रैव व्यवस्थितविषयार्थतत्प्राज्ञा
प्यनुवदन्व्यवस्थितिमाह ज्ञाननिष्ठा इति द्वाभ्यां । ज्ञानमध्यात्मं तपश्चान्द्रायणादि स्वाध्यायोवेदाभ्यासः । कर्माग्निहोत्रादि
तन्निष्ठास्तदेकशरणाः ॥ १३४ ॥

(५) नन्देनः । हव्यकव्ययोः पात्रविशेषे नियमवक्तुं पात्रवैविध्यतावदाह ज्ञानेति । ज्ञाननिष्ठा अध्यात्मज्ञानिनः ।
तपोनिष्ठा रुच्छ्रायान्द्रायणादिप्रधानाः । स्वाध्यायज्ञाननिष्ठा मन्त्रब्राह्मणार्थविदः कर्मनिष्ठायाज्ञिकाः ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह ज्ञाननिष्ठा इति । ज्ञाननिष्ठाः सन्यासिनः । तपोनिष्ठाः वानप्रस्थाः । तपःस्वाध्याय-
निष्ठा ब्रह्मचारिणः । कर्मनिष्ठाः गृहस्थाः ॥ १३४ ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्वर्षिणः ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । गुणविभागे प्रयोजनमाह । कव्यानि पितृनुद्दिश्य यदीयते तत्कव्यं । तानि ज्ञाननिष्ठेषु प्रतिष्ठाप्यानि-
प्रदेयानीत्यर्थः । यत्नवचनात्तदभावे चतुर्वर्षिहव्यवत् पितृभ्ये ज्ञाननिष्ठाः पात्रतमाः । उर्चहि पात्राणामपितृपात्रं ददति । अ-
न्नदानमविशेषेण चतुर्वर्षिपिदति श्लोकार्थः । न्यायः शास्त्रीयो विधिः ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । किंतु वन्याहारणैव तत्कर्तव्यमिति यत्नत इत्यसमभवेऽपीत्यर्थः ॥ १३५ ॥

(३) कुड्मकः । ततः किमत आह ज्ञानेति । ज्ञानप्रदानेभ्यो पित्र्यार्थान्नानि यत्रादातव्यानि । देवान्नानि पुनर्याप-
वपृताभ्रशास्त्रानुसारेण चतुर्वर्षोऽपि ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिष्ठाप्यानि देयानि । यथान्यायं पूर्वपूर्वाण्येव उत्तरोत्तरस्य प्राप्ततेति ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञाननिष्ठेषु ज्ञाननिष्ठादिषु सर्वेषु चतुर्वर्षं यत्नतः कव्यानि हव्यानि च यथान्यायं यथाक्रमं प्रतिष्ठा-
प्यानि देयानीत्यर्थः ॥ १३५ ॥

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्देदपारगः ॥ अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्देदपारगः ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । संशयोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अश्रोत्रियोऽनपीतवेदः ॥ १३६ ॥

(३) कुड्मकः । योऽश्रोत्रियपितृकः स्वर्षचश्रोत्रियः यः श्रोत्रियपितृकः स्वर्षवाः श्रोत्रियः ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव भासद्विकविशेषमाह अश्रोत्रियदत्तद्व्याप्त्यां । वेदपारगः शास्त्राभ्यापी ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । एवतावद्रुणवान्पात्रमित्युक्तम् । इदानीं गुणवतो निर्गुणपितृकादगुणोऽपि गुणवत्पितृकः पात्रमित्यर्थाधिकश्लोकेनाह अश्रोत्रिय इति । पुत्रोऽश्रोत्रियस्य ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पिता अश्रोत्रियः मूर्खं स्यात् पुत्रं वेदपारगः स्यात् । यद्वा पुत्र अश्रोत्रियः पिता वेदपारगः स्यात् । अनयोस्तयोर्मध्ये यस्य श्रोत्रियः पिता स्याद्देवपारगः स्यात् । तस्य पुत्रं ज्यायां संपूज्यं जानीयादित्यर्थः ॥ आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेः । इतरः पुत्रो वेदपारगो मन्त्रपूजनार्थं सत्कारमर्हति ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

ज्यायां समनयो विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ॥ मन्त्रसंपूजनार्थं तु सत्कारमितरोर्हति ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य पिता अपाठः स्वयतु वेदपारगः सांगवेदाध्यायी । इतरस्य तु पिता वेदपारगः स्वयतु मूर्खः । तयोः कः श्रेयानिति सशयकृत्वा सिद्धान्तमाह । अनयोः स्वयं श्रोत्रियपितृमूर्खः स्वयं मूर्खः पितृश्रोत्रिययोः स्वयं मूर्खं पितृश्रोत्रियज्यायां संप्रशस्य श्राद्धे यो भयजानीयात् । यस्य स्वयं श्रोत्रियः पिता इतरो मन्त्रपूजनार्थं न ब्राह्मणयुद्ध्या कर्तुं मन्त्रास्ते न्येधीता स्तेतत्र पुर्यते न मन्त्राणां श्राद्धे पूजां विहिता तस्मान्नासौ भोजयितव्यः । श्लोके ह्येन संशयसिद्धान्तरूपोपन्यासिना र्थवादभंग्या पितृश्रोत्रियत्वच श्राद्धभोजने कारणमित्येतदुच्यते न केवलमात्मश्रोत्रियत्व न तु स्वयं अनधीयानस्य पितृश्रोत्रियत्वेन भोजयता विधियते तदुक्तं दूरादेव परीक्षेतेति । अत्राध्ययनपरीक्षापुरुषद्वयविषयानेन नियम्यते । जातिगुणपरीक्षा तु ततोधिकपुरुषविषयविधिः । यथा अतस्तस्यैव विशेषाभिधानार्थं त्वदपौ नरुक्तं ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मन्त्रसमानना वेदपूजासत्कारपूजामात्रमह्वयकव्यानि श्रोत्रियायैव देयानीति युक्तत्वात् पितृश्रोत्रियत्वश्रुतिमात्रपर ॥ १३७ ॥

(३) कुम्भकः । तयोः कः श्रेष्ठ इत्युपन्यस्य विशेषमाह ज्यायां समिति । अनयोः पूर्वश्लोके निर्दिष्टयोर्मध्ये श्रोत्रियपुत्रं स्वयं श्रोत्रियमपि ज्येष्ठजानीयात् । पितृविद्यादरपरमिदम् । यः पुनरश्रोत्रियस्य पुत्रः स्वयं च श्रोत्रियः सतदधीतवेदपूजनार्थं पूजामर्हति वेदपवतद्द्वारेण पूज्यत इति पुत्रविद्यादरपरमिदम् । तस्माद्द्वयमन्त्रया श्रोत्रियपुत्रः स्वयं च श्रोत्रियः श्राद्धे भोजयितव्य इत्युक्तम् । न तु श्रोत्रियपुत्रस्य स्वयं श्रोत्रियस्यैवाभ्यनुज्ञानश्रोत्रियायैव देयानीति विरोधात् । एव च दूरादेव परीक्षेतेति विद्याव्यतिरिक्ताचारदिपरीक्षार्थत्वेनावतिष्ठते ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनयोरश्रोत्रियश्रोत्रियपुत्रयोः । मन्त्रो वेदस्तस्य सपूजनमेव अश्रोत्रियपुत्रपूजा । अतः श्रोत्रियपुत्रस्यैव पात्रता । एतस्यैव विशिष्टसंस्कारवत्त्वादित्यर्थः ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । श्रोत्रियपुत्रज्यायां सविद्यात् । पात्रतायामिदं न पूज्यतायामित्युत्तरार्थेनोक्तम् । इतरोऽश्रोत्रियः ॥ १३७ ॥ न श्राद्धे भोजयेन्मित्रंधनैः कार्योऽस्य सद्ग्रहणानारिं मित्रं च विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्विजम् ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यामेव श्रोत्रियत्वादिपूर्वगुणसंपदि मेघ्यादिर्मित्तेन प्रतिषेधोऽर्थः । मित्रं समानमुखदुःखव्यात्मनि विशेषेण न श्राद्धे भोजयेत् । पत्नैरन्यैरस्य मित्रस्य स्त्रीकारो मेत्रीकरण । अविच्छेदो वा मेघ्यं उपकारदत्तियावत् । न केवलमनिमित्रं भोजयेत् । यावदरिशत्रुमपि । नारिं मित्रमविद्यात्तन्नरागोनेद्देवानचान्यं कश्चित्संबोधमत्रपीतिनिमिचं कार्यार्थं ताशं कथते । अरिमित्रयोः प्रदर्शनार्थत्वात्तथासंबंधांशुं येषु तांतामहादयोऽनुकरूपपक्षोक्ताः । शत्रावपि मेत्रीकरणार्थं दानसंवायनापदि मेत्रीकरणमितिसंग्रहः । अरिग्रहणकर्तव्यविरुद्धार्थमविव्यति ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणम् । मित्रमिति सौजन्यरूपमैत्रसिद्ध्यर्थमित्यर्थम् । नारिमित्यनेनवैरिणोश्चाद्भोजनीयतानि-
पिद्धा नमित्रमितिमैत्रीनिमित्तकत्वाभावोऽप्यग्निसाक्षिकरुतवैधमैत्री कर्मणोमित्रस्य ॥ १३८ ॥

(३) कुङ्कुम् । आद्ये न मित्रभोजयेत् । धनान्तरैरस्य मैत्री सपादनीया न शत्रुं न च मित्रं यज्ञानीयात्तन्ब्राह्मण-
श्चाद्ये भोजयेत् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्द । तत्प्रतियोगिन निवेदयन्नाह नेति । अस्य मित्रस्यधनै आद्यद्भ्यध्वतिरिक्तै सप्रहोमित्रता-
सपादनम् । व्यतिरेकमुक्तान्वयमाह यस्मात् द्विजं विप्रं ब्राह्मणाश्चाहवनीयार्थंइत्युक्ते ॥ १३८ ॥

(५) नन्दन । धनै कार्याऽस्यसप्रह । धनैस्तनसप्रहणीयमित्रं आद्येन । एववचनादसप्रहणीयार्थस्य गुणवत्ता-
मात्रहेतुकस्य मित्रभोजनस्यानुज्ञानमर्थान्तिस्त्वम् ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्र । वर्ज्यानाह नेति । मित्रश्चाद्ये न भोजयेत् । यस्यधने सप्रह कार्यं वार्द्धुपिक तस्य आद्येऽधि
कारोनास्ति । अरिशत्रुमित्रवायविद्यात्तद्विजश्चाद्ये न भोजयेत् ॥ १३८ ॥

यस्य मित्रप्रधानानि आद्यानि च हवींषि चातस्य प्रेत्य फलं नास्ति आद्येषु च हविःपु चा ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथि । पूर्वस्यप्रतिषेधस्यार्थवादोऽम् । मित्रशब्दोऽर्थभावप्रधान । मित्रप्रधानानिमैत्रीप्रधानानितेनोभयो
रपिमित्रयोऽशेष देवतोद्देशेनदानमरुष्टार्थवा केवलयोर्ब्राह्मणयोर्भोजनहवींषिदितिलक्ष्यते । प्रेत्यफलनास्ति ननुचासमान-
कर्तृत्वात्कार्यानुत्पत्तिभायेणकर्तापुरुष आद्येऽङ्गतायानजयोपहिताया फलकेचिदाहु प्रयेतिशब्दान्तरपरलोकवचननिय
ससन्न । अथप्रायेणापिफलकर्तृत्वस्यफलप्रेत्यमकर्मणिकर्त आमपिनभवति न भोग्यतायाति ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणम् । मित्रप्रधानानि सन्त्युद्देशमवृत्तानि । हवींषि यज्ञा ॥ १३९ ॥

(३) कुङ्कुम् । मित्रशब्दोऽर्थभावप्रधान । यस्य मैत्री प्रधानानि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकफल नभव
तीति फलाभावकथनपरमिदम् । प्रेत्येति परलोकइत्यर्थं शब्दान्तरमध्ययमिदं ननु क्वात्तम् । तेनासमानकर्तृकत्वे कथ
षेति नाशङ्कनीयम् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्द । मित्रभोजने निदामाह यस्येति । हवींषि देवतायै देयानि ननु आद्यस्य फलमेव नास्ति कर्म-
त्तदभावोक्तिरिति चेत् । आयु प्रजापदनविद्यास्वर्गमोक्षसुखानि च । मयच्छतितया राज्यं प्रीतानूणा पितामहाइति ॥ याज्ञ
वल्क्योक्तेरापुरादिकफलमस्तीत्यर्थम् ॥ १३९ ॥

(५) नन्दन । नकेवलश्चाद्येवमित्रवर्जनीयकिन्तुदैवेषुपीत्याह यस्येति । मित्रप्रधानानि मैत्रफलप्रधानानि ।
गुणवत्ताप्रधानानि । हवींषि देवानिकर्मणि ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्र । अस्य पुंस आद्यानि मित्रप्रधानानि तस्य पुंस प्रेत्य आद्येषु हवनीयेषु च फलनास्ति ॥ १३९ ॥
य संगतानि कुरुते मोहाच्छाद्येन मानव ॥ सस्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छाद्यमित्रोद्विजाधम ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथि । संगतानि मित्रभावाद्य कुरुते आद्येनमोहात् । आद्यार्थमजानत सस्वर्गाच्च्यवते नपामोतित्वर्ग-
मित्यर्थम् । असन्नधसामा यात्प्यवतइत्युच्यते यथाग्राम स्वर्गतश्च्युत स्वर्गणनसवच्यतेपुत्रमयमपि । अनेनचआद्येऽप्यग
निरेवकच्यते सर्वशेषताहितथाभवति । आद्यमित्र आद्यमित्रस्येतिमित्रलाभहेतु वात् । आद्यमेवमित्रमतोचद्वुर्वीहि द्विजा-

नामधम द्विजग्रहणमदर्शानार्थं शूद्रिणापिनमित्राणिभोजनीयानि । ननुचाद्यालप्यादेवशूद्रस्य मित्रत्वपामिनास्ति केनैवापरिभाषालता । शूद्रस्यब्राह्मणैर्मित्रैर्नभवितव्यं । समान जातीयानामेवमित्रव्यवहारो नोत्तमजातीयानांहीनजातीयैःसहेतिचेन्न । एतदपिन एवसाह श्वेतकेतुर्हंदावारुण्यः । अस्तिमेपश्चालेयुक्तात्रियोमित्रमिति किंचसब्रधोपलक्षणार्थंचमित्रमतिवैधोव्याख्यातः । भवतिचशूद्रस्यब्राह्मणाअर्थसंबन्धिनः पारशवस्यज्ञातयोपि ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञानास्यणः । आर्द्धमित्रः आर्द्धोत्पादित मैत्र ॥ १४० ॥

(३) कुहूकः । स्वर्गफलंआर्द्धस्यदर्शायपूर्वांक्तफलाभावमेव विशेषेण कथयति यदिति । योमनुष्यः संगतानिमित्रभावशास्त्रानभिज्ञया । आर्द्धेन कुरुते आर्द्धमेवमित्रलाभहेतुत्वान्मित्रस्य सआर्द्धमित्रोद्विजापसदः । सस्वर्गलोकार्ह्यवते त न माभोतीत्यर्थः । आर्द्धस्यापि स्वर्गफलत्वमाह याज्ञवल्क्यः । आयुः प्रजापनविद्यांस्वर्गमोक्षतुलानिच । प्रयच्छन्ति तथा राज्यमीतानृणांपितामहाः ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलफल नामोति प्रत्युतानर्थचर्छेदित्याह यदिति । संगतानि मित्रभावं कुरुते सपादयति । आर्द्धेन आर्द्धीपद्रव्येणैव मित्राणांलाभोयस्य सआर्द्धमित्रः । द्विजाधमश्चातुर्वर्ण्यः ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । मित्रस्य हृष्येषु परिग्रहोदोपवत्तरइत्याह यदिति । संगतानि संभ्रमेभान् । स्वर्गाद्धर्मांतरार्जितादपि ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । य.मानवःआर्द्धेन मोहान्तसंगतानि मित्रभावगतानि कुरुते सः स्वर्गलोकार्ह्यवते । आर्द्धे मित्रस्य स.आर्द्धमित्रःसद्विजाधमः ॥ १४० ॥

संभोजनी सामञ्जिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः।।इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेशमनि॥१४१॥

(१) भेद्यातिथिः । सशब्दः सहार्थवर्तते सहभुज्यतेययासासंभोजनी मैत्र्याहिसहभोजनंभवतंते । गोष्ठीभोजनवासंभोजनमिष्यते । पिशाचानामयधर्मोयवआर्द्धमित्रस्यः । रथ्याः पुरुषाः पिशाचाः सादक्षिणाइहैवलोकेआस्ते नामुचकल्दांतुसपर्या गौर्यथान्धैकस्मिन्नेवगृहेतिवति । एवमियदक्षिणाइहैवास्ते मित्रजनार्थेवभवति । नपितृभ्यःउपकारार्थायभवति दानदक्षिणा ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञानरास्यणः । संभोजनीयसंगतस्यसंभोजनसंबन्धिनो दक्षिणा दानं । पैशाची पिशाचगामिनो । इहैव न पितृलोकयाति ॥ १४१ ॥

(३) कुहूकः । सा दक्षिणा दानक्रिया संभोजनी सह भुज्यते यया सा संभोजनी गोष्ठी बहुपुरुषभोजनमिष्यते । पिशाचधर्मत्वानैशाची भव्यादिरुक्ता । सा च मैत्रीभयोजनकत्वान्परलोकफलेहलोक एवास्ते यथाऽप्या गौरैकस्मिन्नेव गृहे तिष्ठति न गृहान्तरगमनक्षमा ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । न प्रसज्जेत विस्तर इत्युक्तरतत्रैव परिपदि दत्तमदत्तमिति श्रुतिमाश्रित्याह संभोजनीति । सह बहुभिर्भोज्यतया सा संभोजनी । पिशाचानांबहुभिः सहभोजनस्य प्रसिद्धत्वादस्यापि तथात्वमिष्याह । पैशाची दक्षिणा दक्षिणाप्रवणादिसाभ्यतया आर्द्धक्रिया आर्द्धस्य प्रष्टत्वात् इह लोके स्थितौ घृणतः । गौरन्धेति एषा यथा एकवेशमन्वेवावस्थिता गृहान्तर न याति तद्वत्पारलौकिक फलमददती इहैव यथोर्थं तिष्ठतीति भावः ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । सादक्षिणा तन्मित्रआर्द्धम् । संभोजनीसंभोजनरूपा । बहूनामेकत्रभोजनंसंभोजनम् । पैशाची-

पिशाचैरुपभोग्येति द्विजैरभिहिता । इहैवास्ते इहलोकमित्रमेव सासंगृह्णाति तामुत्र पितृन् । अन्यत्र गमनाशक्तौ दृष्टान्त-
उक्तः गौरन्धेवैकवैशमनोति ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सह भुज्यते यया सा सभोजनी मित्रद्विजे पेशाची दक्षिणाअभिहिताउक्ता । पिशाचानुप-
तिष्ठतीत्यर्थः । केवलएकवैशमनिअन्धागौरिव सा दक्षिणा भोजनी दक्षिणा इहलोकैअत्रार्थेआस्ते । परत्र पितृभ्योनोप-
तिष्ठतइत्यर्थः । पिशाचानामयधर्मोयःश्राद्धेमित्रसग्रहः ॥ १४१ ॥

यथेरिणे बीजमुष्वा न वमा लभते फलम् ॥ तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । ईरिणऊपरं । यमिनक्षेत्रेभूमिदोषानवीजमुमनचोद्गच्छति तदिरिणं यत्रवमानकर्पकोलभतेफलम् ।
एवमनृचे वेदाध्ययनरहिते हविर्देवपिच्यदत्त्वा न लभतेफलम् । अनृचइतिसमम्यतःक्रचोवेदोपलक्षणार्थम् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ईरिणऊपरं हविर्देवपिच्यवा ॥ १४२ ॥

(३) कुड्डूकः । ईरिणमूर्पदेशोयत्र बीजमुमन प्ररोहति तत्र यथा बीजमुष्वा कर्पकोन फलप्राप्तोच्येवमविदुषे श्रा-
द्धदानफलदातान प्राप्नोतीति ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अविदुषे दान न देयमिति सदृष्टान्तमाह यथेति । ईरिणऊपरं देशे वमा क्षेत्रे बीजक्षेसा अनृचे
वेदशून्ये हविरितिकव्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । इदानीहवेषु मित्रश्रीत्रिययोरश्रीत्रियोवर्जनीयोनमित्रमित्याह यथेरिणइति ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेरिणऊपरंउष्वाफलबीजन लभते तथा अनृचेअनधोयानाय हविर्दत्त्वा दत्ता फलं
लभते ॥ १४३ ॥

दानृन्प्रतियहीतृंश्च कुरुते फलभागिनः ॥ विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत्प्रेत्य चेह च ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । विदुषेयादक्षिणादीयते सादानृन्फलभागिन कुरुते इति युक्तं प्रतिग्रहीतारस्तु कतरनृप-
सुजते यदिनावददृष्टदयुक्तअनोदितत्वातप्रतिग्रहस्यदृष्टफललाभेनप्रवृत्तेः । अथदृष्टदविदुषोपिदृश्यते । सत्यप्रशसैर्पै-
दशमेतद्विदुषेदानयन्प्रतिग्रहीतास्पदृष्टफलभागिवेत् । सत्यपिदृष्टे । किपुनर्दातितित्येत्सर्वगृहकीर्तियथाशास्त्रमनुतिष्ठतीति
जनैःसाधुवादीयते विधिवदित्यनुवादोददातिचैवधर्म्यैश्विति ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दानृन्प्रेत्य फलभागिनः । इह प्रतिग्रहीतृन् । अनृचांतु इह भोगसभावेपि प्रत्यवायोदक-
त्वात्फलसदस्यसर्देवेति तात्पर्यम् ॥ १४३ ॥

(३) कुड्डूकः । वेदतत्त्वविदे यथाशारूदत्तमेहिकाभुम्भिकफलभागिनोदानृन्करोति । ऐहिकफलस्यशासानुष्ठानेन
लोकैरुपतिरूपमानुषिकर्मिति मेधातिथिगोविन्दराजौ । वयंत्वापुरादिकमेवैहिकफलभूमः । आयु प्रजाधनविद्यामित्या-
द्यैहिकामुम्भिकदिफलवैनापि श्राद्धस्य याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तत्वात् । प्रतिग्रहीतृश्च श्राद्धलक्षधनानुष्ठितयागादिकलेन पर-
लोकैः सफलाच्युहते अन्यायाजितधनानुष्ठितयागादिरफलप्रदत्वात् । इह लोकैः स्यायाजितधनारूपस्य्यादिकलातिशयत्वा-
भात्सफलाच्युहते ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । विदुषेतु देयमित्याह दानृन्िति । विदुषे वेदार्थविदे दक्षिणाश्राद्धेदीयमाना दानृन् श्राद्धकर्तृन्
प्रतिग्रहीतृन् श्राद्धदेयान् । उक्तफलेन फलभागिनः कुरुतइत्यन्वयः । वाक्यार्थानुरोधेन पदार्थत्यागरथोचितत्वात् दक्षि-
णाश्राद्धेन श्राद्धानभोजनं । दृष्टफलत्वादिति भावः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । यतएवं तलामित्रायापि विबुधेहव्यानिदातव्यानि नकदाचिदप्यविदुपदत्याह दानुनिति । तस्मा-
मित्रेभ्योऽश्रीत्रियोवर्जनीयइत्यभिप्रायः ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विभिवद्विदुषं दत्ता दक्षिणा प्रेत्य परलोके इह चेहलीके दातुम्यतिप्रहीतुंश्च फलभागिनः कुहते
॥ १४३ ॥

कामंश्राद्धेऽर्चयेन्मित्रंनानिहूयमपि त्वरिं ॥ द्विपता हि हविर्भुक्तंभवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मित्रसोपकारं इदं च लाभसंभवात् । अकामानुमतोकामं तेनान्यासंभवेपिमित्रस्य कश्चि-
दनुहोक्ता । अभिरूपमुक्तामिमतरूपशालिनम् ॥ १४४ ॥

(३) कृष्णुकः । वरविद्वद्वाशनाभावे गुणवान्मित्रभोजयेन्नतु विद्वांसमपि शत्रुं । यतःशत्रुणा श्राद्धंभुक्तंपरलोके नि-
ष्फलभवति । यथोक्तपात्रासंभवे मित्रमपिमित्रसवार्थमिदम् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । पात्रान्तरालाभे प्रतिप्रसवमाहः काममिति । अभिरूपगुणवन्तम् । रिपोः पात्रत्वाभावेहेतुः ।
द्विपतेति । अरिणा भुक्तं केवलंनिष्फलं अपित्वयशस्करमित्याह ह्रीति मित्रभोजने यशोदहयते ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । श्राद्धेऽप्यरिमित्रयोरीरेवर्जनीयतरइत्याह काममिति । अभिरूपंविद्वांसम् । हविःश्राद्धेऽयंसामर्थ्या-
न्कृष्यवचनः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामप्रेच्छिकं श्राद्धे मित्रमर्चयेत् । अपिमिश्रयेन अभिरूपयोग्यगुणसंपन्नमार्शत्रुणांर्चयेत् हिन-
श्रयेन । द्विपता शत्रुणा भुक्तहविः दातुम्येत्थ निष्फलंभवति ॥ १४४ ॥

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बहुज्ञेवेदपारगम् ॥ शारवान्तगमथाभ्वर्युंछन्दोगंतु समाप्तिकम् ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदपारगशाखांतिसमाप्तिकाः शर्द्धाएकायाः । समञ्जसशाखायाः कुर्यायाः शाखायाश्च
ध्येतुनायक्षते । नमस्त्रसहिततायामपित्राश्लगस्य । तदेकदेशस्यचवेदेकशाखाध्यायिनापि श्रौत्रियाउच्यन्ते । अंतस्तनिवृत्त्य
र्थमुक्तं ॥ श्रौत्रियायादपिमिति । श्रौत्रियश्रवेदाध्यायीवेदशब्दश्चसमञ्जसशाखायांशाखाभाष्ये । तदेकदेशमपि याकुर्याया-
खातत्रध्यायीकथंगृहेतेत्येवमर्थमिदं । ननुचाश्रमिणोभोजयितव्याइत्युक्तंतत्रानपीतसकलशाध्यायानांनैवाग्राह्यशास्त्रम-
संभवः । एवंसुक्त वेद-कुर्यातेतिगत्वइति ब्रह्मचारिणस्ताहंभुक्तंवेदाध्ययनस्य असमाप्तिकस्यापिस्वात् वेदपारगशाखांतग-
समाप्तिकयाश्चैकार्यं कार्त्तर्यसंवेदेवमतिपायते । एकैर्नैवसिद्धेद्वानुशीधानानांरूपैकार्यनिकशब्दोच्चारणं । वेदानांपारग-
ति । शाखाअतःसमाप्तिरस्यास्तीतिसमाप्तिकः । अभ्वर्युंयंजुर्वेदशाखाध्यायीनायष्टत्विविशेषवचनोऽभ्वशब्दःआभ्वर्यवः
प्रवचनमुच्यते तदध्ययनसंभवात् पुरुषोऽभ्वर्युः छन्दोगःसामवेदाध्यायीस्त्वन्तरीत्रिसाहसविद्यःसामाप्तिकउक्तत्रसहस्रश-
ब्दः सहस्रगतिसंभवात् सामवेदे वर्तते तस्यादमाः साहस्रयस्त्रिसाहस्र-विधायस्यत्रिसाहस्रः तस्यैवपौत्रिकव्यंसाभगान-
मिति सहस्रवर्त्मनःसामवेदस्यतस्यतिहोविधाःदाशतपीचतुःषष्टिर्ब्राह्मणचवाङ्मयं अन्येत्वाश्रवणिकनिषेधार्थमिदंश्लोकं-
मन्ये कार्त्तर्यनिषेधस्तुयामेतेदवावस्थान् अपीतेवेदशाखायःकुर्यातंतंशौच्येहिजमिति । ननुचाश्रवणिकनिषेधेन्येतस्मानं
तत्राश्रवणिक्यमेवंवक्तुंतेनिषेधोपेणनभोज्यंआश्रवणिकदत्तयेवमेवावस्थान् । एतच्छ्रद्धेनिषेधमपिपितृत्वर्यवचनतदेवंकिम-
न्यविधानेनामनियेधोवगम्यते एतच्छ्रद्धेनियेधोविधिचिन्नादमोपदेशस्यकतिर्मेनाः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदपारगमेकवेदसंविधिपूर्णेकशाखाध्यायिनम् । शास्त्रान्तगमित्यस्याप्ययमर्थः । अध्वर्यु-
यजुर्वेदिन समाधिकं शाखापारग । समागिमिति कथित्वात् ॥ १४५ ॥

(३) कुडूकः । 'श्रोत्रियायैवदेयानीत्यनेन छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियशब्दमयोगात्तदाश्रयणमात्रस्यरुनुक्तम् ।
इदानीत्त्वधिकफलार्थमन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्यायिनिश्रोत्रियेदानमाह यत्नेनेति । ऋग्वेदिनमन्त्रब्राह्मणात्मकशा-
खाध्यायिनयन्ततोभोजयेत् तथाविधमेवयजुर्वेदिनम् । वेदस्यपारगच्छतीतिवेदपारगः । शास्त्रायाःअन्तगच्छतीति शास्त्रा-
न्तगः । समागिरस्यास्तीति समागिक । सर्वैरेव शब्दमन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्यायिताऽभिहितः ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धभोक्तुय नियममाह यत्नेनेति । बहूच ऋग्वेदमन्त्राध्यायिनं । शास्त्रातिग शास्त्राध्या-
यिमं तमेवअध्वर्युं यजुर्वेदिनं । सामगं छन्दोगं समागिगं मन्त्रब्राह्मणोपनिषदन्तग अथर्ववेदविन्निवृत्त्यर्थविशेषणानी
ति केचित् ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वश्रोत्रियाएवपात्रमित्युक्तम् इदानीतेषुविशेषमाह यत्नेनेति । वेदपारगे एरुस्याऋग्वेदशास्त्रा-
या.पारगम् । एतेनशास्त्रान्तगसमागिमितिपदद्वयमिह व्याख्यातम् । अध्वर्युयजुर्वेदाध्यायी ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहचऋग्वेदाध्यायिन वेदपारगं यत्नेन भोजयेत् । शास्त्रान्तगत्वंशाखापारगत्वं । अशाध्वर्युय-
जुर्वेदाध्यापकत्वात् । छन्दोगसामशाखाध्यायिनत्वात् । समागिगस्वशाखापारगमित्यर्थः ॥ १४५ ॥

एवामन्यतमोयस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः ॥ पितृणांतस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती सामपौरुषी ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । कश्चिन्मन्येतपितृरुत्प्रेषीनित्युक्तम् । पूर्वश्लोकेचनानाशास्त्राध्यायिनउपान्तात् । तत्रसत्रलपा-
रिणांनास्तिमानिरिति तदाशङ्काविद्वत्स्यर्थददमेपात्रयाणांवेनिघानामन्यतमोभोजनीयः । एतदुक्तंभवति । समानशास्त्राध्या-
यिनोनानाशाखाध्यायिनेवाभोजनीयाः । अर्चितः पूजितः श्रीयतअर्धादिनासामपौरुषीअनुशतिःकादेराकृतिगणत्वाद्भुभयप-
दबुद्धिः । कालमहत्त्वोपलक्षणार्थंचैतत् दीर्घकलापितृणां तृप्तिर्भवति । यावत्समपुरुषाआगागिनः पुत्रपौत्रादयोजाताजानिन्य-
न्तेवा तावत्तथाविधब्राह्मणादानावपितरस्त्वृष्यन्ति । शाश्वतीनान्तराविच्छिद्यनुपद्रवति । किनुनः सर्वदास्मिन्नेव ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शाश्वती चिरस्थायिनी सामपौरुषी पिण्डतत्सङ्गेषमागितया सनमपुरुषपर्यन्तगामिनी
॥ १४६ ॥

(३) कुडूकः । तद्भोजनेऽधिकफलमाह एपामिति । एपांसपूणंशास्त्राध्यायिनांबहूचादीनामध्यायन्त्यतमोयस्य-
सम्पन्नपूजितः । सङ्ग्राह्येभुद्धेतस्यपुत्रादिसमपुरुषाणांशाश्वत्प्यविच्छिन्नापितृणांतृप्तिः स्यात् । सामपौरुषीत्यनुशतिर्नादि-
त्वाद्भुभयपदबुद्धिः तस्यचाकृतिगणत्वात् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतन्नयाणांभोजने पितृतृप्तिविशेषमाह एपामिति । अर्चनं श्राद्धादौशान्तं अनवच्छिन्नशास्त्रा-
युर्वं पुरुषश्चि श्रुतेः । कालरक्षणसामशतवर्षपर्यन्ता सामपौरुषीत्येवसर्वत्र । आगागिमनपुरुषपर्यन्तेति मेधातिथिः ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । एपांसपूचादीनाम् । सामपौरुषी शाश्वती तृप्तिः स्यात् सनपुरुषाणांसदातनी तृप्तिर्यादित्यर्थः ।
सनपुरुषायमेनोक्ताः त्रयः पूर्वंपराश्वे व ह्यात्मा तत्रैव सनमः । तेसनपुरुषाः सर्वतदन्तमुपभुञ्जन्ति ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य श्राद्धएपांश्रोत्रियाणामन्यतमोभुञ्जीत तस्य पितृणांशाश्वतीतृप्तिरस्यात् । सामपौरुषी

एषवै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ॥ अनुकल्पस्त्वयंज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

(१) मेघातिथिः । पितृयज्ञमित्यारभ्यविंशतिमात्राभ्योकातिक्वास्तास्तत्रैव नार्थोपहितअमावास्यायांश्राद्धकर्तव्यं । श्रोत्रियोविद्वान्साधुचरणः प्रत्याख्याताभिजनश्रोत्रियापन्यंअसंवन्धीभोजनीयः परित्तिष्ठेत्सर्वमर्थवादार्यं । एषोनन्तरोक्तः मथमोमुख्यः कल्पोतिथिः श्राद्धेयदसंवन्धिनेदीयते । अथतुवक्ष्यमाणोनुकल्पोज्ञेयः । मुख्यभावेपोनुदीयते प्रतिनिधिन्यायेन सोनुकल्पउच्यते । सदैत्यादिस्तुत्यर्थः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रथमः कल्पोमुख्यः पक्षः ॥ १४७ ॥

(३) कुडूकः । हव्यकव्ययोरुभयोरैव प्रदाने यदसंवन्धिश्रोत्रियादिभ्योदीयतेइत्ययंमुख्यः कल्पउक्तः । अयंतु मुख्याभावे वक्ष्यमाणोनुकल्पोज्ञातव्यः सर्वदा साधुभिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । कल्पान्तरं वदन्नुक्तमनुवदति एषइति । प्रथमोमुख्यः । अनुकल्पएवामभावप्रयुक्तः प्रतिनिधिः ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । एषदत्तुकस्यपरामर्शः अयमिति वक्ष्यमाणस्य । अनुकल्पोऽपि प्रयास्तएवेत्युक्तम् । यः सदा सद्भिरनुष्ठितइति ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । हव्यकव्ययोः प्रदाने एषः प्रथमः कल्पः उक्तः । अयंअनुकल्पो वक्ष्यमाणलक्षणः । सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

मातामहं मानुलं च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ॥ दौहित्रं विट्पतिं वन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ १४८ ॥

(१) मेघातिथिः । स्वस्त्रीयोभागिन्या पुत्रो विट्पतिर्जाशता मजावचनत्वात्विट्शब्दस्य । अतिथिरन्यः सहितसर्वविशांपतिः गृहाम्यागतलोकेविट्शब्देनोच्यते । वन्धुः श्राद्धसंगेनादिः ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुमाचार्यं । विट्पतिं जामातरं । वन्धुं मातुल्यपुत्रादिम् ॥ १४८ ॥

(३) कुडूकः । स्वस्त्रीयोभागिनेयः । गुरुविद्यागुरुराचार्यादिः । विट्पतिं हिता तस्याः पतिविट्पतिर्जामाता । वन्धुमृत्विग्याज्यौः पतिवन्धुपुत्रादिः । एतान्मातामहादीन्दशमुख्यश्रोत्रियाद्यसभवे भोजयेत् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाहं मातामहमिति स्वस्त्रीय भागिनेयं । दौहित्रं दुहितुरपत्यं । विट्पतिं जामातरं । वन्धुः मातृवन्धुः पुत्रादिकम् ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । विशां प्रजायाः पतिरिति विट्पतिर्जामाता ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यमातामहादप मसिद्धाः विट्पतिं पितृगृहे कन्या तस्याः पतिविट्पतिं भागिनीपतिमित्यर्थः । मृत्विक्मसिद्धः । याव्यं शिष्यः वन्धुः शालसगोवादिः । एतान्भोजयेत् ॥ १४८ ॥

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ॥ पित्र्ये कर्मणि तु भ्रात्रे परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ १४९ ॥

[तेपामन्ये पङ्क्तिद्वय्यास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः ॥ अपाङ्केयान्प्रवरयामि कथ्यान्हर्षान्द्विजाधमान् ॥ १५० ॥

* (क) (ख) चिन्हितपुस्तकयोर्दृष्टोरामचन्द्रेण व्याख्यातव्यम् ।

(१) मेधातिथिः । नायदैवैकर्मणिं ब्राह्मणपरीक्षाप्रतिषेधः किं तर्हि काणश्चीपद्यादीनां कदाचिदैवैभ्यनुज्ञानार्थः । पित्र्येकर्मणिं श्राद्धकालेषामेपरीक्षां यत्नेन कुर्यात् । न देवैकदाचिद्दक्ष्यमाणानपि भोजयेत् । ये चाभ्यनुज्ञायन्ते तान्दर्शयिष्याम । अथेतु वक्ष्यमाणस्य प्रतिषेधप्रकरणस्य यत्नतो वर्जनार्थं काणादिवर्जनार्थं उपक्रममात्रस्थीको नतुरुणादीनादैवैभ्यनुज्ञानार्थः ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न परीक्षित दोषगुणौ सूक्ष्मेक्षिकया नावश्यमभ्येष्यौ । देवे वैश्वदेविके तत्रापि स्तेनवृत्तिव्यादिकं वक्ष्यमाणमवश्यपरीक्ष्य । हृष्यकव्ययोरित्यभिधानात् ॥ १४९ ॥

(३) कुड्डूकः । धर्मज्ञो देवैश्चाग्ने भोजनार्थं न ब्राह्मणयत्नतः परीक्षित लोकप्रतिष्ठामित्रेणासीत् सापुनया भोजयितव्यः । पित्र्ये पुत्रः कर्मण्युपस्थिते पितृपितामहाद्याभिजनपरीक्षाकर्तव्येति प्रथमैतः शब्दस्यार्थः ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । पौत्रे ब्राह्मणपरीक्षां मनुवदद्देवे तदभावमाह नेति । देवैरेव पक्षे देवतादेये आग्ने वा ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । प्रयत्नत इति देवैः स्यवच्छुष्ययोजनीयम् । देवैः कर्मणि प्रयत्नतोनपरीक्षिते अनेन किंचित्परीक्षणमप्रतिषिद्धमित्यवगतव्यम् ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृकर्मणिं श्रामे ब्राह्मणान्मयत्नतः परीक्षेत् ॥ १४९ ॥

[रामचन्द्रः । यथेति । ये पङ्क्तिसन्दूष्याः पङ्क्तिसन्दूषणकर्तारः ॥ १ ॥]

ये स्तेनपतितस्त्रीवाये च नास्तिकवृत्तयः ॥ तान्हृष्यकव्ययोर्विप्राननहर्ण्मनुरब्रवीत् ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । स्तेन चौरः पतित पञ्चानामहापातकानां अन्यैतमस्यकर्ता । स्त्रीबोनपुसकः उभयस्य ज्ञनोगतरे ताः पडश्च । नास्तिकालोकायतिः कादयः नास्तिकेन नास्तिकवृत्तयः उत्तरपरलोकोपसमासाः नास्तिकादभ्येवस्तिः देवृत्तिद्वयसमाश्रयणं श्लोकपूरणार्थं । अथ धानानास्तिकवृत्तिर्मेघान्तेनास्तिकवृत्तयः उत्तरपरलोकोपसमासाः नास्तिकादभ्येवस्तिः देवृत्तिद्वयसमाश्रयणं श्लोकपूरणार्थं । अथ वा नास्तिको वृत्तिर्जीवनयेपांत एवमुच्यन्ते तान्हृष्यकव्ययोर्द्वेषिष्येच अनहर्ण्मनुरब्रवीत् । मनुप्रतिषेधादरार्थं मनुपहणम् सर्वधर्माणामनुनोक्तत्वात् ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्तेनाल्पस्तेयवृत्तयः । पतितास्त्यन्तस्त्ववर्णधर्मतया पतिततुः प्रायाः । स्त्रीवा. पण्डाः । नास्तिकवृत्तयोनास्तिककर्मफलमित्यभिमानिनः ॥ १५० ॥

(३) कुड्डूकः । स्तेनश्चौरः । सच सुवर्णचोरादप्यः तस्य पतितशब्देनैव ग्रहणात् । पतितो महापातकी । स्त्रीबोनपुसकः । नास्तिकवृत्तिर्नास्ति परलोकहृष्येवृत्तिः भवतं नयस्य । एतान् देवपितृदृश्यधोरुभयैरेवाभ्यनुज्ञानमनुरब्रवीदिति । मनुपहणं निषेधादरार्थं । सर्वधर्माणामेव मनुनोक्तत्वात् ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । परीक्षामाह यदिति समदशभिः । स्तेनाश्चौराः । पतिताः पातित्यरेतयो वक्ष्यन्ते स्त्रीबोनपुसकाः । रुत्रिमादाश्चिभभेदेन द्विधा नास्तिकवृत्तयः । नास्ति क परलोकशुभ इति वृत्तिर्वा प्रानसपोर्धराते हृष्यकव्ययोरिति विषयसमो । अनहर्ण्म नपात्रभूतात् । हृष्यं देवदेयं कथं पितृदेयमित्युक्तम् ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । स्तेनाश्च । स्वर्णदन्त्यस्य द्रव्यस्यापहर्तारः । स्त्रीवा. पण्डाः । स्वयमास्तिकानपि नास्तिकेभ्यो वृत्तिर्जीवनयेपामिति तयोक्तव्यश्चाधानावा ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । हृष्यकव्ययो. ये स्तेनादयस्तानहर्ण्मनुरब्रवीत् । स्तेनाः सुवर्णव्यतिरिक्तचौराः ॥ १५० ॥

जटिलंचानधीयान्दुर्वलंकितवन्तथा ॥ याजयन्ति च घे पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ १५१॥

(१) मेघातिथिः । जटिलोब्रह्मचारीतस्यस्ययंकेशविशेषः पाक्षिकविहितोमुण्डोवाजटिलोवास्यादिति उपलक्षणं-
जयाब्रह्मचारिणस्ततोमुण्डोपिप्रतिपिष्यते । तस्मिन्चानधीयानस्यप्रामिरेवनास्ति प्रक्रान्ताध्ययनः । अनधीतवेदः अग्रहीतवे-
दश्रेष्ठाभ्याम् । ननुचवेदपारगइतिवचनानुक्तः प्रक्रान्ताध्ययनस्यप्रामिः । एवंतर्हिअधीतवेदोप्यस्वीकृतवेदोनधीयानोभि-
प्रेतः । व्रतस्यमित्यनेनसाद्वैदिकहितत्रैवाव्रतत्रनाध्ययनमितिकश्चिन्मन्येतदर्शमिदंअनधीयानस्य प्रतिषेधाद्द्विदुपरतस्याधिकारो-
स्तीत्यवगम्यते । दुर्बलः सप्रलितः लोहितकेशोवा विकेशेन्द्रियोवा तस्यचहि निर्वचनंकुर्वन्ति दूर्वाशाहूटेनाप्यलंतस्यावासो-
भवतीति सहिदुर्वधैवमात्रियते लज्जाचवाससानाभावे तावन्मात्रेणापिदघातिशेफं । कितवोद्युतकारः । याजयन्तिचघेपूगान्
सघान् प्रायस्यतोमादिभिर्मात्स्यानाहं सहितानां यागोविधिप्रतिपिष्यन्तघान्मन्त्रात्पानांयाजनेरुत्वेतिरुमशः प्रत्येकमपि-
बहून्याजयति बहुकृतवार्थाविवर्करोति सौपिनभोज्यः । तथाचवसिष्ठः यश्चापिबहुयाज्यः स्यात्पशुपनयतेबहूनि ।
केचिदाहुः श्राद्धग्रहणात्पिष्यन्तवैषानेतिषेधो नतुदेवे तदपुक्तं तदपिश्राद्धांगमेवाश्राद्धशब्देनमुक्तं वक्तुं ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जटिलब्रह्मचारिणं । मन्त्रमनधीयानमध्ययनाद्विरतं । दुर्बलोदुश्कर्मा शिपिविष्टइति यावत्
कितवोद्युतरसिकः । पूगान्बहून् याजयन्तीत्यनेन याजकाविवक्षितः । तत्र हनके यजमानाभवन्ति सत्रे तु मजमा-
नत्वाद्विजामदोषः ॥ १५१ ॥

(३) कुहूकः । जटिलोब्रह्मचारी । मुण्डोवा जटिलोवास्यादित्युक्तब्रह्मचार्युपलक्षणवाज्जटिलस्यमुण्डोऽपि निपि-
ष्यते । अनधीयानवेदाध्ययनरहितस्योपनयनमात्रंरुतं न वेददेशः । तेनास्वीकृतवेदस्यापि ब्रह्मचारिणोवेदाध्ययनक-
तुरभ्यनुष्ठानार्थोऽप्यनिषेधः । अतः श्रोत्रियायैव देयानीति ब्रह्मचारीतरविषयम् । दुर्बलोदुश्कर्मा । मेघातिथिस्तु दुर्बालमिति
परित्वा स्खलतिर्लोहितकेशोवा दुश्कर्मावैत्यर्थयमुक्तवान् । कितवोद्युतरुन् पूगयाजकाबहुयाजकाः । पूगः ऋमुक-
वृन्दयोरित्याभिधानिका । अतएव वसिष्ठः । यश्चापि बहुयाज्यः स्याद्यश्चोपनयते बहूनि । ताञ्छ्राद्धेन भोजयेदिति च दे-
वैर्निषेधः । यत्रोभयनियेषोमनोरभिमतः तत्र ह्य्यकव्यग्रहणमुपयत्नेति वा करोति ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । जटिल ब्रह्मचारिणं अनधीयानं वेदाध्ययनरहितं । दुर्बलं दुश्कर्माणं दुर्बलं कपिलकेशमि-
ति मेघातिथिः । कितवद्युतरतः । पूगान्बहून् श्रेणीर्वा ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । जटिलब्रह्मचारिणम् । तस्य विशेषणमनधीयानमिति । दुर्बलोदुश्कर्माणम् । कितवद्युतकारकम् ।
पूगान्बहून् श्रेणीर्वा ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । जटिलो ब्रह्मचारी । सभोजने प्रतिपिष्यते । दुर्बलं दुःखेन बालनमिति । दुर्बलमिति पाठे दुर्बलं दु-
श्कर्माणमित्यर्थः । पूगःश्रेणयः । एतान्श्राद्धे न भोजयेत् ॥ १५१ ॥

चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा।विपणने च जीवन्तोर्वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः॥१५२॥

(१) मेघातिथिः । विपणः चिकित्सकाः देवल्काः प्रतिमापरिचारकाः । आजीवनसवन्धेनैतौप्रतिपिष्येते ध-
र्मायैवतुचिकित्सकदेवलकव्ययोरदोषः । मांसविक्रयिणः सौनिकाः द्वितीयान्तपाठेपूर्वश्लोकादास्यातागुपहः । विपणने-
जीवन्तः प्रतिपिष्येनपणने । दशमाध्यायेवक्ष्यन्ते तेनजीवन्ति तेवर्ज्या उभयत्र मांसविक्रयिणस्तुपमार्थमपि निषिष्यन्ते ।
यस्येकमपिमांसमुपहतं । अन्यस्यनतनार्थः । उपहतमांसस्यघृतेनहोमोपयोगिनासमांसघृतेनविनिर्मिते भवत्यसौ

(१५१) दुर्बलं = दुर्बलं (न०)

धर्मार्थो विनिमयो विक्रयशब्दवाच्यता विनिमयस्यापि भवतीत्यत इदं शाधमार्थमांसविक्रयिणोपि प्रतिषिध्यन्ते ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चिकित्सकानामिषगृहीतान् । देवलकानुधनार्थं देवार्चकान् । विपणैः पण्यवीर्यां विक्रयप्रसारणेन जीवन्तः ॥ १५२ ॥

(३) कुङ्कुमः । चिकित्सकोभिषक् । देवलः प्रतिमापरिचारकः । वर्तनार्थत्वेनैतत्कर्मकुर्वतोऽयं निषेधो न तु धर्मार्थम् । देवकोशोपभोजी च नाम्ना देवलको भवेदिति देवलवचनान् । मांसविक्रयिणः सरुदपि । सद्यः पतति मांसैनेति लिङ्गात् । विपणैनेति । विपणोवणिज्या तथा जीवन्तः । हृद्यकव्ययोरित्यभिधानां देवे पिष्ये चैते त्याज्याः ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । देवलकाः देवकोशोपजीवी च नाम्ना देवलको भवेदिति देवलवचननिर्णयिताः । मांसविक्रयिणः सरुदपि सद्यः पतति मांसैनेति वचनान् । विपणैः वाणिज्येन । वर्ज्याः पात्रत्वेनैति शेषः ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । देवकोशोपजीवी तु नाम्ना देवलको भवेदिति स्मृत्यन्तरवचनम् । मांसविक्रयादन्येनापि जीविनो वर्ज्याः प्रतिषिद्धाः । क्षीरादिद्रव्यं तद्विक्रयो विपणस्तेन जीवन्तः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । चिकित्सकाद्यो ह्येकव्ययोः प्रदाने वर्ज्याः स्युः । धर्मार्थं तु चिकित्सकदेवलयोर्दोषाभावः । विपणैः जीवन्तः निन्द्यपण्येन जीवन्तः ॥ १५२ ॥

प्रेष्यो घामस्य राज्ञश्च कुनरवी श्यावदन्तकः ॥ प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाधुं पिस्तथा ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रेष्यञ्जाज्ञाकरः ग्रामेण यो यत्र कुत्रचित्कार्येण प्रेष्यते एव राजप्रेष्यः । कुनरवी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोर्वाक्यवहारेऽन्यत्र च यो गुरोः प्रतिबन्धेनाति कूल्ये च वर्तते । त्यक्ताग्निश्चेतावसन्ध्योरन्यतरस्यापि । वाधुं पिः सन्ध्यमिन् जीविकोपाये बृद्धिजीविकः । बृद्धिस्तु योक्ता धान्यान्वाधुं पित्वन्तदुच्यत इति यत्स्मरणं तत्स्वपरिक्रियायाभावे । वेया करणाद् बृद्धिजीविनो धान्यादन्यत्र वाधुं पिष्यत्स्मरन्ति ते च शब्दार्थस्मरणे प्रमाणात्तराभियोगवशात् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रेष्यो धनार्थमादिष्टकारी । श्यावदन्तकः कृषिशवर्णदन्तः । प्रतिरोद्धा विरोधी । त्यक्ताग्निः स्वयं क्राहितत्रेताग्निः । वाधुं पिष्यति बृद्धिजीवी ॥ १५३ ॥

(३) कुङ्कुमः । श्रुतिग्रहणपूर्वकपामाणां राज्ञश्चाज्ञाकारी । कुत्सितनखरुष्णदन्तगुरुषु तिकूलाचरणं शीलस्य कथ्योत्सार्तादिकलेपजीविनश्च ह्येकव्ययोर्वर्ज्या इति पूर्वस्यैवाचानुपपन्न उचरन् च ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रेष्य इति । घामस्य राज्ञो वा । श्यावदन्तकः श्यामाः ह्यत एवैकद्विजादन्तास्य सः । प्रतिरोद्धा गुरोः प्रतिकूलाचरणः । त्यक्ताग्निः विधितः स्वीकृताग्निः अविधितस्य च । वाधुं पिष्यति बृद्धिमात्रोपजीवी ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वजन्मनि स्वर्णचोरात्वात् कुनखिनः प्रतिषेधः । सुरापानाच्छ्यावदन्तस्य प्रतिषेधः । प्रतिरोद्धा प्रतिकूलकः । समर्थं पण्यमादाय महार्धयः प्रयच्छति । सर्वैवाधुं पिष्येति कोनामयश्च बृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥ यन्न निन्द्यतरजीवन्शसत्यात्मनो गुणान् । सच वाधुं पिष्येति कोनाम ब्रह्मवादिषु गार्हृदिति यमवचनम् ॥ वर्जनीया इति वक्ष्यति ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्ज्यानाह प्रेष्य इति । घामस्य प्रेष्यः प्रेष्यः राज्ञः । गुरोः प्रतिरोद्धा गुरोः प्रतिकूलः । त्यक्ताग्निः अद्वित्यागी त्रेतावसन्ध्ययोः त्यागी । बृध्योपजीवी वाधुं पिः । बृध्याजीवी तु वाधुं पिष्यति मरः ॥ १५३ ॥

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ॥ ब्रह्मद्विद् परिविन्तिश्च गणाभ्यन्तरसुव च ॥ १५४ ॥

(१) मेधातिथिः । यक्ष्मीत्याधितः राजयक्ष्मगृहीत इत्यन्धे । पशुपालः यष्टिहस्तस्तद्विनिजीवनः । निराकृतिः सत्यधिकरि महापद्मानुष्ठानरहितः । अद्यत्वेऽप्यनुपजीव्यः । अनङ्गानिराकृतिरुच्यते । एव हि शतपथे यो न देवानर्चति न पिबून्

मनुष्मिति । यैस्तुपुत्र्यते आत्माभ्यायश्रुतधर्मोन्निराकृतिरुदाहृतइति नतिशब्दार्थसम्बन्धविदस्तस्तस्येहाप्रतिरेवंश्रीधियनि-
यमात् । निराकृतां देवादीनां निराकृतिरिति भाववर्गानुगोस्ति । धर्मधर्मोश्चाभेदविवक्षायां किनापि यो गुडपपन्न इति पूर्वोप-
धातुरपर्वजेन वर्तते । निराकृता अपर्वाजिता उच्यन्ते । भोजनानि राकृतां अधिकारानि राकृता इति । अवर्जनं चार्कतः । सानि-
र्गतास्तीति निराकृतिः । सस्थानचोरुतिस्तथाचक्रुत्सायां निद्रैष्टव्योदुराकृतिर्निपव्यते । आह पावापूषवयःशालसपन्नोवा-
कसपन्नोवाद्वा पृथुवाग्निद्रियश्चवहुजिह्वीनभोऽभ्याः । रूतसंपन्नमवेहापववसंपन्नयुवभ्योदानं प्रथमवतिवयसद्दृष्येकइति-
सज्ञाशब्दोवार्थकिन्ततः । ब्रह्मद्विद्ब्राह्मणानां वेदस्य वा हेष्टा ब्रह्मशब्दस्योभयार्थवाचित्वात् ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणः स्मृतइति । गणः-
सङ्घसहेकपात्रियया जीवन्ति ये ते गणशब्दवाच्यास्तदन्तगतास्वानुर्विद्यब्राह्मणाः परिवर्तुपरिविचोवक्ष्यमाणत्वरूपौ
॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पशुपालोवृत्त्यर्थं । निराकृतिरत्वाभ्यायः । ब्रह्मब्राह्मणस्तद्विद् । गणाम्यन्तरो गणानानिता-
ग्रामशीरिति यावत् । गणानामभिपश्येन देशान्तरशीपयितार्थलोभेनेति वा ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । यक्ष्मी क्षयरोगी । पशुपालोवृत्त्यर्थतया अग्रमेयादिषोपकः । परिवेत्तुपरिविची वक्ष्यमाणलक्षणौ ।
निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुदानरहितः । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्ट । निराकृतीऽभरादीनां सर्वज्ञेषो निराकृतिः । ब्रह्मद्विद्ब्रा-
ह्मणादीनद्विष्ट । गणाम्यन्तरो गणार्थोपलूट्टसंघर्षधनानुपजीवी ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । यक्ष्मी कासविशेषोपकः । पशुपालस्तदेकजीवी । परिविचिः वक्ष्यते । निराकृतिः पञ्चयज्ञानु-
दानरहीनः । ब्रह्मद्विद् वेदविषयो द्विष्ट । गणाम्यन्तरः गणार्थोपलूट्टधनानुपजीवी ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । यक्ष्मी क्षयरोगीतस्य पुत्रं जन्मनि ब्रह्महत्वात्मनिषेधः । वृत्त्यर्थयः पशुपालयतिसपशुपालः । परिविचि-
रवक्ष्यति । अधीत्य विस्मृतवेदे भवेद्विषी निराकृतिरिति वलः ॥ आपाय योऽग्निमालस्यो देवादीन्नेभिरेष्टवान् । निराकृतामि-
रादीनां सर्वज्ञेषो निराकृतिरिति कात्यायनः ॥ ब्रह्मद्विद् ब्राह्मणद्विषी परिविचि वक्ष्यति गणाम्यन्तरो गणप्रधानो गणस्यने-
तेनियावत् ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यक्ष्मरोगी । परिविचि ज्येष्ठव्यकनसरे सति कर्नापान्दारात्तन्नीगृह्णाति सपरिदेत्ता । ज्येष्ठस्तु
परिविचि । निराकृतिः महायज्ञानुदानरहितः देवादीनां निराकृतांच । ब्रह्मद्विद्ब्राह्मणानां वेदस्य वा हेष्टा वेदविसरणशी-
लोवा । गणाम्यन्तरः गणवाहः । क्रियया जीवन्ति एते गणशब्दवाच्याः । तवभ्यन्तरगताः ॥ १५४ ॥

कुशीलवोऽवकीर्णा च वपलीपतिरेव च ॥ पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ १५५ ॥

(१) मैधातिथिः । चारणनटनतैकगामनादयः कुशीलवाः । अवकीर्णा विभुतब्रह्मचर्यो वपलीपतिस्तस्याः पतिः
अप्रत्यक्षन्यायचमप्यन्ते । वृषपाश्रवचयः अस्यद्विधाति भाषानास्ति कुतपत्तमकरणात्तरेदिगर्हेताचारसहश्रुयते एना-
न्विगर्हेताचारानिति गृहाविवाहसत्तवपामनुज्ञात्त्वात् नगर्हितः सचरुतसजातीयापरिणयनस्यानुज्ञातः । अतोस्तस्यासजा-
तीयायां वृषलयाभर्त्तामिति विध्यते । तत्रपौनर्भवः पुनर्भूः । पुनरुद्भवक्ष्यति पत्रमेध्याये पत्यावापतिरप्यक्तेति । काणश्चेना-
क्ष्णाविकलः । यस्य च उपपतिर्जायाजारोवस्थितायां भार्यायामस्ति उपैक्षयानिष्यते । तदुक्त आनादेशूणहामादिपत्यौ भार्या-
पचारिणीति ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुशीलवोनर्तकवृत्तिः । अवकीर्णां व्रतमध्ये स्वलितब्रह्मचर्यः । पुनर्भुङ्क्तेः पौनर्भवः । गृहे-
भायिद्याम् ॥ १५५ ॥

(३) कुण्डूकः । कुशीलवोनर्तकवृत्तिः । अवकीर्णां स्त्रीसंपर्कादिद्वुतब्रह्मचर्यः । प्रथमाश्रमी यतिश्च । वृषलीपतिः
सवर्णामपरिणीयलतशुद्धाविवाहः । पौनर्भवः पुनर्भुङ्क्तेः वक्ष्यमाणः । उपपत्तियस्य जायाजारोगृहेस्ति ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । कुशीलवोनर्तकवृत्तिः । अवकीर्णां स्त्रीसंपर्कादिपद्भुतब्रह्मचर्यः । वृषलीपतिः । सवर्णामपरिणीय
कृतशुद्धाविवाहः । पौनर्भवः पुनर्भुङ्क्तेः । यस्त्योपपत्तिः स्वजायाजारः । गृहद्वयनेननाय्यत्र तथा दूषणमितिभावः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । कुशीलवोणाग्यकः । गूढलिङ्ग्यवकीर्णास्याद्यश्रमभ्रतस्तथेतिदेवलः ॥ वृषलीपतिः । अनूढवैवाणिक-
स्त्रीकः केवलशुद्धाविवाहः । काणस्य पूर्वजन्मनि परनेत्रोत्पादकत्वात्प्रतिषेधः । परदारामभिसंयोगात्पुहजोजारउच्यते । स एवो-
पपत्तिर्ज्ञेयोयः सदासंवसेदृह इतिदेवलः ॥ १५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुशीलवो नदनर्तकः । अवकीर्णां क्षतव्रतः । पौनर्भवः पुनर्भवाज्जातः । परपूर्वापतिः पुनर्भूः ।
काणः एकाक्षी । यस्य गृहे चोपपत्तिः जारः । एते वर्ज्याः ॥ १५५ ॥

श्रुतकाध्यापकोयश्च श्रुतकाध्यापितस्तथा ॥ शुद्धशिष्योगुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रुतकाध्यापकः श्रुतकः सत्रयोस्थितो ध्यापकः श्रुतकइतियदीयद्दासिबेदमध्यापयाम्नीति यः
प्रवर्तते पणेन स श्रुतकाध्यापकः । एवाहि श्रुतिः प्रसिद्धा कायवाहादिपुयस्त्विषयताधनेनेयद्ध्यापयामीतिनिश्चित्यचनन्वव-
स्थयापूर्वमध्यापयति । लभतेचाध्यापनार्थं नासौश्रुतकाध्यापकः । अनिरुपितपरिमाणपूर्वचार्यवादेविहितमध्यापनं । एवं-
श्रुतकमध्यापितः योऽयुत्पन्नाबुद्धिः सत्यकामवत्स्वयभूर्तिदेवताधीतेसएवमुच्यते यस्तुपित्रादिनाश्रुतिदेवता उपाध्यायन्तरा भा-
वेध्याप्यते । नतस्यविगर्हताचारत्वं चालोहिपित्रापतिपिदेव्योनिवर्तनीयः । एतदुक्तगुरोर्शिष्यश्चयान्यथेति । शुद्धस्यशि-
ष्योऽप्याकरणादिविद्यासुगुरुश्चशुद्धस्यैव । उपसर्जनीभूतस्यापिसंयन्धसृष्टिशिष्यास्त्वतावर्गहताचारत्वस्यसर्वशेषत्वात्पुण्यत्वच-
गर्हितनान्यत् । वाचादुष्टः परुषानृतभापी । अभिशस्तइत्यन्ये कुण्डगोलकौ ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतकोश्रुत्यापरित्रीतः । स एवाध्यापकोऽयस्य सश्रुतकाध्यापकः । एवमध्यापितोपि ।
गुरुश्चैव शुद्धस्येत्पनुपद्मः । वाग्दुष्टः परुषवादी । १५६ ॥

(३) कुण्डूकः । श्रुतिवर्तनं तद्वाही श्रुतकः सन्ध्याध्यापकः सतथाएवश्रुतकाध्यापितः । शुद्धशिष्योऽप्याकरणादौ
गुरुश्च तस्यैव । वाग्दुष्टः परुषभापी अभिशस्तइत्यन्ये । कुण्डगोलकौ वक्ष्यमाणौ ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रुतकाध्यापकः श्रुतिगृहीत्वैव योऽध्यापयति सश्रुतकाध्यापकः । श्रुतेन शिष्यपुष्टेनगुरुणा
योऽध्यापितः सश्रुतकाध्यापितः । क. कुस्तिताथै शुद्धशिष्यः शुद्धस्य शिष्यः । गुरुः शुद्धस्येति शेषः । वाग्दुष्टः परुषभापी ।
कुण्डगोलकौ वक्ष्यमाणौ ॥ १५६ ॥

(५) नन्दनः । श्रुतकः श्रुतिभुक् । अत्र देवलः श्रुतकाध्यापितोयश्चश्रुतकाध्यापकश्चयः । तावुभौ पतिता । ज्ञेयो-
त्वाध्यायकयविक्रयादिति ॥ गुरुः शुद्धगुरुः । कुण्डगोलकौ वक्ष्यति ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रुतकाध्यापकः वेतनादानेन योऽध्यापयति स । य. श्रुतकाध्यापितः अन्येता । शुद्धः शिष्योऽप्या-
स्य सचापतादशोगुरुः । कुण्डगोलकौ । पत्यौजावति कुण्डस्तु श्रुते भर्तारि गोलकः ॥ १५६ ॥

(३) कुण्डकः । गृहदाहक-मरणहेतुद्रव्यस्यदाता । कुण्डस्य, वक्ष्यमाणस्ययोनमश्नाति । प्रदर्शनायुत्वात्कुण्डस्य गोलकस्यापि, ग्रहणम् । अतएवदेवकः । अष्टते जारजःकुण्डो, ष्टे भर्तारि, गोलकः । यस्तयोरन्लमश्नाति सकुण्डाशीति कथ्यते ॥ सोमलताविक्रेता । समुद्रे योवह्नित्रादिना द्वीपान्तरंगच्छति । बन्दी, स्तुतिपाठकः । तैलार्थं तिलादीनापेष्टा । साक्षिवादे कूटस्य घृषावादस्य कर्ता ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । अगरदाही अगरोयुहं । कुण्डाशी कुण्डस्यान्मर्जो बन्धाशीवा । भीमः कुण्डाशीति स्मरणात् । सोमविक्रयी सोमोत्र लताविशेषः । समुद्रयायी वह्नित्रादिना द्वीपान्तरगन्ता । बन्दी स्तुतिवृत्तिः । तैलिकः तैलार्थं तिलादीनापेष्टा । कूटकारकः कूटसाक्षी, भूम्यर्थमिथ्याभाषी ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । अगरदाही सङ्गेषः प्रतदग्र्य कुण्डो ष्टे भर्तारि गोलकः । यस्तयोरन्लमश्नाति नाकरः ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुण्डाशी यस्त्रिपलतण्डुलान्मोक्षा । बन्दी कारागृहस्थितः स्तुतिपाठकोवा अनृतपाठकः । तैलिक-तैलविक्रयी । कूटकारकः । अगरदाही गृहदाहकारी । सोमलताविक्रयी शूद्रयाजी शूद्रयोयाजयति ॥ १५८ ॥

पित्रा विवदमातृश्व कितवोमद्यपस्तथा ॥ पापरोम्यभिशास्तश्च दाम्भिकोरसविक्रयी ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । पित्रायोविवदतेपरुषंभाषते । राजकुलेष्वयंहरतीतिपूर्वपक्षोत्तरपक्षभंग्याभागादिनिमित्तं । तथाचगौतमः । पित्राकामेनविरक्तानिति । प्रतिरोद्धागुरोरित्यनेतत्कथंनुरुक्तमुच्यते । अन्यःप्रतिरोष-अभयश्चविवाद-यत्किञ्चिन्गुरोरभिमतंवस्तुकथयमिदसिभ्येदिति तत्रसंभवकथनंप्रतिरोष-न्याय्येपिवस्तुनितदिच्छापतिघातः । प्रतिरोधुत्वं प्रतिरोद्धेति । तत्रप्राधान्तरम् । आभिमुख्येनहिंसाताहस्तादिनागुरो-भीतिरोद्धात्रपेदादिदानेनअन्यासिन्पक्षेस्थितमन्यत्विवादस्य । कितवोचूतस्फकारयितासभिकःयस्तुस्वयंवितासमागैवनिपिद्धः । केकरमन्येपठन्ति । केकरोमद्यपइतिप्रचवृत्तिभेक्षोअध्यर्षदृष्टि-कातरमन्येसचशुकपक्षतारकः । मद्यपःसुरायोअन्यस्यारिष्टोदमेद्यस्यपातासुरापः । पतितत्वेनैवनिरस्तः पापरोगीकुधी सहिलेकेऽत्यन्तनिन्द्यःपापरोगीत्यभिधातुयुक्तः । अस्मादेवचमतिपेधात्यंशमीत्यत्रनसर्वोव्याधिर्गृहीतोयुक्षेते । कस्ताहिक्षायीपदिहिसर्वायुक्षेतेतेनैवसिद्धत्वात्पापग्णीतिनाकरित्यवअभिशास्त पातकं, पपातकयोःकतैतिलेकमसिद्धः । असत्यपिकर्तृकत्वनिश्चये । दाम्भिकःछन्ननाधर्मवदतिलेकप्रद्वयर्थनकर्तव्यमिति कृत्वाकरोति । रसविक्रयीविषस्यविक्रेता । तस्यक्षेतेदमिधानं । उपांशुविभिरसदः सर्वात्यादि विपदोरसवद्वच्यते ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पित्रा धनार्थविवदमानः । कितवः वृत्तुदेशविनाशूतकारी । केकरइति क्वचित्पाठे वक्रदृष्टिरित्यर्थः । मद्यं द्राक्षादिमद्यं । पापरोम्यः कुष्ठभगन्दरादिनिश्चितरोगः । अभिशास्तोवचनोपेन युक्तः । दाम्भिकोदम्भेन कर्मचारी । रसायुडादयः एतेनाविक्रम्यमुपलक्षितम् ॥ १५९ ॥

(३) कुण्डकः । पित्रा सह शास्त्रार्थं लौकिके वा वस्तुनि निरर्थयोविवदते । कितवोयः स्वपदेवितुमनामङ्गः स्वार्थपान्देवयति न स्वयदेविता तस्योक्तत्वात् । न च सभिकः तस्य पूतवृत्तिपदेनाभिधास्यमानत्वात् । केकरइति पाठे तिर्यग्दृष्टिः । सुराप्यतिरिक्तमद्यपाता । कुधी । अनिर्णतिःपि तस्मिन्महापातकादौजातामिथापः । छन्ननाधर्मकारी । रसाविक्रेता ॥ १५९ ॥

(१५९) कितवः=केकरः (४)

(४) राघवानन्द । पित्राविवदमानस्तद्विवादे शास्त्रोपे लौकिके वा रत । कितवोप स्वायंन परान्देवयते । य सुरातिरिक्तपायी मद्यप सुरापस्य पतितत्वात् विप्रमकरणात् । पापस्रोगी कुशदिद्युक्त । अभिशस्त आशाङ्कितमहापा तक । दाम्भिको र छन्दना धर्माचरणयस्य । रसविक्रयी रसोगोरसादि ॥ १५९ ॥

(५) मन्दन । अयकितवोवश्रक । केचित्पुनरुक्तिभ्यात् । केकरोमद्यपस्तथेति पठन्ति केकर आकेकरतार नेत्र । तस्यकूरनेत्रस्वात्मतिषेय । मद्यपोमदकरद्रव्याणातालासवादीनापाता । सुरापस्तु पतितप्रतिषेधेनोक्त । मधुमेहभ गन्दरादयः पापरागस्था । दाम्भिकी धर्मभ्वज । रसविक्रयी विप्रविक्रयी ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्र । पापरागी दीर्घरागी । अभिशस्त कलङ्कित्यर्थ ॥ १५९ ॥

धनुःशराणां कर्ता च यश्चाद्येदिधिंपूपति । मित्रधुग्धृतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथि । धनु शराश्रय शिल्पीवकरोति यश्चाद्येदिधिंपूपति । दिधिपुशब्द काकाक्षिवृद्ध भयेनसम्बध्यते । स्मृतिशास्त्रात्वाच्चेदश सवन्धोलभ्यते । लेपालोशदयोपिस्मृत्यर्थसकन्पतोभर्गतिचार्यकारता । अतएतन्नवाच्यकथमेकशब्द समासान्तगतोद्वाभ्याभिन्नप्रस्थानाभ्यामभिसम्बध्येतइति । गौतमेनहिद्वयप्रतिपिद्ध इहापिसम्बन्धभेदेदिक्त्वात् । द्विपद समासोन्- झपेदिधिंपूपतिनामकश्चिदस्ति एतोचवक्ष्यमाणलक्षणे मित्रधुग्धृतयोद्भूतमिति मन्त्रस्य, कामोपघातेवर्तते । द्यूतज्ञः द्यूतवृ- त्तिर्जीविकायस्य । ननुनितवोमद्यपइत्यत्रोक्तमेव नावश्यद्यूतवृत्तिरेवद्यूतस्ययोजक । किंतुहि यत्नयदेवितुनजानाति । गुरुभ्याद्वा न दीव्यति ध्यसनीतु देवैः शप्तनयान्यं देवयति सदर्थोद्वितीय कितवशब्दाऽथवा नृत्तस्त्रीक द्यूतसमास्थानवोद्भूत- वृत्तयः । पुत्रत्राचार्याभ्यापकोयस्यामुख्यमाचार्यं वनपुत्रेसभवति ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । द्यूतवृत्तिर्जीविकार्यं द्यूतवृत्तः । पुत्रएव यस्याचार्याधर्मोपदेश सपुत्राचार्यः ॥ १६० ॥

(३) कुट्टक । धनुपिशाराश्रय, करोति । ज्येष्ठयासोदरभगियामनूयायाया कनिष्ठा विवाहेन दीपते सापेदिधिंपू- रतस्यापति । तयाच लोकाक्षि । ज्येष्ठामाद्यधनूयायाया मसतेऽनुजा । सा चापेदिधिंपूर्णया पूर्वानु दिधिंपू र्यता ॥ गोवि दराजस्तु भ्रातुर्दंतस्य भार्यायामित्यनेनापे दिधिंपूपतिरेव वृत्तिवशादधिपदस्येतेन दिधिंपूपतिरिति मनुना वक्ष्यते सद्- दृष्टस्तइत्याह । मित्रधुगयोर्मित्रस्यापकारे वर्तते । द्यूतवृत्ति सभिक । पुषेणोभ्यापित पिता मुखेन पुत्राचार्यत्वासेभवात् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । धनुःशराणां धनुषःशराणाञ्च । अपे दिधिंपूपति दिधिंपूर्णोक्तं च तस्या पति । द्यूतमुषेजीव्य मस्य स द्यूतवृत्तिः । केकरइति पार्थनिर्यंकदृष्टि । पुत्राचार्यं पुषेणाभ्यापित ॥ १६० ॥

(५) मन्दन । ज्येष्ठयास्याधनूयायायापेदिधिंपू र्यता । द्यूतेनजीवन्मस्यस्य द्यूतवृत्ति ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्र । धनुःशराणा कर्ता चकारादिक्रयी च । य अपेदिधिंपूपति पुनर्वा पति । द्विस्तस्या दि- धिंपू पतिरित्यमरः । पुत्र आपाचोयस्य सपुत्राचार्यं ॥ १६० ॥

भ्रामरी गण्डमाली च शिञ्जयो विशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च त्रयस्य स्युर्वेदनिन्दकएव च ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथि । ध्याधिविशेषवपनाद्वेत्तेभ्रामरी अपमाली । गण्डमालीकपोलकण्ठेपिमालाकाराजायन्ते । शिञ्जि- भेत्तवुव । विशुन-परमर्मनकारक फणोजप । उन्मत्त-अनवस्थितचित्तोयानु संज्ञोभेणप्रियापगृह्णीत । यत्किंचनवादीर्षा क-

पितृकारी । अन्धः चक्षुर्विकलः । वेदनिन्दकः ननु च ब्रह्मसिद्धिश्चाद्येनैव ब्रह्मशब्दस्यानर्थकत्वात्वेदनिन्दको गृहीत एव । नैव मन्व-
निन्दा अन्ये द्विषः चित्तधर्मो द्विषः तदुपर्यग्रीतिशब्देन कुत्सननिन्दा ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भ्रामरी अपस्मारी । गण्डमालाव्याधिभेदः ॥ १६१ ॥

(३) कुङ्कुमः । अपस्मारी । गण्डमालारूपव्याध्युपेतः । श्वेतकुङ्कुमयुक्तः । दुर्जनः । उन्मादवान् । अचक्षुः । वेद-
निन्दाकरः ॥ १६१ ॥ -

(४) राघवानन्दः । भ्रामरी अपस्मारी । गण्डमालीगले गण्डयुतः । शिवजी श्वेतकुङ्कुमयुक्तः । विशुनः प्रच्छन्नदोषा-
ख्यायी । वेदनिन्दकः धिक्षाब्दादिवादेन वेदकुत्सकः ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । भ्रामरी अपस्मारी । गण्डमाली उपचिन्तितदूतो मांसपिण्डो गण्डशब्देनोच्यते । नस्य मालेव लम्बमान-
त्वान्मालात्वम्, तद्वाङ्गण्डमाली ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । भ्रामरी अपस्मारी गण्डमाला कषैलकण्ठेपितृकमालाकारा जायते ॥ १६१ ॥

हस्तिगोश्वोष्टमकोनक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ पक्षिणां पोषकोयश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । हस्त्यादीनां नेता दमकः । गतिशिक्षयितानक्षत्रैर्यश्च जीवति नक्षत्रशब्देन ज्योतिःशास्त्रक्षपेते-
न जीवति ज्योतिर्तिथिकः । पक्षिणां रथेनादीनां मालेयार्थे पोषयिता । युद्धाचार्योऽपनुर्वेदोपदेशकः ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हस्त्यादीनां दमकस्तद्दमनेन जीवनः । नक्षत्रैर्योतिःपर्वत्या । युद्धाचार्यः शस्त्रनियुद्धाद्यु-
पायोपदेश ॥ १६२ ॥

(३) कुङ्कुमः । हस्तिगवाश्वोष्ट्राणां विनेता । नक्षत्रशब्देन ज्योतिःशास्त्रमुपलक्ष्यते । तेन जीवति । पक्षिणां पञ्जरस-
जातानां क्रीडाद्यर्थे पोषयिता । युद्धार्थमायुधविद्योपदेशकः ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्त्यर्थं हस्त्यादीनां दमनकः शिक्षकः । नक्षत्रैर्योतिःशास्त्रैरेव । पक्षिणां पञ्जरस्थानां क्रीडार्थं
विक्रयार्थं वा पोषकः । युद्धाचार्यः युद्धार्थमायुधविद्योपदेशकः तद्द्वारा विप्रवादि संभवान् ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । दमकः शिक्षकः । पक्षिणः पोषयतिः सपक्षिणां पोषकः ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । हस्तिगोश्वोष्ट्रादीन् दमयतीति दमकः ॥ १६२ ॥

स्रोतसांभेदकोयश्च तेषां चावरणे रतः ॥ गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्रोतांसि उदकागमाः तेषां भेदकः सेतुभिन्वादेशान्तरेर्मोहादिसेकार्थं नयति । तेषां च स्रोतसाम्बा-
रणेरत आवरणआच्छादनयत् । प्रदेशादुदकमुद्भवतितन् स्थगयति । गृहाणांसि निवेशोपदेशकः । वास्तुविद्याक्रीडी स्थपते-
सूत्रधारादि । नत्वान्मनां गृहाणां सन्निवेशयिता । दूतारोहाप्येयोदासवह्निमोन्म्य दूतस्तुसन्निधिप्रहांदावेव भेष्यते । वृक्षा-
न्तरोपयति मूल्यने धर्मांशं नुनदोष । अविगाहताचारत्वाद्दिहितवृक्षारोपणं दशाप्रवापी नरकं नयति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्रोतसांभेदकः स्रोतोनिरोपकः । सेतुभेदकश्च देशिकइति पठे जलतरामाभोतसडप-
देष्टेयमर्थः । तेषां स्रोतसांभेदवर्तमानानां । गृहसंवेशको वृत्त्यर्थं गृहनिर्माता । दूतो वृत्त्यर्थः । वृक्षारोपको वृत्त्यर्थम् ॥ १६३ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रवहन्मजानां सेतुभेदादिना देशान्तरेनेता । तेषां मेवावरणकर्ता निजगतिप्रतिबन्धक । गृहसन्निवेशो-

पदेशकोवास्तुविद्योपजीवी । दूतोरान्ममभ्रेष्यतिरिक्तोऽपि । वृक्षारोपयिताऽवेतनग्रहणेन । न तु धर्मार्थं पश्चात्प्ररोपी नरकनयातीति विधानात् ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्रोतसां मद्यादीनां विमर्गमापयिता । आवरणैरतः निजगतिं प्रतिबन्धकम् । गृहसंवेशकोवास्तुविद्योपजीवी । दूतोरान्ममभ्रेष्यतिरिक्तोऽपि । वृक्षारोपकः श्रुतिमादाय न तु धर्मार्थं पश्चात्प्ररोपी नरकं न पश्येदित्युक्तेः ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । स्रोतसां भेदकः स्रोतसां भञ्जकः । तेषामावरणैरतः प्रजोपयोगार्हमार्गमननिरोधतत्परः । स्रोतसां दंष्ट्रिकस्तथेतिता पशन्ति । स्रोतसांजलोद्भवस्थानानामुपदेशः । गृहसंनिवेशको वृक्षमर्थः 'गृहाणां निर्माता' । वृक्षारोहको वृक्षाणामारोहः ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां वा आचरणे रतः । गृहसंवेशकः । वृक्षानारोपयति भूल्येन वृक्षारोपकः ॥ १६३ ॥ श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूपक एव च ॥ हिंस्रोद्वलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । श्वभिः क्रीडति श्वक्रीडी क्रीडार्थं शुनो विभक्तिर्यनेन जीवति क्रयविक्रयादिना । कन्याभिः क्रीडति कन्यादूपकः । हिंस्रः स्वभावकूरवधरतः । वृषलवृत्तिः शूद्रैर्म्यः सेवादिनामोजीवति । वृषलपुत्र इति पाठान्तरैरेकत्रय एव वृषला, पुत्राय स्वयं शूद्रापत्यैश्च केवलैरिति गहिताचारः । गणानां देवानां च याजकः गणयागाः प्रतिष्ठाः ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराघण । श्वक्रीडी श्वभिः क्रीडन् । कन्यादूपकः कन्याया अङ्गुल्यादिनाऽकन्यात्वापादकः । वृषल एव पुत्रोऽस्य स तु वृषलपुत्रः । गणानामनेकेषां क्रमेण ॥ १६४ ॥

(३) कुड्मकः । क्रीडार्थं शुनो पोषयति श्येनेन जीवति क्रयविक्रयादिना । कन्याभिः गन्ता । हिंसरतः । शूक्ष्णकृमवृत्तिः । वृषलपुत्र इति पाठान्तरम् । वृषला एव केवलाः पुत्राय स्वत्यर्थः । विनायकादि गणयागकृत् ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । श्वक्रीडो क्रीडार्थं शुनो पोषः । श्येनजीवी श्येनेनान्यपक्षिणो घातयित्वा श्ववहारी । पक्षिपोषकस्य निन्दितत्वेऽपि अधिकदूषणार्थं वा । कन्यादूपकः । अङ्गुल्यादिनाः योनिविदारकः अथवा तस्याः परिवारदो कुमारी गन्तुश्च पातकित्वोक्तेर्दण्डमायश्चिन्तापाङ्गुल्यादिभेदेन कुमारादूपकाणां पुनरुक्तत्वात्प्रभावोऽप्येयः । वृषलवृत्तिः वृषलावकृमवृत्तिः वृषलोपजीवी वा वृषलपुत्र इति पाठान्तरं वृषला एव केवलाः पुत्राः पुत्रस्थानीया वा यस्य संतथा । गणानां विनायकानां बहुयाजकस्याक्तत्वात् । बहूनामुपनेता वा यश्चोपनयति बहूनि निति निन्दितत्वात् ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । श्वभिः क्रीडतीति श्वक्रीडी । वृषल एव पुत्रोऽस्य स वृषलपुत्रः । गणानां चोपयाजकः नानाजातीयाऽनियतवृत्तयः संहतागणास्तेषां याजको याजयिता ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषलपुत्रः । निर्धर्मो वृषलोऽप्येव स्तत्सुतो वृषलात्मजः ॥ च पुनः गणानां याजक एव विनायकादिगणयाजकः सर्वेषां याजको वा ॥ १६४ ॥

आचारहीनः ह्यीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ॥ रूपिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । आपारो गृहान्यागतानां प्रजादिमपुत्रो लौकिकसमाचारः तेन वर्जितः । ह्यीवोऽरूपस्तव भ्रमोऽस्यः फलं येषु । पापनकः स देवयोयापत्येभ्योऽप्यनुद्वेजयति । वस्तुभ्यो भावोऽप्यप्यप्यमानो द्वेजन् । नन्दादिभ्योऽप्युः

स्वार्थकं । कृषिजीवीत्ययकृतयारुण्याजीवति सतिचोपायान्तरे अत्ययकृतयापि । श्लोपदी एक पादोमहान्यस्य । सद्भि-
निन्दित दुर्भग विनापिदोषेणसताद्वेय ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्लीबोधर्मोद्यमशून्य । नित्ययाचनको धाचक । सद्भिर्विनिन्दितो-कारणेपि ॥ १९५ ॥

(३) कुड्मकः । गुवतिथिभ्रमपुत्रथानायाचारवर्जित । क्लीबोधर्मकृत्यादौ निरुत्साह नपुसकस्योक्तत्वात् । नित्य-
याचनेन परोद्देजक । स्वयकृतया कृष्या योजीवति वृत्त्यन्तरेपि वा सभवत्यस्वयकृतयापि । श्लोपदीव्याधिनाश्रुत्व-
रण । केनापिनिमित्तेन साधूनानिन्दाविषय ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । क्लीबोधर्मोद्यनुत्साही नपुसकस्योक्तत्वात् । नित्ययाचनक श्वस्तनादियु सत्त्वपि । कृषिजीवी
त्ययकृतकृष्या जीवति । श्लोपदी ध्याधिकृतस्थूलपद । अशिष्टोयमितिनिन्दित ॥ १९५ ॥

(५) नन्दन । क्लीबलपहतशुक्र पुरुष ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्लीब धर्मोत्साह रहित । कृषिजीवी । कृषिकृत । श्लोपदीपदे महती यस्य सहि । सद्भिर्निन्दि-
तोदुर्भग ॥ १९५ ॥

औरभिकोमाहिपिकः परपूर्वापतिस्तथा ॥ प्रेतनिर्यातकश्चैव धर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । उरभ्रामेपास्तेश्वरतिक्रयविक्रयादिनाव्यवहरति तद्वनमधानोवाप्तमहिपिक । पर पूर्वोपस्था
तस्या पति मता । याअन्यैस्मदत्ता अन्येनवाऊढा तापुन य संस्करोति पुनमंवतिभत्तापौनमंवीनरोभत्तासावितिशास्त्रेण ।
प्रेतान्पोनिर्यापयतिवहति एते यन्तौवर्जनीया ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । औरभिकोमेपपोषक । माहिपिकोमहिपपोषक । परपूर्वापग यल्लेदत्ता तस्या पति
परिणेत । प्रेतनिर्यातकोवृत्त्यर्थं प्रेतवाह ॥ १९६ ॥

(३) कुड्मकः । मेपमहिपजीवन । परपूर्वापुनभूस्तस्यु प्रति । प्रेतनिर्हारकोधनग्रहणेन न तु धर्मार्थ । एतद्वैपर-
मतपोयन्नेतमरण्यहरन्तीति अवश्यश्रुत्या विहितत्वात् ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । औरभिकोमेपजीवी । माहिपिकोपि तथा । परपूर्वा पुनभू तस्या पति अस्यापुत्रपौत्रभ्रंज
क । प्रेतनिर्यातक धनग्रहणेन धृतनिर्हारक ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । उरभ्रामपाल्नेर्याजीवति संऔरभिक । एतेन माहिपिकोव्याख्यात । प्रेतनिर्यातकोवृत्त्यर्थंरावनि
हरिक । प्रयत्नत आपद्यपि ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । औरभिक मेपपालक महिपपालकोवा । परपूर्वापति परपूर्वापुनभूस्तस्या पति । प्रेतनिर्या-
तकं प्रेतलोभेन निर्यातिपतिप्रेतवाहकइत्यर्थं ॥ १९६ ॥

एतान्विगर्हिताचारानपाङ्केयान्द्विजाधमात् ॥ द्विजातिप्रवरौविद्वानुभयघ्न विवर्जयेत् ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । विगर्हितोनिन्दित आचार कर्मानुष्ठानमेपामिति । ङाणादय पूर्वदोषत्विद्धेन स्तेनादयोनुभय-
मानदोषा मृत्युक्षादिना । उभयपदैवे पित्र्येचवजयेत् परिहरेत् । अपाङ्के या पङ्किनार्हति । भवार्यद्वर्तव्य । अनर्द

(१९६) औरभिको=औरभिक (स्व, ग, घ, ष)

* हरन्तीतिअवश्यश्रु पा=हरन्तीतिश्रुत्या (अ)

त्वमेवपद्मादभवन्पतीत्येते । अन्यैर्ब्राह्मणैः सहभोजननाहन्ति । अतएवपद्मिद्वूपकाउच्यन्ते तैःसहोपविष्टा अन्येपिदूषिताभ-
वन्ति ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतानन्यांश्च विगर्हिताचारान् । अपाङ्केयानित्येषांपद्मावपि न भोक्तव्यमित्यर्थः उभ-
यत्र देवे पित्र्ये च ॥ १६७ ॥

(३) कुट्टुकः । एतास्तेनादीनिद्विताचारान्काणादींश्चपूर्वजन्मानिनिन्दितकर्मशेषलक्षकाणादिभावान्साधुभिः ।
सहेकत्रभोजनाद्यनहान्ब्राह्मणापसदान्ब्राह्मणश्रेष्ठः शास्त्रज्ञादैवेपित्र्ये च त्यजेत् ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसहरतिपतानिति । उभयत्र देवे पित्र्ये च । मवरद्विजातिश्रेष्ठोविभः ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । द्विजातिपवरद्विद्वच्छब्दौवर्जयित्वाशसापरौ । उभयत्रदेवपित्र्योः ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभयत्रदेवे पित्र्ये ह्य्यकन्यादिपुत्रोपपत्तिनिश्चये ॥ १६७ ॥

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ॥ तस्मै ह्य्यं न दातव्यं नहि भस्मनि ह्य्यते ॥ १६८ ॥

(१) भेद्यतिथिः । यथेतेस्तेनादयःपद्मिद्वूपकाः एवमनधीयानस्तत्तुल्यदोषइत्येवमर्थपुनर्वचने । अन्येतुव्याचक्ष-
ते अधीयानानांकाणादीनामसतिवर्तमानविगर्हिताचारत्वेदैवेकदाचित्प्राप्त्यर्थमनधीयानोब्राह्मणोवर्ज्यः । यस्तुअधीतेतस्मै-
ह्य्यकमितिर्नदीयेतएवमर्थमेवात्रव्यग्रहण । अनधीयानःकेवलोवर्ज्यायेचदृश्यमानगर्हिताचारा अतस्तेउभयत्रपतिपिद्वा-
स्तेदैवेपित्र्येचवर्ज्या । अन्येतुपित्र्येएव तथाचवसिष्ठ । अथचेन्मत्रविद्युक्तःशारौरे पद्मिद्वूपणैः । अद्वूप्यतयमःप्राहप-
द्मिपावनएवसदति ॥ तृणाग्निरिवशाम्यतीति । तृणाग्निर्यथाशक्नोतिहवीपिपुत्रकुलमात्रेणहृत्विषाशाम्यति तद्वत् । नच-
यस्मिन्मौहुतनभस्मीभवतिनतत्रहोमात्फलं । एवहिभ्युयते अस्मिन्नेनहोतव्यमभिवेत्सर्वादेवताइति । एवमनधीयानोब्राह्म-
णस्तृणाग्नितुल्यः एतदेवाह नहिभस्मनिह्य्यतइति यथातृणाग्निः प्रायोभस्मीभवतिनतत्रह्य्यते एवतादशोब्राह्मणोऽनभो-
य्यते ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । तृणाग्नि रित्वेव्यल्पफलहेतुतीक्षा । भस्मनि तृणाग्निभस्मनि ॥ १६८ ॥

(३) कुट्टुकः । तृणाग्निर्यथा न हविर्दहनसमर्थोहविषि प्रक्षिपे शाम्यति निष्फलस्तत्र होमः एववेदाग्निशून्योब्राह्म-
णस्तृणाग्निसमस्तरमे देवोदेशेन त्यक्तहविर्न दातव्य यतोभस्मनि न ह्य्यते । श्रोत्रियायेव देयानोत्पेनेनैवानधीयानस्यापि
प्रतिप्रेषासिद्धौ स्तेनादिवत्पद्मिद्वूपकत्वज्ञापेनाभ्युनर्वचनम् । अन्येतु देवे, अनधीयानएव वर्जनीयः । अधीयानस्तु काणा-
दिरपि शारौरेदोषयुक्तोपासइति एतदर्थपुनर्वचनम् । अतएव वसिष्ठः । अथ चेन्मत्रविद्युक्त शारौरे, पद्मिद्वूपणैः । अद्वू-
प्यतयमः प्राह पद्मिपावनएवसः ॥ शारौरे, काणव्वादिभिर्न तुस्वयमुत्पाद्यैस्तेनत्वादिभि ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । देवे तु ब्राह्मणपरोक्षाभात्रेपि वेदविद्यापेक्षितित्याह ब्राह्मणइति । अनधीयानोवेदरहितः । शा-
म्यति वेदेतजोरहितत्वात् । ह्य्य कन्योपलक्षणम् ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । उभयत्र श्रोत्रियत्वमादरणीयमित्याह ब्राह्मणइति । ह्य्यमिति कन्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृणाग्निर्यथा शाम्यति तथा अनधीयानो द्विजशाम्यति । तस्मै द्विजायान्नं दातव्यं नहि
भस्मनि ह्य्यते तृणाग्निर्यथाहविर्दग्धुन शक्नोति हुतमात्रेण शाम्यति तथाअस्मिन्मौ हुतन भस्मीभवति । वेदोभ्य-
नरहितोभस्मत्युद्योद्विजोभवतीत्यर्थः ॥ १६८ ॥

अपाङ्कदाने योदानुर्भवत्यूर्ध्वफलोदयः ॥ दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्पवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथि । अस्यप्रतिपेधुविधे फल्माह । पङ्क्यामर्हन्तीतिपङ्क्या नपङ्क्या अपङ्क्या दण्डादिदर्शान्द्रूपसिद्धि तेष्व्योदानेय फलोदय फलोत्पत्तिर्भवति । दातुस्त्वसमिदानीं ब्रवीम्यवहिताभवधेति ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अपाङ्कदानेअपाङ्केभ्योदानेरुते ॥ १६९ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । पङ्क्तिभोजनानुहं ब्राह्मणाय दैवे हविषि पित्र्ये वा दत्ते दातुर्योदानादूर्ध्वफलोदयस्तमशेषमभिधास्यामि ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्द । प्रतिज्ञान्तरं प्रतिजानीति अपाङ्क्येति । अपाङ्क्या विमभोजनपङ्कौ प्रवेशानर्हा । ऊर्ध्वपरलोके । फलोदयो विरुद्धफल्मासि ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्र । अर्धपाङ्कदाने अपाङ्केयानुपुसादाने दातुर्य फलोदय ऊर्ध्वपरलोके भवेत्तदशेषत फलपक्ष्यामि दैवे पित्र्ये वा कर्मणि ॥ १६९ ॥

अत्रैतैर्यद्द्विजैर्भुक्त परिवेषादिभिस्तथा ॥ अपाङ्केयैर्यदन्यैश्च तद्वैरक्षासि भुङ्गते ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथि । अयुता असयता शास्त्राचारवर्जिता । परिवेषभृतयोपचयिशास्त्रवास्तास्तर्थापि भेदेनस्मरणा र्थदोषगुरुत्वाथैवाकर्ष्यते । अथेषापङ्केया काण्ठस्थपदादय तैर्यदनभुक्तश्राद्धे भवति तद्रक्षासिदिवेद्विषोभुङ्गते । नपितर प्रेता अतोनिष्कलतच्छ्राद्धे भवतीत्युक्तं भवति । रक्षोपहणमर्थवाद ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अत्रैतैरुत्तस्मात्कादिभूतैः अन्यैरपाङ्केये । स्मृत्यन्तरोक्ते ॥ १७० ॥

(३) कुङ्कुम्ब । वेदपहणार्थं व्रतरहितैस्तथा परिवेषादिभिरन्यैः अपाङ्केये स्तेनादिभिर्पिण्डव्यभुक्ततद्रक्षासि भुङ्गते । निष्कलतच्छ्राद्धे भवतीत्यर्थः ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्द । तदेवाह । अत्रैतै वेदाथं व्रतरहितैः अपाङ्केये, परिवेषादिभिः । यद्यन्यैस्त सदृशैः काणाप्यै । तस्मात्पङ्केयारक्षोमाहति भावः । अतएव वसिष्ठः । अथचेन्मन्त्रविद्युक्तशारारैः पङ्क्तिपुणैः । अद्वयस्तयम पाहपङ्क्तिपाव नष्टवसति ॥ १७० ॥

(५) नन्दन । रक्षासि भुङ्गते न देवानापिपितरः । तेन तन्निष्कलमि मभिगय ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्र । अपैरपाङ्केयैः ॥ १७० ॥

दाराग्निहोत्रसयोगकुरते योऽभजे स्थिते ॥ परिवेषात् सविज्ञेय परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथि । अथेआदौजात अमल सोदयोभातोच्यते । एवहिपच्यते ॥ पितृव्यपुत्रानसापनाम्परनारी-
युतास्तथा । दाराग्निहोत्रसयोगेनदोष परिवेदेनेति । अत्रसोदयोपज तस्मिन्स्थितेरुतदाराग्निसयोगेतिहति प्रवृत्तस्याप-
रिन्वृत्तोपयुक्तः अग्निहोत्राब्द कर्मशाब्दोपि तदर्थस्याधानिवततेस्मृत्यन्तरेविशेष पच्यते । उग्रात्किल्बिषीकुशीपतिव
स्त्रीवृषव । राजपशुमामयावीचतयोग्य स्यात्पत्नीक्षितुं । एतद्व्यपनधिकारोपलक्षणार्थः । अतश्चपङ्कावपिगृहेते कालविश-
योधिकोव्यपेक्षते । तथाचस्मृतिः । अष्टौवर्षांम्युदोक्षेत्पङ्क्तिमेतदिति एषाचवर्षेतरमायदाकनयात्रगामविवाहाकरते

(१६९) अपाङ्कदाने=अपाङ्केभ्यदाने (स)

=अपाङ्क्यदाने (क, ग, घ, ब, भ, ए, ल)

पशुतिशृष्ट्याविवाहकालश्चाभ्यायविधिनिश्चिति । मनुष्योपिताधिकारैतत्पठित भर्तृरभ्योपितेयः स्त्रीणांवासाकालस्तमु-
पक्रम्यभ्रातरीत्यादिपठितं । सत्यवाग्म्यान्तरोपितशब्दस्यप्रत्यक्षसंबन्धोवगत वाक्पान्तरैतुसंबन्धेप्रमाणवत्तव्य नचत
दुस्ति यथास्वरितेनाधिकारदिति नचात्रतच्छब्दोस्ति । नचतदपेक्षयाविनैवतस्यवाक्पयस्यापरिपूर्णत्वसिद्धेनचाविशेषेणा
मिश्रत्वेनस्मार्तस्याप्यभेदग्रहणकृत । केचित्पितर्यप्यकृताधानेविधिमिच्छन्ति । अप्यजशब्दस्ययौगिकत्वात् पिताभ्यप्रजो-
भवतीति । यद्यप्येवमन्योपियोषजस्तत्राप्येवमागोति । नचायमप्रजानुज्यवहारः पितापुत्रभोर्विद्यते । स्मृत्यन्तरैतु-
पठ्यते । आतरिचैवज्यायसीति । परिवृत्ति पूर्वजोऽप्येष्ट ॥ १७१ ॥

(२) सार्वज्ञनारायणः । परिवृत्तादिपदानि व्याप्ये दाराप्रिहोत्रेति । दाराप्रिहोत्रयोरन्यतरस्य सयोग संबन्धम् ।
स्थिते अकृते अग्रिहोत्रपद लक्षणयात्रेताप्रिपरम् । आधाने च ज्येष्ठानुमार्तिविना ऋतेपरिवेत्ता नतदनुमत्या ॥ १७१ ॥

(३) कुम्भकः । अपसिद्धत्वात्परिवृत्तादिदृक्षणमाह दारिति । अग्रिहोत्रशब्दोऽयमग्रिहोत्राद्याधानुपर्यथ सहोदरे
ज्येष्ठे आतर्यन्तेऽनपिके च दारपरिपहश्रौतस्मार्ताग्रिहरण्य कुरुते सपरिवेत्ता ज्येष्ठश्च परिवृत्तिर्भवति ॥ १७१ ॥

(४) राघवामन्दः । परिवृत्तपरिवृत्त्योर्लक्षणमाह दारिति । परिवेत्ता परि ज्येष्ठत्पत्वे आदौ वेत्ता कन्याद्यैर्लक्ष्या ।
य पूर्वजोऽप्येष्ट सपरिवृत्ति ॥ १७१ ॥

(५) मन्दनः । अथ परिवेत्तादिशब्दानामपङ्कयानुक्रमेणोद्दिष्टानामेकत्रियतापरिजिह्वीर्षस्तेषामर्थमाह । दारिति
॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथाप्रजे स्थिते सति दाराप्रिहोत्रकुरुते स्वीकृत्यासपरिवेत्ता विज्ञेय । पूर्वजो ज्येष्ठ परिवृ-
त्तिसङ्गोभवति ॥ १७१ ॥

परिवृत्तिः परिवेत्ता यया च परिवृत्त्यते ॥ सर्वे ते नरकं यान्ति दानृयाजकपश्चमाः ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसगात्परिवेदनसंबन्धिनामन्येषामपिदोपदर्शनद्वारेणनिषेधकरोति । निषेधपरिवृत्तित्वात्
भूनीवा बंदेनपरिवृत्ति परिवृत्त्यर्थेष्टकरोतिवेदनपरिवेत्ता । यथाकन्ययापरिवृत्त्यते सर्वेतेनरकयान्ति । दातायाः प्र-
श्वेषेनपरिकागमिनापश्चमोदाताकायायापकृतत्वात्पिबादि । याजकोविवाहेय करोतिहोमं योवातत्रोपदेश अथवातेषां
परिवेदपरिवृत्तित्वात्कन्यादातृणां ज्योतिशोमादीनामपि यज्ञानामृत्विक्तसाम्येन । तथा कर्तव्यं यथास्यकनीपसौभ्रातृ
वाहे विप्रकर्तृत्वंभवति । कनीयसापिकारप्रतीक्षाद्वादशाष्टपद्वर्षादिविषयाकर्तव्या । कन्ययापितास्वाम्यादातृनुदेशे
दानृयाजकौपश्चमोपेपामितिद्वन्द्वमर्षोबहुमर्षे ॥ १७२ ॥

(२) सार्वज्ञनारायणः । यया कन्यया दाता कन्यया याजकस्तत्र ब्रह्मवेनार्थव्यकारी दानृसहितो प-
पश्चमोपेपाते दानृयाजकपश्चमा । याजकोऽथपरिवेदुर्दुर्गुणमासयागैर्वृत्तिवर्तिके ॥ १७२ ॥

(३) कुम्भकः । प्रसङ्गपरिवेदनसंबन्धिनापश्चानामप्यनिरूपणमाह परेति । परिवृत्ति परिवेत्ता च यया च य-
परिवेदनंरूपे कन्ययादाता याजकस्य ताद्विवाहोमकर्ता सपश्चमोपेपाते सर्वे नरकंरजन्ति ॥ १७२ ॥

(४) राघवामन्दः । तत्रैव यासगिकदोषमाह परिवृत्तिरिति । यया श्रिया । परिवेदनं विवाहः ॥ १७२ ॥

(५) मन्दनः । परिवेदनसंबन्धिनापि बर्जनीयाद्यमित्यायेणाह परिवृत्तिरिति । दानृसहितोयाजकः पश्चमो-
पातदानृयाजकपश्चमा ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिवृत्तिः लघुपरिवृत्ता यया स्त्रिया सह परिवृत्ते । याजकोविताहकर्ता आचार्यः पञ्चमः । ते सर्वे नरकं यांति गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १७२ ॥

भ्रातुर्धृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ॥ धर्मेणापि नियुक्तायां सङ्गैर्यो दिधिषूपतिः ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । नियोगधर्मेण प्रवृत्तो भ्रातुर्धृतस्य तद्भार्यायांगमने योनुरागत-मिति भावात्कामत-नियोगंधर्माति-क्रमेण सरुत्सुरुद्धतावित्येवं विधिं हित्वा इच्छानुरागगाढो लिङ्गनपरिचुम्बनादिकुर्यादसरुद्धप्रवर्तेत चेत्सा विक्रियेत कामिनीमेव दृष्टवन्धवर्चनादिलिङ्गेनानुरागित्वेन विभावितो दिधिषूपतिर्वचः । अप्रेदिधिषूपलक्षणं तु स्थृत्यन्तरावृत्तं । जन्वत्यये दिधिषूपतिरिति केचित्तु नैवायं समाप्ताये श्लोकोस्तीत्याहुः अपरिपूर्णलिङ्गं भवते । ह्यस्य लक्षणे कर्तव्ये न पूर्वकारिणामेक-स्योपपद्यते । स्थृत्यन्तरे चेत्तदुभयं लक्ष्यते । परपूर्वापतिधीरावदन्ति दिधिषूपतिः । यस्त्वप्रेदिधिषूपतिः सैव यस्त्वेतदुम्बिनी ॥ नत्विह सम्भवति परपूर्वापतेः प्रथमेव निषिद्धत्वात् । तस्मादन्यो दिधिषूपतिः ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मेण प्रथमनियुक्तायां पश्चाद्योऽनुरज्येत अपिशब्दाद्रागमात्रेणाऽपि दिधिषूपतिरप्रेदिषूपतिः । एवं च तस्या अपि स्त्रिया दिधिषूप्रेदिधिषूपतिर्नामोक्तं भवति ॥ १७३ ॥

(३) कुट्टुकः । धृतस्य भ्रातुर्वक्ष्यमाणं नियोगधर्मेणापि नियुक्तायां भार्यायां सरुत्सुरुद्धतावृत्तावित्यादिविधिं हित्वा कामेनानुरागं भावयेदाश्लेषचुम्बनादि कुर्यादसरुद्धा भवते तं सदिधिषूपतिर्नामः । अतः श्राद्धनिषिद्धपात्रमभ्यपामदस्यापि ह्यव्यकव्यपात्रयोर्निषेधः कल्पनीयः ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । दिधिषूपतिरित्युक्तस्य लक्षणमाहं भ्रातरिति । अनुरज्येत स्तनालिङ्गनादिना । नियुक्तायां पुत्रार्थमपि । ज्येष्ठयायचतुर्दायांकन्या योहास्ते नुजा । सा चाप्रेदिधिषूपत्नेया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृतेति ॥ तयोः पतिर्वा । गोविन्दराजस्तु वृत्तवशादप्रे पदलोपादयमेवाप्रे दिधिषूपतिरिति ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । अनिर्दिष्टस्य दिधिषूपतिशब्दस्यार्थकथनेन दिधिषूपतेरप्यप्राप्तेयवगम्यते ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । धृतस्य भ्रातुर्भार्यायांकामतो योनुरज्येत अनुरक्तो भवेत् । धर्मेणापि नियुक्तायां मातृभार्यायां सदिधिषूपतिर्ज्ञेयः । यथा व्यासंधृतराष्ट्रपाण्डुजनकत्वात् परपूर्वापतिधीरावदन्ति दिधिषूपतिरिति ज्ञेयः ॥ १७३ ॥

परदारंपु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ॥ प्रत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरी गोलकः ॥ १७४ ॥

[उत्पन्नयो रधर्मेण ह्यव्यकव्ये च नैत्यके ॥ यस्तयोरन्ममश्नान्ति सकुण्डाशी द्विजः स्मृतः ॥ १७४ ॥]

(१) मेधातिथिः । पत्यो जीवति तद्दृष्टेयतायांतद्भार्यायां गृहोत्पन्न-भृङ्ग्या उपप्रतित्वेन वा पत्युः क्षमया जायते सोऽन्यजातः कुण्ड उच्यते । धृतेतु गोलकः । एतावन्नियुक्तासुतावितिकेचित् । तदयुक्तं । तयोर्ब्राह्मण्यदेवाभातिस्तत्प्राप्तियोगोत्पन्नो कुण्डगोलकौ कथयुनरनियुक्तासुतयोरब्राह्मण्यमितरं योस्तु ब्राह्मण्यं जातिलक्षणेण जीवहणात् । सवन्धिषाब्दस्य जीव-शब्दो भर्तृशब्दवत् । यज्ञसयोगेन पत्नीशब्दोऽव्युत्पाद्यते न चान्यदीमया भार्यायासहान्यस्य यज्ञाधिकारः यथेव नियोगोत्पन्नयोः अपि समानन्यायत्वान्नैव ब्राह्मण्यं दशमपटन्निर्णयामः । मा भूद्भानियुक्तानियुक्तासुतयोः कस्यचिदपि ब्राह्मण्यं । ननूक्तमस-

तिब्राह्मण्येमास्युभावात्प्रतिषेधानुपपत्तिः । पतितेपतिषेधादेवएतद्भविष्यति द्विजातिकर्मभ्योहानिःपतनं द्विजातिकर्मत्वेस-
तिश्राद्धभोजनस्य कुतःपतितेपतिराभ्रायतेचप्रतिषेधोयस्तेनपतिताइति ॥ १७४ ॥

(३) कुङ्कः । परदारेषु कुण्डगोलकाल्पौ द्वौ श्रुतानुत्पद्येते । तत्र जीवत्पतिकायामुत्पन्नः कुण्डोऽनुत्पतिकार्या-
र्चं गोलकः ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । कुण्डगोलकौ लक्षणपति परदारेष्विति । परजातत्वेन व्यक्तः गर्भः कुण्डः । अनियुक्तयोःसि-
योः अप्येव गृहोत्पन्नइति वा ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । सर्वणोत्पत्ताविमेसङ्गे ॥ १७४ ॥

तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेहं च ॥ दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥ १७५ ॥

(१) मेघातिथिः । जात्याख्यायामितिवहुवचनं प्राणिनइति ब्राह्मण्यादिव्यपदेशमेवजानतेप्राणिनइत्येवंव्यपदेशा-
न्तरमहन्ति अतस्ते नाशयन्ति हव्यकव्यानि निष्फलीकुर्वन्ति प्रदायिनांदातृणांपरिविवाचीनांलोकैकानातिप्रसिद्धत्वात् शब्दे-
श्चास्यस्मृतत्वाच्चवस्थार्थलक्षणप्रणयनम् ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वैस्तौ जीविनौप्रेत्य मरत्येके भोग्यानि-हव्यकव्यानिहव्यकव्यफलाणि नाशयेते । इह
लोके भोग्यानि शान्त्यादिकलानि । यद्यपियाज्ञवल्क्ष्येन सर्वणोभ्यः सर्वणास्तु जायन्ते हि सजातइत्युक्ता विन्नास्तेप-
विधिः स्मृतइति विवाहितसवर्णस्त्रीजातानामेव सजातितोक्ता । तथापि कुण्डगोलकयोरविन्नीजनिजितत्वेऽपि ब्राह्मण-
ब्राह्मणीजन्मनैरेतयोः श्राद्धमात्रतानिषेधाद्ब्राह्मण्यंगम्यतइत्येके नित्यपरे ॥ १७५ ॥

(३) कुङ्कः । तेपरभार्यायांजाता-कुण्डाद्याद्यानुपयोगात्प्राणिनइति व्यपदिष्टाः । प्राणिनौ ब्राह्मणत्वेपि तत्कार्या-
भावात्प्रेत्य फलाभावात्परलोके चानुपदिक्करीत्यादिकलाभावाद्दत्तानि हव्यकव्यानि प्रेत्य फल्यभावादिह कीर्तनभा-
वान्नाशयेते नाशयतः । प्रदायिभिर्दत्तानि हव्यकव्यानि निष्फलानिकुर्वन्ति ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । अनयोः प्रासङ्गिकंदोषमाह तैत्विति । अत्र बहुत्वपूरणार्थविधिपूर्वतेः पुत्रस्य ग्रहणं । द्विव-
चनपाठस्तु कश्चित्प्रविति ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तौ तु कुण्डगोलकौ परक्षेत्रे जातौ प्राणिनाविहल्लोके प्रेत्यपरलोके प्रदायिनांदातृणां दत्तानि
हव्यकव्यानि नाशयेते ॥ १७५ ॥

अपाङ्कयोयावत् पाङ्क्यान् बुज्जानाननुपश्यति ॥ तावतां फलंतत्र दाता प्राप्नोति वालिशः ॥ १७६ ॥

(१) मेघातिथिः । पङ्क्तिमर्हतीतिपङ्क्त्यः सन्निरेकत्रासनभोजनाचर्हतापङ्क्त्यानां तदभावात्पङ्क्तयोयावत् पङ्क्त्या
न्विहत्तपतिश्रीप्रियानुभुज्जानाननुपश्यति तावतां नतत्रपितृवृत्त्याख्यफलंभवति । अतस्तेनादयः श्राद्धं कुर्वताततः प्रदेसादप-
सारणीयाः बालिशोमूर्खः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपाङ्क्योन्मादिभ्योऽन्यस्तेषु संख्याविशेषस्योक्तत्वात् ॥ १७६ ॥

(३) कुङ्कः । सद्भिःसर्वैकपङ्क्त्याभोजनानर्हः स्तेनादिर्यत्साख्याभोजनाहोन्पश्यति तावत्संख्यानांभोजनस्य
पथ्यत्र श्राद्धे दाता न प्राप्नोति बालिशोऽङ्गः । अतस्तेनादिर्यथा न पश्यति तथाकर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । अपाङ्क्यैरित्युक्तं तत्र केऽपाङ्क्याः कियत्फलंनारायणीत्यपेक्षायापामाह अपाङ्क्यइति त्रिभिः ।
बालिशः पङ्क्त्यामपाङ्क्यमेवेत्यात् ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपाङ्क द्विज यावत् सख्याकान्पाङ्कान्भुञ्जानाननुपश्यति दाता तत्र तावतांतावत्सख्याकानां मुञ्जताफलं प्राप्नोति बालिशोर्मुखं ॥ १७६ ॥

वीक्ष्यान्धोनवतेः काणः पट्टेः श्वित्री शतस्य तु ॥ पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥ १७७ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु चान्धस्यकुतोदर्शनतदुच्यते वीक्ष्यान्धोनवतेरिति सत्यं तत्प्रदेशसन्निधानमनेन लक्ष्यते । यावान्देशश्चन्द्रमृतोदष्टिगोचरस्तावतोदेशदानवृत्तादधो विवासनीय । काण पट्टेर्नात्रायमर्शोऽत ऊर्ध्वं भोग्या इति केवलसङ्ख्यापचयनेन दोषलाघवमायश्चित्तविशेषार्थं ज्ञाप्यते । श्वित्री कुशी भण्यते । पापरोगी प्रसिद्धः ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधोनवते ब्राह्मणानां तत्पङ्क्तिस्थितानाम् । चतुर्ध्वयं पट्टी तेभ्योदानस्य यत्फलं दातुस्तन्नाशयति । काणादयस्तु पष्टिपभृतीन्वीक्ष्यतदानफलं दातुर्नाशयति वीक्ष्येति वीक्षणार्हदेशस्थत्वमुपलक्षितम् । अतएवान्धोऽपि वीक्ष्येत्यस्यान्वयोन विरुद्ध इति केचिन् । एवमसस्पृशतीत्यत्रापि सस्पर्शयोग्यदेशस्थितता लक्ष्यते भोजनसमये सस्पर्शाभावात् । अन्यदापि स्पर्शस्यानियतत्वान्नियतज्ञोपत्वानुपपत्ते ॥ १७७ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । अन्धस्य वीक्षणसंभवाद्दीक्षणयोग्यदेशसन्निहितोऽसौ पाङ्क्यानां नवते भोजनफलनाशयति पूर्वकाण पट्टे श्वेतकुशी शतस्य पापरोगी रोगराजोपहतः सहस्रस्य इत्यन्धादिसन्निधितिरासार्थवचनगुरुलघुसुख्याभिधानचेहसख्योपचये दोषगौरवतत्र च प्रायश्चित्तगौरवमिति दर्शयितुम् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । कथनाशयतीत्यपेक्षायामाह वीक्ष्येति । वीक्षणयोग्यदेशसन्निहितोऽसौ नवते पाङ्क्यानामपि भोजनज फलदातुः प्राप्नोति मन्थोनाशयतीत्येवमुत्तरत्र ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमपाङ्क्योदान एव वर्जनीयं किंतु भुञ्जानानां दर्शनेऽपीत्याह अपाङ्क्य इति । तत्र भोजने । भोजयितुरपरीक्षणदोषेण बालिशत्वम् । वीक्ष्य अन्येन वीक्ष्यमाण इत्यर्थं नवते भुञ्जानानां दातुर्दानफलम् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र हि वीक्ष्येति । अधोदर्शनयोग्यस्थलेन वीक्ष्य दृष्ट्वा भुञ्जानवतिसङ्ख्याकानां हि जानां फलनाशयत् । काणः वीक्ष्य दृष्ट्वा भुञ्जताद्विजानापष्टिसङ्ख्याकानां फलनाशयते । श्वित्री कुशी भुञ्जताशतसङ्ख्याकानां हि जानां फलनाशयते । पापरोगी वीक्ष्य भुञ्जताद्विजानासहस्रसङ्ख्याकानां फलनाशयते ॥ १७७ ॥

यावतः सस्पृशेदद्वैर्ब्राह्मणाञ्जलद्रयाजकः ॥ तावतांन भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । यावतो ब्राह्मणान्स्पृशत्यद्वैः पङ्क्तिगत अत्राप्यद्वयस्य स्पर्शनं निवृत्तं किं न हि पूर्ववत्प्रदेशसन्निधिः । पौर्तिकफलं पूर्तं भवपौर्तिकं बहिर्वेदिदानाद्यत्फलत्पौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तावत्स्तावद्द्रव्योदानस्य फलं पौर्तिकमित्यैष्टिकस्याप्युपलक्षणम् । शूद्रयाजकस्य श्राद्धासनसोमयाजनकृत्यादानमतीवनिरस्तमिति ॥ १७८ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । शूद्रस्य यज्ञादावृत्विग्यावत्सख्यान्ब्राह्मणान्स्पृशत्यासनेषूपक्रमेणैवित्यासनभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात्पुण्यस्पर्शासंभवे यावता श्राद्धभोजनार्थं पङ्क्त्युपविशति तावतासन्निधिपौर्तिकफलं श्राद्धीयदं तुर्न भवति । तावतापौर्तिकफलं बहिर्वेदिदानाच्च यत्फलतन् भवतीति मेधातिथिगोविन्दराजौ । अतस्तस्यैव निन्दया निषिद्धगणापठितस्यापिशूद्रयाजकस्य भोजननिषेध कल्प्यते ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च यावदिति । श्राद्धभोजनकाले परस्परस्पर्शाभावात् शूद्रयाजकस्य पङ्क्तौ भवेत्साभावपरशूद्रयाजकस्पर्शयोग्यदेशपरत्वा । पौर्तिकं श्राद्धीयम् ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणानपङ्क्तिस्थान् । पूर्तेश्चादि तत्र भवंपौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रयाजकोशूद्रयज्ञकर्ता यावतोब्राह्मणानङ्घैः संस्पृशति । तावतांदातुर्दानस्य फलं भवेत् ॥ १७८ ॥

वेदविज्ञापि विप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिग्रहम् ॥ विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि ॥ १७९ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रसङ्गाच्छूद्रयाजकस्याप्रतिप्राप्ततानेन कथ्यते । वेदविदपि यदितस्य शूद्रयाजकस्य संबन्धि नो-
द्रव्यस्य प्रतिग्रहं करोति । लोभादित्यनुवादः । सोपि विनाशं व्रजति । अमिषप्रतिप्राप्तयेन विपुज्यते धनपुत्रपशुशरीरादिना किं-
पुनरवेदवित् । वेदविदः किल प्रतिग्रहेनातीव दोषदतिवक्ष्यति । आमपात्रमपकं शरावादिभाजनं । अम्भसि जले क्षिप्तम् ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदविज्ञापि प्रतिग्रहं कृत्वा । वेदविदपि किमुताम्यः । अस्य शूद्रयाजकस्य । केचिद-
स्येति शूद्रस्य परामशं इत्याहुः । तदसमञ्जसम् । शूद्रस्य तत्राधिकाराभावप्रयोगात्पौनरुक्त्यं स्यात् । तस्मात्तथाजकस्ये-
त्यस्येति पदम् । आमपात्रमामृष्टपात्रम् ॥ १७९ ॥

(३) कुडूकः । प्रसङ्गाच्च शूद्रयाजकप्रतिग्रहनिषेधयति । लाघवार्थमन्यत्र निषेधकरणे शूद्रयाजकशब्दोच्चारण-
कर्तव्यं स्यात् वेदिति । वेदज्ञोऽपि ब्राह्मणः शूद्रयाजकस्य लोभात्प्रतिग्रहं कृत्वा शीघ्रं शरीरादिना विनाशं गच्छति । सुतरां-
मवेदवित् अपकं घृन्मपशरावादिकमिवोदके ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासङ्गिकं शूद्रयाजकप्रतिग्रहनिषेधयति वेदविदिति कैमुत्यर्थः । आमपात्रमपकं घटादि ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । नैकेषु शूद्रयाजकः प्रदाने वर्जनीयः किंतु प्रतिग्रहेऽपीति प्रसङ्गादाह वेदिति ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य शूद्रयाजकस्य वेदविदमिः लोभात्प्रतिग्रहं कृत्वा सः वेदविदमिः क्षिप्रं विनाशं व्रजति अम्भ-
सि जले आमपात्रमिवेत्यर्थः ॥ १७९ ॥

सोमविक्रयिणे विष्ठा भिपजे पूयशोणितं ॥ नष्टदेवलके दत्तमप्रतिश्रंतु वार्धुपौ ॥ १८० ॥

(१) मेघातिथिः । तस्यां जातौ जायते यत्र विष्ठा भोजनं भवत्येव भिपजेन नष्टनिष्फले उद्वेगकरं वा । नष्टं हि द्रव्यं उद्वे-
गं जनयति । अविद्यमाना प्रतिष्ठा इति स्थितं तदतिशयं नानारूपैः शब्दैरेव विषयदानस्य नैष्कल्यं कर्तुं शब्दोपसंघ-प्रतिपाद्यते
नष्टमप्रतिष्ठापितानां यथाभेदं राहुकार्यां कार्यविभेदात् ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सोमविक्रयिणे यद्वत् तद्विष्ठावदेवैः विप्रभिम्य त्यज्यत इत्यर्थः । एवमुत्तरेषु । अप्रतिश्रं देवा-
दिसमीपानवस्थापि वार्धुपौ वार्धुपये । नष्टं देवादिभिरदक्षयम् ॥ १८० ॥

(३) कुडूकः । सोमविक्रयिणे यद्वत् तद्वत् भोजनार्थं विष्ठा संपद्यते । जन्मान्तरे विष्ठाभोजनान्जातौ जायत इत्य-
र्थः । इतरेषु पूयशोणितेपि भ्यात्वेयम् । नष्टनाशभागितया निष्फले विवक्षितम् । अप्रतिश्रमनाशयत्तया निष्फलमेव ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । सोमविक्रयादिना भुक्तशब्दादीयस्य विरुद्धफले वाचनिकमाह सोमविक्रयिण इति त्रिभिः । दा-
नरूपक्रमात्तस्यैव जन्मान्तरे भोजनार्थं विष्ठाद्युपस्थापकम् । सोमविक्रम्यादिभ्यो दत्तमन्नादि । अप्रतिश्रं उक्तवक्ष्यमाण काला-
स्यापि । देवलके वार्धुपिक इत्यत्र पुन्यर्थं समीचीनी ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । प्रकृतमेवानुसरति सोमेति । अप्रतिश्रमविद्यमानं भवति ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमविक्रयिणे द्विजाय दत्तं पूयशोणितं भवति । देवलके द्विजे दत्तं नष्टं भवति । वार्धुपिभ्योप-
जातीति श्रद्धं तमप्रतिश्रं भवति । नोपतिश्रं ॥ १८० ॥

अनु वाणिजके दत्तनेह नामुत्र तद्भवेत् ॥ अस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपि पूर्ववत्प्राख्येयः । वाणिजकस्य भोजननिषिद्धः । नतदेशसन्निधिः । नहियथापूर्वव-
वीक्ष्येतिदृष्टिगोचरेदेशे लक्षणयासन्निधिस्तद्बहिःतादृशांकिचिन्निबन्धनमस्ति । पौनर्भवो नवमेवक्ष्यते ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नेह तद्भवेत् कीर्त्यादिहेतुरपि ॥ १८१ ॥

(३) कुड्ढकः । वाणिजकाय यद्वत्तश्चाद्धे तन्नेहानुपङ्क्तिः ककीर्त्यादिफलाय नापि पारलौकिकफलाय भवति ।
पुनर्भुप्राय यद्वत्तद्भस्महुतहवि समनिष्कलमित्यर्थः ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । वणिक्पौनर्भवयोरपि न देयमित्याह यत्त्विति । नेह निन्द्यास्पदत्वाद्यशोपि नेति भावः । एते-
षु न देयमिति तात्पर्यार्थः ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । वाणिजके वणिग्भृतौ ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाणिजके वणिकृत्तिस्थिते द्विजे यत्तुदत्तं इहल्लोके अमुत्रपरलोके तन्न भवेत् नफलतीत्यर्थः ।
पुनर्भुव सकाशाद्भवति पौनर्भवस्तस्मिन्द्विजे दत्तहुत कारितहव्यं भस्मनीव भवति । हुतहव्यं भस्मनि यथा निष्फल भवति
तथा ॥ १८१ ॥

इतरेषु त्वपाङ्क्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ॥ मेदोस्त्रिभ्रमांसमज्जास्थि वदन्त्यन्मनीषिणः ॥ १८२ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मिन्पाङ्क्यदानफलप्रदर्शनप्रकरणे पठिता अन्धादयस्तेभ्योऽप्येतेनादयः प्रतिकण्डोद्दिष्टास्तैषु
यथोद्दिष्टेषु भोजितेषु दातुरिमान्पुपतिष्ठन्ते । मेदोस्त्रिभ्रमांसादीनि तादृशांजातौ जायते यत्रैतदाहारो भवति रुमिक्रम्यात्प्रादित्या-
ताविति मनीषिणो वेदिवदो वदन्ति । सर्वस्यायमर्थः अपाङ्केषु भोजितेषु प्राद्विधिकारो नरुतो भवत्यकरणे च विभ्यतिक्रमदोगी-
ऽवश्यभावी नित्यत्वादस्य विधेः ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु तत्तत्स्थानोक्तेष्वपाङ्क्येष्वतिरिक्तेष्वपि निन्दितकर्मसु दत्तम् । अन्-
मित्युपलक्षणं मन्यस्यापि ॥ १८२ ॥

(३) कुड्ढकः । इतरेभ्यो विशेषेणानुक्तं फलेभ्यः पङ्क्तिं भोजनानर्हंभ्यः स्तेनादिभ्यो यथाकीर्तितेभ्यो यद्वत्तन्नतद्दातुर्भ्र-
जनार्थमेदोर्धिरमांसमज्जास्थि भवतीति पण्डिता वदन्ति । अत्रापि जन्मान्तरे मेदशोणितादिभुजांजातिषु जायन्त-
इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । मेदोवसा । अस्थिगोरस । मज्जांशुभ्रमांसि पठिते श्रुते ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । अत्रापि दत्तमित्यनुष्यते ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेष्वनुलोमप्रतिलोमजेषु दत्तहव्यकल्पमन्मेदोरूपं भवति । अपाङ्केषु स्त्रिभ्रमांसरूपं भवति ।
यथोद्दिष्टेषु वर्जितेषु यद्वत्तत्तमज्जारूपं भवति । असाधुषु यद्वत्तत्तदस्थिवद्भवति । एवमनीषिणो वदन्ति मेदोस्त्रिभ्रमांसादीनि ।
तादृशांजातौ जायते यत्रैतदाहारो भवति ॥ १८२ ॥

अपाङ्क्योपहृता पङ्क्तिः पाच्यते यैर्द्विजोत्तमैः ॥ तान्निबोधत कात्स्न्येन द्विजाभ्यान्प

ङ्किपावनाम् ॥ १८३ ॥

(१) मेधातिथिः । अपाङ्क्यैः पूर्वोक्ते उपहृतादूषितापङ्क्तिः परिपचैर्ब्राह्मणैः पाच्यते निर्दोषाक्रियते । तान्वक्ष्यमाणे-

श्लोके शृणुत कात्स्न्येन नि शेषेणब्रवीमि । अर्थवादरूपाण्यन्यानिपदानि । यथैकत्रभुञ्जानोऽनुदोऽनुपयति । अदुष्टा पङ्क्तिपावनागुणातिशयादन्वेषामपिदोषानपनुदन्तीत्यस्यार्थः । नचानेनापाङ्क्त्यानाभोजनमनुज्ञाप्यते । किंताहपङ्क्तिपावनोऽवश्यमन्वेदितव्य । तस्मिन्लब्धेयद्यन्नेनअतिनिपुणत परीक्षितास्त्रिपुररुपमानत् । तथापिचन्देपुपलभ्यमानदोषावृथापिभोजयितव्याद्व्येवमर्थ पङ्क्तिपावनोपदेश ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अपाङ्क्त्योपहता अज्ञायमानदोषाऽपाङ्क्त्योपहता द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणै द्विजाभ्यामिवमुरार्याऽपङ्क्तिपावनसज्ञान् ॥ १८३ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । एकपद्मयुपविष्टस्तेनादिदूषिता पङ्क्तियैर्ब्राह्मणै पवित्रीक्रियते । तान्पवित्रीकारकान्ब्राह्मणानशेषेण शृणुत । निषेधादेकपङ्क्तिभोजनासम्भवेऽपि स्तेनादीनारहस्यरताज्ञातदोषविषयत्वेन सापकताऽस्य वचनस्य ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्द । उक्तदोषेषुप्रत्यश्विच पङ्क्तिपावनाएवेति प्रतिजानीते अपाङ्क्तेति । ये पाप्यतेतान् अतएव समारयापङ्क्तिपावनानिति । तान्निचोपतेत्यव्य ॥ १८३ ॥

(५) नन्दन । अपाङ्क्त्योपहता अज्ञानादापदिपयाहापरिगृहीतेनापाङ्क्त्येनोपहता ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्र । अपाङ्क्त्योर्द्विजैरुपहतादूषिता पङ्क्त्यैर्द्विजै पाप्यते निर्दोषीक्रियते ताद्विजाभ्यामपङ्क्तिपावना कात्स्न्येन निचोपत ॥ १८३ ॥

अध्या. सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥ श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथि । अग्या उक्तमा सर्वसंशयभेदननिपुणा । स्वीकृतवेदा । सर्वेषुचप्रवचनेषुअध्या । इत्येवप्रोच्यते व्याख्यायते येवेदार्थप्रवचनान्यद्वाग्निपद्मोवेदोयैरभ्यस्तोभ्यस्यतेवा श्रोत्रिया वयेजाता पितृपितामहादयोयेपातादशाएव । ननुचेदशाएवभोज्यतयाविहितारस्तत्रकोतिशयोनेदानीपङ्क्तिपावनत्वमुच्यते । किंचिद्द्विद्रच्योदान सतिश्रोत्रियत्वेविहित । नचेहविद्वक्तोपात्ता । नचतयापङ्क्तिपावनत्वोपपत्ति । गुणविशेषापेक्षंहिपङ्क्तिपावनत्व नगुणापचयेयुक्तम् । तस्माद्द्विद्रवभावे केवलश्रोत्रियापदानाथमेतत् । असतिविदुषिश्रोत्रियाय दानमुच्यमेव नगौणमित्युक्तमवति नबहुवचनव्यक्त्यपेक्ष । चकार समुच्चये ॥ १८४ ॥

(१) सर्वज्ञनारायण । अध्या मुख्या अध्यापकानां मध्ये सर्वेषु वेदेषु नयत्र कचिदेकस्मिन्वेद्व्यर्थम् । एवसर्वप्रवचनेषु । सर्ववेदार्थनिर्वचनेषु श्रोत्रियान्वयजावेदाध्यैत्रकुलजा ॥ १८४ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । सर्वेषु वेदेषु चतुर्वर्षिअग्या श्रेष्ठा सम्यग्गृहीतवेदा ब्राह्मणा पङ्क्तिपावना । अतएव यम् । पङ्क्तिपावनगणनायाचतुर्वेदविदेऽपैवेति पठितवान् । तथा प्रकर्षेणैवउच्यते वेदार्थपरिभरिति प्रवचनान्यद्वाग्नि तेष्वप्यध्या पद्मविदस्तेच चतुर्वेदिनोपि पङ्क्तिपावना । न्यायविच्च पद्मविदिति पङ्क्तिपावनमध्ये यमेन पृथक्पठितवान् । तथा छन्दसाशुद्धशशुद्धइत्युशानोवचनादशशुद्धपर्यं तमविच्छिन्नवेदसंदायवशाजा पङ्क्तिपावना १८४ ॥

(४) राघवानन्द । पङ्क्तिपावनान्प्रक्षपति अग्यादिति त्रिभि । अग्या सर्वसंशयव्युदासेन वेदाभ्यायिन । सर्वप्रवचनेष्विति प्रवचननाम वेदार्थव्याख्यान पद्मवाग्नि तत्रापि कुशला तथा श्रोत्रियान्वयजा उ दसाशुद्धशशुद्धपर्यं तान्वयजा ॥ १८४ ॥

(५) नन्दन । पूर्वेषुपारं वमुक्तम् । इदानींपङ्क्तिपावनत्वमित्यपुनरुक्ति ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्र । पङ्क्तिपावनानाह अग्याइति । सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु अस्त्रलिताध्ययनक्षमाभ्याम् । च पुन स्व-
 र्वप्रवचनेषु पङ्क्तिपावनेषु शिक्षाकल्पोपकारणानिरुक्तिश्छन्दोग्योतिरिति षडङ्गानि एषाभ्याम्पनेषु अर्थनिर्वचने-
 ष्वितिपाठ । वेदाथविचारज्ञेषु अध्यामुल्याज्ञेषु च पुन श्रोत्रियाम्बयजा श्रोत्रियाणामन्वये वशो जाता । एते पङ्क्तिपा-
 वनाज्ञेया ॥ १८४ ॥

त्रिणाचिकेत पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णं षडङ्गवित् ॥ ब्रह्मदेयात्मसन्तानोज्येष्ठसामगएव च ॥ १८५ ॥

(१) मेधाविधि । त्रिणाचिकेताख्योवेदभागोऽध्वर्यूणा । पीतोदका जम्भतृणा इत्यादित्तदध्ययनसम्भवात्पु-
 र्योत्रत्रिणाचिकेतउच्यते । अन्येचत्रिणाचिकेतमधीयानानयेनाधीतनाचिकेतचरितसत्रिणाचिकेत । अत्रापित्क्षणयैवपुरु-
 षउच्यतेनचैवम तप्यतावगमात्रेणपङ्क्तिपावनत्वं किंताहिसतिश्रोत्रियत्वादिगुणयोगेऽधिकोऽप्यगुणोद्गृह्य पङ्क्तिपावनहेतुत्वात् ।
 पञ्चाग्निविद्यानामाथर्ववेदस्यापनिषदाभ्यामेते । स्तेनोहिरण्यस्येत्यादिपर्या फलतदध्ययनसम्भवात्पुरुषोपिपञ्चाग्निं पूर्वं
 वत् । अन्येतुपञ्चाग्निप्रयोजनयत्नेताम्रय सम्भावसम्बन्धौ पञ्चाग्निस्तत्रसम्भोनामयोमहासाधनस्यशीतापनोदार्थमेवबहु-
 पुदेशेषु यवन्हेयते । त्रिसुपर्णोमत्तस्तैत्तिरीयकेबाह्वृष्ये च येब्राह्मणास्त्रिसुपर्णपठन्तीत्यादि । षडङ्गवेदस्तवेत्तीतिषडङ्ग-
 वित् । ब्राह्मणमरणआहूयदानेनयादत्तातस्याऽनुसन्तानस्ततोजात । ज्येष्ठसामगश्च्येष्ठदोहानिआरण्यकेसामाग्निं तानिगायति
 सपुत्रमुच्यते । अत्रापिसामगानेनतद्गतचरणेनवापुरुषइत्युच्यते ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । उशनह्वै वाजश्रवसः सववेदसददाक्षित्यादि योऽनुवाकः कथ्युतो पठ्यमानः नचिके-
 तौनोऽग्रेमुत्रिपुत्रस्य मशत्रयविषये प्रोच्यतइति द्युत्परस्या त्रिणाचिकेतस्तत्पाठतदर्थज्ञानाभ्यांब्राह्मणोपि त्रिणाचिकेत ।
 पञ्चाग्निरुपनिषत्पठनमानपञ्चाग्निविद्यावित् । फेचिनु तैत्तिरीयशाखोक्तगार्हपत्यदक्षिणाभ्याहवनीयसम्भावसम्बन्धेषु श्रो-
 ताग्निपञ्चकवान्पञ्चाग्निरित्याहुः । त्रिसुपर्णं तैत्तिरीयशाखापठितस्य ब्रह्ममेतुमामित्यादे येब्राह्मणास्त्रिसुपर्णपठन्ति
 तेसोमभ्रानुवन्ति आसहासत्पङ्क्तिपुनःतीत्यन्तस्यानुवाकवपर्याऽन्तोमन्थतश्चाभ्येता । षडङ्गवित् शिक्षाकल्पादिवेदाङ्गपङ्क-
 स्यार्थवित् । ब्रह्मदेया ब्राह्मणविवाहेन दत्तातस्याऽनुसन्तानस्तत्सन्तति । अनुपद ब्रह्मदेयैव यत्परपराया भायैत्येतदर्थम् ।
 ज्येष्ठसामगो ज्येष्ठसाङ्गः सततगाता ॥ १८५ ॥

(३) कुड्मूक । त्रिणाचिकेत अध्वर्यूवेदभागतद्गततद्योगोपुरुषोपि त्रिणाचिकेत पञ्चाग्निरिहोनी । तथाच हारीत ।
 पवन पावनस्तेता यस्य पञ्चाग्निप्रयोगेसायमात प्रदीप्यन्ते सविम पङ्क्तिपावनम् । पवनआवसथ्याग्निं पावनसम्भोग्निं शीताप-
 नोदार्थमेवबहुपुदेशेषुर्वापविधीयते । त्रिसुपर्णोबह्वृष्यावेदभाग तद्गततद्योगोपुरुषोपि त्रिसुपर्णम् । षडङ्गानि शिक्षार्थानि यी-
 ध्याचोष्ट सषडङ्गवित् सवप्रवचनेन षडङ्गाभ्येतोत् । ब्रह्मदेया ब्राह्मणविवाहोद्य तस्याऽत्मात्मसन्तान पुत्र । ज्येष्ठसामाग्निं
 आरण्यके गीयन्ति तेपागाता एते षडङ्गवित्पङ्क्तिपावनाइत्युत्तरग्लोकेन सच ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्द । ब्रह्मपुराणे आचिकेतीति योविश्वतृणवत्सर्वनि स्मृत् । त्रिणाचिकेत सगृही रागद्वेषविमसर-
 इति ॥ अथवा त्रिणाचिकेत त्रिणाचिकेतोवेदभाग तद्योगात्तत्रैव नाश्र्वा भवितायमग्निरिति नाचिकेतसम्बन्धुर्न । सामि-
 त्रितोयेन सवा त्रिणाचिकेत । पञ्चाग्निं पवन पावनस्तेता यस्य पञ्चाग्निप्रयोगे । सायमात प्रदीप्यन्ते सविम पङ्क्तिपावनइति
 ह्यारीतोक्ते ॥ तत्र प्रपनोपि रावसम्पारुष्य । पावन सभ्य । त्रेता गार्हपत्योदक्षिणाग्निराहवनीयमेति । पञ्चाग्निरसोमग-
 ङ्गोकीर्णतमाग्निरित्यादिपञ्चाग्निविद्याविदितमेधातिभिः । त्रिसुपर्णं पितरः सप्तपूर्वचयन्वानोभूरिदक्षिणा । यस्येतद्योगा-

वृषभस्त्रिपुर्णोत सःस्मृतइति ॥ बहुधावेदभागविद्वा । षड्विंशतिशास्त्रादीनांवेत्ता । ब्रह्मदेयात्मसन्तानोब्रह्मविवाहीवात्म-
जः । ज्येष्ठसामगः आरण्यकेगीयमानज्येष्ठसामगाता । आज्यदोहानि गार्ग्यतिसःसंय्येष्टसामगइति मेधातिथिः ॥ १८५ ॥

(५) नन्दनः । उशब्दं वै वाजभवसः सर्ववेदसम्बदाविन्यादिभिस्त्रिभिरनुवाकैर्विहितानांनचिकेतःसंज्ञानामधीनां-
चेता वेदिता वा त्रिणाचिकेतः । पञ्चाग्निर्गार्हपत्याद्यभिन्नयस्य संभ्यावसथ्ययोश्चापाता । ब्रह्ममेतुमाभिन्यादयस्त्रयोनुवाकाः
प्रत्येकंस्त्रिपुर्णसंज्ञाः तांस्त्रीनेकेवा योऽधीते सत्रिपुर्णः । ब्रह्मदेयात्मसन्तानोब्रह्मविवाहोदद्याःसुतः । ज्येष्ठसामेतितल-
वकाराणांप्रसिद्धिः । उदुत्यं चित्रमित्येतयोर्गीतं तद्वायी ज्येष्ठसामगः ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिणाचिकेतः यजुर्वेदेकदेशे तद्गताचरणेन तदध्यायी त्रिणाचिकेतः । तैत्तिरीयशास्त्राणांप्रसि-
द्धः । पञ्चाग्निः संभ्यावसथ्यो दक्षिणांग्रयस्त्रयोयस्य सन्ति स पञ्चाग्निः । त्रिपुर्णोर्गर्हत्वानिति श्रुतिः त्रिपुर्णानुवाकत्रय-
स्याध्येता तदुपासनाभिन्नश्च । तैत्तिरीयशास्त्राणांपडड्वेत्ता । षड्वेदोवेदउच्यते इत्यमरः । ब्रह्मदेयात्मसन्तानः ब्रह्म विद-
उत्पन्नः च पुनःज्येष्ठसामगः सामविशेषः तद्गताचरणेन यस्तदधीते सःज्येष्ठसामगउच्यते ॥ १८५ ॥

वेदार्थविलम्बक्त्वा च ब्रह्मचारी सहस्रदः ॥ शतायुश्चैवः विज्ञेयाम्नास्रणाःपङ्क्तिपावनाः ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदस्यार्थज्ञानाति ननुचषड्विदुक्त्वं । अद्वैविनास्यमभ्यूहतिप्रज्ञया यःसहवेदार्थवि-
दभिमेतःअथवातस्यैवायमनुवादः । पुनःपुनःक्रियते तावदर्थं ज्ञानेनविनासत्यप्यन्यगुणयोगेश्चान्नहर्णः । प्रवक्ताप्या-
ख्याता वेदार्थस्यैव । ब्रह्मचारी । सहस्रदः । अविशेषाद्दानेगवासहस्रयोदसवान् इदंचपुंक्तं सहस्रशब्दस्यबहुनामत्वान्
बहुयोददाति उदारोवेत्यर्थः । नहिगवांसंख्येयत्वेप्रमाणमस्ति । वेदेभ्युक्तं गावोवैयङ्ग्यस्यमातरइति । अविशेषेनोदनायां
गावःप्रतीयन्ते । शतायुर्बुद्धवयाः । सहिपरिपंक्तकपायतया पावनत्वमश्रुते शतमायुरस्येतिशतायुः । केभ्योदानंनथमपितृ-
भ्यदत्येकइति । एवमर्थमेवचब्रह्मचारिप्रहणमिहव्याचक्षते । सहिपूर्वत्रयाभवति ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वेदार्थवित् प्रागुक्तोभ्योर्न्यस्यापि वेदस्यैकदेशस्यार्थवित् प्रवक्ता तदर्थव्याख्याता । सह-
स्र गोसहस्रं तस्य दाता । शतायुः पूर्णशतवर्षः ॥ १८६ ॥

(३) कुडूकः । अनधीन्यापि वेदान्निर्गुरुपदेशाधिगतवेदार्थः । प्रवक्तोवेदार्थस्यैव । ब्रह्मचारीमथमाश्रमी । सहस्रद-
इतिदेवविशेषानुपादानैरिगावोवैयङ्ग्यस्यमातरइत्यादिविशेषमवृत्तश्रुतिदर्शनाव । गोसहस्रदाता बहुभद्रोवा । शतायुःशतवर्षव-
याः । श्रोत्रियायैव देयानीति नियमास्तति श्रोत्रियत्वे उक्तगुणयोगान्पङ्क्तिपावनत्वम् ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदार्थवित् अद्वाभ्ययनविना गुरुपदेशतइति केचित् । वस्तुतस्तु उपक्रमोदिवद्भिर्भोर्बु-
वेदार्थज्ञाता ब्रह्मवित् । एकोपि ब्रह्मविद्बुद्धे जगत्तयतेखिलम् । तस्माद्ब्रह्मविदे देयंयदरितं वसु किंचनेत्युक्तवान् ॥ प्रव-
क्ता वेदार्थस्य । सहस्रदः गोसहस्रदाता शतायुः विमत्त्वे सति शतवर्षजीवी ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । प्रवक्ताऽध्यापकः । ब्रह्मचाच्यतुकालाभिगामी । निन्यात्वष्टासु चान्यासु स्त्रियोरान्त्रिपुर्वजयन् ब्रह्म-
चार्यैवभवतीत्युक्तवान् । ऊर्ध्वरेता ऋतुकालगामीतत्त्वविच्यं पङ्क्तिपावनाइतिस्मृत्यन्तरम् । सहस्रदः सहस्रस्यब्राह्मणानां-
भोजनदाता सहस्रवर्णानां वा ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदार्थवित् । च पुनःप्रवक्तोवेदशास्त्रार्थवक्ता । ब्रह्मचारी प्रसिद्धः । सहस्रदःगोसहस्रदः । सहसा-
णामनुदोवा । च पुनः शतायुरेव विरंजीवीत्यर्थः । एते पङ्क्तिपावनाविशेषाः ॥ १८६ ॥

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ॥ निम्नत्वेत च्यवरांसम्यग्विभ्रान्प्रथोदितान् ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तायादृशाब्राह्मणाभोजनीया इदानामप्येतिकर्तव्यतोच्यते । पूर्वेद्युर्षदहःश्राद्धकर्तव्यमपायां-
त्रयोदश्यांवा ततःपूर्वलिम्नहनिचतुर्दश्यांद्वादश्यांवाश्वःश्राद्धकर्तव्ये ब्राह्मणान्निमत्तयेत् । अपरेद्युस्तदहरेववा । विकल्प-
श्रावधिनिषयपक्षः । यत्रश्रुतिनिषयान्पालयितुंसपूर्वेद्युःअशक्तस्तदहरेवअधिकनियमानुपालनाद्यमहाफलं निमत्तणेक-
र्तव्येअभ्येषणपूर्वकंन्यापारणमभ्युपगमनंवा । त्रयोऽवरायेपातिथ्यवराः । यद्यत्यन्तन्यूनास्तद्वात्रयः । शक्तौत्वयुजोपशो-
रसाहमित्युक्तं । अवशिष्टःपदसंघातःश्लोकपूरणार्थः । उपस्थितेप्राप्ते यथोदितान्प्रथोक्तान् ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपरेद्युरपरलिम्नहनि पूर्वेद्युरनिमत्तयेत् निश्चितपूर्वदिनब्रह्मचर्यस्य निमत्तयेत् एकदैवैव-
कःपिभ्यपकोमातामहस्थानदति पक्षस्त्रिपक्षः सोवरोनूपातोयेपातिथ्यवराः अशक्तावयं कल्पः । शक्तौ त्वतोपिकांपाहा-
इत्यर्थः । सम्यक्विधिना ॥ १८७ ॥

(३) कुम्भकः । श्राद्धकर्मणि प्राप्ते श्राद्धाहान्पूर्वदिने तदसंभवे श्राद्धदिनएवोत्पलक्षणान्ब्राह्मणान्सम्यगतिस्-
त्कृत्यनिमत्तयेत् । त्रयोवरांनूनायेपातिथ्यवराः न तु तानेव एकैकभोजनस्याप्युक्तवान् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । श्राद्धप्रकारत्वान्निमत्तितस्य नियमान्वक्तुनिमत्तणाद्ब्रह्मकालमाह पूर्वेद्युरिति । पूर्वेद्युः श्राद्ध-
दिनात्पूर्वदिनेअपरेद्युः श्राद्धदिने । च्यवरान् त्रयोअवरानिरुद्धायत्र तान् । न तु तानेव एकैकमपीत्युक्तेः । यथोदितान-
प्रथाइत्यादिनीक्तान् ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । अथ पात्रत्वेन परिगृहीतानानिमत्तणकालमाह पूर्वेद्युरिति । पूर्वेद्युः श्राद्धदिनात्पूर्वलिम्नहनि अप-
रेद्युः श्राद्धदिने ॥ १८७ ॥

(६) । रामचन्द्रः । श्राद्धे कर्मणि उपस्थितेसति प्राप्तेसति पूर्वेद्युःरात्रौ वा अपरेद्युस्तेदिने वा यथोदितान्प्रथवरा-
त्रयोवरांनूनापशांश्यवरा एतान् निमत्तयेत् ॥ १८७ ॥

निमन्त्रितोद्विजः पिच्ये नियतात्मा भवेत्सदान् च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥ १८८ ॥

(१) मेधातिथिः । पिच्येश्राद्धेनिमत्तितोनिषयतामाभवेत् । संयतात्मा ब्रह्मचर्यपरिरक्तान् अस्यांभ्यपनियमाना-
तिवेत् । स्नातकव्रतादीनपुरुषव्रतानानृत्यगीतादिप्रतिषेधानांकर्माद्ब्रह्मताविधीयते । तथाकर्तव्यं श्राद्धरुता ययासौब्राह्मण-
निमत्तणान् भक्षितिसंयतैर्न्द्रियोभवति अन्यथाश्राद्धदुच्येत नचछन्दांसिवेदान्तापीयतत्र भवेदासरोद्यारणमभ्ययननिर्दिश्य-
ते । जपस्तुतन्मोपासनादावप्रतिषिद्धः । परस्यतर्कनृत्यंश्राद्धंभवेत् । पिच्येश्राद्धेनिमत्तितवनिषयतामाभवेत् । संयता-
त्मापतोपिनिषयतामाभवेदितिषदंयोजना । अतोभोक्तुः कर्तुंनिमत्तणान्त्वभक्षितितुच्योनियमान्भ्ययनच ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पिच्येद्युपलक्षणं देवेषु । निषयतात्मा श्रोपकामाद्युचित्वगूयः । छन्दांसि वेदान् । परस्य
कर्तुः श्राद्धकार्यं ॥ १८८ ॥

(३) कुम्भकः । श्राद्धे निमन्त्रितोब्राह्मणोनिमत्तणश्राद्धारभ्य श्राद्धाहोरात्रेयावन्मैयुननिवृत्तिमंषमनियमान्पयान्
अवरपकर्तव्यमपादिवर्जवेशभ्ययनच न कुपान् श्राद्धकर्तापि तथैव स्यात् ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । निषयमाह निमत्तितरति षतुर्भिः । निषयतात्मा मैथुनातिवृत्तिमात्र । अश्रोपनेःशोषणैः

सततब्रह्मचारिभि । भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणेति मन्त्रलिङ्गात् श्राद्धकर्तापि तथा स्यात् । तद्दहरध्ययनफलश्राद्धेद्दिश्यगामीत्याह यस्येति ॥ १८८ ॥

(५) नन्दन । नियतात्मा नियतेन्द्रिय । य श्राद्धे निमन्त्रितो भवेद्य श्राद्धकरोति सच नियतात्मा भवेत् न चाधीयात् च्छन्दासि ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्र । ऽपि मध्ये कर्मणि निमन्त्रित सदा द्विजोनियतात्मा भवेत् । च पुनश्च्छन्दासि नाधीयात् । च पुनः यस्य गृहे श्राद्धसतद्रताचरणो भवेत् । जितेन्द्रिय अध्ययनरहित ॥ १८८ ॥

निमन्त्रितान् हि पितरुपनिषन्ति तान् द्विजान् ॥ वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥ १८९ ॥

मेधातिथिः । निमन्त्रितेन नियतात्मना भवितव्यमित्यस्य विधेरर्थवादोऽर्थः । यस्मान्निमन्त्रितान् ब्राह्मणान् अदृश्ये-
नरूपेण पितरुपनिषन्ति तच्छरीरमनुभवति । यथा भूतयह्निविषयवोऽनुगच्छन्ति । यथा वायुममाण पुरुषो गच्छत्यनुगच्छति तद्यच्छन्तप्रणोजहाति । एवंपितरो वायुभूता भवन्ति । तथासीनान् ब्राह्मणानुपासते । गच्छस्त्वनुगच्छन्ति उपविष्टेषूपविशन्ति निमन्त्रिता द्विजान् पितरूपा भवन्तीत्यर्थः । तस्मान्स्वतन्त्रैर्निमन्त्रितैर्भवितव्यम् ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । निमन्त्रितान् । ह्यित्युक्तविधौ । उपनिषन्ति तिष्ठन्तु तस्मिन्नेति तिष्ठन्ति । अनुगच्छन्ति निमन्त्रितेन साकम् ॥ १८९ ॥

(३) कुङ्कुम् । पूर्वनिमन्यविधेरयमनुवाद यस्मान् ब्राह्मणान् निमन्त्रितान् अदृश्येण पितरौ पितिषन्ति । प्राणवायुवच्छतोऽनुगच्छन्ति तयोपविष्टेषु तेषु समीपे उपविशति । तस्मान् नियता भवेयुः ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्द । अनुगच्छन्ति निमन्त्रितान् द्विजान् आसीनान् स्तानुपासते समीपे तिष्ठन्ति ॥ १८९ ॥

(५) नन्दन । निमन्त्रितानानियतात्मवानध्ययनयोः कारणमाह निमन्त्रितानिति । वायुभूता वायुवद्वापिनो निमन्त्रिता ब्राह्मणाऽपितरुपनिषन्ति तेषां समीपे तिष्ठन्ति गच्छतोऽनुगच्छन्ति तथासीनानुपासते । यत्कर्म निमन्त्रिता कुर्वन्ति तेषां पितरोऽपि कुर्वन्ति तस्मान् नियता मन्त्रमध्ययनाप्राप्तित्ववर्जनीयमित्यभिप्रायः ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्र । वायुभूता पितर द्विजाननुगच्छन्ति ॥ १८९ ॥

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकक्ष्ये द्विजोत्तम ॥ कथंचिदप्यतिक्रामन् पापः सुकरतां व्रजेत् ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । केतित उपनिमन्त्रित । हव्यकक्ष्ये देवेषु मध्ये च । अङ्गीकृत्य निमन्त्रण मध्युपगम्य श्राद्धभोजनं । यदि कर्मापि दत्तकामभोजनकाले न सविधीयते ब्रह्मचर्यचरणात् तदा सुकरतां गच्छति । स ब्राह्मण कथञ्चित्कामादि-
स्थम्नः । यथाग्यापामिति तत्पूरण । शर्मन्वाहुः शर्मन्मानस्यानभ्युपगमएवातिक्रम । तथाच श्राद्धकल्पे उक्तं । अनिन्दितेनामन्त्रितो नातिक्रामेदिति तच्चायुक्तं । लिप्तयानवृत्ति श्राद्धे न पुन शालत । तत्र सत्या लिप्सा पायदिनाङ्गीकरोति-
तदाकोदोषः ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । केतितो निमन्त्रित । कथंचिदप्यतिक्रामन् तस्य गृहे न श्रुत् ॥ १९० ॥

(३) कुङ्कुम् । हव्यकक्ष्ये यथाशास्त्रनिमन्त्रितो ब्राह्मणस्वीरस्य केनापि प्रकारेण भोजनमकुर्वाणः, तन्न पापेन लप्सात्तरे सुकरो भवति ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्द । अतर्ज्याह केतित इति । केतितो निमन्त्रित । अतिक्रामन् मैसुनादिनिषिद्धाचरणेन निमन्त्रण-
स्तोरस्य पण्डित्यजन्वेति केतित इत्युक्तं । क्षणनिमन्त्रयितुः । केतनकारणित्वात्तु योतिपातयते दिग्मः । ब्रह्महत्यामवानोति

शुद्धयोनौ च जायते ॥ एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते नियतशसितव्रत । यतिचान्द्रायणचोर्त्वा तत पापात्ममुच्यतइति यमोक्ते ॥ १९० ॥

(५) नन्दन. केतितानिमिञ्चित । कथंचिद्धेतुनाऽहेतुनेत्यर्थं । ह्यव्यकल्पेऽतिक्रामच्छ्राद्धपरित्यागकुर्वन्त्यर्थं ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्र । निमन्त्रितोद्दिज कथंचिदपि विषयानतिक्रामन्विषयैराक्रान्त स पाप शूकरतां व्रजेत् ॥ १९० ॥

आमन्त्रितस्तु य. श्राद्धे ष्टपल्यां सह मोदते ॥ दातुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित्सर्वप्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

(१) मेधातिथि । वृषलीशब्दस्त्रीमात्रोपलक्षणार्थं सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानात् । अतो ब्राह्मण्यपि वृषल्येव । वृषस्यन्ती चालयति भर्तारमिति यौगिकत्वदर्शयति अतोयमर्थं । भोजनमद्भौरुच्य तदाहर्षान्स्त्रियासहमोदते रमते तथासह सुरतसभोगेच्छयासलापालिङ्गनाद्यपियोजनयति तस्यायदोष । दातु श्राद्धस्य कर्तुं यद्दुष्कृतपापकिञ्चित्सर्वतस्मिन्सङ्गामति । अदृष्टफलयोगमात्रमेनेन निर्दिश्यते । अन्यथायत्र दातापुण्यकृतव्रतत्रनकश्चिदोष स्यात् । मोदर्नहर्षोत्पत्ति तेनसलापालिङ्गनाद्यपिनकतोत्पद्यते ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वृषल्या शुद्धया मोदतेरत्यनुगुण चुम्बनादिकर्माणि कुरुते । ब्राह्मण्यात् सह न तादृशोदोषइति तात्पर्यम् । दातुर्यावद्दुष्कृत तावत् नतु तदेवात्यकृतस्यान्यत्रामितसंक्रमात् ॥ १९१ ॥

(३) कुट्टक । नियतात्मा भवेत्सदेत्यनेन मेथुननिषेधे कृतेपि वृषलीगमनस्याधिकदोषज्ञापनामाह आमन्त्रितस्त्विति । वृषली शुद्धा तत्रभूत्वावश्राद्धेनिमन्त्रित सन्प्रोवृषल्यासार्धस्त्रीपुसधर्षेण सुरतादिना रमते सदातुर्यपापतन्या मोति पापोत्पत्तिमात्रविवक्षितम् । अन्यथा दातरिअपापे पापन जायते । नचेददातु प्रायश्चित्ततया विहितयेनसौ पापान्मुच्यते । मेधातिथिगोवि दराजौ तु सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानात् वृषस्यन्ती चपल्यतिभर्तारमिति योगाश्रयणेन श्राद्धभोक्तुरुद्य ब्राह्मण्यपि वृषल्यभिमतात्रेन्याहत् ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च आमन्त्रितइति वृषस्यन्तीभर्तारवृषत्री ब्राह्मण्यपीति ॥ १९१ ॥

(५) नन्दन । वृषल्या स्वभार्यया शुद्धया वृषलीगमनमुत्तरासामन्पुपलक्षणम् ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्र । द्विज श्राद्धे आमन्त्रित सन्वृषल्या सह रात्रौ मोदते दातु श्राद्धकर्तुं यद्दुष्कृतपापतत्सर्वप्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ॥ न्यस्तशस्त्रामहाभागा पितरः पूर्वदेवताः ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथि । अक्रोधना क्रोधवर्जिता शौचपरा शौचशुद्धताशुद्धारिण्या प्रायश्चित्तेनात्त शुष्णाद्या । सततशुद्धेविशेषण । तेननिषीवनादावाचमनादितत्क्षणमेवकर्तव्यं । ब्रह्मचारिण स्त्रीसभोगपरिहरति । न्यस्तशस्त्रा न्यस्तत्यक्तशस्त्रये शस्त्रग्रहणदण्डवारुण्योपलक्षणार्थं महाभागा औदार्यधनित्वादिगुणयोगोमहाभागता । यन्एवविधपितृणारूपब्राह्मणानाविशन्ति अतस्तेस्तद्गृहपारिभिर्भविताव्यमित्यर्थवादिनायमर्थोविधीयते । पूर्वपूर्वदेवता पितरोनाम कल्पान्तरे तेन्येते देवतापूर्वैस्त्विति । पूर्वकालपितृणामर्थेनीयत्वात्पूर्वग्रहणम् ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अक्रोधनाइत्यादिना यादृशा पितरस्तादृशो ब्राह्मणोर्दान्ना च भवितव्यमिति दर्शितम् । पूर्वदेवता देवताभ्योपि पूर्वभूता ॥ १९२ ॥

(३) कुक्षुकः । अक्रोधरहिताबेहिः शौचं चंद्रहारिभ्यामन्तः शौचरागद्वेषादित्यागस्तद्युक्ताः सर्वदास्त्रीसंयोगादिशून्याः त्यक्तयुद्धाः दयाचष्टगुणयोगो महाभागा तद्दन्तः अनादिदेवतारूपाः पितरस्तस्मात्क्रोधादिरहितेन भोक्ताकर्वा च भवितव्यम् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । पितृणां विशिष्टजन्मभ्यापनाभं तान् विशिष्यन्नुपचारनियमेन सहोत्पत्तिमतजानीते । अक्रोधनादिति द्वाभ्यां । शौचपराः शुद्धमानसाः । न्यस्तशस्त्राः त्यक्तयुद्धाः । महान्द्र्योभागो येषां । पूर्वदेवतादेवतानां पूर्वतनाः ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । पितरो नाम केचिद्देवताविशेषा न भेदाः पितृपितामहादय इत्याह अक्रोधनादिति । न्यस्तशस्त्रारूपतः हिंसाः महाभागाः महामानः । पूर्वदेवताः देवतान्यः पूर्वं ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणां स्वरूपमाह अक्रोधनादिति । अक्रोधनादयः पितरः पूर्वदेवताः ॥ १९२ ॥

यस्माद्दुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः ॥ ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ॥ १९३ ॥

(१) भेदातिथिः । यस्तेषां पितृणामुत्पत्तिर्नैव पितरो यैरुपचर्या ब्राह्मणेन सीमयाः क्षत्रियेण हविर्मन्तः इत्यादितस्तत्सर्वमप्यशेषत इदानीमुच्यमानं निबोधत बुध्यर्ध्वं । नियमैरित्यनुवादः । पूर्वमेव विहितत्वात् नित्यतात्मा भवेदिति । बहुवचनं बहुत्वान्निबोधनात् ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्माद्यैभ्य उत्पत्तिः । यैः साध्यादिभिः । यैश्च । नियमैरुपचर्याः ॥ १९३ ॥

(३) कुक्षुकः । एषां सर्वेषां पितृणां यस्माद्दुत्पत्तिर्नैव पितरो यैर्ब्राह्मणादिभिर्मानियमैः शास्त्रोक्तकर्मभरुपचरणीया भवेयुः तास्मात्कल्पेन शृणुत ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । ये पत्न्यभावात् पत्न्यरूपाः सोमसदृशयाद्यायैः साध्यादिभिर्चर्यायैरजतपात्रमुच्यन्तकाशकाद्यैर्नियमैः देवपूर्ववन्नतयर्थादिभिर्वा उपचर्याः पूज्यः स्युस्तान्निबोधतेत्यन्वयः ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । ये पितरो यैर्भक्षविशेषैः नियमैः करणैः उपचर्याः पूज्यस्तान्निबोधतेषां निबोधत ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मात्कारणादेतेषां सर्वेषां पितृणामुत्पत्तिः । अशेषतो निबोधत । च पुनः ये पितरो यैर्देवादिभिर्नियमैरुपचर्याः सेव्याः स्युस्तान्निबोधत ॥ १९३ ॥

मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ॥ तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः सृताः ॥ १९४ ॥

भेदातिथिः । हिरण्यगर्भः प्रजापतिः तस्य पुत्रो हिरण्यगर्भो भूः । तथा चोक्तं मयमाध्याये । एवं सर्वससृष्टुदमांचेति । तस्य मनोर्यै मरीच्यादयः पुत्राः अथ द्विरसावित्यादयस्तेषां पृथीणां येषु चास्तपते पितृगणाः । ननु चापि त्रादयः सर्वस्यात्मीयपितरः पूर्वहोचोदितः पितृपितामहायप्रपितामहायपिष्ठा निवन्ते । तथा अत ऊर्ध्वं पुत्रास्त्रिभ्यो दशुरिति । तत्र किमिदमुच्यते ऋषीणां पुत्राः पितरः सोमपानामविषाणामिति न पचपचन विकरुषः श्वयः मत्पितृं सोमपेभ्यो दद्यात्पितृपितामहेभ्यो वेति । यत्कृत्यनोपुषेण कर्तव्यमिति श्रूयते । संचिपिरुद्रश्च पुत्रशब्दः । तथापि तापस्य तु वृत्तः स्यादिति । तस्माद्देवैः स्युः स्युः करणस्यार्थः उपते । स्तुतिरित्युर्वर्षविविशेषभूता । नात्र तेषां संपदानता श्रुता । ननु उपोपचर्या इति विधिरस्ति । नायं चरितः सामान्यक्रियारूपो विधिर्भक्षयोर्भवितुमर्हति । उपचारो नाम कर्मदानयागादिवर्द्धेदनमतीयते । प्रायेणावर्धकरोति । यत्सन्निहितक्रियापरतपामपुत्र्यते सन्निहितचक्रादं - तत्र यत्सिद्धसंपदानकं विहितं तत्राप्यनुविधानं विधेयत्वेन न सम्भिरस्ति । असन्नि-

हितस्यनचरतिर्वाचक योपिलोकेगुरवउपचर्याइतिभयोगस्तत्रापिशुश्रूपाक्षणाथ पादभावनदि प्रतीयेते सोपियभ्योदितानापितृणानसभवति प्रकृत्यैकवाक्यतयावार्थवचोपपत्तेर्नाथान्तरकल्पनापिसभवति । यदिचसोमपादयोपथावर्णश्राद्धेदेवतात्वेनाभिप्रेतास्युस्ततोभजनवर्णनमनुपयोगिस्तावकत्वेतुसर्वमुपपद्यते । य कश्चित्पितृदेवातिव्येकगम्युपहतमुद्धिरनादरवान्त्स्यात्तस्यप्रवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । मैवमस्था घृतमनुष्यरूपा पितरोधेननतर्पिता श्राद्धेकदोषकरिष्यति । तर्पितावाकगुणमिति । यतएतेमहोमभावा सर्वस्यजगतप्रभुर्हैरुष्येगर्भस्तस्यपुत्रोमनु तस्यैतेपौत्राअतएवऋषोणाचेत्युच्यते । नमनोयैकेचिदभ्येपुत्रा किंतिहिरुष्यस्तेचपथितप्रभावा ऋषयश्चपथितप्रभावामरीच्यादय तेषापुत्रा पितरोबहुविधाश्चप्रतिपत्तारोयएतादृशेभ्योर्थवादवाक्येभ्य प्रवर्तन्तेतराम् येचव्याचक्षते । सोमपादिदृष्टि, पितृयुक्तत्वेति तेप्रमाणाभावाद्दुपेक्षणीया नहियथादित्येब्रह्मदृष्टि समुद्दिश्यते एवमिहंतादृशाकिचनारिं । येस्याहुः गृहीत्वागोत्रनामनीपितृभ्योदद्यादिति तच्चैतद्गोत्रसोमपा इत्यादिवर्णभेदेन । तदप्ययुक्त । नामनिर्देशोयनगोत्रनिर्देश सोमपानामिति श्रवणात् गोत्रनामपेयत्वेतिनामशब्दउत्पद्यतएवेतिचेत् । एतर्हिगोत्रनिर्देशोवैषधिकरूपस्यात् । पितृणासोमपागोत्रमिति नतुपितरसोमपाइति । अथाभेदोपचारिणोगोत्रसन्तानव्यपदेशोदृष्टइत्युच्यते । यथाचभ्रमन्दुरिति । अत्रोच्यते । इदमिहहिरुष्यकिमेतद्गोत्रनामआदिपुरुष सन्नाकारी विद्यावित्तशौच्योदायादिगुणयोगिनख्याततमो येनकुलव्यपदिश्यते पुत्रिकानुलिङ्गादिति एवतर्हि सर्वपामेवब्राह्मणादीनामवाग्नरगोत्रभेदा सतीतिस्मरन्तिच । यादृशपुरुषत सन्तानजा पुरुषावयममुष्यकुलेजातादत्येतत्त्वेनैवव्यपदेशोयुक्त । नहिसोमपावयमिति कश्चिद्गोत्रत्वेनसोमपान्तरतियथाश्रुगुर्गंगालवान्ब्राह्मणानाचरेरेवगोत्रव्यपदेशोयुक्त । तानिहिमुख्यानिगोत्राणिहृदिरेणेतत्रगोत्रशब्दप्रवर्तते । नहितेपागोत्रत्वेएतद्ब्रह्मणमस्ति । आदिपुरुषसंज्ञाकारीगोत्रमिति अनादित्वादेतद्गोत्राणाब्राह्मणादिजातिवत् । नहिपराशरज मतऊर्ध्वपाराशरव्यपदेश । केपाचिद्ब्राह्मणानामेवसतिआदिमत्तावेदस्यप्रसज्यते । नित्यत्वाद्द्वयपदेशस्योदकतर्पणादौतदेवगोत्रश्रयित्तथ्यं धेतुसंज्ञाकारिणस्तेननित्या इदानांतनानित्याइत्येवभवत्यनित्यानासोमपानामुपादानवैदिकेकर्मणियुक्तं । अतोब्राह्मणैर्यथागोत्रेगार्ग्यायगर्गोत्रायवाएषाद्दवोनोस्त्विति एवमादिशब्देनोद्देशरुत्वा ततोनामोच्चार्यदानादिकर्तव्यं । क्षत्रियादीनानैतद्व्यागोत्रव्यवहारोविद्यते । नहियथाब्राह्मणोगोत्रनियतस्मरति एवक्षत्रियादय तस्मात्तेषालौकिकमेवगोत्रंआदिपुरुष संज्ञाकारीव्याततमइति । अतस्तेनगोत्रेणश्राद्धादौव्यपदिश्यन्ते । आदिमन्त्रानामपेयेनैव नतुतेषाक्षत्रियाणाहविर्मुगित्यादिगोत्रतया श्राद्धादौव्यपदेशमर्हति । येस्याहुःज्ञातपित्रादिनामकास्तेषामेते शब्दे श्राद्धादियोगेनसोमपानामुपादिसोमपेय एतेषु एतदपिनसम्यक् उक्त्वाहिनामान्यविद्वास्तत पितामहमपितामहेतिपथाचार्यवादतयानमष्ट तेषांवेनाथवत्तात्त्वेतदेष्वकल्पाआश्रियेरन् नत्वेकवाक्यतया वयेसभवति वाक्यभेदकल्पनेनार्थान्याप्य ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । मनोविराजस्तथा तस्यैव मनोयै मरीच्यादय सुतास्तेषांरूपीणाच पुत्रा पितृगणा पितृशब्दवांच्या सङ्घा ॥ १९४ ॥

(३) कुट्टक । हिरण्यगर्भापत्यस्य मनोयै मरीच्यादय पुत्रा पूर्वमुखा मरीचिरभ्यद्धिरसावित्यादिना तेषापृषीणा सर्वेषासोमपादय पितृगणा पुत्रामन्वादिभि स्यता ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्द । तत्रादौ विशिष्टाष्टरूपस्तिप्रकारमाह मनोरिति । हिरण्यगर्भापत्यस्य मनो । पितृगणा सोमसदादय । अहंभजा सिद्धुस्त्वि यत्रोमामरीच्यादयः ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । हिरण्यगर्भस्य हिरण्यगर्भगोत्रापत्यस्य । ऋषीणां पुत्रा इति प्राचुर्याभिप्रायमेतत् । तेन विराट्सुताइत्यनेन न विरोधः ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिरण्यगर्भः भजापतिस्तस्य पुत्रो हिरण्यगर्भमनुस्तस्य पुत्राये मरीच्यादयः ऋषयस्तेषामरीच्यादीनामृषीणां पुत्राः पितृगणा स्मृताः उक्ताः ॥ १९४ ॥

विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ॥ अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचालोकः

विश्रुताः ॥ १९५ ॥

(१) मेघातिथिः । आद्यार्थवादां अमीश्लोकाः अशेषेणैकैवाव्यक्त्वात् । नहि साध्यानां पितरः आद्यसंपदाश्चिष्यन्ते । देवतात्वात्साध्यानांच देवतानां कर्मत्वधिकारो न नियोज्यत्वाभावात् । नहि देवतानि योक्तुं शक्यते देवतात्वहानिसंगत्वात् अधिकारे सति प्रतिपत्तव्यकर्तृत्व । कर्तृत्वे च कुतेः संपदानभावः न चान्यदेवतारूपं । विराज सुताः विराट्सुताः सोमसदो नाम ते साध्यानां पितरः ईदृशमेवैपि च्यकर्मावश्यकर्तव्यं । यत्साध्याः सर्वदेवाः कृतकरणीया अपि पितृनर्चयन्ति । अग्रेषु कंचरुपुत्रोद्देशादिकं अदन्त्यतः अग्निष्वात्ता देवतानामिन्द्राभ्यादीनां पितरः मरीचेर्जाता मारीचाः लोकविश्रुताः प्रसिद्धाः ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र सोमसदो मनो विराजः पुत्राः साध्याः आद्ये पूज्याः । इतरे तु वक्ष्यमाणामनुपुत्रपुत्राः ॥ १९५ ॥

(३) कुडूकः । विराट्सुताः सोमसदो नाम साध्यानां पितरः अग्निष्वात्ता मरीचेः पुत्रालोकविख्याता देवानां पितरः ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र के किनामानः के कर्माजाताः के पांच के पितरः कैवां के अर्च्या इत्यपेक्षायामाह विराट्पितृश्रुतिः । विराट्सुता इति जन्मसोमसद इति नामानि साध्यानां पितर इति तेषामाख्याः एवमग्निष्वात्तानामतः मरीचेरपत्यानि जन्मतः देवानापितरः आराभ्या इति शेषः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । प्रसूतौ विशेषश्लोकत्रयेणाह विराट्सुता इति । हिरण्यगर्भस्य मनोपिता विराट् । साध्यानां पितरः साध्यापेक्षया पितरः ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विराट्सुताः सोमपुत्रा सोमलोकनिवासिनः । साध्यानां पूर्वकल्पधिकारिणां देवानां पितरः स्मृताः । मरीच्यो पत्न्यो मारीच्यः । अग्निष्वात्तसङ्गाः पितरः । लोकविश्रुताः प्रसिद्धाः ॥ १९५ ॥

दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वो रगरक्षेसाम् ॥ सुपर्णाकिन्नराणां च स्मृता बर्हिषदो विजाः ॥ १९६ ॥

(१) मेघातिथिः । सर्वेषु देव्यादयः शास्त्रानधिष्ठाः अथवादाथं संकीर्त्यन्ते तेषांच लक्षणमितिहासप्रसिद्धं । सुपर्णापक्षिविशेषः किन्नराश्चन्द्रमुखास्तिर्यञ्च । एवमपि मते त्रिच्यकर्म । यदैत्यदानव रक्षासि यज्ञविध्वंसकराण्यपि नातिवर्तन्ते तथा तिर्यञ्चोन्मत्तसङ्घात्कृतिकाः । अथेजाता बर्हिषदो नाम ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथिजा अत्रिपुत्राः ॥ १९६ ॥

(३) कुडूकः । देव्यादीनां यमाभ्यायोदितभेदानामत्रिपुत्रा बर्हिषदो नाम पितरः स्मृताः ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । बर्हिषदः मनोः पुत्राः ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथिजा बर्हिषदसङ्गाः पितरौ देव्यादीनां पूज्याः स्मृताः ॥ १९६ ॥

सोमपानाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः॥वैश्यानामाज्यपानाम शूद्राणां तु सुकालिनः॥१९७॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थः प्रागेवायंश्लोकः सोमपित्रन्तिज्योतिष्टोमादिदेवतास्त्रिवेदादयः हविर्भुजश्चरुपुरोडाशादिदेवताआज्यपाआधारावाज्यभागप्रयाजादिदेवताः सुकालिनः । कालयति अथवर्जयन्तिकर्मतिमुकालिनः । कर्मापवर्गोमदेवताअयाश्राप्तेत्यनभिशास्तीश्वेत्यादिविहिताः ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विप्राणांपितरइत्यन्वयः ॥ १९७ ॥

(३) कुड्ढूकः । सोमेति । ब्राह्मणभृतीनांचतुर्णावर्णानांसोमपाभृतयश्चत्वारः पितरः स्मृताः ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमपाः नामतः विप्राणां पितरः आराध्याः । हविर्भुजनामानःक्षत्रियाणांपितरः आराध्याइतिशेषः । तथा वैश्यानां पितरआज्यपाः नामतः । वसिष्ठपुत्राःशूद्राणांपितरइति संक्षेपः ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमपानाम पितरःलोकैविप्राणांपूज्याःस्मृताः । हविर्भुजसंज्ञाःपितरःक्षत्रियाणांपूज्याःस्मृताः । आज्यपानाम पितरोवैश्यानांसुकालिनसंज्ञाःशूद्राणांपूज्याःस्मृताः ॥ १९७ ॥

सोमपास्तु कवेः पुत्राहविष्मन्तोद्भिरःसुताः॥ पुलस्तस्याज्यपाः पुत्रावसिष्ठस्य सुकालिनः॥१९८॥

(१) मेधातिथिः । हविर्भुजएवहविष्मन्तः । कविर्भुगुःकाध्यवदन्त्युशनसमितस्मरन्तिभार्गवंचयथैतादेवताःकृषीणांपुत्राएवंवदीयाश्रापिपितरोदेवतारूपाएवेतिमावमस्थाः ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हविष्मन्तोहविर्भुजः । कवेर्भुगोः ॥ १९८ ॥

(३) कुड्ढूकः । कवेर्भुगोः सोमपाः पुत्राहविर्भुजएव हविष्मन्तः । अद्भिरसःपुत्राः आज्यपाःपुलस्त्यसुताः । सुकालिनोवसिष्ठसुताः ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमपादिचतुर्णांजनकानाह सोमेति । हविष्मन्तोहविर्भुजः ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । सोमपादयः केषांपुत्राइत्यपेक्षापामाह सोमपास्त्विति । कवेर्भुगोः । हविष्मन्तइतिहविर्भुजांनामान्तरम् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमपानाम कवेर्भुगोःपुत्राः । हविष्मन्तसंज्ञाःपितरअद्भिरःसुताः । पुलहस्य पुत्राआज्यपानामसंज्ञाःपितरः । वसिष्ठस्य पुत्राःकालिनसंज्ञाःपितरोभवन्ति ॥ १९८ ॥

अग्निदग्धानग्निदग्धान्काष्यान्वर्हिपदस्तथा ॥ अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव

निर्दिशेत् ॥ १९९ ॥

[अग्निष्वात्ताङ्गुनैस्वृताः सोमपास्तुतिभिस्तथा ॥ पिण्डैर्वर्हिपदः प्रीताः प्रेतसुद्विजभोजनो ॥११०*]

(१) मेधातिथिः । अनग्निदग्धःसोमःनहामिनातरस्यपाकोरितेनयादेवताइज्ययतेताअप्यनग्निदग्धाः सश्रद्धास्तदुपगतस्यन्ते । एवमग्निदग्धानिचरुपुरोडाशादीनिहर्वापि अग्निनापच्यन्ते । तैर्यादेवताइज्ययतेताअग्निदग्धाः पूर्ववदेवमभि संचयः क्रियते येअग्निदग्धाउच्यन्ते तानग्निदग्धानिर्दिशेत् । येअनग्निदग्धास्तांसोमपानेवनिर्दिशेत् । पूर्वकार्यान्वर्हिपदइति कवेः-

(१९८) पुलस्त्यस्य=पुलहस्य (मेधा०)

(१९९) वर्हिपदस्तथा=वर्हिपदोत्रिजान् (मेधा०)

पुत्रा काव्यास्तेचसोमपास्तुक्वे पुत्राद्व्युत्पन्नार्होपदोऽत्रिजा उक्ता । मायमेवकारोयथादिशंद्द्रष्टव्यः तथाहायमर्थं स्यात् । विभा-
णामेवेतिपितरोनक्षत्रिधादीनां । तच्चभागुक्तेनविरुध्यते नचैतेवर्णभेदेनपितृत्वैर्नोक्ताः । येनतस्मादादिच्छद्यब्राह्मणादिसर्वाधिन-
पितृत्वैर्नोक्ता येनतेषामुच्यन्ते । तस्मादुपलक्ष्यपुत्रकारोमिष्वत्तास्तेचसोम्यानेवनिर्दिशेदित्येवसंबन्धनीयः । विप्रग्रहणमं-
नुवादत्वात्क्षत्रियादिप्रदर्शनार्थं । एवनामानश्चैतेपितरोवेदश्रूयन्ते । अग्निष्वात्ता पितरोयेभिर्दग्धायैअग्निदग्धादितिताम-
न्त्रानुदाहृत्यविवृणोति । अथचैवसंबन्ध क्रियते यएते शब्दैः पितरउच्यन्ते तान्निविमाणामेवनिर्दिशेत् स्वपितृन् । नचशब्दभे-
देनार्थभेदशङ्काकर्तव्याविप्रग्रहणमधिकार्युपलक्षणार्थमाध्यायान् । प्रधानेनस्युपलक्षणभवति राजागच्छतीति ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अग्निदग्धादीनपि विभाणामेव पितृनिर्दिशेत् । अत्र काव्यपदं दृष्टान्तोपदर्शकम् । यथा कवेर्भृगो पुत्राविभाणांतथाबर्हिषदोगन्धर्वादिपितरस्तथा सोम्याः सोमसदः साध्यपितरोअग्निष्वात्ताश्च देवपितरोन्येचाग्निद-
ग्धाऽनग्निदग्धवत् काव्यनामानस्त्रयं पितरोनिर्दिष्टसंबन्धनोविभाणामेवार्चनीयाः । न तु क्षत्रियादीनामिति । सदृशानां वर्णा-
न्तराणामेव कारणव्यवच्छेदीन तु गन्धर्वादीनांयेषांचात्राग्निदग्धादीना त्रयाणांजनकानोक्तास्ते मरोच्यत्रिभृग्वह्निरः पुल्-
स्त्यवसिष्ठव्यतिरिक्तानांपुलहादीनामनुसुतानां पुत्रादिति यास्यम् । अत्र सोमपादिति सोमपानकारिणइत्युच्यन्ते ते च ऊमा-
वैपितर प्रातः सवनऊर्वाभाष्यदिने काव्यास्तृतीयसवनदति श्रुतावुक्ता सोमसदः । सोम्याइति स्तुतेभ्योऽपि सोमयागे
शास्त्रमभ्ययांसनीयपिष्यमिवोभयभागिनः । एवबर्हिषदोदर्शादीष्टिपुतत्तद्भागवन्तः । एवमन्येष्वपि निरुक्तिः पुराणादिदर्श-
नेनोन्नेया ॥ १९९ ॥

(३) कुडूकः । अग्निदग्धानग्निदग्धकाव्यबर्हिषदग्निष्वात्तसोम्याख्यान्परान्पितृत्वविभाणामेव जानीयात् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव विशेषान्तरमाह अग्निदग्धेति । कविपुत्रानग्निदग्धादीन अपरान्बर्हिषद । अग्निष्वात्ताः ।
सोमपा पितरोविभाणामेवजानीयात् सोमपानामेव नामभेदाअग्निदग्धेयादीनीतिमैधातिथिः ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । नकवलंसोमपाएव ब्राह्मणैर्मष्टव्या । किंतु सर्वेऽपि ते । सोमसदादयइत्याह अशोति । अग्निदग्धाइ-
त्यादीनि समानापितृगणानांभान्तराणि । तत्र काव्याइति सोमपानामुपादानतेषांकविपुत्रत्वात् । बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च
स्वनाम्नैवोपात्ता ॥ १९९ ॥

(६) रामध्वजः । अग्निदग्धानकाव्यान्काव्यनाम्नः पितृबर्हिषदसंज्ञान्अग्निष्वात्तसंज्ञान्सोम्यान्सोमसंज्ञान्एता-
पितृगणान्चिभाणामेव निर्दिशेत् ॥ १९९ ॥

यएते तु गणामुख्याः पितृणां परिकीर्तिताः ॥ तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ २०० ॥

(१) मेघानिधिः । एतेतुमुख्यागणा सोमपादय पितृणा तेषामपिपुत्रपौत्राःअनन्ताविद्यन्ते तेषिपितरएव । अंशान्-
न्यिमवचनानेनद्रष्टव्यं । नसोमपादयउद्देश्या । यदिहितेषामपिपुत्रपौत्रा पितरस्तेषुद्देश्यास्तुनचतेषांकिंचिन्नामधेयमाह्ला-
तं तस्मादभेदादतेवावसीयते । गवाश्ववश्रुतिवत्पुत्रपौत्रमित्येकवद्भाव । अनन्तकमपरिमित स्वार्थक ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषापुत्रपौत्रमनन्तकतस्य च स्वस्वपित्रर्थकाएवार्चकाः ॥ २०० ॥

(३) कुडूकः । यएते प्रधानभूता पितृगणाउक्तास्तेषामपीह जगति पितरएव पुत्रपौत्राअनन्ताविज्ञेयाः । पुत्रपौत्र-
मिति गवाश्ववश्रुतीनिषेत्त्येकवद्भाव । एतच्छ्लोकास्तुचिताएव वरोवरण्यइत्यादयोऽन्येऽपि पितृगणामाकण्डेयादिपुराणादिषु
श्रूयन्ते ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वदेवताइत्युक्ततुसापुवादमारमिन्माह परतिज्ञान्या ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । इदानींतेषांपितृत्वमुपपादयति येषुतेत्विति । इहजगति अनन्तकमपर्यन्तं सर्वमित्यर्थः । यत्प्राणि-
जातंततेषांपितृगणानांपुत्रपौत्रिकंविज्ञेयम् । तेनोपपन्नंतेषांपितृत्वमित्यभिप्रायः ॥ २०० ॥

ऋषिभ्यः पितरोजाताः पितृभ्योदेवमानवाः ॥ देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ॥२०१॥

(१) मेधातिथिः । नपितृभ्येकमेदैवात्कर्मणोऽभ्युनंद्रष्टव्यं अपितृतदेवप्रधानतमं । यतो जन्मज्येष्ठः पितरोदेवानां ।
तथाहि ऋषिभ्यःपितरउत्पन्नाः पितृभ्योदेवाइत्येवःसृष्टिक्रमः । देवेभ्योन्यत्सर्वं जगत्चरं जंगमेस्थासुस्थावरं अनुपूर्वशः
प्रथमेभ्यायेउक्तःक्रमः । अतिक्रान्तोर्येवादसंपातः ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । चर जङ्गमम् । स्थाणु स्थावरम् ॥ २०१ ॥

(३) कुङ्कुमः । ऋषिभ्योमरीच्यादिभ्यउक्तक्रमेण पितरोजाताः पितृभ्योदेवमानवाजाताः देवेभ्यश्च जङ्गमस्था-
वरंजगत्क्रमेण जातं तस्मात्सोमपादिप्रभवत्वात्त्वपितृपितामहपपितामहानामेपांश्राद्धे पूजनीयाः । सोमपादयोऽपि पूजिताः
सन्तःश्राद्धकलदानाय कल्पन्तइति प्रकृतश्च पित्रादिश्राद्धस्तुत्यर्थोयंसोमपादिपितृगणोपन्यासः । अथवाऽऽवाहनकाले
निजपित्रादयोब्राह्मणादिभिः सोमपादिरूपेण ध्येयाएवंध्यवस्थाज्ञानमनुष्ठानपरता च स्यात् ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋषिभ्योहिरण्यगर्भमरीच्यत्रिकध्याङ्गिरः पुण्डस्त्यवसिष्ठेभ्यः । पितरः सोमसत्प्रभृतयः ।
स्थाणुस्थावरम् ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव विशदयतिऋषिभ्यइति । ऋषिभ्योमरीच्यादिभ्यः । ननु मेताःपितृपितामहादयः श्राद्ध-
स्तर्प्यन्तइतिलोकशास्त्रप्रसिद्धम् । अत्र सोमपादयुक्तम् तस्माद्दिरुद्धमिदम् । न विरुद्धमिदम् यथा ब्राह्मणतृत्या पितृभ्यो-
रेवपितृत्वमेतपितृपितामहादिगृह्युपपत्तेरिति ॥ २०१ ॥

राजतेर्जाजनेरेपामथो वा राजतान्चित्तैः ॥ वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥२०२॥

(१) मेधातिथिः । राजतानिचभाजनानि रूष्यमयानिपात्राणि तद्भावेरजतान्चित्तैःदाहमयानिताम्रमयानि सौ-
वर्णेनवारोऽप्येणैकदेशयुक्तानिकर्तव्यानि । एतच्चपात्रेदेयं घृतमध्वादिव्यञ्जनसोहिग्याक्षिर्मापात्रं तत्रेयंरूष्यमपयाविधीयते
पात्रेयञ्चपिण्डनिर्वपणादितद्दस्ताभ्यामैवकर्तव्यं । यदप्युदकनिचयनंपिण्डेष्ववनेजनादिच तदपिहस्ताभ्यामेवाऽपसध्ये-
न, हस्तेनैतिवचनात् । तनुदकतर्पणमात्रहिकं तदपिहस्तेनाप्रसव्येनसध्येनवाकर्तव्यं । इदंश्राद्धप्रवरेणेषठितं तंन्याकर-
णिकस्यकर्मणोऽगम्यनारभ्याधीतम् । तत्रैवचनमस्ति भवतुवादस्यादृष्टेयबृहस्पेब्राह्मणानिति । तथाकश्चिन्मपुरस्सिनयो-
ऽपरोक्षारस्सिनयस्त्रभक्ष्यभोज्यचविविधपानानिभृश्रीणिचेति बहुपुपानकेयुसत्सुपयग्न्यापुरोपेण । वार्यपि । अपिशब्दः
पात्रप्रसांमूचयति । तिष्ठतुवातस्संस्कृतभोजनदान वारिमात्रमपियदिरूष्यपात्रेणदीपते तद्गृह्यगुणसंघपादक्षयंभवति अ-
क्षयायोपकल्पते । अक्षयवृत्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः । श्रद्धयेति सर्वदानेषुविहितत्वाद्नुवादः ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । रजतान्चित्तैः रजतलेपरिचित्तैः । अक्षय्यमक्षीणता ॥ २०२ ॥

(३) कुङ्कुमः । एषापितृगणरूष्यमपयात्रैरूष्यपुक्तैर्वा ताम्रादिपात्रैर्मूलमपि श्रद्धया दत्तमक्षयवृत्तहेतुं संपद्यते । त्रिपु-
नःप्रशस्तपापसादीति ॥ २०२ ॥

(२०१) पितृभ्योदेवमानवाः=पितृभ्योदेवदानवाः । (क, ख, ग, घ, ङ, ज, झ, ञ, ट, ड, ढ, त, थ, मेपा०)

(४) राघवानन्दः । उपचारैरित्युक्तंत्रार्थवादमाह राजतैरिति । रजताश्वितैः रजतयुक्तैः पात्रान्तरेः ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । राजनाश्वितैः राजतमिश्रैः ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृणांपात्राप्याह राजतैरिति । एषांपितृणां राजतैरजतैर्भाजनैः पात्रैः रजताश्वितैर्वा । क्रियाः कार्याः कर्तव्याः । आद्रसमयेदन् वारि अक्षम्यायानन्त्यायोपकल्पते उपतिष्ठतइत्यर्थः ॥ २०२ ॥

देवकार्याद्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ॥ देवैर्हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । देवानुद्दिश्य यत्क्रियते तदैवकार्यततः पितृकार्यं विशिष्यते विशेषणकर्तव्यमुपदिश्यते । अनेन पित्र्यस्याप्यायनमाह । देवतत्राङ्गकर्मैत्युक्तं भवति । अङ्गकर्मतामेव स्पष्टयति । देवहियद्ब्राह्मणभोजनं । तन्पितृकार्यस्याप्यायनं वृद्धिकरं न सतः प्रथमं पित्र्यस्यैवोपकर्म ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवकार्याद्देवदेविककर्मणः । द्विजातीनां विशिष्यते तैर्यज्ञादिभिर्देवताप्यायनसंभवात् । शूद्राणां तु आर्द्धे देवमपि तद्ददम्याहं । प्रकारान्तरेण तदाप्यायनस्य तेऽसंभवात् । पितृकार्यस्याप्यायनं तस्य संवर्धनकारितया पूर्वमङ्गत्वेन स्मृतमतो देवान्पित्र्यभागएव शौचविप्रगुणाद्यनुसंधानाधिक्यविधेयमित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लुकः । देवानुद्दिश्यं यत्क्रियते तदैवकार्यम् । ततः पितृकार्यद्विजातीनां विशेषेण कर्तव्यमुपदिश्यते । अनेन पितृआद्रस्य प्राधान्यं देवतत्राङ्गमित्याह । एतदेव स्पष्टयति । यतो देवैर्कर्म पितृकृत्यस्य पूर्वसदाप्यायनं परंपूरकं स्मृतम् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र पितृकार्यस्य भासद्विकस्य अद्वित्वमनुवदन् देवस्य तत्पति पूर्वोत्तराङ्गत्वनियमयन्माह देवकार्यादिति । देवं देवसंबन्धि । आप्यायनं पर्युक्षणानि ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । अथ पित्र्यस्याङ्गत्वेन देवविपित्सन्देवान्पित्र्यस्य वैशिष्यमाह देवेति । आप्यायनं भावव्यकरणमाह । हि हेतो ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । धीरसिंहप्रकाशे अर्घपात्राप्याह बाष्कलः । सौवर्णरौप्यताम्राणांतदभविष्यं तर्पणं । अष्टाङ्गुलं भवेत्पात्रपितृणां रजतशुभ । दशाङ्गुलं देवानां सौवर्णताम्रमेव च ॥ २०३ ॥

तेषामारक्षभूतन्तु पूर्वं देवं नियोजयेत् ॥ रक्षांसि हि बिलुम्पन्ति आर्द्धमारक्षवर्जितम् ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । रक्षैव आर्द्धतन्मामआरक्षभूतं आरक्षार्थमित्युक्तं भवति । उपमायां बाभूतशब्दः यदातुरक्षार्थजतः पूर्वदेवब्राह्मणनियोजयेत् निमज्जयेत् आसने चोपवेशयेत् । अपरोऽर्थवादः रक्षांसि अक्षयानिकानि चित्सत्त्वानि इतिहासे । क्रियाभिर्मनुष्मति आच्छन्दन्ति पितृभ्यः आर्द्धं । केपुनर्देवा उद्देश्याणु सेतावद्विध्वान्देवानुद्देश्यामह इति मन्त्रस्य विनियोगाद्देवदेवाः प्रतीयन्ते । पुराणेषु च विधेदेवा इति श्रुतिरिति ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषांपितृणामारक्षः । समस्ततोरक्षाहेतुः ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लुकः । आरक्षोरक्षतेषांपितृणां रक्षाभूतं देवविधेदेवब्राह्मणं पूर्वनिमज्जयेत् यस्माद्भक्षावर्जितं आर्द्धं राक्षसायाः उच्छन्दति ॥ २०४ ॥

(२०३) श्रुतम=स्मृतम् (मेधा०) ।

(२०४) रक्षांसि हि बिलुम्पन्ति = रक्षांसि विमनुष्मन्ति (क, ख, ग, घ, च)

(४) राघवानन्दनः । एतत्पूर्वकरणे दृष्टकलमाह । तेपामिति आरक्षदेवकृत तद्वर्जितश्राद्धरक्षासितुम्पत्ति । न्यस्तशस्त्रत्वात्परक्षणोऽप्यसमर्थत्वात् ॥ २०४ ॥

(७) नन्दनः । यतएववैवपूर्वकुर्यादित्याह तेपामिति । तेपापितृणाम् । हिहेतो । आरक्षभूतं रक्षकरम् ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेपापितृणां वैवपूर्वमारक्षभूतसर्वत्र रक्षापुक्तश्राद्धयोजयेत् । रक्षैव रक्षस्तमाक्षश्राद्धनियोजयित्वा आरक्षवर्जितदेववर्जित श्राद्ध रक्षासि विप्रलुम्पन्ति अपहृताअसुरारक्षासीति मन्त्रेण तिलयवागृहीत्वा रक्षांकुर्यात् ॥ २०४ ॥
दैवाद्यन्तंतदीहेत पित्राद्यन्तंन तद्भवेत् ॥ पित्राद्यन्तंत्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । आदिश्च अन्तश्च आन्तयो देवौ आचन्तावस्येति दैवाद्यन्तम् । दैवनकर्मणा आदिरूपकर्मः श्राद्धस्यकर्तव्यम् । अतश्चनिमन्त्रणदेवानां पूर्वकर्तव्यम् अतःसमाप्तिः । विसर्जितेषु पित्र्येषु पुत्राणां पुत्राणां विस्मयानां विसर्जनकर्तव्यम् । गन्धादिदानेपिद्वेषपक्रमतांमन्यन्ते । नतुतेपांपदार्थानां दैवेनोपक्रमसमाप्तिर्भवतः आब्रुत्तिसमद्वात् प्रयोगधर्मश्चायदैवाद्यन्तता । दैवपूर्वकर्तव्यं यतएवपदार्थधर्मः पदार्थानां तु गन्धमाल्यादीनां दैवोपक्रमतामावृत्तिकेनेवक्रमेणसिध्यति । निमन्त्रणतावदैवपूर्वकर्तव्यम् । यतएवमथमपदार्थआरब्धस्ततएवाग्न्येपामारभोयुक्तः पदार्थः पदार्थान्तरारम्भनियच्छति । यतरतदुक्तं प्रकृत्याकृतकालानां गुणानां तदुपक्रममादिति पदार्थधर्मः । तच्छ्राद्धकर्माहेतुकुर्यात् परिशिष्टीर्थवादः । पित्राद्यन्तंनतद्भवेत् । दैवाद्यन्तत्वस्यविहितत्वात् नपित्राद्यन्तप्रतिषेधोऽर्थवादतया लौकिकव्याख्यवन्नेयः । लोकैर्हितिकिचिदिधायतद्विपरीतमप्रामाण्यमिति निषेधति । क्रियाहिद्वयविनयति नाद्रव्यमिति । क्षिप्रंनश्यतिसान्वयः सतानाफलप्रदर्शनरूपोयनिश्चार्थवादः । अतश्च सर्वपरिवेषणदिदैवपूर्वकं यत्सन्तराभक्ताद्युपनयनं पिपासतांचपानादिदानं तद्यस्यैवच्छ्रायममुपजातातात्साएवोपनेतव्यमनभिनस्तदनुरोधेनोपनीयमानेषपानविधिवापः स्यादपर्यंतब्राह्मणानिति तथाकश्चिन्मधुररसमिषोपरोत्तरससात्म्यस्तत्रमस्यभोज्यचविविधपानानिहुरभीणिवेति बहुपुपानकेपुसस्तुयद्यन्यानुरोधेनअन्यत्ररससात्म्यमापादयेत्ततोव्याधिरस्यजनितास्यात् ॥ तस्मादुपक्रमसमानोदेवादिः ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । देवतानामादौ निमन्त्रणं तथावत्सर्वपदार्थेषु दैवपूर्वेषु दैवादिता । दैवास्तता तु पितृन्विद्विज्य देवानां विसर्जनात् । ईहमानश्चेष्टमानः । नश्यति रक्षोभिः श्राद्धविधातेन पितृशापात् ॥ २०५ ॥

(३) कुङ्कुमः । यतएवमतस्तच्छ्राद्धदैवाद्यन्तदैवे कर्मणिआचन्तावारम्भावसाने यस्य तजथा एतेनेदमुक्तः निमन्त्रणादिसर्वदैवपूर्वविसर्जनं तुदेवानांशेषे । अतएव देवतः । यच्च क्रियते कर्म पत्रैकं ब्राह्मणान्ति । तत्सर्वतत्र कर्तव्यवैश्वदेविकपूर्वकम् । न तु तच्छ्राद्धपित्राक्रममावसानम् पित्राद्यन्ततदनुतिष्ठसन्तानं शीघ्रविनश्यति ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्पित्र्यहेतुं कुर्यात् तु तदैवं पित्र्याद्यन्तम् । क्षिप्रं प्रणश्यतीति भूतार्थवादः ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । न केवलंश्राद्धस्यदैवमादौ कार्यकिन्त्वन्तेऽपीत्याह । देवति । ततःश्राद्धम् । ईहेत कुर्वति ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तच्छ्राद्धदैवाद्यन्तमाहेत कुर्यात् । तथयादेवादिपूर्वदेवानां आह्वानविश्वेदेवायागच्छन्ति चिचयेत् । अन्ते श्राद्धान्ते उपतिष्ठन् पितरः सद्येन विश्वेदेवै सहति एवंदैवाद्यन्तच्छ्राद्धपित्राद्यन्तं न भवेनकुर्यात् ॥ २०५ ॥

शुचि देशं विविकं च गोमयेनोपलेपयेत् ॥ दक्षिणाप्रवर्णंचैवं प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः । शुचिर्भलादिथकपालकाष्ठनूपहतः । विविकोविस्तीर्णोचक्रुभिर्जनैरनाकीर्णं दक्षिणाप्रवर्णं दक्षिणस्यादिश्यवनतस्ताद्यदेशंयधेनसपादयेत् । सभावातश्चेत्ताद्यशोन्लभ्यते तमाकतव्यं यथात्तस्यापारेणसंपादयेत् । तंचगोपारतोपलेपयेत् । घृताद्योनिवर्तन्ते । गोमयेनोपलेपनियमात् ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विविक्तमेकान्तम् । उपलेपयेत् घृष्टामयादिना दक्षिणाप्रवणमुपपादयेत् संपादयेत् ॥ २०६ ॥

(३) कुङ्कुमः । अस्थ्यङ्गाराधनुपहतदेशनिर्जनंच गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणादिगवनतंच प्रयत्नतःसंपादयेत् ॥ २०६ ॥

काष्ठाः-जन्तव्याः-देशनियमं-शुचिदमाह शुचीति द्वाभ्यां । दक्षिणाप्रवणं दक्षिणनिम्नताम् ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । अथ आद्रस्य देशमाह शुचिमिति । विविक्तं विजनम् ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । अथ आद्रस्य देशमाह शुचिमिति । विविक्तं विजनम् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमिशुद्धिमाह शुचिमिति तत्रगोमयादिना लिम्बे दक्षिणाप्रवणे दक्षिणतोऽवन्ते निम्नप्रदेशे आह्वानंकार्यम् ॥ २०६ ॥

अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ॥ विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥ २०७ ॥

(१) भेधातिथिः । अवकाशदेशः चोक्षाः स्वभावशुच्योमनःप्रसादजनंकाअरण्यादयः । जलतीराणि सरित्समीपपुलिनादीनि विविक्तेषुविजनेषु तीर्थेषु च । विष्यन्तस्मिदमतआगोमयोपलेपनमितिनियमोनास्ति । उपपादयेदितिवचनात् । यत्रसंपादयंशुचित्वंतआसौनियमःस्वभावतःशुचियुद्धमद्भिर्निर्णयकमित्येतावतैवयोग्यता । एतेषुदेशेषुदत्तेनकृतेनआद्देनातितुष्टाःपितरोभवन्तीति ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवकाशेषु स्तम्भाद्यसंकीर्णदेशेषु चोक्षेषु शुद्धेषु ॥ २०७ ॥

(३) कुङ्कुमः । चोक्षाःस्वभावशुचयोऽरण्यादिप्रदेशास्तेषु नयादितीरेषु तथानिर्जनप्रदेशेषु दत्तेन आद्रादिना सर्वदापितरस्तुष्यन्ति ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । अवकाशेषु स्वभावेन जनता वर्जितेषु चोक्षेषु मनोहरेषु तथाग्न्यन्नाहचोक्षाःशुचौ तथा दक्षति ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । चोक्षेषु रमणीयेषु ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकाशेषु असंकीर्णस्थानेषु उक्षेषु उच्चस्थानेषु विविक्तेषु विजनेषु अरण्यादिषु जलतीरेषु एतादृशेषु ते पिण्डेन पितरः सदा तुष्यन्ति सन्तुष्टाभवन्तीत्यर्थः ॥ २०७ ॥

आसनेषुपूज्येषु बर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् ॥ उपस्पृष्टादकान्स्मय्ग्विप्रान्स्तानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

(१) भेधातिथिः । उपकृतेषु कल्पितेषु विविच्यस्तेषु पृथक्पृथक् । विभागैर्नैवमासनदीर्घघौतफलकादिसर्वैर्म्योदद्यात् पररक्षणमात्रं पृथक् । तथोपवेशनीयाइति । पृथग्यहणं । बर्हिष्मत्सु दर्भविष्टरास्तीर्थेषु उपस्पृष्टादकान्स्मात्तान्कृताचमवशिषीष तानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बर्हिष्मत्सु कुशावत्सु उपस्पृष्टादकान् स्नाताम् ॥ २०८ ॥

(३) कुङ्कुमः । तत्र च देशे आसनेषु पृथक्पृथक् विविच्यस्तेषु सकृदेषु भागामन्त्रितब्राह्मणांस्मय्ग्विप्रकृतस्नानाचमनमुपवेशयेत् अथ देवनासनासने कुशाद्वयपिपासनेषु च प्रत्येकं दक्षिणाप्रकः कुरोदेश्यः । तदाह देवः । ये चान्नशुचिरेवानीषिषुनिमन्त्रिताः । ब्राह्मणान्यासनायेषां द्विदभोपहतानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च । इतिश्रुत्वाऽप्येवमपि घोषितानि तिलोदकैः ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि दक्षिणांपाणि अर्घ्यकार्ण्डंमूलापेक्षया ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं वर्णक्रमद्वयं वेदक्रमोन्मेषेक्षणीयइति ज्ञापयन् ऋग्वेदिनमधरुत्यं श्राद्धानुष्ठानमाह । आसनेष्विति त्रिशता श्लोकैः । उपक्रमेषु विन्यस्तेषु बर्हिन्मत्सुकुशयुक्तेषु पृथक्पृथगिति नैकासनं कुर्यादिति । देवे कुशद्वयपिभ्ये एकैकदेयमिति । तथाच देवतः । ये चात्रविश्वेदेवानां विभाः पूर्वनिमन्त्रिताः । प्राद्भुत्वास्यासनाभ्ये पांद्वाद्विदभौपहितानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च । दक्षिणायैकदर्भाणि प्रोक्षितानि, तिल्येदकैः ॥ इति पित्रादिपद्मात्रेषु षड्वेदब्राह्मणाइत्यर्थान् । उपस्पृष्टोदकान् सम्यक्कृत्वाचमनान् ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । इदपित्रददं पितामहायेति पृथक्पृथक् । बर्हिन्मत्सु दर्भमत्सु । उपस्पृष्टोदकान् स्नातान् । सम्यक्सोपचारम् ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपक्रमेपुराचितेषु आसनेषु बर्हिन्मत्सु सकुशेषु पृथक्पृथगुपस्पृष्टोदकान् स्नातान् च ताचमनानि मन्त्रितानि च प्राणुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ॥ गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । उपवेशनान्तरंगन्धमाल्यैरर्चयेत् । गन्धानकुङ्कुमकूर्पूरादीन् दद्यात् । माल्यानि कुसुमसजः । सुरभिप्रहर्षणं । माल्यविशेषणं । निर्गन्धानि पुष्पाणि न दद्यात् । गन्धेष्वपि युक्तविशेषणं सन्ति गन्धाः अमुरभयं रतन्निवृत्त्यर्थं । अथवा सुरभिभिर्धूपैः स्वतच्छुरभिप्रहर्षणं । देवभ्यो ब्राह्मणेभ्यः पूर्वदत्त्वा ततः पितृदेवभ्यो दातव्यं । इदं तु देवपूर्वघर्षणं प्राग्भोजनप्रवृत्तेः पदार्थानां तादादिनियमार्थं प्रवृत्तभोजनानां तु पानव्यञ्जनादिपुननियमदत्त्वेवमर्थमाहुः । अन्यथाकोर्धुः पुनरभिधानेऽप्यत्र । अजुगुप्सितान् अनिन्दितान् विप्रान् अनुवाद्योर्षं तादृशानामेव विधानं । अथवा सत्यपि भूतप्रत्ययनिर्देशोरुक्त्यर्थकतव्यतानिषेधवाय उपविष्टान् अजुगुप्सेत न निन्देतेत्युक्तं भवति । प्रत्ययार्थमात्रत्यागोवरं न सर्वपदार्थत्यागइति मन्यन्ते । अनुवादे हि कृत्स्नमेव पदमन्तर्कम् ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । गन्धमाल्यैरिति बहुवचनं धूपदीपाच्छादनप्रार्थनार्थं गन्धमाल्यादिभिरित्यर्थः ॥ २०९ ॥

(३) कुङ्कुमः । तान्विप्रानामन्त्रितानासनेषु उपवेश्य कुङ्कुमादिगन्धमाल्यधूपादिभिः स्पृष्टुणीयगन्धैर्देवपूर्वकमर्चयेत् ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । अजुगुप्सितान् उक्तनिन्दारहितान् ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । अजुगुप्सितानि निन्दितवेषान् ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवपूर्वकविश्वेदेवानुपूर्वकं तान्विप्रानर्चयेत् ॥ २०९ ॥

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ॥ अम्रौकुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । अनुलिप्तेषु सन्निवेषु सुरभिधूपाग्निमत्सु अर्घोदकमुपनेतव्यं । तेन हितेनार्घ्यता अनुगानीरन् । ततश्चाग्नौ करवाणिकरिष्ये । इति चैतन्वेवमादीनिष्यभवाक्यानिर्लेभ्यन्ते । अनुज्ञावाक्यमपि तेनैव सह पवित्रांस्तिलानपि पवित्राद्यदोर्षेर्भूवर्तते तेषां ब्राह्मणानामुदकमानीयदत्त्वा तेरनुज्ञातोऽम्रौहोमं कुर्यात् । ब्राह्मणैरनुज्ञातं कुर्यादिति संवन्धः । सह सर्वैर्युगपदानुज्ञादद्युः । अनुज्ञापनवाक्यमपि सामर्थ्यनाम । सर्वचैतत्सापुभिः शब्दे-कर्तव्यं । प्रदायित् चैतत्सु सकारिभ्यो करवाणिकरिष्यइति चानुज्ञापयेदौ कुर्वित्येवमप्युः ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तेषामद्रव्यादिदानामगर्घ्यदत्ततच्छेषजलं । तिलांस्तत्रत्यान् । पवित्राणि च कुशाग्निद-
लान्यानिचैकत्र स्थाने कृत्वा संसवान्प्रमत्तनीयं म्युञ्जं पात्रकृत्वैत्यर्थः । ब्राह्मणैश्च सह सहितैरनुतज्ञातः ॥ २१० ॥

(३) कुहूकः । तेषांब्राह्मणानामर्घोदकपवित्रतिलान्समिश्रान्कृत्वा तैर्ब्राह्मणैः सहानुज्ञातोऽग्नौ वक्ष्यमाणंहीमंकु-
र्वाय । अनुज्ञासामर्थ्याच्च मर्थ्येनापि पूर्वकर्त्तव्या । साच एषगृह्यानुसारेण करवाणि करिष्यइत्यादिका । अनुज्ञापि औपि-
त्येवरूपा कुह्वेति वा ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । आनीय दत्त्वा उदकं अर्घ्यायैपवित्रस्यात्कुशद्वयं तद्युक्तौस्तिलान् । ब्राह्मणैः कुरुन्वेत्यनु-
ज्ञातः ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । उदकंशुद्धोदकम् । आनीय दत्त्वा तिलोदकं चानीय । ब्राह्मणोद्दिजः । सहाभ्यनुज्ञातोऽग्नौ कुर्यान्कु-
ह्वयात् ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्नौकरणं द्वाभ्यामाह तेषामिति । तेषापितृणांअर्थं विभाणांसमपि उदकं शिष्टोदकं आनीय सप-
वित्रान् पवित्रसहितान् तिलानादाय ब्राह्मणानपीच्छेत् ॥ २१० ॥

अग्नेः सोमंयमाभ्यांच कृत्वाप्यायनमादितः ॥ हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्संतर्पयेत्पितृन् ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्रौकर्वैत्यं तदुच्यते । अग्नेःचतुर्धर्यैपवी अग्निरेकादेवता । सोमयमाभ्यामितिद्वन्द्वस्य-
देवतात्व अग्नीषोमवत् । अनयोर्देवतयोरदितःआप्यायनं हविर्दानेनकृत्वा पश्चात्संतर्पयेत्पितृन् । पिण्डनिर्वणं ब्राह्मण-
भोजनं च कुर्यादित्यर्थः । गृह्स्वैत्यदेवताः येषांगृह्णानास्ति तेषामिदं देवतावचनं । आप्यायनं पोषणं हविषा देवतापुण्यन्तीत्य-
र्थवादः ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अग्नेः अग्रये कव्यवाहनाय सोमाय पितृमते यमायाद्विरत्नत इति तिस्रः आहुतयः ।
हविर्दानेन होमरूपेण कृत्वाऽप्यायनमित्यन्वयः ॥ २११ ॥

(३) कुहूकः । अग्नेः सोमयमयोश्च विधिवत्पर्युक्षणादिपूर्वहविर्दानेन मीणनमादौ कृत्वा पश्चादन्नादिना पितृस्तर्प-
येत् । सोमयमयोः द्वन्द्वनिर्देशेपि पृथगेव देवतात्वं सहादिशब्दमयोगाभावात् । यत्र साहित्यविवक्षिततत्र सहादिशब्दं कर्ते-
तोत्युक्तमाक् ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । आदितः आदौ । सोमयमाभ्यामिति द्वन्द्वैव देवतात्वं अग्नीषोमवत् । हविर्दानेन । पर्युक्ष-
णादिना ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । आप्यायनवृत्तिहोममिति यावत् । हविर्दानेनाहोमेन ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्रये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा सोमयमाभ्यां पवमादितः मथमतः आप्या-
यनकृत्वा । तत्राह । मार्कण्डेयः । आहितामित्रत जुबुयाद्दक्षिणाग्नी समाहितः । अनाहिताग्रस्त्वौपासने अग्रयभावे आद-
संवाद्यभावे द्विजेष्वुवा ततः पश्चात् अग्नौकरणानन्तरपितृन्पितृपितामहपितामहस्याग्नेषु उपविष्टाग्निज्ञान् हविर्दानेन-
हविष्यान्दानेन विधिवत्संतर्पयेत् । भोजयेदित्यर्थः । पवित्रलक्षणमाह । अनन्तर्गमकं सामकौशाद्विदलमेव च । प्रोदेशमात्र-
विज्ञप्यपवित्रेषु कुत्र चित् ॥ २११ ॥ २१२ ॥

अभ्यन्तरे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ॥ यो ह्यग्निः सद्विजोविप्रैर्मन्त्रदर्शितिरुच्यते ॥ २१२ ॥

(१) मेघातिथिः । स्मार्तस्य वैवाहिकस्य दायार्थादेर्वा अग्रेरभावे विधिपर्यन्तमुच्यते । लौकिकस्य तु पितृपक्षनिषेधात्त्वात्-
भावावचिन्त्यौ नपैतृयज्ञयोहोमौलौकिकेन्द्राविति वक्ष्यते । कथं पुनस्तस्याग्रेरभावः प्रोषितस्याग्निना विना द्रव्यत्राक्षणादेश-
संपत्तौ च आदिकाळउक्त्येनामावास्यैव । तत्र प्रोषितेन सपङ्क्तिपावनः प्रामोद्व्यंवाकाळशाकादितत्रायविधि रूच्यते । ननु च प्रो-
षितस्य कथं आद्धाधिकारः यदितान्द्रायां प्रवसती अग्निना पितृवसन्निधातव्यम् । यतो नो भाभ्यामग्रे वैरुह्यते । भार्यायाज-
मानेन च । एव हि श्रूयते नाग्निरन्तरितव्यः प्रवसतामिति । अथ केवल एव गृहस्थः प्रवसेत्तदा भवेदभ्यग्भावः किन्तु मध्यकत्वा-
देतस्य सहाधिकारस्य भार्यायां मसनिहितायां तदिच्छाया अभावात् । कथं साधारणस्य आद्धे विनियोगः । साधारणे हि द्रव्ये-
अन्यतरानिच्छायां त्याग एव न संवर्तते, अथोच्यते तीर्थेष्वपि आद्धकरणेनेन न्यायेन मागेति । तत्रेमानिवचना निविरुध्य-
न्ते । पुंकरेणैकस्य आद्धतपश्चैव महाफलः । महोदधौ प्रभासे च तद्देवविनिर्दिशेत् ॥ इति नैपदोषः । भार्याया सह तीर्थयात्रा गच्छतः
साग्निकस्योपपत्स्यन्ते । इह तु भार्याया सह प्रवसतदानास्त्यग्रेरभावः । अथ केवलस्य तदा भार्येच्छाया अपरिज्ञानादनाधिकारा-
उच्यन्ते । प्रवसन् भार्यामनुज्ञापयति धर्माय विनियोगं द्रव्यस्य करिष्यामीति तत्र प्रामाण्यज्ञोपकारिष्यते । प्राक्चोपनयादसत्य-
मिपरिग्रहे विधिरयं भविष्यति । अस्तित्वानुपनीतस्य आद्धाधिकारः स्वधानि मन्यनादिति दर्शित । स्मार्तस्य च प्राग्विवाहात् पि-
तृमरणदावभ्यभावः । ननु च परमेष्ठि मरणेऽपि परिग्रहः कारुण्ये पठ्यते । कृतदारस्यासौ द्रष्टव्यो न स्मार्तकमात्रस्य ह्यैहिकालौ
स्मार्तकर्याग्निहोतौ भार्या विवाहे । तत्र येन विवाहाकालेन परिगृहीतोऽग्निः पित्रा विभक्तत्वात् । ऋयेष्टेन वा सह वसता । भ्रातृणा-
मविभक्तौ तत्रेष्टे धर्मः प्रवर्तते । अनेन नस्यासौ दितोयः कालः । दायकालादन्ते वापीति । एष एव दायकालः यदा पिता श्रि-
येत तदपेक्षमेवैतत् । शुचिभूतः पितृभ्यो दद्यात् । आर्षुचो हाग्निमानीयमतिजागृयादिति । नचेदद्र्याधानं आद्धाङ्गं तदा सति तद्वर्वा-
न्यस्योत्पत्तिः आद्धे वा वर्तते । न चाप्यत्यागोऽस्येव अर्थापसदोऽस्ति स्मिन् प्राकयज्ञ इति पठ्यते । न च प्राकयज्ञस्य भार्यायाधिकारः ।
पुन्यवेक्षितमाज्यं भवति । घृतचपट्युपेयादिति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । न च यदा पत्नी तदैतन्नमृतोपायनाज्यावेक्षणपत्नीकृतं कंभ-
विष्यत इति शक्यमवकल्पयितुं नित्यवदाम्नानात् । तत्रोपसदोऽग्निरित्येव विधिर्होतव्यः प्रामोति ननु च न पितृमरणमेव दायकालः ।
एवं हि पठ्यते । तपिण्डोत्तरणं कृत्वा विभजेत् ततः सुता इति विभागस्यायं कालो न दायस्याविभागेऽपि नायनियमो यतो धर्मा-
त्पृथक् क्रियेते पठ्यते । तस्याश्च धर्मव्यं विभक्तानां पृथक् पृथक् आद्धकरणेनातिथ्यादिपूजया च । ततश्च न वशाद्धे सह द्युरित्यादी-
नि वाक्यानि समाविद्या विपयाणि । ईषद्विप्रोरागोद्रेकात्सदारनियमातिप्रमिपामितकृतविवाहः प्रक्रान्तवेदार्थप्रवणस्तस्य सव-
त्सरमात्रेण विद्यासमाविदमुच्यते तपिण्डोत्तरणं कृत्वा विभजेत् । तदा घृतभार्यस्य पुनर्दारांश्चिकीर्षत आदारमाभे भवत्यग्रे-
रभावः । सर्वथा पत्न्या सह यद्यप्यमित्यस्ति त्ववचने सति नारुतविवाहस्याग्निपरिग्रहः । एवं स्थिते अग्रेरभावे आहुती ब्राह्मणस्य-
हस्तेर्पक्षेपेत् । कस्य ब्राह्मणस्य एव निमित्तास्तेषामन्यतमस्य देव उपवेशितस्तस्यान्यस्यवानि मन्त्रितस्यार्थवादोऽसि रित-
ति मन्त्रितः समतश्चेदर्थविद्धिः ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अभ्यग्भावे औपासनाभावे पाणावधितिर्थं हस्तमभ्यस्य उपपादयेत्तद्गृहीती संपादयेत् ॥ २१३ ॥

(३) कुड्मूकः । अभ्यग्भावे पुनर्ब्राह्मणहस्त एवोक्ता हुतित्रयं दद्यात् । यस्माद्य एवाग्निः स एव ब्राह्मण इति वेदविद्धिर्ब्रौ-
ह्मणे रूचः । अभ्यग्भावेऽनुपनीतस्य संभवति । उपनीतस्य समावृत्तस्य च पाणिग्रहणापूर्वं घृतभार्यस्य वा ॥ २१३ ॥

(४) राधवानन्दः । पाणावेवाहुतित्रयं दद्यात् । पाण्यास्यो हि हिद्धिजः स्मृत इत्युक्तिमाश्रित्याह यदिति ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । उपपादयेदद्यात् । एवावधिर्वैश्वानरो ब्राह्मण इति मन्त्रदर्शितिरुच्यते ॥ २१३ ॥

अक्रोधनान्मुप्रसादान्दन्त्येतान् पुरातनान् ॥ लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धदेवान् द्विजो
त्तमान् ॥ २१३ ॥

(१) मेघातिथिः । अयमर्थवादएव । ब्राह्मणान्दिवतारूपत्वसंपादयति अग्निदेवतातत्रहुततन्मुखेनदेवताअश्र-
न्तिब्राह्मणोप्येवंरूपतद्दस्तेपिक्षमदेवताअश्रन्त्येव किंपुनर्देवतागारूपेयेनब्राह्मणोपिदेवतारूपउच्यते । अतआह अक्रो-
धनानिति वेदब्रुवते तदर्थदर्शयति यएवंत्वभावब्राह्मणास्तेआग्याहुतीपक्षेभ्ये । अन्येत्वाहुः पूर्वत्राक्रोधनाइत्यादिना-
पितृनुद्दिश्यनिमित्तानांस्तुत्यानामक्रोधनादिधर्मोविहितः । अनेनदेवनिमित्ततानामितिविशेषः तथाचाहश्राद्धदेवानिति ।
पुरातनानुयएवंवदन्ति द्वितीयान्तोवापठितव्यः ' । पुरातनानेतान्देवान्साध्यदेवानस्मिन्कल्पेसमुत्पन्नान्लोकस्याप्यायने-
युक्तान्एवंश्राद्धयुक्ते नव्रनैवंमन्तव्यं । इष्टसुखार्थिनोलोभात्साध्यंभर्तृन्तेतश्चकिमित्येपांपूजाक्रियते । यतआप्यायय-
न्तिलोकं । पृथिवीमन्तरिक्षादिवंजातोऽनैषामवज्ञाकर्तव्या ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अक्रोधतत्त्वाद्दिगुणवत्त्वे सत्ये ते श्राद्धे देवताभवन्तीत्यर्थः । मुप्रसादानल्पायासेन
प्रसाधान् पुरातनान् सर्वभ्योयजान् । यज्ञादिना लोकाप्यायने युक्तान् । श्राद्धदेवान् श्राद्धसंबन्धिनोन्त्यस्य पितृभ्रति
नेतृन् अतोऽग्निर्थाहर्ष्यंवहति तथा ब्राह्मणाअपीत्यर्थः । गन्थार्थाद्दीव्यतेर्ण्यन्तात् देव शब्दव्युत्पत्तिरत्र ॥ २१३ ॥

(३) कुड्ढुकः । क्रोधरन्त्यान्मुप्रसादान्प्रसन्नोमुखान्प्रवाहानादितया पुरातनान् अग्नौ प्रास्ताहुतिरिति न्यायेन लौ-
कवृद्धयउयुक्तान्श्राद्धपात्रभूतान्मन्वाद्योवदन्ति । तस्मादेवतुल्यत्वाच्छ्राद्धब्राह्मणस्य तद्दस्तेदातव्यमिति पूर्वविध्यनुवा-
दः ॥ २१३ ॥

(४) राघवांनन्दः । पुरातनान् चिरन्तनान् प्रवाहानादितया पुरापूर्वतन्त्यते दीयते येभ्यस्तात्वा । आप्या-
यने दातारोवोभिवर्धन्तामित्याद्यांशिषा । श्राद्धदेवान् श्राद्धेर्दिश्यपात्रभूतान् ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । यस्मिन्नुच्यते सोऽग्निरेव न केवलंब्राह्मणः किंतु येभ्यो हृत्यते ते पितरोऽपि ब्राह्मणाइत्याह अक्रोध-
नादिति । श्राद्धदेवान्पितृन् । द्विजोत्तमान् पुरातनान्वदन्ति । तेन च ब्राह्मणस्य पाणाविवोपपादनंयुक्तमित्यभिप्रायः
॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्र । एतादृशान्पुरातनान्पितृरूपाग्निद्विजोत्तमान् श्राद्धदेवान्श्राद्धभाषकान् । एवंवदन्ति ॥ १२३ ॥
अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमादृत्य विक्रमम् ॥ अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ॥ २१४ ॥

(१) मेघातिथिः । अग्नौयत्कर्तव्यंअग्नेयेत्प्रधानमइतिआहुतिपक्षेपलक्षणकार्यं तदपसव्यं । दक्षिणेनहस्तेनकर्त-
व्यं न सव्येन नोभाभ्यां उभयोर्हस्तयोर्मुक्तमितिनिषेधान् हस्तद्वयसंयोगेनकर्तव्यताशङ्कायामपसव्येनेत्युक्तमितिकेचित् ।
इदंत्वयुक्तं याआग्रावाहुतयोर्हृत्यते । तासांचयाऽवृत्परिक्रमस्तस्यापसव्यताविधयते । दक्षिणासस्थाआहुतीकुर्वाणो नोद-
कंसस्थाः । यथादेवे दव्यावा हविर्भस्तुकार्पितव्यं नोदीच्यां किताहृदक्षिणाभिमुखंयथोदकपिच्येणतीर्थेनकार्यते । सर्वप्र-
हणादन्यदपि परिवेपणापसव्यमेवकर्तव्यमपसव्येनहस्तेनोदकनिर्वपेत् । शनैरितिवापाठः । अत्रार्थः अन्यथाराजतैर्भाज-
नैरित्यनेनराजतभाजनमामयेसव्यहस्तविधिः । आवृत्तिरावृत् ॥ २१४ ॥

(२१४) सर्वमावृत्यविक्रमम्=सर्वमावृत्परिक्रमम् (क, ख, ग, घ, च, ज, क्ष, अ, इ, इ, त, थ, च, भ, य, र, ल, मेपा०) ।

(२) सर्वज्ञानाराधण । अपसव्य प्राचीनावीतेन एतच्छाश्वयादीनादेवताभूतत्वाद्यज्ञोपवीतप्रामौ प्राचीनावीतविधानम् । आवृत्परिक्रमकर्मक्रम अपसव्येन पितृतीर्थेन उदकपिण्डदानस्थाने ॥ २१४ ॥

(३) कुड्डूक । अग्नौ पर्युक्षणाद्यद्गुक्तमग्नौकरणहोमानुष्ठानक्रममपसव्यदक्षिणसंस्थत्वा ततोपसव्येन दक्षिणहस्तेन पिण्डाधारभूताया भुव्युदकक्षिपेत् ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्द । अग्नौ पर्युक्षणाद्यद्गुक्तमग्नौकरणहोमानुष्ठानक्रम सर्वमावृत्परिक्रम परिपाटीक्रम । अपसव्यदक्षिणसंस्थित्वाअपसव्येन दक्षिणहस्तेन भुवि पिण्डाधारभूतायाम् । उदकं निर्वपेत् नि क्षिपेत् ॥ २१४ ॥

(५) नन्दन । पितृकार्यं हस्तमुद्रायालक्षणमाह अपसव्यमिति । हस्ताभिमुखदक्षिणहस्ततल्पमपसव्यम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्र । अग्नौ अपसव्यकृत्वा यज्ञोपवीतप्राचीनावीत कृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमदक्षिणपरिक्रम्यअपसव्येन हस्तेन भुवि उदकनिर्वपेत् । वामहस्ततु सव्यस्यादपसव्यतु दक्षिणम् ॥ २१४ ॥

• त्रीस्तु तस्माद्भविःशेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहितः ॥ औदकेनैव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखः ॥ २१५ ॥

(१) मेघातिथिः । यत्तद्धोमार्थपान्नेगृहीतमन्नं तस्माद्दुतशिशानं त्रीन् पिण्डान् कृत्वा दक्षिणस्यादिशिमुखकृत्वानिर्वपेत् । दर्भेषुपितृनुद्दिश्यमक्षिपेत् । सहतद्गुक्तपिण्डाश्वेनोचते । तेनविशदमन्ननदातव्य । औदकेन औदकोविधिर्यं समनन्तमेवोक्त अपसव्येनेत्यादि । अत्रेदसदिहते किञ्चदन्नब्राह्मणभोजनार्थसाधितं ततोऽप्युद्धृत्यहविं संस्कारं कर्तव्यम् । तत पृथक्कृत्वाधनायदति । किपरिमाणञ्चतद्विरिति । नह्यत्रचतुरोमुद्रानित्यादिपरिमाणसंभव विचारितमेतत् । विशेषाश्रवणात् । कामचार परिमाणं यावताअर्थसिद्धिर्भवति • औदकविध्यतिदेशाच्चहस्तेनापसव्येनपिण्डनिर्वपणनराजतैपात्रैः । समाहितग्रहणवृत्तपूरणवृत्तपूरणार्थम् ॥ २१५ ॥

(६) सर्वज्ञानाराधण । हविं शेषान् दुतशेषाद्दुदरणपात्रस्यादन्नस्थालीस्थाच्च औदकेन विधिना यथोदकं पितृतीर्थेन नीतं तथेत्यर्थं । अत्रचउदकनिर्घनभूमौ कृत्वा तदुपरि कुशानास्तीर्थं तेषु दर्भेषु पिण्डदानमिति ग्राह्यम् । तेषु दर्भेष्विति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २१५ ॥

(३) कुड्डूक । तस्मादभ्यादिहोमादुद्धृतादन्नादुद्धृतावशिष्टान्तीन्पिण्डान् कृत्वा औदकेनैव विधिना दक्षिणहस्तेन समाहितोऽनन्यमनादक्षिणामुखस्तेषु दर्भेष्विति वक्ष्यमाणं वादर्भेषु दद्यात् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्द । तस्मादग्नौकृताद्भविःशेषात्त्रीन्पिण्डान् कृत्वा समाहितोऽनन्यमना । औदकेनैव विधिना दक्षिणहस्तेन ॥ २१५ ॥

(५) नन्दन । हविं शेषान्दद्यात् । औदकेनैवविधिना अपसव्येन हस्तेनेत्यर्थं ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्र । तस्मान्नहविं शेषान्दन्नात्समाहितं सन्पितृपिण्डान्कृत्वा दक्षिणामुखं स औदकेन विधिनाअपसव्येन जलदानविधिना अपसव्येन पितृतीर्थेननिर्वपेत्तदद्यात् । हविष्याप्याह । तद्यथा । द्रीहिशालियवगोधूमद्रुमापमुष्णकात्साकपलाशुष्मरीचिहिबुशर्कराकपूरैस्त्वथसामभरनालिकेरुपकदाबदरगन्धपयोदधिघृतपायसप्रशुस्तिष्ण यन्तरमसिद्धवेदितव्यम् ॥ २१५ ॥

न्युप्य पिण्डस्ततस्तांस्तु प्रयतोविधिपूर्वकम् ॥ तेषु दर्भेषु तं हस्तं निम्न्याल्लेषभागिनाम् ॥२१६॥

(१) मेधातिथि । न्युप्यद्वा दर्भेषुतात्रपिण्डान्तहस्तनिर्मृज्यादर्भेषुतेषुपेष्वेवपिण्डनिर्वपणकृत स्मृत्यन्तरदर्शानात् दर्भमूलेषुमार्जनम् । अपरेचैनहस्तसलग्नस्थानस्थोदकस्थवादर्भेषुसश्लेषण यदिनाकचिदपिहस्तेसत्पिण्डस्येत्थापिहस्तदर्भेषुपिण्डस्यादेव । नक्षतत्प्रतिपत्तिकमेव । येनासत्तवचनप्रयोजनेनक्रियते । नेहश्रुते हस्तलग्ननिर्मृज्यते किताहहस्तमेव । ननुवलेपभागिनामितिश्रूयते तत्रासत्तिलेपेनममाति अत किमुच्यतेयदिनाकचिदपिहस्तेसत्पिण्डस्येत्थापिकर्तव्यमिति । उच्यतेसाक्षात्मूर्तमलकदाचिन्निर्मृज्यति पिण्डेष्वनुवर्त्यमानेषुअन्नरसऊन्मावसपर्कात्तहस्तेसएवलेपउच्यते । लेपभागिनामितिपक्षी । निमार्जनस्यतत्सर्वप्रथमाह । नचलेपभागिनप्रत्यक्षदृश्या सतिर्धपास्त्वस्वाम्यादिसर्वधोलेपस्यक्रियेत । तस्माल्लेषभागिनामयभागोस्त्वितिमनसाध्यायेत् । शब्देनवोद्दिशेत् अन्येतुप्रथितामहात्पूर्वेष्वेपितरस्तानलेपभागिनआहु । अस्मि दर्शनेप्रथितामहपिन्नेप्रथितामहपितामहायेत्यादिभि शब्दैरुद्देश कर्तव्योऽसतितन्नामवेदने । हस्तमित्येकवचननिर्देशादेकेनापसद्येनहस्तेनपिण्डनिर्वपणदर्शयति । प्रयतइत्याद्यनुवादोविहितत्वात् । विधिपूर्वकमितिशास्त्रात्तरदृष्टविधिपरिगृह्णाति । गन्धमाल्यधुपाच्छादनसिद्धोपहारै पिण्डनिर्वपेदितिशास्त्रम् । यस्त्विहविधि श्रुत सत्प्रभेतेनैवोक्तइतिविधिपूर्वकमित्येतदनर्थकं तस्माच्छास्त्र तरविध्युपसहाराथंविधिपूर्वकमितिबचनम् ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । लेपभागिना लेपभागिनोब्रह्मप्रथितामहादीनुद्दिश्येत्पर्यम्, ॥ २१६ ॥

(३) कुड्मक । विधिपूर्वकत्वगृहोक्तविधिना दर्भेषु तापिण्डादत्वा दर्भमूलेषु करावधर्पणमिति विष्णुवचनाच्च तेषु दर्भेषु मूलदेशे हस्तनिर्लेपकुर्यात्प्रथितामहपितादीनात्रयाणालेपभुजावृत्तमे ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्द । न्युप्य दत्वा । विधिपूर्वकत्वगृहोक्तेन विधानेन । लेपभागिनापित्रादित्रयाणा वृत्तमे । दर्भमूलेषु करधर्पणमिति विष्णुवचनाद्धस्तनिर्मृज्यात् ॥ २१६ ॥

(५) नन्दन । तेषु दर्भेषु तेषु पिण्डा युमा अवेनेव ज्ञाप्यते दर्भेषुदकनिनयनपिण्डनिर्वपणच कार्यमिति । लेपभागिनापितामहात्परैपात्रयाणाम् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्र । न्युप्यनितरा उप्यस्थापयिवातान् । तत स्थापनान तरहस्तनिर्मृज्यादङ्गुल्यादिना प्रक्षालयेत् । लेपभागिना तेषु दर्भेषु दर्भमूलेषु तत्रक्षालयान्दद्यात् । चतुर्थाल्लेषभागिनइतिवचनात् ॥ २१६ ॥

आचम्योदक्परावृत्य क्षिरायम्य शनैरसृत् ॥ पङ्क्तुश्व नमस्कुर्धात्पितृनेव च मन्वन्नित् ॥२१७॥

(१) मेधातिथि । दधुपिण्डान्दधोदीर्घोदिशपरारवर्तेत । सच्येनमार्गेण स्मृत्यन्तरेहिसव्यावृद्धुदक्परावृत्येतिपच्यते । उत्तरामिसुख स्थि वाआचामेत् । आचम्यत्रीश्राणायामानकुर्यात् । असृन्न्राणातायम्य सन्निहृष्यइत्येव । गायत्रीशिरसाइत्यादिविधिर्नास्ति । शनैयथानातिपीडाभवति तथाचाह । यथावाक्यश्राणानासिकातदभिमुखएवसकृन्मनस्कुर्यात् । बस तायनमइत्यादिपितृश्रमनस्कुर्यात् । मन्वववृत्तमोव पितरइत्यादिर्नामद्वयेण । पितृणानमस्कारपिण्डाभिमुखेनकर्तव्य । अभिपर्यावृत्यतिहिंसृत्यतरम् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । उदगुदङ्गुल परावृत्यावृत्य त्रिस्तूर्णाश्राणानायम्य । नमोव पितरोरसायेत्यादिमन्त्रेण रसादिसंज्ञान् वपादीनृत्नमस्कुर्यात् पितृनेवेति नमोव, पितरोरसायेत्यादी पितृणामप्युद्दिष्टत्वात्तेऽपि नमरकार्या इत्युक्तम् ॥ २१७ ॥

(३) कुड्मक । अन तरमुपस्थश्वोदङ्गुलोभ्वा यथाशक्ति श्राणायामत्रयकृत्वा वसन्तायनमस्तुम्यमित्यादिना

षड्भक्तून्मस्कुर्वात्पितृश्च नमोव पितरइत्यादिमन्त्रमुक्तमद्भिः पर्यावृत्त्येति गृहदशनादक्षिणामुखीनमस्कुर्वात् ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । उदक्परावृत्य उदङ्मुखो भूत्वा । त्रिराचम्य असूत्र प्राणान् प्राणायामत्रयं कृत्वा । षड्भक्तून् मन्त्रवित् । वसन्तेति मन्त्रेणपितृन् नमोवदति मन्त्रेण ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । असूत्रायम्य प्राणायामकृत्वा । मन्त्रवत् नमोव. पितरइत्यादिमन्त्रयुक्तम् । 'पितृनेव' पितृभक्तौ-
नेव ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततोदभैषुपिण्डदत्त्वा उदक्परावृत्य उदगुदीर्घदिशंपरावर्तेत । तत्पदक्षिणावृत्त्योदङ्मुख स्थित्वा
आचम्यासूत्रश्राणान् शनैः त्रिरायम्य प्राणानायम्य त्रि.प्राणायामां कृत्वा षड्भक्तून्मस्कुर्वात् मन्त्रविद्ब्राह्मणः कर्ता पितृ
न्पितृब्राह्मणान्मस्कुर्वात् । नमोवः पितरइति ॥ २१७ ॥

उदकं निनयेच्छेषं शनैः . पिण्डान्तिके पुनः ॥ अवजिघ्रेश्च तान्पिण्डान्यथान्युमांसमाहितः ॥ २१८ ॥

(१) मेघातिथिः । धृतएवपात्रादुदकेनप्राक्पिण्डदानाद्भैषुदकनिनयनं कृतं ततएवपुननिनयनं पिण्डान्तिकेपिण्ड-
समीपेकर्तव्यमिति । शेषपहणमतिप्रत्यर्थं तस्योदकस्य । तथाहि शेषशब्दउपपन्नो भवति । अतश्चकथंचित्तस्याभावेना-
स्तितुर्ननिनयनं । गृहेतुनित्यनिनयनमित्युक्तं । अवजिघ्रेश्चतान् पिण्डान् अवप्राणगन्धोपलब्धिः । गृहेतु. चरोप्राणभक्षण-
भक्षयेदित्युक्तम् । यथान्युमानिनियतक्रमेणनिरुमान् पित्रेपितामहाद्यप्रपितामहायेति । समाहितइतिश्लोकपूरणम् ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शेषपूर्वनिनीतोदकशेषतद्वपिण्डान्तिकेदभैषु स्थानत्रये पुननिनयेत् । एवब्राह्मणभोजना
त्प्राक्पिण्डनिर्वपणमुक्तम् । अत्र पक्षे होमपिण्डदाने प्रधाने विप्रभोजनेनतुशेषप्रतिपत्तिः । यदात्रवक्ष्यमाणक्रमेण शो-
चनानन्तरपिण्डदानं तदाहोमब्राह्मणभोजनयोः प्राधान्यं । पिण्डदानतु शेष प्रतिपत्तिरिति ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लुकः । पिण्डदानात्पूर्वपिण्डाधारदेशदत्तोदकशेषमुदकपात्रस्थमतिपिण्डसमीपे देशे क्रमेण पुनरुत्तुजेत् ।
तान्श्च पिण्डान्यथान्युमानयेनैव क्रमेण दत्तास्तेनैव क्रमेणावजिघ्रेश्चसमाहितोऽनन्यमनाः ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । शेष पिण्डभूमिक्षिमावशेष । निनयेद्दद्यात् यथान्युमान् येन क्रमेण दद्यात् ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । शनैरुत्तरया । यथान्युमान्निर्वपनानुक्रमेणेत्यर्थः ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनः पिण्डान्तिके पिण्डसमीपे उदकशनैः निर्वपेत् दद्यात् । अक्षयोदकमिति उपतिष्ठतां यथा-
न्युमान्दत्तान्पिण्डान् समाहितं सन् उरथाप्यावजिघ्रेत् ॥ २१८ ॥

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकांमात्रांसमादायानुपूर्वशः ॥ तानेव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥ २१९ ॥

(१) मेघातिथिः । अत्यन्ताल्पिकामात्राअवधयो भागस्तमेवयोब्राह्मणोर्षापितरमुद्दिश्य उपवेशितः । तदीयात्पि-
ण्डान्किंचिन्मात्रसपुत्राशयितव्यः । अनुपूर्वशदित्युक्तार्थं इहस्तच्छब्दान्शकृतपरामर्शकादभ्यभावदत्यत्र न प्रकृतवचनैरेवापू-
र्वमन्यस्माददनीयात् ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मात्राधपक्षे कर्तव्यान्तरमाह पिण्डेभ्यइति । पिण्डेभ्यःसकाशात् मात्रामवयव अनुपूर्वशः
पित्रादिक्रमात् । तानेव पिण्यान्तु वैश्वेदेविकान् विधिवदाचमनादिपूर्वकं । पूर्वभोजनात् भ्रियमाणे जीवति पूर्वेषां
ततः पूर्वपात्राणां पतश्च हुतस्य साप्तिवैपिण्डनिवृत्तस्य तदनन्तरं पार्वणस्यावश्यककर्तव्यत्वात् । तस्यपितरि जीव-
ति क्रियापकारउक्तः ॥ २१९ ॥

(२) कुडूकः । अल्पिकेत्यन्नाल्पमात्रा अवयवभागाः पिण्डेयूपान्नाल्पभागात्पिण्डक्रमेणैव गृहीत्वा तैर्नैव पित्रादिब्राह्मणान्नभोजनकाले भोजनात्पूर्वभोजयेत् । विधिवत्पिण्डानुष्ठानवत्पितरमुद्दिश्य यः पिण्डोदत्तस्तदवयवविपिन्नाह्लणभोजयेत् । एवंपितामहमपितामहपिण्डयोरपि ॥ २१९ ॥

(३) राघवानन्दः । किंच पिण्डेभ्यस्तेभ्यः । अल्पिकांमात्रां किंचित् । आशयेत् भोजयेत् ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । मात्रामंशान् ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिण्डेभ्यः पिण्डसकाशेभ्योल्लिपिकांमात्रामन्तंसमादाय यथानुपूर्वशः तानेवाभ्यर्चितानेषु विमान् विधिवत्पूर्वमाशयेत् । भोजयेत् इत्यर्थः ॥ २१९ ॥

भ्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ॥ विप्रवद्वापि तंश्राद्धे स्वकंपितरमाशयेत् ॥ २२० ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तपितृभ्यःपिण्डानिर्वपेदिति कएवेपितरानामनेकांभौहिपितृशब्दो जनयितरिवर्तते जनकः पितेति सवधिषाब्दो दृश्यते । पूर्वममीताः पित्राद्यन्येषु सवन्धिधनः प्रेता पितरुच्यन्ते । तथाच त्रयोवः पितरइत्यादिमन्त्रावह्वचनान्ताः समर्थनिगदाभवन्ति । अतएवस्त्रीश्राद्धेनोहन्ते । नमस्तेमातनमस्तेपितामहीत्यादिनक्रियते । अतएकोद्दिष्टे सख्योहः क्रियते न्यातिपदिकोहः । तथाचसूत्रकारः । एकवचनानुहेतव्यादि । नमस्तेपितरित्येवमूहः क्रियते । योभ्रातुः पितामहादेवाएकौद्दिष्टकरोति सचैवमूहति । नमस्तेपितामह नमस्तेपितृव्येत्यादि । पितृव्यादीनामनपत्यानांश्राद्धविहितं । योयतयाददीत सतप्तैदद्यादितिदेवताविशेषवचनोन्प्यस्तिपितृशब्दः । कूटस्थानित्यायैवर्तते निरुक्तंकारोद्दिष्टैवतमभ्यर्च्यस्थानुपितूनसामानति । मरुत् रुद्राक्षश्रुत पितरदति । एवमनेकार्येपितृशब्देविशेषावधारणार्थमाह भ्रियमाणेजीवति पितरिसति पूर्वेषापितामहमपितामहतपितृणांनिर्वपेच्चयाणां बहुवचननिर्देशान् । तथाचगृहे भ्यःपितादयोत्तैभ्यः पुत्रोदद्यात्पितापुत्रौचेदाहिताश्रीस्यातामिति । ननुच न चतुर्थपिण्डो गच्छतीत्याहुः सत्यनेवाशचतुर्थः पिण्डोदीयते । पक्षांतरमाह विप्रवद्वाप्यत्राह्लणनिमन्त्रणापूर्वकब्रह्मचारिणो निमवन्तश्चपुण्यन्तेतथैवजीवत्पितृकृष्णपिताभोजनीयःश्राद्धं श्राद्धार्थमन्त्रश्राद्ध । अत्रचपितृत्वमेव भोजयत्वेकारणं नजातिगुणावपेक्षयो । एवसाहुः पितृप्रीयंश्राद्ध । तत्रश्रुतस्यमीतोक्तव्यायांकोजीवतिपितरिभावोयेनासौनभोजयेत् । स्वकामत्यनुवादः सवन्धिषाब्दत्वादेवासादेः । भोजनमनुपितृभ्योहितपिण्डनिर्वपणतुदभेनुपितृणाकार्त्तयमेतत्तदिति विरोधान् । यदिहिपात्रस्थानीयादभास्तदाजीवत पिनु स्वाम्योत्पत्तौ अल्पिकांमात्रामाशयेदिति नयुज्यते । जीवकोहितमिच्छाजनिभोज्य नच तस्मिन्पिण्डेअनादिदानमुपपद्यते अर्थजरतीयभक्त्यात् । ननुवाजनादिसंस्कृतेन पितुः किंचिन्मयो जनमस्ति तस्माददृष्टार्थमञ्जनादिदानं । अञ्जनादिरहिततु कदाचिदात्मनःपितुः परस्यवा भोजनयोभ्यभवतीत्येवमर्षजरतीय । तस्मात्स्मिन्पक्षेपिण्डनिर्वपणद्वयोः पितामहमपितामहयो । गृहकारास्तुस्मरन्ति जीवत्पितृकस्यनपिण्डपितृयज्ञोन्श्राद्धंकिंताहिअनारम्भएवतस्यकर्मणोहीमान्ततावा ॥ २२० ॥

(४) सर्वज्ञानारण्यः । विप्रवदिति । अत्र पक्षे पितृस्थाने पितृपितरमुपवेश्येतरयोरर्थं द्वौ विभावुपवेशयेत् । तयोरिव पितर्यपि सर्वमभ्यादि विदध्यादित्यर्थः ॥ २२० ॥

(३) कुडूकः । भ्रियमाणे जीवति पितरि शृतानांपितामहादिदद्याणांश्राद्धंकर्तव्यम् । अथवा पितृविप्रस्थाने तमेव स्वपितरंभोजयेत् । पितामहमपितामहयोश्च ब्राह्मणो भोजयेत्पिण्डद्वयच दद्यात् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । भ्रियमाणे जीवति । पूर्वेषां वृद्धमपितामहस्य पितामहमपितामहयोः पितृस्थाने स्वकंपितरमित्यन्वयः ॥ २२० ॥

(८) नन्दन । जीवति पितरि पिण्डनिवाप कथकर्तव्यइत्यपेक्षायामाह । भ्रियमाणइति भ्रियमाणे जीवति । पि
वृथाब्दः पितामहपितामहयोरभ्युपलक्षणम् । 'पूर्वेषामेव येभ्यः पितादद्यात्तेषामेवेत्यर्थः । निर्वपेत्पिण्डान् । कल्पा तरमुत्त-
रार्धेनोत्तम् । विप्रवन्मिच्छतविप्रवत् ॥ २२० ॥

(९) रामचन्द्र जीवत्पितृक प्रत्याह भ्रियमाणइति । पितरि भ्रियमाणे जीवति सति पूर्वेषां पितृणां पिण्ड्यन्निर्-
पेत् दद्यात् । आभ्युदयिकश्राद्धे तस्त्वंकपितरविप्रवद्भोजयेद्वा । येभ्यएवपिता दद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वम् सुतइति न्यायात् २२०

पिता यस्य निवृत्तं स्थाज्जीवेच्चापि पितामहः ॥ पितुः सनाम सङ्कीर्त्यं कीर्तयेत्पिता-

महम् ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथि । पितुर्नामसकीर्तनेन तदीयावाहनपिण्डदानब्राह्मणभोजनानिलक्ष्यन्ते । कीर्तयेत्प्रपितामहः ।
जीवतेपितामहायनदद्यात् । किंताहितत पूर्वभ्यापितुः पितृभ्योऽपिपृणीयादिति स्मरति ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निवृत्तोऽस्य । जीवेद्वापीति वाशब्दश्राद्धं कीर्तयेत् । प्रपितामहप्रपितामहनाम कीर्तयेत् ।
नामकीर्तनेन श्राद्धप्रवर्तयेदित्युक्तं भवति ॥ २२१ ॥

(३) कुड्ढुक । नामकीर्तनमत्रश्राद्धोपलक्षणार्थं । पितृजीवनापेक्षोयवाशब्दः । यस्य पुनः पिता मृतः स्यात्पितामहे
जीवति सपितृप्रपितामहयोः श्राद्धकुर्यात् । गोविन्दराजस्तु । यस्य पितृप्रपितामहोपेतौ स्यातासपित्रेपिण्डनिधाय पितामहा
त्परद्वाभ्यादद्यादिति विष्णुवचनात् प्रपितामहतपितृभ्यादद्यादिति व्याख्यातवान् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्द । यस्यपिता वृत्तोऽस्य पितामहश्चजीवति सपितृप्रपितामहयोः श्राद्धकुर्यात् ॥ २२१ ॥

(५) नन्दन । वृत्तोऽस्य ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्र । यस्य पिता वृत्तः स्यात् मृतः स्यात् । पितामहोऽजीवेद्वा ॥ २२१ ॥

पितामहोवा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ॥ कामवा समनुज्ञात स्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथि । यथाजीवपिताभोग्यते तद्वत्पितामहोऽपिअनुज्ञापितामहात्प्राप्यसमाचरेत् । स्वयं च परतो
ह्यपीदद्यात् प्रपितामहायएकस्माएववा एकामत्वयमित्यनयोःर्थः ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जीवपितुः पितृभोजनवत् । तच्छ्राद्धं पितामहश्राद्धार्थमन्वादि । कामवेति पितामहानुज्ञया
स्वयंपौत्र समाचरेत् त्रिपुरहश्राद्धमाचरेत् । तेन पितुः प्रपितामहवृद्धप्रपितामहयोश्च श्राद्धकुर्यादिति लभ्यते ॥ २२२ ॥

(३) कुड्ढुक । यथा जीवपिताभोग्यस्तथा पितामहोऽपि पितामहब्राह्मणस्थाने भोग्यः । पितृप्रपितामहयोश्च
ब्राह्मणभोजनपिण्डदानं च कुर्यात् । यथा वा जीवता पितामहेन त्वमेव यथाहचिकुर्विति दत्तानुज्ञा स्वहृच्या पितामहोवा
भोजयत् । पितृप्रपितामहयोर्वा श्राद्धद्वयकुर्यादिति विष्णुवचनात्पितृप्रपितामहवृद्धप्रपितामहानाश्राद्धयकुर्यात् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्द । श्राद्धपितामहोऽहंश्चक । पितामहएवभुञ्जीत । समनुज्ञात पितामहेन दत्तानुज्ञा स्वयंवृद्धप्र-
पितामहातानादद्यात् । यस्य पितृप्रपितामहौ मृतौ सपित्रेपिण्डनिधाय पितामहात्परद्वाभ्यादद्यादिति विष्णुवचनात्
प्रपितामहतपितृभ्यादद्यात् ॥ २२२ ॥

(५) ननन्दः । पितुः पितामहस्य वा भोजनपक्षेद्वयोरेव पिण्डदानं पिण्डदानस्थाने भोजनविधानात् । पितुः स्वनामसंकीर्त्यं कर्तयेत्पितामहमित्यस्मिन्पक्षे तु प्रपितामहपित्रे पिण्डं दद्यात् कुतः त्रिपुपिण्डः प्रवर्तत इति नियमात् । पक्षान्तरमुत्तरार्धेनोक्तम् । तदनुज्ञातः पितामहानुज्ञातः । युक्तसमाचरणं चात्र पितामहस्यापि पिण्डदानं सप्तपिण्डविलोपो वा कुतः पक्षान्तरस्यासंभवात् ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्राह्वे पितामहो वा भुञ्जीत इति मनुब्रवीत् । वापक्षान्तरे । तदनुज्ञातः पितृपितामहाभ्यामनुज्ञातः कामत्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥

तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ॥ तत्पिण्डार्थं प्रयच्छेत् स्वधैपामस्त्विति ब्रुवन् ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तपिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रामाशयेदिति तस्यायं कालविधिर्देशविधिश्च । अप्रदेशात्पिण्डस्य मात्रा आदातव्या । दर्भात्तिलोदकं च दत्त्वा तदनन्तरं पिण्डभागं प्रयच्छेत् स्वधैपामिति ब्रुवन् । एषामपि सर्वनाम्ना विशेषणानामनिगृह्यन्ते एवं च संबन्धः क्रियते येषां यानि नामानि तान्युच्चार्य स्वधास्त्विति ब्रूयादतः स्वधाशब्दयोगे चतुर्ध्यानिर्देशः कर्तव्यः स्वधादिव दत्त्वायास्तु स्वधायज्ञदत्त्वायास्त्विति । एवं व्याख्यायमाने शास्त्रान्तरविरोधो न भवति ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रकृतं कर्म क्रममाह तेषां दत्वेति । सपवित्रं सकुशात्तिलोदकं दत्वेति पिण्डदानइव तदवयवप्रतिपादनाद्ब्रूपाणाववने जनविहितम् । पिण्डार्थं पिण्डेभ्योल्पमात्रम् । एषामिति संक्षिप्योक्तम् । पितुः पितामहस्येत्यादितु पृथगेव कार्यम् । वचनाच्च स्वधायोगेऽपि षष्ठी २२३ ॥

(३) कुल्लुकः । पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रामिति यदुक्तं तस्यायं कालविधिः प्रदेयं विधिश्च तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सदभेत्तिलोदकं दत्त्वा तदिति पूर्वनिर्दिष्टं पिण्डार्थं पित्रे स्वधास्त्वित्येवमादि ब्रुवन्पित्रादिब्राह्मणेभ्यस्त्रिभ्यः ऋमेण दद्यात् ॥ २२३ ॥

(५) राघवानन्दः । पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रामिति यदुक्तं तस्य कालविधिस्तत्पिण्डार्थमिति । स्वधैपामिति स्वधास्त्विति । पितामहाय स्वधास्त्वित्यादि ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । विधिवदशयेदित्युक्तम् कः पुनरस्य विधिरित्याह तेषामिति । तेषाम् एतेषां पितृणाम् ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकं दत्त्वा पिण्डार्थं पिण्डशेषे एषां पितृणां स्वधास्त्विति ब्रुवन्विक्षिपेत् दद्यात् ॥ २२३ ॥

पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वद्धितम् ॥ विप्रान्तिके पितृन्ध्यायन्शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । उभाभ्यां हस्ताभ्यां स्वयंगृहीत्वा अन्नस्य वद्धितं अन्नेन पूर्णं भाजनं विप्रान्तिकेरसवत्यगारादीनां यत्र ब्राह्मणाभ्यो गच्छन्ते तस्मिन्देशे उपनिक्षिपेत् । ब्राह्मणानां समीपे स्थापयेत् । अन्येतुभ्यां च स्थिते वद्धितं परिवर्तुलमन्नमुच्यते तद्विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् तुभ्यमिदमिति ध्यात्वानि क्षिपेद्यथा विकरं तदयुक्तं उपनीय सर्वं परिवेषयेदिति वक्ष्यति अतः परिवेषणार्थं प्रदेशान्तराद्यनीय तस्यापनिक्षेपोऽयम् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वद्धितं पात्रान्तरे कृत्वा पत्न्यादिभिरानीतम् । विप्रान्तिके तत्पात्रसमीपे उपरिः निक्षिपेत् स्थापयेत् ॥ २२४ ॥

(३) कुड्जूकः । अन्वस्येति तृतीयाशेषघी । वर्धितपूर्णपिष्टरादिपात्रंस्वयंपाणिभ्यांगृहीत्वा पितृश्च चिन्तयन्नरसवत्य-
गारादानीयं ब्राह्मणानांसमीपे परिवेषणार्थमत्वरया स्थापयेत् ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच . पाणिभ्यामिति । अन्वस्य च वर्धितं अन्नपूर्णपात्रंपिष्टरादि । पाकगृहादानीयं परि-
वेषणार्थंस्थापयेत् ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । अथपरिवेषणप्रकारमाह पाणिभ्यामिति । वर्धितराशीरुतम् । शनकैरन्वस्या ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वयं अन्वस्य वर्धित । अन्नपूर्णं भाजनं स्वयंपाणिभ्यामुपसगृह्य विमान्तिके समीपे पितृन्
भ्यामन्नं शनकैरुपनिक्षिपेत् स्थापयेत् । यथाऽविकृतम् ॥ २२४ ॥

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तंयदन्नमुपनीयते ॥ तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५ ॥

(१) मेघातिथिः । क्षाभ्यांहस्ताभ्यामन्नमुपनेतव्यंपरिवेष्ट्यं नचैकेनेति । परिवेषणमुपनयनमेव । ततस्तब्राह्मण्यमे-
वधर्मं पूर्वोक्तःतस्यार्थवादः । उभाभ्यांहस्ताभ्यां मुक्तवर्जितमपरिगृहीतं यदन्नमुपनीयते परिवेषणार्थं तद्विप्रलुम्पन्ति
विनाशयन्त्यसुराः । सहसाबलेनदुष्टचेतसः पापात्मान् . अहुरादेवद्विषः । उभयोस्त्रियधिकरणेसममी । मुक्तमाच्छुम्भित्यत भव-
न्तिचप्रतिषेधोपसन्धानेपिकारकविभक्तयः । ग्रामानागच्छत्यासनेनौपविशति त्रिरात्रमुपवसति वसेरयस्येति ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उभयोर्हस्तयोर्भाभ्यांहस्ताभ्यां । तस्मान्नैकेन पाणिनोपनेयमित्यर्थः ॥ २२५ ॥

(३) कुड्जूकः । अधिकरणसममीय । उभयोः करयोर्मुक्तमस्थितयदन्नं ब्राह्मणान्तिकमानीयते तदसुरादुष्टबुद्धय-
श्चाच्छिन्दन्ति । तस्मान्नैकहस्तेनानीय परिवेष्टव्यम् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्परिवेषणनैकहस्तेर्नत्याह उभयोरिति । हस्तयोर्मुक्तं हस्ताभ्यांविमुक्तं एकेन हस्तेन
दीयमानम् विकुम्पन्ति हरन्ति ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । मतएवतस्मादेकहस्तेनान्नोपनेयमिति ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभयोर्द्वीभ्यांहस्ताभ्यांमुक्तं वर्जितमपरिगृहीतं यदन्नमुपनीयते परिवेषणान्तं तदन्नमसुरा
विप्रलुम्पन्ति सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५ ॥

गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधिघृतंमधु ॥ विन्ध्यसेत्ययतः पूर्वं भूमावेव समाहितः ॥ २२६ ॥

(१) मेघातिथिः । गुणान्यज्नानि एषामेतत्पदर्शनायमुत्तरप्रपञ्चः । सूपशाकाद्यान् विन्ध्यसेद्रूमावेवोपयच्छेत्
न दारुमयेफलकादौ ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुणान् व्यज्नानि । सूपशब्दः शाकेतरव्यञ्जनपरोत्र ॥ २२६ ॥

(३) कुड्जूकः । गुणान्यज्नानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्याद्गुणयुक्तान् वा । सूपशाकाद्यान्पयः शुचिः समारितो-
ऽन्नम्यमनाः सम्यग्यथा, न विशीर्यन्ति तथा भूमावेव स्वपात्रस्थाने स्थापयेन्न दारुफलकादौ ॥ २२६ ॥

(५) राघवानन्दः । किंचउपकरणानि पात्रान्तरे शनैर्भूमावेव देयानीत्याह गुणांश्चेतित्रिभिः । अन्नेरुचिसाप-
न्नगुणानुपकरणदीनि कारुशाकमांसादीनि ॥ २२६ ॥

(५) नन्दनः । गुणान्यज्नानि ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुणाढ्यजनानि च पुनः शाकाद्यान् दाहमपफल्कादौ भूमावेव समाहितः सन्विन्यसेत् स्थापयेत् । भूमौ स्थापयित्वा परिवेषयेदित्यर्थः ॥ २२६ ॥

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च । तृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥ २२७ ॥

(१) मेघातिथिः । धानाशाकुकुल्यादयो भक्ष्याः खरविशदमभ्यवहरणीयं हि भक्ष्यमित्युच्यते । भोज्यं घृतपूपादि ॥ २२७ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । भक्ष्यलक्षुकादि । भोज्यमोदनादि । पानानि पेयानि ॥ २२७ ॥

(३) कुल्लूकः । भक्ष्यं खरविशदमभ्यवहरणीयं मोदकादि । भोज्यं पायसादि । नानापकारफलमूलानि तृदयस्य प्रियाणि मांसानि पानानि सुगन्धीनि भूमावेव विन्यसेदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । भक्ष्यं धानाशाकुकुल्यादि । भोज्यं घृतपूपादि । तृद्यानि मनोज्ञानि द्रव्या । सुरभीणि सुगन्धीनि ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । भक्ष्यादीन्येतानि स्वातन्त्र्येण भोज्यानि नोपदशत्वेन ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृद्यानि प्रियाणि पानानि सुरभीणि कर्पूरादिसयुतानि ॥ २२७ ॥

उपनीयं तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ॥ परिवेषयेत् प्रयतो गुणान्सर्वान् प्रचोदयन् ॥ २२८ ॥

(१) मेघातिथिः । उपनीयमित्यतिके सर्वभेदहर्षकमित्वा ततः परिवेषयेत् । भुज्यधिकरणोपादानमावर्जन । भुज्यान्तस्य परिवेषणं यद्यप्यतिकदेशआपेक्षिकः तथापि तेनात्मिकेति भावत्वं । यथा भुज्यानां मुच्छेषणेन न संसृज्यते । गुणान् भक्ष्यभोज्यादेर्द्रव्यस्य ये गुणाः शक्तत्वाद्यस्तान्प्रणोदयमानं ददमलमिदं पुरमिदं त्वाण्डवमित्येवमावेदिते तेषां यद्भोचते तन्न दद्यादिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । शनकैरित्याद्यनुवादः श्लोकपूर्णाार्थः ॥ २२८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । उपनीयं कश्च समीपेव स्थाप्य परिवेषयेत् भोजनपात्रे दद्यात् । गुणान् व्यजनानि प्रचोदयन् । भोक्तृद्विज्ञानमैरयन् ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लूकः । एतत्सर्वमन्नादिकत्रालणसमीपमांतीयं प्रयतः शुचिः अन्वयमनाः क्रमेण परिवेषयेत् इदमपुरमिदमलमित्येवमाधुर्यादिगुणात्कथयन् ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रचोदयन् इदं पुरमिदं कीदृशिति स्थापयन् प्रयतोऽप्रमत्तः ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । प्रचोदयन् भुज्यानेषु सूत्रशाकादीन् गुणान् भैरयन् यच्चरन्ति यावत् । परिवेषयेत् भोजयेत् ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्सर्वं भक्ष्यभोज्यं उपनीयमांतीयं समाहितः सन् परिवेषयेत् । प्रयतः सर्वान्त्रालणान् गुणान् व्यजनानि द्रव्यस्यये गुणाञ्जल्पत्वाद्यस्तावचनेन प्रणोदयन् प्रेरयन् ॥ २२८ ॥

नास्त्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नान्तं वदेत् ॥ न पादेन स्पृशेदन्तं न चैतदवधूनयेत् ॥ २२९ ॥

(१) मेघातिथिः । अस्रज्जुरोदनं तन्नापातयेन्न कुर्यात् । प्रायेण भेत आद्धात्राविष्टविद्योगजेन दुःखानुस्मरणेनाश्रुपातो जायते तस्य निषेधः । आनन्दश्शुणस्वकरमात्पततो न दोषः । नजातुकदाचिदप्यश्रुविमोचनेन कुर्यात् । न कुप्येत्क्रोधं न गृण्हीयात् । अन्ततदवनस्य पुरुषार्थतयानिदिदस्य कर्माथोयं पतिषेधः । न पादेन स्पृशेदन्मुच्छिद्यमनुच्छिद्यत् । न चैतदन्तं मवधूनयेदवक्रमयेत् । हंतादिनोदिकस्य पुनर्न विक्षिपेत् । अन्येतुप्याचक्षते वाससाभूत्याद्यपनयनार्थं यदवधूनन् न तदन्त्येषोप रिक्तव्यय ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नासमापातयेदित्यादयो भोक्तुर्नियमा । असमश्नु । नचैतदवधूनयत् पात्रस्थहस्तेर्गोष्व-
त्य तत्र न पुन पुन क्षिपेत् ॥ २२९ ॥

(३) कुहूक । रोदनक्रोधघृणाभाषणानि न कुर्यात् । पादेन चालनं न स्पृशेत् । न चोत्सिष्योत्सिष्यान्पात्र-
क्षिपेत् । पुरुषार्थतया प्रतिपिद्ध्योरपि क्रोधानृतयो श्राद्धाद्भवत्त्वापनार्थोयमिषेध ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्चैतत्पञ्चकन कुर्यादित्याह नेति । तदन् । अवधूनयेत् । उत्सिष्योत्सिष्य न स्थाप-
येत् ॥ २२९ ॥

(५) नन्दन । पित्रादिस्मरणेन आसमापातयेत् । परिवेषयिताऽन्ननावधूनयेन्मनावजानीयान्नावकिरेद्वा ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्र । श्राद्धकर्ता जातुकदाचित् अश्रुनपातयेत् रोदनं न कुर्यात् । तथा न कुप्येन्न क्रोधकुर्यात्
अनृतनं वेदेत् अन्नपादेन न स्पृशेत् । एवमन्ननावधूनयेत् तत्र हस्तवा न कम्पयेत् ॥ २२९ ॥

अस्रगमयति प्रेतान्कोपोरीननृत्युन ॥ पादस्पर्शस्तु रक्षासि दुष्कृतीनवधूननम् ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथि । अस्यार्थवाद । अश्रुविमोचनक्रियमाणप्रेतान्गमयति प्रापयति श्राद्ध । नपितृणामुपकारकभ-
वति प्रेताश्चात्रपिशाचवद्भूतविशेषाविवक्षिता नत्वसपिण्डीकृता सम्प्रतिष्ठा । रक्षासिभूतप्रेतवत्तवगन्तव्यानि । अस्य
प्रसिद्धा तथादुष्कृतीन्दुष्कृताचरणान्पातकिन ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्रेतान्पिशाचान् । अरीयजमानस्य घृतान्शत्रून् । दुष्कृतीन्दुष्कृतीन्लारकिण-
म् ॥ २३० ॥

(३) कुहूक । अश्रुक्रियमाणप्रेतान्भूतवेषान्श्राद्धान्नि प्रापयति न पितृणामुपकारकभवति । क्रोधं शत्रून् ।
घृणावाद कुहूकान् । पादस्पर्शानस्य राक्षसान् । अवधूननपापकारिण । तस्मान् रोदनादि कुर्यात् ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्द । न चाश्रित्युत्तं तत्करणेक्षोपमाह असमिति । असचक्षुर्जलं क्रियमाणमिति शेष । गर्भ-
यति श्राद्धीयद्रव्यं प्रेतादिभ्यः प्रापयति । एवमुत्तरं । अरीन् शत्रून् दुष्कृतीन्लरकस्थलोकान् । श्राद्धीयद्रव्यपितृणामु-
पकारकमितिवार्थं । तस्माद्दर्पाश्रूणि न कुर्यादिति भावः ॥ २३० ॥

(५) नन्दन । अस्रवाप्य । तदन्नप्रेतापिशाचागमयति न पितृन् ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्र । तत्र दोषमाह गमयतीति । अश्रु प्रेतान्प्रत्यन्गमयति प्रापयति कोपोरी प्रत्यन्गमयति प्रा-
पयति । अवधूननतिरस्करणवा अवधूननं बलव्यञ्जनेन वा अवधूननदुष्कृतीन्प्रति गमयति प्रापयति ॥ २३० ॥

यद्यद्वोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सर ॥ ब्रह्मोद्याश्च कथा कुर्यात्पितृणामेतदीप्सितम् ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथि । यद्यद्व्यञ्जनपानचामिष्येयस्तत्तदमत्सरं श्रुत्वाद्यदद्यात् मत्सरइतिलोभनात् । रोचेत पीतिंज-
नयेत् । ब्रह्मोद्याब्रह्मणिवेदे याज्यते कथ्यते ताब्रह्मोद्या देवाहुरयुद्धं वृत्रवप सरमाहृत्यमित्याद्या अथवा क त्तिदेका
कीचरीत्यादि । ब्रह्मोद्यचकथाइतिवापाठं तत्पानमन्त्रायनिरूपणाया कथं सत्यापाठैकिकैः शब्दैः पितृणामेतदीप्सि-
तमभिलषितमित्यर्थवादः ॥ २३१ ॥

(१) सर्वज्ञनारायण । अमत्सरोऽक्रोधः । ब्रह्मोद्या । आध्यात्मिकी कथादानैव कुर्यात् ॥ २३१ ॥

मनु०

(३) कुल्लुकः । यद्यद्विभाणामीषितं अन्नं व्यञ्जनादि तत्तदमत्सरोदयात् । परमात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुर्यात् ।

यतः पितृणामेतदपेक्षितम् ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुस्मरति यदिति । यच्छाकादिकं । अमत्सरः अपयष्टुभोजीत्यादिमात्सर्यरहितं । ब्रह्मोपां परमात्मनिरूपिका कथा । ऋगुर्वै वारुणिः । वरुणपितरं इत्यादिकाः ॥ २३१ ॥

(५) नन्दनः । अमत्सरोऽरूपणइति यावत् । ब्रह्मोद्यावेदप्रतिपाद्याः कथाः । कं त्विदेकांकीचरति सूर्यएकाकीचर-
तोत्याद्याः ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्यत् अन्वाव रसोवा रोचते तत्तदमत्सरः सन्दद्यात् । ब्राह्मणाविदेयाऽऽच्यन्तेता ब्रह्मोपाः
कथाः कुर्याच्छुभादेवागुरादियुद्धादि ब्रह्मेष्टवदन्ति । कश्चिदेकांकी चरति कउस्त्विजीयते पुनः । किंस्त्विद्विमस्य भेषज ।
किंस्त्विदावपनमहदिति । प्रत्याह । सूर्यएकाकी चरति । चन्द्रमाजायते पुनः अग्निहर्मस्य भेषज । भूमिरावपनमहदि-
न्याद्याः कथाः पितृसूक्तानीत्यर्थः ॥ २३१ ॥

स्वाध्यायंश्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ॥ आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि-
खिलानि च ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वाध्यायवेदः । मन्वादिपन्था धर्मशास्त्राणि । आख्यानानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि । माह-
ष्येपठ्यन्ते । इतिहासामहाभारतादयः । पुराणानि घ्यासादिप्रणीतानि सूत्रादिवर्णनरूपाणि । खिलानि श्रीसूक्त-
महानामिकादीनि ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वाध्यायवेदभागपावमान्यादिमन्त्रान् । आख्यानानि ब्राह्मणभागस्थाः कथाः । इतिहा-
सोमहाभारत । खिलानि तत्कालपठ्यमानशोखास्थवेदभागान् ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लुकः । त्वाध्यायवेदः । मानवादीनि धर्मशास्त्राणि । आख्यानानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि । इतिहासामहा-
भारतादीन् । पुराणानि ब्रह्मपुराणादीनि । खिलानि श्रीसूक्तशिवसङ्कल्पादीनि । श्राद्धे ब्राह्मणाञ्छ्रावयेत् ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वाध्याय उशन्हर्वै वाजश्रवसइत्यादिकठवल्पादिकम् । धर्मशास्त्राणि मन्वादीनि । आख्या-
नानि सौपर्णमैत्रावरुणानि । इतिहासान् महाभारतादीन् । खिलानि श्रीसूक्तशिवसङ्कल्पादीनि ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । आख्यानानि कसवधादीनि । इतिहासा महाभारतादयः । खिलानि हरिवशादीनि ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पित्र्य त्वाध्याय पित्र्यसूक्तं ब्राह्मणान् श्रावयेत् पितृसूक्तमाह । पितृभ्यः स्वधाविष्य स्वधानमः ।
पितामहैभ्य इत्यादि च पुन धर्मशास्त्राणि श्रावयेत् ॥ २३२ ॥

हृष्येद्ब्राह्मणांस्तुष्टोभोजयेच्च शनैः शनैः ॥ अन्नाद्येनासकं चैतान्गुणैश्च परिचोदयेत् ॥ २३३ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यपिनिमित्ते नखदुःखकेनचित्प्रकरणे शीर्षणोच्छ्वासादिना प्रकटयेदपि त्पृष्टवत्स्यात्
ब्राह्मणनहर्षयेत् । गीतादिनापरिपुत्तेन अविरुद्धेनवा मसंगागतेन परिहृसिन त्वाध्यायेपठ्यमानेचिरकश्चिदुद्देजयेत् ।
तदाततोविम्याख्यानकगीतादिनाचरमयेत् । शनैर्भोजयेत् । कतिचिद्भासापहीतयासेतगस्यम्भोजनमित्येवमादिभिः
प्रियवचनैर्भोजयेत् । शनैर्नस्रभेणहूयात् । अन्नाद्येनपायसादिना । गुणैश्चअन्नैर्दानाद्यंमुद्यनै रसवत्तयायोजयन्भोजना-

धंमुत्साहयेत् । त्वायाद्भाःशुकुल्यःसुरसेयंक्षीरिणीति पात्रस्थमेवमादिहस्तगृहीतरुत्वा पुरस्थितःपुनःपुनर्द्रुयादित्सेपाप-
रिनोदनां ॥ २३३ ॥

(१) सर्वज्ञानाराधणः । अन्नाद्येनोदनेनाद्येन भक्तादिना । गुणैर्व्यञ्जकैः कथितैः प्रेरयेद्भोक्तुम् ॥ २३३ ॥

(२) कुड्मकः । त्वयत्कृष्टोभूत्वा मियवचनादिभिर्ब्राह्मिणान् परितोषयेत् । अन्नंचात्वरया भोजयेत् । मिष्टान्नेऽपि-
सादिभिः पायसमिदंस्वाङ्गुमोदकोयत्कृष्टो गृह्यतामिन्यादिगुणाभिधानै पुनर्ब्राह्मणान्प्रेरयेत् ॥ २३३ ॥

(३) राघवानन्दः । अन्नाद्येन उक्तपायसाद्येन । गुणैरप्रधानैः परिकीर्तयेत् । मधुरादिगुणानितिशेषः ॥ २३३ ॥

(४) नन्दनः । परिचोदयेत् इदमन्नमयमुपदर्शयन् । पुनरपि भवद्भिर्भोक्तव्यमिति वदेदित्यर्थः ॥ २३३ ॥

(५) रामचन्द्रः । ब्राह्मणां हर्षयन् तुष्टः सन् । शनैःशनैर्भोजयेत् । अन्नाद्येनैताम्ब्राह्मणान् गुणैर्व्यञ्जनैःपरितोषये-
त् ॥ २३३ ॥

व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ॥ कुतपंचासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीमां २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुकल्पपक्षेदौहित्रस्य यत्नेन भोज्यतोच्यते । कुतपोऽजलोमसूत्रै कम्बलाकारः पटः । उदीच्ये-
पुकम्बल इति यत्सिद्धः । तं आसनं दद्यात् नदीहित्रपक्षे किं तर्हि अन्यदापियतो वदयति त्रीणि श्राद्धपवित्राणीति श्राद्धमात्र-
विषयत्वात् । तिलैश्चावकिरेत् । तिलांश्चमहाभुविनिक्षिपेत् ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । व्रतस्थं ब्रह्मचारिणं । एतेनानुकल्पमध्ये दौहित्रस्य श्रेष्ठोक्ता । अपीत्यरुचौ । तेन
गृहस्थसंभवे ब्रह्मचारिणाममुख्यता दर्शिता । कुतपोनेपालकम्बलः ॥ २३४ ॥

(३) कुड्मकः । ब्रह्मचारिणमपि दौहित्रं श्राद्धे प्रयत्नतो भोजयेत् । अपिशब्दाद्ब्रह्मचारिणमपि आनुकल्पिकमध्य-
मितस्यापि ब्रह्मचारिणोपब्रवचनाच्छ्रेष्ठत्वकथयति । नेपालकम्बलचासने दद्यात् दौहित्रमन्तरेणापि तिलांश्च श्राद्धभूमौ वि-
क्षिरेत् ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच व्रतस्थमिति । व्रतस्थं ब्रह्मचारिणं अपिशब्दोऽन्यसंग्रहार्थः तेन स्वसौय्याविक्रानामदि-
श्वधुरमातुलाः । त्रीणाधिकेतदौहित्रविषयसम्बन्धिबान्धवा इति याज्ञवल्क्येनोक्तेः । कुतपोनेपालकम्बलं । विकिरेत् इत्थं
विक्षिपेत् ॥ २३४ ॥

(५) रामचन्द्रः । कुतपोनेपालकमासनं दद्यात् तिलैश्च महीं विकिरेत् ॥ २३४ ॥

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥ त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधम-

त्वराम् ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । पवित्राणि पावनानि साधुत्वसंपादकानि आद्यन्श्लोकार्थानुवादः । उत्तरस्तुविधेयार्थः । शौच-
मशुचिसंगपरिहारः । प्रमादाद्जातस्याशुचित्वस्य मृत्तार्यादिना यथाशास्त्रं शुद्धिः । अन्वरां विश्वं भोजनायानुष्ठानम् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । उक्तस्य पञ्च त्रीणीति । प्रशंसन्ति अन्नतया प्रशस्तानीति वदन्ति शौचं शुचित्वं कर्तुं
भोक्तृद्वयगणम् ॥ २३५ ॥

(३) कुड्मकः । पूर्वोक्तमप्येव त्रीणि दौहित्रादीनि श्राद्धे पवित्राणीति ज्ञाप्यते त्रीणि च शौचादीनि प्रशंस-
न्ति ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव मशस्तान्याह त्रीणीति । अत्र श्राद्धे अन्वरा विशेषतःकुतुम् ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । कर्तव्यान्तरमाह व्रतस्थमिति । व्रतस्थं ब्रह्मचारिणम् । नायत्रिणाचिकेतादीनामिव दौहिश्यस्य भोजने विधिः किन्तु श्राद्धाद्भवेन कुतः पाचनियमप्रकरणे दौहित्रस्यानुकरूपत्वव्यवधानादुक्तं योर्विध्योः श्राद्धाद्भवेत्वावगमाच्च । कुतश्च ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुतुपः कुतुपकालोवा । दौहित्र-वद्वपानः दौहित्रोवा । दौहित्रमिति पाठः । दौहित्रतोपयेत् त्रीण्यत्र श्राद्धे प्रशंसति । शौचवृद्धारिणा । अक्रोपने । अन्वरावशीर्षं स्वराहिर्यमित्यर्थः ॥ २३५ ॥

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः ॥ न च द्विजातयोर्ब्रह्मवृत्तानां पृष्ठाहविर्गुणान् ॥ २३६ ॥

(१) भेदातिथिः । उष्णमेवात्युष्णमतिगतउष्णमिति प्रपतितपर्णः प्रपर्णइति यथासर्वमन्नं गुणाश्च । यस्योष्णस्य भोजनमुचितं तत्रैवदमुष्णताविधानं नतुदध्योदनादियत्तदुष्णमपीतिकर्ष्याभिजनकंच । तत्रहृष्येद्ब्राह्मणानिति विरुध्येत । उष्णभोजनविधानाच्च न सकृत्सर्वमन्नं परिवेष्टव्यं । तथाह्विचहु भोजिनः शीतं भवेदन्नं तस्माद्भुक्तोपुनर्दद्यान्नच भुञ्जानेभ्य उच्छिष्टदानत्वात् । दानमुक्तमिति वाच्यं । भोजनविधिरेव रूप एव । आन्ने भोजयितुं पारो न ह्युदनादिप्रतिपास्यतासवभ्यन्ते । अतएव न ब्रह्मप्रतिपद्यमानोदनादिपुंभ्युज्यते । वाग्यताः वाक् यता नियमितार्थैः श्राद्धस्य परिपातः वाचावायताः साधनं कृतेतिसमाप्तः । कर्तव्यचनश्चतदायतशब्दः व्यापारनिषेधो नियमनं वाचश्च व्यापारः शब्दोच्चारणं तत्प्रतिषेधः क्रियते व्यक्ताभ्यक्तशब्दोच्चारणकर्तव्यं हविषो गुणानचवक्तव्याः । इष्टैः सान्निध्यैर्भुञ्जानैर्दानेन विवक्षितमिति स्मरन्ति । ननु वार्त्तान् यमादेवैतन्निन्दसत्यमपि भयादिनापि न कर्तव्यं ब्रूविः प्रतिपादनेव च तंते । ह्युरिति नशब्दोच्चारणमेव ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्युष्णमभिमतोऽण हविषो गुणान् मिष्टत्वादीन् दात्रादृष्टापि ॥ २३६ ॥

(३) कुड्मकः । उष्णमिष्टान्युष्णं यस्योष्णस्यान्नादिभोजनमुचितं तदुष्णं दद्यात् न तु फलाद्यपि अतएव शङ्कः । उष्णमन्नद्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् अन्धत्र फलमूलेभ्य पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥ संयतवाचश्च ब्राह्मणाशश्रीयुः । किमिदत्त्वाद्भवादेवेति दात्रादन्नादिगुणान्पृष्ठावक्त्राद्यभिनयेनापि न ब्रूयुः । वाग्यतस्यात्रैव विधानात् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अत्युष्णमिति । सर्वमन्नमुपकरणेति न ब्रूयुः । अभिनयेनापि न ज्ञापयेयुः वाग्यताइति मौनस्य प्रामत्वात् ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अत्युष्णं कोष्णं सर्वमन्नस्यात् । वाग्यताः भुञ्जीरन् दात्रा पृष्ठाहविर्गुणान् हविष्यान्नस्य गुणान् द्विजातयो न ब्रूयुः ॥ २३६ ॥

यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्रन्ति वाग्यताः ॥ पितरस्तावदश्रन्ति यावन्नोक्ताहविर्गुणाः ॥ २३७ ॥

(१) भेदातिथिः । पूर्वस्वधैरर्थवादोयं । ऊष्माओष्यम् ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अस्यप्रपचः । यावदुष्णेति । यावदुष्णमन्नमित्यर्थः ॥ २३७ ॥

(३) कुड्मकः । यावदने उष्णता भवति यावच्च मौनितो भुञ्जते यावच्च हविर्गुणानोच्यन्ते तावत्पितरोऽश्रन्तीति पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्रशंसा ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्कृष्टोत्कृष्टहविर्गुणानपि पानमोरर्थवादमाह यावदिति । नोक्ताः श्राद्धं भुञ्जानेः ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्ने यावदूष्णमभवति यावद्वाग्यता अश्रन्ति तावत्पितरोऽश्रन्ति यावद्दहविर्गुणानोक्ताः ॥ २३७ ॥

यद्वेष्टितशिराभुङ्क्ते यद्भुङ्क्तेदक्षिणामुखः ॥ सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्तेतद्वै रक्षांसि भुङ्गते ॥ २३८ ॥

(१) मेघातिथि । वेष्टितमुष्णीपादिना । उदीच्याहि शायकै शिरोवेष्टयन्ति । यत्तुल्याचक्षते चूडाकारैरपिकेशैर्वेष्टितशिराभवतीति नतेयुक्त्वादिना । केशास्तेवेष्टयन्तेनशिरोनचकेशापवशिर, शिरस्थान्निहति नहति त्वेष्टनप्यवहारोत्प्रेके । दक्षिणाभिमुखस्वदोषवचनात्, स्वल्पेप्रदेशेदक्षिणेतरदिग्भिमुखस्यापि भोजनमनुजानाति । अतउदद्गुखानाविधामैकुर्वीदक्षिणस्था ग्रामि प्राक्पित्रादेस्तुननिषेध । उपानहोचर्ममप्यौपाद्त्राण अन्येतुचर्मपादुकेउपानहावितिव्याचक्षते । रक्षांसिभुङ्गते नपितरइतिनिन्दा ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वेष्टितशिरा सोष्णीय ॥ २३८ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । वस्त्रादिवेष्टितशिरामदन्मभुङ्क्ते तथा दक्षिणामुख सपादुकश्च तद्राक्षसाभुङ्गते । न पितरस्तस्मादेव रूपं कर्त्तव्यम् ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्द । अथेदानी भोजनकाले वर्ग्यं प्रदर्शयस्तत्करणे दोषमाह यदिति । वेष्टितशिरा, वस्त्रादिना उपानत्काष्ठपादुका यस्य दक्षिणामुख इति त्वनियमवशात् यद्भुङ्क्तेतादृशो न पात्रमिति भाव ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्र । ह्याभ्यामाह यद्वेष्टितशिरा इति । वेष्टितशिरा चूडाकारै केशैर्वेष्टितशिराभवति । चर्मपादुके उपानहादिसामीप्ये निषिद्धम् ॥ २३८ ॥

चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ॥ रजस्वला च पण्डश्च नेक्षेरन्भ्रतोद्विजान् ॥ २३९ ॥

(१) मेघातिथि । वराह शूकर सचग्राम्य श्वसर्वाधनतोनेक्षेरन्तियद्यपिशुतम् । तथापितत्प्रदेशस्तन्निषेधेवपिष्ठानानुमन्यन्ते तथाचम्राणेनशूकरइत्यादिक्रिधान्तरमर्धवदिनश्रूयते । नचानीक्षमाणस्यघ्राणसभवति । सन्निहितानातु स्वरूपानुवादोऽयं । सूकरोविजिघ्रति । कुक्कुट पक्षानुद्गुनोति । तस्मात्परिचितेदद्यादिति विधिप्रयोजनमेतद्वेषाभावेऽपरिचितेपिदद्यात् । पण्डो नपुंसकम् ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वराहो ग्राम्य पण्ड क्लीबः ॥ २३९ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । चाण्डालग्राम्य सूकरकुक्कुटकुङ्कुरोदकपानपुसकायथाब्राह्मणान्भोजनकाले न परयेयुस्तथा कार्यम् २३९

(४) राघवानन्द । श्राद्धभोजनपति चाण्डालादिदर्शन निषेधति चाण्डालश्चेति । वराह, सूकर । रजस्वलरजोरक्तयोनिमिश्रित तद्वती । पण्ड नपुंसक । अश्रतोद्विजान् ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्र । अश्रतोद्विजान् चाण्डालादयोनेक्षेरन्परयेयु ॥ २३९ ॥

होमे प्रदाने भौज्ये च यदेभिरभिधीक्ष्यते ॥ दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तद्रच्छत्यथथातथम् ॥ २४० ॥

(१) मेघातिथि । होमे अग्निहोत्रादौ शान्त्यादिहोमेवा । प्रदाने गौहिरण्यादिद्रव्यविषये । अभ्युदयाथैर्भोग्मे ब्राह्मणापत्रधर्मायभोग्यन्ते । दैवे हविषि दर्शपूर्णमासादौ । पित्र्येश्राद्धे यदभिधीक्ष्यते क्रियमाणमात्रकर्म तद्रच्छत्यथथातथम् । यदर्थक्रियतेतद्विपरीतभावयति । यद्यपिश्राद्धप्रकरणतयापिवाक्यादाद्यत्रापिहोमादावधमतिषेधः ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्रदाने सुवर्णादिदाने । दैवे हविषि पित्र्ये च हविषि । यदभिधीक्ष्यते अपयथातथयेभ्योदत्ततेभ्योन्यत्र गच्छति ॥ २४० ॥

(२४०) कर्मणि=हविषि (न, व, भ, य, र, ल)

(३) कुङ्कु । यस्मात् हामेऽग्निहोत्रादौ भदाने गोहिरण्यादौ भोग्ये त्वाभ्युदयार्थं ब्राह्मणभोजने दैवे हविषि दर्शपूर्णमासादौ पिच्ये श्राद्धादौ यदेभिर्वाक्ष्यते क्रियमाणकर्मतर्घर्थाक्रियते तन्न साधयति ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्द । तत्रैव प्राप्तद्विकक्षिपन्नर्थवादमाह होमइति । भदाने ब्राह्मणोद्देश्यकान्दाने भोग्ये स्वयंरुते एभिर्भ्यश्चालादपङ्क्ति । हविषिदैवे पिच्ये श्राद्धादौ यथादत्त तदनुरूपं फलतीति यथातथ तद्भिन्नमयथातथ । विफलम् ॥ २४० ॥

(५) नन्दन । अयथातथ अर्थम् ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्र । हामे शान्त्यादिहोमे । गोहिरण्यादिभदाने भोग्येऽभ्युदयार्थं भोजने होमदानभोग्ययदेभिर्चण्डालादिभिर्वाक्ष्यते । दैवे वैश्वदेवे हविषि दर्शपूर्णमासादौ पिच्ये कमणिवाअयथातथा गच्छति वृष्यागच्छतीत्यर्थं ॥ २४० ॥

घ्राणेन सूकरोहन्ति पक्षवातेन कुक्कुट ॥ श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथि । पक्षरुतेनवायुनां कुक्कुटोहन्ति घ्याख्यानमेतत् । तावतिदेशेनवारणीयमेपासनिधानं यावत्तिस्थिता पर्याति । अवरवर्णजश्चाण्डाल जडभरुत्स्वित्वात् । स्पर्शादियश्चरुतक्रियापरानव्यवक्षितत्वरूपाइतिव्याख्या । अतोवद्यमेतच्चण्डालस्यसामान्यतः पशयतिपेधादस्तथाधर्मोप्रतिपधानार्थक्यम् । अत शूद्रोवरवर्णजस्तस्यचद्विजातिश्राद्धस्यशनिषेधोनात्मीयेइतिविक्षितेपिनालपानादिरस्पर्शदोषोयमुच्यते किंताहियोदेश परिग्रहीतोतदीपुलिनादिरपरिश्रितस्तस्य स्पर्शस्तस्यहविष्यादित्यादिना शुद्धिरुत्त । अत संन्यासार्थो युक्त प्रतिषेध ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । घ्राणेन तदन्नगन्धोपलभ्या । पक्षवातेन तद्देशमुत्तेन । दृष्टिनिपातेन कर्तुर्द्विजानावाश्रयस्पर्शेन अपकानामपि श्राद्धद्रव्याणाम् । अवरवर्णजं शूद्रं ॥ २४१ ॥

(३) कुङ्कु । सूकरस्तदन्नादेर्गन्धमात्रा कमनिष्फलकरोति । तस्मादन्नघ्राणयोग्यदेशान्निरसनीय । कुक्कुटपक्षवातेन सापि पक्षपवनयोग्यदेशादपगमनीय । श्वा दशनेन शुनोन्नादिदर्शननिषिद्धमतिदोषभूयस्त्वज्ञापनार्थं पुनरभिहितम् । अथवा दृष्टिनिपातेनेति श्राद्धकर्तृभोक्त्रिणादृष्टिनिपातविषयत्वेन अवरवर्णं शूद्रस्तस्मात्प्रजातोऽवरवर्णजं शूद्रपवसावन्नादिरस्पर्शनं द्विजातिश्राद्धनिष्फल्यति ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्द । कोवा केन किंफलयपलयतीत्याकाक्षायामाह घ्राणेति । घ्राणेनेति त्रयं देशलक्षकं तेन तावत्तद्देशान्नपसारयेत् । अवरवर्णजश्चाण्डाल । ब्राह्मण्यामवरवर्णात् शूद्रात्तज्जातं पूर्वाक्तपरिशेषाच्च ॥ २४१ ॥

(५) नन्दन । अवरवर्णं शूद्रं । तेन ब्राह्मण्याजातइत्यवरवर्णजश्चाण्डाल ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्र । श्राद्धद्रव्याणाम् घ्राणेनेति ह्यग्न्यम् । सूकरं ह्यर्घ्यकव्यचघ्राणेन हतिं नारायति । अवरवर्णजं शूद्रं स्पर्शेन दूषयति । द्विजातिश्राद्धविषये ॥ २४१ ॥

रज्जोवा यदि वा क्वाणोदात्तु प्रेष्योपि वा भवेत् । हीनातिरिक्तगात्रोवा तमप्यपनयेत्पुनः ॥ २४२ ॥

(५५) (नात्मीयमावश्यकत्वात्) (अ) चिन्हितपुस्तके अधिकवर्तते ।

(२४२) खड्ग = षण्ड (ग, न, म)

(१) मेघातिथि । प्रेप्यो गृहतकः । अपिशब्दादन्योपियदलयासनिहितावाप्यवादिपनेयस्तत्प्राप्तदेशादपसारयेत् । खंजोगतिविकल अजङ्गमादिहीनातिरिक्तगात्र षण्ड कुणिसख्ण्डीकश्छीपथादि ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । पूर्वश्लोके च श्ववराहकुङ्कुटानादिदृष्टिपातादिभिरपिद्रूपकत्वमुक्त प्रेप्योपि आद्यार्थनिष्पत्तकार्यपि । हीनातिरिक्तगात्रश्वशु पादाभ्यामन्यत्रापि ॥ २४२ ॥

(३) कुङ्कुट । यदि गतिविकल काणोवा दातुदास शृङ्गस्तस्यैव प्रेप्यत्वविधानात् अपिशब्दादन्योपि शृङ्गोन्मनाधिकाङ्कुट्यादिर्वा स्यात्तदा तमपि ततः आद्धदेशादपसारयेत् ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्द । किंच खञ्जइति । प्रेप्यो त्रिभोपि खञ्जद्विष्वान्तरिजत्तलापण्डयोश्च स्पर्शदृष्टिसाधारणो दोषोऽतः आद्धस्थलाद्द्वहीनादीनि सारयेदिति भावः । अपिशब्दादन्योपिशृङ्ग ॥ २४२ ॥

(५) नन्दन । खञ्जोविकलपाद । दातु आद्धकर्तुं । हीनगात्रो वामनः । अतिरिक्तगात्रोऽन्यन्तदीर्घगात्रः । अवबोवागात्रम् । तत आद्धक्रियास्थानात् ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्र । दातु प्रेप्योवा हीनगात्र अतिरिक्तगात्रगात्राधिकोवा तमपि पुरुषततः आद्धादपनयेत् दूरीकुर्यादित्यर्थः । खञ्जतीति खञ्ज । काणोनेत्रविकलः ॥ २४२ ॥

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ॥ ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तिः प्रतिपूजयेत् ॥ २४३ ॥

(१) मेघातिथि । अतिथित्वेनागतब्राह्मणभिक्षुकभिक्षार्थनब्राह्मणमपि भोजनमवृत्तैर्ब्राह्मणैरनुज्ञातः शक्त्यापूजयेत् । भोजनेनभिक्षादानेनवायुत्तार्थतयार्चयेत् यत सपाकस्तदहस्तदर्यपव ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । ब्राह्मणं गृहिणं । भिक्षुकं, यार्तिं त्रितिनवा । अन्त्यार्थमुपस्थितम् ॥ २४३ ॥

(३) कुङ्कुट । ब्राह्मणमतिथिरूपअन्यवा भक्षणशीलं भोजनार्थं तत्कालेपस्थित आद्धगात्रब्राह्मणैरनुज्ञातोयथाशक्यन्भोजनेन भिक्षादानेन चार्हयेत् ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्द । मासद्विक्रमाह ब्राह्मणमिति । भिक्षुक सन्यासिनं । ब्राह्मणेः आद्धनिमन्त्रिते ॥ २४३ ॥

(५) नन्दन । ब्राह्मणे आद्धभोक्तृभिः ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्र । आद्धकाले ब्राह्मणवा गृहस्थवा भिक्षुकवा भोजनार्थमुपस्थित तै निमन्त्रितैर्द्विजैरनुज्ञात सन् शक्तिं पूजयेत्भोजयेत् ॥ २४३ ॥

सार्ववर्णिकमन्त्राद्यसन्नीयाप्लाव्य वारिणा ॥ समुत्सृजेद्भुक्तं चंतामघतो विकिरन् भुवि ॥ २४४ ॥

(१) मेघातिथि । वर्णशब्द प्रकारेद्रष्टव्य । सर्वप्रकारैर्व्यञ्जनैरुपेतमन्त्राद्य । सन्नीयएकीकृत्य वारिणाआश्रय्य भुक्तवतामृमानामृमासदतिवचनानन्तरअघत समुत्सृजेत् विकिरन् नैकस्मिन्नवदेशे कितार्हविशीर्णं भुवि । नपात्रेषु भूमावपिनशुब्दायार्कितार्हवक्ष्यति दर्भेषुविकिरइति सर्वात्रार्वाविकिरकुर्यादिति शब्दः । अससृत् तत्प्रमोतान्याग्निनाकुलयोपता । उच्छिष्टभागधेयस्यादर्भेषुविकिरश्चय ॥ नास्यकार्योऽग्निसस्कारइत्यत्रिपर्वाअससृत् तत्तत्प्राप्तमोताना पा नस्थउच्छिष्टदर्भेषुविकिरश्चतेषाभागधेयम् । भागधेयशब्देनोच्यते । नहिनेषाआद्धोपकारोनास्ति त्यागिर्नागुवादीनाअथवाकुल्योपिताकु-

(२४४) विकिरन्=विचरन् (मेधा०)

एस्त्रीणामदृष्टदोषाणाभायाणान्यत्कार स्वतन्त्रा अयेतुकुलयोषितामित्यस्मिन्नूढा कन्या कुलयोषितइतिव्याचक्षते । अत उच्छिष्टेतेभ्यउद्देश्य । नचवाच्यमपवित्रमुच्छिष्टकथभागधेयेनकल्पतामिति वचनान्नास्त्यपवित्रता सोमोच्छिष्टवतः ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । सार्वर्वाणिकसर्वव्यञ्जनसहित । वर्णोध्यञ्जन । अन्नमोदनमाद्यफल्यदि सन्नीयेकीदृश्य विकिर्स्विक्षिमकुर्वन् समुत्सृजेत् भुव्यास्तोर्णकुशायादभेषु विकिरश्च्यइत्युत्तरं दर्शानात् ॥ २४४ ॥

(३) कुड्ढक । वर्णशब्द प्रकारवाची । सर्वप्रकारकमन्नादिकव्यञ्जनादिभिरेकीदृश्योदकेनाप्रावयित्वा वृत्त-
भाजनानानाल्लणानापुरतोभूमौ दभेषु विकिरश्च यदिति चक्ष्यमाणत्वाद्भेषुपरि निक्षिपेत्त्यजेत् ॥ २४४ ॥

(४) गघवानन्द । आद्यस्थोत्तराद्गमाह सार्वर्वाणिकमिति त्रिभिः । वर्णशब्द प्रकारे तेनार्घ्यादिसर्वप्रकारमन्न-
मिति । सन्नायव्यञ्जनादिभिरुपकृत्य विकिरन् बहुदेशव्यापि यथास्यात्तथोत्सृजेत् ॥ २४४ ॥

(५) नन्दन । अथभुक्तवत्सुब्राह्मणेपु कर्तव्यमाह सार्वति । सनीय व्यञ्जनै सयोज्य । सार्वर्वाणिकसर्ववर्णविहित
मन्तोत्सर्गस्येदप्रयोजनमुत्तम । सर्ववर्णहिताथमुत्सृजेदित्यर्थ ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्नाद्यवस्तु सार्वर्वाणिक सर्वव्यञ्जनसहितवारिणा आश्राव्यमोक्ष्य सन्नीय मिश्रयित्वा भुक्तव-
तामपतो भुवि विकिरान्नसमुत्सृजेत् एकस्मिन्देशे विकिरान्भुवि न पात्रेषु ॥ ४४ ॥

असंस्कृतप्रमीताना त्यागिना कुलयोषिताम् ॥ उच्छिष्टभागधेयस्याद्भेषु विकिरश्च य ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । त्यागिना प्राणत्यागिनामविधिना कुलयोषितामपत्यादिशून्याना । उच्छिष्ट विभ्रैर्भाण्डेषु
व्यक्तभागधेय भाग ॥ २४५ ॥

(३) कुड्ढक । नास्य कार्योभिसंस्कारइति निषेधात्संस्कारानर्हवालानातथा कुलस्त्रीणामदृष्टदोषाणाये त्यक्त्वा
स्तपापात्रस्थमुच्छिष्टदभेषु च योविकिर सभाग स्यात् । अये तु त्यागिनामिति गुवादि त्यागिनाकुलयोषितामिति स्वात-
न्येण तु कुलयोषितामनुदक यानामिति व्याचक्षते । गोविं दराजस्तु त्यागिनाकुलयोषितामिति सामा योपत्रमादिविशेषो
पाभिधान संस्कृतभक्षादितिवचत त्वकुलव्यक्ता गतानाकुलस्त्रीणामित्याह ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्द । तदुद्देश्यानाह असंस्कृतेति । असंस्कृतप्रमीताना मृतवेन संस्काररहिताना अत्रिवर्षाणा
निरपराधगुवादित्यागिना । एतेनैपासंस्काराभावाध्वनित । कुलयोषिता अनूदक यकाना कुलद्वानामिति गोविन्दराज ।
उच्छिष्टपात्रस्थ भागधेयभाग । विकिरोविक्षिमानानि ता यपि भागस्तपामिति ॥ २४५ ॥

(५) नन्दन । असंस्कृतप्रमीतानामनुमनीतपृतानाम् । त्यागिनासन्त्यासिनाम् । भागधेयभाग । दभेषु विकिरे
चयत्तद्भागधेयस्यात् । यत्एवतस्मा कश्चिदुच्छिष्टेपथेद्भेषुविकिरेदिति ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्र । त्रिवर्षयूनानामसंस्कृतादीना उच्छिष्टभागधेयस्यात् य दभेषु विकिर भागधेयस्यात् । अ-
ग्नि दग्धाश्रयः सन्नादाये सदाया कुल मन । भूमौ दत्तेन शृष्यन्तु वृमाया तु परागतम् ॥ त्यागिनाअविधिना प्राणत्यागिना
स्वकुलव्यक्तानावा योविकिर एतादृशानापुसाभागधेयस्यात् । च पुनश्च्छिष्टभागधेयस्यात् । कुलयोषितापत्यादिरहिताना
सन्धे ॥ पृथी । दभेषु विकिर भागधेयस्यात् ॥ २४५ ॥

उच्छिष्टेषु भूमिगतमजिह्वस्याशठस्य च ॥ दासवर्गस्य तस्मिन्ने जागधेय प्रचक्षते ॥ २४६ ॥

(१) मेघातिथि । पात्रस्थस्यपूर्वणप्रतिपत्तिरुक्ता । भूमौनिपतितस्योच्छिष्टस्यदासवर्गाथतानेनकथ्यते ।

अग्निहोक्नुवित् । अशर अनलस । तादृशस्यदासवर्गस्य सभाग तस्मात् प्रभूतदातव्य येनभूमौ भुञ्जानस्यपततीति ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । यच्छिष्टैतैरेवभूमौत्यक्तनाह उच्छेषणमिति । जिहोऽलस । शशोवक्रगति ॥ २४६ ॥

(३) कुडूक । उच्छिष्टयद्रूमिगतदासमूहस्यावक्रस्थानलसस्याकुटिलस्य च विध्येश्राद्धकर्मणि भागधेयमन्वाद्ययोवदन्ति ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्द । भूमिगतस्य प्रतिपत्तिमाह । उच्छेषणमिति । उच्छेषण उच्छिष्टं अजिह्वस्याकुटिलस्येति विशेषणात् कुटिलस्य न किंचित् । दासवर्गस्य गर्भदासादिसमूहस्य पित्र्ये श्राद्धकर्मणि प्रचक्षते वदन्ति मन्वाद्यः ॥ २४६ ॥

(५) नन्दन । उच्छेषणयदितिशेष । अजिह्वस्यजो । अशरस्यानुशसस्य । यतएवतस्मात्किञ्चिदुच्छिष्टं भूमिगतकुर्यादिति ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्र । उच्छेषणमुच्छिष्टं सारशेषंभूमिगतमनदासवर्गस्य । पित्र्ये पितृकार्ये तनु भागधेयं प्रचक्षते । कोदशस्य दासवर्गस्य अजिह्वस्य च पुनराशस्य अनलसस्य ॥ २४६ ॥

आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ॥ अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥ २४७ ॥

(१) भेदातिथि । सस्थितस्यद्विजातिरेसपिण्डक्रियाकर्म प्रथममृतस्यासहपिण्डकरणाख्यकर्मकर्तव्य । सहपिण्डदानपूर्वाभ्यानकतव्य कथतर्हिकर्तव्य पिण्डमेकचनिवपेदिति । चशब्दएवशब्दस्यार्थे तस्मात्प्रवेतायैकपिण्डनिर्वपेत् । ब्राह्मणोहितस्मात्प्रभोजयितव्य । स्मृत्यन्तरेअन्यापीतिकर्तव्यता वैशेषीस्यते । आवाहनामोकरणरहितमिति । अग्नौकरणशब्देनचात्राग्नौकरिष्यद्व्यनुज्ञापनप्रतिपिष्यते न पुनर्होम । तथाहिगृहे भेतश्राद्धमेवाधिकृत्यहोमशास्त्रायते । यस्मिन्शकालकर्मकर्तव्य यावन्तचकालस्यन्तरादन्वेष्टव्य । आद्यमेकादशेऽहनि । मृताहेपिचकर्तव्यं प्रतिमासतुवत्सर । प्रतिवत्सरेचैवश्राद्धवैमासिकार्यवदिति । तथाचकाठके । एवसावत्सरिकमिति एकादशग्रहणशौचनिवृत्त्युपलक्षणार्थं । यतश्चिर्मृत पितृभ्योदद्यादितिश्रूयते । सवत्सरान्तेहिसपिण्डीकरणगृहकारा स्मरन्ति । एतच्चश्राद्धमेकोदितदङ्गभूतचनिर्वपण । यनुश्रौतेपितृभ्योदद्यादितिवचनात् । पितृपितामहायप्रपितामहायचेति अष्टतेसपिण्डीकरणेनेहदानयुक्तं नहिस्मृयाश्रुतिर्बाधितुशक्यतइति ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अत्रान्तरेएकोदितश्राद्धविशेषमाह असपिण्डेति । असपिण्डक्रियाकर्मक्रीतसपिण्डीकरणक्रियायादशायाश्राद्धकर्मद्विजाते सस्थितस्यानुषेय तत्र चादैवं वैश्वदेवहीन विप्रमेक भोजयेत् । इतराद्भानुष्ठानक्रमकालश्च स्मृत्यन्तरसिद्धोपास ॥ २४७ ॥

(३) कुडूक । मर्यादायामाह नाभिभवौ सपिण्डीकरणश्राद्धपर्यन्तमश्विभृतस्य द्विजातेश्च वैश्वदेवब्राह्मणभानररहितश्राद्धमनन्ब्राह्मणभोजयेदेकच पिण्डदद्यात् । अस्य च श्राद्धस्यानुष्ठान एकोदितद्वैहीनमेकाधिकपवित्रकम् । आवाहनामोकरणरहितस्यसव्यवदिति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिचवगतव्यम् ॥ २४७ ॥

(२४७) आसपिण्ड असपिण्ड (क, ख, ग, च)

(४) राघवानन्दः । एकोद्दिष्टस्य पार्वणविरुत्ततया सर्वधर्मप्रभौ यथांगृहमेधीये दर्शविरुत्तावपि आग्न्यभागौ यजेतेति तयोर्विबानुष्ठानं नान्यस्येति वचनात् तन्ययानिहा आसपिण्डेतिद्वाभ्यां । सपिण्डीकरणपर्यन्तम् मर्यादायामाह । सस्थितस्यासन्नघृतस्य एकपिण्डं एकब्राह्मणभोजनद्वैतौ एकाम्यैकपवित्रं आवाहनामौकरणरहितं स्थृत्यन्तरादवगन्तव्यम् । तच्च यावज्जीवं । घृतेहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तुवस्तुर । प्रतिसंवत्सरे चैव माघमेकादशेहनीति स्थृतेः ॥ २४७ ॥

(५) नन्दनः । असपिण्डीकृतपितृकस्य श्राद्धे विशेषमाह आसपिण्डेति । आसपिण्डक्रियाकर्मआसपिण्डक्रियायां मनुष्ठानं सपिण्डीकरणात्काकृत्तव्यं श्राद्धकर्मैति यावत् । उच्यतइतिशेषः ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । संस्थितस्य घृतस्य द्विजाते असपिण्डक्रिया सपिण्डकरणव्यतिरिक्तं कर्म । अद्वैतवैश्वदेवरहितं श्राद्धं भोजयेत् च पुनः एक पिण्डं निर्वपेत् । एकोद्दिष्टमित्यर्थः ॥ २४७ ॥

सहपिण्डं क्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ॥ अनघैवांशता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतेः ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथिः । यदा तु सपिण्डीकरणं कृतं भवति तदा अनघैवांशता पार्वणश्राद्धविधिना त्रिस्योदद्यात् आंहुद्वितिकर्तव्यता न सपिण्डीकरणश्राद्धद्वैतपूर्वनिर्भोजयेत् । पितृनावाहयेत् । अत्र पुनः प्रेतं पितरभ्यां च प्राक्सपिण्डीकृताः पितृवर्गमनुभवेशिताः पितृमाहादय उच्यन्ते । तानाशयेत् । तत्र पुनः शब्दस्तेष्वेव ब्राह्मणेषु प्रेतआवाहपितृव्यः । तत्र हि सर्वैस्तेः सहसंसगतस्य ससृजनापचतकर्म । यदपि विष्णुना पठितं । प्रेताय ब्राह्मणानुभोजयेत् प्रेतपित्रे प्रेतपितामहाय प्रेतमपितामहायैति । अत्रापि नैव श्रूयते पृथक् भोजयेदिति । तत्र यथा बहुद्वैतव्यं हविर्बन्धादेवता उद्दिश्य सखदेकं हूयते एवं ब्राह्मणोपविद्धानुद्दिश्य भोजयेतेति । न किंचिदनुपपन्नं । तथा हि सहवचनगृहोत्तं भवति पितृव्ये च न युग्माभोजिता भवन्ति । यथा एकैकमुभयत्र वेति येषां विपिस्तत्पते एकः सर्वो दिशो न भोज्यते । एवं भेतद्वैतव्यं । नन्वेवं सति पितृकृत्ये त्रोग्रिति सर्वदेवसहोद्देशः प्रामोति एकैकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वो देः परन्तु तत्रापि न पृथक् पृथक् हणमस्ति कथं नास्ति गृहोद्दिष्टव्यते नन्वेवं सर्वेषां पिण्डैर्व्याख्यातं । किंच प्रेतात्रपितृपात्रेषु ते च ये दर्धार्थमित्याह तत्र कृतासन्नपात्राभावे प्रेतात्रोदकरयकुंतः पात्रादर्धदानं पदित्वा तस्मिन् लितास्तदपुक्त पितृमाहादेस्तत्कल्पितनपितृनुंचान्याथं कल्पितादित्यन्यां र्थतापुक्ता । अथ कृत्वा र्धदानं पश्चात्संनयनं कुर्यात् । तदा कृत्वा र्धदानं तदर्धसंनयनस्य परतंत्रार्धार्थमसे च मेदितिविद्वेष्ये तवचनं । उक्तेनांकारेण न कश्चन विरोधः । अथ कोपप्रेतानाम् प्रपितामहाय पिण्डः सपिण्डीकारणाद्भूध्वनदीयते यतस्तेष्वेवानुपविष्टः । तथा च स्थितिः । यः सपिण्डीकृतप्रेतं पृथक् पिण्डेन भोजयेत् । विधिप्रस्तेन भवति पितृहाचोपजायते ॥ इति पृथगेवहितस्मै निरूप्यते । नन्वेकं सर्वैभ्य इति । मन्त्राभ्य एतमेवार्थमभिधत्तये समाना इत्यादयः । अत्रोच्यते । नायं पेतशब्दो मत्तः क्रियायोगेन वर्तते । रुद्धिरियमृत प्रेतद्वानामेत उच्यते न हि दूरमश्वानंगतः प्रेत उच्यते । अस्ति च क्रियायोगः अविशेषेण पूर्वप्रेतद्वानामेते च । तथा च श्रुतिः । प्रपन्ने वास्माहोकाये समाना इति । अधिरमणे प्रेतप्रयोगदर्शयति । प्रेतापान् दिनत्रयमिति सद्यः संस्थितमधिकृत्य । यत्पृथक् पिण्डेनेति अस्यायमर्थः । सपिण्डीकरणदूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न कर्तव्यं यदा यदा श्राद्धं तदा तदा विभ्यः घृताहनिपितृव्यसिद्धमप्येव कर्तव्यं नैकस्मा एव पित्रे तथा अनघैवांशता कार्यमिति पार्वणश्राद्धकर्तव्यतावातिदिः पते । ननु ब्रान्तयेवेति पकृतपरामर्शाः प्रतीयन्ते सन्निहितवचनत्वात्सर्वनाम्नां सन्निहितभैकोद्दिष्टविधिः । तत्र यदि हि कृतं पितृसपिण्डीकरणे एकस्यै-

(२४८) सहपिण्डं क्रियायानुसपिण्डस्य क्रियायानु (च)

वक्रियेत तदाभेदनिर्देशएव नोपपद्यते तु शब्दभ्रमरुतायामितिकर्तव्यतायाभेदसूचयति । असपिण्डक्रियायामेवविधि । सहपिण्डक्रियाया पुन रुताया नायमन्तव्यइति । अतोव्यवहितः अपिबुद्धिश्चत्वात्पार्वणतातिद्वयते । किंचरुतेसपिण्डीकरणे भद्रेकोद्दिष्टस्यात्कर्तव्यं तद्वाचिभ्योनमितिअमावास्यायामितिकेचित् । कोविशोपस्तत्रापिसहपिण्डक्रियां मित्येवमर्थं किनास्ति । नचमानवशास्त्रे कालान्तरप्रताहे प्रतिसवत्सरचेत्यादि प्रतीत येनतद्विषयमेतद्याख्यान्ते अतोविशेषात्सर्वत्रैकोद्दिष्टानिप्रामुख्यन्ति । तत्रमहाभारतवचनविरुध्येत । तीर्थानिप्रकृत्योक्तं । आञ्जनेनतर्पयामाससर्वेपूर्वपितामहानिति । यदपिसृष्ट्यन्तरप्रतिसवत्सरचैवश्राद्धवैभासिकाश्रयत् । तत्रापिमासिकशब्देनाभाष्यस्यमेवश्राद्धमुच्यते सर्वश्राद्धानातस्यप्रकृतित्वात् । तत्रहिधर्मा समाभ्राता । नतुप्रतिमासतुसवत्सरमिति । एतन्मासिकशब्देनाभिधानयुक्तं नहितस्यविशिष्टा केचिद्धर्मा समाभ्राता यैर्भियेत । एकोद्दिष्टत्वाद्यमेकादशे क्षत्रियस्यत्रयोदशे शूरायत्रापिबिद्यते । अतो नैकोद्दिष्टमासिकशब्देनाभिधानयुक्तं । मासकालसम्बन्धाद्धितन्मासिकमुच्यते । नचतस्यमासेनैवसम्बन्धः । कालान्तरेणापिसम्बन्धस्यदर्शितत्वात् । शुचिभूतं पितृभ्योदद्यादितिमासातूर्ध्वमपिकरणाभ्यासेचाकरणाभ्यामासिकशब्देनतस्याभिधानं । अमावास्यायास्तस्मैमासिकशब्दश्रवणापिण्डानामासिकश्राद्धमिति नियतत्वात्कालांतरस्ययोगस्याभावाद्धर्मवत्त्वाच्च युक्तस्तदीयधर्मातिदेश आमश्राद्धमपि पार्वणमकृतिकमेव तत्प्रकृतिवचत्रिभ्योदानिगमे एकोद्दिष्टत्वाविधीयते । यदपि श्राद्धवत्त्ववचनं । घृताहनिनुरक्तव्यप्रतिमासतुवत्सर । प्रतिसवत्सरचैवमाद्यमेकादशेर्हानि ॥ तत्राप्येवमेतादृशीतिकर्तव्यताउच्यते । तत्रापिहमावास्यामेवमरुतत्वेनावगतं अतोनामासकालयोगेपि एकोद्दिष्टे तदीयधर्मातिदेशोऽन्वयप्रयुक्तं । भिक्षकोभिक्षुकायाचते सोपिपतोन्यस्यत्रिकारः । किंच एकमेवश्राद्धतस्मान्मासिकमेवश्राद्ध तस्मान्मासिकशब्दस्यैकोद्दिष्टविशेषविषयतायामाणमस्ति । याज्ञवल्क्येऽप्येवमिति । यद्यन्तरावमर्शं तदासपिण्डीकरणेतिकर्तव्यतातिदेशो प्राप्नोति । तदनन्तरहेतुत्वात् । एतत्सपिण्डीकरणमितिपठिन्वावाक्यसपिण्डीकरणादितिच ततोऽन्तरमुक्तं घृताहनीत्यादितस्मात्सन्निधानमकरणीकृत्यधर्मवत्त्वेनामावास्यास्यैवमितिनिर्देशः । मन्त्राभ्यामल्पक्षमेवसुतरामवद्योतयति । समुज्यन्ध्वं पूर्वं पितृभिः सहेति पूर्वं पितृभिः सहवर्तमानाउच्यन्ते । समुज्यन्ध्वमितिबहुवचनपूजायाः । तथाचनिरुक्तकारः । एताडन्धाऽऽषसइति । एतास्ताडपासइत्येकस्याएवपूजनाशैबहुवचनमिति । अथसमुज्यन्ध्वमितिपुपिण्डेषुनिक्षिप्यते ततउच्यन्ते-यश्चनिक्षिप्यतेबहुवचनेनपूर्ववत्पूर्वैभिः पितृभिरिति । एवचपूर्वैर्भिरित्येवमेवबहुवचनमायोगिकमविवक्ष्यति । इतरथासमुज्यन्ध्वमितिनिक्षिप्यमाणपिण्डाभिधानेऽभयबहुवचनमययार्थकल्पमिति तदेतदपिनाकेचिद्यतएकैकेनपिण्डेनपिण्डांशं समुज्यते चतुर्थपिण्डमुज्यन्ध्वं त्रैधरुत्वापिण्डेषुनिदध्यातिरिति अतो नैवानुपुगपदधिकरणवचनतास्ति येनबहुवचनमवकल्पेत । एकैकाभिधानेनकुतश्चान्वयिकसमुज्यन्ध्वमितिबहुवचनं परोक्षाभिधाननकल्प्यते । पूर्वैर्भिरितिनिक्षिप्यमाणपिण्डवचनान्नएभिरितिनिर्देशोयुक्तस्यात् । नचायमन्त्रोविधायकोयेनतदर्थनिर्णयेययतामहेऽभिधायकोऽभिधानचगुणविनिर्णयेगोत्रोन्नियोगश्चसजजननकाशयति । सख्यान्नविनियुक्ता नमकारामा सभवाभ्रैणाऽन्वीयते तस्मान्मन्त्रात्पूर्वमपिपि । येऽप्याहुश्चतुर्थं शब्दं पूर्वतरउपपद्यते पिताहिनमथ तदपेक्षायामपितामहात्पूर्वश्रुतुर्इति । एतदपिचसम्यक्पूर्वेषुपिण्डानिधाय चतुर्थीपूर्णश्रुतुर्थं भेतपिण्डएवभवति । पितृपुत्रक्रमश्चेदश्राद्धनमैतोपक्रमः । एवमुच्यतेपितृनावाहयेत्पुनः प्रेतननिर्देशदितिपयायमेतायमथमपिण्डस्ततस्तपिण्डेऽप्यदिक्क्रमः । तस्यापिरुतोऽप्यन्यपुत्रः । यएवासौचतुर्थं स्तस्यैवेदत्रैधकरणपिण्डेषुनिधानविधीयते । एतावद्धितद्वाच्यचतुर्थपिण्डमुज्यन्ध्वं त्रैधरुत्वेति । तत्रानन्तरादुत्सृज्यजितानासम्बन्धभ्रुतुर्भ्यपिण्डमित्यवयो प्रतीयते त्रैधरुत्वेत्यत्रतुक्तस्येदत्रैधकरणमिदपेक्षायाः सन्निहितं पिण्डं सम्बन्धते । तावतेवनिराकाशोऽन्तेवाक्येचतुर्भ्यमित्येसम्बन्धेनकिं

चिन्माणमस्ति। तत्रयस्यकस्यविभागेभामेष्ट्यन्तरान्निर्णयः। निरुस्यचतुरःपिण्डान्पिण्डदःप्रतिनामतः। येसमानादिति-
 द्वाभ्यामाद्यतुविभजेच्छेति॥ आद्यत्वदानाभिप्रायेण नपुनरादिपुरुषसंबन्धात्। तथाहिप्रपितामहादिःस्यात्पितामहात्पूर्वर्षि-
 तामहोपिपितु पूर्वइत्यनवस्थानादप्रतिपत्तिः। दातुनियतक्रमतोव्यवस्थितमादित्वं। एवंच चतुर्थमितिपदेनविशिष्टेपिण्डेक्रि-
 यात्रयेष्ट्यन्तरवशाद्दानक्रमेणैवाद्यस्यविभागोयुक्तः। अतोयदुक्तंकाठके। पूर्वमेतस्येष्टोविभागःप्रतीयतइतिकासावस्ये-
 ष्टता। यच्चोक्तं। अतएवनस्मैअदानंयतएववासावन्तर्भावितः तर्थाकचिद्द्वचनान्दीयते। नचतुर्थपिण्डोच्छतीति तथात्रि-
 पुपिण्डःप्रवर्तते। इतिपत्यप्यल्लतःपाठः। पुनःमेतन्निर्देशेदिति ध्याल्यात्तंच। अन्तर्भाविते पूर्वमेतेपुनर्दानंनिषेधति नै-
 वायपाठोस्ति प्रतिपेधार्थयोनपरुच्यते समुच्चयार्थोयश्चकारःपठ्यते। सत्यपिवातत्रपाठेचसपिण्डीकृतमित्यत्रपृथक्पिण्डप्रति-
 षेधस्ययागतिरुक्तासैवात्रवेदितव्या। यानितु वाक्यानि। सपिण्डीकरणान्पूर्वमिति सर्वसंस्तुतः। एकोद्विदंतु कुर्वीतपित्रोरन्य-
 त्रपार्षण ॥ पार्षणमित्यादीनि यद्यन्तानिवाक्यानि सन्ति तदाक्रममावास्यायां नामघोषणिकया। नचैतानिवाक्यानि शिष्टप-
 रिश्रुतासुप्रसिद्धासुसृष्टितुकासुचिदुपलभ्यन्ते तस्मान्नाकिंचिद्विशेषे लिङ्गमस्ति येन पूर्वमेतपिण्डान्निधीयतइतिप्रतिपद्ये महि।
 तस्मात्समाचारो नत्याज्यः। अयमेवपक्षोयुक्तियुक्तइतिर्दाशतः। तस्मान्मतभेदेनापच्छेदतः पूर्वमेतनिधानपक्षोपन्यासकेयां
 चित्। असपिण्डीक्रियाकर्म द्विजते सस्थितस्य ॥ अद्वैतभोजयेत्प्राद्विण्डमेकच निर्वपेत् ॥ सपिण्डीकरणस्येति पितरि जी-
 वर्तिं पितामहे पांसिकज्ञेयम्। यदा न जीवन्तमतिक्रम्य ददातीत्येवनाश्रीयते। यदा तु सपिण्डीकरणस्येति पक्षस्तदा
 पितामहमतिक्रम्य पूर्वैः ससर्जनीयः। एवन्तुपुत्रस्यापि शृतस्यपित्रा विकल्पेनैव कर्तव्यमेवमनपत्यभार्यामरणे जीवणा-
 तृकस्यैवपव विधिः प्रममानामितरे कुर्वीरस्ताश्च तेषामिति सुतैरपत्यैरित्यर्थः। यद्यपि सुतग्रहणंतस्स्थानापन्नानामन्ये-
 षामपि ग्रहण। यदि स्वशब्देन नास्ति निषेधः ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः। धर्मतोषमैरद्धैःसह अनयावृता पार्षणप्रयोगेण सुतैरौरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रैः ॥ २४८ ॥

(३) कुम्भकः। अस्येति यस्येदमेकोद्विद्विहिततस्य धर्मतःस्वगृह्यादिविधिना सपिण्डीकरणश्राद्धे कृते अनयैवावृ-
 ताउक्तमावास्याश्राद्धेति कर्तव्यतया पिण्डनिर्वपणपार्षणविधिना श्राद्धपुत्रैः सर्वत्रभृताहादौ कर्तव्यम्। नन्वनयैवावृताइ-
 त्यनेन मरुतमंकोद्विदमेव हि किमिति न पराश्रयते। उच्यते। तर्हि सपिण्डीकरणान्पूर्वमेकोद्विदं सपिण्डीकरणे कृते
 पुनः अनयैवावृताइति भेदनिर्देशो नस्यात् ततोमावास्येति कर्तव्यमेव प्रतीयते ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः। तस्यैव विशेषमाहसहेति। धर्मतःस्वगृह्यादिविधिना सहपिण्डीक्रियायां कृतायामिति। स्नातगन्धो-
 दकतिलैर्विशिक्तुयार्वा पात्रचतुष्टयं अध्यायं पितृपात्रेषु मेतपात्रप्रसेचयेत्। ये समानादिति द्वाभ्यां। शेषं पूर्ववदाचरेत्।
 एतत् सपिण्डीकरणमिति याज्ञवल्क्यः। अनयैकोद्वयं इत्यादिकया आवृता परिपाठ्या। तदुक्तम्। सपिण्डीकरणान्पूर्व-
 मिति सर्वत्रपुनः। एकोद्विदतु कुर्वीत पित्रोरन्यत्र पार्षणमिति ॥ पार्षणे तु पार्षणपरिपाठोति ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः। सहपिण्डीक्रियायां सपिण्डीकरणे। आवृता क्रियया। अनयोक्तेन मासिश्राद्धेप्रयोगेणेत्यर्थः ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः। सहपिण्डीक्रियायां कृतायां तु अस्य द्विजस्य धर्मतः अनयैव पार्षणरूपया आवृता परिपाठ्या
 सुतैरौरसादिभिः पिण्डनिर्वपणकार्यम् ॥ २४८ ॥

श्राद्धं शुक्ता यउच्छिष्टं श्यपलाघ प्रयच्छति ॥ समूढो नरकं याति कालसूत्रं मवाकृशिराः ॥ २४९ ॥

(१) मेघातिथिः। यद्यपि श्राद्धभुजोदोषग्रहणतभापि कर्तुर्यमुपदेशः। तेन तथाकर्तव्यं यथा न प्रयच्छति क-
 त्विद्विषमवत्। वृषलःशूद्रः। अर्वाकृशिराऊर्ध्वपादः। मरुतएव सपिण्डीकरणमाविज्ञायीति श्राद्धग्रहणम् ॥ २४९ ॥

- (२) सर्वज्ञनारायण । आद्भुक्त्यादिश्लोकद्वयं सर्वं आद्भुक्त्येतेर्निषेधविधिः । उच्छिष्ट पात्रस्थम् ॥ २४९ ॥
 (३) कुड्ढूक । आश्रितशूद्राय उच्छिष्टदानमसत्त्वावयनिषेधः । आद्भोजनोच्छिष्टय शूद्राय ददाति समूर्ध्वं काल-
 सूत्रं नाम नरकमधोमुखगच्छति ॥ २४९ ॥
 (४) राघवानन्द । आद्भुजउत्तरकालीननियममाह आद्भिमिति । स आद्भोक्ता । अवाक्शिराअधोमुखः ॥ २४९ ॥
 (५) नन्दन । अयभुक्तवतावर्जनीयश्लोकद्वयेनाह ॥ २४९ ॥
 (६) रामचन्द्र । य आद्भुक्त्वा वृषलाय शूद्रायोच्छिष्टप्रयच्छति सकालसुत्तरकम् अवाक्शिराअधोमुखं सत्या-
 ति ॥ २४९ ॥

आद्भुगृपलीतल्पं तदहर्द्योधिगच्छति ॥ तस्याः पुरीषे तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ २५० ॥

(१) मेघान्तिविधिः । वृषली स्त्रीमात्रोपलक्षणधमेतदित्याहुः निरुक्तकुर्वन्ति वृषस्य ती चलयति भर्तारमिति वृषणी । सा च ब्राह्मणी अग्यावा सर्वोनिषेधयते । तथा च स्पृश्यतर तदहर्ब्रह्मचारी स्यान्नियतइति । तल्पशब्देन मे-
 थुनयोगोभयते । न शयनारोहणप्रतिषेधएव । अहर्ब्रह्मणमहोरात्रलक्षणपरम् । रात्रावपि निषेध स्यात् । पुरीषेति
 निन्दार्थवादो निवृत्त्यर्थः । पितरस्तस्य आद्भुज । अयमपि पूर्ववद्वचनीय । इदन्तु युक्तं यदुभयोर्भयमइति । ने-
 मितिकोयभोक्तृधर्मः । आद्भोजने निमित्ते विधीयते । प्रकरणार्थम् कर्माथेषु ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वृषलीतल्पं शूद्रयाधिष्ठितागम्यातदहस्तदहोरात्रे ॥ २५० ॥

(३) कुड्ढूक । वृषलीशब्देन स्त्रीपरइत्याहुः । निरुक्तचकुर्वन्ति । वृषस्यन्ती चलयति भर्तारमिति वृषणी ।
 ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषलीति । आद्भुक्त्वा तदहोरात्रेय स्त्रीसम्पयोगकरोति तस्य पितरस्तस्याः पुरीषे मासं
 शेरतइति निवृत्त्यर्थं निन्दा ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्द । वृषलीतिपदस्त्रीमात्रपर । वृषस्यती या पतिभर्तारमिति व्युत्पत्तः । तमासमिति कालकर्मा-
 सादनमासाख्य तस्यावृषल्या पुराषेपितर तस्य आद्भोक्तुरिति शेषः ॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्र । तस्याः पुरीषे च वृषल्यापुराषे । तमास तस्य आद्भोक्तुः पितर शेरते ॥ २५० ॥

पृष्ट्वा स्वदितमित्येव तृप्तानाचामयेत्त ॥ आचान्ताश्वानुजानीयादभिभोरम्यतामिति ॥ २५१ ॥

(१) मेघान्तिविधिः । आचान्ताश्वानुजानीयादभिभोरम्यतामिति । स्वदितमित्येव शब्देन स्पृश्यन्तराग्यान्परिहृतं
 श्रेयकर्तव्यं । भवति हि कस्यचिदयत्नभावोयद्यसनिहितमन्नसत्यपि तदमित्येव यन्नगयात्रमृष्यते । सनिहितमृष्यति ।
 ज्ञात्वा च तृप्ता स्वदितमित्यनेन शब्देन ब्रह्मणीया । वक्ष्यति च पित्र्ये स्वदितमिति ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । पृष्ट्वा स्वदितमित्याद्यकोद्विष्टविषय विशेषाभिधानम् तृप्तास्थेति । स्पृश्यन्तरमसिद्धया
 दान्तर्रीयमश्रयानेपि स्वदितमिति मश्र । विसर्जनेचाभिरम्यतामिति । अभितइति छन्दोपुरीषात् ॥ २५१ ॥

(३) कुड्ढूक । तृप्तानाचामयेत्तुत्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा तेषामाचमनकारयेत् । हताचमनाश्च भो इति सवोष्या
 भिरम्यतामिति ब्रूयादभितइतिपठेभितउभयतइह वा स्वपृहे वास्यतामित्यर्थः ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्द । मश्रत आद्भसमापनाद्ब्रह्माह पृष्ट्वातिद्वाम्या । तृप्तान् भूरिभोजनेन । स्वदितमिति पृष्ट्वातुजानीया

दित्यन्वयः । तेरपि सुखदितमित्यभिधेयम् । अभिरम्पतां यत्र कापिसुतेनास्पतांभोः ब्राह्मणाः पात्रभोजिनः ह्यनुजानोयादनुज्ञादद्यात् ॥ २५१ ॥

(५) मन्दनः । स्वदत्तेऽपि भवद्भ्योभोज्यजातमिदमिति पृष्ट्वा । अभितोरम्पतामरिमन्स्थानआस्पतांसुखमिति ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषास्थदति पृच्छति वृषासदिति तं ब्रूयुः । स्वदितमिति पृच्छति सुखदितमिति ब्रूयुः । तत्रात्पात्रमपेत् आचान्तांस्ताननुजानीयात् अनुज्ञादद्यात् । अभिरम्पतांस्त्रिच्छया । अभितासदिति ॥ २५१ ॥

स्वधास्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥ स्वधाकारः परा ह्यशरीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । भुक्तवद्भिर्गृहगमनाभ्यनुज्ञातेरनन्तरस्यपेति वाच्यं । स्वधाकारः स्वधाशब्दोच्चारणम् । प्रकृष्टाआशीः पितृकार्येषु सर्वेषु परकान्नापकान्नाश्रादेषु ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तत्रस्वधास्त्विति ते । प्रतिवक्तव्यम् । स्वधाकारः स्वधोच्चारणं पराह्यशरीः पितृणामिष्टार्थोक्तिः । अत्रसर्वैवेत्यभिधानात् । एतत्पृथग्विहितं पार्वण्येऽप्येतदेव रुमिनश्चादि कार्यामित्येके ॥ २५२ ॥

(३) कुड्ढूकः । अनुज्ञानानन्तरं ब्राह्मणाः श्राद्धकर्तारं स्वधास्तुइति ब्रूयुः । यन्मास्तवेषु श्राद्धतपणादिपितृकर्मसु स्वधाशब्दोच्चारणं प्रकृष्टाआशीः ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्वपेति तं श्राद्धकर्तारं ब्राह्मणाः स्वपेतिब्रूयुः । किमिति स्वपेति ब्रूयुस्तत्राह स्वधाकारइति । स्वधोच्चारणं प्रकृष्टार्थयतः ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते स्वधाइति ब्रूयुः । स्वधोच्यतां अस्तु स्वधा । स्वधाकारः पितृकर्मसु परा ह्यशरीः ॥ २५२ ॥ ततोभुक्तवतां तेषामन्शेषं निवेदयेत् ॥ यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततोर्द्विजैः ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । भुक्तमन्तर्भ्योनिवेदयित्वा । मष्ट्यास्तेदमस्तीति यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातोऽनुज्ञातेन नान्यत्र विनियोक्तव्यम् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । ततोभुक्तवतामित्यादि मष्टतपार्वणविषयम् ॥ २५३ ॥

(३) कुड्ढूकः । स्वधाशब्दोच्चारणानन्तरकृतभोजनानां ब्राह्मणानां शेषमन्मन्चरतीत्यवशिष्टमन्ननिवेदयेत् तैर्ब्राह्मणैरिदमनेनानेन क्रियतामित्यनुज्ञातोपया ते ब्रूयुस्तथान्शेषविनियोगं कुर्यात् ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषांचाह्वापालनीयेत्याह । तदइति । तैः श्राद्धभोजिभिः । इष्टेऽप्येति ननु गृह्यतमित्युक्तं ज्ञातः ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततः तेषां भुक्तवतामन्शेषनिवेदयेत् । तैर्द्विजैर्यदनुज्ञातं यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यात् तदथा अन्शेषः । किंक्रियतां तदाज्ञापयथा इष्टैः सह भुज्यतां इति ॥ २५३ ॥

पिब्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु शुश्रुतम् ॥ संपन्नमित्यभ्युदये देवे रुचितमित्यपि ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्येनापि तत्कालोचितोपस्थितेनैवमेभिः शब्दैः मोदयितव्यः । अन्यस्त्वाह । अनुज्ञापनमेतै शब्दैर्भोजनादिप्रवृत्तैः कर्तव्यम् । गोष्ठेगोपुतिवृत्तीष्वेकत्रदेशे सुभितमिति वाच्यम् । अस्त्विति सर्वत्र प्रतीयते । देवैश्चिरौचितमिति वा ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पिब्ये एकोद्विधे पार्वण्येऽपिवा । स्वदतदाति क्वचित्पाठः । तत्प्रागुक्तेन स्वदितमित्यनेन वि-
कल्पितत्वेन । गोष्ठे गोमन्त्रार्थं । गोष्ठे ब्रह्मणभोजने रुमेपु विभेषु शुश्रुतमिति वाच्यम् । शुश्रुतमिति शोभनं श्रवणं । गवा-

मस्त्वितितस्याथे । सुश्रितमिति क्वचित्पाठ । अभ्युदयेविवाहादौविभोजने । देवैर्वैश्वदेविकैरोचितमिति । हचितमितिक्वचित्पाठ ॥ २५४ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । इदानीमसगाच्छ्राद्धान्तरेषु विशेषविधिमाह पित्र्यइति । पित्र्ये निरपेक्षपितृमातृदेवतीकएकोद्दिष्ट-
श्राद्धे वृत्तिमभार्थत्वादितमिति वाच्यम् । तथा च गोभिलसाङ्गव्यायनौ । स्वदितमिति वृत्तिमश्रु । मेघातिथिगोत्रि-दराजौ
तु श्राद्धकालागतेनाग्येनापि स्वदितमित्येव कर्त्तव्यमिति व्याचक्षतु । श्राद्धे स्वदितमित्येतद्वाच्यमभ्येन केनचित् । नानु-
रुद्धमिदविद्वहृद्धेनश्रद्धधीमहि ॥ गोत्रे गोत्रिश्राद्धे सुश्रुतमिति वाच्यम् । गोत्र्यांशुत्पथ्यमष्टममिति द्वादशविधश्राद्धगणनाया
गोत्रीश्राद्धमपि विश्वामित्रेण पठितम् । अभ्युदये वृद्धिश्राद्धेसपन्नमिति वाच्यम् । देवै देवतांदिशेन श्राद्धे हचितमिति
वचनीयम् । देवश्राद्धतु भविष्यपुराणोक्तम् । देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धतनु दैविकमुच्यते । हविष्येण विशिष्टेन समम्या
दिषु यत्नत ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्द । स्वदितमित्यादे पदस्य ध्यवस्थित्यर्थमाह पित्र्यइति । पित्र्ये पार्षणे तस्यैव प्रकृतत्वान् । गोत्रे
विश्वामित्रपठितगणकृतश्राद्धे गोष्ट्यायत्नक्रियते श्राद्धगोत्रीश्राद्धतदुच्यते । तस्य सन्नस्येव फले प्रत्येकगामि गणस्याचैत
नत्वेन गणिनिष्ठत्वात्फलस्य । अभ्युदये वृद्धिश्राद्धे देवै ॥ देवानुद्दिश्ययच्छ्राद्धतनुदैविकमुच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सम
म्यादिषु यद्भवेदिति ॥ भविष्योक्त । गोमयशुद्धिवत्स्वदितमित्यादौ वाचनिकतेन न कवितादर इति ॥ २५४ ॥

(५) नन्दन । स्वदितइति षुष्ठाऽऽचामयैदित्युक्तम् । अयमेव यथादिर्भुक्तइत्युपपादयति । पित्र्यइति ॥ २५४ ॥
(६) रामचन्द्र । पित्र्ये एकोद्दिष्टे स्वदितमित्येववाच्य गोत्रेषु सुश्रुतअन्नादि अधिक शुद्धिसपन्नवा अभ्यु-
दये देवै रोचित यथा रोचितम् ॥ २५४ ॥

अपराहस्तथा दर्भावास्तुसपादन तिला ॥ सृष्टिर्भृष्टिर्द्विजाश्राध्याः श्राद्धकर्मसु सम्पद ॥ २५५ ॥

(१) मेघातिथि । अपराण्हेश्राद्धकर्तव्यश्राद्धकर्मसुसपद सपादयितव्या । अ यानि वस्तूनि । अविशेषाविधाने
त्यपराण्हेअत सर्वश्राद्धेषु । एवहि स्पृह्यन्तरे । पूर्वाण्हे दैविककार्यमपराण्हेतुपैतृक । एकोद्दिष्टतुमभ्यान्हेमातृवृद्धिनिमि-
त्तकमिति ॥ वास्तु वेत्त तथासंपादन यन्मार्जनसुधादिनामितीना । गोमयेनभूमिहपलेपन । दक्षिणाप्रवणताच सृष्टिर्विसर्ग
अकार्षण्येनान्मव्यञ्जनदानं भृष्टिर्मार्जन । अन्तस्सकारविशेष । अग्न्येतुध्याचक्षते संपदेपात्रिभवशक्तिर्नत्वेतैर्विनाअकरणम्
॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अपराण्हेह्यौहिभागस्य द्वितीयाभाग । वास्तुसपादनं दक्षिणाप्रवणत्वादिना । सृष्टि-
स्तादुबहुतरान्तीत्यादन । भृष्टिरन्नादीनाशुद्धत्वं । सपद फलोत्कर्षहेतव ॥ २५५ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । अमावास्याश्राद्धस्य प्रकृतत्वान्द्विषयोपमपराहकाल । मातृवृद्धिनिमित्तकमित्यादिना वृद्धिश्रा-
द्धादौ स्पृह्यन्तरे मात कालादिविधानान् । विष्टरायार्थादर्भा । गोमयादिना श्राद्धदेशसशोधनम् । तिलास्य विकिरणाद्यर्था ।
सृष्टिरकार्षण्येनान्मादिविसर्ग । भृष्टिरन्नादेश्च सस्कारविशेष । पङ्क्तिपावनादयस्य ज्ञाज्ञाणा । एता श्राद्धेसपत्तयहन्त्यभिधा
नादङ्गान्तरापेक्षप्रकृतत्वमेपावोषितम् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्द । पार्षणस्य कालविदधदुक्तवोक्षादिपर्यायतया अपराण्हेइति । पूर्वाह्णे देवानामपराह

पितृणां । तथा प्रातर्हि मानृकंश्राद्धपूर्वाह्निं देविकं स्पृशति । एकोद्विष्टतु मध्याह्ने सायाह्ने पार्वणं स्पृशतम् ॥ इत्यादि श्रवणान्
मानृकमवष्टकाश्राद्ध वास्तुसंपादनं । गोमयादिना स्थललेपन । शृष्टिरकारपण्येनान्नादस्त्यागः । शृष्टिरन्नादेः संस्कारः ।
अध्याः पङ्क्तिपावनाः । सपदः साधनानि ॥ २५५ ॥

(५) मन्दनः । अश्राद्धसम्पदोऽपि प्रसङ्गादाह अपेति । वास्तुसम्पादनं रमणीयमदेशालीकारः । शृष्टिः सर्जनम्
दानमित्यर्थः । शृष्टिः शुद्धिः ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्राद्धकर्मसु सपदआह अपराह् इति । अपराहः । तथा दर्भाः । वास्तुसंपादनं गोमयेनोपलेपनं
दक्षिणाभरण । तिलाः शृष्टिर्विसर्गः अकार्पण्येनान्धव्यजनदानं । शृष्टिः पात्राणां शुद्धिः । अध्याः द्विजाः ब्राह्मणाः सर्ववेदेषु
श्रेष्ठाः ॥ २५५ ॥

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णोहविष्याणि च सर्वशः ॥ पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेयाहव्यसंपदः ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । दर्भाः मसिद्धाः । पवित्रमन्त्राः । हविषेहितानि योग्यानि हविष्याण्युत्तरश्लोके तानि वक्ष्य-
न्ते । पवित्रपावनशुच्याचारता यच्चोक्तं पूर्वाह्णोहवास्तुसंपादनं शृष्टिशृष्टिब्राह्मणाश्च श्रेष्ठाः श्रुतशालसपन्नाः हव्यसंपदः
हव्यदेवतोद्देशेन यागादि ब्राह्मणभोजनं च । हव्यशब्दः कर्मदेविकमुपलक्षयति ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पवित्र पावनांतरं यजजत्यादि । पूर्वाह्णोहोद्दिभागस्य प्रथमभागः । हविष्याणि मुन्य-
न्नादीनि । यच्च पूर्वोक्तं पित्र्यकर्मण्युक्तं । पवित्रं पावनं । शृष्टिर्द्विजाध्याश्च । हव्यं वैश्वदेविकं कर्मलक्षणया । एवञ्च श्राद्धे
देवकर्मणोपरोधार्यं कुतपे मारम्भः । पित्र्यस्य च प्रधानत्वात् । अपराह्नेतुद्यानसमाप्तिरिति गम्यते । तदादायैव च
श्राद्धे कुतप मयासा । तत्रापि पितृयज्ञतुनिर्वर्त्येभ्यः भिधानादपराह्ण्यमासौ श्राद्धमयोगमध्यएव प्रधानकर्मणः प्राक्पिण्ड-
पितृयज्ञा नुशनम् ॥ २५६ ॥

(३) कुम्भकः । पवित्रमन्त्राः पूर्वाह्णः कालः हविष्याणि मुन्यन्नादीनि सर्वाणि च यच्च पवित्रं पावनं वास्तुसंपाद-
नादि पूर्वमुक्तम् । एताश्च देवार्थस्य कर्मणः सधृष्टयः । हव्यशब्दो देविकं कर्मोपलक्षणार्थः ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्पतियोगितया देवकालविदपदपूर्वधर्मान् विषते दर्भा इति । उदगयने पूर्वपक्षे प्रागावर्तना-
दहः कालविद्यादिति गोभिलसूत्रात् । पवित्रमन्त्रं । पुनः पवित्रपद अविगीतब्राह्मणविषयम् ॥ २५६ ॥

(५) मन्दनः । हव्यसम्पदोऽपि प्रसङ्गादाह दर्भा इति । शक्तिः पवित्राणि सूक्तानि जप्यानि । पूर्वोक्तं पवित्रदेशा-
दयः ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पवित्रमन्त्राः यच्च पवित्रपूर्वोक्तं शृष्ट्यादिद्रव्यसंपदः हव्यकर्मण्यसंपदः एतास्तत्ताद-
र्भादयः ॥ २५६ ॥

मुन्यन्तानि पयः सोमोमांसं यच्चानुपस्फुतम् ॥ अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । मुनिर्वानरस्यस्तस्यान्निआरण्यानि नीवारादीनि । एतच्चपदशंन ग्राम्याणामपि शीह्यादीनां ।
तथार्वाचीने श्लोके सर्वमहणं । उत्तरत्रय । हविर्यच्चिररात्रायैति प्रकृत्या तिलैर्ब्राह्मिण्यवैमीरिति ग्राम्याणामप्यनुक्रमणं ।
पयः क्षीरं तद्विकाराजपि इध्यादयोऽप्युच्यन्ते स्पृशितसमाचाराभ्यां । सोमशोषपिथिशेषः । अनुपस्फुतमधिकृतमपतिपिद्धम् ।
सूता मांशाद्यनुपस्फुतम् । अक्षारलवणम् । शनसतिरुते । किंद्दग्दग् ईहि वृत्तिद्वयमाश्रयणीयम् । पतिपदं च नञ् । संवन्धोभेव-

स्तद्गुरु भवति प्रकृत्या हविरनाश्रितविशेषेण तद्विज्ञेय हविष्येण वर्तते । हविष्यात्यातराशाद्गुह्यत्वादि सामान्यचोद-
नासु तद्विष्यज्ञेयम् ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । मुन्यन्त्याप्यरुष्टपच्यानि श्यामाकनीवांरादीनि । पयस्ति सविकारपहणात् दुग्धदधिघृता-
नापहणम् । सोम सोमलता अनुपस्कृत मरीचादिना खादान्तरमभाषितम् । अक्षारलवण चिडादे क्षारादन्यल्लवणं सामुद्र
सैन्धववा । प्रकृत्या स्वभावेन स्थित । वस्त्वन्तरामिश्रित । सर्वमेतद्विर्हव्यम् ॥ २५७ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । मुनेर्वानप्रस्थयान्नि नीवारादीनि । पय क्षीर । सोमलतारसः । अनुपस्कृतमविकृतपूतिगन्धा
दिरहितमासम् । अक्षारलवणमरुत्रिमलवणसैन्धवादि एतत्स्वभावतोहविर्मन्वादिभिरभिधीयते ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्द । हविष्याणीत्युक्त ध्याच्छे मुन्यन्तानीति । नीवारादीनि । गव्यपयः । सोमः सोमलतारसः ।
मासवार्धीणसादे । अनुपस्कृतमविकृत पूतिगन्धादिरहितमिति यावत् । प्रकृत्या स्वभावतः अनुक्ते विशेषे ॥ २५७ ॥

(५) नन्दन । अनुपस्कृतं कौकिकसस्कारसंस्कृतम् । प्रकृत्या हविस्वभावसेन युक्तहविरुच्यते विद्वद्भि
॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पय क्षीर सोमलतारस मांसं अनुपस्कृतमप्रतिषिद्धं हविष्यादिसंस्कृत अक्षारलवण सैन्ध-
वादि एते प्रकृत्या स्वभावेन हविर्विष्यान्मुच्यन्ते ॥ २५७ ॥

विस्तृज्य ब्राह्मणांस्तास्तु नियतोवाग्यतः शुचिः ॥ दक्षिणां दिशमाकांक्षन्वाचैतेमान्वरा
पितृन् ॥ २५८ ॥

(१) भेधातिथि । मासद्विक पूर्वश्लोक । इदानींपरुतशेषमेवाह विस्तृज्यनुज्ञाय यथा सुखविहारे ब्राह्मणा-
स्ताम्प्रभुक्तवतः । अनन्तरदक्षिणादिशमीक्षमाणइमान्वरानभिलषिताथान्पितृन्प्राथयेत् स्वपितृन्प्राथयेत् सुष्मासु प्रसन्नेष्वि-
दं सपायतामित्येववाचितव्यम् ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्रयत्नेनगमना । आकाक्षन् साभिलाषपश्यन् । इमान्वक्ष्यमाणान् । वरानमीशार्थान् ।
पितृन्प्राथयेत् ॥ २५८ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । तान्ब्राह्मणांस्विस्तृज्यानगमना मौनी पवित्रोरक्षिणादिशमीक्षमाणएतान्वक्ष्यमाणान्अभिलाषिता-
नर्थान्पितृन्प्राथयेत् ॥ २५८ ॥

(४) राघवानन्दः । आदस्योत्तराद्दमार्शीरिति स्थापयन् । तत्कममाह विस्तृज्येति । नियतोऽगम्यमना । आकां-
क्षन्लवणैकपन् । इमान् दात्रादिपञ्चकान् पितृन्पति ॥ २५८ ॥

(५) नन्दनः । आकाक्षणमाभिमुल्यम् । इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विस्तृज्यतान्ब्राह्मणान् नियतशुचिवाग्यतसदक्षिणादिश आकांक्षसाभिलाषपश्यन्पितृनि-
मान्वरान्प्रमाणलक्षगान्प्राथयेत् ॥ २५८ ॥

दातारोनोभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥ श्रद्धा च नोभाव्यगमद्वहृधेयं च नोस्त्विति ॥ २५९ ॥

[अन्नंचनोवहुभवेदतिथींश्च लभेमहि ॥ याचितारश्च नः सन्तु माचयाचिष्म कंचन ॥ १ ॥ *]

श्राद्धभुक् पुनरश्नाति तदहुर्योद्विजाधमः ॥ प्रयाति शूकरी योनिं कृमिर्वा नात्रं संशयः ॥ २ ॥ ३३]

(१) मेघातिथिः । केपुनस्तेवरोमाचितव्याइत्यत आह मन्त्रवदयंश्लोकः पठितव्यः ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देयबहु भवतु दानप्रधानाः स्यामत्यर्थः ॥ २५९ ॥

(३) कुडूकः । अमन्कुले दातारः पुरुषावर्द्धन्ताम् । वेदाभ्याध्ययनाभ्यापनतदर्थबोधतदर्थयागाद्यनुष्ठानैर्द्वि-
दिमानुवन्तुपुत्रपौत्रादिकच वर्द्धताम् । वेदार्थश्रद्धाचासत्कुले न घ्यपैतु । दातव्यंच धनादिकंचहु भवतु ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । नः अमनकुले वेदाः स्याभ्यामेनानवच्छिन्नाभवन्तु । सन्ततिः पुत्रपौत्रादिः वर्धतामित्यनु-
पद किंच श्रद्धा भाव्यगमत् माऽपैतु ॥ २५९ ॥

(५) राघवानन्दः । किंच अन्नमिति न अस्मान्प्रति याचितारोयाचकाः सन्तु आप्यान्तु । माचयाचिष्मकचन न
कचनप्रति याचनांतामकुर्म ॥ १ ॥]

(६) रामचन्द्रः । अस्माक दातार अभिवर्द्धन्तां वेदावर्द्धन्ताम् सन्ततिरेवच पुनः सन्तत्यवर्द्धन्तां नः अस्माक
श्राद्ध मा व्यगमन् अस्माक बहुदेयम् अस्तु इति ॥ २५९ ॥

[रामचन्द्रः । अन्नमिति । कचन मास्म याचिष्मकचन न याचेमइत्यर्थ ॥ १ ॥]

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तस्मिन्तदनन्तरम् ॥ गां विप्रमज्जमांश्च वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

(१) मेघातिथिः । तदनन्तरं वरयाचनानन्तरं पिण्डान्निपट्टभ्योनिहमान्गवादीन्प्राशयेत् । अग्नौ प्रक्षेपेत् । प्राशनं
प्रापयेदितिप्राशनन्तरम् ॥ २६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं पूर्वोक्तेविधिना वरान्याचिन्त्वातदनन्तरं प्रार्थनानन्तरं पिण्डानानिर्वपणेत्कृत्वा तां-
पिण्डान्गवाद्यन्यतरमाशयेदप्सु वा निक्षिपेदिति वैशिष्टकादिकपिण्डनिर्वपणप्रतिपत्तिविशेषसहितदर्शितम् । विप्रश्राद्धिभ्यो-
न्यम् ॥ २६० ॥

(३) कुडूकः । एवमुत्तप्रकारेण पिण्डानां प्रदानं कृत्वा प्रकृतवरयाचनानन्तरं तान्पिण्डान्गान्नांरूपेण छागत्रा भोज-
जयेत् । अग्नौ जले वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतश्राद्धमुपसर्तन्पिण्डस्योत्तरप्रतिपत्तिस्थानान्याह एवमिति । अज छाग अग्निं गार्हप-
त्यादिम् ॥ २६० ॥

(५) नन्दः । एवमिति पिण्डनिर्वपणप्रकारस्य पूर्वोक्तस्य परामर्शः । पूर्वोक्तेन प्रयोगेण ब्राह्मणभोजनानन्तरं पि-
ण्डनिर्वापणकृत्वेत्यर्थ ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । एवपिण्डनिर्वपणकृत्वा तदनन्तरं तान्पिण्डान् गार्हाशयेदक्षणे कारयेत् । विप्रवा अजवा प्राशये-
त् अग्निवा अग्निमध्येवा प्रक्षिपेत् । अप्सु वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

* (क, ख, ग, ज, झ, ञ, ण)

३३ (ग) चिन्हितपुस्तके ।

पिण्डनिर्वपणं केचित्पुरस्तादेव कुर्वते ॥ वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽसुवा ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणभोजनात्पुरस्तात्केचित्कुर्वन्ति वयोभिः खादयन्त्यन्येऽधिक्यपूर्वस्मात्प्रतिपत्तिः । अन-
लोमिः । पूर्वाक्तमेवानुदितं । उच्छिष्टसन्निधौ चैतत्पुरस्तात्पिण्डदानमिष्यते ॥ २६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नन्वेव भोजनात् प्राक्पिण्डनिर्वपणपूर्वोक्तविरुध्यत इत्यत आह पिण्डनिर्वपणमिति । ये
पुरस्तात् ब्राह्मणभोजनात् कुर्वते ते वयोभिरित्यादिप्रतिपत्तित्रयस्यान्यतरं कुर्वन्ति ॥ २६१ ॥

(३) कुहूकः । पिण्डदानकेचिदाचार्या ब्राह्मणभोजनानन्तरं कुर्वते । अन्ये पक्षिभिः पिण्डान् खादयन्ति । इयं च
पक्षिभोजनरूपा प्रतिपत्तिरद्भुतकर्मक्षेपयोर्वैकल्पिकीति दर्शयितुमुक्तयोरप्यभिधानम् ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । पार्वणविषये स्वमते पिण्डदानमादाविति स्पष्टयन्प्रतान्तरमाह केचिदिति । पुरस्ताद्विभोज-
नानन्तरं । तस्य मतभेदेन प्रतिपत्तिस्थानान्याह वयोभिरित्याधिकं प्रतिपत्तिस्थलम् । मेधातिथिस्तु । पुरस्तादिति पृथ्वा
ध्याख्याति भोजनात्पुरस्तात्कृते ब्राह्मणभोजने-हविः कुर्वन्तीति उच्छिष्टसन्निधावेतत्पिण्डदानमिष्यतइति हेतुचष्टे अतीव-
योभिः खादयन्ति केचिदिति संबन्धसाधीयात् । प्रक्षेपविकल्पेन तु पिण्डदानमिति सुशुक्तम् ॥ २६१ ॥

(५) नन्दनः । पक्षान्तरमाह पिण्डेति । पुरस्तादेव कुर्वते न पश्चादिति । प्रतिपत्तावपि पिण्डानामकारान्तरमुत्तरार्ध-
नोक्तम् ॥ २६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । केचित् पिण्डनिर्वपणं पुरस्तादेव कुर्वते वयोभिः पक्षिभिः खादयन्ति । अन्ये अनले वा प्र-
क्षिपन्ति ॥ २६१ ॥

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ॥ मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक्सुतार्थिनी ॥ २६२ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्यन्तयो पिण्डयोरैवाप्रतिपत्तिः । मध्यमन्तु ततस्तेषामपिण्डानां यो मध्यमः तं धर्मपत्नीपुत्रार्थि-
नी अद्यात् । या न कामार्थमौघा पतिरेव मया परिचरणीयामनस्तापि ध्यमिचारो न कर्तव्यइति यस्यानिषमः सा पति-
व्रता । पितृभक्तिः पितृपूजने श्राद्धादिकर्मणि तत्परा श्रद्धावती प्रयत्नेन तदाराधनादौ प्रवर्तते । सम्पत्त्यादाय च मनसि
विधिना नियमेन च ॥ २६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मपत्नी सर्वां सम्यक् मन्त्रवत् यदि सुतार्थिनी तदास्यात् ॥ २६२ ॥

(३) कुहूकः । धर्मार्थकामेषु मनोवाक्कायकर्मभिः पतिरेव मया परिचरणीयइति व्रतयस्याः सा पतिव्रता । धर्मप-
त्नी सर्वां प्रथमोद्वा श्राद्धक्रियाणां श्राद्धासालिनी पुत्रार्थिनी तेषामपिण्डानामप्यमपितामहपिण्डभक्षयेत् । सम्पत्त्यापत्तिं
रोगभमित्यादिगृहोक्तमन्त्रेण ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः । गोदोहस्यायेन पिण्डमाश्रित्य दृष्टफलकैश्चिद्विधेन पतिव्रतेतिद्वाभ्यां । पतिव्रता धर्मार्थकामेषु
मनोवाक्कायकर्मभिः पतिरेव परिचरणीयइति व्रतयस्याः सा मध्यमपितामहपिण्ड । सम्पत्तिसम्यक् । आपत्तितरोगभ-
मित्यादिमन्त्रोपलक्षणार्थम् ॥ २६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पतिव्रता धर्मपत्नी मध्यमं पिण्डं सुतार्थिनी अद्यात् । सम्यक् मन्त्रवत् ॥ २६२ ॥

आयुष्मन्तुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ॥ धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं तथा ॥ २६३ ॥

(१) मेधातिथिः । भक्षयित्वा तु तपिण्डस्य तपुत्रस्य तेजःपति । मेधापहणशक्तता तथासमन्वितयुक्तम् । सत्व-
नाम गुण साङ्ख्येषु प्रतिष्ठ । धैर्योत्साहादियेत्यस्तद्युक्तम् ॥ २६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । सात्त्विक सत्वगुणसंपन्नम् ॥ २६३ ॥

(३) कुङ्कुम् । तेन पिण्डभक्षणेन दीर्घायुषकीर्तिधारणात्मकबुद्धियुक्तधनपुत्रादिसन्ततिधर्मानुष्ठानसत्त्वाख्यगुणा
न्वितपुत्रजनपति ॥ २६३ ॥

(४) राघवानम् । सात्त्विकमिति धार्मिकत्वेऽपि कामनानिवृत्त्यर्थसात्त्विकधर्मरतत्वा ॥ २६३ ॥

(६) रामचन्द्र । आयुर्यशोमेधासमन्वित । एतादृश सुतस्यै ॥ २६३ ॥

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ॥ ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोज-
येत् ॥ २६४ ॥

(१) मेधातिथिः । पिण्डेषु प्रतिपादितेषु तौहस्तौ प्रक्षालयेत् । तत आचमनविधिकुर्यात् । ज्ञातिभ्यो दद्यात्
तेभ्य सत्कृतदत्त्वा बान्धवेषुऽपि दद्यात् । ज्ञातीन् प्रैति गच्छति प्रामोतीति ज्ञातिप्रायं कुर्यात् । ज्ञातयः सगोत्रामोन्वय-
रपक्षान्धवा । अत्र बोध्यते यदुक्तयथान्नयुस्तथा कुर्यादिति यदितैरुक्तगृहान्मदीयानेतदन्नाप्यन्तामिति तदा दे-
देवहोमादीनां कागति । पाकान्तरकतव्यम् अथवाऽदृष्टाभिमेषान्धवेषुऽपि निवेदनित्यवदाश्रायते । शेषमन्नामित्यु-
दृष्टेभ्य इति तन्नपुरिति पाक्षिकचैतन्स्याद्यदिते गृह्णीयु ॥ २६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ज्ञातिप्रायं ज्ञातिभिः सपिण्डैर्बहुभिर्भुक्तमन्नमया भवति तथा प्रकल्पयेत् कुर्यात् । वा-
वान्मालुलादीन् सर्वन्धिन ॥ २६४ ॥

(३) कुङ्कुम् । तदनु हस्तौ प्रक्षाल्य ज्ञातिप्रायमन्नकुर्यात् । ज्ञातीन् प्रैति गच्छति ज्ञातिप्रायम् । क-
ज्ञातीन् भोजयेदित्यर्थः । तेभ्य पूजापूर्वकमन्नदत्त्वा मातृपक्षानपि साहर्षणभोजयेत् ॥ २६४ ॥

(४) राघवानम् । श्रद्धादिव्यावृत्त्यर्थमुक्तस्यैऽप्यत्र प्रक्षालयेति । ज्ञातिप्रायं ज्ञातीन् प्रैति शोणति ग-
वाज्ञातिभ्यो देयमिति । राक्षसतद्भवेच्छ्राद्धदशपत्रम् मुञ्जतइति स्मृते । बान्धवान् मातृपक्षान् ॥ २६४ ॥

(६) रामचन्द्र । पिण्डप्रतिपत्त्यन्तरकर्तव्यमाह प्रक्षालयेति । ज्ञातिप्रायं ज्ञातिभिरुत्सृज्यते । प्रकल्पयेत्प्रायश्चित्त-
न्सघातयेदित्यर्थः । ज्ञातिवा-धवान् सम्बन्धादीन् ॥ २६४ ॥

(६) रामचन्द्र । ज्ञातिभ्यः भोज्यं सत्कृतं प्रकल्पयेत् । ज्ञातीन् प्रैति गच्छति प्रामोतीति प्रायश्चित्तं तदज्ञातिभ-
दद्यात् । ज्ञातिभ्यो दत्त्वा पश्चाद्बान्धवानपि पूजयेत् ॥ २६४ ॥

उच्छेपणं तु तत्पिण्डेषु बद्धिप्राविसर्जिताः ॥ ततो गृहहर्वालं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ २६५ ॥

(१) मेधातिथिः । भुञ्जानानायात्किञ्चिद्बुध्यधिकरणपात्रसलभं भूमिपतितथ तत्र तस्मादिशादवमाष्ट्यं यावद्ब्रह्म-
णान्निष्क्रान्ताः । ततो गृहहर्वालनिष्पन्ने आदिकर्मण्यमन्तरवैश्वदेवहोमान्वाहिकातिष्पादिभोजनकर्तव्यम् । बलिश्चन्द्रस्य
प्रदर्शनाभेत्वात् । अन्येषु भूतस्य यज्ञपूर्वकशब्देन प्रसिद्धतरस्ततश्चागौ होमोनापि विरह्यतदन्वाहुः । नचैतद्वाच्यं विष्ये
कर्मणिप्रावर्येकथकर्मा तरस्यतदन्तं करणम् । यथैव पूर्वेषु निर्माद्विनिष्पन्नान्नेषु सायुष्यपातहोमकरणस्य हृत्करणपश्चाद्भस्मवि-

रुद्धमेवं वैश्वदेवहोमोभ्योपसवाधिकः तेन भूतयज्ञात्पराश्रः पदार्थात्कल्प्यन्ते नार्वाश्रः अत्रोच्यते यदि प्रागग्रौवैश्वदेव-
होमः क्रियते ततःश्राद्धानन्तरं बलिहरणं तथासति देवयज्ञभूतयज्ञौव्यवधीयेतां । ततश्च क्रमोपरोधो नच वैश्वदेवस्य
कालबाधः त्रियते । पितृश्राद्धकालहानेः । तस्मात्सर्वमहायज्ञानुष्ठानंश्राद्धादौत्तरकालिकम् ॥ २६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विसर्जितास्तत्र यावत्तिष्ठन्तीति तिष्ठेदित्येतस्य वचनपरिणामेनानुपद्वः । गृह्युत्तमिति
वैश्वदेवस्याप्युपलक्षणम् ॥ २६५ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्ब्राह्मणोच्छिष्टंतावत्कालतिष्ठेद्यावद्ब्राह्मणानां विसर्जनं ब्राह्मणेषु तु निर्गतेषु मार्ष्टव्यमित्यर्थः । ततः
संपन्ने श्राद्धकर्मणि वैश्वदेवबलिहोमकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनानि कर्तव्यानि बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । अतएव
मत्स्यपुराणे । निवृत्त्यप्रतिपत्त्यर्थं पुंश्याप्रैच मत्तवित् ॥ वैश्वदेवमकुर्वीत नैत्यकविधिमेवचेति ॥ २६५ ॥

(४) राघवानन्दः । उच्छिष्टस्थितिकालविशेषत्रिदशहोमवैश्वदेवदेः श्राद्धोत्तरवमाह उच्छेपणमिति । तथाचमा-
त्स्यम् । निवृत्त्यप्रतिपत्त्यर्थं पुंश्याप्रिसमन्त्रवित् । वैश्वदेवमकुर्वीत नैत्यकबलिकर्म चेति ॥ अतोमेधातिथिः तस्मात्सर्वम-
हायज्ञानुष्ठानंश्राद्धादुत्तरकालिकमिति । उच्छेपणं ब्राह्मणोच्छिष्टम् ॥ २६५ ॥

(५) नन्दनः । गृह्यवैश्वदेवहोमभूतबल्यात्मकम् ॥ २६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तावदुच्छेपणमुच्छिष्टंतिष्ठेत् यावद्विप्राविवर्जिताः । विसर्जयेदित्यर्थः ॥ २६५ ॥

हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्प्यते ॥ पितृभ्योविधिवद्दत्तं तत्पक्ष्याम्यशेषतः ॥ २६६ ॥

(१) मेधातिथिः । चिररात्रशब्दोदीर्घकालवचनः । यच्चानन्त्यायकेनचिह्नचननैवेतदुभयब्रवीमोतिथिपिधानार्थमु-
च्यन्ते कल्पते पितृभ्योव्याहार्यम् ॥ २६६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । चिररात्राय मासादिद्वादशैवर्षपर्यन्तानेककालनृमये । आनन्त्यायानन्त्याय कालाय तद्-
ध्वमपितृमये ॥ २६६ ॥

(३) कुल्लूकः । येभ्रान्नैरिति पूर्वमुक्तमपि व्यवधानादबुद्धिरर्थशिष्यसुत्तमितिपक्षये पुनर्वत्तव्यतया प्रतिजानीते ह-
विरिति । चिररात्रायपदमव्ययं चिरकालवाचि । अतएव चिरायचिररात्रायचिरस्याद्योश्चिरार्थाकाङ्क्षाभिधानिका ।
यद्यद्द्विपितृभ्योव्यवधानविधित्तिचिरकालनृमये अनन्तनृमये च सपद्यते । तन्निशेषेणाभिधास्यामि ॥ २६६ ॥

(४) राघवानन्दः । खादित्स्यायेन श्राद्धाद्भव्यं विदधत्फल प्रतिजानीते हविरिति । चिररात्रिष्याप्यातीव सुखा-
येति वाक्यार्थः ॥ २६६ ॥

(५) नन्दनः । चिररात्रायेति कालदैर्घ्यम् । आनन्त्यायेति हविषोःशून्यत्वम् ॥ २६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्दहविः चिररात्राय बहुकालपर्यन्ताय तदानन्त्याय कल्पते भवति पितृभ्यो यदिविधित्तं तद-
शेषतः प्रक्ष्यामि ॥ २६६ ॥

तिलैर्वाहियवैर्मापिरेद्रिभूलफलेन वा ॥ दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ॥ २६७ ॥

(१) मेधातिथिः । तिलादिपहणनेतरधाम्यपरितप्तपानार्थमपितृकानांफलविशेषदर्शनार्थम् । एतौविधिवदत्तैर्पि-
मासनीयन्ते । विधिवत्पितरो नृणामित्यापनुवादपदानि वृत्तप्रणामानि ॥ २६७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मूलफलेन स्मृत्यन्तरे श्राद्धीपवन्नोक्तेन ॥ २६७ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । तिलधान्ययवमाषजलमूलफलानामन्यतमेन यथाशास्त्रं श्रद्धया दत्तेन मनुष्याणां मासपितरस्त्वृष्यन्ति ।
 रुष्णामापास्तित्वाभैव श्रेष्ठाः स्तुयन्वैशालयइति ॥ वायुपुराणवचनाम्भापैरिति रुष्णामापावोद्धर्याः ॥ २६७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेदेवाह तिलैरिति नवमि. तिलमाषयोः रुष्णत्वविवक्षितम् । रुष्णामापास्तित्वाभैव श्रेष्ठाः स्तु-
 यन्वैशालयइति वराहपुराणोक्तेः ॥ आर्द्रः नवोदकः । विधिवदन्ति रत्नवन्वयः । मासमित्यादि कार्कर्म ॥ २६७ ॥

(५) नन्दनः । दत्तेन श्रद्धेनेति शेषः ॥ २६७ ॥

द्वौ मासौ मास्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ॥ औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥ २६८ ॥

(१) मेघातिथिः । उरभ्रमेघा । शकुनयश्चारण्याः कुङ्कुमाद्याः । मत्स्याः पाठीनाद्याः ॥ २६८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मत्स्यः । पाठीनादिः । उरभ्रमेघः । शाकुनेन भक्ष्यपक्षिमासेन ॥ २६८ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । पाठीनादिमत्स्यानां मांसेन द्वौ मासौ पितरः प्रीयन्तइति पूर्वेण सवन्धः । त्रीन्मासान् हारिणेन मासेन ।
 चतुरोमेघमासेन पञ्चद्विजातिभक्ष्यपक्षिमासेन ॥ २६८ ॥

(४) राघवानन्दः । मत्स्यमांसेन पाठीनादिमत्स्यानां मांसेन मांसपदं शर्करकण्टकद्वंथादिव्यावृत्त्यर्थं । हारिणेन
 हरिणमांसेन औरभ्रेण मेघमांसेन शाकुनेन निषिद्धेतरपक्षिमासेन इह श्रद्धे दत्तेनेत्यन्वयः ॥ २६८ ॥

(५) नन्दनः । हारिणेन हरिणमासेन । हरिणः रुष्णघृणः । औरभ्रेणोुरभ्रमासेन उरभ्रमेघः ॥ २६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । औरभ्रेण मासेन मेघस्य मांसेन चतुरोभासान् तृभिर्भवति ॥ २६८ ॥

पण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ॥ अटवैणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ २६९ ॥

[अटवैणोयमांसेन पार्षतेनाथ सप्त वै ॥ अटवैणोयमांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ १ ॥] (मेघा०)

(१) मेघातिथिः । रुरुष्वतैणाष्टगजातिविशेषवचनाः । रौरवेण पार्षतेन । ऐणेयेति विकारतद्धितः ॥ २६९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पृषतोविन्दुमान्घृणः । एणोहरिणभेदः । रुरुष्वभेदः ॥ २६९ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । पण्मासांश्छागमासेन । मियन्तेष्वपतन्भिन्नघृणरतन्मासेन सप्त । एणभासेनाष्टौ । रुरुमांसेन नव ।
 एणरुरुहरिणजातिविशेषौ ॥ २६९ ॥

(४) राघवानन्दः । पार्षतेन चित्रघृणमासेन एणोरुरुष्व घृणजातिविशेषौ ॥ २६९ ॥

(५) नन्दनः । रुरु रुष्णसारः ॥ २६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पार्षतेन चित्रकेन घृणेण पृषत्सन्नस्य घृणस्य मासेन एणसंज्ञस्य मासेन । रौरवेण रुरोमासेन २६९

दशमासांस्तु तृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः ॥ शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥ २७० ॥

(१) मेघातिथिः । वराहश्रावणसूकरः ॥ २७० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कूर्मः कच्छपः ॥ २७० ॥

(३) कुङ्कुम्बः । दशैति । दशमासान् श्रावणसूकरमहिषमासेस्त्वृष्यन्ति । एकादशशशकच्छपमासेन ॥ २७० ॥

(५) नन्दनः । वराहमहिषो वन्धो ॥ २७० ॥

संवत्सरे तु गव्येन पयसा पायसेन च ॥ वार्धीणसस्य मांसेन तृनिद्वादशावार्धिकी ॥ २७१ ॥

[त्रिपिवं त्विन्द्रिय क्षीणमजापूर्वानुगामिनमातवैवार्धीणसंविद्यात् वृद्धं शुक्लमजापतिम् ॥ १ ॥]*

(१) मेधातिथिः । श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबन्धस्य बलीयस्त्वाद्गव्येन पयसेति संबन्धोत्तमांसेन प्राकुरणिकेन । अन्येतु चशब्दसमुच्चयार्थं पठित्वा व्याख्यानयन्ति मांसेन गव्येन पयसापायसेन वा । प्रयोविकारः पायसवद्व्यादि पयसस्कृतओदनः प्रसिद्धः वार्धीणसो जरच्छागः । एवहिनिगमेपुपच्यते त्रिपिवत्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतवृद्धमजापतिम् । वार्धीणसंतु तं माहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि ॥ पिवतो यस्य त्रीणि जलस्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च स त्रिभिः पिवतीति त्रिपिवः । यत्शुद्धेन गोमांसभक्षणोपार्थश्चित्तमाभ्याततमधुपर्काष्टकाश्राद्धेभ्यो न्यत्रज्ञेयम् ॥ २७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गव्येन गोसंबन्धिना पयसा न समांसेन गोपयसा सिद्धेनौदनेन । वार्धीणसो निगमउक्तः । कृष्णधीवोरक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ॥ २७१ ॥

(३) कुट्टुकः । वर्षपुनर्गोभवक्षीरेण तस्मादितोदनेन च तुष्यन्ति । तत्रैव पायसशब्दप्रसिद्धेः । वार्धीणसस्य मांसे नद्वादशवर्षपर्यन्तपितृवृत्तिर्भवति । वार्धीणसस्य निगमे व्याख्यातः । त्रिपिवत्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतवृद्धमजापतिम् । वार्धीणसंतु तं माहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि ॥ नद्यादौ पयःपिवतो यस्य त्रीणि जलस्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च त्रिभिः पिवतीति त्रिपिवः २७१

(४) राघवानन्दः । गव्येन मांसेन पयसा गौदुग्धेन तस्माद्ध्येनौदनेन वार्धीणसेनेति । त्रिपिवत्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतवृद्धमजापतिम् । वार्धीणसंतु तं माहुर्याज्ञिका यज्ञकर्मणीति ॥ जिह्वया कर्णाभ्यामपः पिवतीति त्रिपिवः लम्बकैर्बृद्धछागो वार्धीणस इति स्पृतः ॥ २७१ ॥

(५) नन्दनः । वार्धीणसो महान् खड्गधृगः ॥ २७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वार्धीणसस्य वृषस्य छागस्य पक्षिविशेषस्य मांसेन द्वादश वार्धिकी वृत्तिः स्यात् ॥ २७१ ॥

कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ॥ आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥ २७२ ॥

(१) मेधातिथिः । कालशाकं विशिष्टशाकप्रसिद्धम् । कृष्णैवास्तुकभेदे वा यथा महाशल्का उच्यन्ते । अन्येतु मत्स्यानसालकानाहुः । खड्गीगण्डकः लोहः कृष्णश्लालागः सर्वरक्तश्च । तथापुराणं । कृष्णश्लालागस्तथारक्तान्नान्यपि वकल्पते । लोहशब्दो लक्षणयुक्तं छागे वर्तते । अयः कृष्णताम्रलोहितउभयत्रापिलोहशब्दः भ्रुज्यते । यद्यपि चैववर्णो मेधादिष्वपि संभवति तथापि स्थूल्यन्तरप्रसिध्या छागएव स्पृशत इति व्याचक्षते । अन्येतु शत्रु निर्लोहितपृष्ठः नैमैकदेशेन देवदत्तोदत्त इति वृत्तिरपि धेतेत्याहुः । समाचारश्चोभयत्राम्यन्वेयः मधुमाक्षिक सर्वत्राप्रीत्यतिशयोत्पत्तिर्विदक्षिता ननु मधुश्रुतएव कालः तथाहि द्वादशवर्षाण्यकरणस्यात्तत्रतिरुध्येत । पिच्यमानि धनाकार्यमिति ॥ २७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वशः सर्वाणि ॥ २७२ ॥

(३) कुट्टुकः । कालशाकाण्यं शाकमहाशल्काः सशल्का इति मेधातिथिः । मत्स्यविशेषादिति मुन्यन्ते महाशल्क-
लिनी मत्स्या इति वचनात् । खड्गीगण्डकः लोहो लोहितवर्णः छागएव छागेन सर्वलोहेनानन्त्यमिति पैटीनसिध्दवचनाच्च यो रा-
धे मधुमाक्षिकं मुन्यन्नानि नीवारादीनि आरण्यानि सर्वाणि एतान्यनन्तवृत्तेषु प्रपद्यन्ते ॥ २७२ ॥

* (ल) । (ब) चिन्हितपुस्तके स एव श्लोकः दोषकार्यां दृश्यते

(४) राघवानन्दः । महाशल्काः । महाशल्कानो मत्स्याइति ममवचनात्, ज्ञेयाइति केचित्, पाल्यकाइति मेधातिथिः । स्वद्वोगण्डइति ख्यातः । लोहोलोहितच्छागः । सर्वलोहेनानन्यमिति पैठीनसिवचनात् ॥ २७२ ॥

(५) नन्दनः । कालशाकः कृष्णनिम्बः । महाशल्कोमत्स्यविशेषः ॥ २७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । चैवकः विश्वकथैव कालशाकः प्रकीर्तितः । महाशल्यं मत्स्यस्रण्डं स्रग्मांसं, लोहामिपंरक्तच्छागभवं बालोहशय्योरक्तवर्णातः ॥ २७२ ॥

यत्किञ्चिन्मधुनामिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ॥ तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥ २७३ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्किञ्चिदन्नं मधुनासंयुक्तम् । त्रयोदश्यां वर्षासु च मघासु चाधिकमिति । तदा च तदक्षयमेव ऋतुनक्षत्रतिथीनां च समुच्चयः । आपस्तम्बवचनात् वर्षासु त्रयोदश्यादशमीदशमी च विधिः । मघासु ज्ञान्तरेणाविवक्षा । एव हस्माह मघासु चाधिकमिति ॥ २७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्किञ्चित्पायसादन्यदपि चतुर्मासं क्रतुव्यवस्थया । वर्षासु मघासु मघानक्षत्रे त्रयोदशीं त्रयोदश्यामिति समुच्चिते तात्पर्यं । चकारद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थत्वात् ॥ २७३ ॥

(३) कुञ्जुकः । ऋतुनक्षत्रतिथीनामयं समुच्चयः । यत्किञ्चिदित्यपिसिद्ध । मधुसंयुक्तवर्षाकाले मघात्रयोदश्यादीयते तदप्यक्षयमेव भवति । त्रयोदश्याधिकरणत्वे पोषितत्वविवक्षया भाष्येत्यभ्याहाराद्वा द्वितीया ॥ २७३ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यानुवादेन कालविधत्ते यदिदितिद्वाभ्यां । संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायेनाजनद्रव्यं घृतमिति यावत् अपि न इत्यादिवाक्यशेषत्रयत्वाज्जितलन्यायाच्च त्रयोदशीविधिः । अन्यथा वाक्यभेदात् वर्षासिक्त्या देहस्तद्वृणवं न च वैपरीत्य तिथेरेव प्राधान्यात् । अरुणण्यायाद्वा विशिष्टविधिः । वर्षावच्छिन्नमघानक्षत्राद्यन्वयादिविद्वत्साधनानां समुच्चय एव युक्तः । अतएव मेधातिथिः । प्रकृतां त्रयोदशीं वर्षादि गुणयुक्तामपि कृत्येदमुच्यते इति बहुवचनप्राप्त्यादिकसूचनार्थं मनपेक्षत्वात् यथापयसाहिहोत्रजुहोतीति पयोहोमपरे वाक्येर्जातिलयवाग्वाजुहोतीत्याद्यर्थवादः एव त्रयोदशीं श्राद्धप्रशंसापरमन्यत्सर्वमितिन्यायार्थः ॥ २७३ ॥

(५) नन्दनः । सर्वमितिन्यपिकाले भवत्यक्षयम् । वर्षासु भाद्रपदेमासे मघासु माघमासे । अनयोर्मासयोर्थात्किञ्चिद्बहुत्रयोदश्यादन्ततदप्यक्षयम् ॥ २७३ ॥

अपि नः सकुले जायाद्योनोदद्यान्नयोदशीं ॥ पायसं मधुसार्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ २७४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतां त्रयोदशीं वर्षादिगुणयुक्तामधिकृत्येदमुच्यते । एवं पतराशासते । अस्माकंकुले भूयात्सता-
श्शो जायतां उक्तेषु गुणैः यन्मागुक्तवर्षा त्रयोदश्यामलभ्यं दद्यात्पायसं मधुसार्पिं संयुक्तं । तथा कुञ्जरस्य हस्तिनः प्राक्छायेमा-
ख्यादिशिशगतायां छायायां अपराण्हेतरे कालद्वयार्थः शेषेऽहनि हस्तिनो दीर्घायाधीच्छाया भवति । प्राक्छाया इति वापा-
ठः । छायायां हि ब्राह्मणा भोग्यन्ते । अधिमकर्मानुयत्नत्वाच्छायायां न संभवति तदेशान्तरे । तत्समीपैर्कर्तव्यम् । अङ्ग-
न्वास्तिस भवेत्सर्वांगे पेतत्रयान् हस्तिच्छायायामेव । यन्नुष्याचक्षते राहूपरागो हस्तिच्छायोच्यते हस्तीवै मूर्त्वावै भानुरा-
सुरिरादित्यंतमसाविष्यदिति । तदप्युक्तं तत्र हि गोणो हस्तिशार्धप्रयोगः स्मृत्यन्तरे च पृथगेव हस्तिच्छाया परोपरागादांश्रानां
हस्तिच्छाया ग्रहणचन्द्रस्यंभोरिति ॥ २७४ ॥

(२७४) अपि नः सकुले जायात् = अपि नः सकुले भूयात् (ज, झ, ञ, ट, ठ, ड)

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अपिन इति पितृगाथानुकीर्तनम् । पायसे - फलबाहुल्यार्थः । त्रयोदशीं त्रयोदश्यां त्रयोदश्यां मघासु मघानक्षत्रे चैवपि । तथाकुञ्जरस्य हस्तिनः प्राकृच्छाये माग्गामिन्यां छायायां अपराण्हे गजस्य छायायां चैवपि ॥ २७४ ॥

(३) कुङ्कुमः । वर्षासु मधायुक्तत्रयोदशी पूर्वोक्ता विवक्षिता । तथापि शीघ्रपचामतीतापामघापुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य आर्द्धं हि कर्तव्यमधुना पायसेन च ॥ इति शाङ्खवचनात् । भाद्रकृष्णत्रयोदशी पूर्वत्रेह च गृह्णता पितरः किलैवमाशासिते-
अपि नामतथाविधः कश्चिदस्माकंकुले भूयात् । योऽस्मभ्यंपरुतायां त्रयोदश्यां तथातिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः पूर्वादिशंगतायां छायायां मधुघृतसंपुक्तपायसंदद्यात् । न तु त्रयोदशी हस्तिच्छाययोः समुच्चयः । यथाह विष्णुः । अपि जायेत सोऽस्माकंकुले कश्चिन्नरोत्तमः । प्रावृट्काले सिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ मधुघृतेन यः आर्द्धपायसेन समाचरेत् । कार्तिकसर्वत्रे-
वापि प्राकृच्छापे कुञ्जरस्य च ॥ २७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अपीति पितर आशासते अपि संभाष्यते । सोऽस्माकं कुले जायाद्योनेऽस्मभ्यं दद्यादि-
ति अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः । प्रावृट्काले सिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ मधुघृतेन यः आर्द्धपायसेन
समाचरेदिति विष्णुः ॥ प्राकृच्छाये कुञ्जरस्येति विध्यन्तरं प्रागिति निर्देशात् । कुञ्जरस्यैव छाया विवक्षिता न तु
योगविशेषः । कर्णव्यजनवीजितमिति वाक्यान्तराच्चेति । अपराण्हे तस्य प्राच्यां छाया स्यात् ॥ २७४ ॥

(५) नन्दनः । अयंश्लोकः पितृगीतः ॥ २७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितर ऊचुः नः अस्माकंकुले शंभूयात् । त्रयोदशीं त्रयोदश्यां अस्माकं मधुसंमिश्रं किंचिदस्माकं ।
पायसं मधुसंमिश्रं प्राग्मांशुकुञ्जरस्य प्राकृच्छाये आशासते । अस्माकंकुले भूयादिति व्रदति । दद्यात्प्राक्पूर्वस्यादिशि गतायां-
छायायां अपराण्हे । तत्र श्रीपतिराह । कृष्णे पक्षे त्रयोदश्यां मघासिंशुकररेविः । यदा तदा गजछाया आर्द्धपुण्यैरवा-
प्यते ॥ २७४ ॥

यद्यद्ददाति विधिवत्सम्यक्श्रद्धासमन्वितः ॥ तत्तत्पितृणां भवति परधानन्तमक्षयम् ॥ २७५ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यदिति वींसायां अर्धतिथिदं सर्वमन्मनुजानाति विधिवत्सम्यक्श्रद्धावतुवादः श्रद्धासम-
न्वित इत्येतदत्र विधीयते । श्रद्धयादातव्यं तथादात्तमन्तमक्षयं भवति पितृणां परलोके । अनन्तमिति वा कालावधिनिषेधः ।
अक्षयमिति वा त्रयोदश्यां मघासु ॥ सर्वकालमवतिपरलोके ॥ २७५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । यद्यद्देववस्त्राद्यपि ददाति मघात्रयोदश्यामेव । विधिवत् सम्यक्विधिना आनन्त्यमतिक्र-
मस्यापि अक्षयमनल्पतांगतम् ॥ २७५ ॥

(३) कुङ्कुमः । यद्यदिति वींसायां । सर्वमन्ममतिथिदयमाशासं सम्यक्श्रद्धायुक्तः पितृभ्यो ददाति तदनन्तकं-
सर्वकालमक्षयमनपचितं परलोके पितृवृमये भवति । अतस्तत्कलाथिना श्रद्धया देवमिति विधीयते ॥ २७५ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्द्धाश्च मृत्ययविशेषोपि आर्द्धा हि मिन्याह यदिति । श्रद्धा हि पितरः सति अति च तेषां
आर्द्धेन तु मिरितिज्ञानं तथा चिन्वितस्तपुक्तः आनन्त्यनानापकारं अक्षयमविनाशिय कल्पस्थायीति यावत् ॥ २७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्यत् विधिवत्पितृणां ददाति तत्तत्पितृणां आनन्त्यमक्षयं भवति ॥ २७५ ॥

रुष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ श्राद्धे प्रशस्तास्तिययोयथैतान तथैतराः ॥ २७६ ॥

(१) मेधातिथि । दशम्यादीनावचनात्कलातिशयोत्पत्ति अन्यात्वपितु सत्याश्रद्धायाकर्तव्यचतुर्दश्यानुनिषेध एव ॥ २७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अमावास्याश्राद्धप्रवचपितृवृत्तिमाहुल्यायंताया तुरुष्णपक्षे दिनान्तरेऽपि कार्यं तत्रापि दशम्यादिदिनचतुष्टयमधिकंफलमित्यर्थ । चतुर्दशीवर्जनमशस्त्रहताना । यथाचेति विशिष्यतइति वचनान् । अपरपक्षेऽपराणहेचा सभवे पूर्वपक्षे पूर्वाणहे च कार्यमिति लभ्यते ॥ २७६ ॥

(३) कुड्मक । रुष्णपक्षे दशमीमारभ्यचतुर्दशीत्यङ्को श्राद्धे यथा तिथय श्रेष्ठामहाफलान तथैतदस्या प्रतिपदादय ॥ २७६ ॥

(४) राघवानन्द । श्राद्धस्य प्रशस्तान्तिथीनाह रुष्णपक्षइति । एकाचतुर्दशी वर्जयित्वा अमास्ता पश्चेतरा प्रतिपदादिनवम्यन्तानव प्रशस्ता तास्वपि श्राद्धकार्यं । तदुक्त याज्ञवल्क्येन । कन्याकन्यावेदिनश्च पशुनमुत्पानसुतानपि । घृतकृषिच वाणिज्यंद्दिशफौकशाफस्तथा ॥ ब्रह्मवर्चस्विन पुत्रान् स्वर्णरूप्यसकुम्भके । ज्ञातिश्रेष्ठ्यसर्वकामा नामोति श्राद्धे सदा ॥ प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकावर्जयित्वाचतुर्दशी । शस्त्रेणतु हातये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते इति ॥ २७६ ॥

(५) मन्दम । अनेन पूर्वपक्षपूर्वाङ्कयोरपि श्राद्धकर्तव्यमिति सूचितम् ॥ २७६ ॥

(६) रामचन्द्र । श्राद्धे प्रशस्तास्तिययन्ता । तथैतरान् ॥ २७६ ॥

युक्षु कुर्वन्दिनक्षेपु सर्वाङ्कामान्समश्नुते ॥ अयुक्षु तु पितृन्सर्वाङ्गान्जान् प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥ २७७ ॥

(१) मेधातिथि । युक्तिदिनानिद्वितीयाचतुर्थ्यादीनि । ऋक्षनक्षत्र तानिभरण्यादीनियुञ्जिभवन्ति । प्रतिपचृतीयापञ्चमीसप्तमीनवम्याःइत्यथोऽयुज उच्यन्ते द्वितीयाचतुर्थीषष्ट्यष्टमीदशम्योयुज एवमेकादशयुक्पशुसौद्रष्ट्यनक्षत्रेष्वपि । सर्वाङ्कामान् तेचकामादितिहासपुराणयोर्भेदेनोपात्ता पुष्कलाप्रजा । धनविद्यावत्पुरुषे पुष्टापुष्कला ॥ २७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । युक्षु युग्मेषु दिनेषु तिथियु द्वितीयाचतुर्थ्यादियु ऋक्षेषु युक्षुरोहिण्यार्द्रादियु अयुक्षु प्रतिपदादियु कृत्तिकादियुच ॥ २७७ ॥

(३) कुड्मक । दिनशब्दोऽत्र तिथिपर । युक्षुयुग्मास्तु तिथियु द्वितीयाचतुर्थ्यादियु युग्मनक्षत्रेषु भरणीरोहिण्यादियु श्राद्धकुर्वन्सर्वाङ्गभिलषितान्प्राप्नोति । अयुग्मास्तु तिथियु प्रतिपचृतीयापञ्चमिष्वयुग्मेषु च नक्षत्रेष्विदानीकृत्तिकादियु श्राद्धेन पितृपूजयन्पुत्रादिसन्तानित्कभते पुष्कलाधनविद्यापरिपुष्टाम् ॥ २७७ ॥

(४) राघवानन्द । तत्रैव युग्मायुग्म भेदेन फलसाह मुद्विचति । युक्षु युग्मेषु दिनपरदतिथिपरतेन द्वितीयाचतुर्थ्यादय । नक्षत्राणि भरणीरोहिण्यादानि युग्मानि तेष्वित्यर्थः । पुष्कला प्रशस्तासर्वाङ्कामानिति पूर्वघृतयाज्ञवल्क्यवचनात्क्षेपम् ॥ २७७ ॥

(५) मन्दम । युक्षु युग्मेषु । दिनशब्देन सूर्यवारादीनामहणम् । ऋक्षशब्देन च कृत्तिकादीनाम् । कुर्वन्श्राद्धमिति शेष ॥ २७७ ॥

॥ (६) रामचन्द्र । युक्तु युग्माहृद्वितीयादिति यिषु दिनक्षेपे भरण्यादिषु ष आह्रकुर्वन्म सर्वाङ्कामान् अश्रुते प्राप्नोति । अयुधुअयुग्माहृ प्रतिपद्विन्व्यादिषु नक्षत्रेषु य पितृनर्चयन्सपुष्कलाबहुमजासन्ततिप्रामोति ॥ २७७ ॥

यथात्रैवापर पक्ष पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥ तथा आह्रस्य पूर्वाह्लादपराह्लादोविशिष्यते ॥ २७८ ॥

(१) मेधातिथि । पूर्वपक्ष शुक्लपक्षे अपर कृष्णपक्षे चैत्रसिताद्यामासादिति । यथा आह्रस्यैतदुक्तपक्षात् कृष्णपक्षोविशिष्यते प्रकृष्टफलदोभवति । तथापूर्वाह्लादपराह्लादोविशेषवचनात् । पूर्वाह्लेधिकंदाचित्कर्तव्यमेवेतिप्रतीयते । ननुचमसिद्धेनदृष्टान्तेन भवितव्य । नचापरपक्षस्यपूर्वपक्षाद्ग्राह्यप्रतिविशेषउक्त । केचिदाहु कृष्णपक्षेदशम्यादावित्यनेस्मात्प्रतीयते । एवमुक्तं वचनात्पूर्वत्वादित्यनेन्यायेनापसिद्धस्यदृष्टान्ततास्तीति विधिरपिदृष्टान्तवचनादिवशक्योवगन्तुम् ॥ २७८ ॥

(३) कुङ्कुम् । चैत्रसिताद्यामासादिति ज्योति शास्त्रविधानात्कुङ्कुपक्षोपक्रमत्वा मासानामपर पक्ष कृष्णपक्ष सप्तम्या शुक्लपक्षात्कृष्णस्य सप्तमी विशिष्टफलदोभवति एवंपूर्वार्धदिवसादुत्तरार्धदिवस प्रकृष्टफलोविशिष्यतइति वचनात्पूर्वार्धे ङेपि आह्रकर्तव्यतांबोधयति । ननु शुक्लपक्षादनुक्तोत्कर्षस्यापरपक्षस्य कथदृष्टान्तता प्रसिद्धोहि दृष्टातोभवति । उच्यते । कृष्णपक्षे दशम्यादावित्यत्रैव विशिष्टविधावुत्कर्षाभिधानात् ॥ २७८ ॥

(४) राघवानन्द । कृष्णपक्षइत्युक्त तत्रैवावगादमाह यथेति । अपरपक्षइति दृष्टातार्थ । पूर्वपक्षात् शुक्लपक्षात् ॥ २७८ ॥

(६) रामचन्द्र । पूर्वपक्षात्शुक्लपक्षात् यथाऽपरपक्षो विशिष्यते तथा आह्रस्य पूर्वाह्लादपराह्लादोविशिष्यते । अपराह्लादपितृणामिति श्रुते । आपाह्लादापश्चम पक्ष आपाह्लादमर्वाधिकत्वा पर पक्ष कृष्णपक्षस्यअर्वाधिकत्वस्य ॥ २७८ ॥

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ॥ पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भाणिना ॥ २७९ ॥

(१) मेधातिथि । यार्त्कार्चित्पित्र्य तत्रकर्मण्यमर्वाधि । पदार्था माग्याख्याता । अतन्द्रिणाअनल्पेन अदधाननेतिपावत् । आनिधनादावराधावज्जीविकोय विधिरित्यर्थ । दर्भाणिना । तद्भुक्त दर्भा पवित्रमिति तद्भूयिष्ठीपकंर्भमयपवित्रमुच्यते ॥ २७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अपसव्यमप्रादक्षिण्येन तेन पित्रादिविभाषायापवर्गोपवेशनमपदक्षिण्यकर्मकरणाभिमित्यादिलभ्यते । आनिधनादासमामे । पित्र्यमाचीनावीत्यादिना कार्यं । न तु तन्मभ्यपतित देवमपि विधिवद्व्युत्पन्नपिकाहम् ॥ २७९ ॥

(३) कुङ्कुम् । दक्षिणसन्धितयज्ञोपवीतेनान्तेन दर्भहस्तेनापसव्यपितृतीर्थेन यथाशास्त्रसर्वपितृरावपिधर्मनिधनादासमामे कर्तव्यम् । आनिधनाद्यावज्जीवमिति मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ २७९ ॥

(४) राघवानन्द । आह्राहृतया कार्या तरविधौ माचीनावीतीति । अपसव्यं पितृतीर्थतर्जयुद्धयोर्मध्यं । अतन्द्रिणा अनल्पेन । आनिधनादासमामेविधिवदध्यायास्त्रं ॥ २७९ ॥

(५) नन्दन । नियमान्तराण्याह मार्वाति । आनिधनादासमामे ॥ २७९ ॥

रात्रौ श्राद्धं कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा ॥ संध्योरुभयोश्चैव सूर्यं चैवाचिरोदिते ॥२०॥
 [कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं स्वरूपा लभते प्रजाम् ॥ कन्यकाश्च द्वितीयायां तृतीयायांतु वाजिनं ॥ १॥
 पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यांतु पञ्चम्या शोभनान्मुतान् ॥ पष्ठ्यांदूतमवामोति समम्यालभते रुषिम ॥२॥
 अष्टम्यामपिवाणिज्यलभते श्राद्धदोनर ॥ नवम्या वै चैकशफान् दशम्या द्विऽऽखुरान्बहुन् ॥३॥

एकादश्यातथा रांप्यंब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥ द्वादश्यांजातरूपंच रजतं कुप्यमेव च ॥ ४ ॥

ज्ञातिश्रेष्ठचंद्रयोदश्यां चतुर्दश्यांतु कुप्रजा ॥ प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये च शस्त्रहता रणे ॥ ५ ॥ १

पक्षाद्यादिपु निर्दिष्टा न्विपुला न्ननसः प्रियान् ॥ श्राद्धदः पञ्चदश्याच सर्वाङ्कामान्समश्नुते ॥ ६ ॥]

(१) मेघातिथि । ननुचापराण्विधानात्कुतोराध्यादिपुमामि । अथमतविशेषवचनेनान्यत्राप्यस्तीतिज्ञापितं । सत्यं । पूर्वाण्हादपराण्वोविशिष्यतइति यदपेक्षविशेषवचन तत्रैवास्तीतिसामान्यज्ञानं भवतीति तेनपूर्वाण्वहएवकदाचित्तस्यान्यउत्तरकालइतिकेचिदाहु । ग्रहणचन्द्रसूर्ययोरिति च द्रुमहादिपुराण्यादावपिग्रामस्तन्निषेधार्थं । अतश्चसन्ध्यायाचन्द्रस्य योरुपरागेणरात्रौच द्रुमहणेप्रतिषेधाविधानादिकल्प । अन्येत्वाहु, मध्याह्नकाल पूर्वाह्णपराह्णामन्यस्तत्राप्येतेननतिषेधेन कर्तव्यमितिज्ञाप्यते । सूर्यचैवपूर्वाह्णकालत्वात्प्रथमोदिते सूर्यप्रतिषेध । राक्षसीत्यर्थवाद ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रात्रौ श्राद्धमितिनिषेधात्पूर्वाण्वोर्द्विनित्यस्यापराह्णसंभव पूर्वाण्वेऽपि करणमनुमतम् । अतएवापराह्णोविशिष्यतइत्युक्तम् । एवच दिवा नित्यश्राद्धस्यदेवादकरणे लोपएवेति दार्ढ्यम् । सूर्यचिरोदिते सद्वाख्यवर्णमुहूर्तमध्ये ॥ २० ॥

(३) कुक्षूक । रात्रौ श्राद्धन कर्त्तव्यम् यत्प्राह्णश्राद्धविनाशनगुणयोगाद्द्राक्षसी मन्वादिभिरसौ कथिता । सन्ध्ययोश्च न कुर्यादित्यचाचिरोदिते । अचिरोदितादि यकालश्चापेक्षायान्निमुहूर्तभात कालोपास । यथोक्तविष्णुपुराणे । रेखा मश्रु यथादित्य त्रिमुहूर्तंगतेरवौ । भातस्तत एत कालोभाग सोऽरुतु पञ्चम ॥ अपराह्णस्य श्राद्धाद्वतया विधानात्कर्ममयमसक्तनतिषेधइति चेत् । नायमतिषेध । सहि रागग्रामस्य वा स्यात्प्रविधिग्रामस्य वा नाथ । नात्ररागतो नित्यस्य दर्श श्राद्धस्य ग्रामवानविधिग्रामस्य निषेधे षोडशियहणाग्रहणवदिकल्प स्यात् तस्मात्पर्युदासोपम राध्यादिपर्युदस्तेतरकाले श्राद्धकुर्यात् अनुयाजेतरयजतिपु ये यजामहर्षति मन्त्रवत् । अपराह्णविधिश्च प्राशस्त्यार्थं । अतएवोक्तम् । यथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णदपराह्णोविशिष्यतइति ॥ २० ॥

(४) राघवानन्द । श्राद्धस्यसपद स्युरित्युक्तस्य प्राशस्त्ययोजितयन् पर्युदासस्यापेन राध्याविषयतुष्ट्यातिरिक्तकाले कुर्यादनुयाजध्यातिरिक्तयजतिवत् यजतिपुयेयजामहं करोति नामुयाजेषु इत्यादिवदित्याह रात्राविति । अचिरोदिते प्रथमोदिते । अपराण्वे विशिष्यतइति प्राशस्त्यस्येते । षष्टिदण्डांमकायातिथौ माप्राया निषेध सार्धंइतिभाव ॥ २० ॥

+ वाजिन वन्दिन (४) पुस्तके । अयेषु वाजिन इत्येव ।

११ दिखुरान् द्विशफान् (४) पुस्तके । अन्येषु दिखुरान् इत्येव ।

१ (क, ख, ग, ४)

(६) रामचन्द्र । सूर्ये अचिरोदिते प्रथमोदिते सँद्वे काले वा ॥ २८० ॥

[रामचन्द्र । शाकल युवानस्तु श्रियन्ते वक्रामोदिकेणैव द्विजा । तेषांश्राद्धचतुर्दश्यानाभ्येषातु कदाचन । अस्म्यर्थे अभ्येषात्त्रादिना मृतानाचतुर्दश्याआर्द्धन कार्यं किंतु तन्निधा । वाक्कल । कामाग्निना च दशन्ते ये युवान कदाचन । तेषांहिपितृपिण्डश्च भूतायामपि निर्वपेत् । श्लोणामभ्येषमेकस्यात्कामासत्तागतासवा । तासांश्राद्धहि भूतायाभस्तया मरणयदि ॥ ५ ॥]

[रामचन्द्र । पक्षेति । पक्षाद्यादिषु पक्षादि आदिर्यासातापक्षायाम् तान् पक्षाद्यादिषु प्रतिपदाद्यासु पञ्चदश्या अमाया श्राद्धद सर्वाङ्कामानवामोति ॥ १ ॥]

अनेन विधिना श्राद्धत्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ॥ हेमन्तपीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् ॥ २८१ ॥

(१) मेघातिथि । पूर्वोक्तेनविधिनाइतिकर्तव्यताकलापेन पूर्वेषुमिमन्त्रणादिभिः सवत्सरस्यत्रि श्राद्धकृतीति । केषुमासेष्वित्यतआह हेमन्तपीष्मवर्षासु मासानुमासिकमित्यस्यत्रि सवत्सरविधिवैकल्पिकः । पाञ्चयज्ञिक पञ्चमहायज्ञमभ्येष पठित सोन्वहकतन्व्य । अस्यचप्राचीनावीत्यपसध्वोद्दुग्धुखब्राह्मणभोजेनमित्येतावत्येवेतिकर्तव्यता । एवमर्थमेव पुनरुपन्यास । एवत्रि सवत्सरविधिरनाहिताग्नेरित्येवपूर्वेव्याचक्षते प्रमाणतुतएववदति ॥ २८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । त्रिरितिचिरपीत्यर्थः । एतच्च प्रतिमासमसभवे । सभवेतु प्रतिमासमेव मासिमासि पितृभ्यः क्रियतइतिश्रुते । हेमन्तपीष्मवर्षासु चतुर्मासतुपक्षमाश्रित्योक्तम् । एवच मत्स्यपुराणे । अनेन विधिना श्राद्धत्रिरब्दस्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भवृषस्येऽर्के ऋणपक्षसु सर्वेदप्युक्तत्वात् ॥ त्रि करणेएतेष्वेव भासेष्वमास्यायां तत्करणमितिलभ्यते । त्रिसवत्सरविधिरनाहिताग्नेरित्येवपूर्वे व्याचक्षते प्रमाणतु तएव विदतीति । अग्निविरहिणामेवेत्यपरे । पाञ्चयज्ञिक पञ्चमहायज्ञपठितं तदन्वहमेव कार्यमथाचतुदकारिणापि इहेति हेमतादिषु त्रि सवत्सरविधि पूर्वं कल्पितः । पाञ्चयज्ञिकोऽनित्यइति ॥ २८१ ॥

(३) कुल्लूक । कुर्यान्मासानुमासिकमिति प्रतिमासश्राद्धविहिततदसंभवे विधिर्यचतुर्भिर्मासैर्ऋतुरेकः एकस्तु तु सवत्सरइतीमपक्षमाश्रित्योच्यते । अनेनोक्तविधानेन सवत्सरमभ्येषे त्रीन्वारात्हेमन्तपीष्मवर्षासु श्राद्धकर्तव्यम् । तच्च समयोचारात्कुम्भवृषकन्यास्येऽर्केपञ्चमहायज्ञात्तर्गतचएकमन्वाशयेद्विप्रमित्यनेन विहितमन्वहतुकुर्यादिति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थम् ॥ २८१ ॥

(४) राघवानन्द । कुर्यान्मासानुमासिकमिति प्रतिमासं मत्स्यव्यं च प्राग्श्राद्धमन्त्रैः सकुचति अनेनति । अन्वह्य हेमन्तादित्रिष्ववश्यं कुर्यादिति त्रिषु सवत्सरमाश्रित्येतद् पाञ्चयज्ञिक एकमन्वाशयेद्विप्रमित्यादि विहितं पञ्चयज्ञात्तर्गतश्राद्ध । अन्वहप्रतिदिनं निर्वपेदित्यन्वय ॥ २८१ ॥

(५) नन्दन । इहामावास्यायात्रिरवर्षनिर्वपेत् न ध्यूनम् ॥ २८१ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्वहस्य मध्ये त्रिवारहेमन्तपीष्मवर्षासु श्राद्धनिर्वपेत् । पञ्चमज्ञीयश्राद्ध अन्वहमत्स्यं कुर्यात् । अयनेसवत्सरस्य विधिरनाहिताग्ने ॥ २८१ ॥

न पेतृयज्ञियोहोभोलौकिकेऽग्नी विधीयते ॥ न दर्शनं विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ २८२ ॥

(१) मेघातिथि । पितृयज्ञाद्भूतोहोम पेतृयज्ञिकः सलौकिकेत्पार्तग्रीनविधीयते । शास्त्रेणकर्तव्यतयानचोपते । तस्माच्च सवत्सरस्यानाहिताग्निनाकर्तव्यं । यद्यपिचि कृतमपिभवत्येवकृतंलौकिकेक्री । तथापिसवत्सरापेक्षया अकृतमे

व्रतं द्रवति । प्रस्थभोजनोहिन्मूनेभुक्तेऽभुक्तइत्यर्थवादतया पूर्वशेषमिदपूर्वध्याचक्षते । इदत्वंयुक्तं । यदिलौकिकोप्रिविवाहादावपरिगृहीतस्तस्मिन्प्राज्ञाद्भूतोहोमोनकर्तव्यइत्युच्यते होमप्रतिषेधेनचतथतिरिक्तमन्यत्कर्मकर्तव्यमित्युक्तं भवति । इतरथापरिगृहीताऽभ्यपिपार्वणश्राद्धाद्भवेनविधानादनधिकस्यश्राद्धानधिकारएवस्यात् । यथाभ्यस्याऽभ्याऽवेक्षणशक्त्यानदर्शपौर्णमासयोर्धिकारः । अस्मिन्सुतिसाग्निकस्यहोमवत्प्राज्ञमनधिकस्य तद्विज्ञानमपिज्ञापितंभवति । तथाचाभ्यभावइत्यस्याप्यभेदविषयः । येपिध्याचक्षते पिण्डपितृयज्ञं पितृयज्ञोभिप्रेत तत्रयोहोमं सलौकिकेस्मात्तऽश्रीनारितं तेपिनयुक्तमाहुः । अस्त्वेवमनाहिताभिमित्यत्वेऽप्यपित्वाजुहुयादित्यादि । नदर्शनविनाश्राद्धंयहोपरागादावाहिताभ्येऽप्रतिषेधइत्याहुः । एतत्समाचारविरुद्धः । अन्येतुपठन्तिनविनादर्शइत्यस्यानाहिताभिनामासानुमासिककर्तव्यं । नास्यत्रिः सवत्सरविधिः । नैवायपागोस्तीत्यन्ये । कस्तर्हस्यार्थः । दार्शात्प्राज्ञादन्यदाहिताभिमर्षाश्राद्धादि ननियमेन भवतीतिदार्शमेवतस्यनियतः । अनाहिताभ्येस्तुहेमन्तादिविहितान्यपिनियतानीति ॥ २८२ ॥

(२) सर्वज्ञानारक्षणम् । निरग्नीनाविशिन्ष्यपिच नपितृयज्ञकइति । पितृयज्ञश्राद्धसर्वधि होमोलौकिके घाम्येन किंतु वैवाहिकएव । तदभावे ब्राह्मणकरादौ । आहिताभ्येर्षच्छ्राद्धमाहिताग्निकवृत्तकतन दर्शेनविनाऽस्ति । अतोदशम्यादिविधिपि यत्करणमुक्ततदनाहितत्रेताभिर्मर्षेभ्यश्चाद् पार्वणप्रकृतत्वात् । प्रतिसावत्सरिकादित्वम्यदपि कार्यमेव ॥ २८२ ॥

(३) कुण्डूकः । अग्रे सोमयमाभ्याचेत्यनेन विहितपितृयज्ञाद्भूतोहोमोन लौकिके श्रौतस्मार्तव्यतिरिक्तार्थौ शास्त्रेण विधीयते । तस्मान्न लौकिकाभावप्रकारणहोमं कर्तव्यम् । निरग्निना तु अभ्यभावे तु विप्रस्य पाणावित्यभिधानाद्विप्रपाण्यादौ करणीयः । आहिताभ्येर्षजस्य ज्ञामावास्याव्यतिरेकेण ऋणपक्षे दशम्यादौ श्राद्धविधीयते । शृताहश्राद्धतु नियतत्वात्ऋणपक्षेऽपि तिथ्यन्तरे न निषिध्यते ॥ २८२ ॥

(४) राघवानम् । तत्र विशेषान्तरमाह नेति । लौकिके विवाहादौ । अपरिगृहीते श्राद्धाद्भूतोहोमोनकर्तव्यइति निषेधादन्यत्कर्तव्यमिति मेधातिथिः । स्मार्तग्नौ आवासव्याख्ये श्रौते च कर्तव्यं अग्नीशानयमाभ्यात्वाहेत्यादिकोहोमः न दर्शेनेति आहिताभ्ये अमावांसिकैकोद्दिष्टइत्यमितिभावः ॥ २८२ ॥

(५) नन्दनम् । अथ पित्र्येषु गृह्णामौ होमं कार्येन लौकिकाभावात्त्याह नेति । अत्र पितृयज्ञश्रौतवेदने मासिकश्राद्धमुच्यते । अधिकारात्लौकिकाग्नौ न विधीयते । किंतु गृह्णामावेव विधीयतइत्यर्थः । केचित्तु पितृयज्ञश्राद्धस्य पिण्डपितृयज्ञएव निरुद्धत्वात्तस्यैव लौकिकाग्नौ निषेधइतिमन्यन्ते । अनाहिताभ्येऽयमासि श्राद्धकल्पेन पुनराहिताभ्ये रफीत्युक्तम् । उत्तरार्द्धेन । आहिताभ्ये पितृयज्ञतुनिर्वर्त्येत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तएव मासिकश्राद्धकल्पे कर्तव्यं नाधिकइत्यर्थः ॥ २८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । लौकिकामौ अस्मार्तग्नौ पितृयज्ञस्य अग्नौकरणहोमं विधीयते आहिताभ्येऽग्निहोत्रेण द्विजन्मन दर्शेन विनाश्राद्धेन । दर्शेषाधिकारोनाप्यतिथौ ॥ २८२ ॥

यदेव तर्पयत्यग्निं पितृन्भात्वा द्विजोत्तमः ॥ तेनैव कृत्स्नमाभोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥ २८३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राज्ञपात्रिकयच्छ्राद्धं अहरहरित्युक्तं तस्यैवैकल्पिकत्वमनेनोच्यते । उदकतर्पणयत्क्रियतेस्वात्वातेनैवपितृयज्ञत्रिंयाफलंमाभोति । यदुक्तमेकमप्याशयेदितितस्यनारितिनियमेनकर्तव्यता उदकतर्पणमवश्यकर्तव्यम् ॥ २८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अर्द्धस्य त्रिपिपावावर्णश्राद्धकरणेऽशक्तस्यानुकम्पमाह यदेवेति । पितृयज्ञे पविणाख्ये ॥ २८३ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । पाञ्चयज्ञिकश्राद्धासभवे विधिरथम् । यत्र स्नानान्तरमुदकतर्पणद्विज- करोति तेनैव सर्वनित्यश्राद्धफलमाप्नोति । द्विजोत्तमपदद्विजपुरम् ॥ २८३ ॥

(४) राघवानन्द । सर्वाशक्तौ तर्पणस्य सर्वार्थकत्वमावश्यकत्वञ्च गृहमेधीये आग्न्यभागौ यजतीतिवदिहाह यदेवेति । मेधातिथिस्तूदकतर्पणं नित्यश्राद्धस्य वैकल्पिकमित्याह ॥ २८३ ॥

(५) नन्दन । अथ ब्राह्मणभोजनात्मकमपि श्राद्धमाहिताग्निनावश्यक्यं तत्फलस्यायत सिद्धत्वादित्याह यदेति । तेनाहिताग्ने कल्पनीया व्यवस्था । पिण्डपितृयज्ञेन वापितृपूजाब्राह्मणभोजना तेन विधिनावेति ॥ २८३ ॥
वसूत्त्रदन्ति तु पितॄन् रुद्राश्चैव पितामहान् ॥ प्रपितामहास्तथादित्यान् श्रुतिरेपासनातनी ॥ २८४ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृद्वेषादभवंतमानस्यभवत्यथमिदं । त्रिसृथानावस्थाद्यादेवता पितरोपियएवपिण्डभाज, अतो देवतात्वेभैतद्दृष्टव्या श्रुतिरेपाश्रयते एतद्देवैतु अत पुरातनीनित्यत्वाद्देवस्य ॥ २८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । पित्रादीनानरकादिषु स्थितौ श्राद्धफलदायित्वासभवात् कथकाम्यश्राद्धीयफलसिद्धिरित्याशक्याह वसूत्त्रदन्तीति । पुरातनो इदानीमप्ययमाना एतेन स्वपित्रादीनुद्दिश्यापि कृतश्राद्धवत्सादीनपि देवास्तर्पयति तेषु वृषा फलददतीत्युक्तम् ॥ २८४ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । यस्मात्पित्राद्योवत्त्वादयदिति । एषामनादिभूताश्रुतिरस्तिअत पितॄन्वत्स्वरूपदेवापितामहान् रुद्रा- प्रपितामहानादित्यान्वाद्योवदति तत्राथ सिद्धबोधनवैयर्थ्याच्छ्राद्धे पित्राद्योवत्त्वादिरूपेण ध्येयाइति विधि कल्पयते । अतएव पेठीनसि । यएवविद्वान्पितॄन् यजते वसवोरुद्राअद्दित्याश्वास्य मीताभवन्ति । मेधातिथिगोवि दराजौतु । पितृद्वेषान्नास्तिक्वप्नाद्य पितृकर्मणि न प्रवर्तते तत्रत्येतत्प्रवर्तनीयं देवतात्वाध्यारोपेण पितृणास्तुतिवचनम् ॥ २८४ ॥

(६) राघवानन्द । तर्पणेनैव सर्वमाप्नोतीत्यस्यार्थवाद वसूत्त्रिति । पित्रादित्रयतर्पणेन वसुहृद्रादित्यास्तर्पिता भवतीतिभाव ॥ २८४ ॥

(५) नन्दन । अथ पित्रादिषु देवताविशेषात्मकत्वमितिपितृश्राद्धफलतिशयमाह वसूत्त्रिति ॥ २८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृपितामहमपितामहान् वसुहृद्रादित्यस्वरूपान् प्रवदति । एषाश्रुति सनातनी । तद्यथा हे पित वसुरूप हे पितामह रुद्ररूप हेप्रपितामह आदित्यरूप ॥ २८४ ॥

विधिसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनम् ॥ विधिसोभुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथा मृतम् ॥ २८५ ॥

(१) मेधातिथिः । आयेनश्लोकपादेनादित्य्यादिभुक्तशिष्टस्यानस्ययज्ञो जनविहिततदनुसृते माह्वलित्तयामिद- छावसथानिशालाणिप्रथते । पित्र्याद्देवकर्मशस्ततर । यज्ञरोष । अनेनन्योतिष्टोमादिहवि रोषस्यभोजनविधिसस्यतुल्यत योच्यते । उक्तेरिणार्थश्लोकेनसौहार्दमेव । तस्यैवदेवार्थव्याख्यान । कस्याचिच्छालायामाभ्याशब्दाभ्याविधानदृष्टमतीत्या मोहनिवर्तयति । विधिसमभ्रातीतिविधिसाशी । अमृतभोजनमस्येत्यमृतभोजन । श्रुत्यरोषं श्रुत्यभुक्तशिष्टमितिदृष्ट्यर्थं । भुक्तशेषमितिपाठसामर्थ्यादितिप्यादिभुक्तमित्तिदृष्ट्यर्थं । अन्यतु प्रकृतत्वाच्छ्राद्धभुक्तशेषमितिदृष्ट्यर्थं । तथाप्यस्यत्पन्तर भु- ङ्गीतपितृसंवेतिमिति । श्राद्धाद्वाचैतद्भोजनकेचिदाह । अ येतु पुरुशार्थोभोजननियमोयमित्याह । वसूत्त्रदन्तीत्यनेनैव श्राद्धप्रकरणस्यापवृत्तत्वात् । यज्ञरोषं यज्ञापसुक्तद्वयरोषमितिदृष्ट्यर्थम् ॥ २८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भुक्तशेषमतिष्यादिभुक्तशेषं । यज्ञशेषवैश्वदेवाख्ययज्ञशिष्टम् ॥ २८५ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वदा विघसभोजनःस्यात्सर्वदा चाशृतभोजनोभवेत् । विघसाशृतपदयोरपसिद्धत्वादर्थव्याकुरुते । विपादिभुक्तशेषविघसउच्यते । दर्शपौर्णमासादियज्ञशिष्टपुरोडाशायशृतम् सामान्याभिधानेपि षकृत्त्वाच्छ्रद्धे विषभुक्तशेषभोजनाशुभंविधिः । अतएव भुञ्जीतातिथिसयुक्तःसर्वपितृनिधेवितिमिति स्पृष्ट्यन्तरम् । अतिष्यादिविशेषभोजनेत्ववशिष्टं दुम्पतीइत्यनेनैव विहितं तस्यैव यज्ञशेषतुल्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थपुनर्वचनमिति तु गोविन्दराजध्याख्यानशुभधानविशेषानर्हमपाकरणिकं च ॥ २८५ ॥

(४) राघवानन्दः । देवानतिथींश्च पूजयित्वाैव भोक्तव्यमिति नियमयति विघसाशीति । विघसाशृतयोर्लक्षणमाहविघसंस्त्विति । भुक्तशेषमतिष्यादिभुक्तावशिष्ट । गृहस्थःशेषभुगभवेदित्युक्तेः ॥ २८५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तेन प्रकारेण देवतातिथिभृष्ट्यशेषगृहस्थेन भोक्तव्यमिग्याह विघसाशीति । यज्ञशेषं पञ्चमहायज्ञशेषम् ॥ २८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विघसंभुक्तशेषआद्भुक्तावशेषं पञ्चयज्ञशेषं अशृतंभवतीत्यर्थः ॥ २८५ ॥

एतद्दोःभिहितंसर्वविधानं पाञ्चयज्ञिकम् ॥ द्विजातिमुख्यवृत्तीनांविधानंश्रूयतामिति ॥ २८६ ॥
इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायांसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वहिंष्यवहितस्यपाञ्चयज्ञिकमिति महायज्ञविधेरुपसंहारोमाहलिकतयैवउत्तरेणश्लोकाधेनवक्ष्यमाणान्यायाथैकदेशोपन्यासोपगतैचोक्तप्रयोजनाति । द्विजातिमुख्याब्राह्मणास्तेषांबृत्तयोजीविकाः कर्माणि द्विजातीनां वामुल्यवृत्तयइति । उत्तरेवदर्शयिन्यामइतिप्रसिद्धम् ॥ २८६ ॥ मान्याकापिमनुस्मृतिस्तदुचिताव्याख्याहिमेभातिथेः सातुभैवविधेर्वान्क्तचिदिपिमाप्यनयत्पुस्तकम् ॥सोपीन्द्रोभदनःसहारणस्तुतोदेशान्तरादाहत्तैर्जाणोद्धारमचीकरत्तइतस्तपुस्तकेलैखितेः ॥ १ ॥ शुभंभवतु ॥ इतिश्रीमद्भृगुवीरस्वामिसनोभेष्टमेधातिथिस्वामिनःकृतोमनुभाष्यतृतीयोऽध्यायःसमाप्तः ॥३॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाञ्चयज्ञिकं तत्र प्रसंगत्पावर्णस्य चेत्यपिदृष्टव्यम् । द्विजाति मुख्याः ब्राह्मणाः । तेषांयज्ञस्यो जीवनोपायास्तेषांविधानम् ॥ २८६ ॥ श्रीनारायणसर्वज्ञवृत्तिसंदाशितान्वयाः । मनुस्मृतिगिराचार्यमधिगच्छन्तुसुरयः । इति सर्वज्ञश्रीनारायणकृतौ मन्वर्थविद्वृतौ विवाहआर्वाधिकारोनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । इदंपञ्चयज्ञभवनमनुष्ठानंसर्वयुष्माकमुक्तम् पावर्णआर्वाध्यवहितैरपि पञ्चयज्ञैरुपसंहारस्तैषामभ्यहितत्वज्ञापनायः महत्कार्यंइति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ । इदानींद्विजानामुल्लेखोब्राह्मणस्तस्य वृत्तीनांश्रूयतादीनामनुष्ठानंश्रूयतामिति चक्षुमण्णाभ्यपेकदेशोपन्यासः ॥ २८६ ॥ ॥ इति वारेन्दनन्दनवासीपमद्भुदिवाकरात्मजश्रीकुल्लूकमद्भुविरचितायामन्वर्थमुक्तावल्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । इत्तमुपसंहारनवतिभ्यमाणप्रतिज्ञानीते एतदिति । द्विजातिषु मुख्याब्राह्मणश्रेष्ठैस्तेषांबृत्तयो जीविकास्तासामनुष्ठानम् ॥ २८६ ॥ ॥ इति मनुस्मृतौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । द्विजातिमुख्याः ब्राह्मणास्तेषांबृत्तयोऽर्थगाम्युपायाः । इतिशब्दोवाक्यसमामो ॥ २८६ ॥ ॥ इतिमानवव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्तदिति । द्विजातीनांब्राह्मणक्षत्रियविशां एतेषांपृथक् पृथक् मुख्यवृत्तीनांविधानंलक्षणंश्रूयतामिति ॥ २८६ ॥ ॥ आर्द्धमकरणंतृतीयम् ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥ .

• श्रीगणेशायनमः॥

॥ अथ चतुर्थ्याध्यायप्रारम्भः ॥

चतुर्थमायुषोभागमुपित्वाद्यं गुरौ द्विजः ॥ द्वितीयमायुषोभागं कृतदारोगृहे वसेत् ॥ १ ॥

(१) मेघातिथि । सक्षपेणातिक्रान्तस्याभ्यायद्वयस्यार्थकथयत्यनुस्मरणाय । गार्हस्थ्यधर्मस्यापवृत्तिविधिरिति-
द्वितीयश्लोकप्रयोजन । अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागव्यवस्थाविधानमाश्रमिणामनुपपन्नमत श्लोकोपविहिताश्र-
मकालानुवादार्थ । यद्यपिच शतायुर्वैपुरुषइत्येतदपेक्षया कथंचिदुपपद्येतापि तथापि स्वप्रकरणे ग्रहणान्तिकमिति
अवश्यन्तरस्य ब्रह्मचर्यविहितत्वात् । गृहस्थस्तु यदापश्येदिति गार्हस्थ्येपि कालान्तरप्रतिपत्तेरनुवादतैवानुमीयते ।
चतुर्थमाद्यमायुषोभाग जन्मापेक्षमाद्यत्वगुरौ उपित्वा ब्रह्मचर्यं कृत्वा ततोद्वितीय चतुर्थमायुषोभाग कृतविवाहो गृहे-
वसेत् । गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् । तत्रवसेत् ॥ १ ॥

(२) सार्वज्ञानाराधण । ॐ नमोमहागणपतये नम । चतुर्थमायुषोभागमिति । यावदायुः पुंसस्तस्य चतुर्थभाग
आद्योयावत्समाप्यते तावदित्यर्थ । एतच्च पञ्चशताब्दिकार्षिकपक्षे सह वैकल्पिकम् । गुराविति । ब्रह्मचर्याश्रमइ-
त्यर्थ । द्वितीय आद्यचतुर्थभागान्तरचतुर्थभागम् ॥ १ ॥

(३) कुञ्जुक । आढकल्पान्तरवृत्तीनारक्षणचैवेति वृत्तिषु ध्यक्ततया प्रतिज्ञातास्तु वृत्त्यधीनत्वाद्गार्हस्थ्यस्थानन्त-
रवक्तव्यास्तु ब्रह्मचर्यपूर्वकमेव गार्हस्थ्यतत्रैव वक्ष्यमाणानुवृत्तयदिति दर्शयितुंब्रह्मचर्यकालगार्हस्थ्यकाल चात्र वदति । चतु-
र्थमिति, चतुर्थमायुषोभागमाद्यमित्युक्तं ब्रह्मचर्यकालोपलक्षणार्थम् । अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात्
न च शतायुर्वैपुरुषइतिश्रुते पञ्चविंशतिवर्षपरत्वम् । पञ्चशताब्दिकब्रह्मचर्यमित्यादिविरोधान् । आश्रमसमुच्चयपक्षमा
श्रितोब्राह्मणउक्तब्रह्मचर्यकालजन्मापेक्षयाद्यथाशक्ति गुरुकुले स्थित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागगृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ।
गृहस्थस्तुयदापश्येदित्यनियतत्वाद्वितीयमायुषोभागमित्यपिगार्हस्थ्यकालमेव ॥ १ ॥

(४) राघवामन्द । चतुर्थभाग पञ्चविंशतिवत्सरान् शतायुर्वैपुरुषइति श्रुते । ब्रह्मचर्यमुपित्वा समाप्येति ब्रह्म-
चर्यसमाप्य गृहीभवेत्तृहीभूत्वा वनीभवेदिति श्रुते तत्र शाब्दीसङ्घति ॥ १ ॥

(५) नन्दन । एवपञ्चमहायज्ञविधानमुक्तम् । इदानींपूर्वाभ्यायान्ते प्रतिज्ञातगृहस्थस्य ब्राह्मणस्य वृत्तुपायविव-
क्षस्तस्यगार्हस्थ्यस्य कालतावत्त्वयसा विभजन्नाह चतुर्थमिति । आयुषोवर्षशतपरिमाणस्याद्यश्चतुर्भागउपनयनात्प्राप्तसम-
वर्षाणि पञ्चादश इत्येवपञ्चविंशतिवर्षपूर्वोक्तेषु पञ्चशताब्दिकार्षिक कल्पेत्वाश्रमसमुच्चयानुष्ठाने समीचीनस्तदधि-

काराख्योऽर्थकल्पः सामर्थ्याद्गम्यते । नह्यनुपनीतस्य गुरुकुलवासो भवति । गुरावुपित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागं कृतदारो-
गृहे वसेत् । ब्रह्मचर्यकालस्य पुनरुपन्यासो गार्हस्थ्यस्य कालविवक्षाः ॥ १ ॥

(६) रार्मचन्द्रः । अयं गृहस्थधर्मानाह । आयुषः आद्यं चतुर्भागं पञ्चांशं विभक्तिं वर्षपर्यन्तं गुरो गुरुसमीपे उ-
पित्वा वासुं कृत्वा वेदाभ्ययनं कृत्वा । आयुषो द्वितीयभागं प्राप्य कृतदारः सन् वसेत् ॥ १ ॥

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ॥ या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रोजीवेदनापदि ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । देहिदेहीति याच्यमानस्य यः परस्य चित्तविकारः खेदात्मको जायते सद्रोहो भिभेती न पुनर्हिंसैव
तस्याः सर्वसामान्येनैव प्रतिषेधात् । अल्पद्रोहेणेति १ याश्चापि विना यद्दिनवर्षति तदात्सर्वं याचितव्यं एषोऽल्पद्रोहे-
यावृत्तिर्जीवनोपायः रूपसिवादि । यस्यां वृत्तौ परस्य पीडा न भवति सा आश्रयितव्या । सामान्योपदेशेन समास्थाय
आश्रित्य जीवेत् । आपदि दशमे विधिर्मविष्यति । अस्माच्चोपदेशाद्दक्ष्यमाणाय दृष्ट्या दिवृत्तिर्मवतीति गम्यते । अन्यथा-
वक्ष्यमाणविशेषनिष्ठत्वसामान्यैरस्योपदेशस्यानर्थक्यमेव वक्ष्यात् । तेन च याजनाभ्यापने कुसीदं अमृतादिमध्ये अपठितम-
पिलगम्यते । अल्पीयसी याडञ्जवृत्तिर्गृहीता असौ ह्यल्पद्रोहः । तथाच गौतमः रूपविधिष्वेवास्वयं कृतकुसीदं च । जीवने
मात्रोपविधिर्षणसंभयस्तु वक्ष्यमाणैरेव नियतैः कर्मभिः ॥ २ ॥

(२) रार्मचन्द्रनारायणः । अद्रोहेण दुःखानुत्पादनेन अल्पद्रोहेण अद्रोहेण वृत्त्यसंभवे जीवेदनापदीत्यापदि बहु-
द्रोहामपि वृत्तिकुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

(३) कुहूकः । परस्य पीडा शिलोञ्छाया चिन्तादिरुद्रोहः । ईष्यपीडाया चिन्तादिरल्पद्रोहः । ननु हिंसैव द्रोहस्तस्यानि-
पिद्धत्वात् । अद्रोहेण तदसंभवेऽल्पद्रोहेण यावृत्तिर्जीवनोपायस्तदाश्रयणेन भार्यादिशून्यपञ्चपञ्चानुदानयुक्तो ब्राह्मणो न तु
सत्रियादिरनापदि जीवेत् । आपदि दशमे विधिर्मविष्यति । अयं च सामान्योपदेशो याजनाभ्यापनविशुद्धमतिगृह्यादिसङ्घ-
हार्यं । वक्ष्यमाणतां दिशेषमात्रनिष्ठत्वे संकुचितस्यैव स्त्वहानिरनधिकारार्थत्वात् याजनादिवृत्तिप्रकरणानिवेशश्च स्यात्तया-
पि जीवेत् ॥ २ ॥

(४) राघवानन्द्रः । तद्धर्मानाह अद्रोहेण शिलोञ्छाभ्यां । अल्पद्रोहेण अल्पयाचितेन देहिदेहीतियाचने चित्त-
क्षोभोद्रोहः । अनापदि क्षुभिक्षादौ ॥ २ ॥

(५) प्रन्दनः । वृत्तुपायेषु वक्ष्यमाणेषु नियमश्लोकद्वयेनाह अद्रोहेणेति । विहितभागं पृच्या हिंसारहितया जी-
वेत्तदशर्तौ हिंसाबाहुल्यरहितया वेत्ति ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानां अद्रोहेणैव दुःखानुत्पादनेन या वृत्तिस्तां वृत्तिसमास्थाय अनापदि जीवेत् विप्रः
अल्पद्रोहेण स्वयं याचितव्यं अल्पद्रोहेण या वृत्तिर्वा ॥ २ ॥

यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगाहिनैः ॥ अष्टेशेनः शरीरस्य कुर्वन्त धनसंचयम् ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वैणांवाहिकजीवनविधावुपायदर्शनेन धनसंभवे निपमउपदिश्यते । त्वैकर्मभिः धनसंचय-
कुर्यात् । तानि च कर्मण्युत्तरवक्ष्यन्ते । सचयप्रयोजनमाह । यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं नभोगाय धनसंचयकेशः कर्तव्यः ।
किन्तु हिंसात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं । आत्मकुटुम्बस्थितिर्यात्रात्परिमाणं यात्रामात्रं तदयमस्ति द्विर्नियमतिः तदर्थं स्तत्रयोजनं नि-
त्यकर्मनिश्चयित्वा तदर्थतां वाच्यं भूतानि सक्नुवन्त आत्मरहितः । आह च ननिर्वपति पश्चानामुद्रुष्यन् सजीवति । अथवा स-

त्यपिशालीयत्वैयत्र श्रेकेगर्हते तद्व्यमेव । यथानरस्य महाकुलीनस्य भुक्तविभवस्य निरुष्टकुलात्प्राप्तश्रीकान्तसमान-
जातीयादपि प्रतिप्रहादिना केनचिदुपायेन जीवनम् अङ्ग्रेयोनशरीरस्य सेवावाणिज्येमहाङ्ग्रेयो दूराध्वगमनादिना तादृशे
नकर्तव्ये सचयो राशीकृतपरिरक्षणम् ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्राणयात्रा प्राणधारणस्यै प्रतिप्रहादिभिरगाहितैरसम्प्रतिप्रहादिरहितै । अङ्ग्रेयेनायासा-
नुत्पादनेन शरीरस्य स्वदेहस्य धनस्य सचयसपहम् ॥ ३ ॥

(३) कुड्मूक । यात्रा प्राणस्थिति । शास्त्रीयकुटुम्बसवर्धननित्यकर्मानुष्ठानपूर्वकप्राणस्थितिमात्रार्थं न भोगार्थं
स्वसम्बन्धितया शास्त्रविहितार्जनरूपैः कर्मभिर्ऋतादिवक्ष्यमाणैः कायकेन्द्रविनाऽर्थसयहकुर्यात् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्द । त्वकुटुम्बवर्धननित्यकर्मानुष्ठानपुर सरप्राणस्थितिर्प्रात्रा तत्परिमाण तावत्पर्यन्तमात्र तस्या
प्रसिद्धार्थं नतु भोगार्थम् न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्रयान्नसजीवतीत्युक्ते । पञ्चानामपि योभर्ता न सप्रकृतमानुषद
त्युक्ते ॥ ३ ॥

(५) नन्दन । लौकिकवैदिकानामवश्यकर्तव्यानाकर्मणानिर्बृत्तिर्प्रात्रा तावत्प्रात्राभायं ततोधिकम् । परपीडा-
वदात्मपीडाव्यविहिता वर्जनीयेति ज्ञापितमङ्ग्रेयोनशरीरस्येति ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्र । अगाहितै स्वैः कर्मभिः । शरीरस्याङ्ग्रेयेन धनसचय धनसग्रहं कुर्वति । प्राणयात्रा प्राण-
धारणमात्र यथा भवे तया कुर्यात् ॥ ३ ॥

ऋतान्ऋताभ्या जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ॥ सत्यानृताभ्यामपि वा न श्वदृत्या कदाचन ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथि । तानिकर्माणि नामतस्तावदाह । नाङ्ग्रेयकेपाचित् स्थिति प्रतीयते प्रयोजनवामशस्ताभावेनिन्दि-
तेषुप्रवृत्ति । तत्र मृतममृते अत्यन्तनिन्दिते । ततोपि सत्यानृत यतआह तन्नैववापि न्यीव्यतइति । अपिशब्दोऽरुचिस्त-
वनार्थ । नामतोनिर्दिश्यस्वरूपताव्याचष्टे ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ऋतामृताभ्यामित्युतेनामृतेन धेत्यर्थं । सत्यानृताभ्यातद्दयोपलक्षितेन वाणिज्येने-
त्यर्थं ॥ ४ ॥

(३) कुड्मूक । कैः कर्मभिरित्यत्राह ऋतामृताभ्यामिति । अनापदीत्यनुवर्तते । ऋतादिभिरनापदि जीवत् । से
वया त्वनापदि कदापि न वर्तेत ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्द । अद्रोहाल्पद्रोहौ नाम्नैव स्पष्टयन्गार्हितानि कर्माणि त्वयव्याचष्टे ऋतेति ॥ ४ ॥

(५) नन्दन । अथ वृत्त्युपायान्निगमयति ऋतेति । पूर्वपूर्वाभाषे पर परआस्थेयइति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्र । ह्याभ्यामाह ऋतति । ऋतामृताभ्यां वा जीवेत् अमृतवृत्त्यावा मृतेन वृत्त्या वा मृतवृत्त्या वा
सत्यानृताभ्यावा श्ववृत्त्या कथंचन नजीवेत् ॥ ४ ॥

ऋतमुञ्जशिलं ज्ञेयममृत स्यादयाचितम् ॥ मृतं तु याचित भैक्ष प्रमृत कर्षणं मृतम् ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथि । उञ्जशिलश्च उञ्जशिल तदतज्ञेय । सत्यव्रततुल्य क्षेत्राङ्गनस्यवीसादेषु स्वल्पा
नीयमानस्य य पुत्र्यक पतित त्वामिनोऽनपेक्षितस्तस्योच्चपनमुञ्जस्तइत्तम् । नतत्रेषुद्विराधेया । परकीयमन्तन्गृह्णामी-
ति । एवच स्वत्वात्परिश्रष्टस्यलूनस्यालूनस्यवनेकप्ररोहवतीप्रहणशिल अमृतस्यादयाचित । अत्यन्तयोतिकरत्वात् ।
मृतमिवयाचित भैक्षितमिति । याचितमित्येवास्ति भैक्षशब्देन सामूहिकतद्विज्ञानेन ब्रह्मवोयाचितम्याइत्युच्यते । नैक

कदर्थनीयस्तदुक्तमल्पद्रोहेणेति प्रायेणच भैक्षशब्दस्यभैक्ष्यस्यात्मविशुद्ध्यर्थमित्येवमादौसिद्धान्तविषयेयमयोगसिद्धेःसा-
मान्यविषयार्थयाचितशब्दोपादानं । तेन नेदासिद्धान्तभिक्षणमेव । अधिमतः पराधिपकेन वैश्वदेवादिविरोधात् । नचेद-
भोजनार्थमेवभिक्षणं किंतिहि स्थित्यर्थं स्थितिश्चनभोजनमात्रसाध्या गृहस्थस्य किंतिहि पार्त्कचिद्गृहोपयोगि अत-
एवोदकप्रदानान्नप्रतिभिक्षितव्यं । गृहोपकरणंच स्थाल्यपिधानादि । ब्रह्मचारिणस्तु भोजनकाले विधिनापाकासंभवा-
न्वियमत सिद्धान्तविषयभैक्ष्यप्रतीयते । भिक्षाशब्दश्चायभिक्ष्यमाणद्रव्यगतपरिमाणमन्याचष्टे । भिक्षामात्रनददाति याचि-
तः । प्रस्तुतिमात्रं भिक्षेति तेनगोहिरण्यादिभिक्षणं नप्रस्तुतशब्देनाभ्यनुज्ञायते । प्रतिग्रहग्रहार्थायाचेति । ननुभैक्ष्यग्रहणमपि
प्रतिग्रहएव । नैवग्रहणमात्रप्रतिग्रहः । विशिष्टएवस्वीकारे प्रतिपूर्वोगृहातिर्वर्तते । तेन नस्वीकारमात्रे प्रतिग्रहसमर्थोपि
प्रतिग्रहप्रत्यवदति । अदृष्टपुण्यादीयमान मन्त्रपूर्वगृह्यहृतःप्रतिग्रहो भवति । नचभैक्षे देवस्यत्वादिमन्त्रोच्चारणमस्ति । नच
श्रीत्यादिना दानग्रहणेन च तत्र प्रतिग्रहव्यवहारः । अतः प्रतिग्रहादर्थान्तरमेवेददृष्टाश्रुतशब्दाभिधेयं । अतश्च नात्रया-
च्यमानस्य अयाच्यमानस्यवा महत्सत्त्वतया उपकारान्तरापेक्षा जायते येनवा ददतोजात्याद्यपेक्षा युक्तिमताप्रतिपाह-
स्यैव करुणया च प्रदीयमानंगृह्यहृतो न प्रतिग्रहः । ननुच करुणया दानमदृष्टायैव नेतिभ्रूमः नचतत्रदानधर्मं किंतिहि क-
रुणाभ्यासात्परोपकाराद्वा । तत्रयथाहितोपदेशादावनुग्राहस्य यथाविधिजात्यादिनापेक्षते । तद्वत्करुणयादाने । तथाच
शिष्टानैवविषेदाने वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायेत्येतदुरुच्यन्ते । अतएवब्राह्मणा अपि दैन्यमापन्नाः परेणदत्तं गृह्णाना-
नब्राह्मणवृत्तप्रतिग्रहमाश्रिता भवन्ति । स्थितमेतत् । प्रतिग्रहे यद्यपि याचितायाचितपूर्वकत्वविद्यते । तथापि जतेनैवाश्रुता-
श्रुतशब्दार्थः । विषयान्तरस्यदर्शितत्वात् । याजनाभ्यापनयोरप्येतद्रूपमस्ति । कश्चिद्वाजित्वायाजकत्वंलभते । कश्चित्मा-
र्यते । एवमभ्यापनेयोम्य । अतोयावताकाचिद्दुर्नियंत्रण्यसादेन्यावहत्वात्परमणिवेति । श्रुतशब्देनाभिधीयते । कर्पणंतु-
मरणादपिपापीयः । लाडुलकर्पणहि भारद्वाहत्वं तत्रखलजनपदकर्म ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानारापणः । उच्छोवा शिलोवा उच्छशिलं तत्रोच्छोरभ्यादिपतितैकैकबीजप्रहणं । शिलैसस्यमञ्जरी
तदुपलक्षितशिलक्षेत्रभूपरित्यक्तैकैकसस्यमञ्जरीप्रहणं । उभयश्रुतस्यलोकप्रामिहेतुत्वात् । अयाचितयाज्ञाविनाऽन्यतो-
लब्धं । अश्रुतमन्याहंसनात् । याचितस्य भैक्षमिति नामान्तरं तन्मृतपरदुःखोत्पादनेन हिंसाहेतुत्वात् । रुपिःप्रभृत्कर्पण
श्राणिनाभारकत्वात् । सत्याश्रुत एकदेशमिध्यामिधाननियमात् । अत्र याजनाभ्यापनप्रतिग्रहेर्लाभोपि याचितोऽयाचितोवा
भवतीति श्रुताश्रुतयोरैवान्तर्भूतत्वान्नृष्यगुक्तः । तथात्र द्विजातिमुल्यवृत्तीनामित्युपक्रम्य रुषिवाणिज्ययोरभिधातान्मान-
योरापिद वषाण्तराज्ञोक्ततया ब्राह्मणैरनुष्ठाने किंतुल्लक्षितमेव । तथाच क्षत्रियश्रुतस्यपेक्षायानानयोरुच्छ्रुतत्वम् । कुसीद-
पाशुपाल्ये तु वैश्यवृत्तितया क्षत्रवृत्तेरन्यप्युच्छ्रुतमिति प्राप्तम् । क्वचित्तत्रापि शब्दात्कुसीदमपि प्राप्तमतएव गौतम । रुपि-
वाणिज्ये वा ल्यश्रुते कुसीद्वेति ब्राह्मणमपिच्छ्रुत्वाह । सूत्रेविभागपूर्ववृत्तिद्वयासभवेत्यन्तापि कुसीदाश्रयणमित्येतदर्थं
मित्याहुः ॥ ५ ॥

(३) कुट्टकः । अत्रसिद्धत्वावस्तादीनि ध्याचष्टे ऋतमिति । अवाचितस्यानेषु पार्थिव वा क्षेत्रेषु वाऽऽतिहृत्वावका-
शेषु यत्रयज्ञोपयोगविद्यन्ते तत्रतत्राहुःमित्यामेकैकंकरणसमुच्चयित्वेतिनीपायनदर्थंनदैकैकपाश्यादिगुदकोच्चयनमुच्छ्रुतः ।
मञ्जरीमकानेकपाशोध्यमनंशिलः उच्छ्रुत्वापिच्छ्रेत्येकवद्भावः । तत्सत्यसंमानकत्वावस्तामित्युच्यते । अयाचितोष-
रिष्यतमश्रुतमिव शुभहेतुत्वादश्रुतम् । धर्मितंजुनभैक्षभिक्षासमहृत्परमाणसमपीडाजननाश्रुतं । एतच्चसामेगृहस्थस्यभै-
क्षणप्रकृतंशुभादिहस्तं नु सिद्धान्तपराधिपकेन त्साप्तो होमाभावात् । कर्पणंच भूमिगतनचुर्यागिभरणनिमित्तत्वदिष्टुः-
रकृत्कर्मकर्पणश्रुतमिवश्रुतम् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्द । ऋतादीनामप्रसिद्धत्वात्कथञ्चैयतत्राह ऋतेति ह्याभ्या । आपणवेर्धायादीनामैकैकशो-
पहणमुञ्ज शिल लूनक्षेत्रादेरेकेकधान्यादिकमञ्ज्याग्रहणमितिद्वय ऋतचसूनुतावाणीत्युक्तेस्तद्वदुद्देजकत्वात्तद्वयम् ।
अमृत अयाचितस्यामृतवदयत्नोपस्थित्या नृमिहेतुत्वात् । भैक्ष्य देहिदेहीति चित्तभेत्तुत्वान्मृतम् ॥ ५॥

(५) नन्दन । ऋतादीनास्वरूपश्लोकद्वयेन व्याचष्टे ऋतमिति । उञ्जशिलशुभ्रश्लिष्टम् । उञ्जोष्णु यश्च-
दानम् । कृणिशायार्जनशिलमितिस्मृत्यन्तरम् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्र । एतद्वृत्तीनालक्षणमाह । ऋतमिति । ऋतसङ्गम् ॥ ५ ॥

सत्यामृतं तु वाणिज्य तेन चैवापि जीव्यते ॥ सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्ता परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

(१) भैघातिथि । भैवमतव्य सत्यानृतीभयरूपता शास्त्रेण वाणिज्येभ्यनुज्ञाभेतइति किंतिर्ह्ये हस्तुस्तभाववादीय-
लोभपहणमेवानृतंजीव्यतइविवचनद्वाणिज्याजीवनायैव नयनसचयाय सेवाश्ववृत्तिर्न्याहिश्वभिषेते । कृष्टेणचलभते
तथा च सेवक सेवामेण्यत्व यत्रकुत्रचित्कर्मणि प्रेष्यते उचितेनुचितेवा ससेवक ! अतउत्कृष्टेनायुषकर्मादिना येराजा
नमुपसर्पित तेनश्ववृत्तय ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । श्ववृत्ति शुनहववृत्ति तापरिवर्जयेत् । प्राणरक्षामात्रस्यायत सभवे तदभावे तु तामपि-
ब्राह्मण कुयादित्येतदर्थं ब्राह्मणवृत्ते मर्थेभिधानम् । अत्र घोत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वा वृत्ति श्रेष्ठंति वक्ष्यति ॥ ६ ॥

(३) कुञ्जुक । प्रायेण सत्यानृतव्यवहारसाध्यत्वासत्यानृतवाणिज्यम् । नतुवाणिज्ये शास्त्रेण सत्यानृताभ्यनुज्ञान
तेनचैवापिजीव्यत इतिच शब्देन वाणिज्यसमशिष्टत्वात्कुसीदमपियुसते । पूर्वश्लोकोक्ताकृषिरेतन्मुक्तेच वाणिज्यकूसिदि-
अनापदीत्यनुवृत्तेरखयकृतान्येतानि बोद्धव्यानि । यथाहगौतम ॥ कृषिवाणिज्ये स्वयचाकृवेकुसीदच सेवा तु क्षीनदृष्टि
दर्शनस्वामितर्जननीचक्रियादिधर्मयोगाच्छुनइव वृत्तिरत श्ववृत्तिरुत्ता । तस्मात्ताप्रकृती ब्राह्मणस्त्यजेत् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्द । सत्यानृत सत्यं स्तीयद्रव्य परकीयमनृतं तदामकत्वाद्वाणिज्यस्य । सेवा श्ववृत्ति इति
इतिसमगुण सारमेयस्तद्वृत्ति दु ख्यामिकामनुत्पसेवेत्यनुभवसिद्धम् । आपदभापद्रेहेन ऋतादिव्यवस्था ॥ ६ ॥

(५) नन्दन । उञ्जशिलादीनामृतादिसंज्ञाव्यवहारोवृत्तीनातत्त संज्ञानुरूपगुणदोषतारतम्यभितपस्यर्थ ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्र । सत्यानृत सत्यच अनृतच सत्यानृतं वाणिज्य श्ववृत्ति सेवा कष्टेन युद्धादिना आख्याता
तस्मात्तासेवापरिवर्जयत् ॥ ६ ॥

कुसूलधान्यकोवा स्यात्कुम्भीधान्यकएव वा ॥ व्यहैहिकोवापि भवेदश्वस्तनिकएव वा ॥ ७ ॥

[सयः प्रक्षालिको वा स्यात् माससञ्चयिकोपि वा ॥ षण्मासनिचयोवापि समानिचय

एववा ॥ १ ॥+ *

(१) भैघातिथि । उत्तआमकुटुम्बस्थित्यै धनसचय कार्यान्भोगायहेयांशाश्रयणीय । तनु किमन्वहमर्जनीय
उत्तेकदेवचिरकालपयामभितिनोक । तत्रकाराविलम्बायामिदमारम्भते कुसूलेधाम्यमस्थेतिगमकत्वाद्द्वचधिकरणोचद्ववृत्ति ।

(७) कुसूलधान्यको= कुसूलधान्यको (म०)

(+) (८)

कुम्भीति कल्पनीयम् । द्वयोरद्वैरैहिकमिह भोग्यं वस्तु यस्यास्तिसप्तद्वैहिकः । श्वोभोग्यं वस्तु श्वस्तनंतद्वान् श्वस्तनिकः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुशूलं घृत्तिकाकोष्ठक कुम्भी उष्ट्रिका । कुशूलधान्यकोवा स्यात् । कुम्भीधान्योवा स्यात् । स्वकुटुम्बपोषणे द्वादशाहमात्रपर्यामान् कुशाब्दो धान्याधिकरणं शूलं कोष्ठः कुशूलधान्यः । स्वकुटुम्बपोषणे पर्यामानोत्रर्षपर्यन्तं सकुम्भीधान्यः उष्ट्रिका ममानसञ्चयपरः स्यहृपर्यामान्मस्यास्तीति अद्वैहिकः श्वोभवधान्यादि श्वस्तनं न विद्यते श्वस्तनंयस्यासौ अश्वस्तनिकपुववा भवेत् ॥ ७ ॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ॥ ज्यायान्परः परोज्ञेयो धर्मतोलोकजित्तमः ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्थविकल्पस्यव्यवस्थामाह । योयस्वल्पकालसंचयः ससधर्मैर्ज्यायानधिकः । पर्माधिक्याञ्च फलाधिक्यं भवति । लोकजित्तमः । लोकान्यस्याधिपत्येनावतिष्ठते । भोग्यतया स्वीकरोति । प्रकर्षविवक्षायांतमः । अविशेषोपादानाल्लोकः स्वर्गः प्रतीयते । तेनेयमन्नभ्यवस्थामहापरिग्रहोयव्यवस्थोऽप्राप्तुञ्चोऽसविकमनुपुत्रः अरुतकन्या-विवाहश्रसकुसूलधान्यकः । यस्तु परिणतवयांशमपुत्रः रुतकरणसयावच्छममेति तावदितराकल्पानाश्रयेत् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्णामपीत्यपिशब्देन, पूर्वोक्तानांपण्णां वृत्तीनामपि मध्ये संकुचितावृत्तिमपेक्ष्य सकुचिता व्यायसीति परशब्दोत्र संकोचलब्धोत्कर्षवृत्तिपरः । तेनात्र चतुष्के परःपरः पट्स्व तत्पूर्वदितिमाहम् ॥ ८ ॥

(३) कुल्लुकः । एषांचतुर्णामपि कुसूलधान्यकादीनां ब्राह्मणानांगृहस्थानामध्ये योय श्रेषे पठितः सश्रेषोज्ञातव्यः । यतोऽसौ वृत्तिसंकोचपर्यन्तं स्वर्गादिलोकजित्तमो भवति ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र ऋतादयः षडुपायाः तेन जीवन्मृत्युक्तत्वात् कुसूलादयश्चत्वारउपायास्तेष्वेव श्रेष्ठत्वनिर्धारणमाह चतुर्णामिति । कुसूलादिचतुष्टयसंचयिनामेषां कुसूलध्यायपेक्षा कुसूलधान्यकादीनामर्थवादः श्रेयानित्यादि ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । चतुर्णोकुसूलधान्यादीनाम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषांचतुर्णां कुशूलधान्यकादीनांमध्ये परःपरः ज्यायान् उल्लुहः ज्ञेयः ॥ ८ ॥

पट्कर्मेको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ॥ द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । एषांकुशूलधान्यकादीनांगृहस्थानामेकपट्कर्मा भवति । योमहापरिग्रहमागुत्तस्तस्यपट्कर्मा

निकर्माणि भवन्ति । कानिपुनस्तानि उच्छिञ्चि शलायाचितपाचितलाभरूपिवाणिन्याभ्यापनयाजनमतिग्रहाः याचितपाचितपाह्णादान्तर्भवन्ति । बहुकुटुम्बकोनित्यकर्मसंपत्यर्थं च सर्वावृत्ती समुच्चिताः कुर्यात् । रुपिवाणिज्येऽपि येऽभ्यापनमभ्ययनमित्यादीनि प्रथमाभ्यायपठितानि पट्कर्माणि ध्यायसन्ते तेषां प्रकरणविरोधो निष्पद्यो जननं वाऽभ्ययनादीनामुपादानमन्यत्रैवतेषां विहितत्वात् । अन्योद्वितीयकुम्भीधान्यस्त्रिभिः प्रवर्तते । योऽत्र शंकोयावद्वर्तते तावद्वर्तते इति वर्तनचरिथितिसंपत्तिः प्रकृतानांचयानिकानि चिदकचिदरुपिवाणिज्ये विहाय प्रशस्ततरोहि पूर्वैरमात्कुम्भीधान्यकोपतो वक्ष्यति सावृत्ति-सद्दिगर्हिता । गौरसकान्वाणिजिकानिति । यद्व्युत्तंगीतमेनरुपिवाणिज्ये वाऽस्वयकुरुतेऽसिद्धयेत्यानपयेव तत्राप्यस्वयक-रणपक्षेदोषोऽस्त्येव रुधियास्तु भविष्यति । द्वाभ्यामेकः अत्रापि याचितलाभवर्जयित्वा त्रयाणां प्रयासं सर्व द्वै गृह्यते अयाचितमपितावद्गृह्यते यावच्छपहर्षयामम् । चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति । ब्रह्मसत्रं त्रिचिच्छेद्योरन्यतरावृत्तिः । सततमवग्यात्सत्रमिवनतदहःपरिसमापनीयावृत्तिरतः सत्रमित्युच्यते अहरहर्निव्यमनुष्ठानात् । ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणपर्यायस्तेषामिदं सत्रम् ।

अस्मैऽहंशब्दात्पूर्वोऽयवृत्तिप्रपञ्चीब्राह्मणविषयएव विज्ञेय । क्षत्रियादीनातु तत्रवक्ष्यति । कथपुन शिलोञ्छवृत्त्याजीवन-
सभवात् यावता शरद्रीष्मयोरेव क्षेत्रे खले वा शिलपुलकपातसभवात् । अथोच्यते धीष्मभ्योऽयैष्माणि शारदानि शारदेभ्यो
ऽर्जयिष्यतीति षण्मासिकवृत्तिरेवस्यान्नाश्वस्तनिक । अथान्यथापिसभवतियावतस्तावतोऽस्मादे कथयित्पतितस्यो-
पादानम् । अन्त्यम न तद्भोजनयपर्यामम् । सचिन्वानोयदा पर्यामिमाभ्यतिचेदशियतिपञ्चाहाद्यसभवात् तथा च महाभार-
ते शिलोञ्छवृत्तिः पक्षान्ताशनोवर्ष्यते । सोऽयमस्यापवस्थयायगृहस्थस्तापस सञ्चरतिचित्तम् । किंत्वेवमप्यश्वस्तनिकत्वविर-
ध्यते । यथोपयादरिश्चितकस्तदा स्यान्नाश्वस्तनिक । अश्वस्तनिकोऽप्युच्यतेअहम्यहन्यर्जयतिथानिकतदहरेव च व्यर्था-
करोति । नद्वितीयेहिं स्यापयति । यदि च न प्रत्यहशिलोञ्छवृत्तेर्भोजननिवर्तते । कुतोऽश्वस्तनिकोभवेत् । कथंच तथावि-
धस्यजीवनपुत्रदारभरणच । अतएव केचिन्निभिरन्य प्रवर्ततइत्यतआरभ्यान्यथा ध्याचक्षते । त्रिभिर्थाजनाभ्यापनप्रतिपदै-
द्वाभ्याप्रतिग्रहं प्रत्यवरइतिप्रतिग्रहलुदासेनयाजनाभ्यापनेप्रतिग्रहेतेब्रह्मसत्रमभ्यापनतद्विद्वत्तयेपर्यामम् । यत्तुवर्तयश्चशिलो-
ञ्छाभ्यामितिसचतुष्टयव्यतिरिक्तोऽन्यएव । अत्रोच्यते । य शिल्परिमाणा दशहाराश्यान्वात्रीहीन्वाबहुभ्यआदत्ते याव-
देकाहयात्रिकसशिलवृत्ति । यस्त्वेकैकयात्रार्थमाहरति । सञ्चवृत्ति स्थयन्तरेऽथज्यायान्वरवृत्तिरुक्त । अतश्च सार्व-
कालिकमप्युपपद्यते । न च वैश्वदेवादिऋषाविरोधस्तत्र पुत्रदाराणांभरणभेदश्चायचित्तभैसादत्यन्ताल्पग्रहणात् ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणम् । पूर्वहि ऋताश्रुतश्रुताख्यवृत्तित्रयमनापदि । अन्यत्तु त्रयमापदीति दर्शितम् । यत्तु सेवारूप
नृपे भैक्ष्यमापत्तौ जीवनानि त्विति याज्ञवल्क्येनोक्तं तन्निश्चालभैक्ष्यविषयम् । तेपु कुशूलधान्याविचतुष्टयमभ्यएक
कुशूलधाय । पृक्कर्मा याजनाभ्यापनप्रतिग्रहादि श्रुताश्रुतभेदेन द्विविधा सन्त पदभवन्ति ते समुदितैर्वर्तते । अन्यः कुम्भी-
धान्य । त्रिभिरश्रुतभेदभूते याजनादिभिस्त्रिभिः । अन्यरूपहैहिकोद्वाभ्याशिलोञ्छाभ्या । चतुर्थाश्वस्तनवृत्तिः ब्रह्मसत्रेण
ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुना सत्रयागस्तत्तुल्यफलतया सत्रेणोञ्छग्रहणेन जीवति ॥ ९ ॥

(३) कुल्लुकम् । एषागृहस्थानामभ्ये कश्चिद्गृहस्थोर्थाबहुषोऽप्यवर्गं समरुतेऽऋतायाचित्तभैक्षरूपिवाणिष्यै पञ्चभिस्ते
न चैवेत्यनेनैव च शब्दसमुच्चितेन कुसादिनेत्येवपद्धिं कर्मभिः पृक्कर्मा भवति पद्धिरेतर्जावति । रुषिवाणिष्यकुत्सोदान्ये-
तान्यल्परुतानिगौतमोक्तानीत्युक्तम् । अन्य पुनस्ततोऽल्पपरिकर । त्रिभिर्थाजनाभ्यापनप्रतिग्रहैरद्वोहेणेत्येतच्छ्लोकसगृही-
हीतैः पवर्तते । प्रशब्दोऽनर्थकोवर्ततइत्यर्थम् । अपर पुन प्रतिग्रहं प्रत्यवरइति वक्ष्यमाणत्वात्तत्परित्यागेन द्वाभ्यांयाज-
नाभ्यापनाभ्याप्रवसते । उक्तत्रयापेक्षयाचतुर्थं पुनर्ब्रह्मसत्रेणाभ्यापनेन जीवति । मेधातिथिस्तु । एषाकुसूलधान्यका-
दीनामभ्यादेक कुसूलधान्यकं प्ररुतेऽशिलयाचित्तरूपिवाणिष्यै पृक्कर्मा भवति पद्धिर्जावति अन्योद्वितीय कुम्भीधा-
न्यकं रुषिवाणिष्ययोर्निदत्त वासत्यागञ्छशिलयाचितायाचितानामभ्यादिच्छातस्त्रिभिर्वर्तते । एकरूपहैहिकोर्थाचि-
त्सलाभविहायोऽन्तोशिलयाचितानामभ्यादिच्छया द्वाभ्यावर्तते । चतुर्थ पुनरश्वस्तनिकोऽब्रह्मसत्रेण जीवति । ब्रह्मसत्रेण
सोऽन्तोऽपर्यतरा वृत्तिः । ब्रह्मणोर्ब्राह्मणस्य सततभवत्वात्सन्नमित्याह ॥ ९ ॥

(४) शघवामन्दम् । एषाकुसूलधान्यकादीनामभ्ये बहुपरिकरं कुसूलधायकं पदुञ्छादिकर्मास्यादित्याह पृ-
क्कमेकइति । कुम्भीधा यकरुतु मध्यमपरिकरं रुषिवाणिष्ये याश्चाविहायाम्यैस्त्रिभिर्जावित् श्रेष्ठत्वात् । व्यहैहिकोद्वाभ्या
शिलोञ्छाभ्यां श्रेष्ठतरत्वात् । अश्वस्तनिकरूपध्याचित्तनैकेन श्रेष्ठतमत्वात् । ऋताश्रुताभ्याजीवदिति जीविकोपक्रममाहृत्य-
स्तु शिलोञ्छाभ्यामित्युपसहारोच्चैति जीविकाद्विवात्प्रकरणोच्चैतिकेचित् । परे वाहु पद्धिनि पञ्चनयाजनाभ्ययनाभ्यापनप्रदा-
नप्रतिग्रहा पदरथसन्तीति पृक्कमेति कर्मशब्दप्रयोगात् । त्रिभिर्थाजनाभ्यापनप्रतिग्रहैः । द्वाभ्यां याजनाभ्यापनाभ्याम् ।

प्रतिग्रहमसङ्गेन दोषश्च त्वसंशयइति प्रतिग्रहस्य निन्दितत्वाच्चतुर्थीभ्यापनशीलः साक्षस्य कृतकृत्येति वक्ष्यमाणत्वादि-
ति । चतुर्थस्त्वभ्यापनरतः एतेषु ऋष्टः ब्रह्मवेदस्तदेव सत्रं त्वाभ्यापयमवचनाभ्यांन प्रमदितव्यमिति श्रुतेः । सत्रवदावस्य-
कत्वचष्टुकालाभ्यापित्वाभ्यांसि एव स्तुयते ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावद्दुषेयपरिमाणतश्चातुर्विधं गृहमेधिनामुक्तं इदानीमुपायपरिमाणतोऽप्याह पदिभिः । एषांच-
तुर्णामभ्येकः षट्कर्माभवति । पङ्क्तिर्ब्राह्मणनियतैर्याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैश्चैवर्षाणिकनियतैः प्रभृतसंयान्तुकुसीदैश्चार्थसञ्चये
प्रवृत्तइत्यर्थः । त्रिभिर्याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैः । द्वाभ्यांयाजनाभ्यापनाभ्याम् । प्रतिग्रहः प्रत्यवरइति निन्दितत्वात्प्रतिग्रहो-
वर्जनीयइत्यर्थः । ब्रह्मसत्रेणाभ्यापनेन चतुर्थीजीवति । तस्यषट्कर्माक्षेपेक्षयाचतुर्थशब्देन ग्रहणम् ननु पूर्वश्लोकेनिर्दिष्ट-
स्याश्वस्तनिकस्य ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्णानां वृत्तिमाह । एषांकुशूलधाम्यकादीनामध्ये एकः ब्राह्मणः षट्कर्मा उच्छृशिलायाचित
याचितकषणं-वाणिज्य सेवावृत्तिर्भवेत् । प्रतिग्रहादीनिवा षट्कर्माणि क्षत्रियस्त्रिभिरभ्ययनदानयजनादिभिः । वैश्य-
द्वाभ्यांवृत्तिभ्यांगोरक्षावाणिज्याभ्यां जीवेत् । श्वतुर्थः शूद्रः स्वस्य ब्रह्मसत्रेण ब्राह्मणानांवा त्रैवर्णिकानांवा सेवारू-
पवृत्त्या जीवति । शूद्रस्तु द्विजसेवया इति योगी । षट्कर्माणीज्याभ्ययनदानं याजन मभ्यापन प्रतिग्रहश्चेति ॥ ९ ॥

वर्तयंश्च शिलोञ्छभ्यामग्निहोत्रपरायणः ॥ इष्टीः पार्वीयनान्तीयाः केवलानिर्वपेत्सदा ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । पर्वचायनान्तश्च . तयोर्भवाः प्रार्वायनान्तीयाः । स्वार्थकमणंरुत्वावृद्धाच्छःकर्तव्यः । पर्वेष्टि-
दर्शपूर्णमासौ अयनान्तेचयज्ञआधयणाख्यः । केवलपहणात्कास्याइष्टयोनिष्यन्ते । वैश्वदेवहोमयत्निरुहेऽपि तस्यना-
न्वहंभवतः । नहि तस्य सर्वदा तावद्धनभवति । अतः केवलपहणामहायज्ञनिवृत्तिः । ननुचाग्निहोत्रमपि तत्तस्य नैव भव-
ति । तदपिद्रव्यसाध्यमेव । पक्षहोमाहोस्यति । भार्याभरणंकथमिति चेत्सापित्तवृत्तिमाश्रयिष्यन्ति । यदाचभार्याव्रतमेत-
द्धारयितुमशक्नातदाभर्तुरपिनास्त्यधिकारः । अथचांद्रायणादिपुनवृत्तस्यकथंभार्यायाजीवनमिति चेदचोद्यमेतद्विद्यमानत्वा-
त् । अतिष्यादिशिष्टमश्रिप्ततदिति वैश्वदेवहोमाभावत् । विद्यमानेऽपि स्त्रीधने नभोजनयुक्तमुभयोर्द्विसापित्वविधा-
नात् । अतस्त्रीधनेनवैश्वदेवकल्पित धर्मकार्येनुज्ञानारम्भोधनग्रहणस्य । नैवम् । अस्यामवस्थापामग्निहोत्रमात्रधर्मोन्वै-
श्वदेवहोमः भवतुवा । पुर्यास्ताहि धनंनारित कथंजीवतु तस्याचर्यासमर्था भार्या नासौ शिलोञ्छवृत्तावाषिक्रियते ।
वतयनान्मानजीवयन् ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इष्टीकेवलाइष्टीरेव दशपूर्णमासोपर्वणोरन्ते समीपे प्रतिपदि कार्यपर्वणान्ते येदृशी दशपूर्ण-
मासाख्ये तथाऽयनान्ताया अयनान्तकार्या आधयणेष्टयः । अन्तराश्वोत्र सामीप्यार्थः । आपयणेष्टिहि सर्वरुतरायेण
श्यामाकेर्वाहिभिश्च दक्षिणायने क्रियतइत्यपयनान्तीयाभवति एताएव कुर्यान्तु चानुर्मास्यपरुसोमादि । अथाग्निहोत्रप-
रायणइति निर्वपेत्सदेति वचनात् । त्रेतायामतएव शिलोञ्छपोरधिकारोऽस्यते शिलान्पुञ्जतइत्यत्र नूभयाभिधानवृ-
त्तिसंकोचधर्मान्तरसंभवयोरुपदर्शनार्थम् ॥ १० ॥

(३) कुञ्जकः । शिलोञ्छभ्यांजीवधनसाध्यकर्मांतरानुष्ठानासामर्थादिभिरात्रनिष्ठएवस्यात् । पार्वीयनान्तीयाभ्य
इष्टीः केवलाअनुनिष्ठेत् । पर्वेण अयनच पर्वीयने तयोरन्तस्तत्र भवादर्युपीर्णभ्रसाधयणात्मिकाः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमाह वर्तयन्निति चतुर्भिः । पार्वयिनान्तीयाः पर्वणोः दर्शपूर्णमासयोर्भवाः तथा अय-
नान्ते भवाश्चद्वीः केवलाः पशुतोमादिर्वाजिता ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । अथ शिलोच्छ्रवत्तेराहिताग्नेर्नियममाह वर्तयन्स्त्विति । शिलोच्छ्रेण चोभाभ्यांवर्तयन् जीवन्मि-
होत्रपराय्याः सदासायप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् पर्वचायनच पर्वायने, तयोः रन्तः पर्वायनान्तः तत्र भवाः पार्वयिनान्तीयाः द-
र्शपूर्णमासायप्रादक्षणाः केवलाफलरहिता, इष्टीर्निर्वपेत्कुर्यान्नततोऽधिकश्रौतं कर्म कुर्यात् । तावन्मात्रसिद्धये द्रव्यमर्ज-
यित्त्व्यनाधिकमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । शिलोच्छ्राभ्यांवर्तयन् शाल्यादिक्षेत्रे नियते पशुयाग प्रतिपदिष्टी रित्यर्थः ॥ १० ॥
न लोकवृत्तवर्तते दत्तिहेतोः कथंचन ॥ अजिह्णामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥ ११ ॥

मेघातिथिः । लोकवृत्तनामोच्यते येन मरुतजनोऽल्पसत्वोवर्तते दम्भेनास्तपियाख्यानेन च त्वविष्णुस्त्वंब्राह्मण-
यजीवेति तथाविचित्रपरिहासकथाभिः । वृत्तिहेतोर्जीविकार्थतया न कर्तव्यमेतत् । यस्तु नर्मशीलस्तस्य न दोषः । अजि-
ह्णाम यस्यान्यच्च तदयेऽन्यच्च बहिः सजिलउच्यते ह्येवमत्सरात्मा दर्शयत्यग्निप्रियवदताम् । अशठाम् । अग्निहोत्रकर्मा-
नुष्ठानलोकवृत्तेन प्रतिपद्यद्दियाभार्थनास्त्रार्थश्रद्धाधानतया कुर्यात्सशठः । आम्धर्मत्वेऽपि जैह्वयशाख्ययोर्जीविकाप्यभे-
दोपचाराद्यर्पदिश्यते अजिह्णामशठांशुद्धामिति । शुद्धिर्वृत्त्यन्तरेणामित्रीकरणपूर्वदोषद्वयेन च एकपदलभ्योऽप्ययमर्थो वृ-
त्तानुरोधाप्रोच्योवर्तयन्तद्वदुपदेः प्रतिपाद्यते । अथ कथं ब्राह्मणजीविकाजीवेदिति द्वितीया यावता जीवति रकर्मकः । कथंचनै-
कस्यैव धातोरेकत्र द्विभयोगः नहि भवति गमनंगच्छेदिति । साभ्यसाधनभावउच्यते । सामान्यविशेषभावात्साध्यसाधन-
भावो न विरुद्धः यथाश्वपोपपुष्टइति । अनुष्ठानाद्देवर्तनार्थं जीवति वर्तते । तेन सकर्मकत्वमिति न दोषः । जीवेन्जीवनाय मनु-
तिष्ठेत् ॥ ११ ॥

(९) सर्वज्ञानाद्युगणः । लोकवृत्तं वृत्त्यर्थितया प्रायशीयदाचरति ह्युगणानुख्यापनानुरूपवेषधारणादिकलोकस्तत्र
वर्तते न वर्तयेत् । अजिह्णामवक्राशयतया लभ्या । अशठां परवध्नरहितां शुद्धां पतितादिसंभ्रमश्रम्यां ब्राह्मणजीविकानं
क्षयिवेशयजीविकाम् ॥ ११ ॥

(३) कुड्ढूकः । लोकवृत्तमसन्निप्रयाख्यानविचित्रपरिहासकथादिर्कंजीविकार्थं न कुर्यात् । अजिह्णां शृष्यान्मुगुणा-
र्थमिषानादिपापरहिताम् । अशठां दम्भादिप्याजश्रम्याम् । शुद्धविश्यादिवृत्तेरसकीर्णां ब्राह्मणजीविकामनुतिष्ठेत् । अने-
कार्थत्वाद्दानूनामनुष्ठानार्थं यजीवति रिति सकर्मकता ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच न लोकेति । लोकवृत्तं मित्यालपादि । अजिह्णां दम्भ्याजादिश्रम्यां । अशठां अवै-
श्यादिवृत्तिम् ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अज्ञो जनो लोकस्तस्य वृत्तं जैह्वयशाख्यान्वितं । तन्वर्तते न कुर्यात् । कथञ्चन आपद्यति । अजि-
ह्णाश्रुभ्यः । अशठामनृपसं अतएव शुद्धां ब्राह्मणजीविकान् ब्राह्मणस्वपिहितां वृत्तिजीवेत्कुर्यात् ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोकवृत्तं न वर्तते लोकानुकरणं न वर्तते अजिह्णां अवक्राशयां अशठां परवध्नरहितां प-
तितादिसंभ्रमश्रम्यां । एतादर्थं जीविकां ब्राह्मणजीवेत् ॥ ११ ॥

संतोषं परमास्थाय सुखार्थां संयतो भवेत् ॥ संतोषमूलं हिसुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥ १२ ॥

(१) मेघातिथिः । प्यहैरिकावस्तनवृत्तिदाख्याधिं प्रसंख्यानपिदमाह । सन्तोषआश्रयित्त्यो नचदूनामुपजीव्य-

स्यामिति । याश्चादिक्लेशांश्चैव मुखाथींसयतो भवेत् । संयमोयात्रिकाद्दनादधिकेनाभिलाष । सन्तोषो मनस्विनासुखमूल
ल दुःखस्य मूलविपर्यय । असन्तोषो महद्विदुषादैर्न्यत्राभिलषिते वस्तुस्य सपत्तिस्तस्मात्सन्तोषेमाश्रयेत् ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । सयतोऽसद्वृत्तिनिवृत्त । सुख सतोषो मूलस्य सतया दुःखस्य मूलं विपर्ययोऽसतोषः ।
शिलोच्छादावसतुष्टयं तद्वृत्तिव्यागसभवादन वृत्तिनियमनिर्वाहहेतु सतोषं कार्यतया दर्शित ॥ १२ ॥

(३) कुड्ढूक । यथा स भवभृत्यात्ममाणधारणावश्यकपञ्चयज्ञानुष्ठानमात्रोचितधनानधिकारस्युहा सतोष तम-
तिशयितमालम्ब्य प्रचुरधनार्जने सयमकुर्यात् । यत सतोषहेतुकमिति सुप्रपन्न चाव्यप्रत्य विहितानुष्ठानात्स्वर्गादिसुखम् ।
विपर्ययस्त्वसतोषो दुःखमूलबहुधनार्जनेभयासेन प्रचुरदुःखादसपत्नौ विपत्तौ च क्लेशात् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्द । दुःखमूलं दुःखस्य मूलं । विपर्ययोऽसतोष ॥ १२ ॥

(५) नन्दन । सकुचितवृत्तित्वं सुखहेतुरित्यभिप्रायेणाह सतोषमिति । एतावताऽऽमिति बुद्धि सतोष । सयत
भोगविस्तारमसन्नोपरत । सतोषमूलमिति बहुव्रीहि । दुःखमूलमिति तत्पुरुष । विपर्ययोऽसतोष ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्र । ष्यहैहिका श्वस्तनदादर्थाथप्रसङ्गानमिदमाह सतोषेति । विपर्यय असतोषं दुःखमूलं १२ ॥

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातकोद्विजः ॥ स्वर्ग्यायुष्यशस्यानि व्रतानीमानि
धारयेत् ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथि । वृत्तिविषयो विधिर्वृत्तिशब्देनोक्त । तेनान्यतमयेति तदपेक्षमैकजीवित अन्यतमेन विवृ-
त्तिविधानात् । अतो वृत्तिसमुच्चयजीवन । पितृधनप्राप्तवत्श्र व्रताधिकारो न्युच्यते । अन्यथा एकवृत्तिर्जीविन एव स्यात् ।
व्रतानीमानि मानस सङ्कल्पो व्रतमुच्यते । शास्त्रविहितमिदं भयाकर्तव्यमिदं वानकर्तव्यमित्येव स्वर्गायुष्यशस्यानि व्रतधा-
रणफलानि केचिदाहुः । अतश्चैतत्फलार्थो व्रतेष्वधिकारस्तदयुक्त अनित्यत्वमेव सति प्रसज्यते तत्रोत्तरश्लोके नित्य
ग्रहणवाच्यते । श्रुतौ चैषानित्यताज्ञापिता यावत् हि न सा युक्ता भवतीति । न च स्वर्गादीनामकाम्यत्वे नाव्यये नाधि-
कृतविशेषणत्व मतिपर्येरन् ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वृत्त्येत्यैकत्वविवक्षितं । तेन ऋताष्टतादिवृत्तिषु यदायापरिशुक्लति तदा तथैव जीवे
द्विति निर्वाह्यतम् । प्रतिग्रहाभ्यापनयाजनानि तु तेन रूपेणान न निर्दिष्टानीति तेषां साकार्येऽप्यदोष । व्रतानि नियमान् ।
इमानि वक्ष्यमाणानि ॥ १३ ॥

(३) कुड्ढूक । अबहुभृत्यैकवृत्त्या निर्वाहसभवे सान्यतमयेति विधीयते बहुभृत्यस्यान्वसभवे पृक्मैकोभ
वत्येषामिति विहितत्वात् । अथवैकवाक्यतावगमाद्भ्रतविधायकत्वाच्चा यतमया वृत्त्येयनुवादकत्वादेकत्वमविवक्षितम् ।
उक्तवृत्तीनामन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातकोब्राह्मणइमानि वक्ष्यमाणानि यथासंभवस्वर्गायुष्यशस्यानि व्रतानि कु-
र्यात् । इदमपाकर्तव्यमिदं नकर्तव्यमित्येव विधिः संकल्पविशेषाद्भ्रतम् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्द । अन्यतमया शिलादीनामभ्येकया । स्नातको नवोदापति बौदुकाभोवा । इमानि वक्ष्यमा-
णानि । स्वर्गाय हित स्वर्ग्यम् । एवमायुष्यादि ॥ १३ ॥

(५) नन्दन । उक्तमुपसङ्ख्यार्थान्तरप्रसूती अतद्विति । अत आसावृत्तीनामध्ये । इमानिवक्ष्यमाणानि ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यतमया वृत्त्या इयं मयाकर्तव्येति एकया वृत्त्या द्विजः जीवित् । तथा एतानि व्रतानि नियमान् धारयेत् वक्ष्यमाणलक्षणानि ॥ १३ ॥

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादितन्द्रितः ॥ तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्रामोति परमां गतिम् ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदमूलत्वात्प्रतीनावेदोदितमितिश्रूयते । स्वकं कर्म वक्ष्यमाणो व्रतसमूहः । विहितत्वात्स्वकमित्युच्यते । नित्यं कुर्यात् । यावज्जीवतन्द्रितोऽनलसः एतद्व्रतधारणं कुर्वन् यथाशक्ति अनेन सत्यांशक्तौ यथासंभवं मनुष्यमनाह तदुक्तं मनसा वा तत्समप्रमाचारमनुपालयन् । परमांगतिं ब्रह्मत्वमपि रूपाय ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वकं स्वाश्रमवर्णोक्तं । कुर्याद्यथाशक्ति ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदोक्तं स्मार्तमपि वेदमूलत्वाद्देहेऽक्तमेव । स्वकं स्वाश्रमोक्तं यावज्जीवमत्रितन्द्रितोऽनलसः कुर्यात् । हि हेतौ । यस्मात्तत्कुर्वन् यथासामर्थ्यं परमांगतिमोक्षलक्षणं प्राप्नोति । नित्यं कर्मानुष्ठानात्पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन ब्रह्मसाक्षात्काराभ्योक्षावाप्नोति । तदुक्तं मोक्षधर्मैः ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । तत्रादर्शितप्रख्ये पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ॥ आत्मन्यन्तःकरणे ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदेति । वेदोदितं स्वशास्त्रोक्तं स्मार्तं च । परमांगतिं सत्त्वशुद्धिद्वारा ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । व्रतविधेर्वक्ष्यमाणस्य वैदिकत्वं वक्ष्यमाणफलं चाह । वेदेति । वेदोदितवेदमूलतया स्मृत्युदितम् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदोदितं स्वकं कर्म स्वाश्रमोचितं कर्म कुर्यात् ॥ १४ ॥

नेहेतार्थान्प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ॥ न विद्यमानेष्वर्थेषु नात्यामपि यतस्ततः ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसज्येत यत्र पुरुषः सहिससद्भोभिप्रेतो गीतवादित्रादि व्रतत्रिहिरागिणः सज्जतीव अतो गीतवादित्रादिभिरर्थान्पनानिनेहेत नार्जयेत् । विरुद्धे कर्म प्रतिपिदंशाख्येण अकुलोचितच न च पित्राद्यागतेषु धनेषु कल्पमानेषु स्थितिसमर्थेषु अन्यानि चेत् । नात्यां आपद्यपि यतस्ततः प्रसहसत्यतिग्रहेण प्रवर्तितव्यमेकस्यापद्यप्यनुज्ञास्यति ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रसङ्गेन प्रकृतप्रसङ्गेनात्यन्तत्परतया नेहेतोद्यमेन न साधयेत् । अर्थान् पनानि विरुद्धेन धर्मे विरुद्धेन कल्पमानेषु सत्सु आत्यां आपद्यपि यतस्ततः पतिततः ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसज्येत यत्र पुरुषः सप्तसंगो गीतवादित्रादि तैनार्थान् नार्जयेत् नापि शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणाऽयाज्ययाजगदिना ॥ १५ ॥ विद्यमानेषु धनेषु न आप्यां विद्यमानेष्वपि प्रकारान्तरसंभवे यतस्ततः पीततां दिव्योऽपि ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । प्रसङ्गेन गीतनृत्यादिः प्रसज्येत इति द्युत्परया । न कल्पमानेषु धनेषु विद्यमानेषु विरुद्धेन कर्मणा नेहेत अविद्यमानेष्वपि प्रकारान्तरसंभवे वा । आर्तौ अनकष्टादौ वा यतस्ततः पतितान् दिव्यो न गृह्णीयात् ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । प्रसङ्गेनातिप्रवृत्त्या । विरुद्धेन कर्मणा निषिद्धेन नृत्यगीतादिना । न कल्पमानेष्वर्थेषु पृथग्निहेतौ सत्सु पापान्तरं नाश्रयेदित्यर्थः । आत्यां अपि आपद्यपि । यतस्ततः पुरुषादप्रतिपासात् ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रसङ्गेन अतिप्रसङ्गेन । अर्थान्नेहेत नेच्छेत् । विरुद्धेन कर्मणा अपाज्ययाजनादिना ।

(१५) न विद्यमानेष्वर्थेषु नात्यामपि यतस्ततः न कल्पमानेष्वर्थेषु नात्यां आपद्यपि यतस्ततः ॥ (क, घ, द, न, म, य, र, ल)

अग्रांनेहेत अन्वयमपि अर्थं नेहेत इतस्तत' अविहिताचारात्, पतितात्, नेहेत कल्प्यमानेषु विद्यमानेषु अर्थेषु नेहेत ॥ १५ ॥

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ॥ अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा सन्निवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथि । इन्द्रियाणामर्थविषयारूपरसादय' एतेषुनप्रसज्येत सत्तिमत्यतासिवाकुर्धात् । 'मनोहराशु-
वतम्, वशागीतत्वादवदस कर्पूरादिगन्ध रागवत्स्पर्श एतेविषयास्तान्वात्यन्तसेवेत । कामतः कामप्रधानतया
सर्वेषु अय्याचितोपम्, तेष्वपि नित्यज्ञेवी स्यात् । अतिप्रसक्तिश्चैवैयानिबृत्त्युपायोनेनकल्प्यते । नहिबृत्त्युप्रसक्तिर्निवर्त्तित्तु
शक्या मनसातुप्रतिपक्षभावनयानिश्चर्यं, आदौतावजुरुपापदकत्व उपस्थितेष्वपि भुक्तपूर्वेषु क्षणविरसता त्वभात्रश्च
विनाशित्व शास्त्रनिषेधाच्च सद्ब्रह्मभरकापातइत्येवमादिचिन्तयेत् । यथात्तनतथैतानिशक्यंनदति ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । प्रसज्येत सातिशयेन प्रवर्त्तत न कामतोधर्मतस्त्वृत्तुगमनादौ प्रवर्त्ततेव अतिप्रसक्तिनियु-
मशक्याप्रवृत्तिम् ॥ १६ ॥

(३) कुङ्कुक् । इन्द्रियाणामर्थारूपरसगन्धस्पर्शादयस्तेषु निषिद्धेष्वपि त्वदारहुरतादिषु न प्रसज्येत । नातिश-
क्तिमत्यन्तसेवनात्मिकाकुर्यात् । काधतलपभोगार्थम् । अतिप्रसक्तिनिबृत्त्युपायमाह । अतिप्रसक्तिं चैतेषामिति । विषयाशा-
भस्त्रित्वस्वर्गप्रवर्गात्मिकश्रेयोविरोधित्वादिभावनया मनसा सम्पुञ्जनिवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्द । किंच इन्द्रियार्थेष्विति । शब्दाद्यानन्दान्तेषु सर्वेषु दशसु नात्यासक्तिंकुर्यात् ॥ १६ ॥

(५) नन्दन । त्वद्वारविषयेष्वप्यतिप्रसक्तिसनिवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्र । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु एतेषा इन्द्रियाणामसक्तिंसनिवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥

सर्वान्परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ॥ यथातथा ध्यापयन्स्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथि । यैवैहभ्रासविरोधिनेषुनोऽर्थान्तेसर्वैत्यक्तव्या । राजामात्यगृहोपरथानादयः, येप्यनया लोकया-
त्रया सत्तस्य रूपिकुसीदाद्यधिकलाभाभवति तेनचपोषयिष्यते । तदाकुटुम्बविभवतश्चदासीदासबहुभविष्यतीतिसाहस्य
स्मृतकस्यकृतकृत्यताकृतार्थता । यन्तिपत्वाध्यापीपथाकथचित्कुटुम्बकजीवयतीति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । ध्यापयन् क्षपयन् त्वाध्यायकुर्यादिति शेष । सात्वाध्यायक्रिया कृतान्य यानि कृत्यान्-
नुभवन्तीति कृतकृत्यता ॥ १७ ॥

(३) कुङ्कुक् । वेदार्थविरोधिनेऽर्थान्तेत्यन्तेऽवरगृहोपसर्पणंरूपिलोकयात्रादयस्तात्सर्वान्परित्यजेत् । कथतर्हि
श्रुत्यात्मपेक्षणमित्याशङ्क्याह । यथा तथा केनाभ्युपायेन त्वाध्यायाविरोधिना श्रुत्यात्मनौ जीवयन् यस्मात्सास्य स्म-
तकस्य कृतकृत्यताकृतार्थता यन्तिपत्वाध्यायपरता ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्द । किंच सर्वानिति । शिलादी भाजनादीश्च अध्यापयत्त्वाध्यायविरोधिनस्त्यजेदित्यवय । य
था तथा येन तेन जीवनेसायप्यवेदाध्ययनकुर्यात् । सावेदाध्ययनस्यथाकाचिजीविका कृतकृत्यताकृतसमापितभावस्य-
कंसया ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । कर्मावपुनरेतेदेवमुच्यतइत्यतआह सर्वानिति । यथातथा यापयन्यथाकथञ्चिन्माणायात्रांकुर्वन् । अस्यपुरुषस्यसा हि कृतकृत्यता । यनित्यत्वाध्यायत्वम् ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वाध्यायविरोधिनः वेदाध्ययनविरोधिनः । यथा तथा आपदि अध्यापयन् ॥ १७ ॥

वयस्र्कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ॥ वेपवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । वयसइतिसारूप्यापेक्षापधी वेपवाक्बुद्धीतिसमाहारेद्वन्द्वः । सारूप्यमितित्वात्थेन्यञ्जतेनार्थमर्थो भवति । वयंआद्युचितावेपादयःकर्तव्याः । सारूप्यमौचित्यमन्यस्याकृत्यादि-सादृश्यासंभवात् । वेपःकेशभरणादिविन्यासः । तत्रप्रथमेवयसिश्चिखण्डकः । यौवनेकौन्तलादिधारणं । वार्धकेजडामुण्डनादि वयोनुरूपावाक् । एवंबुद्धिस्त्रिवर्गानुशानधारणं प्रथमेनीयते केवलमर्मप्रधानकर्मानुरूपोविषः अर्थानुरूपतः । तेनहिभवितव्यंकुलानुरूपेण दशनरागधन्मिन्द्रादि उद्धतमपि नउद्धत्यमावहति । तदुक्तं 'अस्यलोकद्वयहारोविषयइति । एतदुक्तंभवति । नार्थविध्यर्थः अपरैर्नीशितार्थत्वात् । लोकव्यवहारमूलस्त्वममनुवादः । एवंवर्तमानोलोकबृत्तानुवर्तीभवति । नलोकद्वेष्यतामेति ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वयसोवाल्यादिः । कर्मणोयोगादिः । अर्थस्य धनस्य । श्रुतस्य शास्त्रज्ञानस्य । अभिजनस्य कुलस्य । वेपः सारूप्यतन्मकर्मनिर्णयितव्यविषयधारणं । वाक्सारूप्यतदनुरूपभाषणं । बुद्धिसारूप्यं तदनुरूपआत्मन्युत्कर्षप्रत्ययः । विचरेचैष्टे इहलोके वयः कर्माधननुरूप वेपादि न कार्यमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

(३) कुल्लुकः । वयसः क्रियायाधनस्य श्रुतस्य कुलस्यानुरूपेण वेपवाग्बुद्धीरारंल्लोके भवतेति । यथा यौवने सगन्धलेपनादिधारणत्रिवर्गानुसारीवाग्बुद्धिश्च एवंकर्मादिष्वप्युन्नेयम् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । वेपवाग्बुद्धीति समाहारेकवचनम् । वयस्यादेःस्वानुरूप्यं वयंआद्युचितावेपादयः कर्तव्याः । तेन योवनादिमानकामी धर्माच । तथासत्कर्मा 'विनीत' । धनीदानशीलः । विद्वान्-सदुपदेष्टा । कुलीनः सलज्ज इत्यादि । वयसइत्यादिपञ्चकस्य कामाद्यूलम् । अथवा वयोवाल्यादि । कर्म क्रिया । अर्थ धनं । श्रुतं विद्या । अभिजनः कुलं । तदनुरूपव्यवहारमात्रं न विधिः तेन बाल्ये शिष्यण्डक यौवने कुन्तलादि वार्धके जयादि तथा कलभाषणं परिहासः सदुपदेशाशुद्धेरवाञ्छल्यं बुद्धिपरिपाकश्चेति ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । वेपवाग्बुद्धिसारूप्यवेपवय-प्रश्रुतीनामानुरूप्यम् ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथाविषयं कर्मआचरन् विचरेत्कृतस्य शास्त्रस्य यथा अभिजनस्य च यथा कौलीनस्य विषयं यथा वेपवाक् बुद्धिसारूप्यं आचरन् विचरेत् ॥ १८ ॥

बुद्धिबुद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ॥ नित्यंशास्त्राण्यवक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । बुद्धिबुद्धिकराणीतिहासपुराणानितकशास्त्राणिबाह्येस्पथोशनसादीनि हितानिउपकारकाणिदृष्टार्थानिउपकार्योतिपादीनि अर्थशास्त्रस्यपृथगुपदेशान् । वैदिकानिगमावेदाभंगानहेतवोनिगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसा-रुपिप्रहणेत्वदृष्टार्थतास्यात् ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धन्यानि प्रनकारणानि हितानि दुःस्मिन्वर्तकानि शास्त्राणि विद्यास्थानानि निगमान्-व्याख्यानानि निगम्यतेप्रभिरर्थति ध्युत्पत्त्या । वैदिकान्वेदस्य सन्धानम् ॥ १९ ॥

(३) कुल्लुकः । वेदाविरुद्धानि शीर्षबुद्धिबुद्धिजनकानि व्याकरणमीमांसासृष्टिपुराणन्यायादीनि शास्त्राणि तथा

धन्यानि धनाय हिताभ्यर्थशास्त्राणि बाह्वस्त्व्यौशनसादीनि तथाहितानि दृष्टोपकारकाणि वैद्यकज्योतिषादीनि तथा पर्यायकथनेन वेदार्थावबोधकानिगमाल्याश्च धन्यान्नित्यपर्यालोचयेत् ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च बुद्धीति निवर्गेषु बुद्धिवृद्धिकराणि नीतिशास्त्राणि । धन्यानि धनोपायान् । निगमान् पुराणादीन् निगमनिर्घण्टव्याकरणादीश्च । वैदिकान्वेदार्थबोधोपानुकूलान् ॥ १९ ॥

(५) नन्दन । शास्त्राणि धर्मशास्त्रादीनि । शास्त्रापेक्षणमयोजनत्वैर्नोक्तानिबुद्धिवृद्धिकराणीत्यादीनि । निगम्यते निश्चीयन्त एभिर्वेदार्थादितिनिगमवेदान्तानि ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्र । नित्यशास्त्राणि अवेक्षेत कीदृशानि शास्त्राणि धन्यानि दुःखनिवर्तकानि विचारयेत् च पुन वैदिकान् निगमान् ध्याख्यायानि ॥ १९ ॥

यथायथा हि पुरुष शास्त्रं सम्भधिगच्छति ॥ तथातथा विजानाति विज्ञान चास्य रोचते ॥२०॥

[शास्त्रस्य पारगत्वा तु भूयोभूयस्तदभ्यसेत् ॥ तच्छास्त्रशवलकुर्यान्न चाधीत्य त्यजेत्पुन ॥१॥]

(१) मेधातिथि । सम्भधिगमो विन्निवेश । अभ्यासइति यावद्विजानाति विशेषेणजानाति । प्रत्यक्षचैतदभ्यस्य मोनेयन्श्रेयसिद्विद्यतइति । तदाविज्ञानचास्यरोचते । उज्वलभवतीत्यर्थ । पूर्वस्या सृष्टेर्मूलकथनमेतत् । रुचैरनभिलाषार्थत्वादुच्यर्थानामितिसम्भदानत्वाभाव ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । विजानाति विविच्य जानाति यानि तु प्रागेव विज्ञातानि तेषु विज्ञान विवेकज्ञानमध्य रोचते दीप्यते त्वात्कर्मप्रकाशक भवति ॥ २० ॥

(३) कुड्डूक । यथायथा पुरुष शास्त्रसम्यगभ्यस्यति तथा तथा विशेषेण जानाति शास्त्रात्तरविषयमपि स्यविज्ञानरोचतउज्वलभवति । दीप्यर्थत्वादुचैरभिलाषार्थत्वाभावादुच्यर्थानामौषमाणइति न सम्भदानसज्ञा ॥ २० ॥

(४) राघवानन्द । रोचते उज्वलस्यात् ब्रह्मपक्षपातिन ॥ २० ॥

(५) नन्दन । शास्त्रापेक्षणस्य श्रयोजना तरमप्याह । यथेति । विजानाति विशिष्टज्ञानपुनोमेवति । अस्य रौचते अस्मै त्वदते ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्र । विज्ञान विवेकज्ञानम् ॥ २० ॥

ऋपियज्ञ देवयज्ञ भूतयज्ञ च सर्वदा ॥ न्यज्ञ पितृयज्ञ च यथाशक्ति न हापयेत् ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथि । नृतीयाध्यायेद्विहितानामहायज्ञानामनुवादेविशेषाभिधानार्थं । सचविशेषउत्तरत्रवक्ष्यते अनौहमानाइति । अथेतुमयन्ते । व्रताधिकारेपुनर्वचननियमसिद्ध्यर्थं । तेनेदृश सद्गुरुप कर्तव्यो यावद्ब्राह्मणमयामहायज्ञानहापयितव्या । नत्वियमाशकाकर्तव्याद्विर्वचनद्विविधानार्थं । नस्रवविधि श्रूयते । केवलनहापयेदित्युच्यते । विन्यवाच्चहानि प्राप्तैव अतो विहितमप्यभिज्ञानत ऋषित्कर्मभेदेहेतुरस्ति । यथाशक्तिपकान्नेनप्राप्तिसवामूलफलैर्वा ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ऋपियज्ञब्रह्मयज्ञम् । एपावेदोदितत्वेन प्राप्तावपि पुनर्वचनमवतारणार्थं । तद्योत्तरश्लोके पक्वारा तरेणापि तत्संपादनकथनार्थम् ॥ २१ ॥

वाच्येके जुहति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ॥ वाचि प्राणे च पश्यन्तोयज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ॥२३॥

(१) मेधानिति । यदाय पुरुषउच्छ्रुसिति तदैवमनेनध्यातव्य । वाचप्राणजुहोमीति । भाषणेनचवाचिप्राण-
जुहोति । एतावतेवपश्चयज्ञानिर्वृत्ताभवन्ति । यदिनित्या फलायतेनवक्तव्या आत्मयज्ञाभ्रात्राधिक्रियते ब्रिहितो
क्षयमथ । पश्चाद्गुपासनासु उपनिषत्सु कौपीतकी ब्राह्मणेविस्तरेण । अक्षयफलत अपुनरावृत्तिफलत्वात् ॥२३॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एकेतु प्राणायामस्वाध्यायच जुर्वन्तस्तात्सपादयन्तीत्याह वाच्येकइति । वाचि प्राणजु-
ह्वतीतित्वाध्यायोदर्शित । स्वाध्यायकारे प्राणवृत्तेर्वाचि विलयात् । प्राणे वाचमिति प्राणायाम । तत्रवाग्बुद्धे प्राणे विल-
यान् तथा तैत्तिरीयोपनिषत् । तद्यत्रैतदधीते वा भाषतेवावाचि तदा प्राणेभवतीति तथाच अथ यन्पूर्णांवा भवति त्वपिति
वा प्राणे तदा वाग्भवतीति तथापतद्वत्सर्वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषय कावयेपाकिमर्थावयमभ्येयामहे किमर्थावयवैवक्ष्या
महे वाचिहि प्राणजुहुम प्राणे वाचमिति । अभ्येयामहे यज्ञसवन्दिशस्त्रस्तोत्रपाठानकरिष्यामइत्यर्थ । तथा कौपीतकि-
ब्राह्मणम् । यावद्दे पुरुष प्राणिति न तदाभाषते वाचतदा प्राणे जुहोति यदा भाषते न तदा प्राणिति प्राणतदा वाचि जुहोति
तपते अनन्ते आहुती जायन्त्वपश्चयज्ञोत्थथा अन्याआहुतयोन्नवन्त्यस्ता कर्ममभ्योहि भवन्ति एवहस्रसैसन्त पूर्वैवि-
द्वांसोमिहोत्रजुह्वाश्चक्रुरिति । वाचि प्राणे चान्योन्य ह्येमाभ्यापश्चयज्ञनिर्वृत्तिपश्यन्त । अक्षयामनाशिकल्पम् ॥ २३ ॥

(३) कुरुकुरु । एके गृहस्थात्रस्रविदोवाचि प्राणवायो च यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयफलाजानन्त सनतवाचि प्राणच जुह-
ति । वाचच प्राणे । भाषमाणेन चवाचि प्राणजुहोतीति । अभाषमाणेनोच्छ्रुसता प्राणे वाचजुहोमीति ध्याख्यातव्यमित्यनेन
विधीयते । यथाकौपीतकिरहस्यब्राह्मणम् यावद्दे पुरुषोभाषते न तावत्प्राणितुशक्नोति प्राणतदा वाचि जुहोति यावद्दि
पुरुष प्राणिति न तावद्वापितुशक्नोति वाचतदा प्राणे जुहोति एतेऽनन्तेअष्टते आहुती जायन्त्वपश्चसततजुहोति । अथवा
ऽन्याआहुतयोऽनन्तरन्यस्ता कर्ममभ्योहि भवन्त्येवहि तस्यैतत्पूर्वं विद्वांसोऽपिहोत्रजुह्वावाचक्रुरिति ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्द वाचि वाक्कारण अपाने प्राण वाच तत्कारणमपान प्राणे । अपाने जुहतिप्राणप्राणेपान तथापर-
इत्युक्ते । तथोनिरोधनेन पापक्षयलक्षणसवकर्मफलनिर्वृत्ते । अथवा हवनप्रकारमाह वाचीति । तथाच कौपीतकी श्रुति ।
अथात सायमातदर्शनमातरमग्निहोत्रमितिवाचक्षते यावद्दे पुरुषोभाषते न तावत्प्राणितु शक्नोति प्राणतदा वाचि जुहो-
ति यावद्दे पुरुष प्राणिति न तावद्वापितुशक्नोति वाचतदा प्राणे जुहोति एतेअष्टतअनन्ते वाहुतीजायन्त्वपश्चसत
तजुहोति अथवा अन्या आहुतयोतवत्पस्ता कर्ममभ्यर्दति । अक्षयमपुनरावृत्तिफलत्वात् ॥२३॥

(५) नन्दन । लोके खलु वाक्प्राणयोरेकतरमित्यवत्ते निलीनमयतर पश्याम । तत्रप्रव्रतमग्निनिलीनहवि क-
ल्पयतीत्यर्थ । प्रवृत्तस्याधिवक्कल्पन निलीनस्य हविष्कल्पनच हविष्यपि प्रवततेऽग्रीहविलीयतइति । अत्रकौपीतकि-
ब्राह्मण यावद्देपुरुषोभाषते । नतावत्प्राणितुशक्नोति । प्राणतदा वाचि जुहोति । यावद्दे पुरुष प्राणितिनतावद्वापितुशक्नो-
ति । वाचतदा प्राणे जुहोति । एतेअन तेअष्टत जायन्त्वपश्चसततजुहोतीति । उत्तरार्धेन कारणमुच्यते । वाचि प्राणे च
मद्धे चेष्टायाच । यज्ञनिर्वृत्ति यज्ञानानिष्यत्तिम् । अक्षयामक्षयफलम् । ये श्रौतस्मान्वायज्ञा प्रतिद्वारते खल्वपिवाक्प्राणा
निर्वन्त्याइतिने पश्यन्तीत्यर्थ । तथाच मद्धवर्णं वाचित्वाहावातेधात्वाहेति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्र । वाच्येके स्वाध्यायसमये प्राण प्राणवायु । प्राणे प्राणायामसमये वाचवागिन्द्रिय भाषमाणे

जुहति । नववपांणि भाणं जुहोमीति । एतावतैव पञ्चपञ्चानिर्वृत्ता भवन्ति । पञ्चाष्ट्युपासना गौणी । च पुनः वाचि प्राणे यज्ञनिर्वृत्तिसामर्था अक्षयां सदा पश्यन्तः ॥ २३ ॥

ज्ञानेनैवापरे विप्रायजन्त्येतैर्मखैः सदा ॥ ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । तैर्मखैः मरुतैर्महायज्ञैर्यजन्ते तद्द्विपयमधिकारं निष्पादयन्ति अतोर्गभेदाद्यजन्ते यज्ञैरिति साध्यसा धकभावोपपत्तिः । यथाग्निष्टोमयाजीति कथं पुनर्ज्ञानेन पागनिर्वृतिदेवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मको यागो न च ज्ञानमेवैरूपं । उच्यते यजन्त इति यागकार्यनिवृत्तिरत्राभिमेता । यदि ज्ञानात्कार्यनिवृत्तिः किमर्थं तर्हि कर्मणामनुष्ठानं न स विपयकर्मनुष्ठानसंभवः । अथेयं बुद्धिर्यजन्तैर्मखैर्वेदेति । ज्ञानस्यापि फलसाधनत्वेन आश्रयणात् । कृतं कर्मानुष्ठानेनेति तदसत् अन्यशोपतया तस्यार्थवादत्वात् । अत्रोच्यते उक्तमामाभिरनीहमाना आत्मज्ञानेऽधिक्रियन्ते तेषु ज्ञानिने प्रेभितान कर्मनुष्ठानवेदिनः तेषु विदसं स्यात्कृतयागृहे अवतिष्ठमानानां महायज्ञानां भावनेपमुच्यते । हृद्यसाध्यानां च महायज्ञानां आत्मज्ञानसंपादनमेव मुच्यते । साध्यायोदकतर्पणयोस्तु कर्मसाध्यतामेव पश्येद्व्यति । अत्र कारणरूपमर्थवादमाह । ज्ञानमूलात् ज्ञानमूलैर्यस्याः क्रियायाः सर्वस्य कर्मनुष्ठानस्य ज्ञानमूलं न स विद्वान् किंचिदनुष्ठानं तदुक्तं विद्वान्याजयेदिति । पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा । ज्ञानचक्षुरिव यथा चक्षुषारूपं गृह्यते एवं ज्ञानात् ज्ञायते नतव ज्ञानवेदं एवाभिमेतः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ज्ञानेन धारणाध्यानसमाधानान्यतमेन ज्ञानमूलां ज्ञानकारिणिकां ज्ञानचक्षुषा वेदार्थज्ञानमयेन चक्षुषा पश्यन्तः ॥ २४ ॥

(३) कुट्टूकः । अपरे विप्राब्रह्मनिष्ठाः सर्वथा ब्रह्मज्ञानेनैवेतैर्मखैर्यजन्ति एतांश्च यज्ञाननुतिष्ठन्ति । कथमेतदित्याह । ज्ञानब्रह्म सत्यज्ञानमन्तेत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं ज्ञानमूलां मेपां ज्ञानानां क्रियाभूतं सत्तानान्तः ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानचक्षुरिव चक्षुः । ज्ञानचक्षुषोपनिपदासर्वखल्विदं ब्रह्म तच्छ्लागित्यादिक्रियापञ्चयज्ञानपि ब्रह्मोत्पत्तिकाले ब्रह्मात्मकानुष्ठायन्तः संपादयन्ति पञ्चयज्ञफलमभुवत् इत्यर्थः । श्लोकत्रयेण ब्रह्मनिष्ठानां विदसं स्यात्सिनां गृहस्थानाममीविधयः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । सविषयाणीन्द्रियाणि नात्मातिरिक्तानीति विज्ञानेन । द्रव्यसाध्यानां महायज्ञानां संपादनमात्मनि । सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपित इत्युक्तेः । मखैः पञ्चयज्ञैः । ज्ञानयज्ञं मशंसति ज्ञानमूलमिति । श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञानज्ञानयज्ञः परंतपेत्युक्तेः । एषामिन्द्रियाणां क्रिया व्यापारः ज्ञानैचेतन्मूलरुचिर्देतुर्धस्याः अचेतनानां चेतनाधिष्ठानश्रुते मवृत्त्यनुपपत्तोरितेति । ज्ञापतेनेनेति ज्ञानं वेदनतेन नाविद्वा नधिक्रियते ज्ञानचक्षुषा । सर्वे मखावेदसाध्या इति मेधातिथिः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानेन सकल्पमयेन । सदा यावज्जीवम् । उत्तरार्धेन कारणमुच्यते । यां क्रिया यज्ञात्मिकाऽनुमीयते तस्या ज्ञानमेव मूलम् । ज्ञानाभावेऽनुष्ठानमसत्प्रदिति । ज्ञानचक्षुषा बुद्ध्या पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञानेनैवापरे विप्राः तैर्मखैः पञ्चमहा यज्ञैः यजन्ते । एषां योगिनां । ज्ञानमूलां क्रियाज्ञानचक्षुषा पश्यन्तः ज्ञानं मूलं यस्याः क्रियायाः सर्वस्य कर्मनुष्ठानस्य ॥ २४ ॥

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते युनिशोः सदा ॥ दर्शने चार्धमासात्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्निहोत्रादयः शब्दाः श्रुतौ गृहसंस्तुतिपुचकर्मविशेषे च नतपामसिद्धाः सेतिकर्तव्यताकाः तत्र विहितता तेषामयमनुवादेन त्वत्रापूर्वविधिः रूपवचनात् । केवलं होमविषयाकर्तव्यताश्रुता । नद्वयं नदेवता । अग्निहोत्रादिना-

मधेयं च विशेषाकांक्षं अतः शास्त्रान्तरावगतविशेषवचनतैव प्रतीयते । यद्येवं तत एव कर्तव्यतावंगमादनर्थकमिदं वेदसं-
न्यासिकानां अरुतोपासनानां संवादनार्थं । यथैव वाच्येके जुद्धति प्राणं ज्ञानेनैवैति च पञ्चमहायज्ञाः संपाद्यन्ते । तद्वदेतद
पोति कश्चायमुपालम्भः किमर्थं पुनर्वचनमिति । सर्वश्रुतीनां स्पृष्टीनां च यदेकदेशमिहितं तस्यैवान्यत्र पुनर्वचनस्य चोद्य-
स्यापत्तेः । उक्तश्च सामान्यतः परिहारः प्रतिपत्तिभेदान् पौनहृत्तयमिति । यथा प्रतिपत्तिभेदादिन्द्रियभेदो नैकैकचक्षुषा सर्व-
द्रुशुशक्नुवन्ति बहूनीन्द्रियाणि प्रयोजनं वन्ति । एवंशाखाभेदः स्मृतिभेदश्च । अथोच्यते कस्माद्द्रुषद्वचनमिति एषोपिन-
दोषः प्रतिशास्त्रमतिकर्तव्यतायाभेदः कस्याभिधानं क्रियतां । सर्वाभिधानेनैवैकं एतदाभिधाने अन्यतरपरित्यागः तद-
पि चोद्यमेव । उक्तं चानुवादोऽयं नविधिः । विधौ हि चोद्यमेतत्स्यात् अन्यत्र विहितं किमर्थं पुनर्विधानमिति । आद्यन्ते-
द्युनिशीर्षात्रयासंख्यं किं तर्हि दिव आदौ निशायाश्चादौ एवं दिवोन्ते निशायाश्चान्तइति । सायं प्रातः कालवेतेन परिगृह्येते
तत्रोदितहोमिनां अहरादौ अनुदितहोमिनां निशान्ते । द्विशब्दोदिवसपर्यायः । सदा यावज्जीव सायं प्रातर्होमः कर्तव्यः । दर्शन
यजेतेत्यत्राभ्याहर्तव्यं दर्शनयजेत् । न हितत्रोत्पत्तौ जुहुयादित्यस्ति किं तर्हि दर्शनयजेतेति तदनुवादश्चायं अतएवाभ्या-
हारः क्रियते । अतएव विशेषश्रमणेऽपि अर्धमासान्तर्द्वात कृष्णपक्षान्ते दर्शाः । शुक्लान्ते पौर्णमासः । तथा च श्रुतिः । दर्शं च दर्श-
नयजेत् पूर्णमास्यां पूर्णमासेन यजेतेति ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । आद्यन्ते द्युनिशीर्षादिवसस्यादावन्ते च तथा रात्रे रादावन्ते चेत्यर्थः । तथा चोद्धरणादिहोमा-
त्तत्प्रयोगेणोभयोर्दीनरात्रयोराद्यन्तव्यामिरित्युदितहोममादाय कालोदर्शितः ॥ २५ ॥

(३) कुरुकः । उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ निशायाश्चादौ अनुदितहोमपक्षे दिनस्यान्ते निशायाश्चान्ते यद्दोदित-
होमपक्षे दिनस्यादौ दिनान्ते च अनुदितहोमपक्षे निशादौ निशान्ते चापि होत्रकुर्यात् कृष्णपक्षार्धमासान्ते दर्शाख्येन क-
र्मणा शुक्लपक्षार्धे च पौर्णमासाख्येन यजेत् ॥ २५ ॥

(४) राद्यवानन्दः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति अग्रीति । आद्यन्ते सन्ध्याहये द्युनिशीर्षादिवसस्यादौ दिन-
स्यान्ते उदितहोमिनामाश्वलायनादीनाम् । निशाया आदौ निशाया अन्ते च साङ्ख्यायनादीनामनुदितहोमिनाम् । दर्श-
नार्धमासान्तेऽप्यायां पौर्णमास्यां पौर्णमासेन दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति श्रुतेः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । अथाहिताग्नेरसकुचितवृत्तेर्वाप्त्याह अग्निहोत्रमिति । द्युनिशीः अहोरात्रयोः । आद्यन्ते सायं प्रात-
श्च । सदा विहितकालानतिक्रमणार्धमासान्ते पक्षयोरन्ते पर्वणो रिति यावत् । अत्र यजेतेत्यभ्याहार्यम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्युनिशीः आद्यन्ते प्रातःसायकाले । अग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ दर्शनं दर्शसंज्ञेन कालेन । मा-
सान्ते अमायां । पौर्णमास्येन कालेन ॥ २५ ॥

सस्यान्ते नवसस्येष्टया तथर्त्वंन्ते द्विजोऽध्वरैः ॥ पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मर्त्विः ॥ २६ ॥

(१) भेदातिथिः । सस्यशब्दो ब्रह्मादिधान्यवचनः । तस्यान्तःक्षणः । पूर्वसस्येऽपुस्तीणे पुनवसस्येऽप्यायजेत आय-
यजेतेत्यर्थः । नचात्र पूर्वसस्यक्षणआययणनिमित्तं । नापिनवसस्यागमः किं तर्हि अरुताग्रयणस्य नवान्नाशनप्रतिपि-
द्धं येनाह्नानिष्ठानवान्मर्धादिति अतो नवसस्यभक्षणमाग्रयणेनेत्यर्थः । तेन यजेतेति व्याचक्षते । आस्त्युपक्षे पूर्वसस्या-
भावात् । नवसस्यस्य भावादप्यतो वा असत्प्रां चापिशिक्षायानं नियमत आययणं प्राप्नोति । अथेदं सस्यार्तदितिनवोत्पत्त्युपलक्ष-

णं तदानिष्टाभक्षणमाप्नोति । तस्माद्देएतेवाक्ये । नानिष्टाभ्रीयादित्येकं सस्यान्तइतिद्वितीयं सस्यान्तप्रहणेनचसस्योत्पत्तिरेवाभिप्रेतानियतत्वात्सस्यानिमित्तस्योपपत्तिः । क्षयस्त्वनियतोऽधिनानाहित्रैवापिकान्यपिधान्याभ्यन्नप्रवर्तन्ते । अतएवसूत्रकारः सस्येनाश्रीयादादिहोत्रमहुत्वेति । तथायदावर्षस्यवृमस्यादाथामयणेनयजेतेति । तथेदमपरशरदिनवान्नामितिकालविशेषविधायकं तत्रस्यपूर्वसस्यक्षयोनास्ति सशरदमाद्रियते । इतरस्तु । एवमुभयोरथवत्ताच भवति इतरथाएवमेवाचक्षते । नवसस्योत्पन्नो नवसस्येष्ट्यायजेतेति । यतस्त्वाह । नानिष्टानवसस्येष्ट्यानाचान्नमश्रीयादिति । तेनउत्पन्नेष्वपिनवसस्येषु विद्यमानस्यअस्तिशरदपिपाठन । नवसस्योत्पत्तिनिमित्तत्वाच्चअसत्यामपिनवान्नाशनेच्छायानियमत' । आग्रयणऋत्वंते ऋतुः सवत्सरइतिदर्शनेनचातुर्मास्यानामेतत्करणमुच्यते । अध्वरशब्देन तान्येवाभिप्रेतानि । अयनयोरादीनानयनान्ते तेचेद्द्वयने दक्षिणमुत्तरं च तत्रपशुयागःकर्तव्योद्द्विसवत्सरस्य । सूत्रकारस्त्वाह । पन्मास्य संवत्सरोवेति । समान्ते समाशब्दं सवत्सरपर्यायस्तस्यचान्तं समाभि शिथिरे । नचतत्रेदसौमिकयागविधानं किंताहिं गतेतस्मिन्वसन्तआगते । तथाचश्रुतिः वसन्तेवसन्तेज्योतिषायजेतेति । एतावतिनित्यानिकर्माणि तानियथाकार्थंचिद्देदसत्यासिकेनापिसपाद्यानीतिसर्वस्यतात्पर्यम् ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सस्यान्ते व्रीहियवश्यामाकसस्यसमीपकाले शरदादौ नवसस्येष्ट्यापयणेष्ट्याऋत्वंते शीतोष्णवर्षत्वंते अध्वरैःचातुर्मास्यैः । अयनयोरादावादिदिनयोः अपरान्तर्हातं क्वचित्पाठः । समान्ते वर्षसमाप्त्यन्तरवसन्तेशिशिरान्तत्वाद्दर्षस्य ॥ २६ ॥

(३) कुङ्कुमः । पूर्वाजितधान्यादिसस्ये समामे शरदि नवानामिति सूत्रकारवचनादसामामेपि पूर्वसस्ये नवसस्योत्पत्तावाग्रयणेन यजेत । सस्यक्षयस्यानियतत्वाच्चनिर्वाच्यह्यापनजीवनोचितधान्यसभवाच्च सस्यान्तप्रहणाच्चनवसस्योत्पत्तिरेवाभिप्रेतानियतत्वात्सस्या प्रत्यब्दनिमित्तत्वोपपत्तेः । ऋतुसवत्सरइत्येतन्मताश्रयणेन चत्वारश्वत्वारोमासाऋतवस्तदन्तेऽध्वरैश्चातुर्मासाख्यैर्यागैर्यजेतअयनयोर्त्तरदक्षिणयोरादीपशुनायजेतपशुवन्धारुययागमनुतिष्ठेत् । ज्योतिःशास्त्रे चैत्रशुक्लप्रतिपदादिवर्षगणनाच्चिशिरेण समामे वर्षे वसन्ते सोमरससाध्यैरग्निष्टोमादियोगैर्यजेत ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सस्यान्तइति । नवसस्येष्टिरिति असामामेपि पूर्वसस्ये नवोत्पत्तौआग्रयणेनयजेत । ऋत्वंतेऋतोरन्तेऽध्वरैश्चातुर्मास्याख्यैर्वैश्वदेववरुणप्रधाससाकमेधशुनासीरसङ्गैर्यागैः । पशुना पशुवन्धेन यागेन । सौमिकैः सोमरससाध्यैर्योतिष्टोमाख्यैः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । सस्यान्ते सस्यानां श्यामाकादीनामन्ते पाक्काले नवसस्येष्ट्याआग्रयणेन । अध्वरैः सोमचातुर्मास्यैः । पशुना निरुद्धपशुवन्धेन । समान्तेसवत्सरान्ते । सौमिकैः सोमवद्भिः । अत्रापियजेतेशिषेयः ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सस्यान्ते सस्यच्छेदेसस्यादौसस्योत्पत्तौ अध्वरैश्चातुर्मास्यैः । अन्ते चातुर्मास्यान्ते उदगयने दक्षिणायनस्यान्ते पशुनापशुयागः कर्तव्यः । समान्ते संवत्सरान्ते सौमिकैर्मसैः सोमयागसङ्गैः । यस्मिन्वज्ञे सोमपानक्रियते स ॥ २६ ॥

नानिष्टानवसस्येष्टया पशुना चाग्निमान्द्विजः ॥ नवान्नमयान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ २७ ॥

(१) भेषातिथिः । अपिमानाहिताग्निरेवाभिप्रेतोव्रताधिकारात् तस्यहोमस्यमाजुर्वेदिकं व्रतं । नानिष्टापशुना-

माससमश्रीयान्नाद्ययणेननवान्नमिति । नियमानुपालनेफलमाह । दीर्घमायुर्जिजीविषुः । आयु शब्देनप्रबन्धवत्यः प्राणा-
पानवृत्तयउच्यन्ते । द्वितीयाचसत्यपिजीवतेरकर्मकत्वेपिर्षिक्रियापेक्षयासन्तोषिधातुरिच्छार्यावर्तते यद्यपिदर्शनद्वेषेः
कर्मफलस्यर्थो नद्यासमिच्छावेक्ष्यमाणप्रतिगुणभूताप्रकृतिप्रत्ययौक्त्ययार्थसहब्रुवतइति सन्तादादन्वयापि । अस्मिन्नपिदर्शने-
आयुःशब्देनकालोक्षयिष्यते । दीर्घकालजीवनमिच्छन् । तत्रकालभावावध्वत्तव्या कर्मसंज्ञासकर्मणामितिकर्तव्यं । एषचा-
हिताग्नेःपशुबन्धेनियम आग्रयणेपि । गृह्णाग्निमतोपि गृह्णास्त्वितिपुनियमतआग्रयणवहित । यच्चेशरदिनवान्नमितितत्र
ब्रीहिश्यामाकयोर्नयवानां । नवसस्यमात्रेणसस्येष्टियागोनचमापमुद्रादिना यतइदशास्त्रान्तरसापेक्षनत्वतोविधायकमि-
त्युक्तं । शास्त्रान्तरेषुचब्रीहिश्यामाकयवैराग्रयणेष्टिर्विहिता । किंत्वन्व्यदपिसस्यनाशितस्यमरुतायामाग्रयणेषु । यदुक्त-
मविशेषेणसस्यनशनीयादिति तन्निषेधेऽभिप्रेते इयदेवावक्ष्यदाग्रयणब्रीहिश्यामाकयवानानाश्रीयादग्निहोत्रमद्भुत्वेति ।
एवसूत्रकारेणपठित । आग्रयणब्रीहिश्यामाकयवानांसस्यनाश्रीयादग्निहोत्रमद्भुत्वेति । अतोर्ध्वसस्यशब्दो नप्रतिनियत-
विषयएव ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नानिष्टेति एतेन एवश्यामाकब्रीहिश्यामाकभावे आग्रयणस्य मांसभक्षणो च पशुया-
गस्याकरणेपि न दोषइतिदर्शित । तद्भक्षणमित्तकत्वोपदर्शनात् ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । आहिताग्निर्जोदीर्घमायुर्जीवितुमिच्छन्नाग्रयणमकृत्वा नवान्न भक्षयेत् । न च पशुयागमकृ-
त्वा मांसमश्नीयात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । नवसस्येष्टिपशुबन्धयोरर्ध्वदिने तयोरावश्यकत्वमाह नेतिहाभ्यां । नवान्न मांसं च नाद्या
त् ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । आग्रयणपशुबन्धयोरवश्यकर्तव्यतामसद्वादाह नानिष्टेति । अग्निमान्नाहिताग्निः ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नादिष्टेति नवसस्ये सति अग्निमान् द्विजः पशुना पशुयागेनानिष्ट्वापशून् अकृत्वा नवान्ननाद्यात्
तथा मांसनाद्यात् दीर्घमायुर्जिजीविषुः अकृत्वा नाद्यात् ॥ २७ ॥

नवेनानर्चितास्यस्य पशुहृद्येन चाग्रयः ॥ प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिपगार्धिनः ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । नित्यतामेवसमर्पयते । अकरणदोषदर्शनं नवेनसस्येनअर्चिताअकृतहोमाअग्रयोस्याहिताग्नेः
प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति । भक्षयितुमर्धिनं गर्धंअभिलाषातिशयः तदस्यास्तीतिमत्वर्थीयइति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नवेन चान्नेनअस्याआग्रयणपशुयागावकृत्वा नवान्नमांसभक्षणः पशुहृद्येन पशु-
पहविषागर्धोभिलाषः ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । दोषकथयन्निन्यतामनयोराह । यत्नानवेन पशुवदामेनानर्चिताअकृतयागाअग्रयोनवान्नासा-
भिलाषिणोऽस्याहिताग्ने प्राणानेवाग्निहोत्रिण स्वादितुमिच्छन्ति । गर्धोऽभिलाषातिशयः । गृधेर्ध्वजन्तस्यरूपम् । सोऽस्या-
स्तीतिगर्धी । मत्वर्थीयइति ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । नवेन नवसस्येष्वा नार्चिता । नवान्नामिपगार्धिनोऽग्रयः । अतुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । अथयजमानस्य दोषमाह नवेनेति ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः। आतिथ्यादिलक्षणमुक्तं एतेषु विभेष्वपि आतिथ्येनास्तौत्याह पापण्डिनरिति। वेदशास्त्रतत्त्व-
धारिणःपापण्डिनः। ते चभिक्षक्षुष्णकादयः। प्रतिपिद्धवृत्तिजीविनः विकर्मस्थाः। वेदार्थेष्वश्रद्धाः। शठाःप्रसिद्धाः।
अत्रैव करिष्यमाणलक्षणावैडालव्रतिकादयस्त्रयः। हेतुकोवेदविरुद्धतर्का ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः। अवैदिकः पापण्डिनः। विकर्मस्थानिन्दिताचाराः। वैडालव्रतिकान्बकवृत्ताश्रवक्ष्यन्ति। हेतुकाः
वेदशास्त्रविरुद्धतर्कशास्त्रपराः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः। पापण्डादीन् वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्। युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकरोहेतुकः तान्। बकव-
त् वृत्तिवर्तनयस्य सः ॥ ३० ॥

वेदविद्याव्रतस्नाताञ्छ्रौत्रियान्गृहमेधिनः ॥ पूजयेद्भ्येककथ्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः। वेदश्च विद्याच व्रतानिच तैःस्नातास्त्रपरिसमाप्तिगताः विविधालातकागृह्यन्ते। तत्रवेदस्नात-
काअधीतवेदाः विद्यास्नातकाविद्यार्थजिज्ञासितवन्तः। विद्यासन्निधानाद्देदविपयैवगृह्यते। तस्याएववस्तुतोविद्यात्वं। व्रता-
निपट्त्रिशद्विक्रमिन्यादीनि। सत्यामपिवेदतर्दार्थजिज्ञासासमाप्तौ नतावत्येवस्नानं किर्तार्हपट्त्रिशदव्यादिकाःपूरुषप्रियः
इतिपक्षोऽप्यस्ति। अन्येथ येनधीन्यैववेदवंपत्रयावन्तान्ति तेव्रजस्नातकाङ्ग्याचक्षते। अनधीतवेदस्यकुतःस्नानमित्यपे-
क्षार्यां ननुचश्रौत्रियग्रहणकर्मथ स्नातकत्वेनैवसिद्धत्वात्। अतिशयार्थतेनवेदाभ्यासरतागृह्यन्ते। श्रौत्रियान्गृहमेधिनोगृह-
स्थानानेनभिक्षुतापसब्रह्मचारिणामपूजनीयत्वमुच्यते। किर्तार्हैर्भक्ष्यभोजित्वात्तेषानातिथित्वसंभवः। ब्रह्मचारिणोगृह्य-
त्तापसस्यचवनान्दान्यत्रवासः प्रव्रजितस्यापिभैक्षार्थाधाममियादिति नद्यामेवासः। अतोन्येषामश्रमिणांगृहादन्यत्रवासा-
त्कथंचित्सम्भवेपिआधिकमेतद्गृहमेधिनदति। ह्येनकथ्येनदैवकर्मणिशान्त्यादौ पिष्येवाश्राद्धे तएवपूज्याः विपरीतः
अस्नातकावर्ज्याःपूर्वाक्तदोषाभावेपि ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः। वेदविद्यायांप्रामायां इति च रुतेऽनन्तरस्नातात्समाहृतान्तांस्तदनन्तरमेव स्वगृहमागत-
न्पूजयेत्। तथा गृहे वसतीपि श्रौत्रियान्वेदविदो ह्येककथ्येन ह्येककथ्यसबन्धिकर्मणां विपरीतान्विद्याव्रतविना स्ना-
तान् गृह्णिशाश्रौत्रियान् ॥ ३१ ॥

(३) कुड्मूकः। वेदविद्याव्रतस्नातानिति विद्यास्नातकव्रतस्नातकोभयस्नातकास्त्रयोऽपि गृह्यन्ते यथाह हारीतः।
यः समान्य वेदानसमाप्यव्रतानि समावर्तते सविद्यास्नातकः। यः समान्य व्रतान्यसमाप्य वेदानसमावर्तते सव्रतस्नातकः।
उभयंसमान्य यः समावर्तते सविद्याव्रतस्नातकः। यद्यपि स्नातकधर्मेत्वेनैव स्नातकमात्रमिस्तथापि श्रौत्रियत्वविर्वाक्ष-
तम् तान्स्नातकाञ्छ्रौत्रियान्ह्येककथ्येन पूजयेद्विपरीतान्पुनर्वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः। एतौस्त्वर्चयेद्वेत्याह वेदेति। वेदः स्वशाखा। विद्या तर्कव्याकरणादि। व्रतं पट्त्रिशदार्थ-
दिब्रह्मचर्यं तेषु स्नातान् पारगान्। विपरीतान् पाखण्डादीन् ॥ ३१ ॥

शक्तितोऽपचमानेभ्योदातव्यंगृहमेधिनः ॥ संविभागश्च भूतेभ्यः कर्तव्योऽनुपरोधतः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः। अपचमानाब्रह्मचारिपरिव्राजकाङ्ग्याहुः। तदुक्तं धृतायनित्यवद्दानविहितमेव। मितांच-
भिक्षवेदद्यादिति। तस्माद्येदिराभैक्षजीवनाश्रवाखण्ड्यादयतेभ्यःशक्तितोदातव्यं। यावद्भयशक्यते यावच्चपच्यते प-
चिक्रियाविरहनिमित्तत्वाच्चसिद्धान्दानमेवेदं। संविभागश्चअन्येनापिधनेनपरिधानौषधाद्युपयोगिना संविभागकर्तव्यः।

कश्चिदंशोदातव्यः सर्वभूतेभ्यः । भूतशब्दोयंचेतनात्मकंजगदाचष्टे । यथागायत्रीवाइदंसर्वभूतमिति । अचेतनानांचेतन-
वदुपकारार्थतया संविभागानुपपत्तेः चेतनांवात्स्वेवाधतिष्ठते । अतश्चप्ररोहधर्मकाश्चेतनावन्तइतिदर्शने वृक्षादीनामिजल-
सेकाद्यर्थोपनसविभागःकर्तव्यः । बह्वर्थीयंभूतशब्दः । कश्चित्प्राधान्येवर्तते भूतमित्यंब्राह्मण्यसिंनगृहे । कश्चिपैशाच-
वचनोभूतोपसृष्टइति । कश्चिद्विपरीतेयवर्तते भूतमाहेति । कश्चिदतिक्रान्तकालवचनोभूतोधात्वर्थइति । कश्चिद्वताविशे-
षेभूतेभ्योबलिरिति । कश्चिचेतनावन्मात्रवचनोनाहस्यात्तदानीति । कश्चित्प्राग्मिवचनोमहद्रूतश्चन्द्रमाइति । कश्चिदुपमायां-
वर्तते यथाकाव्यभूतइति । कश्चिदुत्पत्तिवचनो यथादेवदत्तस्यपुत्रोभूतइति । इहतुयःपदार्थस्तद्ग्राह्यान् भूतेभ्यइति
तादर्थ्यंचतुर्थी । अनुपरोधतः आत्मकुटुम्बपीडायथानभवति तत्पर्यामिस्थापयित्वा अधिकेनसंविभागःकर्तव्यः । तदु-
क्तं श्रुत्यानामनुपरोधेनेति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अपचमानेभ्योब्रह्मचार्यादिभ्यः प्राण्यन्तरेभ्यः एवेत्यर्थः । पद्यर्थं चतुर्थी । अनुपरो-
धतःकुटुम्बोपरोधविना ॥ ३२ ॥

(३) कुटुम्बः । अपचमानाब्रह्मचारिपरिव्राजकाः पापण्डादयः । ब्रह्मचारिपरिव्राजकानामुक्तमप्यन्नदानंपचमा-
नापेक्षयातिशयार्थं स्नातकव्रतत्वार्थं च पुनरुच्यते । मेधातिथिगोविन्दराजौतु भिक्षां च भिक्षवेदद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणइति
ब्रह्मचारिपरिव्राजकयोरुक्तत्वात्पापण्ड्यादिविषयत्वमेवास्य वचनस्थेत्युच्यते । स्वकुटुम्बानुरोधेन वृक्षादिपर्यन्तप्राणि-
भ्योऽपि जलादिनापि त्रिभागः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । सन्यास्यादिभ्यः त्वाऽपीडयैव दातव्यमित्याह शक्तितइति । सन्यासिब्रह्मचारिविरक्तवानभ्रथे-
भ्योऽपचमानेभ्यः । यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्त्वामिनानुभौ । तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणंचरेदित्युक्तेः ॥ जला-
दिना सतोषः संविभागःभूतानामनुपरोधतः अपीडया ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । अपचमानेभ्योब्रह्मचारिसन्यासिभ्यः भूतानांश्वचाण्डालादीनामनुपरोधतः स्वकुटुम्बाविरोधेन ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयाचमानेभ्यःब्रह्मचारिसन्यासिभ्यःभूतेभ्यः प्राणिभ्यःशक्तितोयावत्सिद्धान्नादितस्संविभागस्ता-
वत्कर्तव्यः । अनुपरोधतः कुटुम्बस्य पीडा यथा न भवेत् गृहमेधिना तथा दातव्यम् ॥ ३२ ॥

राजतोधनमन्विच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा ॥ याज्यान्तेवासिनोर्वापि न त्वन्यतइति स्थितिः ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । राजग्रहणमाढ्यवर्षोपलक्षणाथर्मः । तथाचवक्ष्यति । सीदद्भिः । कुप्यमिच्छद्भिर्नंवापृथिवीप-
ति । याच्यस्यादिति । तेनराजशब्दः क्षत्रियजातीमुख्यः तथापिशान्त्रपर्यालोचनया जनपदेश्वरवचनइतिगम्यते । जन-
पदेश्वराहिवहृधनाभवन्तितेनैतदुक्तंभवतियेत्यन्तसम्पन्नागोजाविधनधान्यैस्तेभ्यःप्रतिग्रहीतव्यम् । तथासत्यद्वोहेणेत्ये-
तद्वादतंभवति आढ्याहिददतीनातीवीड्यन्ते । स्वल्पधनेभ्यस्तुपरिगृह्णतो दोष स्यात् । मुख्याथर्बुत्तौचाराजशब्देब्राह्मणा-
दिभ्यःप्रतिग्रहःप्रतिषिध्यते । तत्रसर्वसृष्टिविरोधःस्यात् । सृष्ट्यन्तरेहियच्छते । आददीतशस्तद्विजातिभ्यःशुश्रूषोःशूद्रा-
दपक्वान्मितिप्रतिषेधेपि नराज्ञःप्रतीगृह्णीयादितिराजशब्दोजनपदेश्वरवचनएव । किंचनक्षत्रियस्यतत्रप्रतिषेधः अरा-
ज्यमसृष्टितइतिवचनात् । अतएवनक्षत्रियजातीयाचन्नन्निषेधस्तथासत्यराज्यमसृष्टितइतिनवकथ्यस्यात् । नक्षराज-
न्यमसृष्टितःक्षत्रियाभवन्ति । तेनेयमत्रव्यवस्था क्षत्रियाद्वाज्ञोपमाशास्त्रवार्तनःप्रतिग्रहःकर्तव्यः । अन्यस्मात्पुनर्नरैर्कैर्कवि-
शत्यायोगः । याज्यान्तेवासिनोःधनपेक्षापश्चै । तसतोवापठितव्यः क्रियानिमित्तत्वादेतयोःशब्दयोर्याज्यान्त्यापनाभ्यांजीवे-
दित्युक्तंभवति । अन्येत्वाहुर्न्येपांडपपातकमाभिर्भोर्थादीनांचोपायानानिपिद्धत्वात् । ईश्वरमाराध्यजीवेत्तीदायेन

सृष्टित्वाचनकेनवा नचायसेवक सावृत्तिर्निषिद्धा । एवकृतोपकारादयाजयन्नपियाज्याद्वाद्दीत वृत्तेपिसचन्वेकृत्योवर्ततइ
ति समीनन्निति । पित्रादिधनेसति नकर्तव्य । तदुक्तं नकल्पमानेष्वर्यैपुत्रस्यैवायमनुवाद । नचायमापद्धर्म नहवसादआप
तर्कितर्हिआजितधनाभाव । आपजुविहितोपायाभावोधनक्षयश्च । सत्यपिधान्यधनवत्त्वेअनपरिक्षयेदृभिक्षादावा । तिष्यस
निहितान्नता । नक्षुत्पाडितस्यापत् । अक्षुधितस्यापिधनाभावादवसादइत्येपएतयोर्विशेषः । नत्वन्यत एवधुधनादनुपका
यात्गृह्योयात् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अन्विच्छेदनुगम्येच्छेत् । स्नातकोगृहस्थ । एतेनात्यंताभ्यर्थनया धनार्जनमेभ्यस्त्रि
भ्यएवेत्यर्थ ॥ ३३ ॥

(३) कुट्टुक । न राज्ञ मतिगृह्णीयादराज्यमस्त्वितदितिपिधाद्राजशब्दोऽन क्षत्रियनपतिपर । स्नातक क्षुधाऽ-
वसीदाद्दिगातिप्रतियहस्य सभवेऽपि यथाशास्त्रवर्तिन क्षत्रियाद्वाज्ञोयाज्यशिष्याभ्यावा प्रथमधनमभिप्रेत् । राज्ञोम-
हाधनवन पीडाविरहाद् । याज्यशिष्ययोश्च कृतापकारतया प्रत्युपकारभवणात्वाद् । तदसभवे त्वन्यस्मादपि द्विजाद्धन-
माददीत । तदभावे तु सर्वत प्रतिगृह्णीयादित्यापद्धर्मवक्ष्यति । एवचानापदि प्रथमक्षत्रियनपयाज्यशिष्येभ्य प्रतिग्रह्निय
सार्थवचनम् । अतएवाह न त्वन्यतइति । स्थिति शास्त्रमर्यादा । न च समीदन्नित्यभिधानादापद्धर्मविपत्त्वमस्यवाच्यम्
अव्यभिचारोर्दनापत्प्रकरणत् । समीदन्नित्यस्य चापात्तधनाभावपरत्वात् । नच धनाभावमात्रमापत् । किंतु तैरिन्नसति वि
हितोपायासभवात् । अन्यथा सद्य प्रक्षालकोऽप्यापद्धि स्यात् । यदि चापद्विषयवमस्य भवेत्तदा नत्वन्यतइत्यनेन सर्व-
त प्रतिगृह्णीयादिति विरुध्येत । यच्चापत्प्रकरणे सीदद्दि कुप्यमिच्छद्भिर्धनवा पृथिवीपति । याच्य स्यादित्युक्तं तच्छूद्र
नृपत्रिपयमेवराजादिप्रतिग्रहासभवे ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्द । स्नातकस्य धनोपायानाह राज्ञतइति । अन्तेवासिनः शिष्या अन्यत शूद्रादि ॥ ३३ ॥

(५) नन्दन । राजतोऽभिजाताच्छास्त्रानुसारिणोगुणवतोरज्ञ क्षुधा संसीदन्नस्नातकोन्नमन्विच्छेत्प्रतिगृह्णीयात् ।
याज्यान्तेवासिभ्यामन्यत प्रतियाज्ञात् ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्र । स्नातकं वेदस्नातकं विद्यास्नातकं द्रवस्नातकोवा । क्षुधा समीदन्न राजत कृताभिपेकात्
राज्ञ अन्विच्छेत् धन इच्छेत् प्रतिग्रहकुर्यात् क्षत्रियस्य प्रतिग्रहे याज्य यस्य यज्ञकारितवान् तस्मात् । अन्तेवासा शि
ष्यस्तस्मात् । अन्यत सकाशात् धननेच्छेत् ॥ ३३ ॥

न सीदत्स्नातकोविप्रः क्षुधा शक्त कथंचन ॥ न जीर्णमल्लवद्वासाभवेच्च विभवे सति ॥ ३४ ॥

(१) मेवातिथि । यदिनकुतश्चिद्धनाश्र्वाद्यापाराद्याह्न्येत तथापिनतदैवापद्धर्मानाश्रयेत् । किंताहपुनरुत्पद्यत ।
तदुक्तंमासृत्यो श्रियमन्विच्छेदिति । अतश्चपदिकथचित्कृतावापायभावेनसस्यनाशो भवेन्नयतान्यागेनसहसर्वपरिपण्डोप
जीवनायाश्चापरेण भवितव्य सन्धायुक्तौजीर्णमल्लिनेचवाससी धनविभवेसतिनेत्येत ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । क्षुधा न सीदत् । शक्तीर्जनसमर्थ । जीर्णमुद्रितम् ॥ ३४ ॥

(३) कुट्टुक । विद्यादिगाताप्रतिग्रहशक्तोऽपि स्नातकोब्राह्मणउत्तराजप्रतिग्रहादित्ये सति न क्षुधावसन्नो-
भवेत् । नच धनसभवति जीर्णमल्लिने च वाससी विश्रयात् ॥ ३४ ॥

(३४) क्षुधाशक्त क्षुधासक्त (मेधा०)

(४) राघवानन्दः । तेन नातीव कष्टम वर्तितव्यमित्याह नसीदिति । क्षुधासक्तः तादृशस्य धर्मं अविश्रुता समसद्भात् । विभवे सति अजोगैशुक्लाम्बरः स्यात् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । नसीदेद्विभवे सति शक्तो भोजनसमर्थो लोभात्क्षुधा नावसदित् शृष्टमश्रीयादेव ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्नातकोविमः क्षुधा न सीदित् । कोटशोविमः शक्तः विद्यया प्ररिपूर्णः ॥ ३४ ॥

कृमिकेशनखश्मश्रुदौन्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ॥ स्वाध्याये नैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । कल्पनछेदमदन्तवाससद्व्येतदपेक्षं चैतत्कल्पननियमतः । अतएव शुचिरित्याह । दीर्घकेशस्य हि स्नानादियुक्तेः शशाभ्यत्वात् । अलसः स्यात्तथा शुचिचवप्रसङ्गः । यदित्केशादिमसृतोऽपि स्नानपरः स्यान्नैव धारणं ह्युच्येत । दान्तदपर्वजितः । शुचिः अर्थे पुश्रुतिनिमित्तैर्दृष्टार्थाचमनादिभिश्च । वेदाभ्यसने च नित्यमित्युक्तः । उक्तोऽप्ययमर्थआदारार्थः पुनः पुनश्च्यते । आत्महितसिन्य्यायेः प्रतीकारादिना अजीर्णातिवेलगुहविदाहो भोजनवर्जनादीनि ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृत्तं कर्तार्यादिकर्तनेन स्वस्वतांतीतं तेन स्नातकस्य क्षुरेण मुण्डनमवैधमित्युक्तम् । अतएवापस्तम्बः । न समावृत्तावपेरन्त्यत्र विहार इति । विहारश्चेतामि विहारसंप्राद्योदर्शादिः उपलक्षणचेतत् । पितृमरणादिति । केशाशरोहहाः । दान्तस्तपःक्लेशसहण्युः नित्यं युक्तो नित्यो युक्तः । आत्महितेत्वाहारलाघवादिषु ॥ ३५ ॥

(३) कुडूकः । कल्पनं छेदं नूनं केशनखश्मश्रुस्तपःक्लेशसहोदान्तः शुक्लवासायाश्चाभ्यन्तरयोश्च संपन्नो वेदाभ्यासयुक्त औपधोपयोगादिना चान्महितपरः स्यात् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य सार्थवादानि व्रतान्याह आभ्यासपरिसमाप्तेः कृमेत्यादिना । कृमाश्छिन्नाः शिखावर्जित्वा केशादयो यस्य सः । आत्महितेषु औपधादिषु ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृमाः कृत्ताः केशान्छानि श्मश्रूणि यस्य सः कृमिकेशनखश्मश्रुः तथा योगीश्वरः नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिरिति । शुचिरन्तर्वेदिश्च आत्महितेषु लघ्वाहारादिषु ॥ ३५ ॥

वैणवी धारयेद्यष्टि सोदकं च कमण्डलुम् ॥ यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञोपवीतकुण्डलयो धारणं शरीरसंयोगः । अस्य च यस्मिन् क्लेशसमुच्चितः सन्निवेशः सतत्रैव विनियोजनीयः । यथा कुण्डलं कर्णयो रूपावर्तिकाय इति कर्णाभरणस्य कुण्डलाख्यत्वात् । कण्ठसकस्य स्रष्टस्य दक्षिणबाहुद्वारणे नोपवीतत्वात् । दृष्टमयोजनत्वाच्च यत्वादिना सर्वधातुः स्रष्टः । तथा हि यष्टि धारणश्चात्तस्यावदंबनार्थसंमुखागतघातकमवादिनिवारणार्थं च । उद्धतोदकेन शौचस्य विहितत्वात् । आचारापेक्षया कमण्डलुनिर्गम्यते । सचतुल्यकार्यत्वात् कलशादीन्निवर्तयति न कुण्डलफटफादीन् । अतश्च पुरीषनिमित्तस्योदकोऽथोपाशुचित्वापनोद्यार्थं सोदकवकमण्डलीः उक्तं च । मुहूर्तमापिशक्तिविषयनाशुचितिरेदिति । शक्तिविषय इति । यदि पूर्वं गृहीतं मुदकमुपयुक्तमन्यथाभासमशुचित्वनिमित्तं च च्छेत्पनिधीवनायुत्पन्नं तत्रोदकालाभादाशुचिरवस्थानेन दोषः । तथा च मूत्रपुरीषविकसंते स्नानं वक्ष्यति । विनाग्निर्ह्यस्युत्तर्पितशारीरसंनिषेध्यतु । सचैलोवहिराश्रुत्यति शुचिश्च स्वस्थन्तरे प्रतिपदमाभ्रातः । एवं हस्माह भगवान्बसिष्ठः अन्तुपाणीचक्रादिचक्रमितपावकः शुचिः । तस्माद्दुकपाणिभ्यां परिशुष्यकमण्डलुं ॥ पर्यभिकरणं हेमं मनुराहमजापतिः । छन्वाचावश्यकार्याणि आचामेच्छीचवित्तमः ॥ बीधायनेनोक्तं । अथ कमण्डलुधार्पमित्युपक्रम्य । तस्माच्छीचंततः छन्वापरिशुष्यकमण्डलुं । पर्यभिकरणं सितघट्टुपरिमाणं । तथा कमण्डलुपरिहरेत्पूर्वावस्थोन्मयोचितः । नचैनं कुत्सयेद्दिहान् शङ्केन च दूषयेत् ॥ आकार-

विशेषनिमित्तश्रायंशब्देनजातिमाद्रियते । अतोमृन्मयस्यसौर्वीणस्यराजतस्यवापैवशुद्धिर्नप्रकृतिजातिसंबन्धिनी । मृत्वा-
दिरपर्यंतुप्रकृतिजातिशुद्धिरवधेया हस्तमार्जनंतूच्छिष्टप्ररूपसंस्पर्शाद्यशुचिन्वात् । तथाचगौतमः क्वचिच्छौचार्थसतिधाये-
त्याह । अतद्वापिसनिधानमेवाभिमतं नद्यात्मनामहर्षणं वेदोदभंमुष्टिस्तस्यचपाणोपरपर्शोभंद्भैरिन्यादिप्रयोजन । अत-
श्चादृष्टार्थानांसांस्वकालिकशरीरसंबन्धोदृष्टार्थानांतु सर्वाधिनिःस्यप्रयोजनवस्तुग्रहणमिति । शुभेदर्शनीयेआकारत तापछे-
दकर्मश्रुत्वर्णशुभ्या ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यादृष्टपंडं । सोदकं नरिक्तं । यज्ञोपवीतमित्येकत्वमविवक्षितं । स्नातकप्रति यज्ञोपवीते
द्वे यष्टिरिति विधानात् । वेदमैष्टिकंवेदप्रतिकर्तृकुशमयींयष्टिस्थां । शुभे निर्मले ॥ ३६ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । वेणुदण्डमुदकसहितच कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतकुर्यामुष्टिशोभनेचसौर्वीणकुण्डले धारयेत् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वैणवीमिति । वैणवीमित्यादिपञ्चकययायोगदृष्टादृष्टार्थं । कमण्डलुं कांक्षभवजलपात्रं ।
वेदोत्रं कुशमुष्टिः वेदकृत्वा वेदिकरोतीतिश्रुतेः । रुक्मं हुवर्णं शुभे दर्शनीये ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । वेददर्भपुत्रम् ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञोपवीतधारयेत् वेद दर्भमुष्टिं धारयेत् च पुनः शुभेर्दोषे कुण्डले धारयेत् ॥ ३६ ॥

नेक्षंतोयन्तंमादित्यं नास्तंयान्तंकदाचन ॥ नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यंनभसोगतम् ॥ ३७ ॥

(१) मेघातिथिः । उपसृष्टोग्रहोपरक्तः । उदकेप्रतिबिम्बितोवारिस्थः । नभ अन्तरिक्षतस्यमध्यगतंपर्यन्तमंभ्या-
न्हकाले ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपसृष्टराहुणा गृहीतं । स्नानार्थं तद्दर्शने तुसरुम्भं दोषः दृष्ट्वा स्नायादिति विधानात् ।
वारिस्थजलप्रतिबिम्बित मध्यगतंमध्यान्हकाले ॥ ३७ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । उद्यन्तमस्तयन्तच सूर्यबिम्बसंपूर्णनेक्षेत । उपसृष्टोग्रहोपरक्तम् वक्तौद्युपसर्गयुक्तच वारिस्थजल-
प्रतिबिम्बितम् नभोमध्यगतमध्यादिनसमये ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । आदित्येक्षणमुदयादिपञ्चस्थलेषु समावर्तनपर्यन्तनकार्यमिति सकल्पं ब्रह्मया-
रीकुर्मादित्यर्थः । अथब्रह्मचारिणां व्रतमिति कल्पसूत्रकारेण धृतत्वात् । पर्युदासविधिरेवायंअतएव, दर्शादंशोमीयमन्त्र-
स्थेवस्नातकप्रकरणात्उत्कर्षइति । उपसृष्टराहुणा न मध्यमभसोगत अभिजिदाह्वयम् । स्नातकस्य निषेधमात्रं तेषु दर्शने-
मुह्यब्रह्मचारिणां व्रतच्युति रिति भेदः । भास्करालोकनांशुलिखितं ब्रह्मचारिकरणे याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । उपसृष्टराहुमस्तम् ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्यमानं आदित्यं नेक्षेत नपश्येत् । उपसृष्टं राहुमस्त वारिस्थं च पुनः नभसो मध्ये गत
आदित्यं नेक्षेत ॥ ३७ ॥

न लङ्घ्येद्व्रततन्त्रीम् न प्रधावेच्च वर्पति ॥ न चोदके निरीक्षेत स्वंरूपमिति धारणा ॥ ३८ ॥

(१) मेघातिथिः । वत्सवधनाभारंजुर्व्रततन्त्री वत्सपद्भिर्वा तांनलङ्घयेन्नापक्रामेत् । तथाचगौतम । नोपरिष-
त्सतन्त्रीगच्छेत् । स्वरूपशरीरसंस्थानं त्वग्रहणात्परस्यरूपमेक्षणं नपर्युदस्यते । इति धारणा । एषनिश्चयःशास्त्रेषु ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वत्सतन्त्रीगोवत्सवन्धनदाम वर्षति ह्योपरि मेघे । धारणानिश्चयः ॥ ३८ ॥

(३) कुङ्कुम्क । वत्सवन्धनरज्जुन लङ्घयेत् वर्षति मेघे न धावेत् न च स्वदेहमतिविम्बजले निरीक्षेतेतिशास्त्रे निश्चयः ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । वत्सतन्त्री तद्वन्धनरज्जुं । स्वरूपं त्वदेहम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वत्सतन्त्री वत्सवन्धनरज्जु न लङ्घयेत् च पुन वर्षति सति न प्रधावेत् । च पुन उदके स्वरूपमतिविम्ब न निरीक्षत । इति धारणा मर्यादा ॥ ३८ ॥

मृदं गां देवतं विप्रं घृतं भधु चतुष्पथम् ॥ प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथि । प्रस्थितस्याभिमुखगतानृषदादीन्प्रत्ययविधि । मृदादयोयेनदक्षिणोहस्त तेनकर्तव्याः । उद्धृताचमृदेवकर्तव्या । एवद्विशास्त्रान्तर मस्थानाधिकारोपति । प्रदक्षिणमावर्तेतिदेवतपदादिलिखित अर्चा । गौतमस्तु देवतायतनानि समर्पद्भिणमनुवर्तेतिपठति । लोकप्रसिध्याचतुर्भुजमार्तेण्डागारादिदेवतायतनविज्ञेय । यज्ञगृहाणिचेतिवक्ष्यति । मधुघृतमहावर्षानसारधमद्वल्यमध्यपायञ्च । प्रज्ञातावन्स्पतयोमहावर्षाणां प्रसिद्धा वनस्पतयोमहावृक्षाप्रमाणतपुष्पकलातिशयतोवाप्रसिद्धा उद्धृम्वरादयः । ऊर्वाउवुम्बरद्वयार्थवादः । येतुगुणाधिकान्प्रज्ञातानाचक्षते । तेभिर्मूलप्रसिद्धिमात्रममाणक्राउपेक्षणीया ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । मृदमुद्धृत्य स्यापिता देवतदेवतार्चन । प्रदक्षिणानि कुर्वीत तान् दक्षिणपार्श्वे कृत्वा गच्छेत् । प्रज्ञातानृषसिद्धान् । ग्रामादिषु प्रधानवृक्षान् ॥ ३९ ॥

(३) कुङ्कुम्क । प्रस्थित सन् समुद्रावरिथतां नृदुतमृत्तिकागोपापाणादिदेवताब्राह्मणघृतसोमैश्चतुष्पथमहावर्षाणां ज्ञातवृक्षान्दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात् । प्रदक्षिणानांति नपुंसकमनपुंसकेनैकवचास्यान्तरस्यापितिनपुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्द । मृद पुञ्जीकृत्य स्यापिताम् । देवत ग्रामाध्यक्षादिवर्ता । प्रज्ञातान् प्रमाणसिद्धान् प्रदक्षिणानि कुर्वीत पथि प्रस्थितइति शेषः ॥ ३९ ॥

(५) नन्दन । मृदपीणानीयमानां मृत्कूटया । देवतदेवतापतिंमाम् । प्रज्ञातान्प्रसिद्धान् ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्र । मृदद्वादीनि प्रदक्षिणानिकुर्वीत कुर्यात् ॥ ३९ ॥

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमांतं वदरनि ॥ समानशयने चैव न शयीत तया सह ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथि । प्रमत्त कामशरी पीडितोपि । आर्तवर्षीलिङ्गशोणिते भासिभासिप्रसिद्ध तद्दर्शने न गच्छेत् । एकस्यापश्रम्याया तथासहनशयित्प्रशयितेपादेवतप्रसिद्धमितिचेन्नाशयतिपेयः । प्रतमिदमायश्चित्तभेदश्च ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रमत्तोत्तिकामार्तोपि ॥ ४० ॥

(३) कुङ्कुम्क । प्रमत्त कामार्तोऽपि रजोदर्शने निषिद्धस्पर्शदिप्रभये स्त्रियनोपगच्छेत् । स्पर्शनिषेधेनैव तासामायाभ्यतभ्रदनिनिषेधसिद्धौ प्रापश्चित्तगौरवार्थसातकत्रतत्त्वार्थं च पुनरारम्भ । न चागच्छन्पि तथा सहैकशय्यायासुष्यात् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । उदस्यागमनदि लेखद्वयविनायकार्कमत्याह नोपगच्छेदिति । स्त्रीभर्गमनेच्छाभावेपि न शयीत स्पर्शांशुया । पात्रेचोदकंनिनिमोरायोर्वर्तपरंअजल्पिना वाषिषेदिति श्रुते । अजल्पिनोदकसम्भवादिति ॥ ४० ॥

(५) नन्दन । प्रमत्त प्रकर्षेण कामपीडित ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्र । प्रमत्तोपि आर्तवदशने ऋतुमतीस्त्रियनोपगच्छेत् तथाऋतुमत्या सह समानशयने एकशय्यामान शयीत ॥ ४० ॥

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य क्षुपगच्छतः ॥ प्रज्ञा तेजोबलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथि । रज पूर्वांशमार्तव अभिप्लुतातेनसबद्धा । पूर्वस्यार्थवाद ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । तेजोबलवर्चसम् ॥ ४१ ॥

(३) कुहूक । यस्माद्भ्रजस्त्रियपुरुषस्योपगच्छतः प्रज्ञावीर्यबलचक्षुरायुषि नश्यन्ति तस्मान्नानोपगच्छेत् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्द । यस्मात्तेजोवेदजप्रहीयते ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्र । रजसाभिप्लुतां नारीं ऋतुमती । तेज प्रज्ञादि प्रहीयते ॥ ४१ ॥

ता विवर्जयतस्तस्य रजसा समभितप्लुताम् ॥ प्रज्ञा तेजोबलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथि । वृद्धिवचनस्तुतिरेव ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ताविवर्जयतइति मासाद्यभक्षणद्व निवृत्तिरप्रापि फलवतीति-दशितम् ॥ ४२ ॥

(३) कुहूक । तातु रजस्त्रियपुरुषस्य तस्तस्य प्रज्ञादयोवर्धन्ते तस्मान्नानोपेयात् ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्द । श्रुतेऽपि निषेधे तात्पर्यतदकुर्वन्त प्रज्ञावृत्त्याद्यदर्शनात् । रजसा ऋतुकालजयोनिरत्ने न आश्रुता युक्ताम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्र । ता रजसाभिप्लुता वर्जयतस्तस्य प्रज्ञादिकवर्धते ॥ ४२ ॥

नाश्रीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्रतीमा क्षुवती जृम्भमाणा वा न चासीनां यथासुरवम् ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथि । नित्यमास्येशुचिस्त्रीणामितिशुचिस्त्वचनस्त्रीशुद्धौच्छ्रमितिचप्रतिषेधद्वयमपि विषयविभोगेनत्य-
वस्थितम् । तत्रशुचिस्त्वचन स्त्रियश्रतिससर्गइति स्पष्ट्यन्तरदर्शनेनरतिस्त्रीविषयविक्षायते । अतःप्रतिषेधोपिपरिरोप्यादर-
तिस्त्रीषु मात्रभगिन्यादिपुष्टदृश्यम् । यतौरतिर्नह्यतीतिमार्त्तकतर्हमन्मथनिमित्तोभावविशेषइतिथद्धारपूर्वकोभिलापादिरूप ।
अतस्तयुक्ताशुचिस्त्व विपरीतातुप्रतिषेध । रतिनिमित्तार्थतयाभार्ययासहभोजनेमाभिवचनमिदमारभ्यते । नाश्रीयाद्भार्य-
यासाधर्ममिति । अर्थससर्गहणेनवृषस्यतोसप्रयोगविशेष कथ्यते । सदानांपरिचुम्बनदिवशुचिस्त्वमितिनास्तिभार्यया-
सहभोजनमिति । तत्रेदपुनवचनव्रतज्ञापनार्थम् । ततश्चाद्यदजीविक सकल्प कर्तव्योयथाभार्ययासहभोजननभवति । एत-
च्चसहभोजनमेकाधिकरणमेककालदेश नञर्थविषयतयाचोचतइतिशब्दोच्छिष्टेप्रतिषेधगतार्थशङ्केति । सुपुनरयमी-
दृश सहार्थविशेष प्रमाणान्तरत स्पष्ट्यन्तरमाचारदेरशेषशब्दार्थोह्ययापेक्षितमाद्य । तथाचेतरानपि सख्यादीन्भोज-
येतसहभार्ययेति । नात्रैकाधिकरणताभुजेरवगम्यते । किंतर्हिभार्ययासमानदेशताभोक्तु समानकालतावा अयेवन्त्युच्छि-
ष्टमितिष्याचक्षते भुक्तोद्विज्ञतमुच्छिष्टमेकस्यातुपत्याएकस्मिन्नकार्येसहभोजन । एवतुष्याख्यायामनाश्रेणसहभोजनपतिपि-
द्वस्यात् । प्रतिषिद्धिश्चैतन्नाभवेत् । अस्यसस्त्रशाब्दोच्छिष्टस्यवहार सहभोजनेनापितेष्वस्ति । केचित्तुसमानदेशकालमे-

(४२) प्रज्ञातेजोबलचक्षुः=प्रज्ञालक्ष्मीर्यशश्चक्षु (ज, ट, ठ, य)

वभोजनं प्रतिपिबं दृष्टार्थत्वाद्दुपदेशस्येति । पुंसां स्वभावभेदात्कश्चिद्द्रुभोजिन्या न तु न्येत् अन्यः स्वल्पभोजिन्यामपि विश्रं-
भयतीति छन्ननावर्ते । ममपुरतः स्वल्पमश्नातिइति । तथासदशाएवमन्येपि नियमाः । नैनामीक्षेत चांश्रुतीं पश्यतो हि भुजाना-
विवृतास्य तयारूपविकारेण भर्त्सनरोचेत् । क्षवथुः शिरस्थेन वा युनापूर्यमाणानासिकायाः शब्दस्तत्रापि वक्रवैकृत्यात्प्रीति-
नस्यात् । जुम्भमाणानस्येन विलम्बितं वा योश्च द्रुसनसद्द्रुप्रत्यङ्गप्रसारणं वा तदध्वेवमेव यथासुखं चासीना अनवप्रथितकेयीभ्योः
निपतितगार्त्तवा ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सार्धं मेकपात्रे क्षुवर्ती क्षुतं कुर्वती आसीनां यथासुखं देहसंवरणादिशून्याम् ॥ ४३ ॥

(३) कुड्डूकः । भार्यया सहैकपात्रे नाश्रीयात् । एनांच भुजानां क्षुतं जुम्भांच कुर्वती यथासुखं निर्यन्त्रणप्रदेशाव-
स्थितांच नैक्षेत ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वभार्याविषयेपि नाश्रीयादित्यादि नवकर्त्तानपेधति नेतिह्यभ्यां । क्षुवती क्षुतं कुर्वतीम् । रहस्य-
देशे आसीनाम् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । भार्यया सार्धं नाश्रीयात् स्त्रियं अश्नन्तीम् भोजनं कुर्वती नैक्षेत क्षुतं कुर्वतीं यथासुखं आसीनां नै-
क्षेत ॥ ४३ ॥

नाञ्जयतीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनादताम् ॥ न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ ४४ ॥

[उपेत्य स्नातको विद्वान्नेक्षेन्नशां परस्त्रियम् । सरहस्यंच संवाद् परस्त्रीषु विवर्जयेत् ॥ १॥]

(१) मेधातिथिः । परस्याञ्जयन्तीं शोभतएव अनावृतां अपावृतवसनां अवगुण्ठितामेव हि विशेषेण स्पृहयन्तीं निर्वसना-
र्द्धां निपुणतं रवक्ष्यमाणानं सर्वतः सर्वासु संस्थाना भवतीति निरन्तरं विक्षणीया । तेजस्कामः तेजःवर्णोऽवदता उत्साहप्रयो-
गश्च ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तैलाद्यभ्यक्तामनावृतां पश्येदावृतापांस्त्वदोषः । प्रसवन्तीं पुत्रं पापयन्तीम् ॥ ४४ ॥

(३) कुड्डूकः । तथा स्वनेत्रयो रञ्जनं कुर्वती तैलाद्यभ्यक्तां अनावृतां रतनावरणरहितान्तु नम्राम् । नद्यां नैक्षेत च स्त्रि-
यमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अपत्यंच प्रसवन्तीं ब्राह्मणो न निरीक्षेत ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । अभ्यक्तां तैलादिना अनावृतां अदर्शनीयदेशान्मुक्तवस्त्रां । निषेधस्य दृष्टफले एतेषु वैरुह्यदर्श-
नेन वैराग्यसंभावनयानिवृत्तिः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । नेति तेजस्कामो द्विजः अञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे नैक्षेत । अभ्यक्तां तैलाभ्यक्तां अनावृतां वस्त्रैः
प्रसवन्तीं पुत्रं रतनं पापयन्तीं नैक्षेत ॥ ४४ ॥

[रामचन्द्रः । उपेत्य स्नातकः विद्वान्मयां परस्त्रियं नैक्षेत ॥]

नान्ममद्यादेकवासा न मग्नः स्नानमाचरेत् ॥ न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यपि यज्ञोपवीते नित्यानुगतत्वात्तस्य अनाद्यादकत्वाद्दुपनयनविभेदेनोपदेशात् एकवासा अ-
भ्योभ्यच्छादकाद्वितीयवासो भोजनकाळे स्यात् । न मूत्रमूत्रप्रहणं भोत्रसंस्पर्शोपलक्षणार्थं । पथिरभ्यायगोव्रजे । येन यत्र वागा-
वभरितुं वनन्ति ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकवासानभोवा नान्ममद्यान् च सायादित्यर्थः । नमूत्रमिति विद्याविसर्गस्यापि निषेधः स्यायसामान्यात् । एवमेहतइत्यत्रापि ॥ ४५ ॥

(३) कुङ्कुमः । एकवस्त्रो नान्मभुञ्जीत् । उपस्थाच्छादनवासीरहितो न स्नायात् । मूत्रग्रहणमधकायमलविसर्गोपलक्षणार्थम् । तेन-मूत्रपुरीषे धर्मनि भस्मनि गोष्ठे च न कुर्यात् ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । मूत्रपदं पुरीषस्याप्युपलक्षणं अमेभ्यत्वाविशेषात् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकवासा अन्नं नाद्यात् नभक्षयेत् ॥ ४५ ॥

न फालरुष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते, ॥ न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । चित्यां अग्न्यर्थदृष्टकाकूटेपर्वतग्रहणं अरण्योद्यानोपलक्षणार्थं तथाहि विशेषमतिषोभविष्यति । पर्वतमस्तकइतिसामान्येन च इति प्रतिषेधः । पर्वतवासिनाममेहनप्रसङ्गः । वल्मीकः कृमिरुतोष्टृत्तिकासञ्चयः ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नपर्वतेपर्वतोपत्यकायां न जीर्णदेवायतनइति जीर्णं शीर्णभाकारादीं तथा देवतायतनेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

(३) कुङ्कुमः । तथा फालरुष्टे क्षेत्रादावदकेऽग्न्यर्थरुष्टेष्टकाचये पर्वते चिरंतनेदेवतागारे र मिष्टरुष्टिकाचये च विष्णुमूर्त्तिसर्गं कदाचन कुर्यात् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । चित्यां अग्निदग्धिष्टकाचये श्मशाननिषेधेन शवदाहचितेर्निषेधात् । वल्मीकस्य सदासत्त्वेन कदाचनेत्युक्तम् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । फालरुष्टे हलोत्कृष्टे क्षेत्रे मूत्रपुरीषे न कुर्यात् ॥ ४६ ॥

न ससत्त्वेपु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ॥ न नदीतीरमासाय न च पर्वतमस्तके ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । नगच्छन्नापिसौ स्थितः । गच्छतस्तिष्ठतश्च प्रतिषेधादासीनस्याभ्युक्त्वात् । नचासनेन चास्तीर-नदीजलेन संसर्गशङ्कायत्रभवति तथासन्नपर्वतस्यमस्तकश्च द्वम् ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थितउत्थितः । आसाद्याग्न्यन्तासन्नं कृत्वा पर्वतमस्तके अधित्यकायां । अफालरुष्ट-इत्यादिश्लोकद्वयं कैश्चिन्नल्लिखितम् ॥ ४७ ॥

(३) कुङ्कुमः । तथा सप्राणिपुनिलेषु न ब्रह्मन् चोत्थितो न नदीतटमाश्रित्य नापि पर्वतशृङ्गे मूत्रपुरीषे कुर्यात् पर्वतनिषेधादेव तच्छृङ्गनिषेधे सिद्धे पुनः पर्वतशृङ्गनिषेधस्तदितरपर्वते विकल्पार्थं । तत्रेच्छाविकल्पस्यान्यथापि प्राप्नो सामान्यनिषेधवैयर्थ्याद्यवस्थितोऽत्र विकल्पः अत्यन्तार्तस्य पर्वते न दोषः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । न ससत्त्वेपु प्राणिपुनेषु । स्थितः । ऊर्ध्वमिति शेषः । पर्वतवासिनां तत्र्यागासभवेन पर्वतमस्तकग्रहणमत्यन्तनिषेधार्थम् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ह्याभ्यामाह नेति ससत्त्वेपु सजीवेषु गर्तेषु विष्णुस्य विसर्जनं न कुर्यात् ॥ ४७ ॥

वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ॥ न कदाचन कुर्वीत विष्णुस्य विसर्जनम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । संपुवीनत्वाद्वाग्वादीनामह्वविभेक्षितेनापिनमूत्रमप्ययेत् । वायोऽश्राकृत्वादर्शनंतत्प्रेरितवर्णले-

ष्टादिभ्रमणादवसेय । वाक्यचक्रेत्वयप्रतिषेधोविप्रयुक्त । सर्वतोहिवायुर्वाति ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वाय्वग्निप्रमित्यादिना तत्समुत्पत्त्या-वश्यकमनिषेध । वायुपक्षयन्प्रत्यक्षीकुर्वन् समुत्प्रागच्छद्वातस्थानद्वयर्थ ॥ ४८ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । वायुमाग्निब्राह्मणसूर्यजलगाच पर्यन्त कदापि मूत्रपुराणोत्सर्गकुर्यात् । वायीररूपत्वेनदर्शनासभवे वात्या प्रेरिततृणकाष्ठादिनिषेधोऽयम् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्द । वाय्वादिगवान्तान्पट्पश्यन् मेहेतेत्यन्वय ॥ ४८ ॥

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठलोष्ठपत्रतृणादिना ॥ निग्रम्य प्रयतोवाच सवीताङ्गोऽवगुण्ठित ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथि । अस्मार्थवाद । तिरस्कृत्यातर्थायकाष्ठादितदुपरिमूत्रयेत् । आवरणतिरस्कार काष्ठादिभिर्भूमिं द्वादयित्वोच्चरेत् । तृताया तपाहस्तदास्पष्टपर काष्ठे पत्रेणतृणेनवाभ्युच्चरेत् । मूत्रपुरीषचोत्सृजेत् । नियमोविधान । प्रयत-अनुच्छिद्य सवीताङ्ग आच्छादितशरीर अवगुण्ठित शिरःप्रावृत्त्य । अन्धत्रोक्त कर्णस्थब्रह्मसूत्रेतिमूत्रोच्चारमुत्सर्गत्यागम् ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । तिरस्कृत्य भूम्याच्छादनकृत्वा नियम्यवाच मौनी प्रयत शुचि सवीताङ्गोवस्त्रावृताङ्ग । अवगुण्ठित प्रच्छादितशिरा ॥ ४९ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । अतर्थाय काष्ठादिना भूमिमवागनुच्छिद्य प्रच्छादिताङ्गोऽवगुण्ठितशिरामूत्रपुरीषोत्सर्गकुर्यात् । शुक्लेस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पणैर्वेणुदलेन वा । मृन्मयैर्भाजनेर्वापि अन्तर्द्धाय वसुधरामितिवासुपुराणवचनात् । शुष्कानि काष्ठपत्रतृणानि ज्ञेयानि ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्द । विमूत्रयोस्त्यागस्परगत प्राग्निमूत्रय तत्रेतिकर्तव्यतामाह । तिरस्कृत्येतित्रिभि तिरस्कृत्य काष्ठादिभिरन्तर्धार्य । सविताङ्गसवृत्करचरण । अवगुण्ठितोवस्त्राच्छादित ॥ ४९ ॥

(५) नन्दन । तिर शब्देनात्र तिरोधानसाधनविर्वाक्षतम् । काष्ठतिरस्कृत्यकाष्ठभूमिस्तिरोधानसाधनकृत्वेत्यर्थ । उच्चार पुरापान्तजन । मूत्रस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्र । पुरीषोत्सर्गमाह तिरस्कृत्येति । काष्ठवा पत्र लोष्ट तृणानि वा तिरस्कृत्य प्रसार्य उच्चरेत् पुरीषकुर्यात् वाचनियम्य सपवीताङ्ग अवगुण्ठिताङ्ग शिरोवष्टनकुर्यात् ॥ ४९ ॥

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गदिवा कुर्याद्बुद्धिमुख ॥ दक्षिणाभिमुखोरात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अत सन्ध्ययोश्च यथादिवेतिचतुश्रपादस्थाने स्वस्थोऽनाशायचेतसद्वितिकृषिपाठ । चेतसोऽनुद्धेननाशाय ॥ ५० ॥

(३) कुङ्कुम्ब । मूत्रपुराणोत्सर्गमहनि सन्ध्ययोश्चोत्तराभिमुखोरात्रौ चेदक्षिणामुप कुर्यात् । धरणीधरस्तु स्वस्थोऽनाशाय चेतसद्विति चतुश्रपादपट्टिचा चेतसोऽनुद्धेननाशयतिव्याख्यातवान् । परपरीयमाश्रायहिन्वा त्रिर्वाद्रादतम् । पादांतरपरचयमुपेह धरणाधर ॥ ५० ॥

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विज ॥ यथासुखमुखं कुर्यात्प्राणवाधाभयेषु च ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथि । ङायाकुड्यकपायादिभि । सूर्यरश्मीनामावरण । अन्धकार मेघधूमिकास्त्रानुरात्रिभूतोऽप्यो-
तिरन्तरायोऽथवासुखमुखमस्त्विति मयाहि प्रादुर्भवति तस्याभेदीचेरेत् । यत्रदिग्भागोनज्ञायते अन्धकारतत्रायवि-
धि प्राणावाध श्रणपूजा भयचौरादिकृत केचिदिमश्लोकमस्मिन्ध्याये नाधीयते ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । छायायागृहमेधादिछायायाचन्धकारे महान्धकारे प्राणावाधे तदकरणे व्याध्युपतो
मुखनियमस्य वासभवे एवभये चौरादिभये षु चतुर्थे रात्रावहनि च न मुत्पनियमोस्तान्यर्थ ॥ ५१ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । रात्रौ ङायायामन्धकारे वाऽहनि च्छायायानीहाराचन्धकारेवा दिग्विशेषाज्ञाने सति चौराद्याघ्रा-
दिकृतगणविनाशभयेषु च यथोक्तैस्तमुखोभूत्पुरीषे कुर्यात् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्द । छायाया ङायोपजीवबृक्षस्य । प्राणवाधे स्यादादिकृतभये ॥ ५१ ॥

(५) नन्दन । यतद्दमाह च्छायायामिति । ङायायामूत्रपुरीषयो कर्मवजयेदिति स्मृत्य तरेदर्शनात् । छायाश-
ब्देन वर्जनीयोद्दिनपर्वतादिना महता ध्यवधाने सूर्यस्य दिवातिरोभावोविवक्षित । अन्धकारशब्देन रात्रौ ज्योतिषाम् ।
कुर्णान्भूतोच्चारसमुत्सर्गमित्येव ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्र । छायाया गृहमेधादिछायाया प्राणवापभयेषु च यथासुखकुर्यात् ॥ ५१ ॥

प्रत्याग्निप्रतिसूर्यच प्रतिसोमोदकद्विजान् ॥ प्रतिगाप्रतिवातच प्रज्ञा नश्यति मेहत ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथि । अस्याथवाद् । ननुचोदङ्गुलस्यमेहनविधाना पूर्वेस्यामुदयाच्चसूर्यस्यकुतस्तदाभिमुख्यभवेद्ये-
नप्रतिसूर्यनिषिध्यते । अर्थावाद्ये । नातरिक्षनदिवीतिवत् । अथबोद्गयनेऽदीचीदिशमात्रमेत । स्यात्सभद प्रकृतविषयो-
वापतिषेध । प्रतिस ध्यमितिपठति तदयुक्त सन्ध्याश्रययातिवेत्यनुज्ञानाद्देगधारण स्यात्प तनिषिद्धत्वात् । तस्मात्प
तिवातमितिपठितव्य । पूर्वशेषोदमेहत शत्रुतस्तस तोवामेहत पुरुषस्यमेहनाह ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । प्रत्यग्नी-यादिना अध्यादीनपृष्ठभागे क्त्वा महनिषिद्धम् प्रत्याग्निप्रतिप्रातिकूल्येन
एवमुत्तरेषु । द्विजोब्राह्मण । प्रतिगु गापृष्ठे क्त्वा । क्वचि प्रतिसन्ध्यमितिपाठ । तत्र सन्ध्योदये पूर्वतोस्तमये पश्चिमे
भवतीतिव्यवस्थया यात्त्या ॥ ५२ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । वास्वग्निविप्रमित्यनेन मेहतोऽग्न्यादीनादर्शननिषिद्धम् । अनन त्वपश्येतोऽपि समुखीनवनि
षिष्यत । अग्निस्सूर्यच-द्रजलब्राह्मणगोवाताभिमुखमूत्रपुरीष कुर्वत प्रज्ञा नश्यति तस्यादेतन्नकर्तव्यम् । प्रतिवातमित्यस्य
स्थाने प्रतिसन्ध्यमित्यने पठति ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्द । वास्वग्निविप्रेत्युक्तवाक्वादिदर्शननिषिधानुवादेन तकरणे दोषमाह प्रत्याग्निमिति । प्रतिरत्र
लक्षणे । वात वृणादिसहित वात्प्यारूप तस्यैव दृष्टियोग्यत्वात् । एतान्भिमुत्पृक्तत्वा मेहताभूत्पुरीषे समुत्पृजत
प्रज्ञानत्यतीयन्वय । सोमोत्र एता ॥ ५२ ॥

(५) नन्दन । एतदेव व्यतिरेकेणोपपादयति प्रत्याग्निमिति । अध्यादीनामाभिमुख्ये कथितोदोषोनेतेपातिरोभा-
वइत्यभिप्राय । महन्मुच्चारस्याप्युपलक्षणम् ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिगु गोः अंभिमुखं । प्रतिवातं वायोरभिमुखं । मेहतः मूत्रादि कुर्वतः । प्रज्ञा बुद्धिर्नश्यति ॥ ५२ ॥
 नाग्निमुखेनोपधमेन्नग्नान्नेक्षेत च स्त्रियम् ॥ नामेध्यंप्रक्षिपेदग्नौ न च पादा प्रतापयेत् ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । पवित्रादिनाग्निध्मातव्यः । नग्नान्नेक्षेतस्त्रियम् अन्यत्रमैथुनादितिस्त्वृत्यतरं । नामेध्यमेध्यो-
 यज्ञस्तदर्थमेध्यं अमेध्यंयदयज्ञीयं पलाण्डुमूत्रपुरीपादि तन्नाग्नौक्षिपेत् । उर्त्क्षिप्यसाक्षादग्नौनतापयेत् अवच्छाद्यतापयि-
 त्वात्वेदायर्थमग्नितापनमदोषः ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । मुखेन नलिकाद्यनन्तरितेन । ननग्नौस्त्रियमीक्षितान्यत्र मैथुनादितिगृह्यम् । अमेध्यमल्लगु-
 नादि ॥ ५३ ॥

(३) कुतूहकः । नाग्निमुखेन ध्मातव्यः किंतिहं व्यजनादिना । न नग्नौस्त्रियमीक्षेत मैथुनादन्यत्रेतिसांख्यापनदर्श-
 नान्मैथुनव्यतिरेकेण नग्नौस्त्रियं पश्येत् । अमेध्यंमूत्रपुरीपादिकंनाग्नौ क्षिपेत् । नच पादौ प्रतापयेत् । प्रशब्दादग्नौ पादावु-
 त्क्षिप्य साक्षान् प्रतापयेत् । वस्त्रादितापस्वेदेऽविरोधः ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रत्यग्निमित्तप्रसंगेनाग्निविषये नियमान्तराण्याहं नाग्निमितिहास्यां । व्यजनादिनाध्मातव्यौलौ-
 किकाग्निः वैदिकाग्निस्तु मुखेनैवेत्यर्थः । स्त्रियमिति । तत्रापि मैथुनादन्यत्रेतिसांख्यापनगृह्यदर्शनात्तदतिरिक्तकाले ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । आग्निौलौकिकाग्निश्रीनाग्निचोपधमेत् । मुखाद्भेदोऽभिजायतइतिवचनात् । स्त्रियंत्वभार्यापरभार्याच ।
 अमेध्यमशुद्धंवस्तु ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयाग्निविधिमाह नाग्निमिति । मुखेन नलिकाद्ययते अग्निं न धमेत् अग्नौ पादौ न प्रतापयेत्
 ॥ ५३ ॥

अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ॥ न चैनंपादतः कुर्यान्न प्राणावाधमाचरेत् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । खट्वायः अधस्तावद्वह्निधर्मानंनकुर्यात् । उपधानंस्थानं अवलङ्घनमुत्पुन्यगमनं । पादतः-
 अद्भुनस्पपादौयेनकुर्यान्प्राणावाधंप्राणपीडाकरमतिश्रमवेगागमनादिनाचरेत् ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अधस्तात्खारुद्रखट्वादेः नोपदध्यादग्निं अवलङ्घयेदधःकृत्वा लङ्घयेत् । प्राणावाधरीगादि-
 रेनुमन्यन्तापासादि ॥ ५४ ॥

(३) कुतूहकः । पट्टादिभ्योऽधस्तादङ्कारयकथ्यादिकन कुर्यात् । न चाग्निमुत्पुन्य गच्छेत् । नच सुप्तःपाददेशेऽग्नि-
 रथापयेत् नच प्राणपीडाकरकर्म कुर्यात् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । अधः खट्वादेः नोपदध्यान्न रथापयेत् । पादतः पाददेशे । प्राणावाधं प्राणिहिंसां न कुर्यात् ।
 न हिस्व्यात्सर्वाभूताग्न्यत्रतीर्ष्यइति श्रुतिः अग्निस्वर्ष्यमाणिवधंवा प्रकरणात् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । पादतः पादवसारणापदेशेन । न प्राणावाधमाचरेदात्मनः परस्व च पीडानंकुर्यात् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधस्तान्नोपदध्यात् पृष्टस्याधस्तान्नाग्निदध्यात् । एन अग्निं न लङ्घयेत् । अग्निं पादतः पृ-
 ष्टस्याधस्तात्न कुर्यात् न प्राणवाधमाचरेत् रोगादिरेनुभूतप्राणवाधं नाचरेत् ॥ ५४ ॥

नाश्रीयात्संधिषेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत् ॥ न चैव प्रलिरवेद्भूर्म नात्मनोपहरेत्सजम् ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । संध्याकाण्डः संधिवेला संशयंस्त्रापः स्वाध्यायंनिषेत्स्विति स्त्वृत्यन्तरेत्सोसंयन्धोपिप्रतिवि-

दः । चत्वार्यवतुकर्माणिसन्ध्याकालेतुवर्जयेत् । आहारमैशुननिद्रां तथासपाठमेव च ॥ नचैवप्रलिखेत्प्रकर्षेणलेखनविचारण-
भूमौनिपिष्यते । नतुवर्तिकादिनाक्षरविन्यासः । नात्मनोपहरेत्सजं प्रथितानिपुष्पाणिसक्त् तां स्वयकण्ठेशिरसिवा प्रधृता
म्यानतयागुरुत्वेनवात्मनोनव्यपनयेत् । अर्थादन्येनापनयेदित्युक्तं भवति । सर्वपवायसन्ध्यायाविधिपरिकेचित् ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सन्धि सन्ध्या । गच्छेदध्वान । सविशेष शयीत सन्ध्याया । प्रलिखेदुक्त्तिकरेत् नास्पदपि
अपहरेत्अपनयेत् आत्मन शिरस्तत्सजम् ॥ ५५ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । सन्ध्याकाले भोजनप्रामाण्यन्तरगमननिद्रां च कुर्यात् । नच रेखादिना भूमिमुलिखेत् । नच माला-
धृतांस्त्रयमेवापनयेत् अर्थादन्येनापनयेदित्युक्तम् ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्द । भोजनादिनिपिष्येदकालमाह । सन्धिवेलायां त्रिसन्ध्यादौ न गच्छेत् स्त्रियमपि नसंविशेन्स्त्रिये-
नोपहरेत् स्वपमितिशेषः ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । नात्मनोपहरेत्सजमात्मार्थैस्सजमालांस्वयंनहरेत् ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सन्धिवेलायां सन्ध्यायां नाभीयात् । न भोजन कुर्यात् सन्ध्यायां न गच्छेत् सन्ध्यायां सं-
विशेत् । भूमिं पादनस्त्रेण नालिखेत् । आत्मनाशिरस सज्जनोपहरेत् ॥ ५५ ॥

नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा धीवनं वा समुत्सृजेत् ॥ अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥ ५६ ॥

(१) भेषानिति । लोहितरुधिर विषाणोतिबहुवचनं रुचिमाकृत्रिमभेदेनस्त्वावरजङ्गमभेदेनरागादिप्रकारभेदेन
वा ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमेध्यैर्विषादिभिर्लिप्तं काष्ठादि अन्यद्वास्त्युनादि । लोहितपदमलग्नतरलक्षणम् । विषा-
णि परैर्जलस्योदपानार्थम् ॥ ५६ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । मूत्रपुरीषश्लेष्माणमूत्राद्यमेध्यलिप्तमवरुमन्यद्वा भुक्तौच्छिष्टाद्यमेध्यरुधिरविषाणि च रुचिमाकृत्रिम-
भेदभिन्नानि न जले नक्षिपेत् ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्द । आपो वै सर्वादिवताइतिश्रुतेस्तामाश्रित्यांस्तुमूत्रादिसमकनकार्थमित्याह नेति । निधीवनं मुखरस
श्लेष्माणवा अमेध्यलिप्तं वस्त्रादि अन्यत् भुक्तौच्छिष्टादि ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्सु जलमध्ये मूत्रादिकं समुत्सृजेत् । अमेध्यविषादिलिप्तलोहितं रुधिरं विषाणि वा
अप्सु नक्षिपेत् ॥ ५६ ॥

नैकः सुप्याच्छून्यगेहे श्रेयांसं न प्रबोधयेत् ॥ नोदक्ययाभिजापेत यज्ञं गच्छेन्न चारुतः ॥ ५७ ॥
[एकः स्वाहु न भुञ्जीत स्वार्थमेकोन चिन्तयेत् ॥ एकोन गच्छेदध्वानं नैकः सुमेपु जागृयात् ॥ १॥]†

(१) भेषानिति । शून्यगृहयत्रनकश्चित्तिवसति । नश्रेयासकनीषान्ब्रूनादिभिर्न्यैष्ठमिदतेपुक्तमिदमयुक्तमितिहेतु-
पदेशादिना नश्रेयाधयेत् । उदक्यारजस्वलातयासहसभाषणनकुर्यात् । यज्ञगच्छेन्नचारुतं यज्ञभूमिनिमास्त्रितोनगच्छेत्-
शंनयानुक्तामितिगीतम् । अतोयज्ञभोजनादिप्रतिषेधोऽयमवृत्तस्य ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रेयांसंत्वतोऽभ्येष्टंनिद्राणान् बोधयेत् । शयानमितिऋचिन्पाठः । तत्र संकंचिन्निद्राणमित्यर्थः । अद्वतोयजमानेनानामन्त्रितः प्रसर्पकदक्षिणादिलोभेन न गच्छेत् । अत्र धर्मदर्शनाय तु कामंगच्छेदिति गौतमः ॥ ५७ ॥

(३) कुड्डूकः । उत्सन्नजनवासगेहे नैकः शयीत वितविधादिभिरथिकंच सुमनः प्रबोधयेत् । रजस्त्वल्पासंभाषणं कुर्यात् । यज्ञचारुतवरणोऽनृत्विङ्ग गच्छेत् दर्शनायेच्छयागच्छेत् । दर्शनार्थकाममितिगौतमवचनात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्भयज्यहाम्भवतियमेपनप्रतिपद्यतइतिश्रुतेः यस्मिन् यमिन्प्रयदेशेनमतिपद्यत आत्मातदु-
श्रिक्रित्संभवतीतिश्रुतेरर्थोतः शयानं प्रबोधयेत् मलवद्वाससा नसंवदेदिति श्रुतिमाश्रित्याह नोदक्ययेति उदक्यया-
रजस्त्वल्पा भ्रविक् सन् अद्वतोऽनाहृतः अधूरनगच्छेत् ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । श्रेयांसंपूयंयुममनापदि न प्रबोधयेत् । न यज्ञमप्रयतोद्भजेत् । आत्विज्यमकरिप्यन्नद्वतोयज्ञशा-
लां न गच्छेत् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । शयानं श्रेयांसं श्रेष्ठं बोधोधिकं न प्रबोधयेत् । उदक्यया रजस्त्वल्पा नाभिभाषेत । आवृतः
बहुवस्त्राणि परिधाय यज्ञं न गच्छेत् ॥ ५७ ॥

अभ्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ॥ स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । गोष्ठशब्दाद्यनिवासवचनः समासप्रतिरूपकालः शब्दान्तरब्राह्मणानामितिबहुवचनविवक्षितं । पा-
णिग्रहणं बाहूपलक्षणार्थं । भोजनेआत्मकवृत्ते ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गवांगोष्ठेति गोष्ठप्रदस्य समुदायमात्रार्थतामभिप्रेत्य गवामिति विशेषणम् । उद्धरेत् उत्तरी
याद्वहिः पाणिहस्तं कुर्यात् ॥ ५८ ॥

(३) कुड्डूकः । अग्निगृहे गवानिवासे ब्राह्मणानांगवांसमीपे स्वाध्यायभोजनकालयोश्च दक्षिणपाणिंसबाहुंवासस-
उद्धरेद्वहिकुर्यात् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचामीति । अग्न्यागारादिपञ्चसुपाणिमुद्धरेत् वस्त्रादेर्वहिकुर्यात् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । दक्षिणं बाहुमुद्धरेद्यज्ञोपवीती स्यादित्यर्थः । दक्षिणं बाहुमुद्धरेत्तेवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमिति
हि श्रूयते ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्न्यागारादिस्थाने दक्षिणपाणि उत्तरोयाद्वहिः उद्धरेत् ॥ ५८ ॥

न वारयेद्वां धयन्तीं न चाचक्षीतं कस्यचित् ॥ न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दृश्येद्दुःखं ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । गामात्मीयांपरकीयांवापिबन्तींमपःपयोवानवारयेत् । नचाप्यस्मैकथयेत् । भारदोहकालादयं-
विधिः । दोहकालेनुरसवर्णविहितं । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पुनस्तनिवारणेननिषेधः । इन्द्रायुधंशक्रभनुविज्ञानच्छायेतियाका
शरीरमुक्तधत्ते । दिवोऽन्युपादः । केचित्तुपत्रेतादिस्यर्थेदर्शनेनदोषइत्याहुस्तदर्थेदिवीति ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गां धयन्तीं जलपिबन्तीम् ॥ ५९ ॥

(३) कुड्डूकः । गांजलक्षीरंवापिबन्तीं निवारयेत् दोहानार्थवारणादप्यत्र निषेधः । नापि परकीयक्षीरादि पिब-
न्तीतस्य कथयेत् । न येन्द्रधनुराकाशे दृष्ट्वा निषिद्धदर्शनादोपज्ञः कस्यचिद्दर्शयेत् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । धयन्तीं वत्संपापयन्तीं नाचक्षीतं न कथयेत् । इन्द्रायुधं शक्रभनुः दिवीति व्यर्थं
॥ ५९ ॥

। (५) नन्दन । धर्मन्तीपिवन्तीजलरतन्यच दिव्रीतिविशेषणाजले न दीपइतिसूचितम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्र । धर्मन्तीपिवन्तीगा न निवारयेत् न चाचक्षीत न प्रिकथयेत् ॥ ५९ ॥

नाधार्मिके वसेद्भ्रामे न व्याधिवहुले भुशम् ॥ नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिर पर्वते वसेत् ॥ ६० ॥

(१) मेघातिथि । अधार्मिका पातकोपपातकिनोयत्रबाहुल्येन वसन्ति सयामस्तसंबन्धाधार्मिकइत्युच्यते तन्नवनसेत् । ग्रामग्रहणनिवासदेशोपलक्ष्यार्थं । तेननगरेपिमतिषेधः । व्याधिवहुलोऽनूपोदेशो व्याधिवहुलेजाह्वलदेशो नवसेत् । यत्रदेवदोषाध्याय प्रवृत्तास्तदेशत्यजेत् । एक असहायोनाध्वानमपचेत् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अधार्मिके धर्मविरोधिनि कलिङ्गादिदेशमध्ये । प्रपद्येत् सचरेत् ॥ ६० ॥

(३) कुडूक । अधार्मिकइत्यनेन यत्राधार्मिकावसन्ति न तत्र वासोयुक्तं । यत्रवा विन्दितदुष्प्रकृतिस्तथाधिपीडितावह्वोजास्तत्र भ्रुशमत्यर्थवासीन युक्तं । पन्थानमेकं कदापि न गच्छेत् पर्वतेच दीर्घकाल नवसेत् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्द । नजनमियान्तान्तिमयादिति श्रुतिभाषित्वाहा नाधार्मिकइतिहाभा । धामइति वसतियोग्यपरकार्यवशाद्याधिवहुले भ्रुश बहुकालम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्र । अधार्मिके देशेअह्ववद्वादिदेशे न वसेत् ॥ ६० ॥

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ॥ न पापण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्यजैर्भूमिः ॥ ६१ ॥

(१) मेघातिथि । नृपतिजनपदेष्वर्धराज्यं । योजनपदं शूद्रवशवर्तीतन्नवनसेत् । मैत्रिसनापतिदण्डकारिकाया समप्रकृतयोराज्यं यत्रसर्वे शूद्रजातीया तत्रनिवासनिषिधोय । मनुष्यनाधार्मिकवसेदित्यनेनैवतत्सिद्धमधार्मिकजनावृतेदिति नैषदोष पूर्वप्रतिषेधोयत्रनिवसन्ति । अयपुनरन्यत्राधिवसतीत्यत्रसन्निहितायदिभवन्तितथापितत्रप्रदेशेनवसितव्यं । तथाचावृतग्रहणमत्रयप्रदेशपूर्तरावृतीनतत्रस्थातव्यं । एवपाखण्डिजनैर्यथाक्रान्तीदेशे यद्यप्यधार्मिकास्तेवेदवासात्वात्तथापितेयाधमबुद्धिरितिभेदेननिर्देशः । अत्येपरुपसृष्टेसवदे अथवा उपतमउपसृष्टेयथावाहीकामुच्छे ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अधार्मिकजनैः पतितादिभिरावृते । उपसृष्टेर्समिश्रिते ॥ ६१ ॥

(३) कुडूक । यत्र देशे शूद्रोराजा तत्र न वसेत् । अधार्मिकजनैश्च बाह्यतः परिवृते ग्रामादौ न वसेदित्यपुनरुच्यते । पापण्डिमिश्रं वेदवासात्सिद्धपारिभिवर्शीकृते चाण्डालादिभिश्चाप्यन्यजैरुपद्रुते न वसेत् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्द । अधार्मिकाश्रमण्यारुणाद्यास्तैर्वाश्रम्यन्तरत सर्वदावृते । पाखण्डाश्रमैर्वादिभिरुपसृष्टैः प्राणैः तत्रधर्मस्थकतुमशक्यत्वात् । उपसृष्टमन्तरान्तरा प्रवेशोऽन्यजस्तोयत्र तस्मिन् न जनमधार्मिकमियाह नान्तैराक्रान्ते देशच नेयान्गच्छदिति श्रुतेरथ ॥ ६१ ॥

(५) नन्दन । क्षत्रियराज्येऽपिनाधार्मिकजनावृते । उपसृष्टे आवासिते उपद्रुते वा ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्र । पापण्डिनैराक्रान्ते आकीर्णे न वसेत् । अन्यजैर्भूमि सह उपसृष्टे मिच्छिते न वसेत् ॥ ६१ ॥

न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ॥ नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥ ६२ ॥

(१) मेघातिथि । उपनीत स्नेहोपस्थसनाशितव्यः पिण्याकूपमासानिनस्यरुतुपयुपितानपधोविकाराणाप्रतिप्र-

सवकरिष्यति । तत्र क्लिष्टाद्यपेक्षयैव बहुवचनं साक्षादिकारोहिदध्यैव । तन्मात्रसर्वेभिर्भेदेऽधिग्रहणमेवाकारिष्यत् । तेना-
विधानार्थः नहिदमः पशुपितृत्वमस्ति तस्मादुदाश्विनक्रुक्लिष्टादिकानां पशोविकाराणां नार्थप्रतिषेधः । नातिसौहित्यं नृमिनकु-
यात् । तत्र कुक्षेर्भागः । एकोऽसन्नस्य अपरोहिद्रुतस्योदकादेः अपरोदोपसचरणाथइत्येवभोक्तव्यमिति न तत्कार्यं । अतिप्रगे-
प्राग्हेमथमोदितएवसूर्येन भुञ्जीत । प्रहरेअतीतेऽशानां पूर्वाह्ने इतरेषां मध्याह्ने । नातिसाय अस्तमयसमये भुञ्जीत । नसाय-
भुञ्जन्नातराशितेषु प्रत्तस्मात्साक्षात्क्षमशितव्यं कालेऽह्येपि । तदुक्तं सायंभारतमनुष्याणामशनदेवनिर्मितमिति । यदिनुपाता-
स्त्वमः स्यात्सायंन भुञ्जीत अथंवेदं व्याख्यायते नसायंभारतशितः स्यात्तुअभोरन्कालयोर्नृच्येत् । तथाचयाज्ञवल्क्यः
सायनीपद्भोजनमाह ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उद्धृतस्नेहं पिण्याकादि तत्रनेतु वचनाददोषः । अतिसौहित्यमत्युशमं । नातिप्रगेनातिमातः
सद्भवे नातिसायमस्तमयानन्तरं । यदि प्रातराशितोभुक्तवांस्तदा नासायं सायमेव भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

(३) कुतूहकः । उद्धृतस्नेहं पिण्याकादि नं, भुञ्जीत । अतिशुभिवारद्वयेऽपि न कुर्ष्यात् । जठरपूरयेदधर्मनैर्भागजलेन
च । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषेऽप्येदित्यादिविष्णुपुराणवचनात् । सूर्योदयकाले सूर्यास्तमये भोजनं न कुर्यात् । प्रात-
राशितोऽतिवृष सायन भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । भोजनस्यापि रागभामत्वेन तदाश्रित्य तद्विशेषनिषेधमिति न भुञ्जीतेति । उद्धृतस्नेहं तिल
पिण्याकादि । सौहित्यं सुहिततामतीवल्पिताम् । जठरपूरयेदधर्मनैर्भागजलेन । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषेऽप्येदं
तिपुराणोक्तेः । मगे प्रातः प्रातराशितः अतिवृषः सायंन भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

(५) मन्दनः । उद्धृतस्नेहं पिण्याकादि । अतिसौहित्यमत्यन्तसपन्नभोजनम् । अतिप्रगेऽपररात्रे । अतिसायंअध-
रात्रे । नसायप्रातराशितोरात्रावह्नि वा दिनं भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्धृतस्नेहं उद्धृतसारंन भुञ्जीत । अतिसौहित्यं अत्युशमं नाचरेत् । अतिप्रगे सद्भवे न भुञ्जीत
नातिसायं नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं न भुञ्जीत । शतभुक्तानसायं भुञ्जीत । सायंकालादनन्तरं भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

न कुर्वीत दद्याचेष्टां न वार्यञ्जलिना पिवेत् ॥ नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्षयान्न जातु स्यात्कुतू-

हली ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । वृथाचेष्टादृष्टादृष्टयोर्व्यापारयोरनुपकारः । यथाइतरदेशादिवातांपरत्वं । संहतौपाणीअञ्जलिः ते-
नोदकंनपिवेत् । वारिषहणावक्षीरादीनामप्रतिषेधः । न उत्सङ्गे भक्षयान्नाशक्कुवाद्यस्तानुक्तं उवांरुपरिनभक्षयेत् ।
भक्षयग्रहणात्फलात्तानामपिप्रतिषेधः । स्तकोदनादेस्तुनिहृषसैचनीयस्यानदर्नापत्वाद्दुस्सङ्गेभामिरेवनास्ति । कुतूहलं अस्-
तिप्रयोजनेकिमेतत्स्यादितिनिश्चयेअत्यर्थमृक्कल्का नजातु कदाचित् ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वृथाचेष्टावृथाठनादि । उत्सङ्गे उत्सङ्गस्यान् । कुतूहली सर्वत्राश्रयं प्रत्ययवान् ॥ ६३ ॥

(३) कुतूहकः । दृष्टादृष्टार्थसूच्यव्यापारं न कुर्यात् । अञ्जलिना च जलं न पिवेत् उवांरुपरि विन्यस्य मोडकादीन्
भक्षयेत् । असति प्रयोजने किमेतदिति जिज्ञासा कुतूहलं तन्नकदाचित् कुर्यात् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भेति । वृथा दृष्टादृष्टादिशून्यां सरद्वद्वान्त्वेपणादिवदाजादिजिज्ञासाया कुतूहली न
स्यात् । उत्सङ्गे क्रोडे स्थापयित्वेति ॥ ६३ ॥

(५) मन्दनः । उत्सङ्गे निपायेतिशेषः । ६३ ॥

(६) रामचन्द्र । वृथाचेष्टाच्छास्त्रयो व्यापारसोरनुपकार न कुर्वीत । जातु कदाचिदपि कुतूहली परिहासी न भवेत् ॥ ६३ ॥

न नृत्येदथवा गायेन वादित्राणि वादयेत् ॥ नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेन्न च रक्तो विरावयेत् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । नर्तनगात्रविक्षेपविशेष लोकप्रसिद्धपव गायनपङ्कजादित्स्वरत शब्दस्यकरण । लौकिकस्यचाय-
प्रतिषेधो न वैदिकस्य विहितत्वात् । वादित्राणि वीणावशाद्द्विधादीर्णितपास्त्रयकर्तृकवादनप्रतिषिध्यते । वादकैस्तुवाद्यमानाना-
मयप्रतिषेधो न । नहिप्यन्तादयणिजन्तइतिप्रमाणमस्ति । आस्फोटनकरमर्दास्फोटनादिपाणिनाभूमौबहुनिर्घात सशब्द क्ष्वे-
डेति । अव्यक्तदन्तै शब्दकरण क्ष्वेडनिकेतिप्रसिद्धा । वल्गन अन्योरागीपरितुष्टीनविरोधयेत् । विरोधनकुर्यात् । पी
डिते ननिषेध घञन्ताणिण्युक्तैर्यम् ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । आस्फोटयेदसताडनेन शब्दकुर्यात् । क्ष्वेडेत् सिंहनादन कुर्यात् । रक्तोरागोद्रेकात् विराव-
येत् विरुतशब्दकुर्यात् । स्वार्थेणिच् । रक्तोपि रागशब्देति क्वचित्पाठ । तत्र स्वययत्र रक्तस्तत्रान्यमपि रागिणन कुर्या-
दित्यर्थ ॥ ६४ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । अशास्त्रीयाणि नृत्यगीतवाद्यानि नाचरेत् । पाणिना बाहौ ध्वनिरूपमास्फोटनन कुर्यात् । अव्यक्त-
दन्तशब्दात्मकक्ष्वेडनन कुर्यात् । नच सानुरागोरासभादिरावकुर्यात् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च शास्त्रमतिपादितानि नृत्यादीनि नाचरेदित्याह ननृत्येदिति । पाणिना बाहुपर्वणि स्फो-
टन क्ष्वेडनअव्यक्तदन्तशब्दात्मक विषादिभिर्वाक्रीडातन्त्र कुर्यादित्यर्थ । विरावोत्र रासभादिशब्दस्तनकुर्यादित्यर्थ ॥ ६४ ॥

(५) नन्दन । स्फोटोऽङ्कुलिपर्वभङ्गजात शब्द । क्ष्वेडोऽङ्कुल्यास्यसयोगजात । सरक्तोपिकामपरवशोऽपि मै
थुनादिपु नरावयेन्न कपीतकूजितादिशब्दकुर्यात् ॥ ६४ ॥ *

(६) रामचन्द्र । च पुन न क्ष्वेडेत् अव्यक्त शब्दकरण ऋडित् । च पुन रक्त स्त्रिया सह विरुतशब्दन
रावयेत् ॥ ६४ ॥

न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ॥ न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । कास्येभाजनेपादौनप्रक्षालयेत् । भिन्नभाण्डेएकदेशभिन्नेपि सर्वभिन्नेऽर्थात्तएवप्रतिषेध । पत्रपुट
कादीनातुभिन्नभाण्डाव्यवहारात्तद्विद्वितानामपिनदोष । भाव अन्तर्हृदयाभिप्राय यत्रमनोनपरितुष्यति । शब्ददुष्टेवापत्
दृहादौतत्रापिनैवभावप्रसादोभवति ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । कास्ये कास्यमये पात्रे भिन्नेभाण्डे कास्ये मार्तिके दारवे वा । भावतोदूषिते दुष्टस्वगङ्गा-
स्पदे ॥ ६५ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । कास्यपात्रे कदाचित्पादौ न प्रक्षालयेत् ताभ्रजतसुवर्णानाभिन्नमभिन्नवेति न दोषइति पैठीन
सिक्चनानेत्तदतिरिक्तभिन्नभाण्डे न भोजनकुर्यात् । यत्र मनोविचिकित्सति तद्भावादुष्ट न तत्र भुञ्जीत ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्द । धावयेत्प्रक्षालयत् भाजनेभोजनपात्रइति स्वतन्त्रवा । ताभ्रजतसुवर्णानाभिन्नमभिन्नवेति न
दोषइतिपैठीनसिक्चनानेत्तदतिरिक्तपरभिन्नभाण्डइति । यत्र मनोविचिकित्सति तद्भावादुष्ट तत्रापिनाद्यात् ॥ ६५ ॥

(५) नन्दन । भावप्रतिद्विषिते अल्हये भाण्डे ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्र । भिन्नभाण्डे स्फुटितकास्यभाजने न भुञ्जीत । भावप्रतिद्विषिते भाण्डे न भुञ्जीत ॥ ६५ ॥

उपानहौ च वासश्च धृतमच्यैर्न धारयेत् ॥ उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥ ६६ ॥

(१) मेघातिथि । पित्रादिभ्योऽन्यैर्धृतनधारयेत् । निर्णिग्याशक्तावितिगौतम । करकं कमण्डलुस्तस्यपि पित्रादिषु तस्यापि धारणसमाचारविहङ्गसन्निधरूपोसाविष्पृते । यस्यैवसर्वाधृतस्यैवशुचिर्नान्यस्य । अलङ्कारोद तवल्यादि करकादिभिरुपायैः साहचर्यात् । मणिमुक्तादेस्तुननिषेधइतिकेचित् ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । करकमृत्कमण्डलु । धृतपरिगृहीतम् ॥ ६६ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । उपानहस्यज्ञोपवीतालङ्कारपुष्पमालाकमण्डलू परौपभुक्तान् धारयेत् ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्द । किंचोपेति । करकं कमण्डलु जायापत्यकमण्डलुरिति सृष्टे । उपवीतादिपृक्कमयै धृतमुपभुक्तं न धारयेदित्यर्थ ॥ ६६ ॥

(५) नन्दन । करककमण्डलुम् ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्र । च पुन करकमेव अन्यस्य जल्पान्न धारयेत् ॥ ६६ ॥

नाविनितैर्ब्रजेज्जुयैर्न च क्षुद्याधिपीडितैः ॥ न भिन्नशृङ्गाक्षिरुर्नैर्न वाल्मिधिविरूपितैः ॥ ६७ ॥

(१) मेघातिथि । अविन ताअदा ताम्गावोऽश्वाश्वतरादय । धुर्याधुरवहति युष्मते । मृत्पादेरुपलक्षणं च ग्रहणं अनिष्टुत्तरेपि धुरिकवलरदाते । अविनाताअदा ता गमनन्यते । भिन्नभयशृङ्ग अनकुह तस्यैवशृङ्गसभवोनाश्वादेर्वालिपि पुच्छस्तेनविरूपिता छिन्नपुच्छादय तादृशेननयायात् । आरोहणमवसृष्ट्य तरेमसिद्धम् ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । धुर्यैः शकटादिवाहकैः । गवादिभिरविनाते रदाते क्षुपीडितव्याधिपीडितैश्च वाल्मिधिविरूपितैर्विरूपितैः छेदादिना ॥ ६७ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । अश्वगजादिभिर्वाहनैरदमिते क्षुधा व्याभिना च पीडितैर्भिन्नशृङ्गाक्षिरुर्छिन्नवाल्मिधिविभ्रं न यायात् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्द । किंचायात् । धुर्यैश्वादिभिरदमितेनगच्छेत् । वाल्मिधिविरूपिते वाग्धि पुच्छं तच्छूये ॥ ६७ ॥

(५) नन्दन । धुर्यैर्बलीवदादिभिरस्तुष्टुर्नैर्वा यानैः क्षुद्याधिपीडितैः क्षुपाडितैर्व्याधिपीडितैवा । वाल्मिधिविरूपिते छिन्नवाल्मिधिविरूपये ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्र । अविनाते धुर्यैः अश्वैर्वा ब्रजेर्वा न ब्रजेत् । च पुन क्षुद्याधिपीडितैः न ब्रजेत् ॥ ६७ ॥

विनीतेस्तु ब्रजेन्नित्यमाशुगर्लक्षणान्विते ॥ वर्णरूपोपसपन्नैः प्रतोदेनातुदन्वृशम् ॥ ६८ ॥

(१) मेघातिथि । इयमानाअपिकेचिदिनयनसगृह्णन्ति तदर्थमाह विनीतेरिति । सशिक्षितैरागुणैः क्षिपया मिरिल्लेक्षणान्वितैः प्रशस्तावर्तादिषु नैर्नशू यमस्तरादिभिर्वर्णरूपपुत्तैः शोभनेनवर्णनकर्णशोभादिनारूपेणसस्त्वानविशवेण शोभनवचक्षणविद्योताज्ञातय । श्ररामक्षिपन् अपीडयन् पुन पुन प्रतोदेनान्द्रुशादिनाथपतलद्वैत्यमाणाविधद्यत्ति ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वर्णोत्वादिशास्त्रेकथित शुक्लादि । एवैरूपमाकारभेदः । श्रुशमतिशयेनातुदन्व्यथय-
यन् ॥ ६८ ॥

(३) कुहूक । दमितै शीघ्रगामिभि शुभसूचकलक्षणोपेतै शोभनवर्णैर्नोक्ताकृतिभि प्रतोदेनात्यर्थमपीडयन्-
च्छेत् ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्द । योग्यागह विनोतैरिति । लक्षणांश्चितै लक्षणानि वाहगुणा । शीघ्रगैः प्रतोदेन सूक्ष्मलो-
हप्रदण्डेन तुदन् व्यथयन् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्र । प्रतोदेन प्रतुदन् आशुगैः । शीघ्रगैरित्यर्थः ॥ ६८ ॥
बालातपः प्रेतधूमोवर्ज्यं त्तिन्नं तथासनम् ॥ न च्छिन्धान्खलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्खलान् ॥ ६९ ॥

[श्रीकामोवर्जये न्त्तियं मृन्मये चैव भोजनम् ॥ ६९]

(१) मेधातिथि । प्रथमोदितेसवितरिमुहूर्तमयवारातपव्यपदेश । प्रेतधूमोदहमानस्यशवस्यय । आसनञ्चिन्न
छिद्रितेभ्य एतद्वर्ज्यं । नखानिरोमाणिचनच्छिन्धान्त्वयव्यसनेन अतिप्रवृद्धानितुनापितेनकारयेत् । दन्तैश्चनखानोत्पाटये-
त्प्रवृद्धानपि । अन्येत्वेवमभिसवप्रन्ति । नच्छिन्धान्खलोमानिदन्तैरिति । नखान्प्रदन्तेनापिनपातयेत् । नखभङ्गेयोजनासु-
हिकामिर्न्योनानानखान्दोरयन्ति ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । बालातप सद्भवकालातप । शरदि पुन सङ्कुक्षणादादित्यस्य बाल्य तदातपोबालातपइत्य-
न्ये । न छिन्धान्त्वयम् ॥ ६९ ॥

(३) कुहूक । प्रथमोदितादित्यतापोनालातप सच मुहूर्तत्रययावदितिमेधातिथि कन्यार्कातपइत्यन्ये । प्रेतधू-
मोदहमानशवधूम । भद्रासनच एतानि वर्जनायानि । नखानि च रोमाणि च प्रवृद्धानि न छिन्धान्दन्तैश्च नखानोत्पा-
टयेत् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्द । किंचैता वर्जयेदित्याह बालेति । बाला कन्याराशि तत्रत्यातप । शरद्रौद्रिनगृह्णीयादिति स्थिते ।
मुहूर्तत्रयव्यापिमात कालेनसूर्यातपोना बालातप वर्ज्यइत्यनुपद् ॥ न च्छिन्धान्खलव्यमितिशेष ॥ ६९ ॥

(५) नन्दन । नच्छिन्धान्पनकालादन्यत्र ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्र । नखरोमाणि दन्तैर्न छिन्ध्यात् ॥ ६९ ॥

न मृहोष्ठ च मृद्रीयान् च्छिन्ध्यात्करजैस्तृणम् ॥ न कर्म निष्फलं कुर्यान्नाथत्यामसुखोदयम् ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथि । विमर्दनखण्डश करण लोष्ठस्यमृत्सबन्धिन केचित्तुष्टदोलोष्ठस्यसुधादिसर्वाधनोपिष्टदशमर्दन ।
उपनिष्क्रामोक्षिण्यपातन हस्तेनसहृन्नन वा एतन्मर्दनयत्किंचनकारितयामाप्रनिपिध्यते । ननुशौचाद्यर्थेप्रयोजनेनिष्फलग्रह
णवपुरस्तादप्रकपात् । तैर्भवसिद्धेप्रायश्चित्तविरोधार्थं पुनरारम्भ । करजानखा नकर्म । ननुचनकुर्वीतव्याचेष्टामित्यनेनैव-
निष्फलकर्म । अंधाहु । चेष्टाभौतिकोव्यापार । इहतुसामान्यस्यपयुंदास । तेनमनोराज्यादिकल्पापरिहरणीया ।

‡ (ख, ग) चिन्हितपुस्तकद्वये श्लोकमध्ये अयपाठोदक्षयते । व्यवहारपिदंद्दशाआचार ॥

आयतिरागामीकालः । यस्मात्कर्मणागामिनिकालेऽसुखं दुःखमुत्पद्यते । यथाऽजीर्णं भोजनं कुटुम्बश्रुतिमचित्तयित्वा महतो-
धनस्यव्ययश्रतं न कुर्यात् ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धृदं कर्दमादि लोष्टं च घृष्टोष्टं । करजैर्नखैः । कर्मफलवत्तयाश्रुतं कारीपादि, निष्फलं फलसं-
कल्पशून्यं कुर्यात् । वृथा चेष्टा तु प्रागेव निषिद्धा । आयत्यांमुत्तरकालेऽसुखोदयं दृष्टोपि ॥ ७० ॥

(३) कुम्हूकः । याकारणं घृष्टोष्टं घृष्टीयात्तृणानि च न छिन्यादिति आपस्तम्बवचनानिष्प्रयोजनं घृष्टोष्टमर्दनं नखैश्च
घृणच्छेदं न कुर्यात् । ननु न कुर्वीत वृथा चेष्टामित्यनेनैवास्यापि प्रतिषेधसिद्धौ दोषभूयस्त्वंगायश्रित्तयोरवंच दर्शयितुवि-
शेषेण निषेधः । अतएवात्रानन्तरं लोष्टमर्दंति निषिध्यति । दृष्टदृष्टफलशून्यं च कर्म न कुर्यात् । ननु न कुर्वीत वृथा चेष्टामित्य-
नेन पुनरुक्तिः । उच्यते देहव्यापारश्चेष्टा सर्वथा चेष्टाशब्देन निषिद्धः अनेन तु निष्फलं मनोप्राप्तादिसंकल्पात्मकं कर्म मानसं-
निषिध्यते । यच्चायत्यागामिकाले कर्मसुखावहम् । यथाऽजीर्णं भोजनादि तदपि न कुर्यात् ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । वृथा लोष्टमर्दं न स्यादित्याह नेति । करजैर्नखैः । कर्म निष्फलं मानासिद्धं न कुर्वीत । आय-
त्यां उत्तरकालेऽसुखोदयं सुखफलशून्यं प्रारम्भेकर्ममात्रस्य दुःखफलं वात् ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । घृष्टीयाद्दस्तेन । निष्फलमिति निश्चितम् । आयत्यां कालान्तरे । असुखोदयमिति निश्चितं च कर्म न
कुर्यात् ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । आयत्यां उत्तरकाले यदसुखं कर्म तन्न कुर्यात् ॥ ७० ॥

लोष्टमर्दं घृणच्छेदी न रवरवादी च योनरः ॥ सविनाशं ब्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥ ७१ ॥

(१) मेघातिथिः । अत्रार्थवादः अस्मादेव केवलाल्लोष्टमहणात् पूर्वोक्तघृष्टोष्टमिति पृथीसमासो विज्ञायते उभयप्राधान्ये-
हि घृष्टहर्णं लोष्टद्वयं प्राकरिष्यता तस्यैव हस्तेन सुमर्दं त्वात्प्राप्तं पयुं दासः । सुधायास्तु काठिन्याद्यन्तसाभ्यर्धमर्दनं तत्रैवास्ति प्रयो-
जने नामं घृष्टोष्टमर्दनं तु हस्तेन पुरुषाणां स्वभावतः केषांचित्प्राप्तोति तस्य पयुं दासः । घृणच्छेदी मरुतोदत्तैर्न पानखादति सूचकः
पिशुनः कर्णो जपः यः परस्य दोषानसतः सतो वा परोक्षं व्याख्यापयति । अशुचिरुक्तार्थः । विनाशाभाशुभजति । नैयथ्याया-
निवेदिकाग्नयनियतकालानि फलानि एवमेतत् । किंतु हिंदुहैव जन्मनि अचिराद्दनादिनाविद्योगो विनाशः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । लोष्टमर्दनादिः मार्गैः पिद्धस्य दृष्टदोषान्निष्कलतामाह लोष्टमर्दंति । न खं खाद्दीहृत्तैर्न खो-
त्पाटकः । बहुदुःखकारी सूचकः परापकारहेतुवाक्यमयोक्ता । अशुचिर्वांशान्पन्तरशौचशून्यः ॥ ७१ ॥

(३) कुम्हूकः । लोष्टमर्दंमिताघृणच्छेत्ता न खखादिता च यो मनुष्य तथा सूचकः खलोयः परस्य दोषानसतः सतो वा
ख्यापयति व्यासं पन्तरशौचरहितः शीघ्रमेते देहघनादिना विनश्यन्ति ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । लोष्टमर्दं दीनभूय दृष्टफलमाह लोष्टमर्दंति । सूचकः खलः ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । सूचकः पिशुनः ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूचकः परापकारहेतुवाक्यमयोक्ता ॥ ७१ ॥

न विग्रस कर्था कुर्याद्दिहिमाल्यं न धारयेत् ॥ गवां च यानं पृष्टेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥ ७२ ॥

(१) मेघातिथिः । अभिनिवेशेन पणवन्धाद्विनायडौ किकेपुशांस्त्रिपुवार्थं पितरैर्न जल्पनमहो पुरुषिकायासा विग्रसक-
था । बहिर्मानसं वाससो बहिः कण्ठस्थां संजां वा सखादयेत् । तथा च समाचारः । अपरे बहिरित्यनो ब्रूतादं उच्यते तत्र न गररथ्या-

दौनप्रकटमाल्योभ्राम्येदित्याहु । अथवावहिरिगन्धबहिर्माल्ययस्यगन्धोनातिसवेद्यते । एवस्पृश्यन्तर । नागस्यासजधारये-
द्वयंत्रहिरण्मस्यादिति । गवाचपृष्ठेयानपर्याणविनासाक्षाद्गवरोहणप्रतिषिध्यते । सर्वथेतिपर्याणादान्तराधेपिगच्छ्यादियु-
क्तेऽपृष्ठयानत्वादमतिषेध ॥ ७२ ॥

(२) सर्वाज्ञानारायणः । विगृह्णनैवदेयमिति परकथामाच्छेद्य । बहिर्माल्यशिखावेद्येन । गवापृष्ठेन सर्वथातिग-
र्हित रथादियोजनेन तु गोभिर्यानगर्हितमात्रनत्वत्यन्तम् ॥ ७२ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । नयाभिनिवेशेन कथाशास्त्रोपेवर्थेषु लौकिकेषु वा कुर्यात् । केशकलापाद्बहिर्माल्येन धारयेत् ।
गवाच पृष्ठेनयानसर्वथेतिप्रवेण्यादिव्यवधानेनाप्यधमविहम् । पृष्ठेनेत्याभिधानादाकृष्टशकटादिना न दौष ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्द । विगृह्य विग्रहकृत्वापरकथामच्छेद्य । बहिर्माल्यकेशकलापाद्बहिर्माल्यार्हपुष्पम् । गवापृष्ठेन
केवलेनेत्यन्वय ॥ ७२ ॥

(५) नन्दन । विगृह्य कथाविरोधपूर्वकवाक्यम् । गवापृष्ठेन यान गोपृष्ठमारुह्य यानम् ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्र । विगृह्य माणव्यादिवालौकिकेषु शास्त्रेषु कथान कुर्यात् विध्यन्ते गवापृष्ठे वृषमानापृष्ठे स-
र्वपुष्पानाविनाशात् गवारोहणप्रविगर्हित । तथैवबहिर्माल्येन धारयेत् ॥ ७२ ॥

अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वा द्यतम् । रात्रौ च दक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथि । आवृतस्यवाटपरिक्षेपादिना ग्रामस्यअद्वारमवेश्मप्रतिषेध । अनावृतस्यतुद्वारवतीपिथ्या-
कामम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वाज्ञानारायण । अद्वारेण सर्वसाधारणद्वारव्यतिरेकेण गुप्तद्वारादिना नातीयान् प्रविशेच्च । वृतसवृतस्यन
हरेत्हस्तेन ॥ ७३ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । माकाराद्यावृतगृह्ये द्वारव्यतिरेकेप्रदेशेन माकारादिलङ्घनकृत्वा न विशेषत् । रात्रौ च वृक्षमूलव-
स्थानदूरतस्त्यजेत् ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्द । नातीयात् न गच्छेत् माकाराद्युलङ्घनेन ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्र । ग्रामवा वेश्म वा वृतवेष्टितअद्वारेण नातीयात् नविशेदित्यर्थ ॥ ७३ ॥

नाक्षैः क्रीडेत्कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ॥ शयनस्थोन भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथि । अन्तरेणापिलहपरिहासेननाक्षैर्दीर्घेदिति । कदाचिद्ब्रह्मणशलाकादीनामपिदर्शनार्थं । तेनसर्वस्य
द्यूतस्यप्रतिषेध । स्वयचर्मपादत्राणमुपानहौ तेआत्मनाहस्तेनदण्डादिनावागृहीत्वा देशान्तरनयनेत् । आत्मीययोश्चाय-
प्रतिषेध । स्वयमितिप्रकृतत्वासेनगुवाद्दिसन्धिन्चोरनिषेध । शयनेखट्वादी उपविष्यनभुञ्जीत पाणौचकबलस्थापित्वा
भाजनाद्यनन्तरितेनआसने अन्यस्थापित्वाआनन्तर्माङ्गोप्यस्यप्रतिनिर्देशेनभोक्तु ॥ ७४ ॥

(२) सर्वाज्ञानारायण । न पाणिस्थं वामपाणिस्थं पाणिनिहितभाण्डादिस्थितत्वं । आसने पीठदौ स्थितम् ॥ ७४ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । गृह्विनाकराचिदपि परिहासेनापि नाक्षादिभि क्रीडयेत् । स्वयमित्यभिधानादात्मोपानहौ पाद-
व्यतिरेकेन हस्तादिना देशान्तरनयनेत् । शय्याद्यवस्थितश्च न भुञ्जीत । हस्ते च प्रभृतमनकृत्वा क्रमेण न खादयेत् ।
आसने भोजनपात्रनिधाय न भुञ्जीत ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । कदाचिदिति ब्राह्मणादेशूतेभित्तिपदादावपि प्रसक्तिवारणायम् । ग्लहविनाप्यक्षेर्न क्रीडितेतिमेधातिथिः । नउपानहमिति द्वित्वविवक्षितम् । आसने स्थापितमपि ॥ ७४ ॥ ।

(५) नन्दनः । पाणिस्थमन्न पाण्यन्तरेण न भुञ्जीत ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । नाक्षैःक्रीडित् । अक्षग्रहणं शलाकादिना विभवे सति क्रीडितिति । स्वपउपानहौ न हरित् । हस्तेन नानयेदित्यर्थः । दण्डादिना आनयेत् ॥ ७४ ॥

सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ । न च नद्यः शयीतेह न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्तमितेश्चादित्ये प्रतिलक्षणेकर्मभवचनीपत्वान्द्वितीया । नचोच्छिष्टः ननुचब्रह्मचर्यधर्मेष्वेत्यतिपिद्ध । पुरुषधर्मताचतस्यज्ञापिता नतादर्थ्यमेव सत्यं वतरुपताज्ञापनार्थउपदेशोयं । तेनयावज्जीविकःसङ्कल्पःकर्तव्यः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तिलसंबद्धतिलप्रष्टतिकं तैलाद्यपि अस्तमयं प्रति तदनन्तरं उच्छिष्टो भूयादिकरणेनान्यनेनवा न शयीतेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

(३) कुङ्कुमः । यत्किञ्चित्तिलसमिश्रंरसरमोदकादि तदरतमितेऽर्के नाद्यात् । उपस्थाच्छादमवासीरहितोनेहलोकेमुप्यात् । उच्छिष्टस्तु नान्यतो गच्छेत् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । तिलसंबद्धंरसरमोदकादि । अस्तमितेऽस्तगते सवितरि इह भूमावपि न सविशेत् न शयीत्, उच्छिष्टः कृतभोजनोनाचान्तः ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वतिलसंबद्धंअस्त्वमितेसति व्रती नाद्यात् न भक्षयेत् ॥ ७५ ॥

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ॥ आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाभुयात् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । आदिकर्मणिविधिमिसमाचरेत् । आर्द्रपादोभोजनमाचरेत् । नवावृत्तेःपादौसचन्नासीत् सविशेत् शयनेगात्राणिनावक्षितं । सवेशनशयनेगात्रसंयोजन । अस्यपलमाह दीर्घमायुरिति । नायमायुष्कामस्यविधिः । किर्ताहिपूर्ववैलिन्यः । आयुरनुवादस्त्वर्थवादएव ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सविशेत् शयीत् ॥ ७६ ॥

(३) कुङ्कुमः । जलाद्र्द्रपादोभोजनमाचरेत् । नार्द्रपादःसुष्पात् । पत्मादाद्र्द्रपादोभुञ्जानःशतायुर्भवति ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । दृष्टार्थविधिनिषेधावाह आर्द्रिति । न सविशेत् शयीत् ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत भोजनंमु मति । आर्द्रपादः कदाचन न शयीत् शयनं न कुर्यात् । पश्चाद्भोजनचरेत् ॥ ७६ ॥

अचक्षुर्विषयं दुर्भं न प्रपद्येत कर्हिचित् ॥ न विण्मूत्रमुदीक्षेत न घाह्म्यां नदीं तरेत् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । दुर्गदुर्गारोहं पर्वतादितरुगुल्मलतागहनचारण्यतन्मप्रपद्येत । नाक्रामेन्नगच्छेदचक्षुर्विषयं सर्पचौरदेरन्तहितस्य भावाशङ्कया । चक्षुर्ग्रहणभागमादिरपिममाणस्यलक्षण । नविण्मूत्रउदीक्षणवर्णादिनानिरूपणंच चिरकालेक्षणानिभवन्तिइति । अतपवतनकर्तव्यं देवात्कचिद्दृश्यमाने नदोयः । नदीवाह्यतरणंचत्वस्थस्यनिषिध्यते । नृकर्मये ॥ ७७ ॥

(१) सर्वज्ञानारायण । दुर्गदुर्गत्वेन श्रुतमचक्षुर्विषयत्वयमदृष्टन प्रपद्येत न गच्छेत् । विष्णुत्रपरकीय । बाहुभ्यानदीमितिविवक्षित बाहुना जलान्तरेपितरग्रास्य दृष्टविरोधित्वात् ॥ ७७ ॥

(२) कुहूक । तद्गुल्मवृत्तागहनत्वेनाचक्षुर्गार्चनमरण्यादिदेशदुर्गनाक्रमेत् सर्पचौरादेर तर्हितस्य सभवात् । पुरी षंभुत्रय न निरीक्षत् । बाहुभ्याच नदीं न तरेत् ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्द । दुर्गे वृणायाच्छिन्नकूपतडागादि अतएवाहाचक्षुर्विषय । विष्णुत्र स्वकीयं तैत्पर्यालोचनबुद्ध्या नक्षेत् ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्र । अचक्षुर्विषय देश दुर्गवा दुर्गारोहण न मपद्येत ॥ ७७ ॥

अधितिष्ठेन्न केशास्तु न भस्मास्थिकपालिका ॥ न कार्पासास्थि न तुपान्दीर्घमायुर्जिजी-
विषु ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथि । कपालिका भद्रस्यशकलानिदीर्घघायु व्याख्याताद्वितीया ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । कपालिकाघटावश । कार्पासस्यास्थिवीजम् ॥ ७८ ॥

(३) कुहूक । दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छु केशादीनाधिरोहैत् । भद्रशृण्मयभाजनशकलानिकपालिका ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्द । कपालिकाभद्रघादे । कार्पासास्थि तद्बीजनाधितिष्ठेत् तेषु अधिशोऽस्थासाकर्मैति सम-
भ्यर्चे द्वितीया ॥ ७८ ॥

(६) नन्दन । अधितिष्ठेत्पदा । कपालिका भिन्नशृङ्गाण्डशकलान् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्र । कशामध्ये दीघमायुर्जिजीविषुर्नाधिधिष्ठेदि यषि ज्ञयम् ॥ ७८ ॥

न सवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुलकसे । न सूर्यैर्नावलिमैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभि ॥ ७९ ॥

[न कतघ्नरनुद्युत्तैर्न महापातकान्वितैः । न दस्युभिर्नाशुचिभिर्नामित्रैश्च कदाचन ।]

(१) मेधातिथि । ननुच नाधार्मिकजनाद्भतेनोपसृष्टेऽन्यजैरितिचोक्तमैवेतत् । नैतिहूम तत्रनिवास प्रतिपिद्ध-
इहतुसवास । यत्रधामेतेवसितनतप्रवस्तव्य गृहस्थित्येति । तत्रोक्तसवासस्तुतै सहस्यव्यवहारोदानप्रहणादिभिर्मैत्रीकरण-
तद्ग्रहसप्तपिचवासापि एकत छायोपजीवनमियादि । आवृतग्रहणाच्चतत्रबाहुभ्यगम्यते । यस्मिन्धामेभूयासस्तेतथासमी-
पेपिनवस्तव्यमितितस्यार्थइह ववाहुभ्येपि समीपवासादिप्रतिपिध्यतइ येवविवेक । पुलकसानिपादाशुद्रायाजाताअ-
मेदप्रभृतयोऽन्धेच्छाअन्यावसायीति निषादास्त्रियाचण्डालाज्जातोवक्ष्यते । निषादस्त्रीचण्डालादित्यादि । अवलिमामदोद्धता
पनादिनागाविता ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । संवसेदेकगृहे अवलिमैर्गवितैः । अन्त्यै केवताथै । अत्यावसायिभि सूतमाण-
घाथै ॥ ७९ ॥

(३) कुहूक । पतितादिभिर्धामा तरवासिभिर्रपि सह न सवसेत् । एकतहृच्छायादौ न समीपे वसेत् । अतोना
धार्मिके वसन्नमद यतोभेद । निषादाच्छुद्रायाजात पुलकस । वक्ष्यतिचा जातोनिषादाच्छुद्रायाजा यामवतिपुलकसइति ।
अवलिमाधनादिमदगाविता । अयाअत्याजराकदाप । अत्यावसायिनोनिषादास्त्रियाचण्डालाज्जाता वक्ष्यति च
निषादस्त्री तु चाण्डालान्पुत्रमन्यावसायिनम् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । पामवासानिपेधस्योक्तत्वादेकसभैकवृक्षद्रायादौ न वसेदित्यर्थः । पुलकसैः निपादाच्छूद्रायां-
जातैः । अवलिप्तैः । घनादिगवितैः । अन्यैरजकादिभिः । अन्यावसायिभिः निपाद्यां चण्डालाज्जातैः सह वार्ताकल्हादि-
संभावनयाअधर्मोत्पत्तेरितिभावः ॥ ७९ ॥

(५) नुन्दनः । पुलकसःशूद्रेण क्षत्रियायांजातः । अन्यादर्शनस्पर्शनायोग्याः प्रतिलोमजाः । अन्यावसायिने-
श्वपाकादयः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पतितैः सह न संविशेत् । चाण्डालैः ब्राह्मण्यांशूद्राज्जाताः चाण्डालास्तेः सह न संविशेत् । अ-
न्यैः कैवर्तादिभिः । अन्यावसायिभिः सूतमागधादिभिः । एतैर्जातिभेदैः सह न संवसेत् अन्यभेदाः । रजकश्रमकारश्च
नदोबुरुडएवच । कैवर्तमेदमिह्याश्रमैतेअन्यजाःस्पृताः । अस्यार्थः । बुरुडःशूद्रकारः इति जातिसंज्ञा ॥ ७९ ॥

न शूद्राय मतिदद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ॥ न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ८० ॥

[अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥] +

(१) भेषान्तिथिः । शूद्रस्वरक्षादृष्टविषये हिताहितापदेशोन कर्तव्यः । शूद्रस्पर्मान्निवृत्तं कर्तव्यमितियावत् ।
वृत्त्यर्थश्चायंनिषेधः । सौहार्दादिनातुनदोषः । भवति हि शूद्राः कुलमित्राणि मैत्र्याचावसर्पहितमुपदिश्यते । अनुज्ञाताः
च सर्ववर्णं ब्राह्मणस्य मैत्री मैत्रौब्राह्मणउच्यते । ये तु व्याचक्षतेऽपृच्छतेनग्न्यादिन्युपन्यस्य युक्तंशास्त्रान्तरसि-
द्धत्वात् । नापृष्टः कस्यचिद्भूयादिति तदयुक्तम् । तत्र हि स्वाध्यायविषयस्वरवर्णान्तमन्यत्वमसंगतंवाकुर्वतोविनाशितं-
त्वयेत्यादावपृष्टेन नवकल्प्यम् । यथाचामी नाध्याप्यादित्यस्मिन्प्रसङ्गदमुक्तंशूद्रोभूयादिति । अशिष्यस्त्वंपृच्छतो-
वित्स्वरन्व्यक्षरंवापद्योनाकचिद्धकल्पमिति तस्यार्थः । नोच्छिष्टमिति उच्छिष्टशब्दोऽयंभुजनिमित्तेऽप्यशस्त्व्येवर्ततेकृतमूत्रपु-
रीभोप्यनाचान्तउच्छिष्टउच्यते । यथा वक्ष्यामीन स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टः । बाहुह्येनोच्छिष्टप्रयोगोभुजिसंबन्धेनभुजानस्य
सन्तरास्यसंस्पर्शेन बहिरन्तःस्थितस्योच्छिष्टत्वंभवति । तथा च श्मश्रुणि गतान्यास्यमितिश्मश्रुभ्योन्यादास्यानुमवि-
ष्टमुच्छिष्टकरोतीति ज्ञापयति । अतश्च भोक्तुंभुज्यमानस्य पात्रादरधिकरणस्यचोच्छिष्टव्यवहारः । कचिच्चायंउपमुक्ते-
तरवचनोऽपि । हविर्च्छिष्टंदक्षिणेति । तत्र समाचारान्पात्रगृहीतमुच्छिष्टपुरुषसंबन्धमीपद्धक्तमुच्छिष्टमुच्यते । यदपि-
विशदमोदनादिपात्रद्वयमस्पृष्टमपि भोक्ता तदपिसंबन्धात्समाचारतःपरिह्रियते । तत्रोच्छिष्टमपिदातव्यम् । नोच्छिष्टमिति-
विधिप्रतिषेधावेकविषयावृताप्तशूद्रव्यवस्थया हविःशेषभेदेन वा विकल्पेते । अथवास्यालीरथमतिथ्यादिभुक्तशिष्टं-
तन्न शूद्रायदातव्यम् । तत्रोच्यते । जीर्णवसनसाहचर्याच्चैतदेवप्रतिपत्तुंयुक्तम् । उपमुक्तेतरवचनत्वाच्चशिषेरुपसर्गस्य तद-
र्थानुगुण्येन वर्तनाद्विहृच्छिष्टंदक्षिणेतित्वत्प्रयोगोप्यविहृद्धएव । तयोःस्पृश्योरविरोधोभविव्यप्ति । यद्यपि हृदयाऽऽच-
मनाहीःप्रायोऽत्र वचने दृश्यन्ते । यत्तु वैश्यवच्छौचकल्पश्चेतितद्वासंशुद्रेविषयम् ॥ भुक्तोऽज्ञतमेव प्रतीयतइति दर्श-
यिष्यामः । नहविष्कृतम् हविषे कृतंहविरर्थकल्पितंशुद्रवचनःसमासस्तादर्थ्येनोपकल्पितमतिषेधात् । दण्डापूर्पिकया
यत्र हविर्गन्धोऽस्ति तत्सर्वमतिषिध्यते । तेन हविरभितया संकल्पितस्य हविषः भवत्तस्य हविःशेषस्याभुक्तोऽज्ञत-
स्य हविषः प्रतिषेधः सिद्धोभवेत् । तथाच कृतमिति करोतिः क्रियासामान्यवचनःप्रयुक्तं हविरर्थकृतं संकल्पितं व-
चनंतेनोच्छिष्टस्यापि यावत्प्राक्तेन संकल्पेन हविष्कृतस्यपदेशेन यथावत्सर्वावस्थस्य प्रतिषेधोविज्ञायते । अन्यैस्तु-

हविर्मिश्रं हविष्कृतमितिव्याख्यातम् । संसृष्टप्रतिषेधाच्च केवलस्यापि प्रतिषेधः । विप्रसंसृष्टप्रतिषेधैर्विप्रस्येवेत्युक्तम् । कथं-
 पुनःसंसृष्टप्रतिषेधे केवलप्रतिषेधः । केवलप्रतिषेधेनाभधानः कदाचित्संसृष्टप्रतिषेधः शक्यतेवक्तुम् । यत्र संसृष्टावपि
 पृथक्केन प्रतिभासेते यत्र वा चक्षुषः प्रतिभासमाने रूपे रसादिना तत्त्वयोगो भवति तत्रापि भवत्येव तदाश्रयोव्यवहारः ।
 यथासुरादिसंपृक्तासु सुप्रकपिण्डीन्वन्तांहेतेऽपि सुरादिरूपे रसे तत्त्वम्यायादस्येवसुरापाननायश्चित्तम् । ननु चैवमप्यद्रव-
 रूपत्वात्पिण्डीभिरेकतापन्नायाः सुरापानपानोपपत्तिः । नैपदोषः । प्रायिकेणौचित्यानुवादेनपानमुपादीयते । अम्यवहा-
 रएवतुनिषिध्यते । यथाचभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणमेतत् । भक्षणंभ्राभ्यवहारमात्रंतस्यविशेषाःपानखादानचर्वणादयः । गन्धस्य
 पुनरनाश्रयस्याप्युपलब्धेर्नततोद्भवसद्भावावगमः दूरस्थेऽपि कर्पूरादौ गन्धउपलभ्यते । सूक्ष्मद्रव्यावयवावगमकल्पनायां
 द्रव्यस्य परिमाणायवयवःस्यात् । यत्रतु संसृष्टयोरेकीभावोन्वायस्तत्त्वत्ययोन नतत्रकेवलाश्रयौविधिप्रतिषेधौप्रवर्तितुमर्हतः ।
 यथाक्षीरपातव्यमितिसमिभितयोः क्षीरोदकयोःपीतयोर्नक्षीरभवतिनोदकं द्रव्यान्तरत्वात् । अन्यद्धि तत्र रूपनम्यश्च रतो-
 सस्थानादितत्त्वम्यथहेतुरस्तीतिद्रव्यान्तरंतत् । यथेवंमद्योदके सहपीते यदि भवेतांतदा मद्यपानमायश्चित्तं प्राप्नोति द्रव्या
 न्तरत्वात् । नैपदोषःअभिभवतिरसान्तरागिमयंतित्करसवत् । ततोऽसंप्रत्यभिज्ञानाद्भवत्येवतत्प्रायश्चित्तम् । यत्र तु बहूदकं-
 त्वल्पमद्यादि तत्र संसर्गप्रायश्चित्तमपि निपुणमेकादशेनिरूपयिष्यामः । तस्मात्केवलाश्रयप्रतिषेध आस्करन्देदपिसंसर्ग-
 यथामाधानभोक्तव्याइतिमिआअपि न युज्यन्ते । संसर्गाश्रयस्तु केनहेतुनाऽसंसृष्टेवर्तेत् । गङ्गायमुनयोः संगमाज्जलमानये-
 त्युक्ते न केवलायागङ्गायाआनयति न यमुनायाः । समचारएवेतिचेत्समाचारएवोदाहर्तव्यः । न चास्योपदिशेद्धर्मम् । ननु
 च न श्रद्धायेत्यविशेषेणदृष्टादृष्टविषयमतिदानप्रतिषेधाद्धर्मोपदेशेनिषेधोऽपिसिद्धएव । सत्यम् पुनर्वचनंशेषार्थम् । ततः प्राय-
 श्चित्तोपदेशोऽनुज्ञातोभवति । शरणागतपरित्यज्येत्यत्रचैतदर्थयिष्यामः । अन्येत्युपावर्णश्राद्धपाकयज्ञादिवित्तिकर्तव्यतान-
 शिक्षयेत् पाचकत्वादिरूपेणेत्याहुः । अत्र चोदयति यदि धर्मोपदेशः श्रद्धस्य निषिध्यते कुतस्ताहं धर्मवित्तम् । अ-
 विदुषश्च नांनुष्ठानसंभवस्तत् । श्रद्धानुष्ठानकर्मशास्त्रानर्थक्यम् । अचोचमेतत् । अतिक्रान्तनिषेधस्यलिःसयाब्राह्मणस्य-
 चोपदेष्ट्वसंभवात् । नहि ब्रह्महत्या संवीरदानचोदानप्रतिग्रहंपयुङ्क्तेसंभवति लिप्सा प्रयोक्त्री नचार्तिवचनमंब्रूयादित-
 रेभ्यश्चेति ब्रूयुपायप्राप्तौअतएवंप्रकृतं सर्वेषांब्राह्मणोविद्यादृत्युपायान्यथाविधि । प्रब्रूयादितरेभ्यश्चेति । यत्स्वांश्रित-
 श्रद्धस्तस्यावश्यमुपदेशःकर्तव्यः । अविदुषा विधिप्रतिषेधाधिकृतक्रमात्संवासीनिषिद्धः प्रमूर्खान्वावित्तेति । यत्तु
 व्याचक्षते धर्मशास्त्रोपदेशस्तदर्थव्याख्यानवानेननिषिध्यते शास्त्रह्येन न वास्योपदिशेदिति एकेनशास्त्राध्ययनपरेणा-
 र्थव्याख्यानम् । अथथकस्तूपदेशो न केनचिन्निषिद्धः तेषामेवंवदनांतस्यशास्त्रविचारदितिःसिद्धत्वात्पुनरुक्तम् । इदंतु
 बहुयुक्तव्याकरणादौ धर्मावबोधार्थशास्त्रधर्मशब्दः । तद्धि न धर्मशास्त्रमूर्तोद्धार्यमितिप्रतिषेधानुपदेशाद्भवतितुधर्मशा-
 स्त्रावबोधार्थम् । शक्तौति हि वैयाकरणः पदार्थानुसारेण गहनंवाक्यार्थमुन्नेतम् । धर्मशास्त्रत्वाच्च तस्य शांखंडेल्यने-
 नागतत्वात्पृथगुच्यते । युक्तमेतत् यदि कश्चिन् ब्रूयात्प्रधानेऽनधिकृतस्य कुतोद्देशे प्राप्तिरिति । वेदस्यतिशास्त्रेचमध-
 ने न चतत्र श्रद्धस्याधिकारः । नचास्यव्रतमादिशेत् व्रतशब्देन कृद्वाप्युच्यन्ते एतेवैतैरितिप्रयोगदर्शनात् । तांम्यमुदय-
 कामस्यनोपदिशेत् । प्रायश्चित्तार्थंतांम्यव्यतएवोपदेशः । स्नातकव्रतानांशिरिवनारितं अस्नातकत्वात् । एवंसावित्रादी
 नामप्यध्ययनाभावादध्ययनंचोपनयनाभावात्पुनयनंचतद्विधौ जातित्रयश्रवणात् ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । मर्तिदण्डनोतिशास्त्रादिविपर्या । उच्छिष्टभाण्डत्यक्तं । अहविष्कृतं पतआकृष्यहुतं
 हविस्तंपुरोडाशादिहविःशेष । धर्मधर्मसाधनव्रतप्रायश्चित्तम् ॥ ८० ॥

(३) कुङ्कुमः । शूद्राय मर्तिदृष्टार्थोपदेशं दद्यात् धर्मोपदेशस्य पृथङ्निर्देशात् । अदासशूद्रायोच्छिष्टं दद्यात् दासगोचरतयोच्छिष्टमन्नालान्यमितिवक्ष्यमाणत्वाददोषः । द्विजोच्छिष्टं च भोजनमिति भोक्तृविधर्दातुरुच्छिष्टदाननिषेधेपि यथासंभवत्तदपविषयः । हविष्कृतमिति यस्मैकदेशोद्भूतः स हविःशेषी न दातव्यः । धर्मोपदेशो न शूद्रस्य कर्तव्यः व्रतं चास्य प्रायश्चित्तरूपसाक्षान्नोपदेशो न किन्तु ब्राह्मणमभ्ये कृत्वा तदुपदेशस्यैवधानात् । यथाह्वारिः तथा शूद्रसमासाय सदा धर्मपुरःसरम् । अन्तर्गत् ब्राह्मणकृत्वा मायश्चित्तमादिशेत् ॥ प्रायश्चित्तमितिसकलधर्मोपदेशस्योपलक्षणार्थम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । मर्ति दृष्टार्थबुद्धिः । हविष्कृत-द्रुतावशिष्टं । व्रतं प्रायश्चित्तं । एतद्ब्राह्मणमन्तरावाधिकृतोपदिशेत् । श्रावयेच्चतुरोवर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमयतइत्पुक्तेः । अन्यथातेषां धर्माद्यननुष्ठानापत्तिः । अस्य शूद्रस्यसाक्षादिति शेषः ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । मर्तिपरेणाविज्ञातमुपायम् । भोजनपात्रस्यमुच्छिष्टमन्नं न तु स्थाल्यादितिथतम् । हविष्कृतं हविष्टेन कल्पितमृत्विग्भिर्भक्षितशिशुपुरोडाशदिकम् । धर्मश्रीतस्मार्तादिकम् । व्रतं स्नातकदत्तादि न मर्तिदद्यादित्येव सिद्धे धर्मोपदिशेदितिपुनर्निषेधोदोपातिशयप्रकाशनार्थः ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्राय मर्ति सन्मर्ति नीतिशास्त्रादि विषयां न दद्यात् । उच्छिष्टं अतिशेः भुक्तोच्छिष्टं हविष्कृतं देवनिमित्तं पुरोडाशादि शूद्राय न । च पुनः अस्य शूद्रस्य व्रतं प्रायश्चित्तमापदि ॥ ८० ॥

योऽस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ॥ सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ ८१ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वस्य प्रतिषेधस्यनिन्दार्थवादः । तेनैवसहेति । उभयोर्दोषमाह । शृण्वतः श्रावयतश्चमज्जत्यवगाहते तन्पामोतीति यावत् ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तमोनरकंसह तेनैव गच्छति, यदि शूद्रोपि पापान्तरेण तद्भोक्तव्यम् । अन्यथा तदुपदेशेव याति ॥ ८१ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्माद्योऽस्य शूद्रस्य धर्मज्ञेति यश्च प्रायश्चित्तमुपदिशति सतेन शूद्रेणैव सहासंवृताल्पतमो गहनं नरकं भविषति । पञ्चसु पूर्वोक्तेषु द्वयोर्दोषकथनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षे दण्डमाह यदिति । असंवृतनामतमोनरकतेन शूद्रेण सह मज्जत्येवैत्यन्वयः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । अत्रं निन्दार्थवादमाह यदिति । अस्य शूद्रस्य । तेन शूद्रेण ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अस्य शूद्रस्य धर्मसमाचष्टे यः व्रतं दिशति स असंवृतं नाम तमः नरकं तेनैव सह मज्जति ॥ ८१ ॥

न संहृताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ॥ न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टेन च स्नायाद्भिना ततः ॥ ८२ ॥

(१) मेघातिथिः । सहृताभ्यांसंश्लिष्टाभ्यामितरेतरसंसृष्टाभ्यां युगपद्वाभ्यां प्रतिषेधः । पाणिभ्यामितिवाहू संहृती निषेधति । आत्मनैव इति न परस्य । असंश्लिष्टेन संहृताभ्यांकण्डूयतो न दोषः । शिरोपहणान्पृष्ठादावदोषः । न स्पृशेच्चैव शिरोहस्तेनात्मनोऽन्यहस्तेन वाऽवयवेनेतिकेचित् । तत्र पाणिभ्यामितिरकृतत्वात् । न च स्नायाच्छिरसा विना । नित्यने मित्तकथोः स्नानयोरपविधिः । ननु त्वित्यस्य लौकिकेस्नाने कुत एतत् । स्नानविधिर्नैकवाक्यत्वात् । विहितस्नानापेक्षा मत्यासत्त्वा युक्तिमतिक्रमे तु विधेरभावादप्रातिः । स्नातिश्चायसर्वाद्भवति नित्यमितिसकलगोभूयादिप्रक्षालने वर्तते शिरोवर्जितं च तत्र चण्डालादिप्रशने शिरोवर्जितमपि यच्छ्रावसंनिवायेति । न च स्नायाद्भिना ततः अस्ति च लौकिकमशिरस्कमपि स्नानयेनाशिरस्नानं शिरः स्नानस्तुतेनेति ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । सहताभ्यासयुक्ताभ्या एतच्छिर । तत शिरसोविना शिरोवर्जितागैर्न स्नायादित्यर्थः । अशिरस्कभवेत्स्नानस्नानाशक्तौ तु कर्मिणामित्यन्वयोक्तः ॥ तेषामयसशिर स्नानशक्तत्रिपयोनिषेधः ॥ ८२ ॥

(३) कुङ्कुम । सन्निष्ठाभ्यापाणिभ्यान कण्डूयेदामन शिर । उच्छिष्ट त्वशिरोन स्पृशेत् । शिरसा विनोन्मज्जन व्यतिरेकण नित्यनैमित्तिकस्नाने न कुर्यात् इष्टार्थं शिरोव्यतिरेक्यात्रप्रक्षालने न दोषः । स्नानशक्तस्य चायानिषेधः अशक्तस्यतु । अशिरस्कभवेत्स्नानस्नानाशक्तौ तु कर्मिणामिति जायाकृतिना विहितमव ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्चेति एतच्छिर । तत शिरस शिरोवर्जं न स्नायात् शक्तस्यायनिषेधः । न त्वशक्तस्य । अशिरस्कभवेत्स्नानस्नानाशक्तौ कर्मिणा । आर्द्रेण वाससा वापिर्देहिकमार्जनविदुरिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ८२ ॥

(५) नन्दन । आत्मग्रहणात्परस्यापतिषेधः शिरोग्रहणादवयवा तराणाम् । एतच्छिर । असहताभ्यामप्युच्छिष्टेन स्पृशेत् । तत शिरसोविनान च स स्नायात् । नित्यनैमित्तिकयो कमणोरदृष्टार्थस्नानविषयमेतत् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्र । उच्छिष्ट सन् एतत् शिर न स्पृशेदित्यर्थः ॥ ८२ ॥
केशग्रहान्महाराश्व शिरस्येतान्विचर्जयेत् ॥ शिर स्नातश्च तैलेन नाङ्गकिञ्चिदपि स्पृशेत् ॥ ८३ ॥

(१) मेघातिथिः । आमन परस्यवे यविशेषेणकेचिदच्छित्ति । अयेत्वा मनइतिप्रकृतमभिसम्ब्रूत । त्रौ धनिमित्तश्चायमतिषेधः । सुरतसभागे तु कामिना केशग्रह संनिषिध्यत । शिर स्नानक्षालितमनैनेतिराजदत्तादेरा कृतिगणत्वात्परनिपातः । शिर स्नातइतिबाहुल्येनसमासः । नाङ्गमाभीयम् ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । केशग्रहान्परेण त्वशिर केशग्रहणमहारान् शिरसि स्वयमपि शिर स्नात सन्स्नाद्मयदपि तैलेन न स्पृशेत् । न अक्षयेत् । एतच्च तद्विदसएव न रात्राविति शिष्टाचारात् ॥ ८३ ॥

(३) कुङ्कुम । कापेन केशग्रहमहारी शिरसि वषयत् । कापनिमित्तवाचामन परस्य च प्रतिषेधः । अतएव सुरतसमये कामिनाकेशग्रहस्यानिषेधः । सशिरस्कस्नातश्चतैलेन न किञ्चिदप्यङ्ग स्पृशेत् । अथवा तैलेनैति काकाशिवदुभयत्र सम्बध्यते तैलेन शिर स्नात तैलेन पुन किञ्चिदप्यङ्ग स्पृशेत् अतोरारौ शिष्टानामतैलशिर स्नातानातैलेन पादाभ्यक्षसमाचरणमविरुद्धम् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्द । केशग्रहानिति शिरस्येवकेशग्रहमु कटधम्मिल्लपर भुद्ध सन्निधि थय । अत सुरतसमयेकामिनी केशग्रहदेशग्रहे न दोषः । शिर स्नातस्तुशिरसितैलत्वा ना येव्यङ्गेयुतइयादिति भेदित्वा । वस्तुतस्तु कृतशिरस्नानस्तैलग्रहणात् न स्यात् । तैलस्नाने स्नानशब्दस्य भाक्तत्वात् । युगपत्सवाङ्गीणजलसम्बन्धस्य तत्वात्परधानस्य करणापेक्षवाचः । दाक्षिणात्यानामातुलक यापरिणयवत् रात्रौ गौडीयानापादाभ्यङ्गोदशाचारः ॥ ८३ ॥

(५) नन्दन । शिर स्नात कृतकेशवापन ॥ ८३ ॥

न राज्ञ प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतित । सूनाचक्रध्वजवता वेशेनैव च जीवताम् ॥ ८४ ॥

(१) मेघातिथिः । उत्तराजतोधनमविच्छेदिति । राजशब्दश्चायक्षत्रियजातावक्षत्रियेऽपिजनपदेऽप्ये इष्टप्रयोगा ब्राह्मणानाराज्यमिति । तत्र प्रतिग्रहविधौ तन्निषेधेचजनपदेऽप्यवचनोपगृह्यतेयेनाह अराज यमसूतितइति । जनपदेऽप्यर्थेहि सर्ववर्णसंभवि लिप्तस्या । अताविशस्यते । राज या क्षत्रियाथस्यमसूतिरूपनिनास्ति । तस्माद्ब्राह्मणपदेऽवरान्

गृहीयात् । क्षत्रियादपि सुष्पाङ्कुच्छास्त्रवर्तिनोवक्ष्यमाणेन प्रतिपेयेन । सूनापशुमारणसंज्ञकपूर्वकेणमांसक्रमेणयोजीव-
तिससूनावान् । खलिकइतिलोके प्रसिद्धः । भ्वजी मद्यपण्यस्तत्क्रयविक्रयजीवी । वेशःपण्यवृत्तित्तयायोजीवतिस्त्री-
वापुमान्वा ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञोजनपदपालकस्य अराजन्यमसूतेर्विभ्रदे । सूनेतिदशमहाणिषधस्यानसूना
तत्प्रवर्तकःसूनावान् । तिलनिष्पीडकश्चक्रवान् शौण्डिकःसुराभ्वजवत्तया, भ्वजवान् वेशेनाङ्कोपस्कारेण जीवन्वेश्याजनः ।
एषामपि न मासमापद्यति ॥ ८४ ॥

(३) कुड्ढुकः । राजन्यशब्दःक्षत्रियवचनः । अक्षत्रियप्रसूतस्य राज्ञोभननप्रतिगृहीयात् राजतोभनमन्विच्छे-
दित्युक्तस्याप्यविरोधोक्तः । सूनाचक्रभ्वजवतामिति सूनावतांचक्रवतांभ्वजवतांच । सूना माणिवधस्यानतद्यस्यास्तीति
ससूनावान्पशुमाणापूर्वकमांसविक्रयजीवी । चक्रवान्जीवधविक्रयजीवी तैलिकः । भ्वजवान्मद्यविक्रयजीवी शौण्डिकः ।
वेशःपण्यस्त्रियाश्रितस्तयायोजीवति स्त्रीपुमान्वा संवेशवान् । एतेषाच न प्रतिगृहीयात् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । राजतोभनमन्विच्छेदिति सीदलुकुटम्बस्य राजप्रतिपहस्योक्तत्वात् भजापालनकर्तारितज्जातो
राजपदभाचमिति मीमासास्तत्रके स्थापित अतोत्प्राप्तिःप्रतिपहोनिषिद्धइतिसार्थवादमाहनेतिअशुभिः । सूना स्वयनिहृत्य
मांसविक्रयः । चक्रतिलादिपेषण । भ्वजोमद्यपेतद्दत्ता । वेशः सभोगार्थस्त्रीपुसयोर्भूतिः ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । राजतोभनमन्विच्छेदिति यदुक्तत्र नियममाह नेति । राज्ञोऽपत्यंराजन्यः क्षत्रियइतियावत् । त-
स्यान्सूतिर्यस्यसराजन्यमसूति । अराजन्यमसूतोऽराजन्यमसूते । पद्यर्थतसिद्धेइत्यः । तस्यद्रव्यनप्रतिगृहीयात् ।
सूनाचक्रभ्वजवताम् सूना हिंसातद्धानसूनावान् चक्रतैलयत्त्र तद्वाश्चक्रवान् । सुरायाज्जपादक सुराभ्वजस्तद्धानभ्वजवान्
सुराकारीत्यर्थः । वेशोवेश्याकर्म ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अराजन्यमसूतित न राजवशोद्भवः तस्य अक्षत्रवशमसूतितः राज्ञः स्काशात् प्रतिपह न
गृहीयात् । सूनी हिंसकः । चक्री तैलिकः । भ्वजी मद्यकर्ता । एतेषां वेशेनैवजीवतांप्रतिपह न च गृहीयात् ॥ ८४ ॥

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमोभ्वजः ॥ दशभ्वजसमोवेशो दशवेशसमोऽनूपः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्तरस्योत्तरस्य दोषगुरुत्वज्ञापनार्थमेतत् । आपद्युपायोवक्ष्यते ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशसूनासमं तावन्पापयुक्तं । सूनादिपदानि तद्वल्लक्षकानि वेश्यान् स्वपदेनैवोपात्तां
तत्रापि वेशइति पठन्ति । नृपोऽराजन्यमसूतितस्तत्रक्रमात् । एवराज्येयत्रापि ॥ ८५ ॥

(३) कुड्ढुकः । गोविन्दराजस्तु दशवेश्यासमोऽनूपइतिपठन्ति । मेधातिथिप्रश्रुत्य भाव्योदशवेशसमोऽनूपइतिपठन्ति ।
सूनादिशब्देस्तद्धानुपलक्ष्यते । दशसूनावन्तु यावान्दोषस्तावानेकस्मिन्चक्रवति तैलिके । यावान्दशशु तैलिकेषु दोषःतावा-
नेकभ्वजवति शौण्डिके । यावान्दशशु भ्वजवन्तु दोषस्तावानेकत्र वंशवति । यावान्दशशु वेशावन्तु दोषस्तावानेकत्र रा-
जनि उत्तरोत्तरनिन्द्याचेयपूर्वदाहसमवे सत्युत्तरवर्जनायमपेक्षया योज्यते ॥ ८५ ॥

(४) राघवनन्दः । एतेषासौनिकादिचतुर्णामपि प्रतिपहोने कार्यं दंशवत्प्रेतेषांनाराजन्यनृपतुल्यतेत्याह दशेति ।
सूनायादोषभायित्ताभिसंस्त्रीकरणखरोदृष्टमेभाणांमन्युक् । तद्दशगुणश्चक्रिणि तद्दशगुणःशौण्डिके तद्दशगुणोवेश्यायां ।

(८५) दशभ्वजसमोवेशोदशवेशसमोऽनूप = दशभ्वजसमा वेश्यावशा वेश्यासमोऽनूपः । (ज, झ, ट, ड, ड, घ)

तद्दशगुणोत्पत्ति आषट्पूर्वपूर्वात्प्रभञ्जरोत्तरस्य धनप्राप्तमितितान्पर्य उत्तरोत्तरस्य दोषाधिक्यात् । गोविन्दराजस्तु दशवश्यासमइति पठति ॥ ८५ ॥

(५) नन्दन । एतेपातातरन्ममाह दशेति । नृप अराजन्मप्रसूतिरिति विभक्तिपरिणमभ्यानुषङ्ग्यते । राजनिन्दा-योदशसूनादीनामुपन्यासइतिकेचित् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्र । चक्री तैलिक दशसूनासम ॥ ८५ ॥

दशसूनासहस्राणि योवाहयति सौनिकः ॥ तेन तुल्यः स्मृतोराजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ ८६ ॥

(१) मेघातिथि । सूनया चरति सौनिक । वाहयति स्वार्थसाधने व्यापारयति । घोर भीषणोत्तरकादिहेतु वात् अवयुत्यवादेत्तराजप्रतिग्रहेनिन्दा ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । दशसूनासहस्राणीत्युक्तार्थसङ्घेप ॥ ८६ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । सूनया चरतीति सौनिक एवसकलनया यत्सौनिकोदशसहस्राणि स्वार्थे व्यापादयति तेन तुल्य राजा मन्वादिभि स्मृत । तस्मान्नस्य प्रतिग्रहोत्तरकहेतुत्वाद्भयानक क्षत्रियस्यापि च ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्द । सूनया चरति सौनिक एवसकलनया यानि सूनादशसहस्राणि वाहयति स्वार्थेव्यापारयति यत्सौनिक तेन तुल्योराजा अराजन्मस्तस्य प्रतिग्रहोघोरोभीषण ॥ ८६ ॥

(५) नन्दन । वाहयति प्रवतयति राजाअराजन्मप्रसूतिरित्येव ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्र । दशेति । दश सूनासहस्राणि य वाहयति तेन तुल्य स्मृतोराजा सौनिक । सूना प्राणिहिंसा अराजन्मप्रसूतित राज्ञ प्रतिग्रहोघोर ॥ ८६ ॥

योराज्ञः प्रतिग्रह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ सपर्यायेण यातीमान्तरक्रानेकविंशतिम् ॥ ८७ ॥

(१) मेघातिथि । लुब्धआदानशील सामन्तकादिभ्य श्रुतशीलचविज्ञायेत्यादि । उच्छास्त्रवर्तीशास्त्रमतिक्रम्य व्यवहरति । असङ्घपरस्त्रीहरणादिना पर्यायेणैकत्र फलमनुभूयान्यत्र गच्छति । नरकशब्दोत्तरनिर्देशयद्दु खवचन । केवलदु खस्ववणार्थापत्या वादेशविशेषवचन । एकविंशतिसंख्याऽर्थवाद ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । राज्ञोराज यजातीयेस्यापि लुब्धस्यवा शास्त्रविरुद्धाचरणशीलस्यवा योगृह्णाति तस्य वक्ष्यमाणोद्दोष । पर्यायेण क्रमेण ॥ ८७ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । योराज्ञ रूपणस्य शास्त्रोच्छेदनेन प्रवर्त्तमानस्य प्रतिग्रहकरोति सन्नमेवैतावक्ष्यमाणैकविंशतिनरकान्गच्छति ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्द । उच्छेदूपणमाह योराज्ञइत्यनुवादमात्र घोरनरकसवन्धाय । लुब्धस्य परभनगर्धिन रूपण-स्वर्वा । एकविंशतिनरकक्षणमार्कण्डेयपुराणोक्तज्ञेयम् । याति भोगाय गच्छतीत्यर्थ ॥ ८७ ॥

(५) नन्दन । राजन्मप्रसूतेरपि लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनोपनप्रतिग्रहे दोषमाह यइति । इमा वक्ष्यमाणान् ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्र । एतादृशस्य राज्ञ य प्रतिग्रह्णाति स पर्यायेण क्रमेणइमान् एकविंशतिनरकान् याति ॥ ८७ ॥

तामिस्रमन्धतामिस्रमहारीरवरौ ॥ नरक कालसूत्रच महानरकमेव च ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । नरकमितिकालसूत्रविशेषणम् ॥ ८८ ॥

(३) कुङ्कुः । पूर्वश्लोके सामान्यतो नरकानि मनिकर्षति मिम्युक्तमिदानीं तानेव नामतो निर्दिशति ताविरुमिति त्रिभिः । एतेषां नरकाणां त्वरूपमार्गैर्गण्डैर्यपुराणादिषु विस्तरिणोक्तं त्रैत्रावगन्तव्यम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । नरकानाह तामिस्रमिति ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । नरकाणां नामान्याह तामिस्रमिति त्रिभिः ॥ ८८ ॥

संजीवनं महावीर्यं तपनं संप्रतापनम् ॥ संहारं च सकाकोलं कुडमलं प्रतिमूर्तिकम् ॥ ८९ ॥

लोहशङ्कु मृजीपं च पन्थानं शाल्मलीनदीम् ॥ असिपद्मवनं चैव लोहदारकमेव च ॥ ९० ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । पन्थानसदा वर्त्मवहनेन अमहेतु नदीवैतरणी । लोहचारकं यत्र तमलोहोपरि गम्यते । तामिस्रादयोऽप्यसंज्ञानरकभेदाः ॥ ९० ॥

एतद्विद्वान्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥ न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोः भिकांक्षिणः ॥ ९१ ॥

(१) भेदातिथिः । पूर्वस्य मतिप्रहनेषु धविधेरुपसहारपरः । राज्ञः प्रतिप्रहो विविधदुःखनरकादिहेतुरिति जानन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा राज्ञः प्रतिगृह्णीयुः । प्रेत्य भवान्तरे । श्रेयः कल्याणम् । येकांक्षन्ति कामयन्ते । प्रेत्येति तु ल्यबन्तप्रति रूपकशब्दान्तरम् । ब्रह्मवेदस्तवदग्निं पठन्ति । विद्मद्ब्रह्म ब्रह्मवादिषु हृणचदुःखातिशयदर्शनार्थम् । तेषां चातीव प्रतिप हाद्येप । वक्ष्यति तस्मादपि विद्वान्बिभीषादिति ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्वांसो वेदार्थज्ञाः ब्रह्मवादिनो वेदाभ्येतारः राज्ञो राजमात्रस्य दुःखपत्वादिदोषा शङ्कया ॥ ९१ ॥

(३) कुङ्कुः । प्रतिप्रहो विविधनरकहेतुरिति जानन्तो ब्राह्मणा धर्मशास्त्रपुराणादिवेदाभ्यापिनो जन्मान्तरे श्रेयः कामवन्तान् राज्ञः प्रतिगृह्णीयुः विदुषो हि प्रतिप्रहन्तातीव दोषः । यतो वक्ष्यति तस्मादविद्वान्बिभीषादिति । तेषामपि निविद्धोरानमतिप्रह प्रचुरमत्यवायफलक इति दर्शयितुं विद्मद्ब्रह्मणं ब्रह्मवादिषु हणं च ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदुक्तं नरकसापनत्व । विद्वांसो धर्मशास्त्रपुराणादिविदः । ब्रह्मवादिनो वेदार्थनिपुणा अपि प्रेत्य श्रेयोभिकांक्षिणः अराजन्त्यमसुते राज्ञो न प्रतिगृह्णन्तीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तं निगमयति एतदिति । एतद्वैशति नरकपतनम् । राज्ञः सत्रियस्याक्षत्रियस्य च लुब्धस्योच्छ्रास्रवार्तनः ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्म वेद वदन्ति ते ब्रह्मवादिनः एतन् नरकलुब्धं विदन्तः जानन्तः । राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति । कीदृशा ब्राह्मणाः प्रेत्य परलोके श्रेयोभिकांक्षिणः ॥ ९१ ॥

ब्राह्मे मुहूर्तं धुष्येत धर्मार्थी चानुचिन्तयेत् ॥ कायक्लेशांश्च तन्मूलान्पेदतस्वार्थमेव च ॥ ९२ ॥

(१) भेदातिथिः । विषामा रात्रिस्तस्याः परिभ्रमो ब्राह्मीमुहूर्तस्तत्र निद्रात्यजेत् । विबुद्धश्च सस्मिन्काले धर्मार्थानुचिन्तयेत् । यस्मिन् अथ धर्मासेष्यमाने यादृशः शरीरक्लेशो भवति तमपि चिन्तयेत् । स्वल्पश्रेद्धर्मो महात्कायक्लेशजनयति

(८९) कुङ्कुलप्रतिमूर्तिकम् = कुङ्कुलप्रतिमूर्तिकम् (क, ख, ग, घ, च, ण, अ, इ)
संहारम् = सधातय (ल, न, च, य, र, श)

योधमान्तरविरोधी तंपरिहरेत् । अर्थांऽपि सेवादिरितिक्लेशकर । सोऽपि वर्च्य । सर्वतएवात्मानगोपायेदिति । अभिश्चित्य न किंचित्कुर्वान् । न च मनोरथादिविकल्पान्कुर्वान् । स्वभावो ह्यपुरुषाणामसति बाह्ये ध्यापारे मनसोविकल्पापरद्रव्याभिलाषादिरुषा समुद्भवन्ति । तन्निवृत्त्यर्थमिदपुरुषार्थम् । तस्यावेत्यासाभ्यसाधनभावेन चिन्त्योवेदस्य तत्त्वार्थम् । रहस्यमात्मज्ञानचिन्तयेद्देशान्तविधिनाऽभ्यस्येत् । अथवा कर्मकाण्डेऽपियोवेदस्तस्यार्थस्तनिरुपयेत् । अयविधिरयमर्थदंकेर्मवमियमवेदवेदद्वयमयमत्राधिकारीयमितिकर्तव्यतेत्यादित्वबुद्ध्यानिश्चिन्यात् । ध्यात्वात्तूणागतभेदाद्धेतू निरुपयेदस्य सन्ध्यज्ञानमस्यश्चान्तिरिति ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ब्राह्मोमुहूर्तउप काल । धर्माथौ धर्मार्थसाधने अनुचिन्तयेद्ब्रह्मपोह्याभ्याविविच्य निर्धारयेत् । एतद्भागिण्यकार्यमुक्त । विरक्तस्यचाह कायक्लेशानिति तमूलास्तथा वेदस्य तत्त्वतात्पर्यविषयमर्भं ब्रह्म ॥ ९२ ॥

(३) कुङ्कुक् । ब्राह्मोमुहूर्तौरात्रे पश्चिमोयाम ब्राह्मी भारती तत्त्वबोधहेतुत्वात् । मुहूर्तशब्दोऽत्र कालमात्रवचन । तत्र बुध्यते । दक्षेणापि प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयशयानोहि ब्रह्मभूयाय कल्पतइतिब्रुवता ॥ तत्र प्रबोधोऽभ्यनुज्ञात । गोविन्दराजस्तु रात्रे पश्चिमे मुहूर्ते बुध्यतेत्याह । धर्माथौ च परस्परविरोधेनानुष्ठानार्थमवधारयेत् । तथा धर्मार्थाजनेहेतून्कायक्लेशाननिरुपयेत् । यदि महाकायक्लेशोऽल्पी च धर्माथौ वा तदा तंपरिहरेत् । वेदस्य तत्त्वार्थं ब्रह्मकर्मन्मकनिश्चिन्यात्तस्मिन् समये बुद्धिप्रकाशात् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्द । स्नातकस्य कृत्यप्रतिजानीतेब्राह्मेति रात्रे पश्चिमोयामोब्राह्ममुहूर्तं ब्राह्मी भारती तत्त्वबोधहेतुत्वात् । मुहूर्तशब्दोऽत्र कालमात्रवचन तत्र बुध्यते । दक्षेणापि प्रदोषपश्चिमौ यामौवेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयशयानोहि ब्रह्मभूयाय कल्पतइति ब्रुवता तत्र बोधोभ्यनुज्ञात । गोविन्दराजस्तुरात्रे पश्चिमे मुहूर्ते बुध्यतेति तन्मूलान् धर्माथौश्रयहेतून् । तत्रापि स्वल्पफलव्यायासास्यजेदित्यर्थ । वेदतत्त्वार्थं ब्रह्म चिन्तयेदिति भाव ॥ ९२ ॥

(५) नन्दन । अथसप्तपत्नीन्त्यकर्मत्पमीह ब्राह्मइति । ब्राह्मोमुहूर्तौ रात्रे पश्चिमोयाम ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्र । तन्मूलान्धर्माथंमूलान् कायक्लेशान् चिन्तयेत् । तत्राथमेव चिन्तयेत् ॥ ९२ ॥

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचं समाहितः ॥ पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्स्वकाले चारणं चिरम् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथि । अनन्तरप्रभातायांशयनरात्रौ जहात् । आवश्यकमूत्रविद्युत्पाग । मायेणतस्यावेत्यापुरुषस्तकुर्वीत । तत्र आवश्यकस्यागउच्यते मुखवन्तधावनादिश्च संकृत्वाकृतशौचं एकालिङ्घेत्यादिविधिनाऽऽधात् । समाहितोविकल्पान्तरतिरस्कारेण सन्ध्यातिष्ठेत् । जपन्सावित्रीभगवतिसवितरि मनोदध्याचिर । अर्कदर्शनावधि कालउक्त सन्ध्यासमय । ततोऽभ्यधिककालजपेदापु कामश्चैवमर्थमयमागुक्त सान्ध्योविधिरन्तर्हित । अपराचसन्ध्यात्वेकालेअस्तमयसमयादारभ्यतारकोदयादूर्ध्वमपि ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । आवश्यकमूत्रत्यागादि । जपस्तिष्ठेदितिअपेदित्यर्थ । स्वकाले स्त्रीये अपरासायन्तर्निचिरमितिपूर्वसन्ध्यातोधिकजपकरणमुक्त । एतच्चासीनेनेति ब्रह्मचारिप्रकरण उक्तमेव ॥ ९३ ॥

(३) कुङ्कुक् । ततउप काले शय्यायाउत्थाय सति वेगे मूत्रपुरीतोत्सर्गकृत्वाअत्रकृतवक्ष्यमाणशौचोऽनन्यमना पूर्वासन्ध्याचिरगापत्रीजपकुर्वन्वर्तंताकदर्शनात् । अयविधिभात सन्ध्यायामुक्त । उदयादूर्ध्वमपिभेदापुरादिकामइतिविधानार्थोपमारम्भ । अपरापि सन्ध्यात्काले मारभ्य तारकोदयादूर्ध्वमपि जपन्नासीत् ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्थाय शम्प्यातः । विष्णुधोत्सर्गादिकमाचरेदित्यावरयकम् ॥ - रुतशौचः एकालिङ्गेत्यादिना । समाहितआचान्तःपूर्वाभास्योद्घ्याजपंस्तिष्ठेत् । अपरां सायन्तर्तां स्वकालेः तारकोदयाद्भूमपि जपन्नासीतितिचिरंः सम्पगृक्षविभावनादित्यत्रोक्तम् ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । त्वकालेऽर्पास्तमितमास्करे । चिरमासीतेत्यभ्याहार्यम् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्थाय आवश्यकं मूत्रपुरीषादि कृत्वा । रुतशौचः पूर्वोत्सर्गां गायत्रीं जपन् स्वै काले सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेत् । अपरां सायंकाले चिरं तिष्ठेत् । मक्षत्रदर्शनपर्यन्तं जपंस्तिष्ठेत् । आतारकोदयात् ॥ ९३ ॥

ऋषयोदीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवामुयुः ॥ प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ९४ ॥

(१) मेघातिथिः । यदर्थोऽयं पुनर्विधित्दर्शयति । आयुरादिकफलागोदीर्घकालसन्ध्याजपंकुर्यात् । सत्यपि नित्यत्वे-द्वेष्यादृष्टानात्कलमिदं अनभिक्तस्योपितस्यैतत्संभवति । अन्यस्य त्वामिहोत्रकालोपरोधोदीर्घसन्ध्याविधिसंपादानात् । दीर्घसन्ध्यागुणतज्ज्येते । सन्ध्यासहचरितेज्जपादिविधौ सन्ध्याशब्दोवर्तते । दीर्घसन्ध्यामिति बहुव्रीहिः । ऋषिग्रहणमर्थवादः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अवायुयुरवामुवन् । यशः परैस्त्वगुणानां ज्ञानं कीर्तिस्तेषां परैः कीर्तनम् ॥ ९४ ॥

(३) कुङ्कुमः । आयुरादिकामार्थाधिकारोऽयमिति दर्शयन्नाह । ऋषय इति । सन्ध्याशब्दाऽत्र सन्ध्यानुष्ठेयजपादिवः यस्माद्ऋषयोदीर्घसन्ध्यानुष्ठानाद्दीर्घमायुर्जायन्ते अज्ञां यशोऽर्घ्यां च कीर्तिमभ्ययनादिसंपन्नं यशश्च प्रामुयुः तस्मादायुरादिकामर्थिरसन्ध्यामुपासीत ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थवादमाह ऋषय इति । दीर्घसन्ध्यत्वात्सन्ध्याशब्दोत्रानुष्ठितजपसङ्ख्यापरः सहस्रपरमामित्युक्तेः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । सन्ध्यापारुर्न प्रथमसति ऋषय इति । दानधर्मकृताऽप्याति यशः । त्यागरुताकीर्तिः ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रज्ञादिसर्वं अवायुः ॥ ९४ ॥

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ॥ युक्तं च छन्दानां स्य धीयति मासांश्चिप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥ ९५ ॥

(१) मेघातिथिः । श्रावणयुक्ता पौर्णमासी श्रावणी । एवं प्रौष्ठपदी । तत्रोपाकृत्योपाकमांल्यं कर्म कृत्वा यथाविध्यधीयति । प्राङ्मूलानित्यादिप्रागुक्तविधिः स्मर्यते । युक्तस्तत्परः । छन्दसिद्वेदान् । छन्दः शब्दोऽयं वेदवचनो न गायत्र्यादिवचनस्तं न ब्राह्मणादीन् सन्ध्यापदीयानस्यैव परमविधिः । उभयत्रापि चायं युक्त एव मन्वयं यथाविशेषात् । अयं विकल्पोऽप्यवस्थितः । छन्दोगाः प्रौष्ठपद्यामुपाकुर्वन्ति ब्रह्मणा अथर्वयवः श्रावण्याम् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्रावणस्य पूर्णिमाश्रावणी । भाद्रपदस्य प्रौष्ठपदी उपाकृत्य वेदमारभ्य यथाविधि गृहोक्तविधिना युक्तः सर्वदा युक्तः । अभ्यापयेदिति वाच्ये अधीयतेति अभ्येतुं ब्रह्मचारिणोऽप्ययमेवाभ्यर्चनकाल इति दर्शयितुमुक्तम् । अभ्ययत्तपदेन वाच्याभ्यापनमपि गृह्यते न त्वभ्यापनपदेनाभ्ययनमिति स्नातकप्रकरणे त्वस्याभिधाने । उपाकर्मोत्सर्गहीमयोराचार्यस्योपासने करणार्थम् । अर्धपञ्चमान् पञ्चमर्यापेन सहितान्श्रुतुरोमासान् । श्रावण्यांचेत् ॥ ९५ ॥

(३) कुङ्कुमः । श्रावणस्य पौर्णमास्यां भाद्रपदस्य वा स्वर्गसांश्रुतुरोमासांल्यं कृत्वा सार्धांश्रुतुरोमासां ब्राह्मणउपुक्तविधानधीयति ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्द । श्रावण्या भाद्रपदपूर्णिमास्यावा स्वगृहानुसारेण उपाकर्म कृत्वा छदासिमन्त्रब्राह्मणादीनि उन्दशब्दस्यात्र वेदवचनत्वात् सांभयतुरोमासानधीयीत ॥ ९५ ॥

(५) नन्दन । इदानीमुपाकरणविधिमाह श्रावण्यामिति । श्रवणेनयुक्तापूर्णिमासीश्रावणी । तथाप्रौष्ठपदनक्षत्रयुक्ताप्रौष्ठपदी । अथछन्दसिमन्त्रान्गायत्रीजगत्यादिरूपान् उभयत्रार्धपञ्चमान् ॥ व्यवस्थितविषयोऽयविकल्प ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्र । द्वाभ्यामाह श्रावण्यामिति । यथाविधि स्वगृहोक्तविधिना उपाकृत्य वेदमारभ्य उपाकरणसत्तकर्म कृत्वा श्रावण्या प्रौष्ठपद्यावा छन्दोगा प्रौष्ठपद्यावह्मचा अध्वर्यव श्रावण्या कुर्यु विप्रार्धपञ्चमोमासोपे येषासांभयतुष्टयानित्यर्थ अपधीयते पठेत् ॥ ९५ ॥

पुष्ये तु च्छन्दसा कुर्याद्विहितसर्जनं द्विजः ॥ माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथि । अर्धपञ्चमेषु मासेषु गतेषु यः पुष्योत्सवतत्रोत्सर्जनकर्तव्यम् । उत्सर्गात्कर्म गृहकारैराभ्यातम् । बहिरिन्त्यनावृतेदेशे । अनघोरुपाकर्णोत्सर्गयोर्गृहान्तररूपज्ञातव्यम् ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । त्रिष्ये षौपमासे पुष्यर्क्षे भाद्रपद्याचेन्माघस्य शुक्लप्रतिपदिशुक्ल शुक्ल पक्ष । प्रथमेहनि प्रतिपदि एवचदर्शांतोमासोमनोरपेक्षितदतिगम्यते । उत्सर्जननिरन्तरवेदाध्ययनन्यागार्थकम् ॥ ९६ ॥

(३) कुड्मूक । नत पक्षाधिकेषु चतुर्षुमासेषु पुष्यस्तत्र धामाद्विहा वा । स्वगृहानुसारेणोत्सगाकृत्यकर्म कुर्यात् । अथवा माघशुक्लस्य प्रथमेहनि पूर्वाह्ने कुर्यात् । माघशुक्ले च विधि प्रौष्ठपद्यायेनोपाकर्म न कृततद्विषय ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्द । तत्र मासे यः पुष्यो मक्षत्रतत्र स्वगृहानुसारेण धामाद्विहर्गत्वा उत्सर्गात्कर्म कुर्यात् शुक्लस्यपक्षस्येति शेष । प्रथमेहनि प्रतिपदि ॥ ९६ ॥

(५) नन्दन । बहिर्षामाच्छन्दसामुपाष्टतानामुत्सर्जनमुत्सर्जनात्यकर्म । प्रथमेऽहनि प्रथमायातिथौ । पुष्येऽध्वर्युणा मावेच्छन्दोगानाम् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्र । बहि धामाद्विह । अर्धपञ्चमेषु गतेषु पुष्ये मक्षत्रे षौण्णिमाया छन्दसा वेदाना उत्सर्जनं वदसमार्गं द्विज कुर्यात् ॥ ९६ ॥

यथाशास्त्रं तु कृत्यैवमुत्सर्गच्छन्दसांवाहि ॥ विरमेत्वक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम् ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथि । उत्सर्गकृत्वा द्वेअहनीरात्रिरियन्तनाधीयीतदहर्निशद्वितीयचाहरेव न रात्रिरित्येताव तकारविरमेन्नाधीयीत । उभयतोर्हं पक्षोरत्रिं प्रतिष्ठा । तद्वा यस्मिन्नेह सुत्सर्गं कृतस्तदहं सैवचरात्रि । अनध्याये द्वितीयस्मिन्लहन्ध्यतव्यम् । आद्ये तु पक्षे द्वितीयमहरनध्यायोरात्रौ त्वध्ययनमुच्यते ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । आगामिवर्तमानाहयुक्तयानिपक्षिणीयमर ॥ पक्षिणीं रात्रिमुत्तरदिवसात्पर्यन्तं विरमदर्धपानात् । तदेकमहर्निशयस्मिन्लहनि उत्सर्गकृतं त्रिष्यमाद्यो सर्गयो क्रमादध्ययनपक्षद्वयान्वय ॥ ९७ ॥

(३) कुड्मूक । एवमुक्तशास्त्रानुसारेण धामाद्विहच्छन्दसामुत्सर्गात्कर्म कृत्वा पक्षिणीं रात्रिं विरमन्नाधीयीत । द्वे दिने पूर्वापरे पक्षाविव यस्यामध्यवर्तिन्यारात्रे सा पक्षिणी रात्रि । अस्मिन्पक्षे नूत्सगाहो रात्रि द्वितीयदिने चाह्नि नाध्ये

तन्वद्वितीयरात्रौ त्वभ्येतव्यम् । अथवा तमेवैकमुत्सर्गाहोरात्रमनभ्यायकुर्यात् । विद्यानैपुण्यकामनत्ययमहोरात्रानभ्याय-
विधि ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । विरमेत् नाधीयीत पक्षिणी अहर्ह्ययुतारात्रि । तथाचामर । आगामिवर्तमानहर्द्युक्तायां-
निधि पक्षिणीति । यद्वा यस्मिन्हनि उत्सर्गः कृतस्तदहस्तारात्रि च विरमेदित्यनुपपद्यते ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनैः । आगामिवर्तमानाहर्द्युक्तायांनिधि पक्षिणीत्यमरः । विरमेद्वेदाभ्ययनात् ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथाशास्त्रं यथाविधि छन्दसां वेदानां उत्सर्गं च हि कृत्वा पक्षिणीं रात्रिं विरमेत् ॥ ९७ ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दासि शुक्लेषु नियतः पठेत् ॥ वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । अतोऽस्मादुत्सर्गकर्मण कृताहूर्ध्वपरतः । शुक्लपक्षेषु छन्दासि मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मका-वेदा-
न्यठेत् । अङ्गानि शिक्षयेत्सूत्रव्याकरणादीनि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । छन्दासि वेदान् ॥ ९८ ॥

(३) कुङ्कुम्कः । उत्सर्गानभ्ययनाहूर्ध्वमन्त्रब्राह्मणात्मकवेदशुक्लपक्षेषु संपत पठेत् । सर्वाणि तु वेदाङ्गादीनि शि-
क्षाव्याकरणादीनि कृष्णपक्षेषु पठेत् ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । शुक्लेषु द्वितीयादित्रयोदश्यान्ताह शुक्लपक्षतिथिषु वेदावेदाङ्गानि निवेदाङ्गानि शिक्षाकल्पोभ्या-
करणनिरुक्तछन्दोग्योनिषमितिपट् । तदुक्तं छन्द पादौ वेदस्य हस्तौ कल्पोभ्यपद्यते । न्योतिषामयनचक्षुर्निरुक्तं त्रोत्रमु-
च्यते । शिक्षामाणतु वेदस्य मुखव्याकरणस्पृशत ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । अत ऊर्ध्वमुत्सर्गाहूर्ध्वम् ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अत ऊर्ध्वं उत्सर्गानन्तर । शुक्लेषु पक्षेषु छन्दासि पठेत् वेदाङ्गानि कृष्णपक्षेषु पठेत् शिक्षा-
कल्पादीनि ॥ ९८ ॥

नाचिस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ॥ न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्रवर्णस्वराभिध्याक्तिः स्फुटा न भवति तदविस्पष्टम् । तच्चट्टुतायावृत्तौ प्रायेण भवति ।
निशान्ते पश्चिमरात्रिभागे । सुमोहित्यतोयदाधीयोत् पुन आभ्येतदा न शयीत न निशान्ते । परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य
शयीततु एवयुक्तः पाठः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्रसन्निधौ न च जनानां बहूनासन्निधौ निशान्ते ब्रह्माधीत्य परिश्रान्तोऽपि न स्वपेदि-
त्यन्वयः ॥ ९९ ॥

(३) कुङ्कुम्कः । स्ववर्णाद्यभिध्यन्ति शून्यशूद्रसन्निधौ च नाधीयीत । तथा रात्रे पश्चिमे यामे सुमोहित्यतोवेदमधी-
त्य श्रान्तोऽपि पुन स्वपेत् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति निशान्ते पश्चिमे यामे ब्रह्माधीत्य अन्ते श्रान्तं पुनर्न स्वपेत् ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्माधीत्य परिश्रान्तं परिश्रान्तात्माऽपि ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रजनसमूहसन्निधौ नाधीयीत । अविस्पष्टं वेदं नाधीयीत निशान्ते निशागान्ते ब्रह्म वेदं
अधीत्य पठित्वा परिश्रान्तं सत् पुन न स्वपेत् ॥ ९९ ॥

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ॥ ब्रह्मच्छन्दस्कृतं चैव द्विजोयुक्तोऽसनापदि ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथि । छन्दासि गायत्र्यादीन्यभिप्रेतानि तै र्कृतयुक्तब्रह्मसाम, । अनकार्थत्वात्करोतेरपमार्था-
व्याख्यायते । यथागोमयान्कुर्वितिसहारेपृश्नुकुर्वित्युन्मदने एवमत्र युजेरर्थे वर्तते । ब्रह्मचच्छन्दश्चब्रह्मच्छन्दसी ताभ्या
युक्तब्रह्मछन्दस्कृतम् । यजूषि गायत्र्यादियुक्ताश्चमन्त्रा । एकस्मिन्नेवावस्थानके पठन्ति । न यथावाहृद्येऽन्दाग्ये
चविभागैकस्मिन्ग्रन्थेमन्त्राअन्यत्र ब्राह्मणम् । एवमकारभेदाद्देवानामेवयुक्तमित्युक्ते व्याख्यातवन्तः । यथोदितेन पूर्वो-
विधिरनापद्युपसन्धिभ्यते । आपदि अभ्यापकस्यासनिधानबहुदेवताविभागमपेक्षमाणस्य तत्रागुणवत् । सहविष्टृत्य-
स्यात् । तस्मान्नापचयविभागोनादरणीय ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ब्रह्म ब्राह्मण तत्र वेदत्वाविशेषेऽप्यापत्कालएकदेशमात्राध्ययने कर्तव्ये छन्दस्कृतमेव
विधिना गुरुकुलवासादिपूर्वकपठेत् । न तु ब्राह्मणभाग । मन्त्राणांसाक्षात्कर्माङ्गतयात्तरङ्गत्वात् । यथा विधिपूर्वतानामेव
च विनियोगार्हत्वात् । ब्राह्मणतूपदेशमार्थत्वाद्दहरङ्गम् । अतोऽनियमेनाधीतादप्यर्थमतिपतिविरोध । अनापदितुस्कृत
स्यवेदस्य नियमेनाभ्येतव्यत्वात् । ब्रह्मछन्दस्कृतयुक्तोऽनुष्ठुप्तोऽनियमेनैव पठेदित्यर्थ । यदप्यनभ्ययनादिकमध्ये तु ब्रह्मचा-
रिण प्रकरणे वक्तुयुक्त । कथञ्चित्सन्ध्यादिवत्सातकव्रतत्वमप्याविष्कृतमत्रसक्षेपत पुनहृद्यते । तथापि गृह्यन्त्वाद्दस्थार्थ
स्य ब्रह्मचारिणश्चात्युपपन्नत्वात्सातकएव ज्ञातुमेतच्छ्रौवीतिसुंयितुमत्रैवोक्त । मन्त्राणांसाक्षादिकत्वस्यापि तत्कालएव
वेद्यमित्याशयेन तत्रोक्तम् ॥ १०० ॥

(३) कुड्ढुक । यथाक्त्विधिना नित्यं छन्दस्कृतगायत्र्यादिछन्दोयुक्तमन्त्रमात्रपठेत् मन्त्राणामेव क्रमान्तरङ्गत्वात् ।
अनापदि सम्यकरणार्थे सति ब्रह्म ब्राह्मणमन्त्रजातच यथोक्तविधिना युक्तं सन्दिह्य पठेत् ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्द । ब्रह्मात्र वेद । इतगायत्र्यादिछन्दोयुक्तं मन्त्रजात । अनापदि धारणशक्तौ ॥ १०० ॥

(५) नन्दन । उपसहरति यथेति । यथोदितेन विधिनाऽर्धपञ्चमासाऽन्तरेऽदित्युक्तेन विधिना । छन्दस्कृतगायत्र्या-
दिछन्दोनुगत मन्त्रभागम् । नित्यमापद्युक्तनापदि च । अनापदि ब्राह्मणभागछन्दस्कृतं चोभयपठेत् । एतत्पाठस्याध्ययन
सातानामवेति प्रकरणसामर्थ्याद्भिन्नेषु ब्रह्मचारिणमित्यभिधानाच्च ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्र । छन्दस्कृत मन्त्रभाग पठेत् ब्रह्मब्राह्मणछन्दस्कृतमन्त्रभागसहित पठेत् ब्राह्मछन्दस्कृत ब्रा-
ह्मणभाग पठेत् ब्रह्मछन्दसी ताभ्यायुक्तं अनापदि युक्तं नियमवान् द्विज ॥ १०० ॥

इमान्नित्यमनध्यायानधीयानोविवर्जयेत् ॥ अव्यापन च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्व-

कम् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथि । इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायानधीयानोविवर्जयेत् । अव्यापनचकुर्वाण अव्यापनग्रहणमनधीय-
तोऽग्रहणार्थमभ्यासार्थं च । नित्यम नोत्सगादेवमश्रुति कित्सुंर्धपञ्चमेवपिमासिप्राकमण मश्रुति । शिष्याणाम अनुवाद ॥ १०१

(२) सर्वज्ञनारायण । अधोयानोऽगुरो । स्वतोवा पठन् ॥ १०१ ॥

(३) कुड्ढुक । इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायानसर्वथा यथोक्तविधिनाऽधीयान शिष्याभ्यापनच कुर्वाणोऽगुरुर्वर्जयेत् ॥ १०१

(४) राघवानन्दः । इमान् वक्ष्यमाणान् ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । इमान् वक्ष्यमाणान् । नित्यं ब्रह्मचर्याश्रमेऽपीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ अनभ्यायानाह इमानिति । इमान् वक्ष्यमाणलक्षणान् अनभ्यायान् । द्विजः । विसर्जयेत् कीदृशः विधिपूर्वकं शिष्याणामभ्यापनं कुर्वाणः ॥ १०१ ॥

कर्णश्रवे ऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ॥ एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ १०२ ॥

(१) भेधातिथिः । अनिलोवायुः । ज्ञेगेन धाति वायौ वास्वन्तरसंघर्षाद्द्विनिःश्रूयते यत्र सकर्णश्रवोवायुः । कर्णाभ्यांश्रूयते यः सकर्णश्रवः । साधनं कृतेतिसमासः । ऊवस्थाविशेषो पटक्षणांश्रुं कर्णग्रहणम् । श्रुयते कर्णाभ्यामेव । तेन यदि वंवायुशब्दः श्रूयते । तदान्नाभ्येतव्यम् । पांसुसमूहति पांसुसमाहरति पांसुसमूहनः । पांसुर्धूलिः । उपपटक्षणे चैतत् । तथाभूतस्य वायोर्वा यतस्ततश्च वृष्टे देवे यदि वायुरीदृशोवाति तावत्कालेऽनभ्यायः । अभ्यायज्ञा अभ्यापनविधिज्ञाः ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रात्रौ श्रवणोद्देशकशब्दकारिणि दिवा च पांसुसमूहनसमर्थवेगवति वायौ वात्यनभ्यायः स च वक्ष्यमाणा ऽकालिकरूपः । एतावेतावैव नतु वक्ष्यमाणानि विद्युत्स्तनितादीनि । अभ्यायज्ञाः अभ्यापनधर्मज्ञाः ॥ १०२ ॥

(३) कुड्मूकः । रात्रौ कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वायौ धाति । गोविन्दराजस्तु कर्णाभ्यामेव श्रवणोपपत्तेरतिशयविवक्षया कर्णश्रवण्युक्तम् । तेनातिशब्दवति वायौ वातीत्यभिहितवान् । दिवा च धूलिपटलोत्सारणसमर्थे वायौ वहति एतौ वर्षाकालेऽनभ्यायो तात्कालिकावभ्यापनविधिज्ञामुनयः कथयन्ति ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वायाविति केचित् । कर्णाच्छब्दं श्रावयति ध्यावर्तयतीति प्रतिक्रमे महावायाविति रात्रौ नाधीयीत । तथादिवापि पांसुसमूहने पांसुसमूहयति वर्तुलीकुर्वति वायौ च न घोष्मादिषु तत्र वायुर्कृतपांसुनां सातत्यात् । अभ्यायज्ञाः अभ्यापनविधिज्ञाः । मन्वाद्यदृशति ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । कर्णश्रवे संशब्दे । पांसुसमूहने पांसुसमुत्पापने ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दिवा पांसुसमूहने पांसुत्कर्षे । रात्रौ अनिले कर्णश्रवे श्रवणोद्देशकशब्दकारिणि काले वर्षासु एतौ अनभ्यायो । अभ्यायज्ञाः अभ्यापनधर्मज्ञाः ॥ १०२ ॥

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोत्कानां च संश्लेवे ॥ आकालिकमनभ्यायमेतेषु मनुर्ब्रवीत् ॥ १०३ ॥

(१) भेधातिथिः । विद्युत्तदित् । स्तनितं गर्जितम् । इन्द्रनिर्देशाद्युगपदेतेषु समुच्चितेऽनभ्यायः । महोत्का दिवः पतनांन्योतिपांभारतासांसंश्लेवोऽमुत्र च पतनम् । आकालिकशब्दो निमित्तकालादारभ्यान्व्येधुर्वावत्सएवकालः स उच्यते । मनुपहर्णश्लोकपूर्णाश्रमं विकल्पार्थमन्ये ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्युदादिवयस्य सम्भ्याकालादन्यदासंश्लेवे भ्रिल्लितानां त्रयाणामुत्पन्नौ तथा महोत्कानांसंश्लेवे विद्युदाद्यन्तरेण सह युगपत्पाते आकालिकं यत्र काले निमित्तमुत्पन्नं दिनान्तरेतत्कालोत्पत्तिपर्यन्तम् । एतच्च वर्षाव्यतिरिक्तकालेषु ॥ १०३ ॥

(३) कुड्मूकः । विद्युद्गतितवर्षेषु इन्द्रनिर्देशाद्युगपदुपस्थितेषु महतीनां चोत्कानांसंश्लेवइतस्तः पाते सति । आकालिकमितित्तु निमित्तकालादारभ्यापर्युर्वावत्सएव कालस्तावत्पर्यन्तमनभ्यायमेतेषु मनुर्ब्रवीत् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंपर्णमित्तकमनभ्यायमाह - विद्युदिति द्वाभ्यां इन्द्रनिर्देशाद्युगपत्संपत्तेषु - विद्युदादिषु आकालिक निमित्तकालादारभ्य परेद्युस्तावत्कालवर्षात्वपि ॥ १०३ ॥

(५) नन्दन । वर्षास्वित्यनुपश्यते । विद्युदादिमाहुर्भाक्कालादारभ्यनाडिकाषट्ठिकात् । तत्र भवमाकालिकमन
ध्यायविधात् । येयमुक्ताविद्युदादिप्रवृत्ति सासन्ध्ययोश्चेदाकालिकानध्यायनिमित्तभवति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्र । एतेषु आकालिक काल मर्यादीकृत्येत्याकालिक तावत्कालपर्यन्त अनध्याय ॥ १०३ ॥
एतास्त्वभ्युदितान्विद्युद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ॥ तदा विद्यादनध्यायमचृतौ चाभदर्शने ॥ १०४ ॥

(१) मेघातिथि । नायमनध्यायोयस्याकरुषौचन वेलायामुपजतिष्वेतेषु किंताहि प्रादुष्कृताग्निषु सन्ध्याकालइत्य
र्थ । तदा श्रमयोजहूपानियमत प्रादुष्कृत्यन्ते । प्रादु शब्द प्राकाशये । अनृतौऋतुवर्षास्ताभ्यो यशरदादि । तत्रवा
भदर्शने प्रादुष्कृताग्निस्वित्यपेक्ष्यते ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । यत्कालिको नध्यायस्त तदैव विद्यायानेतानविद्युदादीन्त्रीन् सञ्जानामहोल्काअसं
युता । प्रादुष्कृताग्निषु उद्धताग्निहोत्रेषु कालेष्वभ्युदितामुत्पन्नान् विद्यादुपलभेत । तथा नृतौ वर्षातो नृतावभदर्शने वृष्टिहेतुमे-
घदर्शने आकालिकानध्याय सोपि प्रादुष्कृताग्निष्कालेष्व ॥ १०४ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । एताविद्युदादीन्पदाहोमार्थप्रकटीकृताग्निष्कालेषु सन्ध्याक्षणेषु युगपदुत्पन्नाजानीयात् । तदानध्या
यवर्षासु कुर्यान् सर्वदा तथाऽनृतौ प्रादुष्कृताग्निष्कालेषु मेघदर्शनमात्रे सत्यनध्यायोन वर्षासु ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्द । एताविद्युदादीन्सन्ध्याकालेष्वेव विजानीयाद्यदातदापरैर्दुरपि तावत्कालपर्यन्तमनध्यायनकु
र्यान् यदाकदाचिद्विद्युदादीनासमुच्चयइत्याह एतानिति । प्रादुष्कृताग्निषु प्रादुष्कृत प्रकटीकृतोहामार्थमग्निषु सन्ध्याकाले
स्वित्यर्थ । अनृतौ वर्षाभ्योऽनध्यायभदर्शनेच ॥ १०४ ॥

(५) नन्दन । अन्यदा चेन्नेत्याह एतास्त्विति प्रादुष्कृताग्निषु वित्त्वेचमिषु सन्ध्योरितियावत् । एताविद्युदा-
दी यदाप्रादुष्कृतान्विद्युत्प्राप्येत्तदाऽऽकालिकमनध्यायविधात् । अनृतौवर्षातुष्यतिरिक्तेचतौ । अत्रसप्रव आकालिकमन
ध्यायविधात् ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्र । एताननध्यायान् अभ्युदितसञ्ज्ञान् यदा प्रादुष्कृताग्निषु उद्धताग्निहोत्रकालेषु प्रजागरिताग्निषु
तदा अनध्यायविधात् । अनृतौ अकाले अभदर्शने अनध्यायम् ॥ १०४ ॥

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषा चोपसर्जने ॥ एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ १०५ ॥

(१) मेघातिथि । निर्घातआन्तरिक्षउत्पातभवनि । ज्योतिषाचन्द्रादित्यगुरुमश्रुतीनाउपसर्जनपरिवेषणमितरेत
रपीडनच । ऋतावपि अपिग्रहणवर्षासु किल नोत्पातागण्यन्तइत्यभिप्रायेण ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । उपसर्जनेउपसर्जनहेतौ विकारे युद्धच्छिद्रादौ एतान्निर्घातादीन् ऋतौ वर्षास्वपि एतन्वा
प्रादुष्कृतेष्वप्यग्निषु वाक्प्राप्तरोपात्तत्वात् ॥ १०५ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । अतरिक्षभवोत्पातभवनौ भूकम्पे सूर्यचन्द्रतारागणानाचोपसर्गसत्यनध्यायानिमानाकालिकाज्ञा
नीयात् । आकालिकशब्दार्थाध्याकृतएव । ऋतावपिवर्षासु किलभूकम्पादयोन दोषावहाइत्यभिप्रायेणतवपी युक्तम् ।
अपिशब्दादत्रापि ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्द । किंचान्यदित्याह निर्घातइति त्रिभि । निघाते अनभ्रगर्जिते । उपसर्जनेऽस्यसुपरागे । एतान्
निर्घातादिवित्रीन् आकालिकान् तेषाकालानियमात् । इदमपि निर्घातादिषट्ठितामाकालिकऋतावपिवर्षास्वपि । ऋतावपी
त्यनुवादमात्रम् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दन । उपसर्जनउपह्वये । वैवर्ष्येचलनादाविशान्दादन्ततावर्षीति गम्यते ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्र । ज्योतिषा च द्वादित्यगृहपृथ्वीना उपसर्जने उपसर्गहेतुभूते मह्युद्धे । परिवेषणे अन्धोऽयधी ज्ञेनेन ॥ १०५ ॥

प्रादुरुक्तेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनि स्वने ॥ सज्योति' स्यादन्ध्याय शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६ ॥

(१) भूधातिथि । त्रिसन्निपाते पूर्वैणाकारिकमुक्तम् । अनेनह्यो । सन्निपातेऽपिसज्योतिरुच्यते । स्तनितय तन्नि स्वनश्रासौस्तनितनि स्वन । विद्युच्चस्तनितनि स्वनश्रविद्युत्स्तनितनिरननम् । सप्ताहारहृद् । तस्मिन् सन्ध्यायामुपना ते द्वये सज्योतिरन्ध्याय । सूर्योऽज्योति दिवा । नक्तमग्निर्ज्योति । प्रात सन्ध्यायामुपनेदिवैवानध्यायोरात्रौ तु नास्ति । एवप्रथिमसन्ध्यायारात्रावनध्यायौनप्रातरन्ध्यायनदोष । विद्युत्स्तनितवर्षाणात्रयणापष्टतानाविद्युत्स्तनितयोर्विभज्य निर्दशोभवति । वर्षा शेषस्तार्क्ष्यमस्त्रुतीये द्वायमाने पूर्वोक्त्याकारिकोऽनन्ध्याय । अस्मिद्धतरज्योतिष्टोमादि तद्वेषेक्षयोक्तयथादिवातारात्रावपि । शेषमितिपाठ । शेषहूयमानमहरन्ध्यायहेतुर्भवतीति । अथकरमानैवमुक्तशेषवाकारिकरुद्धमिति विचित्रालोकानाकृतिर्मनो ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्रादुरुक्ताग्निकाले च विद्युत्सहिते स्तनितनि स्वने वृष्टिशून्ये सज्योतिर्यदि प्रातरस्तायाव द्वादित्यदशन । यदि सायतदा यावन्नक्षत्रस्थिति शेष प्रागुक्ते वक्ष्यमाणे चानन्ध्यायनिमित्ते सति यथा दिवाआकारिका दिनियतोन्ध्यायस्तथा रात्रावपिनिमित्तपाते माह । एतच्च दिवसस्यवाध्ययनमुख्यकालाद्वात् रात्रौनिमित्तपातेऽपि नाध्ययनशङ्कानिरासार्थमुक्त शेषमिति कचित्पाठ । तत्रान्येवज्ञेयम् ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूक । होमार्थमकाशितेष्वग्निषु सन्ध्यायामुपना विद्युद्भ्रजितश्रादावैव भवतीननु धर्षतदा सज्योतिरन्ध्याय स्यात् नाकारिक तत्र यदिप्रात सन्ध्यायाविद्युद्भ्रजितशब्दौ तदा यावत्सूर्यज्योतिस्तावदन्ध्यायोदिनमात्रमेव यदि सायतन्ध्यायातो स्यातातदायावन्नक्षत्रज्योतिस्तावदन्ध्यायोरात्रिमात्रमिति रात्रौ स्तनितविद्युत्सहितत्रयणापूर्वोक्तानाशाप वर्षायेतिरयेज्जाते यथादिवानन्ध्यायस्तथा रात्रावप्यहोरात्रपत्रेत्यर्थ ॥ १०६ ॥

(४) राधवानन्द । सन्ध्यायाविद्युच्छब्दयोरेव सन्निपातोनिमित्तात्तरमिया ह्यप्रादुरिति । सज्योति । यदि प्रात सन्ध्यायाविद्युत्स्तनितशब्दौ तदा यावत्सूर्यसहिते तावदन्ध्यायः । शेष सामंतदा रात्रौ यथादिवासज्योतिस्तथेत्यर्थ ॥ १०६ ॥

(५) नन्दन । प्रादुरुक्तेष्वग्निषु सन्ध्यायाकारिकमित्यर्थ । विद्युत्स्तनितनि स्वने रात्रौ तथा दिवाच सज्योतिर्नक्षत्रसूर्यसहितरात्र्यङ्गोः शेषमन्ध्याय स्यात् । सन्ध्यायाकारिकान्ध्यायमुत्तरमेघतिरोधानाभावेऽपि यथाऽनन्ध्याय स्यादित्युक्तसन्ध्यायौतिरिति । विद्युत्स्तनितवर्षेण्यदि-एकोक्तस्तनितशब्दोमदशजित्विषय । अस्मिच्छेकैस्तनितयहण महागर्जितविषयमित्युपनन्दति ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्र । सज्योति स्यात्कारण्येनानन्ध्याय स्यात् । प्रातरान्ध्यायानन्ध्याय यथा दिवा तथा रात्रौ सायतन्ध्यायारात्रावनन्ध्याय । शेषताकारिक ॥ १०६ ॥

नित्यानध्यायएव स्याद्गामेषु नगरेषु च ॥ धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथि । निपुणधर्मैककामयन्तेते ग्रामनगरयोर्नाशोधीरन् । धर्मशब्दश्च स्वर्गादौ धर्मपले वर्तते । यद्वाऽ-
धर्मणात्रनुवेधो धर्मस्वयनैपुण्यतेन सुपरिपूर्णो विध्यर्थोऽनुष्ठितो भवति । अतश्चाशक्तस्यानुज्ञान भवति । पूतिगन्ध कुत्सितगन्ध-
स्तास्मिन्नासिकापथगच्छत्यनध्याय । सर्वश सर्वस्मिन्श्रावणधेऽपि ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । व्रतपारणमात्रेण विद्यामसमाप्यैव य स्नास्यति स धर्मनैपुण्यकाम । विद्यानिरपेक्षब्रह्मचा-
रिधर्ममात्रानुरोधकत्वात् । यस्तु विद्यासमाप्यैव व्रतमसमाप्यैव स्नास्यति स विद्यानैपुण्यकाम । तत्राद्यस्य ग्रामादिमध्येऽन-
ध्यायोनित्यमत्राभ्ययनसभवेऽपि यस्तु द्वितीयस्तस्य न तत्रानध्याय तपरित्यागे तस्य विद्याधिगमनियमानिष्पत्ते ।
नगरेषु चैतिखेटखर्वटादिसग्रहाशंश्राकार । पूतिगन्धेतूपलभ्यमाने सर्वश सर्वेषां विद्यानैपुण्यकामानामपीयर्थ ॥ १०७ ॥

(३) कृद्भूक । नैपुण्यविषयो धर्मातिशयाधिनाप्रामनगरयो सर्वदानध्याय स्यात् । कुत्सितगन्धे च सर्वस्मिन्नापि
गन्धमाने धर्मनैपुण्यकामप्रत्यय विद्यानध्यायोपदेशो विद्यानैपुण्यकामस्य कदाचिदध्ययनमनुजानाति ये शिष्या के-
चिद्गृहीतवेदाभ्ययनज-मादृष्टे च वस्ते धर्मनैपुण्यकामा केचित्प्रथमाध्यायतारो विद्यातिशयमात्राधिगन्ते विद्यानैपुण्य-
कामा ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्द । अध्यापनहि प्रत्यवायपरिहारार्थं के मांद्बो धनार्थं धर्माश्वेदरक्षार्थं च तत्रोद्यमुपनीतमात्र
इत्य द्वितीयमुपकुर्वाणस्य विद्यानिपुण्यकामानां मत्वाध्यायोन विद्यतइति उक्ते कामवेदाद्धानीति न्यायाच्चतृतीयस्नातक-
स्य । चतुर्थतु त्रयाणां मेव ब्रह्मोद्भूतति नित्दाश्रवणात् स्वाध्याये चैव नित्यकइति चतुत्र धर्मकामानां विशेषमाह निःश्या
नध्यायइति त्रिभि । ग्रामनगरयो पूतिगन्धेवानध्याय एवमग्रामेऽप्युधीत इत्यादिप्रयोगात्कलाधिनामेतेषु नाभ्यय
नमित्यन्वय ॥ १०७ ॥

(५) नन्दन । धर्मनैपुण्यकामानामित्यनेनात्राभ्ययनेदोषमात्रसूचित ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्र । धर्मनैपुण्यकामाना धर्मादस्वर्गादौ धर्मकाले च नैपुण्य कामयन्ते तेषा धर्मनैपुण्यकामाना
निपुणधर्मज्ञात्वा तत्र स्थिताना ग्रामेषु च पुन नगरेषु नित्यमनध्यायएव स्यात् । एतद्भूतस्नातकविषयम् ॥ १०७ ॥

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ॥ अनध्यायोरुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथि । अन्तर्गत श्रवणस्मिन्ग्राममध्ये स्थितायावन्न निर्दत्त । वृषलस्य नात्र शूद्रेष्वृषलस्तस्य प्रागे-
व निषिद्धत्वात् । नशूद्रजनसनिधाविति किताहि तत्प्राधिकेण धर्मणा धार्मिकवृक्षयते । तेन य पापाचारस्तसनिधा-
नाच्च तेन निषेध । रुद्यमाने रुदनशब्दे सति । भावमात्रेरुद्यमानशब्द । समवाये जनस्य यत्र बह्वोजनाकार्याथमैक-
नसघटिता भवति तादृशे देशे नाभ्येयम् । अथवा जनस्य समवाये रुद्यमाने रुदतीत्यर्थ । बहुपुरुदस्तु प्रतिषेध । अ-
नन्दसकर्तव्यात्मनेपदम् ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । अन्त स्थितेन्तस्थानगते भूयुपरिभागसंयुक्ते ग्रामे गतपर्वधाममध्ये निवातस्य नानध्या
यहेतुत्वेत्येतदर्थम् । एतद्येषामाभ्ययनप्राप्तिस्तद्विषयम् । वृषलस्याचारशून्यस्य न शूद्रमात्रस्य शूद्रसनिधौ पुरा निषेधोन्ते
स्तसनिधौ श्रवणयोग्यदेशे रुद्यमाने जने रोदनश्रवणइत्यर्थ । समवाये बहुतरसपाचमेलके ॥ १०८ ॥

(१०७) सर्वदा = सर्वश (मे) ०

(१०८) रुद्यमाने = रुद्यमाने (नन्दन.)

(३) कुङ्कुम्ब । अन्तर्गत शवोयस्मिन्प्रामे ज्ञायते तत्र । वृषलोऽधार्मिकस्तस्य । सन्निधौतु शूद्र तस्य न शूद्रजनसन्निधावितिनिषेधात् । ह्यमाने रोदनध्वनौ । भावेलकार । कार्यान्तरार्थवहुजनमेलके सत्यनध्याय ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्द । अन्तर्गतशवेऽन्तर्गतत्वेन ज्ञात शवोयस्मिन् वृषलोऽधार्मिकेन शूद्रजनसन्निधावितिनिषेधो-
क्ते ऋघमानइति भावसाधनरोदनेसति क्रियमाणे वा । जनानासमवाये निमित्तान्तरवशाज्जनानामेलनसमवायस्तस्मिन् ॥ १०८ ॥

(५) नन्दश्म । अन्तर्गतशवेऽन्तर्गन्तुन्यशवयुक्ते । पूर्वोणप्रामानध्याये सिद्धेपुनरन्तर्गतशवे ग्रामइतिनिषेधोदोधाति-
शयलयापनार्थ । वृषलस्याधार्मिकस्य । ह्यमानेराजपुरुषलुण्टाकादिभिर्पामे समवायेसमर्द्धं ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्त शवे ग्रामे अनध्याय स्यात् च पुन वृषलस्य धर्मल्लेदकस्य सन्निधौ अनध्याय ।
च पुन जनस्य समवाये ह्यमाने अनध्याय ॥ १०८ ॥

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने ॥ उच्छिष्टः श्राद्धभुङ्क्तेव मनसापि न चिन्तयेत्

॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथि । चतुर्मुहूर्तार्धरात्रं सैव महातिथा मथमादर्धरात्राद्धौमुहूर्तवृत्तराहौउदके नदीतडागादिस्य ।
अन्तर्जपस्वतनध्यायरूपत्वादधमर्षणादिर्न निषिध्यते । उदयइत्यन्ये पठति । प्रथमोदयकाले सूर्यस्यानध्याय । उ-
च्छिष्टोभुजिसवन्धेनाह ताचमनोयावत् । कृतमूत्रपुरीषोऽपि प्रागाचमनादुच्छिष्टउच्यतेएव । आचमनार्हप्रत्ययमात्रवचनइ-
त्यन्ये । तेन कृतनिर्घवनादिरपि गृह्यते । मनसापि नाग्यत्राध्याये मनसाचिन्तनमभ्यनुज्ञायते । किर्ताहं दोषगौ-
रत्वार्यमेतेषानिन्तानाम् ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । उदके जल्ममध्ये मध्यरात्रे रात्रेर्मध्यमदण्डशकमध्ये विण्मूत्रे विषायामूत्रे वा विषम
विसर्जने त्यागे चकारादेतसि उच्छिष्टभक्षणान् श्राद्धभुक्तदन्तमुक् । अत्र मनसा चिन्तनस्य निषेधात् अन्यत्र मानसो
श्चारणे दोषाभावोगम्यते ॥ १०९ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । उदकमध्ये मध्यरात्रे च मुहूर्तचतुष्टये च निशायाच चतुर्मुहूर्तमितिगीतमस्मरणान् । गोविन्दराज
स्तु रात्रिमध्यमहृदहृत्पुस्तकवान् । तथा मूत्रपुरीषोत्सर्गकालेऽन्नभोजनादिना चोच्छिष्टोनिमत्तणसमयादारभ्य श्राद्ध-
भोजनार्होरात्रयावन्मनसापि वेदन चिन्तयेत् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्द । निषेधादरार्थपुन श्राद्धभुग्ग्रहण न चिन्तयेद्देदमिति शेष ॥ १०९ ॥

(५) नन्दन । पूर्वार्धेऽनध्यायइत्यनुषण्यते । चिन्तयेदित्यत्र ब्रह्मेति परस्मादपठ्यते । मनसेत्यत्रवचनादन्यर्थं
मनसाचिन्तनमभ्यनुज्ञातमितिगम्यते ॥ १०९ ॥

प्रतिगृह्य द्विजोऽद्विद्वानेकोद्विष्टस्य केतनम् ॥ न्यह न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञोराहोश्च सूतके ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथि । एकउद्विष्टस्यतेषामिस्तदेकोद्विष्टनवश्राद्धम् । तत्रनिकेतननिमत्तणप्रतिगृह्यअद्वीकृत्य न्यहम
नध्यायआमत्तणान्प्रवृत्ति एवराजाचन्द्रमास्तस्यस्तकराहुप्रत्यष्टतस्रवण चशब्दात्सूर्यस्यच । अथवा जनपदेश्वरस्य
राज्ञसूतकपुरजन्मीत्सव । राहो सूतकचन्द्रस्ययोरुपराग ग्रहणमितिसिद्धम् ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एकोद्विष्टनिकेतनयेतश्राद्धामत्तणप्रतिगृह्य तदा मत्तणादि न्यहराज्ञभृद्रस्य राहो सका
शात् । सूतके प्रसवेराहुच्छायाभिभूतस्य पुनरुद्व राहोभेति चकारोभिन्नक्रमोराज्ञभेत्यर्थ । तेन यदितराहुसूतक

स्य सूर्यप्रहाभिधानस्य सद्बहार्थ । न तु राक्षसूतकद्वयत्र नृपमरणद्वयुच्यते तन्मरणे श्रोत्रिये त्वह कृत्स्मित्याशीच
स्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ११० ॥

(३) कुड्डूक । एकएवोद्दिश्यते यत्र आदे तदेकोद्दिष्टनवआद्धतकेतननिमन्त्रणेशुहीत्वा निमन्त्रणादारभ्य क्षनि
स्यध जनपदेश्वरस्य पुत्रजन्मादिसूतके । राहोश्च सूतकचन्द्रसूर्योपराग तत्र त्रिरात्रवेदनाधीयीत ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्द । कालसङ्ख्यार्थमाह प्रतिगृहेति । केतन निमन्त्रण । नवआद्धमन्त्रेकोद्दिष्ट । राक्षसूतके
शुत्पत्तौराज्ञोराहोश्चसूतके चकारात्समुच्चयइतिकेचित् ॥ ११० ॥

(५) नन्दन । विद्वानविद्वान्भ्येकोद्दिष्टस्य नवआद्धस्य केत्यते निमन्त्रयते ऽनेनेति केतनद्रव्यप्रतिगृह्यन्त्यहस
न कीर्तयेत् । राक्षसूतके पुत्रजन्मनिराहो सूतकेयहणमुक्तौ च ब्रह्म ग्यहनकीर्तयेदिति ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्र । एकोद्दिष्टस्य केतन नवआद्धनिमन्त्रणप्रतिगृह्यन्त्यह ब्रह्म न कीर्तयेत् । अनध्याय
स्यात् ॥ ११० ॥

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धोलेपश्च तिष्ठति ॥ विप्रस्य विदुषोदेहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथि । एकमनुदिश्यआमआद्धतस्ययाबच्छुद्धद्वेत्तो गन्धोलेपौ तिष्ठतस्तावदनध्याय । पूर्वमाग्निधो
विध्यन्तरम् । द्वितीयस्मिन्महनि रुतसानोऽपनीततद्गन्धोऽध्ययनार्ह । उपलक्षणचैतदसतोरपि गन्धोलेपयोर्थाविदुक्तमन्
न जीर्णतावन्नाधीयीत । विदुषइति तस्यैव आद्धभोजनाधिकारमनुवदति ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । एकानुद्दिष्टस्यैकोद्दिष्टगन्धोलेपश्च तत्र दत्तस्यचन्द्रगोदेस्तिष्ठति तत्तन्ग्रहादूर्ध्वमपि विदुष
इतिज्ञानेन काममभिप्रैति अकामेत्वदोषइत्यर्थ ॥ १११ ॥

(३) कुड्डूक । यावदेकस्यानुद्दिष्टस्यउच्छिष्टस्य सकुक्कुमादेर्गन्धोलेपश्च ब्राह्मणस्य शास्त्रविदेदेहे तिष्ठति ताव
न्ग्रहोरात्राण्यूर्ध्वमपिवेदनाधीयीत ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्द । निमित्तांतरमाह यावदिति । एकस्यानुद्दिष्टस्योच्छिष्टस्यैकानुद्दिष्टस्य । तावत्तन्ग्रहादूर्ध्व
मपिवेदनाधीयीत ॥ १११ ॥

(५) नन्दन । एकानुद्दिष्टस्यैकोद्दिष्टस्य सेहस्तैलादिक । गन्धश्चन्दनादिक । विदुष विदुषोपि ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्र । तावद्ब्रह्म वेद न कीर्तयेत् अनध्याय स्यात् ॥ १११ ॥

शयान. प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ॥ नाधीयीतामिदं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथि । प्रसास्तिपाद पादारोपितपादोवा स्वप्नासनादौ वा सहतपाद । अवसक्थिकावलादिना
जान्त्वोर्भ्यस्यचवन्ध । आमिपमासम् । सूतकपहणशावाशौचादेरपि प्रदर्शनार्थम् ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । प्रौढपादासनारूढपाद । अवसक्थिकापर्यङ्कचन्धनम् । आमिपजगध्वत्प्रादिने सूतकान्ना
द्य सूतकिसत्रन्धनम् । एतच्चानध्ययनमायम्भिनकरणात् ॥ ११२ ॥

(३) कुड्डूक । शय्यायापतिताङ्गासनारूढपाद कृतावसक्थिकोवा मासजग्ध्वा जननमरणाशौचिनाचान्मुक्ता
नाधीयीत ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्पञ्चकमध्ययनविरोधीत्याह शयानइति पृष्ठजानुद्दयव्यापीबन्धः । आवसक्तिर्यथा । सू-
तकपद दृढकोपलक्षकअशुचित्वाविशेषात् ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । पादस्योपरिनिहितः पादोऽस्यसभौदपादः । वस्त्रादिनाकृतपादबंधोऽवसक्तियकः ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवसक्तियकं कृत्वा न ब्राह्मणः अधीयीत ॥ ११२ ॥

नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्योरेव चोभयोः ॥ अमावास्याचतुर्दशयोः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥ ११३ ॥

(१) मेघान्तिथिः । नीहारोदिद्धोहीधूमिकेत्यनर्थात्तरम् । चाण्परजोबृताद्वयेन दिशः क्रियन्ते । बाणशब्दःशर-
निर्घोषः । दन्व्योऽद्यमन्येपर्यन्ति व्याचक्षते च वीणावाणइति महाव्रतेहि प्रयोगोऽवश्यते । शततन्त्रीकोभवतिवीणावितन्त्री-
तिच । चतुर्दश्याउभयोरपि पक्षयोः । अष्टकाश्च सर्वाअष्टम्यं । स्थूल्यन्तरसमाचाराभ्याम् । अन्येत्वष्टमीविव्येवपर्यन्ति
॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नीहारे सर्वतोभूमिकावृते । बाणशब्दे बाणमोक्षशिक्षादेशाद्युत्पन्ने अमावास्यादिशब्दा-
स्तन्तिथिकालमात्रपराः । तत्र शुक्लरुष्णपतिपदोरपि दशपूर्णमासमेकत्वाच्चन्द्रस्यामावास्यापौर्णमासी पद्माभ्याग्रहणम् ।
अष्टकाष्टमी ॥ ११३ ॥

(३) कुम्भूक । नीहारे धूलिकायाम् बाणशब्दे शरश्चनौ । बाणोवीणाविशेषइत्यन्ये प्रातः सायसन्ध्ययोरमावास्या-
चतुर्दशीपौर्णमास्यष्टमीषु नाधीयीत । अष्टकांस्तत्र निषेधात्पौर्णमास्यादिसाहचर्यादष्टकांशब्दोऽष्टमीतिशिरपरः ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च नीति । नीहारे स्यापिनि । बाणशब्दे शरादिध्वनौवाणोवीणिति वा ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । अष्टकात्पष्टमीषु । अत्र नाधीयीतेत्यनुपद्व ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह बाणशब्दे वशशब्दे अनेभ्यायः अष्टकाश्चतस्रः ॥ ११३ ॥

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशीं ॥ ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥ ११४ ॥

(१) मेघान्तिथिः । पूर्वस्याथवादोनित्यार्थः । तेन यत्र नित्यत्वज्ञापकन किञ्चित्तत्त्विकल्पतेऽनभ्यायः । वक्ष्य-
न्ति च द्वावेववर्जयेन्नित्यमिति । ताः परिवर्जयेत् अध्ययनक्रियातः ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमावास्या तत्र पाठेन ब्रह्म वेदं प्रति ॥ ११४ ॥

(३) कुम्भूक । विशेषदोषमाह अमावास्येति । यस्मादमावास्या गुरुहन्ति शिष्यहन्ति चतुर्दशी वेदचाष्टमीपौर्ण-
मास्यौ विस्मरयतस्तस्मात्ताअध्ययनाभ्यापनयो परित्यजेत् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । तिथौ निषेधति अमेति । अष्टकासु चतसृषु तत्ररुहेस्तिथिसनिधेर्दुर्बलत्वेन न तिथिपरता
अतोअमाष्टकासुनाधीयीतेत्यनुपप्यते । तत्रार्थवादाहअष्टेति । ब्रह्मत्र वेदस्तदधीतनश्यतीति भावः ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्म वेदवीर्यहन्ति ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदहन्ति विस्मरणं प्रापयति ॥ ११४ ॥

पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ॥ श्वस्वरोद्रे च संवति पङ्क्तौ च न पठेद्विजः ॥ ११५ ॥

(१) मेघान्तिथिः । गोमायुः शुगलः तत्स्वपिस्तशब्दकरणं स्वस्वरोद्ग्राणांपङ्क्त्यवस्थितानाशब्दकुर्वतामनभ्यायः ।
एकैकस्वमानजातीयपङ्क्तौ ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । गोमायु सुगाल । पङ्कौ श्वस्त्रादिपङ्क्तिमध्ये केचिदपाङ्क्यपङ्कावित्याहुः । केचिन्तु पङ्कीभूय नाभ्येत्यप्यमित्यस्यार्थमित्याहुः ॥ ११५ ॥

(३) कुडूक । धूलोर्वपे दिशादाहे सृगालकुङ्करगर्दभोष्ट्रेषु च खड्गस्तु पङ्कौ चोपविश्य प्रष्टतत्वात्सृगालश्वस्त्रगर्दीनामेव ब्राह्मणोन पठेत् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्द ! किंचपासुर्वपे रजसापूर्णे पूर्वपासुसमहनइतिचक्रवातोक्ते । दिशादाहे दिग्दाहइति प्रसिद्धे । गोमायुहुदितेगोमायो शृगालविशेषस्य विरुद्धस्तौ । स्वाभाविकविरुद्धारावेखरादानातेपापङ्कौ प्रविश्यचजनसमूहे निषेधस्योक्तत्वात् ॥ ११५ ॥

(५) नन्दन । ब्रह्मेतिशेष । ११५ ॥

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेपि वा ॥ वसित्वा मैथुन वास आद्विक प्रतिगृह्य च ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथि । अन्त शब्द सामीप्यवचन श्मशानसमीपे ग्रामसमीपेच । गाव्रजेगावोयत्रचरितुव्रजतिगाव्रीवा गोव्रज । स्त्रीसमयोगकाले यत्मावृतवासस्तदेव प्रावृत्य नाधीयीत । मैथुनशब्द साहचर्मात्तत्कालप्रवृत्ते वाससि वतते । आद्विकश्चाद्विनिमित्तशुक्लान्नाद्यर्माप गृहीत्वा नाधीयीत ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । श्मशानान्तेश्मशानमापे ग्रामान्ते ग्रामस्यान्ते समीपे तत्र विष्टाचशुचिरेपसभवान् । गोव्रजे गवामभ्ये । मैथुनवासोयत्परिधाय मैथुनकृतम् । एतेषु यावन्निमित्तानुवृत्त्यनध्यायइत्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम् । आद्विक प्रेतश्चाद्व्यतिरिक्तश्चाद्विसवन्व्यन्मर्दाक्षिणादि प्रतिगृह्य तद्दिनेऽनध्याय ॥ ११६ ॥

(३) कुडूक । श्मशानसमीपे ग्रामसमीपे गोष्ठे च मैथुनसमयधृतवास परिधाय आर्द्धायच सिद्धान्नादिप्रतिगृह्य नाधीयात् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्द । श्मशानान्तइत्याहअ तपदसामीप्ये । मैथुनसमये धृतवस्त्रमैथुनवास । आद्विक सिद्धान्नादिकमेकोद्दिष्टातिरिक्तम् ॥ ११६ ॥

(५) नन्दन । श्मशाना ते श्मशानसमीपे । गोव्रजे घोषे मैथुनमैथुनसवन्पि । प्रतिगृह्य स्वीकृत्य ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्र । मैथुनवास मैथुनसवन्धिवास वस्त्र परिधाय । आद्विक वस्तु प्रतिगृह्य अनध्याय स्यात् ॥ ११६ ॥

प्राणि वा यदिवाःप्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिक भवेत् ॥ तद्दालभ्याप्यनध्याय पाण्यास्योहि

द्विज स्मृत ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथि । आद्विनिमित्तदीयमानभक्तदिआद्विकप्रतिप्रसिद्धतन्निवृत्त्यथमिदमुच्यते । न केवलत्रीहितं ह्युदादिप्रतिग्रहएवआर्द्धेऽनध्यायहतु । यावद यदपिप्राणि वा गवादि तथाऽप्राणिवासोयुगादि तदध्यायभ्य प्रतिग्रहकाले हस्तेन स्पृष्ट्वा नाधीयीत यतस्तदेवतस्यभोजनम् । प्राणिरिवास्यमस्येतिपाण्यास्य । आर्द्धेभोजनतन्निमित्तच द्रव्यग्रहणतुल्यमितिदर्शयति ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राणि पश्वादि । अप्राण्यन्नादि । आदिकं श्राद्धसंबन्धि । आत्म्य प्रतिग्रहार्थं स्पृष्ट्वापि । एतेनापि सामान्यतउत्सृज्य प्रतिपादनमात्रं श्राद्धिकद्रव्यस्य कृतं । तद्ग्रहणेऽपि तद्दिनेऽनध्यायइत्युक्तम् । पाण्यास्य-
इति यथा भुक्ता दुप्यति तथा हस्तेन गृहीत्वापि । यथास्यस्य मुखेऽग्निसत्था पांणावपीति तयोः साम्यम् ॥ ११७ ॥

(३) कुड्मूकः । श्राद्धिकमन्नादिभुक्ता तावदनध्यायो भवतीत्युक्तम् । प्राणि वा गवाश्वाद्यप्राणि वा वस्त्रमाल्यादि
प्रतिग्रहकाले हस्तेन गृहीत्वाऽनध्यायो भवति यस्मात्प्राणिरेवास्यमस्येति पाण्यास्योहि ज्ञातः स्युतः ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाहनाणीति । प्राणिगवाश्वादिअप्राणिहिरण्यवस्त्रादिकंतत्प्रतिग्रहकाले आत्म्यपृष्ठा
स्थितस्थानध्यायः तत्र हेतुः पाण्यास्यः तेनास्य दुष्टत्वाद्देशे चारणमयुक्तम् एकाहमितिशेषः ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । आदिकं । प्रतिगृह्येत्चेत्यत्र चर्चयति प्राणिनेति । आत्म्यदत्तपाणिना स्पृष्ट्वा । प्रतिग्रहएवभोज-
नमित्युक्तं पाण्यास्योहीति ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राणी पश्वादिः । अप्राणि वस्त्रादि यार्कचित् श्राद्धादिकं यवेत् तत्र आदिकं आत्म्य प्रा-
म्य अनध्यायः । प्राणिरेव आस्ययस्य सः पाण्यास्यः द्विजः । अग्निमानस्युतः ॥ ११७ ॥

चौरैरुपभुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते ॥ आकालिकमनध्यायं वियात्सर्वाद्भुतेषु च ॥ ११८ ॥

(१) मेघानिधिः । उपभुतउपभुतः यत्र बहवश्चौराग्रामेघातार्थपतन्ति तत्र नाभ्येयम् । संभ्रमे यत्राग्निना
संभ्रमो भयंजन्यते गेहदाहादिप्रवृत्तेनार्धेऽपि गेहादावाकालिकोऽनध्यायः । प्रवृत्तिकालादारभ्य यावदप्येद्युः स एव कालः ।
अग्नेषु वाजुतेषु पातेषु दिव्यभौमान्तरिक्षेषु थिल्याह्वादिषु विवाऽर्धनादिषु ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपभुते आकुलिते । अग्निकारिते मिदाहशङ्काया संभ्रमे भये एषु श्राद्धिकप्रतिग्रहादिषु
पञ्चाकालिक यावद्दिनान्तरीयतकालमात्रं । सर्वाद्भुतेषु तद्भूलोत्पतनाद्युत्पातेषु दण्डलोपताडनाद्युत्पातेषु ॥ ११८ ॥

(३) कुड्मूकः । चौरैरुपभुते ग्रामे गृहादिदाहादिश्रुते भये दिव्यान्तरिक्षभौमेषु चाद्भुतेषु पातेषु आकालिकमनध्याय-
नानीयात् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचचौरैत्यादि त्रिन्ध्याकालिकं निमित्तकालादारभ्य परेषुस्तावत्कालपर्यन्तम् । सर्वाद्भुते-
षु पातेषु ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । सर्वाद्भुतेषु दिव्यान्तरिक्षभौमेषु पातेषु ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आकालिक दिनान्तरे तावत्कालपर्यन्तं अनध्यायः स्यात् ॥ १८ ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्युतम् ॥ अष्टकाम्बु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ ११९ ॥

(१) मेघानिधिः । उत्सर्गेषु क्षेपणहोरात्रं प्रथमुक्तम् । अनन्तत्रिरात्रेण विकल्प्यते । उपाकर्मण्यपूर्वाविधिः । अष्ट-
कात्सर्गमाह पाण्यास्तमित्पक्षेऽप्यस्ति मृतश्लोवा । यद्यपि सर्वास्वष्टमी च होरात्रमुक्तयापि नित्यार्थोपमारम्भोयुक्त-
एव । विकल्पश्च सर्वधात्मिकरणेरुतार्थत्वापेक्षः । फलत्वन्तासु अहोरात्रात्मण्यनुषङ्ग्यते पठतवः । तेषां त्रिपूर्वा निवर्तते-
परम् प्रवर्तते तत्रानध्यायः । रात्रिपरगमुपलक्षणार्थम् ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिरात्रक्षेपणमिति मुख्यः कल्पः । तावद्विलम्बेनाभ्ययनविरोधसंभवे चोत्सर्गैरित्येव-
क्षि-

शीमहोरात्रवेतिपक्षद्वयमुक्तम् । अष्टकासु अष्टकाश्राद्धतिथिषु हेमन्तशिथिरुष्णपक्षाष्टमीनवमीषु श्राद्धकरणतदन्वभो-
जनयोरभावेव्यहोरात्रम् । अष्टमीषु पागन्ध्ययनमुक्तमेव इदं तु नवम्यामुष्णवष्टकातिथ्यावहोरात्रानभ्ययनार्थम् । तथा-
ल्पकालिकततिथिसन्धेयवष्टकाकर्मयोग्याहोरात्रैरुत्सृष्टवानभ्यायइत्येतदर्थमष्टकापदम् । ऋत्वन्तासु हेमन्तादीनां-
षण्णाष्टतूनामन्त्यायाः षट्त्रयस्तासु । एतच्चान्द्रमासरुतत्वंतरात्रिषु दशरात्रित्वादेवानभ्ययनसिद्धौ वचनसौरमासद्वय-
रुतत्वंतदिनेऽनभ्ययनसिद्धयर्थम् ॥ ११९॥

(३) कुड्डूकः । उपाकर्मणि उत्सर्गे त्रिरात्रमभ्ययनक्षेपणम् । उत्सर्गे पक्षिण्यहोरात्रावनभ्यायावुक्तौ । तत्रा-
यं धर्मनैपुण्यकार्ममति त्रिरात्रोपदेशः । तथायहायण्याऊर्ध्वरुष्णपक्षाष्टमीषु तिसृषु चतसृषु चाहोरात्रमनभ्यायः । दिवाका-
लमात्रसद्भावेऽपि पौर्णमास्यष्टकासु चेत्यनेन यावदष्टम्येवानभ्यायइतराष्टमीपूक्तइत्यपुनरुक्तिः । ऋत्वन्ताहोरात्रेषु चान-
भ्यायः ॥ ११९॥

(४) राघवानन्दः । किंच उधेति । क्षपणत्यागोऽभ्ययनस्य । उत्सर्गे पक्षिण्यादेरुत्सृष्टत्वात्उपाकर्मणि उत्सर्गश्च
कालाकांशायामाहत्रिरात्रमित्यपूर्वविधिः धर्मकामानामुभयत्र त्रिरात्रमितिवा । पक्षिण्यासह विकल्प इतिमेधातिथिः । निधि-
द्धकालमाहअष्टकास्त्विति । अष्टकाश्रतस्त्रान तु सर्वाष्टम्यः । ऋत्वान्तासु प्रतिपत्सु तिसृष्वेव आद्याः प्रतिपदस्तिस्त्रोवाद्-
तिहारीतेकेः । एतासु समाहोरात्रमनभ्यायः एकवाक्यनिर्दिष्टानामभावात्स्यदीनामपि तथा ॥ ११९ ॥

(५) चन्दनः । त्रिरात्रंक्षपणत्रिरात्रमनभ्यायः । प्रथमयोगे त्रिरात्रमन्यत्रपक्षिण्यहर्वा पूर्वाक्तदृष्टव्यम् । अष्टकाः
श्राद्धकालत्वेन विहिताश्रतस्त्रित्तिसोवापसिद्धास्तासुअहोरात्रंक्षपणमिति ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिरात्रक्षपणं अनभ्यायः स्मृतः ऋत्वन्तासु रात्रिषु ऋतुसन्धिगतसु । श्राद्धिकंमुक्त्वा तत्प-
तिप्रहदिने अनभ्यायः । द्वितीया माघमासस्य श्येष्ठश्रावणुमीस्तथा । मार्गस्य चैत्राश्विनयोर्ऋतुसन्धिः स उच्यते ॥ ११९ ॥
नाधीयीताश्वमारूढोन दक्षं न च हस्तिनम् ॥ न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थोन यानृगः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । इरिणं बहिर्धामं जलवृणवर्जितो देश ऊपरपर्यायः । यानृगस्त्रीशकटशिबिकादि तेन गच्छतो निषेधः
॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न खरं नोष्ट्रमिति तद्युक्तयानपरं साक्षात्तदारोहणस्य निषिद्धत्वात् । इरिणमूररैः । यान-
मुक्तेभ्योऽन्यत्र दीलारयादि तद्धतः ॥ १२० ॥

(३) कुड्डूकः । तुरगतरुकरिनीकाखरीष्टारूढस्तयोपरदेशस्यः शकटादियानेन गच्छन्नाधीयीत ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । अश्वघारूढोनाधीयीतेत्याह नेति । नेरिणस्थोनोपरस्थः । यानृमत्र शकटादि परिशेषात् ॥ १२० ॥

(५) चन्दनः । इरिणमूररैः । यानमुक्ताश्वदिव्यतिरिक्तम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । अश्वदिमारूढः नाधीयीत इरिणस्थः ऊपरभूमिस्थः सन्वेद नाधीयीत ॥ १२० ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्घरे ॥ न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । विवादः क्रोशपूर्वक्रोश्याक्रोशः । कलहोदण्डादिनेतरेतरताडनम् । सेना हस्त्यश्वरथपादातम् ।
सङ्घरः सङ्ग्रामः । असङ्घरेऽपि सेनास्थस्य निषेधः । भुक्तमात्रयावदार्षपाणिरिति स्मृत्यन्तरम् । अजीर्णपूर्वेषु भुक्तमपरेद्युरप-
रिणतमुच्यते । वमनप्रसिद्धम् । शुक्तकउद्गारेऽस्त्यन्यजीर्णे तदहरपरेद्युर्वा ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विवादे ऋणदानादिविप्रतिपत्तिशब्दश्रवणे । कलहेऽभ्योन्यापेक्षशब्दश्रवणे । सेनायामध्ये । सङ्घरेयुद्धमध्ये । भुक्तमात्रे यावदाद्रूपाणि । अजीर्णजीर्णताकालेष्वनस्यार्जातीं शुक्तके जीर्णेष्वन्वेषितादिनाम्बो द्वारे ॥ १२१ ॥

(३) कुङ्कुमः । विवादे वाक्कलहे कलहेदण्डादण्ड्यादीं सेनायामभवृत्तयुद्धायां सङ्घरे युद्धे भोजनानन्तरं मावरा-
द्रहस्तो यावदद्रिषीणिरिति वसिष्ठस्मरणान् तथाऽजीर्णोऽन्ने वमनच कृत्वाऽम्बोद्वारे च न पठेत् ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विवादाद्यष्टु नाधीयीतेत्यनुपप्यतइत्याह नेति । विवादे वाक्कृते । कलहे दण्डादिजे । सङ्घरे युद्धे । वमित्वा उदीर्य च भुक्तान् । शुक्तके अम्बोद्वारे ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । वाग्युद्धविवादः । अन्नयुद्धकलहः । शस्त्रयुद्धसङ्घरः । समवायेजनस्यचेतिसिद्धेजनसंभेदोपातिशय-
प्रकाशनार्थतेनाग्रहणम् । सेनायामित्येव सिद्धेयुद्धे द्वयोरपियुद्धसंभवेदिति सङ्घरग्रहणम् । शुक्तकेशुक्तस्यानस्य स्नातया-
मस्य गन्धरसाविभावे । नाधीयीतेत्यनुवर्तते ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वमित्वा छर्दकृत्वा नाधीयीत ॥ १२१ ॥

अतिरिथि चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ॥ रुधरे च सुते गात्राच्छ्लेणे च परिक्षते ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिथिग्रहणशिशोपलक्षणार्थम् । अनित्यागमन शिष्टश्रातिथिस्तस्मिन्गृहआगतोऽसावभ्ये-
त्यमर्थमहद्वैताननुज्ञातोऽधीयीत । तथा च स्थूल्यस्तर शिष्टेष्टग्रहमागतइति । मारुते वायो वाति वेगेन । ननु-
कर्णश्रवणस्याद्युक्तमेव । सत्यम् ततोऽधिकतरे ततोवर्षाभ्योन्यव वाति प्रतिषेधः । अथवाति परिशुष्यति वातस्यशो-
षणार्थत्वात् । मारुतग्रहणचवातमात्रोपलक्षणार्थम् । अध्ययनश्रमेणधानुपुक्षीयमाणेष्वन्यनभ्यायः । मारुते तर्दमाने
विषादिभ्यश्चेतरीतिभिलसंवधे व्यधिक्करणसप्तम्यौ । रुधरे जलौकादिना परिसुतेऽथवा शस्त्रेणचपरिक्षते शरीरैरुधिरै-
रुते । गात्रादिवाम्येनेकत्राप्यस्ता ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिथिमर्थहितमभ्यागतं । अतिवायति गृहादिभङ्गकारिणि चोतिवाति वर्षाभ्यो य-
त्रापि । शस्त्रेणक्षते । तथा गण्डादावपि रुधरे रुते यावत्क्षिरामता तावदनभ्यायकालः ॥ १२२ ॥

(३) कुङ्कुमः । अध्ययनं करोमीति यावदतिथिरनुज्ञापितो न भवति मारुते चान्यर्थवाति रुधरे च गच्छत्कृते रु-
धिरमावदिनाऽपि शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि नाधीयीत ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । भृशममर्थं वाति मारुतग्रहणव्ययः । रुधिरदर्शनाभावैपि शस्त्रेण परिक्षते । एतच्चतुर्विपि ना-
धीयीतेत्यनुपप्यते ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । परिक्षते गात्रदतिशेषः । नाधीयीतेत्येव ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिथीन् अनुज्ञाप्य अधीयीत । च पुनः शस्त्रेण परिक्षते अशुद्धे शुक्ले ॥ १२२ ॥

साम्बन्धानाद्यज्यजुषी नाधीयीत कदाचन ॥ वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋषोपजुषी सापश्वनीं श्रूयमाणे नाधीयीत । ऋग्वेदयजुर्वेदब्राह्मणयोरप्रतिषेधः । पश्वशेष
श्रूयमाणेऽप्यनुपयोरप्यर्थमतिषेधः । वेदस्यातोपय वेदः समाप्तिसुतेतिमन्त्रान्तोत्राहणान्तश्च । आरण्यकोनात्वेदक-
देशस्तमपीत्याद्योपयोनाभ्येत्यः ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । सामध्वनौ श्रूयमाणे । वेदस्यान्तपद्वाक्यमधीत्य सर्ववेदानध्याय आरण्यकमरण्येऽ-
ध्येतव्य वेदभागमधीत्यायतोऽप्यध्येतव्येऽनध्याय ॥ १२३ ॥

(३) कुडूक । सामध्वनौ च श्रूयमाणेऽग्न्यजुषी कदाचिदध्ययनं कुर्यात् । वेदे च समाप्य चारण्यकाख्यं च वेदे
कदेशमधीत्य तदहोरात्रे वदान्तरनाधीयीत ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्द । सामध्वनौ श्रूयमाणे सति । अधीत्य चान्त अध्यायसमाप्य । आरण्यकमधीत्यग्न्या
न्तरनाध्येतव्यमितिशेष ॥ १२३ ॥

(५) नन्दन । सामध्वनौ सामगाने । सामाधीत्यतनक्षणएवर्ग्यजुषीनाधीयीत । कदाचनधापद्यपि । अध्यायका
रेऽपि वेदस्यान्तमुपनिषदमारण्यकमाश्वकेतुक्चाधीत्य तत्र क्षणएवर्ग्यजुषीनाधीयीत ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्र । सामध्वनौ सति ऋग्यजुषी नाधीयीत च पुन वेदस्य अत अधीय च पुन आरण्यक अ
धीत्यआरण्यकाध्यायअधीत्य अनध्याय ॥ १२३ ॥

ऋग्वेदोद्वेदेवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुष ॥ सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मान्तस्याशुचिर्ध्वनि ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथि । सामगीतध्वनाङ्ग्यजुषस्यानध्यायः । तत्रायमर्थवादः । देवादेवताअस्यैवदेवत्योदेवता-
स्तुतिपरिहृत्य । ऋच प्रायेण स्तुतिप्रधाना । अतउक्तदेवदेवत्यइति । मनुष्याणामर्कप्रधानत्वाजुर्वेदे च कर्मणावा-
हुत्योपदेशादेतैतसाम्येनयजुर्वेदोमानुषइत्युच्यते । मानुषशब्दोऽनुष्यजातिवचन । अभेदाध्यासाच्चजुर्वेदोमानुषइत्युक्तम् ।
पित्र्य पितृभ्योहित । पितरावा देवताअस्येति यथाकर्त्तव्यपितृशब्दसंबन्धेन श्रूयते । त्रयोलकास्तेषामप्येवाधिष्ठातार
दिवोदेवताभूमेमनुष्याअतरिक्षस्य पितर एवैत्रयोर्वेदा । इयोर्देवमनुष्यसंबन्धोक्तत्वा पारिशेष्यात्पित्र्य सामवेदः । तस्याशु
चिर्ध्वनि । नात्रतदीयस्यध्वनेरशुचित्वपरमार्थतोविज्ञेयम् । किन्तु यथाऽशुचित्प्रतिनिधाने नाध्येतव्यम् । एतत्प्रतिनिधान-
तिसामान्यमशुचित्वात्त्वन्मम् । अथथाध्ययनविधौ प्रकरणासाम्प्रगीयमानऋग्यजुषप्रतिषेधोनयज्ञप्रयोगे ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । सामध्वनावित्युक्तस्यास्योपादनमृग्वेदोदेवदेवत्यइति । देवाधिष्ठात्री देवता अस्येति
देवदेवत्य । तस्मात्पितृसर्वाधिना देवसंबन्धिनाचापेक्षया अशुचित्वस्यकर्मादिषु दृष्टवत् ॥ १२४ ॥

(३) कुडूक । सामगानश्रुताङ्ग्यजुषीरनध्यायः । अतस्तस्यायमनुवादः । ऋग्वेदोदेवएव देवताअस्येतिदेवदेवत्य ।
यजुर्वेदोमानुषोमानुषदेवताकत्वात्प्रायेण मानुषकर्मोपदेशाद्दोमानुष । सामवेदः पितृदेवताकत्वात् । पित्र्य पितृकर्मत्वाजलोप
स्पर्शनस्मरति । तस्मान्तस्याशुचिर्ध्वनि नवशुचिरेव । अतस्तस्मिन्ऋग्यजुषी नाधीयीत ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्द । सामध्वनेरशुचित्वात् ऋगिति । देवदेवताअस्येति देवदेवत्य । अशुचिरिति अशुचिरिव
पितृपक्षपातिवात्तन्वशुचिरेव वेदध्वनेरशुचित्वाभावात् । वचनान् पितृदेवताकत्वाच्चऋग्यजुषीनाध्येतव्यइतिभावः ॥ १२४ ॥

(५) नन्दन । सामध्वनाङ्ग्यजुषीरनध्यायेऽर्थवादमाह ऋग्वेदइति । पितृकर्मानुषाधिनोऽपामुपस्पर्शनस्मरणम् ।
आद्भक्तमृत्पिथीरोरभ्ययननिषेधाच्चपित्र्यस्याशुचित्वमुपपन्नम् । सामवेदश्चापि पितृपक्षपातसम्बन्धिनरशुचित् । तेन
सामाधीय त क्षणमेवर्ग्यजुषीनाधीयीतेति ॥ १२४ ॥

एतद्विदन्तोऽपिद्वासास्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ॥ क्रमत् पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्देवमधीयते ॥ १२५ ॥

(१) मेघातिथिः । एतन्त्रिलोक्याधिष्ठातृसंबन्धिपत्वमृगवेदोदं वदेवत्यइत्यादिविदन्तोविद्वांसः । प्राज्ञास्त्रयानिष्कर्ष-
सारभूतपूर्वमभ्यस्य प्रणवव्याहृतिसावित्राण्यमुक्तेन क्रमेण पश्चाद्देवधीयतेपठन्ति । तेन त्रयोलोकस्तिस्त्रोदेवताएतांश्चि-
काभ्ययनेन परिगृहीताभवन्ति । उक्तोऽप्ययमर्थोद्वितीयेऽध्यायेपुनरुच्यते । यथाऽनभ्यायेषु पठ्यते । तथा त्रयीनिष्क-
र्षं प्रागनधीति ॥ १२५ ॥

(२) सार्वज्ञनारायणः । त्रयीनिष्कर्षं त्रय्यास्तत्वेदत्रयउत्तरापेक्षया पूर्वस्य श्रेष्ठताम् । ऋगादिषुयत्पूर्वं तद-
भ्यस्यक्रमशः उत्तरोत्तरक्रमेण पश्चाद्देवतदनन्तरवेदम् । एवंच यजुर्वेदीयसामवेदीयविधिना संस्कृतेनापिऋग्वेदाभ्ययनपूर्-
र्वकं ऋग्यजुषामभ्ययनपूर्वकंच स्ववेदाभ्ययनंकार्यामित्यत्रापेक्षितम् । एतच्चानेकाशाखाभ्ययनपक्षेएकशाखाभ्ययनपक्षे-
तु स्वशाखाभ्ययनमात्रमिति ग्राह्यम् ॥ १२५ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतद्देवत्रयस्य देवमनुष्यपितृदेवताकत्वंजानन्तः शास्त्राकारुपीनिष्कर्षसारोद्भूतंपणवव्याहृतिसावि-
त्र्यात्मकंपणवव्याहृतिसावित्रीः क्रमेण पूर्वमधीत्य पश्चाद्देवाभ्ययनकुमुः । द्वितीयाध्यायोक्तोऽप्ययमर्थः पुनरनभ्यायन-
करणेऽभिहितः यथैते यथोत्तगनभ्यायाएवंपणवव्याहृतिसावित्रीष्वपठितास्त्वनभ्यायइतिदर्शयितुंशिष्यस्याध्यापनमेवक-
र्तयमितिस्नातकव्रतत्वावगमार्थं च ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्पदनामाह एतदिति । त्रय्यानिष्कर्षसारभूतंवीजभूतंवा प्रणवव्याहृतिसावित्रीः ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । एवंचसति कथमभ्येत्यमित्यपेक्षायामाह एतमिति । एतत्रयीनिष्कर्षेदेवमानुषपित्र्यात्मकंप्रयुक्त-
भावं विदित्वा विद्वांसः पूर्ववेदवेदः पूर्वमादावृत्तेदमभ्यस्याधीत्य पश्चात्क्रमशोऽन्वहमधीयते । एकस्मिन्दिनऋचोऽधीत्य-
परस्मिन्त्यजुषिपरस्मिन्सामान्यधीयतेत्यर्थः । विद्वद्भिः कृतमन्त्रैरपिकर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयी वेदत्रयी निष्कर्षंअन्वेषणंमन्त्रहंक्रुयात् एतद्विद्वांसः विदन्तः जानन्तः पश्चात् अनन्तर
वेदत्वकीयं अधीते ॥ १२५ ॥

पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलारवुजिः ॥ अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहार्जुनैश्चम् ॥ १२६ ॥

(१) मेघातिथिः । अन्तरागमनेऽध्याप्याध्यापकयोर्मध्येनाधीयानानांवा । अहर्निशमहोरात्रम् । गीतमे तु ध्यहमु-
पजासीद्विपवासाश्चोक्तः । क्षमरानाभ्ययने च एतदेव । अत्रविकल्पविवेक्षेयः ॥ १२६ ॥

(२) सार्वज्ञनारायणः । पशुः छागः । अन्तराध्यापकाभ्येजोः ॥ १२६ ॥

(३) कुङ्कुमः । पशुर्गवादि. मण्डूकविद्यालकुङ्कुरसर्पनकुलमूषकैः । सिष्योपाध्याययोर्मध्यागमनेऽनभ्यायमहोरात्र-
जानीयात् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । किं पश्चादितिःसमभिरन्तरागमनेऽनभ्यायइत्याह पश्चिति । पशुर्गवादिः ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । पशुर्गन्देनात्र ध्यायन्महोरात्राय पशवउच्यन्ते । पशुना यजेतेत्यत्रापि नित्यवहुपादानाभ्यागएवे-
त्यपरे ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशुः छागः । गुरुशिष्ययोः पश्चादीनामन्तरागमने अहर्निशं अनभ्यायः ॥ १२६ ॥

द्वायेष पर्जयेन्नित्यमनध्यायी प्रयत्नतः ॥ स्वाध्यायभूर्मं चाशुद्धामात्यानं चाशुचि द्विजः ॥ १२७ ॥

(१) मेघातिथिः । नित्यपदशानुपूर्वज्ञानध्यायानांविकल्पः । तथापि येषांनित्यत्वमात्रंनतदपरिगतमेव । यत्र नि-
त्यपदहनमर्थाशेषमाभमावास्यागुहंतीति भूमेभाशुद्धिरसिगभगत्सिद्धादिकामिध्यादिसंसर्गः । आत्मनस्त्वप्यमेव-

क्षयते । यद्यप्यभ्ययनविधिप्रकरणप्रतावनध्यायो तथापिनेत्यके, भवतः । नह्युचिरधिक्रियते तथाचब्रह्मणः तस्य-
चा एतस्ययज्ञस्य द्वावनध्यायौयदात्माशुचिर्देशइति ब्रह्मयज्ञश्च नित्योजपः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वक्ष्यमाणोद्भावेववर्जयेतनित्यमित्यंकर्तव्ये ब्रह्मयज्ञे । अतएव श्रुतौ तस्यवाएतस्य ब्रह्म-
यज्ञस्यद्वावनध्यायौयदात्माशुचिर्देशइत्युक्तम् । अत्र नाधीयतेतिनिषेधे अध्यापनमपि निषिद्धं तत्रापि वेदोच्चा-
रणरूपाभ्ययनसंभवात् ॥ १२७ ॥

(३) कुड्ढूकः । संगतिविद्यानेपुण्यकामंप्रतिपूर्वोक्तानध्यायविकल्पार्थमाह द्वावेवेति । स्वाध्यायभूमिचोच्छिष्टाद्यमे-
ध्पोपहृतां । आत्मानं च यथोक्तशौचरहितमिति द्वावेवानध्यायौनित्यंमप्यवतीवर्जयेत् ननु पूर्वोक्तान् । तेषामपि यत्र नि-
त्यप्रहणमनुवादोवा नित्यत्वख्यापकोवाऽस्ति तानपि नित्यंवर्जयेत् । अन्यत्र विकल्पः ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पर्युदासाधिकरणन्यायेनभूम्यात्माशुद्धियतिरिक्तेषु निषिद्धेषु नित्याभ्ययनंकर्तव्यमिति प्रदर्श-
नार्थम् द्वावेवेति । वेदरक्षाहेतुत्वात्तस्य वेदोपकरणेषु च स्वाध्यायेचैव नैत्यकइत्युक्तत्वात् । अष्टकाह त्वहोरात्रमिति यद्य-
प्यत्रस्वाध्यायविचार-प्रकरणात्स्नातकस्यतथापि अधीयानइति लिङ्गात्प्रथमाध्यायनेप्यङ्गमतःआयामिकाध्यायनमपि मू-
क्तसर्ववर्जनपुरःसरमितिभावः । इत्यनध्यायप्रकरणम् ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः नित्यमापद्यपि । अनेनाप्येवामनध्यायनिमित्तानामापद्यनुज्ञासूचिता ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजः द्वावेव विवर्जयेत् । अशुद्धां भूमि । च पुनः आत्मानमशुचिम् ॥ १२७ ॥

अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् ॥ ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातकोद्विजः ॥ १२८ ॥

[पष्ठद्यष्टम्यौ त्वामावास्या मुअयत्र चतुर्दशीम् ॥ वर्जयेत्पौर्णमासीच तैले मासे भगे क्षुरे ॥ ११]

(१) मेघान्तिथिः । ब्रह्मचारी भवेद्ब्रह्मचारिधर्मैशुननिवृत्तिरतिदिश्यते नपुनर्भिक्षाचरणार्थिः । अप्युतावितिस-
बन्धात्तदेवप्रथमं हृदयमागच्छति । अन्ये तु मधुमांसनिवृत्तिमपीच्छन्त्येतेष्वहःसु । तत्र स्तुत्यन्तरमुदाहार्यम् । पष्ठद्यष्टमीम-
मावास्यामुभयत्र चतुर्दशीम् । वर्जयेत्पौर्णमासीचतैलेमासे भगे क्षुरे ॥ अन्येत्वाहुर्ब्रह्मचारीतिविशिष्टाश्रमिणोनामधेयमे-
तत् । अतआश्रमान्तरवर्तिनिगृहस्थादौ प्रयुज्यमानेवेदप्रहणार्थमलक्षणयाऽतिदेशार्थो भवति । ब्रह्मचारीभवेत् परश-
व्योहि परत्र प्रयुज्यमानोवत्पर्यगमयति । सर्वेषु ब्रह्मचारिधर्मेषु शामेवब्रह्मधर्मैशुनभैक्ष्यचरणादयः । आसमावर्तनात्कुप्यादि-
तिवचनात् । गृहस्थः शेषभुगितिचप्रत्यक्षे विनिवर्तन्ते । केवलमधुमांसमैशुनप्रतिषेधमात्रमितिदिश्यतइति । प्रसिद्धस्तु
ब्रह्मचारिशब्दोमैशुननिवृत्तावेवेति यार्थकचिदेतत् ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मचारीमैथुनरहितः ॥ १२८ ॥

(३) कुड्ढूकः । अमावास्यादिष्वृतावपि स्नातकोद्विजेन स्त्रियमुपगच्छेत् । पूर्ववर्जनेष्वेवानमित्यनेनैव निषेधसि-
द्धौ स्नातकव्रतलोपप्राप्यशिशार्थमिहपुनर्वर्जनम् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अमावास्यामित्यत्र कालकर्म तेनैतेषु स्त्रियभृतावपि न गच्छेत् पूर्ववर्जनेष्वेवानमित्यादिना
निषेधस्य प्राप्तत्वेपि स्नातकव्रतलोपाश्रयुनर्ग्रहण । व्रताविति लिङ्गात् ब्रह्मचारीति पदमैशुननिवृत्तिमात्रपरम् ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । अयस्नातकस्यव्रतान्तराण्याह अमेति ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्नातकोद्विजः अमावास्यादिषु नित्यमृतावपि ब्रह्मचारी भवेत् ॥ १२८ ॥

[रामचन्द्रः । पृथीति नैते तैलान्यद्दे मासभक्षणे भगे क्षुरे क्षुरे स्मश्रास्त्रिक्रियायां वर्जयेत् ॥ ११]

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ॥ न वासोभिःसहाजसंभावित्वाते जलाशये ॥ १२९ ॥

(१) भेषान्निधि । नित्यस्य स्नानस्य भुक्तवत् प्राप्पभावान्नायप्रतिषेध । स्पृश्यन्तरे हि स्नानमहायज्ञा शेषभोजनमित्यर्थक्रमश्च । न चण्डालस्पर्शनादिनिमित्तकस्यापि नाशक्षिणमपितिष्ठेदिति विरोधात् । अतद्व्यालक्षणस्य धर्माद्यपनोदहेतीत्यप्रतिषेधः । आतुरोव्याधिग्रहीतः तस्यसर्वप्रकारस्नानप्रतिषेधोऽशुचित्वेऽपि सर्वतएवात्मानगोपायेदिति । का तर्हि तस्य शुद्धिर्माजनमद्वयत्वोक्षणवस्त्रत्यागएवमादिकर्तव्यमहानिशामुन्युक्तञ्च भयतोऽर्धरात्रिकः । ये तु महती निशा यस्मिन्कालेहेमन्तादावितिव्याचक्षते तेषामाद्यफलुग्नयोः प्रातःस्नानविधिविरोधादप्यव्याख्यानम् । नापि हैमन्तिकीपु रात्रिषु निषेधइतिप्रमाणमस्ति द्वितीयस्य निशाशब्दस्याभावात् । वासोभिरतिसामर्थ्यलक्षणे शीतादौवाससाबहुत्वै सति प्रतिषेध । एकेन विहितमेव ननम स्यादितिद्वाभ्यामनियमोबहूनां प्रतिषेध । जलाशयोजलाधारोऽविज्ञातः गाथागाधतया प्राहादिभयेनच । अजससर्वदेत्यर्थः ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणम् । आतुरो रोगी । महानिशातु विज्ञेयामध्यमप्रहरद्वयमिति स्पृष्टि । न वासोभिर्बहुभि सह सचैलस्नानादन्यत्र । नाजसुपुन पुनरेकस्मिन्दिने निमित्तान्तरपातविना । अविज्ञातेविशेषतोऽन्यजायत्वात्तत्वादिनाऽङ्गाते ॥ १२९ ॥

(३) कुहूक् । नित्यस्नानस्य भोजनानन्तरमसत्तेश्चाण्डालादिस्पर्शनिमित्तकस्य मुहूर्तमपि शक्तिविषयेनाप्रयत्न स्यादित्यापस्तम्बस्मरणान्निषेद्धुमयोग्यत्वाच्चदृष्ट्यास्नानमिदंभोजनानन्तरनिषिध्यते तथा रोगी नैमित्तिकमपि स्नानं कुर्यात् किन्तु यथासामर्थ्यं अशिरस्कभवेत्स्नानस्नानाशक्तौ तु कर्मणाम् । आर्द्रेण वाससा वा स्यात्माजनदेहिकविदुरिन्यादिजाबालाद्युक्तमनुसंधेयम् । तथा महर्मेनिशातु विज्ञेया मध्यस्थप्रहरद्वयम् । तस्मिन्स्नानं कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादत इतिदेवत्वचनान्त न स्यात् । बहुवासाश्चनित्य न स्यात् । नैमित्तिकचाण्डालादिस्पर्शे सति तु स्नानबहुवाससोऽन्यनिषिद्धम् । प्राहाद्यान्तागाधरूपतयाचविशेषेणाङ्गाते जलाशये च ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । महानिशीति महानिशा तु सा ज्ञेया मध्यमप्रहरद्वयम् । तस्यास्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादत इति शरीरतोक्ते ॥ मुहूर्तमपि शक्तिविषयेनाभयत स्यादित्यापस्तम्बस्मरणान्त् ॥ चण्डालादिस्पर्शोऽन्यस्नानमिति यादृच्छिडकस्नानविषयोनिषेधः । वासोभिर्बहुभिःसहाजसंभावित्वाते क्विञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वविवक्षितम् । अविज्ञाते नक्राद्याक्रान्तेगाधाये ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । नस्नानमाचरेत् भुक्तेति दृष्टार्थस्नानस्य प्रतिषेधः । आतुरइत्याद्यदृष्टार्थस्नानस्यच । अन्तर्वाससत्तरवासोबहिर्वासइति त्रीणि वासातिधार्थानि । तेषु बहिरुत्तरवाससोराष्टवनिषेधोबहुवचनग्रहणाद्व्ययते । अजसग्रहणादत्यन्तोपहतयोराष्टवनांनुज्ञाच ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । निमित्तविना वासोभि सह स्नानं नसमाचरेत् । अविज्ञाते अन्यजादिना खानितत्वा ज्ञाते ॥ १२९ ॥

देवतानां गुरोराज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ॥ नाकामेत्स्नातश्छायां बभ्रुणोदीक्षितस्य च ॥ १३० ॥

(१) भेषान्निधि । प्रतिरुतयोः देवतास्तासांजायासभवात् । गुरु पिता । आचार्यठपनेता । भेषोपादानमार्तिद्विफणीरविनक्षत्र्यर्थम् । तेन मानुषादिषु नार्थविधिरिति । केचित्समाचारविरोधान्नैतद्युक्तम् । गोघ्नीवर्द्धवद्भेदो विज्ञेयइति

वदन्ति । बभ्रु कपिलोवर्ण । तद्वृणयुक्तद्रव्यबन्धन गौ कपिला सोमलतावा । उभयोर्बभ्रुशब्देन वेदे प्रयोगदर्शनात् ।
कामतद्व्ययुद्धिपूर्वमदीप ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । देवताना देवतार्थानाम् । बभ्रुण कपिलस्य प्राणिनश्छायाम् । दीक्षितस्य दीक्षाकाले
॥ १३० ॥

(३) कुङ्कूक । देवतानापापाणादिमयीना गुरोः पित्रादेर्वृषते स्नातकस्याचार्यस्य च गुरुत्वेभ्योऽचार्यस्य भावा-
न्यविवक्षया पृथङ्निर्देश । बभ्रुण कपिलस्य यज्ञे दीक्षितस्यावभृथस्नानापूर्वमिच्छया छायानाक्रामेत् चशब्दाच्चाञ्जल-
सीनामपि । कामतद्व्यभिधानादयुद्धिपूर्वके न दीप ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्द । किंच देवतानामिति । आक्रमणतदुपवृथपवेशनउलङ्घनचङ्क्रमणअबुद्धिपूर्वे न दीप नापि
स्पर्शे बभ्रुण कपिलस्य दीक्षितस्यरुतयज्ञस्य ॥ १३० ॥

(५) नन्दन । देवतानादेवताप्रतिमानाम् । स्नातकोब्राह्मण । आचार्यउपनेत् । बभ्रु कपिलागौ ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्र । देवतादीना छाया कामत नाक्रामेत् बभ्रुणा गवा कपिला छायाम् । च पुन दीक्षितस्य
छायानाक्रामेत् ॥ १३० ॥

मध्यदिनेऽर्धरात्रे च श्राद्ध भुक्त्वा च सामिपम् ॥ सन्ध्योरुत्तयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥ १३१ ॥

(१) मेघातिथि । मध्याह्नेऽर्धरात्रे महानिशायासमासचश्राद्धभुक्त्वानसेवेत चिरन तत्रासीत् । यदिकथचिक्षामा-
दिगच्छतो नान्तरेण चतुष्पथमार्गात्तरमस्ति तदा तावन्मात्रसबन्धोन निषिध्यते । केचित्तुचकारमेवयाजयन्तिश्राद्धभु-
क्त्वासामिपवान्यदपिभोजनम् । आर्षमथ सबन्धे समाचारोऽन्वेप्य । नान्यथाध्यवहित सबन्धोलभ्यते ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । श्राद्धभुक्त्वा तथामिपभुक्त्वापि । मध्यन्दिनार्धरात्रयो । सन्ध्योश्च । न सेवेत चिरन
तत्रतिष्ठेत् ॥ १३१ ॥

(३) कुङ्कूक । दिवारात्रे च सपूर्णं प्रहरद्वये समासच श्राद्धभुक्त्वा प्रात सायसन्ध्ययोश्च चिरचतुष्पथनाधि-
तिष्ठेत् ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्द । सामिपमामिपमित्यसल्लिपेधाच्छ्राद्धे तद्दानभक्षणचावश्यकम् ॥ १३१ ॥

(५) नन्दन । सामिपश्राद्धभुक्त्वामध्यन्दिनादिवुचं चतुष्पथनसेवेत ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्र । चतुष्पथ मध्यदिने मध्याह्नकाल न सेवेत ॥ १३१ ॥

उद्वर्तनमपस्नानं विष्णुध्वजे रक्तमेव च ॥ श्लेष्मनिष्ठयूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामत ॥ १३२ ॥

(१) मेघातिथि । उद्वर्तनमभ्यङ्गमलापर्कषणविष्टादि । अपस्नानमुपयुक्तमुदकम् । निष्ठयूतमश्लेष्मरूपमपि भुक्त्वा
त्यक्तताम्बूलवीटिकादि । अधिष्ठानतदुपरिस्थानम् । कामत अज्ञानपूर्वमदीप ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । उद्वर्तनगात्रोद्वर्तनमलम् । अपस्नानघृतनिमिककत्स्नानजल घृतब्रान्यादीनाम् । नाधिधितिषे
ओपरि तेषातिष्ठेत् ॥ १३२ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । उद्वर्तनमभ्यङ्गमलापकर्षणपिष्टकादि । अपस्नानंस्नानोदकं मूत्रपुरीषे रुधिरं च श्लेष्मानिक्लृप्तमश्लेष्मरूपमपि चर्चितपरित्यक्तरूपताम्बूलादि वान्तंभुक्तोद्गीर्णभक्तादि एतानि कामतोनाधितिष्ठन् । अधिष्ठानंतदुपर्यवस्थानम् ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्वर्तनं गात्रान्निःसारितमलं । अपस्नानं स्नानोदकं । निष्ठयूतं मुखनिःसृतं । कफं नाधितिष्ठेत्तदुपरीतिशेषः ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । उद्वर्तनंशरीरत्यक्तमलं । अपस्नानंघृतस्नानजलम् ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्वर्तनादिषु कामतः नाधितिष्ठेत् उद्वर्तनं अभ्यङ्गमलापकर्षणं विण्मूमूत्रैश्च रक्तमेव श्लेष्मनिष्ठयूतवान्तानि एतेषु स्थानेषु क्लामतः नाधितिष्ठेत् ॥ १३२ ॥

वैरिणं नोपसेवेत् सहायं चैव वैरिणः ॥ अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योपितम् ॥ १३३ ॥

(४) मेधातिथिः । वैरी शत्रुस्तस्यसदैवउपायनप्रेषणान्येकत्रस्थानासने गृहमानादिकथाभवृत्तिरित्येवमादि न कार्यम् । अधार्मिकः पातकी यश्च कुसृत्या वर्तते । तस्करश्चौरः । अस्मादेवचभेदोपादानादधार्मिकोनसर्वं कितहियथाव्याख्यातम् । परस्ययोपितम् । योपिहृहणान्नपत्त्येवार्कितसर्वरुद्धापिवैरकरणत्वाद्भयोर्दृष्टदोषनिमित्तैश्च प्रतिषेधः साहचर्यात् । उत्तरत्र च दारग्रहणमदृष्टदोषातिशयदर्शानार्थम् । पुनरेवंक्तव्यंयोपितमितिसामान्यनिर्देशे दारशब्दार्थवादाद्विशेषावगतिः । नायमस्यार्थवादोभिल्लभैवेतद्वाक्यम् ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आरिं न सेवेत् चिरं न तस्मिन्नि तिष्ठेत् ॥ ३३ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । शत्रुतन्मद्विषणमधर्मशीलं चौरपरदारारंभनसेवेत् । चौरस्याधार्मिकत्वेऽप्यत्यन्तगहितत्वात्पृथग्दिर्दयाः ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । वैरिणः सहायमित्यन्वयोतस्मिन्निवर्जयेत् ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । योपितोदारान् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । परस्य योपित न सेवेत् ॥ १३३ ॥

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ॥ यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अजीर्णकारभोजनादि सुवर्णापहरणादिचेदृशमनायुष्यमायुष्यसंयकरयादृशंपरदारगमनम् । अदृष्टेन दृष्टेन च दोषः ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनायुष्य । लोके नृहल्लोके ॥ १३४ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । यस्मादीदृशमनायुष्यमिह लोके पुरुषस्य न किञ्चिदस्ति यादृशंपरदारगमनम् तस्मादेतन्न कर्मण्यम् ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषु परस्त्रीगमनमत्यर्थनिराकृतंयमित्याह नहृति । सेवनं संभोगः ॥ १३४ ॥

(५) रामचन्द्रः । परदारोपसेवनं यादृशंअनायुष्यकरं ततो न्यतरम् ॥ १३४ ॥

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बह्वृभुतम् ॥ नावमन्येत वै भूष्णुः रुशानपि कदाचन ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । अवमानअनादरोर्गौरवाभावरितरस्कारम् । रुशानपि तदात्वे भीतिकर्तुमसमर्थानपि ॥ १३५ ॥

- (२) सर्वज्ञनारायणः । नावमन्येताभिसेपादिनाऽवमतान्कुर्यात् भूष्णुर्भूतिशीलइतिभूतिकामिताऽभिषेता ॥ १३५ ॥
- (३) कुङ्कुः । वृद्धयर्थे भूधातु । भूष्णुःवर्धिष्णुर्धनगवादिना वर्धनशीलः क्षत्रियसर्पबहुश्रुतंच ब्राह्मणनावजा-
नीयात् । कृशानप्रितत्काले मतीकाराक्षमान् ॥ १३५ ॥
- (४) राघवानन्दः । किंच क्षत्रियमिति द्वाभ्यां । बहुश्रुतविद्वांसं । भूष्णुरायुरादिना वर्धनशीलः ॥ १३५ ॥
- (५) नन्दनः । क्षत्रियमभिषिक्तम् ॥ १३५ ॥
- (६) रामचन्द्रः । भूष्णुः वर्धिष्णुः क्षत्रियादिकं नावमन्येत न तिरस्कुर्वात् ॥ १३५ ॥
- एतन्नयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ॥ तस्मादेतन्नयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अवमन्तारंपुरुषम् त्रयमवमानितम् क्षत्रियः सर्पाऽदृष्टया शक्यया ब्राह्मणोजपहोमैरदृष्टेन च दोषेण तस्मादेतन्नयनित्यमित्युपसंहारः । विधाय शोषदर्शानंपुनरुपसंहारोयत्नेन परिहारायः । यन्नातिशयाच्च प्रायेऽश्विने गौरवमप्यनुमीयते ॥ १३६ ॥

- (२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मादित्युक्तेपसंहारोदोषाधिक्यज्ञापनार्थः ॥ १३६ ॥
- (३) कुङ्कुः । एतन्नयमवमानितसदवमन्तारंविनाशयति । क्षत्रियसर्पा दृष्टशक्त्या ब्राह्मणश्चाभिषारदिना दृष्टेन तस्मात्कल्याणबुद्धिरैतन्नयसर्वदा नावजानीयात् ॥ १३६ ॥
- (४) राघवानन्दः । तत्काले अनपकारित्वेपि उदकेअनर्थावहमित्याह एतदिति । त्रयक्षत्रियादि । अवमानितं-
संपुरुषमवमन्तारदृष्टादृष्टाभ्यांदेहति ॥ १३६ ॥
- (५) नन्दनः । उक्तमर्थनिगमयति एतदिति ॥ १३६ ॥
- (६) रामचन्द्रः । क्षत्रियः ब्राह्मणः सर्पः एतन्नयमवमानित तिरस्कृतं निर्दहति ॥ १३६ ॥

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ॥ आन्वृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । असमृद्धिर्धनायसंपत्तिःकृप्यादिना धनार्जनावसरे । तत्र नात्माऽवमन्तव्योदुर्भगोऽहमरुत-
पुण्योनास्मिन्नवसरे धनमयालुब्धकृतोऽन्यदा प्राप्स्यामीति नावसादोभावनीयः । आन्वृत्योः श्रियमन्विच्छेत् आन्व्या-
दुच्छ्लासाद्वनार्जनकामो न त्यक्तव्यः । न धैर्नाश्रियं दुर्लभं मन्येत । अवश्यमसंपद्यतेमद्यवसायइतिगृहदोःस्थित्याद्यपरिग-
णस्य तदर्थेने प्रवर्तितव्यम् । अस्ति कस्यचित्सुभाषितम् । हीनाःपुरुषकारेण गणयन्तिगृहस्थितिम् । सत्त्वोद्यमसमर्थानां-
नासाध्यव्यवसायिनाम् ॥ अनेन चैतद्दशयति नाहदुर्गत-क्लेशमाप्स्यपनआधानादौ नाधिक्ये ततोऽप्रिहोत्रहोमक्लेशादुच्ची-
र्णोऽस्मीति यस्यबुद्धिःसन सम्यङ्गन्यतइति । अतस्तदर्थमयतेत ॥ १३७ ॥

- (२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वाभिः पित्रादिक्रमागताभिः । अन्विच्छेत् प्रयत्नेनानुसंदध्यात् ॥ १३७ ॥
- (३) कुङ्कुः । प्रथमं धनार्थमुद्यमे कृते तत्र धनानामसंपत्तिभिर्मन्दभाग्योऽहमितिनात्मानमवजानीयात् । किंतु
मरणपर्यन्तंश्रीसिद्धयर्थमुद्यमकुर्यात् न त्विमांदुर्लभं बुध्येत् ॥ १३७ ॥
- (४) राघवानन्दः । अवमाननमसद्वेनाह नेति । पूर्वसंपन्नः संपतंस्तधनःकृतोद्यमस्तदराजया मन्दभाग्योहमि-

त्यात्माननावजानीयादिति । उक्तनिषेधातिरुपिणस्वावमानेनावसन्नप्रत्याह आशुचोरिति । एना श्रियपुरुषकारस्या-
साम्यत्वाभावात् ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्र । एना श्रिय दुर्लभानमयेत् नासाध्यव्यवसायिन पूर्वापरसमृद्धिभि पिनादिक्रमादागताभि
॥ १३० ॥

सत्यं ब्रूयादधिक्यं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ॥ प्रियं च नानृतं ब्रूयादेपधर्मः सनातनः ॥ १३१ ॥

(१) मेघातिथि । अर्थप्रयुक्तवचन सत्येतिष्यते । यथादृष्टश्रुतचसत्यप्रियब्रूयात् । द्वितीयोऽयविधिः । औ-
दासीदिगुणानुक्रमपरस्यादष्टेनापि केनचिदवसरेण । तथा पुत्रजन्मादि ब्राह्मणपुत्रस्तेजातइत्यसत्यपि स्वप्रयोजने यदि
सत्यतद्भव्य । यदितस्य तन्न विदितसत्यप्रियमप्रियवास्ति । प्रियदर्शितब्राह्मणपुत्रइत्योदि । अप्रिययथाब्राह्मण कन्या-
ते गर्भिणी तदसत्यन ब्रूयात्सत्यमपि कन्यागर्भघृहणमप्रियत्वादप्रकाश्यम् । सत्यागतौतूष्णीमासितध्यम् । ननुगर्भिण्यागर्भि
णाति वक्तव्यप्रियत्वादतआहप्रियचनानृतब्रूयादिति । एतच्च यस्यैवमथम साक्षात्कारस्तेन तत्रतूष्णीमासितुन छभ्यते । एषस
नातनोधर्म । सनातनोन्त्योवेदस्तेन विहितत्वाद्दर्मोऽपि सनातनः ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । सत्यं ब्रूयात् । मिथं ब्रूयादिति समुच्चितवाक्यमिति स्फुटयितुम् न ब्रूयादिति व्यतिरेको-
पदर्शनम् ॥ १३१ ॥

(३) कुड्ढक । यथादृष्टश्रुतसत्वब्रूयात् तथा प्रीतिसाधनब्रूयात् पुत्रस्तेजातइति । यथादृष्टश्रुतमन्यप्रियपुत्रस्तेष्टत
इत्यादि न वदेत् प्रियमपि मिथ्या न वदेत् । एषवेदभूतत्या नित्योधर्म ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्चित्प्रियमिति । विप्रक्षत्रियवैशम्भवा न । भोभोक्षत्रियदायाद न क्षत्रियाधमेति । क्षत्रिय-
ब्राह्मणन ब्रूयात् ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्र । प्रियमपि अनृत न ब्रूयात् ॥ १३१ ॥

भद्रभद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ॥ शुष्कवैर विघातं च न कुर्यात्केनचित्तह ॥ १३२ ॥

(१) मेघातिथि । अत्र प्रथमस्य भद्रशब्दस्यनञ्गोपव्याचक्षते । यद्भद्रतद्भद्रमिति ब्रूयात् । इतिकरण भद्रश-
नार्थ । कन्याणमद्भुलसिद्धश्रेयइत्यादय सिद्धा शब्दा मयोक्तव्या । पूर्वपदस्यापि प्रदर्शनार्थत्वेऽपि चक्षुष्मान्पूर्व-
प्राज्ञर यादिवचनछभ्यते । अथवाभद्रमिथेपपवशश्चएवमादिषु वक्तव्य । शुष्कवैरअसम्येर्भादिप्रयोजनआहोपुरुषिकवा
क्येनधर्तं पम् । एवराजाधिकरणेविवादशुष्कर्मवेत्यादिसंपद्यते । केनचिदसमर्थेनापि ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । भद्रवस्तुतोपच्योभनं भद्रमित्येववा भद्रमपि । शुष्कवैरनिमित्तसद्देष विवादविहृद्भवा-
द् ॥ १३२ ॥

(३) कुड्ढक । प्रथमभद्रपदमभद्रपदपरं द्वितीयभद्रशब्दपर्यायपरं अमभ्रपत्तद्भद्रशब्दपर्यायपरमशस्तादिशब्देन
धब्रूयात् । तथाप्यापस्तम् । नाभद्रमभद्रब्रूयात्पुण्यमशस्तमिति ब्रूयात्भद्रमित्यवेति भद्रपदमेव वा तत्र योग्य । शुष्क
निष्प्रयोजनवैरविवादन केनचित्सह कुर्यात् ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्चभद्रमिति । भद्रभद्रमिति वीप्सा । शुष्कवैरमितिकलहितवैरम् ॥ १३२ ॥

(५) नन्दन । शुभाशुभेऽु सर्वत्र भद्रभद्रमिति ब्रूयात् । भद्रमिति ब्रूयादिति यावत् । भद्रमित्येव वा वदेत् । सरु-
द्भमित्येव वा ब्रूयात् । शुष्कवैरभयम् ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभद्रमपि वस्तु भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् शुष्कवैरं निष्प्रयोजनं वैरं न कुर्यात् ॥ १३९ ॥

नातिकल्पं नातिसायं नातिमध्यं दिने स्थिते ॥ नाज्ञातेन समं गच्छेत् नैकोन वृषलैः सह ॥ १४० ॥

(१) मेघातिथिः । अतिकल्पशब्दश्चाहर्मुखे वर्तते । उप.काले नगन्तव्यम् । अतिसायपश्चिमसंध्यासमयेऽज्ञानेन पुरुषेण सह न गच्छेत् । असहायश्च वृषलैः शूद्रैश्च सह ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिकल्पमुदयसमये न गच्छेत् पन्थानं । स्थिते वर्तमाने । न वृषलैरेव सह ॥ १४० ॥

(३) कुंडलूकः । उप.समये प्रदोषे च दिवा सपूर्णमहरक्षये च अज्ञातकुलशालेन पुरुषेण शूद्रैश्च सह न गच्छेत् । नैक.मपचेताध्वानमित्युक्ते प्रतिषेधेऽपि पुनर्नैकइतिप्रतिषेध.स्वातृकव्रतलोपमायश्चित्तगौरवार्थः ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । पठेतान्वर्जयेदित्याह नेति । अतिकल्पं उपस्थितेः सूर्ये इति शेषः । अज्ञातेन कुलशालादिना वृषलैर्वैष्टितो नैको विप्र १४०

(५) नन्दनः । अज्ञातेनाविदितत्वभावेन ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिकल्पं मातः अज्ञातेन पुरुषेण समं नाधिगच्छेत् । प्रत्युपोर्मुखं कल्पमित्यमरः । अति-सायं काले अतिमध्यं दिने स्थिते तथा वृषलैः सह न गच्छेत् ॥ १४० ॥

हीनाहानतिरिक्ताहान्विद्याहीनान्नयोधिकान् ॥ ह्यपद्रव्यविहीनाश्च जातिहीनाश्च नाक्षिपेत् ॥ १४१ ॥

(१) मेघातिथिः । हीनाहान्ना क्राणकुष्ठिकुण्डादयः । अतिरिक्तमधिकं अह्नयेषां ग्रीपद्यादयः । विद्याहीनामूर्खाः । वयोतिगा अत्यन्तवृद्धाः । रूपहीनाद्दु.संस्थानांश्चिपटकेकरादयः । द्रविणहीनाः दूरिद्रा द्रविणधनतेन हीनार्जिताः । जात्याहीनानिरुहजातयः कुण्डगोलकाद्यास्तौनाक्षिपेत् । आक्षेपः कुक्ता एतेषां एतैः शब्दैराह्वानमेव कुक्ता ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वयोतिगानतिवृद्धान् । द्रविणधनं । जातिविशिष्टकुलजन्म माऽऽक्षिपेद्दोनाह्त्वाद्यन्तर्भाषेनाक्षेपेन कुर्यात् ॥ १४१ ॥

(३) कुंडलूकः । हीनाह्नाधिकाद्मुखवृद्धफुरुषां हीनहीनजातीनक्राणशब्दाह्वानादिना न निन्देत् ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । सज्जपादइतिवा अह्नहीनान्पट्टनाधिक्षिपेदित्याह हीनाह्नाह्वानिति ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यधनम् । जातिराभिजात्यं ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । हीनाह्नाह्नाश्च न क्षिपेत् न तिरस्कुर्वात् ॥ १४१ ॥

न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोभ्राह्मणानलान् ॥ न चापि पश्येदशुचिः सुस्त्योऽज्योतिर्गणान्द्वि ॥ १४२ ॥

(१) मेघातिथिः । उच्छिष्टो भुक्त्वाननापान्त.हतमूत्रपुरीषम् । अशुचिमात्रमिहोच्छिष्टशब्देनोच्यते । तस्यापोच्छिष्टस्य गवादिस्पर्शः प्रतिषिध्यतेऽशुचिशब्देन । प्रार्थ्यश्चं वक्ष्यति पार्थिवं महामतद्वयम् । अन्येनाप्यह्नेन स्पृशन्ति-

(१४१) वयोऽधिकान्=वयोऽतिगान् (मं०)

प्यते । वस्त्राद्यन्तरिते न निषेधः ॥ दिविज्योतिर्गणनपश्येत् । स्वस्थोनातुरः । दिवातिवचनाद्भूमौ ज्योतिषोऽग्नें चाम-
तिषेधः ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाणिना न स्पृशेदिति गान्त्रान्तरेण स्वर्गं तादृशदोषाभावात् । उच्छिष्टइत्यशुचिमात्रो-
पलक्षणम् ॥ १४२ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । कृतभोजन-कृतमूत्रपुरीषादिश्राकृतशौचाचमनोब्राह्मणोहस्तादिना गोब्राह्मणाधीन्य स्पृशेत् । न-
चाशुचिःसन्नानातुरोदिविस्थोत्सूर्यचन्द्रग्रहादिज्योतिर्गणान् पश्येत् ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । स्वयमुच्छिष्टोविषः पाणिना गोब्राह्मणादीन् न स्पृशेदित्यन्वयः । तथा स्वयं-
सुस्थोअशुचिःसन् ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । उच्छिष्टः स्नानाचमनशोभ्याशौचयुक्तः । त्वस्थ सावधानः । अत्र दिवातिविशेषणाम्बलेनुक्तातदर्श-
नमितिगम्यते ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्म । न स्पृशेदिति । अशुचिःसज्योतिर्गणन पश्येत् ॥ १४२ ॥

स्पृष्टैतानशुचिर्नित्यमद्भिःप्राणानुपस्पृशेत् ॥ गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिपाणितलेन तु ॥ १४३ ॥

(१) भेधातिथिः । अविशेषवचनेऽपि प्राणाश्वक्षुरादयस्वर्भूषणोऽप्युच्यन्ते । प्राणशब्दश्वक्षुरादिवचनोवेदे प्राण-
सम्बोधनिषदि दृश्यते । गान्त्राणिअसज्जानुपादादीनि । पाणितलेनापोशुहीत्वा स्पृशेत् ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतान्गोब्राह्मणान्नात्न स्पृष्ट्वा ज्योतिर्गणनं द्रष्टव्यमपि । अद्भिःप्राणानिति आचमनं-
कृत्वा जलसहितेन हस्तेन भूषण्येन्द्रियस्थानानिसमहस्ततलेन सर्वगात्रनाभिच स्पृशेदिति तस्यप्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ १४३ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । एतान्गवादीनाशुचिःसन्स्पृष्ट्वा कृत्वाचमनःपाणिना शृङ्गोताभिरद्भिःप्राणांश्वक्षुरादीनीन्द्रियाणि शिरः-
स्कन्धजानुपादानाभिच स्पृशेत् । अत्रकरणे चेदभायश्चित्ताभिधानलाघवात् । तत्राकरणे गवादिपहणमपि कर्तव्य-
स्यात् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । देवाश्चेत्तत्राहस्पृष्ट्वेति । प्राणान्चक्षुरादीन्द्रियाणिजलपूर्वमुपस्पृशेदिति । नाभिचपाणितले-
नकरणेन ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अत्र प्रायश्चित्तमाह स्पृष्ट्वेति । एतानि गोब्राह्मणान्नात्नपाणिना ज्योतिर्गणांश्वक्षुपा स्पृष्ट्वाअद्भिःसह-
पाणितलेन प्राणांश्वक्षुरादीनि प्राणस्थानानीति । गवाण्यवयवांश्रनाभिचोपस्पृशेत् ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान् विशादीन् अशुचिःसन् स्पृष्ट्वा अद्भिःप्राणांश्वक्षुरादीन् उपस्पृशेत् । सर्वाणि गा-
त्राणि नाभिच पाणितलेन स्पृशेत् ॥ १४३ ॥

अनातुरःस्नानि खानि न स्पृशेदिति मित्ततः ॥ रोमाणि च रहस्थानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥ १४४ ॥

(१) भेधातिथिः । अनिमित्तकण्डूयनादिनिमित्तविना । स्नानि खानि चक्षुरादीनि छिद्राणि न स्पृशेत् । रह-

स्थानांश्चान् (अ)

स्थानि कक्षीपस्थगतानि विवर्जयेत्प्रकृतेन स्पर्शनं । श्लोकपूरणार्थमाख्यातान्तरोपादानम् । अन्येत्वाहुः आख्याता-
न्तरनिर्देशाद्दर्शनमतिविष्यते ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनानुरः कण्डूत्यादिपीडाभावे । तथा अनिमित्तत आचमनादिनिमित्तव्यतिरेकेण । खानि
इन्द्रियस्थानानि नाम्पूर्वस्थान्यपि न स्पृशेत् । रहस्यान्युपस्थादित्थितानि वर्जयेत् । स्पृशेन्नित्यमेवानुरत्वेपि ॥१४४ ॥

(३) कुङ्कूकः । अनानुरः सन् खानि खानीन्द्रियछिद्राणिरोमाणि च गोप्यान्युपस्थकक्षादिगतानि निर्गमिसंन स्पृ-
शेत् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । अनिमित्ततः । आचमनादिनिमित्तविज्ञा । रहस्थानि कक्षीपस्थगतानिविवर्जयेन्नस्पृशेत्
॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । अनानुरः श्रोत्रादिषु पीडारहितः । खानि श्रोत्रादीनि । वर्जयेत् स्पर्शनदतिशेपः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । खानि खानि । छिद्राणि अनिमित्ततः न स्पृशेत् । सरहस्थानिगुहस्थानि यानि रोमाणि
तानि वर्जयेत् ॥ १४४ ॥

मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ॥ जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिलषितायुर्धनादिसिद्धिर्मङ्गलम् । तदर्थमाचारोमङ्गलाचारोगोरोचनातिलकशुभकलादिस्व
शस्तेन युक्तो नित्यं तस्मैवापरः स्यात् । ननु चाचारस्य प्रामाण्यमुक्तमेवं । सत्यम् । अदृष्टस्थायस्थानेनोच्यते । दृष्टयुद्धयादि
क्रियमाणस्य व्यभिचारदर्शनेन कश्चिदनादरपरः स्यात् । तदर्थपुनरुच्यते यथाप्रस्थानकाले संनिहिते पुनः कथं
दम्भादौवन्दंनसुक्कनिवसनदर्शनदक्षिणतः कपिञ्जलवासितं फलिते वृक्षे दक्षिणतएव वायसस्य । एवमादिमङ्गलाश्रमा-
दरणीयं विपरीतविपरीतवर्जनीयम् । जितेन्द्रियोविषयेष्वललसः । पुरुषार्थतयैतदसकृत्कृत्तमपि विनिपातनिवृत्त्यर्थमु-
च्यते । अथेत्स्यापिहोमसभवाजुहुयादमित्याह । अतन्द्रितइत्युक्तानुवादः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मङ्गलाचारः । पापालक्ष्मीनाशहेतुराचारः । नियतात्मा शुचिः । जितेन्द्रियो नियतेन्द्रि-
यः । जपेत्गायत्र्यादि जुहुयात्तेनैव पापशान्त्यर्थम् ॥ १४५ ॥

(३) कुङ्कूकः । अभिमेतांर्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्देतुत्वेन गोरोचनादिधारणमपि मङ्गलम् । गुरुसेवादिकमाचारस्तत्रोद्युक्तः
स्यात् । बाह्यान्तरशौचोपेतोजितेन्द्रियश्च भवेत् । गायत्र्यादिजपविहितहोमचनित्यं कुंयात् । अतन्द्रितोऽनलसः । अथा-
चारादीनामुक्तानामपि विनिपातनिवृत्त्यर्थं त्वानुरभिधानम् ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्चमङ्गलेति । मङ्गल्यं स्वर्णदूर्वादि । प्रयतात्मा शुचिः । जपेद्रायत्रीमिति शेषः ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । नैमित्तिकानाचारानाह । मङ्गलेति । मङ्गलानि सुवर्णचन्दनरत्नपञ्चगव्यानिरोचनं । त्रियसुसर्प-
सौद्रमङ्गलानि प्रचक्षते ॥ आचारोव्याख्यातः ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मङ्गलाचारयुक्तः स्याद्द्वारालंकारयुक्तः स्याद्रायत्रीजपेत् ॥ १४५ ॥

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ॥ जपतां जुहुतां चैव विनिपातान् वियते ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । विनिपातः धारुतायुभिमित्तकोद्वैवोपद्रवोत्पाधिर्धननाशइश्वरियोगादिः । स एवमाचाराणां-
माह्वान्यकानिवर्तते । अनेनापि नित्यतैवोक्ता भवति सत्यपि फलार्थत्वे । नहि कश्चिद्वैवोपद्रवानिष्टमिष्यते । अतो-

व्यते । वस्त्राद्यन्तरिते न निषेधः ॥ दिविज्योतिर्गणं पश्येत् । स्वस्थोनातुरः । दिवीतिवचनाद्भूमौ ज्योतिषोऽग्रे चाम-
तिषेधः ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाणिना न स्पृशेदिति ग्रात्रान्तरेण स्पर्शं तादृशदोषाभावात्तः । उच्छिष्टइत्यशुचिमात्रो-
पलक्षणम् ॥ १४२ ॥

(३) कुडूकः । रुतभोजन, रुतमूत्रपुरीषादिश्राकृतशौचाचमनोब्राह्मणोहस्तादिना गोब्राह्मणाग्नीन् स्पृशेत् । न-
चाशुचिःसन्नानातुरोदिविस्थांस्मूर्यचन्द्रयहादिज्योतिर्गणान् पश्येत् ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । स्वयमुच्छिष्टोविमः पाणिना गोब्राह्मणादीन् न स्पृशेदित्यन्वयः । तथा स्वयं-
सुस्थोअशुचिःसन् ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । उच्छिष्टः स्नानाचमनशोभ्याशौचयुक्तः । स्वस्थः सावधानः । अत्र दिवीतिविशेषणाज्जलेनुज्ञातं दर्श-
नमितिगम्यते ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । युगं । न स्पृशेदिति । अशुचिःसज्योतिर्गणं पश्येत् ॥ १४२ ॥

स्पृश्वेतानशुचिर्नित्यमद्भिःप्राणानुपस्पृशेत् ॥ गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिपाणितंलेन तु ॥ १४३ ॥

(१) मेघातिथिः । अविशेषवचनेऽपि प्राणांश्चक्षुरादयपवमूर्धन्याउच्यन्ते । प्राणवाब्दश्चक्षुरादिवचनोवेदे प्राण-
समवोपनिषदि दृश्यते । गात्राणिअसजानुपादादीनि । पाणितलेनापोशृहीत्वा स्पृशेत् ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतान्नगोब्राह्मणानलात् स्पृष्ट्वा ज्योतिर्गणं च द्रष्टव्यमपि । अद्भिःप्राणानिति आचमनं-
कृत्वा जलसहितेन हस्तेन मूर्धन्येन्द्रियस्थानानिसमहस्ततलेन सर्वगात्रेणाभिच स्पृशेदिति तस्यमायश्चित्तमित्यर्थः
॥ १४३ ॥

(३) कुडूकः । एतांगवादीन्शुचिःसन्स्पृष्ट्वा कृताचमनःपाणिना गृहीताभिरद्भिःप्राणांश्चक्षुरादीनीन्द्रियाणि शिरः-
स्कन्धनानुपादानाभिच स्पृशेत् । अमकरणे वेदभाष्यभित्ताभिधानंलाघवार्थम् । तत्रप्रकरणे गवादिग्रहणमपि कर्तव्य-
स्यात् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । देवाद्येत्तत्राहस्पृशेदिति । प्राणान्चक्षुरादीन्द्रियाणिल्लपूर्वमुपस्पृशेदिति । नाभिचपाणितले-
नकरणेन ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अत्र प्रायश्चित्तमाह स्पृशेदिति । एतानि गोब्राह्मणानलात्पाणिना ज्योतिर्गणांश्चक्षुषा स्पृष्ट्वाअद्भिःसह-
पाणितलेन प्राणांश्चक्षुरादीनि प्राणस्थानानीति । गात्राण्यवयवांश्चनाभिचोपस्पृशेत् ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान् विशादीन् अशुचिःसन् स्पृष्ट्वा अद्भिःप्राणान्प्राणैन्द्रियादीन् उपस्पृशेत् । सर्वाणि गा-
त्राणि नाभिच पाणितलेन स्पृशेत् ॥ १४३ ॥

अनातुरःस्नानि खानि न स्पृशेदिति मित्ततः ॥ रोमाणि च रहस्थानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥ १४४ ॥

(१) मेघातिथिः । अनिमित्तकण्ट्यनादिनिमित्तविना । स्नानि खानि चक्षुरादीनि छिद्राणि न स्पृशेत् । रह-

• एतान्-एतान् (अ)

स्थानि कक्षोपस्थगतानि विवर्जयेत्प्रकृतेन स्पर्शेन । श्लोकपूरणार्थमाख्यातान्तरोपादानम् । अग्न्येत्वाहुः आख्यातान्तरनिर्देशादर्शनप्रतिषिध्यते ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अनतुरः कण्डूत्यादिपीडाभावे । तथा ऽनिमित्ततथाचमनादिनिमित्तव्यतिरेकेण । खानि इन्द्रियस्थानानि नाभ्यूर्ध्वस्थाप्यपि न स्पृशेत् । रहस्थान्युपस्थादिस्थितानि वर्जयेत् । स्पृशेन्नित्यमेवातुरत्वेपि ॥ १४४ ॥

(३) कुङ्कुमः । अनतुरः सन खानि खानीन्द्रियछिद्राणि रोमाणि च गोप्याभ्युपस्थकक्षादिगतानि निर्निमित्तं स्पृशेत् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । अनिमित्तः । आचमनादिनिमित्तविना । रहस्थानि कक्षोपस्थगतानिविवर्जयेन्नस्पृशेत् ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । अनतुरः श्रोत्रादिषु पीडा रहितः । खानि श्रोत्रादीनि । वर्जयेत् स्पर्शनइतिशेषः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । खानि खानि । छिद्राणि अनिमित्तः न स्पृशेत् । सरहस्थानिगुहस्थानि यानि रोमाणि तानि वर्जयेत् ॥ १४४ ॥

मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ॥ जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्रिमतन्द्रितः ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिलषितायुर्धनादिसिद्धिर्मङ्गलम् । तदर्थमाचारो मङ्गलाचारो गौरोचनातिलकशुभफलादिस्पृशेत्तेन युक्तो नित्यतस्तेवापरः स्यात् । ननु चाचारस्य प्रामाण्यमुक्तमेव । सत्यम् । अदृष्टव्याथस्थानेनोच्यते । दृष्टबुद्धयोऽपि क्रियमाणस्य व्यभिचारदर्शनेन कश्चिदनादरपरः स्यात् । तदर्थं पुनरुच्यते यथाप्रस्थानकाले सनिहिते पुनः कपनदध्यादौ वन्दनशुद्धनिवसनदर्शनदक्षिणतः कपिञ्जलवासितं फलिते वृक्षे दक्षिणतएव वायसस्य । एवमादिमङ्गलाभेमादरणीयविपरीतविपरीतवर्जनीयम् । जितेन्द्रियो विषयेष्वलालसः । पुरुषार्थतयैतदंसकदुक्तमपि विनिपातनिवृत्त्यर्थमुच्यते । अघ्रेन्व्यापिहोमसभवा जुहुयादमिमित्याह । अतन्द्रितइत्युक्तानुवादः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । मङ्गलाचारः । पापालक्ष्मीनाशहेतुराचारः । नियतात्मा शुचिः । जितेन्द्रियो नियतेन्द्रियः । जपेत्प्रायश्चर्यादि जुहुयात्तेनैव पापशान्त्यर्थम् ॥ १४५ ॥

(३) कुङ्कुमः । अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्देतुर्वेन गौरोचनादिधारणमपि मङ्गलम् । गुरुसेवादिकमाचारस्तत्रोद्युक्तं स्यात् । यास्तान्यन्त्यशौचोपेतो जितेन्द्रियश्च भवेत् । गायत्र्यादिजपविहितहोमचरित्यं कुप्यात् । अतन्द्रितोऽनलसः । अश्रु चारादीनामुक्तानामपि विनिपातनिवृत्त्यर्थत्वात्पुनरभिधानम् ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्चमद्रहेति । मङ्गल्यं स्वर्णदूर्वादि । मयतात्मा शुचिः । जपेद्रायत्रीमिति शेषः ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । नैमित्तिकानाचाराणाह । मङ्गलेति । मङ्गलानि सुवर्णचन्दनरत्नपद्मव्यापिनो रचना । नियुक्तसर्वेषु सौम्यमङ्गलानि प्रचक्षते ॥ आचारोऽप्याख्यातः ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मङ्गलाचारयुक्तः स्याद्दलालकारयुक्तः स्याद्प्रायश्चित्तजपेत् ॥ १४५ ॥

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ॥ जपतां जुहुतां चैव विनिपातानि वियते ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । विनिपातः मारुताशुभनिमित्तकोद्वैवोपद्रवोप्याधिर्धननाशदृष्टवियोगादिः । स एवमाचाराणां प्रायश्चित्तकालिवर्तते । अनेनापि नित्यतैवोक्तं भवति सत्यपि फलार्थत्वे । नहि कश्चिदेतद्रोपधानि श्रुतिमर्थयते । अतो-

नित्यग्रहणमनुवादः । अथापि कश्चिदनर्थास्पात्तथापि नित्यएवार्थविधिः । एवंचोभयार्थतातस्य नित्याधिकारवृत्ति-
विनिपातनिवृत्तिश्च ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनिपातइहलोकैपरलोके च ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लुकः । अतआहमद्ब्रह्मचारयुक्तानामिति । मद्ब्रह्मचारभ्यांयुक्तानामित्यंशुचीनांजपहोमरतानांदैवमानु-
षोपद्रवो न जायते ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानामनुष्ठानेअर्थवादमाह मद्ब्रह्मेति । विनिपातोद्वैवमानुषोपद्रव, जपादिफलरहित्यंवा ।
मद्ब्रह्मचारयुक्तानामित्याद्यनुवादः ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मद्ब्रह्मेति । मद्ब्रह्मचारयुक्तादीनांविनिपातोव्याध्यादीभिःचरणदिरनिष्टप्रामिर्नविद्यते ॥ १४६ ॥

वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ॥ तं ह्यस्याद्भुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्यउच्यते ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । जपेच्चजुहुयाच्चैवेत्युक्तम् । तत्र तावज्जपस्य साधनमाह वेदमेवजपेदिति । अवशिष्टोऽर्थ-
वादः । यथाकालंयस्मिन्यस्मिन्काले वीक्ष्यामानम्ययीभावः । यदैव सैहिकी चेष्टा नातिपद्यते । सदैव जपेत् । अन्यान्य
ग्रहोच्चादिकर्माणि नियतकालानि । जपस्येतुशुचिन्वमेवकालः । अयंमुल्लयोधर्मः । उपधर्मोधर्मस्यसर्मापेउपधर्मः । सर्मा-
पमथानस्तत्पुत्रोनाम्ययीभावः । उपमानानिसामान्यवचनैरिति यथा । धर्मान्तरनिन्दा वेदजपस्तुत्यथा न तन्निषेधाथां
॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदमेव यथाकालंस्वाध्यायकाले जपेत वेदजपमेव कुर्यात् । नतु तद्द्विरीधि कर्मान्तरमि-
ति । अम्युदयसाधन नियतेनास्य स्नातकस्य उपधर्मोऽल्पधर्मः ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लुकः । नित्यकृत्यावसरे भेयोहेतुतया प्रणवगायत्र्यादिकवेदमेवानलसोजपेवं । यस्मात्तन्ब्राह्मणस्य
श्रेष्ठधर्ममन्वादयोवदन्ति । अन्यः पुनस्ततोऽपष्टष्टोधर्षोमुनिभिरुच्यते । उक्तस्यैव वेदाभ्यासादे, पूर्वजातिस्मरणद्वारेण
मोक्षैरितुत्ववदितुपुनरभिधानम् ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । तवेदजपं उपधर्मं, अपरुष्टधर्मः विधर्मोवा ॥ १४७ ॥

(५) चन्द्रः । जपेचेत्युक्तम् किञ्चन्यमित्यपेक्षायामाह वेदमिति । तवेदजपम् । अन्योऽवेदजपः ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तपरधर्मोऽद्भुः । अन्योधर्मोउपधर्म उच्यते ॥ १४७ ॥

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ॥ अद्रोहेण च भूतानां जाति स्मरति पौर्विकीम् ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । अद्रोहोऽर्हसा । भूतानिरथावरजद्भमानि । जातिस्मरफलान्येतानि कर्माणिचत्वारियावजीवम-
नुषोपमानानिभवन्ति । जातिर्जन्मान्तरम् । पूर्वभवापौर्विकी ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषच वेदाभ्यासः शौचादिभिर्यमेस्तप प्रशृतिभिर्नियमैश्च सहितएवाम्युदयहेतुरित्याह
वेदाभ्यासेनेति । तपसाभाणायामादिना शौचादिक यमस्य तपश्च नियमस्योपलक्षणम् । जातिजन्म ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लुकः । सततवेदाभ्यासशौचतपोऽर्हसाभि पूर्वभवस्य जातिस्मरति ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदाभ्यासादिचतुष्टयंजातिस्मरतेरपि हेतुरित्याह वेदेति ॥ १४८ ॥

(५) चन्द्रः । योयंवेदजपः सशौचसत्यतपोऽर्हसायुक्तभेत्परमोधर्मोभवति नान्ययेत्याह-वेदेति ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतानामद्रोहेणैव पौर्विकीर्जातिस्मरति ॥ १४८ ॥

पौर्विकी संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ॥ ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ॥ १४९ ॥

(१) भेदातिथिः । ननु चेष्टककामः सर्वसमीहिते जन्मान्तरानुस्मरणमेकतरसुखयेन फलत्वेन वेदाभ्यासादिचेतु-
ष्टयस्य वर्ण्यते । तत आह पौर्विकीर्जातिस्मरन्पुनस्तदभ्यासे वर्तते । तस्मान्चानेकजन्माभ्यासादनन्तरं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं सु-
खम् । अजस्रमपुनरावृत्ति अश्रुतेयामिति । अनन्तशब्देन सुखविशेषो लक्ष्यते असाधना परितृप्तिरात्मनस्तस्याजस्रपदेन
शाश्वतप्रतिपाद्यते तादृशं सुखं भाष्यते न चैतत्क्षीयते । समानार्थावयवपुनरुक्तौ यथावृत्तकं वहतः पुरीषमिति । वृत्तकमुदक-
पुरीषं च तत्रैको लुब्धोऽपरः क्रियाशब्दः । पुरीषं पूरणसमर्थं वृत्तकमुदकम् ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अजस्रसर्वदा ब्रह्मणो विदस्याभ्यासेन आनन्दमनन्तकालस्थायि ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लुकः । ततः किमत आह पौर्विकीमिति । पूर्वजातिस्मरन् जातिमित्येकत्वमनाकाङ्क्षितत्वाद्दिवविक्षितम् ।
बहूनि जन्मानि स्मरस्तेषु च गर्भजन्मजरामरणदुःखान्यपि स्मरन्संसारं विरज्यन् ब्रह्मैवाजस्रमभ्यसति श्रवणमननभ्यासैः
साक्षात्करोति तेन चानन्तमविनाशपरमानन्दविर्भावलक्षणमोक्षसुखं यामिति ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वजातिस्थितौ कस्यादित्यत्राह पौर्विकीमिति । वेदाभ्यासेनैवमम जातिस्मरता जातेति कृत्वा-
ब्रह्मैवाभ्यस्यते ततोऽनन्तमविनाशि मोक्षरूपम् ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । जातिस्मरणेन किमयोजनमित्यपेक्षायामाह पौर्विकीमिति । ब्रह्मवेदमनन्तरं सुखं मुक्तिम् ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मैव वेदे मेव पुनरभ्यसेत् ब्रह्माभ्यासेन अजस्रं निरन्तर आनन्दमकलमश्नुते ॥ १४९ ॥

साविद्यान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ॥ पितृश्रैवाष्टकास्य चैन्नित्यमन्वष्टका-

सुच ॥ १५० ॥

(१) भेदातिथिः । पूर्वोक्तानां होमानां स्वरूपमुच्यते । सावित्राः सवितृदेवताकाः । पर्वसु च पौर्णमास्यमावास्या
योः कर्तव्याः शान्त्यर्थं होमानां निष्ठानिष्ठमयी जनाः द्रव्यं चात्राज्यमेवानुपातद्रव्यविशेषेण सर्वहोमेषु भूयते । सर्वहोमापत्त-
यज्ञायगृह्यते यत्र भुवायामाज्यमिति । पर्वतिथि च सममीक्षितोपार्थे द्रष्टव्या । अधिकरणमग्निर्होमस्य न कर्मकचिन् । हो-
तव्यानि पठ्यन्ते लाजाज्यमांससत्सु दधिपयोधानाः पिष्टमित्यादि । एते च होमा अपूर्वाः । यावन्ती च समाचारादितिकर्तव्यता
सा माग्दायता । अष्टका ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तमित्सपक्षाणां तिस्रोऽष्टम्यः । केपाचिद्धे मन्तशिषिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणां मिति व-
चनम् । तत्र पितृनचये रक्षाद्धेन । पितृशब्दः पूर्वममोतपित्रादिवचनः । अन्वष्टकास्तापवनवन्म्यः ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः साविद्यान् सावित्रीमन्त्रनिष्पाद्यान् । शान्तिहोमान् पापशान्त्यर्थं होमान् । पर्वस्वमावास्या-
पौर्णमास्योः । नित्यशः सर्वदा अष्टकासु हेमन्तशिषिरारुष्णाष्टमीषु । अन्वष्टकासु तन्वमीषु ॥ १५० ॥

(३) कुल्लुकः । सावित्रीदेवताकान् होमाननिष्ठानिष्ठमयी जनाः द्रव्यं चात्राज्यमेवानुपातद्रव्यविशेषेण सर्वहोमेषु भूयते । सर्वहोमापत्त-
यज्ञायगृह्यते यत्र भुवायामाज्यमिति । पर्वतिथि च सममीक्षितोपार्थे द्रष्टव्या । अधिकरणमग्निर्होमस्य न कर्मकचिन् । हो-
तव्यानि पठ्यन्ते लाजाज्यमांससत्सु दधिपयोधानाः पिष्टमित्यादि । एते च होमा अपूर्वाः । यावन्ती च समाचारादितिकर्तव्यता
सा माग्दायता । अष्टका ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तमित्सपक्षाणां तिस्रोऽष्टम्यः । केपाचिद्धे मन्तशिषिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणां मिति व-
चनम् । तत्र पितृनचये रक्षाद्धेन । पितृशब्दः पूर्वममोतपित्रादिवचनः । अन्वष्टकास्तापवनवन्म्यः ॥ १५० ॥

(१५०) साविद्यान्=सावित्र्या (नन्दनः)

(४) राघवानन्दः । सावित्रान् सवितृदेवताकान् । शान्त्यर्थंहीमान् शान्तिहोमान् । सूर्योऽज्योतिर्ज्योतिःसूर्याय-
स्वाहेति मन्त्रलिङ्गादाव्यद्रव्यकान् । सर्वस्मैवापृत्यज्ञायगृह्यतेतयधुवायामाज्यमिति । अतस्तेषांरूपसमर्पणमात्रमनेन ।
पर्वस्विति दशादिकालविधिस्तेषां अष्टकान्वष्टकास्तु च पितृश्राद्धेदित्यन्वयः । आग्रहायण्याऊर्ध्वचतसृष्टकस्तु
अष्टकालयेन कर्मणाअन्वष्टकास्तुअन्वष्टकालयेनच ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । जुहुयाच्चैवेत्युक्तम् तत्केन मन्त्रेणेत्यपेक्षायामाह सावित्र्येति । सावित्र्याआज्येन शान्तिहोमान्कु-
र्यात् । अष्टकास्तु हेमन्ताद्यष्टमीषु । अन्वष्टकास्तु नवमीषु ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सावित्रान्सवितृदेवताकान् गायत्र्यादिमन्त्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् । अष्टकास्तु हेमन्तशिशि-
र-
कृष्णनवमीषु अन्वकाष्टकास्तु पितृनर्चयेत् ॥ १५० ॥

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पांदावसेचनम् ॥ उच्छिष्टान्ननिपेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । पादावसिध्यते येनोदकादिना तत्पादावसेचनंतदूरात्क्षिपेत् । अथवा पादप्रक्षालनमेव
दूरात्कुर्यात् । निपेकःपरिपेकः । तैलादिलतलानोदकमपिशक्यते निपेकशब्देनाभिधातुम् । उपयुक्तशेषस्य त्याज्य-
स्यायं दूरात्तोनिक्षेपउच्यते । तद्धि निपेकशब्देन प्रसिद्धतरम् ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । उच्छिष्टान्नस्य निपेकंयागम् ॥ १५१ ॥

(३) कुडूकः । नैर्कृत्यामिषुविक्षेपमतीत्याम्यधिकंभुवइतिविष्णुपुराणवचनोदेवंविधादग्निगृहस्य दूरात्पूत्रपुरी-
षपादप्रक्षालनसंकेलोच्छिष्टान्नानि । निपिच्यंतइतिनिपेकरेतश्रोतृजेत् ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दूरादिति । निपेकरेतः समाचरेदूरेः कुर्यात् ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । उच्छिष्टान्नं निपेकं रेतः दूरं देव समाचरेत् ॥ १५१ ॥

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ॥ पूर्वाह्णेषु कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अथवादेषु पश्वङ्कसंस्तवे मैत्रपायुरितिश्रूयते । तदिहाप्यभेदोपचाराभ्यन्तःपायुस्तत्रभवंशी-
चमैवम् । प्रसाधनकेशरचनामुपलेपनादि । अथवाविशेषणविशेष्येपदेमंत्रप्रसाधनम् । अकृतशरुतापि प्रातः पायुप्रक्षाल-
नकर्तव्यम् । यथाहि सुमस्य लालास्त्रावादेरवसंधावित्वांगुलाधवनंविहितम् । एवमेतदपि त्रिचैव वा निमित्तेन मुखस्य
जघनययोरद्ध्यौः प्रक्षालनप्रवसंधंकर्तव्यम् । अन्येत्वाहुर्मात्रकार्यमैत्रंतत्सर्वकार्येभ्योऽन्तरद्वेभ्योऽपिपूर्वकर्तव्यम् । तथा-
प्यशुचेः क्षणमप्यवस्थाभावात्त्वकायापिपेक्षया पूर्ववद्वष्टव्यम् । तदाच पूर्वाह्णशुद्धः कार्यान्तरेभ्यः पूर्वतामाश्रीपक्ष-
णार्थेनपुनरपराह्णवतिपेभ्यः । अथवामित्रआदित्यस्तदुपस्थानमैत्रम् । नचायमेपविद्वत्तादिगुणसंपन्नसाध्यते । प्रजाया-
याज्ञेते गुणाः प्राप्स्यन्ते । तदुक्तम् ॥ तथा गवा किंक्रियते या न धेनुर्नगभिणी । कोऽर्थः पुत्रेण जातेन योन विद्वान्
धामिकः ॥ अक्षम्यमपि प्रभूतंयदसद्यसनेरन्त्यलक्षणैस्त्वधोपरितिलकादिदारिद्र्यादिदौर्भाग्यसूचकं तदप्याचारीहन्ति ।
तेनसधर्मआचारपरत्वेन नश्यति ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । मैत्रं विशेषार्थं मित्रं देवततया प्रसाध्यत्वात् । वक्ष्यतिच मित्रमुत्सर्गइति । प्रसाधनपदेनै-
य पशुर्जनस्य प्रामत्वात् । अज्जन तैलाभ्यङ्गम् । पूर्वाह्णेषु सभवे असंभवेत्यन्वयदापि ॥ १५२ ॥

(३) कुड्मूकः । मित्रदेवताकत्वान्मैत्र पापुस्तद्भवत्वान्मैत्रपुरीषोत्सर्गम् । तथादेहमसाधनभातःस्नानदन्तधावनान्जनदेवार्चनादि पूर्वाह्नएव कुर्यात् । पूर्वाह्नशब्देन रात्रिशेषदिनपूर्वभागविह विवक्षितौ । पदार्थमात्रविधिपूर्त्वाच्चास्य पाठक्रमोऽपि नादरणीयः । नहि स्नानानन्तरदन्तधावनम् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्चैतांस्माराणोदयमारभ्य कुर्यादित्याह मैत्रमिति मित्रदेवताकत्वात् मैत्रःपुण्यःतद्भवत्वान्मैत्रं पुरीषोत्सर्गं । प्रसाधनं केशानां । पूर्वाह्नशब्देन जहल्लक्षणया रात्रिशेषोप्राह्णतेनानुदितहोमनिर्वाहः । अत्र पाठक्रमबाधित्वा अर्थाच्चेति न्यायेन दन्तधावनमादौ चोद्ध्यम् । उदिते पथिनीनाथे यःकुर्यादन्तधावनम् । सनिर्द्व्यः कथंभूयान्पूजयामि जनार्दनमिति निन्दास्मरणात् ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । मैत्रमुच्चारः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । मैत्रं मूत्रपुरीषोत्सर्गः । अंजनं प्रसाधनं केशानां कर्मपूर्वाह्नएव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

देवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ॥ ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वसु ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवतानि । धार्मिकद्विजांश्च नमस्कारार्थम् । ईश्वरं च रक्षार्थं नित्यमभिगच्छेत् । गुरुस्तु पर्वसु नमस्करार्थम् ॥ १५३ ॥

(३) कुड्मूकः । पाषाणादिमयानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणात्रक्षार्थराजादिकं गुरुंश्च पित्रादीनमावास्यादिपर्वसु गुणभिमुखो गच्छेत् ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । देवतानि पाषाणादिप्रतिमाः । धार्मिकान् धर्मोपदेष्टुं । पर्वसमादिषु ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । देवतानि देवताप्रतिमाः । ईश्वरं राक्षानमन्यवामभुम् ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ईश्वरं ग्रामाधिपं योगक्षेमार्थं गच्छेत् । अलक्ष्मणभोयोगः लक्ष्मणपरिपालनं क्षेमं कुर्यात् । गुरुन् आत्मानं ॥ १५३ ॥

अभिवादेयेद्दृष्ट्वांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ॥ रुताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृद्धान् विद्यादिवृद्धान् । पृष्ठतोऽन्वियात् न त्वपतः ॥ १५४ ॥

(३) कुड्मूकः । गृहागतान्गुरुन्भिवादेयेत्तेषां स्वीयमासनमुपवेष्टुं दद्यात् । यद्वाञ्जलिश्च गुरुसमीपं आसीत् । गच्छतश्च पृष्ठतोऽनुगच्छेत् । उक्तोऽन्वयमभिवादानाचारः कलाभिधानाय पुनरुच्यते ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । सश्रमेणासनंदद्यादिति भावः । उपासीत आसीनमिति शेषः । गच्छतस्तस्य पृष्ठतः ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वं स्वकीयं आसनं दद्यात् ॥ १५४ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निवृद्धं त्वेषु कर्मसु ॥ धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमनन्दितः ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतिस्मृत्युदितं सदाचारं धर्ममूलं धर्मसाधनं त्वेषु स्ववर्णाश्रमकर्मसु नियतसंबन्धकर्मनिगुणोत्सेवेत ॥ १५५ ॥

(३) कुड्मूकः । वेदस्मृतिभ्यां सत्यगुणं त्वेषु धर्ममूलं धर्मसाधनं त्वेषु स्ववर्णाश्रमकर्मसु नियतसंबन्धकर्मनिगुणोत्सेवेत ॥ १५५ ॥

सन्नितान्तसेवेतितिसामान्येनाचारानुष्ठानोपदेशः कलकमनाय ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । निबद्ध कर्माद्भवेन । सदाचारं तद्भाभिः पूयते विप्रइत्यादिना आचमनाद्यनुष्ठानं । धर्ममूल
अङ्गारपात्रादिधारणलक्षणशिरोज्जतादिधर्महेतुः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दन । स्त्रिषु कर्मसु निबद्धेष्वानि कर्माणि । वर्णाश्रमपयुक्तानि कुर्वन्धर्ममूलधर्मस्य मूलम् । धर्ममूलत्वचा-
चारमभवोधर्मः श्रुत्युक्त स्मार्तएवचेत्यत्रप्रतिपादितम् ॥ १५५ ॥

आचाराह्नभते क्षायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ॥ आचाराद्धनमक्षय्यमाचारेहन्त्यलक्षणम् ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । आचाराद्धर्माचरणान् अलक्षणमलक्ष्मीम् ॥ १५६ ॥

(३) कुड्ढूकः । आचाराद्देवोक्तमायुर्लभतेऽभिमताश्च प्रजा । पुत्रपौत्रदुहित्रात्मिकाः प्रभूतचधनम् । अशुभफलस्त-
चकच देहस्यमलक्षणमाचारोनिष्फल्यति आचाराख्यधर्मैणालक्षणसूचितारिष्टनाशात् ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । आचारानुष्ठानंस्तीति आचारादिति । आचारः स्मार्ताचमनादि । अक्षय्य पुत्रपौत्रादि ।
अलक्षण निन्दितगेगपरदारदिसौवनम् ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अलक्षणं अलक्ष्मीम् ॥ १५६ ॥

दुराचारोर्हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ॥ दुःखभागी च सततं व्याधितोऽस्यायुरेव च ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । दुराचारोदुष्टाचरणशीलः ॥ १५७ ॥

(३) कुड्ढूकः । यस्माद्दुराचारः पुरुषो लोके गृह्णित स्यात्सर्वदा दुःखांस्वितोरोगवानल्पायुश्च भवति तस्मात्सदा-
चारयुक्तः स्यात् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षेत्वाह दुराचारदिति ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुराचारः अश्रद्धधानः ॥ १५७ ॥

सर्वे लक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्तरः । श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । लक्षण एतन्नमशुभसूचक कुल्लेखादि । सदाचारः समीचीनाचारः तत्राचारे श्रद्धधानः ।
अनसूय परगुणमहन ॥ १५८ ॥

(३) कुड्ढूकः । यः सदाचारवान्श्रद्धाविह्वलः सस्वीयानभिधाता संश्रुमसूचकलक्षणशून्योऽपि शतायुर्भवति ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । सदाचारः सतामाचारे श्रद्धधानः ॥ १५८ ॥

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ॥ यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तस्सेवेत यत्नतः ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्परमार्थेनया स्वपरहितादि जियते तत्परवशवर्जयेत्तेननुयहन्तिमाध्यमादिविज्यादि । तद्विप-
यकमेव भूत्यादि स्वीक्रियते । यत्स्वात्मनोऽवश्यस्वल्पपापनमात्रयापरोपकार-स्वल्पोऽपितस्वयमेव कुर्यात् । नचानेन पर-
वशमपि दौक्षितरय निविभयते । स्पृष्ट्या श्रुतिवाहितुमन्याम्यत्वात् । उक्तेच विषये सावकाशत्वात्संभृतेऽनित्यकर्मासंपत्तौ
सुशुभोपयोगिनिवनेऽसति कर्तव्येव यात्रोपायान्तराभावे । किंतु विरोधतोदास्यदिति सत्यांस्स्याच्चिन्दनमात्रायांसितो-
पारेण भवितव्यमपि येवमस्य तात्पर्यम् ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । परवश नित्यंपराधीनं कर्म दृष्टार्थम् ॥ १५९ ॥

(३) कुड्कुक- । यद्यत्कर्म पराधीनंपरमार्थनादिसाध्यतत्तद्यत्नतोवर्जयेत् । यद्यत्पराधीनदेहव्यापारसाध्यंपरमात्मप्र
हादि तत्तद्यत्नतोऽनुतिष्ठेत् ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्द- । नैतादृशदुःखहेतुरित्यनुभवप्रतिरुद्धमाह घटितितिभिः । अध्यापनादित्रितयंपरित्यज्य यथात्मा-
भेन संतुष्टोवेदान्तभ्यसेदिति तात्पर्यार्थः ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । परवशपराधीनम् । अनावश्यकयत्कर्म तत्फलवदपि वर्जनीयमित्यर्थः ॥ १५९ ॥

(३) रामचन्द्रः । यद्यत् परतर कर्म पराधीनकर्म तत्रत्यत्नेन वर्जयेत् । यद्यत् आत्मवशकर्म तद्यत्नेन च
सेवेत् ॥ १५९ ॥

सर्वं परवशां दुःखं सर्वमात्मवशां सुखम् ॥ एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । याश्चान्दिदिति । यत्परवशतत्सर्वदुःखम् । तिष्ठतु तावत्परस्य गृहद्वार्युपस्थानमनुवृत्तिरत्रचा-
मुत्रचभ्रमणम् । यत्तु संकल्पएवयाश्चायत्तदयंनप्रसहते नूनमायामसद्विधांसृष्टिर्नास्तीत्ययभुवः । समाभेन सक्षेपेणेतदु-
दुःखस्यलक्षणयायाश्च । सुखचैतयाऽस्पृहा ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण- । लक्षणकारणम् ॥ १६० ॥

(३) कुड्कुक । अत्रहेतुमाह सर्वंपरवशमिति । सर्वंपरमार्थनादिसाध्यदुःखहेतुः सर्वमात्माधीनंहेतुः । एतत्सु-
खदुःखयोःकारणजानीयात् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्द- । आत्मवशदेहमात्रनिर्वासं । शारीरकेवलकर्म कुर्वन्नामेति किञ्चिदपिमिति गीतोक्तेः । समा-
सेन सक्षेपेण लक्षणगमकम् ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । यस्मादेव तस्माद्विदमनसि कर्तव्यमित्याह सर्वमिति ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । सुखदुःखयोः लक्षण कारणं एतद्विधात् ॥ १६० ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ॥ तत्पद्यत्नेन कुर्वति विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मतुष्टेः प्रागुक्तायाः पुनर्वचनस्मरणार्थम् । विषयभ्रतस्यादर्शनएव । यत्र कर्मणि त्रिय-
भाणे किञ्चिकान भवति तत्कर्तव्यम् । यत्र तु तद्वचनं तुष्यति तद्वर्जनीयम् ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण- । परितोषो धर्मसांभन ममेतदिति बुद्ध्यामीतिः । एतच्च बहुषु धर्मविकारेषु मध्ये द्रष्टव्य
एतदेव स्वस्यच प्रियमात्मनश्च । प्रागुक्तविपरीतं यत्र न कदाचित्परितोषः ॥ १६१ ॥

(३) कुड्कुकः । यत्कर्म कुर्वतोऽस्यानुशान्तुः पुरुषस्यान्तरात्मनस्तुष्टिः स्यात्तत्प्रयत्नतोऽनुष्ठेयमनुष्टिः कर्तव्यं । एतद्या-
विहितानिषिद्धगोचरवैकल्पिकविषयच ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्द- । किञ्च परवशमपिपुत्रोत्पादनादिकार्यमन्तरात्मनोभनसः सतोपहेतुत्वात्तद्विपरीतपारदायांदि
नकार्यं । तत्सोदकैः सतोपहेतुत्वात् ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । एववर्जनीयकार्यचयत्तद्विषयस्य इदानीं लक्षणान्तरमाह यत्कर्मिति । सतामयमुपदेशोनासताम्
॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य द्विजस्य यत्कर्म कुर्वतः अन्तरात्मनः परितोषः स्यात् तत्कर्म कुर्वीत कुर्यात् ॥ १६१ ॥

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ॥ न हि स्याद्ब्राह्मणान्-गाश्व सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायश्चित्तप्रवृत्तान्पातकिनोऽपि सर्वग्रहणमविशेषेण सर्वभूतानां तत्र तत्र हिंसानिषिद्धापुनर्वचनमाचार्यादीनां मातृतामिनामपि निषेधार्थमिति केचित् । अस्तु गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यादिरर्थवाद्दोऽस्यैव प्रतिपत्तवः । उपाध्यायस्त्वाह नायं प्रतिपत्तवः पशुदासोऽयं संकल्पविधानार्थो नोद्यन्तमादित्यमीभेतेतिवत् । अतः प्रयत्नेनातिक्रान्तं भवति संकल्पप्रतिपत्तवश्चेति । अथ बाहुर्लक्षभाषणं हिंसावार्तिभस्तेस्तेर्जघानतामिति प्रयोगदर्शनात् । अथ वामतिकूलाचरणे हस्तिप्रयुक्तः ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । आचार्यमुपनीयाध्यापकम् । प्रवक्तारं उपाध्यायं व्याख्यातारं च । गुरुमुपनयनकारिणमनन्दं च । तपस्विनस्तपःशालः । न हि स्यात् प्रतिकूलत्वेपां नाचरेत् ॥ १६२ ॥

(३) कुड्ढुकः । आचार्यमुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकं प्रवक्तारं वेदाध्यव्याख्यातारं गुरुमल्पं वा बहुं वा यस्येत्युक्तं । आचार्यादीन् न हि स्यात् प्रतिकूलाचरणेऽत्र हिंसाशब्दः । गोविन्दराजरतु । सामान्येन हिंसानिषेधादाततामिनीष्येताम् हिंस्यादिति व्याख्यातवांस्तदयुक्तम् । गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यनेन विरोधात् ॥ १६२ ॥

(४) राधवानन्दः । किंच एतान्घो कदाचिदपि न पीडयेदित्याह आचार्येति । आचार्यमुपनेतारं । प्रवक्तारमध्यापकं । गुरुं हितोपदेष्टारम् ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । न हि स्यान् प्रतिकूलंकुर्यात् ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आचार्यं उपनेतारं । प्रवक्तारं उपाध्यायं व्याख्यातारं । पितरं । मातरं । गुरुं । ब्राह्मणान् । गाश्व । सर्वांश्चैव तपस्विनः । प्रायश्चित्तप्रवृत्तान् एतान् आचार्यादीन् न हि स्यात् । न साक्षाद्भननेनापि तु वचनेनापि दुःखं नान्पादयेत् । प्रतिकूलाचरणं हननं कार्यम् ॥ १६२ ॥

नास्तिक्यं वेदनिन्दं च देवतानां च कुत्सनम् ॥ द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधतैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदनभाणकानामर्थानामिध्यात्वाभ्यवसायस्य नास्तिक्यशब्देन प्रतिपादनम् । निन्दां पुनश्चैव । वेदोन्मोन्मयपारहोनाप्रसत्यमस्तीति भावदोषेण न पूर्वपक्षभङ्गः । अस्यादयो देवतास्तासां कुत्सनं निन्दैव यथा दम्भदेवेन हताः श्मश्रुतिदेवभङ्गति वक्तारः । द्वेषो मात्सर्यादिहेतुकाऽभीतिः । स्तम्भोऽहंकारादनभ्रता । मानोऽहंकारात्माभिमानः पण्डितोऽहंमाद्योऽहमिति । अमर्षः क्रोधस्तेक्ष्ण्यं पाहंभ्यं द्वेषपूर्वकः क्रोधः ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । नास्तिक्यं परलोकनारित्तोपपादनम् । द्वेषोऽपचिकीर्षा । स्तम्भो विनयाभावः । आत्ममुत्कर्षप्रत्ययो मानम् । द्वेषहेतुरात्मगुणविशेषः क्रोधः । तैक्ष्ण्यं हिंसाप्रति ॥ १६३ ॥

(३) कुड्ढुकः । नास्ति परलोकइति युद्धिवेदस्य देवतानां च निन्दां मात्सर्यधर्मानुसाहाभिमानकोपक्रोधादिभ्यश्चेत् ॥ १६३ ॥

(४) राधवानन्दः । किंच नास्ति वामाद्यहं वचनमीव ह्यहं हेतुरित्याह नेति । कुत्सनं पिगित्यादितिरस्करणं मानं पूजार्थांसां । तैक्ष्ण्यं श्रौषं ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । नास्तिक्यं परलोकभावनिश्चयः । वेदनिन्दावेदामाम्प्यनिर्णयव्यवहारः । देवताकुत्सनं देवतानिक-
र्षवादः । द्वेषीमानसीविकारः । दम्भः परसत्कारेऽनुद्यमः । अलभ्यलाभेऽपि प्रभुत्वं मानः । क्रोधो बहिर्विकारः । तैक्ष्ण्यं क्रूर-
ता ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः वेदविदामिथ्यात्वाभ्यवसायश्च अन्यत्र सिद्धं तैक्ष्ण्यं हिंसाभिरतिः इत्यादि वर्ज-
येत् ॥ १६३ ॥

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्कुद्वेनैव निपातयेत् ॥ अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्यार्थं ताडयेत्तु तौ ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । येन दम्यते स दण्डः करलगुडशिफारज्जुविदलादिस्तं परस्य क्रुद्धः सन्नोद्यच्छेन्नोत्क्षिपेत् । प्रहाराथं-
तिर्यगपि न निपातयेत् । निपातनं वेगेन तदङ्गसंयोगः । पुत्रशिष्यावनुताडयेच्छिष्यावेणुदले च पेशाभिर्यथाष्टमे वक्ष्यति न दण्डे-
न तौ च न क्रोधेन तर्हि शिष्यार्थं मनुशासनार्थं बाल्याद्यदि चापलमाचरतः । तथा । पृष्टतस्तु शरीरस्ये तोपत्ताड्यौ । शिष्य-
महर्णादासीदासस्थापि मदर्शनार्थम् । समानकार्यत्वात् ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दण्डं ताडनार्थं लुगुडादि । नोद्यच्छेन्न ध्यापारयेत् न निपातयेत् ताडनफलं निष्पादयेत् ।
शिष्यार्थं शिक्षार्थं नतु हेषमात्रेण शिष्यपदाशासनीयपरम् । तथा च भार्यादिभिरित्येके ॥ १६४ ॥

(३) कुङ्कुम् । परस्य हननार्थं क्रुद्धः स दण्डादि नोत्क्षिपेन्नैव परगत्रे निपातयेत्पुत्रशिष्येभ्यो भार्यादासादेरन्यत्र कृताप-
राधानेताननुशासनार्थं रक्त्वा वेणुदलेन वेत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ताडयेत् ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । नोपयच्छेत्परस्य हननार्थनादद्यात् । न एतदण्डनिपातयेत् शिष्यार्थं शिष्टिरनुशासनतदर्थम्
॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । एतदण्डनिपातयेत् । परस्योपरीतिशयः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । परस्येति । परस्य अन्यस्य दण्डनदद्यच्छेत् न कुर्वात् । क्रुद्धः स न पुत्रान् शिष्यान् अ-
न्यत्र पवदण्डं न निपातयेत् । शिक्षार्थं निश्चयेन तौ पुत्र शिष्यौ ताडयेत् ॥ १६४ ॥

ब्राह्मणायावगुर्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया ॥ शतं वर्षाणि तामिह नरके परिवर्तते ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । अवशिष्टेण सर्वविषये ताडने निषिद्धे ब्राह्मणे तत्र क्रियाया शोषातिथयदर्शनार्थं पञ्चश्लोकी ।
अवगुर्यै उच्यम्य च दण्डादि वधकाम्यया ताडनेच्छया विनैव निपातेन शतवर्षाणि नरके पच्यते परिवर्तते तत्पल-
मुमुषुङ्के ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वधकाम्यया ताडनार्थतया ॥ १६५ ॥

(३) कुङ्कुम् । द्विजातिरपि ब्राह्मणस्य हननार्थं दण्डादिकमुद्यम्यैव नतु निपात्य वर्षशतं तामिसादिनरके परि-
भ्रमति ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्राप्यहो कष्टब्राह्मणताडनमित्याह ब्राह्मणयेति । अवगुर्यं वधकाम्यया दण्डमुद्यम्य । एत-
दर्थकदापि न कुर्वात् द्विजातिश्चातुर्वर्ण्यम् ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । दण्डोद्यमेन ब्राह्मणविषये शेषविशेषमाह ब्राह्मणयेति । अवगुर्यं दण्डमुद्यम्य ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातिवधकाम्यया ब्राह्मणान् अवगुर्यैव दण्डमुद्यम्यैव ॥ १६५ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ॥ एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

(१) मेघानिधिः । संरम्भः क्रोधावेशाननुकर्मणा बुद्धिपूर्वम् । एकविंशतिमाजातीः जातिर्जन्म । आकारोऽनर्थकः-
प्रलम्बतइतिवत् । तृणेनापि ताडने दीर्घकालीनरकानुभवः ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संरम्भात्क्रोधात् ननु कर्मणा । आजातीर्जन्मान्येकविंशति पापयोनिषु श्वादिषु । एत-
च्चतामिसेदुःखमनुभूय पश्यात् ॥ १६६ ॥

(३) कुङ्कुः । तृणेनापि क्रोधाद्बुद्धिपूर्वकं ब्राह्मणं ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि पापयोनिषु कुङ्कुरादियोनिषु
जायते ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । संरम्भात्क्रोधात् । आजातीः जन्मानि । पापयोनिषु शूकरादिषु ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणविषये दण्डपातने दोषविशेषमाह ताडयित्वेति । आजातेराजनान् । जायतेः सकर्मत्वश-
चित्पातनात् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृणेनापि ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि प्राप्नोति ॥ १६६ ॥

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यास्यगद्वतः ॥ दुःखं सुमहदामोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥ १६७ ॥

(१) मेघानिधिः । असुलोहितम् । तद्वत्तद्वाद्यथात्पादयति ब्राह्मणस्य सङ्गमहारादिनाऽयुध्यमानस्य न तद्वदोपा-
चार्यवत्क्षेत्रेण धर्मेण युयुत्सोः सुमहदुःखं नरकादि प्रेत्य धृतेजन्मान्तरे । अमाज्ञतयेत्यनुवादः । अमाज्ञो हि शास्त्रार्थज्ञानान्त-
कथमेव कुर्वान् ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयुध्यमानस्येति युध्यमानस्य क्षतकरणे दोषोऽप्युत्पाद्यते । अतएव तद्वधेऽपि प्राय-
श्चित्ताल्पत्वमुच्यते । सामान्योक्तदुःखपरिमाणमभिधानं । शोणितम् ॥ १६७ ॥

(३) कुङ्कुः । अयुध्यमानस्य ब्राह्मणस्याङ्गे शालानभिज्ञतया शोणितमुत्पाद्य परलोके महदुःखमामोति ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । असुयन्तं । अद्रतो देहात् । युद्धे तु न दोषः ननु दृश्यते दुःखमिति चेत्तत्राह प्रेत्येति । अ-
माज्ञतया अदोषज्ञत्वेन ॥ १६७ ॥

(५) रामचन्द्रः । अयुध्यमानस्य शास्त्रेण धर्मेण युयुत्सोः ब्राह्मणस्य अन्ततः मध्यतः असुक् उत्पाद्य प्रेत्य परलो-
के अमाज्ञतया नरः सुमहदुःखं प्राप्नोति ॥ १६७ ॥

शोणितं यावतः पांसुंस्तृणह्नाति महीनलात् ॥ तावतोऽब्दानमुच्चायैः शोणितोत्पादकोच्यते ॥ १६८ ॥

(१) मेघानिधिः । ईश्वरहारे पूर्वकलम् । अधिके तु पांसवोरजासिधूल्यवयवास्ताप्यावतोत्पादपरिमाणं गृह्णाति सं-
हन्ति । ब्राह्मणाश्च्युतं भूमिपतितलोहिततावतोऽब्दास्तावन्ति वर्षाण्यमुत्र परलोके चतेऽवशगालैः शोणितस्योत्पादक-
महतां ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संगृह्णाति संगृहीतुं शक्नोति । अमुत्र नरके । अद्यते मक्ष्यते ॥ १६८ ॥

(३) कुङ्कुः । खदादिह ब्राह्मणा इति गतं हर्षिर्भूमिपतितपावतो धूलिघणुषुऽन्विष्यन्तीकरोति तावत्संख्यानि वर्षा-
णि परलोके शोणितोत्पादकः महतां अन्यैः श्वशुगालादिभिर्भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

• एकविंशतिमाजातीः = एकविंशतिमाजातिः (नन्दनः)

(४) राघवानन्दः । संगृह्णाति पिण्डं करोति पांशुः त्रसरेणुः । तावतस्तत्सङ्घन्याकान् । अन्यैः गृभादिभिः ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । अन्यैरिह्लोकगतैः ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तावतः अन्धान् मृगान् अमुष परलोके अद्येः अदनीयैः सह शोणितोत्पादकः अद्यते भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

न कदाचिद्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ॥ न तादृयेत्तूणेनापि न गात्रात्स्त्रायवेदस्तक् ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य क्रियात्रयमतिषेधविधेरुद्यमननिपातनविषयस्योपसहारः । न कदाचिदापिद्यपीत्यर्थः १६९

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विजे विजे । अवगुरेदप्युच्येदपि ॥ १६९ ॥

(३) कुडूकः । तस्मादवगोरगादिदोषाभिन्नो ब्राह्मणे दण्डद्युद्यमननिपातरुधिरस्रवणाति नापद्यपि कुर्यादिति पूर्वोक्तक्रियात्रयस्योपसहारः ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । हिंसां प्रकरणमुपसंहरति नेति । असृगिति द्वितीयान्तम् ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । उपसहरति नेति ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजे तस्मात्कदाचिदापि विद्वान्नावगुरेत् न दण्डं मुत्थापयेदित्यर्थः ॥ १६९ ॥

अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ॥ हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्यतः सर्वहिंसाप्रतिषेधशेषोपम । अधर्मशास्त्रप्रतिषेद्धोऽगम्यागमनादित्तं चरत्यधार्मिकः । यस्य चानृतमेव धनसाक्ष्ये व्यवहारनिर्णयादौ चासत्यमुक्तो च धनसाधयति यश्च हिंसारति हिंसायां अभिरतो वेरानुबन्धादर्थहेतोर्वापरान्निहन्ति नासौ सुखमेधते नरकभाभोति । इहास्मिद्धोके ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधार्मिकोऽधर्मवृत्तिः । अनृतं मिथ्यावचनं धनमिवोपदिश्यम् ॥ १७० ॥

(३) कुडूकः । अधर्मेण व्यवहरतीत्यधार्मिकः शास्त्रप्रतिषेद्धोऽगम्यागमनाद्यनुशाता यो मानुषो यस्य च साक्ष्ये व्यवहारनिर्णयादौ च मिथ्याभिधानमेव धनोपाय असत्यमभिधायोक्तो च धनगृह्णाति यश्च परहिंसाभिरतः नासाविह्लोके सुखयुक्तो वर्तते तस्मादेतन्न कर्तव्यमिति निन्दयानिषेधः कल्प्यते ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । अधार्मिकः परदारदिरत । अनृतधन मिथ्याभिधानमेव धनोपायः । असाविति परोक्षनिर्देशाद्युच्चापि ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । एवमधर्मस्य वर्जनीयत्वमुक्तम् । इदानीं केवलमुत्रिकादयादधर्मो वर्जनीयः कित्वैहिकादपीत्याह अधार्मिकइति । अधार्मिकमानसदोषयुक्तस्योपलक्षणम् । अनृतधनमिति वाचिकदोषयुक्तस्य । हिंसारतइति कायिकदोषयुक्तस्य । इहास्मिन्नेव लोकेन सुखमेधते । अधार्मिकवर्जयन्ति सन्तोऽनृतबहुतवर्जयन्ति द्विपन्ति च हिंसारतवर्जयन्ति द्विपन्ति हिंसन्ति च । तस्मादेहिंसादिभिः भयादधर्मो वर्जनीयइत्यभिप्रायः ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । अधार्मिकादौर्नामभ्ये च पुनः हिंसारतिः असौनेह्लोके सुखं वर्धते ॥ १७० ॥

न सीदन्ति धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ॥ अधार्मिकाणां पापानां माशु पश्यन्विपर्ययम् ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मशास्त्रमार्गात् तेन वर्तमानः सीदन्त्येवसादमपि प्रागुवन्नाधर्मं मनोनिवेशयेत् । एतथा-

भिकापचयि चौर्यैः कोचदम्भादिभिर्नराशुद्धादृश्यन्ते तथापि तेषामाशु विपर्ययोदृश्यते धननाशादि । अतो न धर्मादि-
चलेन सुत्तद्भ्र्वाद्यष्टमर्थदर्शितवान् ॥ १७१ ॥

(२) सौत्रज्ञानाराधण । धर्मण धर्मं क्रियमाणेऽसीदन्त्वसीदन्निपि । अधार्मिकाणामधर्महेतुर्हि सादिकारिणा पापाना-
मरतभायश्चित्तुया तज्जन्मपापवता आशु परलोके परलोकगमनमात्रेण विपर्ययदु खम् ॥ १७१ ॥

(३) कुसुक् । शीघ्रविहितमनुविद्वेषनाद्यभावेनाऽवसीदन्निपि कदाचिन्नाधर्मं बुद्धिकुर्मात् । यस्मादधर्मव्यवहारि-
णोपयन्त्यापाततोभनादिसप्तद्भागिनोपि दृश्यते तथापि तेषामधार्मिकाणामधर्मचौरादिव्यवहारिणापापिनातज्जितदुरित
शालिनाशीघ्रभनादिविपर्ययोपि दृश्यते । तपश्चन्नाधर्मं धियवद्यादिति शिष्यहिताय दृष्टमर्थदर्शितवान् ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्चनेति । धर्मेण सीदन्निपि मनोऽधर्मं न निवेशयेदित्यन्वयः ॥ १७१ ॥

(५) मन्टन । न केवलमधर्मप्रकथैः लोकोपक्रोधभयाहर्षनीय किन्तु प्रत्यक्षतोऽनर्थक्यत्वादपीत्याह नेति । मनु-
रदु खेन परिणामसूत्रेण भेदज्ञेनेव सत्त्वमात्रेण धर्मं शास्त्रव्यवहाररूपेणात्मसत्कोचाल्पेन सीदन्निपि तद्विपरीतरूपे विषमि-
श्रेमधुनीवाधर्ममनोननिवेशयेत् । अरहेतुत्तरार्थेनोत् । अधार्मिकाणाधार्मानुष्ठानरहिताना पापानापापकारिणाचोरादी
नामाशुसद्योविपर्ययमनर्थराजदण्डादिकभक्ष्यन्ति । न हि पापानापापाचरणानन्तरमेवानर्थदण्डलभ्यते ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्र । धर्मेण धर्मशास्त्रमयादिया सीदन्निपि नर मन अधर्मं न निवेशयेत् । अधार्मिकाणाआशु
विपर्ययपश्यन् । यन्नपि चौर्यैः कोचादिना धनसहृदि तथापि तस्यां सप्तद्वेरपि आशुविनाशः ॥ १७१ ॥

नाधर्मश्चरितो लोके सद्य फलति गौरिव ॥ शनैरवर्तमानस्तु कर्तुर्मुलानि लुन्तति ॥ १७२ ॥

(१) मेघातिथि । इदानीं शास्त्रार्थमाह । अनियतकालत्वाद्देदिकानाशुभाशुभफलानाकर्मणामिवेमुच्यते । नाधर्म-
भरितोऽनुष्ठित सद्य फलति फलददाति । वेदेहि केवलकर्मणा विहितप्रतिपिद्धानुसृष्टु खफलत्वशुभम् कालविशेषस्तु
नावगमित । कुक्षिप्यापारोहि फलत्पतावगमपरत्वेऽपि कर्मफलसम्बन्धोपभात्रे पर्यवस्यति न कालविशेषमाक्षिपति ।
पन्वताकर्मणानिरयानानु फलत कर्तव्यताप्रतिपिद्धारिहोरेऽपि नैव नरकादिदु खनिवृत्तिकामस्याधिकारः किन्तु शास्त्र-
निषेपसामर्थ्यात् । सतु प्रतिषेधोदु खफलत्वप्रतिपिद्धानुष्ठानस्य बोधयति । निपुणवपतदु ख्यमानमतिप्र यविस्तरमाक्षिपती
रुपुपरम्भते । गौरिव साधर्म्यवैधर्माभ्यामयदृष्टात् । यथा गौ पृथिवीव्युमनीजान तदेवानेकसस्यशालिनीभवति किन्त-
हिपरिप्राकमपेक्षते तादृशवेदिककर्मणिसाधर्म्यम् । वैधर्म्येणापि यथागौ पशुवां दोहाभ्यासद्य फलति नैवधर्मोपधो ।
अधर्मपदणधर्मस्यापि फलदानप्रतिकालनिधमप्रदर्शनार्थम् । आवर्त्यमान कालेनोपचीपमान कर्तुं प्रतिपिद्धानुष्ठानमूला-
निरन्तति चिन्तति । मूकमनेन सर्वेण सर्वविनाशोपलभ्यते । यथा मूच्छेदाद्दृष्टादिस्यावराणां मनुन भवस्तद्दधर्मका-
रिणाम् ॥ १७२ ॥

(२) सौत्रज्ञानाराधण । सद्यस्त क्षणादेव यथागौर्दुग्धफलति म तथा अधर्म आवर्त्यमान पुन पुन क्रियमाण
मुनिभागरस्य साधनानि कर्माणि शन्तति छिनन्ति सखेदानंतरतु स्वपन्डे प्रकरोती यपि द्रष्टव्यम् ॥ १७२ ॥

(३) कुसुक् । शास्त्रेणानिपमितकारिपरिपाय वात्तुभासुभकर्मणानामोऽनुष्ठितवस्त कालस्य फलति गौरिविह-
मिपेक्ष साधर्म्यदृष्टान्त । यथाधर्मपदचोममाया तदेव मपुरपचैमिपन्धीरित्तकसस्रितान भवति किन्तु नियमफ-
पासमपमासाद्य पशुस्य वैधर्म्यदृष्टान्त यथा गौ चरुवां दोहाभ्यासद्य फलति नैवमधर्मं किन्तु क्रमेणाधर्तमान फलो-
मुनीभवन्नधर्मकर्तुर्गानिछिनन्तिमुच्छेदेन सर्वनाशा दृश्यतेदेहपनापापिवतीरपति ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । विपर्ययविबृणोति नेति । त्रितोऽनुष्ठित । गौ पृथिवी सा यथातिलम्बेनसस्यवती । व्य-
तिरेके वा धेनुरिव दृष्टान्त आवर्त्यमानोभ्यस्यमान मूलानि देहधनादीनिरुन्तति छिनत्ति ॥ १७२ ॥

(५) नन्दन । तदिष्टविरुद्धमिदमुक्तमिथाशङ्क्यपरिहरति नेति । गौरिवेतिवैधर्म्यदृष्टान्त । लोकेऽस्मिन्लोके । क-
र्तुर्मूलानि कर्तुरपेक्षितार्थमूलानि गृहक्षेत्रादीनि । तस्मात्कालान्तरेऽपि फलोपलम्भान्दृष्टविरोधत्वमिषाय ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्र । चरित अधर्मं सद्य गौरिव न फलतिसाधर्म्येण दृष्टान्त । पृथिवी साधर्म्ये पशुवैधर्म्ये शनै-
आवर्तमानस्तु प्रवर्तमान अधर्मकर्तुर्मूलानिभोगसाधनानि रुन्तति छिनत्ति ॥ १७२ ॥

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नमृषु ॥ नत्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथि । इदमनुक्तयदयत्तस्यकर्मणोऽन्यगामिता फलस्योच्यते । कर्तुं फलदानिवैदिकानि कर्माणि ।
नवैश्वानरन्यायोस्ति श्रवणाभावात् । नहि पुत्राद्यर्थतात्रंश्रुता । सत्यम् । पुत्रे पीड्यमानेपीडितस्यपितुरधिकतरदुःख-
भवति अतः कर्तुरेवदुःखम् । पुत्रस्यापि स्वहतात्पौत्रवैदिककर्मणस्तत्फलमित्यविरुद्धम् । एवमनुवपि दृष्टव्यम् । नमा-
र पौत्रा । कृतो धर्म इति संहितायास्तुल्यत्वाद्धर्मो धर्मो ह्यवप्युपात्तो ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अस्मिन्नेव तावद्भोगादिदुःखजनयतिकथंचिदुत्कटधर्मप्रतिरोधेन साक्षाद्दुःखजननाशक्तौ
पुत्रपौत्रादिद्वारेण रोगाद्युत्पादनद्वारापि दुःखजनयतीत्यर्थं ॥ १७३ ॥

(३) कुड्क । यदि स्वयकर्तुर्देहधनादिनाशफलन जनयति तदा तत्पुत्रेषु नोचेत्पौत्रेषु जनयति ननु निष्फल एव
भवति । ननु अन्यकृतस्य कर्मण कथमन्यत्र फलजनकत्व उच्यते । पुत्रादिनाशस्य पितु हेराहेतुत्वात् । शास्त्रीयत्वाच्चा-
स्यार्थस्य नाविश्वास ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्द । कर्तव्यदृश्यमानमपि एत पुत्रादिषु फलनीत्याह यदाति अवश्यमेव भोक्तव्यकृतकर्मं शुभा-
शुभमितिस्मरणान्नात्मनि तच्छरीरावच्छेदेन फलति चेत्पुत्रपौत्रादिरूपशरीरगामावपि फलति । वाचनिकातिरिक्त-
फलस्यान्यत्रासभवाद । न चैतद्भवनव्यर्थअर्थवादेनाप्युपपत्ते अतएव मियेषुस्वेषु सुकृतमपियेषु तु दुष्कृतमित्याद्यपि
स्तुतिवादीहानौत्पापनमित्यादिसूत्रेनिरदिह ॥ १७३ ॥

(५) नन्दन । यदातु कर्तारप्रबलधर्मसहितमधर्मं साक्षात्पीडयितुं शक्नोति तदा सन्तानपीडाद्वारेणापि तपोडय-
तीत्याह यदाति । अधर्मं एत आत्मनि कर्तरि यदि न फलति तत पुत्रेषु फलति न चेत्पुत्रेषु ततो नमृषु पौत्रेषु फलतीति ।
पुत्राद्यनर्थकरणस्य कर्तृफलत्व कर्तुस्तथाभिमानात् तत्पीडया पीडोपलम्भाच्चेति ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्र । यदि आत्मनि पाप अधर्मं न फलति तदा पुत्रेषु फलेव यदि पुत्रेषु न तर्हि नमृषु फलेदिति ।
कर्तुं कृतकर्मं निष्फल नभवति ॥ १७३ ॥

अधर्मैर्धने तावन्ततोऽद्राणि पश्यति ॥ ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथि । अधर्मण प्रभुद्रोहादिनैपते वृद्धिलभते तावत्स्मिन्नेव काले ततो धनयामवामप्य ततो भ-
द्राणि बहुभूयगवाश्वान्दिसपत्तिलक्षणानि पश्यत्यनुभवति । तत सपत्नान् रीन्द्रिद्राजयति परिभवति । तर्हि धर्मं रिय-
ताम्कुतश्चन कुम्भतिहीनात् भन्ते । अतस्तेषादारिच्यशब्देष्वर्थे परिभवः । समूलचक्रियतकालमेव भूत्वा सपुत्रतादिध-
ननाशवाञ्छिच्यन्ते । तस्माद्धर्मो न हातस्य ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधर्मेणापि क्रियमाणेनोपलक्षितोयनादिभिर्वर्धतएव तावद्यावदुत्क्रयोधर्मोस्ति । तदन्तरं च भद्राणि सुखानि पश्यति । ततः शत्रून्भिभवति ततस्तेन फलदानोपक्षीणेन धर्मेण भोगमूलेन सह नश्यति ॥ १७४ ॥

(३) कुट्टुकः । अधर्मेण प्रद्वोहादिना तावदापाततोयामधनादिना वर्धते । ततोभद्राणि बहुभूत्यगवम्बादिनि लभते । ततःशत्रून्वामादपकृष्टाञ्जयति पश्चात्कथयता कालेनाधर्मपरिपाकवशाद्देहधनतनयादिसहितोविनश्यति ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च प्रभुद्रोहादिनाऽधर्मेण तावद्वर्धते पुत्रपौत्रादिना । भद्राणि गवाश्वदिनिपश्यति च लभतइति । इदमत्राकूर्तचित्रायागादिरिवेहामुत्रानियतफलतया कदाचिदपिकुश्चित्फलनिन्दाभाविअथवा सर्वधर्मस्य ज्ञानमेव फलमसिद्धम् । धर्मोस्तुलं ज्ञानंचेति श्रुतेः । मात्तनकर्मफलमुञ्जानःऐहिकमन्यते ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । नन्वधर्मकुर्वन्कश्चिद्विद्वेषोदश्यते तेनाभ्युदयहेतुत्वमप्यधर्मस्याभ्युपगन्तुंशक्यते । ततः कथंस्तस्यैकात्मतोऽनर्थहेतुत्वमित्याशङ्क्यपरिहरति अधर्मेणेति । १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तावत्तदधर्मेणअधर्माचरणेन पूर्वपुण्येनएवते वर्धते । यावदुत्क्रयोधर्मः ततः तस्माद्भद्राणि पश्यति । च पुनः सपत्नान् जयति । धर्मसर्वस्य दानं ततः धर्मक्षयत्तसमूलं सपुत्रज्ञातिधनवान्पवादिरूपधर्मसहितो विनश्यति ॥ १७४ ॥

सत्यधर्मायंष्टनेषु शौचे चैवारमेस्तदा ॥ शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्वाहूदरसंयतः ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यंयथादृष्टार्थादिता । धर्मः श्रुतिविषयौ विधिप्रतिषेधौ । सत्यस्य तादृष्येऽग्निभेदेन निर्देशोऽतिशयाशः । अनृतेनपुरुषाणांस्वभावभूतम् अतोयत्नेन पुनः पुनः प्रतिपिश्यते । आर्यंवृत्तसंदाचारः । आर्याः शिष्टास्तेषां वृत्तमाचरितं तत्रारमेत् । रतिः परितोषः । एतेष्वर्थेषु परितोषोऽनेन विधीयते । अन्यानप्येवमाचारान्दृष्ट्वा मनःप्रसादं कुर्यात् । शिष्याश्च भार्योपुत्रदासच्छात्राधर्मेणानुशासनीयाः । पृष्टतः शरीरस्येत्यादिधर्माः । वाग्वाहूदरसंयतः सत्यसतिचमयी-जने । अचक्रुर्भाषितावाक्सयमः । वाह्वोः सयमोवाहूवन्त्राश्रयणेन, कस्यचिदस्यपीडनम् । उदरस्यसंयमोऽनोदरकता औदरकताभोजित्वंभोग्यविशेषोर्गर्भयापरगृहे वाहृल्येन भोजनम् । उक्तोऽर्थः । पुनरुच्यतेवाहृत्स्वोऽपि पच्यवदित्वमिति संयमं पीनरुक्ष्यपरिहारः ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मधर्मसाधन सत्यस्य शौचस्य च धर्मत्वेपि अन्वयाहेततया पृथगुक्तिः । आर्याः आराहू-रूपान्भोगताः । तेषांवृत्तमाचारोधर्मेणभोगहेतुरपि तत्रैव शौचंवासाभ्यन्तरं । आरमेत् सर्वदा रतः स्यात् । धर्मेण धर्मोप-देशेन वागदिसंयतश्च स्यात् । वाक्संयमः पुरुषावचनादिः वाहृसंयमोऽर्हसादिः उदरसयमः अनदनीयाभक्षणोदिः ॥ १७५ ॥

(३) कुट्टुकः । सत्यधर्मसंदाचारोऽपिचतुसर्वशरतिकुर्यात् । शिष्यांश्चानुशासनीयान्भार्योपुत्रदासच्छात्रानरब्धवैणुद-स्तेनवेतिपरकारणामयं उक्तानामधर्मिपानानादादार्थवाग्वाहूदरसंयतश्च स्यात् वाक्सयमःसत्यभाषिता वाहृसंयमो-वाहृल्येन कस्याप्यपीडनम् उदरसंयमोपचाष्टधाल्पभोजनम् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । मात्तनजपुण्यफलमुञ्जानोपि वां लोकप्रतीत्याअधर्मेण वर्धतइवेत्यन्ध धर्मक्षये समूलेन-क्षयतीत्याह सत्येत्पादि । सत्यंयथाश्रुतस्य यथादृश्य-भाषणं । धर्मोऽथैवदुःखाजनकत्वे सति विधिबोधः । आपर्वात्तःसदाचारः । वाक्सयमः सत्यंयथादिनिःलोकीकः । वाहृसंयमो-न पाणिपादचपलदत्यादिना वश्यते । उदरसं-यमोर्हसंयमोपातिभोजनमित्याशुक्तः । संयतस्तेरानिपहयुक्तः ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः । एवंदृष्टविरुद्धेनान्धधर्मस्यवर्जनीयत्वमुक्तम् । इदानींमत्तान्तराप्येवाह सत्येति ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्यं यथार्थभाषणं । धर्मः श्रुतिस्मृत्यभिहितः । आर्यवृत्तं सहजाचरणं । तेषु सदा रमेतं च पुनः शौचे अन्तर्वासिषौचे सदारमेत । वाग्बाहूवरसंपतः नियतगात्रः । वाक्मनौर्न व्यथालापरहितं । बाह्वोः शंयमः बाहुबलाश्रयः । उदरं बहुभोजितभवेत् ॥ १७५ ॥

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ॥ धर्मं चाप्यसुखोदकं लोकविकृष्टमेव ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तस्त्रिवर्गः पुरुषार्थः । कश्चित्पुत्र्यताम्यमाऽनोर्थकामपरिहारेण यथा धर्मः सेव्यते तद्विरोधी ज्योतिष्टोमादिः । सर्वशक्तिविरोधी दीक्षादिदानेन कामविरोधी दीक्षितस्य ब्रह्मचर्यविधानात् । एवमर्थकामावधि धर्मपरिहारेण न सेवते । तत्र नाहंस्याद्भूतानीतियत्रकामोहिंसायावैरानुबन्धाद्यः कश्चिद्भ्रष्टमिच्छेत्तत्रसंविपयप्रतिषेधाय यत्र तु कस्यचिद्धिसयार्थकामावाप्येते तत्र नास्तिहिंसादोषइतिप्रवर्ततेतद्भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थमित्युच्यते । परित्यजन्परिहरेत्तादृशार्थकामौ यत्र धर्मविरोधः । एवंसर्वतोर्धर्मस्यबलीयस्त्वमुक्त्वा कस्मिंश्चिद्विषये तस्यापि परिहर्तव्यतामाह धर्मंचाप्यसुखोदकम् । उदकंउत्तरकालः सोऽसुखोपस्य । यथासर्वत्वदानंवादादितिधर्मकौर्यमहापुण्यइति । यथानदीतीरिष्वेकान्तेष्वपि शकृतजनवाहवःपश्यन्ति तत्रस्नानभवतीत्यर्थस्नानंधर्माजनसमक्षतापेक्षात् साधुवादाय यथाच तीर्थकाकेभ्योदानभवतिदानंधर्मेदानत्वप्रसिध्युत्पादनार्थंत्वानिश्च्योनिन्द्यते । अथवायद्दर्शितयालोकः संक्रोशतियथागोरवध्वरेयवपोमांसस्यभक्षणंचतद्विग्रहिततरपश्वन्तरेभ्योलोके । दृष्टमूलश्यामहिंसपश्वन्तरेतिषेधः । विहितोऽयमर्थइत्येवैधतया शकृतजनाअजानानाधार्मिकत्वेषुः प्रख्यापेषेयुस्तेषांचबहुत्वतः प्रसिद्ध्याशिराष्टाअपिधनार्मसिद्धमूलमनवगच्छन्तः परिवर्जयेयुस्तदुक्तं धार्मिके सतिराजनीति एतदुक्तपूर्वैर्ध्याख्यातमित्यनुगतम् । नहि प्रत्यक्षश्रुतिविहितस्य स्मृत्या बाधोप्याप्यः । इदंतं युक्ततरमुदाहरणम निधोगधर्मः स्मृत्याविहितोलोकसंक्रुष्टत्वान् क्रियते । तथा यःकांश्चिदानर्थतर्कैर्स्त्रियैर्कारुण्याद्विधिति तत्र यदि लोकसंक्रोशआगच्छत्येते स्त्रीत्वेनैवास्माएषा रोचते सलोककृष्टधर्मः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मवर्जितौ धर्मविरोधिणौ । असुखोदकंयावान्धर्मस्तदधिकभयवापाविनाहृतं यथावातरोगिणउपवासदितीक्ष्णव्रतानुष्ठानमित्यादि । लोकविकृष्टलोकनिन्दितं । कलियुगेसुराग्रहादि ॥ १७६ ॥

(३) कृच्छुकः । यावर्थकामौ धर्मविरोधिणौ भवेतां तौ परिहरेत् । यथा चौर्मादिनाशोपपादनं दीक्षादिने यजमानस्य पशुपगमः उदकंउत्तरकालस्तत्रासुखेयधर्मं तद्धर्मज्ञोपरित्यजेत् यथा पुत्रादिवर्गोप्ययुक्तस्य सर्वत्वदानं लोकविकृष्टं यत्र लोकानांविश्लेश यथा क्लौ मध्यमाष्टकादिषु गोवधादिः ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचपरीति । धर्मवर्जितौ, धर्मविरोधिणौ । असुखोदकं 'आयत्यामनुतापजननरंयेनादिपुत्राद्यर्थपरत्वादानंवा । लोकविकृष्टं यत्र लोकानांविश्लेशः । यथा क्लौ मध्यमाष्टकासु गोवधादि ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मं सर्वत्वदान उत्तरकाले असुखोदकं । च पुनः लोकसंक्रुष्टधर्मं लोकनिन्दितं परित्यजेत् ॥ १७६ ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो ऽऽजुः ॥ न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥ १७७ ॥

(१) मेधातिथिः । पाणिपादाभ्यांचपलः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । चापलंचहस्तेनानुपयुज्यमानस्यापि वस्तुनोग्रहणापसारणे । परद्रोहिक्षणचित्रसंदर्शनादि नेत्रचापलम् । परद्रोहार्थकर्मण्डिश्च नकर्तव्या ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पाणिपादानेत्रवाक्चापलानि ब्याहस्तकरणोत्सवकुतूहलित्वात्संबद्धापाः । अजुर्बन्धमतिः । परद्रोहार्थकर्म तद्धीस्तत्परः ॥ १७७ ॥

(३) कुतूहकः । पाण्यादिचापलं त्यजेत् अनुपयुक्तवस्तुपादानादि पाणिचापलं निम्नघोजनं भ्रमणादि पादचापलं । परस्त्रीपेक्षणादि नेत्रचापलं बहुगर्हवादिता वाक्चापलं । अनृजुः कुटिलोन स्यात् परद्रोहोर्हसा तदर्थचेष्टाधिपंच न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

(४) राघुवानन्दः । किंच नेति । अनृजुः ऋजुभिन्नः कुटिलोन स्यात् । परद्रोहकर्मणि धियोनिपेधोभ्यासस्तस्या निनिन्दितत्वसूचनार्थः । इदमत्राकृतं शतरुत्व-पर्व्यरौचयन्तेस्मब्रुद्धा इति न्यायेन निषिद्धाचरणस्य क्रायिकादिभेदेनानेकत्वात्तस्य दृष्टफलतया च तदभ्यासस्य प्रबलत्वाच्छतधा निषेधोपि निवर्तयितुमशक्यत्वान्नैतेषु पुनरुक्तिरिति ॥ १७७ ॥

(५) मन्दनः । पाणिपादचपलः पाणिभ्यां पादाभ्यां च कर्तव्यकरणे चागम्यागमने च निरतः । एतेनोत्तरमपि चापलं व्याख्यातम् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणिपादचपलोन भवेत् । अनियुक्तचरस्तु न ग्रहणाय । नेत्रे चले परस्त्रीषु । परद्रोहार्थं कर्म न कुर्यात् अनृजुः न स्यात् किंतु ऋजुरेव स्यात् ॥ १७७ ॥

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ॥ तेन यायास्ततां मार्गं तेन गच्छन् नरिष्यते ॥ १७८ ॥

(१) मेघातिथिः । यो धर्मः पित्रादिभिरनुष्ठितो यैश्च सह प्रीतिर्भाविता यैः सह कन्याविवाहादिरुक्ता यैश्च शाखा अधीता स एव पन्था आश्रयणीयः । तथा कुर्वन् रिप्यति न बाध्यते लोके न निन्द्यते । अन्ये त्वविदुषधर्मैर्वाहिसादिषु भन्तुपाधो यराजपटहृद्बस्त्रेच्छादीनाम अग्निहोत्रादयस्तु स्वप्रत्ययापेक्षा एव । अत्र चोदयन्ति । यदि निर्मूलः पित्रादिभिरनुष्ठितोऽर्थः कथतस्या धर्मत्वम् अयास्ति मूलतन्पुत्रस्यापि भविष्यति किंपित्रादिग्रहणेन तदेतत्परिहृतमविदुषां मूत्रमजानानामुपदेशोऽयमिति । अन्येतु यत्र निपुणतोऽपि निरुप्यमाणे सवेहो न निवर्तत उभयथा वाक्यार्थप्रतिपत्तिस्तत्र पित्राद्याचरितः पन्था आश्रयणीपदस्याद्भुः एतदपि चिन्त्यम् । नहि नित्यसंदिग्धनाम प्रमाणमस्ति । अवश्यं सैकार्थनित्येन वाक्येन भवितव्यम् । विकल्पितेषु चापदार्थेषु पित्राद्याचरितं कर्मानुचरणीयम् यतो न्यदाचरितवन्तः । सतां मार्गमिति यदि पित्रादिपितामहादिभिः कैश्चित्कर्मांचिदधर्मोऽपि आचरितपूर्वः स न आश्रयणीय इति सतां मार्गमित्याह ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । येनास्येति यत्र श्रुत्यर्थे अयमर्थोऽर्थवेतिसंदेहे स्यात्क्याश्रुतिप्रतिपत्त्या, विवादरतदेकपक्ष-विषयमेतत् । अतएव सतां मार्गसदाचारविषयं यायादित्युक्तम् । न रिप्यते न हिंस्यते ॥ १७८ ॥

(३) कुतूहकः । बहुविधशास्त्रात्मसंभवे पितृपितामहाद्यनुष्ठितेषु शास्त्रार्थानुष्ठातव्यत्वेन गच्छन् न रिप्यते नाधर्म-ग-हिंस्यते ॥ १७८ ॥

(४) राघुवानन्दः । बहुशास्त्रानभिज्ञस्य शास्त्रवर्मानुसारित्वमाह येनेति । सतां मार्गं सद्गिराचरितं पन्थानं । तेन पित्रादिरुक्तमप्यनमानुशक्यपारिणयनादिपुनातिप्रसङ्गः । न रिप्यति अधर्मेण न हिंस्यते ॥ १७८ ॥

(५) मन्दनः । न रिप्यति न हिंस्यते ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । येन धर्ममार्गस्यास्य पितरो याताः येन धर्ममार्गेण पितामहाः याताः । अस्माकं धर्मोऽपि पित्रादिभिः श्रुतः यैश्च पितृपितामहादिभिः कृताः शोभितगनाः ज्ञानाचरन्तेन मार्गेण गच्छन् न रिप्यति न नश्यति । तेन सतां मार्गमाश्रयेत् इत्यर्थः ॥ १७८ ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मानुलातिथिसंश्रितैः ॥ बालदृद्धतुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिवान्धवैः ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । नसमाचरेदित्येकैकेनसंबन्धते । संश्रिताआश्रयागताउपजीविनः । वैद्यात्रिंशोभिषजोवा-
ज्ञातयः पितृपक्षाः । संबन्धिनोवैवासाः । बान्धवामातृपक्षामातृष्वसीयभृतयः ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संश्रितैरनुगतैः । आतुरोत्र व्याधितः । रुशश्रान्नाभावादिना । वैद्यैर्विद्युषद्भिः । ज्ञातयः
सपिण्डाः । संबन्धिनः आगन्तुसंबन्धाः स्यालाद्याः । बान्धवाः आत्ममातृपितृवान्धवाः ॥ १७९ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋत्विगितिवचनद्वयम् ऋत्विगादिभिर्वाकलहंन कुर्यात् । शास्त्र्यादिकर्ता पुरोहितः । सश्रिता-
अनुजीविनः ज्ञातयःपितृपक्षाः संबन्धिनोजामातृश्यालकादयः बान्धवामातृपक्षाः । जामयोभगिनीसुपायाः ॥ १७९ ॥
॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । सार्थवादभृत्विगादिभिर्वावादपरिहारमाह ऋत्विगितिसर्माभिः । सश्रितैः शरण्यैःअनुजीवि-
भिर्वा । संबन्धिनः श्वशुराद्याः । बान्धवामातृलेयाद्याः ॥ १७९ ॥

(५) मन्दनः । वैद्यैर्विद्युषद्भिः ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विभिराह ऋत्विजइति । ऋत्विगादिभिः सविवादनं कुर्यात् । वेदविद्भिः भिषजैर्वै । ज्ञातिसंब-
न्धिवान्धवैःसह विवादनं कुर्यात् । ज्ञातयःपितृपक्षायाः । संबन्धिनःवैवासाः । बान्धवाः मातृपक्षायाः ॥ १७९ ॥

मातापितृभ्यांजामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ॥ दुहित्रा दासवर्गेण विवादां न समाचरेत् ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । जामयोभगिन्यः स्ववासिनश्च । विवादोविरोधःप्रतिकूलचरणवाकलहश्च तैर्नकुर्यात् ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जामी स्वसा । विवादविरुद्धभाषणम् ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । यामयोभ्रातृपत्नीभगिनीसुपायाः । दुहिता कन्या ॥ १८० ॥

(५) मन्दनः । जामिभिर्भगिनीभिः ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । जामिभिः भगिनीभिः ॥ १८० ॥

एतैर्विवादान्सत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ एभिर्जितैश्च जयति सर्वाल्लोकानिमान्गृही ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । एतैर्विवादैः क्रियमाणैर्यैः पापयोगोभवत्यकर्तुंस्तेन न संबन्धः । सर्वपापे प्रमुच्यतइत्युच्य-
ते । एतैश्चजितैरुपेक्षितैःक्षमया सर्वाल्लोकाजयति स्वीकरोतीत्यर्थवादः ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जितोविवादे तेरभिक्षिमः सहमानः एतान्जित्वा जयतीतिकचित्पाठः ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतैःऋत्विगादिभिः सह विवादान्परित्यज्यऽज्ञातपापैःप्रमुच्यते तथैतैर्विवादैरुपेक्षितैरिमावक्ष्यमा-
णान् सर्वलोकान्गृहस्थोजयति ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । विवादान् विवादविषयोभूतान् । एतैर्जितोवशीरुतः ॥ १८१ ॥

(५) मन्दनः । इमावक्ष्यमाणान् ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैः ऋत्विगादिदान्तैः विवादरहितैः उपेक्षितैः इमान् लोकान् जयति स्वीकरोति ॥ १८१ ॥

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः॥ अतिथिस्त्विन्द्रं लोके शो देवं लोकस्य च त्विजः॥ १८२॥

(१) मेधातिथिः । आचार्यो ब्रह्मलोकस्येशः प्रभुस्तस्मिन्परितुष्टे ब्रह्मलोकः प्राप्यते । अतो गुणतो ब्रह्मलोकेश इत्युच्यते । प्राजापत्यलोके पिता प्रभुः ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जेतव्यलोकाद्देशं यति आचार्य इति । आचार्यपदवैद्यानामुपलक्षणम् ॥ १८२ ॥

(३) कुहूकः । आचार्यो ब्रह्मलोकस्य प्रभुः तेन सह विवादपरित्यागेन तस्मै तुभ्या तु ब्रह्मलोकमाभिर्गौणं ब्रह्मलोकेशत्वम् एवं प्राजापत्यलोकेशः प्राजापत्ये पिता च प्रभुः अतिथिरिन्द्रलोके देवलोकस्य च त्विजः । एवमुत्तरत्रापितत्तल्लोकेशत्वबोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वलोकजयविवृणोति आचार्य इति । आचार्यदत्तविद्यया ब्रह्मलोकाद्यापत्तेः । पितृभक्तस्य प्राजापत्यत्व । दातारो नो भिदधन्ता मिति मन्त्रलिङ्गात् । अतिथेरिति पुण्यपदत्वेनेन्द्रत्वावतिहेतुत्वात् त्विजो यज्ञद्वारा देवत्वहेतुः त्वादित्याद्युहनीयम् ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । प्राजापत्यो दक्षादीनां लोकः ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूजिता आचार्यदियो ब्रह्मलोकादीनापयति ॥ १८२ ॥

जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ॥ संबन्धिनो ह्यपालोके पृथिव्यां मातृमातृलौ ॥ १८३ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अप्सरसां लोके लोकस्य वैश्वदेवस्य विश्वेपादेवानां लोकस्य संबन्धिपदज्ञातौ नामपुपलक्षणम् ॥ १८३ ॥

(२) कुहूकः । अप्सरसां लोके जामयः प्रभवन्ति वैश्वदेवलोकं बान्धवाः वरुणलोके सन्धिधनः भूर्लोके मातृमातृलौ ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । जामयः यामय इति वाक्यचिन्पाटः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । जामयः भगिन्यः विवासिद्मः ॥ १८३ ॥

आकाशे शास्तु विज्ञेयां बालवृद्धकृशानुराः ॥ भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । भार्यापुत्रः स्वक्रीयतनुरात्मीयमेव शरीरम् ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आकाशमन्तरिक्षलोकः । कृशोऽभोजनादिना । समः पित्रा प्राजापत्यलोकेशः । स्वकानुरः । स्वकापत्यलोकेशः ॥ १८४ ॥

(३) कुहूकः । कृशः शयनः संश्रितो विवक्षितः बालवृद्धसंश्रितानुरा अन्तरिक्षे प्रभवति । भ्राता च ज्येष्ठः पितृपुत्रसम्पत्सोपि भजापत्यलोकप्रभुः । भार्यापुत्रौ च स्वशरीरमेवातः कथमात्मनैव सह विवादः संभवति ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । आकाशे शास्तु अन्तरिक्षलोकहेतवः । कृशः संश्रितः भ्राता प्राजापत्येणः पित्रा समवात् । स्वका तनुः अर्धप्राणज्ञानमनःपत्पनीनाप आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेः ॥ १८४ ॥

छाया स्वोदासवर्गश्च दुहित्वा रूपणंपरम् ॥ तस्मादनेरधिक्षिप्तः सहेतां सञ्चरः संदा ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । योश्चन्यवर्गसत्पनीयाच्छाया यथा छाया नित्यानुगतान क्रोधविषयपूर्वभृन्त्यत्रगोऽपि ।

१८३ जामयो-यामयो (मे०)

दुहिता रूपमनुकम्पा दया । एतैः पूर्वोक्तैरभिक्षितः परुषवचनेराकृष्टः कोपितः सहेतुः क्षमेत । असञ्जरोऽविद्यमानञ्ज्वरः ज्वराभावेन च चित्तस्यासंक्षोभोलक्ष्यते । ज्वरितस्य हि चित्तसक्षोभो भवति तद्वत्क्रुद्धस्य । अथवापाठात्तरं । असञ्ज्वरः । संतापः सञ्ज्वरः सोऽनेनाप्रतिषिध्यते ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । स्वच्छायानुल्लयः । एतेन यत्र स्वयंगच्छति तत्र यथा छाया तथा दासवर्गोपीति स्वलोकेशतेवीक्षा । रूपणरुपाविषयः । तेन परकरुणया योल्लोकोजीयते सदुहित्रासहाविवादेनेत्यर्थः । असञ्ज्वरोमानसाभिनिवेशेनापि शून्यः ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वदासवर्गश्च नित्यानुगतत्वादात्मच्छायेव न विवादाहं दुहिता च पररुपापात्रं तस्मादेतैरभिक्षितः संतापः सहेतुः ननु विवेदेत् ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । छायास्वदासवर्गः स्वच्छायावदव्यभिचारित्वात् । दुहिता रूपण रूपपापात्रम् । असञ्ज्वरउदर्कसंतापरहितः ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । योदासवर्गः सः त्वा स्वकीया छायानुगता भवति । दुहिता पररुपास्थानं तस्मात्कारणदेवैराचार्यादिभिः अभिक्षितस्तिरस्तः तः असञ्ज्वरः क्लेशरहितः सन् सहेतुः ॥ १८५ ॥

प्रतिग्रहसमर्थोपि प्रसङ्गत्र वर्जयेत् ॥ प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । परस्मादृष्टः प्रयुक्तयल्लभ्यते सप्रतिग्रहः । तत्र समर्थः शक्तोऽपि प्रसङ्गपुनः प्रवृत्तिं वर्जयेत् । श्रुताध्ययनशौलसंपत्तिर्द्रव्यविध्नतापसामर्थ्यम् । तस्मादविद्वान् विभीषादित्यत्रोक्तमप्येतदुत्तरार्थं पुनरुद्धते ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । प्रसङ्गं पुनः पुन करणम् । ब्राह्मवेदाध्ययनकृतम् ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्यातपोवृत्तसंपन्नतया प्रतिग्रहेऽधिकार्योपि तत्र पुनः पुनः प्रवृत्तित्यजेत् यस्मान्प्रतिग्रहेणाऽव्यवेदाध्ययनादिनिमित्तप्रभावः शीघ्रमेव विनश्यति । यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थमित्युक्तेऽपि सामान्येनार्जनसंकोचे विशेषेण प्रतिग्रहस्य ब्राह्मप्रभावप्रशमनफलत्वकथनार्थवचनम् ॥ १८६ ॥

(५) राघवानन्दः । प्रकारान्तरेण जीवन्प्रतिग्रहं कुर्यादित्याह प्रतीतिः । समर्थोऽविद्यातपोभिः । प्रसंगं प्रसक्तिं ब्राह्म वेदाध्ययनजम् ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिग्रहविध्नोविद्यार्थियुक्तश्च प्रतिग्रहसमर्थः । अयावदथापुनः पुनः प्रवृत्तिः प्रसङ्गः । ब्राह्मतेजः ब्राह्मोपाक्तिः । समर्थोऽपीतिवचनादर्थस्य दोषातिशयः सूचितः ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिग्रहं ग्रहंतुं समर्थोपि तत्र प्रसङ्गवर्जयेत् । प्रतिग्रहस्वीकरेणाशु ब्राह्मतेजः शाम्यति ॥ १८६ ॥

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ॥ प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । तद्दर्शयति । अविज्ञायकाभोपभोगाद्यर्थनप्रतिग्रहः कर्तव्यः । एतदुक्तमभवति । आत्मनः कुटुम्बस्थित्यै नित्यकर्मसंपत्त्यैच प्रतिग्रहः कर्तव्योऽन्यानथा अवसीदन्नपिक्षुधा । अप्रतिग्रहस्यैवसादंगच्छति । अवसादः शरीरस्यानभिवृद्धिः । अथवा द्रव्याणां विधिधर्म्यप्रतिग्रहस्यैवसंबन्धः क्रियते । कोऽसौ धर्म्यो विधिः । धर्मप्रयोजनविज्ञापप्रतिग्रहमन्त्रद्रव्याणां देवताप्रयेहिरण्यं रुद्राय गामित्यादिः ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । द्रव्याणां प्रतिग्रहे धर्म्यो विधिः द्रव्यदेवताज्ञानमन्त्रपाठादिकम् ॥ १८७ ॥

अतपास्त्वेनधीयानः प्रतिग्रहर्चिर्द्विजः ॥ अम्भस्यश्मश्रुवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मिन् तपोनास्त्यनधीयानोनाचाधीते । अध्ययनेन प्रकृता विद्वत्ता लक्ष्यते । समुदिते चैते विद्यातपसोपतिप्रहाधिकारनिमित्तम् । उभयगुणभ्रष्टप्रतिग्रहेचाभिलषायी सतेन सह मज्जत्यधोगच्छति । केनसह अन्यस्यानिर्देशादातुश्च सनिधानानेन सहैतिगम्यते । प्रतिग्रहीतारह्वविवाग्मोत्तारणायाश्रम्यते । यस्त्वीदृशोऽपात्रभूतः सदातारमात्मानमुभावच्यधोनयति यथाऽम्भस्यश्मश्रुवोऽश्मश्रुवः । पारतरितियेन सश्रुवोनावादिः । तत्रयथाश्मन्धारुद्रोनदी-तरणार्थमम्भसि मज्जत्यश्मश्रुवेनसहदाता हि ब्राह्मणायददाद्गनक्षरश्चतादशो ब्राह्मण्यभवापिनरकंगच्छतः ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनधीयानोपि अतिशयिततथा न मज्जतीत्येतदर्थमतपस्वीति । श्रुवोभेदः तेनदात्रासह मज्जति । दातुरपि तादृक्फलाभावान्मज्जतीतिः ॥ १९० ॥

(३) कुर्वूकः । यस्तपोविद्याश्रम्यःप्रतिग्रहेच्छुःब्राह्मणोभवति सप्रतिग्रहाधिकाराभावाद्बुद्धिरथेन तेनइतिपराश्रुष्टे-नेव दात्रैवानर्हप्रतिग्रहादानपापयुक्तेन सह नरके मज्जति यथा पापाणामयेनोडुपेनाम्भस्तरंस्तेनैव सहाम्भसि मश्रोभवति ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अतपाइतिहास्यां । अश्मश्रुवेन पापाणनावा । सह तेन दात्रा ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । न केवलमविद्वान्प्रतिगृह्णन्नात्मानमेवं पातयति किंतु दातारमपीत्याह अतपास्त्विति । अनधीयानोऽविद्वानतपाश्च सन्मभस्यश्मश्रुवेनेव तेन दात्रा सहैव मज्जति । यथा जले त्वयमेव मज्जन्मत्सा त्वाश्रितमप्यधोनयति एवंत्वयमेव नरके पतन्त्विद्वान्त्वाश्रितंदातारमप्यधोनयतीत्यभिप्रायः । अतपाइतिविशेषणान्ततपसोदोषमात्रत्वंगम्यते ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । अतपस्वी तपोरहितः । अनधीयानः मूर्खः । एतादृशः प्रतिग्रहर्चिर्द्विजः यथा अम्भसि अश्मश्रुवेन तरति कश्चित्समज्जति तथा तेन दात्रा सह प्रतिग्रहीता द्विजःमज्जति ॥ १९० ॥

तस्मादविद्वान्विजियाद्यस्मात्तस्माद्यतिग्रहात् । स्वल्पकेनाप्यविद्वान्हि पद्मे गौरिव सीदति ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्मात्तस्माद्विरण्यादिव्यतिरिक्तप्रतिग्रहादपि ॥ १९१ ॥

(३) कुर्वूकः । यस्मात्तस्मात्प्रत्यप्रतिग्रहेणापि मूर्खः पद्मे गौरिव नरकेऽसमर्थोभवति तस्माद्यतःशुक्तश्रितुव-र्णादिव्यतिरिक्तसीसकाद्यसारप्रतिग्रहादपि त्रस्येत् ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । अतोऽविद्वान्प्रतिग्रहीता विभियात् अल्पकेन हिरण्याद्यन्यतमेन सीदन्येव । अविद्वन्निषे-धाभ्यासोनिन्दातात्पर्यकःनविद्वत्प्रतिग्रहात्पर्यकः प्रतिग्रहसमर्थोपीत्यत्र तन्निषेधोक्तेः ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । उपसहरति तस्मादिति । न केवलमश्वान्प्रतिग्रहादविद्वान्विभीयात् किंतु यस्मात्कस्मात्प्रतिग्रहा-दि विभीयात् ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात् विद्वान् विभीयात् स्वल्पकेनापि प्रतिग्रहेण । अविद्वान्तु सीदति ॥ १९१ ॥

न वार्यपि प्रयच्छेत्तु वैडालव्रतिके द्विजे ॥ न वक्रव्रतिके विभ्रे नावेदविदि धर्मवित् ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिग्रहीतुर्धर्मउक्तः । इदानींदातुरुच्यते । अपिशब्दान्तसंबेदनियार्थते । यत्र वारि न कलै-चिदीयते तदपि नैम्योदातव्यकुतोऽन्यद्व्यदीयते । अतिशयोक्त्या इम्यान्तरदाननिषेधोऽप्ययः । वारिणस्तुसर्वार्थदा-

निषेध । ननु च बैडालव्रतिकावाद्यावेणापि नाचयेदित्युक्तमेव । सत्यम् तत्रार्था निषिद्धा इत्यु दानतच्च धनस्य नान्यस्य । एवद्वि प्रतिषेधोऽर्थवान्भवति । तथाचोत्तरं वक्ष्यति विधिनाप्यर्जितधनमिति । अतः पापण्ड्यादिभ्यः सावज्ञ-
मन्दानतन्निषिध्यते । अत्र कश्चिदाह यद्यवेदविदीतिश्रुततथाप्यनधीयानइत्यपि द्रष्टव्यम् तथाहि केवलवेदाध्यायिभ्यो-
दानमुक्तम् । नच दाम्भिकेभ्यः क्रान्त्ययुक्तम् । सद्वदप्रत्य पुनर्वेदाध्यायिमात्राय विद्यारहिताय दानमुक्तम् श्रौत्रि-
यायैव देयानां तैत्तिरिचकर्मन्तमायेत्यप्रामिक्त्वाद्द्रवियया विना वाक्यान्तराणि चविदुषु दीक्षणेत्यादीयेकप्रकारगतानि
सन्त्येव । अतस्तत्पर्यालोचनधीभयविशेषणचेष्टया देयमित्तिगम्यते । अतः श्रौत्रार्थपरित्यागे न किञ्चि फारणपस्याभोय-
स्य तु साम्यमयुक्तमिति । वचनगम्येऽर्थे का नामायुक्तता । बिडालव्रतेन चरति बैडालव्रतिक । बकानाद्रततदस्या-
स्तीति बकव्रतिक । अधिकरणविवक्षायासप्तमी । सप्तदानविवक्षायामुत्तुर्था युक्ता ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वार्षपि प्रतिग्रहरूपेण न देयम् । कर्णयातु देयमन्त्यर्थ ॥ १९२ ॥

(३) कुड्मुक । प्रतिग्रहीतुर्धर्ममभिधायाऽधुना दातुराह नवार्षपीति । वायसादिभ्योयदीयते तदपि बैडालव्रतिके-
भ्याधर्मज्ञान दद्यादित्यतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदाननिषिध्यते ननु वारिदानमेव पापण्ड्वनीविकर्मस्थानियनेन बैडालव-
तिकायाऽतिभिद्वेन सन्वृत्तायदानादि निषिद्धम् । इद्वुत धनदाननिषिध्यते । अतएव विधिनाप्यर्जितधनमिति वक्ष्यति ।
नावेदविदीति वेदानानभिज्ञे एतच्च विद्वत्सभवे नावेदविदीतिनिषिध्यते ॥ १९२ ॥

(४) राधवानन्द । निन्दार्थवादसहितदानपात्रनिन्दति नवार्षपीतिनवभि । अवेदविदि वेदानभिज्ञे ॥ १९२ ॥

(५) नन्दन । दातृप्रतिग्रहीतृप्रसङ्गाद्दातारमत्याह मिति । बैडालवक्रवृत्तिको वक्ष्यति । धर्मवित्प्रतिषेधशास्त्रं
॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्र । वार्षपि जलमपि अवेदविदि ॥ १९२ ॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तहि विधिनाप्यर्जितं धनम् ॥ दातुर्भवत्यनर्थाय परत्राऽदातुरेव च ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथि । धनग्रहणादन्दानेन निषिध्यतइत्युक्तम्भवति । विधिनाप्यर्जितसत्प्रतिग्रहपादिना शास्त्रा-
भ्यनुज्ञातेन प्रकारेण दातुरादातुश्च तादृशदानपरत्रोभयोरनर्थाय ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अनर्थाय । दोषाय ॥ १९३ ॥

(३) कुड्मुक । एतेषु त्रिष्वपि बैडालव्रतिकादिषु न्यायार्जितमपि धनदत्तंदातु प्रतिग्रहीतुश्च पार्लोके नरकहेतुत्वा
दनर्थाय भवति ॥ १९३ ॥

(४) राधवानन्द । त्रिषु बैडालव्रतिकादिषु । विधिनाप्यर्जितं न्यायोपार्जितमपि अनर्थाय नरकाय ॥ १९३ ॥

(५) नन्दन । न कवलमेतेभ्योदानेन दष्टे धनहानिरदष्टे फलहानिश्चभवत किंतु प्रतिषिद्धाचरणान्न पापमप्य
स्तीति यत्तमुक्तमनर्थपेति । आदातु प्रतिग्रहीतु ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्र । एतेषु त्रिषु बैडालवृत्तिवक्रवृत्त्यवेदित्सु दत्तं दातु आदातु उभयो अनर्थाय भवति ॥ १९३ ॥

यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन् ॥ तथा निमज्जतोऽधस्तादसौ दातृप्रतीच्छकौ ॥ १९४ ॥

(१) मेधातिथि । औपलआशमन । जलसतरणाय नावादि श्वस्तेन यस्तरति तरितुमवतर्ते । सोऽधस्ताज्जलस्य
प्रतीच्छकौ तर्थापेते । एवमज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ प्रतीच्छक प्रतीच्छाकरोतीति शिचिहत्वा ण्वुत्कर्तव्य । प्रतीच्छकइतिपाठो त

। तत्र सन् तादागोतेषुर्वुत् । अर्थस्तुभयोरैकपुव ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । दातुरज्ञत्व पात्राज्ञानात् दानफलज्ञानाच्च ॥ १९४ ॥

(३) कुङ्कुक । यथा पापाणमयनेदुपादिना जले तरस्तेनैव सहाधोगच्छत्येवंदानप्रतिग्रहशास्त्रानभिज्ञौ दातृग्राहकौ नरकगच्छत । अतपास्त्वनधीयानइतिप्रतिग्रहीतृयाथायेन निन्दोन्ता ! इहतु दातृयाथायेनेत्यपुनरुक्ति ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्द । औपलेनात्मनिर्मितेन । प्रतीच्छकोधनप्रति दुष्प्रचोपहृता ॥ १९४ ॥

(५) नन्दन । उक्तेऽर्थे दृष्टान्तप्रपञ्चयति यथेति । अज्ञौअपावदानेदोपमविदुष प्रतिग्रहशेषचाजानतौ । प्रतीच्छक प्रतिग्राहक ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्र । यथा औपलेन इवेन पापाणइवेन उदक तरन् निमज्जति तथा अज्ञौ । दातृप्रतीच्छकौ दातृ-
ग्रहीतारौ अधस्तान्निमज्जत ॥ १९४ ॥

धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छादिकोलोकदम्भक ॥ वैडालव्रतिकोज्ञेयोऽहिस सर्वाभिसन्धक ॥ १९५ ॥

[यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालनाम तद्व्रतम् ॥ १० ॥]

(१) भेषातिथि । उपचारेणैतौ शब्दौ प्रयुज्येते । अनेकैरुभयोपचारेणैतौ स एव स भवति । यन्निमित्तं प्रयोगस्तद-
वधारणप्रतिषेधविषयप्रकल्पार्थम् । धर्मो ध्वजमिव व्याघ्रादेरारुतिगणत्वात्समास । कदाचित्कर्मधारय सर्वधनाद्यर्थदति ।
तत सोऽस्यास्तीति मत्वर्थीय । ख्यात्यर्थमेव धर्मकरोति न शास्त्रपगतया स एव मुच्यते । यस्तत्रैव धर्मकरोति यत्र जना
पश्यन्ति स्वपुरुषैश्च ख्यापयन्ति धार्मिकत्वप्रसिद्ध्या प्रतिग्रहादिलक्ष्यइति दुष्प्रचोपहृतरूपणश्च । लोकदम्भोतिव्रतपति
लोकदम्भक । छयना चरति छादिक । छय ध्यान । प्रकाशधार्मिको रहसिनिक्षिप्तमपहरन्त्यप्रकाश्यमकाशयति ।
धार्मिकोऽयं तस्य यत्समक्षकभित्तान्यथ यातीति । केन चिद्विश्वस्य कथितइत्यते यावद्यतएव गोप्यतस्यैवमुखाज्जात
मिति परद्रोह । सर्वेषां चाभिसंधानाक्षेपक परगुणाल सहते । ईदृशी वैडालव्रतिकोज्ञेय । अभिसंधक अभिसंधुत्सइति ।
आतश्रोपसर्गइतिक । तत त्वाथै क । सर्वेषां चाभिसंधक इति षष्ठीसमास । केचिद्व्रतश्लोकपशन्ति । यस्य धर्मध्वजो नित्य
सुरध्वज इवोच्छ्रित । प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालनाम तद्व्रतमिति ॥ एष एवार्थं सक्षेपेण कथ्यते । एकैकगुणसम्बन्धे
वैडालव्रतिकोज्ञेय । आत्मादेव श्लोकदेवमनुमीयते प्रच्छन्नानि च पापानि त्रिविशेषाश्रवणान्नसर्वेषां चैवापापत्वाद्बुभयभा
चार्येण शिष्या पाठिता । केचिदिमं श्लोकमध्यापिता केचित्पूर्वम् । उभयच प्रमाणम् । तेन यद्यपि अद्वैतौ कुण्डरी
पीनस्क धामधुवृक्षादेवदत्तइतिसमुदितानां लक्षणत्वप्रतीयते तथापीह प्रत्येकमेतानि लक्षणानि ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । धर्मध्वजी धर्मप्रकाशनशील । सदा अतिधनत्वेपि लुब्ध । लोकानादम्भको हिसो धन
ग्रहणेन हिंस्रोवधादिहसारति । सर्वाभिसंधक सर्वेषु पित्रादिष्वपि स्वोपकाराभिसंधिनैवोपकर्ता ॥ १९५ ॥

(३) कुङ्कुक । यो बहुजनसमक्षमपमार्चति सतः परतश्च लोकं ख्यापयति तस्य धर्मो ध्वजचि ह्मिवेति धर्म-
ध्वजी । लुब्ध परधनाभिलाषुक । छयना ध्याजेन चलयति छादिक । लोकदम्भकानिक्षेपापहारादिना जनवञ्चक ।
हिस परहिंसाशील । सर्वाभिसंधक परगुणासहनतया सर्वाक्षेपक । विडालव्रतेन चरतीति वैडालव्रतिक विदारोहि
प्रायण मूषिकादिर्हिंसाश्रितया ध्याननिष्ठव विनीतः सन्वतिष्ठतइत्युपचाराद्विडालव्रतशब्द ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्द । तत्र द्वाभ्यामुक्तवैडालव्रतनिर्लेक्षणमाह धर्मेति । धर्मध्वजी बहुजनेषु धर्मपुत्र ध्वजवत्

काश्यतया यस्यसः । छात्रिकः सर्वत्र छन्दना व्यवहरति सर्वाभिसन्धकः परगुणासहनतया सर्वाक्षेपकः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । बैडालवृत्तिकमाह धर्मति । धर्मध्वजीधर्मलिङ्गधारी । छात्रिको व्याजवृत्तिः । दाम्भिको विशिष्टवेषेण स्वदोषतिरस्कारी । अभिसन्धको वधकः ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मध्वजी धर्मस्थापकः पुरुषेभ्यः ख्यापयन् । छत्रिकः कृतव्याज.प्रकाशं धार्मिकः रहति निक्षिप्तमपि अपहर्ति । लुब्धः रूपणः प्रसिद्धः । प्रतिग्रहादिलभ्यइत्येतादृशो बैडालवृत्तिकसंज्ञः । हिंसः हिंसाश्चिः । सर्वाभिसन्धकः परगुणासहनतया सर्वेषु निन्दाकरः ॥ १९५ ॥

अधोदृष्टिनैष्ठिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥ शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः ॥ १९६ ॥

(१) मेघातिथिः । बकव्रतलक्षणमधोनिरिक्षणम् अथवा नीचदृष्टिः नीचोदीनः सर्वदेवव्यापारपतिकथंचित्कृतश्चन लभतेऽधमादिषु गृह्णाति । निष्ठतिर्निष्ठुरता तथा चरति तत्प्रधानोनैष्ठिकोऽसम्यग्भाषी । अलीकविनीतः श्रयति-प्रशयनप्रतंकार्ये तु व्याधातकः विडालोऽलीकनिद्रां करोत्यामिषलिघृक्षन् । एवं सोपाधेर्धर्मचरणो विडालव्रतिकउक्तः । तथैव बकव्रतचरोपि । बकाहिमत्स्यान्यूहन्तो जलचरं ब्रह्मज्ञां दर्शयन्ति । अथचमत्स्यग्रहणशुद्धयएव । व्रतानि शीलित-कर्मच्यते । प्रदर्शितपदानामपौनरुक्तम् । अथापि स्याल्लक्षणत्वाददोषः । अविज्ञातहि लक्षणं भवति । पौनःपुन्याभिधानेन सुप्रहोऽर्भो भवति । कः पुनः । बैडालवृत्तिकबकव्रतिकयोर्भेदः । उच्यते । अन्यस्वार्थसाधनपरो नान्यस्य कार्यविहन्ति पूर्वस्तु-मात्सर्यातिवार्थसिद्धावस्त्यामपि परस्य नाशयति ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधोदृष्टिरुपरोधभयान्मुखानिरीक्षकः । नैष्ठिकः छत्रवृत्तिः । शठो वक्रमतिः । मिथ्या-विनीतो वाचादेहे नचविनयंकुर्वन् मनसा विपरीतः । बकव्रतधरो बकवृत्तिः ॥ १९६ ॥

(३) कुड्मूकः । अधोदृष्टिर्निजविनयख्यापनाय सततमधएव निरीक्षते । निष्ठतिर्निष्ठुरता तथा स्वरतीति नैष्ठिक-तिक स्वार्थसाधनतत्पर.पदार्थखण्डनेन । शठो वक्रः मिथ्याविनीतः कपटविनयवान् । बकव्रतचरतीति बकव्रतचरः । बको हि प्रायेण मीनहननश्चित्तया मिथ्याविनीतः सन्नेवशीलो भवतीति गौणो बकव्रतशब्दः ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । निजविनयख्यापनाय सततमधोदृष्टिः निष्ठुरता । निष्ठुरतया चरति नैष्ठिकः निष्ठुरो निराकृ-तिः । शठो वधकः । मिथ्याविनीतः । घनाद्यर्थमिथ्याविनयी ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । अधोदृष्टिः परलोकानवेक्षकः । वैष्ठिको गूढेरुपायैः परानर्थकारी । शठो नृशसः ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधोदृष्टिः उपरोधभयान्मुखानिरीक्षकः । नैष्ठिकः छत्रवृत्तिः । स्वार्थसाधनतत्परः स्वकार्य-साधकः । शठः वक्रमतिः ॥ १९६ ॥

ये बकव्रतिनो विप्राये च मार्जारलिङ्गिनः ॥ तेपतन्त्यन्धतामिक्षे तेन पापेन कर्मणा ॥ १९७ ॥

(१) मेघातिथिः । स्वग्रन्थे व्याख्यातः श्लोकः ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ये विभादति विप्राणां हिंसा लक्ष्मणान्तयेतद्विधमतिर्दुष्टेत्यर्थः ॥ १९७ ॥

(३) कुड्मूकः । ये बकव्रतविडालव्रतचरन्ति ते ब्राह्मणस्तेन पापहेतुना कर्मणा अन्धतामिसन्नामि नरकेषु-तन्ति ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेन बकादिवृत्त्या पापकर्मणा ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । अन्धतामिक्षेऽन्धतामिक्षाख्ये नरके ॥ १९७ ॥

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥ व्रतेन पापं प्रच्छेद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । पापं कृत्वा व्रतं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । धर्मस्यापदेशेन धर्ममपदिश्यलोकं खयापयति धर्मार्थमहंसेत्-
करोमि न मे प्रायश्चित्तनिमित्तमस्तीति परमार्थतस्तु प्रायश्चित्तार्थमेव करोति एवं कर्तव्यम् । पापं प्रच्छेद्यापान्द्रव्य तेन व्र-
तेन स्त्रीशूद्रदम्भनं कुर्यात् । प्रकटंप्रायश्चित्तं कर्तव्यमन्यत्र रहस्यात् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मध्वजित्वं केवलमपि द्रुष्टमित्याह न धर्मस्येति । अपदेशेन धर्मसाधयितुमेतदकरोमीति
व्यपदेशेन व्रतंचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तं न चरेत् । पापं कृतं प्रच्छेद्य निन्दितं कृत्वा तदपगमार्थं कुर्वन्मपि । व्रतेन स्त्रीशूद्रद-
म्भनं स्त्रीशूद्राद्यज्ञानाद्दम्भनं विप्रलम्भनं कुर्वन् ॥ १९८ ॥

(३) कुम्भकः । प्रापं कृत्वा प्रायश्चित्तरूपं प्राजापत्यादिव्रतं पापमपनयति तन्नेदंप्रायश्चित्तं किंतु धर्मार्थमहमनुति-
ष्ठातीति स्त्रीशूद्रमुखार्दिजनमीहनं कुर्वन्ानुतिष्ठेत् ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । पापनुत्यै व्रतमनुतिष्ठतो धर्मकरोमीति खयापनशीलस्य न शुद्धिः किंतु दम्भमात्रमित्याह न धर्म-
स्येति । स्त्रीशूद्रदम्भनं स्त्रीशूद्रदम्भयति दम्भेन व्यामोहयतीति ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । धर्मध्वजित्वादीनां व्रतान्तमाह नेति । पापं कृत्वा तत्प्रायश्चित्तरूपं व्रतं धर्मसाधनेन न कुर्यात् । पापं-
प्रच्छेद्य व्रतेन स्त्रीशूद्रदम्भनं कुर्वन् । स्त्रीशूद्रग्रहणमविद्वुपलक्षणम् । दम्भनं वधनम् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मस्य अपदेशेन ध्याजेन व्रतं चरेत् । स्त्रीशूद्रदम्भनं स्त्रीशूद्रयोर्वचनं कुर्वन् ॥ १९८ ॥

प्रेत्येह चेदृशाविप्रागर्हन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ छत्रेनाचरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १९९ ॥

(१) मेधातिथिः । इह पदार्थत्वाभावेनान्योद्देशेनापि कृतं यत्फलततो भवत्येव । तथाहि गुरुनियोगे प्रबुधो ध-
र्मोद्देशेन गुरुवचनं करोमीति न कामहेतोः । अर्थं स्वाभाव्यानु कर्मप्रतिजनयति । एवं कश्चिन्मन्यते व्रतानि पापापनो-
दायानि तानि परोद्देशेनापि क्रियमाणानि न स्वभावजहति । एवमेतन्मम प्रायश्चित्तमुपयार्थं भविष्यतिलोकैतत्पत्नीति-
ख्यातो भविष्यामि पापंचापनोत्स्यते । तस्यैव बुद्धिमतो निवृत्त्यर्थं मिदमारभ्यते । तदेतद्व्रतछत्रेनाचरितमनुष्ठितं रक्षांसि गच्छ-
ति निष्फलं भवति न पापमपनुदतीत्यर्थः । न केवलकार्याकारणं भवति यावदीदृशो विप्राव्रतचारिणो गर्हन्ते निन्दन्त्येते ब्रह्मवा-
दिभिर्वेदप्रमाणज्ञैः शिष्टैः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रेत्य पारलौकिककर्मणि । इहैव लौकिककर्मणि । तच्च व्रतं धर्मध्वजिनाम् ॥ १९९ ॥

(३) कुम्भकः । प्रेत्येह इति श्लोकद्वयम् । प्रथममुद्योधम् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतादृशा अतीव पापिष्ठा इत्याह प्रेत्येति । तत्फलं रक्षोगामीति भावः ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । अत्र कारणमाह । प्रेत्येति ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ईदृशा विप्रा गर्हन्ते । छत्रेना धारितं व्रतं रक्षांसि प्रतिगच्छति निष्फलं भवति ॥ १९९ ॥

अलिङ्गी. लिङ्गिवेषेण यो वृत्तमुपजीवति ॥ सलिङ्गिनारहस्येन स्थिरस्यो नौ च जायते ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रत्याश्रमलिङ्गधारणं यथा ब्रह्मचारिणो मेखलादिधारणं गृहस्थस्य वैश्वदेवकुण्डलकर्मण्डलादि

वानप्रस्थस्य चर्मचीरजटादि परिव्राजकस्य कपायवसनदण्डादि । एतेन वेपेगानाश्रमी योभिक्षाहेतोर्लोकै चरति
वृत्तिमुपजीवतिस्त्रिद्विनामेन पापहरति । तिर्यग्योनौ तिरश्चाश्वशृगलादीनामोनौ जायते । नचात्रैतदाशङ्कनीयल्लिङ्गिना-
यत्पापतन्त्रेभ्योऽपसृत्य तस्मि सचरतीत्यसभाष्यम् । अकर्तव्यतापरल्लिङ्गाधारणात्प्रतीयते । अश्रुतेऽपि प्रतिषेधे निन्दा-
थवादादेव तदवगति ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अल्लिङ्गी तत्तदीक्षितस्नातकादिल्लिङ्गानर्ह । वृत्तिप्रतिग्रहादिना धनोत्पत्तिम् ॥ २०० ॥

(३) कुङ्कुम् । अन्नह्यचारी योब्राह्मणोब्रह्मचर्यादिल्लिङ्गमेखलाजिनदण्डादिवेषोपलक्षितस्तद्वत्त्या भिक्षाश्रमण दि
ना जीवति सन्नह्यचारादीनायत्पापतदात्मन्याहरति कुङ्कुरादितिर्यग्योनौचोत्पद्यते । तस्मादेतन्न कर्तव्यमितिनियेष
कल्प्यते ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्द । किंचस्वयमल्लिङ्गील्लिङ्गिनासन्त्यास्यादीनाम् ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्र । य अल्लिङ्गाअनाश्रमी भूवा ल्लिङ्गिवेषेणआश्रमिवेषेण वृत्तिउपजीवतिस ल्लिङ्गिना आश्रमिणा
एन पाप हरति आनुष्ण्यतर्पयति स्वयतिर्यग्योनौ शृगाल्योनौ । प्रजायते ॥ २०० ॥

परकीयनिपानेषु न स्नायाञ्च कदाचन ॥ निपानकर्तुं स्नात्वा तु दुष्प्रताशेन लिप्यते ॥ २०१ ॥

[समोद्धृत्य तत पिण्डान्कामस्नायाञ्च पञ्चवा ॥ उदपानात्स्वययथाहाद्वहि स्नात्वा न दुप्यति
॥ १ ॥ *]

(१) मेवातिथि । निषिंवेत्यस्मिन्नतोवेतिनिपानजलाशय । सच वापीकूपतडागादि तस्मिन्परकीये परेणयदा-
मार्थकृतसवार्थनोत्सृष्टतत्र न कदाचि स्नायात् । नित्यचण्डालादिस्पर्शने च नैमित्तिकधर्मत्वेदापनोदार्थचसर्वस्नानप्रतिषि-
व्यते । अत्र यतिक्रमे दोषमाह । निपानस्य यं कर्ता तस्य यत्किंचिदुत्कृततस्य केनचिदशेन लिप्यते सवध्यते । नि-
दार्थवादोऽयमप्रतिषेध ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । जलनिपीयते येषु निपानेषु पुष्करिण्यादिषु परकोदेषु परेण खातेषु सर्वार्थमनुत्सृष्टेषु ।
अशेन चतुर्थेन ॥ २०१ ॥

(३) कुङ्कुम् । निपानजलाधार परकृतपुष्करिण्यादिषु न कदाचिदस्नायात्प्रस्ता वा पुष्करिण्यादिकर्तुर्यपापै-
तस्याशेन वक्ष्यमाणचतुर्थभागरूपणसम्प्रभ्यते अल्लिङ्गमनद्यायसमवे परकृतेऽपि पुष्करिण्यादो प्राक्प्रदानात्पञ्चपिण्डा-
नुद्धृत्य स्नातव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्य । पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नाथा परवारिषु । उद्धृत्य चतुर पिण्डा पारक्ये स्नान
माचरेत् ॥ स्ना वा च तपयेद्देवात्पितृश्रवै विशेषत ॥ २०१ ॥

(४) रघवानन्द । तत्र । नित्यनैमित्तिककाम्यत्रियाङ्गमलकर्मणम् । क्रियास्नानतथा षष्ठ्योशस्नानप्रकीर्तितम् ॥
अस्नात पुनरानर्हो जप्याय हवनादिषु । प्रातस्नानतदर्थतु नित्यस्नानप्रकारितम् ॥ नित्यस्नानग्रहवैगुण्यशम । का-
म्यदेवताचार्यार्थ । क्रियाङ्गअपूर्वमद्यादिषु स्नानत्रियास्नानं । तत्रापि ॥ तीर्थे प्राप्यानुभागैण स्नानतीर्थसमाचरेत् ।
स्नानजकलमामोति तीर्थयात्रावदन चेति शङ्कोक्ति । स्नानाधिकरणविधिनियेषावाहपरतिप्रिभि । परकीयावतर्हति
शाष्यत्वे सति तदनुत्सृष्टत्वकूपतडागादिष्वदन्तेमुअदत्तानीत्युत्तरल्लिङ्गात् । अशेन चतुर्थशेन तुरीयभागितवक्ष्यमाणत्वात् ।

पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिणीति ॥ वाचनिकं सर्वसत्वोद्देशेनोत्सृष्टत्वात् । अतएवाह । यदात्मार्यं कृतसर्वार्थेनोत्सृष्टमिति मेधातिथि ॥ २०१ ॥

(५) मन्दन । अत्राशशब्दश्चतुर्थभागवचन उत्तरत्र तुरीयग्रहणात् ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्र । स्नानविधिमाह परकीयेति । परकीयनिपानेषु कदाचन न स्नायात् । स्नात्वा निपानकर्तुं दुष्कृताशेन लिप्यते । कूपसमीपनिबद्धपशुपानाय निपानसङ्गम ॥ २०१ ॥

यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ॥ अदत्तान्युपभुञ्जानएनस स्यात्तुरीयभाक् ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथि । यानादीनि परकीयान्यदत्तान्युपभुञ्जानएनसस्तदीयस्य तुरीयभाक्चतुर्थभागामुयात् । अत्रकश्चिदाह । अदत्तानातिवन्नान्तसर्वार्थं तयाप्युपकल्पितानि नोपयोग्यानि तदुक्तं । परकीयाधिकारात् । न च तानि परकीयानि । त्यक्तहि तत्सम्पत् । तुरीयग्रहणमविवक्षितमिति प्रागेव व्याख्यातम् ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एव परयानाद्युपभोगेपि दोषइत्याह यानशय्येति । अस्य परस्य ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूक । अस्थेति प्रकृतं पुन परामृष्यते । परस्य यानादी यदत्तान्युपभुञ्जानस्तदीयपापचतुर्थभागभागी भवति । अदत्तानातिपरस्यानुमन्यभावश्च विवक्षितस्तेन सर्वार्थोत्सृष्टमदकूपादावुपयोगार्थमस्नानादौ न विरोध ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्द । मनुरप्याह । पानेत्यादि अदत्तान्यनुत्सृष्टानीति स्वखात सागरोपमइत्युक्ते खातकुटुत्सृष्टे । विश्वस्याधिकारोवाचनिक ॥ २०२ ॥

(५) नन्दन । अस्य परस्य । तुरीयभाक् तुरीयाशभाक् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्र । यानादीनि अदत्तानि भुञ्जान । अस्य एतेषामभो एनस । तुरीयभाक् चतुर्थाशभाक् स्यात् ॥ २०२ ॥

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सर सु च ॥ स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथि । सर्वानद्यो देवखाता अतस्तासामुभयथास भवादेव खातग्रहणाव्याच्यत्वेन तद्विद्वपठितव्यम् । तडागादीनि हि देवखातानि मनुष्यखाता येषु सति । न च देवैः खन्यंते । केवल महत्त्व स्मर्यमाणकर्तृकत्वेन लक्ष्यते ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । देवखातेषु पुष्करादपुतडागेषु । अन्येन खातेषु उत्सृष्टेषु गर्तेषु नद्यादिकृत न्हेषु । प्रस्रवणेषु निम्नरेषु ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूक । नद्यादिषु सर्वदा स्नानमाचरेत् । देवखातेष्वितितडागविशेषणम् । देवसर्वाधवेन प्रसिद्धेषु सरसु गर्तेषु अष्टधनु सहस्रेभ्यो न्यूनगतिषु तदुक्तं चन्द्रोदगपरिशिष्टे । धनुसहस्राण्यष्टौ च गतिर्मासान विद्यते । न तानदीशब्दत्रहागर्तास्ता परिकीर्तिता । चतुर्हस्तप्रमाणधनु । प्रस्रवणेषु निम्नरेषु चानेनैव परकीयनिपानव्यावृत्तिसिद्धौ यपृथग्वचनतदात्मायोत्सृष्टतडागादिषु स्नानाद्यनुज्ञानार्थं तदपि नद्याद्यसभवे द्रष्टव्यम् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्द । किंच देवखातेषु तत्कृतत्वेन प्रसिद्धेषु सरसुसमतावसभेपुतडागकेषु विन्यादिगतेषु । अष्टधनुसहस्रेभ्यो न्यूनगतिषु । तदुक्तं चन्द्रोदगपरिशिष्टे । धनुसहस्राण्यष्टौ गतियासां विद्यते । न तानदीशब्दत्रहागर्तास्ता परिकीर्तितापुर्हस्तचतुष्टयम् । प्रस्रवणेषु निम्नरेषु अत्रपञ्चपिण्डानुद्धरणेऽप्यदोषं । अदत्तैः अत्यजकृतैःपि न द्वेष । अन्यजेनकृतैः

कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ जानुदग्रमद्वयं स्यादधःस्थमशुचिरस्मृतम् ।
एतेन परकीयवारिनिषेधोऽर्थवादइति मेधातिथिमतम् । यानादिपञ्चकमासद्विकजलाशये दर्शितत्वात् ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । मनुष्यैरखातो जलाशयो देवखातः । मनुष्यैः खातस्तद्भागः ऋषिभ्यो वित्तं सरः । गतान्हृदः । प्रसूवर्ण-
निर्हरः ॥ २०३ ॥

यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ॥ यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान् भजन् ॥ २०४ ॥

[आचर्यस्य क्षमा सत्यमर्हिंसा दंभं मरुपृहा ॥ ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं च यमादर्शाः ॥ १० ॥]

[अर्हिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पता ॥ अस्तेयमिति पञ्चेते यमाश्चोपव्रतानि च ॥ २ ॥ ५५]

[शौचमिज्या तपोदानं स्वाध्यायोपस्थनिषहृ ॥ व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमादशाः ॥ ३ ॥ ६]

[अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ॥ अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥ ४ ॥ १]

(१) मेधातिथिः । प्रतिपेरुपायमात्राज्ञानेन हन्तव्यः सुरा न पेयेत्यादयः । अनुष्ठेयरूपानियमाः । वेदमेव जपे-
नित्यमित्यादयः । न नित्यनियमान् नाने न नियमानामसेवोच्यते । किंतु यमानानियमभ्योनित्यत्वम् । तथा च आह
यमान्पतत्यकुर्वाणः । ब्रह्महादिर्यमलोपे सति । पतितत्वं तस्यभ्योपासनादिभिर्नार्थिक्रियते ननु तथा नियमलोपे ।
तथा च शिष्टस्मरणम् । पतति नियमवान् यमेव स्वसक्तो न तु यमवान्नियमालसोऽवसीदिति । न नियमानसमीक्ष्य बुद्ध्या यम-
बहुलेष्वतिसदधीत बुद्धिम् । येषामपि पारिभाषिकायमनियमाः ॥ अर्हिंसासत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पता । अस्तेयमपि पञ्चेते
यमा श्रैव व्रतानि च ॥ अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाचारलाघवम् । अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥ तेषामपि गुरुलाघव-
मनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते । अतो नानेन यमानां सेवोच्यते नापि नियमानामसेवा उभयेषां तैः शास्त्रैर्विहितत्वात् ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यमान् नित्यकर्माणि । नियमान् कामनानियतानि काम्यकर्माणि नित्यनसेवेतेति । किंतु
कामनोदय एव । केवलान्कृत्स्नानि भजन् । अर्हिंसासत्यास्तेयापरिग्रहेन्द्रियनिग्रहादयः शरीरमात्रापेक्षानियतकर्तव्या-
यमाः । तप स्वाध्यायादयो धिकसाधनापेक्षा नियमाः अत्रेत्येके ॥ २०४ ॥

(३) कुष्ठुकः । नियमापेक्षया यमानुष्ठानगौरवज्ञापनार्थमिदम् । ननु नियमनिषेधार्थं द्वयोरेव श्लाघार्थत्वात् ।
यमनियमविवेकश्च मुनिभिरेव कृतः । तदाह याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मचर्यदया क्षान्तिर्भ्यानि सत्यमकल्पता । अर्हिंसास्तेयमाधु-
र्यं दमश्चेति यमा स्मृताः ॥ स्नानमौनोपवासो ज्ञानात्स्वाध्यायोपस्थनिषहाः । नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ यम-
नियमस्वरूपज्ञः समस्तस्नानादिनियमत्यागेनाप्यार्हिंसादिहसंयममनुतिष्ठेत् । नियमाननुतिष्ठन्नापि यमानुष्ठानरहितपतती-
त्ययमस्तुत्यर्थमारभति मेधातिथिगोविन्दराजौ । हिंसादिभित्तिषेधार्थकायमा । वेदमेव जपेनित्यमित्यादयोऽनुष्ठेयरूपानि-
यमा इति व्याचक्षते । अर्हिंसासत्यवचनब्रह्मचर्यमकल्पता । अस्तेयमिति पञ्चेते प्रमादे परिकीर्त्ताः । अक्रोधो गुरु-
शुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् । अप्रमादश्च सततं पञ्चेते नियमाः स्मृताः ॥ २०४ ॥

* (क, ख, ग, घ, च, ट, ड, ड, ण, त, थ, ल, र.)

५५ (ख, ड, ड, त)

६ (क, ख, घ, च, ट, ड, ड, ण, त, र, ल)

१ (ख, ड, ण, त.)

(४) राघवानन्द । स्नातकस्यापि नित्यमयमस्यावश्यकत्वमाहयमानिति । अत्र ॥ ब्रह्मचर्यदयाज्ञानतिभ्यांनस्तत्प-
मवक्रता । अर्हिसास्तेयमाधुर्येदमभेतियमादश ॥ स्नानमौनोपवासेभ्योस्वाभ्यायोपस्थनिग्रहा । नियमोगुरुशुभ्रुषा शौचा
क्रोधाममादितेति याज्ञवल्क्योक्तयमनियमयहइतिकेचिद् । य स्वशाखापरित्यज्येति न्यायात् । अत्रैवोक्तार्हिसानिषेधको
पायसाभ्या वेदमेवजपेनित्यमित्यादिरूपनियमापासाइति तु मेधातिथिगौविन्दराजमतम् । यमानानित्यत्वे पततीत्येव
हेतु ॥ २०४ ॥

(५) नन्दन । व्रतान्तरमाह यमानिति । अत्र व्यास । अर्हिसास्त्यवचनब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमिति
पञ्चैते यमाभैव व्रतानिच ॥ अक्रोधोगुरुशुभ्रुषा शौचमाहास्त्वाघवम् । अग्रमादश्नियमा पञ्चैवोपव्रतानिचेति ॥ उभये
पायमैन्वादर कर्तव्यइत्युक्तं ननित्यनियमानुबुधइति । उक्तमर्थमुपपादयत्युत्तरार्थेन । केवलान्यमहीनान् । पतति दोषयु
क्तोभवतीति यावत् ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यमानित्यकर्माणि सततसेवेत अनुतिष्ठेत् ॥ २०४ ॥

[रामचन्द्रः । यमनियममाह चतुर्भि । प्रसाद ईश्वरप्रसन्नता (१)]

[व्रतस्नातकव्रतादि । उपवासोमासोपवासादि (२)]

नाश्रोत्रियतते यज्ञे धामयाजिरुते तथा ॥ स्त्रिया क्लीवेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मण क्वचित् ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथि । पूर्वेण श्लोकेन व्रताधिकारोविच्छिन्न । इदानीं प्रतिषेधप्रकरणमारभ्यते । तत्रभोजनमेव
तावदर्शितत्वाद्यत्र कुत्रचित्प्राप्तनिषिध्यते । अश्रोत्रियोऽनधीयानस्तेन ततेभारब्धे यज्ञक्रव्विगिभर्वाऽश्रोत्रियैस्तते न भुञ्जी
तब्राह्मण धामयाजीधामयाजकस्तेन यत्र हूपते यत्र च स्त्री होमकरोति । छान्दोग्ये हि स्त्रीणागृहस्थतिकारैरग्रिहोत्रहो-
उक्तोऽस्तत्पर्यय प्रतिषेधति । अथवा यत्र यज्ञेस्त्रीमधानभर्तारिद्रव्यादिदोषैरुपहत स्त्रीचासौदायिकन धनेन ज्ञातिबलेन
च दार्षिणात्तत्रामतिषेध । क्लीबेनपुसकम् ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अश्रोत्रियैर्धर्मतोऽनधीतवेदैर्ऋत्विगिभस्तादृशा यजमानेन तते भारब्धे यज्ञे प्रक्रान्ते दर्श
पूर्णमासादौज्ञामेवाधामोमीयवपाहोमान तरमपि यज्ञनिमित्तभाजने न भुञ्जीत । धामयाजीबहूना क्रोशतामुपदेष्टा । स्त्रिया
हुते हाविते स्त्रीमात्रयजमानकव्रतादिहोमे निमित्ते । एवक्लीवेन हुतइत्यत्रापि । स्त्रिया शूद्रेणवेति क्वचित्पाठ ॥ २०५ ॥

(३) कुडूक । अनधीतवेदेनोपक्रान्ते यज्ञेऽग्नीषोमीयादूर्ध्वमपि भोजनयोग्यसमये ब्राह्मणेन भुञ्जीत तथा बहू-
नाभाजकनर्त्विजा स्त्रिया नपुसकेन च यत्र यज्ञे हूयते तत्र कदाचित्भुञ्जीत ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्द । पूर्वश्लोके व्रताधिकारोविच्छिन्नइदानींनिषेधोपिप्रियते नाश्रोत्रियइतित्रयोदशभि । एतेहुं-
ते यज्ञादिरुतेन ब्राह्मणाभुञ्जीत ॥ २०५ ॥

(५) नन्दन । अश्रोत्रियततेऽनधीतवेदबहुले । श्रोत्रियततेऽपि धामयान्यादिहुते । धामयाजी बहुनायाजक ।
क्वचित्कर्मण्यस्युदयश्राद्धादावपि ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्र । अश्रोत्रिययज्ञे तते विस्तृते ब्राह्मण कर्षिन्भुञ्जीत । धामयाजिनापुरोहितेन । स्त्रीमधानस्त्रि-
या हुते होमे तत्र न भुञ्जीत क्लीवेन हुते होमे तत्र न भुञ्जीत ॥ २०५ ॥

अश्लीकमेतत्साधूनां यत्र जुहुत्स्यमी हविः ॥ प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ २०६ ॥

(१) मेघातिथि । पूर्वस्यपतिपेधविधेरर्थवादोऽयम् । अश्लीकमप्लाध्यसाधूनाम् । यत्रसेतेहविर्जुहतिपशुकुर्वति देवानांप्रतीपप्रतिकूलतस्मादीदृशेयज्ञेगम्भनपरिवर्जयेत् ॥ २०६ ॥

(२) सर्वाज्ञानारायण । आश्लील पापकरम् । जुह्वति हावयन्तिवा । अमीअश्रोत्रियाया । प्रतीपं विपरीत अनिष्टमिन्तियावत् ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लुक । पूर्वोक्तावहुयाजकार्दयोयत्र होमकुर्वन्ति तत्कर्म शिष्टानामश्लीकमश्रीकेशीप्र रेफस्य स्थानेत्कार । देवानांप्रतिकूल तस्मादेतद्गोमन कारयेत् ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्द । तद्रक्षणोदोषमाह । अश्रीकं श्रीप्रसाधूनामप्लाध्यमिति वा । अमी अश्रोत्रियादय । प्रतीप प्रतिकूलअभक्ष्यमित्यर्थ ॥ २०६ ॥

(५) नन्दन । तत्र कारणमाह अश्रीकमिति । अमीयत्र यज्ञे कर्मणि वा जुह्वति तत्रैतद्गोजनसधुनामश्रीकमम इत्यप्रतीपप्रतिकूलम् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्र । अमीचत्वारअश्रोत्रियादय हविर्यत्र जुह्वति तत्राश्लीलदेवानांप्रतिपविपरीतभवति ॥ २०६ ॥ मत्तुकुद्धातुराणा च न भुञ्जीत कदाचन ॥ केशकीटावपन्न च पदास्पृष्ट च कामतः ॥ २०७ ॥

(१) मेघातिथि । पावन्मदादियोगपतेषातावदभोग्यता । अयेबाहुल्यमयन्ते । बाहुल्येन य क्षीवोभवति मद्यशौण्डस्तदन्न भोक्तव्यम् । एवक्रोधप्रधानस्य शूशकोपनस्य च प्रायण चातुरस्य रोगमयथाये । केशकीटैरवपन्नससर्गेणदूषितम् । क्रीटाश्च केषि ष्टादूषयति न जीवन्तोयथामाक्षिकागृहगापाश्च । अन्ये तु जीवन्तएव । क्रीटग्रहण क्षुद्रजन्तुनाकृपितद्वानामपिप्रदर्शनार्थम् । केशग्रहणनखरोम्णादूषिकादीनामलानासमाचारात् । पादेनबुद्धिपूर्वकामकारिण स्पृष्टम् । प्रमादतस्तुनदोष ॥ २०७ ॥

(२) सर्वाज्ञानारायण । मत्तोमघादिना कुद्धोभोक्तरप्रति । आतुरीरोगी । केशकीटान्मामवपन्न मिश्रम् ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लुक । क्षीवकुद्धव्याधितानामन्न तथा कशकीटससर्गदुष्ट पादेन चेच्छात सस्पृष्टमन्नं न भुञ्जीत ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्द । किंचमत्तेतितान्छील्यपर । कामतइति गुर्वायनुक्षया भुञ्जानोपि वृक्षेपेण शोधयिवा भुञ्जीतेति भाव ॥ २०७ ॥

(५) नन्दन । मत्तुकुद्धातुराणामन्नमितिशेष । कामतइतिविशेषणादकामत पादस्पृष्टमनुज्ञातगम्यते ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्र । मत्ताना कुद्धाना रोगिणा एतेषा च पुन केशकीटोदिभि सह अवपन्न पक्व । कामत पदा स्पृष्टअन्न न भुञ्जीत । कदाचन ॥ २०७ ॥

भूणमावेक्षित चैव सस्पृष्ट चाप्युदक्यथा ॥ पतत्रिणावलीढ च शुना सस्पृष्टमेव च ॥ २०८ ॥

(१) मेघातिथि । भूण्णा ब्रह्मप्रस्तेनावेक्षितनिपुणतोदृष्टम् । प्रदर्शनचैतदयेषामपि । पातकिना स्पृष्टस्य तु प्रतिषेधः स्नानविधानादेवसिद्ध । उदकया रजवत्वा तथा स्पृष्टस्य प्रतिषेधोनावेक्षितस्य । ननु च तत्स्पर्शानोऽपि याव

एतेन शुना सस्पृष्टव्याख्यातम् । अतउक्तपतिनानामेवाग्येषामप्रदर्शनार्थम् ॥ तदत्रयुक्तपतितसूतिकेत्यादीनाम् । उदक्या ग्रहणसूतिकामानिदर्शनार्थम् । पत्रिणा पत्रवी पक्षी सचक्रव्यादोष्ट्रभवायसादि समाचारान्तु हसादि ॥ २०८ ॥ ०१

(२) सर्वज्ञनारायण । भ्रूणहपदमहापातकिपरम् । पतितेक्षितमिति याज्ञवल्क्येनोक्तत्वात् । सस्पृष्टचापीतिच कारादृष्टच । पत्रविणा अनिदिनेनापि पक्षिणा अवलीढ चक्रवसस्पृष्टम् । सस्पृष्टमेवचति अवलीढचेत्यपीति ॥ २०८ ॥

(३) कुड्डूक । भ्रूणभ्रेत्युपलक्षणद्वारेभ्यादिपतितविक्षितरजत्वल्या च स्पृष्ट पक्षिणा च काकादिना-स्वादित कुकुरेण च स्पृष्टमन्नन भुञ्जीत ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्द । किंचैतल्यतुष्टिकरपर्यंतानि द्विपष्टिककारायन्नानि न भुञ्जीते याह भ्रूणभेत्यादि । उदक्याबा रजत्वल्या । पत्रिणा काकादिना अवलीढ भक्षितम् ॥ २०८ ॥

(५) नन्दन । अन्नन भुञ्जीतेत्यनुवर्तते ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्र । भ्रूणभावेक्षितदृष्ट पत्रिणा अवलीढम् ॥ २०८ ॥

गवां चान्ममुपाघात घृष्टान् च विशेषत ॥ गणान् गणिकान् च विदुषां च जुगुप्सितम् ॥ २०९ ॥

(१) मेघातिथि । घृष्टान् यदुद्बुध्यदीयतऽनामच्छिताय कस्मैचिदार्थेनेमदसम्भक्तादि विशेषापुरदेशेन यद्वायस्यै प्रतिश्रुत्यायस्यै दीयते । प्रतिपत्तिज्ञाने ह्ययथातु पठ्यते तदभावे व्यापितस्मरति यज्ञविवाहादिष्वनामच्छितभोजनम् । अर्थच गणसघातस्तस्माद्भ्रातृणात्त्वविभक्तनान् । गणव्यपदेश । भ्रातृणां विभक्तानामेकोधर्म प्रवर्ततइति वचनदेवैश्च धर्मस्तेषामातिथ्यादित्रियैवति नवमेदार्थतम् । ज्येष्ठेऽत्र तु गृह्णीयात्पितृव्यधनमशोपतइति । तस्यच ग्रहणमवश्यकर्तव्येष्वपि कारइति दर्शयति साधारणस्यापि । अयस्यातमध्यगतस्य प्रतिषेध । गणिकावेश्या । जुगुप्सितनिदिदम् । विदुषा वेदार्थविदा भक्ष्यमपि विसखल्यादि ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । उद्बुष्टान्कोभुद्बुध्यदुद्बुध्य दत्तम् । गवा अन्नमुपघ्राव गन्धमुपादाय विमुक्तम् । गणान् मनेकेषामामानमेकत्रपकम् । गणिका वेश्या । विदुषांतद्वोपज्ञाना जुगुप्सितत्वयमदृष्टोपमपि ॥ २०९ ॥

(३) कुड्डूक । यदन्नगवाघ्रात घृष्टान्कोभोत्तेभ्युद्बुष्टान्सत्रादौ यदीयते । विशेषतइतिभूरिदोपतया प्रायश्चित्तौ- रवार्थम् । गणान् शठब्राह्मणसंघान् । गणिकावेश्यातस्याअन्नं शास्त्रविदा चयदृष्टमितिनिदिदम् तच्च न भुञ्जीत ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्द । घृष्टान् कोभोक्तास्तीत्याद्युद्बुध्ययदीयते । गणान् मद्राक्षणसङ्घातान् । गणिकान् गणिका वेश्या । विदुषा अलौकिकादिज्ञानजुगुप्सित निदिदम् ॥ २०९ ॥

(५) नन्दन । घृष्टबहुभ्य ह्यापितम् । विदुषाजुगुप्सितनिषेधशास्त्राभावेऽपि वर्जनीयम् ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्र । कैश्चिदर्थेने क कोभोत्ते तिसुद्बुध्ययवदत्ततद्बुष्टान् यज्ञविवाहादौ अनिमज्जितभोक्तुरन्नम् ॥ २०९ ॥

स्तेनगायनयोश्चान् तस्वोवार्धुपिकस्य च ॥ दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ २१० ॥

(१) मेघातिथि । गायनोपोगीतन जीवति । अयस्य वपरांतकादिगानविहितमेव । कदर्यं कृपण । बद्धनिगड योविशेष । एकोवाङ्गाप्रणवारुद्ध अपरोरब्बायतनिगैर्दीक्षित विशदस्यचेयये पठति । कष्टप्रविशदमाचक्षते ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । स्तेनोऽपस्तेयवृत्ति । गायनागनवृत्ति । एव तक्ष्ण काधादितक्षणवृत्ते । वाधुर्पि कस्य धनधर्धनेन जीवति । दीक्षितस्य अग्नीषोमीयवषायागाभाक् । कदर्यस्य क्षणस्य । बद्धस्य रब्बादिना । निग डस्य निगडबद्धस्य ॥ २१० ॥

(३) कुडूकः । चौरांगायनजीविनोस्तथा तक्षवृत्तिजीवनस्य बृद्धव्युपजीविनश्चान्नं भुञ्जीत । तथा यज्ञे दीक्षितस्य प्रागभीषोमीयात् । कदर्यस्य रूपणस्य निगडस्येति तृतीयाथंपदी । निगडेन बद्धस्य । गोविन्दराजस्तु बद्धशब्दस्य बन्धनोर्विनाप्यपीनिगडैर्निगडितस्य दत्तामोनिगडस्येति व्याख्यातवान् ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । जाल्या तक्षणः । वार्धुषिकस्य वृद्धिमात्रोपजीविनः । यज्ञे दीक्षितस्य प्रागभीषोमीयात् । कदर्यस्य रूपणस्य । आत्मनोर्धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च वर्जयन्नित्याद्युक्तलक्षणस्य वा । बद्धस्य दण्डार्थमवबद्धस्य । निगडस्य निगडैर्बद्धस्य । शरैः शातितपत्रवत् ॥ २१० ॥

(५) बन्दनः । बद्धस्य रज्ज्वादिना । निगडस्य निगडवतो निगडितस्येति यावत् । निगडेनेतिसाधु पाठः ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । दीक्षितस्य असंस्वतामिषोमीयपशोः । कदर्यस्ये बद्धस्य वासमात्रेण विरुद्धस्य निगडादिना ॥ २१० ॥

अभिशास्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्यादांश्चिकस्य च ॥ शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥ २११ ॥

(१) मेघातिथिः । पुष्यली यस्य कस्यचिन्मैश्वरसंयन्धेन घटते । ननु च गणिकानाम्प्रतिषिद्धमेव नैतदेवम् । अस्या गणिकास्या पुंश्चलीगणिका वेद्यावेशेन जीवति पुंश्चलीत्विन्द्रियचपला दाम्भिको वैद्यालत्रतिकादिः सोपधायो गधर्मचरणः । प्रापश्चित्तविशेषार्थशूद्रोच्छिष्टं प्रतिषिध्यते सर्वस्यैवोच्छिष्टभोजनप्रतिषेधात् । अन्ये तु शूद्रोच्छिष्टं स्थालीस्थभोज्यान्शूद्रभुक्तशिष्टमुच्छिष्टमुच्यते इत्याहुः । पाठान्तरं तु उच्छिष्टमगुरोस्तथेति । उच्छिष्टमुच्यते यत्परस्य स्पर्शनादशूद्रभुक्तोद्विषतं च । आत्मीये सभुक्तोद्विषतएकपासाशनमेव इत्याहुः । नचैषशिशानांसमाचोरोपासकरुन्दत्तं भुक्त्वा पुनराचम्यपानान्तरेश्चहीतं भुज्यते । तथा नाद्यादनम् । तथाग्नरैः स्युस्थानादिक्रियान्तरस्य प्रतिषेधः । अत आशुभैः मागाचमनात्प्रात्स्पर्शनदीपः । सहभोजनं तु सत्यपि परस्य स्पर्शं प्रदार्थान्तरत्वान्ोच्छिष्टभोजनम् । अत्रपि चा पुत्रादिभिः शिष्टं सह भुज्यते । तथा चापस्तम्बादयोदग्रपहाण्यसद्वेनानुपनीतेन सह भोजनं निन्दन्ति । नोपनीतेन । आर्यैस्तुपक्षं विजातीयैः सह भोजनप्रतिषेधः । प्यवभानान्तरमाश्रयणीयम् । भुक्तोद्विषतं चान्त्वययोगादुच्छिष्टमभ्यदीयमपि ॥ २११ ॥

(२) शर्यत्तनारायणः । अभिशरतस्य क्षीपवतया शङ्खितस्य । षण्डस्य छ्दीयस्य । पुष्यल्याः स्वपतिव्यभिचारिण्याः । शुक्तं मनस्वत्संज्ञां कालवशाद्गतम् । पर्युषितं स्नाभाधिकरसगन्धादिविपरिवर्तनफाल्पर्मन्तस्थितम् । एवं च शुक्तस्य पृथक्पृथग्दोषातिशयनदर्शनार्थं निगडस्येतिवत् । तथा शूद्रस्य यदन्नतदभक्ष्यम् । उच्छिष्टचक्षुर्वैषाम ॥ २११ ॥

(३) कुडूकः । महापातकित्वेन संजातलोकविश्रोयस्य नपुंसकस्य नपुंसकस्याव्यभिचारिण्याअगणिकायाअपि दात्मिकस्य छपना धर्मपारिणीवैद्यालत्रतिकादेरन्नं भुञ्जीत । शुक्तं यत्प्रभावतो मधुरदृष्यादिसंपर्कवशेनोदकादीनां चान्द्रादिभाष्यगतम् । पर्युषितं राभ्यतरित शूद्रस्यान्नं भुञ्जीतेति संयमः । उच्छिष्टं च भुक्त्वा विशालान्मन्त्रिरोपात्कस्यापि न भुञ्जीत । गुरोच्छिष्टं विशिक्तयाज्ञोत्तमम् । गोविन्दराजस्तु । शूद्रस्योच्छिष्टं तद्गुणार्वाशष्टं स्थालीस्थमपि न भुञ्जीतेत्याहुः ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकित्वेनाभिशास्तस्य संजातलोकविश्रोयस्य । षण्डस्य नपुंसकस्य । पुष्यल्याः व्यभिचर्यप्यभिचारिण्याः । शुक्तस्य स्नाभाधिकमधुरदृष्येति कालवशाद्गुरादिरसवशाद्वा यदात्मीयवति तदपि वर्ज्यं । पर्युषितं राभ्यतरित मन्त्रिसंश्रयान्नोपि तामतिरिक्तं । शूद्रोच्छिष्टं शूद्रवशात्पानुनेतुरोमीनेः शूद्रभुक्त्वा विशालीस्थमपि । ब्रह्मचर्यादिपदरजारी यद्युक्तादिनिषेधं सत्याप्यभिनगौरवार्थः ॥ २११ ॥

(५) नन्दन । कालातिक्रमेणरसान्तरमार्गशुक्तम् । पर्युषितमेकाहास्तरितम् । शूद्रस्योच्छिष्टश्रेणभुक्तान्स्थाल्या
दिस्थम् ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्र । योऽभिशास्तस्तस्य कल्ङ्कवत् पुष्पली परपुरपरता । त्वयमेव अथवा फालपरिपाकेन
अम्लभवति तत्रशुक्त । राभ्य तरित पर्युषितम् ॥ २११ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनं ॥ उपान्नसूतिकान्च पर्याचान्नमनिर्देशम्
॥ २१२ ॥

(१) भेधातिथि । स्थूल्यन्तरे विशेष श्रूयते । शल्यान्लर्तकजीविनः । मृगयुर्गृग्व्याप । आखेटकार्यमांसविक्र
यार्थवा योमृगाग्रहति । क्रूरानृजुमकति दुष्सादञ्छिष्टभोजीनिषिद्धोच्छिष्टभोजी । उपोजातिविशेष । रानेत्येत
स्यवेदे प्रयोगोदक्षयते । उपोमभ्यमशीरि वेति वचनस्यान्य प्रतिषेधोऽस्तिरदोषदर्शनप्रकरणेचनश्रूयते । राजान्तेजआ
दचन्द्र्यर्थवादाच्च प्रतिषेध । सूतिकान्नसूतिकापुदिक्ष्य यत्कृततत्कुलीनैरपि तदनाद्यमनिर्देशशुद्धाहानि यावत् । तेन यय
पि क्षत्रियादीनादशाहाद्भवमाशौचतयापि दशाहानि न भोज्यम् । पात्रा तरसूतकान्नमिति । सूतकशब्देन च तद्वत् पु
पालक्ष्यते । येषाकुले सूतकतेदशाहन भोज्यान्नाहति । यस्मिन्पक्षे सर्वपादशाहसूतकाशौचतत्रायप्रतिषेध । यदातुमाता
पित्रो सूतकमातुर्वैतिपक्षस्तदायावदाशौचनभोज्यम् । अनिर्देशग्रहणमाशौचनिवृत्त्युपलक्षणार्थम् । तेन क्षत्रियादीनामस्य
यावदाशौचकाल सतावत्कालमभोज्यान् । सूतकान्नमनिर्देशमितिपठितव्ये वृत्तानुरीधात्पर्याचा तपदेनव्यवधानम् । अ
न्यैस्तुल्यतन्त्रमनिर्देशग्रहणव्यारब्धातम् । सूतकशब्देनाशौचकालोयेच्छते । अनिर्देशगवादीनापयपर्याचा तशौचाचमन
स्यपतमर्धभुक्ते केनचिन्कारणेन यद्याचामति तदापुनर्भुक्तोद्विहृतनाशितव्यम् ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । चिकित्सकस्य भिषग्भृते । मृगयोर्भृगवःपजीविन । क्रूरस्य हिंसारथे । उच्छिष्टभो
जिन उच्छिष्टभोजनशालस्य । उपः क्षत्रियात् शूद्राया जात । सूतिकान्नसूतिकाभोजनार्थपक्रमलम् । पपाचात्
तपद्भिर्भोजिना यत्राचमनंरुतम् । अनिर्देश सूतकिना सूतकमध्ये दनम् ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूक । चिकित्साजीविनः । मृगयोर्मांसविक्रयार्थमृगादिपशुहन्तु । क्रूरस्यानृजुमहते । निषिद्धोच्छिष्टभो
जुस्त्वन भुञ्जति । उपादोहणकर्मा तस्यान्म । गोवि दराजोमज्ज्यामुषराजानमुक्तवान् । मनुवृत्तौ च शूद्राया क्षत्रियोपन्न
मभ्यपात्र । भेदोनेयाङ्गवल्कीयेनोघोराजेतिवावदत् । आश्वर्यमिदमेतस्यत्वकीयद्विभूषणम् ॥ सूतिकान्नसूतिकापुर्दिक्ष्य
यत्रक्रियतेतदन्तत्कुलजैरपि न भोज्यम् । एकपद्भिस्थानयानवेमस्य यत्रान्ने भुज्यमाने केनचिदाचमनक्रियत
तपर्याचा तम् । अनिर्देशसूतिकान्नवक्ष्यमाणत्वान् भुञ्जति ॥ २१२ ॥

(४) राप्त्वानन्द । किंचिचिकित्सकस्य भिषज । मृगयोर्धार्पस्यजातितकर्मतोवा । उच्छिष्टभोजिन निषिद्धो-
च्छिष्टभोजिनो न तु गुवांचुच्छिष्टभोजिन ताच्छील्यार्थावा । उपान्नंउपोजातिविशेषोपाहणकर्मावा । सूतिकान्नं सूतिकापु
दिस्य यत्क्रियतेतदन्न तत्कुलजैरपि नभोज्यम् । एकपद्भिस्थानवर्त्मान्ननामपरिमन्मुज्यमाने तंपरिमस्यपेनाप्यापमन
क्रियते तत्पर्याचा तम् । अनिर्देशं सूतकापाशौचात्तर्गतम् ॥ २१२ ॥

(५) मन्दन । उपोषेथेन शूद्रामाजात । पर्याचात्तनतिदानपरस्परमागमवपम् । अनिर्देशसूतिकान्नमि पयव
॥ २१२ ॥

(१६) रामचन्द्रः । क्रूरस्य हिंसाहृत्वेः । उपानं सधियात्शुद्धायामुत्पन्नउपसंज्ञस्तस्यानं । यद्वा वाकाय-
न्यापारेणोद्देजकउपः । पद्भिर्भोजने यत्र एकेनाद्यमनंरुतं तत्पर्याचान्त । अनिर्देशं अनतिक्रान्तदशाहं अनिर्ग-
ताशीचम ॥ २१२ ॥

अनाचितं दद्यामांसमवीरायाश्च योपितः ॥ द्विपदन्नं नगर्यन्नं पतितान्मवक्षुतम् ॥ २१३ ॥

(१७) मैघातिथिः । अर्चोर्हस्य यदवज्ञया दीयते । तदनाचितमजनुसुहृदादेः । ब्रथामांसदेवाद्यर्चनशिष्टं यन्न भव-
त्यान्मार्थ्यत्साधितम् । अवीरा स्त्री यस्या न भर्ता नापि पुत्रः । द्विपञ्चत्रुः । नगरीनगरस्वाम्यराजापि । अवक्षुतमु-
परित्यक्त्वयुःकृतः ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनाचितं संभानेनादत्तम् । ब्रथामांसं पशुबन्धन्यतिरेकेण मांसम् । अवीरायाः पुत्रपतिही-
नायाः । द्विपतः शत्रोः । नगरी नगरवान् नगराधिपतिस्तद्वान् । पतितः कृतपापोकृतप्रायश्चित्तः । अवक्षुतं यदुपरिक्षुतं
कृतम् ॥ २१३ ॥

(३) कुरुकः । अर्चोर्हस्य यदवज्ञया दीयते । ब्रथामांसदेवतादिमुद्दिश्य यन्नकृतं । अवीरायाः पतिपुत्रहितायाः ।
शत्रुनगरपतितानां च उपरि कृतक्षुतं चान्नं भुञ्जीत ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । योग्येष्ववज्ञया दत्तमाचितम् । ब्रथामांसं देवपित्राद्युद्देशरहितम् । अवीरायाः पतिपुत्रहिताया-
योपितोरुपयौवनशालिन्याः अन्नमिति शेषः । नगर्यन्नं नगरस्यस्यान् । कर्मतो जातितो वा पतितस्यान्नं । अवक्षुतं यदुप-
रिक्षुतकृतम् ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । अनाचितं भवज्ञया दत्तम् । ब्रथामांसं आत्मार्थसंस्कृतमांसम् । अवीरायाः पतिपुत्रहीनायाः नगर्य-
न्नं देशसन्धेनायमनस्यनिषेधः । यस्मिं परिक्षुतं तदवक्षुतं ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहरहृद्यदवज्ञया दत्तं तदनाचितम् । अविहितफलसाधनमांसतद्दद्यामांसम् । च पुनः अवी-
राया योपितः । अवीरा पतिपुत्रहिता । द्विपतः अन्नं । नगराधिपतेस्तस्य राज्ञोन्न । पतितान् च महापातकिनोन्नम् ।
अवक्षुतयस्याज्ञातस्य उपरिक्षुतं तदवक्षुतम् ॥ २१३ ॥

पिशुना नृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रियिणस्तथा ॥ शैलूपतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥ २१४ ॥

(१) मैघातिथिः । पिशुनो यो विश्वमभं कथितं भिनत्ति परिच्छिद्वादीयश्च परोक्षम् । अनृती कृतकौटसाक्ष्यः । क्रतु-
यंज्ञस्तं कृत्वा वित्रीणीति क्रतुफलमधीयत वास्विति मूल्येन ददाति यद्यपि परमार्थं श्रतो विक्रयो नास्ति तथापि यस्मै वैवि-
पयात्रान्यविप्रलम्भेन वा भवति तस्य प्रतिषेधः । शैलूपो नटः भार्यापण्यइत्यपरं । तुन्नवायः सौचिकः । कृतघ्नः कृतमुप-
कारयोनाशयति । अत्युत्तोपकर्तुरपकारे वर्तते न पराक्तः सत्यरूपकारेऽपि ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पिशुनः परमुणासहृन् । क्रतुविक्रयिकः परगतफलमुद्दिश्य क्रतुकारी । शैलूपो नटवृत्तिः ।
तुन्नवायः सूचीसीवनवृत्तिः ॥ २१४ ॥

(३) कुरुकः । पिशुनः परोक्षे परापवादभाषणपरः । अनृतीत्यतिरायेनानृतवादीकूटसाक्ष्यादिः । क्रतुविक्रयिकः

मदीयभागस्य फलतव भवत्वित्यभिधाय योधनगृह्णाति । शैलूषोनटः । तुलवायःसौचिकः । रुतप्रोयःरुतोपकारस्याप-
कारे प्रवर्तते तस्यान्व न भुञ्जीत ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । विरुद्धमर्थकथयतीति पिशुनः । अनृती कृतसाक्षी । मत्क्रतुफलतवैवेतिवदन्धनगृह्णातियः
सक्रतुविक्रयीतस्य । शैलूषोनटः भार्यापण्यः । सौचिकस्तनुवायः कर्मतोऽज्ञतितोवा । रुतोपकारिणि अपकारी रुतमः
॥ २१४ ॥

(५) नन्दन । परेषोभार्यादक्षा योजीवति सशैलूषः । नटदंष्ट्येके ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिशुन सूचकः । अनृतीपरिच्छेदवादी । च पुनः क्रतुविक्रयी यागविक्रयी यागफलविक्र-
यी । शैलूषोनटवृत्तिः । तुलवायः सौचिक च पुनः रुतमस्य अन्वमेव ॥ २१४ ॥

कर्मारस्य निषादस्य रद्गावतारकस्य च ॥ सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ २१५ ॥

(१) मेघातिथिः । कर्मारोऽयस्कार । निषादोदशमे वक्ष्यते । रद्गावतरकोनटगयानकेभ्योऽन्योमल्लादिः । अथ-
त्रागतिरद्रमुपतिष्ठते कुनुहली । वेणुवादित्रजीवितः । शस्त्रविक्रयी रुतस्य रद्गादेररुतस्य वापसीविभेता ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । कर्मारोऽलोहकारवृत्तिः । निषादोजालवृत्तिः । रद्गावतारकोवाद्यादिप्रदर्शनवृत्तिः । वेणो-
वेणुपिटकादिकरणवृत्तिः । शस्त्र खड्गादि ॥ २१५ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । कर्मारस्य लोहकारस्य निषादस्य दशमाभ्यायोक्तस्य । नटगयानत्यतिरिक्तस्य रद्गावतरणजीवि-
नः सुवर्णकारस्य वेणोर्भेदनेन योजीवति बुरुडदतिविश्वरूपः । शस्त्रलोह तद्विजयिणश्चान्न भुञ्जीत ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्मारोऽयस्कारः । रद्गावतारकोदशमेवक्ष्यमाणः । वेणः वाद्योपजीवी । बह्व लोहादिनिर्मि-
तशस्त्रविक्रयी ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । कर्मारोऽयस्कार । वैदेहकादम्बशायामुत्पन्नोवेन ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मारस्य लोहकारस्य । च पुनः रद्गावतरकस्य वाद्योपजीविनः । वेणुस्य वेणुछेदनजी-
विन वेणुवादनजीविनोवा ॥ २१५ ॥

श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णैजकस्य च ॥ रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ २१६ ॥

(१) मेघातिथिः । आखेटकाद्यर्थयेशुनोविभ्रति ते श्ववन्तः । शौण्डिकामद्यसनिनस्तत्पण्यजीविनोवा ।
चैलवस्त्रतन्निर्णैक मक्षालय ति । कारुकनामधेयमेतत् । रजकोवाससानीलदिरागकारकः । नृशंसोन्मनुष्याच्छसति
स्तौत योल्लेके बन्देतिपसिद्धः । अथवा निर्दोऽनृशंस । उपपतिर्जारोभार्यापण्येजारीवर्तते ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । श्ववतां श्वपोषकाणाम् । शौण्डिकानां मद्यसथायकानाम् । चैलनिर्णैजकस्य वरुक्षा-
नवृत्ते । रजकस्य वररज्जनवर्तुः । नृशंसस्य वृत्त्यर्थनरस्तोऽजक्तुः । यस्य गृहे भार्यापानुपपत्ति ॥ २१६ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । आखेटकाद्यर्थेशुन पोषकाणां । मद्यविक्रयिणां वरुषावस्त्रस्य कुसुम्भादिना वररागवत् निर्द-
यस्य यस्य चोपपतिर्गृहे जारश्च यस्याज्ञानतोऽगृहे स्थितस्तस्य गेहे नापात् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्ववतां शुन पोषकाणां । चैलनिर्णैजकस्य वृत्त्यर्थमग्निवरुक्षांश्वस्य । रजकस्य
वररागवत् । नृशंसस्य निर्दयस्य यस्य चोपपतिर्गृहेनस्याप्यन्ननापात् । सततदुष्टभार्यापात् ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । श्ववतांश्वपोषकारिणाम् । शौण्डिकानां सुराविक्रयिणाम् । चैलनिर्णैजकस्य वस्त्रशोधकस्य । रज्ज-
कस्य वस्त्रादीनां नीलादिरागकारस्य । नृशंसस्य निर्दयस्य । यस्य गृहउपपतिर्जारिवर्तते तस्य चान्नं भुञ्जीतेति ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्वपचां श्वपोषकाणां । श्ववतांवेति पाठः श्ववतां सारमेयवतां मृगयार्थम् । शौण्डिकानां
मयकतृणां । च पुनः चैलनिर्णैजकस्य वस्त्रप्रक्षालकस्य । रज्जकस्य वस्त्रादीनां नीलादिरागकारस्य । नृशंसस्य वृच्यर्थं नर-
स्तुतिकर्तुः । च पुनः यस्य गृहउपपतिर्जारिः ॥ २१६ ॥

मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ॥ अनिर्देशं च प्रेतान्मम तुष्टिकरमेव च ॥ २१७ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वोऽविदितभार्याजारः । अयंतु विदित्वा क्षमते न भार्याया निग्रहं करोति । नापितस्य अवि-
दितान्यगृहजारस्य भोज्यान्नं नैव । स्त्रीजिताः । एषां भार्यायैव गृहेकर्त्रीर्हर्त्री च स्वयंपरिजनस्य च नेशस्तेन सर्वत्र तद्वशावर्तिनः ।
प्रेतान्मरणाशौचेतत्कुलीनामभोज्यान्नां । अनिर्देशग्रहणं कालोपलक्षणार्थम् । यदाऽनिर्देशग्रहणपूर्वत्रैतन्नमशाशौचसं-
न्धिनामविशेषेणान्नं प्रतिपेषितदिह प्रेतान्कृतं यस्याप्याशाशौचनास्ति मुह्यद्वाग्धवादेः कारण्याच्चतुर्थाश्वादिप्रवृत्तस्य य-
न्नंतन्न भोज्यम् । दशाहिकनावमिकंचतुर्थाश्वादिप्रवृत्तदिरामायणे वर्णितमन्यैरपि गृहकारैः । अतुष्टिकरयस्मिन्भुज्यमाने
चित्तुष्टिर्न भवेत् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराषणः । मृष्यन्ति न तान् भज्यन्तीत्यर्थः । प्रेतान् शवान्ममनिर्देशमनिर्गताशौचम् । अतुष्टिकरं स-
विचिकित्सया ॥ २१७ ॥

(३) कुहूकः । गृहइत्यनुपपत्ते गेहे ज्ञातं भार्याजारं स हन्ते तेषामन्नं भुञ्जीत । तेन गृहान्निःसारितायाजार-
सहनप्रदोषः । तथा सर्वकर्मसु स्त्रीपरतन्त्राणां । अनिर्गताशौचं सूतकान् । अतुष्टिकरमेव च न भुञ्जीत ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । मृष्यन्ति ज्ञात्वोपपतितस्करइति कृत्वा अथवा गृहसत्त्वासत्त्वेन ध्यवस्था । अनिर्देशं
श्रुतकान् दशाहायन्तरे दत्त । अतुष्टिकरं तथैव प्रयच्छति यथा तोषोन जायते तस्यान्नम् ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । येषु भार्यायां वर्तमानमुपपतिं मृष्यन्ति सहन्ते तेषांचान्नम् । सर्वशः सर्वावस्थायाम् । प्रेतान् शवां-
शौचवतामन्नम् । अतुष्टिकरममनः सन्तोषकरम् ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । येषु उपपतिं जारं मृष्यन्ति न त्यजन्ति विदित्वादमतः । अनिर्देशं अनिर्गताशौचं । च पुनः
प्रेतान् एकादशाहस्यान्नम् । च पुनः अतुष्टिकरमेव ॥ २१७ ॥

राजान् तेज आदत्ते शूद्रान् ब्रह्मवर्चसम् ॥ आयुः सुवर्णकारान् यशश्चर्मावकर्तिनः ॥ २१८ ॥

(१) मेघातिथिः । अथेदानीमतिक्रमफलं दर्शयति । राजान् भोजिनस्तेजोनाशः । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । सुवर्णका-
रादप्यध्याःशिल्पविशेषजीविनां वाचकाः । ये ह्यवर्णजीविकार्थमप्यमृष्यन्ति सुवर्णकारा उच्यन्ते । एवं रजकादिष्वपि द्रष्टव्य-
म् । चर्मावकर्त्तुं छिन्दति चर्मावकर्तिनः । तेन कर्मणामेजीवन्ति तेषामेपारुढिः । इह येषां पूर्वत्र प्रतिपेषोनास्ति केवलदोषः
भ्रूयते तेषां तत्त्व प्रतिपेषोऽनुमेयः ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराषणः । इदानीं शूद्रादीनां प्रक्रान्तानामप्रक्रान्तस्य च शङ्कोऽन्त्याग्ने इह फलमाह राजान्मिति ।
तेन स्तोषेण ब्रह्मवर्चसं येदयत्तम् । चर्मावकर्त्तुं शर्मकारवृत्तेः ॥ २१८ ॥

(३) कुहूकः । राजान्मतेजोनाशयति इतएव दोषदर्शनात्तदनमक्षणनिषेधः कल्पते । एवमुक्तं चापि पूर्वमनि-

विदस्य दोषदर्शनादेव निषेधकल्पनम् । नाद्याच्छूद्रस्य पकान्मितिनिषेधस्यति तदतिक्रमणफलकथनमिदम् । शूद्र-
स्य पकान्मभ्ययनादिनिमित्ततेजोनाशयति । सुवर्णकारस्यान्मायुः । चर्मकारान्त्यार्तिनाशयति ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषु फलवादेन निषेधोन्मुखव्यावर्तयति राजेतिचतुर्भिः । अत्र येपाराजादीनामन्भक्षणनि-
षेधोन्नोक्तस्तेषामपि फलवादेन निषेधःकल्पनीयः । तेजःप्रागल्भ्यं सौन्दर्यवा । ब्रह्मवर्चसं बृत्तत्वाभ्यायजतेजः । चर्मावक
र्तिनःचर्मकारस्य यथाआदत्तइत्यनुषङ्गः ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोक्तोपादाननिन्दातिशयार्थम् । अनुक्तोपादानवर्जनार्थम् ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषांअन्भक्षणे दोषमाह । राजानं तेजः तपोबलं आदत्ते ॥ २१८ ॥

कारुकान् प्रजांहन्ति बलं निर्णेजकस्य च ॥ गणानं गणिकानं च लोकेभ्यः परिरुन्तति ॥ २१९ ॥

(०१) मेघातिथिः । कारुकाः सूपकारानातिगार्हितकर्माणः । एषपतेषांशिल्पिभ्यांभेदः । प्रजायाविघातोऽनुत्प-
त्तिः ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कारुकः सूपकारादिवृत्तिः । बलदेहबलं । लोकेभ्यः स्वर्गात्परिरुन्तति छिनत्ति ततः
पातयतीत्यर्थः ॥ २१९ ॥

(३) कुहूकः । कारुकस्य सूपकारादेरन्प्रजामपत्यनिहन्ति । चर्मकारादेःकारुकत्वेऽपि गोचलीवदन्त्यायेन पृथ-
ङ्निर्देशः । निर्णेजकस्यान्बलहन्ति । गणगणिकयोरन्च कर्मानन्तराजितेभ्यःस्वर्गादिलोकेभ्यःआच्छिनत्ति ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । कारुकः शिल्पी । निर्णेजकोवस्त्रधावकः । लोकेभ्यस्तज्जम्भनि तद्रक्षणार्थंस्वंपुण्यसाभ्यस्वर्गा-
दिभ्यःतत्फलनभवतीत्यर्थोऽन्यथानवस्थितिः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । कारुकान्चर्मकारान्म । लोकेभ्यःस्वर्गादिभ्यः ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कारुकान्सूपकारान्प्रजांहन्ति । अस्तोपकरमेव । च पुनः लोकेभ्यः स्वर्गादि । लोकेभ्यः
परिरुन्तति ॥ २१९ ॥

पूयं चिकित्सकस्यान् पुंश्र्वल्यांस्त्वन्नमिन्द्रियम् ॥ विघ्ना वार्धुपिकस्यान् शस्त्रविक्रयिणोम-
लम् ॥ २२० ॥

(१) मेघातिथिः । पूयतुल्यचिकित्सकस्यान्भोजनम् । इन्द्रियंशुक्रम । विघ्नमलमेकमेव ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रियं शुक्रम । मलंगात्रमलम् ॥ २२० ॥

(३) कुहूकः । चिकित्सकस्यान्पूयंपूयभक्षणसमदोषम् । एवंपुंश्र्वल्याअन्इन्द्रियंशुक्रम । वार्धुपिकस्यान्पुरी-
षम् । लोहविक्रयिणोऽन्विघ्नाव्यतिरिक्तंस्त्वन्मादि । गोविन्दराजस्तु । चिकित्सकान्भक्षणेन तथा विघ्नायांजातो जा-
यते यत्र पूयभुग्भवतीत्याह ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । इन्द्रियं तन्निहतरेतः । इन्द्रियं पुंस्त्वनिरुन्ततीति वां । मले विघ्ना । चिकित्सकान्मादनेन
तथाविघ्नायांजातावुत्पद्यते यत्र पूयभुग्भवति गोविन्दराजः । पूयादिभक्षणभायश्चित्ताथंमेवेतितुत्त्वम् ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । पूयंपूयवदभक्षयमित्यर्थः । एवमुक्तचापि । इन्द्रियरेतः ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । पूयतुल्य । पुंश्र्वल्याअन् इन्द्रिय गुप्तेन्द्रियसम शुक्रसमंवा वार्धुपिकस्य परनिन्दकः--अग्रम-
प्रथमी तस्यान् विघ्नासमम् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव प्रायश्चित्तभेदमाह भुक्तेति । भुक्तातीत्यतमस्यअमत्या अज्ञानेन क्षपणमुपोषण ।
 कृच्छ्रस्यमाणलक्षणम् ॥ २२२ ॥

(५) नन्दन । एषामन्यतमस्य । अमत्याऽज्ञानेन । क्षपणमभोजन तुल्यभायश्चित्तत्वात् । तदुक्तं रेतोविप्रमूत्रमेवे-
 ति । अन्नमकरणे प्रायश्चित्तोपदेशोनिन्दातिशयार्थं ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यतमस्यान् अनुक्तस्यान्, अमत्या अज्ञानेन भुक्ता इत्यह विदितपर्यन्तं क्षपण अन्नप-
 रित्याग उपोषणमि यथं मत्या ज्ञानेन चेत् भुक्ता कृच्छ्रसङ्गवत् चरेत् कुर्यात् । स पुनः, रेतोविप्रमूत्रमेव मत्या भु-
 क्ताकृच्छ्रचरेत् ॥ २२२ ॥

नाद्याच्छूद्रस्य पक्षान्नं विद्वानश्राद्धिनोद्विजः ॥ आददीतामंभेवास्माददत्तावेकरात्रिकम् ॥ २२३ ॥

[चन्द्रसूर्यपहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा तु मुक्तयोः ॥ अमुक्तयोरगतयोरद्याञ्चैव परेहनि ॥ १ ॥ +]

(१) मेधानिधिः । अविशेषेण शूद्रान्नमतिपिद्धतस्येदानींविशिष्टविषयतोच्यते । अश्राद्धिनः कृ. पुनः शूद्रान्नमति-
 पिद्धम शूद्रस्योच्छिष्टमेवचेत्यत्र । ननु च तत्रशूद्रस्योच्छिष्टमतिपिद्धनाम्यदन्नम् । नेतिन्नम् । एवतत्रसत्त्वम् । शूद्रस्या-
 न्ननाद्याच्छूद्रमन्यस्यापि । यत्तु प्राग्ब्याख्याततत्पूर्वोपादर्शनमित्यस्माभिरपिसर्वाणितम् । अश्राद्धिनः श्राद्धशब्देन पाक-
 यज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहिता रक्ष्यते ततस्तत्क्रियाननुष्ठापिनः । सच्छूद्रादन्यस्य यत्पक्षमन्नतन्नाद्यात् । अश्राद्धिन-
 दिवा पाठः । अश्रद्धावानित्यर्थः । तथाचोत्तरश्लोकेअद्याया प्राधान्यमेवाह । आमशुकभाभ्येतदुलादितर्करात्रिक-
 मेकस्मिन्नहनिपर्याप्तनवहु ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अश्राद्धिनः श्रद्धारहितस्य एकरात्रिकमेकाहपर्याप्तम् । एव श्राद्धिनः पायसादिपक्षमा-
 ममपि बहुदिवसवृत्तियोग्यमाहमितिलभ्यते । केचित्तु श्राद्धकर्मशीलेन श्राद्धीत्याहुः । तत्रापि श्रद्धास्तुतिरसंगतिरिति हे-
 यमेवेतत् ॥ २२३ ॥

(३) कुड्डूकः । अविशेषेण शूद्रान्नमतिपिद्धतस्येदानींविशिष्टविषयतोच्यते अश्राद्धिनः श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्यस्य
 शूद्रस्य शास्त्रविद्विजः पषान्नम भुञ्जति कित्त्वन्नान्तराभावे सत्येकरात्रनिर्वाहोचिततामंभेवान्नमलादृकीयात् ननुपका-
 लम् ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रोच्छिष्टमतिपिद्धमिति चेदस्यदन्नमश्रीयात्तत्राह नाद्यादिति । अश्राद्धिनः श्राद्धं पञ्चयज्ञ
 त्पञ्चस्य अवृत्तौ अन्नान्तराभावेसति तेनाश्राद्धिनोघृतपषादिकयासम् । तदुक्तं ॥ कन्दूपक्षेनेहपक्षपायसादिपसक्तव ।
 एतानि शूद्रान्नभुजोभोग्यानि मनुब्रह्मवोदिति ॥ २२३ ॥

(५) नन्दन । अश्राद्धिनः श्रद्धाहीनस्य । अश्राद्धिनइतिविशेषणाच्छूद्रायुक्तस्य पषान्नमनुज्ञातमितिगम्यते ।
 आमस्याभ्युक्षान्तापूर्वोक्तेषु मन्त्रशूद्रादिव्वचनान्तरप । मयोर्भयोरपि वर्जनीयत्वम् ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्वान् शूद्रस्य पषान्ननायात् । अश्राद्धिनः श्रद्धाहीनस्य यद्दानियश्राद्धरहितस्यवा ।
 अस्मात् शूद्रान् अममेव आमन्न अवृत्तौ भोजनाभावे एकरात्रिकं एकदिनपर्याप्तम् ॥ २२३ ॥

अद्भ्येष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ॥ अद्भ्याकृते सक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥२२६॥

(१) मेधातिथिः । इष्टमन्तर्वेदि यत्क्रियते । यज्ञादिकर्म । पूर्तततोऽन्यत्रसंमानाद्यष्टार्थम् । ते अद्भ्या कर्तव्ये । तथास्वागतैश्च धनैः शोभनेनागच्छन्ति यानि धनानि श्रुतशौर्यतपःकम्यादीनि । एवमक्षयेऽक्षयफले भवतः । यानि तु न स्वागतानि नाक्षयफलानि न पुनानिष्फलानि । तथाहि तैरपि स्वाभ्यमुत्पद्यते । तेन च यागादप्रकृतव्याः । न च यागादानादि प्रकरणे कुसीदादिप्रतिषेधः श्रुतोपेन तदङ्गस्यात् । तस्माद्यावन्न स्वर्गात्पचित्हेतवः तैरर्जितेन धनेन यागादयः कर्तव्याः । फलस्य तु प्रकर्षाप्रकर्षो भवतः । के पुनस्ते प्रशस्तयनोपाया अत उच्यते ॥ श्रुतशौर्यतपःकम्यायाभ्यशिक्ष्यान्वयागतम् । धनसमविधंशुद्धं उच्यतेऽप्यस्य तद्विधः ॥ तत्र श्रुततपसी प्रतिपहनिमित्तैकोपिप्रतिपहोर्निमित्तभेदाद्भेदेनोक्तः । प्रतिपास्यगुणा अपि सामर्थ्यात्तत्र द्रष्टव्या यदि नात्यन्तदुष्टेदाता भवति दायागतं शुद्धं भवति । याज्यशिक्ष्याशब्दाभ्यां पाजनाभ्यां च गृह्यते । अन्वयागतपितृप्रेतामहादि । कन्यादानकालेऽप्यशुश्रूहाङ्गं धर्मम् । शौर्येण क्षत्रियस्य । कम्यान्वयो सर्वसाधारणौ । कुसीदश्च पिवाणिज्यशिल्पसेवानुवृत्तिः । कृतोपकारादानं च शनलसमुदाहृतं ॥ सर्वे भेष्यकरव । यथेच्छविनियोग्यताऽनुवृत्तिः प्रियतानुकूला । तत्र कुसीदरूपिवाणिज्याभ्यवैश्यस्य वैश्यस्य प्रशस्तान्वेव । सेवादिजातीनां शुश्रूषा शूद्रस्य प्रशस्तेव । अन्या तु तस्य निन्दिता शबलप्रहणेनाचिरस्थायिता फलस्योच्यते । शोचजीवतफलं भवति । पार्श्विकघृतशौर्यार्चिमातिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितयत्तत्कृष्णसमुदाहृतम् ॥ पार्श्वस्थः उक्तो चादिना धनमर्जयति । ज्ञात्वा धनगमं कस्यचिद्दहते दापयामि महत्स्वया किंचिद्दातव्यमिति यो गृह्णाति स पार्श्विकः । न कर्ता कारयिता तदस्थो न चाङ्गनाया गृह्णाति । यथाच गृहीत्वाऽधमर्णाय प्रतिभूत्वेनावतिष्ठते । प्रतिरूपकोदात्मिकः कुशुभ्याद्युपहितकुशुमादिविक्रयो व्याजः । आर्तिः परपीडा । प्रच्छलहरणं चौर्यम् । प्रसभंसाहस्यम् । ननु चौर्यसाहास्यात्स्वाम्यमेव नारिततन्निमित्तेष्वपठितत्वात् । स्वामीरिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहापिगमोर्भवति । तथाविद्याशिल्पेश्रुतिमेवेत्यादि । तथासमवित्ताग्राधर्म्यादिति च । अथास्मादेव वचनात्स्वाम्यकारणत्वमनयो रिति । कथं तर्हि बलाद्गुत्तनजीर्यतीति । केचित्तावदाहुः नैवायं पाठोऽस्ति घृतशौर्यार्चिमातिरूपपितु चौर्यार्चिमातिवैरिणः सकाशादागते सधानकाले यद्येतावद्दासि तदा त्वया संधिकरोमि शक्तिविहीनतया ददाति । साहसमपि नमसहहरणं किं तर्हि यत्प्राणसंवेहेनाज्यंतेपोतयात्रया रहसि राजप्रतिपिद्धमंति क्रयेण च । अन्येतुमन्यन्ते । नैव बलादप्यहरणे स्वाम्यभोगेन वा जरणविरुध्यते यतो बलमयमपहारकाले त्वसत्यापि बलउपेक्षया भोगस्तत्र स्वाम्यम् । यत्र त्वारम्भात्प्रश्रुतिसर्वकालिको बलोपभोगस्तत्र जीर्यतीति कथ्यते । तस्मादुभयमविरुद्धम् । इदं युक्तं चौर्यसाहास्यात्स्वत्वानुत्पत्तिः पाठविभागरुता । अन्यैश्च स्मृतिकारैः स्वत्वहेतुष्वपरिगणनात् ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इष्टं यागः । पूर्तं पुष्करिण्यादि । अक्षये चिरस्थायिफले । एतेनाद्भ्याकृतयोरपि फलमस्तीति गम्यते । स्वागतैर्धनैर्नैतिपिद्भ्यनुपात्तैः ॥ २२६ ॥

(३) कुशुकः । अतएवाह अद्भ्येति इष्टमन्तर्वेदियज्ञादि कर्म पूर्तततोऽन्यत्पुष्करिणीकूपप्रभाराभादि । तदेवमनलसंतिनित्यकाम्यस्वर्गादिफलरहितअद्भ्या कुर्यात् यस्मान्नेष्टापूर्ते न्यायाजितधनेन अद्भ्या कृतेऽक्षये मांसफले भवतः ॥ २२६ ॥

(४) राजवानन्दः । तस्मात्स्वाम्यैव सर्वकार्यमित्याह अद्भ्येति द्वाभ्यां । द्वापूर्ते स्वागतैः स्वद्योतैर्पार्जितैः । तथेष्टयागदि । पूर्तं स्वातादि ॥ २२६ ॥

(५) नन्दन । यतएवमत सर्वधर्मां श्रद्धयाकर्तव्याइत्याह श्रद्धयेति । इष्टदेवम् । पूर्तपिन्धम रजागतैर्विहितोपा-
याजितै ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्र । श्रद्धया इष्टयागादि पूर्तकूपादि नित्यकुर्यात् । इष्टापूर्ते श्रद्धावृत्ते श्रद्धया वृत्ते स्वागतैर्धने
स्वकर्मोपाजितैर्धने शुनशौर्यकन्यादिनामासौ अक्षये भवत । श्रुतशौर्यतप कयायाज्यगिष्टान्वयागत । धनसमविध
शुद्धमुदयोयस्य तद्विधः ॥ श्रुत अध्ययन । शौर्यं क्षात्रधर्मेण लब्धम् ॥ २२६ ॥

दानधर्मनिषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिक ॥ परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७ ॥

[पात्रभूतोहि योविप्रः प्रतिगृह्य प्रतिपहंम् । असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥ १ ॥]

[सचय कुरुते यस्तु प्रतिगृह्य समतत । धर्मार्थनोपयुक्ते च न तं तस्करमर्चयेत् ॥ २ ॥]

(१) भेषातिथि । दानधर्मश्चतडागादि । समाहारद्व द्व । अथवादानचतुर्द्धर्मश्चासाविति । धर्मग्रहणेन प्रीत्या
विना नियमभावमाह । भावे तुष्टेन प्रसन्नेन चित्तेन पात्रमासाद्य कृतादिदानच । एवपौर्तिकवर्तिर्वैदिकम् ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । दानधर्मदानरूपधर्मसाधनम् । ऐष्टिकयागदक्षिणारूपम् । पौर्तिक पूर्तसगतम् । परितुष्टेन
नोपरोधेन ॥ २२७ ॥

(३) कुड्मक । दानारूपधर्मैष्टिकपौर्तिकम् तर्वेदिकवर्तिर्वैदिकच सर्वदा विधातपोयुक्तब्राह्मणमासाद्य परितो-
षाल्येनान्त करणयुक्तयथाशक्ति कुर्यात् ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च दानेति दानधर्म दान यथाशक्तिअभिभ्योद् यविभाग तद्रूपधर्ममा ऐष्टिक इष्टित्वरूप ।
पौर्तपूर्तस्वरूपवाप्यादि । योग्यपात्रमिति भावेन भावनाश्रयेणमनसा प्रसन्नेन ॥ २२७ ॥

(५) नन्दन । इष्टे भवमैष्टिकम् । परितुष्टेन भावेन श्रद्धायुक्तेनत्तद्वयेन ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्र । सार्धेनाह दानेति । नित्य ऐष्टिकपौर्तिक-कुर्यात् । प्रतिपदेष्टिपूर्तास्वद पौर्तिक पात्र आसाद्य
प्राप्य शक्तितः ॥ २२७ ॥

यार्किचिदपि दातव्यं याचितेनानस्ययया ॥ उत्पत्स्यते हि तत्पात्र यत्तारयति सर्वत ॥ २२८ ॥

(१) भेषातिथि । यार्किचित्स्वरूपमपि याचितेनाभ्याश्रितेन दातव्यम् । पात्रापात्रसद्वैहेअसतिनिश्चयेकिचिद्दात य
नातिबहु । वचनाच्च सदहेनदातव्यम् । उत्पत्स्यते कदाचिपात्रमसाभिभ्यन्तिकभूतयत्पात्रतारयति रक्षति सर्वतो
नरकपातहतो सवस्मादेनस । यदुक्तवेदतत्वाविविदुपेब्राह्मणायति तत्रापसदहाश्रयइन्द्र यविपयोऽपवाद ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । अनस्ययया अह्वयेण । सवते पापात् बहुषु दीयमानेषु हि तादृक्पात्र मित्रतीत्यर्थ ॥ २२८ ॥

(३) कुड्मक । आश्रितेन परगुणमसरेणान्ममपि यथाशक्ति दातव्ययत्सान्सवदा दानशीत्यस्य कदाचित्तादृशपा
त्रमागमिष्यति तत्सर्वेत्मान्तरकहेतोर्माचिष्यति ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्द । तत्रापि दानमयर्थमुरतीइरोति यदिदितयाच श्रुति हिद्यदियभियादेयश्रद्धयादेय अश्रद्धयादेयं

इति याचितेन याश्चाविपयेणापि हियस्मात्सर्वदा दानशीलस्य तादृशापात्रमुत्पत्स्यतेआगमिष्यति । वाधुंशिकमपि सर्व-
स्माद्वापाचारयतीत्याहसर्वतइति ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । अंसूयया श्रद्धया । अत्रहेतुरुत्तारथेनोक्तः । उत्पत्स्यतेसेत्स्यति । सर्वतोदु खादितिशेषः ॥२२८॥

(६) रामचन्द्रः । यत्किंचिदपि दातव्यं । हिं निश्चयेन यत्पात्रउत्पत्स्यते समिलति तत्पात्र सर्वत पापाचार-
यति उद्धरति ॥ २२८ ॥

वारिदस्त्वमिमाभोति सुखमक्षय्यमन्नदः ॥ तिलप्रदः प्रजामिटां दीपदश्वक्षुरुत्तमम् ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । तृप्तिः क्षुत्पिपासाभ्यामपीडनम् । तच्चोद्यस्यारोगस्यच भवति तेन बहुधनत्वमरोगताच फल-
मुक्तंभवति । अक्षय्यंसुखम् । अविशेषितत्वान्नीपकरणसुखप्रतीयते । अक्षय्ययावज्जीविकमित्यर्थः । अन्नद,सकत्वोदनादि
सिद्धमन्नामचतण्डुलादि । दीपस्यदानंचतुष्पथे ब्राह्मणसभायांच ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तृप्तिं पिपासादुःखाभावम् ॥२२९॥

(३) कुक्षूकः । जलद क्षुत्पिपासविगमात्तृप्तिम् । अन्नदोऽप्यन्तसुखं । तिलप्रदईप्सितान्यपत्यादीनि । दीपदेवि-
प्रवेशमादौ निर्दोषचक्षु,प्राप्नोति ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसङ्गाद्व्यद्वयभेदेन तत्फलभेदमाह वारिदइतिचतुर्भिः । तृप्तिं क्षुत्पिपासायपीडनं । तेन बहु-
धनत्वमारोग्येइति मेधातिथिः । अक्षय्य यावज्जीवप्राप्नोतीत्येवसर्वत्रानुपद्वः ॥ २२९ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यविशेषात्फलविशेषमाह वारिदइति ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तिलप्रदः प्रजां सर्तति इष्टां आमोति ॥ २२९ ॥

भूमिदोभूमिमामोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ॥ गृहदोऽध्याणि,वेशमानि रूप्यदोरूपमुत्तमम् ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । भूमेराधिपत्यप्राप्नोति । हिरण्यंशुवर्णम् । रूप्यदउत्तमंरूपलभते ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भूमिं भूमिपतित्वम् ॥ २३० ॥

(३) कुक्षूकः । भूमिदोभूमेराधिपत्य सुवर्णं चिरजीवित्वं गृहद,श्रेष्ठानि वेशमानि । रूप्यदःसकलजननयनमनोहर-
रूपलभते ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । रूप्यं रजतम् ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमिदः भूमिं आमोति राज्यं आमोति । गृहदः अध्याणि श्रेष्ठानि वेशमानि प्राप्नोति ॥ २३० ॥

वासोदश्वन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ॥ अनहुदःश्रियं पुटां गोदोन्नप्रस्य विष्टपम् ॥२३१ ॥

(१) मेधातिथिः । चन्द्रइवलोक्यतेसर्वस्यप्रियदर्शनोभवति । इतिहासदर्शनं चन्द्रलोकोनामस्वर्गस्थानंविशेषस्त-
मामोति । अश्विनामश्ववता सालोक्यबन्धुश्वतांप्राप्नोति । दर्शनं पुनराश्विनोर्लोकामामोति । अनङ्गानुपुङ्गवः शक्यवह-
नसमर्थस्तददत्त, पुत्रा महती श्रीगोत्राविधनधान्यादिसपद्भवति । ब्रह्मआदित्यस्तस्यविष्टपस्थानमामोति । महतेजा'सर्व-

(२३०) भूमिमामोति=सर्वमामोति (४)

(२३१) अश्विसालोक्यम=सूर्यसालोक्यम (अ)

स्योपरिभवति । स्वर्गांवा ब्रह्मविष्टपंस्थत्यन्तरेऽनसोविशेषाश्रयः फलविशेषः श्रूयते । हेमश्श्रीरूप्यरुरासुधीलावरुसंब्रता । सकांस्यपाचा दातव्याक्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ सुदक्षिणेतिपाठेऽन्यदापि सुवर्णादि तत्र दातव्यम् । शोभनार्थं वा सुशब्द-पठितव्यः । सागौः शोभनादक्षिणादीनाम् । कांस्योपदोहेतिपाठान्तरम् । कांस्यनामपरिमाणविशेषः । तत्रोपद्रुहते बहु-क्षारित्यर्थः । लाङ्गलभूषितांभूमितुरुहसंछन्नांक्तवेद्यादिरष्टत्यन्तरदष्टौविधिः फलविशेषार्थनाश्रयणीयः । तथा । कपिला चेतारयति भूयआसमभाक्कुलान् । वत्सवत्या । कपिलायादानएतत्फलेरौमतुल्यानि युगानि उभयतोमुखी दीयमानां रोम-तुल्यानि वर्षसहस्राणि स्वर्गः प्राप्न्यते तारयति पाषाण्मोचयति । भारते सर्वफलगोदानमुत्तम । वार्यादीन्पिपि स्वर्गकृत्वा-निश्रूयन्ते । भूमिपश्वनवस्त्राम्भस्तिरुसार्पिष्यतिश्रयान् । नैवेशिकत्वर्णपुर्यादत्वा स्वर्गमहीयते । नैवेशिकवेदम् ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्मस्य सूर्यस्य विष्टपं लोकम् ॥ २३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्रह्मदश्वद्दसमानलोकान्प्राप्नोति । चन्द्रलोके चन्द्रसमविभूतिर्वसतीति एवमेवाश्विनलोकघोटकदः । बलीवर्दस्य दाता मञ्चुराश्रय स्त्रीगवीमदःसूर्यलोकंप्राप्नोति ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । तावत्पर्यन्तपेहिकासुम्निकफल । तदुत्तरेयामासुम्निकमेव । अनहुत् बंलोवर्दः । पुष्टिमहती ऐश्वर्यमयुत्व महतीश्रीयुक्तस्यापि नियम्यत्वदष्टेः । ब्रह्मस्य सूर्यस्य विष्टपं लोकम् ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोदः गवांदाता ब्रह्मस्य विष्टपं सूर्यलोकम् भास्कराहस्करब्रह्मदित्यमरः ॥ २३१ ॥

धानशय्यांप्रदोभार्यामैश्वर्यमजयप्रदः ॥ धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदोब्रह्मसांष्टिताम् ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । ऐश्वर्यमीश्वरत्वंप्रभुत्वम् । सुखित्वंसौख्यम् । धान्यानिश्रीहिमापमुद्रादीनि । तिलानांफलांतरमुक्तम् । ब्रह्म वेदः तद्ददाति योऽध्यापयति । व्याख्यातिच । ब्रह्मसांष्टिताअर्पणशृष्टिः । समाकृष्टिर्गस्य असौ-साष्टिः । छान्दस्त्वान्समानस्यसभायः । ऋषिगती । अर्पणंवा साष्टिः । तद्वत्सांष्टिता । उभयभाषि ब्रह्मणःसमान-तित्वमेतनुल्यत्वमित्युक्तभवति ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्मदेवेदाध्यापकः ब्रह्मण हिरण्यगर्भेण सहसांष्टितांसमानायुधत्व तुल्याकारतामिति-यावत् । ऋष्टिशब्दज्ञायुधपर्यायः ॥ २३२ ॥

(३) कुङ्कुमः । रथादिपानस्य शम्पायाश्च दाता भार्या । अभयप्रदःप्राणिनामार्हिसकःप्रभुत्वं । धान्यदोमीहियव-मापमुद्रादिसन्धानांदाता चिरस्थायि सुखित्वं । ब्रह्मदेवस्तत्प्रदोवेदस्याध्यापकोव्याख्याता च ब्रह्मणःसांष्टितांसमानगतिता-सुल्यतांप्राप्नोति ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । भार्याप्रकृष्टां । अभयप्रदोऽर्हिसकः । ब्रह्मदेवेददः । ब्रह्मसांष्टितां ब्रह्मसमानगतिं तनुल्यतां-प्राप्नोतीत्यनुभव्यते । ऋषिगतिः । ऋषीगती समाना ऋष्टिः साष्टिः ॥ २३२ ॥

(५) नन्दम् । ब्रह्मदेवेददः ब्रह्मसांष्टितांपरमात्मसायुज्यम् ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मदः वेदस्याध्यापकः ब्रह्मसांम्यं तादात्म्यं प्राप्नोति ॥ २३२ ॥

सर्वेषामेव दानानांब्रह्मदानं विशिष्यते ॥ वार्यन्मगोमहीवासास्तिलकाश्चनसार्पिषाम् ॥ २३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यविधेरर्थवादः । दीप्यन्तइति दानानि देयद्रव्याणि । दानक्रियेव वा दानम् । ब्रह्मदान-वेदाध्ययनव्याख्यानं । वार्यादीनांसर्वदानोत्तमत्वाद्ब्रह्मणम् ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । दीयतइति दान । वार्यादीनि यानि यानि दानानि' तेषादानानामध्ये ब्रह्मवेदस्तु-
पम् ॥ २३३ ॥

(३) कुड्मूकः । उदकान्धेनुभूमिवस्त्रतिलसुवर्णघृतादीनासर्वेषामेव यानि दानानि तेषामध्यान्वेदानविशेष्यते
पक्षेष्टफलदभवति ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । वार्याद्यष्टादशदानानामध्ये वेदानश्रेष्ठमित्याहसर्वेषामिति । वारीत्यादि दिक्प्रदर्शन । अष्टा-
शाना सर्वदायेनगृहीत उभयनाकसाधनत्वाद्देवस्य ॥ २३३ ॥

(५) नन्दन । सर्वेषां वार्यादीनाप्रदानानामध्ये ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्र । ब्रह्मदान वेदाध्ययन विशिष्यते ॥ २३३ ॥

येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ॥ तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथि । भावशब्दोऽयचित्तधर्मे वर्तते । यादरोन भावेन प्रसन्नं चिन्तेनश्रद्धयाऽऽदरेण ददाति तादृशे-
नैव लभते । अथाऽश्रद्धयाऽवज्ञयाऽह्निष्टपरिभूय ददाति सोऽपि तथैव प्राप्नोति । यद्यदपि न द्रव्यजात्यभिप्रायम् । किं-
हिंफलप्लुतदुच्यते । तातामीतितत्तद्रव्यसाध्याप्राप्नोति । जात्यभिप्राये ह्यातुराद्यौषधवत् । औषधेव लभ्यते तत्तद्वाच्या त-
स्यानुपयोगीतिसोऽप्याक्षिपेत् । तथाप्यादशुल्यासाद्यस्य मीतिस्तादर्थाच्चैव प्राप्नोति । अतश्च सर्वदेवौषधदानअरोगित्वमुक्तं भ-
वति । अथवाद्देवेस्यादिति या फलकामना सभाव यत्फलमभिसंधाय यद्यद्द्रव्यददाति तत्तत्प्राप्नोति । तेनैव भावेन तथै-
वेच्छया धदैवेच्छतितदैवलभतइत्युक्तं भवति । सर्वफलत्वसर्वद्रव्याणाप्रदाशितं भवति ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । येनयेन भावन सात्त्विकराजसादिना तेन भावेन तादृक्भावयोग्येन देवादिदेहेन प्रतिपू-
जितस्तत्तल्लोके ॥ २३४ ॥

(३) कुड्मूकः । अवधारणे तु शब्द । येन येनैव भावेनाभिप्रायेण फलाभिसन्धिक त्वर्गोमेत्यादितिमुमुक्षुर्भोक्षाभि
प्रायेण निष्कामोयद्यद्दानददाति तेनैव भावेनोपलक्षितस्तत्तद्दानफलद्वारेण जन्मान्तरे पूजितं सन्प्राप्नोति ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रद्धयैव देयमित्युपसहरन्विषयमे दोषमाह घेनेतिहास्या । भावेन सात्त्विकादिना ॥ २३४ ॥

(५) नन्दन । न केवलवार्यादिप्रदाने तृप्सादेर्लाभ । किन्तु सर्वस्याभ्यभिहितस्त्वेत्याह येनेति ॥ २३४ ॥

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च । तावुभौ गच्छत स्वर्गं नरकं तु विषययि ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथि । पूजापूर्वकदातव्यतादृशमेवचप्रतिगृहीतव्यनावज्ञयादातव्यमितिश्लोकस्यतात्पर्यम् । अर्चितमि-
लिक्रियाविशेषणम् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अर्चितयथाभवति तथा यद्दीयते पात्रपूजापूर्वकमित्यर्थ । अत्र दातुरर्चितानर्चितदान-
यो स्वर्गनरको प्रतिगृहीतस्तु आर्चितमव मयाप्राप्तमितिनियमे फलम् । अनर्चितग्रहणे तु दोषोऽस्त्येव ॥ २३५ ॥

(३) कुड्मूकः । मोक्षोपूर्वकमेव दाता ददाति यश्च प्रतिगृहीताऽर्थापूर्वकमेव दत्तप्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गगच्छतो-
ऽनर्चितदानप्रतिग्रहणे नरकः । पुरुषार्थं तु प्रतिग्रहेऽनर्चितमेव मयागृहीतव्यनान्यथेतिनियमात्फलभागेन विरुद्धः ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । भावमेव व्यनक्ति यदिति । अर्चितादिहयद्द्रव्यविशेषणक्रियाविशेषणचनेन सत्कृत्य दत्तसत्का-
रपुरसंभवाप्नोति । तदुक्तं । दातव्यमनियद्दानदीयतेनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानसात्त्विकरुद्धतम् ॥ यत्तुप्र-
गु-

पकारार्थकमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्रिष्टंतद्राजसमुदाहृतम् ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेष्वथं दीयते ॥ असत्पत-
मवज्ञाततत्तामसमुदाहृतमिति ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । अर्चितद्रव्यमितिशेषः ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्चित विधिना विभ्युक्तप्रकरणे संकल्पितं गृह्णाति ददाति च ॥ २३५ ॥

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्ट्वा च नानृतम् ॥ नातोऽप्यपवदेद्विभ्रान्नदत्त्वा परिकीर्तयेत् ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । तपसाऽनुष्ठितेन विस्मयं कुर्यादिति तीव्रंतपोमयारुतंमुद्गुश्वरमित्येवमनसि न कर्तव्यम् । दद्या-
यागं कृत्वाऽनृतन वदेत् । अविशेषेण प्रतिपिद्धस्यापि पुरुषार्थतया पुनः प्रतिषेधो यागाद्भवत्ज्ञापनार्थः । प्रतिषेधातिशये हि
ज्योतिष्टोमादेरह्नंता भवति । आर्त्तः पीडितोऽपि ब्राह्मणैर्न तानपवदेन्नन्देत् । दत्त्वावादिद्रव्येन कस्यचिदपतः प-
रिकीर्तयेदित्यदत्तम् ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न विस्मयेत अभिमानं कुर्यात् । इष्ट्वा सोमयागं कृत्वा नानृतं वदेत् । आतोऽप्यतिपीडितो-
पि अपवदेत् निन्देत् ॥ २३६ ॥

(३) कुल्लुकः । चान्द्रायणादितपसा कृतेन कथमप्येददुष्करमनुष्ठितमिति विस्मयं कुर्यात् । यागं कृत्वा नास-
त्यवदेत् कृतेपि पुरुषार्थतयाऽनृतवदननिषेधे कृत्वर्थोऽप्युपनिषेधः ब्राह्मणैः पीडितोपि न तान्निन्देत् । गवादिक्वच दत्त्वा
मप्येदत्तमिति परस्य न कथयेत् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । विस्मयादिचतुष्टयकर्तव्यतां सार्ववादनिषेधति न विलयेति द्वाभ्यां । विस्मयेत कथमप्येद-
दुष्करं कृततप इति । यद्वा । अहंतपस्वीति गर्वी न स्यात् । व्रीहिभियां गकरोपीति सकल्प्य यवैर्न कुर्यात् नानृतं वदेदिति
श्रुतेरयमर्थो निर्णीतः । नानिष्ट्वा वा इष्टमप्येति न ब्रूयात् । स्वसवोयज्वाऽनृतवादी न स्यात् । आर्त्तः विभ्रैः परिकीर्तितोपि
तान् निन्देत् रोगार्तोऽपि ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । बहुभ्यः कीर्तनस्त्वाच्चा परिकीर्तनम् ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तपसा न विस्मयेदभिमानं न कुर्यात् । इष्ट्वायागं कृत्वा अनृतं यथा न वदेत् । आर्त्तब्राह्मणैः
पीडितोपि विद्वान्पिडितः । नापवदेत् अपवादं न कुर्यात् न वदेत् विभ्रान्दत्त्वा दानं कीर्तयेत् ॥ २३६ ॥

यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ॥ आयुर्विभ्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात् ॥ २३७ ॥

१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रतिषेधस्यार्थवादोऽयम् । अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरति सवति निष्फलो भवति यदर्थकत-
वनं संपद्यते । एवं सर्वत्र ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षरति तादृशफलशून्यो भवति ॥ २३७ ॥

(३) कुल्लुकः । अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरति सत्येनैव सफलं साधयति एवं तपसि दाने च योग्यम् । विमनिन्दया
चायुः क्षीयते ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । कृते किं स्यात्तत्राह यदिति । क्षरति फलमशुभं नश्यति तद्यतुष्टयमित्यर्थः ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञोऽनृतेन क्षरति नश्यति निष्फलो भवति ॥ २३७ ॥

धर्म शनैः संचिनूयाद्दल्मीकमिव पुत्तिकाः ॥ परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । महति दाने महति च तपसि महति च यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ यद्यसमर्थस्तदा मोदासीनेन भवितव्यम् । किंतिहि शनैः शनैः स्वल्पेन दानेन स्वल्पेन तपसा यथाशक्तिपरोपकारेण जपहोमाम्यांस्मार्तार्थाधर्मं सचिन्वत्यो-
यथाश्रुसंघातपुत्तिकाः पिपीलिका सचिन्वन्ति । परलोकसहायार्थमिति धर्मफलानुवादः । सर्वभूतान्यपीडयन् याश्चया ध-
र्मार्थयाभूतानां पीडा न कर्तव्या ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वल्मीकंश्चद्रूपम् । वल्मीकाश्चत्करकीटः । पुत्रिकेतिकचित्पालः । सहायः सहगामी । भू-
तान्यपीडयन्ति हि सायधर्मेषु नान्यन्त प्रसज्येतेत्यर्थं ॥ २३८ ॥

(३) कुड्मूकः । सर्वपाणिनां पीडां परिहरन्परलोकसहायार्थं यथाशक्ति शनैः शनैर्धर्ममनुतिष्ठेत् । यथा पुत्तिका पिपी-
लिकाप्रभेदाः शनैः शनैर्महान्तपुत्तिकाकूटसचिन्वन्ति ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मस्यावश्यकर्तव्यतामाह धर्ममिति यज्ञिः । पुत्तिकाः स्वभूयेण भूमिमाद्रीरुस्य सच्छिद्रद्रुत्पुञ्ज-
सचिन्वन्ति या पिपीलिकाविशेषास्ताः । वल्मीकं प्रसिद्धं । तत्किमर्थतवाहरते । अपीडयन् वैधेतरहिंसामकुर्वाणः आहिंस-
नसर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यश्चित्श्रुतेः ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुत्तिका- रुमय पिपीलिकाः । वल्मीकमिव सचिनूयात् ॥ २३८ ॥

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ॥ न पुत्रदारान ज्ञातिधर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । भूतानुवादोऽयम् । अमुत्र जन्मान्तरे सहायार्थं नरकादिदुःखादुद्धरणार्थं न कस्यचित्स्त्वृद्धा-
न्धत्वादेः शक्तिरस्ति । केवलएव जीवतां यो धर्मं कृतः स्रजमुद्धरति ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मस्तिष्ठतिकेवलः कस्त्वः ॥ २३९ ॥

(३) कुड्मूकः । यस्मात्परलोके सहायकार्यसिद्धयर्थं पितृमातृपत्नीज्ञातपरिस्तर्षन् । किंतु धर्मपूर्वैकोद्वितीया-
भावेनोपकारार्थमवतिष्ठते । तस्मात्पुत्रादिभ्योपि महोपकारकधर्ममनुतिष्ठेत् ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । अमुत्र परलोके । अतीन धर्मतुल्यः कश्चित् । पुत्राश्च दाराश्च तत्पुत्रदाराश्च ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमुत्र परलोके सहायार्थं पित्रादयो न तिष्ठन्ति केवलः एकः धर्मः साहाय्यार्थं तिष्ठति ॥ २३९ ॥

एकः प्रजायते जनतुरेकएव प्रलीयते ॥ एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेकएव च दुष्कृतम् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । यथा जन्तुः प्राण्येकएव जायते न सुदृढान्धवादिना सहैकएव प्रलीयते न सुदृढो बान्धवाः
सहमरणमनुभवन्ति । यद्विनामभार्याऽभ्योव भक्तो जनस्तन्मरणकालात्मानहत्यात्तथापि पृथगेवासां मरणक्रिया ।
अनयानगर्भेवमभिवदनुभवन्ति एवं सुकृतदुष्कृतेऽपि पृथगेवानुभवन्ति । ननु च नपुत्रदारमित्युक्तं यावता पुत्रः शब्दा
दिक्रियया पितुरुपकरोत्येव घृतस्यैव भार्यापि । सत्यम् । धार्मिकस्यैव तादृशः पुत्रो भवतीति तत्परमेतत् । यथा जीवतः
कस्यचिद्धस्तप्राहिकया कश्चित्सहायो भवत्येव घृतस्य पुत्रो धर्मद्वारेणैवोपकरोति ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रसूयते जायते । प्रलीयते भिषयते ॥ २४० ॥

(३) कुड्मूकः । एकएव प्राण्युत्पद्यते न बान्धवैः सहितः । एकएव च भिषयते । सुकृतफलमपि स्वर्गादिकं च दुः-
कृतफलं नरकादिकमेकएव भुङ्क्ते न मात्रादिभिः सह तस्मात्मात्राद्यपेक्षयाऽपि धर्मं त्यजेत् ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । एकोऽसहायो । प्रमीयतेभियते । मुरुतभोगेपि सहायोनास्ति किदुष्कृतभोगइत्याहएकइति ॥२४०॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ॥ विमुखावाग्धवायान्नि धर्मस्तमनुगच्छति ॥२४१॥

(१) मेधातिथिः । सह गच्छति । इदमत्यक्षसिद्धप्रसंख्यानार्थमुच्यते । मृतस्य शरीरक्षितावुत्सृज्य काष्ठमिव निष्प्रयोजनविमुखावाग्धवाः प्रतिगच्छन्ति । धर्मस्तु केवलस्तंपुरुषमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । काष्ठसमं दाहपक्षे । लोष्ठसमं भूमिभाषणपक्षे ॥ २४१ ॥

(३) कुङ्कुमः । मृतशरीरमनाषाणादित्यक्तकाष्ठलोष्ठवदचेतनंभूमौ, त्यक्त्वा पराङ्मुखावाग्धवायान्नि न मृतजीवमनुयान्ति । धर्मस्तु तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षितौ प्रक्षेपाधारे । यान्ति स्वग्रहंमति । तत्रापि विमुखाःअहोकरुवंतते ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तं मृतं धर्मः अनुगच्छति ॥ २४१ ॥

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः ॥ धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारोऽयम् । दुस्तरतमः रुच्छ्रेण यत्कीर्णते तमोदुःखतरति धर्मेण सहायेन सुतरंभ्रति । नहिवाच्ये तमसि मज्जतीत्यर्थः ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शनैरितिनात्यन्तमात्मानमवसादयेवित्यर्थः ॥ २४२ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्माद्धर्मेण सहायेन दुस्तरतमोऽनरकादिदुःखतरति तस्माद्धर्मसहायभावेन सततंशनैरनुतिष्ठेत् ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वौत्सुक्यमाह तस्मादिति । तमः नरकं अविद्यां । अन्तःकरणशुद्धिद्वाराज्ञानावासा ॥१४२॥

(६) रामचन्द्रः । तमः नरकं तरति ॥ २४२ ॥

धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् ॥ परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं स्वशरीरिणम् ॥२४३॥

(१) मेधातिथिः । धर्मः प्रधानयस्यासौ धर्मप्रधानो धर्मपरायणोयथावितहतकमानुशायी । तपसाहृतकिल्बिषकर्तृचित्तमादकृतव्यतिक्रमं तपसा प्रायश्चित्तेन हतकिल्बिषः शास्त्रव्यतिक्रमे जातोसौदोषस्तारंभस्तत्प्रायश्चित्तेन नष्टे परलोकं नयति भास्वन्तं परलोकदेवस्थानंस्वर्गादि नयति प्रापयतिक्वः प्रकृतत्वाद्धर्मएव । शरीरिणंपुरुषंस्वेन शरीरिणशरीरो । नयः शान्त्यर्थोपुरुषार्थापन्नभौतिकशरीरमेवंतरस्य । किंतुहि स्वमेवशरीरब्रह्मविभुवमनेनोच्यते ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तपसा चान्द्रायणादिना । नयति धर्मः स्वशरीरिणं आकाशवत्कचिदप्यतिहतदेहम् ॥ २४३ ॥

(३) कुङ्कुमः । धर्मपरंपुरुषदेवाहुपजाते पापे प्राजापत्यादितोरुपप्रायश्चित्तेन हतपापंदीमिमन्तंरुतोधर्मएवशीमब्रह्मत्वगादिरुपंपरलोकंनयति । खंभ्रह्मेत्याद्युपनिषत्तुल्यशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगः स्वशरीरिणंब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः । यद्यपि लिङ्गशरीरावच्छिन्नो जीवएव गच्छति तथापि ब्रह्मांशत्वाद्ब्रह्मस्वरूपमुपपन्नधर्मएव चैत्परलोकंनयति ततोधर्ममनुतिष्ठेत् । नहि वेदाःस्वधीतास्तु शास्त्राणि विविधानि च । तत्र गच्छन्ति यत्रास्य धर्मएकोनुच्छति ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । अहो धर्मस्यासाध्यंनस्तीत्याह धर्ममिति । धर्मप्रधानं फलप्रधानंपरलोकंप्रब्रह्मैव लोकांतात्मा येषांनोपमैत्मायंलोकइति श्रुतेः । स्वशरीरिणं आकाशशरीरं ब्रह्मभूतंआकाशोदेव नामरूपयोर्निर्बहिनेत्यादौ ब्रह्मण्याकाशशब्दप्रयोगात् । नयति प्रापयति धर्मएव परंपरयेति शेषः ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दृढकारी यद्धर्मसाधनकर्तुमवृत्तस्ततोन्विरतः स्रुर्धुदुवाक् दान्तः क्लेशसहः । असवसन्-
सहावसन्नदमदानाभ्यामिति दमशब्देन तत्र-क्लेशसहत्वाभिधायिना तपोलक्ष्यते । व्रतैर्निषिद्धानाचरणनियमैः कथितथाव्रत-
इतिपाठस्तत्रतादृक्गृहीतनियमइत्यर्थः ॥ २४६ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रारब्धकर्मसाधितादृढकारी । श्रुदुरनिदुरः । दमस्य पृथगुपादानाद्यान्तद्विनिश्चितातपादिद्वन्द्वसहिष्णु-
गृहीतव्यः । क्रूराचारैःपुरुषैःसंसर्गपरिहरत्परार्हिसानिवृत्तः । तथाव्रतपर्वनियमदर्पेन्द्रियसंयमाख्येन च दानेन स्वर्गप्राप्ते-
ति ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचदृढकारीति । प्रारब्धकर्मसमापयिता । क्रूराचारैः क्रूरव्याचारोविमर्हिसाद्विषयां तथा-
व्रतः उक्तसाधननिष्ठः । जयेत् श्रामुयात् । केन दमदानाभ्यां दमोवाक्सेन्द्रियनियमः । दानेन प्रसिद्धम् ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । धर्मसमुच्चयमाह दृष्टेति ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रूराचारैःपुरुषैःस्तेनादिभिः असंवसन् वसेत् । दमः इन्द्रियनिग्रहः । समाहितः । तथाव्रत-
इतिपाठः ॥ २४६ ॥

एधोदकेमूलफलमन्मभ्युद्यतं च यत् ॥ सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम् ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । एधइत्यनंकाशदि । अनंनपकंमामंवा । अभ्युद्यतमभिमुखमुपनीतम् । एतत्सर्वतः प्रतिपहीतव्यं-
पतिताभिश्चस्तचण्डालादिभित्तिलोमवर्जंशुद्रादन्यस्माद्विष्णापकर्मणः।मपु माशिकां।अभयदक्षिणेव दृष्टान्ताद्यमेतत् । प्रतिपहीतव्यं-
परकीयस्यद्रव्यस्य तदिच्छया स्वीकारेण चान्तरूपता । न ह्यत्र कस्यचित्त्व्याम्यनिवर्तते नच कस्यचिदुपजायते । अतः
स्तुत्यादक्षिणाशब्दपयोगः । यथाचण्डालादिभ्योऽन्यत्रण्ये कान्तारे वा रक्षा चौरादिभ्योद्गीक्रियमाणानदोषापैवमेतदे-
धादिशुद्धमाणं दोषाय । अनापदि च्यायविधिः । आपदितुचण्डालादिभ्योऽपि वक्ष्यति । अभ्युद्यतशब्दश्यान्नेनैव सह सं-
व्ययतेप्रत्यासत्त्या नैषादिभिः । अतएधादिपुयाच्चाऽविरुद्धा । धार्मिकेभ्योद्विजातिभ्यःकर्तव्यस्तुपरिग्रहइत्यधार्मिकेभ्यो-
दिजेभ्य शूद्राद्याभ्याम् । इत्यतेचद्रव्यविशेषोपयाच्चा । तदर्थमिदम् ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्राभयदक्षिणाव्यतिरेकेष्वभ्युद्यतमिति । सर्वत्र सबभ्यते । अभ्युद्यतमभ्युद्यं दत्तम् ।
सर्वेऽतोप्रतिपाहवित्तादपि प्रतिगृह्णीयात् प्रतिपहीद्वृत्तौ ननु तन्निवृत्तौपि याचित्वा ग्रहणेन दोषः । अभयलपादक्षि-
णाम् ॥ २४७ ॥

(३) कुल्लूकः । काष्ठजलमूलमधुनि अनंनचाभ्युद्यतमयाचितोपनीतम् । अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यस्तया-
द्विपदिति याज्ञवल्क्यवचनात्कुलटादिवर्जं सर्वतः शूद्रादिभ्योपि प्रतिगृह्णीयात् । आमभेवाददीतास्मादिभ्युक्तत्वादामान्ममेव
शूद्रात्वतियास अभयंयान्मत्राणात्मकमीतिहेतुत्वाद्दक्षिणातुल्यचण्डालादिभ्योपि स्वीकुर्यात् ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्याभावे कथंदानमिति चेत्त्रेदशोभिक्षासार्थवादासर्वतोपाहात्माह पृथेतिचतुर्भिः । अभ्यु-
द्यतंअयाचितोपनं । एषआदिषण्णांविशेषणं । अन्यत्रकुलटापण्डपतितेभ्यस्तथाद्विपदितिमाज्ञवल्क्यवचनात्तदर्थेभ्यः ।
शूद्रादिभ्योपिगृह्णीयात् । अभय स्वात्मत्राणं तदेव दक्षिणा मीतिहेतुत्वात् ॥ २४७ ॥

(५) नन्दनः । अथानापचपि प्रतिपाह्यप्याह एषइति । अभयदक्षिणामभयवानम् ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्राहवस्तुःप्याह गृधेति गृध सुगन्धं कर्पूरदिकं । यदभ्युदित अभ्युध्दत्तम् । च पुनः
उदकादिकं सर्वं प्रतिगृह्णीयात् ॥ २४७ ॥

आदत्ताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ॥ मेने प्रजापतिर्घासामपि दुष्कृतकर्मणः ॥ २४८ ॥

(१) मेघातिथिः । एधादतिरेकेण यदन्यद्व्यतस्यांप्यनेन विशेषेण घ्रासतोच्यते । भिक्षाशब्दश्च प्रशासनाभ्युद्यतौन भिक्षैव विवक्षिता यद्यप्ययसिद्धान्ताल्पतावचनः । भिक्षां किल स्वल्पत्वान्नातीव दोषावहा । ब्रह्मचारिणश्च सार्वर्षिकी विहिता । एवमन्यदप्यनेनविशेषेण सतुल्यं दृष्टम् । भिक्षाशब्दस्यैवविधार्थविवक्षया प्रयोगः । तथाहि महाभारते । गत्वाह्युभौभार्गवकर्मशास्त्रां पाथौघृथाभ्यन्यमहानुभावौ । तौयाज्ञसेनांपरमश्रुतीर्तौ भिक्षेद्यथावेदयतानराध्याविति । आदत्तोपन्दता तदेशमानोता यत्र प्रतिपाहीस्थितः । अभ्युद्यताऽप्येस्थापिता वचनेनेद्वितेन वा गृह्यतामितिनिवेदिता । पुरस्तात्पूर्वमप्रचोदिताऽयाचिता प्रतिग्रहीता । स्वयंपरमुखेन वा दात्रा पूर्वनेोक्तमिदमेद्व्यमरित तत्प्रसादमाश्रित्य गृह्यतामिति केवलमतिक्रान्तोपपादिता तत्कालएवदाशिताभिरायां तादृशींभिक्षांप्रजापतिर्हिरण्यगर्भेनेनमन्यतेरम । किमितिदुष्कृतकर्मणोऽपिसकाशाद्वाहेति । दुष्कृतपापकर्मयस्यासौ दुष्कृतकर्मा ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भिक्षां आदत्तांस्वंगृहं अभ्युद्यताभ्यन्तोपन्दतां पुरस्तात्पूर्वमप्रचोदितां दास्यामीत्यनिवेदिताम् ॥ २४८ ॥

(३) कुल्लूकः । आदत्तांसंप्रदानदेशमानोताम् । अभ्युद्यतामाभिमुख्येन स्थापिताम् । अप्रचोदितांप्रतिग्रहीतास्वयमन्यमुखेनवा पूर्वमयाचितांदात्राच तुभ्यमिदददानीतिपूर्वमकथितांहिरण्यादिभिक्षां । नतु सिद्धान्तरूपां अन्नमभ्युद्यतचेत्युक्तत्वात्पापकारिणोपि पतितादिवर्ज्यांसाइतिविरश्चिरमन्यते ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आदत्तां संप्रदानदेशमानोतां अभ्युद्यितां आभिमुख्येन स्थापितांप्रचोदितां प्रतिग्रहीता स्वयमन्यमुखेन वाऽयाचितांदात्रा तुभ्यददामीति पूर्वमकथितांचगोहिरण्यादिरूपाम् ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमभ्युद्यतमन्नपतिमाहमेव किंतुमोग्यमपीत्याह आदत्तेति । आदत्तांदात्राप्रतिग्रहीत्रेदातुमानोताम् । उद्यतादियत्वेनोत्क्षिप्ताम् । भिक्षामन्नम् ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आनीतां अभ्युद्यितां अभ्यर्च्य प्रार्थ्य दत्तां भिक्षां नोदितां घ्रासां प्रजापतिः मेने अपि दुष्कृतकर्मणः सकाशात् ॥ २४८ ॥

नाश्रन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च ॥ न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ २४९ ॥

[चिकित्सककृतघ्नानां शिल्पकर्तृश्च वार्धुपेः ॥ पण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥ १११]

[न विद्यमानमेवैव प्रतिपाद्यं विजानता ॥ विकल्प्याविद्यमाने तु धर्महीनः प्रकीर्तितः ॥ २॥ ६]

(१) मेघातिथिः । अथाग्रहणनिन्दार्थवादः । अप्रथोयत्रैतामवधीरयति तस्य पितरः आद्वनाश्रन्ति नप्रतीच्छन्तीति । अग्निश्च देवेभ्योहव्यं वहति पिष्यादैवाच्चकर्मणोनफलंलभ्यतइत्यर्थः । अत्र कश्चिदाह अनुपधुज्यमानमपिदातुतु-

‡ (क, ख, ग, घ, ङ, ङ, ङ, ल, य, छ.) । (ट, ड.) चिन्हितपुस्तकयोः सएव श्लोकोवर्तते परतु तन्मध्ये -

केचनशब्दाभिन्ना सन्ति अर्थस्तु एकएव ।

‡ (ल) -

पहार्थमवश्यमोदशग्रहीतव्य तत्त्वयुक्तम् । निर्दोषताऽस्यायाचितप्रतिग्रहस्योच्यते । प्रतिप्रसवोहायम् । प्रतिपिद्धस्यचमति-
प्रसवो भवति । लौकिक्याचार्यतया मामि.मतिपिद्धा सैवप्रतिप्रसूयते ॥ २४९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पञ्चदशवर्षाणि पिष्यं दैवेषु तस्य वृथा भवति यस्तामवमन्यतेप्रतिक्षिपतीति नि-
न्दार्थवादः । पूर्वविधिविशेषोदीपानां हृदीकरणार्थः ॥ २४९ ॥

(३) कुल्लूकः । तीनोपकल्पितंश्राद्धेषु कर्ष्यपञ्चदशवर्षाणि, पितरौ न भुञ्जते । नच यज्ञेषु तेन वत्संपुत्रोडाशादि-
हव्यमग्निर्वहति देवान्मापयति यस्तांभिक्षान् स्वीकरोति ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । ईदृशीपरित्यजनहृद्यकर्मयो.फलनगामोतीत्याह नेति । अभ्यवमन्यते न स्वीकरोति ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । तस्यदीयमानांभिक्षामभ्यवमन्यते, प्रत्याख्याति ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुष. एतादृशीभिक्षां अवमन्यते तस्य पुरुषस्य पितरः नाम्नात् अग्निः हव्यं वहति न
स्वीकरोतीत्युच्यते । भिक्षाशब्दः प्रशंसायांभ्युक्तेन भिक्षैव भिक्षैव चेद्ब्रह्मचारिणः सावर्वाणिकी अभिहिता तस्मादर्थविशेषे
भिक्षाशब्दः अपरत्रच ॥ २४९ ॥

[(६) रामचन्द्रः । चिकित्सकैति । चिकित्सकादिभिः उद्यतांभिक्षां वर्जयेत् ॥ १ ॥]

[(६) रामचन्द्रः । नविद्येति । गन्धादिव्यतिरेकेण यदन्पद्रव्यतस्याप्यनेन विशेषेण न प्राप्तम् ॥ २ ॥]

शय्यांगृहान्कुशाङ्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि ॥ धानामत्स्यान्पयोमांसं शाकं चैव न

निर्मुदेत् ॥ २५० ॥

(१) मेघातिथिः । शय्यादीन्यनास्तान्यपि न निर्णुदेत् प्रत्याचक्षीत यदि गृहेऽवस्थितानि द्रव्याणि कश्चिदुच्य-
तेचेदमिदमाहुराम्येत्यश्रुयतां तदान् प्रत्याख्येयानि ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पयोदुग्धं न निर्णुदेन्नपरिहरेत् । एतत्सर्वप्रतिप्रासदस्यादागतं प्रयोजनाभावादिप्रतिषे-
धानेन न त्याज्यं त्यागेतु दोषइत्यर्थः ॥ २५० ॥

(३) कुल्लूकः । गन्धाङ्गन्धवन्ति कर्पूरादीनि । पानाश्रयवतन्बुलान् । पय क्षीरं । पूर्वमाहुरणोपायनिबन्धेन
गवादीनामपत्याख्यानमुक्तं शय्यादीनि त्वयाचितान्स्नानयपि दाया. स्वगृहस्थितान्ययाचितोपकल्पितानि न प्रत्याच-
क्षीत ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गुवांतीनोषोऽ नैतापरित्यजेदित्याह शय्यामिति । मणीन् मरकतादीन् । धानाभृद्यवान-
एतान्निर्णुदेत् न त्यजेत् । गुवाद्युपजीवनार्थसर्वमादेयम् ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । अन्यदप्यश्रुयत प्रतिप्रासमाह शय्यामिति । निर्णुदेन्निराकुर्मात् । निर्णुदेदिति वचनादात्तुमभ्युद्यत-
मितिगम्यते ॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राज्ञाप्याह शय्यामिति । शय्यागृहादीन्निर्णुदेत् न त्यजेदित्यर्थः ॥ २५० ॥

गुरुभृत्प्राश्वोऽज्जिहीर्षन्नाचिष्यन् देवतांतिथीन् ॥ सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तप्येत्स्वयं ततः ॥ २५१ ॥

(१) मेघातिथिः । गुरुवउपदेशातिदेशैर्बहवः । श्रुत्याथाश्रिताः स्पृश्यन्तरे तु संख्याताः । वृद्धौ तु मातापितरौ भा-

(२५०) मणीन्दधि=फलन्दधि (ज, स, र)

यां साध्वी सुतः-शिशुः । तानुद्धर्तुमिच्छुः क्षुधावसन्नानदेवतातिथींश्चाचिन्त्यन्त्यकर्मसंपत्त्यर्थं सर्वतः प्रतिगृह्णीया-
त्साधुभ्योऽसाधुभ्यश्च । नतु तृप्येतत्त्वयततः तृप्तिः क्षुन्निवृत्तिरूपभोगश्च तन्न कुर्यात् । गुवादिप्रयोजनमेवतद्गृहीतव्यं नत्वात्मा-
शमं ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुन् मातृपित्राचार्योपाध्यायादीन् । उजिहीर्षन्वृत्त्या नश्यतउत्तरिष्यन् । देवताञ्ज-
तिर्थाश्चाचिन्त्यन्ति भाक्संकल्पिकत्वे सत्यचनस्य सर्वदोनिन्दितादपि । तृप्येदुपयुज्जीत तस्यांशेन ॥ २५१ ॥

(३) कुहूकः । मातापित्रादिगुरुभृत्यांश्च भार्यादीन् क्षुधावसन्तानुद्धर्तुमिच्छन्पतितादिवर्जसर्वतःशूद्रविरसाधु-
भ्यश्च प्रतिगृह्णीयात् । नतु तेन धनेन स्वयं वचैत ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । अतः कुलव्यदिभ्योऽपि प्रतिगृह्णीयादित्याह गुरुनिति । गुरुनुपदेष्टुन् श्रय्यानाश्रितान् भार्या-
दीश्रोजिहीर्षन् क्षुधाधिभ्यउद्धर्तुमिच्छन् अदृष्टार्थमाचिन्त्यन् न तु तृप्येततद्दनेत्त्वभोगाय नादद्यात् ॥ २५१ ॥

(५) नन्दनः । एवंद्रव्यविशेषतः सर्वात्माप्रतिग्रहउक्तः इदानीमुपयोगविशेषतोऽप्याह गुरुनिति । गुरवः पित्रादयः ।
भृत्यापुत्रदारादयः । उद्धरिष्यन्नापदइतिशेषः । तत स्वयं तृप्येत्तेनप्रतिगृहीतेन द्रव्येण त्वशरीरं पीयेत् ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुभृत्यश्च उजिहीर्षन्वृत्त्या नश्यतः उद्धरिष्यन्सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ततःप्रतिग्रहात्स्वयं
तृप्येत् ॥ २५१ ॥

गुरुपु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ॥ आत्मनोऽर्त्तमन्विच्छन् गृह्णीयात्साधुतः सदा ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । कथतर्ह्यात्मापचयितव्योऽतआह । अभ्यतीतेष्वतीतेषुविना वा तैर्जीवन्तोऽपि यदि पृथग्भव-
न्ति । गुरुग्रहणं तैर्वाचश्रय्यानामपि प्रदर्शनाथम् । आत्मनोवृत्तिजीवनतीच्छन्नर्थयमानः साधुभ्यो धार्मिकेभ्यःप्रतिगृह्णीया-
त् । जातेरानुपादाच्छूद्रादपि धार्मिकादस्ति प्रतिग्रहः । तदुक्त नाद्याच्छूद्रस्येत्यादि ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्यतीतेषु श्रुतेषु विना तैरेतेषु जीवत्त्वपि । वृत्तिजीवनं साधुतः प्रतिग्रासतएव ॥ २५२ ॥

(३) कुहूकः । मातापित्रादिषु श्रुतेषु तैर्वा जीवोद्भूतैः स्वयोगावस्थितैर्विना गृहान्तरे वसन्त्यात्मनोवृत्तिमन्विच्छ-
न्सर्वदा साधुभ्योगृह्णीयादेव ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । गुवाद्युपरते तु न तथा कुर्यादित्याह गुरुष्विति । पितृमात्राचार्येष्वभ्यतीतेषु प्रब्रज्यारणमहा-
पातकाद्यैरसंबद्धेषु ॥ २५२ ॥

(५) नन्दनः । आत्मार्थसाधुभ्यएव प्रतिगृह्णीयान्साधुभ्यइत्याह गुरुष्विति । तैर्विनागुरुभिर्विना स्वप्रतिगृही-
तन्दन्त्यनरपेक्षेषु गुरुष्वित्यर्थः । सदाआपद्यपि ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुषु अभ्यतीतेषु नष्टेषु सन्तु तैर्गुवादिभिर्विना गृहे वसन्साधुतः सकाशात् आत्मनो वृत्ति
मन्विच्छन् सदा गृह्णीयात् ॥ २५२ ॥

आर्थिकः कुलमित्रं च गोपालोदासनापितौ ॥ एते शूद्रेषु प्रोज्यान्नायंश्चात्मानं

निवेदयेत् ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्षतीरी आर्थिकः कुटुम्बीभूमिकर्षकइतिपठ्यते । गोपालदासी संबन्धशब्दो योपस्ययाः पा-

लयति स तस्य भोग्यान् । यश्चात्माननिवेदयेत् । अहंत्वच्छरणः त्वयि विश्वधोवत्स्थामोत्येवैय आत्मानमर्पयति सोऽपि भोग्यान् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अधिकोर्धभागेन तस्य भूमौ कृषिकुर्वन् । कुलमित्रं कुलपरंपरमित्रसंततिः । गोपालः स्त्रीयगवांपालकः । दासोगर्भदासः । नापितोपि मुण्डनादिकर्मकारी । आत्माननिवेदयेत्त्वाहमिति । भोग्यान्नाष्टां कन्दुपकशूलपकपायसदापिसक्तवः स्मृत्यन्तरोक्ता भोग्याः ॥ २५३ ॥

(३) कुड्डूकः । आर्द्धिकः कार्षिकः संबन्धि शब्दाभ्रैते यो यस्य कृषिकरोति स तस्य भोग्यान् । एवं च कुलस्य मित्रयो यस्य गोपालो यो यस्य दासो यो यस्य नापित कर्म करोति यो यस्मिन् आत्माननिवेदयति दुर्गतिरहंत्वदीयसेवा कुर्वन्ति च स्वत्समीपे वसामांति यः शूद्रस्तस्य भोग्यान् ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वार्थशूद्रेभ्यो यदि गृह्णीयात्तदा एभ्यः पद्भ्य एवेत्याह आर्द्धिक इति । आर्द्धिकः कर्षकः । कुलमित्रं कुलपरपरया मित्रतांगत । दासः क्रीतः । य आत्मानमतिदुर्गतिरहंत्वदीयसेवामैव कुर्वन्स्वत्समीपे वस्त्यामीति निवेदयेत्तस्मादपि घ्राणम् ॥ २५३ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रेभ्य च कानिचिद्भोग्यान् आह आर्द्धिक इति । परस्य क्षेत्रधनादिकमाभित्य कृषिवाणिज्यादिना धनमुत्पाद्य तदर्धे तत्रादित्वाग्निने दत्त्वा योऽर्धेन जीवति स आर्द्धिकः । यश्चात्माननिवेदयेत् आत्मनिवेदको नाम त्ववशः कर्मकरः सोऽपि भोग्यान् ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । भोग्यानाह आर्द्धिक इति । आर्द्धिकः स्वकृषिकलभागी । कुलमित्रं पितृपितामहादिक्रमागत । दासः गर्भदासः । नापितः एते शूद्रेषु भोग्यान् । यः पुरुषः आत्माननिवेदयति प्रयच्छति वाङ्मन कायकर्मभिः । गृहस्थश्रमकरणम् ॥ २५३ ॥

यादृशोस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ॥ यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मनिवेदनमेव व्यक्तीकरोति । अस्य शूद्रस्य यादृश आत्मा भवेत्तत्कुलीनोपदेशो यच्छिल्पयच्चिकीर्षितं । अनेन कार्येण त्वाप्रहमाभितो धर्मेण अन्येन वा प्रयोजनेन राजकुलरक्षादिना । यथावोपचरेच्छिल्पेनानेन त्वासेवे पादवन्दनादिगृहकृत्यकर्त्वे सर्वस्मिन्निवेदित आत्मानि वेदितो भवति । अन्येतु आत्मा वैपुत्रनामासीत्यपत्यवचनमात्मशब्दमन्यमानाः यस्य शूद्रस्य कापतः प्रवृत्तादुहिता विवाहास्ते तत्समानेन भोग्यान्तोच्छत इत्याहुः तदयुक्तम् । न तावदयमात्मशब्दोदुहितरि विस्पष्टमयुक्तः । पुत्रशब्दो हि पुंस्येव मसिद्धतरः । न च परोक्षशब्दोपदेशेनाकिचित्प्रयोजनम् । एतावदेव वक्तुं युक्तं दद्याद्दुहितरचयति । अन्येत्वाधिकं प्रादुर्गणशूद्रोपलक्षणा र्थवर्णयन्ति । तेन पारशवस्य स्वशूरस्य च भोग्यान्ता सिद्धा भवति ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आत्मनिवेदनप्रकारमाह यादृश इति । आत्मनिवेदो जितः कुलतः धर्मतश्च । चिकीर्षितं तदीयकर्म । यथायावदहत्तिलभेन निवेदयेन्मां परिग्रहाणेति ॥ २५४ ॥

(३) कुड्डूकः । यथात्मनिवेदनशूद्रेण कर्त्तव्यतदाह यादृश इति । अस्य शूद्रस्य कुलशालादिभिर्षादृश आत्मा स्वरूपयज्ञस्य कर्मकर्तुरीति सतयथाचानि सेवा कर्त्तव्या तेन प्रकारेणात्मानं कथयेत् ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । निवेदनप्रकारमाह यादृश इति । आत्मा कुलशालादिः । तथा चोपचरेत् कृषिं करिष्यामि गृहादिपरिचर्यावेति ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रस्यात्मनिवेदनमकारंमसंज्ञादाह यादशइति । अस्य शूद्रस्य । आत्मायादशः कुलीनोऽकुलीनो दक्षोऽदक्षोऽपि वा भवेत् । यादशमस्यचिकीर्षितमात्मनोरक्षणयादिप्रयोजनं दृष्टमदृष्टवा । एतत्त्वामिनं यथोपचरं देधोदकाहरणादिना यथा सेवेत तथाऽऽत्माननिवेदयेत् ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनिवेदनमित्याह, यादशेति । अस्य शूद्रस्य यादशः, यज्ञातिविशिष्ट, कुलत, कर्मतः आत्मा मनः । आत्मा पुत्रीवा यस्य भवेत् यादशचिकीर्षित । तदीय कर्म वाञ्छित यथा एतद्विज उपचरेत् तथात्माननिवेदयेत् ॥ २५४ ॥

योन्यथासन्तमात्मानं मन्यथा सत्सु जापते, ॥ सपापकृन्मोलौके स्तेनआत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यथाभूतमधार्मिकसन्तसत्सुशिष्टेष्वन्यथाभापते ' धार्मिकोऽहमिति । अन्येन वा प्रयोजनेन चाश्रितोऽन्यद्दर्शयति ससर्वपापापकृतमधिकतमः पापकृन् । स्तेनश्चौरः । आत्मापहारकोन्यश्चौरोद्रव्यमपहरत्ययपुनरात्मानमेवेतिनिन्दाशयः ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्तु जातिमपन्दुते तस्यदोषमाह योन्यथेति । आत्मापहारकः स्वजातेरात्मन्यपन्हवकर्ता अतस्तेन, अतः पापकृन्तमः ॥ २५५ ॥

(३) कुम्भकः । यद्वितिसामान्यनिर्देशात्प्रकृतशूद्रोदन्योपि यःकश्चिंकुलदिभिरन्यथाभूतमात्मानमन्यथा साधुपुत्रकथयति सलौकेऽतिशयेन पापकारीचौरः । यस्मादात्मापहारकः । अन्यःस्तेनोद्रव्यान्तरमपहरत्ययत्तु, सर्वप्रधानमात्मानमेवापहरेत् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । अहोअन्यथाभाषणान्नाधिकपापमस्तीति मित्योक्तौ साकोशदोषमाह यद्वि द्वाभ्यां । अन्यथासन्तकुलदिभिः । सत्स्वितिविशेषणाद्वाजदण्डादौ मिथेयापि कुर्यात् । आत्मापहारकः । तदुक्तम् । कितेन न कृतपापचोरेणात्मापहारिणा । योन्यथासन्तमात्मानमन्यथा मतिपथ्यतइति ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । आत्मनिवेदने शूद्रेण यथार्थमेव वक्तव्यं नान्यथेत्याह, यदिति ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यःअन्यथासन्तमात्मानम् स्वयसत्सु साधुष्वन्यथा भापते स, स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

वाच्यर्थानियताः सर्वे बाह्मूलावाग्विनिःसृताः ॥ तांस्तु यःस्तेन्येद्वाचं ससर्वस्तेयकृन्तरः ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । शब्दार्थयोर्नित्यसंबन्धाच्चिशब्देऽर्थानियताउच्यन्ते । बाह्मूलावक्तुः स्वाभिप्रायप्रकाशनस्य तदधीनत्वात्सम्बुलाउच्यन्ते । वाचोविनिःसृताः संभूताः श्रोतुरपि प्रतिपत्तेस्तत्सुखत्वाद्वाग्विनिःसृताउच्यन्ते । न चात्र पौनदस्यशाश्वपरिहारे प्रयतितध्मम् । अनुवादत्वात्तस्ययथाकथंचिद्वस्तुपरिहरत्वात् । तावाचयश्चौरयति मुष्णात्ययमुक्त्वाऽन्यदनुतिष्ठत्यन्येनाभिप्रायेण सगच्छतेऽन्यच्चदर्शयति ससर्वस्तेयकृन् । नास्ति तद्रथंस्तुवर्णादियत्तेन नापवत्तभवतीतिनिन्दार्थवादोन्वतवचनस्य ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाचि नियताअविनाभूता । सर्वेषांशब्दानुविद्धतयैव प्रतीते । बाह्मूलावाचां संज्ञमशब्दब्रह्मणा जनिता वाग्विनिःसृताः । वाक्सहस्रैः स्वकारणैर्जगत्या, त्वागधीनत्वात्सर्वव्यवहारानाम् । स्तेनयेतिव्यामिपानेनान्यरुत्वाकृत्वोपादयात् ॥ २५६ ॥

(३) कुङ्कुमः । सर्वेऽर्थाः शब्देषु नियतावाच्यत्वेन नियताः वाङ्मूलाश्च शब्दास्तेषामितिपत्तौ शब्देभ्यएवप्रतीयन्ते । प्रतीतिद्वारेण शब्दमूलवशब्देभ्यएवावगम्य चानुष्ठीयन्तइतिवाग्विनिर्गताइत्युच्यन्ते । अतएव वेदशब्देभ्यएवादावितिब्रह्म-
णोपि सृष्टिवेदशब्दमूलैवोक्ता । अतोयस्तांवाचंस्तेनयेत्त्वार्थव्यभिचारिणांवाचयति सनरःसर्वांश्चस्तेयच्छब्दवति ॥ २५६ ॥

(४) राघुवानन्दः । किंच वाचीति । वागर्थयोर्मित्यसंबन्धात्तंविना तैस्तत्प्रयोगायोगाद्वाङ्मूलाः । तदधीनत्व्वचुर-
भिभाषादेःतएवार्थावाग्विनिःसृताःपरयुद्धौ संक्रान्ताभवन्ति । अतस्तांयस्तेनयेत्सर्वस्तेनएवेति भावः ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । पापकृत्तमत्वमेवोपपादयति वाच्यार्थादिति । वाचि शब्देसर्वेऽर्थानिनियता अभिधेयतयासंबन्धाः । वा-
ङ्मूलावाक्परिणामभूताः । वाग्विनिःसृताः वाचां प्रतिपादिताः । एतेहंतुभिः सर्वाथावाङ्मूलाइत्यर्थः । तासिर्वाथर्मर्षावा-
चयः स्तेनयेत्तत्त्ववचनेतिरस्कृत्यानर्थमूलात्ससर्वस्तेयकृत्सर्वार्थचोरः ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्विनिःसृतावाग्विनिःसृताह्निःसृतामुत्तानिर्गताः वाचःवाच्यार्थाः । वाच्यार्थाश्च तेषांर्थाश्च वाच्य-
ार्थाः । वाङ्मूलाः वचनमूलाः नियताः तद्यथायः वाच्यार्थाः सएव मुखान्निःसरतीति भावः । तुपुनः यः पुरुषः तांवाचंस्ते-
नयेत् विपरीतं वदेत् अन्यदुक्त्वाः अन्यदनुतिष्ठति सःसर्वस्तेयकृच्चौर्यकृत् ॥ २५६ ॥

महर्षिपितृदेवानांगत्वानृण्यथ्याविधि ॥ पुत्रे सर्वे समासज्य-वसेन्माध्यस्थ्यमाश्रितः ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । गृहस्थस्यैवैवेदमकारान्तरमुच्यते । महर्षीणामानृण्यत्वाभ्यायेन पितृणांमपत्योत्पादनेन देवानां-
यज्ञैर्योक्तंविभिक्रणैर्कणवानितिमत्वा कृत्वेतन्नयुत्रे मामन्यहारेसर्वगृहकुटुम्बव्यवहारंसमासज्य सन्यस्य वसेहृहएव-
माध्यस्थ्येनास्थितस्यक्ताहंकारइदंमेषनमिदंमेषुत्रदारमिदंमदासीदासमितिलबुद्धिसत्यज्यासीति । नाहंकस्यचिन्न कश्चि-
न्ममेतित्यक्तस्वतृणतामाध्यस्थ्यम् । अयंचसन्धासःक्रामानांचदृष्टानांचकर्मणान्सर्वेषामुत्तरवदर्शयिष्यामः ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महर्षीणामध्ययनेन पितृणांशुद्धसतानोत्पादनेन देवानांयज्ञेन माध्यस्थ्यमवर्त्यादासीत्य-
मास्थितोवेदसन्धासिकोभूत्वैत्यर्थः ॥ २५७ ॥

(३) कुङ्कुमः । गृहस्थस्यैव संन्यासमकारोममुच्यते । महर्षीणांत्वाभ्यायेन पितृणांपुत्रोत्पादनेन देवतानांयज्ञैर्य-
थाशास्त्रमातृण्यंगत्वा योन्यपुत्रैः सर्वकुटुम्बचिन्ताभारमारोप्या माध्यस्थ्यमाश्रितःपुत्रदारधनादौ त्यक्तममत्वोब्रह्मसुद्ध्या
सर्वत्र समदर्शनोगृहएव वसेत् ॥ २५७ ॥

(४) राघुवानन्दः । सर्वाश्रमसाधारणंभक्षाभक्ष्यंवनुं गृहस्थस्य हितमुपदिशन्कृतकृत्यतामाह महर्षीति चतुर्भिः ।
आनृण्यमुक्तेन वेदाध्ययनेन क्रमिणां । पुत्रोत्पादनेनभाद्धेनपितृणां । यज्ञेनदेवानामितिसमासज्यत्वंब्रह्मात्वंयज्ञस्त्वं-
लोकइत्यादिसमाप्यमाध्यस्थ्यमुदासीनताम् ॥ २५७ ॥

(५) नन्दनः । पुत्रवतोगृहस्थस्याश्रमान्तरासमर्थस्योत्तरे वर्जसि कर्तव्यमाह महर्षीति । मांध्यस्थ्यंशोकहर्षादिरा-
हित्यम् ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । माध्यस्थ्यं भूक्त्योदासीन्य आस्थितो वसेत् । वेदाध्ययनेन सुतोत्पादनेन यज्ञैः आनृण्यंगत्वा-
वनमविशोदित्यर्थः ॥ २५७ ॥

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविके हितमात्मनः ॥ एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोधिगच्छति ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथि । इते सर्वकर्मसंन्यासइदतस्य विशेषत कर्तव्यम् । एकाक्यसहाय.सन्निविद्यमानसभापणोऽना-
कुले विविके निर्जने रहसि चिन्तयेद्ध्यायेद्धितमात्मन्युपनिषत्सु या ब्रह्मोपासना विहितास्तावन्व्यसेत् । तच्चिन्तया तद
भ्यासे परश्रेयोमोक्षारव्यमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । विविके शुद्धस्थाने । आत्मनोहित आत्मनोहितसाधनम् । श्रेयोब्रह्म ॥ २५८ ॥

(३) कुङ्कुम् । काम्यकर्मणोऽधनार्जनस्य च कृतसंन्यास. षष्ठाध्याये वक्ष्यमाण पुत्रोपकल्पितवृत्तिरेकाकी नि-
र्जनदेशात्माहितजीवस्य ब्रह्मभाववेदान्तोक्तसर्वदा ध्यायेत् । यस्मात्तद्ब्रह्मयन्त्रब्रह्मसाक्षात्कारेण परश्रेयोमोक्षरक्षण
प्राप्नोति ॥ २५८ ॥

(४) राघवानन्द । तत् किञ्चिन्नह एकाकीति । आत्मनेहित यत्त्वाहिततममृग्यसङ्गि, श्रुतेहितमोक्ष तदुपायमि-
त्यर्थ ॥ २५८ ॥

(५) नन्दन. । एकाकीइन्द्रियमन.प्रभृतिबाह्यसहायनिरपेक्ष । चिन्तयान परमात्मानमितिशेष, परश्रेय मोक्ष
म् ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्र । एकाकी चिन्तयेदित्यर्थ । आत्मन हित हितरूप । ऐश्वर्यं चिन्तयेद्यतिरित्यर्थ ॥ २५८ ॥

एयोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ॥ स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकर शुभः ॥ २५९ ॥

(१) मेधातिथि । अभ्यायार्थोपसहार एषावृत्तिर्विप्रस्य गृहस्थोक्ता । शाश्वती नित्या । अनित्यास्नापदिवक्ष्यते ।
विप्रपह्णाद्ब्राह्मणस्यैव स्नातकव्रतानाकल्पोविधि । सर्वनामात्मगुणस्तस्यवृद्धिकर. शुभ प्रशस्त । प्रशस्तैषा ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वृत्तिर्जीवनोपाय । स्नातकव्रतस्य कल्प प्रकार । सच प्रकाश ॥ २५९ ॥

(३) कुङ्कुम् । अयमभ्यायार्थोपसहार । एषाव्रतादिवृत्तिर्गृहस्थस्य ब्राह्मणस्योक्ता शाश्वती नित्या आपदि
त्वनित्या वक्ष्यते । स्नातकव्रतविधिश्चसत्त्वगुणस्य वृद्धिकरणप्रशस्तउक्त ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्द. । विप्रस्यैतिश्रुतेरुक्तस्नातकव्रतकल्पोब्राह्मणस्यैवासाधारण ॥ २५९ ॥

(५) नन्दन । विप्रस्य वृत्तिरद्वैतैव भूतानामित्यादिनोक्ता । स्नातकव्रतकल्पश्चैवोदितत्वकर्मइत्यादिनोक्त
॥ २५९ ॥

अनेन विप्रोदत्तेन वर्तयन् वेदशास्त्रविद् ॥ ध्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे ऋगुभोक्तायांसंहितायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथि । सर्वस्यास्य फलकथनमेतत् । अनेनविप्रोवर्तयन्वर्तमानोवेदशास्त्रविद्यपेतकल्मष प्रतिषेधाप
राजप्रापकल्मषतयेपेतव्यपनीतप्रत्यभिचै. । तेनैतदुक्तमभवति विहितकरणात्मनिपिद्धस्यानासेवनात्कथंचित्कृतस्य प्राय-
श्चित्तोर्निश्चीतत्वाद् । ब्रह्मलोके महीयते स्थानविशेषेमहिमानप्राप्नोति । दर्शनात्तरब्रह्मरूप सपद्यतइतिसिद्धम् ॥ २६० ॥

॥ इति भट्टवीरखामिसूनोर्भट्टमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । वृत्तेनाचरणेन । विप्रदत्तितस्य प्राधान्यादुत्तमम् । वेद श्रुतिः शास्त्रधर्मशास्त्रम् । अत्र-
स्नातकव्रतमध्ये केषांचिदन्यत्रोक्तानामपि पुनरभिधानं स्नातकव्रतलोपनिमित्तैकाहभ्यहभोजनप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थमिति
दृष्टव्यम् ॥ २६० ॥

ध्यात्तमनुतात्पर्यमतिहतकुनिबन्धदार्थतव्याख्याम् । नारायणस्यसार्त्तिसर्वज्ञस्यानुसपत्ते ॥ १ ॥

• • • ॥ इति सर्वज्ञनारायणवृत्तौ मन्वर्थविवृतौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥७॥

(३) कुल्लूक । सर्वस्योक्तस्य फलकथनमिदं । अनेन शास्त्रोक्ताचारेण वेदविद्ब्राह्मणोवर्तमानो नित्यकर्मानुष्ठा-
नाक्षीणपाप सन्ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण ब्रह्मैव लोक तस्मिन्लौकोमहिमानसर्वोत्कर्षप्राप्नोति ॥ २६० ॥

इति कुल्लूकभट्टविरचितायामन्वर्थमुक्तावल्याचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥७॥ ७॥

(४) राघवानन्द । अनेन ऋषेण भोक्षोपायचिन्तनपर्यन्तेन वृत्तेन कृतेनानुष्ठितेन व्यपेतकल्मष-विगतनिषेका-
पराधजकल्मषपापस्य स । महीयते पुन्यतया व्यवतिष्ठतिइतिभाव ॥ २६०॥

॥ इति श्रीराघवानन्दविरचिताया मन्वर्थचन्द्रिकाया चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(५) नन्दम् । अनेनोक्तेन चरितेन । वर्तयन्देहयात्रायापयन् । व्यपेतकल्मष-विमुक्तपुण्यपाप- । ब्रह्मलोके प-
रब्रह्मसाक्षात्कारे सति । महीयतेआध्यात्मिकैरितिशेषः ॥ इति श्रीनन्दनविरचितेमानवध्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायप्रारम्भः ॥

श्रुत्वैतानृपयोधर्मान् स्नातकस्य यथोदितान् ॥ इदमुचूर्माहात्मानमनलप्रभव भृगुम् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मचारिगृहस्थयोरभ्यायत्रयेयोधर्माविहितास्ताञ्छ्रुत्वा ऋपयोमरीच्यादयोभृगुमाचार्यमिदं वक्ष्यमाणं वस्त्वब्रुवन् पृष्टवन्तः । ननु चात्र स्नातकस्येति श्रूयते तत्र ब्रह्मचारिग्रहणं किमर्थम् । उच्यते । वृत्तसंकीर्तनमे तत् । ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ता एव । महात्मानमनलप्रभवमिति च भृगुविशेषणम् । अनलादग्नेः प्रभवउत्पत्तिस्तस्य । ननु प्रथमेऽध्याये अहंप्रजासिसृक्षुरित्यत्र मनोरपत्वं भृगुरुक्तः । सत्यमर्थवादः । अमुत्र अग्नेः सकाशाद्गोर्जन्मश्रुतं तद्दर्शने नैवमुक्तम् । तथाच नामनिर्वचनम् । शृष्टाद्वैतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवत् यद्वितीयमासीत्तद्भृगुरिति । उपचारतोवैतदुच्यते । तेजस्वितासामान्यादग्नेरिव प्रसवदति । नचान्नाभिनिवद्वेष्य कतर-पशो युक्तइति । अनिदं परत्वादस्य शास्त्रस्य सर्वं एवायप्रश्नप्रतिवचनसदभोवक्ष्यमाणस्यान्लदोपस्यगौरवज्ञापनार्थं परिग्रहदुष्टादन्लत्वभावदुष्टगुरुतरमिति । संबन्धदोषात्स्वरूपदोषो बलवानन्तरङ्गत्वात् । ननुच पूर्वबहुतरंप्रयश्चित्तं श्रूयते अमत्यांक्षपणं च्यहमिति इदं तु शेषे पूर्ववत्सेद-हरितितक्तथमस्यगुरुतरत्वमुच्यते । लशुनायपक्षमेतत् । तेषु हि मत्या जग्ध्वापतेदिति पतितापश्चित्तं भवति ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणम् । अथ भक्ष्याभक्ष्यविवेकंप्रस्तौति श्रुत्वैतानिति । अनलभवमिति द्वितीयसृष्टौ तस्यानलरूपाद्ब्रह्मशुक्रादुद्भूतत्वात् यथा यद्वितीयमासीत्तद्भृगुरभवदित्यैतेरयत्राक्षणे ॥ १ ॥

(३) कुड्ढूकः । ऋपयः स्नातकस्यैतान्यथोदितधर्मान् श्रुत्वा महात्मानं परमार्थपरं भृगुमिदवचनमब्रुवन् । यद्यपि प्रथमाध्याये दशप्रजापतिमध्ये भृगुनारदमेव चेति भृगुसृष्टिरपि मनुतपवोक्ता तथापि कल्पभेदेनाग्निप्रभवत्वमुच्यते । तथाच श्रुतिः तस्य यद्वैतसः प्रथमं देदीप्यते तदसावादित्योऽभवत् यद्वितीयमासीत्तद्भृगुरिति । अतएव अष्टाद्वैतसउत्पन्नत्वाद्भृगुः ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । वार्तिभ्यमाणार्थं वृत्तं कीर्तयति श्रुत्वेति । ओत्तंणामेधावित्वेवक्तुः शास्त्रकथने शब्दास्यादिति सूचनार्थं न भ्यायत्रयेण ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्विदिताधर्मान् मरीच्यादयोऽनुवदन्ति श्रुत्वेत्यादिना । अनलप्रभवं भृगुमिति तदुक्तशान्तिपर्वणि ॥ शुकेहुतेऽप्रीतस्मिन्नुमादुरासुख्य-प्रभो ॥ पुरुषावपुषार्युक्ताः स्वैः स्वैः प्रसवजैर्गुणैः ॥ भृगुत्वेन भृगुः पूर्वमद्भरिभ्यो-द्विराभवदित्यादि ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । मनुपुत्रस्यैव शृगोर्वहणयज्ञेऽनलप्रभवत्वं पुराणे श्रूयते । तस्मान्पूर्वांपरविरोधः ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ मक्ष्याभक्ष्यप्रकरणमाह श्रुत्वेति कांचित्पतिव्रतादृष्ट्या ब्रह्मणः शुक्रमपतत् ब्रह्मातदातच्छुक्रमधिकुण्डेऽक्षिपत् तदभिकुण्डाजातो भृगुः । अनलप्रभवं भृगुमपयददद्भुजुः द्वितीयसृष्टावनलरूपत्वात् ॥ १ ॥

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ॥ कथं मृत्युः प्रज्वलति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २ ॥

(१) मेघातिथिः । यन्महर्षिभिः पृष्ठदिदानीदर्शयति । एवमिति शास्त्रव्यापारपरामर्शः । यथोक्तमिति शास्त्रार्थं परामृशति । एतेन शास्त्रसंदर्भेण यादृशो धर्मउक्तस्तत्पुनस्तमनुतिष्ठतां द्विजातीनां । विप्रग्रहणस्य दर्शनाथत्वाद्दृश्यते तदुक्तं द्विजातीनामिति । कथमृत्युः प्रभवति स्नातकावस्थायां ब्रह्मचर्यावस्थायां वा यतः परिपूर्णायां भिस्तैर्भवितुं युक्तं पुरुषायुषो जीविभिः शतवर्षं पुरुषाणामांयुस्ततः पुरा मृत्युर्मरणमेधानं युक्तं यत उक्तमाचारालभते स्नायुर्जपतां जुह्वतामिति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कथमृत्युरिति कश्चिन्स्नातकव्रते त्यक्ते मृत्युभयमित्यर्थः । वेदशास्त्रविदामिति स्वधर्मज्ञानसाधनोपदर्शनेन तत्रज्ञानदर्शितम् ॥ २ ॥

(३) कुहूकः । एवं यथोक्तस्वधर्मकुर्वतां ब्राह्मणानां श्रुतिशास्त्रज्ञानां वेदोदितायुषः पूर्वकथमृत्युः प्रभवति । आयुरल्पवृहतेतरधर्माचरणस्याभावात् । सकलसंशयोच्छेदनसमर्थत्वात्पृथग्भेदितिसंशोधनम् ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । आश्रमचतुष्टयसाधारणत्वाद्दस्याभ्यासस्य चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यसाधारणधर्मप्रतिपादकत्वमाह एवमिति । शास्त्रोक्तस्वधर्ममनुतिष्ठतां । कथमिति प्रकारे विप्रपदमुपलक्षणम् । चातुर्वर्ण्यस्य वेदशास्त्रविदामपीति भावः ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । आचारवानुष्टय-शतवर्षाणि जीवतीति भवता पूर्वमुक्तम् । तेन स्वधर्ममनुतिष्ठतामकालमृत्युर्नोपपद्यत इति ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्राणां यथोक्तमेवमनुतिष्ठतां मृत्युः कथमभवति ॥ २ ॥

सतानुवाच धर्मात्मा महापीन्मानवोऽगुः ॥ श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ३ ॥

(१) मेघातिथिः । ननु च स्वधर्ममनुतिष्ठतामिति मन्त्रेण युक्तं येन दोषेणेति उत्तरश्च यन्मनोवैषम्येण ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मानवः प्रथमजन्मनि मनुसृजत्वात् ॥ ३ ॥

(३) कुहूकः । समनो-पुत्रोऽश्रुधर्मस्वभावो येन दोषेणाल्पकाले विप्रान् हन्तुमिच्छति मृत्युः श्रूयतामिन्नेवेतामन्-हर्षाङ्गदा ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रापि चतुरप्रकारानाह सतानिति द्वाभ्यां । जिघांसति नरकाम्ने ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । शृगुस्तामहर्षानुवाच येन दोषेण विप्रान्मृत्युजिघांसतीति श्रूयताम् ॥ ३ ॥

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ॥ आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ४ ॥

(१) मेघातिथिः । उच्यते । अनभ्यासेनेत्यादिदृष्टान्तत्वेनोच्यते । यथा भवद्भिः प्रतिपन्नं वेदानभ्यासादयः पुरायुषोपरणहेतवः । पूर्ववक्ष्यमाणोऽन्नदोषः । सत्स्वपि वेदानभ्यासादिषु न तावत्प्रधर्मोऽयः पूर्ववत्कथितः किन्त्वयमन्नदोषो गरीयस्तरः पृथक्प्रकरणाच्चैतदभिधीयते । नास्नातकरूपविज्ञानलेपमात्रमधर्मोऽयम् ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनभ्यासेनेति 'एतेनैते प्रतिनिपत्ताः स्नातकधर्माः सर्वथा नातिक्रमणीया इति दर्शितम् । अनभ्यासेनानभ्ययनेनापीतानां च त्यागेन । आचारस्य च शिष्टाचरितस्य मद्ब्रह्मालम्भनादेः । आलस्यात् अलसतया क्रियमाणेषु कर्मसु शक्त्यादानुपसहारात् । अन्नदोषाद्बुधान्नाशानात् । तत्र केचित्संसर्गदृष्टान्तदोषाणां नित्यादिना पूर्वाभ्यासे उक्ताः ॥ ४ ॥

(३) कुङ्कुमः वेदानामनभ्यासात्स्वीयाचारपरित्यागात् । सामर्थ्यं सत्प्रवक्ष्यकर्तव्यकरणानुसाहलक्षणादाहस्यात् । अर्दनीयदोषाच्च मृत्युर्विभान् हन्तुमिच्छति । एतेषामधर्मोत्पादनद्वारेणायुःक्षयहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । तानाह अनभ्यासेनेति । अनधीतेन अधीतविरमरणेन च । आलस्यात्तत्पूर्वकं स्वधर्मानुष्ठानात् ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । अन्वदोषाद्भक्ष्यदोषात् । अन्वदोषस्यैवाकालमृत्युहेतुत्वमत्रप्रतिपाद्यम् । वेदानभ्यासादीनामुपन्यासोदघान्तार्थः ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्वदोषाद्भक्ष्याभक्ष्यान्वदोषान्मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ ४ ॥ .

लशुनगृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ॥ अभक्ष्याणि द्विजातीनामभ्यप्रभवानि च ॥ ५ ॥

(१) भेषातिथिः । लशुनादयः पदार्थालोके प्रसिद्धाएव । कवकशब्दोजातिशब्दः । इ चिन्त्ययाकुरितिप्रसिद्धेर्धमप्यते । छत्राकानि कवकान्येव तथाहि कवकशब्देन प्रतिषिद्धं छत्राकशब्देन प्रायश्चित्तवक्ष्यति छत्राकविद्वराहचेति । नच छत्राकनाम पदार्थान्तरप्रसिद्धम् । नचाक्षरवर्णसामान्येन योऽन्वदोषकारस्ततश्चाकमिति युक्तं प्रतिपत्तुम् । तथासति सुवर्चलादीनांसमाचारविरोधी प्रतिषेधः प्राप्नोति । तंसाद्यान्येव कवकानि तान्येव छत्राकाणि । तथाच निरुत्कारः क्षुण्णमहिच्छत्रकमवति न्यत्र क्षुद्यतइति । तेन पादप्रहारेण यान्येतानि भूमावकठायामनुपूर्वाज्यांचसितवर्णानि जायन्ते तानि च कवकानि । वक्ष्यतिच भौमानिकवकानीति । दार्शतचपदाक्षुण्णमिवेति । पादप्रहारेण यानि क्षुद्यन्ते । यतोयानि वृक्षादुल्माज्यापन्ते तेषांतदाकाराणामप्रतिषेधः । कुकुण्डानि कवकानि वैचक्रे क्व्याख्यातानि । एतच्च व्याख्यानं न गवादिशब्दवत् । कवकशब्दालोके च प्रयुज्यते अतोऽस्य समाचाराद्वैचकादिशास्त्रार्थेनश्रयः । प्रदर्शितस्वास्तौ लशुनादीनां संभानवर्णगन्धां अपि विष्णुना प्रतिषिद्धाः । पाराशरिकायान्तु शब्देनैव निषेधः प्रायश्चित्तविशेषार्थउक्तः चान्द्रायणमिति । तेन स्वतककणिकारादीनांप्रतिषेधः । अभ्यप्रभवान्यभ्यप्रजातानि च ससर्गजातानि । अन्येत्वाहुर्भूलास्तुकवकेवलामेभ्यमभवान्युक्तः प्रतिषेधः ततश्च यान्यधिकपुष्पार्थधान्यशाकादीन्यभ्यप्रक्षेत्रजातानि संसृज्यन्ते तानि न दुष्प्रीयन्तीति । तदयुक्तं । अस्तिहि तत्र पुनः श्रुतेनवृत्तौसर्वस्याभ्यप्रक्ष्यत्वादिहापिच । यद्यभ्यप्रसंसर्गमन्तरेण न किंचिद्वस्तूपद्यते तत्र स्यादपि यतस्तु किंचिन्मेष्याज्यायते किंचित्सष्टृष्टात्ततोयमप्रतिषेधः । केवलेऽभ्यप्रभवे न ससृष्टेऽवतिष्ठते मांसस्य सत्पि शुक्रशोणितानेभ्यमभवत्वे नायमप्रतिषेधः । पृथक्प्रकरणारम्भात्तस्य ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अधुनाऽवशिष्टान्जातिदुष्टान्दोषानाह लशुनमिति । श्वेतकन्दोद्बहत्पत्रोलशुन । गृञ्जनं बुधपत्रः । छीचलिद्वता छान्दसी १ पलाण्डूरक्तकन्द कवक छत्राक । अभ्यप्रभवाणि विष्टादिपुजातानिकन्दादीनि ॥ ५ ॥

(३) कुङ्कुमः । वेदानभ्यासादेरुक्तत्वादनुरुक्तमन्वदोषमाह लशुनमिति । लशुनगृञ्जनपलाण्डूल्यानि त्रीणिस्पृक्षकश्याकानि । कवकलशुनाकमभ्यप्रभवानि विष्टादिजातानि तण्डुलीयादीनि । द्विजातीनामिति याज्ञवल्क्यवचनादेतानि द्विजातीनामभक्ष्याणि । द्विजातिग्रहणंशद्वपर्युदासार्थम् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्वदोषादित्याद्युक्ततत्रादौ दुष्टान्मास्याह लशुनमित्येकादशभिः । लशुनगृदिनि त्रीणि स्पृक्षकश्यालीनि तत्रापि लशुन शूद्रमूल गृञ्जन रक्तमूलक पलाण्डुं रक्तवर्तुलमूल । कवकं छत्राक भूमिज वार्क्षभूजच । अन्ये मूत्रपुरीषादि तज्जातानि ॥ ५ ॥

* द्विजातीनामिति = विद्वजातानीति (अ)

(५) नन्दनः । अन्नदीपस्यैवोपरिष्ठादुष्णान्वाह्य लघुनमिति । लघुनेनसूक्ष्मरक्तकन्दनालरसोर्न । गृह्नन्शाकविशेषः पलाण्डुःस्थूलरक्तकन्दनालोऽलुगुनानुकारी । क्वक्कुरवण्डकम् । अमेध्यप्रभवानिमापवराकादीनि । द्विजातिपहणंशुद्रपथु-
दासार्यम् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । लघुनं श्वेतकन्दोबृहत्पत्रः । गृह्नन् क्षुद्रपत्रोलोहितसूक्ष्मकन्दः । पलाण्डुः स्थूलरक्तकन्दः ।
कंवकानिच्छत्राकषपेच्छत्रशिलीभाण्डि । एतानि द्विजानामभक्ष्याणि । च पुनः अमेध्यस्थानप्रभवानि ॥ ५ ॥

लोहितान् वृक्षनिर्घासान् ब्रश्चनप्रजवास्तथा ॥ शैलुं गव्यं च पेय्युपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । वृक्षकोटरसावेण हेत्वन्तरेण वा बहिर्घ्नूमूलरक्तपत्ररुपदाशास्त्राकुमुमभ्यतिरिक्तं वृक्षलघु-
जापते सवृक्षनिर्घासः । लोहितग्रहणात्कपूर्वादीनामप्रतिषेधः । ब्रश्चनाच्छेदनाद्येर्पापभवोजन्य एवंवृक्षादेर्वलकल्पदेशस्तवे-
व जायन्ते तेदानलोहितानामप्रतिषेधः । शैलुः श्लेष्मातकः प्रसिद्धोवैद्यकादिशास्त्रेभ्यः । नतु सूतस्य क्षीरस्य संतानिका-
ज्यमसिद्धत्वात् यत्तु पिशूपसाहचर्यासंतानिकायुक्तेति भवति साहचर्यविशेषहेतुरुभयत्र प्रयोगे सति न पुनः साहचर्य-
मदृष्टप्रयोगानांप्रयोगज्ञापकम् । गव्यं च गव्यग्रहणात्साहिषोदिरपतिषेधः अनार्थं यदि तदभिमानसंयोगान्पिभूतमनास-
कंच । सद्यः प्रसूतायागोः क्षीरपीयूषशब्देनोच्यते । ननुच क्षीरस्य सविकारस्य दशाहंशाभक्ष्यतावक्ष्यति । त्रिचतुरा-
णिवाहानि तादृशंक्षीरंभवति । सत्यं यदि कश्चित्कस्यापिदशाहात्परिण भवति तदिदमर्थवत् । मयलेनेत्यादिपदद्वयं
श्लोकपूर्णाथम् अभक्ष्याणीत्यनुवर्तते ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । लोहितान् ब्रश्चनजानपि क्रथनादिनालुघान् । ब्रश्चनप्रभवान् वृक्षक्षतजानलोहितानपि
निर्घासान् । शैलुः श्लेष्मातकफलं । गव्यं गोसंबन्धिपेय्युर्धनवप्रसूतायागोर्भासपयन्तंपयः । महिष्यादिकोराणांतु दशाहोर्ध्व-
मेव भक्ष्यत्वम् ॥ ६ ॥

(३) कुड्मूकः । लोहितवर्णान् वृक्षनिर्घासान् वृक्षानिर्गतसात्कठिनतायातान् । ब्रश्चनच्छेदनंतरंभवानलोहितानपि ।
नयाप तैत्तिरीश्रुतिः अथोखत्तु यएवलोहितोयोवाब्रश्चान्निषेधेति तस्यनारथ्यकाममन्वस्येति । शैलु बहुवारकफलं । गो-
वपेय्युन्नवमसूतायागोः क्षीरमिसंसयोगात्कठिनंभवत्येताभ्यजतस्त्यजेत् । अनिर्दशायागोः क्षीरमित्येनेव पेय्युस्यापि
निषेधासिद्धावधिकदोषत्वात्वाथित्तगौरवज्ञापनार्थंशुद्रद्विदेशः अतएव यवतद्भ्युक्तम् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । वृक्षनिर्घासान् वृक्षकोटेरभ्योजातान् लोहितानितिकपूर्वारणार्थम् । ब्रश्चनच्छेदनंतरंभवम् ।
नयाप तैत्तिरीयकश्रुतिः । अथो एतु यएवलोहितोयोवा ब्रश्चान्निषेधेति तस्यनारथ्यकाममन्वस्येति । अथमेव लोहितो-
योब्रश्चान्निषेधतस्यनारथ्यकाममन्वस्येति तस्यनारथ्यकाममन्वस्येति निषेधस्यकामं भक्षणमिति श्रुतरथः । ब्रश्चनप्रभवाना-
मलोहितोपि निषिद्धः । शैलुं बहुवारकं । पेय्युपं नवप्रसूतायागोःक्षीरं अनिर्दशायाद्यान्येनेव प्राप्तेत्येव्यन्तनिषेधाथम् ।
गर्भादारभ्य स्तनस्थकठिनतदुर्धवा ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । ब्रश्चनप्रभवान् हिद्रुमभृतीन् । शैलुः श्लेष्मातकः । गव्यपेय्युर्धनंक्षणप्रसूताया गोःप्रथमदुग्धम् ।
पीप्लोऽभिनवंपयःइत्यमरः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोहितान् धारानावृक्षनिर्घासादीन्विवर्जयेत् । ब्रश्चनप्रभवान् वृक्षच्छेदजातान् । लोहितग्रह-
णात् हिद्रुकपूर्वादीनामनिषेधः । शैलुं श्लेष्मातकफलं । गव्यं गौरिदं गव्यं । नवप्रसूताया दुग्धविकारपेय्युर्धनपीप्लोति संज्ञं ।
एतानि मयत्नेन वर्जयेत् ॥ ६ ॥

दथाकसरसंयावं पायसांपूपमेव च ॥ अनुपाकृतमांसानि द्वेवान्ानि हवींषि च ॥ ७ ॥

(१) मेघान्तिथिः । अत्र कसरसंयावमिति समाहारेद्धन्दः । तिलैः सह सिद्ध ओदनः संसरशब्देनोच्यते । सयावो भोज्यविशेषः सर्पिर्गुदतिलादिकृतः पुरेषु प्रसिद्धः । येतु यौतिसिन्धुनाथत्वाद्यानि मिश्रीकृत्यान्ानि साध्यन्ते मुद्रमकुधका-
दिभिस्तानि संयावशब्देनोच्यन्तइति तेषां कसरग्रहणमनर्थकम् । सोपि सनेन प्रकारेण सयावएव । वृथाशब्दः सर्वज्ञानुप-
प्यते । यदात्मार्यक्रियते न देवपित्रतिथ्यर्थतदाकसरादीनामुपदेशइति । तदुक्तम् । नहिगृहस्थाः केनार्थतः पठन्ति ह-
विषइवा ज्ञापात्प्रभृति तादर्थ्येनोदेशः । अत्रहि कस्य पाकः स्यात् । किंताहि अनुद्विष्टविशेषस्यसामान्यतः इतस्यान्वस्य
पञ्चज्ञानुष्ठानविहितम् । तत्राकृतवैश्वदेवस्मृ भोजने विहितातिक्रमोनपुनः प्रतिषेधः समस्ति तथाहि द्वेयाश्वित्ते भवतः
विहितातिक्रमावतिषिद्धसेवनाच्च । कसरादयस्तु देवताविशेषवास्तुयज्ञादिविषयमनुदिश्य कृताकृतत्वादाहिकविधयोपि
प्रतिषिध्यन्ते । यच्चापि नात्मार्यचेदितितन् सोप्यवश्यकर्तव्यत्वात् । कृताक्रमस्य भोजनप्राप्तनुवादान पुनः प्रतिषेधः ।
तथासति द्विमुलकल्पनाभार्याश्रितस्यादित्युक्तम् । न चान्यार्थत्वेनापि इतस्यात्मार्यता पाकस्य निषेद्धशक्यते । पच्य-
मानार्योहिपाकस्तस्य तद्वारिका नशक्या आत्मार्यता निषेद्धं तेनैव वृत्तिविधानात् नहि कृत्यादिशिष्टभोजनगृहस्थस्य
शेषसंस्कारो न चात्र सकल्पः श्रुतोयेन मदर्थपच्यतामिति पाककाले सकल्पमात्रनिषिध्यते । आत्मार्यचोत्तरकालम
विचार्येत्युच्यते । मिध्यासकल्पपदोपश्च स्यात् । देवताभ्यतया सकल्पितस्यात्मार्यतयायोगइति । तस्मादयमनुवादेयत्पचे-
नात्मार्यमेवोपयोज्यमाग्विधेर्वैश्वदेविकादिति । तथाच पकान्भोजनेपि विधिमतस्परन्ति । यदन्तः पुरोराजस्तदन्वा
स्तस्य देवताइति । नच बुभुक्षमाणस्यैवाधिकरोगाहंस्थ्यप्रतिपत्तिनिमित्तत्वात् । तेन यदहर्नभुञ्जीत तदहर्प्यकुर्वन्प्रत्यवै-
ति । एतदुक्तमवति । त्वार्थवा पचतु परार्थवा पाक्षीदिति सर्वथा इतवैश्वदेवोतित्रमणव्रताश्रयि न प्रवर्तन्तेइति नित्य-
तामनुवदति । यच्चापि पठति ॥ त्रैकिके वैदिके वापि हुतोःसृष्टे जले क्षितौ । वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः पञ्चसूनापनुचयंइ-
ति ॥ अनेनापि नित्यतैवोच्यते । नहि वैदिके वैश्वदेवसंभवः । नच स्मार्तवचने प्रमाणमस्ति । पायसांपूपमिति
पयसा सिद्धओदनः पायसोन मध्यादिययोविकारः । अपूपा पुरोडाशाः । देवान्ानि समाचारप्रमाणकानि । हवींषि
श्रुतिविहितानिहोतव्यानि प्राग्ग्रहहोमाद्यतोहवि शेषस्य भक्ष्यतांवक्ष्यति । अनुपाकृतस्य अयज्ञेहुतस्य पशोर्मांसानि
उपाकरणं पशोः संस्कारविशेष सपशुयगेषु विहितः । एतेन च यज्ञोपयुक्तशेषभक्ष्यता मांसस्य लक्ष्यते । वृथाशब्दा-
धिकारिष्यनुपाकृतग्रहणमतिध्यादिशिष्टस्यापि गोव्यजमांसस्य प्रतिषेधार्थं गोव्यजमांसमेव वानुपाकृतशब्देन विवक्षितम् ।
गोव्यजंस्त्वैव तत्रालम्भश्रीदितो यतः । शिष्टप्रोक्तम् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वृथा विषेभ्योदेवेभ्यश्चादत्वा । कसरस्तिलमुद्रमांससहसिद्धओदनः । सयावोगुहक्षीरघृतादि-
साधित पयविशेषस्तत्करिकेतिप्रसिद्धः । अनुपाकृतानि पशुबन्धाद्भूतमन्त्रवद्भक्ष्यशेषसंस्कारेणासंस्कृतानि । एतत्पू-
र्वाभ्यायस्थवृथामांसपदव्याख्यानाम । तथाच श्राद्धादावपि मांसभक्षणं क्षीपइतिगम्यते । देवान्ानि देवेभ्योनिवेदितान्ना-
नि । हवींषि हविः शोषाः । ऋद्विग्यजमानव्यतिरिक्तानामभक्ष्याः ॥ ७ ॥

(३) कुडूकः । देवतायपुद्देशेनात्मार्यत्पच्यते तदथाकसरस्तिलेन सह सिद्धओदनः । तथाच हृन्दोगपरिशिष्टम्
तिलतण्डुलसपक कसरः सोभिधीयते । सयावोघृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धस्तत्करिकेतिप्रसिद्धः । क्षीरतण्डुलमिश्रः पाय-

(७) पूपमेवच = पूपशङ्कुली (५)

सः । अपूपः पिष्टकः एतान्घृषापकान्विवर्जयेत् । पशुयागादौमघ्रघृष्टेन पशोः स्पर्शानमुपाकरणंतदहितः पशुरनुपाठ-
तस्तस्म्यमांसानि देवान्मानिर्नैवेद्याभंमानानि प्राप्तिवेदान्त् । हवींषि च पुरोडाशादीनि होमाभ्यां वंजयेत् । अनुपाठतमांसानो-
त्येतद्दिशेषनिषेधदर्शनादनचित्तवृत्त्यामांसमितिसामान्यनिषेधोयत्कीर्तयैवेनानुपाठ तमांसितरथाढाद्यनुदेः पमांसभक्षणेपर्य-
वस्यति ॥ ७ ॥

(४) राघंवानन्दः । रुसरक्तिलेन सह सिद्धज्योदनः । संघावः घृतक्षीरगुडगोभूमचूर्णसिद्धः । एतच्चतुष्टयं देव-
तेभ्योदत्तैव भोज्यम् । अनुपाठतमांसानि पशुयागादौ मन्त्रेण पशोः स्पर्शानमुपाकरणंतदहितपशोर्मांसानि । देवान्मानि-
देवपूजार्थं संचितानि । हवींषि होमार्थं पित्रर्गवा संचितानि ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । आत्मार्थमुपादानं वृथात्वम् । तिलमिश्रमोदनं च सरः । संघावपिष्टविकारोऽपुपादि । उपाठतं यज्ञवि-
सिष्टम् । देवेषामिकमन्नं देवानाम् । हविस्तु देवतायै निवेदयिष्यमाणं रथापितद्वयम् । विवर्जयेदित्यनुवर्तते ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृथारुसरः देवतायुदेशमन्त्रेण साधितः रुसरः तिलमुद्रतद्गुद्यमिश्रं तान्त्रसिद्धः रुसरसंज्ञः । संघावः
गुडक्षीरघृतादिगोभूमचूर्णविकारः । पायसं अपूपमेव अनुपाठतमांसानि यज्ञसंस्कृतस्य पशोर्मांसानि । देवान्मानि देवतो-
द्देशेन संकल्पितानि हविर्हवनीयद्रव्यं क्वात्त्विक्यजमानव्यतिरिक्तानाम् ॥ ७ ॥

अनिर्देशायागोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ॥ आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ ८ ॥

[क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ॥ समरात्रव्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः ॥ ९]*

(१) मेघातिथिः । यदीहानिर्देशाद्गोः क्षीरमिति पाठः उष्ट्रादीनामापि दायाहादिकः प्रतिषेधआशङ्क्यते । अनिर्-
शापहणानुब्रूया तत्र समाचारआत्यन्तिकं प्रतिषेधार्थं आश्रयणीयः । अनिर्देशापादिति तु स्त्रीलिङ्गपाठे आशङ्क्यं नास्ति
नहि तद्विद्वान्तोरनिर्देशाया उष्ट्रमित्यादिभिः सर्वंधोषपतिरुत्तरच । चपुनः क्षीरमहणात्समाचाराच्च उष्ट्रैकशफाविकानिर्देश-
गोक्षीराणि सविकाराणि प्रतिषिध्यन्ते । सन्धिनीविवत्सयोस्तु क्षीरमेव । अनिर्देशाच्च गौरुच्यते यस्याः प्रसूतायादशाहा-
न्यनतिक्रान्तानि । सन्धिनी याउभयोः आमदोहा कथंचिदप्यतरामिन्दुसते । सायमप्युगभासायंदुसते । सातु स्वल्पक्षी-
रत्वदेकतिन्नेत्र काले सासौसन्धिनी कश्चिदाह । या घृतसवत्सा परकीयवत्स संघावदुसते सा सन्धिनी । विवत्सातु या
सत्येववत्से त्रिनाकृतवत्सा वत्सप्रसवणमनपेक्ष्य मकुष्टकयवशालिनुपादिना भोजनविशेषेण दुहात् । विवत्सायादिति तेनैव
वत्सप्रहणे नावत्सापेनुरानीपतांमिति वदोरितिल्लभे गोप्रहणमजामहिन्योरप्रतिषेधार्थं । नपुनरनिर्देशायादत्यच्च अतश्च-
गोप्रहणंतत्रायापुपलक्षणार्थम् । तथाच गौतमः । गोश्वक्षीरमनिर्देशायाः सूतक्रेऽजामहिन्योश्चेत्याह । पयोप्रहणंसन्धिनी-
क्षीरमिति समासात्तवतिनः क्षीरपदस्य नातिहुकरः संबन्धोयतः ॥ ८ ॥*

(२) सर्वज्ञानारंभणः । अनिर्देशायादिति चैयुषान्तराद्दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थम् । गौरित्यजामहिन्योरप्युपलक्षणम् ।
उष्ट्रैकशफाविकपदेरुष्ट्रादिपयोस्त्युच्यन्ते । सन्धिनी वृषाक्रान्ता गौः ॥ ८ ॥*

(३) कुल्लूकः । प्रसूताया अनिर्देशायागोर्दुग्धम् । गौरितिषेधक्षीरपशूपलक्षणार्थं तेनाजामहिन्योरपि दुशाहमभ्ये
प्रतिषेधः । तथाच यमः अनिर्देशाद्गोक्षीरमालंमाह्विषमेवच । तथोष्ट्रभव । अश्वाथेकपुस्रसन्धि । मेघभव । सन्धिनी
याक्रतुमती वृषमिच्छती तस्याः क्षीरम् । तथाच हारीतः । सन्धिनी वृषस्यतीतस्याः पयोऽन पिबेत् क्रतुमत्तद्वति । वि-

वत्सायाभृतवत्सायाः । असन्निहितवत्सायाश्च क्षीरं वज्रयेत् । धेन्वधिकरणग्यायेन वत्सप्रहणादेव गर्विलब्धायां पुनर्गोषह-
णगोरेव नत्वजामहिष्योरितिज्ञापनार्थम् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । एकशफं एकशकागर्दभाश्वादयस्तेषामिदं दुग्धादि । आविकं अविमैपस्तरस्येदं । सन्धिनी-
क्रतुमती ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । अनिर्दशाया अनिर्गतदशाहायाः । एकशफाः अश्वादयः । सन्धिनी गर्भिणी ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनतिक्रान्तदशाहमस्या अनिर्दशया गोःक्षीरं । औष्ट्रपयः एकशफं वडवादीनांपयः । अवेः
आविकंपयः । सन्धिनीक्षीरं वृषेण सन्धीयते या सासन्धिनी । भ्रूतवत्सायाःपयः ॥ ८ ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना ॥ स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । आरण्यागोहस्तिमर्कटादयः पुंसांक्षीराभावः सर्वेषामृगाणामिति जातिमात्रविवक्षायांपुच्छिद्व
निर्देशासामर्थ्यात्स्त्रीभिः संबन्धः मृगक्षीरं कुक्कुटाण्डमितिवत् । दशितचैतत्पुंसाव्बिधौ महाभाष्यकारेण । माहिषविना पुंसो-
पेक्षया नपुंसकनिर्देशः । स्त्री मानुषी । यद्यपि स्त्री गोः सोमऋयणीत्यादौ सालादिमत्स्यैर्योगदर्शनं तथापि जात्यन्तरस्या-
श्रुतत्वात् प्रसिद्धतरत्वात् तत्रप्रयोगः स्यात् । स्त्रियामधुरमिच्छन्ति स्त्रियोरजमनुत्तममिति नार्यकं प्रतीयते । एवकारमज-
नाद्विप्रतिषेधे व्याचक्षते । न केवलंस्त्रीक्षीरभक्षणे वर्ज्यंकृतसंन्यासव्येवंविधास्तु क्रियास्तु । एतत् सृष्ट्यन्तरसमाचारसापे-
क्षस्य शब्दः सूचको युक्तेनत्वस्यार्थस्य वाचकः ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आरण्यानां मृगव्यतिरिक्तानामप्यरण्यजानाम् । तथा मृगाणां मृगजातीनां गवयाक्षीनां
संबन्धि पयः । स्त्रीक्षीरं मानुषीक्षीरम् । अत्र क्षीरप्रक्रमे पुन क्षीरप्रहणमस्याः क्षीरमेवाभक्ष्यं नतु घृतादीतिदर्शयितुमिति-
केचित् । शुक्तस्य पुनरत्राध्याये निषेधोदध्यादिप्रतिप्रसवार्थः ॥ ९ ॥

(३) कुक्कुटः । मृगशब्दोत्रं माहिषपर्युदासात्पशुमात्रपरः माहिषक्षीरं वर्जयित्वा सर्वेषामारण्यप्रभवपशूनाहृत्यादी-
नांक्षीरंस्त्रीक्षीरं च सर्वाणि शुक्तानिवर्जनीयानि । स्वभावतोमधुरसानिधानिकालवशेनोदकादिनाचाम्नीभवन्ति तानि शुक्त-
शब्दवाच्यानि । शुक्तपर्युषितचैवेतिचतुर्थे कृतेपि शुक्तप्रतिषेधे दध्यादिप्रतिप्रसवार्थं पुनरिहोच्यते ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । माहिषं दुग्धादि विनारण्यानां । स्त्रीक्षीरं स्वभायायाअन्यस्त्रियोवा । एतानि त्रीणि वर्ज्या-
न्वेव ॥ ९ ॥

(५) चन्द्रः । सर्वासांमृगीणां महिषींविनेतिपाठः । कालातिपत्त्या इदमविद्याय रसान्तरगतंशुक्तम् ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीक्षीरं द्विस्तनीनाम् ॥ ९ ॥

दधिभक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम् ॥ यानि चैवाभिपूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषेण सर्वशुक्तेषु प्रतिषिद्धेषु केषुचिदयमर्थवादः । शुक्तान्पूयन्ते यानि प्राग्वत्सर्ववस्था-
निकालात्ययेन द्रव्यान्तरसंसर्गेण वास्तुतामापद्यन्ते । यथाप्रातर्कादीनि मधुराणि चिरकालंअतिरसत्वाच्छुक्तानिभवन्ति
निष्पीडितोमधुरसः कालतोम्लतामेतीत्यादिना एवविधानितु यानि तु स्वभावतोम्लानि दाडिमामलकजम्बीरादीनि तानि
नेव शुक्तानि यानि च प्रागकालोत्पत्त्यादीनि । नहयमाम्लपर्यायं शुक्तशब्दंरतत्रकेवलानि पाकत शुक्तानि प्रतिषिध्य-
न्ते । द्रव्यान्तरेष्वपुष्पमूलकादिभिर्भोजितान्यत्र ज्ञाप्यन्ते । तथाच गौतमः । शुक्तंकेवलमदधि । अभिपूयन्ते अभिषव-
दकेनससृज्यं परिवाननम् । यद्यैव कालएव तर्ह्यम्लताहेतुः । सत्यम् । एतान्यपि द्रव्याणि वृत्तीमाच करणे सहयोगे वा ।

पुष्पादिभिर्हृदकेन संहृत्तं अभिपूयन्ते सन्धीयन्ते । केचित्वाङ्गुः यत्र पुष्पमूलान्यम्पत्ताजनयन्ति । यानि दाडिमामलकारीनि
शुक्तानि तानि भक्ष्याणि यानि द्राक्षादिभिर्धुरैरभिपूयन्ते सन्धीयन्ते तानि न भक्ष्यन्ते । अभिपवोमुच्यते शुक्तताजननं
यानि पुष्पादिभिः शुक्तीक्रियन्ते नच द्राक्षादीनि शुक्ततापादकानि किन्तुहिक्वेवल्एव कालः । एतच्चुन सम्यक् । अथ-
व्याध्वत्त्वान्हि सोममभिपुणोतीतिशुक्तकरोतीतिप्रतिपत्तिः । किन्तुहि यएवशाग्व्याख्यातोर्थः । दधिसंभवं उदाश्वन्पस्तु-
किलष्टकूर्चकौदि ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । दधिसंभवं तक्रनवनीतादि । यानि काञ्जिकादीनि अभिपूयन्ते मिश्रीक्रियन्ते । शुभैरिति-
पिद्धैः ॥ १० ॥

(३) कुट्टुकः । शुक्येषु मध्ये दधिभक्ष्यं दधिसंभवंचसर्वतक्रादि । यानितु पुष्पमूलपट्टैरुदकेन संधीयन्ते तानि-
भक्षणीयानि । शुभैरिति विशेषणोपादानान्मोहादिविकारकारिभिः रुतसधानस्य प्रतिषेधः । तथाच बृहस्पतिः ॥ कन्दमूलरु-
लेः पुष्पैःशस्तेः शुक्तान् वजंयेत् । अविकारि भवेद्भक्ष्यमभक्ष्यतद्विकाररुत् ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । दधिसंभवं दधुपुपादानकं दधिमिश्रं च तेनामिक्षादिग्रहः । शुभैरिति विशेषणान्पिद्धैतरैरभि-
पूयन्ते रसगन्धादीनि तान्यपि भक्ष्याणीत्यन्वयः ॥ कन्दमूलफलेः पुष्पैःशस्तेः पुंक्तुवस्तुयत् । अविकारि भवेद्भक्ष्यमभक्ष्यं
तद्विकाररुत् ॥ इतिबृहस्पतिः ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । शुक्येषु वस्तुषु कानिचिद्विप्रसृते दधीति ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्ष्यमाह दधीति । पुष्पमूलफलेः शुभैरसैरान्यभिपूयन्ते मिश्रीक्रियन्ते तानि मेध्यानि ॥ १० ॥
क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् तथा धामनिवासिनः ॥ अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिद्विभं च विवर्ज-
येत् ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रव्याद आममांसभक्षकाः कङ्कमादायः । अभक्ष्यक्वेवलाममांसभक्षकागृह्यन्ते । तत्रोभय
रक्तामपूरादयः । धामनिवासिनः अक्रव्यादावपि । एकशफाअश्वश्वतरगर्दभादयः । अनिर्दिष्टास्तुनाभक्ष्यत्वेनो-
क्तास्ते न भक्ष्यादिति । ये तुक्ता स्तेनैव भक्ष्या ये त्वौष्ट्रवडवक्रशगोवानरगर्दभा मजाकामस्तेषां चमांसनाश्रीयादिति ।
ननुच श्रुतितएव तत्र भक्ष्यावाप्तिः प्रत्युत निर्दिष्टग्रहणे सति श्रुतौ चोदितानामन्यत्र भक्ष्यताशङ्का अनिर्दिष्टान्वर्जयेत्
निर्दिष्टानिति वाक्याद्यप्रतिपत्तिः । नच स्थितौ केचिद्भक्ष्यत्वेननिर्दिष्टाः येन तद्यतिरिक्तविषयमनिर्दिष्टग्रहणव्याख्यायेत ।
अतः श्रुतौ ये निर्दिष्टास्ते न भक्ष्या इति प्रामोतिः उच्यते । आचाराविरोधी सस्थत्यर्थः । अनिर्दिष्टग्रहणमनुवादः ।
द्विद्विभः शकुनिरेव द्विद्वितीयोवाशते । प्रायेण शब्दानुकरणनिमित्तंशकुनीनांमधेयप्रतिवृत्तमस्तदुक्तनिवृत्तकारेण
काकइतिशब्दानुक्तित्त्विदंशकुनिषु बहुलमिति ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । क्रव्यं मांसं तन्माचादः क्रव्यादः । धामनिवासिनो धाममात्रचरान् । अनिर्दिष्टान् भक्ष्य-
त्वेनानुक्तान् । तथैकशफानश्वदीन् ॥ ११ ॥

(३) कुट्टुकः । आममांसये भक्षयन्ति ते क्रव्यादास्तात्सर्वान्गृह्यादीन्पक्षिणोवर्जयेत् । तथा धामनिवासिनश्च
पक्षिणः पारावतादीन् । तथाश्रुतौ केचिदेकशफाभक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः तथाचोष्ट्रवडवक्रमात्रभेदस्य चमांसमश्रीयादिति ।

* शस्तेः शुक्तान्वजंयेत् = शस्तेःपुंक्तुवस्तुयत् (अ)

केचिच्चानिर्दिष्टारासभादयस्तेषामासंबवर्जयेत् । येपि यज्ञाद्भवेन विहितास्तेषामपि यज्ञएव मांसभक्षणं सर्वदा । टिट्टिमा-
एषं च पक्षिणंबर्जयेत् ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतानेकोनविंशतोनायादित्याह । ऋष्यादानाम मांसभोजिनः । शकुनीन् पक्षिणः ।
ग्रामनिवासिनः पारावतादीन् । अनिर्दिष्टेति विशेषणान् त्वाष्ट्रं वाडवमालभेतेति तन्मांसं भक्षयामिति । एकशफानिति पक्षि-
विशेषणम् ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अथ भक्ष्येष्वभक्ष्यानाह ऋष्यादानिति । ऋष्यमांसंतदक्षयतीति ऋष्यात् गृभादयः ऋष्यादः ।
ग्रामनिवासिनः पारावतादयः । अनिर्दिष्टाननुपदिष्टान् ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्ज्यानाह ऋष्यादानिति । ऋष्यमांसंतदक्षयति ये ऋष्यादास्तान् गृभादीन् । तथा सर्वान्याम-
निवासिनः पारावतमभृतीन् निर्निर्दिष्टाननिर्दिष्टान् भक्ष्यत्वेनांकथितानेकशफादीन् । टिट्टिमः शब्दानुकारी एतादृशान्वर्जयेत्
॥ ११ ॥

कलविङ्कं छुवं हंसं चक्रावहं ग्रामकुक्कुटम् ॥ सारसं रज्जुवालं च दास्युहं शुक्रसारिके ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । कलविङ्कोग्रामचतकोनिगमेभूक्तः ग्रामवासित्वात्तस्य सिद्धे प्रतिपेधे पुनः प्रतिपेधः स्त्रियाश्च-
ट्कायाअभ्यनुज्ञानार्थः । पुंशब्दोत्पद्यंशुप्रभवत् । अन्वेष्यत्वारण्यस्य निवृत्त्यर्थमन्यन्ते । तेहि वर्षाद्भु वनवासिनो भवन्ति ।
बाहुल्यव्यपदेशाच्च ग्रामचक्राउच्यन्ते । यथा महिषा आरण्याः । छुवं हंसं चक्रवाकानां वक्ष्यमाणजालपादप्रतिपेधात्सिद्धे
प्रतिपेधे नित्यार्थग्रहणम् । अत आख्यादीनां विकल्पेन भक्षणं गम्यते । ग्रामकुक्कुटं । ग्रामग्रहणादारण्याभ्यनुज्ञानम् । कुतः
पुनराण्यस्याभक्ष्यताशङ्का । स्थण्टन्तरोहि कुकुटो विकिराणामिति पठ्यते अतश्चाविशेषेणाभक्ष्यतामामा वचनेन तस्य सा-
मान्यप्रतिपेधस्य विशिष्टविषयतामज्ञायते । ननु विकल्पः क्रमाद्भवत्यनेन शास्त्रेणास्याभ्यनुज्ञानाच्छास्त्रान्तरेण चाविशेषेण-
तस्यापि प्रतिपेधात् । नायं विकल्पस्य विषयः विरोधेहि तुल्यबलानां विकल्पो न चात्र विरोधोस्ति । न ह्यनयोः स्थण्टो-शास्त्र-
भेदेऽपि । सामान्यस्य विशेषपदसंहतुं न्याय्यत्वात् । शास्त्रान्तरतस्त्वृतीयस्याप्येकशास्त्रस्य दर्शितत्वात् । यथेवं जालपादप्रतिपे-
धस्यापि हंसादिविशेषपदोपरि हारोयुक्तोनाविशेषेण काकजालपादानां सर्वेषां प्रतिपेधो भवेदेव यथोपरोधे योऽर्थः स्यात् भि-
न्नकर्तृकत्वोपरिपेधत्वेन सामान्यस्य न किंचित्प्रयोजनम् । हंसादिविशेषमात्रपर्यवसाने भिन्नकर्तृकश्च परोधेयत्वे सति सा-
मान्यदर्शिनो विशेषविषयमज्ञानमभवति विशेषदर्शिनोपि सामान्यविषयः उभयोश्च मूलकल्पनायामेकस्य सामान्यवेदन-
वचनमूलकल्प्यते । अन्यस्य विशेषवचन तयोश्च वैदिकयोर्भिन्नशाखाधीतयोरसति शास्त्रभेदे एकवाक्यतैव न्याय्या । न
च वेदे पर्यनुयोगोस्ति । किं सामान्येन यदि विशेषनिष्ठता तस्य कर्तुरभावात् । श्रुताङ्गितत्र प्रतिपत्ति केवलशब्दशक्तिस-
माश्रिता । न प्रयोजनवशेनार्थान्तरकल्पनं । रज्जुदालादयः शाकुनिकेभ्य उपलब्धव्याः ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कलविङ्कोवन्योप्राप्त्यभेति वन्यनिपेधार्थंपृथग्प्रेषः । छुवोजलकाकः । चक्रावहश्चक्र-
वाकः । रज्जुवालीजलचरपक्षिभेदः ॥ १२ ॥

(३) कुक्कुटः । कलविङ्कंचक्रकतस्य ग्रामारण्योभयवासित्वादेवनिषेधः इत्यारण्यस्याप्यभक्ष्यार्थजातिराध्वेन निषे-
धः । छुवाएषंपक्षिणं तथा हंसं चक्रवाकग्रामकुक्कुटसारसरज्जुवालदास्युहशुक्रसारिकात्यान्पक्षिणोवर्जयेत् । वक्ष्यमाणजाल-
पादप्रतिपेधेनैव हंसं चक्रवाकयोरपि निषेधसिद्धौ पृथग्प्रेषोऽन्येणामपि जालपादानां विकल्पार्थः स च व्यवस्थितो विज्ञेयः ।

आपदि भक्ष्यान्वनापदि इच्छाविकल्पस्यरागतएव प्रामि । धामकुक्षुटेनु धामग्रहणमारण्यकुक्षुद्याभ्यनुज्ञानार्थं न त्वैतद्यति-
रिक्तयामवासिविकल्पाथम् । आपदर्शं गतंप्रयोजनभवति । वाक्यान्तरगतदि शिषावधारणपरन्वस्यान्याभ्यन्तवान् ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । कलविड्कोधामचटकः । धामवासित्वात्तस्य प्रतिषेधे सिद्धे पुनर्ग्रहणमष्टकासु स्त्रीणामारण्या-
नानां चानुप्रत्यर्थम् ॥ १२ ॥

(५) नन्दुपे । कलविड्कोधामचटकः । इवोहसविशेषः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कलविड्को धामचटक । इवजलकुक्षुटं । हंसं चक्रवाकं धामकुक्षुटं सारस रज्जुदाटवृक्षकुक्षुटं
दात्पूह । दात्पूह. कालकण्ठकइत्यमरः । एतादृशांश्च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

प्रनुदान् जालपादांश्च कोयटिनखविष्किरान् ॥ निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतद्य प्रत्यय चञ्चवा ये भक्षयन्ति । रभावएषएषांपक्षिणां । प्रतुदाः शतपत्रादयः । जाल-
पादाआल्यादयः । तेषाविकल्पउक्तोननुच यत्र विकल्पउच्यते तत्रेछातः प्रवृत्तिः । साचापतिपिडेव्वपि स्थितैव लौकिकहि
भक्षणं तन्सत्येवार्थित्वे न शास्त्रीय येन नियमतः स्यात् । तत्र विकल्पितस्य प्रतिषेधस्य न किंचिंप्रयोजनपर्यायः ।
उच्यते । इतोत्तरमेतत् । यत्रानुद्धिपूर्वयोगाच्छब्दादेवाथविगतः । पौरुषेयः स्वयमन्यः समाहितचेतसा प्रयववता शत-
साहस्रिकसक्षेभुमाचार्येण प्रणीतोयत्राशक्यमनर्थकंप्रयोक्तुं अतआचार्याभिधानउन्नीयते नूनं जालपादे प्रति
षेधत्वसति येन तद्विशेषहंसत्वशब्देन निषेधयति । यत्प्रतदपिसमरणमेव अथेत्वय्येनजालपादस्त्वितिप्रमादपाठः स्यात्
उक्तचेतदिद्वितेन चैष्टितेन महतावासूत्रगणयनेनाचार्याणामभिधानायालक्ष्यन्ते विशेषभावात्तुमीयते । अनापदिनभक्षणे
दितिवक्ष्यति सामान्यप्रतिषेधउभयोरथं वत्वाय । यत्रमांसविक्रयार्थाः पशवोह्यन्ते सासूना आपणोमांसस्येत्येकं । वल्लू-
र मांससशोष्य चिरस्थायित । नखैर्विकीर्यं भक्षयन्ति ते नखविष्किराः । मयूरबलाकादयः । आपत्स्यति वचनानु
तेषांपाक्षिकी भक्ष्यताप्यस्ति सहि पद्यति कुक्षुटोविकिराणामिति नचास्य मानवस्य वचनस्य कुक्षुटोपसंहारः शक्योव-
क्तु कुक्षुटानमग्रहणस्यानर्थक्यप्रसगात् ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । प्रनुदान् चञ्चवापतुदृक् भीभक्षयतः । जालपादानुक्तं हंसादित्यतिरिक्तानपि तेषां तु पृथग्-
चमदोपाधिक्यार्थम् । नखविष्किरान् नखैर्भूमिविकीर्यं स्थानुत्पाठ्य भक्षयतः । निमज्जतोनिमज्जनिमज्ज्य मत्स्यादान्
मत्स्यान्भक्षयत । सूना अनेकभागिभागवियोजनस्थान ततोगृहीतसौनं । वल्लूरं शुष्कमांसम् ॥ १३ ॥

(३) कुक्षुटं । प्रतद्य चञ्चवा ये भक्षयन्ति तान्दावांधायादीन् । जालपादानिति जालाकारपादान् शरारिप्रभृतीन् ।
कीयष्ट्याख्यपक्षिणां नखविष्किरान् नखैर्विकीर्यं ये भक्षयन्ति तान्मयूरजालारण्यकुक्षुट्यादिव्यतिरिक्तान्मयेनादीन् । तथा
निमज्ज्य ये मत्स्याख्यदन्ति तान्मदुप्रभृतीन् । सूना मारणस्यान् तत्र स्थितयन्मांसं भक्षयन्ति । वल्लूरशुष्कमांसं एतापि
वर्जयेत् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रनुदान् दावांधायादीन् । जालपादान् शरारिप्रभृतीन् । हंसचक्रवाकयोर्जालपादत्वैवि पृथग्-
ग्रहणमतिनिन्दार्थम् । नखविष्किरान् कुक्षुटाद्यतिरिक्तत्वे सति नखैर्विकीर्यं ये भक्षयन्ति तान् । मत्स्यादान् मदुप्रभृतीन् ।
सौनं वधस्थलस्थितमज्ञातमांसम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् ॥ १३ ॥

* आपदर्शंगतंप्रयोजनंभवति=स्वपदानुगतेषुयोजनसंप्रवेसति (अ)

(५) नन्दनः कोयष्टिष्टिभक्तः । नखोर्वकीर्य ये भक्षयन्ति ते नखविष्किराः । निमज्जन्तोमत्स्यादाजलव्याख्यादयः । सीनसूनास्थानम् । बल्लूरशुष्कमांसम् । उत्तमशुष्कमांसस्यात्तद्वल्लूरत्रिलिङ्गकमित्यमरः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनुदशब्दकुर्वाणांस्तित्रिरीदीन् । जालपादांश्च जालाकारपादांश्च । नखोर्वकीर्यये भक्षयन्तितान्-
खविष्किरान् स्थेनादीन् । तथा निमज्जतः मत्स्यादीन्पक्षिणः । सूनास्थाने मांससौने । बल्लूरं शुष्कमांसम् ॥ १३ ॥

वकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकम् ॥ मत्स्यादान् विद्वुराहंश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥ १४ ॥

(१) मेघातिथिः । बकबलाकाकाकोलोदीनांमत्स्यादग्रहणप्रसिद्धे प्रतिपद्येत्तदग्रहणविक्रमपार्थपुनर्वचनम् । मत्स्या-
दाअपक्षिणोपिमत्स्यादग्रहणादभक्ष्याविज्ञेयाः नक्रादयः त्रियानिमित्तत्वात्पत्स्यादशब्दस्य । काकोलश्च स्थेनोदेशान्तर-
प्रसिद्धेर्यंबाह्लीकेष्वेवमुच्यतइतिप्रसिद्धम् । विद्वुराहप्रतिपेधाचारण्याभ्यनुज्ञायामभतिपेधश्च पूर्वस्यै प्रकरणाच्छकुनि वशेष-
णार्थोविज्ञेयः । एवहि चैह विद्वुराहप्रहणमर्थवद्भवति ग्रामवासी शूकरोविद्वुराहः । ननुच यदितत्र प्रकरणादयामवोसिनः
पक्षिणोऽसन्ते । इहापि मत्स्यादापक्षिणएव गृहीतुंन्याभ्याः । नैव नचात्र शकुनीनांप्रकरणमस्ति विद्वुराहमत्स्यानापिपिप-
क्षिणामपि निर्देशार्थम् । सर्वशः सर्वशः । उत्सर्गायं अस्यापवादांबक्ष्याणः ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । बलाका बिसकण्ठी । काकोलोद्गोणकाकः । तेन काकमात्रोपलक्षणम् । मत्स्यादान् मत्स्य-
भक्षिणोवन्यानपिबराहान् तथा विद्वुराहान् विद्याभक्षकान् । मत्स्यानेवच सर्वशः सर्वे मत्स्यानभक्ष्याइत्यर्थः ॥ १४ ॥

(३) कुड्ढुकः । बकबलाकाक्षोणकाकप्रज्जनास्तथा मत्स्यादान्पक्षिव्यतिरिक्तानपि नक्रादीन्विद्वुराहंश्च । विद्विति-
विशेषणमारण्यसूकराभ्यनुज्ञानार्थम् । मत्स्याश्च सर्वान्वर्जयेत् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । काकोलं द्रोणकाकं । खञ्जरीटं खज्जन्इति प्रसिद्धम् । मत्स्यादान् नक्रादीन् । बकबलाकायो-
मत्स्यादत्वेन प्रतिपिद्धत्वेपि पुनर्ग्रहणमेवाविकरपार्थमितिमेधातिथिः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । बलाका बकविशेषः । काकोलोद्गोणकाकः । मत्स्यादान्क्रादयः । मत्स्यादन्निषेधे सामान्यतःसिद्धे-
ऽपि विशेषेणकेषांचित्तुपादानदीपातिशयसूचनार्थम् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्रोणकाको काकोलः । विद्वुराहं ग्रामशूकरः । सर्वशः मत्स्यानेव वर्जयेत् ॥ १४ ॥

योग्यस्य मांसमश्नाति सत्तेन्मांसादउच्यते ॥ मत्स्यादः सर्वमांसादस्तेन्मान्मत्स्यान् विवर्ज-
येत् ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य मत्स्यप्रतिपेधविधेरर्थवादोयम् । यत्संबन्धिषमांसयोश्चाति सत्त्वांसंसंबन्धिष्याश-
क्रियया व्यपदिश्यते । यथा सर्पाद्रोणकुलोमार्जारोमूषकादइत्यादि । यस्तु मत्स्यादः ससर्वमांसाशी भवति । गोमांसाद-
व्यपि व्यपदेष्टुंयुक्तः । अतोनिन्दातिशयान्मत्स्यान्वर्जयेत् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतदुपपादयति योग्यस्येति । यस्य मांसंछागदः योनरोऽश्नाति सत्त्वांसादइत्येवोच्यते
लोकैः । यस्तु मत्स्यादः ससर्वमांसादइति । मत्स्यानांसर्वमांसाशित्वेन तदशने सर्वमांसाशनदोषात् ॥ १५ ॥

(३) कुड्ढुकः । मत्स्यभक्षणानिन्दामाह योग्यस्येति । योग्यदीयमांसंछादति सत्त्वांसादएव परव्यपदिश्यते यथा
मार्जारोमूपिकादः । मत्स्यादः पुनः सर्वमांसभक्षकत्वेन व्यपदेष्टुयोग्यस्तस्मान्मत्स्यान् छादेत् ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । मत्स्यस्यै सर्वमाणिभक्षणयोग्यत्वान्नद्रक्षकस्यापि सर्वमांसादव्यतिर्याह यदिति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यो यस्य जीवस्य मांसमश्नाति सतन्मांसादुच्यते मत्स्यान्वर्जयेत् ॥ १५ ॥

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यव्यकल्पयोः ॥ राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । पाठीनरोहितौ मत्स्यजातिविशेषौ तयोर्हृद्यकल्पनियोगेन आद्यादौ भक्ष्यताऽभ्यनुज्ञायते । नान्वाहिके भोजने । राजीवासिंहतुण्डसशल्कानां सर्वशः हृद्यकल्प्याभ्यामन्यत्राप्यनिवृत्तिर्भोजने । राजीवाः । पञ्चवर्णाकैश्चिद्विध्यन्ते । अपरैस्तु राजयोरेपायेपासन्ति । सिंहतुण्डाः सिंहाकृतिमुद्राः । सशल्काः शकलिनः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अत्रविशेषमाह पाठीनेति । पाठीनोववालः । आधावदन्नाहौ । हृद्यकल्पयोः आद्धस्यभेद-
वपिच्यभागयोनियुक्तौ । नियोगेसति तेन आद्धे पाठीनरोहितयोराजीवादीनां च भक्ष्यमाणानां च भक्षणे न मत्स्यभक्ष-
णदोषः । ततोऽन्यत्रतु भक्षणे मत्स्यांश्च कामतेजःश्चा सोपवासरूपहृद्वसेदिति स्मृत्यन्तरोक्तं प्रापश्चित्मित्यर्थः । एतेनैतत्पत्र
मत्स्याः आद्धेयाइत्यपि दर्शितम् । नियुक्तैरितिकचित्पाठः । राजीवोराजधीवाहयोर्मत्स्यः । सिंहतुण्डाः सिंहसदृशवक्रा-
मत्स्यभेदमद्गुराद्योऽशल्काऽपि । सशल्कान्पण्डवग्व्युक्तान् रोहितादिभ्योऽप्यनपि सर्वान् । सर्वत्र चात्र नियुक्तवित्प-
नुवर्तते पूर्वमत्स्यान्नेवचसर्वशइति सर्वमत्स्यानां रागप्रभमक्षणेनियेयान् ॥ १७ ॥

(३) क्लृप्तकः । इदानीं भक्ष्यमत्स्यानाह पाठीनरोहिताविति । पाठीनरोहितौ मत्स्यभेदौ भक्षणीयो । हृद्यकल्पयोर्नि-
युक्ताविति समस्तवक्ष्यमाणभक्षणेनिरिष्येत्पक्षकणार्थं तेन प्राणान्ययात्वावदोषः । तथा राजीवाह्याः सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्च
सर्वान् भक्ष्यमाणलक्षणोपेतानयान् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु पाठीनरोहितादेवैत्रादिकर्मणि नियुक्तावेवादीनौ नन्वप्यदा
राजीवासिंहतुण्डसशल्कमत्स्यास्तु हृद्यकल्प्याभ्यामन्यत्राऽपि भक्षणीयाइत्याचक्षतुः । न तन्मनोहरं । पाठीनरोहितौ आद्धे-
नियुक्तौ आद्धभोक्तव्यं भक्षणीयो नतु आद्धकर्त्रापि राजीवादयोर्हृद्यकल्प्याभ्यामन्यत्राऽपि भक्ष्यादयस्याप्रमाणत्वात् ।
मुन्यन्तरेषु रोहितपाठीनराजीवादीनां तुल्यत्वावेनाभिधानात् । तथा च शङ्खः । राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तथैव च ।
पाठीनरोहिती चाऽपि भक्ष्यामत्स्येषु कीर्तिताः ॥ पाञ्चवल्बयः ॥ भक्ष्याः पञ्चनखाः श्वाविष्टोषाः कच्छपशल्कयोः ।
शशश्च मत्स्येष्वपि तु सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ तथा पाठीनराजीवराशल्काश्च द्विजातिभिः ॥ हारीतः सशल्कामत्स्याभ्यायोप-
पन्नाभक्षयेत् । एवं च । भोक्तव्योवाद्यौ न कर्षापि आद्धे पाठीनरोहितौ । राजीवाचास्तथा नैति व्याख्या न मुनिसंभवा
॥ १९ ॥

(४) राधवानम्बुः । उपेपु मतिरसवमाह पाठीनेत्यादि । हृद्यकल्पयोर्नियुक्तौ विनियुक्तौ सन्तावाद्यौ भक्ष्यौ ।
राजीवादिष्वन्येव शोचन्ना । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु राजीवादयोऽन्यदापि भोक्तव्याइत्याह तुः ॥ राजीवाः सिंहतुण्डाश्च
सशल्काश्च तथैव च ॥ पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्यामत्स्येषु कीर्तिताः इति शङ्खवचनान् ॥ तत्र सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः राजीवः
शकुलः सिंहतुण्डः सिंहस्यैव मुखस्य सप्राणिभेदः । सशल्काः सवल्काः । रोहितराजीवयोः सशल्कत्वेऽपि पुनर्ग्रहणम-
न्यादर्थम् ॥ १९ ॥

(५) पञ्चदशः । अत्रापवादमाह पाठीनेति । पाठीनश्चाहयोर्मत्स्यविशेषः । आद्यौ भक्ष्यौ । सर्वावर्ष्यन् भक्ष्या-
वित्युक्तं नियुक्तौ हृद्यकल्पयोरिति । राजीवान्पञ्चवर्णान् । सिंहतुण्डान् सिंहमुखान् । सशल्कैर्बलकैर्वर्तन्तइतिसशल्काः ।
एतान् राजीवादीं मत्स्यविशेषानाद्यादिति शेषः । सर्वशो हृद्यकल्पयोरनियुक्तानपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाठीनादीं भक्ष्यानाह पाठीनेति । पाठीनरोहितौ रोहितसंज्ञोऽहोहितवर्णः । हृद्यकल्पयोः कायै

आयौ भक्ष्यौ । राजीवान् पञ्चवर्षान् सिंहतुण्डांश्च सिंहमुखाम्त्स्यान् सशल्कान् शल्कैः सह वर्तन्ते सशल्कास्तान् भक्षयेत् ॥ १६ ॥

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥ भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥ १७ ॥

(१) मेघातिथिः । एकचराः सर्पलूकादय एकाकिनश्चरन्ति । अज्ञातानामृतोजातिविशेषतश्च । मृगद्विजान् मृगाःपक्षिणश्च न भक्ष्याः । भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् ये प्रतिपिडास्ते ताद्रूप्ये असति भक्ष्यतांमामाः समुद्दिष्टा इव भवन्ति । नतु भक्ष्याणां समुद्देशोस्ति । परिहर्तव्यतया विशेषतोऽविज्ञातान् भक्ष्यपक्षपतितान् भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टा इत्येवमुच्यन्ते । पञ्चनखाश्च वानरशृगालादयः । सर्वं ग्रहणं पादपूरणार्थम् ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । एकचरान् संघचारिजातीयान्देवादिकाकिनश्चरतः भक्ष्येषु समुद्दिष्टान् गणितानपि । अज्ञातांश्चामसिद्धामृगद्विजान् द्विजाः पक्षिणः । सर्वान् पञ्चनखान् वक्ष्यमाणेष्वतिरिक्तान् ॥ १७ ॥

(३) कुड्मूकः । यएकाकिनःप्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान् तथा यअभियुक्तरपि नामजातिभेदेनावधार्य विभागतश्च मृगपक्षिणो न ज्ञायन्तेतान् भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टानितिसामान्यविशेषनिषेधाभावेन भक्ष्यपक्षानि क्षिप्तान् भक्ष्यत्वेन समुद्दिष्टांश्च तथा सर्वान्पञ्चनखान्वानरादीन् भक्षयेत् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुसरति नेति । एकचरान् सर्पादीन् भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् समुद्दिश्यमानान् एकरचरान् तन्त्रानिति वा न भक्षयेत् । मृगाश्च द्विजाः पक्षिणश्च तान् अज्ञातान् जातितीनामतश्च पञ्चनखान्वानरादींश्च न भक्षयेदित्यनुपद्म । श्वाविषादीन्पञ्चनखान्पञ्च वर्जयित्वाऽन्यान् भक्षयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । एकचरान् सर्पादीन् । अज्ञातान्मनुष्यैर्नामतीजातितश्च । भक्ष्येषु सामान्यतोऽभक्ष्यतया न ज्ञातिष्वपि समुद्दिष्टान्विशेषतः । शास्त्रान्तरेण भक्ष्यतया निर्दिष्टान् भक्षयेत् ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकचरान् भक्षयेत् । अज्ञाताश्च मृगद्विजान् जातितोये अज्ञातामृगाः पक्षिणश्च तान् भक्षयेत् । सर्वान्पञ्चनखान्भक्ष्येषु समुद्दिष्टानपि न भक्षयेत् ॥ १७ ॥

श्वाविधं शल्यकं गोधां रज्जुकूर्मशशांस्तथा ॥ भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वामृगानुष्टान् शक्योदतः ॥ १८ ॥

(१) मेघातिथिः । पञ्चनखानामभ्याच्छ्रुवित्कादयोभक्ष्याः । स्थूयन्तरे तु खड्गे विकल्पः । तथाच वसिष्ठः । खड्गे तु विवदन्तदिति । उष्टवर्जिताएकतोदतो गोष्यजमृगाभक्ष्याः । ननुच श्वावित्प्रभृतीनांपञ्चनखानांभक्ष्यत्ववचनान्भक्ष्येषु मभक्ष्यतासिद्धेः सर्वान्पञ्चनखानिति प्रतिषेधवचनमत्रार्थकम् । नेपथीयः सर्वशब्देन प्रतिषेधे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवति । भक्ष्यविशेषनिर्देशेन तदभ्येषांयाभक्ष्यताप्रतिपत्तिः साऽप्यनुमानिकीप्रतिपत्तिः । गौरवहितथास्यात् ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । श्वावित् कण्टकी प्राणिभेदः यः श्वानस्वगान्कण्टकौर्विध्यति । शल्यकंस्तत्सदृशोपरः । एकतोदतः एकदन्तपङ्क्तियुक्तान् ॥ १८ ॥

(३) कुड्मूकः । अद्यपतिपसवमाह श्वाविधमिति । श्वाविधसंघात्यमाणिभेदः शल्यकं तत्सदृशस्थूललोमानम् । तथा गोधाण्डकच्छपशशांनपञ्चनेषु भक्ष्यान्मवादयः प्राहुः । तथा उष्टवर्जितानेकदन्तपङ्क्तियुक्तान् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । पञ्चनखानामध्ये पञ्चानामेव हव्यकव्यार्थत्वम् । तत्र श्वाविधः शुनोविध्यतीति दन्तुरः ।

शुल्यकं शुल्यानिकण्टकाकाराणि रोमाणि सन्ति यस्मत् । गोधा रुकलासाकारा । देवान्पितॄन्समभ्यर्च्यं खादन्मांसं दु-
प्यतीत्युक्तेः । अनुष्टुप् उष्टमिन्वान् । एकतोदतः एकपङ्क्तिदन्तयुक्ताग्ववादीन् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । पञ्चनखेष्वपि केषांश्चिद्भक्षणप्रतिप्रसौति श्वाविषमिति । राश्वकः शरली । गोधा रुकलासानुका-
रिणी । खड्गः विश्वेप्रशस्तोऽष्टगविशेषः । अनुष्टुप्गुणवर्जितान् । एकतोदतोऽजप्रशृतीन् ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्वाविधं सेषाख्यं । गोधा रुकलासानुकारिणी । रुद्रदूर्मशशारतथा भक्षपानह । अनुष्टुप्
उष्टम्यतिरिक्तान् ॥ १८ ॥

छत्राकं विद्वराहं च लशुनं धामकुक्कुटम् ॥ पलाण्डुं गृक्षनं चैव मत्या जग्वा पतेद्विजः ॥ १९ ॥

(१) मेघातिथिः । छत्राकं कंबकानि । विद्वराहः ग्रामशूकर । स्वतन्त्रविहारः एतान्भक्षयित्वापतितोभवेत्
पतितायाभित्तकुर्वात् । वक्षयति च । गर्हितान्नाद्ययोगिषिभ्युरापानसमानि पठ् ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । जग्वा एकैकं मन्त्येकमेव स्थूल्यन्तरे निषेधात् । पतिव द्विजातिकर्मभ्योर्हानिः पतनमिति-
गौतमीयैः कर्त्तव्यमिति भवति । तेन प्रायश्चित्तचरणान्नाम् संभ्यादावनधिकारउक्तः । एवयत्रत्रान्यदेषु पातोक्तस्तत्र
द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

(३) कुक्कुटः । कवकमापसकरलशुनादीनामभ्यतमबुद्धिपूर्वकं गुरुमायश्चित्तोपदेशादस्यासतोभक्षयित्वा द्विजातिः
पतति । ततश्च पतितायाभित्तकुर्वात् । गर्हितानां तथा जग्धिः सुरापानसमानि पठति ॥ १९ ॥

(४) राश्ववानन्दः । प्रायश्चित्ताभेदेन छत्राकादियहणम् । मत्या ज्ञानेन जग्वा भक्षयित्वा पतेत्तत्पतितोभवेत्
मायश्चित्तकुर्वादिति ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिषिद्धेष्वनिकेषांश्चिद्वर्जनीयतामन्वाह छत्राकमिति । छत्राकद्विविधं भुजङ्गक्षजचेति ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्षणे मन्त्यवायमाह छत्राकमिति । मत्या ज्ञात्वा जग्वा भक्षयित्वा द्विजः पतति पतितोभवेत् ।
पुनर्विद्वराहणमायश्चित्तातिशयार्थम् ॥ १९ ॥

अमत्यैतानि पठ् जग्वा रुच्छं सान्तपनं चरेत् ॥ यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥ २० ॥

(१) मेघातिथिः । अमत्याश्चुद्धिपूर्वपठजग्वापणामभ्यतमनापि भक्षणस्यअभिषेच्यत्वनिमित्ततया साहित्यस्या-
विबुद्ध्या । शेषेषु अभक्ष्येषु भक्षणे लोहितवृक्षनिर्वासादिषु एकमहोरात्रमभूजित । अह शहोरात्रावपि दृष्टमयोगः ।
अहश्च रुष्णमहरलुनचेति । येषु सान्तपकरणे प्रतिषिद्धेषु मायश्चित्ताधिकारे प्रतिपदमायश्चित्तमभ्यद्वेदयति क्रव्यादशुक्र-
रेत्यादि तत्र तदेव द्रष्टव्यं पतिपदवहित्वात् । अस्य चोपवासस्याऽन्यत्र चरितार्थत्वान् ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । मतिरिच्छा तदभावोऽमतिः । पठ् पणामध्ये यज्ञिचिदेकम् । अत्रत्वमत्या भक्षणेषि-
रित्यत्कामानां कामान्तद्दिगुणमितिवचनात् । मतिभक्षणमायश्चित्तद्विगुणमूलम् । सान्तपनं चरुसाध्यं वक्रमाश्रयेशे । सम्भ-
यभक्षणेपु पतिचान्द्रायणम् । शेषेषु अभक्ष्येष्वभ्यपभवकन्द्यादिविषमत्याभक्षितेषु । मत्या चहोपवासः । एतच्च तन्मभ्य-
पतिताल्पमन्त्यवायहेतुभक्षणे षेषूपपानमन्त्यभक्षणादौ स्थूल्यन्तरे प्रायश्चित्तापकमविधानात् ॥ २० ॥

(३) कुक्कुटः । एतानि छत्राकादीनि पठ् बुद्धिपूर्वकमेव भक्षयित्वाऽभिषेचभक्षणस्यनिमित्तत्वेन साहित्यस्या-
विरहितत्वात् । एकादशमायवद्व्यमाणत्वरूपसमाहृताभ्यसान्तपनं यतिचान्द्रायणं वाचरेत् । एतच्चतिरिक्तेषु लोहित-

वृक्षनिर्यासादिषु प्रत्येकं भक्षणं दाहोरात्रोपवासं कुर्यात् । छत्राकादीनां च प्रायश्चित्तापकर्षो वर्जनाद्वारथः । शेषेषूपवसेदहरि-
तिजायवार्थं तत्र हि क्रियमाणे व्योहितनिर्यासग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । शेषेषु छत्राकादिषु इवर्जितेष्वमेध्यप्रभवादिषु अन्वखान्तेषूपवासमात्रम् । कामतो भक्षणे
शयश्चित्तम् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतानि छत्राकादीनि पटमत्याऽज्ञानेन जग्ध्वा भक्षयित्वा कृच्छ्रं कृच्छ्रसंज्ञं व्रतं चरेत् ।
पतीनां चान्द्रायणतश्चरेत् । शेषेषु छत्राकादिव्यतिरिक्तेषु वस्तुषु भुक्तेषु सत्सु अहः उपवसेत् ॥ २० ॥

संवत्सरस्थैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ॥ अज्ञातभुक्तशुत्थ्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । भोज्यशुद्धग्रहभोजिनो ब्राह्मणस्थेदमुच्यते । यस्य शुद्धस्य गृहे यानि ब्राह्मणानामभोज्यान्-
नानि संभवन्ति नदूरत परिन्हियन्ते तादृशस्य गृहेयो ब्राह्मणोऽन्भुङ्क्ते तस्य प्रतिविद्वान्भोजनशङ्कायां प्राजापत्यकृच्छ्र-
चरणमुपदिश्यते । आविशेषनोदनायां प्राजापत्यं कृच्छ्रप्रतीयत इति वक्ष्यामः । अज्ञातभुक्तशुत्थ्यर्थमज्ञातदोषशङ्काया-
माह । दोषोयदिभुङ्क्ते तस्य शुद्ध्यर्थं । ननु च इदं शस्य शुद्धिवक्ष्यति अदृष्टमद्भिर्निर्णीतमिति तस्य विषयंतत्रैव दर्श-
यिष्यामः । ज्ञातस्य तु दोषस्य विशेषतः वैशेषिकंप्रायश्चित्तकर्तव्यम् । यस्य यद्विहितं प्रतिपदम् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संवत्सरस्थेतिपद्यथा तन्मध्य इति विवक्षितम् । कृच्छ्रं प्राजापत्यं । द्विजोत्तमो विपः । अपि-
शब्देन शक्तस्याधिककरणमुक्तम् । अज्ञातभुक्तशुत्थ्यर्थं अज्ञायमानदुष्टसर्गभुक्तान् दोषनिवृत्त्यर्थम् । ज्ञातस्य तु विशेष-
तोयत्र यथोक्ततदेव ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजोत्तमपदद्विजातिपरं त्रयाणां भिन्नत्वात् एतदुक्तं द्विजानामित्युपसंहाराच्च । द्विजातिः संवत्सरमध्य-
एकमपि कृच्छ्रं प्रथमान्नात्माजापत्याख्यमज्ञातभक्षणदोषोपशमनार्थमनुतिष्ठेत् । ज्ञातस्य पुनरभक्ष्यभक्षणदोषस्य विशेष-
तोयत्र यद्विहितं तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । यत्तु । त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्णीतस्य च
वाचा प्रशस्यत इति ॥ तद्भक्ष्यशुद्धिप्रकरणपरितप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तद्रव्यशुद्धिविशेषेऽस्ति तिष्ठते ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । तेनामज्ञानतो भक्षणे त्वाह समिति । अज्ञातभुक्तशुत्थ्यर्थमिदं कृच्छ्रमाद्यमिति शेषः । विशेषतः
विशेषाकारेण छत्राकादीनामुक्तत्वात् ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञातभुक्तशुत्थ्यर्थमेकं कृच्छ्रं संवत्सरस्य संवत्सरपर्यन्तं चरेद्विजोत्तमः । ज्ञातस्य ज्ञानपूर्वभक्षि-
तस्य विशेषतः ॥ २१ ॥

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्तामृगपक्षिणः ॥ श्रुत्यानांचैव द्रव्यमगस्त्योऽस्त्राचरत्पुरा ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । भक्ष्यप्रसंगेन हि साभ्यनुज्ञायते । अत्यर्थं भुक्तपीडायां श्रुत्यादेर्भोजनान्तरासभवे भक्ष्यमृगपक्षि-
वधकर्तव्यः । श्रुत्याः प्राग्व्याख्याता । अगस्त्यस्तथा च तवानित्यगस्त्यग्रहणप्रशंसार्थम् । यज्ञार्थमित्याद्यर्थं श्लोको-
ऽर्थवादपुत्र । तत्र हि वधः प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वदिव प्रसिद्धः । प्रशस्ताये भक्ष्यतयाऽनुज्ञाताः । एषु पदार्थोत्तरश्लोके
विस्तरतः कर्मार्थवादतया कथ्यते ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र मासेषु भक्ष्याणि कानिचिदुक्तानि मासेषु त्पादन्तं च प्राणिनो हत्वा हतानां मांस-

भवन्तीति वसन्तायकपिञ्चलानालभेतेत्यादिश्रुतेर्यज्ञार्थतेषांपुरोडाशाइत्याह बभूवुरिति । ऋषीणां यज्ञेषु ब्रह्म ब्राह्मणज्ञातिः
तथा क्षत्रं तयोः सर्वेषु यागेषु मृगाणांपद्भ्यादीनांपुरोडाशादयवो बभूवुरिति पुराणेषु श्रूयतइतिशेषः ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । मृगपक्षिणां मांसानितीशेषः । ब्रह्मक्षत्रसवेषु ब्राह्मणानांक्षत्रियाणांच यज्ञेषु ॥ २३ ॥

(३) रामचन्द्रः । भक्ष्याणांमृगपक्षिणामग्रस्येन भोक्षितानांमांसैः पुरोडाशाबभूवुः । ब्रह्मक्षत्रसवेषु ब्राह्मणक्षत्रियै-
र्मलित्वा रुतेषु । तद्यथा ब्राह्मणक्षत्रियौ गृहपती कृत्वा ब्राह्मणैर्कर्मिभूमतेः सत्रभवति तत्रतरसाःपुरोडाशांभवन्तीति श्रुता-
न्तः । तरसामांसमयाः । तत्प्रकारश्च सस्थिते गृहपतिर्मृगयामेतीत्यादिनोक्तः । ब्राह्मणस्य मृगयायकाराज्ञानात्क्षत्रियस्यब्रा-
ह्मणमिलित्तस्याधिकारः ॥ २३ ॥

यार्त्तिकचित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमर्गाहृतम् ॥ तत्पर्युपितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत् ॥२४॥

(१) मेधातिथिः । भक्ष्ययार्त्तिकचित्स्नेहसंयुक्तं । भोज्यमोदनादि । भुक्ति-मुच्येरिकार्थत्वेपि पृथगुपादानादिपयभेदे-
ऽप्यने अर्गाहृतं 'शुक्तानामापन्नं तत्पर्युपितमप्याद्यम् । रात्र्यन्तरे पर्युपितमुच्यते । पूर्वेद्युःसिद्धमप्यपरेद्युः पर्युपितंभव-
त् । स्नेहसंयुक्तमिति एवंसदिह्यते कियत्स्नेहसंयुक्तसत्पर्युपितंरसमिश्रशाकादितत्पर्युपितमशितव्यम् । उक्तशुक्तस्यापि
पर्युपितस्यभक्ष्यम् । कालेस्नेहसंयोगःकर्तव्यः । भक्षापूपाद्यपि पर्युपितंभोजनकाले रोहेन सयोज्य भक्षयितव्यमिति ।
मतःसदिह्य यावता यत्स्नेहयुक्तानांभक्ष्यतोच्यते तत्पर्युपितमाद्यमिति । उद्दिश्यमानंस्नेहसंयुक्तमिदमितिन पुनर्विधेयार्थं न-
रहेतच्छब्दसंबन्धस्य श्रुतायत्पर्युपितस्नेहासंयुक्तमाद्यमिति । उच्यते । हविःशेषाणांपर्युपितानामस्नेहसंयुक्तानितेषांवचनमन-
मम् । नच तेषांस्नेहसंयुक्तानांपरिवासःसभवति । एवंच तेषांवचनमर्थवद्भवति यदि भोजनकाले तेषांस्नेहसंयोगोनापेक्ष्यते ।
अतस्तेषांतावद्भोजनकालेव स्नेहसंयोगनिरपेक्षतया वचनस्यार्थवत्वम् । यद्येवंतथापि न सदेहोऽथवत्त्वादिशेषपदस्य विधे-
यार्थता स्नेहसंयुक्ताशब्दस्यन्यास्या । उच्यते एतावदत्रसन्देहेवीज यथाश्रुतसंबन्धस्यवलीयस्त्वात्किं हविःशेषपदमनुवा-
सोस्तु उतानर्थनक्तवंमापापदितियत्पर्युपितं तेन स्नेहसंबन्धः क्रियताम् । तत्रानर्थक्याद्यवहितकल्पना ज्यायसी । समा-
चारान्निर्णयः । सर्पिस्तैलवसामज्जानःस्नेहाः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पर्युपितेविशेषमाह यार्त्तिकचिदिति । यार्त्तिकचित्स्नेहसंयुक्तं येनकेनचित्स्नेहेन संयुक्तं सर्वतो-
ऽप्यर्मान्वेकदेशस्नेहसंबन्धादपि हविः शेषस्य पर्युपितस्य पृथग्भक्ष्यत्वाभिधानात् । एवहि हविषोभिधारणादवश्यंस्नेहेनै-
कदेशसंबन्धोऽप्यामिस्तान्तास्तीतितस्यपृथग्भिधानंयुज्यते । भक्ष्यैल्लुकादि । भोज्यमोदनादि ॥ २४ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । इदानींपर्युपितमतिप्रसवार्थमाह यार्त्तिकचिदिति । यार्त्तिकचित्स्नेहसंयुक्तं मय्यवहार्यं मोदकादि भोज्य-
शयसादि अर्गाहृतमुपघातान्तररहिततत्पर्युपितरात्र्यन्तरितमपि घृततैल्लुकादिसंयुक्तंरुत्वा भक्षणीयम् । ननु मागेव
स्नेहसंयुक्तंतत्पर्युपितंभक्षणीयमितिवाच्येयं तथाच सति हविःशेषस्य स्नेहसंयोगावश्यमात्रायार्त्तिकचित्स्नेहसंयुक्त-
मित्यनेनैव भक्षणे सिद्धे हविःशेषच यद्भवेदित्यनर्थकस्यात् । स्मृत्यन्तरेऽपि भक्षणकालेवाभिधारणमुपदिरयते । तथाच
यमः । मसूरमापसंयुक्तं तथा पर्युपितं चयत् । तन्तु प्रक्षालितंरुत्वा भुञ्जीत सभिधारितम् ॥ हविःशेषं च पुरुरोडासादि पर्यु-
पितमपि भोजनकाले स्नेहसंयोगशून्यमेव भक्षणीयं पृथगुपदेशात् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । एतानि पर्युपितान्यप्यदनीयान्त्याह यदिदिह्यास्यां । आद्यं भक्षणीयं अस्मिन्भक्ष्यंभोज्यंस्ने-
हसंयुक्तंरुत्वा । तथाच यमः । मसूरमापसंयुक्तं तथा पर्युपितं चयत् । तद्य प्रक्षालितंरुत्वा भुञ्जीताग्याभिधारितमिति ॥२४॥

मनु०

(५) नन्दनः । पर्युपितमभक्ष्यमित्युक्तं तस्यापवादं श्लोकद्वयेनाह यदिति । अर्गाहृतमनिपिद्धयार्कचिद्रक्ष्यमपूपादि । भोज्यमन्नादि । तदुभयस्नेहसपुक्तं घृतादिना समुक्तं चेत्युपितमप्याद्यमदनीयम् । स्नेहयुक्तं हविःशेषयत्तद्रक्ष्यदनीयम् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्ष्यं मोदकादि भोज्यं ओदनादि तत्पर्युपितमप्याद्यभक्ष्यम् । यत् हविःशेष तदाद्यं भक्ष्यं भवेत् ॥ २४ ॥

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ॥ यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥ २५ ॥

(१) मेघातिथिः । चिरस्थितं द्विरात्राद्यन्तरित अपिशब्दादाक्तमित्यत्रापिसंबन्धयितव्यम् । स्नेहाक्तमपि यवगोधूमजं सक्तुगूपादि । पयसो विक्रियाविकारादधिभयितादयः ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चिरस्थितं पर्युपितमस्नेहाक्तमप्याद्यं भोज्यं यवगोधूमयोर्विकारजातमित्यर्थः ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेकराष्यन्तरिता अपि यवगोधूमदुग्धविकाराः स्नेहसयोगरहिता अपि द्विजातिभर्भक्षणीयाः ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । पयसश्चैव विक्रियाः पर्युपिताभक्ष्यादित्यन्वयः । अर्गाहृतं चैद्रक्ष्यमिति स्वतोर्गाहृतं स्नेहसंयुक्तमपि न भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । अस्नेहाक्तमसंयुक्तं घृतादिभिः ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातिभिः श्लेहाक्तयवगोधूमजचिरस्थितमपि आद्यं भक्ष्यं भवति । च पुनः दुग्धस्य विक्रियाः ॥ २५ ॥

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ॥ मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिभक्षणवर्जने ॥ २६ ॥

(१) मेघातिथिः । आद्येन श्लोकार्धेन पूर्वप्रकरणमवल्लिखति । तदेतदनन्तरमनुक्रान्तं प्रकरणमेतद्विजातीनां न शृद्धानाम् । इत्युत्तरतु यद्रक्ष्यते तच्छुद्धानामपीति प्रकरणव्यवच्छेदप्रयोजनम् । अतश्च मांसभक्षणे प्रकारोद्बध्यते । यच्च तद्वर्जनेन फल तच्छुद्दस्यापि भवतीत्यन्यथा अभक्ष्याणि द्विजातीनामित्यधिकाराद्गुणानुदिष्वथ शूद्रस्य मांसभक्षणोपि कामचार स्यात् । यद्येवदेवाद्यर्चने शिष्टस्य मांसस्य भक्ष्यता वक्ष्यते । देवान्पितृन्वाच्यित्वा खादन्मांसं दुप्यतीति देवाद्यर्चनमेध्येन मांसेन । येच द्विजातीनांप्रतिपिद्धाष्टगशकुन्तारतेऽमेध्याः अतश्च तेषामांसेन देवार्चनासंभवादतच्छेष भक्ष्यत्वादन्त्येपि प्रकरणभेदायथा ब्राह्मणादीनां भृगुपक्षिणः प्रतिपिद्धास्ते शूद्रस्यापि प्रकारान्तरेण प्रतिपिद्धा भवन्ति । तत्र प्रकरणभेदेन केनचिदुच्यते । लशुनादिप्रतिषेधः शूद्रस्य न भवति । अस्तित्वावत्प्रकरणभेदेन प्रयोजनलशुनादिषु तथेधेनाति । इति मासेपि देवाद्यर्चने गृहस्थस्याधिकाराद्गृहस्थस्य शूद्रस्य यथाकाम्यम् । नमुच पाकयज्ञे शूद्रस्याधिकारतस्थितस्य भोजनं गृहस्थानां च विहितम् । नच लशुनादिभिः पाकयज्ञात्क्रियन्ते । ततश्च नापि शूद्रस्य यथाकाम्यम् । लशुनादयो भक्ष्या स्युः । कोदोषः । द्विजातिग्रहणमनर्थकम् । परित्कृतमेतद्गृहस्थस्य प्रीणितस्य वा कामचारः नच गृहस्थेन यद्दृष्टतन्ल भोक्तव्यं शेषपुत्रभवेदित्यस्यायमर्थः । अकृतवैश्वदेवक्रियेण न भोक्तव्यम् । तत्र यद्येव यागसाधनता द्रव्यस्य तदेव मेध्यहोतव्यम् । अन्येतु भोजनकाले कुतश्चिदाहृत्यमप्यगेहेवाभुञ्जते तच्च हुतशेषमपि न प्रतिपिद्धं मांसेतु पुनर्वचनान्नियमः । न कदाचिदेवानुपयुक्तं भोज्यमिति । यदि चातुर्वर्ण्यस्यात्राधिकारस्तदा यद्रक्ष्यति

परस्तातु शुद्धविधौ चतुर्णामपि वर्णानामिति तदनर्थकम् । तत्रैव तस्य प्रयोजनं वक्ष्यामः । अथ श्वमांसाद्यपि शुद्धस्य भक्ष्यं प्रामोति द्विजातिग्रहणात्पूर्वम् । किंत्वेकादशे विद्वुराहखरोष्ट्राणामित्यादिश्लोकत्रयनिर्दिष्टा शुद्धस्यापि न भक्ष्याद-
तिज्ञापकं दर्शयिष्यामः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इह खलु मांसेषु सर्ववर्णाविशेषेण भक्ष्याभक्ष्यविवेको दर्शितः तत्र द्विजातीनां त्रयाणां याद-
शेन नियमेन भक्ष्यमांसानामपि भक्षणं तत्कथयितुमवतारयति एतदुक्तमिति । द्विजातीनां त्रयोणां सामान्यात्तदुक्तम् । भ-
क्षणो वर्जने च विधिं प्रकारं द्विजातीनामेव ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमुक्तम् । अत ऊर्ध्वमांसस्य भक्षणवर्जने च विधाननिर्णयं वक्ष्यामि ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । अशेषतः शेष प्रायश्चित्तसोपि परिशिष्टो विद्यते न यत्र तेन प्रायश्चित्तसहितं भक्ष्यमुक्तमिति
सूचीकटाहत्यायेन प्रायश्चित्ताभिधानमेकादशोक्तम् । द्विजस्यैवात्र प्रायश्चित्तमुक्तं न तुशूद्राणामिति मेधातिथिः । तत्र-
शूद्राणां मांसभक्षणे दोष एव नास्तीति जग्ध्वा मांसमित्युपक्रम्योपसंहारोऽसकृद्विजइति तत्रोक्तैः । स्थानभ्रष्टा एते भवन्ती-
ति भावः । प्रतिज्ञान्तरमाह मांसस्येति । भक्षणवर्जने यथा भक्षितव्यं यथा वा नेति ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । विधिं प्रकारम् ॥ २६ ॥

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ॥ यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नीषोमीये पशौ हुतशिष्टमांसं लक्षण्या प्रोक्षितमुच्यते । ननु प्रोक्षितशब्दो योगिकलक्षणे-
चनइत्यस्य धातोः प्रकालनक्रियानिमित्तकः तथाच प्रोक्षणीरासादय घृतं प्रोक्षणीयमिति प्रोक्षणीं भिरुद्धेजितास्यइति सर्वत्र
क्रियायोगात्प्रयुज्यते । यथासेचनसाधनं तत्र कुतो वैदिकसंस्कारनिमित्तकानां त्वसंयन्धे पशुलक्षणाद्भरणमांसं प्रवर्तते ।
मुत्स्य च शब्दार्थमितिक्रम्यकमिति लक्षणाश्रियते अतः प्रकालितमुदकादिना मांसं क्रियादिना युक्तम् । सत्या यद्यत्र वाक्या-
न्तराभ्यर्थवादाश्चेति निर्णयं भुञ्जाने स्युः अनुपाकृतमांसानि असंस्कृतांश्च मन्त्रैरिति । अतस्तत्पर्यालोचनया यामेवा-
र्थवतिष्ठते । यद्येव तत एव सिद्धत्वात्किमनेन केचिदाहुः अनुवादोपम । मांसच्छया भक्षणस्य विधिस्तावदयं न भवति
क्षुत्प्रतिघातार्थिनो लिप्सया प्रवृत्युपपत्तेः । सहि विधिरुच्यते । य. पुरुषस्य दृष्टेन प्रयोजनेन प्रवृत्तावसत्यां प्रवृत्यवबोधको-
यावजीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति । शास्त्रमेवात्र प्रमाणं । तत्रास्मिन्हेतु इदमभिमतमभिनिवर्तते अरुतेवायमनर्थ आपतत्ये-
वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते तत्र शास्त्रमेव मृग्यते । यत्र तु नाममन्यतो वगतः केवलागमैकगोचरैर्यः सति विधिरिति चो-
च्यते । इहतु भोजने कृते पुष्टिरुपजायते यदुःखं तन्निवर्ततइति । बाला अपि रतनपापिनो नोपदिष्टव्यमिति । नियमोपि भ-
वति तद्रूपानवधारणान् । यदि तावन्प्रोक्षितच भक्षयेदेवेति नियमस्तदा कालविशेषावच्छेदाभावादाहारविहारकालाअ-
प्यवसिदिपुरनवरतमश्वत्थे वासिते अशक्यश्चार्थ उद्दिष्टस्यात् यथांश्च मन्त्राद्भोजीति । यद्दहेव प्रत्यवेवार्दिति महाभाष्य-
कारेण विधिविशेष एव च नियम उक्तः । असंभवति च विधौ कुतो नियमः न चान्येन प्रोक्षितमन्येन लभ्येत तस्मादय-
मर्थः । अथ प्रोक्षितमेवेति अप्रोक्षितनेति परित्यज्या । नहि प्रोक्षितामीक्षितो मय भक्षणस्य त्यागादशनाया निवृत्तौ युगपत्प-
र्यायणया प्रवृत्त्या परिसंख्यालक्षणस्य विद्वान्मन्वात् । तथाप्यनुपाकृतमांसानां यैव सिद्धम् । अप्येवस्य पक्षस्यैव-
दोषमुपपादयन्ते । विशेषेण सर्वप्रोक्षितप्रतिषेध. शकुनीनामप्रतिषेध. प्रामोति । अत्र येषामेव प्रोक्षणविहिततेषां नु-
प्रतिविधानाद्यभावादिनिविशेषपरिग्रहेन प्राणमस्ति तदयुक्तमन्यते एवं सति भेदेन शकुनीनामप्रतिषेधानुक्रमेण गमक-

भाषदिप्राणस्य कल्पितम् । अतःसर्वभैतस्य भोजनम् । तथाच प्राणसंवादीपनिपदि श्रूयते । सहोवाच किमेतद्वंभविष्य-
सीति । यदिदंकिंचित् आश्वभ्यआकीटपतद्विभ्यदति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रापरेषामंतमुत्थापयति प्राणस्यान्मिति । प्राणस्य जीवात्मनः । यतोऽकल्पयदतस्तस्य
भोजनं भोज्यम् ॥ २८ ॥

(३) कुड्डूकः । ग्रीणान्यये मांसभक्षणानुवादमाह प्राणस्यान्मिति । प्राणितीति प्राणोजीवः शरीरान्तर्गतोभोक्ता
तस्यादनीयसर्वमिदं ब्रह्मा कल्पितवान् । किंतदाह जद्धमं पश्यादि स्थावरं व्रीहियवादि सर्वैतस्य भोजनं तस्मात्प्राणधार-
णार्थंजीवोमांसंभक्षयेत् ॥ २८ ॥

४) राघवानन्दः । अत्रार्थं भूतार्थवादमाह प्राणस्येति । भोजनं भक्ष्यम् ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । ग्रीणानामेव चान्ययइत्यस्यार्थवादंश्लोकत्रयेणाह प्राणेति । प्राणस्य प्राणिनः ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राणस्यान्मित्तराभ्य यज्ञायेति पर्यन्तंचार्वाकपूर्वपक्षोनिहस्यते प्राणस्येति । प्राणस्य क्षुद्रि-
पासे इति श्रुतिः । प्रजापतिरिदं सर्वमन्प्राणस्याकल्पयत् । सर्वस्थावरंजद्धमंप्राणस्य भोजनस्पृष्टम् ॥ २८ ॥

चराणामन्नमचरादंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ॥ अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणांचैव भीरवः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । चराश्चरणपतनरणोत्साहयोगिनःश्वेननकुल्यादयः तेषामचराः सर्पकपोतादयः अन्नम् ।
एव दंष्ट्रिणां सिंहव्याघ्रादीनां अदंष्ट्रिणः रुरुषृपातादयोऽष्टगाः । अहस्ताःसर्पमत्स्यादयः सहस्तानां नकुलनिषादादीनाम् ।
शूराणां महोत्साहयुक्तानांजीवितनिरपेक्षाणांभीरवः प्रियजीविताः । अल्पसत्त्वाअन्नत्वेन हन्यन्ते ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूराणां सिंहवादीनां भीरवोऽष्टगाद्याः ॥ २९ ॥

(३) कुड्डूकः । प्राणस्यान्मिदं सर्वमित्येव प्रपञ्चयति चराणामिति । जद्धमानांहरिणादीनां अजद्धमास्तृणादयः ।
दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनामदंष्ट्रिणोहरिणादयः । सहस्तानांमनुष्यादीनामहस्तामत्स्यादयः । शूराणांसिंहादीनां भीरवोहस्त्या
दयोऽदनीयाएतादृश्यांविधातुरेव सृष्टौ ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतमेवानुभवशास्त्राभ्यांस्वहस्तपति चराणामित्यादिना । चराणांजद्धमानां अचराः स्थावराः।
शूराणां सिंहवादीनां भीरवोहस्त्यादयः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वप्राणस्य भोजनमित्येतद्विद्वेषोति चराणामिति । चराणांमनुष्यादीनामचमृक्षोषष्यादि । दंष्ट्रिणां-
व्याघ्रादीनामदंष्ट्रिणोऽष्टगादयः । सहस्तानां षृगनकुलादीनां अहस्ता सर्पादयः । शूराणांशक्ति मत्तचराणांभीरवोऽशक्ताअन्नम-
॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अचराः भक्ष्यगोघूमादयः चराणांप्राणिनामन्नम् । दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनां अदंष्ट्रिणोऽष्टगादयः अन्न-
भोज्यम् । अहस्तामत्स्यादयः सहस्तानांमनुष्याणामन्नम् । शूराणां सिंहवादीनां भीरवोऽष्टगादयः अन्नम् ॥ २९ ॥

नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोहृन्त्यहृन्त्यपि ॥ धात्रैव सृष्टास्माद्याश्च प्राणिनोऽन्तारएव च ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अन्नाभक्षयिता । आद्यान्प्राणिनः अनुशकयान् प्रतिदिवसंभक्षयन्नुष्यति धात्रैव प्रजापतिना
अन्तारआद्यांभवेपि सृष्टास्तस्मात्प्राणान्ययेषामंसमवश्यंभक्षणीयमिति विश्लोकी विधेरस्यार्थवादः ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अहन्यहन्याहारबुद्ध्याऽदन्मपि न दुष्यति न पापंलभते । इति तन्मतोपसंहारः ॥ ३० ॥

(३) कुङ्कुमः । भक्षयिताभक्षणार्हान्प्राणिनः प्रत्यहमपि भक्षयन् दोषं प्राप्नोति । यन्माद्विधात्रैव भक्षणार्हभक्ष-
पितारश्च निर्मिताइति । त्रिभिः श्लोकैः प्राणात्यये मांसभक्षणस्तुतिरियम् ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । अत्ता भक्षयिता । आद्यान् भक्षणार्हान् । आद्यान्सृष्टैर्ब्रह्मकृतत्वेन स्वाभाविक-
त्वात् सापेक्षत्वाच्च न दोषइति भावः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । अहन्यहनि आद्यान् भक्ष्यान् प्राणिनः अत्ता भोक्ता न दुष्यति । धात्रैव आद्याः भक्ष्याः
प्राणिनः च पुनः अत्तारएव भक्षकाएव सृष्टाः ॥ ३० ॥

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येपदैवोविधिः स्मृतः ॥ अतोऽन्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञार्थमांसस्य पिण्डप्राशिवादि जग्धिरशनं । एपदैवोविधिर्वैवेरितद्विहितम् । अन्यथातु मां-
साशी यतः शरीरपुष्पर्थकमांसाशने प्रवृत्तिः सराराक्षसोविधिःपिशाचानांमांसभक्षणेस्थितिरितिनिन्दा ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वमतमाह यज्ञायैति । यज्ञाय यज्ञाद्भूषेपप्रतिपत्तिस्तिद्धये । जग्धिर्भक्षणं दैवोविधिः देव-
नार्थप्रवृत्तत्वात् । अतोऽन्यथा उपाकृतमांसव्यतिरेकेण । राक्षसोराक्षसान्नाशनरूपत्वात् अतएवाप्ये वक्ष्यति ॥ यक्षराक्षःपि-
शाचानांमद्यंमांससुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन भक्ष्यदेवानामभ्रता हविरिति ॥ देवानांहविर्देवतार्थमुपात्तांमांसहविरभ्रतान्यमांसं
भक्षयमित्यर्थः । अत्रच वचने ब्राह्मणेनेतिवचनाद्ब्राह्मणस्यानुपाकृतमांसाशने क्षत्रियाद्यपेक्षया दोषभूयस्त्वंप्रतीयते । एवं
च ब्राह्मणैर्मांसभक्षणंयज्ञएव कार्यं तत्रान्यल्पः प्रत्यवायोऽनु तत्र्यवायाभावएव तथाच महाभारते ॥ शोक्षिताभ्युक्षितमांसं
तथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमितिज्ञेयंविपरीते तु लिप्यतइत्युक्तम् ॥ शोक्षितं पशुवन्धार्थं । अम्बुक्षितं श्राद्धार्थं । ब्राह्म-
णानांकाम्ययेति व्याख्यातमेव । अत्रच शोक्षितव्यतिरिक्तोपादानं शोक्षितपेक्षयाधिकपापहेतुत्वेपि वृथामांसाशनापेक्षयाऽ-
ल्पदोषत्वोपवर्णनार्थम् । अतएवानुपाकृतमांसानित्यभक्ष्यगणे श्राद्धादावपि मांसस्याभक्ष्यत्वाभिधानम् । तथा शोक्षितंभ-
क्षयेदित्यादिनान्येषामपि प्रकाराणांभक्षणाभ्यनुज्ञानच न विरुध्यते । लिप्यते संपूर्णपापेन युज्यते । यत्तु पुराणादिषु पितृ-
कल्पे समानांद्भिजानांभक्षणोद्देशेन गांहत्वा श्राद्धकरणेतेन च जन्मान्तरे जातिस्मरत्वमुक्तम् तत्र मांशोऽन्यथाभ्यसहितश्राद्ध-
शभावाच्चातिस्मरत्वं मांसभक्षणार्त्तनेकतिर्यभ्योनिगमनमिति न काचिदनुपपत्तिः । अतएवयत्त्वार्थपक्रमपि पितृकार्या-
दि कृत्वा भुज्यते तद्ब्राह्मणानामतिगाहृतं क्षत्रियादीनांतु न तादृग्दोषकरदेवपित्रादिकार्यमकृत्वा तु भक्षणं सर्वपांगहित-
मिति व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ ३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । अथ शोक्षितभक्षणनियमार्थवादमाह यज्ञायैति । यज्ञसंपत्त्यर्थतदद्भूतमांसस्य जग्धिर्भक्षणमेतदे-
वमनुशानं । उक्तव्यतिरिक्तप्रकरणेन पुनरात्मार्यमेव पशुव्यापाद्य तन्मांसभक्षणेपु प्रवृत्तीराक्षसोचितमनुदानमित्युत्तरा
र्थवृथामांसभक्षणनिवृत्त्यनुवादः ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । जग्धिर्भक्षणं । यज्ञाय यज्ञार्थम् । मांसस्य तद्विना रागतोभक्षणे दोषमाह अतइति अन्यथा
उक्तविधिंविना । राक्षसआहुरोऽनरकायैव ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मांसस्य जग्धिर्भक्षणं यज्ञाय यज्ञविषयएव पुरोडाशमानमित्येपदैवोविधिः । अतः अन्यथा अ-
भिधाना प्रवृत्तिःमांसभक्षणे राक्षसोविधिरुच्यते । तथाया शोक्षितंभक्षयेन्मांसतथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमिति श्लेषवि-
धयेति तु लिप्यतइति महाभारतवचनेन । यज्ञाद्भूषेपप्रतिपत्तिस्तिद्धयेऽपि मांसभक्षणं (ल्पप्रत्यवायहेतुः) ॥ ३१ ॥

यनियम । अतश्चेदशेनिमित्ते मासमश्रान्तात्महा सपद्यते । आत्मवधश्च सर्वतएवात्मानगोपायेत्तस्माद्ब्रह्मपुरायुष एव का
नामैयादत्येक्यतद्भवतीत्यादिश्रुतिभिर्मन्त्रार्थवादैश्चैतैर्दोषवान्नेतिज्ञापित । तथाहि मन्त्र । असूर्यानाम ते लोकाअ-धेन
तमसा वृता । तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येकेचात्महो जनाइति ब्रह्मचारिणोपि प्राणात्यये भक्षणमिष्यते । तस्यैवात्याद्य-
वस्थानिमित्त्वाचनिकप्रायश्चित्तमभिविष्यतीति । ब्रह्मचारीतु योश्चीयान्मधुमासकदाचनेति । क्षुधातु प्राणात्ययाशुद्धाया-
प्रतिषिद्धमासाशनमपीतिव्यासः । जानातीतिदर्शनेनैकाहिकचेष्यते । एतावता कान्तार अतीतव्याधौ तु न शक्यमेतत् ज्ञा-
तु मवश्यमशितेनानेन जीवतीति । तत्रतु प्रतिषिद्धयान्मयकुक्षुदादिमासभक्षणमिष्यते । भोक्षणदेवाभ्यर्चनसहितस्यतु प्रकृत-
त्वाद्दस्त्यनुज्ञान । व्याधेश्च न केवलमुत्पन्नस्य निवृत्त्यर्थयावत्कशक्षय्यातुरदुर्बालादीनासर्वकालमासाशन नियमतद्-
प्यते । स्त्रीमद्यनित्या क्षयिण श्रमव्याध्याचर्काशिता । नित्यमासरसाहाराआतुराश्चापिदुर्बला ॥ अशोक्षितस्यापि छागमा-
सस्य देवताद्यर्चनतु तैरवश्यकर्तव्यम् । असभवेतु कार्मश्चिदहनि न दोष ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । शोक्षितमुपाहृत भक्षयेत् यजमान । तथा बहूनाब्राह्मणाना यत्र मासभक्षणे सतोपस्तत्र
ब्राह्मणानां काम्यया इच्छया भक्षयेत् । यथाविधि वरणादिना नियुक्त ऋत्विक् आर्द्धीच । प्राणानामत्यये तदभक्षणे म-
रणनिश्चये । अत्रच भक्षयेदिति न विधोयते किंतु रागप्राप्तभक्षणमनूद्य परिसंख्यायते । यथा मन्वर्थागुवादी बृहस्पति ॥
रिंगा नियुक्तोविधिना हुत विप्रवृत्तस्तथा । मासमद्याच्चतुद्धेया परिसंख्या प्रकीर्तिता ॥ अतोऽन्यथा तु योश्चीयाद्विधिहत्वा
पिशाचकत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावत्प्राप्नोति मारणमिति ॥ अतएवात्र परिसंख्यादोषोपि न दोषाय स्मृत्यैव स्मृतेस्तथा
धारयात्तत्वात् ॥ २७ ॥

(३) कुक्षुक । शोक्षितभक्षयेदिति परिसंख्या वा स्यात् नियमविधिर्वा । तत्र परिसंख्यात्वे शोक्षितादयन् न भ-
क्षणायमितिवाक्यार्थं स्यात् । सचानुपाहृतमासानोत्पन्नैव निषेधात्प्रायश्चित्तस्मान्मन्त्रकृतभोक्षणालयसंस्कारयुक्तयज्ञहु-
तपशुमासभक्षणमिदयज्ञाद्बु विधीयते । अतएवासस्वताम्पशुम्नश्चैरित्यस्यानुवादवक्ष्यति । ब्राह्मणानाच यदा कामना भ-
वति तदावश्यमासभोक्तव्यमिति तदापि नियमतएकवारभक्षयेत्सह ब्राह्मणकाम्ययेतिमवचनान् । तथा श्राद्धे भधुपकंच
समासोमधुपकंदितिगुणवचनान् । नियुक्तेन नियमान्मासभक्षणायमिति । अतएव निधुक्तस्तु यग्यान्यायमित्यतिप्रमदोप-
वक्ष्यति । प्राणात्यये चाहारान्तराभावनिमित्ते घ्याधिहेतुके वा नियमतोमासभक्षयेत् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्द । शोक्षितमग्नीषोमीयादिपदवशिष्टम् । यथाविधिनियुक्त आर्द्धादौ । अ यये मासैकनिव र्यो
गैदतिचतुष्टये नियमविधि ॥ २७ ॥

(५) नन्दन । अवक्षयमपि मासगोक्षयैव भक्षयेत् । काम्यया श्रायनथा । यथाविधिनियुक्तोदेवपितृयोर्मा-
सहित । प्राणानामत्यय क्षुधादिपीडायाम् । एवंचतुर्था मासभक्षणे विधिरुक्त् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्र । मासभक्षयेत्शोक्षितादयन् न भक्षयेदित्यन्धनिषेधपरम् । च पुन नियुक्त सन् निमित्तत सम्ब्रा-
ह्मणानाकाम्यया भक्षयेत् । च पुन प्राणानामत्यये नाशे उपस्थिते मासभक्षयेत् औपधार्षमित्यर्थ ॥ २७ ॥

प्राणस्यान्मिदं सर्वप्रजापतिरकल्पयत् ॥ स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ २८ ॥

(१) मेघातिथि । प्राण कौशोवायु जीवबीजभूत पञ्चवृत्तस्योदानादिकस्यशरीररहित्यर्थम् । इदसर्वजगत्प-
न्नापतिरकल्पेनाकल्पयत् । इदमितिसामान्यतो निर्दिश्य विशेषेण निर्दिशति स्थावरजङ्गममिति । अतोऽहेतोः सर्वप्राणस्य
भाजनम् । तिर्यक्पक्षिमनुष्यसरोरुपावस्थाहेतुमद्भेदनिर्दिशत् । द्वितीयसर्वपहणमपुनरुक्तम् । यत प्रजापतिना सर्वं

मापदिप्राणस्य कल्पितम् । अतःसर्वमेतस्य भोजनम् । तथाच प्राणसंवादीपनिषदि श्रूयते । सहोवाच किमेत्वंभविष्य-
तीति । यदिदेकिंचित् आश्वभ्यआकीटपतङ्गेभ्यइति ॥ २८॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रापरंप्राणमनुत्प्राणपथयति प्राणस्थानमिति । प्राणस्य जीवात्मनः । यतोक्त्वपयदतस्तस्य
भोजनं भोग्यम् ॥ २८ ॥

(३) कुङ्कुः । प्राणान्यये मांसभक्षणातुवादमाह प्राणस्थानमिति । प्राणितीति प्राणो जीवः शरीरान्तर्गतोभोक्त
तस्यादनीयंसर्वमिदं ब्रह्मा कल्पितवान् । कितदाह जङ्गमं पशुवादि स्थावरं ग्रीहियवादि सर्वतरस्य भोजनं तस्मात्प्राणधार-
णार्थंजीवोमांसंभक्षयेत् ॥ २८॥

४) राघवानन्दः । अत्रार्थे भूतार्थंवाद्माह प्राणस्येति । भोजनं भक्ष्यम् ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । प्राणानामेव आश्वभ्यइत्यस्यार्थवादंश्लोकत्रयेणाह प्राणोति । प्राणस्य प्राणिनः ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राणस्थानमित्यारभ्य यज्ञायति पर्यन्तं चार्वाकपूर्वपक्षोनिरुह्यते प्राणस्येति । प्राणस्य क्षुत्पि-
पासे इति श्रुतिः । प्रजापतिरिदं सर्वमन्प्राणस्याकल्पयत् । सर्वस्थावरंजङ्गमं प्राणस्य भोजनस्पृष्टम् ॥ २८ ॥

चराणामन्मचरादंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः॥ अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणांचैव भीरवः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । चराश्चरणपतनरणोत्साहयोगिनःश्वेननकुत्स्यदयः तेषामचराः सर्पकपोतादयः अन्मम् ।
एव दंष्ट्रिणां सिंहव्याघ्रादीनां अदंष्ट्रिणः रुरुपृषतादयोभृगाः । अहस्ताःसर्पमत्स्यादयः सहस्तानां नकुलनिपादादीनाम् ।
शूराणां महोत्साहयुक्तानांजीवितनिरपेक्षाणांभीरवः प्रियजीविताः । अल्पसत्वाअन्मत्वेन हन्यन्ते ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूराणां सिंहादीनां भीरवोभृगाद्याः ॥ २९ ॥

(३) कुङ्कुः । प्राणस्थानमिदंसर्वमित्येव प्रपञ्चयति चराणामिति । जङ्गमानांहरिणादीनां अजङ्गमासृणादयः ।
दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनामदंष्ट्रिणोहरिणादयः । सहस्तानामनुप्यादीनामदृस्तामत्स्यादयः । शूराणांसिंहादीनां भीरवोहस्त्या
दयोऽदनीयाएतादृश्यांविपातुरेव सृष्टौ ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतमेवानुभवशास्त्राभ्यांस्वहरतयति चराणामित्यादिना । चराणांजङ्गमानां अचराः रथावराः।
शूराणां सिंहादीनां भीरवोहस्त्यादयः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वप्राणस्यभोजनमित्येतद्विद्वणोति चराणामिति । चराणामनुप्यादीनामचरुक्षौषध्यादि । दंष्ट्रिणां-
द्याघ्रादीनामदंष्ट्रिणोभृगादयः । सहस्तानां शृगनकुलादीनां अहस्ता सर्पादयः । शूराणांशक्तिमत्ताराणांभीरवोऽशक्ताअन्म-
॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अचराः भक्ष्यागोभृमादयः चराणांप्राणिनामन्मम् । दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनां अदंष्ट्रिणोभृगादयः अन्म-
भोग्यम् । अहस्तामत्स्यादयः सहस्तानामनुप्याणामन्मम् । शूराणां सिंहादीनां भीरवोभृगादयः अन्मम् ॥ २९ ॥

नात्ता दुप्यत्यदनायान् प्राणिनोहन्त्यहन्त्यपि ॥ धात्रैव सृष्टासाद्याश्च प्राणिनोऽन्तारएव च ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्ताभक्षयिता । आद्यान्प्राणिनः अशुंभकयान् मतिदिवसेभक्षयन्तुप्यति धात्रैव प्रजापतिना
अन्तारआर्षाडभयेपि सृष्टास्तस्मात्प्राणान्ययेमांसमवस्यंभक्षणीयमिति विश्व्लोकी विधेरस्यार्थवादः ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अहन्यहन्याहारबुद्ध्याऽदन्मपि न दुष्यति न पापंलभते । इति तन्मतोपसंहारः ॥ ३० ॥

(३) कुङ्कुमः । भक्षयिताभक्षणाहन्प्राणिनः प्रत्यहमपि भक्षयन् दोषं प्राप्नोति । यन्मादिधात्रैव भक्षणाह्मभक्ष-
वितारश्च निर्मिताइति । त्रिभिः श्लोकैः प्राणान्त्यये मांसभक्षणस्तुतिरियम् ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । अत्ता भक्षयिता । आद्यान् भक्षणाहन् । आद्यात्सृष्टेर्ब्रह्मकृतत्वेन त्वाभाविक-
त्वात् सापेक्षत्वाच्च न दोषइति भावः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । अहन्यहनि आद्यान् भक्ष्यान् प्राणिनः अत्ता भोक्ता न दुष्यति । धात्रैव आद्याः भक्ष्याः
प्राणिनः च पुनः अत्तारएव भक्षकाएव सृष्टाः ॥ ३० ॥

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येपदैवोविधिः स्मृतः ॥ अतोन्वयाप्रवृत्तिस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञार्थमांसस्य पिण्डप्राशिञ्चादि जग्धिरशनं । एपदैवोविधिर्देवैरेतद्द्विहितम् । अन्यथातु मां-
सस्य यतः शरीरपुण्यार्थकमांसाशने प्रवृत्तिः सराराक्षसोविधिःपिशाचानामांसभक्षणेस्थितिरितिनिन्द्या ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वमतमाह यज्ञायेति । यज्ञाय यज्ञाद्भूषेपमतिपत्तिसिद्धये । जग्धिर्भक्षणं दैवोविधिः देव-
नार्थप्रवृत्तत्वात् । अतोन्वया उपाकृतमांसव्यतिरेकेण । राक्षसोराक्षसान्नाशनरूपत्वात् अतएवाद्ये वक्ष्यति ॥ यक्षरक्षःपि-
शाचानामंशंमांससुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यदेवानामभ्रता हविरिति ॥ देवानांहविर्देवताथमुपात्तामांसहविरभ्रतात्यमांसं
भक्ष्यमित्यर्थः । अत्रच वचने ब्राह्मणेनेतिवचनाद्ब्राह्मणस्यानुपाकृतमांसाशने क्षत्रियाद्यपेक्षया दीपभूयस्त्वप्रतीयेते । एवं
च ब्राह्मणैर्मांसभक्षणंयज्ञएव कार्यं तत्राप्यल्पः प्रत्यवायोनुतु प्रत्यवायाभावएव तथाच महाभारते ॥ श्रोक्षिताभ्युक्षितमांस
तथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमितिज्ञेयंविपरीते तु लिप्यतइत्युक्तम् ॥ मोक्षित पशुवन्धार्थं । अभ्युक्षितं श्राद्धार्थं । ब्राह्म-
णानां काम्ययेति व्याख्यातमेव । अत्रच श्रोक्षितव्यतिरिक्तौपादानं श्रोक्षितापेक्षयाधिकपापहेतुवेपि बृथामांसाशनापेक्षयाऽ-
ल्पदोषत्वोपवर्णनार्थम् । अतएवानुपाकृतमांसातीत्यभक्ष्यगणे श्राद्धादावपि मांसस्याभक्ष्यत्वाभिधानम् । तथा श्रोक्षितंभ-
क्षयेदित्यादिनाम्येषामपि प्रकाराणांभक्षणाभ्यनुज्ञानच न विरुध्यते । लिप्यते संपूर्णपापेन युज्यते । यत्तु पुराणादिषु पितृ-
कल्पे समानांद्भिजानांभक्षणादेशेन गां हत्वा श्राद्धकरणेन च जन्मान्तरे जात्रिस्वरत्वमुक्तम् तत्र प्राचीनभाग्यसहितश्राद्ध-
प्रभावाज्जातिस्मरत्वं मांसभक्षणात्त्वेनेकतिर्भूयोनिगमनमिति न काचिदनुपपत्तिः । अतएवयत्त्वार्थंपकमपि पितृकार्या-
दि क्त्वा भुज्येत तद्ब्राह्मणानामतिगाहृत क्षत्रियादीनांतु न तादृग्दोषकरदेवपित्रादिकार्यमकृत्वा तु भक्षणं सर्वपांगहृत-
मिति व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ ३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । अथ श्रोक्षितभक्षणनियमार्थवादमाह यज्ञायेति । यज्ञसंपत्त्यर्थतदङ्गभूतमांसस्य जग्धिर्भक्षणमेत-
वमनुष्ठानं । उक्तव्यतिरिक्तप्रकरणे पुनरात्मार्थमेव पशुव्यापाद्य तन्मांसभक्षणेपु प्रवृत्तीराक्षसोचितमनुष्ठानमित्युत्तरा
र्थायामांसभक्षणनिवृत्त्यनुवादः ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । जग्धिर्भक्षणं । यज्ञाय यज्ञार्थम् । मांसस्य तद्दिना रागतोभक्षणे दोषमाह अतइति अन्यथा
उक्तविधिनिना । राक्षसआहुरोरकार्येव ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मांसस्य जग्धिर्भक्षणं यज्ञाय यज्ञविषयएव पुरोडाशमात्रमित्येपदैवोविधिः । अतः अन्यथा अ-
विधिना प्रवृत्तिःमांसभक्षणे राक्षसोविधिरुच्यते । तद्यथा श्रोक्षितंभक्षयेन्मांसतथा ब्राह्मणकाम्यया । अल्पदोषमिति ज्ञेयवि-
परीते तु लिप्यतइति महाभारतवचनेन । यज्ञाद्भूषेपमतिपत्तिसिद्धयेऽपि मांसभक्षणं त्वल्पप्रत्यवायहेतुः ॥ ३१ ॥

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ॥ देवान्पितृंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । मृगपक्षिमांसविषयमिदंशास्त्रम् । रुरुष्टपतादीनां शशकपिञ्जलादीनांमांसंदेवानांपितृणांचार्च-
नंरुत्वा खादतेन दोषः । यथा गृहे वैश्वदेवाचर्यरुते सविधानं विनापिद्वैश्वदेवेनोदनादिभोजनमस्ति न तथा
मांसस्याएवमर्थमेतत्पुनर्वचनं देवान्पितृंश्चार्चयित्वेति । अन्यथा गृहस्थस्य पूर्वमेव भोजनमेवंरूपंदेवेभ्यदति । तेन शब्दे-
नोद्दिश्य शुचौ देशे मांसस्य प्रक्षेपः । यदिवा अग्रये वायवे सूर्यायजातवेदसइति देवार्चनंकर्तव्यम् । फलैर्वावर्तयन्प्रो जु
हुयादाहुतय.रुत्वाअग्निमतोत्यन्नमवन्ति । नचाशौ होमेन विना बलिह्वरणं कर्तव्यम् । कर्मान्तरस्य प्रयोगान्तरस्यच
प्रतिपादितवान् । आस्तांतावदेतत् । अन्येतु श्राद्धं च पितृणामर्चनमाहुः । दृष्टश्च श्राद्धेऽर्चनप्रयोगः । पितृश्रैवाष्टकान्द
न्ति ततश्च सर्वस्मृतिकारैःश्राद्धमेव विहितं न पुनरन्या काचिदेवक्रिया । कस्यपुनर्मांसस्य क्रयसंभवः यावता आपणभूने
मांसक्रियमाणसौनमापद्यते । अयोच्यते । सौनिकैरहृतस्य स्वयमृतस्य पशोर्मांसमभक्ष्यमनारोग्यकरत्वात् । उच्यते
व्याधशाकुनिकादिभिररुतं क्रेष्यते नच ते सौनिकादातिप्रसिद्धास्तेषु विक्रयार्थंभ्राम्यद्दिग्दृश्यानीतभवति तदा संभवति
क्रयः नहि तत्सौनुमुच्यते । स्वयंवाप्युत्पाद्य ब्राह्मणोयाश्चायाक्षत्रियोभृगयाकर्म्मणा ॥ ३२ ॥

(२) शर्वज्ञनारायणः । तत्र क्षत्रियादीन्प्रत्यनिषिद्धमांसभक्षणप्रकारमाह क्रीत्वेति । स्वयमुत्पाद्य मृगयादिन
हत्वा । परोपकृतं लब्धं । स्वयमुत्पादनसाहचर्याच्च क्षत्रादिपरमेवैतत् । ब्राह्मणस्य यज्ञोद्देशंविना पशुर्हिंसाया.पूर्वमेव
निषेधान् ॥ ३२ ॥

(३) कुडूकः । क्रीत्वा आत्मना चोत्पाद्य अन्येन वा केनाप्यानीय दत्तमांसं देवपितृभ्योदत्त्वा शेषंभक्षयन्
पापमाप्नोति । अतः प्रोक्षितादिचतुष्टयभक्षणवन्नेदंनियतंभक्षणं नदुष्यतीत्यभिधानात् । वर्षेवर्षेऽश्वमेधेनेत्यादिवक्ष्य
माणमांसवर्जनविधिरभ्येतद्विषयएवाविरौधान् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । उपकृतं दत्तम् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दमः । पूर्वविधातृविहितत्वात्प्रक्षणत्वाच्च धर्मस्य प्राणापेक्षेमांसभक्षणे नदोषइत्याह नात्तेतिपञ्चभिः ।
यज्ञाजग्निधरेपदेवोविधिः । इतरमपि विधिमाह क्रीत्वेति । अर्चयित्वा मासेन । मांसं देवपितृभ्योदत्तम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रीत्वा स्वयमुत्पाद्य मृगयादिना परोपकृतमेव च परेणान्येनोपकृतमात्नीतंमांसं देवान्पितृन्चार्चि
त्वा खादन्दुष्यति । एतदक्षत्रियविषयम् ॥ ३२ ॥

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ॥ जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशाः ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वाकादेवाचर्चनशिष्टात् ब्राह्मणकामनादिनिमित्तान्तरयज्ञक्षणयोगिविधित्तेननाश्रीयात् । मांसं ।
उक्तानुवादोऽयंआपदि प्राणाग्नये देवाद्यर्चनमपि नापेक्ष्यम् । ननुचैतदपि निमित्ततयोक्तमेव ततश्चविधिरेवायनाविधिःसत्
प्रोक्षितसन्धानोत्पजस्यैव तत्र सनिधानमाशङ्कायांशशादिविषयेऽभ्यनुज्ञानार्थमनापदीत्युच्यते । किंताहि विष्यर्थानुदानप-
रोविधिज्ञउच्यते तथालौकिकानुष्ठानेपि जानातिरूपचारान्प्रयुज्यते । एवमतज्जानातीति अनुष्ठानपरे प्रयुज्यते अचफलकथा-
यांजग्ध्वा अशास्त्रीयेणनिमित्तेन प्रेतोपकृतैःप्राणिभिरवशोद्यते येनविषययोग्योपेयांमांसमश्नाति तस्य विविधा पीडा भवति ।

(३२) परोपकृत = परोपकृतं (ज, झ, ञ, ढ)

एतावन्नात्रपरमेतत् । अन्यथा प्रायेण छागादिमांसमश्नन्ति लोकानचछागादयोमांसाशिनः । अथवा तत्कृतेनाप्रायेणस्र-
व्याद्भिरस्यद्यमानस्तैरद्यतदत्युच्यते ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतब्राह्मणविषयमुपसंहरति नाद्यादिति । अविधिना उपाकरणस्यतिरेकेण । विधिज्ञो-
मांसाशनविधिज्ञः द्विजोब्राह्मणः ॥ ३३ ॥

(३) कुङ्कुमः । मांसभक्षणानुष्ठानदोषज्ञोद्विजातिरनापदि तत्तद्देवाद्यर्चनविधानविना न मांसंभक्षयेत् । यस्मा
दविधानेन योमांसंसादति सपृतःसन्मन्त्रांसेन भक्षिततैः प्राणिभिः परलोकं स्वर्क्षाणाक्षमःस्वाद्यतइति सर्वलोकानुवा-
दः ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनापदि रोगाद्यसंपत्तौ । तैर्भक्षितैः अवशोरक्षाणाक्षमः प्रेत्य मृतः अत्तायते ॥ ३३ ॥

(५) मन्दनः । योऽयमांसभक्षणेपोढाविऽधिरुक्तस्तद्विपर्ययेण भक्षणे दोषमाह नाद्यादिति ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैः पशुभिः द्विजः ब्राह्मणः अद्यते भक्ष्यते अवशः परार्थीनःसन् ॥ ३३ ॥

न तादृशं भवत्येनोमृगहन्तुर्धनार्थिनः ॥ यादृशं भवति प्रेत्य यथामांसानि खादतः ॥ ३४ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रसिद्धार्थःश्लोकः ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आहारबुद्ध्या तु भक्षणमतिनिन्दितंनश्येत्याह नतादृशमिति । धनार्थिनइतिवदन्तस्य
मांसविक्रयजीविनस्तदेकवृत्तितया नातिशयितदोषतेतिच दर्शयति ॥ ३४ ॥

(३) कुङ्कुमः । मृगवधजीविनोऽप्याधादेर्धननिमित्तमृगाणांहन्तुर्न तथाविधपापं भवति यादृशमदेवपितृशेषभूतमां-
सानि खादतःपरलोके भवतीति पूर्वानुवादएव ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । अहोकरुणवर्ततइत्याह नेति । एनोदुःखं । मृगहन्ता देहयात्राद्यर्थंभवंतं अयंतु भोगार्थमित्य-
स्ति विशेषः ॥ ३४ ॥

(५) मन्दनः । ब्रथाऽविधिना ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धनार्थिनः क्रेतुः मृगहन्तुः तादृशं एनः पापं न भवति ब्रथामांसानि खादतः प्रेत्य यादृशमेनो-
भवति ॥ ३४ ॥

नियुक्तस्तु यथान्यायं योमांसं नात्ति मानवः ॥ सप्रेत्य पशुतां याति संभवानेकैर्वंशतिम् ॥ ३५ ॥

(१) मेघातिथिः । जन्मानि अवश्यंमाणात्ययसंभवे देवाचर्चनयोनिकरोति अथच मांसमश्नाति सद्दुप्यत्येव ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न चार्थव्यज्राह भोजनादौ मृचोमांसभक्षणदीपदर्शनात्ततोनिवर्ततत्कालमासाभक्षण
स्यैवातिदोषहेतुत्वात् । अतआदावेव याजनादीनिवर्ततेत्याह नियुक्तस्त्विति । यथान्यायं वरणादिना ॥ ३५ ॥

(३) कुङ्कुमः । श्राद्धे मधुपर्के च यथाशास्त्रनिमुक्तं सन्धोमनुष्योमांसं खादति सपृतःसन्नेकैर्वंशतिजन्मानि
पशुमर्वाति । यथा विधिनियुक्तस्त्वित्येतन्नियमातिक्रमफलविधाननिर्देशः ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । यथाविधि नियुक्तइत्युक्तं तत्रार्थवादमाह नीति । नियुक्तः श्राद्धादौ । संभवान् जन्मानि
उपरतब्रह्मभारणविना ॥ ३५ ॥

(५) नन्दन. । देवे विभ्ये च नियुक्तस्य मांसाभक्षणे दोषमाह नियुक्तइति ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्र. । प्रतिपसवमाह नियुक्तइति यथान्याय विधिना नियुक्तः आर्वाङ्ग्यादाँ निमज्जितः मानवः ब्राह्मणः मांसान्ति न भक्षयति स. भ्रेय्य भवे जन्मनि एकविंशतिपर्यन्तपरुतांयाति । एतद्ब्राह्मणविषयम् ॥ ३५ ॥

असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विषः कदाचन ॥ मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । गोक्षणादय. पशुवन्धेममन्त्रवन्तः सस्काराविहितारते येषांक्रियन्ते पशुना वैदिकयागशेषाणांमांसमदात् । सीतायज्ञादिषु च सत्यपि सामयाचारिकयागशेषत्वे मन्त्रसस्काराभावादभक्ष्यता । शाश्वतंशाश्वतोन्निषेधैः विकृत्यर्थः । आस्थित आश्रितः ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । नाद्याद्विधिनेति यत्प्रागुक्तमत्र विधिश्चाद्यर्थेनरुक्त्या तदेव स्पष्टयति असंस्कृतानिति । मन्त्रोपाकरणनियोजनगोक्षणादिमन्त्रैः । एतेनोपाकरणादिसंस्कारसंस्कारस्यैव पशोमांसविषेण भक्ष्यम् । सत्त्वान्ब्रह्मकायां पशुकल्पे मधुपर्के सीमे हविर्यज्ञविशेषेचास्तीति सत्रैव मांसाशनविषेण कर्मम् । तदपि पूर्वमुंनिभिः स्तत्वात्क्रियते मनु सर्वथाशेषाभावादिर्निर्वाहार्थं शाश्वतविधिमास्थितइत्युक्तम् । शाश्वतंविधिं मन्त्रविषयकारपूर्वपाणाम् । आस्थितंआश्रितम् । एवंचतदामिषेण कर्तव्यमिति पार्वणपरम्परणोक्तमपि क्षत्रियादिपरमेव ॥ ३६ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । वेदविहितमन्त्रवन्धेगोक्षणादिसंस्काराणां पशुना विधिः कदाचिन्नाश्रीयात् । शाश्वतं प्रवाहानादितया नित्यपशुयागादिविधिमास्थितो मन्त्रसंस्कृतानेवाश्रीयादिति । गोक्षितंभक्ष्येमांसमित्येतेत्यानुवादाधर्मतेत् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्द. । विधिनिषेधकारो निगमयति अमुंस्वतानिति । शाश्वतं शास्त्रोक्तम् ॥ ३६ ॥

(५) नन्दन. । सममपिविधिमाह असंस्कृतानिति । असंस्कृतान्याजुषैरुपाकरणपर्याप्तकरणादिययुक्तैर्मन्त्रैरस्युक्तान् । मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् । अभक्षणाहानिपिपशून्मन्त्रैः संस्कृतान्कवाऽद्यादिति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्र. । मन्त्रे उपाकरणमपोजनगोक्षणादिभिः असंस्कृतान्पशून् । विषइत्युपलक्षणभात्रं अन्येपि कथ्यन्तानाद्यात् न भक्षयेत् । मन्त्रैः संस्कृतान्पशून्द्यात् । शाश्वतविधिमास्थितः शाश्वतमित्यनेन मुनिस्त्वत्वमुक्तम् । तेनाप्ये कृतमिति तेन तु सर्वथा दोषाभावः ॥ ३६ ॥

कुर्याद्दूतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा ॥ नत्वेव तु दद्या हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । यथेपाबुद्धिः स्यात्सीतायज्ञसज्जिकायज्ञखण्डिकायागादिषु समाचारमगणेषु पशुवध. फलकामस्यः प्याग्यः दद्याहि पशुवधोपयाचित्केनातिशयवती सत्यसपत्निरिति तन्निषेधार्थमाह । सङ्गे मस्तावत्पशुवधमसङ्गे धृतपशुं कुर्याद्दूतपशुमेव कुर्वीत । पशुना यद्यथे तस्याने धृतेन यजेत देवताः । तदि सामान्येनयागद्रव्यम् अथवा पिष्टपशुं पिष्टपशुमतिकृत्कृत्वा देवताभ्युपहरेत्पिष्टेन वा पुरोडाशादि कृत्वा । कथमपशुया पशुवधः । उच्यते । शिष्टानांसाभाचारमपाम् । ननु खीरुद्रजनानामवैद्यवैजान्त्रवेदमूलता शक्या कल्पयितुम् । देवताराधनार्थेनश्नैतदाचरन्ति नच देवताराधनार्थीनै वैदिकानि कर्माणि गुणत्वेन देवताभ्युतेः । अन्वयव्यतिरेकमूलतांवाञ्छेच्छति । इत्यने पशुवधोपयाचितकेन फलसपत्निरिति मन्वमानाः । अतो न वेदमूलता अन्वयव्यतिरेकावपि आन्तिमात्रमसङ्घातित्वेन । अतोऽयं श्लोकोऽप्यायभाभागांनुवादात्पत्रे सौहार्ददाचार्येण पठितः ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । यदा तु सर्वथा न्यन्तोत्करागता पशुभक्षणे भवति तदापि प्रकरणे तदाकाक्षा निवर्तनीया नंतु पशुहंसा युक्त्याह कुर्यादिति । घृतपशुघृतविकारः पशुमांसतुल्यरूपत्वात्पशुः । एवंपिष्टपशुः । संगेऽत्यन्तेऽर्था । भूताद्यभिभवः संगदिति केचित् तत्तु न त्येकप्रसिद्धमिति हेयमेव ॥ ३७ ॥

(३) कुङ्कुमः । सङ्ग आसक्तौ पशुभक्षणानुरागेण घृतमयीपिष्टमयीवा पशुमतिकर्तृकत्वात् खादयेत् न पुनर्देवताद्युद्देशविनैवपशुकदाचिदपि हन्तुमिच्छेत् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । घृतपशु घृतमयीपशुप्रतिकृति । संगे पशुविक्रमसक्तौ आसक्त्या भोजनेरामसक्तौवा अवश्यकर्मोत्कर्मणिवा न तु वैदिककर्मणि घृतपशुवाशविकादशावदानवाधापत्तेः । तस्माद्यज्ञेवधोऽवधइत्युक्तम् ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । हिसामविधिना न कुर्यादित्याह कुर्यादिति । सङ्गे संगत उत्सवादिनिमित्ते ज्ञात्वाऽदिसमवायदृति यावद्घृतपशुमुपाकुर्यात् । पशुस्थानेभूतघृतपिष्टमपूपादिकंचदद्यादिति ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । घृतपशुं सङ्गे आसक्तौ कुर्यात् । पिष्टपशुं तथा कुर्यात् । वृथा पशुहन्तुकदाचन नेच्छेत् ॥ ३७ ॥ यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वोह मारणम् ॥ वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । तावतीर्जमना मावृत्तोभारणं प्राप्नोति । वृथापशुघ्नः श्रुतिस्मृत्योरचोदितं पशुवधं करोति । तस्य मकरणात्महानवम्यादिषु लौकिकैर्व्यतिक्रियते । पशुघ्नइतिकमत्येच्छां संस्वरूपम् ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तावत्कृत्वस्तावत्स्वरूपावतारान् । वृथा उपाकरणान्दन्त्यत्र पशुघ्नः ॥ ३८ ॥

(३) कुङ्कुमः । देवताद्युद्देशान्तेरेणात्मार्थयः पशूहन्ति सवृथापशुघ्नोघृतः सन्यावत्संख्यानि पशुरोमाणि तावत्स्वरूपाभूतं जन्मनि जन्मनि मारणं प्राप्नोति तस्माद्दृथापशुं हन्यात् । तावत्कृत्वइति वच्यताव क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुसुप्तस्यः । इह ह्यशब्द आगमप्रसिद्धिसूचनार्थः ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षेऽण्डमाह यावन्तीति । अत्र ह्यशब्दः प्रसिद्धार्थोतीति ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । तावत्कृत्वः स्तावतोवतारान् । ह्यशब्दोऽनुकम्पायाम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृथापशुघ्नः पुहंयः इह लोके अधर्मान्मारणं कृत्वा यावन्ति पशुरोमाणि अष्टकोटिरोमाणि तावन्ति पशुघ्नयतमित्यसंप्राप्नोति जन्मनि जन्मनि ॥ ३८ ॥

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधीऽवधः ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । नायमनन्तरोक्तोदोषः । श्रुतिस्मृतिचोदिते वधे यज्ञाद्भूते याभूतिस्तन्निवृत्त्यर्थमेव । स्वयंभुवा मजापतिना पशवः सृष्टाऽत्पादिताः । स्वयमेवेत्यर्थवादः । अस्य जगतोर्विषयस्य यज्ञोऽप्योतिष्टोमादिः । भूत्यै भूतिविभवः पुष्टिः स्फीतिः तस्मात्तत्र योवधः सोऽवधोविज्ञेयः । हिसामन्यस्य पापपर्यनिवृत्तेरेवमुच्यते ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अत्र यज्ञार्थं हनने कथं तादृशोपाभावदत्पाशकामपनयति यज्ञार्थमिति । लोकरस्य भूत्यै जन्मने आहृत्या स्याप्यायनइति धीजपरंपरया शृङ्गोत्पत्तौ प्राणदुत्पादात् । श्रुतेनैकपशुहित्याऽनेकगणिनिरतारात्पशुदोषाभावउक्तः ॥ ३९ ॥

(३८) तावत्कृत्वोह=कृत्वोह (क, र, ग, ण, ष)

(३) कुङ्कुमः । यज्ञार्थं तु पशुवधे न दोषोऽस्याह यज्ञार्थपशवदिति । यज्ञसिद्धयर्थं यज्ञापतिनाऽऽत्मनेवादरेण पशव
सृष्टाः । यज्ञश्रायां शस्ताहुतिन्यायात्सर्वस्यास्य जगतोविवृद्धयर्थः । तस्माद्यज्ञे वधोऽवधएव । वधजन्यदोषाभावात् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य जगतोभूयैरुद्धृत्यै । तथाचर्गीता यज्ञाद्भवति पर्जन्यः । पर्जन्यादन्नसंभवः । अन्नाद्भव
वन्तिभूतानीत्यादि ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । यज्ञार्थं पशुवधे न दोषोऽस्तीत्याह यज्ञार्थमिति । यज्ञेऽवधोवधकार्याभावादवधः ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञः अस्य द्विजस्य सर्वस्य क्षत्रियादेः भूयै ऐश्वर्याय भवति तस्माद्यज्ञे वधोऽवधएव । प-
शोर्वधइति पाठः ॥ ३६ ॥

ओपध्यः पशवोवृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ॥ यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्रामुवन्त्युच्छ्रित्वाः पुनः ॥ ४ ० ॥

(१) मेधातिथिः । कथं पुनर्यज्ञे हिंसादोषो नास्ति । उच्यते । हिंसा हिंस्यमानस्य महानपकारः । प्राणवियोगेन
पुत्रदारधनविभवादिवियोगेन, सर्वानर्थोत्पत्तेरुच्छ्रितस्त्रयं समनन्तरं नरकादिफलविपाकस्य श्रयासत्तेः । यज्ञेतुहतानामुपका-
रोनापकारः नरकादिकञ्जानुत्पत्तेः । यतोयज्ञे निधनेविनाशंगताउच्छ्रितोहृत्कर्षजातितोदेवगन्धर्वयोनिवृद्धीपान्तरेषूत्तरं कुह-
मभृतिषु वर्षसहस्रादिविषु वर्षान्तरे वा जन्ममाप्नुवन्ति । अर्थवादाश्रयात् । नसत्र विधिः श्रूयते प्रामुवन्तीतिवर्तमा-
नोपदेशात् । न चार्थवादात्प्रतिपत्तीतिवद्विधिप्रतिपत्तियुक्ता । विध्यन्तरस्थाभावादसंभवाच्च सर्वोपमविधिमांसभक्षणम-
तिषेधशेषः । ऐहलोकसंपाद्यताप्यस्यमतिषेधो नत्वेवतुवृथाहन्तुं पशुमिच्छेदिति । यच्चाभ्युत्थानं यज्ञार्थपशवः सृष्टादिति त-
त्सर्वभक्षणप्रतिषेधतया प्रतीयते । तथाच वक्ष्यति नारुवा प्राणिनां हिंसा मत्यादि । नचात्रविधेरस्ति संभवः । नतिरं-
श्रापधिकारः संभवति विशेषविज्ञानाभावात् । न चानधिकृतस्य कर्तृत्वम् । नाप्यकर्तृत्वे शास्त्रीयात्कर्मणः फलोत्पत्तिः । न-
सत्र दृष्टवस्तुत्वाभावेन फलोत्पत्तिः यथा विषमवितुषोऽपि पीतवतो जनयत्येवस्वफलम् । नैववैदिकार्थाः । अचेतन्या-
ञ्चोपधादोनापृष्टिन्यायोऽपि नास्ति । दृष्टकिल कुतश्चन कर्मणः परमयुक्तादप्युत्पत्तिर्जाफलम् यः कामयेत पापीयां-
स्थादित्यादि तत्र विध्यन्तरशेषत्वाभावात्स्पृष्टत्वाच्च विधिप्रतिपत्तेर्मनुष्याधिकारत्वाच्च । शास्त्रस्य युक्ताह व्यापारसमा-
श्रितोवाचनिकस्तावन्मात्रोधिकारः । यथा परकीयाश्वमेधावशुभे ब्राह्मणस्य मापश्रितमुक्तम् इहत्वधिकारएव नास्ती-
त्युक्तम् । ओपध्योर्भादयः । पशवश्छागादयः वृक्षाः पूज्याः । तिर्यञ्चोऽपशवोऽपि पशवोऽपि हाविष्येन चोदना कपिञ्ज-
लनालमतदिति । भीमवृषहणादनद्वाहस्तिर्यञ्चोवाजपेयादौ तिर्यञ्चइति व्यपदिश्यन्ते । यद्यपि तेषां तत्र निधनं नास्ति तथा-
पि यावती च पीडा विद्यतइति सा निधनशब्देन लक्ष्यते । पक्षिणः कपिञ्जलादयो यद्यपि ते पशुत्वेन शोच्यन्ते । अं-
मसिद्धतरमयोगास्तु समयाभ्याः पशवैः समारण्यादिति । गवाद्योपक्षिणश्चतुष्पाजातिवचनः पशुशब्दः । गोवलीवर्दव-
क्षभेर्दोऽदृष्ट्यः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथाचवध्यस्याप्युपकारो भवेदित्याह ओपध्यइति । पशवश्छागा । तिर्यञ्चस्ततोभ्ये च-
तुष्पदाः । उच्छ्रितोहृत्तमजातीः ॥ ४० ॥

(३) कुङ्कुमः । किंच ओपध्यइति । ओपध्योर्ब्रीहियवाद्याः पशवश्छागाद्याः वृक्षाप्याद्यर्थाः तिर्यञ्चः क्रूमादयः । प-
क्षिणः कपिञ्जलाद्याः । यज्ञार्थं विनाशगताः पुनर्जात्युत्कर्षमाप्नुवन्ति ॥ ४० ॥

(३९) यज्ञस्य=यज्ञाऽस्य (क, ख, ग, घ, च, छ, ज, ङ, ण) .

(४) राघवानन्दः । ननु कथमवधस्तत्राह ओषध्यति । तिर्यञ्चोगोक्रुर्मदयः । उच्छ्रित्यीर्जान्पुत्कर्ष । नवधोसनुप-
कारायपश्वदिरयमुपकारक इत्यवधइतिभावः ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । यज्ञार्थं वधेन केवलंयजमानस्यैवाभ्युदयः किंतु पश्वदीनामपीत्याह ओषध्यति । उच्छ्रित्यीः
उच्छ्रयानभ्युदयानितियावत् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । तिर्यञ्चः तिर्यग्योनय यज्ञार्थनिधनमाताः उच्छ्रित्यीः उत्कृष्टजातीः उत्कृष्टजातिव प्रामुष्यन्ति
॥ ४० ॥

मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ॥ अत्रैव प्रशवोर्हिस्थानान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । यावत्स्यः काश्चिच्छास्त्रोदितार्हिसंस्तः संक्षिप्य दर्शयति । मधुपर्कां व्याख्यात । तत्र गोव-
धोविहितः । यज्ञोप्योतिष्ठोमादस्तत्र सत्यैकादशिन्यादि । पशुवधोनिरुद्धपशुवधादि । तत्रान्नएवच । पितृदैवतं पितरो-
देवतायस्मिन्कर्मण्यष्टकादौ नतु श्राद्धम् । तद्धि सिद्धेन मासेन विहितम् नच पशुवधश्चोदित । नचेदमेवावधायकयुक्त-
मउत्पत्तौ श्राद्धस्य हिंसायाजचोदितत्वात् । अस्यच विस्पष्टविधानादष्टकापशुवधेनापि नेतुंशक्यत्वाद्धिधित्वेचास्य मूल-
कल्पनामसद्वादिभ्यन्तरशेषनायाश्च वक्ष्यमाणत्वात् । येषां तु मत्तं पितृणां देवतानां च कर्म महायज्ञादि । ब्राह्मणैर्वैध्याश्चर्या-
नांचैववृत्त्यर्थमापदि पशुहिंसनमप्रामाण्ययेऽभ्यनुज्ञायते । अवेदाविहितहिंसामतिषेधोऽयम् । नचवेदविहिताऽभ्यनु-
ज्ञायते ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपसहरति मधुपर्कंचेति । यज्ञे पशुवधसोत्रामणीसोमेषु । पितृकर्मण्यष्टकायां । दैवतक-
र्मणि आश्वलायनगृह्यायुक्तपशुकल्पे अत्रैव ब्राह्मणेन हिंसाइत्येवकारेण ध्ववच्छिद्यपि नान्यत्रेति पुनर्वदनभ्यासे पू-
यांसमर्थमन्यन्तइतिन्यायेन निमित्तान्तरेण पार्वणादावपि हिंसायाऽतिशयितप्रत्यवायहेतुतादर्शयति ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लुकः । समासोमधुपर्कइति विधानान्मधुपर्कं च यज्ञे च ज्योतिष्टोमादौ पितृभ्ये देवे च कर्मणि श्राद्धादौ
पशवोर्हिंसनीयानान्यत्रेति मनुर्बहिहितवान् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । हिंसास्थलगतयति मध्विति । अत्रैवेति । तथाच श्रुतिः । न हिंस्यात्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थभ्यः
॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । त्रिष्वेव पशुवधइत्याह मध्विति । पितृदैवत्यकर्मश्राद्धम् ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अत्र मधुपर्कं पशुवध सत्ययुगपरोज्ञेयः ॥ ४१ ॥

एष्वर्थेषु पशून् हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद्विजः ॥ आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ४२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । वेदतत्त्वार्थेविदिति वेदस्य तान्त्रिकं तात्पर्यविषयमर्थं यदि जानाति यदि तत्कर्म सा-
क्षकरोतीतिथावत् । गमयत्युत्तमागतिततउपकाराधिकयाददौषइत्यर्थः ॥ ४२ ॥

(२) कुल्लुकः । एषु मधुपर्कादिषु पदार्थेषु पशून् हिंसन्नात्मानपशुचोत्तमां गतिस्वर्गाद्युपभोगप्रोग्रह्यवित्क्षणदेहदेशादि-
संबन्धभाषयति । वेदतत्त्वार्थेविदिति विद्वदधिकारबोधनार्थम् । नन्वन्याधिकारिकेकर्मणि कथमनधिकृतस्य पश्वदरेत्तम-
गतिमाप्तिं क्त्वा उच्यते । शास्त्रनमाणकत्वात् अस्यार्थस्य पितृधिकारिकायांजातेष्टावधनधिकारिणोऽपि पुत्रस्य पशुमाधिव-

द्विहापि पश्चाद्विगतफलसंभवाद्यजमानेषु कारुणिकतया पशुगतफलविशिष्टमेव फलकामयिष्यति अतएवात्मानं च पशुचे-
वेत्यभिधानात् यजमानव्यापारादेव पशुगतफलसिद्धिरुक्ता ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अतआह एष्विति । आत्मनःस्वर्गकामोपजेत वाप्यप्यश्वेतमाळभेतेति श्रुतेः । पशुभेति
यद्गार्थनिधनं प्राप्तादित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एष्वर्थेणु मधुपर्कादिषु पशून्निहंससद्विजआत्मानं पशुभ्योत्तमांगतिं गमयति प्रापयति ॥ ४२ ॥

गृहे गुरावरण्ये वन निवसन्नात्मवान्द्विजः ॥ न वेदविहितां हिंसां प्रापयति समाचरेत् ॥ ४३ ॥

(१) मेघानिधिः । न च गुरौ वसतो ब्रह्मचारिणोऽरण्ये चतुस्रस्यतोऽप्या कार्याद्विज्ञासति । अवकीर्णनो ब्रह्म-
चारिणः स्यादपि वानप्रस्थस्य तु नैवास्ति । ब्रह्मचारिणोऽप्यात्मोपेक्षणनैवेष्यते । अतोऽयं विधिरेव श्राद्धे गृहद्वयानुवा-
द एव । यदि चार्थं विधिः स्यादरण्ये आपद्यतीति किमात्मनमेतत्स्यात् । न च वानप्रस्थस्य साधकस्यापि पशुयागोऽस्ति
पुरोडाशाभ्यं वैवेत्यत्र दर्शयिष्यामदिति केचित् । उपाध्यायस्त्वाह युक्तं ब्रह्मचारिणोऽप्यात्मनः स्वयत्पराजितो वाऽथाप्येया-
दिनात्मत्यागोऽपि विहितस्तस्य नास्ति जीवितार्थाहिंसेति स्फुटतरं तत्रैव निरूपयिष्यते । ननु चापद्ययं प्रतिषेध उच्यते ।
तत्कृतस्तत्रैवानुज्ञानं व्याख्यायते । सत्यम् । अन्यथा न किञ्चिदनेन कृतं स्यात् । अर्थयादार्थमिति चेदर्थवादस्याप्यात्म-
नमस्त्वेवैवाप्यम् । अतोनापद्ययं प्रतिषेधो विधिश्चापद्यविरुद्धः । बहुभेदादापद्यमरुपीयस्यामापद्यमासिकमर्धमासिकं वा
भोजनं भविष्यतीति बुद्ध्यामवृत्तिर्निषिध्यते । यदां त्वेषामुद्धिरधुनैवानश्रुत्वा जीवामि यदानाभिमुद्रागततउपयशस्यथा-
वतायां तदापद्यनुज्ञा । एव सर्वतएवात्मानगोपायेदिति श्रुतिरनुगृहीता भवति ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गृहे गार्हस्थ्ये । गुरौ ब्रह्मचर्ये । अरण्ये वनस्थत्वभिक्षुत्वयोः । एतेन यथा ब्रह्म-
चार्यादीनां हिंसादोषस्तारुण्ये गृहिणोपीत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लुकः । गृहाश्रमे ब्रह्मचर्याश्रमे वानप्रस्थाश्रमे च प्रशस्तात्मा द्विजो निवसन्नापद्यपि नाशास्त्रोयां हिंसां स-
माचरेत् ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहद्वयादि त्रयमाश्रमत्रयसंसाहकम् । ब्रह्मचारिगृहस्थयोः स्वतोऽसाभोजनत्वेपि गुवादि-
हिंसासमाचरेत् ॥ ४३ ॥

(५) मन्दनः । गृहगृहाश्रमे । गुरोर्ब्रह्मचर्याश्रमे । अरण्ये वानप्रस्थाश्रमे ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मवान् यजमानः द्विजः । अवेदविहितां हिंसां समाचरेत् । गृहे गृहस्थाश्रमे । गुरोर्ब्रह्मचर्या-
श्रमे । अरण्ये वानप्रस्थाश्रमदिति । ब्रह्मचारिवनस्थसाहचर्याद्गृहस्थस्यापि हिंसायादोषः ॥ ४३ ॥

या वेदविहितां हिंसां नियताऽस्मिंश्चराचरे । अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मोहि निर्वर्तौ ॥ ४४ ॥

(१) मेघानिधिः । वेदविहितोयः माणवेषु सोऽस्मिन्नगतित चराचरेऽथावरजज्ञमे नियतोऽनित्योऽनादिः । यस्तु
वप्रादिः सौम्यव्यतिरेकश्रान्यादानात्ततः अतो वैदिकीमहिंसामेव विद्यात् अमुञ्च श्रयवायाभावात् । अहिंसेति कार्य-
तउच्यते न स्वरुपतः । ननु च सैव हिंसारूपभेदात्कर्मकार्याभेदः । उच्यते । वेदाद्धर्मोहिनिर्वर्तौ धर्मस्यापमंस्य च यत्कण-
नंतद्वेदादेवयोर्द्वेषेयामप्रमाणाप्यात् । वेदस्य स्वतएवाभ्युदयहेतुत्वकचित्तज्ञापयति । स्वरुपाभेदोऽपि नास्ति । क्रमवर्धपुरु-
षार्थत्वेन भेदादाश्रयभेदेन प्रवृत्तेः । लौकिकयामांसयोर्द्विषाणस्य चानवृत्तिः वैदिक्यां तु शास्त्रेण चोदितमिदं क्रमवर्धयति ।
निर्वर्तौ निःशेषेण भातः प्रकाशात्पगतदत्तियावत् ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । नियता सवैरनुधीयमाना । अहिंसामेव ता तामेवाहिंसा अहिंसासान्याभिधानेऽप्येवकार स्थानुपयोगात् । निर्बभौ प्रकाशगत ॥ ४४ ॥

(३) कुह्लूक । कथताहिंसेत्येहिंसात्वेवैदिकीदैशादिपशुहिंसानाधमायेत्यत आह यावेदविहितेति । या श्रुतिविहिता कर्मविशेषेदेशकालादिनियताऽस्मिन्नगति स्थावरजङ्गमात्मन्यहिंसामेव ताजानीयात् हिंसाजन्याधर्मविरहात् । दैक्षपशुह-
ननमधर्मं प्राणिहननत्वात् ब्राह्मणहननवत् इत्याद्यनुमानमुपजीव्यशास्त्रवाधादेव न प्रवर्तते दृष्टान्तीकृतब्राह्मणहननस्या-
प्यधर्मत्वे शास्त्रमेवोपजीव्यम् । वेदान्दर्मोहि निर्बभौ यस्मादनन्यप्रमाणकोधर्मोवेदादेव नि शेषेण प्रकाशतागत ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्द । किंच वेदविहिता हिंसा न हिंसेत्याह येतित्रिभिः । हिंसानोऽधर्मोयथावेदप्रमाणकस्तथा यज्ञे हिंसानोधर्मस्तत्प्रमाणक इति भावः । कर्म ब्रह्मोद्भवविद्धीति स्मृते ॥ ४४ ॥

(५) नन्दन । वेदान्दर्मोहि निर्बभौ न प्रमाणान्तरात् । तेनवेदविहितहिंसा हिंसात्वेन वक्तुनयुक्त्यभिप्राय ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्मिन्न्रचरे या वेदविहिता हिंसा विध्युक्ताहिंसा ताहिंसामहिंसामेव विद्याजानीयात् । धर्मोवेदान्निर्बभौ नितरावभौ प्रकाशतइत्यर्थः ॥ ४४ ॥

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ॥ सजीवश्च मृतश्चैव न क्वचित्सुखमेधते ॥ ४५ ॥

(१) मेघातिथिः । अकाशेऽत्रप्रतिपेधार्थीय प्रसिद्धोद्भूतव्य । अहिंसकानाच मातेपधासर्पव्याघ्रादीनाममति-
येन ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञानायण । अहिंसकायनपकारीणीत्प्रपकारिवधे दोषाल्पतोक्ता । आत्मसुखेच्छया आत्ममानहृ-
त्सार्थं मान्येयावध्यस्य चोपकाराय ॥ ४५ ॥

(३) कुह्लूक । योऽनुपघातकान्प्राणिनोहरिणादीनात्मसुखेच्छया मारयति सइहलोके परलोके च न सुखेन वर्ध-
ते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्द । अहिंसकानि मृगमीनादीनि । न क्वचिदिहामुत्र पूर्वकृताहिंसादुरदृष्टवशादिहापि ॥ ४५ ॥

(५) नन्दन । अहिंसकानीति विशेषणाद्याघ्रादिहिंसायादोषमात्रं सूचितम् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यान्यहिंसकानि भूतानि तानि यज्जात्मसुखेच्छया हिनस्ति सजीवत्स मृतसज्ञ जीवन्मृतकदत्य-
थ । क्वचिःकारिभ्रिच्छ्लोके सुखनेधते न प्रामोतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

योऽन्यनवधक्त्रेशान् प्राणिना न चिकीर्षति ॥ ससर्वस्य हितप्रेम्तुः सुरवमत्यन्तमश्रुते ॥ ४६ ॥

(१) मेघातिथिः । बन्धनवधाएव क्लेशः । अथवा विज्ञानादय ताभ्योन कर्तुमिच्छति विज्ञानानमेव येन नहत-
तद्विषयेच्छैव यस्य निवृत्ता न कैवल्यपीडान करीति यावद्विनेप्रेप्सितुमिच्छति सर्वस्य सहसुखमत्य तमश्रुते ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । नचिकीष येतादृक्संकल्पोत्पादनेन ॥ ४६ ॥

(३) कुह्लूक । योऽय धनमारणक्लेशादी प्राणिनाकर्तुनेच्छति ससर्वहितप्राप्तिदुरन्तसुखमाप्नोति ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्द । अहिंसकस्य गुणानाह यस्तिदाभ्या । बन्धनत्रपाम्प्राय क्लेशस्त । अयतं कल्पस्थायि ॥ ४६ ॥

यद्वायति यत्कुरुते घृतिं दध्नाति यत्र च ॥ तदवामोत्ययत्नेन योहिनस्ति न किञ्चन ॥ ४७ ॥

(१) मेघातिथिः । यच्चिन्तयति शुल्कमर्हणादि यत्र च रतिमभिलाषं भ्रातृव्यभिधेयवस्तुनि तदयत्नेन स्वल्पैवैव कालेनावाप्नोति । यत् कुरुते कर्मणा तत्कर्मनिष्पत्तिसमनन्तरमेवाविधेन प्राप्नोति ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ध्यायति चिन्तयति । रतिमिच्छाम् ॥ ४७ ॥

(३) कुक्षुकः । अन्वयः यद्ध्यायतीति । यच्चिन्तयति धर्मादिकमिदं मेस्तिविति यच्च श्रेयःसाधनं कर्म करोति यत्र च परमार्थध्यानादौ धृतिं दध्नाति तत्सर्वं प्रज्ञेयं च भवेत् । यउपघातनिमित्तं दंशमराकायपि न ध्यायादयति ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेव किंतु सत्यसंकल्पः श्यादित्याह यद्ध्यायतीत्यादि । अपतित्यदन्तस्य कर्म फलतो तिभावः । रतिविजिगीषा तेन वाचिककर्म लक्ष्यते ॥ ४७ ॥

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यति क्वचित् ॥ न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ४८ ॥

(१) मेघातिथिः । सर्वस्य हिंसामतिषेपलोकसंघातस्य मांसभक्षणशेषतदंशयति । यावत्प्राणिनो हतास्तावन्मांसं नोत्पद्यते हिंसाघातिशयेन दुःखावहा तस्मान्मांसं विवर्जयेत् । ननु चे स्वयं शतानां भवत्येवमांसं किमिदमुच्यते नाकृत्वेति । अर्थवादोय । स्वयं शतानां मांसं रोगहेतुत्वादाय मांसमेव न हन्तव्यामांसं भक्ष्यते न च रोगहेतोर्दानं मरितं । उत्पद्यत इति मांसस्य हिंसानिषिक्तत्वात्कर्तृव्यपदेशसमानकर्तृत्वं भवत्येवाविरुद्धम् । अधवोत्पद्यत इति । न च स्वर्ग्यं इति न स्वर्गानुत्पत्तिहेतुमात्रमभिभेदमात्रेण नरकादिदुःखहेतुनाम् ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एव मपश्चेन मांसभक्षणे तद्भक्षणदोषो हिंसादोषश्चेति दार्शानिकं तत्र स्वयं हिंसामर्कत्वात् कृतस्य लक्ष्यस्य वा मांसस्य भक्षणोऽपि हिंसादोषो रतीत्याह नाकृत्वेति । क्रीतलब्धादौ साक्षादहननेऽपि त्रेन्दुयहीतुदंशेन हननादस्ति हिंसादोष इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३) कुक्षुकः । मांसभक्षणप्रसङ्गेन हिंसामुणदोषावभिधाय पुन प्रकृतमांसभक्षणमाह नाकृत्वेति । प्राणिहिंसाव्यतिरेकेण न कर्त्तव्यमांसमुत्पद्यते प्राणिवधश्च न स्वर्गनिमित्तं नरकहेतुरेव यस्मात्तस्मात्प्राणिना मांसं न भक्षयेदिति ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणिप्रहृतस्यैव मांसत्वमित्याह नेति । मांसमविधिसंपादितं वर्जयेत् न भक्षयेत् ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । पुनरपि मांसभक्षणवर्जनमेवापक्रम्याह नाकृत्वेति । स्वर्ग्यः स्वर्गाय हितः ॥ ४८ ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वधवन्धौ च देहिनाम् ॥ प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणम् ॥ ४९ ॥

(१) मेघातिथिः । अशुचिस्थाने कुक्षौ गर्भवृद्धिः शुक्रशोणित्वाभावाऽशुचिस्थानभवः । तथाच वधवन्धौ शरीरवतां तत्कृतौ एतन्सर्वं प्रसमीक्ष्य त्रिपुणमुभया तत्त्वतो निरुच्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणसंस्पर्श्या प्रतिषिद्धस्यापि किपुनः प्रतिषिद्धस्य । अर्थवादोयम् । नपुनस्तवतः अशुच्येव मांसक्षेयं नहि तदशुचित्वविधिपरवाक्यम् ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समुत्पत्तिं शुक्रशोणितप्रभवतया कृत्सिताम् । वधवन्धौ परलोकविरुद्धौ ॥ ४९ ॥

(४७) तदवामोति=तदेवा (क, ख, ण)=तत्सदा. (घ)
धृतिं=रति (ट, ठ, ड, थ)

(३) कुड्कः । शुक्रशोणितपरिणामात्मिकासमुत्पत्तिघृणाकरां विज्ञाय प्राणिनां वधवन्धौ च क्रूरकर्मरूपौ निरुत्पन्न
विहितमांसभक्षणादपि निवर्तत किमुता विहितमांसभक्षणादित्यविधिना मांसभक्षणानिन्दानुवादः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । मांसभक्षितारिधिगस्त्वित्याह समिति । समुत्पत्ति शुक्रशोणितपरिणामत्वाज्जुगुप्सितमेक्ष्य ।
भेदविशेषस्य बन्धनं कृत्वामांसं गृह्यते न भिद्यते स इत्यपि ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । समुत्पत्तिमातापित्रोः शोणितशुक्राभ्यां विष्णुद्यादिभिर्दूषिते कुक्षौ संभवः ॥ ४९ ॥

न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ॥ सलोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते
॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । विधिर्देवाचरं तद्वित्या योन भक्षयति किं तर्हि विधिना भक्षयति सलोकस्य मियतां मामोति
मिय सर्वस्य भवति । ध्याधिभिश्च रुशदुर्बलदोर्मांसमश्रतो घ्याधिषु जायते तेनापि विधिर्नैवाशितव्यम् । तथा भक्षय
न्याधिभिर्न पीड्यते । अन्यथा अश्रन्निपिमांसं पीड्यत एव व्याधिभिः । पिशाचवदिति पिशाचास्तित्यं ज्ञातिविशेषा स्ते
विधिमनपेक्ष्यमांसमश्रन्ति ततोऽपि तथा भक्षयन्पिशाचसदृशो भवतीति निन्द्यते ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वमांसस्याभक्ष्यत्वेनोक्तस्यापि पिशाचवदिति विधिहानौ दृष्टान्तः ॥ ५० ॥

(३) कुड्कः । उक्तविधिव्यतिरेकेण योन मांसभक्षयति । पिशाचवदिति यथा पिशाचो भक्षयति तथा नेति
व्यतिरेके दृष्टान्तः । सलोकस्य मियो भवति रोगैश्च न व्याप्यते । तस्मादेवैवमांसभक्षणाद्याधयो भवतीति दर्शितम् ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । मांसाभक्षिणमलं करोति नेति । पिशाचवदिति व्यतिरेकेण दृष्टान्तः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । पिशाचवद्विधिहित्वेत्यन्वयः ॥ ५० ॥

अनुमन्ता विशासिता निहन्ता क्रयविक्रयी ॥ संस्कर्ता चोपहृता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यैर्नहन्यमानं ह्यमयोजनतो यद्यन्योन्यमुदाते साध्वयं हन्ता करोतीत्यनुमन्ता विशासिता ह-
तस्याद्बुद्धिभागकारः । उपहृतां पखिपकः । खादकस्येते सर्वे घातकाः । अघातकेषु खादनसंस्कारविक्रमादिकानुं
घातकत्वेभ्यारोपिते निन्द्य न पुनस्तत्त्वत एते घातका एव लौकिकी हि वपक्रिया प्राणत्यागक्या तस्यकर्ता घातकः
स्मृतिर्नो गम्यते । स्वतंत्रः कर्तेति विशेषशास्त्रादिना यः प्राणविधो जनं प्राणिनां करोति स हन्तोऽप्येते क्रयविक्रयाद्याभ
क्रियास्ततोऽप्य एव । ननु धेयमपि स्मृतिरेव । एते अनुमन्तमश्रुतयो घातका इति नेदं शास्त्रसंवेगं प्रमाणम् । किन्त-
हि प्रमां धर्मो रभियुक्ततरो हि तत्र भवाप्राणितः मन्वादमभ्य लोकमतिद्वैः पदार्थैर्व्यवहरति न शब्दार्थसंय-
मविधिस्मरन्ति मयोक्तारो हेते न स्मर्तारः । ननु च तनाचार्यमघक्षतस्यादे. स्मरस्येते । सत्यं । न तत्र शास्त्रस्मृतिविरो-
धः । न च तेषां वाक्यानामभ्यत्मयोजनमस्ति । इत्तु गौणेनापि मयोजनेनार्गवादतयाप्युपपत्तेर्न घातकत्वं तस्य प्रमा-
तुं । येऽप्याहुर्भक्षकभेदेन विघते वपकोपि न विघत इति भक्षणमपुन एव वपः मयोजकस्य कर्ता स्मरने । ततोऽप्य-
मेव घातकत्वमतो घातकमार्थाभ्यन्तमेव खादकरस्य युक्तमिति ब्रूमः । इयं व्याप्यमिच्छतानां रसात्खादकरस्य जाभ्यामार्ग-
मभक्ष्यंथेति । यदि मयोजकत्वेन कर्तृवमुक्तं तदपि नैवास्ति । इदं हि तस्य लक्षणं । त्रेणार्थभेदानामां तु य इतश्च-
स्य पोदकः सक्तो स एव हेतुश्च प्रुख्योपर इति । यपको हि अर्थवत्प्रमुक्त्या भवतीति मांसभक्षकेण स्त्रीविषयमीति
ननु खादकेन विनियुज्यते । अथ तत्समार्थपरणं मयोजकत्वम् । योपक्रियां कर्तुं मप्यपसितनप्राप्तुं न्येन यः संविधि-

स्युः समयोजकइति । एतदप्यत्र नैवास्ति साधनोपनिधानं त्रसतः पशोरस्वतस्त्रीकरणं खड्गोपनयनमित्येव संविधानशब्द-
वाच्यं युक्तम् । तेन विना क्रिया न निष्पद्यते । अथ यदर्थः क्रियारम्भः समयोजकश्चेति चेन्माणवकमभ्यापयतीत्यभ्याप-
ने हेतुकर्तुसंज्ञामतिलम्भेन स्रभ्ययनमभ्यापयति । नचासौ किंचिदुद्दिश्य हनने प्रवर्तते । येनास्य तदर्धनिरूपणाय भ-
क्षणेऽनर्था प्रवृत्तिः स्यात् । सर्वदमे स्वभूत्यै यतन्ते न केनकश्चित्परोनुपहीतव्यइति मुहूर्तमप्यवतिष्ठतइत्यपि पूर्णकामः
अथ स्वार्थप्रवृत्तस्य भक्षयितारमन्तरेण प्रवृत्तिरनार्थिका तस्मिन्सु सति फलवती फलं च मयोजकम् । तच्च खादका-
धीनमिति पारंपर्येण खादकमयोजकइति । एवताहि योद्धिपाह्नभ्यते सहन्तुः मयोजकः स्यात्ततश्च ह्युपमानएव ह-
न्ता संपद्यते । नहि द्वेषेण विना हन्त्ववोपपत्तिरिति । तथा ब्रह्महत्यायामपि सर्वखंडद्यात्पातकसंमयोजकं नहि मति-
प्राहयितारमन्तरेण प्रतिपहोपपत्तिस्ततश्च प्रतिप्राहो न केवलं मृत्यवेयादपितु दातापि । रूपवती च स्त्री स्मरशरदसं-
मानन्दयेन रागिणा दर्शितस्पृहातिशयेनशीलंरक्षन्ती मृत्यवेयात् तस्मान्नेदंमयोजकलक्षणम् । तौहि वधकखादको स्वा-
शंमृत्तौ नष्टाश्वदधरथवदितरेतोरुपकारमनुभवन्तौ न पुनरन्यतरमयोजकसृष्टिविशङ्कया च शूद्रविद्वक्षत्रविमाणामित्यथ
श्लोके निपुणमेतन्निर्णीतम् ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्रीत्वा लब्धा वा भक्षयितुरपि हिंसादोषइत्युक्तं तदुपपादयन्भक्षणीचित्तव्यापारात्तर-
करणेऽपि हिंसायादोषइति दर्शयति अनुमन्तेति । अनुमन्ता यदनुमत्या विना न वधः । विशसिता मांसविभागकर्त्री ।
निहन्ता प्राणव्यापादकः । क्रयविक्रीयीति क्रयाय परार्थत्रेता विक्रेता परनिहतपशोर्मांसक्रीत्वा तद्विक्रयणकारी । सं-
स्कर्ता पाचकः । उपहर्ता परिवेषकः । खादकोभक्षकः । एतेर्व्यापारैर्विना च्छेदस्याभावाद्घातकोपि न घातयतीत्येतेपि
हिंसाकाइत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(३) सुष्ठूकः । यदनुमतिव्यतिरेकेण हननं कर्तुं शक्यते सोऽनुमन्ता । विशसिता अङ्गानि यः कर्तयामिना पृथ-
क्पृथक्करोति । क्रयविक्रयीति मांसस्य क्रेताविक्रेता च । संस्कर्ता पाचकः । उपहर्तापरिवेषकः । खादकोभक्षयिता । गोवि-
न्दराजस्तु यः क्रीत्वा विक्रीणाति सक्रयविक्रयीत्येकमेवाह तदयुक्तं । हननेन तथा हन्ता धनेनक्रायकरतथा । विक्रयी तु
धनादानात्संस्कृततत्पवर्तनादिति समवचनेन पृथक्किंद्वात् । घातकत्ववचनचेदमशास्त्रीयपशुवधेनुमत्यादयोऽपि न कर्त-
व्याइत्येवपरविधिनियेपपरत्वाच्छास्त्रस्य खादकादीनांपृथक्क्रमायश्चित्तदर्शनात् ॥ ५१ ॥

(४) राधुवानन्दः । नेताद्युपायमस्तिपददौ दूपपतीत्याह अनुमन्तेति । सम्यक्कृतमित्यनुमन्त्येति यः सोनुमन्ता ।
पशुवधानि कर्तनादिना यः पृथक्पृथक्करोति सविशसिता संस्कर्ता पाचकः । उपहर्ता परिवेषकः ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । खादके हि सत्यनुमन्नादयो भवन्ति । तेन वधमकुर्वन्तोऽपि खादकरत्यातोदोषोभूयान्भवति । तस्मा-
न् खादकः स्यादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनुमन्ता यदनुज्ञया हतः । विशसिता अवयवमांसविभागकर्ता ॥ ५१ ॥

स्वमांसं परमांसेन योवर्धयितुमिच्छति ॥ अनभ्यर्च्यं पितृन्देवांस्ततोऽन्योनास्त्यपुण्यकृत् ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अधिकपुष्ट्यर्थं योमांसमश्नाति तस्येयनिन्दा नतु रोगोत्पत्तिमयाशङ्कया यतश्चाह योवर्धयितु
मिच्छतीति तस्याप्यनभ्यर्च्यंपितृन्देवान् । नतु रोगहेतोस्त्वर्चनमकुर्वन्तोपि कथंचिदसभवान् दोषः ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनभ्यर्च्यं पितृन्देवानिति पितृन्वधकार्यां देवापशुवधकार्यौ ॥ ५२ ॥

(३) कुड्मूकः । स्वशरीरमांसपरमासेन देवपित्राद्यर्चनविना योवृद्धिनेतुमिच्छति तस्मादपरोनापुण्यकर्तास्तीत्यवि-
पिमांसभक्षणनिन्दानुवादः ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच खेति । अपुण्यकृत्पातकी ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्समात्पूरुषात् अपुण्यकृत पापकर्ता नास्ति ॥ ५२ ॥

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन योजयेत् शतंसमाः ॥ मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ५३ ॥

[सदा यजति यज्ञेन सदा दानानि यच्छति । सतपस्वी सदा विप्रोयश्च मांसं विघर्जयेत् ॥ १ ॥]*

(१) मेघातिथिः । देवाद्यर्चनशिष्टस्य शशादिमांसस्य भक्षणमनुज्ञातं । ततोनिवर्तमानो ऽश्वमेधफलमश्नुते अश्वमे-
धस्य फलं सर्वाङ्गामानशर्षसर्वाविजितीरित्यादि । न चात्र चोदनोपम कथंमहाभयासेन बहुधनव्ययेन च तुल्यफला
मांसनिवृत्तेः स्यात् । यतएवैपि संघमोतिदुष्करः । किंच लोकवत्परिमाणतःफलविशेषः स्यादित्ययंन्यायोन्मत्तएव ।
अतः फलविधौ न दोषः वयंतु ब्रूमः । अर्थवादएवायं यतोवर्षे शतसमादित्वात्वात्पक्षेस्तुष्टम् । नहि प्रतिवर्षमश्वमे-
धस्य विधेयत्वमभवः । नापि वर्षे शतं तावतः कालस्याधिकारिणो जीवनायसंभवात् । पुण्यं च फलं च पुण्यफलम् । समा
हारद्वन्द्वः । पञ्चसमासेषामाभ्यर्थम् ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधुना यस्य वर्णस्य यादृशमांसभक्षणंनिषिद्धतदकरणे फलमाह वर्षेवर्षे इति । शतंसमा
इति यावदाद्युः प्रतिवर्षमश्वमेधफलमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

(३) कुड्मूकः । इदानीमनियमिताप्रतिषिद्धमांसभक्षणस्य निवृत्तिर्षर्मायत्येतदर्थमित्युमाह वर्षेवर्षे इति । योवर्षशतया-
वत्यविवर्षमश्वमेधेन यजेत यश्च यावज्जीवंमांसं न खादति तयोः पुण्यस्य फलत्वर्गादि तुल्यम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । मांसवर्जनादधिकंपुण्यंसमाभ्यमित्याह वर्षे इति । तयोर्मांसभक्षकत्वमेधयाजिनोः माणवधा-
करणात्समम् ॥ ५३ ॥

फलमूलाशनैर्मेधैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ॥ न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ५४ ॥

(१) मेघातिथिः । मेधैर्देवार्हेः । मुन्यन्नानि नीवाराद्यन्नान्यकृष्टपच्यजनितानि । अयमर्थवादएव ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलमूलाशनैः तन्मात्रभक्षणैः । मुन्यन्नानां नीवारादिमुन्यन्नानां भोजनैर्भक्षणैः ॥ ५४ ॥

(३) कुड्मूकः । पवित्रफलमूलभक्षणैर्वानप्रस्थभोग्यानां च नीवाराद्यन्नानां भोजनैर्न तत्फलमवाप्नोति यच्छास्त्रानिय-
मिताप्रतिषिद्धमांसवर्जनाल्लभते ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । फलमूलाशनैरनयोरेव भोजनैः मेधैर्देवयोग्यैः मेधोयज्ञरततुल्यफलैः । न भक्षयामीति स्व-
ल्पपूर्वकमांसपरिवर्जनात् ॥ ५४ ॥

मांसभक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ॥ एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५५ ॥

(१) मेघातिथिः । नामधेयनिर्वचनमर्थवादः । मांसभक्षयिता स इति सर्वनाम सामान्यापेक्षं योग्येनार्थेन मतिरा-
कांक्षीकरोति यस्य मांसमश्नाति ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिष्टफलमाह मांसभक्षयितेति । अनुव्रजन्मात्तरे ॥ ५५ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । इहलोकं यस्य मांसमहमश्रापि परलोके मां सभक्षयिष्यतीत्येतन्मांसशब्दस्य निरुक्तं पण्डिताः प्रवदन्ति । इतिमांसशब्दस्य निर्वचनमवैधमांसभक्षणपापफलकथनार्थम् ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । मांसपदव्युत्पत्तिमाह मांसेति । सपशुमांसस्य भक्षकममुत्र परलोकेभक्षयिता यस्य पशोर्मांसमहमिहासीति ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । मांसभक्षणस्य वर्जनीयतामांसशब्दनिर्वचनेनाप्याह मांसदिति । भक्षयिता भक्षयिष्यति ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य मांसमहमिहासि अमुत्र परलोके मां सभक्षयिता भक्षयिष्यति । एतन्मांसस्यमांसत्वमनीषिणः प्रवदन्ति ॥ ५५ ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मध्ये न च मैथुने ॥ प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राणस्यानमित्यत आरभ्य यावदयं श्लोकोर्थवादसंघातएव द्वित्राः श्लोकाविषयार्थाः । न मांसभक्षणे दोषो यथाश्रोत्रयंचान्युत्पाद्येति तथायमपि श्लोकः । निवृत्तिस्तु महाफलेत्येतदत्र श्रूयते । बहुभिर्निन्दार्थाकरैरीदृशः संस्कारो जातो यन् किञ्चिन्मांसमशितव्यम् । भूतानां वृत्त्यर्थमाह न मांसभक्षणे दोष इति । देवार्चनशिष्टे ब्राह्मणकाम्यादिषु निर्मात्सेषु प्रागुक्तेषु न दोषः किञ्चिदशितुमिच्छन्ति । निवृत्तिर्भक्षयामीति संकल्पपूर्विका महाफला । फलविशेषाश्रुतेः स्वर्गः फलमिति मीमांसकाः । एवं मध्ये क्षत्रियादीनां मैथुने तु सर्ववर्णानां दिवोदक्यापर्वकालादन्यत्र । अल्पस्त्वल्पा भवृत्तिरेषा शास्त्रोया भूतानां शरीरस्थितिहेतुर्था भवृत्तिः तथाचायुर्वेदकृतः । आहारो ब्रह्मचर्यं च निद्राचेति त्रयं मतम् । मादकंचस्त्रियश्चैव सुप्रस्तम्भनमायुषदिति । यस्तु तेन विनापि शक्नोति जीवितुं तस्य निवृत्तिर्माहाफला । प्रदर्शनार्थंचैतदशिष्टमतिपिद्विषयाणामन्यासामपि निवृत्तीनामेवमेव । यत्र विधानं पुण्यस्य प्रवर्तमानस्य मीत्यतिशयोक्तिसंयोजनमनित्यंगहृतत्वा यतो निवृत्तिः फलाय यथा मध्वशनसंपन्नभोजनं राडूवं परिधानमित्येवमादि तथाच शिष्टसमाचारः व्यासश्च भगवानिवभेवाह । ये तु संसक्तितोऽशिष्टमतिपिदाज्यापि यथा हसितकण्डूयनादयस्ततो निवृत्तिर्धर्माय ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमर्थमुपसंहरति न मांसभक्षण इति । अनुपाहतमांसभक्षणे आद्यादिविषयि अदोषो नारितं किन्तु दोषोऽस्त्वेषेति व्यतिरेकनिषेधमुखेनाव्ययप्रदर्शनमवधारणार्थम् तेन सर्वेष्वेव मांसभक्षणेपुत्र सर्वेषां दोषो रतीत्येवेत्यंगं । यथा येषां क्षत्रियादीनां मद्यमनिषिद्धं येषां च ब्राह्मणानां निषिद्धं तेषां सर्वेषां मद्यपानेनादोषो ज्ञेयः गुह्यधुस्वाम्यां तु निषेधानिषेधौ तथा पर्ववज्रजेघेनामित्यनृतुमैथुने विहितेपि न दोषः यतः भवृत्तिरेषा भूतानां रागवशात्सर्वसाधारणा भवृत्तिर्न वैधी । पाठीनरोहितावाद्यावित्यादिविधानामपि परिसहृष्यादिपरत्वेन मांसभक्षणविषयत्वाभावात्सामान्यतश्च मांसमद्यमैथुनानां हि साम्यप्रकाशनादुक्तत्वात्तेषां च निषिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवं मांसादेः सामान्यतो निषिद्धत्वात् उक्तानां दरिव ततो निवृत्तिर्नान्यदयहेतुः स्यादत आह निवृत्तिस्तु महाफलेति । एतादृशमेवैतव यत्सामान्यतो निषिद्धत्वेपि ततो निवृत्तिर्नारुक्तेति । एतच्च वेदेकसमधिगम्यत्वात्न विपरीतदृष्टान्तमात्रेणाप्यथा संभावयितुं शक्यमिति तात्पर्यम् । एष एव मनुवचनार्थो यमेन स्फुटीकृतः यदाह ॥ सर्वेषामेव मांसानां महान् दोषस्तु भक्षणे । निवर्तने महत्पुण्यमिति माह पितामहः ॥ तथा बृहस्पतिः मद्यं मांसं मैथुनं च भूतानां लटनं स्थूलम् । तदेव विधिना कुर्वन्त्वर्गशामोति मानवः ॥ अभूमांसपुरीटाद्यौ भक्षयाणां मृगपक्षिणां । पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसंवेपु च ॥ सौत्राण्येति तथा मद्यं श्रुतौ भक्षयमुदात्तम् । ऋतौ च मैथुनं भक्षयं पुरोपत्तिनिमित्ततः ॥ एतर्गामोति नैवेतुं प्रत्यवायेन पुण्यते । यमेन सर्वेषामित्युक्तत्वात् । तथाप्यमांसीवक्रम्य भारतेत्युक्तम् । भक्षणस्य महान् दोषो निवृत्त्या पुण्यमुच्यत इति ॥ तथा बृहस्पतिना मां-

समधाच्यतुर्दशा परिसंख्येत्युक्त्वा रोगार्तोभ्यर्थितोवापि योमांसनात्यलोलुपः । फलंप्राप्त्यद्यत्नेन सोश्वमेधशतस्य चेत्युक्तम् ॥ अतोविहितादपि भक्षणान्निवृत्तिर्महाफलेति गम्यते । तथा तद्भक्षणं दोषोप्यस्ति उक्तंच महाभारते अल्पदोषमिह ज्ञेयमिति । अतएव देवान्पितृभ्यश्चर्यित्वा स्वादन्नं मांसंन दुष्यतीति । अत्रापि न तादृक्संपूर्णदोषभाग्भवतीत्यर्थः । यत्तु मांसभक्षणे दोषोनास्तीत्यैतत्परतयैतच्छ्लोकव्याख्यानांनिबन्धकारेणु कृतं तत्कथमप्यसंगतत्वात् प्रवृत्तिरेषा भूतानामित्याद्यनन्वयाच्च नोवाप्येतेन दुष्यते कामधेनुदीपिकायांचैतद्बहुविचारितमितिनेह भूयःप्रतिपाद्यते ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादीनां वर्णानां यथाधिकारमविहिताप्रतिषिद्धं भक्षणं न कश्चिद्दोषोऽस्मात्प्राणिनां भक्षणपानमैशुनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविकोऽयं धर्मः वर्जनं पुनर्महाफलं । अविहिताप्रतिषिद्धमद्यमैशुननिवृत्तिर्महाफलकथनार्थं यमुक्तस्यैव मांसवर्जनमहाफलकथनस्यानुवादः ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । विहितमांसभक्षणे न दोषोऽपि तथापि ततोपि निवृत्तिः कार्येत्याह न मांसेति । अमीषां भीमं पशुमालभेतेति तन्मांसं सुरापहंश्च शृङ्गातीति वाजपेयादौ मध्वं क्रतौ भार्यामुपेयादिति मैशुनंच विधिप्राप्तं तन्निवृत्तिर्मयेदं भोक्तव्यं न पातव्यं न गन्तव्यमिति निःशेषेण निवृत्तिर्नियमस्ततः फललाभसंभवात् । इत्यभक्ष्यप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । मांसभक्षणेऽनुज्ञातमांसभक्षणे । मद्ये मदकरद्रव्ये । अविहिताप्रतिषिद्धे ताम्बूलादौ भैशुने चाविहिताप्रतिषिद्धेऽनृतौ स्वदारगमने ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मांसभक्षणे दोषो न यज्ञादौ पुरोडाशमात्रे । न मद्ये मद्यपाने दोषः सौत्रामण्यां सुरापहान्शृङ्गातीति श्रुतेः । रागवशात्सर्वसाधारणप्रवृत्तिर्नैतत्स्मात्पुण्यं । आघ्राणं तु पानं पानात्पतितो भवेदिति वचनात् । मैशुने न दोषो विवाहादितापेव व्यवायः कार्योऽन्येस्त्रीषु । भूतानां मनुष्याणां एषा प्रवृत्तिर्ज्ञेया निवृत्तिस्तर्हि महाफलेत्यत्र किमुक्तव्यं । इति मांसप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च ॥ चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । चतुर्णामपि तिवचनं सामान्यविहिताधर्माः शुद्धस्यनेहशंयत्नमन्तरेण भवन्तीति ज्ञापनार्थम् । प्रेतेषु जीवतांशुद्धिः । सुप्ते पितिसमासः । भाषणंचामेतवन्निमित्ता शुद्धिरियं विशेषस्य । अतश्च यद्यपि शुद्धिवचनं प्रतिज्ञायते तथाप्यशुद्धिसापक्षत्वाच्छुद्धेः । शास्त्रमत्ययकारकत्वाद्बुधोऽभ्योऽपि ज्ञातापि प्रथममशुद्धिरुच्यते ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधनाः । अथ देहद्रव्याशौचं प्रक्रमते प्रेतशुद्धिमिति । प्रेतशुद्धिः प्रेतनिमित्ता शुद्धिः शोधनं कर्त्वादि चतुर्णामिति ब्राह्मणादीनां प्रेतशुद्ध्यान्वितं ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वर्णानां प्रेतैवपि पित्रादीनां शुद्धिर्ब्राह्मणादित्रमेण या मस्येति । द्रव्यादीनां च तैजसादीनां शुद्धिमभिधास्यामि ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । अशौचं प्रतिजानीते प्रेति । अपिना नानासंकरजातिप्रहः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । अयमकरणात्तरमारभते प्रेति । प्रेतशुद्धेऽत्र जातस्याप्युपलक्षणांशम् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथप्रेतशुद्धिमाह प्रेतशुद्धिमिति । प्रेतशुद्धिं देहद्रव्याशौचं । चतुर्णामपि वर्णानां । अनुपूर्वशः

ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण ॥ ५७ ॥

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ॥ अशुद्धावाग्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥ ५८ ॥

(१) भेषाविधिः । अनुजातोदन्तजातादालतरइतिस्मरन्ति । तथाविभागेनोद्देशमात्रमिदं यतस्तदपेक्षयाशौचकालभेदोभविष्यति । तथा सृष्ट्यन्तरे आदन्तजन्मनः तथा बाले देशान्तरस्थेचेत्यादिना सद्यःशौचंश्रुतम् । बालभजातदन्तोविज्ञेयः । एवं च नृणामकृतचूडानामित्येतदेकरात्रिकमाशौचं देन्तजातेऽप्यवस्थाप्यते । एवमेते सृष्टितिविषयव्यवस्थायाः अत्रिशोचिभ्यो बालविषये भवतः । नैसिकी च शुद्धिराचूडाकरणत्वात् यतोनिवृत्तमुण्डकानंत्रिराचं वक्ष्यति । तच्च त्रिरात्रमागुपनयनात्परतः शुद्धयेद्विप्रश्यादि । येतु दशाहृशात्रमाशौचमित्येतान्पक्षान्वयोविभागेन वर्णयन्ति सृष्ट्यन्तरात्समाचाराच्चव्युत्क्रमेण संबन्धयन्ति दशाहमुपनीतस्य अनुपनीतस्य चतुरहं कृतमुण्डस्य च्यहं जातदन्तस्यैकाहमनुजातस्य सप्तशौचिकादयस्तुविकल्पाः एवंग्रहचतुरहयोः कृतचूडस्य तेषामंते सृष्ट्यन्तरमासिदोवृत्तस्याध्यायापेक्षेन विकल्पःप्रतिपादितःस्माच्चोत्तरत्र दर्शयिष्यामः । सर्वव्यापारनिवृत्त्या मृतउच्यते । संपूर्वस्य तिष्ठतेत्याचारोपरमदर्शनात् । वाग्धवाः सपिण्डाःसमानोदकाः । सूतकेच पुत्रजन्मादौ तथोच्यते अशुद्धावाग्धवाः सर्वइत्येतेनास्य संबन्धः । कश्चपुनरत्र तयोभेदमतिपरिभाषिता कृतमुण्डइति संस्कारसंबन्धोगम्यते । कृतोपनयनेचेत्यत्र श्रुतमेव । अतएव कृतचौडः कियन्तकालमुच्यतइति नैव श्रूयते । उच्यते । दन्तजातानुसाहचर्पात्कृतमुण्डःकालरक्षणार्थंविज्ञायते सच कालेन मथम तृतीयइत्येपः यद्यपि मथमे वर्षे वैकल्पिकमुण्डीकरणंतेरिस्तमथआदन्तजन्मनः सद्यइत्येतद्विहितंभवति । तदप्ययुक्तं कियानवधिः कृतमुण्डइति अशुद्धात्कृतमुण्डेचेतिरुतोपनयेचेतिरुच्यते । संस्कारान्तरमामौ व्यपदेशान्तरमब्रूहेः । एवं चैतयासृष्ट्या एकवाक्यता भविष्यत्यादन्तजन्मनः सद्यइत्यत्रापि त्रिरात्रमात्रतादेशादिति । व्रतदेशमहर्गणकालोपलक्षणार्थमेव नच ब्राह्मणस्यानित्योष्टमवर्षे एवंक्षत्रियवैश्ययोर्मथ कालः तदा शूद्रस्य न कश्चिकालउक्तःस्यात् । तत्राप्यतीतशैशवस्य परिपूर्णसर्वपामितिवचनादतश्चाष्टमाद्द्वर्षचतुर्णामपि वर्णानां सर्वाशौचंशूद्रस्यापि तस्य कालस्य सद्भावात् । चार्त्तस्तु पत्रे एकादशे वर्षे क्षत्रियवैश्ययोर्नयनंलक्ष्यते तदा शूद्रस्य न कश्चिकालउक्तःस्यात् । तत्राप्यतीतशैशवस्य परिपूर्णसर्वाचक्रिरात्रं । शैशवस्य निवृत्तेश्च । सृष्ट्यन्तरे मागष्टमाच्छिशुः भोक्तः अन्यैस्तु व्यापेडशाद्भवेद्दालइति । येषि षोडशादाल्य निवृत्तिमाहुरस्तेपामप्यष्टमादूर्ध्वमासिकयेव शुद्धिः । एवंपठ्यते । ऊर्ध्वतुपहृष्योवर्षेभ्यः शुद्धिः शूद्रस्य मासिकी । अन्यत्र परितमष्टवर्षस्य मासइति । ननु वक्ष्यमाणेभ्यएव वाक्येभ्यएवावयोभेदव्यवस्था लभ्यते किमनेन दन्तजातइत्युद्देशेनसर्वं ह्यवाववोपार्थम् ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । दन्तजाते जातदन्ते । अनुजाते जातदन्तानुपश्चाज्जाते अजातदन्तदन्तः । कृतचौडचेति चकारादुपनीते च स्थितेष्टे सर्वे वाग्धवाः सपिण्डसमानोदकाः । सूतके वाग्धवस्य जन्मनि । तथोच्यतइत्यशुद्धाः सर्वेवाग्धवाइत्यर्थः ॥ ५८ ॥

(३) कुतूहकः । तत्रशुद्धेरशुद्धिसापेक्षत्वात्तन्विलपणार्थमाह दन्तजातइति । दन्तजाते जातदन्तइत्यर्थः । वाहिता इयादिन्द्रियनेन जातशूद्रस्य परिनिपातः । अनुजाते जातदन्तान्तरे कृतचूडाकरणे च चकारात्कृतोपनयनेच संस्थिते णेतेति वाग्धवाःसपिण्डाःसमानोदकाश्चाशुद्धाभवन्ति मसवे च तथैवाशुद्धाभवन्तीत्युच्यते । तयोविभागेनोद्देशमात्रमिदं वक्ष्यमाणार्थोचकालभेदादिदृष्ट्याववोपनार्थम् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र जातकापाशौचशुद्धोराह दन्तेपष्टवैशत्या । दन्तजाते उत्पन्नदन्ते । अनुजाते पूर्वस्य-

पतनानन्तरं पश्चाद्भाविव्यनुत्पन्नदन्ते आदन्तजन्मनः । कृतचूडेत्यत्र चकारत्पनयनोपलक्षकः । संस्थिते घृते । सूतकं जम्भ
॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । आशौचनिमित्तान्याह दन्तेति । दत्तजान्ते जातदन्ते पांप्रमासाधिकइति यावत् । अनुजाते पुनर्जा-
तवपनीतइति यावत् । प्राप्ताष्टवर्षइत्यर्थः । कृतचौले प्राप्तवृत्त्यवर्षइति यावत् । संस्थिते घृते । बान्धवाः सपिण्डाः सर्वे सन्निक-
ष्टासन्निकृष्टाश्च अवस्थाविशेषोपन्यासोऽशुद्धिवैषम्यात् ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दन्तजाते जातदन्ते । सर्वे बान्धवा अशुद्धा भवन्ति । च पुनः अनुजातः अनुपश्चाज्जातोऽनुजानः
परस्य विशेषणं दन्तोत्पत्तिकालपर्यन्तमित्यर्थः । च पुनः कृतचूडे अनुपनीते चकाराहुपनीतेपि संस्थिते घृते सतिसर्वैका-
न्धवा अशुद्धा भवन्ति । तथा सूतके जननाशौचे बान्धवा अशुद्धाः । योगीश्वरः आदन्ताजननात्सद्यश्चाचूडानौशिकोऽसृष्टता ।
त्रिरात्रमात्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम् ॥ ५८ ॥

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ॥ अर्वाक्संचयनादस्थां च्यहमेकाहमेव वा ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । सपिण्ड्यलक्षणं वक्ष्यते । अर्वाक्संचयनादिति चतुरहोपलक्षणं वक्ष्यति । आहिताग्नेः संचय-
नंचतुर्ध्यामिति वचनमस्ति । अयं च विकल्पो बृत्तस्वाभ्यायापिक्षोबृत्तापिक्षोवा । तथा च स्पृत्यन्तरम् । एकाहाद्ब्राह्मणः
शुद्धोयस्तु ब्रह्माग्नि संयुतः । च्यहात्केवलवेदस्तु निर्गुणो दशाभिर्दिनैः । तत्र त्रिवेदस्याग्निमत एकाहः । द्विवेदस्य तु द्व्यहं । निर्गु-
णस्य दशाहम् । गौतमेन पठितं सद्यः शौचं तत्र विशेष एव ब्राह्मणस्य स्वाभ्यायानिवृत्त्यर्थं तत्र क्रियान्तराणि उभयत्र द-
शाहानि कुलस्यान्तं भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाभ्यायश्च निवर्तत इत्याद्याः क्रियानिवर्तते । केवलं बहुवेदस्यागुण्य-
मानं प्रणश्यतीति स्वाभ्यायो न निवर्तते । तथा वृत्त्यपिक्षोयुक्तो विकल्पः । षट्कर्मजोऽविनोदशाहः त्रिभिरन्यद्वयस्य चतुरहो-
द्वाभ्यामेकइत्यस्य च्यहः । दशाहिक आशौचे प्रतिग्रहादावेनधिकारात्प्राणायामत्रैव दुर्लभा ये तु वयांसि चत्वारि चत्वारि
शौचकालाः अतो यथावयो यथा संख्येन संबन्धः तेषां दन्तजाते दशाहः प्राप्नोति उपनीते तु घृते एकाह एव तत्र स्पृत्यन्तर-
समाचारविरोधः । अथ विरोधपरिहारार्थं प्राणिलोभ्येन संबन्धः क्रियते । उपनीते दशाहः कृतमुण्डे चतुरहः च्यहो दन्त-
जाते एकाहो नुजातइति । अत्रापि निवृत्तचौडकानां त्रिरात्रादिति विरोधेन विकल्पीयुक्तः स्वशब्देन त्रिरात्रस्यानुविधा-
नान् । चतुरहस्य वृत्तिभेदेन संचयभेदेन विषयत्वसिद्धेः स्पृत्यन्तरेणैव मेकवावपता भवति एकाहादित्येन । अन्यथा
वयोभेदेन विकल्पे व्याख्यायमाने बृत्तस्वाभ्यायापिक्षोमानवे शास्त्रे केन विकल्पो लभ्यते । अतो गौतमवचनात्परस्य
भाष्यहिकेन प्रतिग्रहेण विनापि वृत्तिरहितं कुलध्यान्यादिस्तस्य बहुस्वाभ्यायस्य स्वाभ्यायाप्यमनाग्ने सद्यः शुद्धिः । ये
पि च्यहादयः कल्पास्तत्रापि च्यहैहिकादीनां तावन्मात्र एव विशुद्धिर्बुध्यते प्रतिग्रहोऽनैव गौतमदर्शनेन । अन्यथा ब्राह्म-
णस्य स्वाभ्यायिन इत्येवावक्ष्यन् न स्वाभ्यायानिवृत्त्यर्थमिति । अतो यद्यप्यविशेषो कर्वाहच्छुद्धिरित्यादि सुतं तथापि नि-
यनक्रियाविषयं विज्ञेयम् । येन नित्यवद्ब्राह्मणस्य दशाहमाह शुद्धे द्विशेदशाहेनेति । न सत्यप्युनर्वचने भयो जनम-
स्ति तस्माद्द्विकल्पोऽयं युक्तेन मार्गेण व्याख्येयः । यत्र पुनर्वालादौ सद्यः शौचं निवृत्तमुण्डकादौ त्रिरात्रं तत्र विकल्पा
भावात्सर्वक्रियास्तु शुचित्वम् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दशाहमिति गुणरहितब्राह्मणविषयम् । सपिण्डेषु घृतेषु । अर्वाक्संचयनादिति विभ्रानां चतु-
र्ध्यामि संचयनस्य प्राथिकत्वाच्चतुरहोपलक्षण एतदेकशारीयमन्त्रमात्रमपीतवतो दशाहस्थाने । स्पृहः संगुणैकधा-
याभ्येतुः । एकाहो वेदश्रौतामिमतः ॥ ५९ ॥

(३) कुङ्कुमः । समपुरुषपर्यन्तसपिण्डतांवक्ष्यति । सपिण्डेषु शवनिमित्तमाशौचं दशाहोरात्रं ब्राह्मणस्योपदिश्यते शुभ्येद्विभो दशाहेनेतिवक्ष्यमाणत्वात् । अर्वाक्सचयनादस्थामितिचतुरहोपलक्षणम् । चतुर्थे दिवसेऽस्थिसचयनं कुर्यादिति विष्णुवचनात् । अहमेकाहंवा अहःशब्दोऽहोरात्रपरः । अयंचाग्निवेदादिगुणापेक्षोव्यवस्थितविकल्पः । यथाह दक्षः एकाहाच्छुभ्यते विभोयो ऽग्निवेदसमन्वितः । हानेहीनं भवेच्चैव अहश्चतुरहस्तथा ॥ श्रौताग्निमतो मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाभ्याग्नि एकाहाशौचम् । तत्र श्रौताग्निवेदाध्ययनगुणधारेकगुणरहितोहीनस्तस्यच्यहः । उभयगुणरहितस्तु हीनतरः केवलस्मार्ताग्निमास्तस्यचतुरहः । सकलगुणरहितस्य दशाहः । तदाहपराशरः निर्गुणो दशभिर्दिवैरिति ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । शवनिमित्तं शर्वं शृतोमनुष्यःशवः । सकलगुणरहितस्य तु दशाहतथाह पराशरः । निर्गुणोदशभिर्दिवैः । अनाहिताग्नेःसंचयनचतुर्थ्यामिति स्मृतेश्चतुर्थदिवसेऽस्थिसचयनं कुर्यादिति विष्णुवचनाच्चतुरहोपलक्षणमिदम् । आशब्दोत्र छन्दसि व्यवहिताश्रैति समः पूर्वः तेन हीनतरस्याचतुरहमाशौचमिति भावः । अर्वाक्संचयनादिति मेधातिथिः । अहःशब्दोत्राहोरात्रपरः । तथोक्तं ॥ एकाहाच्छुभ्यते विभोयोऽग्निवेदसमन्वितः । हीने हीनतरे चैव अहश्चतुरहस्तथा ॥ एवं चसाग्निःशाखायुक्तोविभः । स्वशाखाभ्यामग्निहीनोहीनस्तस्य च्यहं । स्मार्ताग्निमात्रेणहीनतरस्तस्य चतुरहं । उक्तसकलगुणहीनस्य दशाहमितिचतुर्णां व्यवस्थितविकल्पइति । उक्तपदकर्म दशाहेन शुभ्यति तथा त्रिभिर्जावी चतुर्भिः । क्षाभ्यांजीवी च्यहः । एकेन जीव्येकाहेनेति मेधातिथिः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । दशाहमनिर्गुणेषु सपिण्डेषु बान्धवेषु । अस्त्रभासासचयनाद्वैति चतुरहोपलक्षणं चतुर्थेऽन्दि संचयनमिति वचनात् । चतुरहंगुणवत्स्वित्यर्थः । अहंगुणवत्तरेषु । एकाहमग्निहोत्रनित्यसाभ्यायवत्सु । स्मृत्यन्तरानुरोधादेवंप्याख्यायाम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आशौचनिमित्तकालनियममाह दशाहमिति । शवमाशौचदशाहपर्यन्तसपिण्डेषु विधीयते गुणरहितब्राह्मणविषयम् । अस्थिसचयनादवर्क्य अहं वेदैकदेशाभ्येतृविषयम् । एकाहवा साद्गसमप्रशाखाभ्येतृपरम् । तद्यथा सथयश्चब्राह्मणांनाशयेण चतुर्थेऽहनि भवत्यतोऽदिनचतुष्टयमेकशाखांमन्त्रमात्रमधीतवतोदशाहस्थाने । अहः संपूर्णकषात्साभ्येतुः । एकाहोवेदश्रौताग्निमतः ॥ ५९ ॥

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ॥ समानोदकभावास्तु जन्मनाश्रोरवेदने ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । अन्वयसंज्ञाविज्ञानाद्बान्धवप्रहणानुवृत्तेश्चावयजाः सममपुरुषावधयः सपिण्डाडच्यन्ते । येभ्यश्चास्य पिता दद्यात्तैभ्यः पुत्रदतिजीवत्वपूर्वपित्रादेर्विधानात् पदं तावद्योग्यतया सपिण्डाभवोत् । यद्यपिपितृभ्योदीयते आत्मना सप्तमअतःपितामहपितामहाद्याःपूर्वमन्वयजातास्तेसपिण्डाडइतिव्यपदिश्यन्ते । पूर्वं पदं सपिण्डाः । अपरे पुत्रादयः पंधेव यतएकस्यापिण्डदानत्रिषायाः सहभावात्सपिण्डाद्युपदेशोलभ्यते । पुत्रादेरपिसहभावः पौत्रादिनाक्रियमाणोऽयमतेनयेभ्योदीयते यैश्च सह संदानवान्भविष्यति सर्वं ते सपिण्डाडव्यपदिश्यन्ते । यतीन तत्र पिण्डदानमभ्युपलक्षणत्वाच्छरद्ववेलायोमागन्तव्यमिति । तेन यावदुक्तस्यान्वयमपितामहस्य यःपितामहस्तदन्वयजाये यावत्सममास्ते सपिण्डाएव सप्ततनोपित्रादिसप्ततौ द्रष्टव्यम् । यतएव भेदरतमुपादाय गणना कर्तव्या यावत्सममावधि । यथा पितामहोपेयामेकरतत आरभ्य सममावधयःसपिण्डाडैवेव सर्वत्र तदन्वयजन्वे चोपलक्षणे जातेरनाश्रयणाद्विजातीयोऽपि क्षत्रियादयो ब्राह्मणादीनोऽसपिण्डाभवन्ति । अतएव तज्जननायाद्योरे ब्राह्मणस्यदशाहएव तेषांनुस्वकालएव द्वादशाहादिः ।

• हीनमे=हीनतरे (अ)

(३) कुल्लूकः । सपिण्डलक्षणमाह । यंपुरुषप्रतियोगिनंरुक्वा निरुप्यते तस्य पितृपितामहममृतीन्पट्पूरुषानतिक्रम्य साममे पुरुषे ग्रामे सपिण्डत्वंनिवर्तते । एवंपुरुषपौत्रादिष्वप्यवगन्तव्यम् । पिण्डसंबन्धिनिबन्धनाचेयंसपिण्डता । तथाहि पितृपितामहप्रतितामहेभ्यस्त्रिभ्यःपिण्डदानंमपितामहस्य पित्रादयस्त्रयःपिण्डलेपभुजश्च तत्पूर्वस्य तु सममस्यपिण्डसंबन्धोनास्तीत्यसपिण्डता । यस्य चैते पट्पुरुषाःसपिण्डाःसोऽपि तेषांसपिण्डः पिण्डदानृत्वेन तल्पिण्डसंबन्धात् । अतःसामपौरुषीयंसपिण्डता । तदुक्तंमत्स्यपुराणे लेपभाजश्चतुर्थाद्याःपित्राद्याःपिण्डभागिनः । पिण्डदःसममस्तेषांसपिण्डयंमामपौरुषम् ॥ सगोत्रत्वे चेयंसपिण्डता । अतएव शङ्खलिपितौ सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः सामपौरुषी । तेन मातामहादीनामेकपिण्डसंबन्धेपि न सपिण्डता । समानोदकत्वपुनरस्मत्कुलेऽमुकनामाभूदितिजन्मनामो भयापरिज्ञानेनिवर्तते ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । सपिण्डेवित्युक्तंसप्रतियोगिकतल्लक्षणमाह सपिण्डतेति । तदुक्तं मात्स्ये ॥ लेपभाजश्चतुर्थाद्याःपित्राद्याःपिण्डभागिनः । पिण्डदः सममस्तेषांसपिण्डयंसामपौरुषम् ॥ पिण्डभागिनमपितामहान्ताउत्तरे त्रयालेपभुजइति पट् सपिण्डता तु सर्वेषांगोत्रतःसामपौरुषीति शङ्खोक्तेःअतोमातामहादीनामेकपिण्डसंबन्धेपि न सपिण्डता गोत्रभेदात्अस्मत्कुलेऽमुकनामाजातआसीतावत्पर्यन्तंसमानोदकभावःतदवेदने तदज्ञाने समानोदकता निवर्ततइत्यन्वयः ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । सपिण्डानाह सपिण्डतेति । पित्रादिषु पूर्वेषु पट्पु पुत्रादिष्वपरेषु सस्य सपिण्डता वर्तते सममादौ निवर्तते । पुरुषग्रहणंश्रीद्वारसंबन्धिनिवृत्त्यर्थम् । उत्तरार्धेविनिवर्ततइत्यनुपञ्जनीयम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । साममे स्वविहाय स्वापेक्षयात्वष्टमेनिवर्तते साममे पुरुषइति सामान्याभिधानात्स्वापेक्षयावर्धीनेषु पट्पुतेषामपि च सततौ जन्मान्मोरवेदनेऽज्ञाने समानोदकभावःसमानोदकसंज्ञो भवति । शवस्पर्शं विधुध्यन्ति च्यहाडुदकदायिनइत्यादिवाक्यैः ॥ ६० ॥

यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ॥ जननेष्वेवमेवस्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम् ॥ ६१ ॥

[उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहोयज्ञः स्नाध्यायश्च निवर्तते ॥ ११]

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथेदं दशाहादि एवमेव दशाहचतुर्हयकाहाशौचं गुणापेक्षया व्यवस्थितं सपिण्डानाम् । निपुणं सर्वप्रकारामानादिविषयामपि । शावाशौचेतिगुणापेक्षया भर्तुश्चतुरहाद्याशौचापकर्मात्पत्न्याअप्याशौचापकर्माः । मृतकेतु नाशौचं मृतकेपुंसः संसर्गचेत् न गच्छति । रजस्तत्राशुचिज्ञेयतच्च पुंसि न विद्यतइत्यद्विरोचनानात् रजः प्रवृत्तिनिमित्तकंस्त्रयाशौचंपुंसशौचापकर्षेपित्त्रियादशाहमेव तथाचान्नादावप्याशौचशङ्कामाभूदित्येतदर्थंनिपुणामित्युक्तम् ॥ ६१ ॥

[सर्वज्ञनारायणः । उभयत्र सतके मृतके च दशाहानिग्याशौचकालोपलक्षणम् । दशाहग्रहणंतु ब्राह्मणस्य मापाग्यात् तदाशौचेषु च दशाहस्याप्युत्पद्यन्ते । कुलस्य तस्य कुर्यान्नंनभुज्यतेऽप्यैः । दानप्रतिग्रहादयश्चाशौचिभिः क्रियमाणाः । होम स्नानं ॥ १ ॥]

(३) कुल्लूकः । यथेदं दशाहादिसंशवनिमित्तमाशौचंकर्मानहंत्वलक्षणंसपिण्डेषु दशाहशावमाशौचमित्येन विधीय

(११) निपुणं-निपुणां (क, ख, ग, च, झ, ज, झ, ड.)

। (क, ख, ड, त.)

ते । मसवेऽपि सम्यक्शुद्धिमिच्छतांसपिण्डानां दशमेवाशौचं भवेत् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । सूतकनिर्देशति यथेदमिति । एवंवृत्तिभेदेऽपि दशाहाद्युत्थेयम् ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । एवमेवस्यात् पूर्ववदेवस्यात् । दशाहंनिर्गुणेषु चतुरहंगुणवत्सु च्यहंगुणवत्तरेष्वेकाहंगुणवत्तमिच्छित्यर्थः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेदं आशौचं शावाशौचं दशहपर्यन्तंसपिण्डेषु विधीयते जननेऽपि एव दशाहं स्यात् । निपुणां यथोदितांशुद्धिमिच्छताम् ॥ ६१ ॥

[रामचन्द्रः । उभयत्रैति । उभयत्र शावाशौचे जननाशौचे च दशाहं तत्कुलस्याननं भुञ्जते न भुञ्जीत । दानपतिप्रहौवर्ज्यौ यज्ञवर्जयेत् यज्ञाहुतितत्र हावयेत् तु हापयेत् । स्वाभ्यायोवेदाभ्ययनं न भवेत् ।]

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ॥ सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ६२ ॥

[सत्रधर्मप्रवृत्तस्य दानधर्मफलैः पिण्डाः ॥ त्रेताधर्मापरो धर्ममरण्यस्यैतदुच्यते ॥ १ ॥]

(२) सर्वज्ञानोरायणः । सर्वेषामिति । सपिण्डानां सर्वेषामस्ति संचयनात्वाक्शावमाशौचमद्वाशौचमस्पृश्यताहेतुस्पृश्यन्तरोक्तम् । सूतकतुप्रसवनिमित्तमद्वाशौचं मातापित्रोरेव । सूतकं यावद्दशरात्रमद्वाशौचं । पिता तु स्नानपव स्पृशं शुचिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

(३) क्लृप्तकः । अनिर्देशेन तुल्यतायामामायां विशेषमाह सर्वेषामिति । मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं सर्वेषामेव सपिण्डानांसमानम् । जनननिमित्तं मातापित्रोरेव भवति तत्राप्ययं विशेषः जनननिमित्तमस्पृश्यत्वमातुरेव दशरात्रं पिता तु स्नानात्स्पृश्यो भवति । अयमेव संबन्धः संबन्धेन व्यक्तीकृतः ॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैल्लु विधीयते । माताशुभ्येद्दशाहेन स्नानानु स्पर्शनं पितुः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वेषामिति । मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं सर्वेषामेव सपिण्डानांसमानं जन्मनिमित्तमस्पृश्यत्वमातापित्रोरेव स्यात् तत्रैव विशेषान्तरमाह सूतकं मातुः सूतकनिमित्तमस्पृश्यता दशरात्रं पिता तु शतः स्पृश्यो भवति तथाच संवर्तः ॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानसचैल्लु विधीयते । माता शुभ्येद्दशाहेन स्नानानु स्पर्शनं पितुरिति ॥ तस्मात्सदिवसः पुण्यः पितृणां ग्रीतिवर्धन इत्यपि संगतम् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । मातापित्रोरेव सूतकं न सपिण्डानाम् । उत्तरार्धेन पक्षान्तरमाह सूतकं मातुरेवेति । उपस्पृश्य पिताशुचिरित्युत्तरार्धेनोपपादयति ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपिण्डानां शावमाशौचं सूतकं जनननिमित्तं अस्पृश्यत्वमाशौचमातापित्रोरेव न सपिण्डानां अस्पृश्यत्वं सूतकं मातुरेव च उपस्पृश्यत्वात् पिता शुचिः स्यात् ॥ ६२ ॥

[रामचन्द्रः । सत्रेति । सत्रकर्म बहुकर्मकयज्ञकर्म तथा त्रेताधर्मः । उपलक्षणं नृतीयो धर्मो यस्येति त्रेताधर्मः वानप्रस्थः अरण्यवासी वानप्रस्थस्य एतद्विहितं च्यते ।]

निरस्य तु पुमाऽऽच्छुक्रमुपस्पृश्यैव शुभ्यति ॥ वैजिकादभिसंबन्धादनुकुर्यादघंघ्यहम् ॥ ६३ ॥

[जननेऽप्येवमेवस्यान्मातापित्रोस्तुसूतकम् ॥ सूतकंमातुरेवस्यादुपस्पृश्यपिताशुचिः ॥ ११ ॥]

{ मेधातिथि । एवमेतत्सपिण्डान्जनेने यथैव दशाहादयः कल्पा षट्कर्मादिवृत्त्यपेक्षया स्नाभ्यायात्पमत्त्वापेक्षया च्यवैस्त्रिपदाकरणे तथैव जननेपिशोचमात्रमतिदिश्यते कालानवच्छिन्नम् । सामर्थ्याच्चागृहमाणोवशेषतय तत्सयन्धसकललाभ । कालावच्छिन्नातिदेशे तु एकैनेव मुख्यत्वाद्ग्राहेन सम्बन्ध स्नाभ्यायादिव्वापठनस्यासत्या दशाहाद्यपेक्षया एकारेणशभमेनेवच निराकाक्षीदतत्वादन्यैरुपहादिभिर्नसंबन्ध स्यात् । तत्रैयस्पृष्टिरविशेषेण वृत्तिस्वाभ्यापेक्षायांयवस्यामाशृतसूतकमोर्विदपती जनने गुणाद्यनपेक्षया जातिमात्रे स्याभ्यमानावित्प्रथयेत समाचारस्य बाधितः स्यात् । नन्वेवस्त्रीणामपि च्यरेकाहादयः कल्पा सूतिकानामामुवन्ति समाचारवरोधिनः । अत्रोच्यते । यद्यप्यविकल्प एवात्तदेव व्यवस्थितपदातीकल्पः । तथाहि तुशब्दउपपन्नतरोभवति । सूतकशब्दश्च नाशौचै वर्तते । लक्षणया सूतकस्यभ्यमोचलक्षयेत् । लक्षणापासाहचर्यादेष्वत्येतव लक्षयितुंयुक्तं यदिच सर्वनाशौचमभिनेतस्यादाशौचघटनमेवाकरिष्यत् अशौचमातुरेयेति । अतश्चस्पृश्यन्तरे त्रिरात्रमस्पृश्यतोत्तथा इह तदभाववत्योर्विकल्पः सूतकमातुरेव । मातापित्रोर्मातुरेवेतिपितुर्विकल्पः उपस्पृश्यत्वात् शुचिर्भवतीति उपक्रममात्रमिदवक्ष्यमाणेन श्लोकेन पितुरपिष्यहमेव ॥ ६१ ॥]

(१) मेधातिथि । सहेतुकच्यहमुपदिशानुपस्पृशंनशुद्धिपूर्वकामनुमन्यते । किमर्थमुच्यतइतिचेत् सत्सुविधिः तपार्थवादात् नविधेयतया जितिलयवाग्वानुष्ठुयादितिवत् । निरस्यतुशुक्र मेथुनधर्मेण समनुच्य शुक्रोत्सर्गादनन्तर उपस्पृश्य स्नात्वा शुचिर्भवति । अतोवैजिकादभिसंबन्धान् । बौध्नितिचित्तवैजिकम् । अभिसंबन्ध अपत्योत्पत्ति अतस्तत्र कथनानुसृष्ट्यान्मानुवर्तते । अधमाशौच च्यहं यादशच शुकनिरसनेन । कृतस्नानस्याशुचित्वे न तादृशमेव शस्ये । अपि तु च्यह पूंस्त्र्यैकाप्यहशेषतयाऽनूयते । अतएवो परस्पृश्येति स्नानमुच्यते । स्नानमेथुनिन स्पृष्टमितिबचनान्वाचपन पुत्रे तु जाते तदहस्पृश्यतेवेति केचित् । तथाच शङ्खाह । कुमारमसवे षाड्यमाडित्वायागुडतिरहित्वाप्यवस्त्रमावरणगोधान्यमतिपेक्षेचक्षोपस्तदहस्त्रित्येके ॥ तस्मात्सदिवस पूष्य पितृणाभीतिवर्धनम् । स्मरणान्चैव पूर्वेषातदहर्षं मृत्प्यतीति ॥ तथाश्राद्धमध्येके कुर्वन्तीति च । अनेन श्रित सर्वश्रीष्याऽप्यन्यम् । तुरेते स्थीतो पूर्ववदृत्तिसदसद्वावापेक्षया विकल्पते ॥६१॥

(२) शर्यन्तनाराधण । निरस्य स्वस्तीत्यतिरिक्तश्रीपु । निरस्य उपस्पृश्यस्नात्वा । एतच्च शुद्धेहेतुमात्रम् । शर्यन्तनाराधनम् । एतच्च स्नान शयान्तशुद्धशौचस्नाना कर्तव्यम् । निरस्य उपस्पृश्यस्नात्वा । एतच्च शुद्धेहेतुमात्रम् । शर्यन्तनाराधनम् । एतच्च स्नान शयान्तशुद्धशौचस्नाना कर्तव्यम् । वैजिकादितिदशाहाशौचादिति स्वस्तीत्यतिरिक्तश्रीपु जनितानामसंसंचपरनिनाशर्षेणोक्तम् ॥ ६३ ॥

(३) कुड्मक । स्नानमेथुनिन स्पृष्टमिति मेथुने स्नानत्रिधास्पृष्टम् । तेन मेथुनः स्या पुमाऽऽच्छुक्रमुपस्पृश्यति । अकामतस्तत् एमादौ रेतःपाने प्रवचदेतसउत्सर्गहायापस्तम्भोऽपि कापतरेत रत्नने स्नाच्छुद्धि । ब्रह्मचारिणः त्रकामतोऽपि स्नान तिरिक्ता ब्रह्मचारिण्येन स्नानादिना शुद्धिरुक्ता । वैजिकान्तिनाऽपि शुद्धयर्थक्यामपमोचनो च्यदमाशौचमभवति । तस्याच विष्यु । परपुर्वभाषांशु तिरात्रम् । रेतःपानितिरात्रं तु संबन्धे परपूर्वभाषांशु तिरात्रे मसद्दामरनुगुणनधीतम् । पर रेतःपानत्रायेण स्नानं तत्राप यो पत्नी तिरात्रमुचितम् ॥ ६१ ॥

किन्तु विशुध्यतीति मरुते पुनः साध्वीतिवचनादनिवृत्ते रजसि वैदिककर्माधिकारानुमवेशोनारित न पुनः स्पर्शादिनिषे-
हणपूर्वकशवस्पृशोऽल्पशौचयोग्या अपि शुद्ध्ययुरिति गोविन्दः । त्रिरात्रैःत्रिभिरिति नवाहोभिःराध्या चेत्येकं तथाचदश-
रात्रयः तैः शुद्ध्ययुरिति मेधातिथिः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । रजम्याऽह्वैवचैकेनेत्यहोरात्रस्य निर्देशः । त्रिरात्रैरेवचत्रिभिरिति नवरात्रस्य संहृत्य दशभिरहो-
रात्रैरितियावत् । उक्तिवैषिच्यमिदम् । शवस्पृशश्चेद्वृणवत्तमा अपिसपिण्डादशाह्नैव शुद्ध्यन्तीति । उदकदायिनःसमानो-
दकाः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकेनाह्ना राध्याचैकया एवमेकंदिनं त्रिरात्रैःतिस्रभिरात्रिभिरितिःएवंनवभिःएवंदशदिनपर्य-
न्तशवस्पृशःमौल्येन शववाहकाः विशुद्ध्यन्ति उदकदायिनः सपिण्डाः प्यहाच्छुद्ध्यन्ति ॥ ६४ ॥

गुरोः प्रेतस्यशिष्यस्तु पितृमेधंसमाचरन् ॥ प्रेतहारैःसमंतत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृमेधः चरमेष्टिः अन्धेतु सर्वं कर्मैवलक्ष्यतइतिमाहुः । तत्कुर्वन् शिष्योदशरात्रेण शुद्ध्यति ।
ब्रह्मचारिणोप्ययंविधिरस्त्येव । भेताहारैःसमः भेतंहरन्ति निर्घोषयन्ति यथा तेषांदशाहणंशिष्यस्यापीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरोराचार्यस्य सपिण्डपुत्राद्यभावे पितृमेधंस्वयंकुर्वन् दशाह्माशौचंकुर्यात् । ईदृशो चा-
सपिण्डशिष्यकर्तृकं संस्कारे ये प्रेतहाराः प्रेतवाहकार्तेषु भनाद्यभिसंशुद्ध्यन्त्येवपि तावदाशौचिनइति प्रेतहारैः
सममित्यनेनोक्तम् ॥ ६५ ॥

(३) कुड्मूकः । गुरोराचार्यदेरसपिण्डस्य मृतस्य शिष्योऽन्योऽष्टरूपा प्रेतनिर्हारकैर्गुरुसपिण्डैस्तुल्योदशरात्रेण शु-
द्धो भवति ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च गुरोरिति । यद्यसपिण्डस्य प्रेतस्य मृतस्य पितृमेधमन्योऽष्टरूपा शिष्यः प्रेतहारैः स-
पिण्डैः । सम तुल्यः अतोदशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । शिष्योऽसपिण्डोऽपि भेताहारैः प्रेतान्नभोजिभिः सपिण्डैरितियावत् । एवंवदता गुणवत्तमानामपि
भेताहाराणां दशाहमेवाशौचमिति सूचितम् ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिष्यः प्रेतस्य गुरोः पितृक्रियांसमाचरेत् प्रेताहारैः प्रेतवाहकैः समंमिलित्वा ॥ ६५ ॥
रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुद्ध्यति ॥ रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । गर्भसाधे गर्भमासरात्रीस्त्रियाएव शुद्धियुक्ताइहवाक्येतस्याः श्रुतत्वात् । सपिण्डानांतुष्ट्य-
न्तरसमाचारावत्पेवणीयो । वसिष्ठेन तु सपिण्डानां प्यहः समाप्तातः । ऊनद्विर्वर्षे प्रेते गर्भपतने सपिण्डानां त्रिरात्रमशौ-
चम् । सावस्तु गर्भस्य मासत्रयादूर्ध्वमादशमाप्तासात् । केचित्तु माह्रवमादित्याहुः । अमामकालस्य पातः सावड-
च्यते । न पुनर्द्रवहृपस्यैव । तथा गौतमेन गर्भविस्तंति गर्भमाससमारात्रीरिति पठितम् । सप्तमास्याञ्च जीवन्ति । अतः
सप्तमे मासे पूर्णमाशौचं एतत् जीवतो जातस्य युक्तमन्यथात् गर्भमाससमाह्वयेव । इह रजस्वलायारजस्युपरते स्नानेन
शुद्धिराम्नातास्त्र्यन्तरे प्यहादूर्ध्वं तत्रैवं व्यवस्था । माकूप्यहाद्वजोनिवृत्तावपि नास्ति शुद्धिरूर्ध्वमनुपरतेषु भवति ।

(६५) समाचरन्=समाचरन् (स, च)

(६५) प्रेतहारैः=प्रेताहारैः (नन्दनः)

धः । उक्तमाद्याश्रितसोनिन्दिताइति । रजस्वला स्त्री रजस्युपरते स्नानेन साध्वी भवति शुद्धा कर्मयोग्येत्येवंपदयोजना । स्त्रीग्रहणं वर्णमात्रत्रयर्थम् । पूर्वतु श्लोकाद्ब्राह्मणविषयाभ्याख्यातास्तदाशाङ्कानिवृत्त्यर्थं स्त्रीग्रहणम् । उत्तरत्रापि यत्र विशेषममाणानास्ति तत्रापि वर्णभेदविषयतयैव यथा नृणामरुतमुण्डानामिति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अर्वाक् षण्मासतः स्त्रीणामिति ब्राह्मणवचनात् षण्मासमध्यएव सावः तत्र मासतुल्याभिः सावसंबन्धिमाससमसङ्ख्याभिः स्त्री शुद्ध्यति । शुचिकर्त्रीकाङ्क्षयां स्त्रीपदस्योत्तरार्धस्थस्यान्वयात् । अतएव सपिण्डान्तराणांसद्यः शौचम् । रात्रिभिरिति बहुवचनाच्चाद्यद्वितीयमासयोरपि सावे त्रिरात्राशौचम् । तत्रतु मासतुल्याभिरिति नान्वीयते अयोग्यत्वात् । रजस्वला तु स्त्री रजस्युपरते स्नाता सती धर्मकार्येषु शुभ्यति यदि सा साध्वी भवति मनस्तापि पतितं व्यभिचरति अन्वयत्वात् गामिरजः पर्यन्तमेव तस्याशाशौचित्यर्थम् । रजस्युपरतइति वचनादनुपरते रजसि चतुर्थेऽह्नि स्नातापि न धर्मकृत्ये शुभ्यतीत्युक्तम् ॥ ६६ ॥

(३) कुडूकः । अत्र रात्रिभिरिति विषयगामिनो बहुत्वस्य विवक्षितत्वात् तृतीयमासात् श्रुति गर्भसावे गर्भमासतुल्याहोरात्रैर्विशेषाभिधानाच्चातुर्वर्ण्येऽस्त्री विशुद्ध्यति । एतच्च षण्मासपर्यन्तम् । यथोक्तमादिपुराणे । षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भसावो भवेद्यदि । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं तु जात्युक्तमाशौचं तासु विद्यते ॥ मेधातिथिगोविन्दराजादयस्त्वादियुराणे वचनादर्शनात्सप्तमासाद्वाग्भ्रंसावे मासतुल्याहोरात्रैः स्त्रीणां विशुद्धिरित्यतिदिशन्ति । मथमद्वितीयमासीयगर्भसावे स्त्रीणां त्रिरात्रम् । यथाह हारीतः । गर्भसावे स्त्रीणां त्रिरात्रं साधीयोरजोविशेषत्वात् । पित्रादिसपिण्डानां त्वत्र सद्यः शौचम् । यथाह मुमुक्षुः । गर्भमासतुल्यादिवसागर्भसंस्त्रये सद्यः शौचं वा । भवति । गर्भमासतुल्याइति स्त्रीविषय सद्यः शौचं वेति पित्रादिसपिण्डविषयमिति ध्ववस्थितनविकल्पः । रजस्वला च स्त्री रजसि निवृत्ते सति पञ्चमे दिने स्नानेनादृष्टार्थकल्पनयोग्या भवति । स्वर्शयोग्या तु त्रिरात्रमध्यपगमे चतुर्थेऽह्नि कृतस्नाने नैव शुद्धा भवति ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच रात्रिभिरिति । मासद्वयाभ्यन्तरे त्रिरात्रं बहुवचनवशात् तृतीयमासपश्रुति षण्मासपर्यन्तमासतुल्याहोरात्रैः स्त्री शुद्ध्यति अत ऊर्ध्वं स्वजातिक्रमेण । सममे मासे जीवने सयुक्तो भवतीति गर्भोपनिषच्छ्रुतेर्जावावेशात्पूणां शौचम् । अतः षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भसावो भवेद्यदि । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं तु जात्युक्तमाशौचं तासु विद्यतइत्यादित्यपुराणोक्तेः । तथा गर्भमासतुल्यादिवसागर्भसावे सद्यः शौचं वा भवतीति मुमुक्षुः । गर्भमासतुल्येति सर्ववर्णस्त्रीसाधारणम् । सद्यइति पितृसपिण्डानामिति शेषः सपिण्डानां त्रिरात्रं त्रैवै गर्भपतने सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचमिति वसिष्ठोक्तेः । ऋतु त्याभाविकइत्यत्राशुद्धिरक्ता न शुद्धिस्तत्राहरजसि उपरते निवृत्ते स्नानेन मेशुनयोग्या साध्वीति विशेषणत्वं पञ्चमेदिने तासामदृष्टार्थाशुद्धिः ॥ शुद्धा भवतीत्युर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला । देवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेदिनि शुभ्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । मथमद्वितीययोर्मासयोरतं पतृतीयोपादिपुच्छुर्गर्भसावसप्तमादिपुमासेषु मसवइति प्रसिद्धम् तत्र तृतीये मासे गर्भसावे तिस्रो रात्रय आशौचं चतुर्थे चतस पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट्सतरार्धेन रजस्वला शौचमुच्यते । रजस्युपरते त्रिरात्रेऽतीतइत्यर्थः । स्नानेन विशुद्ध्यतीत्यनुवर्तते ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । गर्भमासतुल्याभिः रात्रिभिरिति बहुवचनात् मथमद्वितीयमासयोरपि सावे त्रिरात्रं त्रिरात्रमाशौचं अन्येषां सद्यः पुनरजसि उपरते निवृत्ते पुनरजोऽह्ने स्नानेन साध्वीशुद्धा भवेत् । असाध्वी चेद्व्यन्तरपर्यन्तमशुद्धा स्यात् ॥ ६६ ॥

नृणामरुतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ॥ निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ६७ ॥
 [प्राक्संस्कारप्रमीतानां वर्णानामविशेषतः । त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वक्रोविधीयते ॥ १ ॥]
 [अदन्तजन्मनःसद्यश्चाचूडानैशिकी स्मृता । त्रिरात्रमायता देशात्दशरात्रमतः परम् ॥ २ ॥]^१

[परपूर्वांस्तु भार्यास्तु पुत्रेषु प्रकृतेषु च । मातामहे त्रिरात्रंतु एकाहंत्वसपिण्डतः ॥ ३ ॥]^१

(१) मेधातिथिः । इमाः पशोः कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तृलक्षणाः केचिद्वाचसते । अरुतचूडएकाहेन शुध्यति । तथाच योवस्थापेक्षोपविकल्पश्रुत्येकीयमतमुक्तम् । तस्यैव श्लोकस्य व्यवस्थावाक्ये इमे अन्यत्वध्याहारेण संबन्धलक्षणाआहुः । अरुतमुण्डानांमृतानांये सपिण्डास्तत्रोत्तरपक्षः । समाचाराभिमतः । स्मृत्यन्तरेसद्यः शौचमप्याभ्यातविषयस्तत्रैव दर्शितः । आदन्तजन्मनः सद्यः आचूडानैशिकी निवृत्तचूडकानां त्रिरात्रमिति ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अरुतचूडानांमरणे नैशिकी निशायापिनीएकाहोरात्रमशुद्धिरित्यर्थः । अत्र चादन्तजातमरणेपि प्रागाशौचमात्रस्योक्तत्वादेकाहापकर्षः । सद्यः शौचेमवाशौचतच्च स्नानपर्यन्ताशौचम् । निवृत्तचूडकानां प्रागुपनयनामरणे त्रिरात्रंऊनद्विवार्षिकमित्यपे वक्ष्यमाणत्वात् । रूतचूडापदपूर्णाद्विवर्पतोपलक्षणम् ॥ ६७ ॥

(३) कुङ्कुमः । अरुतचूडानांवालनांमरणे सपिण्डानामहोरात्रेण शुद्धिर्भवति । रूतचूडानां तु मरणे प्रागुपनयनकालाच्चिरत्रेण शुद्धिः ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नृणामिति नैशिकी एकाहोरात्रनिर्वर्णयदाह याज्ञवल्क्यः ॥ आदन्तजननासद्यश्चाचूडानैशिकी स्मृता । त्रिरात्रमात्रतादशादशरात्रमतः परमिति सर्वमेतदुचितकालपरम् ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । अरुतचूडानामामृतत्ववर्षाणांपद्यमासादूर्ध्वमरणे ज्ञातीनांशुद्धिर्नैशिकी । आशौचमेकरात्रनिवृत्तचूडकानां त्रामृतत्ववर्षाणांसमवर्षांमाद्वारणे त्रिरात्रमाशौचम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृणां वालनां अरुतचूडानैशिकी स्मृता निवृत्तचूडकानां आम्रतादेशात् आम्रतवन्पात्र त्रिरात्राच्च शुद्धिरिष्यते ॥ ६७ ॥

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्वाग्धवावहिः ॥ अलंकृत्यशुचौ भूभावावस्थिसंचयनादृते ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । ऊनं अशरुतस्येद्वेषं यस्य ज्ञातस्य उच्यते ऊनद्विवार्षिकरतमेतवाग्धवावहिरांमनिदध्युर्भूमौ निद्रातार्यांस्थापयेयुः । स्मृत्यन्तरे नियनेदितिपठ्यते । अलंकृत्य प्रेतालंकारिः । ऊनद्विवर्षेपि श्रूयमाणो अलंकारः समाचारात्कृतोपनयनादावपि विज्ञेयः । शुचौ यत्रास्मीनि भूयदेशे न सन्ति अस्थिसचयपरहितत्वेन या शुद्धा तत्र निद्राय स्थान्यः । मरणे किलास्मीनि संप्रतिनि भवन्ति । अतएव तेन वचनेन ततोऽन्यत्र विधानमुच्यते । न पुनस्तादास्यास्थिसंचयनेन कर्तव्यत्वेव वाक्यार्थः । अग्निसंस्काराभावादेवतदग्नैः ॥ ६८ ॥

१ सम-नर (अ) १ निद्रिइति=भिदधानि (अ)

(६७) त्रिशुद्धि=मशुद्धि ॥ (क, ग, ग ल)

१ (क)

(२) सर्वज्ञनारायणः । बहिर्यामाद्रुमौ निदध्युरिति निखननमुक्तम् । अलंरुत्य स्रगादिना । अस्थिसंचयनाद-
ते मांसापगमानन्तरमपि तन्न कार्यमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

(३) कुड्दूकः । असंपूर्णद्विर्षवालंघृतकृतचूडं मालादिभिरलंरुत्य धामाद्बहिःरुत्वा विशुद्धायांभूमौ काकांतेरे
शीर्षदेहतया शम्पयमस्थिसंचसनवर्जवान्धवाः प्रक्षिपेयुः । विश्वरूपस्तु । यस्यां भूमावन्यस्यास्थिलचयनं कृतंतस्यां
निदध्युरिति व्याचष्टे ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । असंपूर्णद्विर्षवस्यरुत्यमाह ऊनेतिद्वाभ्यां । अलंरुत्य माल्यादिभिः । अस्थिसंचयनादते दा-
हाभावादस्थिसंचयनाभाभिःशुद्धायांभूमौनिक्षिपेदिति वरूपः ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । ऊनद्विर्षार्पकमसंपूर्णद्वितीयवर्षम् । निदध्युर्निखनेयुः । बहिर्यामसीद्भ्रः अस्थिसंचयनादते अस्थि-
सञ्चयनरहितायांभूमावित्यर्थः ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऊनद्विर्षार्पक ऊने अपरिपूर्णं द्वे वर्षे यस्यासौऊन द्विर्षार्पकः तमेतंशुचौ भूमौ अवर्तगर्तकृत्वा
गन्धमाल्यादिभिरलंरुत्य स्मशानादेर्बहिर्निदध्युः स्थापयेयुः बान्धवाः अस्थिसञ्चयनादते अस्थिसञ्चयनं कर्तव्यम् । ब्रह्म-
पुराणे ॥ विभे द्विर्षयूने तु घृते शुद्धिस्तु नेशिकी । द्रवा तु क्षत्रिये शुद्धिस्त्रिभिर्वेदे घृते सति ॥ निवृत्तचूडकेविभे
त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । निवृत्तेक्षत्रिये पल्लिवैश्वे नवभिरेव च ॥ शुद्धे द्विर्षयूने तु घृते शुद्धिस्तुपञ्चभिः । अत ऊर्ध्वंघृते
शुद्धे कल्पशाहा द्विशुध्यति ॥ पद्भ्यान्तमतीतयःशुद्धश्चेन्मिष्यते यदि ॥ मासिकंचे त्याद्विरसभापितम् ॥ ६८ ॥

नास्त्वेकार्योऽग्निस्संस्कारो न च कार्योदकक्रिया ॥ अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुरुद्यहमेव च ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । काष्ठवदिति निरेपक्षतामाह । आर्द्धमपि न कर्तव्यंनचोदकं उदकक्रियानिवेयेन आर्द्धनि-
षेधः सिद्धः अर्द्धाङ्गिभावात् । अतः समाचारमसिद्धः । आर्द्धनिषेधोल्ङ्घने साधयितव्यः । अन्ये तु स्थूलन्तरदृष्टनिखन-
नमतिषेधार्थवर्णयन्ति । ततश्च विकल्पः । क्षपेयुः उदास्थेयुः शास्त्रचोदितं व्यापारं कुर्यात् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदकक्रिया पिण्डमप्युपलक्षयति काष्ठवदिति । यमसंस्कारादिरुत्पत्यन्तरसिद्धमनुमेत-
स्य कार्यमपि न कर्तव्यमित्यर्थः । आरण्यदतिचारण्यमध्यमं निखननं मुख्यं तदभावे बहिर्यामादितिदर्शितम् । क्षपे-
युः क्षपेयुरुद्यहमाशौचेन तच्छ्वानिखननकारिणःसपिण्डाः इतरसपिण्डानां तु यथोक्तमेव ॥ ६९ ॥

(३) कुड्दूकः । अस्थीनद्विर्षार्पकस्याग्निस्संस्कारो कर्तव्यः । नाप्युदकक्रिया कर्तव्या । उदकदाननिषेधोऽयं-
आर्द्धादिसकलमेतदुत्पन्नित्यर्थः । किन्त्वरण्ये काष्ठवत्प्रतिपद्य काष्ठवदितिशोकाभावोऽभिहितः । यथाऽरण्ये काष्ठप-
रित्यज्य शोको न भवति । एवंत्यक्त्वा म्यहंक्षपेत् म्यहाशौचं कुर्यात् । अयंचारुतचूडस्य म्यहाशौचविधिः । पूर्वोक्तकाशा-
शौचविकल्पपरः सच व्यवहितोवृत्तस्याध्यायादियुक्तस्यैकाहः । तद्रहितस्य च्यहः । यद्यपि मनुना परित्यागमात्र-
विरहितं तथाप्यूनद्विर्षार्पकंनिखनेदिति याज्ञवल्क्यवचनाद्विशुद्धभूमौ निखायैव त्यक्तव्यः ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह नेति । अरण्ये काष्ठवदितिस्थानविकल्पउपेक्षायां दृष्टान्तीवा । ऊनद्विर्षस्य रुतचू-
डस्य म्यहमाशौचमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । अस्थीनद्विर्षार्पकस्यनिखातरस्य भेदस्थनकेवलंनिखननमेव संस्कारः किंतु त्यागोऽप्युत्तरार्धेनोच्य-
ते । नियमैःकालयापनक्षणम् । म्यहमाशौचवाग्भवेदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य ऊन द्विवर्षस्य अप्रिसंस्कारान् कर्तव्यः । उदकक्रिया जलाद्राजिक्रिया न कर्तव्या । अरण्ये काष्ठवदमत्तपूर्वकल्पकाभ्यहृदिदिनपर्यन्तं आशौचं क्षपेरन्न क्षपेयुः ॥ ९९ ॥

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ॥ जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्निवापि कृते सति ॥ ७० ॥

(१) मेघप्रतिथिः । आत्रिवर्षस्येति आनुतृतीयाद्द्विषांस्मृतिपेधः न पुनश्चतुर्वर्षादेश्चैवमथमेवादिशब्दकेचित्पर्यन्त । नात्रिवर्षस्य कर्तव्या त्रिवर्षादेरिति । समाचारश्चैवमेव । जातदन्तस्य वा कुर्युः उदकक्रियासाहचर्यादप्रिसंस्कारोऽभ्यनु-
ज्ञायते । ननुच विकल्पे कामचारः तत्र कः मयासमाभ्यचित्तक्षयकरमनुष्ठानपक्षमाश्रयेन व्ययस्तनुपदेशः । उच्यते । सर्वविक्षणोपायविचारधिकारः । भेतोपकारार्थमेतद्विक्रमते नभैमितिक्रमादव-
न्यकर्तव्यमित्येताभ्येवोक्तम् । तत्रात्रवर्षकर्म-
व्यतामतिपेधोस्तीतोहनिष्क्रियते । भेतोपकारार्थमेतत्स्वीकृत्यनुष्ठानेन ज्ञाप्यते । तत्राकरणे नास्ति विभ्यतिक्रमः । भे-
तोपकारास्वनुष्ठानाद्भवतीतिविधिमतिपेधयोर्नासमञ्जस्यम् ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नात्रिवर्षस्येति अत्रोदद्विवर्षस्योदकक्रियानिषिद्धामनूय भेताभ्युदयार्थमेव सा पुनर्न
विधीयते । अत्रिवर्षः अप्रविष्टतृतीयवर्षः । जातदन्तस्यवा कुर्युरिति स्त्रीविषयम् । तेन द्विषां जातदन्तापीडितायां तदभ्यु-
दयार्थित्वे उदककार्यम् । अनिर्देशविशेषत्वाच्च नमुसकच्छिन्नाभिधानं शत्रुविशेषणतयाचेति । नाम्नि वापीतिपुत्रविषय तस्य
जन्ममत्तविनाशितोपकारकारित्वात् । नामव्यतिरेकेणचोदकदानानुपपत्तेर्नामकरणानन्तरमेताभ्युदयार्थमुदकदाना-
कार ॥

(३) कुहूकः । अग्रामतृतीयवर्षस्य पित्रादिसप्तपिण्डे उदकक्रिया न कर्तव्येति पूर्वत्र निषिद्धाभ्युत्तरार्थम् ते ।
जातदन्तस्य वा उदकदानकर्तव्यम् । नामकरणे वा कृते उदकक्रिया साहचर्यादप्रिसंस्कारोऽभ्यनुज्ञाप्यत्वात् । भेतपिण्डश्चाद्या-
दिकच । यद्यन्यकरणसंभवे करणं क्लेशावह । तथापि करणाकुरणयोराज्ञानाजातदन्तरुतनाम्नोऽकरणे भेतोपकारोभव-
त्यकरणे मत्तवायाभावइत्यवगम्यते ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्द । अग्रामतृतीयवर्षस्य जातदन्तस्य क्षतनाम्न उदकक्रियास्ति । तथाचाप्रिसंस्कारमेतश्चादे उ-
त्सृज्यते तेषां करणाकरणयोराज्ञानात्त्वात्करणे भेतोपकारोऽकरणे न प्रत्यवायइति भावः । तत्रोदकक्रिया अपनःशोचुच्च-
क्रियेनेन मन्त्रेण । एवमातामहाचार्यवैतानामुदकक्रिया ॥ कामोदकसखिपत्तासलीयक्षवशुर्त्विजम् इतियाज्ञवल्कयो-
क्तं ॥ ७० ॥

(५) नन्दन । त्यागपक्षे किमुदकक्रिया कार्या नवेतिचोदनायामाह नात्रिवर्षस्येति । उत्तरार्धेनोदकक्रियाका-
र्येतिपृष्ठेत्कुर्युर्दकक्रियामिति विभक्तिविपरिणाम ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । अत्रिवर्षस्य अपरिपूर्णत्रिवर्षस्य बान्धवैरुदकक्रिया न कर्तव्या । जातदन्तस्य स्त्री-
शवस्य ॥ ७० ॥

सन्नल्यचारिण्येकाहमतीते क्षपणंश्च्युतम् ॥ जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७१ ॥

(१) मेघप्रतिथिः । सन्नल्यचारी समानचरणोऽतएकोदकाअप्यासपिण्डेभ्य परिगृह्यन्ते तेषामितरेतरजन्मनि स्त-
के त्रिरात्रम् । सद्यःशौचमपि स्थूलवतराहुदकदायिनां विकल्पितद्रष्टव्यम् ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सन्नल्यचारिणि त्वाभ्ययनसमकालस्वगुरुणोपनीताभ्यापिते । एकोदकाः समानी-
दकाः ॥ ७१ ॥

(३) कुम्भकः । सहाभ्यायिनि धृते एकरात्रमाशौचं कर्तव्यम् । समानोदकानांपुनः पुत्रजनने सति त्रिरात्रेण शुद्धिर्भवति । ग्रहानुदकदायिनइति मरणविषयमुक्तम् ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचसेति । सत्रस्रक्षारिणि सहाभ्यायिनि अतीतेषुते क्षपणमशौचस्य निवृत्तिः । सपिण्डानां दर्शाहत्वेपि समानोदकानांसूतेके तन्मूनतामाहजन्मनीति ग्रहानुदकदायिनइति मरणोक्तत्वात् ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मणासहचरतीति सत्रस्रक्षारी संवेदाध्यायी सहाध्यायी अतीते धृते एकाह आशौचं क्षपण-सृष्टम जन्मन्येकोदकानां त्रिरात्राच्छुद्धिः ॥ ७१ ॥

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु ग्रहानुदकच्छुध्यन्ति बान्धवाः ॥ यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥ ७२ ॥

[परपूर्वासु पुत्रेषु सूतेके सूतेकेषु च । मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहंतु सपिण्डने ॥ १ ॥] +

(१) मेधातिथिः । असंस्कृतायावाद्भ्रात्रेण मतिपृहीतानच विवाहितास्तासांमरणे बान्धवाः पतिपक्षास्त्रिरात्रेण सनाभयस्तु सपिण्डाः स्वपितृपक्षायथोक्तेन कल्पेन निवृत्तचौडकानामितिजातेरधिकारात्त्रिरात्रेण । अन्धैस्त्वंसोदर्याद-श्रात्रेणेति तेषांचाभिभाषः । अथवर्षायाः कन्यायादानविहित अदत्तायाश्च निवृत्तचौडकस्यपदेशाभावात्पुसद्वोपनीतस्य तदार्-नीकल्पान्तरस्यानाम्नानादशाहएव युक्तः । अन्यैस्तु पठितम् । अहस्त्वदत्तकन्यासुबालेषु च विशेषमिति । तत्र व्याख्या-तारः पश्चादशाब्ददेशीयापि यासदत्ता कन्या निघेत्तदहरेवाशौचम् । यतोमुखमाम्नामतिक्रम्य कालक्षपणे ममाणाभा-वात् । तत्रोच्यते । बालेषुचेतिकस्यार्थ्यावताउक्तमेव योगविभागे आदन्तजन्मनःसद्यइति नचेतेतद्वामितुयुक्तसामान्य-रूपत्वादस्य तस्य च विशेष्यवस्थापनरूपत्वादीदोषमेकाह-प्रथमोपि आच्छादेव ध्यवतिष्ठते । सामान्यस्य विशेषार्णक्ष-त्वात्समादानार्णवायमर्धश्लोकः । मतिपृचते स्पर्शविषयतया नेयम् । स्पर्शमतिषेधोहि घृतकसूतेकयोर्बालस्यपि पुवन्नाम-तदर्थमेतदुक्तस्यात् । अहस्त्वदत्तकन्यासुबालेषुचविशोधनमिति । एव च विषयसमस्याश्रिताभवति सा च युक्तकारकविभ-क्तिः । इतरथा अध्याहृत्य भावलक्षणा समीप्याख्यायेत बालेषु धृतेषु जीवतांशुद्धिरिति न च तदुत्पत्तिनादाशौ-चमेतेनैतन्निश्चयतीति विषयान्तरे तस्य च चरितार्थत्वात् भूमोपरिवृत्तत्वात् भूमो परिवृत्तस्य च स्पर्शनसभावात् । आशौ-चोक्तौ कुतोविशेषमतिपत्तिरितिचेत् तस्याचमनकल्पोविद्यतइत्येत-सनिधौ तादृशस्येवस्पर्शस्यमतीयमानत्वात् । तथाथ रजत्वलास्पृष्टिनोबालस्य ^{प्राप्तं} ननंच्छन्ति । अथास्य विशेषेणस्यात् । तथा गीतमेन तदुक्तत्वस्यास्मृतौयुक्तमेवापातमे-तस्य तस्माद्युक्तैवाधानकालक्षणा ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । असंस्कृतानां अपरिणीतानां वाग्दत्तानां । बान्धवाः पतिपक्षाः । यथोक्तेन ग्रहणे कल्पेन प्रकरणेण वाग्दत्तानामेव स्त्रीणां सनाभयोज्ञातयः ॥ ७२ ॥

(३) कुम्भकः । स्त्रीणामकृतविवाहानां वाग्दत्तानांमरणे बान्धवाः भर्त्रादयस्त्र्यहेन शुध्यन्ति । वाग्दानविना भ-र्त्रादयस्त्र्यहेन शुध्यन्ति । वाग्दानान्तपर्यन्तबोद्धव्यम् । सनाभय पितृपक्षावाग्दत्तानां विवाहादवांद्धारणे यथो-क्तवत् कल्पेनेत्येतच्छ्लोकपूर्वाधोक्तेन त्रिरात्रेणैव शुध्यन्तीत्यर्थः । तदुक्तमादिपुराणे आजन्मनस्तु चूडान्तघ्न कन्या-सयः शौचं भवेत्तत्र सर्वेषुपि नित्यशः ॥ ततोवाग्दानपर्यन्तयावेकाहमेव हि । अतः परमवृद्धानां त्रिरात्रमिति

(६) रामचन्द्र । सद्यन्धवान्धवैरित्युभयत्र तन्निमित्ताशौचमध्ये श्रवणे आशौचशेषेनैवशुद्धिः ॥ ७५ ॥

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टैवापोविशुध्यति ॥ ७६ ॥

(१) मेघान्तिथि । यस्य य कृतआशौचकालोदशाहादितस्तदूर्ध्वत्रिरात्र । यस्मिन् व्यहैकाहादितस्तस्य ततज्ज-
र्ध्वसंवासास स्नागमात्रमेव । तथाचोत्तरत्रयद्वयति । सत्रासाइयादि । संवत्सरे अतीते अतिक्रान्ते स्पृष्टैवाप स्ना-
त्वा शुभेदियर्थं । हस्तेनचस्त्वेत्यादिवचनात्सर्वाङ्गस्पर्शनं मतीयते तच्च स्नागमेव ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अतिक्रान्ते दशाहदन्तितु दशाहपदनोपलक्षक । अतिक्रान्ते शृंगुयादित्यनुपद्म । एवम्य-
तीतइत्यत्रापि । स्पृष्टुवाप स्नात्वा । एतद्दशाहाशौचिनासर्पिण्डनाम् । समानोदकादीनाम्नाशौचमध्येश्रवणे । आशौचशेषेणै-
वेति विगतत्वित्यत्र सिद्धम् ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लुक । नाशौचमसवस्यास्ति च्यतीतेषु दिनेष्वपि ॥ इतिदेवत्वचनान्मरणविषयवचनमिदम् । सपिण्डमरणे
दशाहाशौचेऽतिक्रान्तेत्रिरात्रमशुद्धोभवति संवत्सरे पुनरतीते स्नात्वेव विशुध्यति । एतच्चाविशेषेण भाषानाश्चातुर्वर्ण्य-
विषयम् ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्द । दशाहादुत्तीर्णे स्वाह अतीति ॥ नाशौचमसवस्यास्ति च्यतीतेषु दिनेष्वपीति देवत्वचनान्मरण
विषयत्वमिदम् । सपिण्डमरणेदशाहोत्तरत्रिरात्रमशुत्तरतुस्नान । दशाहादुत्तीर्णेसंवत्सराभ्यन्तरेसमानोदकान्स्नानम् । एत-
च्चातुर्वर्ण्यसाधारणम् ॥ ७६ ॥

(५) नन्दन । दशाहेऽतिक्रान्तेसंवत्सरादर्वाङ्गत्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । अत्रापिदशाहमहणमेकाहादीनामुपलक्षणम् ।
अप स्पृष्टैवस्नात्वेव ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्र । दशाहादिमासशौचस्यापवादमाह अतिक्रान्तइति । दशाहे अतिक्रान्ते त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
व्यतीते संवत्सरे अप स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । तथा देवक ॥ नाशुद्धि मसवाशौचे च्यतीतेषु दिनेष्वपि । श्रापिते कालशेष-
स्यादशेषे ष्यहमेवतु ॥ सर्वपावत्सरे पूर्णे प्रेते दत्त्वादकशुचि ॥ सर्वेषा द्विजाना तत्राह ॥ मासत्रये त्रिरात्रस्या षण्मासे
पक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादर्वाङ्गूर्ध्वस्नानेन शुध्यति ॥ पितरो चेन्मृतोरयाता दूरस्थापि हि पुत्रकः । श्रुत्वातीर्द्धनभा-
रस्य दशाहसूक्तकीर्भवेत् ॥ ७६ ॥

निर्दश ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ॥ सवासाजलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ ७७ ॥

(१) मेघान्तिथि । समानोदकानामयविधिरुयहैकाहपक्षेच सपिण्डानामपि । सवासावासा सहित । जलमा-
प्लुत्य स्नात्वियर्थं ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ऊर्ध्वत्वाहननिर्दशमिति । निर्दशमतीतदाशौचकाल । ज्ञाति समानोदक । पुत्रस्य स्वपुत्र-
स्य जन्म निर्दशमेव । शुद्धोऽपगतशौच । एवमन्येषामपि त्रिरात्रपक्षिण्यायाशौचिनामूरुम् । ज्ञातिपदस्यासपिण्डोपलक्षणा-
शंत्वात् । एवदशाहद्वयतिरिक्ताशौचनिमित्तस्य तन्मध्ये श्रवणे शेषेण शुद्धिरूर्ध्वतु श्रवणे स्नानमात्रमिति सिद्धम् ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लुक । दशाहाशौचस्यपगमे कर्मानर्हत्वरक्षणस्य म्हाशौचस्योक्तत्वात्तद्दशाहस्यशौचविषयम् । निर्गतदशा-
हसपिण्डमरणश्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च सचैलस्नात्वा स्पृश्यो भवति ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । दशाहादुत्तमैसपिण्डमरणे पुत्रजन्मनि च स्नानमात्रमितिमेधातिथिः । मानवइति विशेष-
णान्निर्देशमिति स्वत्वजात्युचिताशौचपरशुद्धः स्पृश्यः । कर्मोधिकारिता तु ज्यहोत्तरमितिकुल्लकः ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । निर्देशज्ञातिमण्यसंवत्सरादर्वागपिश्रुत्वा । श्रुत्यपूर्वोक्तस्य त्रिरात्राशौचस्य विकल्पः ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मानवः समानोदकः ॥ ७७ ॥

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ॥ सवासाजलमाहुत्य स्रुयएव विशुध्यति ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । बालेदन्तेजाते सूनी देशान्तरस्थे पृथक्पिण्डे । असंस्थितइत्येकार्थानि पदानि । पृथक्पि-
ण्डः समानोदकइतियावत् । तस्मिन्नेदेशान्तरस्थे संस्थिते सद्यः शुद्धिः । संनिधौ ज्यहानुदकदायिनइत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र बालमरणे विशेषमाह बालइति । यदि सपिण्डेदेशान्तरस्थोबालोऽरुतचौलोभ्रियते
यदि वाबालएव पृथक्पिण्डः समानोदकमातुल्यतुल्यस्यायतिः सवन्धी भ्रियते तदा सचैल्लानमात्रमित्यर्थः । बालपद-
स्योभयत्रान्वयार्थचकारइत्यम् ।

इह च दशाहप्रक्रमेण तदतिक्रमे संवत्सरमात्रे श्रवणे तत्रिभागव्यहाराशौचविधानात्तदनुसारेणगुणोत्कर्षादिकृतचतु-
रहायाशौचान्तश्रवणेपि तत्रिभागनाशौचव्यवस्थायासा तेषां दशाहाशौचस्थानपतितत्वात् ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लुकः । बालेऽजातदन्ते मृते जातदन्ते नृणामरुतचूडानामित्येकाहोरात्राभिधामादेशान्तरस्थे च स-
पिण्डे मृतइत्येकाहाशौचविषयम् । पूर्वश्लोके दशाहाशौचिनरूपहविधानात्पृथक्पिण्डे समानोदके त्रिरात्रमुक्तम् । तत्र
त्रिरात्रव्ययवर्गमे सर्वेष्वेव सचैल्लानत्वा सद्योविशुद्धो भवति ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । जातदन्तबाले देशान्तरस्थेदशाहाभ्यन्तरेपिसद्यः शौचमित्याह बालेति । पृथक्पिण्डे सपि-
ण्डातिरिक्ते समानोदके । संनिधौ तु ज्यहादुदकदायिनइत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । बालेऽजातदन्ते । ग्रामपथमासइत्यर्थः । संस्थिते मृते । सपिण्डसद्यएवस्नानेन शुध्यति । देशान्त-
रस्थे च सपिण्डे, पृथक्पिण्डे समानोदके च संस्थितेदशाहादुर्ध्वश्रुत्वा सद्यः शुध्येस्नानेन ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । बालेऽजातदन्ते । अरुतचूडे देशान्तरस्थेच पुनः पृथक्पिण्डेऽस्यसपिण्डे समानोदकमातुल्य-
तुल्यशालकादौ ॥ ७८ ॥

अन्तर्दशाहे स्यातां चेतुर्भरणजन्मनी ॥ तावत्स्यादशुचिर्विप्रोयावत्तत्स्यादनिर्देशम् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापिदशाहग्रहणमाशौचकालोपलक्षणार्थम् । यस्य यथाशौचकालस्तस्मिन्नहिते यदि-
पुनरन्यदाशौचनिमित्तमुत्पद्यते तदा पूर्वश्लेषेणैव शुद्धिर्नवन्तरानिपतितंयत्नदीयादहमश्रुतिदशाहादिगणना कर्तव्या ।
तथाच ग्रीतमः । तद्येदन्तपुनरापतेतच्छेषेण शुध्येयुरिति । मरणजन्मनी इतिसमासे यत्रमन्तरेण क्रमाप्रतिपत्तेर्य-
न्तरेणाप्युपनिषतनमासौ समाचारात्समानजातीयएवेतिदृष्टव्यम् । पुनःशब्दश्च समानजातीयापिक्षया समर्थतरो भवति ।
विप्रग्रहणमप्याशौचिनामुपलक्षणार्थं स्पृश्यन्तरे तु विहित रात्रिशेषे द्वाभ्यांभ्रियते तिसृभ्रियते । एतस्य ब्राह्मणस्य भेद-
स्पर्शं दशात्रमाशौचमिति । प्रकृत्य नचेदन्तरा भ्रियेत जायेत वा शौचैरेव दिवसैः शुद्धयेतेतीर्यस्थितिः समानजाती-
यासमानजातीयभेदानुमन्यते ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्तर्दशाहे पुनर्मरणमेकं दशाहाशौचमध्ये तादृक्प्रणयान्तरं पुनर्जननं तादृग्जनने जननान्तरं तद्यदि पूर्वाशौचदशमदिनात्प्राक्पतेत्तदा यावत्पूर्वाशौचमनिर्दशमनतीतं तावदेवाशुचिः । पुनर्मरणं पुनर्जन्मचपुनर्मरणजन्मनी । अत्रापिदशाहपदंसंपूर्णशौचोपलक्षणं तेन क्षत्रियादीनामपिस्वशावाशौचमादायैवमेव ध्यवस्था । किंचात्र सर्वत्र त्रिष्वदिस्त्वित्दशान्पूर्वाशौचशेषदिनआशौचान्तरप्राते दशाहोर्ध्वमपि दिनद्वयमाशौचं तद्विवसीयाष्टमयामेत्वाशौचान्तरप्राते ' दिनत्रयमिति प्रपञ्चितंचैतच्छुद्धिदीपिकायाम् विस्तरभयान्नात्र लिख्यते ॥ ७९ ॥

(३) कुड्मूकः । दशाहादिमध्ये यदि पुनर्मरणे मरणंजनने जननस्यापुनःशब्दात्सजातीयवगमात् तदातावेत्कालमेव विमादिरशुद्धः स्यात् । यावत्पूर्वजातदशाहाद्यशौचंनपगतस्यात्तावत्पूर्वाशौचव्यपगमेनैव द्वितीयेऽपि मृतके सूतके चशुद्धिरित्यर्थः ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दशाहादिमध्ये यदि मरणंजननं तदा पूर्वाशौचनिवृत्तावनयोर्भिवृत्तिरित्याह अंतर्दशाहेति । तत्पूर्वाशौचं अनिर्दशं यावत्तावद्दिग्दोऽशुचिः स्यादित्यन्वयः । विपदं चातुर्वर्ण्यपरम् ॥ अन्तराजन्ममरणे शेषाहोर्भिवृत्तशुध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । तत्पूर्वाशौचम् ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनर्दशाहाद्याशौचमतीतं तदपवादमाह अन्तरिति । अन्तर्दशाहेमरणजन्मनीमरणे स्यातांचेतु यावदनिर्दशं स्यातावद्दिग्दोऽशुचिः स्यात् । जनने मरणे जाते पूर्वाशौचावशिष्टैरहोर्भिनविशुध्यति । उशानाअप्याह ॥ स्वल्पांशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वैर्गैव शुद्धिः स्यात्सकालेनैव शुध्यति ॥ तथा अद्विराअप्याह ॥ सूतके मृतकंचेतस्यामृतके त्वय सूतकम् । तत्रापि कृत्य मृतकं शौचं कुर्वान् सौतकं ॥ पद्विंशत्तपि ॥ शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकतु यदा भवेत् । शवेन शुभ्यते सूतितं सूतिः शावशौचिनी ॥ यदि स्यात्सूतके सूतिर्मरणे वा मृतिर्भवेत् । शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे त्रिरात्रिकमिति ॥ अपवादमाह ॥ मातर्यं प्रेममीतायामशुद्धो म्रियते पिता । पितुःशेषेण शुद्धिः स्यात्मातुर्मातृकपक्षिणी ॥ कौशिकः ॥ पितुर्दशाहमध्ये तु मातुर्भे मरणं यदि । न तिलोदकादिकं कर्म दाहमन्त्राहुतिविना ॥ पितृकर्म समाप्याथ मायाशौचं पक्षिणीम् । मातुःक्रियांततः कुर्यात्तिलाज्जलादिकंच यत् । पितुराशौचं समाप्य सपिण्डीकरणान्तरुत्वा पश्चात्मातुः पत्निर्णां पक्षिणीमध्ये सर्वाः क्रियाः कर्मणः । अथवा ॥ आर्घ्यं हि पोष्यश्राद्धं सपिण्डीकरणान्तरुत्वा हि । मातुः ततः कुर्यात्पितुः पुत्रः पोष्यं च सपिण्डीकरणम् । अर्घ्यं कर्मन्दिने चाय सपिण्डीकरणंतयोरिति ॥ ७९ ॥

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ॥ तस्य पुत्रे च पत्न्यांच दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ ८० ॥
(९) भेषातिथिः । आषाढं उपनेता तस्मिन् संस्थिते त्रिरात्रं शिष्यस्य तस्याचायंस्य पुत्रे पत्न्यांच संस्थितायामहोरात्रम् ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आषाढं उपनीयाभ्यापके ॥ ८० ॥

(३) कुड्मूकः । आषाढं घृते सनि शिष्यस्य त्रिरात्रमाशौचं वदति । तत्पुत्रपत्न्योश्च मृतयोरहोरात्रमित्येषा शास्त्रमपारा ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । आषाढं उपनेतरि । ज्ञातिभिन्ने त्रिरात्रं व्याप्याशौचं शिष्यस्येत्याहुः ॥ ८० ॥

(५) रामचन्द्रः । आषाढं संस्थिते घृते त्रिरात्रमाशौचं । आषाढं पुत्रे आषाढं पत्न्यां च घृते दिवारात्रं अहोरात्रमित्यर्थः ॥ ८० ॥

श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यं त्विग्वान्धवेषु च ॥ ८१ ॥

(१) मेघातिथिः । वेदशाखाभ्यामी श्रोत्रियः । उपसंपन्नः मैत्र्या मयोजनेन वा केन चित्संगतः शीलेन युक्ते-
वा । पूर्वतु सत्रहचारिष्येकाहमशुहोतवेदे दृष्टम् । अभिधानकोशे तु उपसंपन्नोऽप्युक्तपर्यायः । बहुकालत्वादाशौचस्य
पूर्वेव व्याख्यायाम्यसी । अन्ये तु श्रोत्रिये मातुले त्रिरात्रमित्येव संब्रजन्ति पक्षिणीं रात्रिमिति शिष्यादिभिः । वाग्धवाः
शालक्यमातृवस्तेपादयः । यदा तु मातुले पक्षिणीमितिसंबन्धस्तदा मातुलबान्धवत्वादेव सिद्धा पक्षिणी पुनर्वचनत्व्या-
र्थं तेनाभ्येषु बान्धवेषु यथाकामम् ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपसंपन्ने प्रातिवेश्ये श्रोत्रिये श्रुते । पक्षिणीं पक्षाविव दिनद्वयेनोभयतोयुक्तरात्रिम् ।
शिष्ये श्रुते आचार्यस्य पक्षिणी । आगामिवर्तमानाह्युक्तायांनिशि पक्षिणीति मात्वाकारः । एवमृत्विजि यान्यस्य तथा
वाग्धवेष्वात्मवन्धुषु मातुलपितृवत्सुमानुवत्सुतेषु ॥ ८१ ॥

(३) कुङ्कुमः । वेदशाखाभ्यामिनि उपसंपन्ने मैत्रादिना तस्मीपर्वतानि तद्गृहवासिनीत्यर्थः । तस्मिन्श्रुते त्रिरात्रेण
शुद्धो भवति । मातुलकृत्विक्शिष्यादिषु पक्षिणीं रात्रिभ्याम्याशौचं द्वे अहनी पूर्वात्तरे पक्षाविव यस्याः सा पक्षिणी ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच श्रोत्रियइति । उपसंपन्ने मैत्रादिना समीपवर्तिते त्वशाखाभ्यामिनि वा । पक्षिणीं
पक्षाविवाहनी यस्यादिवसद्वयसदशिनीरात्रिस्तांबान्धवेषुपैतृवत्समीपदिषु ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । उपसंपन्नः त्वगृहवासी । संस्थितइत्यनुपङ्गः । बान्धवा मित्राणि ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रोत्रिये प्रातिवेश्ये त्वगृहपार्श्ववर्तिते साङ्गवेदाभ्येतरि उपसंपन्नेश्रुते त्रिरात्रमशुचिः । मातुले
पक्षिणीं रात्रिच पुनः शिष्यां त्विग्वान्धवेषु पितृवत्सादिपुत्रादिषु पक्षिणीम् ॥ ८१ ॥

मेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ॥ अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥ ८२ ॥

(१) मेघातिथिः । राजशब्दोऽयमभिवेकादिगुणयोगिनि वर्णमात्रे लक्षणया वर्तते यत आह । यस्यस्याद्विषये स्थितः ।
जातिविशेषावच्छिन्नविषयेऽस्वरचनत्वे लक्षणा न च शब्दार्थः । सज्योतिः सह ज्योतिषा वर्तते दिवा मेते दिवैव रात्रौ तु
तन्नास्ति । एवरात्रौ रात्रिरेव नाहः इदमेव ज्ञापकमन्यत्र रात्रिग्रहणे हर्षहणेऽप्यहोरात्रमतिपत्तेः । यथा रात्रिर्भार्गसतुल्यार्थ-
मिच्छत्यहमेकाहमिति । अन्हाचैकैनेत्यत्र तु रात्रिग्रहणपादपूर्वार्थं रात्रावग्रिर्न्योतिः । एवमग्रिहोत्रब्राह्मणे अग्निना वै
तेजसातेजोत्सव्यादित्येन तेजसा भवति । अश्रोत्रियेऽवेदाभ्यामिनि अग्नौ तेन चत्सुप्रहः । रात्रौ न भवत्येव उपसंपन्न-
रात्रौ निमित्ते कथमुनराश्रोत्रियेनूचाने एवहि स्मर्यते भवरे त्वाद्बोधीतीति सत्य भवत्कान्यनूचानवच्यते । तेनैव कथं चि-
दङ्गादिपन्थायांन्यः भवति तस्मिन्मयमहर्षिविधिः । उपसन्नेवा उपसन्ने च गुरौ पूज्यत्वेन मुख्ये आचार्ये वा विभ्यन्तरभा-
वान् केचित्तु अश्रोत्रिये त्विन्यत्र नवसंब्रजन्ति इह नम्रः प्रत्येवेण योन्येषामुपाध्यायस्तस्य च न कश्चित्तत्रे मविधिमाच-
क्षते ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजन्ये क्षत्रिये त्वनिवासदेशाधिपतौ श्रुते सज्योतिः सूर्यनक्षत्रयोत्पत्तरेण येनोप-

८२ यस्य स्याद्विषये स्थितः = यस्य यद्विषये स्थितिः (ख)

= यस्य स्याद्विषये स्थितिः (घ, च,) । (ख) चिन्हितपुरतके टीकायामपि एवमेव ।

एक्षिते काले निमित्तोत्पत्तिस्तत्रोतिरवस्थानपर्यन्तम् अश्रोत्रिये उपसन्नइति व्यवहितेनान्वय तेन श्रोत्रिये भातिवेष्ये
 धृते एकरात्रमित्यर्थ । अनूचाने साङ्गवेदाभ्येतरि गुरो वेदार्थव्याख्यातरि ॥ ८२ ॥

(३) कुङ्कुर । यस्य देशेत्राक्षणादि स्थित तस्मिन् राजनि कृतामिपके क्षत्रिये धृते सज्योतिराशौचस्यात् । सह
 ज्योतिषा वततइति सज्योति । यदि दिवा तदा यावत्सूर्यज्योतिस्तावदाशौच । यदि रात्रौ धृतेस्तदा यावत्ताराकाज्योति
 स्तावदाशौचम् । श्रोत्रिये त्रिरात्रमुक्तम् । अश्रोत्रिये पुनस्तद्वहे धृते कृत्स्नदिनमात्रमाशौच । नतु रात्रावपि । रात्रौ धृते
 रात्राववै यवगन्त्वम् । साङ्गवेदाभ्यायिनि एवंपवा बहु वा यस्येत्येति निर्दिष्टे गुरावप्यहर्मात्रमेव ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्द । राजादित्रयमरणे आशौचमाह भेदइति । विषये देशेइति लिङ्गात्मजापालनकर्तारि चातुर्वर्ण्येन
 ज्योतिर्गणनाविधि यावत्सूर्योपक्षत्रा परेद्युस्तावदाशौच अश्रोत्रिये सपन्ने कृत्स्नमित्यहोरात्रम् । अनूचाने साङ्गवंश
 भ्यायिनि गुरो वेदातिरिक्ते अल्पवा बहुवायस्य श्रुतस्योपकरोति यद्व्युत्पन्नरक्षणम् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दन । यस्य राज्ञोविषये देशे स्थित्यतिस्तस्मि राजनि भेदे एस्य सज्योतिर्ज्योति सहितामाशौचम् । दिवापि
 ज्योति शब्द सूर्यवचन गक्त्येनक्षत्रवचन । अश्रोत्रियउपसन्ने श्रोत्रियेऽगुरावनुपसन्नेऽनूचाने चैकाहम् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्र । राजनि भेदे सति सज्योति सूर्यनक्षत्रयोपरत्यरेणयोपपलक्षिते काले निमित्तोत्पत्तिस्तज्योति
 रवस्थानपर्यन्त । यस्य स्याद्विषये स्थिति यस्य विषये देशे स्थिति । अश्रोत्रिये धृतेऽह कृत्स्न । समम् अनूचाने सा
 ङ्गवेदाभ्येतरि तथा गुरो वेदशास्त्रार्थव्याख्यातरि धृते अह कृत्स्न आशौचम् ॥ ८२ ॥

शुभ्येद्विषोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ॥ वैश्य- पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेन शुध्यति ॥ ८३ ॥
 [क्षत्रविद्शूद्रवायादास्युधेद्विप्रस्य चान्धवा । तेषु गौचं विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥ १॥]
 राजन्यवैश्ययोश्चैवं हीनयोनिषु वन्धुषु । स्वमेव शौचं कुर्वी- विशुद्ध्यर्थमिति स्थितिः ॥ २ ॥
 विप्रः शुभ्येद्विषोदशाहेन जन्महानी स्वयोनिषु । पद्धिस्त्रिभिरथैकेन क्ष- विद्शूद्रयोनिषु ॥ ३ ॥
 सर्वेऽप्येवमवर्णास्तु शौचं कुर्युरतन्द्रिता । तद्वर्णं विधिदृष्टेन स्व तु शौ- विद्शूद्रयोनिषु ॥ ४ ॥]

(१) भेदातिथि । क्षत्रियादीनामागुक्तवृत्ताचपेक्षरूपहचतुरहादिकल्पव्यावृत्त्यर्थमिदम् । ब्राह्मणे दशाहस्त्वन्वत
 एव । अत्र त्रिदशक्येन क्षत्रियादीना द्वादशाहेन नियतकालामभिर्षय कल्पान्तरव्यभिचरम् । ब्राह्मणे दशाहस्त्वन्वत
 विप्रकालस्य भाषकस्यार्थमस्तत्र दशाहोयमाशौचकालस्तदुपलक्षणार्थं विज्ञायितुं वैश्वस्येवार्थावगम्यते । इयमेवश्रेष्ठा
 पलक्षणाभेदा सपयि चातुर्वर्ण्यधिकारे यस्यैव दशाहउक्तस्तस्यैवैतरेकल्पाइति । स्थूलं ते । ननुच सत्यप्यारम्भस्तस्यो
 पकाराद्ब्राह्मणस्यत्यालाभ्यायेवादि । तेषां स्मृ यन्तरे यानि कल्पातराण्यान्नातानि । अन्तरेच ब्राह्मणविवर्तयैवीनम् ।
 चकाल कश्चिद्विषयकारआह । शुभ्येद्विषोदशाहेनेति अत्रार्ह्येणविवक्षितं तेन दश- श्रुतगविकल्पते । एकादशे आशौ
 च्युर्गौचमन्त्रादि युक्त । अत्रिषाधास्यत पूर्वार्द्धिकजगणरादिनाशौचउपकारावर्षा- न्यारात्रौ नास्त्याशौच । तत्र
 यामायास्वपि रात्रिपुनस्त्याशौचम् । अथ दशाहप्रावमिति एतस्यान्तत्र भविष्यति । अत्रात्रिभु वृष्यति । तदयुक्त अर्हाविवर्त्ता
 चन्द्रोऽपमहोरात्रवचनइतिप्रदर्शितम् । तथाच पूर्वश्लोके ऽह कृत्स्नमिति रात्रिनिवृत्त्यर्थं सप्तह- ब्रह्मायाकिंमपण तस्माद्द

१ ४, ४, १ (अ, ४) चिहितपुस्तकेचत्वारएव ।
 ५ ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशाहस्थाने क्षत्रियादिषु विशेषाभिधानार्थं विप्रसम्बन्धेन विहितदशाहमनूय विशेषमाह शुभ्येद्विप्रदिति ॥ ८३ ॥

(३) कुञ्जक. । उपनीतसपिण्डमरणे संपूर्णकालीनजनने च वृत्तत्वाध्यायादिरहितब्राह्मणोदशाहेन शुद्धो भवति । क्षत्रियोद्वादशाहेन वैश्य पञ्चदशाहेन । शूद्रोमासेन तस्य चोपनयनस्थाने विवाहः ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्द । समति क्षत्रियादित्रयस्याशौचमाह शुभ्येदिति । दशाहेन निर्गुणविप्र.शुभ्येत् । इतिद्वादशाहदिना शुभ्येपुरित्मन्वयः । नेतेषु गुणवदगुणवत्वापेक्षा ॥ ८३ ॥

(५) नन्दन. । अथशावाशौचयोर्वर्णविशेषात्कारविशेषमाह शुभ्येदिति ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्र । पूर्णाशौचमित्यर्थ. ॥ ८३ ॥

न वर्धयेदघाहानि प्रत्यहेन्नाग्निषु क्रियाः ॥ न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथि. । यस्यैषाबुद्धि । यउत्तारूप्यहादय कल्पास्तुल्यदशाहेन विकल्पन्ते । न वृत्तादिव्यवस्थपेति ततश्चिरतरकालमन्यस्यसभवे किमित्येकाहपक्षनित्यत्वाध्यायाद्देशकरभतिपत्स्ये । दशाहमपाश्रयाभि । निष्कर्मसुहर्मासिष्यदितिमतिसौहादेन सा व्यवस्था स्पष्टीक्रियते । नैते तुल्याजपितु व्यवस्थिताएव । व्यवस्था च प्राग्दर्शिता । अन्यथा यस्याशौचकालोविहितस्तस्य तत कालार्वाधकस्य कुतोवृद्धिमामि । येनैवमर्थवत्स्याद्विस्पष्टार्थत्वे कोदोष । अन्येत्वाहुरतीतेष्वप्यह सु यावत्सनादिक्कियानश्च तातावनैव शुद्धि. विप्र शुभ्यन्त्यपइत्यादि वक्ष्यतितत्राशुचित्वाद्गुणैर्नैव दुष्प्यामीति स्नानादिषु शुद्धये न प्रवर्तते तत्रैवमुच्यते न वर्धयेन्नातृतेष्वह सुवाहाशौचेविलम्बितम्यम । येत्त्वह शब्दादशमस्यान्वहोया रात्रिस्तस्यामाशौच न भवतीति ते न सम्यङ्मन्यन्तइत्युक्तम् । तथाच गौतम । आशौचमभ्यजाशौचात्तरउत्पन्ने तच्छेषेण शुद्धिरित्युक्ता एकस्यारात्रौ शेषायां तथैव शुद्धिमन्यमानआह रात्रिशेषे क्षाम्यामिति । प्रत्यहेन्नाग्निषु क्रिया. अशुचित्त्वंसर्वशौचस्मार्तक्रियानिवृत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते । अग्निपुया क्रिया सायहोमाद्यास्तान प्रत्यहेन्प्रत्यस्थेऽग्निप्रोच्यतेस्वस्वजननुष्ठान । नच स्वयंकुर्याच्चतआह नच तत्कर्मकुर्वाणः सनाभ्योपीति । सनाभ्योपिनाशुचिस्मीत्किपुनरप्यस्तस्वयमुपोभानिवर्तेरन्वैतानवर्जं शालाशौचैकइत्युक्ता आह अन्यएतानि कुर्युरिति । नच यदग्न्याधानहोममात्रमेवक्रिये शूनश्रयत्साद्वप्रयोगस्तत्रैव कर्तुंरस्य सभवात्प्रधानहोमस्यतु द्रव्यत्यागरूपत्वात्स्वयकर्तृत्वैव । अतोहोमवैश्वदेवदेवत्तदैवज्ञानानिवर्तन्ते । अन्येषातु जपसध्यापोसनादीनानिवृत्तिर्नर्दाशता तानिचनित्यानि अतोअन्यैपामेवाभ्यनुज्ञानं सृष्ट्यन्ते अतिविद्ध होमस्त्राग्न्यापौ निवर्तन्तेइति । अतोऽनित्यक्रान्त्यभेदेन व्यस्रस्था । कल्पत्तु नैव कर्तव्यमशुचित्त्वाधिकारापगमात् । ननुच नित्येष्वपि नैवाशुचेरधिकारः ॥ नचशौचमइदं विगुणनित्यमनुधीयते प्रकाम्पमित्युच्यते । तस्माद्भचनाद्भवति । मेव । इहयदपि मानतदस्यान्यएतानि कुर्युरितिपरककर्तृकत्वमभ्यनुज्ञायते तच्च विगुणत्वान्नित्येषुर्धयेते न काम्येषुवैश्वदेवे तु विवदन्तेसृष्ट्यन्तरचोदाहरन्ति ॥ होमत्रय न कुर्वीतशुष्कधाम्यफलैरपि । पञ्चयविधानतु न कुर्ताम्युजन्मनो ॥ अत.सध्याहोमौ दर्शपूर्णमासौ सावत्सरिकच।श्वयुज्यादिकर्तव्यम् । उपाकरणेनक्षत्र श्रयमेव न पूर्णासास्याश्रयम् ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नवर्धयेदिति । नि कर्मतासुखाभिसिधना गुणवत्तया चतुरहाद्याशौचाहेन दशाहादिपरिग्रहकुर्यादित्यर्थ । प्रत्यहेदिति कुर्वाणः । अग्निषु श्रौतेषु होमादि क्रियानित्या । तच्छ्रौताग्निसन्धि कर्मसनाभ्य.सपिण्डोभ्योपि य साग्नि सोपि ततोहोमोसभवःस्यापिप होमकुर्वाणोनाशुचि क्रिमत स्वयमित्यर्थ. ॥ ८४ ॥

नारंस्वह्नास्थिसस्नेहं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति ॥ आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्यवा ॥ ८॥

(१) मेघातिथिः । नरोमनुष्यस्तस्वेदनारं सस्नेहं मांसमज्जादिघमम् । गौरालभनंस्पर्शः । अर्कं दशनं गवालम्नौ विकल्पेते ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सस्नेहमदग्धमशुष्कच निःस्नेहं दग्धं शुष्कं वा । आचाम्यैवेत्याचमनं कृत्वा गीस्पर्शनं सर्वेक्षणयोरन्यतरत्क्वार्थित्यर्थः ॥ ८० ॥

(३) कुङ्कुमः । मानुषास्थि सेहसंयुक्तं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणादिः स्नानेन विशुध्यति । सेहशूल्यंपुनः स्पृष्ट्वाऽऽप्य गोस्पर्शाकविक्षणयोरन्यतरत्क्वाविशुद्धो भवति ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । नारं नरस्येद । गोस्पर्शो रवेरीक्षणं वा ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । नराज्जातं नार सस्नेहमस्थि स्पृष्ट्वा स्नात्वा शुध्यति द्विजात्पस्थिविपर्यं शुद्धस्यास्थिस्पर्शने विरान माशौचम् । निःस्नेहं शुष्कं अस्थि स्पृष्ट्वा पादौ प्रक्षाल्याचम्य गामालभ्य स्पृष्ट्वा अर्कमीक्ष्य वा शुद्धो भवेत् ॥ ८० ॥

आदिष्टी नोदकं कुर्याद्वाव्रतमापनात् ॥ समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ ८८ ॥

(१) मेघातिथिः । आदिष्टं अर्थादिष्टं व्रतादेशनसंवेत्पादूरुपेण ब्रह्मचार्युच्यते तस्य ब्रह्मचर्याश्रमस्य सतोपे सपिण्डाः प्रभोयन्ते तेषामयमनिष्टोदकदानव्रतिषेधः । प्राक्पभीतानां तु विहितमन्वाहिककुर्यादेव पितृवर्षणमिति । आव्रतस्यैति धातुमावर्तनादित्यर्थः । न पुनरान्तरात्किंसाहसिकादित्यर्थः । व्रतचरणसमाप्तेः समावृत्तः स सर्वेषामेकैकस्वपोदकं कृत्वा कस्मिन्नहनि त्रिरात्रमाशौचं कुर्यात् । मातुस्तूदकदानव्रतिनापोप्यते न च व्रतलोपः । स्पृष्ट्वान्तरमुदाहरति । अपराध्यादिष्टो नोदकदति ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तलक्षणाचार्यादिपञ्चकंप्रत्युदकादिकब्रह्मचारी न व्रतलोपीस्यादित्याह आचार्यमिति । आदिष्टीत्यस्य प्रतिमसवः तेषामुत्राद्यभावे ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । त्वमुपाध्यायमिति वचनादुरोहपाध्याये प्रतिषेधः । व्रतीब्रह्मचारी । निर्द्वैत्य पितृमेषकर्मणासंस्कृत्य । एभ्योऽन्यानिर्द्वैत्य व्रतेन वियुज्यते इत्यभिप्रायः ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्रती ब्रह्मचारी आचार्यादीन् निर्द्वैत्य दग्ध्वा व्रतेन न वियुज्यते ॥ ९१ ॥

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हेरत् ॥ पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥ ९२ ॥

(१) मेघातिथिः । पुरद्वारेणेति पुरग्रहणमामादीनामप्युपलक्षणार्थम् । यत्रानेकद्वारसंभवस्तत्रैतन्नियमः । योयत्रेष्टतस्यायमुपदेशः । अमद्वल्यत्वाच्च शूद्रादारभ्यक्रमेणोपदिष्टम् । अतश्च यथायोगमिति वैशेषिकत्रिपञ्चालक्षणाः पश्चिमादिभिर्धर्मासंख्यसंबन्धनीयाः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यथायोगं यथाहं वै, यक्षत्रियविभक्तमेतेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । अमाह्नलिकत्वादप्यन्तापकृष्टशूद्रक्रमेणाभिधानम् । शूद्रघृतदक्षिणपुरद्वारेण निर्हेरत् । द्विजातीषु नर्यथायोगं यथायुक्त्यापकृष्टवैश्यक्षत्रियक्रमेणैव पश्चिमोत्तरपूर्वद्वारेण निर्हेरत् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । शावाशौचप्रसंगेनाह दक्षिणेनेति । यथोपयोगमपकृष्टवैश्यादिक्रमेण । पूर्वेण विपमित्त्वेव संभवद्विषयत्वात् । पुरादन्यत्रानियमः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । पश्चिमेन वैश्यं उत्तरेण क्षत्रियं पूर्वेण ब्राह्मणं यथायोगं यथाक्रमं हारयेत् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दक्षिणेन पुरद्वारेण मृतं शूद्रं निर्वाहेत् निष्क्रामयेत् । यथायोगं यथाक्रमं द्विजन्मानः द्विजातमः तद्यथा पश्चिमेन वैश्यं उत्तरेण क्षत्रियं पूर्वेण ब्राह्मणमिति ॥ ९२ ॥

न राज्ञामघदोपोस्ति व्रतिनां च सत्रिणाम् ॥ ऐन्द्रंस्थानमुपासीनाब्रह्मभूताहि ते सदा ॥ ९३ ॥

(१) मेघातिथिः । राजशब्दोयद्यपि क्षत्रियजातौ वर्तते । तथापीह ऐन्द्रस्थानमुपासीनाइतिकारणस्योपादानाजनपदेश्वरवचनोलक्षणया विज्ञायते । उत्तरश्लोके निपुणं वक्ष्यामः । व्रतिनोव्रतचारिणः चान्द्रायणादिस्थाश्च । सत्रिणोगवामयनिका अन्यस्मिन्वा यज्ञे दीक्षिताः । तथाच गौतमः । ऋत्विग्दीक्षितब्रह्मचारिणामिति । अत्रार्थवादः । ऐन्द्रस्थानमाधिपत्यपदं ब्रह्मैश्वर्यमुपासीनाः कुवाणि राजानो ब्रह्मत्वप्राप्ताः । व्रतिनः सत्रिणश्च । अघदोपमाशौचं । अन्ये तु सततदानप्रवृत्तान्सत्रिणोमन्यन्ते । मुख्ययानुवृत्त्या क्रतुविशेषे वर्तते ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रव्रति स्थृत्यन्तरेभिधानात् । राजब्रह्मचारियजमानानां व्यवहारदर्शनाद्यसाधारणराजकार्याभ्ययनसंध्योपासनादिब्रह्मचारित्ययागतद्वन्द्वमन्त्रपाठादियजमानकृत्येष्वेवाशौचाभावः । अघदोषआशौचकृतमनधिकारित्वम् । सत्रं यज्ञं तद्व्रतं यजमानानादित्यर्थः । ऐन्द्रस्थानपरलोकमुपासीना अकाङ्क्षमाणोपतकर्मकुर्वन्तो ब्रह्मभूता ब्रह्मत्वच्छुद्धाः । ब्रह्मभूता इति पाठे ब्रह्मवत्पूतार्यर्थः ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । राज्ञामभिपन्नक्षत्रियाणां सत्रिणाम् मरणदावाशौचोपासीनास्ति यतो राजानो ऐन्द्रस्थानरान्याभिषेकाख्यमाधिपत्यकारणप्राप्ताः । व्रतिनोव्रतचारिणश्चान्द्रायणादिब्रह्मचारिणश्च । सत्रिणोगवामयनादिपागमवृत्ताः । यतो ब्रह्मभूतास्ते ब्रह्मैव तिष्णापाः । आशौचाभावश्चायं कर्मविशेषः । तदाह विष्णुः । आशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे राजकर्मणि व्यवहारदर्शनशान्तिहोमादिकर्मणि ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । अयमपि प्रतिप्रसवः नराज्ञामिति । प्रकरणादघपदमाशौचपरं ब्रह्माशौचराहित्यं कर्मविशेषे तदाहविष्णुः आशौचं नराज्ञाराजकर्मणि नदतिनव्रते न सचिणांसत्रहति । ऐन्द्रमिन्द्रवदधिकृतं । ब्रह्मभूताः ब्रह्मेव तत्कर्मणि विष्वापाः आरब्धवन्ति श्रीतार्होमवदावरयकत्वादितिभावः ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञामभिपिच्छस्रिषाणात् । व्रतिनां आरब्धवेदपारायणकृच्छ्रादीनाम् । सत्रिणां आरब्धभज्जानाम् । उत्तरार्धेन हेतुकः । ऐन्द्रस्थानमुपासीताः देवतायजनपरत्वात् तथाहि श्रुतिः एषवाएतर्होद्वैद्योयजतइति । ब्रह्मभूतापर्मत्वहपिणदत्ययः । हियसात् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञां राजकर्मणि अघहोषः आशौचदोषः नास्ति । व्रतिनां पूर्वसंकल्पितत्रये दोषो नास्ति स्वात्मकत्रयादिकानां । सत्रिणां सत्रकर्मणि दोषो नास्ति । अघहोषः आशौचरुतमनभिकारिवन्ध । ऐन्द्रस्थानं परंलोकं उपासीताः आकाङ्क्षमाणाः एतत्कर्म कुर्वन्तीत्यज्ञभूताः ब्रह्मवच्छ्रद्धाः हि निश्चये । न तेषांशौचाभावः ॥ ९३ ॥

राज्ञोमाहात्मिके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते ॥ ब्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्रकारणम् ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । महानाम्ना यस्य स्थानस्य तन्माह्वारमकं यस्मिन्स्थाने स्थितस्य पुंसः ब्रजानां परिरक्षा । महान्भूतदेवपुत्र्यते तत्रभूतैश्चर्यं । यदाह आसनं चायकारणमिति । तदुकं । नात्र चातिमार्त्तकृतु । ब्रजापालनाधिकारः । आसनशब्दोपीह नासनशब्दादिवचनः अपितु तत्पर्यवसावतीत्यकतं ध्यतदाह अत्रश्वक्षयिद्योपि यद्विद्यापालनेसमर्थतस्यान्वाशौचाभावपूर्वव्योष्यात् । भजानां परिरक्षार्थमिति । न सर्वेषु सर्वशौचनिवृत्तिः किन्वाह ब्रजापालनविरोधि यदाशौचधारणेतन्निवर्तते । यथा दुर्भिक्षादौ त्वकीयादन्दानेन पनाकरणं । तस्यादित्यन्तरिक्षभौमेषूपानेषु शान्तिः । अकलात्सभ्यैः कर्त्तव्येन राज्ञा अगवा अग्नेषु दिजातीनां परमैक्षरायसत्त्वेन मध्यमेत्वादावप्यस्ति भवकृत्वैतद्वैप मयोजनम् ॥ ९४ ॥

(२) शर्वज्ञपारायणः । उत्तमयमेकदेशेन विवृणोति राज्ञइति । यत्ररिथतरय महानाम्नाभवति तच्छ्वहारदरं नादिरथान भारान्मिञ्जत्रे स्थानेनप्रापि भनायितया तत्करणे नाशौचाभावः किन्तु मज्जारक्षीदेशेन करणदस्याह ब्रजानामिति । आसनपरस्थानं अत्र सद्यःशौचकारणम् ॥ ९४ ॥

(३) घुङ्गूफः । महान्भूतैर्देशेनार्त्तकारणपराहयसर्वापिपत्वात्क्षणं महान्भूतानां शौचपुष्परत्नमासादयति तल्लिन्वर्तमानस्य सद्यःशौचमुपदिश्यते । ननु राग्यमभ्युत्तरय क्षत्रिपनात्तेरपि । अत्र जातिरिवहित्तिन्पनेन अर्होकेन काण्डम् । तथास्तपिपनापिप तत्कार्यकरिणां विन्वैर्यश्टदाणामभिगृहम् । अतएव शौचकार्यकारिणिकल्पमसौ शौचमर्थात्तस्य शौरिपमन्विततया श्रुतमप्यनघातान्तकार्यकारिण्यस्य विवक्षितत्वात्परत्ते यदे विश्वतो च नीवारादिषु संभवतश्चिकर्ममीपासामं तत्सदपिपत्तयेन निरणामि ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह राज्ञइति । माहात्म्येके माहात्म्ये भवतेत्यर्थे तेन राग्यरत्नत्वात्परादेशेनान्तिहोमादिके सर्वापिपत्तयमासने एतच्चयानुवन्द्यराजसाधारणम् अत्रघातव्यकृतिविकृतिरापाराणानिममविपत्तय ॥ ९४ ॥

- (५) नन्दनः । महात्माद्भद्रस्तयेदं महात्मिकं तस्मिन्स्थानआसीनस्थेतिशेषः । अत्र सद्यःशौचे ॥ ९४ ॥
 (६) रामचन्द्रः । परिरक्षार्थमित्युक्ते महात्मिके स्थाने । धनार्थितया । व्यवहारदर्शने नाशौचाभावः । आसनं सिंहासनं अत्र शौचे कारणं सिंहासनस्थस्याभावः ॥ ९४ ॥

डिम्बाह्वहृतानां च विद्युता पार्थिवेन च ॥ गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ ९५ ॥

(१) भेषातिथिः । डिम्बोबहुजनसकुलः अशस्त्रकलहोवा । आह्वः सप्रामोयुद्धं तत्र हृतानांसद्यःशौचम् । विद्यु-
 दशनिःपतघाट्यात् । पार्थिवः पृथिव्याईश्वरश्चातुर्वर्ण्यस्य यःकश्चित् । ब्राह्मणार्थेगवार्थेच युद्धादन्यत्रापि जलाग्निद-
 द्विहतस्य । यस्यचेच्छतिपार्थिवः स्वकार्यार्थपरिपालनाधिकृतस्य कुतपतधतोरज्ञापरिपालनपवाशौचनिवृत्तिस्तत्र कुतो-
 न्यस्याविशेषेण तदिच्छयाविनिवृत्तिःस्यात् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । डिम्बाह्वहृतानां ये बान्धवास्तेपांसद्यःशौचमित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि । अत्रच कानि
 चिन्मरणान्यतिनिन्दितत्वेनाशौचाभावकारणानिकानिचिदतिशस्तत्वेनेतिविवेचनीयम् । डिम्बाह्वोऽराजकंयुद्धं । विद्युता
 हृतानां पार्थिवैः भुद्रापराधेन हृतानां द्विजैरभिचारादिना तदभिचारनिमित्ततद्विमियकरणएव । गोब्राह्मणस्येति गर्वा
 ब्राह्मणस्य वा प्राणरक्षार्थं हृतानां । यस्य च स्वपरिचारकस्यानन्यसाध्यव्यापारेष्वशौचाभावराजेच्छति ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । डिम्बाह्वोऽनुपतिरहितयुद्धं तत्र हृतानां विद्युता वज्रेण पार्थिवेण वधाईऽपराधे हेतु गोब्राह्मण
 रक्षणार्थविनापि युद्धजलाग्निव्याघ्रादिभिंहृतानां यस्य पुरोहितादेःस्वकार्यविधातार्थंनुपतिरशौचाभावमिच्छति तस्यापि
 सद्यः शौचम् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच डिम्बेति । डिम्बाह्वोऽनुपतिरहितयुद्धेन हृतानां युद्धविना हृतानामपिगोविमार्थज-
 लाग्निव्याघ्राद्यैश्च हृतानां पार्थिवोवा यस्य पुरोहितादेः स्वकार्यपरिपालनार्थमाशौचाभावमिच्छति तस्यापि सद्यः
 शौचम् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । डिम्बोवालः । महाजनसंमर्दइतिकेचित् । विद्युताअशान् । गोब्राह्मणहेतोर्हृतानांच । अत्रापि स-
 द्यःशौचमित्यनुपप्यते ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । डिम्बाह्वहृतानां डिम्बाह्वोराजकंयुद्धं अशस्त्रकलहः तत्र हृतानां । विद्युत्पातेन पार्थिवेनच
 हृतानां । गोब्राह्मणरक्षार्थविपन्नानां घृतानां स्वपिन्धनां ये सपिन्धास्तेरप्याशौचंनं कार्यम् । यस्य पार्थिवः शुद्धत्वमि-
 च्छति सपत्र शुद्धः तस्याधिकारस्यलेपौरोहित्यादौ ॥ ९५ ॥

सोमाश्रयकानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्धमस्य च ॥ अटानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ ९६ ॥

१) भेषातिथिः । वपुस्तेजोशः । वित्तपतिर्विश्ववणः । अपापतिर्वरुणः । अत्रैव द्वितीयार्थवादः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सोमादीनामष्टानांलोकरक्षकाणाम् । वपुस्तेजोऽशः । सोमउत्तरस्यार्धपतिः । अर्क-
 स्वैशान्यास्त्रमूर्तिवत्त्वानस्य । वित्तपतिः कुबेरोनैऋत्याः । कालपतित्वात् । अप्पतिर्वरुणः । अग्नेर्गतु लोकपालानां
 दिशः प्रसिद्धाः । राजधर्मेषु चैतन्नपुपादधिम्यति ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । चन्द्राग्निस्त्वैवायुशक्रयमानावित्तस्यापांघ पत्योःकुबेरवरुणयोरेवमष्टानांलोकपालानांसमि-परहं
 राजा पारमति ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । अयमपि प्रतिपसवः नराज्ञानिति । प्रकरणादघपदमाशौचपरं इदमाशौचराहित्यकर्मविशेषे तदाहविष्णुः आशौचं नराज्ञाराजकर्मणि नमतिनामते न सत्रिणांसत्रइति । ऐन्द्रमिन्द्रवदधिकृतं । ब्रह्मभूताः ब्रह्मैव तत्कार्मण्यं निष्पापा आरव्यत्वेन श्रौताहोमवदावश्यकत्वादितिभावः ॥ ९३ ॥

(५) नन्दुन । राज्ञामभिषिक्तसत्रियाणाम् । ब्रतिनांपारम्प्यवेदपाराधणछन्द्यादीनाम् । सत्रिणांपारम्प्यज्ञानाम् । उत्तरार्धेन हेतुवृत्तं । ऐन्द्रस्थानमुपासीना, देवतापजनपरत्वात् तथाहि श्रुतिः एषवापृतर्हार्द्धेयोमजतइति । ब्रह्मभूतापर्मखरुपिणइत्यर्थः । हियस्मात् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञां राजकर्मणि अघदोष आशौचदोष नास्ति । ब्रतिनां पूर्वसंकल्पितव्रते दोषोनास्ति स्वात्कनतादिकागवा । सत्रिणां सत्रकर्मणि दोषोनास्ति । अघदोषः आशौचकृतमनधिकारित्वम् । ऐन्द्रस्थानं परलोक उपासीना, आकाङ्क्षमाणा, एतत्कर्म कुर्वन्तोब्रह्मभूताः ब्रह्मवच्छुद्धा हि निश्चये । न तेषांशौचाभावः ॥ ९३ ॥

राज्ञोमाहात्मिके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते ॥ प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्रकारणम् ॥ ९४ ॥

(१) मेघानिति । महानाम्ना यस्य स्थानस्य तन्माहात्मक मत्सिस्थाने स्थितस्य पुतः प्रजानांपरिरक्षा । महात्मतदेवपुत्र्यते तत्रयज्ञैश्वर्यं । यदाह आसनचात्रकारणमिति । तदुक्तं । नात्र जातिमात्रेकिन्तु प्रजापालनाधिकार । आसनशब्दोपीह नासनशब्दादिवचन धापितु तत्पदमाभवतोयकन्तेष्यतदाह अत्रश्रद्धाविद्योपयदिशजापालनेसमर्थतस्याप्याशौचाभावपुत्रैर्व्याख्यातः प्रजानांपरिरक्षार्थमिति । न सर्वेण सर्वाशौचनिवृत्तिः किन्तुह प्रजापालनविरोधि यदाशौचधारणतन्निवर्तते । यथा बुधिशब्दो स्वकीयादन्दानेन प्रजाभरण । तथादिव्यन्तरिक्षभौमेपुत्रातेषु शान्तिः । अकलात्सभ्ये, कर्तव्येन राज्ञा अगवा अमेषु द्विजातीनामर्षेशमसत्त्वेन मथमेज्यादावप्यरितं मवचुर्व्वतदपि नयोजनम् ॥ ९४ ॥

(२) शर्वज्ञानाराधण । उत्तमर्थमेकदेशेनविबुधोति राजइति । यत्ररिथतरम महानात्माभवति तद्यवहारदर्शनादिस्थान माहात्मिकतत्र स्थानेतत्रापि धनाधितया तत्करणे नाशौचाभावः किन्तु मजारक्षोद्देशेन करणत्वाह मजानामिति । आसनमवस्थान अत्र सद्य शौचकारणम् ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लुकः । महान्मनइदस्थानमाहात्मिकराज्यपदाख्यतर्वाधिपत्यक्षणमहात्मैवाचीनपुण्यराज्यमासादयति तस्यिन्वर्तमानस्य सद्यःशौचमुपदिश्यते । यत्तु राज्यप्रच्युतस्य क्षत्रियजातेरपि । अत्रं जातिरविवक्षितिन्येन श्लोकेन दर्शितं । यतोऽपानिरुपणेन दुःशिक्षेन्न्नामैकोपसर्गेषु शान्तिहोमादिना मजारक्षारज्यासत्त्वेवस्थानमाशौचाभावे कारणम् । तत्राज्ञानिमाभाषं तत्राधिकारिणाविवेकवैश्वद्राणांमविशिष्टम् । अतएव सोमकर्मकारिणिफलचमते सोमपर्जाअतएव ब्रीहियर्मान्वतवयाशुनमप्यवघातादितः कर्मकारित्वस्य विवक्षितव्यामरुतौ यवे विहती च नीवारारिषु सद्यःभतदतिकर्ममीमासाया तत्तदधिकरणेषु निरणपि ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह राजइति । माहात्मिके माहात्म्य प्रतर्भवर्थे तेन राज्यरक्षाज्यवहारदर्शनादिहीमादिके सर्वाधिपत्यआसने एतच्चभानुमर्थ्यराजसाधारणम् अघवघातव्यमरुतिविकृतिसाधारणनिममविधित्वात् ॥ ९४ ॥

(९४) ०र्थमासन=०र्थशासन (ज, झ)

(५) नन्दनः । महात्माद्द्रस्तस्येदं माहात्मिकं तस्मिन्स्थानआसीनस्येतिशेषः । अत्र सद्यःशौचे ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिरक्षार्थमित्युक्ते महात्मिके स्थाने । घनाथितया । व्यवहारदर्शने नाशौचाभावः । आसनं सिंहासनं अत्र शौचे कारणं सिंहासनस्थस्याभावः ॥ ९४ ॥

डिम्बाह्वहृतानां च विद्युता पार्थिवेन च ॥ गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ ९५ ॥

(१) मेघातिथिः । डिम्बोवहुजनसकुल.अशस्त्रकलहोवा । आहवः सपामोयुद्ध.तत्र हृतानांसद्यःशौचम् । विद्युदशनि.एतद्याख्यात । पार्थिवः पृथिव्याईश्वरश्चातुर्वर्ण्यस्य य.कश्चित् । ब्राह्मणार्थगवार्थं च युद्धादन्यत्रापि जलाग्निद्विहृतस्य । यस्यचेच्छतिपार्थिवः स्वकार्यार्थपरिपालनाधिकृतस्य कुतएतद्यतोरान्नांपरिपालनएवाशौचनिवृत्तिसत्र कुतोऽन्यस्याविशेषेण तदिच्छमाविनिवृत्तिःस्यात् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । डिम्बाह्वहृतानां ये बान्धवास्तेपांसद्य.शौचमित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि । अत्रच कोनि चिम्भरणान्पतिनिन्दित्वेनाशौचाभावकारणानिकानिचिदतिशस्तत्त्वेनेतिविवेचनीयम् । डिम्बाह्वोऽराजकंयुद्धं । विद्युता हृतानां पार्थिवैः क्षुद्रापराधेन हृतानां द्विजैरभिचारादिना तदभिचारनिमित्तं द्विभियकरणएव । गोब्राह्मणस्येति गर्वा ब्राह्मणस्य वा शरणरक्षार्थं हृतानां । यस्य च स्वपरिचारकस्यानन्यसाध्यव्यापारेष्वाशौचाभावराजेच्छति ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । डिम्बाह्वोऽनृपतिरहितयुद्धं तत्र हृतानां विद्युता वज्रेण पार्थिवेण वषाई ५पराधे हृते गोब्राह्मण रक्षणार्थंविनापि युद्धजलाग्निव्याघ्रादिभिहतानां यस्य पुरोहितादेः स्वकार्यविधातार्थानृपतिरशौचाभावमिच्छति तस्यापि सद्यः शौचम् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच डिम्भेति । डिम्बाह्वोऽनृपतिरहितयुद्धेन हृतानां युद्धविना हृतानामपिगोविप्रार्थजलाग्निव्याघ्राद्यैश्च हृतानां । पार्थिवोवा यस्य पुरोहितादेः स्वकार्यपरिपालनाद्यर्थमाशौचाभावमिच्छति तस्यापि सद्यः शौचम् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । डिम्बोवालः । महाजनसमर्द्धइतिकेचित् । विद्युताअशम्भा । गोब्राह्मणहेतोर्हतानांच । अत्रापि सद्यःशौचमित्यनुपगम्यते ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । डिम्बाह्वहृतानां डिम्बाह्वोराजकंयुद्धं अशस्त्रकलहः तत्र हृतानां । विद्युत्पातेन पार्थिवेनच हृतानां । गोब्राह्मणरक्षार्थविपन्नानां घृतानां संबन्धनां ये सपिण्डास्तैरप्याशौचं कार्यम् । यस्य पार्थिवः शुद्धत्वमिच्छति सएव शुद्धः स्वलाभिकारस्यलेपैरोहित्यादौ ॥ ९५ ॥

सोमाग्र्यकानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्धमस्य च ॥ अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ ९६ ॥

१) मेघातिथिः । वपुस्तेजोशः । वित्तपतिर्वैश्रवणः । अपांपतिर्वरुणः । अत्रैव द्वितीयोर्धवादः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सोमादीनामष्टानांलोकैरक्षकाणाम् । वपुस्तेजोऽशः । सोमउत्तरस्याअपिपतिः । अर्कस्त्वैशान्यादद्रमूर्तिवत्तस्य । वित्तपतिः कुबेरोऽनैर्ऋत्याः । कालपतित्वात् । अप्पतिर्वरुणः । अन्येषांतु लोकपालानां दिशः प्रतिष्ठाः । राजधर्मेषु चैतदुपपादयिष्यति ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । चन्द्राग्निस्त्वैवायुशक्यमानां वित्तस्यापांच पयोःकुबेरवरुणयोरेवमष्टानांलोकपालानांसंनिधिदेहं राजा धारयति ॥ ९६ ॥

(९५) डिम्बाह्व=डिम्बाह्व (न०)

(४) राघवानन्दः । राज्ञाशौचसंकोचेतद्वाक्यतस्तत्संकोचे चार्थवादमाह सोमेतिद्वाभ्यां । विज्ञाप्यत्योः कुबेर-
वह्मणयोः वपुस्तेजस्तत्कर्मणि ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञामाशौचाभावंलोकद्वयेनोपपादयति सोमेति । वित्तपतिर्वैश्रवणः । अस्पतिर्वह्मणः ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुबेराज्ञामाशौचाभावद्वयपेक्षायामाह सोमेति । सोमादीनामष्टानांलोकपालानांवपुर्तृपोधारयते ।
विज्ञाप्यत्योः कुबेरवह्मणयोः ॥ ९६ ॥

लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ॥ शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् -
॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतैर्लोकेशैरधिष्ठितो राजा नास्यशौचाशौचं । यतो मर्त्यानां मनुष्याणामभ्यामधिकारः । तयो-
श्च प्रभवाप्ययोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ लोकेश्यः सकाशान्मर्त्यानां नतु लोकेशानामेव ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नास्याशौचमसाधारणलोकेशकर्मणि । शौचाशौचहि मित्स्मितं मर्त्यानामेव न देवानां
तेषां शौचमात्रत्वात् । लोकेशप्रभवो ह्ययमतो नास्याशौचमित्यर्थः । लोकेशप्रभवोऽप्ययदतितु क्वचित्पाठस्तत्र लोकेश
प्रभवे नृपेशौचाशौचयोरप्ययोभ्यपनयोऽतो यस्य शौचमाशौचं वाऽपनेतुमिच्छति तस्य तदपनयो भवतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

(३) कुडूकः । ततः किमत आह लोकेशेति । यतो लोकेशांशाक्रान्तो नृपतिरतो नास्याशौचमुपदिश्यते यस्मान्म-
नुष्याणां यच्चौचमशौचं वा तल्लोकेशेभ्यः प्रभवति विनश्यति च अप्ययो दिनाशः । एतेनान्यदोषशौचाशौचोत्पादनवि-
नाशाक्तस्य लोकेश्वररूपस्य नृपतेः कुतः स्वकीयाशौचमिति पूर्वोक्तशौचाभावस्तुतिः ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । लोकेशाधिष्ठितः उक्तैः सोमाद्यैर्लोकपालैरधिष्ठितः त्वांशिनानुष्ठितः । लोकेशप्रभवाप्ययं
लोकेशेभ्यः प्रभवति तद्वाक्यत आशौचं भवति पुनस्तेभ्योत्ययः अभावोपि तद्वाक्यादेव यस्य शौचाशौचं विशेष्यं अस्यापि
लोकेशत्वाद्यमेव परकीयाशौचसंकोचे हेतुर्गुणः । लोकेशप्रभवाप्ययावितिक्वचित्पाठस्तदा तयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ लोकेशे-
भ्यः सकाशान्मर्त्यानां नतु लोकेशानामिति मेधातिथिः ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । अयं राजालोकेशप्रभवेदेव इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा लोकेशाधिष्ठितः तस्मात्कारणादस्य राज्ञः आशौचं विद्यते । अयं राजा लोकेशेभ्यः ।
प्रभवो यस्य स लोकेशप्रभावः ॥ ९७ ॥

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ॥ सयः सन्तिष्ठते यद्वास्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । येन शास्त्रे हन्यते तच्छत्रम् । अतः पापाण्यलुब्धादिनापि हतस्य यद्वास्तथा निष्पद्यते नासु-
धैरेव राजादिभिः । आहूयन्ते यत्रेतेतरस्यर्षमाना युद्धाय स आहवः सधामः । क्षत्रधर्मः अपराद्गुणस्त्व प्रजांर्थं प्रभुप्रयु-
क्तस्य सयः सन्तिष्ठते समाभिमेति । यज्ञोपन्यातिद्योमादिरतत्पुण्येन युज्यते इति यावदाशौचमपि सत्येव । अत्रैकचित् क्षत्र-
धर्महतस्येवनेन सय इत्यामसंयमिति । ततश्च यः सधामभूमौ हतस्यैवायविधिर्नतु योग्येद्युस्वतोऽन्यत्र गतस्तदेतद्दि-
शार्थम् ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्यते शास्त्रेति कृत्वासादिघातध्वजच्छेदः । आहवे नृपतिकर्तृकं मुद्धे क्षत्रधर्मपापा-
द्युस्वत्वादिना हतस्य यद्वाः । पितृवृत्तौऽरिधसंयमनदराहपिष्ठादिसहितः सयः सन्तिष्ठते समापनीयस्तदाशौचच
सपदस्यर्थः ॥ ९८ ॥

(३) कुङ्कुमः । उद्यतेः शस्त्रैः खड्गादिभिर्ननु लगुडपापाणादिभिरपराद्गुस्त्वादिक्षत्रियधर्मयुक्तसंप्रामे हतस्य त-
त्क्षणादेव ज्योतिष्टोमादियज्ञः संतिष्ठते समाप्तिमेवेति तत्पुण्येन युज्यतइत्यर्थः । तथाशौचमपि तत्क्षणादेव समाप्तिमेति
इयमास्त्रे मयादा ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उद्यदस्त्रायपराद्गुस्त्वयुद्धहतस्य क्षत्रियादेर्ज्योतिष्टोमादियज्ञः समाप्तिगच्छतिशौ-
चंचेत्याह उद्यतेरिति । अस्त्रैरस्यतेघात्यतेपैर्लगुडाद्यैरपि आहवे सप्रामे । ज्योतिष्टोमादिपुण्येन युज्यतइतिमेधातिथिः ।
पकरणात्पुत्राद्याशौचाभावपरवा ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । सतिष्ठते समाप्तिमेति । युद्धस्य यज्ञत्वसंस्तवः परधर्मत्वप्रतिपादनार्थः । तथाशौचमपिसद्यः संनि-
ष्ठते ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आहवे सप्रामे उद्यतेः शस्त्रैः कूटशस्त्रैः व्यवच्छेदरूपैः क्षत्रधर्महतस्य च सद्यःशौचं यज्ञः पितृ-
यज्ञः सद्यःसंतिष्ठते भवति । तथा अशौचं सद्यः अशौचशौचाभावः । इति स्थितिः मयादा ॥ ९८ ॥

विप्रः शुभ्यत्यपःस्पृष्टा क्षत्रियोवाहनायुधम् ॥ वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा र्याष्ट शूद्रः कृतक्रियः ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । दशाहादीनांकल्पानांपरिपूर्णआशौचकालइदमपरं कर्तव्यम् । अपस्पृष्टेतिस्नानमुपदिश्यतइति-
क्यास्त्रिप्रातम । कृतक्रियइतिक्षत्रियादिभिरभिसम्भयते । क्रियाच स्नानमेव अन्यस्याश्रुतत्वात् । स्नानत्वावहनादीनि
शोभ्यते । अन्ये तु श्राद्धक्रियामाहुः । श्राद्धादिकृत्वा सर्वेषु विशुभ्यति । तत्रापि ब्राह्मणउदकंहरतेन स्पृष्टा क्षत्रिया-
लुनामिवाहनादिभिः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । एकादशेति प्रातःशुभ्यर्थं स्नात्वा जलस्पर्शसद्वाश्र्वादिस्पर्शप्रतोदरस्यन्मतरस्पर्श
तत्संस्तवस्पर्शैः क्रमाच्छुद्धिरित्यर्थः । कृतक्रियोतीतदशाहृत्यकालइत्यर्थः ॥ ९९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अशौचान्ते हतश्राद्धादिर्यो ब्राह्मणोऽपः स्पृष्टेति जलस्पर्शमात्रं दक्षिणहस्तेन कृत्वा शुद्धोभ-
नु संवत्सरे ध्यतीति तु स्पृष्टैरिन्द्रावैशुभ्यतीतिवत् स्नात्वा वाहनादिस्पर्शसाहचर्यात् स्पृष्टेत्यस्य च सद्यःशुभ्यति-
भेदस्यान्याप्यत्वात्क्षत्रियोहस्त्यादिवाहनखड्गायस्त्रं च वैश्वोचलीवर्दादिदोदंलोहमेताम् योक्तवा शूद्रोऽपिदिवंशदण्ड-
न ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतश्राद्धादिब्राह्मणादिचतुष्टयमाशौचान्तेऽवादिचतुर्णां स्पर्शनैव श्रुत्येदित्युत्तराद्ब्रह्म वि-
प्रतोदं सुक्ष्मलोहामण्डलं । रश्मीन् योचरब्जुं । कृतक्रियः कृतोर्ध्वदेहिकाक्रिया येन सविमादिः । इतिदीह-
कठुः ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । कृतक्रियः समापितसमस्ताशौचक्रियइत्यर्थः ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सतकान्ते कृतक्रियः हतसमश्रुवपनादि तैलेन पिण्याकेन सह हतस्नानः विप्रःअपस्पृष्टा कृता-
पमनः शुभ्यति । एवकृतशौचोक्षत्रियः वाहनायुर्पस्पृष्टा शुभ्यति । एवंकृतशौचोवैश्यः प्रतोदंरश्मीन्वा स्पृष्टा शुभ्यति ।
एवंशूद्रःकृतशौचोऽपिस्पृष्टाशुभ्यति ॥ ९९ ॥

एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ॥ असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निचोधत ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वोत्तरवस्तुपसंहारोपपर्युपन्यासाभ्यां पूर्वोत्तरावर्धभ्येको ॥ १०० ॥

(१) सर्वज्ञनारायण । सपिण्डेषु मृतेषु तन्भरणनिमित्तकाशौचे सति शौच । असपिण्डेषु प्रेतशुद्धिं प्रेतवह-
नादिनिमित्ताशौचशुद्धिम् ॥ १०० ॥ ।

(३) कुल्लूक । भोद्विजश्रेष्ठाएतच्छौचसपिण्डेषु प्रेतपु युष्माकमुक्तम् । इरानीमसपिण्डेषु प्रेतशुद्धिशृणुत ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्द । वर्तिष्यमाणशुल्भ्यर्थवृत्तमुपसहरति एतदिति त्रिभिः ॥ १०० ॥ ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ॥ विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरामांश्च बान्धवान् ॥ १०१ ॥

(१) मेघातिथि । बन्धुवदिति घर्मेण न मूल्येन । मातुरामाश्च आमघहणप्रत्यासन्नबान्धवमातुलादियहणार्थ-
म् । अस्माच्चानुमीयते असपिण्ड असमानोदकोन सर्वसपिण्डादन्य ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । निर्हृत्य दाहाद्बन्धुनिर्हरणान्यतम दाहवा कृत्वा । बन्धुवत् धनमगृहीत्वा ब्यह्मात्रेण
तद्दाहवासे नचैस्सपिण्डिनित्येकाहे बक्ष्यमाणत्वात् । मातुश्च बान्धवान् चकारात्पितृभ्रासगोत्रबन्धून् तथा आत्मानाणस्तुनां
सबन्धेन शान्ना स्यात्तदीन् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इच्छया न धनादिना । ज्ञातिं सपिण्डादिसंबन्धिनम् । अज्ञातिमसंबन्धिनम् घृतमाशनं
नान्त्वान्तरनिवर्तकम् । विरुध्यति अनुगमदोषात् ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्ञातिमज्ञातिवा घृतमिच्छातोऽनुगम्य सचैल्लानंच कृत्वा ततोऽग्निस्पृष्ट्वा पश्चाद्दृतमाशनं कृत्वा
अनुगमननिमित्ताशौचाद्विशुध्यति ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञातिमिवाज्ञातिमनुगम्य बुद्धिपूर्वं अनुगमननिमित्तस्योपाधिकस्याशौचस्य स्नानादिव्रथंयाप-
त्रित्तं नाधिकाशौचे मानमस्तीति, भावः । अनुगमननिमित्ताद्वाशौचात् अग्न्यादिव्रथेण सर्वे शुभ्येयुः शुद्धेः कर्तृणि देहि-
नामिति वक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञातिपक्षे उक्तमाशौचमस्त्येव ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । अनुगम्यनीयमानेन शवेन सहगत्वा ॥ १०३ ॥

न त्रिप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत् ॥ अस्वर्ग्यां स्नाह्वतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥ १०४

तायानियमार्थोविधिरितिचेत् अदृष्टकल्पेन विहितांशातिरेकेण विधिनियमानुपपत्तेः । प्रतिषेधाख्यापरिसंख्येतिचैत् यु-
क्तमेतत् विभागकालएव यः कश्चिदधिकमंशंभ्रातृभिरनुज्ञातामाददीत सप्रत्यवेयात्सत्यामप्यनुज्ञायामेकवत्वांशः । नच
स्वत्वंज्ञाप्येतमहणविधौहि त्वत्वापत्तिरुपात्ता । तस्य यदन्यत्तदस्वमितिविज्ञायते प्रतिषेधः । पुनस्तदतिरुक्तेमाणि परिग्रहे
स्यादेव त्वाम्यं अतश्च चौर्थादिनापीष्यते न तदा इदमस्य त्वमिदनेति परियहास्ते निश्चीयते तस्माद्विधिनियमपरिसंख्या-
नामसंभवादियत्यंशेऽयंस्वामीयत्यंशेऽयमिति । एतावान्विभागार्थः । अतोयमर्थान्तरेत्किं भजेरन्मिति । ग्रामकालतायां
हरेयुरित्यादिपु लौकिकप्रवृत्त्यनुवादीयथा क्षुधितोभुञ्जीत योगक्षेमार्थमीश्वरमभिगच्छेदिति । गौतमश्च स्पष्टमेवाह ।
रिवथक्रयेत्यादि । तस्माददृष्टादिसृष्टेःशुत्स्यशुद्धिवचनस्यसंस्कारविधितैव शिष्यते । विधिभूलत्वाद्विधिशिष्टैव । अतः
शुभ्यशुद्धौउभेअपि शास्त्रावसेये ततः शुद्धिरपि वाचना । उच्यते । उक्तेवतिर्हि वसाशुक्रमिति । नृहपण्यंतत्र स्पृश्यन्तरद-
र्शनेन प्रदर्शनार्थं । श्वमाजारीखरीपृकपिकाकविडूराहधाम्यकुकुटासुशुगालक्रव्याददृष्टगशकुन्तनखिनकुलानवसांसादि-
महण्यं । रोममांसानांशुद्धिवचनाच्चाशुद्धानांभूत्रायुपहातानामयंसंस्कारकर्तव्योऽन पुनरेवमेवप्रयुज्यमानानाम् । नहि
सुवर्णादयोभावात्खरुसेणाशुद्धायेन प्रयोगकालेशुद्धिमपेक्षेरत् । अथवा दृष्टादिसृष्टप्रयोगाश्रयःसंस्कारोविधीयते । प्रादुसे-
नेव भोजने तत्र शुद्धिवचनविरुध्यते । येतु पात्राणांभोजनारम्भसंमार्जनप्रक्षालनेते समाचारतः न पुनरेत्याशुद्धिःसृष्टेः ।
यदप्यन्यदस्पृश्यं पुरुषस्य पतितचाण्डालादि तथा श्युनापलाण्डुसुरांसांसादि तदपि द्रव्याणामुपघातकम् । तत्र कस्मिन्नुप-
घाते का शुद्धिरिति स्पृश्यन्तरसमाचारावन्वेषणीयो । उक्तश्च विशेषोहारीतापस्तम्भपरशरमुनिभिः । तानितु वचनान्यला-
भिरिह सर्वाणि न परिवर्तितानि । लेपकविशेषप्रसंगाच्चन्द्रगोपतत्त्वाकारवत् ॥ १११ ॥

(१) स्रर्वज्ञानारायणः । तैजसानां सुवर्णादीनां । मणीनां माणिक्यादीनाम् । अश्ममयस्य वस्तरमयस्य । भस्मनेति
भस्मशुद्धोरन्यतरेणाद्भिश्च सलेपोपघाते शुद्धिः ॥ १११ ॥

(२) कुडूकः । तैजसानांसुवर्णादीनांमरकतादिमणीनांपापाणमयस्य च सर्वस्य भस्मना जलेन घृत्तिकया च मन्वाः
दिभिः शुद्धिरुक्ता । निर्लेपस्य जलेनैवान्तरशुद्धेवंक्ष्यमाणत्वादिसुच्छिष्टघृतादिलिप्तोवपयम् । तत्र शृद्धस्यनोर्गन्धक्षयैकका-
र्मत्वाद्विकल्पः । आपंस्तुभयत्र समुच्चीयन्ते ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । नामाह तैजसानामिति । पञ्चत्रिंशता तैजसानां तात्रकटाहादीनां मणीनां मरकतादीनां
अश्ममयस्य पात्रादेः उच्छिष्टघृतादिसलेपानंतेषांभस्मादित्रिभिरेव शुद्धिरुक्तेत्यव्ययः ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । तैजसानांलोहविकाराणांमणीनांरत्नादीनां भस्मादिभिस्त्रिभिर्हीन्यामेकेन वा यथायोगंशुद्धिर्भोक्त
॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ पात्रद्रव्यशुद्धिमाह तैजसानामिति । तैजसानां सुवर्णादीनां मणीनां मुक्तादीनां सर्वस्या-
श्ममयस्य द्यदुपलादीनां तेषां सौवर्णादीनां सोच्छिष्टानां शृद्धस्यवारिणा शुद्धिरुक्ता ॥ १११ ॥

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्धति ॥ अजमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्फुतम् ॥ ११२ ॥

(१) भेद्यातिथिः । तैजसविशेषयोः काञ्चनराजतयोर्निर्लेपपर्यविधिः । अन्येषांतु ताभादीनांयसोच्छिष्टस्यसं-
घातनादिएकादिभिःक्षीरा वा पानीयंवा पीततत्र न भवति लेपः । यत्र मांसघृतक्षीरादिभिर्हृच्छिष्टैःसंमिल्यन्त्यवयववारतत्र
वक्ष्यति तस्मात्तयोःस्वयोन्मैवेति लेपगणापकर्षणवचनाच्च योलेपोयेनैवापक्रुद्धशक्यते तत्र तदेवोपदेयन मस्मवारीणी-
एव । तमाच हारीतः गोधूममकुष्ठकसायवमद्रसूरचूर्णैरित्यादिपठति । श्वषाण्डालोदकपादिसर्वेषुनिर्लेपयो-

(२) पश्चोर्भेदादाकारवत्त्वादर्थस्य विषयाकारेण च परिणामासिद्धिर्निर्विकारत्वनिश्चयाद्बुद्धिशुद्धिः पूर्वत्रचविधावेदा-
 (३) व । तस्याश्चेतुत्व यथैधांस्तेजसा वह्निरिति वदिति । एवशुद्ध-पूतो ब्रह्मलोककमवामोतीत्येषा सा चतुर्विधा शुद्धिः ।
 हा तत्परमरूपेण परपुरुषार्थहेतवस्तज्जननादिस्वियमितप्रशसा ॥ १०९ ॥

॥ १०९ ॥ (२) सर्वज्ञानारायणः । अग्निः स्नानेन शुत्थ्यन्ति कर्माधिकारं भवन्ते । मनः शुत्थ्यति मनसा यत्पापं कृतं तत्स-
 भिधानेन नश्यति । विद्या वैश्वानराद्युपासना तपोऽनाशकं भूतात्मा स्थूलः सूक्ष्मश्च देहः शुद्धिः क्षेत्रज्ञश्चर-
 अयत्नेन ॥ १०९ ॥

इति (३) कुम्भूकः । त्वेदाद्युपहतान्यद्गानि जलेन क्षालितानि शुत्थ्यन्ति । मनश्च निषिद्धचिन्तादिना दूषितं सत्याभि-
 गानेन शुत्थ्यति । भूतात्मा सूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नो जीवात्मा ब्रह्मविद्यया पापक्षयहेतुतया तपसा च शुद्धो भवति ।
 बुद्धः परमात्मरूपेणावतिष्ठते । बुद्धिश्च विपर्ययज्ञानोपहता यथार्थविषयज्ञानेन शुत्थ्यति ॥ १०९ ॥

अ- (४) राघवानन्दः । किञ्च अद्भिरिति । गात्राणिकरचरणादीनि । मनः निषिद्धचिन्ताद्यशुद्धं सत्त्वेन सत्याभिधा-
 मेवम् । सर्वदा मत्सम्भमनाव्यवहरे न मिथ्याभाषेतेति । विद्यातपोभ्यां भूतात्मासचिक्वीदेहः स्थूलेहमित्यभिमानात् शुत्थ्य-
 त्ते विद्याआत्मानात्मविवेकधीः तपश्चान्द्रायणादि विपर्ययज्ञानोपहता बुद्धिर्यथार्थज्ञानेन । वस्तुतस्तु विद्या सगुणोपास-
 ना तपोनित्यनैमित्तिकमायश्चित्तकर्म ताभ्यां विशुद्धो भूतात्मा ब्रह्मसाक्षात्कारार्हः । ज्ञानेन बुद्धिर्जीवोपाधिरन्तःकरण-
 शुत्थ्यति । तत्त्वंपदार्थद्वयनिश्चयवती तदुपहितचैतन्यस्य ब्रह्ममात्रत्वे तस्याधिप तन्मात्रताशुद्धिरात्पन्तिकी नाभ्या ।
 तपसा कर्ममहन्ति विद्यां चाविद्यां च यस्तद्ब्रह्मोभयसह अविद्यया घृत्युतीर्त्वा विद्यया घृतमश्नुत इति श्रुतेः एव च सगुणब्र-
 विदोपि न आद्यादि । नाशौचं च तस्माच्च श्रुतिः यद्यस्मिच्छ्रयं कुर्वन्ति यद्बुच नतेष्विषमति स भवतीति अस्यार्थः कर्त्तव्य-
 त्तेत्येवं विद्यास्मिन्पुरुषे यद्विद्यास्म्यं कुर्वन्ति शवसन्निपदाह आद्यादिकं कर्म कुर्वन्ति यद्बुचनयादिवानुभययाश्चिरादिमा-
 ब्रह्मलोकयच्छन्तीत्यनेनाप्यविबुधस्तदकरणे प्रेतत्वमस्तीति भावः । इति भूतशुद्धिः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । गात्राणि शरीरमितियावत् । रजस्तमोदूषितं मनः सत्त्वेन सत्त्वगुणेन शुत्थ्यति । विद्यातपोभ्यां ज्ञान-
 णाभ्यामाभ्याम् । भूतात्मा चेतः । बुद्धिरभ्यवसायनिमित्तमन्तःकरणम् । ज्ञानेन शास्त्रार्थज्ञानेन ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । गात्राणि अद्भानि हस्तपादादीनि अद्भिः प्रक्षालनेन शुत्थ्यन्ति । मनः सत्याकारेण शुत्थ्यति ।
 भूतात्मा विद्यातपोभ्यां शुत्थ्यति । तद्यथा भूतशब्देन तद्विकारभूते देहेन्द्रियसंघोलक्ष्यते तत्र स्थूरोऽहंशरोऽहमित्येव तदभि-
 गुन्तित्वेन योयमात्मा वर्तते स भूतात्मा तस्य तपोविषे शुद्धिर्निमित्ते । तपः ब्रह्मजिज्ञासुष्येति पञ्चकोशव्यतिरेकप्रतिपा-
 तिनं काक्यं । विद्याशब्देन चोपनिषदस्थूलमनष्वङ्गत्वमसंगोत्सयमात्मेत्यात्मपदार्थनिरूपकत्वात्प्यनन्धज्ञानं विद्या वैसा-
 १०९ सना वा तपः अनशनादि । भूतात्मा जीवात्मा । बुद्धिः सूक्ष्मदेहः । ज्ञानेन आत्मज्ञानेन शुत्थ्यति शरीरादिद्य-
 (५) शयविपर्ययरूपत्वेन स्वरूपज्ञानविशोधनम् ॥ १०९ ॥

(६) एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ॥ नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत
 शुद्धिर्निर्णयम् ॥ ११० ॥

(७) मेघानिधिः । नानाविधानां द्रव्याणां बहुप्रकाराणां तेजसपार्तिषद्रवकस्मिन्मस्तसंहतकार्यद्रव्यादिभेदैर्द्रव्याणा-
 द्वोऽभिहितानां पूर्वस्याः शुद्धेर्भेदेनेनाह । तत्र बुद्ध्यात्मनः प्रपानता शुद्धिः । द्रव्याणां तु तत्संपरिग्रहात् । इहतु विपरी-
 १) मेघानिधिः । ११० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शरीरस्य बाह्यद्रव्यविषयस्येत्यपि । द्रव्याणां बाह्यानां नानाविधानां प्रकारविशेषोपाधिभिन्नानां तत्तुपाधिभेदनियतायाः शुद्धेः ॥ ११० ॥

(३) कुङ्कुमः । अथशरीरसंनिधिनः शौचस्य शुष्माकंनिश्चयउक्तः । इवार्त्तानामाकारद्रव्याणां येन यच्छुभ्यति तस्य निर्णयंशुणुत ॥ ११० ॥

(४) राधवानन्दः । तापुपसंहारद्रव्यशुद्धिप्रतिजानीते षुवेति । शरीरस्य देहद्रव्यसंनिधिनः ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । नानाविधानां नामाणां तेषां द्रव्याणां शुद्धेर्निर्णयंशुणुत ॥ ११० ॥

तैजसानां मणीनां च सर्वस्थारममयस्य च ॥ अत्मनाद्भिर्गृह्णा चैव शुद्धिरूक्ता मनीषिभिः ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । तैजसानुच्यतेऽन्यान्यद्विसंयोगाद्भवी भवति रजतसुवर्णात्तापयस्यपुरीसादेति । मणयः स्फटिककलाः अस्मापापाणः तद्विकारः पात्रमक्षमयम् । सर्वेऽप्येति पादपुराणार्थं । पर्वतप्राथम्येनदीस्थस्यैत्थ्यात्बनम् । भरपण-ककार्थत्वात्पुद्गलस्येति विकल्पेते । आपः समुच्चयन्ते । किमुनत्र कार्यलेपगन्धापमार्जनं । उक्तं लेपगन्धापकर्णे शौचममेध्यस्य । इहापि पात्रनापैत्यभेदात्कादिति तत्ररूपतोऽपारुष्यंसमानं घृद्धसमोः स्नेहान्मिक्तकार्यभेदेऽद्विः । अशुचिः शुचि-त्वापादनमन्वयापापनयेन संव्यवहारयोग्यता । यद्येवमशुद्धिर्वाच्या इदमनेन संशुक्लमशुचिती । मनु लौकिकाः पदार्थास्तत्र-लोकाएव ज्ञास्यन्ते । नैकज्ञानाभ्यभात्रैतौकाज्याते । यजुगुप्सितमूत्रपुरीपसोणितसंसर्गेण तादृशलोकेऽशुचीत्याह । यद्ये-म्येत्पशोनातिक्रियास्तदशुचि । कथंच तस्यायोऽभ्येतेनच्छास्त्रादेव विवेक्तव्यम् । किंच परद्रव्यादौ धोन स्तजति सशुचिरुच्यते । अतोऽनया पदार्थमसिभ्येह किंचित्सिभ्यति अपहलमशुचीति सिद्धेऽपिदमनेनापह्नयतइति । अत्रेतेण शास्त्रविशेष-सिभ्यति कथंपुनः शास्त्रात्पदार्थविशेषावसायोयावता कर्तव्यतापरत्वेन शास्त्रममाणनपदार्थप्रसिद्धौ पाणि-निवत् । वेदमूलत्वाभ्युपगमामन्व्यादिरुच्यतीनामुच्यते । अनेन द्रव्येण यदुद्धतेन न ध्यवहृत्विमिन्त्यसंशेव विध्यनुमानम् । धत्संसर्गेण व्यवहारगतिर्षेपः सउपघातहेतुरित्यवगमोभविरुच्यते । एवंशुद्धावपि यदुपहृतद्रव्येतेन यथाविहितं कृतपदा-त्तनादिक्रियेण्यवहृतं व्यमितिशक्यतेविधिमुलताप्रतिपत्तुम् । न च शुद्धि-कर्तव्येतिविषयः तथा सत्यकुर्वन्पत्यवि-यात् । किंतु दृष्टार्थं व्यवहारेयेन केचित्पात्रेण शुचिनायनेनवा कर्तव्येतिस्वात्प्राये नियम-शास्त्रोयः । इत्थंभूतेन व्यवहृतं सर्वथावै नानिश्चपूनेन । ननुच नियमपक्षेऽयुदयार्थिनोधिकारः अन्यस्य तु कामसंगः । यथाकुसाधुत्वचिन्तायांवापि-कत्वाविशेषेण नियमः पुण्यपापमोदिति । सत्यं । यद्यशुद्धे पात्रस्य प्रतिषेधो न स्यात् । प्रतिषेधे तु सति कुतोऽस्तु-दिना व्यवहारः । शुद्धिद्विषयस्तु प्रतिपत्तवामात्र । प्रतिपत्तवै कुतोऽयुदयः केवलेप्रतिषेधातिक्रमो न भवति । भवतु पदार्थाधिपमपरैव स्थितिरियं साध्याशुचिविवेकत्वल्पस्यद्विषयपशुकार्थमूलत्वं नानादिवाक्यानामिति । केनैतदुक्तं यथा-मादृश्यंमूलत्वेन शक्यतेवगन्तु तत्र तदेवाभ्युपगम्यते । अष्टकासोकार्थरूपे तादृशमेव वाक्पशुत्वमित्यर्थमेव पदार्थ-व्यवस्थापामिदंशयमता व्यवहारमूलेति न कदापिःकतिः । इदं न कथंचिद्व्यवहारमूलंभवति वैदिकमन्त्रसाध्यायादिव-शुद्धौ का व्यवहारेऽमूलता शक्या विधिमानार्थकः स्यात् । ननुच पाणिनेरपि विधिरस्ति साधुभिर्भाषितव्यंनसाधुभिर्भिरिति-नैवा पाणिनेः स्थितिः । सास्त्रेतावतिर्षयसिता साधुयमयनेति एतत्तुपमसंस्कारिणा यम्यस्ति । अपिपानसाराद्यै-न्नुपगतोऽवगतव्यम् । ननु तादृशताविविधिसंश्रुयते । दायादापवपरिभजेत् शतुरीरानहरेऽप्येवः अयेषव तु शुच्य-यादिति । किंचिन्मथैषव लिङ्गात्तौपैवौ सम्येति । पदार्थाविविध्याविशेषोपायैः पारयः सर्वत्र भवतंनगतिपतेरिति वेदः ।

तापानियमार्थाविधिरितिचेत् अदृष्टकल्पेन विहितांशातिरेकेण विधिनियमानुपपत्तेः । प्रतिषेधाख्यापरिसंख्येतिचेत् यु-
क्तमेतत् विभागकालएव यः कश्चिदधिकमशभ्रात्भिरनुज्ञातमाददीत समत्यवैयासत्यामप्यनुज्ञायामेकवत्सांशः । नच
स्वत्वंज्ञाप्येतप्रहणविधौहि स्वत्वापरिहरात् । तस्य यदन्यत्तदस्वमिति विज्ञायते प्रतिषेधः । पुनस्तदतिक्रमेणापि परिग्रहे
स्यादेव स्वाम्य अतश्च चौर्थादिनापीप्यते न तदा इदमस्य स्वमिदनेति परियहादते निश्चोचते तस्माद्धिधिनियमपरिसंख्या-
नामसंभवादित्यन्त्येऽसंख्यामीत्यन्त्येऽयमिति । एतावान्विभागार्थः । अतोयमर्थान्तरेच्छिक् भजेरन्विति* । ग्रामकालतायां
हरेयुरित्यादिपु कौकिकमवृत्त्यनुवाद्योयथा क्षुधितोभुञ्जीत योगक्षेमार्थमीश्वरमभिगच्छेदिति । गौतमश्च स्पष्टमेवाह ।
रिवथक्रयेत्यादि । तस्माददृष्टकादिरुच्यते-शुभ्यशुद्धिवचनस्यसंस्कारविधितैव शिष्यते । विधिपूर्वत्वाद्धिधिशिष्टैव । अतः
शुभ्यशुद्धीउभेअपि शास्त्रावसेये ततः शुद्धिरपि वाच्या । उच्यते । उक्तैवतर्हि वसाशुक्रमिति । नृहृद्यर्णचतत्र स्पृष्ट्यन्तरद-
र्शनेन प्रदर्शनार्थं । श्वमाजार्खरोष्ट्रकृपिकाकविद्वुराहयाम्यकुकुयासुश्रगात्कृष्यादपृगशकुन्तनखिनकुलानां वसादि-
ग्रहणं च । रोममांसानांशुद्धिवचनाच्चाशुद्धानांमूत्राद्युपहातानामयसंस्कार-कर्तव्यीन पुनरेवमेवमुप्यमानानाम् । नहि
सुवर्णादयोभावा-स्वरूपेणाशुद्धायेन प्रयोगकालेशुद्धिमपेक्षेत् । अथवा दृष्टार्थोदृष्टप्रयोगाश्रय-संस्कारोविधीयते । प्राद्भुखे-
नेव भोजने तत्र शुद्धिवचनविरुध्यते । येतु पात्राणांभोजनारम्भसमाज्जनमक्षालनेते समाचारत न पुनरेस्या शुद्धि स्मृतेः ।
यदप्यन्यदस्पृश्यं पुरुषस्य पतितचाण्डालादितथा लशुनापलाण्डुसुरासांसादि तदपि द्रव्याणामुपघातकम् । तत्र कर्मिण्युप-
घाते का शुद्धिरिति स्पृष्ट्यन्तरसमाचारवन्वेषणीयौ । उक्तश्च विशेषोहारीतापस्तम्बपाराशरमुनिभिः । तानितु वचनात्पसा-
भिरिह सर्वाणि न परिवर्तितानि । लेखकविशेषप्रसंगाच्चन्द्रगोपतत्त्वरकरवत् ॥ १११ ॥

(१) सर्वज्ञानारायण । तैजसानां सुवर्णादीनां । मणीनां माणिक्यादीनाम् । अश्ममयस्य पस्तरमयस्य । भस्मनेति
भस्मपृष्टोरन्त्यरेणाद्भिश्च सलेपोपघाते शुद्धिः ॥ १११ ॥

(२) कुडूकः । तैजसानांसुवर्णादीनांमरकतादिमणीनांपाषाणमयस्य च सर्वस्य भस्मना जलेन मृत्तिकया च भस्वा-
दिभिः शुद्धिरुक्ता । निर्लेपस्य जलेनैवान्तरशुद्धेवंक्ष्यमाणत्वादिसमुच्छिष्टपृष्टादित्तिप्रविषयम् । तत्र पृष्टमनोर्गन्धक्षयैकका-
यत्वाद्धिकल्पः । आपस्तुभयत्र समुच्चयन्ते ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । तामाह तैजसानामिति । पश्चांश्रिता तैजसानां ताप्रकटाहादीनां मणीनां मरकतादीनां
अश्ममयस्य पात्रादेः उच्छिष्टपृष्टादिसलेपानातेषांभस्मादित्रिभिरेव शुद्धिरुक्त्यन्वयः ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । तैजसानालोहविकाराणांमणीनांरत्नादीनां भस्मादिभिस्त्रिभिर्हाम्यामेकेन वा यथायोगशुद्धि रीत्ता
॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ पात्रद्रव्यशुद्धिमाह तैजसानामिति । तैजसानां सुवर्णादीनां मणीनां मुक्तादीनां सर्वस्या-
श्ममयस्य द्युपपलादीनां तेषां सौवर्णादीनां सोच्छिष्टाना पृष्टाप्रकारिणा शुद्धिरुक्ता ॥ १११ ॥

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्धति ॥ अन्नमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्फुटमा ॥ ११२ ॥

(१) भेद्यात्तिथिः । तैजसविशेषयोः काञ्चनराजतयोर्निर्लेपयोरथविधिः । अन्येषांतु साम्रादीनांपयोच्छिष्टरर्ष-
धायनादिष्टकादिभिःक्षीरवा पानीयंत्रा पीततत्र न भवति लेपः । यत्र मांसघृतक्षीरादिभिर्हृष्टे संलिप्यन्त्यवयवरात्रत्र
वक्ष्यति तस्मान्नयो-स्वमोन्मैवेति लेपगम्भापकपंणवचनाच्च योलेपोयेनेवापक्रुष्टुराच्यते तत्र तदेवोपादेयन भस्मवारिणी-
एव । तथाच हारीतः गोभूमकुडूककसापयत्रमुद्रमसूरचूर्णैरित्यादिपठति । स्वपाण्डालोदक्यादिरुपैतुनिर्लेपयो-

रपि भस्मना त्रिःसप्तदश्वःपरिमार्जनमिति ह्यारोतः । शङ्खस्तु तेजसानांकुणपहधिररेतोमूत्रपुटीपोपहतानामावर्तनमुल्लेखनमस्मना वा त्रिःसप्तदश्वःपरिमार्जनमिति । तत्र चिरकालमूत्रादिवासितानामावर्तनम् । नामाकृतिसुपद्येच्छातस्त-
 वारुतिसंपादनमावर्तनम् । उल्लेखन तीक्ष्णो न शस्त्रेणाधमना वा निघर्षः । स्पृष्ट्यन्तरे त्वाकारदाहावचूलनाभ्याम्नाता-
 नि तत्रसुवर्णकारौर्वर्णाकृतस्य शुद्धिः । दाहःअग्नौ सुवर्णकारैर्निष्पन्नम् । अवचूलनं दाहोनातीतानांसुवर्णकाराणांसुवर्णधन-
 भाण्डे तेन सर्वतःअहननम् । तस्मिन्स्वर्णाकारे । तथाचोक्तं । आकराःशुचय सर्वइति । अब्ज शङ्खस्फोटनादि । शङ्ख-
 स्थतु सलेपस्य गौरसंपकल्केन गोमूत्रोदकाभ्यांक्षीरेणच । स्पृष्ट्यन्तरेहि पद्यते । अग्निःशङ्खस्येति क्षीरोदकाभ्यांगौरस-
 र्पकल्केनोच्छिष्टस्नेहयुक्तस्येति । अनुपस्कृतमखातपूरितमथवात्यन्तानुपहत । सर्वशेषश्रायम् । तेन शुष्कामेध्यचण्डाल-
 दिस्पृशं सत्यपि निर्लेपत्वे माकमर्दाक्षितैव शास्त्रान्तरीयाशुद्धिः ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । निर्लेप शुष्कविष्टादिस्पृष्ट उच्छिष्टनरादिस्पृष्टच । अब्जंशङ्खादि । अस्ममयपदेन मर्णाना-
 मपि ग्रहणम् । अनुपस्कृतमनुत्कीर्णाअन्नाब्जादि । उत्कीर्णं रेखातर्मलवस्थानसभवादर्धकशौचम् । रजतपद् ताभ्रा
 दिव्यवच्छेदार्यम् ॥ ११२ ॥

(३) कुङ्कुम्कः । उच्छिष्टादिलेपरहितसौवर्णभाण्ड जलभवंच शङ्खमुक्तादि पापाणमयच राजतमनुपस्कृतरिखादि-
 गुणान्तराधानरहित तथाविधमलसंभवाज्जलेनैव भग्नादिरहितेन शुष्यति ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । अब्ज शङ्खशुक्तयादि अनुपस्कृत रेखादिरहित निर्लेपचेज्जलेनैव ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । भाण्डपात्रम् । अब्जशङ्खशुक्तयादिकम् । अनुपस्कृतनिर्लेपमित्यर्थः । निर्लेपमित्यत्रविशेषणात्सले-
 पविषयाः पूर्वोक्ताः ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्ज मुक्ताफलशङ्खशुक्तयादि राजतं अनुपस्कृतरिखादिरहित अन्नादिना असंस्पृष्ट अग्निः
 प्रक्षालनेन शुष्यति ॥ ११२ ॥

अपामद्वेश्व संयोगोद्धर्मं रौप्यं च निर्वभौ ॥ तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णोकोगुणवत्तरः ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्धवादीयम् । अग्निर्वैवरुणानीत्यारभ्याकामयतत्याद्यर्थवादेषु हेम सुवर्णस्वरूपस्यस्यत्त्व-
 ति श्रुता । पुरुषधर्मणाग्निर्वरुणानीरपोऽकामयतमैशुनधर्मण समयुज्यत ततपुतह्यंनिर्वभौ उद्भूतअतस्तपो स्वयोन्या त्व-
 नोत्पत्तिकारणेनाग्निना अत्यन्तोपघातउदकेनच । सयोन्येतिपाठे समानोत्पत्तिना भस्मनेति व्याख्येयम् । तदर्शनाच्च
 श्रुदोपि कदाचिदनुज्ञायन्ते । निर्णोकःशोधन गुणवत्तरः ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्यन्तोपघातिवाह अपामद्वेश्वेति । अपशुअधितेजोरूपवीर्यविसर्गात्सौवर्णराजतोर्ध्वधि-
 शकलद्वयपद्मसाधोत्पत्तिरितितात्पर्येणैदमुक्तम् । सयोन्या अग्नौ प्रताप्य आवर्त्यना जलमक्षेपेणेत्यर्थः । निर्णोकःशोधनं
 गुणवत्तरः शोधनान्तरेभ्यः ॥ ११३ ॥

(३) कुङ्कुम्कः । अग्निं वैवरुणानीरकामयतत्यादिबेदे श्रूयते तथापि सुवर्णमिन्द्रियवरुणानीनारजतमित्या-
 दिश्रुतिस्वभावात्सयोगात्सुवर्णरजतयोर्द्वैतमत्पादतस्तयोः स्वेनकारणंनैव जलनात्यन्तोपघातेनाग्निना निर्णोकःशुद्धिहेतुः ।
 गुणवत्तरः मयतरतः ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंप अपामद्वेश्वेति । अत्यन्तोपघाते तयो सुवर्णरजतयो । अग्निजलजत्वश्रौतमाश्रित्याह
 गालासमापत्तिनि । सुवर्णरजतानुत्पुञ्जौ सोःसौवर्णरजतयोर्द्वैतमत्पादतस्तयोः स्वेनकारणंनैव जलनात्यन्तोपघातेनाग्निना निर्णोकःशुद्धिहेतुः ।
 वनरःमयतर ॥ ११३ ॥

(११३) गुणवत्तरः=मयतरतः (मदनः)

(५) नन्दनः । आग्नेयंहिरेतो गंगाजलसंयोगात्सुवर्णरजतंचाभवदितिहासपुराणेषु स्मर्यते तेनोक्तमथेश्वापांचसंयोगाद्देमरूप्यंचनिर्बभावि । बलवत्तरशब्देनान्यन्तोपहतहेमरूप्यमिदमितिगम्यते ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । हेमं हेमविकारं रौप्यं रौप्यविकारं जलाग्निंसंयोगान्निर्बभौ स्वयोन्यैव जलाग्निंसंयोगेनैव निर्णयकः शुद्धिगुणवत्तरः उत्कृष्टः ॥ ११३ ॥

ताभ्यायःकांस्त्यैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च ॥ शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । यथार्हं यस्ययदहति येन यस्य मत्तमपक्रंशुशक्यतइत्यर्थः । अतएव स्मृत्यन्तरोक्तमपि कथ्यते वाहनीपासुपुसोसकविकारागोमयंतुपैरिति । यथा गवामातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च । शुल्भ्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि चेति । अतएव क्षारभेदाश्च काञ्जिकदाडिमादियोजिताः सिद्धाभवन्ति ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रैत्यं पैत्तलं । त्रपुरङ्गं । अत्रैत्यानामितिविकारमुक्त्वा त्रपुणइति प्रकृत्यभिधानात्तत्त्वकृतिविकारयोस्तुल्यंशौचमन्युक्तम् । यथार्हं येन यस्य मत्तापगमः । क्षारसहितेन वारिणा तांभ्रैरेत्यव्यतिरिक्तानामदयोस्तु अम्लोदकेनअम्लरसेन वारिणाचेत्यर्थः ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । अयोलोहं रीतिःपित्तलं तद्भवंपात्ररैत्यं त्रपुरङ्गम् एषांभस्माभ्योदकैः शोधनंकर्तव्यं यथार्हयस्ये यदहति ॥ अम्भसा हेमरौप्यायःकांस्यंशुभ्यति भस्मना । अम्लैस्ताश्च रैत्यंच पुनः पाकेन मृचयम् ॥ इति बृहस्पत्यादिवचनाद्विशेषोऽत्र बोद्धव्यः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । ताभादिपण्णांशुद्धिमाह ताभेति । अयोलोहं रीतिः पित्तलं तदुद्भवरैत्यं त्रपुरङ्गं यथार्हं यस्य यदिति ॥ अम्भसा हेमरूप्यायःकांस्यंशुभ्यति भस्मना । आम्लाद्यैस्ताभ्रैरैत्येच पुनः पाकेन मृचयम् ॥ इति बृहस्पतिवचनात् । मद्योपहतत्वेऽरूपोपहतत्वे च वारिणैव अत्यन्तोपहतत्वेभस्मक्षारादिनाशुद्धिः ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । क्षारोभस्मोपीवा । अम्लोदकंचिक्षोफलादिरसः । गन्धवर्णादिदूषितविषयमेतत् । कुतः यथार्हमिति लोकादृष्टिसामर्थ्यानुसारीपदेशात् । इह रूप्यस्य पुयंहणमम्लोदकार्थम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । रैत्यं पैत्तलं । त्रपुणः रङ्गस्य च पुनः सीसकस्य पात्रस्य ताभादेः क्षाराम्लोदकेन शुद्धिः ॥ ११४ ॥

द्रवाणांचैव सर्वेषांशुद्धिरुत्पवनंस्मृतं ॥ प्रोक्षणंसंहतानांच दारवाणांच तक्षणम् ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षरणधर्माणोद्रवाः । घृततैलोदधिवत्प्रभृतयस्तेषांश्वकाकाशुच्छिष्टानांप्रस्थानात्रपरिमाणानामुत्पवनं कस्यचिदस्यापनयनपूर्वभागस्थितस्य । स्मृत्यन्तरेत्वेवमाह्लातम् ॥ कुशाभ्याभ्यांपवमानःशुवर्जनइत्यनुवाकेन । अन्येतुप्रावनमुत्पवनमाहुरन्त्यसमानजातीयं तावदासिच्यते यावत्पूर्णं भाण्डे कार्पाशमात्राअवसवन्ति । साक्षादुपघातएतत्तदल्पानर्त्यागएव । भाण्डोपघातेतु पात्रान्तरनयनमुच्छिष्टस्यै तु तैलसार्पपी उदकेवपायजपेदित्युक्तम् । तत्रार्थापात्रोत्क्षेपः । महि तैलस्य उदके क्षिप्रस्य पात्ररहितस्योपयोगःस भवति साहचर्यात् घृतस्यापि । एतच्चोत्पवनंद्रवाणाम् । मद्यामेभ्यसंसर्गकृतौ गन्धवर्णौ नश्येते तयोस्तु सत्यास्त्यागएव सर्वचैतद्वैपायनस्मृतौ परिगृहीतम् । पकानांनु द्रव्याणांपुनःपाकोपि श-

(११४) रैत्यानां=रौप्यानां (क, ख, नन्दनश्च)

इत्थिनाम्नातः । सर्वेषां येभ्यमेभ्यामद्यादयस्तेषामभ्येषैव श्रदादीन्प्रति शुद्धिः । अत्रतूपवनंज्ञानमेव । यथा वसिष्ठोक्तं । भूमिद्यानांतूदकवत् । संहताः कठिनाः शान्तघृतं आमिक्षागुडपर्वत्कादयस्तेषांयःभदेशउपहतस्तमपनीयशेषस्य शुद्धिः । उक्त-
चशङ्खेन शुष्काणामुद्गतदोषाणामिति । अथवासुमुद्रायादवयविनः संहताःशयनासनसरणादयःसजातीयवजातीयद्रव्यसं-
घातात्मकाः । उद्गतदोषाणामिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् । शवशुष्कामेभ्यसंसर्गेषु यःभदेशोवृत्तसंसर्गस्तस्य प्रक्षालनमवशिष्टस्य-
प्रोक्षणम् । दारवाणां केवलदारुकरतानां वृशीफलकादीनांकाष्ठमयानांच शवचण्डालपुरीषसंसर्गं तक्षणम् । अन्येतु पुरीषसं-
सर्गेष्वेच्छन्ति । तक्षणेनगन्धलेपाद्यपनेतव्यम् । अवशिष्टस्य दृढारिभ्यांप्रक्षालनंप्रोक्षणवा । श्वाद्युपघाते तु प्रक्षालनमे-
व । पुरीषवत्त्वद्वाशम्यादीनांच दारुचर्मसूत्रघटितानांसंहतत्वेन शुद्धिः ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उत्पवनं वस्त्रेण पावनं कठिने चोपघाते संहतानामेकत्र स्पृतानामनेकेषांपटवर्मादीनाम् ।
शरवाणां तक्षण मलाद्युपघाते ॥ ११५ ॥

(३) कुङ्कुः । द्रवाणांघृततेजानांकाकक्रीडाद्युपहतानांबौधायनादिवचनात्मसृतिमात्रममाणानांभदेशममाणकुशापत्र-
द्वयाभ्यामुपवनेन शुद्धिः । संहतानांच शम्यादीनामुच्छिष्टाद्युपघाते प्रोक्षण । दारवाणांचान्यन्तोपघाते तक्षणेन ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । द्रवाणां, काकाद्युपहतघृतादीनां, उत्पवन प्रथमात्रपरिमाणानांभदेशपरिमितकुशं-
पत्रद्वयाप्याभ्यामुपवनेनशुद्धिरिति बौधायनोक्तेः । संहतानांसूत्रादिसंयुक्तानां उच्छिष्टाद्युपघाते तदेशंप्रक्षाल्य प्रोक्षण
उपसर्शंतु प्रोक्षणमात्र । दारवाणांदारुनिर्मितानां तक्षण छेदनं अवयवस्य ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । संहतानाम् अपृथक्कृत्यसमवायरूपाणां शयानादीनाम् । तथा चाद्विराः ॥ शयनासनयानानिरोम-
न्धानि यानि च । वस्त्राणि तानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षतेइति ॥ उत्पवनंस्वल्पोपघाते तक्षणमत्यन्तोपघाते ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषांद्रवाणां द्रवभूतानांघृतादीनां अस्य प्रमाणाधिकस्य काकाद्योपहतस्य अमेभ्यसंसृष्टस्य
सर्वद्रव्यस्य उत्पवनं सजातीयेन द्रवद्रव्येण भाण्डस्यातिपूरयावन्निःसरणं शुद्धिः संहतानांसूत्रपटवर्मादीनांमहूनांधान्यव-
ससाप्रोक्षण शुद्धिः । दारवाणां काष्ठपात्राणां अमेभ्यस्त्रिमासां तक्षणं शुद्धिः ॥ ११५ ॥

मार्जनंयज्ञपात्राणांपाणिना यज्ञकर्मणि ॥ चमसानांपहाणांच शुद्धिःप्रक्षालनेन तु ॥ ११६ ॥

(१) मेघान्तिथिः । श्लोकद्वयश्रुतिसिद्धार्थानुवादेन दृष्टान्ततया नेयम् । महचमसादीनांयज्ञपात्राणांभयोगान्तरं प्रमु-
ज्यमानानां पूर्वभयोगलप्राज्यहर्षिलेपादिसंसर्गपरिहारार्थमुष्णेन वारिणा लेपाद्यपकर्षःकर्तव्यः । ततोयथाश्रुतिं क्षत्पिपा-
णिना क्षत्चिदर्थैः क्षत्चिद्वाशपवित्रेण समार्गःकर्तव्यः । इयंप्रायोगिकीशुद्धिःउच्छिष्टाद्युपघातेतुल्यैकिकपात्रवत् । न सोमेनो-
च्छिष्टाभवन्तीतिविशेषश्रुतेरत्यचोपघाते सामान्यशुद्धिरतीति ज्ञायते । महचमसस्ययायाज्ञिकैभ्यआकारविशेषेणवसात
व्याः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शम्यारुष्णाजिनादियज्ञपात्राणां मल्लेपोपघाते यज्ञमध्ये मार्जनम् । चमसानां मह-
णांच ऋत्विगादिभिस्तद्रतशेषपाने क्षालनमात्रम् ॥ ११६ ॥

(३) कुङ्कुः । चमसानांपहाणांचान्येषांयज्ञपात्राणांपूर्वपाणिना मार्जनंकार्यं पश्चात्प्रक्षालनेन यज्ञे कर्तव्ये शु-
द्धिर्भवेति ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । मार्जनं चमसातिरिक्तयज्ञपात्राणां चमसानां पहाणांच यज्ञकर्मणि कर्तव्ये पूर्वपाणिना
संस्तर्य प्रक्षालनमप्यदा मार्जनमात्रम् ॥ ११६ ॥

(५) मन्दनः । यज्ञकर्मणीतिविशेषणात्कामान्तरेण जातिनिमित्तैवशुद्धिर्द्रष्टव्या ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यज्ञपात्राणांमुक्त्सुवादीनां यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां दक्षिणं पाणिना कुशसहितेन कर्माङ्ग-
तया मार्जनं प्रक्षालनं कर्तव्यम् । चमसानां जलपात्राणां ग्रहाणां सोमपात्राणां षोडशीप्रभृतीनां जलप्रक्षालनेन शुद्धिः ॥ ११६ ॥

चरुणांमुक्त्सुवाणांच शुद्धिरूपेण वारिणा ॥ स्फ्यशूर्पशकटानांच मुसलोल्लंखलस्य च ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । चरुणामित्यादि सल्लेपयज्ञभाण्डपरम् । स्फ्यादीनां प्रोक्षणं मलोपघाते ॥ ११७ ॥

(३) कुहूकः । सेहाक्तानांचरुसुगादीनामुष्णजलेन शुद्धिः सेहाद्ययुक्तानांतु जलमात्रेणैव शुद्धिर्यज्ञार्थम् ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । उष्णेनेतीति विशेषणादन्यत्र शीतोदचरुणांचवर्ष्यपात्रस्यस्फ्यः खड्गाकारकाष्ठम् ॥ ११७ ॥

(५) मन्दनः । मुक्त्सुवाणाम्यसप्तृक्तानामुष्णेन वारिणा शुद्धिः । अत्र यज्ञकर्मणीत्यनुवर्तते ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । चरुणां चरुस्थाली मुक्त्सुवौ प्रसिद्धौ ससेहानि पात्राणि एतानि लेपद्रवितानि उष्णेन वारि-
णा शुष्यन्ति । स्फ्यः वज्रः यज्ञाङ्गकाष्ठवज्रः प्रसिद्धः शकटानां रथानां उष्णेन वारिणा मुसलोल्लंखलस्य च ॥ ११७ ॥

अङ्गिस्तु प्रोक्षणंशौचं बहूनांधान्यवाससाम् ॥ प्रक्षालनेन त्वल्पानामङ्गिःशौचंविधीयते ॥ ११८ ॥

[त्र्यहृकतरौचानांतु वायसी शुद्धिरिष्यते । पर्युक्षणार्थूपनाद्वा मलिनामतिधावनात् ॥ १ ॥]^१

(१) मेधातिथिः । बहुत्वधान्यानांद्रोणाधिक्ये स्मर्यते । अन्ये तु पुरुषापेक्षयादेशकालापेक्षयाचवर्णयन्ति । क-
स्यचिदुर्गतस्य कुडवार्यमपि बहु भवति । तथा कस्यांचिद्वस्यायांवाधिंतकीशोबहुतामेति । यथाहवीधायनः । देशकाल-
तथात्मानद्रव्यद्वयप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थांतु ज्ञात्वा शुद्धिप्रयोजयेत् । एवंवासत्वपि केचिदाहुस्त्रिभ्य ऊर्ध्वंबहू-
नियद्यपि त्रिप्रभृतिषु बहुत्वं यतील्पानामिति बहुवचनश्रुतमतस्त्रिपर्यन्तान्यल्पानि । अङ्गिरित्युपलक्षणम् । तेन यस्व-
वाससोयेनैव दीपसंसर्गोव्यपैति तदपि द्रष्टव्यम् । तच्च शार्दाशितम् । प्रोक्षणसंबद्धोऽन्यग्रहणनियमार्थः । उदकेनैव प्रोक्षणं-
कर्तव्यं । एतेनैवच भेदेन द्विःपाठः । एतच्च महत्युपघाते शवपुरीषपाण्डालादिरस्पर्शं अन्यथा स्वल्पानामिति प्रोक्षणमेव ।
यदि पर्यवस्यतीति लेपादिवासतानापैति तदा तन्मात्रछेदनमासर्गोवेतिगीतमेनोक्तम् ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । बहूनां द्रोणाधिकधान्यानाम् । तत्समभिव्याहाराच्च वाससामपि तावद्रुहत्वयोग्ये बहुत्वे
प्रोक्षणम् । अल्पानां धान्यवाससामेव । अत्र सर्वत्राङ्गिरितिषट् द्रव्यान्तरेण गोमूत्रादिना क्षालनादि निवृत्त्यर्थम् ॥ ११८ ॥

(३) कुहूकः । बहूनांधान्यानांचरुणाणांच चाण्डालाद्युपघाते जलेन प्रोक्षणाच्छुद्धिः । बहुत्वं च पुरुषभारहायांय-
कत्वमिति ध्याचक्षते । तदल्पानांतु प्रक्षालनाच्छुद्धिर्भव्यादिभिरुपदिश्यते ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पुरुषवासातिरिक्तत्वेन बहुत्व तयुक्तानांधान्यानांचाङ्गिः प्रोक्षणं उत्तानहस्तेन
जलक्षेपः ॥ तिरश्चाम्युक्षणमोक्तंन्यत्रता वोक्षणमतम् । उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतमिति गीतमीतन्नवचनान् ।
तथा वाससांच पुवास्तन्यूनानामल्पानां धान्यवाससामाङ्गिःप्रक्षालनम् ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । धान्यानांबहुत्वंश्रेण्याधिकत्वम् । वाससांगहुत्वंश्राधिकत्वम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मूलानां धान्यवासां त्रेणाधिकधान्यानां राशीकृतानां भोक्षणैर्नैव शुद्धिः धान्याद्यदिस्पृष्टत्वात् ॥ ११८ ॥

• चैलवच्चर्मणांशुद्धिर्बैदलानांतथैवच ॥ शाकमूलफलानांच धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥ ११९ ॥

(१) भेषान्तिथिः । चर्मणां वर्णाणांस्पृश्यानां ननु श्वश्रुगालादिसमन्वितानां स्वभावाशुचीनां उपानाकवर्षा-
दोनामपि तद्विनाशानामेषैव विधिः । अथ हिमकरणे प्रकृत्यापि विकृतगुणैः । विकृत्यापि प्रकृतिः । तत्राथ दार-
वाणामित्यत्र दारुणात्म्येपैव शुद्धिः । वसिष्ठेन हि दारवाणांशुद्धिमभिधाय दार्वसिभूष्यानीत्युक्तम् । यद्विच विकृत्या
प्रकृतिर्न गुणैः तदनुक्तशुद्धिविधानेन दारुणांफलयमतिदेशाः क्रियेत । यत्तेस्तु विकारपहणं तदुभयनपायाद्युक्तमेव । वै-
दलानि वाक्ष्णिकानीति । स्पृश्यन्तरे पक्षपविचर्मचामरतृणवेत्रवालवल्कलानांपैत्यादिनेपैव शुद्धिर्विहिता । तत्र मयूर-
द्विपक्षास्तनिर्वृताश्च छत्रपिच्छिकादयोगुणैः । पवित्रदर्भस्तेषां दर्भमयानांच वाससां । वृणशब्देन तालपत्राद्युच्यन्ते ।
वृणराजविकृतास्तलमिति श्रूयते । तत्रैकदेशात्समुदायप्रतिषिद्धितशब्दादिवदेवदत्ते । वात्याववाश्यागानां न मनुष्याणां
नेषांच्युदानामस्पृश्यत्वात् । सर्वविद्ययान्तरौपघाते शुद्धिरुच्यते न स्वभावोपद्रुती चैतन्धान्यमोरैकरूपत्वात्तुद्धेः शाकादि-
धान्यवद्भवचनम् । यथा धान्यानामवघातादिसंस्कारान्तररहितानांधान्यावस्थानामेव भोक्षणप्रकृत्येन शुद्धिर्देहृतदृष्ट्या-
काशीनामपि । तेनापकानामवविधिः पकानांतु सत्यपि शाकादिशब्दवाच्यत्वे शुद्धयन्तरमं, षुणीययम् । यथोक्तम् ।
हृवर्णवाराणि पात्रकन्वालावावेत्यादि । आकरादाकृतानांतु शाकाशीनामुद्रश्विद्विपक्षरादीन्, क्षणपर्यमिकरणविशेषो-
पतोहारोतेनास्मृते । यथा शिन्धीधान्यानामुद्दर्मगदखनपेपणादि । एतच्च भाद्रस्त्रीं शूनादिशुद्धये तदुक्तम् आकरा-
शुचयःसर्ववृत्ति ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधनाः । चैत्रद्रुहृत्वे भोक्षणमल्पत्वे सात्त्विकम् । वैदलानां वेश्रवरादिविदलत्तानां शाकादी
नामपि । चैलवदित्यनेनान्वयसम्भवे धान्यवदितिपुचनं धान्यानामत्यल्पानां यदुमलोपघाते त्यागदति स्पृश्यन्तारसिद्ध-
स्यार्थस्य शाकादावपि भावपर्यम् ॥ ११९ ॥

(३) कुड्मकः । स्पृश्ययशुचर्मणांवाशुद्धिर्निमित्तानांच धरुवच्छुद्धिर्भवति । शाकमूलफलानांच धान्यव-
च्छुद्धिः ॥ ११९ ॥

(४) राघवांग्दः । विच्य चैलवदमहुत्वे भोक्षणं अल्पत्वे क्षालनवैदलानांवाशुद्धिर्निमित्तानाम् ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । चैलवत् वासोवत् । वैदलानांवेणुदलनिमित्तानाम् । शाकमूलफलानामपकृतानाम् ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चर्मणां शुद्धिः चैलवत्सवत् शुष्के चर्मणि वरुवदिति वचनात् । चर्म अनादिवचमविकारछत्र-
श्रामरादीनामुपलक्षणम् । वैदलानां वैषवणवादीनां धान्यवत्भोक्षणेन शुद्धिः ॥ ११९ ॥

कौशेयाविकयोर्हृष्यैः कुतपानामरिदृक्कैः ॥ श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसंप्रैः ॥ १२० ॥

(१) भेषान्तिथिः । ऊषा काश्चनघटः । अरिष्टकादयःभसिद्ध्यालेहादिषु सन्पुद्रकैर्नैतेषांद्रव्याणांचूर्णसिन्धेन
लेपनीच्छेदनादि कर्तव्यम् । कौशेयं पट्टविशेषः । एवमशुपट्टमात्रिकसूत्राण्यतस्य हारितेनोक्तं आदित्येनोपागमिषानांतिन्धि-
मन्ध्याभाणांतामनेकमुद्रयम् शरीरस्यसंप्रदक्षेप्यन्धाम्भिन्युपघातेवासस्त्रकारे तेषांकेवलयोगेभोक्षणप्रकृत्ययोगोपागमोपेहा-
दिलेपापकर्मोअतिदिश्येते । क्षौमपहणं शानादीनामपि भद्रशानार्थम् ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपैरुपरशृङ्गिलेनचेत्यथात् । कुतपानां-नेपालकम्बलानां अरिष्टकैर्विम्बसदृशोः । अशूनां नाडीवादिबल्कलजातीनां सूत्राणां । पट्टानां कौशेयविशेषाणां च । क्षीमाणां मतसीवग्जनितानाम् ॥ १२० ॥

(३) कुङ्कुमः । रुमिकोशोद्भवस्य वस्त्रस्य मेघादिलोमप्रभवस्य कम्बलादेरूपैः क्षारशृत्तिकाभिः कुतपानानेपाल-कम्बलानामरिष्टकेरिष्टचूर्णैः अंशुपट्टानां पट्टशाटकानां बिल्वफलेः क्षीमाणां तु कुलानां क्षुमावल्कलभवानां ब्रह्मणां तु पिष्टश्वे-तसर्षपमक्षालनाच्छुद्धिः ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । पट्टसूत्रातिरिक्तरुमिजः कौशेयः । आधिकोमेपलोमजः । ऊर्ध्वःक्षारशृत्तिकादिभिः । स्याद्वृष-क्षारशृत्तिकेत्युक्तेः । अरिष्टकेरिष्टफलचूर्णैः । कुतपोनेपालदेशज.कम्बलः । अंशुपट्टः पट्टशादी । क्षुमा बल्कलसूत्रं तजानाम् ३२भाये ॥

(५) नन्दनः । कौशेयम् रुमिकोशप्रभवम् । आधिकमूर्णामियम् । उपोशृत्तिकाविशेषः क्षारवायु । पर्वतसं-यत्तान्प्यगरोमनिर्मितकम्बलविशेषः कुतपः । अरिष्टः फेनकः । श्रीफलंबिल्वफलम् । अंशुपट्टो बल्कलविशेषः । अतसी-चूर्णोपनिर्मितक्षौमम् । मलगन्धादिद्रूपितानामियंशुद्धिः न स्पर्शमात्रोपहतानाम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । कौशेयं रुमिकोशोत्थमित्यमरः । कौशेयं कोशप्रभवं । आधिक ऊर्णामियं । ऊर्ध्वःक्षारशृत्ति-त्तमेघैः क्षारशृत्तिकासहितोदकेन प्रक्षालनंशुद्धिः । कुतपं नेपालकम्बलं अरिष्टफलसहितोदकैः । अशुपट्टं बल्कलं तन्तु-कृतं गणैः क्लृप्तैर्बिल्वफलोदकैः । क्षीमाणां अतसीबल्कलजानां अतसीसूत्रनिर्मितक्षौमं गौरसर्षपसहितोदकैः शुध्यति ॥ १२० ॥

च्छुद्धिशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ॥ शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥ १२१ ॥

(१) मेघातिथिः । अस्थिशुद्धदन्ताः स्पृश्यानां गोमेषहस्त्यादीनां नश्वगर्दभादीनाम् । गोमूत्रोदकयोर्विकल्पः । गौ-सर्षपकस्तु समुचीयते ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षौमवद्गौरसर्षपकल्कसहितजलेः शङ्खशृङ्गाणां सलेपबहुपघाते । अस्थिमयस्य हस्त्या-दन्तमयस्य क्षौमवदेव गोमूत्रोदकाभ्यांभोक्षणेन ॥ १२१ ॥

(३) कुङ्कुमः । शङ्खस्य पशुशृङ्गाणां स्पृश्यपश्वस्थिभवस्य गज्जादिदन्तस्य च क्षौमवत्पिष्टश्वेतसर्षपकल्केन गो-सूत्रजलोपरन्यतरयुक्तेन शाल्वविदा शुद्धिः कर्तव्या ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षौमवदिति गौरसर्षपातिदेशः । पुनः शङ्खग्रहणमत्यन्तोपहत्यर्थम् । शङ्खं कृष्णसारदेः । अ-यगोमेषयोः । दन्तो गजवराहयोर्नतु गर्दभादेरिति मेघातिथिः । विजानता अत्यन्तोपहतानुपहतभेदविदा ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । गौरसर्षपाणामतिदेशः । गोमूत्रेणोदकेनवेतिशोध्यमलविशेषोपपेक्षोऽयं विकल्पः ॥ १२१ ॥

गोक्षमानृणकाष्ठं च पलालं चैव शुध्यति ॥ मार्जनोपाक्षनेवैश्वम् पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ १२२ ॥

(१) मेघातिथिः । ग्रीसादिकाण्डंरुस्तरादिप्रयोजनं पलालम् । वृणानि कुशावाह्लादीनि । ननुच दारवाणामित्यत्र कृति-मरुतेपाहिकेत्युक्तं किमर्थकाष्ठग्रहणं । नियमार्थं । मोक्षगमेव तेन यावन्न महानुपघातस्तावदाखण्डितस्यन्ते । गालादिस्पर्शेन क्षौमसूत्र्यांशुमाहूतैरित्यनेवैव शुद्धिः । तद्विकाराणां तु दुर्घादीनां प्रक्षालनतक्षणैस्त्वल्पोपघातेऽन्नाद्युपयोगि-कर्तव्ये । मार्जनं शोधनं ग्रहस्यपूमांभकाराद्यपनयनम् । उपाजनं सुधागोमयादिभिर्भूमिविलेपनम् । एतच्चशवचण्डा-

लोदक्यादिभिर्भित्तिसंस्पर्शव्यापिनिद्रष्टव्यम् । अत्याप्तौ तु तावन्मात्रस्यैव । उभूशवोपघाते तु भित्तितक्षणं सूर्यरश्म्यनुमे-
शोऽभिन्नालाभिर्मर्शनम् । क्वचित्पुनर्नवीकरणमिन्यादिपठितसंमार्जनम् । शृण्मानानुपनःपाकः । पर्यभिकरणमुच्छिष्टपुरु-
पसंस्पर्शादौ द्रष्टव्यम् । पुनःपाकस्तु मद्यभाण्डादिसंस्पर्शं द्रष्टव्यःसाक्षात्स्पर्शं तु ग्यागएव । यथोक्तम् ॥ मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा
धीवनैः पूयशोणितैः । संस्पृष्टनैव शुध्येत पुनःपाकेन शृण्मयमिति ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तृणानि काष्ठानि बहूनि पलायस्य तृणत्वेपि पृथग्ग्रहणं तद्व्यधान्यानामपि तावन्मात्रेण
शुद्धिरित्येतदर्थम् । मार्जनम् संमार्जन्या घृद्वागकाष्ठभागयोः । उपाञ्जनं सजातोयेन लेपोभूमिकुड्यभागयोः । पुनः
पाकेन चाण्डालादिमद्यादिस्पर्शव्यतिरिक्तलेपोपघाते शृण्मय स्थाल्यादि ॥ १२२ ॥

(३) कुड्मुकः । तृणकाष्ठपलायं च चाण्डालादिस्पर्शदूषितभोक्षणेन शुभ्यति । तृणपलायसाहचर्यादिसिन्धुदिका-
ष्टविषयम् । दारवाणां च तक्षणमितिनिरमितदारुमयग्रहमात्रविषयम् । गृहमुदक्यानिवासादिदूषित मार्जनगोमया मत्पलेप-
नेन शृण्मयभाण्डमुच्छिष्टादिस्पर्शदूषितपुनः पाकेन शुभ्यति ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । तृणकाष्ठानि शुभ्यन्तीत्यनुषज्यते । मार्जनं संमार्जन्या ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनं । उपाञ्जनमुपलेपनम् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पलाय संस्पृष्टग्रधान्यं वेदम् मार्जनगोमयादित्थिनैः । शृण्मयं पुनःपाकेन शुभ्यति ॥
मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा धीवनैः पूयशोणितैः ॥ संस्पृष्टनैव शुध्येत पुनःपाकेन शृण्मयम् ॥ १२२ ॥

(३) कुड्मुकः । मद्यादिभिरस्तु संस्पृष्टशृण्मयपात्रपुनः पाकेनापि न शुभ्यति । धीवनैश्लेष्मा पूयशोणितविकारैः शोणितैः ॥

(४) राघवानन्दः । मद्यादिपिच्छिष्टस्पृष्टशृण्मयपुनःपाकेपि न शुभ्यतीत्याह मद्यैरिति ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । मद्याद्यैस्पर्शदूषितशृण्मयपुनःपाकेन न शुभ्यति ॥ १२३ ॥

संमार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोच्छेत्त्वेन च ॥ गवां च परिव्रासेन भूमिः शुध्यतिपञ्चभिः ॥ १२४ ॥

(१) मेधानिधिः । सेकोगोमूत्रेणोदकेनवा क्षीरेणापि क्वचिदुक्तः । उच्छेत्त्वेन शस्त्रादिना लेखाकरणं आवापनं
च । आवापनच भूमिरितिगौतमनिर्देशादेव । पञ्चभिरितिपुनर्वचनमभिधातापेक्षया व्यस्तसमस्तमयोगदर्शनार्थम् । तत्र
संमार्जनशृण्मं शोधनमुपाञ्जनत्वाकाररहितायाकेवलमपि मूत्रपुरीषादिलेपे । उच्छेत्त्वेनसंमार्जनसेकानदीपुच्छिनन्नादिषु ।
गवांपरिवासे । एकाहमात्रगोधीकरणम् । एतच्च श्पशानभुवःसर्वकर्तव्यम् । आवापनतु यत्र पूर्वमस्थिकपालिकाव्युत्ति तदु-
द्धृत्यद्वामन्यासांशेपीयत्र चान्ताहृतमेवमादिकालान्तरेणाशुद्धमानसद्भावमिन्यादिवत्तत्रापि ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । सेकेन जलस्य । उच्छेत्त्वेन कुड्मालादिनोद्धारणेन । परिव्रासेन सर्वतोव्याप्य शयनेन
पञ्चभिरुपघातात्पवहुत्वापेक्षया व्यस्तैः समस्तैश्च ॥ १२४ ॥

(३) कुड्मुकः । अवकरशोधनेन गोमयाद्युपलेपनेन गोमूत्रोदकादिसेकेन खात्वा कतिपयमृदपनयनेन अवामहो-
रात्रनिवासेन पञ्चभिरैकेकगोभूमिः शुभ्यति । एषांचोच्छिष्टमूत्रपुरीषचाण्डालनिवासाद्युपघातगौरवलाघवाभ्यांसमुद्भववि-
कल्पाववगन्तव्यौ ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच संमार्जनेनेति । संमार्जनं संमार्जन्या अञ्जनं गोमयेन सेकोजलेन उच्छित्त्वेन स्वात्वा
पुनर्घृतुरण गवामहोरात्रवासेन पञ्चभिरिति । एषांचोच्छिष्टमूत्रपुरीषचाण्डालनिवासाद्युपघातगौरवलाघवाभ्यांसमुद्भव-
विकल्पौ ज्ञेयौ ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । मार्जनेनाञ्जनेनचाशुचित्वतारतन्पवसोः समस्तैर्धर्मैर्तौ शुद्धिः ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमिशुद्धिमाह संमार्जनेति । संमार्जनादिना पञ्चधा पञ्चप्रकारेण भूमिःशुध्यति । पाहुणादीनांमोक्षारणं मार्जनं उपाञ्जनेन गोमयादिलेपेन । सेकः क्षीरगोमूत्रगोमयवारिभिः । उल्लेखनेन तक्षणेन भूमिःशुध्यति । गृहं मार्जनानुलेपनाभ्यांशुध्यति । गृहस्य पृथगग्रहणंसंमार्जनलेपनयोःप्रतिदिवसेनिर्मत्तम् ॥ १२४ ॥

पक्षिजग्धं गवां घ्रातमवधूतमवक्षुतम् ॥ दूषितं केशकीटैश्च मृत्क्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र जग्धिपदाद्विद्वाद्बन्धविषयतास्य श्लोकस्य प्रतीयते । पक्षिभिस्तु शुकादिभिस्त्यैश्चैर्येदन्ममच्छीकृतम् नतु काककङ्कगृधादिभिस्तत्र हि महत्प्रमायश्चितं पतत्रिणावलीढमितितदेतदुक्तम् । प्रकृतशुद्धे भोगायश्रितम् । तथाच तत्तुल्यप्रमायश्चितस्य गवाघ्रातस्य नैव शुद्धिः । भवेदयंन्यायः । तथापि स्पृह्यन्तरसमाचारोवाक्येन । एवं हि विष्टादशशरावाधककाकादिक्लम्यादोपहृतंतावन्मात्रमपनीयावशिष्टशोधधिव्योपयुज्यते अर्वाक्ततस्यजन्ति । त्रान्यवस्थाविशेषोपेक्ष्यः । स्पृह्यन्तरेत् रुष्णशकुनिनीपहनमपि निषिद्धम् । अवधूतं मुखस्वासेनावकम्पितंवासत्वात् । त्योपरि रजोपनयनार्थमुक्षेपणादि क्रियते आकाशदेशात् । अवक्षुतंपर्योपरि क्षुतंतेदेव । केशामनुष्णाणांच्युतीः । दाः क्षुद्रजन्तवःरुमयः । तेकेचिद्गृहत्वेदान्नाद्यजास्तेजीवन्तोर्माक्षिकावन्नेपधन्ति घृतानांतेषामन्नसंस्पर्शे शुद्धिरित्यम् । चमेध्यसंसर्गाजास्तेविद्भोजिनश्च तेषांजीवतामपि । गौतमीयम् नित्यमभोज्यंकेशकीटावपन्नमिति । बहुद्वयामौ सर्वत्रागः । महाराशावशुचिकोटससर्गपिस्वरूपे तन्मात्रापनयनमवशिष्टस्यशुद्धिः । काञ्चनरजतदर्भमणीनां वारिसहितानां न्यः स्पृह्यन्तरे केशाद्यवपन्नेहितः । अवज्वलनमपि क्वचिद् । येतु भूमेरिर्माशुद्धिमाहुस्तैःस्पृह्यन्तरसमाचारोवाक्यार्थेत्थक्तः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पकालफलादिविषयेआह पक्षिजग्धमिति । पक्षिस्वशांत्रं घासः । अवधूतं वस्त्राञ्चलंपादिवातेन । अवक्षुतं यदुपरि क्षुतंरुतं । केशैः । कीटैश्च मृतैश्च तंक्षणपतितैः । पृतादशमोदानाद्यन्न मृत्क्षेपेणारूपमृक्षेणानन्तरंच श्लेष्णेन स्पृह्यन्तरप्रसिद्धेन शुध्यति ॥ १२५ ॥

(३) कुक्कुटः । भक्ष्यपक्षिभिनंतु काकगृधादिभिः कश्चिद्भागोयस्य भक्षितः गवा यस्य घ्राणंरुतं पदाचावधूतंरिक्तक्षुतं केशकीटदूषितं जग्धशब्दद्विद्वाद्बन्धमलपंश्रत्यक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पक्षीति । अवधूतंपादेन धूतितं । अवक्षुतंयदुपरिभुतंरुतं केशकीटोपपन्नंच पत्तां ३ ३ कृष्णमहर्ष्यादि स्मृतिक्रमक्रमेण धूम्रमरूरा शुद्धिविधत्तादेतत्करणेण प्रायश्चित्तमिति । महत्स्युपलक्षणम् जलस्येति भाष्यांशुद्धिः ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । पकालशुद्धिमाह । पक्षिजग्धमिति । अवधूतंसंमार्जनरजःकुक्कुटपक्षपादादिदूषितम् । अवाह्येन यस्योपरि क्षवशुः रुतस्तदवक्षुतम् ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पक्षिजग्धमन्त्र गवाघ्रातंमीनिस्वासेपहतमन्त्रं अवधूतं अवधूतान्नं यस्योपरि क्षुतंरुतं केशकीटदूषितं पृतादशमन्नं मृत्क्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

मावन्नापैत्यमेध्राक्ताद्बन्धोलेपश्च तत्कृतः ॥ तावन्मृद्धारिचादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । अमेध्यमस्पर्श्यं तच्च यद्यस्य यदभोग्यतस्य तदशुद्धिहेतुयथा ब्राह्मणस्य सुरा मद्यशुद्धस्य द्युक्तम् । प्राण्योमाद्दर्वीव्यभोग्यानि नच तान्यस्पृश्यानि सुरामद्यादीनि तु स्वर्षेपिप्रतिषिद्धानि ब्राह्मणस्य । तामाद्य

स्यैव स्वर्गः प्रतिषिद्धः स एव संसर्गेणाशुचित्वमापादयति । अतो नान्यनियमो यदभोग्न्यतदस्पृश्यं यत्स्वस्पृश्यं तदभोग्न्यमिति ।
आर्कलिर्मंडपदिग्धं तावदित्याशुचित्विधानं शृद्धारि सति प्रयोजने प्रयोजनं च गन्धलेपापनयनं शुक्लामेभ्यः संसर्गे चिरवृ-
त्तसंसर्गे वा कालेनापि तयोर्गन्धलेपयो सरुदेव मृद्धारिभ्यामार्जनम । ननु शृद्धायादीनां शुध्यर्थमादानं दृष्टार्थं तत्रैव शुध्यत्य-
पगतलेपइति किमनेन यावन्नापैतीति उच्यते । एका लिङ्ग इत्यादौ सख्यातिक्रमाभंगः । उक्तया संख्यया अशक्ये पुरीषा-
दिलेपापनये अनादित्याशुतसंख्याधिक्याप्याश्रयणीया । सख्यावाचनंतु ततो ग्यूनतयाप्यपनीते लेपे संख्यापूरयितव्येभ्ये-
वमर्थम् । शृद्धारिग्रहणशुद्धिसाधनोपलक्षणाभ्रवर्णयन्ति । अतश्च यद्यप्यशुद्धिहेतुभूतवारिणाक्षालितमपि क्षीरादिना सं-
माष्टव्यमन्यथा न पश्यता अपैति अपगच्छति निवर्ततइति । यावत्तत्स्वस्तेनामेभ्येन कृतः । अतश्च कस्तूरिकादिबलत्रगं-
धोनापैति नैव दुष्येत । कुकुमाद्यनुलिमस्य य.प्रदेशोऽमेभ्येन संसृज्येन्न कुकुमाद्यप्यपमाजितव्यम् । अमेभ्यसंगृहं हि-
तत्र तत्रापि गन्धलेपग्रहणात् । यदिगात्ररुद्धः कुकुमवर्णो निघृष्यमाणो न शक्येतापक्रुद्ध्यदिव शुद्धिः ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । यावन्नापैतीत्युक्तानुक्तशुद्धिकषफान्द्रवद्रव्येतरद्रव्यवदेहगतलेपतदुपघातविषया शुद्धिः ॥ १२६ ॥

(३) कुङ्कुमः । विष्ठादिलिमाद्रव्याद्यावत्संबन्धिनी गन्धलेपौ तिष्ठतस्तावद्रव्यमुद्धृत्य शृद्धारिमक्षिप्यमहोत्पद्यन् ।
यत्र वसामजादौ घृदा शुद्धिस्तत्र शृद्धसहितजलमहणं कर्तव्यम् । यत्र कर्णमलादौ जलेनैव शुद्धिस्तत्र जलमात्रमित्यवगन्त-
व्यम् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । अमेभ्याक्ताट्टव्यात् । तत्कृतोऽमेभ्यकृतः । आदेयमासमन्तादेयं कर्तव्याह ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । तत्कृतोऽमेभ्यकृतः । शृद्धहणं गन्धलेपक्षयकराणां द्रव्याणामुपलक्षणार्थम् ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमेभ्याक्तः अमेभ्याः शरीरजामला. वसाशुद्धादयः पृथक्सादिभिः अक्तः लिमः सत्कृतो म-
लेपोयावन्नापैति तावत्शृद्धारि देयं स्यात् घृदा तीपेन शुद्धिः कर्तव्या सर्वाह द्रव्यजातिषु ॥ १२६ ॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ॥ अष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । पवित्राणि शुद्धानि देवग्रहणंस्तुतिः । ब्राह्मणमहणमपि समाचारात्सर्ववर्णार्थम् ।
यदनारक्षमेशस्वभद्रमज्जुष्टस्वकाकादिसंसर्गनचसद्भावमात्रेण तदुपघाताशङ्का निष्पमाजिका कर्तव्या । एवंमहान्तु-
सुदादिभिरुत्तशौचैर्बन्धहरिद्र.पाकयंद्रव्यमहणपरिभोक्तुं दुष्यति न पुनरियमाशङ्का कर्तव्या उत्तरकाले तत्रागवि-
पघाते न दोषः । तथाहमयैतानिचेत्यादिविरुध्यते । एवतावद्यत्र दोषसंबन्धो न केन चित्यमाणेनावगम्यते तच्छुद्धं नि-
पुनरसत्यपि निश्चायके मणजे कुतर्केण सभाव्यते तत्राद्भिर्निर्णिक्तव्यम् । यथा समानदेशस्थादीपीठरादिष्वकाकादिभिरुप-
हृत्यमानदृष्टम् । अन्यददृष्टमप्यद्भिर्निर्णिक्तव्यं । तथैवविधमेव वाचा प्रशंसनीयम् । शुद्धमेतदस्तिवतिशितावाचयितव्याः
ब्राह्मणवचनाच्छुद्धिर्भवतीत्याहुः । प्रशस्यतइति लडयविधोदृष्टव्यः । येत्वाहृष्टोपघातयत्तस्यैवहृत्त्रां साक्षाच्छुद्धौ क्रियमा-
णायामदृष्टायां शिष्टाश्वेदाहुः कृतमस्य शौचमिति तापत्येतव्यमिति वाक्यशस्तेत्याभ्रस्तदपुक्तं । आमवचनस्य सर्वत्रैवा-
प्रमाणपर्यायानद्भौकृतवत्वात्पौनरुचयपसह । अन्येत्वद्भिर्निर्णिक्तमिति दृष्टान्ततया व्याख्यानयन्ति । अदृष्टवाक्यशस्ते विधी-
यते । यथाद्भिर्निर्णिक्तं शुद्धमेव न दृष्टं वाक्यशस्ते विधीयते । ननुच यद्यदृष्टदोषं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां शुद्धं तत्कथं संवत्सरस्यैकम-
पीति भक्षयविषयं तत्स्पृश्यविषयाशुद्धिरिय गुरुलघुतयावा आपदनापद्धेने वा प्यवस्था ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अदृष्टवस्तु उपघातेऽसत्यप्यज्ञातोपघात एतच्च पश्चादप्यज्ञाने ज्ञानेतुयथोक्तनायश्चिन्न कार्यम् । भक्ष्यादप्यतमभक्षणे तु सवत्सरस्यैकमपी युक्तत्वात्कृद्ब्राह्मणेन कर्तव्यमेव । अद्रिर्निर्णिक क्षालितमल्पदोषत्वे । वाचा प्रशस्यते ब्राह्मणे शुद्धमस्त्वित्युच्यते । वाचेति मनसा तादृशशशसायामपि दोषानपगमउक्त एतदप्यल्पोपघाते । ब्राह्मणानामित्युक्तत्वादन्येषाद्रभ्यस्य यथोक्तमेव शोधनम् । तदभावे चाज्ञानेऽपि पूर्णैव दोष ॥ १२७ ॥

(३) कुङ्कुम् । केनापि प्रकारेणादृष्टोपघातहेतुससंगमदृष्ट सजातोपघातशङ्कायांजलेन भक्षालितम् । तदाह हारीतः । यद्यन्मीमास्यस्यात्तदद्रि स्पर्शाच्छुद्ध भवति । उपघातशङ्कायामेव पवित्र भवत्विति ब्राह्मणवाचा यत्प्रशस्यते तानि चापि पवित्राणि देवा ब्राह्मणानाकल्पितवन्त ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्द । किंच त्रीणीति । ब्राह्मणानामित्यन्येषामपि । अदृष्टकेनापि मानेनानिर्णितसद्विषय निर्णिक क्षालितयन्मीमास्यस्यात्तदद्रि स्पर्शाच्छुध्यतीति हारीतोक्ते । वच्चा विप्रस्यैव ॥ १२७ ॥

(५) नन्दन । अथ सर्वद्रव्यसाधारणाञ्जुद्धिहेतूनाह त्रीणिदेवाइति । ब्राह्मणयहणमन्येषामन्युपलक्षणम् । अदृष्ट-
मज्ञातोपघातम् । अल्पदोषशङ्काविषयोऽयम्लोक ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्र । स्पृष्टास्पृष्टमदृष्टवस्तु अद्रिर्निर्णिक प्रक्षालित शुद्धिसन्देहे यद्वाचा शुद्ध भवतीति ब्राह्मण-
वचनेन प्रशस्यते ॥ १२७ ॥

आपःशुद्धाभूमिगतवैतृष्ण्य यासु गोर्भवेत् ॥ अव्याप्ताश्वेद्भेद्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥ १२८ ॥

(१) मेघाथिति । भूमिग्रहणमुपलक्षणार्थं तेन पणालिकागताऽपि शुचयएव । स्वभावशुचयोहापोभूमिगताऽक्ता शगताश्च । किंतु भूमेरभेद्यद्रव्यसंसर्गात्किंचिदशुचित्वं तत्र गतानासर्गतोऽशुचित्वमात्रो यावतीनाच शुद्धिस्तदर्थमिदं वै तृष्ण्ययासुगोर्भवेदिति । वैतृष्ण्यपिपासाविच्छेद परिमाणोपलक्षणार्थचेत् । तत्र चिरन्तनैर्व्याख्यात लिङ्गदर्शनेन यथा-
वै गो सास्त्रान्भसिद्धव्येति । यत्र गो सास्त्रादिमज्जति तृष्णाच विच्छिद्यते तावत्य । यास्तु मेध्यभूमिगतास्ता स्वल्पा-
अपि शुद्धा । कथपुनरभेद्यवाभिरवसेया गन्धवर्णरसान्विता । अमेध्येनेति तृतीयान्तपद्यया विपरिणम्यते । अमेध्य-
सन्निधिभिर्गन्धादिभिर्घन्विता सयुक्ता भवन्ति । ततोऽव्याप्ताश्च्यन्ते । एवच कृत्वा पान्नापतडागादिषु यद्येकस्मिन्देशे-
ऽमेध्यदृश्यते प्रदेशान्तरेगन्धादिशून्यशुत्पदेव ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । भूमिगता नतु शिलाकाशादिस्था तासादिनान्तरावस्थानेनाशुद्धत्वात् गोरेकस्या पाने
वैतृष्ण्य जटेच्छाविगम । अव्याप्ता अवेषिता सर्वतोऽर्हिंगन्धादयोयत्र देश जलस्य यादृशास्तेरन्विता ॥ १२८ ॥

(३) कुङ्कुम् । यत्परिमाणात्त्वसुगो पिपासाविच्छेदो भवति ताऽआपोगन्धवर्णरसानालिन्य सत्य यद्यमेध्यस्त्रि-
मान भवन्ति तदा विशुद्ध भूमिगताविशुद्धा स्युः । भूमिगताइति विशुद्ध भूमिसम्बन्धदर्शनाय न त्वत्तरिक्षगतानानि-
वृत्त्यर्थम् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्द । आपइति स्वाभाविकगन्धादियुक्ता अमेध्यमूसादिनाऽनुपहता यावत्योगोर्भवेत्तृष्ण्यकारिण्य
अन्याश्च । उद्धताश्चापि शुष्प्यन्तिशुद्धै पानैः समुद्धता । एकरात्रोपिताऽपस्त्रयाज्या शुद्धाऽपि स्वयमित्यतोन्तरिक्षगा
अपि ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । भूमिगताइतिविशेषणात्तु वर्षांधारावह्ययानांशुद्धिर्गम्यते । अमभ्येनाशुद्धेन द्रव्येणाध्यामा अस्-
वद्धाः । गन्धवर्णरसान्विताः चेदित्यत्रापि संवध्यते ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूमिस्थाआपोयामुगोर्वैतृण्यंभवेत् चाण्डालादिभिरसंपृष्टाश्चेत् ॥ १२८ ॥

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् ॥ ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः
॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । कारवः शिल्पिनः सूदरञ्जकतन्तुवायादयस्तेपांहस्तोनित्यंशुद्धः । अतश्च जननमरणशौचयोस्त-
त्स्वभयतास्ति नतु पुरीषादिलेपे दृश्यमाने शुद्धता विज्ञेया । यदुक्तं सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताइति तदेवेदम् । अथ चापौनरु-
त्तयंमनुशास्त्रेऽस्थानुपदेशात् । विषयान्तरमप्यस्ति । अनाचान्तास्तन्तुवायावयन्ति तन्तूनांस्तन्भवित्शेषणार्थयत्पिपष्टमण्डा-
दि दीयते तद्भ्राजन्च यत्र तत्र भूमौ निधीयते तावती याऽशुद्धिः सानेन निवर्त्यते । नतु स्वभावाशुचीनांस्पर्शस्तैस्तस्य-
शुद्धता विज्ञेया नहि तेषांत्कार्कर्मविहितम् । एवंचैषैवोपपत्तिरितिस्मृच्छेच्छुद्धानामपि नाशुचित्वं । तत्र शङ्खवचना-
त्वोक्षणाभ्युक्षणे । तत्रहि पठितं । कारुहस्त-शुचित्यथा करद्रव्याणीति । पण्यं ध्यवहाराय यद्द्रव्यंरूपकैर्विक्रीयतेऽभ्ये-
नवा द्रव्येण मीयते तत्पण्यं तच्च प्रसारितमापणभूमौ शुचि अनेकक्रेतृसंस्पर्शाद्धूमौच टेपनादिरहितायांस्थापनाद्युपधा-
तस्तेन नाशुचि । पुन.पुनर्दृश्यमानोपघातम् । प्रसारितग्रहणादृहावस्थितस्य शुद्धौस्थितेपि पण्येनशुद्धिः सिद्धान्नानांतु
सन्तुपूपादीनांस्तर्प्यापि शुचिविद्भयता शङ्खवचनादेव आपणीयाभ्यभक्ष्याणीति । ब्रह्मचारिगतमसादेव साहचर्यात्पूर्वा-
कारुहस्तिरिच्छाउपघाते विज्ञायते । भिक्षमाणस्य रथ्याक्रमणमशुचिदर्शनक्षवशुनिधीवनमनेकरहस्तसंपातोभिक्षायाद्व्याधु-
पघातःसंभाव्यते ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुद्धः संभाव्यमानदोषतया न दुष्टः कितु निश्चितदोषतयैव । पण्यं विक्रय प्रसारित-
मापणे नतु तद्ग्रहस्थम् । ब्रह्मचारिपदं भिक्षावृत्तिपरं तद्रत भैक्ष्यं रथ्याक्रमणकाटसंभावितदोषेणादुष्टम् ॥ १२९ ॥

(३) कुम्भकः । कारोर्मालाकारादेवब्राह्मणाद्यर्थेऽपि माल्यादिपण्ये द्रव्यमयोजनायपेक्षया शुद्धिविशोषाकरणेऽपि
स्वभावादेव हस्तः सर्वदा शुद्धः । तथा जननमरणयोरेपि स्वध्यापारे शुद्धः । नत्वाशौचकारुणां कार्कर्मणीतिवचनात् ।
तथा यद्विक्रयपण्यपवीथिकार्याप्रसारितनापणनीयमन्मभ्रीयादितिशङ्खवचनात् । सिद्धान्त्यतिरिक्तं तदनेकक्रेतृकरस्पर्श-
ऽपि शुद्धमेव तथाच ब्रह्मचार्यादिगतभैक्ष्यमनाचान्तस्त्रीदत्तमपि रथ्यादित्रमणेऽपि सर्वदा शुद्धमिति शास्त्रमर्थादा ॥ १२९ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । कारुहस्तइति कारुमालाकारादिः । तद्वहस्तस्थंशुद्धमिति । न त्वशौचं कारुणांकार्कर्मणीति
वचनात् । जननाद्याशौचाभावः । प्रसारितवीथिकार्याविक्रयार्थम् ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । अशुद्धव्यपवादमाह नित्यमिति । नित्यमाशौचेऽपि । कारवोरजकादयः । हस्तपूरणादङ्गन्तरस्थ-
ष्ठानामशुचित्वम् । पण्येयमप्रसारित तच्चण्डालादिरुपष्टमपि शुद्धम् । अशुद्धेद्व्याक्रमणादुपघातेऽपि ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं च
नित्यमनापयपि मेध्यम् ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कारुहस्तः कारवोरजकेलेषुधावकसुपकारायाः तेषांहस्तः शुचिः शुचित्वेत्तन्साध्ये करणीणि व-
स्त्रधानादौ सूतकादिसभवेपि पण्यपण्यार्हविक्रयं यस्मादि तत्रशुद्धं । भिक्षाणांसामूहोभैक्षं ब्रह्मचारिगतं शाम रथ्याक्रमणा-
दिनापि न दुष्यति ॥ १२९ ॥

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शुकुनिः फलपातने ॥ प्रसवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । मेघतयाशुचित्वमाह । सर्वस्त्रीणामास्य शुचि परिचुंबनादौ स्त्रियश्च रतिससर्गदिति स्पृश्यन्तरम् । रतिसंबन्धिनीचेव न मातृभगिन्यादियु । अनवच्छिद्यप्रतिषेधोयम मन्तव्योयोपित सत्यपि रतिसंबन्धिगन्वेनाश्रीयाद्धार्यथा साधर्मितिवचनान् भुज्येतेतिसिद्धं चतुर्थांशमाये । नित्यग्रहणानसयोगवेलायामेव किंताहि तदर्थार्थामन्त्रभूवृत्तौ । शुकुनिः फलपातने पक्षिमात्रवचनेपि शुकुनिशब्दः काककड्वादीनां विदुभुजां मेप्यते । समाचारात्पातनग्रहणादृक्षस्थस्य फलस्यायविधिः । प्रसवे दुह्यमानायामोर्वत्सः पयःप्रक्षरणार्थंस्तनेषु संश्लिष्यते । अथवोच्यते । गावोमेघ्यामुखादतइतिवचनादशुचित्वे श्रामे तन्निवृत्त्यर्थवचनमतरतदीयास्यसस्पर्शस्य । ननु श्वा शुचिः घृणंतु यदाखेटकादौ गृह्णाति हन्तुं तदाशुचिः । ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आस्यं रतिकाले चुम्बनादौ । फलस्य पातने पातनार्थं चञ्चवा वृन्ताघाते ननु फलघातेपि । प्रसवे प्रसवार्थस्तनोच्छिद्यतायां । मृगग्रहणे दन्तैरुच्छिष्टीकृत्य जीवन्तोग्रहणे ॥ १३० ॥

(३) कुङ्कुमः । सर्वदा स्त्रीणां मुखशुचि । तथा काकादिपक्षिणांच्छुष्यघातपतितफलशुचि वृत्समुखच दोहसमये क्षीरप्रक्षरणेशुचि । श्वाच यदा मृगादीन् हन्तुमृगृह्णाति तदा तत्र व्यापारे शुचिः स्यात् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नित्यमास्यमिति । चुम्बनादौ आस्यमुपलक्षणम् ॥ सोम शौचददौ स्त्रीणां गन्धर्वाश्च शुभांगिरम् । पावकः सर्वमेघ्यत्वमेघ्यावे योपित सदेति याज्ञवल्क्योक्तेः । शुकुनिः फलपातने चञ्चवाघातेन काकादीनां पतितफलशुचिः । प्रसवे दुग्धक्षरणार्थं चोपणे । श्वा मृगग्रहणे शुचिरिति ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । कार्यविशेषापेक्षया शुचीत्याह नित्यमिति । नित्यग्रहणं सर्ववर्णस्त्रीणां विशेषणार्थम् ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणां आस्यं मुख सभोगकाले चुम्बनादिविषये शुचि ॥ १३० ॥

श्वभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ॥ क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥ १३१ ॥

[शुचिरग्निः शुचिर्वायुः प्रवृत्तोहि बहिश्चरः । जलं शुचि विविक्तस्थं पन्था संचरणे शुचिः ॥ ११॥]*

(१) मेधातिथिः । पूर्वश्वामृगग्रहणइतिमृगवधेश्चाशुचिरित्येतावदेवविवक्षित इहतु तेन गृहीतोन्पैवांदादिघातेनेतिविशेषः । उत्तरार्धश्लोकार्थाविधीयते । क्रव्याद्भिः श्वेनजम्बूकमभृतिभिः चण्डालाद्यैः । आदिग्रहणं श्वापदादीनामवाधाय । दस्यवोनिपादव्यापादयः पाणिवधजीविनः ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्वभिर्हृतस्य दन्ताघातादिना हृतस्य । क्रव्याद्भिर्व्याघ्राद्यैः । चाण्डालाद्यैर्हत्वा स्पृष्टस्य न तत्स्पर्शदोषः ॥ १३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । कुङ्कुरैर्हृतस्य मृगादेर्यन्मांसं तच्छुचि मनुरब्रवीत् तच्छ्वादायतिथिभोजनादावेव द्रष्टव्यम् । अन्ये श्वामांसादिभिर्व्याघ्रश्वेनादिभिश्च याधादिभिश्च मृगवधजाविभिर्हृतस्य ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रोपलक्षणं क्रव्यादादीनामित्याह श्वभिर्हति । दस्युजातिविशेषः वक्ष्यमाणः ॥ १३१ ॥]

(६) रामचन्द्रः । क्रव्याद्भिः व्याघ्रादिभिः एतैर्हृतमांसशुचि ॥ १३१ ॥

[रामचन्द्रः । शुचिरिति । पन्थाः संचरणे सोमसूर्याशुभिः शुचिः । बहिश्चरः वायुः ।]

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मे ध्यानि सर्वशः ॥ धान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाच्युताः १

॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथि । स्वशब्दोपनिन्द्रियवचन । तेन कर्मिन्द्रियाणिपादयोर्ग्रहणे धान्यधस्तान्यमेध्यानिबहुवचनएतद्भुक्त ऊर्ध्वनाभेरित्यनेन विरोधात् । तत्रनाभेरूर्ध्वमेध्यातरन्वमुक्तम् । प्रकर्षश्च । यद्यधस्तान्येध्यात्वमवति ततउपपद्यते । नहि भवति शुद्ध कृष्णतरदीति । न चायामिन्द्रियवचन किर्तहिच्छिद्रार्थोपमम् । तदुक्त समशीर्षण्या माणाइति । अपाक्षेच्छिद्रं स्त्रीपुंसोपस्थभेदाद्बहुवचन । एवसत्यन्तरास्पर्शेपि हस्तादे शुद्धता । यदितद्वत्श्लेषमसवर्णानभवति ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । पानि चक्षुरादिरभ्राण । धान्यध, पायुलिङ्गमिति अतस्तत्सस्पर्शे शयश्चित्ताधिक्यमित्यर्थ । बहुवचनस्यचयपेक्षया । देहात् यत्रदेहदेशेऽश्लेषमादिमलानानिःपावस्थान तस्माच्च्युताअतएवामेध्या । तत्रस्थास्तु तेनैवादेन स्पृश्यमानान दोषाय अङ्गानरेणाकर्षे देहाच्च्युतेरन्यावश्यकत्वात् ॥ १३२ ॥

(३) कुङ्कुक । पानि नाभेरुपरीन्द्रियच्छिद्राणि तानि सर्वाणि पवित्राणि भवन्ति अतस्तेपास्पर्शने नाशोचम् । पानि नाभेरुपस्तामशुचीनि भवति अधश्छिद्रेषु च बहुवचनव्यक्तिचङ्गुत्वापक्षया वक्ष्यमाणान् वसादयोदेहमलदिहानिःसृताअशुद्धाभवति ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्द । किंच ऊर्ध्वमिति खानि इन्द्रियाणि देहात् स्वपरस्थानात् च्युताभ्रमलविष्णुभ्रूवदूषिकादयः ॥ १३२ ॥

(५) नन्दन । खानिचक्षुरादीनीन्द्रियाणि । मलावक्ष्यति । मलादेहच्युताभेदमेध्यानिदेहस्था । अमेध्यानास्पृशौनकर्तव्यइतिभाव ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्र । देहच्युतामला अमेध्या ॥ १३२ ॥

मक्षिका विमुपश्लया गौरश्च सूर्यरश्मय ॥ रजोभूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथि । तथा दूषिकादुष्टेन पुनश्चासस्पर्शनाय स्वेदजानाम् । गोप्रहणमजैडकस्य । अश्वप्रहणहस्त्यध्वतराणाम् । सूर्यप्रहणज्योतिषाम् । विमुपउद्वि दव स्पर्शमात्रानुभवेनयाअदृश्यमानरूपविशेषा छाया चण्डालादीना । भूषण्डालादिस्पृष्टा पश्यामाक्रम्यमाणाशुद्धा । अयस्यास्तु समार्जनादिबिहितम् । एते मक्षिकादयः पुरीपादिस्पृशन्तोन् दूषयन्ति ॥ अजाश्वमुखतोमेध्यागवोमेध्यामुखास्ते ॥ मार्जारनकुलौ स्पृश्यौ शुभाश्व घृगपक्षिणइति स्मृत्यन्तरे ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । मक्षिका जीवनकालेऽन्नाद्याक्रमणे । विमुषोल्पजलकणाउच्छिष्टभृताअपि न स्नानपर्यन्तशोभ्यदोषहेतव यदा आचाम्यतयो तेषुविद्व दव पादाशुपस्पृशति तत्परमेतत् । छाया वृक्षादे । सूर्यरश्मयो गवामवौ रजोभूमिर्वायुरग्निषण्डादिस्पर्शेपि स्वेन स्पर्शने कर्तव्ये मेध्यानीत्यर्थ । अनाकरस्थोपश्लोकइतिकेचिद् ॥ १३३ ॥

(३) कुङ्कुक । मक्षिकाअमेध्वस्पर्शाद्योऽपि विमुषोमुखनि सृताअण्णाण्णकणा छायापतितोदेहीनस्पर्शस्यापि गवादीनि चाग्निपर्यं तानि चण्डालादिस्पृष्टानि स्वर्षे शुचीनि जानीयात् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्द । किंच । एतानिमेध्यानीत्याह मक्षिकेति । विमुषोमुखनि सृतायिन्द्व अनवच्छिन्नजलभारावा । मक्षिकास्त ततपारादित्युक्ते । छाया वृक्षादे । स्पृष्टा चण्डालादिभि । एवगवादिसम । अन्यश्च ॥ अनाश्वमुखतोमेध्यागवो (१३२) ध्यधस्तानि=ध्यधस्तादेध्यानि (क, ग, घ, च, ण)

(२) सर्वज्ञानाराधणः । शुक्रपदं रजसोऽपुपलक्षणम् । अस्तूपदं पूयसायुर्मांसादेः । विट् विषा । कर्णविट् कर्णमलं तदारभ्यमलरथापिष्टोवनदेरुपलक्षणम् । नखपदं केशलोमादिरपि । श्लेष्म नासामल । दूषिका नेत्रमल । स्वेदपदेन गात्रमलानामपि ग्रहणम् ॥ १३५ ॥

(३) कुड्मूकः । वसा कायसेहः शुक्रैतः अस्तूपदं मज्जा शिरोमध्ये पिण्डितलेहः दूषिकाऽक्षिमलः स्वेदःश्रमादिना देहनिःसृतजले वसादभोद्वादशानराणांदिहिकामलाभवन्ति ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । तन्मलान्याह वसेति । वसा कायसेहः । मज्जा अस्थिगतलेहः । अशु नेत्रमलं । दूषिका तद्दुःश्लेष्मपुमविशेषः ॥ १३५ ॥

(५) मन्दनः । द्वादशमलानाह वसेति । कर्णविट्कर्णमलम् । मलग्रहणमन्वेषामपि तत्तुल्यानामुपलक्षणार्थम् । अर्थान्तरितेन येन कार्यं पादावनेजनं घृत्पूर्वकं यथा तोयमसुचिक्षालनायच ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वसादभोद्वादशं नृणां मलाः मज्जा पूयसायुर्मांसत्वगादेरुपलक्षणम् । कर्णविट् स्वदेहमात्रमलानामुपलक्षणम् । दूषिका नेत्रमलम् ॥ १३५ ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ॥ उभयोः सप्त दातव्यामृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ १३६ ॥

(१) भेषातिथिः । विष्णुत्रोत्सर्गानन्तरं मूत्रस्य शुष्यथमेकाशृदातव्या वामेन । स्थूल्यन्तरे शुद्धिविधानाद्यावती तस्मिन्स्ते याति तावती सोदका पहीतव्या । अहंलुं लुवे । अर्थवदिति वचनेनोक्तमेव परिमाणम् । केचित्तु पठन्ति । प्रथमा मसृतिर्ज्ञेया द्वितीयातुत र्दूषिका । तृतीया घृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणे । एतच्च परिमाणं प्रायवेव । अन्यत्र त्वर्थवदित्येकोत्सर्गपौमत्येव संख्या । आशुक्तिविधानचेदं घृदाभेदे गवाद्विवत् । तथाचात्रोच्यते । वल्मीकाहूरतरादभ्यवधानाद्याभ्येत्यादि । एवमिह सितारुणालोहितेत्यापि नादरणीयम् । अभीप्सता इच्छतेति ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । तत्र विशेषसर्गं शौचप्रकारमाह एकालिङ्गइति । एकाशुत्रिपर्वपुरिका । गुदाहोत्रेन मलमरुष्य तिस्रः मसृतितदर्थतदर्शमानाः स्थूल्यन्तरात् । करादौत्वामलकमात्रास्त्वित्युपक्रमे शौचार्थंचैवमृत्तिका इति स्थूल्यन्तरेऽभिधानासावत्प्रमाणतोष्टदः । एकत्र वामे । उभयोर्वामदक्षिणयोः ॥ १३६ ॥

(३) कुड्मूकः । मनुपुरिषोत्सर्गं सति शुद्धिमभीप्सता शृदायादियमर्थवदित्युक्तत्वाञ्जलसहिता घृदेका लिङ्गेदातव्या । गुदे तिस्रोष्टदः । तथेकामिन्द्रके वामे । शौचविदक्षिणहस्तंतापशौचे नियोजयेत् । तमेव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वेन शौचयेदिति देवत्वचनान्तरैवापःशौचसाधनत्वात्तत्रैव दशशृदादातव्यास्तत उभयोः करयोःसप्तदातव्याः । यदाशुत्रशौचेनापि गन्धलेपज्ञेयान् भवति तदा यावदपैतमेभ्यास्तादिति वचनादधिकसेख्याऽपि शृदातव्या । एतद्विषयान्येव मुनीनामधिकशृत्संख्यावचनानि । शृत्परिमाणमाह दशः ॥ लिङ्गेऽपिशृत्समाख्याता त्रिपर्वां पुर्यते यया । द्वितीया च तृतीया च तदर्धांर्षां पूर्णीता इति मदानूक्तसंख्याप्राप्त्येनापि गन्धलेपज्ञेयो भवति तदा संख्यावाक्यारम्भसापेक्षया पूर्णितव्येव ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंपैकेति । एकत्र करे वामकरे उभयोरिति शुष्मधिकरणद्वित्वोपलक्षणं तेन प्राणिपादद्वयशौचमिन्द्रितमाह ॥ शौचविदक्षिणहस्तंतापःशौचेनियोजयेत् । तमेव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वेन शौचयेदिति देवलोक्तः । दक्षि-

(११६) तथैकत्र करेदश (क, ग, घ, ङ) = तमावामकरे दश (झ, च)

पंकरशौचं संसर्गजलेपक्षयाभयम् । अन्नसङ्ख्याऽऽद्यायां अधिकेनच्युतेनवा गन्धलेपक्षयस्यावश्यंभावितात् ॥ गन्धलेपक्षयं
कर शौचं कुर्यादतन्द्रितदिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । एकादिद्वे विभक्तिविपरिणामः । एकस्मिन्वामेकरे । उभयोः करयोःसंहतयोः ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मूत्रपुरीषशौचाय घृत्परिमाणमाह एकिति । शुद्धिमभीप्सता पुंसा घृदादातव्याः । उभयोर्हो-
स्तयोः ॥ १३६ ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ त्रिगुणं स्याद्द्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

(१) भेधातिथिः । शौचविधिराश्रमविशेषेण अनाश्रामिणस्तु घृद्धार्यदेयमर्थवदित्येतदेव शूद्रस्यापि गार्हस्थ्येऽधि-
कारोस्त्येवेत्येषा संख्या ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विगुणमित्यादि संख्यातोऽन्ये स्मृत्यन्तरसिद्धपरिमाणतः अत्र तस्याएव मन्त्रमात्र
मरुताथैत्वाच्चसर्वनाम्नां वारचयगृहीताधिकानां तु मानापेक्षायामन्यमानस्य मन्त्रपर्याप्तस्य ग्रहणम् ॥ ३७ ॥

(३) कुड्ढूकः । एका त्रिद्वइत्यादियच्छौचमुक्तं तद्गृहस्थानामेव ब्रह्मचारिणाद्विगुणं वानप्रस्थानां त्रिगुणं यतीनां-
पुनश्चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र व्यवस्थितिमाह एतदिति । यतीनां त्रिदण्डिनां आश्रमसमभिव्याहारान्नैकदण्डिनां
नोच्छिद्येनाशुभिर्भवेत् अन्याश्रमस्थइत्यादिश्रुतेः । तत्रच ॥ यच्छौचदिवसेमीक्षतदर्थनिशितसभ्ययोः । तदर्थमातुरेकाले पयि
शूद्रवदाचरोदिति पठन्ति । तेन शूद्रे सङ्घान्निष्टा किंतु गन्धलेपक्षयाभयम् ॥ १३७ ॥

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ॥ वेदमध्येप्यमाणश्च अन्नमशंश्च सर्वदा ॥ १३८ ॥

(१) भेधातिथिः । मूत्रोत्सर्गदेशामूत्रादिसंबन्धत्वात् कृत्वा शौचमित्वा यथोक्तेन विधिना आचान्तः खानि इ-
न्द्रियाणि उपस्पृशेत् । वेदमध्येप्यमाणश्च द्वितीयैत्याध्यायविधौमायनिकार्थत्वात्करोते । कृत्वा उत्सृज्येति प्रतीयते ।
उत्सृज्य मूत्रपुरीषचपायूपस्थंक्षालयित्वा आचामेद्वेदमध्येप्यमाणश्च त्याध्यायविधेर्भेदतयोक्तमध्येप्यमाणत्वाचात्तदिति ।
इदंत्वध्यायपयोऽन्यतोवाअन्यथा वेदमुदाहरन्तउच्यन्ते । लौकिकानि क्रियान्तराणि कृत्वा नानाधान्तोवैदाक्षराण्युचा-
रयेत् । अन्नमशंश्च ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आचान्तदिति त्रिजलंपीत्वा द्वि-मण्डल्यादिति वक्ष्यमाणमाचमनं कृत्वैत्यर्थः । खानि
आस्यप्राणचक्षुश्रोत्रनाभिहृदयज्ञरन्ध्राणि स्पृशेदिति साह्यमाचमनं दर्शितम् । वेदमध्येप्यमाणोऽध्यायमित्यन्त्यन्ध्येप्यमा-
णोवा । अश्रमशनादौ । अत्र कृत्वा मूत्रपुरीषवैत्यश्रमप्रायतिशयमात्रोपलक्षणम् । अध्येप्यमाणोऽन्नमश्रनित्यरयत्प्रयत्न-
सोध्यकार्मरन्ध्रोपलक्षणम् । तेनामाचमननिवृत्त्यर्थं यतसाध्यकार्मरन्ध्रोऽप्यतार्थत्वाचमने कार्यं । गृहस्थानामिन्द्रिया
दिवर्षधनसहितमाचमनमिति दर्शितम् ॥ १३८ ॥

(३) कुड्ढूकः । मूत्रपुरीषं कृत्वा एतयथोक्तशौचद्विरापात्तद्विद्वयच्छिद्येनाशुभिर्भवेत् शौचमित्वा यथोक्तेन विधिना आचान्तः खानि इ-
न्द्रियाणि उपस्पृशेत् । वेदमध्येप्यमाणश्च द्वितीयैत्याध्यायविधौमायनिकार्थत्वात्करोते । कृत्वा उत्सृज्येति प्रतीयते ।
उत्सृज्य मूत्रपुरीषचपायूपस्थंक्षालयित्वा आचामेद्वेदमध्येप्यमाणश्च त्याध्यायविधेर्भेदतयोक्तमध्येप्यमाणत्वाचात्तदिति ।
इदंत्वध्यायपयोऽन्यतोवाअन्यथा वेदमुदाहरन्तउच्यन्ते । लौकिकानि क्रियान्तराणि कृत्वा नानाधान्तोवैदाक्षराण्युचा-
रयेत् । अन्नमशंश्च ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कृत्वैति वेदमध्येप्यमाणदिति द्वितीयाध्यायोक्ताचमनमर्गगणार्थम् ॥ १३८ ॥

तैर्वपनमुण्डनमासिककर्तव्यं तृतीयाथैषदो । अथत्रा ब्राह्मणाश्रितास्तत्परतन्त्राब्राह्मणैः कार्यम् । अनेकार्थस्वात्कारोते-
रुपदेष्टव्यमितिप्रतिपत्तिः । वैश्यवत् शौचकल्पविशेषा । सूतकादावाचमनेच । द्विजोच्छिष्टे च भोजन एतत्प्राग्वा-
ख्यातम् ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञानारमण । न्यायवर्तिनास्ववर्णधर्माऽऽप्युतानाशुद्राणा मासिकमासिमासिमुण्डन कार्यम् । भोजनच
द्विजोच्छिष्ट द्विजपाकभाण्डविशिष्ट एवविधवृत्तवताशुद्राणावैश्यवच्छौचकल्पमाशौचादिरुद्धि तिन पञ्चदशाहान्ते सूतक-
सूतकशुद्धि । आचमनच वैश्यवदेवतत्र अद्रि प्राश्रिताभिरित्यादि प्राहम् ॥ १४० ॥

(३) कुट्टुक । शूद्राणाकार्यमितिकृत्यानाकर्तारिवेति कर्तारि पथी । यथाशास्त्रव्यवहारिभिर्द्विजशुश्रूषकैः शूद्रैर्मा-
सिमासि मुण्डनकार्यं वैश्यवच्च सूतसूतकादौ शौचकल्पोऽनुष्ठाय द्विजोच्छिष्टे च भोजन भुग्यतइतिभोजन कार्यमिति
॥ १४० ॥

(४) राघवानन्द । किंच शूद्राणामपि । इत्याना कर्तारिति तृतीयाथै पथी । वपनमुण्डनरूप मासिकमिति ।
प्रासगिक । नोच्छिष्टेन हविष्कृतमिति सेवकेतराणामतिषेध ॥ १४० ॥

(५) नन्दन । न्यायवर्तिनाशूद्राणामितरेभ्याविशेषप्रसङ्गादाह शूद्राणामिति । मासिक मासिश्चाहकार्यं प्रतिमा-
संवपनकार्यमितिवा । शौचाचमनादिकल्प ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्र । शूद्रधर्ममाह शूद्राणामिति । न्यायवर्तिना शूद्राणा मासिक माससचन्धि श्राद्ध कार्यम् । न्या-
यवर्तिना शूद्राणा वपनं शौर कार्यम् । वैश्यवच्छौचकल्प पञ्चदशदिनपर्यन्त । द्विजपाकभाण्डविशिष्ट द्विजोच्छिष्ट
भोजन द्विजैर्दत्त कार्यम् । शूद्रस्तु द्विजसेवयेति वाक्येन ॥ १४० ॥

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्याविभ्रुपोद्गे पतन्ति याः ॥ न श्मश्रूणि गतान्यास्य नदन्तान्तरुधिष्ठितम् ॥ १४१ ॥

[अजाश्व मुखतोमेध्यां गावोमेध्याश्चपृष्ठत ॥ ब्राह्मणाः पादतोमेध्याः स्त्रियोमेध्याश्च सर्वतः ॥ १॥]

गौरमेध्या मुखेप्रोक्ता अजा मेध्या तत स्मृता ॥ गोः पुरीष च मूत्रच मेध्यमित्यब्रवीन्मनु ॥ २ ॥]

(१) मेघानिधि । निधीव्योक्तानृतानिचैतिनिधीवनआचमनविधानादनाद्या तस्याशुद्धिता स्नापिता । विभ्रुमासि
मुखानिष्कमणनिधीवनमेव । अतोविभ्रुपास्तेनिरसनरूपनिधीवनादाचमननामाविदमाह । मुखेभवाःमुखनिर्गतावागुष्या -
विभ्रुपइत्यनुच्छिष्टकुर्वन्ति नचेददे निपतन्तीति । मनुच विभ्रुप शुद्धादित्युक्तमुपजाविभ्रुपइत्यत्रउक्त । वैहिकमलभ्यतिरेकेणा-
न्यत्र । इदमेवज्ञापक न सर्वोविषय सदर्शित । श्मश्रूणि दादिकालोमानि । आस्यगतानि पविष्टानि नोच्छिष्टरुक्वतीत्यनु-
पह्न । अतश्चाप्युत्पगफलादि जनयत्येव । तथा द तातरुधिष्ठितम् । स्मृत्यन्तरे विरोधे । दन्तश्लिष्टेनु दतवदप्यनु-
जिह्वाविमर्शनात् । माक्च्युतेरित्येके । द्युतेष्वासावर्वाद्दद्यान्निगर्त्तवत्तच्चुचिरितित्युतेष्वजिह्वेयाताविपात् जिह्वासं-
स्पर्शे शुचित्वनिषेधात् ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारमण । मुख्या मुखजा विभ्रुपोद्गेद्वोतिशुद्राणाह्रदप्येषु पतितानिचोच्छिष्टतजनयति-

(१४१) विभ्रुपोद्गे पतन्तिया = विभ्रुपोद्गे नर्पात या (स, ण, च)

वान्तोविरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् आचामेदेव भुक्तान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १४४ ॥
 [अचतौ तु मृदा शौचं कार्यं मूत्रपुरीषवत् ॥ ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १॥]†

(१) मेघातिथि । वमनविरेचने प्रसिद्धे । अथितमन्त्रयेन मुखेनोद्गर्णसवान्त पुरुष । यस्योच्चारवेगाअष्टसख्या-
 याऊर्ध्वजाताहरीतक्षयादिभक्षणोन् व्याधिनावा सविरिक्त । तौ स्नानप्रथमकुर्याता । ततोन्तेघृतप्राशनस्त्वैतदन्यदन्नम-
 द्याताम् । नचानेन घृतप्राशनेन भोजनान्तरनिवृत्ति । प्रायश्चित्तेपुद्गव्यशुद्धिरिय भस्मोदकमार्जनवहृतप्राशन । आचामे-
 देव भुक्तान्न । अन्नभुक्त्वा तदहरेव यदि वमनविरेचने स्याता तदाचमनमेव केवल न स्नानघृतप्राशने । अपरैस्तु
 स्वतन्त्रव्याख्यायते । भुक्त्वाचामेदेव भोजनान्तरप्राचनविहिततस्यैवायमपवाद । मैथुनिन स्त्रियास्तशुक्रोत्सर्ग स्नाने
 न शुभ्यति ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वातोवमनरुत्वा विरिक्तं कोष्ठमल्पमतिसार्यं स्नानं घृतप्राशनच कामत अकामत स्ना-
 नमात्रम् । आचामेदेव नतु तदुच्छिष्टतापगमेपिस्यात् । मैथुनिन ऋतुकालेमैथुनकरणे अनृतौ तु मैथुने आचमनमात्रं
 स्मृत्यन्तरे उत्तमम् ॥ १४४ ॥

(३) कुङ्कुम् । रुतवमनसजातविरिक्तं स्नात्वा घृतप्राशनकुर्यात् दशविरिक्तान् विरिक्तइतिगोविन्दराज । यदि भु-
 क्त्वाअनन्तरमेव वमति तदाऽऽचमनमेव कुर्यान्न स्नानघृतप्राशने । मैथुनच क्त्वा स्नायात् । इदंत्वृतुमतीविषयम् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च वान्तइति वान्त रुतवमन विरिक्तं सजातविरिक्तं । भुक्तान्नसद्योवमने त्वाचमन-
 मित्याचामेदिति गोविन्दराज । मैथुनिन ऋतुमया सह अन्यत्र मूत्रवदित्युक्तम् । सन्निधेर्भोजनाव्यवहितमैथुनिनोवा
 ॥ १४४ ॥

(५) नन्दन । वमनविरेचनयो समुच्चितयो स्नात्वाघृतप्राशनीयात् । अन्नभुक्त्वा तदानीमेव वान्तोविरिक्तश्चेदा-
 चामेदेव नतु स्नानघृतप्राशने कुर्यात् ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्र । विरिक्तंरुतविरिक्तं रुतपुरीषं मैथुनिन मैथुनकर्तुं ऋतावपि गमनेन शुभ्यति यज्ञादिकार्या-

(२) सर्वज्ञनारायण । भुक्त्वा क्षुतहृत्वा निधीष्य सश्लेषमवक्ररसनिरस्य प्रयतोपिसन्नेकेनाचमनेनापरमप्या
चामेदितिद्विराचमनमुत्तम । अभ्येभ्यमाणइयध्ययनार्थप्रायत्यहेतुतया द्विराचमनविहितम् ॥ १४५ ॥

(३) कुम्भूक । निद्राकुम्भोजनश्लेषमनिरसनमृपावादजल्पानादि कृत्वाभ्ययनचिकीपु शुचिरप्याचामेत् । यत्तु
भुक्त्वाचोपस्पृशेत्सम्यगिति तथा अभ्येभ्यमाणस्त्वाचा तइति द्वितीयाप्यापोक्ततद्वताश्रत्वेन । इहतु मुक्त्वाचमनविधान-
पुरुषार्थमध्ययनाङ्गतयाचमनविधानगृहस्थादीनामपीति ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतेपदम् पुनराचामेदित्याह सुमेति । आचमन द्विविधं मयाश्रितार्थं कर्माङ्गचआचान्तेन
कर्तव्यमिति गोभिलस्मरणात् प्रयतीर्षी यनेन कर्माद्यर्थाचाचान्त एतेषु जातेस्त्वाचामेदित्यथ । चत्रयमनुस्मरन्मृपोसर्प
णाद्यर्थम् । प्रयतोप्यध्येष्यमाणआचम्याधीतेति मेधातिथि । तत्राप्यध्येष्यमाणश्चाचामेदित्यनेन प्रत्याचमनस्य
पूर्वाङ्गत्वमासेरेतेनाचा त पुनराचामेदित्यपिव्याख्या ॥ १४५ ॥

(५) नन्दन । पुनरध्येष्यमाणघृहणमादरातिशयार्थम् ॥ १४५ ॥

एपशौचविधि कृत्स्नोद्भव्यशुद्धिस्तथैव च ॥ उक्तौव । सर्ववर्णाना स्त्रीणा धर्मान्निश्चोधत ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथि । आचनपादत्रयेण शुद्धिप्रकरणोपसंहारश्रुतुथन वक्ष्यमाणसक्षेपवचनम् । शौचविधिशब्द सा
मान्यशब्दोपि द्रव्यशुद्धिसनिधानाद्गोचरीषर्दवदितरविशेषपर सपद्यते । स्त्रीणाधर्माअसाधारणस्त्रीकर्तृकाएव । यस्तु सा
धारणोयागादि सङ्घ नोच्यते ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । शौचविधि देहस्यसर्ववर्णाना या स्त्रियस्तासा धर्मम् ॥ १४६ ॥

(३) कुम्भूक । एपवर्णानाजननमरणासौ दशरुजादिरशौचविधि समधोद्भव्याणातैजसादीनांचिलादीनाच जलादि-
ना शुद्धिविधिर्षुष्माकमुक्त । इदानींस्त्रीणामनुष्येयधर्मश्शुत ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्द । प्रतिज्ञातरमेपइति त्रयोदशमि । स्त्रीणा स्त्रीकर्तृक धर्मम् ॥ १४६ ॥

(५) नन्दन । शौचविधि शरीरमलशोधनविधि ॥ १४६ ॥

बालया वा युवत्या वा दृढया वापि योपिता । न स्वातन्त्र्येण कर्तव्य किंचित्कार्यंशुद्देष्वापि
॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथि । स्वातन्त्र्यस्त्रीपु कस्याचिदवस्थायान्स्तीत्युपदेशार्थं । वयोविभागवचनं तु यत्रास्या पारतन्त्र्य
तत्प्रदर्शनार्थमविवक्षितत्वरूपम् । तथाचोक्त ॥ न सपिण्डेषु वा सस्युः पितृपक्षे भूमिस्त्रिया । पक्षद्वयावघ्नानेतु राजा भर्ता-
स्त्रियामत ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । योपिता स्वातन्त्र्येण भर्ताचननुज्ञया किंचिदनुमात्रमपि न कार्यं कार्यम् ॥ १४७ ॥

(३) कुम्भूक । बाल्ये यौवने वार्धके च वर्तमानया किञ्चिद्धर्ममपि कार्यंभर्ताचनमुत्त न स्वातन्त्र्येण कर्त
व्यमिति ॥ १४७ ॥

(५) नन्दन । शुद्देष्वापिर्त्यर्थमस्यानुवादोनेविशेषण सर्वेषुशुद्देष्वापिस्तद्व्ययत्वेत्वात् । किञ्चिदपीत्यवयव
॥ १४७ ॥

(१४७) शुद्देष्वापि-शुद्देष्वापि (ल, र, च, न, म)

वान्तोविरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् आचामेदेव कुच्छान्न स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १४४ ॥
 [अचृतौ तु मृदा शौच कार्यं मूत्रपुरीषवत् ॥ ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १५ ॥]†

(१) भेषानिति । वमनविरचने प्रसिद्धे । अशितमन्त्रयेन मुखेनोद्गीर्णसवान्त पुरुष । यस्थोच्चारवेगाअष्टसख्या-
 याऊर्ध्वजाताहृतीर्तधयादिमक्षणेन व्याधिनावा सविरिक्त । तौ स्नानप्रथमकुर्याता । ततोन्तेघृतप्राशनहृत्वेतदप्यदन्नम-
 ध्याताम् । नचानेन घृतप्राशनेन भोजनान्तरनिवृत्ति । प्रायश्चित्तेषुद्रव्यशुद्धिरिय भसौदकमार्जनवद्घृतप्राशन । आचामे-
 देव भुक्त्वा । अन्नभुक्त्वा तदहरेव यदि वमनविरचने स्याता तदाचमनमेव केवल न स्नानघृतप्राशने । अपरैस्तु
 स्वतन्त्रव्याख्यायते । भुक्त्वाचामेदेव भोजनानन्तरमाचनविहिततस्यैवायमपवाद । मैथुनिन स्त्रियाहृतशुद्धोत्सर्गं स्नाने
 न श्रुयति ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वान्तोवमनहृत्वा विरिक्त काष्ठमत्तिसार्यं स्नान घृतप्राशनच कामत अकामत स्ना-
 नमात्रम् । आचामेदेव नतु तद्गच्छिष्ठतापगमेपिस्यात् । मैथुनिन ऋतुकालेमैथुनकरणे अनृतौ तु मैथुने आचमनमात्रं-
 स्पृत्यन्तरे उक्तम् ॥ १४४ ॥

(३) कुच्छूक । हृतवमनसजातविरिक्त स्नात्वा घृतप्राशनकुर्यात् दशविरिकान्तविरिक्तइतिगोविन्दराज । यदि भु-
 क्त्वाअनन्तरमेव वमति तदाऽऽचमनमेव कुर्यान्न स्नानघृतप्राशने । मैथुनच हृत्वा स्नायात् । इदम्बहुमतीविषयम् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्द । किंच वा तइति वान्त हृतवमन विरिक्त सजातविरिक्त । भुक्तान्नसद्योवमने त्वाचमन-
 मित्याचामेदिति गोविन्दराज । मैथुनिन ऋतुमया सह अन्यत्र मूत्रवदित्युक्तम् । सन्निधेर्भोजनाध्यवहितमैथुनिनोवा
 ॥ १४४ ॥

(५) नन्दन । वमनविरचनयो समुच्चितयो स्नात्वाघृतप्राशनीयात् । अन्नभुक्त्वा तदानीमेव वान्तोविरिक्तश्रेदा
 चाभेदेव नतु स्नानघृतप्राशने कुर्यात् ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृत्वा कृतं कृत्वा निधीय सश्लेषमवक्ररसनिरस्य मयतोपिसन्नेकेनाचमनेनापरमप्या-
चामेदितिद्विराचमनमुक्तम् । अध्येष्यमाणइत्यध्ययनार्थमायत्यहेतुतया, द्विराचमनविहितम् ॥ १४५ ॥

(३) क्लृप्तकः । निद्राक्लृप्तोजनश्लेषानिरसनप्रवादाजलपानादि कृत्वाऽध्ययनचक्रिपुं शुचिरप्याचामेत् । यत्तु
भुक्वाचोपस्पृशेत्सम्प्यगिति तथा अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तइति द्वितीयाध्यायोक्ततद्रताद्वत्वेन । इहेतुं भुक्वाचमनविधान-
पुरुषार्थमध्ययनाङ्गतयाचमनविधानं गृह्यत्यादीनामपीति ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्चित्पट्यं पुनराचामेदित्याह शुभेति । आचमन द्विविधं मायश्चकार्यं कर्माङ्क्याचान्तेन
कर्तव्यमिति गौभिलस्मरणात् प्रयतोपीत्यनेन कर्माङ्क्यमाचान्त एतेषु जातेष्व्वाचामेदित्यर्थः । चत्रयमनुत्तरथ्योपसर्प-
णाचर्यम् । प्रयतोप्यध्येष्यमाणआचम्याधीयीतेति मेधातिथिः । तत्राप्यध्येष्यमाणश्चाचामेदित्यनेन प्रत्याचमनस्य
पूर्वाङ्कत्वप्रामेतेनाचान्तःपुनराचामेदित्यपि व्याख्या ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । पुनरध्येष्यमाणग्रहणमादरातिशयार्थम् ॥ १४५ ॥

एपरौचविधिः कृत्स्नोद्रव्यशुद्धिस्तथैव च ॥ उक्तौवः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । आचमनपादत्रयेण शुद्धिप्रकरणोपसंहारश्रुत्यर्थेन वक्ष्यमाणसंक्षेपवचनम् । शौचविधिश्च सा-
मान्यशब्दोपि द्रव्यशुद्धिसनिधानाद्ब्रह्मलीवर्देवदितरविशेषपर.संपद्यते । स्त्रीणां धर्मा असाधारणस्त्रीकर्तृकाएव । परतु सा-
धारणोयागादि.सदह नोच्यते ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शौचविधिः देहस्यसर्ववर्णानां याः स्त्रियस्तासां धर्मम् ॥ १४६ ॥

(३) क्लृप्तकः । एषवर्णानांजननमरणयोर्दशरुत्रादिरशौचविधिः सममोद्रव्याणां तैजसादीनांचिलादीनांच जलादि-
नां शुद्धिविधिर्युष्माकमुक्तः । इदानीं स्त्रीणामनुष्ठेयधर्मश्रुतः ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिज्ञान्तरमेवइति त्रयोदशभिः । स्त्रीणां स्त्रीकर्तृक धर्मम् ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । शौचविधिः शरीरमलशोधनविधिः ॥ १४६ ॥

वालया वा युवत्सा वा वृद्धया वापि योपिता ॥ न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि
॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वातन्त्र्यं स्त्रीषु कुर्याच्चिदवस्थायान्स्तीत्युपदेशार्थः । वयोविभागवचनं तु यत्रास्याः पारतन्त्र्य-
तत्परदर्शनार्थमर्वाविक्षतस्वरूपम् । तथाचोक्तं । तत्सपिण्डेषु वा सत्सु पितृपक्षे मनुस्त्रियाः । पदाद्भावज्ञानेतु राजा भर्ता-
स्त्रियामतः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योपिता स्वातन्त्र्येण भर्त्राचननुज्ञया किञ्चिदणुमात्रमपि न कार्यं कार्यम् ॥ १४७ ॥

(३) क्लृप्तकः । बाल्ये यौवने वापके च वर्तमानया किञ्चित्सदमपि कार्यं भर्त्राचननुमतं न स्वातन्त्र्येण कर्त-
व्यमिति ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । गृहेष्वपीत्यर्थं प्रामस्यानुवादीनविशेषणं सर्वैषु स्वस्वस्वातन्त्र्यमप्येष्टवान् । किञ्चिदपीत्यन्वय-
॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीधर्मानाह बालयेति । न स्वातन्त्र्य स्त्रियाः कचिदित्यर्थः ॥ १४७ ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ॥ पुत्राणां भर्तारि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बाल्यइत्यादि पित्रादिगृहवासकाळोपलक्षणम् ॥ १४८ ॥

(३) कुडूकः । किंतु बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् । यौवनेभर्तुः भर्तारि श्रुते पुत्राणां ॥ तदभावे तत्सपिण्डेषु चासन्तु पितृ-पक्ष-मभुःस्त्रियः । पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्त्रियामतः । इतिनारदवचनात् ज्ञातिराजादीनामायत्ता स्यात्कदाचिन्न स्व-तन्त्रा भवेत् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वातन्त्र्याभावव्यनक्ति बाल्यइति । पाणिग्राहस्य भर्तुः पुत्राणामिति बहुवचनसपिण्डादिय-हणार्थं सर्वत्र तिष्ठेदशे इत्यनुपज्यते पितारक्षतीत्युक्तपोषकाभावविषयम् ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । पाणिग्राहस्य भर्तुः ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणिग्राहस्यभर्तुर्वशेयौवने तिष्ठेत् । भर्तारि प्रेते पुत्राणांशे तिष्ठेत् ॥ १४८ ॥

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ॥ एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्याद्विभे कुले ॥ १४९ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्सपिण्डेष्वित्यादिना चासतिस्वामिनि कर्तव्यं । अन्यवस्थानवचनीयताहेतुःकथितोर्गर्ह-कुर्यादिति । एषाहि विरहेण निवसन्ती गच्छन्तीवा धामान्तरमित्यभ्याहार्यम् ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गर्ह्येकुर्यात् व्यभिचारेण उभे कुले पितृभर्तृश्रु ॥ १४९ ॥

(३) कुडूकः । पित्रा पत्या पुत्रैर्वा नात्मनोविरहंकुर्यात् । यत्नादेवावियोगेन स्त्रीबन्धकीभावंगतापि पतिस्मिन्कुले निन्दिते करोति ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् पित्रेपि । विरहं वियोगं विरहेदण्डमाह तेषामिति गर्ह्ये गर्हायोग्ये ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । उभे कुले पितृभर्तृकुले ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पित्रादीनामेषांविरहेण स्त्री उभेकुले गर्ह्ये कुर्यात् ॥ १४९ ॥

सदा प्रदृष्टया भाव्यंगृहकार्येषु दक्षया ॥ सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । आभीक्षणवचनःसदाशब्दो नित्यशब्दवत् । नित्यग्रहसितपेइतिसत्यप्यन्यत्र । क्रोधशोकवेगे भ-र्तुर्वशेनेमुत्प्रसादादिपितृनर्भवचनादिनाग्रहर्षादिदर्शनीयः । कुमार्थाभर्तृमत्स्याभ्यायमुपदेशः । गृहकार्येषु दक्षया । अर्थसंग्रहव्य-ययो धर्मकार्यैस्नानादीचअर्थस्य सपदे सेनामित्यादिना गृहकार्यमुक्तम् । तत्र दक्षया चतुरया भवितव्यम् । अत्र संस्का-रादिसीमनिन्यायम् । सुसंस्कृतोपस्करया उपस्कर गृहोपयोगिभाण्डघटिकादि तन्मुसंस्कृतसुसंस्कृतशोभावत्कर्तव्यम् । व्ययेच मित्रज्ञात्यतिव्ययभोजनार्थं धने अमुक्तहस्तया उदारया नभवितव्यम् । नयद्दुष्ययितव्यमित्यर्थः । सुसंस्कृतान्यु-पस्कराणि यस्याइति बहुव्रीहिः । एवंमुक्तीहस्तोपस्याइतिविषयः । पश्चान्जसमासः । रुढ्या उदारवचनोमुक्तहस्त-शब्द ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपस्करोगृहोपकरणतन्मुसंस्कृतं निर्णक्तं कार्यम् । अमुक्तहस्तया सयतहस्तया ॥ १५० ॥

(१४८) पितुर्वशे=पितृशुद्धे (ग)

(३) कुड्ढकः । सर्वदा भर्तारि विरुद्धेऽपि प्रसन्नवदनया गृहकर्मणि चतुरया सुशोधितकुण्डकयाहादियहभाण्डया व्ययेचाबहुमदया स्त्रिया भवितव्यम् ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । तस्याःकृत्यमाह संदेति । प्रदृष्टया प्रदृष्टवदनया सुसंस्कृतीपस्करया सुषु संस्कृतानि कुण्डकयाह्वात्राणि यया तथा तथा अमुक्तौ हस्तौ बहुव्यये कर्तव्ये यस्याः साऽमुकहस्ता तथा ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । उपस्कोरोग्रहोपकरणवर्गोघटपिठरशारावपानभोजनभाजनमुसलीकूलखलादि ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । व्यये द्रव्यस्य आप्तव्यये अमुकहस्तया संयतहस्तया व्ययपराद्गुण्या भाव्यमित्यर्थः ॥१५०॥ यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः॥ तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥१५१॥

(१) मेघातिथिः । भ्रातावानुमतेपितुः यथैव पित्रानुज्ञातस्य भ्रातुर्दातृत्वमेवपितुर्निरपेक्षस्यापि दातृत्वश्रुतौ भार्यायाऽनुमतेसति दानं बोद्धव्यम् । सर्वत्र सहाधिकाराद्गुणयोश्च दुहितरि स्वाभ्याम् । असति पितरि मात्रापि देयेति नवमे दर्शितम् । मात्रापिचोरपत्यंतन्निमित्तं च स्वाभ्यामिति युक्ता इतरेतरापेक्षा । शुश्रूषेत आराधयेत् । संस्थितं च घृतं च न लङ्घयेत् लङ्घनमतिक्रमणं स्वातन्त्र्येणासीतेत्यर्थः । यथा जीवति भर्तारि तत्परवर्ती एवंघृतेपि तदैव तत्परतन्त्रया भवितव्यम् । यतआह प्रदानंस्वामिकारकम् । यदैवपित्रा दत्ता तदैव पितुःस्वाम्यनिवर्तते । यस्मैदायते तस्योत्पद्यते-अतश्च न विवाहाकालपूर्वदानभागपि विवाहाद्वरणकालेऽस्तिदानंकिमर्थस्तर्हि विवाहः ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्रातावेतिदानाधिकार्यन्तरोपलक्षणम् । अनुमतेपितुरितिप्रापिकत्वात् । तंसंस्थितं घृतं च न लङ्घयेन्न व्यभिचरेत् ॥ १५१ ॥

(३) कुड्ढकः । यस्मै पितैनां दद्यात्पितुरनुमत्या भ्रातावा तंजीवन्तंपरिचरेत्घृतं च नातिक्रमेऽप्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिविरहितया पारलौकिककृत्यखण्डनेन च ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यस्मादिति । न लङ्घयेत् घृतं च नातिक्रमेत् व्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिविरहितपारलौकिकखण्डनेन च ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । संस्थितं च न लङ्घयेत् । घृते पत्यौ पुरुषान्तरंभुञ्जेदित्यर्थः ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । संस्थितं घृतं तत्कर्म न लङ्घयेत् न व्यभिचरेत् ॥ १५१ ॥

मङ्गलार्थंस्वस्वयनंयज्ञश्चासंप्रजापतेः ॥ प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाभ्यकारणम् ॥ १५२ ॥

(१) मेघातिथिः । अभिलषितार्थंनित्यंतिर्मङ्गलं तत्साधनंतदर्थंप्रयुज्यते । तत्र प्रजापतेर्मङ्गलं क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकम् । स्वस्तिर्ह्येते प्राप्यते येन तत्त्वस्वयनं । यदस्य नियंत्वत्वुविद्यते तन्न नश्यतीत्यर्थः । आसांक्षीणां । तेषु विवाहेषु । यज्ञःप्रजापतेः । प्रजापतेर्देवतायाः क्रियते प्रजापतेनत्वदेताम्यदतिविवाहे आभ्यहोमाः केषांचिदाभ्राताः । उपलक्षणंचैतदस्यासामपिदेवतानांपूर्वरूपार्याभ्याम् । तथाहि । तत्र मन्त्रवर्णाःपूजार्णुदेवंवरुणंनुदेवमित्यादयोदेवतान्तरप्रकाशनपराः । प्रदानादेवासत्यपि विवाहे स्वाभ्यमुत्पद्यतइत्येतदत्रज्ञाप्यते । विवाहपञ्चास्तु मङ्गलार्थंइत्यापविदितम् । दारकरणं हि विवाहइतिस्मर्यते । सत्यपि स्वाम्ये नैवान्तरेण विवाहंभार्यांभवतीति ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र केनाभ्यधिकारिणा यदि न दत्ता बलाद्धोमादिना ब्राह्मणेन स्वी संस्क्रियते तदापि विषस्य तत्रस्वाम्यमस्तीति प्रसंगाद्दामितिमङ्गलार्थमिति । मत्पुण्याहवाचनादि स्वस्वयनं तन्न स्वाभ्यकारकं मङ्गलार्थंत्वेनान्यार्थात्वारमनवेतल्पमितिश्रुतेः कन्यायामभ्यक्षितत्वेप्रजापतिदेवतत्वात्कन्याविवाहे योहोमरूपोपज्ञः सप-

जापतेर्यज्ञो भवति सोऽपि मङ्गलार्थं सपयर्थं प्रयुज्यते नतु तत एतत् किंतु सत्त्वधिकारिषु तैर्दानमसत्सु स्वयं वा स्वस्य दान-
विप्रस्य स्वाभ्यकारकमतोयस्मै दत्ता तमेव नव्यभिचरेदित्यर्थ ॥ १५२ ॥

(३) कुड्ढुक । यदासात्वस्त्ययनशान्त्यनुमन्त्रवचनादिरूप यश्चासाप्रजापतियाग प्रजापत्युद्देशेनाज्यहोमात्मको-
विवाहेषु क्रियते तन्मङ्गलार्थमभीष्टसपत्त्यर्थकर्म । यत्पुन प्रथमप्रदानवाग्दानात्मकतदेव भर्तु स्वाभ्यजनक ततश्च वाग्दा-
नादारभ्य स्त्रीभर्तृपरंतत्त्वा तन्मातृश्रयेतति पूर्वोक्तशेषः । यत्तु नवम वक्ष्यते । तेनापि तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमेपदेइति
तदार्थात्वसस्कारार्थमित्यविरोध ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्द । किंच मङ्गलेति । पूषणनु देव वरुणनु देवमित्यादिमन्त्रवाचनादियुर सरप्रजापत्युद्देशेनाज्यहो-
मात्मकोविवाहेषु क्रियते योयज्ञ तन्मङ्गलार्थमभीष्टसपत्त्यर्थं स्वस्ति मङ्गलभीयतेऽनेनेति त्वस्त्ययन यथास्यात्प्रदान
वाग्दानतद्गतं स्वाभ्यकारणविवाहविना न स्वाभ्यमात्रेण भार्यात्वमिति भाव ॥ १५२ ॥

(५) नन्दन । कदाय भर्ता भवतीतिचेत्यदानात्प्रयुज्येवेत्याह । मङ्गलार्थमिति । त्वस्त्ययनवैवाहिकमन्त्रक्रियारू-
पम् । प्रजापतयज्ञ प्राजापत्योहोमश्रयद्द्रव्यमासास्त्रीणां विवाहेषु मङ्गलार्थं प्रयुज्यत नस्वामित्वार्थम् । स्वाभ्यकारणस्वामित्व-
कारकप्रदानमेवप्रदानात्प्रयुज्यतित्वापिपारतल्लययुक्तमिति भाव ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्र । त्वस्त्ययन स्वस्तिवाचन आसायज्ञ विवाहहोम प्रजापते कन्यायाऽभिदेवताया स्वाभ्य-
कारकं स्वामित्वकारकम् ॥ १५२ ॥

अनृताद्यनुकाले च मन्त्रसस्काररूपमिति ॥ सुखस्य नित्य दातेह परलोके च योषित ॥ १५३ ॥

(१) मेघान्तिथि । सर्वत्रैवाप्रतिपिद्ववर्जमिति अनृतावपि सुखस्य दाता । मन्त्रसस्कारोविवाहविधिस्तस्य कर्ता
मन्त्रसस्काररूपः । परलोके च पत्यासह धर्मधिकाराच्च तत्फलमिति परलोकसुखस्य दातेत्युच्यते ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । योदानानन्तर मन्त्रत पाणियहणादिसस्काररूपमिति साऽनृतौ मैथुनेनेह सुखस्यरुतौ
च प्रजोत्पादनद्वारा परलोके सुखस्य दाता । उपपत्तिस्त्विहैव सुखस्य दातेति न भतारव्यभिचरेदित्यर्थ ॥ १५३ ॥

(३) कुड्ढुक । यत् मन्त्रसस्कारोविवाहस्तत्कर्ता भर्तावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिपिद्ववर्जमिति गौतमवचनाद्यनु-
कालेऽन्यदाच नियमिहलोके च सुखस्य दाता तदाराधनेन च स्वर्गादिप्राप्ते परलोकेऽपि सुखस्य दातेति ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्द । अनृतौ मन्त्रसस्कारोविवाहस्तस्य कर्ता ऋतावपि गर्भदेहिस्तिनीवालीत्यादिमन्त्रेण य स
स्कारस्तस्यापि कर्ता अतः ऋतावुपगच्छेदिति शेषः । उभयत्रगच्छेद्वा । ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिपिद्ववर्जमिति गौतमव-
चनात् । अत्रापि तद्वतोरतिकाम्यभेद्युक्त पतिविनोभयत्र श्रुत्याहतिरित्याह सुखस्येति ॥ १५३ ॥

(५) नन्दन । अनृताद्यनुकाले च सर्वदेत्यर्थ ॥ १५३ ॥

विशील कामदत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जित ॥ उपचर्य स्त्रिया साध्व्या सतत देववत्पतिः ॥ १५४ ॥
[दानप्रभृति यानु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ॥ भर्तृलोक न त्यजति यथैवारुन्धती तथा ॥ १ ॥]*

(१) मेघान्तिथि । श्रुतादिसत्तोविशील । कामप्रदानवृत्तमस्येति कामवृत्त । गुणैर्वा पतिवर्जित । श्रुतधनादिगुण-
विहीन । उपचार्य आराधनीय ॥ १५४ ॥

- १ - (२) सर्वज्ञनारायणः । विशालोनिधुरः । कामवृत्तः अमतिनियतरूपन्तरसक्तः । गुणैर्विद्यादिभिः ॥ १५४ ॥
- (३) कुङ्कुम्बः । तस्मान्निशीलइति । सदाचारशून्यःरूपन्तरानुरक्तोवा विद्यादिगुणहीनोवा तथापि साध्यां स्त्रिया देववत्पतिराराधनीयः ॥ १५४ ॥
- (४) राघवानन्दः । किंच विशीलइति । कामवृत्तः निवृत्तकामः परदाररतोवा । उपचर्यः सेव्यः ॥ १५४ ॥
- (५) नन्दन । देवदेवतेव । दानात्मश्रुतिसततमापद्यपिसमाहिताभट्टलोकानामोतीत्युत्तरवृत्तसम्बन्धः ॥ १५४ ॥
- (६) रामचन्द्रः । विशील शीलरहितः निशुरइत्यर्थः । कामवृत्तः अन्पत्नीसक्तः गुणैः विद्यादिभिः अरिवर्जितः ॥ १५४ ॥
- [(६) रामचन्द्रः । दानेति । दानप्रश्रुति कन्यादानप्रश्रुति]
- नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञोन व्रतं नाप्युपोषणम् ॥ पतिशुश्रूषते येन तेन स्वर्गं महीयते ॥ १५५ ॥
- [पत्यौ जीवति यातु स्त्री उपवासं व्रतं चरेत् ॥ आयुष्यं हरते भर्तुः नरकं चैव गच्छति ॥ १ ॥]
- (१) भेदातिथिः । भर्त्राविना कृतानांयज्ञाधिकारोनास्तीत्येतदसकल्पतिपादित तेनव्रतोपवासावपि । कुर्वती तदनुज्ञांशुण्येयात् । व्रत मद्यमांसादिनिवृत्तिसकल्पः नतु कृत्वाणि । तत्र जपहोमयोरङ्गत्वात्तदभावाच्च स्त्रिया । नच वक्तुयुक्तं । जपेहोमविकलेकृत्वाणुधानमस्याभिव्ययति नहि स्वेच्छयाद्भ्याम्योयुक्तः सर्वाङ्गकल्पयुक्तस्य कर्मणोभ्युदयसाधनत्वेनावगतत्वात् । नहि पुरुषशक्तिभेदापेक्षयाद्धानामुपचयापचयौ भवतः । सन्तिच सर्वाङ्गोपसहारेण सर्वणांस्त्रीणांकाः प्रयोगमनुशातुम् । अतो न स्त्रीशुद्धस्याभ्युदयकामस्य कृत्वाधिकारः प्राप्यभित्तुषु विशेषवक्ष्यामः । उपोषित उपवासः आहारत्रिछेदपरकारात्रद्विरात्रादिषु । शुश्रूषते परिचरति ॥ १५५ ॥
- (२) सर्वज्ञनारायणः । पृथक् भर्त्रा विना । न यज्ञः तथा व्रत चान्द्रायणादि । उपोषण देवताभोक्त्यर्थमुपवासः । पृथक् स्वातन्त्र्येण पत्यौ जीवति नारित । येन कर्मणा पतिशुश्रूषते सेवते तेन कर्मणा ॥ १५५ ॥
- (३) कुङ्कुम्बः । यस्माच्च नास्तिस्त्रीणामिति । यथा भर्तुः कस्याभित्तुषुकारजोयोगादिना अनुपस्थितावपि पत्यन्तरेण यज्ञनिष्पत्तिः तथा न स्त्रीणांभर्त्राविना यज्ञसिद्धिः । नापि भर्तुरनुमतिमन्तरेण व्रतोपवासां किंतु भर्तुपरिचर्ययैव स्त्री स्वर्गलोके पूज्यते ॥ १५५ ॥
- (४) राघवानन्दः । किंच नास्तीति । न व्रतमुपोषितमुपवासः भर्तुराङ्गाविना व्रतोपवासात्नरतः येनकिन्त्यदिना ॥ १५५ ॥
- (५) नन्दन । पतिशुश्रूषाविना । स्त्रीणांयज्ञोनारित । शुश्रूषेव यज्ञ स्त्रीणामित्यर्थः । तेन शुश्रूषणेन यज्ञमतिनिधिनेत्यभिप्रायः ॥ १५५ ॥
- पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतोवा मृतस्य वा ॥ पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरोत्किंचिदप्रियम् ॥ १५६ ॥
- (१) भेदातिथिः । पत्युलोकः पत्या सह धर्मानुष्ठानेन योर्जितः स्वर्गादिः सपतिलोकस्तंमभीप्सन्तीनामुक्तामा-

माचोर्किचिदभियपरपुरुषसंगदिशास्त्रमतिपिद्धम् । नहि मृतस्य किमियमभिघचारक्यमवसातु । नच जीवतोवात्प्रियतदेव
मृतस्य भवान्तरोपपन्नानातु मीतिभेदात् तस्यात्यतिपिद्धत्वात्तद्व्यतिरेकमभिय तन्नाचरेत् ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । मृतस्यापि तदभिय यस्मीवनकाले न प्रियम् ॥ १५६ ॥

(३) कुङ्कुम् । पत्यासह भर्माचरणेन योजित स्वर्गादिलोकस्तमिच्छन्ती स्यान्ती स्त्री जीवतोवा मृतस्य वा शत्रु-
न किचिदभियमजंयेत् । मृतस्याभियव्यभिचारेण विहितश्राद्धखण्डनेनच ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्द । तदेवाह नाचरेत्किचिदभियमिति अविनय श्राद्धापमात्रम् ॥ १५६ ॥

काम तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ नतु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ भ्रैते परस्यतु ॥ १५७ ॥

(१) भेधातिथि । तदेवसविशेषदर्शयति । पुंस्त्रीणामपि भतिपिद्धात्मत्वागोपदपुष्पद्विरसापातमनुभिघेरन्वित्यु-
क्तं तदपि नित्यवदवश्यं कर्तव्यं फलस्तुतिस्तथास्तफल्कामायाश्चाधिकारस्येनतुल्यता । तत्रैव श्वेनेन हिंसाद्रूतानौ-
त्यधिकारस्यातिमबुद्धतरद्वेषापत्तया सत्यामपि मवृत्तौ न परमत्वमेवमिहाप्यतिमबुद्धफलाभिलाषाया सत्यापि प्रतिषेधे तद-
तिक्रमेण मरणे अबुत्पुपचैर्नशास्त्रीयत्वमतोस्येव पतिमनुमरणेपि स्त्रिया प्रतिषेध । किंच तस्माद्बुहनुप्राप्तुष प्रेषादिति-
मन्यक्षश्रुतिविरोधोयसृष्टिरप्येवाशक्यते कल्पयितुम् । यथा वेदमधीत्य स्त्र्यादित्यभ्ययनानन्तरमरुताश्रौवणोपस्य
स्नानस्मरणमतोमृतपतिक्रियाअनपत्यामाश्रयति भर्तृधनार्थे दापिकेच कर्तनादिना च केनचिदुपायन जीवन्त्याजीवित-
स्यातिभियत्वात्तदुपेक्षणस्याशास्त्रवात्यतिपिद्धत्वादापादं सर्वाभिचाराणांविश्वामित्रजघनीमित्यादिभानुज्ञातत्वाच्चभिचा-
रोपजीविताप्राप्ताविदमुच्यते काममस्याभवस्थायाशरीरक्षपयेत् क्षयनयेत्पुष्पमूलफलैर्यथोपपादवृत्तिविदधीत । नतु नामापि
गृह्णीयात्पतिमन्वयेत्यन्यस्य यत्तु । नष्टे मृते ममजिते क्लीनेऽथर्पातिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु मारीणांपतिरन्वोविधीयतरति ।
तत्र पालनात्यतिमन्यमाश्रयेत् सैरभ्रकर्मादिनात्मवृत्त्यर्थं नवमेच निपुणानिर्णयते । मोर्षत भर्तृकायाश्च सविधि । काम-
शब्दप्रयोगोऽहचिससूचनार्थम् । देहक्षपणमप्यकार्यमिदंत्वन्पदकार्यतरपदस्येन पुरुषेण समयोग ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । यद्यस्याजीवोपायमविधायैव भर्ता मृतस्तदापि जीवतोचितधनाद्यर्थं व्यभिचरेदित्य-
र्थं । न नामापि गृह्णीयात् वचसापि तवाहमिति नृपात् ॥ १५७ ॥

(३) कुङ्कुम् । वृत्तिसमवेऽपिपुष्पमूलफलैः पवित्रैश्च देहक्षपयेदपवाहारेण क्षीणकुंधोव । मच भर्तारि मृते व्यभि-
चारमिथा परपुरुषस्य नामाप्युच्चारयेत् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्द । किंच काममिति । तदेहक्षपयेदित्यन्वयः । नामापिचित्य व्यभिचारमिथा श्रवणंकीर्तनक्रेति-
रित्यत्र नामप्रहणस्यापि मैथुनाद्भवतीके ॥ १५७ ॥

(५) नन्दन । आपद्यपि नान्यभजेदित्याह काममिति । शुभैरितिपिद्धैः कदल्यादिपुष्पमूलफलैर्देहक्षपयेद्यापयेत् ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्र । परस्य अन्यस्य नामापि न गृह्णीयात् किंपुन अत्यल्पशीलाचरणादि ॥ १५७ ॥

आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ॥ योधर्मएकपत्नीना काक्षन्ति तमनुत्तमम् ॥ १५८ ॥

(१) भेधातिथि । एतद्वार्थाविस्मयीक्रियते । आपरणात्क्षारिण्यासीत अस्याप्यपि न व्यभिचरेयात्मान-

जीवयेत् । क्षान्ता तच्छ्रुतं दुःखमवधीरयन्ती न ब्रह्मचर्यं क्षुद्रुपसृष्टयेन चित्तं कल्लोलेन खण्डयेत् । एकः । पतिर्यासांता एकस्य वा पत्न्यः एकपत्न्यस्तासांसावित्रीमश्रुतीनां यो धर्मो यस्य फलं वरदानाभिशापादिव शकता तं क्रांक्षन्ती कामयमाना ब्रह्मचर्यं न जहात् । अस्यामत्रस्थायां मूलफलाशिन्यायदि भवति मरणंततो न दोषः ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आमरणात् स्वस्य । क्षान्ता द्वेशसहा । नियता भोजनादिसयमवती । ब्रह्मचारिणी अनुत्पन्नापत्यवत्यपि त्यक्तमैथुना नतु पत्युत्पन्नमैवोपकारकुल्या पुत्रोत्पत्यर्थं पुरुषान्तरगच्छेदित्यर्थः । यो धर्म एकपत्नीनामेकपतिनियमे योलभ्यः । अनुत्तम प्रजोत्पादनलभ्याद्धर्माच्छ्रेयं धर्मम् ॥ १५८ ॥

(३) कुम्भकः । एवं च सति आसीतेति । क्षान्तायुक्ता नियमवत्येकभर्तृकानां यो धर्मः प्रकृतमस्तमितच्छ्रुतौ मधुमांसमैथुनवर्जनात्मकब्रह्मचर्यशास्त्रिणी मरणपर्यन्ततिष्ठेत् । अपुत्रापि पुत्रार्थं न परपुरुषं सेवेत् ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षान्ता उद्विक्तकामापिक्षमाशीला । नियता नियमवती पुंवाताविरहिता ब्रह्मचारिणी । ताम्ब्रूलविषवास्त्रिणां पतीनामूर्ध्वरेतसाम् । प्रत्येकं मांसतुल्यं स्यात्मित्यतः ततु हुरासमम् इत्युक्तमधुमांसताम्ब्रूलादिनियेषपरा । एकपत्नीनामेकभर्तृकानां यो धर्मस्तं अनुत्तमं न विद्यते उत्तमो धर्मो पत्यात् सोऽनुत्तमस्तम् ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । क्षान्ता दुःखसहिष्णुः ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकपत्नीनां पतिव्रतानां पतिधर्मपरायणानां यो धर्मः तं धर्मं अनुत्तमं कांक्षन्ती ॥ १५८ ॥

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ॥ दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वैणापदि जीविकाधर्मः परपुरुषसंसर्गो निषिद्धोऽनेन पुत्रार्थमर्वाचिर्न विभ्यते । एवमिह श्रूयते । नापुत्रस्य लोकोस्तीति लङ् च तत्राविवक्षितमतः पुत्रार्थं मसद्ब्रह्ममुच्यते । बहूनि सहस्राणि कुमाराएव ब्रह्मचारिणोऽकृतदारानैशिकास्तेषामनेकानि सहस्राणि दिवंगतानि स्वर्गमावुवन्ति । निर्धोगस्तु नवमे चतुर्विधयौ विहितो नाम तन्मन्त्रतया पुत्रार्थिन्याः । अकृत्वा कुलसंततिं कुलवृत्त्यर्थं संततिस्तामकृत्वा पुत्रानजनयित्वेत्यर्थः । अनेकानीति नञ्-मासस्योत्तरपदार्थभाषान्येन बहुवचनं चरन्त्यम् । सत्यप्येकत्वमतिषेधे घादिसल्ल्यावचनं दुर्लभम् । तथा ह्येत्यर्थं धर्मविशेषेण परित्यक्तत्वगतिकत्वेनाच्चादिततद्रूपोप्यतिदीर्घसंख्याविशेषानाचष्टे यथा गोदीर्घमस्ति । उत्तं च चूर्णिकाकारेण अनेकत्वादिति सिध्यतीति । एकवचनमयोगशास्त्रिसिद्धिदाशितवान् असहायवचनोवायमनेकशब्दः । असहायानि गतानि भार्यासहायभूताएषानसीदित्यर्थः ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदेव पंचयतिबहूनिहीति । कौमारादारभ्य ब्रह्मचारिणाम् । कुलस्य त्वंकुलजस्य संहति परंपराम् ॥ १५९ ॥

(३) कुम्भकः । यस्मात् अनेकानीति । बाल्यतएव ब्रह्मचारिणामकृतदाराणां सनकवाल्किल्यादीनां ब्राह्मणानां बहूनि सहस्राणिकुलवृद्धयर्थं संततिमनुत्पाद्यापि स्वर्गगतानि ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । ऊर्ध्वरेतसां येलोकास्ते लोका अस्यात्त्याह अनेकेति द्वाभ्याम् । अकृत्वा कुलसंततिं विरक्तनेशिकानां दाराकरणे न दोष इति ध्वनितं तान्मूलवादेनावर्जयति ते यथा स्वर्गलोकं गच्छन्ति ब्रह्मचर्येण विन्दत इति श्रुतेः । तथेयमपीत्यन्वयः ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । मृतभर्तृका पुत्रहीनापि ब्रह्मचर्येण स्वर्गं गच्छतीति निर्दर्शनं लोकाद्वयेनाह अनेकानीति । कुमारब्रह्मचारिणां कौमारात्यभ्यामरणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह अनेकेति । कौमारब्रह्मचारिणां विप्राणामनेकानि सहस्राणि ; अकृत्वा ; कुलसन्त-
तिर्दिवंगतानि ॥ १५९ ॥

मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ॥ स्वर्गगच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । एषएवाशौभ्यलक्ष्यते प्रतिपत्तिदार्ढ्यार्थम् ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साध्वी मनसाप्यन्यभिवारिणी । अतः पुत्रेण विनाप्युत्तमलोकलाभान् प्रजायतेमपि
व्यभिचरेदित्यर्थः ॥ १६० ॥

(३) कुडूकः । साध्वाचारः स्त्री मृतेभर्तार्यकृतपुत्रान्तरमैथुना पुत्ररहिताऽपि स्वर्गगच्छति यथा ते सनकेवाल
मिवन्यादयः पुत्रशून्याःस्वर्गगताः ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । एतादश्यापुत्रेणालमिव्याह अपुत्रापीति ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । साध्वी स्त्री मृते भर्तारब्रह्मचर्येवस्थिता अपुत्रापि स्वर्गगच्छति यथा ते ब्रह्मचारिणःस्वर्गगताः
॥ १६० ॥

अपत्यलोभाया तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ॥ सेहनिन्दामवाभोति पतिलोकाच्च हीयते ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । पुत्रोमेजायतामित्यभिलाषःसाऽपत्यलोभस्ततोहेतोर्था भर्तारमतिक्रम्य वर्ततेऽन्येनसंभयुज्येत
सा इहलोकैकनिदां गृह्णांतीति स्वर्गच न प्राप्नोति ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिवर्तते व्यभिचरति । पतिलोकात् पतिशुश्रूषालम्यलोकात् ॥ १६१ ॥

(३) कुडूकः । पुत्रोमे जायतां तेन स्वर्गमाप्स्यामीति लोभेन या स्त्री भर्तारमतिक्रम्य वर्तते व्यभिचरतीत्यर्थः
सेह लोकैकगृह्णातीति परलोकच स्वर्गतेन पुत्रेण न लभते ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । विपरिते दण्डमाह अपत्येति । गुर्वनुज्ञाविनेति शेषः स्वर्गलोकधर शोषयति लोकान्
॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । अपत्यहेतोः स्त्रीणामन्यपरिपहे दोषमाह अपत्येति ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुत्रस्य लोभाया स्त्री भर्तारमतिवर्तते अतिक्रम्याप्यवगच्छति सानिन्दामाभोति ॥ १६१ ॥

नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिपहे ॥ न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तापदिश्यते ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्येन भर्त्रा यादत्पादिता प्रजा सा नैव तस्याःप्रजा । अन्येदरेषु च या पुंसोत्पादिता सापि
तस्य न भवति ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येन भर्तुरन्येनोत्पन्नात्पादिता न प्रजास्ति स्त्रियाः । नचान्यस्य परिपहे भाव्यायामु-
त्पन्ना प्रजा पुरुषस्यास्तौति प्रसंगादुक्तम् । नचैकस्मादन्योपि भर्ता भवति येनतदुत्पन्नाप्रजापिनान्योत्पन्नेत्याह नद्वितीय-
स्ति ॥ १६२ ॥

(३) कुडूकः । शत्रेवहेतुमाह नान्योत्पन्नेति । यस्माद्दृश्यतिरिक्तेन पुरुषेणोत्पन्ना सा प्रजा तस्याःशास्त्राया न-
भवति न चाप्यन्यामुत्पादितोत्पादकस्य प्रजा भवति । एतथानिपोगोत्पादितविषयम् । बहुभर्तृकेयमिति लोकमस्तिद्वेः

(१६१) पति-पर (मेधा०)

द्वितीयोपि भर्त्से तस्मादन्योत्पादितत्वमसिद्धमित्याराङ्गव्याह नेति । लोके गर्हणसिद्धावपि साध्वाचाराणाम् कचिच्छास्त्रे द्वितीयोपभर्त्सेपरिदश्यते एवच सति पुनर्भूत्वमपि प्रतिपिद्धम् ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्द । साध्वीति विशेषणान्नास्यानिपुक्तता कुतोऽस्या साध्वीत्वतत्रहेतुर्नाप्येति । नाप्यन्यस्य परिग्रहे अन्यस्य परिग्रहे न वर्तते अन्योस्या परिग्रहीता न भवतीति भर्ता गर्भस्थेति शेष ॥ १६२ ॥

(५) नन्दन । अपत्यहेतो स्त्रीणामन्यपरिग्रहवर्जने हेतुमाह नाप्योत्पन्नेति । अन्योत्पन्ना प्रजोह स्त्रीषु नास्ति स्त्रीणामन्योत्पन्ना प्रजा कार्याय न कल्पतइत्यर्थ । अन्यपरिग्रहेऽन्यस्याभार्यायामन्योत्पन्नाप्रजानास्त्युत्पादकस्य प्रजाकार्याय न कल्पतइत्यर्थ । अस्योपन्यासोदष्टान्तार्थ । कचिच्छास्त्रे साध्वीनाद्वितीयोभर्ता नोपदिश्यते । आभ्यामपि हेतुन्यामप्रजसापि स्त्रियाऽन्यपरिग्रहो न कर्तव्यदिति ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्र । अन्यात्पन्ना परपुरुषोत्पन्ना स्त्रीणाप्रजा न भवेत् पुत्रा न भवेदित्यर्थ । च पुन अन्यपरिग्रहोऽपि न प्रजापुत्रा भवेत् ॥ १६२ ॥

पतिहित्वाऽपकृष्टंस्वमुत्कृष्टंया निषेवते ॥ निन्दैव सा भवेत्लोक परपूर्वेति चोच्यते ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथि । न केवलनिन्दामेव येन ॥ व्यभिचारात्तुभर्तुस्त्री लोके प्रामोति निन्द्यता । शृगालयोर्निचामोति पापरोगैश्चपीड्यते ॥ अतोनातिचरेद्भर्तुरिदृष्टादृष्टलोकमेव स्त्रीधर्मोपसहारश्लोकाक्रजवश्चस्त्रीधर्मइत्यतोमयात्र व्याख्या नादर कृत एतावत्तत्रोपदेशार्थं यथापुंसो यथासह पुन भवत्तिकर्म नेह सस्त्रियतच नरश्च्येदित्यनेन न्यायेन पुन सहप्रवृत्तिरिति । तथा स्वर्गच्छस्यपुत्रापीत्यनेनापत्यजननमापदि प्रतिपिध्यते नियोगसृष्ट्या तु तत्पुनरन्यतृणास्यते । तदेतदपन्योत्पादनमुक्तप्रतिपिद्धत्वादिकल्पन्ते । अनयोस्तुसृष्टयोऽकतमा सृष्टित्यर्थयसीति न शक्यकर्तुमतिशयावधारण येनैकत्रापत्यमन्यत्रास्या समय उभयोरपि वस्तुनिर्वहति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । नच यस्मै दत्ता तस्यापकृष्टकुलत्वे उत्कृष्टकुलभर्त्राश्रयणकार्यमि याह पतिमिति । वर्तमानभर्तु परोन्य पूर्वोभर्ता यस्या सा परपूर्वा ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूक । अपकृष्टक्षत्रियादिकत्वकीयपतित्यकोत्कृष्टब्राह्मणादिकयाऽऽश्रयति सा लोके गर्हणीयैव भवति । परोऽन्य पूर्वोभर्तास्याअभूदिति लोकैरुच्यते ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्द । किंच पतिमिति । स्वपतिपनादिहीनतयानिकृष्टमपि । परापूर्वा परभर्त्र तरपूर्वस्त्रि कारेय, स्या सा ॥ १६३ ॥

(५) नन्दन । अपकृष्टोऽपिसाध्यापतिर्नहातव्यइत्याह पतिमिति ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्र । या स्त्री स्वपतिप्रवृत्त पुरुस्वरहित हित्वा उत्कृष्टमन्य निषेवते सा परपूर्वेत्युच्यते ॥ १६३ ॥

व्यभिचारात्तुभर्तु स्त्री लोके प्रामोति निन्द्यताम् ॥ शृगालयोर्निचामोति पापरोगैश्चपीड्यते ॥ १६४ ॥

(१) सर्वज्ञनारायण । तत्रपरपूर्वत्वे द्वीपमाह व्यभिचारादिति । लोके परलोके ॥ १६४ ॥

(२) कुल्लूक । व्यभिचारफलमाह व्यभिचारेति । परपुरुषोपभोगेन स्त्रीहेल्लोके गर्हणीयताप्रभे श्रुताच शृगालो भवति कुशादिरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भर्तृव्यभिचारादुल्लङ्घनात् पापरोगेः कुष्ठरित्रादिभिः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भर्तु सकाशात् ॥ १६४ ॥

पतिर्या नाऽन्निन्नरति मनोवाग्देहसंयता ॥ सा भर्तृलोकमामोति सद्भिः साञ्चीति चोच्यते १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नाभिचरति न व्यभिचरति । मनः सयमोमनसः परपुरुषस्यास्मरणम् । वाक्सयमः तस्य स्वभर्तृगुणातिशयानभिधानम् । देहसंयमः तदसस्पर्शः ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लुकः । मनोवाग्देहसयतेति विशेषणोपादानाद्यामनोवाग्देहैरेव भर्तारं व्यभिचरति सा भर्तृमात्रनिष्ठमनोवाग्देहव्यापारत्वाद्भर्तृसहाजितं ह्येकान्तामामोति इह च शिष्टे साञ्चीत्युच्यते । वाङ्मनसाभ्यामपि पतिं न व्यभिचरेदिति विधानार्थं दैहिकव्यभिचारनिवृत्तेरुक्तायाश्चान्यनुवादः ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यभोक्त विधानास्यात्तस्याऽभयत्र सुखमित्याह पतिमिति ॥ १६५ ॥

अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ॥ इहाभ्यांकीर्तिमामोति पतिलोकं परत्र च ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतिलोकपरत्रचेति परत्र यः पतिलोक पतिपरिचर्यालभ्योलोकस्तमामोति ॥ १६६ ॥

(३) कुल्लुकः । अनेन स्त्रीधर्मकारणेणोक्तेनाचारेण पतिशुश्रूषाभक्त्यव्यभिचारादिना मनोवाक्कायसयता स्त्रीहलौके मरुटाकीर्तिपरत्र पत्यासहाजितं स्वर्गादिलोकमामोतीति प्रकरणार्थं पसहारः ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अनेनेति । नारीवृत्तेन नार्युक्तशैलेन । अभ्यां श्रेषं परत्रवृत्तौ पतिलोकमामोतीत्यव्ययम् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनेन वृत्तेन भर्तृशुश्रूषणेन ॥ १६६ ॥

एवं वृत्तांसवर्णास्त्रीद्विजातिः पूर्वमारिणीम् ॥ दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । न्यायप्रामानुवादः लोकः । एवतस्याः साञ्चीत्वाद्युक्तवात्राग्निहोत्रेण, सस्कार, नवाग्रयोहवाएतेष्व्यामोतीतायां पार्यन्तइति ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एववृत्ता साञ्ची सवर्णा पूर्वमारिणी स्वस्मात्पूर्ववृत्तां दाहयेत्तस्या, पुत्रेण कर्त्रा । अग्निहोत्रेण स्त्रीयेन यज्ञपात्रेस्तद्गत्रोचितैः ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लुकः । द्विजाति समानवर्णां यथोक्ताचारयुक्तां पूर्ववृत्तां श्रौतस्मार्ताभिर्भयं कृत्वा चैव दाहधर्मज्ञो दाहयेत् ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वमारिणीं पूर्व वृत्ताम् ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वमारिणीं स्त्रीं अप्पुत्यापनपात्रसन्निधनां वृत्तां यज्ञपात्रे सह अग्निहोत्रस्याग्निना दाहयेत् ॥ १६७ ॥

भार्यायै पूर्वमारिण्यै त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ॥ पुनर्दारक्रियांकुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । तदेतत्पुनरधिकारार्थमुदाह्रियते । इदमप्यन्ययासहाधिकारमतिपसव । यदा त्वयं मन्योजने धर्मकानुशानेना तदाप्यसहायभावाद्दानस्यपारित्याग्येवाधिकारस्यापतिपेध । तथाच श्रुतिः । जरसाहवाएतस्माद्भिमुप्यनइति । अर्भलोपेन वा । अपरेत्वाद्, अत्र यदेतिरूपवियते । एतेन यावञ्चीवहोमीयश्रुतेर्विरोधसिद्धो भविष्यति ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्त्यकर्मण्यौर्ध्वदेहिकेकर्मणि । पुनुराधानमेव चेत्याहिताधिर्नान्निश्चितेदित्यर्थः ॥ १६८ ॥

(३) कुङ्कुकः । पूर्वघृतायाअन्त्यकर्मणि दाहनिमित्तमग्नीसमर्ष्यं गृहस्थाश्रममिच्छन्नुत्पन्नपुत्रोऽनुत्पन्नपुत्रोवा पुन-
विवाहं कुर्यात् । स्मार्ताग्नीध्रौताग्नीन्वाद्भ्यात् ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमेकमपि द्विजः इतिस्पृतिमाश्रित्याह पुनर्दारक्रियामिति । त्वरसा-
प्यन्तरसत्वे आधानमात्रमश्रौद्यायाविद्यमानानायांनाश्रित्यागः ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वमारिण्यै अरणिपात्रसंबन्धिष्यै भाषायाँ अन्तकर्मणि अग्नीन् यज्ञादीन् दत्त्वा पुनः दारक्रि-
यांकुर्यात् । च पुनः आधानं अग्न्याधानमपि कुर्यात् ॥ १६८ ॥

अनेन विधिना नित्यंपञ्चयज्ञान् हापयेत् ॥ द्वितीयमायुषोभागंकृतदारोगृहे वसेत् ॥ १६९ ॥

इतिमानवेधर्मशास्त्रेभृगुप्रोक्तायांसंहितायांशौचविधिःपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारश्लोकः । पञ्चपञ्चग्रहणंच सर्वमसिष्यथामिति ॥ १६९ ॥

इतिश्रीमद्वेदोखासिद्धोर्ध्वमेधातिथित्वामिनःकृतौ मनुभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनेन विधिना स्नातकव्रतादिनियमेन सहितः न हापयेन्न त्यजेत् । द्वितीयमिति द्विती-
भागे, पुनुराधानपुत्रोत्पत्तिज्ञानांच संभवे असंभवे त्वधिकमपिकाळं गृहे वसेत् गार्हस्थाश्रमे वर्तेत । ब्राह्मणइतिपाधा-
दुक्तम् ॥ १६९ ॥

इति सर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ भक्ष्याभक्ष्यमेतदुद्धिद्रव्यशुद्धिस्त्रीधर्मोनाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीनाराय-
वृत्तनिर्मितावीक्ष्य भारतीम् । धर्मस्य निर्णयंभूत पदवाक्यसुनिश्चितम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(३) कुङ्कुकः । अनेन वृतीयाध्यायाद्युक्तविधिना प्रत्यहंपञ्चयज्ञान् त्यजेत् । द्वितीयमायुर्भागंकृतदारपरियहोऽ-
व यथोक्तविधिना गृहस्थविहिताधर्मानुतिष्ठेत् गृहस्थधर्मत्वेऽपि पञ्चयज्ञानां प्रकृष्टधर्मज्ञापनार्थंपृथक्निर्देशः ॥ १६९ ॥
कुङ्कुकभट्टविरचितायामन्वर्थमुक्तावल्यांपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । गार्हस्थाश्रमकृत्यमुपसंहरति अनेनेति ॥ १६९ ॥

राघवानन्दविरचितायामन्वर्थचन्द्रिकायांपञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । एवंपञ्चद्वितंगृहस्थाश्रमाचारविधिसुपसंहरति । अनेनेति । अत्र पुनः पञ्चपञ्चग्रहणतेषामाधान्य-
पत्त्यर्थमिति ॥ १६९ ॥ इतिश्रीनन्दनविरचितेमानवव्याख्यानेपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतिश्रीरामचन्द्रविरचितायांचन्द्रिकायांपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

एवंगृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातकोद्विजः ॥ वने वसेत्तु नियतोयथावद्विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥

[अतः परं वक्ष्यामि धर्मं वैखानसाश्रमम् । वन्यमूलफलानां च विधिपहणमोक्षणे ॥ १ ॥ ५५]

(१) मेधातिथिः । गृहोपलक्षितआश्रमोगृहाश्रमः गृहादाराः तत्र स्थित्वातमनुष्यावनेवसेदिति विधिः । स्थित्वेति क्लामत्ययेन पौर्वकाल्यगार्हस्थ्यस्य वनवासादर्थं यति । क्रमेणाश्रमः कर्तव्यः कृतगार्हस्थ्योवनवासेऽधिक्रियते । समुच्चयपक्षमाश्रित्यैतदुक्तम् । अंशुयाऽविद्युतब्रह्मचर्यादपि वनवासीविद्यतइत्येतदपि वक्ष्यते । विजितेन्द्रियः पक्कपायः क्षीणरागइत्यर्थः । एवंविधिवचभावादितिपदानि वृत्तपूरणार्थानि तानि भाक्तव्रतत्रयाख्यातानि । एतावद्विधीयते । गार्हस्थ्य-
कृत-वनवासआश्रयितव्यः ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रमधर्मो वनस्थयतिधर्मो वक्तव्यो तत्र वनस्थधर्मतावत्क्रमेण एवंगृहाश्रमदति । यथावद्वक्ष्यमाणविधिना वने वसेत् नियतस्तपःस्वाभ्यायादिनियमाख्ययोगाद्भुक्तः । विजितेन्द्रियोब्रह्मचर्यरूपय-
वान् । तेनैकदेशेन हिंसास्तेयापरिग्रहस्त्यान्यपि यमान्तराणि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । आश्रमसमुच्चयपक्षाश्रितोद्विजातिः कृतसमावर्तनउक्तप्रकारेण यथाशास्त्रंगृहाश्रममनुष्याय नियतः
पतितनिश्चयोयथाविधानं वक्ष्यमाणधर्मण्यथाहविशेषेणजितेन्द्रियः परिपक्कपायइत्यर्थः वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमितिगृहीमूत्वा वनीभवेदिति श्रुतिसंगतिः । स्नातकः उक्तस्नातकधर्मवान् ॥ न गृहगृहमि-
नेनैगद्गृहिणी गृहमुच्यते ॥ गृहं च गृहिणीशून्यमरणसदृशविदुः ॥ तयोपलक्षितमाश्रमंस्थित्वा तदुचितधर्मसंपाद्य ॥ १ ॥
इति [रामचन्द्रः । ब्रह्मचारीगृहस्थयोः धर्माः प्रतिपादिताः अतः अधुना वानप्रस्थधर्मानाह अतइति । वैखानसाश्रमेवै-
ानसक्तपिप्रयुक्तआश्रमे । च पुनः वन्यमूलफलादीनाविधिम् ॥]

गृहस्थस्तु यदा परयेद्बलीपलितमात्मनः ॥ अपत्यस्यैव चापत्यंतदारण्यंसमाश्रयेत् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तंयत्कविपयोपभोगधर्मोऽधिक्रियतइति तदेवदर्शयति । बली त्वक्तव्येभिर्यत् । पलितकेश-
भ्रंशुर्मय । अपत्यस्यापत्यं पुत्रस्यपुत्रवत्याहुः सत्यपि दुहितुरपत्ये सौहिने कन्यायांपुत्रस्यापि जातायां नैवविधिमिच्छ-
शिक्षाः । अन्येतु शिरः पालित्यं पौत्रोत्पात्तं च वयोविशेषलक्षणार्थमाहुः । यस्य क्रयचित्पालित्यं न भवेत्सोपि -

(५) नन्दन । [वैखानसाश्रमवानप्रस्थाश्रमविषयम् । वन्यानामूलफलानामुपादानेपरित्यागेच कालविधि ।] द्विविधो वानप्रस्थ गृहस्थसमोभिक्षुसमश्नंति । तयोर्गृहस्थसमस्यधर्मास्तावदाह अग्निहोत्रमिति । गृह्यगृहेविद्यमानम् । अग्निपरिच्छदमरणिपात्रशक्यदिकम् । निभृत्य प्रविश्य ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्र । अग्निहोत्रं वैतानार्थं गृह्य आवसथ्याधि च पुनः । अग्निपरिच्छदरुष्णाजिनादि । ग्रामान्नि सुत्यारण्यनिवसेज्जितेन्द्रिय सन् ॥ ४ ॥

मुन्यनैर्विविधैर्मध्येः शाकमूलफलेन वा ॥ एतानेव महायज्ञान्विधेर्विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथि । एतानेव ये गृहस्थविहिता निर्वपेदनुतिष्ठेत् विधिपूर्वकमित्यनुवादः श्लोकपूरणार्थं ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । मुन्यनैरुष्टपच्यैः । विविधैस्तत्कालोपपन्नैः मेधोयज्ञस्तदहर्मेधैर्यज्ञियैः शाकादिनापि मेधेनैव । एतानेव गृहस्थकार्यान् चतुरोमहायज्ञान् ब्रह्मयज्ञस्तु नान्नसाध्यं ॥ ५ ॥

(३) कुड्ढूक । मुन्यनैर्नारारादिभिर्नान्नाप्रकारैः पवित्रैः शाकमूलफलैर्वाः रण्योद्भवैरेतानेवेति गृहस्थस्य पूर्वोक्तान्प्रायश्चित्तान्याशास्त्रमनुतिष्ठेत् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्द । किंच । मुन्यनैरिति । मुन्यनैर्नाराराद्यैः यदन्न पुरुषोराजस्तदन्नास्तस्य देवता इतिस्मृतिमाश्रित्याहएतानेवेति । महायज्ञान् वैश्वदेवादीन् निर्वपेत् कुर्यात् ॥ ५ ॥

(५) नन्दन । अनैर्नारारादिभिः । एतान्पूर्वाध्यायोक्तान् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्र । मुन्यनैः अरुष्टक्षेत्रोद्भवैर्नारारेणुश्यामाकशाकादिभिः एतान्पञ्चमहायज्ञान्विधिपूर्वकनिर्वपेदेव ॥ ५ ॥

वसीत चर्मचीरंवा सायंस्नायात्प्रगे तथा ॥ जटाश्रविश्रुत्यान्वित्यंश्मश्रुलोमनखानि च ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथि । चर्म गोष्टगादीनाम् । चीर वस्त्रखण्ड । सायं दिवसावसानसमय । प्रगेचान्त्रं प्रथमोदये । एवंसायस्नानविधानाद्रात्रौ भोजनमन्याद्भुज्जे स्नानमतिपेधात् । तदयुक्तमित्यन्ये यत स्नातकप्रतमत स्नानमाचरेद्दुष्केति । महाभारते तु पुरुषमावधर्मतया स्मर्यते । त्रैकालिकमप्यस्य स्नानभविष्यति वैकल्पिकम् । जटाश्मश्रुलोमनखानि न कर्तयेत् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । चीर तृणवल्कलादिरुतवास । प्रगे प्रातः । विश्रुत्यात् नच्छ्रियात् ॥ ६ ॥

(३) कुड्ढूक । शृगादिचर्म वृक्षवल्कलवाआच्छादयेत् । हारीतेन तु वल्कलशास्त्री चर्मचीरकुशमज्जकलकवासादिति विदधता वल्कलादिकमप्यनुज्ञातम् । सायमात सायात् जटाश्मश्रुलोमनखानि निर्व्यधारयेत् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्द । चीर खण्डितवस्त्र एतदुपलक्षकवल्कलादे । तदुक्तं हारीतेन वल्कलशाणचीरचर्मकुशमुज्जकलवासादिति । प्रगे प्रातः । जटाश्मश्रुमाअहविमावा ॥ ६ ॥

(५) नन्दन । चीरकुशमयतन्तुस्यूतवस्त्रम् । प्रगे उपसि ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्र । चर्म रुष्णाजिनादि । चीर वल्कलरुत । प्रगे प्रातः समये ॥ ६ ॥

यद्ब्रह्मं स्यात्ततो दद्याद्बालिभिक्षां च शक्तितः ॥ अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । मुन्यनैरित्युक्तं तानि च नीवारादीनि वन्यानि धान्यानि तथा शाकादीनि वन्याभ्येव । अनशब्दोवाद्ब्रह्मणेन धान्यविकारे भक्तसत्तुःपिष्टादौ प्रयुज्यते ततःशाकारीनांसंपिपि मुन्यन्त्वे पृथगुपादानम् । मुनयस्तापसास्तेषामन्नाग्निं मुन्यन्तानि । अग्नौपाकधर्मात्पहायज्ञानिवेषेत् । यदा कालपक्वफलाशी तदा न निर्वपेदित्याशङ्क्यामाह यद्ब्रह्मं स्यात् । यदेव भक्षयेत्तदेव पिष्टादि यथासामर्थ्यं दद्यात् । बालिं अनमिहोत्र इन्द्रायेन्द्रपुरुरेत्यादि महिहितम् । अग्नौत्वस्मिन्पक्षे होमो नारित तदयुक्तं बलिशब्दस्य चैग्यामां वृत्तचनत्वादभावनसौष तुभ्यमेतत् अथाप्ययंपक्षः स्याद्यदेव भक्षयेत्तदेव । अग्नावेव पकेनाग्नौ होमः कर्तव्यस्तथापि तावन्मात्रमयोजनं शाकादिवक्ष्यति स्वयंकालपक्वभोक्ष्यते । सर्वथा कालपकाशिनोऽप्यस्ति वैश्वदेवोऽग्नावेव । अवादिभिर्होमोपम् । अद्रिमूलफलैः भिक्षायाच नीवारादिनाऽर्चयेदाश्रमागतपात्रम् ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । बलिपदं महारथस्योपलक्षणम् । भिक्षां भिक्षामाग्नेभ्यः । अन्नाभावेऽम्मूलदिरूपाभिः भिक्षाभिः भैक्ष्यभूताभिः ॥ ७ ॥

(३) कुङ्कुमः । यद्ब्रह्मं ततो यथाशक्ति बालिभिक्षां च दद्यात् । बलिमित्तु वैश्वदेवनित्यश्राद्धस्योपलक्षणम् एतानेव मत्पञ्चानि तिविहितत्वात् । आश्रमागताञ्जलफलमूलभिक्षादानेन पूजयेत् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिनि । भर्षं स्वनिमपमाशकादि । बालिं वैश्वदेवम् । आश्रमागताचनमावयकमित्याह अद्रिरिति । अद्रिजलैः अतो न नीवारादिभिर्भक्षितैः ॥ ७ ॥

(५) मन्दनः । बलिं वैश्वदेवाञ्जलभूतबालिवा । आश्रमागतानतिथीनितिशेषः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततो भक्ष्याद्बलिं दद्यात् बलिपदं महारथस्योपलक्षणम् । च पुनः शक्तितो भिक्षां दद्यात् ॥ ७ ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दोन्नोमैत्रः समाहितः ॥ दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । आश्रमबुद्ध्या स्वाध्यायादीनिवृत्तिमाशङ्कमान आश्रमान्तत्वादस्यानिवृत्त्यर्थमाह । नित्ययुक्तः न यथागार्हस्थ्ये तत्रहि गृह्येष्टार्थापि ध्यापाराः सन्ति तेऽप्यनुष्ठेयमानेषु नास्ति स्वाध्यायः । दातोऽमयुक्तः मदबलितः । मैत्र मित्रकर्मप्रधानः प्रियहितभाषी । सन्निहितस्य चित्तानुकूलतापररतमाहितः नासम्बन्धनामकारणकचङ्कुराभिनोपिभूयात् । दाता अपांमूलभिक्षायां च । अनादातापव्यौषधायथमाश्रमान्तरादागतन याचेत् । सर्वभूतानुकम्पकः अनुकम्पा काश्य सत्यपि कारुणिकत्वे नपरार्थमन्यथाचेत् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वाध्याये जपारो । दातोऽजितमना । मैत्रोमैत्रीपरः । सर्वत्र समाहितः । आत्मविषयनिहितचित्तः । दाता नित्यं सतनदानशीलः । अनादाता अभ्युपलक्ष्यशीलः आदातृत्वशून्यः । सर्वभूतानुकम्पकः सर्वभूतदुःखग्रहणेच्छावान् ॥ ८ ॥

(३) कुङ्कुमः । वेदाभ्यासे नित्ययुक्तः स्यात् शीतान्तादिहृद्ब्रह्मसाहिष्युः सर्वोपकारकः संयतमना सततं दाता मतिपरनिवृत्तः सर्वभूतपुरुषावाग्भवेत् ॥ ८ ॥

(४) यद्ब्रह्मं स्यात्=यद्ब्रह्मं स्यात् (मेधा०)

आश्रमागतान्=आश्रमागतम् (२)

(४) राघवानन्दः । किञ्च स्वाध्यायइति । तद्विस्मरणे ब्रह्मोज्ज्वलितचतुर्णामाश्रमाणामत्यवायसाधारण्यात् । अनादाता अप्रतिपहः । सर्वभूतानुकम्पकः सर्वोपकारकः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । मित्रभावोमैत्री तद्वाग्मैत्रः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दान्तः जितेन्द्रियः स्यादिति सर्वत्र सबन्धः । मैत्र मैत्रीपरः । समाहितः । नित्यतचित्तः । नित्यं दानादानपरः ॥ ८ ॥

वैतानिकं च जुहुयादाग्निहोत्रं यथाविधि ॥ दर्शमस्कन्दयन्पर्व षोडशोऽर्चं च योगतः ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । वितानोविहारस्तत्र भववैतानिकम् । त्रैतामिविषयं कर्म श्रौत तज्जुहुयात्कुर्यात् । अग्निहोत्रशब्दोपवाग्वदौ होमसाधनद्वये वर्तते न कर्मनामधेयम् । ततश्च तज्जुहुयादाहवनीयेऽग्निहोत्रादिभिर्जुहोतीत्यर्थः । उपपन्नः प्रथमपक्षेऽग्निहोत्रशब्देजुहोतिनाऽभिन्नार्थः । ननु च पुत्रेषु भार्यानिक्षिप्येतिपक्षात्तरमुक्तं तत्र कथं तथा विना श्रौतेष्वधिकारः । श्रोतिस्य यथेतिचेत् यथा श्रोपितोवा यजमानः सविधानादिना दूरस्थोऽप्यधिक्रियते सविधानेष्वभवति कर्ता तद्वत्पत्न्यपि वनप्रतिष्ठमानमनुज्ञास्यति न सहाधिकारोविरोक्त्यतदिति तदपिवातम् । देवाभ्यानुपाह्वा प्रतिबलात्कथञ्चित्प्रवासीपक्षेः युक्तमीदृशमनुष्ठानं न खेच्छया । सत्यांशक्तौ बहूनि चाह्वानि परित्युच्येरन् । दर्शषोडशमासयो वेदोसि विस्तरसीत्यादिपत्नीवाचयेदित्युक्तं तद्विधेयं अश्रोच्येत सहप्रस्थानपक्षे विधिरयमविव्यतीत्येतदपि न विशेषस्याऽश्रुतत्वात् विनिक्षेपपक्षेचाश्रीनाप्रतिपत्त्यन्तरमनाम्नात् किञ्चसहत्वपक्षेपीद्विरुध्यते ॥ वासन्तशारदेर्मैत्र्यैर्मुन्यन्ते, स्वयमादतैः । पुरोडाशांश्रुत्वैवविधिवन्निर्वैप्युद्योगिनि ॥ आरण्यानि मुन्यन्तानि नीधारादीन्प्यभितानि प्राण्यस्य परिच्छदस्य त्यागविधानात् । ब्रह्मादिभिश्च वेदे पुरोडाशाविहितास्तेच प्राण्या, नच स्मृतिश्रुतिषु उत्पन्नन्यायेन व्रीहियास्त्रविधिन्यायेनवा केनचिन्मैत्र्येनारण्यान्नेन प्रयोगः, परिसमाप्येतनिक्षेपे । तेच भार्ययाद्गुरुपदाः । कथंयावज्जीवश्रुतौ सत्यामश्रीनात्यागोभाषापावा तस्मादाश्रमात्तरविधानवैतानिकानां च कर्मणामनुष्ठानं सवदेत् । कर्तव्योऽत्र यत्न केचिदाहुः, वैतानिकशब्दः स्मार्तत्वेव कर्मसु स्तुत्या प्रयुक्तं नच स्मार्तेषु ब्रह्मादिनियमशास्त्रमस्ति तत्रब्रह्माज्यते ॥ यदनः पुरुषोराजस्तस्मात्स्तस्यदेवताइति । अतश्च मुन्यन्नेरनुष्ठानमविरुद्धं भवेद्ब्रह्मादिशास्त्रविरोधः, परित्तत स्यात् । सहाधिकारस्तत्रापि विद्यते तस्यच, परिहारः, अभयो, स्मार्तत्वादेरस्यामवस्थायांवाधिप्यते यत् श्रौतवचनं पठ्यासह यद्व्ययमिति तद्द्वैतत्वेव अथवा नैवायविधिर्गृहस्थाग्ने किंतिह आरुणिकेनाग्निमाधायेतिगौतमेन पठितं इहापि वक्ष्यति वैखानसमतेरिथतइति तस्माद्ब्रह्मविहितानि कर्मान्तराण्येवैतानि । दर्शपुर्णमासादयस्तु शब्दा भक्त्या तत्र प्रयुक्ताऽतस्तत्रतराधानमभार्यस्यैव । गार्हस्थ्योपात्तानाप्रतिपत्तिरुक्ता अश्रीन्त्वात्मनि वैतानानिति । यत्तु यावज्जीवश्रुतौ सत्यां कथमश्रीनात्यागइति एतच्चातुराश्रम्यानुक्रमणपरकरणे निरूपयिष्यते । अन्ये पुनराहुः होमोप्राण्यानामन्तानांप्रतिपत्तिर्द्वेनोतु देवताद्यर्थउपयोगः ननुच यजमानपक्षमाइडांभक्षयन्तीति तत्रापि विद्यते भक्ष सत्यं सत्तु शास्त्रीयान् लौकिक लौकिकस्मरक प्रतिषेधः, सत्यन्येति प्रामथवे-शश्च तस्य नक्षरान् विरुध्यते यथा वक्ष्यति प्रामादात्तत्पवाश्रीपादिति तदेव सत्तु मुन्यन्नेरिति विधानात् तदेवैवावधि-केनाग्निमाधायेत्यादिसर्वमुपपन्नम् । तथाहग्निहोत्रसमाधायेति पठ्यते ननु सत्यन्येति । समारोपणमपि मुपूर्णास्तमपसो-वक्ष्यते प्रथममवासिन नतुरागादिशब्दानाश्रवणिकापि विषयत्वे कथंचिदुपपत्तिः, श्रुतभार्यस्य तदाधानवाचनिकभविष्यति यदावा ब्रह्मज्ञयादेव वनवासमिच्छेत्तदा श्रावणिकाधानं तस्मादाहिताग्ने सहाग्निर्बर्चनपरधानसभार्यस्य । तत्रच यथा-

विधि व्रीह्यादिना श्रौतकर्मनुष्ठानम् । व्रीह्यादीनामपि मुन्यन्तता कथंचिदुपपाया व्रीह्यिवावपि पवित्र । भार्यानिक्षेप-
श्रानाहिताग्ने कथंचित्स्मार्तंऽथौ गतिरुभयो स्मार्तत्वात् । यस्यचंद्रभायैजाते एकयाचाग्रमोनीतास्तस्य द्वितीयांभार्यानि-
क्षिप्येतिवचनम् । अस्कन्दयन् स्कन्दन विध्यतिक्रम यथाविहितस्यानुष्ठानस्यासपादन एतच्च पादपूरण योगइत्येतदीप
योगतअस्कन्दयन् सुक्तयाऽविनाशयन् । युक्तिर्विधिरेव ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वैतानिक विततेष्वमिपुकार्यमग्निहोत्रहोम । दर्शा पर्वदर्शाख्य पर्वदृश्यमस्कन्दयन्पात-
यन् । योगतउयोगत ॥ ९ ॥

(३) कुड्ढुक । गार्हपत्यकुण्डस्थानामग्नीनामाहवनीयदक्षिणामिकुण्डयोर्विहारोवितानतत्र भववैतानिकमग्निहोत्रय-
थाशास्त्रमनुतिष्ठेत् । दर्शपौर्णमासच पर्वेतिश्रौतस्मार्तदर्शपौर्णमासौयोगतः स्वकालेऽस्कन्दयन्परित्यजन् । भार्यानिक्षेपपक्षे-
च रजत्वलायामिव भार्यायामेतेषामनुष्ठानमुचित विशेषाश्रवणत् ॥ ९ ॥

(४) राघवानुन्द । वैतानिक गार्हपत्यकुण्डस्थिताग्नेराहवनीयदक्षिणामिकुण्डयोर्विहारोवितान तत्र भववैता-
निकमग्निहोत्र यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् । अस्कन्दयन्परित्यजेत्पयन्पर्वपर्वसवन्धि दर्शाख्यकर्म एवपौर्णमासाख्य योगत. श्रौत-
स्मार्तदर्शादे काले ॥ ९ ॥

(५) नन्दन । वैतानिकमित्यनुवाद । योगत भाषित प्रागकालइतिवावत् । अस्कन्दयन्नतित्नामन् ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्र । तथा वैतानिक अग्निप्रसाध्य । च पुन ' अग्निहोत्र यावदन्नादिकहोमद्रव्यसाध्य । दर्शाश्रा-
द्धास्कन्दयन्लुम्पयन् । च पुन योगत. पौर्णमासपर्वस्कन्दयन् ॥ ९ ॥

ऋक्षेष्ट्यायणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥ तुरायणं च क्रमशोदाक्षस्यायनमेवच ॥ १० ॥

(१) मेवातिथि । दर्शेष्टिश्च आग्रहणचेति समाहारद्वन्द्व । चातुर्मास्यतुरायणदाक्षायणा श्रौतकर्मविशेषवचना
नित्याएवतुरायणादय केपाचित् ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । ऋक्षेष्टयोऽग्निर्वाअकामयतेत्यादितेत्तिरीयेकृत्तिकादिनक्षत्रेष्टयआम्नाताः तुरायण सवत्सर
सवनत्रिपादधीरित्यादिनापस्तम्बेनोक्त । दक्षस्यायन दाक्षायणयज्ञेन त्वर्गकामौयजेतेतितेत्तिरीयआम्नातम् । अत्र
यद्यपि वन्यैरेवाकृष्टपच्यैर्नीवारादिभिपुरोडाशादि तथापि दर्शादेर्घृतविना दाक्षायणादीनांक्षीरविनाऽसिद्धेर्गवामपि
परिग्रह ॥ १० ॥

(३) कुड्ढुक । ऋक्षेष्टिर्नक्षत्रेष्टि. आग्रहणनवसस्येष्टि. ऋक्षेष्ट्यायणचेतिसमाहारद्वन्द्व तथाचातुर्मास्यतुरायण-
दाक्षायणानि श्रौतकर्मणि क्रमेण कुर्यात् । अत्र केचित् सर्वमेतच्छ्रौतदर्शपौर्णमासादिकर्म वानपस्थस्य स्तुत्यर्थमुच्यते
नन्वस्यानुष्ठेयपाम्यव्रीह्यादिदास्यत्वादिपाप नचसृष्टि श्रौताह्ववापनेयास्तेत्याहुस्तदसत् वासन्तशारदैरित्युत्तरऽल्लेके मु-
न्यन्तैर्नीवारादिभिर्वा नप्रस्थाविषयतया स्पष्टस्य चरुपुरोडाशादिविधेर्वापनस्याप्याप्यत्वात् । गौविन्दराजस्तु व्रीह्यादिभि-
रेवकर्मचिदरूपजातेरैतानिर्बर्तयिष्यतइत्याह ॥ १० ॥

(१०) ऋक्षेष्ट्यायणच=दर्शेष्ट्याग्रहण (मे०)
(१०) दाक्षरमायनमेवच=दक्षिणायनमेवच (क, ग,)
=दक्षायणमेवच (ख, ग, घ, ङ, त,)

(४) राघवानन्द । ऋक्षेष्टिनक्षेत्रेष्टि । आयहायण नवसस्येष्टि । चातुर्मास्य वैश्वदेवरूपणप्रधाससाकमेष्टि
युनासोरितचतुष्कम् । अथ तुरायणमित्याश्वलायनीचे । केषाचित् औतकर्मविशेषोस्तुरायणादय । पश्वभावादयनाद्यु-
पपत्ते । एते यागभेदात्रीस्रभावेपि कार्या नीवारादे सत्त्वादावरयके मुख्यलाभे प्रतिनिधेरावश्यकत्वात् ॥ १० ॥

(५) नन्दन । ऋक्षेष्टिनक्षेत्रेष्टिम् । आययणमिति जातावेकवचनम् । श्यामाकत्रीह्रियवाययगानि । चातुर्मा-
स्यानि वैश्वदेवादीनि । तुरायणसवत्सरसाध्यक्रतुविशेष । दाक्षायणदर्शोष्टिविकृति । ऋमश नत्र तत्रकाले ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्र । ऋक्षेषु कृत्तिकादिषु आययणेच पुन उत्तरायण सवत्सरोष्टिविशेष दक्षस्यायन तैत्तिरीय
शाखायादाक्षायणसङ्गम् ॥ १० ॥

वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यनै स्वयमाहृतैः ॥ पुरोडाशांश्वरुंश्वैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथि । यदा मुन्यनैरिति न पूर्वेण सवध्यते तदा नास्ति चोय वैतानिकानि कथब्रोह्मादिचोदितानि
क्रियेरन् । अत्र चरुपुराडाशावैखानसशास्त्रोक्ताएव वेदितव्या । वस ते जायन्ते पच्यन्तेवा वासतानि । एवशारदैर्मेध्ये
रित्यनुवाद । स्वयमाहृतै प्रतिग्रहादीनि वृत्तिकमाणि निषिध्यन्ते । स्मार्तानामुक्तानाकर्मणामनुष्ठानार्थमुन्यन्त्यादि नाप
हरणम् । विधिवत्पृथगितिपूरणे ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । शारदपद्वार्षिकरयामाकादेरप्युपलक्षणम् ॥ ११ ॥

(३) कुड्ढूक । वसन्तोद्भवै शरदुद्भवैर्मेध्यैर्पागाद्भूतेर्मुन्यनैर्नारारादिभि स्वयमान्ते पुरोडाशाश्वरुंश्वभाशास्त्रतत्त
यागादिसिद्धयेसपादयेत् ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्द । अतआह वासन्तेति । वासन्तशारदैस्तनोद्भूतै मेध्ये यागाहै ॥ ११ ॥

(५) नन्दन । पृथक्नवे सस्ये प्राप्ते पुराणस्य त्यागेनेत्यर्थ ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्र । वासन्तादिशारदैर्वाषिकश्यामाकाद्युपलक्षकै ॥ ११ ॥

देवताभ्यस्तुतद्धृत्वा वन्य मेध्यतर हवि ॥ शेषमात्मनि युञ्जीत लवणंच स्वयं कृतम् ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथि । पर्वयु यदेवताभ्योदत्ततच्छिष्टमेवभक्षयेत्नशाकमूलफलादि । शेषमात्मनि युञ्जीत आत्मनि
मिन्नमुपयोजयेत् । आत्मार्थं शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थ । स्वयंकृतच लवणसैधवादिनिषेवेत् ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । देवताभ्योदुहृत्वाययणेष्टी मेध्यतर श्याम्पापेक्षयापि मेध्यत्वात् । स्वयंकृत लवण वृक्षा-
दिशारहतम् ॥ १२ ॥

(३) कुड्ढूक । तद्वनोद्भवनीवारादिकसाधितमतिशयेनयागार्हहविर्देवताभ्यउपकल्प्यशेषानमुपयुञ्जीत आत्मना
च कृतलवणमूपलवणाद्युपयुञ्जीत ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्द । किष्वापदित्याह देवेति । देवताभ्योये सोमयमाभ्यामित्याद्युक्ताभ्य युञ्जीत । स्वयंकृतल-
वणच युञ्जीतेत्यर्थ ॥ १२ ॥

(५) नन्दन । आत्मनिवेदनभोजनम् ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्र । च पुन स्वयंकृत लवण वृक्षादिशारहत युञ्जीतयुञ्जीत ॥ १२ ॥

स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ॥ मेध्यदक्षोद्भवान्यथात्सेहांश्च फलसंभवार ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथि । स्थलजानि उदकजानि अद्यात् तथा पुष्पमूलफलानि च ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । स्थलजानि वास्तुकादीनि औदकानि हिल्मोचिकादीनि शाकानि फलसंभवान् वन्य-
फलजान् ॥ १३ ॥

(३) कुङ्कुम् । स्थलजलोद्भवशाकाभ्यरण्ययज्ञियवृक्षोद्भवानिपुष्पमूलफलानीदृघादिफलोद्भवाश्च सेहानद्यान् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्द । किंच स्थञ्जेति । स्नेहान्घृतस्थानीयान् इडुवीफलादिभ्य समवोयेषाम् ॥ १३ ॥

(५) मन्दन । मेध्योयज्ञाहं ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्र । स्थलज वास्तुकादि उदकशाकानि मोचकादीनि च पुन फलसंभवाश्च सेहान् अद्याद्रक्ष-
यन् ॥ १३ ॥

वर्जयेन्मधु मास च भौमानि कवकानि च ॥ भूस्तृण शिपुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथि । भौमानि कवकानि कवकशब्द माग्याख्यात उत्राकपर्याय । तानिच कवकानि भूमौ जा-
यन्ते वृक्षकोटरादावपि असौविशेषणार्थं भौमपदहणम् । समाचारविरोधोऽयुद्ध्ययधर्मेषु चाविशेषेण कवकानामप्रतिषेध । वा-
नप्रस्थस्य च नियमातिशयोक्त तस्माद्भौमानीतिस्वतन्त्रपद तत्र गोजिह्विकानामकश्चित्पदार्थोवनेचराणाप्रसिद्धस्तद्विष-
यबोद्धयम् । ननु यत्किंचिद्विजिनातमात्रस्य । कवकानामप्रतिषेधत्वात्पुन प्रतिषेधोभूस्तृणादीनात्समयायश्चित्तार्थं ।
भूस्तृणशिपुकशब्दौ शाकविशेषवचनौ वाहीकेषु प्रसिद्धौ ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । मधुमासमिति ब्रह्मचारिवर्जनीयोपलक्षणम् । भौमानि भूमिजानि । कवकानि उत्रा-
कानि । चकारात्काष्ठजानि । भूस्तृण शाकमेद । शिपु सौभाजन । श्लेष्मातकोऽबहुवार । एतेन गृहस्थानामपि
याग्यभक्ष्यत्वेनोक्तानि तानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते ॥ १४ ॥

(३) कुङ्कुम् । माक्षिकमास भौमानीतिप्रदर्शनार्थम् भौमादीनि कवकानि उत्राकाभूस्तृणमात्त्वदेशेप्रसिद्धशाक-
शिपुकवाहीकपुष्पसिद्धशाकश्लेष्मातकफलानिवजयन् । गोवि द्रानस्तु भौमानि कवकानीत्यभ्यप्यवच्छेदकविशेषणमि-
च्छन्भौमानाकवकानानिषेध वाशानागु वजनमाह तदयुक्तम् मनुमेवपञ्चमेद्विजातेरेव कवकमात्रनिषेधाह्नस्थगोचरत-
या नियमातिशयस्याचितत्वान् । यमस्तु भूमिजवृक्षजंवापिलत्राकभक्षयन्ति । ब्रह्ममास्तान्विजानोयाद्ब्रह्मवादिपुगाहंतान्
इति विशेषेणवृक्षजनस्यापिनिषेधमाह । मेधातिथिस्तु भौमानीतिस्वतन्त्रपदवद्गोजिह्विकानाम कश्चित्पदार्थोवनेचराणा
प्रसिद्धस्तद्विषयनिषेधमाह तदपि बहुव्यभिधानकोशादिवचमसिद्धंनश्रद्धपीमहि कवकानाद्विजातिविशेषेपञ्चमिके निषेधे
स यपि पुनर्निषेधोभूस्तृणादीनानिषेधेपिचसमयायश्चित्तविधानार्थं ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्द । किंच वर्जयेदिति । कवकादीनापुनर्घहणंभूस्तृणादितुल्यमायश्चित्तार्थम् । भौमानीतिविशेष-
द्रोजिह्विकाराणापीति मेधातिथि । भूस्तृण मात्त्वदेशप्रसिद्धशाक । शिपुक बाल्हीके मसिद्धम् ॥ १४ ॥

(५) मन्दन । भौमानि कवकानि भूमिजानि उत्राकाणि । वृक्षकोटरजातानाकवकानामप्यभक्ष्यत्वेभौमानाम
दरजननार्थविशेषणनिषेधम् । भूस्तृणश्लेष्मातकविशेष । शिपुकसौभाजनकद्वयस्ये ॥ १४ ॥

* हो दि (अ)

(६) रात्रचन्द्र । कवकानि छत्राकाणि शिपुक सौभाजनं भूस्तृण श्लेष्मातकफलानि च वर्जयेत् । मालातृणक-
भूस्तृणैत्यमर ॥ १४ ॥

त्यजेद्वाश्वयुजे मासि मुन्यन्तं पूर्वसंचितम् ॥ जीर्णानि चैव वासासि शाकमूलफलानि च ॥ १५ ॥

(१) मेघातिथि । षण्मासनिचयसमानिचयपक्षयोरश्वयुजे त्याग ननुमुन्यन्तावेदेव सचेय यत्कर्मपर्याप्तं तत्र
नैवाधिकमस्ति कस्यत्याग उच्यते न शक्या तुलाग्रहीतुमर्जनकाले अतोपर्यंकचिदवशिष्टमस्ति तस्याश्वयुजे त्याग ।
जीर्णानि चैव वासासि अजीर्णानानास्ति त्याग ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । पूर्वसंचित पूर्ववर्षे शरदि वसन्तेवा परिगृहीतम् । वासास्यजिनानि चीराणिवा जीर्णा-
नीति यदिजीर्णानि तदैवाश्वयुजेमासित्याग्यानीत्यर्थ । शाकेति शाकादीन्प्याहारार्थशोषयित्वा स्थापितान्याश्वयुजे
त्याग्यानीत्यर्थ ॥ १५ ॥

(३) कुड्मूक । सवत्सरनिचयपक्षे पूर्वसंचितनीवारारयन् जीर्णानि च वासासि शाकमूलफलानिचाश्विने मासि
त्युजेत् ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्द । वक्ष्यमाणसमानिचयस्य त्यागकालमाह त्यजेदिति । आश्वयुजे नीवारदे शमिकाळे ।
वासासोति विशेषणान् चमैणात्याग । संचितशाकादिवितयमपि त्यजेदित्यन्वय ॥ १५ ॥

न फालरुष्टमश्रीयादुरष्टमपि केनचित् ॥ न ग्रामजातान्यातौऽपि मूलानि च फलानि च ॥ १६ ॥

(१) मेघातिथि । आरण्यस्यापि फालरुष्टस्य प्रतिषेधः । ग्रामजातान्यफालरुष्टान्यपि सत्यन्यग्राममाहारमि-
त्पनेन प्रतिषेध । पुष्पफलानाक्रियते नोपयोग ग्राम्याणादेवताभ्यर्चनादौ पुष्पफलानापिषेध । आतौऽपि अन्यासभवे-
ऽप्यवश्यकतव्यत्वादेवताचर्चनस्य प्रतिनिधिपक्षेऽपि नोपादेयमित्यर्थ । अपिशब्दोभन्नक्रमाद्द्रव्य । पुष्पाण्यपिनोपादे-
यानि किंपुनर्धान्यानि ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । फालरुष्टानि चनवान्यपि । न ग्रामजातान्यफालरुष्टान्यपि । धातौरीयी फलदीनीति
ब्रीह्यादेरन्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥

(३) कुड्मूक । अरण्येऽपिफालरुष्टमदेशे जातत्वामिनोपेक्षितमपि ब्रीह्यादि व्याघ्रात् । तथाग्रामजातान्याफालरुष्ट
भूभागेऽपि क्तावृक्षमूलफलानि क्षुत्पीडितोऽपि न भक्षयेत् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्द । किंच नेति । उल्टष्ट वानप्रस्थायुदेशेनयत्क । पुष्पाणीति मेघातिथि । फलानि नारिकेल-
दीनि ॥ १६ ॥

(५) मन्दन । वन्यमपिधाम्यहलकर्षणोत्पादितनारनीयात् । केनचिदुल्टष्टपूर्वपरिगृहीतपश्यादनादरेणन्यसम्
॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्र । फालरुष्ट नूलोरुष्ट केन चिदुल्टष्टमपि नाऽश्रीयात् ॥ १६ ॥
अग्निपकाशानोवा स्यात्कालपक्षभुगेव वा ॥ अश्मकुटोभवेद्वापि दन्तोल्बूलिकोपिवा ॥ १७ ॥

(१) मेघातिथि । अग्निना भर्क शाकौदनादि तदशनैयस्य सोऽग्निपकाशन । काले त्वयमेव सत्यपक्रन्देव सुत्री
६९

त नार्द्रफलं अथवा धान्यानामेव मीवारादीनां निष्पिप्येदभक्षणम् । अशमभिः पाषाणैः कुट्टयित्वा पिष्टरूपं कृत्वा भुञ्जते । यद्वा यद्गुणवृत्तकादिभिर्बहिस्तुपकपाटकतदशमिरपनीय कवाटमन्तः फलभक्षयेत् । दन्ताल्लूखलम् अस्यदन्तोल्लूखलिक दन्तैस्तुपकवाटमपनीय भक्षयेत् । असत्यपि सस्कारे सनकर्तव्यं यदिवा पूर्ववदशनविरोधोपरक्षणं तादृशमश्रीयाद्यदस्य दन्ताएव उल्लूखलकार्यमवघातसपादयन्ति ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । कालपक परिणामपक । अशमकुट्टोऽशमयशमना तुपमोक्षं कृत्वाऽश्नत् । दन्तोल्लूखलिकः खदन्तैरेव तुपमोक्षं कृत्वा भुञ्जान् । अत्रचान्यतरस्यैव परिग्रहं कार्यं, तत्राप्युत्तरोत्तरस्य श्रेष्ठत्वमितिक्रमोक्तिः फलम् ॥ १७ ॥

(३) कुडूकः । अग्निपकवन्वयमन्कालपकवा फलादियद्दानोल्लूखलमुसलाभ्यां किंतु पाषाणेन चूर्णं कृत्यापक्वं मेवाद्यात् । दन्ताएवोल्लूखलस्थानानि यस्य तथाविधोवा भवेत् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । वानप्रस्थस्य नियमविरोधानाह अग्नीति ह्याभ्या । दन्तोल्लूखलिक दन्ताएव उल्लूखलाभक्ष्यसाधनानि यस्यस । अग्निपकादिचतुष्टयभक्षणभकारनियम ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । फलान्यशमना निष्पीड्य योभक्षयति न दन्तादिना सोऽशमकुट्टक । दन्तैरेवमुसलोल्लूखलकार्यमस्यसदन्तोल्लूखलिकः । प्राधान्याद्दुल्लूखलस्यैवग्रहणम् । सतुपाभ्यवहारोत्थयर्थः । अनेन व्रतेन परिग्रहपराल्लूखलत्वमुक्तम् ॥ १७ ॥

सयः प्रक्षालकोवा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा । पण्मासनिचयोवा स्यात्समानिचयएव वा ॥ १८ ॥

(१) मेघातिथिः । यत्पूर्वमंशोनमुक्ततदैकाहिकभोजनपर्याप्तमेवावनेत् । मासोपयोगीवा सचयोमासपर्याप्त सचयोमाससचय सोऽस्यास्तीतिठनकर्तव्यं, यदिवा माससचयकइति बहुव्रीहिसमासोच कर्तव्यं मासपर्याप्तसचयोस्येति ष्वमुत्तरयोगि ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अथ सश्रयविरोधमाह सय प्रक्षालकइति । सचएव सचयभाण्डं प्रक्षालयतीति प्रक्षालनेन तदव्यभिचरिता रितता लक्ष्यते । समानिचयं सवत्सराभ्यान्नाद्यसश्रयकारी सवत्सरोर्ध्वकालार्थसंचयस्तु नास्त्याश्वपुजे त्यागस्योक्तत्वात् । पक्षचतुष्टयतु पूर्वपूर्वमाशस्त्यार्थमुक्तम् ॥ १८ ॥

(३) कुडूकः । एकाहमाज्जीवनोचितमासवृत्त्युपचितवा पण्माससवत्सरनिर्वाहसमर्थवा नीवारादिकसचिनुयात् । पथापूर्वनियमातिशय मासवृत्तियोग्यसचयोमाससचय सोऽस्यास्तीतिअतइतिठनवितिठनप्रत्यये नमाससचयिकइतिरूपम् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । सय प्रक्षालिकादिचतुष्टय सचयनियमः । नियमभेदे मायश्चित्ती स्यात् । सय प्रक्षालिकएकाहनिर्वाहकसंचितभक्तः । निचय सचयस्तेन पण्मासव्ययी सचयोयस्य एवंसमाअब्देव्याप्यनिचयोयस्येति ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिदिनमन्सपाद्यातिथिरोपभुक्ताश्वस्तनिकोहस्तप्रक्षालन्य करोतिससचय प्रक्षालक ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सय प्रक्षालकोवास्यात् तदह पर्याप्तकस्यात् सश्रयरहितइत्यर्थः । च पुनः समानिचयएवभावपर्याप्तान्मोवा । हापनोस्ती शरत्समाहृत्यमरः । वर्षपर्याप्तान्माससचयइत्यर्थः ॥ १८ ॥

नक्तचान्नांसमश्रीयाद्विवा वादस्य शक्तिः ॥ चतुर्थकालिकोवा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिक ॥ १९ ॥

(१) मेघातिथिः । द्विर्भोजनस्य पुरुषार्थतया विहितत्वादव्यतरस्मिन्काले निर्वृत्तिर्विधीयते । यथायथा वयोयां-

ति तेषां भोजनकालं ज्ञात्वा । चतुर्थमष्टमावधितयाऽऽश्रयेत् । त्रीण्यहोरात्राण्यतीत्यु चतुर्थे हनि सायं भुञ्जानोऽष्टमकालिको भवति । भोजनस्य मरुतत्वात्तद्विषयश्चतुर्थकालसंबन्धः प्रतीयते ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नक्तमेव दिवैव वा भोजनं तत्र शक्तिः शक्तौ सत्यां नक्तमेव यदा तु दिवा तदा नित्यमात्तस्य सद्यः प्रक्षालकवृत्तौ स्थित्वैव भोजनमित्यर्थः । चतुर्थकालिको वेत्याद्यपि शक्तावेकस्मिन्दिने दिवा नक्तं वा भुक्त्वा द्वितीयदिनेऽभुक्त्वा तृतीये दिवा नक्तं वा भोजनमिति चतुर्थकालभोजनम् । सामान्यतो हि सायं भोजनकालयोर्भोजनकालत्वात्पत्यहं द्वौ कालौ भवतः एवमष्टमकालिकत्वमप्युत्तमम् ॥ १९ ॥

(३) कुञ्जुकः । यथा सामर्थ्यमन्नमात्तस्य प्रदोषे भुञ्जीत । अहन्येव वा चतुर्थकालाशमो वा स्यात् ॥ सायं भोजनं नुष्याणामशान्देवनिर्मितमिति विहितम् । तत्रैकस्मिन्नहन्युपोष्यापरेद्युः सायं भुञ्जीत । अष्टमकालिको वा भवेत्त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थस्याहो रात्रौ भुञ्जीत ॥ १९ ॥

ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्दर्पास्वभावकाशिकः ॥ आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशोवर्धयस्तपः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथि । पञ्चभिरात्मानतापयेत् षतसृषु दिक्षु अग्नी सन्निधायमध्येतिष्ठेदुपरिष्ठादादित्यतापसेवेत् । प्रा
वृष्यभ्राण्येवावकाशाऽऽश्रयोयस्मिन्देशे देवोवर्षति तपदेशमाश्रयेद्दर्पनिवारणार्थं छत्रवस्त्रादि न गृह्णीयात् । हेमन्ते शो
तौपलक्षणार्थे । एतेन विशिष्टेष्वेव विधि । आर्द्रवासस्त्व क्रमशः क्रमेण ॥ २३ ॥

(१) सर्वज्ञनारायण । शक्तावपि तीव्रतपःप्रकारानाह ग्रीष्मइति । चतुर्दिक्स्थवह्निचतष्टयेन सूर्येण भेदि प-
ञ्चभिस्तापनात्पञ्चतपा । अभावकाशकोमेघपेक्षकोऽनावृतदेशस्थइत्यर्थः । ग्रीष्मादिपदानि चतुर्मासतुंपराणि ॥ २३ ॥

(३) कुट्टुक । आत्मतपोविबुद्ध्यर्थं ग्रीष्मे चतुर्दिगवस्थितैरग्निभिरूर्ध्वं चादित्यतेजसात्मानतापयेत् वर्षास्वभाव
काशमाश्रयेत् यत्र देशे देवोवर्षति तत्र छत्राद्यावरणरहितस्त्वितिदित्यर्थः हेम तेचार्द्रवासाभवेत् । ऋतुत्रयसवत्सरावल्भ्ये
नामसावत्सरिकएव नियमः ॥ २३ ॥

(३) कुक्षुकः । श्रीतानधीन्वैखानेसशास्त्रविधानेन भस्मपानादिनात्मनि समारोप्य लौकिकाग्निगृहसूत्रोपयोग्या वक्ष्यति वृक्षमूलनिकेतनइति । मुनिर्मौनव्रतचारीफलमूलाशनएवस्यात् नौवाराद्यपिनाभोयान् एतच्चोर्ध्वपण्मासेभ्योऽप्युपरि अनग्निनिकेतनदतिवसिष्टवचनात् पण्मासोपर्यनग्निवमनिकेतत्वच ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्राप्यपरितुष्यन्तविरक्तप्रत्याह । अग्नीनित्यष्टभिः । अग्नीन् भस्मात्मकान् पीत्वा भैक्ष्यमाहरेदितितृतीधेनान्वयैः । ऊर्ध्वपण्मासेभ्योऽनग्निनिकेतइति वसिष्ठोक्तेः पण्मासवानमस्य कृत्वा यथाविधि वैश्वानसशास्त्रविधानेन ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । एवगृहस्थसमस्य वानप्रस्थस्य धर्माउक्ताः अथ भिक्षुकस्य धर्मानाह अग्नीनिति । अनग्नि त्यक्तपञ्चाग्निः । मुनियोगी ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैतानानग्नीनात्मनि समारोप्य अनग्निं पाकादिरहितः अनिकेतं स्यात् गृहरहितः स्यात् ॥ २५ ॥

अप्रयत्नःसुरवार्यैषु ब्रह्मचारी धराशयः ॥ शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रुतप्रयोजनेषु वस्तुषु यत्ननं कुर्यात् आतपपीडितं छायांनोपसर्पेत् शीतार्दितोनाग्निं सर्मिन्धीत यदितु दैवोपपादितादिन्यतापादिना शीतादिद्दुःखनिवृत्तिर्भवतीत्यत्रैव तद्दुःखापनोदः क्रिमते न निषिध्यते वर्षादिकाः लादन्यत्रैतद्विधीयते तत्र प्रतिपन्नस्य धर्मस्य विधानात् । अथवा व्यापितरयोपधमयजोनिवार्यते व्याधिनिवृत्तिरपि सुसमुच्यते अतस्तन्निवृत्त्यर्थयत्नकुर्यात् । धराशयः केवलैस्तृणैराच्छादिते स्थण्डिले शर्यात् शरणेष्वश्रयेषु गृहवृक्षमूलादिषु ममकारमात्मीयाभिविशेषं न कुर्यात् । वृक्षमूलानि निकेतनं गृहस्थानीयं कुर्यात् तदसंभवे शिलातल्लगुहादयोपि विहिता ॥ २६ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । फलमूलासभवेचवानप्रस्थेभ्योब्राह्मणेभ्यः प्राणमात्रधारणोचितभैक्षमाहरेत् तदभावेचान्येभ्योवनवासिभ्योगृहस्थेभ्योद्विजेभ्यः ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्द । यात्रिक प्राणधारणोचित । गृहमेधिष्वित्यनेन वने ये गृहस्थास्युस्तेभ्योपि ॥ २७ ॥

(५) नन्दन । तापसेषु वानप्रस्थेषु । तदलाभेगृहमेधिषु ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्र । यात्रिकयात्रामात्र यावत्प्राणधारणतावद्भैक्ष्य आहरेत् आचरेत् । च पुन अन्येषु गृहमेधिषु वनवासिषु भैक्ष्यआचरेत् ॥ २७ ॥

ग्रामादात्तस्य वाश्रीयाद्दृष्टौ घासान्वने वसन् ॥ प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथि । असंभवेतु । घासग्रहणान्मूलफलभिक्षैव ग्राम्यान्नाशनमन्यासभवेऽनेनानुज्ञातम् । गृहीत्वा पत्रपुटेनैव पाणिना भाजनरहितेन शकलेन शरावाद्येकदेशखण्डेन ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ग्रामादात्तस्येतिविधिना तन्मात्रार्थप्रामंभवित्तेत् । पुटेन पर्णपुटेन । पाणिनेतितदक्षिणपाणिना । वनप्रतिभैक्ष्यानयनविधानादशौघासानितिपुत्रशकलाहरणपक्षयोरैवान्वितम् । शकलेन स्थालीकर्षणेन ॥ २८ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । तस्यान्यसभवे ग्रामादानाय ग्रामस्यान्तस्याष्टौघासानुपर्णशरावादिसखण्डेन पाणिनैव वा गृहीत्वा वानप्रस्थोभुञ्जीत ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्द । तदलाभे मकारान्तरमाह ग्रामादिति । तादृशस्थमिक्षापात्रमपि नास्तीत्याह । पुटेनेति । पत्रस्यानियतत्वादञ्जलिनावा पाणिपात्रमिति श्रुतेश्च । शकलेन अर्पेन पाणिना ॥ २८ ॥

(५) नन्दन । तदलाभे किकर्तव्यमित्यपेक्षाग्रामाह ग्रामादिति । पुटेन पत्रघटितेन पात्रेण । शकलेन भिन्नभाण्डखण्डेन ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्र । पाणिना दक्षिणेन प्रतिगृह्य अष्टौ घासानश्रीयात् । शकलेन शरावखण्डेनवा ॥ २८ ॥

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षाविप्रोवने वसन् ॥ विविधाश्रौपनिषदीरात्मससिद्धये श्रुती ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथि । एतादीक्षा नियमानन्याश्चाऽन्तर्जलस्थानचक्षुनिमीलनादिक सेवेत । श्रुतीरौपनिषदी रहस्याधिकारपठितानि वेदवाक्यानि अधीयीत चिन्तयेद्भावेयेथाऽऽत्मससिद्धये ब्रह्मशास्त्रार्थायाउपासनाउक्ता । विविधाइत्यनुवाद ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अन्या स्पृत्यन्तरोक्तामासोपवासाया दीक्षा नियमानुपनिषण्णायोच्यतइत्युपनिषद्ग्रहस्य तादृग्गर्भाशौपनिषदी श्रुती सेवेतेत्यनुषद् । आत्मन ससिद्धिविवेक ॥ २९ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । वानप्रस्थएतादीक्षाएतानिनियमानन्याश्रवानप्रस्थासौत्रान्मन्यसेत् । श्रौपनिषदीश्रुती उपनिषद्विहितब्रह्मपतिपादकवाक्यानिविविधान्यस्यात्मनोब्रह्मसिद्धये धन्यतोऽर्थतश्चाभ्यसेत् ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्द । किञ्च एताश्चेति । दीक्षाशब्दोनियमवचन । श्रौपनिषदी रहस्याधिकारपठिता परीक्ष्य लोकात्कर्मचिन्तान्नालणोनिर्वेदमायादित्यादिका । आत्मससिद्धये मोक्षाप साक्षेवात्मनोवास्तवी शुक्ति ॥ २९ ॥

(५) नन्दन । एताश्चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । दीक्षानियमान् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्र । युष्म एतानिति । एतान्पूर्वोक्ता व्रतान् । च पुन अन्यान् मासोपवासरतादीन् विप्रवने वसन् सेवेत । च पुन दीक्षावानप्रस्थदीक्षा सेवेत् ॥ २९ ॥

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ॥ विद्यातपोविबुद्धयर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३० ॥

(१) भेदातिथिः । अविशेषेणोक्ताअन्याश्च सेवेत । शाक्यपाशुपतादिदीक्षादिसेवनमपि भार्गवतन्निषेधति ऋषिभिर्महाभारते सतप्यवनेन्याच्चैः सेवितावर्ण्यते । ब्राह्मणैश्च गृहस्थैर्याः सेविताः तदुक्तमुत्तरेषाचैतदविरोधीति । विद्या आत्मैकत्वविज्ञान तच्छ्रुतिसेवनेन वृद्धिनयेत् दधीकुर्यात् । शरीरस्य च शुद्धये आहारनिवर्तनीक्षाः सेवेत ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणम् । ताश्चविद्या वैश्वानराद्युपासना तपः स्वाध्यायस्तपोवृत्त्यर्थं तथा तासामेव पवित्राणांजः पेन शरीरस्य शुद्धिः पापक्षयस्तदर्थं च ऋष्यादिभिः सेविताः श्रुतीः सेवेतेत्यन्वयः । ऋषिभिर्ज्ञानपरैर्यतिभिः ब्राह्मणैस्तथागृहस्थैरेव ब्राह्मणैर्गृहस्थत्वेपिसेविताः । अतोद्दयोर्मध्यवर्तनोवनवासिनोऽतिप्रशस्ताएव तादृश्यर्थः ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । यत्प्रादेताऋषिभिर्ब्रह्मदर्शिभिः परिव्राजकैर्गृहस्थैश्च वानप्रस्थैर्ब्रह्माद्वैतज्ञानधर्मयोर्विबुद्धयर्थमुपनिषद्भुतयः सेवितास्तत्प्रादेताः सेवेतेतिपूर्वस्यानुवादः ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । तास्तौति ऋषिभिरिति । ब्राह्मणैर्ब्रह्मत्वदर्शिभिः सेविताअभ्यस्यमानाः । शरीरस्य च शुद्धये त्रिदशरिरे यत्पापतत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकं स्थूलदेहे यत्पापतयोर्नाशाय ॥ ३० ॥

(५) मन्दन । सेविताइतिदीक्षाणांचश्रुतीनांचविशेषणम् । विद्या ज्ञानम् ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः ब्राह्मणैः ब्रह्मचारिभिः च पुनः गृहस्थैः वानप्रस्थैः सेविता धर्माविद्यातपोविबुद्धयर्थं । च पुनः शरीरस्य शुद्धये सेवेतेति सर्वत्र सचम्पः ॥ ३० ॥

अपराजितां वास्थाय ब्रजेद्विशमजिह्वगः ॥ आनिपाताच्छरीरस्य युक्तोद्यार्थनिलाशनं ॥ ३१ ॥

(१) भेदातिथिः । प्राच्याउदीच्याश्चदिशोरन्तरालमपराजितादिक् लोकेऽश्वेशानीत्युच्यते दिशमास्थाय चेतसिनिपायैषामपागन्तव्येति ततस्तामेवब्रजेत् अजिह्वगः अकुटिलगामी श्वभ्रनदीसोतासि न परिहरेत् । आनिपाताच्छरीरस्य युक्तोद्यार्थनिलाशनम् । प्राच्याउदीच्याश्च गमनविधिरयम् । यावन्नपतति तावद्वायुभक्षोन्मृगभक्षश्च स्यात् । युक्तयोगशास्त्रोत्पानपुञ्जा तदेतन्महानस्यानमुच्यते ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणम् । अथ तपसा त्रिपलस्याश्रयवायश्च्युनकरमाह अपराजितामिति । अपराजितेशानो आरथायोद्विष । अजिह्वगोमिकण्टकजलादीनावर्त्मनि दशने तत्परिहारार्थं वक्रगतिमकुर्वन् । युक्तोच्यतेतत्तत्तत्तत् । वार्थनिलाशनस्तदन्तराशनम् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । अचिकित्सितव्याध्यायुद्धवेऽपराजितामैशानांदिशामाश्रित्याकुटिलगतिमुक्तोद्योगनिष्ठोजलनिलाशनमाश्रीतिनिपाताच्छ्रेत् । महाप्रस्थानास्यराश्वेतिहितचेदमरणम् तेन न पुरामुपदशकामो भेषादितिश्रुत्यापि नविरोधः यत्र एव कामिचन्द्रयोगादेषधमरणमनया निषिध्यते नशास्त्रीयम् ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । उपायान्तरमाह अपराजितामिति । ऐशानां दिशामाश्रित्याजिह्वगोऽकुटिलगतिः युक्तोद्योगः शान्तिभिनमहानस्यानः शरीरस्यानिपाताद्भजेत् भियेतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(५) मन्दनः । मकारान्तरमाह अपराजितामिति । अपराजितां प्रागुदीचीम् । अजिह्वगक्रुचुगतिः । शरीरस्यानिपाताद्भजेदित्यन्तरम् ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपराजिता ईशानी आख्याय अजिह्वग.सन्त्रजेत् । कौटशोवानप्रस्थः शरीरस्यानिपातात् । युक्तः नियतचित्तः । पुन.कौटश. वार्यान्लायनः वार्यांधारोवा अनिच्छाधारोवा ॥ ३१ ॥

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा न्यतमया तनुम् ॥ वीतरोकभयोविभ्रोब्रह्मलोके महीयते ॥३२ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वोक्तानि तपांसि महाप्रस्थानंचानन्तरोक्तं महर्षिचर्या आसामन्यतमया नदीपवेशेन भृगुप-
पतनेनाग्निप्रवेशेनाहारनिवृत्त्यावा शरीरत्यजेत् । अस्य च फल वीतरोकभयस्य ब्रह्मलोकमाप्तिः । नरकादिदुःखानुभव-
शोकः भय नरकगमिष्यामीति तदस्य ध्येति । अल्पवधानेनैवाधिरादिक्रमेण ब्रह्मलोकमाप्नोति इहस्थानविशेषोब्रह्मलोके-
त्सर्गादिपिनरितशयस्तत्र महीयते पूज्यमानआस्ते नतु ब्रह्मणः स्वाराज्ययामोति लोकग्रहणात् । चतुर्थेहाश्रमे मोक्षवक्ष्य-
ति न केवलकर्मरुतोमोक्षइत्याहुः । ननुचाप्युक्तं विविधाभौपनिपदीरामससिद्धयेशुतीरिति आत्मससिद्धिश्च आत्मोपा-
सनया तद्भावापत्तिः नह्यन्यः ससिद्धिशब्दस्यार्थउपपद्यते औपनिपदीषु श्रुतिषु तद्भाष्ययोगिनामत्मानब्रह्मसस्थोऽवृत्त-
मेतीतिच । अथसायुज्यंगच्छतीत्यादि अथोच्यते अन्याअपि तप.सिद्धयःश्रूयन्ते यस्तपति पितृलोकवासो भवतीत्यादिस्-
कल्पितार्थोपपादितासाहृतासालोक्यच पुरुषस्य भविष्यति न पुनर्मोक्षइति तदयुक्त विशेषाभावात् । यथैव परिमितफ-
लाद्वासात्त्वधिक्रियते एवमवृत्तत्वमावापि । नह्यचिच्छ्रूयते परिव्राजकेनैवोपासनायद्द्वैतविषयाणि कर्तव्यानि । ननुच
त्रयोधर्मस्त्वधाइत्युपक्रम्य यज्ञोऽध्ययनंदानमित्यनेन गृहस्थधर्माउक्तास्तपएवेत्यनेन वानप्रस्थोब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी
त्यनेन नैषिकोब्रह्मसंस्थइत्यनेन परिव्राजक । एतेषांत्रयाणांपुण्यलोकउक्ता. पारिश्रेण्यादेतच्चतिरिक्तस्यावृत्तत्वम् । नै-
व ब्रह्मणि सतिप्रते । प्रयतते तत्परस्यब्रह्मसंस्थस्य यौगिकत्वादस्य शब्दस्य । ननुच यदि सर्वेषामधिकारस्तदैतावदेव
वक्तव्यं ब्रह्मसंस्थोऽवृत्तत्वमेतीति । नैव आभमाणांस्वविधवाक्यावगतफलसत्पक्षायिणः पुण्यलोकभावतीति ब्रह्मसंस्थस्य-
तदाश्रमावस्थितस्यैवावृत्तत्वमपुनरावृत्तिलक्षणविधीयते । ननुचाद्वैतरूपब्रह्मेत्यात्मविदः सचनिवृत्तकर्मण्यु । आश्रमाश्च
प्रवृत्तमार्गाख्या. क्रियाकारकफलभेदानुशान्तात्मका । तत्राद्वैतात्मविज्ञानेसमानभेदाश्रयाणि च गृहस्थाद्यदिहोत्रकर्मदी-
नीति परस्परविरोधः । अत्रोच्यते । समानमेतत् पारिव्राज्येपि यमनियमानामिष्टत्वात्तेच भेदाश्रया । अथाप्युच्येतकर्म-
सन्ध्यासिनोनिवृत्तिमार्गावस्थायिनोनैव केचिच्छास्त्रार्थविषय सन्ति । नायशास्त्रार्थ अहकारमकारत्यागएव संग्रामो-
वक्ष्यते नाशेषशास्त्रार्थत्यागः तस्यापि क्षुधाद्युपहृतस्य भिक्षादौ प्रवर्तमानस्यास्यैव क्रियाकारकसंबन्धः तत्र लौकिके-
दृष्टार्थभेदे प्रवर्तमानस्य अद्वैतात्मविज्ञानभावनमविरुद्धम् । शास्त्रीये त्वग्रिहोनादौ विरोधादिति कोयुक्तकार्यैववदेत् । अ-
थोच्यते क्षुधाद्युपहृतस्याप्यद्वैतत्यागोविरोधिना भोजनेन तावत्कालएव । यथाप्यतमसि चित्तस्य गच्छत कण्ठकप्रदे-
शे पादन्यास सवितरि पुनरहिते लब्धप्रकाशस्य पुनर्याप्यमेवाध्वन्यस्याकण्ठकेवस्थानम् । तथा क्षुधाद्युपघाते विच्छि-
न्नात्मविज्ञानस्य क्षणमात्रोक्तस्थानीयाशुक्लिबृत्तौ पुनरद्वैतस्कारवशादिवारवस्थानमिति । तत्तापसेऽप्यविरुद्धम् । गृहस्थ
स्यापि पुनरदारदितयोपासनमविरुद्धं बहुध्यापारः । ततस्तु भेदसात्पत्यागतस्य कुतोऽद्वैतस्कारोपपत्तिः । उक्तञ्च गृह
स्थधर्मत्वेकाकीचिन्तयेदिति । तथा पुत्रे सर्वसमासज्येति । ननुच तस्माद्गृहणपुरापुष तः कामोप्रेयादिति श्रुतिरतन् कुतो-
दानमस्यस्य शरीरत्याग इहिसाश्रुतिर्वानप्रस्थादस्यज्ञानयास्मृत्या विषयउपस्थापापयितुशक्यते । मत्प्रेयासी हिश्रुति साच
रुष्टयनुरोधेन न सकोचमर्हति । उच्यते जरसा विधीर्गस्यानिहसदर्थनादिना वा विदिते भत्यासने भृत्यो मुमुर्षोऽन

श्रुतिविरोध । एवहि तत्र श्रूयते नपुरायुषदति अवस्थाविरोधेऽनभिषेते मरणे एतावदेवावक्ष्यन्त्य कामीनिषादिति अ-
रिष्टोपदेशश्रोपनिषत्वेवमर्थवान्भवति । यस्यत्वैतन्निमित्तमरणानरित ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । आसा पञ्चतप भृतीनां मर्षय प्रथमसर्गजाऋषयस्तेषां चर्या आचारः । शोकोदुःख
ततोभय शोकभयम् ॥ ३२ ॥

(३) कुहूकं । एषापूर्वाङ्कानुष्ठानानामभ्यतमेनानुष्ठानेन शरीरव्ययत्वाऽपगतदुःखमयोन्नतैवलोकरतत्र पुनात्भ-
ते मोक्षमामोतीत्यर्थः । केवलकर्मणोऽवानमस्यकथमोक्षदतिषेन्न । विविधाश्रोपनिषदीरात्मसंशुद्धयेऽश्रुतीरित्यनेनार्या-
प्यात्मज्ञानसंभवात् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्द । आसामुक्ताना । दीक्षाणामभ्येऽभ्यतमया तनुष्यकेत्यवयः । महीयते पूजामामोति ॥ ३२ ॥

(५) नन्दन । आसां महर्षिचर्याणामुक्तानानिधमानाम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्र । आसा महर्षिचर्याणां पञ्चतप भृतीनामभ्ये अभ्यतमया वा चर्याया तनुष्यत्का त्रिमोक्षलोकै
महीयते । क्रीदशोविप्रः वीतशोकभयोऽपारलौकिकभय ॥ ३२ ॥

वनेषु च विद्वत्स्येवं तृतीयं सागमायुषः ॥ चतुर्थमायुषोभागं त्यक्त्वा सद्गान्परिव्रजेत् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथि । इत भृतिचतुर्थांशममति । तृतीयभागमिति । कश्चि कालस्तिशब्देत्यर्थः । यावता कालेन तप-
हृतमभवतिविषयाभिलाषश्च सर्वोन्निवृत्त । नहि मुख्यतृतीयमायुषोभागएवानेन शक्योऽज्ञानम् । नहि वर्षशतापेक्षाऽऽश्रमा-
णा यतोवलीपलितापत्योत्पत्तीन्तृतीयश्रमप्रतिपत्तौ कालउत्त नच सर्वस्य पञ्चाशद्वर्षेऽशीयस्यतदुत्पद्यतेउत्तं चान्यत्र त-
पसि ऋद्धे परिव्रजेदिति । ननुच यथान्येषामाश्रमाणाकालोविद्वतोपेक्षान्तब्रह्मचर्यं वलीपलितायवधि गार्हस्थ्यम् । निवमिह
कश्चित्परिच्छेदे हेतुरस्ति यदि यथाश्रुततृतीयोभागः समाश्रियेत । यत्र तपसिऋद्धदिति तत्रापि कालापेक्षायुक्तैव न ज्ञा-
यते कियता तपसाऋद्धिर्भवति अत कालपरिच्छेदो न वचनार्हः । उक्तमत्र न शतवर्षापेक्षया तृतीययायुर्भागनिश्चयस्त-
भवति । उक्तश्च कालः क्वावपाके प्रज्ञया प्रतिपत्तव्या । यावता तपसा यावतिषवयसि पुनर्मदवृद्धिर्नाशक्यते तदा परि-
व्रजेत् । विद्वत्स्यासित्वायथोक्तविधिमनुष्टायेतियावत् । सगत्यागश्च ममतापरिमह एकामरतः ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अथ यतिधर्मानाह वनेष्विति । विद्वत्स्य क्षपयित्वेऽयुक्तापयोगेण पञ्चव्यापस्य
वानमस्यचर्याया । कृष्टवपाकेसत्येव सत्याश्रमेऽधिकारदतिदर्शिते अत्रापि तृतीयंभागमिति तावता कालेन तावद्देश-
योक्तिसंभवे अन्यथातु यावज्जीवमाप वनएव वसेत् सगान् परियहान् । परिव्रजेत् शुद्धिपरिष्कम्पं व्रजेत् ॥ ३३ ॥

(३) कुहूकं । यस्यतुमरणाभावस्तस्याह वनेष्वित्यादि । अनियतपरिमाणत्वादायुषस्तृतीयभागस्य दुर्विज्ञा-
नानुत्तीयमायुषोभागमिति रागक्षयावधि वानमस्यकालोपलक्षणार्थम् । अतएवशङ्कलितितो वनवासादूर्ध्वंशान्तरस्य
परिगतवयसः पारिव्राज्यमित्याचल्यत् । एववनेषु विद्वत्स्येवविधिवदुत्तरतपोऽनुष्ठानप्रकारेण वानमस्यशाश्रमविषय-
रागोपश्रमनाम कचि कालमनुष्ठाय चतुर्थमायुषोभागमितिशेषाऽकाले सर्वथा विषयसद्भास्यत्वा परिवाजकाश्रममनु-
षतिह्व ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्द । अविरेकेत्यापि । चतुर्थवयस्यवरमसत्यासद्भावाह वनेष्विति । चतुर्थमायुषोभागमायुषं परि-
व्रजेदित्यवयव वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति श्रुते । विरेकस्यतुऋमोत्कमास्यासत्यास अन्नतीवाऋतीवा उच्छिन्नापिरनुच्छि-

न्नाप्रिकोवायदहरेव विरजेत्तदहरेव मन्त्रजेत् । यदि चैतरथा ब्रह्मचर्यादेव ब्रजेद्दनाद्वा गृहाद्वेत्यादि श्रुतिशतैश्च सन्यासस्य विहितत्वात् । अयत्त्वविरक्तब्रह्मलोकेषु सन्यासाद्ब्रह्मण स्थानमिति श्रवणात् ॥ ३३ ॥

(५) नन्दन । अथसन्यासाश्रमप्रस्तौति वनेष्विति । विद्वत्स्य चरित्वा ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्र । अथ सन्यासाश्रमप्रकरणे वनेष्विति । एवमापुपस्वृतीयभागनीत्वा चतुर्थमापुषोभागज्ञात्वा सर्गान्तर्वास्त्यक्त्वा परिव्रजेत् स-यत्नेत् ॥ ३३ ॥

आश्रमादाश्रमं गत्वाहुतहोमोजितेन्द्रियः ॥ भिक्षावलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्धते ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथि । समुच्चयपक्षमुपोद्धलयति । आश्रमादाश्रममिति । गृहस्थाश्रमाद्दानप्रस्थाश्रमगत्वा हुतहोमउभयोरन्याश्रमयोर्यदा जितेन्द्रियस्तदा परिव्रजेत् प्रेत्य वर्धते भृत्वा विभूयतिशयेन । भिक्षावलिदानेन परिश्रान्तः । हिराश्रमधर्मानुवादोयम् ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अत्र वनवासान्तरपरिव्राज्याभिधानेन गृहस्थस्य परिव्राज्याधिकारोनास्तीति प्रसन्नित्वाशङ्कानिराचष्टे आश्रमादिति । नकेवलब्रह्मचर्यं वर्तमानस्य तादृशवैराग्यादि तस्य चर्णत्रयापाकरणसम्भवात्तमाश्रमस्यैका गृहस्थाश्रमगमनमवश्यं नतु गृहस्थस्य ऋणापाकरणमाश्रमान्तरस्राध्यमतोस्य विरागस्यान्तरमेव परिव्राज्यसम्भवेतीति तात्पर्यम् । हुतहोमइति यज्ञैकदेशाभिधानेन यज्ञत्वाद्यायापत्यैऋणत्रयापाकरणमुक्तम् । जितेन्द्रियोभ्युत्थापितवैराग्य तेन जितेन्द्रियोहमिति यदि गृहस्थोमन्यते तदा तदैव परिव्रजेदन्वयथा वनवासेन जितेन्द्रियतामाप्स्येत्यर्थः । भिक्षादानवलिदानाभ्याकर्मफलपोलक्ष्यते तेन शान्तस्तत्करणासमर्थः । एतेन तच्छुको तत्कर्मवैताम्ना जिज्ञास्येति दर्शितम् । प्रेत्य वर्धते लिङ्गदेहावच्छिन्नस्तदवच्छेदस्यासौद्रवविभूवलभते ॥ ३४ ॥

(३) कुम्भूक । पूर्वपूर्वाश्रमादुत्तरोत्तराश्रमगत्वा ब्रह्मचर्यादृहाश्रमततोवानप्रस्थाश्रममनुषायेत्यर्थः । यथाशक्तिगताश्रमहुतहोमोजितेन्द्रियोभिक्षावलिदानचिरसेवयोश्चान्त परिव्रज्याश्रममनुतिष्ठन्परलोके भोक्षत्याभाद्ब्रह्मभूतज्यैर्चितशाय-प्रामोति ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्द । आश्रमाद्दानप्रस्थान्तादाश्रमतेष्व-तर्गतब्रह्मचर्याद्य-यतमतेषु हुतोहोमोबहुधा श्रौतलौकिकादिषु येन स अत परन होष्यतीत्यर्थः । भिक्षावलिपरिश्रान्त ब्रह्मचर्यं भिक्षया गार्हस्थ्ये वानमस्ययोर्वलिदानेन परिश्रान्त भिक्षारूपबलेरभिमतत्वाद्वाश्रान्त व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यमस्तीति श्रुते । तथाविधएव प्रेत्य सुखी स्यात् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दन । इयमेवाश्रमग्रामिहचिता ना-येत्याह आश्रमादिति । हुतहोम कृतसमिदाधानाग्निहोमहोम । भिक्षावलिपरिश्रान्त भिक्षाहरणवैश्वदेवबलिहरणाभ्याक्षीणदेह । आभ्याविशेषणाभ्यामाश्रमत्रयविहितकर्म लक्ष्यते । आश्रमादाश्रमगत्वा ब्रह्मचर्याश्रमाद्गार्हस्थ्ये ततोवानप्रस्थाश्रमगत्वा ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्र । भिक्षावलिपरिश्रान्त भिक्षावलिभ्यारहित सचयग्रहित हुतहोम । शिखासूत्रपरित्यागे कृतहोम एतादृश मन्त्रजेत् प्रेत्य परलोके वर्धते भोक्षगमोति । लिङ्गदेहाद्यनवल्लिन्विभुत्वभोक्षत्वएवयत्तन्नामोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोभोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य भोक्षे तु सेवमानोब्रजत्यर्थः ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथि । अपाकरणम् ऋणसंशुद्धि । मनोमोक्षेनिवेशयेत् । भोक्षशब्देन प्रव्रज्याश्रमोलक्ष्यते । तत्र आधानेन भोक्षैकफलनोच्यते । न तथाऽभ्येष्वांश्रमेषु अतोभोक्ष परिव्राज्यकेन ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । उत्तममर्थस्फुटयति ऋणानीति । मोक्षे मोक्षसाधने चतुर्थाश्रमे । अधोमजति प्रत्यवा-
योत्पत्त्या पूर्वाश्रमेऽप्यनधिकृतोभवति । नचैव ब्रह्मचर्यादेवममज्जेदनाद्गृहाद्देतिश्रुत्याविरोध तस्याः पूर्वजन्मान्यासवशा-
दित्यात्यन्तिकवैराग्यमगुरुपविषयत्वात् । तदाहदेवल यस्पैतानि ह्युमानि जिह्वोपस्थोदरगिर । सन्यसेदकृतोद्धारोब्राह्म-
णोब्रह्मचर्यवानिति ॥ यस्तुनान्यन्तवीतराग समन्दाधिकारः । तद्विषयाणिच अनपाकृतत्रयसस्यासनिषेधकमन्वादिवच-
नानि यथा भारते ॥ ऋणार्थप्राप्तित्वा च श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु । मज्जेद्य परस्थानयत्र गत्वा न शोचतीति ॥ यदुत्क-
टरागस्तद्विषयमेकाश्रम्यत्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति ऐकाश्रम्य गार्हस्थ्यरूपैकाश्रमत्वमेव रागिणायुक्त-
मित्वाचार्या । रागिणार्थाधिकृत्य गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षतः श्रुतौ विधानादित्यर्थ ॥ ३५ ॥

(३) कुङ्कुः । आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितोब्राह्मणउत्तरश्लोकाभिधेयानि त्रीण्यणानि सद्योध्य मोक्षे मोक्षान्-
तरद्वे परिम्रग्याश्रमे मनोनियोजयेत् । तान्यणानि त्वसशोध्य मोक्षचतुर्थाश्रममनुतिदन्तरकमजति ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्तः । किंच वेदाध्ययनपुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानैर्ऋषिपितृदेवानामृणान्यपाकृत्यशोषयित्वा मोक्षे सं-
न्यासे मोक्षसाधनत्वान्मनोनिवेशयेदित्यविरक्तशिक्षयान्नाह ऋणानीति । तदकरणे दोषमाह अनपाकृत्येति । अधोतरकम-
ज्जेद्व ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्येहृन्वा धानप्रस्थमरुवापिसन्धास कर्तव्योनाम्यभेत्याह ऋणानीति । ऋणानि
त्रीण्यध्ययनमजननयजनारूपानि । मोक्षे मोक्षसाधने संन्यासाश्रमे । अनपाकृत्य ऋणानीत्येव ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रीणि ऋणानि अपाकृत्य परित्यज्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । देवाधिपित्राणानि यज्ञेन देवपूजं
वेदाध्ययनेनार्थ पुत्रोत्पादनेन पेतृक एतद्व्ययमपाकृत्य परित्यज्य परिरमेत् । तुपुन त्रीणि ऋणानि अनपाकृत्य अनपा-
कृत्य मोक्षं स्वमान अधोमजति पतति ॥ ३५ ॥

अधीत्य विधिवद्वेदानुष्ठांश्वोत्पाद्यधर्मतः ॥ इत्या च शक्तितोयज्ञैर्मनोमोक्षे निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

(१) भेधातिथि । कानि पुनस्तानिऋणान्यतआह त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते । यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः
स्वाभ्यायेनाधिभ्यदिति श्रुत्यनुवादिनी स्मृतिरियम् । ननुच गृही भूत्वा मज्जेद्यवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव मज्जेदिति आ-
पाकृत्युतिरुच्यते । उत्पत्तिमात्रमाश्रयोःकमुदाहरति तत्रेद विरुध्यते अनुत्पाद्य तथा प्रजामिति । यद्येषाश्रुतिरस्ति
किंताह इदमुच्यते । प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति मज्जेदिति । ननु मज्जितेनेमानि कर्माणि कर्तव्याभ्यनयावेतिकर्तव्य
तयेत्येतन्नास्ति गृहस्थस्य त्वभिहोत्रादीनि साहकल्याणान्याभ्रातानीत्येतदभिप्रायमेतत् । येत्वेताश्रुतिमदृष्टामार्ताएव नै-
दिकाइयस्तेच गृहस्थाश्रमेण प्रत्यक्षश्रुतिविधानेन बाध्यन्ते । येच क्लीबाद्यनधिकृतविषयतया स्मृतिवाक्यानामर्थवत्ता-
वगमन्ति तेषामभिप्रायन विषय । यदि तावदाप्यापेक्षणविष्णुक्रमाद्यद्वाशक्तौ श्रौतेषु नाधिक्रियते यतस्तथा विधा-
द्व्युक्तं सपादयितुसमर्थस्तम्याधिकारश्रुतीनामर्थवत्त्वे जति न तदसमर्थमपि कुर्वतीति । यद्येव त्मानैश्वपिनैधिकस्य
गुर्वंशुनकुम्भाद्याहरणमैक्षपरिचरणम् पारिव्राजोपि न द्वितीयापमपि रात्रिमापि वसेदिति कुत पर्वन्मध्ये स्मार्तकर्मत्र मा-
धिकार उपनयनचैषामस्ति लिङ्गं ततएषाविवाहार्थनयथायथातुदरैरिति । यद्यन्पुनयनमादित्यदर्शनमभिप्रदक्षिणं-
रीयेतिष विहित यतोनामुपनीतस्यविवाहसभवेत्वात्पत्न्यात् । अतोमावच्छेदय गुरुशुश्रूषणविगुणमपि ब्रह्मचर्यमेव-
महित । ह्यविरम तु मरुतेऽनुपनेयतैव सच पतितश्च न ह्यचिदधिकृत तस्मादनधिकृतविषयपारिव्राज्यनैधिकताचेति

नमनः परितोपमादधाति । सत्य उदितहोमेन तावद्भविष्यति समुच्चयपक्षमाश्रित्य । धनपाकृत्येति निन्दवचनं न पुन प्रतिषेधएव अथवा यदाऽऽकृतदारपरिग्रहस्य प्रव्रज्यायामधिकारइत्येवमेतन्नैयम ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । ऋणरथापाकरणत्वत्पुमाह अधीत्येति । धर्मतोयथोक्तकन्यात्रिवाहादनुगमनादित्यर्थ ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । तान्येवऋणानि दर्शयति अधीत्येति । ज्ञापमानो ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवाजायते यज्ञेन देवैस्व्य प्रजयापितृभ्य स्वाध्यायेनऋषिभ्यइति श्रूयते । अतोयथाशास्त्रवेदानधीत्ये पर्वगमनवर्जनादिधर्मेण च पुत्रानुत्पाद्य यथासामर्थ्यन्योतिष्टोमादियज्ञाश्वानुष्टाय मोक्षान्तरद्वे चतुर्थाश्रमे मनोनिधाययेत् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्द । ऋणानोत्पुक्तविवृणोति अधीत्येति । धर्मतोषमंण ब्राह्मादिना विवाहेन यदिनिवेशयेदोत्तमऋत्वे-
वेत्यर्थ ॥ ३६ ॥

(५) नन्दन । उक्तमेवार्थमादरार्थश्लोकद्वयेन प्रपञ्चयति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्र । मोक्षे मोक्षसाधने सन्यासे मनो निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ॥ अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्पथ ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथि । यज्ञैराहिताग्निर्न्यै पशुसोमै ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अस्यव्यतिरेकमाह अनधीत्येति । मोक्षगार्हस्थ्ये तिष्ठन्नेव स्वाध्याये यज्ञादिपुर्णान-
यापाकरणबुद्ध्याऽपवर्तमानो ब्रह्मचर्यान्मोक्षइत्यभिमानादनुगमनादिगार्हस्थ्यनियतधर्मैः स्योनिवृत्त प्रणायामादियोगाङ्गा-
न्यनुतिष्ठन्नित्यर्थ ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूक । वेदाध्ययनपरत्वा पुत्रमनुत्पाद्य यज्ञाश्वाननुष्टाय मोक्षमिच्छन्ऋणव्रजति ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्द । विपक्षेत्वाह अनधीत्येति । उक्तानननुष्टायाधोव्रजतीत्यन्वयः । अर्थवादात्मकश्लोकद्वयम् ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्र । द्विज न सन्निधादिः तथाच श्रुति ब्राह्मणप्रव्रजतीति ॥ ३७ ॥

प्राजापत्यां निरूप्योऽसर्ववेदसदक्षिणात् ॥ आत्मन्धर्मोत्समारोप्य ब्राह्मण प्रव्रजेद्ब्रह्मात् ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथि । प्राजापत्याऽश्वर्भुवेदे विहिता तस्यां च सर्वत्वदानविहितं तर्कत्वाऽऽत्मन्धर्म समारोप्यते ।
समारोपणेपि विधिस्ततएवावगन्तव्य । सर्ववेदसदक्षिणाऽऽस्यास्तीत्यन्यपदार्थ । वेदोपनतत्सर्वदेयम् । इदमर्थं विहितं
स्वार्थिकोवा प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् । अन्येतु पुरुषमेधप्राजापत्याभिष्टिमाहुः । तत्र ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभतइति प्रथम पशु-
ब्रह्मा च प्रजापति मुखेन व्यपदेशयन्वृत्ते प्राजापत्य पुरुषमेध सर्वत्वदानमभिस्तमारोपणं प्रव्रज्याच तत्रैव विहिता ।
एवहि तत्र श्रुतिः अथात्मन्धर्मोत्समारोप्य तत्रारोपणेनादित्योपस्थात्नादपेक्षमाणैररघ्यमभिष्टियान्तदेव देवमनुष्येभ्य
स्थिरो भवतीति । येत्वात्मन्धर्मोत्समारोप्य प्रव्रज्याव्यपदिष्टा अथाह एतएव आत्मनोयज्ञात्ततस्तत्प्रमरणासर्थे दत्ता
ऽऽत्मन्धमेव समारोपता भवन्ति । अतो भार्यामरणपक्षे ब्रह्मणः नावश्या पुनर्दास्यति इति तत्र किन्तु तस्या पूर्वपरणे भार्यापे
दत्त्वादीनन्धकर्मणीति परिमितमिति वक्तव्यमिति पूर्वोपेक्षयत्यन्योन्येवेदोपेनोत्तमुपात्तमेव हीति परिहारः स्यात् ॥ ३८ ॥ -

(२) सर्वज्ञानारायण । प्राजापत्याः प्राजापतिदेवतपुरोडाशहविष्का वेदइति धननाम सर्ववेदोदक्षिणा यत्र सातया

मनु०

सर्वस्वदक्षिणामित्यर्थ । सर्ववेदेषु सर्ववेदसु । पुत्राणां च सविभजनीयत्वादवशिष्टं स्वयोभाग सर्वोदियइतिमाहम् । स-
मारोप्य यातेअपेयदक्षिणातनुरितिमन्त्रेण । ब्राह्मणइतिपदस्यानन्यपरत्वात्क्षत्रियादीनां पारिव्राज्यमरतीतिगम्यते अतए
व श्रुतिरपि ब्राह्मणप्रब्रजन्तीति । प्रकर्मण ब्रजेदपुनरावर्तनाय ॥ ३८ ॥

(३) कुट्टुक । यजुर्वेदीयोपाख्यानग्रन्थोक्तसर्वस्वदक्षिणाप्रजापतिदेवताकार्मिष्टकृत्वा तदुक्तविधिनेवात्मन्यग्नौ
न्समारोप्य गृहादित्याभिधानादानप्रस्थाश्रममनुष्ठायैव चतुर्याश्रममनुतिष्ठेत् । एतेन मनुना चानुराश्रमस्य समुच्चयो-
र्दपि दर्शित श्रुतिसिद्धाश्रपकद्वित्रिचतुराश्रमाणासमुच्चयाविकल्पिता । तथाजायालश्रुति ब्रह्मचर्यसमाप्य गृहीभवेद्दही-
भूत्वा वनीभवेद्दहीभूत्वा प्रब्रजेत् इतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रब्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्द । प्रब्रजनप्रकारमाह भेति । प्रजापत्या प्रजापतिदेवताका यजुर्वेदविहिता सर्ववेदसदक्षिणा
सर्वस्वदक्षिणा । अग्नीन श्रौतान् स्थातंच । गृहादित्याश्रमत्रयोपलक्षकं कुटीचकादिमन्यासितचतुष्टयसाधारण तत्रैकदण्डिना-
तु शिखायज्ञोपवीतवेदानात्याग सशिखवपनकृत्वा बहिःसूत्रज्यजेदिति श्रुते । सत्यागृतेसुखदु खेवेदानिमचलोकममुच-
नोकपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्यापस्तम्बोक्ते । ॐ भू सावित्रींश्रियामीत्युपक्रम्य ॐ भूमिव स्वरोयज्ञोपवीतजुहोमीत्या-
दिशौनकेनधृतं वात् ॥ ३८ ॥

(५) मन्दन । प्रब्रज्याप्रकारमाह भाजेति । सर्ववेदससर्वस्वम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्र । प्रजापत्या प्रजापतिदेवतसज्ञा इष्टं निरूप्य कृत्वा सर्ववेदसदक्षिणा सर्वं वेदोपन दक्षिणा
यस्यात्स सर्ववेदसमेव सर्ववेदसु सर्वस्वदक्षिणा आत्मनि अग्नीन् वेदानाग्नीन् श्रुत्युक्तविधानेन समारोप्य ब्राह्मणएव
गृहात्प्रब्रजेत् न तु क्षत्रियादि ॥ ३८ ॥

योऽदत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रब्रजत्यभयं गृहात् ॥ तस्य तेजोमयालोकाप्रवृत्तिं ब्रह्मवादिनः ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथि । गार्हस्थ्यनिन्दया चतुर्थाश्रमप्रशंसा । यज्ञेहि परावोहृत्यन्ते । प्ररोहपरमकाभेतनाइतिदर्शने
वृणोपधीना छेदद्वयेत तद्गतमय । तद्गृहात्प्रब्रजितस्य समारोपिताग्नीन्स्तीत्युक्तम् अभयसर्वभूतेभ्योदत्त्वेति अनेनाशु-
ष्काथावृणपलायानमनुपादानमाह । तेजोमयानित्यप्रकाशाज्ज्वास्तमयौ यथादित्यस्य न विभाष्येते यथोक्तमतऊर्ध्व-
मादित्योर्नैवोदिति नवास्तमेतीत्युपनिषत्स्वप्नेवमाहुर्बर्चासि ॥ ३९ ॥

(२) शर्वज्ञनारायण । गृहादिति ग्रामस्थितादरप्यस्थिताद्वैत्यर्थं । तेजोमयालोकाब्रह्मलोकगतस्वदेकदेशा ।
सत्यासाब्रह्मण स्थानमितिपुराणेभ्यभिधानात् । ब्रह्मवादिनोब्रह्मविषयश्रीतज्ञानवत । तेनात्मन्यसाक्षात्कृतेऽपि सत्यास-
मात्राब्रह्मलोकगमिरुक्ता ॥ ३९ ॥

(३) कुट्टुक । य सर्वेभ्योभूतारब्धेभ्यः स्थावरजङ्गमेभ्योऽभयदत्त्वा गृहाश्रमात्प्रब्रजति तस्य ब्रह्मपतिपाद-
कोपनिषत्विष्टस्य सूर्याद्यालोकहितार्हिरप्यगर्भादेर्लोकस्ततेजसेव प्रकाशामवर्ति तानामोतीत्यर्थं ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्द । तादृशे स-पाशे योदत्त्वेति फलवाद । अभय दत्त्वैत्यन्वयम् । तस्याहब्रह्मस्मात् ब्रह्मवा-
दिनस्तेजोमया स्वप्रकाशालोका ॥ ३९ ॥

(५) नन्दन । गृहनिष्कमणान्पूर्वमेव सर्वभूतेभ्योऽभयदातव्यमित्याह योदत्त्वेति ॥ ३९ ॥

यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्जोत्वद्यतेभयम् ॥ तस्य देहाद्विमुक्तस्य जयं नास्ति कुतश्चन ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथि । एषएवार्थ । पुनरुक्त । देहाद्विमुक्तस्य वार्तमानिकशरीरतस्य पततीत्यर्थ ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । एतत्पञ्चयति यस्मादिति । देहाद्विमुक्तस्य घृतस्य भयनास्ति नित्याभयत्वाद्ब्रह्मलोक-
स्य ॥ ४० ॥

(३) कुङ्कुम्ब । यस्माद्विजात्सूक्ष्ममपि भयभूताना न भवति तस्य देहाद्विमुक्तस्य वर्तमानदेहनाशे कस्माद-
पि भयन भवति ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्द । येषानोयमात्मायलोकइति श्रुते किमुवाच्यपरत्र तेजोमयालोकाइतीहैवजीवमुक्त सहाय्यह य-
स्मादिति । द्विजात् कृतसन्ध्यासात् । कुतश्चन यमाद्राजादेश्च न विभेति कुतश्चनेति श्रुते ॥ ४० ॥

(५) नन्दन । अभयमदानस्य फलान्तरमाह यस्मादिति । न केवलमिदमभयदानसन्ध्यासिनएव धर्म, किन्तु
सर्वस्थापीति सूचितम् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्र । यस्माद्विजाद्भूतानामण्वपि भय न उत्पद्यते न जायते तस्य द्विजस्य देहाद्विमुक्तस्य कुतश्चन
कस्मिन्नपि लोके भयनास्ति ॥ ४० ॥

आगारादभिनिक्रान्त पवित्रोपचितो मुनिः ॥ समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथि । पवित्रैर्मन्त्रजपैर्दमकमण्डलुवृष्णाजिनैरुपचितो मुक्त । अथवा पावनै रचष्टे । मुनिरभि-
चिद्वादि । समुपोदेषु केनचित्कामेषु स्पृहणीयेषु घृष्टभोगमादिषु यदृच्छतातो गीतादिशब्देषु सन्निहितेषु पुषादिशुवासमुपरि य
तेषु निरपेक्षो भवेत् । नैताश्चरसिन्धेन चक्षुषा पश्येन्नाकर्णयेन्नतैस्सहासोत् ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । पवित्रोपचित पवित्रैस्तपोजपादिभिर्गार्हस्थ्यकारणैरे उपचित उत्तमतानीत । मुनि
मनननिरत । समुपोदेषु सम्यग्भुक्तेषु तथाच भोगाभ्य दीभूतायावृष्णाया निरपेक्षस्तादृगच्छास्यस्य । यत्तु न जातु फा-
म कामानामुपभोगेन शाम्यतीति ॥ तस्योपभोगमात्रेण न शाम्यतीति तात्पर्यम् । धर्मपरिवाच कथममाचरेत्ति यामिनिक-
चित्पाठ ॥ ४१ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । गृहान्निर्गत पवित्रैर्दण्डकमण्डलवादिषुक्तो मुनिर्मौनो समुपोदेषु कामेषु केनचित् सम्यग्भुक्तमोपभा-
षितेषु स्वाहन्त्यादिषु विगतस्पृह परिव्रजेत् । मेधातिथिस्तु पवित्रैर्मन्त्रजपैरथवा पावनै रचष्टे मुक्त इति व्यापष्टे ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्द । पवित्रेण ज्ञानेनोपनिषदावोपचितो मुक्त । समुपोदेषु सम्यक्तया श्रुतिजनक विनोपरि यतेषु दा-
रान्नादिषु निरपेक्ष विगतस्पृह ॥ ४१ ॥

(५) नन्दन । गृहनिष्क्रमणकाले कर्तव्यमाह आगेति । समुपोदेषु गृहसचितेषु भोगेषु । परिव्रजत्परिव्रजम् ।
एतच्छिष्यकमण्डलवादेरप्युपलक्षणम् उपचितमहणात् । मुनिर्मौनानीननामन्त्रयन्मगारादिषु निष्क्रान्त परिव्रजेत्सर्ववर्ज-
यिन्वागच्छेत् ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्र । आगाराद्दहादभिनिक्रान्त पवित्रोपचितो मुनिः संपूर्णं समुपोदेषु कामेषु सम्यगनुभूतेषु
कामेषु मुनि परिव्रजेत् ॥ ४१ ॥

एकएव चरेन्नित्यंसिद्धार्थमसहायवान् ॥ सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्तथाह । एकारामतांशेन विधीयते । एकएवेत्यनेन पूर्ववत् परित्यागउच्यते । असहायवानिति धृत्यादेः पूर्वस्यापि परिग्रहो न कर्तव्यः संविद्रागद्वैषादिनिर्मुक्तस्य सर्वसमता एव भवति । अन्यथा एषएव भृत्यादिरहितकस्य तत्रैवं बुद्धिः स्यादयं मदीयानायमिति । एषएव संगोऽवापि हेतुर्गन्धात्वेपसंपत्त्यते यदा न जहाति न कचिद्वपुनादिस्तेनत्यक्तो भवति । अतो न हीयते न विपुज्यते पुत्रादिभिस्तद्विभोगदुःखानसादयति । इतरथा संगान्पुनस्त्यागो महदुःखं न तस्य कश्चिन्मिषयते सनकस्यपिदिति ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सित्त्व्यर्थं शमनार्थं । एकएवेत्यसहकारिणांमेलकेनिषिद्धे असहायवानिति तद्वर्मानुगुणतयाऽपि द्वितीयस्य ग्रहणनिवर्तयितुमुक्तम् । एकस्यैव सिद्धिरिति सिद्धिमेकस्यासहायस्य पश्यन्न हेयस्य द्वितीयस्याग्रहणान्कारिवत्त्यजति न च त्यज्यतेऽनेनेनियोगदुःखाभावउक्तः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लुकः । एकस्य सर्वसप्त्तरिह्योमोक्षावाप्तिर्भवतीतिजानन्नेकएव सर्वदापि मोक्षार्थं चरेत् । एकएवेत्यनेन पूर्वपरिचितपुत्रादित्यागउच्यते । असहायवान् इत्युत्तरस्यापि । एकाकीयदि चरति सार्कचिन्त्यगति न कस्यापि त्यागेन दुःखमनुभवति नापि केनापि त्यज्यते न कोऽप्यनेन त्यागदुःखमनुभाव्यते । ततश्च सर्वत्रानिर्भयः सुखेन मुक्तिमाप्नोति ॥ ४२ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । किंचैकइति । सिद्धिमिति सित्त्व्यर्थंमोक्षार्थं त्यक्त्याभावदेकाकिनस्त्यागान् दुःखं त्यक्तुं रूपभावाच्च न हीयते ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । अभिनिष्क्रान्तस्य धर्मानाह एकएवेति । एकस्यसिद्धिसंपश्यन्नसहायस्य सिद्धिर्भवतीति जानन्सिद्धिनजहाति ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकएव एकाकीसन्मोक्षार्थं संचरेत् ॥ ४२ ॥

अनभिरनिकेतः स्याद्दाममन्नार्थमाश्रयेत् ॥ उपेक्षकोऽशंकुसुकोमुनिर्भावसमाहितः ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रोतानाममीनांपूर्वमभावउक्तोऽनेन गार्हस्थ्यस्योच्यते । अथवा पाकपतिपथोपमद्यर्थस्य वेपथस्य शीतानिबृत्तिमयोजनस्य । निकेतोऽगृहं । पामपेकारात्रिमन्नार्थमाश्रयेत् । उतपथोऽनोरूपमे शेषकालं । एषा वैकारात्रिमि गौतमेनोक्ता तत्र यदि समयापानतदन्नाथं एव श्वेषाः । अथदूरतस्तदैकारात्रिवसेत् । द्वितीयामरण्ये सभावयेत् । उपेक्षकः अचेतनेऽपि भाषेत् कस्यैतत्त्वादिवु न तन्निजायतकुर्मान् । अथवा शरीरस्य व्याधिपतिकारं कुर्मात् । अन्येत्वंशङ्कुकइतिप्रति अस्थिरः शङ्कुकः तन्निर्घेनचित्तवृत्तिर्भयंनुपदिशति । मुनिःसपतवाभिन्द्रियः । भावेन चित्तेन समाहितः मनसा विकल्पान्वजयेत् । भावेनैव समाहितो न वाहमात्रेण ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनभिः पाकसाधनाद्यर्थमप्यपरिग्रहीता निकेतोऽगृहं तत्परिग्रहशून्योऽनिकेतः उपेक्षकः पामस्यापि भोगसाधनस्याऽभोचा असंत्यक्तः प्राणयान्नाथंमिषमसंपश्यन्नकुर्वन् । कचिदशङ्कुकइतिपाठस्तत्रान्ततन्वापवर्गसाधनेषु स्थिरमेतिरित्यर्थः । भावसमाहितोमनसा सदा समाधिपरः ॥ ४३ ॥

(४३) शंकुसुकोऽस्यपिको (क, ख, ग, द, ङ, इ, ञ, त, ल, य

=शंकुको (ग, य)

(१) मेधातिथि । अनेनाङ्गेशिताभिहिता न मरणकामयेत । नान्यतिशयत्वाभ्यांजीवित कालमेव प्रतीक्षेत य-
द्यदा भविष्यति तत्तद्देवास्त्विति चिन्तयेत् । यथा श्रुतकीर्तिर्वैश्वानरं श्रुतिगृहीत्वा कालपरिपालयति । आहरेत्सस्य मया कर्त-
व्यमिति नान्तरा विच्छेदे भूष्यलाभ । एवमसारक्षयाच्छरीरपाते मोक्षोभवत्येतेन विधिना न खेच्छाद्भूतेन ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अभिनन्देताशसेत् । काल स्वत सिद्धजीवनकालप्रतीक्षेतानुपालयेत् । निर्देशमाज्ञा ।
निर्वेशमितिपठि निर्वेश श्रुति श्रुतिशोधनावाधिमितियावत् ॥ ४५ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । मरणजीवनच द्वयमपि न कामयेतिक्तु स्वकर्माधीनमरणकालमेव प्रतीक्षेत । निर्देशयतइति
निर्देशोश्रुतिस्तत्परिशोधनकालमिवभृतक ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्द । जीव मुक्तश्चेत्तदेहस्थित्या तत्राह नेति । श्रुतक श्रुतिमुपजीव्यकर्मकर्ता सपथाका-
लयेउपरतव्यापार स्यादेवकालप्रारब्धम् ॥ ४५ ॥

[राघवानन्द । शोभेति । तेषुमासेषुशुद्धजन्तानविशेषत सत्वरण इतरेषुतेषामाहुल्पमिति भावः ॥ १ ॥]

(५) नन्दन । निर्देश भूतिम् । श्रुतकसादभ्यात्क्रियमाणकर्मफलनैरेक्ष्यमुत्तम् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्र । निर्देशोश्रुति ॥ ४५ ॥

[रामचन्द्र । येषामिति । वर्षासु चतुर्मासेषु एकत्र एकस्मिन्ग्रामे सवसेत् ॥ १ ॥]

[रामचन्द्र । असूर्यं सूर्यदर्शनमार्गं न गच्छेत् रात्रौ न गच्छेदित्यर्थ ॥ २ ॥]

[रामचन्द्र । सत्यामिति । कस्यापि अपकारिणीवाचन वदेत् । कल्काविता सपापान वदेत् । कल्कोऽम्ब्री-
शमलेनसो इत्यमर । च पुन पद्यावाचन वदेत् । चकार समुच्चयार्थं च पुन हिंसावाचन वदेत् । च पुन नृशशाभि-
धान वदेत् । तथा पशुन्यावाचन वदेत् । असत्यावाचन वदेत् ॥ ३ ॥]

दृष्टिपूत न्यसेत्साद् वस्त्रपूत जल पिवेत् ॥ सत्यपूता वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथि । चक्षुषा मार्गनिरूप्य यस्मिन्पदेशे प्राणिन पीडान गच्छन्ति तत्र पादनिदभ्यात् । सत्यावाचवदे-
दिति सिद्धे पुतपहणसत्यशब्दस्योपलक्षणतादर्शयति । तेनापविद्ध भवति । मनसा पूतोमन-पूत सदा स्यात्परद्वेषाभि-
ध्यानादि न कुर्यात् ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । दृष्टिपूत दृष्ट्या पवित्रत्वेन पदिनिधानस्थानयदाज्ञात भवतितदेत्यर्थं क्रियाविशेषणचे-
त्त्वं । वस्त्रपूत वस्त्रेणोत्पूयापनीतजन्तुजातम् । सत्यपूता सत्यार्थत्वेन शुद्धा । मन पूत मनसा समीचीनत्वेन ज्ञातम् ॥ ४६ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । केशास्व्यादिमरिहारागं दृष्टिशोधितभूमौ पादौ क्षिपेत् । जलेषु शुद्धजन्वादिवारणाभं वस्त्रशो-
धितजलपिवेत् । सत्यपवित्रावाचवदेत् । ततश्च मोनेन, सद् सत्यस्य, विकल्प श्रुतिपिद्धसकल्पशून्यमनसा सवदा
पवित्रात्मा स्यात् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्द । किंचो दृष्टीति । भूतानामनुकम्पायै दृष्टिपूतमित्यादिचतुष्टयम् । अयासादपि यद्दृश्यते तद-
व्यामानि रिक्रान्तातिमन पूतता । परद्वेषानभिलाषिता वा प्रतिपिद्धसकल्पशून्यता वा योगान्निरुद्धतावा ॥ ४६ ॥

अतिवादास्ति तिक्षेत नावमम्येत क चन ॥ न चेम देहमाश्रित्य वैर कुर्वीत केनचित् ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथि । शास्त्रमतिक्रम्य प कश्चिद्वदति सांतिवाद अभियात्रोश । तितिक्षेत क्षमैस नच मनसा

क्रुध्येदित्यतोवक्ष्यत्याक्रुष्टः कुशलं वदेदिति । अनेन मनसः क्षोभोविनिवार्यते न कुशलशब्दाभिधानं विधीयते । तदाहि मिथ्यावादी स्यादन्यद्बुद्धयेऽप्यनु वाचा वदन्नावमस्येतेति । अवज्ञानं कस्यचित्कुर्यात् गुर्वादिपूजनं नातिक्रामेत् । न च-
मंदं हं यदि कश्चित्महरेच्छरीरे तेन सह वैरकुर्यात् । किमनेन मे शरीरेण नष्टेनानष्टेन वा तेजोमयं शरीरं भवत्विति ध्या-
येत् ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिवादानतिक्रमवादानिष्टभाषणानि तितिक्षेत क्षमेत् । इमं देहमाश्रित्य एतद्देहसंबन्ध-
नोन्साहेनात्मानत्वाश्रित्य दुःखसाधनैरधर्माद्यैः योगविप्रकारिभिश्चराक्षताद्यैर्वैरविरोधीत्यनेन दार्शितम् ॥ ४७ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । अतिक्रमवादान्परोक्षासहेतु न कंचित्परिभवेत् । नेमं देहमश्रित्याध्यायतनमाश्रित्य तदर्क-
नचित्सह वैरकुर्यात् ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचातिवादानन्येनोक्तसहेतेत्याह अतिवादानिति । देहनिमित्ततद्रक्षार्थम् ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । इमं देहं विनश्वरमितियावत् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिवाद् अनिष्टभाषणं तितिक्षेत सहेत् ॥ ४७ ॥

क्रुध्यंतं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥ समद्वारावकीर्णां च न वाचममृतां वदेत् ॥ ४८ ॥

(१) भेदातिथिः । समद्वाराणि च धर्माथौ धर्मकामवर्थकामौ कामाथोकामममौ अथ धर्मोचिवर्गइति अत्राऽवकी-
र्णाविक्षिप्तामेतद्विषयान् वाचववेदमृतां भेदाश्रयत्वादेतेषां भेदस्य सर्वस्यासत्यत्वाद्मृतामित्युक्तम् । किंतु हिंसाश्रयामि-
व वदेत् । अथवा सम शीर्षण्याः माणास्ते वाचोद्वाराणि अथवा पट्टिन्द्रियाणि बुद्धिः समीची एतैर्गृहीतेष्वर्थेषु वाक्प्रवर्तते
समविभक्त्यइत्यप्ये ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समं तु द्वारेषु कारणेषु चक्षुस्त्वक्श्रोत्रमाणरसनानोर्हंकारेषु अवकीर्णां विक्षिप्तां वाचं
तद्विषयेषु विक्षिप्तत्वात् । एतेन चक्षुरादिगृहीतेषु विषयेषु वाचमुच्चारयन्मृतां वदेदित्यर्थः । बुद्धेस्त्वप्यवसायत्वाभारापाह-
काराद्भेद विवक्षयासतेत्युक्तम् ॥ ४८ ॥

(३) कुङ्कुम्बः । सजातक्रोपाय फलैचित्मतिक्रोधं न कुर्यात् । निन्दितभ्यामप्येन वाचं भद्रां वदेत् ननु निन्देत ।
समद्वारावकीर्णां प्रतिचक्षुरादीनिष्यञ्च बहिर्बुद्धिन्द्रियाणि मनो बुद्धिरित्यन्तःकरणद्वयम् । वेदान्तदर्शन एतैर्गृहीतेषु चेषु वाचापष्टे-
रेतानि समद्वाराणीत्युच्यन्ते । एतैरवकीर्णां निक्षिप्तां तदृहीतार्थविषयां वाचं न वदेत् किन्तु समद्वारावकीर्णां विषयां वदेत् । ननु मनसैव
ब्रह्मोपास्यते । ब्रह्मविषयवस्तुस्वारणमपि मनोऽस्यापारः तत्कर्मसमद्वारावकीर्णत्वविशेषेऽपि ब्रह्मविषयां वदेदित्यप्यप्यविषयान्
वदेदितित्युच्यते । उच्यते । अतएवानुत्तमितिविशेषयति । अमृतमसत्यविनाशीति यावन्नाद्विषया वागप्यमृतोच्यते ।
तेन विनाशिकार्यविषयां वाचं नोच्चारयेत् । अविनाशिकार्यविषयां प्रणवोपनिषदादिरूपां वदेत् । गोविन्दराजस्तु धर्मो-
र्थकामो धर्मार्थवर्थकामौ धर्मार्थकामा इत्येतानि समवाग्विषयतया वाक्प्रवृत्तेर्द्वाराणि तेष्ववकीर्णां विक्षिप्तां सर्वैरप्यभेदस्या-
सत्त्वात्तद्विषयमसत्यरूपां वाचं वदेत् । अन्ये तु समप्रवृत्तयेव वाग्विषयत्वात्समद्वाराणि तेषां भेदादिनाशिविनाश-
सत्यनया तद्विषयां वाचमसत्यां वदेत्केवलं ब्रह्मविषयां वदेत् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्द । आकृष्ट परेण तमाकरोष्टार । समभिश्चक्षु श्रोत्रत्वग्निष्ठाघ्राणमनोबुद्धिभिरिन्द्रियैरवकीर्णान्त-
त्तप्रयविपयिणीअतएवानृतामनृतविषयत्वात्तेरुंहातेर्यै वाक्प्रवतते यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति श्रुते । फ्रतच
मनृता वाणी तद्दिन्द्राक्षसा अनडक्त सर्वैन्द्रियक्षाभकारिणीतावाचन वदेदिति । सत्यस्य सत्यामन्यादिसत्यब्रह्म तद्विषयि-
णीवाचकुर्यादिति मौनकुर्यादिति तात्पर्यार्थं ओमित्येवध्यायत्यथात्मानमयावाचोविमुञ्चथेग्योदिश्रुते ॥ ४८ ॥

(५) नन्दन । बोध्यैषवससाय प्रथम आहकारिकोभमानाद्वितीय मानससकल्पस्मृतोय पञ्चोद्भयनिवृत्तिरूपमा-
लोचनपञ्चकपञ्चइत्येषैवाचोद्वाराणिनिर्गमनमार्गावाचोनिमित्तानीतियावत् । अष्टद्वारावकीर्णावाहूमन्याध्यवसायसहि-
तत्वात् । अहकारादिसमह्वावकीर्णावाक्सत्याध्यवसायरहित वात् । तानवदेत् स्वयमनभ्यवसिततत्र ऽ परस्मै न वदेदि-
त्यर्थं । परमार्थं कामोधर्माधीधर्मकामावर्थकामोधर्माशंकामाभेतिथे केचित्समह्वाराण्याहुस्तेपापदेऽत्रमर्थं । मोक्षाभि-
तामव वाचवदेत्त्रिवर्गात्रितामिति । अपरे समह्वाराणि समविभक्तयइति ध्याचक्षते । चक्षुषी चोत्तिके श्रोत्रे आस्यचे-
त्यन्ये ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्र । आकृष्ट कुशलशुभभवेत समह्वारावकीर्णा चक्षुस्त्वक्श्रोत्रघ्राणरसनानोहकोरेषु विवक्षितो
तद्विषयाधीना वाचमनृतान वदेत् ॥ ४८ ॥

अव्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिपः ॥ आत्मनैव सहायेन सुखार्था विचरेदिह ॥ ४९ ॥

(१) भेद्यतिथि । आत्मतत्त्वप्रतिबोधापादनपरमेकायत्वमध्यात्म तद्वदित्तदर्थं चिन्वापरआसीत । निरपेक्षइत्युक्ता
नुवादाविषयाभेधोधर्मभेद्योनुदानार्थं । निरामिपानि स्पृह । मासमामिपम् । तेनस्पृहालक्षयित्वा प्रतिषेधस्तत्रातिशयवती
माणिनास्पृहा । अन्यत्रागुक्तमेव ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञाचार्यण । अध्यामरतिरात्मविषये दृढरति । सुखार्था नित्यसुखार्था ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लुक । आत्मानब्रह्माधिकृत्य रतिर्मयसोऽध्यात्मरति सर्वदा ब्रह्मध्यानपर आसीनइति स्वस्तिका-
दियोगामननिष्ठ निरपेक्षोदण्डकमण्डव्वादिष्वपि विशेषापेक्षाशून्य निरामिप आमिपविषया तदभिलापरहित आत्मना-
देहनैव सहायेन मोक्षसुखार्थाह ससारे विचरेत् ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्द । अतएवाध्यात्मरति आत्मानमधिकृत्यप्रवर्ततेऽध्यात्मतस्य ध्यानतद्वाचकशब्दोवा । आत्मा
वारे द्रष्टव्योत योम तद्योनिदिध्यासितव्यइति तत्रैव रति श्रद्धायस्यसतथा । निरामिप आमिपविषय मनोमत्स्याकर्ष-
कवान्त हेतु आमनेवदेहन परमात्मना वा शरीरसुखार्था मोक्षसुखान्नेषी वा ॥ शारीरकेवलकर्म कुर्वन्नामोति किल्बि-
पमित्युक्त ॥ ४९ ॥

(५) नन्दन । ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि विषयात्मनोऽहकारोबुद्धिरत्यन्तजीव परमात्मा चेतिपङ्क्तिरातिरध्या-
त्मम् । एकपवचरेर्द्धमिपयत्रासहायत्वस्य प्रतिपादितत्वादासीनोऽध्यात्मरतिरस्यात् विचरश्च परमात्मपर स्यादि-
त्यर्थं ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्र । निरामिपो निष्प्रतिग्रह ॥ ४९ ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राद्भवियद्या ॥ नानुशासनवाटाभ्यां शिक्षा लिप्सेन कर्हिचित् ॥ ५० ॥

(१) भेद्यतिथि । उन्पातौदिव्या तारक्षभोमासपरागणहोदयकेतूदयदिग्दाहावनिचलनादयस्तत्कल्पन कथ-
येद्भिक्षालिप्सया । निमित्तगृहादौ रिशत्यादि । नक्षत्रविधायकलौकिकार्कण्यायापानसत्रमित्यादि । अद्भविद्या ह-

स्तलेष्व्यादिलक्षणम् । अनुशासनं राक्षस्तत्कृतीनां एवं कुर्वन्तुं एतेन सन्धिनेन विप्रहृदंत्वया किमिति एतन्निद्रकिन् करोमिति वादोऽभिमानहेतुकः शास्त्रार्थविमतिपत्तौ साधनदूषणाद्युपन्यासः ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्पातल्लकापातादिरशुभसूचकः निमित्तमुल्लादिचिह्नितशुभसूचकं ताभ्यां तत्सूचनीयोपदेशेन । नक्षत्रविद्या नक्षत्रगुणदोषज्ञानं अद्भविद्या व्याकरणादिवेदाङ्गज्ञानं । अनुशासनं वेदाभ्यापनादि वादो विग्रहकथां कृत्वा जयः ॥ ५० ॥

(३) कुङ्कुमः । भूकम्पाद्युत्पातत्रक्षुःस्पन्ददिनिमित्तफलकथनेनाद्याश्विनीहस्तरेखादेरीदृशं फलमिति नक्षत्राद्भविद्या ईदृशो नीतिमार्गद्वयं वर्तितव्यं अनुशासनेन शास्त्रार्थकथनेन च कदाचिन् भिक्षां लब्धुमिच्छेत् ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । एतादृशस्य भिक्षोरुपाधिनिराह नेति । नचोत्पातनिमित्ताभ्यां उत्पातो भूमिकम्प. चक्षुरादिरूपद्वेनिमित्तं तयोः फलकथनेन नक्षत्रविद्या ग्रहसंचारादिनिर्णयः अद्भविद्या व्याकरणादि ताभ्याच । नानुशासनवादाभ्यामनुशासनमुपदेशः वारश्छलवितर्कत्मकः ताभ्यामपि न भिक्षां लिप्सेत कर्हिचिदत्यन्तकष्टदशापामपीत्यन्वयः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । उत्पातोऽद्भुतम् । निमित्तं वायसस्वरादिः । नक्षत्रविद्या ज्योति.शास्त्रम् । अद्भविद्या सामुदिकम् । चिकित्सावा । अनुशासनशिष्यपरिग्रहः । वादस्तर्कः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । नक्षत्राद्भविद्या ज्योतिर्विद्यया प्रदृष्टया अनुशासनवादाभ्यां वेदाभ्यापनकगम्यवर्तिताभ्यां न भिक्षां लिप्सेत ॥ ५० ॥

न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ॥ आकीर्णं भिक्षुकैर्बान्धैरागारमुपसंभजेत् ॥ ५१ ॥

(१) मेघातिथिः । आकीर्णं मत्र बहवोन्नतभाप संघटितास्तन्नेदं भिक्षार्थवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तापसैः ब्रतस्थैः अन्वार्थं वने प्रदिः प्राग्मेवापविष्टै.मालणैः तदर्थैर्भिक्षार्थिभिर्विद्वैः । तथान्यैः पापण्ड्यादिभिः पूर्वोक्तव्यतिरिक्तैर्भिक्षुकेः आकीर्णं व्याप्तं नोपसंभजेत् तेषामिवोपरोपमया ॥ ५१ ॥

(३) कुङ्कुमः । वानप्रस्थैरन्यैर्वा ब्राह्मणैर्भक्षणशालैः पक्षिभिः कुङ्कुरैर्वा व्यामंग्रहभिक्षार्थेन प्रविशेत् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । सोपि श्वादिभिराकीर्णंग्रहभिक्षार्थं न गच्छेदित्याह नेति । तापसैर्विरज्वानप्रस्थैः ब्राह्मणै. ब्रह्मनिष्ठैः भिक्षुकेः सन्यासिभिः अन्यैः चतुर्वर्ण्यसाधारणदुःप्रियैः आक्रान्तागारं भिक्षार्थसंग्रहणी नोपसंभजेदित्यावयवः ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तापसादिभिराकीर्णं आगारंग्रहं नोपसंभजेत् । वयोभिः पक्षिभिः शुकादिभिः अन्वैर्वाभ्यांशान्दिभिः आकीर्णम् ॥ ५१ ॥

कृमिकेशनरवश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ॥ विचरेन्नियतोनित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ ५२ ॥

(१) मेघातिथिः । पात्राणि वक्ष्यति । दण्डादयः विदण्डी हि सः । कुसुम्भः कमण्डलुः न महारजनम् । उत्तर-श्लोकापत्त्यायः प्राग्वहितएव ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नीपकेत्यादिनांतिमांसि क्षौरादिकर्मणा । इति कृमिकेशनरवश्मश्रुतिनाशरंजन्मपद

उन्निमात्रपरम् । छेदमच सुरेणैव केशाना स्फुट्यन्तरदायानात् । पात्री भिक्षापात्रवान् । दण्डी एकेनत्रिभिर्वा । कुसुम्भ
कमण्डलु । नित्यविचारेन्नेकत्र तिष्ठत् ॥ ५२ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । कुम्भकेशानाम्भक्षुर्भिक्षापात्रवा दण्डीकुसुम्भ कमण्डलुस्तद्युक्त सर्वपाणिनोऽपीडयत्सर्वदा परि-
श्रमेत् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्द । ऋतुसन्धिषु वापयेदिति श्रुतिमाश्रित्याह कृमेति । कृमानि उन्नानि केशादीनि परय स ।
कुसुम्भ कमण्डलुरुदकाधार सच मृदादिविकार मृत्पात्रअल्पुपात्रदासपात्रचेति श्रुते । भिक्षापात्र त्रिदण्डिनामेव नैकद-
ण्डिनाम पाणिपात्रमुदरपात्रवेतिश्रुते ॥ ५२ ॥

(५) नन्दन । कुम्भरुत्तगुप्तमितिधावत् । केशाम्भक्षुप्रहणादपतोरामत्रपननिषेध । पात्रभाजनतद्वात्पात्री । कुसुम्भ-
वान्कुसुम्भकर ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्र । कुसुम्भ कमण्डलु तद्वान् ॥ ५२ ॥

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्ब्रणानि च ॥ तेषामग्निः स्त्रुं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अतैजसानि सुवर्णघघटितानि पात्राणि भिक्षापात्रजलस्यच निर्ब्रणान्यथिष्ठद्राणि ।
अद्विरम्भारेण चमसानामिव निर्लेपत्वे स्वेपसभवेतु तदपनयोऽपि द्रव्यान्तरेण कार्यइतिपात्रम् ॥ ५३ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । सौवर्णादिवर्जितानि निर्ब्रणानि भिक्षोर्भिक्षापात्राणि भवेयु । तथायम ॥ सुवर्णरूप्यपात्रे-
पुनाषकास्पायंसपुत्र । गृह्णन्निर्ब्रणानधर्मोस्ति गृहीत्वा नरकवज्रेत् ॥ तेषाच यतिपात्राणाजलेनैव तु शुद्धिं यज्ञेचमसाना-
मिव ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्द । किंच अतैजसानीति । निर्ब्रणानि निर्ब्रणानि । तेजसेतु ॥ सुवर्णरूप्यपात्रेषु नाश्रकास्या-
यस्यु च । भिक्षादवा न धर्मोस्ति गृहीत्वा नरकवज्रेदिति यमवचनात् । तैजसपात्रास्तीरिति । तत्र भक्षणे न दोष ।
यानभामभज मुनिरितिस्मरणात् । अद्विरिति । गोवालच्छेददाहानास्नातकादिपात्रे प्रामाणान्निवृत्त्यर्थं चमसानायहाणाच
शुद्धिं प्रक्षालनेनचेत्युक्ते ॥ ५३ ॥

(५) नन्दन । अतैजसा यलोहमयानि । शौचभोजनरुत्ते ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्र । तस्य यते अतैजसानि अधानुकानि तेषा पात्राणा अग्नि शौच प्रक्षालन स्फुटम् ॥ ५३ ॥

अलावु दारुपात्र च मन्मय वैदल तथा ॥ एतानि यतिपात्राणि मनु स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । वैदल वशादिविदलकृत । यतिपात्राणि भिक्षार्थजलाश्रयं च ॥ ५४ ॥

(३) कुङ्कुम्भ । तापेवदर्शयति अलावुमित्यादि । अलावुदारुशृत्तिकवशादिविदलनिर्मितानि यतीनामभिक्षापात्राणि
स्वायम्भुवोमनुरवदत् । वैदलतस्त्वक्निर्मितमितिगोवि दराज ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्द । अतैजसानील्युर्नविकृणोति अलावुमिति । वैदल वशापवात्मक विशिष्टपत्रनिर्मितत्वा ॥ ५४ ॥

(५) नन्दन । वैदलवेषुदलनिर्मितम् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्र । वैदलवेषुदलम् ॥ ५४ ॥

एककालंचरेद्वैक्षण न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ जैक्षे प्रसक्तोहि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथि । भैक्षकार्यस्य भोजनस्यैककालता विधीयते न पुनर्भक्षणरक्षणस्यैव । द्विभोजनप्रतिषेधोऽपि सहितस्तत्र सञ्चारित्वा द्वितीयस्मिन्काले शेषयित्वा न भुञ्जीत तदर्धभोजनप्रतिषेध । अतएवाह न प्रसज्जेत विस्तरइति । द्वितीयभोजनाभितया हि विस्तर प्राप्नोति । एकारामस्य न शृत्यार्थेन भैक्षविस्तरइति हेतुबुद्ध्याऽहो जनेषु सी-
हित्यनिषेधति ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । विस्तरे विस्तारे भिक्षाबहुत्वे न प्रसज्येतैककालचरन्पि । प्रसक्तिनिषेधाद्द्वैवादिभा-
सौ दोषाभाव । विषयेषु रूपादियु आकाङ्क्षायाऽवकाशत्वात् न प्रसारत् ॥ ५५ ॥

(३) कुड्क । एकवारमाणधारणार्थं भैक्षचरेत् । तत्रापि प्रचुरभिक्षाप्रसङ्गं न कुर्यात् यतो बहुतरभिक्षाभक्षणप्रस-
क्तोयति प्रधानधातुब्रह्मया रूपादिविषयेष्वपि प्रसज्जेत ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्द । भिक्षाकालस्य नियममाह एकेति । बहुभिक्षणे बहुवारभिक्षणे च दोषमाह भैक्षइति । विषयेषु
स्त्रीभोगाद्यनर्थेषु ॥ ५५ ॥

(५) नन्दन । विस्तरे भिक्षाबहुत्वे ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्र । विस्तरे भिक्षाविस्तरे न प्रसज्जेत न ससक्तो भवेत् ॥ ५५ ॥

विधूमे सन्नमुसले व्यहारे भुक्तवज्जने ॥ एते शरावसंपाते भिक्षा नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथि । भुक्तवन्तो जनायस्मिन्काले सभुक्तवज्जने । एवविधूमादयोपि । शरावाणां संपातउच्छिष्टानां
भूमौत्याग संपदाऽतीतो भवति । सर्वेष्वेतेन प्रथमे पाककाले भिक्षादानावसरोनिवृत्तोपदा भवति तदा भिक्षितव्यमित्याह
विधूमइत्यादिना द्वितीयपाकप्रवृत्तिमाह । सन्नमुसलाऽवघट्टनानिवृत्ता स्थापिता ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । विधूमइति न पाककालइत्यर्थः । सन्नमुसलइति न पाकार्थं न निष्पादन काले । व्यहारे
न पाकनिष्पत्यनन्तरकालएव । भुक्तवज्जने न भुञ्जानिषु । वृत्ते शरावसंपाते भुक्तवत्पि जनेषु न भिक्षुकेश्योभिक्षा
यादीयमानायाशरावसङ्घट्टाद्ये वर्तमानइत्यर्थः । एतेन तत्तदुत्तरकालप्रतीक्षणासंभवे तत्तदव्यवहितपूर्वकालभैक्षपरण
नियमउक्त । मुख्यभिक्षाकालप्रतीक्षायाचापर्युषितात्पि पर्युषितमप्याददीतेतिगम्यते ॥ ५६ ॥

(३) कुड्क । विगतपाकधूमेनिवृत्तावहननमुसलेनिर्वाणपाकाद्वारे गृहस्थपर्यंतभुक्तवज्जनेन तदशरावेषु स्थ-
क्तेषु सर्वदा यतिभिक्षाचरेत् । एतच्च दिनशेषमूर्तव्ययरुपसाया होपलक्षणम् । तथाह याज्ञवल्क्य । शरमत्तशरेऽप्य-
सायान्हेनाभिसंधित ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्द । एककालेपि शरावदिनवर्तयन्माह विधूमत्यादि । गतपाकधूमे सन्नमुसले निवृत्तावघातमुस-
व्यहारे पाकाद्वारनिवृत्तौ भुक्तवज्जने गृहस्थस्यापि भोजननिवृत्तौ वृत्ते शरावसंपाते परिवेषणनिवृत्तौ । एतेष्वपर्यंतकालसु
दाययोरननुगमात् पटकालैकभोजनेतत्पर्यंत तदाह याज्ञवल्क्य ॥ अत्रमत्तशरेऽप्यसायान्हेनाभिसंधितइति । इदमर्थ-
याचितपरतश्चमापुकरअसकृमतात्कालिकोपपन्नमिति त्रिविधं । असकृमकरपात्रमिति त्रिसदं । अयाधिनार्द्धवध-
प्राक्कणोत्तमयाचितमिति । प्राक्कणोत्तनिर्मात्रेण अत्र तु दातुं नुरोधाऽपारानियमोऽयाचितमित्या ॥ ५६ ॥

(५) नन्दन । भक्षणे कालनियममाह विधुमइति । विधूमत्तदिविशेषेणैपरकाल्या नोत्पद्यते ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । वैराग्यविना नमोसंज्ञेति वैराग्योपायमाह अवैति पञ्चभिः । अवैक्षेत शास्त्रादष्टोपपत्तिभिः । कर्मदोषेति कर्म पुण्यापुण्यं दोषोरागादिः तद्ब्रह्मवागीर्जन्मानि । निरये असिपञ्चादिरके यातना असंसृष्टुःखं यमक्षये यमपुराणम् ॥ ६१ ॥

(५) चन्द्रनः । यातनानरकपतनात्पूर्वमेवानुभवितव्यःपीडाविशेषः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वक्ष्यमाणगतागतीरवेक्षेत । यमक्षये यमलोकं ॥ ६१ ॥

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथा ऽप्रियैः ॥ जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । अवैक्षेतिति क्रियापदसंभवात् द्वितीया । प्रियाः पुत्रादयोवाग्धवास्तौविद्योगोपायकाले मृतेः । अप्रियैः शत्रुसंग्रहगमनादिभिः संयोगः । जरया चतुर्भिः वयस्य वरथा विधेयो जरा तयाभिभवनं शरीराकारान्नाशः । अशक्तिः इन्द्रियवैकल्यासासंवासादि व्याधिबाहुल्यं सर्वेषामकाम्यता उपहास्यतेत्यादिज्वराभिभवः । व्याधिभिः प्राणपरिजरा उपपीडनं केषांचित् । अथ महती मृणा एवस्थितस्यापि भवति एवैर्तां ह्ययममतीकारो निश्च्युत्पद्यते ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । इष्टपुत्रादिविद्योगनिर्णहसकादियोगंजराभिभवनं व्याध्यादिभिश्चोपपीडनं कर्मदोषसमुद्भवमनुचित्तयेत् ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचात्र विप्रयोगं वियोग प्रियैः पुत्रादिभिरिहामुत्राऽप्रियैः । शात्रवादिभिः ॥ ६२ ॥

(५) चन्द्रनः । अवैक्षेतित्यनुवर्तते ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ससारस्वरूपमाह विप्रयोगमिति चतुर्भिः । जरयाचाभिभवनं जरया वलीपल्लिताद्याभिभवैरुपविपर्ययं अवैक्षेत पश्येत् । व्याधिभिः उपपीडनं अवैक्षेत । प्रियैः पुत्रादिभिः अप्रियैः चौरव्याघ्रादिभिः ॥ ६२ ॥

देहादुक्तमणं चास्मात्पुनर्गमं च संभवम् ॥ योनिकोटिसहस्रेषु सूतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । शणानामुत्क्रमणमन्तर्विच्छेदः दुःसहा च प्राणपीडा । गर्भं स भवः । तत्र नानाविधदुःखं इन्द्रियाणामनुद्देशक्रमाद्भवतः कुक्षिस्थस्य मातृसर्वाधिनाऽऽहारेण अतिशीतोष्णेन हीनातिमारेण चोक्ता पीडा । योनिकोटिसहस्रेषु सूतीः शरणानि प्रमास्तित्यवैतकमिणीकपतद्भवाद्याः क्षेत्रज्ञस्य । ननु च विभुरन्तरामेव्यपति मित्यश्च तस्य सकलजगद्व्यापिनः कुत उक्तमणं क्वच योनिसरणं स भवोपि गर्भं नित्यस्यानुपपन्नः उच्यते अस्ति केषांचिद्दर्शनं यथायमन्तः शरीरमंगुष्ठमात्रं पुनपरितृष्टति तन्प्राप्तनोबुध्यहंकारात्मकः सभावन्तसारमेति धर्मस्तस्य चोपचितस्य नैतन्व्यशक्तिर्गर्भो भवति । अतस्तदीयधर्माऽन्तरात्मन उपचरन्ति । अथवा तस्य भावाद्यो येषां प्राणान्तरात्मनोऽप्युच्यन्ते । एवं संभवोपि इष्टव्यं पुनश्चेताद्वादेशे च यामः किं बहुना ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमणमात्मनः । योनिर्जातिः । सूतीः संसरणानि ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्मादिहादस्य जीवात्मन उक्तमणं तथा च भर्माभिर्दिग्भारोगपतितस्य ज्ञेयमादिदीपनिरुद्धकण्ठस्य महतीवेदनां गर्भं चोत्पत्तिदुःखबहुलां श्वश्यालादिनिरुद्धजाति योनिकोटिसहस्रगमनानि स्वकर्मबन्धान्यनुचित्तयेत् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्मान् स्फुटदेहात् । सूतीर्जन्मानि अन्तरात्मनः । इन्द्रदेहस्य अवैक्षेतित्यनुपपन्नः ॥ ६३ ॥

(५) चन्द्रनः । इष्टितः संसृतिः । अन्तरात्मनो जीवस्य ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । असादेहात् प्राणभाण्डात् । क्रमणं निष्क्रमण अवेक्षेत । अभ्यन्तरात्मनः जीवस्य सूती-
गती-जन्मानि योनिकोदिसहलेषु अवेक्षेत तद्यथा स्वशूकरखरोरगाद्यनेकजातिषु जन्मानि पश्येदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ॥ धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मात्प्रभव उत्पत्तिः । दुःखेन योयोगः पीडानुभव । धर्मउत्कलक्षणोय पदार्थस्तत सुखे-
नाक्षयेन सयोगः । एतदप्यन्यपारिव्राज्यच मुखोधर्मइत्येभिप्रायः ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मार्थप्रभवं धर्मरूपार्थादर्थ्यमानादनुशीयमानात्प्रभूत तत्र प्रवृत्तल्यातं सुखसंयोगं स्वर्गा-
दौ तथानिवृत्ताधर्मादक्षयसुखसंयोगमिति धिवेकः ॥ ६४ ॥

(३) कुम्भूकः । शरीरवताजीवात्मनामधर्महेतुकदुःखसम्बन्धधर्महेतुकोऽर्थाब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवमोक्षलक्षणमक्ष-
यं ब्रह्मसुखसंयोगचिन्तयेत् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मार्थप्रभवमिति धर्मप्रभवोर्थायः ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवमोक्षलक्षणं अन्यसुखस्य मुरयत्वा-
क्षयत्वानुपपत्तेः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । धर्मानुष्ठानज्ञानमेवप्रधान न लिङ्गमित्याह अधर्मेति ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधर्मप्रभव अधर्मस्य उत्पन्न अवेक्षेत् । धर्मार्थयोः प्रभवअवेक्षेत ॥ ६४ ॥

सूक्ष्मतां चान्वेक्षेत योगेन परमात्मनः । देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । योगश्चित्तवृत्तिर्यैश्च यथा पतञ्जलिना दर्शित तेनात्मनः क्षेत्रज्ञस्य सूक्ष्मतामन्वेक्षेत शरी-
रादौ प्राणादीनावात्मबुद्धिः कर्तव्या । किंतिहि योगेन ज्ञानातिशयेन सर्वेभ्यएतेभ्योऽर्थावहेस्तत्वेभ्योऽर्थातिरिक्तो-
द्भवइत्येवपरमेतत् । ननु स्थूलादिकल्पाआत्मनस्सन्ति । यथा चोत्तमेषु देवादिशरीरेष्वस्योपपत्ति । शरीराधिष्ठा-
तृया फलोपभोगः सर्वगतस्यापि सतः एवमधमेषु तिर्पकमेतपिशाचादिवु । एकत्वपक्षे परमात्मविभूतयएव क्षेत्र-
ज्ञादिति । अतःपरमात्मनोगतीरन्ववेक्षेतेत्युक्तम् ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योगेन ध्यानेन । सूक्ष्मतामिति यत्नाधिगम्यतामवेक्षेत सदा चिन्तयेत् तेनहीनाभ्यासमभ्ये-
विच्छिनत्ति । उपपत्तिमुत्पत्तिम् ॥ ६५ ॥

(३) कुम्भूकः । योगेन विषयान्तरचित्तवृत्तिनिरोधेन परमात्मनः स्थूलशरीराद्यपेक्षायां सर्वान्तर्यामिन्त्वेन सूक्ष्म-
तानिरवयवतांत्त्यागादुत्कृष्टापरएषु देवपश्वादिशरीरेषु जीवानांशुभारुभक्तभोगार्थमुत्पत्तिमिषानमनुचिन्तयेत् ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सूक्ष्मतामिति । योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन । परमात्मन सूक्ष्मतानिरवयवतासाधत्तां ।
उत्पत्ति घटाकाशवदभ्यासवशात्तत्पतीतिम् । उत्तमेषु देवादिवु अधमेषु पश्वादिवु उत्तमाधमेषु नृत्त्वपि ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्सारस्वरूपापेक्षानन्तरकिंकार्यमित्यतआह सूक्ष्मतामिति । योगेन योगाभ्यासेन परमात्मनः
सूक्ष्मतां दुर्ग्रहतामवेक्षेत ॥ ६५ ॥

दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ॥ समः सर्वेषु भूतेषु नलिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ६६ ॥

(६६) दूषितोऽपि=भूषितोऽपि (क, ग, घ, च)

=गृहस्थोऽपि (ख)

(६) रामचन्द्र । श्रावसपातिवृत्ते निवृत्ते प्रक्षालितेत्यर्थ । एतादृशे कालेयतिर्भिक्षाचरेत् ॥ ५६ ॥

अलाभे न विपादी स्याद्भाभे चैव न हर्षयेत् ॥ प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथि । ईदृशे काले कुतश्चिन्न लभ्यते तदा विपादश्चित्परिवेदेन प्रहीतव्य । एभालाभयोर्हर्षवि-
पादी न घासौ भाणमात्रिको पाणधारणार्थं मात्रा परिमाणभैक्षस्य । अनेनैतद्वर्षयति भैक्षासभवे प्राणयात्रा मूलफलमू-
लेदकादिभिरप्यन्यपरिगृहीते कर्तव्या मात्रा पाचदण्डादि तत्र सद्म प्रत्यनेनोपाञ्जनम् । ततोविनिर्गतेनिवृत्त अकाम-
इतियावत् ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । प्राणयात्रिकमात्र प्राणस्थित्यर्थमात्रपवृत्त । मात्रा परिच्छद कम्बलादि तत्र सद्माद्विनि-
र्गतोबहिर्भूत ॥ ५७ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । भिक्षादेरलाभे न विपीदेत् लाभे च हर्षं न कुर्यात् । प्राणस्थितिमात्रोपचितान्नपोजनपरं स्यात् ।
दण्डकमण्डुमात्रास्यपीदमशोभनंन्यजामीदृशचिरगृह्णामीत्यादिमसद्भन कुर्यात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्द । तस्मिन्समयेऽपि लाभालाभयोरीदासीन्ममाह अलाभइति । लाभ प्राप्तिरपि । न हर्षयेत्
पीदयेत् । एनर्थात् । प्राणयात्रिकमात्रस्यात् प्राणस्य यात्राव्यवहारसामर्थ्यावन्मात्रेणतन्प्राणयात्रिकतावन्मात्रस्वीकृतयेन
स । मात्रासंगाद्विनिर्गत मात्रात् दण्डकमण्डुलादि तेष्वपि इदमशोभनं त्यजामि इदयाभनगृह्णामीत्यभिनिवेशरहित
इदानीतोवा ॥ ५७ ॥

(५) मन्दन । उदरपूरणविधि । मात्रा तत्र सद्मोमात्रासङ्गा ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्र । अलाभे भिक्षालाभे न विपादीस्यात् । प्राणयात्रिकएवस्यात् । यावदन्तेन प्राणानामात्रानिर्वा-
हस्यात्तावदेव घ्रासनाधिकमित्यर्थ । मात्रासगात् मात्रा परिच्छद दण्डकमण्डुलकम्बलादि । शब्दस्पर्शरूपरस-
ग धावा तस्मात् विनिर्गत विरहित भवेदित्यर्थ ॥ ५७ ॥

अभिपूजितलाभास्तु जुगुप्सेतैव सर्वश ॥ अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथि । अभ्यर्च्ययददाति सोऽभिपूजितलाभ तजुगुप्सेतेति निन्देद्रहेतु अतश्चनिन्दितंनसमाचरेत्
सर्वश सर्वकालपरकमप्यहस्तादशोभेक्ष न गृह्णीयात् । उच्येऽर्थवाद् । नहिमुक्तस्यसम्पत्सम्ब ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । अभिपूजिता ससमानालाभा । जुगुप्सेतेति त्यजेदित्यर्थ । बध्यते अभिपूजितदातरि-
पत्युपकाराभिसन्धिना ॥ ५८ ॥

(३) कुङ्कुम्ब । पूजापूर्वकभिक्षालाभसर्वकालनिन्देन्स्वीकुर्यादित्यर्थ । यस्मात्पूजापूर्वकलाभस्वीकुरे दातृगौर-
सेहममवादिभिरासन्नमुक्तिरपि यतिर्जन्मबन्धाद्भते ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्द । पूजापूर्वकभैक्षप्रसन्निरतीवार्थमेत्याह अभीति । अजुगुप्सितेत्वाह । मुक्तोपि जीवमु-
क्तोपि बध्यते । गर्वांसक्तिर्भ्यामिति शेष ॥ ५८ ॥

(५) मन्दन । मुक्तोऽसक्त ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्र । अभि सर्वत पूजितात् एभात् जुगुप्सेत ॥ ५८ ॥

।अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ॥ क्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । रहोनिर्जनदेशस्तत्र स्थानासने कर्तव्ये एकारामतायाः फलमिन्द्रियजयोऽनेन प्रदर्शयते । अथवा निष्कृतूहलतानोच्यते । यत्र बहवोजनसंघाताः स्त्रीपुंसात्मकाविचित्रा भ्रणारक्षयते न तत्र क्षणमपि तिष्ठेत् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । रहप्रकान्ते यत्स्थानं तत्रासनेन ॥ ५९ ॥

(३) कुहूकः । आहारलाघवेन निर्जनदेशस्थानादिना च रूपादिविषयैरुच्यमाणानिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव दृष्टार्थमाह अल्पान्नाभ्यवहारेणेति । तथाच गीता । विविक्तसेवी लुब्धाशी यतवा-
फायमानसइत्यादि ॥ विषयैर्क्रियमाणानीन्द्रियाण्यारुच्यमाणानि विषयैश्चोनिवर्तयेदित्यन्वयः ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अल्पान्नाभ्यामभ्यवहारेण च रहःस्थानासनेन विषयैः शब्दादिभिः क्रियमाणानीन्द्रियाणि निव-
र्तयेत् ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणानिरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ॥ अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । निरोधः स्वविषयप्रवृत्तिप्रतिबन्धः । अमृतत्वाय कल्पते अमृतत्वस्य समर्थयोग्यो भवती
त्यर्थः । ६० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इन्द्रियाणानिरोधेन य ऊतोरागद्वेषक्षयस्तेन ॥ ६० ॥

(३) कुहूकः । यस्मात् इन्द्रियाणामित्यादि । इन्द्रियाणानिग्रहणं रागद्वेषाभावेन च प्राणिहिंसाविरतेन च मोक्षयो-
ग्यो भवति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्कारणमन्येन समुच्चय तत्र फलमाह इन्द्रियेति । एतैस्त्रिभिरमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते
समर्थः स्यात् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियाणानिरोधोनिग्रहः ॥ ६० ॥

अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ॥ निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मज्ञानमेतदपीतिदर्शयति । परमार्थभावनाप्रसंख्यानानसत्त्वानमिदमुच्यते दुःखात्मक
संसारस्वरूपनिरूपणम् । कथन्नामायं प्रव्रज्याभैक्षचर्यादिशारीरकेश्यास्तु हृत्कृत्वजनेषां पुत्रदारधनविभवत्यागदुःखहेतु-
परीगमस्य विरोधतः स्वच्छन्दतश्चाविगुणमनुष्ठास्यति । मनुष्याणां गतिर्दुःखबहुला कर्मदोषेभ्यः प्रतिषिद्धसेवनेभ्यो हिंसास्ते-
नपरदार्षण्यपारुष्यापैशुनानिष्ठसकल्पादयः समुद्भवन्ति इहैव जीवलोके शारीरध्याधिपरिभवाद्वा विकल्पादयोदात्तत्वात्पश्ये-
भोगाः । अमुत्र निरये नरके पतनं मूत्रपुरीषाद्यभेदस्थाने रुमिकीटादिजन्म यमगृहे च यातनाः कुम्भीपाकादयः दमपर-
मवेक्ष्यम् ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गतीर्त्याचष्टे निरयदति । निरये नरके यातनास्तोगदुःधानि । यमक्षये यमगृहे ॥ ६१ ॥

(३) कुहूकः । इदानीं इन्द्रियनियमोपायविषयवैराग्याय संसारतत्त्वविभक्तनमुपदिशति अवेक्षेनेत्यादि । विहित-
करणनिश्चिताभरणरूपकर्मदोषजन्ममनुष्याणां पश्चादिदहमाभिनरकेषु पतनयमलोकं नरकस्थस्य निश्चितनिश्चिच्छेद-
नादि भवास्तोत्रवेदनाः श्रुतिपुराणादिप्रनाभिन्तयेत् ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथि । भूषित कुतुमककटाद्याभरणे धर्म परिब्राजकस्यपद्धिहितमात्मोपासनादि तयवत्भवेत् । यस्मिन्नाश्रमेयोविहितस्तचरेत् । नत्रिदण्डादिलिङ्गधारणमात्राद्यतिमात्मानमन्येत अपितु सम सर्वेषु भूतेषु स्यात् । रागद्वेषलोभाभ्यवहत परिहरेदितितात्पर्यम् । न लिङ्गपामे नभूषणाम्भुजानम ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । भूषितोपि स्रगादिना गृहस्थोपोत्वर्थ । धर्मयोगधर्म यत्रतत्रेति वानमरुश्रमलक्षणाभ्य-
मर्थोपि । सम सर्वेषु मैत्रीमद्वैत । लिङ्ग परिब्राजकलिङ्गदण्डकरकादि । धर्मस्य योगधर्मस्य कारणम् ॥ ६६ ॥

(३) कुतुहूक । यस्मिन्काशेभिदाश्रमे स्थितस्तदाश्रमविरुद्धाचारदूषितोऽप्याश्रमलिङ्गरहितोऽपि सर्वभूतेषु ब्रह्म-
बुद्ध्या समदृष्टि सन्धर्ममनुतिष्ठेत् । नहि दण्डादिलिङ्गधारणमात्रधमकारण कितु विहितानुष्ठानम् । एतच्च धर्मगामान्ययो-
धनायोक्त नतुलिङ्गपरित्यागार्थम् ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्द । किंच दूषितोपीति । आश्रमलिङ्गराहित्येन दूषितोभ्रष्टः अशिशतोवा रुपादिना । सम-
स्तुल्योद्वेषकेष्वपि धर्मेनाश्रमधर्मचरेत् यत्र सुधीचकचहूदकहसपरमहसेषु ब्रह्मचर्यांशाश्रमेषु वा । एतन्धर्मनत्यजेदिति ।
यद्वा रुपादिसगदोपयुक्तोपि धर्ममधिशान्तया सर्वधारणाद्ब्रह्म तचरेत्स्यायेत् । शतप्रवाह । समइति ब्रह्मेव सर्वभूतेषु
धारकतया वर्तमानत्वात् । नाहमस्त्वधिकारीति बुभ्रुपातच्यकाश्रमान्तरभाष्यभित्तान्तरवा प्राशयेत् । तथोक्त ॥ यदि
देवात्मपादेन योगी कुर्माद्विगृह्यते । योगेनैव देहेदृशीनाप्यान्विक्रिसमाचरेत् ॥ उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु मरुत् च ।
अविश्व रजनीपादब्रह्मध्यानाभ्योहतीति ॥ क्रुस्तुमककमुकुराद्योभूषितइति मेधातिथि तयासति । समरुपादि न चारु
॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्र । सर्वेषु भूतेषु सम सर्वेन मैत्रीपर लिङ्ग आश्रमलिङ्ग स्वरूप धर्मकारणन भवेत् ॥ ६६ ॥

फलकतत्त्वदक्षस्य यद्यप्यन्वुप्रसादकम् ॥ न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथि । क्लृप्ततमुक्कतकतकबृक्षफले निक्षिप्ते प्रसीदति स्वच्छ शुद्धरूपताभापयते । किंतु न तस्य फल-
स्य नामग्रहणेन तन्निर्मलीभवति अपित्वनुष्ठानमपेक्षते एवलिङ्गधारणफलनामस्थानीय न तावन्नागान्निद्रियविकेका-
राप्तोपासनसर्वसमादिपर्याप्तानुष्ठित । पूर्वशेषार्थवाद ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्वेव सन्ध्यासांविप्रलस्तविनाम्यपेक्षिनसिद्धेरतव्याह फलमिति । यथा कतकमानयेति
कतकनामग्रहणे प्रयोजनेन कते पदि प्रयोज्येन तदानीय पिष्ट्वा दीयते ततोऽजलप्रसीदति तथात्र लिङ्गधारण नामग्रह-
णस्थानीय प्रधानसाधनतु कतकावयवप्रक्षेपस्थासमीप कर्मफल सन्ध्यासपूर्वेति प्रधानत्यागे न लिङ्गधारणमात्रप्रयोजक ।
तथा यद्यपि जलस्य कलुषितस्य विक्षिप्तस्य विभक्तस्य प्याक्षेपप्रसादरूपहेतुतया सन्ध्यासस्य तद्वद्वतयाच लिङ्गधारण
स्यास्त्येवोपयोगीयथा कतक-सन्धिलिङ्ग तदार्थार्थं नामग्रहणस्य तत्प्रक्षेपस्य च जलस्यसादेन नतु सर्वत्र गार्हस्थ्ये
वतमानस्यापि शुद्धाशयतया चित्ते प्याक्षेपशून्ये जलद्रव स्वतः प्रसले कतकप्रक्षेपस्य सन्ध्यासतलिङ्गधारणधोरनुमयी-
गादिप्रयोजनान्मुप्रसादादिपदोपसदामिनोदाहरणतत्तमित्यन्तव्यम् ॥ ६७ ॥

(३) कुतुहूक । अश्रमशान्तम् फलमिति । यद्यपि कतकदक्षस्य फलकल्पस्य स्वच्छताजनकतथापि तन्नाम-
चारणवशान् प्रसीदति किंतु फलप्रक्षेपेण एवलिङ्गधारणमात्रधर्मकारणोक्तिविवितानुष्ठानम् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्द । धर्मचरणविनाऽऽश्रमाभिमानोऽप्यवद्याह फलमिति । कतकफलवृक्षपङ्क्ति प्रापसि क्षिप्तम्

कर्मन्नाशयति । स्वयच नश्यति न तु तत्फलनामेत्यभिप्राय लिङ्गधारणाय भयोजकमध्याजेन धर्मानुष्ठानमेव परलोकहरेत
रिति ॥ ६७ ॥

(५) नन्दन । अत्रदृष्टान्तमाह फलमिति । यथा कतकतरुफलमलनिर्हरणेन जलप्रसादयति एवधर्मोऽनादिकर्म
मलनिर्हरणेन आत्मानप्रसादयति । यथा कतकफलनामग्रहणादेव न वारिप्रसीदति तथा धमलिङ्गधारणादेवात्मा न प्रसीदती
त्यभिप्राय ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्र । तत्र दृष्टान्तमाह फलमिति । तस्य फलस्य नामग्रहणादेव वारि न प्रसीदतिन निर्मलभवति तथा-
श्रमधारणाद्धर्मन भवतीत्यर्थ ॥ ६७ ॥

सरक्षणार्थं जन्तूना रात्रावहनि वा सदा ॥ शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य बहुधा चरेत् ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथि । यदुक्तदृष्टिपूतपादन्यसेदिति तस्यभयोजनप्रदर्शनलोक्योयम् । शरीरस्यात्ययेपि शरीरपी
डायामपि सत्या रात्रावहनि वा वृणास्तरणे शयनार्थमास्तीर्णेपि शरीरनिषङ्गोऽनवेक्ष्यादृष्टा कर्तव्योऽस्मिन्म्यतिः
प्रायश्चित्तम् । अथवा अल्पा सूक्ष्मा केचन क्षुद्रजन्तव सर्वशरीरावयवसवल्नमात्रेणैव नश्यति तदर्थमिदम् ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । सरक्षणार्थं चरणाभिघातेन हिंसापानिबृत्त्यर्थंशरीरस्यात्ययेऽप्यस्येति अस्य स्वशरी
रस्यात्यये पीडायामपीत्यर्थ ॥ ६८ ॥

(३) कुङ्कुम् । शरीरस्यापि पीडायामसूक्ष्मपिपीलिकादिमाणरक्षाधरात्रो दिवसे वा सदा भूमिनिरीक्ष्य पर्यट्ये ।
पूर्वकेशादिपरिहारार्थं दृष्टिपूतयसे पादमित्युक्तम् इदमुहिंसापरिहारार्थमित्यपुनरुक्ति ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्द । दृष्टिपूतमित्यस्यानुवादः समिति । स्वशरीरस्यात्यये पीडाभसक्तौतस्यापीडायामपिभूतपी-
डानकार्यतिभाव ॥ ६८ ॥

(५) नन्दन । अल्पयेऽल्पतदौर्ध्वये सत्यपि ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्र । शरीरस्यात्यये शरीरपीडायामपि जन्तूनासरक्षणार्थं समीक्ष्य बहुधाचरेत् । क्वचित्सदिजदिति
पाठ ॥ ६८ ॥

अह्ना रात्र्या च याञ्जन्तून्निहन्स्सज्ज्ञानतोयति ॥ तेषा स्नात्वा विशुद्धयर्थं प्राणायामान्
पडाचरेत् ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथि । जन्तून् क्षुद्रजन्तूनिद्वयं तेषा हिंसायापपातद्विशुध्यर्थमिति सव ध ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधण । अह्नारात्र्याचेतिविषयहृषकैककालीनहिंसादोषोपशमार्थं त्रिंश्रि प्राणायामकरणार्थं परप्रा
णायामान् । प्रणवव्यावृत्तिसहितगायत्र्या त्रिरायतमाणेन पाठादेक प्राणायाम इतिप्रमेण । यथा वसिष्ठ ॥ सव्यावृत्तिस
प्रणवागायत्रीशिरसा सह । त्रि परेदायतप्राणा प्राणायाम सउच्यतेइति ॥ ६९ ॥

(३) कुङ्कुम् । अत्रमायश्चित्तमाह अह्नेति । यतिर्मानज्ञानतोदिवसे रात्रौ वा प्राणिनोहित तद्धननजनितपाप
नाशार्थंस्नात्वा परप्राणायामा कुर्वीत । प्राणायामश्च सव्यावृत्तिसप्रणवागायत्र्यशिरसा सह । त्रि परेदायतप्राण
णायाम सउच्यते इतिवसिष्ठोक्त्याऽत्र दृश्यम् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । योदत्वेति भूताभयदस्याज्ञानरुते किंस्यात्तत्राह अद्वेति ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । तेषां जन्तूनाम् । शुद्धचर्तुर्हि सादोपमापश्चिताभम् ॥ ६९ ॥

प्राणायामाब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ॥ व्याहृतिप्रणवैर्युक्ताविज्ञेयं परमं तपः ॥ ७० ॥

(१) भेदातिथिः । ब्राह्मणशब्देन जातिर्भूता तामाह । न परिवाजकरस्यैव विधिरयम् । त्रयोऽपि त्रिभ्य ऊर्ध्वकलाधिक्यं त्रयस्त्ववर्षकर्तव्याः । व्याहृतयः ओंकारपूर्विका इत्यत्र या उक्ताः मणवर्षांकारस्ते युक्ताः । प्राणायामकाल एतद्व्यति-
व्यम् । एते विविधाः कुम्भकरेचकपूरकाख्याः । तत्र च मुख्यस्य नासिक्यस्य च वायोर्बहिर्निष्क्रमणनिरोधेन कुम्भ-
कपूरकाख्याः अनुच्छ्वसतो बहिर्निष्क्रमणं वायोरुत्सर्गेण रेचको भवति । अवधिर्द्वितीयाभ्यामे निर्दाशतः । यदि वा तपसा
पुनर्भावता कालेन न पीडोपजायते ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पट्प्राणायामाशक्तवाह प्राणायामादिति । व्याहृतिप्रणवैरित्येकदेशोक्त्यावतिष्ठोक्तप्राणा-
यामोपलक्षणम् ॥ ७० ॥

(३) कुञ्जुकः । ब्राह्मणस्येति निर्देशाद्ब्राह्मणजातेरयमुपदेशेन यतेरेव । त्रयोऽपि प्राणायामाः समभिर्व्या-
हृतिभिर्देशभिः प्रणवैर्युक्ता विधिवदित्यनेन साविभ्या शिरसा च युक्ताः पूरककुम्भकरेचकविधिना कृता ब्राह्मण-
स्य श्रेष्ठतपोज्ञातव्यम् । पूरकादित्तरूपं स्पृष्ट्यन्तरेषु ज्ञेयम् । तथा योगियाज्ञवल्क्यः ॥ नासकोत्कृष्ट उच्छ्वासोभ्यातः पूरक
उच्यते । कुम्भकोनिश्चलश्वासोमुच्यमानस्तु रेचकः ॥ त्रयोऽपोत्पत्तिशब्देन त्रयोऽवर्षकर्तव्याः । अधिककरणेत्वाधिकपाप-
क्षयः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणायामलक्षणाकांक्षायां तार्थवादं तद्वृत्तं प्राणमाह प्राणोति । व्याहृतीति गायत्र्युपलक्षणं तृत्या-
चवसिष्ठः । सव्याहृतिमणवांगायत्रीशिरसासह । त्रिःपदेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति । ब्राह्मणस्येति प्रकरणात्सं-
भ्यासिनः तत्रापि त्रिदण्डिनोऽप्याहृत्पादिविधिभिः एकदण्डिनस्तु मणवेनैव तदुक्त योगियाज्ञवल्क्येन ॥ ओंकारेण तु
कर्तव्यः प्राणायामो यथोदित इति ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । अथ प्राणायामप्रसङ्गादाह प्राणायाम इति । ब्राह्मणस्य द्विजस्य ॥ सव्याहृतिमणवांगायत्रीशिरसा
सह । त्रिःपदेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इत्युक्तविधिमनुवदति विधिवदिति ॥ ७० ॥

दक्षान्तेध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ॥ तथेन्द्रियाणां दसन्ते दोषाः प्राणस्य निघहान् ॥ ७१ ॥

(१) भेदातिथिः । धातवस्त्ववर्णादयः तेषां भ्यायमानानां सुवर्णमेवावशिष्यते तथेन्द्रियाणां विषयदर्शने यौ प्रीति-
परितापो जायेते तयोर्मत्वापवत्स्यदाहः प्राणनिरोधात् । शीतिपरितापोत्पत्तिर्मुमुक्षोर्निषिद्धा सातु शरीरिणः त्यक्तसगस्या-
पि यादृच्छिक्कशब्दाद्युपनतौ कसाचिन्मात्रया वस्तुसामर्थ्येन नियतेन्द्रियस्याप्युपजायते अतस्तदोपनिबृच्यर्थ्याः प्राणा-
यामाः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धातूनां लोहादीनां इन्द्रियाणां दोषाः स्वत्वविषयभिपदाः ॥ ७१ ॥

(३) कुञ्जुकः । धातूनां स्वर्णरजतादीनां यथाभूपायामदिना भ्यायमानानां मत्तद्रव्याणि दसन्ते एवं मनसो रोगा-
दयश्चक्षुरादेश्च विषयमवगन्तव्यो रोगाः प्राणायामिन विषयानभिभ्यानादसन्ते ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणायामेन पापक्षये दृष्टान्तमाह दसन्त इति । भ्यायमानानां बहिर्नेति शेषः ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । प्राणस्य निग्रहत्प्राणायामात् ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा दोषाः विषयाभिपद्वाः प्राणस्य वायोर्निग्रहाद्दृश्यन्ते ॥ ७१ ॥

प्राणायामैर्देहद्वेषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ॥ प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राणायामैरित्येतत्पूर्वश्लोकेनदर्शितम् । अपरेत्वाहुः । दोषारां ग्राहयस्तान्दहेत् । कथप्राणायामैर्दग्धुमेतेशक्यन्ते युक्तपापस्यतैर्दाह । अदृष्टाचतस्योत्पत्तिःशाल्लक्षणं तथानिबृत्तिरपि । रागादयस्तुप्रपक्षवेद्याते-
पां प्राणायामानां निवर्त्य निवर्तकभावः प्रत्यक्षादिवेषव्युत्पत्तौ भवितुं शक्यः । यदिसाल्लमेव वेदिकेन शीतनिवर्तयेदिति कि-
प्रमाणिभवेत् । तस्माद्प्राणदिनिमित्तमशुभाचरणदोषशब्देनोच्यते । तस्य कार्यदाहोदाहः स्वरूपतो हि त्वरसतएव कर्मणां-
क्षणिकत्वान्नाशः । एष एव च दाहो न त्वन्वस्येव भस्मीभावः एव च पूर्वश्लोकार्थो नुवादाः । धारणाभिश्च ननु च किल्बिषपा-
पदोषश्रेतत्रैतावद्द्रव्यम् प्राणायामैर्धारणाभिश्च दोषान्दहेत् किं किल्बिषमित्यनेन किल्बिषमिति वास्तु किं दोषग्रहणेन
उच्यते दोषग्रहणमवश्यकर्तव्यविशिष्टरूपपापस्य प्राणायामैर्दाहोपभाविज्ञापयेत न सर्वस्येति । दोषशब्देन हि रागादय उ-
च्यन्ते अतस्तन्निमित्त एव पाप उपाचारो यथोक्तः । एवं तां हि तदेव क्रियतां किं किल्बिषमित्यनेन पादपूर्णाभिर्मित्यदोष ।
तत्रोत्पन्नस्य पापस्य प्राणायामाद्दहन उच्यते । धारणास्तु दोषानुत्पत्तिमेव कुर्वन्ति काः पुनरेता धारणाः शमयमा-
दिभिर्नियमाद्दिपयदर्शनाभिलाषेण प्रकल्प्यमाणमनो धार्यते तत्रैव स्थाने नियम्यते । ताश्च विषयगतदोषभावना अस्थिरस्थ-
णमित्याद्याः काश्चित् लावण्यता हण्यसंस्थानशौर्यादयः स्त्रीषु दृश्यमाना अभिप्रायहेतवः ते च सविकल्पप्रत्यक्षमाज्ञाः ।
विकल्पश्च मनो धाराः अतो विकल्पान्तरैर्भूतपुरीषपूर्णमिति तस्मिन् विषयगतदोषभावे कटककर्मणां चित्तस्त्रीद्रव्येनामा-
धिक्ये प्राणिनो यत्प्रयत्नतः परिहर्तव्यमभिलषन्ति चाप्येषां मुखलेशश्चान्तिः सा क्षणभङ्गिनी तदासेवनेन घोरादीर्घकालाश्च
यमयातना इत्यादिभिः शक्यन्ते निरोद्धुम् । एतदेव तस्य सत्यानभुच्यते । एवं भोजनादिविषयि भावयितव्यम् । यदेतच्छर्कराघृ-
तपूरहैयद्ववीनपायसादि तच्च भैक्षकन्द्यादिभिः सममेतच्छरीरधारणतया विशेषाभावात्कस्यचित्प्रकृतौ जिह्वाश्लेक्षणलवमा-
त्रवर्तमानस्य विशेषो यस्य विशेषतया प्रतिभासेत गन्धर्वनगरप्रकृत्योऽक्षिणिकावभासदिति । एवमन्यत्रापि स्वशरीरोपाभावा-
यितव्य इत्येवमुपदिशति । अथेत्वाहुः । कौण्डिन्यस्य धांयोर्मुखनासिकासचारिणः शरीरैर्कदेशान्तर्दद्यात्काशादभ्यासवशातो
धारणधारणा । ननु च प्राणायामेभ्य एतासां सारणाणां कोभेदः बाहुल्यलघुदावपि यथेच्छं व्याख्याद्विध्यान्सहितधारणा
प्राणायामो रचनेनाधिक्रियन्त इति विशेषः । अन्ये तु मैत्रीमुदिताकरुणा उपेक्षा एता धारणा इति मन्यन्ते । मैत्री वा पदो-
पेक्षा सर्वप्राणिष्ववस्थिता । ब्रह्मलोकनयन्त्याशु ध्यातारं धारणास्त्विमाः । तत्र मैत्री द्वेषाभावानु सुदृढलेहस्तस्य
बन्धात्मकत्वात् । रूपाफरुणा चित्तधर्मः दुःखितजनदर्शनेन कथमयमस्माद्दुःखाद्दुःखितेति समुद्धरणकामना । न
स्वहिसानुग्रहधरनारम्भ इत्युक्तं अत एवेदमुच्यते चित्तधर्मो यमस्य सितव्यः । मुदिताशोकव्यावृत्तिव्याधिनादिनिमित्ते-
दुःखे नरकादिमयजेवा नतु हर्षः तस्य रागहेतुत्वात् । उपेक्षा विषयानुमाहंकेपु उपघाते च । प्रसिद्धेव । मनसो वात-
द्वयाकारे ब्रह्मचिन्ता परतपानिश्चलता धारणा । प्रत्याहारेण संसर्गमिन्द्रियाणां विषये स्तह सम्बन्धस्तत्र प्रवृत्तिः सस-
र्गस्तर्ह्येत्याहारः ततो हर्षमिन्द्रियाणां प्रतिबन्धकरणत्वात् । आश्रयरूपेण न कटकदो रूपावस्त्रीसदर्शने वा स्वगणितव्ये
चक्षुषी अन्यत्र वा दृष्टिरूपेण । एवं सर्वेन्द्रियेषु । एव च समाधानयोगिनोऽप्रतिबन्धभवति । ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ।
गुणान्स्त्वरजस्तमांसि ते चानीश्वराः परतन्नाचितनानीनमूर्तयः पुरुषस्यानतस्य सुखादिरहितस्य योधिमानो ह सुख्यत्

दुःखीति निर्गुणस्य गुणिताभिमानस्तस्यगुणपुरुषविवेकध्यानेन दग्धव्यः । चिद्रूपःपुरुषीनिर्गुणो गुणमयी प्रकृतिरित्येवंगुणपुरुषविवेकःकर्तव्यः ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । धारणाभि.साकारोकार्त्सिभिदभीष्ट्येचित्तनिवेशनैः किल्बिपं योगप्रतिबन्धकपापं । प्रत्याहारेण त्रिपयेभ्योमनसआकर्षणं संसर्गान्विषयेणसह ज्ञानस्य सन्नधान् । ध्यानेन निराकारानुचिन्तनेनानैश्वरान् शुद्धविषयज्ञानस्थैर्यरूपैश्वर्यविरोधिनोगुणान् रजस्तमोविकारान् तन्द्रादीन् ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंसति अनन्तरोक्तप्रकारेण प्राणायामैरागादिदोषान्दहेत् । अपेक्षितदेशे परंब्रह्मादौ यन्मनसो धारणासा धारणा तथा पापनाशयेत् । प्रत्याहारेण त्रिपयेभ्यद्रिद्रयाकर्षणंविषयसर्कान्धारयेत् । ब्रह्मध्यानेनेतिसोऽहंमत्सोतिसंज्ञातीयप्रत्ययप्रवाहरूपेणानीश्वरान्गुणानीश्वरस्य परमात्मनोये गुणामभवन्ति क्रीधलोभासूयादयः तान्निवारयेत् ॥ ७२ ॥

(४) राधवानन्दः । प्राणायामप्रसंगेन प्रत्याहारादित्रीप्याह प्राणेति । धारणा पट्टकमभ्ये पृथिव्यादिचिन्तनं । देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति । किल्बिपविषयशोभ्यानाभ्यासं पादपूरणार्थमितिमेधातिथिः । प्रत्याहारेणेति प्रत्याहारोविषयेभ्यद्रिद्रयाकर्षणं । तथाचपतञ्जलिभूत्रम् ॥ त्वंविषयासंभोगे चित्तस्थत्वरूपानुकारद्वेन्द्रियाणांप्रत्याहारइति । संसर्गान् विषयसंपर्कजान् प्रीतिपरितापान् । ध्यानेनेश्वरस्यअनीश्वरान् ईश्वरानाश्रुतात्कामक्रोधादीन् ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । अथ योगाङ्गानि प्राणायामप्रसङ्गादाह प्राणायामैरिति । दहेत्यजेत् । दोषान्नागादीन् । इन्द्रियमाणभनोबुद्ध्यात्मनामेकत्रावस्थापनंधारणा । कष्टस्य मनसः पुनः प्रत्यानयनार्थं प्रयोजनंप्रत्याहारइतिदेवलः । इन्द्रियाणां विषयैःसंबन्धः संसर्गः । अनैश्वरान्प्राकृतान् । गुणांस्त्वरजस्तमोसि । एवंयोगउक्तः ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राणायामैः दोषान् बाह्येन्द्रियजान् दहेत् । धारणाभिः चित्तस्यअवस्थापकाभिः किल्बिपं योगप्रतिबन्धकं दहेत् । प्रत्याहारेण विषयेभ्योमनसःप्रकर्षणं संसर्गान् विषयान् दहेत् । ध्यानेन निराकारानुचिन्तनेन अनीश्वरान् ऐश्वर्यमतिबन्धकान् शुद्धविषयज्ञानस्वरूपैश्वर्यनिरोधिनोगुणान् तन्द्रादीन् दहेत् ॥ ७२ ॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ॥ ध्यानयोगेन संपश्येद्व्रतमस्थान्तरात्मनः ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । सकथकर्तव्योभ्यानेन किंपुनर्भ्ययमतव्याह । अन्तरात्मात्तर्यामी पुरुषस्तस्य गतिः स्वरूपं यथावद्विज्ञेयं सुप्तदुःखाभिमानेन केवलं मनुष्यजन्मनि किंतिह उच्चावचेषु नानाविधेषु भूतेषु तिर्यकप्रेतपिशाचादिष्वहंममेति प्रत्ययोऽविद्योक्तोनिवर्त्यः । अथवा कथमयंविपुर्नृत्तरिक्षाज्यायान्दिव्योभ्यानेभ्योलोकेभ्यः सर्वकामः सर्वरसः सर्वगन्धः सर्वस्पर्शदममस्यस्यतोविजिघत्सोर्विषयासोः । एवविधेषु सुखे दुःखे शरीरस्य शरीरेष्वसर्वभोगतया सोहनामाहोर्कर्मणांमहात्म्यं यदयं सर्वोत्कमः स्वतन्व्यः परतन्वीक्रियते कर्मभिर्नैतानि करिष्येदुष्टस्वामिस्थानीयानि श्रुतकद्वकर्माणि प्रतिपालयिष्ये यथा श्रुतक कार्त्स्न्यामिर्ननिबन्धेनाराधयितुं शक्तिः सन्त्यमन्यते यावदुराधर्षद्व नोदण्डशीलभर्तृजापरः पुरुषभाषी जैनंयुयः परिचरिष्यामि । यन्मयास्मात्किल्बिभ्युत्थादि शृतीतं तदेवाव्य कर्मकरणेन शोधयामि एवंभ्यायनासीत । कृतानां कर्मणां क्लेशप्रभोगेनान्तर्यास्यामि अन्त्यानिचनकारिष्यामीत्येवमादिभ्येयम् । तथाकिमेतैस्तेत्रज्ञापरमात्मनोविभूतयत्तस्वतन्व्याः नैवपरवाग्य कथिदस्तीति वेदान्तनिषेवणादिना निश्चित्यभ्यातव्यम् । अन्ये पुनराहुः ध्यानं च योगश्च ध्यानयोगं तेनांतरात्मनः गतिं संपश्येन्निरूप्योप्यासीत गतिं ध्यानेन योगेन च । अथवा ध्यानार्थोयोगः

चित्तस्यैतत्कृत्वाऽऽत्मनो गतिं संपश्येदुपासनाभिरनर्थावृत्तादिगुणविशिष्टवेदान्ताभिहितरूपनिष्कल्मषमभिमुखीकुर्वान् । अरुता असंस्कृताः शास्त्रेणाऽऽत्मनो धैर्यैस्तेन शक्यं ज्ञातम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उच्चावचेष्वनेकविधेषु भूतेषु गतिर्गामि अस्य स्वीयस्यान्तरात्मनः ध्यानयोगेन ध्यानाभ्यासेन सम्यक्प्रथयेत् । अरुतात्मभिरसंस्कृतमनोभिः ॥ ७३ ॥

(३) कुङ्कुमः । अस्य जीवस्योत्कृष्टापरुष्टेषु देवपश्वादिषु जन्मशान्तिरुत्तमभिः "शास्त्रैरसंस्कृततः करणैर्दुर्ज्ञेयां ध्यानाभ्यासेन सम्यक्संस्कारणकं जानीयात् । ततश्चाविद्याकाम्यनिषिद्धकर्मनिमित्ते यगतिरिति ज्ञात्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठो भवेदिति तात्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचोच्चेत् । उच्चावचेषु उत्कृष्टापरुष्टेषु । देवमनुष्यतियक्षुर्गतिर्दुर्ज्ञेयां अप्यरुतात्मभिरजितेन्द्रियैः अन्तरात्मनो जीवस्य ध्यानयोगेन । एकैवायमुपायः परम अथवा एकैव तु भूतानामभूते भूतेष्ववस्थित इति चित्ताभ्यासेन अहो कर्मफलमाहात्म्यं यदेवं कर्मणा नोदरो पि ईश्वरः क्रियतेऽथ वा गतिर्मैकाम्पत्यक्षणां संपादितवतो यानिकां तिसहस्रेषु सृतीं विमोचयतीति कुमुदकभ्यमित्यत्र चिन्तनस्य तात्पर्यं । तथा च तत्र तस्मै तत्र प्रत्येकतानता ध्यानमिति ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । अथ तत्पद्मान्नामाल्पमाह उच्चावचेति । उच्चावचेषु उत्कृष्टापरुष्टेषु भूतेषु शरीरेष्वन्तरात्मनोऽन्तःपुरुषस्य ज्ञानपञ्चावशतितत्त्वज्ञानं तस्य योगेनाभ्यासेन संपश्येत् सम्यक्प्रथयेत् ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । उच्चावचेषु ब्रह्मादिकीटपर्यन्तेषु अस्यान्तरात्मनः गतिं ध्यामि ध्यानयोगेन संपश्येत् ॥ ७३ ॥
सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्निर्निबध्यते ॥ दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । आन्तरस्य विधेः फलमाह । सम्यग्दर्शनमनन्तरीकामात्मनो यथाथं ज्ञानतेन संपन्नः कृतसाक्षात्कारः कर्मभिर्निबध्यते । संसारानुवर्तते कृतानाकर्मणां भोगेन क्षयादन्येयामकरणात् । न पुनरनेन केवलज्ञानान्मोक्षोत्कीर्णो भवति । दर्शनेनाऽऽध्यात्मिकेन वेदान्तोपदिष्टेन यो विरहितः केवलकर्मकारो संसारमेति ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञानी कर्मभिर्निर्निबध्यते न फलानुभवेन संबद्धः क्रियते । दर्शनेन सम्यगात्मदर्शनेन ॥ ७४ ॥

(३) कुङ्कुमः । तद्वत्स्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारवाक्यकर्मभिर्निबध्यते कर्माणि तस्य पुनर्जन्मने न भवन्ति पुराजितपापपुण्यस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशात् । तद्यथा इषीका तुलमश्रीभोते भूयेत एव हास्यते तेषाम्पान्मन प्रदूयन्त उभौ ब्रह्मैवैव भवतीति श्रुत्या । तथा क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दिष्टे परावर इति अविशेषश्रुत्या पुण्यसंबन्धोऽपि बोध्यते । उत्तरकाले च देवात्पापे कर्मणि कृतेऽपि न पापसंश्लेषः । तथा च श्रुतिः पुष्करपलाशआगेन श्लिष्यन्त एवमेव विदिपापकर्म न श्लिष्यन्त इति । देहार्म्भकपापपुण्यसंबन्धः परनश्यति । अयमेव चार्थो ब्रह्ममीमांसायां तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोरेष्वेव विनारायो तद्यप्यदर्शादिति सूत्रेण वादरायणेन निरणायि । ब्रह्मसाक्षात्कारशून्यस्तु जन्मरणप्रबन्धलभते ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतस्तदेव दर्शनस्तौति सम्यगिति । दर्शनेन ज्ञानेन संपन्नस्यैव सर्वपापविरहात् ॥ भिद्यते ह्यदयमन्विच्छेद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दिष्टे परावरं ॥ सर्वपाप्मानोतीति वर्तते इत्यादि श्रुतेः । तदसपत्नी दोषमाह दर्शनेनेति ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । सम्यक्पश्यतः फलमाह सम्यगिति । कर्मभिर्न निबध्यते संसारमुक्तो भवति । दर्शनेन सम्यग्दर्शनेन ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक् ईश्वरस्य दर्शनेन संपन्नः संपुक्तः कर्मभिर्न निबध्यते ॥ ७४ ॥

अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ॥ तपसश्चरन्तैश्चोचैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । इदं तु ज्ञानकर्माणोः समुच्चयान्मोक्षदतिश्लोकद्वयं ज्ञापकम् । पूर्वेण ज्ञानमुक्तमनेन कर्माण्युच्यन्ते । कानि पुनर्वैदिकानि कर्माणि येषां फलं तत्पदं प्राप्नोतीत्युच्यते । यानि तावत्काम्यानि तेषां स्वविधिवाक्येषु तमेव स्वर्गादिफलम् । तद्व्यतिरेकेण फलान्तरफलपनायामतिप्रसङ्गः । संकीर्णफलताश्रयणवानर्थकरयात् । तावता च वाक्यार्थस्य सामानेर्विषयनपेक्षिततत्पदमालक्षणफलेन कथं संवन्धः । श्रुतेनैवाव्ययिना विषयसंपन्नं विधिर्नपेक्षते अत्रोच्यते अस्त्येवात्र वाक्यान्तर यज्ञेन तदानीतीति रहस्याधिकारे । ततश्च संयोगपृथक्कारणलक्ष्ययुक्तं अतश्च सर्वेषामेव काम्यानामविच्छिन्नफलयोगिता परमपदान्मर्थता च न विरोक्ष्यते । तत्रयागद्वयेन प्रयोगभेदेन स्वर्गापवर्गा भवतः न च तत्र यज्ञविशेषः श्रुतोपेन नित्यानामेतत्फलस्थानं काम्यानाम् । अत्रोच्यते नित्येष्वश्रुतत्वात् फलवच्छेदस्याविरोधानुद्दिश्यता युक्ता न काम्येषु तावत्तैव यज्ञेनेत्यस्य सर्वविषयत्वात् आदिति चेत् किमत्र फलश्रवणेन कर्तव्यतानिष्ठानि च वैदिकानि वाक्यानि । साचकतस्य तादन्तरेण वैदिक फलपदयावज्जीवादिपदेन गमितेति तत्रापि फलसम्बन्धोऽपेक्षितत्वं कल्प्यमानोऽधिकत्वान्नैकाधर्म्ययायात् । अतोयज्ञेनेति वाक्यममतिष्ठमानविविक्ते विषये सर्वयज्ञशब्दाव्ययित्यर्थकाम्यं च गोचरयति । न चैतत्फलं काम्यानां अपवर्गकाम्यश्रुतत्वात् । एतदभिप्रायमेवोक्तं काम्यान्मतानप्रशस्तंति । महाभारतेपि माकर्मफलहेतुर्भूमतिसोऽगुरुवर्णनं । अतश्च भेदप्राहपरिवेष्टितान् करणस्य नृणां विद्यावतीऽनित्यमुक्ताहकारमकारस्याभिमतपरिमितफलप्राप्तिः । इतरस्य त्वनाभिधाया फलविशेषोऽदितत्वात् कर्तव्यमितियुद्ध्या वर्तमानस्यापरिमितनिरतिशयान्तररूपब्रह्मावाप्तिः । न चैतच्चोदनीय एव सप्रशस्तं ततोवाच्यतोवा तेषां सर्वेषामनुष्ठानस्याशक्यत्वादनारभ्योपदेशतास्यादिति । यतो दर्शनसंपत्त्येवात्रानुष्ठानं भवति । सर्वेषु ऋतवीदर्शनसंपदादनीयाः तत्राचोक्तं ज्ञानेनैवापरे विषयजन्यदिति । अथवा ब्राह्मिकानेतीत्यवच्छेदनिर्देशः स्वर्गकाम-पुन्यकामदिति । अतीतानादिभेदग्रहवासितान्तरात्मानोदृष्टफललाभेनासत्येनेवमधाने पुरुषार्थं प्रवर्तन्ते । यथा बाल-पुष्टयर्थे औषधेन शिखाते वाधिप्यतइत्यसत्ययैव शिखावृद्ध्यापवर्च्यतइति केचित् । अपरं मतं नित्याभ्युत्थकमांशुभितेनानिर्गम्यात्तदमाणाणि प्रसव्यापहेतुतया प्रतिबधकानि अतस्तेरनुष्ठीयमानैरसति प्रतिबन्धे उक्तं वैदिकैश्चैव कर्मभिरिति । यद्यपि तानि नमोक्षाभंतया चोदितानि उमेरन्त्यन्तशरीरतापहेतुम् । तस्य ब्रह्मण पदस्थानं ब्रह्मलोकसाधयन्ति रवीकुर्वन्ति । अथवा तदीयपदयादशस्तस्याधिकारः सर्वेश्वरत्वत्वात् संपत्तद्वृत्तप्राप्तिरिति यावत् ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इन्द्रियासंगैरिन्द्रियार्थेषु रागहात्या वैदिकैः कर्मभिर्नित्यनैमित्तिकैः । तपसश्चाद्रायणादेश्चरन्तै प्रतिबन्धकपापक्षयार्थं च तैः । तत्परं ब्रह्म साधयन्ति जानन्ति ॥ ७५ ॥

(३) लुप्तकं । निषिद्धांसावर्जनेन्द्रियाणां विषयसंगपरिहारेण वैदिकोपार्थैः कर्मभिः काम्यकर्माणां वन्धहेतुत्वात् उक्तं काम्यान्मतानप्रशस्तंति तपसश्चयथासंभवमुपवासश्च चन्द्रायाणदिरनुष्ठानैरिहलोकं तत्पदं ब्रह्मात्यन्तिकलमलक्षणामनुवन्ति पूर्वश्लोकेन ब्रह्मदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तम् । अनेन तत्सहकारितया कर्मणोऽभिहितम् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्द । सम्प्रदर्शनस्य सर्वसाध्यत्वस्वीकुर्वन्भ्यामुपायमाह अहिंसयेति । तत्पद सत्त्वज्ञान ब्रह्मणो-
साध्यत्वात् ॥ ७५ ॥

(५) नन्दन । न केवलसाध्ययोगविवसन्त्यासिन परमगतिमाप्नुयाय किन्तु पूर्वाश्रमवृत्तानि कर्मण्यपीत्मीह
अहिंसयेति । अहिंसयेन्द्रियासन्नैरिति ब्रह्मचर्यधर्मादकथ्यते । वैदिकश्रवणकर्मभिरितियुहस्थधर्म । तपसश्चरणैश्चेतिवान-
मस्थधर्म । इन्द्रियाणाविवयेसद्बुद्धिन्द्रियासद्बुद्धि । वैदिककर्मणिहोत्रहोमस्वातकत्रतादिकम् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्र । अहिंसया इन्द्रियाणामसगै वैदिके कर्मणि अटचत्वारिंशत्संस्कारै उग्रैस्तपश्चरणै तत्पद ब्रह्म-
साधयन्तीह जानन्तीत्यर्थं ॥ ७५ ॥

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ॥ चर्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ७६ ॥

(१) मेघातिथि । वैराग्यजननमेतत् । तिष्ठन्तु तावत् कर्मिकीटपतद्वादिशरीराणि जल्यौकोभूमिस्वेदजादीनां
अल्पदिदमानुषशरीरस्थृहणीयत्वेनाभिषेत्तम् । यत्राशुद्धिनीलित्यभितामनुष्यास्तमूत्रपुरीषकुटीगृहकमिव तदिदानीं कुटी-
गृहकेन निरुपयति । अस्थीनिस्थूणाइव तैस्त्वच्छ्वेद स्नायुना बद्ध मांसशोणिताभ्यादेहचर्मणाअवनद्धततउपरि अथवा
आच्छादित पूर्णं मूत्रपुरीषयो । ओदनस्य पूर्णं इतिवत्पथी ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । स्नायुभिर्युतं मिश्रितं बद्धमिति यावत् चर्मणाअवनद्धं बहिःशुद्धयेत् । भूतमयमावासाभूता-
वासमिति श्लेषेण भूताख्यमेतानावासास्तुल्यतादर्शयन्स्थिस्थूणात्वादिकमपियुक्तमिति कथयति अतएव दुर्गन्धित्या-
दिविशेषेण पूर्णं मूत्रपुरीषयो मूत्रेण पुरीषेण चान्तर्ध्यांमितिपथं ॥ ७६ ॥

(३) कुञ्जक । इदानीं मोक्षानन्तरोपायसंस्कारवैराग्याय देहस्वरूपमाह श्लोकद्वयेन अस्थीत्यादिजरेत्यादियु-
अस्थीन्येव स्थूणाइव यस्य तमस्थिस्थूण स्नायुर्जुभिराबद्धमांससहभिराद्युपलम्बचर्माच्छादितमूत्रपुरीषाभ्यापूर्णमतएवदुर्ग-
न्धि ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्द । तदर्थमुनर्वैराग्योपायमाह अस्थीति । नाविरक्तस्य ज्ञानेधिकारोपत निर्वेदमापादिति । अत
अस्थीनि स्थूलसूक्ष्माणि स्थूणास्तम्भोयस्य भूतावासमिमत्यजेदिति द्वितीयेनान्वय । स्नायुयुतस्नायव शिरा ताभिरेव
बद्धमन्तरे बहिःश्चर्मावनद्ध पूर्णं मूत्रपुरीषयोस्तान्भ्यापूर्णमित्यर्थं ॥ ७६ ॥

(५) नन्दन । साध्ययोग्योहभयो साधारणधर्मान्पञ्चभिः श्लोकैराह अस्थीति । अस्थिस्थूणमिति श्लोकद्वय-
मिकान्वयम् ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्र । शरीरस्यस्वरूपमाह युग्मेन अस्थीति । मूत्रपुरीषयो पूर्णं सवन्धे पथी ॥ ७६ ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ॥ रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥ ७७ ॥

(१) मेघातिथि । जराचचरमे वयसि शरीरापचयहेतुस्त्वस्याविशेष । आतुरानित्यगृहीतं रोगे । रज-
वल स्वरूपाहुं सर्वपदार्थेषु तदसपत्याच महदुखं सर्वस्मिन्सोद्वेगप्रतीकारमनिवर्त्यसर्वगतत्वात्तस्य अतस्त्वमताशरीरेण
र्तव्या ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । आतुर इत्यत्र रजस्वल रजोगुणेन दूषितम् ॥ ७७ ॥

(३) कुञ्जक । अरोपताभ्यामाक्रान्तविविधव्याधीनामाश्रयमातुरस्त्वितिप्रासार्थीतोष्णादिकातरभाषेणरजोगुण-

युक्तविनम्ररत्नभावश्च आवासो गृहपृथिव्यादिभूतानि तेषामावासदेहमेव जीवस्य गृहत्वेन निरूपितस्य जेतुः । यथापुनर्देहसन्धौ न भवेत्तथा कुर्मात् गृहसाम्यमेवोक्तमस्थौत्यादिना ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । आतुरक्षुत्पिपासाशीतादियुक्त । रजस्वल मायेण रजोगुणयुक्तपापजनकत्वात् त्यजेत् । अनात्मतया जीनीयात् आयुष क्षये स्वतएव नष्टत्वात् जीवापेतवात्रकिन्देदप्रियते न जीवदतिश्रुतेः । इमं देह जीवतस्य कुमशक्यत्वात् ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । रजस्वलरजोगुणयुक्तभूतावासाशरीरगृहस्य जेतुः अस्मिन् रज्ज्जानकुर्मात् यथा गृहे तिष्ठन् गृहीष्टहृदयो न भवत्येव देहे तिष्ठन् देहस्यो न स्यादित्यभिप्राय ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । रजस्वल मलिन भूतावासे पञ्चमहाभूतानामावासस्थान एतादृशशरीरज्ञानेन त्यजेत् ॥ ७७ ॥ नदीकूल यथावक्षोवक्ष वा शकुनिर्यथा ॥ तथा त्यजन्मिदं देहं कच्छ्राद्ग्राहाद्भिमुच्यते ॥ ७८ ॥

(१) मेघातिथिः । यस्तावस्य कुट्योरुपकोदेहस्तस्य दृष्टान्तेन दीकृत् वृक्षदृष्टि न स्वेच्छया प्रिमवेशादिनास्यक्तस्य किन्तु तृष्णा तत्र न कर्तव्या । अनुदिष्टोऽपूर्व आपातस्तदा भविष्यति कर्मक्षयान् वृक्षस्येव कूलस्थस्य न प्रयुक्तानि न श्येत्तरणमिति यस्तु लघ्व्योतिर्वशीरुतप्राणसचारी मोहविकारनिवृत्तातमनास्तेन पूर्वमुत्क्रमणकर्तव्यं यथा शकुनिर्वृक्षस्य जति प्राह इव प्राह दु खहेतुत्वसाम्यात् तदा हरुच्छान्ता ममिपूर्वावकस्यापि यावच्छरीरवस्तु सामर्थ्याद्भवत्येव कच्छ्रपूर्वविप्रतिपत्तावेतदुच्यते ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराघणः नदीकूलमिति उत्पन्ने ज्ञानेऽपि यदि देहारम्भककर्मणि भोग्यानि भवन्ति तदा कर्मक्षयः क्रमेण कालान्तरे देहत्यागस्तमपेक्ष्य नदीकूलयथावृक्ष इत्युक्तं न च भिद्यता वृक्षस्य ऋमादेव पातात् । यदा तु न तादृशकर्मार्थाशयमस्ति तदा सद्यो देहत्यागो भोग्यकर्मभावात् तमपेक्ष्य वृक्षा वा शकुनिरित्युक्तं तत्क्षणादेव तस्य वृक्षविभागात् कच्छ्रात् प्राहान् दु खान् प्राहान् प्राहसदृशान् भयहती ॥ ७८ ॥

(३) कुञ्जः । ब्रह्मोपासकस्य देहत्यागसमये मोक्ष आरब्धदेहस्य कर्मणो भोगेनैवनाशात् । तत्र देहस्य कुञ्जो देहियमाह । य कमाधीन देहपातमपेक्षते स नदीकूलयथावृक्षस्य जति स्वपातमजानन्न नदीरेयेण पात्यते तथा देहस्य जन् यन्मज्ञानकर्मकथाद्भोमादिवत्त्वाधीनमृत्पु सपथा पक्षी वृक्षस्येच्छया त्यजति तथा देहमित्यजन् स साकारा कृष्टाद्ग्राहादिव जलचरणमिषेदाद्भिमुच्यते ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । अवरयमुक्तिं यास्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह नदीति । नदीवेगेन प्रथित्कृत्पृथेयथावृक्षं कच्छ्ररूपं ग्राहान्तसारान् नदीनिविष्टस्य नाजीर्षद्भिर्भावश्च यनुभव ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवावमुदाहरणार्थं दृष्टा ताम्यामपश्यति नदीति । नदीकूलस्थो यथावृक्षो नदीकूलमात्मानं नमस्यते यथा वृक्षस्य शकुनिवृक्षमात्मानं नमस्यते एव देहस्यो देहादेहेमात्मानं नमस्यति इत्यभिप्रायः । कच्छ्राद्ग्राहान्तसारान् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा इमपुरीर्षति न देहं त्यजन् दु खप्राहान् प्राहसदृशकृद्भिमुच्यते ॥ ७८ ॥ प्रियेषु स्त्रेषु मुक्तमप्रियेषु च दुष्कृतम् ॥ विस्त्रज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति समातनम् ॥ ७९ ॥

(१) मेघातिथिः । शीतिपरितापकृत्भित्तसंक्षोभो हर्षो कादिलक्षणाऽनेनापार्येण परिहृतस्य यत्किञ्चित्प्रियं यत्किञ्चित्प्रियं रोति यन्मम सुखं तत्रिषोपस्तस्येदं फलं निष्पन्नं अहंभतां मम हेतुषु म्या विषयं न चाप्येव शक्नोति कर्तुं यममायमपि-

करोति तन्ममैव दुष्टतपीडाकरमित्येवंविष्टस्य ध्यानयोगेन चित्ते भावयेत् अतोऽस्य न प्रियकारिणि रांगोर्नामियकारि-
णि द्वेषीजायते । एवंकुर्वाणः सनातनशाश्वतब्रह्माभ्येति अभिमुखमामोति अचिरादियथेन न ध्यवधीयते । - शाश्वतयह-
णादनावृत्ति प्रतीयते ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रियेषु स्वेष्विति एतेन ब्रह्मविदण्टादृशीशक्तिर्यतं कर्मोप्यधीच्छन्सचारयत्यतस्तस्यापि वि-
प्रियनकार्यमित्यत्र तात्पर्यं ध्यानयोगेन ध्यानाभ्यासेन ब्रह्माभ्येति ॥ ७९ ॥

(३) कुडूक । ब्रह्मविदात्मीयेषु प्रियेषु हितकारिषु सुखतमप्रियेष्वहितकारिषु दुष्टतनिक्षिप्य ध्यानयोगेन नि-
त्यंब्रह्माभ्येति ब्रह्मणि लीयते । तथाचश्रुतिः तस्यपुत्रादायमुपयन्ति सुहृद्. साधुकृत्यद्विषन्त पापकृत्यमिति । अप-
राश्रुतिः ततस्तेषु सुकृतदुष्कृतविधुने तस्य प्रियाज्ञातय. सुकृतमुपपद्यन्मिमादुष्टतमिति । एवमादींश्वेव वाक्या-
न्युदाहृत्य सुकृतदुष्कृतयोर्हानिमात्रश्रवणेषुपायनप्रतिपत्तयमिति ब्रह्ममीमांसायाम् । हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशा-
च्छन्दस्तुत्युपगायनवचदुष्कृतमित्यादिसत्रैर्बादरायणेन निरणायि । ननु परकीयसुखतदुष्टतयो. कथपरत्रसंक्रान्ति ।
उच्यते । धर्माधर्मव्यवस्थायाशास्त्रमेव प्रमाणम् सक्रामोऽपि तयोः शास्त्रप्रमाणकएव । अतः शास्त्रात्सत्रमणयोग्यावे-
तोसिध्यतः । अतःशास्त्रेण बाधान् प्रतिपक्षानुमानोदयशुचिनरशिर.कपालप्राण्यद्भवत्वात्शास्त्रादिवदितिवत् । मेधातिथि-
गोविन्दराजौ तु स्वेषु प्रियेषु केनचित्कृतेषु ध्यानाभ्यासेनात्मीयमेवसुकृतम् तत्रकारणत्वेनारोग्य एवमप्रियेष्वपि केनचि-
तकृतेष्वामीयमेवप्राग्जन्माजितदुष्कृतकारणत्वेन प्रकल्प्योद्भूत्य तत्सपादयितारौ पुरुषौ रागद्वेषाख्यौ त्यक्त्वा नित्यब्रह्मा-
भ्येति ब्रह्मत्वभावमुपगच्छतीतिव्याकशसते । तन्न विमुञ्चेतित्रियायासुकृतदुष्कृतमितिकर्मद्वययोगेन तत्सपादयितारा-
वित्यश्रुतकर्मोप्याहारात्कर्मद्वयेयश्रुतक्रियात्यागेनकारणत्वेनप्रकल्प्येत्याद्यश्रुतक्रियाध्याहारत् । किंच व्यासव्याख्यात-
वेदांशमेवमस्यामनुस्मृतते । मध्ये न कल्पितगर्वादेर्वाचीनविचक्षणैः ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । सुहृद्.साधुकृत्यद्विषन्त पापकृत्यमित्यादिश्रुतिमाश्रित्यविद्वत्सत्कारनिष्ठाविधानार्थस्तुति-
माह प्रियेष्विति । प्रियेषु स्वेषु ज्ञातषु अप्रियेषु द्विषन्तु च ध्यानेन निदिध्यासनेन युज्यते जन्यतइति ध्यानयोगोब्रह्म-
साक्षात्कारस्तेन ततस्ततः पश्यन्ध्यायमानइति श्रुतेर्ध्यानसाध्याब्रह्मपीरिति कृतसक्षात्कारस्य ज्ञानेन पुण्यपुण्ययोर्दा-
ह्नादध्यागागन्तव्यस्य न्यायविरोधाद्धानौतूपायनमित्यादिस्यायि निर्णयित्वाच स्तुतिमात्रम् ॥ ७९ ॥

(५) नन्दन । पुरातनयोश्च पुण्यपापयोस्त्यागोपायमाहप्रियेष्विति । प्रियेषु मिदेषु । ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति-
न्यवयवः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्र । स्वेषु प्रियेषु पुत्रेषु बन्धुषु वा सुकृतंस्त्रुष्व अप्रियेषु शत्रुषु दुष्कृतं ध्यानयोगेन विमृश्य सनातन-
ब्रह्माभ्येति प्रामोति ॥ ७९ ॥

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु नि.रूपहः ॥ तदा सुखमवामोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथि । चित्तधर्मोपदेशोय न स्पृहा कार्याभिप्रेतवत्प्रादानपरिहारेण नि स्पृहत्वं अपितु तत्कारण
त्यागेन भावश्चित्तधर्मोवात्मनोवाभिलाषलक्षणः सर्वभावेषु पदार्थवचनोद्वितीयोभावशब्द । सर्वप्रहणेनावश्यकतमेवेष्वपि
पानभोजनादिषु शरीरस्थितहेतुष्वभिष्वङ्गोनिषिध्यते न पुनरिच्छा । सा हस्य भाविनीवरतु सामर्थ्या बुभुक्षा पिपासा
च भिन्ना चेच्छा स्पृहातो रामानुजभिन्नी द्रव्यनिमित्ता स्पृहा इच्छन्तु भोजनादौ भुक्तपीताहारपरिणापसमनन्तरव्यव-
उमजायते ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । यदा भावेन मनसा सर्वभावेषु सर्वपदार्थेषु नि स्पृहो भवति । इदं च जीवन्मुक्तिफाले ॥८०॥

(३) कुल्लूक । यदा परमार्थतो विषयदोषभावनया सर्वविषयेषु निरभिलाषो भवति तदेहलोकैस्ततोपजन्मसुखपरलोकेऽप्योक्तसुखमविनाशि मामोति ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्द । सुखप्राप्तिप्रकारमाह यदा भावेनेति । ससारदोषभावनया परमात्मभावनया वा भावेषु विषयादिषु । तदुक्तम् ॥ रसवर्जसौ यस्य परदृष्टा निवर्तत इति ॥ ८० ॥

(५) नन्दन । अथ सर्वसङ्ख्यागमाह यदेति भावेनात् करणेन । सर्वभावेषु सर्वविषयेषु । इह सुखविषयार्जनप्रयत्नदुःखाभाव । शाश्वतसुखपरपदम् ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्र । सर्वभावेषु विषयेषु उपरोधेषु भावेन मनसा यदा नि स्पृहो भवति ॥ ८० ॥

अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सद्वाञ्छनै शनैः ॥ सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । सगस्त्यक्त्वासर्वान् । गवाश्वहृत्तिहिरण्यदासभार्षिज्ञापयतनादिषु ममदमिति युद्धि रुग । तस्यागदिकारामताया परिग्रह यद्द्वेनेन च एवप्रथममुपाश्रित्यैनमथाध्यायेन । ततोऽनेन विधिना पूर्वोक्तेन क्रियाकलापेन बाह्याध्यात्निकेनानुष्ठितेन ब्रह्मणि चिदपेवतिष्ठते कर्माणि वक्ष्यति । सर्वद्वन्द्वै शुभाशुभकर्माणि सुखदुःखैर्विनिर्मुक्तो भवति ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । सगान् विषयरागान् । द्वन्द्वप्रशान्नापिपासे शोकमीहो जरापृथ्व्युच द्वे द्विसमुदायत्वात् ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ब्रह्मभवतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूक । पुत्रकलत्रकौत्रादिषु ममत्वरूपान्त्रमेण सद्दानसर्वास्त्यक्त्वा द्वैर्मानापमानादिभिर्निर्मुक्तोऽनेन यथोक्तेन ज्ञानकर्मानुष्ठानेन ब्रह्मण्येवात्यन्तिकलयमामोति ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्द । ब्रह्मण्यवसानप्रकारमाह अनेनेति । शनैः शनैरित्ययमभिप्राय आदौ क्रमप्राप्तिसिद्धौ स्थापयत्त एकदण्डी ततोऽदण्डेति अतएवाह ब्रह्मात्मनीति ब्रह्मणावस्थानम् । तथाचमुक्ति दण्डानुलोकाश्रीनृविमुक्तैर्दितोऽप्युपजन्म्य वैषण्वदण्डकौपीनपरिग्रहेन तथा न दण्ड न शिखान कमण्डलुयज्ञौपवीतचरति परमहस तथात्मन्येवावतिष्ठत इति ॥ ८१ ॥

(५) नन्दन । अनेन विधिनोक्तेन चातुराश्रम्यकर्मणा शनैः शनैर्गुरुसेवया सातकद्वैतस्तपश्चर्यायाचेत्यर्थः । चतुर्थाश्रमे सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तः ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्र । सर्वाः सगान् शनैः त्यक्त्वा सर्वद्वन्द्व क्षुत्पिपासे शोकमीहो एतादृशैर्विनिर्मुक्तः । ब्रह्मण्यवतिष्ठते ब्रह्मस्वरूपमामोति ॥ ८१ ॥

ध्यानिक सर्वमेवेतद्यदेतदभिशब्दितम् ॥ न सन्ध्यात्मवित्कश्चित्किंयाफलमुपाश्रुते ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । ध्याने सति भवति ध्यानिक ध्याने क्रियमाणे लभ्यते किंतद्यदेतदनंतरमभिशब्दितमुक्तमाभिसुख्येन तात्पर्येण प्रतिपादितम् । इदं तदुक्ततयोः स्वयो मियाभिमहेतुत्वव्याप्त पुरुषस्य यदभिधकर्तृवतत्त्वरस्यैव पीडाहेतुत्वमभिरिवदुःखसंपन्नदग्धत्व । यथानाऽभिदग्धोऽपिद्वैष्टि एवं पुरुषमन्यपियकारिणममते न प्रतिपेदा स्यात् । एतच्च

ध्याने सति भवति । एकाग्रे चित्ते भवति सर्वकालमेतद्भूयेनाभ्यसितव्यम् । यथा सुखदुःखे । इमेकर्मणः कृत्वा न राजा सुखस्य भ्रामादेदांता अपितु मदीयायासेन प्रथमोपसर्पणलाभ । पूर्वकृतपुण्य कर्म दातृ न राजा । एव दण्डोनीद्वेजसिंता-
कर्माणि भानुद्वेजयन्ति न राजा नापि शक्तौन्य कश्चित् एतत्सर्वदा ध्यातव्य चिन्तयितव्य यदपि सप्तास्वैरायजन्ताना-
योक्तमस्तिथस्थूणादित्याद्यपि नित्यभावनीय न ह्यनध्यात्मवित् । अध्यात्मचित्तमत्रोच्यते । यदेतदभिशब्दित भवेति त्रि-
श्विनांति नाभ्यासेन भावयति । अन्यक्रियार्थदेषु परितुष्टपरिव्राजकस्य या भैक्षचर्या क्रिया 'यामेकरात्रवासादिश्विन-
तफलोमोक्षाख्यलभते । यावदस्तिथस्थूणादिभावनया भावेनैव निरभिलाषता सर्वत्र नोत्पन्ना यावच्च कर्मसु फलत्यासेन
रागद्वेषप्रहाणन कृतमित्यर्थ । तच्च नित्ययदा एवचित्तयुज्यते तदा भवति नाकस्मादिति अथवा ब्रह्मण्येवावतिष्ठतइति ।
एतस्य यदेतदभिशब्दितमिति परामर्शनम् । ब्रह्मण्यवावस्थानध्यानिक ननु क्रियानुष्ठानमात्रस्य किंतद्भ्येयमित्यतः
न ह्यनध्यात्मविदिति । आत्मानमधिष्ठत्य योप्रश्नोवेदान्तादि सोध्याम नवेद । अथवाऽऽत्मन्यपियोगिनर्वृत्तस्तदध्यात्म । य
थापमात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्धिशाणादिष्यतिरिक्त नैपानाशेनरुपति । कर्ताकर्मणाप्राग्भोक्त तत्फलाना भेदग्रहणकृत्स्य सर्व-
मेतद्भवति । यदा त्वयमपहतपाप्मा नदोषैर्नकार्यै र्दृश्यतएकत्वादेपएव सर्वमिदं ततोन्मथतिरिक्तमस्ति । प्रभासमान
पृथक्त्व । हरिसवर्णसोदकादिकाउपनिषदोयो न वेदध्यानेनैकाग्रया सततया मत्या न दाढ्यमुत्पादयति सन यथोक्त
क्रियाफललभते । अतआत्मा वेदान्ताभिहितस्वरूपो नित्यमाहारविहारकालवर्जयित्वा ध्येयइतिश्लोकार्थ । अथवा
यद्यपि मन्त्रव्याधिकारस्तथापि गृहस्थस्यार्था क्रियाफलग्रहेणनिर्देश यदिक्रियाप्रधान । अतएतदुक्तं भवति यथप्रसिद्धं
त्रादानि कर्माणि कुर्वते गृहस्थारहस्यविद्याविदश्च न भवन्ति याविद्या कर्मसूपविष्टाउद्गीयाअथवा यावतीउद्गीथम वयत्
इत्यादिना तेन निपुणा कर्मकाण्डज्ञाअपि न तत परिपूर्णफलचिरकालभाविलभते । एषोर्ध्वोवाजसनेभ्येकं श्वादेश्वेच श्रु-
तिद्वये निर्दिशत । योवा एतदक्षरगार्ग्यविदित्वा यजेते जुहोति तपस्तप्यते बहून्यपि वर्षसहस्राणानावेतद्भवतीति । तथा
पदेव विद्यया करोति श्रद्धया परिपदा तदेव वीर्यवत्तर भवति । छन्दोगोक्तयस्तु यथोक्तमध्यात्मोपदिष्टाविद्याविदि वा
करोति तस्यैव फलातिशय उक्तं तद्यदर्थविदुर्षद्वेषण्ये श्रद्धातपइत्युपासत इति यमभिसंभवतीत्यादिविजानातकर्म
कारिणामार्चारादिभागणं ब्रह्मलोकप्राप्तिमेपाश्रुतिराह ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । यदेतदभिशब्दितमुक्तपूर्वाध्यायेषु कर्मकाण्डफल तदपि सर्व ध्यानिक ध्यानजम् ।
प्रनध्यात्मविदानमविषयज्ञानशून्य । क्रियाफल सपूर्ण तथाच श्रुति योवाएतदक्षरगार्ग्यविदित्वाऽऽमिल्लोके जुहोति
यजेते तत्रतप्यते बहूनिवर्षसहस्राण्यन्ववदेदास्यतद्भवतीति ॥ ८२ ॥

(३) छद्मक । यदेतदित्यन्त्यतस्मिन्निधानात्पूर्वश्लोकोदितपरासृश्यते । यदेतदुक्तं पुत्रादिभम-वत्यागोमानापमाना-
दिद्वानिर्ब्रह्मण्येवावस्थानसर्वभवेतद्भ्यानिकमात्मन परमात्मत्वेन ध्याने सति भवति । यदात्मानपरमात्मेति जानाति
तदा सर्वसत्त्वान् विशिष्यते । तस्मिन्कुत्रचित्तमत्वमानापमानादिकवा भवति तथाविधज्ञानात् ब्रह्मात्मत्वच जायत
ध्यानिकविशेषात् । ध्येयविशेषलाभे परमात्मध्यानार्थमाह न ह्यनध्यात्मविदिति । यस्मादान्मानजीवमधिकृ य षट्कृत
स्यपरमात्वतथोन जानाति न ध्यायति समष्टतध्यानक्रियाफलमत्वत्यागमानापमानादिद्वानिमोक्षं च न प्राप्नोति ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्द । मनुविद्यमाने जगति कथं ब्रह्मण्यवावस्थानतःराह ध्यानिकमिति । अभिशब्दित शब्दबोध
शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्याविकल्प । तथा वाच्यारम्भणविकारोनामधेयसृष्टिक्रमेवसत्यमत सर्वजगत्ध्यानिक साक
ल्पिक अत सकल्पाद्यधिष्ठाननित्यात्मेति ज्ञाने कर्मफलभानिरपीत्याह नहीति । अथयोहवात्माश्लोकान्त्वर्लोकमदृष्टमैतिस-

वमविदितो न भुनक्तीति श्रुते । उत्त च नाविदित्वाऽऽत्मन परलोकसम्बन्धकर्मत्वधिक्रियतइति । अतएव मेधातिथि ध्या-
निक ध्याने क्रियमाणे रुद्ध्यते कित्तयेतदनन्तरमभिशब्दितान्पर्येणोक्तब्रह्मण्यवस्थानतद्विदो न क्रिया फलमपीत्याह न-
हाति । अथवैतमेवात्मानवेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसेति ॥ सर्वकर्मांशुत्पाभङ्गानेपरिसमाप्त्यते
इतिश्रुतिस्मृतिभ्यासर्वकर्मणामा मविधोपयोगिनिदिभ्यासने पर्यवसानार्थमाह अनभ्यात्मविदिति ॥ ८२ ॥

(५) नन्दन । एवमतिपादितमध्यामज्ञानस्तौति ध्यानिकमिति । यदेतदभिशब्दितचातुराश्रम्यकर्म एतत्सर्वध्यान-
कर्माभ्यामज्ञानसाध्यमित्यर्थ । हिशाब्दोहेत्वर्थ । कश्चिदाश्रमातिशेष ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्र । एतत्सर्वध्यानिक ध्यानीय यदेतदभिशब्दित कथित । अनभ्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलनो-
पाश्रुत ॥ ८२ ॥

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ॥ आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथि । एवमात्मज्ञानार्थभ्येवेविहितेवेदजपे मात्रे तत्साधनतयातस्तविधत्ते । जपमात्रमस्याभ्यनुज्ञा-
यते न पुनर्गृहस्थादिवक्त्रभ्यासार्थमध्ययनम् । यज्ञेभ्यधियज्ञ विधायकर्मब्राह्मणमाधिदैविकमधिदैवभवेदेवतामकाशकम-
न्त्रास्तंयामेव विशेषआध्यात्मिकमिति । अहमनुरभवमहभवमहहृद्रेभिरत्यादि ॥ वेदान्तइति यदभिहित तदपि कर्मज्ञान-
समुच्चय ब्रह्मत्वाद्दर्शयति ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । ध्यानादितस्तस्य यत्कार्यतदाह अधियज्ञमिति । अधियज्ञ यज्ञमधिकृत्य प्रदत्तभाग ।
ब्रह्म वेद । आधिदैविक । देवताश्रुतिमधिकृत्य प्रवृत्तमन्त्रभाग । आध्यात्मिक आत्मविषयमुपनिषद्भाग । वेदान्ताभिहित
वेदान्तेषुजप्यत्वैन्नोक्तमौकाररूपब्रह्म इदवेदान्ताभिहितम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लुक । पूर्वब्रह्मध्यानस्वरूपमुपासनमुत्तम् इदानीतदद्भुतया वेदजपविधत्ते । तथाचश्रुति त्मेतवेदानुवच-
नेनब्राह्मणाविविदिपन्तीतिविद्याद्भुतया वेदजपमुपदिशति अधियज्ञमिति । यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तब्रह्मवेदतयादेवताम-
धिकृत्यप्रवृत्ततया जीवमधिकृत्य तथावेदान्तेषुक्त सत्यज्ञानमनन्तब्रह्मेत्यादिब्रह्मण्यतिपादकसर्वदा जपेत् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्द । अतएवाह अधीति । अधियज्ञ यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तकर्मकाण्डंइषेवोर्जेत्वित्यादि । ब्रह्म वेद
जपेत् आधिदैविक देवतार्थस्वरादितद्विषयक सहस्रशीर्षादिसकर्षणकाण्ड । आध्यात्मिक तत्त्वमसि सत्यज्ञानमनन्तब्रह्मे-
त्यादि वेदान्ताभिहित वेदान्तेषुजपेत् ॥ ८३ ॥

(५) नन्दन । यतएवतस्माद्देवस्य य कश्चित्देश सन्ध्यास्तिनोऽध्यामज्ञानसहितो जपव्यङ्ग्याह अधीति ।
अधियज्ञयज्ञमधिकृत्य यमवृत्तवेदब्राह्मणभागमाधिदैविकब्रह्मादिदेवानधिकृत्य प्रवृत्तमन्त्रभागमाध्यात्मिकब्रह्मोपनिषद्भागवे
दान्ताभिहितं ब्रह्मण्यवजपेत् । अध्यात्मज्ञानसहितमितिभाव । सञ्चब्दआध्यात्मिकगणवजपयोरादरादिशयसू-
चक ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्र । अधियज्ञ यज्ञमधिकृत्य ब्रह्म जपेत् यज्ञमतिपादकवेदभाग च पुन आधिदैविक देवतामधिक-
ृत्य तत्स्वरूपमतिपादक मन्त्रभाग च पुन अध्यात्मिक आत्मस्वरूपमतिपादक एतन्नय जपेत् । च पुन यदेदान्ताभिहित
वेदान्तेषुजपेत् ॥ ८३ ॥

इदं शरणमज्ञानाभिदमेव विजानताम् ॥ इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमितिवेदाख्यं ब्रह्मलक्षणे सोपि ब्रह्मैव । तथाचोक्तं ॥ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परंच यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छति इति । अध्ययनविज्ञानतदर्थानुष्ठानेन निष्णातता । पूर्वस्य विधेयमर्थवादः । अज्ञानामतदर्थविदां जपादिष्वनधिकारेण तथाच भगवता व्यासेन सिद्धिर्जापकानां दाशिता । अथवा अज्ञाथनात्मज्ञाः शास्त्रादनवगतात्मतत्वात्मत्वात् । अपि तदुपासना पराअलब्धचित्तस्थैर्यास्तेषां वेदशरणत्वेन कर्मानुष्ठानेन वा वृत्त्या च विद्यया नरकेषु कीटपतङ्गादिषोनिषु चानुपपत्तेः इदमेव विजानतां कथपुनर्विदुषां शरणमतआह । इदमन्विच्छतां स्वर्गं एतावदेते कर्मकाण्डज्ञाआत्मन्यलब्धमनःप्रतिष्ठावा तेषां कर्मानुष्ठानात्स्वर्गादिफललभ्यते । इतरे त्यक्तसद्भावेक्षणीपरागादि-
दोषज्ञाआत्मतत्त्वोपासनापरास्तेषामानन्त्यमपुनरावृत्तिरिति सर्वेषां वेदेषु शरणं नान्यः पन्था अस्तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्मशरणं रक्षकं । अज्ञानां ध्यानोचितज्ञानशून्यानां । विजानतां तादृक्ज्ञानवतां । आनन्त्यं मोक्षम् ॥ ८४ ॥

(३) कुड्ढूकः । इदं वेदाख्यं ब्रह्म तदर्थानभिज्ञानामपि शरणं गतिः । पाठमात्रेणापि पापक्षयहेतुत्वात् सुतरांतजानतां-
तदर्थानभिज्ञानां स्वर्गमपवर्गंचेच्छतामिदमेव शरणं तदुपायोपदेशकत्वेन तस्मादिहेतुत्वात् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वसाध्ये वेदस्यैव साधनत्वमाह इदमिति । इदं वेदरूपं अज्ञानां वेदार्थानभिज्ञानां पाठमात्रे-
ण ऋचोधीतेत्यादिफल्हेतुत्वावगमात् । विजानतां कर्मकर्तव्यतया विदुषांतदुपायभूतम् । इदमेव स्वर्गमिच्छतां यागाद्यनु-
ष्ठायिनामपीदं साधनं यागादिबोधहेतुत्वात् । आनन्त्यं मोक्षमिच्छतां मुमुक्षूणां तदुपायतत्त्वज्ञानजनकत्वादिति तदुक्तमत्रैव ।
ब्राह्मिणेषु च विद्वंसो विद्वत्सु कृतमुत्पद्यः । कृतमुत्पिषु कर्तारः कर्तुषु ब्रह्मवेदिनइति । उपवीतं वातत्प्रधानत्वादिति न्यायाद्वा
सर्वसाधनस्तुत्या आत्मध्यानविधत्ते इदमिति निवीतं मनुष्याणां माचीनावीतपितृणां मुपवीतं देवानामित्युचोपवीतमेव निवीता-
दिपदाभ्यां श्रूयते उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कृतइत्युपवीतस्य आधान्यवदत्ति न्यायार्थः । अथवाऽज्ञानामित्यादिपदच-
तुष्टयेन ब्रह्मचर्यादिचतुर्णां ग्रहणम् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । आध्यात्मिकज्ञानमेव प्रकारान्तरेण स्तौति इदमिति । इदमध्यात्मज्ञानम् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदमाध्यात्मिकादित्रयमज्ञानां पुंसां शरणम् ॥ ८४ ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ॥ स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रमेण योगेऽनुष्ठानं आत्मज्ञानकर्मणोः समुच्चयेयः क्रमउत्कर्तरेण क्रणापाकरणत्वेत्यर्थः । वि-
धूय पाप्मानमश्वद्वरोमाभ्यांसितथैवात्मविद्यया । यथोक्तं यथापुष्करपलाशआपोनिलस्यन्त्येवमेतद्विदि पापं कर्म न-
श्लिष्यतीति । परंब्रह्माधिगच्छति तद्रूपसंपद्यते । निवृत्तभेदग्रहइति विद्याश्रमफलविधिः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्रमयोगेन क्रमत्रयापाकरणपूर्वकम् ॥ ८५ ॥

(३) कुड्ढूकः । अनेन यथाक्रमोक्तानुष्ठानेन यः प्रज्याश्रममाश्रयति सद्दृष्ट्येक पापविमूढस्य परंब्रह्म प्राप्नोति ।
ब्रह्मसाक्षात्कारेणोपाधिशरीरानाश्राह्यैक्यंगच्छति ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । अतथाह अनेनेति ब्रह्मचर्यसमाप्त्य गृहीभवेत्, गृहीभूत्वा वनीभवेत् वनीभूत्वा प्रव्रजे-
दिति ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । एवमतिपादितस्य यत्याश्रमस्य फलमाह अनेनेति अनेनोक्तेन यत्याश्रमधर्मकर्मानुष्ठानेन चातुरा-
श्रम्यक्रमपरोनेति ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इह शरीरं विधूय परंब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

एषधर्मोनिशिष्टोवोद्यतीनां नियतात्मनाम् ॥ वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥ ८६ ॥

(१) मेघानिधिः । वेदस्य संन्यासः त्यागः सपुण्यमस्तीति वेदसंन्यासिकाः । वेदशाब्देन यागहोमादेः कर्मणस्या-
गच्छते न पुनर्जपत्यागः । आत्मचिन्तनं तु विहितमेव केवलं अतः स्वाध्यायः शरीरकेशसाध्याश्च तीर्थयात्रादय उपवासो-
दयश्च निषिध्यन्ते । यानि स्वात्मैकसाधनसाध्यानि सम्भ्याजपादिककर्माणि तेषामनिषेधः । तदेतत्प्रस्थानएव दर्शयि-
ष्यामः । आद्येनार्धेन प्रव्रज्याश्रमोपसंहारः उत्तरेण वेदसंन्यासिकस्य कर्मोपदेशमतिज्ञा ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतीनां यमवतां । नियतात्मनां नियमवतां । एककथायाणां परिव्राजकानामिति यावत् ।
वेदसंन्यासिकानां अपकृतया कथायस्य ध्यानप्रवृत्तावशक्तानां गृहस्थानां मोक्षहेतौ वेदाभ्यासएवात्मानं संन्यस्तानां ।
कर्मयोगं कर्तव्यमुच्यते ॥ ८६ ॥

(३) कुह्लुकः । एषः यतीनां यमवतां यतीनां चतुर्णामेव कुटीचरबहूदकहंसपरमहंसानां साधारणो धर्मो बोधयुक्ताकमुक्तः ददा-
नीयति विशेषाणां कुटीचराद्यानां वेदविहितादिकर्मयोगिनामसाधारणवक्ष्यमाणेषु त्रैश्वर्यैर्बहुत्वं वसेदिति कर्मसंबन्धशृणुत । भा-
स्ते चतुर्धा भिन्नवस्तुकाः ॥ चतुर्धा भिन्नवस्तु स्युः कुटीचरबहूदको । हंसः परमहंसश्च योग्यः पश्यात्स उच्चमदति ॥ कुटीचरस्या-
संपुत्रभिक्षाचरणरूपसाधारणकर्मोपदेशः । गोविन्दराजस्तु गृहस्थविशेषमेव वेदोदिनाग्निहोत्रादिकर्मत्यागिन्नज्ञानमात्रसं-
पादितवैदिककर्मणिवेदसंन्यासिकमाह । तत्र यतो गृहस्थस्याहिताग्नेर्येषो विनियोगश्चतुर्धाश्रमाश्रमणे चात्मनि स-
मारोपः शास्त्रेणोच्यते तदुभयाभाविसन्धिवैभवायोनात्यागः स्यात् । गोविन्दराजो गृहस्थवेदसंन्यासिकब्रह्मन् । एवमेवाहिता-
ग्नीनां त्यागमर्गादुपेतवान् वेदसंन्यासिकेमेपातिथिः गृहस्थिराश्रमम् । तन्पते चातुराश्रम्यनिषयोक्तिः कथं मनोः ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । यतिधर्ममुपसंहरति एषदिति । यतीनां त्रयाणां बहूदकहंसपरमहंसभेदेन । वेदसंन्यासिकानां
कुटीचरानां वेदोपाग्निहोत्रादिकर्मत्यागिनां न्तु तजपत्यागिनामिति मेपातिथिः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । एवमतिपादितस्य संन्यासउपपद्यते नोऽन्यस्येत्याह एषदिति । एतच्छब्देनासकृत्प्रतिष्ठितं पुनर्कर्मवि-
वक्षितम् । तस्य त्यागो वेदसंन्यासस्तद्वास्वेदसंन्यासिकः । नहि वेदस्य शब्दराशिरुपस्य संन्यासउपपद्यते । वेदसंन्या-
सिकानां ब्रह्मत्वेन नियते वेदसंन्यासनिवृत्त्यवस्थानात् । कर्मयोगं च त्यागणं इत्यावक्ष्यणधर्मात्मकम् ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वैतज्ञाः नियतात्मनां नियमवतां एककथायाणां यतीनां एषधर्मोऽनुशिष्टः कथितः । वेदसंन्या-
सिकानां अपकृतया यतया मोक्षहेतौ वेदाभ्यासरतात्मनां कर्मयोगनिबोधत ॥ ८६ ॥

प्रत्यचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽयतिस्तथा ॥ एते गृहस्थमजवाश्रववारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७ ॥

(१) मेघानिधिः । ननु च संन्यासिककर्माणि वक्ष्यामीति प्रतिज्ञयाः ॥ अत्रानुपपन्नमप्यतः केचिदाहुर्मसंन्यासआश्र-
मन्तमेव यागतां बोधयितुं शक्यन्तः । सप्त काले गृहस्थेभ्योऽपि तैः गृहेति वास्तवस्य । अन्येस्तु प्रव्रज्यासां सत्यागताः ।

। अमस्यैव श्रेष्ठ्यमुक्तं भवति त्रीनेतानिति । इदमपरं श्रेष्ठ्यकारणं यद्ध्येयमाश्रमाणां भरण । तदुक्तं ज्ञानेनानेन
ति ॥ ६९ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । तदेव प्रकृतमाह सर्वंपामिति । वेदेशु तितः शब्दाभिधानवृत्त्या गृहस्थस्य धर्माणामेव
हुल्येन विधानदर्शनादितरधर्माणांतुक्तचिदेव विधानादखत्वात्पर्यं गार्हस्थ्यधर्म एव श्रुतेरित्यर्थः । श्रेष्ठत्वे हेतु-
माह सतीति । त्रीनाश्रमान् विभर्ति पुण्याति तस्माद्गृहस्थाश्रमे परोपकारवाहुल्यात्तस्य च संत्त्वयुद्धित्वाद्गृहस्थ एव
ष्ट ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूक । प्रकृतवेदसंन्यासिकस्य गृहे पुत्रैश्चर्यैस्तु खेवासंवाहयति तदर्थं गृहस्थोत्कर्षमाह सर्वंपामिति । सर्वपा-
तेषां ब्रह्मचार्यादीनां मध्ये गृहस्थस्य श्रूयमाणत्वेन प्रायशोऽग्निहोत्रादिविधानाद्गृहस्थो मन्वादिभिः श्रेष्ठ उच्यते । तथा य-
श्राह्नस्य चारिवानमस्थयतीतसौ भिक्षादानेन पोषयति तेनाप्यसौ श्रेष्ठः यथोक्तं यस्माच्च योऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनानेनाने-
चान्त्वहमिति ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वंपामिति । विधानमाचरंस्तेभ्यस्त्रीनेतान् विभर्तीति कृत्वा श्रेष्ठः । वानप्रस्थश्चापि
। गृहस्थकालीनविद्याद्युपजीवित्वात् ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । तथापि वेदसंन्यासिकस्य गृहस्थाश्रमश्रेष्ठतर इत्याह सर्वंपामिति । वेदस्य स्मृत्या प्रत्यक्षेण
विधानतः वेदिकानामाधानादीनां कर्मणां गृहस्थमधिकृत्य विधानस्य प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वादित्यर्थः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स गृहस्थः त्रीनेतानाश्रमान् विभर्ति ॥ ८९ ॥

प्रथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितम् ॥ तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितम् ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवाथोऽष्टान्तेन च्छीक्रियते । नद्यो गङ्गादयो भिच्चादयो नदाः केनचिदाधारसन्निवेशभेदेन
रसभेदेन च नदीनद्योर्निर्देशभेदः एकत्वविधानतु रुद्ध्या लिङ्गभेदेभायादारशब्दवत् । सत्स्थितिराश्रम समुद्रोपस्थासर्वजला-
श्रय एव गृहस्थः सर्वधर्माधिकृतवान् ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हेतुवन्तरमाह यथेति । सत्स्थितिमवस्थान ब्रह्मचर्यपूर्वकत्वादाश्रमान्तराणां तस्य च
गृहस्थाश्रयणनियतत्वात् अतो विश्वस्याश्रयणीयत्वादिपि श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । यथा सर्वे नदीनदागङ्गाशोणाद्याः समुद्रेऽवस्थितानि तन्मन्ते एव गृहस्थादपरे सर्वाश्रमिणस्तदधी-
नजीवनत्वाद्गृहस्थसमीपेऽवस्थितानि तन्मन्ते ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यथेति । सत्स्थितिं गृहस्थसमीपे इति कुल्लूकः । सत्स्थितिं घृति प्राप्य गृहस्थेऽप्येव या-
न्ति ज्ञानन्तर इति वार्थः । गृहस्थे सति सम्यक्स्थितिवा त एव गृहस्थमभवा इत्युक्तं । गृहस्थसर्वधर्मेष्वधिकृत्य धर्मभवाद्द-
तिमेधातिथिः ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । सत्स्थितिम् प्रतिष्ठाम् ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्स्थितिं एकत्र स्थितिम् ॥ ९० ॥

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ॥ दशलक्षणकोधर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणोपन्यासास्यं श्लोकः । दशलक्षणानि पश्येति चतुर्भिः । लक्षणस्वरूप । सेवि-